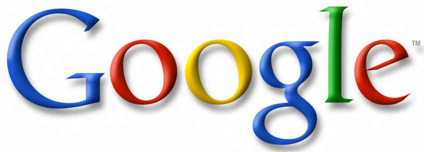

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

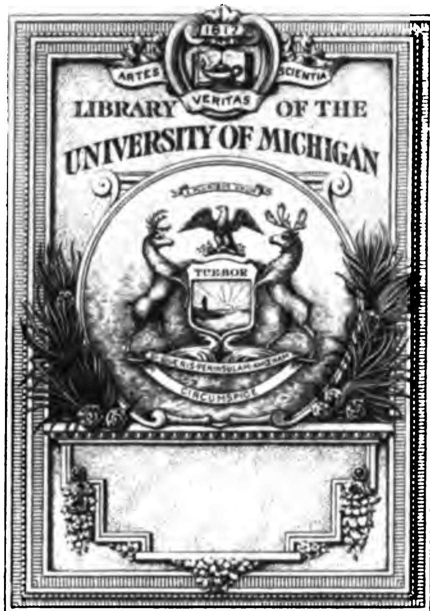
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

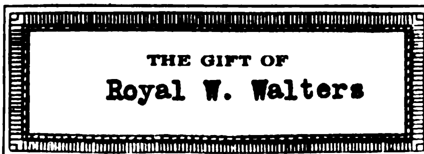
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

B 486551

THE GIFT OF
Royal W. Walters

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Nordisk

Conversations-Lexicon.

Femte Bind.

Digitized by Google

Digitized by Google

Nordisk

Conversations-Lexicon,

indeholdende

en almeenfattelig Forklaring over alle vigtige Navne,

Gjenstande og Begreber,

som forekomme i Livet under Læsning og i Samtale.

Femte Bind.

Q — S

Forlagsbureauet i Kjøbenhavn.

(G. E. C. Gad. Gyldendalske Boghandling. C. C. Lose & Delbanco.)

1863.

Digitized by Google

Trykt i Thieles Bogtrykkeri.

Digitized by Google

Gift
Royal W. Walters
1-31-40

Q.

Q, det 17de Bogstav i det latinske og i vort Alphabet, har næsten altid et v eller u efter sig og udtales som K, hvilket Bogstav nu hos Mange ganske har fortrængt Q fra danske Ord. Som Abbreviatur betyder det i latinske Indskrifter Quintus, Quintius, Quæstor o. M. — Q. s. betyder paa Lægernes Recepter: quantum satis, „saa Meget, som er tilstrækkeligt".

Qva ere Begyndelsesbogstaverne til endeel Maal- og Vægteenheder, især i Italien, som enten ere en Fjerdedeel eller det Firedobbelte af en anden (brugelig eller forældet) Eenhed. De have deres Rod i det latinske quatuor, fire. De tilsvarende spanske begynde med Cua. Jvf. det hollandske Kwart.

Qvabbe (Gadus Lota, Lota vulgaris) er en Torskeart, ligner Langen (s. d. A.), men er forholdsviis kortere end denne, har et bredt Hoved, en kort, stump Snude og en fremtrædende Bug. Farven er marmoreret af Guult og Sort. Den kan blive 3—4 F. lang. Q. er en Ferskvandsfisk, der er udbredt over næsten hele Europa og findes i flere af de danske Søer; den er seiglivet og træg af Natur, og lurer paa sit Bytte, skjult under en Steen paa Bunden af Vandet. Kjødet er velsmagende og let fordøieligt. — **Havqvabbe** (Motella) kaldes en nærstaaende Slægt af Torskefamilien, udmærket ved, at den første Rygfinne er ganske lav, og ved Tilstedeværelsen af flere Skjæggetraade paa Snuden; iøvrigt ligne de Q. og Langen. Flere Arter leve i de nordiske Have (M. cimbria, mustela, tricirrata).

Qvabso (Cyclopterus lumpus), ogsaa kaldet Steenbider, Kulso, Graaso, Havpadde, norsk Rongkexe, er en ved sin plumpe, korte, kantede Legemsform, sit hæslige Ydre og sin slimede, kun med enkelte (7) Rækker af Beenknuder væbnede Hud udmærket Fisk af S k i v e f i s k e n e s Familie. Farven er mørk, graabruun eller graasort med lysere Bug, hos Hannen i Forplantningstiden graablaa med smuk orangeguul Bug. Skelettet er temmelig blødt og bruskagtigt. Den kan blive ¾ Alen lang og naae en Vægt af 3—4 Pd.; den er udbredt fra Grønland til Englands Sydkyst og dybt ind i Østersøen; som andre Bundfiske er den dorsk og seiglivet, holder sig i Reglen stille, hæftet ved sin Sugeskive; kun i Legetiden kommer den nærmere op til Kysten. Hannen skal bevogte Æggene. Som Næringsmiddel staaer Hunnen (Qvabsoen) ved sit overordentlig løse Kjød tilbage for Hannen (Steenbideren), der dog i Reglen kun benyttes af den fattigere Befolkning.

Qvaderformation betegner i Geognosien en i Mellemeuropa meget udbredt Afdeling af Kridtformationen, der almindelig antages ældre end det egentlige Skrivekridt. Man underafdeler den i den æ l d r e Q v a d e r s a n d s t e e n, P l æ n e r og en ø v r e (y n g r e) Q v a d e r s a n d s t e e n. — Qvadersandsteen er en finkornet, glimmerfri og lysfarvet Sandsteen, der især er charakteristisk udviklet i det sachsiske Schweiz og Bøhmen. Navnet hidrører fra denne Sandsteens qvaderformige Spaltning.

Qvaderne vare i den romerske Keisertid et til den sveviske Stamme hørende germanisk Folk, som boede i og omkring det nuværende Mähren. De kjæmpede mod Romerne navnlig under Marcus Aurelius, men forsvinde efter det 5te Aarh. ganske af Historien.

Qvadersteene eller tilhuggede Stene anvendes ved Muurværk, til hvis Styrke og Skjønhed der gjøres store Fordringer, som f. Ex. ved Broer, Viaducter, Kaier o. s. v. De have enten den almindelige Muursteensform — men i større Dimensioner — eller ere dannede med særligt Hensyn til den Construction, hvori de skulle anvendes. Ydersiden (Paramentsiden) og de yderste Dele af de tilstødende Flader giver man i Reglen en finere Tilhugning end de øvrige Dele, men dennes Fiinhed kan være meget forskjellig efter de Fordringer, man stiller til den paagjeldende Bygning. Paa Grund af Q.s Kostbarhed opfører man sjelden Mure udelukkende deraf, hvorimod man som oftest kun danner den ydre Deel af Q. og opmurer den indre Deel (Bagmuren) med ringere Materialier. Isaafald anbringes da først et Skifte af Q., bestaaende af Løbere og Bindere (s. d. A.). Binderne rage ind i Bagmuren og danne imellem denne og Ydermuren en Forbindelse, som ofte forstærkes ved Bindernes Svalehaleform. Naar Q.-Skiftet er formuret i sin hele Udstrækning, opføres Bagmuren til samme Høide, og man maa give den Tid til at sætte sig, forinden det næste Skifte opføres. Bagmuren, som i Reglen dannes af mindre Stene, sætter sig nemlig, paa Grund af sit større Antal Leiefuger, mere end Ydermuren: dersom man vilde opføre Muren hurtig i hele dens Høide, vilde denne forskjellige Sætning ophæve Forbindelsen imellem Yder- og Bagmuren og ofte endog kunne bryde Binderne. En tredie Maade, som i den senere Tid har vundet Udbredelse, bestaaer i at danne tomme Rum (Celler) inden i Q.-Murene, saaledes at de kunne siges at bestaae af Ydermure,

Digitized by Google

der ere forbundne med Tvermure. Denne Construktion er omtrent ligesaa stærk som den ovenfor beskrevne, da de indre Rum tilstede en nøiagtig Anbringelse af de indvendige Q., der saaledes træde istedetfor Bagmuren, hvis Forbindelse med Ydermuren ofte er ufuldstændig. Q. af store Dimensioner rulles paa Valser, eller ved større Arbeider ad Jernbaner, hen til Byggestedet, hvor de ved Hjelp af Kraner hæves op til det Sted, hvor de skulle anvendes. Til Lettelse ved Opheisningen er der ofte foroven i Q. hugget et Hul, hvori Opheisningskjeden, der ender i en Klo eller Sax, let kan befæstes og løsnes ved Hjelp af en Kile. Ved blødere Steenarter hugges der Fordybninger paa Siderne af Q., hvori Kjedens tvedeelte Ende befæstes med Stifter. Disse Huller og Fordybninger blive senere fyldte med Beton eller Cement. Naar Q. ere hævede op lige over det Sted, hvor de skulle ligge, rettes de ind og støttes i deres Stilling ved smaa Trækiler, og Mørtelen gydes ind fraoven, efterat Fugerne udvendig ere tættede. For yderligere at styrke Muurværket forbindes Q. endvidere ofte med Ankere og Dopper, eller man styrker Forbindelsen med særlig dannede Stene, der enten gribe ind i Q. i samme Skifte eller gaae op igjennem flere Skifter, hvorved disses Forskydning forhindres.

Qvadragesima (lat.) betegner i den katholske Kirke Fasten før Paaske, der varer i 40 Dage. (Sign. Faste). — Søndagen Q. er den 6te Søndag før Paaske, som ogsaa kaldes Invocavit.

Qvadrans (lat.) var hos Romerne en Kobbermynt, Fjerdedelen af en As.

Qvadrant (lat.) betyder en Fjerdedeel Cirkel eller en Bue paa 90°. Fremdeles er det Navnet paa et astronomisk Instrument, som bestaaer af en i Messing udarbeidet Q., hvis Rand er inddeelt i Grader og mindre Dele, og som er forbunden med en Kikkert, der bevæger sig omkring dens Centrum. Dette Instrument stilles verticalt ved et Lod og benyttes da til at observere Stjernernes Høider. Undertiden bliver den fastgjort uforandret paa en Muur i Meridianens Plan, og kaldes da Muralqvadrant. Istedetfor Q. bruger man i de nyere Tider hellere en heel Cirkel, og istedetfor Muralqvadranten benyttes Meridiancirkelen.

Qvadrat er en retlinet Fiirkant, i hvilken alle Vinklerne ere rette og alle Siderne lige store. Et Q. er paa samme Tid baade en Rhombus og en Rectangel. Et Q. er bestemt alene ved sin Side og betegnes derfor ofte ved denne, f. Ex. Qvadratalen er et Q., hvis Side er 1 Alen. — I Arithmetiken er Q. eller Qvadrattal den anden Potens af et Tal, eller det, som udkommer ved at multiplicere Tallet med sig selv. Det betegnes med et lidet Total foroven, f. Ex. $5^2 = 25$. Grunden hertil er, at et Qvadrats Indhold findes ved at multiplicere Siden med sig selv. Er f. Ex. Siden 5 Alen, da er Indholdet 25 Qvadratalen.

Qvadrat. Til at udfylde de større aabne Rum i en Columne, f. Ex. ved Udgangslinier, paa begge Sider af Pagina o. s. v., betjene Bogtrykkerne sig især af saakaldte Q., der i [illegible]se svare til Skriftkeglen, altsaa ere for= [illegible] til Nonpareille, Petit, Corpus, Cicero o. s. v., men paa Fladen stedse ere lige store, nemlig 9 Nonpareillekegler lange og 8 brede, altsaa noget nær qvadratisk. Man bruger disse Q., ogsaa kaldet Concordantser, enten staaende eller liggende, ligesom ogsaa Halvqvadrater, eftersom det passer bedst.

Qvadratindhold er det Samme som Fladeindhold (s. d. A.).

Qvadratisk Ligning er en Ligning af 2den Grad, d. e. en saadan, i hvilken den høieste Potens af den ubekjendte Størrelse er den 2den Potens eller Qvadratet. En *reen* qv. L. er en saadan, som kun indeholder 2den Potens, en *ureen* eller *blandet* den, som tillige indeholder 1ste. Enhver reen qv. L. kan indbefattes under Formen $ax^2 - b = o$, som giver $x = \pm\sqrt{\frac{b}{a}}$. Enhver ureen qv. L. kan indbefattes under Formen $ax^2 - bx + c = o$, som giver $x = \frac{b \pm \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}$. Indeholder Opgaven flere end een ubekjendt Størrelse, er Ligningen qvadratisk, naar den indeholder et Product af 2 ubekjendte Factorer, som $axy - bz - c = o$.

Qvadrato er et Flademaal i Toscana = 8645 danske □ Alen eller 4,940 Skjepper Land.

Qvadratroden af et Tal er den Størrelse, som, qvadreret eller multipliceret med sig selv, frembringer det givne Tal. Tegnet er $\sqrt{\ }$, f. Ex. $\sqrt{64} = 8$, fordi $8^2 = 64$. De fleste Qvadratrødder ere irrationale, d. e. kunne ikke udtrykkes nøiagtig, hverken med hele eller brudne Tal, f. Ex. $\sqrt{2}$. Men saadanne kunne dog altid angives med saa stor Tilnærmelse, man vil, f. Ex. $\sqrt{2} = 1{,}4142$. Q. af et positivt Tal har i Grunden to Værdier, en positiv og en negativ, f. Ex. $\sqrt{64} = +8$ og -8, fordi baade $(+8)^2 = 64$ og $(-8)^2 = 64$. Q. af et negativt Tal er derimod en umulig eller imaginair Størrelse, f. Ex. $\sqrt{-64}$, fordi der ikke gives nogen Størrelse, som qvadreret frembringer et negativt Tal.

Qvadratskat, ogsaa Areal- eller Bygningsskat, paalagdes 1802 Kjøbstadbygninger og saadanne Bygninger paa Landet, som ikke anvendes til Agerbrug. Den svares i Forhold til Bygningernes Qvadratmaal, alle Etager sammenlagte, og beregnes paa forskjellig Maade i Kjøbenhavn og i Kjøbstæderne samt paa Landet. Skatten har i Finantsaaret 1859—60 indbragt c. 626,000 Rdlr.

Qvadratskrift, saaledes kaldet efter sin regelmæssige Form, eller assyrisk Skrift (Ktab Asuri), fordi den siges at være bragt af Esra fra det assyriske ɔ: det chaldaiske Exil, er Navnet paa den nyere hebraiske Skriftcharakteer, der henimod det 1ste Aarh. f. Chr. fortrængte den ældre, sædvanlig kaldet „Ktâb Ibri"; denne sidste sluttede sig til den samaritanske og phøniciske Charakteer og holdt sig endnu paa Hasmonæernes Mynter fra det 2det Aarh. f. Chr. Sign. Art. Hebraisk Sprog, III, S. 527.

Qvadrattal, s. Qvadrat.

Qvadratur (lat.) er Forvandling til et Qvadrat. At udføre dette ved geometrisk Construction (ved Passer og Lineal) er en Opgave, som har beskjæftiget de ældre Mathematikere meget. Enhver

Digitized by Google

retlinet plan Figur kan qvadreres, fordi den kan forvandles til en Trekant og denne igjen til et Qvadrat. Derimod har Cirkelens Q. været en af de Opgaver, hvorpaa man fra de ældste Tider forgjeves har forsøgt sine Kræfter. Praktisk Interesse har den dog ikke, da man kan beregne Cirkelens Fladeindhold med saa stor Nøiagtighed, man vil (s. Cirkelen), og altsaa ogsaa kan tegne et dermed lige stort Qvadrat. — I en videre Forstand bruges Ordet Q., navnlig i Integralregningen, om Beregningen af enhver Figurs Fladeindhold. — I Astronomien betyder Q. den Stilling af to Himmellegemer mod hinanden, i hvilke deres Længder differere 90 Grader, saa at Synslinierne ud imod begge danne meget nær en ret Vinkel med hinanden (og vilde gjøre det ganske, dersom de begge fandtes i Ekliptika). See Aspecter. Maanens Q. med Solen kaldes første eller sidste Qvarteer, eftersom Maanen er til Venstre eller Høire (Øst eller Vest) for Solen.

Qvadrere er i Geometrien at forvandle til et Qvadrat, s. Qvadratur. — I Arithmetiken forstaaes derved at ophøie et Tal til anden Potens eller multiplicere dette med sig selv. See Qvadrat.

Qvadrille er en munter fransk Dands, som dandses af 4 eller 8 Par.

Qvadrillion (en) er en Million Trillioner og skrives med et Eettal, efterfulgt af 24 Nuller.

Qvadrinomium er en Størrelse, som bestaaer af 4 Led, s. Polynomium.

Quadrumana, s. Aberne.

Qvadrupelalliancen kalder man den Forbindelse, som den tydske Keiser, England og Frankrig, til hvilke man ventede, at Holland vilde slutte sig, indgik (1718) for at modsætte sig de af Alberoni og den spanske Dronning Elisabeth lagte Planer til at skaffe Spanien Erstatning for det ved Freden i Utrecht og Rastadt Afstaaede; s. Alberoni og Philip V.

Quagga, s. Tigerhest.

Quaglio (Giulio), født 1601 ved Comosøen, gjorde sig bekjendt deels i Italien, deels i Østerrig, som Historiemaler, og er Stamfader til en heel Slægt af Kunstnere, hvoraf de Fleste vare Architekter og Architekturmalere. Blandt hans Efterkommere maa nævnes: Lorenzo Q., født i Laino 1730, død 1804 i München, hvor han især havde udmærket sig deels som Bygmester, deels som Decorationsmaler. Hans Brodersøn, Giuseppe Q., født 1747 i Laino, død 1828 i München, har Fortjeneste baade som Bygmester og Decorationsmaler, og havde fire Sønner, blandt hvilke Domenico Q., født d. 1ste Jan. 1786 i München, død d. 9de April 1837 i Hohenschwangau, var den betydeligste, og erhvervede sig et stort Navn ved sine Architekturmalerier, Tegninger og Raderinger, der især have Middelalderens Bygninger og Ruiner til Gjenstand. Hans Broder, Lorenzo Q., født 1793, har forladt Familiens overleverede Fag og gjort sig bekjendt som Genremaler.

Quai, s. Kai.

Qvaksalver kaldes den, som uden at være autoriseret Læge tager Syge i Kuur. Straffen for Qvaksalveri er efter den nugjeldende danske Lovgivning Bøder, simpelt Fængsel eller Fængsel paa Vand og Brød.

Qvalificeret kaldes i det crimininalistiske Sprog en Forbrydelse, som er begaaet under saadanne skjærpende (qvalificerende) Omstændigheder, at den paa Grund heraf gaaer ind under en strengere Straffebestemmelse end den, som i Almindelighed finder Anvendelse paa den omspurgte Forbrydelse; saaledes er Indbrudstyveri et q. Tyveri. En Straf kaldes q., naar den er skjærpet ved et yderligere Onde end det, som i og for sig ligger i Straffen, f. Ex. Dødsstraf. En q. Tilstaaelse kaldes en kun med visse Modificationer afgiven Indrømmelse.

Qvalme (Nausea) er den ubehagelige Følelse, som pleier at gaae forud for Brækning, og ialtfald bestaaer i en Fornemmelse af, at denne eller Besvimelse forestaaer. Den er sædvanligviis ledsaget af Trykken i Hjertekulen, Opstødninger, Modbydelighed for Fødemidler, Mathed, Bleghed, kold Sved og lille Puls, fører meget snart til Kløgninger, hvorpaa Opkastningen følger. Den er et Symptom paa mange forskjellige sygelige Tilstande, oftest vel fremkaldt ved skadeligt Indhold af Maven, men ogsaa ofte af reent nervøs Natur.

Quan, s. Angelica.

Quandt (Johann Gottlob), født d. 9de April 1787 i Leipzig, død i Dresden d. 19de Juni 1859, foretog i Aarene 1811—20 Kunstreiser til Italien, og levede siden deels i Dresden, deels paa sit Gods Dittersbach. Blandt hans Skrifter maa nævnes: „Streifereien im Gebiete der Kunst" (3 Bd., 1819); „Entwurf zu einer Geschichte der Kupferstechkunst" (1826); „Briefe aus Italien" (1830); „Leitfaden zur Geschichte des Kunst" (1852); „Verzeichniss meiner Kupferstichsammlung" (1853) o. fl.

Quanz (Johan Joachim), berømt Fløitespiller, født d. 30te Januar 1697 i Oberschaden i det Hannoveranske, tog 1741 til Berlin, hvor han kom i høi Gunst hos Frederik II, som blev hans Elev. Han døde d. 12te Octbr. 1773 i Potsdam. Foruden talrige Solostykker for Fløite, som han componerede for sin kongelige Velynder, har han skrevet „Anweisung, die Flöte zu spielen".

Qvarantaine, eller Contumaz, er en Forholdsregel i den offentlige Sundhedspleies Interesse, ved hvilken man gjennem Afspærring eller nogen Tids Observation af de ankommende Personer eller Gjenstande søger at beskytte en Localitet mod Indførelsen af smitsomme Sygdomme. Navnet stammer derfra, at man i det 15de Aarh. paalagde de til Venedig Ankommende 40 Dages Observation (Qvarantina). En stor Deel af de Sygdomme, væsentligst af pestagtig Natur, som man i tidligere Tider søgte at værge sig imod ved Indførelsen af Q., forekomme ikke mere nu, andre antages ikke at kunne indføres ved Smitte, og da Q. desuden, som en Handel og Samqvem i høi Grad kammende Forholdsregel, maatte være i høieste Grad besværlig, samt da den under den stigende Communication stedse maa blive mere illusorisk, har man i de fleste Lande opgivet denne Forholdsregel, undtagen for de beviislig smitsomme Sygdomme, navnlig Pest og Guulfeber.

Qvarken kaldes den smalleste (omtrent (15—18 M. brede) Deel af den bottniske Bugt. Den bruges i stærk Frost som Kjørevei mellem Sverrig og Finland, og da tjene Skjærgaardene paa

Deel et stærkt Castel; den nedre Stad er Handelens Sæde, her findes Banken, Børsen, store Pakhuse, Skibsværfter o. M. Q. har en god, for de største Skibe tilgjængelig Havn, og driver betydelig Handel især med Trælast. 45,000 Indb. (hvoraf over Halvdelen ere Franskmænd). — Q. blev anlagt af de Franske 1608 og erobredes af Englænderne 1759.

Quedlinburg, Stad i den preussiske Provinds Sachsen, har Uldmanufacturer, Garverier og andre industrielle Anlæg. I en Forstad ligger den gamle Klosterkirke, hvor bl. A. Keiser Henrik I ligger begraven. 14,000 Indb. — Q. var fordum Hovedstaden i en riig Stiftelse (som eiede over 2 □ M.) for adelige Damer, hvis Abbedisse var rigsumiddelbar tydsk Fyrstinde; den kom 1803 under Preussen.

Queens bench (eng.), s. Kings bench.

Queens-County, Shire i Prov. Leinster i Irland, omgivet af Shirerne Kings-County, Kildare, Carlow, Kilkenny og Tipperary, er $31\frac{1}{2}$ □ M. stor med 112,000 Indb. Mod N. V. og S. O. findes lave Bjerge, ellers er Landet fladt og har store Moser. Jordbunden er i det Hele frugtbar, Agerdyrkning og Qvægavl ere Hovednæringsveie. Hovedstaden er Maryborough.

Quellinus er Navnet paa en flandersk Kunstnerfamilie, hvoraf den ældste, Arthus Q., født 1609 i Antwerpen, var Billedhugger, ligesom hans Søn af samme Navn, af hvem der findes betydelige Arbeider i England og Sverrig saavelsom ogsaa i Danmark. En Søn af den yngre Arthus, Thomas Q., ligeledes anseet Billedhugger, arbeidede i Slutningen af det 17de og Begyndelsen af det 18de Aarh. I Lübecks Domkirke udførte han et meget pragtfuldt Alter; men for Danmark har han mere Interesse ved sine Gravmæler i Sorø og Aarhuus (s. Dansk Kunst). Erasmus Q., hvis Virksomhed falder i sidste Halvdeel af det 17de Aarh., død 1715, gjorde sig bekjendt som Historiemaler baade i Nederlandene og Italien.

Qventchen (Qvintin) er en tydsk Vægteenhed = $\frac{1}{128}$ Pfund, s. Pfund. I den nye preussiske Vægt er det dog $\frac{1}{10}$ Loth = $1\frac{2}{3}$ franske Gram = $0,_{4287}$ danske Qvintin. Jfr. Qvint.

Quentin, Saint, Stad i det franske Dep. Aisne ved Somme, har Bomuldsmanufacturer og andre industrielle Anlæg. 28,000 Indb. Ved St. Q. bleve de Franske d. 10de Aug. 1557 slagne af Spanierne under Egmont.

Quérard (Josephe Marie), fransk Boghandler og Bibliograph, født i Rennes den 25de Decbr. 1791, har bl. A. udgivet: „La France littéraire" (10 Bd., 1827—42); „La littérature française contemporaine" (1827—40, 3 Bd., siden udg. af Andre); „Dictionnaire des ouvrages polynymes et anonymes" (1846 ff.); „Auteurs déguisés au 19me siècle" (1839); „Supercheries littéraires dévoilées" (1847—54, 5 Bd.); „Les écrivains pseudonymes" etc. (1854). Siden 1855 er der i Paris udkommet et bibliographisk Tidsskrift under Titlen „Q.".

Quercia (Jacopo dalla), italiensk Billedhugger, født omtrent 1374, død den 20de Octbr. 1438, arbeidede først i sit Hjemsted Siena, gik derfra til Lucca og senere til Florents og Bologna, indtil han endelig vendte tilbage til Siena for at forfærdige sit Hovedarbeide, den store Fontaine paa Torvet der. Blandt hans øvrige Arbeider ere de vigtigste: Gravmælet over Guinigi's Hustru i Domkirken i Lucca, Portalet til St. Petronio-Kirken i Bologna, en Madonna i en saakaldet Mandorla (Mandel) over en Dør paa Nordsiden af Domkirken i Florents, o. fl. Q. udmærkede sig ved en for sin Tid fri og blød Behandling, der adskilte sig fra den tidligere byzantinske Kunst.

Quercit er et Stof, der indeholdes i Agern. Det smager sødt og kan krystallisere i farveløse Krystaller. I sine chemiske Forhold ligner det Mannit; det benævnes stundom Agernsukker.

Quercitron (Q.-Bark, Q.-Træ) er en Farvesubstants, der gaaer i Handelen og bestaaer af raspede Spaaner og Pulver af Barken og Splinten af Quercus tinctoria, Q. nigra, Q. citrina, som voxe i Nordamerika. Der anvendes Q. ogsaa som Garvemiddel i Garverierne, i Europa benyttes den derimod kun i Farverierne og navnlig til gule Farver. Den indeholder forskjellige Stoffer, navnlig Garvesyre og Quercitrin (Quercitronsyre), en guulagtig Masse.

Queretaro, Stat (eller Provinds) i Foederativrepubliken Mexico, omgiven af Guanaxuato, San Luis Potosi, Mexico, Mechoaxan og Veracruz, er 116 □ M. stor med 166,000 Indb. Det er en Deel af Anahuacs Plateau og ligger omtrent 6,000 F. over Havet. Agerdyrkning (her avles Korn, Mais og Bomuld) samt Bjergværksdrift ere Hovednæringsveiene. Staden Q. er meget smukt bygget og har bl. A. store Tobaksfabriker. 30,000 Indb.

Querfurt, Stad i den preussiske Provinds Sachsen, var forhen Hovedstad i et rigsumiddelbart Herskab Q. ($8\frac{1}{4}$ □ M.), som 1496 kom under Erkestiftet Magdeburg, siden under Kursachsen og 1815 tilfaldt Preussen. 42,000 Indb.

Quesnel (Paschier), katholsk Theolog, født 1634 i Paris, indtraadte i Oratoriets Fædres Orden, og udgav 1687 det nye Testamente med Anmærkninger og Betragtninger. Dette Værk blev 1708 forbudt af Pave Clemens XI, og 1711 udkom Constitutionen Unigenitus, som fordømte 101 Sætninger, der vare uddragne af Q.'s Bog som kjetterske. Q.'s Tilhængere appellerede til en almindelig Kirkeforsamling, hvorfor man kaldte dem Appellanter, deres Modstandere derimod Constitutionister eller Acceptanter. Appellanterne forenede sig senere med Jansenisterne. Q. døde 1760 i Amsterdam.

Quesnoy, du, s. Duquesnoy.

Quetelet (Lambert Adolphe Jacques), Astronom, Statistiker og Nationaloekonom, født 1796 i Gent, blev 1826 Directeur for det astronomiske Observatorium i Brüssel, senere bestandig Secretair ved Akademiet, Professor ved Militærskolen og Dirigent for den statistiske Centralcommission. Hans første større statistiske Arbeide, „Sur l'homme et le développement de ses facultés" (1835), var i visse Henseender epochegjørende for den videnskabelige Behandling af Befolkningsstatistiken. Hertil sluttede sig senere „Sur la théorie des probabilités" (1846) og „Du système social et des lois qui le régissent" (1848).

Queue var et gammelt fransk Maal paa flydende Varer = 3 Feuillettes = $416,_4$ danske Potter.

Digitized by Google

Quevedo Villegas (Don Francisco de), spansk Digter og Skribent, født 1580 i Madrid, maatte formedelst en Duel flygte til Neapel, hvor han vandt den spanske Vicekonge Hertugen af Ossuna's Gunst og af ham blev brugt til vigtige Forretninger. Ossuna's Fald bevirkede ogsaa Q.'s; han var siden udsat for flere Forfølgelser og et Par Gange fængslet, han døde 1645. Blandt hans Skrifter, som ved Aand og Vid indtage en udmærket Plads i den spanske Litteratur, nævne vi „Suenos y discursos" (af satirisk Indhold) og Kjeltringromanen „Gran Tacaño" (fuld af munter Spot over Spaniernes nationale Daarskaber).

Quiberon, en smal Halvø i Dep. Morbihan i det nordvestlige Frankrig, er bekjendt ved de af den engelske Regjering understøttede franske Emigranters Landgang her 1795. Uenighed og smaalig Rangstrid imellem Anførerne, Greverne Puisaye og Hervilly, og den derved bevirkede Langsomhed og Usikkerhed i Foretagendet gav den republikanske General Hoche Tid til at samle en anseelig Magt imod Emigranterne, som nu istedetfor Angribere bleve de Angrebne; Fortet Penthièvre faldt ved Forræderi i Hoche's Hænder, og trods en tapper Modstand endtes Toget med Emigranternes fuldstændige Nederlag. En stor Deel omkom, Nogle reddede sig paa de engelske Skibe; Grev Sombreuil, Anfører for en fra Tydskland ankommen Skare af 1500 Emigranter, tilligemed 51 Geistlige og 711 Md. bleve efter Krigsretsdom skudte.

Quichua heed det Sprog, som taltes i Peru under Inkaernes Herredømme, og som endnu er meget udbredt der, s. I, S. 150, 1ste Sp.

Quietisme (af det lat. qvies, d. e. Ro, Hvile) kaldte man i Paris en sværmerisk religiøs Retning, der satte sit høieste Formaal i ved Andagtsøvelser at henfynke i en indre Anskuelse af Gud og i en guddommelig Hvile. Denne Retnings Tilhængere, **Quietisterne**, benyttede som Veiledning ved deres Andagtsøvelser den spanske Geistlige Michael Molinos's bekjendte Skrift „Guida spirituale", d. e. aandelig Veiviser. Da man ved denne Andagt kunde betragte den kirkelige Opbyggelse som overflødig, maatte Molinos afsværge sine Vildfarelser, men desuagtet fandt Q. Udbredelse, især ved Ludvig XIV's Hof. Efter Molinos fremtræde Antoinette Bourignon, Johanna Maria de la Mothe Guyon og tildeels Fénélon som Q.'s Repræsentanter.

Quikgræs (Agropyrum) ere Græsarter, hvis Blomsterstand er et sammensat Ax med eet Smaaax i hvert af Axens Led. Smaaaxene, der ved Grunden bære 2 omtrent lige store, lancetdannede Yderavner, ere 3-mangeblomstrede, fladtrykte og vende Fladen mod Axen. Den meest bekjendte Art er almindelig Q. (A. repens), der ved sin vidtkrybende, forgrenede Rodstok bliver et besværligt Ukrudt i Haver og Marker: den findes udbredt over hele Europa.

Qvikrod, Qvægrod, Græsrod, er Mellemstokken af Triticum repens, T. glaucum D., litorale H. o. fl., der voxe som Ukrudt paa Kornagre, Enge, i Haver o. s. v., og ere vanskelige at udrydde. Den bruges meget i Medicinen som et blodrensende Middel, som Thee, og deraf tilberedes en Extract, Extractum eller Mellago graminis. **Rød Q.** er Mellemstokken af Carex. arenaria (C. hirta, C. intermedia), der voxer hos os ved Strandkanten, især i Flyvesand, hvor den kan opnaae en stor Længde. Ogsaa denne bruges noget i Medicinen.

Qviksølv, Qvægsølv (Hydrargyrum, Mercurius vivus) er et sølvhvidt, stærkt glindsende, draabeflydende Metal, der har en Vægtfylde af $13,_{59}$. Det stivner ved en Afkjøling til $\div 39°$ og koger ved $360°$, men fordamper ved almindelig Temperatur, og da Dampene ere meget giftige, er det skadeligt for Sundheden stadig at opholde sig i Rum, hvor der arbeides med dette Metal, eller hvor der f. Ex. jevnlig kan spildes deraf paa Gulvet. Fiindeelt, f. Ex. ved Sammenrystning med Vand, Udrivning med Fedt etc., er det et graat Pulver, der i denne Form fordamper lettere. Det Q., der gaaer i Handelen, er sjelden reent, da det let amalgamerer sig med andre Metaller (opløser disse), og det indeholder derfor gjerne smaa Qvantiteter Bly, Tin o. desl., hvilket bevirker, at det ikke flyder saa let og danner runde Kugler, men efterlader en mørk Hale ved at flyde hen over hvidt Papir; det renses da ved at underkastes en Destillation. Det forekommer i Naturen deels gediegent (indsprængt som smaa Draaber), deels i Forbindelse med Svovl (Zinnober), ved Idria, Almadén i Spanien, flere Steder i Amerika o. s. v.; det vindes i det Store ved en Destillation af Ertserne, navnlig Svovlqviksølvet, enten alene under Adgang af Luften, hvorved Svovlet iltes til Svovlsyrling, eller med Tilsætning af Jern eller Kalk, der da træder i Forbindelse med Svovlet, dannende Svovljern eller Svovlcalcium o. s. v. Det kan træde i Forbindelse med Ilt i to Forhold: Qviksølvforilte (2 Atomer Q. med 1 Atom Ilt) og Qviksølvtveilte (1 Atom Q. med 1 Atom Ilt). Det første er et sort Pulver, der bruges lidt i Medicinen (navnlig er det en Bestanddeel af det saakaldte „sorte Mercurialvand"); det træder i Forbindelse med Syrerne og danner sædvanlig farveløse Foriltesalte. Tveiltet (Mercurius. præcipit. ruber) er et rødt Pulver, der kan dannes paa flere Maader, bl. A. ved at ophede Q. i længere Tid i Luften ved en svagere Varme; ophedes derimod Ilten stærkere, mister det atter sin Ilt, idet det da spaltes i Q. og Ilt, og herpaa beroer dets Anvendelse til Fremstilling af denne Luftart. Ved Opløsning af Q. i varm Salpetersyre, Indtørring og Ophedning af det dannede salpetersure Salt, hvorved Salpetersyren udjages først, kan det ligelebes erholdes. Det bruges noget i Medicinen, og navnlig er det en Bestanddeel af „rød Øiensalve" og af det saakaldte „gule Mercurialvand". Det kan endnu fremstilles paa flere andre Maader og synes — efter Fremstillingsmaaden — at kunne optræde i flere (to) Modificationer. — Med Svovl indgaaer Q. ligeledes to Forbindelser, svarende til Ilterne. Af disse er den høieste Svovlforbindelse den vigtigste; den findes i Naturen som Cinnober (eller Zinnober) og tilberedes ogsaa ved Kunst paa forskjellig Maade af Svovl og Q. (s. Zinnober), idet den er en pragtfuld Malerfarve. Rives Svovl og Q. sammen, træde disse Stoffer let i Forbindelse og danne da en sort Masse, der anvendes noget i Apotheket og er Svovlqviksølv i den amorphe

Digitized by Google

Form; bringes denne, f. Ex. ved Sublimation, i den krystallinſke Tilſtand, er Svovl-Q. derimod rødt. Med Chlor danner Q. to Forbindelſer, ſvarende til Ilterne: den laveſte 2 Æqv. Q. med 1 Æqv. Chlor er det ſaakaldte Q.-chlorur, Mercurius dulcis, Calomel (ſ. d. A.); den anden Forbindelſe, 1 Æqv. Q. med 1 Æqv. Chlor, er det ſaakaldte Qvikſølvſublimat, ætſende Sublimat, der er en af de giftigſte Qvikſølvforbindelſer. Det erholdes ſædvanlig ved at underkaſte ſvovlſuurt Qvikſølvtveilte en Sublimation med Kogſalt. Det anvendes i Medicinen og benyttes ſtundom for at conſervere f. Ex. Skind mod Angreb af Inſecter, Blæk for Skimmel o. ſ. v., idet det er en dræbende Gift for baade de lavere og høiere Planter og Dyr. Sættes til en Opløsning heraf Ammoniak, erholdes et hvidt Bundfald (ſaakaldet hvidt Præcipitat, Mercurius præcipitatus albus), der ikke er ſaa giftigt (hvorfor man benytter Ammoniak f. Ex. til Afvadſkning af Kar, Hænder o. ſ. v., naar man har havt med Sublimat at gjøre) og anvendes noget i Medicinen. Med Jod, Cyan og de forſkjellige Syrer danner Q. Forbindelſer, hvoraf en ſtor Deel anvendes i Medicinen, og ſom næſten alle, og iſær Tveilteſaltene, udmærke ſig ved deres Giftighed. Knald-Q. er en Forbindelſe, der anvendes meget, f. Ex. til Percusſionshætter paa Geværer; det danner hvide, ſilkeglindſende Naale. Det tilvirkes ved Indvirkning af Salpeterſyrling paa en Opløsning af ſalpeterſuurt Qvikſølvtveilte i Alkohol, men Tilberedningen fordrer paa Grund af den Fare, der er forbunden dermed, den allerſtørſte Forſigtighed. Det antages at være en Forbindelſe af en Syre, Knaldſyre (polymeer med Cyanſyre) med Qvikſølvilte. — Q., der har været kjendt fra Oldtiden (300 f. Chr. omtales det alt), er overhovedet et meget vigtigt Metal; det anvendes paa Grund af den Lethed, hvormed det forbinder ſig (amalgameres) med andre Metaller (og hvorfor det maa opbevares i Kar af Glas eller Jern), til Speilbelægning (et Tinamalgam), til Udvinding af Sølv og Guld, til Forgyldning o. ſ. v., ligeſom det ogſaa anvendes meget til Fremſtilling af Knald-Q., Zinnober, ſom Lægemiddel og til mange vigtige Præparater, der anvendes i Medicinen. For Phyſikeren og Chemikeren er det et unndværligt Metal.

Qvikſølvmidlerne (Mercurialia) høre til de kraftigſt virkende metalliſke Lægemidler, hvis Brug navnlig tidligere har været meget udbredt, viſtnok ogſaa overdrevent, men ſom dog endnu udgjøre en væſentlig og ofte vanſkelig undværlig Deel af vort Medicamentforraad. Dette gjelder fortrinsviis med Henſyn til dets ſpecifike Virkning imod den ſyphilitiſke Dyskraſie, og dernæſt om dets betændelſesſtridige, opløſende og fordelende Kraft. Men Q. ere tillige farlige Midler, ſom maae benyttes med Forſigtighed og uden dette kunne medføre ſkadelige Indvirkninger paa Organismen. Den acute Qvikſølvforgiftning (Mercurialismus, Hydrargyrismus) ytrer ſig ved Affection af Mundſliimhinden, Svulſt og Saardannelſe paa Tandkjødet, Løsnen og Udfalden af Tænderne, en ubehagelig Stank af Munden, og Afſondring af en Mængde æggehvideholdigt Spyt, — en Tilſtand, ſom i Almindelighed hurtig pleier at ſvinde ved Ophør af Medicamentets Brug. Den chroniſke Forgiftning kræver derimod en længere Benyttelſe af Metallet, enten ſom Medicament eller hyppigere dets Haandteren ved techniſke Formaal (i Qvikſølvminer, ved Haandværker, f. Ex. Forgyldning, Speilfabrikation o. ſ. v.), og ytrer ſig deels ſom en kachektiſk Tilſtand, en almindelig Liden af hele Organismen, med ſtærkt udtalte nervøſe Tilfælde, Zittren og Lamhed, deels mere localt ſom en nekrotiſk Angriben af viſſe af Legemets Knokler, navnlig Kjæben.

Qvikſølvniveau, et, beſtaaer af et c. 2 Fod langt ſiirkantet Stykke Mahognitræ, der anbringes ſaaledes paa et trebenet Stativ, at det kan bevæges i horizontal og vertical Retning og ſkrues faſt i en vilkaarlig Stilling. I Enderne er der lodret paa Længdeaxen dannet Fordybninger, ſom forneden ſtaae i Forbindelſe ved en Kanal, der er boret paalangs i Træet. Gydes nu Qvikſølv i en af Fordybningerne, vil det i begge danne Overflader, der ligge i ſamme Horizontalplan. For at benytte disſe til at tage horizontale Sigter anvender man Dioptere, ſom ere anbragte paa to aldeles eens Elfenbeens Svømmere, der hvile paa Qvikſølvoverfladerne. I den ene Ende af Mahognitræet er der endvidere anbragt en Udtapningshane for Qvikſølvet. Q. er et temmelig upaalideligt Niveau, da Dioptrene let kunne klemme ſig faſt i Fordybningerne, uden at man ſtrax mærker det, hvorfor Vandniveauet (ſ. d. A.), der baade er ſimplere og billigere, i Reglen bør foretrækkes (ſlgn. Nivellering).

Quilate (Karat) er en Juveelvægt i Spanien = 0,1997 franſke Gram = 3,067 danſke Gran. 1 Onza er 140 Quilates = 27,957 Gram = 1,7892 danſke Lod. — 1 Q. er 4 Granos (ſ. Juveelvægt).

Quimper, Stad i det franſke Dep. Finisterre, har en liden Havn, Fayence- og Leervarefabriker, Handel og Fiſkeri. 11,000 Indb.

Quina, ſ. Chinabark og Cinchona.

Quinault (Philippe), franſk Operadigter, født 1635 i Paris, død 1688, ſkrev Sørgeſpil og Tragicomoedier, ſom fandt Bifald hos Publicum men medtoges haardt af Kritiken (navnlig af Boileau), men vandt ſiden fortjent Berømmelſe ſom Forfatter af Operaer („Armide“ og „Atys“ ſattes øverſt blandt disſe).

Quincey (Thomas de), bekjendt under Navnet „den engelſke Opiumſpiſer“, født den 15de Aug. 1785, Søn af en velhavende Kjøbmand i Mancheſter, udmærkede ſig allerede ſom Dreng ved ualminbelig Lærenemhed men ogſaa ved en excentriſk Charakteer, løb bort fra Skolen og drev omkring i London, indtil hans Forældre fandt ham. Her havde han for at døve Hungerens Qvaler vænnet ſig til Nydelſe af Opium, og til denne hengav han ſig ſiden i en overordentlig Grad. De ſælſomme og barokke Viſioner, ſom under dette Narkotikons Indflydelſe opſtege i hans glødende Phantaſie, beſkrev han i „Confessions of an English opium-eater“ (1822), i „Suspiria de profundis“ og „Autobiographic sketches“ (1853). Gjenſtandens Nyhed og den henſynsløſe Aabenhjertighed, hvormed han indviede Publicum i ſine Forvildelſers Myſterier, vakte en overordentlig Opſigt og

Digitized by Google

gjorde Q.'s Navn vidt bekjendt. Efter sit Giftermaal søgte han at blive Herre over hiin Lidenskab, men det lykkedes ham ikke ret, han kom i stor Nød, hvorfra Digteren Wordsworth udfriede ham. Fra 1832 boede Q. i Skotland og udviklede der en stor litterær Virksomhed, idet han skrev en Mængde Artikler over Litteratur og litterære Personligheder, philosophiske og almindelige videnskabelige Æmner m. M. Han døde den 8de Decbr. 1859.

Quinctius eller Quintius var Navnet paa en deels af patriciske, deels af plebejiske Familier bestaaende romersk Slægt. Til en af de patriciske Familier hørte **Lucius Q. Cincinnatus** (s. d. A.); til en anden **Titus Q. Flamininus**, der udmærkede sig som Feltherre i Krigen mod Philip III af Macedonien. Han stod i Spidsen for det Gesandtskab, der 180 f. Chr. blev sendt til Kong Prusias i Bithynien for at fordre Hannibals Udlevering.

Qvindelod er i Retssproget det Samme som Søsterlod (s. **Broderlod**).

Quinet (Edgar), fransk Digter og Litteraturhistoriker, født 1803 i Bourg en Bresse, studerede en Tidlang i Heidelberg, ledsagede 1828 som Lærd den franske Expedition til Morea og udgav „De la Grèce moderne" etc. (1830), blev 1840 Professor ved Collège de France, men mistede 1845 denne Post i Anledning af sine Angreb paa Præstepartiet (han udgav tilligemed Michelet Skriftet „Les Jésuites") og de politiske Digressioner, han indblandede i sine Forelæsninger. I Nationalforsamlingen 1848 stemte han med den demokratiske Fraction i Palais royal; 1852 blev han paa ubestemt Tid forviist fra Frankrig og har siden levet i Belgien. Q. er en aandriig og begavet Forfatter, en reflecterende Natur (ikke lidet paavirket af Tydskerne) med fyrig Indbildningskraft og dog skarp Iagttagelsesevne; hans Stiil er glimrende og digterisk ogsaa i hans prosaiske Værker. Hans „Rapport sur les épopées françaises du 13me siècle" (1831) blev Gjenstand for en skarp Kritik; i „Allemagne et Italie" (1839) bedømmer han Tydskland og Tydskerne meget rigtig. Blandt hans Digte ere „Ahasverus" (1835), „Napoléon" (1836) og „Prométhée" (1838) meest bekjendte.

Qvinisextum (concilium) kaldes den anden trullanske Kirkeforsamling i Constantinopel 692, der skulde være oekumenisk og til Fuldstændiggjørelse af den 5te og 6te almindelige Kirkeforsamling beskjæftigede sig med Kirkeforfatning, Cultus og Disciplin. Ved dette Concilium lagdes Spiren til Schismaet mellem den græske og romerske Kirke, idet der vedtoges 6 forskjellige Bestemmelser, som gik lige imod den romerske Praxis. Pave Sergius forbød derfor Offentliggjørelsen af Beslutningerne i alle vesterlandske Kirker.

Quinoa, s. **Gaasefod**.

Qvinqvagesima (lat.) kaldes den syvende Søndag (egentlig den 50de Dag) før Paaske, som ogsaa benævnes Esto mihi.

Qvint er i den diatoniske Scala det 5te Trin fra Grundtonen.

Qvint er efter den nye Vægtinddeling, som fra 1ste Juli 1861 er indført i Danmark (ved Lov af 19de Febr. s. A.) $\frac{1}{100}$ Pund = 5 franske Gram = 1,28 Qvintin. Den deles i 10 Ort. Samme Værdi har den i Holsteen og Slesvig ifølge Forordninger af resp. 6te Mai 1859 og 13de Juni 1860; ligeledes fra 1858 i Hamborg og flere nordtydske Lande (s. **Hamborg**). I den nye sachsiske Vægt er 1 Q. = $\frac{1}{10}$ Loth = $\frac{1}{300}$ Pund = $1\frac{2}{3}$ franske Gram = $\frac{1}{3}$ dansk Qvint.

Qvintal er det spanske og franske Navn paa et Centner. Dets Størrelse, udtrykt i danske Pund, er paa de forskjellige Steder følgende: **Castilien**, det almindelige (= 100 Libras eller Pund) 92,02, — Q. macho, det store Centner (= 150 Libras) 138,03. **Catalonien** (= 104 Libras) 83,41. **Arragonien** (Saragossa = 144 Libras) 100,8. **Valencia**, det svære (= 144 Libretas) 102,24, — det lette (120 Libretas) 85,20, — for Meel (= 128 Libretas) 90,88. **Biscaya**, det almindelige (= 100 Libras) 97,78, — Q. macho (= 146 Libras) 142,78. **Buenos Ayres** (= 100 Libras) 91,87. **Portugal** (= 128 Arrateis eller Libras) 117,50. **Paris** i den gamle Poids de marc (= 100 Livres) 97,90. **Marseille**, i den gamle Poids de table (= 100 Livres) 81,59. **Schweiz** (= 100 Livres) 100. — Endelig i den nye franske Vægt, som gjelder i Frankrig selv og adskillige andre Lande (s. **Frankrig**), er 1 Q. = 100 Kilogrammer = 200 danske Pund.

Quintana (Manuel José), spansk Digter og Skribent, født den 11te April 1772 i Madrid, beklædte forskjellige Embeder (1809—14 og 1821—23 spillede han en fremragende Rolle i liberal Retning) og blev 1833 Medlem af Proceres samt af Statsraadet, siden Dronningens Opdrager og Præsident for Studieraadet; den 25de Marts 1855 blev han i Madrid kronet som Digter. Q.'s poetiske Værker ere samlede under Titlen „Poesias" etc. og udmærke sig ved en philosophisk Retning, et patriotisk Sindelag og kraftigt Sprog; meest berømt er hans lyriske Digt „Oda al mar". Som Historiker har Q. vundet et Navn især ved sine „Vidas de Españoles celebres" (1ste Bd. 1807, 2det og 3die Bd. 1830). Q. døde den 11te Marts 1857.

Qvintens Vægt, s. **Decimalvægt**.

Quinteron kaldes i Amerika en Søn af en Europæer og en Quarteroninde.

Quintessents betegner nutildags de især virksomme Bestanddele af et Stof, eller et meget kraftigt Udtræk af et Stof, indeholdende de i Stoffet værende virksomme Hovedbestanddele i en concentreret Tilstand, en concentreret Essents. Hos Alchemisterne har det en noget forskjellig Betydning: Aristoteles antog foruden de tidligere kjendte 4 Elementer (Essentser) endnu i Universet et femte (Essentia quinta) af en høiere Natur (s. **Chemie**). Raymundus Lullus betegnede dermed Viinaand, paa Grund af dettes oplivende Virkninger.

Qvintet er et Musikstykke for 5 selvstændige Stemmer (Instrumenter eller Sangstemmer).

Quintilianus (Marcus Fabius), en udmærket romersk Rhetor, født c. 36—40 e. Chr. i Calagurris i Spanien, optraadte efter Nero's Død i Rom som Sagfører og Lærer i Veltalenhed. Hans Dødsaar ansættes i Almindelighed til 118. Han har efterladt et rhetorisk Værk i 12 Bøger, „Institutio oratoria", der indeholder en fuldstændig Theorie for en Talers

Uddannelse. Udg. af Spalding, Buttmann og Zumpt (5 Bd., 1798—1829; 6te Bd., „Lexicon Quintilianum", af Bonnel (1834) og af Bonnel (1854, 2 Bd.).

Qvintin er en dansk Vægteenhed = ¼ Lod = $\frac{25}{32}$ nye danske Qvint = 3,90625 franske Gram. Det er = 1 Drachme eller 60 Gran Medicinalvægt. — Det norske Q. er 0,9968, — det svenske 0,8500 danske Q. Jfr. **Qventchen**.

Qvintin Messis, s. **Messis**.

Qvintomonarchianere kaldes et af de halvt kirkelige, halvt politiske Partier, som dukkede frem under de indre Kampe i England i det 17de Aarh. De fremstode under Cromwells Protectorat og fik Navn deraf, at de antoge, at der efter de 4 store Monarchiers Ødelæggelse (Daniel Cap. 7) vilde fremstaae et geistligt Monarchie med Christus til Hoved, og at dette Rige pludselig vilde frembryde. Nogle af dem betragtede Cromwell som Gjenstanden for deres Haab, men de Fleste søgte at styrte den bestaaende Regjering for at fremskynde Christi Riges Komme. Partiet holdt sig uden særskilt Kirkesamfund til ind i det 18de Aarh.

Quintus Calaber, en græsk Digter fra det 4de Aarh. e. Chr., er Forfatter af „Posthomerica" eller „Paralipomena Homeri", som ere udgivne bl. A. af Köchly (1853).

Quirinal (Mons Quirinalis) heed fordum en af de 7 Høie, hvorpaa Rom var bygget; nu kaldes det pavelige Residentsslot i Rom saaledes.

Quirini eller Querini (Angiolo Maria), italiensk Lærd, født 1680 i Venedig, blev 1728 (titulær) Erkebiskop af Corfu, siden Biskop i Brescia, 1727 Cardinal, og døde 1755. Han gjorde flere videnskabelige Reiser, besad et stort Bibliothek, som han testamenterede til Vaticanet, og havde overhovedet megen Fortjeneste af Kunst og Videnskab. Q.'s Hovedværker ere: „Specimen variæ litteraturæ" (1739); „Pauli II pontificis maximi vita"; en italiensk Oversættelse af Ephræm Syrus; „Commentarii de rebus pertinentibus ad Quirinum".

Quirinus, afledet af det sabinske Ord quiris eller curis, et Spyd, var hos Sabinerne et Tilnavn for Mars; hos Romerne kaldtes Romulus saaledes, efterat han var bleven optagen i Gudernes Tal.

Quirites, uden Tvivl af samme Stamme som Quirinus, synes oprindelig at have været Navnet paa Sabinerne, der kort efter Roms Anlæggelse forenede sig med Romerne; i den romerske Republiks Tid var det den officielle Benævnelse af det romerske Folk; særlig betegner det Borgerne i Modsætning til Soldaterne.

Quiroga (Antonio), spansk General, født 1784 i Betanzos i Galicien, tjente som Capitain under Morillo mod Franskmændene 1808—14, var som Oberst 1820 en af Hovedmændene for den Militæropstand blandt de til Amerika bestemte Tropper ved Cadiz, som bevirkede den constitutionelle Regjerings Oprettelse i Spanien, og viste siden baade som Medlem af Cortes og som Generalcapitain i Galicien en hæderlig Fasthed og Maadehold, idet han ligesaavel modsatte sig Vilkaarlighed fra Regjeringens som Lovløshed fra Folkeherredømmets Side. Da en fransk Hær 1823 rykkede ind for at gjenoprette Absolutismen, kjæmpede Q. imod den under Murillo, erklærede sig, da denne underhandlede med de Franske, for et Forsvar til det Yderste, men indsaae dog snart Nødvendigheden af at vige for Overmagten, gik til England og levede siden i Sydamerika. Den af Enkedronningen Marie Christine 1833 forkyndte Amnestie kaldte Q. tilbage til Spanien, hvor han 1835 blev Generalcapitain i Granada. Han døde 1841.

Qvistrum er en svensk Gjestgivergaard i Bohuuslehn, nær ved Orekiss- eller Q.-Elven, over hvilken Veien fra Norge fører. Elvdalen, almindelig bekjendt under Navnet Q.-Passet, danner en i militær Henseende vigtig Stilling, som let lader sig forsvare. Desuagtet have, under Krigene mellem Danmark og Sverrig, danske Tropper passeret derigjennem med ringe eller slet ingen Modstand, saaledes 1677, 1711, 1719 og senest 1788, da en der posteret svensk Troppestyrke paa 800 Mand blev omringet og tagen til Fange, efterat den 9,000 Md. stærke danske Armee i Ro havde passeret Broen.

Quito, Hovedstad i den sydamerikanske Republik Ecuador, ligger næsten lige under Æqvator 9,000 F. over Havet, Ø. for Vulcanen Pichincha. Q. har forbedmeste brede, lige Gader og mange pragtfulde Kirker, Klostre og andre Bygninger; fra Regjeringspaladset har man en herlig Udsigt til de sneebedækte Bjerge, som omgive Dalen, hvori Q. ligger. Her hersker evigt Foraar, og Egnen har en yppig Vært af tropiske og sydeuropæiske Planter, men al denne Herlighed svæver i en bestandig Fare formedelst vulcanske Udbrud. 70,000 Indb. — Q. blev anlagt 1534; den har flere Gange lidt ved Jordskjelv, især 1797 (da der omkom 40,000 Mennesker) og 1859.

Quodlibet er et Musikstykke, som er sammensat af mangfoldige Brudstykker af andre større og bekjendte Værker og har til Hensigt at gjøre en comisk Virkning. Q. anvendes især i Farcer.

Quos ego (lat.), „Hvilke jeg" — nemlig „skal straffe", siger, afbrydende sig selv, Neptun i den 1ste Bog af Virgils Æneide, da Vindene uden hans Tilladelse havde oprørt Havet og derved bragt Æneas i Fare. Heraf er det blevet et Ordsprog om en Trusel imod ulydige eller trodsige Personer („Ja, jeg skal" . . .).

Qvoten, von, er Navnet paa en i den danske Skueplads's Historie bekjendt Familie. **Salomon Poulsen v. Q.**, der som Hvervet var indkommen fra Nederlandene, nedsatte sig som Operateur i Aarhuus 1711, kom senere til Kjøbenhavn med et Marionettheater og fik der tillige Bevilling paa at opføre tydsk Comoedie. Han var en Rival af Capion (s. d. A.), ligesom Sønnen **Julius v. Q.**, der 1747 aabnede Theatret i Store Kongensgade, hvor der spilledes tydsk og dansk Comoedie, og som for en kort Tid rivaliserede med det danske Skuespillerselskab, der 1748 paa Kongens Nytorv grundede „Den danske Skueplads" (s. d. A.).

Quotient er det, som udkommer ved Division. F. Ex. 48, divideret med 6, giver til Q. 8.

Qvædekjerner er Frøene af Qvædetræet (s. d. A.). Saavel selve Frugten som især Frøene bruges i Medicinen; overhældes sidstnævnte med Vand, udtrækkes den indeholdte Planteslim, der

Digitized by Google

udbolner, dannende en tyk Sliim, den saakaldte Qvædesliim, s. Plantesliim.

Qvædetræ (Cydonia vulgaris), et middelhøit Træ af Kjernefrugtfamilien, har afvexlende, ægformede, heelrandede Blade, der paa Oversiden ere glatte, paa Undersiden guulhvidtfiltede; Blomsterne ere eenlige, kortstilkede med kirtel-tandede Bægerflige og hvide eller blegrøde Kronblade, der tilligemed Grifletne og Støvdragerne ved Grunden ere filtede. De pæredannede, filtede Frugter have en sammensnerpende Smag og ere i raa Tilstand uspiselige, men benyttes til Most, Geleer o. desl., s. Qvædekjerner. Q. antages at høre hjemme i Østeuropa og Asien, men dyrkes nu og forekommer ligeledes forvildet i Størstedelen af Europa og flere Steder i Amerika. — Qvædeæbler er en Afdeling af Æbler, som ved Form og Lugt minde om Qvædefrugter; Qvædepære er en i Tydskland og Danmark meget almindelig Kogepære.

Qvægavl omfatter Qvægets Parring, Opdrætning, Pleie og Afbenyttelse. Q. spiller en stor Rolle i Agerbruget, og for at fremme den har man enten søgt at forbedre Landets egne Qvægracer ved en hensigtsmæssig Parring af udvalgte Individer eller ved Krydsning af Landracen med fremmed Qvæg af udmærkede Egenskaber. Man kan adskille Qvæget i to Slags: Malkeqvæg og Fedeqvæg, der ere væsentlig forskjellige saavel i deres Bygning som ved deres Egenskaber, enten at give rigelig Melk eller at producere meget Kjød og Fedt. Til et af disse Slags Qvæg kan man henføre de fleste gode Racer, og ved Q. søger man ogsaa at holde disse Racer adskilte. For at udvikle Q., har man ved de offentlige Dyrskuer uddeelt Præmier for det bedste Qvæg.

Qvægsyge eller **Qvægpest** er en hos Qvæget forekommende meget farlig og høist smitsom typhoid Feber, der kun udvikler sig selvstændig hos Qvæget paa Ruslands og Ungarns Stepper, men derfra, almindelig ved Smitte, har udbredt sig til det øvrige Europa, hvor det er den af alle meest frygtede Qvægsygdom. Det var navnlig i forrige Aarhundrede, at denne Sygdom anrettede store Ødelæggelser, ogsaa i Danmark, hvor den herskede saa voldsomt fra 1745—51 og udbredte en saadan Rædsel, at en almindelig Bededag blev anordnet den 9de April 1745. I de første 2 Aar af dette Tidsrum døde der over en halv Million Stykker Qvæg, og E. Viborg anfører, at Tabet i de 7 Aar var omtrent 2 Mill. Stykker. Senere har den herstet flere Gange, og sidste Gang 1814 i Holsteen. Helbredelsen af det syge Qvæg er høist usikker. De Midler, man almindelig har anvendt for at standse Sygdommens Udbredelse, ere Afspærring af de Steder, hvor Sygdommen hersker, og Nedslagning af Qvæget, foruden Forbud mod Indførsel af Qvæg fra smittede Steder. I de sidste Aar har Professor Jessen i Dorpat med Held foretaget nye Forsøg med Indpodning af denne Sygdom, for derved at mildne Sygdommen og gjøre de indpodede Dyr uimodtagelige for Smitten.

Qvækere kaldes et religiøst Samfund, som blev stiftet i England af Georg Fox (s. d. A.) 1649, og har uddannet den mystiske Spiritualisme saa consequent, som det kan lade sig gjøre i en protestantisk Kreds. Medlemmerne af dette Samfund kaldte sig selv Vennerne, Vennernes Samfund, men fik af deres Modstandere Øgenavnet Q., fordi Fox flere Gange, naar han blev stillet for Retten, opfordrede Dommerne til at skjælve (to qvake) for Guds Ord. Endnu i Stifterens Levetid fik deres Lærebegreb en fastere systematisk Form ved Georg Keith (der dog senere traadte tilbage til den anglicanske Kirke og bekjæmpede Q.) og især ved Robert Barclay (død 1690), hvis Skrifter, „Theologiæ veræ christianæ apologia“ og Katechismus ansees for gyldige af Q. Deres Vægring ved at gjøre Krigstjeneste, aflægge Eed og give Tiende fremkaldte imidlertid haarde Forfølgelser, som dog mildnedes af William Penn (s. d. A.), der kan betragtes som Q.'s anden Stifter. Han sikkrede dem fuldkommen Religions- og Samvittighedsfrihed i Staten Pennsylvanien. Ogsaa i England bleve Q. omsider taalte og fik samme Rettigheder i borgerlig og religiøs Henseende som de øvrige Dissenters, ligesom deres Anskuelser om Krigstjeneste, Eed o. s. v. saavidt mulig bleve skaanede. Med Forfølgelserne ophørte Q.'s fanatiske Periode, og theologiske Stridigheder traadte istedet. I Løbet af det 18de Aarh. helligede de sig til Velgjørenhed og menneskekjærlige Gjerninger. De stiftede Hospitaler og andre Velgjørenhedsanstalter, og stræbte at forbedre Fangernes Skjebne; fra 1727 protesterede deres aarlige Generalforsamling imod Slavehandelen. Den amerikanske Q. Woolman skrev mod Slaveriet i det Hele, og den franske Q. Benezet gjennemreiste Europa for overalt at protestere imod denne Misbrug. William Allen mod Slutningen af det 18de Aarh. og Elisabeth Fry (s. d. A.) søgte ogsaa udenfor England at virke for en bedre Ordning af Fængselsvæsenet. I Løbet af det 18de Aarh. slappedes den rigoristiske Strenghed i Liv og Sæder blandt Q. Det slappere Parti kaldtes de Vaade, det strengere de Tørre. Tillige har en deistisk Aandsretning i den sildigere Tid begyndt at udbrede sig iblandt dem. Anna Barnard forkastede Alt i den hellige Skrift, som stred imod det indre Lys eller Ord, d. e. mod hendes Fornuft. Hun anerkjendte ikke Pentateuchen som kanonisk og forkastede alle Undere, især deles Christi overnaturlige Fødsel. Forstødt af sine Troesfæller i England drog hun til Amerika, hvor hun vandt Tilhængere. Men den største Bevægelse fremkaldtes fra 1822 af Elias Hicks i Long Island. I sine Prædikener og Skrifter opstillede han en fuldstændig Deisme med bestemt Forkastelse af alle Dogmer, som stille Christus over de øvrige Mennesker. Synoderne i Philadelphia og London 1829 excommunicerede Hicks og hans Tilhængere som Frafaldne og Kjettere. — I Almindelighed anerkjende Q. Bibelen som Guds Ord, men ved Siden af det skrevne Ord stille de som dettes Forklaring det indre Lys eller det indre Ord i Mennesket. Prædikeembedet, den geistlige Stand og den theologiske Videnskab forkaste de aldeles; Menigheden bestaaer af lutter Oplyste. Hvo, som i deres Forsamling føler sig greben af Aanden, Mand eller Qvinde, optræder belærende, ledende eller formanende. Føler Ingen sig opfordret til at tale,

Digitized by Google

sidde de i stille Beskuelse og gaae atter ligesaa stille fra hverandre. Sang og Musik mangle aldeles. Daab og Nadvere ere afskaffede. I Livet udmærkede Q.'s Menigheder sig især tidligere ved streng Redelighed, alvorligt Sindelag, yderst simpel Levemaade, ved Afsky for al Luxus, for Modens Forandringer, det selskabelige Livs conventionelle Fordringer o. s. v. Af Princip forbyde de enhver Eedsaflæggelse, Krigs- og Statstjeneste. Deres Forfatning er demokratisk. Over- og underordnede Synoder tjene tillige som Fredsdomstole. — Antallet af Q. anslaaes i det Hele til 160,000, blandt hvilke omtrent 10,000 Hicksiter; det største Antal lever i Nordamerika, og Hicksiterne findes kun der. De engelske Q., omtrent 18,000 i alle 3 Kongeriger, have aarlig to Meetings, i London og Dublin. De amerikanske have 8 Meetings paa ligesaa mange forskjellige Steder. Nogle Q. findes ogsaa i Holland, og i Pyrmont er en Menighed, som blev stiftet 1786. — Slgn. Croesius, „Historia Qvakeriana" (1695); „Revue des deux mondes" (April 1860); Lods, „Etude historique et critique sur le Quakerisme" (1857).

Qvælerslangerne udmærke sig i flere Henseender fra de sædvanlige giftløse Slanger. Hovedet har en anden, mere hundeagtig og mere langstrakt Form, det er sjelden belagt med regelmæssige Plader som hos andre Slanger, men i Reglen med smaa Skjæl, Kroppens Skjæl ere mindre og følgelig talrigere end ellers, Bugskinnerne smallere, Halen i Reglen en kort Gribehale, som er dem til stor Nytte ved at gribe om Træstammer og Grene; ved dens Grund, paa hver Side af Tarmaabningen, sidder en lille Klo, det eneste ydre Spor af de forresten indenfor Huden liggende aldeles rudimentære Baglemmer; disse Kroge understøtte Halen i dens ovennævnte Anvendelse. Q. have deres Navn deraf, at de omslynge deres Bytte med deres lange Krop og knuge det, saa at det qvæles og mange af dets Knokler knuses, inden de lade det gaae ned gjennem deres overordentlig udvidelige Gab og Svælg. Da der gives mange Former af dem, deriblandt de saakaldte Kæmpeslanger, der opnaae en betydelig Størrelse (10—20 Alen, siges der), ere Q. tildeels meget farlige for store Pattedyr, undertiden endog for Mennesker. Nogle ere Skovdyr, der holde sig fast til Træstammerne og derfra fare løs paa og omslynge deres Bytte, naar det nærmer sig uden at ane nogen Fare; andre ere Ferskvandsdyr, der enten søge deres Bytte svømmende eller ved Bredden oplure de Dyr, der komme ned for at drikke, f. Ex. Anakonda'en (s. d. A.). Python-Arterne (med Tænder i Mellemkjæben) tilhøre den østlige Halvkugle (Afrika, Ostindien med det indiske Archipelag og Nyholland); Boa-Arterne (uden Mellemkjæbetænder) derimod de hede Dele af Amerika (Boa constrictor, murina, canina); dog gives der ogsaa nogle smaa Boaformer paa den østlige Halvkugle, som paa en Maade danner Overgangen til den 3die Hovedslægt, Sandqvælerne (Eryx), smaa Slanger med lidet Hoved og Øine og svage, graalige eller brunlige Farver, der beboe Ørkener og Skovegne f. Ex. i Arabien og Afrika. — Mange af de større Q. udmærke sig ved en smuk Farvetegning.

Qvælning betegner i sin største Almindelighed enhver Fremgangsmaade, hvorved der paa en alvorlig og Livet truende Maade sættes en Hindring paa Aandedrætsfunctionernes Udførelse saavelsom ogsaa den herved fremkaldte Tilstand (Asphyxie). Det er saaledes, at man kan tale om, at Sygdomme i Luftveiene, f. Ex. Strubehoste, kunne qvæle en Person, ligesom man kan regne næsten alle hertil hørende Tilstande for frembragte ved en af følgende 5 Indvirkningsmaader: Indaanding af Luftarter, der ei ere tjenlige til Aandedrættets Fuldbyrdelse og Behov (Kuldamp), Luftrørets Tilstopning (Suffocation), Hængning, Drukning, og endelig Q. i strengere Forstand (Strangulation). Denne iværksættes ved en Sammentrykning af Halsens Dele gjennem et paa dennes Axe gaaende perpendiculært Tryk, og bevirkes enten ved Haanden alene eller ved et anlagt Toug; den medfører hurtig Convulsioner og Tab af Bevidsthed, og maa i retsvidenskabelig Henseende ansees for næsten stedse at være udført af en Anden, altsaa et Tegn paa begaaet Mord.

Qvælstof (Azot, Nitrogenenium, Stickstoff, Stickgas) er et Grundstof, der i fri Tilstand er en farveløs Luftart, noget lettere end den atmosphæriske Luft, men iøvrigt ikke udmærket ved særdeles directe fremtrædende Egenskaber, idet den ikke let umiddelbart indgaaer chemiske Forbindelser. Q. kan ikke brænde, slukker Ild, og Dyr kunne ikke aande deri (deraf Navnet Q., indført af Ørsted). Det forekommer fornemmelig i fri Tilstand (blandet med Ilt, Kulsyre, Vanddampe og enkelte mere tilfældige Stoffer) i den atmosphæriske Luft, som indeholder 79 Procent Q. efter Maal. De chemiske Forbindelser, der indeholde Q., ere derimod i høi Grad baade vigtige og interessante; Q. udgjør saaledes en væsentlig Bestanddeel af mange af de vigtigste Dyr- og Plantestoffer, f. Ex. af alle de „æggehvideagtige Legemer" (s. Protein), Liim, de organiske Baser, og de vigtigste af vore Fødemidler indeholde saaledes Q. som væsentlig Bestanddeel. For Agerbruget er det af stor Betydning, idet Planterne ikke formaae at optage Q. directe af Luften; man tilfører dem derfor qvælstofholdige Gjødningsmidler i Staldgjødning, Urin, Guano o. s. v., hvori der indeholdes meer eller mindre Q.; men hvorledes det virker, hvorpaa dets Virksomhed beroer og under hvilken Form det virker bedst, herom ere Meningerne meget deelte imellem Agerdyrkningschemikerne. Man erholder Q. i fri Tilstand ved at bortitage Ilten og de andre Bestanddele fra den atmosphæriske Luft, hvorved Q. bliver tilbage; saaledes f. Ex. ved at brænde Phosphor eller Viinaand i en afsluttet Mængde Luft og senere udvadske denne med Kali og vandsugende Midler, eller ved at lede atmosphærisk Luft over gløende Kobberpulver, der optager Ilten, senere over Kali og Chlorcalcium o. s. v. Lettere og renere faaes den ved Ophedning af salpetersyrlet Ammoniak (Salpetersyrlingens Ilt og Ammoniakens Brint træde da sammen til Vand, medens Q. fra baade Salpetersyrlingen og Ammoniaken frigjøres), eller ved at lede Chlor til Ammoniakvand (hvorved dette sidstes Brint træder i Forbindelse med Chlor, medens Q. frigjøres). Med Ilt indgaaer Q. flere For-

Digitized by Google

bindelser: den høieste af disse, 1 Æqv. Q. med 5 Æqv. Ilt er Salpetersyre; 1 Æqv. Q. med 4, 3, 2, 1 Æqv. Ilt danner resp. Salpeterundersyre, Salpetersyrling, Qvælstoftveilte og Qvælstofforilte. Af disse ere Qvælstofforilte og Qvælstoftveilte farveløse Luftarter. Den første erholdes bl. A. ved Opvarmning af det salpetersure Ammoniak; den kan ved et stærkt Tryk og Afkjøling fortættes til en Vædske, der koger ved ÷ 88°, men herved selv afkjøles til noget over ÷ 100° og stivner da til et fast Legeme; antændte Legemer brænde deri omtrent som i reen Ilt. Ved Indaanding virker den berusende paa en eiendommelig Maade, hvorfor den ogsaa tidligere kaldtes „Lystgas". Qvælstoftveilte fremstilles lettest ved at opløse f. Ex. Kobber i Salpetersyre, som derved afiltes til Qvælstoftveilte; den vedligeholder Forbrændingen omtrent som den foregaaende; blandes den med Ilt eller atmosphærisk Luft, iltes den strax høiere til Salpetersyrling, der viser sig som en stærk, rødguul Damp med en stærk, stikkende Lugt. Salpetersyrling, der ogsaa kan erholdes ved Behandling af Stivelse med Salpetersyre, kan fortættes til en draabeflydende, mørkegrøn, overordentlig flygtig Vædske, der koger ved 0°. Den kan indgaae forskjellige chemiske Forbindelser og danner med Baser salpetersyrlede Salte (s. forøvrigt Svovlsyre). Salpeterundersyre kan betragtes som en Blanding af Salpetersyre og Salpetersyrling, og Mange antage den ogsaa for at være en slig Blanding og ikke nogen særegen Ilteforbindelse. Salpetersyre forekommer endeel i Naturen, deels i fri Tilstand, deels som salpetersure Salte. Den kjendes i vandfri Tilstand som et fast Legeme og i Forbindelse med Vand som en draabeflydende Vædske; den gaaer i Handelen i mindre reen Tilstand under Navnet Skedevand (s. d. A.). Det er en meget stærk Syre, der især udmærker sig ved den Lethed, hvormed den afiltes ved forskjellige Legemer, som f. Ex. Metaller, Svovl, Phosphor, organiske Legemer o. s. v. Om dens Fremstilling og øvrige Egenskaber, s. Skedevand. Med Brint indgaaer Q. flere Forbindelser, dannende Ammonium, Ammoniak, Amid og Imid (s. disse Artt.), ligeledes med Chlor, Jod (s. disse Artt.), med Svovl, med Kulstof (s. Cyan) o. s. v. Alle Qvælstoffets Forbindelser udmærke sig ved den Lethed, hvormed de atter adskilles, nogle endogsaa under Explosion, og flere explodereride Metalforbindelser har man bl. A. af denne Grund antaget at være Qvælstofmetaller (s. Knaldsalte). I de organiske Forbindelser spiller Q. en stor Rolle.

Qvæner, som selv kalde sig Kainulaiset, Kainufolket, er den Deel af Finlands Beboere, der beboer det nordvestlige Hjørne af Landet, nemlig Provindsen Østerbotten. Det er altsaa denne Stamme af Finnerne, som kom i de fleste Berørelser med de tilgrændsende Beboere af Norge og Sverrig. At de gamle Normænd derfor kaldte alle Finlands Beboere Q., var efter det samme Princip for geographiske Benævnelser, som bragte dem til at indbefatte alle Tydskere under den ene Stammes, Sachsernes, Navn, og som fik Amerikas Indfødte til at kalde de Forenede Staters Borgere Bostoner. At denne simple Talebrug endnu har kunnet holde sig i Norge, er et Vidnesbyrd om, at Kjendskabet til Finland fremdeles er saa lidet, at man ikke har fundet det nødvendigt at frigjøre sig fra alle de Forvexlinger, der maae opstaae, naar man benævner det Hele efter en af dets mindre betydelige Dele.

Qværke eller Krop er en hos Hesten, især under dens Udvikling, forekommende smitsom Sygdom, der beroer paa en Betændelse i Luftveienes Sliimhinde og giver sig tilkjende ved Feber, Flod af Næseborene, Hoste, et besværligt Aandedræt, Svulst af Kjertlerne i Kjæbekulen, som sædvanlig overgaaer i Bylder. Den kan antage en ondartet Charakteer, idet Feberen enten bliver brandig eller Sygdommen kaster sig hen paa andre Organer, enten udvendige eller indvendige, hvor der danner sig Bylder, i hvilket Tilfælde Sygdommen benævnes omvankende Q.

Qværn kaldes den i Meel- og Grynmøller til Kornets Maling anvendte Maskine (s. Gryn, Meel).

Qvæse, s. Blæreorm.

Qvæsthuus var i Middelalderen Benævnelsen for Hospitaler, navnlig til Saaredes Forpleining. I Kjøbenhavn oprettedes 1658 et Q. for saarede Baadsfolk, hvilket dog allerede 1690 benævnes Landmilitsens Q. Dets tilhørende Bygning findes endnu paa Christianshavn. Et lignende blev 1679 oprettet i Norge af Frederik III.

Quæstor heed hos Romerne den Magistrat, der stod i Spidsen for Finantsbestyrelsen. Oprindelig var der to Q., der, paa Grund af at de bestyrede Ærarium i Byen, kaldtes By-Quæstorer; senere blev der ogsaa valgt andre Q., som fulgte med Consulerne i Felten og med Statholderne til Provindserne for at forestaae de forskjellige Udbetalinger. Quæsturen var det første Trin paa Embedsbanen og banede Veien til de høiere Embeder; under Keiserne blev den efterhaanden en reen titulair Værdighed.

Digitized by Google

R.

R, det 17de Bogstav i det græske, det 18de i det latinske og danske Alphabet, hører til de flydende Bogstaver (liquidæ). Som Abbreviatur betyder det i latinske Indskrifter Roma eller Romanus, ogsaa Rufus; ved Temperaturangivelser betegner det Réaumur; paa Recepter Recipe d. e. tag.

Ra (koptisk rê, med Artiklen ph-re, Solen), er Navnet paa den gamle ægyptiske Solgud, den høieste og ældste blandt de ægyptiske Guder; ham var Høgen helliget, hvorfor han ofte fremstilles med Høgehoved.

Raa er paa et Skib et Rundholt, der hænger lodret paa Mastens eller Stangens Retning, bestemt til derunder at udspile et Seil, som da kaldes **Raaseil**, til Forskjel fra Stagseil eller Gaffelseil, der hænge under et Stag eller en Gaffel. **Raabaand** ere de Tonge, hvormed Seilet befæstes til Raaen. **Raaseiler** er et Skib, der har Raaseil.

Raa eller **Raadyr** (Cervus Capreolus), den mindste af vore Hjortearter, er en munter, hurtig, let og smukt bygget Form, bruun eller bruungraa (om Vinteren) med hvid Gump; Takkerne hos Hannen (Bukken) ere lave, oprette, knudrede, med faa, spidse Grene. Oprindelig er R. udbredt over en stor Deel af Europa; det holder sig især til den tyndere Kratskov. I Danmark er det hyppigst paa Øerne; i Norge er R. udryddet, dog fandtes det der endnu i Midten af forrige Aarhundrede.

Raab (ung. Györ eller Nagy-Györ), Stad i Oedenburgerdistrictet i Ungarn, ved **Floden R.s** Udløb i Donau, har levende Handel og Skibsfart paa denne Flod. 20,000 Indb. R. var indtil 1820 en stærk Fæstning.

Raabende Stemmer (Prædikesyge) kaldes et eiendommeligt Phænomen, der siden 1842 opdukkede blandt svenske Bønder. Udannede Lægfolk, især Qvinder og endog Børn, uddrøde efter foregaaende Krampetrækninger i Bodsprædikener og Prophetier om Guds Dom.

Raabukkefodsnit er et af Gartneren hyppig benyttet Udtryk, hvorved de betegne en saadan Afskjæren af en Green, at Snittet føres i en spids Vinkel, og den afskaarne Flade ligner den elliptiske Form af en Raabukkefod.

Raabygdelaget er det ene af de to Fogderier, hvori Nedenæs Amt (s. d. A.) i Norge er deelt. Det bestaaer af flere indlandske Dalstrækninger af Christiansands Stift, som for det Meste have en Retning fra Nord imod Syd, og gjennemstrømmes af forskjellige Elve. Den største af disse er Otteren, der flyder igjennem Sætersdalen. R.s Dale udgaae fra den centrale Fjeldmasse af Langfjeldene, som ligger paa Grændsen af Christiansands og Bergens Stifter. Dens Grene mod Syd sænke sig i Høide, men udgjøre stedse brede Rygge, de saakaldte Hejer. Disse ere paa mange Steder bedækkede med udstrakte Skove og afgive altid vidtløftige Græsmarker for Qvæget. Men det til Agerdyrkning anvendelige Areal i Dalbundene er lidet, og dets Jordbund, som for det Meste er sandig, er heller ikke meget riig. R. havde 1855 14,200 Indb.

Raad (Pus) er Navnet paa den hvidgule, flødeagtige Vædske, i daglig Tale kaldet „Materie", der afsondres fra suppurerende organiske Dele.

Raadmand er i Danmark Benævnelsen for en Øvrighedsperson i Kjøbstæderne, s. **Magistrat**. I Kjøbenhavn vælges Raadmændene af Borgerrepræsentanterne, i de øvrige Kjøbstæder derimod af Kongen, dog at der i nogle af de større af disse foruden de kongelige R. ogsaa findes nogle saakaldte borgerlige, der vælges af Borgerrepræsentanterne med kongelig Approbation.

Raadne Hav, s. **Asovske Hav**.

Raadstueret kaldtes tidligere i nogle af de danske Kjøbstæder Magistraten, forsaavidt den i disse Byer (de, der havde den saakaldte Landsthingsret) udgjorde en Domstol, der var Overinstants for Bythinget, medens i de andre Kjøbstæder Bythingene ligesaavel som Underretterne paa Landet stode under Landsthingene som 2den Instants. Raadstueretterne bleve ligesom Landsthingene ophævede ved de nuværende Landsoverretters Indførelse i Aaret 1805.

Raajern, Rujern, s. **Jern**.

Raamelk (Colostrum) kaldes den Melk, som afsondres i de første Dage efter Fødselen. Foruden Melkekugler indeholder den Colostrumskugler, som ere de noget større, med Fedt opfyldte Celler fra Melkekjertlens Sliimhinde. R. er noget tyndere end den senere Melk, lidt mere riig paa Salte, og derfor lidt afførende for den Nyfødte, hvis første Stolgange derved bevirkes.

Raamessing. Ved Forfærdigelsen af Messing bliver Zinken ikke altid sat til Kobberet i metallisk Tilstand, men ofte som en Blanding af Galmei (s. d. A.) og Kulstøv, hvoraf ved Ophedningen reduceres Zink, der strax forbinder sig med det tilstedeværende Kobber. Isaafald underkastes Messinget to Smeltninger; første

Digitized by Google

Gang faaer man R., ogsaa kaldet Arco eller Stykmessing; ved Omsmeltning deraf, mangen Gang med Tilsætning af gammelt Messing, faaer man først Plader eller andet Støbegods.

Raasukker kaldes Sukker, saaledes som det i mindre reen Tilstand kommer i Handelen fra Colonierne til Raffinering. De bedre Sorter af R. bruges i Huusholdningen som (uraffineret) „Puddersukker"; s. Sukker.

Raavakke er en Bjergart, der bestaaer af en guulgraa eller bruun, i Almindelighed porøs Dolomit, som næsten udelukkende tilhører den permiske Formation og forekommer især i Thüringen og Franken.

Rabanus Maurus, navnkundig Skribent og Geistlig, født 776 i Mainz, blev 822 Abbed i Fulda, 847 Erkebiskop af Mainz og døde d. 4de Febr. 856. Han hævede Klosterskolen i Fulda til dens høieste Blomstring og Glands, bekjæmpede med Iver Gottschalks Prædestinationslære og skrev Forklaringer til næsten alle de bibelske Bøger saavelsom Skrifter om den geistlige Ret, Kirketugten og den christelige Moral. R.'s samlede Værker ere udgivne af G. Colvenerius (6 Foliobd., 1627).

Rabat, s. Chaussee.

Rabat kaldes det Afdrag, der gives ved Afslutningen af en Handel, deels fordi Betalingen erlægges tidligere end sædvanlig, deels som en Godtgjørelse for Varernes Mangelfuldhed og deels uden nogen bestemt Grund som en Coutume ved enkelte Varegjenstande. — Rabatter kalde Gartnerne de Bede, som løbe langs med Gangene i en Have; de benyttes saavel til Blomster, især flereaarige, haardføre, som til Frugttræer, især Pyramider, fritstaaende i Espalierform og Frugtbuske, og til Kjøkkenurter.

Rabbi er et hebraisk Ord, der paa Christi Tid fik hos Jøderne Betydning „Skriftlærd"; heraf kommer Udtrykket „Rabbiner". — Rabbinisk Sprog, s. Jødisk Litteratur, III, S. 833.

Rabelais (François), fransk Satiriker, født 1483 i Chinon i Touraine, Søn af en Kromand, var først Franciscaner og siden Benedictiner og erhvervede som Munk ved flittig Studering omfattende Kundskaber i næsten alle Grene af den Tids Kundskaber, lagde sig derpaa fra 1530 efter Lægevidenskaben og blev 1545 Præst i Meudon ved Paris, hvor han døde 1553. Om hans Roman „Gargantua og Pantagruel" s. III, S. 155 f.; det er „et Værk, eneste i sit Slags, en forunderlig Forbindelse af Lærdom og Plumphed, en monstrøs Forening af en fiin og aandrig Moral og en smudsig Gemeenhed, et slaaende Billede af den bestandige Modsætning, som det 16de Aarh. frembyder, dette Tidsrum, der besad Originalitet, Kraft og Rigdom men manglede Harmonie, Forholdsmæssighed og Skjønhed; til Indholdets Tøilesløshed svarer det regelløse Sprog, de selvgjørte og forunderlige Ord og Ordforbindelser, hvorved hiint hyppig endnu er mere dunkelt og stundom uforstaaeligt". Den bedste Udgave er den af Esmangart og Johanneau besørgede „Editio variorum" (1823—28).

Raben (Peter), dansk Admiral, s. Frederik IV.

Rabener (Gottlieb Wilhelm), tydsk Satiriker, født d. 17de Septbr. 1714 i Wachau ved Leipzig, død d. 22de Marts 1771 som Amtsforvalter (Steuerrath) i Dresden, var en Ven af Gellert og vandt ved sine „Satirische Schriften" og „Freundschaftliche Briefe" stor Anseelse blandt sine Samtidige. Hans Satire hænger sig imidlertid meest ved det Ydre, et dybere Blik paa det menneskelige Hjerte manglede ham, og man finder hos ham endnu den Gotschedske Skoles tørre Forstandighed og Spidsborgerlighed.

Rabenius (Lars Georg), svensk Retslærd, født 1771, død 1846, gjorde først i længere Tid Tjeneste ved Akademiets Cancellie og blev dernæst 1807 udnævnt til professor jurisprudentiæ, oeconomiæ et commerciorum i Upsala; 1810 fik han Diplom som Dr. juris og blev 1834 ablet. R. gjorde sig især bekjendt ved sine Lærebøger i svensk Kameralret (1825), i Nationaloekonomien (1829) samt i svensk Kirkeret (1836).

Racan (Honorat de Beuil, Marquis de), fransk Idyldigter, født 1589, død 1670, var en Discipel af Malherbe, som han overgik i Følelse og Ynde men stod tilbage for i Correcthed og Regelmæssighed. Iblandt hans „Oeuvres et poésies chrétiennes" fortjene især „Bergeries" at nævnes.

Race, s. under Art.

Rachel, Labans yngste Datter, den israelitiske Stamfader Jakobs Hustru, var Moder til Joseph og Benjamin, ved hvis Fødsel hun døde.

Rachel (Joachim), tydsk Satiriker, født 1618 i Lunden i Norddithmarsken, død 1669 som Rector i Slesvig, skrev „Deutsche satirische Gedichte" (1664), der vidne om Lærdom og sædelig Alvor men mangle Lune og Originalitet.

Rachel-Felix (Elisa), berømt fransk tragisk Skuespillerinde, var født af fattige jødiske Forældre d. 28de Febr. 1820 i Canton Aargau i Schweiz. Efter flere Aars Omflakken i Tydskland kom de til Frankrig og opholdt sig en Tid i Lyon, hvor R. tilligemed den ældre Søster Sarah underholdt hele Familien med de Penge, de fortjente ved at synge paa Gaderne og i Caféerne. 1831 kom de til Paris, hvor R. optoges i Chorons Syngeskole, uden dog at vække store Forhaabninger. Imidlertid blev allerede to Aar efter hendes tragiske Talent bemærket, da hun 1833 i sit 14de Aar optraadte paa Molières Theater i Rue St. Martin, og Directeuren for Théâtre-français fik hende strax optagen i Conservatoriet. Efter at have modtaget sin første dramatiske Veiledning af Saint-Aulaire, der var Medlem af Théâtre-français, debuterede hun d. 27de April 1837 i en Vaudeville paa Gymnase men uden Held, og fik fra nu af kun ubetydelige Roller. I sin Fortvivlelse henvendte hun sig til den berømte Skuespiller Samson, der tog sig af hende og blev hendes egentlige Instructeur. Hun blev antagen ved Théâtre-français og optraadte d. 12te Juni 1838 med overordentlig Bifald. R. bragte igjen Tragoedien til den Hæder og Ære, som den siden Talmas Død ikke havde havt paa den franske Scene, og det var navnlig i den gamle, klassiske Tragoedie (Racine, Corneille, Voltaire), at hun feirede sine største Triumpher og udfoldede sit dramatiske Genie. Fra 1840 afsluttede hun et fast Engagement med Théâtre français, hvor hun spillede sidste Gang d. 27de Mai 1855. Paa sine mange Kunstreiser er hun optraadt paa de fleste af Verdens større

Digitized by Google

Theatre og overalt bleven modtagen med Begeistring. Hun døde d. 4de Jan. 1858 paa sin Villa ved Toulon af en Brystsygdom, der i længere Tid havde nedbrudt hendes Helbred. Man har beregnet, at hun paa sin 18-aarige Kunstnerbane har tjent 12 Mill. Frcs.; dog efterlod hun kun 2 Mill., som hun deelte imellem sine 2 Sønner og sin Familie. R. døde ugift og som Jødinde; sine 2 naturlige Sønner lod hun opdrage i den katholske Religion.

Rachitis, engelsk Syge, dobbelte Lebde, kaldes en for den første Barnealder eiendommelig constitutionel Sygdom, der synes at beroe paa en uheldig Ernæringstilstand af Organismen, og især giver sig tilkjende ved en Blødhed af hele Knokkelsystemet, Svaghed i Muskulaturen og forandret Structur af forskjellige indvortes Organer (Hjerne, Milt, Lever). Af disse er Blødheden af Legemets Knokler det meest iøinefaldende og naturligviis ogsaa det, der let maa føre til Afvigelser i disses Form og Stilling, hvilke pleie at have en bestemt Typus, og hvorved en væsentlig Hindring opstaaer for Functionernes Udførelse, og blivende Deformiteter kunne efterlades for hele Livet.

Racine (Jean de), den største franske Tragiker, født d. 21de Decbr. 1639 i Laferté-Milon i Dep. Aisne, studerede med Flid den klassiske og skjønne Litteratur, vandt ved en Ode i Anledning af Ludvig XIV's Formæling dennes Gunst, saa at han erholdt en aarlig fast Understøttelse, og skrev siden sine berømte Tragoedier, i hvilke han i et ædelt og kraftigt men tillige smagfuldt og reent Sprog og i skjønne velklingende Vers skildrede de menneskelige Følelser og Lidenskaber med en sjelden Styrke, Sandhed og Inderlighed. R. staaer maaskee tilbage for Corneille i Kraft og Storhed, men overgaaer ham i Smag, Ynde og Inderlighed og fremfor Alt i Stilens Skjønhed. Men vistnok kunde R. ligesaa lidet som nogen Anden ganske løsrive sig fra de Baand, hvori den Tids begrændsede Klassicisme holdt Litteraturen overhovedet (s. III, S. 156 f.). Hans Tragoedier kunne deles i 3 Klasser: den 1ste omfatter de fra det græske Theater laante Emner (Andromaque, Iphigénie, Phèdre o. fl.), den 2den Emner fra den ældre Historie (Britannicus, Bérénice, Mithridate o. fl.), den 3die Stoffer, der ere tagne fra Bibelhistorien (Esther, Athalie, maaskee hans Mesterværk, som dog dengang optoges med Kulde, o. fl.). R. døde d. 22de April 1699 i Paris. Blandt de mange Udgaver af hans Værker nævne vi dem af Blin de Sainmore (1768), Laharpe (1807), Tissot (1826).

Racione er et spansk Kornmaal, i Cadiz = $0,_{2983}$, i Malaga = $0,_{2008}$ danske Potter.

Racconigi, Stad i Provindsen Coni i Kongeriget Italien, N. O. for Saluzzo, har Silkespinderier og Uldvæverier. 11,000 Indb.

Raczynski er Navnet paa en fornem polsk Slægt, af hvilken Flere have beklædt høie verdslige og geistlige Embeder i Polen. — Grev **Kazimierz R.**, Kronstormarskal og General i Storpolen, samlede det store Værk „Codex diplomaticus Majoris Poloniæ". — Grev **Edvard R.**, født 1786 i Posen, død 1845, havde store Fortjenester af den polske Litteratur, udgav mange Værker og skrev selv „Gabinet medalóa polskich" samt „Wspommienia Wielkopolski". Sit store Bibliothek testamenterede han til Staden Posen. Hans Broder **Athanasius R.**, født d. 2den Mai 1788, var preussisk Gesandt først i Lissabon, siden indtil 1853 i Madrid og lever nu i Berlin. Han er en ivrig Kunstsamler og har gjort sig bekjendt bl. A. ved „Histoire de l'art moderne en Allemagne".

Radbertus (Paschasius), Abbed i Korvei, s. **Brødforvandling**.

Radbrækning (af det tydske Rad) var en tidligere ogsaa i Danmark kjendt, men nu her ophævet Dødsstraf, som bestod i, at Forbryderens Lemmer bleve knuste og hans Legeme derpaa, enten medens han endnu levede, eller efterat der var givet ham et Naadestød, henlagt paa et Hjul.

Radcliffe (Anna), født Miß Ward, engelsk Romanforfatterinde, født d. 9de Juli 1764 i London, blev 1787 gift med den Retslærde William R. og døde d. 7de Febr. 1823. Blandt hendes Romaner, i hvilke Skildringer af det Skrækkelige spille en stor Rolle, nævne vi: „The romance of the forest"; „The mysteries of Udolpho"; „The Italian". Hendes efterladte Skrifter ere udgivne under Titlen „Gaston de Blondeville".

Radeløv, s. **Asplenium**.

Rademacher (Johan Gottfried), Stifter af en efter ham benævnet therapeutisk Skole, var født d. 4de August 1772 i Hamm i Grevskabet Mark, nedsatte sig 1797 i den lille By Goch nærved den hollandske Grændse og døde der d. 7de Febr. 1849. Under denne forholdsviis beskedne Virksomhed dannede han sig, især paavirket ved Læsningen af paracelsiske Skrifter, et eget System, fornemmelig grundet paa Forkastelsen af de gjængse medicinske Theorier og paa en fra Nyt af foretaget Proberen af Lægemidlerne ved selve Sygesengen. Sine Erfaringer nedlagde han i sit Værk: „Rechtfertigung der von den Gelehrten miskannten verstandesgerechten Erfahrungsheillehre der alten scheidekünstigen Geheimärzte". Et saadant System, der, ved at underkaste en Mængde Lægemidler fornyet Prøvelse under bestemte Forhold, syntes at gaae lige løs paa Maalet, maatte snart vinde Tilhængere, og R. har ogsaa dannet en Skole, der endog har sit Organ „Zeitschrift für Erfahrungsheilkunst", udgivet af Bernhardi og Löffler. Imidlertid er R.'s Lære ikke fri for kunstige Theorier, som navnlig ofte ere af meget uheldig Natur og ikke ville kunne redde den hele Bygning for den Skjebne, som rammer Eensidigheden.

Radering. I Kobberstikkeriet (s. d. A.) betegner R. den Maneer, der beroer paa, at en Dækgrund, hvormed Pladen er bedækket, i bestemte Linier gjennembrydes med en Staalnaal, saa at Ætsevand kan komme til at virke paa Pladen i disse Linier. Ved Steentryk foretages R. ligeledes med en Naal, men Hensigten er her at forstyrre den ved Ætsning dannede krystallinske Overflade, der gjør Stenen mindre modtagelig for Farve, og Bedækningen skal alene beskytte Stenen mod Fedtpletter.

Radesyge er en paa den skandinaviske Halvø og Island endemisk herskende Form af constitutionel (tertiær) Syphilis, der giver sig tilkjende ved Saarbannelse, Lidelser i Hud-, Slimhinde-

Digitized by Google

og Knoklelsystem, samt ved en dyb Angriben af hele Constitutionen.

Radetzky (Joseph Wenzel, Grev R. af Radetz), østerrigsk Feltmarskal, født d. 2den Novbr. 1766 i Trzebnitz i Böhmen, traadte 1784 ind i Armeen, tjente med Udmærkelse i Østerrigs Krige mod Frankrig, blev 1809 Generallieutenant og var 1813—15 Chef for Generalqvarteermesterstaben. Siden var R. Commandant i Oedenburg og Ofen, fra 1821 Cavaleriegeneral i Olmütz, og blev 1831 Høistcommanderende i Italien. Her virkede han med stor Iver ved idelige Øvelser o. s. v. for Armeens Uddannelse, da han forudsaae de Farer, hvormed Italienernes opvaagnede Nationalfølelse truede det østerrigske Herredømme; 1836 blev han Feltmarskal. I Aarene 1848—49 opretholdt R. seierrig Østerrigs Magt imod Sardinien, s. Italiens Historie (III, S. 759 f.), og undertrykte siden med Strenghed ethvert Forsøg fra Italienernes Side paa at afryste Aaget. Han oplevede ikke den Sorg at see dette sit Værk tilintetgjort ved den italienske Krig (s. d. A.); han døde forinden, d. 5te Jan. 1858. R. var en lille, undersætsig Mand af stærkt Helbred, muntert Lune og dannet Væsen, hidsig, men godmodig og nøisom i sin Levemaade.

Radewin (Florentius), s. Brødrene af det fælles Liv.

Radiata, s. Straaledyr.

Radical (lat.) er i politisk Betydning den, som ikke er tilfreds med en gradviis Ændring af det Bestaaende, men som forlanger Alt omordnet fra Roden af efter visse almindelige Principper. Radicalreformere kaldes i England de Mænd, som fordre en vidtgaaende Reform af den bestaaende Valgret.

Radicaler, sammensatte, kaldes i Chemien, og navnlig i den organiske Chemie, saadanne (sædvanlig af to eller flere Grundstoffer) sammensatte Legemer, der kunne indtræde i Forbindelser og overføres fra et Legeme til et andet paa tilsvarende Maade som de enkelte Legemer (Grundstofferne), f. Ex. Cyan, Amid, Æthyl, Methyl, Acetyl o. m. Fl. Kun et forholdsviis mindre Antal s. R. kunne fremstilles i fri Tilstand (isolerede); de fleste ere forsaavidt hypothetiske (mere eller mindre), som man slutter sig til deres Existents ved de Ombannelser og Ombannelsesproducter, man erholder af de Legemer, hvori det sammensatte Radical antages at være tilstede. Ved et enkelt R. forstaaes et Grundstof, der som væsentlig Bestanddeel er indeholdt i en Række til hinanden svarende Forbindelser og i disse sædvanlig er det elektropositive Element. Begrebet R. for et Stof er saaledes et relativt, saa at det samme Stof i nogle Forbindelser kan være R., i andre være i Forbindelse med et andet Stof, der her er R.; saaledes er f. Ex. Chlor R. i Chlorsyre (Chlor og Ilt), men i Chlornatrium er Natrium R. — Den Hypothese, at alle organiske Forbindelser skulle indeholde sammensatte (kulstofholdige) R., har man kaldet Radicaltheorien.

Radise, s. Reddike.

Radius (lat.), egentlig Straale, betyder i Geometrien en ret Linie fra Cirkelens Centrum til et Punct i Peripherien. I en regulær Figur er den største R. en ret Linie fra Centrum til en af Vinkelspidserne, den mindste R. Perpendiculæren fra Centrum paa en af Siderne.

Radiusmaskine. Ved Slibningen af Objectivglas til astronomiske Kikkerter eller andre større Glaslindser, der behøve stor Nøiagtighed, behøves en R., hvor den convexe Lindse (eller Skaal) anbringes paa den nederste Ende af en stiv Arm, af Længde som Radius til den forlangte Kugleoverflade og indrettet til at dreie sig i alle Retninger om den øverste Ende; nedenfor befæstes den concave Skaal (eller Lindse), og Radius føres saalænge frem og tilbage, indtil Overfladen er nøiagtig tilsleben, hvilket undersøges med en Føleviser (s. d. A.), der under Slibningen vedbliver at være urolig, saalænge dette Maal ikke er naaet.

Radius vector (lat., i Fleertallet Radii vectores) er en af de Størrelser, hvorved man bestemmer et Puncts Sted med Hensyn til et andet givet Punct. Det er nemlig Afstandslinien fra det søgte Punct (der i Almindelighed tænkes bevægeligt) til det givne (relativ faste) Punct. — En Planets R. v. er derfor dens Afstand fra Solen; en Drabants R. v. er dens Afstand fra Hovedplaneten.

Radix er den latinske Benævnelse paa Rod. Paa Recepter forkortes den tidt til R. eller Rad.

Radnor, Shire i Sydwales i England, omgivet af Shirerne Montgomery, Shrop, Hereford, Brecknock og Cardigan, 20 □ M. stort med 25,000 Indb., er overalt opfyldt med lave Bjerge. Jordbunden i den største Deel deraf er uskikket til Kornavl og benyttes kun som Græsgang.

Radom, Gouv. i Kongeriget Polen, omgivet af Gouvv. Warschau og Lublin samt Galizien, er 454 □ M. stort med 940,000 Indb. Om den naturlige Beskaffenhed o. s. v. er det Fornødne sagt under Art. Polen. Hovedstaden Radom, ved Floden Radomka, har 9,000 Indb.

Radoucere bruges om Metaller eller Legeringer, naar man ved Gløbninger eller paa anden Maade gjør dem smidige, berøver dem deres Sprødhed.

Radowitz (Joseph von), preussisk General og Statsmand, født d. 6te Febr. 1797 i Blankenburg, traadte 1813 ind i Armeen, var derpaa i kurhessisk Tjeneste og blev 1823 Capitain i den preussiske Generalstab. R. var en Mand af riig og fleersidig Dannelse og i mange Henseende aandsbeslægtet med Kronprindsen, den senere Kong Frederik Vilhelm IV, hvis Ven han blev, og for hvis halv liberale, halv absolutistiske og middelalderlige men altid ærgjerrige og overspændte Ideer han blev et ivrigt Redskab. R. steeg 1845 til Generalmajor, efterat han i nogle Aar have været ansat i diplomatiske Poster, var 1848 i Frankfurt en af den yderste Høires Førere og ledede siden Preussens Politik i det tydske Spørgsmaal ved Stiftelsen af Trekongeforbundet og Unionen. Da Forbundsdagen gjenoprettedes og det kurhessiske Spørgsmaal truede med at fremkalde en Conflict mellem Preussen og Østerrig, bestemte R. som Udenrigsminister 27de Septbr.—2den Novbr. 1850 Kongen til at mobilisere hele Armeen; men den vankelmodige Frederik Vilhelm IV havde ikke Mod til at udføre sin Trusel (s. Tydsklands Historie). R. fik sin Afsked og

Digitized by Google

trak sig tilbage til Erfurt, hvorfra dog Kongen 1852 kaldte ham atter i sin Nærhed, idet han udnævnte ham til Chef for de militære Skoler. Han døde d. 25de Decbr. 1853.

Radsaaning, i Modsætning til Bredsaaning, vinder med et forbedret Agerbrug stedse mere Udbredelse, da den i høi Grad sparer Saaesæd og letter Behandlingen af Jorden, selv under Afgrødens Væxt, hvorved denne meget fremmes. R. udføres med Maskine og passer for de fleste Sædarter. I Danmark finder den endnu kun Anvendelse ved Dyrkning af Rodfrugter og enkelte Foderplanter.

Radziwil hedder en, oprindelig lithauisk, fyrstelig Familie, som har store Besiddelser i Polen, Lithauen og Posen. Som den første af dette Navn forekommer 1405 en Marskal af Lithauen, der blev døbt tilligemed Jagello. De meest bekjendte Medlemmer af Familien, der 1518 erkjendtes som Rigsfyrster, ere: **Janusz R.**, Castellan af Vilna, gjorde Opstand mod Kong Sigismund III, der havde afsat ham som Protestant fra alle hans Embeder, men blev slagen og døde 1621. — **Nikolaus IV R.**, Stamfader til det nuværende Huus R., kaldet den Sorte, Voivod af Vilna, død 1567, gik over til den reformeerte Kirke og lod 1563 trykke den berømte „R.-Bibel"; hans ældste Søn **Christoph Nikolaus R.**, død 1616, der var vendt tilbage til Katholicismen, lod med stor Bekostning denne igjen, saavidt muligt, opkjøbe og brænde. — **Leo R.**, født d. 10de Marts 1808, kæmpede under den polske Revolution 1831 paa russisk Side og fik derfor sin Onkel Michaels (s. nedenfor) confiskerede Godser. — **Michael Gedeon R.**, den Foregaaendes Farbroder, født d. 24de Septbr. 1778, tjente under Kosciuszko og Napoleon, levede efter dennes Fald paa sine Godser, og blev under den polske Revolution 1831 d. 21de Jan. udnævnt til Overgeneral, men nedlagde denne Post allerede d. 26de Febr. Efter Warschau's Erobring blev R. holdt fangen i Rusland indtil 1836, levede derpaa i Dresden og døde d. 21de Mai 1850.

Rafael, s. Santi.

Raffinade kaldes den bedste Sort (raffineret) „hvidt Sukker"; s. Melis. **Raffinaderi** det Sted, den Fabrik, hvor en Raffinering foregaaer: Sukkerraffinaderi, hvor Sukker raffineres (s. d. A.), Salpeterraffinaderi, hvor Salpeter raffineres o. s. v.

Raffinering af forskjellige Substantser gaaer ud paa en Fjernelse af de fremmede Bestanddele, de indeholde i raa Tilstand, og udføres efter Omstændighederne paa høist forskjellige Maader. Saagodtsom alle Salte og lignende Stoffer raffineres ved Krystallisation, idet man deels stoler paa, at en Opløsnings overveiende Bestanddeel fortrinsviis udkrystalliserer, deels (ved Moderluden) benytter Saltenes forskjellige Forhold ved Temperaturforskjelligheder, idet f. Ex. Kogsalt især udskilles under en Indkogning, medens f. Ex. Salpeter især udkrystalliseres under Afkjøling. Ved Sukker, der ligeledes raffineres tildeels ved Krystallisation, maa Hensyn tages til dets Tilbøielighed til i den høiere Temperatur at forvandles til Sukker, der ikke kan krystallisere; her fjernes imidlertid fremmede Stoffer tillige ved Klaring med Æggehvidestof og Filtration gjennem Kul, der borttage Farvestof. Ved Svovl bestaaer R. i en Sublimation (Destillation), idet Ureenlighederne ikke ere flygtige; ved Tin i en Afsmeltning af det letsmeltelige Metal fra de mere strengsmeltelige indblandede Metaller; ved Kobber i en Iltning af de fremmede Bestanddele; ved Lampeolie i en Destruction af de indblandede Sliimdele, ved Hjelp af Svovlsyre og Udvadskning med Vand; ved Jern og Staal i en Sortering af Stængerne efter Brudet, Ordning efter deres Beskaffenhed og Blanding af det Ueensartede ved gjentagen Sammensveisning og Udstrækning.

Rafflesia er en Slægt af eiendommelige og i flere Henseender fra de sædvanlige Forhold afvigende Snylteplanter, der voxe paa Trærødder i det Indre af Øerne Sumatra og Java. Deres fine Frø føres med Regnen eller Vinden ind i Revner paa Barken, hvor de spire under gunstige Forhold; Roden voxer ind i og forener sig nøie med Næringsplantens Cellevæv, af hvilket den optager Safterne, medens den øvrige Plante omsider bryder frem igjennem Barken som et større eller mindre kugledannet Legeme, omtrent af Udseende som et Kaalhoved, dannet af talrige, tæt taglagte, smudsigblaae Dækblade; midt imellem disse aabner Blomsten sig, der har et stort, kugle- eller klokkedannet, 5-deelt, kjødfarvet Blomsterdække, indenfor hvilket en Mængde Støvdragere og en eenrummet Frugtknude med talrige Grifler sidde. Den mærkeligste Art er R. Arnoldi paa Sumatra, hvis Blomst skal kunne blive 3 F. i Gjennemsnit, saa at den vistnok er den største bekjendte Blomst; R. Patma paa Java, der er noget mindre, anvendes af de Indfødte som Næringsmiddel.

Rafn (Carl Christian), en af den nordiske Oldtids Studium høit fortjent dansk Lærd, født d. 16de Jan. 1795 paa Brahesborg i Fyen, blev Student 1814, tog juridisk Embedsexamen 1816 og s. A. Officeersexamen (med Udmærkelse), var fra 1820 i endeel Aar Lærer ved Landcadetakademiet og i Aarene 1821—23 tillige ansat ved Universitets-Bibliotheket, blev 1825 Dr. phil., fik 1826 Titel af Professor, blev 1830 Dr. juris, 1839 Etatsraad og er nu Conferentsraad. Fra sin tidlige Ungdom havde R. beskjæftiget sig med Studiet af Islandsk og med Islands Oldskrifter, og 1821 begyndte han sin litterære Virksomhed med Udgivelsen af en Samling af det gamle Nordens mythiske og romantiske Sagn i dansk Oversættelse efter islandske Oldbøger („Nordiske Kjæmpehistorier", 3 Bd., 1821—26). 1825 oprettede R. det nordiske Oldskriftselskab (s. d. A.), hvilket han siden i Egenskab af dets Secretair har helliget sin Virken; han har ogsaa besørget Redactionen af samtlige af Selskabet udgivne Skrifter. Af disse har især hans 1837 udgivne „Antiquitates Americanæ" eller „Samling af de i Nordens Oldskrifter indeholdte Efterretninger om de gamle Nordboeres Opdagelsesreiser til Amerika fra det 10de til det 14de Aarh.", med lærde Undersøgelser og forklarende Anmærkninger, tildraget sig ualmindelig Opmærksomhed; rundt omkring i Nordamerika blev der holdt Forelæsninger over dets Indhold, og Partier deraf bleve oversatte i de forskjelligste Sprog. Ogsaa paa anden Maade har R. gjort sig fortjent; 1818 grundlagde han et offentligt Stiftsbibliothek for Is-

Digitized by Google

land (i Reykjavik Domkirke), og han har ligeledes faaet oprettet offentlige Bibliotheker i Thorshavn (1827) og Godthaab (1829).

Raglan (Fitzroy James Henry Somerset, Lord), engelsk General, yngste Søn af den 5te Hertug af Beaufort, født d. 30te Septbr. 1788, traadte 1804 ind i Hæren, tjente med Hæder i Portugal og Spanien under Wellington, som gjorde ham til Chef for sit Generalstabsbureau og siden tog ham med sig paa sine Gesandtskabsreiser til Wien, Verona og Petersborg. R. udøvede derpaa i forskjellige Embedsstillinger megen Indflydelse paa det engelske Krigsvæsens Administration, blev 1838 Generallieutenant og efter Wellingtons Død Generaldirecteur for Artilleriet med Pairsværdigheden og Titlen Lord R. (1852). I Febr. 1854 erholdt han Commandoen over de til Orienten bestemte Tropper, anførte Toget til Krim (s. d. A.) og døde under Sebastopols Beleiring d. 28de Juni 1855, kort efterat han havde begjeret sin Afsked. Som Feltherre synes R. ikke at have besiddet store Egenskaber; derimod erkjendte Alle hans personlige Mod, hans Mildhed og Beskedenhed.

Ragnarök (der kan betyde: Gudernes Tusmørke) kaldes den sidste store Katastrophe, som er saa eiendommelig for den dybsindige og tungsindige nordiske Mythologie og i saa høi Grad viser dens Forskjel fra den livsglade græske. Den skildres saaledes: Der kommer tre Vintre med store Slag over hele Verden, Brødre dræbe hverandre, Ingen skaaner Fader eller Søn, Hoer gaaer i Svang, og Blodskam bedrives. Derpaa kommer der tre Vintre uden Sommer imellem: Vinteren, som kaldes Fimbulvinter; Snee fyger fra alle Verdens Hjørner, det er stærk Frost og voldsomme Storme, Solen taber sin Kraft. De to Ulve, der forfølge Sol og Maane, sluge dem nu, og Stjernerne forsvinde af Himlen. Jorden og Bjergene skjelve, saa at Træerne rykkes op med Rode og Klipperne styrte ned. Alle Lænker brydes. Fenrisulven, som Guderne havde bundet, slipper løs. Havet vælter sig brølende op paa Land, thi Midgaardsormen gribes af Jætteraseri, pidsker Bølgerne og søger op paa Stranden. Skibet Naglfar, som er bygget af døde Mænds Negle, kommer løs og flyder i denne Søgang; Jætten Hrym styrer det gjennem det brusende Hav. Fenrisulven farer frem med gabende Mund: Overkjæben berører Himlen, og Underkjæben Jorden, og den vilde gabe endnu mere, hvis der var Plads dertil; Ild staaer ud af dens Øine og Næsebor. Midgaardsormen spyer, rædselsfuld, ved Ulvens Side Edder ud over hele Luften og Havet. I dette Gny kløves Himlen, og Muspels Sønner ride derfra med Surt i Spidsen; baade for og bag ham flammer Ild, og hans gode Sværd skinner klarere end Solen. Da de ride over Bifrøst, den trefarvede stærke Bro mellem Himmel og Jord, brister den. De ride frem paa den uhyre Slette Vigrid og danne en skinnende Fylking. Did er ogsaa Loke kommen, fulgt af alle Hels Folk, og Hrym med Rimthurserne. Medens dette foregaaer, staaer Heimdal, Gudernes Vogter, op, sætter sin Lur, Gjallerhornet, som høres over Alverden, for Munden, blæser høit og vækker alle Guderne. De holde saa Thing; Odin rider til Mimers Brønd for at hente Raad hos den vise Jætte Mimer. Den gamle, høie Ask Ygdrasil suser og skjælver. Alt rædbes i Himlen saavelsom paa Jorden. Aserne og alle Einherierne iføre sig deres Rustninger og rykke frem paa Sletten Vigrid. Fremmest rider Odin med Guldhjelm, fager Brynie og Spydet Gungner; han gaaer løs paa Fenrisulven. Thor er ved hans Side, men kan ikke staae ham bi, da han har fuldt op at gjøre med Midgaardsormen. Den lyse Freir kjæmper med Surt; det bliver en haard Dyst, før Freir falder: det vorder hans Bane, at han savner det gode Sværd, som han gav Skirner, da han blev forelsket i Jættepigen Gerde. Hunden Garm, som var bunden foran Gnipahulen, det største Uhyre, der ogsaa er sluppen løs, kjæmper med Tyr, og de blive hinandens Bane. Thor fælder Midgaardsormen, men gaaer kun nogle Skridt, da falder han død til Jorden af den Edder, som Ormen har udspyet paa ham. Fenrisulven sluger Odin. Men strax efter gaaer Odins Søn Vidar den tause frem, sætter sin ene Fod i Ulvens Underkjæbe og griber med den ene Haand fat i dens Overkjæbe, det bliver Uhyrets Bane (saaledes fortæller „den yngre Edda“, efter Vøluspá; i „den ældre Edda“ gjennemborer Vidar Fenrisulvens Hjerte med Sværdet). Loke kjæmper med Heimdal, og de fælde hinanden. Derpaa slynger Surt Ild ud over Jorden, Flammerne knittre, Baalet hæver sig høit imod Himlen, og Jorden synker i Havet.

Ragusa (slav. Dubrownik), Stad i det østerrigske Dalmatien, paa en Halvø i det adriatiske Hav ved Foden af det steile Bjerg Sergio, har nogle Fabriker og endeel Handel med Tyrkiet. 9,000 Indb. — R. blev anlagt 656 ved Flygtninge fra Gammel-R. (Oldtidens Epidaurus), og udviklede sig siden til en aristokratisk Republik, dannet efter Venedigs Mønster. Den gav sig 1358 under Ungarns Beskyttelse og blev siden statsskyldig til Tyrkiet; Napoleon lagde den 1811 til det nyoprettede Kongerige Illyrien, 1814 kom den under Østerrig.

Ragusa, Hertug af, s. Marmont.

Rahbek (Knud Lyne) var født d. 28de Decbr. 1760 i Christenbernikovstræde i Kjøbenhavn. Faderen, en Søn af en velhavende Bonde i en Landsby i Ringkjøbing Amt, af hvilken Slægten havde Navn, var bleven Skriverdreng i Ringkjøbing og endte som Toldinspecteur og Toldskriver i Kjøbenhavn; Moderen døde, før Knud Lyne havde fyldt sit første Aar, og Farmoderen, der levede i Sønnens Huus, blev nu Drengens Pleiemoder. I sit 12te Aar kom han i Herlufsholms Skoles Mesterlectie under en dygtig Rector, og her, ved Suusaaens Bredder, lærte han først at lege og at sværme i Mark og Skov. Her spillede han ogsaa første Gang Comoedie, idet han optraadte som Pierre i Holbergs „Jean de France“. Inden han endnu havde fyldt sit 15de Aar, blev han Student og udmærkedes ved Examen. Han læste nu videre, men gav sig dog ogsaa meget af med de saakaldte skjønne Videnskaber (han læste f. Ex. Boileau og Racine samt Goethes „Werther“, der øvede en stor Indflydelse paa ham) og gik ind i en Forening af ældre Studerende, som søgte at uddanne sig i at skrive Dansk. Paa et i den

Digitized by Google

Tid bekjendt Kaffehuus stiftede han Bekjendtskab med Digteren Pram, Dramaturgen Rosenstand-Goiske, den senere saa berømte Skuespiller Rosing o. Fl. Efter at have taget 2den Examen med bedste Charakteer underkastede han sig, kun lidt over 16 Aar gammel, samme Dag som P. A. Heiberg, den nylig indførte store philologiske Examen og fik ogsaa bedste Charakteer til den. R. begyndte saa at gaae paa theologiske Forelæsninger og hørte dernæst en Tidlang juridiske. Tilsidst maatte dog næsten alt Andet vige for den moderne Litteratur, specielt tydske Romaner og Skuespil, næsten alle af den følsomme Art. Klublivet tog ogsaa meget af hans Tid, og Theatret blev stedse mere og mere hans Eet og Alt (for at skaffe sig Penge til Billetter gav han sig endog til at spille Kort fra Morgenstunden af). Han gik ogsaa ind i et dramatisk Selskab, der tillige søgte at fremme en rigtig Skrivemaade i Modersmaalet. 1778—79 skrev han anonymt (i „Almindeligt dansk Bibliothek") „Breve fra en gammel Skuespiller til hans Søn" (som han 1782 udgav særskilt, omarbeidede og forøgede), der med udelukkende Forkjærlighed for den saakaldte comédie larmoyante, prædikede Nødvendigheden af Foreningen mellem Menneskeværd og Kunstnerværd og anpriste Skuespillerens høie Betydning som Dydens Tolk og Talsmand. R. udgav endvidere en Oversættelse af „Diderots theatralske Værker, tilligemed en Samtale over den dramatiske Digtekunst" (1ste Deel, 1779); og næste Aar fik han, kun lidt over 19 Aar gammel, sit første originale Skuespil „Den unge Darby" opført paa det kongelige Theater. I et af ham selv, Thomas Thaarup o. A. stiftet dramatisk Selskab virkede han med stor Iver og spillede med Lidenskab, skjøndt hans Stemmes skjærende Eiendommelighed lagde ham væsentlige Hindringer iveien. Faderen, der frygtede for, at han mere og mere skulde fjerne sig fra al strengere videnskabelig og borgerlig Virksomhed, fik ham nu til, modstræbende, at reise udenlands, for at studere videre ved fremmede Universiteter, og efter et lystigt Afskedsgilde, i hvilket den Gamle, Rosing, Wivet o. A. deeltoge, forlod R. i Sommeren 1782 sin Fødeby. Det første Aar tilbragte han i Kiel, tildeels — ligesom paa den øvrige Reise — i Selskab med sin Ven, Digteren Samsøe. Herfra gik han over Leipzig (hvor han kom i fortroligt Forhold til Lystspildigteren Jünger), Prag, Wien, (hvor han traf Skuespilleren Schröder), og München til Mannheim, hvor et tydsk Efterspil af ham „Den Fortrolige" (der ved hans Hjemkomst opførtes paa det kongelige Theater) gik over Scenen, og hvor han indgik Venskab med Iffland. Herfra reiste han til Paris, hvor han næsten kun havde Øie for Theatret. Derfra drog han tilbage til Mannheim og kom saa i Efteraaret, uagtet han havde tænkt paa at blive i Tydskland som tydsk Digter og Skuespiller, tilbage til Kjøbenhavn. Faderen vilde nu have ham anbragt ved Toldvæsenet, men han begyndte igjen paa sit gamle Liv. Han fortsatte sin Skribentvirksomhed og optoges i Dreiers Klub og i det norske Selskab. Næste Aar udgav han 1ste Bind af sine „Prosaiske Forsøg" (hvis Fortællinger tildeels høre til Noget af det Bedste, han har strebet) og begyndte, i Forening med Pram, Maanedsskriftet „Minerva", der øvede en saa betydelig Indflydelse, og hvori R., blandt Andet, skrev den maanedlige historisk-politiske Oversigt. 1787 bosatte han sig paa det ved ham saa berømte Bakkehuus, som han kjøbte 1802 (Skydebanen med dens muntre Lag, hvortil han skrev talrige Drikkeviser, var dog ikke langtfra at kunne kaldes hans „andet Huus"). 1788 holdt han de første æsthetiske Forelæsninger i Danmark, der vandt stort Bifald. Samme Aar døde Enken efter Faderens rige Morbroder, og R. arvede nu en Kapital, der satte ham istand til at betale sin Gjeld og til næste Sommer at gjøre en ny Udenlandsreise, paa hvilken han gjestede Schröder og Iffland og atter tænkte paa at slaae sig til Ro i Tydskland. Han vendte dog tilbage og blev Aaret efter den første Professor i Æsthetik ved Kjøbenhavns Universitet. 1791 begyndte han, med den berømte engelske „Spectator" som Forbillede, Ugebladet „Den danske Tilskuer", der behandlede Politiken, Litteraturen, Sæderne og Dagens Begivenheder i en ofte vellykket, snart alvorlig, snart spøgende Form. 1794 udgav han 1ste Bind af sine „Poetiske Forsøg" (et nyt Oplag udkom senere under Titel „Samlede Digte"), hvoraf især flere af hans Selskabs- og Drikkeviser ere af blivende Værd. 1796 forlovede R. sig med Karen Margrethe („Kamma") Heger, en Datter af Landsoverretsassessor H., som han ægtede 1798. En Anke i „Den danske Tilskuer" for det sidstnævnte Aar fremkaldte en skarp Cancelliekskrivelse til R., der bragte ham til at tage sin Afsked som Professor, og han gav sig nu til at være Lærer i Historie i et anseet Institut. 1791—1804 udgav han „Dansk Læsebog og Exempelsamling til de lærde Skolers Brug" i to Bind, der gav en brugbar Oversigt over Litteraturen, og 1800—8, i Forening med Nyerup, „Bidrag til den danske Digtekunsts Historie" i 4 Bind, der fortsattes 1819 med „Udsigt over dansk Digtekunst under Kong Frederik V" og 1828 med „Udsigt over dansk Digtekunst under Kong Christian VII" (s. Nyerup). 1801 blev han Lieutenant ved det af Krigen med England fremkaldte Studentercorps, for hvilket han var meget begeistret (da Krigen atter udbrød 1807, avancerede han til Capitain). 1802 udkom et vakkert lille Skrift „Om den danske Stiil" og 1804—14 4 Bind „Samlede Fortællinger" og „Holbergs udvalgte Skrifter" i 21 Bind (han udgav ligeledes Samsøe, Tullin, Brødrene Trojel, Riber, P. A. Heiberg, Thaarup, Pram o. Fl.). 1805 blev han Lærer ved den nyoprettede kongelige dramatiske Skole (der realiserede et af hans Ungdomsidealer) under Rosing. 4 Aar efter blev han Medlem af den kongelige Theaterdirection. 1809—13 udkom „Samlede Skuespil" (af hvilke „Sommeren paa Landet eller det kjøbenhavnske Landliv" og de fædrelandshistoriske Drama'er „Anna Colbjørnsen", „Frederik II i Ditmarsken", „Hans Rostgaard" o. fl., ikke ere uden Fortjeneste) og 1809 „Om Skuespillerkunsten". 1811—14 udgav han, i Forening med Abrahamson og Nyerup, „Udvalgte danske Viser fra Middelaldren" (s. Nyerup) og 1815—17 det fortjenstfulde Arbeide „Om Holberg som Lystspildigter" i 3 Bind. 1816

Digitized by Google

indtraadte han i sin forrige Stilling ved Universitetet som Professor i Æsthetik, især i dansk Sprog og Litteratur. 1819—21 udkom 2 Bind „Nordiske Fortællinger“, i hvilke han oversatte Brudstykker af islandske Sagaer. Theatrets hundredaarige Jubilæum 1822 fremkaldte hans „Bidrag til den danske Skueplads's Historie i dens første Aarhundrede“. 1824—29 udgav han „Erindringer af mit Liv“ i 5 Bind, som dog kun (med Undtagelse af den rørende Episode om Kammas Død) gaae til 1801, da der med det nye Aarhundrede fødtes en ny Aand i Danmark, en Bog, der, rigtignok i en trættende bred Form, indeholder værdifulde Bidrag til R.'s og hele Tidsalderens, specielt Litteraturens Historie. I Sommeren 1825 høitideligholdt Studenterforeningen den elskede Oldings halvhundredeaarige Studenterjubilæum og gjorde ham til sit Æresmedlem. 1829 døde Kamma, der ikke mindre end R. havde bidraget til at gjøre Bakkehuset til et Samlingssted for Alt, hvad Danmark dengang eiede af Aand; og næste Aar d. 22de April fulgte R. sin sjeldne Hustru og begravedes ved hendes Side paa Frederiksberg Kirkegaard. Med ham jordedes den elskværdige Repræsentant for en heel Tidsalder.

Rahl (Carl Heinrich), tydsk Kobberstikker, født 1779 ved Heidelberg, uddannede sig i Wien under Jügers Veiledning, og blev senere Medlem af Akademiet der og Professor; han døde 1843. Hans Søn **Carl R.**, født 1812 i Wien, er en dygtig Historiemaler.

Rahlff (Georg), dansk Læge, udmærket baade som Videnskabsmand og Prakticus, var født d. 7de Marts 1765 i Gammendorp paa Femern. Han studerede først i Berlin, men tog 1807 den medicinske Doctorgrad i Kjøbenhavn, var i nogle Aar Læge ved Tugthuset paa Christianshavn, senere, 1807—33 Regimentschirurg, Theaterlæge (1809), Medlem af Sundhedscollegiet (1826) og Professor; han døde 1833.

Raibolini (Francesco), meest bekjendt under Navnet Fr. Francia, bolognesisk Maler, født 1450, død d. 5te Jan. 1517, var Guldsmed og begyndte først som voxen Mand at studere Malerkunsten, hvori han i Løbet af faa Aar blev en Mester, som var Hovedet for Skolen i Bologna. Hans Søn **Giacomo Francia** var ligeledes en dygtig Maler.

Raigræs, Lolium, ere een- eller fleeraarige Græsarter, med et sammensat Ax; i hvert af Axets Led sidder eet, 3-mangeblomstret Smaaax, der vender den smale Side mod Axen og kun bærer een Yderavne ved Grunden. **Almindelig eller engelsk R.** (L. perenne), med en kort Yderavne og stakløse Inderavner, voxer almindelig i hele Europa og dyrkes tillige som Foderurt og paa Græsplainer. **Italiensk R.** (L. italicum), der ligner den foregaaende, men har en kort Stak paa Inderavnerne, benyttes paa samme Maade og er ogsaa i de senere Aar indført i Danmark. **Svingel-R.** (L. temulentum), med langstakkede Inderavner, voxer ikke sjeldent mellem den første Art; dens Frø indeholde et narkotisk-giftig Stof og afgive et af de meget faa Exempler paa giftige Græsarter.

Raik, Rehk, er en Kornvægt i Bengalen = $2_{,117}$ danske Pund.

Raimondi (Marc Antonio), italiensk Kobberstikker, født i Bologna mellem 1475 og 1488, var Elev af Francesco Raibolini i at gjøre Niello (s. d. A.), men kastede sig siden paa Kobberstikkerkunsten, hvori han først sluttede sig til Mantagua, og derpaa stak efter A. Dürers Træsnit, indtil endelig Rafael tog ham i Lære og lod ham stikke efter sine Tegninger. Det er navnlig ved disse fine Stik efter Rafael, hvori han med en reen og sikker Naal gjengiver Mesterens Omrids, at R., tilligemed sine to Elever og Hjelpere, Mareodi Ravenna og Agostino Veneziane, fik sit store Navn. Hans Blade, omtrent 400 i Tallet, ere en uundværlig Skat i enhver Kobberstiksamling, og findes saaledes ogsaa i stort Antal og gode Exemplarer i den kongelige Samling i Kjøbenhavn. Et mindre Antal af hans Blade er efter Michel Angelo og andre Mestere. Hans Dødsaar er ubekjendt, men falder inden August 1534.

Raimund, berømt Scholastiker med Tilnavnet de Penna forti eller de Rupi forti (efter hans Fødested Pennaforte i Catalonien), født 1175, var Dominicanermunk og blev 1230 af Pave Gregor IX valgt til Skriftefader og Storpoenitentiarius, gik siden tilbage til Spanien og blev 1238 General for sin Orden; fra 1240 indtil sin Død 1275 trak han sig tilbage fra alle Forretninger og hengav sig til et stille, beskuende Liv. Han udgav „Decretalium Gregorii P. IX libri V“; „Summa de poenitentia et matrimonio (sædvanlig kaldet „Summa Raimundiana“). — **R. de Sabunda**, ligeledes Scholastiker, født i Barcelona, var fra 1430 Lærer i Toulouse. I sit Skrift „Liber creaturarum seu theologia naturalis“ opstillede han et paa Erfaringen og Fornuften bygget System af naturlig Religion, paa hvilken han grundede hele Kirkelæren. Sign. Huttler „Die Religionsphilosophie R.'s von S.“ (1851).

Raimund (Ferdinand), tydsk Lystspildigter, var født i Wien d. 1ste Juni 1791, stod i Lære hos en Conditor, men løb af Tjenesten og blev 1817 Skuespiller ved Leopoldstädter-Theatret i Wien, hvor han snart blev Publikums erklærede Yndling. 1823 optraadte han som Forfatter og vandt navnlig 1826 almindelig Anerkjendelse ved sin humoristiske Fortælling „Der Bauer als Millionair“. 1830 forlod han Leopoldstädter-Theatret, hvis Bestyrelse han i de sidste Aar havde ledet, og gjorde Kunstreiser til München, Hamburg, Berlin og andre tydske Stæder, hvor han satte sine Stykker i Scene. Sit sidste og bedste Lystspil „Der Verschwender“ skrev han 1833. R. døde d. 6te Septbr. 1836 som Følge af et Pistolskud, som han i Sindsforvildelse selv bibragte sig.

Rainer (Joseph Johan Michael Hieronymus), Erkehertug af Østerrig, født d. 30te Septbr. 1783, den 10de Søn af Keiser Leopold II og Maria Louise af Spanien, var først Militær og blev 1618 Vicekonge i det lombardisk-venetianske Kongerige. Den gavnlige Indflydelse, som man havde lovet sig af hans velvillige Charakteer, hindredes ved de snevre Grændser, der vare satte for hans Virksomhed, og han besad ikke Energie nok til at møde de revolutionære Forsøg. R. forlod Mailand i Marts 1848 og døde d. 16de Jan. 1853 i Sydtyrol.

Google

Raizer kaldes endeel servifke Folkestammer, af græsk Religion, ved den nedre Donau; s. **Servier.**

Raja, s. **Rokke.**

Rakauer Katechismus, s. **Socinianere.**

Raket er et Fyrværkeri-Product, der dannes af en Hylse, hvori er dreven en Sats, som i Midten fra neden af har en conisk Aabning (Sjælen). R. drives frem, idet den ved Forbrændingen af Satsen fremstaaede Udstrømning af Luftarter bevirker en Reaction mod dens øverste Ende; R.s Bevægelse styres ved en til Hylsen fastsurret Stok. Foruden i Kunstfyrværkeriet anvendes R. ogsaa til Krigsbrug, som Signalraketter og som Faldskjermsraketter (s. d. A.) til Belysning.

Rakle (amentum) er en axformig, forlænget Blomsterstand med midtpunctsøgende Udvikling og ufuldstændige, i Reglen eenkjønnede Blomster; som oftest er R. tillige slapt nedhængende og løsnes som en Heelhed fra Planten efter Afblomstringen. Exempler paa R. afgive Pilene, Poplerne, Egen, Kastanien o. fl. — **Rakletræer** (Amentaceæ) er et Fællesnavn for en Række Familier blandt de kronløse Femtalsplanter, der have det tilfælleds, at deres Blomster enten alle eller for en Deel (Hanblomsterne) ere samlede i Rakler; de vigtigste Familier blandt R. ere Skaalbærerne (Cupuliferæ), Pilefamilien (Salicineæ), Birkefamilien (Betulaceæ), Morbærfamilien (Moreæ) o. s. v.

Rakoczy er Navnet paa en fyrstelig Familie i Siebenbürgen, som i nogen Tid beherskede dette Land. Den første Fyrste i Siebenbürgen af dette Navn var **Sigmund R.**, der af Boczkoi blev udnævnt til Statholder og efter dennes Død 1607 valgtes af de siebenbürgske Stænder til Fyrste, men frasagde sig denne Værdighed til Fordeel for Gabriel Bathori og døde 1608. — Hans Søn **Georg I R.** blev efter Gabriel Bathori's og Bethlen Gabors Død 1631 valgt til Fyrste i Siebenbürgen; han gjorde 1644 et Indfald i Østerrig og sikkrede ved Freden Aaret efter sit Fædreland religiøs og politisk Frihed. Efter hans Død (1648) kom hans Søn **Georg II R.** paa Thronen i Siebenbürgen og fik ved Sultan Muhamed IV ogsaa Lehnshøihed over Moldau og Valachiet, men mistede begge Dele, da han imod Stændernes og Sultanens Villie tog Parti for Carl Gustav af Sverrig imod Johan Kasimir af Polen; han døde 1660. — Dennes Søn **Frants R. I** blev forbigaaet som umyndig, var siden indviklet i Wesselényi's Sammensværgelse, men blev amnesteret og døde 1676. — Dennes Søn **Frants Leopold R. II** blev fængslet 1701 formedelst sin Forbindelse med ungarske Misfornøiede, flygtede dog til Polen og traadte siden i Spidsen for den almindelige Opstand i Ungarn. Han trængte herfra frem til Wien og blev 1707 udraabt til Fyrste i Siebenbürgen, men afslog den ham først af Carl XII, siden af Peter den Store tilbudne Krone i Polen. Ogsaa Ungarerne valgte R. til deres Overhoved og erklærede sig s. A. uafhængige, men sluttede 1711 Freden i Szathmar, hvorved de opnaaede næsten alle deres Fordringer, og en almindelig Amnestie forkyndtes; R. turde eller vilde dog ikke benytte samme, men begav sig til Frankrig og derfra til Bessarabien, hvor han døde 1735.

Raleigh (Sir Walter), engelsk Sømand, født 1552, kjæmpede i Frankrig, Nederlandene og Irland, vandt Dronning Elisabeths Yndest og gjorde 1584 en Opdagelsesreise til Nordamerika, hvor han anlagde en Colonie, som han til Ære for sin jomfruelige Dronning kaldte Virginien. Da han frivillig havde sluttet sig til den engelske Flaade imod den spanske Armada, blev han Medlem af Geheimeraadet; men hans Lykke vakte ham Misundere og Uvenner. Han gjorde 1592 et Tog til Vestindien imod Spanierne og 1595 mod Guyana, hvor han havde lovet sig selv og Andre at finde stor Guldrigdom; 1597 var han Contreadmiral paa den Flaade, hvormed Greven af Essex skulde borttage den spanskvestindiske Flaade. Toget førte ikke til noget Resultat, kun opkom derfra et bittert Fjendskab imellem disse to Mænd. Under Jakob I blev R. beskyldt for Deeltagelse i en Sammensværgelse og i 12 Aar (1603—15) holdt i Fængsel. I Aaret 1617 blev han Chef for et Tog til Erobring af det efter hans egen Paastand guldrige Guyana. Her kom han i Strid med Spanierne ved Orinoco; Foretagendet mislykkedes, og da den spanske Regjering besværede sig over dette Fredsbrud, besluttede Jakob at lade R. falde som Offer. Den tidligere Anklage fremkaldtes paany, og R. henrettedes d. 29de Octbr. 1618. R. skrev i sit lange Fangenskab en meget god „History of the world" og udgav desuden endeel mindre Skrifter.

Rallen (Rhonchus) kaldes visse Lyde, der iagttages frembragte under Aandedrættet, og skyldes meer eller mindre ufuldstændige Forhindringer for Luftens frie Passage gjennem Luftveiene. Saadanne Forhindringer kunne være Forsnevringer af disse, Svulst af deres Sliimhinde etc., og de betinge de saakaldte tørre Rallelyde; ere Forhindringerne derimod en flydende Masse i Luftveiene, hvorigjennem Luften maa arbeide sig i Form af Bobler, saa fremkomme de fugtige Rallelyde, der ret godt lade sig skjelne fra hine. Begge Arter have atter flere forskjellige Nuanceringer, hvis Erkjendelse kan være vigtig for Bestemmelsen af den tilstedeværende sygelige Tilstand. — **Dødsrallen** kaldes den dybttonende, grovtblærede R., som pleier at være tilstede under Dødskampen, og skyldes Slimens Stagnation i Luftrøret og dets Grene under den synkende Livskraft.

Rallus, s. **Vandhøne.**

Ramadhan er den 9de Maaned efter Muhammedanernes Aar, i hvilken Fasten indtræffer, og efter hvis Udgang Beiramsfesten høitideligholdes.

Ramasse kaldes undertiden Affald af Smedejern, bestemt til at sammensveises til Stænger, der ved en hensigtsmæssig Behandling kunne blive udmærket seige paa Grund af, at Materialet er saa stærkt gjennemarbeidet. For at kunne anvende Sveisning maa R. foreløbig smedes enten — mindre hensigtsmæssig — ved Sammenrustning, eller ved Sammensintring, eller endelig ved at pakkes sammen i Affald af Plade- eller Baandjern.

Rambouillet, kongeligt Lystslot i det franske Dep. Seine-Oise, med en stor Park o. s. v.,

Digitized by Google

er især bleven historisk mærkelig ved Carl X's Thronfrasigelse (1830). Nu er det en keiserlig Privatdomaine.

Rambuk kaldes en Maskine til at ramme Pæle med. Det Virksomme i R. er en **Ramklods** (af Egetræ eller Støbejern), der løftes til en bestemt Høide, hvorfra den falder ned paa Pælens Hoved, atter løftes o. s. v., indtil Pælen er nedrammet til den bestemte Dybde. Oftest benyttes R. ved Haandkraft og kan isaafald være meget simpel, idet saa mange smekkre Touge, som der er Arbeidere beskjæftigede ved R., samles foroven i et tykkere, der løber over en Skive øverst paa den Opstander, som tjener til Styring for Ramklodsen. Da Arbeidet med R. er meget anstrengende, maa man gjøre et kort Ophold efter et vist Antal (i Reglen 20—30) Slag (en Hede). For at anvende Arbeidskraften paa en fordeelagtigere Maade har man gjort den Forbedring ved R., at Klodsen hæves til en større Høide ved et Spil. Klodsen er da forbunden med Ramtouget ved en Hage, der griber ind i et foroven i Klodsen anbragt Øie. Naar Klodsen hæves til en vis Høide, støder en Arm, hvormed Hagen er forsynet, mod en i Løberen indstillet Bolt, saa at Hagen slipper Øiet og Klodsen falder ned paa Pælen (Kunstramme). At Ramklodsen i Faldet skal trække Tougene med, hemmer noget dens Virksomhed, og man bruger derfor ogsaa at fatte den med en Tang, der aabnes paa det Sted, hvorfra man ønsker, at Klodsen skal falde; Tangen trækkes da over Gang ned til Klodsen for at hæve den paany. Ofte hæver man Ramklodsen ved Dampkraft, idet man paa R. anbringer et Locomobil (s. d. A.). Billigst og hurtigst foretages dog Ramningen ved directe Dampvirkning (s. **Dampramme**).

Rameau (Jean Philippe), fransk Componist, født d. 25de Septbr. 1688 i Dijon, uddannede sig i Italien til en dygtig Claveervirtuos. Efter siden at have været Domorganist i Clermont, kom han til Paris, hvor han blev kongelig Hofcapelmester og døde d. 12te Septbr. 1764. Han var i sin Tid en meget yndet Operacomponist, og har desuden skrevet flere værdifulde theoretiske Værker over Musik. — R.'s **Neveu** er en fingeret Person i et Værk over Musik af Diderot.

Ramenghi, italiensk Maler, s. **Bagnacavallo**.

Ramler (Carl Vilhelm), tydsk lyrisk Digter, født d. 15de Febr. 1725 i Kolberg, var 1790—96 Meddirecteur for det berlinske Nationaltheater og døde d. 11te April 1798. Han slutter sig i sine patriotiske Sange, hvori han priser Frederik II, nærmest til sin Ven Gleim, i sine Oder meest til Klopstock; hans „Tod Jesu" er bleven berømt ved Graun's Musik. R. var ogsaa en heldig Oversætter af de Gamle og havde overhovedet mange Fortjenester af den tydske Litteratur.

Rammelsberg hedder et 2,120 F. høit Bjerg i Harzen, S. for Goslar.

Ramorino (Girolamo), født 1792, en nægte Søn af den franske Marskal Lannes, forlod som politisk Flygtning sit Fædreland og traadte ind i den franske Hær, med hvilken han kjæmpede mod Østerrig og Rusland. Han tog Deel i Revolutionen i Piemont 1821, i den polske Opstand 1830, tjente i den spanske Dronnings Armee mod Carlisterne og ledede 1833 Indfaldet fra Frankrig i Savoyen. Indtil den franske Februarrevolution 1848 levede R. nu fattig og i Stilhed i Paris. Han gik da til Sardinien for at kjæmpe mod Østerrig, men gjorde sig skyldig i Insubordination, blev af Krigsretten dømt fra Livet og endte d. 22de Mai 1849 sit eventyrlige Liv paa Piazza d'armi i Turin.

Rampe kaldes en af Jord dannet Skraaplan, der tjener til Passage imellem et lavere og et høiere liggende Jordsmon. — Ved Jernbaner, som udelukkende ere anlagte for at transportere et Materiale fra et høiere til et lavere beliggende Sted (f. Ex. Kul fra Gruben til Havnen), har man oftere paa enkelte Strækninger samlet Faldet saaledes, at den Kraft, som fremkaldes ved et nedrullende belastet Train, tillige er istand til at trække et Train af tomme Vogne opad samme Strækning. Disse to Trains, der løbe i to jevnsides liggende Spor, ere forbundne med et Toug, der gaaer over en horizontal Skive, som ovenfor Skraaningen er anbragt imellem Sporene. En saadan Skraaplan kaldes en **selvvirkende R.** — R. kaldes i Fæstningsværker en jevn opadskraanende Vei, der forbinder to nærliggende Puncter af forskjellig Høide, f. Ex. en Voldgang og det nedenfor liggende Terrain. R.s Brede og Anlæg ere afhængige af den Passage, som forudsættes at finde Sted ved samme, og variere derfor, eftersom Artillerie eller kun Infanterie skal passere samme.

Rampsinit, en ægyptisk Konge, historisk svarende til Ramses III, Hovedet for det 20de manethoniske Dynastie, udmærkede sig efter græske Beretninger ved sine umaadelige Rigdomme.

Ramses er et ægyptisk Kongenavn, som blev baaret af 14 forskjellige Pharaoner. Den første R. var Hovedet for det 19de manethoniske Dynastie; under R. II naaede Ægypten Høidepunctet af sin Culturudvikling. Det var ved denne Konges Hof, at Moses blev opdragen. R. III er Grækernes Rampsinit. Af de 11 andre Konger af dette Navn har ingen vundet synderlig historisk Betydning.

Ramsgate, Stad i det engelske Shire Kent, paa Østsiden af Halvøen Thanet, har et Fyr, en god Havn og Søbade. 12,000 Indb.

Ramus (Christian), født 1806 i Nykjøbing paa Falster, vandt 1831 Universitetsmedaillen for den mathematiske Opgave, blev s. A. constitueret som Lærer i Mathematik ved den polytechniske Læreanstalt, disputerede 1832 for Magistergraden, udnævntes 1833 til Lector og 1834 til Professor i Mathematik ved Universitetet og døde d. 10de Juni 1856. R. har skrevet Lærebøger i de fleste mathematiske Discipliner, navnlig Trigonometrie (1837), Algebra og Functionslære (1840), Differential- og Integralregning (1844), Geometrie (1850), Astronomie (1857, udg. efter hans Død). Desuden har han leveret nogle Monographier i Videnskabernes Selskabs Skrifter og i Crelles Journal.

Ramus (Jonas), Præst paa Norderhoug i Ringerige i Norge, gift med den snilde og kjække Anna Kolbjørnsen, død 1718, udgav 1689 „Nori regnum, hoc est Norvegia antiqua et

Digitized by Google

ethnica", som han senere oversatte og forøgede, „Norriges Beskrivelse" (1715) o. m.

Ramus (Petrus), egentlig Pierre de la Ramée, fransk Philosoph og Mathematiker, født 1515, død 1572, søgte som Lærer i Philosophie i Paris at befrie denne Videnskab for den Aristoteliske Scholastiks Lænker. Han var ingen genial Mathematiker, men blev bekjendt ved sin Flid og sin ulykkelige Skjebne. Han var Calvinist og blev som saadan heftig forfulgt og i Bartholomæusnatten, d. 24de August, myrdet af en Collega, Charpentier.

Ran er i den nordiske Mythologie den frygtelige Havgud, Jætten Ægirs Hustru. Hun eier et Net, hvori hun fanger de Søfarende.

Ran kaldes i det danske Retssprog den ulovlige, aabenlyst, men uden Anvendelse af egentlig Vold foretagne Bemægtigelse af en Andens Ting i vindesyg Hensigt (i Modsætning til Tyveri, som bestaaer i en hemmelig Bemægtigelse). Straffen for R. er iøvrigt efter den nugjeldende Lovgivning ganske den samme som for Tyveri.

Rana, s. Frø.

Rancé (Dominique Armand la Bouthillier de), Stifter af Trappistordenen, født d. 9de Jan. 1626 i Paris, blev 1651 Præst og 1654 Doctor i Theologien. Ved en rystende Begivenhed blev han omvendt fra et verdsligt og udsvævende Liv og henfaldt derefter til en overdreven asketisk Strenghed. Han døde d. 26de Octbr. 1700 i Klostret la Trappe.

Ranch (Hieronimus Justesen), født 1539, blev Sognepræst i Viborg og døde 1607. Han var (naar man seer bort fra hans Samtidige, Hegelunds endnu tidligere „Calumnia", der kun var et Mellemspil) den første originale danske dramatiske Digter. Man har tre originale danske Skuespil af ham, nemlig: „Kong Salomons Hylding", opført i Anledning af den syvaarige Christian IV's Hylding i Viborg paa Nytorvet af Skolen i Kong Frederik II's Nærværelse i Sommeren 1584 og Aaret efter udgivet i Trykken; „Samsons Fængsel", ligeledes opført af Skolen, der paa en Maade er det ældste danske Syngestykke, da der forekommer flere Viser deri, og „Karrig Nidding", som kan kaldes den første danske Folkecomoedie, og hvis forskjellige Udgaver vise, at den vandt ikke ringe Yndest. Forfatteren skal selv have spillet Narrens Rolle i sine Stykker. R. har endvidere skrevet den saakaldte Fuglevise, som i en Række øfte ret vellykkede Vers skildrer de forskjellige Fugle med moralsk Anvendelse. Denne Vise, som blev meget populær, hørte Nyerup endnu ofte synge i sin Opvæxt i den sidste Halvdeel af det forrige Aarhundrede i Fyen.

Rancheros kaldes i Mexico Landmænd, som ere fremgaaede af en Blanding af spansk og indiansk Blod og ere bekjendte som fortrinlige Ryttere.

Rand er en paa Bornholm anvendt Betegnelse for de derværende Kullag (**Kulrand**), svarende til Tydskernes „Flötz" (s. d. A.).

Randers, Kjøbstad i Jylland, R. Amt, Støvring Herred, ligger ved Gudenaa, 1½ M. fra dens Udløb i R.-Fjord. Byen havde 1860: 9,725 Indb. (1855: 8,844); den er tæt bebygget, og har 4 Torve og 67 Gader og Stræder. Af offentlige Bygninger mærkes: Kirken (St. Mortens K., stor og anseelig); en lærd Skole (ny Bygning opført 1858; 1861: 133 Disciple); 2 Borger- og Almueskoler (den Brock-Bredalske Friskole og den By-Kirketerpske Borgerskole); Hospitalet; Raadhuset (opført 1778); Fattighuset; den mosaiske Synagoge (opført 1858). Lidt Ø. for Byen ligger Nørrejyllands Tøihuus (opført i Aarene 1801—2) med den saakaldte Tøihuushave eller Mariaslund. I R. boer Amtmanden; her er ogsaa en Amtstue, en Sparekasse og en Disconto-, Laane- og Sparebank. Handelsomsætningen i R., saavel i Henseende til Indførsel som til Udførsel, er i stærk Tiltagen; 1857 udførtes til Udlandet 127,465 Tdr. Kornvarer. Ogsaa Farten paa Gudenaa er af Betydenhed; Aaen (med Endestation Silkeborg) befares uafbrudt, saalænge Vandet er frit for Iis, af c. 80 Kaage, som føre alleslags Colonialvarer, grove Artikler og Speditionsgods op ad Aaen, og i Retour tilføre R. Korn, Tørv, Teglværksfrembringelser, Brænde, Papir (fra den Drewsenske Fabrik i Silkeborg) o. M. Af industrielle Anlæg ere Brændeviinsbrænderierne (1857: 25, hvoraf 14 Dampbrænderier) især af Betydenhed; fremdeles mærkes flere Ølbryggerier, 7 Tobaks- og Cigarfabriker, en Cichoriefabrik, 2 Jernstøberier, 2 Handskefabriker („R. Handsker" ere en meget søgt Vare), 5 Bomuldstøifabriker, et Sæbesyderi, 2 Kalkbrænderier, 2 Bogtrykkerier (fra det ene udgaaer „R. Amts Avis"), et Reebslageri og et Skibsbyggeri. Ogsaa Fiskeriet er af Vigtighed, navnlig Laxefiskeriet, skjøndt dette nu væsentlig er concentreret i en omtrent 1 M. fra Byen op ad Aaen liggende Laxegaard (Friisenvold Laxegaard), men Afsætningen skeer i R. Ved Toldstedet var 1859 hjemmehørende 35 Skibe af 920½ Cmlst. — R. nævnes første Gang 1086 som Samlingsstedet for Oprørerne mod Kong Knud (den Hellige). Byen er især bleven bekjendt af Grev Geerts Drab ved Niels Ebbesøn 1340. Her var i Middelalderen 4 Klostre: Vor Frue Kloster for Nonner af Benedictinerordenen (forekommer allerede c. 1170, men blev efter Mariager-Klosters Oprettelse henlagt under dette); et Graabrødrekloster (stiftet 1236), hvoraf efter Reformationen fremstod Dronningborg-Slot, som fra 1559 til 1571 var Livgeding for Christian III's Enkedronning Dorothea, efter Souverainitetens Indførelse blev solgt til Private og 1721 nedbrudt; et Sortebrødrekloster og et Helligaands-Huus, der tillige var Hospital. Foruden sin eneste nuværende Kirke havde R. i Middelalderen 5 andre: Vor Frue Kirke (i Forbindelse med Vor Frue Kloster, men tillige Sognekirke), St. Petri Kirke, St. Laurentii Kirke, St. Clemens Kirke, hvilke samtlige bleve nedbrudte i Reformationstiden, og Graabrødrekirke, senere Slotskirke (nedbrudt 1698). — **R.-Fjord** skjærer sig fra Kattegattet ind paa Jyllands Østside og optager Gudenaa (s. ovenfor). — **R. Amt** ligger omtrent midt paa Jyllands Østside; dets østlige Halvdeel danner en stor i Kattegattet fremspringende Halvø. Øen Anholt hører dertil. Amtets Fladeindhold udgjør omtrent 44 □ M.; Indbygger-Antallet var 1860: 85,763. I Amtet ligge 5 Kjøbstæder: R., Hobro, Mariager, Grenaa og Ebeltoft; det indbefatter Onsild, Gjerlev, Nørhald, Støvring, Galten, Rougsø, Sønderhald,

Digitized by Google

Nørre-, Sønder-, Mols og Øster-Lisbjerg Herreder. I geistlig Henseende danner det 4 Provstier, og i jurisdictionel Henseende, foruden de 5 Kjøbstads-, 5 Landjurisdictioner.

Randon (Jacques Louis César Alexandre, Greve af), fransk Marskal, født d. 25de Marts 1795 i Grenoble, udmærkede sig i Krigen 1812—15, tjente med Hæder og Held i Afrika 1830—47 og avancerede til Generallieutenant. Under L. Napoleon var R. 1851 Krigsminister, indtil han i Decbr. s. A. blev Generalgouverneur i Algier. Han har her med stor Dygtighed virket for Coloniens Opkomst og med Tapperhed kjæmpet mod Kabylerne. Keiseren ophøiede ham 1856 til Marskal, derpaa til Senator og Storkors af Æreslegionen; siden 5te Mai 1859 har han atter været Krigsminister.

Randschit Sing, s. Rundschit Sing.

Randsfjorden i Christians Amt er en af Norges største Indsøer, nemlig 7 M. lang. Den er dog i det Hele taget meget smal og danner kun en af Vand opfyldt Dalbund. Den optager i sin nordligste Ende Dokka-Elv og udsender i Syd Rands-Elven, som udfører dens Vand til Tyrifjorden. R. ligger 400 F. over Havet, altsaa i samme Høide som Mjøsen. Dens Bredder ere Aaser af maadelig Høide, som lige til Toppen ere bevoxede med de frodigste Barskove. De ved dens Bredder beliggende Egne, Land og Hadeland, have ogsaa godt Jordbrug og høre derfor til de mere velhavende i Norge. R. befares af Dampskibe deels til Passageerbefordring, deels og endnu mere for Tømmertransporten.

Randstene kaldes de Stene, der anvendes til Indfatning af Brolægning eller anden Steensætning (f. Ex. Steenbanen paa Chausseer).

Rane eller **Ranild Jonsøn** var Kammersvend hos den danske Konge Erik Glipping og den, der viste Kongemorderne Vei til sin sovende Herre i Finderup Lade. Efter at være bleven erklæret fredløs tilligemed de øvrige, havde han en Tid lang sit Tilhold paa Øen Hjelm; da denne var indtagen af Erik Menved, flygtede han til Roeskilde, men her blev han greben, radbrækket og lagt paa Steile udenfor Byen 1294.

Rang kaldes deels den Rækkefølge, som betegner det Fortrin, der i den udvortes Optræden tilkommer Een fremfor en Anden, deels den Plads i denne Rækkefølge, enhver Enkelt indtager. Rangforordning kaldes den af Fyrsten givne Bestemmelse om denne Rækkefølge, navnlig saaledes som den skal iagttages ved Hoffet. Rangen kan være af en dobbelt Art, idet den nemlig deels kan følge ligefrem med det Embede, En beklæder (Embeds-R.), deels kan være skjenket den Paagjeldende særskilt, enten i Forbindelse med en Titel eller uden en saadan (Titel-R.), og navnlig den førstnævnte Art medførte efter den tidligere danske Lovgivning adelige Rettigheder; men enhver i Lovgivningen dertil knyttet Ret er nu ophævet ved Grundlovens § 97.

Ranglesteen kaldes nogle, især ved Møens Klint forekommende, Flintkugler med en løsliggende Kjerne, hvorved der frembringes en ranglende Lyd, naar Stenen rystes. Rimeligviis er det forstenede Svampe, hvis mere porøse Kjerne har løsnet sig fra den ydre haarde Flintskal ved Stenens Rullen i Havstokken.

Rangskat. For at kunne foretage en Nedsættelse i den saakaldte Extraskat eller Kopskat indførtes R. ved Forordn. 17de Jan. 1764. Den paabødes med 80 Rdlr. for 1ste, 70 Rdlr. for 2den, 40 Rdlr. for 3die, 24 Rdlr. for 4de, 18 Rdlr. for 5te, 15 Rdlr. for 6te, 12 Rdlr. for 7de, 8 Rdlr. for 8de og 6 Rdlr. for 9de Klasse, og med disse Beløb udredes den endnu. Enker ere fritagne for at svare R.

Rangunn, Stad i den engelske Provinds Pegu i Bagindien, ved Irawaddy's østlige Munding, har en god Havn og mange buddhaistiske Pagoder og Klostre. 25,000 Indb.

Ranke (Leopold), berømt tydsk Historieskriver, født d. 21de Decbr. 1795 i Wiehe i Thüringen, blev 1825 Professor i Historie i Berlin og 1841 preussisk Historiograph. Blandt hans Skrifter, som udmærke sig ved Lærdom, Aand og livlig Stiil, nævne vi: „Gesch. der romanischen und germanischen Völkerschaften von 1494—1535" (1824); „Zur Kritik neuern Geschichtschreiber" (1824); „Fürsten und Völker von Südeuropa im 16ten und 17ten Jarh." (1827); „Die römischen Päbste" (1834—36); „Deutsche Gesch. im Zeitalter der Reformation" (6 Bd., 3die Opl. 1851); „Neun Bücher preussischer Geschichten" (1847—48); „Französische Geschichte" (1852—55).

Rantzau, Grevskabet, ligger i det sydlige Holsteen; det er 4½ □ M. stort og havde 1860: 14,343 Indb. I Grevskabet ligge Flekkerne Elmshorn og Barmstedt. Det staaer under en Administrator. — R. var et tydsk Rigsgrevskab, der blev oprettet 1650 for Christian R. (s. Familien R.) af Amtet Barmstedt, som han 1649 havde kjøbt af den holsteen-gottorpske Hertug Frederik III. Da den første Greves Sønnesøn var bleven dræbt paa sin Broders Foranstaltning, og de to Brødre vare de sidste af Linien, kom Grevskabet ifølge en 1669 oprettet Arveforening i Forbindelse med den kongelige Deel af Holsteen 1726.

Rantzau, den berømteste Adelsslægt i Holsteen, har givet Danmark en Række høit fortjente Mænd, saavel udmærkede Feltherrer som dygtige Statsmænd. Slægten er baade meget gammel og vidt forgrenet. Johan R. til Breitenburg (ved Itzeho), en af sin Tids største Feltherrer, var født d. 12te Novbr. 1492 og tjente under 3 danske Konger. Efter at have tilbragt sine Ungdomsaar i fremmed Krigstjeneste og paa Udenlandsreiser, blev han ved sin Hjemkomst af den holsteenske Hertug Frederik udseet til at følge med hans Søn, den senere Konge Christian III, paa hans Reise, paa hvilken de vare tilstede paa Rigsdagen i Worms 1521 og bleve vundne for Luthers Lære. Da Hertug Frederik 1523 besteeg den danske Throne, satte han R. i Spidsen for sin Hær, hvorpaa R. først bragte Kjøbenhavn til at overgive sig og derpaa dæmpede Opstanden i Skaane (s. Norby). Ogsaa Christian III skyldte fornemmelig R.'s store Bedrifter i Grevens Feide, at han kom i Besiddelse af Riget (s. Clement og Grevens Feide). Da Kongen 1544 vilde dele Hertugdømmerne med sine Brødre, misbilligede R. dette Skridt og raadede Kongen til at indføre Arvelighed og forene Hertugdømmerne med Kongeriget eller

Digitized by Google

tog inddrage Slesvig under Kronen og saa overlade Brødrene Holsteen til Deling; men dette kloge Raad blev ikke hørt; R. faldt endog i Unaade og nedlagde sine Embeder. Under Kong Frederik II var R. i sin fremrykkede Alder Anfører for den forenede danske og holsteenske Hær, der 1559 erobrede Ditmarsken (s. d. A.). Han døde d. 12te Decbr. 1565. — Hans Søn **Henrik R.** med Tilnavnet „den Lærde" var født d. 11te Marts 1526. Som Statholder i Hertugdømmerne forhindrede han Hertug Adolfs Plan at erobre Ditmarsken for sig selv. H. R. var berømt over hele Europa for sin store Rigdom, sin Lærdom, sin for den Tid sjelden store Bogsamling (henved 7,000 Bind) og den Mængde Billedstøtter, Malerier og Indskrifter, hvormed hans talrige Gaarde vare prydede. Sin Rigdom anvendte han ikke blot paa at befordre Videnskaberne, men ogsaa paa at iværksætte andre almeennyttige Foretagender: han anlagde Landeveie, byggede Broer, indrettede Brønde og Vandspring, anlagde Bogtrykkerier, Olie-, Krudt-, Saug- og Papirsmøller, Jern- og Kobberværker o. s. v. R. har skrevet flere Værker paa Latin, deriblandt en Beskrivelse af Ditmarskerkrigen under Navnet Cillcius. Han døde d. 1ste Jan. 1599, og havde sin Søn **Geert R.** (født 1558, død d. 18de Jan. 1627) til sin Efterfølger som Statholder i Hertugdømmerne; han udmærkede sig som Feltmarskal i Kalmarkrigen. — Sidstnævntes Søn **Christian R.**, Geheimeraad, Overstatholder i Hertugdømmerne og Præses i Statscollegiet eller Premierminister efter Souverainitetens Indførelse (født d. 2den Mai 1614, død d. 8de Novbr. 1663), blev tydsk Rigsgreve (s. Grevskabet R.); og hans Søn Grev **Ditlev R.**, der ligeledes var Geheimeraad, Statholder og Elephantridder (født d. 11te Marts 1644, død d. 8de Septbr. 1697), blev tillige dansk Greve til Løvenholm (s. d. A.). Men med den rigsgrevelige Linie af den berømmelige Slægt tog det en brat og sørgelig Ende. Sidstnævnte Greve efterlod sig nemlig to vanslægtede Sønner, af hvilke den ældste, Grev **Christian Ditlev R.** (født 1670), der efterfulgte ham saavel i det tydske som i det danske Grevskab, i al sin Færd viste sig som en ubesindig og overmodig Fusentast; han fornærmede Kongen og tyranniserede sine Undergivne, indtil han endelig 1721 blev ihjelskudt paa Jagten — som det senere fandtes, paa Foranstaltning af sin Broder Grev **Wilhelm Adolf R.** (født 1688), med hvem han havde ligget i bestandig Strid. Denne blev derfor 1726 dømt til livsvarigt Fængsel; han døde 1734 paa Aggershuus Fæstning. — **Frants R.**, en Sønnesøn af Henrik R., blev af Christian IV beskikket til Rigshofmester og forlovet med Kongens ældste Datter med Kirstine Munk, Anna Katharine; han druknede 1632 ved at falde i Slotsgraven ved Rosenborg en Aften, da han gik fra Slottet. — **Josias R.**, fransk Marskal, en Sønnesøns Søn af Johan R. (født 1609), udmærkede sig ved sine Heltebedrifter i Trediveaarskrigen, først i svensk, derpaa i fransk Tjeneste. Han var ogsaa bekjendt for sin Skjønhed og Elskværdighed, og stod derfor i stor Yndest hos Damerne, især hos den franske Dronning Anna, saa at han endog antoges at være Fader til Ludvig XIV. Forøvrigt „talte man 60 Blessurer paa hans Legeme, og han havde mistet eet af næsten alle de Lemmer, som Mennesket har to af". Han døde i Paris d. 14de Septbr. 1650. — Brødrene **Johan R.** (født 1650) og **Jørgen R.** (født 1642), begge danske Generallieutenanter og ligeledes Efterkommere af den gamle Johan R., indlagde sig stor Ære som Anførere for de danske Hjelpetropper i Hovedslagene i den spanske Successionskrig; den Første døde 1708 i Brüssel af Krigens Anstrengelser; den Sidste, der ogsaa i Slaget ved Helsingborg 1710 anførte den danske Hær med stor Tapperhed, men uden Held, døde 1711. — **Daniel R.**, af en anden Linie, dansk Generalfeltmarskal (født 1529), har gjort sit Navn udødeligt i den nordiske Syvaarskrig, først ved Seiren ved Svarteraa 1565, derpaa ved det Tog, som han tilligemed Frants Brokkenhuus gjorde heelt op i Øst-Gothland igjennem Huulveien i Novbr. 1567, og det mesterlige Tilbagetog i Januar og Februar 1568; d. 14de Febr. naaede de den danske Grændse uden at have lidt synderligt Tab, men efter at have tilføiet Fjenden meget betydelige. D. R. blev skudt i Beleiringen for Varberg d. 11te Novbr. 1569. — Endnu staaer tilbage at omtale **Schack Carl Grev R.-Ascheberg**, General i Infanteriet, Kammerherre og Elephantridder (født 1717), en Mand af en meget slet Charakteer, som Hovedhjulet i de Omvæltninger, der staae i Forbindelse med Struensees Stigen og Fald. Det var ham, som først trak Struensee frem og hjalp ham til at styrte Bernstorff (1770); men Enigheden imellem dem varede ikke længe: han følte sig tilsidesat af den nye Magthaver og blev derefter Struensees bittreste og farligste Fjende og virksom Deeltager i den Forbindelse, der styrtede ham. Han beholdt dog ikke længe sin Anseelse hos den nye Regjering, men forlod Danmark og døde i Avignon 1789.

Ranunculus, Ranunkel, Planteslægt af Familien Ranunculaceæ blandt de frikronede Femtalsplanter, ere een- eller fleeraarige Urter med hele, fligede eller snitdeelte Blade og smukke gule eller hvide, sjeldnere røde Blomster. Slægtens talrige Arter ere udbredte næsten over hele Jorden, men deres Hjem er dog navnlig den nordlige Halvkugles tempererede og koldere Egne, hvor de henhøre til de charakteristiske Planter paa Fjeldene, Engene og i Moserne. Af vore talrige indenlandske Arter, hvoraf de fleste med gule Blomster ere bekjendte under Fællesnavnet „Smørblomster", kan mærkes R. Ficaria (Vortedrod), en lav, nedliggende, almindelig Foraarsplante, med talrige, pære- eller kølledannede Smaaknoller, der udvikles især i de nederste Bladvinkler og tjene til Plantens Formering; det er disse Knoller, som, naar de ere løsnede fra Planten og ved Regnskyl eller lignende ere blottede og samlede i større Mængde paa Jorden, have givet Anledning til det ogsaa hos os bekjendte Sagn om Kornregn. R. asiaticus (tyrkisk eller Have-R.) fra Orienten, dyrkes i talrige Afarter i Haverne.

Raoul-Rochette (Désiré), fransk Archæolog og Historieskriver, født d. 9de Marts 1789 i St. Amand i Departementet Cher, fra 1818 Conservator ved det kongelige Bibliotheks Antik- og Medaillecabinet, fra 1826 tillige Professor i

Digitized by Google

Archæologie ved samme Anstalt, døde d. 5te Juli 1854; han har efterladt sig en Række af værdifulde historiske og kunsthistoriske Skrifter.

Rapaces, Raptatores, s. Rovfugle.

Rapert kaldes det Underlag, hvorpaa Kanonen hviler; s. Affutage.

Rapgræs (Poa) er Græsarter med en regelmæssig, alsidig Top og fladtrykte, ægdannede, 2–8-blomstrede Smaaax; flere Arter, saaledes P. trivialis (almindeligt R.), P. pratensis (Eng-R.) og P. annua (eenaarigt R.) henhøre til vore almindeligste engdannende Græsarter og afgive et sundt og nærende Foder.

Raphael (hebr., d. e. Gud læger, eller Guds Læge) forekommer som Navn paa en Erkeengel i det apokryphiske Skrift Tobias's Bog, der fremstiller den lægende Skytsengels Triumph over den ødelæggende onde Dæmon Asmodi.

Raphanus, s. Reddike.

Rapilli, s. Lapilli.

Rapp (Georg), Stifter af Rappisternes eller Harmonisternes Sect; s. Harmonister.

Rapp (Jean, Greve), fransk General, født d. 29de April 1772 i Colmar af simpel Herkomst, traadte 1798 ind i et Cavaleriregiment, tog Deel i Revolutionskrigene, i Toget til Ægypten og i det italienske Felttog 1800, udførte 1802 med Held en diplomatisk Sendelse til Schweiz, og blev kort efter Brigadegeneral. Han udmærkede sig siden ved forskjellige Leiligheder i Napoleons Krige, blev 1812 saaret i Slaget ved Borodino og forsvarede 1813 i over et Aar Fæstningen Danzig imod de Allierede, hvorpaa han blev Krigsfange i Rusland og derfra tilmeldte Ludvig XVIII sin Underkastelse. I de 100 Dage sluttede R. sig til Napoleon, men blev dog godt behandlet af Bourbonerne og 1818 udnævnt til Pair. Han døde d. 8de Novbr. 1821 paa sit Gods Rheinweiler i Baden. Foruden en Beskrivelse over Danzigs Beleiring efterlod han „Mémoires".

Rappe er en schweizersk Mynt, i Værdi liig den franske Centime eller = $\frac{1}{3}$ ß dansk Rigsm.

Rappelskrivelse kaldes i Folkeretten specielt den officielle, ogsaa den fremmede Stat meddeelte Skrivelse, hvorved en Gesandt kaldes tilbage.

Rappier, s. Blanke Vaaben.

Rappoltstein, fr. Ribeaupierre, er et Slot i det franske Dep. Overrhin, paa et Bjerg, ved hvis Fod ligger Staden Rappoltsweiler, fr. Ribeauville, som har store Bomuldsmanufacturer og Farverier samt 7,500 Indb.

Rapport, Beretning, bruges navnlig i Militairsproget om en skriftlig eller mundtlig Melding til Foresatte om stedfundne Begivenheder.

Rapportstifter, s. Blokform, Kattun.

Raps (Brassica Napus oleifera) er den hyppigst dyrkede Olieplante, af de Korsblomstredes Familie. R. kan, hvor den vil lykkes, give særdeles gode Afgrøder; den lykkes bedst paa nyopdyrkede Jorder og i Nærheden af Stranden, mindre godt paa ældre Agerjord, og ynder at dyrkes med lange Mellemrum. Dens Straa er ubrugbart som Foder. Vinterrapsen saaes allerede i Slutningen af Juli eller Begyndelsen af August og høstes gjerne i Slutningen af Juli; den saaes i vel behandlet Brakjord som Forfrugt for Hveden. En Afart, Sommerraps, er en Vaarsædsplante, men giver et ringere Udbytte. Af Frøene udpresses Rapsolie eller Roeolie, og de tilbageblivende Rester, Rapskager, benyttes som et værdifuldt Fodringsmiddel. See iøvrigt Art. Kaal.

Ras er et arabisk Ord, der hyppig forekommer i Sammensætninger, i Betydning af „Cap" ɔ: Forbjerg, f. Ex. Ras-el-Had, det sydøstligste Punct af Arabien, Ras Guardafui o. lign.

Rasch (Halvor Hegerdahl), født 1805 i Norge, Student 1821, gjorde snart Naturhistorien til sit Hovedstudium, blev 1825 Amanuensis ved Christiania-Universitets zoologiske Samling, 1847 Lector og 1852 Professor i Zoologie. 1840 foretog han en længere Udenlandsreise. Ved Siden af hans videnskabelige Studier gaaer hos R. en praktisk Retning til disses nationaloekonomiske Anvendelse. Som Directeur i Selskabet for Norges Vel har han t. Ex. virket meget for Agerdyrkning, Forstvæsen og Biavl og ved mangeaarige Forsøg med den kunstige Fiskeformerelse. Særdeles heldbringende har hans Virksomhed været for Istandbringelse af Jagtloven af 1845, hvorved han ogsaa banede Veien for senere Regjerings-Foranstaltninger til de norske Fiskeriers Opkomst.

Raschi, berømt rabbinsk Commentator, hvis egentlige Navn er Salomo-b.-Isaac, var Forfatter til en Bibel-Commentar, oversat paa Latin af Breithaupt (1710—14); han døde 1105. Slgn. Jødisk Litteratur III, S. 833.

Rasere et Brystværn er at beskyde det saaledes, at de udskudte Projectiler træffe den øverste Deel af samme, saa at det lidt efter lidt ødelægges fra oven af. En raserende Kuglebane vil i sin større Udstrækning hæve Kuglen i Høide med det Maal, der skal beskydes; og Maalet vil altsaa træffes, selv om Afstanden varierer noget.

Rash er et Saltmaal i Bombay i Ostindien = 303 danske Korntønder.

Rastera, Restiera, er paa Sardinien deels et Kornmaal = 9,896 danske Skjepper, deels et Flademaal = 35414 danske □ Alen eller 2,530 Tønder Land.

Rask (Rasmus Christian), en af Nordens berømteste og meest geniale Sprogforskere, var født d. 22de Novbr. 1787 i Landsbyen Brændekilde ved Odense, hvor hans Fader var Huusmand. Først i sit 14de Aar kom han 1801 ind i Odense Skole, hvor han snart, uden Forsømmelse af Skolens Underviisning, begyndte et selvstændigt og alvorligt Studium af det islandske Sprog, hvortil han, indskrænket til enkelte Texter med Oversættelse, selv maatte samle og danne sig Sproglære og Ordbog, og dette Studium udstrakte han derhos til andre, navnlig beslægtede, især germaniske Sprog og Sprogarter. Han blev Student 1807, og uden nogensinde at trættes eller at tabe Modet ved Datidens ulykkelige Forhold og de yderst trange Kaar, hvorunder han maatte leve, fortsatte og udvidede han sine Sprogstudier, hvis første større Frugter vare hans Veiledning til det islandske eller gamle nordiske Sprog, der (fuldendt 1809) udkom 1811, og hans Udgave af Bjørn Haldorsens islandske Ordbog (fuldendt 1814). I Aaret 1812 gjorde han med R. Nyerup en antiqvarisk Reise i Sverrig, og Aaret derefter

Digitized by Google

(1813) lykkedes det ham endelig ved privat Understøttelse at besøge Island, som han omreiste, og hvorfra han 1815 vendte tilbage til Kjøbenhavn. Paa denne Reise fuldendte han 1814 et af sine Hovedværker, Prisskriftet „Islandskens Oprindelse" (udkom 1818), hvori han navnlig godtgjorde det nordiske Sprogs Slægtskab med og Forhold til de andre europæiske Klasser af den japetiske Sprogæt, hvis fjernere Grene i Asien hans Hu nu stod til at opsøge og studere. Ved kongelig og privat Understøttelse blev han ogsaa sat i Stand til at foretage en stor sprogvidenskabelig Reise til Indien. Han forlod Kjøbenhavn d. 25de Octbr. 1816, og dvælede først i Stockholm indtil 23de Februar 1818, hvor han udgav begge Eddaerne, sin angelsachsiske Sproglære og en Omarbeidelse paa Svensk af den islandske. Gjennem Finland gik han til St. Petersborg, hvor han ogsaa opholdt sig et Aars Tid. Han reiste derfra Juni 1819 over Moskau, Astrachan (13de Aug.—1ste Octbr.) og Tiflis (8de Novbr.—5te Marts 1820) gjennem Persien (til 27de Aug.) til Indien, som han naaede d. 29de Septbr. 1820, og som han i de følgende to Aar, ofte trykket af Sygdom, gjennemreiste med længere Ophold paa de vigtigste Steder, navnlig i Bombay og paa Ceylon, paa hvilke Steder han erhvervede den rige Skat af oldiranske og buddhistiske Haandskrifter, som nu opbevares paa vore Bibliotheker. Indien forlod han d. 1ste Decbr. 1822 og hjemkom til Kjøbenhavn d. 5te Mai 1823 med et rigt Udbytte af sin Reise; men hans Helbred var nedbrudt, og han fandt ikke den rette Paaskjønnelse herhjemme. Han var alt før sin store Reise bleven Underbibliothekar ved Universitetsbiblioteket, efter sin Hjemkomst fik han en lille offentlig Understøttelse, og efter at have afslaaet et fordeelagtigt Tilbud om Ansættelse i Edinborg (ligesom han 1818 havde afslaaet et svensk), blev han udnævnt til extraord. Professor i Litterærhistorien, men uden Tillæg eller Forbedring i sin oekonomiske Stilling. Ved Nyerups Død 1829 fik han Bibliothekarposten, men skjøndt det ordentlige Professorat i de østerlandske Sprog blev ledigt i Foraaret 1826, blev det dog længe henstaaende ubesat og betroedes først til R. i Slutningen af 1831, da hans Livs Ende nærmede sig. Desuagtet udfoldede han lige til sin Død, d. 15de Novbr. 1832, saa vidt de ydre Forhold tillod det, en betydelig og betydningsfuld Virksomhed i Sprogenes udstrakte Rige, hvor han overalt var eller snart kunde finde sig fuldkommen hjemme. Han udgav saaledes, foruden en Række mindre Afhandlinger, efter sin Hjemkomst af større Arbeider: „Spansk Sproglære" (1824), „Frisisk Sproglære" (1825), „Dansk Retskrivningslære" (1826), „Italiensk Formlære" (1827), „Veiledning til Akra-Sproget med et Tillæg om Akvambuisk" (paa Guinea, 1828), „Danish Grammar" og „Grammar of the Anglo-Saxon tongue", en Omarbeidelse af den angelsachsiske Sproglære (1830), „Kortfattet Veiledning til det Oldnordiske med oldnordisk Læsebog" og „lappisk Sproglære" (1832) og „Engelsk Formlære", der først udkom efter hans Død. Foruden den japetiske Sprogæt var fornemmelig den skytiske en stadig Gjenstand for hans Forskning, og han var ogsaa her den første, der paaviste i Hovedtrækkene det rette Forhold og Slægtskab imellem denne vidt udbredte Æts mange Sprog, hvis Rigtighed den følgende Tids Undersøgelser have bekræftet; selv oplevede han ikke at fuldføre det Arbeide, han i denne Retning længe havde paatænkt, og i hvilket Øiemed han alt 1821 i Columbo paa Ceylon havde ladet trykke paa Dansk en singalesisk Skriftlære. Alle hans efterladte Samlinger og Udkast skjænkedes af hans Broder til de herværende Bibliotheker, og en Deel af dem optoges i den af Broderen udgivne Samling af hans tildeels utrykte Afhandlinger (3 Bd., 1834—38).

Rask er et Fællesnavn for adskillige grove og især lette firskaftede eensfarvede Uldtøier. Som oftest er Kjeden af Kamuld, Islætten kartet Uld, vel ogsaa Bomuld; man har imidlertid ogsaa R. udelukkende af kartet Uld, valket, ruet og overskaaret.

Raskolniker (russ. d. e. Separatister) er et Fællesnavn, hvormed man betegner en stor Mængde Secter, der have udviklet sig indenfor det russiske Riges Grændser. Ifølge deres Grundcharakteer dele de sig i to modsatte Hovedclasser. 1) **Starowerzi** eller Gammeldagstroende opstode paa Grund af den liturgiske Reformation, som den lærde og kraftige Patriarch Nikon foretog 1652. En stor Mængde af Folket, navnlig Bønder, hang fast ved de gamle Former og udskilte sig derfor fra det reformerede Kirkesamfund. Med deres stive Fastholden ved de gamle liturgiske Former forbinde de tillige en stor Afsky for det borgerlige Livs nye Skikke og Luxusartikler. De ansee det f. Ex. for Synd at klippe deres Skjæg, at ryge Tobak, drikke Kaffe og Thee o. s. v. I Almindelighed udmærke de sig ved en simpel, sædelig og ædruelig Livsvandel. Man adskiller 3 Slags Starowerzi: Jedinowerzi (Eenstroende), der meest nærme sig til den rettroende Kirke, anerkjende dennes Præstedømme og kun afvige fra den i det borgerlige Livs Ceremonier og Skikke. Starovbrazi (Tilhængere af de gamle Skikke) anerkjende ikke de af den orthodoxe Kirke indviede Præster. Bespopoptschini (Præsteløse) have slet ingen Præster men kun Ældste. 2) Det modsatte Extrem til Starowerzerne danner et Antal Secter med mystisk, gnostisk og sværmerisk Grundretning, der forkaste eller opløse alt udvortes Kirkedømme med Ceremonier og Sacramenter. Flere af disse Secter, hvis Gnosis er forenet med fanatisk Sværmeri, have sandsynligviis vedligeholdt sig ved en hemmelig Tradition fra Middelalderen. Til dem høre Morelschiki (de Selvopofrende), der fra Tid til anden ved Selvopbrændelse give sig „Ilddaaben"; Skopzi (Eunucher), der gilde sig selv; Chlistowtschini (Svøbebrødre), hvem man dog ogsaa giver Skyld for usædelige Orgier; de Stumme, der ikke ved nogen Pinsel kunne bevæges til at give en Lyd fra sig, o. s. v. (Sign. „Le Raskol. Essai historique et critique sur les sectes religieuses en Russie" (1859).

Rasmagergarn er det Samme som Halvkamgarn (s. d. A.).

Raso (Alen) var et Længdemaal i Piemont (nu afskaffet) = $0,_{539}$ danske Alen.

Rasores, s. Hønsefugl.

Digitized by Google

Rasp er Navnet paa en Fiil (s. d. A.), som er bedækket med enkeltstaaende Tænder istedetfor de paa sædvanlig Maade dannede sammenhængende Rader Tænder eller brede Egge. Hugget dannes ved Meisler, dannede som en Gravstik, hvis Spids hugges ned i Staalet. De forekomme halvrunde, flade og runde og bruges ved Træes, Horns, Beens og de blødeste Metallers Tilretning i det Grove.

Raspail (François Vincent), fransk Naturforsker, Demokrat og Republikaner, født d. 29de Jan. 1794 i Carpentras, var under Restaurationen indviklet i flere hemmelige Forbindelser, tog 1830 ivrig Deel i Julirevolutionen, men blev siden som erklæret Republikaner og Medlem af „Folkevennernes Club“, efter dennes Opløsning 1832 af „Menneskerettighedernes Samfund“ en af Juliregjeringens heftigste Modstandere, som derfor blev forfulgt af Regjeringen. I Februarrevolutionen 1848 tog han som Formand for Folkevennerne ivrig Deel og var En af dem, som opfordrede den provisoriske Regjering til at proclamere Republiken. Hans Blad „L'ami du peuple“, kaldet saaledes efter Marats berygtede Blad, stødte dog allerede derved de Bedre fra sig. Ved Opstanden d. 15de Mai 1848 trængte R. tilligemed Barbès, Blanqui o. A. med Magt ind i Nationalforsamlingens Sal, blev derfor fængslet og dømt til 5 Aars Fæstningsstraf; derefter gik han 1853 i Landflygtighed og har siden levet i Belgien. Blandt hans naturvidenskabelige Skrifter nævne vi: „Nouveau système de physiologie végétale“ (1837); „Histoire naturelle de la santé et de la maladie chez les végétaux et les animaux“ (1839—43); „Cigarettes de camphre“ (1846), hvori han fremsatte et nyt medicinsk System. Hans Søn Benjamin R., født 1827, traadte i alle Henseender i Faderens Fodspor og blev 1852 forviist; hans Brodersøn Eugène R., født 1813, bekjendt som Archæolog og Geolog, hørte 1848 ligeledes til yderste Venstre.

Raspe kaldes en hos Hesten forekommende Sygdom, der viser sig i Hasebøiningen eller Knæbøiningen enten som ondartede Saar eller som dybe Tverfurer eller Udslet i Huden. Den er meget ofte uhelbredelig.

Rasphuset er en i Forbindelse med Tugt- og Forbedringshuset paa Christianshavn staaende Strafanstalt for grove Forbrydere. Efter den nyeste Lovgivning finder dog ingen Hendømmelse til Rasphuusarbeide længer Sted.

Rasputer (Rajpoots; sanskr. Rajaputras ɔ: Kongesønner) hedder en vidtudbredt Folkestamme i Ostindien, som lever i Feudalforhold under mange Fyrster og Høvdinger i det store Gebeet mellem Pendschab og Malva's Plateau, deelt i mange Stammer. R.s Stater, „Radschputana“ eller „Radschastan“, ere nu deels umiddelbare britiske Besiddelser, deels danne de siden 1818 en Confoederation under engelsk Beskyttelse og Overherredømme.

Rassova, tyrkisk Fæstning i Bulgariet, ved Donau, nævnes flere Gange i Krigshistorien. 3,000 Indb.

Rastadt (eller Rastatt), tydsk Forbundsfæstning (siden 1840) i Kredsen Mellem-Rhin i Storhertugdømmet Baden, ved Murg, har nogle Fabriker. — R. var indtil 1771 Residents for Markgreverne af Baden-Baden. Den er historisk berømt ved 2 Congresser og en Fredslutning. Den 1ste Congres førte til Freden i R. d. 6te Mai 1714, som gjorde fuldstændig Ende paa den spanske Arvefølgekrig (s. d. A.). Den anden Congres, som aabnedes d. 9de Decbr. 1797, skulde tilveiebringe en Fred imellem Frankrig og det tydske Rige. Den førte dog til intet Resultat, og da Østerrig imidlertid havde sluttet en ny Coalition mod Frankrig med Rusland og England, opløstes Congressen d. 7de April 1799. Da de franske Gesandter Bonnier, Jean Debry og Roberjot (s. disse Artt.) d. 28de April reiste bort fra R., bleve de tæt ved Staden overfaldne af et Detachement Szekler-Husarer; Jean Debry undslap haardt saaret, de to Andre bleve myrdede og deres Papirer dem fratagne. Denne Begivenhed er aldrig siden bleven ret oplyst. Ogsaa ved de anarchiske Bevægelser i Aaret 1849 spillede R. en Rolle, s. Badens Historie.

Rasteille er i Fæstningsværker en Nedkjørsel, der fører ned under Horizonten, f. Ex. ned til Bunden af en tør Fæstningsgrav.

Rastenburg, Stad i den preussiske Provinds Preussen, har Tobaksfabriker. 4,600 Indb.

Rasumowski (Grev Alexei Gregorjewitsch), russisk Generalfeltmarskal og Overjægermester hos Keiserinde Elisabeth, født 1709, Søn af en Bonde i Lille-Rusland, erobrede ved sin smukke Figur og Sang den daværende Storfyrstinde, siden Keiserinde Elisabeths Hjerte; hun lod sig endog 1747 hemmelig vie til ham og fødte flere Børn med ham, hvilke alle døde tidlig. R. blev ophøiet til tydsk Rigsgreve og russisk Greve, han døde d. 18de Juli 1771 i Petersborg. Hans Broder Cyrill Gregorjewitsch R., født 1728, død 1803, havde 2 Sønner, som beklædte høie Embeder under Keiser Alexander; med dem uddøde Slægten 1836.

Rat er tilsøes et Hjul eller en Art af Bradspil, hvormed man, ved Hjelp af et Toug kaldet Ratlinen, som oftest slaaet af Huder, dreier Roerpinden og derved Roret. Dets Plads er almindelig agterude, dog have mange Skibe, navnlig Dampskibe bestemte til at fare i snevre Farvande, R. forude eller paa en Bro, der gaaer tvers over Skibet ovenover Relingen, for at Manden, der styrer, bedre kan see sig om og undgaae Paaseiling.

Ratafia er en Art Liqueur, tilberedt af friskt udpressede Frugtsafter med Tilsætning af Viinaand, Sukker og forskjellige Krydderier.

Ratanhiarod er Roden af Krameria triandra, en Buskvæxt, der voxer i Sydamerika. Den indeholder endeel Garvesyre og bruges lidt i Medicinen; en Extract heraf bruges som Farvemiddel til forfalsket eller kunstig eftergjort Viin og Cognac.

Ratel er en persisk Vægteenhed = $0,_{9681}$ danske Pund. Jvfr. Rotolo.

Rathenow, Stad i den preussiske Provinds Brandenburg, ved Havel, har Bryggerier og Bryggerier. 6,500 Indb.

Rathke (Jens), født i Christiania 1769, blev theologisk Candidat 1792, lagde sig saa efter Naturhistorien og foretog 1798—1800 en Udenlandsreise, paa hvilken han længe opholdt sig paa Madeira. R. blev 1810 Professor i Zoologie ved Kjøbenhavns Universitet, og 1813 i

Digitized by Google

Naturhistorie ved Christianias. Fra denne Stilling tog han Afsked 1845 og døde 1855. R.'s Studier og udgivne Afhandlinger omfattede baade Zoologien og Botaniken, ligesom ogsaa disse Videnskabers Anvendelse i National-Oekonomien. Han opholdt sig 1795, 1801 og 1811 i længere Tid i Nordland og Finmarken, for at undersøge Fiskerierne der. Han testamenterede sin Formue til et Universitets-Legat for naturvidenskabelige Reiser i Norge.

Ratibor hedder et forhen rigsumiddelbart Fyrstendømme i Schlesien, med hvilket det 1742 fra Østerrig kom under Preussen; det blev 1822 som mediatiseret Fyrstendømme givet til Landgreven af Hessen-Rotenburg og efter dette Huus's Uddøen 1834 testamenteret til Prinds Victor af Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürst. — **Staden R.** har Manufacturer og Tobaksfabriker. 10,000 Indb.

Ratificere (lat.), erklære for gyldig, bruges navnlig i Folkeretten om Souverainens Stadfæstelse af den paa hans Vegne af en Befuldmægtiget afsluttede Tractat. En saadan **Ratification** er i Reglen Betingelsen for den ved Befuldmægtigede afsluttede Tractats Gyldighed; men naar R. har fundet Sted, gjelder Tractaten fra Afsluttelsesdagen.

Ratihabere (lat.) betyder at erkjende for rigtig og gyldig. **Ratihabition** finder saaledes Sted, naar en Person erklærer den af en Anden paa egen Haand for ham afsluttede Retshandel for gyldig og bindende for sig, eller naar En erkjender den af ham for Retten afgivne Erklæring for rigtig tilført Protocollen.

Ration bruges for at betegne den for militære Heste bestemte daglige Fodermængde af Havre, Hø og Halm (i den danske Armee er den daglige Fredsration $\frac{1}{2}$ Skp. Havre, 5 Pd. Hø og 8 Pd. Halm). I Krigstider og naar der fordres store Anstrengelser af Hesten, er den større end paa Fredsfod.

National Mechanik er det Samme som reen Mechanik og er en saadan Behandling af Videnskaben, som, abstraherende fra al Erfaring, alene tager Hensyn til Begreberne Rum og Tid, modsat den anvendte eller experimentale Mechanik. — **Rationale Størrelser eller Tal** ere saadanne, som ere commensurable med Eenheden, eller som nøiagtig lade sig udtrykke ved hele Tal eller Brøker, modsat irrationale Størrelser eller Tal.

Rationalisme kaldes en Retning i den protestantiske Theologie, som danner Modsætningen til Supranaturalismen. Af sine Tilbængere beskrives R. som den Tænkemaade, der er overbeviist om, at den aabenbarede Religion bør prøves efter de Menneskene medfødte Fornuftideer og andre sikkre Erkjendelsesmidler; af sine Modstandere som den Tænkemaade, der sætter Fornuften til Dommer over den guddommelige Aabenbaring og ved Fornuft forstaaer det Samme som den sunde Menneskeforstand, d. v. s. de Overbeviisninger, som til en given Tid forudsættes som rigtige af Fleertallet af de Dannede. Efter den gammelprotestantiske Supranaturalismes Lære er Bibelen paa Grund af Inspirationen en guddommelig Bog, som man ubetinget maa underkaste sig; derimod paastaaer R., at den religiøse Sandhed vel indeholdes i Bibelen, men ikke ethvert Bibelord er et Gudsord; den religiøse Sandhed maa derfor udfindes af den prøvende Fornuft. Herved adskiller R. sig tillige fra Naturalismen eller Naturreligionen, der udvikles af Fornuften alene. I Princip og Resultat er allerede den engelske Deisme i det 17de Aarh. nærbeslægtet med R., endskjøndt dette Navn kun sjelden anvendtes om den. Den Retning, som man specielt benævner R., fremblomstrede i Tydskland i den sidste Halvdeel af det forrige Aarhundrede og vandt sin største Udbredelse i de første Aartier af vort Aarh.

Ratramnus, Munk i Corbie, i hvilket Kloster han indtraadte omtrent 830, er bleven berømt som frisindet kirkelig Skribent. Han deeltog i alle sin Tids theologiske Stridigheder, om Jomfru Maria's ubesmittede Undfangelse, om Nadveren, om Prædestinationen, om den vesterlandske Kirkes dogmatiske og rituelle Stilling overfor den østerlandske, indtog i alle disse Forhandlinger en fremragende Stilling og repræsenterede fornemmeste det Standpunct, som senere er blevet billiget af den reformatoriske Tidsalder. Carl den Skaldede indhentede hans Betænkning i flere af disse Stridigheder, og det blev overdraget ham at gjendrive Patriarchen Photius's Beskyldninger imod den romerske Kirke. Hans vigtigste Skrift omhandler Nadveren: „De corpore et sanguine Domini".

Rattle er en arabisk Vægteenhed = 15 Bakias = $0,_{9966}$ danske Pund. For Caffe er den $14\frac{1}{2}$ Bakias = $0,_{9634}$ Pund.

Ratzeburg er Hovedstaden i Hertugdømmet Lauenburg og Sædet for Landscollegierne (Regjeringen, Hofretten og Consistoriet) samt Superintendenten. Den ligger smukt paa en Ø i R.-Sø, der er forbunden med Fastlandet ved en Bro, og havde 1860: 3,989 Indb. (1855: 3,760). Her er en lærd Skole. En lille Deel af Byen mod N. hører til det med Mecklenburg-Strelitz forbundne Fyrstendømme R. (s. d. A.). Under en Strid imellem Kong Christian V og Hertugen af Brunsvig-Celle blev R., som da var befæstet, ødelagt ved et Bombardement af de Danske 1693. — **Amtet R.** er $4\frac{1}{4}$ □ M. stort, og havde 1860: 9,052 Indb.

Rau (Carl Heinrich), født d. 23de Novbr. 1792 i Erlangen, blev Professor i Erlangen og senere i Heidelberg i Stats- og Kameralvidenskaberne. Hans Hovedværk er hans „Lehrbuch der politischen Oekonomie" i 3 Afdelinger, som begyndte at udkomme 1826, men hvis enkelte Dele senere have oplevet en Mængde Oplag; den udmærker sig ved Grundighed og ved Overflødighed af vel valgte statistiske Oplysninger. R. er Udgiver af „Archiv der politischen Oekonomie" (siden 1834) og har desuden leveret en Mængde mindre Arbeider, ligesom han i sin Egenskab af Medlem af det første Kammer i Baden (1837—40) har skrevet flere værdifulde Beretninger og Betænkninger.

Rauch (Christian), tydsk Billedhugger, født d. 2den Jan. 1777 i Arolsen i Waldeck, lærte først Billedhuggerkunsten hos Valentin, senere hos Ruhl i Kassel, og kom endelig 1797 til Berlin. Her fik han Midler til at reise til Italien, hvor han blandt Andre i Thorvaldsen og Canova fandt Venner og Hjelpere, og navnlig skyldes det Thorvaldsens Vink, at han kom

Digitized by Google

til at udføre det Værk, hvormed han lagde Grunden til sin senere Berømmelse, nemlig Monumentet over Dronning Louise af Preussen, færdigt 1813. Idet hans Rygte nu udbredtes over Tydskland, voxede hans Virksomhed, og R. skylder man en Mængde fortjenstfulde Værker, hvoriblandt maa nævnes Statuerne af Bülow og Scharnhorst (1815—22) i Berlin; Blüchers Statue i Malm, opstillet i Breslau (1821); en anden Statue af samme Feltherre, ogsaa i Malm, opstillet i Berlin 1826; Maximiliansstatuen i München, ligeledes Bronce, opstillet 1835, endelig Statuerne af Goethe, Francke, Dürer, St. Bonifacius, Mieczislaw og Boleslaw, samt fl. A. foruden en stor Mængde Buster. Hans Hovedværk er imidlertid det kolossale Monument over Frederik den Store af Preussen, som afdækkedes i Berlin i Mai 1851.

Raucourt (Sophie), fransk tragisk Skuespillerinde, født i Nancy 1756, kom 1772 til Paris og debuterede med meget Bifald. Hendes tøilesløse Levnet opvakte Publicums Forbittrelse mod hende, saa at hun 1776 maatte forlade Theatret. Hun kom dog 1779 tilbage og oprettede 1796 et nyt Selskab af de tiloversblevne Medlemmer fra Théâtre français, men forlod Frankrig 1806. Napoleon overdrog hende det Hverv at organisere franske Skuespillerselskaber, som i den franske Sags Interesse skulde bereise Italien og give Forestillinger i Mailand, Neapel og andre Steder. Hun døde i Paris d. 15de Jan. 1815.

Rauhes Haus er Navnet paa en af Dr. Wichern d. 1ste Novbr. 1833 i Horn ved Hamborg stiftet Anstalt, som staaer i den indre Missions Tjeneste, deels som Redningsanstalt for forsømte Børn, deels som Dannelsesanstalt for disses Lærere og Opdragere, deels som Pensionsanstalt for Børn af de høiere Stænder. I Forbindelse hermed staae et Bogtrykkeri, Bogbinderi og Boghandel. Tolv og tolv Børn danne tilsammen en Familie, der staaer under en ung Haandværkers Opsyn og af denne erholder Anviisning i Markarbeider og huuslige Gjerninger. Stiftelsens Organ er „Fliegende Blätter aus dem Rauhen Hause“. Filialstiftelser findes rundtomkring i Tydskland, især i Preussen, en endog i London (Bersaba).

Raumer er Navnet paa en tydsk Familie, af hvilken Flere ere bekjendt i Litteraturen og som høiere Embedsmænd. 1) **Carl Georg v. R.** Geolog og Geograph, født d. 9de April 1783 i Wörlitz (i Anhalt), var fra 1811 Bjergraad og Professor i Mineralogie i Breslau, 1819—23 i Halle og fra 1827 Professor i Mineralogie og almindelig Naturhistorie i Erlangen. Foruden flere mineralogiske og geognostiske Skrifter har R. udgivet endeel geographiske Værker („Lehrbuch der allg. Geographie“; „Palästina“ o. fl.) samt den fortræffelige „Geschichte der Pädagogik“ (4 Bd.). 2) **Carl Otto v. R.**, født d. 7de September 1805 i Stargard i Pommern, blev 1845 Præsident for Regjeringen i Köln, 1848 i Brandenburg, og overtog 1850 under Manteuffel det preussiske Cultusministerium. Som saadan understøttede han med stor Iver det reactionære Partiets Bestræbelser og begunstigede Obscurantismen og den blinde Bogstavtro imod Videnskab og Oplysning; dette viste sig især i hans Skoleregulativer. I Novbr. 1858 tog han tilligemed de fleste af sine Colleger sin Afsked, levede siden i Stilhed i sin Familie og døde d. 6te Aug. 1859. — 3) **Friedrich Ludwig Georg v. R.**, Broder til Nr. 1, berømt Historieskriver, født d. 14de Mai 1781 i Wörlitz, traadte 1801 i preussisk Statstjeneste, blev 1811 Professor i Breslau og 1819 i Berlin, var 1848 Medlem af Parlementet i Frankfurt og blev 1853 entlediget. R.'s Hovedværker ere: „Vorlesungen über die alte Geschichte“ (1821); „Geschichte der Hohenstaufen“ (1823—25, 4 Bd.); „Geschichte Europa's seit dem Ende des 15ten Jahrh.s“ (1832—50, 8 Bd.). Siden 1830 har han udgivet „Historisches Taschenbuch“ og endeel beskrivende Værker over Venedig, England, Italien og Nordamerika. — 4) **Georg Wilhelm v. R.**, Historieforsker, født 1790 i Berlin, traadte 1823 i preussisk Statstjeneste, beklædte forskjellige Embeder, var f. Ex. 1843—51 Directeur for samtlige preussiske Archiver og gjorde d. 11te Marts 1856 ved et Pistolskud Ende paa sit Liv. De vigtigste af ham udgivne Arbeider ere: „Novus codex diplomaticus Brandenburgensis“ (1831—33); „Regesta historiæ Brandenburgensis“ nebst hist. Karten und Stammtafeln.

Raupach (Ernst Benjamin Salomon), tydsk dramatisk Digter, født d. 21de Mai 1784 i Straupitz i Schlesien, studerede Theologie i Halle, var derpaa i 10 Aar Privatlærer i Rusland og 1816—22 Docent i Historie og Litteratur i Petersborg, og levede siden i Berlin indtil sin Død d. 18de Marts 1852. Han var Forfatter til en overmaade stor Mængde Drama'er, som vel vise Opfindsomhed, Gave til at gjøre Indtryk og Herredømme over Verset og Sproget, men i sig selv ere uden Dybde og indre Gehalt og ofte lide af Unaturlighed og smagløs Jagen efter Theatereffect. Sine Værker samlede R. i „Dramatische Werke ernster Gattung“ (1830—41, 18 Bd.) og „Dramatische Werke komischer Gattung“ (1828—34, 3 Bd.).

Rav, Bernsteen, Electrum, Succinum, Ambra flava, findes især paa Kysterne af Østersøen (Preussen), Jyllands Vestkyst o. fl. St. opskyllet af Havet, i opskyllet Land, i Steenkullag, Leerstifer, ledsaget af bituminøst Træ navnlig i Frankrig, England, Sverrig, Polen, Italien, Nordamerika o. fl. St. Hvoraf R. egentlig er opstaaet, er endnu noget uvist; sædvanlig antages det at være en oprindelig flydende, siden hærdnet Balsam, en fossil Harpix, af en Art Naaletræer, der ikke mere existere, men hvoraf endnu Noget opskylles (Ravtræ i Grønland) paa Kysterne. De i R. hyppig indesluttede Insecter høre ogsaa (maaskee paa een nær) til Species, der neppe mere existere. Det er haardt, sprødt, glindsende, glat og kan antage en smuk Politur; det findes i Stykker af meget forskjellig Størrelse, er farveløst, guult, guulbruunt, sjelden melkehvidt, halv gjennemsigtigt eller gjennemskinnende. Det er uden Smag og Lugt, men ophedes det, giver det en behagelig aromatisk Lugt, hvorfor det raspet bruges til Røgelser. I Vand er det uopløseligt, Viinaand og Æther opløser Lidet deraf (en blød Harpix). Af fede og flygtige Olier opløses kun Lidet; ophedes R., til det begynder at destrueres (hvorved Ravsyre og noget

Digitized by Google

Ravolie gaae bort), kan det Tilbageblivende (Bernsteen=Colophon) opløses i varm Linolie, og en saadan Opløsning, tilsat noget Terpentinolie, benyttes meget under Navn af **Ravfernis**. — Underkastes R. en tør Destillation, overdestillerer **Ravsyre**, en flygtig, meget ildelugtende Olie, **Ravolie**, og et guult voxlignende Legeme (Vogels Bernsteencampher). De større Stykker R. bruges til Smykker, de mindre Stykker stødes eller raspes og bruges saaledes i Apotheket og til Fernis. R. var allerede kjendt i Oldtiden. — **Ravarbeide** var tidligere langt høiere skattet end nu, da man tager tilbørligt Hensyn til Materialets Skjørhed og Blødhed, om det end er stærkere og haardere end andre Harpixer; især stode Ravstykker med indesluttede Insecter o. desl. i meget høi Priis. Behandlingen af Rav kræver stor Forsigtighed, da det let knækker, dog kan det dreies, files o. s. v. omtrent som Been; det skrabes, slibes med Pimpsteen, afgnides med Ravspaaner og poleres med Kridt eller bedre naturlig Trippelse og Spiritus. Opvarmede med Forsigtighed i Olie kunne længere og tyndere Ravsager, f. Ex. Pibespidser, bøies.

Ravaillac (François), født 1578 i Angoulême, var først Skriver, siden Skolelærer, og hengav sig derpaa til religiøse Sværmerier og især til et gløbende Had til Protestantismen, hvorfor dennes og Kongens, Henrik IV's, Fjender i ham fandt et beqvemt Redskab til at udføre den længe nærede Mordplan imod denne. R. udførte sin blodige Gjerning d. 14de Mai 1610 (s. Henrik IV) og blev d. 27de Mai, efter at være bleven underkastet en lang og gruelig Tortur, sønderreven af Heste paa Grèvepladsen i Paris.

Raveaux (Franz), tydsk Demokrat, født d. 1ste April 1810 i Köln, blev formedelst Uordener bortviist fra Gymnasiet, traadte ind i et Dragonregiment, deserterede og tjente i Spanien blandt Christinos, hvor han blev Capitain. Siden førte han et omvandrende Liv, redigerede fra 1837 i Köln et liberalt Blad og ernærede sig ved Sprogunderviisning, anlagde en Cigarfabrik og spillede en Rolle ved de politiske Bevægelser. I Marts 1848 stod han i Spidsen for den til Kongen affendte Deputation, var Medlem af Forparlementet, de 50's Udvalg og Forsamlingen i Frankfurt, hvor han hørte til yderste Venstre, gik med til Stuttgart, o. s. v. (s. Tydsklands Historie). R. døde d. 13de Septbr. 1851 i Laeken i Brüssel, hvor han havde fundet et Asyl.

Ravelin betegner et Udenværk ved en Fæstning, i Almindelighed beliggende foran Courtinen mellem to Bastioner.

Ravenna, befæstet Stad i en forhen til Kirkestaten, nu til Kongeriget Italien hørende Provinds i Kongeriget Italien, 1 M. fra det adriatiske Hav, har en Domkirke, Minoriterkirken San Francesco med Dante's Grav, et Bibliothek, Museum o. M., Silkeværerier og endeel Handel. 24,000 Indb. — R. var, som en ved Natur (de omliggende Sumpe) og Kunst stærk Fæstning, Residents for nogle af de sidste vestromerske Keisere, derpaa for de østgotbiske Konger og endelig for Exarcherne, efter hvis Fald først Longobarderne og derpaa de frankiske Konger beherskede Staden, hvorefter den beherskedes af Consuler. Siden regjeredes den af Hertuger af R. eller Romagna; 1440—1508 tilhørte den Venedig og stod siden under Paven. I Aaret 1512 seirede de Franske under Gaston de Foix ved R. over de forbundne Venetianere, Spaniere og Englændere.

Ravenna (Marco da), egentlig Marco Denti, italiensk Kobberstikker, født i Slutningen af det 15de Aarh., død 1527, var Elev af Raimondi og arbeidede sammen med ham, deels ved at stikke efter hans Blade, deels ved tilligemed Agostino Veneziano at deeltage i Udførelsen af Kobberstik, især efter Rafaels Tegninger. Der tillægges ham henved 100 Blade.

Ravensberg, heed et Grevskab i den nuværende preussiske Provinds Westphalen, som 1346 efter Grevefamiliens Uddøen tilfaldt Hertugerne af Jülich og 1666 kom under Preussen.

Ravensburg, Stad i Donaukredsen i Würtemberg, har Korn= og Qvæghandel og nogle Fabriker. 5,400 Indb.

Ravesteyn (Jan v.), hollandsk Maler, født i Haag 1572 eller 1580, død 1657, hører efter v. Dyck og v. d. Helst til de dygtigste Portraitmalere, og er især repræsenteret ved tre store Billeder paa Skyttehuset og endnu eet paa Raadhuset i Haag; dog findes ogsaa mange Portraiter af R., der udmærke sig ved en harmonisk Behandling, spredte i Malerisamlingerne.

Ravignan (Jules Adrien Delacroix de), født 1793 i Bayonne, blev 1816 Auditør i den kongelige Overret i Paris, men traadte senere som Jesuit ind i den geistlige Stand og opnaaede stor Berømthed som Prædikant ved sine Taler i Notre=Dame=Kirken i Paris. Han døde d. 26de Febr. 1858 i Paris. Jesuiterordenen og dens Interesser har han forsvaret i „L'Institut des Jésuites“ (1846).

Ravn (Hans Mikkelsen), en Jyde, der blev Hører i Herlufsholm og Rector i Slagelse og døde 1663 som Præst i Sjælland, udgav 1646 „Heptachordum Danicum“, en latinsk Musik=, specielt Sangskole, og tre Aar efter „Ex Rhythmologia Danica etc.“, en Prosodie, der sluttede sig til den svenske Præst Peder Jensens latinske „Prosodia danicæ linguæ“ (1627), som forplantede til Danmark Tydskeren Opitz's Revolution i Versekunsten, ved hvilken Stavelsernes Betoning var bleven gjort gjeldende som Princip. I sin „Admonitio de scholis bene constituendis“, taler R. Modersmaalets Sag i Underviisningsspørgsmaalet med Hensyn til Datidens meget exclusive Latinskole.

Ravn (Corvus corax) er en temmelig stor Fugl, kulsort med Purpurglands, med stort, svagt krummet Næb og Næseborerne dækkede af fremadrettede stive Børster. R. opholder sig baade i det skovrige Indland og ved nøgne, klippefulde Kyster, tildeels efter Aarstiden, og lever af alle Slags Rov, saavel Pattedyr som Smaafugle og Fugleunger og Æg, Affald, opskyllede Havdyr o. desl.; den plyndrer Strandfuglenes Reder og tager Lam, undertiden endog Faar; Muslinger og Søborrer lader den falde fra Høiden ned paa Klipperne, saa at de knuses. R.s Tyvagtighed er bleven til et Ordsprog („at stjæle som en R.“). R. skal kunne blive meget gammel, og den kan tæmmes og lære at udtale enkelte Ord. Sin simple og grove Rede bygger

Digitized by Google

R. i høie Træer eller paa Klipper. Til Ravneslægten høre desuden Kragen (s. d. A.), Sortkragen (C. corone), Raagen (C. frugilegus), sort med staalblaa Glands og næsten lige Næb, Allike n (s. d. A.) eller Kaaen (C. monedula) og Skaden (s. d. A.). Alle Ravnefugle ere selskabelige, skrigende, tyvagtige, altædende Fugle, der deels opholde sig paa aaben Mark, deels i Skovene og bygge deres Reder i høie Træer, paa Taarne o. s. v. Til samme Familie høre endnu Skovskade- og Nøddekrigeslægten (s. disse Artt.); paa Grund af den hele Bygning maa Ravnenes Familie henføres til Sangfuglene, uagtet de ikke kunne synge.

Ravolie, saaledes som den faaes ved den tørre Destillation af Rav (s. d. A.), er i raa Tilstand mørkebrun, spillende i det Grønne og af en høist modbydelig Lugt. Destilleres denne (med Vand) over friskt gløded Trækul, kan man faae den lysegnul, næsten vandklar, af en hæslig, gjennemtrængende Lugt og skarp Smag. Baade den raae og den rectificerede bruges i Medicinen. Med Salpetersyre destruerer den og giver en orangefarvet Harpix, der lugter mosk usagtig og derfor er kaldet „kunstig Moskus“; s. Eau de Luce.

Ravsyre findes i Rav, hvoraf den kan vindes ved den tørre Destillation (s. Rav), blandet med Ravolie; ved Udkogning af den overdestillerede Blanding med Vand opløses Syren heri, medens Olien bliver uopløst, og af denne vandige Opløsning kan da Syren vindes ved Afdampning og yderligere Rensning. R. dannes som Destructionsproduct paa flere Maader, f. Ex. ved Behandling af de fede Syrer med Salpetersyre og ved Gjæring af det æblesure Kalk ved Hjelp af Ost. I reen Tilstand danner den farveløse, gjennemskinnende Krystaller uden Lugt og med en svag syrlig Smag; den, der gaaer i Handelen og bruges i Apotheket, indeholder gjerne endnu lidt Ravolie og har som en Følge heraf en ubehagelig Lugt og Smag, hvilket fordres, naar den skal anvendes som Lægemiddel. For Chemikeren er R. et vigtigt Stof.

Rawert (Jørgen Henrik), Søn af Compagniechef C. F. Rawert, blev født i Christiania 1751. Efter sin Confirmation blev han Underofficeer og senere Ingenieurofficeer i Kjøbenhavn. Nogle Aar efter udnævntes han til Lærer i Mathematik ved Militairskolen i Christiania. 1790 blev han Stadsconducteur i Kjøbenhavn, 1791 Lærer for Prindserne Frederik og Christian af Hessen og senere Professor i Mathematik ved Kunstakademiet, Medlem af Rentekammeret for Bygningsvæsenets Vedkommende og Lærer i de civile Bygningsfag ved Ingenieurcorpsets Læreinstitut. Han blev Justitsraad og senere Generalkrigskommissair. Efter at have taget sin Afsked døde han 1823. Iblandt hans Skrifter mærkes: „Forelæsning over Landmaaling tilligemed Nivellering“ (1793); „Forelæsning over Bygningskunsten“ (1ste Deel, 1802) og „De fem Søileordener efter Vignola“ (1ste Deel 1814).

Rawicz, Stad i den preussiske Provinds Posen, har endeel Manufacturer og Fabriker og levende Handel. 10,000 Indb.

Rawlinson (Henry Creswicke), engelsk Archæolog, tidligere Major i britisk Tjeneste, bereiste deels som Privatmand, deels (fra 1844) som Consul i Bagdad, en stor Deel af Forasien og anstillede Undersøgelser over Oldsager. Navnlig har han Fortjenester af Fortolkningen af Kileskrifterne saavelsom af de gamle assyriske og babyloniske Sprogmonumenter, hvorover han har leveret interessante Afhandlinger i det asiatiske Selskabs Skrifter i London.

Raymundus Lullus, Alchemist, var født 1235 af fornemme Forældre i Palma paa Majorka. Efter at have tilsat sin Formue ved Kongen af Aragoniens Hof og ved Hæren, kom han 1281 til Universitetet i Paris, hvor han blev Doctor i Theologie, og her blev han formodentlig ved Roger Baco ledet til Studiet af Alchemie. Han gjorde mange Reiser, og gik 1306 til Afrika for selv at prædike Evangeliet for Maurerne; her blev han i flere Aar holdt i Fangenskab, men da han, efter at være løsladt, atter i Algier og Tunis vilde omvende til Christendommen, blev han 1315 stenet af Folket; senere førtes hans Liig til Majorka (efter Andre skal han ikke være død dengang, men senere have levet i Italien og England og her fabrikeret meget Guld). R. L. besad mange Færdigheder i chemisk Retning og for sin Tid ligeledes endeel Kundskaber, men hans Skrifter ere affattede meget uklare og i en forvirret, billedriig Stiil, hvilket tilligemed den Lære, at den rene stærke kirkelige Tro var medvirkende ved Dannelsen af de Vises Steen, gjorde megen Skade og forstyrrede mange Alchemisters Forstand. Hans ligesaa forvirrede theosophiske Anskuelser fandt Tilhængere, der dannede en egen Sect „Lullisterne“, mod hvilke Gregor XI tilsidst maatte udsende sin Bandstraale.

Raynal (Guillaume Thomas François), fransk Skribent, født d. 18de Septbr. 1711, var først Geistlig, men begav sig siden til Paris og beskjæftigede sig der med philosophiske Studier i Encyclopædisternes Aand; Diderot, Helvetius og Holbach vare hans Omgangsvenner. Formedelst de i hans Hovedværk „Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les Deux-Indes“, (1771, 7 Bd.) indeholdte Angreb paa Religionen og Staten blev R. forviist, og Skriftet brændtes ifølge Parlementets Dom. Han gik da til Frederik II i Preussen, hvor han dog ikke fandt den forventede gunstige Optagelse, opholdt sig siden i Schweiz, kom 1787 tilbage til Frankrig og døde d. 6te Marts 1796 i Paris.

Raynouard (François Juste Marie), fransk Philolog, født d. 18de Septbr. 1761 i Brignolles i Provence, hørte under Revolutionen til de Moderate, undgik kun ved Robespierre's Fald Guillotinen, og tog ogsaa under Keiserdømmet nogen Deel i Politiken ved Siden af sin Virksomhed som Advocat og Litteratus. Han døde d. 27de Octbr. 1836. R. optraadte allerede 1800 som dramatisk Digter, men erhvervede sig størst Fortjeneste ved sine Arbeider over provençalsk Sprog og Litteratur. De vigtigste af disse ere: „Choix des poésies originales des Troubadours“ (1816—21, 6 Bd.); „Grammaire romane“ (1816); „Lexique roman“ (1836—45).

Rayon (fr.), Straale, bruges i Militairsproget for at betegne det Terrain om en Fæstning, paa hvilket dennes taktiske Virksomhed kan udstrækkes.

Digitized by Google

Razzi (Giovanni Antonio) eller Raggi, almindelig kaldet il Sodoma, italiensk Maler, født 1479 eller 1480 i Vercelli i Piemont, hørte til den mailandske Skole og var, omtrent samtidig med Rafael, en af sin Tids betydeligste Kunstnere. Blandt hans Arbeider ville Malerierne i Farnesina i Rom, og endnu mere hvad han i sine senere Aar frembragte i Siena, hævde hans Navn. R. døde i Siena 1554.

Ré (Rhé), Ile de Ré, en c. 3 □ M. stor Ø i det atlantiske Hav, ved Kysten af det franske Dep. Nedre-Charente, er temmelig frugtbar, stærkt befæstet og har henved 18,000 Indb. Hovedstaden er St. Martin de Ré (3,700 Indb.).

Reaction (fr.), Tilbagevirkning, Modvirkning, betegner i politisk Betydning det System, som søger at standse Udviklingen i dens Gang og at tilbageføre den ældre, overvundne Tilstand. — R. kaldes i Chemien ethvert Phænomen, der fremtræder og iagttages ved Sandserne, hvor to eller flere Stoffer indvirke paa hinanden. Varmeudviklingen ved Blandingen af Svovlsyre og Vand; den Opbrusning, der finder Sted, naar et kulsuurt Salt blandes med en stærkere Syre; Dannelsen af hvide Taager, naar Saltsyre og Ammoniak komme sammen; Dannelsen af Bundfald ved Blanding af Chlornatrium og salpetersuurt Sølvilte; Rødfarvning af en Jerntveilteopløsning ved Rhodankalium; Forpufning af Salpeter med Kul o. fl. ere Exempler paa forskjellige Reactioner; s. **Reagens**. — R. betegner i Pathologien en forøget Virksomhed af Organismen eller et Organsystem, som er kaldt til Live ved en forudgaaet sygelig eller ved Medikamenter fremkaldt Uvirksomheds- eller Lidelsestilstand deraf, altsaa en ved Hvilen betinget større Kraftudvikling, der i Almindelighed betragtes som et nødvendigt eller nyttigt Moment til atter at bringe Functionerne tilbage til det Normale. Et Exempel paa R. er saaledes den Betændelse, der følger efter en Beskadigelse; denne repræsenterer det lidende Moment, hiin Organismens Modvirkning derimod, der er nødvendig for at udjevne Beskadigelsens Følger.

Reactionshjul eller den skotske Turbine kaldes en forbedret Form af den gamle, saakaldte barkerske Mølle, der sættes i Bevægelse af en faldende Vandmasse, idet denne modtager en Rotation om Hjulets Axel og derved reagerer paa Hjulet, saa at det kommer til at rotere i den modsatte Retning (s. **Turbine**).

Reading, 1) Stad i Berk-Shire i England, 8 M. V. for London, har Silkemanufacturer, Jernstøberier o. M. 22,000 Indb. 2) Stad i den nordamerikanske Fristat Pennsylvanien, har Bomuldsmanufacturer, Jernstøberier, Maskinfabriker o. M. 18,000 Indb.

Reagens kaldes i udvidet Forstand ethvert Stof, der kan bevirke en Reaction (s. d. A.), men i en mere indskrænket Forstand forstaaes herved kun de Stoffer, som ved Indvirkning paa andre frembringe saa bestemte, charakteristiske og bekjendte Phænomener, at man benytter dem for heraf at drage sikkre Slutninger med Hensyn til Beskaffenheden af Legemet, man undersøger, eller Tilstedeværelsen af visse Stoffer, som man veed frembringer et bestemt Phænomen med det anvendte R. Saaledes er f. Ex. Svovlsyre R. paa Baryt og omvendt Baryt R. paa Svovlsyre, idet herved dannes det letkjendelige svovlsure Baryt; Rhodankalium er R. paa Jerntveiltesaltene, idet der da fremkommer en rød Farvning af Rhodanjern. Under visse Forhold kunne flere Reagentier anvendes successivt efter hinanden; Læren om R. og deres Anvendelse (ved den chemiske Analyse) henhører til den analytiske Chemie. — Til R. hører ogsaa det saakaldte Reagentspapir, der især benyttes for at see, om et Stof er suurt eller basisk. See **Lakmos-**, **Curcuma-Papir**, **Dahliefarvestof**.

Real er en i Spanien og Amerika gangbar Mynt. I Buenos Ayres er den af Kobber og $= \frac{1}{8}$ Papir Piaster eller $= 1,_{36}$ dansk Rigsm. I Caracas $= \frac{1}{8}$ Peso macuquina $= 18,_{22}$ ß dansk Rigsm. eller $\frac{1}{8}$ spansk Piaster $= 20,_{24}$ ß dansk Rigsm. Efter 30te Mai 1848 er R. $= \frac{1}{10}$ ny Peso macuquina $= 13,_{10}$ ß dansk Rigsm. I Gibraltar $= \frac{1}{12}$ spansk Piaster $= 15,_{18}$ ß dansk Rigsm. I Manilla før 1ste Juli 1857 $= \frac{1}{8}$ spansk Piaster $= 22,_{77}$ ß, efter den Tid $=$ 5 Centesimos $= \frac{1}{20}$ Peso duro $= 9,_{11}$ ß dansk Rigsm. I Mexico $= \frac{1}{8}$ spansk Piaster $= 22,_{77}$ ß dansk Rigsm. I Spanien efter 15de April 1848 $= \frac{1}{100}$ Doblon de Isabel $= 9$ ß dansk Rigsm. I Portugal benyttes R. kun som en Regningsmynt, hvis Værdi, efter 1ste Aug. 1854, ved Guldpenge er $= 0,_{190}$ ß, ved Sølvpenge $=$ $0,_{174}$ dansk Rigsm.; den der gangbare Mynt Milreis bliver da $= 1000$ Reis.

Real eller **reel** (af det lat. res, Ting) bruges i Retssproget i samme Betydning som tinglig, og r. Ret betegner altsaa navnlig en Ret til umiddelbar Raadighed over en legemlig Ting. Stundom bruges imidlertid ogsaa Ordet r. Ret i en anden Betydning, nemlig om den Rettighed, der tilkommer en Person paa Grund af hans Forhold til en legemlig Ting, navnlig som Eier af en fast Eiendom (saaledes kaldes et til Besiddelsen af en fast Eiendom knyttet Privilegium et r. P. i Modsætning til et blot personligt ɔ: et saadant, som er tilstaaet den Paagjeldende for hans egen Person), og i samme Betydning bruges omvendt Ordet **Realbyrde** om saadanne Præstationer, hvilke det paaligger enhver Besidder af en fast Eiendom som saadan at svare. R. Injurie betegner en Fornærmelse i Gjerning, modsat verbal Injurie, Fornærmelse i Ord.

Realgar, rødt Svovlarsenik, Rubinsvovl, Sandarach, er den laveste Forbindelse af Arsenik med Svovl: 1 Æq. Arsenik med 2 Æq. Svovl. Det findes i Naturen som Mineral, krystalliseret i guulrøde, gjennemskinnende Krystaller, og kan fremstilles ved Kunst paa flere Maader, bl. A. ved at sammensmelte Svovl med Overskud af Arseniksyrling; i det Store ved Destillation af Arsenikkies og Svovlkies. Det, der gaaer i Handelen, er bruunrødt og uigjennemsigtigt, men dannet af rene Materialier kan det faaes rubinrødt og gjennemsigtigt. R. anvendes kun lidet, meest som Tilblanding ved Fyrværkerier og Signallib for at frembringe et hvidt Lys, som Farvematerial o. s. v.; det er meget giftigt.

Realisme (lat.) kalder man, i Modsætning til Idealisme, den philosophiske Betragtningsmaade, ifølge hvilken Tingene ere noget udenfor

Digitized by Google

Tænkningen og uafhængig af samme Værende, have en af Subjectets Forestilling ikke betinget Realitet. Betragter man Tingene, Materien, som ene værende og identificerer Aanden med samme eller gjør den til et blot Product af Naturkræfterne, saa bliver R. til Materialisme; naar det benegtes, at Sjælen besidder aprioriske Forestillinger og Begreber, og at alle Ideer først ved Sandseindtryk tilføres den fra den ydre Verden, saa at Erfaringen er Erkjendelsens eneste Kilde, saa bliver den til Empirisme (Locke) og Sensualisme (Condillac, Helvetius o. s. v). I Middelalderen betegnede R., i Modsætning til Nominalismen, den philosophiske Anskuelse, som betragtede de almindelige Begreber, „Universalierne", som væsentlig og virkelig værende, ikke blot som Navne og tænkte Betegnelser. Den var de betydeligste Scholastikeres System, indtil Occam drog Nominalismen frem, og gjaldt hos de fleste følgende Philosopher indtil Cartesius. I den nyere Tid have de Philosopher, som forlode Fichte's, Schelling's og Hegel's Anskuelser (s. Idealisme), hyldet R., navnlig fremtraadte denne bestemt hos Herbart.

Realskoler (høiere Borgerskoler) kaldes Underviisningsanstalter, som fornemmelig gjennem de levende Sprog og de mathematisk-physiske Disciplinerr i Forbindelse med de almindelige Skolevidenskaber stræbe at meddele en saadan almindelig forberedende Dannelse, som kan gjøre de Unge skikkede til at indtræde i borgerlige Virksomheder af en høiere og mere omfattende Art eller til derfra at gaae over til den specielle Forberedelse for visse Embedsstillinger eller Forretninger, for hvilke Staten har foreskrevet Kundskabsprøver, uden dertil at kræve lærde Studier (Forstmænd, Apothekere, Veterinærer o. s. v.). Deres Omfang og Indretning er ifølge Sagens Natur og efter Omstændighederne meget forskjellig. I Danmark findes nu ingen selvstændige, af Staten underholdte R., men med 4 lærde Skoler (i Sorø, Odense, Aarhuus og Aalborg) ere Realklasser forbundne, hvor Disciplene i et treaarigt Cursus forberedes til at underkaste sig den ved Bekjendtgjørelse af 18de Septbr. 1855 foreskrevne Afgangsexamen, hvilken giver samme Rettigheder til at indstille sig til Examen for Forstmænd, ustuderede Jurister o. s. v., som den høiere Grad af den almindelige Forberedelsesexamen (Præliminærexamen) ved Kjøbenhavns Universitet. Desuden er der, i nogle Stæder ved nedlagte lærde Skolers Midler, oprettet endeel R. med en noget indskrænket Underviisning, og i og udenfor Hovedstaden bestaaer en Mængde R., tildeels under Statens Tilsyn.

Reassumere, Reassumtion (lat.), gjenoptage, Gjenoptagelse, bruges navnlig om den fornyede Foretagelse af en engang afsluttet Retsforhandling (et Forhør, en Domssag o. s. v.).

Reate heed i Oldtiden en af Sabinernes Hovedstæder i Nærheden af Rom; nu hedder den Rieti og har 12,000 Indb.

Réaumur (René Antoine), bekjendt Naturforsker, blev født 1683 i Rochelle. Han studerede først Jurisprudentsen i Bourges, men hengav sig siden ganske til Naturvidenskaberne. 1703 flyttede han til Paris, hvor han 1708 blev optagen som Medlem af Akademiet efter at have forelagt det flere geometriske Arbeider. I Besiddelse af endeel Formue vilde han aldrig modtage noget Embede og levede blot for sine videnskabelige Undersøgelser, indtil han efter et uheldigt Fald døde d. 18de Octbr. 1757. Han beskjæftigede sig meest med Physik, Zoologie og Technologie. Physiken skylder ham Thermometrets to faste Puncter, Frysepunct og Kogepunct; hans vigtigste technologiske Værk er en Afhandling om Fabrikationen af Staal, og i Zoologien ere hans Undersøgelser over Insecterne, at nævne som noget Fortrinligt.

Réaumursk Porcelain, s. Afglasning.

Rebekka, Datter af Aramæeren Bethuel, Patriarchen Isaaks Hustru, var Moder til Esau og Jakob, hvilken Sidste hun ved List tilvendte den for Esau bestemte faderlige Velsignelse. — **R. og hendes Sønner** eller **Rebekkaiter** kaldtes efter 1 Moseb. 24, 60 nogle Tumultuanter i den engelske Provinds Wales, som efter 1843 modsatte sig Betalingen af Veiafgifter.

Reboul (Jean), fransk Folkedigter, født i Nismes d. 23de Jan. 1796, Søn af en Smed, lever i sin Fødeby som Bager, men har siden 1828, da han udgav „L'ange et l'enfant", gjort sig bekjendt ved Digte, hvori der aander en dyb Følelse og en blid Tungsindighed; vi nævne af samme: „L'aumône au Christ"; „Un soir d'hiver"; „Le dernier jour" (et større bibelsk Digt). R. har ogsaa udgivet Tragoedier; hans Værker ere samlede i „Poésies" (1836) og „Poésies nouvelles" (1846).

Rebus (lat., egl. ved Ting) kaldes en Art Billed- eller Tegngaader, som udføres ved en Sammenstilling af Ord, Bogstaver og Billeder, saaledes at de sidstes Navne læses sammen med Ordene og Bogstaverne.

Récamier (Jeanne Françoise Julie Adélaide), født Bernard, født 1780 i Lyon, blev tidlig gift med en riig Bankier i Paris, hvor hendes Huus blev et Samlingssted for de aandrigste og talentfuldeste Mænd i Hovedstaden, saa at hun, uden selv at skrive Noget, fik endeel Indflydelse paa Litteraturen. Imod Napoleon var hun fjendtlig stemt. Da hendes Mand havde gjort Fallit, begav Mad. R. sig til Fru Stael, reiste endeel omkring i Europa, og vendte efter Napoleons Fald tilbage til Paris, hvor hendes Huus efterhaanden atter indtog sin gamle Plads. Hun døde 1849 og efterlod interessante Memoirer.

Recepisse (lat.) betyder Modtagelsesbeviis.

Recept (lat., af Recipe, forkortet Rp. eller R. = tag) bruges i Almindelighed om en Forskrift for Tilvirkningen af et eller andet Legeme, eller en Sammenblanding af flere Stoffer i visse Forhold. Specielt anvendes det om de skriftlige Anviisninger til Tilberedning og Udlevering af Lægemidler, som Lægerne forfatte, og hvorefter Lægemidlerne da udleveres fra Apotheket. I Danmark, Tydskland o. fl. St. skrives R. endnu hyppig paa Latin, i flere andre Lande anvendes Landets Sprog dertil. At tilberede Lægemidler efter R. kaldes at „receptere". **Recepteerkunsten** lærer deels den formelle Maade, hvorpaa R. skulle affattes, deels de Regler, hvorefter Stofferne skulle blandes, Mængden af disse og den Orden, hvori dette helst maa skee, endelig de Haandgreb, man maa betjene sig af ved Tilberedning af mange vanskelige Sammen-

Digitized by Google

satte Lægemidler (den praktiske Recepteerkunst). Det Sted i Apotheket, hvor Tilberedningen efter Recepterne foregaaer, kaldes **Recepturen.**

Recapteur, s. Capteur.

Reces var i Middelalderen i flere Lande, navnlig Tydskland, Danmark og Norge, Benævnelsen for visse Arter af Love, oprindelig (efter Etymologien, af det lat. recessus) for de af Rigsdagene eller andre lovgivende Forsamlinger tagne Beslutninger, der fik Lovskraft, idet de gik fra hinanden. Saaledes brugtes dette Navn i Tydskland deels om de af Rigsdagene, indtil den permanente Rigsdag i Regensburg oprettedes 1663, vedtagne almindelige Rigslove (Reichs- eller Reichstagsabschiede), deels om de af de enkelte Staters Landdage vedtagne Love (Landtagsabschiede). I Danmark var R. fra Frederik I's til Christian IV's Tid en hyppig Benævnelse for almindelige Love; de vigtigste vare den kjøbenhavnske R. af 30te Octbr. 1536 (som indførte Reformationen), den koldingske R. af 1558, Christian IV's lille R. af 1615 og hans store R. af 1643. Ligesom denne sidste Lov ogsaa gjaldt for Norge, saaledes var der derhos alt tidligere, navnlig siden Norge i Aaret 1537 var blevet gjort til en Provinds af Danmark, af de kongelige Statholdere og Befalingsmænd i hiint Land blevet udstedt endeel, sædvanlig af Kongen stadfæstede Anordninger under Navn af R.

Rechaud kaldes de Jernkurve, hvori man anbringer Beegkrandse, naar disse skulle anvendes som Belysningsmiddel. R. anbringes paa Enden af Stænger, der sættes i Jorden, eller ophænges i udspændte Kjæder.

Recidiv (lat.), Tilbagefald, kaldes et fornyet Angreb af en Sygdom, efterat den allerede syntes ganske eller tildeels overstaaet.

Recipient er i Chemien eensbetydende med Forlag (s. d. A.).

Recognition (lat.) er en Benævnelse, der ofte bruges om den Kjendelse, som en ufuldkommen Eier, navnlig en Arvefæster, ved Tiltrædelsen af Stedet i Reglen maa erlægge til Jorddrotten, og andre saadanne Afgifter.

Recognoscere (lat.) er at udforske eller undersøge i militairt Øiemed; Maalet for Undersøgelsen kan være Fjenden (taktisk R.), Terrainet (topographisk R.) eller Landets Ressourcer (statistisk R.).

Reconvalescent (lat.) kaldes den, som er i Begreb med at komme sig efter en Sygdom; **Reconvalescentsen** er altsaa at betragte som Sygdommens sidste Stadium, naar den er især med at gaae over til Helbredelse.

Reconvention (lat.) betyder det Samme som Contrasøgsmaal (s. d. A.).

Record (eng.) kaldes i England en Protocol, som føres ved visse Retter og indeholder en Angivelse af, naar en Sag er kommen til Forhandling, Juryens Navne, dens Kjendelse og Dommen, men ikke Noget af Vidneførselen eller af Discussionerne i Retten. Denne Protocol har offentlig Troværdighed; men det er kun de betydeligere Retter, ved hvilke en saadan føres (og som herfor kaldes courts of record), ikke f. Ex. Fredsdommerretterne. — **Recorder** kaldes en anseet Embedsmand i de Stæder, hvor der findes en court of r., og som har at paasee Lovenes Jagttagelse i Justitssager.

Recorditer kaldes en Afdeling af det lavkirkelige Kirkeparti i England efter Tidskriftet „Record", som er Organ for denne Retning.

Recrudescents (lat.) er en fornyet Opblussen af en Sygdom, som alt syntes i Begreb med at helbredes.

Rectangel er en retlinet Fiirkant, i hvilken alle 4 Vinkler ere rette. Den er tillige et Parallelogram (s. d. A.).

Rectascension er det ene af Bestemmelsesstykkerne for en Stjernes Sted paa Himmelkuglen (sphæriske Sted, s. d. A.) med Hensyn paa Æqvator. Det andet er Declination (s. Æqvator). Ved R. forstaaes en Bue af Æqvator fra Nulpunct af Vædderen eller Foraarsjevndøgnspunctet mod Øst til den igjennem Stjernen gaaende Declinationscirkel. Den regnes enten, som enhver Cirkelbue, i Grader, eller i Timer og Dele af samme, idet Æqvator deles i 24 Timer, saa at 15 Grader er det Samme som 1 Time. Grunden hertil er, at Æqvator under sin jevne, daglige Bevægelse tilbagelægger netop 15 Grader hver Time. Da nu Stjernedagen regnes at begynde netop i det Øieblik, da Nulpunctet gaaer igjennem Meridianen, og ligeledes deles i 24 Timer, vil enhver Stjerne culminere til det Klokkeslet, som dens R. angiver. Dersom altsaa Klokkeslettet paa anden Maade er bekjendt, afgiver dette et Middel til at bestemme R. Det er dertil, at Passageinstrumentet er bestemt.

Rectification (lat.) bruges i Chemien om en Destillationsproces, der udføres med Blandinger af Vædsker, som besidde forskjellig Flygtighed, for saaledes at adskille den mere flygtige (der først overdestillerer) fra den mindre flygtige, eller ved Opløsninger af ikke flygtige Legemer i flygtige at skille disse sidste, som overdestillere, fra de første. Især deles hed bruger man R., naar man flere Gange destillerer en Vædske, der eengang er destilleret, for saaledes yderligere at rense den. — **R.** af en krum Linie er i Geometrien Beregningen af dens Længde i Forhold til en given retlinet Længdeenhed.

Recule kaldes ved Skydevaaben den Bevægelse tilbage, som bevirkes ved Skudbets Afgang.

Recurrent Række er en saadan, som opstaaer ved Udvikling af en ægte algebraisk Brøk. Rækken siges at være af den Orden, som Nævnerens Grad er. F. Ex. Brøken $\frac{a}{b+cx}$ giver en Række af første Orden, $\frac{a+bx}{c+dx+ex^2}$ en Række af anden Orden o. s. v. I en saadan Række kan ethvert Led betragtes som opstaaet af saa mange af de foregaaende, som Rækkens Orden er, ved at multiplicere dem hver med en Coefficient og derpaa addere dem. F. Ex. Rækken $1+x+2x^2+5x^3+13x^4+34x^5+89x^6 \ldots\ldots$ er en r. R. af 2den Orden og opstaaet af Brøken $\frac{1-2x}{1-3x+x^2}$. Her opstaaer ethvert Led (undtagen de to første) ved at multiplicere det foregaaende med $3x$ og det næstforegaaende med $-x^2$ og addere.

Digitized by Google

Recurs (lat.), Tilflugt, bruges specielt om den Hjelp, man hos en høiere Øvrighed søger mod en underordnet Øvrigheds Foranstaltning eller Beslutning, ved hvilken man anseer sig for forurettet, og fra hvilken man saaledes recurrerer til den overordnede Autoritet.

Recurvirostra Avocetta, Klyden, er en Fugl af Sneppefamilien, af Farve hvid med sorte Vinger, men især udmærket ved sit lange og tynde, noget fladtrykte og opadkrummede Næb, sin lange Hals og sine lange og tynde Been samt ved, at Tæerne ere forbundne ved Svømmehud. Klyden opholder sig ved Havbredden, hvor den løber omkring, vader eller svømmer og fanger Insecter, smaa Krebsdyr o. s. v.

Redan er Navnet for et Jordværk af liggende Beskaffenhed som Fleschen (s. d. A.).

Redcliffe (Viscount de, forhen Sir **Stratford Canning**), engelsk Diplomat, født omtrent 1788, Søn af en Kjøbmand i Bristol og Næstsødskendebarn til den berømte Canning, studerede i Cambridge, blev 1809 Legationssecretair i Constantinopel, 1814 i Schweiz, 1820 i Washington og gik 1826 i en speciel Sendelse til Petersborg, navnlig angaaende de græske Anliggender. Derpaa var han 1825—29 Gesandt i Constantinopel, gik atter 1831 derhen og tog en Hoveddeel i Forhandlingerne om Grækenland o. s. v., hvorpaa han 1832 gik til Spanien. Fra 1842 indtil Slutningen af Aaret 1857 var han Gesandt i Constantinopel, hvor han med stor Dygtighed og Energie, under de utallige hinanden krydsende Intriguer af de europæiske Magters Gesandter ved Porten, forsvarede Englands Interesser og haandhævede dets Indflydelse, modarbeidende saavel Ruslands som Frankrigs Planer. Ved den orientalske Krigs-Udbrud var han fraværende. I Aaret 1852 blev han Peer med Titlen R.

Reddike (Raphanus), Planteslægt af de Korsblomstredes Familie, udmærker sig ved en uopspringende, med et svampet Kjød udfyldt og ved Tværskillevægge afdeelt Ledskulpe, samt ved omvendt nyreformede, dybt udrandede Frøblade. Den meest bekjendte Art er Have-R. (R. sativus) fra Orienten og China, der dyrkes i talrige Afarter (Radiser, sorte Ræddiker, o. s. v.) paa Grund af sin spiselige, skarpe Rod; dens Stængel bliver omtrent 2 Fod høi og bærer forneden lyredannede, foroven ægdannede, tandede Blade, samt violette eller hvide Blomster. Kiddike (R. Raphanistrum), en blaagraa Plante med bleggule Blomster, er et almindeligt Ukrudt paa dyrket Jord, især imellem Vaarsæden.

Rede. De fleste Fugle og visse Pattedyr bygge Reder; dog er der ogsaa Fugle, som lægge deres Æg paa den bare Jord eller Klippe eller blot i en i Jorden skrabet Fordybning eller i en hul Træstamme paa den bløde Træsmuld; et Skridt videre er det, naar et i Jorden, Træer eller Brinker naturlig eller ved Kunst dannet Hul udstyres med et Underlag af Straa, Fjer eller deslige, eller Fuglen anbringer sine Æg paa et saadant paa Jorden. Det næste Skridt er de skaalformige, aabne, af grove Grene løst sammenføiede Reder, som Skovduens, Ravnens, Rovfuglenes, Storkens; dernæst de finere, fastere, kunstigere vævede, kurveformige Reder, som Sangfuglene danne af Straa, Haar, Plantetrevler, Bomuld, udfodre med Fjer og dække med Mos og Lichener, for at gjøre dem saa lige med deres Omgivelser og i det Hele saa ubemærkede som muligt; de anbringes i Træer og Buske. I Almindelighed bygger Hunnen dem, men Hannen bringer den Stoffet til Redebygningen. De kunstigste Reder ere de pungdannede, som Meiser, Vævere og andre Smaafugle flette; de ere heelt lukkede med Undtagelse af en Aabning forneden eller paa den ene Side, undertiden afdeelt i 2 Rum, et mindre for Hannen og et større for Hunnen; foroven løbe de i Reglen spidst til og befæstes i Almindelighed til Enden af Grenene. Visse Vævere, de saakaldte Republikanere, i Afrika bygge deres Reder selskabelig, saa at de danne store, tagformige Huse, i hvis enkelte Rum, Kamre, hvert enkelt Par boer. Af en usædvanlig Art ere Svalernes af Dynd og Spyt opførte Reder og Ovnfuglens paa en fritstaaende Pæl opførte, ovnformige R. i Sydamerika. Hvad Redebygningen angaaer, vise Fuglene altsaa megen Forskjellighed i Henseende til Graden og Retningen af Kunstdriftens Udvikling. Som redebyggende Pattedyr kunne nævnes Bæveren, Bæverrotten, Havremusen og visse Aber. Ogsaa visse Fiske udføre et Slags Redebygning. Mere uegentlig taler man om redebyggende Insecter (Bier, Myrer, Hvepse, Termiter) og Edderkopper (f. Ex. Fugle-Edderkopper); visse Krebsdyr (Amphipoder), der boe i kunstige Rør, de rørboende Orme (Rørorme) og visse Bløddyr, der omgive sig med et Dække af Skaller, Smaasteen o. s. v. betragter man ogsaa undertiden som redebyggende.

Redemptorister eller den hellige Forløsers Orden, efter Stifteren Liguori ogsaa kaldte Liguorianere, benævnes en med Jesuiterne beslægtet Orden, som opstod 1732, først i Salerno, Conza, Nocera og Bovino, hvorfra den forplantede sig til Østerrig og Polen. Ordenens Virksomhed indadtil gik ud paa Tilbedelse af Alterens Sacramente og den hellige Jomfru; udadtil virkede den ved Omsorg for de Fattige og Forladte, ved Underviisning og Sjælesorg. Den fik først en større Betydning, da den efter Ophævelsen af Jesuiterordenen optog Skarer af adsplittede Jesuiter i sin Midte (1773). I Aaret 1811 erholdt Ordenen Trappisternes Kloster i St. Val i Canton Freiburg; senere vandt den Indgang i Frankrig, Belgien, Baiern, Baden, Nassau, og siden 1850 har den været særdeles virksom i Preussen. 1848 maatte R. forlade Wien og Baiern, men de vendte snart tilbage igjen. I Wien gives der ogsaa Redemptoristinder.

Reden (Frederik Vilhelm Otto Ludvig, Friherre v.), tydsk Statistiker, er født d. 11te Februar 1804 i Wendlinghausen i Lippe-Detmold. Han traadte i hannoveransk Tjeneste, men tog sin Afsked herfra, efterat Statsgrundloven var bleven ophævet, hvorefter han gik over i preussisk Tjeneste, af hvilken han blev entlediget paa Grund af sin Optræden i Frankfurter-Parlementet, hvoraf han var Medlem. R.'s meest bekjendte Skrifter angaae Jernbanevæsenet, saaledes: „Die Eisenbahnen Deutschlands“ i 11 Bind, der udkom fra 1843—47; „Die Eisenbahnen Frankreichs“ (1846) og „Das Eisen-

Digitized by Google

bahnjahrbuch" (1846—47). Desuden har han udgivet: „Allgemeine vergleichende Handels- und Gewerbsgeographie und Statistik" (1843); „Allgemeine vergleichende Finanzstatistik" (4 Bd., 1851—53); „Erwerbs- und Verkehrsstatistik der Königstaats Preußen" i 3 Bd. (1853—54) m. m.

Nederyker, s. Hollandsk Litteratur III, S. 624, 1ste Sp.

Redfield (William C.), amerikansk Physiker og Ingenieur, født i en By i Connecticut d. 25de Marts 1789, indlagde sig Fortjenester ved at fremme Jernbaneforbindelserne mellem Floderne Hudson og Missisippi, men er især bleven bekjendt ved sine meteorologiske Undersøgelser, i hvilke han, uafhængig af Dove, fandt og opstillede Love for Stormens Hvirvelbevægelser o. s. v. Han udgav endeel Skrifter og Afhandlinger over disse Gjenstande, navnlig i Silliman's „American Journal of science". R. døde d. 12te Febr. 1857.

Redif (arab.), bagefterkommende, kalder man i den tyrkiske Hær Landeværnet, i Modsætning til Nizam (d. e. den nye Orden) eller den active Hær.

Redningsbøie er en Art Bøie af meget forskjellig Dannelse, men med en saadan Bæreevne, at den er istand til at holde en Mand over Vandet, naar han er falden overbord. Dens Plads er derfor saadan, at man i meget kort Tid kan kaste den i Vandet, naar Ulykken er skeet. Til R. er almindeligviis befæstet en lille Stage med et Flag eller Fløi paa den øverste Ende, for at Manden, der skal benytte den, bedre kan faae Øie paa den, naar han ligger i Søen. Undertiden staaer R. i Forbindelse med et lille Fyrværkeri, der brændes af og lyser, naar den benyttes om Natten. R.s Bestemmelse er kun at holde Manden over Vandet, indtil man fra Skibet kan sende ham et Fartøi til Hjelp.

Redningshuse eller **Redningsanstalter** kaldes saadanne Anstalter, som optage forsømte eller fordærvede Børn, og som ved Siden af Underviisning tillige meddele de Paagjeldende Færdighed i et Haandværk eller uddanne dem til Landmænd o. s. v. Allerede 1686 stiftedes en saadan Anstalt i Rom, men det er dog det 18de Aarhundrede, der egentlig har kaldt disse Anstalter tillive og først i England (Young) og Tydskland (Fellenberg, Pestalozzi). Den meest bekjendte Anstalt i Tydskland er „das Rauhe Haus" ved Hamborg, stiftet af Wichern 1833, der har virket meget Godt, men fra hvilket der udgaaer en pietistisk og reactionair Virksomhed, som ikke er heldig; i Frankrig findes en lignende Anstalt i Mettray, i Belgien i Ruysselaerde, i England i London o. fl. andre Steder. Af beslægtet Natur er i Danmark: Institutet paa Flakkebjerg, der traadte i Virksomhed 1836, virker til moralsk forsømte Børns Opdragelse og beskjæftiger dem under stadigt Tilsyn med Mark-, Have og industrielt Arbeide, Opdragelsesanstalten paa Holsteinsminde, der har virket fra 1833, og Institutet paa Bøgildgaard.

Redningsvæsenet i Danmark. Paa Jyllands Vestkyst har der stedse fundet farlige Forliis Sted paa Grund af det flade Land og den stærke Strøm, som løber langs Kysten, og endelig det grunde Vand, som findes langs med denne. Eftersom Kysten ei er meget stærkt beboet, savnedes ofte Folk til at komme de Skibbrudne til Hjelp, og desuden var det ofte meget vanskeligt, undertiden umuligt, at komme det strandede Skib nær. I Aaret 1846 byggedes den første Redningsbaad af „Foreningen for Søfartens Fremme"; Aaret efter skjenkede „Frimurerlogen" et mindre Fartøi til samme Brug samt et Raketapparat. Disse Redningsmidler ere senere blevne betydelig forøgede, og fra 1852 kan man ansee R. for fuldstændig organiseret paa Jyllands Vestkyst, saavelsom ved Bornholm, idet der i Jylland findes 24 Stationer, deels med Baad eller Raket alene, deels med begge i Forening, og paa Bornholm 5 Stationer. Redningsapparaterne ere i Hovedsagen to Slags: Raketapparatet og Redningsbaaden. 1) Raketapparatet bestaaer af en Raket, som udskydes i en Bue ud over det strandede Skib, med en tynd Line befæstet til sig; denne maa ligge meget klart opskudt paa Land for ei at blive uredе, naar Raketten trækker den ud. Saasnart Linen er falden over det strandede Skib, trække de Skibbrudne den til sig, og med den følger da en 3½ Tom. tyk Trosse, der hales ombord i Skibet og befæstes til Masten eller et andet Sted saa høit som muligt fra Havets Overflade. Paa denne Trosse anbringes Redningsstolen, som kan trækkes frem og tilbage, og paa denne Maade bringes Mandskabet i Land een ad Gangen. 2) Redningsbaaden maa være synkefri, hvilket er opnaaet ved at forsyne den med et Antal lufttætte Kasser, og den maa lændse sig selv for det for oven indstrømmende Vand, idet der i Bunden er anbragt Ventiler, som holdes aabne under svær Søgang. Den bør være saa let som mulig for at kunne kjøres langs Kysten til Strandingsstedet. Den maa være meget stiv (ikke tilbøielig til at kæntre), men paa Grund af sit ringe Dybgaaende (17 Tom.) ei istand til at kunne vende sig selv paa ret Kjøl, naar den kæntrer, saaledes som f. Ex. er Tilfældet i England. Den er forsynet med Liner udenbords, for at give Mandskabet Leilighed til at holde sig ved den, naar den kæntrer. I de 6 Aar fra Begyndelsen af 1852 til Udgangen af 1857 er der i Alt reddet ved disse Redningsapparater 365 Mand ved 45 Strandinger.

Redoute er en lukket Skandse, der kun har udadgaaende Vinkler; efter Antallet af dens Sider benævnes den firsidet, femsidet o. s. v.

Redouté (Pierre Joseph), fransk Blomstermaler, født d. 10de Juli 1759 i St. Hubert i Belgien, død d. 20de Juni 1840 som Professor og Tegnelærer ved det naturhistoriske Museum i Paris, leverede udmærkede Værker i det videnskabelige Blomstermaleri, hvoriblandt maae nævnes hans to Pragtværker „Les Liliacées" (8 Bd. Folio, 1803—16) og „Monographie des roses" (3 Bd., 1817—24). — Hans Broder **Henry Joseph R.**, født 1766, var ligeledes videnskabelig Blomstermaler og ansat ved det naturhistoriske Museum i Paris; hans vigtigste Arbeide er et Værk over Ægypten.

Redsel var en fordum brugelig Benævnelse for Alt, hvad Bønderne havde at udrede i Afgifter saavel til det Offentlige som til Jordbrotten; men navnlig brugtes det dog (ligesom Smaaredsel, s. d. A.) om de Naturalpræstationer,

Digitized by Google

som det paa mange Steder var og endnu er Brug at Sognebeboerne paa Landet ydede til Sognepræsten.

Reducere, Reduction betyder i Chemien at tilbageføre eller udskille et Legeme, der er i Forbindelse med Ilt, Chlor, Jod, Cyan, Svovl eller andre elektronegative Stoffer til sin oprindelige Tilstand, eller i hvert Tilfælde borttage Noget af den elektronegative Bestanddeel og saaledes fremstille en lavere Forbindelse af Stoffet med vedkommende Bestanddeel. Saaledes kan man f. Ex. ikke alene reducere Kobbertveilte til metallisk Kobber, men man „reducerer" ogsaa Kobbertveilte til Kobberforilte. Man betjener sig af mange forskjellige Midler for at bevirke Reduction, saasom Kul eller kulholdige Legemer, Brint, forskjellige Metaller og Metalsalte (Tinchlorur, svovlsuurt Jernforilte), Svovlsyrling o. fl. St.; endelig anvendes den galvaniske Strøm meget for at tilveiebringe R.: s. Afiltning. — Reductionsflamme, s. Flamme.

Reductionstal er det Tal, som ved Mynt, Vægt og Maal angiver, hvor mange Eenheder af en ringere Orden, der gaaer paa een af en høiere.

Reduit (fr.) er et mindre Værk, der er anlagt inden i en større Befæstning, for at sikkre Befæstningens Retraite fra denne, for at vanskeliggjøre, at Fjenden kan etablere sig i samme, og for herfra at gjøre et yderligere Forsvar.

Reeb kaldes tilsøes den Indretning ved Seilene, at de, efter Vindens større eller mindre Styrke, kunne formindskes. Ved tiltagende Kuling formindskes Seilene, eller, som det kaldes, man tager et R. ind; naar Vinden formindskes, gjøres Seilene atter større, eller man stikker et R. ud. — Reebseisinger ere de Seisinger eller Touge, hvormed man befæster Seilet til Raaen, naar Rebet tages ind. — Reebstinkel er en Art Tallie, anbragt i Yderkanten af Seilet for at hjelpe til at trække dette op til Raaen under Reebningen, medens Reebseisningerne knobes om denne.

Reebslagning foretages gjerne med stærk, lang Hamp, der bør hegles løselig og derefter spindes lige udstrakt henad en Reberbane til en Længde af f. Ex. 150 Favne til 100 Favne Tougværk og af en Fiinhed af Garnet, der vel maa være forskjellig, eftersom det skal bruges til finere og grovere Seilgarn, allehaande Snore o. fl., men til grovere Arbeider gjerne gjøres eens, idet man opnaaer den rette Tykkelse ved at samle et forskjelligt Antal Garn (Kabelgarn), der ligesom det færdige Tougværk betegnes efter Peripherien og f. Ex. kan være 4 Liniers Garn (af $\frac{1}{11}$ Linies Tykkelse). Garnet bliver slaaet 1, 2 eller 3 Gange, hver Gang i modsat Retning og i Reglen under en Eftersnoening, for at Productet kan blive ret fast og rundt. 1 Gang slaaes Seilgarn og visse tynde Snore og Strikker, 2 Gange det meste Reebslagerarbeide: Snore, Liner, Reeb, Trosser; 3 Gange slaaes det allersværeste Tougværk, det saakaldte Kabelgods, der især har været brugt til Ankertouge, men nu almindeligst er afløst af Ankerkjettinger. Man samler indtil 200 Garn i Ducter, hvoraf slaaes Trosser eller ogsaa Cordelier, som ved en ny Slagning give Kabelgods; men ellers dannes stedse kun 3- eller 4-slaget Gods, Seilgarn er endog kun 2-slaget. Garnene til Ducterne ordnes ved Huller i en Plade, presses sammen ved et Metalrør og slaaes jevnt uden Eftersnoening. Ved de andre Slagninger blive Elementerne gjerne eftersnoede for den ene Ende, samtidig med at de sammenslaaes for den anden, idet en Top med Furer, som flyttes jevnt fremad, drager Omsorg for en jevn Snoening. Tougværk, som skal udsættes meget for Vand, bliver ofte tjæret som Garn inden Slagningen (sort Tougværk); det tiltager derved omtrent $\frac{1}{4}$ i Vægt og taber i Styrke, men er mindre udsat for at raadne. Touge af Jerntraad bruges nu efterhaanden stedse mere; de ere f. Ex. dannede af 6 Ducter, sammenslagne om en Hampesjæl; hver Duct ligeledes samlet af f. Ex. 6 stivtrukne Jerntraade om en tyndere Hampesjæl. Disse Touge ere baade meget tyndere og billigere til samme Styrke.

Reedtz (Peder) til Tygestrup, af en fra Mecklenburg indvandret dansk adelig Familie (født d. 17de Novbr. 1614), er bekjendt som Frederik III's første Minister under Navn af Cantsler efter Souverainitetens Indførelse. Han døde d. 10de Juli 1674 og havde Griffenfeld til Eftermand.

Reenberg (Tøger), født 1656 i Viborg, hvor Faderen var Borgermester, reiste som Student udenlands, blev siden Eier af Ristrupgaard og Landsdommer i Jylland og døde i en høi Alder 1742. Han har skrevet religiøse og moralske Digte („Davids de syv Poenitentze-Psalmer", „Oversættelse af Pythagoræ gyldne Vers", „En Faders Markeds-Gave til hans Dotter" etc.), Drikkeviser (Oversættelserne „I et Viinhuus" og „Kommer, I Philosophister") „Latterligt Gjæstebud" (et satirisk Digt, Efterligning af Horats og Boileau), en „Ars poetica", „Forsamling paa Parnasso" (en satirisk Drøm), „Poesiens Opmuntring", „Poesiens Vanskeligheder", en Oversættelse af Phædri samt af nogle moderne Fabler og en Mængde, forhetmeste maadelige Leilighedsdigte, næsten alle af spøgende Indhold. Denne Holbergs nærmeste Forgjænger og navnkundige Samtidige i Poesien ligner sin Forgænger Vorbing i jevn Munterhed og i det Hele taget flydende Vers, ligesom i trættende Brede. Hans Digte samledes 1769 af hans Dattersøn under Titel „R.'s poetiske Skrifter" (som tillige indeholde hans Levnet og Anmærkninger af Lüxdorph).

Reen Størrelse er det Samme som abstract eller ubenævnt Størrelse, modsat concret eller benævnt, s. disse Artt. — R. Ligning er en saadan, som kun indeholder den ubekjendte Størrelse i een Potens, som $x^m = a$. Den modsatte er ureen eller blandet, som $x^2 + ax + b = 0$. — R. Mathematik er den, som handler om de rene Størrelser. I strengeste Forstand hører Geometrien ikke hertil, da Størrelsebegrebet her er forbundet med Begrebet om Rum. Dog er Geometrien en abstract Videnskab, da man i denne abstraherer fra enhver Forestilling om Beskaffenheden af det, som opfylder Rummet, og den regnes derfor i videre Forstand med til den rene Mathematik. I samme Forstand henregnes dertil ogsaa den rene eller rationale Mathematik, som blot tilføier Begrebet af Tid, uden endnu at have at

Digitized by Google

gjøre med concrete Størrelser. — Modsat den rene Mathematik er den anvendte, som indbefatter alle de Videnskaber, hvor Mathematiken anvendes paa concrete Størrelser, som Astronomie, Naturlære, Geodæsie o. fl.

Reesisk Regel er en Maade at opstille en Opgave af den sammensatte Regula detri, hvorved Regningen lettes.

Ref er eet af de nye svenske Længdemaal (fra 1863) = 10 Stänger eller 100 Fot = 94,60 danske Fod.

Reflectionscirkel er et Cirkelinstrument med inddeelt Rand, som ved Reflection fra to Speile tjener til at maale to Gjenstandes angulære Afstand; s. Sextant.

Reflector (lat.) kalder man hyppig store Speilteleskoper.

Reflexbevægelse er i Physiologien Udtrykket for Bevægelser, frembragte ved uvilkaarlige Muskelsammentrækninger, der skyldes en i Peripherien foregaaet Indvirkning, hvoraf Nervesystemets Centraldeel (Hjerne eller Rygmarv) har modtaget Indtryk, som ikke lede til en bevidst Villiesyttring, men til en ubevidst periphrisk Virksomhed, der meget ofte har sit Sæde langt fra det oprindelig irriterede Sted. Exempler paa R. ere Hosten, fremkaldt ved Kildren i Luftveiene, Nysen ved Kildren i Næsen, Brækning ved Berørelse af Svælget o. s. v. Reflexactionerne behøve imidlertid ei stedse at vise sig som Muskelsammentrækning og deraf følgende Bevægelse, men kunne ogsaa være paa denne Maade fremkaldte Fornemmelser eller Associationer eller sygelige Tilstande i Nervesystemet, navnlig Smerter og Lamheder.

Reflexion (lat.) eller Tilbagekastning finder Sted, hver Gang en fremskridende Virksomhed ved en fast Modstand forhindres i at forplante sig videre. Saaledes reflecteres Bølger, Lyd og Lys; de to første, naar de træffe en fast Væg, det sidste, naar det træffer en blank Overflade. Loven for Tilbagekastningen er eens for alle, nemlig den, at Udfaldsvinkelen er liig Indfaldsvinkelen, og at R. altid foregaaer i et Plan lodret paa den tilbagekastende Flade. Paa Lydens Tilbagekastning grunde sig Gjenlyd og Gjenklang (s. d. A.), paa Lysets derimod Speilene (s. d. A.). Den totale R. s. Refraction.

Reformation (lat.), Forandring, Forbedring, især Lære- og Kirkeforbedring, kaldes fortrinsviis den mod Pavedømmet og den daværende katholske Kirke rettede Bevægelse, som havde Dannelsen af den lutherske og reformeerte Kirke til Følge. Efterat forskjellige tidligere Forsøg paa at afskaffe de Forvanskninger i Læren, der vare indførte, og de Uskikke, som gik i Svang i Kirken, vare mislykkede, fik disse Bestræbelser omsider et heldigt Udfald ved Martin Luthers Fremtræden, der indtraf samtidig med en dyb aandelig og sædelig Fordærvelse i Kirken og fremmedes ved de klassiske Videnskabers Opblomstren i den samme Tid. Fra Begyndelsen af var det langtfra Luthers Hensigt at styrte Pavedømmet; han kjæmpede nærmest kun mod den Misbrug, der blev dreven med Afladsvæsenet, især af Tezel, og begyndte Striden med sine berømte 95 Theses, som han d. 31te Octbr. 1517 lod opslaae paa Slotskirken i Wittenberg. Modsigelse, Forfølgelse og dybere christelig Erfaring dreve ham videre og videre frem paa den begyndte Bane. Cardinal Cajetan formaaede ikke (1518) at bringe Luther til at forholde sig rolig; den ved Miltiz mæglede Vaabenstilstand havde ingen Varighed. Disputationen i Leipzig (Juni 1519) bragte allerede Luther til det Punct, at han erklærede Skriftens Autoritet for alene afgjørende; Geistlighedens store Forfald i sædelig Henseende, Fyrsternes Begjerlighed efter Kirkegodserne, i Forbindelse med Klostertvangens unaturlige Baand, bevirkede en hurtig Udbredelse af de nye Lærdomme. Bevægelsen i Schweiz (s. Reformeert Kirke) indtraf samtidig; mange Slags verdslige Interesser og Stridigheder spillede en Rolle med. Hovedpuncterne i den videre Udvikling af R.s Drama betegnedes ved: Luthers Møde paa Rigsdagen i Worms d. 22de April 1521; hans Ophold paa Wartburg, hvorhen han var bleven ført af Kurfyrst Frederik den Vise, og den her begyndte Bibeloversættelse, som dog først fuldstændig udkom i Trykken 1534, den første af Luther fuldbyrdede geistlige Ordination (1525), hans Ægteskab, der afgav et Exempel, som efterfulgtes af R.s øvrige Geistlige; den under Kurfyrst Johan i Kursachsen fuldstændig gjennemførte Indførelse af en ny Kirkeanordning (1527—29); Efterligninger af denne i mange Lande og Stæder; Protestationen i Speier d. 25de April 1529 (s. Protestanter); den af Melanchthon forfattede augsburgske Confession; det schmalkaldiske Forbund; Religionsfreden i Augsburg d. 25de Septbr. 1555, fra hvilken man maa datere den retslige Anerkjendelse af Protestanterne i det tydske Rige, hvilken Anerkjendelse 1648 blev udstrakt til at gjelde ogsaa for de Reformeerte. — Rivninger fandt Sted allerede paa Luthers Tid, som selv meget energisk optraadte mod sværmeriske Secters Yderligheder, men tillige var uforsonlig imod Zwingli's og Calvins Lærdomme. Efter Luthers Død blev Kampen hidsigere imellem Melanchthons mildere, mere frisindede Tilhængere og de heftigere og strengere Lutheranere, og den nye Kirke viste næsten samme Mangel paa Tolerance som den gamle. Ved Concordieformlen og ved Eed paa de symbolske Bøger søgte man at forebygge disse Spaltninger og hæve enhver Ueensartethed i Læren. R., som i Begyndelsen tegnede til at ville udbrede sig over det hele christelige Europa, er senere bleven væsentlig indskrænket til de nordlige Lande. Men dens Indflydelse har udbredt sig langt videre, idet den tillige har fremkaldt et nyt, paa mange Maader forbedret Liv i den gamle Kirke. — I Danmark var allerede Christian II gunstig stemt for R. deels af Overbeviisning, deels fordi han ønskede at indskrænke Adelens og Geistlighedens Privilegier og desuden laae i Strid med Paven. Hans Fordrivelse og senere politiske Bestræbelser maatte derfor snarere være til Skade end til Gavn for R.s Sag i Danmark; det var dog kun en foreløbig Standsning, der herved indtraadte. Fra Hertugdømmerne Holsteen og Slesvig udbredte den rene Lære sig over hele Jylland og vandt især i Viborg sit første faste Hovedpunct. Paa Herredagen i Odense 1527 blev fuldkommen Religionsfrihed tilsikret, indtil et almindeligt Concilium kom istand, og de Luthersksindede mod-

Digitized by Google

toge Tilsagn om Kongens Beskyttelse; et kongeligt Mandat tillod endvidere Klosterfolkene og de Geistlige at gifte sig, og derved tabte Biskopperne den hele geistlige Jurisdiction. Paa Grundlag af Odense-Constitutionen hævede sig nu snart en evangelisk Kirke, der i Malmø vandt et nyt Centrum for den østlige Deel af Riget. Den 9de Juli 1530 aflagde de evangeliske Geistlige i Kjøbenhavn en Troesbekjendelse i 43 Artikler, som nøie stemmer overeens med den samtidige augsburgske Bekjendelse, hvilken man dog dengang endnu ikke kjendte. Da Thronen blev ledig ved Frederik I's Død 1533, gjorde de katholske Prælater et Forsøg paa at vinde det tabte Terrain tilbage, og Religionsfriheden blev atter ophævet. Men Bevægelsen var for stærk til saaledes at lade sig dæmpe. Valget af Christian III til Konge (1534) indeholdt en Garanti for R.s Seier. Paa Herredagen i Kjøbenhavn 1536 blev Papismen afskaffet, og det blev overdraget Kongen og Rigsraadet at bestyre og anvende de kirkelige Godser til Fordeel for Kronen, Videnskaberne og Kirken og sørge for Kirkevæsenets Ordning. Den 2den Septbr. 1537 publiceredes den nye Kirkeordinants, og den blev endelig stadfæstet af Rigsraadet paa Herredagen i Odense 1539. Denne Kirkeordinants blev ogsaa gjort gjeldende paa Island, hvor R. blev fuldbyrdet efter den i Aaret 1551. For Norge udstedtes 1607 en lidet forandret Anordning. I Sverrig rettede Gustav Vasa strax efter sin Thronbestigelse hele sin Opmærksomhed paa Kirkens Forbedring. Paa Rigsdagen i Vesterås bleve Kirkens Godser stillede til Regjeringens Disposition, og paa en Forsamling af den svenske Geistlighed i Örebro 1529 blev man enig om, at for Fremtiden kun Guds rene Ord skulde prædikes. Paa en ny Forsamling af Rigets Geistlige i Örebro 1537 bleve næsten alle de tiloversblevne katholske Kirkeceremonier og Benyttelsen af det latinske Sprog ved Gudstjenesten aldeles afskaffede. — Sign. „Geschichte der Reformation in Deutschland“ (5 Bd., 1800—2); Marheineke: „Geschichte der deutschen R.“ (4 Bd., 1816—34); Neudecker: „Geschichte des evangelischen Protestantismus“ (2 Bd. 1844—46); Ranke: „Deutsche Geschichte im Zeitalter der R.“ (5 Bd., 3die Opl. 1852); Pontoppidan: „Reformationshistorie der dänischen Kirche“ (1734); Sammes: „Annales ecclesiæ Dan.“ (4 Bd.); Münter: „Den danske Reformationshistorie“ (1802); P. E. Thyselius: „Handlingar till Sverges Reformations- och Kyrkahistoria under Gustav I“ (2 Bd., 1841—45).

Reformeert Kirke kaldes det Samfund af Protestanter, som løsrev sig fra Papismen og organiserede sig paa Grundlag af Zwingli's og Calvins forbedrede Kirkelære. Ligesom Luther, saaledes blev ogsaa Zwingli af en Afladskræmmer foranlediget til at begynde Reformationsværket, idet han 1519 optraadte imod Bernhardin Samson. Efter nogle Disputatser i Zürich 1523 blev hele Staden vunden for Zwingli's Anskuelse. De Geistlige begyndte at gifte sig, Klostrene bleve forladte, og der polemiseredes heftig imod Messekanonen, Tilbedelse af Billeder og Helgener. Ved Pintse 1524 bleve alle Billeder borttagne af Kirkerne, Frescomalerierne bleve afskrabede og Væggene kalkede hvide. Man banlyste ligeledes Orgelspil og Klokkeklang, fordi der klæbede Overtro derved. En ny Døbeformular indførtes, og Messen afskaffedes 1525. I Paasketiden samme Aar lod Zwingli Nadveren uddele under begge Skikkelser; han tog den christelige Oldtids Kjærlighedsmaaltider til Mønster, Brødet blev ombaaret paa Træfade og Vinen drukken af Træbægere. Paa samme Tid udkom den første Deel af den zürichske Bibeloversættelse, og Slutningen fulgte 1531. I Basel fremmedes Reformationen fornemmelig af Johannes Hausschein eller Oekolampadius, i Bern af Berchthold Haller; ogsaa i St. Gallen og Schaffhausen forkyndtes den nye Lære. Efter en Disputats i Baden 1526 imellem Reformationens Repræsentanter og Katholikernes Ordførere, Eck og Faber, erklærede Forbundsdagen Reformatorerne for Kjettere og opfordrede de vedkommende Kantoner til at landsforvise dem. Ved en ny Disputats i Bern 1528 lede Katholikerne imidlertid et fuldstændigt Nederlag, og nu bleve alle Spor af Katholicisme hensynsløst udryddede i Cultus og Forfatning. Efter den første Cappeler Fred 1529 afskaffede ogsaa Turgau, Baden, Schaffhausen, Solothurn og Neufchatel Messe, Billeder og Altere. I de fem Urcantoner, i hvilke det katholske Parti beholdt Overmagten, udrustede man nu hemmelig en Hær, gjorde Indfald paa Zürichs Gebeet og slog Züricherne ved Cappel d. 11te Octbr. 1531, i hvilket Slag Zwingli faldt. Ved den anden Cappeler Fred samme Aar indrømmedes det vel de Overvundne at vedblive at reformere i deres egne Cantoner, men det tillodes tillige de fem Cantoner at gjenindføre Katholicismen i Fogderierne, hvorefter paa mange Steder en katholsk Reaction indtraadte. 1534 blev Reformationen indført i Genf, og denne Stad blev nu af Calvin gjort til Middelpunct for den schweizerske Reformation, som herfra snart udbredte sig videre til Tydskland, Frankrig, England, Skotland, Nederlandene og Polen, og senere ogsaa til Nordamerika.

Uagtet de mange Foreningspuncter adskiller den schweizerske Reformation sig dog i flere Henseender fra den tydske. I Schweiz blev Presbyterial- og Synodalforfatningen den herskende, i Tydskland derimod Consistorialforfatningen; Schweizernes Cultus var meget simpel og kastede Vrag paa al Understøttelse af Kunsten; den klare Erkjendelse havde Overvægt over Troen. Det Sidste kom især for Dagen i Læren om Nadveren: Zwingli betragtede Brødet og Vinen alene som Tegn paa Jesu Legeme og Blod, medens Luther holdt fast ved en virkelig Nærværelse, og Calvins Lære om en aandelig Nærværelse kunde ikke udjevne Striden. Calvin fremdrog tillige et nyt Stridspunct ved sin Lære om Prædestinationen.

De vigtigste blandt den reformeerte Kirkes Bekjendelsesskrifter ere: „Confessio Tetrapolitana“, som 1530 blev overgivet Rigsdagen i Augsburg; „Confessio Helvetica prior“ 1536 med bestemt zwinglisk Nadverlære, affattet i Anledning af Wittenberger-Concordien; „Confessio Helvetica posterior“, det betydeligste af alle reformeerte Bekjendelsesskrifter, blev affattet af Bullinger i Zürich, udgivet 1566, bærer et bestemt calvinistisk Præg og er anerkjendt af

Digitized by Google

alle reformeerte Lande, sidst i Basel; „Formula consensus Helvetici“ 1675. I de forskjellige reformeerte Lande opstode iøvrigt „Confessio Gallicana“ 1559, „Confessio Scotica“ 1560, de 39 Artikler i England 1562, „Confessio Belgica“ 1562. Ved den westphalske Fred 1648 bleve de Reformeerte anerkjendte som deelagtige i de Rettigheder, der tilkom den augsburgske Confessions Bekjendere.

I Nederlandene opkom 1604 en Strid om Calvins Prædestinationslære imellem Arminius og Gomarus. Synoden i Dortrecht 1618 erkjendte Gomaristernes Lære for den rette, men Arminianerne eller Remonstranterne dannede et særskilt Kirkeparti med en egen Troesbekjendelse (1621). I Frankrig erholdt de Reformeerte eller Hugnenotterne (s. d. A.) Tolerance ved det nantiske Edict 1598, indtil Ludvig XIV fornyede Forfølgelserne. I Tydskland var Melanchthon ikke ugunstig stemt imod Calvins Lære; hans Tilhængere forfulgtes under Navnet Kryptocalvinister. 1817 dannedes i Preussen og flere andre tydske Stater en Union imellem de Reformeerte og Lutheranerne, imod hvilken der føres Kamp af de strengt Confessionelle i begge Kirkepartier. I Frankrig erholdt den reformeerte Kirke 1830 lige Berettigelse med den katholske (s. Fransk reformeert Kirke). — Sign. Gieseler: „Die protestantische Kirche Frankreichs“ (2 Bd. 1848); Samme: „Die Unruhen in den niederländischen reformirten Kirche während der Jahre 1833—39“ (1840).

Refraction (lat.), Brydning, kaldes den Forandring i Retning, som i Almindelighed foregaaer med Lysstraalerne, naar de fra et gjennemsigtigt Legeme trænge ind i et andet. Gaae Straalerne fra Luften ind i et saadant Legeme, ville de brydes saaledes, at de i Legemet danne en mindre Vinkel med en Linie lodret paa den brydende Flade (Indfaldslodbet) end udenfor; man siger da, at de brydes til Indfaldslodbet; gaae de fra det gjennemsigtige Legeme ud i Luften, brydes de fra Indfaldslodbet. En lodret indfaldende Straale brydes ikke. De Vinkler, den indfaldende og brudte Straale danner med Indfaldslodbet, kaldes henholdsviis Indfalds- og Brydningsvinklen, og for det samme gjennemsigtige Legeme gjelder den Lov, at Sinus af Indfaldsvinklen bestandig staaer i samme Forhold til Sinus af Brydningsvinklen; men dette Forhold, som kaldes Brydningsforholdet, er forskjelligt for forskjellige gjennemsigtige Legemer, for Vand $\frac{4}{3}$, for Glas $\frac{3}{2}$, for Diamant $\frac{5}{2}$. Brydningen finder ogsaa Sted ved Lysets Overgang fra et gjennemsigtigt Legeme til et andet, og da ville Lysstraalerne nærme sig meest til Indfaldslodbet i de Legemer, som have det største Brydningsforhold. Skulde Lysstraalerne gaae fra et gjennemsigtigt Legeme ud i Luften, men Indfaldsvinklen er stor, bliver Brydningen umulig, fordi Sinus af Brydningsvinklen da skulde være større end 1. I dette Tilfælde indtræder en fuldstændig Tilbagekastning af Lyset (den totale Reflexion). R. er Grunden til, at Gjenstande, vi see under Vandet, synes nærmere ved Overfladen, end de virkelig ere; paa den grunder sig Anvendelsen af Lindser og Prismer. Lysstraalerne lide ogsaa en Brydning, na de komme fra det tomme Rum udenfor Jord ind i vor Atmosphære, og dette kalder man d astronomiske R. Ogsaa her blive de lodret Straaler ubrudte, saa at Stjerner nær Zeni ikke ved R. forrykkes af deres Plads. Men al andre Stjerner sees noget høiere paa Himle end de virkelig ere, og det desto mere, j nærmere de ere ved Horizonten. Naar saalede en Stjerne sees i Horizonten, er den i Virke lighed 35 Minuter under samme. Da Solen Diameter kun er omtrent 30 Minuter, see altsaa hele Solen over Horizonten, medens de uden R. vilde være under samme. R. for længer altsaa Dagen. Fra Horizonten opa aftager den, og i Begyndelsen overmaade stærk saa at den allerede ved en apparent Høide a 1 Grad er kun 24½ Minut. Dette foranlediger Solens og Maanens ovale Udseende i Horizonten, idet den nederste Rand løftes kjendeli stærkere end den øverste. Ved en Høide af Grader er R. omtrent 10 Minuter; ved 4 Grader er den 1 Minut og ved større Høide endnu mindre.

Ligesom Lyset fra Himmellegemerne vil ogsa det, Gjenstandene her paa Jorden tilsende os brydes i Atmosphæren, og paa Grund dera ville fjerne Gjenstande sees i en anden Retning end den, hvori de befinde sig; dette kalde man den terrestriske R.

Fixstjernernes Funklen er en Følge a de momentane Forskjelligheder i R. formedelst Dunster i Luften. Et lignende Phænomen viser sig ved de Gjenstande, som betragtes igjennem Dampen af en Theemaskine eller over en ophedet Kakkelovn. — Den første Astronom, som begyndte at tage Hensyn til R. ved sine Observationer, var Tycho Brahe.

Refractor kaldes en stor Kikkert.

Refrigerantia, kjølende Midler, udgjøre en væsentlig Deel af de betændelsesstridige Midler; de virke baade som formindskende de organiske Deles abnorme Temperatur, og især som forhindrende den sygelige Varmeudvikling.

Refsnæs er Navnet paa den nordvestlige Odde af Sjælland, som tilligemed den sydligere, Asnæs, omslutter Kallundborg-Fjord. Paa R. omkom den unge Konge Valdemar (III) ved et Vaadeskud paa Jagten 1231.

Regale (lat.) kaldes en Kongen eller Staten forbeholdt Ret, hvis Udøvelse altsaa ikke staaer Undersaatterne aaben, hvilket f. Ex. kan være Tilfældet med Jagtret og Fiskeret paa visse Steder eller af visse Arter; i Danmark er saaledes Østersfiskeriet et R.

Regelbundne Geistlige, Regulær-Geistlige, Regulerede (Regulares) kaldes i den katholske Kirke Alle, som tilhøre en Klosterorden.

Regeneration er i Physiologien den stedsevarende Erstatningsvirksomhed, hvorved de organiske Væv under et uafbrudt Stofskifte ligesom fødes paany, reproduceres; i Pathologien betegner det i Overeensstemmelse hermed Vævenes Erstatning ved den organiske Virksomhed, naar de ved Sygdomme, Læsioner o. s. v. ere gaaede tabte. R. er altsaa en meget vigtig Virksomhed saavel for det sunde som for det syge Liv.

Digitized by Google

Regensburg, gammel Stad i den baierske Kreds Ovre-Pfalz og R., paa den høire Bred af Donau, over hvilken fører en af Henrik Løve opført Steenbro, er omgiven af Mure og Grave. Iblandt Bygningerne mærkes Domkirken med smukke Glasmalerier, det gamle Raadhuus og en Mængde Kirker og Klostre. Staden har endeel Fabriker, Bryggerier og Brænderier samt Skibsfart paa Donau. 27,000 Indb. — R. blev anlagt af Romerne og var under Agilolfingerne Baierns Hovedstad.

Regentsen eller **Collegium regium** er en af Christian IV 1623 oprettet Stiftelse for 100 trængende Studenter ved Kjøbenhavns Universitet, som der nyde fri Bolig, Brænde og et Stipendium i Forbindelse med Communitetet (s. d. A.). Gaarden ligger paa Store Kjøbmagergade ligeoverfor Trinitatis Kirke. Bestyrelsen er overdragen en af Universitetets Professorer under Navn af Regentsprovst.

Reggio, Stad i Neapel i Provindsen Calabria ulteriore, ved Strædet af Messina, har Silkemanufacturer, Handel og Fiskeri. 12,000 Indb. Staden har ofte lidt ved Jordskjelv.

Reggio, befæstet Stad (Romernes Regium Lepidi) i det forrige Hertugdømme Modena (nu en Deel af Kongeriget Italien), har et Citadel, 48 Kirker og endeel Silkemanufacturer. 20,000 Indb. — R. var før Hovedstaden i et Hertugdømme R., som i det 13de Aarh. blev underkastet Markgreverne af Este og siden efterhaanden stod under Familierne Correggio, Gonzaga, Visconti o. Fl.

Regillo da Pordenone, s. Licinio.

Regillus var Navnet paa en lille Sø Øst for Rom, ved hvilken Aulus Posthumius 496 f. Chr. vandt en afgjørende Seier over Latinerne, der havde forenet sig med den fordrevne Konge Tarquinius Superbus.

Regimen (lat.) er i Helbredelseslæren Udtrykket for alle de Forholdsregler, hvorved et Individs Levevis ordnes i Overeensstemmelse med hans Helbreds Fordringer. R. indbefatter altsaa ikke alene Læren om Diæten i strengere Forstand, men ogsaa om Beskjæftigelse, Beklædning, Bolig, Opholdssted, Adspredelser o. s. v., ligesom R. ogsaa kan berøre specielle Øiemed, f. Ex. Øienregimen med Hensyn til Øinenes Tarv, deres Beskyttelse mod Lys, Bevarelse mod Overanstrengelse o. s. v.

Regiment er en selvstændig, af flere Batailloner, Escadroner eller Batterier bestaaende Troppeafdeling.

Regimentschirurg kaldes den ved et Regiment fungerende Militairlæge, men er i Danmark nu kun en Titel, idet den tilsvarende Charge er de militaire Overlægeposter.

Regiomontanus, egentlig Joh. Müller, født i Königsberg (lat. Regiomontum) i Franken 1436, død 1476, var en udmærket Mathematiker og Astronom. Han oprettede efter 1471 i Nürnberg et Observatorium og forsynede det med Instrumenter af sin egen Opfindelse. Desuden anlagde han et Bogtrykkeri. 1474 kaldtes han af Pave Sixtus IV til Rom i Anledning af en Kalenderreform og blev udnævnt til Biskop af Regensburg. Foruden af Astronomien har han ogsaa Fortjenester af Algebra, Trigonometrie og Mechanik.

Regisseur kaldes ved et Theater den Embedsmand, der paa Bestyrelsens Vegne har Tilsyn med Alt, hvad der kan fremme Theatertjenestens Gang, og som varetager den daglige Forretningsorden.

Reglise, Brystliim, er dannet af Gummi, Sukker og et Lakridsudtræk, som derpaa er indtørret til en seig Masse og skaaret i Strimler (s. Paste).

Regn. Regnen fremkommer ved Fortætning af de Vanddampe, Luften indeholder, og kan altsaa hidrøre enten fra en kold Luftstrøm, som trænger ind i en med Dampe opfyldt Luft, eller fra en fugtig Vind, der blæser hen over koldere Egne. Regnforholdene paa Jorden bestemmes for Størstedelen af det store System af Luftstrømninger, Passatsystemet (s. Vind). Fra den nordlige og sydlige Halvkugle strømmer Luften stadig hen imod Æqvator og optager underveis ved at stryge hen over Havet en betydelig Mængde Vanddampe, som bliver saa meget desto større, da Luftens Varmegrad efterhaanden forøges. Hvor de tildeels modstridende Passatvinde støde sammen i Nærheden af Æqvator, ophæve de hinanden og danne det saakaldte Vindstillenes Belte. Her stige de af Varmen meget udvidede Luftmasser op til betydelige Høider og afkjøles stærkt, hvorved en stor Mængde af de Vanddampe, de have ført med sig, fortættes og frembringe de tropiske Landes voldsomme Regnskyl. De hævede Luftmasser flyde nu foroven tilbage til de Egne i Nord og Syd, hvorfra de kom, og blive derved efterhaanden afkjølede. Omsider bliver da Afkjølingen saa stærk, at igjen en stor Mængde af de medbragte Vanddampe blive fortættede til Regn, og det er ad denne Omvei at de tempereerte Jordstrøg for Størstedelen modtage deres Regn ved den tilbagevendende Passat. Passatsystemet er imidlertid ikke ubevægeligt, men flytter sig med Solen i dens aarlige Vandring imod Nord og Syd. Vindstillenes Belte og med det Regntiden vil derfor i de varme Lande indtræffe paa den Tid, da Solen gaaer igjennem Zenith, eller rettere, da Passaten ikke saa lige følger med Solen, noget senere. De yderste Dele af det varme Jordbelte ville derfor have Regntiden noget efter Sommersolhverv; den øvrige Tid af Aaret er regnløs med klar Himmel; derimod ville Egnene i Nærheden af Æqvator have to Regntider om Aaret, som indtræffe i Nærheden af Jevndøgn. I de tempereerte Lande vil den tilbagevendende Passat afkjøles tidligere om Vinteren end om Sommeren, og hvorvel man der kan have Regn hele Aaret om, viser dog Erfaringen, at Landene nærmest Æqvator faae den største Regnmængde om Vinteren; længere fra Æqvator have Vaar- og Høstregnen Overvægt, i Europa især den sidste, medens man længst borte fra Æqvator faaer den største Regnmængde om Sommeren. Herved maa dog mærkes, at da Havets Varmegrad er meget ueensformig, indtræffer Fortætningen først ret, naar Luftmasserne naae til Fastlandet. I Europa hersker Vinterregnen paa de sydlige og vestlige Kyster, indenfor disse Steder hersker Høstregnen, medens Sommerregnen omfatter det nordvestlige Frankrig, Tydskland, Skandinavien, Ungarn og Rusland. Ovenstaaende Fremstilling kan imidlertid

Digitized by Google

kun betragtes som et almindeligt Overblik; man træffer paa mange Afvigelser. I Forindien, hvor Himalayakjeden omdanner Passaten til de aarlig vexlende Monsuner, har man saaledes Regntid paa Coromandelkysten, medens Nordostpassatend læser, men paa Malabarkysten, medens Sydvestmonsunen hersker. Det er rimeligt nok, at lignende Afvigelser, om end i mindre Grad, vise sig ved alle større Bjergkjeder. Paa Havet synes det at regne mindre end paa Landet, og paa de smaa Øer i den varme Zone er Regntiden langtfra saa tydelig udpræget som paa Fastlandet.

Med Hensyn til den Mængde Regn, som falder paa Jorden, kan Intet angives med Sikkerhed, da Regnmængden kan være meget forskjellig for Steder, som ligge nær ved hinanden. I det Hele taget er Regnmængden større i det hede end i de tempereerte Jordbelter, og det er ikke sjeldent, at der ved en tropisk Regn paa een Dag falder mere R. end hos os det hele Aar. De største Regnmængder har man iagttaget i Forindien, hvor man endogsaa eet Sted (Cherraponjee) har fundet en aarlig Regnmængde af 576 Tommer, medens Regnmængderne ellers sjelden overskride 100 Tommer. Under visse Forhold træffer man imidlertid i tempereerte Lande paa Regnmængder, der ere ligesaa store som imellem Vendekredsene. Saaledes ved Coimbra 111 Tommer, ved Søerne i Westmoreland 100 til 150 Tommer, ved Bergen 84 Tommer; Steder, som ligge tæt ved Atlanterhavet og modtage lige fra dette den regnbringende Sydvestvind. I Sommerregnens Omraade i Europa træffer man desto større Regnmængder, jo længer man gaaer imod Vest og Syd. I Kjøbenhavn er Regnmængden 21½ Tommer, i Stockholm 19, i Petersborg 16½.

Regnard (Jean François), fransk Lystspildigter, født 1647 i Paris, gik som Student til Italien, vandt her i Spil en stor Formue, blev paa et engelsk Skib gjort til Fange af en Sørøver og ført som Slave til Algier. Herfra blev han omsider løskjøbt, gjorde siden endeel Reiser til det nordlige og østlige Europa og døde paa et Landsted i Nærheden af Paris 1709. R. sættes af Mange nær ved Molière; hans Comoedier udmærke sig ved uudtømmeligt Vid og Lune, ved et correct og flint Sprog og Lethed i Dialogen. De bedste Udgaver ere af Didot (1820) og Crapelet (1822, 6 Bd.).

Regnault (Henri Victor), en af Nutidens berømteste og nøiagtigste Physikere, er født i Aachen d. 21de Juli 1810. Efterat han 1832 havde tilendebragt sine Studier ved den polytechniske Skole, blev han optagen i Mineurcorpset, som hvis ingénieur en chef han blev ansat 1847; i Aaret 1854 blev han Directeur ved Porcelainsfabriken i Sèvres. I 1840 var han bleven Professor i Chemie ved den polytechniske Skole og 1841 Professor i Physik ved Collège de France; siden 1840 har han været Medlem af Akademiet. R.'s første videnskabelige Arbeide behandlede en chemisk Gjenstand, nemlig Chlorets Virkning paa Saltsyreætheren, men senere har han næsten udelukkende beskjæftiget sig med physiske Gjenstande. Hvad der fremfor Alt udmærker hans Arbeider, er deels en høi Grad af Genialitet i Maaden at udføre Forsøgene paa og i Constructionen af de nødvendige Apparater, deels en ikke overtruffen Nøiagtighed i at udføre Forsøgene og en sjelden Opfindsomhed til at fjerne alle forstyrrende Indflydelser. R.'s fleste Arbeider ere samlede i det 21de Bind af „Mémoires de l'académie des sciences“, som meddeler hans Undersøgelser over Luftarternes Udvidelse ved Varmen; Luftarternes Vægtfylde; Maaling af Varmegraden; Qviksølvets Udvidelse; Luftarternes og Vædskernes Sammentrykkelighed; Vanddampenes Tryk og Varmefylde. Hans andre Arbeider, bekjendtgjorte i „Annales de chimie et de physique“, afhandle de faste og flydende Legemers Varmefylde, Fugtighedsmaalingen og Dyrenes Aandedræt. Hans Undersøgelser over Luftarternes Varmefylde ere endnu ikke bekjendtgjorte. Foruden alle disse Arbeider skylder man ham to Lærebøger i Chemie, som ere oversatte i flere Sprog.

Regnault (Jean Baptiste), fransk Historiemaler, født d. 17de Octbr. 1754 i Paris, blev Elev af Bardin, som bragte ham til Rom, vendte derfra tilbage til Paris, hvor han i sit 20de Aar vandt den store Priis, og gik nu atter til Rom som kongelig Pensionair. Efter Udløbet af sit Pensionat tog han atter til Paris, hvor han døde som Professor i Malerkunsten og Medlem af Akademiet d. 29de Octbr. 1829. Ligeoverfor David staaer R. som Hovedet for den Side i den franske Malerkunst, der vel ligesom David bryder med Akademiet, og ligeledes som denne Skole især holder sig til de græsk-romerske, men foretrækker milde graciøse Fremstillinger med qvindelige Figurer, hvor hine vælge heroiske Scener. Han malede med samme Friskhed lige indtil sin høie Alderdom.

Regnbuen fremkommer, naar Solen skinner paa en ligeoverfor den faldende Regnbyge, og dannes ved Solstraalernes Brydning og Tilbagekastning i Regndraaberne. Ved at beregne Forholdene viser det sig nemlig, at de Solstraaler, som, efter at være brudte ved Indtrædelsen i en Draabe, tilbagekastes een Gang fra Draabens Bagside og derpaa brydes ved Udtrædelsen, ville tilbagekastes med en langt større Lysstyrke i en Retning, som danner en Vinkel af omtrent 42° med de indfaldende Straaler, end i nogen anden. Tænker man sig nu en Linie dragen igjennem Solen og vort Øie, ville alle de Regndraaber, som sees i en Afstand af 42° fra denne Retning, tilsende os stærkere Lys end nogen anden Deel af Himlen, og man indseer, at derved en lys Bue maa fremkomme. Da nu de forskjellige Farvestraaler i Sollyset brydes forskjellig, ville ogsaa de Vinkler, under hvilke de tilbagekastes med stærkest Lys, blive forskjellige; de lyse Buer svarende til de forskjellige Farver ville sees i forskjellige Afstande fra den før omtalte Linie, og saaledes komme Regnbuens Farver til at træde frem; Rødt ligger yderst, Blaat og Violet inderst. Udenfor denne R. sees ofte en anden med Farverne i modsat Orden: den er dannet af Lysstraaler, som ere tilbagekastede to Gange paa Regndraabernes Bagside. R. viser sig ogsaa i de Draaber, som kastes omkring af Møllehjul

Digitized by Google

og Vandfald. Ogsaa Maanelyset kan danne en R., men paa Grund af det svage Lys sees den hun sjelden.

Regnbuehinden (Iris) er den ringformige, mørkfarvede Hinde, der adskiller det forreste Dienkammer fra det bageste, ved sin Sammentrækkelighed og Udvidelighed frembringer Pupillens (Diestenens) Størrelse, og ved sin Farve (graa, blaa, brunn) betinger Diets Farve. See iøvrigt **Die.**

Regnemaskiner, der med større Hurtighed og fuldkommen Sikkerhed skulde udføre Beregninger, som ellers vilde koste stor Uleilighed, have til forskjellige Tider været construerede men ikke nogensinde opnaaet synderlig Udbredelse. I Reglen har man indskrænket sig til at udføre Beregninger ifølge de 4 Species med R., men for omtrent 40 Aar siden opfandt C. Babbage (s. d. A.) en saadan, der vakte en overordentlig stor Opsigt, idet den gik ud paa, ifølge Principet i Differensregning (s. d. A.), at beregne alle Arter af Tabeller, logarithmiske, astronomiske o. fl. Efterat der i Løbet af 10 Aar var anvendt over 150,000 Rdlr. af Statens Midler paa den, og den, efter Sigende, var bragt sin Fuldendelse nær, standsedes Arbeidet, og Maskinen opstilledes i Kings College. Efter samme Princip, men langt simplere og billigere, er siden en R. udført af Svenskeren Scheutz og Søn. I 1840 fuldførtes en Model, i 1853 det første Exemplar af den større Maskine og siden et andet. Til en R. hører tillige et Trykkeapparat, da man ellers vilde være udsat for Feil ved Afskrivningen.

Regner Lodbrok, en Søn af Sigurd Ring, var en mægtig Konge i den nordiske Oldtid, til hvis Navn der knytter sig en Mængde Sagn saavel om Kjærlighedseventyr (med Skjoldmøen Lathgertha, Thora Borgehjort, Kraka eller Aslaug, en Datter af Sigurd Fofnersbane) og berømmelige Sønner, som om Søtog og Erobringer. Han beherskede en stor Deel af Norden, og hans Navn var frygtet og anseet baade paa Østersøens og Nordsøens Kyster; Venden, Flandern og de britiske Øer nævnes som de Steder, han især angreb, og hvor han satte sig fast. Omsider blev han paa et Tog til England fangen af Kong Ella i Northumberland, som lod ham kaste i en Ormegrav, hvor han omkom under frygtelige Piinsler (794); da en Orm bed sig fast ved hans Hjerte, udbrød han: „Grynte vilde Grisene, kjendte de Galtens Kaar" (R.'s Dødssang er bekjendt under Navnet „Krakemaal" eller „Lodbroks Qvæde"). Og hans Spaadom gik i Opfyldelse; thi hans Sønner toge en grusom Hævn over Ella. De deelte Faderens Lande imellem sig: Sigurd Snogøie fik Sjælland med de andre Øer, Skaane, Halland og det sydlige Norge; Hvitsærk Jylland (Reidgotland) og Venden; Bjørn Jernside Sverrig; Ivar Beenløs (saa kaldet, forbi han var født med Brusk istedetfor Been) Northumberland. R.'s Æt regjerede derefter en Tid lang ikke blot i Danmark og Sverrig, men ogsaa i Norge igjennem Sigurd Snogøies Datter Aslang, der var Stammoder til Harald Haarfager.

Regnfang (Tanacetum), Planteslægt af de Kurvblomstredes Familie, har smaa, fladtrykt-halvkugledannede Blomsterkurve med taglagt Kurvdække og lutter rørdannede Kroner, af hvilke Skivekronerne ere 5=tandede, Randkronerne 3=tandede; Skalfrugterne ere 5=kantede med en svag, hindeagtig Fnok. **Almindelig R.** (T. vulgare), en 2—3 F. høi, fleeraarig Plante med enkelt eller dobbelt fjersnitdeelte Blade og gule, i en Halvskjærm samlede Kurve, voxer hyppig i hele Europa paa Marker og ved Veie; Bladene og Blomsterne have en stærk krydret Lugt og benyttes i Medicinen som ormdrivende Lægemiddel.

Regnier (Claude Ambroise), Hertug af Massa, fransk Statsmand, født d. 6te April 1736 i Lothringen, var ved Revolutionens Udbrud Advocat i Nancy, blev Medlem af Nationalforsamlingen, virkede d. 18de Brumaire meget for Napoleon, og blev af denne gjort til Justitsminister og „Storbommer" samt (1804) til Hertug af Massa; 1812 blev han Præsident for den lovgivende Forsamling. Under den første Restauration mistede han sine Embeder, han døde d. 24de Juli 1814. Hans Søn **Silvestre R.**, født 1783, blev under Bourbonerne Pair og døde 1851; dennes Søn **André Philippe Alfred R.**, født 1832, er nu Hertug af M.

Regnier (François Joseph), fransk Skuespiller, født i Paris d. 1ste April 1807, spillede først i flere Aar deels i Provindserne deels ved Paris's mindre Theatre, debuterede 1831 paa Théâtre français som Figaro i Lystspillet „Figaros Giftermaal" og blev allerede 1835 udnævnt til „Sociétaire". R. er en Kunstner af første Rang og en udmærket Charakteerskuespiller. Han er en Mester i at pointere Replikerne, og hans Fremstillinger i de nyere franske Lystspil („Kamaraderiet", „en Lænke" o. fl. a.) staae som Typer paa fransk Skuespilkunst.

Regnier (François Seraphin Desmarets), fransk Sprogforsker, født 1632 i Paris, gik ind i den geistlige Stand, blev 1670 Medlem af Akademiet og 1684 dettes bestandige Secretair, og døde 1713 Han besørgede Udgaver af Akademiets berømte „Dictionnaire" samt af dets „Grammaire française"; selv forfattede han endeel historiske Arbeider uden synderligt Værd, nogle Oversættelser af latinske og græske Klassikere samt endeel „Poésies françaises et latines".

Regnier (Mathurin), fransk Digter, født 1573 i Chartres, førte trods sin geistlige Stand et temmelig udsvævende Liv og døde 1613. Ved sine 16 Satirer, der udmærke sig ved Originalitet, Vid og fiin Iagttagelse af det Ydre, blev han Skaber af den nyere satiriske Poesie i Frankrig; han kaldtes „le bon R.", forbi hans Satire holdt sig fjern fra personlige Angreb.

Regnormene (Lumbricus) ere Ledorme, som have rødt Blod og leve i fugtig Jord; de aande gjennem Huden, have kun meget lidt udviklede Børstefødder, savne Gjæller, Øine, Snabel og Kjæber og lægge Æg. Ogsaa i det ferske og salte Vand lever der smaa Regnormeformer; s. **Naider.**

Regnspove (urigtig Regnspurv), s. **Spove.**

Regres (lat.), egentlig Tilbagegang, betegner i Retssproget navnlig den Skadesløsholdelse, En kan søge hos en Anden, f. Ex. Cautionisten hos Hovedbebitor, naar han har maattet betale for ham.

Digitized by Google

Regula detri (Regula de tribus) er den Regel, hvorefter man af 3 Led i en Proportion finder det fjerde. Den kaldes omvendt R. d., naar de to Slags Størrelser, hvorom Talen er, ere omvendt proportionale, f. Ex. Arbeidernes Antal og Arbeidstiden. Sammensat R. d. kaldes den, naar den søgte Størrelse er afhængig af flere end eet Slags Størrelse, saa at flere end een Proportion maa føres ind i Beregningen.

Regulator. Ligesom man kan tale om at regulere en Bevægelse i forskjellige Betydninger, gives der ogsaa forskjellige Arter af R. Svinghjul (s. d. A.) regulere i den Forstand, at de ved deres Inertiemoment forhindre pludselige Forandringer af Hastigheden ved uafbrudte Bevægelser, nærmest uafbrudte roterende; men de have ingen Indflydelse paa deres absolute Størrelse. Derimod have andre R. den Bestemmelse at sørge for en bestemt forlangt Hastighed ved at forhindre, at den overskrides. Dertil høre Echappementet (s. d. A.) i Uhre, fremdeles det coniske Pendel og Vindfanget. Det coniske Pendel, ogsaa kaldet Centrifugalregulatoren, anvendes ved saagodtsom alle stationaire Dampmaskiner og bestaaer af to tunge Kugler, anbragte paa de nederste Ender af to fra en lodret Axel straat nedhængende Arme, med hvilken de i deres øverste Ende ere forbundne med et Charneer. Under Axlens Rotation stræbe Kuglerne at indtage en saadan Stilling, at deres lodrette Afstand fra Charneret svarer til Længden af et Pendel, der gjør en Dobbeltsvingning i samme Tid, hvori Axlen tilligemed Armene og Kuglerne tilendebringer en Rotation. Saasnart Maskinen og dermed Axlen gaaer hurtigere end bestemt, ville Kuglerne slaae ud, og den deraf følgende udadgaaende Bevægelse af Armene benyttes til at lukke noget mere af for Dampen paa Veien fra Kjedlen til Cylinderen. Vindfanget bruges meest til Slagværket i Uhre, til Spilledaaser og lignende smaat Maskineri; det bestaaer af to symmetrisk paa en Axel anbragte Flader, der lide en kjendelig Modstand af Luften, naar Axlen roterer hurtig; i Begyndelsen vil Bevægelsen tiltage stærkt i Hastighed, men efter en kort Tids Forløb vil der opnaaes en temmelig uforanderlig Hastighed, der afhænger deels af Kraften, deels af Luftens Modstand mod Fladerne, hvorfor man ogsaa kan modificere Hastigheden ved at stille Fladerne mere eller mindre fladt mod Luften. R. ved en Væv kaldes et Apparat, der sørger for en gradeviis Opvikling af Tøiet under Vævningen og især anvendes ved Vævningen af visse klare Tøier og ved Maskinvævning. Er Tøiet meget tyndt, saa at det ikke fylder meget paa den forholdsviis tykke Tøibom, er det tilstrækkeligt at give denne en bestemt langsom Omdreining under Vævningen; ellers maa man paa Veien til Tøibommen lede Tøiet over en ru, jevnt bevæget Brystbom, hvorpaa det ikke kan glide.

Regulus (Marcus Attilius), en ved sit Fædrelandssind berømt Romer af plebejisk Slægt, seirede som Consul 267 f. Chr. over Salentinerne og indtog Brundusium. I sit andet Consulat 256 førte han en romersk Hær over til Afrika, men blev slagen og tagen til Fange af Carthaginiensernes Feltherre Xanthippos. Da han af Carthaginienserne var bleven sendt til Rom for at foreslaae Fredsbetingelser, fraraadede han sine Landsmænd at gaae ind paa disse, og vendte, sin Eed tro, tilbage til Carthago, hvor han, efter forøvrigt ingenlunde paalidelige Efterretninger, skal være bleven dræbt under de stærkeste Piinsler.

Regulus eller Løvens Hjerte (α leonis) er en Stjerne af 1ste Størrelse i Stjernebilledet Løven i Dyrekredsen, Declination 12° 40' nordlig, Rectascension 10 Tim. 1 Min. Den 22de Februar culminerer den ved Midnat, d. 22de Marts Kl. 10, d. 22de April Kl. 8 o. s. v. Navnet betyder den kongelige, fordi Astrologerne meente, at de, der vare fødte under dens Indvirkning, vare af kongeligt Blod.

Regulus, s. Fuglekonge.

Regulus er i Chemien det Samme som en Metalkonge, s. Konge.

Regulær Figur eller r. Polygon er en retlinet plan Figur, i hvilken alle Sider og Vinkler ere lige store. Enhver r. Figur har et Centrum, d. e. et Punct, som har samme Afstand fra alle Vinkelspidserne og ligeledes samme Afstand fra alle Siderne. Den første Afstand kaldes Figurens største Radius, den anden den mindste. Den Trekant, som dannes af en Side og to største Radier (og som allevegne er lige stor), kaldes Centraltrekant. Vinkelen ved Centrum i denne Trekant kaldes Figurens Centervinkel. Dennes Gradeantal er 360° divideret med Sidernes Antal, og Figurvinkelen er 180° minus Centervinkelen. Naar fra Figurens Centrum tegnes en Cirkel med Figurens største Radius, da gaaer den igjennem alle Vinkelspidserne, d. e. bliver en omskreven Cirkel. Tegnes den med den mindste Radius, da berører den alle Siderne, d. e. bliver en indskreven Cirkel. — En ligesidet Trekant er en r. Trekant; et Qvadrat er en r. Fiirkant. — En r. eller retstaaende Pyramide er en saadan, hvis Grundflade er en r. Polygon, og hvis Toppunct er lodret over dennes Centrum. — Et r. Legeme er i Geometrien et Polyeder, hvis Flader ere indbyrdes congruente regulære Polygoner, og hvis Heldningsvinkler ere indbyrdes lige store. Der er kun 5 saadanne mulige, nemlig 1) Tetraederet, begrændset af 4, 2) Oktaederet af 8, 3) Ikosaederet af 20 ligesidede Trekanter; 4) Hexaederet eller Cubus, begrændset af 6 Qvadrater, 5) Dodekaederet, begrændset af 12 regulære Femkanter. Disse 5 kaldes ogsaa de platoniske Legemer. De kunne alle indskrives i eller omskrives om en Kugle, d. e. der gives en Kugle, som gaaer igjennem alle Hjørnepuncterne, og en anden, som berører alle Sidefladerne.

Rehabeam, Kong Salomos Søn og Efterfølger, maatte finde sig i det jødiske Riges Adskillelse i Juda og Israels Rige. Han regjerede over Juda Rige i 17 Aar (975—958 f. Chr.).

Rehfues (Philip Joseph von), tydsk Skribent, født d. 2den Octbr. 1779 i Tübingen, studerede først Theologie, opholdt sig 1801—5 i Italien, beklædte forskjellige Embedsstillinger i Preussen og døde paa et Gods ikke langt fra Bonn d. 23de Octbr. 1843. Foruden endeel politiske Flyveskrifter o. M. udgav R. nogle Romaner,

Digitized by Google

af hvilke „Scipio Cicala" er af mere end almindelig Interesse.

Rehl, Raik, er en Kornvægt i Bengalen = 2,17 danske Pund.

Rehnskjöld (Carl Gustav), svensk Feltherre, født 1651 i Greifswald, død 1722, indtraadte i Armeen 1673, udmærkede sig ved Halmstad, Lund og Landskrona, og blev 1677 udnævnt til Oberstlieutenant. Som Hovmester for Arveprinds Frederik af Holsteen deeltog han senere under Vilhelm af Oranien i den nederlandske Krig og befordredes, faa Aar efter Hjemkomsten, til Generallieutenant, samt udnævntes til Friherre og Gouverneur i Skaane. Ved Landgangen paa Sjælland (1700) anførte han den svenske Hærs venstre Fløi og deeltog, stedse med Udmærkelse, i de derpaa følgende Felttog i Rusland og Polen. 1705 blev han Feltmarskal og Rigsraad, og Aaret derpaa Greve, efterat han havde udmærket sig i Slaget ved Fraustadt, hvor han slog en dobbelt saa stærk sachsisk Armee under Schulenburg og derved aabnede den svenske Hær Veien til Sachsen. Paa Toget til Ukraine bidrog han ved sin Dristighed og Betænksomhed i høi Grad til Seiren ved Holowczyn. I Slaget ved Pultava havde R. (da Carl XII nogle Dage iforveien var bleven saaret) den øverste Commando over Hæren; men da Kongen desuagtet personlig deeltog i Slaget, vare hans Hænder bundne, og dette indvirkede forstyrrende paa Ledelsen af det Hele. Ikke desto mindre gjorde han længe Russerne Seiren tvivlsom, men blev tilsidst tagen tilfange. Efter 9 Aars Fangenskab blev han udvexlet 1718 og ledede efter Carl XII's Død Forsvaret af Sverrigs vestlige Grændse.

Reicha (Anton), Componist og Musiktheoretiker, født 1770 i Prag, uddannede sig i Musik under Mozart og Mich. Haydn, og kom 1804 til Paris, hvor han blev Professor i Theorie og siden Inspecteur ved Conservatoriet samt Medlem af Akademiet, og døde d. 28de Mai 1836. Han har componeret talrige Værker af forskjellig Art, men er dog især berømt som theoretisk Forfatter, navnlig ved sin „Traité de haute composition musicale" (2 Bd. 1825).

Reichard (Christian Gottlieb), tydsk Geograph og Korttegner, født 1758, død 1837, er især bleven bekjendt ved sit „Atlas der alten Welt" samt sin „Thesaurus topographicus".

Reichardt (Johan Frederik), tydsk Componist og Musiktheoretiker, født 1751 i Königsberg, blev 1775 Capelmester i Berlin efter Graun, men mistede 1792 denne Stilling, da han paa Grund af nogle Ytringer i hans „Vertraute Briefe" (2 Bd., 1792) mistænktes for revolutionære Tendentser. 1794 blev han ansat som Salinedirecteur i Halle og blev siden Theaterdirecteur i Kassel. R. døde d. 27de Juni 1814 paa et Landsted ved Halle. Han har efterladt talrige Compositioner af forskjellig Art, samt flere theoretiske Værker over Musik. Hans første Kone Julie R., født 1752 i Berlin, Datter af den berømte Fr. Benda, var en udmærket Sangerinde, og hans Datter Louise R., død 1826, har gjort sig bekjendt som Componistinde.

Reichenau, 1) Ø i Bodensøen, hører til Amtet Constanz i Storhert. Baden. 2) Slot i Canton Graubündten i Schweiz, var engang Sædet for en Opdragelsesanstalt, ved hvilken Hertugen af Chartres, den senere franske Konge Ludvig Philip, en Tidlang var Lærer.

Reichenbach, 1) Stad i Schlesien, har Bomuldsvæverier. 6,000 Indb. Her seirede Frederik II over Østerrigerne under Laudon d. 16de August 1762. I Aaret 1790 holdtes her en Congres og afsluttedes derefter en Convention imellem flere Magter imod Ruslands Planer til Erobring af Tyrkiet; 1813 sluttedes her en Subsidietractat imellem de imod Napoleon allierede Magter. — 2) Stad i Kongeriget Sachsen, har Uld- og Bomuldsmanufacturer og Strømpefabriker. 10,000 Indb.

Reichenbach (Carl, Friherre von), født d. 12te Febr. 1788 i Stuttgart, har gjort sig fortjent af den østerrigske Industrie, navnlig ved at fremkalde en Række Jernværker o. M. i Mähren. Af Chemien har han Fortjeneste ved at have opdaget flere Stoffer, navnlig i Tjære, som Paraffin, Kreosot o. fl. I den senere Tid har han tildraget sig Opmærksomhed ved sine Undersøgelser over Od (s. d. A.). Kongen af Würtemberg optog ham 1839 i Friherrestanden.

Reichenbach (Heinrich Gottlieb Ludwig), bekjendt tydsk Naturforsker, Professor i Naturhistorie ved det chirurgiske Akademie i Dresden, Directeur for den derværende botaniske Have og det kongelige Naturaliecabinet, blev født 1793 i Leipzig, studerede Medicin og Naturhistorie, blev Professor 1820 og derpaa kaldet til Dresden, hvor han foranledigede Anlæggelsen af den botaniske Have, gav det zoologiske Museum en forbedret Indretning, samt udfoldede en betydelig Virksomhed som Lærer og Skribent. R. var i Begyndelsen fortrinsviis Botaniker; han grundede et eget, efter ham opkaldt Plantesystem, som han først antydede i sin „Conspectus regni vegetabilis" (1828), senere udførte detailleret i sin „Flora Germanica" og „Handbuch des natürlichen Pflanzensystems" (1837); dog har dette System, som altfor kunstlet og gjennemtrængt af en uholdbar Naturphilosophie, ikke vundet mange Tilhængere. Derimod har R. erhvervet sig et fortjent Navn ved sine omhyggelige og naturtroe Plantetegninger, i hvilken Henseende den til hans „Flora Germanica" hørende „Iconographia botanica" maa fremhæves. I de senere Aar har R. bearbeidet flere Grene af Zoologien, navnlig det Materiale af Pattedyr og Fugle, som findes i Dresden; hans betydeligste Arbeider i denne Retning ere „Deutschlands Fauna" (1842) og „Vollständigste Naturgeschichte des In- u. Auslandes" o. s. v. (1845 ff.).

Reichenberg, den vigtigste Fabrikstad i Bøhmen, ved Neisse, har Uld- og Lærredsmanufacturer, Instrument-, Gevær-, Hatte- og Strømpefabriker, Bryggerier o. M. 16,000 Indb.

Reichstadt (Napoléon François Josephe Charles, Hertug af), eneste Søn af Keiser Napoleon I's Ægteskab med Erkehertuginde Marie Louise af Østerrig, erholdt ved sin Fødsel Titlen „Konge af Rom" og til Opdragerinde Grevinden af Montesquiou. Ved sin Thronfrasigelse 1814 søgte Napoleon forgjeves at sikkre denne sin Søn Thronfølgen; han blev med Moderen ført til Blois og derfra til Schönbrunn ved Wien, hvor han forblev under sin Bedstefaders, Keiser Frants's, Opsyn, medens hans Moder

Digitized by Google

overtog Regjeringen i Hertugdømmet Parma. Arveretten til dette mistede han 1817 ved en Overeenskomst imellem de allierede Magter; derimod sikkredes der ham Besiddelsen af Herskabet R. i Bøhmen. Prindsen viste stor Forkjærlighed for Militærvæsenet og avancerede 1830 til Bataillonscommandeur; han synes at have været en begavet Yngling. Men en hurtig udviklet Lungesvindsot bortrev ham allerede d. 22de Juli 1832 i Schönbrunn; han døde i sin Moders Arme. I denne Anledning skreve Barthélemy og Méry Digtet „Le fils de l'homme“. Sml. Montbel „Le duc de R.“ (1833).

Reichsthaler er en Mynt i Frankfurt a. M. = 1½ Gylden = 1 Rdlr. 12,3 ß dansk Rigsm.

Reid (Thomas), skotsk Philosoph, født d. 26de April 1710, død d. 7de Octbr. 1796 som Professor i Philosophie i Glasgow, optraadte imod Hume's Skepticisme i sin „Inquiry into the human mind on the principle of common sense“ (1764), hvori han opstillede den sunde Fornuft (Common sense) som en Kilde til uomstødelige Sandheder. R. udgav ogsaa „Essays on the intellectual powers of man“ (1785), „Essays on the active powers of man“ (1788) o. M. Hans Værker ere udgivne af hans Discipel Stewart.

Reid (Sir William), engelsk Statsmand og Kriger, født 1791 i Fife-Shire i Skotland, tjente under Wellington i Spanien, siden i Vestindien, var Gouverneur paa Bermudasøerne og siden paa Barbados, og vandt paa begge Steder almindelig Agtelse ved Retsindighed og Dueligheb. Som Gouverneur paa Malta siden 1851 ydede R. vigtige Tjenester under den orientalske Krig; han døde d. 31te Octbr. 1858 i London. I sit berømte Værk „The law of storms“ (1841) opstillede han en Theorie for de tropiske Vindes Bevægelser, som siden udvikledes af Whewell og Dove.

Reidgotland er det gamle Navn paa Jylland eller det danske Fastland, i Modsætning til Eigotland eller de danske Øer.

Reie (Palæmon) er en Krebseslægt af de langhalede, 10-benede Skjoldkrebses Gruppe, hvis Arter ere udbredte over de fleste salte og adskillige ferske Vande; her i Norden kjendes dog kun Havformer, af hvilke den alm. R. (P. squilla), der afgiver et yndet Fødemiddel, er den vigtigste. I vidtløftigere Forstand omfatter R.-Familien en Mængde med de egentlige R. mere eller mindre nærbeslægtede Slægter af dekapode Havkrebs; de saakaldte Hesterejer (Crangon), der ogsaa ere almindelige ved vore Kyster, staae derimod i systematisk Henseende temmelig langt fra de ægte R.

Reiersenske Fond, det, oprettedes ved Etatsraad N. L. Reiersens Testamente 1795. Renterne af hans efterladte Formue skulde derefter anvendes til Industriens Tarv ved Præmiers Udsættelse, Udbredelse af gode og nyttige Skrifter, Understøttelse af nye og nyttige Anlæg m. M. Fondets aarlige Indtægter ere omtrent 20,000 Rdlr., hvoraf c. 14,000 Rdlr. aarlig forlods anvendes til Industriens Tarv i Almindelighed, meest i Form af Reiseunderstøttelser. Af Resten anvendes Halvdelen i Overeensstemmelse med Testamentet paa industrielle Interessers Fremme i Kjøbenhavn, Halvdelen paa samme Maade til Fordeel for de sjællandske Kjøbstæder.

Reif. De fleste Nøglekamme have en eller flere Hakker (R.), der enten files ind eller dannes med en dertil bestemt Reiftang. Dertil svare smaa krummede Stykker Blik inde i Laasen, der skulle forhindre dens Oplukning ved Nøgler, som ikke indeholde R. paa de bestemte Steder. Disse Blikstykker kaldes ligeledes R., og det hele, ofte temmelig vidtløftige System af R. i Laasen kaldes under Eet en Reifbesætning. R. kaldes endvidere afskraaede Facetter paa Bladene til Hængsler og andet Smedearbeide. Ved at file dem betjener man sig undertiden af en Reifklob, en Klob (s. d. A.), der, naar den bruges til at indspænde Stykket i Skruestikken ved to skraatliggende Kjæber, holder Stykket saaledes i en skraa Stilling, at man kan slippe for at føre Filen i en ubeqvem skraa Retning.

Reiffenberg (Friedrich, Baron af), tydsk Bibliograph og Historieforsker, født d. 14de Novbr. 1795 i Mons, var først Militær, derpaa Professor i Litteratur i Löwen og siden i Lüttich, blev 1836 Bibliothekar i Brüssel og døde der d. 18de April 1850. Blandt hans talrige Skrifter nævne vi: „Histoire de l'ordre de la toison d'or“ (1830); „Documents pour servir à l'histoire des provinces de Namur“ etc. (1844); „Histoire du comté de Hainaut“ (1849). Han har ogsaa udgivet flere ældre Historikere, navnlig Mouskes's Krønike.

Reimarus (Hermann Samuel), født 1694 i Hamborg, død sammesteds 1765 som Professor i Hebraisk og Mathematik, er især bekjendt som Forfatter til de Wolfenbüttelske Fragmenter, s. Fragment. Desuden udgav han „Die vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion“, „Vernunftlehre“ o. M.

Rein (Jonas), født i Surendalen i Trondhjems Stift 1760, tog 1780 theologisk og 1789 philologisk Embedsexamen. Fra 1791 var han Præst i Norge, fra 1808 indtil sin Død (1821) til Nykirken i Bergen. Allerede 1786 optraadte han som Digter med Sørgespillet „Hagen og Axel“ og siden med lyriske Digte, hvilke han samlede 1802 i to Bind og 1810 i eet mere. R.'s mangesidige Kundskaber havde udviklet hos ham en reen Smag og Elegance i Formen, hvormed han forbandt en dyb Følelse og mandig Alvor. Dog havde R. maaskee en høiere Gave for Veltalenheden end for Poesien. Da han 1814 mødte som Repræsentant paa Rigsforsamlingen paa Eidsvold, regnedes han derfor til dens fortrinligste Talere og meest fremragende Personligheder. Hans Charakteers Selvstændighed og hans Anskuelsers Frisindethed erkjendtes af Enhver. Han sluttede sig paa Eidsvold nøie til Magnus Falsen og understøttede det Parti, som repræsenteredes af Regenten Christian Frederik. Venskabet med Falsen vedvarede ogsaa siden. R. udgav i Forening med ham og Foss „Den norske Tilskuer“ 1817—21.

Reinaud (Joseph Toussaint), født d. 4de Decbr. 1795, er en berømt nulevende fransk Orientalist; ansat 1824 ved det keiserlige Bibliotheks Manuscriptsamling, forfattede han Kataloger over arabiske, persiske og tyrkiske Haandskrifter; i 1838 blev han de Sacy's Efterfølger som Professor ved École spéciale des

Digitized by Google

langues Orient. vivantes og siden 1855 en af de 3 Conservatorer ved det keiserlige Bibliotheks Manuscriptsamling. Blandt hans Værker ere at nævne som de vigtigste: „Description des monuments Musulmans du cabinet de M. le duc de Blacas" (2 Bd., 1828) med talrige Afbildninger af Gemmer og Medailler; „Extraits des historiens Arabes, relatifs aux guerres des croisades" (1829); „Invasion des Sarrasins en France" etc. (1836). Med De Slane har han besørget en udmærket Udgave af Abulfedas Geographie (1840) og begyndt sammes Oversættelse paa Fransk med en fortrinlig Indledning til de geographiske Studier hos Araberne, „Géographie d'Aboulféda" T. I og første Afdeling af T. II; desuden skyldes ham vigtige Afhandlinger, henhørende til Indiens Geographie: „Fragments Ar. et Pers. relatifs à l'Inde antérieurement au XIme siècle (45), Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine" (1845); „Mémoire géogr., hist. sur l'Inde" (1849 i Ov.). For Krigskunsten er den lille Afhandling: „Du feu Grégeois, du feu de guerre et des origines de la poudre à canon" (1844) af Interesse; desuden udgav han paany med Derenbourg „Les séances de Hariri" (2 Bd., 1853).

Reinbeck er et Amt i det sydlige Holsteen, der har Amtmand fællebs med Tremsbüttel og Trittau Amter. Det er 2¼ □ M. stort, og havde 1860: 7,189 Indb. Amtet har sin Oprindelse fra et gammelt Nonnekloster af Cistercienserordenen af samme Navn, der allerede existerede 1229; Klosterbygningen bruges nu som Amtshuus.

Reindel (Albert), Tegner og Kobberstikker, født i Nürnberg 1784, død d. 23de Febr. 1853 som Directeur for Tegneskolen sammesteds, har især stukket efter Værker fra Middelalderen, og virkede ligeledes som Architekt.

Reine Claude (fr.) kaldes en Afdeling af Blommer, som have en rund eller rundagtig Form, en grøn eller gnulgrøn Farve og høre til de meest velsmagende Sorter. De ere opkaldte efter den franske Konge Frants I's Dronning, Claudia, og stamme fra Chartreux i Frankrig.

Reineke Fos (Fuchs) hedder en gammeltydsk poetisk Fabelroman, det sidste selvstændige i nedertydsk (plattydsk) Sprog henimod Enden af det 15de Aarh. forfattede episke Digt af Dyresagnets Kreds. Fortællingerne om Dyrene, som i Aarhundreder havde levet kun i Folkets Munde, og hvis Hovedpersoner vare Ræven (Reinhart, Reineke, le Renard), Ulven (Isegrim), Løven (Nobel), Bjørnen (Bruno), Haren (Lampe) o. fl., bleve nu optegnede først i Flandern, derefter i Frankrig (sign. A. Rothe „Les romans du Renard"), og kom derfra i Midten af det 12te Aarh. tilbage til Tydskland, hvor de bleve bearbeidede af Heinrich der Glichesäre, som skrev paa Høitydsk et Digt om Ulven og Ræven, af hvilket kun et Brudstykke er tilbage. Saadant som Digtet R. F. nu foreligger os, grunder det sig nærmest paa en nederlandsk prosaisk Fortælling, rimeligviis den af Willem de Matoc (Reinaert de vos, 1250), som blev oversat i plattydske Vers af Hermann Barkhusen, Byskriver og Bogtrykker i Rostock. R. F. blev først trykt i Lübeck (1498), derpaa fra 1517 flere Gange i Rostock. Blandt de mange nyere Udgaver nævne vi dem af J. Grimm og H. von Fallersleben (1852). Digtet er blevet oversat paa Høitydsk bl. A. af Goethe, Soltau (1803) og Simrock (1852), desuden paa de fleste europæiske Sprog. Det indeholder Fortællinger om Rævens List og Bedragerier, ved hvilke den stedse kommer heldig fra sine slette Streger; det indeholder den bedrøvelige Lære, at Snedighed stedse seirer over Sandhed og Ret.

Reinetter udgjøre den 4de Klasse af Æbler i det dielske System og deles i 4 Underafdelinger efter Farven og Modningstiden. De stamme fra Holland eller Frankrig; nogle af dem høre til de fineste Taffelfrugter, og alle Sorterne ere frugtbare.

Reinfeld er et Amt i det østlige Holsteen, der har Amtmand fællebs med Traventhal og Rethwisch Amter. Det er 2⅜ □ M. stort, og havde 1860: 8,488 Indb., hvoraf 972 i Flekken R. Amtet har sin Oprindelse fra et gammelt Cistercienserkloster af samme Navn.

Reinhardt (Johann Christian), tydsk Landskabsmaler og Raderer, født 1761 i Nærheden af Hof, uddannede sig under Oeser i Leipzig, gik derfra til Dresden og 1789 til Rom, hvor han forblev til sin Død d. 8de Juni 1847. Han lagde an paa en riig poetisk Composition i sine Landskaber, uden dog at komme bort fra Kunstens egentlige Grundvold, et alvorligt Studium af Naturen; han har ogsaa raderet med meget Talent en Række Blade, meest med Prospecter fra Italien, der deels udkom i Nürnberg 1799, deels senere fra Stuttgart og andre Steder. Antallet af hans Blade angives til 173.

Reinhardt (Johannes Christoffer Hagemann), Etatsraad, Professor i Zoologien ved Kjøbenhavns Universitet, født 1776 i Rendalen i Norge, hvor hans Fader var Præst, blev Student 1798 og studerede 1801—6 i Freiberg, Göttingen og Paris; fra 1806 var R. ansat ved det kongelige naturhistoriske Museum i Kjøbenhavn, ved og for hvilket han virkede til sin Dødsdag, og ved hvilket han fra 1809 holdt Forelæsninger over Zoologien; 1813 blev R. Lector ved Universitetet, 1814 Professor, 1829 Bestyrer af ovennævnte Museum; han døde 1845. R.'s litteraire Virksomhed var ikke ubetydelig; den bestaaer fornemmelig i Bidrag til og Undersøgelser over Danmarks og de danske Bilandes Fauna (i „Tidsskrift for Naturvidenskaberne", 1822—28, hvoraf han var Medudgiver, i Krøyers „Naturhistorisk Tidsskrift", i Videnskabernes Selskabs Skrifter) samt i Recensioner og Kritiker af lignende Arbeider af Andre (i „Maanedsskrift for Litteratur", hvoraf R. var Medudgiver). Ikke mindre betydende var hans Virksomhed som Docent og Museumsbestyrer. — Hans Søn, **Johannes Theodor R.**, Professor og Inspecteur ved det kongl. naturhistoriske Museum, samt Docent i Zoologien ved polytechnisk Læreanstalt og Universitetet (her specielt i de høiere Dyrs), født 1816, deeltog i Corvetten „Galatheas" Jordomseiling 1845—47, men forlod Expeditionen paa dens Tilbagereise i Rio, for at aflægge et Besøg i det Indre af Brasilien, hvorhen han igjen senere 2 Gange (1850—52 og 1854—56) har reist, og hvorfra han har hjembragt betydelige Samlinger. Blandt

Digitized by Google

hans Skrifter maae nævnes: „Beskrivelse af flere nye Slangearter“ (Vidensk. Selsk. Skr., X Bd.), „Undersøgelse af Sciadephorus Mülleri“ (i Forening med V. Prosch, sammesteds XII Bd.) og flere andre Afhandlinger i Videnskabernes Selskabs Oversigter og Skrifter, i „Videnskabelige Meddelelser fra den naturhistoriske Forening i Kjøbenhavn“ og i „Dansk Maanedsskrift“.

Reinhold (Carl Leonhard), tydsk Philosoph, født d. 26de Octbr. 1758 i Wien af katholske Forældre, gik siden over til den protestantiske Kirke, og døde som Professor i Philosophie i Kiel d. 10de April 1823. R. stræbte først at opstille Grundvolden for den menneskelige Erkjendelse i Kants Aand, søgte siden at forene Fichte's Videnskabslære med Jacobi's Troeslære og kom endelig ved Bardili's „Logik“ (1800) til den Anskuelse, at det uforanderlige Reale eller den sande Værens evige Orden fuldkommen maa svare til det Ideale eller det, der i vor Tænkning giver sig tilkjende som det Ubetingede, Nødvendige og Almindelige. R.'s Hovedværker ere: „Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens“ (1789); „Ueber das Fundament des philosophischen Wissens“ (1791); „Ueber die Paradoxien der neuesten Philosophie“ (1799); „Kritik der Logik aus dem Gesichtspunkte der Sprache“ (1806) og „Grundlegung einer Synonymik für den allg. Sprachgebrauch in den philos. Wissenschaften“ (1812); „Die alte Frage, Was ist die Warheit?“ (1820). — **Christian Ernst Gottlieb Jens R.**, Søn af den Foregaaende, født d. 18de Octbr. 1793, død d. 17de Septbr. 1855 som Professor i Jena, skrev bl. A.: „Logik“ (1827); „Geschichte der Philosophie“ (3die Opl. 1845); „Lehrbuch der Gesch. der Philos.“ (3die Opl. 1849); „System der Metaphysik“ (3die Opl. 1854).

Reis, i Enkelttal Real, s. d. A.

Reisebeskrivelser, s. Geographie (III, S. 296 ff.).

Reis Effendi eller Reis-ul-Kuttâb er den tyrkiske Titel for Chefen for det diplomatiske Bureau, der udfører en Udenrigsministers Forretninger. — **Reis-el-Ulema** er den øverste blandt Ulemaerne ɔ: Theologerne, og har Rang efter Muftien.

Reisig (Carl Christian), Philolog og Kritiker, født d. 17de Novbr. 1792 i Weißensee i Thüringen, Professor i Halle, døde d. 17de Jan. 1829 i Venedig paa en Reise i Italien. Af hans kritiske Arbeider ere Udgaverne af Aristophanes's „Skyer“ og Sophokles's „Oedipos i Kolonos“ de vigtigste.

Reiske (Johan Jakob), Philolog og Orientalist, født d. 25de Decbr. 1716 i Zörbig, blev 1748 Professor i det arabiske Sprog og 1758 Rector for Nikolayskolen i Leipzig, hvor han døde d. 14de Aug. 1774. Af hans mangfoldige Arbeider ere de betydeligste: Udgaver af Konstantinus Porphyrogennetas „De ceremoniis“ (2 Bd., 1751—54), af „Oratores Attici“ (12 Bd., 1770—75), af Plutarch (12 Bd., 1774—82), af Dio Chrysostomus (2 Bd., 1798) og af Libanius (4 Bd., 1791—94). Af den arabiske Litteratur har R. gjort sig fortjent ved sin Bearbeidelse af Abulfeda's „Annales“ (5 Bd., 1789—94). Hans Selvbiographie er udgivet af hans lærde Ægtefælle **Ernestine Christine R.**, der ogsaa fuldendte og udgav flere af R.'s Værker.

Reissiger (Carl Gottlieb), bekjendt Componist, født d. 31te Januar 1798 i Belzig ved Wittenberg, uddannede sig først i Musiken under Schicht i Leipzig, og studerede fra 1821 i Wien og München. 1826 blev han ansat som Lærer ved den kongelige Musikskole i Berlin, hvorfra han samme Aar kom til Dresden, først som Musikdirecteur og siden som Capelmester. 1851 blev han kongl. sachsisk Hofcapelmester og døde d. 7de Novbr. 1859 i Dresden. Foruden flere Operaer (hvoraf „Møllen i Bjergkløften“ er den bekjendteste) har han componeret en stor Mængde større og mindre Vocal- og Instrumentalværker, navnlig talrige Sange, samt Trioer, Qvartetter og andre Værker for Kammermusik, desuden flere Kirkecompositioner.

Rejole, reole, rigolere, kulegrave, kaldes i Gartneriet at grave Jorden saaledes, at Overfladen vendes med Spade i en Dybde af 2—4 Fod, hvorved altsaa de Dele af den, som tidligere laae øverst, komme ned, og omvendt. Hensigten dermed er at gjøre Jorden let og gjennemtrængelig for Planterødderne i tilstrækkelig Dybde, bevirke en Blanding af dens forskjellige Dele og benytte Undergrunden, hvis denne er god, til en Forbedring af den. — R. er for Markarbeidet, hvad Kulegravning er for Havejorden, kun at man ved Reoling trænger ned i en ringere Dybde for at bringe Undergrunden op til Overfladen. Dette skeer enten ved Hjelp af en særlig dertil indrettet Plov (Reolplov) eller ved at lade en sædvanlig Plov følge efter en anden i samme Fure.

Rekrut kaldes en Mand af det til Militærtjeneste indkaldte eller hvervede Mandskab, der endnu er under Uddannelse.

Reland (Hadrianus), berømt hollandsk Lærd, født 1676, fra 1709 Professor ved Universitetet i Utrecht i de orientalske Sprog, døde 1718. Iblandt hans bekjendteste Værker, der endnu benyttes, ere: „Palæstina ex monum. veteribus illustrata“ (1714); „Antiquitates sacræ veterum Hebr.“ (1708); „De religione Muhammedica“ (1717), oversat paa Fransk ved D. Durand; „Analecta Rabbinica“ (1702 og 22).

Relaxere (lat.) betyder at slappe, løsne. **Relaxerende Lægemidler** ere saadanne, som virke blødgjørende og slappende paa Delene. **Relaxation**, den Handling at relaxere, bruges i Retssproget navnlig om Ophævelsen af en iværksat Arrest.

Relegere (lat.), forvise; **Relegation**, Forviisning. Hos Romerne brugtes dette Udtryk specielt om en særegen Art Forviisning (navnlig til et vist Sted), der var en ringere Straf end den egentlige Landsforviisning. Nu bruges dette Udtryk navnlig om Bortviisning af Studenter fra Universitetet.

Relief kalder man i Sculpturen alt Arbeide, der springer frem fra en Flade, navnlig bruges Udtrykkene Bas-R. og Haut-R. til at betegne kunstneriske Fremstillinger med en Flade til Baggrund. Medens Haut-R. kan hæve sig saa meget frem, at Figurerne blive næsten fuldstændig runde og kun med enkelte Puncter paa den indre Side klæbe til Grunden, er det Bas-R.s Opgave, uden at krænke det plastiske Princip, i en mere eller mindre flad, mod Grunden presset Figur, at frembringe Illusionen af det

Digitized by Google

fuldstændige Legeme. Efterat Bas-R. gjennem hele Middelalderen indtil den nyeste Tid var bleven udført efter altfor maleriske Principer, lykkedes det; efterat flere Skridt henimod det Rette vare gjorte, især Thorvaldsen at hæve denne Kunstart til dens fulde Betydning, idet han med klar Anskuelse af Sagen vendte tilbage til den antike Opfattelse af Bas-R. Særegne Grene danne Medailleurkunsten, udskaarne Conchylier (Cameer) og de saakaldte skaarne Stene med ophøiet Arbeide. — R. betegner i Fortificationen Fæstningsværkers Høide over det Terrain, hvorpaa de ere anlagte, og navnlig Ildliniens Høide over Gravbunden.

Reliefdreining, ogsaa i mange Tilfælde kaldet Medailledreining, gaaer kun ud paa at frembringe ved Dreining en Copie af et Basrelief, i Reglen af ringe Omfang og forholdsviis ikke for stor Dybde i Reliefet. Det gaaer ikke godt, uden naar Copien enten er kjendelig mindre eller af meget blødere Materiale end Originalen; men man kan senere benytte en Copie af Gibs, Talgsæbe o. fl. som Støbemodel og saaledes paa anden Haand skaffe sig en haard Copie. Originalen og Copien befæstes paa to parallele Dreiebænkspindler, der begge dreie sig lige hurtig men overmaade langsomt. Et bevægeligt Stykke indeholder et spidst Anlæg for Originalen og et spidst Dreiestaal for Copien, og idet Anlæget, der stadig trykkes ind imod Originalen, maa vige tilbage for dennes Ophøininger, faaer Staalet en aldeles lignende Bevægelse, medens de begge under Dreiningen flyttes langsomt fra Peripherien til Centrum, som de naae samtidig, eller omvendt. Sidde Anlæg og Staal paa et Stykke, der i sin Bevægelse stadig holder sig parallelt med sig selv, saa faaer man Copien ligesaa stor som Originalen; sidde de paa en Stang, der dreier sig om sin ene Ende, og Anlæget sidder yderst, Staalet inderst paa den, saa fauer man en formindsket Copie i Forhold til begges Afstand fra den inderste Ende.

Reliefmaskine kalder man en af Collas i Paris opfunden Kobberstikkemaskine, der giver en skatteret Tegning af et Relief paa en med Ætsegrund bedækket Plade, der siden kan ætses og bruges til Aftrykning. Reliefet og Pladen lægges jevnsides; et Hylster, der langsomt bevæges paatvers over dem paa en Rigel, sender een Green over Reliefet, en anden over Pladen. Paa den første Green sidder et Anlæg, der beskriver den Linie, som fremkommer ved et skjærende Plan tversover Reliefet; denne Linie tegnes med en Diamantstiis devellopperet paa Pladen, idet Anlæget og Diamanten ere satte i en tilsvarende Forbindelse med hinanden. Naar nu efterhaanden saavel Reliefet som Pladen rykkes lidt sammen ved en fiin Skrue, vil man paa Pladen faae en Række Gjennemsnitslinier af Reliefet, og disse give den forlangte skatterede Tegning.

Religion (af det lat. religio) er en levende Bevidsthed om Guds Tilværelse og Virksomhed og Indbegrebet af alt det, som er Menneskets helligt og tillige gjør det helligt. R. giver sig Udtryk i Gudhengivenhed, Samvittighedsfuldhed, Menneskekjærlighed, Oprigtighed og Troskab. Det levende religiøse Sindelag kaldes Religiøsitet eller Fromhed, ogsaa praktisk R. i Modsætning til den blot theoretiske R., en Viden, der er uden Indflydelse paa Livet. Den Gudserkjendelse, der udvikler sig af Betragtning af Verden og Menneskenaturen, kaldes Fornufts-R. eller naturlig R. i Modsætning til den aabenbarede, overnaturlige eller positive R., som er meddeelt Menneskene paa overnaturlig Maade og derpaa har uddannet sig i faststaaende Læresætninger (Dogmer). Religionshistorien udgjør en Hovedbeel af Menneskehedens Dannelseshistorie. — Slgn. Meiners: „Allgemeine kritische Geschichte der Religionen“ (2 Bd., 1806—7); Creuzer: „Symbolik und Mythologie der alten Völker“ (3 Bd., 1837—43); Eckermann: „Lehrbuch der Religionsgeschichte und Mythologie der verschiedenen Völker des Alterthums“ (4 Bd., 1845—48).

Religionsedict kaldes en af den verdslige Regjering udstedt Forordning om, hvorvidt en Religionsbekjendelse skal nyde Tolerance eller ikke.

Religionseed kalder man den Eed, som Staten affordrer især deles hed de Geistlige, i hvilken det bevidnes, at man deler den kirkelige Troesbekjendelse, under hvilken man lever og erholder Ansættelse, og at man i sin Forkyndelse vil holde sig i Overeensstemmelse med denne.

Religionsfred kaldes forskjellige Fredstractater især i Frankrigs (s. Huguenotter) og Tydsklands Historie. Nürnberger-R. af 1532 indeholdt blot en midlertidig Sikkring af den factiske Besiddelsestilstand og blev fornyet 6 Gange i Aarene 1534—45. Passauer-Forliget af 31te Juli 1552 bestemte, at der skulde være Fred imellem den augsburgske Confessions Bekjendere og de katholske Stænder, at Religionssagen skulde forhandles paa en Rigsdag inden 6 Maaneder, og at Freden skulde vedvare, dersom der paa denne ikke blev bragt nogen nærmere Forstaaelse tilveie. Først paa Rigsdagen i Augsburg kom Augsburger-R. istand d. 26de Septbr. 1555. Efter denne turde ingen evangelisk Rigsstand anfegtes paa Grund af den augsburgske Confession eller dennes Lære, ingen katholsk Rigsstand anfegtes paa Grund af den gamle Religion og dens Kirkeskikke; Religionsstridigheder skulde udjevnes ad fredelig Vei; den katholske geistlige Jurisdiction maatte ikke udstrækkes til den augsburgske Confessions Bekjendere; for Religionens Skyld skulde Intet være til Hinder for at flytte fra det ene Land til det andet. Derimod forbeholdt Katholikerne sig, at enhver Geistlig, der gik over til den protestantiske Lære, derved havde sit Embede og sin Stand forbrudt (Reservatum ecclesiasticum). De Undersaatter i de geistlige Rigsstænder, som allerede bekjendte sig til den augsburgske Confession, skulde lades i Ro og turde ikke af den Grund undertrykkes. De af Protestanterne inddragne Kirkegodser, som ikke tilhørte umiddelbare Rigsstænder, og af hvilke de Geistlige ikke havde været i Besiddelse paa Passauer-Forligets Tid eller senere, skulde være medindbefattede i Freden. Almindelig Religionsfrihed blev ikke tilstedet; thi denne R. havde kun Hensyn til Lutheranerne og Rigsstænderne selv, men ikke til deres Undersaatter eller de Reformeerte, og den tjente til Grundlag for Ideen om herskende Landskirker, af hvilke der

Digitized by Google

antoges tvende om hvis Gyldighed og Tro Regjeringen havde den afgjørende Stemme.

Religionsfrihed i videre Forstand kaldes den fuldstændige borgerlige Ligeberettigelse for de forskjelligste Religionspartier og Religionsbekjendelser og deres Tilhængere. R. er underkastet nødvendige Indskrænkninger og har intetsteds bestaaet i sit fulde Omfang. Med R. ere følgende Rettigheder forbundne: 1) Jus confessionis, Ret til at opstille en egen Troesbekjendelse. Det er en Selvfølge, at Religionssamfundets Tro ikke tør indeholde Grundsætninger, der krænke Ærefrygten for Gud, Lydigheden mod Lovene, Troskaben mod Staten og Freden med Medborgerne, ikke tør indeholde Noget, der strider imod den borgerlige Orden og gode Sæder. Nu har den Anskuelse gjort sig gjeldende, at der i de Lande, hvor R. finder Sted, ikke tilkommer Staten forebyggende Forholdsregler overfor Dannelsen af Religionssamfund, og at den kun kan indskride med repressive Foranstaltninger. 2) Jus sacrorum, Indretning af Gudstjenesten. 3) Jus sacerdotii, Ret til at prøve, ordinere og ansætte de Geistlige. 4) Jus regiminis, Ret til at organisere Samfundsforfatningen og styre Samfundet i Overeensstemmelse hermed. 5) Jus instructionis religiosæ, Ret til at meddele religiøs Underviisning. 6) Jus disciplinæ, Ret til at haandhæve den religiøse Tugt. 7) Jus jurisdictionis religiosæ, Jurisdiction paa det religiøse Gebeet. 8) Jus patrimonii, Ret til at erhverve Eiendom. — I snevrere Forstand betegner R. den saakaldte Confessionsfrihed i den christelige Stat eller borgerlig Ligeberettigelse mellem Tilhængerne af de forskjellige christelige Confessioner, navnlig mellem Katholiker og Protestanter. I Modsætning hertil staaer den herskende Kirke eller Statskirken, som kun anerkjender et kirkeligt Parti og enten aldeles udelukker alle andre eller kun tilsteder dem under visse Indskrænkninger (Tolerance).

Religionssamtaler kalder man de navnlig siden det 15de Aarh. foranstaltede Forhandlinger mellem Theologerne af forskjellige Partier, ved hvilke man (sædvanlig forgjeves) stræbte efter at tilveiebringe en Udjevning eller idetmindste en fredelig Bestaaen af de confessionelle Forskjelligheder ved Siden af hinanden.

Reling kaldes Skibets Sider ovenover øverste Dæk. **Relingsankere** ere de Ankere, der ligge paa R., naar de ei bruges.

Reliqvier (lat., ogsaa reliqua) kaldtes hos de Gamle Levningerne af en Død, og ikke hele Legemet, men kun enkelte Dele af dette. I samme Betydning og med samme Indskrænkning gik det latinske Udtryk over i det christelige Latin og i de nyere Sprog, dog fortrinsviis med Hensyn til Ligene af de Personer, der betragtedes som Hellige. Gregor den Store skjelner saaledes udtrykkelig imellem Martyrernes Legemer og deres R. og udbrede sig over, at Martyrerne udførte de største Undere der, hvor den ringeste Deel af dem, nemlig deres R., befandt sig. Fra det 4de Aarh. udstrakte man Udtrykket ogsaa til Martyrernes Klæder og de Redskaber, hvormed de vare blevne martrede; i denne Betydning anvendtes Ordet først af Gregor af Nazianz. Man gik derefter videre og henregnede overhovedet alle Ting, som den afdøde Helgen havde helliget ved hyppig Berørelse, Stav o. s. v., blandt hans R. Efter Ambrosius's Tid udstrakte man Begrebet ogsaa til Christi Kors, hvortil snart sluttede sig de øvrige Marterredskaber, fremdeles hans Kjortel, Krybbe o. s. v. Dog pleie Katholikerne særdeles at udmærke Christi R. og ved R. kun at forstaae Levningerne af Helgener.

Rellstab (Ludvig), tydsk Romanforfatter og Theaterdigter, født d. 13de April 1799 i Berlin, var først Musiker, derpaa Artillerieofficeer og levede fra 1821 som Litteratus i Dresden, Heidelberg og Bonn, tilsidst i Berlin, hvor han redigerede „Vossische Zeitung". Hans satiriske Skrift „Henriette, die schöne Sangerinn" (1827) skaffede ham flere Maaneders Fængsel i Spandau, og hans fortsatte Polemik imod Spontini paadrog ham mange Fortrædeligheder. Heri, som musikalsk og theatralsk Kritiker, havde dog R. netop Fortjeneste, idet han kjæmpede for den klassiske Retning i Musiken imod den Jagen efter Effect, som tog Overhaand i Berlin; han skrev ogsaa endeel Tragoedier og Skuespil. Blandt hans mange Fortællinger gjorde den historiske Roman „1812" meest Lykke. R. døde d. 28de Novbr. 1860.

Rem. R. finde udstrakt Anvendelse til Seletøi o. m. Særlig Omtale fortjener deres Anvendelse til at forplante en roterende Bevægelse i Maskiner. Dertil benyttes især R. af Kohuders Ryg, samlede ved Nitning, Syening, Liming o. m. Ligeledes bruges R. af Gutta Percha, af Seildugs Væv, helst med indvævede Jerntraade, ja endog samlede ved Nitning o. m. af Jerntraads Touge (s. **Reebslagning**). — **Remskiver**, paa hvilke de udstrammede Remme uden Ende løbe, kunne være af stærkt Træ eller af Jern; de bør ikke være for smaa eller løbe for langsomt, og de faae gjerne en hvælvet Overflade, forbi de da bedre holde paa Remmen. Træskiver bør helst samles saaledes, at de overalt vise Endetræ udad, deels for at de ikke skulle blive urunde ved Indtørring, deels fordi Endetræ giver den største Friction. — **Remforplantelse** er ikke saa paalidelig som Tandhjulsforplantelse, da Remmene gjerne glide noget paa Skiverne, men den bruges mellem Axler i en ikke ringe Afstand fra hinanden; den giver en rolig Bevægelse, en let Udløsning, naar der sættes en fast og en løs Skive ved Siden af hinanden paa Axlen, og er i mange Tilfælde billigere i Anskaffelse. Den egner sig ikke til Forplantelse af store Kræfter, fordi den vilde fordre et altfor stort Tryk paa Tapperne og en altfor stor Stramning af Remmen.

Rembert, Nordens Erkebiskop, stammede sandsynligviis fra Flandern, hvor Ansgar under et Ophold i Klostret Turholt lagde Mærke til ham, fik ham bestemt til den geistlige Stand og sat i Klosterskolen. Senere fulgte han Ansgar paa dennes apostoliske Reiser i Danmark og Sverrig og blev benyttet af ham til forskjellige Gesandtskaber. Omtrent 860 samlede R. den første christne Menighed i Ribe, hvor der dengang blev bygget en Kirke. 865 blev han Ansgarius's Efterfølger som Nordens Erkebiskop, hvilket Embede han beklædte indtil sin Død 888. R. foretog forskjellige Visitatsreiser

Digitized by Google

til Jylland, styrkede de Christne i Troen, løskjøbte Fangerne og udmærkede sig i hele sin Vandel ved christelig Godgjørenhed og inderlig Gudhengivenhed. Hans Navn blev indskrevet paa Helgenlisten, maaskee allerede af hans Efterfølger Adelgar, og hans Festdag blev ansat til d. 4de Febr., Dagen efter Ansgarius's Mindedag. Den af R. forfattede Levnetsbeskrivelse af Ansgar indtager en høi Plads ved Siden af det Bedste af denne Art, som den christelige Oldtid har efterladt os.

Remblai kaldes ved Jordarbeider den Jordmasse, man maa paafylde for at naae op til en vis, forud bestemt Jordoverflade (s. Deblai).

Rembrandt van Ryn, egentlig R. Hermanszoon, hollandsk Maler og Raderer, efter de paalideligste Undersøgelser født om Sommeren 1608, var Søn af en Møller i Leyden og først bestemt for Studeringerne, men foretrak Malerkunsten og var som Elev hos flere Kunstnere, f. Ex. Swanenburgh, Schooten, og især Pieter Lastman i Amsterdam, der har størst Betydning af disse, men hos hvem han neppe opholdt sig mere end et Aar. Han vendte derpaa tilbage til Leyden, hvor han i Stilhed uddannede sig til den store Mester, han siden blev, men var dog allerede berømt nok til at have Værksted og Lærlinger, hvoriblandt Gerhard Dow, som kom til ham 1628. To Aar efter, 1630, gik R. til Amsterdam, hvorhen hans Rygte var ilet forud, og forblev her til sin Død. Den Bestræbelse efter en sandere malerisk Virkning, der havde begyndt at yttre sig i den hollandske Malerskole, fandt sit fuldendteste Udtryk i R.'s Malerier, idet han allerede i sine første Billeder fra Amsterdam med stor Sikkerhed og Fiinhed greb den hele Scala i Belysningen. Et Hovedbillede fra denne Periode, hvori Coloriten er kraftig og simpel, uden Anvendelse af det store, fiint nuancerede Skyggeparti med sit enkelte lille skarpe Lys, hvormed han gjør saa megen Virkning i andre Billeder, er Anatomen Talp, med flere andre Læger forsamlede om et Cadaver; ligeledes et Billede i England, forestillende en Skibsbygmester og hans Kone. Begge disse Malerier ere med legemsstore Figurer og udmærke sig ved en omhyggelig Udførelse, mindre Stykker fra samme Tid endog ved en overordentlig delicat og nydelig Pensel. Et andet Hovedbillede af R. er den saakaldte Nattevagt i Museet i Amsterdam, et meget stort Billede med legemsstore Figurer i en Fakkelbelysning af særdeles smuk og slaaende Virkning; dette Maleri er fra 1642. To Billeder af en overordentlig Kraft i Tanke og Udførelse ere „Adolf af Geldern ved Faderens Fængsel" (1637) og „Moses som sønderslaaer Lovens Tavler" (1659), begge i Museet i Berlin. Indskrænkede R. sig end i Begyndelsen især til Portraiter, hvoraf han har malet en uhyre Mængde, der i levende Opfatning og Charakteristik, mangen Gang aldeles fuldendt Udførelse, søge deres Lige, omfattede imidlertid snart hans rige Genius alle Kunstens Arter, og tilfredsstiller han end ikke ved Valget af akademisk Formskjønhed, opvækker han desto mere Beundring ved aldrig at kaste Blikket paa et Emne, uden at gribe det i hele dets aandelige Dybde og fremstille det i største Simpelhed, mangen Gang trodsende al Costumrigtighed, men med en saadan Inderlighed og Kraft i Udtrykket, at ikke mindste Træk af Kunstnerens Tanke gaaer tabt. Næsten ligesaa berømt er R. som Raderer, idet han allerede fra 1633—34 begyndte at stikke i Kobber; og disse første Blade udmærke sig ved en Correcthed og Omhyggelighed i Udførelsen, som om Kunstneren skulde have villet bytte Gravstikken med Penselen. Han blev imidlertid ikke staaende herved, men gav denne Kunst en ganske eiendommelig Retning ved en Række Raderinger, hvori han med spillende Lethed fører Naalen i alle mulige Retninger, og frembringer et Stik, som i Tonernes Fiinhed og malerisk Virkning kappes med hans egne Malerier. Allerede 1655—56 tabe de imidlertid noget af deres Klarhed og Skjønhed, og 1661 maatte han lægge Naalen hen, skjøndt han i Maleriet endnu, f. Ex. i Billedet til Stempelhuset (1661), forestillende de 5 Directeurer i Legemsstørrelse, bevarede sin fyldige Afrunding og mægtige Lysvirkning. Efter at være reduceret næsten til Fattigdom ved en Fallit 1656, henlevede han sine sidste Aar i mere Stilhed, men nedtrykt og bekymret, indtil han døde 1669. Beskyldningen for Gjerrighed, saavelsom for et raat og plumpt Væsen, er vistnok ikke mere sand end Beretningen om, at hans Kone var en Bondepige, thi det er oplyst, at det var en adelig Dame, som han ægtede 1634. Den kongelige Malerisamling i Kjøbenhavn eier i „Christus i Emaus" og to Portraiter, Moltkes Gallerie i Billedet af en gammel Kone, høist værdifulde Arbeider af denne betydelige Mester, hvis Raderinger (henimod 400 Blade) ligeledes i temmelig Fuldstændighed findes i den kongelige Kobberstiksamling. Den 27de Mai 1852 opstilledes en Statue af Jern af R., udført efter Royers Model paa et af Torvene i Amsterdam (Jvfr. Scheltema om R., Amst. 1853 og N. Høyen i „Fædrelandet" 1854).

Remigius, Erkebiskop af Rheims, senere kanoniseret, døbte 496 Frankerkongen Chlodvig. Efter Sagnet bragte en hvid Due fra Himlen ved denne Leilighed Olieflasken, da Kirkebetjenten paa Grund af Trængselen ikke kunde komme frem med Olien til Salvelsen. Af denne hellige Ampulla bleve senere alle franske Konger salvede. — **R.**, død 875 som Erkebiskop i Lyon, forskaffede Læren om den dobbelte Prædestination Anerkjendelse paa Synoden i Valence 855.

Reminiscere (lat. d. e. kom ihu) er den gammelkirkelige Benævnelse paa den 2den Søndag i Fasten, saaledes kaldt efter Begyndelsesordet i den latinske Messe paa denne Dag (Psalme 25, 6).

Remisse eller Rimesse kaldes i Handelssproget enhver Sendelse af Penge eller Vexler, men navnlig forstaaes derved en Sendelse af een eller flere Vexler. At remittere er at oversende saadanne Værdier.

Remittent kaldes i Vexelretten den, til hvem Trassenten (Udstederen) af Vexlen først overdrager denne. Navnet er formodentlig valgt, forbi det er Remittenten, der først vil have at remittere (oversende) Vexlen til tredie Mand.

Remittere (lat.), give efter, betyder om en Sygdom at aftage i Heftighed (modsat Exacer=

Digitized by Google

bation, Forværrelse). De remitterende Sygdomme ere saadanne, som regelmæssig vise en saadan Formildelse i Symptomerne for senere igjen at exacerberes.

Remmesælen (Phoca barbata) kaldes den største og for Grønlænderne vigtigste af de nordiske Sæler, 9—10 Fod lang, hvis tykke Hud afgiver fortrinlige Remme til Kastespyd og Fiskesnører. Dens Hjem er det nordlige Polarhav, især Drivisen i den aabne Sø; da den er nysgjerrig og en mindre god Svømmer, er dens vigtige Fangst ikke forbunden med store Vanskeligheder.

Remonstranter, s. Arminianer.

Remontere, at forsyne paany, bruges navnlig om den stadige Forsyning med Heste til Cavaleriet og Artilleriet som Erstatning for de Heste, der paa Grund af Alder, Sygdom eller anden tilfældig Aarsag maae casseres som ubrugbare.

Remorm (Ligula) er en baandbannet Indvoldsormeform, der ligner Bændelormene og i Systemet sættes i Nærheden af disse, men ikke er tydelig afdeelt i Led. Den lever i Tarmkanalen hos forskjellige Ferskvandsfiske, hvorfra den, naar disse sluges og fordøies af Vandfuglene, gaaer over i disses Fordøielseskanal; først paa dette Sted opnaaer den sin fulde Udvikling og Kjønsmodenhed.

Remo, San, Stad i Italien ved Genua-Bugten, har en befæstet Havn og Fiskeri. 10,000 Indb.

Remscheid, Stad i den preussiske Rhinprovinds, har betydelige Jern- og Staalfabriker. 15,000 Indb.

Rémusat (François Marie Charles de), fransk Publicist og Statsmand, født 1797 i Paris, Dattersøn af Lafayette, var Advocat og blev efter Julirevolutionen Deputeret, under Thiers 1840 Indenrigsminister. Som Medlem af Nationalforsamlingen 1848 hørte han til Foreningen i Rue de Poitiers og blev efter Statscoupet d. 2den Decbr. 1851 forviist, men fik snart Tilladelse til at komme tilbage. R.'s Hovedværker ere: „Essais de philosophie" (1834); „Abélard" (1845); „Saint-Anselme de Canterbury" (1853).

Rémusat (Jean Pierre Abel), fransk Orientalist, født d. 5te Septbr. 1788 i Paris, blev 1814 Professor i Chinesisk ved Collège de France, siden Custos over de østerlandske Haandskrifter ved det kongelige Bibliothek, og døde d. 3die Juni 1832. Han har bl. A. skrevet: „Recherches sur les langues tartares" (1820); „Éléments de la langue chinoise" (1822).

Renaissance (fr.), Gjenoplivelse, kaldes flere Perioder i Kunsthistorien, f. Ex. den nyere Kunsts første Gjenopvaagnen i Italien i det 13de Aarh., men bruges især om den Stiil i Architekturen, som i det 15de og 16de Aarh., begyndende fra Frankrig, efterhaanden afløste den gothiske Stiil. Idet denne Stiil paa en ny og fiin Maade optog og bearbeidede antike Elementer, ventede man sig en Gjenfødelse af Oldtidens Kunst, og gav den derfor Navn af R.; men det Hang til Overlæsselse i Udsmykningen, som Tidens Smag førte med, gjorde snart efter et nyt Angreb i den gode Smags Navn, med Oldtidens Kunst igjen til Stikord, nødvendigt og af gode Følger. R. har imidlertid, trods alle sine Udskeielser, mangen Gang en Friskhed og Livlighed i Behandlingen, der gjør den senere strenge Stiil til Skamme, naar Kjedelighed undertiden sandt Indpas under Simpelhedens Navn. Til de skjønneste Frembringelser i R. turde enkelte Partier af Louvre og Slottet i Heidelberg høre. — R. bruges ogsaa om Videnskabernes og Culturens Gjenfødelse i det 15de og 16de Aarh. gjennem den opvaagnede Interesse for Studiet af den klassiske Oldtidslitteratur; s. f. Ex. Fransk Litteratur III, S. 155, 2den Sp.

Renaix, Stad i den belgiske Provinds Østflandern, har Bomulds-, Uld- og Linnedmanufacturer. 12,000 Indb.

Rendez-vous (fr.), Stevnemøde, Sammenkomst, betyder i Militærsproget Samlingsplads navnlig for Tropper.

Rending eller Kjede (s. d. A.) kaldes i alle Slags Tøier det Traadsystem, der løber paalangs. R. afmaales gjerne i Rendemøllen, en Haspe paa omtrent 3 Alens Længde, der er saaledes stillet, at den kan dreie sig om en vertical Axel. Er R. f. Ex. 6 Alen i Omkreds, og man løber straat nedad den i 10 Omgange, saa afmaaler man en Kjede paa 60 Alen. Dette skeer gjerne med 40 Traade ad Gangen; men man løber saa ofte op og ned, at man faaer det hele Antal Kjedetraade afmaalte, og disse blive derefter bommede op paa Kjedebommen. Undertiden afmaales Kjeden paa en opstaaende lang Ramme med udstaaende Stokke langs ned ad de to lange opstaaende Sider, idet Kjedetraadene føres i Zigzag frem og tilbage over Stokkene. Ved Maskinvævningen afmaales Kjeden paa Slettemaskinen (s. d. A.)

Rendsborg, den tredie største Stad i Holsteen, ligger deels paa en til Slesvig hørende Ø i Eideren („die Altstadt"), deels (den større Deel) paa Sydsiden af denne Flod („das Neuwerk"); den sidste Deel er endnu mod Landsiden omgiven af Volde og Grave. R. havde 1860: 10,702 Indb. (1855: 11,782). Her ere 2 Kirker (den gamle Mariekirke i „Altstadt", bygget 1287, og Christ- og Garnisonskirken i „Neuwerk") og et Real-Gymnasium (tidligere en latinsk Skole). Staden driver betydelig Transithandel saavel paa Eideren og Eiderkanalen, der her begynder, som paa den holsteenske Jernbane, af hvilken en Arm fører til R., hvor den støder til en Sidegreen af den sydslesvigske Jernbane. Ved Toldstedet vare 1859 hjemmehørende 164 Skibe af 2,764 Cmlst. — Eiderøen, hvor det gamle R. ligger, nævnes i gamle Sagn som det Sted, hvor Uffe den Spage fældede den sachsiske Kongesøn, og 811 sluttedes her den bekjendte Fred imellem Carl den Store og Hemming. En af Svend Estridsøns Sønner Bjørn anlagde i Slutningen af det 11te Aarh. en Skandse paa Øen. R. forekommer første Gang under Navnet „Reinoldsborg" 1199 under Krigen mellem Knud VI og den holsteenske Greve Adolf III, som ved Freden 1200 maatte lade den danske Konge beholde det, hvorpaa denne opførte det faste R.-Slot og slog en Bro over Eiderens Sydarm. Slottet og Byen vare senere en Tid lang pantsatte til de holsteenske Grever (Geert den Store residerede fordetmeste i R., hvor han

Digitized by Google

opførte et nyere Slot, og hans Linie benævnes derefter). Fra 1581 hørte R. med tilhørende Amt, som ved Delingen 1544 var tilfaldet Hertug Hans af Haderslev, til den kongelige Deel af Holsteen. Under Frederik III blev R., der siden Christian III's Tid var befæstet, omgivet med nye Fæstningsværker af den hollandske Ingenieur Henrik Ruse. 1675 holdtes det bekjendte Møde i R. imellem Christian V og hans Svoger, den holsteen-gottorpske Hertug Christian Albrecht (s. d. A.). Under sidstnævnte Konge blev R., der hidtil havde indskrænket sig til Eiderøen, betydelig udvidet, baade ved Anlæget af den nye Stad paa holsteensk Grund (i Aarene 1690—95) og ved det samtidige Anlæg af „Kronværket" paa Slesvigs Fastland. I R. døde Kong Christian VII 1808. Den 24de Marts 1848 blev R. overrumplet af Prinds Frederik af Augustenborg, hvormed den slesvigholsteenske Insurrection begyndte. Sløifningen af R.s Fæstningsværker begyndte i Septbr. 1852. — R. Amt er $15\frac{1}{8}$ □ M. stort, og havde 1860: 23,497 Indb. Amtmanden boer i R.

René eller **Renatus** af Anjou, Greve af Provence, Titulærkonge i Neapel, født 1408, fik ved sin Gemalinde Isabella Fordringer paa Lothringen (s. dette Lands Historie) og blev beleenet dermed af Keiser Sigismund. Neapel, som Johanna II testamenterede ham, kunde han ikke forsvare mod Alfons af Aragonien. I Provence beskjæftigede han sig siden med Musik og Poesie, søgte at gjenoplive den provençalske Digtekunst og samlede Troubadorernes Værker. Han døde 1480.

Renegat (lat.), Troesfornægter, Frafalden, kaldes fortrinsviis den, der er gaaet over fra Christendommen til Muhammedanismen.

Renen eller **Rensdyret** (Cervus Tarandus) hører til Hjorteslægten; af Størrelse er den ret anseelig, større end Raaen og Daaen, ikke meget mindre end Kronhjorten; dens korte og svære Hals, det sænkede Hoved og i det Hele dens plumpe Bygning giver den noget Oxeagtigt i dens Udseende, hvorfor de to Kjøn ogsaa benævnes Reen-Ko og Reen-Tyr. Begge Kjøn have Takker, som dog ere større hos Tyren end hos Koen; de ere lange, smækkre, buede, først bagtil og saa fremad, grenede med flade Greenender; de nederste Grene udspringe langt nede, tæt ved Takkernes Grund. De tamme R. ere ofte kullede. Desuden udmærke R. sig ved at besidde brede Kløer og store Biklove, der under Løbet frembringe samme Klappren som hos Elsdyret. I Almindelighed er R. brun om Sommeren, graa og hvid om Vinteren, Kalvene rødbrune. R. forekommer deels som vild, deels som tam. Den vilde R. forekommer i hele det nordlige Polarbelte (Grønland, Spitsbergen, Siberien, det arktiske Amerika), deels paa de skovløse Sletter Nord for Skovgrændsen, deels paa de tilgrændsende Fjeldsletter og Sneemarker, f. Ex. paa Skandinaviens Høifjelde indtil Dalarne og Dovrefjeld; om Sommeren trækker R. her ned i Dalene og Skovene for at græsse, om Vinteren høit til Fjelds for at nære sig af Lavarterne, som den veed at finde under Sneen, der skrabes tilside med Takkerne og Forbenene. Tidligere maa R. have levet i en stor Deel af Europa, da dens Knokler og Takker ikke ere sjeldne i Mellemeuropa og det sydlige Skandinavien, f. Ex. i Danmark. Den tamme R. er mindre end den vilde R.; den holdes af Lapperne i store Hjorde, der udgjøre Betingelsen for deres Existents og deres eneste Rigdomskilde; de benytte den paa mange Maader, dens Melk, Kjød, Skind, Knokler, Sener o. s. v., samt til at trække deres Slæder og som Lastdyr. En Familie kan leve ordentlig af 300 R., med 1000 er den riig. Der gives to Arter af tamme R.: Fjeld-R., de mindste, som om Sommeren føres til Fjelds og om Vinteren til Skovene, og Skov-R., som hele Aaret igjennem blive i Skovegnene. Ogsaa forskjellige siberiske Folkeslag (Korjæker, Samojeder, derimod ikke Grønlænderne) holde tamme R.; Tunguserne skulle bl. A. ogsaa benytte dem til at ride paa. Vilde R. skydes eller fanges i Faldgruber. R. forfølges af Ulven, Losſen og Jerven, og plages af to Bremser, af hvis Larver den ene lever i Næsehulerne, den anden i Huden.

Renfrew, Shire i det vestlige Skotland, omgivet af Shirerne Dumbarton, Glasgow, Lanark og Ayr, er 11 □ M. stort med 161,000 Indb. Det er mod V. og S. Bakkeland, det Øvrige er frugtbart Agerland. Det gjennemstrømmes af Clyde, er riigt paa Kul og Jern og har levende Industrie.

Reni, Stad i den 1856 af Rusland til Tyrkiet afstaaede Deel af Bessarabien, ligger ved Pruths Udløb i Donau. 7,000 Indb.

Reni (Guido), italiensk Maler fra Skolen i Bologna, født der 1575 og død sammesteds den 18de Jan. 1642, var Elev af Dionys Calvaert og siden af Ludovico Caracci, hvis Misundelse han vakte. I sit 21de Aar gik han til Rom, hvor han lod sig paavirke af Caravaggio, i hvem han senere fandt en heftig Modstander. R.s ældre Billeder udmærke sig ved noget Mægtigt og Voldsomt og vise ved deres mørke Skygger og naturalistiske Udførelse hen til den nævnte Paavirkning. Hans mellemste Periode, hvor han er klarere i sin Colorit og omhyggeligere i sin Udførelse, betegnes ved Frembringelsen af hans skjønneste Værker, hvortil navnlig Loftsmaleriet al fresco i Casino Rospigliosi i Rom, der forestiller Apollo kjørende frem paa Solvognen. Malerierne fra hans seneste Tid lade sig kjende ved en kold Sølvtone, der undertiden gjør en skjøn, harmonisk Virkning, men hyppig, i Forbindelse med søgt Ziirlighed, gjør Billedet tomt og giver Coloriten et kalkagtigt Præg. R. har ogsaa stort Navn som Raderer.

Rennell (John), engelsk Geograph, født 1742, tjente med Hæder i Marinen i Ostindien, blev Overlandmaaler i Bengalen, gik 1781 til London og døde der 1830. Hans Hovedværk var: „The geographical system of Herodotus" (1830); desuden udgav han et Atlas over Bengalen og siden over Hindostan, „Memoir on the geography of Africa" (1790, siden fortsat), topographiske Skrifter over Troja, over den yngre Cyrus's Tog o. M.

Rennes, en smuk Stad i det franske Dep. Ille-Villaine, ved Floderne Ille og Vilaine, har en Kathedralkirke og andre mærkelige Bygninger, betydelig Industrie (især Linned-, Seildugs-, Papir-, Hatte- og Handskefabriker) og

Digitized by Google

Handel. 48,000 Indb. — R. var allerede til paa Romernes Tid under Navnet Condate.

Rennie (John), berømt Civilingenieur, født i Skotland 1761, gjorde sig tidlig bemærket ved væsentlige Forbedringer i Møllebygningen. Senere overdrog Regjeringen ham Ledelsen af Havne- og Maskinbygningsvæsenet. Hans vigtigste herhen hørende Arbeide er Opførelsen af Molen paa Plymouths Rhed. Af hans øvrige Værker nævnes Waterloo- og Southwarkbroen i London. Han døde 1822 i London.

Rensdyr, s. Renen.

Rensdyrlav eller **Rensdyrmos** (Cladonia rangiferina), en lille, 2—5 Tom. høi Plante af Lavarternes Familie, har et forneden bladagtig og fladt udbredt, foroven trindt, stængelformet og gaffeldeelt Løv, paa hvis yderste Greenspidser Frugtskaalene med Sporerne sidde som smaa sorte Puncter. R. voxer i hele Europa, dog fortrinsviis i de nordligste Egne, hvor den selskabelig beklæder store Strækninger og giver Landskabet et eiendommeligt Præg ved sin graa- eller grønhvide Farve; den er af overordentlig Betydning for disse Lande som et fortrinligt og paa mange Steder det eneste Foder for Rensdyrhjorderne.

Renselser vare i Brug hos Oldtidens Folkeslag ifølge religiøse Forskrifter og skulde foretages af Mennesker efter Rydelsen af urene Gjenstande eller Berøring med samme, samt anvendes paa Templer og offentlige Pladser, efterat disse vare blevne urene ved Forbrydelser eller urene Dyr. Ved Siden af Bønner vare Vand, Ild og Offerblod de alminbeligste Renselsesmidler; hos Muhammedanerne ogsaa Sand, naar der ikke haves Vand. Grækerne høitideligholdt aarlig om Foraaret en Renselsesfest for Hæren; blandt Romernes høitideligste R. vare Hærens, Flaadens og Folkets R. Stor Vægt tillagdes der R. især af Jødedommen, hvis Lovgivning indeholdt mangfoldige særskilte Forskrifter om de herhenhørende Forhold. Christendommen, som fordrer Sindets og Vandelens Reenhed, kjender egentlig ingen Renselsesceremonier, hvorvel den katholske Kirke har bibeholdt nogle Skikke af denne Art.

Rensklostter, fordum Reine, en stor Gaard i Stadsbygdens Præstegjeld, Søndre Trondhjems Amt, var i Middelalderen beboet eller eiet af mægtige Høvdinger, blandt Andre af Kong Inge Baardsøn og Hertug Skule. Af det paa Gaarden anlagte Nonnekloster findes endnu Ruiner.

Rente er oprindelig Navnet paa enhver Indtægt, som en Person oppebærer af sin Formue, uden at der hertil kræves noget personligt Arbeide; der er saaledes Tale om Grund-R. (og i denne Betydning bruges R. gjerne i England), Capital-R. o. s. v. I Danmark bruges R. sædvanlig kun i Betydningen af Capital-R. I Frankrig benævnes Statens Gjeldsobligationer Rentes, idet Statslaanene afsluttes paa den Maade, at Staten udbyder til Salg ikke en Forpligtelse til at tilbagebetale en Capital, men en Forpligtelse til at svare visse aarlige R., hvorfor Statsgjelden heller ikke beregnes efter Størrelsen af Capitalen, men efter Størrelsen af R. Disse R. ere i Reglen evige, og Staten amortiserer ikke ved Tilbagebetaling af Capitalen, men ved Opkjøb af R.

Rentekammeret. Det efter Souverainitetens Indførelse i Aaret 1660 oprettede Skatkammercollegium fik 1680 Navn af R. og omfattede da i det Væsentlige alle Statens Indtægter og Udgifter. Efterhaanden udsondredes herfra Toldvæsenet, Colonierne og Udgiftsvæsenet m. v., ligesom dets indre Ordning undergik en Mængde Forandringer. Ved dets Ophævelse 1848 hørte derunder Domainerne, alle Anliggender vedkommende Landvæsenet og Haandværksdriften, de directe Skatter, de nordlige Bilande o. s. v.

Rentrant kaldes i Fortificationen en indadgaaende Vinkel ved Fæstningsværker.

Rep er paa Island en Underafdeling af Sysselet, der svarer til Sognene i Danmark, og hvori en Repstyrer udfører de Sognefogden og tildeels Sogneforstanderne i Danmark paahvilende Forretninger.

Repeal, Tilbagekaldelse, s. O'Connell og Irlands Historie.

Repertoire kaldes i Theatersproget en til Opførelse paa Theatret disponibel Samling af dramatiske Værker. Det staaende eller faste R. bestaaer af færdig indstuderede Stykker, Resten udgjør det gamle R.

Repeteerflag er et Flag, der benyttes paa et Skib for at give tilkjende, at det Signal, et andet Skib har gjort til dette, er forstaaet.

Repeteerværk kaldes i visse, nu ikke meget brugelige Lommeuhre en Mechanisme, der til enhver Tid kan ved et Tryk paa en Stift eller Knap o. desl. bringes til at angive Klokkeslettet ved Slag paa en Fjer eller Klokke. Undtagelsesviis er det et fuldstændigt Slagværk, der drives af en Fjer, ligesom Gangværket, og maa trækkes op ligesom dette; i saa Fald slaaer Uhret ogsaa uden noget særligt Tryk. Men som oftest slaaer Uhret kun, naar man lader det repetere, og Kraften, der driver Hammeren, hidrører da alene fra Trykket, og i saa Fald bestaaer R. af to Dele, hvoraf den ene bevæges af Gangværket, for at Slagenes Antal kan rette sig efter dette, den anden sættes i Bevægelse ved Trykket. Da Repeteeruhre skulle indeholde to Værker over hinanden, maae de være temmelig tykke og kostbare. — R. kaldes endvidere en Indretning, der undertiden findes ved Jacquardvæven (s. Jacquard), og som gaaer ud paa at bringe endeel af de allerede brugte Kort igjen op for Cylinderen ved at lade denne pludselig dreie sig et nøie beregnet Antal Omgange tilbage. Det anvendes i de Tilfælde, hvor endeel af Mønsteret, men ikke det Hele, gjentager sig paalangs af Tøiet.

Repetiteur kaldes den Embedsmand ved Theatret, der under Indstuderingen af Balletter og Syngestykker udfører Musiken paa Violin eller Claveer, indtil de egentlige Theaterprøver begynde, hvor Orchestret træder til.

Repli er et Punct, til hvilket Tropper kunne trække sig tilbage (repliere sig); det bruges ogsaa om de paa et saadant Punct opstillede Reservetropper.

Replik (lat.), Gjensvar, kaldes i Procesläeren specielt Sagsøgerens Svar paa den Sagsøgtes første Tilsvar i Sagen.

Digitized by Google

Repnin (Nicolai Wasiljewitsch, Fyrst), russisk General og Statsmand, født den 23de Marts 1734, var russisk Gesandt hos Frederik II i Preussen og siden ved Hoffet i Warschau, hvor han havde en overveiende Indflydelse paa Polens Deling o. s. v. (s. **Polens Historie**). I Krigene mod Tyrkerne 1770 og 1790—91 fegtede han med Hæder, og var tillige som Diplomat virksom ved Fredslutningerne i Kutschuk-Kainardschi (1774) og Teschen (1779). R. døde som militær Generalgouverneur i Østersøprovindserne den 24de Mai 1801. Hans Datter- og Adoptivsøn **Nikolai R.-Wolkonski** blev som Oberst fangen i Slaget ved Austerlitz, var siden Diplomat, blev 1813 en Tidlang Generalgouverneur i Sachsen, 1816 Gouverneur i Pultava og døde 1845.

Repressalier (lat.) kaldes de Tvangsmidler, en Stat uden dog at erklære Krig anvender mod en anden for at faae Erstatning for en tilføiet Fornærmelse, navnlig forsaavidt de bestaae enten i Gjengjeldelse af den mod den selv anvendte retstridige Fremgangsmaade eller i Anholdelse af Personer eller Ting, der tilhøre den anden Stat.

Reponere, bringe tilbage i sin oprindelige Stilling og Leie, bruges i Lægevidenskaben om den Handling, hvorved Legemsdele, der ere bragte ud af deres Leie, atter føres tilbage i dette, f. Ex. **Reposition** af et Brok, et Lem, der er gaaet af Led o. s. v.

Repose eller Podest kaldes de Affatser, ved hville man til Lettelse for Op- og Nedstigningen deler en Trappe (s. d. A.) i flere Løb.

Reproduction, s. **Regeneration**.

Repræsentationsret kaldes i Arveretten en Persons Ret til at arve istedetfor en mellem ham og Arveladeren staaende, men bortfalden Arving, f. Ex. naar Sønnesønnen efter Bedstefaderens Død arver den Lod, hans tidligere afdøde Fader skulde have arvet efter hiin, dersom han havde levet endnu.

Repræsentativsystemet. I Oldtiden kunde politiske Rettigheder ikke udøves gjennem Deputerede, men kun af de Berettigede selv, og i Middelalderen vare de Deputerede kun Fuldmægtige, der maatte stemme og tale efter deres Mandanters Instruction. Først efterhaanden har R. uddannet sig, for hvilket det Charakteristiske er, at de Valgte udelukkende have at følge deres egen Overbeviisning; som Repræsentanter, ikke som Fuldmægtige, forpligte de deres Vælgere og Folket. Først herved har der kunnet danne sig virkelige parlementariske Forsamlinger, der kunne raadslaae og beslutte om hele Landets Vel, medens de tidligere nærmest maatte kæmpe om Interesser og Privilegier.

Republik er den Stat, i hvilken den høieste Myndighed ikke erhverves ifølge Arveret, men ifølge Overdragelse af Folket eller en Corporation, som træder istedetfor Folket. R.'s Charakteer kan være meget forskjellig og variere fra den meest aristokratiske Form (som Venedigs) til den meest demokratiske. Den polske Stat benævnedes i sin Tid R., fordi Kongen valgtes af Adelen, ligesom man ogsaa i Statsacter i forrige Aarhundrede har kaldt det tydske Rige en R. af Fyrster, fordi Keiseren valgtes af Kurfyrsterne. I Europa bestaaer den republikanske Forfatning nu kun i de fire tydske Fristæder, San Marino og Schweiz. I Amerika hersker den republikanske Forfatning derimod i alle de uafhængige Stater med Undtagelse af Brasilien.

Requiem kaldes i den katholske Kirke Messen for de Afdøde, Sjælemessen (missa pro defunctis), fordi de første Ord af Sangen udtaler den i det Følgende oftere gjentagne Bøn: Requiem æternam dona eis Domine! (Herre, skjænk dem den evige Hvile). — Til R. i den romerske Kirke svarer i den græske Kirke **Panychis**, en Række af Bønner og Chorsange, som kunne synges saavel i den Afdødes Huus som ved Graven og atter (efter gammel Skik) i Kirken den 3die, 9de, 20de eller 40de Dag og paa Halvaars- eller Aarsdagen efter Døden.

Reqvirere (lat.) betyder at begjære; **Reqvisition**, Begjæring.

Reqvisiter kaldes i Theatersproget de forskjellige Gjenstande, som ifølge Stykket benyttes af de Spillende paa Scenen uden at høre med til Costumet eller Decorationen, f. Ex. Breve, Bøger, Pengepunge o. s. v.

Reschid Pascha, tyrkisk Statsmand, født den 18de Febr. 1802, blev 1820 ansat i Storvezirens Secretariat, blev 1831 Geheimesecretair ved Divanet og gik 1834 som Gesandt til London og Paris. I Novbr. 1837 blev han Udenrigsminister og var fra den Tid Hovedet for Reformpartiet, som understøttede Mahmud II's Bestræbelser for at organisere Tyrkiet paa europæisk Viis. Hans raske Fremfærd skaffede ham imidlertid Fjender, som bevirkede hans Fald. R. var 1839 i Paris, da Sultanen døde og den tyrkiske Hær var bleven opreven i Slaget ved Nisibes; han tilveiebragte den Alliance mellem England, Rusland, Østerrig og Tyrkiet, som standsede Mehemed Ali's Fremskridt, ilede derpaa tilbage til Constantinopel, vandt den unge Sultan Abdul Meschids Gunst og blev atter Udenrigsminister, i hvilken Egenskab han satte Hattischeriffet af Gulhane (1830) igjennem til Forbedring af Rajahernes (Ikke-Muhammedanernes) Stilling i Tyrkiet. Fra den Tid var R. flere Gange (1845—46; 1848—52 og senere) Storvezir, men maatte ligesaa ofte vige for sine Modstandere og den europæiske Diplomaties Intriguer, alt eftersom Reform- eller Reactionspartiet fik Overhaand. I Aaret 1853 var han som Udenrigsminister Hovedet for den antirussiske Politik, men maatte fratræde; efter Pariserfreden 1856 blev han atter Vezir, styrtedes i Juli, men traadte igjen ind i Octbr. 1857 og døde den 7de Jan. 1858. R.'s Søn Ali Halib Pascha blev 1854 forlovet med Abdul Meschids ældste Datter.

Rescht, Stad i den persiske Provinds Ghilan, ikke langt fra det kaspiske Hav, har Silkevæverier og betydelig Handel. 50,000 (efter Andre kun 15,000) Indb.

Rescript (lat.) var allerede under de romerske Keisere Benævnelsen for en vis Art keiserlige Forordninger, navnlig saadanne, som indeholdt Afgjørelser af individuelle Tilfælde, der af de Paagjeldende vare forelagte Keiseren. Nu forstaaes ved R. en kongelig Befaling, der ikke som Love og Anordninger kundgjøres for Alle, men kun meddeles den eller de Enkelte,

Digitized by Google

der have at rette sig efter den, eller hvem den angaaer. Tidligere udstedtes i Danmark undertiden ogsaa egentlige Lovbestemmelser paa denne Maade; men nu, da efter Grundloven den lovgivende Magt ikke længer tilkommer Kongen alene, og enhver Lov derhos skal kundgjøres for Alle, kunne kun saadanne Bestemmelser, der ligge indenfor den udøvende Magts Omraade, gives i Rescriptform. Undertiden bruges iøvrigt R. ikke blot om kongelige, men ogsaa om Øvrighedsbefalinger, der meddeles de Paagjeldende paa den angivne Maade. **Rescribere** er at udstede et R.

Resection (lat.) er i Chirurgien Benævnelsen for den kunstmæssige Borttagelse (Afsaugen eller Afskniben) af Knokkelbele, navnlig Enderne af de lange Knokler, Splinter, der rage frem i Saar o. s. v.

Reseda, s. Vau.

Resen hedder en dansk Familie, der har frembragt flere berømte Lærde. Den har Navn af Landsbyen R. i Ribe Stift, hvorfra den stammer. Om **Hans Poulsen R.** s. nedenfor. Hans Søn **Hans Hansen R.**, født 1596, blev, efter at have været Professor i Philosophie fra 1624 og fra 1635 i Theologie, hans anden Efterfølger paa Bispestolen (efter Brochmand) 1652, men døde inden et Aars Forløb den 3die April 1653. Sidstnævntes Søn **Peder Hansen R.**, født 1625, er bekjendt som Udgiver af „Kong Frederik II's Krønike" (1680, Fol., en Fortsættelse af Hvitfeldts Krønike og tildeels efter denne Forfatters Haandskrift), „Atlas Danicus" (1677, Fol., hvoraf kun Kobberne udkom, medens af Skriftet selv kun Brudstykker ere trykte), den yngre Edda og flere af vore gamle Lovværker. Han blev Student 1643, reiste udenlands 1647 og blev Dr. jur. i Padua 1653, efter sin Hjemkomst Professor i Sædelæren 1657, i Lovkyndigheden 1662, 1664 tillige Borgermester og 1672 Præsident i Kjøbenhavn, adlet 1680; han døde som Etatsraad den 1ste Juni 1688. Sit betydelige Bibliothek skjenkede han til Kjøbenhavns Universitet.

Resen (Hans Poulsen), berømt dansk Theolog, sjællandsk Biskop, født den 2den Febr. 1561 i Landsbyen Resen i Jylland, efter hvilken han antog Navn, kom 1581 til Universitetet i Kjøbenhavn, foretog efter fuldendte Studier en syvaarig Udenlandsreise som Hovmester hos Frederik Rosenkrands, og lagde sig paa denne efter de levende Sprog, især Italiensk, Musik og Mathematik, blev strax efter sin Hjemkomst 1591 ansat som Professor i Theologien, ledsagede 1606 Christian IV paa dennes Reise til England, for at hjelpe ham med at holde den lærde Jakob I Stangen, blev 1615 Biskop over Sjællands Stift og døde den 14de Septbr. 1638. Efterat calvinistiske Anskuelser havde begyndt at vinde Indgang i Danmark, optraadte R. som Repræsentant for den strengt lutherske Synsmaade, som denne havde udviklet sig i Concordieformlen. Herved skaffede han sig mange Fiender; som hans bittreste Modstander optraadte Præsten ved Nikolai Kirke, Ole Koch, der i sine Prædikener angreb R. paa den meest hensynsløse Maade og samlede Vidnesbyrd fra udenlandske Lærde imod R.'s Lære. Den 21de Febr. 1614 mødte begge Parter i Kolding for Kongen og hans Raad. R.'s klare og skarpsindige Forsvar vandt imidlertid Kongen, som dømte Koch til Landsforviisning og, efter Bispernes Forlangende, paalagde R. nøiere at forklare sig angaaende de omtvistede Sætninger. En saadan Forklaring fremkom i Skriftet „De sancta fide" (1614), der er et dybsindigt Forsøg paa en speculativ Opfattelse af den christelige Lære. Blandt R.'s talrige øvrige Skrifter maa anføres hans Bibeloversættelse af 1607, i hvilken han holder sig nøiagtig til den hebraiske og græske Grundtext. Dette Arbeide danner Grundlaget for den endnu brugelige kirkelige Oversættelse (jfr. P. W. Becker, „De Resenii versione Danica scripturæ sacræ", 1831).

Reservager, Dækbeitser, kaldes en særegen Art Beitser, der bruges i Kattuntrykkerierne og anbringes (trykkes) paa bestemte Steder af Tøiet for at forhindre Farven fra at fæste til Tøiet paa disse Steder. De kunne enten være mechanisk virkende Stoffer, fordetmeste Fedtstoffer, Leerjord, eller tillige chemisk virkende, idet der kan være tilblandet Stoffer, f. Ex. svovlsuur Kobberilte, Alun, Chlorzink o. fl., der paa disse Steder deelviis bestruere Farvestofferne; de nærme sig da mere de egentlige Ætsbeitser, s. Beitse. — **Reservagetryk**, s. Kattun.

Reservatio mentalis (lat.) kaldes et hemmeligt Forbehold i Tanken, som skjult er tilstede under en Eeds eller et Løftes Aflæggelse. Mentale Reservationer bestaae deri, at virkelig factisk Sandhed bliver bevidnet, men Noget deraf fortiet, eller et Løfte bliver aflagt saaledes, at Ordene tilstede en Fortolkning, paa hvilken den, til hvem Løftet aflægges, ikke har tænkt. R. m. er saaledes en Forbrydelse mod Sandheden og Sandhedskjærligheden, der staaer sideordnet med andre Bedragerier, og er værre end disse, forsaavidt den knytter sig til Eden.

Reserve betegner ved Troppernes Opstilling en Afdeling, som holdes tilbage fra de kjæmpende Troppers Række for senere at kunne understøtte disse, enten ved at gaae over til Fremrykning eller ved at optage dem i Tilfælde af Tilbagetog. — R. bruges med Hensyn til Udskrivningsvæsenet i Modsætning til Linien, idet denne betegner den første Deel af den Udskrevnes Tjenestetid i den staaende Hær, efter hvilken han overføres til Tjeneste i R.; deraf er atter opstaaet Benævnelsen Linie (i Sammensætning som Linieofficeer o. s. v.) om det ved Armeen fast ansatte Personale, R. (i Sammensætninger som R.-Officeer o. s. v.) om det af Armeens Personale, der kun tjener en vis, begrændset Tid ved samme.

Reservelæge er Benævnelsen for den Læge ved vore Hospitaler, hvis Bestemmelse er at skulle supplere Overlægen og staae ham bi i hans Forretninger, samt om fornødent i Forfald kunne vicariere for ham.

Residuum (lat.), Bundfald, betyder det, der bliver tilbage, naar man f. Ex. har udtrukket et eller andet Legeme med et Opløsningsmiddel, som kun har kunnet opløse nogle af Legemets Bestanddele.

Resina er det latinske Navn paa Harpix (s. d. A.). — **Resinater** ere (saltagtige) Forbindelser af visse Harpixer med Baser, navnlig de stær-

Digitized by Google

tere, som Kali og Natron, s. Harpix. — **Resinøs**, hvad der ligner Harpix, harpixagtig.

Res judicata (lat.) kaldes den ved en Dom eller et andet Retsdecret stedfundne Afgjørelse af en Retstvist, hvilken Afgjørelse er bindende for de tvistende Parter, indtil den erholdes forandret ved Appel, men derimod ingen Indflydelse har paa Trediemands Retsstilling.

Resolution (lat.), Beslutning. **Resolvere**, beslutte. En kongelig R. ligger i denne almindelige Betydning af Ordet til Grund for enhver Udfærdigelse fra Kongen, være sig en Lov, en Anordning eller et Rescript; men specielt forstaaes ved en kongelig R. en særegen Art Rescripter (s. d. A.), nemlig saadanne, som efter Forestilling fra de Kongen umiddelbart underordnede Autoriteter (altsaa nu Ministerierne), meddeles disse enten blot til deres egen Efterretning, eller for at de igjen skulle bringe dem til videre Kundskab enten ved almindelig Kundgjørelse eller ved at meddele dem til de enkelte Vedkommende. — R. i Lægevidenskaben, s. Fordeling. — **Resolventia**, s. Fordelende Midler.

Resonants (lat., af resonare, at gjenklinge) kaldes Efter- eller Gjenklangen (s. d. A.) af en anslaaet Tone. — **R.-Bund** er et tyndt og fladt Stykke Træ paa Strengeinstrumenter, som tjener til at tilbagekaste og forstærke de ved Strengene frembragte Toner. Man anvender dertil i Almindelighed meget tørt Grantræ.

Resorbtion (lat.), Gjenopsugning, er i Physiologien Udtrykket for den ved Aaresystemet bevirkede Opsugning af de tidligere i Vævene afsatte Stoffer, hvad enten disse nu ere naturlige, der ere blevne overflødige paa dette Sted, eller de ere sygelige, hvis Bortskaffelse maa ligge Naturen paa Hjerte. Man kan i al Almindelighed sige, at den Vei, hvorigjennem R. skeer, er Venesystemet eller Lymphesystemet, og at alle Stoffer for at kunne resorberes først maae gaae over i en flydende eller opløst Tilstand, til hvis Opnaaelse Naturen i rigt Maal benytter sig af Vævenes Evne til fedtagtig og oleøs Omdannelse. — **Resorbentia** kaldes Lægemidler, som antages at befordre R., altsaa som sigte deels til Stoffernes Blødgjørelse, Flydendegjørelse, og deels til deres Opsugning gjennem Karrene.

Respiration, s. Aandedræt. — **Respirator** er et lidet mechanisk Apparat, bestaaende af en til Mundens Omfang passende dobbelt Ramme, og overtrukket med aabent Tøi. Dens Bestemmelse er, ved at bæres for Munden, at tjene til Gjennemgang for hele den indaandede Luft, at mildne denne noget og navnlig bibringe den en mere jevn og eensformig Temperatur, som tilmed stedse bliver noget fugtig ved de i Apparatet samlede og fortættede Vanddampe fra Udaandingen, Egenskaber, der kunne være af største Vigtighed under forskjellige sygelige Tilstande i Aandedrætsorganerne. Man har i den senere Tid ogsaa benyttet R. til deri at anbringe let fordampelige medicamentøse Stoffer, der paa denne Maade let og sikkert kunde blive indaandede og saaledes directe paavirke Aandedrætsorganerne.

Respitdage kaldes i Vexelretten de Dage, der ere tilstaaede Vexeldebitor til Henstand med Vexlens Betaling, efterat den egentlige Forfaldsdag er forløben. I Forordn. angaaende trasserede Vexler af 18de Mai 1825 hedder det herom i § 52: „Efter Forfaldsdagen tilkommer der Acceptanten 8 Løbedage. Dersom han ikke inden Udløbet af denne Frist indfrier Vexlen, kan Ihændehaveren endnu oppebie den anden Dag derefter, men saafremt Betaling ei imidlertid erlægges, paaligger det ham inden fornævnte 2 Dages Udløb at lade Vexlen protestere de non solutione." Ifølge den danske Lovgivning er altsaa Acceptanten ikke forpligtet til at udbetale Vexlen førend den 8de Løbedag, og Ihændehaveren af Vexlen kan desuden, uden at tabe Noget af sin Ret, endnu vente i 2 Dage (Respitdage), forinden Betalingen indkræves, men paa disse kan Acceptanten ikke gjøre Fordring, og de benyttes sjeldent af respectable Handelshuse. I Flensborg tilstaaes for accepterede Vexler 8, for uaccepterede Vexler 11 R. I Holsteen og Tydskland bruges ingen R. I Norge haves 8 R. for accepterede Vexler, men ved à vista Vexler og de paa en bestemt Dag betalbare Vexler bruges de ikke. Den svenske Vexellov tillader ingen R.

Respondentia kaldes det nu iøvrigt sjelden forekommende Forhold, som opstaaer derved, at En for at kunne udruste et Skib til en Reise optager et Laan paa den Maade, at Creditor faaer Ret til næstefter Bodmeri- og andre Pantebreve at søge forlods Fyldestgjørelse i Skibet med Tilbehør, Fragt, Ladning og Føring, dog kun saalænge det er i Debitors Værge, hvorimod han taber sin Fordring, naar Skibet m. V. forgaaer ved ulykkelig Hændelse. **Respondentiabrev** kaldes den Forskrivning, hvorved En tilstaaer at have modtaget et Laan paa disse Vilkaar.

Responsum (lat.), Svar, bruges navnlig om en af en offentlig Autoritet eller en i den omspurgte Henseende kyndig Privatmand afgiven Betænkning over og Besvarelse af et forelagt Retsspørgsmaal eller andet videnskabeligt Spørgsmaal. En eiendommelig Betydning fik de romerske Juristers Responsa i Keiserperioden, idet der fra Augusts Tid af Keiserne tillagdes de anseteste iblandt dem Ret til at afgive Responsa (**respondere**) med den Virkning, at deres R. fik bindende Kraft for Domstolene.

Rest bruges i samme Betydning, som Differens eller Forskjel, om det Udkomne ved Subtractionen, f. Ex. 6 fra 8 giver til Rest 2. — Ved Divisionen er det det, der bliver tilovers, naar et heelt Tal divideres med et andet, og Divisionen ikke gaaer op. Til at finde R. uden at udføre Divisionen har man — for visse, især mindre, Divisorer — forkortede Regler, som fremsættes i Lærebøgerne. Den interessanteste af disse er Reglen for 9, som er, at Tallets Tversum (eller Summen af de enkelte Ciffre) giver samme R., som Tallet selv. Dette kommer til Nytte ved den saakaldte Niprøve (s. d. A.). Naar man ved en Rækkeudvikling standser ved et Antal Led, kalder man den Størrelse R., som er at tilføie, for at Rækken kan blive strengt liig den Function, hvoraf den er en Udvikling.

Restauration (lat.), Gjenistandsættelse, betegner i Historien især deelesbed Gjenoprettelsen af et ved en Revolution eller Usurpation fordrevet Dynastie, saavelsom det Tidsrum, i hvilket et saa-

Digitized by Google

vant efter sin Gjenindsættelse regjerer. Specielt bruges Ordet med Hensyn til Stuarterne i England („The r." er disses 2den Regjeringstid 1660—88) og til Bourbon'erne i Frankrig („la r." betegner Tidsrummet i Frankrigs Historie 1814—30; man adskiller da den 1ste R., 1814—15, og den 2den R., 1815—30, adskilte ved de 100 Dage). — I Kunstsproget betyder R. Gjenistandsættelse af beskadigede eller forvanskede Kunstværker, Bygninger o. desl.

Restiera, et Maal, s. **Rastera**.

Restitutio in integrum (lat.), Gjenindsættelse i den tidligere Stand, var en i Romerretten kjendt Retsinstitution, som bestod i, at en Person i visse Tilfælde kunde blive befriet for de almindelige Retsreglers Anvendelse paa hans Forhold, naar han nemlig ved denne Anvendelse vilde lide et Tab, som paa Grund af de concrete Omstændigheder i det omspurgte Tilfælde (f. Ex. at han ved Mindreaarighed eller Fraværelse havde været hindret i selv behørig at varetage sit Tarv) vilde være særdeles ubilligt. I flere nyere Lovgivninger er denne Institution ogsaa bleven indført fra Romerretten; men i dansk Ret er den ukjendt.

Restitutionsedict, Gjenopretteslsesedict, kaldes fortrinsviis et Edict, der blev udstedt af Keiser Ferdinand II den 6te Marts 1629. Heri befaledes det Protestanterne at udlevere alle efter Passauerforliget 1552 erhvervede umiddelbare Stiftelser og Kirkegodser, og de Reformeerte udelukkedes af Religionsfreden.

Ret (i objectiv Forstand) er Indbegrebet af de Regler, hvorefter de menneskelige Samfundsforhold ere ordnede. Retten har sin Rod i Folkets Retsbevidsthed; men først naar de af denne umiddelbare Bevidsthed tilsagte Retsgrundsætninger have vundet udvortes Anerkjendelse af Samfundet, faae de bindende Gyldighed og blive til Ret. En saadan Anerkjendelse kunne de navnlig opnaae enten simpelthen ved Folkets stadige Efterkommelse og Jagttagelse af dem, hvorved en **Retssædvane** opstaaer, eller ved en igjennem de ifølge Statens Forfatning dertil berettigede Organer stedfunden formelig Vedtagelse som Lov (s. d. A.), og Sædvanen og Loven ere saaledes de to vigtigste **Retskilder** (Former for Retsdannelsen), hiin den ældste og oprindelige, denne den senere tilkomne, der med Samfundets stigende Udvikling faaer en stedse mere og mere overveiende Betydning over hiin. Men derhos kan ogsaa, naar et oftere fremkommet Retsspørgsmaal, navnlig et saadant, hvorfor ingen Bestemmelse haves enten i Sædvanen eller i Loven, stadig er blevet afgjort af Domstolene paa een og samme Maade, denne Afgjørelse blive at betragte som en bindende Retsregel, og saadan **Retspraxis** maa derfor ogsaa nævnes som en Retskilde, hvis Betydning iøvrigt er meget forskjellig i de forskjellige Lande. Der gives nemlig, som af det Anførte allerede fremgaaer, ikke nogen for hele Menneskeheden fælleds R., men hvert Folk og Land har sin R. Efter Beskaffenheden af **Retsforholdene** (ɔ: de af Retten ordnede Berøringer mellem Individerne) inddeles R. i **Privatret** ɔ: Indbegrebet af de Retsregler, som ordne de Retsforhold, hvori Individerne befinde sig uden Hensyn til Statsforbindelsen (altsaa navnlig de personlige Retsforhold, Formue-, Familie- og Arveretsforholdene) og **offentlig R.** ɔ: Indbegrebet af Reglerne for de Retsforhold, som have Hensyn til Statsforbindelsen, altsaa navnlig Reglerne for Ordningen af selve Statsforfatningen (Statsretten) og Organisationen af de forskjellige Grene af Statsmagten, navnlig af den udøvende Magt (Statsforvaltningsretten) og den dømmende Magt (Processen) med de Retsforhold, som dertil slutte sig, samt endelig Reglerne om, hvilke Handlinger, der i Staten belægges med Straf (Criminalretten). **Retsorden** kaldes den ved Retten tilveiebragte Ordning af Samfundslivet. **Retssubject** eller Person (s. d. A.) er ethvert Væsen, hvis Forhold ordnes ved Retten, som altsaa kan befinde sig i Retsforhold (har **Retsevne**). **Retshandeler** kaldes de frie Handlinger, hvorved Retsforhold begrundes, og som netop ere foretagne i dette Øiemed (f. Ex. Indgaaelsen af en Contract, Oprettelsen af et Testament). — I subjectiv Forstand bruges R. i Betydning af Rettighed om den det enkelte Retssubject i Retsforholdene ifølge den objective Ret tilkommende Beføielse.

Ret kaldes Organet for Statens dømmende Myndighed. Forsaavidt en R. er bemyndiget til at afsige Decreter med Executionskraft, kaldes den en Domstol (s. d. A.). Af saadanne Domstole findes der i Danmark til Paakjendelsen af alle almindelige saavel civile som criminelle Sager een (en Underret) i hvert Herred eller Birk og i hver Kjøbstad, og derhos findes der i enhver Landjurisdiction til Paakjendelsen af de saakaldte Politisager en egen Politiret, i hvilken Dommeren dog er den samme som i den almindelige Underret. Fra disse Underretter appelleres der til Landsoverretterne, af hvilke der i Kongeriget gives to (en i Kjøbenhavn og en i Viborg), og fra disse igjen til Høiesteret. I Kjøbenhavn staae dog alle Domstolene umiddelbart under Høiesteret, og her findes een Domstol til Paakjendelse af alle almindelige civile Sager, den saakaldte Hof- og Stadsret (der falder sammen med den ene af de ovennævnte Landsoverretter, og af hvilken forskjellige, til Behandlingen af visse enkelte Slags Sager bestemte Underafdelinger have særegne Navne, som Gjesteretten og Gjeldscommissionen), — een til Behandlingen af alle Politisager og criminelle Sager, Criminal- og Politiretten, og en Søret, i hvis Sted dog fra den 1ste Januar 1862 træder en til Behandlingen af baade Sø- og Handelssager bestemt saakaldet Sø- og Handelsret. Af saadanne Retter, der ikke ere Domstole, men kun have Myndighed til at tage Beslutning om, hvorledes de selv ville gaae frem under Udførelsen af de til dem henlagte Sager, gives der Fogedretterne, Skifteretterne og Auctionsretterne, og af disse findes i hver Jurisdiction een af hver Art, hvorfra der i det Hele appelleres til de samme Overretter som fra Underdomstolene. Foruden de hidtil nævnte gives der dog endnu enkelte andre særegne Retter til Behandlingen af visse specielle Arter Sager, og derhos findes der særegne geistlige Retter til Behandling af Sager om geistlige Embedsmænds Forhold i deres Embedsførelse, nemlig i første Instants Provsteretten, i anden Instants Provste-

Digitized by Google

eller Landemødet (s. disse Artt.), hvorfra der igjen appelleres til Høiesteret, ligesom ogsaa begge Militairetater have deres egne Krigsretter (s. d. A.). En egen Domstol, som deels henhører til Krigsretterne, men deels ogsaa (istedetfor Høiesteret) er øverste Instants i visse Søretssager, er Overadmiralitetsretten. Endelig haves der nu ogsaa i Rigsretterne (af hvilke der er oprettet en for hele Monarchiet og en for Kongeriget alene) særegne politiske Domstole, for hvilke navnlig Ministrene skulle tiltales for deres Embedsførelse. — De Personer, der beklæde en R., kaldes Retsbetjente, og til dem henhører ikke blot den eller de Personer, som ere Besiddelse af den egentlige besluttende Myndighed (Dommeren eller Dommerne, Fogden, Skifte- og Auctionsforvalteren), men ogsaa den, der har at besørge Nedskrivningen af Retsforhandlingerne (Retsskriveren), dog at denne Sidstes Person i mange Retter falder sammen med den Førstes. Derhos hører der til de Retter, ved hvilke den decreterende Myndighed er i Hænderne paa en enkelt Person, i Reglen endnu to Vidner (Retsvidner). Retsforfølgning siges at finde Sted, naar man gjør sine formeentlige Rettigheder gjeldende ad Rettens Vei. Retshandling kaldes en af en Ret foretagen Handling, som derfor i Reglen kun kan erholdes ophævet eller forandret ved Appel til høiere Ret, i Modsætning til en Øvrighedshandling, der kan forandres af en overordnet Øvrighed. Rettens Middel er en anden Benævnelse for en Retsbetjent, navnlig for Fogden.

Ret bruges i Geometrien i mange Sammensætninger. Ret Linie lader sig som et Grundbegreb ikke godt definere, uden i alt Fald ved sine væsentligste Egenskaber, saasom at den er den korteste Vei imellem to Puncter, eller at den ikke forandrer sin Plads, naar den dreies om to af sine egne Puncter. — En ret Flade eller et Plan er en Flade, hvori der overalt kan nedlægges rette Linier. — En ret Vinkel er den, der er lüg med sin Nabovinkel (eller 90 Grader). — En ret Fiirkant eller et Rectangel er en Fiirkant, hvor alle Vinklerne ere rette. — Et ret eller retvinklet Parallelepipedum er et saadant, i hvilket ligeledes alle Vinklerne ere rette, hvorimod et retstaaende Parallelepipedum er et saadant, hvor Siderne ere lodrette paa Grundfladerne (uden at disses Vinkler selv behøve at være rette). — Et ret Prisme er et saadant, hvor Sidelinierne ere lodrette paa Grundfladerne. — En ret Cylinder eller Kegle er en saadan, hvor Axen er lodret paa Grundfladen. De sidste 3 kaldes ogsaa retstaaende.

Retentionsret, Tilbageholdelsesret, kaldes den Ret, som enten udtrykkelig kan være indrømmet eller ifølge Lovgivningens Bydende tilkomme Besidderen af en Andens Ting, til at holde den tilbage (retinere den), indtil en ham tilkommende Fordring paa Eieren er bleven fyldestgjort. En saadan Ret, der altsaa ikke som Panteretten er nogen fortrinlig Ret til at søge Fyldestgjørelse for sin Fordring i Tingen, men kun gaaer ud paa ved Tingens Affsavn at tvinge Eieren til selv at opfylde Fordringen, tilkommer saaledes f. Ex. den, der har istandsat en Ting for en Anden, idet han ikke behøver at tilbagelevere Tingen, før han har faaet Betaling for sit Arbeide.

Retepora, s. Neptunsmanchet.

Rethel, Stad i det franske Dep. Ardennerne, ved Aisne, har Uldmanufacturer og Metalstøberier. 8,000 Indb.

Rethwisch er et Amt i det østlige Holsteen, der har Amtmand fælleds med Traventhal og Reinfeld Amter. Det er kun ⅛ □ M. stort, og havde 1860: 2,894 Indb.

Reticuleret Glas, s. Petinetglas.

Retorsion (lat.) kaldes den Handling, at en Person, som er fornærmet af en Anden, igjen fornærmer denne. Den, som paa denne Maade gjengjelder en Fornærmelse, taber ikke derved Retten til at paatale den; men hvis han ikke har indskrænket sig til at afvise Fornærmelsen ved f. Ex. at stemple den som en Løgn, bliver han ogsaa paa sin Side Tiltale undergiven for sit Forhold. R. forekommer ogsaa i Folkeretten, og bruges der om det Tilfælde, at en Stat gjengjelder en anden Stats ubillige eller for den førstes Interesser skadelige Fremgangsmaade ved mod den at anvende den samme.

Retorte er et Kar, man bruger til deri at foretage Destillationer (stundom ogsaa Sublimationer, Luftudviklinger o. M.). Sædvanlig er det kugleformigt med en snevrere Hals, der er bøiet til Siden, saaledes at Dampene herigjennem kunne ledes bort fra Varmen til det ved Siden anbragte Forlag eller Afkjølingsapparat. Er der paa det Sted, hvor Halsen saaledes bøies af, anbragt en Aabning (en Hals med Prop) lodret over R.'s Bug, og hvorigjennem man da kan gyde de Sager, man ønsker ned i R., kaldes den tubuleret, i modsat Fald utubuleret.

Retouchere og Retouchering kaldes i de tegnende Kunster en restaurerende Opfriskning af enkelte Partier paa gamle Malerier og Kobberstik, der ved de første undertiden kan blive til en fuldstændig Overmaling af en fremmed Haand. R. bruges undertiden mindre rigtig om Kunstnerens egen gjentagne Maling, medens han har et Billede under Arbeide.

Retraite betyder et Tilbagetog. — R. er ogsaa Navnet paa et Signal (Tappenstreg), der slaaes paa Trommen eller blæses, for i Garnisonsbyer at angive den Tid, til hvilken Soldaterne skulle være i deres Qvarterer for at gaae til Ro; Tiden, paa hvilken Signalet gives, afhænger af Aarstiderne og de specielle Forhold.

Retranchement er en Forskandsning eller et Afsnit i et større Værk.

Retrogradation (lat.), Tilbagegang, bruges om en Bevægelse paa Himmelkuglen fra Ø. mod V., idet Stjernernes sædvanlige Egenbevægelse (ikke den daglige med hele Himlen) skeer fra V. mod Ø. og kaldes retløbende. Navnlig er Planeternes Bevægelse, seet fra Jorden, retrograd under Oppositionen, og de nederste Planeters under nederste Conjunction, medens Planeternes Bevægelse, seet fra Solen, altid er retløbende. Derimod er flere Kometers Bevægelse retrograd, ogsaa fra Solen.

Retsch (Friedrich August Moritz), tydsk Tegner og Maler, født i Dresden den 9de Decbr. 1779, begyndte først i sit 20de Aar for Alvor

Digitized by Google

paa Malerkunstens Studium, hvori han imidlertid gjorde hurtige Fremskridt; 1824 blev han Professor ved Kunstakademiet i Dresden. I sine Malerier behandlede han meest Emner af den romantiske Poesie (Faust, Erlkönig o. s. v.), men malede dog ogsaa Portraiter. Sin største Berømmelse skylder han sine Illustrationer til Goethe's „Faust", til Shakespeare's Dramaer, til Schillers Digte o. fl., der alle udmærke sig ved Liv og Rigdom i Phantasien.

Retskede kaldes det Bræt, der i Forbindelse med Vaterpasset (s. d. A.) anvendes til at finde Høideforskjellen imellem to eller flere Puncter, hvis indbyrdes Afstand ikke maa være for stor. Da Vaterpasset sættes paa den paa Høikant stillede R.'s Overkant, og da Puncternes Høideforskjel maales fra dens Underkant, er det en nødvendig Betingelse, at disse Kanter ere parallele (sign. **Nivellering**).

Retslægevidenskab (Medicina forensis) omfatter Anvendelsen af Lægevidenskabens Grundsætninger paa Studiet og Løsningen af de forskjellige Spørgsmaal, som kunne fremkomme ved Fastsættelsen af Lovbestemmelser eller Haandhævelsen af Retfærdigheden (Tardieu). R. omfatter altsaa ogsaa Sundhedspolitiet (s. d. A.) og den offentlige Hygieine, men dog især den egentlige Retsmedicin, der indbefatter alle de Forhold, hvor Lægen kan blive kaldet til at anvende sin Videnskabs Regler i Retspleiens Tjeneste, t. Ex. i Tilregnelighedsspørgsmaal, Fødselssager, Beskadigelsers Natur og Betydning o. s. v.

Retsphilosophie eller philosophisk Retslære kaldes den Videnskab eller den Deel af Retsvidenskaben i det Hele, som udvikler Rettens Begreb, dens Væsen, Grund og Diemed, og fremstiller Retsgrundsætningerne i deres Reenhed. R.s Sætninger have saaledes ingen umiddelbar Anvendelse eller bindende Kraft som virkelig gjeldende Ret, hvorfor det ogsaa er en uheldig Benævnelse, man tidligere ofte har givet denne Videnskab, naar man har kaldt den Naturret (s. d. A.); men derimod kan R. tjene til en rigtig Opfatning og Vurdering af den positive Rets Bestemmelser. De mangfoldige forskjellige retsphilosopiske Systemer, som til forskjellige Tider ere blevne opstillede, falde væsentlig i to Hovedklasser, eftersom de nærmest søge Principet for hele den retlige Ordning i Individets Frihed eller i Samfundet.

Retspleie kaldes den Maade, hvorpaa Retten igjennem Statens judicielle Autoriteter bringes til Virkelighed, med andre Ord Udøvelsen af Statens dømmende Myndighed. For at betrygge denne Myndigheds Selvstændighed og Uafhængighed bør den være skilt fra den udøvende Myndighed, og Retspleiens Adskillelse fra Forvaltningen er derfor ogsaa i den danske Grundlov opstillet som Princip, men uden dog endnu at være gjennemført, idet navnlig Underdommerne her i Reglen endnu tillige ere Underøvrigheder. Som Hovedprincip for Retspleiens Ordning er det endvidere — i Overeensstemmelse med, hvad der i den nyere Tid efterhaanden ogsaa har gjort sig gjeldende i andre Stater, navnlig forsaavidt Edsvorneretter i dem ere blevne indførte — i den danske Grundlov opstillet som Princip, at Offentlighed og Mundtlighed saasnart og saavidt som muligt skal gjennemføres, medens R. hidtil i det Hele var skriftlig undtagen ved Høiesteret. En Begyndelse til Gjennemførelsen af dette nye Princip er nu, foruden ved Rigsretten, ogsaa skeet ved Oprettelsen af den nye Sø- og Handelsret i Kjøbenhavn. Om de Grundsætninger, hvorefter R. iøvrigt kan være ordnet, s. under **Proces**.

Retsvidenskaben (Jurisprudentsen) indbefatter 3 Hoveddele, nemlig 1) den almindelige eller philosophiske Retslære, Retsphilosophien (s. d. A.), 2) Retshistorien eller Fremstillingen af den positive Rets successive Udvikling, og 3) Retsdogmatiken eller Fremstillingen af den gjeldende Ret. Da den virkelige positive Ret ikke er een, men forskjellig i de forskjellige Lande, kunne de to sidstnævnte Dele af R. kun behandle Rettens Udvikling og nuværende Tilstand i hvert enkelt Land for sig.

Retstaaende, s. **Ret**.

Retterbod er en gammel norsk og islandsk Benævnelse for Love, som gjorde Tillæg til eller Forandring i den gjeldende Ret.

Rettetræ, s. **Knappenaal**.

Retz (Jean François Paul de Gondy, Cardinal af), fransk Geistlig og Politiker, født 1614 i Montmirail, blev 1643 Coadjutor hos Erkebiskoppen i Paris, tog levende Deel i Frondeurolighederne og blev derfor 1652 fængslet af Mazarin; han undveeg fra det Slot ved Nantes, hvorhen han blev forviist, flakkede i 15 Aar omkring i Europa og kom først efter Mazarins Død tilbage. R. døde 1679 i Paris. Hans „Mémoires" indeholde en fortrinlig Skildring af hans Tid og Forholdene i samme.

Retzius (Anders Adolph), Søn af Professor A. J. Retzius i Lund, var født i denne By den 3die Octbr. 1796. Han studerede med Iver Lægevidenskaben og Naturvidenskaberne deels i Lund, deels i Kjøbenhavn og London, og blev allerede 1819 Doctor medicinæ, 1820 Docent og 1823 Professor ved Veterinærindretningen i Stockholm, hvor han oprettede et anatomisk Museum. 1824 blev han Docent i Anatomie og Physiologie ved Carolinske Institutet, ligesom ogsaa 1839 ved Akademiet for de skjønne Kunster. R. har gjort mange Reiser i Udlandet, besøgt de fleste Universiteter, deeltaget i Naturforskermøder baade i Norden og i andre Lande. Han var en productiv og aandrig Forfatter, meest i Retning af Anatomie og Physiologie samt Naturvidenskaberne, især Zoologie; hans ildfulde Foredrag henrev hans Tilhørere, og Læreanstalterne have høstet uendelig megen Nytte af hans utrættelige Iver for de Unges Udvikling. Han var endelig en i mange nyttige Foretagender virksom Borger, livlig og ungdommelig i Omgang, saa at det ei kan undre, at hans Død, efter et kort Sygeleie, den 18de April 1860, vakte almindelig Sorg overalt i Norden.

Reuchlin (Johan), født 1455 i Pforzheim, levede først ved Eberhard den Skjæggedes, senere ved Kurfyrst Philip af Pfalz's Hof, og var derpaa i 11 Aar Præsident for den schwabiske Forbundsret. Paa Grund af sin Forkjærlighed for de ikke-bibelske hebraiske Skrifter geraadede han i en Penneseide først med Dominicanerne i Köln, derpaa med Universiteterne i Paris, Löwen, Erfurt og Mainz (R. antages af Nogle at være Forfatter til „Epistolæ obscurorum virorum").

Digitized by Google

Fra 1520—22 var han Professor i Ingolstadt og døde i Stuttgart den 30te Juni 1522. R. har udøvet en betydelig Indflydelse paa det tydske Skolevæsens Udvikling. Han hævdede og gjennemførte den nygræske Udtale af det gamle græske Sprog, hvilken efter ham kaldes den Reuchlinske Udtale eller paa Grund af den stærkt fremherskende I-Lyd Itacismen. Af hans talrige Skrifter kunne mærkes: Lystspillet „Sergius" (1507); „Micropædia" (1478); „Breviloquus" (1478); „Rudimenta Hebraica" (1506); „De arte cabbalistica" (1517); „De verbo mirifico" (1494). Hans Levnetsbeskrivelse er given af Meyerhoff (1830).

Réunion (fr., Gjenforening) er et Navn, hvormed Øen Bourbon (s. d. A.) Ø. for Afrika benævnedes under den første franske Revolution, og som siden 1848 nu oftest anvendes.

Réunionskamre. Efter Freden i Nimwegen 1679 gjorde Ludvig XIV, ifølge en ganske grundløs Fortolkning af nogle tidligere Bestemmelser i denne og i den westphalske Fred, Fordring paa Alt, hvad der nogensinde havde hørt til de da til Frankrig afstaaede Landstrækninger. Til Undersøgelse af disse Krav oprettede han 1680 R. i Metz, Breisach og Besançon, hvilke dømte efter Kongens Villie, og ifølge disse Kjendelser inddrog man de Grundeieres Besiddelser, som ikke hyldede Ludvig. Det tydske Riges Indsigelser imod denne vilkaarlige Fremfærd udrettede Intet, tvertimod beholdt Ludvig ved en paa 20 Aar afsluttet Vaabenstilstand i Regensburg (1684) Alt, hvad der indtil den nærmeste Tid var blevet reuneret. Efter den nye Krig 1688—97 beholdt Ludvig fremdeles Straßburg og en Deel af Elsaß.

Reus, Stad i Landskabet Catalonien i Spanien, har Silke- og Bomuldsmanufacturer; Oliemøller o. M. 30,000 Indb.

Reuß, Flod i Schweiz, udspringer i Canton Uri paa St. Gotthart, flyder med et voldsomt Løb mod N., gjennemstrømmer Vierwaldstädtersøen og falder ved Windisch (i Canton Aargau) i Aar.

Reuß hedde to tydske Fyrstendømmer, som ligge i „Voigtland" imellem Kongeriget Sachsen, de sachsiske Hertugdømmer, preussisk Sachsen, Baiern og Schwarzburg; de bestaae af R.-Greiz eller den ældre Linie (7 □ M. med 40,000 Indb.) og R.-Schleiz eller den yngre Linie (15 □ M. med 82,000 Indb.). Landet er opfyldt af lave Bjerge (indtil 2400 F.) eller Bakker; Agerdyrkning og Qvægavl ere Hovednæringsveie; Skovene, især af Naaletræer, ere betydelige, af Mineralier haves Jern og Salt. — Begge Fyrstendømmer have en landstænderisk Forfatning: i R.-Greiz have Stænderne en raadgivende Myndighed angaaende Love, en besluttende angaaende Skatter; i R.-Schleiz have de (19 ved indirecte Valg paa 3 Aar valgte Medlemmer) efter Statsgrundloven af 1852 de almindelige constitutionelle Rettigheder. I R.-Greiz ere Statsindtægterne c. 133,000 Rdlr., Forbundscontingentet 223 Md.; i R.-Schleiz resp. 350,000 Rdlr. og 518 Md. Alle Fyrster i R. føre Navnet Henrik; i den ældre Linie regjerer Henrik XXII, i den yngre Henrik LXVII. Hovedstaden i R.-Greiz hedder Greiz, i R.-Schleiz hedder den Schleiz.

Som Stamfader for Huset R. nævnes Henrik af Slægten Gleisberg (kaldet saaledes efter en imod Sorberne og Venderne anlagt Borg) Hofmarskal hos Keiser Frederik I, Foged i Weida, i den 2den Halvdeel af det 12te Aarh. Han stiftede 3 Linier, Weida, Plauen og Gera, af hvilke den 1ste og den 3die uddøde i det 16de Aarh.; den plauenske deelte sig siden i mange Linier, som efterhaanden ere indskrænkede til de nuværende tvende. I Aaret 1848 forefaldt her temmelig voldsomme Scener, og „Rigstropper" fra Sachsen og Hannover maatte gjenoprette Ordenen; siden 1850 har ogsaa her den i Tydskland indtraadte Reaction seiret, og de demokratiske Tilsætninger til Forfatningen ere fjernede.

Reuterdahl (Henrik), svensk Erkebiskop, er født den 10de Septbr. 1795 i Malmø, hvor hans Fader var Parykmager. Efter dennes tidlige Død blev han ved Andres Hjelp sat istand til at studere og kom 1811 til Universitetet i Lund. Efterat han 1817 havde taget den philosophiske Grad, blev han s. A. ansat som Docent ved det theologiske Seminarium, og 1824 udnævnt til extraordinair Adjunct i Theologien, blev 1826 Seminariets Forstander, 1830 Doctor theologiæ, 1833 første Adjunct i Theologien samt Bibliothekar; han blev 1844 udnævnt til Professor i Theologien og 1845 til første Prof. theol. samt Domprovst. Imidlertid havde R. betraadt den politiske Bane som Rigsdagsombud for Lunds Stift og blev, ved en partiel Forandring i Ministeriet af 1848, kaldet til Medlem af Statsraadet som Chef for Ecklesiastik-Departementet. 1855 udtraadte han af Statsraadet, da han blev udnævnt til Biskop i Lund, men ombyttede allerede Aaret efter denne Stilling med Erkebispestolen i Upsala. I de tidligere Aar af sin akademiske Virksomhed udgav R. sammen med Thomander et theologisk Qvartalskrift (1828—32, 1836—40; senere fortsat af Melin og Bring, 1841—42). Foruden endeel mindre theologiske og historiske Afhandlinger i forskjellige Tidsskrifter har han endvidere udgivet: „Om det theologiska Studium med särskildt hänseende till Sverige" (1832); „Inledning till theologien" (1837); og endelig har han erhvervet sig et udmærket Navn blandt Sverrigs Historieskrivere ved „Svenska kyrkans historia" (1838—50), af hvilket Arbeide de hidtil udkomne Dele omfatte Tiden før Kalmar-Unionen.

Reuterholm (Gustaf Adolf, Friherre), svensk Statsmand, født den 7de Juli 1756, traadte 1775 i militær Tjeneste, men tog allerede to Aar derefter sin Afsked som Fændrik og udnævntes til Kammerherre hos Dronningen. Fælleds Tilbøielighed til Frimureri og Mysticisme bragte ham snart i nær Berøring og Venskab med Hertug Carl af Sødermanland. Til Kongen derimod nærede R. fra gammel Tid et bittert Had, da hans Fader, Rigsraaden Friherre Esbjørn R. (født 1710, en ivrig Tilhænger af Huepartiet), ved Revolutionen 1772 var bleven fængslet, hvilket, efter Sønnens Mening, havde foraarsaget hans Død Aaret derefter; dette Had forøgedes end mere ved Tildragelserne paa Rigsdagen 1789, hvor R. optraadte som en af de ivrigste Oppositionsmænd i Ridderhuset. Misfornøiet med Forholdene hjemme tilbragte han den største Deel af de

Digitized by Google

nærmest følgende Aar i Udlandet og kom i Frankrig i Forbindelse med Illuminaterne. Ved Efterretningen om Gustaf III's Død skyndte R. sig hjem, modtoges af Hertugregenten med aabne Arme, udnævntes 1792 til Præsident i Kammerrevisionen, 1793 til En af „Rikets Herrar“, og blev Regjeringens Sjæl, Regentens Regent. Ved Arbeidsomhed og god Villie erstattede R. for endeel, hvad der manglede ham i Øvelse; ved Sparsomhed og adskillige Indskrænkninger formindskedes Statsgjelden, i Krigsbestyrelsen indførtes flere vigtige Forandringer, og ved en forsigtig Politik overfor Udlandet (navnlig ved Anerkjendelsen af den franske Republik) vandtes store Fordele for Handelen. Men Regjeringens Mistænksomhed og Strenghed fremkaldte almindelig Uvillie imod R., der tillige gjorde sig forhadt ved Hoffet ved at afskedige alle de Mænd, der havde staaet Gustav III nærmest. Kort efter at Gustav IV Adolph havde tiltraadt Regjeringen (1796), nedlagde R. sit Præsidentembede, og det blev ham forbudt at nærme sig Hovedstaden paa 10 Mile. Først reiste R. til Udlandet, men opholdt sig dog endnu i nogle Aar fordetmeste i Sverrig og stod i stadig Brevverling med Hertug Carl. Men da han forgjeves havde ansøgt om at faae Forviisningen tilbagekaldt, og tillige havde stødt Hertugen fra sig ved aabent at udtale sit Had imod Kongen, forlod han (1800) Sverrig og begav sig, under det antagne Navn Tempelkreuz, over Slesvig til Tydskland. Da hans tidligere Belynder efter Revolutionen havde besteget Sverrigs Throne som Carl XIII, vendte R. tilbage (1810) og ansøgte skriftlig om en personlig Sammenkomst med Kongen, men fik ved en af Ministrene Tilkjendegivelse om at holde sig borte fra Hoffet. Han bosatte sig da i Slesvig, hvor han døde af et Slagtilfælde den 27de Decbr. 1813.

Reutlingen, Stad i Schwarzwaldkredsen i Würtemberg, har en gothisk Kirke, Klæde- og Papirfabriker samt Farverier. 13,000 Indb.

Rev, s. Banke.

Revaccinere, foretage en fornyet Indpodning af Kokopperne, har man anerkjendt for en almeennyttig Forholdsregel, eftersom det er vist, at den oprindelige Vaccination, om end vellykket, dog efter en Række Aar har tabt sin beskyttende Kraft.

Reval (russisk Revel), befæstet Stad i det russiske Gouv. R. eller Esthland, ved en Viig af den finske Bugt, har en af Peter den Store anlagt, stærk befæstet Krigshavn, en mærkelig Kirke, et Slot o. s. v. Dens Handel og Skibsfart ere i de senere Aar meget aftagne. 30,000 Indb.

Reveille er Navnet for et Signal, som slaaes paa Trommen eller blæses, for i Garnisonsbyer at angive den Tid, til hvilken Soldaterne skulle staae op og begynde deres sædvanlige Dagvirksomhed.

Reventlov er en dansk adelig (nu grevelig) Familie, der stammer fra Holsteen. Den forekommer allerede i Midten af det 13de Aarh. **Hartvig R.** sneg sig en Nat 1315 ind paa Segeberg-Slot og myrdede den holsteenske Greve Adolf VI, med hvem han var i Strid, tilligemed sin egen Søn, som var i Grevens Tjeneste. — I Danmark fremtræder Slægten først med Grev **Conrad R.** til Klausholm, Kalø, Frisenvold m. m. (født d. 21de April 1644), som under Frederik III og Christian V steeg fra den ene Ærespost til den anden (han blev 1673 ophøiet i Grevestanden), indtil han under Frederik IV blev Storcantsler eller første Minister og Elephantridder; han døde d. 21de Juli 1708. I sit andet Ægteskab med Sophie Amalie Hahn, en Datter af V. I. Hahn (s. d. A.), blev han Fader til Frederik IV's anden Dronning Anna Sophie (s. d. A.). Det kongelige Svogerskab gjorde naturligviis denne Familie meget anseet og mægtig. Storcantslerens Søn af første Ægteskab, Grev **Christian Ditlev R.** til R.-Sandberg og Baroniet Brahetrolleborg, Geheimeraad, Overkammerherre og Elephantridder (født 1671), fik 1729 af sine lollandske Godser oprettet Grevskabet Christiansborg, nu Christiansſæde (s. d. A.). Han døde d. 1ste Octbr. 1738; hans ældste Søn, Grev **Conrad Ditlev R.** (født 1704, død 1750), der var gift med en Søster til den sidste Hertug af Holsteen-Plön, som selv var gift med Grevens Søster, fik Grevskabet R.-Sandberg og Baroniet Brahetrolleborg; den yngste, Grev **Christian Ditlev R.** (født 1710, død 1775), fik Christianssæde. Sidstnævntes Søn, Grev **Christian Ditlev Frederik R.** til Christianssæde (og senere tillige til R.-Sandberg) er den ædle Bondeven, der væsentlig bidrog til de store Landboreformer i Slutningen af forrige Aarh., som gjorde Ende paa den danske Bondestands Underkuelsestilstand (jvfr. Frederik VI, III, S. 184, 2den Sp.). Han var født d. 11te Marts 1748 paa Christianshavn, gik 1763 til Gymnasiet i Altona, derfra til Sorø Akademie og tiltraadte derpaa en Udenlandsreise, paa hvilken han studerede i Leipzig; efter sin Hjemkomst blev han 1775 Deputeret i Oekonomie- og Commerce-Collegiet, 1781 Geheimeraad, og beklædte efterhaanden flere høie Embedsstillinger i forskjellige Collegier, blev 1789 Præsident i Rentekammeret, 1797 Statsminister, 1803 Ridder af Elephanten og 1808 Geheime-Statsminister. Fra 1813, da han tog sin Afsked som Rentekammer-Præsident, levede R. fordetmeste paa sine Godser, for hvilke han virkede ligesaa ufortrødent som i Statens Tjeneste; fornemmelig arbeidede han med Iver paa Almueunderviisningens Forbedring. Han døde d. 11te Octbr. 1827 paa Christianssæde. Hans Levnet er beskrevet (2 Bd., 1837) af A. F. Bergsøe (s. d. A.). Grevens Sønnesøn er nu Besidder baade af de to Grevskaber og af det fyenske Baroni. — Af den holsteenske Linie vare Flere virksomme Deeltagere i det slesvigholsteenske Oprør, fornemmelig Grev **Friedrich R.** til Wittenberg, Provst for det adelige Convent i Preetz; han var Medlem af den d. 24de Marts 1848 oprettede Oprørsregjering.

Reventlov-Sandberg er et Grevskab i Sundeved i Slesvig (det eneste Grevskab i Hertugdømmet), som blev oprettet 1685 for ovennævnte Grev Conrad R., hvis Sønnesøns Sønnesøns Søn er den nuværende Besidder (s. ovenfor). Hovedgaarden Sandberg blev oprettet 1576 af Hertug Hans den Yngre, og efter at være paa Grund af den ældste sønderborgske Linies Gjeld kommen under Kronen, kjøbt 1673 af Grev R.; den blev udparcelleret 1787. Byg-

Digitized by Google

ningerne ligge smukt ved en Vig af Als-Sund ¼ M. N. V. for Sønderborg.

Reverbeerovn kaldes en horizontal Flammeovn, hvor den Gjenstand, der skal ophedes, kommer i umiddelbar Berøring med Flammen. Brændselet ligger paa en Rist, derfra slaaer Flammen over en opstaaende Muur (Broen) men tvinges af Hvælvingen over Ovnen ned paa en Herd, hvorpaa Gjenstanden ligger. Gjennem en Dør paa Siden eller for Enden af Ovnen bringes denne ind og atter ud af Ovnen. R. bruges meest til Smeltning af Kobber, Bronce og undertiden Jern, ligeledes ved Sodafabrikation o. M.

Reverdil (Elie Salomon François) var en af de mange Fremmede, som bleve indkaldte til Danmark under Frederik V, og som have gjort sig fortjente af Landet. Han var født 1732 i Nion i Pays de Vaud; 1760 blev han Kronprinds Christians Lærer og fik Leilighed til at meddele sin Lærling sine frie Ideer, især med Hensyn til Bondestanden, som han har Æren for først at have søgt at befrie fra Stavnsbaandets trykkende Aag. Efter Christian VII's Thronbestigelse 1766 blev han Cabinetssecretair og det næste Aar Medlem af den Landbocommission, som han fornemmelig havde virket til at oprette, men pludselig blev han styrtet ved Kongens værdige Yndling Grev Holck og forviist Danmark, hvorpaa han vendte tilbage til Schweiz. 1771 blev han atter indkaldt af Struensee, men efter dennes Fald reiste han igjen tilbage 1772, og døde d. 4de August 1808 i Genf. Hans Memoirer, der først nylig ere udgivne („Struensée ou la cour de Copenhague 1760—72", Paris 1858, ogsaa oversat paa Dansk), give interessante Oplysninger om det danske Hofs Tilstand umiddelbart før og under Struensee samt om dennes Færd og Forhold til Dronningen.

Revere (Giuseppe), italiensk Digter, født 1812 i Triest af lombardiske Forældre, studerede i Mailand, vandt tidlig et Navn ved sine Drama'er („Lorenzino de Medicii", 1829, „Piagnoni e gli Arrabiati", „Sampiero di Bartelica", „Il marchese di Bedmar" o. fl.), og lagde sit Talent for historisk Fremstilling for Dagen ved Skriftet „La cacciata degli Spagnuoli da Siena". R. tog levende Deel i de politiske Bevægelser i Aarene 1847—48, men har siden levet i Stilhed i Piemont. Han er fortrinlig som Novelledigter.

Revers kaldes i Modsætning til Avers Bagsiden af en Mynt, hvor Vaabnet, Værdiangivelse o. Sl. ere anbragte.

Revers (lat.) betyder i Retssproget egentlig en skriftlig Modforpligtelse, en Erklæring fra den ene Contrahent om, at han vil opfylde de ham mod Medcontrahenten paahvilende Forpligtelser; men i den danske Lovgivning bruges denne Benævnelse ogsaa om en særegen Art paa kort Tid udstedte Gjeldsbeviser.

Revêtementsmuur, s. Beklædningsmuur.

Revivals (Opvækkelser) kaldes fortrinsviis saadanne Opvækkelser, ved hvilke en Masse Mennesker eller hele Skarer paa een Gang føle en uimodstaaelig Virkning af det forkyndte Guds Ord og henrives til Syndsbekjendelse og Bod. Disse R. ere især eiendommelige for Nordamerika, hvor de stadig finde Sted ved Methodisternes Camp-meetings (s. d. A.). Den sidste store Opvækkelse, som efter den vidtgribende Pengekrisis for nogle Aar siden udbredte sig med forbausende Hurtighed og Kraft over de nordamerikanske Fristater, har derfra forplantet sig til Europa, især Irland og Skotland og til de andre Verdensdele.

Revle, s. Banke.

Revolution (fr.), Omvæltning, kaldes i den physiske og moralske Verden en pludselig og, idetmindste tilsyneladende, Tingenes sædvanlige Gang afbrydende Rystelse og Forandring, hvorved det Gamle bliver mere eller mindre forstyrret eller opgivet og tillige en ny Tingenes Orden begrundet. Man taler derfor om R. i Naturen, i Organismen, i det aandelige Liv og især dels i de politiske og sociale Forhold. I sidste Forstand bruges Ordet i Historien fortrinsviis om de Omvæltninger, som foregik i England i Midten af det 17de Aarh. og i Frankrig i Slutningen af det 18de; dog taler man nu ogsaa om Julirevolutionen (1830) og om den 3die Revolution (1848) i dette Land. — **Revolutionskrigene** kalder man især deles de Krige, som de allierede Magter 1793—1802 førte imod det revolutionære og republikanske Frankrig, s. dettes Historie. — **Revolutionstribunal** kaldtes under den første franske Revolution den d. 11te Marts 1793 oprettede overordentlige Criminalret.

Revolver, s. Haandskydevaaben.

Revue er den Mønstring, som en høiere Commanderende holder over en Troppeafdeling for at gjøre sig bekjendt med dens Tilstand.

Revulsion betyder i Lægevidenskaben en kraftig Afledning af Legemets Safter fra et Sted af dette til et andet, dernæst ogsaa den herved fremkaldte Fordeling af sygelige Tilstande.

Rewbell (Jean Baptiste), fransk Revolutionsmand, født 1746 i Colmar, var Advocat der, hørte i Nationalforsamlingen til de ivrigste Republikanere, i Conventet til Bjergpartiet, men sluttede sig efter Robespierre's Fald til de Moderate, blev Medlem af og efter kort Tid Præsident for Directoriet, hvor han udøvede stor Indflydelse paa de udenrigske Anliggender samt Justits- og Finantsvæsenet. Ærgerlig over de mod ham reiste Beskyldninger for Underslæb o. desl. traadte han 1799 ud af Conventet, levede siden som Privatmand og døde 1810.

Rewett (Nicholas), engelsk Maler og Architekt, født 1721 i Suffolk, død 1804 i London, deeltog med Stuart i dennes Kunstreiser i Grækenland og i Udgivelsen af det store Værk over Athen, hvorom nærmere s. Stuart.

Reybaud (Marie Roch Louis), fransk Forfatter, født d. 15de Aug. 1799 i Marseille, var først bestemt til Handelen, gjorde flere Reiser til Levanten og Amerika, optraadte 1829 i Paris som liberal Journalist og Litteratus og arbeidede for forskjellige Tidsskrifter. Hans første betydelige Værk var „Études sur les réformateurs ou socialistes modernes" (1840—43, tidligere stykkeviis i Revue des d. mondes), hvori han bekjæmpede St. Simons, Fouriers o. A.s Theorier, og „Jérôme Paturot à la recherche d'une position sociale" (1843), en Roman, hvori han giver en aandriig Skildring af de franske Samfundsforhold efter Julirevolutionen. Siden udgav R. en Mængde Romaner, som dog staae tilbage for hiin. Efter Februarrevolutionen hørte

Digitized by Google

R. til de Conservative. Han har fremdeles skrevet „La Syrie, l'Égypte et la Palestine" (1835); „L'industrie en Europe" (1856) o. M. — **Charles R.**, Broder til den Foregaaende, født 1800, var Journalist indtil 1848, blev 1852 brasiliansk Agent og skrev „Lettres sur le Brésil" (1856) o. M. Om hans Hustru, som er Forfatterinde til endeel Romaner o. M., s. **Arnaud** (Henriette).

Reykholt, en Præstegaard i Borgefiords Syssel i det sydlige Island, er bekjendt som Snorre Sturlasons Bopæl fra 1208 til 1241, da han blev ombragt af sin forrige Svigersøn Gissur Jarls Udsendinge. I den Tid fandtes store og smukke Bygninger paa R., samt den største Bogsamling i Landet; her blev Snorres berømte Værk „Heimskringla" forfattet. Den eneste Levning fra hans Dage, som endnu findes paa R., er den saakaldte Snorra laug (Snorres Bad), et af hugne Kampestene opmuret rundt Bad, fladt i Bunden med indvendige Bænke rundtomkring, og saa stort, at 50 Mand kunne rummes derinde. Omtrent 40 Skridt derfra ligger en kogende Kilde, „Skribla", hvorfra Vandet igjennem en opmuret og oventil lukket Rende kan føres til Badet. Fra en kold Bæk i Nærheden kan Vandet ligeledes ledes til Badet for efter Behag at afkjøle det.

Reykjarfiord er en Handelsplads i det vestlige Island.

Reykjavik, en By i det sydvestlige Island, Islands Hovedstad, tæller omtrent 1,400 Indb. Tidligere, indtil henved 1750, laae Handelsstedet paa en lille Holm i Havnen, Effersøe kaldet. Husene ere næsten udelukkende af Træ. Byen er anlagt af Islands første Nybygger, Ingolf, i Aaret 877 e. Chr. Den er nu Sædet for Althinget, Landsoverretten, Latinskolen, Biskoppen og Stiftamtmanden. Den har et Bogtrykkeri og flere Bibliotheker, hvoriblandt Stiftsbibliotheket omtrent tæller 8,000 Bind.

Reynier (Jean Louis Antoine), fransk Historieskriver og Nationaloekonom, født 1762 i Lausanne, studerede Landvæsen, Mathematik o. s. v., fik af Napoleon 1798 det Hverv at gjøre sig nøie bekjendt med Ægyptens statistiske og oekonomiske Forhold, og nedlagde Udbyttet af sine Undersøgelser i Skrifterne „L'Égypte sous la domination des Romains" (1807) og „De l'économie publique et morale des Égyptiens et des Carthaginois" (1823). Fra 1806 var R. Statsraad i Neapel og bestyrede Forst- og Veivæsenet m. M.; efter Murats Fald opholdt han sig i Lausanne og døde d. 17de Decbr. 1824. Han skrev ogsaa over Jødernes og Arabernes samt Kelternes landoekonomiske Forhold. — **Jean Louis Ebenezer R.**, Greve, Broder til den Foregaaende, født d. 14de Jan. 1771 i Lausanne, traadte 1792 ind i Armeen og blev allerede 1795 Brigadegeneral, tog 1798 Deel i Toget til Ægypten og siden i Napoleons øvrige Felttog, var 1809 Krigsminister hos Murat, blev fangen i Slaget ved Leipzig 1813 og døde d. 27de Febr. 1814 i Paris. R. var Forfatter til endeel værdifulde Skrifter over Ægypten.

Reynolds (Sir Joshua), berømt engelsk Maler, født d. 16de Juli 1723 i Plympton i Devonshire, var først Elev af en temmelig middelmaadig Maler, Hudson, gik senere til Rom, hvorfra han 1752 vendte tilbage til England og nedsatte sig i London. Han begyndte med at udstille sine Arbeider fra 1760 af, og blev senere, da Malerakademiet oprettedes 1765, dets Præsident (1768), som han forblev til sin Død, der indtraf d. 23de Febr. 1792, efter et Aars Blindhed og en langvarig Sygdom. Han har leveret ikke faa historiske Billeder, men svage i Udførelsen; større Værd have hans Fremstillinger af Børn, men sin egentlige Berømmelse skylder han sine talrige, især ved deres Colorit udmærkede Portraiter.

Rhabarber, Rheum, Planteslægt af Boghvedefamilien, ere anseelige, ofte mandshøie, fleeraarige Urter med en tyk, grenet Rodstok, store haandnervede Blade og talrige, men smaa og uanseelige, tvekjønnede Blomster samlede i tætte Blomsterstande. De talrige Arter høre hjemme paa Mellemasiens Bjerge, navnlig i China, Tartariet og paa Himmalaya, og herfra forsynes Europa med den som Lægemiddel berømte **Rhabarberrod** (s. d. A.); den bedste og kostbareste er den, der fra China indføres over Rusland under Navn af russisk R. (radix Rhei russici s. moscovitici). Overalt i Europa har man søgt at erstatte den indførte R. ved at dyrke forskjellige Arter (navnlig R. palmatum og undulatum), uden dog at erholde et tilstrækkelig godt Product; flere Arter ere i de senere Aar ogsaa almindelig indførte i Kjøkkenhaver, da man af de unge Bladstilke og Stængler tillaver en behagelig og sund Compot. Dertil egne sig dog fortrinsviis Stænglerne af de store nyere Sorter, der stamme fra England, da de have en langt mildere Syre og større Saftfuldhed end de ældre. De formeres let ved Frø og Deling, men kræve, for fuldkommen at udvikle sig, en dyb, stærkt gjødet Jord.

Rhabarberrod er Rodstokken af visse Arter Rheum, navnlig R. australe, palmatum, undulatum, hybridum o. s. v., der især voxer i det chinesiske Tartari, hvor Roden da samles om Sommeren, meest af 6-aarige Planter, og føres til Peking, Canton, Macao, eller for den russiske Handel til Kiachta, hvor den modtages og undersøges ved Medvirkning af russiske, dertil ansatte Embedsmænd. Der gaaer forskjellige Sorter R. i Handelen, af hvilke den russiske er den bedste (og dyreste), den chinesiske, ostindiske, franske, østerrigske, engelske og danske R. staae alle tilbage herfor. R. indeholder en stor Mængde Stoffer, af hvilke Rhein eller **Rhabarbarin** (Rhabarbersyre) er det meest charakteristiske; det har har dog ikke vundet nogen videre Anvendelse. Selve Roden og deraf tilberedte Lægemidler (Draaber, Extract o. s. v.) have derimod en stor Anvendelse og høre til de vigtigste Lægemidler.

Rhabdocoela (ɔ: Dyr med lige, ugrenet Tarmkanal) er den systematiske Benævnelse for den ene Hovedafdeling af de ægte Fladorme, i Modsætning til Dendrocoela (s. d. A.).

Rhabdomantie (gr., Stokkesandsigning) kalder man den foregivne Kunst eller Videnskab, at skulle kunne opdage Ting, der ere skjulte under Jordens Overflade, navnlig Metaller og Vandaarer, ved en umiddelbar Følelse og under Anvendelse af visse Instrumenter. Disse ere den „sideriske Pendul", den „bipolare Cylinder" og

Digitized by Google

„Hexeqvisten", hvilke, naar den Person, der bruger dem (**Rhabdomanten**) har „siderisk Modtagelighed" eller „rhabdomantiske Egenskaber", skulle bevæge sig paa en eiendommelig Maade. Denne Overtro, hvis Spor række høit op i Oldtiden, har paa visse Steder endnu vedligeholdt sig; s. **Ønskeqvist.**

Rhadamanthys, en Søn af Zeus og Europa, Broder til Minos og dennes Efterfølger i Herredømmet over Kreta, udmærkede sig ved sin Retfærdighed, hvorfor han tilligemed Minos og Aakos blev Dommer i Underverdenen.

Rhamnus, s. **Brietorn.**

Rhamphastos, s. **Tukan.**

Rhapsoder (gr.) kaldtes hos de gamle Grækere de omvandrende Sangere, som foredroge Homers og andre Digteres Sange. **Rhapsodie** kaldes derfor et af R. foredraget Digt; særskilt bruges denne Benævnelse om de enkelte Afsnit af de homeriske Digte. **Rhapsodisk** betyder usammenhængende, fragmentarisk.

Rhases eller Rasis var en udmærket arabisk Læge, som levede fra 860 til omtr. 940, først i Persien og siden i Cordova. Han kan ansees for det egentlige Hoved for den arabiske Skole, der danner det Mellemled, hvorigjennem de Gamles medicinske Viisdom er overleveret os. Hans dengang sjeldne Smag for den directe Jagttagelse skaffede ham Tilnavnet „den arabiske Galen"; han efterlod sig en Mængde medicinske Skrifter, alle paa Arabisk, hvilke siden ere oversatte i mange Udgaver: „Elhavi sive libri continentes", „Aphorisma" i 6 Bøger o. s. v.

Rhea eller Rheia, en Datter af Uranos og Gæa, Kronos's (Saturns) Gemalinde, var Moder til Hestia, Demeter, Here, Pluto, Poseidon og Zeus. Hendes Cultus, med hvilken Kybeles Cultus tidlig sammensmeltede, udbredte sig fra Kreta. — R. er Navnet paa en af de Drabanter eller Biplaneter, som bevæge sig omkring Saturn (s. d. A.).

Rhea, s. **Struds.**

Rhea Sylvia eller Ilia, efter Sagnet en Datter af Numitor, blev af dennes Broder Amulius gjort til Vestalinde og blev ved Mars Moder til Romulus og Remus.

Rheder eller Skibsrheder er den, der til sin Fordeel udruster et Skib og sender det ud paa Fragtfart. Undertiden træde Flere sammen om eet Skib og kaldes da Medrhedere, og den, der bestyrer de løbende Forretninger, kaldes den correspondenrende R.

Rhegium, nu Reggio, heed en Stad i Bruttiernes Land paa Italiens sydøstlige Kyst; den var anlagt 743 f. Chr. af Chalkidiere og Messeniere. Fra 280 f. Chr. stod den under romersk Herredømme; den var en betydelig Handelsstad og af stor militær Vigtighed.

Rheims eller **Reims**, gammel Stad i det franske Dep. Marne, har en prægtig Kathedralkirke, i hvilken fra 1179 indtil 1830 de franske Konger (ikke Napoleon I) bleve salvede og kronede af den her residerende Erkebiskop, som var Rigets Primas. Staden har betydelige Uld- og Bomuldsmanufacturer (som bl. A. levere Shawler), Maskinfabriker og Metalstøberier. 52 000 Indb. — R. heed paa Cæsars Tid Durocortorum og var Remernes Hovedstad.

Rheum, s. **Rhabarberrod.**

Rheinfels, et for sin interessante Beliggenhed bekjendt Slot paa den venstre Rhinbred i den preussiske Rhinprovinds, tilhører den nuværende Konge i Preussen.

Rheingau hedder en for sin Skjønhed og Frugtbarhed (især paa Viin og Frugt) berømt, 2 M. lang og 1 M. bred Landstrækning paa den høire Rhinbred, i det nuværende Nassau (forhen hørte den til Erkestiftet Mainz).

Rheometer (gr.) kaldes undertiden et Apparat til at maale en elektrisk Strøm.

Rheophor (gr.) kaldes Lederen for en elektrisk Strøm.

Rheostat (gr.) er et Apparat, som tjener til at vedligeholde en elektrisk Strøm ved samme Styrke i længere Tid. Indretningen er saadan, at man paa en beqvem Maade lidt efter lidt kan forlænge eller forkorte Længden af den Leder, Strømmen skal gjennemløbe, og derved forøge eller formindske dennes Ledningsmodstand.

Rhetor betegnede oprindelig en Taler; senere brugtes denne Betegnelse i snevrere Betydning om dem, der af de store Taleres Værker uddroge Regler for Talekunsten for at lægge dem til Grund for Underviisningen i denne Kunst. Den første videnskabelige Bearbeidelse af Talekunsten skriver sig fra Aristoteles. Blandt de talrige senere R., der ere samlede af Walz („Rhetores Græci" 9 Bd., 1832—36 og Sprengel Bd. 1—3, 1853—55), ere Dionysios, Demetrios Phalereus og Hermogenes de betydeligste. Ved græske Lærere forplantedes Rhetoriken til Rom, hvor foruden Cicero især Quinctilian uddannede Kunstens Technik. De latinske R., hvis Antal er mindre end de græskes, ere samlede af Pethöus (1599) og Capperonnerius (1756).

Rhetorik kaldes i videste Forstand Talekunstens Theorie, der opstiller de almindelige Regler for de forskjellige Arter af det prosaiske Foredrag; særlig forstaaer man derved en Fremstilling af de Grundsætninger, efter hvilke egentlige Taler skulle affattes.

Rheumatisme, Gigt, er en egen, som oftest ved en abnorm Hudvirksomhed fremkaldt, i en særegen Blodtilstand beroende sygelig Tilstand, der især charakteriserer sig ved Smerter, som have Tilbøielighed til at angribe Legemets fibrøse Væv og til en vis Flygtighed. Man skjelner den **acute R.**, **Gigtfeberen**, der er en hidsig febrilsk Sygdom, med smertelige Ansamlinger i Leddenes Huulheder og Tilbøielighed til Angriben af Hjertet, fra den **chroniske R.**, der i Almindelighed kun angriber enkelte større Led, uden at Feber er tilstede.

Rhianos, en græsk Digter fra Bena paa Kreta, omtrent 240 f. Chr., forfattede to episke Digte „Heraklea" og „Messeniaca", hvis Fragmenter ere samlede af Saal (1831). Desuden have vi af ham 11 Epigrammer i den græske Anthologie.

Rhinen (tydsk **Rhein**, lat. Rhenus), en af Europa's Hovedfloder, udspringer i 3 Arme, Vorder-, Mittel- og Hinterrhein, i Canton Graubünden i Schweiz paa Alperne N. O. for St. Gotthard; de to første Kildefloder forene sig ved Disentis og optage ved Reichenau den sidste, hvorefter den fællebs Strøm kaldes R. Denne flyder nu mod N. O. forbi Chur, derpaa mod N. paa Grændsen af Schweiz (Canton

Digitized by Google

St. Gallen) og Tyrol, løber igjennem Bodensø og mod V. forbi Schafhausen, hvor Seiladsen paa samme afbrydes ved det store Vandfald ved Laufen (s. d. A.). Herfra fortsætter R. sit Løb mod V. paa Grændsen af Schweiz og Tydskland (Baden) indtil Basel, hvor den dreier mod N. og forlader Schweiz; dette dens øvre Løb, indtil Basel, er 55 M. langt, Faldet 4,600 F.; blandt Bifloderne ere Reuß og Aar de vigtigste. Fra Basel indtil Bonn er R.s Mellemløb, 60 M. langt og med et Fald af 627 F., igjennem eller langs med Tydskland. Den løber her først paa Grændsen af Frankrig og Baden, derpaa af Baden og Rhinbaiern, hvorefter den strømmer igjennem Storhertugdømmet Hessen-Darmstadt, siden adskiller dette fra Nassau og længere hen Nassau fra Rhinprovindsen, endelig igjennem denne, hvor dens nedre Løb (med et Fald af c. 138 F.) begynder ved Bonn, ind i Holland; dens videre Løb her er skildret under Holland. Den optager fra Frankrig og Tydskland en stor Mængde Biflober, blandt hvilke vi nævne de vigtigste: fra v. S. Mosel og Maas, fra h. S. Neckar, Main, Lahn og Wupper. Flodens Omgivelser ere i en Deel af Mellemløbet (meest fra Bingen til Coblenz) høie og klippefulde, berømte for deres Naturskjønheder, ellers dannes de af en mere eller mindre bred, skjøn og frugtbar Dal; i det nederste Løb danne de lave Sletter. R.s hele Længde er 156 □ M., Breden er ved Basel 750 F., ved Mainz 2,500 F., ved Köln 1,300 F., ved den hollandske Grændse 2,250 F.; Flodgebetet udgjør 4,080 □ M. Seiladsen paa R. er overmaade betydelig, især Dampskibsfarten, som forbetmeste besørges ved et Selskab i Köln. Man anslaaer Antallet af de Personer, som aarlig befordres med Dampskibe paa R., til 2 Mill.

Efter R. have flere Departementer, Kredse o. s. v. Navn. 1) Dep. Øvre-Rhin (Haut-Rhin) i det østlige Frankrig, dannet af Øvre-Elsaß og den forhenværende Rigsstad Mühlhausens Gebeet, omgivet af Baden, Schweiz og de franske Depp. Doubs, Øvre-Saone, Vosges og Nedre-R., er 74 □ M. stort med 500,000 Indb. Den østlige Deel hører til Rhindalen, den vestlige opfyldes af Vageserne og deres Udløbere, mod S. er Noget af Jura. R. danner Østgrændsen, i den flyder Ill. Her avles Korn, Viin, Frugt, Hør og Hamp; Industrien og Handelen ere meget levende. Hovedstaden er Kolmar. 2) Dep. Nedre-Rhin (Bas Rhin), omgivet af Rhinbaiern, Baden og de franske Depp. Øvre-R., Vosges, Meurthe og Moselle, er 83 □ M. stort med 560,000 Indb. Den østlige Deel hører til Rhindalen, mod V. ere Vogeserne (det høieste Punct er c. 4,000 F.) og deres Sidegrene. Paa Østgrændsen løber R., i hvilken falder Ill. Producterne ere de samme som i Øvre-R., kun er her større Overflod paa Mineralier, især Jern, Kobber, Bly, Steenkul og nyttige Steenarter. Industrien beskjæftiger sig med Metallernes Bearbeidelse samt Fabrikation af Glas, Papir, Klæde o. M. Hovedstaden er Strasburg.

Rhinforbund. Flere Gange have Fyrsterne ved Rhinen sluttet sig til Frankrig imod det øvrige tydske Rige og dannet egne Forbund, R. Især delesbed kalder man saaledes det 1806 oprettede R. Paa Napoleons Tilskyndelse traadte Kurfyrsterne Dalberg (Rigserkecantsleren), Baiern, Würtemberg og Baden, Storhertugen af Berg, Landgreven af Hessen-Darmstadt, Hertugen af Nassau, Fyrsterne af Hohenzollern, Salm, Isenburg, Lichtenstein, Ahremberg og Leyen op med den Erklæring, at de ikke mere erkjendte et tydsk Rige, men vilde stifte et R. med Napoleon til Protector. Efter det tydske Riges formelige Opløsning, for hvilken den factiske rigtignok var gaaet længe forud, da den tydske Keiser Frants II havde erklæret, at han ikke kunde holde sine Forpligtelser imod Riget og derfor løste Rigsstænderne fra deres Eed samt nedlagde Keiserværdigheden, oprettedes saaledes R. Napoleon var dettes „Protector", af hvem det var ganske afhængigt; Fyrsterne maatte frasktrive sig Ret til at føre Krig og slutte Fred, stille deres Tropper til Napoleons Disposition og i Eet og Alt underkaste sig hans Befalinger. Derimod fik de fuldkommen Souverainitet i de indre Anliggender i deres Lande, ogsaa over de endnu ikke mediatiserede Herskaber o. s. v. indenfor deres Grændser; deres Undersaatter mistede alle stænderske Rettigheder og underkastedes Landsherrens og dermed den franske Regjerings fulde Magtfuldkommenhed. En Forbundsforsamling i Frankfurt, hvis Formand var Fyrst-Primas v. Dalberg (s. d. A.), bestyrede de fællebs Anliggender. Efterhaanden tiltraadtes R. af de sachsiske Lande, Kongeriget Westphalen, Fyrstendømmerne Schwarzburg, Anhalt, Lippe, Reuß, Mecklenburg og Oldenburg, saa at det udgjorde 5,916 □ M. med 14,609,000 Indb. og kunde stille en Hær paa henved 120,000 Md. Men allerede 1810 blev en Strækning af 532 □ M. afstaaet til Frankrig, og Oldenburg, Aremberg og Salm mistede deres Uafhængighed; 1813 opløstes det Hele. — Sign. Lucchesini „Historische Entwickelung der Ursachen u. Wirkungen des R. (1221—55); Gagern „Mein Antheil an der Politik" (1823).

Rhinhessen, s. Hessen-Darmstadt.

Rhinkreds, Rhinbaiern, s. Baiern. — Øvre-Mellem- og Nedre-Rhinkreds, s. Baden.

Rhinlandsk Fod er et Længdemaal, som oprindelig skal skrive sig fra Leyden. Den er nu kun brugelig i Preussen og Danmark, hvor den er antagen = 139,13 Pariser Linier. Forhen har den været brugt i Holland, hvor den var 139,171, og i Appenzel, hvor den var 139, Pariser Linier.

Rhinobatus, s. Haiروkke.

Rhinoceros, s. Næshorn.

Rhinoplastik er den chirurgiske Operation hvorved Tabet af Næsens Blødbele erstattes ved Overførelsen af en passende Deel fra et andet Sted paa Legemet, hvilken bringes til at voxe fast paa Næsens Plads og antage omtrentlig dennes Form.

Rhinprovindsen, Rhinpreussen, den vestligste Provinds af det preussiske Monarchie, omgiven mod N. af Provindsen Westphalen, mod Ø. af Nassau, Hessen Darmstadt, Rhinbaiern, Hessen-Homburg og Oldenburg (Birkenfeld), mod S. af Frankrig og mod V. af Luxemburg, Belgien og Holland, er 487 □ M. stor med 3,100,000 Indb. Den nordlige Deel er Lavland, det Øvrige opfyldes af de lave Bjerge, som ligge

Digitized by Google

paa begge Sider af Rhinen, der er Hovedfloden og her optager Mosel, Nahe, Wupper o. fl.; paa Rhinens høire Side ere Sidegrene af Westerwald, paa venstre af Hundsrück og Vogeserne, længere mod N. Eifelgebirge, Hoher Veen og Ardennernes Udløbere. R. er riig paa Mineralier (Bly, Kobber, Steenkul, nyttige Steenarter o. M.) samt mineralske Kilder. Industrien og Handelen staae paa et høit Trin; de vigtigste Stæder i denne Henseende ere Köln, Elberfeld og Barmen samt Aachen. Hovedstaden er Düsseldorf. I den største Deel af Provindsen gjelder endnu fransk Ret (Code Napoléon).

Rhizophora, Mangle- eller Mangrovetræ, en Slægt af Træer og Buske med firkantede Smaagrene, modsatte, heelrandede Blade og store, fuldstændige, fiirdeelte Blomster i hjørnestillede Blomsterstande, danne Hovedbestanddelen af de for de fleste tropiske Kystlande charakteristiske sumpige og tætte „Mangroveskove", der ofte blive fuldkommen uigjennemtrængelige derved, at der fra Træernes Stamme og Grene udskyde talrige Luftrødder, som, efter at være trængte ned i Dyndet, opsende nye Grene og saaledes danne et tæt Fletværk om Modertræet. Mangletræerne udmærke sig tillige ved den Eiendommelighed, at Frøene spire og udvikle sig til en temmelig betydelig Størrelse, medens de endnu sidde indesluttede i Frugten paa Moderplanten.

Rhizopoder eller Sliimdyr kaldes nogle af de laveste Dyreformer, som i Bygningens Simpelhed endogsaa overgaae Infusionsdyrene; det er undertiden (f. Ex. Amoeba) blot smaa, levende Sliimmasser, som besidde en svag Bevægelighed, i Kraft af hvilken de kunne langsomt udskyde uregelmæssige Traade, trække disse ind i sig igjen og saaledes skifte Form i det Uendelige og bevæge sig lidt frem i Vandet. De ernære sig af Infusionsdyr og Diatomeer, som de omslutte ved ligesom at gyde sig omkring dem og saaledes optage dem i sig, og som de saa senere ved den modsatte Fremgangsmaade stille sig ved igjen i en afbleget og ligesom udsuget Tilstand. Amøberne leve i det ferske Vand, især i de koldere Fjeldvande; sammesteds leve ogsaa nogle andre Rhizopodformer, som have en noget fastere Hud og optage Kiseldele eller Sandkorn i den, saa at Formforanderligheden er indskrænket til de udskydelige Traade, gjennem hvilke de optage deres Føde paa samme Maade som de aldeles nøgne R. Af disse Traades Lighed med Rødder hidrører Navnet R., der betyder: Dyr med rodformige Fødder. Havets R., de saakaldte Foraminiferer eller mangekamrede R. (Polythalamia), ere ligeledes i Reglen meget smaa, om end ikke aldeles mikroskopiske, men dækkede af en af flere Rum sammensat Kalkskaal, der er udstyret med Huller, gjennem hvilke Sliimtraadene kunne strækkes ud og de enkelte Afsnit af den dyriske Sliimmasse staae i Forbindelse med hinanden. Af disse saakaldte Foraminiferer existerer der en stor Mængde Arter og Slægter; de leve i Almindelighed i den Sliim, der beklæder Alger og Polyper; de træffes ogsaa paa Bunden af Verdenshavets dybeste Steder, maaskee dog kun hidslæbte og bundsælde der ved Strømningerne andetstedsfra. I Henseende til den Maade, hvorpaa Kalkskallens enkelte Afdelinger ere ordnede sammen til et Hele, er den allerstørste Forskjel; endeel ligne smaa Nautilskaller, og de henregnedes derfor tidligere alle, inden man lærte Dyrene selv at kjende, til Blæksprutterne under Navn af mikroskopiske Nautiloider. Der kjendes ogsaa mange fossile R., der trods deres Lidenhed have havt stor Betydning ved Dannelsen af Jordlag, f. Ex. i Kridtet. Til de anseeligste fossile R. høre Nummuliterne i Nummulitkalken, af Størrelse og næsten af Form som en dansk Enesteskilling. Studiet af R. er især fremmet af Ehrenberg, d'Orbigny, Schultze, Claparède og Lachmann, samt af Carpenter, Williamson og andre engelske Forfattere.

Rhizostoma kaldes en anseelig Slægt af Skivegopler, uden Randtraade, men med store og stærkt forgrenede Fangarme, som ere sammenvoxede ved Grunden, saa at Munden er lukket, men opsuge Føden gjennem fine Kanaler, der forgrene sig gjennem Armene og udmunde med fine Sugeaabninger, der optage det grebne og af Armene omslyngede Offers Blodvædske. Slgn. Gople.

Rhodan er en Forbindelse af Svovl og Cyan eller rettere af Svovl, Kulstof og Qvælstof, idet det maa betragtes som et sammensat Radical. I sine chemiske Forhold forholder det sig analogt med Chlor, Cyan o. s. v.; med Metallerne indgaaer det Forbindelser, og nogle af disse have endeel Interesse, saaledes f. Ex. Rhodankalium, der benyttes som Reagents for Jerntveiltesaltene, idet det danner Rhodanjern er en blodrød Forbindelse, ligeledes for Strychnin, hvormed det danner et tungopløseligt Bundfald.

Rhode-Island, den mindste af de nordamerikanske Fristater, omgiven af Massachusetts, Connecticut og Atlanterhavet, bestaaer deels af Øer i Narragansettbugten, deels af to Kyststrækninger Ø. og V. for samme, og udgjør omtrent 60 □ M. med 175,000 Indb. Overfladen er mod V. og N. ujevn, ellers en flad Slette, hvis Jordbund er bedre skikket til Qvægavl end til Agerdyrkning. Foruden hiin er Industrien af stor Vigtighed; den befordres ved den betydelige Vandkraft, som de talrige Smaafloder yde. Ogsaa Undervisningsvæsenet staaer paa et høit Trin; Universitetet i Providence hører til de meest ansete. — Statsforfatningen er republikansk og demokratisk: en Gouverneur, som vælges aarlig, har den udøvende Magt, et Senat paa 32 tilligemed et Repræsentanthuus paa 72 Medlemmer har den lovgivende. De aarlige Statsindtægter anslaaes til c. 400,000 Rdlr., Statsgjeld har R. hidtil ikke havt. — R. hørte til Ny-England, blev først coloniseret 1636 og optoges 1790 i Unionen.

Rhodez (Rodez), Stad i det franske Dep. Aveyron, har en prægtig Kathedralkirke og betydelig Industrie. 11,000 Indb.

Rhodisk Kunst eller den rhodiske Skole kaldes den græske Billedhuggerskole, som med Lysippos (s. d. A.) til Forbillede uddannede sig paa Rhodos og navnlig fandt Behag i Kolossalstatuer, hvoraf Een opviste 100. Den største er den under det specielle Navn af Kolossen paa Rhodos bekjendte Malmstøtte, der stod ved Havnen (efter ældre urigtige Angivelser skrævende over Indseilingen), og regnedes til et af Ver-

Digitized by Google

dens Vidundere. Laokoons Gruppen og den saakaldte farnesiske Tyr synes ogsaa at tilhøre denne Skole. R. Kunst bruges ogsaa som en Benævnelse paa Malerkunsten (jfr. Anakreons Oder).

Rhodisertræ, s. Rosentræ.

Rhodium er et 1804 af Wollaston opdaget Metal, der findes i ringe Mængde i det raae Platin. Det er sølvhvidt, sprødt og meget haardt; det har hidtil kun fundet meget ringe Anvendelse.

Rhodizonsyre er en Syre, bestaaende af Kulstof og Ilt (men i hvilket Forhold disse ere traadte i Forbindelse, derom er man ikke ganske enig), der findes i den sorte Masse, som danner sig ved Destillation af Kalium. Den har ikke fundet nogen Anvendelse i Praxis. See Krokonsyre.

Rhododendron, s. Alperose.

Rhodos, tyrkisk Ø i Middelhavet ved Lilleasiens Kyst, 20 □ M. stor med 30,000 Indb. (meest Grækere), gjennemstryges af en vulcansk Bjergkjede og er overordentlig frugtbar paa Viin, Olie, Sydfrugter og herlige Skove, men Agerdyrkningen staaer meget tilbage. Paa Nordsiden ligger Staden R. med 10,000 Indb. — Som de ældste Beboere i den graae Oldtid nævnes de fabelagtige Telchiner; siden kom Colonister fra Orienten og Grækenland, hvorfra især Dorer nedsatte sig. Øen var helliget Solen, hvis kolossale Statue stod ved Havnen i Staden R. Andre Stæder vare Kamiros, Jalysos og Lindos, fra hvilke Colonier anlagdes paa Middelhavets Øer og Kyster. Efter Alexanders Tid hævede R.s Handel, Velstand og Sømagt sig betydelig, den sidste spillede en ikke uvigtig Rolle under flere Krige; paa samme Tid blomstrede Videnskaber og Kunster, især deelesheb Philosophie og Veltalenhed, her. Efter Romerrigets Forfald erobredes R. af Kalifen Moawyah 650. Ved Korstogne kom den igjen i de Christnes Hænder og overlodes 1309 til Johanniterridderne, som efter den kaldtes Rhodiserriddere. Efter tapper Modstand erobredes Øen 1522 af Sultan Soliman II, og Ridderne maatte flygte til Malta.

Rhoekos, græsk Architekt, Søn af Phileas fra Samos, levede i det 7de Aarh. f. Chr. og gjorde sig berømt ved Opførelsen af det kolossale Tempel, Heræon paa Samos, samt ved Opfindelsen af den Kunst at støbe i Bronce; ligeledes deeltog han, tilligemed sin Søn Theodoros, i Opførelsen af Labyrinthen paa Lemnos.

Rhomboeder er en i Krystallographien anvendt Betegnelse for en Krystalform, der er begrændset af sex Rhomber, og som danner Grundformen i det derefter benævnte rhomboedriske (hexagonale) System.

Rhomboide er en retlinet plan Fiirkant, i hvilken de modstaaende Sider ere lige store og følgelig parallele, ligesom de modstaaende Vinkler ere lige store. See Parallelogram.

Rhombus er en retlinet, plan Fiirkant, i hvilken alle 4 Sider ere lige store. En saadan er tillige et Parallelogram (s. d. A.), d. e. de modstaaende Sider ere parallele, og de modstaaende Vinkler lige store.

Rhombus, s. Varre.

Rhön eller **Rhöngebirge** kaldes en indtil 2,887 F. høi, vulcansk Bjergkjede, som opfylder den nordvestlige Deel af den baierske Kreds Nedrefranken og Noget af den sydlige Deel af Sachsen-Weimar.

Rhône (de Gamles Rhodanus), Flod i Schweiz og Frankrig, udspringer fra Rhonegletscherne paa Furca, løber mod S. V. og derpaa N. V. igjennem Canton Wallis ind i Genfersøen, træder ved Genf ud af denne, dreier mod S. V. ind i Frankrig, løber fra Lyon, hvor den optager Saône, mod S., deler sig ved Arles i 2 Arme, Store- og Lille-R., hvorved den danner et Delta, Camargue (s. d. A.), og falder gjennem 4 Mundinger i Middelhavet. Den optager fra v. S. Floderne Arve, Isère, Drôme og Durance, fra h. S. Ain, Saône, Gard o. fl.; ved Kanaler er den sat i Forbindelse med Rhinen, Seine og Garonne. R.s hele Længde er 140 M., dens Flodgebeet over 1,700 □ M.

Efter R. have to franske Departementer Navn. 1) Dep. Rhône, omgivet af Depp. Saône et Loire, Ain, Isère og Loire, er 50 □ M. stort med 640,000 Indb. Det opfyldes næsten ganske af Cevennerne, som danne en Mængde snevre Dale og ere rige paa Metaller, Steenkul, Marmor o. M. Jordbunden er ikke vel skikket til Agerdyrkning, men Viin- og Silkeavlen er betydelig, og Industrien staaer paa et meget høit Trin (dens Middelpunct er Hovedstaden Lyon). — 2) Dep. Rhônemundingerne (Bouches du R.), omgivet af Middelhavet og Depp. Gard, Vaucluse, Nedre-Alperne og Var, er 99 □ M. stort med 480,000 Indb. Den østlige Deel er bjergfuld, det Øvrige er fladt og indbefatter Sletten Crau (s. d. A.) samt nogle sumpige Søer. Kysten er i Rhônebeltaet lav og sandig, ellers høi. Hovedproducter ere Viin, Olie, Sydfrugter og Silke; Industrien og Handelen ere meget betydelige. Hovedstaden er Marseille.

Rhus er en Planteslægt af Familien Anacardiaceæ, Træer eller Buske med glatte eller tornede Grene, afvexlende enkelte trekoblede eller uligefinnede Blade og smaa, uanseelige, 5-deelte Blomster i tætte Klaser. Slægtens Hjem er især de varmere tempererede og subtropiske Egne, og Arterne indeholde i Grene og Blade deels en Melkesaft, deels harpixagtige Stoffer, der betinge deres fleersidige Anvendelse. R. Cotinus (Parykträet), med enkelte Blade og eiendommelige store, grenede og haarede, golde Blomsterstande, voxer i Sydeuropa og paa Kaukasus og dyrkes stundom i Haver; Veddet er det saakaldte Fiset- eller Fustiktræ, der benyttes til Guulfarvning, medens Barken undertiden anvendes som Surrogat for Chinabark; R. Coriaria (Sumach eller Smak) fra Sydeuropa dyrkes som Garveplante og benyttes ogsaa til Sortfarvning. R. Toxicodendron med trekoblede Blade og R. Typhina med store, uligefinnede Blade og tæthaarede Grene, begge fra Nordamerika, plantes ofte som Ziirbuske. Den første indeholder en hvid, meget skarp og giftig Melkesaft, der, udsat for Luften, bliver sort og ved Berøring fremkalder Blærer og Udslet paa Huden; af R. vernicifera fra Japan erholdes den bekjendte japanesiske Fernis.

Rhusma, Rusma, kaldes i Orienten en Blanding af Auripigment, brændt Kalk og Vand, der i Form af en Grød bruges for at borttage Haar (Skjæg). I Garverierne bruges, idet-

Digitized by Google

mindste tidligere i Danmark, en lignende Blanding under samme Navn for at løsne Haarene paa Huderne; almindelig Kalk eller i hvert Fald Svovlcalcium, Gaskalk o. desl. virker imidlertid ligesaa godt, og man undgaaer derfor nu Brugen af det giftige Auripigment.

Rhyncops, s. Saxnæb.

Rhytina, s. Barkdyr.

Rhythmus, s. Vers.

Rhyzelius (Andreas), svensk Biskop, født 1677, død 1761, virkede som Hofprædikant hos Carl XII under hans sidste Felttog, blev 1720 udnævnt til Domprovst i Linköping og 1743 til Biskop sammesteds, efterat han 1732 var bleven Doctor theologiæ. R. var en flittig Forfatter og udgav (stundom under det pseudonyme Navn AmynthOR) en Mængde Skrifter, iblandt hvilke de meest bekjendte ere: „Monasteriologia Sveo-Gothica, eller kloster-beskrifning“ (1740); „Sveogothia munita, eller förteckning på borgar, fästningar, slott m. m. i Svea och Götha riken“ (1744); „Episcopia Sviogothica, eller Sticht- och Biskops-Chrönika“ (1752).

Rhætien eller Rætien indbefattede i Oldtiden det nuværende Graubündten, Tyrol samt Vorarlberg i de baierske Høilande. Efterat R. 15 e. Chr. var kommen under Romernes Herredømme, udbredte sig efterhaanden romansk Sprog i Landet (deraf det nuværende romerske Sprog i Graubündten og en Deel af Tyrol). Mod Slutningen af det 5te Aarh. kom det egentlige R. under Theodorichs østgothiske Herredømme; senere toge Bajoarerne den østlige, Alemannerne den vestlige Side af den nordlige Deel, Longobarderne den sydlige Deel i Besiddelse.

Ribbeen (Costæ) kalder man de smalle, lange, fladtrykte Knokler, som i Form af en Halvbue løbe fra Hvirvelsøilen til Brystbenet og saaledes væsentlig bidrage til Brystkassens Dannelse og Form. Mennesket har paa hver Side 12 R., hvert forsynet med sin Ribbeensbrusk, der danner et Mellemled imellem det og Brystbenet. Sande R. kalder man de 7 øverste, hvis Brusk gaaer umiddelbart til Brystbenet, og som tiltage i Størrelse ovenfra ned; falske derimod de 5 nederste, som aftage i Størrelse nedad, og hvis Brusk hefter sig til Brusken af det ovenfor liggende R.

Ribbegople, s. Gople.

Ribbing er Navnet paa en gammel svensk ridderlig Slægt, hvis Stamfader, Sigvard eller Sivard R., ved Midten af det 14de Aarh. skal være flyttet over fra Norge til Sverrig, hvor han ægtede en Datterdatter af den hellige Birgitta. En Lindorm R. samt hans to Sønner, den ene 8, den anden 5 Aar gammel, faldt 1520 i Jönköping som Offre for Christian II's skaanselløse Politik. — Seved R., født 1552, død 1613, Rigsraad, udførte flere vigtige Hverv under Carl IX og blev udseet til at være Medlem af Regjeringen under Gustav II Adolfs Mindreaarighed; tilsidst (1612) blev han Rigs-Statmester. Per R., født 1606, død 1664, Sønnesøn af en ældre Broder til den Foregaaende, blev 1654 Friherre til Zernava og Rigsraad. En Sønnesøn af ham, Friherre Per R., født 1676, var Lagmand i Halland (1710), Landshøvding i Upsala Län (1714) og en udmærket Embedsmand, dristig og veltalende; han hørte under Carl XII's Regjering til de Misfornøiedes Parti og opstillede allerede 1716, sammen med sine Venner, Grundtrækkene til den Regjeringsform, som blev antagen 1719; i Begivenhederne nærmest efter Carl XII's Død spillede han en fremragende Rolle som Ordfører i den Commission, der var nedsat over Görz, og som Præsident i Ridderhuset paa Rigsdagen 1719, men døde pludselig af et Slagtilfælde d. 14de April s. A., før Rigsdagens Slutning. — Bengt R., født 1686, død 1741, Generalmajor og Landshøvding, blev 1731 Friherre til Koberg. Hans Søn Frederik R., født 1721, død 1783, var Oberst, da han 1766 som Tilhænger af Hue-Partiet blev kaldet til Rigsraadet; han blev 1769 entlediget, men fik atter sit Embede 1772, samt blev (1778) Greve og (1779) øverste Marskal hos Dronning Lovisa Ulrika. Hans Søn, Greve Adolf Ludvig R., født 1765, traadte i ung Alder i militair Tjeneste og var Capitain ved Garden; men da han blev forbigaaet ved et Avancement, fordi han havde gjort sig bekjendt som Oppositionsmand, tog han sin Afsked. Saavel af politisk som af personlig Misfornøielse sluttede han sig paa den ene Side til dem, der ønskede en Forandring i Regjeringsformen (Pechlin m. Fl.), paa den anden Side til dem, der havde besluttet at myrde Gustav III (Ankarström og Horn); R. var, efter hvad han selv i de senere Aar af sit Liv skal have erklæret, egentlig den, som affyrede Mordskuddet. Han blev, under Navn af Frediksson, dømt til Døden, men benaadedes med evig Landflygtighed og Tab af alle sine borgerlige Rettigheder; med Undtagelse af et kort Besøg i Sverrig hos Moderen (1816), levede han siden som Medarbeider ved et Dagblad i Paris, indtil han ved Restaurationen begav sig til Brüssel, hvor han skal være død (efter andre Angivelser skal han være død i Paris omtrent 1840).

Ribe, Kjøbstad i Jylland, R. Amt, R. Herred, ligger 1 M. S. for Kongeaaen og ¾ M. fra Vesterhavet paa Sydsiden af R.-Aa og omflydt af flere Arme af denne. Skjønne Marskenge strække sig fra Byen ned mod Havet. R. har omtrent 30 Gader, og havde 1860: 3,594 Indb. (1855: 3,386). Her ere 2 Sognekirker: den store (navnlig meget brede, med 2 Sideskibe paa hver Side af det brede Hovedskib) og anseelige Domkirke (Vor Frue eller St. Marie Kirke), bygget i Begyndelsen af det 12te Aarh. (Kongerne Erik Emun og Christopher I bleve her begravne), restaureret i Aarene 1843—45, og St. Katharine Kirke (den gamle Sortebrødreklosterkirke); fremdeles mærkes Kathedralskolen (ny Bygning opført 1856; 1861: 64 Disciple); Hospitalet (det gamle Sortebrødrekloster), Raadhuset og Bisperesidentsen. R. er Sædet for Stiftamtmanden og Biskoppen; her er ogsaa en Amtstue, en Disconto- og Laanebank og en Sparekasse. Byens tidligere betydelige Handel, som i den nyere Tid var gaaet ganske tilgrunde, har i de senere Aar igjen begyndt at hæve sig, navnlig siden Udgravningen af en Kanal (1856), hvis Øiemed er at forbedre og indtil 8 Fod fordybe Indseilingen til R. Af Kornvarer udførtes 1858 til Udlandet 1,028 Tdr., og Indførselen af forskjellige Varer (Salt, Sukker, Kaffe, Tobak, Riis, Bomulds- og Uld-

Digitized by Google

varer o. s. v.) var ikke ubetydelig. Ved Toldstedet var der 1859 kun hjemmehørende 12 Skibe af 324½ Cmlstr. Af industrielle Anlæg mærkes især et Damp-Bomuldsvæveri og et Jernstøberi, samt et Bogtrykkeri, hvorfra udgives „R. Stiftsavis". — R.s første Oprindelse taber sig i Hedenskabets Mørke; saa meget er vist, at det var den anden By i Danmark, hvor en christen Kirke byggedes i Midten af det 9de Aarh. Byen skal oprindelig have ligget ½ M. sydligere paa Sønder-Farbrup Hede, hvilket Sted endnu kaldes Gammel-R. De gamle Historieskrivere i det 11te og 12te Aarh. omtale allerede R. som en blomstrende Handelsstad, der stod i Skibsfartsforbindelse med alle Europas vestlige og sydlige Lande, og den holdt sig igjennem hele Middelalderen som den anseeligste Stad i Danmark næst efter Roeskilde. Herom vidne ogsaa dens talrige Kirker (foruden de to endnu bestaaende var der 12 andre), Klostre (St. Nicolai Kloster for Nonner, et Sortebrødrekloster, et Graabrødrekloster, et Johanniter- eller Korsbrødrekloster og et Helligaands-Huus) og Gilder (hvoraf der nævnes 18) i den katholske Tid. Sin Stadsret, der er bekjendt for sin urimelige Strenghed, fik R. af Kong Erik Glipping 1269. Men efter Reformationen begyndte R. stærkt at dale, hvortil hyppige og voldsomme Oversvømmelser af Vesterhavet, en stor Ildebrand 1580, der fortærede over 200 Huse, og de 3 fjendtlige Occupationer i det 17de Aarh. meget bidroge. Under den sidste ødelagdes (1659) ogsaa det gamle berømte Slot Riberhuus (bygget omtrent samtidig med Domkirken under Kong Niels), der laae ved den nordvestlige Side af Byen paa en Banke ved Ribsaaens sydlige Bred, og ofte tjente de danske Konger i Middelalderen til Residents (saaledes Valdemar Seier, hvis Dronning Dagmar døde her); det henstod som Ruin indtil Aarhundredets Slutning; nu er kun den græsbevoxede Voldplads med de den omgivende Grave tilbage. — R.-Aa eller Ribsaa (det sidste Navn er kommet af en anseet Borger i R. paa Kong Hans's Tid, Svend Reb) opstaaer 1¼ M. Ø. for R. ved Foreningen af Gjels-Aa og Flads-Aa. Tæt Ø. for Byen breder den sig indtil 700 Alen og danner mange Smaaøer; ved R. indsnevres den til 40 Alen, men udvider sig derpaa atter noget, efter tæt ved R. at have optaget Tved-Aa fra N., og løber, efter at have gjort en stor Krumning, ud i Vesterhavet (dens gamle Udløb er nu aflukket, og Aaen har faaet et nordligere Løb igjennem den ovennævnte Kanal). — R. Amt bestaaer af den sydvestlige Deel af Nørrejylland, to større og flere mindre Districter i Sønderjylland samt Vesterhavs-Øerne Fanø, Manø, den sydlige Deel af Romø, den nordlige Deel af Sild (List), den vestlige Deel af Føhr (Vesterland-Føhr) og Amrum. Dette Amt er næst efter Ringkjøbing Amt det ufrugtbareste i Danmark; flade Hedestrækninger indtage omtrent det Halve af den N. for Kongeaaen liggende Deel, og paa Vestkysten findes store Flyvesandsstrækninger; dog afbrydes de ufrugtbare Strækninger ved gode Engdrag langs de talrige Aaløb, og paa nogle Steder ved Vesterhavet findes Marskegne. Amtets Fladeindhold er 61 □ M.; det havde 1860: 69,487 Indb. Det indbefatter Kjøbstæderne R. og Varde samt R., Vester-, Øster-, Skads, Gjørding, Malt, Slaugs, Anst og Ls Herreder; i geistlig Henseende danner det 4 Provstier, og i jurisdictionel Henseende 2 Kjøbstadsjurisdictioner samt 7 Landjurisdictioner (Anst og Slaugs Herreder ere forenede med Jerlev og en Deel af Brusk Herred i Veile Amt). — R. Stift indbefatter foruden R., Ringkjøbing og Veile Amter (undtagen Bjerge og Hatting Herreder i sidstnævnte, der høre til Aarhuus Stift) tillige Tørning-Lehn i Slesvig, som i verdslig Henseende hører under Haderslev Amt.

Ribeaupierre (Alexandre de), russisk Diplomat, født d. 10de April 1783 af en ifølge det nantiske Edicts Ophævelse udvandret fransk Familie (Faderen var russisk Brigadegeneral og faldt ved Stormen paa Ismail 1790), erholdt 4 Aar gammel et Nummer i den russiske Garde og blev Adjutant hos Keiser Paul. Under Alexander var han ansat i flere Ministerier, gik 1822 som Gesandt til Constantinopel og afsluttede 1826 Tractaten i Akjerman. I Forening med Frankrigs og Englands Gesandter drev han siden, efter Slaget ved Navarino og Morea's Rømning, Underhandlingerne angaaende Grækenlands Stilling, var derpaa 1831—39 Gesandt i Berlin og gik derfra til Petersborg som Medlem af Rigsraadet og Senatet; han er tillige keiserlig Overskjænk.

Riber (Hans Vilhelm), født 1760 i Kjøbenhavn, mistede i sin tidligste Barndom sine Forældre og kom i Huset hos sin Farbroder, blev 1774 Student, begyndte nu at studere Theologie, men dyrkede ved Siden heraf de levende Sprog, især Engelsk (ufuldendte Oversættelser af Ossian, Forbandskningen af Shakspeares „Kong Lear" og hans Andeel i Oversættelsen af de Richardsonske Romaner „Grandison" og „Clarissa" m. m. vidne derom), og fremtraadte tillige som Forfatter, specielt Digter, hvorved han mere og mere fjernedes fra Theologien. 1785 knyttedes han til det nyoprettede Selskab for Efterslægten, i hvis Skole han blev Lærer, og senere ansattes han ved det ligeledes nyoprettede Seminarium til Landsbyskolelæreres Dannelse. Som Lærer var han i høi Grad afholdt af sine Disciple, der ikke kunde Andet end paaskjønne den kjærlige, retskafne, nøisomme og bramfrie Mand. Midt i sit jevne, gavnrige Liv bortreves han pludselig af Døden 1796, kun 36 Aar gammel. Hans „Samlede Digte" udgaves 1803, med hans Biographie og Charakteristik af hans Venner Sander og Rahbek (i Samlingen findes ogsaa endeel Oversættelser, f. Ex. af hans kjære Claudius, af hans Yndlingsdigter Voss's „Luise", af Leopold Stolberg). Som Digter er han uden synderlig Betydning, for Sprogets Reenhed var han meget varm.

Ribera (Giuseppe eller Josef), kaldet lo Spagnoletto, Maler af den neapolitanske Skole, født d. 12te Jan. 1588 i Xativa ved Valencia, kom i ung Alder til Italien, hvor han især uddannede sig efter Caravaggio, men idet han bibeholdt dennes naturalistiske Opfattelse, var han dog hyppig correctere i Tegningen og bevarede en smukkere Colorit; han yndede meest Emner af det grusomste Indhold, og har derfor malet en Mængde Martyrhistorier og Fremstillinger

Digitized by Google

af forhungrede Eremiter. R. døde som Hofmaler hos Vicekongen i Neapel 1656 eller 59.

Ribera (Don Juan Antonio), spansk Maler, født i Madrid 1779, var først Elev af Francisco Bayen, senere af David i Paris, hvor han levede efter den spanske Statsomvæltning, indtil han drog til Rom til den afsatte Kong Ferdinand VII, hvis Hofmaler han blev efter Restaurationen. Ogsaa hans Søn Don Carlos Luis R. hører til Spaniens talentfuldeste Malere.

Riberet var en af de vigtigste gamle danske Stadsretter, givet 1269 af Erik Glipping paa Latin. Dens Bestemmelser, som for en stor Deel vare hentede fra lybske Ret, og igjen tjente som Forbillede for mange andre jydske og fyenske Kjøbstadlove, vare navnlig bekjendte for deres Strenghed.

Ribning kaldes en Skrabning, der undertiden bruges ved Hørberedning for at gjøre Taverne bløde.

Ribs, Ribes, er en Planteslægt af Familien Grossularieæ blandt de frikronede Femtalsplanter, glatte eller tornede Buske med spredte, haandlappede Blade og smaa, i faa- eller mangeblomstrede Klaser samlede, overfædige og 5-deelte Blomster, samt underfædige Bærfrugter. Slægtens talrige Arter, der alle have spiselige, syrlige eller søde Frugter, høre hjemme i de koldere tempererede Klimater i Nordamerika, Europa og Asien. De meest bekjendte ere vore tre almindelige Haveplanter Ribs (R. rubrum), Solbær (R. nigrum) og Stikkelsbær (R. Grossularia), hvoraf talrige Afarter dyrkes og anvendes i Huusholdningen, og som alle ere oprindelig vildtvoxende i Europa. Af de nordamerikanske Arter plantes R. aureum, med gule Blomster, og R. purpureum, med blodrøde Blomster, hyppig som Ziirbuske i Haver og Lystanlæg.

Ricambio Regning kaldes den Regning, som opgjøres over de ved en protesteret Vexel havte Omkostninger. Forordningen angaaende trasserede Vexler af 18de Mai 1825 siger med Hensyn til disse Omkostninger i § 45: „Foruden Vexlens egentlige Beløb bør Trassenten eller enhver Anden, imod hvem Tiltale haves efter Vexelret for en protesteret Vexel, tilsvare ½ pCt. for Provision og Courtage foruden Protest og Omkostninger, Brevporto og Udgifter ved Stempling, hvor disse finde Sted. Ligeledes er Debitor pligtig fra Forfaldsdagen at betale Renter 1 pCt. om Maaneden i de første 6 Maaneder og siden ½ pCt. maanedlig.“

Ricardo (David), en af de betydeligste nationaløkonomiske Forfattere, født 1772, var Bankier og arbeidede sig efterhaanden op til en fremragende Plads blandt disse. Hans første Skrift var „The high price of bullion a proof of the depreciation of Banknotes“, der efterhaanden fulgtes af flere Flyveskrifter om Bankforholdene. R.'s Hovedværk er „Principles of political economy and taxation“ (1812), i hvilken han udviklede sine Læresætninger med stor Skarphed og videnskabelig Dygtighed; denne Bog indeholder ikke lidet Nyt, og navnlig afveg han med Hensyn til Spørgsmaalet om Forholdet mellem Arbeidsløn og Gevinst samt Grundrenten fra de tidligere nationaløkonomiske Skribenter, skjøndt han selvfølgelig staaer paa den af A. Smith lagte Grundvold. R. har en vis Tilbøielighed til at vove sig ind paa usædvanlige Hypotheser og dette i Forening med en abstrakt, dogmatiserende Form har bevirket, at hans Værk er blevet mindre populairt; R.'s sidste Skrift var „Protection and agriculture“. Han døde 1823.

Ricasoli (Bettino, Baron), italiensk Statsmand, født af en gammel adelig Familie i Toscana, beskjæftigede sig i sin Ungdom med Bestyrelsen af sine vidtløftige Familieeiendomme i Nærheden af Siena, var en af Formændene for Landmandsforeningen, der spillede en væsentlig Rolle ved de politiske Bevægelser i 1848, og blev i samme Aar Borgemester i Florents. Da Storhertugen 1849 vendte tilbage og ophævede Forfatningen, drog R. sig tilbage fra Politikens Skueplads. Først 1859 kom han atter frem paa denne, traadte i Spidsen for Regjeringen i Toscana og forestod her de forskjellige Foranstaltninger og Forholdsregler, hvormed dette Lands Forening med Sardinien indlededes. Ogsaa efter denne (Marts (1860) vedblev R. at bestyre Landet under Prindsen af Carignan. I det italienske Parlement i Turin var han Cavours troe Tilhænger; efter dennes Død blev han udnævnt til Udenrigsminister og Conseilpræsident, senere tillige til Indenrigsminister, og staaer endnu (Decbr. 1861) i Spidsen for Kongeriget Italiens Regjering. Som Repræsentant for en maadeholden Politik og noget aristokratiske Anskuelser har R. ofte været udsat for heftige Angreb af det ivrig nationale Parti saavelsom af de Reactionære, men hans Indflydelse i Parlementet synes netop nu stærkere end nogensinde.

Ricci (Matthias), en af de første og meest ansete katholske Missionærer i China, indtraadte 1571 i Jesuiterordenen og erholdt 1583 af Regjeringen i Provindsen Kanton Tilladelse til at nedsætte sig i Tschao-King-Fu. Han vandt ved allehaande Midler Folkets Agtelse og Hoffets Gunst; 1600 overbragte han i Portugisernes Navn forskjellige Foræringer til Keiseren, som derpaa tilstod ham og de øvrige Missionærer fast Ophold i Hovedstaden. R.'s mathematiske Kundskaber og hans Talenter som Maler og Musiker bragte ham i nøie Forbindelse med de høieste Kredse, og han forstod i alle sine Samtaler og Handlinger saa behændig at fremhæve Christendommens Fortrin, at der snart dannede sig en talrig christelig Menighed med Forgreninger i flere Provindser. Da døde R. i Peking 1609, og med ham faldt Missionens Hovedstøtte.

Ricci (Scipio), født d. 9de Januar 1741 i Florents, søgte som Biskop af Pistoja og Prato under Storhertug Leopold af Toscanas Beskyttelse at indføre en Reformation blandt dette Lands Geistlighed, men da hans Beskytter efterfulgte sin Broder Joseph II paa den tydske Keiserthrone, blev han given til Priis for Geistlighedens Forfølgelser, maatte træde tilbage og døde d. 27de Jan. 1810.

Ricciarelli (Daniele), meest bekjendt under Navnet Daniele di Volterra, italiensk Maler og Billedhugger, født 1509, var i Siena Elev af Peruzzi og Sodoma, gik senere til Rom, hvor han sluttede sig til Perin del Vaga. Størst Indflydelse paa ham fik imidlertid Buonaroti, efter hvis Tegning han undertiden malede. Hans

Digitized by Google

Hovedværk er „Nedtagelsen af Korset", forhen i St. Trinita de' Monti, al fresco, et Arbeide, der tør kappes med Roms bedste Malerier, lige udmærket ved sin ædle Fremstilling af dette tragiske Æmne og sin mægtige Pathos. Blandt andre betydelige Billeder af R. maae nævnes „Barnemordet i Bethlehem" i Uffizii i Florents, og samme Æmne ligeledes i Kirken St. Trinita de' Monti i Rom, en Gravlægning, efter Michel Angelos Composition i Castle-Howard i England, en hellig Familie i Dresden, David og Goliath i Louvre i Paris. Han frelste ogsaa Buonarotis „Dommedag" fra at overhvidtes ved at paatage sig at male Beenklæder paa de nøgne Figurer, hvoraf han fik Tilnavnet Braghettone (Buxetrold). Som Billedhugger, hvormed han især gav sig af i sin ældre Alder, og i Michel Angelos Maneer, er han mindre betydelig. R. døde 1566.

Riccoboni (Lodovico), italiensk Dramatiker, født 1677 i Modena, virkede som Skuespiller og som dramatisk Forfatter (ved egne Stykker og ved Omarbeidelse af gode franske) særdeles meget for at indføre en bedre Smag i den italienske Comoedie. Hans Forsøg paa at skaffe Harlekin bort af Lystspillet berøvede ham Publicums Gunst, hvorfor han modtog Hertugen af Orleans's Indbydelse til at oprette og forestaae et Skuespillerselskab i Paris. I denne Stilling virkede han fra 1716, med en kort Afbrydelse (1729—31), indtil sin Død 1753. Blandt hans Skrifter ere „Histoire du théatre italien" (1727) og „L'art du théatre" samt Læredigtet „Dell' arte representativa" de vigtigste. Hans Søn **Antonio Francisco R.**, født 1707, død 1772, var ligeledes Skuespiller og dramatisk Forfatter; dennes Hustru **Marie Jeanne Laboras de Mezières**, født 1714 i Paris, død 1792, efterlod endeel Romaner.

Richard I med Tilnavn Løvehjerte, Konge i England 1189—99, født 1157, Søn af Kong Henrik II af Huset Plantagenet og Eleonore af Poitou, tog paa Moderens Anstiftelse som Prinds Deel i en Opstand mod Faderen. Sin Regjering begyndte han med en stor Jødeforfølgelse, og indskibede sig derpaa 1190 til et Korstog (s. d. A.). Efter et længere Ophold paa Sicilien, hvor han traf sammen med sin Brud Berengaria af Navarra, erobrede han paa Veien Cypern og siden i Forening med Philip II af Frankrig Ptolemaïs (12te Juli 1191) i det hellige Land, og seirede ved Assur over Saladin. Uenighed med de andre Korsfarere (hvori R.'s hoffærdige Væsen for en stor Deel var Skyld), den ringe Udsigt til at udrette Noget i Palæstina, samt Efterretningen om Frankrigs truende Holdning og Uroligheder i hans eget Land, hvilke især hans Broder Johan („uden Land") opvakte, bevægede R. til at drage hjem (Octbr. 1192). Han reiste forklædt igjennem Tydskland, men blev gjenkjendt og faldt i Hænderne paa den af ham i det hellige Land fornærmede Hertug Leopold VI af Østerrig, som først holdt ham fangen paa Slottet Dürrenstein og siden udleverede ham til Keiser Henrik VI. R. sad nu fangen i Mainz og paa andre Steder, maatte 1193 forsvare sig for en Fyrsteret i Hagenau og blev omsider d. 2den Febr. 1194 frigiven mod høie Løsepenge. Efter sin Hjemkomst lod han sig 2den Gang krone, kjæmpede med Frankrig, indtil en Stilstand afbr[...] Fjendtlighederne, og døde d. 6te April 1199 [...] et Saar, som han fik under Beleiringen [...] Slottet Chalus i Frankrig, hvis Eier, R.'s Va[...] sal, ikke vilde udlevere en af ham funden Ska[...]

Richard II, Konge i England 1377—99, Sø[...] af Edvard, „den sorte Prinds", født 1366, ste[...] da han ved sin Bedstefaders, Edvard III's, Dø[...] besteeg Thronen, under sine Onklers Formynder[...]skab. R. var lunefuld, herskesyg og hevngjerrig[...] derhos ødsel og uvirksom; for at bestride Ud[...]gifterne til Hoffets Yppighed paalagde han Bønderne Kopskat og gik overhovedet meget vilkaarli[...] frem. Krige med Frankrig og Skotland forøgede den almindelige Nød, som endelig fremkaldt[...] en farlig Bondeopstand under Teglbrænderen Wat (Wat-Tyler): store Ødelæggelser foregik[...] en Hob paa 60,000 Mennesker trængte ind [...] London og tvang Kongen til at love Klagerne[...] Afhjelpning. Dette Løfte holdt R. dog sle[...] ikke, da Faren var forbi og Wat dræbt (1381). Da han siden gik ligesaa voldsomt tilværks imod de Store, og da han, efter at have sluttet en ufordeelagtig Vaabenstilstand med Frankrig, ægtede Kong Carl VI's Datter Isabelle, gjorde den a[...] R. forviste Hertug Henrik af Lancaster (s. **Henrik IV**) Opstand (1399); R. blev forladt a[...] Alle, kastet i Tower og afsat, hvorpaa han førtes til Slottet Pomfret, hvor han d. 14de Febr. 1400 døde af Hunger. Sign. Knyghton „Historiæ vitæ et regni Ricardi II".

Richard III, „den Pukkelryggede", Konge i England 1483—85, yngste Søn af Hertug Richard af York (som faldt 1460 ved Wakefield, s. **Plantagenet**) og Broder til Kong Edvard IV, var af et frastødende Udvortes, men dristig, ærgjerrig og underfundig. Han satte sig efter Broderens Død paa Thronen ved at dræbe dennes Sønner (s. **Edvard IV**) og vinde for sig et Parti blandt den gamle Adel; Parlamentet erkjendte hans Ret til Thronen. Hans Yndling Buckingham, der fandt sig tilsidesat, bevægede Henrik af Tudor, siden Kong Henrik VII (s. d. A.) til Opstand; Buckingham blev fangen og henrettet, men i Slaget ved Bosworth d. 22de August 1485 seirede Henrik, og R. faldt selv i Slaget. Hermed endte Borgerkrigen mellem „den hvide og den røde Rose". Sign. H. Walpole „Historic doubts on the life and reign of king R. III" (1768).

Richard, Greve af Cornwallis og Poiton, tydsk Keiser (idetmindste af Navn) 1256—72, født 1209, yngre Søn af den engelske Konge Johan uden Land, gjorde 1236 et Korstog, havde Stridigheder med sin Broder Kong Henrik III i England, og blev 1252 af nogle Kurfyrster valgt til tydsk Keiser, medens Andre valgte Alfons X af Castilien. R. opholdt sig dog ikke stadig i Tydskland, da han oftere maatte understøtte sin Broder imod de engelske Store (i Slaget ved Lewes blev han fangen, og først 14 Maaneder efter frigav Simon af Montfort ham), og hans Magt som Keiser betydede derfor ikke meget. Han døde i England 1272.

Richard af York, Sønnesønssøn af Edvard III og Fader til Edvard IV og Richard III (s. **Plantagenet**), gjorde under Kong Henrik VI Fordring paa Thronen og gav derved Anledning til Borgerkrigene mellem „den hvide og den røde Rose";

Digitized by Google

han faldt i Slaget ved Wakefield 1460. Forresten s. Artt. Edvard IV og Henrik VI.

Richardson (James), engelsk Reisende, født omtrent 1810 i Skotland, virkede længe som Missionær, foretog 1845 en Reise fra Marokko igjennem Ørkenen, hvorefter han udgav „Travels in the Great Desert of Sahara" (1849), og blev derpaa af den engelske Regjering sendt paa en betydelig Expedition til det indre Afrika (1850), paa hvilken Barth og Overweg ledsagede ham (s. disse Artt.). Han var ikke langt fra Søen Tsad, da han bukkede under for Klimaet og døde i Kuka d. 4de Marts 1851. Sign. „Narrative of a mission to Central-Africa" (1853), udgiven efter R.'s Dagbøger.

Richardson (Sir John), engelsk Reisende, født 1787 i Dumfries i Skotland, ledsagede som Læge Franklin paa dennes Reiser 1819—22 og 1825—27, og blev 1840 Inspecteur over Marinehospitalet, 1846 Ridder. I Aarene 1848—49 foretog han en Landreise i det arktiske Amerika for at opsøge Franklin, og udgav derefter „Boat voyage through Rupert's Land" (1851).

Richardson (Samuel), engelsk Romanforfatter, født 1689 i Derby-Shire, død d. 4de Juli 1761 som Besidder af et Bogtrykkeri i London, vakte stor Begeistring blandt Publicum ved sin moralske Roman „Pamela" (1740), paa hvilken siden fulgte „Clarissa Harlowe" (1749) og „Sir Charles Grandison" (1753). Disse Romaner vidne om sin Jagttagelsesevne, Menneskekundskab og en betydelig Gave til at gjennemtrænge og fremstille Følelser og Stemninger i det menneskelige Hjerte, men lide af Brede, en altfor detailleret Udmaling af Enkelthederne og Sentimentalitet.

Richelieu (Armand Jean Duplessis, Hertug af), berømt fransk Statsmand og Cardinal, født d. 5te Septbr. 1585 paa Slottet R. i Poitou, blev først opdragen for Militærtjenesten, men traadte siden over i den geistlige Stand og blev 22 Aar gammel Biskop i Luçon. I Aaret 1614 kom han som Deputeret til Nationalforsamlingen, indsmigrede sig her hos Hoffet og blev Enkedronningen Maria af Medici's Skriftefader, siden under Ancre Statssecretair for de udenlandske Anliggender og Krigsvæsenet, og ophøiedes 1622 til Cardinal. Efter Luynes's Død kom R. 1624 i Statsraadet, og blev nu efterhaanden Premierminister og i Virkeligheden Regent i Frankrig, da den svage Ludvig XIII, som personlig ikke kunde lide ham, men paa den anden Side ikke følte sig istand til at undvære ham (hvorfor R. ogsaa stedse indviklede Riget i Krige og vanskelige Forhold), overlod ham den hele Regjeringsmyndighed. I den indre Politik gik R.'s Stræben ud paa at knække de Stores Myndighed og gjøre Kongemagten til den ene gjeldende i Landet; derfor nedslog han med ubønhørlig Strenghed og jernfast Despotisme enhver Modstand fra de Stores Side og knuste Feudalvæsenets politiske Indflydelse; derfor undertrykte han Protestanterne (s. Huguenotter) som et politisk Parti, der dannede en Stat i Staten (sluttede Forbund med andre Magter o. s. v.), imedens han taalte dem som en religiøs Sect og understøttede deres Troesbrødre i Tydskland o. s. v. I de ydre Forhold gik R.'s Stræben ud paa at svække Huset Habsburg i Østerrig og Spanien. I dette Øiemeed fordrev han 1624 Spanierne af Veltlin, og tog siden Deel i den mantuaske Successionskrig (s. Cherasco) og i Trediveaarskrigen, i hvilken han var forbunden med Sverrig og Holland, fik efter Bernhard af Sachsen-Weimars Død dennes Tropper til at gaae i fransk Tjeneste og bemægtigede sig derved Elsas; siden angreb han Spanierne i Rousillon og Catalonien. Den franske Kirkes Selvstændighed ligeoverfor Paven hævdede R. med Kraft. — R.'s store Magt og den strenge Conseqvents, hvormed han forfulgte sine Planer og Hensigter, skaffede ham naturligviis en Mængde bittre Fjender, blandt hvilke Enkedronningen og de øvrige Medlemmer af den kongelige Familie stode øverst. Da Ludvig kom sig efter en Sygdom, i hvilken baade Dronningen og Enkedronningen havde pleiet ham med stor Omhu, søgte den sidste en Dag at overtale Kongen til at afskedige R., da denne under Samtalen traadte gjennem en skjult Dør ind i Værelset. Kongen blev bestyrtet og taug, men Maria af Medici udbrød i de heftigste Bebreidelser mod R., som dengang virkelig troede sig styrtet; men Kongen blev bange for selv at skulle lede de forviklede Regjeringssager, og indrømmede R. endnu større Magt end før. De Forsøg, som Maria af Medici, Gaston af Orléans, Cinqmars o. Fl. gjorde paa at styrte ham, mislykkedes alle (s. disse Artt.) og endte med Ophavsmændenes Forviisning eller Død. Kort efter Cinqmars's Henrettelse blev R. syg og døde d. 5te Decbr. 1682. R. var en Mand af overordentlig Evne, skarpsindig, listig, modig og villiefast, derhos ærgjerrig og herskesyg, grusom og lidet samvittighedsfuld i Valget af Midlerne til sine Hensigters Opnaaelse. Folkets Velvære var ham igrunden af ganske underordnet Betydning, Frankrigs og hans egen Magt var ham Alt. Skattebyrden i Landet forøgedes under ham fra 33 til 118 Mill. Livres, thi de idelige Krige krævede store Summer, og han selv elskede Pragt og Glands. R. var en ivrig Katholik, men ikke fri for sin Tids Overtro. Han beforbrede Kunster og Videnskaber, stiftede det franske Akademie (1635), forestod Udarbeidelsen af flere Digte (s. III, S. 156, 2den Sp.) og foranstaltede smukke Udgaver af græske og latinske Klassikere; han byggede Palais royal. R. var Forfatter til endeel religiøse Skrifter, til „Histoire de la mère et du fils" (1730), „Mémoires", „Testament politique du cardinal de R.", og „Journal du cardinal de R." — Sign. Leclerc „Vie du cardinal de R."; Capefigne „R., Mazarin" etc. (1835—36).

Richelieu (Louis François Armand Duplessis, Hertug af), fransk Marskal, født d. 13de Marts 1696, Brodersøns Søn af den Foregaaende, blev allerede i sit 14de Aar gift med Frøken Noailles og kom derved tidlig til Ludvig XIV's Hof. Formedelst flere letsindige Streger og Ubesindigheder (Dueller o. desl.) blev han flere Gange sat i Bastillen, brugtes siden under Ludvig XV som Diplomat og som Kriger og blev formedelst sin ved Genua's Forsvar imod Englænderne udviste Tapperhed udnævnt til Statholder i Guienne samt Marskal. I Syvaarskrigen fik R. 1757 Commandoen over den franske Hær i Tydskland, og sluttede med den engelske Anfører Hertugen af Cumberland Forliget i

Digitized by Google

Kloster-Seven; af de Landstrækninger, han havde besat, udpressede han uhyre Summer. Kort efter traadte han tilbage i Privatlivet. R. døde d. 8de Aug. 1788; med sin 2den Gemalinde havde han en Søn og en Datter.

Richelieu (Armand Duplessis, Hertug af), fransk Statsmand, født d. 25de Septbr. 1766, Søn af Hertugen af Fronsac (s. ovenfor), udvandrede ved Revolutionens Begyndelse til Rusland, hvor han under Suvarov kjæmpede mod Tyrkerne og avancerede til Generallieutenant. Siden gik han som Bourbonernes Agent til Wien og Berlin, fulgte 1793 med Emigranthæren, men gik snart tilbage til Rusland og var 1803—13 Gouverneur i Odessa. Efter Bourbonernes Gjenindsættelse 1814 vendte R. tilbage til Frankrig og blev Pair samt Kongens 1ste Kammerherre, ledsagede 1815 Ludvig XVIII til Gent, og traadte i Septbr. i Spidsen for Cabinettet (1818). I denne Stilling havde R. Fortjenester af Finantsvæsenet, bevirkede Occupationstroppernes Afmarsch fra Frankrig og fik dette optaget i den hellige Alliance; forresten s. III, S. 145. Trods sine reactionære Bestræbelser tilfredsstillede han dog ikke længere Ultrapartiet; han fratraadte i Decbr. 1821 og døde d. 17de Mai 1822.

Richer (Edmund), en af de berømteste Forkjæmpere for den gallicanske Kirkes Friheder overfor den pavelige Absolutisme, født 1560, blev 1608 Syndicus ved det theologiske Facultet i Paris. I sit Værk „De ecclesiastica politica potestate" (1611, i udvidet Skikkelse 1629) udviklede han med Lærdom og Skarpsindighed Systemet om Conciliernes Autoritet over Paven og om de verdslige Regjeringers Uafhængighed i verdslige Anliggender. Det ultramontane Parti forlangte hans Afsættelse og satte sit Forlangende igjennem; det romerske Hof fordømte hans Lære, han blev udleveret til Rom og kun med Nød og neppe frigiven. Omsider tvang Cardinal Richelieu R. til at tilbagekalde sine Lærdomme; han døde 1631.

Richmond, 1) Stad i Surrey-Shire i England, ved Themsen 2½ M. S. V. for London, besøges formedelst sin skjønne Beliggenhed meget om Sommeren af Londons Beboere. 10,000 Indb. 2) Stad i Yorkshire i England, har mærkelige Ruiner af et gammelt Slot og af et 1158 stiftet Kloster 3) Stad (Hovedstad) i den nordamerikanske Fristat Virginia, ved James-River, er regelmæssig og smukt bygget, har flere høiere Underviisningsanstalter og betydelige Fabriker, som især drives ved Flodens Vandkraft og fornemmelig levere Tobak, Bomuldstøier, Papir, Maskiner og Meel. 30,000 Indb. (hvoraf 10,000 Slaver). — Desuden have flere Flekker i Nordamerika og en Stad (6,000 Indb.) i Ny Sydwales i Australien Navnet R.

Richmond er en engelsk Grevetitel, som først blev given af Kong Edvard III til hans Søn Johan af Gaunt (1342), ved hvis Sønnesøns Datter den kom til Edmund Tudor og dennes Søn, den senere Kong Henrik VII. Siden (1525) ophøiede Henrik VIII sin naturlige Søn Henry, Greve af Nottingham, til Greve af R., men denne døde 1536 barnløs. Kong Jakob I gav 1623 samme til sin Fætter Lodowick Stuart, Hertug af Lennox og Greve af Darnley, men denne døde 1624; hans Brodersøn James's Linie uddøde 1672. Derpaa ophøiede Carl II sin med Louise Quérouaille, Hertuginde af Portsmouth, avlede Søn Charles, født 1672, til Hertug af R. og Lennox m. M.; han døde 1723. Dennes Sønnesøn **Charles, 3die Hertug af R. og Lennox**, født 1735, segtede i Syvaarskrigen og døde som Feltmarskal 1806. Dennes Brodersøn **Charles Lennox**, født 1764, døde 1819 som Gouverneur i Canada. Ved dennes Giftermaal med en Datter af Familien Gordon tilfaldt mange af dennes Eiendomme hans Søn **Charles Gordon Lennox, Hertug af R.** (i Frankrig „Hertug af Aubigny", i Skotland „Hertug af Lennox"), født d. 3die August 1791. Han traadte som Greve af March i sit 13de Aar ind i Hæren, blev 1819 efter Faderens Død Peer, var 1830 som Generalpostmester Medlem af Reformministeriet, men hørte dog egentlig til de moderate Torier og traadte 1834 formedelst Appropriationsclausulen ud af Ministeriet. Siden stod han midt imellem Torierne og Whiggerne, men hørte fra 1846 afgjort til Protectionisterne imod Peels Frihandelsplaner. Hans ældste Søn, Lord Charles, Greve af March og Darnley, født d. 27de Febr. 1818, tjener nu i den engelske Hær.

Richter (Adrian Ludvig), tydsk Maler, født d. 28de Septbr. 1803 i Dresden, var bestemt til Kobberstikkerkunsten, men foretrak Maleriet, hvori han erhvervede sig Navn ved sine Landskaber, fordetmeste italienske, med livlig Staffage.

Richter (Hermann Eberhard), Læge og medicinsk Forfatter, født d. 14de Mai 1808 i Leipzig, blev 1838 Professor i Dresden, men 1849 af politiske Grunde atter afskediget. Han har taget levende Deel i den nyere Medicins Fremskridtsbevægelser, og det er navnlig i sit Hovedværk „Organon der physiolog. Therapie", (1850), at han med Held har stræbt at føre Lægekunsten tilbage til et naturligt Grundlag og indordne den i Naturvidenskabernes Række.

Richter (Aemilius Ludvig), bekjendt som Lærer i Kirkeret, født d. 15de Febr. 1808 i Stolpen i Sachsen, blev, efter at have beklædt andre Embeder, 1846 Professor i Berlin, 1850 tillige Medlem af det evangeliske Overkirkeraad, 1852 Overconsistorialraad. Hans Hovedværker ere Udgaven af „Corpus juris canonici" (2 Bd., 1833—39) og „Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts" (4de Opl. 1853).

Richter (Jeremias Benjamin) gjorde sig overordentlig fortjent af Chemien (s. Chemie), navnlig ved at bringe Mathematiken i Anvendelse ved denne Videnskab; hans fleste Skrifter gaae derfor i stoechiometrisk Retning (de Talforhold, i hvilke Legemerne træde i chemisk Forbindelse). Han levede først som Bjergsecretair og Proberer i Breslau, dernæst som Assessor i Bjergværksadministrationen og Arcanist ved Porcelainsfabriken i Berlin, hvor han døde 1807.

Richter (Jean Paul Friedrich), sædvanlig blot kaldet Jean Paul, tydsk Digter, født d. 21de Marts 1763 i Wunsiedel ved Fichtelbjergene, studerede 1780—85 i Leipzig først Theologie, siden de skjønne Videnskaber. Fattigdom bragte den begavede og dybsindige Yngling til at skrive, og det Mismod, som herskede i hans Sjæl, afspeilede sig i hans første Skrifter, som

Digitized by Google

rare af satirisk Indhold („Grönlandische Processe", „Auswahl aus des Teufels Papieren") og fandt en kold Modtagelse hos Publicum, saa at de neppe friede ham for den meest trykkende Armod (ogsaa hans afstikkende Dragt og hans Ringeagt for Moder og Skik og Brug bidroge til at lukke Veien for ham ved mere end een Leilighed). R.'s udvortes Stilling vedblev længe at være meget trykkende, han maatte flere Gange skifte Opholdssted, en Tidlang tage hjem til sin fattige Moder og beboe een og samme Stue med hende, o. s. v. Omsider fandt R. mere Anerkjendelse; i hans følgende Skrifter, „Die unsichtbare Loge", „Hesperus", „Quintus Fixlein", herskede en mildere Tone, i hvilken kun en vis Veemod og Sentimentalitet lagde sig for Dagen; hans ydre Forhold bleve gunstigere, og et Ophold i Weimar samt Bekjendtskab med Herder, Wieland o. A. styrkede og opliyede ham. I „Titan" (1800) vilde han nedlægge hele sin Ideerigdom og Verdensanskuelse; et andet Hovedværk er hans „Vorschule der Aesthetik" (1804); hans uudtømmelige Vid og Lune viste sig ogsaa i hans sidste Værk „Der Komet" (1820—22). Sine sidste Aar tilbragte R. i Baireuth, hvor han døde blind d. 14de Novbr. 1825. R. udmærkede sig ved Vid og Lune, Phantasie og Rigdom paa Ideer, Reenhed og Inderlighed i Følelser; man dadler hos ham Sentimentalitet, en tung og knudret Stiil og Higen efter at lægge sin Viden for Dagen.

Ricimer, en Svever af kongelig Herkomst, Dattersøn af den vestgothiske Konge Wallia, udmærkede sig ved Tapperhed under Keiser Avitus, afsatte denne 456 og beherskede derefter under Titlen „Patricier" Italien, imedens han overlod Navnet Keiser til dem, han efterhaanden hævede til denne Værdighed, nemlig Majorianus, Libius Severus, Procopius Anthemius og Olybrius. R. døde 472.

Ricinus er en til Vortemelkfamilien hørende Slægt af Træer, Buske og Urter, der have hjemme i det tropiske Asien og Afrika. Den meest bekjendte Art er R. communis („Christuspalme"), en 2—3 Alen høi Urt af et palmelignende Habitus med store, stjernenervede og fligede Blade samt eenboe, ufuldstændige, nanseelige Blomster og en 3-delelig Spaltefrugt, der i hvert Rum indeslutter eet Frø. Den har sit Hjem i Orienten og Middelhavslandene, men plantes desuden temmelig hyppig som Ziirplante i Haver. Af de store, smukt farvede Frø erholdes ved Knusning og Kogning den bekjendte amerikanske Olie, der i de tropiske Egne imidlertid anvendes almindelig til Tilberedning af Spiser (Ricinusolie, Castorolie). Denne Olie opløses let af Viinaand og Æther, og navnlig det første Forhold benytter man almindelig for at opdage, om den er forfalsket med andre fede Olier (der ikke kunne opløses i Viinaand). Den indeholder forskjellige eiendommelige Fedtsyrer (Ricinstearinsyre, Ricinsyre, Ricinoliesyre) i Forbindelse med Lipyllilte, desuden et skarpt Stof; paa dette sidstes Tilstedeværelse skal dens Virksomhed som Lægemiddel beroe. Den bruges overordentlig meget som et afførende Lægemiddel; paa Grund af sin Skarphed anvendes den ogsaa lidt for at befordre Haarvæxten. — Udsætter man den i længere Tid for Paavirkning af stærk Ammoniak, opstaaer der et fast, krystalliserende Legeme, Ricinolamid (ricinolies. Ammon. ÷ Vand), der dog kun har Interesse for Videnskabsmanden.

Ricochetter kaldes i Artilleriesproget de mere eller mindre flade Spring, i hvilke en under en lav Høideretning udskudt Kanonkugle tilbagelægger den sidste Deel af sin Bane, efterat den første Gang er slaaet ned i Marken eller Havfladen. Under visse Omstændigheder bruger man, naar man vil ramme et Maal, f. Ex. en Troppelinie eller et Skib paa en stor og ubekjendt Afstand, at skyde pr. R., ɔ: at rette Kanonen saa lavt, at Kuglen naaer ud til Maalet i en Række af Spring; Skydningen faaer da en Lighed med Drengenes Leg „at slaae Smut" med flade Steen over Søen. — Ordet Ricochetskydning eller Ricochettering har imidlertid ved en forqvaklet Sprogbrug faaet Hævd paa at betegne et ganske andet Slags Skydning, som kun bruges i Beleiringskrigen. Imod en Befæstningslinie, hvis Skyts det er vanskeligt paa anden Maade at bringe til Taushed, anlægger man et Batterie, som beskyder den paalangs; der vælges hertil saa smaa Ladninger for Skytset, at dettes Kugler og Granater slaae ned paa Voldgangen af det beskudte Værk under store Vinkler, saaledes at Fjenden ingen Dækning har af det tilstødende Brystværn eller de Traverser, hvormed Voldgangen er forsynet. Denne Skydning, som giver Anledning til et mere indviklet ballistisk Problem end de sædvanlige Skydemaader, er opfunden af Vauban og senere benyttet som det kraftigste Middel til at bringe Forsvarernes Skyts til Taushed, hvorfor det ogsaa er blevet en af Beleiringskunstens vigtigste Opgaver at bygge et Værk saaledes, at dets Linier ikke kunne ricochetteres.

Ricord (Philippe), udmærket fransk Chirurg og Syphilidolog, født 1800 i Baltimore af franske Forældre, Doctor i Paris fra 1826, praktiserede først paa Landet, men var derpaa 1831—60 Overlæge ved Hôpital du Midi i Paris. Begavet med en stor Skarpsindighed, en levende Aand og en sjelden Dialektik, har han vidst at benytte sin Stilling som Læge ved en betydelig Afdeling for Syphilis til at bringe Læren om denne Sygdom ind under et fuldstændigt System, begrundet paa Erfaring og Experimenter. Maa det end indrømmes hans talrige Modstandere, at han i enkelte Puncter er gaaet for vidt, skal det dog tilstaaes, at han har overordentlige Fortjenester af Syphilidologien i det Hele. Han har skrevet: „Traité pratique des maladies vénériennes" (1 Bd., 1839); med Richelot udgav han 1840 en fransk Oversættelse af Hunters „Traité des mal. syphil.". Berømtest ere hans „Lettres sur la syphilis".

Riddergodser kaldtes, navnlig tidligere, i Tydskland saadanne Godser, hvis Besiddere skulde yde Riddertjeneste og derfor vare fritagne for de paa Bondeeiendom hvilende Byrder og de sædvanlige Landskatter; istedetfor den personlige Tjeneste traadte senere forskjellige Bidrag til Statsudgifterne, som i den nyere Tid ere blevne forandrede til Skatter. Besidderne havde i Reglen særlig Repræsentation i Landstænderne og forskjellige andre Forrettigheder, som Patrimonialjurisdiction, Patronatsret, Jagtret o. s. v.

Digitized by Google

Nu ere hine Rettigheder blevne væsentlig modificerede eller tildeels bortfaldne.

Ridderskabet betegner i Tydskland deels Landets samlede Adel, deels den lavere Adel. Medens det tydske Rige bestod, deeltes R. i det rigsumiddelbare og det middelbare eller „landsässige". Landenes R. er som oftest forenet i en Corporation, som eier visse Stiftelser og har nogle særlige Rettigheder. Det **slesvig-holsteenske R.** er en afsluttet Corporation af Adelige i Slesvig og Holsteen med visse Rettigheder, men uden politisk Betydning, hvilket den imidlertid ofte har villet anmasse sig; den imellem sammes Medlemmer bestaaende Eenhed blev i det 18de Aarh. erkjendt af Regenterne under Navnet nexus socialis. R.s Privilegier bestaae i Ret til Sæde og Stemme i R.s Forsamlinger, Ret til at bære en egen Uniform, til at faae sine Døttre indskrevne i Frøkenklostrene, et eget Værnething o. m. desl. R. kan optage Medlemmer, som besidde et adeligt Gods (der dog ofte er meget lidet) i et af Hertugdømmerne, dog kun med kongelig Approbation. Dette R. har under Oprøret 1848—50 og siden i de separatistiske og mod den legitime Regjering fjendtlige Bevægelser i Hertugdømmerne spillet en fremragende Rolle.

Ridderspore (Delphinium), Planteslægt af Ranunkelfamilien (Gruppen Helleboreæ), er een- eller fleeraarige, i Reglen flere Fod høie Urter med smukke, klasestillede, blaae, røde, hvide eller gule Blomster af en eiendommelig Form. Det farvede Bæger dannes af 5 uligestore Blade, hvoraf det ene ved Grunden løber ned i en stor, huul Spore; Kronen er 4-bladet med 1—2 Sporer, der indesluttes i den større Bægerspore; indenfor Kronbladene sidde talrige Støvdragere og 1—3 frie Støvveie. Vildtvoxende i Danmark er kun een Art: **Kron-R.** (D. Consolida), med blaae eller hvide Blomster, som Ukrudt mellem Vintersæden; derimod dyrkes flere Arter (navnlig D. orientale) almindelig med enkelte eller fyldte Blomster i Haverne.

Ridderstad (Carl Frederik), født 1806, blev 1821 Cadet ved Akademiet paa Carlsberg, 1832 Fænrik og 1839 Lieutenant, men tog 1840 sin Afsked, for at kunne beskjæftige sig med litterære Arbeider. Efterat han i Stockholm en kort Tid havde udgivet et Tidsskrift („Stockholms läns tidning"), nedsatte han sig allerede s. A. i Linköping som Bogtrykker og overtog Redactionen af „Östgötha Correspondenten", et af de betydeligere Provindsblade. Efter Kong Oscars Regjeringstiltrædelse kjæmpede han med Iver for en Forandring i Repræsentationsmaaden, og lige siden 1844 har han taget virksom Deel i det politiske Liv (ogsaa som Rigsdagsmand, deels i Ridderhuset, deels i Borgerstanden; han var 1859—60 Ombud for Staden Linköping). Allerede som Cadet røbede R. poetiske Anlæg; senere udgav han, under allehaande Titler, mindre Samlinger af lyriske Digte samt flere Noveller; han er ogsaa optraadt som Forfatter for Theatret, men i de senere Aar har han meer og meer vendt sig til den større Roman, og fornemmelig paa dette Gebeet indtager han en anseelig Plads i den nyeste svenske Litteratur. Blandt R.'s Romaner, til hvilke han ofte har laant Emne eller Personligheder fra Sverrigs nyeste Historie, ere især at mærke: „Svarta handen"; „Drabanten" med dens Fortsættelse „Far och son"; „Drottning Lowisa Ulricas hof". En Samling af hans Digte er udgiven 1856—57.

Riddertag, s. Tag.

Riddervold (Hans), født ved Aasgaardstrand i Norge 1795, blev Student 1813, 1819 theologisk Candidat og 1820 residerende Capellan i Frederikstad, hvorfra han befordredes til forskjellige Præstekald, indtil han 1843 blev Biskop i Trondhjem. Han havde imidlertid været Storthingsmand i Aarene 1827, 28, 30, 33, 36, 37, 39 og 42. Paa disse Forsamlinger havde han erhvervet sig en stor Indflydelse, som kundgjorde sig ved hans jevnlige Udkaarelse til Storthingets Præsident. Da hans parlementariske Virksomhed for en væsentlig Deel var gaaet ud paa Norges unionelle Forhold til Sverrig, blev han af Kong Carl Johan udvalgt til Medlem af den imellem 1839 og 1841 i Stockholm forsamlede Unions-Commission. Dens Arbeide blev tilendebragt, men Indstillingen ledede ikke til, at noget Forslag til Lov-Forandring blev fremsat i noget af Rigerne. I 1845 modtog R. ikke Valg til Storthinget; 1846 udgav han tvende Skrivelser til Kirkedepartementet om det Spørgsmaal: „Bør Dronninger salves og krones i Norge", hvilket han besvarede benegtende. I Aaret 1848 blev han atter valgt til Storthingsmand, men allerede d. 19de April s. A. udnævnt til Statsraad. Siden den Tid har han hyppig forestaaet Kirkedepartementet og været anseet for et af de indflydelsesrigeste Medlemmer af den norske Regjering.

Riddervæsenet udviklede sig i Europa, især i Frankrig, Spanien, Italien, Tydskland og England, i det 11te—14de Aarh. fra den Tid, da den egentlige Krigstjeneste var bleven til en Rytterjeneste, forbi Lehnsmændene og de Adelige ikke mere vilde tjene tilfods. Idet de Adelige formedelst deres Lehn og Besiddelser havde Evne til at udøve Vaabenhaandværket som et dem især deleshed tilkommende Kald, gjorde de paa den anden Side Fordring paa de dertil knyttede Ærestegn som dem ene tilhørende. En sluttet Stand udgjorde Ridderne dog ikke i Begyndelsen, enhver fri Mand kunde blive Ridder; men det blev lidt efter lidt Sædvane, at saadanne Lehn, hvoraf Krigstjenesten ydedes tilhest, kun gaves til Efterkommere af de Mænd, der havde gjort Ryttertjeneste, og efterhaanden uddannede R. sig saaledes, at Ridderne udgjorde en egen, over hele Vesteuropa udbredt og i Hovedsagen til de samme Betingelser og Pligter bunden Stand. Charakteristiske for R.s Idee vare: den kunstmæssige Brug af Vaabnene, med Hensyn til hvilken Turneringerne (s. d. A.) vare af stor Betydning; særegne Begreber om Æren og de Forpligtelser, som derved paalagdes; ridderligt Galanterie mod Damerne og sværmerisk Begeistring for Skjønheden; Gudsfrygt og Nidkjærhed for den christelige Kirke (af det sidstnævnte Moment i dets største Udvikling opstode de geistlige Ridderordener, s. d. A.).

For at blive Ridder maatte den unge Adelsmand gjennemgaae en dertil sigtende Opdragelse og foregaaende Dannelse. Med det 7de Aar gik han gjerne fra Moderens Tilsyn og

Digitized by Google

Pleie i Tjeneste hos en høiere Adelsmand, sædvanlig Lehnsherren, hos hvem han blev **Page** (Adelsdreng); han ledsagede sin Herre, eller dennes Frue, paa Reiser, Jagt o. desl., opvartede ham ved Bordet samt ved Paaklædning o. s. v., og vænnedes til Lydighed, ydre Anstand og Haardførhed. Sædvanlig med det 15de Aar blev han **Riddersvend** („Væbner", „Knappe", écuyer), og modtog paa høitidelig Maade i Kirken af Præstens Haand et Sværd samt Sølvsporer. Han lærte nu den egentlige Vaabenkunst, maatte ledsage sin Herre overalt, især i Feider og ved Turneringer, bar og vogtede sin Herres Skjold og Landse o. s. v. Med det 21de Aar kunde han blive **Ridder**, hvilket i Reglen skete ved visse Høitideligheder og ved Lehnsherrens Hof (Dagen iforveien maatte Vedkommende faste; Natten tilbragte han i en Kirke under Bøn; om Morgenen tog han et Bad, skriftede og hørte en Messe, o. s. v.). Naar han havde svoret paa Evangeliet, at han vilde føre et christeligt Liv, beskytte Uskyldige og især deleshed Enker, Faderløse og Kirkens Tjenere, ikke føre nogen uretfærdig Feide, adlyde sin Overlehnsherre o. desl., modtog han **Ridderslaget** ved en Berørelse paa Skulderen eller Halsen med Sværdet, hvorved han i Guds, den hellige Michaels og den hellige Georgs Navn forkyndtes som Ridder og modtog de for en saadan almindelige Vaaben tilligemed de gyldne Sporer, som vare et af Riddernes Særkjender. Den hele Høitidelighed endte gjerne med et festligt Gilde. Iøvrigt kunde enhver Ridder med fuld Gyldighed give Ridderslaget, og stundom skete dette, navnlig paa Kamppladsen, uden videre Forberedelse og Høitidelighed. — Ridderstanden betragtedes som en Æresstand: en Ridders Ord var tilstrækkelig Garantie f. Ex. for Løsepenge, som fordredes for ham; en fangen Ridder maatte der ikke paalægges Lænker, hans Hest og Vaaben maatte ikke fratages ham for Gjeld. Men beskjæmmede han sin Stand ved en vanærende Handling (f. Ex. ved at bryde sit Ord), saa blev han æreløs og udstødtes med Spot af Standen; hans Vaaben og Skjold slæbtes i Snavset og sønderbrødes o. s. v. Efterhaanden tabte de smukke og ophøiede Tanker, som i Begyndelsen knyttede sig til R., deres Indflydelse, og det hele udartede til lovløst og voldsomt Uvæsen (Røvriddere, der plyndrede Stæder og reisende Kjøbmænd) eller til eventyrlige og planløse Omstreifninger („Vandrende Riddere", som ofte ikke vare Andet end adelige Landstrygere) eller til en blot Hoftjeneste og et begunstiget Adelsaristokratie, hvoraf Ridderskaberne (s. d. A.) udviklede sig. Fra det 14de Aarh. kan R. siges at være ophørt. — Slgn. J. Kaiser „Geschichte des Ritterwesens" (1804); Büsching „Ritterzeit und Ritterwesen" (1823); Raumer i hans „Gesch. der Hohenstaufen" og andr: Værker over Middelalderen og Korstogenes Historie.

Ridemænd kaldtes de af Landsthingene udnævnte Personer, som indtil Landsthingenes Ophævelse i Aaret 1805 foretoge Executionen af Over- og Høiesteretsdomme hos Adelige paa Landet.

Riedel (August), tydsk Maler, født i Bayreuth 1800, uddannede sig i München og malede i Begyndelsen især religiøse Emner, men efter at have taget Ophold i Italien, hvorfra han kun vendte for en kort Tid tilbage til München, har han meest beskjæftiget sig med Emner af Folkelivet. Et af disse, der udbredte hans Berømmelse vidt, er „den neapolitanske Fisker" i Thorvaldsens Museum i Kjøbenhavn, malet 1836, et Emne, Kunstneren maatte gjentage mange Gange. R. lever i Rom og maler endnu, og om han end har sat Routine istedetfor sin tidligere omhyggelige Udførelse, er han dog endnu næsten eneftaaende ved sin effectfulde, brillante Farvegivning.

Riegels (Niels Dittlev) er bekjendt ved sin eiendommelige Behandling af forskjellige Partier af den danske Historie. Han var født paa Søllestedgaard paa Lolland 1755, kom til Universitetet 1771, var 1781—84 Hofmester for Enkedronning Juliane Maries Pager, levede derefter meest paa sin Gaard i Byen Højet paa Falster, og døde 1802. De meest bekjendte af hans Skrifter ere: „Forsøg til Christian V's Historie" (1792), „Udkast til Frederik IV's Historie efter Hojer" (2 Bd., 1795—99), „Smaa historiske Skrifter" (3 Bd., 1796—98; i 3die Bd. „Skilderi af Christian VI"). Han er eensidig og bitter, fuld af Had til Kirken og alle høiere Staaende; men han har fremdraget Adskilligt, som man ikke finder hos nogen anden Forfatter, og givet Anviisning paa en friere Maade at behandle Landets nyere Historie paa end den sige til hans Tid almindelige: at finde Alt hos de skildrede Personer, især naar det var Konger, fortræffeligt.

Riego-y-Nunez (Don Rafael del), spansk General, født 1786 (eller 1783) i Tuña i Asturien, traadte 1808 ind i den spanske Hær, som kjæmpede mod Napoleon, men blev gjort til Krigsfange og først frigiven 1814. Det Regiment, ved hvilket R. stod som Oberst, var blandt de 1820 til en Expedition mod Amerika bestemte Tropper (s. **Spaniens Historie**); R. sluttede sig strax til den blandt disse udbrudte Opstand. Da den constitutionelle Sag ved denne havde seiret, blev R. en kort Tid Generalcapitain i Asturien, kom 1822 som Deputeret til Madrid og valgtes her til Præsident for Cortesforsamlingen. Da den franske Hær 1823 omstyrtede Forfatningen og gjenoprettede Absolutismen i Spanien, vilde R. efter frugtesløs Modstand begive sig til Mina i Catalonien, men blev af de royalistisk sindede Bønder greben og udleveret til Franskmændene, som igjen overgave ham til den spanske Regjering. Af den hevngjerrige og onde Ferdinand VII kunde R., den begeistrede Patriot (hvis Hymne endnu er de frisindede Spanskes Løsen), ingen Naade vente. Han blev mishandlet af Pøbelen og hængt d. 27de Novbr. 1823.

Rienzi (Cola di), egentlig Nicolas Gabrini, romersk Demagog i det 14de Aarh., født af lav Herkomst, udmærkede sig ved en høitstræbende Aand og fortrinlige Kundskaber, medens han som Notar ved Retskaffenhed, Uegennyttighed og Veltalenhed vandt Folket. Fuld af Begeistring for den republikanske Regjeringsform og af Tanken om Roms fordums Storhed (begge Dele vare blevne nærede ved hans klassiske Studier) bragte han, efterat han som Ordfører

Digitized by Google

for et Gesandtskab forgjeves havde søgt at bevæge Pave Clemens VI til at komme tilbage fra Avignon til Rom, det letbevægelige Folk til Opstand mod de Adelige, fordrev disse og beherskede nu under Titel af Tribun Rom med uindskrænket Magt (1347). Folkets Gunst vendte sig dog snart fra ham; han gik til Keiser Carl IV, som udleverede ham til Paven i Avignon, hvor han nu blev holdt fangen. Den følgende Pave Innocents VI gav ham fri og sendte ham til Rom med Titlen Senator, for at R. skulde virke for hans Planer. I Begyndelsen blev R. optagen med Begeistring, men en Skat, som han paalagde for at føre Krigen mod de fordrevne Adelige af Slægten Colonna, opbragte det ustadige Folk imod ham; han søgte forklædt at flye for den udbrudte Opstand, men blev gjenkjendt og myrdet (1354). R.'s Historie er behandlet af flere Digtere, bl. A. af Bulwer.

Riepenhausen (Ernst Ludvig), tydsk Kobberstikker, bekjendt ved sine Copier af de Hogarthske Kobberstik (2 Gange i 12° og i Fol.), var Fader til „Brødrene R.“, nemlig **Franz**, født i Göttingen 1786, død d. 3die Jan. 1831, og **Johann**, født 1788, Malere og Kobberstikkere, der ved fælleds Deeltagelse i mange Arbeider have erhvervet fælleds Berømthed. Som Malere sluttede de sig til den Skole, der gjorde sig det til Opgave at søge Kunstens Gjenoplivelse i Efterligningen af de før-rafaeliske Malere; som Kobberstikkere ere de især blevne bekjendte ved deres Raderinger efter Pausanias's Beskrivelse af Polygnots Malerier.

Ries (Ferdinand), Claveervirtuos og Componist, født d. 20de Novbr. 1784 i Bonn, var en Søn af den som Violinspiller bekjendte **Franz R.** (død 1845 som Concertmester i Bonn). Han uddannede sig under Beethoven i Wien, optraadte siden med stort Bifald i Petersborg og kom derfra til London, hvor han opholdt sig i 12 Aar og ved Concerter og Underviisning tjente sig en anseelig Formue. Efter flere Kunstreiser i forskjellige Lande nedsatte han sig i Frankfurt a. M., hvor han døde d. 31te Jan. 1838 som Directeur for Cæcilieforeningen. Han har componeret flere Operaer, Oratorier og andre Kirkecompositioner, samt talrige Værker for Kammermusik og for Pianoforte.

Rietschel (Ernst Friedrich Ludwig), tydsk Billedhugger, født d. 15de Decbr. 1804 i Pulsnitz i Sachsen, uddannede sig deels i Dresden, deels i Berlin under Rauch, var en kort Tid i München og Italien, og vendte derpaa tilbage til Dresden, hvor han 1832 blev Professor ved Akademiet. Hans første Hovedværk er en kolossal siddende Statue af den afdøde Konge Friedrich August; dernæst udførte han St. Bonifacius, Statue i Malm (1839), Statuer af Goethe og Schiller, samt en Fronton med 15 Sandsteensfigurer til Theatret i Dresden; Thaers Statue i Leipzig (1850) og Lessings i Brunswig (1853), foruden mange mindre Arbeider, Buster o. a. R. døde d. 21de Februar 1861.

Riesengebirge (Kjæmpebjergene) kaldes den Bjergkjede i det østlige Tydskland, som udgjør den mellemste og høieste (Riesen- eller Schneekoppe er 4,955 F. høi) Deel af Sudeterne og adskiller Bøhmen fra Schlesien.

Riff er Navnet paa en Bjergkjede i Marokko, der strækker sig langs Kysten fra S. O. mod N. O. og er beboet af uafhængige røverske Stammer; s. **Marokko**.

Riffel, s. **Haandskydevaaben**.

Riffelbænk kaldes i Geværfabrikerne den Maskine, der forsyner Løbene med Riffelgange. En lang tynd Stang, hvis Ende passer i Løbet, trækkes frem og tilbage i hele Løbets Længde; en paa Enden af Stangen befæstet Kniv, der efterhaanden skrues mere frem, skjærer da Riffelgangen. For at denne kan blive skrueformig, maa Stangen med Kniven (Schneideren) dreie sig lidt under Trækningen, hvilket kan bevirkes enten ved et Mønsterløb, der ligger i Flugt med det, som skal skjæres, og har Rifler af den forlangte Stigning, eller paa anden Maade. Naar man er færdig med den ene Riffelgang, dreies Løbet lidt om sin Axe, og man skjærer derpaa en ny, o. s. v.

Riflemaskine. I visse Spinderier for Bomulds-, Kamulds- og Hørgarn bruges en stor Mængde tynde riflede Valser, meest af Jern; i Hørspinderierne ogsaa af Messing og Buxbom. Til at forsyne dem med Rifler paalangs betjener man sig af R., der fordetmeste ere smaa Høvlemaskiner med et meget smalt Staal, som enten føres langs henad Valsen eller staaer stille, medens Valsen bevæges paalangs. I Buxbom skjæres dog Riflerne med en lille Cirkelsaug.

Riga, befæstet Søstad i det russiske Gouv. Lifland eller R., ved Düna, 2 M. fra dennes Udløb i **Rigabugten** (en Bugt af Østersøen), bestaaer af den ældre, af Fæstningsværker omgivne Stad, med snevre og krumme Gader og høie Huse, og af de smukt byggede Forstæder. R. har et Par anseelige Kirker og Paladser samt andre offentlige Bygninger, endeel Fabriker og meget betydelig Handel, især med Hør, Hamp, Hørfrø, Korn, Talg og Seildug. 62,000 Indb., hvoraf mange ere protestantiske Tydske. Store Skibe kunne ikke gaae lige op til R., men maae ankre ved Dünamünde og Bolderaa ved Flodens Munding. — R. er anlagt omtrent 1200 og hørte i Middelalderen til Hanseforbundet.

Rigas (Konstantinos), græsk Patriot, født omtrent 1758 i Thessalien, fattede den Plan at befrie sine Landsmænd fra Tyrkernes Aag og forlod 1796 Hospodaren i Valachiets Tjeneste for at gaae til Wien og derfra til Venedig for at underhandle med Bonaparte. Men han blev det østerrigske Politie mistænkelig; det udleverede ham 1798 til Tyrkerne i Belgrad, hvor han blev henrettet. R. digtede flere patriotiske Folkesange.

Rigaud (Hyacinthe), fransk Maler, født 1659 i Perpignan, uddannede sig selvstændig med van Dyck til Forbillede, og forblev næsten hele sit Liv i Paris, hvor han døde 1743. Hans talrige Portraiter efter Samtidens bekjendteste Personer, der udmærke sig ved en fri og kraftig Behandling, have faaet forhøiet Værd ved at være stukne i Kobber af Frankrigs daværende berømteste Kobberstikkere.

Rigel. Næsten ved enhver Laas bevirkes Lukningen ved, at en R. skydes ind i Sluttet; ved Dørlaase, Skablaase o. fl. træder derved Rigelhovedet ud af Laasen; ved Pultlaase, Hænge-

Digitized by Google

laase o. fl. befinder derimod Sluttet sig under Aabningen indenfor Laasekassen. Til Hovedet støder gjerne en tyndere Deel, hvorpaa Nøglekammen eller Haandgrebet virker. Ved Smæklaase og almindelige Faldelaase er Rigelhovedet affkraaet, saa at R. kan vige tilbage for et Tryk. Rigellaas kaldes en Dørlaas, naar den ikke indeholder nogen Falde med Haandgreb, men kun er til at laase af med Nøgle.

Rigel (β Orionis) er en Stjerne af 1ste Størrelse i den vestlige Fod af Orion (s. d. A.). Den er en Dobbeltstjerne.

Rigens Ret og Dele (s. Dele) kaldtes de i en Række Lovbud fra det 13de Aarh. og senere indeholdte Bestemmelser om en særegen Maade, hvorpaa Domme kunde erholdes exeqverede ifølge kongelig Befaling. Dernæst blev dette Navn ogsaa tillagt den i Aaret 1621 af Christian IV udgivne Lov, som nærmere ordnede denne Forfølgningsmaade.

Righini (Vincenzo), italiensk Componist, født 1766 i Bologna, blev 1788 Capelmester hos Churfyrsten af Mainz og 1793 i Berlin. Han døde d. 19de Aug. 1812. Som Operacomponist tilhørte R. mere den tydske end den italienske Retning og nærmede sig til Mozart; hans berømteste Værk er „Tigrane".

Rigi, en 5,500 F. høi Bjergmasse i Canton Schwyz i Schweiz, imellem Zug-, Lucern- og Lowerzsø, besøges meget af Reisende formedelst den prægtige Udsigt over Alperne, som man har fra dens Top, der iszærdeleshed kaldes R.

Rigny (Henri, Greve af), fransk Admiral og Minister, født 1783 i Lothringen, blev 1825 Contreadmiral og commanderede 1827 den franske Flaade i Middelhavet, med hvilken han tog Deel i Slaget ved Navarino, hvorpaa han 1829 blev Søpræfect i Toulon. I Aaret 1831 blev R. Marineminister, 1834 tillige i en kort Tid Udenrigsminister; Aaret efter gik han som Gesandt til Neapel og døde d. 7de Novbr. 1835. — Alexandre, Greve af R., Broder til den Foregaaende, tog fra 1807 Deel i Felttogene i Polen, Østerrig og Spanien, blev fangen i Slaget ved Leipzig 1813 og kom først Aaret efter hjem. Han tog siden Deel i det spanske Felttog 1823 og i Antwerpens Beleiring 1830. I Aaret 1836 blev han sendt til Algier, hvor Marskal Clauzel gav ham Anførselen over Avantgarden paa Toget mod Constantineh, men efter dettes uheldige Udfald anklagede ham for Insubordination og et forræderisk Tilbagetog. R. blev af Krigsretten frikjendt, men erholdt først nogle Aar senere igjen en Commando.

Rigsarmee kaldtes den forhen af de til det tydske Rige hørende Fyrsters Contingenter dannede Hær. Rigstropper kaldes nu ofte (især brugtes Ordet her 1848—50) Tropper, som udgjøre en Deel af det tydske Forbunds Hær.

Rigsdag kaldtes forhen i Danmark en almindelig Forsamling af Folkets Assendinge fra hele Riget til Afgjørelse af vigtige offentlige Anliggender. I ældre Tider kaldtes slige Forsamlinger Thing, siden Danehof (s. d. A.) og længere hen, da de to herskende Stænder, Adel og Geistlighed, vare komne i Besiddelse af al politisk Indflydelse, Herredage, paa hvilke kun hine to Stænder mødte. Siden, medens Rigsraadet under almindelige Omstændigheder optraadte som den eneste berettigede Statsmagt ligeoverfor Kongen, sammenkaldtes dog ved særdeles vigtige Leiligheder (f. Ex. i Anledning af overordentlige Paalæg) en R.; saaledes 1536 efter Grevens Feide, og især 1660, fra hvilken Tid R. ophørte ved Souverainitetens Indførelse. — R. kaldtes i Tydskland Forsamlinger af Rigsstændernes d. e. de rigsumiddelbare Fyrsters og Stæders Assendinge, som samledes til Afgjørelse af vigtige Anliggender. Disse R. holdtes indtil 1663 paa forskjellige Steder, fra den Tid bestandig i Regensburg. — R. kaldes nu den ved Grundloven af 5te Juni 1849 indførte, af to Afdelinger, Folkethinget og Landsthinget (s. disse Artt.) bestaaende lovgivende Forsamling for Kongeriget Danmark; den grundlovgivende Rigsforsamling kaldtes derimod den kun af een Afdeling bestaaende Forsamling, hvorpaa Danmarks Riges Grundlov blev vedtagen.

Rigsdaler er en Sølvmynt i Danmark og Sverrig. I Danmark er den 14-lødig og saaledes udmyntet, at en kølnsk Mark f. S. udbringer 18½ R. Rigsm; den deles i 6 Mark à 16 Skilling. Før Februar 1854 benævntes den Rigsbankdaler. — I Sverrig har den fra 1ste Jan. 1856 været 12-lødig og saaledes udmyntet, at en kølnsk Mark f. S. udbringer 36,₆₈₂₂ R. Rigsm., altsaa af Værdi = 48,₄₃ ß dansk Rigsm.; den deles i 100 Øre. Før 1856 benævntes den R. Rigsgjeld til Forskjel fra R. Banco, der var 50 pCt. større i Værdi; den deeltes i 48 Skillingar à 4 Styver à 3 Rundstykker, men var af samme Værdi som den nærværende. — R. eller Daler dansk-vestindisk Courant var = 1 Rdl. 15 ß indtil 4de Juni 1858; siden = 1 Rdl. 69,₂₁ ß dansk Rigsm. 1 R. dansk-ostindisk Courant var = 1 Rdl. 32,₁₂ ß Rigsm.

Rigsforstander (i Tydskland ogsaa Rigsvicarius) er en Titel, som til forskjellige Tider er bleven tillagt midlertidige Regenter, f. Ex. i Sverrig Carl Knudsen, Steen Sture o. A.; i Tydskland en Fyrste, som, naar Keiseren var død, førend en ny Konge var valgt, ogsaa under Keiserens længere Fraværelse eller Forfald, udøvede Keiserens Myndighed. Efter gammel Vedtægt deeltes Tydskland i slige Tilfælde mellem to Rigsforstandere, Hertugen af Sachsen og Pfalzgreven ved Rhinen. I Aaret 1848 valgte man i Analogie hermed Erkehertug Johan af Østerrig til R., s. d. A. samt Tydsklands Historie.

Rigshofmester („Danmarks Riges Hofmester") var Benævnelsen paa den fornemste Embedsmand i Danmark i Adelsaristokratiets Periode fra Reformationen til Souverainitetens Indførelse. Allerede i Slutningen af Valdemar Atterdags Regjering forekommer en „Kongens Hofmester"; efter Drostembedets Ophør fik Hofmesteren, der oprindelig, som Navnet betegner, forestod Husholdningen, flere andre af de til hiint hørende Forretninger, hvorhos tillige Titlen modificeredes saaledes, at den mere kom til at betegne et Statsembede end et blot Hofembede. R. indtog i den nævnte Periode den første Plads i Rigsraadet; han regjerede som Statholder i Kongens Fraværelse og havde et almindeligt Tilsyn med alle Regjeringssager. Særlig havde han Administrationen af Rigets Finantsvæsen, Tilsyn med Rentekammeret, Tolden o. s. v., skulde drage Omsorg for alt For-

Digitized by Google

nødent til Kongens Hofstat, til Flaadens og Landarmeens Udrustning og Besoldning, og bestyrede overhovedet Kongens og Rigets hele Oekonomie. Kongerne lode dog ofte denne vigtige Post være ubesat i længere Tidsrum, især Christian IV. De meest bekjendte R. vare Peder Oxe, Christopher Walkendorf og Corf. Ulfeld; den sidste var Joch. Gersdorf.

Rigshofraadet kaldtes et i det tydske Rige 1501 oprettet Collegium (en Præsident med 8 Raader), der i den westphalske Fred blev erkjendt som en med Rigskammerretten concurrerende øverste Ret og Regjeringscollegium.

Rigshospitalet er Navnet paa det 1820 i Christiania stiftede Hospital, hvilket nu omfatter ikke alene Afdelinger for udvortes og indvortes Sygdomme, men ogsaa en Afdeling for Accouchement og Børnesygdomme.

Rigskammerretten oprettedes 1495 som høieste Ret for det tydske Rige. Den bestod af en af Keiseren udnævnt Kammerdommer, 2 Præsidenter og et Antal Bisiddere; fra 1689 havde den sit Sæde i Wetzlar, hvor endnu en Deel af dens Archiv er.

Rigsraad kaldtes i Danmark, Norge (indtil det ophævedes 1536, s. IV, S. 605) og Sverrig (s. d. A.) en Forsamling af et Antal af Stormænd, som dannede en Kongerne sideordnet eller egentlig overordnet Magt i Staten. Tidlig omtales i Danmark et kongeligt Raad med ikkun raadgivende Stemme. I Slutningen af det 14de og Begyndelsen af det 15de Aarh. uddannede dette sig til et R. med bestemte, ved Haandfæstningerne hjemlede Rettigheder, ifølge hvilke det indskrænkede og stedse mere lænkebandt Kongerne, som Intet kunde foretage uden dets Samtykke. Medlemmernes Antal var forskjelligt, undertiden ikke større end 13, senere bestemtes det til 23. Erkebiskoppen og nogle andre høie Geistlige vare som saadanne Medlemmer af R.; de øvrige valgtes indtil 1645 af Kongen og bestode af Adelsmænd fra hver af Rigets Provindser. I det nævnte Aar gav Christian IV for at vinde R. dette Ret til at besætte de ledige Pladser i R. ved at vælge en af 6—8 Adelsmænd, som vedkommende Provinds's Adel foreslog. — R. kaldes den ved Fællesforfatningen af 2den Octbr. 1855 oprettede Repræsentation for hele det danske Monarchie, bestaaende af 20 af Kongen valgte Medlemmer, 30 af de forskjellige Landsdeles repræsentative Forsamlinger Valgte og 30 ved umiddelbare Valg af de forskjellige Landsdeles Beboere Valgte. Siden Kundgjørelsen af 6te Novbr. 1858 er imidlertid Rigsraadet kun en Repræsentation for Kongeriget og Slesvig.

Rigsret, s. Ret.

Rigsstæder kaldtes i det tydske Rige de Stæder, som stode umiddelbart under Riget (Keiseren), havde Landshøiheden over deres Gebeet og Sæde og Stemme paa Rigsdagen. De opnaaede en saadan uafhængig Stilling ved keiserlig Forlehning, eller ved Løskjøbelse fra deres Landsherre, eller ved fyrstelige Familiers Uddøen, eller endelig ved Vold. Deres Forfatning var republikansk, men forresten høist forskjellig; i den ældre Tid stode de endnu under keiserlige Fogder o. desl. Siden opstode i de fleste af dem Stridigheder imellem de fornemme og rige Slægter, Patricierne, og de simplere Borgere, der dannede Laug og stræbte efter Andeel i Regjeringsmagten, som hine længe ene havde besiddet. R.s Antal steeg betydelig, men tabte sig efterhaanden, som Fyrsternes Magt udvidedes. Paa den franske Revolutions Tid var der endnu 51; i Aaret 1803 mistede de fleste deres Selvstændighed og lagdes under Preussen som Erstatning for dettes Afstaaelser paa den venstre Rhinbred; Resten fik deels andre tydske Fyrster, deels Frankrig: der blev kun 6 R. tilbage, nemlig Hamborg, Lübeck, Bremen, Frankfurt a. M., Augsburg og Nürnberg. De to sidste ere siden komne under Baiern, kun de 4 første ere endnu selvstændige Fristæder.

Rigsumiddelbarhed kaldtes i det forrige tydske Rige de Fyrsters eller Landes politiske Stilling, som ikke stode under nogen Landsherre men umiddelbart under Keiseren.

Rih er en Vægteenhed i Teheran i Persien = 15,$_{40}$ danske Pund.

Riim bestaaer i den lige Lyd af een eller flere, paa hinanden følgende Stavelser fra deres sidste betonede Vocal indtil Enden, forbunden med ulige Lyd af de foregaaende Bogstaver, f. Ex. god og stod, Hjerte og Smerte, viselig og priselig. Det første, kraftigere Slags R. kaldes mandligt eller arsisk, da det ender med den betonede Stavelse (Arsis); det andet qvindeligt eller thetisk, da det ender med den tonløse Stavelse (Thesis), det kaldes ogsaa trochæisk; det tredie, som er sjeldnere, kaldes daktylisk. Grækerne og Romerne brugte kun tilfældig en enkelt Gang R. Først Kirkefædrene begyndte i det 4de Aarh. at anvende dem i latinske Sange, da de fremmede Erobrere af Romerriget ikke havde Øre for den antike Versification. Kjærligheden til dem steeg efterhaanden mere og mere, og de kom til at spille en endnu større Rolle i de nyere Sprog, der behøvede andre Versprinciper end de gamle. I den sidste Halvdeel af forrige Aarhundrede begyndte R. at finde Modstand i Tydskland, og denne Strid forplantede sig ogsaa til Danmark; men begge Steder seirede dog Tankegangen: „Skam faae den Poet, som Vers vil gjøre, naar et Riim gjør ham til Beet", og Rimet bruges den Dag i Dag i al Poesie, med Undtagelse af Digte, der nærme sig til Prosaen, især dramatiske. Det er Identiteten af det Modsatte, Samklangen af de ulige Ord, som virker tiltrækkende i dem; og de bidrage, ved at fremkalde raske Overgange, træffende Lignelser, epigrammatiske Antitheser o. s. v., til at give den nyere Digtekunst dens livlige, brogede, romantiske Colorit, ligesom de ogsaa tjene til at charakterisere baade de enkelte Vers og Stropherne som større Heelheder. Til R. nærmer sig Alliteration, som i Almindelighed bestaaer i tre med hinanden overeensstemmende Bogstaver (Riimstave), de to første (Bistavene) i een Verslinie og det tredie (Hovedstaven) i Begyndelsen af næste; den anvendes især i den oldnordiske Poesie, men findes ogsaa hos nyere Digtere, som Oehlenschläger, f. Ex.: „Dør opdirker — dristig Tyven". En lignende Virkning som R. har ogsaa Assonants, hvor Overeensstemmelsen beroer paa Vocalen alene, f. Ex. Had og Val; den findes

Digitized by Google

hyppig i vore Kjæmpeviser og yndedes tidligere især af Spanierne.

Riim eller **Riimfrost** dannes paa samme Maade som Dug (s. d. A.), men fordrer, at Jordbunden eller de Gjenstande, hvorpaa Vanddampene fortættes, ere afkjølede til under Frysepunctet.

Riimkronike, den danske, er et af de vigtigste Skrifter fra Danmarks Middelalder, den første trykte danske Bog. Den rette gamle R. gaaer til Kong Christian I og siges at være forfattet af Broder Niels i Sorø; nogle nyere Forfattere (N. F. S. Grundtvig og efter ham N. M. Petersen) mene dog, at den ikke er udgaaet fra een Forfatter. Den har nærmest Værd som Sprogmonument, skjøndt den paa sine Steder ikke er uden poetisk Værd. I den nyere Tid er den udgiven af C. Molbech 1825, af Ley 1841, med forandret Retskrivning, og af C. J. Brandt 1858 (tildeels efter et stockholmsk Haandskrift) efter nyere Skrivebrug.

Riis (Claus Pavels), født i Bergen 1826, blev Student 1844 og udgav under Navnet **Crispinus**, først gjennem Studentersamfundet, en Række af Viser og lyriske Smaastykker, udmærkede formedelst Vid og Livsfriskhed samt en smagfuld og tro Opfattelse af den norske Natur og Folkeeiendommelighed („Viser og Vers af Crispinus", 1849; „Samfundsarbeider" 1851). Hans dramatiske Idyl „Til Sæters", (1850, 3die Oplag 1859), har vundet meget Bifald og er bleven opført baade i Kjøbenhavn og Stockholm. „Julegjæsten eller Lykken bedre end Forstanden", Lystspil i 3 Acter, udkom 1852. R. lever nu som Landmand og reisende Amtsgartner i Søndre Bergenhuus Amt.

Riis (Oryza sativa) er en bekjendt eenaarig Kornplante af Græsarternes Familie, med flere, 3—5 F. høie Straa, der bære lange, tilspidsede og skarptkantede Blade samt en sammentrængt, dusformet Blomsterstand. Smaaaxene ere fladtrykt-ægdannede og eenblomstrede med 2 smaa Yderavner og 2 større Inderavner, hvoraf den nederste er forsynet med en lige Stak; Blomsten er forskjellig fra de fleste andre Græsarters ved at have 6 Støvdragere. R. hører oprindelig hjemme i Ostindien, hvor den endnu findes vild, og det er ogsaa disse Egne (det sydlige og østlige Asien), hvor Riisculturen er meest omfattende og hvor R. udgjør Hovednæringsmidlet; jo længere man kommer mod Vest (i Persien, Lilleasien, Nordafrika og Sydeuropa), desto mindre Betydning faaer R. som Næringsmiddel, med Undtagelse af saadanne Egne, der særlig ere skikkede til dens Dyrkning (som Lombardiets flade og sumpige Sletter). Paa den sydlige Halvkugle bliver R. atter Hovednæringsmidlet i mange Egne (Guinea, Østafrika, Madagaskar); i Nordamerika, navnlig i Carolina og Louisiana, hvor R. først indførtes i Begyndelsen af det 18de Aarh., avles en betydelig Mængde fortrinlig R., der dog spiller en underordnet Rolle i Forhold til Mais og Hvede. R. er en Sumpplante og dyrkes derfor i Reglen enten i naturlige Sumpe eller i egne dertil indrettede lave Bassins, der kunne sættes under Vand eller lægges tørre efter Planternes Behov; men Beskjæftigelsen med Riisdyrkningen er paa Grund af Fugtigheden meget usund, ligesom det ogsaa er et meget besværligt Arbeide at skille Riiskornene fra Skallerne, navnlig naar dette Arbeide, saaledes som det skeer i de fleste tropiske Lande, udføres ved Haandkraft. Til Bagning egner R. sig ikke, men bruges sædvanlig blot kogt med Vand eller tilberedt paa lignende Maade; ved Gjæring erholdes af den en Brændeviin (Arrak). Med R. maa ikke forvexles den saakaldte **vilde R.**, som de Indfødte i Canada og flere Steder i Nordamerika indsamle af en vildtvoxende Græsart, Zizania aquatica.

Riisfugl (Fringilla oryzivora) kaldes en smuk ostindisk Spurvefugl af Finkeslægten; ogsaa i Nordamerika findes der en Fugl, som man har givet samme Navn eller **Riis-Tyven**, **Mais-Tyven**, paa Grund af den Skade, som dens Skarer gjøre paa Kornmarkerne.

Riismølle. Den raae Riis (Paddy) bliver ikke, som andre Sædarter, brækket til Gryn, heller ikke afsleben til Kugler som Perlegryn, men alene berøvet Skallen og forøvrigt holdt saa heel som mulig. Skallen bestaaer af den egentlige haarde, løse, udvendig rue Skal og en seig Hinde, næsten som en Fernis. Ved en løselig Overmaling mellem to Stene, der staae et Risengryns Længde fra hinanden, fjernes det Meste af den ydre Skal, der blæses bort; atter indblandes en bestemt mindre Portion, der nu vender den rue Side imod Grynene og danner en elastisk Indblanding. Ved en langvarig Stampning afrives Grynene, Skallen knuses og gjør ved sin Indblanding det Afrevne til et nogenlunde tørt Pulver. Derefter sigtes Pulveret bort, Grynene børstes, gnides med Lammeskind o. fl. samt sorteres efter Størrelsen.

Riispapirplanten, s. Aralia.

Rimfaxe (Rimmanke) er i den nordiske Mythologie Navnet paa Hesten, der drager Nattens Kærre; hver Morgen, hedder det, drypper det af dens Bidsel, deraf kommer Dug i Dale.

Rimini, Stad i Kirkestaten, tæt ved det adriatiske Hav, med hvilket en Kanal forbinder den, har mange smukke Bygninger og endeel interessante Levninger fra Oldtiden, men har i det Hele et trist Udseende. Her findes nogle Fabriker, i Omegnen tilvirkes Svovl. 17,000 Indb. — R., i Oldtiden Ariminum, blev anlagt af Umbrerne og coloniseret af Romerne.

Rimthurser er i den nordiske Mythologie en Benævnelse paa Jætterne, som Kuldens Børn.

Rin er en Regningsmynt paa Japan = $0,_{110}$ ß dansk Rigsm.

Rinck (Johan Christian Heinrich), berømt Orgelspiller, født d. 18de Febr. 1770 i Elgersburg i Sachsen-Gotha, døde d. 7de Aug. 1846 som Hoforganist i Darmstadt. Forunden ved sine Compositioner for Orgel har han især gjort sig bekjendt ved sine fortrinlige theoretiske Værker om Orgelspil, navnlig ved sin „Orgelskole".

Rind (Hans) dansk Skuespiller, født d. 2den Decbr. 1783, blev som Barn antagen ved det kongelige Theaters Dandseskole og optraadte af og til i Drengeroller, dog uden at vække store Forhaabninger. Efter nogle Aars Ansættelse ved det Ahlefeldtske Theater i Odense vendte han tilbage til det kongelige og debuterede d. 10de Febr. 1802. R. blev en udmærket comisk Skuespiller, der med en riig Opfindelsesevne skabte mange fortrinlige Figurer, som han med

Digitized by Google

glimrende Lune og sjelden Virtuositet bragte paa Scenen. Han døde d. 21de Marts 1821. R. var gift med Skuespillerinden Caroline Amalie Walther, der efter sin første Mands Død 1828 ægtede Instructeur N. P. Nielsen (s. d. A.).

Ringdue, s. Due.

Ringerige er et Sorenskriveri af Buskeruds Amt i Norge og et af dets skjønneste Landskaber. Det danner fornemmelig de frugtbare Bredder af Tyrifjorden (220 F. over Havet), der indeholde flere udstrakte Partier af fladt Land, vel skikket til Agerbrug. Især er den Halvø imellem Tyrifjordens tvende Arme, som udgjør den større Deel af Hole og Norderhov Præstegjelde, meget vel dyrket. Dog stige i kort Afstand fra Indsøen Aaser op, som ere rigt bevoxede med Naaleskov og med deres storartede Rammer indfatte det imellem dem liggende smilende Landskab. Fra Krogklevens høie Udsigt sees den hele Egn vidt udbredt, som et Landkort. R. har over 12,000 Indb.

Ringesyge, s. Dreiesyge.

Ringfod kaldes en hos Hesten forekommende sygelig Beenudvæxt omkring Kronleddet paa Foden, der viser sig som en ringagtig Hævelse lidt over Kronen, er haard og ujevn at føle paa, og ofte gjør Hesten halt for en lang Tid eller endog aldeles ubrugelig.

Ringhjul eller Cellehjul kaldes, til Forskjel fra Lapbjul (s. d. A.), et Vandhjul, hvis Skovler ere understøttede for begge Ender imellem to brede og forholdsviis tynde Krandse. Cellerne ere de hule Rum imellem to paa hinanden følgende Skovler, for Enden begrændsede af Stykker af Krandsene.

Ringhorne er i den nordiske Mythologie Navnet paa Balders Skib, det største af alle Skibe. Da Aserne efter Balders Drab vilde skyde det ud i Søen, for at brænde Liget derpaa, kunde de ikke faae det af Stedet: Jorden vilde ligesom ikke give Slip paa den Bedste af alle Guderne. De sendte saa Bud til Jøtunheim efter Jætteqvinden Hyrrokin, der kom ridende paa en Ulv og havde Slanger til Tømme. Hun gik til Skibet og skjød det strax ud i Søen, saa Ild foer ud af Rullerne og Jorden bævede. Balders Lig blev saa baaret ud paa R., og derefter antændtes Baalet, paa hvilket Balders Hustru, Nanna, hvis Hjerte brast af Sorg, ogsaa blev lagt.

Ringkar (bot.), s. Kar.

Ringkjøbing, Kjøbstad i Jylland, R. Amt, Hind Herred, ligger paa den østlige Side af R.-Fjord, 4½ M. fra dens Udløb Nymindegab. Byen er velbygget, og har lige og brede Gader. Indbygger-Antallet var 1860: 1,409 (1855: 1,331). Af offentlige Bygninger mærkes Kirken (i den katholske Tid helliget St. Jørgen), Raadhuset (opført 1847), Amts-Sygehuset og Fattighuset (opført 1855). Her er en Amtstue og en Spare- og Laanekasse. R. har ingen Havn; Indseilingen til Byen igjennem Nymindegab og paa Fjorden er høist besværlig og til væsentlig Hinder for Byens Opkomst i commerciel Henseende. Udførselen af Kornvarer er meget ubetydelig (1857 kun 353 Tdr.). Af industrielle Anlæg findes 2 Dampbrænderier, 3 Tobaksfabriker og et Jernstøberi. Ved Toldstedet vare 1860 hjemmehørende 16 Skibe af 168 Cmlst. — R.-Fjord strækker sig i en Længde af 6 M. mod N. ind paa Jyllands Vestside fra Vesterhavet, hvorfra den adskilles ved en lang smal Landstrimmel. Indløbet ved Nymindegab forandrer sig jevnlig. Fjorden er meget lav og opfyldt af Grunde, saa at den kun vanskelig kan beseiles. Den Deel af Fjorden, der er N. for Den Holmsland (s. d. A.) og nogle hosliggende Smaaøer, kaldes Stadil-Fjord; den sydlige Deel af R.-Fjord kaldes ogsaa Stavning-Fjord. — R. Amt, det største, men tillige det slettest befolkede og mindst opdyrkede af Danmarks Amter, indtager næsten hele den vestlige Midte af Nørrejylland. Dets Areal er 81¾ □ M.; Indbyggernes Antal var 1860: 68,287. Lyngheder dække meer end Halvdelen af Amtets Areal, og langs med Havet strækker sig et Klitbelte; kun langs Liimfjordens sydlige Bred og nogle flere Steder i den vestlige Deel af Amtet findes frugtbare Egne, og ved Fjordene og Bredderne af de to vandrige Aaer, der gjennemstrømme Amtet, Storaaen og Skjern-Aa, strække sig Enge. Amtet indbefatter Kjøbstæderne R., Holstebro og Lemvig samt Skodborg-, Vandfuld-, Hjerm-, Ginding-, Hammerum-, Ulvborg-, Hind-, Bølling- og Nørre-Herreder; i geistlig Henseende danner det 3 Provstier, i jurisdictionel Henseende 3 Kjøbstads- og 5 Landjurisdictioner. Amtmanden boer paa Rindomgaard i Nærheden af R.

Ringkrebs, s. Krebsdyrene.

Ringlaas, s. Combinationslaas.

Ringorm er den populære Benævnelse for mange forskjellige Arter af Hudsygdomme, især saadanne, der indtage en nogenlunde rundagtig Form paa Huden og tillige ere kløende. Videnskabelig henhøre de hovedsagelig til Herpes, Ekzema m. fl.

Ringprægning, s. Prægning.

Ringrev, s. Koralrev.

Ringskallet kaldes en Træstamme, naar den indeholder en kredsformig Spalte mellem to paa hinanden følgende Aarringe.

Ringsted, Kjøbstad i Sjælland, Sorø Amt, R. Herred, ligger midt paa Øen, tæt ved Jernbanen fra Kjøbenhavn til Korsør. Indbygger-Antallet var 1860: 1,653 (1855: 1,477). R. har en gammel og mærkelig Kirke (Vor Frue eller St. Bents) fra Slutningen af det 11te Aarh; den hørte som Klosterkirke til Benedictinerabbediet i R., og i dens Chor have 20 fyrstelige Personer af Knud Lavards Slægt (7 Konger, hvoriblandt Valdemar I og II, 8 Dronninger og 5 Prindser) deres Hvilested. Efter en Ildebrand 1806 er Kirken baade bleven noget kortere og mindre heldig restaureret. Forøvrigt mærkes af offentlige Bygninger: Raadhuset, Fattighuset og et 1856 opbygget Sygehuus. I R. er en Amtstue og en Sparekasse. — R. er en af Sjællands ældste Stæder og var tillige i Middelalderen en af de anseeligste, da Kongerne jevnlig opholdt sig her, og Landsthinget, Provindsens øverste Domstol, her havde sit Sæde. Staden skyldte dog ogsaa for en stor Deel sin Anseelse til det rige Benedictinerabbedie, som allerede blev stiftet under Svend Estridsøn (fuldført c. 1082) og blomstrede igjennem hele Middelalderen, og hvis Kirke er Byens Sognekirke siden 1571, da dens egentlige Kirke, St. Hans Kirke, blev nedlagt. 1171 blev den

Digitized by Google

sjællandske Kirkeret given i R. af Absalon; flere Danehoffer ere blevne holdte her, og paa Sjællandsfarernes Landsthing i R. bleve Kongerne sædvanlig hyldede for denne Provinds. En Række heftige Ildebrande have væsentlig bidraget til at bringe R. ned til dens nuværende Ubetydelighed. Ringstedkloster (i sin Tid bekjendt af det Seefeldtske Bibliothek) er endnu Navnet paa en Herregaard lige udenfor Byen, der har sin Oprindelse fra det gamle Kloster.

Ringøgler kaldes en Gruppe af Øgler eller Firbeen, der have megen Liighed med Snoge-Øglerne (s. d. A.), men hos hvilke Skjællene ikke danne Skruerækker, men ere ordnede i Tværrækker eller Ringe. Familien gjennemløber iøvrigt en ganske lignende Udviklingsrække som Scincoideerne, fra Former med vel udviklede Lemmer og almindelig Øgleform indtil aldeles slangedannede eller ormdannede, lemmeløse Former; den tilhører de varmere Lande, især Sydamerika. Sign. Artt. Glasnog og Skeltovnsk.

Rink (Henrik Johannes), dansk Naturforsker, er født 1819 i Kjøbenhavn og deeltog i den i Aarene 1845—47 med Corvetten Galathea foretagne Jordomseiling, paa hvilken han havde det specielle Hverv at undersøge Jordlagene paa de nikobariske Øer, som han har beskrevet i „Die nikobarischen Inseln" (1847). Senere har han for en stor Deel opholdt sig i Grønland, i hvis sydlige Deel han nu er Inspecteur, og der anstillet flere geographiske og geologiske Undersøgelser, navnlig angaaende Indlandsisens Udbredelse og Dannelse, hvilke ere meddeelte i Skriftet „Den geographiske Beskaffenhed af de danske Handelsdistricter i Nord-Grønland" (1852). Hans Værk „Grønland, en geographisk og statistisk Beskrivelse" (2 Bd., 1852—57), indeholder en udførlig og læreriig Skildring af dette Land.

Rinkenæs er en Kirkeby i Sundeved, der strækker sig over ¼ Miil langs Flensborg-Sønderborg-Veien parallel med Stranden. I R. flød det første danske Blod i den slesvigske Treaarskrig. Det var en Jæger med det ominøse Navn Seir, som faldt her d. 6te April 1848 i en lille Skjermydsel, som Flankecorpsets Forposter havde med et fjendtligt Recognosceringsparti, der rykkede frem fra Crusaaskoven, men hastig trak sig tilbage, da det mærkede Modstand.

Rinmanns Grønt, s. Kobolt og Zink.

Rio betyder paa Spansk og Portugisisk en Flod og sættes foran mange geographiske Navne. — R. Branco eller Parime opstaaer paa Sierra Parime paa Venezuela's Grændse, danner en stor Sump, som i Regntiden bliver til en Indsø, Parimesøen, og falder i R. Negro. — R. Bravo eller del Norte, s. Norte. — R. Colorado s. d. A. — R. Grande og R. de Janeiro s. nedenfor. — R. Roxo eller Red River, Flod i Nordamerika, falder efter et Løb af 325 M. i Mississippi. — R. San Francisco, en stor Flod i Brasilien, falder efter et Løb af 277 M. igjennem flere Mundinger i det atlantiske Hav.

Rio de Janeiro, Hoved- og Residentsstad i Keiserdømmet Brasilien, ligger ved en Bugt af Atlanterhavet, som den første Opdager urigtig tog for Mundingen af en Flod og opkaldte efter den Maaned, hvori den opdagedes. Den ældre Stad, ved Havnen, er slet bygget, den nye har lige, brede Gader og smukke Bygninger; de anseeligste ere det keiserlige Palads, Toldhuset og endeel Kirker. Omegnen er overmaade skjøn, men Stadens Klima er ikke sundt. Her findes endeel Fabriker, som levere Metalstøbegods, Guldarbeide, Læder, Cigarer o. M. Handelen er særdeles betydelig (alene af Kaffe udføres for c. 50 Mill. Rbl.). 300,000 Indb. (hvoraf ⅔ ere Mulatter og andre Farvede, Resten Europæere af forskjellige Nationer). R. er anlagt 1560. — Provindsen R. de J. omgives af det atlantiske Hav og Provv. Espiritu Santo, Minas Geraes og San Paolo, og er 860 □ M. stor med 850,000 (efter Andre 1,200,000) Indb. (hvoraf over Halvdelen er Slaver). Den er bjergfuld men frugtbar paa Brasiliens almindelige Producter, og har især herlige Skove; her findes ogsaa noget Guld.

Mynt i R. de J. Man regner efter Milreis à 1,000 Reis, hvis Værdi ved Lov af 28de Juli 1849 er bestemt derved, at 1 Milreis = 27 Pence Sterling = 1 Rbl. ¼ ß danst Rigsm., hvilken Værdi kan tjene til at bestemme Værdierne af Guldmynterne, der ere Mynter paa 20 og 10 Milreis, begge 22 Karat fine, og den ældre Mynt Peças eller Joãos eller 19 Milreis. Sølv-Milreisen, der er 14 Lod 12 Green fiin, er saaledes udmyntet, at 1 kølnsk Mark f. S. udbringer $20,_{0050}$ Milreis i Sølv af Værdi = 5 Mark $8,_{8}$ ß dansk Rigsm. Af Sølvmynter findes her: Enkelte, dobbelte og halve Milreis og de ældre Patagon (1,920 Reis), dobbelte Patacas (1,280 Reis), enkelte Patacas (640 Reis), halve Patacas (320 Reis) og qvart Patacas (160 Reis).

Rio Grande do Norte, Provinds af Keiserdømmet Brasilien, omgiven af Atlanterhavet og Provv. Ciara og Parahyba, er 802 □ M. stor med 200,000 Indb. Det Meste heraf er Bjergland med store Skove og Rigdom paa Mineralier, men frugtbart. Hovedstaden er Natal.

Rio Grande do Sul, den sydligste Provinds af Brasilien, omgiven af Atlanterhavet, Prov. Curritiba, La Plata-Staterne og Uruguay, er 4,059 □ M. stor med 260,000 Indb. Kystlandet er fladt med mange Laguner; det Indre er bjergfuldt, kun mod V., ved Uruguays Bifloder, er atter Sletteland. Jordbunden er meget frugtbar paa næsten alle Brasiliens Producter, paa de fortrinlige Græsgange findes Hjorder af Hornqvæg og Heste. Hovedstaden er Portalegre.

Rioja, La, en af La Plata-Staterne i Sydamerika, omgiven af Staterne Catamarca, Cordova, San Luis og Mendoza samt Republiken Chili, hvorfra den skilles ved Andesbjergene, er 1,460 □ M. stor med 35,000 Indb., og har en Hovedstad af samme Navn.

Riom, Stad i det franske Dep. Puy de Dôme, har Linnedmanufacturer og Garverier. 12,000 Indb.

Rion, de Gamles Pharis, Flod i det russiske Transkaukasien, udspringer paa Kaukasus ved Elbrus og falder i det sorte Hav.

Ripienstemmer kaldes de Stemmer i et Musikstykke, som ledsage og understøtte en eller flere Hoved- (Principal-) stemmer. De, som udføre disse Stemmer, kaldes Ripienister.

Ripon (Frederick John Robinson, Viscount Goderich, Greve af), engelsk Statsmand, født

Digitized by Google

d. 1ste Novbr. 1782, yngre Søn af Lord Grantham, beklædte under Castlereagh forskjellige Embeder, blev 1822 under Canning Skatkammercantsler og 1827 Statssecretair for Colonierne samt Viscount af Norton. Efter Cannings Død stod R. en kort Tid som Skatkammerlord i Spidsen for Regjeringen, overtog 1830 Coloniernes Bestyrelse og var 1833—35 Storseglbevarer. Fra 1846 traadte han ganske tilbage fra det offentlige Liv og døde d. 28de Jan. 1859.

Ripperda (John Vilhelm, Baron af), politisk Eventyrer, født 1680 i Gröningen, skiftede flere Gange Troesbekjendelse og vandt, da han 1718 var af Generalstaterne sendt til Spanien, Kong Philip V's Gunst saaledes, at denne ophøiede ham til Hertug af R. og tilsidst gjorde ham til sin Premierminister. I Mai 1726 blev han afsat fra sin Værdighed og fængslet, flygtede fra Spanien til England og Holland, kom 1731 til Marokko og gik over til Muhammedanismen; under Navnet Osman anførte han den marokkanske Hær mod Spanien. Da han havde været uheldig ved Forsvaret af Oran, blev han fængslet, men siden frigiven og døde i Tetuan 1737.

Rippe er tilsøes et Udtryk for, at Ankeret, efterat det er faldet i Bund, trækkes med igjennem denne.

Rips kaldes et tæt, toskaftet vævet Bomuldstøi, hvis Kjedetraade ere grove, 2- eller 3-dobbelte, tvundne eller utvundne, og hvis Islættraade ere langt finere og tæt sammenslaaede, hvorved Tøiet faaer tydelige Rifler paalangs. Man har ogsaa R. med Indblanding af Uld, Hør eller Silke, ogsaa heelt af disse Stoffer.

Risalit (ital.) kaldes i Bygningskunsten de Partier af en Façade, der springe frem foran den egentlige Bygning og i Almindelighed føres gjennem alle Etager og have mindst et Fag Vinduer. Derved tilsigtes mere Livlighed ved Afbrydelsen af den store Flade.

Risten er en særdeles vigtig Deel af mangehaande Ildsteder, navnlig af Dampkjedlernes, idet Ristfladens Størrelse maa afpasses efter Brændselets Beskaffenhed og det Qvantum Varme (Damp), der skal udvikles, da saavel en for stor som en for lille Ristflade giver en ufordeelagtig Forbrænding, den første ved at lade en overflødig Luftstrøm passere igjennem Ilden og til Unytte medtage Varme, den sidste ved at fremkalde en ufuldstændig Forbrænding. Fremdeles skal der være passende Aabninger mellem Ristængerne, for at Aske kan falde ned og dog selv smaa Stykker Kul holdes tilbage. R. lægges ofte hældende tilbage, for at man lettere kan undersøge den nedenfra og holde den reen; den maa have Frihed til at udvide sig uden at bøies.

Ristning er en Operation, som oftere foretages ved Ertser, der senere skulle underkastes en Smeltning. R. bestaaer i en lempelig Ophedning under stærk Lufttilgang; den foretages enten i fri Luft i Hobe eller i egne Ristovne og gaaer deels ud paa en fuldstændig Udtørring, deels paa en høiere Iltning af Metallet og Løsning af Ertsen, endelig paa at fjerne Svovl, Kulsyre og andre flygtige Bestanddele.

Ristori (Adelaide), italiensk Skuespillerinde, er født 1821 i den lille By Cividale i Friaul. Hendes fattige Forældre, der vare Medlemmer af en omreisende Skuespillertroup, lode hende allerede fra hendes 4de Aar betræde Scenen. Sin Barndom og tidligste Ungdom tilbragte hun ved smaa omreisende Selskaber, indtil Directeuren for det kongelige sardinske Hoftheater blev opmærksom paa hendes Talent og skaffede hende Ansættelse i Turin. Hidtil havde hun udelukkende spillet i Lystspillet, men 1841 optraadte hun første Gang i Tragoedien i Parma og gjorde overordentlig Lykke. Hendes Formæling med Marchese del Grillo afbrød for en kort Tid hendes Kunstnerbane, men Begeistring for Kunsten førte hende snart tilbage til Theatret. Som Italiens største og meest anerkjendte dramatiske Kunstnerinde kom hun 1855 til Paris, hvor hun ved sin Debut opvakte en Begeistring, der aldrig før er viist nogen fremmed Kunstner; fra dette Øieblik var hendes europæiske Berømthed sikret.

Ritornel (ital. af ritornare, at vende tilbage) betyder i Almindelighed de Steder i et Musikstykke, som udføres af de ledsagende Stemmer alene, medens Hoved- eller Principalstemmen pauserer, specielt en Phrase, som udføres af Accompagnementet alene og gjentages ganske eller næsten uforandret efter hver Strophe af et Musikstykke eller hvert Vers af en Sang; dernæst ogsaa en indledende Sats, hvormed de ledsagende Stemmer begynde et concerterende Stykke, førend Hovedstemmen indtræder.

Ritschl (Friedrich Wilhelm), tydsk Philolog, født d. 6te April 1806, blev efterat have beklædt Docentposter i Halle og Breslau 1839 Professor i den klassiske Litteratur og Veltalenhed samt Meddirecteur af det philologiske Seminarium i Bonn. Hans Hovedværk er en kritisk Bearbeidelse af Plautus (Bd. 1—3, 1848—55). Ogsaa har han brudt en ny Bane for den methodiske Behandling af de latinske Indskrifter.

Ritte, s. Blad.

Ritter (Carl), berømt tydsk Geograph, født d. 7de August 1770 i Quedlinburg, har siden 1820 været Professor i Geographie ved Universitetet og Krigsskolen samt Directeur for Cadetakademiet i Berlin. Ved sit berømte Værk „Erdkunde im Verhältniß zur Natur und Geschichte des Menschen" (1817—18; ny udvidet Udg. 1832—54, 17 Bd.) har han lagt Grunden til den comparative Geographie (s. III, S. 297, 2 Sp.) og brudt en ny Bane i denne Videnskabs Behandling.

Ritter (Heinrich), tydsk Philosoph, født 1791 i Zerbst, var Professor i Philosophie først i Berlin, derpaa i Kiel og gik derfra 1837 til Göttingen. R. har især gjort sig fortjent af Philosophiens Historie ved at sammenstille Resultaterne af de tidligere Forskninger. Hans vigtigste Skrift er „Geschichte der Philosophie" (12 Bd., 1829—53); desuden har han skrevet „Gesch. der ionischen Philosophie" (1721), „Gesch. der pythagoräischen Philosophie" (1826), „Versuch zur Verständigung über die neueste deutsche Philosophie seit Kant" (1853) o. M.

Ritual (lat.) betegner i Almindelighed en Forskrift for visse Ceremonier og Skikke, men bruges fornemmelig om Anordningerne for de kirkelige Skikke. Efter Reformationens Indførelse i Danmark gaves i Kirkeordinantsen (s. d. A.) og Alterbogen (s. d. A.) Forskrifter for den Maade og de Ceremonier, med hvilke den kirkelige

Digitized by Google

Gudstjeneste skulde holdes, og begge tilsammen betragtedes som een Lovgivning, der i Danske Lov benævnes det forordnede R. Danske Lov optog imidlertid det Meste af Kirkeordinantsens Indhold, men da der dog var Noget tilbage, som ikke kunde finde en passende Plads i Landsloven, blev det Rituelle gjort til Gjenstand for en ny Lovgivning, idet Christian V lod udarbeide et R. (fra 1682—85), som endnu er gjeldende Lov for den danske Geistlighed. Enkelte Modificationer ere traadte i Kraft ved særskilte kongelige Anordninger, nemlig Confirmationens Indførelse 1736, adskillige Helligdages Udslettelse 1770 og Afskaffelse af Exorcismens Brug ved Daaben 1783. 1832 indgav det kjøbenhavnske Ministerium en Begjering om en Revision af R. og Alterbog. Ved kgl. Resolution af 22de Juli 1837 blev det overdraget J. P. Mynster at udarbeide Forslag til de fornødne Forandringer. Resultatet heraf var „Udkast til en Alterbog og et Kirke-R. for Danmark" (1839), men dette blev efter Thronskiftet samme Aar henlagt uden at nyde videre Fremme. — Sign. C. T. Engelstoft: „Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark" (1840); J. P. Mynster: „Oplysninger angaaende Udkastet til en Alterbog og et Kirke-R. for Danmark" (1840). — Den for Slesvig og Holsteen gjeldende slesvig-holsteenske Kirkebog af Hofpræst Adam Olearius (1665) blev 1797 afløst af den af den slesvigske Generalsuperintendent Adler forfattede og af den samtidige holsteenske Superintendent Callisen tiltraadte slesvig-holsteenske Kirkeagenda, hvilken dog paa Grund af sit rationalistiske Grundpræg fremkaldte stærk Opposition, saa at den ikke overalt har kunnet fortrænge den gamle Kirkebog. — For Norge gjelder siden 1685 den samme Kirkebog som for Danmark. — Grundlaget for Gudstjenestens Anordning i Sverrig danner Olai Petri's „Swenske Messordning" af 1531. Et af en Commission 1799 forfattet Udkast til Forandringer i denne blev stadfæstet af Kongen 1811, og saaledes fremkom det nu i Sverrig brugelige R.: „Kirke-Haandbog, hvori bestemmes, hvorledes Gudstjenesten skal behandles i svenske Menigheder"; den indeholder baade R. og Alterbog. — I den romerske Kirke er Eenhed i Kirkeskikkene tilveiebragt ved „Rituale Romanum", offentliggjort af Pave Paul V d. 16de Juni 1614.

Rittenbenk, Colonie i det nordre Inspectorat i Grønland, beboedes 1855 af 11 Europæere og 375 Grønlændere.

Ritzebüttel, Flekke og District i Fristaden Hamborgs Gebeet, omgiven af Elbens Munding, Nordsøen og Hannover, har tilligemed Øen Neuwerk 6,000 Indb.

Rivadeo, Stad i det spanske Landskab Galicien, ved den biscayiske Bugt, har vigtigt Fiskeri. 10,000 Indb.

Rival, s. **Baring**.

Rivas (Hertug af), s. **Saavedra**.

Rive (Auguste de la), berømt Physiker, er født i Genf 1790. Da han i nogle Aar havde været Professor i Physik i sin Fødeby, maatte han paa Grund af Urolighederne 1830 udvandre til England, hvor han opholdt sig til 1836, da han gik tilbage til Genf. I 1842 vandt han af det franske Akademie en Præmie paa 3,000 Francs for sine Arbeider over Galvanoplastik. Han har meest beskjæftiget sig med Elektriciteten.

Rive de Gier, Stad i det franske Dep. Loire, har Steenkulsminer, Metalstøberier og Glashytter. 13,000 Indb.

Rivoli, Landsby i Venetien, er mærkelig ved den Seier, som Bonaparte her vandt over Østerrigerne under Wurmser d. 14de og 15de Jan. 1797.

Rivelles y Helip (José), spansk Maler, født d. 20de Mai 1788 i Valencia, var Elev af San Fernando-Akademiet i Madrid, blev 1819 kongelig Hofmaler og døde d. 16de Marts 1835. Foruden Malerier i Olie og Fresco udførte R. ogsaa Tegningerne til den af Akademiet besørgede Pragtudgave af Don Quixote (Madrid 1819), hvorved han er meest bekjendt udenfor Fædrelandet.

Riza Hassan Pascha, tyrkisk Statsmand, født omtrent 1809, var i sit 18de Aar Boutiksvend, da Sultan Mahumed II tilfældigviis blev opmærksom paa ham, førte ham til Serailet, optog ham som Page og siden skjænkede ham stedse større Gunst. Under Abdul Meschid blev han, især ved Sultanindemoderens Beskyttelse, altformaaende Minister (han var paa een Gang Seraskier og Stormarskal i Serailet), og tog bl. A. virksom Andeel i de militære Reformer. I Aaret 1845 faldt han i Unaade og blev forviist; 1848 blev han tilbagekaldt, 1850 atter forviist, 1853 igjen ophøiet til Kapudan Pascha og 1854 til Seraskier, i hvilken Stilling han ofte lagde Hindringer i Veien for sin Rival Omer Pascha's Planer. Som Reschid Pascha's Tilhænger faldt han med denne 1855 og ophøiedes igjen 1857.

Rizos-Nerulos (Jakovakis), græsk Statsmand og Digter, født 1778 i Constantinopel, virkede som Premierminister hos Hospodaren i Valachiet og Medlem af Hetæriet ivrig for den græske Opstand, beklædte under Capodistria 1828—31 flere høie Embeder i Grækenland, var siden flere Gange Minister og døde 1850 som græsk Gesandt i Constantinopel. Foruden Sørgespil og andre Digte udgav R. „Cours de littérature grecque moderne" (1826) og „Histoire moderne de la Grèce" (1830).

Rizzio (David), egl. Ricci, født i Turin, ledsagede som Musiker Grev Moreto, Hertugen af Savoyens Gesandt, til Skotland, hvor Dronning Maria Stuart 1564 antog ham som Sanger i sit Capel og skjænkede ham uindskrænket Gunst og Fortrolighed. At der skulde have fundet en Elskovsforbindelse Sted imellem dem, er lidet sandsynligt, da R. var gammel og styg. Ikkedestomindre blev han i Maria's Paasyn og trods hendes Bønner dræbt af hendes Gemal Darnley, s. d. A. og **Maria Stuart**.

Rjukand (d. e. rygende) er Navnet paa et af Norges største og meest maleriske Vandfald. Det ligger i Tins Præstegjeld i Telemarken og dannes af Maane-Elven (Kvænna), som imellem Mös-Vand og Tin-Sjø styrter nedad en høi Fjeld-Terrasse igjennem en vild Klippekløft i Vestfjorddalen. I Nærheden er Fjeldet Gausta.

Rjæsan, Gouv. i det europæiske Rusland, omgivet af Gouvv. Moskau, Vladimir, Tambov og Tula, 763 □ M. stort med 1,400,000 Indb., er en Slette, hvoraf den sydlige Deel

Digitized by Google

gjennemstrømmes af Don, den nordlige af Oka og dens Bifloder. Jordbunden er frugtbar paa Korn, Hør og Hamp; Heste- og Qvægavlen saavelsom Industrien staae ogsaa paa et høit Trin. Hovedstaden R., ved Oka, har Linnedmanufacturer og levende Handel. 25,000 Indb.

Roanne, Stad i det franske Dep. Loire, ved Loire, har betydelige Manufacturer, Garverier og Oliemøller. 15,000 Indb.

Robbe, s. Sæl.

Robbia (Luca della), florentinsk Billedhugger, født 1400, død 1481, udførte flere betydelige Arbeider, deels i Marmor, f. Ex. de charakteristiske Basrelieffer til Domkirkens Orgel i Florents (nu i Galleriet degli Uffizii), deels i Bronce, som Sacristiedøren til samme Domkirke, hvoraf imidlertid kun enkelte Dele ere af R. Særskilt er han derimod bekjendt for sine Arbeider i brændt Leer, overtrukket med en hvid og i hans senere Værker en fleerfarvet Glasur, hvilke efter ham kaldtes „Opere della R.". I dette Materiale udførte han ikke alene Relieffer, men hele Statuer, som vel ved Brændingen have tabt Noget af Formens Bestemthed, men dog bære tydeligt Præg af denne Kunstners naive og aandfulde Behandling. Hans Slægtninge, fortsatte dette Slags Arbeider.

Robert I og **II** i Skotland, s. Bruce.

Robert II, Hertug i Normandie, sædvanlig kaldet R. Djævel, s. Normandie. R.'s Bedrifter og Bod bleve Gjenstand for mange Sagn, som ere benyttede af flere Digtere og Musikere; 1496 udkom en Roman „La vie du terrible R. le diable" etc., og Meyerbeer leverede en Opera „R. le diable" med Text af Scribe.

Robert den Vise eller Fromme, Konge i Frankrig 996—1031, Søn af Hugo Capet, var mild og retfærdig, men formaaede ikke at holde de Store i Tømme, skjøndt han ved at indføre en Gudsfred (treuga dei) søgte at standse de blodige Feider. R. var en fortrinlig Componist („Veni, sancte spiritus" er af ham) og Digter.

Robert (Leopold), fransk Maler, født d. 13de Mai 1795 i La Chaux de Fonds, kom til Paris 1810 for at lære Kobberstikkerkunsten og vandt allerede 1814 den anden Priis, men vendte sig nu til Malerkunsten, som han studerede under David og Girodet, begav sig senere til Italien, hvor han levede i forskjellige Byer, indtil han endelig d. 20de Marts 1835 selv endte sit Liv i Venedig. Han har stor Fortjeneste af Genremaleriet, som imidlertid hos ham, deels i Lighed med Landskabet, blot er Udtrykket for en Stemning, deels har Præg af en større Høihed, end denne Kunstart ellers opviser. Som hans ypperste Værker maae nævnes: „Den neapolitanske Improvisator" (udstillet 1824), „Festen for Madonna dell' Arco" (1827), „De hjemvendende Høstfolk" (1831), „Fiskerne i Venedig" (1835).

Robertson (William), engelsk Historieskriver, født 1721 i Borthwick i Skotland, død 1793 i Edinburgh som ansat Geistlig („kongelig Capellan") og Historiograph for Skotland, skrev bl. A.: „History of Scotland" (1759); „History of the reign of the emperor Charles V" (1769); „History of America" (1777). R.'s historiske Skrifter have deres Hovedfortjeneste i en jevn og klar Fremstilling og upartisk Betragtning af Kjendsgjerningerne.

Robespierre (François Josèphe Maximilien Isidore), fransk Revolutionsmand, født 1759 i Arras, fik sin første Dannelse i Collège Louis le Grand i Paris, og udmærkede sig der ved sin Interesse for de klassiske Studier og sin faste, indesluttede Charakteer. Efter fuldendte Studeringer blev han Advocat i sin Fødeby, der 1789 sendte ham som Deputeret til Stænderforsamlingen. Hans radicale Forslag fandt i Begyndelsen liden Understøttelse i denne, men skaffede ham tidlig Indflydelse hos Mængden som demagogisk Folketaler og Forfatter af Døgnskrifter. Med Marat, Danton o. A. sluttede R. sig til Jacobinerne, virkede for Kongens Afsættelse og Domfældelse, og var i det Hele Hoved og Ordfører for det extreme Parti, som af Lidenskab eller Interesse vilde føre Revolutionen til dens yderste Conseqventser. Heftige Angreb fra Modpartiet, Girondisterne, udebleve ikke; Louvet anklagede ham d. 24de Septbr. 1792 i Conventet for at smigre Folket og undergrave Friheden, da Marat o. A. i Bladene paastode Nødvendigheden af en Dictators Udnævnelse og henpegede paa R. Men denne vidste at vende Anklagen mod sine Modstandere og styrtede Girondisterne (Juni 1793). Fra nu af herskede han som Præsident for Velfærdscomitéen med uindskrænket Magt, og udviklede nu sin Charakteers hele rædselsfulde og ubarmhjertige Conseqvents, sit fanatiske og hensynsløse politiske Sværmeri. Efter ham var Skrækken det eneste Middel til at frelse Frankrig, Blodet maatte flyde i Strømme, og Alt falde, hvad der stod i Veien for det, han kaldte Fædrelandets Vel; Skaansel var i hans Øine ikke blot Svaghed men Forræderi, selv den Mistænkte burde bløde, thi det var bedre, at enkelte Uskyldige døde, end at een „Forræder" undslap. For Fornøielser, sandselige Nydelser og Penge var R. i det Hele ligegyldig, men han var ærgjerrig og i høi Grad forfængelig, herskesyg og grusom, han manglede Mod og høiere Aandsgaver. Hans Uegennyttighed og Tarvelighed, i Forening med hans evige Talen om Dyd o. s. v., hans republikanske Fanatisme og hans brændende Had til Aristokratie af enhver Art skaffede ham Mængdens Beundring og Kjærlighed, saa at han ved den tøileløse og voldsomme Hob, som altid stod til hans Raadighed, kunde beherske Conventet. Da han begyndte at frygte sine forrige Venner, Danton o. A., lod han imod deres Atheisme med megen Pomp forkynde, at der var en Gud o. s. v., og bragte omsider hine paa Skafottet. Fra den Tid tiltoge Henrettelserne i en frygtelig Grad (fra Marts til Juni 1794 havde Revolutionstribunalet ladet 577 Hoveder falde; nu faldt i Løbet af 45 Dage 1285!). Omsider var Maalet fuldt: Alle vare trætte af den afsindige Myrden, og Tyrannens egne Venner frygtede Dantons Skjebne. R. mærkede den Opposition, som reiste sig imod ham i Conventet, og for hvilken Tallien, Barras og Fouché stode i Spidsen, og troede at bringe sine Modstandere i Ugunst hos Folket ved at spille den Krænkede og blive borte fra Velfærdscomitéen; men herved formindskede han kun sin Indflydelse i denne. Da R. d. 26de Juli i Con-

Digitized by Google

ventet foreslog „Conventets og Tribunalets Renselse ved slette og usædelige Medlemmers Udviisning", modtoges hans Tale med Taushed; om Natten lavede Jacobinerne sig til en Opstand for ham. Dagen efter opstod i Conventet voldsomme Scener: da R. vilde tale, raabte man: „Ned med Tyrannen!", og Tallien trak Dolken imod ham. Forgjeves søgte han at komme til Orde; hans saavelsom St. Justs og Couthons Fængsling decreteredes. Han blev nu ført til Luxembourg; men hans Tilhængere befriede ham og førte ham til Raadhuset, hvor Couthon og St. Just forenede sig med ham, medens Henriot commanderede den Masse af bevæbnet Pøbel og Nationalgarde, som havde samlet sig til hans Forsvar. Alle manglede de dog Mod og Besindighed. Imidlertid havde Conventet samlet sig og erklærede R. og de Øvrige fredløse. I Spidsen for den bevæbnede Magt rykkede Barras imod Raadhuset og drev Mængden fra hverandre. R. søgte at dræbe sig ved et Pistolskud, men dette knuste kun det venstre Kindbeen; han blev paa en Baare ført til Fængslet og henrettet samme Eftermiddag (28de Juli 1794) under Haan og Spot af den samme Pøbel, som før saa ofte havde tiljublet ham Bifald. Sign. Tissot „Histoire de R." etc. (1844). — **Augustin Bon Joseph R.**, Broder til den Foregaaende, født 1764, var ligeledes Advocat og Folkerepræsentant og sluttede sig i Alt til sin Broder. Ved Broderens Fald erklærede han at ville dele hans Skjebne; d. 28de Juli styrtede han sig ud af et Vindue paa Raadhuset, brak et Been og blev guillotineret tilligemed Broderen. — **Charlotte R.**, Søster til de to Foregaaende, fik af Napoleon en Pension, som hun siden beholdt, og døde i Paris d. 1ste Aug. 1834.

Robinia, Bønnetræ, f. Acacia.

Robinson Crusoe heed Helten (en Søfarende, som ved Skibbrud kom i Land paa en øde Ø og der længe levede i fuldkommen Eensomhed) i en af Englænderen Defoe forfattet Roman, som siden blev bearbeidet bl. A. især af Campe og i begge Skikkelser oplevede en stor Mængde Udgaver; f. Defoe og Campe. Den fandt mange Efterligninger, „Robinsonader" (eventyrlige Fortællinger om Søfarende o. desl.), ligesom Campes „R." fremkaldte en Mængde lignende Ungdomsskrifter. Sign. Hettner „R. und die Robinsonaden" (1844).

Robinson (Edward), amerikansk Lærd, født 1794 i Connecticut, foretog 1826—30 en videnskabelig Reise i Europa, blev derpaa Professor og Bibliothekar i Andover og 1837 theologisk Professor ved Seminariet i Ny-York. Af stor Betydning for Videnskaben ere hans Reiser i Orienten 1838—40 („Biblical researches in Palestina", 1841) og 1852.

Robinson (Therese Albertine Louise), som Skribentinde bekjendt under Navnet Talvj, den Foregaaendes Hustru, født d. 26de Jan. 1797, Datter af en Professor Jakob i Halle, levede med sin Fader 1806—16 i Rusland, giftede sig 1828 med Edward R. og fulgte 1830 med ham til Amerika, hvorfra hun 2 Gange (1837—40 og 1851—52) besøgte Europa. Hendes vigtigste Skrifter ere: en Oversættelse af serviske Folkesange; „Historical view of the slavic languages" (paa Tydsk af Brühl), (1852); „Die Colonisation von Neuengland"; „Die Unächtheit der Lieder Ossians"; Fortællingerne „Heloise", „The exiles" o. fl.

Roborantia, styrkende Lægemidler, kaldes saadanne, hvorved man deels befordrer Legemsfunctionernes sunde Virksomhed, og deels befordrer et Tillæg til Legemets Masse og Ernæring.

Robusti (Giacomo), kaldet almindeligviis il Tintoretto, italiensk Maler, født 1512 i Venedig, var Tizians Elev, men idet han tillige følte sig hendragen til Michel Angelo, satte han sig til Formaal at stræbe efter Michel Angelos Tegning og Tizians Colorit. I sin Iver for slaaende Virkning satte han imidlertid mangen Gang sorte Skygger i Modsætning til et skarpt, hvidt Lys; men han staaer dog altid ved sin glimrende Penselføring og sin Raandrighed i Portraiteringen som en betydelig Mester, om man end i hans historiske Compositioner kan dadle ham for Uklarhed og Overlæsselse, til Skade for Totalvirkningen. Af hans talrige Arbeider, saavel i Olie som al fresco, ere de fleste og berømteste i Venedig, men forøvrigt besidde næsten alle de større Gallerier mere eller mindre betydelige Billeder af R. Han døde 1594.

Robygdelaget, f. Raabygdelaget.

Rochambeau (Jean Baptiste Donatien de Vimeur, Greve af), fransk Marskal, født d. 1ste Juli 1725 i Vendôme, traadte 1742 ind i Hæren, udmærkede sig i den østerrigske Arvefølgekrig samt i Syvaarskrigen, men vandt især Berømmelse som Anfører for det Corps af 6,000 Md., som Ludvig XVI 1780 sendte Nordamerikanerne til Hjelp. Efter at være vendt tilbage til Frankrig, fik han i Begyndelsen af Revolutionen Anførselen over Nordarmeen og Marskalstaven, men nedlagde, da det revolutionære Parti mistænkte og fortrædigede ham, sin Commando d. 15de Juni 1792 og trak sig tilbage til sit Landgods. Herfra blev han fængslet, dømt og ført til Retterstedet, da Bøddelen, som fandt Vognen overlæsset, stødte ham tilbage med de Ord: „Bæk, gamle Marskal, du kan komme med en anden Gang". Terroristernes Fald reddede ham. Napoleon gav R. 1803 Æreslegionens Storkors, han døde d. 10de Mai 1807. **Donatien Marie Joseph de Vimeur, Greve af R.**, den Foregaaendes Søn, udmærkede sig ligeledes i Nordamerika, siden i Vestindien og Italien og gik 2den Gang til St. Domingo tilligemed Leclerc. R. søgte her forgjeves ved uhørte Grusomheder at underkaste sig den farvede Befolkning; han maatte capitulere og overgive sig til Englænderne. Først 1811 blev han udvexlet, udmærkede sig i Slagene ved Bautzen og Leipzig, og faldt her d. 18de Octbr. 1813.

Rochdale, Flekke i Lancashire i England, har betydelige Uldmanufacturer og Bomuldsspinderier. 30,000 Indb.

Rochefort (sur Mer), Stad i det franske Dep. Nedre-Charente, i en moradsig Egn ved Floden Charente 1 M. fra dens Udløb i Havet, har en stærkt befæstet Krigshavn med Arsenaler, Værfter, Dokker, et stort Marinehospital, et Bagno o. M. 30,000 Indb.

Rochelle, La, Stad i det franske Dep. Nedre-Charente, i en moradsig Egn ved Atlanterhavet,

Digitized by Google

har en befæstet Krigshavn med Skibsværfter o. s. v., Glas- og Fayencefabriker og levende Handel; den tager betydelig Deel i Fiskeriet ved Newfoundland. 17,000 Indb. — R. spillede under Religions- og Borgerkrigene i Frankrig en vigtig Rolle som Huguenotternes Baadenplads; 1628 blev den erobret af Richelieu.

Rochester, 1) Stad i Kentshire i England, ved en Række af Huse sammenbygget med Chatam, har betydelig Handel og indenlandsk Skibsfart. 15,000 Indb. 2) En smukt bygget Stad i den nordamerikanske Fristat Ny-York ikke langt fra Ontariosøen, har betydelige Kornmøller og Fabriker, som levere Maskiner, Agerdyrknings-redskaber, Uld- og Bomuldstøier, Jernvarer o. M. 40,000 Indb.

Rochester (John Wilmot, Earl af), engelsk Digter, født 1647, død 1680, udmærkede sig især ved sine vittige Satirer.

Rochlitz, Stad i Kongeriget Sachsen, ved Mulde, har et Slot og Fabriker. 5,000 Indb.

Rochus, katholsk Kirkehelgen, født i Montpellier, udmærkede sig ved en from Vandel og opoffrende Pleie af Pestsyge. Han døde 1327 og blev kanoniseret paa Grund af et Under, der efter Legenden skete ved hans Død.

Rocky-Mountains (eller Stony Mountains), d. e. Klippebjergene, hedder det vidtforgrenede System af Bjerge i Nordamerika, der strækker sig fra de mexicanske Cordilleras mod N. eller N. V. indtil Ishavet, i en Strækning af c. 550 M., og danner Vandskjellet mellem det store Ocean og Atlanterhavet: Ø. for dem ligger det uhyre Sletteland omkring Missisippi og dennes Bifloder, samt længere mod N. det øde og flade Land, der strækker sig indtil Hudsonsbugten og Ishavet; V. for dem ere Bjerglandskaberne Øvre-Californien, Utah, Oregon og Ny-Caledonien. R. danne flere (3—4) Hovedrækker fra N. til S., hvilke forene sig i en stor Bjergknude, hvis høieste Deel er Fremonts Peak (13,000 F.); N. for denne naae de deres største Høide (c. 15,000 F.), hvorpaa Bjergmassen bliver lavere og ved Ishavet neppe er over 2,000 F. høi. Paa enkelte Steder findes Spor af vulcansk Virksomhed. Paa Østsiden af R. udspringe Missouri's Kildefloder, længere mod N. Saskatschevan og Atapeskov, paa Vestsiden Oregon, Fraser o. fl. Forresten sign. Art. **Amerika** (I, S. 145, 1ste Sp.).

Rococostil kalder man i Bygningskunsten den sidste Udvikling af Renaissancen, før den gjenopvakte Interesse for Oldtiden mod Slutningen af det 18de Aarh. gav Architekturen en ny Skikkelse. R. søger ved Anvendelse af Vaser, Guirlander, Muslingskaller (Rocaille, deraf Navnet), krumme og gjennembrudte Gavle, og overhovedet ved Overlæsselse af snirklede Ornamenter at tilveiebringe det Liv og den Afvexling, som Kunsten ikke mere var istand til at frembringe ved selve de architektoniske Linier.

Rod (radix). Roden er i Almindelighed taget den nedadvoxende Deel af en Plante, ved hvis Hjelp denne er befæstet i Jorden, og som tillige tjener til at opsuge Hovedmassen af Næringsmidlerne. Imidlertid er det ikke alle underjordiske Dele af en Plante, som høre med til R.; en Mængde Planter (de perennerende Planter) have nemlig vedvarende, underjordiske Stængeldele, der i Reglen have en mere eller mindre vandret Stilling, og som, naar de ere nogenlunde langstrakte og cylindriske, kaldes **Rodstok** eller Mellemstok (rhizoma), (f. Ex. hos Iris, Storkonvallen, Anemonen); naar de ere mere korte, tykke og rundagtige, kaldes Knoller (f. Ex. hos Kartoflen, Georginen); endelig er ogsaa Løget (s. d. A.) en underjordisk Stængelform. De egentlige Rodorganer skjelnes nu let derved, at de aldrig umiddelbart bære Blade eller ere sammensatte af de til disse hørende Ledstykker, medens Stængelorganerne altid bære Blade, om end ofte smaa og uanseelige; endvidere have Rodorganerne en nedadstræbende Væxtretning, medens Stængelorganerne voxe vandret eller opad; endelig udvikle Rodorganerne sig paa den Maade, at de nye Dele ansættes ikke umiddelbart i selve Spidsen, som hos Stængelorganerne, men i et noget derunder liggende Punct, saa at Nydannelsen foregaaer under et beskyttende Lag af ældre, mere eller mindre afdøde Celler (den saakaldte **Rodhætte**). R. optræder iøvrigt paa mangfoldige Maader hos de forskjellige Planter; meest udviklet findes den hos de tokiimbladede Planter, der næsten alle have en saakaldet **Hovedrod eller Pælerod** (r. primaria s. palaris), ɔ: ved Frøets Spiring har Kiimroden udviklet sig nedadtil og saaledes dannet en umiddelbar Forlængelse af Stængelen i nedadgaaende Retning. Paa Hovedroden kan der atter udvikle sig **Birødder** (r. adventitiæ) — hvorunder man indbefatter alle Rodorganer, der ikke have udviklet sig ved Kiimrodens umiddelbare Forlængelse — der optræde i Forhold til Hovedstammen som **Rodgrene** af forskjellig Længde og Styrke. Birødder kunne imidlertid ogsaa udvikle sig næsten overalt paa Stængelen, og fremkomme her navnlig knippeviis ved Leddene, især paa underjordiske eller paa Jorden liggende Stængler; det er Birødderne, som vedligeholde alle perennerende Planter, hos hvilke den ældre Deel tilligemed Pæleroden bortdøer efter det første Aar; ligeledes er Birodsdannelsen af stor praktisk Vigtighed i Havecultnren, idet Formerelsen ved Aflæggere og Stiklinger udelukkende beroer derpaa. Hos de fleste eenkiimbladede Planter udvikler Kiimroden sig ikke, og der dannes saaledes ingen Hovedrod; derimod udvikler der sig fra Stængelens nederste Ende et større eller mindre Knippe af Birødder (den saakaldte **Trevlerod**, r. fibrosa). Ligeledes findes der kun Birødder hos dem af de blomsterløse Planter, som overhovedet have Rodorganer (Bregner, Padderokker, Ulvefødder, o. s. v.); Mosser og Halvmosser samt de laveste Planter, hvor endnu ingen Sondring mellem de vegetative Organer er optraadt, mangle ganske særegne Ernæringsorganer (sign. iøvrigt Art. **Arvedele**. — **Rodblade** kaldes i Almindelighed feilagtig de nederste Stængelblade (Grundbladene) paa en Plante; Navnet hidrører fra en ældre Tid, hvor man ikke tilstrækkelig sondrede imellem de egentlige og de tilsyneladende Rodorganer. — **Rodfrugter** er en praktisk, men uegentlig, Benævnelse paa alle Slags spiselige Planterødder, som Gulerødder, Roer, Peberrod, o. s. v. — **Rodskud** bruges isflæng om saadanne Skud, der bryde op af Jorden fra en underjordisk Deel af Planten; i Reglen komme disse Skud

Digitized by Google

fra den nederste Deel af Stængelen eller fra Rodstokken; dog gives der ogsaa mange Planter, hvor de egentlige Rødder udvikle Knopper og deraf nye Skud, f. Ex. Snerlerne (Convolvulus), der derfor blive et saa besværlig Ukrudt i Haver.

Rod er i Mathematiken en Størrelse, som, ophøiet til en vis Potens, frembringer et givet Tal. $\sqrt[n]{a}$ læses den n^{te} R. af a og betegner det Tal, som, ophøiet til n^{te} Potens, frembringer a. Er altsaa $\sqrt[n]{a} = b$, da er $b^n = a$. See nærmere under Potens. — Analytisk betragtet har en R. saa mange Værdier, som Rodexponenten (n) angiver; men af disse ere kun 1 eller 2 reelle, de øvrige imaginære eller umulige. En lige R. af et positivt Tal har to reelle Værdier, en positiv og negativ. F. Ex. $\sqrt[4]{81} = \pm 3$, fordi baade $(+3)^4 = 81$ og $(-3)^4 = 81$. En lige R. af et negativt Tal har derimod slet ingen reelle Værdier, f. Ex. $\sqrt[4]{-81}$; thi der gives ingen Størrelse, som, ophøiet til en lige Potens, frembringer et negativt Tal. En ulige R. har altid een reel Værdi, af samme Tegn som Tallet. F. Ex. $\sqrt[3]{64} = 4$; $\sqrt[3]{-64} = -4$. Iøvrigt ere selve de reelle Værdier i de fleste Tilfælde irrationale. — I Læren om Ligninger er R. en Størrelse, som, sat istedetfor den ubekjendte, fyldestgjør Ligningen. F. Ex. $x^3 - 7x + 6 = 0$ fyldestgjøres ved at sætte $x = 1$ eller 2 eller $\div 3$. Disse ere derfor Ligningens Rødder. En Ligning af n^{te} Grad har i Almindelighed n Rødder; men de behøve ikke at være reelle. F. Ex. Ligningen $x^3 - 2x + 4 = 0$ har een reel R., $x = -2$ og to imaginære, $x = 1 \pm \sqrt{-1}$. De imaginære Rødder forekomme altid, ligesom i dette Exempel, parviis, saa at deres Antal er et lige Tal, 0, 2, 4, 6 o. s. v. Deraf følger, at en Ligning af ulige Grad har altid i det Mindste een reel R., hvorimod en Ligning af lige Grad kan have slet ingen. — Denne anden Betydning af Ordet R. indbefatter den første. Thi at finde den n^{te} R. af a er ikke Andet end at finde Rødderne af Ligningen $x^n - a = 0$.

Rod er den engelske Rode, ogsaa kaldet Lug, Pole eller Perch = $5\frac{1}{2}$ Yards = $16,_{024}$ danske Fod. I Amerika er den kun 5 Yards = $14,_{567}$ danske Fod.

Rode er et dansk Længdemaal = 12 Fod; det bruges ikke meget. Jvf. Ruthe, Roede.

Rode er i en Opstilling af Soldater den enkelte Mand med hans Bagmand eller Bagmænd. — Rodeild, der modsættes en samlet Afdelings paa een Gang efter Commando afgivne Ild, afgives af hver Mand i Linie-Opstillingen, saasnart hans Nabo har fyret, og ved de følgende Skud, saasnart han selv er færdig med at lade sit Gevær.

Rode (Pierre), berømt Violinist, født d. 26de Februar 1774 i Bordeaux, var Elev af Viotti. Efterat han fra 1796 ved talrige Kunstreiser i forskjellige Lande havde gjort sig bekjendt, blev han Professor i Violinspil ved Pariserconservatoriet og døde d. 25de Novbr. 1830. Han har componeret mange gediegne Concert- og Solostykker for sit Instrument, og i Forening med Baillot og Kreutzer udgivet en berømt Violinskole.

Rodentia, s. Gnavere.

Rodfrugter er et Fællesnavn for de Planter, der dyrkes for deres udviklede Rod- eller Knoldedannelse, idet de afgive et let, men i Forbindelse med anden Føde gavnligt Næringsmiddel for Mennesker og Dyr. Ved Rodfrugtavl, hvortil Kartoffeldyrkningen ogsaa maa regnes, forstaaes dog i daglig Tale nærmest Dyrkningen af Turnips og Runkelroer, der, hvor forskjellige disse end ere i botanisk Henseende, i deres Behandling og Anvendelse staae hinanden meget nær. Som en god Afgrøde af disse R. regnes, efter en Udsæd af 3—5 Pd. Frø, 250—350 Tdr. pr. Tde. Land, hvilket Qvantum dog under gunstige Forhold let kan overskrides.

Rodney (George Brydges), engelsk Søhelt, født 1718, blev 1759 Admiral, erobrede 1762 Martinique og siden som Chef for Flaaden i Vestindien de hollandske Besiddelser der og i Guyana (1781). Da han 1782 havde seiret over den franske Flaade under Grasse, blev han ophøiet til Peer; han døde 1792.

Rodomontade betyder larmende og overmodigt Praleri. Ordet kommer af Rodomonte, et Navn, som Bojardo gav en vild og voldsom Konge i Algier, der i hans Digt „den forelskede Roland“ optræder som en af Rolands Modstandere.

Rodosto, Stad i Provindsen Rumelien i det europæiske Tyrki, ved Marmorahavet, har betydelig Handel. 40,000 Indb.

Roe, s. Kaal.

Roebuck (John Arthur), engelsk Statsmand, født 1801 i Madras i Ostindien, kom som Dreng med sine Forældre til Canada og studerede fra 1824 i England Lovkyndighed. R. tog med Iver Deel i Tidens politiske og sociale Bevægelser og virkede navnlig for en Parlamentsreform gjennem Pressen og ved Taler i dertil afholdte Folkemøder („meetings“). Som Medlem af Parlamentet (siden 1832) kjæmpede han for Frihandelssystemet, men holdt sig stedse selvstændig og uafhængig saavel af sine Vælgere som af Partierne overhovedet, hvorfor han et Par Gange (1837 og 1847) faldt igjennem ved Valgene. I Aaret 1850 forhindrede han ved sit Forsvar for Palmerstons Interventionspolitik Ministeriets Fald, men bekjæmpede samme ved andre Leiligheder. Under den orientalske Krig foreslog og udvirkede R. en Undersøgelse af Krigsbestyrelsen, som ikke blev uden vigtige Følger for denne i den følgende Tid.

Roed (Jørgen), født i Ringsted 1808, bestemte sig tidlig til at blive Maler og fremtraadte som en selvstændig Kunstner, da han endnu ikke var meget over 20 Aar. Billeder af det daglige Liv, Landskaber og Bygninger vare de Emner, han især yndede, og hvorved han vandt Bifald. Under sit Ophold i Italien (1837—42) blev han stærkt tiltalt af Rafael og udførte en fortræffelig Copie efter Marias Kroning af denne Mester, i Vaticanets Samling. I denne Tid malede han ogsaa sine første Altertavler, som vakte Opmærksomhed. Efter at være vendt tilbage har han, med Undtagelse af Sommeren 1851, da han i Dresden copierede Rafaels Madonna di S. Sisto, stadig arbeidet i Hjemmet, hvor han 1844 optoges

Digitized by Google

som Medlem af Akademiet. Ved Siden af alvorligere Æmner, navnlig Altertavler til Landsbykirker i Sjælland og Slesvig, har han malet en Række Portraiter, Billeder af Hverdagslivet, samt Landskaber, og staaer saaledes blandt dem af danske Kunstnere, som med Held have udfoldet en fleersidig Virksomhed. R. hører til de Malere, som lægge megen Vægt paa en alvorlig, omhyggelig Udførelse. I sine Portraitmalerier har han ofte forstaaet ret at gribe det særligt Charakteristiske.

Roede (dansk Rode, tydsk Ruthe) er et hollandsk Længdemaal = 1 fransk Dekametre = $31,_{862}$ danske Fod. — Den gamle Amsterdammer R. var 13 Voet = $12,_{563}$ danske Fod. Den rhinlandske R. var $12,_{004}$ danske Fod.

Roederer (Pierre Louis, Greve af), fransk Statsmand, født d. 15de Febr. 1754 i Metz, blev 1789 Medlem af Stænderforsamlingen og lagde der grundige Kundskaber i Finantsfaget for Dagen, blev under Directoriet Professor i Statsoekonomie, 1806 Finantsminister og ophøiedes af Napoleon til Greve. I Decbr. 1810 blev R. Minister og Statssecretair for Storhertugdømmet Berg og gik i Slutningen af Aaret 1813 som overordentlig keiserlig Commissair til Strasburg. Under de 100 Dage virkede han for en Folkevæbning i Burgund og Bretagne og blev Pair; derefter trak han sig tilbage fra det offentlige Liv. Efter Julirevolutionen vakte han overordentlig Opmærksomhed ved et Skrift over den første Revolution. Ludvig Philip tilbagegav ham 1832 Pairsværdigheden, han døde d. 17de Decbr. 1835.

Roepstorff er et Grevskab i Fyen (Odense Amt), som Grev Ulr. Vilh. v. R. d. 4de April 1810 fik oprettet af de to Baronier Einsidelsborg og Kjørup for sin Søstersøn Grev Christian Alexander v. Petersdorff, hvis Sønnesøn er den nuværende Besidder. Foruden de to nævnte Godser indbefatter Grevskabet tillige Bugholmgaard og Æbelø; det har 1,101 Tdr. Hartkorn. Hovedgaarden Einsidelsborg, som er Grevskabets Hovedsæde, opført i italiensk Stiil, ligger i en Skov paa den allernordligste Kant af Fyen tæt ved Kattegattet. Den tilhørte fordum tilligemed den nærliggende Hovedgaard Kjørup (en ældre Bygning fra Christian IV's Tid) den gamle fra Rügen indvandrede Familie Putbus (Podebusk), og har faaet sit tydske Navn i Anledning af en Henrik Putbus's Giftermaal med en Frøken v. Einsidel fra Sachsen i det 17de Aarh. 1676 blev hvert af disse Godser oprettet til et Baroni for Familien Putbus, som 1781 fik Tilladelse til at afhænde dem, hvorpaa Grev J. G. Moltke til Bregentved kjøbte Einsidelsborg, men senere solgte det til ovennævnte R.

Roer eller **Ror** er et Stykke stærkt bygget Træ af en særegen Form, som ved Hager og Lykker er befæstet til Agterstavnen af et Skib; det benyttes til at styre dette med, idet man ved Hjelp af en Træ- eller Jernstang (**Roerpinden**) bevæger R. til den ene eller den anden Side. **Roergjængeren** kaldes den Mand, til hvem Skibets Styring er betroet.

Roermonde, Stad i den hollandske Provinds Limburg, ved Floden **Roer's** Udløb i Maas, har Uldmanufacturer. 8,000 Indb.

Roeskilde, Kjøbstad i Sjælland, Kjøbenhavns Amt, Sømme Herred, ligger tæt S. for R.-Fjord, 4 M. V. for Kjøbenhavn ved Jernbanen mellem denne Stad og Korsør. Terrainet, hvorpaa R. er bygget, udmærker sig ved fine talrige Kilder, der have givet Byen dens Navn og ere bekjendte baade for deres fortræffelige Vand og for den Rigdom, hvormed dette udvælder. Indbygger-Antallet var 1860: 4,651 (1855: 4,338). R.s største Mærkværdighed er Domkirken (St. Lucii Kirke) med 2 høie Taarne og flere Tilbygninger (de hellige tre Kongers Capel, Christian IV's Gravcapel, Frederik V's Gravcapel o. s. v.); den blev bygget under Svend Estridsøn og hans to Efterfølgere (fuldendt 1084), og er Gravsted baade for flere ældre Konger og Dronninger (Harald Blaatand, Svend Tveskjæg, Svend Estridsøn, Margrete, Christopher af Baiern, Christian I) og for samtlige Konger og Dronninger af den oldenborgske Stamme fra Christian III med deres Børn. Kirken har til forskjellige Tider lidt meget ved Ildebrand, især 1443, efter hvilken Brand der forløb 21 Aar, inden den igjen var restaureret og blev indviet (1464). Forøvrigt mærkes i R. Kathedralskolen (ny Bygning opført 1842; 1861: 114 Disciple); det kongelige Palais ved Siden af Domkirken, hvormed det staaer i Forbindelse ved en gammel Løngang (tidligere laae her den katholske Bispegaard, som Christian VI lod nedrive, hvorpaa den nuværende Bygning opførtes); Raadhuset, bygget op til det gamle Taarn af den nedbrudte St. Laurentii Kirke; Duebrødre-Kloster (har sin Oprindelse fra det gamle Helligaands-Huus), et Hospital for 37 Lemmer, med en ny Stiftelse for 12 Fruentimmer af Middelstanden; et adeligt Jomfrukloster, stiftet 1699 af Fru Margrete Ulfeld, Niels Juels Enke, og Fru Birgitte Skeel, Generallieutenant Niels Rosenkrands's Enke (det gamle Sortebrødrekloster); Stiftsbiblioteket med en egen ny Bygning; Vor Frue Kirke (opført samtidig med Domkirken), i Middelalderen en af Byens Sognekirker og tillige Klosterkirke, nu Sognekirke for et Landsogn. I R. er en Amtstue og en Sparekasse. I de senere Aar er Fjorden fordybet og en Havn anlagt. Ved Toldstedet vare 1859 hjemmehørende 5 Fartøier af 34½ Cmlst. Tæt udenfor Byen er for faa Aar siden opført en Syge-, Daare- og Arbeidsanstalt for gamle R. Amt. — I næsten hele Middelalderen var R. Danmarks Hovedstad og Kongernes sædvanlige Residents samt Sædet for mægtige Biskopper. Her var derfor ogsaa en Mængde Kirker (omtrent 20) og Klostre, af hvilke sidste man kjender 6: Vor Frue Kloster, St. Claræ Kloster og St. Agnetes Kloster (alle tre Nonneklostre, det sidste stiftet af Erik Plovpennings Datter Agnes, som selv tilligemed sin Søster indtraadte i Klostret), et Graabrødrekloster, et Sortebrødrekloster og et Helligaands-Huus. 1157 blev Kong Knud V myrdet i R. af Modkongen Svend (Grathe). 1268 fik R. sin Stadsret. Byen har gjentagne Gange været hjemsøgt af heftige Ildebrande; efter den ovennævnte 1443 forlagde Christopher af Baiern Kongeresidentsen fra R. til Kjøbenhavn, hvortil ogsaa Biskoppen flyttede noget senere. 1658 sluttedes i R. den bekjendte Fred med Sverrig,

Digitized by Google

der skilte Danmark ved Provindserne hiinsides Sundet. I Aarene 1835—48 var R. Forsamlingsstedet for Østifternes Provindsialstænder; Møderne holdtes i Palaiet. — R.-Fjord er Navnet paa den lange, smalle Arm, som Isefjorden afsætter mod Ø. imellem den nordøstlige Halvø af Sjælland og Horns Herred, og som strækker sig forbi Frederiksværk og Frederikssund ned til R. I Fjorden ligger Eskilsø (s. d. A.).

Rogate (lat., d. e. beder) kaldes Søndagen før Christi Himmelfart efter Begyndelsen af den latinske Messe (Joh. 16, 14).

Roger I, Greve af Sicilien, en af Tancred af Hauteville's 12 Sønner (s. Normanner), bemægtigede sig Sicilien og hjalp sin Broder Robert Guiscard til Erobringen af Neapel. Efter Roberts Død var han Normannernes Overhoved i Italien; han døde 1101 i Mileto i Calabrien. — **R. II**, Konge paa Sicilien 1101—54, den Foregaaendes Søn, forenede Neapel og Sicilien som et „Kongerige" (s. Neapels Historie, IV, S. 551), forsvarede sig heldig mod den tydske og græske Keiser, foretog ødelæggende Tog til Grækenland og Epirus (1146) og udbredte Normannernes Herredømme til Afrika. R. døde 1154.

Rogers (Samuel), engelsk Digter, født 1762 i London, død d. 18de Decbr. 1855, skaffede sig et Navn ved sine almindelig yndede „Pleasures of memory" (1792). Af hans senere Værker er især det beskrivende Digt „Italy" (1822) at nævne.

Roger van der Weyde, s. Weyde.

Roggevelds, Bjergstrækning i Caplandet, s. d. A.

Rogier (Charles), belgisk Statsmand, født d. 12te Aug. 1800 i St. Quentin i Frankrig, kom i sit 12te Aar til Lüttich, beskjæftigede sig efter fuldendt juridisk Studium med en oppositionel Journalistik, tog strax Deel i den belgiske Revolution og blev Medlem af den provisoriske Regjering; 1832 blev han Indenrigsminister, og siden beklædte han flere Gange, naar det liberale Parti kom til Roret, Ministerposter. I Anledning af den med Frankrig indtraadte Spænding afgik han 1852, men blev 1858 atter Minister. I sine forskjellige Embedsstillinger har R. lagt megen Indsigt og Energie for Dagen, han har havt store Fortjenester af Belgiens indre Organisation.

Rogn kaldes Fiskenes og andre Vanddyrs Æg, især naar disse ere forbundne til sammenhængende Masser.

Rogniat (Joh., Vicomte de), fransk General og Militærforfatter, født 1767, indtraadte ved Revolutionens Begyndelse i den franske Hær, i hvilken han efterhaanden avancerede op, saa at han, efter at have udmærket sig under Napoleon ved flere Beleiringer, blev Brigadegeneral 1809 og efter Beleiringen, af Tarragona Divisionsgeneral. Efter den 2den Restauration blev han Generalinspecteur for Ingenieurvæsenet, Vicomte og 1832 Pair. Han døde 1840. Hans Skrifter behandle væsenligst Angrebet paa og Forsvaret af Fæstninger og faste Pladser.

Rognsteen (Oolith) kaldes i Geognosien de Steenarter, der ere dannede af runde, kugleformede Korn, som tilligemed Bindemidlet bestaae af kulsuur Kalk. Det er en Kystdannelse, hvor Bølgeslaget har bevirket Kornenes Afrunding, saavelsom at de alle ere omtrent ligestore, hvilket ikke er Tilfældet med Ertestenen.

Rohan er Navnet paa en gammel og anseet fransk Slægt, som udleder sin Herkomst fra de gamle Konger og Hertuger i Bretagne og 1021 antog Navnet R. efter en liden Stad i Morbihan. — **Jean R.** blev 1100 udnævnt til Vicomte af R. og var Stamfader til to Linier, af hvilke den ældre uddøde 1540; fra den yngre, **R. Guémené**, udgik samtlige senere Linier af Huset R., som 1808 ogsaa erholdt Indfødsret og fyrstelig Rang i Østerrig. — **Louis R. Guémené** blev 1588 af Henrik III ophøiet til Pair og Hertug af Montbazon, stod, ligesom hans Søn **Hercule** (død 1654), i Spidsen for Huguenotterne og nød stor Anseelse; hans Sønnesøns Søn **Louis R.**, født 1635, bortførte Hortense Mancini (s. Mazarin), gjorde sig bekjendt ved Udsvævelser og Ubesindigheder, indlod sig i forræderske Planer og blev derfor henrettet 1674. Det sidste mandlige Medlem af denne Linie var den østerrigske Feltmarskallieutenant **Victor Louis Mériadec, Fyrste af R. Guémené**, Hertug af Montbazon og Bouillon, født 1766; han døde 1846 efter at have adopteret Sønnerne af den 1611 stiftede Sidelinie **R. Rochefort**, som saaledes nu er bleven forenet med hiin ved **Camille Phil. Joseph, Fyrste af R. Guémené**, født d. 19de Decbr. 1801.

Linien **R.-Gie** blev stiftet af Marskal **R. de Gie**, som spillede en betydelig Rolle under Ludvig XII. Hans Sønnesøns Søn **René II** ægtede 1557 den ved sin Lærdom og poetiske Begavelse bekjendte Cathérine af Parthenay, Huset Soubise's Arving, med hvem han havde de 2 fra Huguenotternes Historie bekjendte Sønner Henri, Hertug af R. (s. nedenfor) og Benjamin, Prinds af Soubise (s. d. A.). Den Førstes Datter, **Marguérite de R.**, bragte Husets store Besiddelser som Medgift til sin Gemal Henri af Chabot, som nu antog Navnet **R.-Chabot**. Hovedet for denne Linie er nu **Alexandre Louis Fernand de R.-Chabot**, Hertug af R., Prinds af Léon, født d. 14de Octbr. 1789. — Linien **R.-Soubise** uddøde 1787 med Marskal Charles de Soubise.

Rohan (Henri, Prinds af Léon, Hertug af), født d. 21de Aug. 1579 paa Slottet Blein i Bretagne af protestantiske Forældre (s. den foreg. Art.), kom 16 Aar gammel til Henrik IV's Hof, blev 1603 ophøiet til Hertug og ægtede 1605 Sully's Datter Marguerite. Som Huguenotternes Fører søgte R. at afholde disse fra Indblanding i Condé's ærgjerrige Planer og raadede længe til Maadehold og Forsonlighed; men da Krigen engang var afgjort, førte han den med Kraft og Mod og udvirkede 1622 og 1626 Indrømmelser af Hoffet. Selv efter Rochelle's Fald holdt han sig imod 6 fjendtlige Corps og opnaaede den efter Omstændighederne gunstige Fred 1629. Derpaa trak R. sig tilbage til Venedig, hvor han ydede sit Fædreland diplomatiske Tjenester; 1681 blev han udnævnt til General. Siden underhandlede han med Porten om Afstaaelse af Øen Cypern, hvor han vilde skaffe de forfulgte Protestanter et Tilflugtsted. I Aarene 1635—36 anførte han et fransk Corps, besatte Lothringen og trængte ind i Graubünden og Mailand, men sluttede egenmægtig en Overeenskomst om Graubündens Rømning, hvorfor

Digitized by Google

Richelieu kaldte ham tilbage. R. foretrak at gaae til Genf, blev ogsaa her forfulgt og gik til sin Ven Bernhard af Sachsen-Weimars Leir, men blev saaret i en Træfning ved Rheinfelden og døde d. 13de April 1638. Han efterlod sig endeel historiske Skrifter.

Rohan-Guémené (Louis René Edouard, Prinds af), Cardinal og Erkebiskop af Strasburg, født d. 23de Septbr. 1734, blev 1785 forviist fra Hoffet ifølge sin Deeltagelse i „Halsbaandshistorien“ (s. Lamothe), var 1789 Medlem af Stænderne, trak sig siden tilbage til den tydske Deel af Bispedømmet og døde d. 16de Febr. 1802.

Rojas. 1) **Fernando de,** spansk Digter i Slutningen af det 15de Aarh., forfattede det Meste af den berømte dramatiske Roman „Celestina“ (udg. i Aribau's „Biblioteca“). 2) **Villandran** (Augustin de), spansk Skuespiller og Digter, født omtrent 1577, gav i sin comiske Roman „Viage entretenido“ en af de vigtigste Kilder til den dramatiske Kunsts Historie i Spanien. 3) **Zorilla** (Francisco de), spansk Dramatiker, født omtrent 1601 i Toledo, var Ridder af San Jago-Ordenen og levede fordetmeste i Madrid; forresten veed man ikke Meget om hans Livsforhold. Han var lige udmærket i Tragoedien og Comoedien; meest berømte ere Stykkerne: „Del Rey abajo, ninguno y Garcia del Castañar“; „Donde hay agravios no hay zelos“; „Entre bobos anda el juego“ (de findes i Ochoa's „Tesoro del teatro español“).

Rok eller Spinderok er, som bekjendt, Navnet paa den simpleste Spindemaskine; den er ældre end denne Betegnelse, der heller ikke anvendes paa den, saa at man endog bruger Navnet „haandspundet Garn“ for det derpaa frembragte Product. Her og de fleste Steder bruges R. med en dobbelt Snor, hvis ene Omgang trækker Spolen (Tenen), den anden Vingen; andre Steder bruges enkelt Snor, snart til Spolen, snart til Vingen, og det gaaer omtrent ligesaa godt. Ved Luxusrokke bruger man undertiden en Teen, der vandrer frem og tilbage paalangs for at skaffe en jevn Opvikling; ved andre R. har man brugt 2 Tene at spinde paa, hver med sin Haand; men ingen af disse Forandringer har nogen Værdi, og de ere derfor begge sjeldne. Skotrokken er alene bestemt til Uld; den har kun en Spindel uden Teen og uden Vinge anbragt heelt nede ved Gulvet; man spinder derpaa ved at bukke sig ned til Spindlen og række sig langt tilbage, saa langt et Stykke ad Gangen, som man kan naae uden at flytte sig — omtrent 4 Alen —, vikler det derpaa op, spinder et nyt Stykke o. s. v. omtrent som ved Jennystolen (s. d. A.).

Rokitansky (Carl), udmærket pathologisk Anatom, født d. 19de Febr. 1804 i Königgräz i Bøhmen, blev 1834 Professor i Wien. I denne Virksomhed har han benyttet sin overordentlig rige Erfaring til med udmærket Talent at lægge Grundvolden til Nutidens anatomiske Diagnostik, hvorved han hovedsagelig er den, der har givet den nyere Wienerskole dens Glands. Hans „Handbuch der patholog. Anatomie“ (2den Udg. 1855 o. følg.) maa endnu for Tiden ansees for det fuldstændigste og bedste Værk i pathologisk anatomisk Retning.

Rokkerne (Raja) høre til de tvermundede Fiskes Orden ligesom Haierne. Det er i Reglen Fiske af anseelig Størrelse og med et paafaldende, ofte hæsligt Ydre. Paa Grund af den stærke Udvikling af Brystfinnerne, der strække sig ligefra Snudespidsen til Bugfinnerne og gaae i Eet med den egentlige Krop, med hvilken de aldeles ligge i Flade, er Kroppen en mere eller mindre bred og flad Skive af forskjellig Form (aflang, rudeformig o. s. v.), hvorimod Halen hos disse Bruskfiske altid er meget ubetydelig, ofte reduceret til et pidskedannet Vedhæng, uden videre Betydning for Dyret; R. svømme nemlig ved Hjelp af Brystfinnerne, ikke med Halen som andre Fiske. Hvor store Forskjelligheder Legemsformen kan frembyde hos R., sees bedst ved at sammenligne de vigtigste Slægter: Saugrokkerne eller Saugfiskene (Pristis), der udmærke sig ved, at Snuden er forlænget til et langt Næb, fra hvis Sider lange, vandretstillede „Tænder“ eller tanddannede Pigge rage frem, have ganske samme Legems- og Haleform som Haierne; om Hai-R. s. d. A. De elektriske R. (Torpedo) have en flad, temmelig tyk, blød og nøgen, men forholdsviis lille, oval Skive og en forholdsviis endnu ret kraftig Hale. De ægte R. (Raja) ere rudeformede med en kortere eller længere, men tynd og svag og kun meget svagt med Finner udstyret Hale; de ere som oftest mere eller mindre tornede. Pig-R. (Trygon) have en meget bred rudeformig Skive og en lang tynd finneløs Pidskehale med en eller to store takkede Torne, der af vilde Folkeslag benyttes som Vaaben. Ørne-R. (Myliobatis) have omtrent samme Bygning, men endnu længere „Vinger“ (Brystfinner), altsaa en forholdsviis endnu bredere Skive; til denne Gruppe høre nogle aldeles kjæmpemæssige Former. Medens saaledes nogle Former fjerne sig langt fra Haierne, staae andre dem temmelig nær, men adskille sig dog fra dem ved, at Øinene vende opad, hvorimod de 10 Gjællespalter ligge paa Bugsiden af Kroppen. Tænderne ere i Almindelighed knudeformige eller flade Knusetænder, der tilsammen danne enten ligesom en Brolægning paa Kjæberne, eller kunne sammenlignes med et Flisegulv, som hos Ørne-R. Hos de ægte R. ere Tænderne hos Hannen i Legetiden besatte med spidse Forlængelser, formodentlig for at fastholde Hunnen under Parringen. R. leve af Rov ligesom de fleste andre Fiske. De fleste føde levende Unger, men de ægte R., hvortil alle hos os forekommende Arter høre, lægge Æg, omgivne af en haard hornagtig Skal, som forlænger sig i Hjørnerne til Slyngtraade, der tjene til at hefte dem til Gjenstande paa Havbunden. Ved vore Kyster leve Tærben (R. radiata), indtil 19 T. lang, Søm-R. (R. clavata) 3 F. lang, Skaden (R. batis), Gjøge-R. (R. fullonica), Hvid-R. (R. lintea) og Plovjerns-R. (R. vomer). R. kunne spises, og paa sine Steder afgive de endog en yndet Spise.

Rokkesteen kaldes store, fritliggende Steenblokke, der tilfældigviis have faaet en saadan Stilling paa den underliggende Steenmasse, at de ved et ringe Tryk fra een af Siderne kunne rokkes frem og tilbage uden at falde om, selv om de have en Vægt af flere hundrede tusinde Pund. I Almindingen paa Bornholm findes

Digitized by Google

to saadanne R., hvoraf den største er 6 Alen lang og 4 Alen høi, og lignende forekomme paa Færøerne, i Cornwallis o. fl. St.

Roland (egl. Hruodland; ital. Orlando), den berømteste blandt de i Sagnene omhandlede Helte og Paladiner ved Carl den Stores Hof, er bleven meest bekjendt ved Sagnet om hans Død. Han skal have været Carls Søstersøn. Da Carl drog tilbage fra sit Tog ind i Spanien, førte R. Bagtroppen og blev i Roncesvalles (en Dal i Pyrenæerne) overfalden af en betydelig saracenisk Overmagt; han stødte i sit Horn Olifant for at kalde den forudddragende Hær til Hjelp, men Afstanden var for stor, til at det kunde høres, og omsider overvældedes R. med Olivier o. A. af Fjenden. Dette Emne blev tidlig, saavel hos de Nordfranske som hos Provençalerne, behandlet i Folkesange, fra hvilke det gik over deels i Turpin's Krønike, deels, omtrent i Midten af det 12te Aarh., i det franske Folkeepos „Roman de R." (udg. af Michel under Titlen „La chanson de R. ou de Roncevaux", 1837). Siden opstod fra samme Kilde Digte og Eventyrfortællinger hos forskjellige andre Folk i disses Sprog; bl. A. skrev en tydsk Munk 1173—77 sit „Roulandes Liet"; ef en islandsk Bearbeidelse øste Christjern Pedersen c. 1500 sin danske „Krønike om Keiser Carl Magnus". Om de italienske Bearbeidelser af Sagnet s. især Artt. Bojardo og Ariost. S. „Rolandskvadet, dets Oprindelse og historiske Betydning", af C. Rosenberg (1861).

Roland de la Platière (Jean Marie Baptiste), fransk Statsmand, født 1732 i Villefranche ved Lyon, var først bestemt for den geistlige Stand, lagde sig siden efter Fabrikvæsenet og var ved Revolutionens Udbrud Generalinspecteur over Manufacturerne i Lyon, i hvilken Stilling han med Strenghed blottede en Mængde Misbrug, som havde indsneget sig. I Aaret 1791 var han Medlem af den constituerende Forsamling og blev 1792 ved Girondisternes Indflydelse Indenrigsminister. R. lagde her en overordentlig Virksomhed og Arbeidsdygtighed for Dagen, men kom, tildeels ved sit noget raae Væsen, i et uvenligt Forhold til Kongen og fik sin Afsked (10de Juni), men tiltraadte sin Post igjen strax efter Kongens Suspension. R. var en af de indflydelsesrigeste Girondister, ivrig Republikaner men en energisk Modstander af Anarchiet. Han paadrog sig derved Jacobinernes Had, hvilke beskyldte ham for at ville opløse Republiken og gjøre Provindserne uafhængige af Hovedstaden. R. nedlagde sin Post Dagen efter Kongens Henrettelse, men maatte blive i Paris. Ved Girondisternes Fald blev ogsaa R.'s Fængsling besluttet, dog fandt han et Skjulested i Rouen; men da han erfarede sin Hustrues Død, dræbte han sig selv paa Marken under et Træ (d. 16de Novbr. 1793). R. var Forfatter af flere politiske og industrielle Skrifter. — **Manon Jeanne R.**, den Foregaaendes Kone, født 1754, udmærket ved Skjønhed, Aand og Kundskaber, blev ved Studiet af Klassikerne vunden for republikanske Ideer, udøvede siden en stor Indflydelse paa sin Mand, blev, da denne flygtede, tilbage i Paris, hvor hun correspondérede med de flygtede Girondister, og endte sit Liv under Guillotinens Øxe d. 8de Novbr. 1793.

Rolandsstøtter kalder man kolossale, fordetmeste sletformede og raae Billedstøtter af Steen eller Træ (forestillende en væbnet men barhovedet Mand), som findes paa Torvepladser o. desl. i flere Byer i Nordtydskland, meest Nedersachsen dg Brandenburg. De ældste ere fra det 14de Aarh. Om Oprindelsen til disse R., saavelsom om deres Navn og Betydning, ere Meningerne deelte; rimeligviis vare de en hos de gamle Sachser brugelig Betegnelse af Retsstederne.

Rôles d'Oléron, s. Oléron.

Rolf Krake, den berømteste af de gamle hedenske Konger i Danmark, var efter Sagnet en Søn af Leirekongen Helge og hans egen Datter Yrsa (født af Saxerdronningen Oløf, da Helge havde voldtaget denne paa et af sine Søtog), som han havde ægtet uden at kjende hendes Herkomst. Sagnet er behandlet af Oehlenschläger i hans to skjønne Digte „Helge" og „Yrsa". R. antages at have levet omtrent 600 f. Chr. Han berømmes især for Tapperhed, Gavmildhed og Gjestfrihed; 800 Hirdmænd spiste daglig ved hans Bord, og hver Dag skal der ved hans Hof være blevet fortæret 60 Oxer og 200 Faar. 12 Bærsærker (s. d. A.), af hvilke især nævnes Bjarke (s. d. A.), Hjalte og Vigge, deelte med Kongen hans Farer og Bedrifter, saaledes under Besøget hos Adils (s. d. A.). Tilsidst kom R. af Dage ved Forræderi af sin Søster, den onde Skuld (som Helge efter Sagnet havde avlet med en Havfrue), og hendes Mand Hjartvar, en af R.'s Underkonger. Hjartvar bad sin Svoger om at maatte vente i tre Aar med at betale den bestemte Skat; imidlertid rustede han sig og drog, da Tiden var forløben, med en Mængde Stridsmænd til Leire, hvor han om Natten overfaldt den sovende Konge, som havde anrettet et prægtigt Gjæstebud af Glæde over sin Søsters Ankomst, og hans Kjæmper, der intet Ondt anede. R. blev fældet tilligemed alle sine Mænd, men Vigge dog først efter at have hævnet sin Konge ved at gjennembore Hjartvar.

Rolle kaldes i Theatersproget den Deel af et dramatisk Værk, som hver enkelt Skuespiller har at lære og udføre paa Scenen.

Rollin (Charles), fransk Historiker, født 1661 i Paris, død 1741 som Rector for Universitetet, skrev bl. A.: „Histoire ancienne des Égyptiens" etc. (1730—38, 13 Bd.) og „Histoire Romaine" (1739, 16 Bd.), som siden er fortsat af Forskjellige.

Rom (Roma), allerede af de Gamle selv kaldet den evige Stad, ligger ved Tiberen og er bygget paa 7 Høie. Det Punct, fra hvilket det gamle R. lidt efter lidt udbredte sig videre, er det palatinske Bjerg, paa hvilket efter Sagnet Romulus 753 f. Chr. lagde Grundvolden til Staden. Servius Tullius omgav Byen, der lidt efter lidt havde udvidet sig over flere af de tilgrændsende Høie, med en Muur. Efterat Byen 390 f. Chr. var bleven erobret og for en stor Deel opbrændt af Gallerne, blev den hurtig opbygget paany. Efterhaanden udførtes flere storartede Gadeanlæg og Vandledninger, saasom 312 f. Chr. Via Appia og Vandledningen Aqua Appia, 40 Aar senere Anio vetus, ligesom ogsaa

Digitized by Google

flere andre betydelige Bygningsforetagender; men først fra Sulla's Tid begyndte en stadig fortsat og storartet Pragtudvikling. Pompeius byggede det første store Steentheater, Cæsar det pragtfulde Forum. I den første Keisertid fremstod der endnu flere storartede Bygninger, og navnlig gjorde August meget for Stadens Forskjønnelse, der under ham fik en ny Inddeling i 14 Qvarterer (regiones). R. skal paa den Tid have havt 2 Millioner Indvaanere. Efter den store Brand 64 e. Chr. blev Staden opbygget med endnu større Pragt af Nero selv og hans Efterfølgere. Med Antoninerne begyndte den romerske Bygningskunsts Forfaldsperiode, og under Diocletian og Constantin den Store fremkom kun faa Bygninger, der kunde sammenlignes med den tidligere Tids storartede Værker. I det 5te Aarh. blev R. gjentagne Gange indtaget og hærget af Barbarerne.

Blandt det gamle R.s offentlige Bygningsværker høre, foruden den allerede af Tarquinius Priscus byggede Cloaca maxima, Vandledningerne til de meest storartede. Aqua Marcia blev bygget 146 f. Chr., Aqua Claudia og Anio novus under Keiser Claudius. Desforuden fandtes der mange store Vandbeholdere (Castella), Bassiner (Lacus) og Springvande (Salientes). Blandt de offentlige Pladser var Campus Martius den største og berømteste; dertil kom fremdeles Forum Romanum og de pragtfulde Fora fra Keisertiden. Af Templerne vare de vigtigste: Jupiter Optimus Maximus's Tempel, den romerske Statsreligions fornemste Helligdom; i Nærheden af det laae Templerne for Jupiter Tonans og Jupiter Custos; Saturnstemplet, i Forbindelse med det offentlige Skatkammer og Archivbygningen (Ærarium og Tabularium); Vespasians Tempel; i det nordøstlige Hjørne af Forum det lille Janustempel; paa Forum Julium det pragtfulde Tempel for Venus Genetrix; paa Forum Augusti Mars Ultors Tempel, paa Forum Vespasiani Templum Pacis; det af Hadrian byggede Tempel for Venus og Roma, maaskee det pragtfuldeste af alle romerske Templer; paa Vaticanerbjerget det af August opførte Apollotempel med et stort Nationalbibliothek; Bellona's Tempel med Columna bellica; Pantheon paa Marsmarken og utallige mindre, af hvilke der for en Deel endnu findes Ruiner. Den ældste til offentlige Forestillinger bestemte Bygning var den store Circus Maximus; det første Steen-Amphitheater blev opført 29 f. Chr., Colosseum (s. d. A.) 80 e. Chr. Blandt Thermerne udmærkede sig Nero's, Antonius's, Titus's og Diocletians. Af de bevarede Triumphbuer ere Titus's, Septimius Severus's og Constantins de mærkeligste; en Prydelse for Byen er endnu den Dag idag den 117 Fod høie Trajanssøile og den saakaldte Antoninussøile, ligeledes flere Obelisker, af hvilke Constantins er den største. Langs med den appiske Vei findes endnu talrige Gravminder. Paa den anden Side af Tiberen opførte Hadrian sit store Mausoleum, det nuværende Engelsborg. Endelig kunne mærkes Lucullus's, Sallust's, Cæsars, Mæcenas's Pallads, den ældre Agrippina's og Domitians pragtfulde Haveanlæg. — Af de mange, som oftest med Kobbere udstyrede Værker om det gamle Rom ere de vigtigste: Platner, Bunsen og Gerhards „Beschreibung der Stadt R." (3 Bd., 1830—43, Udtog 1845); Canina „Indicazione topographica di R. antica" (3die Udg. 1841); Becker: „Römische Alterthümer" (Bd. 1, 1843); Braun „The ruins and museums of Rome" (1854).

Under Østgothernes Herredømme sørgede især Theodorik den Store for Stadens Vedligeholdelse og Gjenopbyggelse; baade Belisar (537) og Totilas (546) skaanede samme ved dens Erobring. Under de græske Keisere (indtil 720) og senere forfaldt R. mere og mere formedelst den almindelige Forarmelse og de indre Uroligheder og Partikampe, som hærjede Staden, indtil især Pave Bonifacius VIII i Slutningen af det 14de Aarh. tilveiebragte mere Orden. Som en ny Stad begyndte R. at hæve sig under Paverne Eugen IV (1431—47) og Nikolaus V (1447—55), og en ny romersk Bygningskunst uddannede sig omtrent i Begyndelsen af det 16de Aarh. Fremfor Alle havde Sixtus V Fortjeneste af Stadens Forskjønnelse og indre Organisation saavelsom af Oldtidslevningernes Bevaring. Bygmesterne Bramante, Peruzzi, Michel Angelo, siden Fontana, Maderno og Bernini forskjønnede Staden med deres Værker. I det 18de Aarh. sørgede især Paverne Benedict XIV, Clemens XIV og Pius VI, i det 19de saavel de Franske, medens de beherskede R., som Pave Pius VII for Oldsagernes Vedligeholdelse. Siden 1849 har man foretaget interessante Udgravninger, især paa Forum og ved den appiske Vei.

Det nye Rom ligger ved Tiberen, 3½ M. fra dens Udløb i Middelhavet, paa en nu øde, bølgeformig Slette næsten heelt N. for det gamle, hvis Rum optages af Haver, Viinbjerge og Marker; Capitolium, som var et af det gamle R.s nordligste Puncter, er nu næsten Sydgrændsen for det nye. Dette deles ved Tiberen i 2 ulige store Dele, af hvilke den største, det egentlige R., ligger paa Flodens venstre Bred, forbetmeste paa den gamle Campus Martius, den mindre paa den høire Bred, indbefattende Trastevere eller det gamle Janiculum med Vaticanet og Engelsborg. R. er omgiven med Fæstningsværker, som have en Længde af næsten 4 M.; men en stor Deel af det Rum, Staden indtager, er bedækket med Ruiner eller optages af Haver og Marker, mellem hvilke ligge adspredte Paladser, Villaer, Kirker og Klostre. Den er inddeelt i 14 Districter eller Qvarterer, hvoraf 3 gaae paa den ubeboede Deel. Hovedgaderne ere brede og smukke, men de øvrige ere krumme og snevre, og smudsige ere de næsten alle. Husene ere 2—5 Etager høie, for en stor Deel af et fattigt Udseende; de mange (over 300) Paladser ere fordetmeste Bygninger af en imponerende Storhed og Skjønhed, men deres Ydre er forfaldent, medens det Indre endnu ofte er pragtfuldt og smykket med herlige Kunstsager. De offentlige Pladser ere i det Hele smaa, kun Piazza del Popolo og Piazza Navona ere mere anseelige; de fleste ere prydede med Obelisker, Statuer og prægtige Vandspring. Af Kirkerne (364) er Peterskirken (San Pietro di Vaticano) den største og pragtfuldeste i Christenheden; den er bygget 1506—1614 med en Bekostning af 100—120 Mill. Rdl. og indtager et

Digitized by Google

Areal af henved 4 Tdr. Land. Dens store Kuppel er 136 F. i Gjennemsnit, hviler paa 4 uhyre Piller og hæver sig næsten 450 F. over Jorden. Høialteret siges at hvile paa Apostelen Petrus's Grav. Blandt de andre Kirker er Lateranskirken (s. d. A.) den mærkeligste. Af Paladserne ere **Vaticanet**, hvor Paven pleier at boe i Paasken, og hvor Conclavet holdes i det Sixtinske Capel, samt Qvirinalet, hvor Paven sædvanlig residerer, de mærkeligste. En bedækket Gang forbinder Vaticanet med Castellet San Angelo eller Engelsborg (s. d. A.). En stor Mængde Privatpaladser findes rundt om i R.; meest bekjendte ere de, der tilhøre Familierne Colonna, Borghese, Barberini o. fl. Om de vigtigste Levninger fra Oldtiden er allerede talt. Under en stor Deel af Staden strække sig de store Katakomber (s. d. A.). — R. er det almindelige Samlingssted for **Kunstnere** fra alle Verdens Egne, og besøges desforuden af en stor Mængde **Reisende**, hvis Ophold her er en vigtig Indtægtskilde for Staden. Den har endeel Akademier (det romerske Maleraкad. San Luca, det franske Malerakad., Academia d'archeologia, det archæologiske Institut o. fl.). Stadens Industrie er ikke af stor Betydning: her fabrikeres Silkevarer, Klæde, Juveleerarbeide, musikalske Strenge, Papir, Mosaikarbeider, Blomster, Essentser, Rosenkrandse, Kirkesmykker o. desl. 180,000 Indb. (heraf 37 Biskopper, 1,265 Præster, 2,007 Munke, 1,977 Nonner, 785 Seminarister). — Om R.s Historie s. nedenfor samt Kirkestaten.

Maal og Vægt i R. Egentlig skulde de franske Maal være indførte fra 1ste Jan. 1850, s. Kirkestaten. Men i Virkeligheden gjelde de gamle. — 1. **Længdemaal.** 1 Piede (Fod) er $131,_{919}$ Pariser Linier $= 0,_{948}$ danske Fod. — **Canna** er 3 Slags: a) C. mercantile eller Handels C. à 8 Palmi mercantili à 3 Parti (Dele) er $883,_{326}$ Pariser Linier $= 6,_{349}$ danske Fod; b) C. architettonica eller Bygnings C. à 10 Palmi archit. à 12 Once (Tommer) à 5 Minuti à 2 Decimi er 7½ romerske Fod $= 7,_{111}$ danske; c) C. d'ara eller Alter C. (den kirkelige) à 9 Palmi d'ara eller Palmi sacri er $498,_{708}$ Par. Lin. $= 3,_{584}$ danske Fod. — **Braccio** er ligeledes 3 Slags. a) B. da mercante (Kjøbmandsalen) er 297 Par. Lin. $= 1,_{067}$ danske Alen; b) B. per le tele (Lærred-Alen) er $281,_{5}$ Par. Lin. $= 1,_{012}$ danske Alen; c) B. d'ara (Alteralen, den kirkelige Alen) er 6 Palmi sacri $= 332,_{472}$ Par. Lin. $= 1,_{195}$ danske Alen. — 1 Catena (Maalekjede) à 10 Stapole er 5¾ Bygningscanne $= 40,_{89}$ danske Fod. — 1 Passo (Skridt) er 5 Piedi; 1 Miglio er 1000 Passi $= 4741$ danske Fod. Deraf gaae $74,_{81}$ paa en Æqvatorgrad. — 2. **Flademaal.** 1 Rubbio à 4 Quarte à 4 Scorzi à 2 Quartucci er $184,_{46}$ franske Ares $= 46815$ danske □ Alen eller $3,_{344}$ Tønder Land. — 3. **Rummaal.** a) For **Korn.** 1 Rubbio er $294,_{46}$ franske Litres $= 2,_{117}$ danske Tønder. Den deles i 2 Rubbiatelle à 2 Quarte à 2 Quartarelle. 1 Quarta deles ogsaa i 3 Staja eller i 4 Starelli og 1 Stajo i 4 Decine. 1 Rubbio deles ogsaa i 22 Scorzi à 4 Quartucci. — b) For **Viin.** 1 Barile er 32 Boccali à 4 Foglitte à 4 Quartucci og indeholder $58,_{34}$ franske Litres $= 60,_{39}$ danske Potter. 1 Botta er 16 Barili. — 4. **Vægt.** 1 Libbra (Pund) er $339,_{073}$ franske Gram $= 0,_{678}$ danske Pund. Det deles i 12 Once (Unzer) à 24 Denari à 24 Grani. — 1 Decina er 10 Libbre; 1 Centinajo eller Cantaro piccolo (lille C.) er 100 Libbre; 1 Migliajo eller Cantaro grosso (store C.) er 1000 Libbre. Der forekommer endnu to andre Cantari paa 160 og 250 Libbre. — Samme Vægt benyttes for Guld, Sølv og Medicin. I sidste Tilfælde deles en Oncia i 8 Dramme (Drachmer) à 3 Scrupoli (Skrupler) à 24 Grani. Altsaa er Grano den samme som før, og Scrupolo = Denaro.

Roms og det romerske Riges Historie. I. **Kongeperioden.** Som Romerstatens Stifter nævner Sagnet Romulus, hvem ogsaa Statens første Forfatning tilskrives, medens Ordningen af Religionsvæsenet antages at være hans Efterfølger Numa Pompilius's (715—678 f. Chr.) Værk. Staten voxede i Størrelse og Betydning under Tullus Hostilius (673—641), som ødelagde Alba Longa, Ancus Marcius (641—616), der anlagde Havnen ved Ostia og undertvang et Stykke af Latium, og under Tarquinius Priscus (616—578), som forøgede Gebetet ved Krige mod Sabinerne og Latinerne. Den Sidstes Efterfølger, Servius Tullius (578—34), gav Staden en ny Ordning, der blev Grundlaget for den senere republikanske Forfatning. Som den sidste Konge nævner Sagnhistorien Tarquinius Superbus, der blev forjagen ved en Sammensværgelse (534—509).

II. **Rom som Republik.** De to første Consuler i den romerske Republik vare Lucius Junius Brutus og Lucius Tarquinius Collatinus, Lederne af den Sammensværgelse, der havde bevirket Kongemagtens Fald. Samtidig med vedvarende Krige med Nabostaterne, saasom 507 med Porsenna, Konge i den etruriske Stad Clusium, med Latinerne, der bleve beseirede i Slaget ved Regillersøen 496, med Volskerne, der af den landflygtige Coriolanus bleve førte mod R., med Veji, der først 396 blev indtaget af Camillus, foregik der en jevnt fremadskridende og høist betydningsfuld Udvikling af Statens indre Forhold. Den store Masse af politisk ikkeberettigede Borgere begyndte allerede i Republikens tidligste Tid en Kamp for Opnaaelsen af politisk Ligeberettigelse med Patricierne, og med seig Udholdenhed satte de den ene Fordring igjennem efter den anden. Det første vigtige Skridt skete 494 ved Indsættelsen af Folketribuner; 451 valgtes Decemvirer for at regulere Retsvæsenet (de tolv Tavlers Love); ved forskjellige Love aabnedes der efterhaanden Plebeierne Adgang til Statens Embeder, og omtrent 300 f. Chr. var denne indre Kamp for saa vidt ført til Ende, at der ikke længere bestod nogen væsentlig Forskjel mellem Patricierne og Plebeierne.

Efterat de indre Stridigheder vare ophørte, voxede Statens Magt udadtil med raske Skridt. Efter den første Samniterkrig (341) og Krigen med Latinerne, der 338 tilligemed deres Forbundsfæller Volskerne bleve tvungne til Underkastelse, fulgte den anden Samniterkrig, i hvilken Romerne 321 lede et Nederlag ved de caudinske Passer, Seirene over Etruskerne 309 ved den vadimoniske Sø, over Umbrerne 308,

Digitized by Google

over Hernicerne 306 og Freden med Samniterne samt Marserne og Pelignerne 304. Efter den tredie samnitiske Krig 298—90 fulgte de seierrige Kampe med Gallerne og Etruskerne 283—80, under hvilke Tarent i Forening med Samniterne, Lucanerne og Bruttierne indkaldte den epirotiske Konge Pyrrhus. Denne seirede vel over Romerne ved Heraklea 280 og ved Asculum 279, men maatte 273, efterat være beseiret af Curius Dentatus ved Benevent, forlade Italien, hvorpaa Tarent blev erobret 272 og hele Italiens Underkastelse under Romerne fuldendt 266.

Efterat Romerne havde sikkret sig Herredømmet over hele Italien, begyndte de at vende Blikket udad. Først kom de i Conflict med Carthago, en ved Handel og Søfart mægtig Stat. I den første puniske Krig 264—41, i hvilken Romerne for første Gang byggede en Flaade og kjæmpede tilsøes, vandt de de carthaginiensiske Besiddelser paa Sicilien. I den anden puniske Krig 218—201 knækkede de fuldstændig Carthagos Magt; vel blev Romerstaten ved den carthaginiensiske Feltherre Hannibals overlegne Dygtighed bragt sin Undergang nær (Slagene ved Ticinus og Trebia 218, ved Trasimenersøen 217 og ved Cannæ 216); men senere vendte Lykken sig, og Hannibal, der ingen Forstærkninger modtog fra Hjemmet, blev tilsidst nødt til at forlade Italien og blev 202 fuldstændig slaaet af Publius Cornelius Scipio ved Zama, hvorpaa der sluttedes en for Carthago ydmygende Fred. Fra denne Tid af udvidede Romerne rask deres Herredømme. 197 beseirede Flaminius den macedoniske Konge Philip III ved Kynoskephalæ, og 190 endte Scipio Krigen mod Antiochus III med Slaget ved Magnesia. Den anden macedoniske Krig mod Kong Perseus af Macedonien blev endt fordeelagtig for Romerne ved Æmilius Paullus's Seier ved Pydna 168. Da endelig Marcellus havde slaaet den falske Philip og Mummius 146 havde indtaget Korinth, bleve ikke blot Grækenland (under Navn af Achaia) men ogsaa Macedonien og Illyrien gjorte til romerske Provindser. Den samme Skjebne havde ogsaa Carthago, der, haardt trykket af Romerne, havde begyndt den tredie puniske Krig 149; 146 blev Staden indtagen og ødelagt af den yngre Scipio Africanus. Ogsaa Spanien, af hvilket en Deel allerede ved den anden puniske Krig var kommen i Romernes Magt, blev, efter den heldig tilendebragte Krig med Lusitanieren Viriathus og efter Scipios Indtagelse af Numantia 133, gjort til romersk Provinds. I Asien kom 133 det Pergameniske Rige ved en testamentarisk Bestemmelse af Kong Attalus i Romernes Magt.

De uhyre Rigdomme, der ved disse Kampe vare komne til R., havde efterhaanden bevirket en høi Grad af Demoralisation. Denne i Forening med den Stilling, som Nobiliteten havde indtaget i Staten, samt den Ulighed, der efterhaanden var indtraadt i Fordelingen af Eiendom, forberedte Udbruddet af de indre Uroligheder og Kampe, som et heelt Aarhundrede igjennem rystede Staten, uden at dog derved Udvidelsen af Statens Magt udadtil leed noget Afbræk. Begyndelsen til den aabenbare Kamp mellem de to Partier i Staten, Optimaterne og Folkepartiet, skete ved Graccherne; begge Brødre, Tiberius og Caius, bødede med deres Liv for deres Bestræbelser for at skaffe Menigmand en bedre Stilling i Staten (133 og 121). En ny Fører for Folkepartiet fremstod i Caius Marius, der 106 endte Krigen med Jugurtha; han valgtes til Consul i 4 Aar efter hinanden og seirede 102 over Teutonerne ved Aquæ Sextiæ og det følgende Aar over Cimbrerne. Det Fjendskab, der herskede mellem ham og Sulla, i hvem Adelspartiet saae sin Fører, kom til Udbrud efter Bundsforvandtekrigens Tilendebringelse, da Sulla 88 blev valgt til Consul og fik Overbefalingen i den mithridatiske Krig. Sulla, der allerede var dragen bort, vendte tilbage til R. og beseirede og landsforviste sine Modstandere. Medens han derpaa indtil 84 kjæmpede seierrig i Asien, var R. 87 bleven indtagen af Marius og dennes Tilhænger Cinna; men Marius døde 86, Cinna 84. Aar 83 vendte Sulla tilbage til Italien, beseirede Marius's Tilhængere og lod sig 82 vælge til Dictator paa ubestemt Tid. Han omformede Statens Forfatning i aristokratisk Aand og viste en høi Grad af Grusomhed mod sine Modstandere; 79 nedlagde han Dictaturet. Efter hans Død det følgende Aar søgte Consulen Æmilius Lepidus at styrte den af ham indførte Forfatning, men fandt kraftig Modstand hos Pompeius og den anden Consul Lutatius Catulus. Fra nu af træder Pompeius stedse mere i Forgrunden. Efterat han 72 havde beseiret Marianeren Sertorius, dernæst 71 tilintetgjort de sidste Spor af Slaveopstanden under Spartacus, blev han 70 valgt til Consul tilligemed Crassus; han ophævede den sullanske Forfatning, som havde bestaaet i 11 Aar, gjengav Folketribunerne deres Myndighed og omorganiserede Domstolene. Aar 67 blev han mod Senatets Villie udvalgt til Anfører med udstrakt Myndighed i Krigen mod Sørøverne, og det følgende Aar til Anfører i Krigen mod Mithridat, mod hvem Lucullus allerede siden 74 havde kjæmpet med Held. Han førte Krigen lykkelig til Ende, ordnede Forholdene i Orienten og vendte 61 tilbage til R., hvor imidlertid Cicero 63 havde undertrykt den catilinariske Sammensværgelse. Da Pompeius ikke følte sig stærk nok ligeoverfor Optimaterne, forbandt han sig 60 med Cæsar og Crassus (det saakaldte første Triumvirat). Cæsar fik Consulatet 59, gik derefter til sin Provinds Gallien, hvorfra han i en Række af heldige Kampe undertvang hele det øvrige Gallien. Da Triumviratet havde opløst sig ved Crassus's Død, der faldt 53 paa et Tog mod Partherne, nærmede Pompeius sig til Optimaterne, og 50 kom det til aabent Brud mellem ham og Cæsar. Denne gav Signalet til Borgerkrigen ved 49 at gaae over Rubico; i kort Tid fordrev han sine Modstandere fra Italien og vandt d. 9de August 48 en afgjørende Seier ved Pharsalus over Pompeius, der flygtede til Ægypten, hvor han blev snigmyrdet. Efter at have tilendebragt Krigen i Ægypten og Asien, vendte Cæsar 47 tilbage til R., hvor Dictaturet og den tribunicliske Magt bleve ham overdragne. Efter at have tilintetgjort Resterne af de pompeianske Hære i Afrika i Slaget ved Thapsus 46 og i Spanien ved Munda 45, fik han

Digitized by Google

Navn af Imperator og blev valgt til livsvarig Dictator og Censor. Han var saaledes factisk i Besiddelse af Eneherredømmet, men da han ogsaa tragtede efter Kongenavnet, dannede der sig en Sammensværgelse imod ham under Brutus og Cassius; d. 15de Marts 44 faldt han som et Offer for de Sammensvorne. Hans Død var Signalet til Udbrudet af nye indre Kampe. Først bemægtigede Antonius sig Magten, men fik en Modstander i Octavian, der 43 kom til R. og blev udnævnt til Anfører mod Antonius, som blev erklæret for Statens Fiende. Vel blev Antonius beseiret ved Mutina, men kort efter indgik Octavian, Antonius og Lepidus det 2det Triumvirat; Republikanerne under Brutus og Cassius bleve slagne ved Philippi 42. Det varede imidlertid ikke længe, inden det kom til aabenbar Kamp mellem Octavian og Antonius; ved Actium leveredes d. 2den Septbr. 31 det afgjørende Slag, i hvilket Antonius bukkede under. Octavian forfulgte ham og hans Forbundsfælle, den ægyptiske Dronning Cleopatra, til Ægypten, hvilket Land han gjorde til romersk Provinds; efter at have ordnet Forholdene i Orienten vendte han 29 tilbage til R.

III. Keiserregjeringen. Denne store Periode af den romerske Historie falder i to Afsnit; i det første af disse bestode de republikanske Former endnu tildeels af Navn, medens i det andet Staten fuldstændig havde antaget Formen af et uindskrænket Monarchie. Tilstanden i det første Afsnit var Octavians Værk, der 27 f. Chr. fik Æresnavnet Augustus. Under hans lange og milde Regjering kom Staten paany til Kræfter efter de langvarige indre Kampe. Ikke blot forøgedes det romerske Herredømmes Omraade udadtil deels i Asien, deels mod Nord til Donau, men ogsaa Forvaltningen og Retsplejen modtoge store Forbedringer; Litteraturen naaede under ham sin meest blomstrende Periode. Efter August fulgte Tiberius (14—37 e. Chr.), under hvis Regjering Germanicus kæmpede heldig i Germanien. Efter den ødsle, vellystige og grusomme Caligula (37—41) fulgte den svage Claudius (41—54), under hvem Britanniens Underkastelse begyndte (43) og Mauritanien blev gjort til romersk Provinds. Med hans Efterfølger Nero (54—68) uddøde Cæsarernes Huus. Efterat Galba, Otho og Vitellius i kort Tid hurtig havde afløst hinanden (68—69), overtog Vespasian Regjeringen; under ham blev Bataveren Civilis's Opstand undertrykt og Jerusalem erobret af hans Søn Titus. Denne herskede med Mildhed og Viisdom (79—81), hvorimod Domitian (81—96) gjorde sig forhadt ved sin Grusomhed. De nærmest følgende Keisere vare Nerva (96—98), Trajan (98—117), under hvem det romerske Keiserrige naaede Høidepunctet af sin Magt, den kunstelskende Hadrian (117—38), derpaa Antoninus Pius (138—61) og Antoninus Philosophus (161—80). Med denne sidste endte Keiserrigets lykkelige Tid. Kun kort Tid herskede Keiserne Commodus (180—92), Helvius Pertinax og Didius Julianus; under Septimius Severus (193—211), der fornemlig støttede sig til den militaire Magt, naaede den romerske Jurisprudents sin høieste Udbannelse. Efter ham fulgte Caracalla og Geta (211—217), derpaa 217 Macrinus, 218 den lastefulde Heliogabal, 222 Alexander Severus, under hvem Krigene med Sassaniderne begyndte. Med Maximinus's Thronbestigelse 235 begyndte en forfærdelig Forvirringsperiode for den romerske Stat, idet forskjellige Keisere, snart valgte af Senatet, snart af Soldaterne, fulgte paa hinanden, ligesom der ogsaa i Provindserne opstod en grændseløs Forvirring, deels ved de forskjellige Keiseres indbyrdes Kampe, deels ved Barbarernes Indfald. Efter Maximinus fulgte 238—44 Gordianus, dernæst til 249 Philippus, den tappre Decius, der allerede 251 faldt i et Slag mod Gotherne, dernæst Gallus til 253, Æmilianus, og endelig endnu i samme Aar (253) Valerianus. Denne udnævnte sin Søn Gallienus til Medkeiser, men blev selv 260 tagen til Fange af Perserne. I alle Provindserne opstod der Modkeisere, de saakaldte 30 Tyranners Tid 260—70, indtil endelig efter Gallienus's Drab Claudius II 268—70 begyndte at gjenoprette Orden og Ro i Staten. Hans Værk fortsatte Aurelian med Kraft og Strenghed 270—275; han indtog Palmyra 273. Efter ham fulgte Tacitus til 276, derpaa den dygtige og seierrige Probus 276—282. Efterat dernæst Carus havde regjeret til 284, og hans Sønner Numerianus og Carinus en kort Tid, blev Diocletian 284 valgt til Keiser. Han udvalgte Maximianus til Medaugustus, og 292 deelte begge Riget, hvis indre Forhold bleve ordnede og hvis Grændser sikkredes, med Galerius og Constantius Chlorus, idet de antoge disse til Medhjelpere i Bestyrelsen. Efterat begge Augusti 305 havde nedlagt Regjeringen, antoge Constantius og Galerius deres Værdighed, hiin i Vesten, denne i Østen. Constantius fulgtes 306 af sin Søn Constantinus, der, efter at have beseiret sine Modstandere, regjerede som Enehersker 324—37. Han erklærede sig aabenbart for Christendommen, der blev Statsreligion, og flyttede Regjeringens Sæde til Byzanz. Ham fulgte hans Sønner, Constantin, Constantius og Constans, af hvilke den anden blev Eneaugustus 353. Hans Efterfølger var 361 Julian, der allerede 363 faldt paa et Tog mod Perserne. Efter ham regjerede Jovianus til 364 og Valentinianus med Valens til 375. Valentinianus's Søn Gratianus gjorde 379 Theodosius til Keiser i Østen. Denne døde 393 efter at have deelt Riget mellem sine to Sønner Arcadius og Honorius. Den første fik det østromerske eller byzantinske Rige, der efter mange Skjebnens Omvexlinger gik til Grunde i Midten af det 15de Aarh.; den sidste det vestromerske Rige, som indbefattede Italien med det vestlige Illyrien og Afrika, Gallien, Brittanien og Spanien; han residerede først i Mailand, senere i Ravenna, medens Vandaleren Stilicho førte Regjeringen med stor Kraft. Efter Honorius fulgte en kort Tid Johannes, efter denne besteeg 425 Valentinian III Thronen. Under hans Regjering bleve Hunnerne og Vestgotherne slagne af Aëtius paa de catalauniske Marker 451; men allerede 455 blev Valentinian myrdet. Efterat R. samme Aar var bleven plyndret af Vandaleren Genserich, besatte den vestgothiske Feltherre Ricinus gjentagne Gange Thronen; han døde selv 473. Efter Glycerius

Digitized by Google

og Julius Nepos fulgte endelig 475 Romulus Augustulus, der 476 af Odoacer blev tvungen til at nedlægge Keiserværdigheden. Saaledes endte det vestromerske Keiserrige. Odoacer herskede som Konge i Italien, over hvilket den østromerske Keiser Zeno gjorde Fordring paa et Overherredømme. I Gallien bestod en Rest af det romerske Herredømme indtil 486 under Syagrius, der styrtedes af Frankeren Chlodevig. De fortrinligste Værker over den romerske Historie ere Fergusons, Gibbons, Niebuhrs, Drumans, Hoecks („Römische Geschichte vom Verfall der Republik bis zur Vollendung der Monarchie unter Constantin"), Schweglers og Mommsens.

Rom, Rum, Rhum, Taffia (i Ost- og Vestindien, Brasilien), Guldive (paa Madagascar, Isle de France) er en Art Brændeviin, hvoraf de bedre Sorter vindes ved Gjæring og Destillation af Melasse (s. d. A.); de simplere Slags (Negerrom) tilvirkes derimod paa lignende Maade af Sukkerskum og andet Affald fra Sukkermøllerne og Sukkerkogerierne i Colonierne. Den besidder en eiendommelig aromatisk Lugt og Smag, som man vel har forsøgt at eftergjøre ved en Blanding af Myresyreæther, Smørsyre- og Eddikeæther (der gaaer i Handelen under Navn af **Romæther**), men som man dog neppe endnu har opnaaet fuldkommen at bibringe anden Viinaand; selv ved en tilsvarende Behandling af Melasse fra Sukkerraffinaderierne eller fra Runkelroesukkerfabrikerne i Europa erholder man langtfra en R., der kan sammenlignes med den ægte. Der angives, at man paa Jamaica og i Asien tilsætter forskjellige Kryderier forinden Destillationen, hvilket dog vist neppe er Tilfældet. Aromaet hidrører snarere fra Bestanddele af Sukkerrøret og fra Producter heraf, der opstaae ved Gjæringen, som i Colonierne hidsføres og ledes temmelig uregelmæssig, og ved hvilken Bærmen fra tidligere Destillationer atter sættes til den gjærende Masse. En almindelig Forfalskning bestaaer i at opspæde ægte R. med fuselfri Kornbrændeviin og lidt af den saakaldte Romæther.

Romagna, forhen en af Kirkestatens nordlige Provindser, indbefattende Delegationerne Forli og Ravenna, hører nu til Kongeriget Italien.

Romagnosi (Giandominico), italiensk Philosoph og Retslærd, født d. 13de Decbr. 1761, var 1806—17 ansat i Justitsministeriet i Mailand og gik 1824 som juridisk Professor til Universitetet i Korfu, hvor han døde d. 8de Juni 1825. Han behandlede i flere Skrifter Philosophiens Historie, men blev meest bekjendt ved sin „Genesi del diritto penale".

Roman. R., det sidste Product af den hellenske Poesie, var et Slags Epos, der fjernede sig fra det Mythiske og gik ud paa at fængsle Phantasien, bevæge Følelsen og overraske Forstanden ved Beskrivelser, Kjærlighedsscener og eventyrlige Begivenheder. I den moderne Tid er R. ligeledes, nærmest fremgaaet af den prosaiske Opløsning af Middelalderens Ridderdigte til Folkebøger, traadt istedetfor Epos'et. R. støtter sig til Erfaringen, og dens Skueplads er den prosaiske Verdensorden — hvorfor den ogsaa anvender den prosaiske Sprogform — i hvilken den opsøger de Partier, som endnu give Idealiteten noget Spillerum. Den skildrer vel en Totalitet af Culturtilstande, men dvæler dog fornemlig ved sin Helts Gang gjennem Livets og Erfaringens Skole, hvori Kjærligheden er en Hovedbrivefjeder; Analysen af det Indre og de herhenhørende Conflicter træde i Forgrunden; det Charakteristiske, Individualiserende er dens egentlige Territorium. Den tager fremherskende Privatlivet til sit Stof og opsøger paa dette Gebeet det Poetiske hos de forskjellige Stænder, især Borgerstanden. Den historiske R. (grundlagt af Walter Scott) berører dog det Politiske, ligesom den sociale (hvori især George Sand har udmærket sig) de store Samfundsspørgsmaal. R. indbrager ogsaa det Komiske i sin Kreds og udbanner det til en særegen Form; den ironiske Opløsning af det romantiske Epos i Cervantes's „Don Quixote" var jo ogsaa et væsentligt Moment ved R.s Fremkomst.

Romana (Pedro Caro y Silva, Marquis af), spansk General, født omtrent 1770 paa Øen Malorca, udmærkede sig i Krigen 1793—95 imod de Franske, og anførte 1807—8 under Bernadotte det 15,000 Md. stærke spanske Corps, som Carl IV overlod Napoleon til Krigen imod Sverrig og Rusland, og som i dette Øiemed kom til Danmark, hvor de fordeeltes omkring paa Fyen og de mindre Øer, i Jylland og Slesvig. Da Efterretningen om Begivenhederne i Spanien i Aaret 1808 og den der reiste Opstand mod det franske Herredømme kom til Spanierne, kunde de ikke længere udholde at kjæmpe i et fjernt Land for den forhadte fremmede Hersker. R. samlede, under Paaskud af at tage dem i Eed for Joseph Napoleon, sine Landsmænd paa Fyen, bemægtigede sig Nyborg, og førte ved Hjelp af engelske Skibe den største Deel af de øvrige Spaniere bort med sig til sit Fædreland; de Tilbageblevne (4—5,000 Md.) bleve afvæbnede af de Danske. Med de saaledes hjembragte Tropper begyndte den tappre R. en Guerillakrig mod Franskmændene, ved hvilken han tilføiede disse stor Skade, og forenede sig 1811 i Linierne ved Torres Vedras med Wellington, men døde s. A. ifølge den Svækkelse, hans Helbred havde lidt ved de store Anstrengelser.

Romance betegner oprindelig et romansk Folkesprog (s. **Romansk**), dernæst et i et saadant forfattet Skrift eller Digt. I Spanien brugtes det især dels om episk-lyriske Digte i Trochæer med Assonans. Nu betegnes ved R. forskjellige Slags episk-lyriske Poesier. Chr. Winther, der selv har skrevet fortræffelige R., har udgivet en Samling saadanne af den danske Litteratur. — **Romancero** kaldes en Samling af Romancer; saadanne opstode navnlig i Spanien fra Midten af det 16de Aarh.

Romano Giulio, s. Pippi.

Romanow er Navnet paa en gammel og berømt russisk Bojarslægt, som tilsidst besteeg Keiserthronen. Dens Stamherre Andrei, kaldet Kobyla (Hoppen), siges at nedstamme fra den lithauiske Fyrste Veydevud, som skal have regjeret i det 4de Aarh.; han kom, hedder det, fra Preussen til Moskau og traadte der i Storfyrst Simon den Stoltes Tjeneste. Hans Søn Feodor, kaldet Koschka (Katten), havde 5 Søn-

Digitized by Google

ner, fra hvilke, foruden R., Familierne Suchowo-Kobylin, Kalytschew og Scheremetov nedstamme. Hans Sønnesøn Sacharij efterlod sig 2 Sønner, Jakow, en Feltherre, hvis Efterkommere kaldte sig Sacharjin-Jakowlew, og Jurij, som ved sin Søn Roman (død 1543) blev Stamfader til Familien Sacharjin-Jurjew. Romans Datter Anastasia giftede sig 1547 med Czar Ivan II, og hendes Broder Nikita med Eudoxia, Fyrstinde af Susdal, som nedstammede fra en af Alexander Newsky's Brødre. Til denne Familie hørte Michael Feodorowitsch R. (Søn af Filaret, Metropolit i Rostow og Patriarch i Moskau), som 1613 valgtes til Czar. Ved hans Død 1645 fulgte hans Søn Alexei, som døde 1676 og efterlod af første Ægteskab 2 Sønner, Feodor III, død 1682, og Ivan, og af 2det Ægteskab Peter (den Store). Denne havde Sønnen Alexei, hvis Søn Peter II regjerede 1727—30, og Datteren Elisabeth, Keiserinde 1740—62. Med hende uddøde det keiserlige Huus R., da det gottorpske besteeg Thronen med Peter III; dog kaldes ogsaa Keiserne af dette hyppig R. — Slgn. Campenhausen „Gesch. des Hauses R." (1805).

Romans, Stad i det franske Dep. Drôme, ved Isère, har Silke- og Uldmanufacturer og Garverier. 11,000 Indb.

Romansk betegner, hvad der stammer fra det Romerske (Romanus). R. Sprog kaldes de Sprog, som i den første Halvdeel af Middelalderen i de af Romerne beherskede Lande i Sydeuropa dannede sig af det latinske Folkesprog (lingua Romana rustica) ved dets Blanding deels med de der tidligere boende Folks Sprog (Keltisk, Iberisk o. s. v.), deels med de under Folkevandringen indtrængte germaniske Nationers Tungemaal. Som selvstændige Sprog, i hvilke igjen findes flere Mundarter, have 6 Sprog uddannet sig, nemlig: det italienske, det franske, det spanske, det portugisiske, det provençalske og det valachiske eller dakoromanske; af disse er det provençalske som Skriftsprog uddøet allerede i det 16de Aarh. (s. Provençalsk Sprog), en valachisk Litteratur begynder nu først at danne sig (s. Rumæner og Valacher). Slgn. Diez „Grammatik der rom. Sprachen"; Fuchs „Die rom. Sprachen in ihrem Verhältniß zur lat." (1849). — R. især deelesheb eller Rhætoromansk kaldes den r. Mundart, som endnu tales i en Deel af Graubünden. Den falder i 2 Dialekter, den romanske eller churvelske (i Grauer- og i Gotteshausesbund) og den ladinske, som nærmer sig mere det Italienske og tales i 2 Varieteter i Engadin. En Grammatik og Ordbog over dette R. har man af Conradi (1820 og 1823).

Romansk Bygningsstiil er det nu almindelig antagne Navn for den Stiil i Bygningskunsten, der ogsaa benævnes Rundbuestilen og tidligere urigtig henførtes under den byzantinske; s. Bygningskunst (I, S. 819).

Romantisk (af romance, s. d. A. og Romansk) er et Ord, som i den nyere Tid ret træffende er bleven brugt for at betegne den eiendommelige Aand hos de moderne Folkeslag, i Modsætning til den antike: medens Harmonie og Klarhed ere eiendommelige for denne sidste, er Higen mod det Uendelige, Underfulde, Phantastiske charakteristisk for hiin. Yngre tydske Forfattere (A. W. og Fr. Schlegel, Novalis, Tieck o. Fl.) gjorde især i Begyndelsen af dette Aarhundrede denne Modsætning stærkt gjeldende; den „romantiske Skole" fremtraadte ligeledes i Frankrig, hvor Victor Hugo var en af dens genialeste Bannerførere (herom s. Artt. Tydsk og Fransk Litteratur), og i andre Lande. Hos os bidrog Steffens, ved sin Hjemkomst fra sin Udenlandsreise, ikke libet til at forplante denne Bevægelse til Danmark, hvor Oehlenschläger med sin unge, ildfulde Sjæls hele Kraft sluttede sig til den. Udskeielserne af denne Retning, der, i sin Forkjærlighed for Middelalderen, ofte udartede til religiøs og politisk Reaction, ere tidt blevne heftig bekjæmpede, f. Ex. af Julian Schmidt i hans „Geschichte der Romantik".

Romanzow, s. Rumjanzov.

Romberg (Andreas), født d. 27de April 1797 i Vechte ved Münster, død d. 10de November 1821 som Capelmester i Gotha, var udmærket baade som Violinspiller og som Componist. Hans Fader Gebhard Heinrich R. (Clarinettist), født 1748, død 1812, og dennes Broder Anton R. (Fagottist), født 1745, død 1812, vare begge udmærkede Musikere. Bernhard R., Søn af Anton R., født d. 11te Novbr. 1770, død d. 31te August 1841 i Hamborg, var ubetinget en af den nyere Tids største og berømteste Violoncellister. Han har efterladt en stor Mængde Concert- og Solosager for sit Instrument, samt Værker for Kammermusik.

Römer (Friedrich von), tydsk Statsmand, født i Würtemberg d. 4de Juli 1795, var i sit Fædreland Advocat og Stænderdeputeret og hørte til den ivrigste Opposition. I Aaret 1848 var han Justitsminister i Würtemberg og Medlem af Parlamentet i Frankfurt; da Levningen af dette havde flyttet sit Sæde til Stuttgart, lod han den drive fra hinanden med Militærmagt d. 18de Juni 1849. Noget efter tog R. sin Afsked og har siden 1851 været Præsident for Kamret.

Romerige, Øvre og Nedre, udgjøre den største Deel af Akershuus Amt. Disse tvende Fogderier havde 1855 over 57,000 Indb. Det Meste af R. hører til Glommens Vandsystem og bestaaer af Dale og Sletter, hvis Vand strømmer til Mjøsen, Vormen, Øjeren samt den egentlige Glommen; kun den mindre Deel i Øst, henimod Sverrigs Grændse, sender sit Vand gjennem Tiste-Elven til Frederikshald. R. er, som hele den sydøstlige Deel af Norge, et af Bjergaaser couperet Land; men disse Bjergrygge ere her lavere, saa at de indtil Toppen kunne ernære Naaleskove. Egnens store Skove yde baade Trælast til Udskibning og Brændsel til Christianias Forsyning. Imellem R.s Aaser ligge bredere Dale, ja endog store Sletter, „Moer", der ere saa udstrakte og vandrette, at man antager dem opkomne derved, at en stor Deel af Egnen i Fortiden har dannet en Indsø. Hvorledes den Gruusmasse, som Glommen fører med sig, efterhaanden danner mægtige Opfyldninger i Øjeren, sees endnu ved den nordlige Ende af denne Indsø, hvor der er udstrakte Sletter af stundom oversyllet Land. Paa offentlig Foranstaltning har man nu begyndt at indvinde dette Strøg for Agerdyrkningen ved en stor Udminering af den

Digitized by Google

Klippeport (Morkfossen), hvorigjennem Øjeren strømmer ud. — R. gjennemskjæres af Jernbanen fra Christiania til Mjøsen og den under Bygning værende til Kongsvinger. Den første har fremkaldt en livlig Færdsel og allerede meget forvandlet Befolkningens Livsvandel og Næringsveie. Forhen levede en stor Deel af den her talrige Huusmandsstand og de mindre Gaardbrugere væsentlig af Kjørsel (de saakaldte Bordkjørere). Denne Næringsvei blev efter Jernbanens Anlæg meget indskrænket, hvorimod Prisen paa Landbrugets Producter steeg saa meget i de sidste Aar, at denne Opmuntring, tilligemed den lettede Transport, bragte Indbyggerne til med mere Flid at lægge sig efter Jordbruget.

Romerretten er baade ved sit Indhold og sin historiske Betydning mærkeligere end noget andet Folks Ret. Som dens Grundlag maae de 12 Tavlers Love betragtes, idet disse indeholdt en Samling og Optegnelse baade af de gjeldende Sædvaner og af de saavel under Kongerne som i Republikens første Tid udstedte Love. Paa dette Grundlag byggedes der nu i den følgende Tid videre, deels ved nye Love (leges og plebiscita) og Senatsbeslutninger (senatusconsulta), deels ved de af Øvrighedspersonerne ved deres Embedstiltrædelse udstedte Bekjendtgjørelser om de Regler, de agtede at følge i deres Embedsførelse, de saakaldte edicta, af hvilke navnlig Prætorernes efterhaanden fik en overordentlig Betydning, idet friere, mere omfattende og forædlede, navnlig fra jus gentium hentede Retsbegreber deri bleve optagne, og den strengt formelle og meget ufuldkomne oprindelige romerske Ret, jus civile, ad denne Vei i Tidens Løb blev heelt ombannet (s. Edict). I Keiserperioden forandredes efterhaanden de Former, hvorunder den lovgivende Myndighed udøvedes, og den eneste Art nye Love, der udstedtes, blev tilsidst keiserlige Forordninger (constitutiones), af hvilke en overordentlig Mængde i Tidens Løb udkom under forskjellige Navne (edicta, rescripta, decreta, mandata). Paa samme Tid tabte efterhaanden Øvrighedernes Edicter deres Betydning som Kilder til nye Retsbestemmelser, navnlig efterat Prætorens Edict ved den nye Redaction, det modtog under Hadrian, havde faaet en fast og uforanderlig Skikkelse. Derimod kom der en ny Retskilde til i de Retslærdes Udtalelser, idet Retsvidenskaben nu havde opnaaet en saadan Anseelse og Betydning i Rom, at det fra August's Tid blev Brug, at Keiserne indrømmede de fortrinligste Jurister Ret til at afgive Responsa med den Virkning, at Domstolene skulde være bundne ved dem, og senere, efterat Retsvidenskaben i det 2det og 3die Aarh. havde culmineret, navnlig med de 5 store Jurister, Gajus, Papinian, Ulpian, Paulus og Modestinus, og naaet en Høide, som aldrig siden er bleven overtruffen, fik de berømteste Retslærdes efterladte Skrifter samme Betydning, idet keiserlige Forordninger formelig tillagde dem Gyldighed som bindende Ret. Mod Slutningen af det vestromerske Riges Bestaaen indeholdtes den hele gjeldende Ret saaledes deels i de keiserlige Forordninger (der nu kaldtes leges), deels i de Retslærdes Skrifter (jus). Imidlertid var der alt længe følt Trang til en Samling af den overordentlige Masse paa forskjellige Steder adspredte Retsbestemmelser, og denne Trang var der ogsaa fra Slutningen af det 4de Aarh. blevet gjort Forsøg paa at afhjelpe, først ved private Retssamlinger (codex Gregorianus og Hermogenianus), siden ved den i Aaret 438 baade i det øst- og vestromerske Rige kundgjorte codex Theodosianus (en Samling af keiserlige Forordninger), der igjen et Aarhundrede senere i det østromerske Rige blev afløst af den under Justinian udarbeidede, overordentlig vigtige og hele den gjeldende Ret (baade den, der indeholdtes i leges, og den, der henregnedes til jus) omfattende Lovsamling (s. Corpus juris). Dette Lovarbeide dannede nu Grundlaget for den videre Retsudvikling i det byzantinske Keiserdømme, indtil i det 9de og 10de Aarh. de da endnu gjeldende Bestemmelser deri og de senere udstedte Forordninger (Noveller) bleve sammenarbeidede til en ny paa Græsk affattet Lovbog, Basilika (s. d. A.). I Occidenten var imidlertid R. efter det vestromerske Riges Undergang i den Skikkelse, hvori den dengang herskede der, endnu vedbleven at være gjeldende Ret for de oprindelige, romerske, Indbyggere i de nye, nu oprettede germaniske Stater. I det østgothiske Rige havde endog Theodorik den Store givet den af ham Aar 500 som Lovbog udgivne Samling af romerske Retsbestemmelser (edictum Theodorici) Gyldighed ogsaa for Rigets gothiske Befolkning; men denne Lovbog havde kun en kort Betydning, idet efter Italiens Erobring af Justinian den justinianeiske Ret ogsaa kom til Anvendelse her. I de øvrige germaniske Stater, navnlig i det vestgothiske og det burgundiske Rige, forfattedes der i Begyndelsen af det 6te Aarhundrede nye Samlinger af de gjeldende romerretlige Bestemmelser, hvilke derefter udgaves som Lovbøger for de i disse Riger boende Romere (lex Romana Visigothorum eller breviarium Alaricianum og lex Romana Burgundionum). I det vestgothiske Rige i Spanien blev dog allerede i Midten af det 7de Aarh. den romerske Lov formelig ophævet, idet de romerske og de vestgothiske Retsbestemmelser sammensmeltedes i een Lovbog (Forum judicum, s. d. A.), der fik Gyldighed for alle Spaniens Beboere; men i det burgundiske, frankiske og longobardiske Rige vedblev Romerretten endnu længe efter den Tid at være den gjeldende Lov for de oprindelige Indbyggere, indtil der, efterhaanden som disse sammensmeltede med de Indvandrede til en fællebs Nationalitet, i hver af de forskjellige imidlertid opstaaede Stater udviklede sig en for samtlige Statens Indvaanere fællebs Ret. Paa disse nye, ikke for en vis Nationalitet, men for et vist Territorium gjeldende Retter fik imidlertid R. dog en overveiende Indflydelse, især efterat Studiet af den i det 12te Aarh. havde faaet et nyt Opsving i Italien. Vel havde nemlig allerede i de foregaaende Aarhundreder R. været Gjenstand for Studium i dette Land; men det havde dengang kun været de mindre vigtige Dele af Justinians Lovsamling (Codex og Novellerne), hvormed man havde beskjæftiget sig, og først i Begyndelsen af det ovennævnte Aarhundrede henvendtes Opmærksomheden for Alvor paa det, som udgjør Kjernen i hiin Lovsamling, den

Digitized by Google

egentlige videnskabelige Deel deraf, nemlig Pandekterne, og først fra dette Øieblik daterer sig den overordentlige Betydning, som Romerretsstudiet fik for de fleste Lande i Europa. Det var Universitetet i Bologna, som først gjorde sig berømt i denne Henseende, og Irnerius var den, som aabnede Rækken af de Retslærde, der her i det 12te og 13de Aarh. under Navn af Glossatorerne udmærkede sig ved deres Forelæsninger og Forklaringer over R. Fra Italien udbredte nu Studiet af denne Ret sig gjennem Universiteterne til andre Lande, og fra Universiteterne trængte den ud i Livet, saa at den fik praktisk Indflydelse saavel paa Domstolenes Afgjørelser som paa Lovgivningens Bestemmelser, og det ikke blot i de Lande, hvor R., som ovennævnt, dannede det oprindelige, endnu mere eller mindre bevarede Grundlag for Retsforfatningen, men ogsaa i Lande, hvor denne Ret oprindelig aldeles ikke hørte hjemme, navnlig i Tydskland. I dette sidste Land, hvor den særegne Omstændighed, at de tydske Konger betragtede sig som de gamle romerske Keiseres Efterfølgere, ogsaa specielt bidrog til at skaffe R. Indpas, opnaaede denne Ret endog, ialtfald fra Slutningen af det 15de Aarh., formelig Gyldighed som subsidiair Ret, og tabte først ved de nyere tydske Landslovgivningers Udvikling denne Betydning. I Danmark (med Undtagelse af Slesvig, hvor R. i det Hele har havt en ikke ringe praktisk Betydning, paa enkelte Steder endog Gyldighed som subsidiair Ret) saavelsom i det øvrige Norden og i England har derimod Retsudviklingen bestandig bevaret sin nationale Charakteer, og hverken paa Praxis eller paa Lovgivningen har R. her nogensinde faaet nogen videre Indflydelse uden i alt Fald i enkelte specielle Retninger; men paa Rettens videnskabelige Behandling og Retsbegrebernes Udvikling i det Hele har R. ved den uovertræffelige Fiinhed og Skarpsindighed, hvormed de privatretlige Forhold i den ere behandlede, i disse Lande som overalt havt en gjennemgribende Indflydelse.

Romersk Billedhugger- og Bygningskunst, s. **Billedhuggerkunst, Bygningskunst.** — **Romerske Curie,** s. **Curie.** — **Romersk-katholske Kirke,** s. **Katholicisme.** — **Romersk Malerkunst,** s. **Malerkunst.**

Romersk Litteratur. Den romerske Litteratur er i sine væsentlige Retninger udgaaet fra en Efterligning eller Reproduction af den græske; de Spirer, der fandtes til en ægte national Litteratur bleve standsede i deres Udvikling af den fuldfærdige og stærkt udprægede græske Litteraturs overvældende Paavirkning, som begyndte efter Midten af det 3die Aarh. f. Chr. Før den Tid fandtes der kun Folkesange i saturnisk Versemaal, saasom Saliernes og de arvaliske Brødres Festsange; i de saakaldte Fescenniner var der indeholdt Spirerne til en dramatisk Litteratur. Den første Periode af den romerske Litteratur regnes fra c. 240 f. Chr. til Sullas Død 78 f. Chr. Poesien i denne Periode er fortrinsviis repræsenteret ved Dramaet, idet flere Digtere deels ligefrem oversatte, deels bearbeidede græske Tragoedier og Comoedier; de vigtigste af disse Digtere ere: Livius Andronicus, Nævius, Ennius, Pacuvius og Accius, af hvilke de fleste baade forfattede Tragoedier og Comoedier; kun Comikere vare Plautus, Cæcilius Statius og Terents. Flere af de her nævnte Digtere forsøgte sig ogsaa i den lyriske og episke Poesie; særlig kan mærkes Ennius's nationale Epos „Annales". Af den gamle romerske Poesie holdt i denne Periode kun Satiren (Satura) sig, der uddannedes til en ikke ringe Betydning af Lucilius. Prosaen er i denne Periode repræsenteret ved en Række af Historieskrivere, de saakaldte Annalister, der i en simpel og kunstløs Form meddeelte Begivenhederne. De vigtigste ere: Fabius Pictor, M. Porcius Cato, som dog ogsaa har strævet i andre Retninger, Calpurnius Piso og Valerius Antias. Den næste Periode, fra 78 f. Chr. til 14 e. Chr., er den romerske Litteraturs Guldalder; den deles omtrent ved den republikanske Forfatnings Undergang i to Afsnit, af hvilke det første er væsentlig charakteriseret ved Prosaens frodige Udvikling, det sidste ved Poesiens Blomstring. Hovedforfatteren i den første Halvdeel af Perioden er Cicero, der ved sin rige Forfattervirksomhed i forskjellige Retninger (Taler, rhetoriske og philosophiske Skrifter, Breve) bragte den romerske Prosa til dens Høidepunct. Historieskrivningen er repræsenteret ved Sallust og Cæsar, Poesien ved Lucretius og Catull. Af Digterne i Periodens sidste Halvdeel ere de vigtigste: Virgil, Horats, Ovid, Tibull og Properts. Periodens betydeligste prosaiske Forfatter er Historieskriveren Livius. I den følgende Periode fra 14—117 e. Chr. indtræder der en kjendelig Dalen i den romerske Litteratur. De betydeligste Digtere ere Tragikeren Annæus Seneca, Epikerne Lucan, Silius Italicus og Statius, Epigrammatikeren Martial og Fabeldigteren Phædrus; Satiren er repræsenteret ved Persius og Juvenal. De betydeligste Historieskrivere ere Tacitus, Svetonius og Curtius. Veltalenheden er repræsenteret af Quinctilian og den yngre Plinius, Philosophien af Seneca. Efter denne Periodes Slutning geraadede den romerske Litteratur mere og mere i Forfald, og blandt de forskjellige Forfattere, der optraadte, hævede ingen sig til en saadan Betydning, at han fortjener Omtale i en saa kortfattet Skizze som denne.

Romerske Oldsager (Antiqviteter). Den romerske Stat var i sin første Oprindelse dannet paa Basis af Familien. Den ældste Inddeling af Folket, der omtales, var den i de 3 gamle Tribus, Ramnes eller Ramnenses, Tities og Luceres, der synes at svare til de forskjellige Stammer, ved hvis Forbindelse Romerstaten dannedes. Hver af disse Tribus deeltes i 10 Curier, hver Curie i 10 Slægter (gentes), af hvilke hver enkelt igjen bestod af 20 eller 30 Familier. Paa denne Inddeling beroede alle Statsinstitutioner. Hovederne for Familierne traadte sammen i Folkeforsamlinger, i hvilke der afstemtes efter Curier (comitia curiata); Hovederne for Familierne synes at have udgjort Senatet. Kongen (rex) stod i Spidsen for Religionsvæsenet, førte Overbefalingen i Krigen, var den øverste Dommer og Udøver af hele Regjeringsmagten, der senere deeltes mellem de forskjellige Magistrater. Da efterhaanden Befolkningen voxede ved Tilstrømning fra de

Digitized by Google

omboende Folk, dannede der sig af disse en Plebeierstand, der stod i en skarp Modsætning til den ældre i Slægter og Familier inddeelte Befolkning, Patricierne. De første borgerlige Rettigheder opnaaede Plebeierne ved Servius Tullius's Forfatning. Denne Konge gjorde Sondring mellem Stad- og Landgebetet og deelte Staden i 4, Landet i 26 Tribus; fremdeles inddeelte han samtlige Borgere i 5 Klasser, af hvilke hver enkelt igjen omfattede et vist Antal Centurier (ialt 193); Inddelingsbasis var Formuen, saaledes at de Rige, hvorvel de vare færrest i Antal, fik den største Indflydelse paa Statens Anliggender. I Folkeforsamlingerne (comitia centuriata) afstemmedes der efter Centurier, ligesom disse ogsaa bleve lagte til Grund for Hærens Organisation. 509 f. Chr. blev Kongeregjeringen afløst af en republikansk Forfatning; den hidtil af Kongen ene udøvede Magt deeltes mellem flere Magistrater, af hvilke de første vare de to aarlig valgte Consuler. Efterhaanden traadte andre Magistrater til, der alle, ene med Undtagelse af Dictatoren, valgtes ved Folkets Afstemning; kun Patricierne havde Adgang til Øvrighedsposter. Men efterhaanden tilkjæmpede Plebeierne sig større politiske Rettigheder; 494 f. Chr. fik de i Folketribunerne deres egne Magistrater og tiltvang sig nu Skridt for Skridt Adgang til de forskjellige Magistraturer; ved den Liciniske Lov 376 f. Chr. bestemtes, at den ene af Consulerne skulde være en Plebeier. Allerede 443 var Censuren, oprindelig alene patricisk, 376 Præturen og den curuliske Ædilitet blevet indstiftet. Qvæsturen, der varetog Bestyrelsen af Statsskatten, bestod allerede tidligere. Statens Raad var Senatet, der i sin Blomstringstid var Centrum for hele Forvaltningen. En skriftlig affattet Senatsbeslutning kaldtes et senatusconsultum. Den besluttende Myndighed var hos Folket; den udøvedes i Comitierne, som efter deres forskjellige Sammensætning og Afstemningsmaade deeltes i curiata, centuriata og tributa. De i Comitierne vedtagne Beslutninger (populiscita) fik senere Lovskraft. De Provindser, der med Statens voxende Magt dannede sig udenfor Italien, bestyredes af Proconsuler eller Proprætorer, som underordnede Embedsmænd fulgte Legater og Qvæstorer med dem. — Den romerske Hær deeltes i Legioner, disse igjen i Cohorter og Manipler. Befalingen over en Legion førtes afvexlende af 6 tribuni militum. Tjenestetiden for Soldaterne varede fra det 17de til det 45de Aar. Overopsynet over Religionsvæsenet var hos collegium Pontificum; under det stode de enkelte Guddommes Præster, Fetialernes Collegium og Augurerne. I Republikens sidste Aarhundrede leed den romerske Forfatning væsentlige Forandringer, især ved Sulla og Cæsar. August grundfæstede Eneherredømmet; han lod vel de republikanske Former bestaae af Navn, men forenede i sin Person de forskjellige Statsmyndigheder som Consul, Imperator, Censor, Tribun og Pontifex. I Keiserperioden kom flere nye Magistrater til, som præfectus urbi, præfecti prætorio, præfectus vigilum og præfectus annonæ; Procuratores stode i Spidsen for den keiserlige Kasses (fiscus) Regnskabsvæsen; Provindserne bestyredes af Legati og Procuratores. Det romerske Privatliv er skildret af W. A. Becker i „Gallus" (2den Udg. 2det Bd. 1849). Af Samme haves en vidtløftig Haandbog i de romerske Antiqviteter (fortsat af Marquardt, Bd. 1—3, 1843—54).

Romerske Religion, den, var fremgaaet af Elementer tilhørende den gammel latinske, sabinske og etrusciske Religion, idet den fra hver enkelt af disse havde laant baade Guder og religiøse Institutioner. Til de overleverede Guddomme, som Jupiter, Saturn, Mars, Juno, Vulcan, Mercur, Venus, sluttede sig paa Grund af den store Liberalitet, som Romerne viste mod andre Religioner, forskjellige fremmede Elementer, navnlig græske, senere ogsaa ægyptiske (Isis) og lille-asiatiske, imod hvilke paa Grund af den græske Dannelses om sig gribende Indflydelse de gamle italiske Guder traadte mere og mere i Baggrunden. Særegen for den romerske Religion er den hyppige Personification af abstracte Begreber (f. Ex. Fides, Concordia, Libertas, Victoria). Charakteristisk er fremdeles den Strenghed og Omhu, med hvilken de religiøse Ceremonier overholdtes. En væsentlig Deel af den romerske Religion vare Auspicierne og Haruspicierne. De vigtigste blandt de religiøse Handlinger vare Offrene. De vare deels publica deels privata og gjentoge sig paa bestemte Dage, hvorfor Pontifices havde Overopsynet over det hele Kalendervæsen, ligesom de ogsaa bestemte dies festi og feriæ, paa hvilke der skulde offres til Guderne, og dies atri, paa hvilke ethvert offentlig Foretagende skulde undlades af religiøse Grunde. Sign. Hartung: „Die Religion der Römer" (2 Bd., 1836).

Romerske Sprog, det, der ligeoverfor de umbrisk-sabelliske Dialekter dannede en egen Green af det gamle italiske Sprog, og som med Romernes voxende Indflydelse og Magt fik Navn af det latinske Sprog (lingua Latina), dannede sig gjennem 5 Aarhundreder uden nogen Litteratur, hvorfor det længe vedblev at være raat og stivt. Men efterat Grækernes forfinende Indflydelse havde gjort sig gjeldende, uddannede sig allerede i det 2det Aarh. Modsætningen mellem Hovedstadens mere dannede Sprog (lingua urbana) og det raaere Provindssprog (lingua rustica). Et almeengyldigt, correct Skriftsprog udviklede sig dog først i den ciceronianske Tid, og holdt sig, skjøndt modificeret i mange Henseender, gjennem hele Keisertiden, indtil det endelig efter det vestromerske Riges Undergang, i det 7de Aarh. bukkede under for barbariske Paavirkninger. Latinen optog efterhaanden nye Elementer af de forskjellige keltiske, germaniske og romanske Folkesprog, indtil endelig med Gjenoplivelsen af de klassiske Studier strengere stilistiske Love gjorde sig gjeldende for Latinen, der til ned i det 17de Aarh. vedblev at være Diplomaternes Sprog og endnu i længere Tid var det almindelige Meddelelsesmiddel mellem de forskjellige Nationers Lærde.

Romerske Taltegn ere I = 1; V = 5; X = 10; L = 50; C = 100; D = 500; M = 1000. Med disse betegnes Tallene efter følgende to Regler: a) Man skriver først Tusinder, derpaa Hundreder, saa Tiere og saa Enere (for Tal, som overstige faa Tusinder, benyttes denne Betegningsmaade ikke). b) De enkelte Tal skulle

Digitized by Google

i Almindelighed lægges sammen; men staaer et mindre foran et større, trækkes det derfra. 1, 2, 3 skrives I, II, III; men 4 skrives IV, o. s. v. F. Ex. 1859 skrives MDCCCLIX.

Romsdals Amt i Norge indbefatter Fogderierne Søndmøre, Romsdal og Nordmøre. De udgjøre en Kyststrækning (hvoraf Navnet Møre d. e. Havlandet) langs Vesterhavet fra Forbjerget Stat i S. indtil Øen Hitteren i N. Denne Kyst danner den skandinaviske Fjeldmasses Skraaning eller rettere steile Affstyrtning imod V. Høifjeldet hæver sig paa mangfoldige Steder op over Sneegrændsen. Mærkelig er Dovres vestligste Kunde, Romsdalshorn, og flere af Langfjeldenes Jøkelmasser. Men endnu vildere ere disse Fjeldes bratte Kløftninger, som danne Dalene, samt de mangfoldige Fjorde og Oer, der krydse hinanden som det meest sammensatte Net af storartede Klippeformer. I denne Henseende ere især Romsdalen og Søndmøre berømte blandt Alpenaturens Beundrere. Kun i Nordmøre sænke og afplatte Fjeldmasserne sig saa vidt, at de kunne give Rum til Skove, der formaae at yde Mere end til den nærmeste Beboers Huusbrug. Blandt Øerne ere de største Gurskø, Hareid, Oter⸗, Avers, Tusteren, Smølen. Øerne ere i det Hele taget træløse. I Havets mange Bugtninger inden Ks Amt er der rige Fiskerier af Torsk, Sild, Flyndere o. fl. Den meest bekjendte Fiskebanke kaldes Storeggen. Beboerne ere driftige Fiskere og forvovne Sømænd. Agerbruget er af mindre Betydenhed end Qvægavlen, som dog endnu staaer tilbage. De søndmørske Heste ansees for gode, uagtet de ere meget smaa. Byer i Amtet ere Aalesund, Molde og Christiansund. I Aaret 1855 havde R. 90,000 Indb.

Romuald, Stifter af Camaldulenserordenen, s. Camaldulensere.

Romulus, Roms Stifter og første Konge, efter Sagnet en Søn af Mars og Rhea Sylvia, blev tilligemed sin Tvillingbroder Remus udsat af sin Moders Onkel Amulius. Begge Børnene bleve ammede af en Ulvinde og opdragne af Hyrder paa Landet. Senere byggede R. med sin Bedstefader Numitors Tilladelse en Stad ved Tiberen, hvilken han skaffede Befolkning ved at gjøre den til et Asyl eller Tilflugtssted for omflakkende og hjemløse Personer. Senere førte han Krig med Sabinerne, fra hvilke han havde røvet Qvinder, gav Staten dens første Organisation og blev endelig under Navn af Quirinus æret som en Guddom.

Romulus Augustulus, ogsaa kaldet Momyllus, en Søn af Patricieren Orestes, var det vestromerske Riges sidste Keiser. Efter Slaget ved Ravenna d. 31te August 476 blev han dethroniseret af Odoacer, der skjenkede ham Livet og anviste ham en aarlig Sum, samt det lucullanske Castel i Campanien til Bolig.

Romæer (Romere) kalde siden den byzantinske Tid Grækerne i Tyrkiet sig selv, deres Sprog kalde de Romaïka. Af Tyrkerne kaldes de Rumiler, efter dem har den tyrkiske Provinds Rumelien (s. d. A.) Navn.

Romæner, s. Rumæner.

Romø eller Romo er en Ø i Vesterhavet, 1—1¼ M. fra Slesvigs Fastland. Den er 1¼ M. lang og ¼ M. bred, og havde 1860: 1,336 Indb. Den nordlige Deel af Øen („Nørreland") hører til Slesvig (Haderslev Amt), den sydlige („Sønderland") med Øens Kirke til Kongeriget (Ribe Amt). Fra Byen Havnen paa Øens sydøstlige Side er Overfart til Ballum paa Fastlandet. Jordbunden bestaaer meest af Flyvesand og Hede; kun paa Østsiden, hvor samtlige Byer ligge, findes magert Agerland og en smal Strimmel gode Marskenge. Da Mændene især beskjæftige sig med Søfart, besørge Fruentimmerne det meste Markarbeide. Paa Øens Vestkyst opsamles Rav.

Roncesvalles, fransk Roncevaux, hedder en Dal i Pyrenæerne imellem Pampelona (i Navarra) og St. Jean de Pierre, bekjendt ved Sagnet om Carl den Stores Hærs Nederlag og Helten Rolands Fald her (778), s. Roland; Passet, som forbinder R. med Frankrig, hedder nu Rolandsporten.

Ronda, Stad i det spanske Landskab Andalusien, har Uldmannufacturer og en Geværfabrik. 14,000 Indb.

Ronde kaldes et Commando, som om Natten udsendes for at inspicere Vagter og Skildvagter; Ronden føres som oftest af en Officeer, den ronderende Officeer. — Rondevei er i Fæstninger en foran Brystværnet anlagt Vei, fortil dækket af en lille Muur med Skydeskaar, hvorfra den bedækkede Vei kan bestryges.

Rondo kaldes et Musikstykke, i hvilket Hovedmotivet, afvexlende med andre Motiver, bestandig vender tilbage i Hovedtonarten. — Rondino er en lille Rondo.

Ronge (Johannes), Hovedstifter af Tydsk-Katholikernes Sect, født den 16de Octbr. 1813 i Bischofswald i Schlesien, først Capellan i Grottkau, derpaa Lærer ved Bjergværket Laurahütte, blev 1844 excommuniceret paa Grund af et Brev til Biskop Arnold i Anledning af Udstillingen af den hellige Kjortel i Trier, offentliggjorde derefter i Breslau en Række Skrifter, i hvilke han fordrede Adskillelse fra Rom, og understøttede derpaa Dannelsen af tydsk-katholske Menigheder ved Reiser gjennem Tydskland. 1848 sluttede han sig til det demokratiske Parti og begav sig derefter 1849 til London, hvor han var Forstander for en Frimenighed indtil 1861, da han vendte tilbage til Tydskland.

Rongerie kaldes i Kattuntrykkerierne Borttagning af Farverne ved Ætsbeitser.

Ronsard (Pierre de), fransk Digter, født 1524, død 1585, var Page hos Kong Jacob i Skotland og siden hos Hertugen af Orléans, blev brugt til diplomatiske Sendelser og endte sit Liv i klosterlig Eensomhed. R. manglede Genie og Originalitet, han satte Alt i en slavisk Efterligning af de gamle Digtere og var den første bevidste „Klassiker" hos Franskmændene (s. Fransk Litteratur, III, S. 155); man kaldte ham Digternes Fyrste og den franske Pindar. Ved sit maadelige Heltedigt „Franciade" vilde han være de Franskes Homer; han skrev ogsaa lyriske Digte o. M.

Ronsdorf, Stad i den preussiske Rhinprovinds, har Uld- og Bomuldsmanufacturer og Metalfabriker. 8,000 Indb.

Ronsdorfere, s. Ellerske Sect.

Roob, Rob kaldes i Apothekerne en med Tilsætning af Sukker indkogt tyk Plantesaft.

Digitized by Google

Man bruger saaledes f. Ex. R. af Hyldebær, Enebær, Ulersødder.

Rood of land er et engelsk Flademaal = 2568 danske □ Alen = 1,467 Skjepper Land.

Roos (Johann Heinrich), tydsk Landskabs- og Dyrmaler, født i Ottendorf i Pfalz 1631, lærte Malerkunsten i Holland og nedsatte sig efter et Ophold i Italien i Frankfurt 1657. R.'s Landskaber med Dyr have stor Fortjeneste ved deres Sandhed og Dristighed, hans Raderinger, 43 i Tallet, ere udtryksfulde og i høi Priis; han malede ogsaa, især i sine senere Aar, mange Portraiter. Han døde 1685. Hans Sønner Philip Peter R., født 1657, død 1705, bekjendt i Italien under Navnet Rosa di Tivoli, og Johann Melchior R., født 1659, død 1731 i Frankfurt, erhvervede sig Navn i samme Fag. En Sønnesønssøn Joseph R., født i Wien 1728, død 1805, var ligeledes Maler.

Roque, San, 1) Stad i det spanske Landskab Andalusien, ved Algezirasbugten, har endeel Handel. 9,000 Indb. 2) Forbjerg paa Brasiliens Østkyst (5° 28′ f. Br.).

Roquille er et gammelt fransk Maal paa flydende Varer = 0,0301 danske Potter.

Rorschach, Stad i Canton St. Gallen i Schweiz, ved Bodensøen, har Dampskibsfart paa Bodensøen. 2,000 Indb.

Rosa Maria, f. Løsning.

Rosa, Monte, f. Monte.

Rosa (Salvatore), italiensk Maler og Raderer, tillige Satiredigter og Musiker, født i Renella ved Neapel 1615, død i Rom 1673, var bestemt for Studeringerne, men forlod dem, saasnart han blev voxen, for at dyrke Musiken og Malerkunsten. Om han ogsaa er paavirket af Caravaggio og Spagnoletto, er hele hans Udvikling dog ganske selvstændig. De Emner, der passede bedst til hans eventyrlige Charakteer og ligesaa eventyrlige Liv, vare vilde Naturscener, Overfald af Røvere, Slagstykker og grusomme Martyrhistorier, og heri viste han sit Talents hele Liv og fyrige Kraft; men han har ogsaa i de skjønneste Landskaber og Søstykker med rolig Aftenstemning ligesaa vel som i det ædlere Historiemalerie viist sin Aands store Omfang, sine Tankers Alvor og Dybde. Han opholdt sig vexelviis i Neapel, Florents og Rom, meest paa sidstnævnte Sted, hvorfor han hyppig tages med under den romerske Skole, navnlig som Landskabsmaler. I sine Raderinger, 186 Blade, behandlede han med Lethed og Kjækhed de samme Emner, dog hyppigere enkelte Figurer end Compositioner. Hans Malerier findes i Europas vigtigste Gallerier, og navnlig kan den kongl. Malerisamling i Kjøbenhavn rose sig af i „Jonas, som prædiker for Niniviterne" at besidde et Hovedbillede af R.

Rosalia, Sicilianernes store Helgeninde, døde mellem 1160 og 1180. Efter Sagnet nedstammede hun fra de gammel-sicilianske Konger og levede som Eneboerske paa Bjerget Ovisqvina og senere paa Bjerget Pelegrino ved Palermo. Hendes Fest høitideligholdes den 4de Septbr. i Palermo med stor Pragt, og en kolossal Statue af Helgeninden føres paa denne Dag i Triumph omkring i Staden.

Rosalie kaldes i Musiken en kort Sats paa nogle faa Takter, som gjentages flere Gange efter hverandre, dog stedse paa et høiere eller lavere Trin.

Rosamel (Claude Charles Marie du Campe de), fransk Admiral, født 1774, udmærkede sig ved flere Leiligheder og blev 1818 Contreadmiral. I Aaret 1830 tog han under Duperré Deel i Toget mod Algier og bidrog meget til Dey'ens Capitulation, blev efter Julirevolutionen Søprefect i Toulon, var 1836—39 Marineminister og døde nogle Aar efter.

Rosas (Don Juan Manuel de), født 1793 i Buenos Ayres af en anseelig spansk Familie, tilbragte sin Ungdom blandt Gauchoerne, hvis Sæder og Levemaade han antog, og som derfor siden vare hans ivrige Tilhængere. Han optraadte første Gang i det offentlige Liv 1820, da han i Spidsen for et Militsregiment understøttede Gouverneuren Don Rodriguez. I Aaret 1828 stillede han sig i Spidsen for Gauchoerne og blev Foederalisternes Anfører imod Unitariernes Parti, som hidtil havde havt Magten, og herskede 1829—52 som Gouverneur med uindskrænket Magt; f. La Plata-Staterne. Omsider styrtedes R. (Febr. 1852) af Urquiza, udvandrede tilligemed sin Datter Manuelita, som havde spillet en Rolle ogsaa i Regjeringsanliggenderne, og har siden levet i Irland. Hans store Formue blev confiskeret.

Roscelinus (Johannes), scholastisk Theolog og Philosoph imod Slutningen af det 11te Aarh., Kannik i Compiègne, blev paa Grund af sin Lære, at Fællesbegrebet Guddom ingen Realitet havde i Treenighedslæren, og at de 3 Personer vare 3 Individer, anklaget som Tritheist og paa Synoden i Soissons 1092 tvungen til Gjenkaldelse. Han døde 1120.

Roscher (Wilhelm), den dygtigste af de nulevende tydske nationaloekonomiske Skribenter, er født den 21de Octbr. 1817 i Hannover, var først Professor i Göttingen, men blev derefter 1855 forsat til Leipzig. Hans første Værk var af historisk Indhold, „Leben, Werk und Zeitalter des Thucydides" (1842), medens hans senere Arbeider alle ere af overveiende nationaloekonomisk Indhold; men han betragter i Reglen de nationaloekonomiske Forhold fra et historisk Standpunkt, og han har ved denne Opfattelsesmaade grundlagt en heel Skole i Tydskland. Blandt hans Værker maae fremhæves: „Geschichte der englischen Volkswirthschaftslehre" (1851); „Ueber Kornhandel und Theuerungspolitik", som har oplevet 3 Oplag, samt endelig „System der Volkswirthschaft", der er beregnet paa 4 Dele, men hvoraf hidtil kun 3 Bd. ere udkomne; „Ansichten der Volkswirthschaft" (1861).

Roscius (Quintus), berømt romersk Skuespiller, af Fødsel en Gallier, levede paa Cæsars Tid og var en Ven af Cicero og Sulla. Han var ikke blot fortrinlig udstyret af Naturen, men besad en ualmindelig Dannelse; han var mesterlig baade som tragisk og som comisk Skuespiller. Han døde 61 f. Chr.

Roscoe (William), engelsk Skribent, født 1753 i Liverpool, var først Contoirist og siden Sagfører, derpaa (indtil 1816) Bankier, og døde d. 30 Jan. 1831. R.'s vigtigste Skrifter ere: „The life of Lorenzo de' Medici" (1795) og „The life and pontificate of Leo X" (1805). Hans „Historical works" udkom 1818.

Digitized by Google

Roscommon, Shire i Irland, i Prov. Connaught, omgivet af Shirerne Sligo, Leitrim, Longford, Westmeath, Kings, Galway og Mayo, er 44 □ M. stort med 174,000 Indb. Det er bølgeformigt Land med endeel Moser og Indsøer; Qvægavlen er betydelig formedelst de fortrinlige Græsgange. Her findes en Hovedstad af samme Navn (4,000 Indb.).

Rose, Rosa, er en bekjendt Planteslægt af Familien Rosaceæ blandt de frikronbladede Femtalsplanter. Den har Buske med stærkere eller svagere, lige eller krummede Barktorne paa Stamme, Grene og Bladstilke, og spredte, uligefinnede Blade med sagtakkede Smaablade og store, tilvoxne Axelblade. Blomsterne ere omkringsædige med et stort, krukkedannet, foroven indsnøret Bægerrør, der bærer 5 Bægerflige, 5 frie, omvendthjertedannede Kronblade og talrige Støvdragere; efter Afblomstringen udvikler Bægerrøret sig til en kjødfuld, sort- eller lyserød Skinfrugt (Hyben), paa hvis indvendige Væg de egentlige smaa, haarede Nødbefrugter sidde. De talrige Arter af R., der have opnaaet en saa almindelig Yndest ved deres smukke og vellugtende Blomster, og som dyrkes i utallige fyldte Varieteter i Huse og Haver, have fortrinsviis deres Hjem i den nordlige Halvkugles tempererede Klima'er. Af de hos os vildtvoxende Arter ere de vigtigste: R. canina (vild R.) med stærke, segikrummede Torne og lyserøde, glatte Hyben; R. rubiginosa (Viin-R.) med mørkerøde Blomster og klæbrige, vellugtende Blade; R. cinnamomea (Mai-R.) med kaneelbrun Bark og smaa Torne; R. pimpinellæfolia (Pimpinelle-R.), en mindre og finere Busk end de øvrige Arter, har en tæt Beklædning af smaa, bløde og rette Torne, bleggule eller hvide Blomster og sortrøde Hyben; den dyrkes almindelig til Indfatning; R. pomifera (spansk Hyben) med blaagrønne, klæbrige Blade og store, mørkerøde Frugter, der ere saftigere og mere velsmagende end de fleste andre Arters, hvorfor den ofte plantes. Fra R. gallica, en mellemeuropæisk Art, stamme maaskee vore Maanedsroser, fra R. centifolia fra Orienten rimeligviis Mosroserne og flere andre fortrinlige Varieteter; det er fornemmelig denne Art, af hvilken man tilbereder R o s e n v a n d og den bekjendte kostbare R o s e n o l i e. Fra R. eglanteria, en mellemeuropæisk Art med smukke, æggegule Blomster og gulrøde Hyben, stamme de gule („tyrkiske") Haveroser, af hvilke der ogsaa forekommer en Varietet (R. bicolor) med skarlagenrøde Blomster. — Af de dyrkede Sorter har man nu over 2000 Varieteter, der deles i 1) S o m m e r - R., som blomstre een Gang om Aaret, i Juli, og 2) E f t e r a a r s - R., der give en Flor i Juli og en anden i August—September; til de sidste høre: 1) de remonterende Hybrider, 2) Bourbon-R., 3) Thee-R., 4) Maaneds-R., 5) Noisetterne. De formeres ved Frøe, Stiklinger, Aflæggere og Forædling, og kræve en ikke for let Jord, der indeholder meget Næringsstof. En systematisk Inddeling af de dyrkede R. er næsten umulig, fordi de forskjellige Grupper gaae over i hverandre i flere Henseender, hvilket System man saa end vælger, en Følge af, at der er saa mange Bastarder, og at de virkelige Arter ikke mere lade sig udfinde. Hos de Gamle var R. Symbol paa Ungdom, blomstrende Livskraft og Fortrolighed. Israeliterne og alle østerlandske Stammer pleiede den med Omhu; Beretningerne om Grækernes Skikke bære tydelige Vidnesbyrd om dens Popularitet hos denne Nation, som havde helliget den til Aphrodite. Romerne holdt meget af R. og lode dem med stor Bekostning komme fjernt fra, indtil de under Keiser Domitian lærte den Kunst at drive R. i Blomst om Vinteren; ved deres Gilder bekrandsede de sig med R. og hvilede paa R., ligesom de tilberedede Salver og Olie af dem. R. betragtede de som et Symbol paa Taushed, og i deres Spisesale hængte de en R. under Loftet, ligesom en Advarsel om ikke at lade sig forlede ved Nydelsen af Vinen til Snakkesalighed; derfra stammer vel Talemaaden at sige eller gjøre Noget sub rosa. Ogsaa i Middelalderen stod R. i stor Anseelse; men det er dog Nutiden, der har bragt det videst i Culturen og Forædlingen af den, og Frankrig, England og Belgien staae øverst i denne Henseende. — **Rosen fra Jericho**, s. **Jerichorose**.

Rose, den hvide og **den røde**, kaldtes, efter Vaabenmærkerne, de to engelske Fyrstehuse York og Lancaster, hvis Stridigheder i det 15de Aarh. hærjede England med frygtelige Borgerkrige; s. **Englands Historie**, II, S. 674.

Rose, den gyldne (Rosa aurea), kaldes den af Paven indviede, af Guld bestaaende Rose, hvilken den romerske Stol som Gave tilstillede saadanne fyrstelige Personer, af hvem den havde nydt eller ventede at nyde særdeles Beskyttelse og Varetagelse af Kirkens Interesser. Den skjenkes ogsaa undertiden til Stæder og Kirker. Indvielsen finder kun Sted paa den 4de Fastesøndag (Lætare), som derfor ogsaa kaldes Rosensøndag (Dominica de rosa) i Camera Papagalli eller i et Capel, hvis Alter er smykket med Roser og Krandse. Ceremonierne ved Indvielsen ere i Tidernes Løb blevne stedse pragtfuldere og høitideligere.

Rose (Christoffer Pauli), dansk Skuespiller, født i Kjøbenhavn den 10de Octbr. 1723, blev Student 1743 og siden Medlem af det danske Skuespillerselskab, som aabnede sine Forestillinger paa Theatret i Læderstræde den 14de April 1747, hvor han debuterede ved samme Leilighed. Hans nære Forhold til Holberg og Pilloi (s. d. A.) fik en væsentlig og gavnlig Indflydelse paa hans kunstneriske Udvikling. Udrustet som Faa af Naturen udviklede R. ved Studium og Flid sine ypperlige Evner, og blev en af den danske Scenes anseteste Kunstnere. I Aaret 1772, da Theatret kom under kongl. Bestyrelse, udnævntes R. til Instructeur og indgik 1779 anden Gang Ægteskab med Skuespillerinden Jfr. Charlotte Amalia Böttger (s. d. A.). Han døde den 30te Octbr. 1784.

Rose (Mette Marie), dansk Skuespillerinde, en Datter af Ovennævnte, født 1747, debuterede 1761 paa den danske Skueplads og gjorde ved denne sin første Optræden overordentlig Lykke. Hendes Theaterbane var glimrende men kort. 1765 blev hun, da hun en Aften forlod Theatret, paa en skandaløs Maade med Vold bortført af en Grev Danneskjold Laurvig, en af den Tids meest udprægede Libertinere, og betraadte ikke Scenen mere.

Digitized by Google

Greven blev forviist; hun ægtede senere Kammermusikus Schørring.

Rose er Navnet paa en tydsk Slægt, hvoraf der igjennem tre Generationer og med stigende Fortjenester er fremtraadt Chemikere af første Rang. **Valentin R.**, den ældre, født 1735 i Neuruppin, studerede Chemie under Marggraf i Berlin, blev Apotheker sammesteds og 1770 Assessor i Medicinalcollegiet, men døde allerede 1771 som en Følge af Overanstrengelse. Efter ham benævnes en af ham funden letsmeltelig Metallegering: „Roses Metal" (s. d. A.). — **Valentin R.**, den yngre, en Søn af den Foregaaende, født 1762 i Berlin, blev opdragen af Klaproth, efter hvis Raad han studerede Pharmacie; 1792 overtog han Faderens Apothek, holdt Forelæsninger over Experimentalchemie og indlagde sig som Assessor i Overmedicinalcollegiet særdeles Fortjeneste ved Bearbeidelse af den preussiske Pharmakopoe, ligesom han har gjort sig fortjent ved flere reent videnskabelige Arbeider. Han døde 1807. — **Heinrich R.**, Søn af den Foregaaende, født i Berlin 1795, lærte Pharmacie i Danzig, studerede senere i Berlin, gik 1819 til Stockholm, hvor han arbeidede i 1½ Aar under Berzelius, blev Doctor philosophiæ i Kiel og udnævntes derefter 1823 til Professor i Chemie i Berlin. Han har især gjort sig fortjent af den analytiske Chemie, og hans Lærebog heri (der har oplevet 5 Opl. i Tydskland og er oversat gjentagne Gange paa Fransk og Engelsk) har væsentlig bidraget til at gjøre hans Navn til Autoritet i denne Deel af Videnskaben. — **Gustav R.**, Broder til den Sidstnævnte, født i Berlin 1798, studerede først Bjergværksvidenskaben, men offrede sig senere udelukkende til Studiet af Mineralogien. 1829 deeltog han i Humboldts og Ehrenbergs Reise til Siberien, hvorom han meddeelte en Beretning i „Mineral.-geogn. Reise nach Ural, Altai und kasp. Meere" (2 Bd., 1837—42), og udnævntes 1839 til Professor i Mineralogie i Berlin. Iblandt hans mange Afhandlinger maae fremhæves: „Elemente der Krystallographie" (1838); „Krystallochemische Mineralsystem" (1852) og „Die heteromorphen Zustände der kohlensauren Kalkerde" (1856—59).

Rosellini (Ippolito), bekjendt Orientalist, født 1800, deeltog 1829 med sin Broder Gaetano R. i en videnskabelig Expedition til Undersøgelse af de hieroglyphiske Mindesmærker i Ægypten, og bekjendtgjorde efter Champollions Død Resultatet af denne Reise i Værket „I monumenti dell' Egitto", 1ste Afd. i 3 Dele, „Monumenti storici", 2den Afd. „Monumenti civili" (1832—41, med Atlas). Inden Fuldendelsen af dette Værk døde han som Professor i de orientalske Sprog i Pisa 1849. Hans „Elementa linguæ Aegyptiacæ, vulgo Copticæ" (Rom 1837) er den første brugbare ægyptiske Grammatik.

Rosen (Erysipelas) kaldes en mere eller mindre udbredt, overfladisk Hudbetændelse, der charakteriserer sig ved en livlig Rødme, som for et Øieblik svinder under Fingertryk. Den er ofte at betragte som et reent locait Irritationsphænomen, f. Ex. i Omfanget af et irriteret Hudparti, men til andre Tider er R. utvivlsomt en alminbelig, universel Sygdom i Organismen, idet den ledsages af heftig Feber og staaer i nøieste Forhold til Forstyrrelser i andre Organers Virksomhed, navnlig i Fordøielsesorganerne. — **Vandrerosen** (Erys. ambulans) er den Form deraf, som har Tilbøielighed til at udbrede sig over en stedse større Deel af Legemets Overflade. — **Rosenfeber** kaldes en med Feber forbunden Form af R.

Rosen er Navnet paa en Slægt, som har Besiddelser i Sverrig og i de russiske Østersøprovindser. — **Georg**, Baron af R., russisk Infanteriegeneral, kjæmpede først under Suvarov, derpaa mod Napoleon og 1831 imod Polakkerne. Kort efter fik R. Overanførselen i Kaukasien, men kunde Intet udrette imod Schamyl og blev derfor, saavelsom paa Grund af Misbrug, der havde indsneget sig i Administrationen, tilbagekaldt og udnævnt til Senator og Medlem af Krigsraadet i Petersborg, hvor han døde d. 12te (24de) Aug. 1841. — **Roman**, Baron af R., født 1780, tjente med Udmærkelse i Krigen mod Napoleon 1812—15, anførte 1830 en Division i Kaukasien og døde d. 23de Octbr. (4de Novbr.) 1848 som Infanteriegeneral. — **Georg**, Baron af R., russisk Digter, en Ven af Puschkin, optraadte først 1827 med lyriske Poesier og Dramaer, paa hvilke siden fulgte et episk Digt, „Ivan den Skrækkeliges Fødsel", og flere Sørgespil. R. udmærkede sig mere ved Correcthed og Ziirlighed end ved Kraft og Originalitet. Han døde d. 6te Marts 1860.

Rosenau, ung. Rosznó-Banya, Stad i Ungarn, har Garverier og Bjergværker. 7,000 Indb.

Rosenborg er et Slot i Kjøbenhavn (oprindelig laae det udenfor Byen, da dennes Omfang tidligere var langt mindre end nu), bygget 1604 og de nærmestfølgende Aar af Kong Christian IV, som døde her 1648. Det har siden fordetmeste henstaaet ubeboet. Slottet, der kun udgjør een Fløi med 4 Taarne, er en smuk Bygning i nederlandsk Renaissancestiil. Riddersalen i 3die Etage har hele Slottets Længde og Brede. Paa Slottet gjemmes Regalierne og „de danske Kongers chronologiske Samling", bestaaende af en Mængde kostbare Gjenstande, der have tilhørt de forskjellige Konger, Klædningsstykker m. m.; endvidere opbevares her Mynt- og Medaillecabinettet. Ved Slottet er R. Have eller, som den i daglig Tale kaldes, „Kongens Have", der tjener til offentligt Spadsersted. R. Sundhedsbrønde med kunstig tilberedte mineralske Vande er en ved Haven 1831 oprettet Anstalt.

Rosendal, et Gods i Norge, ligger i Ovinherred i Søndhordland. I Aaret 1678 oprettede Ludvig Rosenkrands af tre store Kongsgaarde med tilliggende Gods et Baroni, som han kaldte R., og opførte paa Hovedgaarden en anseelig grundmuret Bygning. Da hans Slægt uddøde 1723 tilfaldt Baroniet Kronen, som strax solgte det igjen. Siden 1745 har det tilhørt Familierne Londemann og Hof, som have baaret Navnet Rosenkrone. R. er endnu en af Norges første Jordegodser; Hovedgaarden ligger smukt i en frugtbar Egn imellem høie Fjelde.

Rosendrossel, s. Rosenstær.

Rosenhoff (Caspar Claudius), født den 18de Novbr. 1804 i Kjøbenhavn, hvor hans Fader var Farbøder, har efterhaanden redigeret flere Blade, deriblandt „Den Frisindede", der udkom i Kjøbenhavn 1835—46, og skrevet flere poetiske

Digitized by Google

Arbeider, bl. A. talrige Digte, der røbe et mere end almindeligt Versificationstalent. En Deel af disse Arbeider ere samlede af ham i „Noveller, Digte og Humoresker“ (1841—42).

Rosenholm, en af de skjønneste Herregaarde i Danmark, beliggende i Randers Amt, Øster-Lisbjerg Herred, er Familien Rosenkrands's (s. d. A.) gamle Herresæde og siden 1743 et Stamhuus i denne Familie. Den tilhørte i Slutningen af den katholske Tid under Navnet Holm Aarhuus Bispestol. Efterat Jørgen Rosenkrands ved Mageskifte var kommen i Besiddelse af den 1559, begyndte han strax at opføre den anseelige, med Grave omgivne Hovedbygning, bestaaende af 4 Fløie med Taarne og Kjeldere (hvori et smukt Capel), som blev færdig 1569.

Rosenkilde (Christen Niemann), dansk Skuespiller, blev født den 8de Jan. 1786 i Slagelse, fra hvis lærde Skole han 1804 dimitteredes til Universitetet. 1811 blev han ansat som Cantor ved Domskolen i Aarhuus og Forstander for Byens Fattigskoler. Allerede som ung Student havde han viist, at han besad dramatisk Talent, og da han i Aarhuus ved flere Leiligheder yderligere havde godtgjort det Samme, laae den Tanke ikke fjern for ham at følge sin Lyst og de mange Opfordringer, han fik, til at gaae til Theatret. Efter at have opgivet sin Stilling i Aarhuus, debuterede han den 19de Marts 1816 paa det kongl. Theater i Syngestykket „De tre Galninger“, og blev ansat som kongl. Skuespiller 1817. — I henimod et halvt Aarhundrede virkede R. ved det danske Theater, og det endnu i sine sidste Dage, med en forbausende Kraft og ungdommelig Friskhed. Da han kom til Theatret, var det Repertoire, som han nærmest skulde overtage, i Knudsens, Frydendals, Lindgreens og Ryges Hænder, og det var derfor ikke let for ham at bryde sig en Bane. Hans friske og høie Tenorstemme bragte ham vel ind i Syngestykkerne, men det var især, da Heiberg indførte Vaudevillen paa den danske Scene, at han fik en forønsket Anvendelse for sine rige Evner som comisk Skuespiller. Hans levende Phantasie, naive Elskværdighed og uudtømmelige Lune skabte en Cyklus af uforlignelige Figurer, ligefra Hans Mortensen til Trop, der i Vaudevillens Historie ville staae som sande Mesterværker. Den dybe Følelse og Inderlighed, som gjennemtrængte flere af hans Roller (Michel Perrin), og den slaaende Sandhed, hvormed han endnu i sit 76de Aar fremstillede Peer Degn, Vielgeschrei, Stygotius, Corfitz i „Barselstuen“ o. fl., ere talende Vidnesbyrd om hans store Genie og Betydning som dramatisk Kunstner. Ingen Skuespiller i noget Land er vedblevet i saa høi en Alder som R. med usvækket Kraft at udøve sin Kunst. — R. har skrevet to originale dramatiske Arbeider: „Bennernes Fest“ og „Den dramatiske Skræbder“, samt oversat og bearbeidet flere fremmede Arbeider for Theatret. 1818—24 og 1830 udgav han det humoristiske og i sin Tid udbredte Ugeblad „Brevduen“, var 1825—26 Medredacteur af „Kjøbenhavns Morgenblad“, og har desuden leveret Bidrag til flere periodiske Tidsskrifter. 1850 blev han Ridder af Dannebrog, 1861 Dannebrogsmand. R. spillede sidste Gang den 7de Septbr. 1861 og døde den 13de Novbr. s. A. efter nogle Maaneders tiltagende Svaghed.

Rosenkrands er en Snor med en Række større og mindre Perler, som man benytter i den romerske Kirke for at bede et bestemt Antal Fadervor og Avemaria, hvorfor den ogsaa hyppig simpelthen benævnes Paternoster (Fadervor); i videre Forstand betegner Ordet hele den særskilte Andagt, til hvilken R. benyttes. — R. kom først i Brug ved Dominicanerne, og det antages, at den paa Korstogenes Tid er bleven indført i Occidenten fra Orienten, da ogsaa Braminerne og Muhammedanerne anvende den. De bekjendteste af de mange forskjellige R.-Andagter ere: 1) Den fuldstændige eller Dominicaner-R., som bestaaer af 15 Decader smaa Mariaperler, der ere adskilte ved 15 større Paternosterperler; den Bedende fremsiger derefter 150 Avemaria, 15 for hvert Fadervor. 2) Den sædvanlige R. med 5 Decader Mariaperler og 5 Paternosterperler. 3) Den lille R. med 3 Decader Mariaperler og 3 Paternosterperler, ialt 33 Perler til Minde om Christi 33 Leveaar. — Navnet R. (Rosarium) forklares paa forskjellig Maade. Nogle aflede det af Rosa mystica, en kirkelig Benævnelse for Maria, til hvis Forherligelse den fortrinsviis er bestemt; Andre af den hellige Rosalia, som paa gamle Afbildninger fremstilles deels med Bedesnoren i Haanden, deels med en af Guld og Roser sammenslynget Krone; atter Andre aflede det af de Roser, der efter Legenden ere fremblomstrede af fromme Mariatilbederes Mund og som en Krands have slynget sig om deres Hoveder. I Overeensstemmelse med Middelalderens mystiske Andagt er det sandsynligere, at man har sammenlignet Andagten selv med en Rosenhave (thi dette er den egentlige Betydning af Rosarium), paa samme Maade som man i sin Tid kaldte Bønnebøger Hortulus animæ o. s. v. — Før Begyndelsen af R.-Bønnen slaaer den Bedende et Kors for sig, griber det fra Midten af Snoren nedhængende lille Kors, fremsiger den apostoliske Troesbekjendelse og beder et Fadervor og 3 Avemaria. Paa samme Maade slutter han. — Dominicaneren Jakob Sprenger, senere Stor-Inqvisitor i Tydskland, stiftede 1475 det første R.-Broderskab i Køln for at befrie Staden fra de truende Krigsfarer. 1481 opstod en lignende Forening i Slesvig, og senere fremblomstrede de kraftig under Tyrkerkrigene. Medlemmerne af et R.-Broderskab paatoge sig den Pligt, daglig at bede R. een eller flere Gange; derimod har der i den nyere Tid dannet sig Foreninger af 15 Personer, som efter Arbeiderassociationens Grundsætninger fordele den fuldstændige R.'s 15 Decader saaledes imellem sig, at Enhver daglig kun beder 1 Decade, og dette Broderskab kalder sig den levende R. — R.-Festen blev indstiftet af Pave Gregor XIII 1573 til Ære for Seiren over Tyrkerne ved Lepanto (7de Octbr. 1571) og henlagt til den 1ste Søndag i October. Efter Seiren over Tyrkerne ved Peterwardein (5te Aug. 1716) ophøiede Pave Clemens XI denne Fest til en almindelig Kirkefest. — Muhammedanernes R. har 99 Smaakugler, i Almindelighed dannede af hellig Jord fra Mekka eller Medina. Under Bønnen slip-

Digitized by Google

per man den ene Kugle efter den anden og fremsiger de 99 Egenskaber, der i Koranen tillægges Gud.

Rosenkrands er en af de ældste og berømteste danske adelige Familier. **Otto Nielsson R.** til Bjørnholm (død 1477) og hans Søn **Erik R.** (død 1503) vare Rigshofmestere under Kong Christian I. — **Jørgen R.** til Rosenholm (s. d. A.), Rigsraad og Statholder i Jylland (en Sønnesøns Søn af Sidstnævnte, født 1523), var en af de 4 Regjeringsherrer under Christian IV's Mindreaarighed; han døde, kort førend den unge Konge selv overtog Regjeringen, den 9de April 1596. — Hans Søn **Holger R.**, kaldet „den Lærde", Rigsraad (født den 14de Decbr. 1574, død den 28de Octbr. 1642), er bleven berømt for sin sjeldne Lærdom (især i Theologie), hvorved i det Hele denne Slægt saa hæderlig udmærkede sig blandt sine Standsfæller. Han opholdt sig fordetmeste paa Rosenholm, og oprettede der et Slags Akademie, hvor bl. A. 25 unge Adelsmænd fik en omhyggelig og lærd Opdragelse under hans eget Tilsyn og Veiledning. I videre Kredse søgte R. at virke ved en Mængde smaa Tractater, f. Ex. en Forklaring af Katechismen, hvilke han lod trykke i Tydskland og Holland. Han fordrede heri ikke blot streng Kirkegang og Huusandagt, men ogsaa bestemte Almisser og Fastedage, og han meente, at der ogsaa maatte tilkomme Gjerningerne, ikke alene Troen, en Andeel i Retfærdiggjørelsen. Efterat han flere Gange privat og i anonyme Afhandlinger havde udtalt denne Tanke, fremsatte han den ogsaa i Fortalen til den i Aarhuus 1636 udgivne Bog „Fürstenspiegel von Herzog Albrecht von Preussen" og fremkaldte derved en heftig Anklage af Theologerne. Det theologiske Facultets Betænkning blev indhentet, og R. blev opfordret til at afgive en nøiagtigere Forklaring, hvilket skete i det udførlige Skrift: „Veritas viæ vitæ æternæ" (1637). Paa sit Ridderfæde samlede R. et berømt Bibliothek, og, uagtet han havde talrige Efterkommere, havde han endnu i levende Live udsat betydelige Legater til Reisestipendier for Theologer og til Bedste for de lærde Skoler. — Holgers Søn **Gunde R.**, Rigsraad, født 1605, er ogsaa bekjendt for sin Lærdom. Under Kjøbenhavns Beleiring kjæmpede han selv tappert paa Volden og mistede i den svenske Krig to af sine Sønner (den Ene faldt ved Faderens Side under Stormen paa Kjøbenhavn); men efter Souverainitetens Indførelse lagde han sig ud med Kongens tydske Yndlinge, navnlig den altformaaende Gabel, hvorved han faldt i Unaade og maatte 1664 forlade sit Fædreland; han gik til Sverrig, og døde i Helsingborg 1675. — **Iver R.**, Geheimeraad og Elephantridder, en Brodersøn af Sidstnævnte, født den 5te Decbr. 1674, blev første Geheimeraad i Conseilet ved Christian VI's Thronbestigelse den 12te Octbr. 1730, og udmærkede sig i den korte Periode, hvori han ledede Regjeringen, som en af de dygtigste Statsmænd, Danmark har havt; navnlig sørgede han som Ven af Videnskaberne for Universitetet og søgte, skjøndt forgjeves, at forbedre Bondestandens sørgelige Stilling, men han mistede allerede sin Indflydelse 1735 (fortrængt ved Schulin) og fik sin Afsked den 27de April 1740; han døde den 15de Novbr. 1745 paa Rosenholm. — Hans Søn **Frederik Christian R.**, født den 19de Jan. 1724, ligeledes Geheimeraad og Elephantridder, blev 1763 Overkrigssecretair for Søetaten og efter Christian VII's Thronbestigelse i Jan. 1766 tillige for Landetaten, 1767 Geheimeraad i Conseilet, men afskediget den 27de Decbr. 1770, da Geheime-Conseilet blev ophævet ved Struensee. Efterat Kronprinds Frederik 1784 havde overtaget Statens Styrelse, blev R. atter Statsminister; han døde den 15de Mai 1802, og med ham uddøde den berømteste Linie af den gamle Slægt. — Baron **Oluf R.** til Egholm og Enggaard (nu Gyldensteen), af en anden Linie (Søn af Holger R. til Glimminge i Skaane, kaldet „rige Holger", som engang slog Biskoppen i Skaane tilblods og derfor maatte udrede en stor Pengebøde), født 1622, ophøiet til Baron 1671, maatte endnu stærkere end Gunde R. føle de souveraine Kongers Had til den gamle Adel. Imod en tydsk Professor Buno, som havde skrevet en Bog, hvori han vilde bevise, at Danmark altid havde været et Arverige, og at den Valgret, som Adelen havde udøvet, havde været lutter Anmasselse, skrev R. sit bekjendte Forsvarsskrift for Adelen („Apologia nobilitatis Danicæ", 1681), for hvilket han blev anklaget som Majestætsforbryder og af Høiesteret dømt til at miste sine Embeder, have sin Hovedlod forbrudt, forvises Kjøbenhavn og tilbagekalde, hvad han havde skrevet; dog blev Hovedlodden Fortabelse af Kongen forandret til en Bøde af 20,000 Rdl. Men R. tog sig denne Behandling saa nær, at han døde nogen Tid derefter af Græmmelse, den 13de Marts 1685. — **Niels Pallesen R.**, Generallieutenant og Commandant i Kjøbenhavn, født 1627, udmærkede sig ved glimrende Tapperhed baade under Kjøbenhavns Beleiring 1658—59 og i Begyndelsen af den skaanske Krig; han blev skudt i Beleiringen for Helsingborg den 3die Juli 1676. Hans Enke Birgitte Skeel stiftede tilligemed Niels Juels Enke det adelige Jomfrukloster i Roeskilde. — Om **Christopher R.** til Hyrbro (i Tørning-Lehn), som blev henrettet 1610, og hans Bedrageri, s. **Christian IV**, II, S. 192, 1ste Sp. Ogsaa en Dame af denne Familie, **Birgitte R.**, Enke efter Niels Kaas, blev henrettet (1603), fordi hun havde faaet Børn med sin afdøde Mands Fætter Gjord Kaas, som ligeledes blev halshugget, da man efter flere Aars Forløb fik fat paa ham (1616).

Rosenkranz (Johan Carl Friedrich), tydsk Philosoph, født d. 23de April 1805 i Magdeburg, siden 1831 Professor i Philosophien i Königsberg (en kort Tid, 1848—49, var han ansat i Ministeriet i Berlin), nævnes almindelig som en af Hegels dygtigste og skarpsindigste Disciple. Foruden med Philosophien har R. ogsaa syslet med den skjønne Litteratur, hvis Historie han har behandlet fra et Hegelsk Standpunct i „Handbuch einer allg. Geschichte der Poesie" (1832—33). Desuden har han skrevet: „Encyklopädie der theologischen Wissenschaften" (1831); „Psychologie" (1837); „System der Wissenschaft" (1850) o. M.

Rosenkreutzer. 1614 udkom i Kassel et anonymt Skrift med Titlen „Fama Fraterni-

Digitized by Google

tatis des löblichen Ordens des Rosenkreuzes", i hvilket der meddeles Underretning om et hemmeligt Selskab, der skulde være stiftet for 200 Aar siden af en vis Christian Rosenkreutz. Det heed, at Stifteren var født 1388 af en adelig Familie, og at han i sin Ungdom var vandret til den hellige Grav; derfra havde han begivet sig til Damaskus og var her af Araberne bleven indviet i Physikens og Mathematikens Hemmeligheder. Efter et treaarigt Ophold her var han reist over Ægypten til Fez, og havde paa dette Sted gjort betydelige Fremskridt i Magien. Efterat han var vendt tilbage til Tydskland, havde han udvalgt 3 fortrolige Venner til et Broderskab af Rosenkorset for med disse at iværksætte Verdens længe ønskede Reform. Medlemmerne skulde fornemmelig hellige sig til opoffrende Sygepleie. Brødrene troedes i Besiddelse af den høieste Viisdom, frie for Sygdom og Smerte, men dog som Andre underkastede den jordiske Opløsning; men det var deres Pligt at skjule deres Død og Gravsted for hverandre. I en siden funden Bog berettedes, at Broderskabet bekjendte sig til Jesus Christus, at Guldmageri var en af dets ringeste Kunster, og at det desuden var i Besiddelse af tusinde andre og bedre Kunststykker. Som Supplement til „Fama" udkom 1615 „Confession oder Bekandtniß der Societät und Bruderschaft R. C.", der gjentager og videre udvikler det tidligere Meddeelte. En fremragende Plads i Rosenkreutzer-Litteraturen indtager endnu „Chymische Hochzeit Christian Rosenkreutz" (1616), hvori der berettes en Række Eventyr, hvis Helt er Christian Rosenkreutz. — Disse Skrifter fremkaldte en stor Bevægelse i Tydskland og Nabolandene. Det Mærkværdigste var, at man ikke kunde opdage Spor af virkelig oprindelige Medlemmer af R., hvor meget man end gjorde Jagt paa dem. Hine Skrifter bleve benyttede i de forskjelligste Retningers Tjeneste, baade af Jesuiter og mystiske Philosopher. R.'s nu bekjendte Navn blev adopteret af et Selskab af Alchymister, som 1622 opstod i Haag, og flere andre hemmelige Selskaber (Frimurerne) bæklede sig med dette Navn. Som Forfatter til de Skrifter, i hvilke R.'s Historie blev forkyndt for Verden, antager man i Almindelighed den würtembergske Theolog Johan Valentin Andreä. Medens Nogle antage, at Hensigten med disse har været at stifte et hemmeligt Selskab til Verdens Forbedring, antage Andre, at den hele Historie kun var en Satire paa hiin Tids Hemmelighedskræmmeri og Alchymisteri. — R.'s Symbol var et Andreaskors over en med Torne omgiven Rose, med Omskriften „Crux Christi Corona Christianorum" (Christi Kors er de Christnes Krone). — Sign. Buhle, „Ueber Ursprung und Schicksale des Ordens der R." (1803); G. E. Guhrauer, „Kritische Bemerkungen über den Verfasser und den Orden der R." i Niedners „Zeitschrift für historische Theologie" (1852).

Rosenmüller (Johan Georg), protestantisk Theolog, født den 18de Decbr. 1736 i Ummerstädt i Hildburghausen, død som theologisk Professor og Superintendent i Leipzig den 14de Marts 1815, forfattede en Mængde populære Prædikener og Opbyggelsesskrifter og gjorde sig fortjent af det nye Testamentes Exegese ved „Scholia in novum Testamentum" (6 Bd.).

Rosenolie, Rosenessents, Attar, er en fast, ætherisk Olie, der i ringe Mængde indeholdes i Rosenbladene. Den levantiske og afrikanske R. fra Tunis erholdes især af Rosa damascena Mill. og Rosa simpervirens L. Den bedste R. fra Ostindien skal især faaes af Rosa moschata Miller; en ringere Sort vindes (i Tydskland) af Rosa centifolia L. ved Destillation med Vand. Hvorledes den ostindiske vindes, veed man ikke med Sikkerhed. I det sydlige Frankrig tilvirkes en saakaldet feed R. (der gaaer i Handelen og anvendes som Parfume) ved at neblægge Rosenblade lagviis med en feed Olie, som Bomolie, Sesamolie, og senere udpresse disse, hvorved Olien modtager Lugt af Blomsterne.

Rosenoble heed en under Edvard III (1343—77) præget engelsk Guldmynt, paa hvis Sider en Rose er præget; dens Værdi var omtrent 9 Rdlr. Siden, især under Henrik VIII, prægedes lignende Guldmynter.

Rosensteen kaldes en Diamant, naar den er saaledes sleben, at den paa Bagsiden er flad, paa Forsiden omtrent halvt saa høi som Stenens Diameter og forsynet med 2 Rader Facetter, hvoraf de inderste samles i en Spids midt paa Stenen. Til R. (Rosetter) anvender man kun saadanne flade Diamanter, der vilde miste for meget af deres Masse ved at slibes til Brillanter.

Rosenstein (Nils Rosén af), en udmærket svensk Læge, blev født 1706 i Nærheden af Gøtheborg. Endnu uden Examen antoges han 1728 til Adjunct i Medicinen i Upsala. 1734 blev han Assessor i Colleg. med., 1740 Professor i Botanik, hvilket han 1743 ombyttede med Anatomie, Physiologie, Therapie og Chemie, blev 1746 Archiater, adledes 1762 og døde den 16de Juli 1773. R. var en Læge, der for sin Tid havde en sjelden Indsigt i Naturens Virksomhed, hvorved han saae sig istand til høilig at simplificere Cuurmethoderne. Han har Fortjeneste af i sit Fædreland at have indført Brugen af Chinabarken og Koppeindpodningen.

Rosenstok kaldes paa Hjortenes Takker (Gevirer) den Deel, der ligger mellem „Krandsen" og Pandebenet; Benævnelsen hidrører derfra, at naar den gamle Tak er falden af og den nye skal dannes, bæres Begyndelsen til denne, den blodrige, bløde Deel, som Jægerne kalde Rosen, af R., der er bleven siddende, eftersom Takken nemlig ved Fældningen løsner sig fra R. tæt over „Krandsen".

Rosenstær (Gracula rosea) eller Rosendrossel, en Fugl af Stærenes Familie, er rosenrød med sort Hoved, Vinger og Hale; den lever i det sydlige Europa, nordlige Afrika og vestlige Asien og gjør sig fortjent ved at udrydde Græshopper og plukke Utøi af Qvæget.

Rosentræ har man kaldt flere Træsorter, hvoraf dog ingen hidrører fra Rosenstokken, saa at Navnet alene antyder Vedets Egenskaber, navnlig en rosenrød Farve eller en fiin Lugt. Almindelig forstaaes ved R. det ogsaa saakaldte Rhodisertræ, der synes at hidrøre fra to forskjellige Planter, idet det ostindiske har en fiin Lugt, som det vestindiske mangler. Man angiver en Snerle (Convolvolus scoparius) og

Digitized by Google

[illegible]

[illegible] — Ved R. er fundet en bekjendt Indskrift, som er af Vigtighed for Studiet af Hieroglypherne, s. d. A. III. S. 391. 1ste Sp.)

Rosinante heed Don Quixote's Hest; deraf bruges Ordet til at betegne en mager og kraftløs Hest overhovedet, en Skindmer.

Rosiner ere Viindruer (fornemmelig af de mere sukkerholdige), der ere tørrede enten i Solen eller ved Ovnvarme. Der gaaer forskjellige Sorter i Handelen, af hvilke Smyrna-, levantiske eller Damascener- R. holdes for de bedste; dog producerer baade Frankrig, Italien og Spanien meget gode Sorter. — En Varietet af Viindruen med smaa, kugleformige Bær, saa store som Erter og uden Kjerner, gaae tørrede i Handelen under Navn af Korinther (s. d. A.).

Rosing (Michael), dansk Skuespiller, var født d. 19de Febr. 1756 og blev Stu[illegible] forlod strax Studeringerne og [illegible] Theater, hvor han med over[illegible] debuterede d. 6te Octbr. 1777. [illegible] poetisk Natur, levende [illegible] Sands og Begeistring for sin Kunst [illegible] et Ydre, ædelt og im[illegible] saa han snart ved utrættelig [illegible] Indsigt og udviklede [illegible] hvoraf han var i [illegible] Tragoedie[illegible] til den tidli[illegible] sig ved Sandhed og [illegible] været udenlands blev [illegible] Instructeur ved Thea[illegible] med Svogeren Rahbel [illegible] der aabnedes paa Hof[illegible] Mai 1806. I de sidste 10 [illegible] han Scenen et [illegible] af Sygdom og døde [illegible] Han var af Kongen bleven [illegible] en saa meget [illegible] som den tidligere ikke [illegible] Skuespiller tildeelt. En [illegible] født 1784, debuterede [illegible] med Bifald paa det [illegible] sig snart at være i Be[illegible] dramatisk Talent. Thea[illegible] tidlige Død (1811) en [illegible] Kunstnerinder.

Rosing (Johanne Cathrine, født Olsen), dansk Skuespillerinde, født i Kjøbenhavn d. 2den Juni [illegible] debuterede som Skuespillerinde d. 3die [illegible] I Besiddelse af levende Phantasie, Sands og Følelse, udmærkede hun sig ved Hjerte[illegible] og Sandhed i sit fordringsløse Spil. [illegible] Foredrag og ædle Anstand [illegible] til Dramaet og Tra[illegible] Senere gik hun over til den Tids saa[illegible] Roller, som hun med [illegible] Inderlighed og qvindelige Adel [illegible] I 50 Aar virkede hun ved [illegible] som Skuespillerinde og Instructrice [illegible] sidste Gang som Jutta i „Niels Ebbesen" d. 31te Mai 1823. Sine sidste Leve[illegible] hun paa Fredensborg og bevarede [illegible] en mærkværdig Aands- og Legems[illegible] Hun døde i Januar 1853.

Rosini (Giovanni), italiensk Digter og Historie[illegible], født 1776, blev 1803 Professor i Pisa og døde der d. 16de Mai 1855. Foruden hans Hovedværk „Storia della pittura italiana" (1838 [illegible]) skrev han de historiske Romaner „Monaca di Monza" (1829), „Luisa Strozzi" (1833) og „Il conte Ugolino della Gherardesca ed i Ghibellini" (1838), Dramaet „Torquato Tasso" o. M.; han udgav bl. A. Tasso's Værker og gjorde sig fortjent af den italienske Litteraturs Historie.

Roskolniker, s. Raskolniker.

Roslin (Alexander), svensk Maler, født i Malmø 1720, lærte Malerkunsten hos Schrøder, reiste siden til Tydskland, Italien og Paris, hvor han, paa et Besøg i Hjemmet nær 1774, bestandig opholdt sig, og havde Navn som Portraitmaler. Han døde 1793. R. har bl. A. malet Ludvig Holbergs Portrait.

Rosmarin, Rosmarinus officinalis, en bekjendt lille buskagtig Plante af de Læbeblomstredes Familie med lancetdannede, mørkegrønne Blade og blegblaae Blomster med kun 2 Støvdragere, hører hjemme i Sydeuropa og Lilleasien. Ligesom de fleste andre af samme Familie indeholder den i Blade og Blomster en ætherisk

Digitized by Google

Olie og har fra de ældste Tider været anvendt i Medicinen; den plantes ogsaa ofte som Krydderurt i Haver. Ved Destillation af Planten med Vand erholder man en ætherisk Olie, Rosmarinolie (Ol. anthos, Ol. rorismarinæ), der anvendes noget i Medicinen, af Parfumeurerne og til Fernisser. — Rosmarinlyng, s. Andromeda.

Rosmini-Serbati (Antonio), italiensk Philosoph, født d. 11te April 1797 i Roveredo, blev Geistlig, gik 1848 under Ministeriet Gioberti som sardinsk Gesandt til Rom og blev her af Pave Pius IX udnævnt til Geheimeraad. Under Rossi var han Underviisningsminister, efter hans Død levede han i Neapel og døde i Juni 1855. R.'s Hovedværker ere: „Nuovo saggio sull' origine dell' idee" (1835) og „Filosofia del Diritto" (1844).

Rosny (sur Seine), Landsby i det franske Dep. Seine-Oise, har et Slot, hvor Sully blev født.

Rosor (Tre) eller **Ros** har man, efter Skjoldmærket, kaldet en Slægt, som i det 15de og 16de Aarh. var en af de betydeligste i Sverrig og besad flere Eiendomme ogsaa i Norge. Knut Jönsson til Mørby (1331—53), svensk Rigsraad, Lagmand i Vestergöthland, ægtede Agnes Alfsdotter, som paa mødrene Side nedstammede fra Sigurd Hafthorsøn og den norske Kongefamilie, og kom derved i Besiddelse af den mægtige norske Familie Giske's fleste Godser. Alf Knutsson, Søn af den Foregaaende, Ridder og norsk Rigsraad, død omtrent 1496, var under Christian I's og Hans's Regjering længe en af Hovedmændene for det norske Parti. Hans Søn Knut Alfsson, Høvidsmand paa Akershuus, Ridder og norsk Rigsraad, blev efter Faderens Død Hovedmand for det norske Parti; 1501 satte han sig i Spidsen for et Oprør i Norge, men blev det følgende Aar, mod givet Leide, myrdet ved en Sammenkomst med den danske Befalingsmand Henrik Krummedige, hans personlige Uven (jvnf. Krummedige, IV, S. 139). — Thure Jönsson til Lindholmen og Mørby, en Sønnesøn af Knut Jönsson, var en af de Herrer, som 1497 paa det svenske Raads Vegne anholdt hos Kong Hans om Hjelp imod Steen Sture; kort derefter blev han Ridder og Lagmand i Vestergöthland. Som den Ældste i Raadet, Høvedsmand i Vestergøthland, Rigets Hovmester og desforuden en nær Frænde af Kongen, stod han i de første Aar af Gustav I's Regjering i høi Anseelse, men lod sig derved forlede til at blive en Talsmand for de misfornøiede Prælater og optraadte som saadan paa Rigsdagen i Westerås (1527). Tilsidst, da en Arvestrid mellem ham og Kongen var falden ud til Kongens Fordeel, søgte han 1529 at stifte aabenbart Oprør, hvilket dog strandede paa Almuens Troskab. Han flygtede da ud af Riget og begav sig til den afsatte Kong Christian, som han fulgte paa Toget til Norge; en Morgen (1532) blev han funden halshuggen paa Gaden i Kongelf. Hans yngste Søn Göran Thuresson (død 1543), Domprovst i Upsala 1523, en ivrig men lidet heldig Forfegter af Katholicismen, var indviklet i Faderens Oprørsforsøg og blev derfor fængslet, men blev to Aar efter atter sat paa fri Fod. Johan Thuresson, Broder til den Foregaaende (død 1556), tilbragte i sin Ungdom næsten 16 Aar i Udlandet og tjente med særdeles Udmærkelse i den franske og den keiserlige Armee. Da han 1525 kom hjem til Sverrig, søgte Kong Gustav derfor at knytte ham til Fædrelandet, gav ham Nyköping til Lehn, befordrede hans Giftermaal med Steen Stures høit ansete Enke, Christina Gyllenstjerna, slog ham til Ridder ved sin Kroning (1528) og udnævnte ham til Rigsraad. Ved Faderens Oprørsforsøg viste Hr. Johan, ligesom den yngre Broder Lars Thuresson, ubrødelig Troskab mod Kongen; senere var han øverste Befalingsmand for det Hjelpecorps, som Gustav I under Grevefeiden sendte sin Svoger (den senere Kong Christian III); 1542—43 commanderede han tilligemed Marsken Lars Liggesson (Sparre) de Tropper, som anvendtes mod Dacke. Hans eneste Søn Gustav Johansson (født 1531, død 1563), blev Rigsraad 1554 og udførte adskillige diplomatiske Hverv i England og Tydskland; ved Erik XIV's Kroning erholdt han Ridderslaget, og var ved samme Leilighed den 2den i Rækken af de 3 Herrer, som hædredes med den dengang nyskabte Greveværdighed. Med hans Sønnesøn Johan Stensson, Greve til Bogesund og Haga (født 1591, død 1624), uddøde Slægten.

Ross og **Cromarty** hedde 2 Shirer i det nordlige Skotland, som ere saaledes forbundne i geographisk (Cr. bestaaer af en Mængde i R. adspredte Parceller) og administrativ Henseende, at de maae behandles under Eet. De omgives af Shirerne Sutherland og Inverness, samt af Nordsøen mod Ø. og Atlanterhavet mod V.; den største Deel af Øen Lewis hører hertil. Fladeindholdet er over 140 □ M., Indbyggernes Antal 84,000. Det Meste er vildt og temmelig øde Bjergland med meget indskaarne Kyster, snevre og dybe Dale og mange lange og smalle Indsøer; kun paa Østkysten findes noget Lavland. Befolkningen er fattig; ved Kysten drives betydeligt Fiskeri.

Ross (Sir John), britisk Søfarer, født d. 24de Juni 1777 i Skotland, blev 1801 Lieutenant i Marinen, udmærkede sig i Middelhavet mod de Franske og Spanske og tjente siden i Østersøen under Krigen mod Danmark. Fra 1818 tog R. en virksom og betydningsfuld Deel i Expeditionerne til Opdagelse af Nordvestpassagen, s. d. A. (III, S. 595, 1ste Sp., og 596, 1ste Sp.) og gjorde Tog til hine umilde Egne (1818; 1829—33, hvorefter han udgav „Narrative of a second voyage in search of a North-West-passage"; 1850—51). R. var imidlertid avanceret til Contreadmiral; han døde d. 30te Aug. 1856. — Sir James R., den Foregaaendes Brodersøn, født 1800 i London, ledsagede sin Onkel paa dennes 2den Nordpolexpedition, blev 1834 udnævnt til „Post-Capitain", og foretog 1839—43 en Expedition til Sydpolen, hvor han trængte frem indtil 78° 4' og anstillede vigtige magnetiske Jagttagelser, som han meddeelte i „Voyage of discovery and research in the Southern and Antarctic Seas" (1846). Siden (1848—49) anførte R. en af de Expeditioner, der udsendtes for at opsøge Franklin, s. III, S. 595, 2den Sp.

Ross (Ludwig), Oldtidsforsker, født d. 22de Juli 1806 i Horst i Holsteen, virkede 1833—36 som Conservator for Antiqviteterne i Pelopon-

Digitized by Google

en Bisse (Genista canariensis eller floridus); begge ere smukt lyserøde og bruges til Finering af Luxussager. R. forekommer i Handelen i faste, runde, knudrede Stykker, der have en behagelig Rosenlugt og en krydret Smag. Ved Destillation med Vand kan deraf vindes en ætherisk Olie, Rosentræolie.

Rosenvand er Vand, der er destilleret over Rosenblade, hvorved det har faaet disses Lugt, idet det indeholder lidt opløst Rosenolie. Det bruges noget i Medicinen og i Husholdningen.

Rosenvinge, s. Kolderup-Rosenvinge.

Rosenæble kaldes 1) Frugten af Rosa villosa v. pomifera; 2) to Klasser af Æbler i det dielske System, som kjendes paa den blaalige Farve, Frugterne have, medens de sidde paa Træerne, den behagelige Lugt, de faae, naar man gnider dem varme, og et blødt, løst Kjød med en rosen- eller anisagtig Aroma. Der findes baade Sommer- og Vinterfrugter imellem dem.

Rosersberg, kongl. svensk Lystslot, ligger omtrent 5 Miil fra Stockholm, i Norsunda Sogn og Upland, Stockholms Län, ved en Bugt af Mælaren, „skarfven“ kaldet. Det var til 1762 privat Eiendom (det eiedes i den største Deel af det 17de Aarh. af Familien Oxenstjerna, af hvem selve Slotsbygningerne opførtes), blev da indløst som Krongods og blev senere af Stænderne skjænket til Hertug Carl (den senere Konge Carl XIII), som ofte og gjerne opholdt sig der og stiftede de derværende Samlinger af Bøger, Malerier og andre Kunstsager. Fra et Høidepunct tæt ved Haven har man en riig Udsigt over Søen og Slottet. R. har været anviist som Enkesæde til Dronningerne Hedvig Elisabeth Charlotta og Desideria.

Roses Metal er en Legering af Vismuth (2), Tin (1) og Bly (1), der smelter ved 74½°, altsaa under Vandets Kogepunkt. Navnet har den efter V. Rose, den ældre (s. Rose), der først fandt denne Legering. Imidlertid har man dog en Legering af de samme Metaller, men i et andet Forhold (5—2—3), der smelter endnu lettere, nemlig ved 73°—73½°.

Rosette, arab. Raschid, Stad i Nedreægypten, ved Nilens vestlige Hovedløb, et Par M. fra Middelhavet, er nu langt mindre betydelig end tidligere, fordi dens Havn er tilstoppet af Sand. 2,000 Indb. — Ved R. er funden en berømt Indskrift, som er af Vigtighed for Studiet af Hieroglypherne, s. d. A. (III, S. 591, 1ste Sp.).

Rosinante heed Don Quixote's Hest; deraf bruges Ordet til at betegne en mager og kraftløs Hest overhovedet, en Skindmær.

Rosiner ere Viindruer (sædvanlig af de mere sukkerholdige), der ere tørrede enten i Solen eller ved Ovnvarme. Der gaaer forskjellige Sorter i Handelen, af hvilke Smyrna- (levantiske eller Damascener-) R. holdes for de bedste; dog producerer baade Frankrig, Italien og Spanien meget gode Sorter. — En Varietet af Viindruen med smaa, kugleformige Bær, saa store som Erter og uden Kjerner, gaae tørrede i Handelen under Navn af Korinther (s. d. A.).

Rosing (Michael), dansk Skuespiller, var født i Trondhjem d. 19de Febr. 1756 og blev Student 1775. Han forlod strax Studeringerne og gik til det kongl. Theater, hvor han med overordentligt Bifald debuterede d. 6te Octbr. 1777. I Besiddelse af en dyb poetisk Natur, levende Følelse, Smag og stor Begeistring for sin Kunst og dertil udrustet med et skjønt, ædelt og imponerende Ydre, steeg han snart ved utrættelig Flid og Iver i Publicums Yndest og udviklede hurtig de fortrinlige Anlæg, hvoraf han var i Besiddelse. Fra ham udgik en nyere Tragoedie-fremstilling, som, i Modsætning til den tidligere Svulst, udmærkede sig ved Sandhed og Varme. Efter at have været udenlands blev han 1788 udnævnt til Instructeur ved Theatret. 1804 stiftede han med Vennen Rahbek den dramatiske Skole, der aabnedes paa Hoftheatret d. 11te Mai 1806. I de sidste 10 Aar af sit Liv betraadte han kun Scenen et Par Gange paa Grund af Gigtsvaghed og døde d. 1ste Octbr. 1818. Han var af Kongen bleven udnævnt til Ridder af Dbrg., en saa meget større Hædersbeviisning, som den tidligere ikke var bleven nogen dansk Skuespiller tildeelt. En Datter af R., Emilie R., født 1784, debuterede d. 10de Septbr. 1802 med Bifald paa det kongl. Theater og viste sig snart at være i Besiddelse af et betydeligt dramatisk Talent. Theatret mistede ved hendes tidlige Død (1811) en af sine genialeste yngre Kunstnerinder.

Rosing (Johanne Cathrine, født Olsen), dansk Skuespillerinde, født i Kjøbenhavn d. 2den Juni 1756, debuterede som Skuespillerinde d. 3die Novbr. 1773. I Besiddelse af levende Phantasie, Smag og Følelse, udmærkede hun sig ved Hjertelighed og Begeistring i sit forbringsløse Spil. Hendes sjælfulde Foredrag og ædle Anstand gjorde hende især skikket til Dramaet og Tragoedien. Senere gik hun over til den Tids saakaldte værdige Mødres Roller, som hun med den hende egne Inderlighed og qvindelige Adel udførte mesterlig. I 50 Aar virkede hun ved Theatret som Skuespillerinde og Instructrice og optraadte sidste Gang som Jutta i „Niels Ebbesen“ d. 31te Mai 1823. Sine sidste Leveaar tilbragte hun paa Fredensborg og bevarede i en høi Alder en mærkværdig Aands- og Legemsfriskhed. Hun døde i Januar 1853.

Rosini (Giovanni), italiensk Digter og Historieskriver, født 1776, blev 1803 Professor i Pisa og døde der d. 16de Mai 1855. Foruden hans Hovedværk „Storia della pittura italiana“ (1838 ff.) skrev han de historiske Romaner „Monaca di Monza“ (1829), „Luisa Strozzi“ (1833) og „Il conte Ugolino della Gherardesca ed i Ghibellini“ (1838), Dramaet „Torquato Tasso“ o. M.; han udgav bl. A. Tasso's Værker og gjorde sig fortjent af den italienske Litteraturs Historie.

Roskolniker, s. Raskolniker.

Roslin (Alexander), svensk Maler, født i Malmø 1720, lærte Malerkunsten hos Schrøder, reiste siden til Tydskland, Italien og Paris, hvor han, paa et Besøg i Hjemmet nær 1774, bestandig opholdt sig, og havde Navn som Portraitmaler. Han døde 1793. R. har bl. A. malet Ludvig Holbergs Portrait.

Rosmarin, Rosmarinus officinalis, en bekjendt lille buskagtig Plante af de Læbeblomstredes Familie med lancetdannede, mørkegrønne Blade og blegblaae Blomster med kun 2 Støvdragere, hører hjemme i Sydeuropa og Lilleasien. Ligesom de fleste andre af samme Familie indeholder den i Blade og Blomster en ætherisk

Digitized by Google

Olie og har fra de ældste Tider været anvendt i Medicinen; den plantes ogsaa ofte som Krydderurt i Haver. Ved Destillation af Planten med Vand erholder man en ætherisk Olie, **Rosmarinolie** (Ol. anthos, Ol. rorismarinæ), der anvendes noget i Medicinen, af Parfumeurerne og til Fernisser. — **Rosmarinlyng**, s. Andromeda.

Rosmini-Serbati (Antonio), italiensk Philosoph, født d. 11te April 1797 i Roveredo, blev Geistlig, gik 1848 under Ministeriet Gioberti som fardinsk Gesandt til Rom og blev her af Pave Pius IX udnævnt til Geheimeraad. Under Rossi var han Undervisiningsminister, efter hans Død levede han i Neapel og døde i Juni 1855. R.'s Hovedværker ere: „Nuovo saggio sull' origine dell' idee" (1835) og „Filosofia del Diritto" (1844).

Rosny (sur Seine), Landsby i det franske Dep. Seine-Oise, har et Slot, hvor Sully blev født.

Rosor (Tre) eller **Ros** har man, efter Skjoldmærket, kaldet en Slægt, som i det 15de og 16de Aarh. var en af de betydeligste i Sverrig og besad flere Eiendomme ogsaa i Norge. **Knut Jönsson** til Mørby (1331—53), svensk Rigsraad, Lagmand i Vestergöthland, ægtede Agnes Alfsdotter, som paa mødrene Side nedstammede fra Sigurd Hafthorsson og den norske Kongefamilie, og kom derved i Besiddelse af den mægtige norske Familie Giske's fleste Godser. **Alf Knutsson**, Søn af den Foregaaende, Ridder og norsk Rigsraad, død omtrent 1496, var under Christian I's og Hans's Regjering længe en af Hovedmændene for det norske Parti. Hans Søn **Knut Alfsson**, Høvidsmand paa Akershuus, Ridder og norsk Rigsraad, blev efter Faderens Død Hovedmand for det norske Parti; 1501 satte han sig i Spidsen for et Oprør i Norge, men blev det følgende Aar, mod givet Leide, myrdet ved en Sammenkomst med den danske Befalingsmand Henrik Krummedige, hans personlige Uven (jvnf. **Krummedige**, IV, S. 139). — **Thure Jönsson** til Lindholmen og Mørby, en Sønnesøn af Knut Jönsson, var en af de Herrer, som 1497 paa det svenske Raads Vegne anholdt hos Kong Hans om Hjelp imod Steen Sture; kort derefter blev han Ridder og Lagmand i Vestergöthland. Som den Ældste i Raadet, Høvidsmand i Vestergøthland, Rigets Hovmester og desforuden en nær Frænde af Kongen, stod han i de første Aar af Gustav I's Regjering i høi Anseelse, men lod sig derved forlede til at blive en Talsmand for de misfornøiede Prælater og optraadte som saadan paa Rigsdagen i Vesterås (1527). Tilsidst, da en Arvestrid mellem ham og Kongen var falden ud til Kongens Fordeel, søgte han 1529 at stifte aabenbart Oprør, hvilket dog strandede paa Almuens Troskab. Han flygtede da ud af Riget og begav sig til den afsatte Kong Christian, som han fulgte paa Toget til Norge; en Morgen (1532) blev han funden halshuggen paa Gaden i Kongelf. Hans yngste Søn **Göran Thuresson** (død 1543), Domprovst i Upsala 1523, en ivrig men sibet heldig Forfegter af Katholicismen, var indviklet i Faderens Oprørsforsøg og blev derfor fængslet, men blev to Aar efter atter sat paa fri Fod. **Johan Thuresson**, Broder til den Foregaaende (død 1556), tilbragte i sin Ungdom næsten 16 Aar i Udlandet og tjente med særdeles Udmærkelse i den franske og den keiserlige Armee. Da han 1525 kom hjem til Sverrig, søgte Kong Gustav derfor at knytte ham til Fædrelandet, gav ham Nyköping til Lehn, befordrede hans Giftermaal med Steen Stures høit ansete Enke, Christina Gyllenstjerna, slog ham til Ridder ved sin Kroning (1528) og udnævnte ham til Rigsraad. Ved Faderens Oprørsforsøg viste Hr. Johan, ligesom den yngre Broder Lars Thuresson, ubrødelig Troskab mod Kongen; senere var han øverste Befalingsmand for det Hjelpecorps, som Gustav I under Grevefeiden sendte sin Svoger (den senere Kong Christian III); 1542—43 commanderede han tilligemed Marsken Lars Siggesson (Sparre) de Tropper, som anvendtes mod Dacke. Hans eneste Søn **Gustav Johansson** (født 1531, død 1563), blev Rigsraad 1554 og udførte adskillige diplomatiske Hverv i England og Tydskland; ved Erik XIV's Kroning erholdt han Ridderslaget, og var ved samme Leilighed den 2den i Rækken af de 3 Herrer, som hædredes med den dengang nystiftede Grevenærdighed. Med hans Sønnesøn **Johan Stensson**, Greve til Vogesund og Haga (født 1591, død 1624), uddøde Slægten.

Roß og **Cromarty** hedde 2 Shirer i det nordlige Skotland, som ere saaledes forbundne i geographisk (Cr. bestaaer af en Mængde i R. adspredte Parceller) og administrativ Henseende, at de maae behandles under Eet. De omgives af Shirerne Sutherland og Inverneß, samt af Nordsøen mod Ø. og Atlanterhavet mod V.; den største Deel af Øen Lewis hører hertil. Fladeindholdet er over 140 □ M., Indbyggernes Antal 84,000. Det Meste er vildt og temmelig øde Bjergland med meget indskaarne Kyster, snevre og dybe Dale og mange lange og smalle Indsøer; kun paa Østkysten findes noget Lavland. Befolkningen er fattig; ved Kysten drives betydeligt Fiskeri.

Roß (Sir John), britisk Søfarer, født d. 24de Juni 1777 i Skotland, blev 1801 Lieutenant i Marinen, udmærkede sig i Middelhavet mod de Franske og Spanske og tjente siden i Østersøen under Krigen mod Danmark. Fra 1818 tog R. en virksom og betydningsfuld Deel i Expeditionerne til Opdagelse af Nordvestpassagen, s. d. A. (III, S. 595, 1ste Sp., og 596, 1ste Sp.) og gjorde Tog til hine umilde Egne (1818; 1829—33, hvorefter han udgav „Narrative of a second voyage in search of a North-West-passage"; 1850—51). R. var imidlertid avanceret til Contreadmiral; han døde d. 30te Aug. 1856. — Sir **James R.**, den Foregaaendes Brodersøn, født 1800 i London, ledsagede sin Onkel paa dennes 2den Nordpolexpedition, blev 1834 udnævnt til „Post-Capitain", og foretog 1839—43 en Expedition til Sydpolen, hvor han trængte frem indtil 78° 4′ og anstillede vigtige magnetiske Jagttagelser, som han meddeelte i „Voyage of discovery and research in the Southern and Antarctic Seas" (1846). Siden (1848—49) anførte R. en af de Expeditioner, der udsendtes for at opsøge Franklin, s. III, S. 595, 2den Sp.

Roß (Ludwig), Oldtidsforsker, født d. 22de Juli 1806 i Horst i Holsteen, virkede 1833—36 som Conservator for Antiqviteterne i Pelopon-

Digitized by Google

nes og 1837—43 som Professor i Archæologie ved Universitetet i Athen, hvorpaa han 1844 tiltraadte Professoratet i Archæologie i Halle. Hans betydeligste Værker ere, foruden en paa Nygræsk skreven Haandbog i Kunstarchæologien, „Inscriptiones Græcæ ineditæ“ (1834—45); „Reisen auf den griechischen Inseln“ (4 Bd., 1840—52); „Griechische Königsreisen“ (2 Bd., 1848); „Die Demen von Attika“ (1846); „Hellenika“ (2 Bd., 1846).

Roßbach, Landsby i den preussiske Provinds Sachsen, er historisk bekjendt ved den Seier, som Frederik II af Preussen her vandt (d. 5te Novbr. 1757) over den franske Hær under Soubise og Rigstropperne under Prindsen af Sachsen-Hildburghausen.

Rosse (William Parsons), 3die Greve af, forhen Pair af Frankrig, er født d. 17de Juni 1800 i York. Som ivrig Dyrker af Astronomie og Optik indrettede han paa sine Godser et Observatorium i Parsonstown, især bekjendt ved det store Speilteleskop, hvorpaa R. anvendte over 100,000 Rdlr. Det har et Speil paa 6 Fods Diameter med en Brændvide af 50 Fod og udmærker sig ved en overordentlig Lysstyrke. Lord R. har ogsaa gjort sig bekjendt som Philantrop ved sine „Lettres sur l'Irlande“, og har været særdeles virksom for at lindre den Nød, der saa ofte hjemsøgte dette Land.

Rossi (Pellegrino, Greve), født d. 13de Juli 1787 i Carrara, studerede Lovkyndighed i Bologna og var siden en Tidlang Advocat, blev 1812 juridisk Professor i Bologna, men maatte efter Napoleons Fald, som Tilhænger af det franske Herredømme, flygte til Genf, hvor han 1819 blev Professor. Ved Guizots Understøttelse kom han i fransk Statstjeneste og blev 1835 Professor ved det juridiske Facultet i Paris, hvor han i Begyndelsen som Fremmed og som Guizots Client fandt megen Modstand hos Studenterne. Ved Ludvig Philips Gunst blev R. 1839 Pair, 1840 Statsraad, og 1845, som en snild og smidig Diplomat, udnævnt til Gesandt i Rom. Her mæglede han med stor Klogskab imellem Pavestolen og den franske Regjering, men blev yderlig forhadt hos de italienske Patrioter, der beskyldte ham for at nærme Frankrig til Østerrigs Politik. Efter Februarrevolutionen 1848 mistede R. sin Post, men traadte i Pavens Tjeneste, lovede denne Kirkestatens Reorganisation uden fremmede Troppers Bistand og blev altformaaende Minister (Septbr. 1848). Da han d. 15de Novbr. s. A. begav sig til Cancellaria'ets Palads, blev han paa Trappen dræbt ved et Dolkestød.

Rossi, Grevinde, s. Sontag (Henriette).

Rossini (Giacomo eller Gioachimo), den berømteste af alle italienske Operacomponister, er født d. 29de Februar 1792 i Pesaro i Mellemitalien. Hans Fader var en omvandrende Musiker og hans Moder en Sangerinde af meget underordnet Rang. Først i hans 17de Aar vaagnede hans Compositionstalent; uden noget synderlig grundigt Studium componerede han allehaande Sager, og bragte 1812 sin første Opera „Demetrio e Politio“ til Opførelse i Rom. I Løbet af 10 Aar skrev han nu ikke mindre end 80 Operaer, som næsten alle gjorde en uhørt Lykke og i kort Tid gjorde ham verdensberømt. Efter at have 1815—22 været ansat ved Operaen i Neapel under Barbajas Direction, blev han 1824 Directeur for den italienske Opera i Paris, hvorfra han senere kom til Florents. De Operaer, han hidtil havde skrevet, udmærke sig ved stor Melodierigdom og effectfuld Instrumentation; medens imidlertid det Harmoniske ofte er meget overfladisk behandlet, og et sandt charakteristisk dramatisk Udtryk som oftest maa vige for huul Pathos eller intetsigende Melodier, der kun ere beregnede paa at kildre Øret uden at tiltale Hjertet, er paa den anden Side Alt lagt an paa glimrende Sangvirtuositet, idet alle de større Partier ere overlæssede med Coloraturer og Forziringer af enhver Art. R. kan saaledes siges at have begrundet den brillante Syngemaade, som mere lægger Vind paa den blotte Kunstfærdighed end paa et sjælfuldt Udtryk. Øverst staae unægtelig R.'s comiske Operaer, navnlig „Barberen af Sevilla“, som ved sine Melodiers Friskhed, Livlighed og Ynde indtager en høi Rang blandt de comiske Operaer og har blivende Værd. Blandt hans øvrige Operaer maae især nævnes „Tancredi“, „Otello“, „Gazza ladra“, „Moses“, „Semiramide“ o. s. v. R. arbeidede med utrolig Lethed og fuldendte flere af sine Operaer paa nogle faa Uger. Fra 1822 tog hans Productivitet mærkelig af, og han componerede endnu kun Operaen „Wilhelm Tell“ (1829), der meget afviger fra og i høi Grad staaer over alle hans tidligere Værker. I dette Værk, i hvilket han stærkt nærmer sig til den franske Retning, har R. beviist, at han ogsaa er istand til at producere en Opera, i hvilken dramatisk Kraft og sandt charakteristisk Udtryk ikke er offret for intetsigende Virtuositet og tomt Effectjageri. Efter at have i en Række af Aar privatiseret i Italien, har R. siden 1858 opslaaet sin Bolig i Paris, hvor den betydelige Formue, han ved sine Værker har erhvervet sig, sætter ham istand til i et behageligt Otium at hvile paa sine Laurbær. Foruden Operaer har R. componeret flere mindre Ting, samt Kirkecompositioner, hvoriblandt især „Stabat mater“ er berømt.

Roßleben (Kloster R.) hedder en 2 M. fra Querfurt i den preussiske Provinds Sachsen beliggende lærd Skole og Opdragelsesanstalt, som har stor Lighed med de sachsiske Fyrsteskoler (s. d. A.).

Rosso antico, s. Marmor.

Rost (Valentin Christian Friedrich), tydsk Philolog, født d. 26de Octbr. 1790 i Friedrichsrode i det Gothaiske, var først Lærer ved og fra 1842 Director for Gymnasiet i Gotha. Hans betydeligste Værker ere: „Griechische Grammatik“ (7de Opl. 1854); „Griechisch-Deutsches Wörterbuch“ (2 Bd., 6te Opl. 1847). Siden 1842 har R. ogsaa dirigeret Livsforsikkringsbanken i Gotha.

Rostgaard (Hans), Forvalter paa de kongelige Godser under Kronborg Amt, født 1625 paa R. i Tørning-Lehn, er bekjendt af sit behjertede og snilde Forhold under den svenske Krig 1658—59. Han var den Første, der gav Frederik III Underretning om den hollandske Flaades Ankomst til Sundet, og vovede sig til at være Bud imellem Kongen og Admiral Opdam; ogsaa roede han ofte ved Natte-

Digitized by Google

tid, midt om Vinteren, til Kjøbenhavn for at melde Alt, hvad der af Vigtighed. R. var tillige En af dem, der lagde Planen til at faae Kronborg tilbage; men da den var bleven røbet, flygtede han til Kjøbenhavn, efter at have aftalt med sin Kone, at hun skulde lade lyse efter ham og anstille sig, som om hun troede, at han var bleven dræbt af de Svenske. Sin Hest skjød han underveis, kastede sig derpaa i en Jolle og kom lykkelig til Kjøbenhavn. Hans Kone anlagde Sørgeklæder og spillede sin Rolle saa godt, at flere svenske Officerer beilede til den smukke og rige formeentlige Enke, der imidlertid under opdigtede Navne vedligeholdt en stadig Brevverling med sin Mand og underrettede ham om Svenskernes Anslag, for at han igjen kunde bringe hendes Meddelelser paa behørigt Sted. R. døde d. 31te Decbr. 1684.

Rostgaard (Frederik), Herre til Krogerup, Eiers, Rexels og Anholt, født paa Krogerup 1671, var en Søn af ovennævnte Hans R. I henved tre Aar (1687—89) studerede han ved Kjøbenhavns Universitet. Efter at have gjort nogle mindre Reiser, tiltraadte han i Slutningen af 1690 en stor Udenlandsreise, der varede i 9 Aar. Efter sin Hjemkomst blev han kongelig Geheimearchivar, 1702 blev han adlet, 1719 Justitiarius i Høiesteret og 1721 Præsident i det danske Cancellie. Paa Grund af Bestikkelighed blev han anklaget, flygtede, men blev anholdt og dømt til Tab af Ære og Gods, men Dommen formildedes til Afsættelse fra hans Embeder. 1727—30 var han dog Amtmand i Antvortskov Amt. Da Christian VI kom paa Thronen, blev han i kort Tid Translateur ved Øresunds Toldkammer. Han døde som Conferentsraad d. 25de April 1745. R. var gift med Conradine Revenfeld, en Halvsøster til Dronning Anna Sophie. Han var Mæcen for Falster, Gram og Langebek, fremmede i det Hele taget Videnskabelighed (han stiftede saaledes et Legat til med Tiden at lønne en Professor Rostgardianus i den nordiske Historie og de nordiske Oldsager, skjenkede til Universitetsbiblioteket en Mængde Bøger og Haandskrifter, var Medudgiver af Vorbings poetiske Skrifter, o. s. v.) og var selv en lærd Polyhistor og Poet. Hans Materialier til en dansk Ordbog bearbeidedes af Langebek. Han forfalgte „Peder Paars", hvori han, som Eier af Anholt, troede at finde Angreb paa sig.

Rostan (Louis Leon), udmærket fransk Læge, født i St. Maximin d. 16de Marts 1790, tog Doctorgraden i Paris 1812 og har siden 1833 været Professor i medicinsk Klinik ved Facultetet og Overlæge ved Hôtel-Dieu. Han hører til den Kreds af udmærkede franske Pathologer, hvem den kliniske Underviisning og den pathologiske Anatomies Studium skylde særdeles meget. Af hans Værker nævnes: „Cours élémentaires d'hygiène" (1838); „Recherches sur le ramollissement du cerveau" (2den Udg. 1823); „Exposition des principes de l'organisme" (1846).

Rostock, Stad i Storhertugdømmet Mecklenburg-Schwerin, ved Floden Warnov, 2 M. fra dennes Udløb i Østersøen, har et (1419 stiftet) Universitet med flere videnskabelige Samlinger, endeel industrielle Anlæg og betydelig Handel med Korn, Oliefrø, Uld o. M. 25,000 Indb. — R., oprindelig en slavisk Stad, erobredes og opbrændtes 1161 af den danske Konge Valdemar II, men opbyggedes saa Aar efter, indtog en anseelig Plads blandt Hansestæderne og kom 1323 under Mecklenburg; den har endnu en egen Forfatning og vigtige Privilegier.

Rostoptschin (Fedor Wasiljewitsch, Greve), russisk General, født d. 12te Marts 1763 i Moskau, var indtil 1784 Officeer, opholdt sig derpaa i Udlandet, blev Keiser Pauls Generaladjutant, 1799 Rigsgreve, og udnævntes kort efter til Udenrigsminister, men faldt i Unaade hos Keiseren, da han modsatte sig dennes Plan til en Forbindelse med Frankrig. Under Alexander traadte han igjen i Statens Tjeneste og fik 1812 den vigtige Post som Gouverneur i Moskau. At han planmæssig har anordnet denne Stads Brand, som blev saa fordærvelig for de Franske, antages nu ikke længere af Mange, og han har selv (i „Vérité sur l'incendie de Moscou", 1824) bestemt benegtet det; derimod synes han at have givet Exempler ved at lade sit Landsted ved Moskau afbrænde, og han gjorde Intet for at forhindre Brandstiftelsen i Staden. R. var med Alexander paa Congressen i Wien, trak sig 1824 tilbage fra det offentlige Liv og døde i Januar 1826. Hans samlede Skrifter, paa Russisk eller Fransk, ere udgivne af Smirdin.

Rostow, 1) Stad i det russiske Gouv. Jaroslaw, har Bæverier, Garverier og betydelig Handel med Læder, Honning, Vox o. M. 13,000 Indb. 2) Stad i det russiske Gouv. Jekaterinoslaw, ved Don, 6 M. fra dennes Udløb, har Skibsværfter, betydelig Handel og Fiskeri. 10,000 Indb.

Rostowzow (Jakow Iwanowitsch), russisk General og Statsmand, født 1804, traadte 1822 som Officeer ind i et Garbejægerregiment og beskjæftigede sig endeel med litterære og æsthetiske Sager. Da han 1825 havde faaet Kundskab om den bestaaende Sammensværgelse imod Regjeringen (s. Nikolaus I) og havde givet Keiseren Underretning derom, vandt han dennes Gunst i samme Grad, som han paadrog sig Bevægelsespartiets (tildeels den høiere Adels) glødende Had. R. blev nu Adjutant og siden Generalstabschef hos Storfyrst Michael, da denne havde faaet samtlige Militærskoler i Rusland under sin Ledelse. I denne Stilling erhvervede R. sig stor Fortjeneste af det russiske Militærvæsen. Under Alexander bevarede R. den samme Indflydelse, og optraadte navnlig energisk for Livegenskabets Ophævelse og Bondestandens Emancipation; han var Medlem og tilsidst Præsident i forskjellige dertil nedsatte Commissioner. Ved disse Bestræbelser skaffede han sig imidlertid de Fornemmes og Conservatives Fjendskab, imedens de Liberale hverken kunde glemme hans Angivelse i Aaret 1825 eller vilde lade sig nøie med de af ham paatænkte Reformer. Saaledes saae R. sig angreben fra alle Sider, og Keiserens Venskab var hans eneste Støtte; hans Helbred leed under dette Tryk, og han døde d. 6te (18de) Febr. 1860.

Roswitha (egl. Hrosuita eller Hrothsuit), nedersachsisk Digterinde i det 10de Aarh. (født 935, død som Nonne efter 968), skrev Dramaer, Legender, historiske Digte o. M.

Rotang, s. Calamus.

Rota Romana, s. Curie, den romerske.

Digitized by Google

Rotation (lat.), Axeombreining. Om Jordens R., s. Jorden. Om de andre Planeters R., s. disses Navne. Om det Eiendommelige ved Maanens R., s. Libration.

Rotation, s. Sædskifte.

Rotationsmagnetisme, opdaget af Arago, yttrer sig derved, at en Magnetnaals Svingninger dæmpes eller standses hurtigere, naar de foregaae i Nærheden af et Metal eller en anden Leder, end naar der ingen saadan er tilstede. Ligeledes viste Arago, at en Metalplade, som blev dreiet hurtig rundt under en Magnetnaal, førte denne med sig; men det var først ved Faraday at disse Phænomener bleve forklarede, da han viste, at de hidrørte fra elektriske Strømme, som ved Bevægelsen bleve frembragte i Lederen.

Rotationsmaskine kaldes undertiden dobbeltvirkende Dampmaskiner, som Modsætning til de enkeltvirkende, fordi de have en roterende Hovedaxel, som disse mangle. Roterende Dampmaskine kaldes derimod en saadan, hvori Dampen virker umiddelbart paa en roterende Gjenstand, i Modsætning til Cylindermaskiner, hvori Dampen trykkes paa et frem- og tilbagegaaende Stempel.

Rotebro ligger 3 M. N. for Stockholm, i Sollentuna Sogn i Upland. Her blev d. 25de Septbr. 1497 en svensk Bondehær, for en stor Deel bestaaende af Dalkarle, som havde samlet sig for at undsætte Steen Sture, der beleiredes i Stockholm af Kong Hans, overrasket og slagen af den danske Hær. I Aaret 1521, under Beleiringen af Stockholm, havde Gustav Vasa en af sine Leire ved R., hvor man endnu kan see Levninger af Skandser.

Rothe (Tyge Jesper), en bekjendt dansk Forfatter, der har skrevet over politiske og philosophiske Emner, var født i Randers 1731. Efter et Par Aars Udenlandsreise blev han 1758 Arveprinds Frederiks første Lærer, og var senere i Løbet af faa Aar Landsdommer i Sjælland, Committeret i General-Toldkammeret, Borgermester i Kjøbenhavn, Deputeret i Finants-Collegiet og Amtmand i Segeberg; fra det sidste Embede fik han pludselig sin Afsked 1773, og havde siden ingen offentlig Ansættelse. R. døde d. 19de Decbr. 1795. Af hans mange aandrige men i et tungt og knudret Sprog affattede Skrifter skal her nævnes: „Christendommens Virkning paa Folkenes Tilstand i Europa" (1774—83), „Nordens Statsforfatning før og i Lehnstiden" (1781—82) og „Naturen betragtet efter Bonnets Maade" (1791—94).

Rothschild er Navnet paa Verdens største og rigeste Bankierhuus. Dette stiftedes af Mayer Anselm R., født 1743 i Frankfurt a. M. af jødiske Forældre i et Huus, som kaldtes „Zum rothen Schilde", hvoraf han siden antog sit Navn. Han var først bestemt til Rabbi, siden vendte han sig til Handelsforretninger, var Commis hos en Vexeleer i Hannover og begyndte endelig med en lille sammensparet Capital en egen Forretning i Frankfurt. Her kom han i Bekjendtskab med Langreven af Hessen, for hvem han opkjøbte gamle og sjeldne Mynter o. desl.; af ham udnævntes R. 1801 til Hofagent, og kunde nu allerede gjøre betydelige Forretninger. Da Landgreven 1806 maatte flygte for de indtrængende Franskmænd, overgav han R. betydelige Pengesummer, som han ikke kunde føre med sig. R. reddede disse, og hans Sønner tilbagegave dem, forøgede ved heldige Speculationer, efter Napoleons Fald til Landgreven, nu Kurfyrste Wilhelm I, da han vendte tilbage til sit Land. R. var død d. 18de Septbr. 1812. Den Dygtighed og Redelighed, som herved var lagt for Dagen, skaffede Huset Kurfyrstens varme Anbefaling til andre Fyrster, og erhvervede det disses Tillid. R. efterlod 10 Børn, deraf 5 Sønner, som fortsatte Bankierforretningerne: 1) Anselm von R., Chef for Stamhuset i Frankfurt, født d. 12te Juni 1773, var fra 1835 baiersk Consul i Frankfurt, og døde d. 6te Decbr. 1855; samme Aar d. 27de Juli døde hans Brodersøn Anselm Salomon von R., født d. 29de Jan. 1803, som var østerrigsk Generalconsul. 2) Salomon von R., født d. 9de Septbr. 1774, stod fra 1816 i Spidsen for Huset i Wien og døde d. 28de Juli 1855 i Paris. 3) Nathan Mayer von R., født d. 16de Septbr. 1777, oprettede 1798 et Handelscontoir i Manchester, hvilket han 1803 flyttede til London. Fra 1822 var han østerrigsk Generalconsul der, han døde i Frankfurt d. 18de Juli 1836, efterladende 4 Sønner, af hvilke den ældste, Lionel von R., født d. 22de Novbr. 1806, fulgte Faderen som Chef for Huset i London og østerrigsk Generalconsul. 4) Carl von R., født d. 23de April 1788, var Chef for Huset i Neapel og levede afvexlende der og i Frankfurt, hvor han var neapolitansk Generalconsul; han døde d. 10de Marts 1855. 5) Jakob (James) von R., født d. 15de Mai 1792, har siden 1812 været Chef for Huset i Paris og siden 1822 østerrigsk Generalconsul sammesteds. — Brødrene have samvittighedsfuldt bevaret den dem af Faderen saa indtrængende anbefalede Enighed og Fællesskab i Forretningerne, hvorved de have været istand til at overtage det ene store Statslaan og Creditforetagende efter det andet og i visse Maader beherske det europæiske Pengevæsen. De ere ligeledes alle blevne fast ved deres fædrene Tro. I Aaret 1815 blev Familien af den østerrigske Keiser adlet, 1822 ophøiedes den i Friherrestanden.

Rotifera, Rotatoria, s. Hjuldyr.

Rotolo er en Vægteenhed i de tyrkiske Lande og Syditalien, af følgende Størrelse i danske Pund: Constantinopel $1,_{1313}$; Cypern $4,_{7554}$; Candia $1,_{0553}$; Tripolis $0,_{9766}$; Arabien (Rattle) $0,_{9966}$ og for Kaffe $0,_{9634}$. — I Egypten ere 7 forskjellige Rotoli, nemlig den sædvanlige à 144 Drachmer $= 0,_{8895}$, Regjeringens à 180 Drachmer $= 1,_{1118}$ og 5 andre fra 105 til 324 Drachmer eller $0,_{65}$ til $2,_{00}$ danske Pund. — I Neapel er en R. $= 1,_{7820}$, paa Sicilien $= 1,_{5868}$ danske Pund.

Rotte kaldes de større Arter af Slægten Mus (s. Muus). Den sorte R. (Mus Rattus) var tidligere den almindeligere i Danmark og det øvrige nordlige Europa, men er i den senere Tid for en stor Deel bleven udryddet og fortrængt af den større og stærkere graae eller brune R. (M. decumanus), ogsaa kaldet Vandringsrotten. Denne har en vis Forkjærlighed for Vandet og opholder sig derfor ofte i og ved Render, Kanaler, Kloaker samt om-

Digitized by Google

bord i Skibe, med hvilke den er bleven ført vidt omkring til alle af Europæere beboede Verdensdele. Det er derfor ogsaa med Skibsfarten, at den er bleven indført i det nordlige Europa, rimeligviis fra Orienten; den sorte R. er derimod allerede tidligere i Middelalderen indvandret i Europa fra Asien ad Landveien, og den har holdt sig bedst i Indlandet, i tørre Egne, hvor den graae R.s Indvandringer endnu ikke have formaaet at gjøre sig gjeldende. — At R. ere skadelige og ofte høist besværlige Dyr ved deres Graadighed og Frugtbarhed, er bekjendt nok; man bekjæmper dem med Fælder, Rottehunde, Fritter, giftige Piller o. s. v.

Rotteck (Carl von), tydsk Historieskriver, født d. 18de Juli 1775 i Freiburg (i Baden), blev 1798 Professor sammesteds i Historie, 1818 i Statsvidenskab og Naturret. Hans livfulde, varme Foredrag samlede omkring ham en Skare af begeistrede Tilhørere. Som Medlem af Stænderforsamlingen hørte R. til den liberaleste Opposition; 1832 blev han, paa Grund af sin Deeltagelse i Tidsskriftet „Der Freisinnige“, ifølge en Forbundsbeslutning afskediget med Pension; en Erstatning for denne Krænkelse fandt han i de ham fra alle Sider af hans Medborgere viste Æresbeviisninger o. s. v. Men hans Sundhed havde lidt ved de langvarige parlementariske Kampe imod Regjeringen og de Conservative; han døde d. 26de Novbr. 1840. De vigtigste af hans Skrifter ere: „Allgemeine Geschichte“ (9 Bd., 1813—27; 19de Opl., fortsat af Steger, 1853, 10 Bd.); et Udtog deraf er „Weltgeschichte“ (1830—34); „Lehrbuch des Vernunftrechts und der Staatswissenschaft“ (1829—30); i Forbindelse med Welcker udgav han „Staatslexikon“ (1834—44, 15 Bd.). R.'s Skrifter udmærke sig ved aandrig og selvstændig Opfattelse, varm og levende Fremstilling; hans politiske Standpunct, fra hvilket han betragter de historiske Begivenheder overhovedet, gjør ham dog maaskee stundom eensidig i Dommen. — Hans Søn Carl von R., fra 1838 Advocat i Freiburg, sluttede sig 1849 til det republikanske Parti i Baden og stillede sig under den revolutionære Regjering i Spidsen for Staden Freiburg, men maatte efter Opstandens Undertrykkelse flygte til Udlandet.

Rottehale (Phleum) er en Slægt af fleeraarige Græsarter, let kjendelige ved deres tætte, valseformede Dusk, der sammensættes af eenblomstrede Smaaax med 2 frie, i en Stak eller Braad tilspidsede Yderavner og 2 stakløse Inderavner. Eng-R. (P. pratense), vor almindeligste vildtvoxende Art, afgiver et fortrinligt Qvægfoder og dyrkes derfor almindelig mellem Kløver og paa Græsmarker under Navn af Timotheigræs. — R. er det almindelige Navn paa runde File, især de smaa.

Rotten-Boroughs (d. e. forfaldne Flekker) kaldte man i England nogle Flekker, som fordum havde været mere eller mindre anseelige Stæder, og senere, selv efterat de havde tabt sig saaledes, at de kun bestode af nogle faa Huse, beholdt den Ret, de dengang havde havt, til at sende hver en Deputeret til Underhuset, saa at nogle ganske faa Huuseiere disponerede over et Parlementsvalg. Denne Urimelighed ophævedes ved Reformbillen 1832.

Rottenburg, Stad i Schwarzwaldkredsen i Würtemberg, ved Neckar, har endeel Fabriker. 7,000 Indb.

Rottenhammer (Johann), tydsk Maler, født i München 1564, uddannede sig deels der, deels i Venedig hos Tintoretti, som han efterlignede. Da han levede meest i München og Augsburg, besidder Bayern hans fleste Værker, dog findes ogsaa i Wien mange. R. døde 1623.

Rotterdam, Stad i den hollandske Provinds Syd-Holland, ved den lille Flod Rotte, som falder i Maas, er næst Amsterdam Hollands vigtigste Handelstad (Værdien af Indførselen angives til 80—100 Mill. Rdlr.) og har betydelige Skibsværfter samt Bomuldsmanufacturer, Sukkerraffinaderier, Maskin-, Kaale- og Sæbefabriker. Staden gjennemskjæres af Kanaler med smukt beplantede Quai'er. Blandt Bygningerne mærkes: Laurentiuskirken med et høit Taarn og mærkelige Gravminder, Børsen og Raadhuset. Paa Torvet staaer en kolossal Statue af Erasmus fra R. 106,000 Indb.

Rotting (Spanskrør) anvendes til Straf i Militairetaten, samt, efter de civile Love, paa unge Mennesker istedetfor Fængsel paa Vand og Brød.

Rottmann (Carl), tydsk Landskabsmaler, født 1798 ved Heidelberg, uddannede sig tildeels paa egen Haand, i München og Italien, og har faaet sin største Berømmelse ved sine 2 Rækker store Landskaber i München, den ene al fresco til Arcaderne i Hofgarten (28 Billeder fra Italien), den anden i Enkaustik til Pinakotheket (græske Landskaber). Men desforuden malede han en Mængde Staffeliebilleder, der med Iver bleve søgte. R. døde d. 7de Juli 1850. Ogsaa hans yngre Broder Leopold R., født 1813, er bekjendt som Landskabsmaler.

Rottweil, Stad i Schwarzwaldkredsen i Würtemberg, ved Neckar, har Silke- og Bomuldsmanufacturer. 5,000 Indb. R. var engang en fri Rigsstad.

Rotunde eller Rotonda (ital.) kalder man enhver kredsformig Bygning, men Navnet er blevet specielt for Kirken Sta. Maria ad Martyres i Rom, meest bekjendt under dens hedenske Navn Pantheon.

Rotulæ er det latinske Navn paa smaa, flade eller halvrunde Kager, enten af Sukker alene eller tilsat med forskjellige Krydderier, f. Ex. Pebermynteolie, Citronsaft e. desl. R. menthæ piperitæ er Pebermyntekager, R. citri Citronkager.

Rotvelsk (af roter eller rot = Betler og wälsch = fremmed) kaldes et Kjeltringe- og Tyvesprog, som dannes deels af selvgjorte og vilkaarlig opfundne Ord, deels af forvanskede Ord af det i ethvert Land ellers brugelige Folkesprog, til hvilket det R. iøvrigt er bundet. Et saadant Sprog bruge Landstrygere og Kjeltringer i de fleste Lande, idet de derved stræbe at opnaae den Fordeel, at kunne meddele sig til hverandre uden at forstaaes af Uindviede. R. kaldes ogsaa Jenisch-Sproget, af dem selv Prævelingvantsproget, Kochemer-Loschen o. M. I Tydskland omtales et saadant Sprog allerede i det 16de Aarh. (man har en Bog derom med en Fortale af Luther), og i Trediveaarskrigen var det i fuld Blomstring. Ogsaa i Danmark har man et Kjeltringesprog, hvoraf St. Blicher

Digitized by Google

har givet Prøver i fine Noveller; s. ogsaa Dorph, „De jydske Zigeunere og en r. Ordbog“ (1837). Slgn. Sundt, „Om Fante-Landstrygerfolket i Norge“ (1850); Grolman, „Lexikon der in Deutschland üblichen Spitzbubensprachen“ (1822); Rochlitz, „Das Wesen u. Treiben der Gauner Deutschlands“ (1846).

Roubaix, Stad i det franske Dep. Nord, har meget betydelige Bomulds- og Uldmanufacturer m. M. 40,000 Indb.

Rouen, Stad i det franske Dep. Nedre-Seine, i en Dal ved Floden Seine, har fordetmeste snevre og krumme Gader. Blandt Bygningerne mærkes: det gamle Raadhuus; Justitspaladset; Kathedralkirken med Rolf Gangers Grav; den gothiske Kathedralkirke, Kirkerne Saint Maclou, med Glasmalerier og Richard Løvehjertes Begravelse, og Saint Gervais med en Krypte fra det 4de Aarh. Paa den Plads, hvor Jeanne d'Arc blev brændt (Place de la Pucelle) findes nu foruden hendes Statue et prægtigt Vandspring. R. er en overmaade betydelig Handels- og Manufacturstad (Bomuldsmanufacturerne ere især af stort Omfang). 110,000 Indb. — R., Romernes Rotomagus, var allerede før den romerske Periode en anseelig Stad; i Middelalderen var den en Tidlang Residents for Hertugerne af Normandie.

Roués (egl. Radbrækkede) kaldte Hertug Philip af Orléans, „Regenten“, Deeltagerne i sine Udsvævelser og natlige Orgier. Siden bruges Roué om en udsvævende Person overhovedet.

Rouge, s. Poleerrødt.

Roulade (fr. af rouler, rulle) kaldes alle hurtige Forziringer og Løb i Sang.

Rousseau (Jean Baptiste), fransk Digter, født 1670 i Paris, var ansat i Finantsvæsenet, men blev, som formodet Forfatter af nogle satiriske Digte, 1712 forviist og døde 1741 i Genette ved Brüssel. R. gjaldt længe, næsten indtil den romantiske Skole optraadte, for Frankrigs første lyriske Digter; hans Lystspil gjorde ingen synderlig Lykke.

Rousseau (Jean Jacques), navnkundig fransk Stribent, født den 29de Juni 1712 i Genf, Søn af en fattig men temmelig dannet Uhrmager, kom, da Faderen havde maattet flygte i Anledning af en Duel, i Huset hos en Geistlig, siden hos en Onkel, endelig i Lære hos en Graveur, hvor han blev forført ved slet Selskab. Efter nogen Tid løb han bort, kom til en Landsbypræst i Savoyen og ved ham til en Fru Warens, en smuk og dannet men letfærdig Dame, der af den romerske Propaganda fik en aarlig Pension for at gjøre Proselyter til den katholske Kirke. Hun fik R., dengang 16 Aar gammel, til at gaae over til Katholicismen (i Turin, 1728). Man lod ham derpaa gaae med en lille Sum Penge. Han var nu i nogen Tid i Tjeneste hos en fornem Mand i Turin, gik bort med en Landsmand og vendte efter nogen Omstreifen tilbage til Annecy, hvor han kom i et theologisk Seminarium, men lagde sig mere efter Musik, drog derpaa omkring i Schweiz, fordetmeste som Musiklærer, og traf 3die Gang sammen med Fru Warens, som nu var bleven hans Elskerinde. Dette Forhold opløstes siden. R. kom 1740 som Huuslærer til Lyon og begyndte alvorligere Studier af Litteratur, Philosophie o. s. v.; det følgende Aar gik han til Paris for at forelægge Akademiet Planen til et nyt Nodesystem. Dette blev vel ikke antaget, men R. gjorde Bekjendtskab med indflydelsesrige Mænd som Didérot, d'Alembert, Voltaire o. fl., var saa i 1½ Aar Secretair hos den franske Gesandt i Venedig, og vendte derfra tilbage til Paris for at ernære sig ved Nodeskriveri og litterær Virksomhed. Fra 1745 levede R. sammen med Therese Levasseur, en simpel og udannet Pige; hvor lavt R. tænkte i slige Forhold, sees af hans „Bekjendelser“ og af den Omstændighed, at han satte de Børn, han havde med hende, i Opfostringshuset for Hittebørn! I Aaret 1749 skrev R. sit første betydelige Værk, en Priisafhandling „Om Videnskabernes og Kunsternes Gjenoprettelse har bidraget til Sædernes Forbedring“. R. besvarede dette med Nei, ifølge de ham og Tidsalderen eiendommelige Anskuelser om det naturlige Menneskes Fortræffelighed og Naturtilstanden som den fuldkomneste; at han kom til dette Resultat, var dog ogsaa en Følge af den Nobbydelighed, som vaktes hos ham ved hans Omgivelsers Usædelighed og Unatur, den forskruede og raffinerede Frivolitet, Tomhed og Falskhed i det dengang i Kirke og Stat herskende Liv. Derimod anpriste han „Dyden“ og blev nu dennes Prædikant (men ikke dens Udøver). Han besluttede at trække sig tilbage fra de dannede men fordærvede Kredse, at leve i Armod af Nodeskriveri, klædte sig simpelt o. s. v. Kort efter gik han i Genf atter over til den protestantiske Kirke og skrev i Chambery sin Priisafhandling „Om Uligheden blandt Menneskene“ (1753), hvori han først opstillede sine Ideer om de sociale Forhold og om Menneskeslægten i Naturtilstand. Hans Anseelse var nu begrundet, han hilstes overalt i Frankrig med stormende Bifald. Fra 1756 boede R. i Eensomhed i Nærheden af Paris. Her skrev han „La nouvelle Héloïse“ (1759), „Le contrat social“ (1762) og „Émile“ (1762). Den første er en Roman, som egentlig skildrer og anpriser en sentimental Sandselighed. I det andet Skrift lærte R., at ethvert Medlem af Samfundet maatte have lige Rettigheder: Souverainiteten tilhørte Folket, hvis Villie var den eneste Retskilde; Regenten var kun Folkets Embedsmand, den demokratiske Republik var den eneste fornuftige Regjeringsform. I „Émile“ opstillede R. heel nye Grundsætninger for Opdragelsen og Underviisningen; denne Bog aabnede Kampen imod den gamle Unatur og døde Udenadslæren, den henviste til en naturlig og sund Udvikling af Barnets Sjæl og Legeme, og stiftede derved i sin udvre Indvirkning noget Godt; men den hviler paa den samme Anskuelse om Naturmennesket som Ideal, den prædiker den naturlige Religion og forkaster Aabenbaringstroen (især i de deri optagne „Bekjendelser af en savoyisk Geistlig“). Disse Skrifter gjorde overordentlig Opsigt, de forkyndte egentlig de Tanker og Sætninger, som 30 Aar senere kom til praktisk Anvendelse ved Revolutionen, og R. har derfor mere end nogen Anden arbeidet forud for denne. De Angreb, som disse Værker indeholdt paa Kirke og Stat, kunde dog ikke

Digitized by Google

længe blive ubemærkede. Parlementet decreterede, at „Émile" skulde brændes og Forfatteren fængsles. R. flygtede da til Schweiz, først til Canton Bern, hvor han ikke kunde blive, derpaa til Neufchâtel, hvor han bl. A. skrev „Lettres écrites de la Montagne" og i denne forsvarede Troesfriheden. Fanatiserede Bønder forjoge R. fra dette Asyl; fra Peterssen i Bielersøen forviste Regjeringen i Bern ham, derpaa opholdt han sig nogen Tid i England hos Philosophen Hume, og levede fra 1767 i Stilhed i Frankrig, hvor han stiltiende blev taalt. I Aaret 1770 fik han Lov til at boe i Paris, hvor man siden saae ham vandre tungsindig omkring, iført en lang armenisk Dragt. Fra 1778 boede han i Ermenonville ved Paris, og fuldendte her sine berygtede „Confessions", i hvilke han med en tildeels modbydelig Aabenhjertighed lægger sit hele Liv med alle dets Udskeielser for Verdens Øine, og døde sammesteds d. 2den Juli s. A. Hans Liig blev under Revolutionen ført til Pantheon. R.'s „Oeuvres" ere udgivne af Musset-Pathay (22 Bd., 1818—20), Petitain (22 Bd., 1819—20), Auguis (27 Bd., 1824—28) o. Fl. Sign. Musset-Pathay „Hist. de la vie etc. de J. J. R." (1821). — R. var en Mand af ualmindelige Evner, levende Phantasie, dyb og stærk Følelse, en Mester i Sprog og Fremstilling; men han var uden sædelig Alvor, fordi han manglede Tro, og derfor i evig Modsigelse med sig selv. Han prædikede Dyden, men udøvede ofte Lasten; han angreb Videnskaberne, men dyrkede dem dog; han priste Sædeligheb, medens hans Skrifter krænkede den; han blandede i Alt Sandhed og Løgn, Godt og Ondt. Af hans Bøger kan hentes meget Herligt, men ogsaa øses megen Gift.

Roussillon, 1) forhen et Grevskab og en Provinds i Sydfrankrig, som nu omtrent svarer til Dep. Øst-Pyrenæerne, blev efter Romerrigets Forfald besat af Vestgotherne, 720 erobret af Saracenerne fra Spanien og 760 ved Pipin den Lille lagt under det frankiske Monarchie. Fra Carl den Stores Tid bestyredes det under Navn af Pagus Ruscinensis (efter den gamle Stad Ruscino) af Grever, som under Carl den Eenfoldige gjorde sig uafhængige. Den sidste af disse testamenterede 1172 sit Land til Kong Alfons af Aragonien, dog indtil Ludvig IX under fransk Lehnshøihed. En Tidlang (under Ludvig XI) stod R. igjen under Frankrig; ellers hørte det til Aragonien; 1642 erobrede Ludvig XIII det, og 1659 afstod Spanien det formelig. 2) Flekke og Slot i Dep. Isère.

Roussin (Albin Reine, Baron), fransk Admiral og Statsmand, født d. 21de April 1781 i Dijon, blev 1822 Contreadmiral og Medlem af Admiralitetsraadet, organiserede 1826 Marineskolen i Brest, blev 1832 Pair (til Belønning for den Kraft og Klogskab, hvormed han 1830 som Chef for en fransk Eskadre tvang Usurpatoren Dom Miguel i Portugal til Erstatning for Voldsomheder mod franske Undersaatter) og kort efter Gesandt i Constantinopel. Her lod han sig dog overliste af Andres, navnlig Ruslands, Politik og blev 1839 tilbagekaldt. Siden var han i Aarene 1840 (under Thiers) og 1843 Marineminister, blev 1851 Senator og døde d. 22de Febr. 1854.

Roux (Philibert Joseph), en udmærket fransk Chirurg, født i Auxerre 1780, blev allerede 1806 Overchirurg ved Hospitalet Beaujon i Paris, 1820 Professor ved Faculteteet, og 1835 Dupuytrens Efterfølger ved Hôtel Dieu, i hvilken Stilling han forblev til sin Død d. 23de Marts 1854. R. maa ansees for en af de epochegjørende Chirurger, og hans Sikkerhed og Elegance som Operateur skulle have været vidunderlige. Blandt hans Skrifter nævnes: „Mélanges de chirurgie et de pathologie", „Nouveaux éléments de médecine opératoire" (1813).

Rovbille (Staphylinus), Billeslægt, udmærker sig ved Legemets langagtige og smalle, noget nedtrykte Form, samt ved, at Dækvingerne ere meget korte og langtfra bedække den haarde og meget bevægelige Bagkrop, som derfor synes nøgen ligesom hos Ørentvisterne, med hvilke de derfor kunne have nogen Liighed i Udseende. S. olens, en af de bekjendteste Arter, er c. 1" lang. Det er i det hele smaa eller middelstore, hurtige Biller, der leve i og af Affald, Aadsler, Svampe, Mos, under Bark, paa Blomster, i Myretuer, ved Strandbredder o. s. v.

Rovdyr betegner, efter Ordet, alle Dyr, der leve af Rov ɔ: af andre Dyr, hvilket, naar man medtager de lavere Dyr, gjelder om de allerfleste; for Pattedyrenes Vedkommende forstaaer man i Reglen ved det Udtryk, at et Dyr lever af Rov, at det lever af varmblodige Dyr, Pattedyr og Fugle. Dog maa man, naar man kalder et Dyr et R., altid skjelne imellem, om man derved blot tænker paa Dyrets Levemaade og Fødemiddel eller vil antyde, at det hører til den bestemte Pattedyr-Orden, som kaldes Rovdyrene (Feræ, Carnivora), og som characteriseres ved at have $\frac{6}{6}$ smaa Fortænder, aftagende i Størrelse indad mod Midtlinien, store kegledannede, krumme Hjørnetænder og en Række sammentrykte, skarpe og saugtakkede Kindtænder, efterfulgte af en eller 2 brede, knudrede Knusetænder. Alle „R." i denne Forstand leve ingenlunde af „Rov" i den ovenfor anførte Betydning, nogle af Aadsler, Fiske, Insecter, Frugter og anden Plantesøde o. s. v., og der er mange andre Pattedyr, som leve ligesaavel af „Rov" som R. (tidligere henregnedes ogsaa Sæler, Insectædere og Pungdyr til R.). — I Enkelthederne af Tandforholdene saavelsom i Legemsbygning afvige R. iøvrigt endeel fra hinanden (man sammenligne f. Ex. Bjørnen med Katten eller Væselen). Skarpe Sandser, Smidighed, Behændighed, Styrke, Hurtighed, Vildhed og Blodtørst ere almindelige Træk hos R. Nogle opjage deres Bytte, andre liste sig paa det eller oplure det; mange ere Natdyr. De formere sig temmelig stærkt; Ungerne ere i Begyndelsen blinde og næsten nøgne. Nyttige for Mennesket ere adskillige som Peltsdyr samt de tæmmede R. (Hund og Kat), medens Mennesket paa den anden Side har sine værste Fjender i de større R. (Løve, Tiger o. s. v.). R. kunne inddeles i følgende Familier: Katte-, Hunde-, Hyæne-, Maar-, Viverra- og Bjørnefamilien (s. disse Artt.).

Roveredo, Stad i Sydtyrol, ved en lille Flod, som lidt derfra falder i Etsch, har Silkeavl og Silkeværier. 8,000 Indb.

Rovfugl. Herom gjelder det Samme, som ovenfor er bemærket om Rovdyr, at der maa

Digitized by Google

skjelnes imellem, om man betegner en Fugl som R., forbi den lever af Rov, eller fordi den hører til den bestemte Fugleorden, som man kalder R., og som charakteriseres ved et Rovnæb, der ved Roden er dækket af en blød, saakaldet Voxhud, og ved Rovfødderne (s. d. A.); ved disse ere de istand til at gribe og fastholde Byttet samt bære det bort gjennem Luften, ved Næbformen til at dræbe det og plukke det itu. Det er Fugle, ofte af en anseelig Størrelse, med en kraftig, regelmæssig Bygning, med lange og spidse Vinger, med en høi, hurtig, udholdende og sikker Flugt og et fortrinligt Syn; derimod udmærke de sig hverken ved Kunstfærdighed, Farveskjønhed eller velklingende Røst. Farven er i Reglen bruunlig eller graalig, Reden meget simpel og anlagt paa høie, utilgjængelige Steder (Klipper, Taarne o. s. v.). Ungerne komme duunklædte ud af Ægget og mades med Kjød, som de senere læres til at forskaffe sig selv. Alle uforbøielige Dele af det slugte Bytte (Haar, Fjer, Knokler, Skaller af Insecter) ophulkes af Maven i Form af smaa Boller. R. ere meget forslugne, naar Leilighed gives, men kunne paa den anden Side udholde en længere Faste end de fleste andre Fugle. R. inddeles i Natrovfugle eller Ugler (s. d. A.) og Dagrovfugle, hvilke igjen indbefatte 2 Grupper: de ægte R. (Ørne, Falke, Høge, Glenter, Musvaager, Vibøge, Mosehøge, Aadselørne samt Slangefalken, s. disse Artt.) og Gribbene eller Aadselfuglene (s. d. A.), som i Levemaade, Bygning, Udseende, Næb- og Fodform, i hele deres Naturel og Charakteer afvige betydelig fra de ægte R.

Rovigno, Stad i Istrien (nu i „Litorale") i Østerrig, ved det adriatiske Hav, har Skibsbyggeri, Sardelfiskeri, Viin- og Olieavl. 11,000 Indb.

Rovigo, befæstet Stad i det østerrigske Venetien, har endeel Fabriker og Handel. 13,000 Indb. — Efter denne Stad fik den franske General Savary Titlen **Hertug af R.**

Rovmaage eller Kove (Lestris s. Stercorarius), Slægt af Maagefamilien, udmærker sig ved sorte eller mørkebrune Farver, krummere og stærkere Kløer og et mere krumt Næb (Rovnæb) end de andre Maageformer. Det er nordiske Fugle, som vel ruge ved ferskt Vand, men ellers opholde sig ved det høie Nordens klippefulde Havkyster. Fange Fisk i Vandet som Maagerne og Ternerne kunne de ikke; de passe da paa, naar en af disse hæver sig op af Vandet med et Bytte, angribe den og tvinge den til at give Fisken fra sig, som de gribe, inden den falder i Vandet igjen; ogsaa plyndre de andre Fugles Reder, f. Ex. Teisternes eller Stormfuglenes, og tage Æggene og Ungerne (L. parasitica, Tyvjo, L. pomarina, L. cataractes).

Rovnæb kaldes Fuglenes Næb, naar det er kort men af en kraftig Bygning, og naar Overnæbets Spidse danner en stærk Krog, der forlænger sig ned over Undernæbet, som hos Rovfugle, Tornskader og Rovmaager. — **Rovfod** kaldes en Fuglefod, bestaaende af en kort men stærk Mellemfod og 4 stærke Tæer, af hvilke een vender bagtil, alle med stærke, lange og krumme Kløer, samt i Reglen ogsaa med meget ujevn, ruskjællet Underflade, for at den desto bedre kan tjene til at fastholde Byttet. Denne Fodform er charakteristisk for Rovfuglene.

Rovtand kaldes hos de Pattedyr, der i Systemet benævnes Rovdyr, den bageste, største og i det Hele meest udviklede af de saugtakkede Tænder; naar Munden lukkes, glide R. i Over- og Underkjæben forbi hinanden, som Bladene paa en Sax (i Underkjæben er det den første ægte Kindtand, i Overkjæben den sidste nægte). De bagved den siddende Tænder ere Knusetænder, de foran den siddende Saugtænder.

Rowe (Nicolas), engelsk dramatisk Digter, født 1673, var først Jurist, men beskjæftigede sig siden næsten ene med Poesien, skjøndt han under Georg I beklædte flere Embeder. Han døde 1718. Blandt R.'s Værker indtage hans Sørgespil (navnlig „Tamerlane" og „The fair penitent") den øverste Plads.

Roxane, Alexander den Stores Gemalinde, var en Datter af den baktriske Statholder Oxyartes. Efter Alexanders Død fødte hun en Søn, der senere tilligemed Moderen blev dræbt af den herskesyge Kassander.

Roxburg (ogsaa „Teviot"), Shire i Sydskotland, omgivet af Shirerne Berwick, Edinburgh, Selkirk og Dumfries i Skotland, Cumberland og Northumberland i England, er 34 □ M. stort med 54,000 Indb. Det er bjergigt eller bølgeformigt Land, paa Sydgrændsen ere Cheviotbjergene; gjennem Shiret flyder Tweed og dens Biflod Teviot. Qvægavlen er vigtigere end Agerdyrkningen.

Roy (Antoine, Greve af), født d. 15de Marts 1765, forlod under Revolutionen den juridiske Bane og erhvervede, navnlig ved Kjøb af Nationalgodser o. desl., en betydelig Formue. Under Restaurationen hørte R. til de Doctrinaire og bekjæmpede Ultraroyalisterne, var flere Gange Finantsminister og viste i denne Stilling megen Duelighed, hvorfor han blev Pair og Greve; han nedsatte bl. A. Grundskatten betydelig. Efter sin Afskedigelse i Aug. 1829 virkede han kun i Pairskamret, hvor han 1830 erklærede sig for Ludvig Philip. R. døde d. 25de Marts 1847, efterladende sig en meget stor Formue.

Royal kaldes et temmelig stort Format af Papir (f. Ex. af 19 T. Høide og 25 T. Brede) saavelsom de ved Falsningen deraf dannede mindre Formater.

Royer-Collard (Pierre Paul), fransk Lærd og Statsmand, født d. 21de Juni 1763, virkede med Begeistring for Revolutionen, men modsatte sig kraftig dennes Udsvævelser og Anarchiet, hvorfor hans Liv oftere var truet af Jacobinerne. I Aaret 1797 blev han forviist, men forblev i Paris og tog Deel i en royalistisk Sammensværgelse; dog opgav han snart disse Planer og trak sig 1803 ganske tilbage fra det offentlige Liv. Som Professor i Philosophie ved Collège de France 1811—13 øvede R. stor Indflydelse paa den nyere franske Philosophie (Jouffroy, Cousin og Guizot vare blandt hans Disciple). Under Restaurationen blev R. Præsident for Commissionen for den offentlige Underviisning og Medlem af de Deputeredes Kammer, hvor han hørte til Oppositionen og derfor mistede sit Embede. Han dannede nu en parlamentarisk Fraction, som fortrinsviis kaldtes de Doctrinære. Som Præsident for Kamret overrakte han d. 2den

Digitized by Google

Marts 1830 de 221 Deputeredes Adresse, som blev en af de Begivenheder, der forberedede Julirevolutionen. Efter denne trak R. sig tilbage fra det politiske Liv, da han misbilligede den Retning, dette tog navnlig ved Guizot, og døde d. 4de Septbr. 1845.

Rub er et ægyptisk Kornmaal, i Alexandrien $= 0,_{5493}$, i Kairo $= 0,_{4289}$, i Rosette $= 1,_{2609}$ danske Skjepper.

Rubank kaldes en meget lang Slethøvl, bestemt til Afretning af større Træflader.

Rubbiatella er et romersk Kornmaal = $\frac{1}{2}$ Rubbio $= 1,_{0583}$ danske Tønder.

Rubbio er i Rom deels et Kornmaal $=$ $2,_{1166}$ danske Tønder, deels et Flademaal = 46815 □ Alen eller $3,_{344}$ Tønder Land. I **Ancona** er det som Kornmaal $= 2,_{0108}$ Tønder. Som Flademaal er det tredobbelt; R. grande = Soma er 36188, R. medio = 29802, R. piccolo = 26609 □ Alen eller respective $2,_{585}$, $2,_{129}$ og $1,_{901}$ Tønder Land. I **Bergamo** er det en Vægt = 25 Livrette $= 16,_{256}$ danske Pund. I **Mailand** er det en Olievægt = 25 Libbre da olio $= 43,_{57}$ danske Pund.

Rubbo er en italiensk Vægteenhed, i **Mantua** = 25 Libbre (Pund) $= 15,_{526}$ danske Pund, paa **Sardinien** = 26 Libbre ($\frac{1}{4}$ Cantarello) $= 21,_{100}$ Pund, i **Piemont** (afskaffet) = 25 Libbre $= 18,_{442}$ Pund. — I den nye lombardiske Vægt er 1 R. = 10 Libbre metriche = 20 danske Pund.

Rubel er en russisk Sølvmynt af Fiinhed 13 Lod 16 Green, saaledes udmyntet, at 1 kølnsk Mark f. S. udbringer 13 R. af Værdi = 1 Rbl. 2 Mk. $8,_{6}$ ß dansk Rigsm. En R. deles i 100 Kopek. Papirrublens Værdi er $\frac{2}{7}$ af Sølvrublens eller $45\frac{1}{2}$ Papirrubler = 1 kølnsk Mark f. S., altsaa 1 Papirrubel = 2 Mk. $7,_{03}$ ß dansk Rigsm.

Ruben, den israelitiske Patriarch, Jakobs ældste Søn, viste mildere Følelser mod Joseph end de øvrige Brødre, men mistede siden Førstefødselsretten. Hans Stamme boede i Gileads Bjerge.

Rubens (Peter Paul), efter den nederlandske Skrivemaade **Rubbens**, flandersk Maler, født d. 29de Juni 1577 i Køln, hvorhen hans Fader, en adelig Raadsherre i Antwerpen, formedelst politiske Uroligheder, havde begivet sig, kom efter Faderens Død i sit 10de Aar til Antwerpen. Her studerede han Malerkunsten under v. Oort og Otto Venius, paa hvis Raad han allerede 1600 begav sig til Italien, og opholdt sig især i Venedig, hvor Tizian og Paul Veronese tiltrak ham meest, og udviklede hans overordentlige Sands for Colorit. Efter Hjemkomsten 1608 blev R. Hofmaler hos Erkehertugen og malede en Mængde Billeder, hvoraf det vigtigste er „Nedtagelsen af Korset“ i Domkirken i Antwerpen, ligesom i det Hele hans bedste Arbeider ere fra dette Tidsrum. Hans Berømmelse bevægede nu Maria af Medici, Henrik IV's Enkedronning, til at kalde ham til Paris 1620, for at male 21 store Billeder med allegoriske Fremstillinger af hendes Liv, fuldførte 1620—25. Derefter forenede han for en Tid Politikeren og Kunstneren og gik i Aarene 1628—30 i flere diplomatiske Sendelser til England og Spanien, og idet han paa een Gang malede og underhandlede, kom disse to Lande i Besiddelse af ikke faa Billeder af R. Det var imidlertid ikke blot historiske Malerier, han malede, men, lige dygtig i alle Kunstens Arter, gik han fra Landskab til Portrait, fra Genrebillede til Jagtstykke, og opdrog sine Elever til berømte Mestere, hver i sit af disse forskjellige Fag. Og da han ikke mere selv kunde overkomme de Bestillinger, hvormed han blev overvælbet, trods den Flid og Hurtighed, hvormed han arbeidede, lod han disse Elever deeltage i Udførelsen, hvorved der udgik fra hans Værksted en stor Mængde Billeder, der kun med ringe Grund kunne bære R.'s Navn. I de sidste Aar af sit Liv levede han rolig hjemme, hædret og berømt, og trods legemlig Svaghed kraftig nok til at male et af sine interessanteste Billeder, „Peters Korsfæstelse“, til Peterskirken i Køln, men døde, inden Billedet var sendt til sin Bestemmelse, d. 30te Mai 1640 i Antwerpen. Det uhyre Antal Billeder af R., hvis Ægthed er beviist (henimod 1,000), er spredt over hele Europa, dog er han bedst repræsenteret i Antwerpen, Paris og München. Den kongelige Malerisamling i Kjøbenhavn har i Portraitskizzerne af Hertugen og Hertuginden af Toscana og Irselius's Portrait interessante Billeder af R., medens „Salomons Dom“, et stort og godt bevaret Maleri, i Kjenderssproget endog bærer Navn af en „ganske udmærket R.“ Et Portrait af en Munk i Moltkes Galleri sammesteds er ogsaa af stort Værd. R. har ogsaa raderet nogle faa Blade, men har større Betydning ved at have ladet Kobberstikkere og Træskjærere arbeide under sin Veiledning, og saaledes ogsaa i disse Fag opdraget Mestere. Hvor betydelig R. end er ved sin rige Phantasie og uudtømmelige Productionsevne, søger man dog nærmest at charakterisere ham som den store Colorist, lige udmærket ved sin bristige Pensel og sin skjønne Clairobscur, og, idet man udhæver det brede Daglys, hvormed han oplivet sine Malerier, at sætte ham i Modsætning til Rembrant, som i Skyggens Nuancering ved Siden af et skarpt Lys hyppigst udtrykte sin Stemning (Sml. Raumers „Hist. Taschenbuch“, 1833).

Rubia (Krap) kaldes en til Krapfamilien (Rubiaceæ) hørende Slægt af fleeraarige Urter eller Halvbuske, der høre hjemme i den gamle Verdens tempererede Klima'er. Den meest bekjendte Art er R. tinctorum (Farve-K.), en fleeraarig, 2—3 Alen høi Urt med 4-kantede Stængler og modsatte Blade, hver med 1—2 store Axelblade, hvis Rande og Rygnerver tilligemed Stængelens Kanter ere rue af nedadvendte Smaatorne; de uanseelige, grøngule Blomster ere overfædige med en utydelig Bægerrand, en 4-deelt hjulformet Krone, 4 Støvdragere og en 2-delelig, saftig Spaltefrugt. Den er vildtvoxende i Orienten, men nu forvildet over den største Deel af Europa, hvor den flere Steder (navnlig i Frankrig, Tydskland og Holland) dyrkes i det Store paa Grund af Rodens Vigtighed som Farvemateriale (sml. Art. Krap). — **Rubiaceæ** (Krapfamilien) udmærker sig blandt de heelkronede Femtalsplanter ved sin underfædige Frugtknude, sin regelmæssige 4—6-deelte Blomst og sine modsatte, udeelte Blade, der have store, ofte 2 og 2 sammenvoxne Axelblade. Familien ind-

Digitized by Google

befatter over 3000 Arter i 300 Slægter, og sondrer sig i 2 naturlige Hovedafdelinger: 1) De Krandsbladede (Stellatæ), meest Urter med 4-kantet Stængel og modsatte Blade, hver med 1—2 store og med Hovedbladene eensdannede Axelblade, samt en 2-delelig Spaltefrugt, og 2) Kaffegruppen (Coffeaceæ), meest Træer og Buske med mindre Axelblade og en 1-mangefrøet Kapsel eller Steenfrugt. Arterne af den første Gruppe høre væsentlig hjemme i de tempererede Klima'er, hvor de forekomme almindelig som Ukrudsplanter (Snerre, Blaastjerner); hyppig indeholde de Farvestoffer (Krap, flere Arter Asperula). Arterne af den anden Gruppe høre derimod til de charakteristiske Planter i Tropelandene og indbefatte en Mængde vigtige oekonomiske og Lægeplanter (Kaffetræet, Chinatræet, o. s. v.).

Rübezahl hedder i de tydske Folkesagn den i Riesengebirge herskende Bjergaand, bekjendt ved sin drillende og heftige men ofte godmodige og hjelpsomme Charakteer.

Rubico, nu Pisatello, heed i Oldtiden en liden Fjord i Øvreitalien, som i Romernes Tid dannede Grændsen mellem Gallia Cisalpina og Italia. Den blev historisk bekjendt ved Cæsars Overgang over samme 49 f. Chr., som blev Begyndelsen til Borgerkrigen; deraf er det at „gaae over R." et billedligt Udtryk for at foretage et afgjørende Skridt, efter hvilket man ikke mere kan træde tilbage, men maa fortsætte det begyndte Vovespil.

Rubification, Rødgjøren af Huden, er en lavere Grad af Afledning, bevirket i medicinsk Øiemed ved irriterende Midler paa samme (Rubefacientia, saasom Sennop, Ammoniak, kogende Vand o. d.).

Rubin er en Ædelsteen af en smuk, rød Farve, men Juvelererne anvende denne Benævnelse paa to forskjellige Mineralier. Den ægte eller orientalske R. er en carmoisinrød Korund (s. d. A.), der næstefter Diamanten er den kostbareste og meest søgte Ædelsteen. Den forekommer fortrinsviis i Flodsandet og det opskyllede Land paa Ceylon og i Bag-Indien. Ballas-R. er derimod en rosenrød, og R.-Spinellen en ponceaurød Spinell (s. d. A.), der begge ligeledes have en betydelig Værdi.

Rubinglas er det med Guldpurpur farvede Krystalglas, der er saa dybt i Farven, at det ikke godt kan bruges uden til Overfangsglas.

Rubinstein (Anton), Componist og Pianofortevirtuos, er født d. 18de Novbr. 1829 i en Landsby i Nærheden af Jassy i Moldau af tydske Forældre, som kort efter nedsatte sig i Moskau. Hans musikalske Talent udviklede sig saa hurtig, at han allerede 1839 med glimrende Held optraadte i Paris som Claveerspiller. Efter flere Kunstreiser opholdt han sig fra 1848 til 1854 i Rusland, hvor den kunstelskende Storfyrstinde Helene tog sig meget af ham, gjorde derpaa atter Kunstreiser i forskjellige Lande, paa hvilke han feirede de største Triumpher som Virtuos, og er nu ansat i Petersborg som keiserlig Capelmester og Directeur for Conservatoriet. Som Virtuos udmærker R. sig ved en overordentlig Færdighed, Kraft og Energie; som Componist har han gjort sig bekjendt ved talrige større og mindre Værker af enhver Art, blandt hvilke de betydeligste ere: Orchestersymphonien „Ocean", Oratoriet „Das verlorene Paradies" og Operaen „Die Kinder der Haide", samt flere nationale russiske Operaer.

Rubinsvovl, s. Realgar.

Rubladede, s. Asperifoliæ.

Rubning kalde Hattemagerne en Udrykning af Haar. Afhaaringen (s. d. A.) af Hareskind kan saaledes skee ved en R., idet man alene rykker Grundhaarene af og lader Stikkelhaarene blive siddende. Har man forfærdiget en Filthat af et Materiale, hvori begge Slags ere blandede, ville Stikkelhaarene stritte frem og skade Luvens smukke Udseende; de blive derfor fjernede ved R. med en Tang.

Rubus, Klynger, er en bekjendt, til Rosenfamilien hørende Slægt af fleeraarige Urter og Buske med stærkere eller svagere Barktorne paa Stængler og Bladstilke, enkelte eller hyppigst sammensatte Blade og smukke hvide eller violette Blomster i endestillede Klaser; det 5-deelte, omkringsædige Bæger bærer i Svælget 5 frie Kronblade og talrige Støvdragere; Frugten er en af talrige smaa Steenfrugter sammensat Fleerfoldsfrugt (der i daglig Tale gaaer under den urigtige Benævnelse „Bær"). Arterne af denne Slægt tilhøre næsten udelukkende den tempererede og koldere Zone, og deres krydrede, velsmagende Frugter afgive her en almindelig yndet Spise. De vigtigste Arter ere: Hindbær (R. idæus), en Busk med trinde, blaaduggede, svagttornede Stængler, af hvilke Aarsskuddene have Blade med 5, de blomsterbærende Stængler derimod Blade med 3, paa Undersladen hvidfiltede Smaablade; Blomsterne ere hvide, Frugterne røde eller (hos flere dyrkede Afarter) gule; den er vildtvoxende overalt i Europa og er tillige den eneste Art, som bliver dyrket. Brombær (R. fruticosus) har kantede Stængler med stærke, krumme Torne, 3—7-koblede, glatte eller filtede Blade, hvide eller violette Blomster og sortrøde, glindsende Frugter; dens Hjem er ligeledes Størstedelen af Europa. Korbær (R. cæsius) ligner den foregaaende, mellem hvilken den hyppig voxer, men adskilles ved sine trinde, blaaduggede Stængler og Frugter. Multebær (R. Chamæmorus), en fleeraarig Urt med krybende Rodstok, har nyredannede, 5-lappede Blade og brandgule Frugter; den voxer almindelig i Moser i Sverrig og Norge, sjeldnere i Danmark (Jylland og Nordsjælland) og i Nordtydskland.

Rückattest (tydsk, Losnings- eller Ankomstattest) er et Beviis for, at Varer, som udføres, virkelig ere ankomne og fortoldede paa det Sted, hvortil de ere bestemte. I Danmark kræves R. kun for Creditoplagsvarer, som afsendes til udenbyes Oplag eller til indenlandske Stæder og der fortoldes.

Rückert (Friedrich), tydsk lyrisk Digter, født d. 16de Mai 1789 i Schweinfurt, blev 1826 Professor i østerlandske Sprog i Erlangen, var derpaa 1840—46 Professor og Geheimeregjeringsraad i Berlin og har siden levet paa et ham tilhørende Gods ved Coburg. R. begyndte sin Forfattervirksomhed under Navnet „Freimund Rainar" med „Deutsche Gedichte", hvori hans patriotiske „Geharnischte Sonetten" vare optagne. Siden hengav han sig næsten ganske til Studium og Oversættelser („Die Verwandlungen des Abu Said" — af Hariri's Maqa-

Digitized by Google

ner —; „Nala og Damajanti“; „Hamasa“ o. fl.) samt Efterligninger („Erbauliches und Beschauliches aus dem Morgenland“; „Rostem und Suhrab“; „Bramanische Erzählungen“ o. fl.) af den østerlandske Poesie, med hvilken hans egen Aandsretning i flere Henseender er beslægtet. R. udmærker sig især ved et ualmindeligt Herredømme over Sproget og Mesterskab i Formen; man finder hos ham alle, selv de kunstigste Arter af Vers behandlede med en forbausende Letheb og Skjønhed. Ved Siden heraf besidder han Phantasiens Rigdom og Følelsens Inderlighed og Dybde; men i de fleste af hans Digte er dog Vid og Aand mere fremtrædende end Hjertet og Gemyttet, og hans store Frugtbarhed har øvpig noget skadet hans Værkers Gehalt. Hans Drama'er ere uden Værd, og hans Læredigt „Leben Jesu“ er meget uheldigt. — **Heinrich R.**, den Foregaaendes Søn, født d. 14de Febr. 1823 i Coburg, har siden 1852 været Professor i tydsk Oldtidskundskab i Breslau. Foruden at udgive flere ældre tydske Værker har han bl. A. forfattet: „Annalen der deutschen Geschichte“ (1850); „Gesch. des Mittelalters“ (1852); „Deutsche Culturgeschichte“ (1854).

Rud (Otto), af en dansk adelig Familie (født 1520), var en af de Søhelte, der udmærkede sig i den nordiske Syvaarskrig imod de Svenske. I et blodigt Slag under Øland (d. 30te Mai 1564) fik han Befaling til at angribe det svenske Admiralskib „Makaløs“, som førte 200 Kanoner; han skjød Roret bort fra Skibet, seilede bag om det og surrede sig fast ved det, for at det ikke skulde undløbe; da det nu i det Samme blev beskudt af to andre Skibe, benyttede R. det gunstige Øieblik til at komme paa Siden af sin Fjende, sprang ombord med sine Folk, tog Admiralen tilfange og erobrede Skibet. I et Slag under Bornholm (d. 7de Juli 1565) blev R. efter mange Tapperhedsprøver fangen og ført til Sverrig, hvor Kong Erik XIV tiltalede ham haardt for al den Skade, han havde tilføiet hans Land; men R. svarede uforsagt: „Jeg er en indfødt Dansk, har svoret min Konge Huldskab og Troskab, og skammer mig ikke ved at have kjæmpet af yderste Evne for Konge og Fædreland.“ R. overlevede ikke længe sit Uheld; han døde d. 11te October samme Aar i sit Fangenskab paa Svartsjö af Pesten, som var Krigens Følgesvend.

Rudbeck hedder en, oprindelig slesvigsk eller holsteensk, Slægt, hvorfra der nedstammer 4 adelige og 1 ridderlig Familie i Sverrig, samt flere i den svenske Kirke og Litteratur bekjendte Lærde og Skribenter. Den Første, som gjorde Slægten anseet i Sverrig, var den lærde, nidkjære og kraftfulde Biskop i Westerås, **Johannes R.** (født 1581, død 1646); han var en Tid Professor i Upsala og gjorde sig bekjendt ved sin Dygtighed samt ved sine Stridigheder med Messenius; senere besørgede han (som Kongens Hofprædikant) næsten ganske alene Bibeludgaven af 1618, og var under Christinas Mindreaarighed længe Hovedmanden for de Ikke-Adeliges Opposition mod Aristokratiet. En af hans Sønner var den lærde **Olof R. den Ældre**, født 1630 i Westerås, hvor han fik en omhyggelig Undervisning i det derværende Gymnasium; ved Universitetet vare i Begyndelsen Naturvidenskaberne, navnlig Anatomien, hans Yndlingsstudium, og allerede i sit 22de Aar gjorde han sig bekjendt ved Opdagelsen af vasa lymphatica (paa hvilken Opdagelse dog Danskeren Thomas Bartholin ogsaa gjør Fordring). Efter en videnskabelig Reise til Holland blev han inden faa Aar Adjunct i Medicin (1655), extraord. Professor i Physik og Botanik (1658), samt tilsidst (1660) Professor i praktisk Medicin i Upsala. Han anlagde her en botanisk Have og begyndte at udgive et stort Herbarium i Træsnit, kaldet „Campi Elysii“. Fuldendelsen af dette Arbeide overlod R. til Sønnen, for selv at kunne beskjæftige sig med det litterære Foretagende, som egentlig har gjort ham berømt, nemlig „Atlantica sive Manheim“, et Arbeide, der lige saa meget vidner om hans Belæsthed og Skarpsindighed, som om hans rige Phantasie og ualmindelige Kløgt; han vilde heri bevise, at Plato's Atlantis har været Sverrig, og at dette Land i Virkeligheden har været hele den europæiske Culturs Vugge. Af dette betydelige Værk udkom (1779—98) 3die Bind, men af det 4de endnu ikke færdigtrykte Bind, ligesom af „Campi Elysii“, blev hele Oplaget, paa yderst faa Exemplarer nær, ødelagt ved den store Brand i Upsala 1702, ved hvilken R. ved sin Aandsnærværelse reddede Akademiebygningen med det derværende Bibliothek. Han døde allerede s. A. d. 17de Septbr. — Sønnen, Medarbeideren i „Campi Elysii“, **Olof R. den Yngre** (født 1660, død 1740), blev 1692 Professor i Medicin og Botanik, blev adlet 1719 og 1739 udnævnt til kongelig Archiater. R. gjorde sig meget fortjent af Botanikens Studium i Sverrig, ikke mindst ved den Beskyttelse, han ydede Linné. Foruden sine naturvidenskabelige Skrifter udgav han flere Afhandlinger for at paavise Ligheden mellem det lappiske Sprog og det hebraiske, det gothiske og det chinesiske, det finske og ungarske, og efterlod Arbeider i Manuscript, deriblandt en „Thesaurus linguarum Asiæ et Europæ harmonicus“. — En Sønnesøn af ham, **Thure Gustaf R.** (født 1714, død 1786), blev ved „Huernes“ Indflydelse valgt til Præsident i Ridderhuset paa Rigsdaben 1765, blev senere Generalmajor og Landshøvding, 1771 Friherre.

Rudeglas, s. **Glas**.

Rudekunst kaldes den Kunst, med Tilnærmelse at finde Indholdet af Ankere, Tønder og Fade ved dertil indrettede Maalestokke, som kaldes **Rudestokke**.

Rudelbach (Andreas Gottlob), luthersk Theolog, født i Kjøbenhavn d. 29de Septbr. 1792, blev 1829 paa Grund af sin strengt kirkelige positive Retning af Grev Ludvig af Schönburg kaldet til Superintendent, Consistorialraad og Pastor primarius i Glauchau i Kongeriget Sachsen, i hvilken Stilling han kjæmpede med Iver for Opretholdelsen af Kirkens historisk-retlige Grundvold i de symbolske Bøger. Paa Grund af Misforhold i Consistoriet, da man forlangte af ham, at han skulde stemme for en uindskrænket Raadighed over Bekjendelsesformularen ved Confirmationen, og fordi han bestemt undslog sig for Udførelse af alle kirkelige Handlinger hos Tydsk-Katholiker og modsatte sig, at de evangeliske Kirker i Landet bleve indrømmede denne Sect til Simultangudstjenesten,

Digitized by Google

nedlagde han sit Embede d. 1ste Septbr. 1845 og vendte tilbage til Fædrelandet, hvor han 1848 blev udnævnt til Præst i Slagelse. I talrige, meest polemisk holdte, Skrifter har R. forsvaret det kirkelige System, den strengt confessionelle lutherske Lære mod Angreb fra forskjellige Kanter. Af den lange Række af Skrifter, som han har forfattet, kunne fremhæves: „Die augsburgische Confession" (1830); „Das Wesen des Rationalismus" (1830); „Die Finnisch-Lappische Mission" (1833); „Hieronymus Savonarola und seine Zeit" (1835); „Die Sacramentworte" (1837); „Reformation, Lutherthum und Union" (1839); „Christelig Biographie" (1846); „Kirkepostille over Evangelierne" (1853); „Om Begrebet Folkekirke" (1854); „Om Psalme-Litteraturen og Psalmebogs-Sagen" (1854). I Forening med Guerike har han fra 1840 udgivet: „Zeitschrift für die gesammte Lutherische Theologie und Kirche".

Rüdersdorfer Ovn kaldes undertiden efter en Landsby i Berlins Omegn, hvor den først blev anvendt, en Kalkovn med Flammefyring og uafbrudt Gang (s. **Kalkbrænding**).

Rüdesheim, Stad i Hertugdømmet Nassau, ved Rhinen ligeoverfor Bingen, er bekjendt af sin Viin (**Rüdesheimer**). 2,600 Indb.

Rüdiger (Fedor Wasiljewitsch, Greve), russisk General, født 1780 af en kurlandsk Familie, traadte tidlig i russisk Militærtjeneste, udmærkede sig i Slaget ved Polock 1812 og senere i Felttoget 1813—14, i Krigen mod Tyrkerne 1828—29, i Kampen mod Polakkerne 1831 og i Felttoget i Ungarn 1849, hvor han afsluttede Capitulationen i Vilagos mod Görgei (13de Aug.). Paa Grund af sin høie Alder nedlagde R. 1850 Commandoen over det 3die Armeecorps og blev Medlem af Rigsraadet; 1854 gik han til Warschau som Paskewitschs Stedfortræder, blev derpaa Chef for Garden og døde d. 22de Juni 1856 i Carlsbad.

Rudkjøbing, den eneste Kjøbstad paa Langeland, ligger midt paa Øens vestlige Side ved Storebelt ligeoverfor Taasinge, i Nørre-Herred. Indbyggernes Antal var 1860: 2,719 (1855: 2,540). Byens offentlige Bygninger ere: Kirken, Raadhuset (opført 1845), Borgerskolen, Fattiggaarden og Toldbodbygningen (allesammen nye Bygninger). Handelen, især Kornudførselen, er i Tiltagende. Byen har 2 Havne (den nyeste anlagt 1847 og de næste Aar). Ved Toldstedet vare 1860 hjemmehørende 76 Fartøier af 1,410 Cmlst. — R. nævnes første Gang i det 13de Aarh. Byen var forhen omgiven med Volde og Grave. R. er Brødrene Ørsteds Fødeby.

Rudolf I, tydsk Keiser 1273—91, født 1218, Søn af Grev Albrecht IV af Habsburg (s. d. A.), udvidede sine Familiebesiddelser navnlig i Schweiz og blev 1273 valgt og kronet til Keiser. Han vandt Paven ved nogle Indrømmelser i kirkelige Sager, abskillige tydske Fyrster ved at gifte sine Døttre med dem, fratog Ottokar af Bøhmen hans Lande og forlehnede med Kurfyrsternes Samtykke sin Søn Albrecht med Østerrig, Steiermark og Krain, og derimod Grev Meinhard af Tyrol med Kärnthen. Af Landefredens og den borgerlige Ordens Opretholdelse havde R. stor Fortjeneste. Han døde 1291 og blev begraven i Speier.

Rudolf II, tydsk Keiser 1576—1612, født 1552, Søn af Keiser Maximilian II, blev 1572 Konge i Ungarn, 1575 i Bøhmen og 1576 Keiser. Han opholdt sig fortrinsvis i Prag, hvor han kun lidet bekymrede sig om Regjeringsanliggender, men beskjæftigede sig med lærde Sysler og forskjellige Liebhaverier, navnlig med Alchymie og Astrologie (Tycho Brahe og Kepler levede ved hans Hof); han var næsten altid i Pengeforlegenhed. Tilsidst blev Forvirringen i Riget saa stor, at Brødrene udnævnte Erkehertug Mathias til Familiens Overhoved; denne tvang da 1609 sin Broder R. til at afstaae ham Ungarn, Østerrig og Mähren, hvortil siden kom Bøhmen, Schlesien og Lausitz; Bøhmerne havde allerede tvunget R. til at udstede „Majestætsbrevet", s. d. A. Han døde 1612.

Rudolfinske Tavler kaldes astronomiske Tavler, hvortil Tycho Brahe havde gjort Udkast, men som fuldførtes af Kepler, der vel benyttede Tychos Observationer, men gik ud fra sin egen Theorie om Planeternes elliptiske Bevægelse og derved gav Tavlerne en større Værdi, saa at de udgjorde Grundvolden for alle astronomiske Beregninger i over et Aarhundrede. De udkom i Ulm 1637. Navnet fik de til Ære for Keiser Rudolf II.

Rudolf af Ems, tydsk Digter fra Graubünden, levede i det 13de Aarh., og skrev bl. A. Digtene „Der gute Gerhard", „Barlaam und Josaphat" o. M.

Rudolf af Schwaben, Modkonge under Henrik IV i Tydskland, Søn af Grev Kuono af Rheinfelden, bortførte og ægtede Henriks Søster Mathilde, fik siden Hertugdømmet Schwaben og var Henrik tro, indtil han 1077 lod sig vælge til Konge imod ham. I Slaget ved Merseburg (1080) blev han saa farlig saaret (den høire Haand var huggen af ham), at han døde Dagen efter.

Rudolstadt, Residentsstad i Fyrstendømmet Schwarzburg-R., har en smuk Beliggenhed ved Saale. 6,000 Indb.

Rueda (Lope de), spansk Dramatiker, født i Sevilla, optraadte 1544 som Skuespiller og døde før 1567 i Cordova. R. havde store Fortjenester af det spanske Skuespil: han forfattede Comoedier, Pastoralsamtaler og de saakaldte Pasos, en Art burleske For- eller Mellemspil, han indførte Entremeses (s. d. A.) og lagde overhovedet Grunden til det lavere spanske Charakteerskuespil.

Rueuing. Naar Klæde og lignende Varer ere valkede, findes der paa begge Sider et Lag Filt af Uldtaver, der ere udtraadte af Garnene og have haget sig fast i hinanden. Vilde man nu umiddelbart presse Klædet, saa vilde det paa begge Sider see ud, som det pleier at see ud paa Vrangen; men som oftest fordres der en regelmæssig Luv med bestemt Strøg, og til den Ende maae paa Retten Haarene for en stor Deel trækkes ud ved en Række R. og derefter afklippes ved Overskjæring (s. d. A.), hvilket i Forbindelse med Børstningen, Decateringen og Presningen giver Klædet dets smukke Udseende. Til R. af de allergroveste Varer (f. Ex. Sengetepper) bruges „Strygere", ligesom Haandkarter med Jerntænder; ellers benyttes altid Karteboller (s. d. A.), hvis lange, tidselagtige Hoveder

Digitized by Google

overalt ere besatte med tilbagevendende Kroge. En Række saadanne samles paa et Kartekryds til Haandruening, eller hvad der er nlige almindeligere, man betjener sig af Ruemaskiner, hvor en eller flere Valser ere tæt besatte med Karteboller, saaledes ordnede paa lange Stokke, at alle Krogene under Valsernes hurtige Bevægelse tage fat i det vaade Klæde, der langsomt bevæger sig forbi Valserne. Under R. maa Klædet jevnt udspændes, for at Randene lige til Listerne kunne blive overalt netop ligesaa stærkt ruede som Resten. Ved Haandrueningen tages et lige ophængt Stykke for ad Gangen. I alle Tilfælde maae Kartebollerne jevnlig tørres og renses og omsider vendes, saa at deres nslidte Side kan vendes frem.

Ruf, s. Hytte.

Ruffo hedder en anseelig neapolitansk Slægt, som ogsaa har Besiddelser i Sicilien og Spanien. **Fabricio R.**, født 1744 i Neapel, blev Geistlig og udnævntes af Pave Pius IV til Overskatmester og 1791 til Cardinal. Siden traadte han i neapolitansk Tjeneste og gik, da Kongen 1799 var fordreven af Franskmændene under Championnet, til Sicilien, derfra tilbage og bragte først Calabrien, siden det øvrige Land til Opstand og indtog tilsidst, understøttet af Russere, Englænder og Tyrker, Hovedstaden. Siden spillede R. ingen fremragende Rolle, han døde d. 13de Decbr. 1827. — **Lodovico R.-Scilla**, født d. 15de Aug. 1750, blev 1801 Cardinal og Erkebiskop af Neapel, men blev af Joseph Bonaparte forviist, da han ikke vilde sværge Joseph Troskab, førend denne havde lovet at svare den sædvanlige Lehnsafgift til Pavestolen og derved erkjende sig som dennes Vasal. Efter Restaurationen 1815 viste han sig som en fanatisk Reactionair, men erklærede sig 1820 til Alles Forbauselse for Constitutionen. Efter Kongens Tilbagekomst blev R. sat i Spidsen for Universitetet og den offentlige Underviisning; han døde d. 17de Novbr. 1832.

Rufinus, fra Elusa i Aquitanien, var under Theodosius den Store Præfect i Orienten og blev af Theodosius før dennes Død d. 17de Jan. 395 sideordnet hans Søn Arkadios i Regjeringen af det østromerske Rige, men allerede d. 27de Novbr. 395 myrdet af Gainas, der var Anfører for de i græsk Tjeneste staaende Gother. I hans Sted traadte indtil 399 Eunuchen Eutropios, der ligeledes blev fortrængt af Gainas.

Rufinus (Tyrannius), født 330 i Italien, blev Christen 871 i Aqvileia, følte sig af Forkjerlighed for Munkevæsenet dragen til Østerlandene, levede senere som Presbyter i Aqvileia og døde paa en Reise til Palæstina i Messina 410. R. gjorde sig fortjent af Theologien ved sin Oversættelse og Fortsættelse af Eusebius's Kirkehistorie og ved sin Munkehistorie. Hans Forklaring af det apostoliske Symbolum er endnu af megen Vigtighed.

Rug (Secale cereale), en bekjendt 1—2-aarig Kornplante af Græsarternes Familie, har høie, oprette Straa med sammensatte Ax, hvis tæt taglagte Smaaax ere 2-blomstrede med Ansats til en tredie Blomst foroven; Smaaaxene have ved Grunden 2 syldannede, 1-nervede Yderavner og bredere, kamformig-randhaarede Inderavner, der hver løbe ud i en lang, ru Stak. R. er den vigtigste Brødplante i Sverrig, Norge, Danmark og det nordlige Rusland, endeel af Nordtydskland og Preussen; den dyrkes her som Vintersæd, i de nordligste Egne, hvor Vinteren er lang og streng, derimod som Sommersæd. I England var R. i ældre Tid en almindelig Brødplante, men er nu i de fleste Egne som saadan ganske fortrængt af Hveden, og bruges kun til Grøntfoder. Man kjender ikke R.s Hjem, thi man har kun fundet nærstaaende Arter vildtvoxende deels i Kaukasus, deels paa Sicilien.

Rugaard er en Herregaard i det nordlige Fyen (Odense Amt, Skovby Herred), som tidligere var en Kongeborg (og Sædet for en kongelig Lehnsmand), hvorefter et Amt benævnedes lige til 1794. Den blev Privateiendom 1665.

Ruge (Arnold), tydsk Skribent og Demokrat, født 1802 i Bergen paa Rügen, tog som Privatdocent i Halle fra 1837 virksom Deel i Tidskriftet „Hallische Jahrbücher", siden kaldet „Deutsche Jahrbücher", indtil dette blev undertrykt 1843. Efter at have opholdt sig i Dresden (1841—43), Paris og Schweiz, kom han 1846 tilbage til Sachsen og begyndte Aaret efter en Boghandel i Leipzig. I Revolutionsaaret 1848 udgav han først i Leipzig, derpaa i Berlin Bladet „Reform", hørte i Forsamlingen i Frankfurt til yderste Venstre, tog i Mai 1849 Deel i Urolighederne i Sachsen, men gik itide til Bremen og udvandrede derfra 1850 til England. Blandt R.'s Skrifter nævne vi: „Platonische Aesthetik" (1832); „Der Novellist" (en comisk Roman); „Zwei Jahre in Paris" (1845). R. er en Ultra-Demokrat, men formedelst sit abstract-doctrinære Standpunct lykkedes det ham aldrig at vinde synderlig Popularitet.

Rügen, preussisk Ø i Østersøen ved Kysten af Pommern, 17½ □ M. stor med 50,000 Indb., skilles ved en smal Havarm fra Fastlandet og har meget indskaarne Kyster, som danne en Mængde Halvøer, blandt hvilke Jasmund, Wittow og Mönkgut ere de største. Den vestlige Deel af Øen er en Slette, Resten er høitliggende, og Kysten mod N. O. bestaaer af steile Kridtbanker („Stubbenkammer" er henved 500 F. høit). Jordbunden er meget frugtbar, Agerdyrkning og Qvægavl staae paa et høit Trin. Bekjendt er Søbadet Putbus (s. d. A.). Hovedstaden hedder Bergen. Paa Halvøen Wittow laae den gamle Hovedstad Arkona. — R.s ældste Beboere vare af germanisk Herkomst, siden besatte Venderne samme. I Aaret 1168 erobrede Absalon den og indførte Christendommen her. Siden stod R. under dansk Lehnshøihed, om den end havde egne Fyrster, som ofte søgte at løsrive sig derfra; omsider blev den 1325 forenet med Pommern, havde vel en kort Tid igjen egne Fyrster, men forenedes 1478 atter med Pommern og kom 1648 tilligemed dette under Sverrig. Fra 1807 til 1813 holdt de Franske Øen besat; 1814 blev den given til Danmark, som strax efter imod Lauenburg overlod den tilligemed den svenske Deel af Pommern til Preussen.

Rugendas er Navnet paa en tydsk Kunstnerfamilie, hvis vigtigste Medlemmer ere: **Georg Philipp R.**, bekjendt som Slagmaler, født d. 27de Novbr. 1666 i Augsburg, død sammesteds d. 10de Aug. 1742. Hans Sønner Georg Phi-

Digitized by Google

lipp R., død 1774, **Christian R.**, død 1781, og **Jeremias Gottlob R.**, død 1772, have Navn som Kobberstikkere. En Efterkommer af den Første, **Johann Lorentz R.**, født 1775, død d. 19de Decbr. 1826 som Professor ved Kunstskolen og Directeur for Tegneskolen i Augsburg, har ligeledes skaffet sig et anseet Navn ved sine Slagscener. Hans Søn **Johann Moritz R.**, født 1802 i Augsburg, er Dyr- og Genremaler og lever i München.

Rügenwalde, Stad i den østlige Deel af Pommern, ikke langt fra Østersøen, har Søfart og Fiskeri. 5,000 Indb.

Rugierne, et germanisk Folk i Oldtiden, formodentlig stammende fra Egnene ved den nedre Oder, forekomme paa Attila's Tid ved Donau i det nuværende Østerrig, indtil de bleve overvundne af Odoacer 487 og tabte sig blandt andre barbariske Folkeslag.

Ruhl (Johan Christian), tydsk Billedhugger og Tegner, født i Kassel d. 15de Decbr. 1764, død d. 29de Septbr. 1842, har udført Sculpturerne til Slottet Wilhelmsruhe, foruden bl. A. en Mængde Buster; han har ogsaa givet Tegninger til flere Digterværker, hvilke ere udgivne i Kobberstik. Hans Søn **Ludwig Sigismund R.**, født 1794 i Kassel, har erhvervet sig Navn som Maler, medens den anden Søn, **Julius Eugen R.**, født 1796, er betydelig som Bygmester og Bygningstegner, navnlig ved Udgivelsen af de to Værker: „Denkmäler der Baukunst in Italien" (1821) og „Darstellung der Gebäude des Mittelalter in Gelnhausen" (1839).

Rühle von Lilienstern (Joh. Jak. Otto Aug.), preussisk General, militær og historisk Skribent, født 1780 i Berlin, tjente som Officeer i Krigene mod Napoleon, senere (fra 1822) som Chef for den preussiske store Generalstab og Directeur for Krigsskolen. Han døde 1847.

Ruhnken (David), udmærket Humanist, født d. 2den Jan. 1723 i Stolpe, virkede fra 1756 som Lector og fra 1761 som Professor i Leyden, hvor han døde d. 14de Mai 1797. Blandt hans talrige, i reent og correct latinsk Sprog affattede Skrifter ere de vigtigste: Udgaver af Timæus's „Lexicon" (2den Udg. 1789, forøget af Koch 1833), af den homeriske Hymne til Ceres (3die Udg. 1808), af Rutilius Lupus (ny Udg. af Frotscher og Koch 1831 og 1841), af Velleius Paterculus (2 Bd., ny Udg. af Frotscher 1835) og af Murets „Opera" (4 Bd., 1789). Fremdeles „Epistolæ criticæ" (2 Bd., ny Udg. 1827); „Elogium Tiberii Hemsterhusii" og „Opuscula" (udg. af Friedemann, 1828).

Ruisdael (Jakob), hollandsk Landskabsmaler, født 1635—40 i Harlem, uddannede sig aldeles selvstændig til Kunsten, om han end viser Slægtskab med sine Samtidige, Berghem, Everdingen, Hobbema o. Fl. Han er en af de betydeligste Kunstnere i sit Fag, og forstaaer med nogle lave Høie, en skummende Bæk og et snevert Parti af en skyfuld Himmel at frembringe et mægtigt Indtryk af Alvor og Storhed. Om end hans fleste Arbeider bære Præget af en mørk Stemning og skildre eensomme Egne i uroligt Efteraarsveir, forstaaer han dog ogsaa at udtale Solskin og Glæde. Hans Billeder findes i de fleste større Gallerier; i Kjøbenhavn have den kongelige Malerisamling og det Moltkeske Gallerie tilsammen 8 interessante Billeder af R. Han døde 1681 i Harlem. Broderen **Salomon R.**, født 1613, død 1676, er ligeledes bekjendt som Landskabs- og Marinemaler.

Rule Britannia er en berømt engelsk Nationalsang, hvis Text er digtet af Thomson (Forf. til „Aarstiderne") med Musik af Arne. Dens Indhold er hovedsagelig en Forherligelse af den britiske Frihed og af Britanniens Herredømme paa Havet.

Rulhière eller Rulhières (Claude Carloman de), fransk Historiker, født 1735 i Bondy ved Paris, var Legationssecretair ved forskjellige Hoffer, blev under Ludvig XIV Écrivain politique ved Udenrigsministeriet og døde 1791. Hans Hovedværker ere: „Éclaircissements historiques sur les causes de la révocation de l'édit de Nantes" (1788); „Histoire de l'anarchie de Pologne etc." (udg. af Denon 1807); „Histoire ou anecdotes sur la révolution de Russie en l'année 1762" (udg. 1797). — **Joséphe Marcellini R.**, beslægtet med den Foregaaende, født 1787, traadte 1807 ind i Hæren, blev 1837 i Algier General, commanderede 1841—48 den 10de Militærdivision i Frankrig, var Decbr. 1848—Octbr. 1849 Krigsminister og fik 1852 sin Afsked.

Rullebor kaldes de mindste Bor (s. d. A.) til Metalboring, fordi de sættes i Bevægelse ved en Rulle paa Boret.

Rullegarn kaldes tvundet, meest sexløbigt Bomuldsgarn, bestemt til Syening og Brodering, naar det sælges vundet paa Træruller. — **Rullegryn**, s. Gryn. — **Rullemessing**, ogsaa Rullekobber o. fl. kaldes i Handelen de tyndere Bliksorter, der sælges i oprullet Tilstand.

Rullesteen kaldes alle de løse og afrundede Brudstykker af ældre Klippemasser, der findes deels spredte paa Overfladen af Jordskorpen, deels indleirede i de yngre Sand- og Leerlag. De forekomme paa mange Steder af Jordkloden, men især i hele det nordlige Parti af Europa indtil det mellemste Rusland, Polen, Schlesien, Harzen, Holland og ind i England til Norfolk, altsaa med en Grændselinie, der danner en stor Halvcirkel om de skandinaviske Bjerge. De bære alle Spor af at være afslidte og bestaae her i Danmark især af Granit, Gneus, Grønsteen, Porphyr, Overgangskalk, Overgangssandsteen, samt de forskjellige Steenarter fra Kridtformationen, især Flint. Det er meget vanskeligt at give en tilfredsstillende Forklaring over Aarsagerne til R.s Dannelse og Flytning, men der er ingen Tvivl om, at R. og det saakaldte „Frictionsphænomen" (s. d. A.) skyldes de samme Kræfter, hvad enten man nu troer deri at see en Virkning af bevægede Ismasser eller af Bølgeslaget. Efterhaanden som Landets Opdyrkning er skreden frem, ere R. i Overfladen bortførte fra deres oprindelige Plads, for at anvendes til Steensætninger, Steengjærder, Bro- og Bygningsarbeider, men især i den nyeste Tid til Veiforbedring. Hvad Størrelsen af R. angaaer, da kan den være meget forskjellig, ligefra et Sandkorn indtil store Klippeblokke, hvoraf især nogle, der ere mærkelige ved deres kjæmpemæssige Dimensioner, bør nævnes, nemlig: Hesselagerstenen i Fyen, der er mindst 30 Fod høi og over 100 Fod i Omkreds, Svantese-Stenen paa Aborrebjerget, Dyb-

Digitized by Google

bøl-Stenen i Sundeved o. s. v., men som dog langt overgaaes af R. i andre Lande. — **Rullesteens-formationen** er en af Forchhammer indført Betegnelse for de Jordbannelser, der ere yngre end Brunkulsformationen, og hvori findes de ovenfor omtalte større eller mindre R. Den største Deel af vor Jordbund er dannet af Lag, der henhøre til denne Formation, som underafdeles i **Rullesteensleer** og **Rullesteenssand**, saaledes benævnte efter de Stoffer, der deri udgjøre Hovedmassen. Rullesteensleret forekommer især paa de danske Øer, den østlige Deel af Halvøen søndenfor Aarhuus, samt i flere spredte Partier i Vensyssel o. a. St. og danner, formedelst sin Rigdom paa plantenærende Bestanddele, den til Agerdyrkning bedst skikkede Jordbund. Rullesteensleret har nærved Overfladen i Almindelighed en guul, i Dybden derimod gjerne en graa eller blaa Farve paa Grund af, at Lerets Jernpartikler der ikke ere saa fuldkomment iltede som i de øvre Lag. Hvor der i R. er indblandet Kalkdele fra de forstyrrede Lag af Kridtformationen, kaldes det Mergel, der som bekjendt anvendes meget til Forbedring af den dyrkede Jordbund. — I Rullesteenssandet er Leret stærkt tilbagetrængt, ja ofte mangler dette aldeles, og det er da temmelig ufrugtbart, saa at det mindre godt egner sig til Agerdyrkning, men bedre til Skovvæxt, da Træernes Rødder naae ned til større Dybder og derfor lettere kunne skaffe sig den fornødne Næring. Navnlig synes her i Danmark Rullesteenssandet at være Egens, Rullesteensleret derimod Bøgens egentlige Hjem. I større Partier findes Rullesteenssandet i det nordlige Sjælland, i et Belte, der strækker sig i Retningen fra Nord til Syd saagodtsom gjennem hele Halvøen vestenfor Rullesteensleret, samt paa flere andre Steder. Partiet i Nærheden af Silkeborg og Himmelbjerget hører saaledes hertil. R. ere hverken saa store eller saa talrige i Rullesteenssandet som i Rullesteensleret, og Forchhammer tænker sig Rullesteenssandet dannet ved en Udskylling af Leret i Rullesteensleret, hvilket ogsaa synes bestyrket derved, at hiint findes samlet omkring de større af vore Søer og Aaløb, saavelsom paa Siderne og i den inderste Deel af Fjordene paa Halvøens Østkyst.

Rum, s. **Rom**.

Rumelien eller **Rumili** (ogsaa Romanien) kaldes den tyrkiske Provinds (imellem Balkan, Hellespontem og Archipelagus), som indbefatter det gamle Thracien, og hvori Constantinopel, Adrianopel o. fl. Stæder ligge; den er c. 2,100 □ M. stor og gjennemstrømmes af Maritza. Efter den nyeste Inddeling har R. noget snevrere Grændser og indbefatter kun det nordlige Albanien og det vestlige Macedonien. Hovedstaden er Toli-Monaster eller Bitolia. R. er Hovedsædet for den tyrkiske Befolkning i Europa.

Rumex, s. **Skræppe**.

Ruminantia, s. **Drøvtygger**.

Rumford (Benjamin Thomsen, Greve af), Physiker og Philanthrop, født 1752 i R. (nu Concord) i Ny-Hampshire i Nordamerika, kjæmpede i den nordamerikanske Frihedskrig paa Englændernes Side, gik efter Freden 1783 til München og stiftede der en Mængde almeennyttige Indretninger (ved Anlæg af Manufacturer, Indførelse af Kartofler o. s. v.). Ved den efter ham benævnede **Rumfordske Suppe** (kogt paa Knokler med Tilsætning af Blod og andre nærende Stoffer) har han skaffet'et billigt Fødemiddel for de Fattige. I Aarene 1799—1801 opholdt R. sig i England, siden i Frankrig, hvor han døde d. 22de Aug. 1814.

Rumjanzow (Romanzow) hedder en berømt russisk Slægt, som nedstammer fra Wasilji R., Bojar i Nishnei-Nowgorod, der ved ham 1391 kom under Storfyrsterne i Moskau. — **Alexander Iwanowitsch R.**, født 1684, stod i høi Gunst hos Peter den Store, udmærkede sig i Krigene mod Persien, Tyrkiet og Sverrig og sluttede 1743 Freden i Åbo, hvorpaa Keiserinde Elisabeth ophøiede ham til Greve. Han døde 1749. — Grev **Peter Alexandrowitsch R.**, den Foregaaendes Søn, født 1725, berømt russisk Feltherre, udmærkede sig i Syvaarskrigen navnlig ved at erobrede Colberg 1761, vandt som Overfeltherre i Krigen mod Tyrkerne (1770—74) tre afgjørende Seire over langt overlegne tyrkiske Hære og tilveiebragte den fordeelagtige Fred i Kutschuk-Kainardschi (1774); til Belønning blev han Feltmarskal o. s. v., fik Titlen Sadunaiskoi ɔ: Donau's Overskrider, en Foræring af 5,000 Livegne o. M. R. døde d. 9de Decbr. 1796. En Obelisk i Petersborg minder om hans Seiervindinger. — Grev **Nikolai Petrowitsch R.**, den Foregaaendes Søn, født 1754, var under Alexander I Handelsminister og Overdirecteur for Kanal- og Veianlæggene og udøvede som saadan en overmaade gavnlig Virksomhed. I Aaret 1807 blev han Udenrigsminister og Rigscantsler; 1809 underhandlede han heldig med Napoleon og sluttede med Sverrig Freden i Frerikshamn, hvorved Rusland fik Finland o. s. v. Fra 1812 trak R. sig formedelst sit svage Helbred tilbage fra Statstjenesten, men indlagde sig endnu Fortjeneste ved paa sin egen Bekostning at udruste Skibet „Rurik“, paa hvilket O. v. Kotzebue foretog sin Verdensomseiling, samt ved Oprettelse af det efter ham benævnede Museum. Han døde d. 15de Jan. 1826. — Med dennes Broder **Sergei R.**, der under Katharina II var Gesandt i Berlin, uddøde Familien d. 6te Febr. 1836.

Rumlen, s. **Borborygmus**.

Rumohr (Carl Friedrich Ludwig Felix von), tydsk Skribent, født d. 6te Jan. 1785 i Nærheden af Dresden, lagde sig efter Kunststudier, opholdt sig oftere i Italien, derpaa i Dresden, ogsaa i Kjøbenhavn og tilsidst i Lübeck, og døde i Dresden d. 25de Juli 1843. R.'s Hovedværk er „Italienische Forschungen“ (1827—31, 3 Bd.); foruden dette skrev han andre værdifulde Arbeider over Kunsthistorie og Archæologie, endeel Noveller og Romanen „Deutsche Merkwürdigkeiten“ (i Form af Memoirer, en Skildring af Livet i Midten af det 18de Aarh.). I sin „Reise durch die östlichen Bundesstaaten“ o. s. v. (1838) lagde han sine grundige nationaloekonomiske Kundskaber for Dagen.

Rumohr (Theodor Vilhelm Kjerstrup), er født i Kjøbenhavn d. 2den Aug. 1807; Faderen var Kobbersmedmester og Aeronaut Kjerstrup. Han dimitteredes privat til Universitetet 1826. Efter at være bleven adopteret af sin Pleiefader og Lærer, Historikeren og Linguisten Detlev

Digitized by Google

Christian v. R., der havde ført ham ind i Historien og de nyere Sprogs Litteratur, tog han 1832 juridisk Embedsexamen. I nogle Aar deeltog han saa i Redactionen af „Den Berlingske politiske Tidende". 1839 tiltraadte han, med offentlig Understøttelse, en Reise i Tydskland og Schweiz. 1844 blev han Copist under Kjøbenhavns Magistrat. Efter 1848—50 at have hørt Poulsens Forelæsninger over den slesvigske Ret, ansattes han i det sidstnævnte Aar som Thingskriver i Gram Herred; 1853 udnævntes han til Herredsfoged i Haderslev Herred. R. har skrevet flere poetiske Arbeider, hvoraf især de historiske Romaner „Peter Tordenskjold", „Niels Juel og hans Samtid" og „Grevens Feide", som han udgav under Mærket P. P., vandt Yndest hos et stort Publicum.

Rump (Christian Gotfred), dansk Landskabsmaler, født i Hillerød d. 8de Decbr. 1816, kom 1831 til at gaae paa Kunstakademiet i Kjøbenhavn, og begyndte 1837 at udstille sine første Billeder. R. beskjæftigede sig først med Figurmaleriet, og udstillede f. Ex. 1842 en Altertavle, Fremstillingen i Templet; snart blev det ham imidlertid klart, at Landskabet var hans egentlige Fag, og efterat han først havde tildraget sig almindelig Opmærksomhed ved „Parti af Egnen ved Himmelbjerg", hvorfor han fik Udstillingsmedaillen 1849, har hans Landskaber, der bestandig bære Præg af en fyldigere og rigere Udvikling, altid været gjerne sete. Han har gjort Reiser til Sverrig 1854, til Norge 1855—56, til Italien 1857—58, hjembringende med sig smukke Vidnesbyrd om, hvad han har seet.

Rumpeaabningen (Anus) er det anatomiske Navn for den nedre Aabning af Fordøielsesorganerne, ved hvilken Endetarmen mellem Rumpeballerne aabner sig udad. Herigjennem udtømme sig de ufordøiede og Resterne af de fordøiede Fødemidler, farvede af Galden, som Excrementer. Den er dannet af en foldet Sliimhinde, der udadtil gaaer over i Legemets ydre Hud; indenfor denne ligger den ringformige Sluttemuskel, som i rolig Tilstand stedse er sammentrukken, og derved sammensnøres R. paa samme Maade som ved et Løbebaand Aabningen for en Sæk. Herved forhindres Endetarmens Indhold fra i Utide at slippe ud, medens andre Muskler i og ved Tarmen ere stærke nok til, naar det behøves, at overvinde Sluttemusklen og aabne Veien for Excrementerne. R. er underkastet endeel Sygdomme (Catarrh, Aareknuder [Hæmorrhoidalsvulster], Blødning, Fremfald, Forsnevring, Fistelbannelse, Fissur o. s. v.).

Rump-Parlementet, s. Cromwell (II, S. 342, 2den Sp.).

Rumskjøds siges et Skib at seile, naar det seiler med Seilene fyldte, uden at Ræerne ere skjærpede, til Forskjel fra bidevind.

Rumstørrelser ere Størrelser i Rummet. Disse ere 3 Slags: Legemer, Flader og Linier. Et Legeme er en paa alle Sider begrændset Deel af Rummet. Det har 3 Udstrækninger, hvoraf de 2 i Almindelighed benævnes Længde og Brede, den tredie Høide, Dybde eller Tykkelse. En Flade (Overflade) er Grændsen for et Legeme og har kun to Udstrækninger, Længde og Brede. En Linie er Grændsen for en Flade og har kun een Udstrækning, Længde. Man taler ogsaa om Puncter som dem, der aldeles ingen Udstrækning have, altsaa kun betegne et Sted i Rummet. De ere altsaa ikke egentlig Størrelser. — Naar to Linier skjære hinanden, faae de et Punct tilfælleds. Ligeledes naar to Flader skjære hinanden, faae de en Linie tilfælleds. — Den Videnskab, som handler om Størrelser i Rummet, er Geometrien. Rumstørrelserne, som de betragtes i Geometrien, ere abstracte Størrelser. Dette sees strax, hvad Linier og Flader angaaer, da man kun tillægger dem een eller to Udstrækninger; thi enhver concret Gjenstand maa have 3 Udstrækninger. Men ogsaa de geometriske Legemer ere abstracte Størrelser; thi man tager alene Hensyn til det Rum de indtage, og seer bort fra (abstraherer fra) alle deres øvrige Egenskaber.

Rumæner (Romæner) eller Valacher hedder det romanske Folk, som nedstammer fra romerske indvandrede Colonister, Soldater o. A. samt Levningerne af den indfødte eller senere indvandrede barbariske Befolkning, og som boer i det nordlige Tyrki. Deres Sprog er en Blanding af det latinske Folkesprog med gammeldaciske, slaviske, kumanske og tyrkiske Elementer; i Levemaade og Sæder have R. bevaret Meget fra de ældste Tider. R. have udbredt sig over deres oprindelige Grændser, Donau, Pruth og Karpatherne, og findes nu talrige ved Donaus Bredder, i Dobrudscha, Bulgariet og det østlige Servien. Man regner deres Antal i Tyrkiet til noget over 4 Mill. (i Valachiet boer over 2,400,000). Forresten s. Valacher.

Runamo, s. Runer.

Rundbælg, s. Blæsebælg.

Runderne, Rundane, er Navnet paa den Fjeldgruppe, som fra Dovre gaaer i S. imellem Guldbrandsdalen og Østerdalen. Dens Grændser imod N. dannes af den høie men dog sparsomt beboede Folddal, som fra V. til Ø. forsænker sig i Bjergmassen. S. for denne hæve R. sig til Toppe af mere end 6,500 F. over Havet. Denne Bjerggruppes Ryg danner dog en langt lavere Fjeldmark (Plateau), som indeholder udmærkede til Sætere benyttede Græsgange og Jagtgrunde, rige paa Rendsdyr og andet Vildt. Derimod gjennemskjæres den af ganske faa Dale, skikkede til Beboelse.

Rundetaarn, s. Kjøbenhavn (IV, S. 76, 1ste Sp.).

Rundholt er tilsøes det fælleds Navn for Master, Stænger, Ræer m. m.

Rundlet er et engelsk Maal paa flydende Varer = 18 Gallons = 84,₆₃ danske Potter.

Rundmundede (Cyclostomi) kaldes en af de laveste Afdelinger af Fiskeklassen, der tilmed kun omfatter et ringe Antal Arter. Det er Fiske med et aaledannet, trindt Legeme uden Skjæl og uden Bryst- eller Bugfinner; Hovedet ender med en Sugemund, og medens de fleste andre Fiske kun have en Gjællehule, have disse 6—7 Gjællesække paa hver Side, som hos de fleste ogsaa aabne sig udadtil, hver med sin Aabning. De have kun et Næsebor og Skelettet er meget ufuldkomment, aldeles blødt, brusk- eller hudagtigt. Herhen høre Lampretterne og Sliimaalene (s. disse Artt.).

Rundormene (Nematoidea, Nematelmia) kaldes de Hvidorme, som have et trindt, traad-

Digitized by Google

dannet eller teendannet, mere eller mindre langstrakt Legeme med fast Hud og med en vel udviklet, i Krophulen fritliggende Fordøielseskanal. De fleste af dem ere Indvoldsorme; man sammenligne Artt. **Barneorm, Bidskeorm, Traadorm, Eddikeaal.**

Rundschit-Sing, Fyrste over Sikherne i Pendschab (i Ostindien), født d. 2den Novbr. 1782, fulgte allerede i sit 13de Aar efter sin Fader Maha-Singh som Hersker i et District og vidste snart at udvide sin Myndighed til Naboegnene. Ved Tractaten i Ludiana d. 5te Decbr. 1805 blev Grændsen mellem hans og det engelske Gebeet fastsat, og R. henvistes derved med sine Erobringsplaner til Pendschab og Afghanistan. Efter at have organiseret sin Hær, navnlig ved Hjelp af franske Officerer, bemægtigede R. sig efterhaanden Attok (1813), Multan (1818) og Kaschemir (1819), hvorpaa han som Behersker af hele Pendschab antog Titlen Maha-Radscha (Storkonge) i Pendschab. Herfra udbredte han sit Herredømme mod V. ved at blande sig i Afghanernes indre Stridigheder, og erobrede Peschauer (1829). Englænderne, som begyndte at frygte ham, sendte A. Burnes som Gesandt til ham; R. modtog ham paa en glimrende Maade, skjøndt han i Hjertet hadede Englænderne. Med disse forbandt han sig dog 1838 imod Afghanerne, som truede ham; han døde d. 27de Juni 1839. Sign. **Sikherne.**

Rundtang, s. **Boietang.**

Rundstykke var en Mynt i Sverrig før 1856 = $\frac{1}{12}$ Skilling Rigsgjæld eller Banco, altsaa respective $0,_{084}$ og $0,_{126}$ ß danst Rigsm.

Runeberg (Johan Ludvig), Digter, er født d. 5te Febr. 1804 i Jakobstad i Finland af ufermuende Forældre, hvorfor Moderen, efter Faderens tidlige Død, kun ved Andres Understøttelse kunde skaffe ham Underviisning i Skolen i Wasa, fra hvilken han 1822 afgik til Universitetet. 1827 erholdt han den philosophiske Grad og blev 1830 Docens eloquentiæ i Helsingfors, ved Siden af hvilket han var Lærer i en privat Underviisningsanstalt. I Aaret 1837 erholdt han det latinske Lectorat ved Gymnasiet i Borgo, men ombyttede 1842 dette med det græske, hvorefter han 1844 fik Titel af Professor; siden 1841 har han nydt en Pension paa 1,000 Rubler af den finske Statskasse og er nu bosat paa Landet, efter i de sidste Aar at have opgivet sit Lærerembede. Det første Hefte af sine Digte udgav R. 1830 (det andet udkom 1833), og allerede dette udmærker sig ved den Klarhed og Reenhed i Tanker og Form, den varme Fædrelandskjærlighed, som i Forening med det Liv og den Anskuelighed, hvormed han formaaer at tegne sine Characterer, har gjort ham til en af den svenske Litteraturs populæreste Digtere. Samme Aar udgav han en Samling „Serviska folksånger" og vandt det svenske Akademies 2den Priisbelønning for Digtet „Grafven i Perrhå". Hans nærmest paafølgende Arbeider vare tvende større Idyller „Elgskyttarne" (1832) og „Hanna" (1836); fremdeles udkom en romantisk moderne Fortælling „Nadeschda" (1841), Idyllen „Julqvällen" (1841) og to Romancecykler „Kung Fjalar" (1844) og „Fänrik Ståls Sägnar" (1848—60), af hvilke den første behandler et Emne fra den oldnordiske Sagnverden, den sidste skildrer Begivenheder fra den sidste finske Krig. Foruden disse Skrifter i bunden Stiil har R. udgivet en Samling „Smärre berättelser" (1854) i Prosa; han var i nogen Tid Redacteur af „Helsingfors morgonblad" og har deels redigeret, deels selv forfattet en Mængde Psalmer til den nye finske Psalmebog.

Runer kalder man den ældste i Norden brugelige Skrift, hvis Opfindelse tilskrives Guderne selv og navnlig Odin. Ordet Run betyder i Oldtidssproget en Hemmelighed, ved dette Navn sigtes derfor baade til, at R. oprindelig kun kjendtes af faa Indviede (især Goderne eller Offerpræsterne og de hellige Qvinder), og at de brugtes til hemmelige Kunster, Trolddom og Besværgelser. De fandtes ikke blot her i Norden, men hos næsten alle germaniske Folk brugtes lignende Skrifttegn, navnlig angelsachsiske R. (sign. **Ruthwell**). De ældste nordiske R. bestode af 16 Tegn, som udtrykte Bogstaverne f, u og v, th eller d, o, r, k og g, h, n, i og e, a, s, t og d, b og p, l, m, r, y; hvortil senere kom de stukne eller puncterede R., særskilte Tegn for e, d, g, p og v. Til Grund for dem alle ligger Figuren af en Stav, en lige Streg, paa hvilken saa forskjellige Streger o. s. v. ere anbragte som adskillende Tegn for Bogstaverne. Skriften gaaer ofte afvexlende fra Venstre til Høire og omvendt; en kunstigere Brug af R. er gjort ved de saakaldte „Binde- eller Samstavsruner", hvor flere Bogstaver ere anbragte paa een Stav. R. indskares eller indridsedes („ristedes") i Træ eller især Steen; til at skrive paa Pergament ell. desl. brugtes de yderst sjeldent, derfor heller ikke til Bøger ell. desl., men til korte Indskrifter, Mindesmærker, Trylleſprog o. desl. (man har en eneste Bog skreven med R., nemlig den skaanske Lovbog, der findes paa Universitetsbiblioteket i Kjøbenhavn; men denne er at betragte som en Curiositet og Lunets Værk, thi den er ikke ældre end andre med sædvanlige Bogstaver skrevne Afskrifter af Bogen). R. anvendtes hyppig til Trolddom og vare da kunstige og vanskelige at forstaae („Lønrunner" eller „mørke R."); saadanne vare især „Seiers-R.", som ridsedes paa Sværdfæstet eller Beltet, „Hav-R.", der ridsedes paa Stavnen som Middel imod Skibbrud, „Elskovs-R.", hvorved man kunde vinde en Andens Kjærlighed, o. fl. Man ridsede eller tegnede ogsaa R. paa Neglene, i den hule Haand o. s. v. Fremdeles indskar man R. i tynde Trætavler, der sendtes som Breve. Endnu findes R. opbevarede paa de talrige **Runestene**, der oprettedes som Mindesmærker, hyppigst paa Gravhøie. De fleste af dem hidrøre fra Middelalderen, men nogle høre til den hedenske Oldtid; Sverrig har det største Antal. Til de mærkeligste af disse høre: Stenene ved Jellinge (s. d. A. samt Rafn i „Annal. f. Nordisk Oldkynd.", 1852); en ved Snoldelev i Sjælland funden Runesteen, som nu staaer i Opgangen til Rundetaarn i Kjøbenhavn; en ved Tryggevælde i Sjælland funden Steen, som nu ligeledes staaer ved Rundetaarn; en mærkelig Runesteen ved Havnen Piræeus ved Athenen (s. Rafn i „Antiqvarisk Tidsskr." for 1855—57); den mærkværdige **Runamo**, en heel Klippevæg i Bleking, som indeholder en Mængde Streger og Figurer, der af Nogle ere blevne holdte for et Naturspil, af Andre for en

Digitized by Google

Runeskrift, hvis Betydning man mener at have udfundet saaledes, at den skulde skyldes Harald Hildetan og indeholde en Bøn af ham til Guderne om Seier i det forestaaende Slag ved Braavallahede og en Forbandelse over hans Fiender. Sandsynligviis er det dog et Naturspil og ikke R. — Af **Runologien** eller Læren om R. have især Finn Magnussen, C. Rafn, N. M. Petersen, P. A. Munch, Liljegren o. Fl. gjort sig fortjente. Slgn. Rafn „Om Runeindskrifter i Norden" i hans „Inscription runique de Pirée" (1856); „Annal. for Nord. Oldk." (1852).

Rung (Henrik), dansk Componist, født i Kjøbenhavn d. 3die Marts 1807, blev 1829 Elev og 1834 Contrabassist i det kgl. Capel. Fra 1837—40 reiste han i Udlandet, og blev 1842 ansat som Syngelærer ved det kgl. Theater med Titel af Syngemester. 1851 stiftede han Cæcilieforeningen i Kjøbenhavn, hvis Hensigt nærmest er at udbrede Kjendskab til og Smag for den ældre italienske Kirkemusik. For det kgl. Theater har R. componeret Musik til et ikke ringe Antal Operaer, Syngestykker, Skuespil og andre dramatiske Værker, saasom „En Bolero", „Stormen paa Kjøbenhavn", „Federico", „Stella", „Flugt og Fare", „Studenterne fra Salamanca" o. s. v., samt Musik til forskjellige Dramaer og andre dramatiske Værker, som „Svend Dyrings Huus", „Gioachino", „Lykkens Blomst", „Søstrene paa Kinnakullen" o. fl. Endvidere har han componeret flere Cantater, endeel Psalmer til Grundtvigske Texter, samt en stor Mængde enkelte Romancer og Sange, hvoraf flere, saasom „Modersmaalet" og „Gurre", ere blevne saa populære, at de næsten kunne siges at være blevne til Folkesange. Desuden har han udgivet et Tillæg til Weyse's Choralbog.

Runges Blæk kaldes (efter en Chemiker Prof. Runge, der har arbeidet meget over Farve-Chemie) en Sort Blæk, der tilberedes ved at sætte chromsuurt Kali til et Afkog af Blaatræ. Skriften hermed kan ikke saa let borttages med Syrer, som Skrift med almindeligt Blæk.

Rungsted er et Fiskerleie i det nordøstlige Sjælland, smukt beliggende ved Sundet midt imellem Kjøbenhavn og Helsingør ligeoverfor Hveen (Frederiksborg Amt, Hirschholm Sogn). Stedet er blevet bekjendt ved Ewald (s. d. A., II, S. 741, 2den Sp.); en Høi i den til Kroen hørende Have benævnes „Ewalds Høi".

Runkelroe, s. **Bede**. R. har i de seuere Aar fundet en betydelig Udbredelse som Foderplante, da den har viist sig haardførere og mindre udsat for Insecternes Angreb end Turnipsarterne. Paa Fastlandet har Sukker-R. allerede længe havt en betydelig Udbredelse for Tilvirkningen af Sukker eller til Brændeviinsbrænding. — **Runkelroesukker** er Sukker, tilvirket paa en lignende Maade af R.s Saft, som almindeligt Sukker tilvirkes af Sukkerrørets Saft, s. **Sukker**. Fabrikationen heraf udgjør en vigtig Industrie i mange Lande, navnlig i Frankrig, Belgien, Tydskland o. s. v., hvor da Runkelroen dyrkes i stor Mængde til dette Brug. Imellem R. og almindeligt Rørsukker er der (navnlig i chemisk Henseende) ikke nogen egentlig Forskjel.

Rupee er en Sølvmynt i Calcutta, af Fiinhed 14 Lod 12 Green, saaledes udmyntet, at en kølnsk Mark f. S. udbringer 21,8725 R., af Værdi = 81⅕ ß dansk Rigsm. Denne R. kaldes Compagnie-R. til Forskjel fra den tidligere saakaldte Sicca-R., der i Værdi var = $\frac{15}{16}$ Compagni-R. 10 Mill. R. benævnes Crore R., ligesom 100,000 R. benævnes Lak R., altsaa af Værdi respective = c. 8,458,115 Rdl. og 84,581 Rdl. 16 ß dansk Rigsm. R. deles i 16 Annas à 12 Pice. Den tidligere i Tranquebar anvendte R. var af Værdi = 85⅜ ß dansk Rigsm.

Ruptur, s. **Brikning**.

Rur, s. **Cirripedia**.

Rurik, det russiske Riges Stifter, en Væreger (s. d. A.), blev tilligemed sine Brødre Sineus og Truvor indkaldt af de slaviske Folk omkring Nowgorod, erobrede 862 denne Stad samt Landet indtil Lille-Rusland og gjorde Finnerne og Slaverne skatskyldige til sig. Fra 864 residerede R. i Nowgorod og herskede fra Neva indtil Oka; han døde 879. Hans Slægt regjerede, med Undtagelse af den Tid, da Mongolerne havde Landet inde, i Rusland indtil 1598, og endnu er der i Rusland 34 fyrstelige Familier, som udlede deres Herkomst fra R.

Rus, s. **Deposition**.

Ruscus er en i Sydeuropa vildtvoxende Planteslægt af Konvalfamilien, udmærket ved sine eiendommelige brede og bladlignende Grene (Bladgrene, Phyllodier), der fremkomme i Hjørnet af de smaa, skjælagtige egentlige Blade og bære smaa Klaser af guulhvide Blomster i Randen eller midt paa Fladen. Flere Arter dyrkes som Potteplanter paa Grund af deres særegne Udseende.

Rusking er Navnet paa Hørrens og Hampens Høstning; den bestaaer i en Oprykning med Rode. Hørren ruskes gjerne, naar Frøet er modent; men Taven bliver langt finere, naar R. foretages endeel tidligere, og Frøet kan godt eftermodnes. Hamp ruskes gjerne paa een Gang, ligeledes naar Frøet paa Hunplanten er modent; men da er Taven paa Hanplanten, som kan give baade den meste og den bedste Hamp, bleven strid, og den bør derfor ruskes strax efter Befrugtningen.

Rusland eller det **russiske Rige**, den største Stat i Verden, indbefatter Lande i det østlige Europa, det nordligste Asien og det nordvestlige Amerika, og grændser mod Ø. til det store Ocean, mod S. til China, Turkestan, det kaspiske Hav, Persien, Tyrkiet og det sorte Hav; mod V. til Tyrkiet, Østerrig (Siebenbürgen og Galizien), Preussen, Østersøen, Sverrig og Norge samt, for de amerikanske Besiddelsers Vedkommende, til det store Ocean; mod N. til det nordlige Ishav. Det strækker sig igjennem mere end 200 Længdegrader (35°—237° ø. L.) og igjennem mere end 40 Bredegrader (37°—78° n. Br.). Fladeindholdet kan anslaaes til 392,000 □ M., hvoraf henved 96,000 (eller, naar Polen regnes med, henved 98,000) □ M. falde paa det europæiske R., 271,000 □ M. paa det asiatiske, 25,000 □ M. paa Besiddelserne i Amerika. Indbyggernes Antal i denne uhyre Landstrækning anslaaes til henved 70 Mill., af hvilke 61 boe i det europæiske, henved 8 Mill. i det asiatiske R.; i de nordamerikanske Lande leve kun c. 50,000 Mennesker.

Digitized by Google

A. **Naturlig Beskaffenhed, Klima og Producter.** Det asiatiske R. findes beskrevet under Artt. **Kaukasien** og **Siberien**; om Besiddelserne i Nordamerika tales nedenfor; her behandle vi nærmest kun Landene i Europa og det egentlige R., idet vi angaaende Polen, Finland og Krim henvise til disse Artt.

Det **europæiske R.** ligger imellem 43° 30' og 70° n. Br., 35° 40' og 79° ø. L., og begrændses mod N. af det nordlige Ishav, mod Ø. af Asien (fra hvilket Uralbjergene adskiller det), mod S. af Kaukasien og det sorte Hav, mod V. af Tyrkiet o. s. v. (s. ovenfor). Kyststrækningen ved Ishavet udgjør 260 M., ved det sorte og det asovske Hav 270 M., ved Østersøen 260 M. Den største Udstrækning fra V. til Ø. er omtrent 450 M. Ishavet danner Bugterne: det kariske og det hvide Hav; mod S. er det asovske Hav, Dniepr's og Dniestr's Limaner, mod V. Rigabugten og den finske Bugt.

Den allerstørste Deel af R. er Lavland; det udgjør nemlig den østeuropæiske (sarmatiske) Slette tilligemed Finland, Noget af Lapland og Krim. Kun i disse Landsdele, som danne Udkanter af Riget, findes lave Bjerge, s. de paagjeldende Artt.; imod Ø. ere Uralbjergene, S. for hvilke Sletten, mellem hine og det kaspiske Hav, gaaer umiddelbart over i de asiatiske, af Kirgiserne beboede Stepper. Den østeuropæiske Slette med sine tvende Landrygge o. s. v. er beskreven i Art. **Europa** (II, S. 629—30); den bestaaer længst mod N. af aldeles flade og øde, i den største Deel af Aaret tilfrosne Sletter med ingen eller liden Plantevæxt, længere mod S. af frugtbart Land med store Skove og, i R.s Midte, tillige rige Kornagre, længst mod S. af skovløse, flade Strækninger, deels Stepper med saltholdig og tør Bund, deels Savanner med yppig Græsvæxt. — Denne store Slette er overmaade vandriig. De vigtigste Floder ere: Dvina, Mesen og Petschora, som falde i Ishavet; Volga og Ural i det kaspiske Hav; Don i det asovske; Dniepr, Dniestr og Bug i det sorte Hav; Düna, Niemen og Neva i Østersøen. Blandt den store Mængde Indsøer nævne vi: Ladoga, Onega, Peipus, Ilmen, Elton, s. disse Artt. Den naturlige Vandrigdom er forøget og benyttet ved et omfattende System af Kanaler, som sætte de forskjellige, R. omgivende Have i Forbindelse med hverandre.

Klima'et i et Land af saa stor Udstrækning er naturligviis meget forskjelligt, men det er allevegne stærkt udpræget Fastlandsklima: Vinteren er betydelig strengere her end paa samme Brede i det vestlige Europa, og det desto mere, jo længere man kommer mod Ø. Nedenstaaende Tabel viser de klimatiske Forhold for 5 Puncter:

	Nordlig Brede.	Middeltemperatur.		
		Aaret.	Vinter.	Sommer.
Archangel ...	64½°	0°,6	÷10°,1	11°,4
Petersborg ..	60°	3°,6	÷ 6°,1	12°,7
Moskau	55¾°	3°,4	÷ 7°,7	14°,6
Nikolajev ...	47°	7°,7	÷ 2°,2	17°,5
Sebastopol ..	40½°	9°,2	1°,8	17°,0

Plantevæxten retter sig efter de klimatiske Forhold og Jordbundens Beskaffenhed. N. for 69° groer der næsten kun Mos og Lavarter; det Meste af Polarbeltet bestaaer af sumpige Sletter eller øde Stepper, hvor Jordbunden i den største Deel af Aaret er tilfrossen og i den korte Sommer bliver til et ufremkommeligt Morads (fordi Overfladen tøer, men Jorden længere nede er frossen). Derpaa følger det kolde Belte (69°—57° n. Br.) med uhyre Skove (Kronens Skove i hele R. udgjøre over 21 □ M.) og i den sydlige Deel Agerdyrkning; Linden naaer indtil 63°, Naaletræerne indtil 68°, Birken indtil 69°. Rugen dyrkes indtil 65°, men N. for 60° er Agerdyrkningen dog af ringe Omfang. I begge disse Belter findes mange Pelsdyr. Det tempererede Belte (57°—50° n. Br.) har store Skove (især af Eeg, Naaletræer og Lind, henimod S. Bøg) ved Siden af fortrinligt Agerland, hvor der avles Korn, især Rug, Byg og Havre, Hør og Hamp, Tobak o. M. Det varme Belte, S. for 50° n. Br., bestaaer meest af flade og skovløse Stepper eller Savanner, som benyttes til Græsning. Mod V. ere dog frugtbare Strækninger, hvor der avles Hvede (som kan dyrkes indtil 58° n. Br.), og andre Kornsorter; mod S. (især paa Krim) avles Viin, Havefrugter, Silke o. M. — Qvægavlen er af stor Betydning, i de sydlige Steppeegne er den næsten den eneste Erhvervskilde, og der er Hesteavlen især vigtig. I Stepperne ved Volga holdes det kirgisiske Faar med Fedthale; i Polarbeltet træder Rensdyret istedetfor de almindelige Huusdyr. Silkeavlen er mod S. ikke ubetydelig, Biavlen er anseelig især paa Stepperne. Vigtige Erhvervskilder ere ogsaa Jagt (især mod N. efter Pelsdyr) og Fiskeri i Søerne og Floderne, i Ishavet og især i Volga og det kaspiske Hav. Der fiskes især Stør, hvoraf faaes Huusblas og Kaviar. — Af Mineralier findes Guld (i Uralbjergene, men kun lidet paa den europæiske Side af disse), samt i Siberien (i Aaret 1845 var Udbyttet 1,825 Pd., 1852 sank det ned til 1,367 Pd.), Platina, Kobber, Jern, Sølv (1852: 1,073 Pd.), Salt; Steenkul, Kalk, Gibs, nyttige Steenarter o. M. Metallerne findes ikke blot i Bjergegnene mod Ø. men ogsaa paa sine Steder i Landryggene og i Moser og Søer.

B. **Befolkningen** i R. er deels af japetisk eller kaukasisk, deels af skythisk (mongolsk) Race. A. Til den første henhøre: 1) de slaviske Folkeslag, nemlig a) Russerne, over 40 Mill., som igjen efter deres sproglige og andre Eiendommeligheder deles i Store-Russer (c. 33 Mill.), der findes i hele Riget men i Midten udgjøre næsten den hele Befolkning; Lille-Russere, ogsaa kaldte Røde-R. eller Ruthener (c. 11 Mill.) omkring Dniepr; Hvide-R. (c. 4 Mill.) i Gouvv. Vitepsk og Mohilev. b) Polakker i de forhen polske Provindser. c) Kosakker (over 1 Mill.), mod S., nærbeslægtede med Russerne. d) Bulgarer, Serbere o. fl. 2) Lettiske Folkeslag (henved 2 Mill.), omkring Düna og Niemen i Lithauen og Kurland og flere af Østersøprovindserne. 3) Tydske o. s. v., især i Stæderne i Østersøprovindserne og paa Landet som Colonister i det Sydlige. 4) Romanske Folk, især Walacher, c. 300,000. 5) Jøder, c. 2 Mill.

Digitized by Google

især i de forhen polske Provindser. 6) Zigeunere, adspredte omkring i Landet. — B. Af skythisk Herkomst ere: 1) Finnerne c. 2½ Mill., nemlig de egentlige Finner, Lapperne, Estherne, Bjarmerne i Perm, flere Stammer ved Wolga. 2) Kamukkerne og Tatarer mod S., henved 2 Mill. 3) Samojederne mod N., samt andre mindre Stammer. — Af Befolkningen lever neppe $\frac{1}{10}$ i Stæderne.

Det russiske Folk er i politisk Henseende deelt i 4 Klasser, Adel, Geistlighed, Borgere og Bønder. — Adelen er meget talrig (c. 900,000 Mennesker) og besidder den største Deel af Grundeiendommene; men dens Godser ere i de senere Aar blevne stærkt behæftede med Gjeld, hvilket er en af de Omstændigheder, der vanskeliggjøre de Livegnes Frigivelse, fordi disse ere Pant for Gjelden. Adelen er deels arvelig, hvilken følger med de 8 øverste af de 14 Rangklasser, hvori alle Statsembedsmænd ere deelte, deels personlig, som følger med de 6 nederste Klasser; i og for sig har Adelen ellers ingen Rang. Adelen i hvert Gouvernement udgjør en Corporation (under en Marskal), der udøver de fleste administrative og Politiforretninger i Gouvernementet. Adelsmændene have store Privilegier (Frihed for personlige Skatter, Krigstjeneste og legemlig Straf). — Geistligheden udgjør over 500,000 Personer. Munkene og Nonnerne samt Metropoliterne, Erkebiskopperne og Biskopperne, der vælges blandt Klostergeistligheden, ere forpligtede til Coelibat, Præsterne derimod ikke. Alle Geistlige ere fritagne for Kopskat o. desl.; de kunne have Grundeiendom, men ikke med Livegne. — Borgerstanden (c. 3¼ Mill.) bestaaer af Kjøbstadbefolkningen og er deelt i 6 Klasser; de kunne erhverve Grundeiendom, men uden Livegne. — Bønderne bestode hidtil af 3 Hovedklasser: a) Frie Bønder, hvis Klasse stiftedes 1803; de svare Kopskat og ere værnepligtige, men ere personlig frie og raade over deres Eiendom. b) Kronbønder, som faae Jorden af Regjeringen i et Slags Arvefæste, forresten under temmelig forskjellige Vilkaar. c) Livegne, det største Antal, tilhørende deels Medlemmerne af den keiserlige Familie (Apanagebønder), deels private Godseiere, som havde Raadighed over deres Arbeide og Ret til at straffe dem inden visse Grændser, men ikke kunde sælge dem uden i Forbindelse med Jorden (de vare stavnsbundne). En stor Deel af de Livegne svarede en Pengeafgift („Obrok") og opholdt sig, især som Fabrikarbeidere, ofte som velhavende Kjøbmænd, i Stæderne, men dog stedse stavnsbundne og afhængige af Herrens Villie, der kunde kalde dem tilbage, naar han vilde. Siden 1861 er Livegenskabet ophævet, Bønderne blive, efter en Overgangstilstand af nogle Aar, frie og Eiere af deres Jorder imod en aarlig Afgift og nogen Udbetaling. I en stor Deel af R. besaaddes og dyrkedes Jorden ikke af enkelte Bønder, men af Communen, der fordeelte Jorden imellem sine Medlemmer og selv tilhørte Kronen eller en Godseier. Dette Fællesskab skal nu ogsaa ophøre. — Den herskende Religion er den græsk-katholske, hvis øverste Overhoved Keiseren er, men som under den „hellige Synode" bestyres af 4 Metropoliter (i Petersborg, Novgorod, Moskau og Kijev); til samme bekjende omtrent 49 Mill. stg. I de forrige polske Provindser er den romersk-katholske Religion meest udbredt (7 Mill.); Protestanter (c. 3¼ Mill.) findes især i Østersøprovindserne; Jøderne (henved 2 Mill.) boe især i de vestlige Provindser; Muhammedanere (c. 2½ Mill.) findes mod S.; mod N. leve nogle faa Hedninger. Alle Religionsbekjendere skulle have lige borgerlige Rettigheder, men i Virkeligheden finder dette ikke ganske Sted. — Den almindelige Oplysning staaer tilbage i R. Der er gjort Meget for de høiere Stænders Cultur, store og kostbare Anstalter for Videnskab og Kunst ere stiftede, og det mangler ikke paa Universiteter (7) og Skoler af forskjellig Art. Men selv disse have staaet under en streng og despotisk Censurs Tryk, og Regjeringens ængstelige Paapassenhed har lagt mange Hindringer i Veien for Lærefriheden saavelsom for litterært Samqvem med Udlandet. Langt Mindre er der dog gjort for Almueunderviisningen, og Folket er endnu for en stor Deel meget raat. Underviisningsvæsenets Bestyrelse er forresten adsplittet mellem forskjellige Ministerier og Autoriteter.

De vigtigste Næringsveie i R. ere Agerdyrkning, Qvægavl og Industrie. Om de to første er talt ovenfor; Industrien har i de senere Aar faaet et betydeligt Opsving, men, med Undtagelse af Læder- og Lærredsfabrikationen, er den næsten ganske, uden en naturlig Udvikling, kaldt tillive ved Regjeringens og de Stores forenede Anstrengelser (man har troet derved at kunne faae et større Pengeudbytte ud af de Livegnes Arbeide end ved Agerdyrkningen, som paa sine Steder har lidt derved). Dens Hovedsæde er Moskau og Egnen deromkring; den er i det Hele betydeligst i det Indre af Landet, mindre i Kystprovindserne. I Aaret 1853 havde R. 725 Bomuldsfabriker, 193 Glas- og Krystalfabriker, 302 Jernfabriker og Støberier, 193 Papirfabriker, 213 Silkemanufacturer. — Handelen er af stort Omfang, men hindres dog hidtil ved den høie Rentefod, strenge Toldbestemmelser og Mangel paa tilstrækkelige Communicationsmidler; det nu begyndte Jernbanesystem vil afhjelpe denne (hidtil have Kanalerne, hvis samtlige Længde er 8—900 M., været det eneste kunstige Middel hertil; Landtransport har for en stor Deel kun kunnet finde Sted om Vinteren ved Slædeføre). Værdien af Udførselen var 1857 noget over 200 Mill. Rdl., af Indførselen lidt mindre. Handelsflaaden bestod 1859 af henved 2,000 Fartøier (Finland medregnet).

C. Regjeringsformen i R. er uindskrænket monarchisk og arvelig i begge Linier (dog med Fortrin for den mandlige) efter Førstefødselsretten. Keiseren kalder sig Selvhersker (Samoderschez) over alle Russer, Czar i Polen og Storfyrste i Finland. I de to sidstnævnte Lande har den nærværende Keiser gjort Skridt til at indrømme Folket nogen Deeltagelse i de offentlige Anliggenders Styrelse, saaledes som det var dem tilsagt resp. ved Forfatningen af 1815 og Incorporationsacten af 1809; men hvorvidt og hvorledes dette i Virkeligheden vil blive udført, er uvist. De øverste Regjeringsautoriteter ere: Rigsraadet, indsat 1801, reorganiseret 1810, som har en raadgivende Stemme i de det under-

Digitized by Google

lagte Sager; det dirigerende Senat, under Keiserens Forsæde, den øverste Justitsautoritet og høieste Domstol; den hellige Synode, som forestaaer den græsk-katholske Kirkes Anliggender; Statsministeriet, bestaaende sædvanlig af 10 Ministre og 3 Generaldirecteurer. Embedsstanden i R. er meget talrig men slet lønnet. — Hele R., med Undtagelse af Polen (som udgjør 5 Gouvv.) og Finland (som deles i 8 Kredse) samt af Besiddelserne i Amerika og af Kirgisernes Stepper, er deelt i 56 Gouvernementer, af hvilke de 50 høre til det europæiske R. Gouvernementerne deles i Kredse. — Kun af historisk Interesse er Inddelingen i Store-R. (i Midten), Lille-R. (mod S. V.), Syd-R. (forhen tyrkiske Lande), Vest-R. (forhen polske Lande), Østersøprovindserne (tagne fra Sverrig og Polen), Kongerigerne Kasan og Astrachan (omkring Volga, Levninger af Mongolernes Rige her). — R.s Finantser ere neppe i en god Forfatning, men med fuldkommen Sikkerhed vides Intet derom. Indtægterne anslaaes nu til 360 Mill. Rdlr. (Domæner 53 Mill.; Bjergværker 43 Mill.; Regaler og Monopoler 150 Mill., hvoraf det Meste af Brændeviinsbrændingen, som kun Kronen har Ret til; Kopskat 28 Mill.), Udgiften til 400 Mill., saa at der er et betydeligt aarligt Deficit. Statsgjeldens Størrelse er heller ikke ret bekjendt; den consoliderede Gjeld er c. 850 Mill. Rdlr., den svævende Gjeld (Creditbeviser, Gjeld til Sparekasser, Banker og forskjellige Velgjørenhedsanstalter, hvis Capitaler Staten har disponeret over) er idetmindste 1300 Mill. Rdlr., saa at den hele Statsgjeld kan anslaaes til mindst 2,200 Mill. Rdlr. — Størrelsen af R.s Krigsmagt lader sig heller ikke med Sikkerhed angive. Før den orientalske Krig angaves Landmagtens Styrke til henved 550,000 Md., men den var neppe i Virkeligheden tilstede; 1855 angaves Antallet af de Soldater, som forpleiedes i hele Riget, til over 800,000 Md. For Øieblikket (Decbr. 1861) er den active Styrke neppe høiere end 400,000 Md. Denne egentlige Armee bestaaer af Garderne (c. 16,000 Md.), Grenadeercorpset (40,000 Md.), 6 Infanteriecorps (c. 320,000 Md.), Cavaleriet (med de samme Inddelinger, c. 80,000 Md.), Artillerie, Ingenieurer o. s. v. (c. 30,000 Md.). Hertil komme Tropper, der bruges til locale Øiemed (den kaukasiske Armee, Garnisoner o. fl.) samt uregulære Tropper. — Sømagten angaves for 1860 til 242 Dampskibe (deraf 9 Linieskibe og 22 Fregatter) og 71 Seilskibe (deraf 10 Linieskibe og 6 Fregatter). Til dens Bemanding haves c. 55,000 Matroser.

D. **Maal og Vægt i R.** Ved en Ukas af 6te Juli 1844 blev fra 1ste Jan. 1845 et eensformigt Maal- og Vægtsystem indført i hele det russiske Rige, ogsaa i Polen, hvor det dog først fra 1ste Jan. 1849 kan betragtes som gjennemført. — 1) **Længdemaal.** Foden er = den engelske, nemlig 135,114 Pariser Linier = 0,971 danske Fod. Den deles i 12 Tommer à 10 Linier. Den egentlige Hovedeenhed er Saschén (Favn), som er 6 Fod = 6,798 danske Fod. Den deles i 3 Arschin à 16 Werschok. 1 Arschin er altsaa 28 russiske Tommer = 1,133 danske Alen. 1 Werste er 500 Saschén = 3399 danske Fod. En Æqvatorgrad indeholder 104,34 Werster. — 2) **Flademaal.** 1 Dessätin er 2400 □ Saschén = 27727 danske □ Alen eller 1,98 Tønder Land. — 3) **Rummaal.** a) Kornmaal. 1 Tschetwert er 2 Osmina à 4 Tschetwerik à 4 Tschetwerka à 2 Garnitzi. 1 Tschetwert er 2,0990 franske Hektolitres = 1,509 danske Tønder. — b) Maal paa flydende Varer. 1 Wedro er 10 Kruschka eller 8 Stosf og indeholder 12,2989 franske Litres eller 12,730 danske Potter. 1 Botschka er 40 Wedro. En Pibe er 36, et Oxehoved 18, et Ahm 12, et Anker 3, en Steekan 1½ Wedro. — 4) **Vægt.** 1 Pund er 409,512 franske Gram = 0,819 danske Pund og deles i 96 Solotnik à 96 Doli (Dele). 1 Pud er 40 Pund; 1 Berkowetz (Skippund) er 10 Pud = 327 danske Pund. — Guld- og Sølvvægten er ikke forskjellig fra Handelsvægten. Medicinalpundet er 8064 Doli, altsaa $\frac{7}{8}$ af Handelspundet = 358,323 Gram og har den sædvanlige Inddeling i 12 Unzer à 8 Drachmer à 3 Skrupler à 20 Gran.

Mynt. Man regner her efter Rubel à 100 Kopek, saaledes udmyntet, at 1 kölnsk Mark f. S. udbringer 13 Sølvrubler af Værdi = 1 Rdlr. 2 Mk. 8,6 ß dansk Rigsm. Af Mynter findes her i Guld: Ducater af Fiinhed 22 Karat, saaledes udmyntede, at 1 kölnsk Mark f. G. udbringer 64,9739 Ducater af Værdi = 4 Rdlr. 25 ß dansk Rigsm. Imperialer = 10 Rubler Guld af Fiinhed 22 Karat, saaledes udmyntede, at 1 kölnsk Mark f. G. udbringer 19,4921 Imperialer af Værdi = 14 Rdlr. 85 ß dansk Rigsm. og halve Imperialer i Forhold hertil. I Platin: enkelte, dobbelte og fiirdobbelte Ducater til 3, 6 og 12 Sølvrubler. I Sølv: Mynter paa 100 Kopek (Rubel), 50 Kopek (Poltinen), 25, 20, 15, 10 Kopek (Griven) og 5 Kopek, alle 13 Lod 16 Green fine. I Kobber: Mynter paa 5, 3, 2 og 1 Kopek, ½ Kopek (Denuschken) og ¼ Kopek (Poluschken). Værdien af Papirrublen er $\frac{2}{7}$ af Sølvrublen eller 45¼ Papirrubel = 1 kölnsk Mark f. S., altsaa 1 Papirrubel = 2 Mk. 7,03 ß dansk Rigsm.

E. Foruden Besiddelserne paa det europæiske og asiatiske Fastland høre til R. endeel Øer (Novaja Semlja, Kurilerne, Aleuterne o. fl., om hvilke vi henvise til disse Artt.) samt en Deel af det **nordvestlige Amerika.** Dette er et af Andesbjergenes vestligste Kjede gjennemstrøget Bjergland (med Halvøen Aluschka), Ø. for hvilket det flade, eensformige og øde nordamerikanske Lavland udbreder sig. Det begrændses mod N. af Iishavet, mod Ø. og S. af det engelske Nordamerika, mod V. af det store Ocean, det kamtschadalske Hav og Beringsstrædet. Pelsværk (især af Havoddere) er næsten det eneste Product. Indbyggerne ere mod S. Indianere (Kaluscher), mod N. Eskimoere.

F. De vigtigste Skrifter over R. ere: Pallas „Reise etc. 1771—76" o. fl. Skrifter; Gmelin „Reise etc. 1770—74"; Bulgarin „Rußland etc. 1839"; Baer og Helmerson „Beiträge zur Kenntniß des russ. Reichs" (1839—55, 17 Bd.); Erman „Archiv zur wiss. Kunde R.s" (1841—55, 14 Bd.); Custine „La Russie en 1839" (1840); Blasius „Reisen in R." (1843—44) og „Inneres Leben R.s" (1846); Tengoborski „Etudes sur les forces productives de la Russie"

Digitized by Google

(1852); F. von Reden „Das Kaiserreich R.“; Reisebeskrivelser af Kohl, Koch, Schrenk o. Fl.

G. **R.s Historie.** Som R.s ældste Beboere nævnes Skyther og Sarmater, altsaa deels af finsk, deels af slavisk Herkomst. De vare deelte i flere Stammer, blandt hvilke Roxolanerne ved den nedre Don fortjene at nævnes. Grækerne anlagde nogle Colonier i den sydlige Deel, ved det asovske og sorte Hav, og dreve Handel med de Indfødte. Fra det 2det Aarh. e. Chr. droge Gotherne fra Østersøen langsomt ned til Don og Donau; siden trængte Alaner, Hunner, Avarer og Bulgarer ind i og igjennem Landet. Chazarerne erobrede Krim, Petschenegerne satte sig fast mellem Don og Aluta; i det nordlige R. boede Tschuderne (= Skyther?). Paa den Tid, da en Historie af R. først begynder, finde vi Slaver i Landets Midte, som hvis fornemste Stæder Novgorod og Kijev nævnes. I Midten af det 9de Aarh. kom skandinaviske (normanniske) Eventyrere under Navnet Vareger eller Væringer herhid og bleve af de finske Folk kaldte Ruotzi ɔ: Fremmede, hvoraf Navnet „Russere“ opstod (Andre give andre Forklaringer af Ordet). De tvang de slaviske Folk til at erlægge Skat, og tilsidst bade disse Varegerne at give dem en Fyrste, som kunde overholde Orden og Fred. Ifølge denne Indbydelse kom de 3 Brødre Rurik, Sineus og Truvor 862 til Novgorod og bleve Landets Beherskere; efter sine Brødres Død blev Rurik Eneherre og saaledes Stamfader for R.s Regenter. Varegerne antoge imidlertid hurtig det overvundne Folks Sæder, Skikke og Sprog og gik efterhaanden op i hiint. To andre varegiske Fyrster stiftede et Rige i Kijev, som under Ruriks Efterfølger Oleg forenedes med Novgorod, men Kijev blev nu Rigets Hovedstad. Oleg, der regjerede som Formynder for Ruriks Søn Ighor, gjorde Chazarerne skatskyldige og tvang den græske Keiser Leo VI til at erlægge en uhyre Tribut. Ighor (903—45) faldt i Krigen, hans Enke Olga, der blev Formynderske for sin Søn Svætoslav, lod sig 955 døbe i Constantinopel under Navnet Helena. Svætoslav, en krigersk Hedning, faldt i et Slag 972. Vladimir I, den Store (980—1015) erobrede Noget af Lithauen og Krim og blev af sin Gemalinde, den græske Prindsesse Anna, overtalt til at indføre Christendommen. Efter hans Død indtraadte mange Delinger og indre Stridigheder; de øvrige Fyrster skulde dog erkjende en „Storfyrste“ som deres fællebs Overhoved, men undertiden tiltvang Flere sig denne Titel. Jaroslav (1016—45) gjorde Meget for Stædernes Opkomst og Christendommens Udbredelse. Jurje (Georg) Dolgoruki byggede 1147 Moskau og stiftede Storfyrstendømmet i Susdal, hvis Sæde hans Søn flyttede til Vladimir. Staden Novgorod vidste under disse Uroligheder at bevare sin Uafhængighed. Fra 1223 brøde Mongolerne ind i R., ødelagde 1240 Kijev og gjorde Landet skatskyldigt, dog saaledes at de forrige Fyrstendømmer vedbleve at bestaae under hines Overherredømme. Paa samme Tid maatte Russerne kjæmpe mod krigerske Indfald af deres Naboer Sværdbridderne, Polakkerne, Lithauerne og de Svenske. Jaroslav, Storfyrste af Vladimir, erobrede Finland; hans Søn Alexander Nevski slog de Svenske ved Nevafloden 1241; dennes Søn Daniel byggede 1300 Kreml i Moskau, hvor han blev Storfyrste, hans Søn Jurje byggede Schlüsselburg (russ. Orschek). Derimod erobrede den lithauiske Fyrste Gedimin 1319 Volhynien og 1320 Kijev. Først da der efter Khan Usbeks Død (1341) udbrød indre Stridigheder i den „gyldne Horde“, begyndte de russiske Store at gjøre et Forsøg paa at afryste Mongolernes Aag; disse gjorde dog siden et meget ødelæggende Indfald og erobrede 1382 Moskou. Den Fare, hvormed Timur truede ogsaa R., faldt bort ved hans Død (1405). Omsider lykkedes det Czar Ivan I (1462—1505) ganske at befrie Landet (1481), og 1492 kunde han, efter Novgorods Underkastelse (1478) og Mongolernes Overvindelse, kalde sig „Selvhersker over alle Russer“. Vasilius (1505—33) antog Titlen Czar, erobrede Stæderne Pskov (1509) og Smolensk (1513), men maatte (1525) forpligte sig til Skat til Tatarerne, som havde erobret Moskou. Ivan II (1533—84) var en grusom og vilkaarlig Despot, men gjorde Meget for sin Nations Dannelse, oprettede Strelitzerne og udvidede sit Riges Grændser ved fuldstændig Erobring af Rigerne Kasan og Astrachan (om disse og de følgende Regenter maa eftersees Artiklerne under disses Navne). Under Ivan opdagedes Siberien (s. Jermak), som under hans Søn Feodor blev en russisk Provinds. Feodor (1584—98), den sidste af Ruriks Æt, maatte 1595 afstaae Esthland til Sverrig. Efter hans Død fulgte indre Stridigheder, i hvilke Naboerne blandede sig: Boris Gudonov, den falske Demetrius, Vasilius Schuiskoi og den polske Prinds Ladislaus strede om Thronen (s. disse Artt.). Endelig valgte Russerne (1613) den syttenaarige Michael Feodorowitsch Romanov, som paa mødrene Side var beslægtet med Ruriks Stamme, til arvelig Czar, hvorpaa der ogsaa sluttedes Fred med Udlandet (med Sverrig i Stolbova 1617, hvorved Ingermanland o. M. afstodes, med Polen i Viasma 1632, hvorved Smolensk o. M. aftraadtes). Sønnen Alexei Michaelowitsch (1645—76) virkede ligeledes meget for Rigets Opkomst og Forbedring af Næringsveie m. M. I Krigen mod Sverrig var Alexei uheldig, Polen fratog han derimod de sidst afstaaede Provindser. Om hans Søn Feodor (1676—82) s. d. A. Søsteren Sophia regjerede i nogen Tid for dennes mindreaarige Sønner Ivan og Peter. Om R.s Historie under Peter den Store (1689—1725), som indførte europæisk Cultur i R. og ved Erobringen af Østersøprovindserne satte dette i Forbindelse med Vesteuropa og lagde Grunden til dets Sømagt, saavelsom om de følgende Regenter, Katharina I (1725—27), Peter II (1727—30), Anna (1730—40), under hvem R. afgjorde det stridige Kongevalg i Polen og russiske Hære seirede over Tyrkerne, er fortalt under de paagjeldende Artt. En Thronrevolution satte istedetfor den umyndige Ivan III (1740—41) Peter den Stores Datter Elisabeth paa Thronen (1741—62), under hvem det nationale Parti i R. havde større Indflydelse. Elisabeths Efterfølger Peter III af Huset

Digitized by Google

Gottorp, som med ham besteeg Thronen, blev s. A. afsat af sin Gemalinde, der nu som Keiserinde Katharina II (1762—96) fortsatte Peter den Stores Reformværk, tog Deel i Polens Delinger og fik den største Deel af Byttet, samt førte 2 heldige Krige med Tyrkiet; om R. i dette Tidsrum maa eftersees Artt. under disse Regenters Navne. Katharina's Søn Paul I (1796—1801) bekjæmpede den franske Revolution, men blev snart et Offer for det Had, hans Despotie og Vilkaarlighed havde vakt imod ham; Sønnen Alexander I (1801—25) tog 1805—7 og 1812—15 Deel i Krigene mod Napoleon og var siden en af den hellige Allianceѕ Støtter, imedens han især i Begyndelsen var liberal og tolerant i den indre Bestyrelse. Under ham erhvervedes Finland (1809), og Polen forenedes som „et eget Kongerige" med R. (1815); forresten s. Artt. Paul I og Alexander I. Alexanders Broder Nikolaus I (1825—55) besteeg Thronen efter at have undertrykt en Militæropstand (26de Decbr. 1825), antog sig den græske Sag og sendte en Flaade til Middelhavet (s. Grækenlands Historie), tvang Persien til Afstaaelse af Nachitschevan og Erivan (1828), erklærede Porten Krig og tvang den, efterat Diebitsch seierrig havde overskredet Balkan, til Freden i Adrianopel (1829), s. d. A. Efter den polske Opstands Undertrykkelse (1830—31) blev Polen en russisk Provinds og mistede al Selvstændighed. Den Hjelp, som R. 1832 ydede Sultanen imod Mehemet Ali, skaffede det ved Tractaten i Hiunkar-Skelessi (8de Juli 1833) endnu større Fordele. Mindre heldige vare Nikolaus's krigerske Foretagender mod det indre Asien: Persernes af ham foranledigede Tog mod Herat (1838) saavelsom Russernes Expedition mod Khiva (1839) strandede, og den lange og blodige Krig mod Bjergfolkene paa Kaukasus førte til intet eller til et ubetydeligt Resultat. I Revolutionsaaret 1848 bevarede Nikolaus en afventende Stilling og saae, fuldt væbnet, rolig til, imedens i hans egne Stater den dybeste Ro bevaredes; desto større var den Indflydelse, han netop derved udøvede paa det øvrige Europa's og især Tydsklands Anliggender, i hvilke han næsten optraadte som Voldgiftsmand; ogsaa i Danmarks Politik og i den dansk-tydske Strid spillede han en vigtig Rolle. I Aaret 1849 sendte han en Hær ind i Ungarn og afgjorde derved dettes Underkastelse under Østerrig. Slutningen af hans Regjering formørkedes ved den haarde Kamp, hvori han styrtede R. med Tyrkiet og Vestmagterne, og hvor han maatte see sine Planer strande og R.s Magt for en Tid svækket; om alt dette s. Nikolaus I og Orientalske Krig samt de der nævnte Artt. Hans Søn og Efterfølger Alexander II endte den fra Faderen arvede Krig ved Freden i Paris, og har siden i liberal Aand stræbt at indføre vigtige Reformer og navnlig hæve Landets Velstand og indre Kraft ved Anlæg af Jernbaner, hvilke i et Land med saa uhyre Udstrækning blive af dobbelt Betydning ogsaa i militær Henseende, ved Lettelse af Samfærdselen med Udlandet, Ophjelpning af Agerdyrkning og Industrie, Forbedring af de Fremmedes Stilling og især ved Livegenskabets Ophævelse. Hertil blev allerede 1860 truffet forberedende Foranstaltninger, og omsider blev, trods endeel af Adelens Modstand, Sagen afgjort ved en keiserlig Ukase af 5te Marts 1861; Bønderne blive herefter personlig frie, de kunne efter Udløbet af en vis Overgangstid kjøbe deres Gaarde imod en aarlig Pengeafgift, noget Arbeide o. s. v. I Henseende til den ydre Politik har R., idetmindste indtil den seneste Tid, meget nærmet sig Frankrig, især i Anledning af det orientalske Spørgsmaal; den christne Befolknings Stilling i Tyrkiet gav det gyldig Anledning til at gjøre sin Indflydelse som Stormagt gjeldende, men Fyrst Gortschakovs Forslag (Marts 1860) om en europæisk Conference desangaaende blev ikke antaget af de andre Stormagter. Begivenhederne i Syrien (s. d. A.) understøttede disse R.s Bestræbelser, det talte (1860—61) for den franske Intervention og dennes Forlængelse. Derimod have Begivenhederne i Polen (s. d. A.) og den Strenghed, hvormed R. i den sidste Tid er optraadt imod den polske Nationalitets- og Selvstændighedsbevægelse, utvivl nu (Decbr. 1861) kjølnet Forholdet mellem begge Magter noget. — Med større Held, om end i Stilhed, udvider R. sit Herredømme i Asien: Siberiens Grændser rykke stedse længere mod S. V. (nu indtil Aralsøens Midte), hele Landet indtil Amur er frataget China, og dette er anerkjendt ved 2 Tractater i Aaret 1860, hvorved China aabnedes for Handelen og Kjæchta i Fremtiden ikke længere bliver det eneste Sted, hvor der maa handles med det himmelske Rige.

Sign. Karamsin „Det russiske Riges Historie"; Polevoi „Det russiske Folks Historie" (8 Bd., 1829—38); Strahl og Hermann „Gesch. von R." (1832—38); Naumann „Hellenen im Skythenland" (1855); Ségur „Hist. de Russie et de Pierre le Grand" (1829); Ustrialow „R.s Historie" (1840); „Revelation of Russia" (1844). Som Kildeskrifter ere vigtige de af den archæologiske Commission udgivne store Samlinger; Turgenow „Historica Russiæ monumenta" (1840—42). Om R.s ældre Historie sign. Schlözer „Les premiers habitants de la Russie" (1846); Hammer „Sur les origines russes" (1845); Frähn „Ibn-Fozlans Berichte" (1823); Neumann „Die Völker des südlichen R.s" (1847); „Antiquités russes" (Kjøbenhavn, 1850—52).

Ruslæder er en Art Læder, der udføres i betydelige Qvantiteter fra Rusland og udmærker sig ved Styrke, Smidighed og en eiendommelig Lugt, hvilket formodentlig er Grund til, at det ikke let angribes af Insecter. Der angives, at det tilberedes omtrent som almindeligt Læder, men at man anvender Pile- og Ellebark til dets Garvning og Birkeolie (en tjæreagtig Olie, der vindes ved en Art tør Destillation af Birkebark) til Indsmøring, s. Dagged.

Rusma, s. Rhusma.

Rusniaker, Russiner, s. Ruthener.

Ruspo eller Zecchino gigliato er en Guldmynt i Toskana, af Fiinhed 24 Karat, saaledes udmyntet, at 1 kølnsk Mark f. Guld udbringer $67_{,0501}$ R., af Værdi = 4 Rdl. 32 ß dansk Rigsm.

Ruspone er en Guldmynt i Toscana, af Fiinhed 24 Karat, saaledes udmyntet, at 1 kølnsk

Digitized by Google

Mark f. Guld udbringer $22,_{3100}$ R., af Værdi = 12 Rdl. 5 Mk. 15 ß danst Rigsm., altsaa = 3 Ruspo.

Russell er Navnet paa en gammel engelsk, oprindelig normannisk Familie, af hvilken først **John R.**, som under Henrik VIII blev Storadmiral, Storseglbevarer og Baron (1539), vandt Anseelse. Han var under Edvard VI's Mindreaarighed Medlem af Regentskabsraadet, blev 1550 ophøiet til Greve af Bedford og døde 1558. — **William R.**, født 1639, Hovedet for Oppositionen imod Carl II, blev som Deeltager i Sammensværgelsen i Ryehouse henrettet 1683. Efter Vilhelm III's Thronbestigelse blev Dommen casseret og hans Fader ophøiet til Hertug af Bedford. — **Edvard R.**, en Fætter til den Sidstnævnte, født 1651, slog 1692 den franske Flaade under Tourville ved La Hogue, blev 1697 udnævnt til Greve af Orford og døde 1727. — **John R.**, 4de Hertug af Bedford, født 1710, sluttede 1763 den for England ugunstige Fred i Paris, hvorved han blev Gjenstand for Folkets heftige Uvillie, og døde 1771. — **Francis R.**, nuværende (7de) Hertug af Bedford, født d. 13de Mai 1788, har store Fortjenester af det engelske Landvæsen. Han er Broder til Lord John R. (s. den følg. Art.).

Russell (John), engelsk Statsmand, født d. 19de Aug. 1792, Søn af den 1839 afdøde 6te Hertug af Bedford, hørte, følgende sine Familietraditioner, som Medlem af Parlementet (fra 1813) til det liberale Parti og talte f. Ex. 1814 imod de Tractater, der fratog Danmark Norge, 1815 imod den fornyede Kamp mod Napoleon, 1820 for Dronning Caroline o. s. v. Da Whiggerne 1830 kom til Roret, blev R. Overkrigskasserer; 1831 indbragte han Forslaget om Reformbillen, som efter haarde parlementariske Kampe omsider (1832) gik igjennem (s. **Englands Historie**). Siden talte han for Ophævelse af det ostindiske Compagnies Privilegier, for Tiendernes Forandring til en Pengeafgift og for Appropriationsclausulen, som blev Hovedanledningen til Ministeriets Fald (1834), men Aaret efter blev sat igjennem af R. I Aaret 1835 blev han derpaa under Melbourne Indenrigsminister, 1839 Minister for Colonierne, og var i begge Stillinger den egentlige Sjæl i Cabinettet, med hvilket han afgik 1841. I de følgende Aar var R. Hovedet for den liberale Opposition, indtil Whiggerne 1846 atter kom til Roret; som Premierminister og første Skatkammerlord stod han indtil 1852 i Spidsen for dette Ministerium, hvis indre Politik var den vanskeligste men ogsaa fortjenstligste Side af hans Virksomhed. I „Coalitionsministeriet" var R. indtil Febr. 1853 Udenrigsminister og virkede for en energisk Optræden imod Rusland, men traadte tilbage i Anledning af Roebucks Forslag om Undersøgelse af Krigsførelsen. Dog kom han snart efter igjen som Colonieminister ind i Cabinettet, var under Lord Aberdeen 12te Juni 1854—25de Jan. 1855 Præsident for Geheimeraadet og sendtes s. A. som engelsk Gesandt til de Conferencer, der holdtes i Wien for at gjøre Ende paa den orientalske Krig. Her gik han imidlertid for vidt i sine Indrømmelser og maatte forlange sin Afsked; kort efter afgav han Colonieministeriet, som imidlertid var blevet ham overdraget. I Juni 1859 indtraadte han atter som Udenrigsminister i det nærværende (Febr. 1862) af Palmerston dannede Ministerium. R. har været gift 2 Gange, men har ingen Børn.

Russisk Bad, s. **Dampbad**.

Russiske Kirke, den, er en Datter af den græske og har fra denne arvet Principet om en ubevægelig Ensformighed; men den lærde Interesse traadte tilbage, og den r. K. blev overveiende praktisk og folkelig. Med den græske Kirke deler den den byzantinske Tidsalders Evne til at slutte sig til Statsmagten og begunstige Sammensmeltningen af religiøs, borgerlig og politisk Underkastelse. Dens Historie falder i 2 Hovedafsnit; det første charakteriserer sig ved hierarchisk Selvstændighed, det andet ved Kirkens forfatningsmæssige Afhængighed af den verdslige Herster. Indtil Slutningen af det 16de Aarh. hørte den r. K. til Constantinopels Patriarchat, Retspleien befandt sig i Biskoppernes Hænder og øvedes efter en Oversættelse af den græske Nomokanon. Den kirkelige Forbindelse med Constantinopel blev undertiden forstyrret ved Fyrsternes egenmægtige Optræden, men Pave Innocens IV søgte forgjæves 1246 at drage Storfyrst Alexander Nevski over til Samfund med Rom. Efter Constantinopels Fald begyndte den r. K. at indtage en selvstændigere Stilling, og Patriarchen Jeremias II af Constantinopel besluttede sig omsider (1588) til at tilkjende den et eget Patriarchat, hvorved den indtraadte som selvstændig Kirkeprovinds i den græske Christenhed. Metropoliten Hiob blev den første russiske Patriarch. Derefter gik endog Retten til at vælge den russiske Patriarch over til den russiske Geistlighed, og Russeren Petrus Mogilas's Bekjendelsesskrift (1643) blev antaget af de øvrige orthodoxe Grækere. Hidtil havde Kirken herstet i Staten ved Siden af Fyrstemagten, men da Rusland ved Peter den Stores Despotie blev ophøiet til Stormagt, maatte Kirken ogsaa give Slip paa sin selvstændige Repræsentation og dermed paa en Deel af sin hierarchiske Myndighed. Efter 1702 lod Peter Patriarchstolen staae ubesat og overdrog foreløbig Bestyrelsen til et Exarchat af Ræsan med meget indskrænket Magt. Samtidig iværksatte han en Mængde Forandringer, indskrænkede Geistlighedens Jurisdictionsret og bestemte Antallet af Poper og Protopoper ved enhver biskoppelig Kirke, indtil han endelig 1721 erklærede sig selv for Kirkens Overhoved og overdrog den hele Bestyrelse til et Collegium, „den hellige dirigerende Synode", idet han erklærede den monarchiske Kirkeregjering for politisk farlig og kirkelig utilstedelig. Den hellige Synode, som først havde sit Sæde i Moskau og derefter blev flyttet til Petersborg, bestaaer af Metropoliterne i Petersborg, Novgorod, Moskau, Kiev, Erkebiskoppen af Tver, to Protopoper og et Par juridiske Medlemmer. Dens Præsident, en Statsembedsmand, som har Titel af Overprocurator, har absolut Veto ved alle Synodens Beslutninger. Synoden besætter Bispestolene; den præsenterer 2 Candidater, imellem hvilke Keiseren vælger. Peter den Stores kirkelige Princip gik i Arv til Katharina II, og blev ogsaa bragt i Anvendelse af de følgende Keisere, om end paa en noget mildere Maade. Staten berigede sig ved at indbrage Klostergodserne og

Digitized by Google

sætte Geistligheden paa knap Løn. Den r. K. er inddeelt i 50 Eparchier, der falde i 3 Klasser, eftersom en Metropolit, en Erkebiskop eller en Biskop staaer i Spidsen for dem. Der er saaledes 4 Eparchier af første Rang under de 4 Metropoliter, 20 af anden Rang under Erkebiskopper og 26 af tredie Rang under Biskopper. De Geistlige modtage deres Dannelse ved de talrige Seminarier eller ved de 4 geistlige Akademier i Petersborg, Moskau, Kijev og Kasan. Liturgien slutter sig til den græske, men blev i Midten af det 17de Aarh. reformeret af den kraftige Patriarch Nikon. Egentlige Kjetterier have vanskelig kunnet opstaae i en Kirke uden theologisk Aand og religiøs Bevægelighed; derimod have liturgiske Modsætninger og forskjellige Grundsætninger om Kirkebestyrelsen allerede fra Middelalderen af fremkaldt en uhelbredelig Tvedragt og en overordentlig Mængde Secter, der alle sammenfattes under Fællesnavnet Raskolniker (s. d. A.). — Af Ruslands 61 Millioner Indvaanere ere henimod 49 Mill. Grækere, 7 Mill. Romersk-Katholske, 320,000 Lutheranere, 140,000 Reformeerte, 330,000 Armeniere, 1,800,000 Jøder, 2½ Mill. Muhammedanere og Resten Hedninger.

Russiske Litteratur, den, kan henføres til 3 Tidsrum, hvoraf det 1ste gaaer til Peter den Store, det 2det til Alexander I, det 3die indtil vore Dage.

Den r. L.s Begyndelse falder sammen med Christendommens Indførelse i det 9de Aarh.; dengang var det Gammelslaviske Kirke- og Skriftsprog (s. Art. **Russisk Sprog**). Fra hiin fjerne Tid har man i dette Sprog: et episk Folkedigt, „Igors Tog mod Polowzerne" (udg. bl. A. af Boz, 1855), som synes at stamme fra det 12te Aarh.; en Samling af Love og Retsbestemmelser, „Prawda Ruskaja" („russisk Ret"), og Nestor's Krønike (s. d. A.). Mongolernes Indfald udryddede de tilstedeværende Spirer til Dannelse og Oplysning: de ødelagde Stæderne, opbrændte Bøgerne og tilintetgjorte Mindesmærkerne. Dog levede selv i denne Fornedrelsestilstand hos Folket en folkelig Poesie, som i episke Sange, der fordetmeste forplantedes mundtlig, forherligede Fortidens Helte, navnlig Storfyrsten Vladimir den Store og hans Mænd som for Russerne bleve, hvad f. Ex. Artus og hans Riddere vare for de romanske og germaniske Folk. Befrielsen fra hine Barbarers Aag virkede ogsaa heldig paa den nationale Dannelse og Litteratur: Czar Ivan II lod anlægge Skoler og stiftede (1564) et Bogtrykkeri i Moskau, Fyrsterne af Huset Romanov virkede i samme Retning. Studenterne i Kijev opførte bibelske Skuespil; under Czar Feodor, Peter den Stores Fader, opførtes et Skuespil af Molière ved Hoffet, og Sophia, Peters Søster, yndede i høi Grad den dramatiske Kunst.

Peter den Store gjennemførte sine Reformer paa Sprogets (herom s. **Russisk Sprog**) og Litteraturens Omraade med samme Energie som i andre Retninger. Hans Folk gjorde derved pludselig et stort Skridt fremad, men den hele Udvikling blev derved ogsaa heri en tvungen og kunstig. Peter stiftede Akademiet i Petersborg (som dog først aabnedes 1725), oprettede forskjellige Underviisningsanstalter, lod oversætte en Mængde Skrifter fra andre Sprog og opmuntrede til at læse og skrive Bøger. I Begyndelsen af hans Regjering vare Makarius, Zizania og Matviejev de betydeligste Skribenter; siden fortjene at nævnes Metropoliterne Demetrius (død 1709) og Javorskij (død 1722), Erkebiskoppen Prokopowitsch, Sellij, Historikerne Tatitschev og Kantemir, de to Naturdigtere (Kosakker) Klimovskij og Danilov (som samlede og bearbeidede Folkesangene om Vladimir o. s. v., s. ovenfor). — Lomonosov (s. d. A.), som virkede overordentlig meget for Sprogets Renselse, begynder et nyt Afsnit i den r. L. Iblandt hans Efterfølgere havde Sumarokov og Knjaschinin store Fortjenester af Dramaet, Wizin var fortrinlig baade som Lystspildigter og som Prosaiker. Andre berømte Digtere vare Kheraskov (1733—1807, Forfatter af den første russiske Roman), Oserov, Fyrst Ivan Michaelowitsch-Dolgorucki (s. d. A.), Grev Chvostov, Petrov, Bogdanowitsch og i den sidste Deel af dette Tidsrum Derzavin, sin Tids ypperste Lyriker i Rusland. — Langsommere end Poesien udviklede Prosaen sig. Ved Siden af Historikerne Schtscherbatow (Russisk Historie, 15 Bd.), Boltin og Muraviev nævne vi Prædikanterne Platon, Levzin, Erkebiskop i Moskau (død 1812) og Præsten Ivan Levanda i Kijev (død 1814).

Med Alexander I tog den r. L. et nyt Opsving, fremhjulpet ved den unge Keisers Begeistring for Oplysning og Fremskridt. Universiteternes Antal steeg til 7, Antallet af de lærde Anstalter, Samlinger og Foreninger voxede overordentlig, den keiserlige Gavmildhed samlede herlige litterære Skatte paa flere Steder (navnlig i det store asiatiske Museum i Petersborg), og Litteraturen voxede med en mærkværdig Hurtighed i Omfang (i Aaret 1787 var Antallet paa samtlige paa Russisk skrevne Bøger ikke over 4,000; før 1820 var dette Antal fordobblet, og i Aaret 1820 trykkes alene 3,400 Skrifter). Først maa nævnes Karamsin, der frigjorde Litteraturen for de altfor snevre Baand, hvori Lomonosovs Klassicisme havde lagt den, og stræbte at indføre i Sproget Efterligninger af det franske og engelske Sprogs Ordføininger. Imod denne Indblanding af fremmede Elementer arbeidede Schischkov, medens Dmitriev og Batjutschkov traadte i Karamsins Fodspor. Romantikeren Vasilius Schukovski udmærkede sig som Digter ved Tankefylde og Originalitet. Ved Siden af disse Mænd nævne vi Historieforskeren Bolchovitinov og Theologen Drosdov, Digterne Koslov, Schachovski (Lystspildigter), fremdeles Gribojedov, Glinka, Fyrst Vjasemski, Dawidov og Gnaditsch. Som Kritiker virkede Mersljakov. Originale Fabeldigtere vare Chemnicer og Krylov. Bulgarin og Gretsch tilhøre mere det 2det Afsnit af dette Tidsrum.

Med Nikolaus I's Thronbestigelse begyndte i flere Henseender en ny Retning i den r. L. Frihedsideerne og den nye Philosophie virkede, trods Censur og Politivang, fra det vestlige Europa ind paa Russerne, og Regjeringen fremmede selv idetmindste een af dem, Panslavismens (s. d. A.), hvis Ordfører var især Historikeren Oustrialow. Foruden ham maae Uschakov, Pogodin og Michailovski-Danilevski nævnes som Historikere, Innokenti som Prædikant, Muraviev

Digitized by Google

som populær theologisk, især kirkehistorisk Forfatter (at en videnskabelig theologisk Litteratur ikke kan trives synderlig i Rusland, ligger i Kirkens hele Aand). I Lovkyndigheden, Naturvidenskaberne, Geographie og Statistik kan den nyere r. L. opvise mange fortrinlige Værker; af de asiatiske Folks Historie (slet ikke af de europæiske Nationers) saavelsom af de østerlandske Sprogs Studium have Russerne stor Fortjeneste. Litteraturhistorie, men kun den fædrelandske, har i de senere Aar fundet mange Dyrkere, navnlig Gretsch, Polevoi og Vostokov. Størst Opsving har Poesien taget. Blandt Digterne staaer Puschkin øverst; blandt hans Samtidige og Efterfølgere nævne vi: Baratinski, Delvej, Benediktov, Podolinsky, Lyrikeren Lermontov, Dramatikerne Polevoi og Kukolnik, Lystspildigteren Gozol. Som Forfattere af Romaner og fortrinlige Skildringer af Livet i Rusland maae nævnes: Bestuschev, Bulgarin, Pavlov, Sagoskin, Uschakov; i den nyeste Tid Grev Solohub, Turgenev, Obojevski, Baron Korff, Masalski, Senkovski, Dahl; Kosaklivet er skildret af Gozol, Grebenko og Knitka. — Slgn. Otto „Lehrbuch der r. Litt." (1837); Jordan „Geschichte der r. Litt." (1846).

Russisk Ret. Den gamle russiske Ret, saaledes som den findes optegnet i den ældste russiske Retsbog, Prawda ruskaja (s. d. A.), der i sin oprindelige Skikkelse er fra det 11te Aarh., men er omarbeidet og forøget i det 13de Aarh., har i mange Puncter en mærkelig Overeensstemmelse med de nordiske Retsbestemmelser. Den vigtigste Lovbog fra de følgende Aarhundreder var den i Aaret 1649 af Alexei Michaelowitsch udstedte Uloshenie, som danner Grundlaget for hele den nyere r. R., der efter den Tid har udviklet sig videre gjennem en stor Mængde Ukaser. Allerede Peter den Store paatænkte dog en ny Civillovbog; men først efter mange Forarbeider, navnlig under Elisabeth, Katharina II og Alexander I, kom en saadan istand, den saakaldte Swod, der i Aaret 1833 blev tillagt Gyldighed som den eneste gjeldende Lov for Rusland. I 1845 har Landet dernæst faaet en ny Criminallov. Indtil Peter den Store havde den r. R. beholdt sin selvstændige Udvikling og sit nationale Præg; siden har Romerretten faaet en betydelig Indflydelse herpaa.

Russiske Sprog, det, er maaskee det meest uddannede af de slaviske Sprog. Det gammelslaviske Tungemaal (s. **Slaviske Sprog**) blev i det 9de Aarh. ved Methodius's og Cyrillus's Bibeloversættelse o. s. v. Kirkesprog og tillige Skriftsprog i Rusland, og holdt sig som saadant indtil Peter den Stores Tid, imedens der ved Siden af dette bestod et Folkesprog, det egentlige Russiske, som holdt sig frit for de mange Græcismer i hiint, men dog laante Meget derfra og tillige optog en Mængde fremmede Bestanddele, navnlig fra de tatariske og det polske Sprog. Peter den Store gjorde dette Folkesprog til Kirke- og Skriftsprog og foretog selv nogle Forandringer i de slaviske Bogstaver, for at gjøre dem mere lige med de latinske. Dette r. S. har siden, især ved Lomonsoff, udviklet sig til sit nærværende Standpunct, som giver det en høi Plads iblandt de civiliserede Folks Sprog. Det er klangfuldt og harmonisk, let føiende sig efter enhver Kunstform og skikket til at udtrykke med Liv og Kraft enhver menneskelig Stemning. Det udmærker sig ved den store Frihed i Constructionen, som det tilsteder uden at blive uforstaaeligt eller tvetydigt, men især ved sin ualmindelige Rigdom; denne viser sig i Stamordenes Mængde, forbi Sproget har laant saa Meget fra Naboerne, men især i de mange afledede Ord (af næsten ethvert Substantiv danner det et tilsvarende Adjectiv og Verbum, o. s. v.). — Det r. S. har 36 Bogstaver, af hvilke de to sidste sjelden bruges; deraf ere 21 Consonanter. Vocalerne udtales i Almindelighed skarpt og kort.

Der er 3 Hoveddialekter af det r. S.: 1) Det egentlige russiske, som tales i den hele mellemste og nordligste Deel af Riget, renest i Moskau. 2) Den lille-russiske i Sydrusland, som adskiller sig fra den første især i nogle Bogstavers Udtale og ved Brugen af endeel Udtryk. Beslægtet med denne er den guul-russiske eller ruthenisk Dialekt i det østlige Galizien og Ungarn. 3) Den hvidrussiske i Lithauen og en Deel af det øvrige Vestrusland, som har megen Lighed med det Polske.

Grammatiker over det r. S. har man af Akademiet (1802), Gretsch (1823), Noakovski (1836), Wostokow (7de Opl. 1848); for Tydske af Schmidth (1831) og Oldekop (1843). De bedste Ordbøger ere af Akademiet (1843); russisk-tydsk: Oldekop (1825), Sokolow (1834) og Schmidth (1841); russ.-fransk: Tatitschev (1832).

Rust (Joh. Nepomuk), bekjendt Læge, født d. 5te April 1775 i østerrigsk Schlesien, var først Professor i Chirurgie i Krakau, senere Overchirurg ved Wiener Allg. Krankenhause, 1815 gik han som Generaldivisionschirurg til Berlin, blev 1824 Medlem af det medicinske Facultet, og 1829 Præsident i et nydannet Collegium til Forbedring af Landets Sygepleie. R. har i det Hele erhvervet sig store Fortjenester baade af Universitetet og af hele Medicinalvæsenet. Han døde d. 9de Octbr. 1840. Af hans Skrifter nævnes: „Helkologie" etc. (1811): „Arthrokakologie" etc. (1817); og „Die Medicinalverfassung Preussens" (1838).

Rust paa Jern og Staal er Jerntveilte-hydrat, undertiden blandet med lidt kulsuurt Jernforilte og lidt Ammoniak. I fuldkommen tør Luft ilter Jernet sig ikke, men vel i fugtig Luft eller naar Jernet i det Hele kommer i Berøring med Vand og atmosphærisk Luft. — R. kalder man en Række Sygdomsformer, der forekomme hos forskjellige saavel vildtvoxende som dyrkede Planter, og som foraarsages af smaa Snyltesvampe af Støvsvampenes Familie (Gruppen Uredineæ). I Modsætning til Brand (s. d. A.) optræder R. aldrig i det Indre af Frugtknuder eller Frugter, men viser sig i Form af større eller mindre, rundagtige eller aflange, sædvanligviis rustfarvede Støvhobe paa Blade og Stængler, gjennem hvis Overhud, navnlig gjennem Spalteaabningerne, de bryde frem; disse Støvhobe sammensættes af utallige fine Sporer, der udvikle sig fra et tæt under Overhuden liggende Sporeleie, som atter staaer i Forbindelse med det i den syge Plantes Indre tilstedeværende Mycelium eller fine Bæv af

Digitized by Google

Celletraade. Rustsvampene deles efter Sporernes forskjellige Farve og Bygning i flere Slægter; de vigtigste og for Mennesket meest skadelige ere **Kornrusten** (Puccinia coronata og P. graminis), der i Reglen angriber Hveden stærkest, og ligeledes gjør stor Skade paa Byg og Havre, derimod sjeldnere paa Rug. Den første Art (P. coronata) pleier at vise sig tidligere paa Aaret og optræder som mørkerøde og sorte, runde Pletter; den anden Art, der ofte findes paa samme Planteindivider som den foregaaende, fremkommer noget senere og danner langstrakte, gule, senere sorte Striber. Begge Arter ere imidlertid ikke indskrænkede til de dyrkede Planter; de forekomme hyppig paa mange af vore vildtvoxende Græsarter, f. Ex. Heiren (Bromus secalinus) og Hestegræsset (Holcus), og det viser sig saaledes, at R. ikke, som man tidligere var tilbøielig til at antage, er Productet af en sygelig, af en overdreven Dyrkning betinget, Tilstand hos Culturplanterne, men udelukkende skyldes den skadelige Indvirkning af de udenfra i Planten indtrængende Svampe. Hos vore øvrige Culturplanter forekomme ligeledes Rustsvampe, skjøndt de sjelden optræde i nogen foruroligende Mængde; saaledes den **hvide** R. (Cystopus candidus), der danner hvide, uregelmæssige Pletter paa Rødbeder, Portulak og Skorzoneerplanter; Aecidium-Slægten, der optræder som hvide og senere guulbrune Pletter paa Bønner og Snittebønner; Uromyces-Slægten paa Vikker og Kløver, o. s. fr.

Rustkit eller Jernkit, s. Kit.

Rustning bruges som Betegnelse for Indbegrebet af alle de Dækvaaben af forskjellige Slags, som i Middelalderen og i den nyere Tid ligetil Trediveaarskrigen hørte med til den fuldt bevæbnede Krigsmands Udstyring. I Tidernes Løb undergik R.s Form og Beskaffenhed meget betydelige Forandringer, som det dog her ikke er Stedet at forfølge i Detailen, hvorfor vi skulle indskrænke os til nogle Antydninger. I den tidligste Middelalder synes det cirkelrunde, hvælvede Skjold at have været de gothisk-germaniske Folks eneste, almindelig brugte Dækvaaben. Dog føiedes hertil snart Hjelme, ɔ: bækkenformede eller spidstoppede Jernhuer, de første stundom prydede med en opretstaaende Kam eller Knap, de sidste tidt forsynede med en Næseskinne, der fra Panden ragede ned over Ansigtet indtil Munden; ligeledes kom efterhaanden Brynjer i almindelig Brug, enten Ringbrynjer, bestaaende af et sammenhængende Net af smaa Jernringe, eller Spangebrynjer, der bestode af en Kjortel, paa hvilken der udvendig var fastsyet en Mængde Skjæl eller Spanger af Jern. Paa Korstogenes Tid forsynede man Brynjen med en Hætte til at drage op over Halsen og Hovedet, ovenpaa hvilken Hjelmen anbragtes; Brynjens Ærmer forlængedes med Handsker i Form af Bælgvanter, medens Benene bedækkedes med Brynjebrog og Brynjehoser, der stundom dog kun bedækkede Forsiden af Benene. Under Brynjen (paa Fransk broigne eller hauberk ɔ: Halsbjørg) bares et Pantser (paa Fransk gambaison), bestaaende af vatteret og stukket Tøi, ligesom en lignende Hætte paa Hovedet under Brynjehætten; stundom brugtes slige Pantsere alene som R. for de Letbevæbnede. Ovenpaa Brynjen bares fra Slutningen af det 12te Aarh. en sid og viid Kjortel (pourpoint), som oftest uden Ærmer. Den gamle spidstoppede Hjelm med Næseskinnen vedblev at være i Brug, men ved Siden af den brugtes fra Slutningen af det 12te Aarh. lukkede Hjelme, fra først af cylindriske eller tøndeformede, flade foroven, uden bevægeligt Visir, kun med Sprækker for Øinene og Lufthuller for Munden; mod Slutningen af det 13de Aarh. fik Hjelmen nærmest Form af en Sukkertop; den var da saa stor, at den med sin nederste Rand støttede paa Skuldrene. Foruden det runde Haandskjold brugtes paa Korstogenes Tid især af Rytteriet Langskjoldet, der blev baaret i en Rem over høire Skulder; fra først af var det formet som en Papirsdrage, spidst forneden og rundt foroven, stundom fladt, sommetider buet. Efterhaanden blev Skjoldet mindre og mindre; mod Slutningen af det 13de Aarh. var det fladt og næsten ligesidet trekantet, dog saaledes at de tvende Sider vare dannede efter Cirkelbuer, en Form, som Skjoldet beholdt i hele det følgende Aarhundrede. De Dyrefiskelser og andre Figurer, som det fra gammel Tid var Skik og Brug at male paa Skjoldene, gik ved Aaret 1200 over til at blive arvelige, heraldiske Skjoldemærker, som i det Følgende anbragtes tillige paa Vaabenkjortlen og paa det store Dækken eller Klæde, hvori det blev Brug at indhylle Stridshesten. I det 14de Aarh. opkom endnu et Adelsmærke, nemlig Hjelmtegnet eller Klenodiet, der befæstedes paa Toppen af den store sukkertopformede Hjelm; denne bedækkedes af et Hjelmklæde, af hvilket man endnu i vore Dage finder en Reminiscents i de adelige Vaabener i de gjerne som et Slags Arabesker behandlede Forziringer, der hænge ned fra Hjelmen paa begge Sider af Vaabenskjoldet. Den omtalte store Hjelm (heaume) var saa rummelig, at man i det 14de Aarh. under den bar en bækkenformig Jernhue (bacinet), til hvis Rand der var fæstet en Brynjekrave, der hang ned over Halsen og Kraven og saaledes traadte i Brynjehættens Sted. Vaabenkjortelen (cotte-hardie) blev paa samme Tid kort og snever; under denne bares Brynjen (cotte de mailles) og derunder igjen en Brystplade. Ogsaa Lemmerne begyndte man at bedække med Stykker af Jern- eller Staalplader, som efterhaanden bleve større og større, indtil ved Midten af det 15de Aarh. R. var bleven til et fuldstændigt Pladeharnisk, der omsluttede Kroppen og Lemmerne næsten fuldkomment; dog vedblev man længe at bære Ringbrynjen under Harnisket, ligesom Spangebrynjer af forskjellige Slags endnu længe efter leilighedsviis bleve brugte. Det i det 15de Aarh. ofte ziirlig cannelerede og med Messingprydelser smykkede Pladeharnisk gjorde ikke alene Vaabenkjortelen, men ogsaa Skjoldet overflødigt; det sidste, fiirkantet med et Indsnit for Landsen paa den høire Side, brugtes kun til Turnering ligesom den store tunge Hjelm. Forresten opkom ved Midten af det 15de Aarh. flere Slags Turneerrustninger; til een af disse hørte den Tralleheljm, som endnu i Forbindelse med det fiirkantede Turneerskjold findes i de adelige Vaabenmærker. Til Feltbrug anvendtes en Hjelm (salade), der var en

Digitized by Google

Affødning af det foregaaende Aarhundredes Bækkenhjelm, som blev forlænget ned over Nakken, saaledes at Brynjekraven kunde falde bort. Ansigtet beskyttedes enten ved et Visir eller „Bart", der var befæstet paa Brystpladen, eller ved et bevægeligt Visir paa selve Hjelmen. Herved dannedes Overgangen til det 16de Aarh.s kugleformige Hjelm (casque), der havde et i flere Stykker deelt Visir samt et Hagestykke for Underansigtet; forøvrigt bestod Harnisket i dette Aarhundrede væsentlig af en Halskrave, til hvilken Axelstykkerne med Armskinnerne vare fæstede, en Bryst- og en Rygplade med vedhængende Skjøder eller Beentasker, endelig Laarskinnerne, der gjerne vare forenede med Beenskinnerne samt Jernskoene; til Hænderne havdes der Jernhandsker. Harnisket var ofte prydet med Cannelurer, med opdrevne eller graverede samt forgyldte Arabesker og Bræmmer. Nogle endnu bevarede, fra første Færd kun til Pragt bestemte R., til hvilke der da gjerne høre runde Skjolde af Staal, ere sande Kunstværker med allegoriske og mythologiske Figurer ciselerede i Staalet. Til Turnering brugtes der en stor Mængde forskjellige Slags Harnisker, ofte af heelt sælsomme Former, ganske forskjellige fra Krigsrustningen, hvilke det dog vilde blive meget for vidtløftigt her at beskrive. Pladeharnisket er opkommen omtrent samtidig eller snarere noget senere end Ildvaabnene. Altsom disse efterhaanden udviklede sig, blev det vanskeligere og vanskeligere at gjøre Harniskerne skudfaste; man forøgede Pladernes Tykkelse og derved deres Vægt, og for nogenlunde at bøde herpaa bortkastede man lidt efter lidt det ene Stykke af Harnisket efter det andet. Aabne Hjelme uden Visir, saakaldte Stormhuer (bourguignoto og morions), fortrængte mere og mere den lukkede Hjelm; Beenskinner, Laarskinner og Armskinner, som egentlig aldrig havde været brugte af Fodfolket, bortkastedes ogsaa af Rytterne; ved Slutningen af Trediveaarskrigen var egentlig kun Bryst- og Rygpladen eller Cuirassen tilbage som Udrustning for det tunge Rytteri, ihvorvel det som bekjendt endnu et heelt Aarhundrede senere vedblev at være Skik blandt Fyrster og Adelsmænd at lade sig afskildre i fuld R. og stundom at lade nogle mærkværdige Exemplarer af Harnisker hænge op ved deres Gravmæler.

Rustschuk, befæstet Stad i Bulgarien i det europæiske Tyrki, ved Donau, har nogle Fabriker og endeel Handel, 30,000 Indb.

Rutabage, s. Turnips.

Ruth, en moabitisk Qvinde, kom efter sin Mands Død til Bethlehem, hvor hun blev gift med Boas og derved Davids Stammoder. Disse Begivenheder ere berettede i det Skrift i det gamle Testamente, som bærer hendes Navn.

Ruthe (Rode) er et tydsk Længdemaal af følgende Størrelse i danske Fod: Lübeck (= 16 Fuß) $14,_{863}$. Bremen (ligeledes) $14,_{751}$. Hannover (ligeledes) $14,_{891}$. Hamborg, rheinländische R. 12; Marsch-R. (= 14 Hamborger Fuß) $12,_{783}$; Geest-R. (= 16 Hamborger Fuß) $14,_{609}$. Preussen (= 12 Fuß og tillige indbeelt decimalt i Zehntelruthen o. s. v.) 12. Sachsen: Landruthe (= 16 Fuß) $14,_{437}$; Geometrische R. (= 15 Fuß 2 Zoll), i Leipzig $13,_{851}$, i Dresden $13,_{885}$, den sidste deelt i 10 Decimalsfuß à 10 Decimalzoll. Baden (= 10 Fuß) $9,_{559}$. Würtemberg (= 10 Fuß) $9,_{128}$. Baiern (= 10 Fuß) $9,_{299}$. Frankfurt, Waldruthe = $14,_{372}$, Feldruthe = $11,_{328}$, begge deelte decimalt i 10 Waldschuh eller Feldschuh à 10 Waldzoll eller Feldzoll o. s. v. Østerrig (= 12 Fuß) $12,_{086}$. — Jvfr. Roede.

Ruthener eller **Rusniaker** (Russiner) kaldes det slaviske Folk, som udgjør den egentlige og oprindelige Landbefolkning i Galizien, Nordungarn, Podolien og Volhynien. Deres Antal regnes til omtrent 12 Mill.; de tale en egen Dialekt af det russiske Sprog (sign. d. A.), i hvilken man i den nyeste Tid har trykt endeel Bøger. See forresten Art. Slaver.

Ruthenium er et Metal, der findes i meget ringe Mængde i Platinerts; det ligner noget Rhodium og Osmium, men er forøvrigt uden Interesse for Andre end Videnskabsmanden.

Ruthwell hedder en Flekke i Dumfries-Shire i Sydskotland, ikke langt fra den engelske Grændse, N. for Solwaybugten, hvor man har fundet en under Navnet Obelisken i R. bekjendt Runesteen med en mærkeligt Indskrift i angelsachsiske Runer. See Finn Magnusen i „Annal. for Nord. Oldkynd." for 1837.

Rutil (lat.) er et Mineral, der krystalliserer i det pyramidale System og bestaaer af Titansyre, som ogsaa kan forekomme i to andre derfra forskjellige Krystalformer (trimorph). Haardheden (6—$6,_5$) er større end Feldspathens, Vægtfylden = $4,_2$ og Farven rødligbruun. Det forekommer paa flere Steder i Norge (Arendal, Snarum, Modum, Kragerø), i Tyrol, paa St. Gotthardt o. s. v.; hidtil er det kun blevet anvendt til at frembringe den gule Farve i Porcelainsmaleriet.

Rutilius Lupus, en romersk Grammatiker og Rhetor paa August's og Tiberius's Tid, var Forfatter til et Skrift „De figuris sententiarum et elocutionis" (udg. af Ruhnken 1768, paany ved Frotscher 1831, og af Jacob 1837).

Rutilius Numatianus (Claudius), en romersk Digter, af Fødsel en Galler, levede i Begyndelsen af det 5te Aarh., og er Forfatter til et Digt „Itinerarium" eller „de reditu". Det findes i 5te Bind af Wernsdorfs „Poetæ Latini minores".

Rutland, Shire i England, omgivet af Shirerne Lincoln, Northampton og Leicester, 7 □ M. stort med 26,000 Indb., har frugtbar Jordbund og fortrinlig Agerdyrkning og Qvægavl. Hovedstaden er Oakham.

Rutuler heed et Folk i Latium, hvis Konge Turnus kjæmpede mod Æneas efter dennes Ankomst til Latium. Deres Navn forsvinder med den romerske Kongetid.

Ruysbroek (Johannes), født 1293 i Ruysbroek ved Brüssel, blev 1318 viet til Præst og døde d. 13de Decbr. 1381 som Prior for det nystiftede Kloster Groenendael ved Waterloo. Han var en Mystiker, som priste Ekstasen, hvori Mennesket er løsrevet fra de udvortes Sandsers tunge og hindrende Baand og aabnet for Guds Kjærligheds- og Aandsmeddelelse, som Livets høieste Tilstand. Han blev derfor kaldet Doctor ecstaticus. Blandt hans Elever vare Gerhard Groot, Stifteren af Brødrene af det frie Liv,

Digitized by Google

og Tauler. Hans Skrifter, affattede paa Flamsk, bleve oversatte paa Latin (1552).

Ruysch (Rahel), hollandsk Malerinde, født 1664 i Haag, død i Düsseldorf 1750, var fra 1795 gift med Maleren Georg Pool i Amsterdam, og har selv gjort sig berømt ved Blomster- og Frugtmalerier, der tør sættes ved Siden af hendes store Landsmænd Hems, Mignons og selv Huysums Billeder.

Ruyter (Michiil Andriaonszoon de), berømt hollandsk Søhelt, født 1607 i Vlissingen, Søn af en Matros, tjente sig ved sin Dygtighed saaledes op, at han allerede 1645 blev Contreadmiral. Derpaa udmærkede han sig paa et Tog imod Røverstaterne og fra 1652 i Søkrigen mod England, understøttede Danmark i Krigen mod Sverrig (1658—60), blev 1664 Viceadmiral og vandt i den snart efter paafølgende Søkrig med England og Frankrig (1674—79) flere Seire, hvorfor Holland ved Freden slap derfra uden Tab. Denne Fred oplevede R. dog ikke: han fik i en Træfning i Bugten ved Catania det ene Been knust af en Kanonkugle og døde kort efter af dette Saar paa et Landsted ved Syrakus. Hans Liig blev ført til Amsterdam.

Ruysdael, s. Ruisdael.

Rybinsk, Stad i det russiske Gouv. Jaroslaw, ved Volga, er et Middelpunct for det russiske Kanalsystem og et Hovedsæde for den indre Handelsomsætning i Rusland. Den besøges om Sommeren under de store Messer af henved 150,000 Mennesker. Varerne føres til og fra Staden paa 6—7,000 Skibe og Baade. 6,000 Indb.

Ryps eller **Roeraps** (Brassica Rapa oleifera) dyrkes under lignende Forhold som Raps og afgiver, som denne, et olieholdigt Frø. Den skal være mere haardfør, gjør ringere Fordringer til Jorden og kan taale at saaes omtrent 14 Dage silbigere end Raps. Den maa saaes tættere end denne, men da Frøet er mindre, er det samme Qvantum Udsæd tilstrækkeligt. Der haves baade Vinter- og Sommerryps.

Ryckaert (David), flandersk Maler, kaldet den Yngre, da Faderen bar samme Fornavn, født 1615, død 1677, efterlignede Teniers, Ostade og Brauwer, og leverede ikke faa Billeder, der udmærke sig ved Liv og Lune.

Rydelius (Andreas), svensk Bisp og Skribent, født 1671, død 1738, blev 1699 Docent ved Lunds Universitet og 1710 Professor i theoretisk Philosophie, men ombyttede 1730 den philosophiske Lærestol med en theologisk; 1732 blev han Doctor theologiæ og s. A. Domprovst, 1734 Biskop i Lund. R. var i sin Tid en af de meest udmærkede svenske Universitetslærere og Stilister; blandt hans mange Skrifter brugtes „Grammatista philosophans“ og „Compendium logices“ næsten i et Aarhundrede som Underviisningsbøger i flere svenske Skoler.

Rydqvist (Johan Erik), svensk Skribent, født i Götheborg d. 2den Octbr. 1800, var af Faderen bestemt til Handelsfaget, men fik omsider Tilladelse til at studere og kom 1820 til Upsala, hvor han 1826 tog den juridiske Embedsexamen. Aaret efter blev han ansat ved det kongelige Bibliothek og erholdt det svenske Akademies Præmie for Afhandlingen „Framfarna dagars vittra idrotter i jemförelse med samtidens“ (særskilt udgivet 1828); fra 1828—32 udgav han en litterær og kritisk Tidende „Heimdall“, 1838 vandt han Vitterhetsakademiets antiquariske Priisbelønning for Afhandlingen om „Nordens äldsta skådespel“, og gjorde derefter med Understøttelse af Staten og det svenske Akademie en Reise til Tydskland, Frankrig og Italien; 1858 blev han kongelig Bibliothekar. R. har foruden ovennævnte Skrifter forfattet en Mængde Afhandlinger, som for største Delen ere udgivne i Tidender og Tidsskrifter. I de senere Aar har han fortrinsviis beskjæftiget sig med svensk Sprogforskning; en Frugt af hans Studier i denne Retning er hans særdeles fortjenstfulde „Svenska språkets lagar“ (1850—60). R. har siden 1849 været En af de 18 i det svenske Akademie samt siden 1856 En af Rigets Stænders Committerede til Trykkefrihedens Pleie.

Rye, en Kirkeby i Jylland (Skanderborg Amt, Tyrsting Herred) ved Foden af Himmelbjerget, 2 M. N. V. for Skanderborg, er en gammel og var i Middelalderen en betydelig By, der endog antages at have været en Kjøbstad, og som vistnok fornemmelig har havt det nærliggende Om-Kloster at takke for sin Anseelse. Den er bleven mærkelig af, at her samlede den jydske Adel sig d. 4de Juli 1534 for at vælge Christian III til Konge.

Rye (Olaf), dansk General, født d. 16de Novbr. 1792 i Nedre-Tellemarken i Norge, afgik 1808 fra Cadetakademiet i Christiania og ansattes som Lieutenant ved det tellemarkske Regiment. I 1814 sluttede R. sig til Prinds Christian, indgav efter Conventionen til Mos sin Ansøgning om Afsked og negtede at aflægge Eed til den svenske Konge. Endelig fik han den forlangte Afsked og kom til Kjøbenhavn, just som Napoleon var vendt tilbage fra Elba. R. gik i preussisk Tjeneste og deeltog i Slaget ved Ligny. Allerede 1815 blev R. gjenoptagen i den danske Hær og kom i Garnison i Rendsborg. Ved Oprørets Udbrud 1848 var R. i Kjøbenhavn som Oberstlieutenant og Bataillonscommandeur. Allerede i Træfningen ved Bov udmærkede R. sig, og under Slaget ved Slesvig var det ham, der, i Forbindelse med Bülow, udførte det bekjendte Flankeangreb, som bragte den preussiske General Wrangel til at standse sit Angreb og oppebie Forstærkning. R. deeltog ogsaa hæderlig i Kampen ved Nybøl og Dybbøl. I Marts 1849 blev R. Generalmajor og deeltog i Slaget ved Kolding som Fører af høire Fløi, der ved Eistrup skulde foretage en omgaaende Bevægelse, hvilken dog mislykkedes. Da Overgeneralen i Mai trak sig ind i Fredericia, beordredes R. med sin Brigade fegtende at trække sig nordpaa, efterhaanden vigende for den betydelige fjendtlige Overmagt. Med en fortrinlig Dygtighed udførte R. dette vanskelige Tilbagetog til gjennem Aarhuus, hvor han fik Ordre til med Størstedelen af sine Tropper at indskibe sig ved Helgenæs for at overføres til Fyen og deeltage i Slaget ved Fredericia d. 6te Juli 1849. Her fandt den tappre R. sin Hædersdød ved Stormen paa de fjendtlige Skandser, som omgave Fæstningen. R.'s Liig blev ført til Hovedstaden, og paa hans Grav paa Garnisons Kirkegaard er opreist en Mindesteen. R. var

Digitized by Google

for sin personlige Tapperhed saa at sige Soldaternes Afgud; om de for Fædrelandet faldne Krigere blev der dengang tidt sagt af Soldaterne, at de „gik til R.'s Brigade".

Ryehouse-Complot kaldes efter Samlingsstedet en republikansk Sammensværgelse i England, som opdagedes 1681, og paa Grund af hvilken adskillige Hoffet forhadte eller mistænkte Store, navnlig Lord Russell, bleve henrettede.

Rye-Kloster, s. Glücksborg.

Ryfylke er et Fogderi i Stavanger Amt, som indbefatter Øerne i og Kysterne ved den i mange Arme fra V. til Ø. indtrængende Buknefjord. Det er den sydligste Egn paa Norges Vestkyst, hvor endnu Høifjelds-Naturen raader i al sin vilde Storhed. Strax imod N. begrændses det af de evige Sneemasser, der støde til Folgefonden, og i S. Ø. er Lysefjordens kjæmpemæssige Fjeldrevne. Klima'et i R. hører til de mildeste og blideste i Norge, saa at ikke blot Jordbrug men ogsaa Havedyrkning trives godt, hvor Jordbundens Beskaffenhed tillader det. Ved Fjordens Munding omkring Karmøen, ved Havnene Skudesnæs, Kopervik og Haugesund, findes Vaarsildefiskeriets aarvisseste Fiskepladser. R.s Folkemængde var i 1855: 48,000 Indb.

Ryg (dorsum) hedder Bagfladen af Legemet, fra Nakken til Lænden, begrændset til Siderne af Skuldrene, Axelgruben og Sideregionerne. I dens Midte løber Rygraden perpendikulært ned gjennem Midten af Regionen. Figurlig anvendes R. ligeledes om Bagfladen af endeel andre Legemsdele, f. Ex. Rygfladen af Haanden, af Foden o. s. v.

Ryge (Johan Christian), dansk Skuespiller, født i Kjøbenhavn d. 8de Febr. 1780, blev Student 1795 med Udmærkelse i alle Fag, hvilken han ogsaa Aaret efter opnaaede ved 2den Examen, og tog derpaa med Iver fat paa det medicinsk-chirurgiske Studium. Heri blev han afbrudt af Krigsbegivenhederne 1801, i hvilke han som Medlem af Studentercorpset tog ivrig Deel, og da hans Tilbøielighed til Theatret allerede havde begyndt at gjøre sig gjeldende, lod han sig imod sin Faders Vidende og Villie engagere ved Odense Theater. Her optraadte han med Bifald saavel i alvorlige som i comiske Roller, men da Theatret kort efter gik overstyr, vendte R. sig atter til Studeringerne og tog Embedsexamen i Kiel 1805 med bedste Charakteer. Han studerede derpaa Fødselsvidenskaben i Kjøbenhavn, holdt i Kiel Forelæsninger for Jordemødre og tog 1806 den medicinsk-chirurgiske Doctorgrad. Som praktiserende Læge i Kappel og fra 1807 som Physikus i Flensborg og Bredsted Amter nød R. en udbredt Anseelse og Praxis. Men 1812 opgav han sin fordeelagtige Stilling i Flensborg for at følge sin Ungdomstilbøielighed og blive Skuespiller. Efterat han 1813 med overordentligt Bifald havde debuteret som Palnatoke, Hakon Jarl og Leon (i Syngespillet „Slottet Montenero"), blev han s. A. kongelig Skuespiller og stod allerede 1819 paa den høieste Gage. 1816 blev han Oekonomie-Inspecteur ved Theatret og 1829 Scene-Instructeur. R. var i Ordets egentlige Forstand født for sin Kunst; derhos understøttedes hans aandelige Anlæg af en universel Dannelse og et kraftfuldt Legeme. Hans Alsidighed gjorde ham lige udmærket i det høiere Skuespil, i Conversationsstykket, Vaudevillen og den holbergske Comoedie, men i hans Fremstillinger af de nordiske Helte i Oehlenschlägers Tragoedier culminerede hans Genius; det var navnlig ved disse, at han virkede saa mægtig paa sin Samtid og skaffede sit Navn over hele Norden en større Glands, end nogen anden samtidig Skuespiller opnaaede. Endog udenfor Norden var han skattet, og selv i Tydskland, hvor han med stort Bifald var optraadt paa sine Kunstreiser, havde han et Navn. I sine sidste Leveaar leed R. af en gigtisk Brystaffection, der gjorde Ende paa hans Liv d. 29de Juni 1842. R. var to Gange gift; en Datter af hans første Ægteskab var den talentfulde Skuespillerinde Nathalia Clotilde Septima R., født d. 9de Aug. 1816, ansat ved det kongelige Theater 1837. Hun begyndte en smuk Kunstnerbane, der imidlertid afbrødes, da hun blev gift. Hun forlod Theatret 1849.

Rygfinne, s. Fiske. — **Rygfodskrabbe**, s. Dromia. — **Rygsjællede**, s. Dorsibranchiata.

Rygmarv (Medulla spinalis) er den tykke, strengformige Centraldeel af Nervesystemet, der som en Fortsættelse af Hjernen ligger indsluttet i Hvirvelsøilens kanalformige Huulhed. Ligesom Hjernen er den sammensat af en hvid og en graa Nervemasse, og kan efter Længden inddeles i tvende forreste, bageste og Sidestrenge, hvilke synes at staae i bestemt Forhold til deres physiologiske Bestemmelse. Paa enkelte Steder svulmer R. op til en større Tykkelse, navnlig i Hals- og Lændeegnen, og dette er just de Steder, hvorfra de stærkeste Nerver udgaae; nedadtil i Lændeegnen ender R. som en Kost, sammensat af Nerver (Cauda equina). Fra R. udgaae 32 Par Rygmarvsnerver, der hver udspringer med tvende Rødder, en forreste for Ledningen af Bevægelsesimpulsen, en bagre sensitiv, for Følelsen. R.s Bestemmelse er deels at være et Mellemled mellem Hjernen og det peripheriske Nervesystem, deels ogsaa en mere selvstændig, idet den modtager Indtrykkene gjennem Følelsesnerverne og reagerer derpaa gjennem Bevægelsesnerverne; den er derfor at betragte som Centrum for Reflexvirksomhederne overhovedet, og for en stor Mængde af de uvilkaarlige Bevægelser, saasom af Hjertet, Aandebrætsorganerne og Tarmkanalen. De functionelle Tegn paa en Forstyrrelse af R.s Virksomhed ere altsaa hovedsagelig Smerte eller Følesløshed, Kramper eller Lamheder. Den er underkastet de organiske Vævs sædvanlige Sygdomme; særlig fremhæves den saakaldte Rygmarvstæring (Tabes dorsualis), der synes at bestaae i en ved en Ernæringsforstyrrelse frembragt Svinding eller Blødgjørelse af dens Substants, som oftere er Følge af Overanstrengelse eller Udsvævelser.

Rygrad, s. Hvirvel og Hvirvelsøile. — **Rygradskrumning** kaldes enhver permanent Afvigelse fra Rygradens naturlige Form. Man skjelner mellem en saaban, hvor Convexiteten vender bagtil (Kyphosis), fortil (Lordosis) eller til Siderne (Scoliosis), hvilken sidste er den almindeligste og pleier at findes i Brystpartiet af Rygraden med Convexiteten tilhøire. R. indtager nemlig i Almindelighed kun et begrændset Afsnit af Rygraden, men efterfølges i Almindelighed af mindre

Digitized by Google

Krumninger i modsat Retning ovenfor og nedenfor dette Parti, hvilke fremkomme som nødvendige Resultater af Legemets Ligevægtsbestræbelse. R. synes oftest at skylde mechaniske Uregelmæssigheder i Hvirvelsøilens Dele sin Oprindelse; dog disponerer en svag Bygning i det Hele, Qvindekjønnet og den anden Barnealder stærkest dertil. Deres Behandling er den orthopædiske Kunstmethodes Opgave, hvilken ogsaa som oftest lykkes i Sygdommens tidligere Stadium, aldrig derimod naar Krumningen er bleven fast og varig.

Rygsvømmer (Notonecta) er en i vore ferske Vande levende c. ½" lang Vandtægeform, udmærket ved, at Ryggen omtrent har Form af en omvendt Baad, og ved at Bagbenene ere lange, haarede Svømmebeen; de svømme med Bugen iveiret paa Vandets Overflade.

Ryksdaalder er en hollandsk Sølvmynt, af Finhed 15 Lod 5 Green, saaledes udmyntet, at en kölnsk Mark f. S. udbringer 9,₈₃₈₆ R. af Værdi = 1 Rbl. 5 Mk. 3,₄ ß dansk Rigsm. En R. = 2½ hollandske Gylden.

Ryle (Tringa) er en Slægt af mindre Fugle af Snepppernes Familie, i hvilken den hører til de Former, der have kortere Næb og Hals og mindre høie Been. Farven er om Vinteren i Reglen askegraa med Hvidt paa Bugen, om Sommeren Sort og Rustguult ovenpaa, Rustbrunt eller Sort underneden. Om Sommeren beboe de fugtige Enge og Mosestrækninger, men efterat Ungerne ere udviklede, streife de flokkeviis omkring og søge mod Syd enten langs med Floderne eller langs med Havkysterne. Hertil høre: T. maritima, Strandvibe, Fjærepist; T. alpina, T. platyrhyncha, minuta, islandica o. s. v.

Rynker (rugæ) kaldes de Folder i Huden, som fremkomme, naar denne med Alderen eller af andre Grunde mister sin Elasticitet.

Rype (Lagopus) er en Slægt af mindre Hønsefugle med kort, tykt, hvælvet Næb, med nøgne røde Øiebryn, med fjerklædt Mellemfod og Tæer (især om Vinteren) og med Kløer, som om Vinteren ere lange, brede og fortrinlig skikkede til at bortskrabe Sneen, men som fældes to Gange om Aaret, hvorfor de om Sommeren ere kortere og af en heel anden Form. Af Farve ere de bruunspættede om Sommeren og hvide om Vinteren; de leve i Monogamie og opholde sig deels paa det høie Nordens skovløse Sletter og Iismarker, deels paa Skandinaviens og Skotlands Bjerge, paa Alperne o. s. v., ovenfor Skovgrændsen. Om Vinteren færdes de flokkeviis; de leve af al Slags Planteføde. I Norden skjelnes mellem Dalrype (L. subalpina) i Pile- og Birkebeltet, og Fjeldrype (L. alpina) høiere oppe.

Rysensteen er en Herregaard i det vestlige Jylland (Ringkjøbing Amt, Skodborg Herred), tæt ved Vesterhavet. Den var i den katholske Tid et Slot ved Navn Bøvling (hvilket ogsaa er Sognets Navn), som tilhørte Ribe Bispestol. Da Slottet ved Reformationen var blevet inddraget under Kronen, blev det et kongeligt Lehn og Sædet for en Lehnsmand (senere benævnedes et Amt derefter lige til 1794), indtil det 1664 blev solgt til General Henrik Ruse. Denne, der var født 1624 i en Landsby i Nærheden af Gröningen, gjorde sig tidlig bekjendt som dygtig Militær, navnlig i Fortificationsvæsenet, i fransk, venetiansk og forskjellige tydske Fyrsters Tjeneste, og kom 1661 til Danmark, hvor han blev ansat som Generalqvarteermester og Generalinspecteur over samtlige Fæstninger, i hvilken Egenskab han baade anlagde Kjøbenhavns Citadel samt Hovedstadens Fæstningsværker (af hvilke R.'s Bastion endnu bærer hans Navn), og forbedrede Landets øvrige Fæstninger (Kronborg, Nyborg, Fredericia, Frederiksort, Rendsborg). 1664 blev han optagen i den danske Adelstand, og efter 1671 at være ophøiet til Friherre af R. fik han det næste Aar Bøvling Gods oprettet til Baroniet R. Men da han havde paadraget sig flere Høitstaaendes Uvenskab, blev han allerede 1673 fjernet, idet han udnævntes til Generallieutenant i Norge og commanderende General i det Nordenfjeldske, og 1677 blev han endog suspenderet fra sine Embeder og en Commission nedsat for at undersøge hans Forhold under Krigen, hvorpaa han fik sin Afsked, forlod Danmark og vendte tilbage til sine Godser i sin Fødeegn, hvor han døde 1679. Baroniet gik i Arv til hans eneste Datter, som i sit andet Ægteskab med Oberst Christian Juul, der 1679 ophøiedes til Baron under Navnet Juul-R., blev Stammoder til denne endnu blomstrende Familie. 1797 blev Baroniet ophævet og substitueret med et Fideicommis, og Gaarden R. kom derpaa i fremmede Hænder.

Ryswijk, Landsby i den hollandske Provinds Sydholland, ¾ M. fra Haag, har et Slot, i hvilket d. 20de Septbr. 1697 sluttedes en Fred mellem Ludvig XIV og de imod ham forbundne Magter Østerrig og Tydskland, Spanien, England og Holland. Frankrig tilbagegav de under Krigen gjorte Erobringer saavelsom alle „reunerede" Steder undtagen Elsas og Lothringen.

Ryswyk (Theodor von), flamsk Digter, født d. 8de Juli 1811 i Antwerpen, var Contoirist ved en Læreanstalt sammesteds og døde sindssvag d. 7de Mai 1849. Han skrev et Epos, Ballader, Psalmer o. M., men er især bekjendt ved sine „Volksliedjes" (1846).

Ræbning, s. Opstødning.

Ræder (Johan Philip Thomas), født d. 25de April 1795 i Romsdalen i Norge, deeltog som ung Officeer i Felttoget 1812—13, var 1815—18 blandt de i Frankrig cantonnerende danske Tropper og var siden beskjæftiget med Grademaalingen i Holsteen under Schumacher. I Felttoget 1848 commanderede R. en Bataillon, 1849 blev han Brigadecommandeur og tog som saadan Deel i Slaget ved Isted 1850. I Marts 1860 blev han sat til Disposition uden activ Commando. — Jacob Tode R., Broder til den Foregaaende, født d. 11te Febr. 1798, fulgte Broderen til Frankrig og til Holsteen og tog hæderlig Deel i Krigen 1848—50 som Bataillonscommandeur. Han er Forfatter til endeel især krigshistoriske Skrifter, blandt hvilke vi nævne: „Den danske Armees Organisation" (1837); „Danmarks Krigs- og politiske Historie 1807—9" (1845).

Ræder (Ole Munch), er født paa Kongsvinger 1815. Saasnart han 1839 var bleven juridisk Candidat, fik han Ansættelse i et Regjeringsdepartement og begyndte omtrent samtidig dermed en udbredt Virksomhed som juridisk-politisk Forfatter. Han udgav Storthings-Efterretninger 1839, 42 og 45, skrev Brochurer, Blad-Artikler,

Digitized by Google

især i „Den Constitutionelle" og Correspondancer til fremmede Blade, og udgav 1841 i Kjøbenhavn „Den norske Statsforfatnings Historie og Væsen". Fra 1842 til 1844 gjorde R. en Udenlandsreise i Europa. Efterat Storthinget 1845 havde udsat Stipendier til Reiser for at undersøge Jury-Institutionens Væsen i England og Amerika, afreiste R. 1846 til de Forenede Stater og kom tilbage 1849. Frugten af denne Undersøgelse var en Indberetning om „Jury-Institutionen i Storbritanien, Canada og de Forenede Stater i Amerika" (1851—51, 3 Bd.). R. blev 1850 Expeditionssecretair i Marine-Departementet og 1861 Consul paa Malta.

Række er i Mathematiken et Polynomium af et endeligt eller uendeligt Antal Led, i hvilket Leddene gaae frem efter en vis Lov; den Størrelse, der udtrykker denne Lov, kaldes det almindelige Led. F. Ex. i $1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \frac{1}{4} + \ldots$ er det almindelige eller n^{te} Led $\frac{1}{n}$; i $a + ax + ax^2 + \ldots$ (geometrisk Progession) er det ax^{n-1}. En R. kaldes convergerende, naar der gives en Grændse, som Leddenes Sum bestandig nærmer sig mere, jo flere Led der tages af R., saa at den, fortsat i det Uendelige, bliver = denne Grændse. I modsat Fald kaldes den divergerende. R. $a + ax + ax^2 + \ldots$ convergerer, naar $x < 1$ og er da $= \frac{a}{1-x}$; i modsat Fald divergerer den. R. $1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \frac{1}{4} \ldots$ divergerer, thi den er $= \infty$. — Enhver Function kan i Almindelighed udvikles i en R. efter stigende Potenser af den uafhængige Variable, af Formen $a + bx + cx^2 + dx^3 + \ldots$ eller og efter faldende, som $a + \frac{b}{x} + \frac{c}{x^2} + \frac{d}{x^3} + \ldots$ Dersom denne R. convergerer, er Functionen dens Sum, f. Ex. ovennævnte $\frac{a}{1-x}$, naar $x < 1$. En særegen Art af R. ere de recurrente (s. d. A.).

Række betegner i Naturhistorien en større Afdeling af et af de 3 Naturriger, omfattende flere Klasser; s. Art. Dyr.

Ræv (Canis vulpes). Ræven hører til Hundeslægten; den er c. 2 F. lang, 1½ F. høi og har en bred Pande, spids Snude, smal Pupil, spidse opstaaende Øren og en kort, tyk, busket Hale. I Danmark er den i Almindelighed rødbruun med sorte Fødder og Øren og hvid Bug; undertiden er dens Farve stærkt tegnet med sort (Brandræven, Korsræven, sidstnævnte med et sort Kors paa Ryggen) eller aldeles sort. „Violen" kaldes en Kjertel, der ligger paa Overfladen af Halen, et Par Tommer fra Roden, og afsondrer et vellugtende Stof. R. er udbredt over Størstedelen af Europa samt det nordlige Asien; den nordamerikanske R. er maaskee en anden Art. R. graver sig Huler, lever parviis eller ene og jager ikke i Flok, men efterstræber især om Natten alle Slags vilde og tamme Fugle og mindre Pattedyr; Nytte gjør den ved at udrydde Markmuus og Insecter, og dens Udryddelse har derfor ofte hevnet sig; den efterstræbes ved Klapjagt, Rævesaxe, Udgravning, Udrygning eller ved at skyde den paa udlagte Aadsler, f. Ex. Heste. Polarræven (C. lagopus) har hjemme i alle nordlige Polarlande, Nord for Trægrændsen, f. Ex. Grønland, Island, Lapland, Siberien; den er omtrent af samme Størrelse som den almindelige R., men har korte, afrundede Øren, lodne Fodsaaler og en eensfarvet graaviolet eller hvid, tæt og fyldig Pels. Om de ere hvide eller mørke (hvide R. og blaae R.), er tilfældigt; ofte ere af samme Kuld nogle af den ene, andre af den anden Farve. Dens Pelsværk har en ikke ringe Værdi.

Rævehale (Alopecurus), Planteslægt af Græsarternes Familie, ligner i ydre Habitus Timotheigræsset, idet Smaaaxene, ligesom hos dette, ere samlede til en tæt, valsedannet Dusk, men adskiller sig ved sine nedentil sammenvoxne, stakløse Yderavner, og ved at have en enkelt, med en Stak forsynet Inderavne. De vigtigste i Danmark vildtvoxende Arter ere Ager-R. (A. agrestis) og Eng-R. (A. pratensis), der begge ere anseelige, indtil 3 F. høie Græsarter, som afgive udmærkede Foderurter saavel til Høslet som til Græsning, men i Almindelighed ikke dyrkes, fordi Frøsamlingen og Saaningen er temmelig besværlig. Knæbøiet R. (A. geniculatus), med et knæbøiet, nedliggende Straa, er almindelig paa fugtige, oversvømmede Steder.

Rød bruges til at betegne den yderste Radicalisme i politisk Henseende; den røde Republik kaldte man i den nyeste Tid en socialdemokratisk republikansk Forfatning, som krævede Individernes absolute Lighed gjennem Eiendommenes Deling eller Fællesskab o. s. v.

Rødalger (Florideæ) kaldes en Familie af Algernes Orden, der udmærker sig ved Arternes smukke skarlagenrøde og ziirlige Former; de tilhøre udelukkende Havet (s. iøvrigt Art. Alger).

Rødbede, s. Bede.

Rødby, Kjøbstad paa Lolland (Fuglse Herred), har en lav og flid Beliggenhed paa Øens sydlige Side ved R.-Fjord. Indbygger-Antallet var 1860: 1,578. Offentlige Bygninger ere Kirken, Raadhuset, Skolen og Fattighuset. Indbyggernes Erhvervsgrene ere Agerdyrkning (Mange ere udflyttede paa Byens Marker), Haandværksdrift og Handel. Ved Toldstedet vare 1859 hjemmehørende 5 Fartøier af 10 Cmlst.

Rødbøg kaldes Vedet af den almindelige Bøg (fagus silvatica) til Forskjel fra Hvidbøg, der faaes af Avnbøgen. R. er temmelig haardt, grovaaret, af gamle Stammer kjendelig rødt og altid forsynet med et meget grovt, noget mørkere Speil, hidrørende fra de større Marvstraaler (s. d. A.).

Rødding er en Kirkeby i det nordlige Slesvig (Haderslev Vesteramt, Frøs Herred) med en af nordslesvigske Bønder 1844 stiftet, siden ved frivillige Bidrag ogsaa fra Kongeriget underholdt, Folkehøiskole (jfr. Chr. Flor).

Rødfisk (Sebastes) er en Slægt af cinnoberrøde, aborreagtige Dybvandsfiske, der henregnes til Pantserkindenes eller Ulkenes Familie; S. norvegicus, 2—3 F. lang, ved de nordlige Haves Kyster paa 100 Favnes Dybde eller derover. Sign. Blaakjæft.

Rødgylden er et carmoisinrødt Mineral, der krystalliserer i det rhomboedriske System og bestaaer af en chemisk Forbindelse af Svovlarsenik (eller Svovlantimon) og Svovlsølv. Det er en af de vigtigste Sølvmalme, indeholdende

Digitized by Google

59—65 pCt. Sølv, og forekommer paa Gange i krystallinsk skifrede Bjergarter, især i Kongsberg, Harzen, Sachsen, Ungarn og Mexico.

Rødhai (Scyllium) er den eneste Haislægt, der lægger Æg af lignende Beskaffenhed som Rokkernes; Farven er ofte rødbrunnlig med mørke Pletter eller lysere Ringe. I de nordiske Have findes den plettede R., S. canicula, 2 F. lang, og S. annulatum, den ringede R., af samme Størrelse.

Rødhals (Sylvia rubecula) er en af vore almindeligste Sangfugle, olivengrøn eller graabrunn med rødguul Strube og Bryst; den er en Trækfugl, men en af de første, der vender tilbage, og en af de sidste, der drager bort; ja undertiden bliver den her ogsaa Vinteren over. Det er en livlig, munter Fugl med en ret behagelig Sang.

Røde Hav, s. Arabiske Bugt.

Rødjernsteen er et blodrødt Mineral, der bestaaer af vandfri Jerntveilte, altsaa med samme chemiske Sammensætning som Jernglands (s. d. A.) og Jernglimmer, men er ikke saa reen som disse, og har derfor ogsaa baade mindre Vægtfylde og Haardhed end Jernglandsen. R. forekommer enten i Stalaktitformer med en traadig krystallinsk Structur (Blodsteen, Glaskopf, Hæmatit) eller i tætte Masser, og er en af de meest udbredte Jernmalme med indtil 70 pCt. Jern, hvorfor især de renere Varieteter benyttes med megen Fordeel til Jernudsmeltning. Den traadige R. anvendes som Poleermiddel.

Rødgarvning, s. Garvning.

Rødkridt er en ureen Varietet af Rødjernsteen med en jordagtig Textur, ligesom Skrivekridt, og bruges til at tegne og skrive med.

Rødkul kalder Krudtfabrikanten de svagtbrændte Trækul, der give meget letantændeligt Krudt og derfor bruges til Jagtkrudt.

Rødliggende er en fra Tydskland hidrørende Benævnelse (opr. „Roth-todt-Liegendes“) paa nogle i dette Land forekommende, eiendommelige Jordlag, der i Almindelighed henføres til Kulformationen (s. d. A.).

Rødlinger, røde Hunde (Rubeolæ) er en febril Udslagssygdom, characteriseret ved Frembrudbet paa Huden af røde, lidt ophøiede Pletter, hvilken ofte optræder epidemisk, og især ledsager Skarlagens- og Mæslingeepidemier. Da Sygdommen desuden ofte har enkelte af disses characteristiske Phænomener, f. Ex. Katarrher eller Halsbetændelse o. s. v., har man bragt den i nær Forbindelse med dem, og navnlig enten anseet den for en Bastardform deraf, eller reent ud for mindre vel udtalte Tilfælde af virkelige Mæslinger eller Skarlagensfeber. Den er i Almindelighed meget godartet.

Rødløg, s. Løg.

Rødning er et væsentligt Punct i Hørberedningen, idet den gaaer ud paa at løsne den Kit, der binder Taverne indbyrdes saavelsom til Stænglens Træ og Bark. Den bestaaer i en Gjæring og kan foretages enten meget langsomt ved at udsætte den ruskede Hør (s. Rusk-ning) for Veirliget (Dugrødning), eller i Vand, der kan være rindende eller mere eller mindre stillestaaende og derved give en stedse hurtigere Gjæring (Vandrødning). Jo hurtigere R. gaaer for sig, desto bedre maa man passe paa at standse den i rette Tid, men desto stærkere kan man atter faae Taven. I de senere Aar har man begyndt at bruge Varmtvandsrødning, der gaaer for sig i lukkede, opvarmede Localer ved Vand, hvis Temperatur beherskes ved Damp, saa at man er i høi Grad Herre over R., der gaaer hurtig og kan nøie beregnes.

Rødnæb, s. Blaastaal.

Røde-Rusland dannede et eget Voivodskab i det gamle Kongerige Polen og omfattede Galizien (stundom regnedes Volhynien og Podolien dertil).

Rødskjørhed kaldes den Egenskab ved Metallerne at være usmidige i Rødgløbhede. Ved de letsmeltelige Metaller kan der ikke være Tale om R. Kobberets Legeringer med disse — Broncer, Messing, Tombak, Nysølv — ere, med en enkelt Undtagelse (Muntz's Metal), alle rødskjøre; derimod skulle de strengsmeltelige usammensatte Metaller ikke være det, og R. er at betragte som en stor Feil, der hidrører fra skadelige Indblandinger, ved ædle Metaller fra Tin eller Bly, ved Kobber fra disse og andre Metaller samt fra Svovl, Kulstof o. fl. Meest taler man om R. ved Jernet, hvor det hidrører fra Svovl; det rødskjøre Jern kan dog smedes i Hvidgløbhede.

Rødspætte (Platessa vulgaris) er en Flynderart, olivenbrunn med røde Pletter paa den farvede Side, glat med Undtagelse af en Række Beenknuder paa Hovedet; undertiden er den farvet paa begge Sider, undertiden lys paa dem begge, men dette maa betragtes som Abnormiteter. Ved en Deel af de danske Kyster benævnes store R. Præsteflyndere; den naaer en Længde af 1½ Alen og en Vægt af 7 (efter nogle Angivelser 15) Pd. I Kattegattet er den overmaade hyppig og afgiver et godt og yndet Fødemiddel.

Rødstjerten (Sylvia phoenicurus) har et rødbrunnt Bryst og Hale af samme Farve; Halsen er hvid hos Hunnen, sort hos Hannen, Ryggen graabrunn hos hiin, askegraa hos denne, Panden hos Hannen hvid. Det er en livlig og munter Fugl, hvis Levemaade forresten ligner de andre Sangeres.

Røg (Michel August), dansk Medailleur, født i Nordlandene og opdraget i Bergen, blev Student 1702, men lagde sig siden efter Medailleurkunsten, hvor han blev dygtig nok til i Paris at blive antagen som kongl. fransk Stempelskjærer. Det er ham, paa hvis Pas Holberg reiste til Italien (s. Holbergs 3 epist. ad virum perillustrem).

Røg, der opstaaer (og stiger tilveirs) ved mange Forbrændinger (i almindelig Betydning af Ordet), bestaaer sædvanlig af fortættede Vanddampe, forskjellige luftformige, draabeflydende og fiinbeelte, faste Legemer. Den dannes enten ved Iltning af det forbrændende Legeme (R. ved Forbrænding af f. Ex. Antimon er et Antimonilte) eller ved en ufuldstændig Forbrænding (tør Destillation) af nogle Dele af Brændmaterialet, som, liggende nær ved de Steder, hvor den egentlige Forbrænding foregaaer, blive stærkt ophedede uden selv — af en eller anden Grund — strax at kunne bryde i Brand. Ved Fyrsteder, hvor man anvender Træ, Tørv, Steenkul eller deslige, søger man at bevirke en saa fuldstændig

Digitized by Google

Forbrænding af det givne Brændmateriale som muligt, hvorved Dannelsen af R. kan undgaaes (idet der da hovedsagelig kun skal dannes Kulsyre og Vanddampe), ligesom ogsaa det heraf følgende Tab, der opstaaer ved, at en Deel af Brændselet føres uforbrændt bort. Dette søges opnaaet paa forskjellig Maade ved de saakaldte „røgfortærende Indretninger“, der i Almindelighed beroe paa en passende rask Tilførsel af (iforveien ophedet) Luft, hvorved en fuldstændigere Forbrænding lettere tilveiebringes, eller man leder den opstaaende R. over Flammen, der kommer fra andre Dele af Fyrstedet, hvorved den da antændes og brænder. Ved andre chemiske Processer opstaaer ofte R., som da gjerne er Dampe eller medrevne faste Partikler af de dannede eller nydannede Stoffer. S. Røgfortæring og Røgning.

Røgelser ere gjerne Blandinger af Gummier, Harpixer, ætheriske Olier og forskjellige Krydderier, som ved Ophedning tildeels destrueres og give en behagelig Lugt fra sig. For Tilvirkning af R. gives der en stor Masse Recepter. — Røgelsepapir er Papir, oversmurt og gjennemtrængt med Opløsninger af Benzoeharpix, peruviansk Balsam og fl. a. Stoffer, som ved Ophedning give en behagelig Lugt. — Chlorrøgelse er en Blanding af Kogsalt og Brunsteen, som ved Overgydning med Svovlsyre udvikler Chlorluft (s. Røgning), dog bruger man med større Lethed Chlorkalk, som (til stærk Udvikling) overgydes med fortyndet Svovlsyre, Eddike ell. desl., til Udvikling af Chlor i Liigstuer o. s. v.

Røgfortæring er et Spørgsmaal, der i lange Aarrækker har spillet en fremragende Rolle tildeels fra den oekonomiske Side, idet Røgen indeholder brændbare Bestanddele, der gaae bort til Unytte; fortrinsviis dog af Hensyn til den Skade, Røgen fra større, med Steenkul drevne Ildsteder kan efterkomme, især i tætbefolkede Byer. R. opnaaes sikkrest ved en meget høi og passende vid Skorsteen, der giver en ret stærk Træk, samt ved en meget stor Ristflade, kun tyndt bedækket med Brændsel; dette Middel er imidlertid uoekonomisk, da overflødige Luftmasser saaledes vilde passere Ilden og medtage Varme. Man har derfor ogsaa forsøgt en Mængde andre Midler, hvoriblandt et endog fik Navn af „Røgfortærer“ (s. Kulmølle), nagtet det ligesaa lidt som de andre løste Opgaven, og ligesom disse var praktisk ubeqvemt. Bedst synes det at være, at lade Røg og Flamme fra to Riste, hvorpaa der fyres vexelviis — ikke som ellers samtidig — blandes strax ved Ristene. Slgn. Røg.

Røgkammer kaldes i Locomotivers og andre Rørkjedler det Rum ved Foden af Skorstenen, hvori de i Rørene afkjølede Luftarter samles paa Veien til denne.

Røgning af Fødemidler, der foregaaer, idet disse udsættes for en stærk og vedholdende Paavirkning af Trærøg, foretages fornemlig for at bevare dem mod Forraadnelse, og grunder sig især paa, at den i Røgen indeholdte, ved den ufuldstændige Forbrænding dannede Kreosot coagulerer de æggehvideagtige Legemer eller indgaaer en Forbindelse med disse, som ikke let gaaer over i Forraadnelsesgjæringen. Man bruger derfor ogsaa i de senere Aar at lægge vedkommende Fødemidler i Blød med en fortyndet Opløsning af Kreosot i Vand eller i Træsyre, hvorved de vel kunne conserveres ligesaa godt, men ikke erholde en saa behagelig Smag som ved directe R. I Hospitaler, Sygestuer o. s. v. røger man tidt med Eddike, Eau de Cologne, Enebær-Røgelse o. s. v., for at borttage eller rettere skjule ubehagelig Lugt, men naar det gjelder om at destruere Lugt af forraadnende Stoffer, Liig, Smitstoffer o. s. v., maa man anvende andre og kraftigere Midler, især R. med Chlor. S. Røgelser.

Røgtopas er en guulbruun, stundom næsten sort Bjergkrystal (s. d. A.), der især forekommer i Siberien.

Røllike (Achillea) er en til Kurvblomsternes Familie hørende Slægt af fleeraarige Urter, hvis Arter især findes vildtvoxende i Europa. Almindelig R. (A. millefolium), der findes overalt ved Veie og paa Græsmarker, har 2—3-dobbelt fjersnitdeelte Blade og hvide eller rødlige Blomster i smaa Kurve, der ere samlede til en tæt Halvskjerm; den dyrkes af og til som Ziirplante og anvendes tilligemed flere nærstaaende Arter i Medicinen.

Rømer (Ole), berømt dansk Astronom og Lærd, var født d. 25de Septbr. 1644 i Aarhuus, hvor hans Fader var Handelsmand, og blev Student 1662. Da den franske Astronom Picard 1671 var sendt til Danmark for at bestemme Beliggenheden af Uranienborg, blev R. udseet til hans Medhjelper og fulgte derefter med ham til Frankrig, hvor han opholdt sig i 10 Aar. Her deeltog han deels i geodætiske Arbeider, deels i Arbeiderne paa Observatoriet i Paris og var Lærer i Mathematik for Dauphin. Det var her, han (1675) gjorde den Opdagelse, som især har gjort ham berømt. Man havde hidtil antaget, at et Phænomen altid saaes i samme Dieblik, det skete, hvilken end Afstanden var, eller at Lyset forplantede sig med en uendelig Hastighed. Men R. opdagede ved at observere Jupiterdrabanternes Formørkelser, at der i disse Phænomener finder periodiske Uregelmæssigheder Sted, som staae i en bestemt Forbindelse med Planetens Afstand fra Jorden. Dette forklarede R. ved at antage, at Lyset behøvede en Tid for at komme fra Planeten til os, og at denne Tid var proportional med Afstanden, altsaa at Lyset bevægede sig med en jevn Hastighed. Denne anslog R. til en saadan Størrelse, at Middelafstanden imellem Solen og Jorden tilbagelagdes i 11 Minuter. R.'s Hypothes er fuldkommen stadfæstet; men Hastigheden anslog han noget for ringe: den ovennævnte Vei tilbagelægges i 8 Min. 18 Sec. — Under sit Ophold i Paris opfandt R. tillige adskillige kunstige Maskiner til at fremstille Himmellegemernes Bevægelser. 1676 udnævntes han til Professor astronomiæ designatus ved Kjøbenhavns Universitet, og 1681 hjemkaldtes han for at tiltræde denne Post. Han forbedrede nu Observatoriet og indførte flere nye, tildeels af ham selv opfundne Instrumenter. Han indrettede sig derfor et privat Observatorium, først i sit eget Huus i Byen, og senere paa sit Landsted Pilenborg i Vridløsemagle, 2½ M. V. for Kjøbenhavn, hvilket sidste han kaldte Observatorium Tusculanum. I Aaret 1687 foretog R. efter kongelig Befaling en Reise til Tydsk-

Digitized by Google

land, Frankrig, England og Holland. Efter sin Hjemkomst blev han Assessor i Høiesteret, og senere Politi- og Borgermester i Kjøbenhavn, i hvilken Stilling han indlagde sig ligesaa store Fortjenester i praktisk Henseende, som han havde erhvervet sig et berømt Navn som Lærd. Ved hans Foranstaltning blev eens Maal og Vægt indført over hele Riget; Landeveiene bleve opmaalte, Milepæle opreiste og Befordringsvæsenet forbedret; Kjøbenhavn fik et ordentligt Nattepoliti, dets Gader oplystes ved Lygter, Brandvæsenet ordnedes, og Byen blev paa mange Maader forskjønnet. Endelig udarbeidede han den første Matrikel eller almindelige Jordebog, hvorved først en ligelig Skyldsætning af alt Landets Jordegods blev mulig. R. døde d. 19de Septbr. 1710.

Rømning, Rømningsmand ere de danske Benævnelser for Desertion, Desertenr.

Røn, Rønnetræ (Sorbus aucuparia), et middelstort Træ af Kjernefrugtfamilien, har store, uligefinnede Blade med 6—8 Par lancetformede og saugtakkede Smaablade; Blomsterne, der sidde samlede i store Halvskjerme i Spidsen af Grenene, have et oversædigt, 5-deelt Bæger og 5 hvide Kronblade, der tilligemed de talrige Støvdragere ere befæstede paa Bægeret; Frugterne ere røde, bærformige Kjerneæbler med 5 eenfrøede Rum. R. er vildtvoxende over Størstedelen af Europa og plantes desuden almindelig i Haver og Lystanlæg; dets Ved er lyst og temmelig haardt og bruges til Vognarbeide, Piberør o. lign.; Frugterne ere en yndet Næring for mange Fugle og afgive derfor en bekjendt Lokkemad i Doner for Kramsfugle, Silkehaler o. fl. De andre Arter af denne Slægt, Axelbærtræet (S. Aria), Selje-R. (S. scandica) o. s. v., der adskille sig fra den almindelige R. ved deres enkelte, saugtakkede eller lappede, paa Undersladen hvidfiltede Blade, tilhøre de nord- og mellemeuropæiske Bjerglande; de plantes ofte i Haver for deres smukke Blades og Blomsters Skyld.

Rønne, den største og vigtigste Kjøbstad paa Bornholm, ligger paa Øens vestligste Pynt; lidt S. for Byen ligge Øens Arsenal og et Ammunitionstaarn, der kaldes Castellet. Byen har 63 Gader og er af vidtløftigt Omfang i Forhold til Indbygger-Antallet, som 1860 udgjorde 5,435 (1855: 5,239). Af offentlige Bygninger mærkes: Kirken, Raadhuset, Hovedvagten (jfr. Hammershuus), Theatret, Commandantboligen; endvidere er her en høiere Realskole (med studerende Klasser), hvortil den lærde Skole 1852 blev omdannet. I R. boer Bornholms Amtmand; her er ogsaa en Amtstue og en Sparekasse. Handel og Industrie ere i betydelig Omkomst; Uhrfabrikationen (bornholmske Stueuhre) og 6 Fajencefabriker beskjæftige Mange; her er et stort Skibsværft, og R. udsender aarlig flere Skibe paa Robbefangst og Havfiskeri. Havnen kan nu, efterat den i Aarene 1855—56 er bleven betydelig udvidet, modtage Skibe af indtil 18 Fods Dybgaaende. Ved Toldstedet vare 1859 hjemmehørende 60 Skibe af 1682½ Cmlst.

Rønne (Bone Falch), født d. 26de Decbr. 1764 i Fredericia, blev 1790 Lærer for Prinds Christian (VIII) og 1802 Sognepræst i Kongens Lyngby. Her fik han et evangelisk Tractatselskab i Gang, for hvilket han skrev en Mængde opbyggelige Fortællinger, hvortil han ofte hentede sit Stof fra den protestantiske Mission i Hedningelandene. Dette bragte ham paa den Tanke, selv at tage en virksom Andeel i dette Anliggende. Han stiftede nu d. 17de Juni 1821 det danske Missionsselskab, og, for at opmuntre Folk til at deeltage heri, udgav han „Beretning om Guds Riges Fremgang i Verdens forskjellige Egne" (1824—28) og senere „Dansk Religionsblad". R. døde d. 18de Mai 1833.

Rønnow (Joachim — førend han tiltraadte Bispeembedet, Jakob), blev født paa Herresædet Hvidkilde i Fyen, studerede i Paris, gjorde derpaa Tjeneste ved Frederik I's Hof som Cavaleer, og blev to Gange sendt paa Gesandtskabsreiser til Frankrig. Ved Lago Urnes Død 1529 fandt han Leilighed til at tilegne sig den indbringende Bispestol i Roeskilde, for hvilken han betalte Kongen 6,000 Gylden, medens han tillige forpligtede sig til ikke at gjøre den evangeliske Lære Modstand. Pavelig Stadfæstelse opnaaede R. ikke, hvorfor han blot kaldes Electus. Han var tillige Rigets øverste Cantsler. Da han manglede geistlig Indvielse, antog han en Franciscanermunk, Vincents, til sin Vicarius. Under Grevens Feide blev R. afsat 1534 af Christopher af Oldenburg, men fik dog kort efter sit Stift tilbage imod at betale Greven 10,000 Mark D. 1535 flygtede han til Jylland til den udvalgte Konge Christian III, hvem han tilsvor Lydighed. Den 12te August 1536 blev han fængslet i Kjøbenhavn tilligemed de øvrige Bispper, og da han ingen Revers vilde udstede, blev han holdt i Fangenskab indtil sin Død d. 1ste Mai 1544. R. var en hovmodig og ærgjerrig Prælat, som kun bekymrede sig lidet om Religionen. I Mellemriget efter Frederik I's Død skal han endog have tragtet efter at bestige den kongelige Throne. Han sendte sit Portrait til Enkedronning Maria af Ungarn i det Haab, at hun vilde tage ham til Ægte. — Sign. H. Knudsen: „J. R., udvalgt Bisskop til Roeskilde" (1840).

Rør, s. Tagrør.

Rør af Metal forfærdiges paa flere Maader, der tildeels gribe ind i hverandre: ved Støbning, ved Oprulning i Forbindelse med Lodning eller Sveisning, ved Trækning eller ved Presning. Af Støbejern dannes R. ved Støbning over en Kjerne af Leer eller Sand. R. af Tin eller Bly blive vel ogsaa mangen Gang støbte over en Staalkjerne i en Metalform; men de støbes korte og tykke i Godset og bringes siden ved Trækning til de rette Dimensioner. Istedetfor en Støbning og Trækning benyttes dog ogsaa en Presning, idet en kort, tyk Klods ved et uhyre stærkt Tryk tvinges ud igjennem et Hul, hvori stikker en Staalkjerne; derved blive R. stærkere i Massen end ved Trækning. Presser man ikke en kold men en stærkt ophedet Klods, ja en smeltet Metalmasse ud igjennem det afkjølede Hul, saa kan man ved denne „varme Presning" faae R. af hvilkensomhelst Længde uden Lodning. R. af de fleste haarde Metaller faaes ved Oprulning over en Torn og paafølgende Trækning. Ved Smedejernsrør foregaaer samtidig en Sveisning, idet

Digitized by Google

de hvidglødende R. trækkes ligefra Ilden mellem et Par Bakker, der klemmes sammen og saaledes danne et Trækhul. Ellers foregaaer oftest en Lodning inden Trækningen, vel ogsaa en Falsning, eller R. beholdes aabne til visse Anvendelser. R. af Hvidblik loddes uden at trækkes. R. til et Skydegevær (Løbet) oprulles og sveises under en Vandhammer, sjeldnere imellem Stangvalser, fordi det skal være tykkere i Kammerenden end ved Mundingen. Leerrør dannes ved Presning, Glasrør ved at udstrække en udblæst Glaskugle. Rørtrækning (s. ovenfor) ligner Trækning af Metaltraad (s. d. A.), kun at det trukne R. er en huul Traad, og Trækningen derfor i Reglen maa foretages gjennem et ringformigt Trækhul eller over en Torn. Trækbænken er en Slæbetangsbænk, i Reglen med overmaade langsom Bevægelse og undertiden til tykke R. med et lodret Træk. Bly- og Tinrør trækkes for at forlænges og udføres i stor Længde ved Trækning over en kort Torn, der ved en stærk Jerntraad holdes tilbage i Trækhullet. R. af haardere Metaller trækkes, for at faae en regelmæssig Form, over Torn — fordetmeste af Jern, de største undertiden af Træ — af samme Længde som R., og som følger med dette gjennem Hullet. Naar R. ere nogenlunde tykke i Godset, kan man ogsaa trække dem aldeles uden Torn og derved indsnevre dem. Dette bruges ogsaa ved Trækning af façonnerede R. gjennem façonnerede Huller.

Røraas, Bjergstad i Norge, ligger paa et Fjeldplateau, ikke langt fra Glommens og Fæmunds Kilder paa en Høide af over 2,000 F. over Havet. Klimaet er derfor saa barsk, at Vinterkulden i mange Aar gaaer ned under Qviksølvets Frysepunct. Den ringe Sommervarme tilsteder heller ingen Kornavl og ikke engang kraftig Trævæxt. Grunden til, at en By er bleven til her i den kolde Sæter-Region, er det Kobberværk, som siden 1644 har været en af Norges rigeste metalliske Skatte, og som nu aarlig leverer i Gjennemsnit 2,000 Skpd. Kobber. Byens og dens Omegns Beboere ere næsten alle enten Værkets Embedsmænd og Arbeidere, eller de leve af at transportere og tilvirke Kul og andre Fornødenheder til samme. Dog har Byen, som ikke har egentlig Kjøbstadsret, ogsaa adskillig Handel med Sverrig, da der nylig er anlagt en god Vei til Herjedalen. For yderligere at lette den besværlige Forbindelse med Trondhjem, bygges nu en Jernbane fra Trondhjem til Støren. R. havde 1855: 1,900 Indb.

Rørbye (Martinus Christian Wesseltoft), dansk Maler, født d. 17de Mai 1803 i Drammen i Norge, men af danske Forældre, kom 1815 efter Norges Adskillelse med Forældrene til Kjøbenhavn, hvor han først blev sat i Latinskole, men da han havde større Tilbøielighed til Kunsten, forlod han Studeringerne for paa Kunstakademiet og i Eckersbergs Atelier at uddanne sig til Maler (1820). Deels under Mesterens Veiledning, deels om Sommeren paa Udflugter til Jylland, Norge og Sverrig hengik Tiden med kunstnerisk Beskjæftigelse indtil 1834, da han over Holland og Paris reiste til Rom, og derfra til Grækenland, Constantinopel og Smyrna, og 1837 kom tilbage. Snart efter (1839) reiste han imidlertid for sin Helbreds Skyld igjen til Italien og Sicilien, men uden gunstigt Resultat, og d. 29de Aug. 1848 døde han. I Tiden mellem hine to Reiser var han bleven Medlem af Kunstakademiet. Hans Malerier udmærke sig ved Nøiagtighed i Iagttagelsen, stor Omhyggelighed i Udførelsen og skjønne Farver. Skjøndt han tog sine Æmner snart fra det fjerne Norden, snart fra Vestjyllandskysten, var det dog især Orientens skinnende Lyshed, der fængslede R., hvis Pensel bedre udtrykte en undertiden noget flad Farveharmonie end en klar og dyb Tone.

Rørdrum, s. Heire.

Rørgopler (Siphonophoræ) er eensbetydende med Blæregopler (s. d. A.); Benævnelsen R. har Hensyn til, at Coloniens ernærende Individer have Form af Snabler eller Rør, der kunne udstrækkes og bevæges i forskjellig Retning og tidligere, inden man vidste, at disse Organismer ere sammensatte Dyr, betragtedes som disse Goplers „Sugerør".

Rørgræs, s. Digraphis.

Rørhannede (Syngenesia) kaldes i det linneiske Plantesystem den 19de Klasse, der indbefatter Blomsterplanter med i Reglen 5 Støvdragere, hvis lange Støvknappe ere sammenklæbede og saaledes danne et Rør om Grifen. Denne Klasse falder sammen med de Kurvblomstredes Familie i det naturlige Plantesystem og inddeles i 5 Ordener efter den forskjellige Maade, hvorpaa de tvekjønnede og særkjønnede Blomster ere samlede i Kurvene. Exempler ere Solsikken, Tidslerne, Salat, o. s. v.

Rørhat, s. Boletus.

Rørhval (fr. rorqual) eller „Finhval" (Balænoptera) kaldes de Bardehvaler, som med et mindre Hoved og følgelig forholdsviis kortere Barder og et mere smækkert, langstrakt Legeme, der ikke er meget rigt paa Spæk, forene Tilstedeværelsen af en Rygfinne og af et System af Furer (af disses Opfattelse som Rør kommer Benævnelsen R.) eller efter Længden løbende Fordybninger, der indtage hele den forreste Deel af Hvalens Underside fra Underkjæben til hen under Bugen. Finhvalerne jages ikke; dertil er Jagten for farlig, da de ere livlige og raske i deres Bevægelser, og for lidet lønnende (sign. hvad ovenfor er bemærket om deres Spæk og Barder). De inddeles i de langhaandede Finhvaler eller Pukkelhvaler med lange Luffer, hvortil f. Ex. hører den grønlandske Keporkak (B. Boops), og de korthaandede F., f. Ex. den norske Vaagehval (B. rostrata Fabr., Grønlændernes Tigakulik), med hvide Barder, og Sildehvalen (B. physalus Fabr., Grønlændernes Tunnolik) med sorte Barder.

Rørhøne, s. Vandhøne.

Rørkjedel. Ved Constructionen af Locomotiver indførtes først R.; senere ere de indførte ved Locomobiler, Skibskjedler o. fl. Det Eiendommelige er, at Røgen og Flammen fra Ildstedet føres igjennem en Mængde temmelig snevre parallele Rør, omgivne af Vand, hvorved en stærk Dampudvikling bliver mulig i smaa og lidet vægtige Kjedler (s. Dampkjedel).

Rørlig Ting, s. Løsøre.

Rørorme (Tubicola) kaldes de Leddorme (Børsteorme), som boe i Rør, der enten ere

Digitized by Google

dannede af Dynd, Sandkorn, Skalstumper og desl., der ere forbundne ved en af Dyret afsondret Sliim, som hos Slægterne Clymene, Terebella, Sabella (f. disse Artt.), Hermella o. s. v., eller af en haard Kalkmasse, som hos Slægten Serpula. Hos denne sidste Slægt er Røret i Reglen befæstet til en eller anden Gjenstand, f. Ex. Stene, Skaller, Tangblade, hos de andre er det derimod som oftest frit, kun beskyttet af det omgivende Dynd, Sand o. s. v. R. ere i Reglen tortleddede; ofte er Leddelingen mindre tydelig end hos Nereiderne, og Børstefødderne svagere udviklede, men udstyrede med Krogbørster, maaskee for at disse kunne tjene til at holde dem fast i Røret eller til at bevæge sig op og ned i dette. Hovedet er utydeligt, uden Snabel eller Kjæber. Gjæller mangle i Reglen langs ned ad Dyrets Ryg; naar de findes, ere de anbragte tæt ved Forenden tilligemed et stort Knippe af lange Føletraade, eller der findes kun et System af fryndsede Traade (Serpula, Sabella), der fungere baade som Føletraade og Gjæller, ikke sjelden ogsaa som Bærere af Øinene, og ere anbragte i 2 Knipper, ofte hver paa sin kortere eller længere, stundom spiralvredne, Arm. Alle disse Traade strækkes ud af Røret, og spredes i Vandet som en pragtfuld Vifte, naar Dyret er i Ro, men trækkes ned i Røret, naar det mærker Uraad. Serpula-Arterne besidde tillige et Laag, der passer til Røret som en Prop i en Flaske og kan trækkes ned i dette tilligemed Gjællebusfkene, hvorefter det tillukker Rørets Aabning ovenover Ormen og alle dennes øvrige Organer. — Ogsaa enkelte Nereider boe i Rør, ligesom der omvendt er Ormeformer, som have endeel tilfællleds med R. uden dog at leve i Rør.

Rørpolyp (Tubularia) kaldes en Slægt af Gopleepolypper, hvis Stammer og Stilke ere omgivne med et hornagtigt Rør, der afsondres af de indenfor liggende blødere Dele. De enkelte Polypdyr eller Polyphoveder have en Kreds af Fangearme ved Grunden og en mindre omkring Munden; Medusseknopperne skyde frem indenfor den nederste af disse Kredse.

Rørsangere kaldes en lille Underafdeling af Sylvia-Slægten (S. phragmitis, arundinacea o. s. v.), hvis Arter i Reglen leve ved Breddderne af Aaer, Søer og Grave mellem Rør og Siv, paa hvilke de klatre, og mellem hvilke de skjule sig; deres kunstige Reder fæstes mellem Rørene eller det høie Græs. Den ved sin fortræffelige Sang udmærkede S. palustris opholder sig ikke i Rør og Siv, men mellem lave Buske, Korn o. s. v., i Nærheden af Vand.

Rørspurv (Emberiza schoeniclus) er en Spurveart, med en ret livlig Farvetegning (sort, rustbruunt og hvidt), der lever paa lignende Steder som Rørsangerne; sin Rede anbringer den mellem Rør eller høit Græs, mellem Trærødder nær ved Vandet.

Rørstol, s. Bomuldsindustrie.

Rørvig er et Toldsted i Sjælland, Holbæk Amt, Ods Herred, i Sognet af samme Navn, paa Vestsiden af Indløbet til Isefjorden. R. Sogn er Annex til Nykjøbing.

Røskva er i den nordiske Mythologie en Bondedatter, der, tilligemed Broderen, den hurtige Thjalfe, følger Thor.

Røster kaldes paa et Skib de Udbygninger, der findes paa hver Side af Skibet ved Masterne, for at give Vanterne, der anbringes her, en større Spredning forneden, for saaledes at afgive en bedre Støtte for Masterne. — **Røstline** er et Stykke Tong med en Kjede i den ene Ende. Kjeden befæstes til en Øiebolt paa Relingen, og Tonget tages omkring Ankeret ved Krydset (det Sted, hvor Armene ere sveisede til Læggen af Ankeret) og gjøres fast indenbords omkring en svær Klampe. Denne R. bærer saaledes den agterste Deel af Ankeret, naar det hænger horizontalt eller, som det kaldes, er kippet.

Røstning (Ristning, lat. Tostion) er en særegen metallurgisk Proces, der har til Hensigt, i længere Tid at ophede Ertser eller metallurgiske Producter saa stærkt, at endnu ingen Smeltning indtræder, men at der dog hyppig ved Medvirkning af den atmosphæriske Luft (reen eller blandet med Chlor, Kulilteluft, Vanddamp o. s. v.) kan foregaae visse chemiske Ombannelser, navnlig Iltning, Chloring, Reduction, Forflygtigelse af visse tilstedeværende eller nydannede Stoffer (Svovl, Arsenik, Vand o. s. v.). R. anvendes f. Ex. ved Udsmeltning af Jern, Kobber, Bly, Sølv (s. disse Artt.) o. s. v., undertiden kun for at gjøre Ertsen mere sprød. Den udføres enten i store Hobe paa et Underlag af Brændmaterial eller i egne dertil indrettede Ovne.

Røversynode kaldes en Synode, som blev holdt i Ephesos i August 449 i Anledning af den eutychianske Strid. Den gjorde Fordring paa at være et almindeligt (oekumenisk) Concilium, men var i Virkeligheden kun en Parti-Synode, som derfor af den tildigere Synode i Chalcedon blev strøgen af de kirkelig legitime Conciliers Tal.

Røøk (Lars Jacob), svensk Tegner og Maler, født 1782 i Østergøthland, færdedes meget i Udlandet og malede især Architekturbilleder. Han har udgivet en „Resa i Sicilien" i Ov.

Digitized by Google

S, det 18de Bogstav i vort Alphabet, udtales med en mere eller mindre skarp Hvislelyd og hører til de flydende Consonanters Klasse. Som Forkortelse i latinske Indskrifter o. desl. betegner det Navnet Sextus, ogsaa senatus, sacer, salutem, signavit o. M.; S. T. = salvo titulo (Titlen i Behold).

Saabye (August Vilhelm), dansk Billedhugger, født i Skibholme ved Aarhuus d. 7de Juli 1823, fik 1850 Kunstakademiets store Sølvmedaille, og reiste 1855 med akademisk Stipendium til Italien, hvor han endnu opholder sig. Henviist af sit Talent til i et ringere Antal Arbeider at lægge Hovedvægten paa en grundig Udførelse, foretrækker han hyppigst at udføre sine Emner, som han helst vælger af den bacchiske Mythekreds, i mindre Broncefigurer. Hans heldigste Arbeide af denne Art indtil nu besidder Kunstmuseet i Kjøbenhavn i „En Faun, som dandser med sit Barn“.

Saadi Moslih ed-din, født omtrent 1184, en af de berømteste persiske Digtere, levede under den turkomanniske Fyrste i Farsistan, Saad ben Zengui. Allerede tidlig hengiven til et contemplativt Liv, gjennemvandrede han paa sine Reiser den største Deel af den da bekjendte Verden; han havde besøgt 14 Gange de hellige Stæder Mekka og Medina, desuden Syrien, Mauritanien, Turkestan, Øerne i den persiske Havbugt, Habessinien og den største Deel af Lilleasien. Paa en af sine Reiser faldt han i christent Fangenskab, og maatte arbeide med Jøder for at rense Gravene ved Fæstningen Tripolis i Syrien, men løskjøbtes af en riig Kjøbmand fra Halep for 10 Guldstykker. Dennes Datter ægtede S., som dog følte sig ulykkeligere ved denne Forbindelse end, som han selv siger, i christent Fangenskab; senere synes han at have indgaaet et nyt Ægteskab. Paa en Reise i Guzurate besøgte han det berømte Afgudstempel i Somenat og giver os selv en Skildring af Præsternes Bedragerі; paa samme Reise naaede han Indien og besøgte Delhi. Efter 30 Aars Omflakken valgte S. en lille Bolig udenfor sin Fødeby Chiràz til varigt Opholdssted, og tilbragte her sine Dage med digteriske Arbeider, berømt som en Hellig. Han døde i en høi Alder 1292. Iblandt hans Arbeider ere „Gulistàn“, en Samling af moralske Fortællinger paa Vers (s. d. A.) og „Bostàn“, overs. og udg. af Graf (1850 og 1858) de i Europa meest bekjendte; desuden har han efterladt en stor Mængde Digte, Elegier (Kasider) og Oder (Gazeler), i hvilke sidste han har opnaaet stor Berømmelse. Hans samlede Værker (Kulliàt) ere udgivne i Calcutta (1791, 2 Bd.).

Saadja fra Fayum i Ægypten, berømt Rabbiner, død 942, har foruden grammatiske Arbeider (s. Jødisk Litteratur, III, S. 333) efterladt sig en arabisk Oversættelse af Bibelen, hvoraf dog kun Pentateuchen og Jesaias ere trykte.

Saale er Navnet paa 3 Floder i Tydskland: 1) Den thüringske eller sachsiske S. udspringer paa Fichtelgebirge, løber igjennem de sachsiske Hertugdømmer og den preussiske Provinds Sachsen, optager bl. A. Elster og falder i Elben. 2) Den frankiske S. (ogsaa „Saal“) udspringer paa Rhön, løber igjennem det nordlige Baiern og falder i Main. 3) Den salzburgske S. (Saal, Sala) i Tyrol, falder i Salza (Biflod til Inn).

Saalegjængere kaldes de Pattedyr, der træde paa hele Saalen fra Hælen og Haandroden af (f. Ex. Aberne, Bjørnen, de fleste Smaapattedyr), i Modsætning til Taagjængerne, der blot træde paa Taaleddene og løfte Mellemfod (haand) og Fod(Haand)rod i Veiret under Gangen (de fleste Rovdyr, Kamelen), og Negle- eller Hovgjængerne, der blot træde paa det yderste Taaled (de fleste Hovpattedyr).

Saalfeld, Stad i Hertugdømmet Sachsen-Meiningen Hildburghausen, har Smeltehytter, Alun- og Vitriolværker. 5,000 Indb.

Saane hedder en lille Flod i Berner-Oberland i Schweiz, som falder i Aar.

Saar betegner i Almindelighed en unaturlig Adskillelse af Legemets organisk forbundne Dele, udgaaende enten fra dets ydre eller indre Overflader. I snevrere Forstand betegner S. deels den ved en ydre Vold o. s. v. frembragte Adskillelse (Vulnus), deels det degenerative S. (Ulcus). Som de almindeligste chirurgiske Lidelser betragtedes S. som Repræsentanter for disse, og Chirurgien og Chirurgen benævnedes herefter Saarlægekunst og Saarlæge. Ethvert Slags S. kan kun gjennem en forøget nutritiv Virksomhed i de omgivende Dele helbredes, enten nemlig ved ligefrem Sammenvoxning af Saarrandene eller ved Betændelse, Suppuration og Ardannelse. Det er ikke sjeldent, at nogen Feber, Saarfeberen, ledsager S.s Indvirkning paa Organismen i det Hele.

Saar (fr. Sarre), Flod i det nordøstlige Frankrig, udspringer paa Vogeserne, løber ind i Rhinpreussen og falder i Mosel.

Digitized by Google

Saarbrück, Stad i den preussiske Rhinprovinds, ved Saar, har Steenkulsgruber, Jern-, Blik-, Strømpe- og Tobaksfabriker. 10,000 Indb.

Saardam, s. Zaardam.

Saargemünd (fr. Sarreguemines), Stad i det franske Dep. Mosel, ved Saar, har Fayence- og Tobaksfabriker. 5,000 Indb.

Saarlouis, Grændsefæstning i den preussiske Rhinprovinds, har endeel Handel. 5,000 Indb.

Saavedra, s. Cervantes.

Saavedra (Angel de), Hertug af Rivas, spansk Statsmand og Digter, født d. 1ste Marts 1791 i Cordova, tjente i Uafhængighedskrigen mod de Franske, tog som ivrig Constitutionel levende Deel i det politiske Liv 1820—23, maatte flygte ved Absolutismens Gjenoprettelse og opholdt sig i England, Italien og Frankrig, indtil han 1834 kunde vende tilbage til Fædrelandet. Under Isturiz var S. 1836—39 Indenrigsminister, var siden i flere Aar Gesandt i Neapel og tilsidst i Paris, men har i de senere Aar trukket sig tilbage fra det offentlige Liv. S. har midt under sit bevægede Liv stedse fundet Lejlighed til at sysle med Poesien. Foruden „Ensayos poeticos" (2det Opl. 1880) forfattede han Dramaer og de to Heltedigte „Florinda" og „El moro exposito", ved hvilke, saavelsom ved sine Romancer, han bidrog væsentlig til at gjenoprette en national Poesie i Spanien. Et grundigt Arbeide er hans „Historia de la sublevacion de Nápoles" (1848).

Saavedra y Fayardo (Diego), spansk Skribent og Statsmand, født 1584, virkede som Diplomat og Agent ved forskjellige Hoffer og døde 1648 i Madrid som Medlem af det høie Raad for Indien. Han var Forfatter til endeel historiske og politiske Skrifter, som udmærke sig ved klassisk Stiil og en elegant Form, men ere ukritiske og røbe en pedantisk Stræben efter at stille Lærdom til Skue. De ere samlede i hans „Obras politicas y historicas" (1789—90).

Saba, ogsaa kaldet Mâreb, var en af de berømteste Byer i Jemen, hvor Tobbaernes Dynastie herskede. Den Dronning af S., der besøgte Kong Salomon for at beundre hans Viisdom, var efter det arabiske Sagn Balkis, der dog efter al Sandsynlighed er Navnet paa en langt senere levende Person. I Omegnen af S. findes endnu en Deel Ruiner med de saakaldte himjaritiske Indskrifter (s. d. A.).

Saba, en af de smaa Antiller i Vestindien, er et Par M. i Omkreds, har c. 1,700 Indb. og tilhører Holland.

Sabadilla, Sabadillefrø, er Frøene af Sabadilla off. Br. eller Veratrum sabadilla Retz (s. Veratrum), der have hjemme i Mexico eller paa Antillerne. Det er aflange, rundagtige Frø, meget skarpe og giftige, de anvendes lidet i Medicinen, men indvortes maae de benyttes med stor Varsomhed; pulveriserede anvendes de udvortes mod Utøi under Navn af „Lusefrø". De indeholde det meget giftige og skarpe Alkaloid Veratrin (s. d. A.), desuden et Alkaloid Sabadillin, to Syrer Sabadilsyre og Veratrumsyre og Veratrumharpix.

Sabatati, s. Waldensere.

Sabbath (hebr.), d. e. Hviledag, kaldes hos Jøderne Løverdagen, der efter den jødiske Beregning begynder Fredag Aften og ender Løverdag Aften. Paa den er Afholdelse fra ethvert Arbeide Pligt. S. før Passahfesten hedder den store S. En Strækning af 2,000 Alen, som man paa S. turde fjerne sig fra sin Bolig, kaldes Sabbathsvei. Hvert 7de Aar kaldes Sabbathsaar; i dette Aar skulde Jorden hvile, og ingen Udsæd finde Sted; hvad den frembragte af sig selv, skulde overlades til de Fattige, og Resten fortæres af Vildtet. I dette Aar skulde tillige enhver Creditor eftergive Skyldnerens Gjeld eller i alt Fald, efter Andres Fortolkning, suspendere dens Inddrivelse. Paa Løvsalsfesten i dette Aar skulde Loven forelæses for det i Helligdommen forsamlede Folk. Syv saadanne Sabbathsaar afsluttedes med Jubelaaret, der har sit Navn af, at dets Begyndelse paa Forsoningsdagen blev forkyndt over hele Landet ved Trompetskrald. Ligesom i Sabbathsaaret skulde Jorden ogsaa hvile i Jubelaaret. Men eiendommeligt for dette var, at ligesom en Gjenfødelse af Staten ved det skulde indtræde, saa at alle Forstyrrelser i det borgerlige Liv, der strede mod Theokratiets Idee, skulde ophæves. Enhver Israelit, som af Fattigdom havde maattet sælge sig selv til Træl, skulde i Jubelaaret frigives tilligemed sine Sønner og skjenkes tilbage til sin Familie. Alle Jordegodser, som vare blevne solgte, skulde uden Indløsning falde tilbage til den Familie, hvem de oprindelig tilhørte, nemlig til den oprindelige Eier, hvis han endnu levede, eller, i modsat Fald, til hans Arvinger. Hvorvidt disse Bestemmelser have havt praktisk Gyldighed i den eftermosaiske Tid, vides ikke.

Sabbatharier kaldes Medlemmerne af en af Johanne Southcote stiftet sværmerisk Sect i England; s. Ny-Israeliter. — S. kaldes ogsaa en mindre Afdeling af Baptisterne, stiftet i den anden Halvdeel af forrige Aarhundrede af Frants Lampfield; ved Siden af Søndagen høitideligholde de ogsaa den jødiske Sabbath.

Sabbitha er et persisk Kornmaal = $7,_{428}$ danske Potter.

Sabel, s. Blanke Vaaben.

Sabelbeen kaldes den Deformitet af Underextremiteterne, hvor Skinnebenet eller hele Lemmet er bøiet efter sin Længdeaxe, saa at Buen vender Convexiteten udad. Det er som oftest en Følge af en i Barnealderen tilstedeværende rhachitisk Blødhed af Knoklerne.

Sabelkarpe (Pelecus cultratus) er en 18 T. lang Karpefisk, med et langstrakt, stærkt sammentrykt, knivdannet, skarpbuget Legeme, opadbreiet Mund og let affaldende Skjæl; den findes i det østlige Mellemeuropas Floder og træffes undertiden i Østersøen.

Sabella er en over alle Have udbredt Rørormeslægt, hvis smukt farvede, trevlede Føle- og Gjælletraade ligesom hos Serpula-Slægten ere samlede i 2 Bunke eller Grupper omkring Legemets forreste Ende; ofte ere disse 2 Grupper hver for sig snoede i en Spiral, eller den ene af disse er snoet om den anden. De mangle Laag, og Røret er dannet af Dynd eller hudagtigt. Øinene ere anbragte paa de ovenfor omtalte Føle- eller Gjælletraade. Sign. Rørorm.

Sabeller var det fælleds Navn for forskjellige til Sabinernes Stamme hørende mindre Folkeslag, som Marserne, Marrucinerne, Pelignerne og Vestinerne. De egentlige Sabinere

Digitized by Google

udbredte sig efter Midten af det 5te Aarh. f. Chr. under Navn af Samniter erobrende over det oskiske Syditalien og blandede sig der med de oprindelige Beboere, hvis oskiske Sprog de antoge. Trods de mange Vandringer bevaredes dog Grundtrækkene i Folkecharakteren. S. vare et kraftigt Folk, der med Iver lagde sig efter Agerdyrkning og udmærkede sig ved en tarvelig og haardfør Levemaade. De forskjellige sabinske og sabelliske Stammer bleve ved de samnitiske Krige bragte under romersk Herredømme 343—272 f. Chr. Efter Bundsforvandtekrigen 91 f. Chr. bleve de deelagtige i den romerske Borgerret.

Sabellianisme kaldes den Lære, der blev fremsat af Sabellius, Presbyter i Ptolemais c. 250, og hans Tilhængere om Treenigheden. Efter denne betragtedes Fader, Søn og Aand kun som tre forskjellige Aabenbaringsformer af det samme guddommelige Væsen, ikke som selvstændige Hypostaser. Sabellianerne bleve undertrykte af Kirken i det 4de Aarh.

Sabina, Sevenbom, er de yngre Grene af Juniperus sabina (s. Enebær). De anvendes lidt i Apotheket og indeholde en særegen ætherisk Olie, Ol. sabinæ.

Sabine (Edward), berømt engelsk Physiker, er født omtrent 1790. Han indtraadte som Officeer i Artilleriet og deeltog i Parry's Expedition 1819—20. I 1822—23 ledede han selv et Tog langs Afrikas og Amerikas Kyster og besøgte senere Spitsbergen og Grønland for at samle Iagttagelser over Pendullængden og Jordmagnetismen. I Artilleriet forfremmedes S. 1846 til Oberstlieutenant; 1852 blev han Vicepræsident i Videnskabernes Selskab i London. Hans fleste Afhandlinger findes i „Philosophical Transactions".

Sabinere, s. Sabeller.

Sabinus (Aulus), en romersk Digter paa Augusts Tid, var en Ungdomsven af Ovid; han forfattede „Epistolæ", der indeholdt Svar paa Ovids Heroider. De tre opbevarede Breve findes i Almindelighed i Udgaverne af Ovids Heroider (bedst af Lörs, 2 Bd., 1829—30). Forøvrigt antage Nogle, og uden Tvivl med Rette, at disse Epistler skrive sig fra Angelus S., en yngre Digter i det 15de Aarh.

Sabionetta, Stad i Lombardiet S. O. for Cremona, var forhen Hovedstad i et eget Fyrstendømme. 7,000 Indb.

Sabon er Navnet paa overmaade store Bogtrykkerskrifter, større endnu end Missal. De bruges ikke let uden paa Placater.

Saburra var i den ældre Pathologie Udtrykket for alle Slags antagne Ureenligheder og slette Vædsker i Tarmkanalen; saburrale kaldtes alle de forskjellige Sygdomme, som antoges at afhænge deraf eller at staae i Forbindelse dermed.

Sabæer, et af de ældste Culturfolk og Beboere af den sydøstlige Deel af Arabien, hvor de have anlagt flere Stæder som Saba, Mareb, Aden o. a., ere aldeles forskjellige fra Zabier eller Zabæer, Navnet paa en oprindelig persisk Sect, der udviklede sig i det 1ste—2det Aarh. e. Chr. i Egnene ved Wasith og Bassra, og som ogsaa kaldes Mendaiter ɔ: Gnostikere. Navnet Zabier antoge de paa Grund af deres religiøse Afvadskninger af Verbet „Zaba" at vadske. Da disse Zabier omtales i Koranen blandt de tolererede Folk, antog en hedensk Stamme, Levning af de ældste Chaldæer eller Nabathæer, der havde holdt sig i Omegnen af Harrân, paa Kalifen el-Mamuns Tid (omtrent 830 e. Chr.), samme Navn for at undgaae Muhammedanernes Forfølgelser og udbredte deres Lære over Mekka, Edessa og Baghdad, hvor de endog stiftede en Menighed og en philosophisk Skole. Idet disses Lære, oprindelig en Naturreligion forbunden med Stjernedyrkelse, efterhaanden udvikledes til et philosophisk Læresystem, opstod især fra Maimonides's Tid i det 13de Aarh. en fuldstændig Forvirring i Anvendelse af Navnet Sabier eller Zabier, da man nemlig iflæng betegnede enhver Art Hedenskab saaledes. Norberg har i en Udgave af det syriske Værk „Liber Adami" (1816) behandlet, skjøndt meget dunkelt og utilfredsstillende, Mendaiternes Lære, og Chwolsohn i et stort Værk („Die Ssabier und der Ssabismus", St. Petersborg 1856) udhævet Forskjellen imellem de oprindelige Sabier eller Mendaiter, der af nogle Missionærer aldeles falsk ere sammenblandede med Johanneschristne, og Pseudosabierne eller de hedenske Chaldæer (Nabathæer), der tillagde sig dette Navn ved en List.

Sac er et schweizisk Kornmaal = Malter = $8,_{626}$ danske Skjepper. Jvfr. Sacco.

Sacchi (Andrea), Maler, født 1600, død 1661, var Elev af Albani, uden dog som udviklet Kunstner at gaae ind paa hans Maneer. S. var en dygtig Techniker, der især var kyndig i Farvebehandlingen, og hans Billeder have derfor større Betydning fra Udførelsens end fra Opfindelsens Side. De berømteste ere „Den hellige Romualdus" og „Den hellige Gregors Mirakel", begge i Vaticanets Malerisamling.

Sacco (Sæk) er et italiensk Kornmaal af følgende Størrelse i danske Skjepper: Ancona (= Provenda) $0,_{505}$. Toscana $4,_{203}$. Venedig $7,_{187}$. Mantua $5,_{970}$. Bergamo $9,_{849}$. Verona $6,_{503}$. Brescia (= Soma) $8,_{391}$. Piemont (afskaffet) $6,_{615}$. Schweiz (Sac = Malter) $8,_{626}$.

Sachalin (ogsaa kaldet Karafta, Ainos Krafto, Tschoka, japan. Oko Jesso) hedder en meget ubekjendt, lang Ø ved Nordasiens Østkyst, fra hvilken den adskilles ved det mantschuriske Stræde (s. Mantschuriet). Øen skal være bjergfuld men frugtbar paa Korn, Frugt o. M. samt have en Mængde Pelsdyr. Indbyggerne skildres som fredelige og godmodige Mennesker. Den hører ubentvivl nu ganske under Rusland.

Sacharater kaldes Forbindelser af Sukker med Baser som Kalk, Baryt o. fl.; s. Sukker.

Sacharometer, Sukkerprøver, kaldes de Apparater, man benytter for at bestemme Mængden af Sukker f. Ex. i en Opløsning. Det er sædvanlig de til dette Øiemed construerede Polarisationsinstrumenter (Soleils, Mitscherlichs), der føre dette Navn; dog kaldes ogsaa de Aræometre, der ere indrettede til Bestemmelse af Vægtfylden (og Sukkermængden) af Sukkeropløsninger, S., og Balling benævner ligeledes med samme Navn det af ham construerede Aræometer, der benyttes til Vægtfyldebestemmelsen af „Urten" eller af det kogte Øl ved Fabrikationen og Undersøgelsen af Øl. See Sacharometrie og Øl.

Sacharometrie, Sukkermaaling, er Læren om de Methoder (og Instrumenter), man an-

Digitized by Google

vender for at bestemme Mængden af (krystalliserende) Sukker, der findes f. Ex. i Sukkersaft, Runkelroesaft, Raasukker o. s. v. De Maader, man især anvender i denne Hensigt, lade sig dele i 3 Hovedklasser: Den aræometriske Prøve, hvor man ved Hjelp af et Aræometer bestemmer Vægtfylden af den givne Opløsning og herefter beregner Sukkemængden; denne Methode combineres som oftest, hvor man ikke har med rene Sukkeropløsninger, med een eller begge de efterfølgende. Ved den optiske Prøve benytter man et Polarisationsapparat, af hvilke der er construeret flere specielt til dette Brug; Sukkeropløsningen anbringes i Apparatet, indesluttet i et med Glasplader i begge Ender tillukket Rør, og efter den herved bevirkede Dreining af Polarisationsplanen bestemmes da Mængden af krystallisabelt Sukker. De chemiske Prøver kunne udføres paa forskjellig Maade, f. Ex. ved at lade Sukkeropløsningen gjære og ved Bestemmelse af den herved dannede Kulsyre- eller Viinaandmængde beregne Sukkermængden. Der er foreslaaet en stor Mængde andre Methoder, af hvilke den hyppigst anvendte og vistnok nøiagtigste er den, at bestemme Sukkermængden ved den Mængde Kobberforilte, den givne Vædske eller Substants ved Reduction kan udskille af en Opløsning af Kobberilte i kaustisk Natron (med lidt Viinsyre). See Sukker.

Sacharum, s. Sukkerør.

Sachs (Hans), tydsk Mestersanger (s. d. A.) og Skomager i Nürnberg, født 1494, død 1576, skrev, foruden endeel skolemæssige Mestersange, der ikke staae synderlig over det Haandværksmæssige, Fortællinger, af hvilke især de skjemtsomme udmærke sig ved Herredømme over Sproget, Naturlighed og sund Humor, samt Dramaer, blandt hvilke de comiske, Fastelavnsspillene, ere de bedste; han benyttede f. Ex. Sigfrieds Død til Stof for et nationalt Sørgespil, men dette hævede sig ikke over en raa Form. Ved flere Digte paa flyvende Blade (navnlig „Die wittenbergsche Nachtigall“, 1523), en Hilsen til Luther, fremmede og anbefalede han Reformationen. S.'s Digte bleve først udgivne 1558; en fuldstændigere Samling udkom 1570—79; Udvalg deraf ere leverede af Flere.

Sachsen er et Navn, som til forskjellige Tider har betegnet forskjellige Landstrækninger i det nordlige Tydskland. — I den ældste Tid og i videste Betydning brugtes det om næsten hele det nordtydske Lavland imellem Rhinen og Elben (siden Oderen), forsaavidt som det beboedes af Sachserne (Saxones), et tydsk Folk eller Folkeforbund, der omtales som boende S. for den cimbriske Halvø, og til hvilket Cherusterne, Angrivarierne, Chaukerne o. A. havde sluttet sig. Siden deeltes de i Ostphaler, Westphaler, Engerer og Nordalbingier. I Forbindelse med Frankerne gjorde de Indfald i det romerske Gebeet samt Streiftog til Britanniens og Galliens Kyster, satte sig fast paa et Par Steder i Frankrig (Limes Saxonicus i Normandiet) og overvandt i det 6te Aarh. Thüringerne. Forbundne med Angler og Jyder gik de 449 til England (s. Angelsachserne). Fra Begyndelsen af det 8de Aarh. førte S. idelige Krige med Frankerne, indtil Carl den Store (s. d. A.) efter blodige Kampe (772—804), i hvilke deres Anfører Wittekind oftere flygtede til Jylland og fik Understøttelse derfra, omsider knækkede det krigerske og frihedselskende Folk og tvang det til at bøie sig under hans Aag og antage Christendommen. De gamle Retsvedtægter bleve under Carl opskrevne som „Lex Saxonum“; Bispedømmer stiftedes i Osnabrück, Verden, Bremen, Paderborn, Minden, Halberstadt, Hildesheim og Münster.

Ved det carolingiske Monarchies Deling kom S. under Ludvig den Tydske. Normannernes og Slavernes røverske Indfald fra N. og Ø. bevægede Ludvig til (850) at indsætte Ludolf til Hertug i S., som hidtil var blevet bestyret af Grever, og saaledes opstod Hertugdømmet S. Ludolfs Søn Bruno faldt 880 imod Normannerne, den yngre Søn Otto der Erlauchte erhvervede Thüringen. Dennes Søn Henrik Fuglefænger blev tydsk Keiser, hans Søn Otto I overdrog (960) Hertugdømmet til Herman Billung (s. d. A.), hvis Slægt beholdt det indtil 1106. Under Hertugerne stode de imod Slaverne og de Danske oprettede Markgrevskaber Meissen, Nordsachsen (ell. Altmark), Ostsachsen. S.s Historie i den følgende Tid er fortalt i Artiklerne Billung, Albrecht der Bär og Henrik Løve, ved hvis Fald 1180 det gamle Hertugdømme opløstes. Af Arvelandene opstod 1235 Hertugdømmet Brunsvig; Westphalen tilfaldt Erkebiskoppen i Köln; Hertugværdigheden gaves til Bernhard af Askanien, Søn af Albrecht der Bär, som saaledes stiftede et nyt Hertugdømme S., men af langt mindre Omfang end det gamle (det indbefattede fornemmelig den af Albrecht der Bär Slaverne fratagne Landstrækning ved Elben samt Lauenburg). Bernhards Søn Albrecht I kom efter den danske Konge Valdemar II's Nederlag ved Bornhøvede (1227) igjen i rolig Besiddelse af Lauenburg og gjorde Wittenberg til sin Residents. Efter Albrechs Død 1260 opstode de to Linier S.-Lauenburg og S.-Wittenberg, som begge kaldte sig Hertuger af S. og gjorde Fordring paa Kurstemmen, indtil S.-Wittenberg ved den gyldne Bulle bekræftedes i Besiddelse af samme, saa at det nu heed Kurfyrstendømmet S. Om S.-Lauenburg s. Lauenburg; Linien S.-Wittenberg uddøde 1422, hvorpaa Kurværdigheden af Keiser Sigismund blev given til Frederik den Stridbare af Huset Wettin, Markgreve af Meissen (dette Markgrevskab, omtrent det nuværende Kongerige S., var bleven oprettet 928 imod de slaviske Serber og var fra 1150 arveligt i Huset Wettin) til Løn for de Tjenester, Frederik havde viist Keiseren i Krigen mod Hussiterne. Kurfyrstendømmet S. var saaledes ikke blot kommet under en anden Fyrsteslægt, men Navnet betegnede ogsaa et større Gebeet end før. I Aaret 1482 deeltes dette S. i to Linier, den Ernestinske og den Albertinske. Den første var i Besiddelse af Kurværdigheden indtil 1547, og fra den opstode siden de øvrige sachsiske Linier og Fyrstendømmer, s. Ernestinske Linie og nedenfor S.-Altenburg o. s. v. Om den Albertinske Linie og Kurfyrstendømmet, siden Kongeriget, Sachsens Historie under samme indtil 1763 maa eftersees Artiklerne Albertinske Linie samt August II og III; dets Historie efter 1763 fortælles nedenfor.

Digitized by Google

Sachsen, et Kongerige i det østlige Tydskland, omgivet af preussiske Lande, Hertugdd. S.-Altenburg og S.-Weimar, Fyrst. Reuß, Baiern og Bøhmen, er 271 □ M. stort med 2,150,000 Indb. Den sydlige Deel deraf er Bjergland; her strække sig nemlig Erzgebirge (s. d. A.) samt de paa Grund af deres Naturskjønheder under Navn af det sachsiske Schweiz bekjendte Sandsteensbjerge langs med Elben (paa en Strækning af 12—15 □ M.), hvis høieste Punct „Großer Winterberg" er 1,700 F. høit; længere mod V. ere Lausitzerbjergene (indtil 2,500 F. høie). N. for dette Bjergland ligger et bølgeformigt Land, den nordligste Deel er en flad Slette. Elben er Hovedfloden; den løber paa sit 16 M. lange Løb i S. forbi Königstein, Pirna, Dresden og Meissen og optager her bl. A. Mulde, Sorte- og Hvide-Elster. — Saavel Agerdyrkningen som Qvægavlen (især Faareavlen) staae paa et høit Trin i S., men den første kan dog ikke ganske tilveiebringe det for den talrige Befolkning fornødne Qvantum Korn; der avles især Rug, Hvede, Havre og Kartofler. Mineralriget yder mange Producter, navnlig nyttige Steenarter, Kul, Jern, Sølv, Bly og Tin. — **Indbyggerne** ere, med Undtagelse af Jøderne (lidt over 1,000) og c. 50,000 Vender (Slaver), af tydsk Herkomst og bekjende sig næsten alle til den lutherske Religion (der findes i S. over 34,000 Katholiker, iblandt disse den kongelige Familie, omtrent 1,800 Tydsk-Katholiker, c. 90 Grækere). I Henseende til Oplysning og Cultur indtager S. en høi Plads. Skolevæsenet fortjener endnu sin fra ældre Tider nedarvede Berømmelse (de techniske Skoler staae nu fuldkommen ved Siden af dem for den lærde Dannelse), Universitetet i Leipzig hører til de første i Tydskland, og Dresden er navnkundig for sine Samlinger af Kunstsager, Sjeldenheder og litterære Hjelpekilder. Industrien staaer paa et høit Trin i S. og beskjæftiger næsten $\frac{2}{3}$ af Befolkningen; vigtigst er Fabrikationen af Manufacturvarer (Bomuldstøier, Strømper, Silkevarer, Klæde, Kniplinger o. M.), Metalvarer (derunder Maskiner, Instrumenter o. s. v.), Porcelain, chemiske Præparater, Papir; Bogtrykkerierne ere af stor Betydning. Handelen er naturligviis, paa Grund af Landets Beliggenhed og de fortrinlige Communicationsmidler samt den betydelige Industrie, af stort Omfang; i samme spiller Boghandelen, for hvilken Leipzig er et europæisk Middelpunct, en Hovedrolle. S. hører med til den tydske Toldforening. — Statsforfatningen er indskrænket monarchisk og arvelig i Mandslinien; uddøer denne, saa have de hertugelige (ernestinske) Linier i S.-Weimar o. s. v. Arveret. Forfatningen er bestemt ved Grundloven af 4de Septbr. 1831 og de senere modificerende Love af 31te Marts 1849 og 5te Mai 1851. Kongen deler den lovgivende Magt med en Stænderforsamling i 2 Kamre: det 1ste Kammer bestaaer af Prindserne, Besidderne af visse Herskaber, 22 (deraf 10 kongevalgte) Besiddere af Riddergodser, Borgermestrene for 6 visse Stæder, o. Fl.; det 2det Kammer dannes af 75 Deputerede fra Landet og Stæderne, som vælges ved indirecte Valg. — Statsindtægterne ansloges 1855—57 til lidt over 12 Mill. Rdlr. aarlig, Udgifterne ligesaa høit, men i Virkeligheden blev Statens aarlige Udgift henved 17 Mill. (en Deel heraf anvendtes dog til Anlæg af Jernbaner). Statsgjelden udgjorde ved Udgangen af Aaret 1859 henved 85 Mill. Rdlr. — Armeen udgjør c. 25,000 Md., foruden 5 Reservebataillоner; Forbundscontingentet er 12,000 Md.

Maal og Vægt i S. 1) **Længdemaal.** Den sachsiske Fod er $125,_{537}$ Pariser-Linier = $0,_{9023}$ danske Fod. Den deles i 12 eller 10 Tommer (Zoll). 1 Elle er 2, en Stab 4, 1 Klafter 6 Fod. En Landruthe er 8 Alen = $14,_{437}$ danske Fod. Men den geometriske Rode, som bruges ved Landmaalingen, er 7 Alen 14 Tommer = $13,_{685}$ danske Fod. Denne deles i 10 Decimalfod à 10 Tommer à 10 Linier. 1 Kjede (Kette) er 10 geometriske Roder. — I Bjergvæsenet er 1 Lachter bestemt til 2 franske Metres = $6,_{321}$ danske Fod. Den deles i 7 Lachterfuß; 1 Bergelle er 2 Lachterfuß. — Siden 1ste Novbr. 1858 ere ovennævnte Maal lovmæssig ene gjeldende for hele Kongeriget. Men tidligere brugtes ogsaa den Dresdener Fod (à 12 Tommer à 12 Linier) = $125,_{60}$ Par. Lin. = $0,_{9028}$ danske Fod. — I Leipzig var 1 Werkfuß = $125,_{23}$ Par. Lin. = $0,_{9001}$ danske Fod; 1 Baufuß = $125,_{52}$ Par. Lin. = $0,_{9022}$ danske Fod. Begge deeltes i 12 Tommer à 12 Linier. 1 Alen (Elle) var 2 Werkfuß; 1 Brabanter Alen var $303,_{934}$ Par. Lin. = $1,_{092}$ danske Alen. — 1 sachsisk Postmiil er 7500 franske Metres = 23896 danske Fod, $14,_{84}$ paa en Æqvatorgrad. Den gamle sachsiske Miil var 2000 Landroder = 28874 danske Fod. — 2) **Flademaal.** 1 Morgen eller Scheffel Landes er 150 geometriske □ Roder = 7023 danske □ Alen. 1 Acker er 2 Morgen = $1,_{008}$ danske Tønder Land. — 3) **Rummaal.** a) For Korn. 1 Scheffel er $103,_{8386}$ franske Litres = $107,_{47}$ danske Potter eller $5,_{071}$ Skjepper. 1 Wispel er 2 Malter à 12 Scheffeln à 4 Viertel à 4 Metzen à 4 Mäßchen. 1 Last indeholder for Hvede og Rug 6 Wispel, for Byg og Havre 2 Wispel. — b) For flydende Varer. 1 Eimer er $67,_{3626}$ franske Litres = $69,_{12}$ danske Potter. 1 Fuder er 2 Faß à 6 Eimer à 2 Anker à 36 Dresdener Kannen à 2 Nösel. 1 Visirkanne er $1\frac{1}{2}$ Dresdener Kanne eller 3 Nösel. For Øl var 1 Faß 2 Viertel à 2 Tonnen à 105 Dresdener Kannen og er = 407 danske Potter. — I Leipzig vare Størrelserne noget forskjellige. 1 Eimer var $75,_{853}$ franske Litres = $78,_{51}$ danske Potter. 1 Eimer var 2 Anker eller 54 Visirkannen eller 63 Schenkkannen (altsaa 6 Visirkannen = 7 Schenkkannen). 1 Schenkkanne var 2 Nösel à 4 Qvartier. 1 Fuder var 12, 1 Faß 5, 1 Ohm 2 Eimer. — For Øl var 1 Faß = 2 Viertel, 1 Viertel = 2 Tonnen eller 3 Eimer à 72 Schenkkannen à 2 Nösel. 1 Øl-Eimer var altsaa $86,_{688}$ Litres = $89,_{72}$ danske Potter (7 Øl-Eimer = 8 Viin-Eimer). — 4) **Vægt.** I 1840 blev et Decimalsystem vedtaget for hele Kongeriget S., hvorefter Pundet skulde være $\frac{1}{2}$ fransk Kilogram, altsaa = det danske. 1 Centner var 10 Liespfund à 10 Pfund à 10 Kilas à 10 Hektas à 10 Dekas à 10 As, saa at et Centner var en Million sachsiske As = 50 Kilogrammer og 1 As var $\frac{1}{20}$ Gram. Men denne Vægt er aldrig kommen i Brug. Den ældre, som endnu be-

Digitized by Google

nyttes, har følgende Inddeling: 1 Schiffspfund har 3 Centner à 5 Stein à 22 Pfund à 32 Loth à 4 Oventchen à 4 Pfenniggewichte à 2 Hellergewichte. — For Guld og Sølv deles Pundet i 2 Mark. Pundet er i Dresden 467, i Leipzig $467,_{6246}$ franske Gram eller respective $0,_{93400}$ og $0,_{93525}$ danske Pund. — Medicinalpundet er paa begge Steder $350,_{783}$ og inddeles som sædvanlig, s. Danmark. — Siden 1ste Novbr. 1858 er imidlertid indført en ny almindelig Vægt, hvorefter 1 Pfund à 30 Loth à 10 Ovent à 10 Cent à 10 Korn er 500 franske Gram, altsaa = det danske Pund. 1 Stein er 20 Pfund, 1 Centner 100 Pfund.

Mynt. Før 1841 regnedes her efter Thaler à 24 Gutegroschen à 12 Pfenninge, saaledes udmyntet, at en kølnsk Mark fiint Sølv udbragte 13½ Thaler af Værdi = 1 Rdlr. $37,_2$ ß dansk Rigsm. Efter 1841 regnedes indtil 1857 efter Thaler à 30 Neugroschen à 10 Pfenninge, saaledes udmyntet, at 1 kølnsk Mark fiint Sølv udbragte 14 Thaler af Værdi = 1 Rdl. $30,_9$ ß dansk Rigsm. Efter 1857 er Thalerens Værdi saaledes bestemt, at et tydsk Myntpund (500 fr. Grammer) udbringer 30 Thaler af Værdi = 1 Rdl. $30,_6$ ß dansk Rigsm. Af Mynter findes her i Guld: hele og halve Kroner af Fiinhed 21 Karat 7½ Green, saaledes udmyntede, at et tydsk Myntpund fiint Guld udbringer 50 hele Kroner af Værdi c. 12 Rdl. 19 ß dansk Rigsm. Enkelte, dobbelte og halve Augustd'orer à 5 Thaler Guld af Fiinhed 21 Karat og 8 Green, saaledes udmyntede, at 1 kølnsk Mark fiint Guld udbringer $38,_{7692}$ hele A. af Værdi = 7 Rdl. $46,_4$ ß dansk Rigsm. Ducater af Fiinhed 23 Karat 8 Green, saaledes udmyntede, at en kølnsk Mark fiint Guld udbringer $67,_{9437}$ D. af Værdi = 4 Rdl. 26 ß dansk Rigsm. I Sølv findes som myntede før 1841: hele, halve og qvart Speciesthalere (1⅓, ⅔ og ⅓ Thaler), alle 13⅓ lødige, ⅙, $\frac{1}{12}$ og $\frac{1}{24}$ Thaler (4, 2 og 1 Gutegroschen) og som Stillemynt, Mynter paa 8 og 6 Pfenninge; efter 1841 ere følgende Mynter prægede: Vereinsmynter paa 2 Thaler (14 Lod 7½ Gr. fine), Thalere (12 lødige), ⅓ Thaler (10 Lod 12 Gr. fiin) og ⅙ Thaler (8 Lod og 6 Gr. fiin), og som Stillemynter: Mynter paa 20, 10 og 6 Pfenninge. I Kobber findes som prægede før 1841: Stykker paa 4, 3, 1 og ½ Pfenning, og efter 1841: Stykker paa 2 og 1 Pfenning.

S.s Historie. Om Tiden før 1763 s. den foregaaende Art. August III's Søn Kurfyrst Frederik August regjerede kun i 3 Maaneder; hans Søn Frederik August I (s. d. A.) fik 1806 Kongetitlen, 1809 Storhertugdømmet Warschau, og holdt sig 1812—13 til Napoleon, der havde forøget hans Stater paa Naboernes Bekostning og nu derimod truede med at behandle S. som et erobret Land, hvis dets Konge fremturede i sin tvetydige Opførsel (thi efter de Franskes Uheld i Rusland havde S., ligesom de øvrige tydske Stater, med disses vante egoistiske Politik begyndt at nærme sig de Allierede). Kongen maatte da slutte sig til den franske Hær og med sin Armee dele dens Skjebne, blev fangen ved Leipzig og ført til Preussen, medens hans Land regjeredes af en russisk Gouverneur. Vel kunde Preussen og Rusland ikke trænge igjennem med deres Fordring, at hele S. skulde tilfalde Preussen, og Uenigheden herom truede engang med at sprænge hele Congressen i Wien; men ved Freden d. 18de Mai 1815, hvilken Kongen underskrev i Presburg, maatte han dog afstaae et Gebeet af 367½ □ M. til Preussen. Frederik August døde 1827; om de følgende Konger, Anton (1827—36) og dennes Brodersøn Frederik August II (1836—54, Medregent allerede fra 1831) s. disse Artt. Under den sidste medførte Aaret 1848 ogsaa i S. revolutionære Bevægelser. Ved Efterretningen om Februarrevolutionen i Frankrig sendtes strax fra Leipzig en Deputation, med R. Blum (s. d. A.) i Spidsen, til Kongen med Begjering om Presefrihed o. s. v. Det gik da her som i de andre tydske Stater. Kongen sagde i Begyndelsen Nei, men gav siden lidt efter lidt, om end uvillig og nølende, efter, og der skete Indrømmelser i liberal eller rettere demokratisk Retning, som imidlertid ingenlunde tilfredsstillede det radicale Parti; i Fabrikdistricterne foregik Excesser og Voldsomheder, som Øvrigheden ikke formaaede at hindre, og en tøileløs Presse holdt Gemytterne i en stadig Bevægelse. Efterhaanden fik Regjeringen ogsaa her mere Mod til at optræde imod denne. Da Kamrene (30te April 1849) antoge den tydske Forfatning, bleve de opløste. Herpaa fulgte Uroligheder: i Dresden udbrød en Opstand, og en provisorisk Regjering, hvis vigtigste Medlem var Tzschirner, blev indsat; Kongen begav sig med Ministrene til Fæstningen Königstein. Men preussiske og sachsiske Tropper indtoge efter en hidsig Kamp (6te—9de Mai) Dresden, Opstanden dæmpedes, og Kongen vendte tilbage; siden ere efterhaanden de gjorte Indrømmelser tagne tilbage, og Tilstanden før 1848 i Hovedsagen gjenoprettet. S. indgik 1849 Trekongeforbundet med Preussen og Hannover (s. Tydsklands Historie), men traadte tilbage derfra, da det ikke længere trængte til Preussen og ikke mere fandt det raadeligt at understøtte dettes Planer. Paa samme Maade er S. vedblevet at indtage en afventende og mod Preussen oppositionel Stilling ligeoverfor de endnu svævende Spørgsmaal om Tydsklands Omorganisation o. s. v. Efter Frederik August II fulgte 1854 hans Broder Johan, s. d. A. — Sign. Pölitz „Gesch. des Königr. S." (1817); Böttiger „Gesch. S.s" (1836); Gretschel „Gesch. des sächsischen Staats u. Volks" (1841—54).

Sachsen, en preussisk Provinds, omgiven af Brandenburg, Schlesien, Kongeriget S., de sachsiske Hertugdømmer, schwarzburgske og reussiske Lande, Kurhessen og Hannover, og indesluttende i sig Fyrstendømmerne Anhalt samt nogle mindre Enclaver, er 460 □ M. stor med henved 2 Mill. Indb. Mod S. V. er Landet bjergfuldt, det Øvrige hører med til den nordtydske Lavslette. Hovedfloden er Elben, som optager Mulde, Saale o. fl.

Sachsen-Altenburg, et Hertugdømme i Mellemtydskland, omgivet af Kongeriget S., den preussiske Provinds S., S.-Weimar, S.-Meiningen, Fyrstendømmerne Schwarzburg og Reuß, udgjør 24 □ M. med 140,000 Indb. Den østlige Deel er frugtbart, bølgeformigt Land, gjennemstrømmet af Pleisse, den vestlige er mere bjergfuld, skovriig og mindre frugtbar. Korn,

Digitized by Google

Tømmer, nyttige Steenarter, Porcelainjord og Pottemagerleer ere Hovedproducter. Handelen er temmelig betydelig. Indbyggerne ere næsten alle Lutheranere; de bestaae af Tydske og Wender, som endnu have bevaret mange Eiendommeligheder. — **Regjeringsformen** er indskrænket monarchisk og arvelig i Mandslinien. Landstænderne bestaae af 1 Kammer med 24 Deputerede. Efter Budgettet for de 3 Aar 1859—61 var den aarlige Indtægt og Udgift lidt over 1 Mill. Rdl., Statsgjelden noget over 2 Mill. Rdl. Forbundscontingentet er 1,473 Md.

S.-A. tilfaldt ved Delingen 1482 den ernestinske Linie, blev 1547 afstaaet til den albertinske, men kom 1554 tilbage til den ernestinske og erholdt først 1603 en egen Regjering under en Green af den ældre weimarske Linie. Denne uddøde 1672, og Landet kom under den i Gotha herskende Linie. Det var forenet med Gotha indtil 1826; da blev det ved en Arvedeling som selvstændigt Hertugdømme overgivet til Hertugen af Hildburghausen **Frederik**, som derimod afstraadte sit Land til Linien i Meiningen. I Aaret 1848, under Hertug **Joseph Frederik Ernst Georg Carl**, var S.-A., ligesom de øvrige tydske Smaastater, et Hovedsæde for de revolutionære og demokratiske Bevægelser, der tilsidst gik over til Anarchie, og allerede i Octbr. s. A. maatte Rigstropper besætte Landet, hvor Regjeringen havde tabt al Myndighed. Siden ere de 1848 gjorte Indrømmelser efterhaanden tagne tilbage af Hertugen, **Ernst Frederik Paul Georg Nikolaus** (født d. 16de Septbr. 1826, Søn af den Foregaaende, Hertug siden 1853).

Sachsen-Koburg-Gotha, et Hertugdømme i Mellemtydskland, omgivet af de andre sachsiske Hertugdømmer, Preussen, Baiern og Kurhessen, bestaaer af Hertugdd. Koburg og Gotha samt nogle mindre Enclaver, og udgjør henved 36 □ M. med 155,000 Indb. (næsten alle Lutheranere). Det Meste heraf er Bjergland (Thüringerwald) men frugtbart. Agerdyrkningen og Qvægavlen staae paa et høit Trin. Industrien er i Hertugd. Gotha temmelig udviklet. De vigtigste Mineralier ere Jern, Steenkul og nyttige Steenarter. — Statsforfatningen (fra 3die Mai 1852) er indskrænket monarchisk og arvelig paa Mandslinien; i Spidsen for Bestyrelsen staaer en Statsminister. Hvert af de to Hertugdd. har sin egen Landdag, hvis Medlemmer, 11 for Koburg og 19 for Gotha, vælges ved indirecte Valg; til Behandling af de fælleds Anliggender samles begge Landdagene til en fælleds. Ogsaa i finantsiel Henseende ere begge Hertugdd. adskilte: i Koburg ere Statsindtægterne omtrent 320,000 Rdl., i Gotha c. 780,000 Rdl. aarlig. Statsgjelden for begge er 4,136,000 Rdl. Forbundscontinget er 1,860 Md. Ved en 1861 afsluttet Convention er denne Stridsmagt fra 1ste Juli 1862 indlemmet i den preussiske Hær som en Afdeling af denne.

Begge Hertugdd. hørte til den ernestinske Linies Besiddelser. I Koburg stiftedes allerede 1680 en egen Linie, som uddøde 1692; siden forenedes Landet med Saalfeld, og Linien heed da Saalfeld-Koburg. Ved Delingen 1826 ombyttede Hertugen Saalfeld med Gotha, og kaldte sig derefter S.-K.-G. I Aaret 1848 gik det her omtrent som i de andre sachsiske Hertugdømmer; imod Grundloven af 14de Juni 1852 have Stænderne i Gotha reclameret hos Forbundsdagen, hvilken Sag endnu er uafgjort. Den nuværende (siden 1844) Hertug **Ernst II** (August Carl o. s. v.), født d. 21de Juni 1818, har gjort sig bekjendt ved den eventyrlige og hensynsløse Maade, paa hvilken han i de sidste Aar er optraadt som Talsmand for det exalterede nationale Parties Planer i Tydskland. En meget ufortjent Berømmelse som Kriger tillagde man ham efter de danske Orlogsskibes ulykkelige Angreb paa Batterierne ved Eckernførde, hvor han commanderede (5te April 1849); som iövrig Slesvigholsteener ansatte han Forræderen Francke i en høi Embedsstilling og har siden gjort sig til Ordfører for Ideerne om Forbundets Omorganisation og den dertil af Nationalforeningen knyttede Tanke om Preussens Suprematie, hvorved han naturligviis har vundet denne Magts Venskab, men har paadraget sig alvorlige Erindringer fra Østerrig o. A. Hvis de Oplysninger, som hans bortflygtede Fortrolige Dr. Bollmann, vistnok en libet troværdig Person, nylig (i Decbr. 1861) har offentliggjort om Hertugen, indeholde noget Sandt, har denne under sin tilsyneladende patriotiske Iver tillige næret ærgjerrige og egennyttige Planer for sig selv.

Sachsen-Meiningen (-Hildburghausen), et Hertugdømme i Mellemtydskland, bestaaer af en Hoveddeel, som omgives af de andre sachsiske Lande, Schwarzburg, Reuß, Baiern og Kurhessen, samt 13 Parceller; det udgjør 43 □ M. med 170,000 Indb. (næsten alle Lutheranere). Det er overalt Bjergland (Thüringerwald og Rhön). Agerdyrkning, Qvægavl, Industrie (Fabrikation af Jernvarer, uldne og Bomuldstøier, Porcelain- og Leervarer) og Handel ere Næringsveiene. Statsforfatningen er indskrænket monarchisk og arvelig paa Mandslinien. Landdagen tæller 24 Medlemmer, af hvilke Hertugen vælger 2, Besidderne af de større Godser 6, Stæderne og Landet de øvrige ved indirecte Valg. Statsindtægterne udgjøre omtrent 729,000 Rdl., Statsgjelden c. 3 Mill. Rdl. Forbundscontingentet er 1,726 Md.

Linien S.-M.-Hildburghausen er en Sidelinie af den ernestinske og nedstammer fra Ernst den Frommes Søn **Bernhard**, som døde 1706. Ved den 1826 i Anledning af den gothaiske Linies Uddøen foretagne Deling fik Hertugen af Hildburghausen Altenburg, hvorimod Hildburghausen blev forenet med Meiningen o. M. Aaret 1848 medførte her de samme Forandringer som i de andre sachsiske Hertugdømmer, og her blev siden ligeledes det Gamle efterhaanden gjenoprettet. Den nuværende (Jan. 1862) Hertug er **Bernhard Erich Freund** (født d. 17de Decbr. 1800, Hertug siden 1803).

Sachsen-Weimar-Eisenach, et Storhertugdømme i Mellemtydskland, bestaaer af de 2 adskilt liggende Fyrstendømmer **Weimar** og **Eisenach** med endeel større og mindre Parceller, og omgives af de øvrige sachsiske Lande, Preussen, Baiern og Kurhessen; det udgjør 66 □ M. med 270,000 Indb. Det Meste er opfyldt af lave Bjerge; det gjennemstrømmes af Werra, Saale og Elster. Agerdyrkningen staaer paa et høit Trin, der avles Korn, Kartofler, Bælgfrugter, Træfrugt; Skovene afgive flere vigtige Han-

Digitized by Google

delsgjenstande. Industrien er temmelig udviklet. Med Undtagelse af 11,000 Katholiker, 7,000 Reformeerte og 1,700 Jøder ere alle Indb. Lutheranere. — Statsforfatningen er indskrænket monarchisk og arvelig paa Mandslinien. Landdagen tæller 31 Medlemmer, som samles i eet Kammer; de 21 vælges ved almindelige indirecte Valg, de Øvrige blandt de større Grundeiere. Statsindtægterne ere for Perioden 1860—62 anslaaede til 2,166,920 Rdl., Udgifterne til den samme Sum. Statsgjelden er henved 7 Mill. Rdl., Forbundscontingentet er 3,850 Rd. Om denne Linies ældste Historie s. Ernestinske Linie. Efter Ernst August, som 1741 samlede de forskjellige Sideliniers Besiddelser, fulgte 1748 hans Søn Ernst August Constantin, som 1756 ægtede Anna Amalia af Brunsvig. Denne førte efter sin Mands Død (1758) som Formynderske Regjeringen for sin Søn Carl August, indtil denne 1775 selv tiltraadte samme; under begge indtraf Weimars Glandsperiode, da det lille Hof var et fælleds Opholdssted for den Tids udmærkede Forfattere, især Digtere og Philosopher (Herder, Wieland, Schiller, Goethe o. Fl.), et moderne Athen (s. Tydsk Litteratur). Hertugen tiltraadte 1806 Rhinforbundet og erholdt 1815 Titlen Storhertug samt en Landforøgelse af 31 □ M. Efter Carl August fulgte 1828 Sønnen Carl Friedrich, under hvem det i Aarene 1848—49 gik som i de andre mindre tydske Stater; de dengang gjorte Indrømmelser i demokratisk Retning ere siden tagne tilbage. Den nuværende (siden 8de Juli 1853) Storhertug er hans Søn Carl Alexander (født d. 24de Juni 1818).

Sachsenhausen, s. Frankfurt a. M.

Sachsenspiegel kaldes en, efter hvad der almindelig antages, omtrent 1230 af en sachsisk Adelsmand, Ecke von Repgow, forfattet Optegnelse af den i Sachsen gjeldende sædvanemæssige Ret, saavel den saakaldte Landret (ↄ: Civil- og Criminalretten) som Lehnsretten. Allerede i Begyndelsen af det 14de Aarh. blev der tilføiet Landretten en Glosse (Fortolkning) af Joh. v. Buch, hvem man ogsaa tilskriver den saakaldte Richtsteig des Landrechts (en Anviisning til Processen), hvorimod den tilsvarende Richtsteig des Lehnrechts er lidt yngre. S. opnaaede en overordentlig Anseelse og Udbredelse, saa at den efterhaanden blev gjeldende Ret ikke blot i hele Nordtydskland men ogsaa i Holland, Polen, Preussen og Bøhmen, og medens vel den sachsiske Lehnsret i Tidens Løb blev fortrængt af den longobardiske, der fik Indpas med Romerretten, mistede derimod den sachsiske Landret først sin Betydning ved Indførelsen af den nyere Tids Lovbøger, og er f. Ex. i Holsteen og Lauenburg endnu Grundlaget for den gjeldende Ret. Den bedste Udgave af S. er af Homeyer (3 Bd., Berlin 1835—44).

Sachsernes Land kaldtes i ældre Tid den sydlige Deel af Siebenbürgen, hvis Befolkning for en stor Deel er af tydsk Herkomst.

Sachsisk Blaat, s. Indigo. Nyblaat (s. d. A.) gaaer ogsaa undertiden under dette Navn.

Sachsisk Grønt kaldes den grønne Farve, der erholdes ved at behandle det med sachsisk Blaat farvede Tøi med en guul Farvesuppe (f. Ex. Afkog af Gultræ).

Sachsiske Schweiz, s. Sachsen (Kongerige).

Sachtleeven (Hermann), hollandsk Maler og Raderer, hvis Navn ogsaa skrives Saftleeven og Zachtleeven, født 1609 i Rotterdam, død 1685 (1689) i Utrecht, var rimeligviis Elev af Jan v. Goyen og har især gjort sig berømt ved sine Landskaber fra Rhinegnen og Utrecht, der udmærke sig ved Fiinhed og Farvetonens Skjønhed. Han har ogsaa raderet, deels Genrebilleder, deels Landskaber (40 Blade). Hans Broder Cornelis S., født 1612 i Rotterdam, malede Scener af Soldater- og Folkelivet og raderede ligeledes.

Sacken, russisk Slægt, s. Osten-Sacken.

Sacklén, (Johan Fredric), svensk Medicinalraad, født d. 19de Septbr. 1763 i Bjørneberg i Finland, studerede i Upsala, hvor han 1788 blev Dr. med. og endnu oplevede 1841 at blive Jubeldoctor. S. døde d. 12te Marts 1851. Han var en anseet Læge og Videnskabsmand, men har dog især gjort sig fortjent ved sine udmærkede personalhistoriske Studier og Samlinger, dem han nedlagde i „Sveriges Läkarehistorie" (3 Bd. og 1 Supplbd., samt et efterladt Bd. i Manuscript, senere udgivet af H. Wirtrans, 1822—35).

Sacral kaldes i Anatomien, hvad der vedrører det hellige Been, os sacrum, den nederste Deel af Hvirvelsøilen.

Sacrament (lat.) betegner i den evangeliske Kirke de to af Christus for hans Menighed indstiftede hellige Handlinger, Daaben og Nadveren, som tilligemed Guds Ord og Bønnen sammenfattes under det almindelige Begreb Naademidler. Den katholske Kirke henfører derimod under Begrebet S. en Række andre Handlinger, ved hvis Fuldbyrdelse den tænker sig Retfærdiggjørelsen bevirket, nemlig: Confirmationen, Boden, Ægteskabet, Præstevielsen og den sidste Olie. Da Zwingli erklærede sig imod Antagelsen af Christi legemlige Nærværelse i Nadveren, opstod mellem hans Tilhængere og Lutheranerne den saakaldte Sacramentstrid eller Nadverstrid, i hvilken Lutheranerne betegnede deres Modstandere som Sacramenterere. Paa Grund af denne Strid indtraadte Adskillelsen mellem den reformeerte og den lutherske Kirke. Den katholske Kirke fastholder efter Tridentinerconciliets Bestemmelser de syv Sacramenter, ligesaa den græske Kirke. Qvækerne kalde S. blot indre Handlinger, og have aldeles afskaffet den udvortes Iagttagelse af dem.

Sacramento (Rio S.) 1) Flod i Californien, opstaaer paa Grændsen af Oregon, løber fra N. mod S. igjennem guldrige Dale, optager Joaquin og falder i Suisunbugten, den nordøstlige Deel af San Franciscobugten. See Californien (Gammel C.). 2) (S. City) Stad ved Floden S., er en betydelig Handelstad (Hovedpunctet for Indførselen af Varer til Minedistricterne). 20,000 Indb.

Sacré coeur (fr.), Selskabet af Jesu hellige Hjerte, stiftedes som en Fortsættelse af Jesuiterordenen 1794 af forhenværende Jesuiter i Belgien, hvorfra Selskabet snart maatte flygte til Augsburg og derefter til Wien; her blev det 1799 forenet med en anden Green af den gamle Jesuiterorden, Paccanaristerne. Efter dette Sel-

Digitized by Google

skabs Forbillede dannede sig et qvindeligt Selskab af samme Navn, stiftet 1800 i Paris af en Jomfru Barat. Det blev stadfæstet ved et Breve af 22de Decbr. 1826 af Pave Leo XII og har siden udbredt sig meget og vundet stor Indflydelse, da. det især beskjæftiger sig med den qvindelige Ungdoms Opdragelse. I Europa's forskjellige Lande, i Amerika og Afrika har det henimod 100 Stiftelser.

Sacrificati (lat.) kaldtes i den gamle Kirkes Poenitentse-Sprog de fra Christendommen Affaldne, som atter toge Deel i de hedenske Offringer.

Sacrilegium (lat.), d. e. Kirkerov, Tyveri af Sager, der ere indviede til gudstjenstlig Brug, straffedes tidligere langt strengere end nu, undertiden med Døden.

Sacristie kaldes et Værelse i Kirkerne, der er bestemt til Ophold for de Geistlige og Opbevarelse af de hellige Bøger og Kirkekarrene. **Sacristan** kaldes ved de katholske Domstifter den yngre Geistlige, der har Nøglen til S. og fører Tilsyn med dette.

Sacy, de (Ant. Isaac Sylvestre), født i Paris 1758, hengav sig efter at have endt sine klassiske Studier til de orientalske Sprog, hvori han hurtig gjorde stort Fremskridt. Under Revolutionen trak han sig tilbage fra enhver offentlig Function og begav sig ud paa Landet. 1803 indtog han sin Plads i „l'Institut" ved dettes Gjenoprettelse og modtog Professorpladsen i Persisk ved Collège de France 1806. To Aar efter valgtes han til Medlem af Corps législatif og stemte for Napoleons Afsættelse 1814. Han blev Rector ved Universitetet i Paris 1815 og en af Redacteurerne for „Journ. des savants"; senere (1822) stiftede han i Forening med Abel Rémusat „Journ. Asiat.", og udnævntes 1823 efter Langlès til Administrator ved l'École spéciale des langues orientales vivantes. Efter Revolutionen 1830 blev S. optagen i Pairskammeret og bevarede sin Aandskraft usvækket over 80 Aar gammel, idet han i de sidste Aar af sit Liv offentliggjorde et af sine vigtigste Arbeider, „Exposé de la religion des Druses". Han døde pludselig d. 28de Febr. 1838. Blandt hans talrige Arbeider ere at nævne som de vigtigste: „Mémoires sur diverses antiquités de la Perse et sur les médailles de la dynastie des Sassanides" etc. (1793); „Principes de la gramm. générale" (1799—1804); „Lettre à Chaptal au sujet de l'inscription égyptienne du monument trouvé à Rosette" (1802); „Traité des poids et des mesures des Musulmanes, trad. de Makvitzi" (1799); „Gramm. Ar." (1810, 31, s. Arabisk Litteratur, I, S. 236); „Chrestomathie Arab." (1806, 1826); „Pendnameh de Ferid ed-din Attar en Persan et en Français" (1819); „Les séances de Hariri avec un comment. perpétuel" (1822 in fol); „Calilawa Dimnah ou fables de Bidpai, suivies de la Moallaka de Lebid" (1816); „Relation de l'Égypte par Abdallathif" (1810), et Hovedværk for Ægyptens Geographie; „Borda, trad. de l'Arabe" (1822), foruden en Mængde fortrinlige og omfangsrige Afhandlinger i „Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque du roi", i „Journal des savants", „Journal Asiatique" o. fl.

Sá da Bandeira (Bernardo de), portugisisk Statsmand, født 1796, udmærkede sig som Frivillig i Krigen paa den pyrenæiske Halvø mod de Franske, sluttede sig 1820 til Revolutionen og siden til den constitutionelle Forfatning under Dom Pedro (han var Commandant i Porto under denne Stads Beleiring af Migueliterne), og var 2 Gange, 1832—33 og 1835—36, Marineminister. Efter Septemberrevolutionen 1836 traadte S. atter ind i Ministeriet, men maatte fratræde det 1842, da Costa Cabral kom til Roret. Som Deeltager i Opstanden 1846 forsvarede han Porto energisk imod Regjeringens Tropper, og mistede derfor alle sine Titler og Værdigheder, men forblev i Cortesforsamlingen som Hoved for Oppositionen. Efter Saldanha's Afgang 1856 blev S. paany Marineminister. Nu (Decbr. 1861) er han Krigsminister.

Sá de Miranda (Francisco de), portugisisk Digter, født omtrent 1495 i Coimbra, indførte den poetiske Epistel (Carta) i den portugisiske Digtekunst og blev en af det portugisiske Drama's Grundlæggere. Dog forfattede han ogsaa Ekloger paa Portugisisk og Spansk, samt Folkesange (Cantigas). Hans Skuespil udmærkede sig ved Naturlighed og Liv. S. døde 1558. Den bedste Udgave af S.'s samlede Værker er fra 1784 (2 Bd.).

Sadducæer kaldtes et Parti blandt Jøderne, som vægrede sig ved at gaae ind paa Pharisæernes overdrevne rituale og asketiske Formalisme, og i politisk Henseende adskilte sig fra Pharisæerne derved, at de lettere fandt sig i de Fremmedes Herredømme og mindre vægede sig imod den Indflydelse, disse øvede ogsaa i andre end politiske Sager. De forkastede de mundtlige Overleveringer, troede hverken paa Engle eller Sjælens Udødelighed og Opstandelsen og paastode, at en ubetinget Frihed var Betingelsen for sand Dyd. En sildig jødisk Tradition, som mangler historisk Hjemmel, udleder Partiets Stiftelse og Partinavnet fra Zadok, en foregiven Discipel af Antigonus af Socho, en Lærer i det 3die Aarh. f. Chr.

Sadeler (Johann), det ældste Medlem af en flandersk Kobberstikkerfamilie, der i en mindre god Kunstperiode erhvervede og hævdede sig et anseet Navn i flere Generationer, født 1550 i Brüssel, var tillige den betydeligste i denne Slægt, skjøndt han ikke er fri for Maneer og Stivhed. Han stak et stort Antal Blade og døde i Venedig mellem 1600 og 1610. Hans Broder **Rafael S.**, født 1555, var sin Broders bestandige Hjelper, især ved dennes Arbeider i München, og stak ligeledes et stort Antal Blade. **Gilles** (Egidius) **S.**, født i Antwerpen 1570, lærte Kobberstikkerkunsten hos sin Onkel Johann, og skaffede sig ved sine mange, med et vist technisk Mesterskab udførte Blade et berømmeligt Navn hos sin Samtid, især i Tydskland. Han døde i Prag 1629. Endelig maa nævnes **Marcus S.**, vistnok Johanns Søn, der ogsaa var Kobberstikker, men meest nævnes som Kunsthandler og levede i Venedig.

Sadolin (Jørgen Jensen), den første evangeliske Biskop i Fyens Stift, blev født 1499 i Viborg, hvorfor han paa Latin kaldte sig Georgius Johannis Vibergius. Navnet S. skal han have faaet deraf, at hans Fader var Sadel-

Digitized by Google

mager. Han gik i Skole i Aarhuus under Morten Borup, og studerede derpaa i Wittenberg under Luther og Melanchthon. Efter sin Hjemkomst 1525 var han først sin Svoger Hans Tausen behjelpelig i at udbrede Reformationen i sin Fødeby, ved hvis Skole han blev ansat som Rector, og hvor han af Tausen blev viet til Præst. Siden prædikede han i Odense, hvorhen han blev kaldet af Biskop Knud Gyldenstjerne. Her oversatte han Luthers lille Katechismus („Knud Gyldenstjernes Katechismus“) og 1533 den augsburgske Confession paa Dansk. Ved Reformationens Indførelse blev han beskikket til Biskop i Fyen og tilligemed de øvrige nye Biskopper indviet af Bugenhagen d. 2den Septbr. 1537. Som Biskop optraadte han kraftig baade mod Papismen og mod Baptismen, som havde faaet Indpas i Stiftet. Han døde d. 19de Decbr. 1559.

Saffian, s. Maroquin.

Saflor (Carthamus tinctorius) er en eenaarig Plante af Kurvblomsternes Familie med en opret Stængel, enkelte, tornet-sagtakkede Blade og store Blomsterkurve med et udstaaende, bladet Kurvdække; Blomsterne ere alle regelmæssige og rørformede; Skalfrugterne 4-kantede og uden Fnok. S. er vildtvoxende i Ostindien, Lilleasien og Ægypten, men dyrkes flere Steder i Syd- og Mellemeuropa, da de tørrede Blomster give et gunlt og rødt Farvestof (S., Carthamin), som især anvendes til Farvning af Silke og Uld, men dog ikke er meget varigt. — Med dette Navn betegnes ogsaa en Blanding, der indeholder Koboltilte og tilvirkes i Blaafarveværkerne i Bøhmen, Sachsen o. fl. St.; det anvendes til Fabrikation af blaat Koboltglas; s. Blaafarveværk.

Safran, s. Crocus.

Saftfarver kalder man saadanne Farver, der — opløselige i Vand — naar de anbringes paa Flader, lade Grunden skinne igjennem og saaledes adskille sig fra Dækfarver (hvortil f. Ex. Oliefarver henhøre). S. bruges til Illuminering af Billeder, Farvning af Vædsker o. s. v. Man har røde S. tilberedte af f. Ex. Cochenille, Carmin, violette S. af Fernambuk, blaae af opløst Indigo, gule af Vau og Avignonkorn med eddikesuur Leerjord o. s. v. — Saftgrønt er et Plantepigment, der tilberedes af de modne Bær af Rhamnus catharticus og gaaer i Handelen som en mørkegrøn, fast, glindsende, extractagtig Masse, der er opløselig i Vand og Viinaand. En egen Art Saftgrønt tilberedes ved Blanding af Saftgult med indigosvovlsuurt Kali, fældet med Blysukker.

Safthug kaldes Træfældningen i Skoven om Foraaret, naar Saften er begyndt at komme i Bevægelse. Barken sidder da gjerne løst, og dette er Aarsagen til, at de unge Ege, som skulle afbarkes, sædvanlig fældes paa denne Aarstid.

Saftplanter (plantæ succulentæ) kaldes med et Fællesnavn alle saadanne Planter, der have tykke, kjødede og saftfulde Stængler og Blade. I Almindelighed findes S. paa tør Jordbund eller paa Stene og Klipper, hvor de mere ere henviste til at optage deres Næring igjennem Overfladen fra Atmosphæren end gjennem Rodden, ligesom de ogsaa ved deres i Reglen tykke og læderagtige Overhud ere særlig beskyttede mod Vædskernes Fordampning under en lang Tørke. Expl. paa S. ere Cactusserne, der danne den charakteristiske Vegetation paa Mexicos tørre Høisletter, paa de nøgne Sletter ved Orinoco, o. s. v.; endvidere Steenurterne (Sedum), der høre hjemme i Alpelandene, Mesembryanthemum-Slægten (Iisplanter) paa Cap.

Saga er i den nordiske Mythologie Navnet paa en Asynie. Hendes Bolig hedder Søkkvabæk, hvorover de svale Bølger suse. Her drikke Odin og hun glade af gyldne Kar. — Under Navnet Sagaer (Saga, Fortælling, af at segja, fortælle) haves en Mængde islandske Fortællinger. I den lille Fristat oppe i det atlantiske Ocean blomstrede Digtekunst og Historie, og den fortællende Kunst var i de hyppige Folkemøder, især paa Althinget og ved de festlige Gilder, Middel til Underholdning. S. gik længe fra Mund til Mund, inden de optegnedes; deres Nedskrivelse skal først være begyndt i det 12te Aarh. De ere meget forskjellige; mange angaae Island selv (f. Ex. den fortræffelige S. om Nial etc.) og de med denne Ø i nærmest Forbindelse staaende Orknøer, Færøer og Grønland; andre afhandle Tildragelser i de nordiske og nærliggende Lande (f. Ex. Snorre Sturlesøns berømte norske Kongekrønike „Heimskringla“, Jomsvikingasaga, Knytlingasaga); atter andre ere mythiske og romantiske (f. Ex. Vølsungasaga, Hervarar S., Halfs S., Frithiofs S., Orvarods S., Hrolf Krakes S., Regnar Lodbrogs S.); atter andre ere fra fremmede Sprog oversatte Romaner og Legender. De ere tidt affattede med en beundringsværdig Kunst, ikke mindst hvad Charakteerskildringen angaaer, og i et fortræffeligt Sprog. Deres Forfattere ere som oftest ubekjendte. I sit „Sagabibliothek“ (1817—20) har P. E. Müller givet en brugbar Udsigt over denne i historisk, poetisk og sproglig Henseende lige interessante Litteratur. Sign. Art. Islands Litteratur (III, S. 751).

Sagapen er Navnet paa en Gummiharpix, der anvendes lidet i Apotheket og erholdes ved Indtørring af Melkesaften af den i Persien voxende Ferula persica W. S. forekommer i Handelen som guulhvide eller bruunrøde Korn, der have en hvidløgsagtig, peberagtig Lugt og skarp Smag.

Sagefald er en gammel Benævnelse for Bøder. Retten til S. eller, som den ogsaa kaldtes, Retten til Sigt og S. var den privilegerede Sædegaardseiere tidligere indrømmede Ret til at oppebære Bøder og andre Formuestraffe i de af dem selv som Øvrighed paatalte Sager. See Hals og Haand.

Sagesløs betyder i Lovsproget ansvarsfri.

Sagitta er en mærkelig pelagisk, vandklar Dyreform, om hvis rette Plads i Systemet man endnu ikke er enig. Den har en trind, valsedannet eller noget teendannet Krop, der fortil opsvulmer til et Hoved og bagtil er udstyret med nogle smaa Finner; Hovedet er desuden udstyret med en Halvkreds af Hornbørster paa hver Side. Størrelsen beløber sig i det Høieste til et Par Tommer. Man har henført S. baade til Bløddyrene og til Ormene.

Sagittarius er det latinske Navn paa Stjernebilledet Skytten i Dyrekredsen, s. Skytten.

Digitized by Google

Sagopalmen, Sagus Rumphii er en middelstor, indtil 30 F. høi Palme med meget store, finnede og tornede Blade, fra hvis Hjørner de rigtblomstrede, forgrenede Kolber udgaae; Blomsterne ere smaa og mørktfarvede; Frugterne mørkebrune Nødder omtrent af Størrelse og Form som et Hønseæg og tæt beklædte med taglagte, nedadvendte Skjæl. S. hører hjemme i Ostindien og paa Molukkerne, hvor den danner store Skove i sumpige Egne, men den er tillige Gjenstand for en udbredt Dyrkning, da den er en af de vigtigere Brødplanter for Befolkningen i disse Egne. Kort førend Blomstringstiden fældes Træet, Toppen afskjæres, Stammen spaltes, og den store, meelholdige Marv udtages, røres ud i Vand, afsies og benyttes i denne Form (**Sagomeel**) til Brød; til Europa forsendes Sagoen oftest i Form af Sagogryn, der tilberedes derved, at det i Vand udrørte Meel presses gjennem Huller i Jernplader ned paa andre ophedede Jernplader, hvorved de faae en halv bagt Consistents. — Sago erholdes ogsaa, skjøndt i ringere Mængde, af Marven af flere andre Palmearter, saaledes af Sagus farinifera, Caryota urens, Corypha umbraculifera, o. fl. a.

Sagoskin (Michael Nikolajewitsch), russisk Skribent, født 1789 i Gouv. Pensa, var ansat som Embedsmand under Theaterdirectionen først i Petersborg, siden (fra 1820) i Moskau, blev 1831 Directeur for Hoftheatret i denne Stad og 1842 tillige for Rustkamret i Kreml; han døde d. 5te Juni 1852. S. var Forfatter til endeel Lystspil og Romaner, iblandt hvilke „Jurji Mirovslawski eller Russerne i Aaret 1812" vandt størst Bifald.

Sagsøger kaldes den, der har anlagt en Sag mod en Anden ved Retten. **Sagsøgt** eller **Sagvolder** kaldes den, mod hvem en Retssag er anlagt. — **Sagfører**, s. **Advocat** og **Procurator**.

Sagunt heed en af Grækere fra Zakynthos (Zante) anlagt Stad paa Østkysten af det gamle Spanien (i Nærheden af det nuværende Murviedro i Valencia), som efter den 1ste puniske Krig sluttede et Forbund med Rom, og ved hvis Erobring og Ødelæggelse 219 f. Chr. Hannibal gav Anledning til den 2den puniske Krig.

Sahara, s. **Afrika**, I, S. 59 2den Sp. og S. 62, 1ste og 2den Sp. De eneste Huusdyr, som findes paa Oaserne, ere Kameler, Faar, Geder, nogle Heste og smaat Hornqvæg; af vilde Dyr ere Strudser, Antiloper, Gazeller, Løver og Panthere hyppigst. Græs, Daddelpalmer og paa Oaserne Korn ere Planterigets Producter, Salt næsten det eneste af Mineralriget. Befolkningen, som i det Høieste udgjør 1 Mill., bestaaer af Smaastammer, der kunne henføres til de 3 Klasser: Maurer mod V., Tuariker i Midten, Tibbuer mod Ø. Igjennem S. føres en ikke ubetydelig Handel (ved Karavaner paa 500—2000 Kameler) mellem Middelhavslandene og det Indre.

Said Pascha, Vicekonge i Ægypten, født 1822, 4de Søn af Mehemed Ali, blev i sin Ungdom underviist af europæiske Lærere og af sin Fader udnævnt til Storadmiral. Ved Brodersønnen Abbas Pascha's Død d. 13de August 1854 blev han Vicekonge, og har siden viist sig som en virksom og dygtig Regent, tolerant og en Ven af Reformer. Under den orientalske Krig sendte han Sultanen et Hjelpecorps paa 10,000 Md. Den franske Indflydelse er især gjeldende hos ham; han begunstiger Anlæget af Suezkanalen, understøtter videnskabelige Reiser til det indre Afrika o. s. v. Mehemed Ali's Forkjærlighed for Soldatervæsen er dog ogsaa gaaet i Arv til ham.

Saigning, **Saigering**, er en metallurgisk Proces, hvorved man udsætter en Blanding af flere Legemer med forskjellig Smeltelighed for en Temperatur, ved hvilken et eller flere af Stofferne smelte og kunne flyde fra, medens de andre Legemer ikke endnu smelte ved den tilstedeværende Varme. Undertiden tilsættes et nyt Legeme, som kan træde i Forbindelse med et af de oprindelig tilstedeværende Stoffer, gjøre dette mere letsmelteligt og derved bidrage til, at dette udsondres; saaledes smelter man f. Ex. sølvholdigt Kobber med Bly, hvorved dette Metal og Sølvet ved S. kan bringes til at flyde fra Kobberet, som næsten sølvfrit bliver tilbage.

Saigun, Stad i Keiserdømmet Anam ved en Flod af samme Navn, har lave, med Riishalm tækkede Træhuse, brede men ubrolagte og ureenlige Gader og en for store Skibe tilgjængelig Havn (skjøndt den er 10 M. fra Havet). I Midten ligger paa en Høi et Castel med et keiserligt Palads o. M. S. skal have 200,000 Indb.

Sailer (Johan Michael), katholsk Theolog, født d. 17de Novbr. 1751 i Baiern af fattige Forældre, traadte 1770 som Novice ind i Jesuiterordenen i Landsberg, hvor han tilbragte 3 Aar indtil Ordenens Ophævelse, blev 1780 theologisk Professor, 1822 Biskop in partibus og Coadjutor i Bispedømmet Regensburg og 1829 Biskop sammesteds, hvor han døde d. 22de Mai 1832. S. var en begavet og almindelig agtet Repræsentant for Katholicismen i dens mildere og ædlere Skikkelse og virkede som Sjælesørger til megen Velsignelse. Af hans Skrifter fandt især „Gebetbuch für katholische Christen" stor Udbredelse. Hans samlede Værker ere udgivne af Widmar (40 Bd., 1830—42).

Saima (ɔ: Sumpen) hedder en stor Indsø, eller snarere en Kjede af Søer og Vandløb, i Finland, som strækker sig i en Længde af 26 M. og en Brede af 4—5 M., omslutter mange Øer og gjennem Voxen har Udløb i Ladoga.

Saint .... De geographiske Benævnelser, som begynde med dette Ord, maae søges under Hovedordet.

Saint Arnaud, s. **Leroy**.

Saint Cyr, Landsby ved Versailles, har siden 1806 havt en berømt Militærskole.

Saint Cyr (Louis Gouvion, Marquis af), fransk Marskal og Pair, født d. 16de April 1764 i Toul, var først Maler, traadte derpaa ind i Armeen og udmærkede sig i samtlige Republikens og Keiserdømmets Felttog. Ved Dresdens Forsvar 1813 blev han fangen, blev ved Restaurationen Pair og Krigsminister, men traadte 1819 ganske tilbage fra det offentlige Liv og døde d. 17de Marts 1830.

Saint-Evremont (Charles Margotelle de St. Denis, Grev Ethalan, Seigneur de), fransk Skribent og Digter, født d. 1ste April 1613, var en Ven af Condé og spillede en glimrende Rolle i Paris, maatte siden flygte først til Hol-

Digitized by Google

land, derpaa til England, hvor han fra 1670 opholdt sig ved Carl II's Hof og døde d. 20de Septbr. 1703. Hans talrige Skrifter ere samlede i „Oeuvres complètes de St. E." (1726).

Saint Germain, Greve, en bekjendt Alchymist og Eventyrer, som undertiden ogsaa kaldte sig Aymar eller Marquis de Betmar, besad mange Kundskaber, især i Naturvidenskaber, og Talenter i flere Retninger (han spillede mesterlig Violin, skrev ganske ligedan med den venstre og den høire Haand o. s. v.), og kunde herved have banet sig en Vei; men han vilde endelig gjelde for at være i Besiddelse af den sorte Kunst, og blev saaledes en Charlatan og Bedrager. Han foregav at være 350 Aar gammel, at kunne forfærdige Guld og Ædelstene, gjøre Folk stedse unge ved Hjelp af en „Livsthee" o. s. v. St. G. optraadte første Gang i Paris 1770, spillede en Rolle ved flere Hoffer og døde forgjeldet hos Landgreve Carl af Hessen 1795.

Saint Hilaire (Augustin François), fransk Naturforsker og Reisende, født 1799 i Orléans, lagde sig navnlig efter Botanik, og fulgte senere med Hertugen af Luxemburg paa dennes Reise til Brasilien, for at overtage den botaniske Undersøgelse af Landet. Han tilbragte 6 Aar der, og bearbeidede ved sin Hjemkomst Resultatet af sine Undersøgelser i flere større Værker, navnlig i „Flora Brasiliæ meridionalis" (1825—34), der indtager en høi Plads i den descriptive botaniske Litteratur. Ikke mindre vigtige ere hans „Voyage dans les provinces de Rio de Janeiro et de Minas Geraes" (1830) og „Voyage dans le district des diamants et sur le littoral de Brésil" (1833), der foruden det naturhistoriske Materiale tillige indeholder Betragtninger over Landets Sæder, Forhold o. s. v. St. H. døde i Paris 1853.

Saint Hilaire (Emile Marc, sædvanlig kaldet Marco de), fransk Skribent, født omtrent 1790, var Page under Napoleon, maatte under Restaurationen, for at underholde sig, skrive anonyme Pjecer, Biographier o. M. samt et Par Romaner, og udgav under Julireregjeringen en Mængde historiske, meest populære Skrifter, som alle gaae ud paa at skildre (og forherlige) Keiserdømmets Tid, Napoleon og hans Generaler. Vi nævne blandt samme: „Mémoires d'un page de la cour impériale" (1830); „Souvenirs intimes du temps de l'empire" (1838—40, 6 Bd.); „Histoire populaire de Napoléon et de la grande armée" (1842); „Hist. de la garde impériale" (1845—47). Fremdeles skrev han „Hist. des conspirations et des exécutions politiques" (1849), „Hist. de Napoléon III" (1853) o. M.

Saint Hilaire (Jules Barthélémy), fransk Philolog og Publicist, født d. 19de Aug. 1805 i Paris, skrev for Oppositionsbladene, blev 1838 Professor i græsk og latinsk Philosophie ved Collège de France, 1848 Oversecretair under den provisoriske Regjering og Medlem af den constituerende Forsamling, og har siden kun sysslet med litterære Gjenstande. Hans Hovedværk er en Oversættelse af Aristoteles's Værker; desuden har han leveret flere værdifulde Afhandlinger (navnlig „Sur la philosophie sanscrite", 1839).

Saint Hilaire, Etienne og Isidore, s. Geoffroy.

Saint Just (Antoine), fransk Revolutionsmand og Terrorist, født 1768, blev i Skolen i Soissons ved Læsningen af de gamle Forfattere begeistret for republikanske Statsformer, og saae i Revolutionen en Virkeliggjørelse af sine Idealer. Ved Robespierres Understøttelse blev han valgt til Medlem af Conventet 1792, hvor han i Alt stod ved Robespierre's Side og var en af de voldsomste Terrorister. Navnlig forbrede han Hæren stillet under Conventets aarvaagne Tilsyn, og virkede selv i denne Retning ved Nordarmeen, som han drev til Slagene ved Charleroi og Fleurus. St. J. bidrog væsentlig til Girondisternes og Dantons Fald, understøttede Robespierre i dennes sidste Kamp mod de mere Moderate (s. Robespierre), blev fængslet tillige med ham og guillotineret d. 29de Juli 1794.

Saint Lambert (Charles François, Marquis af), fransk Digter og atheistisk Philosoph, født d. 16de Decbr. 1716, død d. 19de Febr. 1803, udgav, foruden Digtene „Saisons" (1769) og „Poésies" (1795), Skriftet „Catéchisme universel" (1798) og „Oeuvres philosophiques" (1800).

Saint Marc Girardin (egl. Marc Girardin), fransk Skribent og Statsmand, født 1801 i Paris, erholdt paa Grund af sine liberale Anskuelser først 1827 en Ansættelse ved et Collège, begyndte samme Aar sin journalistiske Virksomhed og reiste 1830 til Tydskland, hvor han bl. A. kom i Forbindelse med Hegel. Under Julirevolutionen blev St. M. G. i Guizots Sted Professor i Historie og ansat ved Statsraadet, 1834 Professor i Poesie. I Aaret 1833 bereiste han paany Tydskland for at gjøre sig bekjendt med dets lærde og Realskoler. Som Medlem af de Deputeredes Kammer talte han især om Underviisningsvæsenet og de orientalske Anliggender. I Aaret 1837 blev han Medlem af Underviisningsraadet samt Statsraad. Efter Februarrevolutionen 1848 beholdt St. M. G. sine Forretninger ved Universitetet og sin Indflydelse paa Journal des Débats, og er endnu Medlem af Underviisningsraadet. St. M. G. er en moderat Liberal i Litteraturen som i Politiken; hans aandrige, livfulde Foredrag har altid draget Tilhørere til ham, og han har den Fortjeneste at have bidraget til at føre Samtidens aandelige Bevægelser ind i Universitetets stereotype Liv. Blandt hans Skrifter nævne vi: „Rapport sur l'instruction intermédiaire en Allemagne" (1835—38); „Cours de littérature dramatique" (1843); „Souvenirs et voyages".

Saint-Martin (J. Ant.), født i Paris 1791, var en Discipel af de Sacy, men lagde sig senere fornemmelig efter det Armeniske og Georgiske, og blev 1820 Medlem af Akademiet, 1824 Under-Conservator ved Arsenalets Bibliothek, en Plads, han tabte ved Revolutionen 1830, ligesom han blev forbigaaet ved den ved Abel Rémusats Død ledige Plads ved Collège de France; kort efter døde han af Cholera 1832. Iblandt hans Skrifter ere de vigtigste: „Mémoires hist. et géogr. sur l'Arménie" (1818—19); „Nouvelles recherches sur l'époque de la mort d'Alexandre" (1820); „Histoire de Palmyre" (med Kort, 1823); „Choix de fables de Vartan, Arm. et fr." (1825); „Recherches sur l'histoire et la Géographie de la Misène et de la Charasène" (1828); „Histoire d'Arménie trad. de

Digitized by Google

l'Arménien" (1841); en Udgave af Lebeaus „Histoire du Bas-Empire" (1824—36, 21 Bd. med Atlas), forøget efter orientalske Kilder.

Saint Martin (Louis Claude, Marquis af), fransk Theosoph, født d. 18de Jan. 1743, gik tidlig i Krigstjeneste, men anvendte sin Fritid til Studiet af Sprog samt religiøs-philosophiske Betragtninger. Ved Svedenborgs og J. Böhme's Skrifter blev han ganske vunden for den mystiske Theosophie, tog sin Afsked, gjorde endeel Reiser, levede under Revolutionen i den dybeste Stilhed og døde d. 13de Octbr. 1803. Blandt hans Skrifter, hvori han navnlig bekjæmpede Sensualisme og Materialisme, nævne vi: „Des erreurs et de la vérité" (1775); „De l'esprit des choses" (1800); „L'homme de désir" (1790).

Saint Pierre (Charles Irénée Castel, Abbé de), fransk Skribent, født 1658, døde 1743. Blandt hans „Ouvrages de politique et de morale" (udg. 1735—41, 21 Bd.) fremhæve vi: „Projet de paix perpétuelle" (1713) og „Annales politiques" (1757).

Saint Pierre (Jacques Henri Bernardin de), fransk Skribent, født d. 19de Jan. 1737 i Havre, levede som Ingenieur i forskjellige Stillinger i og udenfor sit Fædreland (bl. A. i Rusland), indtil han 1771 kom tilbage til Paris og fra den Tid opoffrede sig til litterære Sysler. Han stod i venskabeligt Forhold til Rousseau. I Aaret 1794 blev St. P. Professor i Moral ved Normalskolen, han døde d. 21de Jan. 1814. Blandt hans Skrifter nævne vi: „Voyage à Isle de France" (1773); „Études de la nature" (1784), hvis 4de Bind indeholder hans Mesterværk, Romanen „Paul et Virginie". I stilistisk Henseende indtager St. P. en høi Rang blandt de franske Prosaikere.

Saint Priest (Alexis, Greve af), fransk Diplomat og Skribent, født 1805 i Petersborg af en under Revolutionen udvandret fransk Familie, kom i sin Ungdom fra Odessa, hvor Faderen var Generalgouverneur, til Paris, gjorde endeel Reiser og syslede med litterære Gjenstande, indtil han, nærmest foranlediget ved sit Bekjendtskab med den jevnaldrende Hertug af Orléans, slog ind paa den diplomatiske Bane og blev fransk Gesandt efterhaanden i Brasilien, Portugal og Danmark. Siden virkede han i Paris som Medlem af Pairskamret og døde paa en Reise til Rusland i Moskau d. 27de Septbr. 1851. S. P.'s vigtigste Skrifter ere: „Histoire de la royauté"; „Histoire de la chute des Jésuites au 18me siècle" (1844); „Histoire de la conquête de Naples par Charles d'Anjou" (1847—48); „Études diplomatiques et littéraires" (1850).

Saint Simon (Louis de Rouvroy, Hertug af), født d. 16de Jan. 1675, tjente med Hæder i den franske Hær under Ludvig XIV, var under Regenten, Hertugen af Orléans, en indflydelsesriig Statsmand, trak sig siden tilbage og døde d. 2den Marts 1755. Hans „Mémoires" (1829—30, 20 Bd.) indeholde meget vigtige Bidrag til hiin Tids Historie.

Saint Simon (Claude Henri), født i Paris d. 17de Octbr. 1760, var en Sønnesøn af den Foregaaende og havde før Revolutionen Udsigt til at arve Titlen og Godserne. Han deeltog i den nordamerikanske Uafhængighedskrig og lagde senere en Mængde Planer til storartede Kanalarbeider og andre industrielle og commercielle Foretagender, som dog enten ikke kom til Udførelse eller mislykkedes. Imidlertid mistede han efterhaanden sin Formue og maatte tilsidst ansee det for en Lykke at faae en underordnet Stilling ved Pariser-Laanehuset; her fandt en af hans forrige Betjente ham, og satte ham i en bedre Stilling; men da denne kort efter døde, sank han atter ned i Fattigdom. Skjøndt St. S. allerede under Napoleons Herredømme var optraadt som Forfatter, blev han dog først efter Restaurationen mere bekjendt; han udgav 1821—22 sit „Système industriel", 1823 „Catéchisme industrie" og 1825 sit meest bekjendte Værk „Nouveau Christianisme". Den Kandrighed og de ofte slaaende Tanker, som allerede fremtraadte i hans tidligere Arbeider midt under den deri herskende Forvirring, Formløshed og Overdrivelse, skaffede ham endeel ivrige Disciple, som Historieskriverne Thierry, Comte, Halévy, Roderigues o. Fl., og Antallet steeg ved hans sidste Værk. I St. S.'s Værker er der intet System, de indeholde nærmest Bemærkninger om enkelte Sider af Livet. Han fremhæver Industriens store Betydning; den arbeidende Klasse, paa hvilken Samfundets Tilværelse beroer, skal indtage Hovedpladsen i Alt, og saalænge Arbeideren undertrykkes, kan Civilisationen derfor ikke naae sit Høidepunct. I „Nouveau Christianisme" prædiker han Kjærlighed til Medmennesker, der forpligter os til at drage Omsorg for den fattigste og talrigste Klasse. Heri blander der sig en Mængde Mystik og forskjellige taagede Betragtninger, men der er her ikke Tale om Kjødets eller Qvindens Emancipation, som man senere har villet udvikle deraf. St. S. havde allerede 1823 villet dræbe sig selv ved et Skud, men det tog en feil Retning og berøvede ham kun et Øie; han døde 1825 med fast Haab om, at hans Disciple vilde have en stor Fremtid for sig.

Saint-Simonisme. St. Simons Disciple udviklede de uklare og ubestemte Antydninger i hans Lære til et afsluttet System. Det var fornemmelig Bazard (s. d. A.), der udførte denne Opgave, og ved sin gløbende, dristige Veltalenhed vandt han en Mængde Disciple, deriblandt endeel af Frankrigs senere betydelige Mænd, som Republikens Underviisningsminister Carnot, Michel Chevalier, Barrault, Duveyrier, Abel Transon, Félicien David, Péreire o. Fl. Bazards Forelæsninger bleve udgivne under Titel af „Exposition de la doctrine de St. Simon". Til Grund for Verdensudviklingen ligge efter denne to Kræfter: Antagonismens eller Individualitetens, og Eenhedens eller Associationens. Naar det sidste Princip hersker, er den organiske Tidsalder tilstede, og Livet gjennemtrænges af en Alt omfattende Tanke; hersker det første Princip, tilintetgjør Individualismen Dogmet og gjennemtrænger alle Grene af Tilværelsen. Vi ere nu i den kritiske Tid, og Verden tragter efter en ny Form. Den Messias, som skal befrie den, er St. Simon, der har rettet sit Blik paa Industrien, som er Kjernen i Samfundet. Her hersker netop den største Antagonisme, Mindretallet kuer Fleertallet. Aarsagen hertil ligger i Besiddelsesforholdene, som maae ombannes saa-

Digitized by Google

ledes, at Tilfældigheden kommer til at forsvinde. Derfor skal Arveretten ophæves, og Staten skal fordele, hvad der hjemfalder til den, efter Principet: „Enhver faaer i Forhold til sin Dygtighed, enhver Dygtighed i Forhold til sit Arbeide". Formuefordelingen skal udføres ved Hjelp af et over hele Landet forgrenet Banksystem. Uddannelsen af den religiøse Side af Systemet overtog Enfantin (s. d. A.). Alt existerer ifølge hans Lære i og ved Gud, følgelig er ogsaa Driften til Nydelse eller Kjødets Lyst guddommelig; ved at paastaae det Modsatte er man kommen til Modsætningen mellem Kjød og Aand, men denne Antagonisme skal forsvinde i Harmonien, der skal ophæve saavel denne Modsætning, som Modsætningen mellem Verdsligt og Geistligt. Harmonien repræsenteres i en Ypperstepræst, en Fader, som staaer i Spidsen for den theokratisk-industrielle Familie, der deles i Klasser, nemlig de Lærdes og de Industrielles. — Efter Julirevolutionen vandt St.-S. betydelig Udbredelse og Indflydelse; den fik sit eget Organ, „Globe, journal de la doctrine de St. Simon". Der blev rettet forskjellige Anklager mod St. Simonisterne, som allerede havde constitueret sig; dog var det ikke den retlige Forfølgning, men derimod indre Splid, som opløste Samfundet. Enfantin kom gjennem sin Theorie om Kjødets Emancipation ikke blot til Qvindens Emancipation, men til Ophævelse af Ægteskabet og til Qvinde-Fælledsskab. Bazard udtraadte nu og døde af Sorg, medens Enfantin gik videre og videre; han vilde ved Siden af Ypperstepræsten stille en Qvinde, Aabenbaringsqvinden, som skulde have en mægtig mystisk Indflydelse. De dygtigere og alvorlige Mænd trak sig efterhaanden tilbage; Politiet skred ind. Tilsidst trak Enfantin sig tilbage til Menilmontant ved Paris med 42 Trofaste, men Regjeringen anvendte nu Associationsloven mod dem: de bleve stillede for Assiserne, Dommen gik dem imod, og Familien opløstes.

Saint Vincent (John Jervis), engelsk Admiral, født 1734, kjæmpede som Søcapitain i den nordamerikanske Frihedskrig, erobrede 1794 som Contreadmiral de franske Øer Martinique og St. Lucie, slog d. 14de Febr. 1797 den spanske Flaade ved Cap Vincent og blev derfor ophøiet til Baron Meaford og Greve St. V. Siden tog han som Peer ivrig Deel i Overhusets Forhandlinger, men vedblev at have Overcommandoen i Middelhavet, trak sig 1816 tilbage fra det offentlige Liv og døde d. 15de Marts 1832 som Admiral af 1ste Rang o. s. v.

Sainte Aulaire (Louis Beaupoil, Greve af), født 1779, var under Restaurationen Medlem af Deputeretkamret, under Juliregjeringen Gesandt i Rom, Wien og (1840—48) London, levede efter 1848 i Stilhed og døde d. 12te Novbr. 1854. Hans vigtigste Skrift er „Histoire de la Fronde" (1829).

Sainte Beuve (Charles Augustin), fransk Kritiker og Digter, født d. 23de Octbr. 1803 i Boulogne, skrev først Artikler i „Globe" o. a. Blade, sluttede sig siden til Romantikerne, arbeidede en Tidlang igjen for „Globe" og heldede engang temmelig til St.-Simonismen samt til Lamennais (efter den Tid skrev han det extravagante Værk „Volupté", 1834) og vedblev at virke som Journalist for flere Tidskrifter, navnlig som litterær Kritiker; 1851 blev han Professor i latinsk Poesie ved Collège de France. St. B.'s Hovedværker ere „Tableau historique et critique de la poésie française" (1828, omarbeidet 1841); „Portraits littéraires et contemporains" (1852, 6 Bd.; de vare først efterhaanden udkomne i Revue des deux mondes); „Causeries du lundi" (1851—52, 5 Bd., en Fortsættelse af „Portraits"); „Derniers portraits littéraires" (1852); „Histoire du Port-Royal" (1840—43). St. B. udmærker sig især ved en heldig og aandriig Combination af biographiske Anekdoter o. desl. med Kritiken. Hans Stiil er pikant og original, undertiden sælsom og kunstlet.

Saintes, Stad i det franske Dep. Nedre-Charente, ved Floden Charente, har en gammel Kathedralkirke, endeel Mindesmærker fra Romernes Tid og levende Industrie (især uldne Varer og chemiske Præparater faaes herfra). 12,000 Indb.

Saintine (Xavier Boniface), fransk Digter, født 1790 i Paris, er Forfatter til endeel Lystspil, Vaudeviller og Romaner, blandt hvilke „Picciola" (1836) er den meest bekjendte.

Saintonge heed (før Revolutionen) en af de gamle Provindser i det vestlige Frankrig, som nu udgjør Dele af Depp. Nedre-Charente, Deux Sèvres og Charente.

Saïs var en berømt Stad i det gamle Ægypten, af hvilken der endnu findes Ruiner under Navnet Sa-el-Nager ved den rosettiske Nilarm. Stedets Localguddom var Neith, hvis tilslørede Billede var opstillet i et pragtfuldt Tempel. Fra S. stammede de 3 saitiske Kongedynastier (Manethons 24de, 26de og 28de).

Sakara (Saqara) er en ægyptisk Landsby ved Grændsen af den libyske Ørken, i Nærheden af Ruinerne af Memphis og den største af de forskjellige Nekropoler (Dødningstæder), der strække sig langsmed Nildalen fra Abu-Roasch til Dahschier. I Omegnen har i den nyere Tid Mariette opdaget Apisgravene.

Sakning er tilsøes Skibets tilbagegaaende Bevægelse, det Modsatte af Fart.

Sakuntala, s. Kalidasas.

Sal, Salia er det latinske Navn paa Salt, Salte. Ved flere Salte har det i en tidligere Tid benyttede latinske Navn, som havde Hensyn til bestemte Egenskaber eller Fremstillingsmaader, vedligeholdt sig endnu. Af saadanne nævnes blot: S. acetosellæ, Syresalt; S. alkali volatile sicc., kulf. Ammon; S. alkali minerale, kulf. Natron; S. alkali vegetabile, kulf. Kali; S. amarum, S. catharticum, svovls. Magnesia; S. cornu cervi, Hjortetaksalt; S. auri philosophicum, tvesvovls. Kali; S. de duobus, S. duplicatus, neutralt svovls. Kali; S. digest. Sylvii, S. febrifug. Sylvii, Chlorkalium; S. microcosmicum, phosphors. Natron-Ammoniak; S. sedativ. Bombergli, Borsyre; S. succini, Ravsyre; S. tartari, kulf. Kali; S. armeniae, armenisk Salt, Salmiak o. s. v. — **Salia essentialia** er et forældet Udtryk for flere koldt tilberedte Extracter; S. essential. tartari kaldte man i ældre Tider Viinsyre.

Sala, svensk Bjergstad i Westmanlands Län, ved Sammenløbet af de tvende Aaer, som danne Sagaaen, anlagt 1624, har sin Oprindelse og sit Navn af de, ½ M. V. for Staden, beliggende Grubeværker. Omtrent 3,800 Indb. — S.

Digitized by Google

eller Salbergs Grube, Sverrigs vigtigste eller saagodtsom eneste Sølvgrube, antages at være bleven bearbeidet fra umindelige Tider, dog har man ikke før det 13de Aarh. sikker Beretning derom. Gruben indeholder en Mængde Schachter, hvoraf dog kun nogle faa bearbeides; dens største Dybde er 900 F. under Jorden eller 750 F. under Havfladen. Sølvtilvirkningen skal ved Slutningen af det 15de og Begyndelsen af det 16de Aarh. have naaet op til 40,000 Mark om Aaret; i den første Halvdeel af det 17de Aarh. udgjorde den i Gjennemsnit aarlig 3,500 Mark, fra 1651—1700 igjen 8,000, fra 1701 til 1820 kun 2,800 til 3,500 Mark; i de sidste Aar er den naaet op til 6,500 Mark om Aaret. 1857 gav Værket, foruden en betydelig Mængde Bly- og Sølvglætte, 7,000 Mark lødigt Sølv.

Saladin (egl. Salah-ed-din Jussuf Ebn Ayub), Sultan i Ægypten og Syrien, født 1137, Søn af en kurdisk Kriger, blev af Sultan Nureddin sendt til Ægypten for at gjenindsætte en Vizir i hans Embede. Han opkastede sig nu til Herre her, og efter Nureddins Død 1174 ogsaa i dennes Land Syrien, saa at han herskede fra Nilen indtil Euphrat. S. vendte sig nu mod det christne Rige i Palæstina, som havde brudt en indgaaet Vaabenstilstand, slog og fangede Kong Guido (Veit) af Lusignan i Slaget ved Tiberias 1187 og erobrede flere Stæder, hvorpaa selve Jerusalem maatte overgive sig 1187. Dette foranledigede det 3die store Korstog af Frederik Barbarossa, Philip August og Richard Løvehjerte (s. disse Artt. samt Korstog). Efter 2 Aars Kamp sluttedes en Overeenskomst, hvorved S. beholdt Palæstina, medens de Christne fik Kysten fra Jaffa indtil Tyrus. S., Stifter af Ayubidernes Dynastie, døde 1193 i Damask. Han var mild, forsonlig og gavmild, retfærdig men streng imod Troløse og Gudsbespottere; han var en from og ivrig Muhammedaner, maadeholden i Nydelser og en Ven af Kunster og Videnskaber.

Salamanca, Stad i en efter samme benævnet Provinds i Spanien, ved Floden Tormes, har en herlig Domkirke og et i det 13de Aarh. stiftet Universitet. 8,000 Indb. (i det 16de Aarh. over 50,000).

Salamandere eller Øglepadder kaldes de Halepadder, der som fuldt udviklede hverken have Spor til Gjæller eller Gjællespalter, og hvis Øine ere forsynede med Øienlaag. De hos os forekommende Arter ere saakaldte Vand-S. (Triton), med flad, sammentrykt Hale, som hos Hannen er forsynet med en høi takket Hudkam, der fortsætter sig langs hen ad Ryggen; udenfor Forplantningstiden forsvinder den, og hos Hunnen mangler den altid. Den store S. (T. cristatus) er blaasort, vortet, med rødguul Bug med sorte Pletter; den bliver 5—6 Tom. lang; den lille S. (T. punctatus) er glat, Hannen graalig med store sorte Pletter, Hunnen guulbrun med fine Prikker ordnede i Striber, begge med lignende Bugfarve som den større Art; den bliver kun 4 Tom. lang. Begge træffes tidlig om Foraaret i Damme med lav, græsbevoxet Bund, hvor de forplante sig ved Æg, der lægges paa et Blad, som de med Bagbenene folde sammen om det slimede Æg, og hvor Ungerne udklækkes og gjennemgaae deres Forvandling. I Mellem- og Sydeuropa findes de store, sorte, guulplettede, levendefødende Land-S. (S. maculosa), som dog gaaer i Vandet f at parre sig og føde sine Unger, der da leve e Tid som Larver i Vandet, og den mindre, sor Alpe-S. (S. atra), som kun føder 1 eller Unger, hvis hele Forvandling gjennemgaaes Moders Liv. Andre Arter af S. findes Sydeuropa, Japan og Nordamerika, derimo ingen i det hede Jordbelte.

Salambria eller Selambria, s. Peneus.

Salamin er et Kornmaal i Portugal = Mei Outava (Halvotting), i Lissabon = 0,8954, Porto = 1,1298 danske Potter.

Salamis, en græsk Ø, ¼ □ M. stor, er ve et smalt Stræde adskilt fra Attika. I de heroiske Tid skal Øen have udgjort en særege Stat under Telamons Herredømme; den ko paa Solons Tid under Athenen og mistede fr den Tid af sin Magt og Velstand. Hovedstade af samme Navn, der laae paa Sydsiden af Øe blev ødelagt af Athenienserne i de macedonisk Krige. Nu kaldes Øen Kuluri efter den enes paa den liggende Landsby. Berømt er S. ve Grækernes seierrige Søslag mod Perserne 48 f. Chr. — S. heed ogsaa en Stad paa Østside af Cypern. Her seirede Grækernes Flaade unde Kimon over Perserne 449 f. Chr.

Salangan (Cypselus esculentus og nidificus) kaldes de Muursvaler, som bygge de saakaldt „spiselige Svalereder"; disse bestaae af en brusk agtig Substants, der nu antages at være dan net ved Størkning og Indtørring af Fuglen geleeagtige Spyt og ere befæstede med den en Side til steile Strandklipper paa Sundaøerne hvor det er forbundet med ikke ringe Fare a samle dem. Disse Reder udgjøre en især China yndet Føde; der koges nemlig Supp paa dem. S. have ikke, som de ægte Muur svaler (s. d. A.), en gafflet Hale, og deres Bag taa vender bagtil, ikke fortil eller til Side som hos hine.

Salat, Lactuca sativa, en bekjendt eenaari Kjøkkenurt af de Kurvblomstredes Familie, ha lysegrønne, siddende, høvlformet-fligede Blade og lutter tungedannede Kroner i de smaa, cy lindriske, til en halvskjærmformet Top samled Kurve; Skalfrugterne ere rue og bære en snee hvid Fnok paa et forlænget Næb. S. dyrke for Bladenes Skyld næsten over hele Jorden hvor Klimaet tillader det, i en Mængde Va rieteter; man kjender ikke dens oprindelige Hjem da den er bleven dyrket fra de ældste Tider men muligviis er den opstaaet ved Dyrkning a den ogsaa i Danmark vildtvoxende L. scariola der har mørkere og stærkt tornede Blade. — All Arter af S. indeholde en hvid, bitter Mælkesaft der navnlig hos den sidstnævnte Art viser nar kotisk-giftige Egenskaber; den bruges i indtørret fortykket Tilstand (Lactucarium) i Medicinen. — Gartnerne skjelne imellem: 1) Hovedsalat, hvortil høre alle de Sorter, der lukke deres Blade sammen til større eller mindre, løsere eller fastere Hoveder. 2) Bindsalat eller Sommerendiven, der ikke lukker sine Blade sammen til et Hoved, men holder dem staaende som en Rosette, hvorfor man binder dem sammen, hvorved de inderste Blade bleges og blive sprøde. 3) Snitsalat, Lactuk, hvoraf man benytter

Digitized by Google

de unge Blade om Foraaret og Forsommeren. S. trives kun i let, nygjødet Jord.

Saldanha Oliveira e Dáun (João Carlos, Hertug af), portugisisk Statsmand, født omtrent 1780, blev, efter at have fuldendt sine Studeringer i Coimbra, Medlem af Bestyrelsesraadet for Colonierne, tjente siden i Brasilien deels i Hæren, deels som Diplomat, og blev 1825 portugisisk Udenrigsminister, 1826 under Regentskabet Gouverneur i Oporto, siden Krigsminister, men fik sin Afsked 1827. Efter et forgjeves Forsøg paa at opretholde den liberale Sag imod Dom Miguels Usurpation, gik S. til England og Frankrig, hvor han indgik Venskab med Lafayette, og sluttede sig siden, efter nogle Vanskeligheder, til Dom Pedro, som hvis Generalissimus han 1833 begav sig til Oporto. I Forbindelse med Villaflor slog han Miguelisterne og sikkrede Maria da Gloria's Thronbestigelse (Sign. Portugals Historie og de der nævnte Artt.). I Cortes hørte S., der som Politiker er ustadig og vaklende, til Oppositionen, blev 1835 for en kort Tid Krigsminister, satte sig efter Septemberopstanden 1836 i Spidsen for en reactionær Bevægelse, men fordærvede det derved med begge Partier og opholdt sig siden i 10 Aar deels i England, deels i Frankrig. Efter Opstanden 1846 og den engelsk-spanske Intervention traadte S. i Spidsen for Septembristerne, indtil Costa Cabral 1849 kom til Roret. S. modtog ikke dennes Tilbud om en Plads i Ministeriet, og 1851 lykkedes det ham ved en Militæropstand og Englands hemmelige Understøttelse at styrte Costa-Cabral og atter gribe Statens Roer. Det mere constitutionelle System, som Pedro II fulgte ligeoverfor Cortes, medførte S.'s Fald 1856; siden har han atter staaet i Spidsen for Oppositionen.

Salem hedde, efter den gamle Stad i Palæstina, hvoraf Jerusalem skal være opstaaet, en Mængde Byer, især i Nordamerika, blandt hvilke vi nævne: 1) Søstad i den nordamerikanske Fristat Massachusetts, har Bomuldsmanufacturer, Maskinfabriker, Garverier o. M. og levende Handel. 25,000 Indb. 2) Stad i det engelske Ostindien, S. V. for Madras. 20,000 Indb.

Salep (Saleb, Salab) er den knollede Rod af visse Orchideer, navnlig Orchis Morio, O. mascula, O. militaris, O. latifolia, O. maculata o. fl. De rensede Knolle dyppes nogle Minuter i kogende Vand og tørres derpaa, hvorefter de gaae i Handelen som langagtig runde, haandbeelte, noget fladtrykte, hornagtige, graagule Knolle, der pulveriserede give den saakaldte ostindiske S. Med koldt Vand udbolner denne langsomt til en voluminøs, halvgjennemsigtig Gelee; med kogende Vand ombannes den til en tyk Sliim, der bruges i Medicinen. Den ostindiske S. bestaaer oprindelig af Plantesliim, Cellehinder og heri maaskee en ringe Mængde Meelstof. Den maa ikke forvexles med vestindisk S., Arrow-root, der er Meelstof, vunden af Roden af Maranta arundinacea, s. Maranta. Den vestindiske S. er næsten reent Meelstof og gaaer derfor ved Overgydning med kogende Vand strax over til en klar Sliim. Den forfalskes meget ved Blanding med andre Arter Meelstof, f. Ex. Kartoffelstivelse, og i Amerika gaaer endog reent Cassaba-Meelstof (af Jatropha manihot L.) under Navn af Arrow-root i Handelen. Det har ogsaa de samme Egenskaber som den egentlige Arrow-root, Meelstofkornene have blot en noget anden Form.

Salerno, det gamle Salernum, Stad i den neapolitanske Provinds Principato citeriore, ved den skjønne Salernobugt, har en prægtig Kathedralkirke. Det 1150 stiftede men 1817 ophævede Universitet var i Middelalderen meget berømt og besøgt, især som Hovedplads for det medicinske Studium. 20,000 Indb.

Sales (Frants af), katholsk Kirkehelgen, født d. 21de Aug. 1567 paa Slottet S. ved Annecy, var først Advocat i Chambéry, traadte derpaa ind i den geistlige Stand, blev 1602 indviet til Biskop i Genf (in partibus) og stiftede som saadan Maria Hjemsøgelses eller Salesianerindernes Orden for Enker og svagelige Qvinder til Sygepleie og Børneopdragelse (de findes endnu i nogle Stæder i Italien og Tydskland). Han døde 1622 i Lyon. S. er den katholske Kirkes ædleste og inderligste Mystiker efter Reformationen. Af hans talrige Andagtsbøger er især „Philotheon" bleven en almindelig Opbyggelsesbog i den katholske Kirke og udbredt i talrige Oplag og Oversættelser. Sign. Hamon: „Vie de Saint François de S." (1855).

Salfi (Francesco), italiensk Litteratus og Digter, født 1759 i Cosenza, beklædte under det franske Herredømme flere Embeder i Mailand og Neapel, gik 1814 til Paris og døde d. 5te Septbr. 1832. Hans vigtigste Skrifter ere Fortsættelsen af Guingéné's „Histoire littéraire de l'Italie" (11te—14de Bd.) og „Saggio storico-critico sulla commedia italiana" (1829).

Salicin er et qvælstoffrit Legeme, der findes i Barken og Bladene af flere Pile- og i nogle Poppelarter. Det danner smaa, farveløse Krystaller af en bitter Smag. Man har foreslaaet det anvendt som Surrogat for Chinin, men ellers har det ingen Anvendelse i Praxis. I theoretisk Henseende frembyder det mere af Interesse, navnlig ved de Destructionsproducter, det leverer. Under visse Omstændigheder (f. Ex. ved Paavirkning af Emulsin, fortyndede Syrer) spaltes det under Optagning af 2 Vand i Druesukker og Saligenin, der ligeledes kan krystallisere, og som atter ved Behandling med f. Ex. Svovlsyre ombannes til Saliretin. Ved Behandling af S. med flere iltende Stoffer dannes Spirylsyrling, der atter kan ombannes til Spirylsyre (s. disse Artt.). Saligenin staaer i samme Forhold til Spirylsyre som Viinaand til Eddikesyre (s. Viinaand) eller som Træspiritus til Myresyre.

Salicor kaldes den raae Soda, der ved Narbonne vindes ved at forbrænde Salicornia herbacea til Aske.

Salicornia, s. Salturter.

Salier (af det lat. salire ɔ: springe, dandse), eller Saliske Brødre, var Navnet paa 2 romerske Præstecollegier, der hvert bestod af 12 Medlemmer. Det ældre, der efter Sagnet var indstiftet af Numa, havde sin Helligdom paa det palatinske Bjerg, hvorfor dets Medlemmer kaldtes Salii Palatini, og var indviet til Mars Gradivus som Aarets Fører. S. af det andet Collegium, hvis Indstiftelse tillægges Tullus Hostilius, havde sin Helligdom paa Quirinaler-

Digitized by Google

Høien, der engang skal have havt Navn af Mons Agonus, hvorfor Medlemmerne af dette Collegium kaldtes Salii Agonenses eller Agonales og Collini; de vare bestemte til Tjeneste for Quirinus samt Terror og Pavor, som Personificationer af den krigerske Mars.

Salier eller saliske Franker, s. Franker.

Salier eller saliske Keisere kaldes ofte de tydske Konger af frankisk Stamme eller de saakaldte frankiske Keisere, fra Konrad II til Henrik V (1024—1125).

Salieri (Antonio), italiensk Componist, født d. 19de August 1750 i Legnago, uddannede sig i Venedig, Neapel og Wien, hvor han 1773 blev ansat som keiserlig Capelmester. Han har componeret 39 Operaer, hvoraf „Axur" er den berømteste, og desuden talrige Kirkecompositioner o. s. v. Han døde d. 7de Mai 1825.

Saline, Saltværk, kaldes Anstalter, hvor man producerer Kogsalt (s. d. A. og Saltkogeri). Salinsk betyder saltagtig, saltholdig (ei blot kogsaltholdig); salinske Lægemidler ere saadanne, hvis Hovedvirksomhed skyldes indeholdte Salte.

Salisbury, Stad i Wiltshire i England, ved Avon, har en gammel og prægtig Kathedralkirke og Fabriker, som levere Staalvarer, Bomuldstøier o. M. 12,000 Indb.

Salisbury er en engelsk Adelstitel, som først med Greveværdighed blev af Dronning Mathilde given til Patrick d'Evreux, som døde 1167. Godserne og Titlen faldt 1196 ved Giftermaal til William Longespée, en ægte Søn af Henrik II, der døde 1226. Edvard III gjorde 1337 William de Montacute (hvis Gemalinde skal have givet Anledning til Hosebaandsordenens Stiftelse) til Greve af S. Dennes Brodersøn John, Greve af S., blev 1400 henrettet som Deeltager i en Sammensværgelse mod Henrik IV; Godserne og Titlerne gaves dog tilbage til hans Søn Thomas, der faldt 1428 ved Beleiringen af Orléans. Ved Giftermaal gik Titlen nu over til den mægtige Familie Nevills og fra denne 1472 til Hertug Georg af Clarence (s. d. A.), med hvis Datter Margarethe, den sidste Plantagenet, den uddøde i denne Familie. — Jakob I gjorde sin Minister Robert Cecil (s. d. A.) 1605 til Greve af S. Dennes Efterkommere beholdt Titlen. James Cecil, født d. 14de Septbr. 1748, ophøiedes 1789 til Marquis af S. og døde d. 13de Juni 1823. Dennes Søn James Brownlow William, Marquis af S., antog ifølge et Giftermaal Navnet Cecil-Gascoigne, er Lordlieutenant i Middlesex og var 1852 under Derby Storseglbevarer, 1858 under samme Præsident for Geheimeraadet (begge Gange kun en kort Tid).

Saliske Lov (lex Salica) kaldes den efter Nogles Mening i Slutningen af det 5te, efter Andre først i det 7de Aarh. foretagne Optegnelse paa Latin af de saliske Frankers gamle Retssædvaner, i nogle Haandskrifter med Tilføining af den saakaldte malbergske Glosse (s. Malberg). De bedste Udgaver ere af Pardessus (1843) og Merkel (1850). Efterat den frankiske Rets Grundsætning om Qvindekjønnets Udelukkelse fra Arv af Familiegodser i Tidens Løb ogsaa var bleven antagen med Hensyn til Thronfølgen i det frankiske og senere i det franske Monarchie, blev den s. L. dernæst ogsaa Benævnelsen for den Ordning af Thronfølgen, som af Philip V indførtes i Spanien 1713, men ophævedes igjen der af Ferdinand VII d. 29de Marts 1830 ved den saakaldte pragmatiske Sanction.

Salivation, Spytflod, sygelig forøget Spytafsondring, er enten en Følge af en Sygdom i Mundslimhinden eller Spytkjertlerne, eller Resultatet af en specifisk Medicamentvirkning paa Spytkjertlernes Function, navnlig ved Qviksølvpræparaterne.

Salix, s. Pil.

Salling eller **Sallingland** er en Halvø i Jylland, som strækker sig op i Liimfjorden N. for Skive imellem Skive-Fjord mod Ø. og S.-Sund, hvorved den adskilles fra Mors, mod V. Halvøen, der er frugtbar og har gode Heste og Qvæg, hører til Viborg Amt og indbefatter 4 Herreder (Hindborg, Nørre, Harre og Rødding), hvilke udgjøre een Jurisdiction og i geistlig Henseende, i Forening med Fjends Herred, eet Provsti.

Sallustius (Cajus S. Crispus), en udmærket romersk Historieskriver, født 86 f. Chr. i Amiternum i Sabinerlandet, begyndte sin politiske Løbebane paa det første Triumvirats Tid og døde 35 f. Chr., efterat han siden Cæsars Drab havde trukket sig tilbage fra det offentlige Liv og udelukkende beskjæftiget sig med videnskabelige Arbeider. Det betydeligste af hans Værker, en romersk Historie, som i 5 Bøger behandlede Tidsrummet fra Sullas Død 78 til 66 f. Chr., er paa enkelte Fragmenter nær tabt. Vi have endnu to mindre, tidligere affattede Skrifter „De conjuratione Catilinæ" og „De bello Jugurthino". Begge Værker røbe et omhyggeligt Studium saavel af de ældre romerske, som ogsaa af de græske Historieskrivere og Talere, fornemmelig af Thukydides, hvem S. tog til Forbillede. Udg. af Kritz (3 Bd., 1828—53), Jacobs (2den Udg. 1855), Gerlach (1852).

Salma er paa Sicilien a) et Maal paa flydende Varer = 289 danske Potter; b) et Kornmaal = 1,996 danske Tønder; c) et Flademaal = 44320 □ Alen eller 3,166 Tønder Land. Ved Siden heraf bruges i Palermo en ældre S. = 4,045 Tønder Land og i Messina to saadanne, paa 3,244 og 4,221 Tønder Land. — I Catalonien er S. et Kornmaal (= Tonelada) = 2,041 danske Tønder.

Salmanassar er Navnet paa den ny-assyriske Konge, der 722 tilintetgjorde Israels Rige (s. Art. Hebræer, III, S. 531 og Assyrien, I, S. 300).

Salmasius (Claudius), egentlig Claude de Saumaise, en udmærket Lærd, født d. 15de April 1588 i Sémur-en-Auxois, blev 1631 Professor i Leyden og døde d. 3die Septbr. 1653 i Spaa. Blandt hans talrige Værker indtage „Plinianæ exercitationes in Solinum" (2 Bd., 1629; ny Udg. 1689) den første Plads.

Salmiak, Chlorammonium, saltsuur Ammoniak, en Forbindelse af Chlor og Ammonium eller af Saltsyre og Ammoniak, tilvirkes fabrikmæssig ved at underkaste qvælstofholdige Stoffer (Horn, Knokler o. s. v.) en tør Destillation, hvorved der opstaaer kulsuurt Ammoniumilte, som — fortættet i Destillatet — enten umiddelbart mættes med Saltsyre, eller der tilsættes først Svovlsyre, og af det saaledes dannede svovlsure Ammoniumilte erholdes da S. ved en

Digitized by Google

Sublimation med Kogsalt, hvorved disse Stoffer skifte Bestanddele og der dannes svovlsuurt Natron og Chlorammonium. En stor Deel S. vindes nu paa en lignende Maade af Gasvandet (erholdt som Biproduct ved den tørre Destillation af Steenkul), som ligeledes indeholder kulsuurt Ammoniumilte. I Handelen forekommer S. som halvrunde, gjennemskinnende, seige Kager, naar det er vundet ved Sublimation; ogsaa forekommer det krystalliseret i Handelen, og da hyppig i Form som Sukkertoppe (Brunsviger-S.). Det smager skarpt, saltagtig og er letopløseligt i Vand. Ved Opvarming fordamper det uden at decomponeres. Det anvendes overmaade meget som Lægemiddel, til Fortinning o. s. v. Navnet S., der allerede har været anvendt i de ældste Tider, har til forskjellig Tid under Chemiens Udvikling betegnet flere forskjellige Stoffer.

Salmiakspiritus er Ammoniak (s. d. A.) opløst i Vand.

Salmo, s. Lax.

Salomo, Davids anden Søn med Bathseba, sin Faders Efterfølger, 3die Konge over Israels Rige, regjerede c. 40 Aar (1015—975 f. Chr.) og udmærkede sig ved sin Viisdom især som Dommer, ved at fremme Kunst og Handel og ved sine Pragtbygninger. Først opførte han et pragtfuldt Tempel paa Moria Bjerg og gav derved Hebræernes Cultus en forhen ukjendt Glands. Dernæst byggede han sig et Palads paa Tempelbjerget, S. for Templet, og anlagde Viinbjerge, Haver og Parker og store Vandledninger for Jerusalem. Hans Pragt og Rigdom var berømt vidtomkring og drog mange høie Fremmede til Jerusalem, blandt Andre Dronningen af Saba. Mod Slutningen af sin Regjering lod han sig forlede til at see igjennem Fingre med Afgudsdyrkelsen hos sine hedenske udenlandske Hustruer i det talrige Harem. De trykkende Afgifter, som maatte paalægges Folket for at tilfredsstille den glimrende Hofholdning, lagde Grunden til Utilfredshed og var en Anledning til Rigets Deling, som fandt Sted efter hans Død 975 under Rehabeam. S. nævnes som Forfatter til følgende Skrifter i det gamle Testamente: Høisangen, Prædikeren og Ordsprogene. Blandt Apokrypherne tillægges ham Viisdommens Bog. I den silbigere østerlandske Litteratur gjelder S. for Aandernes Behersker og som Viisdommens Ideal. — S.'s Ring er Viisdommens og Trolddommens Talisman. — S.'s Tempel har blandt Frimurerne en symbolsk Betydning.

Salomons Segl kaldes en Art af Konval, s. Convallaria.

Salomonsøerne eller **Ny Georgien** hedder en Øgruppe i Australien Ø. for Ny Guinea, bestaaende af 8 større og en Mængde smaa Øer, som skulle udgjøre 400 □ M. og næsten alle ere bjergfulde med høie Kyster, omgivne af farlige Rev. Plantevæxten er yppig; vigtige ere især Kokospalmen, Brødfrugttræet, Kaffetræet o. fl. Hunde og Sviin ere de almindeligste firføddede Dyr. Indbyggerne, c. 100,000 i Tallet, ere raae og krigerske Papuaer. — Øerne opdagedes 1567 af Spanieren Mendana.

Salona, 1) Landsby i Dalmatien, har mærkelige Levninger af den under Romernes Herredømme anseelige og folkerige Stad Salona, siden Augusts Tid en romersk Colonie. Den var Keiser Diocletians Fødested, og han havde i Omegnen, ved Byen Spalatum, en prægtig Villa. Staden spillede en Rolle i Borgerkrigen mellem Cæsar og Pompeius; den blev ødelagt af Götherne 535 og atter af Avarerne 641. 2) Stad i det græske Eparchie Phokis, ved Foden af Parnassos, har et paa Ruinerne af det gamle Amphissa's Borg bygget Citadel. 5,000 Indb.

Salonichi (tyrk. Selanik), det gamle Thessalonike, Stad i Macedonien, ligger ved den efter samme benævnede Bugt ved S., har en god Rhed (ingen egentlig Havn), levende Handel og betydelige Silke-, Uld- og Saffiansmanufacturer. Staden er omgiven af en Muur, har endeel anseelige Bygninger, navnlig Moscheer, samt interessante Levninger fra Oldtiden, og frembyder i nogen Afstand, ligesom Constantinopel, et prægtigt Skue; men Gaderne ere snevre og krumme, og Husene see triste ud. 70,000 Indb.

Salper (Salpa) kaldes de pelagiske Søedyr, hvis vandklare, stive Kappe har 2 Aabninger, der ligge hver i sin Ende af Dyret, hvis Muskler danne Baand omkring Aandehulen, hvis Gjælle har Form af et i denne ophængt Baand, og hvis Indvolde i Reglen danne en Kugle i Nærheden af den af hine 2 Aabninger, hvorigjennem Vandet føres ud; de bevæge sig nemlig frem ved at optage Vandet gjennem den ene og udstøde det af den anden Aabning ved Hjelp af Muskelbaandenes Sammentrækninger. Hver S.-Art optræder enten som eenlig S. eller som Kjedesalpe, idet en heel Række S. ved Vindetraade ere organisk forbundne til Kjeder eller Krandse, en Forbindelse, der vel kan løses tilfælbig ved ydre Vold (f. Ex. ved Storm), men ikke afhænger af Dyrets Forgodtbefindende. Disse Kjeder have ofte en betydelig Størrelse, og selve S. kunne være indtil ½ Alen lange. Disse 2 Salpeformer skifte generationsviis (s. Generationsverel), idet de eenlige S. nemlig udskyde Salpekjeder, der fødes affnitsviis, og de enkelte Kjedesalper derimod avle eenlige S.

Salpeter, Kalisalpeter, salpetersuurt Kali, vindes i det Store paa forskjellig Maade, saaledes: af det, der paa flere Steder (Ungarn) udskyder af Jorden; ved Udludning af en i flere Lande forekommende eiendommelig Kalksteen (Salpetergrotten i Apulien, paa Ceylon); af det salpetersure Natron (s. Chilisalpeter) ved Decomposition med Potaske eller Chlorkalium; i Almindelighed ved Udludning af den saakaldte Salpeterjord, der kunstig tilberedes ved at opdynge forraadnende, qvælstofholdige Dyr- og Plantestoffer sammen med kali- og kalkholdig Jord i store Hobe, som saaledes henligge flere Aar, s. Salpeterplantage; den Lud, der herved vindes, blandes med Potaske, afdampes og giver da ureent bruunt S., som ved Omkrystallisation derpaa renses. Ved Udludning af Jorden i Stalde (naar denne er kali- og kalkholdig) kan man ligeledes vinde endeel S. — S. danner søileformige, stribede, sædvanlig hule Krystaller af en kjølende, saltagtig Smag. Det opløses meget lettere af kogende end af koldt Vand; ved Afkjøling af en kogheed mættet Opløsning udkrystalliserer saaledes det Overskud, som det varme Vand har kunnet opløse mere

Digitized by Google

end det kolde. Forstyrrer man da den rolige Krystallisation, f. Ex. ved en stærk Omrøring under Afkjølingen (Troublering), erholder man S. udskilt i meget smaa Krystaller, det saakaldte „Salpetermeel", hvilket Forhold man meget benytter ved Omkrystallisationen og Rensningen af S., f. Ex. til Krudt, fordi man herved undgaaer Hulhederne i de større Krystaller, som altid komme til at indeslutte Mere af den urene Moderlud. Denne Operation kaldes technisk „at brække S."; til Krudt er det af stor Vigtighed, at S. er saa reent som mulig, og navnlig af Chlorforbindelser maa det saagodtsom ikke indeholde Noget (ikke over $\frac{1}{3000}$). Ophedes S., smelter det og stivner ved Afkjøling til en fast Masse (f. Prunellsalt); ophedes det stærkere, kan det bringes til at afgive Noget af sin Ilt og Syre, saaledes at der dannes salpetersyrligt Kali og senere kaustisk Kali og Kaliumoverilte. Bringes letiltelige Stoffer i Berøring med saadant ophedet S., iltes de let, stundom med en Art Explosion (f. Krudt). — S. har en stor og vigtig Anvendelse: til Fabrikation af Krudt, Svovlsyre, Salpetersyre, i Medicinen, lidt i Huusholdningen, i Fyrværkerier, ved flere metallurgiske Processer o. s. v., dog er det til adskillig Brug blevet erstattet ved cubisk S., Chilisalpeter (s. d. A.), der er billigere, men let sugter i Luften. — Muursalpeter (s. d. A.) er sjelden eller aldrig S. men andre krystalliserende Salte.

Salpetergas er Qvælstoftveilte, f. Qvælstof. Dephlogisticeret S. er en af Priestley brugt Benævnelse for Qvælstofforilte.

Salpeterplantage kaldes en Indretning, meget liig en Mistbænk, men bestemt til at danne „Salpeterjord", ved Gjæring især af qvælstofholdigt Affald af Plante- og Dyreriget. En Blanding af Jord, helst fra Stalde eller Slagterier, Ukrudsplanter, helst de qvælstofrigeste, Gjødning, Garveriaffald, Urin o. desl., samt Muurgruus eller andet Slags Kalk, henlægges i længere Tid paa et faststampet Underlag af Leer i en 6—7 Fod høi Dynge, der stadig holdes fugtig uden at være aldeles vaad, samt løs, saa at den kan gjennemtrænges af Luften. Ved Gjæringen i Forbindelse med Indvirkningen af Luft og Fugtighed dannes der Salpetersyre, som opsuges af Kalken. Den salpetersure Kalk udludes og forsættes med Potaske- eller Træaskelud, hvorved der dannes Salpeterlud, som indkoges til raa Salpeter. Man kan ogsaa engang om Aaret udgrave og udlude Jorden under Stalde, Møddingepladser o. desl. Salpetersyrefabrikation, f. Skedevand.

Salpetersuurt Sølvilte, Helvedessteen, f. Sølv.

Salpetersyre, f. Qvælstof. I mindre reen Tilstand, saaledes som den faaes fra Fabrikerne, hvor den vindes ved Destillation af Salpeter eller salpetersuurt Natron med Svovlsyre eller røstet Jernvitriol (hvorved der dannes neutralt eller suurt, svovlsuurt Natron, ved Anvendelse af Jenvitriol, tillige blandet med Caput Mortuum, s. d. A., Natrium, Jern), kaldes den Skedevand (s. d. A.). Rygende S. er en rød S., der indeholder endeel Salpeterundersyre, som ved Opvarming kan bortjages, saaledes at den bliver ufarvet eller svagt guulfarvet; den vindes ved Destillation af Kali- eller Natronsalpeter med kun et Atom Svovlsyre; den bruges noget i Medicinen, og hvor man vil anvende en meget concentreret S. See Skedevand.

Salpetersyrling, f. Qvælstof.

Salpeterundersyre, f. Qvælstof, Salpetersyre og Skedevand.

Salpetrièren er Navnet paa en meget betydelig Pleiestiftelse i Paris for gamle og svagelige Qvinder samt for sindssvage Fruentimmer.

Salsette, Ø ved Ostindiens Vestkyst, tæt ved Bombay, 10 □ M. stor, er bekjendt ved de uhyre Templer og underjordiske Haller, som ere udhugne i Klipperne; sign. Indisk Kunst.

Salt (Henry), berømt Reisende og Oldgrandsker, født 1771 i Lichfield, ledsagede 1802 Lord Valentia til Ægypten, Habessinien og Ostindien, blev 1809 sendt til Habessinien for at knytte Handelsforbindelser, blev derpaa engelsk Generalconsul i Alexandria og døde d. 30te Octbr. 1827. Paa disse forskjellige Reiser, og især under sit fleeraarige Ophold i Ægypten, anstillede S. Udgravninger og andre Undersøgelser, hvorved han bragte høist interessante Mindesmærker og Oldsager frem for Dagens Lys. Blandt hans Skrifter herover nævne vi: „Account of a voyage to Abyssinia" (1814).

Salt, Kogsalt, Chlornatrium, Kjøkkensalt, vindes deels som Steensalt, Steppesalt, deels fremstilles det af Saltsooler (Saltkilder) eller Havvandet ved Bortdampning af Vandet. Steensaltet brydes enten directe paa bjergmandsviis, eller man leder Vand til Lagene og bortdamper senere Vandet fra den saaledes erholdte Saltopløsning. Af Havvandet vindes S. sædvanlig i de sydlige Lande, f. Ex. Spanien, idet det ledes ind i et System af flade Bassins (Salthaverne), hvor Vandet da ved Solvarme bringes til at fordampe; S., der efterhaanden udskiller sig som en Skorpe paa Overfladen, tages bort og bliver, ophobet i Bunker, henliggende nogen Tid i Luften, for at det vedhængende Chlormagnium kan trække Fugtighed til sig af Luften og saaledes flyde bort. I Egne, hvor Klimaet ikke tilsteder en saadan Afdampning ved Solvarme, benytter man Gradering (s. d. A.) ved Frysning eller ved Torngradering og senere Indkogning. Af Saltsoolerne (s. d. A.) vindes næst af Steensaltet den største Deel af det S., der bruges; kun hvor Saltsoolerne ere meget riigholdige paa S. (c. 16—25 pCt.) kan det betale sig strax at fradampe Vandet ved Ild, og ved de fleste Saltsooler foretages derfor først en Gradering, sædvanlig en Torngradering, hvorved da tillige endeel af de fremmede S., der findes i Vandet, f. Ex. Gibs, kulsuur Kalk o. s. v., og som ere mindre let opløselige end Kogsaltet, først udskille sig paa Tornene. Man opnaaer da herved baade en Concentration og en foreløbig Rensning af Saltopløsningen. Det saaledes vundne S. er imidlertid langtfra chemisk reent, idet det indeholder forskjellige fremmede S.; til Huusholdningsbrug renses (raffineres) det, ligesom ogsaa Steensalt og Havsalt, ved Gjenopløsning, Klaring og Indbampning (under Jagttagelse af flere Forhold) i de saakaldte Saltraffinaderier, men et fuldkommen chemisk reent Product erholdes dog paa ingen Maade her. S. krystalliserer i Terninger; ved

Digitized by Google

Opvarmning knittrer det (becrepiterer), idet det mechanisk imellem Smaakrystallerne indesluttede Vand (Luft) fordamper og sprænger Krystallerne; ved Glødhede smelter det og kan fordampe. S. er omtrent lige let opløseligt i koldt og varmt Vand; den mættede Opløsning indeholder omtrent 27 pCt. S. Saavel for Planterne som især for Dyrene er det et uundværligt Stof, hvorfor det ogsaa er benyttet af flere Regjeringer som Skatteobject; „Saltskatten" har saaledes gjentagne Gange spillet en stor Rolle i Politiken (man erindre blot den første franske Revolution). Foruden som et uundværligt Fødemiddel og Conservationsmiddel har S. en stor technisk Betydning; til Tilvirkning af Soda, Saltsyre, Glasur paa Leervarer, i Glasfabrikerne, til Udvikling af Chlor i Blegerier, Papirfabriker, som Flusmiddel o. s. v. Det findes overordentlig udbredt i Naturen, ja endog i Luften finder man efter nøiagtige Undersøgelser stundom Saltpartikler, hidrørende fra Havvandets Fordampning og Sprøitning mod Kysterne under Storme.

Salta, en af La Plata-Staterne i Sydamerika, omgiven af Bolivia, Chili, Staterne Catamarca og Tucuman og Districtet Gran Chaco, er 2,985 □ M. stor med 67,000 Indb. Paa Vestgrændsen ere Andesbjergene, hvis Udløbere opfylde det Meste af Landet, som har store Skove og Græsgange med Hornqvæg, Heste og Muuldyr.

Saltarello er en italiensk Folkedands af meget livlig, fyrig Charakteer, som dandses med stedse tiltagende Hurtighed, og hvortil spilles Guitar. Musiken er gjerne i $\frac{6}{8}$ Tact.

Saltbaser, s. Baser, Alkaloider og Salte.

Saltdannere er halogene Stoffer (s. d. A.).

Salte, Salt, har til forskjellige Perioder i Videnskaben havt en forskjellig Betydning. Oprindelig har det vistnok ikkun betegnet Kogsalt, men er allerede i tidligere Tider overført paa andre Legemer, der havde en vis ydre Lighed med dette. I Middelalderen udvidedes Begrebet endnu mere, saaledes at ikke blot Alkalierne, men ogsaa mange Syrer, som Benzoesyre, Ravsyre, Borsyre o. fl., benævnedes S. Begrebet S. var saa ubestemt, at Newton regnede Vand til S. Boërhave bragte en ny Definition; han kaldte kun de Stoffer S., som havde en vis Smag, vare smeltelige, flygtige eller opløselige i Vand. I det 17de Aarh. kaldte man Syrer for Salia acida, Alkalierne Salia alkalina, og Forbindelserne af disse (Salia simplicia) bleve saaledes Salia composita, S. duplicata, S. salsa, S. media, S. neutra, Navne, der senere fik en heel anden Betydning (f. Ex. S. duplicatum: svovlsuurt Kali, Dobbelsalte, Middelsalte o. s. v., s. disse Artt.). Endnu ved Enden af det forrige Aarhundrede vidste man ikke, hvilke Stoffer man burde betegne som S. En fransk Chemiker Rouelle (død 1770) udtalte først den Anskuelse, at ethvert Legeme, der var sammensat af en Syre og Base, skulde betegnes som Salt, uden Hensyn til Opløselighedsforhold eller Sligt, og han adskilte allerede fuldkommen salte eller neutrale S., S. med Overskud af Syre og S. med Overskud af Base. Berzelius betegnede først som S. Forbindelser, der udviste en vis chemisk Indifferents, og inddeelte S. i dem, der bestode af to Ilter, og dem, der bestode af to Grundstoffer; men ved fortsatte Undersøgelser fandt han ogsaa, at Svovl-, Selen-, Tellurforbindelser o. fl. kunde indgaae lignende saltagtige Forbindelser, og han opstillede da to Klasser af S. (der endnu have holdt sig), Amphidsalte og Haloidsalte. De første ere Forbindelser af to sammensatte Stoffer (et elektronegativt og et elektropositivt), der begge (hver bestaaende af to eller flere Grundstoffer) have et Grundstof fælleds, og eftersom dette er Ilt, Svovl, Selen, Tellur, opstaaer Ilte-, Svovl-, Selen- eller Tellursalte (der altsaa alle ere Amphidsalte); svovlsuurt Kali (bestaaende af Svovlsyre [Svovl og Ilt] og Kali [Kalium og Ilt]) er saaledes et Iltesalt, Svovlarsenik-Svovlnatrium er et Svovlsalt o. s. fr. Det elektronegative sammensatte Stof i Saltet er Syren, Iltesyren ved Iltesaltene, Sulfidet ved Svovlsaltene (Sulfaterne); det elektropositive Stof er Basen, Iltebasen ved Iltesaltene, Svovlbasen (Sulfuretet) ved Svovlsaltene; s. Baser. Haloidsalte (s. d. A.) ere Forbindelser af et halogent Stof (s. d. A.) med et enkelt eller et sammensat basedannende Radical, sædvanlig altsaa i den uorganiske Verden en Forbindelse af to Grundstoffer, f. Ex. Chlor-Natrium (Kogsalt); Salmiak er en Forbindelse af Chlor med det sammensatte Radical Ammonium o. s. v. — Der gives imidlertid flere andre og nyere Theorier med Hensyn til den egentlige Constitution af Saltene, men det vilde føre os for vidt her at gaae nærmere ind paa disse, saa meget mere som enhver af disse Anskuelser har sine Lyssider saavelsom sine Skyggesider. — Et Salt, bestaaende af en Syre og en Base, siges at være neutralt, naar der i Saltet findes saa mange Atomer af Syren, som Basen indeholder Atomer Ilt (Svovl o. s. v.), hvad der ogsaa kan udtrykkes ved et (for hver Syre) bestemt Forholdstal mellem Iltmængden (Svovlmængden o. s. v.) i Syren og i Basen; man tager da i saa Henseende ikke Hensyn til Saltets Reaction paa Plantefarverne (f. Ex. Lakmos, der ved sure Legemer farves rødt og dette atter ved basiske Legemer blaat). Findes mere Syre i Saltet, siges det at være et suurt S., findes mindre, et basisk S. Et lignende Forhold anvendes ogsaa ved Haloidsaltene. Ved Neutralsalte forstod man tidligere ikke det, vi nu kalde et neutralt Salt, s. Middelsalte. Ligeledes forstaaer man ikke nu ved Dobbelsalte (s. d. A.) det, man tidligere forstod ved Salia duplicata. See endvidere Brintesyrer og Syrer.

Saltens Fogderi er et af de 3, hvori Nordlands Amt er deelt. Det ligger N. for Helgeland, hvorfra det adskilles ved den Fjeldmasse, som bedækkes af Melsfonnens Jökler. Ligesom den sydligere Kyst af Norge danner det en Fjeldrand, gjennembrudt af de store Fjorde Bejeren, Salten, Folden, Tysfjorden og Ofoten. Men Fjeldformerne omkring dem ere meget høie, som Sulitjelma, der paa Lapmarkens østlige Grændse hæver sine iisbækkede Tinder til 5—6,000 Fod. Dalene ere derfor korte og libet beboede Revner. Saltdalen danner den vigtigste Undtagelse af blidere Former og frodigere Trævæxt, som i denne Polhøide synes dobbelt yndig og overraskende. Den her

Digitized by Google

igjennem strømmende Saltelv er endog seilbar et Par Mile. Indbyggerne ere derfor fornemmelig en Fiskerbefolkning, som i 1855 beløb sig til 24,000 Mennesker.

Saltfluss kaldes den i Sverrig forekommende Radesyge (s. d. A.).

Saltholm er en ¾ M. lang og indtil ⅜ M. bred Ø i Øresund Ø. for Amager, som Amagerne om Sommeren benytte til Græsning for deres Qvæg, og hvor der brydes Kalksteen. Jorderne ere meget side og saa lavtliggende, at en stor Deel af Øen ved Høivande overskylles af Havet.

Saltholmskalk er en tæt Kalksteen, der forekommer i et Belte, som strækker sig fra Ystad i nordvestlig Retning over Saltholm igjennem Sjælland til Halvøen Mols. Den brydes især paa Saltholm, hvor den er faststaaende, og kan derfra forfølges under Kjøbenhavn og i Byens Omegn i en Dybde af 20—40 Fod. Den til Christianshavns Vand- og Gasforsyning anlagte Tunnel er udhugget i S. I Egnen om Farum, Kirkeværløse og Lynge findes der i Bakkerne en saa stor Mængde løse Stykker af denne Kalksteen sammen med andre Rullesteen, at de udsøges og brændes. Det Samme er Tilfældet i det nordvestlige Sjælland ved Klintebjerg, ved Katholm S. for Greenaa, hvorimod den i Klinterne N. for denne By atter er faststaaende. Hele Productionen af S. kan omtrent anslaaes til 60,000 Tdr. aarlig. Den er næsten ligesaa reen som Faxekalken, og udgjør ligesom denne et Led af „det yngre Kridt", yngre end Skrivekridtet.

Saltlous, s. Edderkop.

Saltkogeri. Kogsalt vindes af Søvand, som Steensalt og af Saltkilder. Søvandet benyttes især i varme Klima'er, idet man leder det ind i nogle mod Flodbølgerne beskyttede, med Leerbund forsynede Damme, først i en større og dybere, hvor opslemmede Ureenligheder afsætte sig, siden i fladere, hvor Sommersolen fordamper Vandet, indtil Saltet udkrystalliseres. Sjeldnere benyttes Søvand paa samme Maade som Saltkildernes Vand. Naturen har paa flere Steder selv dannet saadant Søsalt, idet større og mindre Vige af Havet, hvor Tilløbet af fersk Vand er mindre end Fordampningen, ved Hævningen af det omliggende Terrain ere blevne til Saltsøer. I Afrika og især i den sydvestlige Deel af Asien findes mange store Saltsøer, paa hvis Bredder det indtørrede Salt brydes i uhyre Qvantiteter, ligesom Steppesalt kan vindes ved at udlude Jorden i Saltstepperne, der have en lignende Oprindelse. Hvor Steensalt findes nogenlunde reent i store Stykker, brydes det gjerne ligesom andre Mineralier; hvor det findes i fine Aarer indsprængt i Leer, udludes det ved, at man indleder fersk Vand, der opløser Saltet og derpaa tappes ud eller pompes op og benyttes som Vandet fra Saltkilderne, der er et paa samme Maade dannet Naturproduct. Kildernes Saltvand (Saltsoole) er gjerne for svagt, til at en umiddelbar Indkogning kan betale sig; det concentreres derfor ved en Gradering (s. d. A.), en naturlig Fordampning. Den tilstrækkelig stærke Saltsoole indkoges i meget store, flade Pander af Pladejern (Saltpander). Paa Overfladen samler sig efterhaanden Saltet, der rages af; paa Bunden samler sig den saakaldte Pande-steen, der jevnlig maa hugges bort, da de[n] skader Fordampningen. Den udludes for [at] vinde det Salt, den indeholder, og bruges de[r]-efter som Gjødning. Den meget urene Mode[r]-lud fra Panderne tappes undertiden ud og b[e]-handles efter Omstændighederne forskjellig, navn-lig til at vinde Bittersalt eller Glaubersalt a[f].

Salt Lake, s. Saltsø. — Saltlake-City, Great Saltlake-City.

Saltsoole (tydsk) kalder man Kilder, hvis Van[d] indeholder en i Forhold til de andre indehold[te] Bestanddele stor Mængde Kogsalt og derfor bruge[s] til deraf at udvinde dette, som da undertiden kalde[s] „Soolesalt". Ved mange Saltværker tilvirke[s] Kogsalt ved at opløse Steensalt eller raat Hav-salt i Havvand eller i svagt saltholdigt Van[d], og disse Opløsninger benævnes da ogsaa stun[-]dom S.

Saltstrømmen er den voldsomste af de Mal-strømme, som Ebbe og Flod danne i flere a[f] de snevre og grunde Sunde imellem Øern[e] paa Norges Vestkyst. Den fortjener derfor heller at besøges af Tourister end den mere bekjendt[e] Moskøstrøm i Lofoten. S. ligger Øst for Bye[n] Bodø i Nordlands Amt og dannes derved, a[t] den vide og lange Saltenfjord ved sin Mun-ding næsten udfyldes af to Øer, Strømø o[g] Knaplundsø, imellem hvilke der kun levnes [et] snevre Indløb. Igjennem disse skal da Fjor-dens store Vandspeil fyldes ved hver Flod o[g] tømmes ved hver Ebbe, hvilket foregaaer me[d] brusende Brag i skummende Hvirvler, som inte[t] Fartøi tør trodse, naar Strømmen er voldsoms[t].

Saltsyre er Chlorbrinte, s. Chlor.

Saltsyrefabrikation. Saltsyre er i vor[e] Dage et Biproduct fra Sodafabrikationen (s. d. A.), forsaavidt som man vel overalt ve[d] Svovlsyrens Indvirkning paa Kogsaltet faae[r] som oftest langt mere Saltsyre, end man kan af-sætte. Saltsyren opsamles ved at ledes igjennem Vand, der begjærlig indsuger den.

Saltsøen, Great Salt Lake, hedder en 15 M. lang og 6 M. bred Indsø i Mormondistrictet Utah under de nordamerikanske Fristater; den[s] Vand er overmaade salt, saa at ingen Dyr kunne leve i samme. Den har ved Jordanfloden Tilløb fra Ferskvandssøen Utah. Ved S. ligger Salt-søstaden, Great Salt Lake-City (s. d. A.).

Salturterne eller **Spinatfamilien** (Chenopodiaceæ), en Familie blandt de kronløse Femtalsplanter, indbefatter lutter uanseelige Urter eller Halvbuske med afvexlende udeelte Blade og smaa grønne Blomster, samlede i tætblomstrede Nøgler. De have fortrinsviis deres Hjem i den nordlige tempererede Zone, hvor en stor Deel af dem danne den charakteristiske Vegetation paa saltholdige Steder, Kyster og Saltstepper; og da de paa Grund af deres Voxested fortrinsviis optage Natronsalte istedetfor de hos de egentlige Landplanter forekommende Kalisalte, spillede mange af dem, navnlig tidligere, før man opfandt en lettere Fabrikationsmethode, en betydelig Rolle som Grundlag for Sodafabrikationen. I denne Henseende maa navnlig fremhæves Slægterne Salsola (Sodaurt), lave, stærkt forgrenede Urter med trinde, kjødfulde, stikkende Blade, blandt hvilke vor indenlandske S. Kali, samt de sydeuropæiske S. Soda og S. sativa ere

Digitized by Google

de vigtigste, samt Slægten Salicornia (Salturt), hvis smaa nedliggende eller oprette, saftfulde Stængler man træffer overalt ved Europas Kyster. En stor Mængde af S.-Familien henhører endvidere til de charakteristiske Ukrudtsplanter om beboede Steder (Rælbearterne, Gaasefodslægten), medens andre afgive sunde Næringsarter for Mennesker og Dyr (Spinat, Rødbeden, Runkelroen, Have-Mælden, o. s. v.).

Salutere er i Militærsproget at afgive visse Æresbeviisninger for høie Foresatte. For Kongehuset saluteres der f. Ex. af en Troppeafdeling ved, at Officererne sænke Sidevaabnet, og ved at Fanebæreren sænker Fanen; fra Fæstninger eller Skibe saluteres der ved Løsning af Kanonskud med ligestore Mellemrum; Antallet af Skud er forskjelligt i de forskjellige Lande.

Saltæther er Chloræthyl, s. Æthyl.

Saluzzo, Stad i Sardinien, har en smuk Kathedralkirke, et historisk mærkeligt, nu som Strafanstalt benyttet Castel (forhen Residents for Markgreverne af S.) og nogle Silkemanufacturer. 10,000 Indb. — S. var i Middelalderen Hovedstad i et Markgrevskab, som 1363 kom under Savoyens Lehnshøihed; Frankrig gjorde siden Fordring derpaa, men overlod det 1601 definitivt til Savoyen.

Salvador, San, hedder: 1) En af Republikerne i Centralamerika, omgiven af Guatimala, Honduras og det stille Hav, er c. 350 □ M. stor med 600,000 Indb. Landet er bjergfuldt og for en stor Deel vulcansk, med varmt men sundt Klima og frugtbar Jordbund. Det frembringer tropiske Producter, især Indigo, har store Skove og nogle Sølv-, Jern- og Blygruber. — S. S. er en Republik, som bestyres af en paa 6 Aar valgt Præsident, for Tiden (1862) Georg Barrios; den lovgivende Magt udøves af et Senat paa 12 og et Deputeretkammer paa 24 Medlemmer. Statsindtægterne angives til c. 1½ Mill. Rdl., Udgifterne ikke saa høit; Statsgjelden er omtrent 1½ Mill. 2) Hovedstad i fornævnte Republik, i det Indre af Landet, havde indtil Paaskedag 1854, da den leed overordentlig ved Jordskjelv, 20,000 Indb. 3) s. Bahia. 4) s. Guanahani. 5) s. Congo.

Salva y Perez (Don Vincente), spansk Lærd og Boghandler, født i Valencia, var først Professor i det græske Sprog i Alcala de Henares, maatte ved de Franskes Indfald 1808 gaae til Valencia, hvor han aabnede en Boghandel, var Deputeret under Cortesforsamlingen 1820 og maatte efter dennes Fald 1823 gaae til London, hvor han oprettede en spansk Boghandel; siden flygtede han til Paris. Efterat han 1835 havde faaet Lov til at vende tilbage til sit Fædreland, blev han atter Medlem af Cortesforsamlingen; han døde i Valencia 1851. S. har indlagt sig Fortjeneste af den spanske Litteratur ved forbedrede Udgaver af flere klassiske Værker, samt ved sin „Gramatica castellana segun ahora se habla" (1830), sin Udgave af det spanske Akademies Ordbog samt af Valbuena's „Diccionario latino-español".

Salvandy (Narcisse Achille, Greve), fransk Statsmand og Skribent, født d. 11te Jan. 1796, traadte 1813 ind i Armeen, tjente blandt Ludvig XVIII's Huustropper, gik siden over i Civilstanden og blev allerede dengang bekjendt ved et Par liberale Flyveskrifter. Hans Romaner „Don Alonzo" (Skildringer af Tilstanden i Spanien) og „Islaor" (fuld af politiske Antydninger imod Ministeriet Villèle) ere skrevne i et emphatisk og kunstlet Sprog. I Aaret 1827 blev S. Statsraad og skrev sin „Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski". Til Julireglerngen sluttede han sig snart, hørte i Kamret til de Conservative og blev 1837—39 Cultusminister under Molé; som saadan arbeidede S. især for det høiere Skolevæsens Forbedring. I Marts 1839 fratraadte han, gik 1841 som Gesandt til Madrid, men kom strax efter tilbage derfra, blev 1843 Greve og gik, ligeledes for en kort Tid, som Gesandt til Turin, var 1845—48 Cultusminister, vilde siden hverken slutte sig til Republiken eller til Keiserdømmet, og har ikke taget anden Deel i de offentlige Anliggender, end at han har virket meget for Fusionen. Som Statsmand tillægger man S. Uegennyttighed og Redelighed men tillige en Forfængelighed, der har bragt ham til at søge Stillinger, som vare over hans Evner.

Salvator Rosa, s. Rosa.

Salve (Unguentum) er et pharmaceutisk Præparat af en blød, smøragtig Consistents, der anvendes udvortes i noget lignende Hensigter som Plaster (s. d. A.). Hovedmassen af S. er i Almindelighed Fedt eller Fedtstoffer, hvortil der da er blandet forskjellige Lægemidler, og der gives saaledes et overordentlig stort Antal Forskrifter for Tilvirkning af forskjellige S.

Salve i Militærsproget fremkommer ved, at et større Antal Geværer eller Skyts affyres paa een Gang. Som Æresbeviisning ved Militæres Begravelse affyres S. med løse Patroner ved Graven.

Salvi (Giambattista), italiensk Maler, kaldet il Sassoferrato efter sin Fødeby, født 1605, var maaskee Elev af Domenichino, men uddannede sig iøvrigt som Eklektiker ved Studiet af de bedste Mestere i Kunstens forskjellige Retninger, især af Rafael. Hans berømteste Æmne er „Madonna med Barnet", som han malede snart i en mere moderne Stiil, snart i en ældre Tids Maneer. Han døde 1685 i Rom.

Salvie, Salvia officinalis, en bekjendt perennerende Plante af de Læbeblomstredes Familie, har firkantede Stængler med modsatte, æglancetdannede, fiint rundtakkede og stærkt rynkede Blade, der ligesom Stænglerne ere beklædte med en tæt graa Filt; Blomsterne ere oftest violette, sjeldnere røde eller hvide, og ere samlede i 6—12-blomstrede Ovaster i Bladhjørnerne. S. har sit Hjem i Sydeuropa og dyrkes desuden ofte paa Grund af de stærktlugtende Blades og unge Stænglers Anvendelse i Medicinen, navnlig til Gurglevand; den forekommer i to Varieteter, en bredbladet og en mere smalbladet, af hvilke den sidste ansees for den kraftigste.

Saly (Jacques François Joseph), fransk Billedhugger, født i Valenciennes 1717 eller 1718, var Elev af Conston, og uddannede sig siden i Rom. Hans to Hovedværker ere Ludvig XV's Billedstøtte i Bronce, udført for Byen Valenciennes, og Frederik V's Rytterstatue paa Amalienborg Plads i Kjøbenhavn, udført paa det asiatiske Compagnies Bekostning. S. kaldtes

Digitized by Google

til Danmark 1753, og gjordes kort efter til Professor og lidt senere til Directeur ved de nyoprettede Kunstakademie, i hvis Historie han har vigtig Andeel, samtidig med at han udførte Statuen. Da han 1771 havde fuldendt sit Hverv, trak han sig tilbage til Frankrig og døde i Paris 1776 (jfr. Thiele: „Kunstakademiet og Heststatuen paa Amalienborg").

Salza (Herman von), Hærmester for den tydske Ridderorden, født 1180 paa Stamslottet S. (ɔ: Langensalza) i Thüringen, udmærkede sig i det hellige Land som Kriger og i Keiser Frederik II's Tjeneste baade som Kriger og Diplomat, erobrede og christnede Preussen (s. d. A.) og tog ogsaa siden, som Keiserens troe Tilhænger, levende Deel i dennes Stridigheder med Paven o. s. v. S. døde 1239 i Salerno.

Salzbrunn, Landsby i Schlesien ikke langt fra Schweidnitz, har meget besøgte Mineralkilder, blandt hvilke især Oberbrunnen og Mühlbrunnen ere bekjendte. De indeholde kulsuurt Natron og andre Alkalisalte, lidt Jern, fri Kulsyre o. s. v.

Salzburg, et østerrigsk Kronland med Titlen Hertugdømme, 130 □ M. stort med 150,000 Indb., omgives af Baiern, Tyrol, Kärnthen, Steiermark og Østerrig ovenfor Ens. Det er overalt et Alpeland, en Fortsættelse af Tyrol; det indeholder Bjerge paa over 11,000 F., og paa Sydgrændsen danne de noriske Alper en Række af Gletschere. Landet er kun aabent mod N., hvor Floden Salza (ell. Salzach) træder ud af Bjergene; foruden denne løbe Ens og Mur herigjennem. Iblandt de talrige Alpesøer er Zillersøen den største. Her dyrkes noget Korn, men Qvægavlen er langt betydeligere. Skovene have lidt meget ved overdreven Hugst. Af Mineralproducterne ere nu kun Salt og Marmor af Vigtighed. Blandt de mange mineralske Kilder er den i Gastein den bekjendteste. Befolkningen er af tydsk Stamme og katholsk Religion.

S. blev i det 6te eller 7de Aarh. Sædet for et Bispedømme, som 798 blev ophøiet til et Erkebispedømme. Med Tiden blev Erkebispen af S. den første Geistlige i Tydskland: han var altid Pavestolens Legat, bar Cardinalernes Dragt, havde Sæde og Stemme paa Rigsdagen, o. s v.; hans Besiddelser omfattede tilsidst 180 □ M. med 200,000 Indb. Under Erkebispen Leopold Anton Greve af Firmian bleve 30,000 Protestanter 1731—32 forbrevne af Landet, trods de protestantiske Rigsstænders Indsigelser, og maatte søge Tilflugt i Udlandet. I Aaret 1802 blev Erkestiftet S. seculariseret og forvandlet til et verdsligt Kurfyrstendømme samt givet til den østerrigske Erkehertug Ferdinand som Erstatning for det af ham afstaaede Storhertugdømme Toscana. Ved Freden i Presburg 1805 fik Østerrig S., medens Kurfyrsten fik Würzburg; 1809 gav Napoleon S. til Baiern. Ved Freden i Paris 1814 fik Østerrig det tilbage; 1849 blev det et eget Kronland. — **Salzburg**, befæstet Hovedstad i Kronlandet S., ved Salza, har flere herlige Kirker, et pragtfuldt keiserligt Slot, endeel interessante Mindesmærker, bl. A. en Statue af Mozart, som fødtes her 1756, flere Museer o. M. 18,000 Indb.

Salzkammergut, ogsaa det „østerrigske Schweiz", kaldes et for sine Naturskjønheder berømt Alpeland, c. 12 □ M. med 18,000 Indb., som indtager det sydvestlige Hjørne af Østerrig ovenfor Ens og det nordvestlige af Steyermark. Det er meget rigt paa Salt.

Salzmann (Christian Gotthilf), tydsk Pægagog, født d. 1ste Juni 1744, var Præst paa flere Steder og fattede, paavirket af J. J. Rousseau's og Basedow's Skrifter, den Tanke, at virke for en bedre og naturligere Opdragelse og Underviisning, i hvilket Øiemed han udgav „Unterhaltungen für Kinder" o. s. v. (1778—87, 8 Bd.). Hans Ønske, at virke som Pædagog, i Forening med de Fortrædeligheder, hans rationalistiske og uchristelige Anskuelser heredede ham som Geistlig, bevægede ham til at nedlægge sit Embede (1781), hvorpaa han blev Lærer ved Philantropinet i Dessau (s. Basedow) og stiftede 1784 Opdragelsesanstalten i Schnepfenthal, som i en Række af Aar var meget berømt og besøgt. S. døde d. 31te Octbr. 1811. Blandt hans Skrifter nævne vi den pædagogiske Roman „Carl von Carlsberg" (1783—86, 6 Bd.) og „Der Himmel auf Erden" (1797). S. virkede, som Philanthroperne overhovedet, meget Godt, men hans Aandsretning og Standpunct var, som disses, rationalistisk og prosaisk, s. Campe.

Salzwedel, Stad i den preussiske Provinds Sachsen, har nogle Manufacturer, Garverier og Sukkerraffinadrrier. 8,000 Indb.

Samanider er Navnet paa et persisk Dynastie, der herskede over Transoxanien og Khorasan i noget over 100 Aar, fra Slutningen af det 9de Aarh. til Begyndelsen af det 11te Aarh. (874—999), da de fordreves af Ghasneviderne; de talte 9 Fyrster, hvis Hovedstad var Bukhara. Dette Dynasties Historie er behandlet af Mirchond; s. Persisk Litteratur, IV, S. 769.

Samara hedder et 1850 (af Dele af Gouvv. Simbirsk, Orenburg og Saratov) dannet Gouvernement i det europæiske Rusland, omtrent 3,000 □ M. stort med henved 1½ Mill. Indb. Landet er en bølgeformig og frugtbar Slette, som gjennemstrømmes af Volga og dens Bifloder. Agerdyrkning og Fiskeri i Floderne ere Befolkningens Hovednæringsveie. Hovedstaden S., ved Volga, har Garverier, Sæbesyderier og levende Handel. 22,000 Indb.

Samarang, befæstet Stad paa Nordkysten af Java, er Sædet for en hollandsk Gouverneur („Resident"). 30,000 Indb.

Samaria, en Stad i Palæstina, var Hovedstad i Israels Rige indtil dettes Ødelæggelse ved Salmanassar 722 f. Chr. Paa Makkabæernes Tid var S. atter en betydelig og stærkt befæstet Stad, som blev sløifet af Hyrkanus. Den romerske Feltherre og Statholder Gabinius lod den atter opbygge, hvorfor den efter ham blev kaldt Gabiniopolis. Herodes den Store udvidede, forskjønnede og befæstede den, smykkede den med et til Keiser Augustus indviet Tempel og kaldte den til Keiserens Ære Sebaste (Augusta). Nu er Staden kun en Landsby med elendige Hytter, beboet af fanatiske Muhammedanere, og har kun Navnet Sebaste tilbage af sin forbums Herlighed. Ved den østlige Side staae temmelig betydelige Ruiner, der efter Sagnet hidrøre fra den prægtige Johanneskirke, som opførtes af Keiserinde Helena. I et underjordisk Capel i disse Ruiner viser man

Digitized by Google

Johannes den Døbers Grav. Efter Staden S. fik hele Landskabet mellem Galilæa og Judæa Navnet S., som vi see af Beretningerne i det nye Testamente.

Samaritanere, egentlig Beboere af den israelitiske Stad Samaria, kaldes i Almindelighed det Blandingsfolk, der bestod af Israeliter og de af de assyriske Erobrere indførte hedenske Folkeslag, og som boede i Landet mellem Galilæa og Judæa. Levningerne af S. ere smeltede sammen til nogle enkelte Familier i Nablus. Af det gamle Testamentes Skrifter anerkjende de blot de 5 Mosebøger. De besidde en Oversættelse af Pentateuchen i det samaritanske Sprog, en aramæisk Dialekt, i hvilken ogsaa flere Psalmer ere affattede. De have tillige en egen Skrift. — Slgn. Juynbell: „Commentarii historiæ gentis Samaritanæ" (1846); Robinson: „Palæstina" (3 Bd.). Paa Grund af deres blandede Herkomst vare S. foragtede af Jøderne.

Samarkand, Stad i Khanatet Bukhara i det „store Bukharie", ved Floden Zeraffchan, har megen Handel, talrige og prægtige Mosteer, i en af hvilke findes Tamerlans Begravelse, en muhammedansk Høiskole o. M. 50,000 Indb. (efter Andre kun 10,000). I Middelalderen var S. en meget stor og anseelig Stad.

Sambor, Stad i Galizien, ved Dniestr, har betydelig Handel. 12,000 Indb.

Sambre, Flod i Frankrig og Belgien, udspringer i det franske Dep. Aisne, løber mod N. ind i Belgien gjennem Provv. Hennegau og Namur, og falder efter et Løb af 24 M. ved Namur i Maas. Sambrekanalen forener den med Oise og derved Maas med Schelde.

Sambucus, s. Hyld.

Sameie er det Retsforhold, som finder Sted mellem Flere, der paa den Maade eie en Ting i Forening, at Eiendomsretten over hele Tingen tilkommer Enhver af dem for en forholdsviis Andeel. Medeiere eller Sameiere kaldes de Personer, som paa denne Maade eie en Ting i Forening.

Samfrænder er efter de ældre danske Loves Sprogbrug Benævnelsen for en Persons Slægtninge, forsaavidtsom der efter den ældre Ret i mange Tilfælde var tillagt dem Indflydelse paa Afgjørelsen af saadanne Sager, der betragtedes som Familieanliggender, f. Ex. Dispositioner over den Paagjeldendes Jordegods, og især i Arveanliggender. I denne sidste Henseende beholdt S. deres Betydning længe, efterat de i alle andre Henseender ganske havde tabt den, idet det navnlig kom i Brug, at det ved de Bevillinger, som indtil den nyeste Tid vare nødvendige, for at den ene Ægtefælle kunde blive siddende i uskiftet Bo efter den andens Død, tillige blev tilladt den Efterlevende, naar Skifte engang skulde holdes, da at foretage dette ved Hjelp af S. uden Øvrighedens Mellemkomst, ved hvilke Samfrændeskifter der navnlig i Reglen opnaaedes den Fordeel for den Efterlevende, at denne kunde beholde hele Boet urealiseret.

Samland (Sembernes Land) var i Middelalderen Navnet paa en Deel af Øst-Preussen. Under Harald Blaatands Regjering grundedes der en dansk Colonie af hans Søn Hakon, men den bestod ikke længe.

Sammenblæsning, s. Sammensmeltning. Kandestøberne forstaae ved S. en almindelig Lodning ved Hjelp af Blæserøret.

Sammenhængende kaldes i Mathematiken en Størrelse, som forandrer sig uden Spring. Man bruger i denne Betydning ofte det fremmede Ord continuerlig (s. d. A.). — S. Proportion er en saadan, i hvilken Mellemleddene ere lige store; den kan være arithmetisk eller geometrisk. Det fælleds Mellemled kaldes den arithmetiske eller geometriske Mellemproportionalstørrelse imellem Yderleddene. Den arithm. Mellemproportionalstørrelse kaldes ogsaa Middeltallet og er = Yderleddenes halve Sum. F. Ex. naar $a - b = b - c$, er $b = \frac{1}{2}(a + c)$. Den geometr. Mellemproportionalstørrelse, eller simpelthen Mellemproportionalstørrelsen imellem to Størrelser, er = Qvadratroden af deres Product. F. Ex. naar $a : b = b : c$, er $b = \sqrt{ac}$. — At dele en Linie i s. Proportion eller at hoidele den er at dele den i to Dele, af hvilke den største er Mellemproportional imellem hele Linien og den mindste. Skeer dette med Radius af en Cirkel, bliver den største af Delene Siden til den indskrevne regulære Tikant. Om den sammenhængende harmoniske Proportion s. harmonisk Proportion.

Sammenkobling kaldes i Sømandssproget den Regning, hvorved man finder den saakaldte generale Cours og Distance eller den Cours og Distance, der vil bringe Skibet samme Sted hen som flere andre Courser og Distancer tilsammen.

Sammenpløining, s. Pløining.

Sammensat Størrelse, s. Polynomium. Ved sammensat Tal forstaaes gjerne det Samme som deleligt Tal, nemlig et saadant, som ikke er Primtal, men indeholder Factorer, som $30 = 2 . 3 . 5$.

Sammensatte kaldes Tænderne hos visse Pattedyr (f. Ex. Elephanten), naar de see ud, som om de vare sammensatte af en Række efter hinanden stillede Tandplader, der ere forbundne ved Tandkit. Ved Grunden ere disse Tandplader imidlertid umiddelbart forbundne med hinanden, og det er kun en Modification af de saakaldte foldede Tænder, hvorved Foldningen er bleven saa dyb, at den gaaer næsten gjennem hele Kronen, og hvorved denne kan beholde sin foldede Bygning og de for Knusningen af seige og haarde Fødemidler vigtige fremspringende Emaillefolder, indtil den er slidt heelt ned til Roden. Ofte ere de s. Tænder tillige aabne i Roden og voxe derfor til, altsom de slibes (slgn. Tand).

Sammenslibning gaaer ud paa at tilveiebringe Overeensstemmelse og nøie Tilslutning imellem to Overflader af Metal, Glas o. fl. ved at slibe dem imod hinanden med et Slibepulver (s. Slibning) og Vand eller Olie imellem. Saaledes kan man faae to Planer gjensidig tilpassede, en Glasprop „indsleben" i en Flaske, et kegleformigt Ventil i sit Ventilsæde o. fl. Tidligere bleve de til S. bestemte Overflader temmelig skjødesløst tilrettede, idet man stolede paa, at Slibningen vilde rette Feilene; nu veed man, at man kun da faaer en Sammenpasning, der tilfredsstiller strengere Fordringer, naar man

Digitized by Google

forud bringer Fladerne med en correct Form i saa stor Overeensstemmelse, at de kun skulle glattes ved S.

Sammensløisning er en Samlingsmaade for Træ, der kan betragtes som en forbedret Pløining (s. d. A.), idet man, istetdetfor at danne en Fjer paa Kanten af det ene Stykke og stikke den ind i en Not paa det andet, danner en løs Fjer af en særskilt Liste og stikker den ind i Noter i begge Stykker. Dette frembyder flere Fordele: begge Stykker holdes bredere, Fugen og den hele Samling blive tættere, og man kan faae en langt stærkere Fjer af Træ taget paatvers eller endog af Baandjern.

Sammensmeltning, ogsaa autogen Lodning, kaldes Forbindelsen af to Stykker af eet og samme Metal ved Hjelp af det samme Metal i flydende Tilstand. S. foretages ikke let uden ved temmelig tykke Blyplader, der saaledes samles til Pander for Indkogning af Svovlsyre, Alunopløsning o. fl., der vilde angribe en Tinlodning for stærkt. Randene af Fladerne tilskjærpes og holdes metallisk blanke; Pladerne lægges ved Siden af hinanden paa Støbesand; et passende Stykke afdæmmes, Harpixpulver drysses paa Randene, og derpaa hældes smeltet Bly i gløbende Tilstand. Forsaavidt man til S. benytter en Knaldluftlampe, en Brintflamme o. desl., kaldes det ogsaa Sammenblæsning.

Samniter, s. Sabeller og Sabinere.

Samogitien (lithanisk Zmudz o: Lavland) kaldes den nærmest ved Østersøen liggende Deel af Lithauen, som en Tidlang udgjorde et eget Hertugdømme.

Samojederne ere et Folk, som beboer Tundraerne i Rusland langs Ishavets Bredder fra Floden Mesen, der falder i det hvide Hav, til Khatanga i Siberien. Befolkningen er dog i disse Ørkener meget sparsom, da S. næsten udelukkende leve som Rensdyr-Nomader og meget undertrykkes af deres russiske Naboer og Herrer. En rasende Tilbøielighed til Brændeviinsdrik formindsker desuden deres Velstand og Antal. Forhen vare de endnu langt mere udbredte. I det sydlige Siberien findes Sojoterne, der nu have ombyttet det samojedisle Sprog med det mongolske og antaget Budhareligionen. Andre Stammer, Motorerne, Koibalerne og Tubinzerne, tale nu Tyrkisk og ere Muhammedanere. S.s Sprog og Sæder ere blevne undersøgte under de største Besværligheder og bestrevne med den strengeste Nøiagtighed af Finlænderen Castrén. Sproget hører til de mongolske og staaer midt imellem den finske (ugriske) og den tyrkiske Klasse. Det frembyder ogsaa mærkelige Overgange og Liigheder med Nordamerikas indianske Sprog. S.s Levemaade og det endnu hedenske Folks Mythologie (Schamanisme, Troldomstro) har stor Liighed med Lappernes.

Samos, nu Susam Abassi, tyrkisk Ø i Archipelagus, ved Lilleasiens Vestkyst, 8 □ M. stor med 30,000 Indb., fordetmeste Grækere, er bjergfuld men frugtbar paa Sydfrugter, Bomuld, Viin, Silke, Korn o. M. S. var i Oldtiden meget riig og mægtig, især som Sømagt, berømt som et Hovedsæde for Juno's Dyrkelse og Hjem for en egen Kunstskole. I Middelalderen stod den afvexlende under Grækerne, Araberne, Venetianerne og Genueserne, indtil den kom under Tyrkerne.

Samosata, den gamle Hovedstad i den syriske Provinds Commagene, nu Scempsat, laae ved Euphrat. Den var Lukians og Paulus af S.s Fødeby; den Sidstes Tilhængere fik efter den Tilnavnet Samosatanicre.

Samothrake, nu Samothraki, Ø i Archipelagus ved Kysten af Romanien, 1½ □ M. stor med 2,000 Indb., var i Oldtiden berømt som Sædet for Mysterier og en mystisk Gudstjeneste for Kabirerne.

Samson (Joseph Isidore), fransk Skuespiller, født d. 2den Juli 1793, blev 1812 optagen i Conservatoriet, hvor han snart udmærkede sig fremfor de andre Elever. Efter at have ægtet en ung Skuespillerinde 1814, forlod han Paris og spillede afvexlende paa de fleste Provindstheatre, navnlig i Rouen. 1819 vendte han tilbage til Paris, hvor han endelig 1827 opnaaede Ansættelse ved Théâtre français, hvis ældste og meest ansete Kunstner han for Tiden er. S. har havt et stort Repertoire og har glimret i Molière's og Beaumarchais's Comoedier. Allerede 1836 udnævntes han til Professor ved Conservatoriet og har som Instructeur og Lærer gjort sig meget berømt ved at have dannet Elever som Rachel, Plessy, Brohan o. fl. A. S. har med Held forsøgt sig som dramatisk Forfatter.

Samson, Hebræernes Herkules, Dommer i Juda, besad, saalænge han lod sit Hovedhaar voxe, en Kjæmpestyrke, som han anvendte i hyppige Kampe mod Philisterne. Da Dalila havde afklippet hans Haar, tabte han sin Styrke og blev tagen tilfange af Philisterne, som udstak hans Øine. Da hans Haar efter et Aars Forløb atter var voxet ud, og hans Styrke dermed vendt tilbage, begravede han sig og sine Fjender under Ruinerne af et Tempel, hvis Støtter han nedrev.

Samsø er en 2 □ M. stor Ø i Kattegattet imellem Sjælland og Jylland, der i verdslig Henseende hører til Holbek Amt, men i geistlig Henseende udgjør et Provsti under Aarhuus Stift. Øen er bakket (størst Høide 178 F.) og af Naturen deelt i en større sydlig og en mindre nordlig Deel, som ere forbundne ved en lang og smal, lyngbegroet Tange; den er frugtbar (har betydelig Kornudførsel, især af Byg), men næsten ganske skovløs. Ved S. ligge endeel ubeboede Smaaøer. 1860 havde den med Kyholm (s. d. A.) 5,875 Indb. Øen indbefatter 5 Sogne. — Til S. henlægge Oldsagnene Angantyrs (s. d. A.) og hans Brødres Heltefærd og Fald. Paa en Herredag paa S. 1215 blev den unge Kong Valdemar (III) hyldet; senere var Christopher II forlehnet med S., førend han blev Konge, ligesom ogsaa i Rigets følgende Opløsningsperiode Knud Porse. Efter Souverainitetens Indførelse fik Rigsdrosten Joch. Gersdorf af Kongen Skjøde paa Øen; fra hans Slægt kom den 1674 til Griffenfeld, efter hvis Fald den 1676 inddroges under Kronen. Kong Christian V skjenkede S. til Grevinde Sophie Amalie Moth og oprettede d. 31te Decbr. 1677 Øen til et Grevskab, der besiddes af hendes Efterkommere, Familien Danneskjold-S. Grevskabet omfatter hele Øen med Undtagelse af 15 Gaarde og nogle Huse, der

Digitized by Google

ere Selveiendom. S. anløbes dagligt af Postdampskibene, der gaae imellem Korsør og Aarhuus.

Samsøe (Ole Johan) var født 1759 i Nestved, lærte paa Herlufsholm Rahbek at kjende, gik i Skole i Kolding og dimitteredes 1776 til Kjøbenhavns Universitet. Paa denne Tid døde hans Fader og efterlod ham en Formue, der satte ham istand til at fortsætte sin Uddannelse, uafhængig af Embedsexamenslæsning. For et Selskab, der havde forenet sig for at dyrke sin Smag, skrev han sit første Ungdomsarbeide, Fortællingen „Frithiof" med Benyttelse af den islandske Saga af samme Navn. I dette Selskab gjenfandt han Rahbek, med hvem han ved ved sin Ankomst til Universitetet havde fornyet Barndomsbekjendtskabet; og de to fremadstræbende Ynglinge bleve snart de bedste Venner. Sindslidelser, hvortil hans irritable Nervesystem ikke lidet bidrog, bragte ham til i Sommeren 1782 at tiltræde en Udenlandsreise (fordetmeste sammen med Rahbek) paa noget over to Aar. Raskere paa Sjæl og Legeme og beriget med mangehaande Kundskaber, kom S. hjem. Hans Reise havde imidlertid slugt en ikke ubetydelig Deel af Formuen, som Tidsomstændigheder desuden havde formindsket, og han maatte tænke paa Fremtiden. Man besluttede paa denne Tid at gjenoptage Fortidens Skik, at opdrage adelige Børn ved Hoffet, og S. var i nogen Tid ansat som Pagelærer. Nu forfattede han Fortællingen „Hildur", der, ligesom den foregaaende, støtter sig til islandske Kilder, udarbeidede en Oversættelse af Florians Skuespil, og skrev desuden blandt Andet i „Den danske Tilskuer" „Sigurd Snogøies Troldbøgte", der optoges med meget Bifald, samt sin sidste og bedste Fortælling „Halfdans Sønner", hvortil Ivar Vidfadmes Historie er benyttet (den bærer dog, ligesom de foregaaende, stærkt Præg af Tidsalderens Sentimentalitet). Derpaa kaldte Musen ham til hans Hovedværk, Sørgespillet „Dyveke", som blev skrevet i meget kort Tid. Han vedblev desuden at levere Bidrag til „Den danske Tilskuer". Den Roes, hvormed „Dyveke" modtoges af dem, der fik den at læse, bragte S. til fremdeles at ville prøve sit Held paa den tragiske Bane. Han tænkte saaledes paa at skrive en „Marsk Stig" og en „Tordenskjold", men hans Helbred var svag, og han døde alt d. 28de Jan. 1796, kun 37 Aar gammel. Dagen efter hans Jordefærd opførtes „Dyveke" første Gang med stort Bifald. Den tragiske Muse, der næsten ganske var forsvunden med Ewald, fremtraadte atter paa det danske Theater i dette Sørgespil, som behandlede det nationale, historiske Emne i en smuk prosaisk Sprogform med Tidsalderens overdrevne Sentimentalitet. — S.'s „digteriske Skrifter" udgaves efter hans Død af hans Ungdomsven Rahbek med en forudskikket kort Biographie.

Samuel, Prophet og Hebræernes sidste Dommer, maatte, efterat han i henved 20 Aar havde staaet i Spidsen for Folket, paa dets Forlangende vælge en Konge, og han kaarede da Saul til denne Værdighed. Da Saul ikke tilfredsstillede de Fordringer, som S. stillede til en Konge, bestemte den gamle Prophet David til Sauls Efterfølger paa Israels Kongethrone. S. indlagde sig tillige stor Fortjeneste ved Oprettelse af Prophetskolen i Rama. Han døde 1057 f. Chr. De to Bøger i det gamle Testamente, der bære hans Navn og skildre Begivenhederne under ham selv, Saul og David, hidrøre rimeligviis fra Tiden kort efter Adskillelsen imellem Juda og Israels Rige. De dannede oprindelig kun een Bog og findes endnu i den jødiske Kanon skrevne i Eet.

Samum (ogsaa Harrar; Arab. Sambuli, Tyrk. Samieli) kaldes en heed og pestagtig Vind, som blæser paa Grændserne af Arabien, Syrien og det nordvestlige Indien fra Midten af Juni til d. 21de Septbr.

San ... De med dette Ord sammensatte geographiske Benævnelser maae søges under Hovednavnet.

Sana, Stad i Prov. Jemen i det sydlige Arabien, har levende Handel med Kaffe samt endeel Væverier. 40,000 Indb.

Sanadon (Noel Étienne), lærd fransk Jesuit, født 1671, død 1731 som Bibliothekar i Paris, er bekjendt som Forfatter af gode latinske Digte (Odæ, Carmina) og ved en Oversættelse af Horats.

Sancho Pansa, s. Don Quixote.

Sanchuniathon, en phoenicisk Forfatter, født i Berytos, levede efter nogle Angivelser paa Semiramis's Tid, medens Andre satte ham samtidig med den trojanske Krig. Han skal have skrevet sit Fædrelands og Ægyptens Historie i det phoeniciske Sprog. Philo fra Byblos oversatte dette Værk paa Græsk, og af denne Oversættelse er en lille Deel opbevaret (udg. af Orelli 1826). Philo's fuldstændige Skrift, som blev udgivet af Fried. Wagenfeld i Bremen (d. 26de Aug. 1846), er et Makværk af Udgiveren selv.

Sanct ... De med dette Ord sammensatte geographiske Benævnelser maae søges under Hovednavnet.

Sanct Hansorm (Lampyris noctilusa, splendidula o. fl. a) er Hunnen af en Bille med flad, aflang Legemsform, skjoldformigt Forbryst, der rager ud over Hovedet, og blødt, bruunligt Hudskelet; Hannen har Vinger, Hunnen derimod er vingeløs og faaer derved et larveagtigt Udseende. Hunnens Lys er stærkere end Hannens og varer længere ved; det skyldes et lysende Afsondringsproduct, som skinner igjennem paa visse gjennemsigtige Steder af Bagkroppen; det staaer i en vis Grad i Dyrets Magt at gjøre Skinnet stærkere og at standse Afsondringen af det lysende Stof, hvorved Skinnet altsaa hører op; det er et Middel, hvorved disse natlige Dyrs 2 Kjøn sættes i Stand til at finde hinanden. Larverne leve af Rov, især af Snegle; de ere mere langstrakte og kortbenede, men have i Enden af Bagkroppen ligesom en Kost, hvormed de rense sig for den Mængde Sliim, som de faae paa sig ved at fortære Snegle; baade Larven og Puppen lyse, men kun svagt.

Sanct Hansurt, s. Sedum.

Sanction (lat.) betyder en udtrykkelig og høitidelig Bekræftelse; pragmatisk S. s. Pragmatisk.

Sanctius (Franz), egentlig Sanchez de los Brocas, spansk Humanist, født 1523, død 1600 i Salamanca som Professor i Rhetorik og Grammatik, har gjort sig fortjent af det latinske Sprogstudium ved sit Værk „Minerva" (1587; udg. af Bauer med Commentarer af Scioppius

Digitized by Google

og Perizonius, 1793—1801). En Udgave af S.'s Værker er besørget af Mayano (1766).

Sanctuarium (lat.) kaldes i den romerske Kirke Pladsen omkring Altret, og især deles hed det Sted, som tjener til Opbevarelse af Reliqvier og Helligdomme. S. betegner ogsaa det Allerhelligste i Jødernes gamle Tempel.

Sanctum officium (lat.), det hellige Embede, er den katholske Kirkes officielle Navn for Inqvisitionen.

Sand er løse Masser, bestaaende af kantede eller afrundede Smaakorn af Qvarts, Feldspath og adskillige andre Mineralier, i Modsætning til Gruus, hvori Bestanddelene ere større. Det fremgaaer heraf, at man ved Benævnelsen S. mere tager Hensyn til Kornenes Størrelse end til deres mineralogiske Beskaffenhed. I Danmark træffes de største Sandlag i Rullesteensformationen, og de opnaae især en betydelig Mægtighed og Udstrækning i den midterste og vestlige Deel af Halvøen, saavelsom i den nordlige Deel af Sjælland; og da een Cubikfod S. kan optage 20 Pd. Vand, danne de store S.- og Gruuslag underjordiske Beholdninger, hvorfra Kilder og Brønde fortrinsviis blive forsynede med Vand. Et Led af vor Kridtformation, Grønsandet, saavelsom det til Rullesteensformationen hørende Koralsand i den østlige Deel af Slesvig, have især stor Betydning ved deres Vandrigdom. — Sættes Strandsandet, der ved nogle af vore Kyster opkastes i betydelig Mængde ved Bølgeslaget, i Bevægelse af Vinden, efterat det er blevet tørt, fyger det sammen i store Sandhøie (Klitter) og benævnes da Flyvesand. — Vulcansk S. bestaaer af Smaakorn af Trachyt, Basalt, Pimpsteen og andre Lavaarter, som udkastes ved vulcanske Udbrud. — Guldsand kaldes S., naar det indeholder Korn og Smaablade af Guld. — Det almindelige S. anvendes som Slibemiddel, ved Tilberedning af Kalkmørtel, til ildfaldste Steen, ved Metaludsmeltning, Glasfabrikation o. s. v.

Sand kaldes i Astronomien den virkelige eller observerede Størrelse, inden Correctionerne ere anbragte, modsat Middelstørrelsen eller den corrigerede Størrelse. Solens eller en Planets sande Længde er modsat Middellængden; den sande Pol er modsat Middelpolen (den for Nutation corrigerede). Den sande Høide er det Samme som den observerede eller apparente Høide, der endnu er beheftet med Refractionen og modsættes den corrigerede Høide, som vilde finde Sted, naar der ingen Refraction var.

Sand (Carl Ludvig), født d. 5te Octbr. 1795 i Wunsiedel, leed i sin Barndom af Sygelighed og siden af en mørk og tungsindig Stemning; 1814 gik han som theologisk Student til Tübingen, derpaa til Erlangen og 1817 til Jena, hvor han blev Medlem af det derværende „Burschenschaft". Hans sværmerske Fædrelands- og Frihedskjærlighed og hans Smerte over Tydsklands politiske Tilstand, i Forbindelse med en urolig Trang til at udføre en verdenshistorisk Daad, drev ham til den fortvivlede Tanke, at rydde af Veien den Mand, hvem han betragtede som de tydske Studenterforbindelsers værste Fjende, det ham saa forhadte politiske Systems farligste Talsmand og den tydske Folkeaands giftigste Fordærver, A. v. Kotzebue (s. d. A.). Han udførte dette Mord d. 23de Marts 1819 med stor Koldblodighed; i et Anfald af Anger (det eneste, han yttrede) saarede han sig selv med en mindre Dolk umiddelbart efter at have stødt en større i sit Offers Bryst, gik derpaa ned ad Trappen, raabte „Hurra for mit tydske Fædreland!", knælede paa Gaden og trykkede atter Dolken i sit Bryst med de Ord: „Jeg takker Dig, Gud, for denne Seier". Hans Saar vare dog ikke dødelige; han underkastede sig med Taalmodighed en Operation, og klagede over sin egen Feighed, at han havde forsøgt et Selvmord. Omsider blev S. henrettet d. 20de Mai 1820. Skjøndt det af Alt fremgik, at han ingen Medskyldige havde, blev hans Forbrydelse dog ikke uden langvarige og bittre Følger for de tydske Universiteter.

Sand, George, er det Navn, hvorunder den berømte franske Forfatterinde Aurore, Marquise de Dudevant, skriver. Hun er født 1804 i Paris som Amantine Lucile Aurore Dupin af en Familie, der nedstammer fra Marskallen af Sachsen (s. Moritz). Allerede som Barn røbede hun sin levende Indbildningskraft og udkastede i Tankerne Planen til en heel Roman; Omgangen med Bønderbørnene paa Landet, hvor hun opholdt sig, bidrog til at vække hos hende Ideer om Liighed og Fællesskab, hvilke hun siden har fremsat i sine Romaner. I Klostret, hvor hun var i Pension (1817—20), viste hun baade en brændende Andagtsiver og sin Charakteers trodsige Uafhængighed. Hun læste Chateaubriand, Leibnitz o. Fl., men Rousseau udøvede en mægtig Indflydelse paa hende, Byron og Shakespeare fængslede hendes Aand. I Aaret 1822 giftede hun sig med Marquis Dudevant, men 1831 skiltes Ægtefolkene ad, og S. gik til Paris for at leve af sin Pen. I Begyndelsen gik dette ikke godt; hun blev af de Fleste koldt modtagen (at hun gik klædt som et Mandfolk, o. desl., stødte ogsaa Mange fra hende), hun skrev for Bladet „Figaro" og udgav i Forening med sin Ven J. Sandeau Romanen „Rose et Blanche" (1832). I samme Aar udgav S. alene Romanen „Indiana", som først viste hendes Genie og lagde Grunden til hendes litterære Anseelse; paa denne fulgte „Valentine", „Lélia", „Jacques", „Leone Leoni", „Lettres d'un voyageur" og endeel andre Romaner og Noveller, som for en Deel først udkom i „Revue des deux mondes". Derefter skrev hun for „Le monde", og hengav sig mere og mere til philosophiske men sværmerske og eensidige Betragtninger over religiøse, politiske og sociale Anliggender, og paavirkedes stærkt af Leroux og Lamennais. Sine extravagante, radicale og socialistiske Ideer nedlagde hun, foruden i Klosternovellen „Spiridion" (1839) og det besynderlige Phantasiestykke „Les sept cordes de la lyre" (1840), især i „Pauline" (1841), „Compagnon du tour de France" (1840), fremdeles i „Horace", „Consuelo", „La comtesse de Rudolstadt" o. fl., som hun først udgav i den af hende og Leroux stiftede „Revue indépendante"; endvidere nævne vi „La petite Fadette", „Isidora", „La mare au diable", „Teverino", „Lucrezia Floriani". Efter Februarrevolutionen, som hun hilste med Begeistring, fordi hun af den ventede en Realisation af sine socialistiske Ideer, og for hvilken hun ved

Digitized by Google

sine Skrifter havde arbeidet, strev hun bl. A. „Lettres au peuple“ o. M. S. har ogsaa strevet Dramaer, men uden Held. S. besidder en fyrig og begeistret Sjæl, glimrende og riig Phantasie og et ualmindeligt naturligt Talent til at fortælle og skildre; hendes Sprog er reent og blomstrende, uden nogensteds at være overlæsset med Prydelser eller fordunklet ved tørre Abstractioner. Slgn. III, S. 161 1ste Sp.

Sandal (gr.) var Navnet paa en Fodbeklædning i Oldtiden, oprindelig en Saal af Træ, senere udstyret med større Luxus af Kork eller Læder, der med Remme blev befæstet til Foden. En særegen Art S. vare de varige, saakaldte **tyrrhenske S.**, der bestode af en stærk, ofte tredobbelt Saal. Endnu ere S. i almindelig Brug i Orienten. S. kaldes ogsaa den pragtfulde Fodbedækning, der ved visse Fester bæres af de katholske Geistlige.

Sandarak (Sandarach, Sanderach) er en Harpix, der udsveder og vindes af et Træ, Callitris quadrivalvis Vent., som voxer i det nordlige Afrika. Den forekommer i Handelen som langagtige eller runde Korn og uregelmæssige Stykker, af en hvidgul Farve, gjennemskinnende. Den anvendes meest til Fernisser, idet den for Størstedelen kan opløses baade af Viinaand, Terpentinolie o. s. v.; desuden bruges den lidt til Røgelser, enkelte Plastre o. s. v. Da den Harpix, der udsveder bl. A. af Enebærbusken, har nogen Lighed med S., har man undertiden benævnet denne svensk S., tydsk S. o. s. v.; s. **Sanderach.**

Sandart (Lucioperca Sandra) ligner meget Aborren, med hvilken den ogsaa er meget nær beslægtet, men har en noget mere langstrakt Form og kan blive 3—4 Fod lang. Det er en Ferskvandsfisk, der er udbredt fra Donau og Volga indtil Sønderjylland og Sverrig; den hører til de bedste europæiske Ferskvandsfiske.

Sandbad kaldes i Chemien og Pharmacien de Kar (sædvanlig af Jern), som, fyldte med Sand benyttes, hvor man ikke ønsker at opvarme Noget directe over aaben Ild, eller i varmt Vand, Olie o. s. v. Det, man ønsker opvarmet, anbringes da omgivet af Sandet, saa at Varmen maa forplante sig igjennem dette, og da Sand er en slet Varmeleder, skeer Opvarmingen saaledes langsommere, mere jevnt, og Varmen holder sig længere. S. bruges til Destillationer, Sublimationer, Digestioner (s. d. A.) o. s. v.; s. **Capeller.**

Sandberg (Johan Gustaf), svensk Maler, født 1782 i Stockholm, uddannede sig paa egen Haand uden at have besøgt nogen Skole eller seet fremmede Lande, og blev Medlem af Akademiet i Stockholm og Professor derved. 1831—35 udførte han 7 store Frescomalerier i Upsala Domkirke, indeholdende Gustav III's Historie; i Olie har han bl. A. udført de tre Valkyrier, Erik XIV i Fængsel, Altertavlen i Hvetlande o. fl. Sammen med Fossel udgav han et Billedværk „Ett år i Sverige“ (1827).

Sandbille, s. **Cicindela.**

Sandeau (Jules), fransk Forfatter, født 1810 i Niort, arbeidede først sammen med G. Sand (s. ovenfor), og har siden paa egen Haand udgivet endeel Romaner, af hvilke vi nævne: „Madame de Sommerville“ (1834); „Marianna“ (1839); „Mlle de Seiglière“ (1848); „Sacs et parchemins“ (1851), samt nogle Skuespil. S. blev 1854 ansat ved det Mazarinske Bibliothek.

Sandefjord er en Kjøbstad i Jarlsbergs og Laurviks Amt i Norge, som 1855 havde 1,200 Indb. Byen har nogen Skibsfart og bliver meget besøgt af Fremmede siden 1837, da den daværende Læge Thaulow opdagede et meget kraftigt Svovlbad. Badeanstalten er siden efterhaanden bleven udvidet og forbedret, indtil den nu maa ansees for den meest benyttede i Norge. Adkomsten dertil er let formedelst flere anløbende Dampskibe og gode Landeveie til Horten og Laurvik.

Sandels (Johan August), svensk Feltmarskal, blev født i Stockholm d. 31te August 1764 (hans Fader **Samuel Sandel**, en udmærket og meget brugt Embedsmand, blev som Bjergraad adlet under Navn af S.). Allerede i sit 12te Aar indtraadte han i militair Tjeneste, blev 13 Aar gammel Officeer og var Major ved et finsk Dragonregiment, da Krigen mod Rusland (1788—91) udbrød; i denne deeltog han som Befalingsmand for en hvervet Trop og blev efter Krigen Oberstlieutenant. Da under Krigen i Finland 1808 den svenske Armee atter var bleven angribende, fik S. det Hverv at forsvare Veien fra Savolax, og rykkede med sin neppe 1,600 Md. stærke Brigade, efter flere mindre Træfninger, frem til Kuopio samt bemægtigede sig Fjendens derværende betydelige Forraad. Men da den russiske Armee, efter Sveaborgs Capitulation, havde faaet betydelig Forstærkning, maatte han rømme Savolax for at forene sig med Hovedstyrken, efter i $3\frac{1}{2}$ Maaned at have forsvaret Stillingen ved Torvola samt tilføiet Russerne et betydeligt Nederlag nær ved Idensalmi ved Wirta Bro. Imidlertid havde han faaet Sværdordenens store Kors og var bleven Generalmajor; det følgende Aar førte han Commandoen i Vesterbotn, hvorefter han blev Friherre. 1813 blev han udnævnt til Generallieutenant, fik s. A. Gouverneurposten i Pommern samt Commandoen over de derværende Tropper og deeltog (1813—14) i Felttogene i Tydskland, Danmark, Rhinlandene (hvor Blokaden af Maastricht blev ham betroet) samt i Norge. Han blev 1815 Greve og Præsident i Krigscollegiet, var Præsident i Ridderhuset paa Rigsdagen 1817—18, hvorefter han blev udnævnt til Rigsstatholder i Norge. Med Iagttagelse af Ro og Besindighed beklædte han denne Plads i 9 Aar (han blev imidlertid 1824 udnævnt til Feltmarskal), hvorefter han vendte tilbage til Sverrig, og han døde der i sin Fødestad d. 22de Jan. 1831.

Sandeltræ, Santalum, er en til de kronløse Femtalsplanter hørende Slægt af Træer og Buske med modsatte Blade og smaa uanseelige Blomster, der have et enkelt, 4-deelt Blomsterdække og 4 Støvdragere samt smaa, saftige Steenfrugter. Arterne tilhøre det tropiske Asien, Sundaøerne og Australien. Af Stammen af flere Arter, navnlig af S. album fra Ostindien, de smaa Sundaøer og Timor, S. Freycinetianum fra Sandwichsøerne, samt af S. myrtifolium fra Koromandelkysten og Java erholdes det fra de ældste Tider berømte hvide og gule S., der i Europa nu kun anvendes til Røgelser o. lign., i Orienten derimod som et

Digitized by Google

anseet Lægemiddel udgjør en vigtig Handelsartikel under Navn af Aloetræ, Agallochetræ eller Calambactræ. Det gule S., der er det værdifuldeste, erholdes af det indre, faste Ved, har en stærk aromatisk, rosenagtig Lugt og en bitter, noget skarp Smag; det hvide S. er det yderste Veblag (Splinten) af samme Arter, men er uden synderlig Værdi, da det mangler de kryddrede Egenskaber. Angaaende det røde S. s. Pterocarpus. — S. er Navnet paa forskjellige Træsorter. Saaledes kaldes Caliaturtræ (s. d. A.) S., naar det i raspet eller malet Tilstand bruges til Farvning; det indeholder et harpixagtigt Farvestof, som kan uddrages med Spiritus, Ammoniak eller Eddike, men ikke bruges synderlig uden af Snedkere, der „polere rødt" dermed, ved at bringe lidt S. i den Klud, hvormed de føre Schellakpolituren paa Træet. „Guult S." er egentlig det lysebrune, meget velługtende Ved af santalum album, der i Ostindien og China bruges saavel til Røgelse som til udskaarne Arbeider; dog bruges Navnet ofte om en ligeledes vellugtende, langt almindeligere og billigere Træsort, der gaaer under flere andre Navne (s. Citrontræ).

Sandemanier kaldes et mystisk kirkeligt Parti, som opstod omtrent 1730 i Skotland og stiftedes af John Glaß, presbyteriansk Geistlig, død 1773 i Donder. En Hovedrepræsentant for Partiet var Glaß's Svigersøn Robert Sandeman, der overførte dets Lærdomme og kirkelige Indretninger til England (1762) og Amerika (1766), hvor Tilhængerne fik Navnet S. og endnu bestaae. De fordre Uafhængighed for hver enkelt Kirke og have indrettet en Cultus efter den første apostoliske Kirkes Forbillede.

Sandemænd kaldes de Mænd, som efter Jydske Lov havde under deres Eed efter Stemmefleerhed at paakjende visse vigtigere, saavel civile som criminelle, Retssager. De skulde være Selveiere, og udnævntes af Kongen paa Livstid i et Antal af 8 i ethvert Herred. Ved Christian V's Lov blev Sandemandsinstitutionen, skjøndt med væsentlige Modificationer og med meget ringere Betydning, end den oprindelig havde havt, fra det jydske Retsomraade (Nørre- og Sønderjylland og Fyen) udvidet til det øvrige Danmark. Nu er den forlængst gaaet af Brug; kun i Slesvig existerer den endnu af Navn, men har tabt al virkelig Betydning. Paa Bornholm har der ogsaa fra gammel Tid været S., 1 i hvert Sogn, men af en anden Art, idet S. der have været omtrent det Samme som Sognefogderne i det øvrige Land.

Sander (Levin Christian), født d. 13de November 1756 i Itzehoe, blev, efter at have studeret et Par Aar i Kiel, 1779 Lærer ved Philantropinet i Dessau. Her udgav han blandt Andet en Roman („Geschichte meines Freundes" etc.), der indeholder Skildringer af Livet i de holsteenske Smaastæder. 1783 forlod den alt fra Barndommen melancholske unge Mand misfornøiet Opdragelsesanstalten, og Aaret efter blev han Privatlærer i Grev C. D. F. Reventlovs Huus i Kjøbenhavn. Her lagde han sig med Iver efter det danske Sprog og oversatte „Fiskerne" af Ewald og andre danske Digterværker paa Tydsk. Hans Helbred var bestandig meget svagt. 1789 blev han Fuldmægtig ved Creditkassen og to Aar efter Secretair ved Veicommissionen. Efterhaanden havde han tilegnet sig det danske Sprog saaledes, at han kunde optræde som Forfatter deri. Blandt hans Digte maa fremhæves den smukke „Dødens Vuggevise". Begeistringen, hvormed Samsøe's „Dyveke" modtoges, bragte ham til at skrive „Niels Ebbesen", som opførtes 1797. Dette S.'s Hovedværk er vel ikke uden Fortjeneste, men overvurderedes i høi Grad. 1800 udnævntes han til Lærer i Pædagogik og Methodik samt Tydsk ved det nyoprettede pædagogiske Seminarium med Titel af Professor. Paa denne Tid udgav han „Bidrag til Pædagogiken og dens Historie" (1804—6), „Forelæsninger over Shakspeare og hans Sørgespil Macbeth" (1804) o. s. v. Sørgespillet „Knud, Danmarks Hertug" (Lavard) gjorde ingen Lykke. Fra Efteraaret 1811 holdt han Forelæsninger ved Universitetet over Declamerekunst, Pædagogik og det tydske Sprog. Foruden hans ovenanførte Værker kunne endvidere nævnes: „Odeum eller Declamerekunstens Theorie", „Svada eller theoretisk og praktisk Veiledning til Betoningskunsten". S. døde d. 29de Juli 1819.

Sanderach, s. Sandarak. Undertiden er det = Svovlarsenik, Realgar (s. d. A.).

Sandgrævling (Ammodytes) eller Tobisfisk kaldes en lille, især nordisk, Slægt af Fiske, der med en næsten aaleagtig Legemsform forene adskillige Ligheder med Hornfiske og Makreler; Legemet er langt og trindt, dækket med en fast, glindsende, fiintskjællet Hud, blaalig eller grønlig paa Ryggen, sølvhvid paa Bugen. Hovedet er meget spidst, med fremragende Underkjæbe, Rygfinnen lang, Halefinnen kløftet, Bugfinner mangle. Knoklerne ere grønagtige ligesom hos Hornfisken. De opholde sig især i Sandet ved Kysterne, hvor de forfølge Ormene, som leve i dette, men efterstræbes igjen af Teisten, Lunden, Strandskaden o. s. v. De kunne blive 6—12 T. lange og afgive en ypperlig Madding, men kunne ogsaa afgive en god Spise.

Sandklode er den populære Benævnelse paa den betændelsesagtige Testikelsvulst (Orchitis og Epididymitis, især gonorrhoica).

Sandloppe, s. Loppe.

Sandløber, a) S. Cicindela, b) Calidris arenaria, er en Vadefugl, nær beslægtet med Strandløberne (Tringa), fra hvilke den blot afviger ved at mangle Bagtaa.

Sandmusling (Mya) er en Muslingslægt af ret anseelig Størrelse, med aflange, temmelig flade eller noget buede, bagtil gabende, glatte hvide Skaller med indre Ligament og svagt Hængsel og med 2 lange, udstrækkelige, sammenvoxne Rør. De leve nedgravede i Sandet og Dyndet ved vore Kyster, M. arenaria tæt ved Bredden, M. truncata (hvis Skaller ligesom ere afstumpede bagtil) paa dybere Vand.

Sandomir (Sandomierz), Stad i det polske Gouv. Radom, ved Weichsel, har en prægtig Kathedralkirke. 4,000 Indb.

Sandorm (Arenicola), Slægt af Havledormene (Anneliderne), fortegrøn med rynket og vortet Hud, uden Kjæber eller Oine, med en kort, udstrækkelig Snabel, men uden tydeligt Hoved, Følehorn eller deslige, derimod udstyret baade med Haar- og Krogbørster; paa Kroppens midterste Deel sidder der store og smukke røde Gjælle-

Digitized by Google

hukke langs med Rygfødderne, derimod mangle de paa den tykke, opsvulmede Forende og paa den tyndere Bagende. S. kan opnaae en Længde af over ¼ Alen og opgraves i stor Mængde for at tjene til Madding paa Torskekrogene; den lever i uhyre Mængde ved de nordlige Haves Kyster paa lavt Vand, tæt ved Bredden (ogsaa i Østersøen) og efterlader sig synlige Spor i de talrige sammenslyngede Sandsnore, som sees ved alle vore Kyster, og som den danner ved at æde sig igjennem Sandet og lade dette gaae igjennem sin Fordøielseskanal, hvor det blandes med Sliim og saaledes faaer en vis Fasthed.

Sandpapir, s. Slibning.

Sandqvæler, s. Qvælerslange.

Sandrart (Joachim von), tydsk Maler, Kobberstikker og Kunsthistoriker, født i Frankfurt a. Main 1606, uddannede sig til Maler hos G. Honthorst, var med ham i England og gik derfra til Italien, hvor han meget ivrig studerede saavel Oldtidens som den nyere Tids Kunst. Efter Hjemkomsten levede han deels i Frankfurt og Nürnberg, deels paa forskjellige andre Steder i Holland og Tydskland, idet han nød en høi Grad af Hæder og Ære hos Samtiden. Han døde 1688. S. var en ikke ubetydelig Kunstner, der har malet store Billeder af den hellige og verdslige Historie, uden fremragende Eiendommelighed, men i en god, effectfuld Stiil. Størst Betydning har han ved sine skriftlige Værker: Tydsklands Kunsthistorie under Titel: „Die deutsche Akademie der Bau-Bildhauer- und Malerkunst" (1675—79; udg. af Volkmann, 1768—75), og et Værk over Billedhuggerkunsten med Titel: „Admiranda sculpturæ veteris".

Sands (Robert), nordamerikansk Digter, født d. 11te Mai 1790 i Ny-York, død sammesteds som Advocat d. 17de Decbr. 1832, optraadte 1817 som Digter med en Romance i Byrons Maneer, men blev først ret bekjendt ved Heltedigtet „Yamoyden", hvori han besang Indianernes og de europæiske Colonisters Kampe. S.'s samlede Værker ere udgivne af Vesplanck.

Sands (Sensus) er den physiologiske Benævnelse for de særegne Organer, ved hvis Hjelp Mennesket og Dyrene ere satte istand til at iagttage Yderverdenen, at leve et Relationsliv, Noget, som Planterne sandsynligviis ganske mangle. Til den physiologiske Opfattelse af Sandsningen som en reent legemlig Proces, der foregaaer ved Hjelp af Sandseorganerne og deres Forbindelse med Nervesystemets Centraldeel, føier Psychologien endvidere den sjælelige Modtagelighed, Evnen til at modtage og bearbeide de gjennem de ydre Sandser erholdte Indtryk, den saakaldte indre S., som er Mennesket egen. Endelig er det mere figurligt, naar Udtrykket S. benyttes om Modtageligheden for de høiere Indtryk, for det Gode, Skjønne o. s. v. Kun gjennem de saakaldte ydre Sandser samle vi altsaa vor Kundskab og vor Erfaring om Yderverdenen; de ere 5 i Tallet: Følelsen, Smagen, Lugten, Synet og Hørelsen, hvoraf enkelte vel kunne være skarpere udviklede hos visse Dyr, men som dog i deres harmoniske Udvikling og især i deres Forhold til den indre S. hos Mennesket besidde en Fuldkommenhed, der væsentlig bidrager til at gjøre det til Skabningens Herre. Ethvert af Sandseorganerne bestaaer af et særeget construeret Apparat, forsynet med en egen Nerveudbredning, paa hvilken den ydre Indvirkning finder Sted efter Sandsens Specificitet, saaledes Lysindvirkning paa Øiets Apparat, Toner paa Ørets o. s. v.; fra Nerveudbredningen, hvor sandsynligviis en materiel Forandring finder Sted, ledes Indtrykket gjennem Nervens Stamme til Hjernen, hvor den indre S. træder til og modtager det, bringer det til Bevidsthed m. m. Den meest udbredte er Følelsessandsen, der har sit Sæde over hele Legemets Overflade, hvor Følelsesnerver udbrede sig; Undtagelse herfra danne altsaa kun Knokler, Tandsubstants, Haar, Negle.

Sandschak, egl. en Fane, kaldes i Tyrkiet en Underafdeling af de større Statholderskaber (Ejalets); det er altsaa omtrent = Kreds.

Sandsebedrag, Hallucinationer, kalder man saadanne Indtryk og Opfattelser gjennem Sandserne, som, uden at svare til Virkeligheden, udspringe af en sygelig eller feilagtig Virksomhed enten i Sandseorganerne eller i Hjernen.

Sandsteen er en meer eller mindre haard Bjergart, der indeholder kantede eller afrundede Korn af ikke over en Erts Størrelse, sammenbundne ved et qvarts-, kalk-, leer- eller jernholdigt Bindemiddel. Kornene bestaae af Qvarts, Feldspath og enkelte andre Mineralier, og Farven er som oftest graa eller hvid, de jernholdige ere røde, brune elle gule. Grøndsandstenens Farve hidrører fra indblandede Korn af Glaukonit (Grønjord). S. er en neptunisk Bjergart, forekommer derfor gjerne lagdeelt og indeholder undertiden Forsteninger. Her i Danmark findes en til Bygningsarbeider ret brugbar Sandsteen i det saakaldte Frederiksbrud i Nærheden af Nexø. Visse Varieteter af S. anvendes ogsaa til Møllesteen, Slibesteen o. s. v.

Sandsynlighed (Probabilitet) finder i det Hele Sted, hvor der er overveiende Grunde til at antage Noget, uden at det dog kan ansees for vist. S. kan gjøres til Gjenstand for streng mathematisk Undersøgelse, og er især behandlet af Laplace i „Calcul des probabilités". Begrebet af S. maa da strengt bestemmes, og man forstaaer derved Forholdet imellem Antallet af de for en vis Eventualitet gunstige Tilfælde og Antallet af alle mulige. Sandsynligheden fremtræder altsaa altid som en Brøk. En S., der er = 0, falder sammen med Umulighed, og en S., der er = 1, med Vished. Er den mathematiske S. = ½, da er det lige saa sandsynligt, at Phænomenet vil indtræffe, som at det ikke vil indtræffe. Ofte ere begge, baade Antallet af gunstige Tilfælde og Antallet af alle mulige, uendelig store, uagtet deres Forhold ligefuldt er endeligt. I saa Fald maa Undersøgelsen skee ved det Uendeliges Analyse eller Differential- og Integralregningen. Probabilitetsregning finder Anvendelse ikke blot i videnskabelige Øiemed, men ogsaa i Statistik, Finants- og Handelsvæsen. Naar en Størrelses Bestemmelse er bygget paa Observationer, kan man af disses Antal og indbyrdes Overeensstemmelse udfinde Bestemmelsens større eller mindre Paalidelighed, hvilket skeer ved at angive den sandsynlige Feil. Derved forstaaes den Feil, hvis S. er = ½, saa at det er lige

Digitized by Google

saa rimeligt, at den virkelige Feil kan være mindre, som at den kan være større end denne.

Sandvig er en lille Kjøbstad paa Bornholm (den mindste af Danmarks 68 Kjøbstæder), beliggende tæt ved Sandhammeren, Øens nordligste Spids, ¼ M. N. V. for Allinge, med hvilken By den udgjør een Commune med fælleds Kirke i Allinge. Den havde 1860 kun 225 Indb. (1855: 257).

Sandwichsland hedder en Gruppe af klippefulde, ubeboede Smaaøer i den sydlige Deel af det atlantiske Hav (57° 10'—59° 40' n. Br., 6°—11° v. L.).

Sandwichsøerne eller, efter Hovedøen, **Hawaii**, er en Øgruppe af 15 Øer i det store Ocean i Nærheden af den nordlige Vendekreds, imellem 18° 53' og 23° 5' n. Br., 137° 9' og 144° 10' v. L., af hvilke 7 ere beboede. De ere alle bjergfulde og vulcanske, Bjergene ere over 12,000 F. (efter Andre over 15,000 F.) høie. Klimaet er tropisk men sundt og ikke hedt (formedelst Høiden og Havets kjølende Indflydelse). Her findes Australiens almindelige Plantevæxt (s. Australien), og foruden de sædvanlig dyrkede tropiske Planter ogsaa Viin og Sydfrugter. Taroen afgiver det almindelige Næringsmiddel. Af Mineralier er kun Salt af nogen Betydning. Hunde, Sviin og Rotter vare før Europæernes Ankomst de eneste firføddede Dyr, nu holdes her de europæiske Huusdyr. De Indfødte, Kanakerne, ere en smuk og begavet Race af Malaier, som allerede før deres Bekjendtskab med Europæerne vare i Besiddelse af nogen Industrie og Cultur. Nu ere de ved engelske og amerikanske Missionærer næsten alle omvendte til den evangeliske Christendom, en regelmæssig Skoleunderviisning er indrettet overalt, og næsten i alle Forhold er europæisk Civilisation og Levemaade indført. Øerne have en, 1852 i liberal Retning modificeret, constitutionel Forfatning med en arvelig Konge, hvis Værdighed som saadan officielt er anerkjendt af de europæiske Magter og Nordamerika (1844); under ham bestaaer dog endnu det nedarvede, for Australmalaierne eiendommelige Lehnssystem. Øernes Handel er betydelig, da de ligge paa den store Søhandelsvei imellem Amerika, Asien og Ny-Holland, men den er meest i Englændernes og Nordamerikanernes Hænder. Øernes Fladeindhold anslaaes til 283 □ M. (hvoraf den største Ø Havaii udgjør 187), Folkemængden til henved omtrent 70,000 Mennesker (ved Øernes Opdagelse var den neppe under 300,000, den er siden stadig aftagen). Statsindtægterne ere over 1 Mill. Rdl., Udgifterne lidt mindre, Statsgjelden c. 250,000 Rdl. Hovedstaden er Honolulu eller Honoruru.

S. opdagedes 1778 af Cook, som Aaret efter blev dræbt paa Havaii. De fortsatte Besøg af europæiske Søfarende medførte efterhaanden den ovenfor omtalte Forvandling i de Indfødtes Sæder, Religion o. s. v.; denne beforbredes især af Kong Tameameah I (1781—1819), som skaffede sig Krigsskibe, Forter o. desl. paa Europæisk, kjøbte Handelsskibe o. s. v. samt afskaffede Tabu'en og andre nationale Skikke. Tameameah II (1819—24) gik frem i samme Retning, afskaffede Hedenskabet, ødelagde Morai'erne og antog selv Christendommen, hvilket Exempel derpaa en stor Deel af hans Undersaatter fulgte, og christne Missionærer begyndte deres Virksomhed. Kongen reiste med sin Dronning 1824 til England, hvor Regjeringen viste dem stor Opmærksomhed, men begge døde kort efter. Under det nu for den umyndige Tameameah III oprettede Regentskab steeg Missionærernes Indflydelse, trods de europæiske Kjøbmænds Modstand (disse generedes især af hines Bestræbelser for at modarbeide Nydelsen af Brændeviin). Fra 1837 indtraf her omtrent de samme Rivninger imellem de protestantiske (engelske og nordamerikanske) og de katholske (franske) Missionærer og de disse beskyttende Consuler som paa Otaheiti (s. d. A.). I Aaret 1840 proclamerede Kongen Øernes Uafhængighed, som England og Nordamerika erkjendte, men med Frankrig kom han gjentagne Gange (1840, 1842, 1849, 1851) i Strid og maatte forbetmeste vige for dettes Trusler. I Aaret 1852 fandt en republikansk Opstand Sted med Plan til en Tilslutning til Nordamerika; den dæmpedes ved Indførelse af nogle Reformer. Kongen døde 1855, hans Søn Tameameah IV skal regjere med Kraft og Klogskab. — Sign. Stevart „Journal of a mission to the S.-Islands" (1830), og „History of the S.-Islands" (1843).

Sang er i Almindelighed enhver Frembringelse af musikalske Toner ved den menneskelige Stemme. S. i høiere Forstand er Foredrag af poetiske Ord i en Rækkefølge af bestemte, ved Høide og Varighed forskjellige Toner, som ved at holdes og forbindes indbyrdes, adskilles fra Talens Toner. I Musiken bruges S. desuden i følgende andre Betydninger: 1) kunstmæssigt Foredrag af et Musikstykke ved Hjelp af Stemmen, 2) Hovedmelodien i et Stykke, 3) enhver sangbar Melodie, ligegyldig om skreven for Stemme eller Instrumenter, 4) et mindre, for 1 eller flere Stemmer componeret Musikstykke.

Sangallo (Giuliano), italiensk Architekt, født 1443, knyttede sin Virksomhed til Florents og de nærmeste Byer, byggede Kirken Sta Maria delle Carceri i Prato (1485—91) med Kuppel, og deeltog i Bygningen af Domkirken i Florents. Han blev 1514 kaldet til Rom for at fortsætte Opførelsen af Peterskirken, men vendte allerede Aaret efter tilbage til Florents, hvor han døde 1517. Hans Broder Antonio da S. var ligeledes Bygmester i Florents og gav i de tvende Kirker S. Biagio i Montepulciano og Sta Annunziata i Arezzo samt i Fæstningsværkerne i Civita Castellana Beviser paa sit Talent. Han døde 1534 i Florents. En Søstersøn af disse, Antonio da S. den Yngre (il giovine), var ligeledes florentinsk Architekt, men reiste til Rom, til Onkelen Giuliano. Her blev han Bramantes vigtigste Efterfølger, og ligeledes efter 1517 Bygmester ved Peterskirken sammen med Rafael. Desuden byggede han i Rom sit fortjenstfuldeste Værk, Palazzo Farnese, foruden mange andre Arbeider der, i Perugia og Civita vecchia. Han døde i Terni 1546.

Sangcicade, s. Cicade.

Sangdrossel, s. Drossel.

Sangere (Sylvia) kaldes en meget artriig Slægt af smaa, spinkeltbyggede Sangfugle, i Reglen med uanseelige, bruunladne Farver, hvis Næb er kort, tyndt, svagt buet og forsynet med

Digitized by Google

et lille Hak indenfor Spidsen af Overnæbet; de synge smukt og anbringe deres Reder i Buske og Træer, mellem Siv o. s. v. Hertil høre Rørsangeren, Nattergalen, Blaahalsen og Rødhalsen (s. disse Artt.), Havesangeren (S. hortensis) og mange andre Arter. I videre Forstand regnes Piplærken, Steensmutten, Vipstjerten, Gjerdesmutten, Droslen og Vanddroslen (s. disse Artt.) ogsaa til Sylviernes eller „Sangernes“ Familie.

Sangerhausen, Stad i den preussiske Provinds Sachsen, har endeel Metalgruber i Omegnen. 7,000 Indb.

Sangfugle (Oscines) kaldes i den systematiske Zoologie de Fugle, hvis Fødder ere Siddefødder (d. v. s. have den almindelige Form og Bygning: en spinkel Mellemfod og 4 spinkle Tæer med krumme Kløer, af hvilke de 3 vende fortil, den 4de bagtil, saaledes at denne Bagtaa sidder i Høide med Fortæerne og er vel udviklet), og hos hvilke det nedre Luftrørshoved (hvor Fuglenes Stemme dannes) er udstyret med 5 Par smaa Muskler, de saakaldte Sangmuskler. De kaldes saa, fordi de i Reglen besidde Sangstemme, hvorved dog er at mærke, at denne i Almindelighed kun findes hos Hannerne og kun høres i Forplantningstiden; samt at S. synge meer eller mindre smukt, og at Sangeevnen overhovedet aldeles ikke i nogen fornuftig Systematik kan benyttes som Definition af en S., til at afgjøre, om en Fugl er en S. eller ikke. Adskillige „S.“ i den zoologiske Betydning af Ordet besidde end ikke Spor til Sang, saaledes alle Ravnefugle. S. ere i det Hele smaa Fugle; det er muntre, behændige Fugle, der ofte lægge stor Kunstfærdighed for Dagen i deres Redebygning; de bygge Rede i Skov og Krat, enkelte paa Jorden, og leve fornemmelig af Bær, Plantefrø og Insecter, hvorfor de i høi Grad fortjene at fredes; Ungerne blive en Tid i Reden og mades af Forældrene. S. beboe det hede Jordbelte og det middelvarme, hvor de i Reglen ere Trækfugle, men kun faa findes i de egentlige kolde Jordbelter. De vigtigste Familier ere: 1) de tandnæbede S. (Tornskader og Sangere); 2) de brednæbede (Fluesnappere og Svaler); 3) de tyndnæbede (Honningfugle og Træløbere); 4) de keglenæbede (Meiser, Spurve og Lærker); 5) de stornæbede (Stære, Paradiisfugle og Ravnefugle).

Sanghøg, s. Høg.

Sangsvane, s. Svane.

Sanguisuga, s. Igle.

Sangvification, Blodtilberedning, betegner den væsentlige Deel af det dyriske Stofskifte, som gaaer ud paa at tilberede Blodet. Det er sandsynligt, at S. ikke foregaaer paa noget enkelt Sted i Legemet, ialtfald kan Blodet, om end dets første Anlæg maaskee skeer i de saakaldte Blodkjertler (Milten, Skjoldkjertlen o. s. v.), siges under sit hele Ophold i Blodbanen bestandig at være underkastet Omvexlinger, der ere nødvendige for dets Constitution.

Sangvinsk, egentlig blodriig, fuldblodig, bruges nu udelukkende som Betegnelse for et eget Temperament, hvis Charakteer er et levende, bevægeligt Gemyt, let modtageligt for lysende Indtryk og tiltalende Stemninger, men ogsaa hidsigt og opbrusende. Legemsconstitutionen har hos saadanne Sangvinikere ofte et noget tilsvarende Præg.

Sanhedrin, s. Synedrium.

Sanitet, s. Sundhed, Sundhedstilstand. — Sanitetscollegium er i Slesvig Navnet paa den øverste Medicinalautoritet, svarende til Kongerigets Sundhedscollegium.

San Miguel (Don Evariste), spansk General, født 1780, sluttede sig 1820 til Riego og blev under den constitutionelle Regjering 1821—23 Udenrigsminister, tjente derpaa i Catalonien under Mina og maatte opholde sig i England indtil 1834. Efter sin Hjemkomst blev han Generalgouverneur i Aragonien og Medlem af Cortesforsamlingen, og viste sig stedse som en oprigtig Liberal, Modstander saavel af Espartero's Regentskab som af Narvaez's Dictatur. I Aaret 1854 blev S. M. Præsident for den revolutionære Junta i Madrid, som stillede O'Donnell imod Espartero. Han har senere stedse hævdet sin Plads som Generalcapitain og Chef for Dronningens Hellebarderer; siden 1857 har han været Medlem af Senatet. S. M. er Forfatter til Riego-Hymnen og til nogle krigshistoriske Skrifter.

Sanskrit, Sprog og Litteratur. Sanskrit er Navnet paa Indiens ariske Sprog i dets anden Alder. Det havde da vel i Forhold til den foregaaende eller Veda-Alderen tabt endeel i Rigdom paa Bøiningsformer og Ordforraad, men dog endnu bevaret saa Meget, at det er et af de meest udprægede Sprog af den japetiske Æt, saa at det kunde vække almindelig Forundring, da det ved Aarhundredets Begyndelse først blev bekjendt for den europæiske Videnskabelighed, og afgive et nyt og sikkrere Grundlag for Undersøgelser angaaende de japetiske Sprogs indbyrdes Forhold og ældste Historie. Da Indien ikke har udviklet nogen Historie og mangler al sikker Tidsregning, kan man ikke med Nøiagtighed angive den Tid, da S. var det almindelige Talesprog; man veed kun med Sikkerhed, at det i det 3die Aarh. f. Chr. havde ophørt at være det og veget Pladsen for da alt stærkt udprægede Døttresprog (jvfr. Indisk Sprog). Men allerede længe før den Tid var det gjort til Gjenstand for en omhyggelig grammatisk Behandling, som har bevaret os Sprogets Eiendommeligheder indtil de mindste Enkeltheder, og som fik sin faste Form i den Bearbeidelse af det sproglige Stof, som skyldes Panini (omtr. 400 f. Chr.). Denne, i Forbindelse med Tillægsbemærkninger af Katyayana og en udførlig Commentar af Patanjali, har saavel afgivet Rettesnoren for de følgende Tiders Benyttelse af S., der som Indiens lærde Sprog har holdt sig indtil vore Dage, som ogsaa dannet Grundlaget for de følgende Sproglæreres Arbeider, hvilke paa faa Undtagelser nær, som Vopadeva i det 12te Aarh., enten nøie have sluttet sig til Panini, hvis Fortolkere de da ere, eller have indskrænket sig til, uden at forandre hans Reglers Ordlyd, at give dem en anden Ordning, mere stemmende med deres Tids Trang. Hertil sluttede sig Ordsamlinger i forskjellige Retninger, hvoraf de vigtigste og meest ansete ere Yaskas Samling af Veda-Ord med Forklaring (Nirukta, omtr. 500 f. Chr.) og den langt senere

Digitized by Google

versificerede Samling af S.-Ord, der skyldes Amarasinha, efter hvem den har faaet Navn af „Amarakosha". — Den indiske Bogstavskrift er muligviis af phønicisk Oprindelse og har maaskee fra først af i Indien været bevaret som en Kastehemmelighed hos Handelskasten; men den har alt i de ældste Indskrifter, der haves (fra omtr. 250 f. Chr.), modtaget den hele med det indiske Lydsystem overeensstemmende Indretning, som den siden stedse har bevaret under al den Forandring, som Tegnenes Form har undergaaet til forskjellige Tider og i forskjellige Egne og ved dens Anvendelse til forskjellige Sprog. Den tidlige grammatiske Behandling af Sproget forudsætter aldeles ikke Skriftens Brug; denne synes ogsaa først seent at være kommen i Anvendelse til litteraire Arbeider, og synes neppe før omtrent ved vor Tidsregnings Begyndelse at være bleven almindelig i dette Øiemed. Den ældre Tid meddeelte sit opsamlede Kundskabsstof ene ved mundtlig Overlevering fra Lærer til Lærling, og Brahmankasten, Kundskabens Bevarer og Lærer, har ogsaa i Virkeligheden bestræbt sig for at sikkre det Overleverede dets Oprindelighed og Paalidelighed, ved at lære det med Nøiagtighed, bevare det med Trofasthed i Hukommelsen og med Omhyggelighed at meddele det til den opvoxende Slægt. Derfor tør det af de ældre Tider opsamlede Kundskabsstof, som er naaet ned til os, i Almindelighed antages at være langt ældre end den Form, hvori det fremtræder; thi denne tilhører nærmest den senere Tid, da den forandrede Culturudvikling i en eller anden Henseende fremkaldte en Afslutning og tildeels en Opgivelse af en ældre litterær Retning. De ældre litteraire Arbeider havde i en overveiende Grad en præstelig Charakteer. De gaae ud paa saavel at samle, ordne og bevare, som at oplyse og forklare de gamle Qvad i Vederne, hvoraf de fleste skylde den foregaaende Tidsalder deres Oprindelse, og som nu alle ansaaes for en Deel af en guddommelig Aabenbaring. Hertil kom de Arbeider, der dreie sig om Offerdyrkelsen; disse gaae deels ud paa at vise det Hellige i Offerhandlingen, dennes Betydning og Maal, deels paa at foreskrive eller beskrive Offerhandlingens Gang og Udførelse. Den første Art, Brahmanaer, hvis Form var det frie Foredrag, blev tilsidst ogsaa betragtet som Deel af den guddommelige Aabenbaring ved Siden af de gamle Qvad, medens dette aldrig blev Tilfældet med Arbeider af den anden Art, Kalpaer. Disse bleve, ligesom overhovedet Alt, hvad der skulde læres og huskes nøiagtig, meddeelte i en Række af korte og bestemte Regler, Sutra, Traade til ligesom at sammenbinde det hele Kundskabsstof, eller Ledetraade til at finde sig tilrede deri. Saadanne Sutra'er bleve senere, for nemmere at kunne læres og huskes, versificerede (Karika), og denne Form gik derfra over til at blive den almindelige Meddelelsesform i de fleste Retninger af litteraire Arbeider. Til Brahmanaerne sluttede sig de saakaldte Aranyaka og Upanishad, der begge fornemmelig gik ud paa at undersøge Menneskets Forhold til den høieste Guddomsmagt og dennes Væsen, og hvoraf den første Art egentlig var bestemt for Brahmanen i hans tredie Livsalder, naar han havde forsaget Verden og ene vendte sin Hu mod det Evige; medens den anden Art, Upanishader, nærmest var Lærerens fortrolige Meddelelse til Lærlingen om, hvad der var af høieste Vigtighed for Mennesket at vide. Disse bleve tilsidst betragtede som den vigtigste og hemmeligste Deel af Vederne eller af den brahmanske Troeslære, saa at alle følgende rettroende Religionssecter i de forhaandenværende fandt den forødne Overeensstemmelse med Vederne, og hvor dette ikke kunde blive Tilfældet, omarbeidede dem eller forfattede nye under ældre, ansete Læreres Navne. — Ved Siden af den præstelige Kundskab hos Brahmankasten fandtes der hos Kriger- eller Adelskasten en meget riig Sagnhistorie, der tillige har indeholdt denne Kastes Livsanskuelser ligeoverfor Brahmanernes. Denne Sagnhistorie fandt sine brahmanske Bearbeidere og fik derved en vis Afslutning, der gjennem flere senere Omarbeidelser foreligger for os i det store Digt „Mahabharata", bestaaende af omtrent 100,000 Dobbeltlinier, hvori Sagnhistorien er knyttet rundt om en Kamp, som de fem Pandu-Sønner førte med en Frændeslægt, Duryodhana og hans Brødre, om Herredømmet i Hastinapura (Delhi), og som ledte til begge Slægters næsten fuldstændige Undergang. Derimod synes det andet store episke Digt „Ramayana" at være af noget silldigere Oprindelse og at være udgaaet fra en enkelt Digter (Valmiki efter Sagnet); det handler nærmest om en enkelt Høvdingeæt over Ayodhya (Audh) og skildrer navnlig de Bedrifter, der til Gavn for Verden udførtes af Rama, som en Incarnation af Hovedguden Vishnu. — Eftersom de gamle Guder maatte ved Tidens forandrede Udvikling vige for nye, og disse selvfølgelig krævede deres egen Dyrkelse, fortsattes ogsaa den litteraire Virksomhed i en forandret Retning, og de ældre Arbeider afløstes af nyere, overeensstemmende med hver Tids Krav og Trang, og som stadig affattedes paa Vers; saaledes opstod, foruden de senere Lovsange og Bønner, f. Ex. „Bhagavadgita" om Guden Vishnu's Høihed, Tantra-Værkerne udgaaende fra enkelte Siva-Secter og navnlig dreiende sig om visse Gudinders Dyrkelse og Magt; samt de Omarbeidelser af den gamle Sagnhistorie og Mythologie, der foretoges i secterisk Øiemed, og som haves under Navn af „Puraner", hvoraf ingen er ældre end det 8de—9de Aarh. — Nærmest de præstelige Arbeider staae de philosophiske, hvoraf nogle anerkjendte, andre derimod fornægtede Vedernes Hellighed. Om disse sidste vides imidlertid meget Lidt; hine derimod, der ansaaes for orthodoxe, henføres til sex Systemer eller Skoler, hvoraf den ældste var Sankhya-Læren, hvis Stifter Kapila siges at have været, som gik ud fra et evigt Grundstof, hvoraf Alt havde udviklet sig, og som er ældre end Buddhismen (omtrent 400 f. Chr.), der før endeel støtter sig hertil. En videre Udvikling af Sankhya-Læren var den af Patanjali stiftede Yoga-Skole, der ogsaa antager en evig Grundaand ved Siden af Stoffet, af hvis Forbindelse Alt er fremgaaet, og som gaaer ud paa at vise Tilværelsens Maal i Gjenforeningen med Grundaanden gjennem Andagtens Kraft og legemlige Spægelser; og disse sidste ydre Midler fremhævedes senere af enkelte Retninger

Digitized by Google

som de vigtigste. Nøiere til Vederne sluttede sig de to Mimansa-Skoler, der søgte at bringe Vedernes Forskrifter og Lære i Overeensstemmelse med Tænkningens Love; saaledes at den ene Purva- eller Karmamimansa, hvis Stiftelse tilskrives Jaimini, navnlig gik ud paa at bevise Forskrifternes Rigtighed, medens den anden, Brahmamimansa eller Vedanta, især har til Maal Verdensaanden og dens Dyrkelse. Som Vedanta-Skolens Stifter eller blandt dens første Lærere nævnes Badarayana; dens berømteste Lærer var Sankara (i det 8de Aarh.), der indtog en fremragende Plads i Kampen mod Buddhismen, paa hvis Udfald han har havt en betydelig Indflydelse. Fra de to Mimansa-Skoler udviklede sig de to nærmest logiske Skoler, udgaaede fra Kanada og Gotama, der tillige søgte at forklare Tilblivelsen af det hele Verdensalt i nødvendig Følge af Tænkningens Love. — Kastevæsenet, der indtvang Enhver paa en forudbestemt Livsbane, fremkaldte tillige bestemte Vedtægter for Enhvers Forhold saavel i det hjemlige Liv som overfor Andre og Fremmede. Der haves flere saadanne Samlinger, der kaldes „Grihya-Sutra", forsaavidt de nærmest dreie sig om det hjemlige Liv; de angaae især Brahmanen og vise, hvorledes hele hans Liv bør være indrettet fra hans første Tilblivelse indtil hans Ligfærd. I Forbindelse med disse staae de saakaldte „Dharmasastra", Rets- eller Lovbøger, der mere omhandle det ydre Liv og Kasternes gjensidige Forhold; hvoraf den ældste og meest ansete er den, som Sagnet tilskriver Manu, hvis Indhold tilhører Slutningen af den anden indiske Culturperiode, Brahmankastens Høidepunct i Magt og Anseelse, skjøndt dens Form visnok tilhører en langt senere Tid. De andre Samlinger tilskreves ligeledes gamle hellige Viismænd og gaae under deres Navne; og de danne alle Grundlaget for de større Samlinger af Love og Vedtægter og andre Arbeider i retsvidenskabelig Retning, som de senere Aarhundreders Trang har fremkaldt, og som navnlig opstod i Dekhan efter Muhamedanismens Indbrud i Indien. — Digtekunsten havde en riig og blomstrende Begyndelse i den ældste Tids Gudesange og Offerqvad; den maatte senere som oftest være Tjener for de andre litterære Retninger, men søgte dog ogsaa at træde selvstændig op. Imidlertid hidrøre de fleste egentlige Digterværker, som ere bevarede, fra en Tid, da S. aldeles havde ophørt at være Folkets Maal, og de ere derfor ene forfattede for de Lærde, hvilket ikke har kunnet være uden Indflydelse i større eller mindre Grad paa disse Værkers hele Form. Til denne Tid hører Indiens ypperste Digter Kalidasa, ligesom flere Andre, der som Amaru, Bhartrihari, Bhavabhuti (8de Aarh.), Jayadeva o. s. v., staae i høi Anseelse i Indien. Men man fandt stedse større Behag i at udtrykke sig i et dunkelt, uklart og vanskeligt Sprog, og Digtningen udartede stundom til rene Kunstlerier, som i Digtet „Raghava-Pandaviya", der heelt igiennem kan udlægges som en Fremstilling enten af Ramas eller af Pandu-Sønnernes Bedrifter. Den episke Digtning hentede navnlig sit Stof fra den ældre Sagnhistorie, som den videre udviklede og udpyntede. Af saadanne kunne nævnes Kalidasa's Digt „Raghuvansa", „Magha-kavya", „Naishadiya" o. s. v., og derhos „Bhattikavya" (s. d. A.), og hertil kan ogsaa nærmest henføres „Rajatarangini", skjøndt Forf. Kalhana fra Kashmir (i det 12te Aarh.) synes at have lagt an paa at ville fremstille sit Fædrelands Historie. Hertil sluttede sig Eventyrfortællinger, af hvilke flere ligge til Grund for og gjenfindes i persiske og arabiske Eventyr, hvorfra de ere blevne almindeligere bekjendte; af saadanne haves flere Samlinger, hvoraf den største skyldes Somadeva. Af den dramatiske Digtning maa udhæves det almindelig bekjendte „Sakuntala" af Kalidasa, samt dennes „Vikramorvasi", Bhavabhutis „Malatimadhava", ogsaa høit anseet i Indien, tilligemed det ældre „Mrichhakati" af en ubekjendt Digter. Derhos findes ikke faa lyriske og ethisk-didaktiske Digte af forskjellige Forfattere; i Forbindelse med den sidste Retning udviklede sig Dyrefablen, der alt ved Buddhas Fremtræden synes at have været meget udbredt og yndet blandt Folket. En enkelt Samling af saadanne Fabler, „Panchatantra", blev i det 6te Aarh. oversat paa Gammel-Persisk og derfra i det følgende Aarhundrede paa Arabisk, hvorfra den forlængst er bleven almindelig bekjendt. En nyere indisk Omarbeidelse af samme er den ligeledes velbekjendte „Hitopadesa". — Med Hensyn til de exacte videnskabelige Fag blev Indien i det Hele taget tilbage i sin Udvikling; og hvad der haves i denne Retning, er tilmed endnu ikke tilstrækkelig undersøgt, hvad der navnlig er Tilfældet med den ikke ringe Række af Skrifter, som henhøre til Lægekunsten og de naturvidenskabelige Fag. Astrologien er vel gammel i Indien, derimod synes Astronomie og Mathematik at skylde Grækenland deres første videnskabelige Udvikling; men der gjordes dog selvstændige og betydelige Fremskridt i denne Retning, især af Aryabhatta, Brahmagupta, Varaha-mihira og Bhashkara, og navnlig skyldes Indien Uddannelsen af vort Titalssystem, som derfra gjennem Arabien er kommen i europæisk Brug. — Endelig maa nævnes den omfangsrige buddhistiske Litteratur, forsaavidt som den er affattet paa S. Deraf hidrører den ældre Deel fra Kirkemødet under Kong Kanishka (første christl. Aarh.), der paany samlede og fastsatte, ordnede og nedskrev den hidtil ved mundtlig Overlevering forebragne buddhistiske Lære. Hertil slutter sig en stor Række af Værker, ofte meget vidtløftige, i theologisk og philosophisk Retning, hvoraf enkelte i den nyere Tid ere gjenfundne i Nepal, og som navnlig haves i tibetanske og tildeels chinesiske Oversættelser, der fremkom som Følge af Buddhismens Udbredelse til disse Lande.

Sansovino, s. Andrea Contucci og Jacopo Tatti.

Sanssouci ɔ: Sorgenfri hedder et kongeligt Lystslot ved Potsdam, der er blevet historisk berømt som Frederik II's Yndlingsopholssted.

Santa ... De med dette Ord begyndende geographiske Benævnelser maae søges under Hovednavnet.

Santa-Anna eller **Santana** (Antonio Lopez de), forhen Præsident og Dictator i Republiken Mexico, var ved Udbrudet af Opstanden der Oberst og blev 1829 under Guerrero Krigsminister og siden flere Gange Præsident i Mexico; herom s. Mexico's Historie. Siden 1855 har S. A. opholdt sig paa Cuba. — En anden **Santana**

Digitized by Google

var 1851—61 Præsident for Republiken Dominica (San Domingo) paa Haïti.

Santa Cruz (André), sydamerikansk Statsmand, født i Peru omtrent 1800, var General under Uafhængighedskrigen, 1826—27 Præsident i Peru og fra 1829 i Bolivia, af hvilket Lands Organisation han indlagde sig stor Fortjeneste; s. **Bolivia**. Efter sit Fald 1839 gik han til Guayaquil, hvorfra han, efter flere Forsøg paa at gjenvinde sin tabte Værdighed, faldt ind i Bolivia, men blev fangen (1843), dog frigiven. I Aaret 1849 blev S. C. sendt som Gesandt fra Bolivia til Hofferne i Paris, London og Brüssel; 1853 gik han tilbage til Sydamerika.

Santandér (Francisco de Paula), sydamerikansk General og Statsmand, født i Ny-Granada d. 2den April 1792, tog fra 1809 Deel i Uafhængighedskrigen og blev 1821 Vicepræsident i Columbia, men maatte 1828, mistænkt for Planer imod Præsident Bolivar, gaae i Landflygtighed. Efter Bolivars Død 1831 blev S. tilbagekaldt og var 1832—37 Præsident for Republiken Ny-Granada (s. d. A.); han døde 1840 i Cartagena.

Santandér, befæstet Stad i Landskabet Gammel-Castilien i Spanien, ved den biscayiske Bugt, har en god Havn, nogle Tobaks- og Seildugsfabriker, Metalstøberier og Sukkerraffinaderier samt betydelig Handel. 20,000 Indb.

Santarem, Stad i den portugisiske Provinds Estremadura, ligger ved Tejo. 9,000 Indb. — Ved S. blev Dom Miguels Tropper slagne d. 16de Mai 1834.

Santerre (Antoine Josephe), fransk Revolutionsmand og General, født 1752 i Paris, var en riig Ølbrygger, da han ved Revolutionens Udbrud blev Chef for en Bataillon af Nationalgarden. Som saadan tog han Deel i Bastillens Erobring, havde endeel Indflydelse paa Begivenhederne d. 20de Juni og 10de Aug. 1792, førte den anklagede Konge Ludvig XVI for Conventets Skranker og commanderede den bevæbnede Magt ved Kongens Henrettelse. Derefter blev S. Divisionsgeneral og førte 20,000 Md. mod Vendée, men blev d. 18de Septbr. 1793 slagen ved Coron. Som Tilhænger af Hertugen af Orléans blev han derpaa af Velfærdscomitéen holdt i Fængsel indtil Robespierres Fald. Siden levede han som Privatmand og døde forarmet d. 6te Febr. 1809.

Santesson (Carl Gustaf), Professor i Chirurgie ved kgl. Carolinska-Institutet i Stockholm og Overchirurg ved Seraphimerlazarethet, født d. 7de Novbr. 1819, blev 1849 Overlæge og Professor. Han nyder med Føie en ikke ringe Anseelse som videnskabelig og praktisk Chirurg og Læge, og har leveret ikke faa litterære Afhandlinger, navnlig i Tidskriftet „Hygæa" i chirurgisk Retning.

Santi (Raffaello), tidligere urigtig kaldet Sanzio, den berømteste italienske Maler, født i Urbino d. 28de Marts 1483 paa en Langfredag, var Søn af **Giovanni S.**, en ikke ubetydelig Kunstner, af hvis Retning Sønnens ældste Arbeider bære Spor. Faderen døde allerede d. 1ste Aug. 1494, og kort Tid efter blev S. sat i Lære hos Pietro Perugino (s. **Vanucci**), hvis Navn er saa nær knyttet til hans, saavel paa Grund af Lærerens Indflydelse som formedelst Elevens urokkelige Hengivenhed. Skjøndt man seer hans Genie ogsaa i hans første Arbeider, gik han dog endnu aldeles op i Perugino's Maneer. Skjønne Prøver fra denne Tid ere „Mariæ Kroning" i Vaticanets Samling i Rom og „Mariæ Trolovelse" i Brera i Mailand, omtrent fra 1504. Kort Tid før havde en ældre Samtidig, Pinturichio, taget sin Tilflugt til Ynglingens rige Opfindelsesevne, da han skulde udføre sine Frescomalerier i Sienas Domkirke. I Aarene 1505—7 opholdt S. sig dernæst vexelviis i Bologna, Florents, Urbino o. fl. St., og navnlig udøvede Opholdet i Florents, Skuepladsen for Kunstens Gjenoplivelse, den væsentligste Indflydelse paa S.'s Kunst. Her traadte han i Forhold til en Mængde af Samtidens berømteste Mestere, hvoraf Nogle endog senere gik i Lære hos den unge Mester. Den florentinske Paavirkning sees i den berømte „Christi Gravlægning" med legemsstore Figurer, som nu er i Palazzo Borghese i Rom (1507). Hans eget Portrait, i Galleriet degli Uffizii i Florents, er fra samme Tid. I Sommeren 1508 afbrød S. flere begyndte Arbeider for at følge den Indbydelse til Rom, han havde faaet af Pave Julius II. Han blev strax sat i Arbeide med de 4 pavelige Værelser, der nu kaldes le stanze eller le camere di Raffaello (s. **Stanze**), hvis Compositioner bestandig ville høre til de skjønneste Frembringelser i den moderne Kunst. Men S. opnaaede ikke at male med egen Haand mere end de to Værelser og en Væg i det tredie, Resten udførtes af hans Elever, deels i hans sidste Aar, deels efter hans Død. Medens dette var under Arbeide, componerede han Decorationen til en Buegang i Vaticanet, de saakaldte „Rafaels Loger" (Loggier), men lod Alt udføre af sine Elever. Det er en riig Composition af Arabesker o. desl. med 52 Felter, hvori Fremstillinger af det gamle og nye Testamente, kaldte „Rafaels Bibel" (1514). I Aarene 1515—16 gjorde han Cartoner til 10 Tapeter, bestemte for det sixtinske Capel og indeholdende Emner af Jesu Liv og Apostelhistorien. Disse kolossale Billeder, utvivl S.'s modneste Værker, bleve vævede i Flandern, men have desværre lidt endnu mere end Stanzerne og Logerne. Af Cartonerne, de egentlige Originaler, ere 7 reddede og findes i Hamptoncourt i England. Ved Siden af disse 8 Hovedværker, der udførtes for Paven, først Julius II og fra 1513 Leo X, gaaer en betydelig Mængde andre Arbeider, deels al fresco, deels Staffeliebilleder, hvoraf de berømteste findes i Italien og Spanien, medens ogsaa Frankrig, Tydskland og England have smukke og værdifulde Exempler paa S.'s Kunst. Følgende ere de vigtigste: den saakaldte „Madonna di Juliano" fra 1511, med Marie og Barnet i Luften over fire Hellige, er nu i Vaticanet; og omtrent fra samme Tid er Julius II's Portrait i Palazzo Pitti i Florents. Ikke meget senere (1511—12) er „Galathea", et Frescomaleri i Palazzo Farnesina i Rom, medens den Loftsdecoration al fresco, som hans Elever udførte sammesteds, indeholdende Psyche's Historie efter S.'s Tegninger, er fra hans sidste Leveaar. I Spanien er der bl. A. tre udmærkede Billeder, „Madonna del Pesca", saa kaldet, fordi man seer ved Thronens Fod paa den ene Side St. Hiero-

Digitized by Google

nimus, paa den anden den unge Tobias med Fisken i Haanden og ledet af Englen (1514); Christi Gang til Golgatha, bekjendt under Navnet „Lo spasimo di Sicilia", malet for en Kirke i Palermo; og endelig en hellig Familie, kaldet „La Perle", til Betegnelse af Billedets Værd, malet 1517—18, omtrent samtidig med et af S.'s berømteste Billeder, „Madonna della Sedia" i Palazzo Pitti i Florents. Allerede 1514 havde S. malet i den lille Kirke Maria della Pace i Rom 4 Sibyller, hvori han, ligesom flere Steder i Vaticanet, viser Michel Angelo's Indflydelse. Aaret efter stylbes tvende Mesterværker: Sta Cecilia i Bologna og „Ezechiels Syn", et ganske lille Billede i Florents. I Paris er bl. A. St. Michael (1517) og den for Frants I malede hellige Familie (1518), en Erkjendtlighedsgave fra Kunstneren selv. Fra 1518 er ogsaa Portrait af Leo X og 2 Cardinaler i Pitti, og „Violinspilleren", et Portrait i Palazzo Sciarra i Rom. Fra hans to sidste Aar ere tvende Billeder, der regnes blandt hans skjønneste og maaskee ere meest bekjendte i Kobberstik og desl., „Den sixtinske Madonna", og „Transfigurationen", der ufuldendt blev udstillet ved hans Liigseng. Han døde d. 6te April 1520, ligeledes en Langfredag. S. har ogsaa beskjæftiget sig lidt med Billedhuggerkunsten og ladet en Statue udføre efter sin Model, men har mere Betydning som Bygmester, skjøndt Døden afbrød hans virksomme Deeltagelse i Opførelsen af Peterskirken; men han har bygget flere Pallæ'er. Han kaldte Kobberstikkeren Marc Anton (s. Raimondi) til sig i Rom og lod denne stikke et stort Antal Blade efter sine Tegninger, for saaledes at gjøre sine Værker mere bekjendte. Siden have Verdens berømteste Kobberstikkere kappedes om at levere udmærkede Stik efter S.'s Billeder. Rafael havde en talrig Skare af Elever, blandt hvilke Giulio Romano (s. Pippi), Perin del Vaga, Penni, Caldara o. Fl. Blandt hans Efterlignere høre Bagnacavallo og Garofalo til de selvstændigste. Den vigtigste Biographie af S. er af Passavant: „R. von Urbino und sein Vater Gio. S. (2 Bd. og Atlas, 1839; fransk Overs. med nye Noter, 2 Bd. 1860).

Santillana (Inigo Lopez de Mendoza, Marquis af), spansk Kriger, Statsmand, Lærd og Digter, født d. 19de August 1398 i Castilien, kjæmpede med Udmærkelse imod Aragonien, Navarra og Maurerne. S. stod i høi Gunst hos Johan II og Henrik IV af Castilien og døde 1458 i Guadalaxara. Hans „Obras" ere udgivne af Amador de los Rios 1852; iblandt samme nævne vi: „Los proverbios"; „El doctrinal de privados"; „Refranes"; „Comedieta de Ponza", som høre til de ældste spanske Dramaer.

Santonin, Santoninsyre, Cinin, er et særeget krystallinsk Legeme, der findes i Ormefrø, Frøene af Artemisia contra V. o. fl. Arter Artemisia (s. d. A.). S. bruges i meget ringe Mængde mod Orm.

Santorin, det gamle **Thera**, en græsk Ø i Archipelagus, en af de sydligste Cyklader, 2 □ M. stor med 22,000 Indb., er bjergfuld og vulcansk men frugtbar paa Viin, Bomuld og Sydfrugter. Omkring den ligge en Mængde ved vulcanske Udbrud opstaaede Smaaøer.

Sanzio, en ældre feilagtig Skrivemaade af Rafaels Navn, s. Santi.

Saône, Flod i Frankrig, udspringer i Dep. Vosges, løber igjennem Depp. Øvre-S., Côte d'Or og S.-Loire samt paa Grændsen af Depp. Rhône og Ain, og falder, efter et Løb af 60 M., indenfor Staden Lyons Omkreds i Rhône. Dens største Biflod er Doubs.

Efter S. have 2 franske Departementer Navn. 1) **Øvre-Saône** (Haute S.), omgivet af Depp. Vosges, Øvre-Rhin, Doubs, Jura, Côte d'Or og Øvre-Marne, 97 □ M. stort med 315,000 Indb., er bjergfuldt (Vogeserne, Langres Plateau o. s. v.) og gjennemstrømmes af S. Her dyrkes Korn (især Hvede), Hamp, Olieplanter o. M.; store Skove af Eeg og Bøg findes, af de mange Mineralproducter nævne vi Jern, Bly, Steenkul, Salt og nyttige Steenarter. Metalfabrikationen og Bomuldsmanufacturerne ere vigtige. Hovedstaden er Vesoul. 2) **Saône-Loire**, omgivet af Depp. Côte d'Or, Jura, Rhône, Loire, Allier og Nièvre, 156 □ M. stort med 580,000 Indb., er overalt bjergfuldt men frugtbart paa Korn, Olieplanter og Hamp. Det har endeel Skove og rige Jern- og Steenkulsminer samt Steen- og Marmorbrud m. M. Industrien gaaer meest ud paa Forarbeidelsen af Metallerne. Igjennem Dep. løbe Floderne S. og Loire. Hovedstaden er Maçon.

Sapajuer kaldes de af den nye Verdens Aber, som have $\frac{6}{6}$ Kindtænder i hver Side og virkelige Negle paa Hænder og Fødder; de have alle Hale, men hos nogle er den en Følehale (f. Ex. Brøleaberne), hos de egentlige S. (Cebus) en Snohale. Det er en talrig Gruppe af smaa, rundhovede, behændige Aber med ufuldkommen udviklet Tommel paa Forhænderne, der beboe de tætte Urskove i det tropiske Amerika.

Saphir (Moritz Gottlieb), tydsk humoristisk Skribent og Journalist, født 1794 i Pesth af jødiske Forældre, var først bestemt til at blive Kjøbmand, blev derpaa sendt til Prag for at studere Talmud, og opholdt sig siden som Litteratus indtil 1825 i Wien, som han paa Regjeringens Befaling maatte forlade. Han begav sig da til Berlin, hvor han udgav humoristiske Blade og ved sine pikante Vittigheder over bekjendte Personer o. s. v. vandt meget Bifald men ogsaa paadrog sig Fjendskab og stundom personlige Mishandlinger, saa at han 1829 maatte flytte til München, hvor han begyndte samme Virksomhed. Den Hensynsløshed, hvormed han havde kritiseret Kong Ludvigs Digte, bevirkede snart hans Udviisning herfra; efter et Ophold i Paris kom han tilbage, gik over til den protestantisk-christelige Kirke, levede fra 1835 igjen i Wien og døde d. 4de Septbr. 1858. Blandt S.'s Vittighedsskrifter nævne vi: „Fliegendes Album", „Der Humorist", „Humoristische Abende", „Dumme Briefe", „Neueste Schriften" (1832), „Blaue Blätter" (1855—56). S. besad Vid og Humor og navnlig Talent for Ordspil o. desl.; men intet af hans Arbeider har blivende Værd, de mangle Gemyt og høiere Ideer.

Sapieha er Navnet paa en fyrstelig Familie i Lithauen og Galizien, som nedstammer fra Storhertug Gedimin i Lithauen og siden deelte sig i 2 Linier. — **Sunigal S.**, født 1420, gik

Digitized by Google

tilligemed Jagello over til Christendommen og fik i Daaben Navnet S. — **Lew S.**, født 1557, kjæmpede tappert under Stephan Bathori mod Russerne, bevirkede efter dennes Død, at Sigismund III af Sverrig blev Konge i Polen, og at Russerne afstode Smolenſk, men formaaede ikke siden at standse Gustav Adolfs Fremskridt i Lithauen (1625). Han døde 1633. — **Jan Piotr S.**, Starost af Usviat, født 1564, trængte i Spidsen for en polsk Hær, som understøttede den falske Demetrius, hærjende og plyndrende frem indtil Moskau, blev siden mistænkt for at tragte efter Herredømmet over Rusland og døde i Czarernes Palads i Moskau 1611. — I Polens indre Kampe spillede Familien S. en fremragende Rolle. **Kazemierz Nestor S.**, født 1750, hørte til de polske Patrioter, som proclamerede Constitutionen af 1791, kjæmpede under Kosczinsko o. s. v. — **Alexander S.**, født 1770, død 1812, foretog Reiser til de sydslaviske Lande o. s. v. i Anledning af sine ethnographiske og naturvidenskabelige Studier. **Leon S.** var 1848 Medlem af den til Keiseren fra Polen sendte Deputation samt af Slavecongressen i Prag og af Rigsdagen i Kremsier; siden har han gjort sig fortjent som Agronom.

Sapo er det latinske Navn paa Sæbe. S. medicatus, medicinsk Sæbe, er en Sæbe, tilberedt af Olivenolie med kaustisk Natron, og som bruges indvortes i Medicinen; S. stibiatus er et pharmaceutisk Præparat, dannet af Sæbe med Tilsætning af Svovlantimon, opløst i Kali. — **Saponification**, Forsæbning. **Saponin** (og **Saponarin** [?]), ere to eiendommelige, indifferente Stoffer, som indeholdes i Sæberoden, Roden af Saponaria officinalis.

Saporoger, s. **Kosakker**.

Sappantræ kaldes et rødt Farvetræ, der skal hidrøre fra et Træ Calsalpinia sappan L.

Sappe (fr. sape) kaldes i Krigskunsten de Løbegrave (s. d. A.), hvis Brystværn er dannet ikke blot af den ved Udgravningen vundne Jord, men tillige indad mod Graven forsynet med en Række Kurve, de saakaldte **Sappekurve**, der ere fyldte med Jord og tjene til at give en hurtigere Dækning i Løbegraven, idet de bringe den opkastede Jord til at staae med steile Sider. Disse Kurve ere cylindriske uden Bund, sædvanligviis af 2½ à 3 Fods Høide. Staverne, der danne Skelettet for Kurvefletningen, rage noget op over denne og ere tilspidsede i øverste Ende, for at man derpaa kan anbringe **Kroningsfaskinerne**, der tjene til at forhøie Brystværnet og samtidig tilveiebringe nogen Forbindelse mellem Sappekurvene indbyrdes. I Sammenstødet mellem to Kurve placeres et saakaldet **Sappebundt**, en kort Faskine af Kurvens Høide, forsynet med en paalangs indbreven Pæl, der er tilspidset i den ene Ende for at kunne befæstes i Jorden. S. anvendes i Beleiringskrigen, naar man i Løbegravene er udsat for Ild af Haandskyts eller Kardætsker, da den fyldte Sappekurv allerede dækker nogenledes herimod. Stilles mange Sappekurve paa een Gang af Mandskab uden Dækning, kaldes S. uregelmæssig eller flygtig; stilles derimod kun een Kurv ad Gangen af Mandskab, der er dækket af tidligere placerede, fyldte Sappekurve, kaldes den regelmæssig eller fuld. Medens man til Anlæget af den 1ste Parallel (s. **Beleiring**) almindelig anvender den simple Løbegrav uden Sappekurve, maa man til Anlæget af Communicationsgangene til 2den Parallel og selve denne Parallel anvende den uregelmæssige S. Foran 2den Parallel er man som oftest nødsaget til bestandig at benytte den langsomt fremskridende regelmæssige S.

Af sidstnævnte S. haves flere Slags, hvis Anvendelse hovedsagelig bestemmes af den Beskydning, man er udsat for. Som de hyppigst forekommende nævnes her: Den **enkelte S.**, der anvendes, naar Ilden kommer skraat fra Siden eller forfra. Man er her i Fronten (Sappetêten) dækket af en stor cylindrisk Kurv, Rullekurven, der er fyldt med Faskiner, Uld ell. desl., og skridtviis rulles fremad. Den **dobbelte S.** anvendes, naar Ilden kommer i straa Retning fra begge Sider. Under Beskyttelse af to Rullekurve i Fronten sættes to Rækker Sappekurve med en indbyrdes Afstand af c. 12 Fod. Den **bedækkede S.** anvendes, naar man er meget udsat for Kasteild. Den bestaaer af en dobbelt S., hvilken man efterhaanden, som den strider frem, bedækker foroven med Faskiner, der hvile paa Tømmerrammer, de saakaldte Blinder. Faskinerne dækkes atter med Jord for at sikkres mod Antændelse.

Med Hensyn til Grundridset giver man S. forskjellige Former, saasom: **Zigzag-S.**, der strider frem med Grene, rettede vexelviis til Høire eller Venstre af Fæstningen. **Travers-S.**, der gaaer frem i korte, retvinklet brudte Linier, idet man til Dækning opkaster Traverser afvexlende til Høire og Venstre. **Terning-S.**, hvor Traverserne gjøres fritstaaende i Midten, omgivne paa alle Sider af Løbegrave. Den **slangeformige S.** gaaer frem i Slangegang, saa at den faaer samme Udseende som Travers-S., naar dennes Hjørner tænkes afrundede.

Sappeurer kaldes den Afdeling af Ingenieurtropperne, der hovedsagelig anvendes til Sappe- og Skandsearbeide.

Sapphir er en af de kostbareste Ædelstene, der i Almindelighed har en blaa, violet eller hvid Farve og en smuk Glasglands. I Mineralogien henregnes den til Corunden (s. d. A.), da den ligesom denne bestaaer af Leerjord (Aluminiumilte), krystalliserer i det rhomboedriske System og har Haardhedsgraden 9, ɔ: ridses kun af Diamanten. Den violette S., der ogsaa kaldes „orientalsk Amethyst", har ved Lys et rødligt Skjær, hvorimod Qvarts-Amethysten har et mere graaligt Udseende. Ved en convex Slibning lodret paa Krystallisationsaxen viser der sig ved nogle S. en sexkantet Stjerne, og den benævnes da Stjerne-S. eller Asterie. Den findes hyppigst i løse Masser, som afrundede eller glatte Krystaller og krystallinske Korn, især i Flodsandet og det opskyllede Land paa Ceylon og ved Ural; sjeldnere er den indvoxen i Basalt. Uagtet S. ikke har en saa høi Værdi som Rubinen, betales dog Karaten i Almindelighed med 15 Gylden, og Prisen stiger meget betydelig, naar Vægten overstiger 6 Karat, saa at man endog har givet 70—80 Louisdo'rer for S., der kun veiede 6—7 Karat. Den danske Krone prydes af to store S., hvoraf den ene veier 144, den anden 81½ Karat.

Digitized by Google

Sapphirin er et i utydelige Krystaller forekommende Mineral, der har en sapphirblaa Farve, som falder noget i det Graagrønne. Det bestaaer af flere kiselsure Salte og findes kun ved Fiskernæsset i Grønland i Glimmerskifer.

Sappho var en græsk Digterinde c. 600 Aar f. Chr., fra Mytilene paa Lesbos. Hun omtales med stor Beundring i Oldtiden, men hendes Digte ere paa faa Fragmenter nær tabte. Hende tilskrives Opfindelsen af den af Horats i mange Oder benyttede sapphiske Strophe. Fragmenterne af hendes Digte findes fuldstændigst i Bergks „Poetæ lyrici Græcii".

Sarabanda er en nu forældet spansk Dands af alvorlig, gravitetisk Charakteer i ¾ Takt.

Saracenere ɔ: Østerlændere kaldtes hos de christne Skribenter i Middelalderen Araberne, siden alle Muhammedanere og fortrinsviis Maurerne eller Tyrkerne.

Saragossa eller **Zaragoza** (i Oldtiden en af Romerne befolket Colonie under Navnet Cæsarea Augusta), befæstet Hovedstad i det spanske Landskab Aragonien, ved Ebro, har blandt flere Kirker en med et undergjørende Mariabillede, et Universitet o. M. 30,000 Indb. — S. er især bleven berømt i Historien ved den overordentlige Udholdenhed og Tapperhed, hvormed den under Palafox (4de Aug. 1808—20de Febr. 1809) holdt sig imod de den beleirende franske Armeecorps, indtil den capitulerede paa hæderlige Betingelser (over 50,000 Mennesker havde Beleiringen kostet Livet, de Fleste dog ved Sygdom, Hunger o. s. v.).

Maal og Vægt i S. ere fra 1859 lovmæssig de nye franske, s. Spanien. — De ældre aragoniske Maal ere følgende: 1) Længdemaal. Inddelingen er som i Castilien (s. d. A.). 1 Vara er $342_{,22}$ Pariser Linier = $1_{,2299}$ danske Alen. — 2) Flademaal. 1 Cuartal à 4 Almudes er 400 □ Varas = $605_{,42}$ danske □ Alen. — 3) Rummaal. a) Korn. 1 Cahiz à 8 Fanegas à 3 Cuartales à 4 Celemines eller Almudes er $179_{,36}$ franske Litres = $1_{,2892}$ danske Tønder. — b) Viin. 1 Nietro eller Carga à 16 Cantaros eller Arrobas à 8 Azumbres à 4 Cuartillos er $158_{,56}$ franske Litres = $164_{,12}$ danske Potter. — c) Brændeviin. 1 Arroba er $13_{,31}$ Litres = $13_{,797}$ danske Potter og veier 36 Libras (s. nedenfor). — d) Olie. 1 Arroba er $13_{,93}$ Litres = $14_{,418}$ danske Potter og veier ligeledes 36 Libras; 1 Arrobeta er ¾ Arroba. — 4) Vægt. 1 Libra (Pund) à 1⅛ Marcos à 8 Onzas à 4 Cuartos à 4 Adarmes à 32 Granos er 350 franske Gram = $22_{,400}$ danske Lod; 1 Carga er 3 Quintales à 4 Arrobas à 36 Libras. — Samme Vægt benyttes for Guld, Sølv og Medicin. I sidste Tilfælde deles 1 Onza i 8 Dracmas à 3 Escrupulos à 2 Obolos à 12 Granos.

Sarah, Tharaks Datter, Abrahams Halvsøster og Hustru, fødte i sit 90de Aar efter Guds Forjættelse Isaak og døde 127 Aar gammel i Hebron. — I Tobias's Bog er S. den unge Tobias's Hustru, Datter af Raguel i Rages i Medien.

Saransk, Stad i det russiske Gouv. Pensa, har Garverier, Sæbesyderier og store Markeder. 12,000 Indb.

Saratoga, Flekke i den nordamerikanske Fristat Ny-York, s. Burgoyne (John).

Saratoga Springs, Stad i den nordamerikanske Fristat Ny-York, har berømte mineralske Kilder og er det meest besøgte Badested i Unionen. 3,000 Indb.

Saratov, Gouvernement i det europæiske Rusland, omgivet af de Donske Kosakkers Land samt Gouvv. Voronesch, Tambov, Pensa, Simbirsk, Samara og Astrachan, 1,483 □ M. stort med 1,600,000 Indb., er en i det Hele frugtbar, af Volga og dens samt nogle af Dons Bifloder gjennemstrømmet Slette, som frembringer Hvede, Hamp, Tobak og Krap; mod V. findes Skove, Volga yder en Mængde Fiske. Imod S. O. ere Saltsøer, af hvilke vindes endeel Salt. Blandt Indb. er en Mængde tydske Colonister. — Saratov, Hovedstaden, ved Volga, har Garverier, Reebslagerier, Bomulds- og Silkemanufacturer og levende Handel med Salt, Fisk, Talg o. M. De fleste Huse i S. ere af Træ. 76,000 Indb.

Sarcocolla er Navnet paa en Gummiharpix, der samles i Æthiopien og paa Cap og sandsynligviis stammer fra Penæa mucronata, P. sarcocolla og flere lignende P. Den har ikkun liden Anvendelse.

Sarcophaga, s. Spyflue.

Sarcoptes, s. Fnatmide.

Sardanapalus, en for sin Overdaadighed og Yppighed berygtet Konge i det gamle Assyrien, opbrændte sig selv tilligemed sine Qvinder og Skatte, da han 840 f. Chr. blev angreben i sin Hovedstad Ninive af den mediske Statholder Arbaces.

Sardes, den berømte Hovedstad i det lydiske Rige i Lilleasien, Krøsus's og senere de persiske Satrapers Residentsstad, laae ved Floden Paktolos og Bjerget Tmolos. Efterat Byen 500 f. Chr. var hærjet af Ionerne og senere 215 f. Chr. af Antiochus, reiste den sig igjen, indtil den endelig i det 14de Aarh. blev ødelagt af Timur. Enkelte Ruiner findes ved Landsbyen Sart.

Sardin eller **Sardelle** (Clupea sardina) er en lille Sildeart, der ligner Brislingen meget; den lever i Middelhavet og ved Frankrigs Vestkyst.

Sardinien (ital. Sardegna), en til Kongeriget S. (nu Italien) hørende Ø i Middelhavet, imellem 38° 52′ og 40° 18′ n. Br., 25° 45′ og 27° 35′ ø. L., skilt fra den N. for samme liggende Ø Corsica ved Bonifaciostrædet, er 439 □ M. stor med 580,000 Indb. Den er overalt bjergfuld; Bjergene ere høiest og vildest i den nordlige Deel, hvor Gennargentu hæver sig indtil 5,542 F.; den sydligere Deel er lavere og har flere smukke Dale. Kysterne ere høie og stærkt indskaarne, foran dem ligge mange Klippeholme; Landet vandes af en Mængde Smaafloder. Klimaet er meget varmt. Jordbunden er frugtbar men slet dyrket. Agerdyrkning og Qvægavl samt Fiskeri (især paa Thunfisk, Sardiner og Anchiovis) ere Hovednæringsveiene. Her avles Korn, især Hvede og Byg, fortrinlig Viin, Kjøkkenurter, Bomuld o. M. Oliventræet findes vildt næsten overalt; Morbærtræet lykkes godt, og Silkeavlen er betydelig. Skovene ere store, men behandles slet. De vigtigste Huusdyr ere Horngvæg, Faar,

Digitized by Google

Geder og Sviin. Af Mineralier findes her meest Bly, Jern, nyttige Steenarter, Salpeter, Svovl o. M. Industrien er kun ubetydelig. Indbyggerne, **Sarderne**, ere Italienere, som ere stærkt blandede med forskjellige indvandrede Folk, alle Katholiker. I Oplysning og Cultur staaer Massen af Befolkningen meget tilbage. Ved Ophævelse af Feudalvæsenet, Hoveriet og en Mængde andre Byrder og Tyngder er Befolkningens Velstand i de senere Aar hævet og Benyttelsen af Landets naturlige Rigdom lettet. — Indtil 1847 bestyredes S. af en Vicekonge; nu er den deelt i 3 Generalintendantser.

Øen S., som i den fjerne Oldtid heed Ichnusa eller Sandaliotes og siden af Grækerne kaldtes **Sardo**, af Romerne Sardinia, havde allerede dengang en meget blandet Befolkning: mod S. boede Jolaerne, efter Sagnet de fra Hercules's Søn Jolaos nedstammende græske Folk, fremdeles Corser, indvandrede fra Corsica, og Balearer eller Balarer, maaskee Efterkommere af carthaginiensiske Leietropper fra Iberien eller Libyen; mod N. boede Ligurer, paa Vestsiden pelasgiske Tyrrhener. Efter Pausanias kom de allerførste Beboere af S. fra Libyen. Alle disse Folk kaldtes siden med det fælleds Navn **Sarder**, som hos Romerne vare berygtede for Ondskab, Falskhed og Dovenskab. Omtrent 500 f. Chr. kom Øen under Carthago's Herredømme og efter den 1ste puniske Krig under Romernes. Ved det romerske Riges Forfald og Opløsning kom S. efterhaanden under Vandalerne, som flyttede en Mængde Numider derhen, de byzantinske Keisere og Saracenerne (720, men kun for en kort Tid). Da Øen leed under disses og de spanske Maurers idelige Anfald, tilbøde Sarderne den frankiske Keisèr Ludvig den Fromme Overherredømmet over samme; de af ham og hans Efterfølgere indsatte Grever kunde dog kun for en kort Tid holde Saracenerne borte, i Slutningen af det 9de Aarh. erobrede de Øen og beherskede den i 100 Aar. Paven opfordrede nu de Christne til at fratage de Vantroe S.; Pisanerne fulgte først Opfordringen, siden Genueserne, og begge disse strede nu indbyrdes og med Saracenerne om Besiddelsen af Øen, der leed meget under disse Uroligheder; det Indre af samme var endda ofte uafhængigt. Med Genuesernes Understøttelse lykkedes det en af de 4 af Pisanerne indsatte Dommere, Bariso (eller Baroson), at gjøre sig til Overherre over hele Øen, som Keiser Frederik I nu (1164) ophøiede til et Kongerige. Efter nye Uroligheder gjorde Keiser Frederik II sin naturlige Søn Enzio til Konge paa S.; efter hans Fald bemægtigede Pisa sig paany Øen (1250). Pave Bonifacius VIII, der betragtede sig som S.s Lehnsherre, forlehnede Kong Jacob II af Aragonien med S. og Corsica (1296), og efter nogen Kamp blev S. saaledes forenet med Aragonien og siden hele Spanien, indtil dette 1713 maatte afstaae den til Østerrig, som 1720 imod Sicilien overlod den til Hertug Victor Amadeus II af Savoyen. Siden har S. tillige med Piemont o. M. udgjort Kongeriget S. (s. nedenfor). — Slgn. Horschelmann „Gesch. o. s. v. der Insel S." (1828); Neigebaur „Die Insel S." (1853). Et Hovedværk er A. della Marmora's „Sardinien" (fransk, 1826).

Sardinien, Kongeriget, bestod indtil den nyeste Tid (thi nu omfatter det det Meste af Italien, s. d. A.) af Øen S. og Besiddelserne paa Fastlandet: Piemont, Hertugdømmet Savoyen, Fyrstendømmet Piemont, Hertugdømmet Genua, Grevskabet Nizza med Fyrst. Monaco og Noget af Lombardiet. Savoyen og Nizza høre nu (siden 1860) til Frankrig. De øvrige Besiddelser paa Fastlandet ere deels Bjergland, opfyldt af **Alperne** (Søalperne, de cottiske og grajiske) og Apenninerne, deels høre de til den **lombardiske Slette**, der gjennemstrømmes af Po og dens Bifloder. Om den naturlige Beskaffenhed, Klima og Producter er sagt det Fornødne under Artt. om de enkelte ovenfor nævnte Landsdele samt Artt. Italien og Alperne.

Kongeriget S. havde et Fladeindhold af 1,372 □ M. med 5,168,000 Indb. (hvoraf 933 □ M. med 4,590,000 Indb. paa Fastlandet). Agerdyrkning (Korn, Viin, Olie), Silkeavl, Qvægavl (saavel i Alpeegnene som paa Sletten) og Industrie (Silkevarer, Klæde, Glas, Papir, Pergament, Læder, Essentser og Parfumerier ere dens vigtigste Frembringelser) ere Hovednæringsveiene. Indbyggerne ere Italienere af katholsk Religion. Her findes 4 Universiteter, i Turin, Genua, Sassari og Cagliari. Den vigtigste Søhandelstad er Genua; Landhandelen befordres nu ved gode Landeveie og Jernbaner. Der udføres især Silke og Silkevarer, Viin, Riis, Sydfrugter og Olie (især fra Kystlandet ved Genuabugten), Bly o. M.; der indføres Colonialvarer, Steenkul, Hamp, Bomuld, Uld o. M. Værdien af de i 1858 indførte Varer var over 172 Mill. Rdl., af de udførte henved 140 Mill. S.s Handelsflaade bestod 1855 af 3,153 egne Skibe. — S. var siden 1848 et **constitutionelt Monarchie**; Kongen deelte den lovgivende Magt med et Parlement, som bestod af 2 Kamre, et kongevalgt Senat og et folkevalgt Deputeretkammer. Landet var deelt i 14 Provindser, som bestyredes af Generalintendanter. **Religionen** var den katholske; i Spidsen for den talrige og indtil 1850 meget privilegerede Geistlighed stode 7 Erkebiskopper. I Aaret 1855 ophævedes 299 Klostre og Capitler med en aarlig Indkomst af c. 700,000 Rdl. — Efter **Budgettet** for 1855 udgjorde Statsindtægterne c. 45 Mill. Rdl., Udgifterne over 49 Mill. Rdl., Statsgjelden omtrent 218 Mill. Rdl. Armeens Styrke var paa Fredsfod omtrent 48,000 Md.; 1849 blev den paa Krigsfod bragt op til 120,000 Md. Flaaden angaves 1858 til 17 Fregatter og Corvetter (deraf 9 Linieskibe) og over 20 mindre Skibe.

Alle disse statistiske Angivelser passe dog nu ikke længere, da Kongeriget S. nu er en Deel af Kongeriget Italien (s. Italiens Historie og nedenfor). Dets Folkerepræsentation og Regjering, dets Krigsmagt, Finantser og Statsgjeld (som ved Begyndelsen af Aaret 1860 var voxet op til henved 400 Mill. Rdl.) er forenet med det øvrige Italiens (med Undtagelse af Venetien og Lidt af Kirkestaten). Dette nye Kongerige Italiens Organisation er dog endnu ikke (Jan. 1862) definitivt ordnet, og kan neppe blive det, førend Spørgsmaalet om Roms og Venetiens Optagelse deri er endelig afgjort.

Digitized by Google

Maal og Vægt i S. I det forrige Kongerige S.s **Fastland** er det franske System indført baade i Henseende til Størrelse og Benævnelser, kun at de sidste have italiensk Form, som Metro, Ettometro (= Hektometre) o. s. v., s. **Frankrig**. Det blev først indført af de Franske 1803, baade her og i hele det daværende Kongerige Italien, men gik siden af Brug. Derpaa blev det igjen indført fra 1850 og Brugen af de gamle Maal under Straf forbuden. Dog er den gamle Medicinalvægt foreløbig bibeholdt. 1 Pund (Libbra) er 307,$_{3704}$ franske Gram = 0,$_{6197}$ danske Medicinalpund og deles, som det danske, i 12 Unzer (Once) à 8 Drachmer (Dramme) à 3 Skrupler (Scrupoli) à 20 Gran (Grani). — Om de gamle Maal, som deels forekomme i Skrifter, deels endnu i det daglige Liv, s. **Piemont**. — Paa **Øen S.** gjelde følgende Maal. 1) **Længdemaal.** 1 Palmo er 116,$_{363}$ Pariser Linier = 10,$_{037}$ danske Tommer. 1 Trabucco er 12, 1 Canna 8 Palmi. I Sassari er 1 Canna = 10 Palmi = 1¼ Landscanna. — 2) **Flademaal.** 1 Restiera eller Rasiera er 202500 □ Palmi = 35414 danske □ Alen eller 2,$_{530}$ Tønder Land. — 3) **Rummaal.** a) Korn. 1 Starello eller Moggio er 2 Quarte eller Corbule à 2 Quarti à 2 Imbuti à 2 Migamuti. Alle disse Maal ere i Cagliari netop dobbelt saa store som i Sassari; 1 Starello er paa første Sted = 49,$_{17143}$ franske Litres = 2,$_{828}$ danske Skjepper, paa andet = 24,$_{58571}$ Litres = 1,$_{414}$ Skjepper. Derimod er 1 Restiera eens paa begge Steder = 172,$_{1}$ Litres = 9,$_{896}$ Skjepper (= 3½ Starelli i Cagliari eller 7 Starelli i Sassari). — b) Viin og Brændeviin. 1 Botte har 100 Quartieri à 5 Pinte à 2 Mezzette og holder 502,$_{66}$ Litres = 520,$_{2}$ danske Potter. 1 Quartana à 12 Quartucci = 4,$_{2}$ Litres = 4,$_{347}$ danske Potter. — c) Olie. 1 Barile har 2 Giarri à 4 Quartane à 12 Quartucci à 2 Misure og holder 33,$_{6}$ Litres = 34,$_{78}$ danske Potter. Quartana og Quartuccio ere de samme som ved Viinmaalet. — 4) **Vægt.** 1 Calvo er 10 Cantarelli à 4 Rubbi à 26 Libbre à 12 Once à 4 Quarti à 2 Ottavi à 2 Sedicesimi; 1 Cantara er 100 Libbre. 1 Libbra (Pund) er 405,$_{77}$ franske Gram = 0,$_{8115}$ danske Pund eller 25,$_{97}$ Lod. I Sassari er 1 Cantaro piccolo (lille C.) = 4 Rubbi (= 1 Cantarello i Cagliari); 1 Cantaro grosso (stor C.) = 6 Rubbi.

Mynt i S. Man regner her ifølge Lov af 26de Octbr. 1826 siden 1827 efter Lire nuove (Franchi) à 100 Centisimi, ganske efter den franske Myntfod, s. **Frankrig**. Af Mynter findes her i Guld: Mynter paa 100, 50, 20 og 10 Lire nuovi, af Fiinhed 21 Karat 7½ Gr., saaledes udmyntede, at 1 kølnsk Mark fiint Guld udbringer 80,$_{5302}$ Lirestykker af Værdi = 3 Rbl. 54 ß dansk Rigsm., enkelte, dobbelte og firedobbelte Doppier à 20 Lire pr. Stk., af samme Fiinhed som de foregaaende Guldmynter og Værdi i Forhold til disse. I Sølv: Mynter paa 5 Lire (Scudo), 2 og 1 Lira, 50 og 25 Centisimi, alle af Fiinhed 14 Lod 7½ Gr. 1 Lira = 33,$_{83}$ ß dansk Rigsm; de andre i Forhold hertil. I Kobber: Mynter paa 5, 3 og 1 Centesimo.

S.s Historie. Om de enkelte Landsdeles ældre Historie maa eftersees Artt. Italien, Genua, Savoyen og Øen S. Kongeriet S. opstod 1720, da Victor Amadeus II af Savoyen erholdt Øen S., istedetfor den 1713 modtagne Ø Sicilien, tilligemed endeel Besiddelser paa Fastlandet som et Kongerige. Denne kloge og sparsomme Konge inddrog 1724 Krongodserne og forøgede sit Riges Velstand og Anseelse meget. Han nedlagde 1730 Regjeringen til Fordeel for sin Søn Carl Emanuel III (1730—73), vilde vel Aaret efter have den igjen, men blev forhindret deri og holdt som Fange paa et Slot indtil sin Død 1732. Carl Emanuel erhvervede ved klog Politik under den polske og den østerrigske Arvefølgekrig endeel lombardiske Stæder og Districter, bestyrede Landet vel, gav en Lovbog (Corpus Carolinum) og hævdede sin Myndighed ligeoverfor Geistligheden. Hans Søn Victor Amadeus III (1773—96) blev indviklet i Coalitionen mod den franske Republik og 1796 tvungen til en Fredsslutning, hvorved Savoyen, som allerede 1792 var bleven erobret, og Nizza afstodes til Frankrig. Kort efter døde Kongen; hans Søn Carl Emanuel IV (1796—1802) blev først tvungen til en Alliance med Frankrig, siden holdt næsten som Fange i sin egen Hovedstad og forlod omsider, da efter den 2den Coalitions Dannelse (1798) en fransk Hær under Joubert rykkede ind i Landet, Turin og begav sig til Øen S., hvorfra han protesterede mod det Skete. Besiddelserne paa Fastlandet indlemmedes nu deels i Frankrig, deels i den cisalpinske Republik og siden i Kongeriget Italien. Carl Emanuel nedlagde 1802 Regjeringen, blev Jesuit og døde i Rom 1819. Hans Broder Victor Emanuel I (1802—21) drog efter Napoleons Fald atter (20de Mai 1814) ind i sin Hovedstad og erholdt ved Freden i Paris alle sine forrige Besiddelser tilbage tilligemed Genua og Lehnsherredømmet over Monaco; et lidet Stykke Land afstod han derimod (1816) til Genf. Victor Emanuel var imidlertid fremmed for sit Land og for alle de under det franske Herredømme gjorte Fremskridt, imedens han ellers meente Folket det vel. Den nu indtraadte absolutistiske og hierarchiske Reaction fremkaldte heftig Misfornøielse, og Carbonarierne fandt derfor en meget stærk Udbredelse her. Den 9de Marts 1821 udbrød en Militæropstand, til hvilken Prinds Carl Albert, af Sidelinien Savoyen-Carignan, sluttede sig. Kongen havde imidlertid (13de Marts) nedlagt Regjeringen til Fordeel for sin Broder Carl Felix (1821—31), under hvis Fraværelse Carl Albert fungerede som Regent. Denne stiftede imidlertid snart Parti (s. **Carl Albert**), det liberale Parties Tropper bleve slagne af den østerrigske General Bubna, og Alt vendte snart tilbage til det Gamle; haarde Straffedomme over de Liberale, strenge Forholdsregler imod eventuelle nye Forsøg og Forøgelse i Skatterne paa Grund af de østerrigske Troppers forlængede Ophold i Landet vare de nærmeste Følger af Opstanden. Ved Kongens Død (d. 27de April 1831) besteeg Carl Albert (1831—49) Thronen. S.s Historie under ham og hans Efterfølger Victor Emanuel II, den nuværende Konge, er fortalt under Artt. **Carl Albert** og **Italiens Historie** indtil Midten af Aaret 1860; om de senere Begivenheder s. **Victor Emanuel**.

Digitized by Google

Slgn. Manno „Storia di S." (1825); Mimaut „Histoire de Sardaigne" (1825); Schönhals „Feldzug der Oesterreicher 1848 u. 1849" (1850); „Memorie e osservazioni sulla guerra dell' indepenza d'Italia" (1849); Cesare di Saluzzo „Souveuirs militaires des états sardes" (1853).

Sardonisk Latter (Risus sardonicus) bestaaer i et ved krampagtige Sammentrækninger af de dertil hørende Ansigtsmuskler fremkaldt Udtryk af stillestaaende Smiil eller Latter, som ikke sjelden giver visse Syges (i Underlivssygdomme, Rygmarvslidelser o. s. v.) Physiognomie et meget iøinefaldende og afskrækkende Udseende, og ofte afgiver et vigtigt Kjendetegn for Lægen. Navnet skal have sin Oprindelse fra de særegne Krampetrækninger i Ansigtet, der frembringes ved Nydelsen af en i Sardinien voxende Plante (Sardoa herba).

Sardonyx eller **Sarden** er et Mineral, som er en Varietet af Chalcedonen (s. d. A.). Det har en guul, guulbruun eller mørkebruun Farve og anvendes som Smykkesteen.

Sarepta, Stad i det russiske Gouv. Saratov, ved Volga, har Tobaks- og Sennepsavl. 4,000 Indb. — S. er anlagt af Herrnhutere 1765.

Sargassum er en Slægt af de brune Tangarters Familie, udmærket ved sit læderagtige, stærkt grenede Løv, hvis sidste Forgreninger antage Form af flade, lancetdannede Blade, der snart ere heelrandede, snart saugtakkede eller finnede. Hist og her paa Løvet findes kugledannede, stilkede, hule Blærer, der indeslutte Luft og tjene til at holde Planten svømmende; foruden disse bærer Løvet Grupper af langstrakte, trinde Legemer, der indeslutte en Mængde hule Rum, hvori Sporerne sidde. Af de talrige Arter, der navnlig tilhøre de varme tempererede og tropiske Have, kan fremhæves S. baccIforum fra det stille Hav, det indiske Ocean og Atlanterhavet; den findes hyppig fritsvømmende i store Masser og bidrager navnlig væsentlig til at danne det store saakaldte **Sargassohav**, der V. for de azoriske Øer bedækker Atlanterhavet paa et Rum af over 10,000 □ M.

Sarkocele, Kjødbrok, kaldes enhver sygelig Forhærdelse af Testiklen og dens Omgivelser. — **Sarkom** er en kjødagtig Svulst. — **Sarkosis**, Kjøddannelse, Dannelse af kjødagtige Svulster, **Sarkotisk** er hvad dermed staaer i Forbindelse. Alle disse Benævnelser, som støtte sig til Sammenligninger med Kjødstubstants, ere forsaavidt uegentlige, som de paagjeldende Dannelser i Almindelighed Intet have tilfælles med den egentlige Muskelsubstants.

Sarkophag (gr.) var oprindelig Navnet paa en ætsende Kalksteensart, der fandtes ved Assor i Mysien, og som havde den Egenskab hurtig at fortære eller opløse døde Legemer. Da man benyttede den til Ligkister, blev Navnet efterhaanden Betegnelse for de større og pragtfuldere Steengravmonumenter. Flere saadanne S. fra Oldtiden ere opbevarede.

Sarkosin, s. Kreatin og Melkesyre.

Sarmater, af Grækerne kaldte Sauromater, var Navnet paa en Folkestamme, der oprindelig boede Øst for Floden Don. Derfra trængte de frem og overvældede de skythiske Skoloter og flere græske Colonier N. for det sorte Hav; senere bleve de undertvungne af Mithridates. Efterat S. havde overvældet Skoloterne, blev Navnet en Fællesbetegnelse for alle barbariske Stammer N. for det sorte Hav. I den romerske Keisertid forstaaes ved S. fortrinsviis Jazygerne, som dengang beboede Sarmatien, der paa den europæiske Side strakte sig fra Germanien og Dacien til Don, paa den asiatiske Side indtil Volga og imod N. til det baltiske Hav. S. vare røveriske og krigerske Nomader, udmærkede Ryttere og Bueskytter. Angaaende deres Herkomst hersker der de meest forskjellige Meninger; Nogle have troet i dem at gjenkjende Slaverne, hvorfor man ofte seer Polakkerne kaldte S.

Sarnen, Stad i Canton Unterwalden i Schweiz, ved Sarnersø, har 3,500 Indb. Her holdtes 1832 en „Conferents" imellem de Cantoner, som vare imod Forfatningens Revision.

Saron (hebr.) var Navnet paa en Slette i det vestlige Palæstina langs med Kysten af Middelhavet fra Cæsarea til Joppe, som udmærkede sig ved en riig Vegetation og fede Græsgange. S.s Roser og Lilier omtales i Høisangen.

Saroniske Bugt (Sinus Saronicus) heed i Oldtiden Bugten ved Engia eller Ægina, imellem Attika o. s. v. og Peloponnes. I den ligge Øerne Ægina, Salamis o. fl.

Saros er en Periode, kjendt allerede af de Gamle, af 223 synodiske Maaneder eller 18 Aar 11 Dage (egentlig 6585,$_{32}$ Dage), i hvilken de samme Stillinger gjentage sig af Maanen mod Jorden og Solen og mod sine Knuder (d. e. Banens Skjæringspuncter med Ekliptica), og i hvilken derfor ogsaa de samme Sol- og Maaneformørkelser gjentage sig. Dette er imidlertid kun med Tilnærmelse rigtigt, saa at man vel kan slutte, at, naar en Formørkelse har fundet Sted, vil en lignende indtræffe efter 18 Aar og 11 Dage; men den kan være af forskjellig Størrelse og synlig paa andre Steder af Jorden.

Sarosbugten kaldes den Deel af det ægeiske Hav eller Archipelagus, som strækker sig mod N. O. ind imellem Fastlandet og Halvøen Galipoli.

Sarothamnus, s. Gyvel.

Sarpen er rimeligviis med Hensyn til Vandmasse Norges betydeligste Vandfald, da den bestaaer af den større Deel af Glommen, som dog lidt i Forveien har deelt sig i tvende Arme, omsluttende Tuns og Rolsø. S.s Vandkraft benyttes til adskillige Fabriker og mange Saugbrug af de tilstødende store Gaarde Hafslund og Borregaard. Over Glommen ved S. fører nu en prægtig Jern-Kjedebro.

Sarpi (Paolo), italiensk Historieskriver, født 1552 i Venedig, traadte i sit 14de Aar ind i Serviternes Orden og blev siden sammes Generalprocurator, men hans oplyste og liberale Grundsætninger skaffede ham mange Uvenner og endog Anklage for Inqvisitionen. Den Dygtighed, hvormed han førte sit Fædrelands Sag i dets Strid med Pave Paul, fremkaldte endog Angreb paa hans Liv, hvorfor han trak sig tilbage til sit Kloster og døde der 1623. Iblandt S.'s Skrifter er hans „Istoria del concilio Tridentino" det vigtigste; desuden fortjene især hans Breve at nævnes.

Sarpsborg, By i Norge ved Glommen, blev i Middelalderen saa anseelig, som Sæde for det deraf benævnte Borgarthing, at hele det

Digitized by Google

dertil hørende District (Smaalenenes Amt) og saa fik Navn af Borgesyssel. Men under Syvaarskrigen blev den 1567 brændt af de Svenske. Kong Frederik II besluttede nu at flytte Staden til et formeentlig beqvemmere Sted, nærved Glommens Udløb, hvor han anlagde Frederiksstad. Ved Sarp forbleve imidlertid alle Saugbrugene og deres mange Arbeidere. Der foregik tillige en stor Deel af Udskibningen, saasom Glommen er seilbar dertil. Omsider blev S. 1839 atter Kjøbstad. I 1861 fortæredes en stor Deel af den ved Ildsvaade. 2,100 Indb.

Sarre-jüslik er en tyrkisk Guldmynt = 100 Piastre. Den er af Fiinhed 21 Karat 11¼ Green og saaledes udmyntet, at 1 kölnsk Mark fiint Guld udbringer 35,₃₈₀₉ S. af Værdi 7 Rdl. 86 ß dansk Rigsm.

Sars (Michael), født i Bergen 1805, blev Student 1823 og theologisk Candidat 1828. Efterat han allerede som Skolediscipel paa egen Haand havde begyndt at studere Naturvidenskaberne, bleve de ogsaa ved Universitetet hans Yndlingsfag. 1830 blev han Sognepræst til Kin og 1839 til Manger, som begge beliggende paa Øer udenfor Norges Vestkyst i Bergens Stift. Han helligede nu sin hele videnskabelige Iver til Undersøgelsen af det ham omgivende Havs Beboere, især Bløddyrene, hvilke han baade kunde iagttage under deres Liv paa Strandbredden og opfiske fra de største Dyb. Længere Reiser langs Norges Kyster gave ham Anledning til at fuldstændiggjøre sin Kundskab om det disse omgivende Havs Fauna; 1851—52 studerede han tillige Middelhavets. Hans Opdagelser paa dette vanskelige Gebeet af Naturvidenskaben, saavel med Hensyn til at finde en stor Mængde nye Arter og bestemme deres geographiske Udbredelse, som til at undersøge deres Væsen og Levemaade, tildroge sig efterhaanden almindelig Opmærksomhed blandt Europa's Videnskabsmænd. 1854 bevilgede Storthinget for ham en overordentlig Gage som Professor i Zoologie, hvorefter han har været ansat ved Christianias Universitet. Hans Opdagelser ere beskrevne i mange Tidsskrifter samt i det særskilte Værk „Fauna litoralis Norvegiæ" (2 Hefter 1846 og 1856). — Hans Søn **Johan Ernst Welhaven S.**, født 1835 og Student 1853, er Forfatter af flere historiske Afhandlinger og ansat i Rigsarchivet.

Sarsaparilla er Roden af Smilax sarsaparilla og flere andre Arter Smilax, der voxe i Mellem- og Sydamerika. Den indeholder foruden Gummi, Meelstof og andre Bestanddele et særeget eiendommeligt Stof, der af forskjellige Chemikere er benævnt forskjellig: Pariglin, Parallin, Parallinsyre, Salseparin, Smilacin. Den anvendes overmaade meget navnlig i syphilitiske Sygdomme og er en væsentlig Bestanddeel af den zittmannske Decoct, af Roob antisyphilitic, Roob de l'affecteur o. fl. lignende Producter. Der gaaer forskjellige Arter S. i Handelen. **Tydsk S.** er Roden af Carex arenaria; s. **Carex** og **Kvikrod**.

Sarthe, Flod i Frankrig, udspringer i Dep. Orne og falder efter et Løb af 36 M. i Maine (Biflod til Loire). — Efter den benævnes **Departementet S.**, som omgives af Depp. Orne, Eure-Loir, Loir-Cher, Indre-Loir, Maine-Loir og Mayenne, og er 113 □ M. stort med 467,000 Indb. Det er en bølgeformig Slette med temmelig frugtbar Jordbund, som frembringer Korn, Kartofler, Viin og Hamp. Her findes Lærredsvæverier, Bomuldsmanufacturer, Garverier, Oliemøller o. M. Hovedstaden er Le Mans.

Sarti (Giuseppe), italiensk Componist, født 1729 i Faenza, blev 1756 Capelmester i Kjøbenhavn og senere i Venedig, Mailand og Petersborg, hvor han forblev indtil 1801. Paa Tilbagereisen til Italien døde han i Berlin d. 28de Juli 1802. Hans 45 Operaer, hvoraf flere gjorde megen Lykke, ere nu alle forglemte.

Sarto (Andrea del), s. **Vannuchi**.

Sartorius (Ernst Wilhelm Christian), Overhofprædikant, Generalsuperintendent og Directeur for Consistoriet i Königsberg, født d. 10de Mai 1797 i Darmstadt, var tidligere Professor i Theologie i Marburg og Dorpat, hvorfra han 1835 kom til Königsberg. Han døde d. 13de Juni 1859. S. var en Repræsentant for den baade politisk og kirkelig conservative Retning. Blandt hans Skrifter nævne vi: „Die Lehre von der heiligen Liebe". Endnu Dagen før sin Død arbeidede han paa et større polemisk Værk, der senere (1860) er udgivet under Titlen „Soli Deo gloria".

Sartorius (Georg), tydsk Historieskriver, født d. 25de Aug. 1765, blev 1814 Professor i Politik i Göttingen, ophøiedes 1827 af Kongen af Baiern til Friherre af Waltershausen (efter et Gods i Baiern, som han eiede) og døde d. 24de Aug. 1828. S.'s Hovedværker ere: „Geschichte des Hanseatischen Bundes" (1802—8); „Urkundliche Geschichte des Ursprungs der deutschen Hansa" (1830); desuden skrev han „Handbuch der Staatswirthschaft" (1796) o. M. — Hans Søn **Wilhelm S. v. Waltershausen** er Naturforsker og ansattes 1848 som Professor i Göttingen. Han har især beskjæftiget sig med at undersøge de geologiske Forhold ved Ætna og foretog 1846 en geologisk Reise til Island, hvorefter han udgav „Ueber die vulcanischen Gesteine in Sicilien und Island und ihre submarine Umbildung" (1853) samt tvende geologiske Atlas over Ætna og Island.

Saschén er et russisk Længdemaal = 3 Arschin = 6,₇₉₈ danske Fod.

Sassafras officinalis er et nordamerikansk Træ af Laurbærfamilien med afvexlende og affaldende, heelrandede eller 3-lappede Blade, gule, fleerboe Blomster med et enkelt, 6-deelt Blomsterdække og 9 Støvdragere, samt smaa, eenfrøede Bærfrugter. Veddet og Barken af Roden og Stammen (lignum et cortex S., Sassafrastræ), der indeholder en aromatisk Olie, som meddeler det en stærk og eiendommelig fennikelagtig Lugt og en behagelig krydret Smag, anvendes som Lægemiddel.

Sassaniderne heed en persisk Kongefamilie, som kom paa Thronen omtrent 218 e. Chr. og regjerede til 626; s. **Persiens Historie**.

Sassaparilla, s. **Sarsaparilla**.

Sassari, Stad i den nordlige Deel af Øen Sardinien, har en prægtig Kathedralkirke, et 1766 stiftet Universitet og endeel Handel med Tobak og Olie. 24,000 Indb.

Sassoferrato, s. **Salvi**.

Sassolin, s. **Bor**.

Digitized by Google

Satan (hebr.), en Modstander, Fjende, falden ond Engel, betegner især Djævlenes Øverste; s. **Djævel.**

Satin er egentlig det franske Navn paa Atlas (s. d. A.), men bruges paa Dansk og paa Tydsk i en noget forskjellig Betydning. S. kaldes saaledes et Bomuldsstof (ogsaa engelsk Læder), der er vævet ligesom Bastardatlas (Satin turc). Forskjellige Silkestoffer med eensartet Grund og flot liggende Kjedetraade men dog mindre simple i Bindingen end Atlas eller endog med meget smaa Mønstre ved Fodarbeide kaldes Satinet, Satin grec, S. russe o. s. v. **Satinering** af Tapeter er en Indgnidning med Talg ved Hjelp af en stiv Børste, hvorved Grunden faaer Atlasglands. **Satinettræ, Satintræ,** s. **Atlastræ.**

Satire (lat. Satira, oprindelig Satura ɔ: en med allehaande Frugter fyldt Skaal), er Navnet paa en Romerne eiendommelig Digteart, der indførtes i Litteraturen af Lucilius og senere uddannedes til stor Fuldkommenhed af Horats, Persius og Juvenal. Satirens Opgave var at revse Tidens Feil og Laster, og den vendte sig ofte med stor Skarphed imod enkelte Personer. — **Satirisk,** spottende.

Saturation er „en Mætning" (af en Base eller et basisk Legeme med en Syre eller et suurt Legeme o. s. fr.), s. **Mætning.** — I Apotheket tales stundom om en S., hvorved da hyppig forstaaes en Opløsning af kulsuurt Kali eller Ammoniak, mættet til Neutralisation ved Eddikesyre eller Citronsaft.

Saturnalier, en gammel italisk Fest, der sandsynligviis feiredes til Minde om Menneskenes lykkelige Naturtilstand under Saturns Regjering, blev fra 494 f. Chr. regelmæssig holdt i December, først 1 Dag, senere 3 Dage. I Rom var det en af Aarets betydeligste Fester, paa hvilken Alle, baade Herrer og Slaver, hengave sig til Munterhed og Glæde, saaledes at al Forskjel i Stand og ydre Vilkaar ophørte og alle Forretninger hvilede.

Saturninus (Lucius Apuleius), romersk Folketribun 100 f. Chr., fandt i dette Aar sin Død som Oprører mod Senatet.

Saturnisk Vers kaldte Romerne det Versemaal, i hvilket de tidligste digteriske Forsøg, navnlig de ældste Folkedigtninger, vare affattede, førend Ennius og andre Kunstdigtere indførte de regelmæssige græske Versformer. Noget Nærmere om dette Versemaals Beskaffenhed vides ikke med Sikkerhed.

Saturnus, en gammel-italisk Guddom, senere identificeret med Grækernes Kronos og som saadan en Søn af Uranos og Gæa og en af Titanerne, Fader til Zeus, var før denne Himmelens Behersker, men blev styrtet af Sønnen og indesluttet i et Svælg under Tartarus. Efter andre Myther flygtede S. til Italien, hvor han deelte Herredømmet med Janus. Til hans Tid henlægges Guldalderen (sign. Art. **Saturnalier**). I hans Tempel i Rom opbevaredes Statsskatten og Signa militaria. — **S.** er en af de store Planeter. Den er bekjendt fra Oldtiden og blev anseet for den yderste, indtil Uranus 1781 opdagedes af Herschel (s. **Uranus**). Dens Middelafstand fra Solen er $9,_{5388}$ Jordbaneradier eller 194 Millioner danske Mile. Omløbstiden er 10759 Dage eller 29½ Aar. Ellipsens Excentricitet er $0,_{056}$, Banens Inclination 2° 29'. Planetens Diameter er $9,_{49}$ Gange Jordens eller 16069 danske Mile. Dens Masse er $101,_{8}$, Tætheden kun $0,_{13}$, naar Jordens = 1. S. har, ligesom Jupiter, en meget hurtig Rotation, nemlig i 10 Tim. 30 Min. Deraf følger en betydelig Fladtrykning, nemlig $\frac{1}{10}$ (Jorden $\frac{1}{299}$). Tyngden ved Planetens Overflade er ubetydelig større end paa Jorden. Æqvators Heldning mod Banen (hvad vi for Jorden kalde Ekliptika's Heldning) er 27°. Altsaa er Forskjellen imellem Aarstiderne noget større end paa Jorden. S. er tillige Centrum for et høist sammensat System af andre Legemer. I en nogenlunde god Kikkert sees ligesom to Hanke, hver paa sin Side af den cirkelformede Skive. Ved fuldkomnere Instrumenter har man fundet, at det er en flad Ring (flad som en Ring, man vilde udskjære af Papir imellem to concentriske Cirkler), som angiver Planeten, men som aldrig kommer til at vende Fladen imod Jorden, og derfor aldrig viser sig rund, men mere eller mindre aflang som en Ellipse. Den lyser som Planeten og maa være af en fast Masse, da der sees Ujevnheder som Bjerge paa dens Overflade. Ringens Brede er ⅖ af Planetens Diameter, dens Tykkelse overmaade ringe, i den Grad, at den bliver aldeles usynlig, naar den vender Kanten imod Jorden. Den inderste Rands Afstand fra Planeten er kun ¼ af Planetens Diameter. Ringens Plan (eller Midtplan) falder sammen med Planetens Æqvator, og Ringen roterer om sit Centrum i samme Tid som Planeten. I de nyeste Tider er det bemærket, at den er deelt i to eller flere Dele, og i 1850 er af Dawes i Kent bemærket en anden, meget svagt lysende Ring indenfor den foregaaende, og denne er gjennemsigtig, maa altsaa være luftagtig. Foruden disse Ringe er S. omgivet af en Mængde Drabanter; man har hidtil opdaget 8, hvis Navne, Afstande fra S.s Centrum (udtrykt i Saturnsradier) og Omløbstider ere følgende:

	Middelafstand i Saturnsradier.	Omløbstid.
1. Mimas	$3,_{1}$	0 Dage 23 Tim.
2. Enceladus ..	$4,_{0}$	1 — 9 —
3. Tethys	$5,_{0}$	1 — 21 —
4. Dione......	$6,_{4}$	2 — 18 —
5. Rhea	$8,_{9}$	4 — 13 —
6. Titan......	$20,_{7}$	15 — 23 —
7. Hyperion ...	28	22 — 12 —
8. Japetus	$64,_{4}$	79 — 8 —

Banernes Planer ere ikke meget forskjellige fra Ringenes og fra Planetens Æqvator. Af disse er Titan den først opdagede, nemlig 1655 af Huyghens, som ogsaa har opdaget Ringen, skjøndt allerede Galilæi saae, at her var noget Usædvanligt. Domenico Cassini opdagede 4, nemlig Tethys, Dione, Rhea og Japetus fra 1671—84. W. Herschel opdagede Mimas og Enceladus 1789 og Lassell Hyperion 1848. Ved Titan er den Mærkelighed, at dens Lys er noget forskjelligt, som maa grunde sig paa, at dens Overflade ikke allevegne reflecterer Lyset lige stærkt. Derved har man kunnet udfinde, at den har en bunden Rotation, d. e. at den roterer om sin Axe i samme Tid, som den fuldender et Omløb om Hovedplaneten, og altsaa

Digitized by Google

altid vender samme Side mod denne. Da det Samme finder Sted ved Maanen og ved alle Jupiters Drabanter, synes det at være en almindelig Lov for alle Drabanter.

Saturnus. Med dette Navn og Tegnet for Saturn ♄ betegnede Alchemisterne Bly og dets Forbindelser, f. Ex. Acetum saturni, Blyeddike, Aqua saturnina, Blyvand, Sacharum saturni, Blysukker, Cinis saturni, Blyaske o. s. v.

Satyr, sædvanlig i Fleertallet Satyrer, var Navnet paa en Art af Skovguder, der hørte til Bacchus's Følge. De fremstilledes med et afstrækkende Ydre, Stumpnæser, spidse Ører og Haler o. s. v.; de vare et Symbol paa den grove, sandselige Menneskenatur og fremstilles ofte som Efterstræbere af Nympherne. De ældre, med skaldet Hoved og Skjæg, kaldtes Silener. De vare af en drikfældig og søvnig Natur, elskede Musik og Sang. Senere bleve de mere eller mindre identificerede med Paner og Panisker og derfor fremstillede med store Horn og Bukkefødder.

Satyriasis er en Sygdom hos det mandlige Kjøn, som giver sig tilkjende ved en unaturlig Kjønsdrift, til hvis Grad de physiske Evner imidlertid sjeldent svare.

Satyrspil eller Satyrdrama var en særegen Art af parodiske Efterspil til den gamle græske Tragoedie, i hvilket Choret bestod af Satyrer. Opfindelsen af dem tilskrives en vis Pratinas fra Phlius i det 6te Aarh. f. Chr. Kun eet Stykke af denne Art er opbevaret, nemlig Euripides's „Kyklops".

Sau eller Save, Flod i Østerrig, udspringer paa Alperne i den nordvestlige Deel af Krain, løber mod S. O. gjennem Kroatien og Militærgrændsen samt paa Grændsen af denne og Bosnien mod Servien, og falder ved Belgrad i Donau. S. er 120 M., har et langsomt og bugtet Løb og optager bl. A. Floderne Laibach, Kulva og Drina.

Saudarkrokur er en Handelsplads i det nordlige Island.

Sang er et Redskab, der benyttes meest til Sønderdeling, men ogsaa til at forme (f. Ex. Sveifsauge) eller danne bestemte Indsnit (f. Ex. Løvsauge) i Stykker af Træ, Metal, Steen o. fl. Hovedstykket er Saugbladet, hvis i Reglen heldende Tænder rette sig efter Arbeidets Dimensioner, efter Haardheden af dets Materiale, saavelsom efter S.s Hastighed. Ved Saugning i Træ, især blødt og grønt, vil S. gjerne klemme, derfor blive Tænderne udlagte, d. e. vexelviis bøiede til høire og venstre. Dertil høre store Tænder, der dog kun virke med Spidserne; Spaanerne ville ogsaa let pakke sig fast mellem for smaa Tænder, og dette kan forhindres ydermere ved en rund Udfiling i Bunden (Ulvetænder). S. til Træ kunne være Cirkelsauge, fra flere Fods til et Par Tommers Størrelse, eller Vexelsauge, disse atter S. uden Stilling (f. Ex. Stiksaug, Grabsaug) med Bnestilling (f. Ex. Løvsaug) eller hyppigst med Armstilling. Til disse hører bl. A. Sveifsaugen. Til Metal bruges gjerne smaa S. med fine Tænder i det temmelig haarde Blad. Tænderne kunne ikke lægges ud, men de faae ved Dannelsen med Fiil eller Meisel en Grad; de ere kun sjeldent Cirkelsauge, dog kan man tilrette Enderne af gløbende Jernstænger, navnlig Jernbaneskinner, ved store grovtandede Cirkelsauge med en meget stor Hastighed. Ligeledes kan man sauge Bly og gløbende Støbejern med en almindelig Træsaug. Af Steen sauges kun de nogenlunde bløde, naar de have en ikke for ringe Værdi, da Spaltning gaaer nemmere men koster mere Materiale; i Reglen er det dog egentlig en Gjennemslibning med Sand og Vand ved Hjelp af et Blad uden Tænder, og kun de allerblødeste Stene kunne sauges med Blade, som have Tænder. Saugblade forfærdiges af Staal ved Hamring eller Valsning, Udklipning i de rigtige Dimensioner, Hærdning i Fedt i stærkt udspændt Tilstand og Anløbning, gunlt, rødt eller blaat efter Omstændighederne. Løvsaugblade klippes dog som Strimler af færdige Uhrfjedre. Tænderne dannes ved Udhugning (de grove), Fiilning eller Hugning med Meisler. — **Saugmøller,** til Opskjæring af Tømmer eller Gjennemskjæring af Bræder, have enten en meget stor og hurtig bevæget Cirkelsaug eller et enkelt, meget langt og bredt Saugblad eller flere saadanne forenede til et Sauggitter. Man har ogsaa S. med Blade uden Ende (Baandsauge); men de bruges dog helst smalle og stærkt udlagte til at skjære krumt, navnlig Fælger til Hjul. Træet føres under Skjæringen fremad, jevnt ved Cirkel- og Baandsauge, stødeviis ved Vexelsauge. Det løber enten umiddelbart paa Ruller eller er befæstet paa en Blokvogn.

Saugfiske (Pristis) er en Fiskeslægt af Rokkernes Familie, skjøndt den næsten ganske har Haiernes Legemsform; Hovedet løber ud i en lang, smal, flad, sværddannet Forlængelse, fra hvis Rande der udgaaer til begge Sider en Række af flade og skarpe, tandlignende Pigge. S. have hjemme i de varmere Have og Middelhavet (P. antiquorum, 15 Fod lang).

Saugtænder kaldes de skarpe og spidse sammentrykte Tænder (f. Ex. hos Rovpattedyr og Haier), der enten selv ere takkede eller tilsammen danne en Række af Takker; denne Tandform tyder altid paa, at Dyret lever af Rov.

Saul (hebr. d. e. den Forbedne) var den første Konge i Israel (omtr. 1070 f. Chr.), Søn af Israeliten Kis af Benjamins Stamme. Han blev af Samuel valgt og salvet til Konge, men vakte siden Prophetens Utilfredshed, hvorfor David hemmelig blev salvet til S.'s Efterfølger. S. henfaldt i vedvarende Tungsindighed, forfulgte David og tog sig omsider selv af Dage i et ulykkeligt Slag mod Philisterne.

Saum er i Schweiz et Maal for flydende Varer = Ohm eller Muid = 155,₂₈ danske Potter. — I Østerrig er det en Vægt af 275 Pfund = 308 danske Pund.

Saumur, Stad i det franske Dep. Maine-Loire, ved Loire, har et gammelt Slot, Samlinger af Oldsager, Bomulds- og Linnedmanufacturer og Handel med Korn og Viin. 15,000 Indb.

Saussure (Horace Bénoit de), fransk Naturforsker, født 1740 i Nærheden af Genf, blev 1762 Professor i Philosophie i Genf, gik 1795 som Professor i Naturhistorie til Paris, men vendte snart tilbage til Genf og døde der d. 22de Jan. 1799. S. havde store Fortjenester af Geologien, Jordens Physik og andre Grene af Naturvidenskaben (navnlig Plantegeographien);

Digitized by Google

han bereiste en stor Deel af Europa, maalte Ætna's Høide og var den Første, der besteeg Montblancs Top (1787). Hans Hovedværk er „Voyages dans les Alpes" (1779—96). Hans Søn **Théodore de S.**, født 1767, død 1845 som Professor i Mineralogie og Geologie i Genf, er især bleven bekjendt ved sine Arbeider over Agerdyrkningschemien.

Sauternes kaldes en Art fine hvide franske Vine efter Flekken **Sauterne** i Dep. Gironde.

Sauvegarde er en Vagt, som under en Krig og navnlig i Tilfælde af Plyndring afgives til Beskyttelse af Personer eller Eiendomme.

Sauzet (Jean Pierre), fransk Statsmand, født 1795 i Lyon, var Advocat sammesteds, da han 1834 valgtes af Legitimisterne til Medlem af de Deputeredes Kammer, hvor han i Forening med Berryer forfegtede den ældre bourbonske Linies Sag. Siden nærmede han sig dog mere til Centrum, forsvarede Ministeriets Politik, talte 1835 for den strenge Presselov og blev under Thiers i Febr. 1836 Storseglbevarer; med denne Minister afgik han i Septbr. s. A. Fra 1839 indtil Februarrevolutionen 1848 var S. Præsident i Kamret; siden har han levet som Privatmand.

Savage (Richard), engelsk Digter, født 1698, uægte Søn af en Grevinde Macclesfield og Lord Rivers, fik, skjøndt Moderen aabenlyst vedgik sit Feiltrin for at blive skilt fra sin Mand, kun ved hendes Moders Omsorg en omhyggelig Opdragelse som Søn af en fattig Kone, og blev sat i Skomagerlære. Ved sine Talenter og sin mærkelige Historie vandt S. deeltagende Venner, men stødte dem fra sig ved Overmod og Udsvævelser. Formedelst et i Drukkenskab begaaet Mord blev han dømt fra Livet, men benaadet trods sin unaturlige Moders Bestræbelser. Han døde i Gjeldsfængslet i Bristol 1743. Iblandt hans Digte nævne vi „The wanderer" og „The bastard".

Savannah, 1) Flod i de nordamerikanske Fristater, udspringer i Syd-Carolina og løber paa Grændsen af denne Stat og Georgia mod S. O. til Atlanterhavet. Dens Længde er 60 M., den er næsten i hele sin Udstrækning seilbar. 2) Stad i Georgia, paa en Slette ved Floden S., har en meget udbredt Handel og staaer ved Jernbaner og Dampskibslinier i Forbindelse med de fleste vigtige Handelspuncter i Unionen. 26,000 Indb.

Savanne kaldes især i Nordamerika en med Rør og høit Græs bevoxet Slette.

Savary (Anne Jean Marie René), Hertug af Rovigo, fransk General og Minister, født d. 26de April 1774, traadte 1789 ind i et Infanterieregiment og var allerede 1793 Capitain, tjente derpaa under Custine, Pichegru og Moreau, blev efter Slaget ved Marengo af Napoleon udnævnt til hans Adjutant samt brugt til forskjellige diplomatiske Sendelser, og vandt snart ved sin Snildhed og Hengivenhed Førsteconsulens Gunst saaledes, at han fra 1802 blev sat i Spidsen for det hemmelige Politi. Ved Hertugen af Enghiens Proces var han Præsident for Krigsretten, og har ikke ganske kunnet fralægge sig Beskyldningen for at have havt væsentlig Andeel i hans Henrettelse. Siden ledsagede S. Napoleon under dennes Felttog, vandt 1807 Seiren ved Ostrolenka over Russerne og blev efter Slaget ved Friedland ophøiet til Hertug af Rovigo. Efter at have commanderet i Spanien 1808 var han 1809—14 Politiminister. Da han 1815 vilde følge Napoleon til St. Helena, blev han fængslet og ført til Malta, hvorfra han undveeg til Smyrna, kom siden tilbage til Frankrig og blev frikjendt af Retten, men opholdt sig først efter Julirevolutionen stadig i Fædrelandet. Fra 1831 til 1833 commanderede S. i Algier (s. I, S. 109 2den Sp.). Han døde d. 2den Juni 1833 og efterlod „Mémoires" af ikke ringe historisk Interesse.

Save, s. **Sau**.

Savigliano, Stad i Piemont (Kongeriget Italien, før Sardinien), har Uld- og Silkemanufacturer. 20,000 Indb.

Savigny (Friedrich Carl von), en af Tydsklands berømteste Retslærde, født 1779 i Frankfurt a. M., var først akademisk Lærer i Marburg og Landshut, men blev 1810 ved Oprettelsen af Universitetet i Berlin kaldet derhen, og blev her 1826 Geheime-Justitsraad, 1827 Medlem af Statsraadet og 1842 Geheime-Stats- og Justitsminister, i hvilken Egenskab han stod i Spidsen for Lovgivningsrevisionen i Preussen. I Aaret 1848 trak han sig tilbage til Privatlivet og døde d. 26de Octbr. 1861. S. var Forkjæmperen for den af Hugo og Schlosser grundede saakaldte historiske Skole i Retsvidenskaben, i Modsætning til den af Thibaut og Gönner m. Fl. repræsenterede philosophiske Skole, hvis Anskuelser om Hensigtsmæssigheden og Rigtigheden af en Codification (s. d. A.) af den tydske Ret han navnlig bestred. Sin største Betydning har S. imidlertid som den nyeste Tids første Romerretslærer; hans vigtigste Værker ere: „Das Recht des Besitzes" (1803), „Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter" (2det Opl. 1834—57) og „System des heutigen Römischen Rechts" (1840—49), hvortil „Obligationenrecht" (1851—53) slutter sig.

Savona, befæstet Stad i Kongeriget Sardinien, S. V. for Genua ved Genuabugten, har en Krigshavn med Arsenal o. s. v., Silke- og Uldmanufacturer, Porcelain- og Glasfabriker m. M. 19,000 Indb.

Savonarola (Girolamo), Ophavsmand og Martyr for et uheldigt politisk-kirkeligt Reformforsøg i Florents og en af Reformationens mærkværdigste Forløbere, blev født d. 21de Septbr. 1452 i Ferrara. Som Prior i San-Marco i Florents udmærkede han sig ved sin strenge Vandel og ved sine Folketaler, i hvilke han kraftig ivrede mod den herskende Usædelighed. 1494 tog han virksom Andeel i Bestræbelserne for at oprette en demokratisk Regjering i Florents og opfordrede alle Fyrster til at reformere Kirken. Han blev nu excommuniceret af Pave Alexander VI, tagen tilfange, qvalt d. 23de Mai 1498 og derefter brændt. S.'s samlede Skrifter udkom 1633—40 (6 Bd.). — Sign. Rudelbach: „S. und seine Zeit" (1835). S. er bleven digterisk fremstillet af Lenau (1844).

Savonneritepper eller tyrkiske Tepper er det kostbareste Slags fløielsagtige Tepper; de frembringes uden mechaniske Hjelpemidler ved et Slags Broderi, idet Floret knyttes til Kjede-

Digitized by Google

traadene efter at være slynget om en med Knivblad forsynet Stok, der siden trækkes ud og derved opskjærer Bugterne. Hvergang man saaledes paa fri Haand har dannet en Række Nopper over hele Teppets Brede, slaaes der et Par Slag med en Islæt, der forbinder det Hele til en Væv. Floret ordnes efter et bestemt Mønster og beklippes siden til jevn Længde.

Savoyen, et nu (siden 1860) til Frankrig hørende Hertugdømme, som udgjør 2 Depp. (Savoie og Haute Savoie), omgives af Schweiz, Frankrig og Piemont, og er 201½ □ M. stort med 584,000 Indb. Det er et høit Alpeland, det høieste i Europa; paa Østsiden strække sig de grajiske Alper, som indeholde Montblanc, Lille St. Bernhard, Mont Cenis o. fl., paa Vestsiden de cottiske, mod N. ere de penninske Alper. Vestgrændsen dannes for en Deel af Rhône, til hvilken flyde Isère, Arve o. fl., Nordgrændsen af Genfersøen. Klimaet er temmelig strengt og foranderligt undtagen i de lavere Dale, Jordbunden er stenig og lidet frugtbar. Indbyggerne, Savoyarderne, ere et flittigt, tarveligt og nøisomt Folk, af hvilket en stor Mængde aarlig udvandrer for at søge det Livsophold, som det fattige Land ikke kan give dem; naar de have samlet sig en lille Capital ved i Udlandet at arbeide som Skorsteensfeiere, Skopudsere o. desl., vende de tilbage til deres Hjemstavn dermed. De tale et fordærvet (med italienske o. a. Ord blandet) Fransk. Kornavlen er ikke tilstrækkelig til Befolkningens Behov; Qvægavlen er af større Omfang. De høieste Dele af Bjergene ere nøgne, de lavere bedækkede med temmelig forkrøblede Skove. En betydelig Indtægt har S., især Omegnen af Montblanc, af de mange Reisende, som Landets storartede Naturskjønheder lokke herhid.

S.s Historie. S. hørte i den ældste Tid til Gallien (det nævnes i det 4de Aarh. f. Chr. som Sebaudia, Ø. for Rhône), kom 122 under Romerne og regnedes til Gallia transpadana. Ved Romerrigets Opløsning blev S. 407 en Deel af Burgundernes Rige; 534 blev det en Deel af det frankiske Rige, 879 af det arelatiske Rige eller Burgundien, 1038 kom det under det tydske Rige og regjeredes af Statholdere. Iblandt disse vare Markgreverne af Susa og efter deres Uddøen (1032) Greverne af Maurienne de meest ansete. Amadeus I (død 1072) erhvervede ved Giftermaal Susa, Aosta og Turin. Amadeus II blev 1111 af Keiser Henrik V udnævnt til Rigsgreve og var den første, som førte Titlen Greve af S. Thomas I (død 1233) kjøbte Chambery og Waadtlandet. Amadeus III (død 1253) blev af Keiser Frederik II ophøiet til Hertug af Chablais og Aosta. Hans Brodersønner Thomas II og Amadeus IV deelte Landet 1279. Den førstes Linie, i Piemont, uddøde 1418; Amadeus IV (død 1323) udvidede sine Besiddelser, blev Rigsfyrste samt Rigsvicarius og indførte 1307 Førstefødselsretten. Aymon (død 1343) fik ved Giftermaal Fordring paa Montferrat. Amadeus VI (død 1391) erhvervede bl. A. Nizza. Amadeus VII kjøbte Grevskabet Genevois, blev 1416 af Keiser Sigismund ophøiet til Hertug af S., og nedlagde 1434 Regjeringen for at blive Eremit og Geistlig; 1437 lod han sig vælge til Modpave under Navnet „Felix V", men frasagde sig 1448 denne Værdighed og døde 1451 som Cardinal. Hans Søn Ludvig (død 1465) ægtede 1438 Anna af Lusignan, Datter af Kong Johan II paa Cypern, hvorfor Regenterne i Sardinien endnu føre Titlen „Konge paa Cypern og i Jerusalem". Under Carl III (1504—53) tabtes ved Krigene mellem Frants I og Carl V Wallis og Genf m. M. til Schweiz, og tilsidst det hele Land; Sønnen Emanuel Philibert, der udmærkede sig som spansk General under Carl V og Philip II, fik efterhaanden det Meste af dette tilbage. Han forfulgte, dog uden Held, Valdenserne. Carl Emanuel I (1580—1630) maatte efter langvarige Krige 1601 afstaae Pignerol m. M. til Frankrig, og havde flere Feider med Genf. Victor Amadeus I (1630—37), hvis yngre Broder Thomas stiftede Linien S.-Carignan, fik ved Freden i Cherasco de tabte Lande tilbage. Hans Søn Carl Emanuel II (1637—75) fik Genevois tilbage, da den grevelige Familie der var uddød. Victor Amadeus II (1675—1730) tog i den spanske Arvefølgekrig, dog først efter lang Vaklen og paa Grund af det Overmod, hvormed de Franske behandlede ham, Parti mod Frankrig, og beleiredes derfor i sin Hovedstad Turin, indtil Prinds Eugen af S. (af en Sidelinie) befriede ham ved sin Seier over de Franske (1706). I Freden til Utrecht erholdt han Sicilien, som han 1720 ombyttede mod Sardinien (s. forresten **Kongeriget Sardiniens Historie**). Efter den italienske Krig afstodes S. 1860 til Frankrig. — Slgn. Frézel „Histoire de la maison de Savoie" (1826—27); Bertolotti „Storia della casa di Savoya" (1830).

Saxe forekomme i mangehaande Former. De egentlige Haandsaxe til Tøi, Papir, Skind og bløde Materialier, ja selv til Tinfolie og Bladguld, have næsten altid tynde Blade, og den for S.s gode Virkning nødvendige Tæthed, hvormed de eensidig tilslebne Blade gaae forbi hinanden med Hovedfladerne, opnaaes ved, at disse ere huult tilslebne saavel efter Breden som efter Længden, saa at Bladene krydse hinanden, naar S. sees aaben paa Kant, og fjerne sig under Lukningen. Forøvrigt forekomme disse i de forskjelligste Former og Dimensioner efter Bestemmelsen, som Brodersaxe, Papirsaxe, Lampesaxe o. fl. Undertiden mangler endog Laasen, Nitten eller Skruen, hvorom Bladene dreie sig, og Stængerne med Grebene, idet en Fjer træder istedetfor alt dette; saaledes ved Overskjærersaxen og Faaresaxen. Til at klippe med større Kraft bruges S., hvis tykke, brede og gjerne korte Grene ere for stive til at fjerne sig; Tætheden maa da tilveiebringes ved et Tryk med Haanden. Saadanne ere Skræddernes Tilskjæresaxe, Neglesaxe, Hækkesaxe og saagodtsom alle Metalsaxe. Grebene have da enten meget store Øine eller slet ingen. Til Klipning af sværere Arbeide bruges Stoksaxe, hvis ene Green er kort og fastspændt i en Skruestik eller med en Angel befæstet i en Stok af Træ, medens den anden er meget lang og føres med Armens hele Kraft; Eggen sidder gjerne som ved andre S. udenfor Charneret, men kan ogsaa vende imod Grebene. Stoksaxe kunne ogsaa sættes i Bevægelse med Elementarkraft (Maskinsaxe). Ofte fore-

Digitized by Google

trækker man dog at lade det ene Blad vandre retlinet mod det andet, og isaafald ere begge Bladene Staalegge, der med Skruer ere befæstede paa de støbte Maskindele. Maskinsaxe ere meget ofte tillige Udhuggemaskiner for Huller. En heelt afvigende Form have Skivesaxe, cylindriske eller afkortet kegleformige Staalskiver, saaledes stillede med Endefladerne mod hinanden paa parallele Axler, at de kun berøre hinanden paa et ganske lille Stykke. Saadanne kunne føres med Haanden, oftere dog med Maskine, og de egne sig navnlig til lange, især retlinede, Snit i Blik. Være begge Axler flere lige tykke Skiver, saa kan man paa een Gang klippe flere lige brede Strimler (Spalteværk).

Saxicola, s. Steensmut.

Saxkjøbing, Kjøbstad paa Lolland, ligger paa den nordlige Side af Øen (i Musse Herred) ved en lille Aa, som tæt derved falder ud i den smalle Fjord, der har faaet Navn efter Byen. Den havde 1860: 1,149 Indb. Offentlige Bygninger ere: Kirken, Raadhuset og 2 Hospitaler eller Fattigboliger. Byen driver nogen Handel; men kun smaa Fartøier kunne løbe op ad Fjorden, de større maae losse og lade ved Oureby, der ligger ved Fjordens Munding. Ved Toldstedet vare 1859 hjemmehørende 12 Fartøier af 316 Cmlst. — I S. blev Kong Christopher II kort før sin Død overfalden af to Adelsmænd og tagen tilfange, efterat de havde stukket Ild paa det Huus, hvori han opholdt sig.

Saxnæb (Rhyncops), Slægt af Maagefamilen og af Ternernes Gruppe, er sort, har meget lange Vinger og lang gaflet Hale. Den udmærker sig i høi Grad ved sit Næb, der er langt, sammentrykt som et Knivsblad, elastisk som „Fiskebeen“ og Overnæbet betydelig kortere end Undernæbet; idet den flyver langsomt hen ad Vandets Overflade, pløier den denne med Undernæbet og fanger de opploiede Smaafiske med Næbhalvernes skarpe mødende Rande. Fødderne ere meget smaa, med kort Svømmehud. S. tilhører det varmere Jordbelte og træffes deels paa Havet ved Kysterne, deels i Flodmundingerne; de ruge paa Sandbanker ved Kysterne.

Saxo Grammaticus (d. e. den Lærde), som med Rette er bleven kaldet den danske Histories Fader, levede i sidste Halvdeel af det 12te Aarh.; men der haves kun faa og dertil upaalidelige Efterretninger om ham. Han var efter et gammelt Sagn Provst i Roeskilde, førte Tilnavnet Lange (Longus), og antages i Almindelighed at være død 1204 og begravet i Roeskilde Domkirke, hvor en Liigsteen uden Indskrift skal betegne hans Grav. S.'s berømte „Historia Danica“, som han skrev efter Absalons Opfordring, er affattet paa ziirligt Latin; han gik tilbage til den fjerneste Oldtid, og den første Halvdeel af Værket indeholder gamle Sagn; men jo længere det skrider frem i den historiske Tid, desto paalideligere bliver det, og giver tilsidst en mesterlig Skildring af den store Tidsalder, hvori dets Forfatter levede (det ender i Knud VI's Historie ved Aar 1185). Det blev først udgivet af Christiern Pedersen i Paris 1514 (Fol.), derpaa i Basel (1534, Fol.), Frankfurt (1576, Fol.), af Stephanius i Sorø 1644 (Fol., med et lærd Apparat), i Leipzig 1771; en ny og fortrinlig kritisk Udgave blev begyndt af P. E. Müller og fuldført af Velschow (2 Dele i 3 Bd., 1839—58). S. er oversat paa Dansk af A. S. Vedel (1575, udg. paany 1851) og af Grundtvig (3 Bd., 1818—22). Det nyeste Skrift om S. er af C. Paludan-Müller: „Hvad var S. G., og hvor er hans Grav?“ (1861).

Saxoni er et tæt, lærredsvævet Stof af Kamulds- og Bomuldsgarn.

Saxtorph (Mathias), en udmærket dansk Læge, født d. 1ste Juni 1740 i Meirup ved Holstebro, blev 1765 Medicus subordinatus paa Frederiks Hospital, reiste 1767—70 udenlands, blev 1771 Dr. medicinæ samt Stadsaccoucheur og Medicus ved Pleieanstalterne i Kjøbenhavn, 1794 Prof. ord. i Medicinen. Han døde som Etatsraad 1800. Af Fødselsvidenskabens og Jordemoderkunstens Udvikling i Danmark har S. havt de største Fortjenester, ligesom han ogsaa har beriget Litteraturen med en Mængde Afhandlinger i denne Retning. — Hans Søn, **Johannes Sylvester S.**, født i Kjøbenhavn d. 27de Octbr. 1772, blev 1792 Underchirurg ved Frederiks Hospital og Lector i Jordemodervidenskaben ved Fødselsstiftelsen, 1795 Dr. medicinæ og reiste derefter udenlands. 1799 blev han Prof. extraord. i Chirurgie og Jordemodervidenskab, 1800 Stadsaccoucheur og Accoucheur ved den kgl. Fødselsstiftelse, 1805 ord. Professor i Medicin ved Universitetet, Medlem af Sundhedscollegiet, og døde som Conferentsraad d. 22de April 1840. Lige anseet som Videnskabsmand og søgt som Prakticus, har S. erhvervet sig et udmærket Navn i den kjøbenhavnske Fødselsstiftelses Historie, ikke mindre end i Fødselsvidenskabens og Børnesygdomslærens.

Say (Jean Baptiste), en af Frankrigs fortrinligste Nationaloekonomer, født d. 5te Januar 1767 i Lyon, var først Handlende, men gik senere over til videnskabelig Beskjæftigelse. Efterat Napoleon havde styrtet Directoriet, blev han Medlem af Tribunalet, men blev udelukket heraf paa Grund af sin Opposition og modtog aldrig senere noget Embede. Han holdt derefter Forelæsninger i Conservatoire des arts et métiers, der vandt stort Bifald. S. døde d. 16de Novbr. 1832. Hans meest bekjendte Værk er „Traité d'économie politique“ (første Gang udgivet 1803, oversat paa Dansk af Stoud), maaskee den bedste populære Fremstilling af Nationaloekonomien, som endnu existerer. Derefter fulgte „Catéchisme d'économie politique“ (1815), samt senere „Cours complet d'économie politique pratique“ (6 Bd., 1829), foruden forskjellige statistiske Arbeider. S. udmærker sig ved en overordentlig Klarhed og en smuk, simpel, anskuelig Fremstilling; han har først bragt Adam Smiths Lære i et System, samt gjort det tilgjængeligt for alle dannede Mænd. Videnskaben har han beriget med flere Sætninger af Betydning, som Læren om Producternes Afsætning: „Producter blive betalte med Producter, og der kan derfor aldrig paa een Gang mangle Afsætning paa dem alle.“ — **Horace S.**, Søn af den Foregaaende, er født d. 11te Marts 1794, har været Medarbeider af „Journal des Débats“, deeltaget i Udgivelsen af forskjellige oekonomiske Værker og navnlig gjort sig bekjendt ved et Arbeide om Bestyrelsen af Paris, i hvis Municipalraad han har havt Sæde.

Digitized by Google

Sayn og Wittgenstein er Navnet paa et tidligere rigsumiddelbart Grevskab (250 □ M. stort), hvis Besiddelser nu deels høre til Hertugdømmet Nassau, deels til den preussiske Rhinprovinds. Familien er deelt i flere Linier, som tildeels føre Titlen „Fyrste".

Sazo er en Silkevægt i Venedig = ¼ Oncia = $1,_{0931}$ danske Qvintin.

Scabies, s. Fnat.

Scala (ital., egentl. Stige) kaldes i Musiken en trinviis Følge af Toner gjennem alle 7 Tonetrin med Gjentagelse af det 1ste Trin i den høiere Octav. I vort Musiksystem har man 2 Arter af S., Dur-S., hvis Hovedsærkjende er den store Terz, og Mol-S., hvis Hovedsærkjende er den lille Terz. Uegentlig bruges Benævnelsen S. ogsaa om en chromatisk (ↄ: i halve Toner) fremskridende Tonerække (chromatisk S.).

Scalaegen kaldes i Musiken de Toner, som findes i Scalaen paa Tonika, eller de Accorder, som kun indeholde Toner, der høre hjemme i samme.

Scaliger (Julius Cæsar), Philolog og Kritiker, født d. 23de April 1484 i Padua, heed egentlig della Scala, levede først i Venedig og Padua, derpaa som Læge i Agen i Frankrig, hvor han døde d. 21de Octbr. 1558. Foruden flere philosophiske Skrifter og nogle for Physiken og Naturvidenskaberne ikke værdiløse Commentarer til Hippokrates's, Aristoteles's og Theophrast's Værker, skrev han „De causis linguæ Latinæ" (1530) og „Poetice sive de arte poetica" (1561). — Hans Søn Jos. Justus S., født d. 4de August 1540 i Agen, gik over til Protestantismen og døde d. 21de Januar 1609 som Professor i Leyden. Han har gjort sig fortjent som Kritiker og navnlig som Chronolog ved Skrifterne: „De emendatione temporum" og „Thesaurus temporum". En Charakteristik af hans Liv haves af Bernays (1855).

Scalops, s. Muldvarp.

Scalpere (lat., egl. skrabe, snitte) bruges især om den Skik hos de Vilde i Nordamerika, at trække ved Haarene den iforveien ved et Snit rundt om løsnede Hovedhud (Scalp) af en død eller endnu levende Fjende og bære den som et Tapperhedstegn.

Sculptur (lat.) kalder man Benyttelsen af Gravstikken til at frembringe ophøiede Arbeider i Steen eller Stempler, forskjellig fra Sculptur.

Scammonium, Diagrydium, er den indtørrede Saft af Convolvolus scammonia L., der voxer i Orienten, af Secamone Alpini R. et S., der især voxer i Ægypten, og maaskee endnu af flere Planter. S. forekommer i Handelen i uregelmæssige eller rundagtige Stykker, udvendig støvede og af en graa Farve, indvendig (den bedste Sort) grønligsort, harpixagtig, hist og her indeholdende guulagtige Partier. Der gaaer forskjellige Sorter i Handelen, af hvilke den fra Aleppo ansees for den bedste. S. anvendes noget i Medicinen.

Scansores, s. Klatrefugl.

Scapino, italiensk Theatermaske, er beslægtet med og rimeligviis opstaaet af Slaverne hos Plautus og Terents. Han er Pantalones rænkefulde og intrigante Tjener og Sønnernes Medhjelper i alskens Bedragerier mod de Gamle. — Under Navn af Scapin, der ikkun er en Afart af Arlechino, gik denne Maske over i det franske comiske Theater, især deles hos Molière.

Scapulier (lat.), Skulderklæde, kaldes den Deel af Munkeklædningen, som bestaaer af to Stykker Tøi, af hvilke det ene dækker Brystet, det andet Ryggen. Karmeliternes saakaldte hellige S., som Ordenens Generalprior, Simon Stock, efter Sagnet 1251 modtog af Jomfru Maria, blev en indbringende Indtægtskilde for Ordenen, da man troede, at den, som døde deri, undgik Helvedesstraffene.

Scarabæus (lat.) betyder egentlig Skarnbasse og har Betydning i den ægyptiske Gudsdyrkelse (S. sacer); men S. bruges ogsaa om skaarne Ædelstene, hvis convexe Side er udskaaren i Form af en Skarnbasse i ophøiet Arbeide, medens der i Underfladen er indgraveret Fremstillinger eller Figurer. De findes deels med ægyptiske Guddomme, deels med Æmner af den græsk-romerske Mythologie (græske og etruriske), hvilke sidste i kunsthistorisk Henseende have størst Betydning.

Scarabæus, s. Skarnbasse.

Scaramuccio er en italiensk Theatermaske, der kom istedetfor il capitano (s. d. A.), Italienernes Jakob von Thybo, der omtrent 1680 gik af Brug; han var klædt i en Art Crispinsdragt.

Scarborough, Stad i Yorkshire i England ved Nordsøen, har berømte Søbade og mineralske Kilder samt en god Havn. 15,000 Indb.

Scarificator eller Skjæreplov har knivdannede Jern og gjennemfurer blot Jorden, medens de andre under Cultivator nævnede Redskaber have brede Fødder („Gaasefødder").

Scarlatti (Alessandro), berømt italiensk Componist, født 1658 i Neapel, uddannede sig i Rom under Carissimi, og døde i Neapel d. 14de Octbr. 1725. Han var en af de allerfrugtbareste Componister, idet han foruden 109 Operaer har skrevet over 600 større og mindre Kirkecompositioner. — Hans Søn Domenico S., født 1683 i Neapel, død 1757 i Madrid, var berømt som Claveerspiller og Componist.

Scarpa (Antonio), en berømt Anatom og Chirurg, født d. 13de Juni 1747, var først Professor i Anatomie i Modena, senere fra 1784 til 1812 i Pavia, hvor han efter sin frivillige Entledigelse levede som Privatmand til sin Død d. 31te Octbr. 1832. S. har havt en overordentlig Indflydelse paa Chirurgiens, navnlig den operative Deels, Udvikling. Af hans Skrifter fremhæves: „Sulle principali malattie degli occhj" (5te Opl. 1816); „Sull' aneurisma" (1804); „Sull' ernie" (2det Opl. 1820). De fleste af hans vigtigere Arbeider ere indbefattede i „A. S.'s neueste chirurg. Schriften" (ved Thieme, 1828—31).

Scarron (Paul), fransk Digter, født omtrent 1610 i Grenoble, leed Trang i sin Ungdom, da en herskesyg Stedmoder fordrev ham af Faderens (en Parlementsraads) Huus, og førte et letsindigt Levnet; desuagtet erholdt han et Kanonikat, dog uden at antage Tonsuren. Ved et Carneval fik han tilligemed Andre det kaade Indfald at besmøre sig med Honning, vælte sig i Fjer og saaledes, som i Maskeradedragt, løbe gjennem Gaderne. Men Pøbelen forfulgte dem, og S. maatte for at undgaae den springe i

Digitized by Google

Floden Sarthe, hvorved han paadrog sig en Forkjølelse, der gjorde ham værkbruden for Resten af hans Liv. Dette forstyrrede dog ikke hans lystige Humeur; han flyttede til Paris og optraadte nu som Digter med „Légende de Bourbon" (1742), det comiske Digt „Typhon" (da Mazarin ikke vilde tage Notice af dettes Dedication til ham, hevnede S. sig ved den satiriske „Mazarinade"), en travesteret Æneide o. M. Et fortrinligt Arbeide, ogsaa i stilistisk Henseende, var hans „Roman comique" (1662), og hans Comoedier vandt stort Bifald hos Publicum. I Aaret 1652 giftede S. sig med Frøken d'Aubigné, senere Mad. Maintenon (s. d. A.). Han døde fattig d. 16de Octbr. 1660.

Scarus, s. Papegøiefisk.

Scaurus (Marcus Æmilius), født 163 f. Chr. i Rom, hørte til en forarmet Familie af patricisk Slægt. Ved sine Talenter hævede han sig til de høieste Værdigheder og erhvervede store Rigdomme, men blev tilsidst landsforviist paa Grund af Udpresninger. S.'s Bolig paa Palatinerbjerget var berømt ved sin store Rigdom paa Kunstskatte, hvorfor Mazois har givet sine Undersøgelser om det romerske Huus Titlen „Palais de S."

Scene er et teknisk Udtryk for den Deel af Theatret, der med Decorationerne (s. d. A.) danner Rammen om det dramatiske Billede, som fremstilles for Tilskuerne. S.s Gulv hæver sig op imod Baggrunden, hvorefter Decorationsmaleriet er indrettet, og er forsynet med Lemme, hvorigjennem Forsænkninger ved Hjelp af Maskineriet foregaae. Den Deel af S., som ligger nærmest Publicum, kaldes Prosceniet. Ordet S. betegner ogsaa den Afdeling af et dramatisk Værk, som opstaaer ved een eller flere nye Personers Optræden. — **Sceneinstructeur** kaldes den Embedsmand ved et Theater, der forestaaer Alt, hvad der henhører til Udførelsen af de forskjellige Arter af reciterende Skuespil. S. leder saaledes Indstuderingen af ethvert Stykke, ligefra Læseprøven til Generalprøven, og arrangerer Stykkets sceniske Udstyr.

Sceniske Lege (Ludi scenici) kaldtes oprindelig hos Romerne de simple Lege, der fremstilledes paa en ophøiet Scene (Scena), efter Sagnet fra det Aar af (361 f. Chr.), da Pesten havde raset i Rom; de bestode i en af Fløitespil ledsaget Dands. Senere kom Sang og mimiske Fremstillinger til, indtil endelig alle theatralske Forestillinger, til Forskjel fra Kamplege og a. lign., bleve indbefattede under dette Navn.

Sch... Artikler, som man savner her, maae søges under **Sk**... eller **Sch**... og **Sj**... eller **Sh**...

Schachtovn kaldes saadanne, især til visse Metallers Udsmeltning og til Jerns Omsmeltning bestemte, Ovne, der ere opretstaaende med nogenlunde eens Vidde overalt og bestemte til, under en fortsat Brug, at forsynes med Brændsel og Raamateriale foroven, medens efterhaanden det smeltede eller dog udglødede Product trækkes ud forneden. Trækket besørges gjerne ved Kunst, idet Vinden drives ind igjennem saakaldte Formhuller paa Siden.

Schack (Hans), dansk Feltmarskal, var af en gammel tydsk adelig Familie og født d. 28de Octbr. 1609 i det Lauenborgske. Indkaldt til Danmark af Kong Frederik III 1657, udmærkede han sig i den svenske Krig baade som Commandant i Kjøbenhavn ved sit tappre Forsvar af Hovedstaden og som Seierherre ved Nyborg d. 14de Novbr. 1659. Ikke mindre end ved Kjækhed gjorde S. sig yndet ved Hengivenhed for Kongen, som han viste ved Souverainitetens Indførelse ved at slutte sig til Borgerstanden imod sine Standsfæller. 1671 var han en af de første danske Grever, der udnævntes (jvfr. **Schackenborg**); han døde d. 28de Febr. 1676.

Schackenborg er et Grevskab i den Deel af Ribe Amt, der ligger i Sønderjylland, oprettet d. 23de Juni 1676 for Grev Otto Diderik Schack, en Søn af Grev Hans Schack (s. d. A.), i hvis Familie det siden er gaaet i Arv fra Fader til Søn. Det har 1,992 Tdr. Hartkorn. Hovedgaarden S., Grevskabets Residents, har sin Oprindelse fra den gamle Borg Møgeltønderhuus, som berettes to Gange at være bleven nedbrudt af Kong Erik Glipping (1265 og 1285), derpaa tilhørte Ribe Bispestol, og, efter at være kommen under Kronen ved Reformationen, 1661 blev kjøbt af H. Schack, som 1664 opførte den nuværende Hovedbygning. Den ligger tæt ved Møgeltønder By, er omgiven med Volde og Grave med Vindebro, og har en temmelig stor og vel vedligeholdt Park, som paa Vesteregnen er en Sjeldenhed, hvorfor den hyppig besøges af Tønders og Omegnens Beboere.

Schadow (Johann Gottfried), tydsk Billedhugger, født 1764 i Berlin, død d. 28de Jan. 1850 som Directeur for Kunstakademiet sammesteds, uddannede sig deels i Berlin deels i Rom. Blandt hans større Værker maae fremhæves Frederik II's Marmorstatue i Stettin (1794), General Ziethen og Hertugen af Dessau i Berlin, Fiirspandet over „Brandenburger-Thor", udført i kolossal Størrelse efter S.'s Model, Mindesmærket over Grev Tanewzien i Breslau, over Blücher i Rostock (1819), over Luther i Wittenberg (1821). Han har tillige ved Skrifter virket for Kunstens Theorie. — Hans ældste Søn **Rudolf S.**, ligeledes Billedhugger, født 1785, var Elev af sin Fader og i Rom uddannet hos Thorvaldsen og Canova. Han vakte store Forhaabninger, men døde allerede d. 31te Jan. 1822. — Dennes Broder **Friedrich Wilhelm S.-Godenhaus**, født d. 6te Septbr. 1789 i Berlin, er Historie- og Portraitmaler. Efter i sine yngre Aar i Rom at have sluttet sig sammen med Cornelius, Overbeck o. Fl., blev han 1819 kaldet til Berlin og derfra 1826 til Düsseldorf i Cornelius's Sted. Her dannede han en ny Malerskole, som i Landskab og Genremaleri søgte at komme Naturen nærmere og ved Fiinhed i Tegningen og smukke Farver at smigre Øiet. Den ældste Kreds af Elever hører nu til Tydsklands meest ansete Kunstnere, medens S. selv saavel i Portraitet som i det historiske Fag, der heller ikke forsømtes, hverken af Mester eller Elever, har leveret høist værdifulde Værker. 1843 blev han ophøiet i Adelstanden. — Den yngste Broder, **Felix S.**, er ligeledes Historie- og Portraitmaler.

Schafeiter er en af de 4 som orthodoxe betragtede muhammedanske Secter; s. Art. **Islam** III, S. 744 og **Arab. Litt.** I, S. 230.

Schaff eller **Schäffel** er et baiersk Kornmaal $=12,_{786}$ danske Skjepper. Jvfr. **Scheffel**.

Digitized by Google

Schaffarik (Paul Joseph), udmærket Slavist, født d. 13de Mai 1795 i en By i det nordlige Ungarn, var 1819—33 Professor ved det serviske Gymnasium i Neusatz og har siden levet i Prag, hvor han fra 1837 har været ansat ved Universitetsbiblioteket. S. har meget store Fortjenester af den slaviske Litteratur og Oldtidsvidenskab; sine første Værker strev han, ifølge sin tydske Dannelse, paa Tydsk, siden valgte han af Nationalitetsfølelse oftest det böhmiske Sprog. Hans Hovedværker ere: a) paa Tydsk: „Geschichte der slawischen Sprache und Litteratur“ (1826), „Ueber die Abkunst der Slawen“, „Die ältesten Denkmäler der böhmischen Sprache“ (1840), „Denkmäler der glagolitischen Litteratur“ (1853); b) Paa Slavisk: Slaviske Oldsager (1837), slovakiske Folkepoesier o. M.

Schaffhausen, Canton i Schweiz, bestaaer af 3 Stykker Land, som omgives af Storhertugdømmet Baden samt Cantonerne Zürich og Thurgau; Rhinen udgjør sordetmeste Sydgrændsen og danner her det store Vandfald ved Laufen. S. er et lavt Bjergland, en Deel af den helvetiske Høislette (s. Schweiz), og frembringer Korn, Viin og Træfrugt, blandt Mineralier Jern. Det er 5¼ □ M. stort med 36,000 Indb., som paa 2,080 Katholiker nær bekjende sig til den reformeerte Religion. Forfatningen er republikansk og demokratisk. Den øverste Magt har det ved directe Folkevalg dannede „Store Raad“ (1 Medlem for hver 600 Indb.), i Spidsen for Administrationen staaer et Bestyrelsesraad af 7 Medlemmer. — Staden S., ved Rhinen, har Silke- og Bomuldsvæverier. 8,000 Indb.

Schah er et persisk Ord i Betydning af Fyrste; deraf er sammensat Udtrykket „Schakmat“ i Schakspil.

Schahnameh er Titlen paa Firdusis berømte Epos, der behandler den ældste persiske Sagnhistorie; s. Art. **Persisk Litteratur** IV, S. 768.

Schahrastani er Forfatter til et religionshistorisk Værk i den arabiske Litteratur fra det 12te Aarh.; s. Art. **Arabisk Litteratur** I, S. 230.

Schaik (Cornelis van), hollandsk Digter og Geistlig, født d. 25de Octbr. 1808 i Amsterdam, blev, efter at have beklædt et Par andre geistlige Embeder, 1852 kaldet som Præst til Paramaribo i Guyana. Blandt hans Skrifter nævne vi „Geert“ (1847), „Tafereelen uit het Drentsch Dorpsleven“ (1848), „Nederlandsche Volksboode“; i Paramaribo har han udgivet „Gedichtjens“ o. M.

Schakalen (Canis aureus), en vild Hunde-Art, mellem Ulven og Ræven i Størrelse, er udbredt over Afrika, Mellem- og Sydasien (Syrien, Indien), Dalmatien og Grækenland; den graver ikke Huler, holder sig om Dagen skjult i Krat og Klippeegne, men streifer om Natten flokkeviis gjennem Landsbyerne for at stjæle Fjerkræ og Smaaqvæg og søger Aadsler. I den seneste Tid har Geoffroy St. Hilaire opstillet den Theorie, at S. var Stam-Arten til vore tamme Hunde, en Anskuelse, som synes at have endeel Sandsynlighed for sig.

Schakspil (af det persiske Schah, Fyrste), det vanskeligste og aandrigste af alle Brætspil, var allerede i Oldtiden kjendt i Østerlandene (Chineserne paastaae at have havt det, i forskjellige Skikkelser, 200 Aar f. Chr.) og kom i det 6te Aarh. e. Chr. fra Indien til Persien og derfra, især ved Korstogene, til Europa. Det spilles, som bekjendt, med 32 Figurer af 2 Personer (eller Partier af Personer), og gaaer ud paa at bringe Kongen (Schaheu) i en saadan Stilling, at han ikke kan røre sig uden at blive tagen, „gjøre ham mat“ (arab. math, død).

Schaldemose (Frederik Julius), født d. 15de Febr. 1782 paa Vedelsborg i Fyen, hvor Faderen var Skovridder, dimitteredes 1801 fra Horsens Skole. Ved Krigens Udbrud 1807 blev han Lieutenant ved Landeværnet; paa en Overfart fra Jylland til Sjælland blev han bragt op af Englænderne og skulde som Krigsfange være ført til England, men strandede paa Kysten af Holland, hvor han gik i Tjeneste som Soldat. Aaret efter reiste han som Secretair med en fornem fransk Officeer gjennem Sydtydskland, Schweiz og Italien, bivaanede i Foraaret 1809 Affairen i Stralsund mod Schill og siden i fransk Tjeneste Felttogene i Spanien, kom 1812 til Paris, erholdt som fransk Officeer sin Afsked af Keiser Napoleon, vendte hjem og blev ansat som Secondlieutenant i det norske Livregiment. 1816 blev han Adjunct ved Kathedralskolen i Nykjøbing paa Falster, fra hvilket Embede han entledigedes 1825 med Pension. Derefter var han Institutbestyrer i Kjøge. 1826 blev han Toldbetjent i Kjøbenhavn, hvilket Embede han 1830 ombyttede med Materialskriverembedet ved Kronborg, hvorfra han 1839 entledigedes efter Ansøgning, paa Grund af Svagelighed. 1843 blev han Meel- og Grynhandler og næste Aar Kaffeskjænker i Kjøbenhavn, hvor han døde 1853. Ligesaa broget som hans Liv var ogsaa hans Forfattervirksomhed. Han har leveret en Mængde Oversættelser fra forskjellige Sprog („Æslet eller Forvandlingen“ af Apuleius — hvori Fortællingen om Amor og Psyche — „Don Quixote“, „Brud og Brudgom“ af Manzoni o. s. v.), „Reiser og Æventyr i fremmede Lande“ og ikke faa poetiske Arbeider, deriblandt flere ret gode Digte.

Schalken (Gottfried), hollandsk Maler, født i Dortrecht 1643, var Elev af Gerard Dow, og er ikke en Kunstner af fremragende Talent, men erhvervede sig dog med Rette et anseeligt Navn ved sine smaa Billeder, hvori han gjengiver Virkningen af det kunstige Lys. Hans store Arbeider ere hyppig af ringere Værd. Han døde i Haag 1706.

Schall (Claus), dansk Componist, født i Kjøbenhavn 1760, blev Musikdirecteur ved det kgl. Theater og fik 1816 Titel af Professor i Musik. Han døde 1834. Han var en meget dygtig Violinspiller og en udmærket Orchesterdirigent. Blandt hans Compositioner maa mærkes Operaen „Domherren fra Milano“; desuden har han skrevet Concerter og andre Solostykker for forskjellige Instrumenter.

Schall-Sø er en 2 M. lang og indtil 1 M. bred fiskeriig Indsø i den østlige Deel af Hertugdømmet Lauenburg.

Schamaner kaldes i det nordlige Asien (Mongoliet, Siberien o. s. v.) Aandebesværgerne, som troes at beherske Naturen (helbrede Sygdomme o. s. v.) og tildeels Guderne ved deres Trylle-

Digitized by Google

sange og derfor tillige ere hine hedenske Folks Præster og Lærere. Deres Religionslære er forvirret og usammenhængende, en raa og forvanskst Form af Buddhismen; deres Gudstjeneste bestaaer i Offringer, Bøn og Sang.

Schandorff (Andrine Maria Lasson), født i Drammen 1784, blev 1816 gift med Bureauchef S. Da dette Ægteskab ikke velsignedes med Børn, besluttede hun at blive Moder for mangfoldige af de Pigebørn, som i Christiania opvoxede uden christelig Opdragelse eller industriel Underviisning. Med en utrættelig Kjærlighed anlagde, bestyrede og udvidede hun og hendes ligesindede Mand fra 1827 den af dem efter Carl Johans Dronning benævnte Eugenia's Stiftelse, der især satte sig som Maal at danne forsømte Pigebørn til Tjenestepiger. Til denne Indretning, som tilsidst skaffede 50 Børn Huusly og derhos flere fri Underviisning, testamenterede Ægteparret ogsaa sin hele Formue. Ved denne og endeel andre Gaver er Stiftelsens fremtidige Vedbliven sikret. Den har ogsaa været forbunden med en qvindelig Middelskole og et Børneasyl. S. døde 1848. Hun forfattede adskillige religiøse Digte og Opbyggelsesskrifter.

Scharling (Carl Emil), dansk Theolog, blev født d. 28de Juli 1803 i Kjøbenhavn. Efterat han med Udmærkelse havde fuldendt sine Universitetsstudier og 1827 disputeret for Magistergraden, foretog han en videnskabelig Udenlandsreise til Frankrig og Tydskland. Efter sin Hjemkomst 1830 blev han beskikket til Lector i Religion og Moral ved Akademiet i Sorø, og 1834 til theologisk Professor ved Kjøbenhavns Universitet. 1836 forsvarede han for Doctorgraden i Theologien sit Skrift: „De Paulo apostolo ejusqve adversariis". Senere har han gjort sig fortjent ved i en lang Række af Skrifter og Afhandlinger at fremstille Hensigten, Betydningen og Resultaterne af Theologiens videnskabelige Undersøgelser om det nye Testamentes Skrifter. I Forening med Biskop Engelstoft har han siden 1837 udgivet „Theologisk Tidsskrift" og „Nyt theologisk Tidsskrift".

Scharling (Eduard August), Professor i Chemie ved Kjøbenhavns Universitet, Broder til den Foregaaende, er født i Kjøbenhavn d. 1ste Marts 1807, tog pharmaceutisk Examen 1828, blev Amanuensis hos H. C. Ørsted, da den polytechniske Læreanstalt oprettedes 1829, vandt 1832 den Thottske Præmie fra Videnskabernes Selskab, blev 1834 polytechnisk Candidat og samme Aar Inspecteur ved den polytechniske Læreanstalt. Efter i et Par Aar at have fortsat sine Studier i Udlandet modtog han 1836 i Heidelberg Efterretningen om sin Udnævnelse til Lector i Chemie ved det chirurgiske Akademie; 1837—45 var han tillige Docent i Physik og Chemie ved Veterinærskolen; 1839 disputerede han for Magistergraden, blev samme Aar Lector ved den polytechniske Læreanstalt, og Aaret efter, da det chirurgiske Akademie blev forenet med Universitetet, ansattes han som Lector i Chemie ved Universitetet; 1842 blev han Professor, 1844 Medlem af Videnskabernes Selskab, fra 1847 var han Medlem af Bestyrelsen for den polytechniske Læreanstalt. Af S.'s Arbeider maae især fremhæves hans Undersøgelser over Blæresteen (De chemicis calcul. vesicar.), der ere oversatte baade i England og Amerika; fremdeles hans Arbeider over den Mængde Kulsyre, et Menneske udaander i en bestemt Tid, over flere naturlige Balsamer, over forskjellige Fedtstoffer, ligesom han har leveret endeel Afhandlinger i Videnskabernes Selskabs Skrifter o. fl. St. S.'s „Bidrag til at oplyse de Forhold, under hvilke Chemien har været dyrket i Danmark" (Indbydelsesskrift ved Universitetets Reformationsfest 1857) har bl. A. kastet et nyt Lys over Christian IV's og Frederik III's miskjendte Fortjenester af de norske Bjergværker. Under S.'s specielle Tilsyn opførtes 1858 Universitetets nye chemiske Laboratorium. Ikke blot som Universitetslærer har S. ved sin utrættelige Virken vidst at udbrede chemiske Kundskaber blandt de Studerende, men han har ogsaa ved at holde populære Forelæsninger stræbt at vække Interesse for Naturvidenskaberne og søgt at udbrede nyttige Kundskaber i større Kredse.

Scharnhorst (G. D. v.), preussisk General og Militairforfatter, var født 1756 i Hämelsee i Hannover. Efterat han i hannoveransk Tjeneste havde svunget sig op til Oberstlieutenantschargen, traadte han 1801 i preussisk Tjeneste, i hvilken han 1807—10 ledede Krigsdepartementet; det lykkedes ham i denne Stilling at udfolde en stor Virksomhed med Hensyn til Hærens Uddannelse og at lægge Grunden til Landeværns-Organisationen. Som Chef for Blüchers Generalstab fik S. ved Großgörschen et Saar, af hvilket han døde i Prag d. 28de Juni 1813. Blandt hans Skrifter maa fremhæves: „Handbuch für Officiere". Hans Statue blev 1822 opstillet i Berlin.

Schartau (Henrik), svensk Præst, født i Malmø 1757, kom 1771 til Universitetet i Lund, fik 1778 den philosophiske Grad og blev 1780 ordineret; 1785 blev han ansat som Hjelpepræst ved Domkirken i Lund og blev dernæst 1793 Sognepræst i Råby samt 1813 Herredsprovst, hvilket Kald han beholdt til sin Død (1825). S. gjorde sig bekjendt som en ualmindelig nidkjær og alvorlig Sjælesørger, og bidrog ved sin Lære, mere end de Fleste, til, fornemmelig i det sydlige Sverrig, at vække og vedligeholde et inderligere Troesliv. Af hans Skriftetaler og Prædikener (for størstedelen kun Udkast) ere flere Samlinger blevne udgivne efter hans Død; andre Skrifter af ham ere: „Försök att framställa den Evangelisk Lutherksa församlingens lära om nådavalet" (1825), „Utkast till betraktelser öfver vissa stycken af Catechesen" (1826), „Bref i andeliga ämnen" (1828—30, paa Dansk udg. af Mau 1840), „Underviisning i Christendoms-kunskapen för barn" (19de Opl. 1860), „Anvisning till rätt Bibelläsning" (1849) m. fl. Hans Biographie „H. S.'s Lefnad och Lära" er udgiven af A. Lindeblad.

Schat-el-Arab, s. Euphrat.

Schattering, paa Dansk Afskygning, kalder man i Malerkunsten de Forandringer, Localfarverne maae undergaae, for at den forskjellige Lysvirkning i Naturen fra det høie Lys til den egentlige Skygge behørig kan efterlignes, hvorved Mellem- og Halvtinter (s. disse Artt.) opstaae.

Schauenstein, s. Buol.

Schaumburg eller egl. **Schauenburg** heed, efter et ikke langt fra Rinteln beliggende, 1033

Digitized by Google

opført Slot, et Grevskab i Westphalen. Om Familien S. s. bl. A. Art. Holsteen; dens Mandslinie i Tydskland uddøde 1619, hvorpaa efter langvarig Arvestrid Noget af Landet tilfaldt Brunsvig, Noget Kurhessen, Resten kom til at udgjøre Grevskabet S.-Lippe, s. d. A.

Schaumburg-Lippe, Fyrstendømme i det nordvestlige Tydskland, omgivet af Hannover, Kurhessen og den preussiske Provinds Westphalen, er 8 □ M. stort med 31,000 Indb., som næsten alle ere Lutheranere. Det er bølgeformigt Sletteland med temmelig frugtbar Jordbund. Landbrug er Hovednæringsveien; her findes Steenkul, Jern og nyttige Steenarter. S.-L. har en Forfatning med Landstænder (Riddergodsbesidderne samt 10 Deputerede fra Stæderne og Landet, valgte ved indirecte Valg). Statsindtægterne udgjøre c. 300,000 Rdl., hvoraf det Meste af Domainer og Regalier; Fyrsten eier som Godsherre en stor Deel af Landet. Domainerne ere behæftede med en Gjeld af over 3½ Mill. Rdl. Troppecontingentet er en Jægerbataillon paa 550 Md.

Linien S.-L., som tidligere ofte ogsaa kaldtes S.-Bückeburg, stiftedes i Begyndelsen af det 17de Aarh. af en Grev Philip af Lippe. De følgende Regenter vare Frederik Christian (1681—1721); Albrecht Wolfgang (1721—48); Wilhelm (1748—77), der gjorde sig berømt som portugisisk Generalissimus. Da Linien i Bückeburg uddøde med ham, tilfaldt Landet Philip Ernst af Sidelinien Alverdissen, som fulgtes af sin Søn Georg Wilhelm (1787—1860), hvis Søn Adolf Georg nu (Jan. 1862) regjerer.

Scheat er en Stjerne af 2den Størrelse i Stjernebilledet Pegasus (s. d. A.).

Scheel (Anton Wilhelm), en af de meest udmærkede danske Retslærde, er født i Stavanger i Norge d. 28de Decbr. 1799. Efter sin Faders Død kom han til Danmark, hvor han 1815 blev Officeer, i hvilken Egenskab han 1818—19 var med det danske Armeecontingent i Frankrig. Efter sin Hjemkomst herfra lagde han sig efter Studeringerne, tog 1821 Examen Artium og 1825 juridisk Embedsexamen, og blev Aaret efter Garnisonsauditeur i Kjøbenhavn. I Aaret 1828 tog han dernæst den juridiske Licentiatgrad, blev 1829 Assessor i Landsover- samt Hof- og Stadsretten, 1836 Professor i Lovkyndigheden ved Kjøbenhavns Universitet, tog samme Aar den juridiske Doctorgrad, blev 1839 extraordinair Assessor i Høiesteret, og udnævntes endelig 1846 til Generalauditeur for Landetaten. Medens han beklædte denne Stilling, deeltog han som Befuldmægtiget for Danmark (tillige med Baron Pechlin og Kammerherre Reedtz) i Afslutningen af Freden i Berlin d. 2den Juli 1850, og udnævntes Aaret efter til Medlem af de saakaldte Notabler, der traadte sammen i Flensborg for at raadslaae om Monarchiets Ordning. Strax efter overtog han Justitsministeriet, og beholdt denne Portefeuille under flere Ministerier fra d. 13de Juli 1851 til d. 12te Decbr. 1854, da han traadte af med det Ørstedske Ministerium, tilligemed hvis øvrige Medlemmer han Aaret efter blev sat under Rigsretsanklage, men frifunden ved Rigsrettens Dom af 28de Febr. 1856. Efter at være afgaaet fra Ministeriet traadte S., der var bleven udnævnt til Kammerherre, tilbage i sit Embede som Generalauditeur, og har siden den Tid væsentlig helliget sig til videnskabelige Sysler. Tidligere havde han kun udgivet mindre Afhandlinger og Skrifter, tildeels af militair-juridisk Art, ligesom han havde udarbeidet en Række Udkast til en ny militair Lovgivning; nu er derimod til disse Arbeider kommet en „Person- og Familieret" (1ste Deel 1859, 2den Deel 1860). S.'s Helbredstilstand forhindrede ham fra at overtage den ved Bangs Død ledigblevne Stilling som Justitiarius i Høiesteret, der var ham tilbudt.

Scheel, s. Skeel.

Scheel, et Metal, er det Samme som Wolfram (s. d. A.).

Scheele (Carl Wilhelm), berømt Chemiker, født d. 19de Decbr. 1742 i Stralsund, kom 1757 til Gothenborg paa et Apothek og uddannede sig ved Selvstudium og flittig Experimenteren, men under meget indskrænkede Forhold, til en af Aarhundredets første Chemikere. I Upsala, hvorhen han kom 1773, blev han bekjendt med Gahn og Bergman (s. disse Artt.), med hvem han kom til at staae i et (for hans Arbeider og for Videnskaben vigtigt og heldigt) venskabeligt Forhold. 1775 forlod han Upsala og nedsatte sig i Köping (en lille By ved Mälaren), hvor han overtog Apotheket og levede i Stilhed, optagen af sin Forretning og af sine chemiske Arbeider, hvorved han skaffede sig en Berømmelse, navnlig i Udlandet, hvis Omfang hans nærmeste Omgivelser neppe forstod. S. døde allerede 1786. Chemien har ham at takke for Opdagelsen eller i ethvert Fald den første nøiere Undersøgelse af de organiske Syrer, af Opdagelsen af Molybdænsyre og Wolframsyre, af Mangan (som han dog ikke fremstillede isoleret) i Brunsteen, af Chlor, Baryt og (samtidig med Priestley, men uafhængig af denne) Ilt, ligesom han ogsaa indlagde sig væsentlige Fortjenester ved Arbeider over Flusspath, Berlinerblaat, atmosphærisk Luft o. s. v. En fuldstændig Samling af hans Skrifter er udgiven af Hebenstreit: „Opuscula chemica et physica" (1788), en anden Samling paa Tydsk af Hermbstädt: „S.'s sämmtliche Werke" (1792).

Scheele (Ludvig Nicolaus v., tidligere v. Scheel), dansk Geheimeconferentsraad, Kammerherre, Ordens-Vicecantsler og Elephantridder, Landdrost i Pinneberg samt const. Overpræsident i Altona, er født d. 14de Octbr. 1796 i Itzeho, hvor hans Fader Kammerherre Bendix Ferdinand v. Scheel var Told- og Stempelforvalter. Efter at have studeret i Kiel og taget juridisk Embedsexamen i Glückstadt blev han 1822 Kammerjunker og 1824 Auscultant i Rentekammeret, 1827 Amtmand i Hütten Amt og Stapelholm, 1829 Kammerherre, 1831 Amtmand i Gottorp Amt (1841 tillige i Hütten Amt og Stapelholm), i Septbr. 1846 Præsident i den slesvig-holsteenske Regjering (tillige overdroges Forretningerne ved Statholderskabet for Slesvig og Holsteen og Gouvernementet for Ditmarsken til ham) samt kongelig Commissair i den slesvigske Stænderforsamling indtil Marts 1848. S. A. blev han Geheimeconferetsraad, 1852 Landdrost i Pinneberg, 1853 kongelig Commissair i den holsteenske Stænderforsamling, i Decbr.

Digitized by Google

1854 interimistisk Minister for Holsteen og Lauenborg (7 Dage derefter Elephantridder) og d. 15de Jan. 1855 tillige interimistisk Udenrigsminister, indtil han, da Spændingen imellem ham og hans Colleger var stegen til det Høieste, entledigedes d. 13de April 1857 og atter blev Landdrost i Pinneberg; i Decbr. 1861 blev han tillige const. Overpræsident i Altona. I „Fragmente in zwanglosen Heften" (2 Hefter, 1850—51, samtidig oversat paa Dansk) søgte han at bekjæmpe det af Tillisch (s. d. A.) etablerede danske Regjeringssystem i Slesvig.

Scheelesgrønt er en grøn Farve, der nu bruges mindre end tidligere og bestaaer af arseniksyrlet Kobberilte; den gaaer i Handelen under forskjellige Navne, som „Pappegøiegrønt" (der dog ogsaa bruges om Schweinfurtergrønt), „Mineralgrønt" (der dog egentlig er en Blanding af arseniksyrlet og kulsuurt Kobberilte) o. fl. S. er en meget giftig Farve.

Schefer (Leopold), tydsk lyrisk Digter og Novelleforfatter, født d. 30te Juli 1789 i Muskau i Nedre-Lausitz, gjorde flere Reiser, levede fra 1820 i sin Fødeby i nær Forbindelse med sin Ven Fyrst Pückler-Muskau og døde d. 13de Febr. 1862. Han har skrevet en Mængde Noveller (udk. i flere Samlinger), lyriske Digte (til hvilke høre hans „Laienbrevier", 1834, og „Weltpriester", begge affattede i Form af poetiske Sententser og Valgsprog med en moralsk-pantheistisk Retning) o. M. S.'s Noveller udmærke sig ved livlige Naturskildringer og varm Følelse, men han kan ikke frikjendes for Vilkaarlighed, Jagen efter det Eventyrlige og et ofte knudret Sprog. Han var en Beundrer af Orienten og Muhammedanismen, og dette viser sig i hans hele Retning som Digter, navnlig i Digtet „Hafis in Hellas" (1853), i „Koran der Liebe" (1854) samt i „Mahomeds türkische Himmelsbriefe" (1840).

Scheffel er et tydsk Kornmaal af følgende Størrelse i danske Skjepper: Lübeck, for Rug og Hvede 1,$_{995}$, for Havre 2,$_{273}$. Bremen 4,$_{261}$. Hamborg for Rug og Hvede 6,$_{221}$, for Byg og Havre 9,$_{481}$. Preussen 3,$_{160}$. Sachsen 5,$_{071}$. Baiern (Schaff eller Schäffel) 12,$_{784}$. Würtemberg 10,$_{191}$. — S. **Aussaat** eller S. **Landes** bruges ogsaa som Flademaal. Dette er i Hamborg = 10671 danske □ Alen = 6,$_{098}$ Skjepper Land, i Sachsen (= Morgen) = 7023 □ Alen eller 4,$_{013}$ Skjepper Land, i Lübeck ubestemt, fra 3200 til 3800 □ Alen.

Scheffer er Navnet paa en tydsk, i Sverrig naturaliseret Slægt. — **Johan S.** (født i Strasburg 1621, død i Upsala 1679), blev 1648 kaldet til Sverrig for at modtage den af Rigsraaden Skytte stiftede Læreстol i Veltalenhed og Politik ved Universitetet i Upsala; senere blev han derhos (1667) Assessor i Antiqvitetscollegiet, samt (1677) Bibliothekar. S. gjorde sig navnlig bekjendt ved sine archæologiske Skrifter: „De militia navali veterum" (1654), „De antiquorum torquibus" (1656, paany udgiven af Grævius), „De re vehiculari veterum" (1671), „Upsalia antiqua" (1666), „De antiquis verisque regni Sueciæ insignibus" (1678), m. fl. Blandt andre Skrifter af ham fortjene ogsaa at nævnes en Beskrivelse over Lapland „Lapponia" (1673), oversat paa flere Sprog, samt „Suecia litterata" (1680, paany udgiven i Mollers „Bibliotheca septentrionis eruditi"), der er det første Forsøg paa en svensk Litteraturhistorie. — En af hans Sønner, **Peter S.**, født 1657, død 1731 som Præsident i Svea-Hofret, en duelig og brugbar Embedsmand, blev adlet 1698 og blev som Landshøvding Friherre. — **Carl Frederik S.** (født 1715, død 1786), en Søn af den Foregaaende, var i nogle Aar svensk Minister i Paris, blev 1751 Rigsraad og som saadan 1756 Hovmester for Kong Adolf Frederiks Sønner, samt 1760 Greve, men maatte paa Rigsdagen 1765, da „Huerne" fik Overvægten, afgaae fra Rigsraadspladsen, hvilken han siden ei var at formaae til at modtage igjen. Han sluttede sig derefter til Hoffet og var under Adolf Frederiks sidste Regjeringsaar Kronprinds Gustafs vigtigste Raadgiver. S. var ogsaa en af Gustaf III's nærmeste Fortrolige ved Statscoupet (1772), og stod Kongen bi ved Udarbeidelsen af den da antagne Regjeringsform. Som en videnskabelig dannet Mand og paa sin Tid en af Sverrigs første Mæcenater, var han Medlem af flere inden- og udenlandske lærde Selskaber og blev ved det svenske Akademies Stiftelse en af dets første Medlemmer. — Hans Broder **Ulrik S.**, født 1716, havde tjent baade i den svenske og i den franske Armee og var Capitain i svensk Tjeneste samt Oberst i fransk Tjeneste, da han efterfulgte Broderen paa Ministerposten i Paris; herfra blev han tilbagekaldt af Huepartiet 1766; i Aaret 1770 blev han udnævnt til Rigs- og Cancellieraad, 1771 til Greve, men entledigedes ved Rigsdagen 1772. Efter Revolutionen blev han samme Aar af Gustaf III kaldet til Cancelliepræsident; som saadan vidste han at skaffe ogsaa sin Mening Vægt og var derfor den Eneste af Gustaf's Premierministre, som udøvede nogen Indflydelse paa den ydre Politik; han nedlagde 1783 sine Embeder og døde 1799. — **Henrik Theophil S.** (en Fætter til begge de Sidstnævnte), født 1710, adlet 1756 som Proberer i Bjergcollegiet, død 1759 som Mynt-Proberer, var en duelig Chemiker, navnlig lagde han Vind paa den chemiske Technologie.

Scheffer (Ary), berømt Maler i Frankrig, født i Rotterdam 1795, uddannede sig i Paris i Guérins Skole, og har malet saavel store historiske Malerier som ogsaa Billeder i den mere alvorlige Genre og Portraiter, og har navnlig gjort sit Navn bekjendt ved sine Æmner af tydske Digtninger. Blandt hans Arbeider ere de vigtigste: „Francesca da Rimini" (1822), „Gaston de Foix's Død" (1824), nu i Versailles; „Sulioterinderne, som styrte sig ned af Klippen", i Galleriet i Luxembourg; Gjentagelse af Francesca da Rimini (1835); „Christus i allegorisk Omgivelse af mange Personer (1827); to Billeder med „Mignon" (af Goethes „Wilhelm Meister"), samt flere Æmner af „Faust", „König von Thule" o. s. v. S. døde i Juni 1858. — Hans Broder **Henry S.**, født i Rotterdam 1799, ligeledes Maler, uddannede sig deels hos Guérin, deels hos Broderen, og har ligeledes Navn baade som Historiemaler — „Charlotte Corday", i Galleriet i Luxembourg, „Slaget ved Kassel", i Versailles — og i den senere Tid navnlig som Portraitmaler.

Digitized by Google

Scheibe (Johan Adolph), Componist og Musiktheoretiker, født 1708 i Leipzig, blev 1744 kaldet til Kjøbenhavn som kgl. Capelmester, og døde i April 1776. Han har især gjort sig bekjendt ved sit fortjenstfulde musikalske Tidsskrift „Der kritische Musikus“, som fra 1736 udkom i ugentlige Leveringer, og hvoraf han 1745 foranstaltede en ny samlet Udgave i 2 Bind. Foruden flere andre theoretiske Værker har han endvidere componeret 70 Symphonier, 150 Værker for Kirkemusik og flere hundrede Værker for Kammermusik.

Scheik (arab.) kaldes den Ældste, Anføreren, i en arabisk Horde eller Stamme.

Scheki er en Vægteenhed i Constantinopel; s. Tscheki.

Schelde, fr. Escaut, Flod i Frankrig og Belgien, udspringer i det franske Dep. Aisne, optager Scarpe og løber ind i Belgien forbi Tournay og Gent, hvor den optager Lys, og deler sig nedenfor Antwerpen i 2 Arme, Øster- og Vester-S., der omslutte Øerne Beveren og Walcheren foruden nogle mindre og falde i Nordsøen. S.s Længde er 52 M.

Schelenborg er et Baroni i Fyen, Odense Amt, som blev oprettet d. 12te Marts 1680 for Overhofmester Frederik Wittinghoff, blandt hvis qvindelige Efterkommere (Familien Brockdorff) det derefter er gaaet i Arv. Baroniet indbefatter Godserne S. og Brockdorff og har 815 Tdr. Hartkorn. Begge Hovedgaardene ligge paa Halvøen Hindsholm i Stubberup Sogn. S. heed tidligere Eskebjerg, tilhørte i det 13de Aarh. Marsk Stig Andersøn, og vedblev i lang Tid at være i hans Familie Besiddelse.

Schelen von Schelenburg (Georg Friedrich Dietrich, Friherre af), hannoversk Statsmand, født 1771, var først hannoversk Embedsmand, beklædte siden en høi Stilling i Kongeriget Westphalen, kom 1820 ved sin Onkel Grev Münsters Hjelp atter ind i hannoversk Tjeneste, og blev 1837 af Kong Ernst August strax efter dennes Thronbestigelse udnævnt til Statsminister. Som saadan var S. Kongens villige Tjener ved Ophævelsen af Landets Forfatning og det derefter fulgte reactionære System, s. Ernst August. Han døde d. 5te Septbr. 1844. Hans Søn **Ludvig Ernst Unico Georg S.**, født d. 4de Juli 1797, var først hannoversk Major og Landraad, blev i Novbr. 1851 Ministerpræsident, men fratraadte 1853, da han ikke ganske vilde føie Ridderskabet (s. Hannovers Historie).

Schellak, Gummilak, er et Product af forskjellige Planter, der voxe i Ostindien (saasom Ficus religiosa, indica, laccifera, Aleurites laccifera, Ziziphus jujuba, Butea frondosa, superba o. fl.). Den fremkommer, idet et Insect, Coccus lacca Kerr. (s. Lakskjoldluus), sætter sig (i hundredevis) paa de unge Grene og her omgiver sig med en Vædske, som efterhaanden hærdner i Luften, og hvortil Træets Saft afgiver Materialet. Indesluttede i denne Lak udvikles Ungerne, som indeholde et smukt, rødt Farvestof; Moderen gaaer til Grunde og bliver tilbage i Lakkens Hulhed, naar Ungerne senere bore sig igjennem Lakken, hvorved denne bliver af en mindre Værdi, idet den da ikke indeholder mere Farvestof og kun kan bruges til det egentlige S. Man adskiller „Stoklak“, der er de smaa Grene, besatte med talrige, meer eller mindre røde, gjennemskinnende Korn af Lakken. Adskilles disse Korn ved Bankning fra Grenene, gaae de i Handelen som „Kornlak“; sammensmeltes de — sædvanlig til runde eller ovale, mørkebrune Skiver — faaes „Klumplak“. Det egentlige S. erholdes i flade Plader af en bruunlig, mørk Farve, idet de foregaaende Sorter udkoges med Vand (hvorved Farvestoffet af Insectet hovedsagelig fjernes), derpaa smeltes og udgydes paa Pisangblade. Til technisk Brug bleges S. stundom med Chlor, hvorved man erholder saakaldet „hvidt S.“, men ved for stærk Indvirkning af Chlor taber det let sin Haardhed og bliver ogsaa noget vanskeligere opløseligt i Viinaand. S. bruges til Fabrikation af Segllak, til forskjellige Fernisser, navnlig for Bogbindere, Hattemagere, Politur for Snedkere, til Sammenliming af forskjellige Sager o. s. v. Ved Udkogning med Vand og videre Behandling vindes (i Ostindien) det ved de indesluttede Insecter indeholdte Farvestof, der, overført paa Leerjord og behandlet paa noget forskjellig Maade, gaaer i Handelen under forskjellige Navne: Lac-dye, lac-lac (s. disse Artt.).

Scheller (Immanuel Joh. Gerhard), latinsk Lexikograph, født d. 22de Marts 1735, døde d. 5te Juli 1803 som Rector i Brieg. Meest bekjendt blandt hans Værker er hans „Ausführliches lat.-deutsch og deutsch-lat. Wörterbuch“ (3die Udg. 7 Bd., 1804—5) og i en endnu høiere Grad „Deutsch-lat. Handlexicon“ (2 Bd. 1792), senere bearbeidet af Lünemann og Georges. Desuden kan nævnes hans „Ausführliche lateinische Sprachlehre“ (4de Udg. 1803).

Schelling (Friedrich Wilhelm Joseph von), tydsk Philosoph, født d. 27de Januar 1775 i Leonberg i Würtemberg, gik allerede i sit 15de Aar fra Skolen over til det theologiske Seminarium i Tübingen, drog (1795) derfra til Leipzig og siden til Jena, hvor han blev Fichte's Discipel og Medarbeider. Efter dennes Bortgang fra Jena holdt S. der Forelæsninger over Philosophie og udgav i Forbindelse med Hegel en kritisk Journal for Philosophie; 1803 blev han Professor i Würzburg; 1807 gik han til München som Medlem af det nylig oprettede Videnskabernes Akademie, Aaret efter blev han Generalsecretair ved Billedhuggerakademiet, 1827 Professor ved Universitetet i München. I Aaret 1841 fulgte han et Kald til Berlin, hvor han holdt enkelte Forelæsninger men ikke udgav noget større Værk. Han døde paa en Badereise i Schweiz d. 20de Aug. 1854.

S. har ingensinde leveret et fuldstændigt, afsluttet System af sin Philosophie; den er, ligesom Plato's, en Række af Afspeilinger af det Standpunct og Udviklingstrin, til hvilket han selv til enhver given Tid var kommen. I Begyndelsen sluttede han sig nær til Fichte, fra hvem han gik ud men efterhaanden fjernede sig, idet han stillede en Naturphilosophie ved Siden af Idealismen; hertil høre hans tidligste Skrifter: „Ueber die Möglichkeit einer Form der Philosophie“, „Vom Ich als Princip der Philosophie“ (1795), „Ideen zu einer Philosophie der Natur“ (1797) og „Von der Weltseele“ (1798). Efter S. maa „det samme Absolute fremtræde i Naturen som i Aanden, og

Digitized by Google

Harmonien imellem dem er ikke noget blot Tænkt; Naturen skal være den synlige Aand, Aanden den synlige Natur". Dette førte S. siden til en Adskillelse af Naturphilophie og Transcendental-Philosophie eller den transcendentale Idealisme. Hiin forklarer det Ideelle af det Reelle, denne underordner det Reelle under det Ideelle, men begge ere nødvendige, hinanden betingende og sideordnede Hovedretninger i Philosophien; Udgangspunctet for begge ligger i det Uendelige, i hvilket Modsætningerne hæves, og dette er den absolute Identitet af det Ideelle og det Reelle, af Aanden og af Naturen; derfor kaldes denne S.'s Lære „Identitetsphilosophien". Hertil høre nærmest Skrifterne „Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie" (1799) og „System des transcendentalen Idealismus" (1800), foruden forskjellige Afhandlinger. I en senere Periode nærmede S. sig til Spinoza's System og Methode og fremhævede det Ideales og Reales Indifferents; herhen høre Skrifterne „Darstellung meines Systems der Philosophie"; „Bruno oder über das göttliche und natürliche Princip der Dinge" (1802); „Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums" (1803) o. M. Efterhaanden tog S.'s Philosophie en mystisk Retning og knyttede sig til Ny-Platonismen samt til den med ham aandsbeslægtede Jakob Böhm; hans Skrifter fra denne Periode ere især „Philosophie und Religion" (1804); „Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit" (1809). Fra den Tid skrev S. saagodtsom Intet; et Værk, „Die Weltalter" blev taget tilbage, efterat Trykningen allerede var begyndt. Det System, han fremsatte i sine Forelæsninger i Berlin, er fremstillet efter disse i Skriftet „Die endlich offenbar gewordene Philosophie der Offenbarung", herausg. von Paulus (1843). — S.'s samlede Værker ere udgivne 1856 ff.

Schemakhje eller **Schemacha** hedder et 1846 dannet russisk Gouv. i Transkaukasien (s. Kaukasien), 1,056 □ M. stort med 610,000 Indb. Det er i Midten, hvor Floden Kur gjennemstrømmer samme, jevnt og frugtbart Land, mod N. og N. O. er det bjergigt. Heri ligger **Staden S.**, S. O. for Tiflis, anlagt af Russerne 1824, ikke langt fra **Gammel-** (eller **Stora-**) **S.**, som fordum var en blomstrende Manufacturstad, men nu har tabt sig meget. Begge Stæder have tilsammen c. 20,000 Indb.

Schemnitz (ung. Selmecz-Banya), Bjergstad i Ungarn, 15 M. N. V. for Pesth, er Sædet for et Bjerg- og Forstakademie samt en Direction for Bjerg- og Forstvæsenet, og har vigtige Guld- og Sølvminer, hvis Udbytte anslaaes til 2 Mill. Rbl. aarlig; desuden vindes her Kobber, Jern o. M. Naar de 6 Forstæder, som ligge indtil 2 M. fra Staden, regnes med, har S. 20,000 Indb.

Schemyl eller **Schamyl** (egl. Schamyel ɔ: Samuel Effendi), Prophet og Anfører hos de kaukasiske Bjergfolk, født 1797 i Aul Himry i det nordlige Daghestan, studerede med stor Iver Arabisk samt Philosophie og udmærkede sig allerede i sin Ungdom ved sit alvorlige, indesluttede Væsen og sin bydende Charakteer. I religiøs Henseende heldede han til den af Kasi Mollah, hans Lærer, fremsatte Lære, en Fornyelse af Sufismen, som skulde forene de ved religiøse Stridigheder adsplittede Stammer i et fælleds Had mod de Vantroende; han tog derfor, medens han levede som Murid (indviet Geistlig) i sin Fødeby, levende Deel i den af hans Lærer 1823 begyndte Kamp mod Russerne, og blev, da Kasi Mollah var falden 1832 og hans Efterfølger Hamssad Bey var dræbt 1834, valgt til Sectens, „Muridernes", Hoved. S.'s Plan gik ud paa at forene de kaukasiske Bjergfolk til en theokratisk Stat og gjøre dem uafhængige af Russerne, imod hvilke han vidste at opflamme deres religiøse Fanatisme og Frihedssind, paa samme Tid som han med Held og udmærket Duelighed anførte dem i Kampen. Flere Gange, naar Russerne, om end med store Tab, sloge hans Skarer eller erobrede de af ham besatte faste Pladser, undgik han som ved et Vidunder Fangenskab og Død, og dette bestyrkede Troen paa ham som en af Himlen sendt Prophet; fra Bjerglandet foretog han ofte ødelæggende Streiftog ind i det russiske Gebeet. Fra 1846 trættedes dog efterhaanden Bjergfolkene ved den evige Kamp mod den russiske Overmagt. Den orientalske Krig syntes at give nye gunstige Udsigter for S.; men efter Freden 1855 kunde Rusland atter med Kraft optage Kampen imod ham. Fyrst Barjatinsky bragte ham stedse mere i Knibe, og omsider maatte S. efter en fortvivlet Modstand d. 6te Septbr. 1859 overgive sig, da hans sidste Tilflugtsted, Bjergfæstningen Ghunib, var erobret. Han blev ført til Petersborg og har siden opholdt sig i et mildt Fangenskab i Kaluga. S. skildres som en høi, mager, bredskuldret Mand med dybtliggende Øine og et rødfarvet Skjæg.

Schepel er et hollandsk Kornmaal = 1 fransk Dekalitre = 0,₅₇₅₀ danske Skjepper. — Den gamle S. var 1,₅₉₉₄ Skjepper.

Schepelern (Christian August), dansk General, født i Kjøbenhavn 1795, blev Officeer 1810. Ved Oprørets Udbrud 1848 var han Major og fik Commando over en Bataillon, med hvilken han tog Deel i Felttoget 1848 indtil efter Slaget ved Slesvig, i hvilket han blev haardt saaret. I Aaret 1850 fik S. Commando over en Brigade, der tilligemed nogle andre Afdelinger i Slaget ved Isted d. 24de og 25de Juli s. A. dannede den danske Hærs høire Fløi, med hvilken han skulde gjøre en angribende Bevægelse for at tage Fjenden i Flanke og Ryg. Bevægelsen udførtes, men S. fik efter Uhelbet i Stolk Ordre til at trække sig tilbage og forlod derfor sin fordeelagtige Stilling; hans Brigade kom saaledes ikke mere til at tage activ Deel i Slaget ved Isted. S., som d. 31te Juli 1849 var bleven Oberst, erholdt paa Grund af den ved hans Saar bevirkede Svaghed 1855 sin Afsked som Generalmajor, og ansattes senere som Commandant i Kjøbenhavn.

Schérer (Barthélemy Louis Joseph), fransk General, født 1750, Søn af en Slagter, løb bort fra sin Fader for at gaae i østerrigsk Krigstjeneste, deserterede fra denne og indtraadte i den franske Republiks Armee, hvor han 1794 allerede var avanceret til Divisionsgeneral; Aaret efter anførte han Armeen ved Østpyrenæerne. Efter Freden i Basel erholdt S. Com-

Digitized by Google

mandoen i Italien, hvilken han 1796 afgav til Bonaparte, og var derpaa Krigsminister indtil Febr. 1799. Siden commanderede S. uden Held i Italien og blev afløst af Moreau, hvorefter han ikke mere kom i activ Tjeneste; han døde paa sit Landgods d. 19de Aug. 1804.

Scherif er et arabisk Ord, som betyder adelig og bruges om de Personer, der nedstamme fra Propheten; heraf kommer det engelske Udtryk „Sheriff" om en Øvrighedsperson.

Scheuffelin (Hans Leonhard), gammel tydsk Maler, født før 1490 i Nürnberg, død 1539 i Nördlingen, var Elev af A. Dürer, hvis Maneer han efterlignede, og har tillige Navn for sine Træsnit (henved 180 i Tallet). Hans Søn af samme Navn var ligeledes Maler og Træskjærer, og levede i Freiburg.

Scheuren (Caspar Johann Nepomuk), tydsk Landskabsmaler, født d. 22de August 1810 i Aachen, hører til Skolen i Düsseldorf, og erhvervede sig hurtig Navn ikke alene ved sine Oliemalerier, men ogsaa ved Aqvareller og Raderinger.

Scheveningen, Flekke i den hollandske Provinds Syd-Holland, ved Nordsøen, har fortrinlige Søbade og endeel Fiskeri. 6,000 Indb.

Schiavone (Andrea), hvis egentlige Navn var Medola, Maler af den venetianske Skole, født 1522 i Dalmatien, død i Venedig 1582 i stor Armod, var en af Tizians betydeligste Efterfølgere, udmærket i sin Colorit men svag i Tegningen. Først efter hans Død vurderedes hans Værker tilfulde.

Schibboleth, et arabisk Ord, som betyder „Ax", skal ikke have kunnet udtales af Stammen Efraim, der istedetfor dette sagde „Sibboleth" (Domm. B. 12, V. 6); herfra er det gaaet over i Betydning af et almindeligt Stikord eller Løsen, om hvilket et Parti slutter sig ligeoverfor et andet.

Schicht (Johan Gottfried), Componist og Musiktheoretiker, født d. 29de Septbr. 1753 i Reichenau ved Zittau, og død d. 16de Febr. 1823 som Cantor ved Thomasskolen i Leipzig, har blandt flere theoretiske Værker over Musik udgivet „Grundregeln der Harmonie" (1812). Desuden har han udgivet „Allgemeines Choralbuch" (3 Bd., 1820). Blandt hans Compositioner maa mærkes Oratoriet „Das Ende der Gerechten".

Schidone (Bartolomeo), italiensk Maler, født 1560 i Modena, død 1615 i Parma, dannede sig især efter Correggio, og erhvervede sig allerede i levende Live stor Berømmelse. S. er navnlig udmærket som en af de betydeligste Coloristen. Modena og Parma besidde hans vigtigste Værker. Den kgl. Malerisamling i Kjøbenhavn har et lille, udmærket smukt Billed af S.

Schiedam, Stad i den hollandske Prov. Syd-Holland, ved Maas, har store Geneverbrænderier og betydeligt Sildefiskeri. 15,000 Indb.

Schiern (Frederik Eginhard), dansk Historiker, født d. 22de Novbr. 1816 i Kjøbenhavn, blev Student 1834, juridisk Candidat 1839, disputerede for Magistergraden 1842, og tiltraadte derpaa en Udenlandsreise (indtil Foraaret 1844), blev 1847 Lector og 1851 Professor i Historien ved Kjøbenhavns Universitet. Foruden en Række mindre, ligesaa interessante som paa lærde Studier grundede Afhandlinger om forskjelligartede historiske Emner, oprindelig meddeelte i forskjellige Tidskrifter, men senere udgivne samlede („Historiske Studier", 2 Dele, 1856—57), har han paabegyndt et udførligt Værk om „Europas Folkestammer", hvoraf 1ste Deel udkom 1851.

Schiffspund er en Vægteenhed i Tydskland af følgende Størrelse i danske Pund: Lübeck og Holsteen (= 280 Pfund) 272,$_{43}$. Hamborg (= 280 Pf.) 271,$_{38}$. Bremen (= 308 Pf.) 307,$_{09}$. Preussen (afskaffet, = 330 Pf.) 308,$_{69}$. Dresden (= 330 Pf.) 308,$_{22}$. Leipzig (= 330 Pf.) 308,$_{63}$. Frankfurt (= 324 Pf.) 303,$_{08}$. Sverrig (Skeppund = 400 Skålpund) 340,$_{01}$. Holland (Schippond = 300 Ponden) 296,$_{34}$ (afskaffet).

Schih eller Tan er et chinesisk Kornmaal = 7,$_{040}$ danske Skjepper.

Schiiter, et arabisk Ord, som betyder „Secterer", er Navnet paa Ali's Tilhængere, der, i Modsætning til Sunniter, ikke anerkjende de 3 første Kalifer efter Muhammed og det Omayadiske Dynastie, men antage Kalifatet at være gaaet over umiddelbart fra Propheten til Ali. Blandt Asiens muhammedanske Folkeslag ere Perserne S.; s. Art. Islam III, S. 744.

Schilderbent kaldtes en i det 17de Aarh. blomstrende Kunstnerforening i Rom med Vexelvirkning i Liv og i Studier til Formaal. Clemens XI opløste den 1720 formedelst Uordener.

Schill (Ferdinand von), tydsk Partigjænger, født 1773 i Schlesien, traadte meget ung ind i et preussisk Husarregiment, blev 1806 haardt saaret i Slaget ved Auerstädt og bidrog siden i Spidsen for et af ham med kongelig Tilladelse oprettet Fricorps væsentlig til Kolbergs tappre Forsvar. Efter Freden i Tilsit blev han udnævnt til Major og hans Corps under Navn af et Regiment Livhusarer forlagt til Berlin. Her fattede S., da Østerrig 1809 havde erklæret Frankrig Krig, den Beslutning at organisere en Folkekrig mod de Franske paa egen Haand. Under et Paaskud forlod han d. 28de April Berlin, ledsaget af endeel Officerer og et Compagnie Fodfolk, men fandt Stemningen i Sachsen libet gunstig for sig og maatte, da Østerrigerne vare slagne ved Regensburg og han ikke havde Udsigt til at forene sig med dem, vende sig mod N., hvor han haabede at naae Kysten og finde Understøttelse af Englænderne. Han maatte kaste sig ind i Stralsund, hvis forfaldne Fæstningsværker han skyndte sig at istandsætte, men blev her angreben af hollandske og danske Tropper: under en heftig Gadekamp faldt S. her d. 31te Mai. Omtrent 200 Md. sloge sig igjennem og erholdt fri Afmarsch til Preussen, en anden Afdeling undkom til Rügen, Resten faldt eller blev fangen; af Officererne bleve endeel ifølge fransk Krigsretsdom skudte.

Schiller (Johan Christoph Friedrich von), berømt tydsk Digter, blev født d. 11te Novbr. 1759 i Marbach (i Würtemberg); hans Fader var Capitain og Inspecteur paa det kongelige Lystslot Solitude. Paa Hertugen af Würtembergs Ønske blev han 1773 sat i en Militærskole, som siden forenedes med „die Carlsschule" i Stuttgart, hvor han studerede først Lovkyndighed, siden Medicin. I disse Ungdomsaar paavirkedes S. stærkt af Digtere, som han skjal sig til at læse, fornemmelig Klopstock og Shak-

Digitized by Google

speare, og han forsøgte allerede dengang sine Kræfter i poetiske Arbeider; i hans livlige Sjæl blev netop ved den Tvang, hvori han holdtes, tidlig vakt en Begeistring for Frihed og en Uvillie imod al Indskrænkning af samme, som aldrig forlod S. I Aaret 1780 fuldendte S. sine Studeringer og blev ansat som Militærlæge; han kunde nu uhindret fortsætte Studiet af Historie og af ældre og nyere Digtere. Hans utæmmede Frihedstrang henrev ham imidlertid stundom til Ubesindigheder og Forvildelser, fordi ethvert Bud og enhver Tvang forekom ham at være et Værk af Fordomme. Nu (1781) udgav han sit Drama „Die Räuber", som han allerede havde skrevet 1777—78, og som, med al den Unatur, Overdrivelse og Effectjageri, for hvilken man neppe kan frikjende det, røber hans store Talent og indeholder meget Herligt. Dette Stykke gjorde en uhyre Opsigt: i Manges Øine var det et virkeligt „Stormløb mod hiin Tids politiske og sociale Forfatning" og fordømtes som saadant, medens det i Theatrene modtoges med umaadeligt Bifald. S. var selv hemmelig tilstede ved dets første Opførelse i Manheim; da han kom tilbage, lod Hertugen ham arrestere og forbød ham at lade Andet trykke end medicinske Skrifter. Denne utaalelige Tvang unddrog S. sig ved Flugten (d. 17de Septbr. 1782), og begav sig først til Manheim, derpaa til Frankfurt og omsider til Egnen ved Meiningen, hvor en Vens Moder tilbød ham et Fristed paa sit Gods. Her fuldendte han sine Sørgespil „Fiesco" og „Kabale und Liebe" (eller „Luise Millerin") og begyndte paa „Don Carlos". I „Fiesco" udtales Tidens republikanske Ideer bestemtere men mattere end i „Die Räuber", det mangler dette Stykkes Livlighed og Varme, og Sproget er endnu mere opskruet; „Kabale und Liebe" fremstiller med stærk Overdrivelse og Sentimentalitet en undertrykt Borgerstands Mishandling af en slet og fordærvet Hofadel. I Aaret 1783 flyttede S. til Manheim, hvor han blev ansat som Theaterdigter; her udgav han nogle lyriske Digte („Die Schlacht", „Die Kindesmörderinn" o. fl.). Hermed slutter S.'s 1ste Digterperiode.

Paa Grund af flere Ubehageligheder flyttede S. 1785 til Leipzig, hvor han levede i indskrænkede Kaar men ellers i behagelige Forhold, navnlig i Omgang med Körner. En mere tilfreds og klar Stemning og en mere reflecterende Retning gjorde sig nu gjeldende hos ham, hvorom Digtene „An die Freude", „Die Götter Griechenlands" o. M. vidne. I Slutningen af Sommeren fulgte han Körner til Dresden og fuldendte i Landsbyen Loschwitz ved Dresden sin „Don Carlos", som i den Forskjel, der er imellem Stykkets første Deel (hvor Carlos er Helten) og i den sidste (hvor Marquis Posa træder i Forgrunden) bærer, selv i den af Digteren senere foretagne Omarbeidelse, Spor af de forskjellige Tidsrum, hvori det er affattet. I denne 2den Periode falder ogsaa den ufuldendte Roman „Der Geisterseher".

I Aaret 1787 gik S. til Weimar, hvor Herder og Wieland optoge ham venlig. I Rudolstadt lærte han at kjende Charlotte von Lengefeld, som siden blev hans Hustru; ogsaa traf han her første Gang Goethe efter dennes Hjemkomst fra Italien. Denne medvirkede til, at S. 1789 blev ansat som Professor i Historien ved Universitetet i Jena. Han fortsatte nu ivrig sine tidligere begyndte historiske og philosophiske Studier (hans „Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande" var udkommen 1788), skrev endeel philosophiske og æsthetiske Afhandlinger (samlede i „Kleine prosaische Schriften", 4 Bd., 1792—1802) og fuldendte sin „Geschichte des dreißigjährigen Krieges" (1790—93). S. var ikke og vilde ikke være Historieforsker, i denne Henseende indtage hans historiske Skrifter ingen høi Rang; men deres livfulde Stiil og den rene, for Frihed, Ret og Sandhed varmt følende Aand, som gaaer igjennem dem, har til alle Tider skaffet dem et stort Publicum. S. modtog nu fra alle Sider Beviser paa Anerkjendelse: Hertugen af Weimar udnævnte ham 1784 til „Raad", Hertugen af Meiningen 1790 til Hofraad, den franske Republik gav ham Borgerret, og den tydske Keiser optog ham i Rigsadelen. Efter en Reise til sin Fødeby (1793) stiftede han Tidskriftet „Die Horen" og traadte derved i nærmere Berøring med Goethe, som siden havde megen Indflydelse paa ham.

S.'s 3die Digterperiode begyndte med fortrinlige lyriske Digte („Der Spaziergang", „Die Glocke", „Die Xenien" o fl.), og især med hans herlige Ballader og Romancer, af hvilke flere ere sande Mesterværker. Efter nogen Vaklen bestemte S. sig dog til fornemmelig at offre sig til den dramatiske Poesie og arbeidede, ogsaa tilskyndet af Goethe, paa sin „Wallenstein", hvis Fuldendelse var bleven forsinket ved andre Studier og ved hans svagelige Helbred (hvortil hans uregelmæssige Levnet noget bidrog). Samme Aar som dette fortrinlige Værk fuldendtes (1799), flyttede S. til Weimar, hvor Hertugen gav ham en aarlig Gage af 500 Thlr. Kort efter udgav han „Maria Stuart" og „Die Jungfrau von Orleans". I begge er det Sentimentale og Rhetoriske overveiende, i den første er det Rørende og i den sidste det Mystisk-Sværmende altfor fremtrædende. I „Die Braut von Messena" vilde S. gjengive den græske Tragoedie ikke blot ved den Plads, han i samme anviste „Skjebnen", men ogsaa i den ydre Form, f. Ex. ved at indføre Chorene; dette Drama udmærker sig ved et rigt og glimrende Sprog, men Kritiken optog ikke samme gunstig. Hans sidste Drama var „Wilhelm Tell", i hvilket han vendte tilbage til sin Ungdoms begeistrede Frihedsideer, men optog dem luttrede og forædlede ved sin med Alderen og grundige Studier vundne høiere og friere Aandsudvikling. Han var selv Vidne til det overordentlige Bifald, som dette Stykke vandt, da det opførtes i Berlin 1804. Hans Sygelighed tiltog nu mere og mere, Krampeanfald lode ham ofte ingen Ro hele Natten. Han døde d. 9de Mai 1805, efterladende 2 Sønner og 2 Døttre.

S. var et ædelt, godt Menneske og en stor Digter. Med sine første Arbeider hørte han endnu til „Sturm- und Drang-Perioden" (s. Tydsk Litteratur); herfra hidrører hans Retning mod det Ideale, hans Kamp mod de bestaaende Forhold, hans Hang til at bruge stærke og rhetoriske Farver, Alt Egenskaber, som har gjort ham til Nationens Yndlingsdigter. Igjennem

Digitized by Google

alle hans Digte gaaer en varm Begeistring for Ret, Sandhed og Frihed, en sædelig Alvor og et høihjertet, reent, for alt Godt varmtfølende Sind; en reen Diction, et klangfuldt, baade kraftigt og blødt Sprog, en smagfuld Composition ere de ydre Fortrin ved hans Værker.

Blandt de mange Udgaver af S.'s samlede Værker nævne vi: Udg. i 18 Bd., 1818—20; Udg. i 1 Bd., 1834; Udg. i 12 Bd. med Staalstik, 1836; Udg. i 12 Bd., 1838; Udg. i 10 Bd., 1844. — Supplementer dertil ere Dörings „Nachlese zu S." (1834), Boas's „Nachträge" (1839), Hoffmeisters „Nachlese" (1840). Vigtige Hjelpemidler til at kjende S. ere: „Briefwechsel zwischen S. und Goethe" (1828, 6 Bd.); S.'s Briefwechsel mit W. von Humboldt (1830), mit Körner (1847); Boas's „S.'s Jugendjahre"; Rank „Schillerbücher" (1856). — Et vigtigt bibliographisk Arbeide over S. er „Schillerbibliothek" (1855).

Schilling er en tydsk Sølvmynt: i Hamborg og Lübeck som Courant = $\frac{1}{16}$ Mark = $3\frac{1}{10}$ ß. dansk Rigsm., ved Bancoberegning $\frac{1}{16}$ Mark = 4 ß dansk Rigsm. I Mecklenburg = $\frac{1}{48}$ Thaler = $2\frac{6}{10}$ ß dansk Rigsm. I Østerrig før 1ste Novbr. 1858 = $\frac{1}{8}$ Gylden = $11\frac{1}{10}$ ß dansk Rigsm. I Hertugdømmerne Slesvig, Holsteen og Lauenberg benyttedes indtil 1ste April 1854 en S. Courant, hvoraf 30 gik paa en Rigsdaler dansk Rigsm., altsaa af Værdi = $3\frac{1}{5}$ ß.

Schilling (Friedrich Gustav), tydsk Romanforfatter, født 1766, tog 1809 som sachsisk Artilleriecapitain sin Afsked paa Grund af Svagelighed og døde 1839 i sin Fødeby Dresden. S. var til en Tid en af det store Publicum i og udenfor Tydskland yndet og meget læst Forfatter, skjøndt hans Romaner ere uden indre Gehalt og for en Deel letfærdige.

Schimmelmann (Henrik Carl), dansk Greve samt Geheimeraad, Skatmester og Elephantridder, var en Kjøbmandssøn fra Pommern, født d. 13de Juli 1724 i Demmin. Han begyndte sin senere saa glimrende Carriere som Kræmmerdreng i Stettin; ved Handelsspeculationer og især ved Leverancer under den schlesiske Krig og Syvaarskrigen samlede han sig stor Formue, og traadte 1761 i dansk Tjeneste, i hvilken han snart blev eneraadig over Finantsvæsenet. Medens S.'s mangehaande Finantsspeculationer tjente til at forskaffe ham selv en umaadelig Formue, vare de derimod ingenlunde til Gavn for Danmark, ligesom ogsaa den med samme forbundne Vilkaarlighed gav grundet Anledning til Utilfredshed. For at afhjelpe den Pengeforlegenhed, hvori Staten befandt sig, begyndte han i Slutningen af Frederik V's Regjering Salget af Krongodserne, og indførte den forhadte Kopskat, som vakte Uroligheder i Norge; 1773 forandrede han den private Bank tvertimod dens Octroi til en kongelig, og da Regjeringen nu udstedte Sedler i Mængde uden at eie den tilsvarende Værdi, blev Landets Pengevæsen i Bund og Grund forstyrret. Sine egne Affairer styrede han desto bedre; 1764 kjøbte han Baroniet Lindenborg, som senere blev ophøiet til et Grevskab; ligeledes kjøbte han af Regjeringen Geværfabriken Hammermøllen (Schimmelmannske Geværfabrik). Han døde d. 16de Febr. 1782. — Hans ældste Søn, Grev **Ernst Henrik S.** til Lindenborg, Geheime-Statsminister og Elephantridder, var født d. 4de Decbr. 1747 i Dresden, studerede i Genf, og uddannede sig videre paa Udenlandsreiser. Allerede 1767 blev han Conferentsraad og 1773 Deputeret i General-Land-Oekonomie- og Commerce-Collegiet, 1779 Geheimeraad, 1784 Finantsminister og 1788 Statsminister (1808 Geheime-Statsminister). Det var under S.'s Styrelse af Finantserne, at Statsbankerotten fandt Sted, efter hvilken han afgik som Finantsminister i Decbr. 1813, men vedblev at være Medlem af Geheime-Statsraadet, og blev 1824 Chef for det udenlandske Departement; han døde d. 9de Februar 1831. S. var en ædel Personlighed af sjelden Aandsdannelse, som derfor ogsaa yndede og befordrede Kunster og Videnskaber, og hans gjestfrie Huus var et Samlingssted for den Tids fremragende Digtere og Forfattere.

Schimmelpenninck (Rütger Jan), hollandsk Statsmand, født 1761 i Deventer, var Advocat i Amsterdam, da han ved Pichegru's Indrykning og den bataviske Republiks Oprettelse (1795) blev Medlem af Magistraten i Amsterdam. Siden brugtes S. ofte i diplomatiske Sendelser, traadte i Marts 1805 som „Raadspensionær" i Spidsen for Regjeringen, søgte 1806 forgjeves at forhindre L. Napoleons Thronbestigelse, og blev efter Hollands Forening med Frankrig af Napoleon udnævnt til Greve og Senator. Efter Napoleons Fald trak S. sig tilbage til sine Godser, blev dog af Kongen udnævnt til Medlem af første Kammer, og døde d. 15de Febr. 1825 i Amsterdam.

Schimper (Vilhelm), tydsk Reisende og Naturforsker, født d. 19de Aug. 1804 i Manheim, gik 1829 til Sydfrankrig og Algier, reiste 1834 til Nillandene, og har siden taget fast Bopæl i Habessinien (i Høilandet Samen), hvor han som Agent for Bestyrelsen af Jardin des Plantes i Paris foretager naturvidenskabelige Samlinger og ogsaa virker for Missionen. — **Wilhelm Philip S.**, Fætter til den Foregaaende, født d. 8de Jan. 1808, har siden 1839 været Directeur for det naturhistoriske Museum i Strasburg og har bl. a. botaniske Værker udgivet „Bryologia Europæa" (1836—54), „Palæontologia Alsatica" (1854 f.) o. M.

Schinderhannes, egentlig Johan Bückler, en i sin Tid meget omtalt Anfører for en Tyve- og Røverbande i Rhinegnene, født 1779 i Grevskabet Kazenellenbogen (nu i Nassau), stod først i Tjeneste hos en Skarpretter (deraf Navnet), blev efter at have udøvet og forestaaet en Mængde Røverier o. s. v. tilligemed flere af sine Kammerater fangen og henrettet i Mainz d. 21de Novbr. 1803.

Sching er et chinesisk Kornmaal = 1,2672 danske Potter.

Schinkel (Carl Friedrich), Dr., tydsk Architekt, født d. 13de Marts 1781 i Neuruppin, erholdt sin væsentligste Dannelse i Berlin og var i Bygningskunsten Elev af Friedrich Gilly. Efter en Reise gjennem det sydlige Europa, vendte S. 1805 tilbage til Berlin, og beskjæftigede sig i de urolige Krigsaar især med Landskabsmaleri, indtil han fra 1810 fik Leilighed til at begynde den Virksomhed som Bygmester, som han ved-

Digitized by Google

blivende udfoldede saa rigt i Berlin og Omegn. Blandt de af ham udførte Bygninger besidder Berlin de betydeligste; den nye Hovedvagt, Museet, Skuespilhuset, et Par Paladser og andre Bygninger, alle i antik Stiil tilpasset efter Tidens og det enkelte Steds Fordringer, vidne om hans Studium af Oldtiden, og ere et gjennemført Forsøg paa af den græske Kunsts Elementer at skabe en Nutidens Bygningsstiil; men ligesaa lidt som han selv fik Lov til udelukkende at anvende denne Stiil og idetmindste hævde den som sin egen, ligesaa lidt er det lykkedes at gjøre den almindelig gjeldende, idet Eklektismen har beholdt sin Overvægt. I Werderkirken i Berlin, flere Paladser i middelalderlig Stiil af forskjellig Charakteer, Monumentet for Befrielseskrigen ved Berlin af støbt Jern o. fl., viser imidlertid S., at han ogsaa med Lethed gik ind i andre Tiders Bygningsstiil, medens Nicolaikirken i Potsdam og flere af hans Udkast atter vise, deels gjennem Basilikaformen, deels ved den græske Korsform med Kuppel, at han af antike Elementer forstaaer at skabe en christelig Kirkebygning med den protestantiske Gudstjeneste for Øie. S. har i sine udgivne „Entwürfe" (6 Hefter, 1826—37, nyt Opl. 1841—45), sine „Werke der höhern Baukunst" (1—2 Abth., 1845—46) o. fl., nedlagt Frugten af sine Studier og sit Talent. Han har tillige, foruden Landskaber, ogsaa udført historiske Compositioner og Theaterdecorationer. Han døde i Berlin d. 5te Octbr. 1841 Jvfr. Kugler: „K. F. S." (1842).

Schippond, en hollandsk Vægt, s. Schiffpfund.

Schiras, Stad i den persiske Prov. Farsistan, S. O. for Ispahan, har i Omegnen fortrinlig Viinavl og endeel Handel. 40,000 Indb. — S. var 1755—96 Residents for de persiske Konger og, som et Hovedsæde for persisk Digtekunst og Videnskab, en i Orienten høit priist Stad. Her bleve Digterne Hafis og Saadi fødte, og deres Begravelser findes i Stadens Omegn. S. leed overordentlig ved et Jordskjelv d. 1ste Mai 1753.

Schirmer (Johann Wilhelm), tydsk Landskabsmaler, født 1807 i Jülich, var Elev af Schadow og Kunstakademiet i Düsseldorf, blev 1839 Professor sammesteds, men kaldtes 1834 til Professoratet ved Kunstskolen i Karlsruhe. Han er en betydelig Landskabsmaler, saavel i sine componerende som i sine efter Naturen malede Billeder, der ere spredte over Tydskland og Frankrig og have udbredt hans Navn. I den senere Tid har han tiltrukket sig ny Opmærksomhed ved Landskabstegninger med Kul. Han maa ikke forvexles med sin Navne Wilhelm S., ligeledes Landskabsmaler af Fortjeneste og Schadow's Elev, født i Berlin 1804. Siden 1839 har han været Professor ved Akademiet i Berlin og smykket det nye Museum med ægyptiske og græske Prospecter.

Schirvan hedder et Landskab i Transkaukasien, som nu udgjør en Deel af Gouv. Schemakhie.

Schisma (gr.) betegner efter den romerske Kirkeret i snevrere Forstand enhver Adskillelse fra den herskende orthodoxe Kirke i Henseende til Forfatning, Kirkeskikke og Disciplin, og danner saaledes en Modsætning til Kjetteri, Hæresie, der bestaaer i en Afvigen fra Kirkens Lære. S. af den her omtalte Art fremkom gjentagne Gange i den gamle Kirke, og bare Navn af Ophavsmændene, Felicissimus, Meletius o. Fl. I videre Forstand betegner S. en Adskillelse af den øverste Kirkemagt og den deraf følgende Ophævelse af Kirkens Eenhed, naar to eller flere Paver paa een Gang ere blevne valgte og fra forskjellige Sider blevne anerkjendte som retmæssige Besiddere af den pavelige Stol. Ikke faa saadanne S. kjendes af den romerske Kirkes Historie. Af størst Betydning er det saakaldte store pavelige S. 1378—1429.

Schitomir (polsk Zytomierz), Hovedstad i det russiske Gouv. Volhynien, har endeel Fabriker og Handel. 18,000 Indb.

Schiødte (Jørgen Christian), en af Nutidens fortrinligste Entomologer, Professor, Inspector ved det kongelige naturhistoriske Museums entomologiske Afdeling, Docent i Entomologie ved Kjøbenhavns Universitet og Docent i Zoologie for Forsteleverne, Medlem af Videnskabernes Selskab og flere udenlandske Selskaber, er født i Kjøbenhavn 1815. Foruden talrige Reiser i Indlandet for at studere Danmarks Insectfauna, med særligt Hensyn til Skov- og Landvæsenets Tarv, har S. 1845—46 gjort en større Reise gjennem en stor Deel af Europa. Foruden endeel Artikler i Krøyers naturhistoriske Tidskrift (hvis Udgivelse S. 1861 har overtaget), i Guérins „Magasin de Zoologie" og i Germars „Zeitschrift für Entomologi" samt i Videnskabernes Selskabs Oversigter, turde følgende være hans vigtigste trykte Arbeider: „Genera og species af Danmarks Eleutherata" (1 Bd., 1841, med 25 af Forfatteren selv stukne Kobbertavler; kun 1 Bind er udkommet, omfattende Carabi, Dytisci og Gyrini); „Specimen faunæ subterraneæ", Bidrag til den underjordiske Fauna (1849); „Carotoca og Spirachtha, Staphyliner, som føde levende Unger og ere Huusdyr hos en Termit (1854, begge i „Videnskabernes Selskabs Skrifter"); „Til Forsvar for nyttige Dyr" (i „Tidskr. f. Landoekonomie", 1859). S. indtager en meget høi Plads blandt de samtidige Entomologer; til hans store Fortrin turde regnes en overordentlig Skarphed, Grundighed og Nøiagtighed i Undersøgelsen, et ualmindeligt Talent for Tegning og den heller ikke almindelige Alsidighed, hvormed han har dyrket og fremmet Entomologien i alle dens forskjellige Retninger, baade som Faunist, Systematiker, Anatom og ved Studiet af Udviklingshistorien.

Schlagintweit, tvende Brødre, Physikere og Geologer, Adolf og Hermann, fødte i München, den Første d. 9de Jan. 1829, den Anden d. 13de Mai 1826, anstillede i Aarene 1846—48 en Række Iagttagelser i Monterosa og bestege senere (23de Aug. 1851) Alperne, hvorpaa A. 1852—53 gjennemforskede de baierske Alper. I 1850 udgave de: „Undersøgelser over Alpernes physiske Geographie" og 1854 i Forening med Broderen, Robert S. „Nye Undersøgelser over Alpernes physiske Geographie og Geologie", og construerede dernæst nogle Reliefer af Monterosa og Zugspidsen, hvorpaa alle tre Brødre begave sig (1854) paa en videnskabelig Reise til Ostindien. I Foraaret 1855 vare A. og R. i Nainy Tal, N. N. V. for Agra, en Station i Himalaya's Forbjerge, hvorfra de i Sommerens Løb trængte Nord paa, overskrede Tibets Grændse (Schantipasset, 18,650 F.), naaede en af Indus's

Digitized by Google

Bisleder og stege 21,600 F. op ad det 24,500 F. høi Ibi Gamin. I Vinteren 1855—56 gjennemreiste de Decan. H. var derimod fra Calcutta gaaet Nordpaa til Dordschiling i det britiske Sikkim, men forhindredes i at trænge videre frem af Nepaleserne og Rajah'en af Sikkim. I Foraaret 1856 vare alle Brødrene samlede i Thibet, i Leh, Hovedstaden i Ladak, og naaede om Sommeren over Karakorumbjergene (Karakorumpas 17,770 F.) ind i Turkestan og gjennem Balti eller Vesttibet ind i Kyenlynbjergene, hvorpaa H. og R. vendte tilbage til Bombay og Calcutta og derfra til Europa, medens A. fortsatte sine Forskninger i det nordvestlige Indien, paany overskred Karakorum, den mellemliggende 15—16,000 F. høie Høislette og Kyenlyn (Karangatokpasset) og heldig naaede Byen Yarkend i et Sletteland af 28—3800 F.s Høide, hvor han imidlertid desværre efter al Sandsynlighed er bleven myrdet under stedfindende Uroligheder af nogle fanatiske Muhammedanere i August 1857. Hans overlevende Brødre ere isærd med at udgive Resultatet af deres forenede Forskninger.

Schlangenbad, Landsby i Hertugd. Nassau, i en af skovbegroede Bjerge omgiven Dal, har 8 Mineralkilder, af hvilke de 7 høre til de jordagtig-alkaliske Vande og have en Temperatur af 21°—22°.

Schlayer (Johannes von), würtembergsk Statsmand, født d. 11te Marts 1792 i Tübingen, Søn af en Bager, studerede Lovkyndighed, steeg hurtig til høiere Embeder paa Grund af sin Forretningsdygtighed og Arbeidsomhed, stod fra 1832 factisk i Spidsen for Indenrigs- og Cultusministeriet og blev 1839 udnævnt til Minister. S. var en streng Bureaukrat, en ivrig Bekjæmper af enhver Opposition. Han maatte 1848 fratræde, var 1849—50 atter Minister og levede siden som Privatmand, indtil han 1855 blev Medlem af Kamret, hvor han nu viste sig som Tilhænger af en liberalere Politik. Han døde d. 3die Jan. 1860.

Schlegel (August Wilhelm von), tydsk Digter og Orientalist, født d. 8de Septbr. 1767 i Hannover, viste tidlig et ualmindeligt Talent til at forfatte Vers, studerede i Göttingen og var siden først Huuslærer i Amsterdam, derpaa i Jena en virksom Medarbeider ved Schillers „Horen", „Musenalmanach" m. M. S.'s væsentlige Fortjeneste beroer paa hans fortrinlige Oversættelser, navnlig af Shakspeare (1797—1810, siden revideret og fuldstændiggjort af Tieck) og af Calderon (i hans „Spanisches Theater", 1802—9). Sine æsthetiske Anskuelser nedlagde S. deels i en Mængde Kritiker og Afhandlinger, deels i det af ham og Broderen redigerede Tidsskrift „Athenäum" og i sine „Vorlesungen über dramatische Kunst und Litteratur" (1809—11). Ogsaa hans originale poetiske Arbeider (Sonetter, Romancer o. M.) udmærke sig ved Formens Skjønhed mere end ved indre Gehalt. I Aaret 1813 ledsagede S. Kronprindsen af Sverrig (Bernadotte) som Secretair og blev adlet. Fra 1818 var han Professor i Bonn og beskjæftigede sig der meget med den indiske Litteratur; Frugten af disse Studier vare hans „Indische Bibliothek" (1820—26) og Oversættelser af et Par indiske Digte. S. døde d. 12te Mai 1845. — **Carl Wilhelm Friedrich von S.**, Broder til den Foregaaende, født d. 10de Marts 1772 i Hannover, holdt fra 1800 med stort Bifald i Jena Forelæsninger over philosophiske og æsthetiske Gjenstande, opholdt sig siden paa forskjellige Steder og gik omsider i Köln over til den katholske Religion (1807), hvorefter han, navnlig i sine philosophiske Forelæsninger (udg. 1828), optraadte som en heftig Modstander af religiøs og politisk Frihed og mere og mere tabte sig i uklare religiøse Drømmerier. Fra 1808 levede S. i Wien, deels i diplomatiske Embedsstillinger, deels beskjæftiget med litterære Sysler, og døde d. 12te Juni 1829 i Dresden. S. har sin Hovedfortjeneste som Litteraerhistoriker; især hans „Geschichte der alten und neuen Litteratur" (1815) har megen Værd, skjøndt ogsaa den lider af en mystisk Retning. Hans Digte ere middelmaadige, hans ufuldendte Roman „Lucinde" var et plumpt Forsvar for kjødelige Lyster.

Schlegel (Johan Elias), tydsk Digter, født 1718 i Meissen, blev 1743 Privatsecretair hos den sachsiske Gesandt i Kjøbenhavn og døde 1749 som Professor ved Akademiet i Sorø. S. var den første tydske dramatiske Digter i det 18de Aarh., men holdt sig udelukkende til den franske Smag og til Gotscheds Tone. Han skrev ogsaa andre Digte.

Schlegel (Johan Frederik Vilhelm), dansk Retslærd, var født i Kjøbenhavn d. 4de Octbr. 1765, og blev, efter 1784 at have taget philologisk og 1785 juridisk Embedsexamen, i Aaret 1789 Professor i Lovkyndigheden ved Kjøbenhavns Universitet, hvilket Embede han vedblev at beklæde indtil sin Død d. 19de Juli 1836. I Aaret 1790 havde han iøvrigt taget den juridiske Doctorgrad, var 1791 bleven udnævnt til extraordinair Assessor i Høiesteret og 1832 til Medlem af den Forsamling af oplyste Mænd, der sammenkaldtes i Kjøbenhavn for at overveie Provindsialstænder-Institutionen, hvorhos han ogsaa var bleven udnævnt til Conferentsraad. Det var navnlig Retshistorien og Statsretten, med hvis Studium S. beskjæftigede sig, og til disse henhøre ogsaa de fleste af hans talrige mindre Afhandlinger. Af større Værker har han navnlig udgivet en „Juridisk Encyclopædie" (1825) og „Danmarks og Hertugdømmernes Statsret" (1ste Deel 1827).

Schleiden (Mathias Jakob), en af den nyere Tids meest fremragende Botanikere, blev født d. 5te April 1804 i Hamborg, studerede i Heidelberg, blev 1827 Dr. juris og levede en Tidslang som praktiserende Advocat. Da han imidlertid følte sig utilfreds med denne Beskjæftigelse, begyndte han 1833 i Göttingen at studere Medicin og Naturvidenskaberne, fortrinsviis Anatomie og Physiologie. Efterat han allerede havde offentliggjort en Række Afhandlinger over physiologiske og phytotomiske Æmner, blev han 1839 ansat som Professor ved Universitetet i Jena, i hvilken Stilling han siden den Tid har virket og udøvet en overordentlig Indflydelse ved sine talrig besøgte, levende og aandrige Forelæsninger saavelsom ved sin betydningsfulde litterære Virksomhed. Hans Hovedværk „Grundzüge der wissenschaftlichen Botanik" (1842—43, 4de Opl. 1861), der stillede sig i en skarp Op-

Digitized by Google

udfoldede saa rigt i Berlin og Omegn. de af ham udførte Bygninger besidder de betydeligste; den nye Hovedvagt, , Skuespilhuset, et Par Paladser og Bygninger, alle i antik Stiil tilpasset idens og det enkelte Steds Fordringer, om hans Studium af Oldtiden, og gjennemført Forsøg paa af den græske Elementer at skabe en Nutidens Byg= il; men ligesaa lidt som han selv fik Lov ukkende at anvende denne Stiil og idet= hævde den som sin egen, ligesaa lidt er ledes at gjøre den alminbelig gjeldende, lektismen har beholdt sin Overvægt. I kirken i Berlin, flere Paladser i middel= Stiil af forskjellig Charakteer, Monu= for Befrielseskrigen ved Berlin af støbt fl., viser imidlertid S., at han ogsaa med gik ind i andre Tiders Bygningsstiil, me= icolaikirken i Potsdam og flere af hans itter vise, deels gjennem Basilikaformen, ed den græske Korsform med Kuppel, at antike Elementer forstaaer at skabe en chri= rkebygning med den protestantiske Guds= for Die. S. har i sine udgivne „Ent= (6 Hefter, 1826—37, nyt Opl. 1841—45), Werke der höhern Baukunst" (1—2 Abth., 46) o. fl., nedlagt Frugten af sine Stu= sit Talent. Han har tillige, foruden ber, ogsaa udført historiske Compositioner aterdecorationer. Han døde i Berlin d. tbr. 1841 Jvfr. Kugler: „K. F. S."

ppond, en hollandsk Vægt, s. Schiffpfund.

ras, Stad i den persiske Prov. Farsistan, for Ispahan, har i Omegnen fortrinlig og endeel Handel. 40,000 Indb. — 1755—96 Residents for de persiske Konger i et Hovedsæde for persisk Digtekunst og ab, en i Orienten høit priist Stad. Her digterne Hafis og Saadi fødte, og deres eller findes i Stadens Omegn. S. leed entlig ved et Jordskjelv d. 1ste Mai 1753.

rmer (Johann Wilhelm), tydsk Landskabs= født 1807 i Jülich, var Elev af Schadow stakademiet i Düsseldorf, blev 1839 Pro= ammesteds, men kaldtes 1834 til Pro= et ved Kunstskolen i Karlsruhe. Han er en g Landskabsmaler, saavel i sine compo= som i sine efter Naturen malede Bil= er ere spredte over Tydskland og Frankrig udbredt hans Navn. I den senere Tid n tiltrukket sig ny Opmærksomhed ved bstegninger med Kul. Han maa ikke s med sin Navne Wilhelm S., ligeledes bsmaler af Fortjeneste og Schadow's Elev, Berlin 1804. Siden 1839 har han været or ved Akademiet i Berlin og smykket det seum med ægyptiske og græske Prospecter.

rvan hedder et Landskab i Transkaukasien, udgjør en Deel af Gouv. Schemathie.

sma (gr.) betegner efter den romerske i snevrere Forstand enhver Adskillelse herskende orthodoxe Kirke i Henseende atning, Kirkeskikke og Disciplin, og dan= ledes en Modsætning til Kjetteri, Hæresie, taaer i en Afvigen fra Kirkens Lære= den her omtalte Art fremkom gjentagne i den gamle Kirke, og bare Navn af

Ophavsmændene, F... I videre Forstand b... den øverste Kirkem... af Kirke Ophævelse ... flere Paver paa een fra forskjellige Sid... retmæssige Besiddere ... faa saadanne S. kje... Historie. Af størst ... store pavelige S. 1...

Schitomir (polsk ... russiske Gouv. Volh... og Handel. 18,000 ...

Schiødte (Jørgen ... fortrinligste Entomo... ved det kongelige na... mologiske Afdeling, ... Kjøbenhavns Univer... for Forsteleverne, ... Selskab og flere ude... i Kjøbenhavn 1815. ... Indlandet for at stu... med særligt Hensyn ... Tarv, har S. 1841 ... gjennem en stor ... endeel Artikler i ... skrift (hvis Udgivelse ... Guérins „Magasin ... „Zeitschrift für Ent... bernes Selskabs Ove... hans vigtigste trykte ... cies af Danmarks E... med 25 af Forfatter... kun 1 Bind er udk... Dytisci og Gyrin... raneæ", Bidrag ... (1849); „Caroto... som føde levent... en Termit (1854 ... skabs Skrifter"); ... (i „Tidskr. f. La... tager en meget ... Entomologer; til ... en overordentlig ... Nøiagtighed i ... Talent for Tegn... delige Alsidighed ... fremmet Entomo... Retninger, baade ... Anatom og ved ...

Schlagintweit ... Geologer, Adol... den Første d. ... 13de Mai 18... en Række ... senere ... 1852 (2den ... 1850—53 ... physiske Geographie ... Alperne ... Robert ... physiske ... bernæst ... Zugspidsen ... (1854) ... I Fora... Tal. N. N. ... Forbjerg ... Nord ... tilpasset, 18...

mod Polen erkjendte Hert
det 14de Aarh.. Bøhmen
:arl IV forenede det gan
ndt Hertugerne endnu so
beholdt en Deel af ders
Hussitiske og protestantisk
e sig i S. som i Bøhme
ogsaa her i det 17de Aarh
ie Reaction, Østerrig gjen
ıde. Den sidste Hertug
døde 1675, og S. blev n
Provinds. Ved de schlesisk
det fra 1740 under Preussen
Gesch. S.s" (1807—10,
ser „Gesch. S.s" (2det Opl
ldeskrift er Stenzel's „Scrip
:arum" (1835—39).
skole, den, s. Tydsk Litteratur
de, kalder man de 2 Krige
Preussen førte med Østerrig
esiddelse af Schlesien. Paa
sist twivlsomme Fordringer
ie Liegnitz, Brieg, Wohlau
ot Frederik i Aaret 1740
Maria Theresia sin Alliance
Afstaaelse, med 30,000 Md.
obrede det Meste deraf, sei-
10de April 1741), drog ind
·ede paany ved Chotositz
ii 1742), hvorpaa Østerrig
slau (1742) maatte afstaa
S. Da Maria Theresia
en fortsatte Krig med sin
Frederik bange for at mist
or atter til Vaaben (i Aug
80,000 Md. ind i Bøhmen
omme dette, men i det føl
han igjen derind, seirede ve
: Striegau (4de Juli 1745)
de Bøhmen og fikkrede si
iren ved Sorr eller Trau
). Da ogsaa Fyrst Leopol
eiret ved Kesselsdorf (15d
en sluttet i Dresden (25d
mme Vilkaar som i Breslau
nd i det franske Dep. Nedre
deel Fabriker. 10,000 Indb
Greve af), østerrigsk Geheime
og Cavaleriegeneral, født
Prag, var oprindelig besten
: Løbebane, men traadte 180
i Armeen og tog hæderl
.btil 1815. Efter at væ
narskallieutenant (1844) bl
Tid Gouverneur i Krakau
ommandoen over et Corps p
fra Galizien skulde bryde i
lere Gange Fordele over U
1849 væsentlig til at brin
Knibe, at denne capitulere
S. commanderende General
sien og var under den orie
or det 4de Armeecorps,
I den italienske Krig (18
commandoen i det adriati
s derpaa til Egnen ved Min
ted at anføre Armeens h

Digitized by Google

position til den herskende forældede Skole saavel i Botaniken som i andre Grene af Naturvidenskaberne, har betinget en ny Epoke i den videnskabelige Botaniks Udvikling og fremkaldt en stor og frugtbringende Bevægelse i mangfoldige Retninger; hans Fortjeneste er navnlig heri at have fremhævet den store Betydning, som Studiet af Planternes og Planteorganernes Udviklingshistorie har for de forskjellige Discipliner; og skjøndt mange af hans egne Undersøgelser og Paastande, saaledes navnlig hans Lære om Befrugtningsprocessen hos Blomsterplanterne, senere have viist sig uholdbare, skyldes disse Berigtigelser dog væsentlig Mænd, der ved at følge hans Fodspor have kunnet naae til den rette Erkjendelse. Af S.'s øvrige Skrifter maae fremhæves hans fortrinlige og meget udbredte populære Afhandlinger, saaledes „Die Pflanze und ihr Leben" (2det Opl. 1850), o. s. v. — **Rudolf S.**, Broder til den Foregaaende, var dansk Justitsraad og Toldembedsmand i Holsteen, da Oprøret 1848 udbrød. S. stillede sig strax til Insurgentregjeringens Tjeneste, var Medlem af Forparlementet, virkede siden for Statholderskabet som Publicist og Agent i Berlin, gik derpaa til Bremen og er nu denne Stats Gesandt i Washington.

Schleiermacher (Friedrich Daniel Ernst), fremragende Theolog og Philosoph, født d. 21de Novbr. 1768 i Breslau, døde d. 12te Febr. 1834 som Præst ved Trefoldighedskirken og theologisk Professor i Berlin. Hans Oversættelse af Plato (6 Bd., 2det Opl. 1817—28) vidner om, at han er trængt dybt ind i denne Philosophs Ideer. S.'s „Prædikener", af hvilke flere Samlinger og Udgaver ere udkomne, ere et Mønster, hvad Foredraget angaaer, og tiltale baade Forstand og Følelse. 1814 indvikledes han i Kamp med Ammon i Dresden i Anledning af C. Harms's bekjendte Theses. I sit betydeligste Skrift: „Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche" (2 Bd., 2det Opl. 1830—31) giver han de christelige Dogmer en philosophisk Tydning. Hans „Sämmtliche Werke" udkom fra 1835 i 3 Afdelinger. Desuden har Zabel udgivet: „S.'s literarischer Nachlaß" (2 Bd., 1835). Theologien i Tydskland og tilgrændsende Lande bærer mægtige Spor af S.'s Indflydelse. — Slgn. „Aus S.'s Leben" (1858, 2 Bd.); Auberlen: „S., ein Charakterbild" (1859).

Schleinitz er Navnet paa en gammel adelig tydsk Familie, som stammer fra Erkehertugdømmet Østerrig, hvor den havde store Besiddelser; den deelte sig siden i flere Linier og har især Godser i Preussen og Brunsvig. **Wilhelm Carl Heinrich, Friherre af S.**, født d. 4de Juni 1794 i Blankenburg, blev 1830 Medlem af det efter Hertug Carls Flugt dannede Ministerium i Brunsvig, 1843 Statsminister, og holdt sig som saadan indtil sin Død d. 3die Novbr. 1860. — **Alexander, Friherre af S.**, født i Berlin 1807, blev tidlig ansat i det preussiske Udenrigsministerium, var 1848 en kort Tid Udenrigsminister, gik derpaa som Gesandt til Hannover og ledede 1849 Underhandlingerne mellem Preussen og Danmark, som førte til Vaabenstilstanden i Malmø. Ved Radowitz's Indflydelse blev S. atter Udenrigsminister 1849—50, og viste sig som en ivrig Forfegter af Preussens Politik imod Østerrig (s. **Tydsklands Historie**), men fratraadte, da Brandenburgs Indflydelse blev den gjeldende. Fra 1858 til Efteraaret 1861 var S. atter Udenrigsminister og arbeidede som saadan for at skaffe Preussen Supremati et i Tydskland ved at benytte Nationalforeningen og Eenhedsbestræbelserne; han optraadte derfor fjendtlig — om end paa forskjellig Maade — baade imod Østerrig og imod Danmark. Nu er han Minister for det kongelige Huus.

Schleisner (Christian Andreas), dansk Genremaler, født d. 2den Novbr. 1810 i Kongens Lyngby, uddannede sig ved Kunstakademiet i Kjøbenhavn og under Portraitmaler Jensen. Paa en Udenlandsreise med akademisk Stipendium 1841—42, hvor han især opholdt sig i München, tiltrak han sig Opmærksomhed ved sine zirlige Cabinetsbilleder, hvori han med smaa Figurer søger at skildre Matroslivet og den lavere Haandværkerstand, men sætter ofte en vis Zarthed i Farven og omhyggelig Udførelse af Accessorier istedetfor Friskhed og grundig Modellering. Han har størst Navn i Tydskland, hvor denne Retning er i Yndest. S. blev Medlem af Akademiet i Kjøbenhavn 1852 og Professor 1858.

Schleiz, Hovedstad i Fyrstendømmet Reuß-S., har et smukt Slot og Uld- og Bomuldsvæverier. 7,000 Indb.

Schleppegrel (Frederik Adolf), dansk General, født d. 28de Juni 1792 i Norge i Nærheden af Frederiksværn, blev 1806 Lieutenant i det tellemarkske Regiment og udmærkede sig i Krigen mod Sverrig 1808—9 og 1812—14. Da Norge ved Freden til Kiel afstodes til Sverrig, negtede S. at sværge den svenske Konge Troskab og gik i preussisk Tjeneste, i hvilken han under Blücher deeltog i Felttoget 1815. Det følgende Aar kom S. hjem til Danmark og blev ansat ved det 3die jydske Regiment, i hvilket han tjente, indtil han 1842 blev Bataillonscommandeur. Ved Oprørets Udbrud 1848 fik S. Commando over et af 4 Batailloner, 1 Batteri og 2 Escadroner dannet Flankecorps, som over Als rykkede ind i Slesvig, ved Flensborg forenede sig med Hovedstyrken og væsentlig bidrog til Seiren ved Bov d. 9de April 1848. I Slaget ved Slesvig d. 23de April s. A. kjæmpede S. ligeledes hæderlig, saavelsom d. 28de Mai og d. 5te Juni s. A. i Sundeved. I Slaget ved Kolding d. 23de April 1849 commanderede S. paa den venstre Fløi og tog der Byen Kolding, medens General Moltke trængte ind i Byen fra den nordlige Side. I Hovedslaget, som leveredes d. 6te Juli 1849 ved Fredericia, dannede S.'s Brigade venstre Fløi. Efterat Vaabenstilstanden var bleven afsluttet, erholdt S. Commandoen over de paa Øen Als værende 12,000 Mand. Den 16de Juli 1850 begyndte det 3die Felttog, og S. stødte til Hovedarmeen Nord for Flensborg. Den 25de Juli fandt Slaget ved Isted Sted; her commanderede S. 2den Armeedivision; idet S. gav Commandoen over Reserven til Oberstlieutenant Henckel, red han selv frem i Spidsen for 2den Brigade og paaskyndte med stor Iver Fremrykningen. Alt gik heldig, og Divisionen havde indtaget en god Stilling ved Langsøen og Isted, med Reserven ved Stolk, da Fienden lod en Brigade gaae over en Løbe-

Digitized by Google

bro tværs over Langsøen mod Stolk, hvor endeel Forvirring og en heftig Gadekamp opstod. S. blev indstændig anmodet om foreløbig at fjerne sig, men „Jeg vil blive her!" var Svaret, og dødelig saaret i Hovedet af en Kugle sank Danmarks tappre General af Hesten. S. førtes til Flensborg, hvor han Dagen efter døde og ligger begraven mellem de Mange, som med ham fandt Hæderdøden.

Schlesien, et forhen til Bøhmen hørende Hertugdømme, er nu deelt mellem Preussen og Østerrig. 1) **Preussisk S.**, en Provinds, som foruden S. indbefatter Grevskabet Glatz samt Øvre-Lausitz, omgives af de preussiske Provv. Sachsen, Brandenburg og Posen, af Polen og af de østerrigske Kronlande Galizien, S., Mähren og Bøhmen, samt af Koug. Sachsen, og er 741 □ M. stor med 3,300,000 Indb. S. er mod S. Bjergland: Riesengebirge og Subeterne strække sig paa Bøhmens Grændse og opfylde Landet indtil henimod Oder med deres Sidegrene; omkring og N. for Oder er det deels bølgeformigt, deels Sletteland. Jordbunden er frugtbar: her avles Korn, Hør, Farveplanter, Frugt o. M. Faareavlen er betydelig. Af Mineralier findes Jern, Kobber og Bly. Skovene ere især mod S. meget store. Industrien i S. er betydelig; den leverer meest Lærred, Klæde, Bomuldstøier og Metalvarer. Af Befolkningen er omtrent Halvdelen Protestanter, Halvdelen Katholiker, her findes 34,000 Jøder. Hovedstaden er Breslau. — 2) **Østerrigsk S.** kaldes den Deel af det gamle Hertugdømme S., som Østerrig beholdt tilbage 1763, og som siden 1849 under Navnet „Øvre- og Nedre-S." udgjør et østerrigsk Kronland, 93¼ □ M. stort med 450,000 Indb. og omgivet af Preussisk S., Mähren og Galizien. Det er et Bjergland, hvis vestlige Deel ligger paa den nordlige Skraaning af Sudeterne, imedens den østlige hører til Karpatherne. Igjennem den vestlige Deel løber Oder, i den østlige udspringer Weichsel. Agerdyrkningen staaer tilbage, Faareavlen er fortrinlig. Skovene bestaae af Naaletræer, Bjergene indeholde Steenkul, Jern, nyttige Steenarter o. M. Industrien er ogsaa her betydelig, en stor Deel af Landbefolkningen lever af Linned-, Uld- og Bomuldsvævning; desuden fabrikeres Metalvarer, Runkelroesukker o. M.

S.s Historie. I den ældste Tid beboedes S. af Gothiner, Lygier, Qvader o. A., paa hvilke fulgte Slaver, der især bosatte sig i de flade Egne. S. hørte da til det mähriske Rige og stod fra Begyndelsen af det 10de Aarh. under Polen, men fik egne Hertuger af Pjasts Stamme. Mieczyslav indførte Christendommen (965). I Aaret 1163 blev S. uafhængigt af Polen og deeltes imellem 3 Brødre (Sønner af en Broder til den polske Konge Boleslav IV). Disse Hertuger og deres Efterkommere optoge en Mængde tydske Colonister, og fra den Tid begyndte S.s Fortydskning. Landet var forresten deelt imellem en Mængde Linier (Breslau, Glogau, Oels o. s. v.), og hertil kom endnu i Øvre-S. de af en bøhmisk Slægt regjerede Hertugdømmer Troppau, Jägerndorf o. fl. Henrik II, den Fromme, Hertug i Liegnitz, faldt 1241 i Slaget ved Liegnitz mod Mongolerne. For at vinde Beskyttelse mod Polen erkjendte Hertugerne i S. fra det 14de Aarh. Bøhmens Lehnshøihed, og Carl IV forenede det ganske med Bøhmen, skjøndt Hertugerne endnu som bøhmiske Vasaller beholdt en Deel af deres Høihedsrettigheder. Hussitiske og protestantiske Lærdomme udbredte sig i S. som i Bøhmen o. s. v., men bukkede ogsaa her i det 17de Aarh. under for den strenge Reaction, Østerrig gjennemførte i sine Lande. Den sidste Hertug af Pjasternes Stamme døde 1675, og S. blev nu ganske en østerrigsk Provinds. Ved de schlesiske Krige (s. d. A.) kom det fra 1740 under Preussen. — Slgn. Menzel „Gesch. S.s" (1807—10, 3 Bd.) og Morgenbesser „Gesch. S.s" (2det Opl. 1833). Et vigtigt Kildeskrift er Stenzel's „Scriptores rerum Silesiacarum" (1835—39).

Schlesiske Digterskole, den, s. Tydsk Litteratur.

Schlesiske Krige, de, kalder man de 2 Krige, som Frederik II af Preussen førte med Østerrig for at sætte sig i Besiddelse af Schlesien. Paa Grund af nogle høist tvivlsomme Fordringer paa Hertugdømmerne Liegnitz, Brieg, Wohlau og Jägerndorf faldt Frederik i Aaret 1740, efter at have tilbudt Maria Theresia sin Alliance paa Vilkaar af S.s Afstaaelse, med 30,000 Md. ind i Landet og erobrede det Meste deraf, seirede ved Mollwitz (10de April 1741), drog ind i Mähren og seirede paany ved Chotositz i Bøhmen (17de Mai 1742), hvorpaa Østerrig ved Freden i Breslau (1742) maatte afstaae ham det Meste af S. Da Maria Theresia vandt Fordele i den fortsatte Krig med sine øvrige Fjender, blev Frederik bange for at miste sit Rov, greb derfor atter til Vaaben (i Aug. 1744) og faldt med 80,000 Md. ind i Bøhmen. Vel maatte han rømme dette, men i det følgende Aar trængte han igjen derind, seirede ved Hohenfriedberg eller Striegau (4de Juli 1745), maatte atter forlade Bøhmen og sikkrede sit Tilbagetog ved Seiren ved Sorr eller Trautenau (30te Septbr.). Da ogsaa Fyrst Leopold af Dessau havde seiret ved Kesselsdorf (15de Decbr.), blev Freden sluttet i Dresden (25de Decbr. 1745) paa samme Vilkaar som i Breslau.

Schlettstadt, Stad i det franske Dep. Nedrerhin, ved Ill, har endeel Fabriker. 10,000 Indb.

Schlick (Franz, Greve af), østerrigsk Geheimeraad, Kämmerer og Cavaleriegeneral, født d. 23de Mai 1789 i Prag, var oprindelig bestemt for den diplomatiske Løbebane, men traadte 1809 som Lieutenant ind i Armeen og tog hæderlig Deel i Krigen indtil 1815. Efter at være avanceret til Feltmarskallieutenant (1844) blev han 1848 en kort Tid Gouverneur i Krakau og fik i Novbr. 1849 Commandoen over et Corps paa 8,000 Md., som fra Galizien skulde bryde ind i Ungarn, vandt flere Gange Fordele over Ungarerne og bidrog 1849 væsentlig til at bringe Görgei saaledes i Knibe, at denne capitulerede. Kort efter blev S. commanderende General i Mähren og Schlesien og var under den orientalske Krig Chef for det 4de Armeecorps, som stod i Galizien. I den italienske Krig (1859) havde S. først Commandoen i det adriatiske Kystland og kaldtes derpaa til Egnen ved Mincio for i Gyulai's Sted at anføre Armeens høire Fløi. Han deeltog i Slaget ved Solferino, hvor han, som før, viste personligt Mod men intet

Digitized by Google

synderligt Feltherretalent. Siden var han uden activ Tjeneste og døde d. 17de Marts 1862.

Schlippessalt, s. Svovlglands og Natrium.

Schlosser (Friedrich Christoph), tydsk Historieskriver, født d. 17de Novbr. 1776 i Jever, lagde sig, efter en Tidlang at have studeret andre Videnskaber, især efter Philosophie og Historie, og blev 1817 Professor i Historie i Heidelberg, siden ophøiet til Geheimeraad. Det bedste af S.'s Værker er udentvivl „Geschichte des 18ten Jahrhunderts" (1823, 4de Opl. 1853); desuden nævne vi: „Universalhist. Uebersicht der Gesch. der Alten Welt" (3 Bd., 1826—34); „Weltgeschichte in zusammenhang. Erzählung" (4 Dele i 9 Bd., 2det Opl. 1839—41). Et populært Værk er hans „Weltgeschichte für das deutsche Volk" (15 Bd.). S.'s historiske Værker udmærke sig ved Grundighed og Upartiskhed, om end ikke ved Aand eller Rigdom paa høiere Ideer.

Schlotheim (Friherre Ernst Friedrich von), tydsk Geolog, født 1764, var Præsident i Kammercollegiet i Gotha og døde sammesteds 1832. Han er bleven meest bekjendt ved sin „Petrefactenkunde auf ihrem jetzigen Standpunkte" (1820), der efterfulgtes af „Nachträge zur Petrefaktenkunde" (1822—23).

Schlözer (August Ludvig von), tydsk Historiker, født d. 5te Juli 1735, levede 1761—67 i Petersborg, blev 1767 Professor i Göttingen og døde d. 9de Septbr. 1809 som Geheimehofraad. Hans vigtigste Arbeider ere: „Allgemeine nordische Geschichte" (1772) og hans Oversættelse af den russiske Annalist Nestor. Megen Indflydelse havde til sin Tid hans „Briefwechsel" (10 Bd.) og „Staatsanzeigen" (18 Bd.).

Schlüsselburg, tidligere Nöteborg, Fæstning i det russiske Gouv. Petersborg, ligger ved Neva's Udløb af Ladogasøen. 5,000 Indb. S. er ofte bleven brugt som Statsfængsel.

Schlüter (Andreas), tydsk Billedhugger og Bygmester, født i Hamborg 1662, var den betydeligste Kunstner i sin Tid i Tydskland og arbeidede tillige i polsk og russisk Tjeneste. Hans vigtigste Arbeider findes i Berlin, hvor han bl. A. byggede den nordlige Deel af Slottet, og som Billedhugger deels udsmykkede en Mængde Bygninger med Statuer, Masker o. desl. efter Datidens Smag, deels udførte ikke faa selvstændige Værker, som Frederik Vilhelm I's Rytterstatue, Frederik I's Statue tilfods og flere Gravminder. 1713 gik han til Rusland, hvor han opførte flere Bygninger, og døde i Petersborg 1714. Jvfr. Klöden „A. S." (1855).

Schlyter (Carl Johan), svensk Retslærd, født d. 29de Januar 1795 i Carlskrona, blev 1816 Docent i det juridiske Facultet og fik 1820 Doctorgraden i Lovkyndighed, hvorefter han begyndte sin juridiske Embedsvirksomhed i Stockholm. Her udførte han (i Begyndelsen med Understøttelse af H. G. Collin, men efter dennes Død alene) det for det svenske Lovstudium og Sprogforskning lige vigtige Arbeide, at udgive en Samling af Sverrigs gamle Love, hvortil han fik Understøttelse af Staten. I Aaret 1835 fik han Titel af Professor og beordredes til at indtage en Professorplads i Lovhistorien i Upsala (han var dog allerede tidligere bleven Adjunctus juris i Lund); men da dette Embede vedblev at være uden Gage, vendte han tilbage til Lund, hvor han blev Professor i almindeli Lovkyndighed. Han ombyttede 1844 dette Em bede med Professorposten i Lovhistorie, hvilke Plads han endnu beklæder, endskjøndt han er ble ven fritagen for Embedsforretninger for uforstyrret at kunne fuldende det ovennævnte Arbeide af dette er der udkommet samtlige Provindsiallov (9 Bd., 1827—59), udgivne med stor Nøiagtighe og Sagkundskab. Desuden har S. udgivet fler mindre Skrifter, iblandt hvilke maa nævnes „Om Sveriges äldsta indelning i landskap oc landskapslagarnes uppkomst" (1835).

Schmalkalden, Stad i den kurhessiske Provinds Fulda, har Jern-, Staal-, Klæde- o Strømpefabriker. 6,000 Indb. S. er mærkeli i Religionsstridighedernes Historie, s. de to følgende Artt.

Schmalkaldiske Artikler kaldes nogle a Luther i Decbr. 1536 i Wittenberg opsatte Artikler, der stemme overeens med den augsburgsk Confession og dennes Apologie, og vare bestemt til at danne Grundlaget for Forhandlingerne fra Protestanternes Side paa den Kirkeforsamling, som Pave Paul III havde sammenkaldt i Mantua. Paa en Forsamling i Schmalkalden i Febr. 1537 besluttede de protestantiske Stænder dog at afslaae at deeltage i Kirkeforsamlingen. De s. A. bleve optagne i Concordiebogen og erholdt derved symbolsk Gyldighed i flere protestantiske Kirker. Luthers eget Manuscript blev udgivet af Marheineke (1817).

Schmalkaldiske Forbund, det, kaldes den Forbindelse, som 9 protestantiske Fyrster i Nord- og Mellemtydskland indgik i Schmalkalden d. 27de Febr. 1531 til fælleds Forsvar for deres Troesfrihed og politiske Selvstændighed imod Keiser Carl V og de katholske Fyrster. Forbundet sluttedes foreløbig paa 9 Aar og fornyedes d. 24de Decbr. 1535 paa 10 Aar; man besluttede da tillige at opstille en Forbundshær, forstærkede sig ved de pommerske Hertugers og Fleres Tiltrædelse og antog 1537 de schmalkaldiske Artikler. I Spidsen for Forbundet stode Kurfyrsten af Sachsen og Landgreven af Hessen. I Aaret 1542 fordrev Forbundet Hertug Henrik af Brunsvig formedelst Undertrykkelse af hans protestantiske Undersaatter. Dog kom det først 1546 til aaben Krig med Keiseren, den schmalkaldiske Krig. I denne blev Kurfyrsten overvunden ved Mühlberg 1547, Landgrev Philip af Hessen fangen og Forbundet opløst; s. Artt. Johan Frederik, Moritz (Kurfyrste) og Carl V.

Schmerling (Anton, Ridder af), østerrigsk Statsmand, født d. 23de Aug. 1805 i Wien, traadte 1829 i Statens Tjeneste og blev 1846 Appellationsraad. Da han allerede i de nedreøsterrigske Landstænders Forsamling havde lagt frisindede Anskuelser for Dagen, blev han 1848, som Modstander af Metternichs System, meget populær, sendtes som østerrigsk Tillidsmand til de Raadslagninger, der holdtes i Frankfurt angaaende Tydsklands tilkommende Forfatning, og var i de sidste Uger før Forbundsdagens Opløsning dennes Præsident. Som Medlem af Parlementet i Frankfurt varetog han med Klogskab Østerrigs Interesser, og var 15de Juli—15de Decbr. (med Undtagelse af nogle Tage i Septbr., s. Tydsklands Historie) Rigsminister for de udenlandske Anliggender, samt en Tidlang

Digitized by Google

ogsaa for det Indre. Efter sin Fratrædelse gik S. til Olmütz og derfra til Wien, hvorfra han snart kom tilbage til Frankfurt som østerrigsk Befuldmægtiget hos Centralmagten, men forlod Staden, da den preussiske Konges Keiservalg var gaaet igjennem. I Juli 1849 blev han østerrigsk Justitsminister, fratraadte, da han var ganske uenig med Schwarzenberg, 1851 og blev President for den høieste Cassationsret. I Aaret 1860 overtog S. det vanskelige Hverv, som Statsminister at ordne Østerrigs Forfatning; herom s. **Østerrigs Historie.**

Schmidt (Georg Friedrich), tydsk Tegner, Kobberstikker og Raderer, født i Berlin 1712, fuldendte sin Uddannelse og grundlagde sin Berømmelse i Paris, samtidig med Wille. S. har som Kobberstikker især leveret en Mængde fortræffelig udførte Portraiter efter Datidens meest ansete Malere; men i sine senere Aar, navnlig efter 1762, gav han sig meest af med Raderinger i en fri malerisk Maneer, beslægtet med Rembrant's og Castiglione's, og efter egne Compositioner. Han døde 1775 i Berlin.

Schmidt-Phiseldeck (Conrad Friedrich) var født d. 3die Juli 1770 i Brunsvig. Han studerede i Helmstedt, blev derefter bekjendt med Kjøbmand, senere Geheimeconferentsraad, Constantin Brun og kom som Lærer for dennes Søn til Kjøbenhavn. Her underkastede han sig theologisk Examen under en noget modificeret Form og holdt Forelæsninger ved Universitetet over forskjellige theologiske Discipliner. Han studerede derefter Kameralvidenskaben og blev 1797 Assessor i Oekonomie- og Commercecollegiet, hvor han efterhaanden rykkede op til Committeret og Deputeret. Ved Collegiets Forbindelse med Generaltoldkamret gik han over i dette og forestod navnlig Consulat- og Colonialfaget; efterhaanden fik han høiere Titler og døde som Conferentsraad 1832. S.-P. var i flere Henseender en særdeles dygtig Embedsmand, men er dog fornemmelig bleven bekjendt som Forfatter. Han har skrevet endeel Artikler i forskjellige Tidskrifter paa Dansk og Tydsk samt endeel Værker af philosophisk og politisk Indhold. Hans meest bekjendte Arbeide er „Europa und Amerika", der skaffede ham stor Anseelse som philosophisk-politisk Forfatter, og som blev oversat paa Dansk, Svensk, Fransk, Engelsk og Hollandsk. Senere udgav han „Die Welt als Automat und das Reich Gottes", „Ueber die neuerlichen Aufregungen in den Herzogthümern Schleswig und Holstein" m. v.

Schmidten (Henrik Gerner), født i Jylland 1799, blev 1816 Secondlieutenant i Artilleriet, lagde sig efter Videnskaberne, især Mathematik, og erholdt 1819 det danske Videnskaberselskabs Sølvmedaille for en Afhandling om Differentialligninger (udgiven paa Fransk: „Théorie des équations linéaires"). I Aarene 1820—24 gjorde S. en videnskabelig Udenlandsreise, hvor han stiftede Bekjendtskab med flere udmærkede Mathematikere. Efter sin Tilbagekomst ønskede han at erhverve sig Adkomst til en Lærerplads ved Universitetet og underkastede sig derfor, istedetfor de to første akademiske Examina, en udvidet Magisterconferents, disputerede derpaa 1825 for Magistergraden (Disquisitio de seriebus et integralibus definitis), blev samme Aar Lector og 1827 Professor i Mathematik ved Kjøbenhavns Universitet, og 1829 Lærer ved den polytechniske Læreanstalt. Han døde 1831 paa St. Croix i Vestindien, hvorhen han var reist for at gjenvinde sin Helbred. S. har skrevet: „Kort Fremstilling af Mathematikens Væsen og Forhold til andre Videnskaber" (1827) og endeel Afhandlinger navnlig i Videnskaberselskabets Skrifter.

Schnaase (Carl), tydsk Kunsthistoriker, født d. 7de Septbr. 1798 i Danzig, beklædte flere Statsembeder og blev endelig 1848 „Obertribunalrath" i Berlin. Ved Siden heraf helligede han sig imidlertid til Studiet af Kunsten og har udgivet flere Værker. Vigtigst ere hans „Niederländische Briefe" (1834) og hans Hovedværk: „Geschichte der bildenden Künste" (1843).

Schneeberg, Stad i Kongeriget Sachsen ikke langt fra Mulde, har betydelig Bjergværksdrift, Knipplings-, Bomulds- og Linnedmanufacturer samt levende Handel. 8,000 Indb.

Schneekoppe, s. **Riesengebirge.**

Schneidemühl, Stad i den preussiske Provinds Posen, har Pottemagerier, Garverier og Kniplingsmanufacturer. 5,500 Indb.

Schneider (Carl Ernst Christoph), tydsk Philolog, født d. 16de Novbr. 1786 i preussisk Sachsen, har siden 1816 levet som Professor i den klassiske Litteratur i Breslau. Hans Hovedværker ere Udgaver af Cæsars „Commentarii" (Bd. 1—2, 1840—52), af Platos „Stat" (3 Bd., 1830—33) og flere andre platoniske Skrifter; fremdeles en Udgave af Proklos's Commentar til Plato's „Timæos" (1851) og „Vorlesungen über griechische Grammatik" (Bd. 1, 1837).

Schneider (Eulogius), tydsk Digter og fransk Revolutionsmand, født i det Würzburgske d. 20de Octbr. 1756, traadte efter en udsvævende Ungdom ind i Franciscanerordenen, men paadrog sig Stridigheder ved sine rationalistiske Anskuelser. Hans Talent som Digter og Taler skaffede ham en Ansættelse som Professor i græsk Litteratur i Bonn, hvor han, løst fra sit Ordensløfte, aabenlyst fremtraadte med sine irreligiøse Meninger og gjorde stor Lykke ved sine Taler og Forelæsninger. S. kom derved i Collision med Geistligheden; den franske Revolution drog ham til sig, han opgav sit Embede og flyttede til Strasborg, blev Maire i Hagenau (1792), Civilcommissair ved Armeen og omsider offentlig Anklager ved Revolutionstribunalet i Elsaß. Her overgik han i revolutionær Fanatisme endog Conventets Terrorister, men hans hovmodige Væsen imod St. Just opbragte denne. Han blev fængslet, ført til Paris og henrettet d. 1ste April 1794. Foruden theologiske Skrifter efterlod S. Digte.

Schneider (Johan Christian Friedrich), tydsk Componist, født d. 23de Jan. 1786 i Waltersdorf ved Zittau, blev 1807 Organist ved Universitetet i Leipzig, 1810 Musikdirecteur ved Stadttheatret og 1813 Organist ved Thomaskirken sammesteds. 1821 blev han Capelmester i Dessau, hvor han 1831 stiftede en berømt Musikskole og døde d. 23de Novbr. 1853. Som Componist er han navnlig bleven bekjendt ved sine store Oratorier, hvoriblandt det berømteste er „Das Weltgericht".

Schneider (Johan Gottlob), tydsk Philolog, født 1750 i Sachsen, blev 1776 Professor i

Digitized by Google

Frankfurt a. d. Oder og 1811 i Breslau, hvor han døde d. 12te Jan. 1822. Blandt hans mange fortjenstlige Udgaver af græske og latinske Forfattere maae fremhæves Udgaverne af „Scriptores rei rusticæ“ (4 Bd., 1794—97) og af Theophrast (4 Bd., 1818—21). Betydelige Fortjenester indlagde han sig ved sin „Großes kritisches griech.-deutsches Wörterbuch“ (3die Udg. 2 Bd., 1819—21), der tjente Passow som Grundlag. Ogsaa naturhistoriske Studier drev han med Held.

Schneidewin (Friedrich Wilhelm), anseet tydsk Philolog, født 1810 i Helmstedt, blev 1837 Professor i Göttingen, hvor han døde d. 11te Jan. 1855. Hans Hovedværker ere en Udgave af Martial (2 Dele, 1842), „Delectus poesis Græcæ elegiacæ etc.“ (2 Dele, 1838—39) og en Bearbeidelse af de nyopdagede Taler af Hypereides (1853). S. var Stifter af det fortjenstlige videnskabelige Tidsskrift „Philologus“.

Schnepfenthal hedder en af C. G. Salzmann stiftet, i sin Tid meget berømt Opdragelsesanstalt i Hertugd. Gotha ved Foden af Thüringerwald. Den bestyres nu af en Sønnesøn af Stifteren.

Schnetz (Jean Victor), fransk Historie- og Genremaler, født 1787 i Versailles, var først Elev af David, men frigjorde sig senere fra dennes Paavirkning. Skjøndt han ikke er i Besiddelse af nogen smuk Farvebehandling eller anvender særegen Omhu i Udførelsen, interessere hans Arbeider dog ved Rigdom i Opfindelsen, Følelse og en ædel Stiil. Han har deels i Paris, deels i Rom, hvor han siden 1840 har været det franske Akademies Directeur, malet en stor Mængde Billeder, af hvilke Paris's forskjellige Museer besidde de vigtigste.

Schnorr von Carolsfeld (Veit Hans), tydsk Maler og Tegner, født d. 11te Mai 1764 i Schneeberg i Sachsen, studerede efter Faderens Ønske Lovkyndighed og kastede sig derfor først i sin modnere Alder udelukkende over Kunsten under Oesers Veiledning. Efter et længere Ophold i Paris blev han 1816 Directeur for Kunstakademiet i Leipzig og døde d. 30te April 1841. S.'s „Unterricht in der Zeichenkunst“ (1810) har gjort megen Nytte, forøvrigt har han frembragt en stor Mængde Billeder, meest Portraiter, Raderinger og Tegninger, der havde Samtidens Bifald. Hans Søn **Julius S. von Carolsfeld**, født d. 26de Marts 1794 i Leipzig, uddannede sig til Maler deels under Faderen, deels i Wien og Italien, hvor han sluttede sig til Cornelius Overbeck o. Fl. I Rom malede han Scener af Ariost, i Villa Massian. 1827 kaldtes han til München og udførte der i det nye Slot Fremstillingen af Nibelungenlied i 5 Sale, og af den tydske Historie (Carl den Store, Frederik Barbarossa og Rudolf af Habsburg) i 3 Sale, de første al fresco, de sidste i Enkaustik, foruden flere mindre samtidige Arbeider. 1846 blev han kaldet til Dresden, hvor han er Directeur for Malerisamlingen og Professor ved Kunstakademiet. Han har ogsaa leveret Tegningerne til „Nibelungenlied“ (Cotta'ske Pragtudg.) og til „Bibel in Bildern“ (Wigand'ske Udg.). Hans ældre Broder **Ludwig Ferdinand S. von und zu Carolsfeld**, født i Leipzig d. 11te Octbr. 1788, død d. 13de April 1853 som første Custos ved Belvedere-Galleriet i Wien, udmærkede sig ligeledes som Maler især ved sine Emner af de tydske romantiske Digtninger.

Schnyder von Wartensee (Xaver), født 1786 i Luzern, har gjort sig bekjendt som Componist, Musiktheoretiker og Digter. Han har siden 1817 levet i Frankfurt a. M.

Schoen (Martin), ogsaa kaldet Schongawer, født af en Kunstnerfamilie i Sydtydskland, berømt Mester af den gamle tydske Skole, levede meest i Colmar i det 15de Aarh. og fik et stort Navn ogsaa udenfor Tydskland, baade som Maler og som Kobberstikker. Hans Blade (lidt over 100) holdes endnu i stor Agt. Han maa være død omtrent 1486.

Schöffe eller **Schöppe**, i Middelalderens Latin Scabinus, heed i den gamle tydske Retsforfatning Bisidderne i Retten, hvilke under Ledelse af Dommerne afsagde Kjendelsen. Nu bruges Navnet om Thingsvidner, Mænd som ere tilstede i Retten til Bevidnelse og Bekræftelse af visse retslige Handlinger.

Schöffer (Peter), s. **Bogtrykkerkunst.**

Scholastiker (gr.) betegner som oftest Middelalderens Philosopher, hvis Lære, **Scholastiken**, charakteriserede sig ved en Indskrænkning af den philosophiske Undersøgelse til Theologien alene. Som forberedende Periode for denne Retning kan man betragte Tiden fra det 9de til det 11te Aarh., i hvilken de meest fremtrædende Lærere vare Gerbert (som Pave Sylvester II), Berengar af Tours, Lanfranc og Anselm af Canterbury. Den Strid, som vaktes af Johannes Roscellinus i Midten af det 12te Aarh. angaaende Betydningen af de almindelige Begreber, gav Anledning til Scholastikens videre Uddannelse, og S. deelte sig nu i Nominalister og Realister. Theologiens Læresætninger, som de vare fastsatte af Kirkefædrene ved Conciliernes Beslutninger og ved Pavernes Afgjørelser, betragtedes som faste Grundsætninger, ved hvilke Philosophien ikke turde rokke; dens Opgave var det kun at bringe Dogmerne i System og udvikle, hvad der i dem var givet; derfra hidrører det bekjendte Ord: Philosophia theologiæ ancilla (Philosophien er Theologiens Tjenerinde). Imedens S. saaledes berigede Theologien med en Mængde subtile Distinctioner og spidsfindige Begrebssondringer, uddannede de tillige Logiken og Dialektiken paa Grundlag af den aristoteliske Philosophie, som i det 13de Aarh. kom til almindeligt Herredømme, hvorfor denne Tid tillige blev S.s egentlige Blomstringstid. Blandt hiin Tids med Kunst gjennemførte theologiske Systemer hidrøre de betydeligste fra Alexander af Hales, Albertus Magnus, Thomas Aqvinas og Duns Scotus. Imod Scholastiken optraadte Mystiken, og de scholastiske Spidsfindigheder bleve omsider fortrængte, da den humanistiske Dannelse vandt større Udbredelse og Reformationen seirede. Dog benyttes S.s Læremaade endnu i mange af Jesuiternes Skoler.

Scholier kaldes de snart i Manuscripternes Rand tilføiede, snart særskilt udgivne Forklaringer til de græske og romerske Forfattere; Forfatterne selv kaldes **Scholiaster.**

Schöll (Adolf), tydsk Archæolog, født d. 2den Sept. 1805 i Brünn, bereiste 1839—40 i Forening med O. Müller Italien og Grækenland, blev 1842 Professor i Archæologie i Halle og har siden 1843

Digitized by Google

været Director for Kunstanstalterne i Weimar. Hans vigtigste Skrifter ere: „Sophokles, sein Leben und Wirken" (1848); „Briefe und Aufsätze von Goethe" (1846); „Goethes Briefe an Frau von Stein" (3 Bd., 1848—51).

Schöll (Maximilian), tydsk Diplomat og Litteratus, født d. 8de Mai 1766 i Nassau, kom 1814 i preussisk Tjeneste, blev 1819 Geheime-Regjeringsraad hos Statscantsleren Fyrst Hardenberg og døde d. 6te August 1833. Han er bleven bekjendt især ved de to Værker: „Histoire de la littérature grecque" (3 Bd.) og „Cours d'histoire des états européens" (46 Bd.).

Scholz (Johan Martin Augustin), katholsk Theolog, født 1794 ved Breslau, død 1853 som theologisk Professor i Bonn, har havt betydelige Fortjenester af det nye Testamentes Textkritik ved det af ham udgivne „Novum Testamentum græce" (2 Bd., 1830—35). Han har tillige forfattet „Handbuch der biblischen Archäologie" (1834).

Schömann (Georg Friedrich), tydsk Philolog, født d. 28de Juni 1793 i Stralsund, blev 1826 Professor i Greifswalde. Hans vigtigste Arbeider ere: „Der attische Process" (i Forening med Meier, 1824); „Antiquitates juris publici Græcorum" (1838); Udgaver af Isæos (1831), af Plutarchs „Agis og Kleomenes" (1639), af Ciceros „De natura deorum" (1850) o. M.

Schomberg (Friedrich Hermann von), berømt General, født 1616 i Heidelberg, traadte først i hollandsk og derpaa (1650) i fransk Tjeneste og erholdt formedelst sine Seiervindinger i Portugal og Catalonien Marskalstaven. Efter det nantiske Edicts Ophævelse gik han i preussisk, derpaa i brandenburgisk og tilsidst i hollandsk Krigstjeneste, ledsagede Prindsen af Oranien, siden Kong Vilhelm III, paa hans Tog til England og faldt i Slaget ved Boyne (i Irland) imod den fordrevne Kong Jakob II, d. 20de Juli 1690.

Schomburgk (Sir Robert Hermann), tydsk Reisende, født d. 5te Juni 1804 i Freiburg ved Unstrut, gik som Handelscommis til Nordamerika, levede siden i trængende Omstændigheder i Vestindien og maatte gribe forskjellige Sysler for at friste Livet. Et omhyggeligt Arbeide over den lille Ø Anegada gjorde det geographiske Selskab i London bekjendt med ham; det overdrog ham en videnskabelig Expedition til det indre Guyana (1834—39), hvorfra han til Europa medbragte endeel ikke før bekjendte Dyr og Planter (bl. A. Victoria regia). Derpaa gav den engelske Regjering S. det Hverv at optage og bestemme Grændsen mellem Guyana og Brasilien (1841—43), hvorefter han blev ophøiet til Ridder. S. blev 1848 udnævnt til engelsk Consul og Gesandt hos Republiken San Domingo; 1855 blev han engelsk Consul i Siam. Hans Hovedværker ere: „Description of British Guiana" (1840); „Views in the interior of Guiana" (1840); „History of Barbadoes" (1847).

Schönbein (Christian Friedrich), bekjendt Chemiker, født 1799 i Metzingen, beskjæftigede sig først med teknisk Chemie, men kastede sig snart over Studiet af Naturvidenskaberne overhovedet. 1829 blev han Professor i Chemie ved Universitetet i Basel. S. har bl. A. opdaget det særegne Forhold ved Jernet, hvorved dette kan forsættes i en saakaldet passiv Tilstand; ligeledes er han Opdager af Skydebomuld, Collodium og Ozon, over hvilket sidste Stof han har foretaget og offentliggjort en stor Mængde Arbeider, der endnu langtfra kunne betragtes som afsluttede.

Schönbrunn, berømt keiserligt Lystslot ¼ M. fra Wien, i sin nuværende Skikkelse opført 1744 under Maria Theresia, har store Parkanlæg o. s. v. og er i en Deel af Sommeren den keiserlige Families Residents. Her døde Hertugen af Reichstadt 1832; i Aaret 1809 boede Napoleon I her, og Freden i Wien underskreves her.

Schönebeck, Stad i den preussiske Provinds Sachsen, ved Elben, har endeel Fabriker og i Omegnen et stort Saltværk. 9,000 Indb.

Schönlein (Johan Lucas), berømt tydsk Patholog og Kliniker, født d. 30te Novbr. 1793 i Bamberg, blev Professor i Therapie og medicinsk Klinik samt dirigerende Læge ved Juliushospitalet i Würzburg, gik paa Grund af en Conflict med den bayerske Regjering 1833 i samme Egenskab til Zürich, og blev 1839 Professor i Pathologie og Therapie samt Director for den medicinske Klinik i Berlin. Her blev han efterhaanden Geheime-Overmedicinalraad, Kongens Livlæge m. m. og døde 1860. Paa Medicinens Udvikling i Tydskland har S. havt en overordentlig stor Indflydelse, gunstigst vistnok ved sin udmærkede kliniske Virksomhed, mindre ved den naturphilosophiske Retning, som han søgte at gjøre gjeldende i Pathologien, idet han søgte at tvinge Sygdommene ind i et kunstigt Systems Klasser, Familier, Grupper og Arter. Selv har han ikke udgivet Synderligt, men hans Tilhørere og Tilhængere have besørget Udgivelsen af: „Allgemeine und specielle Pathologie und Therapie" (4de Opl. 1839); „Krankenfamilie der Typhen" (1840) og „Klin. Vorträge im Charitéhause zu Berlin" (3die Opl. 1843—44), — Skrifter, som han dog kun deelviis erkjendte for Udtryk for sine Anskuelser.

Schöntryk, s. Bogtrykkerkunstens Teknik.

Schoolcraft (Henry Rowe), amerikansk Reisende og Ethnolog, født d. 28de Marts 1793 i Nærheden af Albany, blev, efter flere Reiser i Landene ved Missisippi, 1822 den nordamerikanske Regjerings Agent hos de indianske Stammer imod N. V. og boede i over 20 Aar i Nærheden af Øvresøen, hvor han anvendte sin Tid til naturhistoriske og ethnographiske Studier over hine Egnes physiske Forhold og Befolkning. I Aaret 1841 flyttede S. til Ny-York og besøgte 1842 Europa. Blandt S.'s mange Skrifter nævne vi: „Ethnological researches respecting red man in America; historical and statistical information respecting the history etc. of the indian tribes" (1852); „Personal memoirs etc." (1851); „Algic researches" (Samling af indiske Legender o. desl.).

Schopenhauer (Johanna), tydsk Forfatterinde, født 1770 i Danzig, hvor hendes Fader, H. Trosina, var Senator, levede efter sin Mand Bankieren S.'s Død fra 1806 i Weimar, 1832—37 i Bonn og døde i Jena d. 18de April 1838. Hun skrev endeel Romaner og Fortællinger, hvis største Fortrin ere en fiin Iagttagelse og en tiltrækkende Fremstilling.

Schopenhauer (Arthur), tydsk Philosoph, den Foregaaendes Søn, født d. 22de Febr. 1788 i

Digitized by Google

Danzig, optraadte 1820 som Docent i Berlin, privatiserede fra 1831 i Frankfurt a. M. og døde der d. 21de Septbr. 1860. Han var en Mand af mangfoldig Lærdom, en stille, næsten melancholsk Tænker, hvis System indeholdt meget Eiendommeligt og Bizart. Efter ham er Villien det eneste Reale og Værende, alt Andet kun Forestilling, og hiin Villie, der kommer tilsyne i alle Ting, er, om den end viser sig forskjellig i enkelte Ting, i Grunden een og den samme, uforgjængelig og fri. S.'s Hovedværker ere: „Ueber die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde" (1813, ny Udg. 1844): „Die Welt als Wille und Vorstellung" (1819, 3die Udg. 1859); „Parerga und Paralipomena" (1851).

Schoppe (Amalie), tydsk Digterinde, født paa Øen Femern d. 9de Octbr. 1791, var gift med en juridisk Embedsmand i Hamborg, levede efter hans tidlige Død for en litterær Virksomhed og udgav endeel Noveller, Fortællinger og Ungdomsskrifter. I Aaret 1851 flyttede hun til Amerika og døde i Nærheden af Ny York d. 25 Septbr. 1858.

Schöppe, s. Schöffe.

Schoppen er et sydtydsk Maal for flydende Varer = ½ Maaß. Størrelsen er følgende i danske Potter: Baden 0,3882. Frankfurt, Alter S. 0,4639; Junger S. 0,4123. Würtemberg 0,4754 eller 0,4962 eller 0,4321 (s. Würt). Schweiz 0,3882.

Schoreel (Jan van), hollandsk Maler, født 1495 i Schoorl ved Alkmaar, lignede i sine ældre Arbeider meest Mabuse og Fr. Floris, men efter at have uddannet sig paa vidtløftige Reiser i Tydskland, Orienten og Italien, var han en af de første nederlandske Malere, der viser bestemt Paavirkning navnlig af den romerske Skole. Efter paa sine Reiser at have erhvervet sig et stort Navn, opholdt han sig siden deels i Utrecht, deels i Harlem og døde 1569. Mange af hans værdifuldeste Arbeider ere ødelagte af Reformationens Billedstormere, medens en Række Billeder af en ganske forskjellig Charakteer, i Samlingerne i München, Wien og Dresden, som have gaaet under hans Navn, tilhøre en anden Mester eller Skole.

Schorister, s. Pennalisme.

Schorn (Johann Carl Ludvig von), tydsk kunsthistorisk Forfatter og Kunstkjender, født d. 9de Juni 1793 i Kastell i Franken, beskjæftigede sig med Maleri- og Kunststudier, indtil han 1826 blev ansat som Professor ved Akademiet og Universitetet i München, hvorfra han 1833 kaldtes til Weimar som Directeur for Kunstsamlingerne og døde der d. 17de Febr. 1842. Hans vigtigste Skrifter ere: „Ueber die Studien der griech. Künstler" (1818) og „Umriß einer Theorie der bild. Künste" (1835). Endvidere leverede han en Oversættelse af Vasari (fortsat af Förster, 5 Bd., 1832—47), og udgav „Kunstblatt" fra 1820. — Hans Brodersøn Carl S., Historiemaler, født 1802 i Düsseldorf, uddannede sig i Berlin hos Wach og deeltog senere i München i Udførelsen af Frescomalerierne i „Hofgarten". Hans berømteste Arbeide er et for Kongen af Preussen 1843—45 udført Maleri, „Die Wiedertäufer vor dem Bischofe Franz zu Münster 1536". Han døde d. 7de Octbr. 1850 som Professor ved Kunstakademiet i München.

Schotel (Johan Christian), hollandsk Marinemaler, født d. 11te Novbr. 1787 i Dortrecht, uddannede sig først hos Schoumann og siden paa egen Haand til en af de betydeligste Marinemalere, Verden har frembragt, og maaler sig med sit Fædrelands berømteste gamle Mestere i dette Fag. Hans talrige Billeder ere spredte i Samlinger i Frankrig, Tydskland, Rusland og Holland. S. døde i Haag 1839. — Hans Søn, P. J. S., Professor ved Marine-Institutet i Medemblyck ved Zuidersøen, hører ligeledes til Nutidens meest ansete Kunstnere i Marinemaleriet.

Schott (Heinrich August), protestantisk Theolog, født 1780 i Leipzig, død 1835 som theologisk Professor og Geheime-Kirkeraad i Jena, indlagde sig Fortjeneste af det nye Testamentes Exegese ved „Novum Testamentum græcum, nova versione illustr." (3die Opl. 1825) og „Commentarius in epistolas novi Testamenti" (1834).

Schott (Wilhelm), tydsk Orientalist og bekjendt ved sine Studier i de tatariske Sprog, født i Mainz 1807, blev 1838 Professor i Berlin. Iblandt hans Skrifter ere de vigtigste: „Versuch über die tatarischen Sprachen" (1836); „Katal. der chin. Werke der köngl. Bibl." (1840); „De lingua Tschuwashorum" (1841); „Ueber das altaische Sprachengeschlecht" (1847); „Das Zahlwort in der tschudischen Sprachklasse" (1852); endvidere af historisk-kritiske Arbeider: „Ueber den tungusischen Schamanen-Cultus" (1842), „Ueber den Buddhismus in Hochasien und China" (1844), „Aelteste Nachrichten von Mongolen und Tataren" (1845) o. A.

Schousboe (Peder Kofod Anker), dansk Botaniker, født 1766 i Rønne paa Bornholm, holdt allerede i en ung Alder under sin Lærer Rottbølls Svagelighed Forelæsninger i den botaniske Have; 1791—93 foretog han en botanisk Reise i Spanien og Marokko, hvis Resultater han fremsatte i sin Afhandling „Om Væxtriget i Marokko" o. s. v. (i Vidensk. Selsk. Skrift. for 1800); i Aaret 1800 blev han Consul i Tanger og døde der 1832. I hans senere Aar var hans Opmærksomhed navnlig henvendt paa Undersøgelsen af Middelhavets Alger, af hvilke han gjorde betydelige Samlinger, ligesom han ogsaa efterlod en Mængde Manuscripter og Tegninger dertil; af hans efterladte Herbarium kjøbte Frederik VI en betydelig Deel, som han senere skjænkede til den botaniske Have, hvor det nu findes.

Schout by Nacht var en Charge af Marinens Officerer i ældre Tid, omtrent svarende til Admiral; denne Titel benyttes endnu i Holland istedetfor Contreadmiral.

Schouw (Joachim Frederik), berømt dansk Videnskabsmand og Politiker, født d. 7de Febr. 1789 i Kjøbenhavn, hvor hans Fader var Viinhandler, var først bestemt til at indtræde i samme Næringsvei og nød en tarvelig Underviisning, da Faderen døde tidlig og Moderens Kaar vare knappe; dog røbede han allerede som Dreng Interesse for Botaniken. Af Hensyn til hans Helbred satte man ham 1804 paa en Sagførers Contoir, hvor han anvendte sin Fritid til at studere; han blev Student 1808, lagde sig med Iver efter Botaniken men tillige efter Lovkyndighed som Brødstudium, og tog 1811 juridisk Examen, hvorpaa han 1813 blev ansat i Cancelliet. Aaret iforveien havde han

Digitized by Google

ved en Slægtnings Understøttelse gjort en Reise i Norge, hvorved hans Interesse for Plantegeographien, hans senere Hovedstudium, først vaktes; det blev hans Yndlingstanke at undersøge Italiens Flora og derved blive istand til at levere et Mellem- og Forbindelsesled imellem A. Humboldts Skildringer af den hede Zones Planteverden og Wahlenbergs af Alpernes, Karpathernes og Laplands. Dette Ønske fik han opfyldt ved to Reiser til Italien 1816—20, hvorefter han blev Professor i Botanik (1821), og 1827—30; i Aarene 1839—40 reiste han 3die Gang til Italien, men denne Gang meest for at styrke sin Helbred. I Octbr. 1830 begyndte S. Udgivelsen af „Dansk Ugeskrift", som i Begyndelsen havde et mere almindeligt, paa Udbredelse af nyttige Kundskaber, især i Naturvidenskaben, beregnet Præg, men siden blev et Hovedorgan for fædrelandssindede og liberale Mænds Anskuelser om de Spørgsmaal, som fremkom deels ved det efter Stænderinstitutionens Skabelse opvakte nye politiske Liv i Danmark, deels ved de separatistiske Bevægelser i Hertugdømmerne. I Aaret 1833 oprettede S. med Collin og Eschricht den naturhistoriske Forening; 1841 blev han Bestyrer af den botaniske Have, af hvilken han indlagde sig stor Fortjeneste. Blandt S.'s Skrifter nævne vi: „Grundtræk til en almindelig Plantegeographie"; „Skildring af Veirligets Tilstand i Danmark"; „Europa"; „Naturskildringer", en Række af almeenfattelige Forelæsninger, udmærkede ligesaa meget ved den grundige og ægte videnskabelige Aand, der afspeiler sig i dem, som ved den klare, anskuelige og livsfriske Form og det rene Sprog, hvori de ere skrevne.

Imidlertid vare Tider og Forhold komne, som førte S. ind i en ny Virkekreds, i hvilken han erhvervede sig et uforgjængeligt Krav paa sine Landsmænds Høiagtelse og Kjærlighed. Med Stænderinstitutionen var en ny Æra kaldet tillive i det danske Folks politiske Liv, og S. glimrede snart i den første Række af de Mænd, der i ægte liberal Aand førte Ordet for en med Retfærdighed og Besindighed gjennemført borgerlig Frihed. I Aaret 1834 stod han i Spidsen for en Petition til Kongen imod Indskrænkninger i Trykkefriheden, 1835 var han med at stifte Trykkefrihedsselskabet, og Aaret efter blev han af Kongen valgt for Universitetet til Medlem af Stænderforsamlingerne, hvilke derpaa valgte ham til Formand; denne Post beklædte han i de 3 første Møder (1836, 1838, 1840) baade i Roeskilde og i Viborg. Som Formand vaagede S. frimodig og samvittighedsfuldt over Stændernes Rettigheder og bidrog overordentlig til Institutionens Udvikling og forøgede Betydning. Ved de næste Valg forbigik Regjeringen ham, men Stænderne gave ham flere Beviser paa, hvor meget de paaskjønnede ham. Han optog (1842) igjen den 1836 standsede Udgivelse af „Dansk Ugeskrift", som nu, følgende Ideernes fremskridende Udvikling, i flere Artikler ligefrem udtalte sig for constitutionelle Statsformer. Et andet Hovedmaal for S.'s Bestræbelser i dette Afsnit af hans Liv var Danskhedens Bevarelse i Slesvig og Modstanden mod Tydskhedens Overgreb og de til samme støttede landsforræderske Planer hos Slesvigholstenerne. „Dansk Ugeskrift" standsedes 1846 i Anledning af en Beslaglæggelse, men fortsattes fra 1847 under Titlen „Dansk Tidskrift". Efter Christian VIII's Død udgav S. i Forbindelse med Clausen Skriftet „Ved Thronskiftet 1848", hvori han talte for, at der strax skulde gives en fri Forfatning, og tog overhovedet meget virksom Deel i hine Dages politiske Røre. Som Formand for den grundlovgivende Forsamling 1848—49 erhvervede han sig atter store Fortjenester; et Tilbud om at indtræde i Novemberministeriet 1848 afslog han af Hensyn til sin svækkede Helbred. Han døde d. 28de April 1852. S. var en Mand af skarp Forstand og ædel Charakteer, mild og venlig men tillige fast og udholdende, hvor det gjaldt at kjæmpe for den gode Sag; selv af dem, der ifølge modsatte Anskuelser maaskee have misbilliget et eller andet Skridt af ham, har neppe Nogen tvivlet om, at han i Alt, hvad han gjorde og sagde, handlede af rene Bevæggrunde og af sin oprigtige Sjæls hele Fylde. Hans Brystbillede i Bronce, opreist 1857, er opstillet paa Frue Kirkes Plads i Kjøbenhavn. Sign. S.'s Biographie af P. Pedersen i den nye Udg. af hans „Naturskildringer" og Clausens „S.'s offentlige Liv".

Schram (Peter Ludvig Nicolai), dansk dramatisk Sanger, født i Kjøbenhavn d. 5te Septbr. 1819, blev i sit 13de Aar anbragt som Elev i Musikconservatoriet for at uddannes til Musiker. Hans dramatiske Talent drog ham imidlertid faa Aar efter til det kongelige Theater, hvor han 1836 ansattes som Elev og senere uddannedes under Siboni og Rung. Den 5te Decbr. 1841 debuterede han som Bertram i „Robert af Normandie" med meget Bifald. S. er i Besiddelse af en ualmindelig bløb og fyldig Stemme (Basbaryton) og staaer med Hensyn til Skole og musikalsk Dannelse ved Siden af Udlandets første Sangere. Hans Betydning som dramatisk Sanger sees af den Række fortrinlige Figurer, meest comiske (Leporello, Bartholo o. fl. a.), som han har fremstillet; 1860 blev han udnævnt til Ridder af Dannebrog.

Schramm (Jean Paul Adam, Greve), fransk General, født i Arras d. 1ste Decbr. 1789, Søn af en fra Revolutionskrigene berømt General S., traadte 1803 ind i Armeen, udmærkede sig navnlig ved Lützen (1813), hvor han afgjorde de Franskes Seier, og var allerede 1813 Brigadegeneral; s. A. blev han ved Dresden Krigsfange og ført til Ungarn. Under Restaurationen levede han i Stilhed; 1831 tog han Deel i Toget til Belgien, 1839—41 tjente han i Algier. I Aaret 1850 var S. for en kort Tid Krigsminister, 1852 blev han Senator.

Schreuder (Hans Paludan Smith), født i Sogndal i Norge 1817, blev theologisk Candidat med Udmærkelse 1841. Med en efter hans Alder lærd Indsigt i Guds Ord forbandt han en saa brændende Kjærlighed til det og Iver for dets Udbredelse, at han derfor gav Afkald paa den Vei til Forfremmelse i Fædrelandet, der stod en saa høitagtet Yngling aaben. Hans Hjerte drev ham til Apostelkaldet blandt Hedningerne, og han forberedede sig til dette Hverv med en Flid, som ikke var mindre end den, han fordum havde offret paa Studeringer Han lærte sig ethvert af de nødvendigste Haand-

Digitized by Google

værker, fra Snedkerens og Smedens til Skræderens, han øvede sig i at behandle Geværet og studerede de almindeligste Sygdomme. Saaledes forberedet blev S. 1842 ordineret til Præst; i det følgende Aar ankom han til Port Natal i Sydafrika, den engelske Colonie blandt Kafferne, og nedsatte sig hos Zulustammen. Blandt dette Folk har han nu arbeidet uafbrudt, med Undtagelse af at han engang gjorde en Reise til China, i den Tanke at flytte sin Missionstjeneste did, da dette Lands Aabning var lovet ved Freden i Nanking. Men Chinesernes Løfter om at modtage Europæere i Landet viste sig at være Skuffelser, og S. reiste strax tilbage til sine Zulu-Kaffere. Blandt dem virkede han Alt, hvad Lærdom, Menneskekjærlighed og Gudsfrygt formaae. Snart blev han fuldkommen Herre over deres Sprog og udgav (Christiania 1850) en Grammatik i Zulusproget med nogle Oversættelser deri. Han erhvervede sig ogsaa en ubetinget Tillid saavel hos det raae Folk som hos dets barbariske og grusomme Fyrster. Denne Høiagtelse har beskyttet ham og hans norske Medarbeidere, der udgjøre omtrent 20 Personer, under enhver Borgerkrig. I de sidste Aar ere mange Hedninger indlemmede i Menigheden.

Schrevelius (Frederik), svensk Retslærd, født d. 18de Marts 1799 i Carlskrona, blev Student 1817 fra Wexiø Gymnasium og 1824 ansat som Docent i Lovkyndighed. For ogsaa at skaffe sig Praxis, virkede han senere i juridiske Embeder, hvorpaa han vendte tilbage til Universitetet som extraordinær Adjunct, i hvilken Egenskab han længe bestred en Deel af de Professor juris paahvilende Forretninger. 1834 blev han ordinær Adjunct og har siden 1844 været Professor i Civilret. S. har udgivet flere juridiske Skrifter, men fornemmelig har han gjort sig fortjent af Retsstudiet ved sin „Lärobok i Sveriges almänna nu gällande Civil-Rätt" (1851—58), hvori han har givet en systematisk Fremstilling af det vidtløftige Materiale for denne Green af den svenske Retsvidenskab, en Fremstilling, der vidner saavel om Skarpsindighed som om stor Belæsthed.

Schröckh (Johan Mathias), Kirkehistoriker, født 1733 i Wien, døde 1808 som Professor i Historie i Wittenberg. Hans Hovedværker ere „Christliche Kirchengeschichte" (35 Bd., 1768—1803), og „Kirchengeschichte seit der Reformation" (fortsat af Tzschirner, 10 Bd., 1804—12).

Schröder (Hans), s. Løvenhjelm.

Schröder (Friedrich Ludwig), berømt tydsk Skuespiller og Dramaturg, var født i Schwerin d. 3die Novbr. 1744. Moderens Stilling — hun var omreisende Skuespillerinde — i Forbindelse med hendes smaa Kaar kunde kun forskaffe ham en forsømt og paa Grund af Forholdene ulykkelig Barndom. Allerede som treaars Dreng maatte han begynde sin Theaterbane og røbede tidlig fortrinlige Anlæg for Dandsen. Han forlod en Tidlang Stedfaderen Ackermann's Selskab, indtil han 1759 atter sluttede sig til dette i Schweiz og fra 1764 efter Selskabets Ankomst til Hamborg udmærkede sig som Balletmester og Comiker. Efter sin Stedfaders Død 1771 overtog han i Forbindelse med sin Moder i Hamborg Bestyrelsen af Theatret, der ved hans ualmindelige Indsigt og Dygtighed hævedes til stor Anseelse. Hertil bidrog ogsaa hans Dygtighed som Oversætter og Bearbeider af fremmede Stykker, og det er saaledes navnlig hans Fortjeneste, 1776 at have bragt Shakspeare paa den tydske Scene. Samtidig hermed begyndte et nyt Afsnit i S.'s Kunstnervirksomhed, idet han optraadte i det tragiske Rollefag; hans Fremstilling af Kong Lear hævede ham til Tydsklands første Skuespiller. Efter at have givet Gjesteroller i Berlin og Wien med glimrende Bifald, vendte han tilbage til Hamborg og forestod Theaterbestyrelsen til 1798, da han tog Afsked med Publicum. Omstændighederne foranledigede ham imidlertid 1811 til for en Tid atter at være Entrepreneur for Theatret; Resten af sit Liv tilbragte han paa sit Gods i Holsteen, hvor han døde d. 3die Septbr. 1816. Til S.'s sjeldne naturlige Evner kom det omhyggeligste og grundigste Studium, Sandhed og Naturtroskab i Fremstillingen. Hans Dannelse, Forstand, Smag og Kritik gjorde ham tillige til sin Tids største Dramaturg og Theaterbestyrer. Han var ogsaa Forfatter til flere Skuespil der findes samlede i „S.'s dramatische Werke" (1831).

Schröder (Sophie, født Bürger), tydsk tragisk Skuespillerinde, født d. 29de Febr. 1781 i Paderborn, begyndte sin Theaterbane i Petersborg og Reval i Soubrettefaget, og kom 1801 til Hamborg, hvor hun med stort Bifald optraadte i Tragoedien. 1804 ægtede hun Tenoristen Fr. S. og forlod under Krigsbegivenhederne 1813 Hamborg. Efter et kort Ophold ved Theatret i Prag modtog hun fast Engagement ved Burgtheatret i Wien, hvorfra hun gik af med Pension 1840.

Schröder-Devrient (Wilhelmine), tydsk dramatisk Sangerinde, en Datter af Ovennævnte, født i Hamborg d. 6te Octbr. 1805, blev i sit 15de Aar ansat ved Balletten ved Burgtheatret i Wien og gik derefter over til Skuespillet, i hvilket hun gjorde megen Lykke. Efterat hendes Syngestemme i en mærkværdig Grad havde udviklet sig, optraadte hun endelig som Sangerinde med meget Bifald. I Løbet af faa Aar steeg hun ikke blot i Publicums Yndest men og i kunstnerisk Udvikling, og blev efter en glimrende Udførelse af Leonore i „Fidelio" eenstemmig erklæret for Tydsklands største dramatiske Sangerinde. Fra nu af begyndte hun at gjøre Kunstreiser i Tydskland, ægtede i Berlin 1823 C. Devrient (s. d. A.) og besøgte flere Gange Paris og London. I Besiddelse af en udmærket Stemme, en fortrinlig Skole og et mesterligt Foredrag stod hun, navnlig ved den plastiske Skjønhed og Høihed, der aabenbarede sig i hendes Fremstillinger, høit over sine Samtidige. 1849 forlod hun Theatret og indgik 1850 Ægteskab med Godseier v. Bock fra Liefland, hvorhen hun fulgte sin Mand (hendes første Ægteskab var allerede 1828 blevet opløst).

Schroedter (Adolf), tydsk Genremaler, født i Schwedt d. 28de Juni 1805, lærte Kobberstikkerkunsten i Berlin, men gik 1829 til Düsseldorf, hvor han gjorde sig almindelig bekjendt ved sine mangelunefulde Malerier og Raderinger.

Schübeler (Frederik Christian), født i Frederiksstad i Norge 1815, tog 1840 medicinsk Examen og praktiserede en Tidlang som Læge;

Digitized by Google

1851 blev han Stipendiat ved Christiania Universitet og kort efter Bestyrer for den oeconomiske Forsøgsdyrkning i dettes botaniske Have. I denne Stilling har S. foretaget jevnlige Reiser inden- og udenlands, og virket meget til at vække og nære Sandsen for Havedyrkning, Agerbrug og Skovplantning, saavel ved populære Smaaskrifter og Artikler i Tidsskrifter som ved at foranstalte aarlige Udstillinger i Christiania af den norske Havedyrknings Frembringelser.

Schubert (Franz), genial Componist, var født d. 31te Jan. 1797 i Wien og døde sammesteds d. 19de Novbr. 1828. Han har componeret en stor Mængde Værker af enhver Art, Operaer, Kirkecompositioner, Symphonier, Værker for Kammermusik, Pianoforteværker for 2 og 4 Hænder, hvoriblandt findes mange herlige Mesterværker, men især er han bleven bekjendt ved sine mange (henved 300) Romancer, Ballader og Sange, som have gjort hans Navn berømt. I dette Fag staaer han vistnok øverst og uden Rival blandt alle Componister.

Schubert (Friedrich Wilhelm), tydsk Statistiker og Historiker, født d. 29de Mai 1799 i Königsberg, blev 1823 Professor i Historie og Statsvidenskab sammesteds og 1844 Geheimeraad; 1848 var han Medlem af Nationalforsamlingen i Frankfurt, 1850 af „Parlementet" i Erfurt. S.'s Hovedværker ere: „Handbuch der allg. Staatskunde von Europa" (1835—48) og „Sammlung der Verfassungsurkunden etc., Europa's und Nordamerika's" (1840—50).

Schubert (Gotthilf Heinrich von), tydsk Naturforsker og Naturphilosoph, født d. 26de April 1780, studerede først Theologie, siden Medicin, blev som Student i Jena stærkt paavirket af den da begyndende Romantik, og blev efter et temmelig vexlende Liv (i Freiberg, Dresden, Nürnberg o. fl. St.; han giftede sig tidlig, levede tildeels af at skrive og oversætte o. s. v.) 1816 Lærer for Hertugen af Mecklenburg-Schwerin's Børn og 1820 Professor i Naturvidenskaberne i Erlangen, hvorfra han 1827 forflyttedes til München. Her blev han ophøiet til Geheimeraad og adlet, han døde d. 1ste Juli 1860. S.'s philosophiske Forskninger førte ham ind paa det religiøse Gebeet, paa hvilket han vendte sig til en genial Mysticisme. Hans vigtigste Skrifter ere: „Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaften" (1808, 4de Opl. 1840); „Ahnungen einer allg. Geschichte des Lebens" (1806—7); „Die Urwelt und die Fixsterne" (1822); „Das Weltgebäude" (1852); „Symbolik des Traums" (1841, 4de Opl. 1862); „Geschichte der Seele" (2det Opl. 1833).

Schücking (Christoph Bernhard Levin), tydsk Romanforfatter, født d. 6te Septbr. 1814 i Nærheden af Münster, studerede Retsvidenskaben, var i Augsburg og Köln Journalist og har siden 1852 boet i sin Fødeegn. Blandt hans Romaner nævne vi: „Die Ritterbürtigen" (1846), „Der Bauernfürst" (1851), „Ein Staatsgeheimniß" (1854).

Schuh er i Frankfurt et Længdemaal, det Samme som Fuß. En Werkschuh er $0{,}_{9068}$, en Feldschuh $1{,}_{1335}$ danske Fod.

Schuiskoi heed en fra de tidligere Storfyrster i Susdal, af Ruriks Slægt, nedstammende fyrstelig russisk Familie. Meest bekjendt af samme er **Wassilij Ivanovitsch S.**, som, efter at have styrtet den første „falske Demetrius" (s. d. A.) fra Thronen (1606), selv blev hævet op paa samme under Navnet Wasilij III. Ved Hjelp af sin Brodersøn **Michail Skopin S.** lykkedes det ham at stille sig af med flere, af Polakkerne understøttede Kronprætendenter, indtil han 1610 faldt i Polakkernes Hænder. Disse indspærrede ham i et Kloster, hvor han rimeligviis blev forgivet tilligemed Brodersønnen.

Schulin (Johan Sigismund), dansk Greve, Geheimeraad og Elephantridder, var født d. 18de August 1694 i en By i det Anspachske, hvor hans Fader var Præst. Efter at have studeret ved forskjellige tydske Universiteter blev han Hofmester for de unge Markgrever af Brandenburg-Culmbach, og fulgte med den Ene af dem til Danmark, hvor han snart ved sit behagelige Væsen og sin gode Forstand satte sig i Yndest hos Kong Christian VI og hans Dronning, som var en Søster til de nævnte Markgrever. Strax efter Kongens Thronbestigelse steeg han hurtig fra det ene Ærestrin til det andet (allerede 1731 blev han adlet), indtil han 1738 blev Geheimeraad i Conseilet. I Christian VI's sidste 11 Regjeringsaar havde S., efter at have fortrængt Ministrene J. Rosenkrands og v. Plessen, tilligemed J. L. Holstein den vigtigste Deel i Statens Styrelse. S. var en meget duelig Minister; men da han var hævet ved Dronningen, kunde han ikke optræde med samme Selvstændighed som de afstraadte Ministre mod hendes umaadelige Ødselhed; tvertimod vovede han ikke at afslaae hende nogen Begjæring. Kongen forærede sin Yndling det skjønne Frederiksdal, som endnu tilhører hans Efterkommere. Ogsaa under Frederik V beholdt S. sin Indflydelse og blev ophøiet til Greve faa Dage før sin Død, som indtraf d. 13de April 1750.

Schultens (Alb.), berømt Orientalist, født 1686, død 1750, blev 1713 Professor i de orientalske Sprog ved Universitetet i Leyden, og grundlagde en eiendommelig Skole for Hebraisk ved meget stærkt at benytte til Sammenligning det Arabiske. Dette viser sig især i hans to Værker „Origines Hebr." (2 Bd., 1733) og „Institutiones ad fundamenta ling. Hebr." (1737). I den arabiske Philologie er han bekjendt ved en Bearbeidelse af Erpenius's Grammatik (1730), en Udgave og Oversættelse af Saladins Levnet („Vita et res gestæ Sult. Saladini auct. Bohadino", 1733) og ved Værket „Monumenta vetustiora Arab." (1740).

Schulz (Johan Abraham Peter), Componist, født d. 30te Marts 1747 i Lüneburg, uddannede sig under Kirnberger i Berlin, og blev 1780 Capelmester hos Prinds Heinrich paa Rheinsberg. 1787 kom han som Capelmester til Kjøbenhavn; efter at have trukket sig tilbage til Privatlivet, døde han d. 10de Juni 1800 i Schwedt i Pommern. Foruden flere fortrinlige theoretiske Værker har han udgivet talrige større og mindre Vocal- og Instrumentalcompositioner, hvoriblandt især maae mærkes Oratorierne „Johannes og Maria", „Christi Død", endvidere Musik til „Athalia" og andre dramatiske Værker.

Digitized by Google

Schultz (Nils Stockfleth), født i Krødsherred i Norge 1780, blev 1802 theologisk Candidat, levede i flere Aar i Kjøbenhavn som Lærer og udgav 1807 en engelsk Sproglære; 1809 blev han residerende Capellan ved Vor Frue Kirke i Throndhjem. I denne Menighed og hele By, for hvilken han virkede indtil sin Død (1832), erhvervede han sig den største Kjærlighed ved sin fromme Vandel og sin geistlige Veltalenhed. Det var dog især som Medlem og nogle Gange Præsident i Storthinget, at han vandt sine Landsmænds Høiagtelse og Kjærlighed som en maadeholden og dog standhaftig Leder af Oppositionen.

Schulze (Ferdinand August), som Romanforfatter bekjendt under Navnet F. Laun, født 1770 i Dresden, død sammesteds d. 4de Septbr. 1849, skrev en Mængde Fortællinger og Romaner, Lystspil, Digte o. M.

Schulze (Friedrich Gottlob), Professor i Naturvidenskaberne i Jena, er født d. 28de Jan. 1795 i Nærheden af Meissen. Han blev 1821 Professor i Jena, men overtog 1834 Bestyrelsen af det kameralistisk-oekonomiske Institut i Eldena ved Greifswalde. 1839 vendte han tilbage til Jena, i hvis Nærhed han grundlagde et landoekonomisk Institut. Han har foruden flere Værker udgivet „Deutsche Blätter für Landwirthschaft und Nationalökonomie“ (2 Bd., 1844—53).

Schumacher (Christian Frederik), en udmærket dansk Læge, født d. 18de Octbr. 1757 i Glücksborg, kom 1777 til Kjøbenhavn, reiste 1786—89 udenlands, blev 1793 Regimentschirurg og 1795 Overchirurg ved Frederiks Hospital og chirurgisk Professor ved det chirurgiske Akademie, 1811 Hofchirurg. Han tog 1815 Afsked fra sine Embeder for at boe paa Landet, men vendte 1816 tilbage og blev 1817 Dr. medicinæ, 1819 Professor i Anatomie ved Universitetet, og døde som Etatsraad d. 9de Decbr. 1830. Saavel Hospitalet som Akademiet bevare Mindet om ham som en nidkjær Embedsmand; hans videnskabelige Virksomhed var fornemmelig rettet paa Naturvidenskaberne. S. har saaledes stor Betydning som Botaniker, navnlig som en ivrig Undersøger af de indenlandske Svampearter, over hvilke han har efterladt et meget betydeligt Antal af ham selv udarbeidede Tegninger, som han testamenterede til botanisk Have (3 Bd. i Fol.). Hans „Enumeratio plantarum Siellandiæ“ (1801—3), der ogsaa udkom paa Dansk („den kjøbenhavnske Flora“), var i mange Aar en nyttig Veiviser for de botaniske Studerende. Efter hans Død kom hans meget betydelige Herbarier (c. 30,000 Arter) i den botaniske Haves Besiddelse.

Schumacher (Peder), s. Griffenfeld.

Schumacher (Heinrich Christian), holsteensk Astronom, født d. 3die Septbr. 1780, studerede først Lovkyndighed i Kiel og Göttingen, siden med den danske Regjerings Understøttelse, Astronomie i Göttingen under Gauß, med hvem han stiftede en Venskabsforbindelse, som vedvarede til hans Død. 1810 blev han overordentlig Professor i Astronomie ved Kjøbenhavns Universitet, men gik allerede 1813 til Mannheim som Director for det derværende Observatorium. 1815 kaldtes han ved Bugges Død atter til Kjøbenhavn som ordinair Professor og vedblev i denne Stilling til sin Død, uagtet han stadig opholdt sig i Holsteen og fra 1821 havde kongelig Fritagelse for sine Forretninger ved Universitetet. Det blev ham 1817 overdraget at lede den danske Grademaaling, som skulde omfatte Parallelen fra Kjøbenhavn til Vestkysten af Jylland, og Meridianen fra Lauenburg til Skagen, hvilken sidste blev fortsat af Gauß i Hannover. 1821 fik han af Videnskabernes Selskab i Kjøbenhavn tillige Bestyrelsen af Holsteens Opmaaling og Korts Optagelse. Siden den Tid levede han i Altona. 1824 bestemte han, i Forbindelse med det engelske Board of longitude, Længdeforskjellen mellem Altona og Greenwich ved en Chronometerexpedition. 1830 gjorde han paa Slottet Gyldensteen i Fyen Iagttagelser over Secundpendulets Længde, hvis Diemed var at tjene til Grundvold for det danske Længdemaal (s. dansk Maal og Vægt). Siden 1823 udgav han „Astronomische Nachrichten“, som fortsættes efter hans Død. Hans „Astronomische Hülfstafeln“ ere af megen praktisk Anvendelighed. En Tid udgav han ogsaa „Astronomische Jahrbücher“ (1836—44); desuden har han beregnet Kjøbenhavns Almanak 1817—22. S.'s Fortjenester bleve i særdeles høi Grad paaskjønnede, baade i Ind- og Udlandet. Hans videnskabelige Arbeider understøttedes med største Liberalitet af Regjeringen, han hædredes med Titler (han døde som Conferentsraad) og utallige Ordener, og var Medlem af de fleste lærde Selskaber i Europa. S. døde d. 28de Decbr. 1850.

Schumann (Robert), en af den nyere Tids genialeste Componister, blev født d. 9de Juli 1810 i Zwickau i Sachsen. Han studerede først Jura i Heidelberg og Leipzig, men beskjæftigede sig stedse fortrinsviis med Musik, og stræbte under F. Wiecks Veiledning efter at uddanne sig til Pianofortevirtuos. Da han formedelst en Lamhed i Fingrene maatte opgive dette, helligede han sig til Compositionen og udgav, uden egentlig at have studeret Musikens Theorie, flere større og mindre Pianofortecompositioner. Jean Paul's Skrifter, som han fra sin tidligste Ungdom med Kjærlighed studerede, paavirkede i høi Grad hans poetiske, men phantastiske Gemyt, ligesom ogsaa Paganini og Chopin havde stor Indflydelse paa ham, og han sluttede sig med stor Begeistring til den romantiske Retning i Musiken, som især tog sit Udgangspunct fra Beethovens sidste Værker. Som Organ og ivrig Forsegter for denne Retning stiftede han 1834 i Forening med andre Aandsbeslægtede „Neue Zeitschrift für Musik“, hvis Redaction han forestod indtil 1845. S. vedblev imidlertid at componere det ene større Værk efter det andet, og har navnlig i sine sidste Aar udfoldet en overordentlig Productivitet. 1850 blev han Musikdirecteur i Düsseldorf; der udviklede sig imidlertid en Sindssygdom hos ham, som tilsidst aldeles undergravede hans Sjæleevner, og han døde i en ynkelig Tilstand d. 26de Juli 1856 i en Sindssygeanstalt i Bonn. Hans Værker omfatte saa temmelig alle Arter af Compositioner med Undtagelse af Kirkemusik. Han har componeret en stor Mængde herlige geniale Pianofortværker og talrige udmærket skjønne Romancer og Sange. Blandt hans store Arbeider for Solosang, Chor og Orchester staaer øverst „Das Paradies und die Peri“ (Digt

Digitized by Google

efter Lalla Rookh af Moore), desuden maa nævnes „Pilgerfahrt der Rose" o. s. v. Af Operaer har han kun componeret „Genovefa", der i flere Henseender maa betragtes som et forfeilet Værk. Alle hans Værker bære ligesaa meget Præg af hans ualmindelig rige Begavelse som af hans dybe, poetiske, men excentriske og ikke sjelden phantastisk-bizarre Gemyt. Hans mange enkelte Afhandlinger og Skrifter om musikalske Gjenstande ere udkomne under Titlen: „Gesammelte Schriften über Musik und Musiker" (4 Bd., 1855). — Hans Hustru **Clara S.**, født i Leipzig d. 13de Septbr. 1819, Datter af den bekjendte Musiklærer F. Wieck, uddannede sig under sin Faders Veiledning allerede som Barn til en fortrinlig Pianistinde, og har siden udviklet sig i den Grad, at hun vistnok staaer øverst blandt Nutidens Kunstnerinder.

Schumla, tyrkisk Fæstning i Bulgariet, er et i strategisk Henseende meget vigtigt Punct, da Hovedveiene forene sig her, som føre fra Donaufæstningerne til Rumelien. Her findes store Kaserner, Arsenaler og Militærmagasiner, og i Nærheden er en befæstet Leir for 40—60,000 Md. S. har Silkevæverier, Kobber- og Blikvarefabriker m. M. og Handel. 60,000 Indb.

Schurapi er en Uniformsfrakke, der bruges af Husarofficerer.

Schuselka (Franz), tydsk Politiker, født d. 15de Aug. 1811 i Budweis, studerede Retsvidenskaben, men beskjæftigede sig fra 1839 kun med litterære Sysler og paadrog sig flere Gange Uleiligheder ved sine politiske Skrifter. I Aaret 1848 gik han fra Hamborg til Wien, hørte i Frankfurterparlementet til den yderste Venstre, levede derpaa som Litteratus i Wien og opholdt sig siden i Stilhed paa Landet, beskjæftiget med litterær Virksomhed. Nu er S. Medlem af det østerrigske Rigsraad.

Schuster, Stad i den persiske Provinds Khusistan, har Silke- og Uldmanufacturer. 20,000 Indb. I Nærheden af S. ere Ruiner af det gamle Susa.

Schütt hedder en 12 M. lang og 4 M. bred Ø i Donau nedenfor Presburg. Paa Grund af sin store Frugtbarhed kaldes den „Ungarns gyldne Have"; paa dens Sydspidse ligger Fæstningen Komorn. S. O. for den ligger en 6 M. lang Ø, som ofte kaldes **Lille S.**

Schwab (Gustav), tydsk Digter og Skribent, født d. 19de Juni 1792 i Stuttgart, blev 1817 Professor ved Gymnasiet i sin Fødestad, 1842 Præst sammesteds, 1845 „Overstudieraad" og døde d. 4de Novbr. 1850. Han hørte til de Digtere, som dannede Overgangen fra Romantikerne til den nyeste Tids Digtning, og sluttede sig som Romance- og Balladedigter nærmest til Uhland, med hvem (saavelsom med Varnhagen, Kerner, Chamisso, Fouqué, G. Pfizer o. A.) han traadte i venskabelig Forbindelse. S. besad ingen betydelig original Skaberkraft som Digter, men Poesien havde dog ligesom gjennemtrængt hans hele Væsen, og det var en Trang for ham at bearbeide digterisk (eller idetmindste give nogen Gjenklang af) enhver vigtig Begivenhed eller Interesse, som mødte ham i Livet; dermed hang sammen hans Beredvillighed til at skrive Leilighedsdigte. Hans Digte ere udgivne samlede i 2 Bd. (1825—29), siden under Titlen „Neue Auswahl" (1838, 4de Opl. 1851). Blandt hans øvrige Skrifter nævne vi: „Deutsche Volksbücher" (1836, 3die Opl. 1847); „Die schönsten Sagen des klassischen Alterthums" (1838, 4de Opl. 1853); „Schillers Leben" (1840, 2det Opl. 1841—44); „Wegweiser durch die Litteratur der Deutschen" (1846). Foruden gjennem disse og andre Skrifter udøvede S. en ikke ringe Indflydelse ved i mange Aar at redigere den poetiske Deel af „Morgenblatt" og „Deutscher Musenalmanach".

Schwabach, Stad i den baierske Kreds Mellem-Franken, har endeel Fabriker, som især levere Naale, Guld- og Sølvtresser, Lak, Spillekort, Strømper o. M. 6,500 Indb. Efter den benævnes **Schwabacher**, en ældre Form af Bogtrykkerskrifter, der lignede skreven Fractur uden alle overflødige Linier og udmærkede sig ved en betydelig Brede (Schwabacher).

Schwaben, gammelt tydsk Hertugdømme i det sydvestlige Tydskland, heed oprindelig efter sine Beboere Alemannien (s. **Alemanner**), men fik siden Navnet S. eller Schwabenland (Svevia) efter Sveverne, der vare enten de samme som Alemannerne eller et Hovedfolk blandt disse. Efter Alemannernes Nederlag ved Zülpich (496) kom deres Lande under de frankiske Konger, som indsatte Hertuger i samme; den sidste af disse blev 742 overvunden af Pipin den Lille, hvorpaa Hertugværdigheden afskaffedes, Elsaß og Rhætien skiltes fra S. og dette bestyredes af „Kammerbud" (høiere frankiske Embedsmænd). Den sidste af disse, Erchingen, blev henrettet 917, hvorpaa Grev Burkhard I af Folket valgtes til den første Hertug i S.; 925 blev Elsaß forenet dermed. Hertug Rudolf optraadte 1076 som Modkonge imod Henrik IV, der efter hiins Fald 1080 gav Hertugdømmet til Grev Frederik af Hohenstaufen, hos hvilken Familie det nu blev, indtil denne uddøde. Derefter erholdt mange Prælater, Grever, Riddere og Stæder Rigsumiddelbarhed, og Hertugværdigheden ophørte, hvorimod Greverne af Würtemberg bleve det meest ansete Fyrstehuus og efterhaanden samlede under sig det Meste af S. De bestandige indre Uroligheder foranledigede 1376 det første af Stæderne stiftede **schwabiske Forbund**, som havde til Hensigt at forsvare de mindre Rigsstænders Uafhængighed i S. mod Greverne af Würtemberg eller Keiseren. Det udvidede sig fra 1380 ved Optagelse af Stæder ved Rhinen o. a. Et Aarhundrede senere (1488) stiftedes det **store schwabiske Forbund**, som lagde Grunden til den senere af Keiser Maximilian I paa Rigsdagen i Worms (1495) for hele Tydskland proclamerede „evige Landefred". Forresten s. **Würtemberg**. Ved Kredsinddelingen af 1512 kom S. omtrent til at udgjøre den **schwabiske Kreds** (630 □ M.), i hvilken efter den 1563 fastsatte Kredsforfatning Würtemberg førte Directoriet. — Sign. Pfister „Pragmatische Geschichte von S." (1801—27).

Schwabenspiegel kaldes en omtrent Aar 1270 af en Ubekjendt, formodentlig en Geistlig, forfattet Samling af Retsbestemmelser, som deels ere hentede fra Sachsenspiegel (s. d. A.), deels fra den mosaiske, romerske, kanoniske, allemanniske og baierske Ret samt Capitularierne, og hvilken Retsbog fik en betydelig Udbredelse i Sydtydskland. De bedste Udgaver af S. ere

Digitized by Google

de af Laßberg og Wackernagel, begge af 1840 efter to forskjellige Haandskrifter.

Schwabiske Digtere kaldte man forhen især-delesheb Minnesangerne fra det 13de Aarh., fordi deres Kunst især blomstrede i Schwaben, og fordi de næsten alle betjente sig af den over-tydske eller schwabiske Mundart. — I de første Decennier af det 19de Aarh. begyndte en ny s. Digterskole, til hvilken Uhland, Schwab, Pfizer, Hauff o. Fl. høre, s. Tydsk Litteratur.

Schwabiske Forbund, s. Schwabe.

Schwabiske Keisere kaldes ofte Hohenstauferne (s. d. A.).

Schwabiske Kreds, s. Schwaben.

Schwach (Conrad Nikolay), født paa Hedemarken 1793, blev 1830 Assessor ved Trondhjems Overret og 1848 Sorenskriver i Nedre-Telemarken, hvor han døde 1860. S. var en meget frugtbar Digter af lette lyriske Smaating. Hans politiske Sange aande hele den Tids Kjærlighed til Frihed og Fædreland, hans Selskabsviser ere muntre og lunefulde. Han udgav selv „Samlede Digte“ (1837) og „Digtninger, gamle og nye“ (1856). Om hans historiske Interesse vidne flere Afhandlinger, fornemmelig den 1842 udgivne „Udsigt over de tre nordiske Rigers Myntvæsen“.

Schwansen, s. Svansen.

Schwanthaler (Ludwig Michael), tydsk Billedhugger, født i München 1802, uddannede sig hos sin Fader, den 1821 afdøde Billedhugger Franz S., og tilbragte to Gange, 1826 og 1832, en forholdsviis kort Tid i Rom hos Thorvaldsen, men levede forresten i München, hvor fra hans Værksted det store Antal tilbeels kolossale Statuer og andre Arbeider udgik, der skaffede ham saa stor Anseelse i Tydskland. Hans vigtigste Værker ere: En Reliefsrise i Slottet i München (Barbarossasalen), 12 Fyrster af Huset Wittelsbach i Bronce, de tvende Frontispicer til Walhalla, hver med 15 kolossale Figurer i Marmor, en Mængde Statuer og Monumenter omkring i det øvrige Tydskland, hyppig i Bronce, foruden det store Antal, der udførtes af Andre efter hans Skizzer, og endelig, som et af hans seneste Arbeider, den 54 Fod høie Statue af „Bavaria“ i Bronce, opstillet foran den bayerske Ruhmeshalle i München. Han døde d. 15de Novbr. 1848. — Hans Fætter Franz Xaver S., ligeledes Billedhugger, født 1798, død d. 28de Septbr. 1853, stod ham kraftig bi ved hans Arbeider.

Schwaren er en Regningsmynt i Bremen = $\frac{1}{1800}$ Louisd'or = $\frac{2}{5}$ ß dansk Rigsm.

Schwarz (Frederik), dansk Skuespiller, født i Kjøbenhavn d. 15de Juni 1753, begyndte 1766 sin Bane som Dandseelev og Figurant ved det franske Selskab paa Hoftheatret; d. 19de Marts debuterede han som Skuespiller paa det kongl. Theater og gjorde megen Lykke. Allerede 1778 tog Bestyrelsen ikke i Betænkning at udnævne ham til Instructeur ved Theatret, i hvilken Embedsstilling han virkede til overordentlig Gavn for Theatret og Skuespilkunsten. Efter at have været den danske Skueplads's Prydelse og Støtte i 37 Aar tog han d. 21de Marts 1810 Afsked med Publicum som Sir Peter i „Bagtalelsens Skole“, dog optraadte han nogle enkelte Gange senere og betraadte Scenen sidste Gang d. 26de Decbr. 1816. Han levede endnu 22 Aar, tildeels i en physisk og aandelig udtømt Tilstand, og døde d. 13de Juli 1838, 85 Aar gammel. S. stod saavel med Hensyn til Talent som Dannelse over de Fleste af sine Kunstfæller og hævede sig i Løbet af en meget kort Tid til Kunstner af 1ste Rang. Hans Alsidighed som Charakteerskuespiller sees bedst af de mangfoldige forskjelligartede Roller (234), som han udførte. Ved Siden af denne Færdighed i at bringe sin Personlighed til ganske at gaae op i en hvilkensomhelst Rolle, besad han en høi Grad af Originalitet og hans Spil en ud af Livet greben Sandhed og Naturlighed. I Theaterlitteraturen havde han et Navn som Oversætter af en Mængde Skuespil og som Udgiver af den bekjendte „Lommebog for Skuespilyndere“, hvoraf der udkom 3 Aargange (1784, 1785 og 1786). Ligesom Rosing nød han den for sin Stand i de Tider usædvanlige Udmærkelse, 1812 at blive udnævnt til Ridder af Dannebrog.

Schwarz (Friedrich Heinrich Christian), tydsk Theolog og Pædagog, født d. 30te Mai 1766 i Gießen, død d. 3die April 1837 som Professor i Theologie og Director for det pædagogiske Seminarium i Heidelberg, blev især bekjendt ved sine Skrifter: „Die Erziehungslehre“ (1804—13, 2det Opl. 1820—30), „Lehrbuch der Pädagogik und Didaktik“ (1805, 6te Opl. 1855).

Schwarzburg er Navnet paa et tydsk Fyrstehuus, som nedstammer fra en Grev Sizzo i Midten af det 12te Aarh. Greverne af S. stode tilligemed andre under Landgreven af Thüringen. Günther af S. blev 1349 valgt til tydsk Konge, men døde endnu samme Aar. Huset deelte sig i flere Linier, som fra 1584 samledes i de 2 Hovedlinier, S. Arnstadt, senere Rudolstadt, og S. Sondershausen. Slgn. Junghans „Gesch. der schwarzburgischen Regenten“ (1821). — De to af disse regjerede Fyrstendømmer omgives af Dele af den preussiske Provinds Sachsen og af de sachsiske Hertugdømmer, og bestaae af to Hoveddele, som kaldes „Ober“- og „Unterherrschaft“: hiint ligger paa Nordsiden af Thüringerwald og er bjergfuldt med gode Græsgange, har forresten ikke synderlig frugtbar Jordbund men store Skove og god Qvægavl; dette er bølgeformigt og frugtbart Kornland. Begge gjennemstrømmes af Elbens Bifloder Saale, Unstrut o. fl. Industrien er ikke betydelig. Næsten alle Indbyggerne ere Lutheranere.

S. Rudolstadt, $17\frac{1}{2}$ □ M. (d. e. $13\frac{1}{2}$ □ M. af „Ober“- og 4 □ M. af „Unterherrschaft“) med 70,000 Indb., har en 1816 given, 1848 i demokratisk Retning forandret og 1854 atter revideret Forfatning: Landdagen bestaaer af 16 Deputerede. Statsindtægterne udgjøre omtrent 1 Mill. Rdl. Forbundscontingentet udgjør 899 Mb. (med Reserven). — Linien S. Rudolstadt stiftedes 1584 af Grev Albert VII. Ludvig Frederik I (1710—18) antog Fyrstetitlen. I Aaret 1848 maatte ogsaa her Rigstropper gjenoprette Ordenen. Den nuværende Fyrste (siden 1807) er Friedrich Günther, født 1793.

S. Sondershausen, $15\frac{1}{2}$ □ M. (d. e. $6\frac{1}{2}$ □ M. af „Ober“- og 9 □ M. af „Unterherrschaft“) med 63,000 Indb., har en 1841 given, 1849 i demokratisk Retning forandret og 1851 samt 1854

Digitized by Google

atter revideret Forfatning; Landdagen bestaaer af 19 Deputerede. Statsindtægterne udgjøre omtrent 800,000 Rbl. aarlig; Forbundscontingentet er 751 Md. — Linien S. Sondershausen stiftedes 1584 af Grev Günther. Den nuværende Fyrste (siden 1835) er Günther Friedrich Carl, født 1801.

Schwarzenbeck er et af Hertugdømmet Lauenburgs 4 Amter, der er 3¼ □ M. stort og 1860 havde 6,361 Indb.

Schwarzenberg er Navnet paa en gammel frankisk, nu fyrstelig Slægt, som nedstammer fra den grevelige Familie Seinsheim, af hvilken Friherre Erkinger efter et af ham kjøbt Herskab i Franken kaldte sig S. — **Adam Franz af S.** blev 1723 Hertug af Krumau (et Gods i Bøhmen), og blev 1732 dræbt ved et Vaadeskud af Keiser Carl VI. Familien har siden den Tid havt sine fleste Besiddelser i Bøhmen og Østerrig. — **Carl Philip, Fyrste af S.**, Hertug af Krumau, østerrigsk Generalfeltmarskal, født d. 15te April 1771 i Wien, tjente med Udmærkelse i Østerrigs Krige mod Napoleon, anførte 1812 det Troppecorps, som Østerrig maatte stille til Krigen imod Rusland, og blev 1813, da Napoleons Stjerne dalede og Østerrig sluttede sig til hans Fjender, Generalissimus over de allierede Hære imod ham. S. seirede ved Kulm over Vandamme, commanderede ved Leipzig og førte 1814 de forbundne Armeer mod Paris. Efter Slaget ved Waterloo trængte han i Spidsen for de allierede Tropper over Overrhin igjen frem mod Paris, blev efter Felttoget 1815 Præsident for Hofkrigsraadet og døde d. 15de Octbr. 1820 i Leipzig paa en Reise. — **Felix Ludvig Joseph Friedrich, Fyrste af S.**, østerrigsk Statsmand, født d. 2den Octbr. 1800, var først Militær og avancerede til Ritmester, gik derpaa 1834 over til den diplomatiske Løbebane og blev 1838 Gesandt ved Hofferne i Turin og Parma, 1846 i Neapel, hvor han lagde stor Energie for Dagen. Da han ikke erholdt den forlangte Fyldestgjørelse for en hans Hotel i Marts 1848 tilføiet Krænkelse, gik han til Wien og traadte igjen ind i Armeen, hvor han imidlertid var avanceret til Generalmajor, anførte en Brigade i Felttoget mod Sardinien og ophøiedes til Feltmarskallieutenant. Efter Wienerrevolutionens Undertrykkelse blev S. d. 22de Novbr. 1848 sat i Spidsen for Regjeringen, som han ledede med stor Kraft og Klogskab i conservativ Retning og imod Preussens ærgjerrige Planer; s. **Tydsklands og Østerrigs Historie**. Den 5te April 1852 døde han pludselig af et Slagflod. S. var en modig, consequent og energisk Statsmand, hvis Maal var Østerrig som en absolutistisk regjeret, ved indre Reformer blomstrende Heelstat.

Schwarzwald, Bjergkjede i det sydvestlige Tydskland, strækker sig i en Længde af 18 M. og en Gjennemsnitsbrede af 6 M. fra S. til N. gjennem Baden og Würtemberg parallel med Rhinen, ofte kun nogle Mile fra samme. Dens største Høide (Feldberg) er 4,597 Fod. Hovedmassen bestaaer af Granit, de øvre Dele af Sandsteen. Af Mineralier findes Porphyr, Skifer, Sølv, Bly, Jern, Kobber. Det Meste af S. er bedækket med Skove især af Naaletræer. Indbyggerne beskjæftige sig meget med Forfærdigelse af Trævarer, især Uhre. — Efter S. benævnes **Schwarzwaldkredsen** (86 □ M., 450,000 Indb.) i Kongeriget Würtemberg.

Schwedt, Stad i den preussiske Provinds Brandenburg, har Tobaksfabriker og Bryggerier. 7,700 Indb.

Schweidnitz, Fæstning i den preussiske Provinds Schlesien, har Uldmanufacturer, Papirs- og Runkelroesukkerfabriker m. M. 15,000 Indb. S. var forhen Hovedstad i et eget rigsumiddelbart Fyrstendømme, som opstod 1278 ved en Deling i Linien Liegnitz-Brieg, siden kom under Bøhmen og 1741 under Preussen.

Schweigaard (Anton Martin), født d. 11te April 1808 i Kragerø, blev, da han 10 Aar gammel mistede begge sine Forældre, af sine Slægtninge bestemt til Sømand og, da dette efter et Par Søreiser var opgivet, til Handelsmand. Med denne Plan for Øie sendtes han 1822 til en Præst Køppen i Ostfriesland for at lære levende Sprog, men da denne snart bemærkede hans usædvanlige Evner, blev han ogsaa underviist i Latin og Græsk og efter sin Hjemkomst 1824 paa sin Lærers Anbefaling endelig bestemt for Studeringer. Han blev da Student 1828, juridisk Candidat 1831, foretog 1833—35 en Udenlandsreise og blev Lector juris ved Universitetet i Christiania, hvor han i Marts 1840 ogsaa overtog Lectorposten i Statsoekonomie og Statistik, og udnævntes i August sidstnævnte Aar til Professor i alle disse Videnskaber. Fra 1836 til Udgangen af 1840 var han Medredacteur af Dagbladet „Den Constitutionelle". Paa alle Storthing siden 1842 har han været Repræsentant for Christiania, hvor han ogsaa siden 1845 har fungeret som Bankadministrator ved den derværende Afdeling af Norges Bank. S.'s Virksomhed og Indflydelse som Videnskabsmand og Politiker er meget stor; i førstnævnte Egenskab har han ved sine Forelæsninger og Skrifter væsentlig givet de juridiske og statsoekonomiske Studier ved det norske Universitet deres Form og Retning. Hans herhen hørende Skrifter ere: „Commentar over den norske Criminallov"; „Den norske Proces"; „Norges Statistik" (1840); „Den norske Handelsret". Som Storthingsmand, Bankadministrator og Medlem af forberedende Lovcommissioner har S. udøvet stor Indflydelse paa Norges hele indre Tilstand. Blandt de forskjellige Sager, hvori hans Indflydelse har gjort sig gjeldende, ville vi som nogle af de betydeligere nævne: Stempelpapirs Lovgivningen, det høiere Undervisningsvæsen, Handelen, Toldloven og Tarifferne, Mjøsjernbanen og Unionssagerne. Med Hensyn til den humanistiske Dannelses Grundlag, de klassiske Sprogs Studium, optraaadte han 1832 i „Vidar" med en Afhandling „om Nødvendigheden af at indskrænke Sprogstudiets Omfang i den lærde Undervisning", og endnu paa Storthinget i 1857 udtalte han de samme Meninger. *

Schweighäuser (Johan), berømt Philolog, født d. 26de Juni 1742 i Strasburg, virkede 1778—1824 med en fleeraarig Afbrydelse i Revolutionstiden som Professor i sin Fødeby, hvor han døde d. 19de Jan. 1830. Blandt hans lærde Arbeider ere de betydeligste en Udgave af Herodot (12 Bd., 1816) og „Lexicon Herodoteum" (2 Bd., 1824). — **Hans Søn Jean Geof-**

Digitized by Google

frov S., født d. 2den Jan. 1776 i Strasburg, død som Professor sammesteds d. 14de Marts 1844, er bekjendt ved flere antiqvariske Arbeider.

Schweinfurt, Stad i den baierske Kreds Nedre-Franken, ved Floden Main, har Viinavl og mange Fabriker. 8,600 Indb.

Schweinfurtergrønt er en meget bekjendt smuk grøn Malerfarve, der hovedsagelig bestaaer af eddikesuurt og arseniksyrlet Kobberilte. Alt efter den Maade, hvorpaa den er fremstillet, har den en forskjellig Farve, ligesom den ogsaa blandes med forskjellige andre pulverformige (hvide eller gule) Legemer, hvorved der opstaaer Farvenuancer til forskjellig Priis og med forskjellige Navne. I en Mængde grønne Farver er S. den egentlig farvende Substants.

Schweiz, en foederativ Republik i Mellemeuropa, omgiven mod N. af Tydskland (Baden Würtemberg og Baiern), fra hvilket det fordetmeste skilles ved Rhinen og Bodensøen, mod Ø. af Østerrig (Tyrol), mod S. af Italien og Frankrig (Savoyen), mod V. af Frankrig, er 739 □ M. stort.

Naturlig Beskaffenhed, Klima og Producter. S. er overalt et Bjergland, men det bestaaer af 3 væsentlig forskjellige Dele: A) Alpelandet i den sydlige og østlige Deel, som hvis Middelpunct vi kunne betragte St. Gotthard. Fra dette udgaae 5 Hovedkjeder: a) To mod S. V., indsluttende imellem sig Rhonedalen (Canton Wallis); N. for denne ligge Berneralperne med Bjergene Jomfruen, Finsteraarhorn, Schreckhorn, Munken o. fl., alle over 13,000 F. høie, S. for den er Alpernes Hovedkjede paa Grændsen af Italien, med Bjergene Store St. Bernhard, Simplon o. fl. b) To mod N., indsluttende imellem sig Vierwaldstädtersøen med Floden Reuß o. s. v; til disse Bjerge høre Pilatus og Rigi V. for Søen Dödi, og flere Bjerge i Canton Glarus Ø. for samme. c) En Kjede mod Ø., i Graubünden, ved Engadin eller Inndalen deelt i to Grene; til den hører Splügen. B) Jurabjergene og deres Udløbere opfylde den vestlige Deel af Landet. C) Den helvetiske Høislette imellem Jura og Alpernes Forbjerge, og fra Genfer- indtil Bodensøen og Rhinen, udgjør den nordvestlige og nordlige Deel af Landet; den er meget bakket men frugtbar, dens Middelhøide er 1,300 F. over Havet. — Hovedfloderne ere Rhinen, blandt hvis Bifloder vi nævne Reuß, Limmat og Aar (Hovedfloden i det vestlige S.), Rhone (som bl. a. optager Doubs), Tessin og Inn, s. disse Artt. Af de mange Indsøer, som her findes, nævne vi Genfer-, Boden-, Züricher-, Vierwaldstädter-, Neufchateler-, Mertun-, Thuner-, Bieler-, Brienzer-, Wallenstädter- og Luganersø, s. disse Artt.

Klimaet er naturligviis høist forskjelligt efter Høiden. Om Alpelandet, navnlig om Sneeliniens og Trævæxtens Høide m. M., henvise vi til Art. Alperne, om Jurabjergene til d. A. Genf (1,260 F. over Havet) har samme Sommervarme som Kjøbenhavn men en mildere Vinter. Ved Hospitiet paa St. Bernhard, 7,900 F. høit, er Aarets Middelvarme ÷ ½° (lavere end ved Nordcap), Vinterens ÷ 6°, Sommerens 5°. Paa Høisletten er Middeltemperaturen omtrent som i Danmark, men Vinteren er koldere og Sommeren varmere; Regnmængden er meget større (30 T.).

Producterne i Alpelandet ere fordetmeste angivne i Art. Alperne. Høibjergenes ypperlige Græsgange betinge en fortrinlig Qvægavl, hvorimod Agerdyrkningen her er ubetydelig; ogsaa Bjergværksproductionen er ringe og indskrænket til noget Jern, Steenkul, Marmor, Alabast, Krystaller o. M. Paa Høisletten er Kornavlen af større Omfang, men dog langtfra tilstrækkelig til Befolkningens Forbrug (der indføres aarlig over 2 Mill. Tdr. Korn); fremdeles avles her Hør og Hamp, Tobak, Humle, Viin (dog kun af ringere Sorter og ikke skikket til Udførsel) og Frugt. Her findes de samme Huusdyr som i det øvrige Mellemeuropa, paa Alperne endeel for hine Egne eiendommelige Dyr (s. I, S. 127, 2den Sp.).

Indbyggerne i S., hvis Antal er 2,540,000, bestaae efter Sproget af Tydske (c. 1,720,000), Franske (560,000, i Cantonerne Genf, Waadt, Neufchatel samt en Deel af Wallis, Bern og Freiburg), Italienere (150,000, i Canton Tessin og en Deel af Graubünden), og Romanere (45,000, i Graubünden). Efter Religionen deles de i 1,488,000 Reformeerte og 1,046,000 Katholiker (disses Antal er aldeles overveiende i Cantonerne Luzern, Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug, Tessin og Wallis, og endeel større end de Reformeertes i Freiburg, Soluthurn og St. Gallen), hvortil komme henved 3,200 Jøder. For Almueskolevæsenet er der fornemmelig i de protestantiske Menigheder gjort Meget, især siden 1830, og Folkeunderviisningen staaer paa et høit Trin. For den høiere Dannelse er der sørget bl. A. ved de 3 Universiteter i Basel, Bern og Zürich samt ved Akademierne i Genf, Lausanne og Neufchatel. S. hører til de Lande, hvor Cultur og Oplysning ere meest udbredte. — De vigtigste Næringsveie ere Qvægavl og Industrie. Man regner henved 1 Mill. Stkr. Hornqvæg, og dog indføres der hvert Aar 60—100,000; det vigtigste Udbytte af samme i S. er Ost, hvoraf der aarlig tilberedes c. 600,000 Ctr. (af disse udføres c. 130,000 Ctr.). Industrien beskjæftiger over 300,000 Mennesker. Dens Hovedsæde er det vestlige og nordlige S. samt et Par Cantoner (St. Gallen og Appenzell) mod N. O. De vigtigste Frembringelser af samme ere Silkevarer (især fra Basel, Bern og Zürich), Uhre (fra Egnene ved Jura, især Genf, Waadt og Neufchatel), Bijouterier, Bomuldsvarer (fra Rhinegnene samt St. Gallen og Appenzell), Lærred (fra Thurgau og Bern), Kniplinger (fra Neufchatel), Straaarbeider (i Aargau, Luzern og Basel), Trævarer, Broderier (St. Gallen og Appenzell). Den betydelige Industrie fremkalder en Ind- og Udførsel af stort Omfang, og Handelen er derfor meget levende. Værdien af Indførselen anslaaes til 115 Mill. Rdl., af Udførselen til 100 Mill. Ved Dampskibe paa Søerne (Floderne ere kun i ringe Udstrækning seilbare), Chausseer og nu ved et Jernbanenet, som skal omfatte det Meste af Landet, er der i de senere Aar gjort overordentlig Meget for at lette Samfærdselen.

Maal og Vægt i S. Ved en Forbundslov af 23de Decbr. 1851 ere nye Maal og Vægter indførte i hele S. fra 1ste Jan. 1857. Sy-

Digitized by Google

Stemet er det samme, som allerede ved et Concordat af 17de Aug. 1835 var indført i 12 Cantoner. 1) **Længdemaal.** Grundeenheden er Foden (Fuß, Pied), som er bestemt til 3 franske Decimetres = 0,95506 danske Fod. Den deles i 10 Tommer (Zoll, Pouces) à 10 Linier (Lignes) à 10 Streger (Striche, Traits). 1 Elle (Brache, Demi-aune) er 2 Fod, 1 Stab (Aune) 4 Fod, 1 Klafter (Toise) 6 Fod, 1 Ruthe (Perche) 10 Fod. 1 Wegstunde (Lieue itineraire) er 16000 Fod = 4800 Metres = 15294 danske Fod; deraf 23,19 paa en Æqvatorgrad. — 2) **Flademaal.** 1 Juchart (Arpent) er 40000 □ Fod = 36 franske Acres = 9137 danske □ Alen = 5,221 Skjepper Land. — 3) **Rummaal.** a) For Korn. 1 Viertel eller Sester (Quarteron, Boisseau) er $\frac{3}{5}$ Cubikfod eller 15 franske Litres = 0,8628 Skjepper. 1 Malter (Sac) er 10 Viertel à 10 Immi (Emines). I Handelen tør 1 Viertel ogsaa deles i 4 Vierling à 4 Mäßlein. b) For flydende Varer. 1 Maas (fransk Pot) à 2 halben Maaß à 2 Viertelmaaß eller Schoppen à 2 halbe Schoppen er $\frac{1}{10}$ Kornviertel = $1\frac{1}{2}$ Litre = 1,5526 danske Potter. 1 Saum eller Ohm (Muid) er 4 Eimer (Setiers, Brente) à 25 Maaß. — 4) **Vægt.** 1 Pfund (Livre) er 500 Gram, altsaa = det danske. 1 Centner (Quintal) er 100 Pund. Til videnskabeligt Brug deles Pundet i Gram og dettes mindre Dele, ligesom i Frankrig. Men i Handelen deles det i 32 Lod eller 16 Unzer. — Den nye Medicinalvægt er ganske som den danske.

Mynt i S. Man regner her ifølge Lov af 7de Mai 1850 efter det franske Myntsystem, idet Centimen her benævnes Rappen.

Statsforfatning. S. er en foederativ Republik, dannet af 22 Cantoner eller smaa republikanske Stater (egentlig er der 25 saadanne, da 3 Cantoner, Basel, Appenzell og Unterwalden, ere deelte hver i 2, hvilke dog ligeoverfor Forbundet danne en Eenhed), som have deres egen, mere eller mindre demokratiske Forfatning og ere souveraine i deres indre Anliggender med Undtagelse af, hvad der hører til de fælleds Sager og bestemmes af Forbundsforsamlingen (dette gjelder navnlig om Told-, Post- og Myntvæsenet); ingen Canton maa uden Forbundets Samtykke holde over 300 Md. staaende Tropper, afslutte Militærconventioner med Fremmede ell. desl. — Den øverste Myndighed i Fællesanliggender udøver Forbundsforsamlingen, som udgjør 2 Afdelinger, Nationalraadet og Stænderraadet. Hiint bestaaer af 120 Deputerede, 1 for hver 20,000 af Befolkningen; de vælges ved directe Valg for 3 Aar, valgbar og valgberettiget er enhver Schweizer over 20 Aar, som ikke er af geistlig Stand. Dette tæller 44 Medlemmer, 2 for hver Canton. Den udøvende Magt har et Forbundsraad, bestaaende af 7 Medlemmer, som Forbundsforsamlingen vælger paa 3 Aar blandt de til Nationalraadet valgbare Borgere; der vælges aarlig en Præsident og en Vicepræsident. De vigtigste Forfatningsbestemmelser ere: Forbundet har ene Ret til at erklære Krig og slutte Fred og Tractater; det afgjør gjennem Forbundsretten Stridigheder imellem Cantonerne; Nærings-, Religions-, Presse-, Petitions- og Forsamlingsfrihed hersker; alle Schweizere ere lige for Loven, en egen Adel har S. ikke. S.s Territorialomfang og Neutralitet blev paa Wiener-Congressen garanteret af Stormagterne. — Cantonerne ere: Aargau; Appenzell (Innerrhoden og Außerrhoden); Basel (B.-Land og B.-Stad); Bern; Freiburg; Genf; Glarus; Graubünden; Luzern; Neufchatel; St. Gallen; Schaffhausen; Soluthurn; Schwyz; Tessin; Thurgau; Unterwalden (Ob dem Walde og Nid dem Walde); Uri; Waadt; Wallis; Zug; Zürich. Den største Canton, Graubünden, er 127 □ M. stor, den mindste, Zug, $4\frac{1}{2}$ □ M.

Finantsforfatningen er temmelig gunstig. De fleste Cantoner have vel endeel Gjeld, paadragen navnlig i den nyeste Tid ved Jernbaneanlæg, men deres Activformue overstiger samme. Forbundets Kasses Indtægter, hvis Hovedkilde er Told- og Postvæsenet, udgjøre omtrent 1,700,000 Rdl., Udgifterne, fornemmelig til Statsgjelden, Forbundsregjeringen og Militærvæsenet, omtrent 1,950,000 Rdl. Forbundets Statsgjeld er henved 4 Mill. Rdl., men dets Activformue er endeel større.

Militærvæsenet i S. er bygget paa Grundsætningen af almindelig Værnepligt for enhver Schweizer fra det 20de til det 44de Aar. Hæren bestaaer af „der Bundesauszug" eller Linien, 80,000 Md. (3 Prct. af Befolkningen mellem 20 og 34 Aar), „die Reserve" (43,000 Md. i en Alder af 35—40 Aar) og „die Landwehr" (58,000 Md.); den hele Styrke udgjør derefter 180,000 Md., men kun de to første ere i Virkeligheden mobile. En vigtig Forberedelse for Krigstjenesten er den militære Opdragelse, som Ungdommen nyder paa mange Steder, de hyppige Øvelser i Jagt, Skive- og anden Skydning.

Sign. Franscini „S.s Statistik" (1849, Nachtrag 1851); Lutz „Topographisches Lexikon der S." (2te Aufl. 1827); Meyer „Erdkunde der schw. Eidgenossenschaft" (1838); Snell „Handbuch des schweizerischen Staatsrechts" (1839—44).

S.s Historie. Denne falder i den ældste Tid sammen med Helvetiernes, s. d. A. Ved Alemannernes og Burgundernes Undertvingelse blev S. en Deel af det frankiske Monarchie, derpaa, efter i en kort Tid at have været deelt imellem Ludvig den Tydske og Carl den Skaldede, af Kongeriget Burgund (s. d. A. samt Arelat), og kom med dette 1032 under det tydske Rige. Blandt de mindre Lehnsfyrster, som under Keiserne efterhaanden udvidede deres Besiddelser og Magt her, vare Hertugerne af Zähringen de mægtigste (andre vare Greverne af Kyburg, Habsburg, Werdenberg, Toggenburg o. fl.), og Conrad af Zähringen fik c. 1130 Bestyrelsen af S. imellem Jura og Reuß. Efter hans Slægts Uddøen 1218 opløstes Landet i en Mængde større og mindre Herskaber, geistlige Stifter, opblomstrende Stæder og, i Alpeegnene, selvstændige Hyrdecommuner; Huset Habsburg (s. d. A.) hævede sig efterhaanden til den meest ansete Slægt. Da Rudolf af Habsburg var bleven tydsk Keiser og hans Søn Albrecht I havde opnaaet samme Værdighed, stræbte de lidt efter lidt at forandre den Myndighed, de i det tydske Riges Navn som Skytsfogder („Schirmvogte") havde udøvet over en Deel af S., til en virkelig og personlig Landshøihed, og indsatte i dette Øiemed Landfogder, Geßler

Digitized by Google

for Uri og Schwyz, Landenberg for Unterwalden. Den Haardhed og Vilkaarlighed, hvormed disse gik frem (s. Tell og Melchtal) foranledigede, at de tre nysnævnte „Skovcantoner", efter allerede 1291 at have fornyet deres ældgamle Forbund, besluttede at modsætte sig med Magt. Tre Mænd fra samme, Walter Fürst fra Uri, Werner Stauffacher fra Schwyz og Arnold Melchtal fra Unterwalden kom om Natten d. 7de Novbr. 1307, hver medbringende 10 Mænd fra sin Egn, sammen ved Rütli ved Vierwaldstädtersøen og svore at forsvare deres nedarvede Frihed. Opstanden kom til Udbrud ved Geßlers Drab (s. Tell); d. 1ste Jan. 1308 bleve Fogdens Borge erobrede. Keiser Albrecht blev myrdet, da han beredte sig til et Tog imod hine Cantoner, og den følgende Keiser Henrik VII (som ikke var af Huset Habsburg) bekræftede 1309 disses gamle Rettigheder. Efter Henriks Død vilde Hertug Leopold af Østerrig (Habsburg) gjøre sit Huus's Fordringer gjeldende mod Forbundet, men leed Nederlaget ved Morgarten d. 6te Decbr. 1315, hvorpaa Skovcantonerne 2 Dage efter sluttede et „evigt Forbund" i Brunnen til fælleds Forsvar. Dette Forbund tiltraadtes efterhaanden af Cantonerne Luzern (1332), Zürich (1351), Glarus og Zug (1352) og Bern (1353), og saaledes opstode de 8 ældste Cantoner, som, fordi de indtil 1481 ingen nye Medlemmer optoge, kaldtes de 8 gamle („die alten Orte"), ogsaa „die Junge Eidgenossenschaft". Dog manglede det ikke paa Stridigheder ogsaa imellem dem indbyrdes. Da Hertug Leopold III af Østerrig fornyede Angrebet paa S., blev han overvunden og faldt ved Sempach (d. 9de Juli 1386), hvor Arnold af Winkelried (s. d. A.) opofrede sig, og ikke bedre gik det ved Näfels (d. 9de April 1389) hans Søn Leopold IV, som vilde hevne Faderen. Derefter sluttede Hertugerne af Østerrig 1389 i Zürich en Fred paa 7 Aar med Forbundet, som beholdt, hvad det efter disse Seire havde erobret. Ogsaa paa andre Steder udvidede det sig ved Kjøb, Erobring o. s. v. Siden truedes dets Uafhængighed af Burgund, men hævdedes ved Seirene ved Granson, Murten og Nancy, s. Carl den Dristige. Nu bleve efterhaanden Freiburg og Solothurn (1481), Basel og Schaffhausen (1501), og Appenzell (1513) optagne, saa at der blev 13 Cantoner („eidgenössische Orte"). Imellem disse herskede dog ofte Strid, og af det Held, S. havde havt, fulgte Overmod, Voldsomhed og Sædernes Fordærvelse. Efter en Kamp med det tydske Rige under Maximilian, paa hvilken Freden i Basel 1499 gjorde Ende, bleve Schweizerne, som de Eedsforbundne nu kaldte sig efter Canton Schwyz, der var Forbundets Sjæl, løste fra Rigskammerrettens Jurisdiction og fra Skatter til Riget, og bleve dettes Bundsforvandte, ikke længere Medlemmer af det.

Til de 13 Cantoner, hvortil Forbundet indtil 1798 indskrænkede sig, kom nu ogsaa „die Zugewandten Orte", Landstrækninger eller Stæder, som til enkelte Medlemmer af Forbundet stode i et Forhold, der sikkrede dem visse af dettes Fordele. Saadanne vare Communerne Gersau og Wigges, Abbediet St. Gallen, Stæderne St. Gallen, Biel, Mühlhausen, Rotweil, Noget af Graubünden, Bispedømmet Sitten, Grevskabet Neufchatel, Genf (fra det 16de Aarh.), Bispedømmet Basel, Staden Rapperschwyl o. fl., hvilke til forskjellige Tider fra det 14de til det 16de Aarh. kom til i dette Forhold. Endelig erhvervede de Eedsforbundne, deels enkelte, deels flere i Forening, de saakaldte Undersaatlande eller Fogderier, idet de snart paa fredelig Vei, snart med Vold satte sig i andre Herrers Sted og lode disses Lande for egen Regning bestyre ved Fogder, gjennem hvilke de ofte udøvede et strengt Herredømme. Saaledes gik det med de Landstrækninger, af hvilke siden Cantonerne Waadt, Thurgau og Tessin dannedes.

Det store Ry for Tapperhed og Mandstugt, som Schweizerne havde erhvervet sig, gjorde, at de i det 15de og 16de Aarh. søgtes som Bundsforvandte af de store Magter, og saaledes indvikledes de i Krigene mellem Frankrig og Østerrig, især under Frants I og Carl V, indtil de efter det blodige Nederlag ved Marignano 1515 opgave at kjæmpe med hele Armeer for andre Stater. Derimod begyndte fra den Tid Enkelte og hele Skarer at tage fremmed Krigstjeneste, og saaledes opkom de hvervede Schweizerregimenter (Leietropper), som man siden fandt f. Ex. i Frankrig indtil Revolutionen 1789 (ved hvilken de fordetmeste bleve nedsablede d. 10de Aug. 1792), og som i de nyeste Tider igjen brugtes i nogle italienske Stater, navnlig Neapel, indtil Aaret 1860 gjorde Ende paa begge Dele.

Reformationen fremkaldte ogsaa i S. heftige Bevægelser og indvortes Stridigheder, som endtes med, at Protestanterne omsider erholdt lige borgerlige Rettigheder; s. Reformeert Kirke. Katholikerne og Protestanterne i S. toge levende Deel i Religionskrigene i Nabolandet Frankrig, hvorimod de ikke blandede sig i Tredveaarskrigen. Ved den westphalske Fred 1648 adskiltes S. sig fuldkommen fra Tydskland og erklæredes for en uafhængig Stat. Siden iagttog denne en streng Neutralitet og holdt sig udenfor det øvrige Europas Krige o. s. v.; derimod manglede det ikke paa Rivninger i det Indre. Hver Canton forvaltede sine Anliggender uden synderlig Indvirkning af Fællesregjeringen; de ubetydelige fælleds Anliggender besørgedes af Zürich som ledende „Vorort" (de 2 andre vare Bern og Luzern). I Stæderne herskede patriciske Slægter, i Hyrdecantonerne et Bondearistokratie. I de større Cantoner havde kun den herskende Stad nogen politisk Indflydelse. En temmelig stærk Utilfredshed herskede i „Undersaatlandene", og overhovedet fandtes i en stor Deel af S. en bitter Misstemning hos Massen af Folket, hvis Besværinger og Ønsker stedse med Haardhed vare blevne tilbagevisste af de regjerende Slægter.

Revolutionen i Frankrig fandt derfor Gjenklang i S., hvor Regjeringen manglede Folkets Tillid og Hengivenhed. Man iagttog dog Neutralitet ligeoverfor den franske Republik, og fandt sig endog i, at nogle Stæder og Districter inddroges i denne. Omsider trængte franske Tropper ind i Waadt for at „hjelpe det til dets gamle, af Canton Bern undertrykte Rettigheder", indtoge efter tapper Modstand Bern (Marts 1798) og dicterede derpaa Landet en Forfatning, som, efter Udskillelse af Genf m. M., deelte S. i 18 omtrent lige store Cantoner, der skulde ud-

Digitized by Google

gjøre en eneste udelelig **helvetisk Republik**. De andre demokratiske Cantoner modsatte sig, men deres kjække Modstand kunde ikke holde sig imod Overmagten. Denne nye Forfatning styrtedes s. A. ved de allierede østerrigske og russiske Troppers Indmarsch i S., men de Franske beholdt dog Magten her, skjøndt intet Parti var tilfreds med den nye Forfatning. Efter flere Forandringer i samme og endeel Uroligheder gav Bonaparte d. 19de Febr. 1803 S. en ny Constitution under Navn af **Mediationsact**, som holdt et Slags Middelvei imellem det gamle Foederalsystem og den nyere Forfatning. Til de 13 gamle Cantoner føiedes de 6: St. Gallen, Graubünden, Aargau, Thurgau, Tessin og Waadt; derimod skiltes Wallis, Genf og Neufchatel fra S. og forenedes med Frankrig eller Italien. De aristokratiske Cantoners Forfatning blev mere demokratisk; fælleds Udenrigs-, Krigs-, Told- og Myntvæsen og Overeensstemmelse i Lovgivningens Aand og Hovedpuncter — derunder henhørte politisk Lighed og Næringsfrihed for Alle overalt — skulde knytte de enkelte Cantoner sammen. De fælleds Anliggender bestyredes af en Landdag (Tagsatzung) af 25 Deputerede; den øverste udøvende Myndighed havde en Landdamman. Med Frankrig maatte S. slutte en Alliancetractat paa 50 Aar.

S. havde derefter indre Ro indtil 1813, da de allierede Hære rykkede ind i Landet og under deres Ægide de aristokratiske Forfatninger og Stædernes Herredømme over Landet paa mange Steder igjen indførtes. Dog blev „Undersaatforholdet" ikke gjenoprettet. Wienercongressen gav S. den Forfatning og det Omfang, som det, med nogle Forandringer, endnu har. Indtil 1830 forefaldt Intet af synderlig Vigtighed. Efter Julirevolutionen indtraadte en stærk Bevægelse i S., og Forfatningen blev i de fleste Cantoner forandret i demokratisk Retning med almindelig Valgret, Troes- og Pressefrihed, udvidet communal Selvstændighed o. s. v. I de følgende Aar havde S. at kjæmpe med de Forviklinger, som foranledigedes med Nabomagterne (især Frankrig og Østerrig) ved det politiske Flygtninge i S. indrømmede Asyl og de tildeels ofte grundede Klager, som Magterne førte over, at Flygtningene misbrugte den dem her givne Tilflugt til, endog ved væbnede Indfald, at forurolige Nabolandene (sml f. Ex. Art. 2. Napoleon). Til disse ydre Vanskeligheder kom indre Bevægelser. I flere Cantoner stræbte det streng katholske og ultramontane Parti, som tillige var imod en kraftig Centralregjering, at komme til Roret, imedens det liberale Parti, stundom ad voldsom Vei (sml. Luzern) og ved at benytte det almindelige Had imod Jesuiterne, søgte at sætte sine Ideer igjennem. I Canton Aargau bleve alle Klostre ophævede (Jan. 1846), men Jesuiterne vare 1844 blevne indkaldte til Luzern, trods Forslag derimod fra Aargau o. a., og 7 katholske Cantoner (Luzern, Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug, Freiburg og tilsidst Wallis) indgik et **Sonderbund** (særskilt Forbund) til Hævdelse af de enkelte Cantoners Selvstændighed. Dette erklæredes af Forbundsforsamlingen d. 27de Juli 1847 for uforeneligt med Forbundsforfatningen, dets Opløsning decreteredes, og i Septbr. fordredes Jesuiternes Fordrivelse fra S. Sonderbundscantonerne protesterede og rustede sig. Forbundets General Dufour begyndte i Spidsen for en betydelig Hær Krigen (i Novbr.), erobrede Freiburg, Zug og, efter en kort men hidsig Fegtning, Luzern. Jesuiterne bleve nu udviste, og Forfatningen i Sonderbundscantonerne revideredes i demokratisk Retning. I samme Aand foretoges endnu flere Forandringer 1848, og d. 12te Septbr. d. A. kom en ny Forbundsforfatning istand. Siden har S. havt temmelig Ro i det Indre, men paa Forviklinger med Udlandet har det ikke ganske manglet. Med Østerrig kom det 1854 i nogen Spænding i Anledning af nogle i Lombardiet fødte Capucinere, som vare blevne udviste af Canton Tessin. Mere truende var Striden med Preussen angaaende Neufchatel (s. d. A.), men ved S.s Fasthed og de andre Magters Mellemkomst endtes samme uden videre Følger. Imod Savoyens Indlemmelse i Frankrig protesterede S. forgjeves; desuden er det ved flere Leiligheder i den nyeste Tid kommet i Conflict med Frankrig, navnlig angaaende en Dal (Dappenthal) ved Genf, som S. gjør Fordring paa men Frankrig har besiddet siden 1815, og Gemytterne ere i den Anledning temmelig spændte.

Sml. J v. Müller „Gesch. der schweiz. Eidgenossenschaft" (1806—8, siden fortsat af Andre); Zschokke „Gesch. des Schweizerlandes" (1822); Tillier „Gesch. der Eidgenossenschaft während der Vermittelungsacte" (1845—46).

Schwenkfeld (Kaspar), en schlesisk Adelsmand, født 1490 i Ossig, sluttede sig til den lutherske Reformation, men afveg senere i „Bekandniß und Rechenschaft von den Hauptpunckten des christlichen Glaubens" (1547) fra denne i Læren om Nadveren, om Christi Menneskehed og i flere Puncter angaaende Forfatningen. S. døde i Ulm 1561 efter at have udstaaet mange Forfølgelser. Hans Tilhængere, **Schwenkfeldianerne**, have siden 1733 dannet afsondrede Menigheder i Amerika.

Schwentine er en Flod i Holsteen, der udspringer i Wagrien, løber igjennem Keller-Sø samt Store- og Lille-Plöner-Sø, derfra i nordlig Retning, og falder efter et Løb af 8 M. ud i Kielerfjord.

Schwerin, 1) Fyrstendømme paa 8 □ M., udgjør nu en Bestanddeel af Storhertugdømmet Mecklenburg-S. (s. d. A.). 2) Hoved- og Residentsstad i Storhertugdømmet Mecklenburg-S., ved den store **Schwerinersø**, paa en Ø i hvilken Residentsslottet ligger, har nogle Tobaks- og Klædefabriker. 20,000 Indb. 3) **S. an der Warthe**, Stad i den preussiske Provinds Posen, har Uldmanufacturer og Garverier. 5,700 Indb.

Schwerin er Navnet paa en gammel adelig Slægt i Pommern, som derfra udbredte sig til Mecklenburg, Preussen, Polen, Sverrig o. s. v., i det 17de Aarh. talte 24 Linier og endnu blomstrer i 4 Grene. — **Kurt Christoph, Greve af S.**, preussisk Generalfeltmarskal, født d. 26de Octbr. 1684 i Svensk-Pommern, tjente først i Holland og Mecklenburg, traadte 1720 som Generalmajor ind i den preussiske Armee og blev 1740 ved Frederik II's Thronbestigelse ophøiet til Feltmarskal og Greve. Seiren ved Mollwitz i den 1ste, og Prags Erobring i den 2den schlesiske Krig, vare fordetmeste S.'s Værk. Efter

Digitized by Google

Freden levede denne sædvanlig paa sine Godser for at gjenoprette sin Sundhed. Syvaarskrigens Udbrud kaldte ham atter i Felten; i Slaget ved Prag d. 3die Mai 1757 kjøbte han Seiren med sin Død. — **Maximilian, Greve af S.** (-Putzar), preussisk Statsmand, født d. 30te Decbr. 1804 i Pommern, traadte, efter at have fuldendt sit juridiske Studium, en kort Tid i Statens Tjeneste, var siden Medlem bl. A. af den forenede Landdag og af den evangeliske Synode og udtalte sig allevegne i liberal Aand. I Aaret 1848 var S. i 3 Maaneder Cultusminister, hørte siden som Medlem af Parlementet i Frankfurt til det moderate Parti, som kun ad Overeenskomstens Vei vilde have en tydsk Forfatning indført, og hørte derpaa som Medlem og i flere Aar som Præsident i det 2det Kammer til den liberale Opposition, indtil Prindsregenten 1858 tiltraadte Regjeringen og Ministeriet Hohenzollern-Auerswald overtog Bestyrelsen. I Juli 1859 blev S. Indenrigsminister, hvilken Post han i Marts 1862 fratraadte.

Schwertz (Johan Nepomuk von), en af Tydsklands meest bekjendte landoekonomiske Forfattere, født i Coblenz 1759, opholdt sig i forskjellige Stillinger i Belgien, Rhinegnene og Elsaß, og blev ved Forst- og Agerdyrkningsakademiets Oprettelse paa Hohenheim ved Stuttgart 1818 udnævnt til dets Directeur, hvilken Stilling han efter 10 Aars Forløb fratraadte paa Grund af Alderdom og Svaghed. Under sit Ophold paa Hohenheim udarbeidede S. sin „Anleitung zum praktischen Ackerbau“ (3 Bd., 1823). S. tilbragte sine sidste Leveaar i sin Fødeby Coblenz, hvor han døde d. 11te Decbr. 1844.

Schwyz, Canton i Schweiz, omgiven af Cantonerne Zug, St. Gallen, Glarus, Uri, Unterwalden og Luzern, er 16 □ M. stor med 45,000 Indb., som næsten alle ere Katholiker. Det er overalt Bjergland og ligger paa Nordsiden af Alpernes høieste Dele; blandt de enkelte Bjerge mærkes Rigi. S. støder op til Vierwaldstädter-, Zuger- og Zürichersøen. Qvægavl er Befolkningens Hovednæringsvei. Forfatningen er republikansk og demokratisk. Den lovgivende Magt har et af Folket umiddelbart paa 4 Aar valgt Raad af 81 Medlemmer; den høieste administrative Autoritet er et Regjeringsraad af 7 Medlemmer, hvis Formand er en Landamman. Den øverste dømmende Myndighed udøves af en Canton- og Criminalret. I kirkelig Henseende staaer S. under Biskoppen i Chur. — S. hørte til de ælbste Cantoner i Schweizerforbundet og var i de nyeste Tider Medlem af „Sonderbund“, s. Schweitz's Historie. 2) Stad i Cantonet af samme Navn, ved Foden af det 5,860 høie Bjerg Mythen. 5,400 Indb.

Schøning (Gerhard), norsk Historieskriver, var født d. 2den Mai 1722 paa Gaarden Skatnæs i Lofodens Fogderi i Nordlandene. Han blev Student fra Throndhjems lærde Skole 1742, ansat som Rector ved samme Skole 1751, og stiftede 1760 tilligemed Gunnerus og Suhm det norske Videnskabers Selskab sammesteds. 1765 ansattes han som Professor i Historie og Veltalenhed ved Sorø Akademie, og 1775 blev han Geheimearchivar efter Langebek; han døde d. 18de Juli 1780. S.'s meest bekjendte Arbeider ere hans „Norges Riges Historie“ (3 Bd., 1771—81), der dog ikke gaaer længer end til Aar 995, og hans Udgave af Snorre Sturlesons norske Kongekrønike i Fol. paa Islandsk, Latin og Dansk med lærde Anmærkninger, hvoraf han dog kun fik besørget de to første Bind (1777—78); de 4 sidste ere udgivne af S. og B. Thorlacius og Werlauff (1783—1826).

Schörl, Skørl, s. Turmalin.

Scincus, s. Snogeøgle.

Sciacca, Stad paa Siciliens Sydkyst, har en smuk Kathedralkirke og varme Bade. 14,000 Indb.

Scicli, Stad i det sydlige Sicilien, har Uldmanufacturer og Garverier. 11,000 Indb.

Scilly-Øerne hedder en Gruppe af henved 150 Smaaøer i Atlanterhavet, 6½ M. S. V. for Englands Sydvestspids. De udgjøre i Alt kun ¼ □ M., de 6 af dem ere beboede af 2,650 Mennesker, der ernære sig som Lodser og Fiskere.

Scindia hedder Fyrsten i et af flere affondrede Stykker bestaaende Mahratfyrstendømme (1,588 □ M. med 3,200,000 Indb.) i Forindien N. for Vindhyabjergene; Fyrstendømmet selv kaldes ogsaa ofte S. Det er fordetmeste Bjergland. Hovedstaden er Gwalior (s. d. A. samt Maharatterne).

Scintillation eller Funklen kaldes den knitrende Bevægelse, som især Firstjernerne ere underkastede, og som er forskjellig efter Luftens Beskaffenhed. Den er en Virkning, ikke af selve Refractionen, men af de momentane Forskjelligheder i samme, som tilsyneladende forrykke Stjernen nogle faa Secunder af dens Plads. Derved bliver Virkningen kjendelig paa Firstjernerne, som selv ingen mærkelig Diameter have, men derimod sjelden paa Planeterne, som altid vise en Skive af flere Secunder i Diameter (s. Refraction).

Scipio var Navnet paa en til den corneliske Slægt hørende patricisk Familie hos Romerne. Første Gang optræder den i Historien med Krigstribunen Publius Cornelius S. 394 f. Chr. Den Første, der af denne Familie blev Consul, var Lucius Cornelius S. 350 f. Chr. Lucius Cornelius S. Barbatus, Consul 298 f. Chr., udmærkede sig i den samnitiske Krig, og hans Søn Lucius, Consul 259, i den 1ste puniske Krig. Efterat den Sidstnævntes Sønner, Publius og Lucius Cornelius S., vare faldne 212 f. Chr. i den 2den puniske Krig, overstraalede Publius Cornelius S. Africanus den Ældre alle Familiens tidligere Medlemmer. Han var født 235 f. Chr.; 211 blev han sendt som Proconsul til Spanien, hvor han vandt Befolkningen ved sin Mildhed og kjæmpede heldig mod Karthagerne. Ved det seirrige Slag ved Zama d. 19de Octbr. 202 gjorde han Ende paa den 2den puniske Krig, hvorfor han erholdt Tilnavnet Africanus. Paa Grund af uretfærdig Anklage trak han sig 187 f. Chr. tilbage til Liternum i Campanien, hvor han døde 184. Hans Datter Cornelia var Moder til Gracchcerne. Hans yngre Broder Lucius Cornelius S. fik paa Grund af den seirrige Tilendebringelse af Krigen mod Antiochus III af Syrien Tilnavnet Asiaticus. — Publius Cornelius S. Æmilianus, Africanus den Yngre, født 185 f. Chr., var en Søn af Macedoniens Erobrer, Lucius Æmilius Paulus, og en Adoptivsøn af den ældre Africanus's Søn Lucius S. I Aaret

Digitized by Google

146 f. Chr. erobrede han Karthago og gjorde derved Ende paa den 3die puniske Krig; 133 erobrede han Numantia; 129 f. Chr., under de gracchiske Uroligheder, blev han en Morgen funden død i sin Seng, og det var en almindelig Mistanke, at han var bleven hemmelig ryddet afveien af sine politiske Modstandere. — Fra Cneius S., den ældre Africanus's Onkel, nedstammede den Linie af S., som førte Tilnavnet Nasica; ogsaa blandt dem udmærkede Flere sig. S.s Familie forekommer endnu i Keisertiden.

Scioppius (Kaspar), egl. Schoppe, tydsk Lærd, født 1575, banede sig ved at gaae over til Katholicismen Vei til høie Værdigheder i Spanien, men gjorde sig ved Anmasselse og Satire saa forhadt, at han tilsidst næsten ingensteds var sikker, og døde i Padua 1649. Blandt hans Skrifter nævne vi: „Grammatica philosophica", „Verisimilia", „Suspectæ lectiones".

Scirocco eller Sirocco kaldes en trykkende hed og tør Sydostvind, som blæser om Foraaret og Efteraaret med større eller mindre Varighed i Nedre-Italien, paa Sicilien, de joniske Øer og Malta.

Scirpus (Koglear), en Planteslægt af Halvgræssenes Familie, indbefatter een- eller fleeraarige Urter af meget forskjelligt Udseende og Størrelse; de ufuldstændige, tvekjønnede, nøgne eller med et børstedannet Blomsterdække forsynede Blomster sidde i Hjørnerne af store Dækblade og danne tilsammen trinde eller fladtrykte Smaaax. Slægten er udbredt med en Mangfoldighed af Arter næsten over alle Klima'er, fortrinsviis dog i den tempererede Zone; de voxe selskabelig paa fugtige Steder, i Moser og ved Søbredder, og mange af de større Arter bidrage ofte til at give Egnen dens eiendommelige Præg. Den i Danmark alminneligste Art S. lacustris (Sø-K.), der har en tyk krybende Rodstok, hvorfra de 3—6 F. høie næsten bladløse, blomsterbærende Stængler udgaae, anvendes almindelig under Navn af „Siv" til Maatter og lignende grovere Fletarbeide.

Scitamineæ (Krydderurterne) er en til de eenfrøbladede Blomsterplanter hørende Familie af vedvarende Urter, som oftest af en anseelig Størrelse, med en tyk, knollet Rodstok, der bærer talrige store, heelrandede og falsk-fjernervede Blade samt egne, bladløse eller med mindre, skjælagtige Blade forsynede blomsterbærende Stængler. Blomsterne, der sidde flere sammen i Klaser eller Ax, som oftest omgivne af store, smukt farvede Dækblade, have et 6-bladet, uregelmæssigt, farvet Blomsterdække, 1 Støvdrager samt en 3-rummet Frugtknude, der udvikler sig til en 3-klappet Kapsel. Arterne af denne Familie tilhøre udelukkende den hede Zone, fortrinsviis det tropiske Asien; de indeholde næsten alle i forskjellige af deres Dele stærkt aromatiske Stoffer og finde derfor Anvendelse deels som Krydderier i Huusholdningen, deels som Lægemidler. Exempler herpaa ere Ingefærplanten (Zingiber), Cardemommeplanten (Amomum) o. fl. Af Slægten Curcuma erholdes af nogle Arter et bekjendt Farvestof (Gurgemeie), medens andre i deres Knoller indeholde nærende Meelstof. Sign. iøvrigt de specielle Artt.

Sciurus, s. Egern. — **Sclerodermi**, s. Fastkjædede. — **Scolopax**, s. Bekkasin. — **Scolopendra**, s. Tusindbeen. — **Scomber**, s. Makrel. — **Scomberesox**, s. Makrelgjedde.

Scontrere (ogsaa rescontrere) bestaaer i at udligne Fordring og Gjeld med hinanden, saa at flere Personers Mellemværende afgjøres ved, at de indbyrdes transportere deres Tilgodehavende, som altsaa betales, uden at der bruges contante Penge. I Frankrig kaldes denne Operation Virement des parties, i England Clearing.

Scopelus, s. Laxesild.

Scorbut, s. Skjørbug.

Scorpius er det latinske Navn paa Skorpionen, et Stjernebillede i Dyrekredsen, s. Skorpionen.

Scorzo er et romersk Flademaal = 2926 danske □ Alen = $1{,}_{572}$ Skjepper Land.

Scorzonera, Skorzonere, en Planteslægt af Kurvblomsternes Familie (Salatgruppen), indbefatter fleeraarige Urter med langstrakte, ved Grunden omfattende Blade og store, eenlige Kurve med gule eller violette Blomster. Slægtens Hjem er Europa og Mellemasien. Den meest bekjendte Art er Have-S. (S. hispanica), en toaarig, 2—3 F. høi Plante med gule, vellugtende Blomster; den hører hjemme i Spanien, men dyrkes temmelig hyppig, da dens tykke, langstrakte Rod, der udvendig er sort, indvendig hvid, afgiver en behagelig og sund Spise.

Scoresby (William), britisk Søfarer, født omtrent 1783 i Whitby, ledsagede tidlig sin Fader paa Hvalfiskefangst til Nordpolarhavene, overtog 1806 Commandoen over Faderens Skib og trængte paa dette frem til 81° 30′ n. Br., saa at han kom nærmere til Polen end Nogen før ham. Over denne Reise udgav han det vigtige Skrift „The arctic regions" (1820). Siden blev han Geistlig og virkede især i Hull som saadan; han skrev ogsaa forskjellige Afhandlinger samt udgav „Magnetical observations" (1839—48). S. døde d. 21de Marts 1857.

Scott (Sir Walter), berømt engelsk Digter, den historiske Romans Mester, født d. 15de Aug. 1771 i Edinburgh, blev i sit 21de Aar Advocat, optraadte først (fra 1796) med Oversættelse af tydske Digte og udgav 1801 sine første Ballader. Aaret efter leverede han en Samling af Folkesange fra de romantiske Bjergegne, som han paa hyppige Udflugter havde lært at kjende, og siden fulgte en Række af episke Digte: „The lay of the last minstrel" (1805), „Marmion" (1808), „The lady of the lake" (1810), „The vision of Don Roderich" (1811), „Rokeby" (1813), „The lord of the isles" (1814), som bleve modtagne med overordentligt Bifald. Disse historisk-romantiske Digte gaae ud paa at skildre og forherlige Riddervæsenet, Kongedømmet og Lehnsvæsenet, Naturens og Folkets Eiendommeligheder med ligesaa glimrende poetiske Farver som naturtro Sandhed. Men W. S.'s grundige historiske Studier, hans levende Interesse og Sands for objectiv Sandhed førte ham snart fra det romantiske Epos til den historiske Roman, den Mark, paa hvilken hans Genie har frembragt saa glimrende og herlige Frugter. At i den nyeste Tid Historieskriverne have anstrengt sig for at bedømme enhver Tid efter dens egen Maalestok og at gjengive Localfarverne i levende Skildringer, dertil har W. S. bidraget over-

Digitized by Google

ordentlig; man lærte af ham at interessere sig for Handlingens Skueplads, for Localiteterne og Tidens Sæder, endog for Dragten o. s. v., for Sprogets bestemte Farve og Begrebernes Form o. desl. Han behandlede i sine Romaner tildeels de samme Personer o. s. v. som i sine Digte, de skotske Clanhøvdinger, Sørøvere, Zigeunere og Smuglere, bigotte Katholiker, „Cavalerer" og „Rundhoveder", siden ogsaa historiske Personer og Tilstande udenfor England og Skotland, og indvævede ligeledes her hyppig det Romantiske (Norner, Zigeunerinder og andre phantastiske Figurer). I dem alle beundre vi den mesterlige, om end stundom noget brede Udmaling af de indtil de mindste Enkeltheder omhyggelig studerede og skarpt opfattede ydre Phænomener i Naturen og Stedet, Sæderne og Livsindretningerne, de historiske Forhold og Begivenheder, imedens derimod Skildringen af de indre Tilstande, Lidenskaberne og Stemningerne, derfor ogsaa tildeels Charaktererne (navnlig de qvindelige, som i det Hele vække liden Interesse), er W. S.'s svage Side. Hans første Romaner bleve udgivne anonymt; Rækken begyndte med „Wawerley" (1814); blandt de følgende nævne vi: „Guy Mannering", „Rob Roy", „Iwanhoe", „Kenilworth", „Quentin Durward", „Talisman"; den sidste var „Grev Robert af Paris" (1831). Den betydelige Indtægt, W. S. havde af disse Værker, som fandt en uhyre Afsætning og Udbredelse, havde sat ham i Stand til at kjøbe sig (1811) et Gods ved Tweed, som han kaldte Abbotsford; 1820 ophøiedes han til Baronet. I Aaret 1827 mistede han ved sin Forlæggers Bankerot hele sin Formue og søgte nu at komme ud af sin Gjeld ved en fordobblet litterær Virksomhed. Frugten af denne vare bl. A. hans „The life of Napoleon" (1827, 9 Bd.), som ikke er fri for Partiskhed, „Tales of a grandfather" (1828—30), „History of Scotland" (1830). Overanstrengelse hermed fremskyndte maaskee hans Død d. 21de Septbr. 1832. S.'s Levnet er beskrevet af hans Svigersøn Lockhart (1838, 7 Bd.). Med hans ældste Søn **Sir Walter S.**, født 1801, død 1847 som Oberstlieutenant, uddøde Familien.

Scott (Winfield), nordamerikansk General, født d. 13de Juni 1786 i Virginien, var først Advocat, men gik efter Udbruddet af Krigen med England over til den militære Stand, og tjente sig hurtig op til Oberstlieutenant. Efter Erobringen af Fort George paa Canada's Grændse (Jan. 1813) blev han Brigadegeneral, og slog derpaa (1814) den engelske General Riall ved Chippeva. Derpaa levede S. i længere Tid i Frankrig for at studere Krigsvæsenet, blev efter sin Hjemkomst Anfører for Tropperne imod forskjellige Indianerstammer (1832), som han flere Gange slog, og blev 1841 Overgeneral over hele Unionens Armee. I Krigen mod Mexico 1846—48 vandt S. nye Laurbær, og forøgede ved Fredslutningen i Guadeloupe-Hidalge Unionens Gebeet med henved 80,000 □ M.; s. **Mexico's Historie**. Som Politiker var han mindre heldig, han søgte 1848 og 1852 forgjeves Præsidentværdigheden. I den nuværende Borgerkrig mellem Norden og Syden var hans Fremgang ikke stor, men deri vare uden tvivl meest mangelfulde Indretninger og Foranstaltninger i Unionens Militærvæsen Skyld. Han nedlagde Commandoen i Slutningen af Aaret 1861.

Scotus, s. **Duns Scotus**.

Scribe (Augustin Eugène), berømt fransk dramatisk Digter, født d. 24de Decbr. 1791 i Paris, studerede først Lovkyndighed, men vendte sig siden ganske til en litterær Virksomhed og skrev allerede 1811 et Skuespil, der, ligesom de nærmest efterfølgende, aldeles ikke vandt Bifald. Snart fandt han dog mere Paaskjønnelse, og i Aaret 1825 havde han allerede for de forskjellige Theatre leveret 180 Stykker, der næsten alle gjorde megen Lykke. Rigtignok havde S. Medarbeidere ved disse, men han overlod dem langtfra hele Arbeidet, han forandrede stedse Meget i deres Producter og paatrykte disse sit eiendommelige Stempel. Efter Julirevolutionen, da Politiken fyldte Alles Interesse og smaa Intriguestykker ikke længere kunde fængsle Publicum, gik S. med megen Takt ind paa en ny Bane og skrev flere større Lystspil for Théâtre français, deels alene, deels i Forbindelse med E. Legouvé; blandt samme nævne vi „Badet i Dieppe", „Et Glas Vand", „Dronning Marguerite's Noveller". Fremdeles var S. udmærket som Operaforfatter; vi minde blot om hans „Den hvide Dame", „Den Stumme i Portici", „Jødinden", „Huguenotterne" o. fl. Antallet af hans Stykker beløber sig til omtrent 350. S. erhvervede herved en betydelig Formue, som satte ham istand til at udøve en stor og høihjertet Velgjørenhed. Han døde, agtet af Alle, d. 21de Febr. 1861. — Kritiken har vistnok fra Adskilliges Side fundet Meget at dadle hos S.; men man kan i intet Tilfælde frakjende ham Originalitet, fortrinlig Iagttagelse af Sæder og Tilstande, Lethed og Naturlighed ved Siden af uudtømmelig Opfindsomhed i Forvillinger og Forhold samt en stor Menneskekundskab, og hans Afkomst til Roes ligger allerede i den Grad, i hvilken han har vidst at more Publicum. Hans Sprog og Stiil er noget skjødesløs. Som Romanforfatter var S. ikke synderlig heldig.

Scribonius var Navnet paa en romersk plebejisk Slægt, af hvilken een Green førte Tilnavnet Curio. Af denne Linie udmærkede **Cajus S. Curio** sig som Feltherre; han var den Første, der paa et Tog mod Dardanerne i Mysien trængte frem til Donau; han døde 53 f. Chr. — Hans Søn af samme Navn var som Yngling berygtet paa Grund af Udsvævelser; som Folketribun sluttede han sig til Cæsar og omkom under Krigen i Afrika. — Til en anden Familie hørte **Lucius S. Libo**, der anførte en Afdeling af den pompeianske Flaade og var Consul 34 f. Chr. Hans Søster **Scribonia** ægtede 40 f. Chr. Octavian, af hvem hun blev forstødt allerede det følgende Aar, efterat hun havde født ham en Datter Julia.

Scriptores historiæ Augustæ er Fællesbetegnelsen for 6 romerske Historieskrivere: Ælius Spartianus, Vulcatius Gallicanus, Trebellius Pollio, Flavius Vopiscus, Ælius Lampridius og Julius Capitolinus, af hvilke vi have en temmelig nafbrudt Række Biographier af de romerske Keisere fra Hadrian til Carus's Sønner. De ere alle fra Diocletians og Constantins Tidsalder. Udg. af Salmasius (1652; senere

Digitized by Google

Aftryk i 2 Bd., 1771) og Pancksucke (2 Bd., 1844—46).

Scrophularia (Brunrod), Planteslægt af de Masfeblomstredes Familie, fleeraarige Urter eller Halvbuske med en oftest 4-kantet Stængel, har modsatte eller afvexlende, oftest hele Blade og temmelig smaa, uanseelige Blomster af forskjellige mørke, gule, brune eller grønlige Farver. Arterne tilhøre de tempererede Klima'er, fortrinsviis Middelhavslandene; i Danmark findes 3 Arter vildvoxende, af hvilke den almindeligste S. nodosa (knollet Br.) har en med teenbannet, 4-kantede Knoller forsynet Rodstok, som tidligere fandt nogen Anvendelse i Medicinen.

Scrophularineae, s. Masfeblomstrede.

Scruple er i den engelske Handelsvægt (Avoir dupois) = 0,5906 franske Gram = 0,4536 danske Medicinalskrupler. I Medicinalvægten er det 1/24 Troy-Ounce = 1,2960 franske Gram = 0,9953 danske Skrupler. Jvfr. Skrupel, Scrupolo, Escrupulo.

Scrupolo er en liden Vægteenhed i Italien. Nedenstaaende Tal angive dens Størrelse, udtrykt i danske Medicinalskrupler (= 1/3 Qvintin = 1,30208 franske Gram). Paa følgende Steder bruges den alene som Medicinalvægt. Bologna 0,8884; Kongeriget Sardinien 0,9197; Venedig 0,9033; Lombardiet (= den østerrigske) 1,1300. Paa følgende Steder hører den tillige til Handelsvægten. Rom 0,9042; Toscana 0,9054; Neapel (= Trappeso) 0,8554; Sicilien 0,9463. — Jvfr. Skrupel, Escrupulo.

Scrupule eller Denier var et Led af den gamle franske Markvægt (Poids de marc) og = 1,275 nye franske Gram = 0,9790 danske Medicinalskrupler. Den belgiske S. medicale er = 1 dansk Skrupel. — Jvfr. Skrupel.

Scrupulo er en liden Vægteenhed i Portugal = 1,196 franske Gram = 0,9180 danske Medicinalskrupler. Den bruges baade i Handelen og i Medicinen. — Jvfr. Skrupel, Escrupulo.

Scudery (Georges de), fransk Digter, født 1601, død 1667, blev især bekjendt ved sit svulstige Epos „Alaric", som Boileau latterliggjorde. Mere berømt blev hans Søster Madeleine de S., født 1607, død 1701, ved fine pompøse historisk-romantiske Fortællinger „Ibrahim", „Artamène" (10 Bd.), „Clélie" (10 Bd.) o. fl.; i nogle af dem gav hun under en let Tilhylling Portraiter af Datidens bekjendte Mænd (hun stod i Forbindelse med den hele fornemme Verden, modtog Besøg af Dronningen og Prindserne, fik Pensioner af Ludvig XIII, Mazarin og Dronning Christina af Sverrig, o. s. v.).

Scudo er en italiensk Sølvmynt. I Lombardiet Venedig er S. = 6 Lire austriache, af Fiinhed 14 Lod 7 1/2 Gr., saaledes udmyntet, at 1 kølnsk Mark fiint Sølv udbringer 10 S. af Værdi = 1 Rbl. 82 ß dansk Rigsm. — I Neapel er S. = 12 Carlini, af Fiinhed 13 Lod 6 Gr., saaledes udmyntet, at 1 kølnsk Mark fiint Sølv udbringer 10,1028 S. af Værdi = 1 Rbl. 76,4 ß dansk Rigsm. — I Kirkestaten er S. af Fiinhed 14 Lod 7 1/2 Gr., saaledes udmyntet, at 1 kølnsk Mark fiint Sølv udbringer 9,6602 S. af Værdi = 1 Rbl. 86,2 ß dansk Rigsm.

Sculptur, s. Billedhuggerkunst.

Scurra kaldtes i det gamle Rom en fattig Borger, der sluttede sig som Gjest og Client til en Rigmand, og som til Gjengjeld for den Mad o. s. v., han erholdt af denne, maatte more ham og de øvrige Gjæster ved Spasmageri og tidt ved at tjene som Skive for hines Vittigheder.

Scyllarus, s. Bjørnekrebs.

Scyllium, s. Rødhai.

Scymnus, s. Havkal.

Scyllaea kaldes en Slægt af nøgne Havsnegle, som beboe det saakaldte Sargasso-Hav, og som ved deres sammenfoldede, rendeformig udhulede Fod ere vel skikkede til at krybe om paa Tangplanterne (Sargassoen). Dyret har en sammentrykt Krop, fra hvis Ryg der udgaaer fire flade, rundagtige Forlængelser, paa hvilke Gjællerne igjen sidde som smaa Buske.

Scylla, befæstet Stad (5,000 Indb.) i Italien ved det nordlige Indløb til Messinastrædet, ligger i Nærheden af et Forbjerg af samme Navn, ved hvilket hersker heftig Strømning i Strædet, hvorfor det spillede en stor Rolle i Oldtidens eventyrlige Sagn om de Farer, som her truede Søfareren. Nu ansees Stedet slet ikke for farligt.

Scyther, s. Skyther.

Scævola, s. Mucius.

Sealsfield (Charles), amerikansk Forfatter, født i Tydskland eller Schweiz (han skal oprindelig have heddet Siegelsfeld), gik efter fuldendte Universitetsstudier til Nordamerika og udgav der sin Roman „Tokeah or the white rose" samt nogle Noveller, Skizzer o. M. Siden tog han Ophold i Paris og London som Correspondent for et Blad, flygtede 1832 til Schweiz og udgav der Romanen „Der Legitime und die Republikaner", en Omarbeidelse af „Tokeah". Siden har S. i forskjellige Skrifter, „Transatlantische Reiseskizzen", „Der Virey und die Aristokraten", „Lebensbilder aus beiden Hemisphären", „Süden und Norden" o. fl., leveret høist tiltrækkende, livlige og aandrige Skildringer af amerikanske Charakterer, Sæder og Tilstande. Han opholder sig deels i Schweiz, deels i Nordamerika.

Seapoys kaldes de indfødte Tropper i det britiske Ostindien (s. d. A.).

Seb heed en ægyptisk Guddom af den anden Gudekreds, Fader til Typhon; han blev af Grækerne sammenstillet med Kronos.

Sebak var en ægyptisk Guddom, hvem Krokodillen var helliget; han fremstilles derfor som oftest paa Mindesmærkerne med et Krokodilhoved.

Sebaldus, Nürnbergs Skytshelgen, blev kanoniseret af Pave Martin V 1425. Efter Legenden studerede han i Paris, foretog derefter en Pilegrimsreise til Rom og levede tilsidst som Eneboer i en Skov ved Nürnberg. Hans Dødsaar angives forskjellig (801, 901, 1070). Det tidligere Peterscapel i Nürnberg blev udvidet til Ære for ham og kaldt Sebalduskirke.

Sebastos, s. Blaakjæft.

Sebastian, den Hellige, født i Narbonne i Gallien, var under Diocletian Høvedsmand blandt Prætorianerne, men efterat han var bleven Christen og vægrede sig ved at forlade sin Tro, blev han af mauritanske Bueskytter bunden til et Træ og gjennemboret med 1000 Pilestud, som det hedder, og da han endnu levede, blev han d. 20de Jan. 288 hudflettet, indtil han opgav Aanden. Hans Reliqvier, der

Digitized by Google

betragtes som helbbringende imod Pesten, bleve uddeelte til forskjellige Egne. S. ansees for Skytteforeningernes Skytshelgen. Hans Historie er kunstnerisk fremstillet af en Mængde berømte italienske Malere.

Sebastian (Dom), Konge i Portugal 1557—78, født 1554, en Søn af Infanten Johan og Keiser Carl V's Datter Johanna, fulgte 1557 efter sin Bedstefader Johan III paa Portugals Throne. Ved en uhelbig Opdragelse udviklede han sig efterhaanden mere til en ridderlig Eventyrers og en bigot Fanatikers end til en Konges Egenskaber. Det heldige Udfald af et Streiftog til Afrika's Nordkyst opmuntrede ham til et større Foretagende mod de Vantroe der, og Thronstridigheder hos disse gave ham mere Haab om Fremgang. I Aaret 1578 drog han med 15,000 Mb. over til Marokko, landede heldig og gik mod den langt overlegne Hær, som Scherifen Mulei Molech førte imod ham. Med forvoven Tapperhed trængte S. i Slaget ved Alcazar d. 4de August 1578 ind i Fjendernes tætteste Rækker, saa at Mulei Molech flygtede og omkom; men S. blev omringet og faldt tilligemed Kjernen af den portugisiske Adel. Hans Liig blev ikke fundet, og heraf benyttede siden flere Bedragere sig til at udgive sig for Kong S., der skulde være kommen tilbage fra maurisk Fangenskab.

Sebastiani (Horace François de la Porta, Greve), fransk Marskal, født d. 11te Novbr. 1775 i en Flekke paa Corsica, traadte i sit 17de Aar ind i den franske Armee, svang sig ved Tapperhed og Kundskaber hurtig iveiret og beklædte tillige til forskjellige Tider vigtige diplomatiske Poster, navnlig i Constantinopel (1806—7), udmærkede sig derpaa i Krigen 1812—14 og gik efter Slaget ved Waterloo, da de Allierede havde afviist de af ham, Lafayette o. A. gjorte Fredsforslag, til England. Herfra kom han 1816 tilbage og blev stillet paa halv Sold; i Kamret hørte han til den liberale Opposition. Efter Julirevolutionen blev S. Marine- og siden Udenrigsminister, afgik 1834 og blev derpaa Gesandt først i Neapel, siden i London (1835—46). Han døde d. 21de Juli 1851. Hans eneste Datter var Hertuginden af Praslin.

Sebastopol, tyrkisk Akthiar, Fæstning paa Sydvestkysten af Krim, var indtil 1855 Russernes vigtigste Krigshavn ved det sorte Hav og havde over 40,000 Indb. Den ligger ved en Bugt, som strækker sig 1 M. ind i Landet. Havnen dækkedes ved stærke Forter og Batterier, her var uhyre Værfter, Magasiner, Dokker o. M., en stor Admiralitetsbygning o. s. v. Katharina II anlagde Staden 1786 istedetfor den tatariske Landsby Akthiar. Nu ligger den næsten øde. Sign. Krims Historie.

Sebulon heed Patriarchen Jakobs 6te og sidste Søn med Lea; efter ham benævnedes en israelitisk Stamme, der boede i den nordostlige Deel af Palæstina imellem Naphtalis, Asers og Issaškars Stammer.

Secale, s. Rug. — Secale cornutum, s. Meeldrøier.

Secant er i Geometrien en ret Linie, som skjærer en krum Linie i eet eller flere Puncter. I Trigonometrien tages det i en bestemt Betydning om en Linie af en vis Længde og skrives efter sin latinske Form Secans.

Secchia er et italiensk Viinmaal, i Brescia $= 12,_{872}$, i Ferrara $7,_{347}$ danske Potter. — Secchio er i Verona $= 18,_{248}$, i Venedig $= 11,_{107}$ danske Potter.

Seceders kaldes i Skotland flere kirkelige Partier, som ere udtraadte af Forbindelsen med den herskende Kirke, navnlig paa Grund af, at Menighedernes Indflydelse paa Valget af de Geistlige efter deres Mening i denne ikke er kommen til sin Ret. Sign. Skotske Kirke.

Sechellespalme, s. Maledivisk Nød.

Sechellesøerne, s. Mahé.

Sechsling er en tydsk Kobbermynt $= \frac{1}{4}$ Schilling eller mellem $1\frac{1}{16}$ og $1\frac{1}{2}$ ß danskˈ Rigsm.

Sechszehntel (Sextendeel) er i Østerrig en liden Vægt $= \frac{1}{16}$ Loth $=$ Pfenniggewicht $= 0,_{2800}$ danske Qvintin. — I Hannover er det et Kornmaal $= \frac{1}{16}$ Himpten $=$ Hoop eller Mühlenkopf $= 2,_{015}$ danske Potter.

Sechter er et Kornmaal i Frankfurt $= 0,_{4121}$ danske Skjepper.

Sechter (Simon), udmærket Musiktheoretiker, født d. 11te Octbr. 1788 i Friedberg i Bøhmen, er for Tiden keiserlig Hoforganist samt Professor ved Musikconservatoriet i Wien. Hans fortrinligste Værk er „Grundsätze der musikalischen Composition“ (3 Bd., 1853—55). Af hans meget talrige Compositioner ere kun faa trykte.

Seckendorf er Navnet paa en gammel adelig tydsk Familie, som har Besiddelser i Baiern og Sachsen. Meest bekjendt er Friedrich Heinrich, Rigsgreve af S., født 1673, som i engelsk, hollandsk og tilsidst keiserlig (i den spanske Arvefølgekrig) Tjeneste erhvervede sig Berømmelse og siden blev brugt i vigtige diplomatiske Sendelser. Efter Eugen af Savoyens Død commanderede han som Feltmarskal den østerrigske Hær mod Tyrkerne, blev efter flere Uheld tilbagekaldt, traadte derpaa i den baierske Hertug Carls, som Keiser Carl VII's, Tjeneste og anførte i den østerrigske Arvefølgekrig Hæren med Held imod Østerrigerne. Han døde 1766.

Secretion, s. Afsondring.

Secretarius, s. Slangefalk.

Sect kaldes et religiøst Samfund, som vil binde Samvittigheden til en fra Kirken afvigende eller af denne som uvæsentlig betragtet Lære, eller vil emancipere Samvittigheden fra en Lære, der efter den i Kirken herskende Overbeviisning er bindende. En S. gaaer altsaa altid ud paa en egen Kirkedannelse eller i alt Fald en Omdannelse af Kirken, og staaer saaledes i Modsætningsforhold til denne. Tilhængerne af en S. kaldes Sectерere.

Section er et Flademaal i de Forenede Stater i Amerika, det Samme som Mile of land i England, $= 640$ Acres $= 469,_{5}$ danske Tønder Land. — S. er en Underafdeling af Compagniet.

Sector (lat.), s. Udsnit.

Secularisering kalder man en Persons eller Sags Overgang fra at være geistlig til at være verdslig; især deelesheb kaldes saaledes Overgangen af tidligere kirkelige Godser til verdslige Øiemed, Forandringen af geistlige Stater til verdslige. — Secular-Geistlige kaldes i den katholske Kirke de Geistlige, som ikke ere Medlemmer af nogen

Digitized by Google

geistlig Orden, men ansatte ved Kirker eller Domcapitler.

Seculær bruges i Astronomien om visse Forandringer, som ere meget smaa, men voxende i Aarhundredernes Løb, f. Ex. Præcessionen (s. d. A.), Aftagelsen af Ekliptikas Heldning (s. Ekliptika). De modsættes de periodiske Forandringer, som have en forholdsviis kort Periode, som Aberration, Nutation o. s. v., skjøndt de ogsaa selv i Grunden ere periodiske, men i meget lange Perioder.

Secund (Minutum secundum) er $\frac{1}{60}$ af en Minut, baade i Cirkelens og Tidens Inddeling. — I Preussen og England er det tillige et Længdemaal. I Preussen er en Secunde $= \frac{1}{10}$ Prime $= \frac{1}{100}$ Lachterzoll $= 0{,}_{12}$ danske Linier. I England er en Second $= \frac{1}{12}$ Line $= 0{,}_{0809}$ danske Linier.

Secundogenitur (lat.) kaldes Indbegrebet af de Eiendomme, Indkomster eller Rettigheder, som i flere Fyrstehuse eller Familier, i hvilke en særegen Ret tilkommer den Førstefødte (Primogenitur), ere forbeholdte den Næstældste.

Secundære Formationer kaldes i Geognosien en Række Lagdannelser, der have visse Charakterer tilfælleds og ere yngre end de palæozoiske, ældre end de tertiære Formationer. Hertil høre Trias, Jura og Kridtformationen.

Sedaine (Michel Jean), fransk dramatisk Forfatter, var født i Paris 1719. Som simpel Murersvend fremtraadte han 1757 som dramatisk Forfatter og opvakte almindelig Opmærksomhed. Iblandt hans „Oeuvres dramatiques" (4 Bd., 1760—76) ere Operaen „Rose et Colas" (1764) og Lystspillet „Le philosophe sans le savoir" (1765) de betydeligste. S. døde 1797 som Medlem af Akademiet.

Sedan, befæstet Stad i det franske Dep. Ardennerne, ved Meuse (Maas), har mange Fabriker og navnlig Klædemanufacturer. 16,000 Indb. Turenne var født i S.

Sedativsalt, Hombergs, Sal. sedativ. Hombergii, er synonym med Borsyre, s. Bor og Salte.

Seddelbank, s. Bank.

Sedez, s. Format.

Sedgwick (Catherine), nordamerikansk Forfatterinde, født 1790, gjorde sig først bekjendt ved „New England Tale" (1822), paa hvilken fulgte „Redwood", „Hope Leslie", „Clarence" o. fl. I Aaret 1839 gjennemreiste hun en Deel af Europa; hun har siden ogsaa udgivet endeel Ungdomsskrifter. I hendes Romaner, som give Skildringer af Livet og Sæderne i Amerika, hersker en religiøs-christelig Tendents.

Sediceno er en Vægteenhed paa Sardinien $= \frac{1}{16}$ Oncia $= 0{,}_{3410}$ danske Ovintin.

Sedillot (Charles Edmund), fransk Militærchirurg, født d. 14de Septbr. 1804 i Paris, traadte 1824 ind i den militære Lægestand. I 1831 gjorde han Felttoget i Polen, blev 1835 agreeret ved Facultetet i Paris, 1836 Overlæge og Professor i Militærchirurgien ved Hospitalet Val-de-Grâce. S. deeltog 1837 i Felttoget i Afrika, og blev 1841 ved Concurrence Overlæge og Professor i Strasburg, hvor han siden 1850 er første Militærlæge. I sit Fag nyder han stor Anseelse som en dygtig Patholog og en genial og forstandig Chirurg. Han har skrevet: „Manuel de médecine légale" (2den Udg. 1834); „Considérations sur l'emploi du chloroforme" (1850); „Traité de médecine opératoire" (2den Udg. 1854).

Sedillot (Jean Jacques Emmanuel), født i Montmorency 1777, var en af de første Elever af den 1795 oprettede „École des langues orientales vivantes", og blev senere Lærer i Tyrkisk ved samme. Fra 1814 var han ansat ved Bureauet for Længdebestemmelser og gjorde sig især bekjendt ved Oversættelser af arabiske og persiske Astronomers Arbeider, der benyttedes af Delambre og Laplace. S. døde 1832.

Sediment er egentlig synonymt med Bundfald, men det bruges meest om Bundfald, Slim o. s. v., der af sig selv udskiller sig af en Vædske, f. Ex. ved Henstand. Saaledes taler man om Urinsediment, S. af Planteudtræk, Øl o. s. v.

Sedimentære eller neptuniske Bjergarter kaldes i Geognosien alle de Dannelser, som ere opstaaede ved en Bundfældning i Vand. I Reglen afsættes saadanne Lag vandret ovenpaa hinanden, hvorefter man kan bestemme deres relative Alder, idet altid det dybere antages først affat; dog træffes en Mængde s. Bjergarter, navnlig i de ældre Formationer, mere eller mindre heldende, som da er bevirket ved senere Hævninger. Nogle af de vigtigste herhen hørende Bjergarter ere Kalksteen, Conglomerater, Sandsteen, Leer o. fl. a.

Sedulius (Cajus Coelius), en christelig Presbyter og Digter, der levede i det 5te Aarh. e. Chr., er fornemmelig bekjendt af Digtet „Mirabilium divinorum sive operis paschalis libb. V", der indeholder Jesu Livs- og Lidelseshistorie.

Sedum, Steenurt, en Planteslægt af Familien Crassulaceæ blandt de frikronede Femtalsplanter, indbefatter smaa Urter eller lave Halvbuske med kjødfulde, flade eller ofte trinde, valsedannede Blade; de forholdsviis store og regelmæssige, smukke Blomster have et 5-bladet Bæger og Krone, 10 Støvdragere og 5 frie Støvveie, der danne en 5-straalet, stjernedannet Krands af Bællekapsler. De talrige Arter tilhøre især Europa og Mellemasien; de findes fortrinsviis paa tørre Steder, paa Steengjerder, Klipper o. lign. St., hvor ellers kun faa Planter kunne trives, og bidrage derved væsentlig til at give de ellers nøgne Klippesider et livligere Udseende. I Danmark findes en halv Snees Arter, af hvilke den hyppigste, S. acre (bitter St.) med gule Blomster og tykke, ægdannede Blade, findes overalt paa Gjerder ved Veie; den største af vore Arter St. Hansurten (S. Telephium), med talrige underjordiske Knoller og guulhvide Blomster, voxer ikke sjelden paa Brinker mellem Krat; ligesom de fleste saftige Planter kan den, naar den afplukkes og hensættes paa et tørt Sted, ofte længe vedblive at blomstre og holde sig frisk, et Forhold, der navnlig i ældre Tid gav Anledning til abskillige overtroiske Idrætter. I de senere Aar dyrkes en Mængde Arter af S. almindelig i Haver, navnlig til Anlæg af Steenpartier, Grotter o. desl.; de hyppigst hertil anvendte ere S. album og S. cruciatum med hvide Blomster, S. rupestre med gule Blomster, S. lividum og purpurascens med røde Blomster o. fl.

Seefeldt (Jørgen), dansk Rigsraad og Landsdommer i Sjælland (født 1594), er bleven be-

Digitized by Google

kjendt af sit store og kostbare Bibliothek og dets sørgelige Skjebne. Han havde det samlet paa Ringstedkloster, hvor han boede som Landsdommer, og hvor selv fremmede Lærde besøgte ham for at see det. Det talte over 26,000 Bind, hvoriblandt en stor Mængde Haandskrifter og andre Sjeldenheder. I den svenske Krig bemægtigede Ulfeld sig det (i Febr. 1658) med Carl Gustavs Tilladelse, og det blev ført til Sverrig, hvor det snart aldeles adsplittedes; en stor Deel af det gik tilgrunde ved Stockholms Slots Brand 1697. S. døde ugift, i Trang og nedtrykt af Sorg 1662.

Seehandlung er Navnet paa et i Berlin bestaaende Pengeinstitut, der oprettedes 1782. Det gjør nu ikke saa store Forretninger for egen Regning som tidligere, og dets Capital er meest anbragt i industrielle Etablissementer.

Seekers er Navnet paa en af de mange religiøse Secter, der fremgik af den Gjæringstilstand, som herskede i England i det 17de Aarh. De kaldte sig S., d. e. Søgende, fordi de søgte efter den sande Religion. Herpaa henpege ogsaa de andre (latinske) Navne paa S. som Quæstionistæ, Exspectantes, Scrutatores.

Seenerven (Nervus opticus) er den 2den af Hjernenerverne, kommer fra Hjernen som et Par, der krydser endeel af sine Traade, og derefter træder ind i Øienhulen, hvor det gjennemborer, hver Nerve sit Øieæbles, bagre Deel og paa dettes Indside danner den Nerveudbredning, Rethinden, hvorpaa Lysbilledet afsættes og opfattes, for gjennem S. at lede Indtrykket deraf til Hjernen. See iøvrigt Øie.

Seer er en asiatisk Vægt, s. Sihr.

Sefström (Niels Gabriel), svensk Chemiker og Geognost, var født d. 2den Juni 1787 i Helsingland og døde d. 30te Novbr. 1845 i Stockholm. Han studerede først Theologie, men ved at høre Forelæsninger over Chemie hos Berzelius følte han sig mere tiltrukken af Naturvidenskaberne og tog 1813 Doctorgraden i Medicin. 1820 udnævntes han til Lærer ved Bjergskolen i Falun og forflyttedes senere til Stockholm, hvor han blev Medlem af Bjergcollegiet og Forstander for Mineraliecabinettet. 1830 opdagede han et nyt Metal, Vanadin, i Jernet fra Taberg; men især er han bleven bekjendt ved sit Forsøg paa at forklare Oprindelsen til Frictionsphænomenet. Efter hans Mening skulde den over hele Skandinavien iagttagne Afglatning og Stribning af Klipperne være frembragt ved en stor og hurtig fremskridende Vandflod, som bevægede sig fra Nordost mod Sydvest og førte Steen, Gruus og Sand med sig, en Forklaring, der dog senere mødte en velbegrundet Modstand næsten fra alle Sider (s. Frictionsphænomenet).

Sefströms Ovn er en Smelteovn, man benytter, navnlig i Laboratorier, for at frembringe stærk Hede. Selve Ovnen (hvori Brændselet, Diglen o. s. v. anbringes) er omgiven med en ydre lukket Cylinder, saaledes at der er et Mellemrum, hvorfra der gaaer 6 til 8 Aabninger ind i selve Ovnen. Ved en Blæsebælg presses nu Luft ind i Mellemrummet mellem den ydre Cylinder og Ovnen; i dette bliver Luften saaledes ophedet, førend den trænger ind igjennem Aabningerne i Ovnen, og den Afkjøling, der ellers finder Sted, naar man blæser kold Luft ind i en Ovn, undgaaes paa denne Maade. Navnet har den efter den svenske Chemiker Sefström (s. ovenfor).

Segeberg, Stad i Holsteen, ligger ved Trave ved Foden af et 270 Fod høit Gibsbjerg. Den havde 1860: 4,691 Indb. Her er et Skolelærer-Seminarum, som 1839 blev forlagt hertil fra Kiel. — S. var i Middelalderen stærkt befæstet. Byen havde ogsaa et gammelt Slot, hvor den danske Prinds Otto i flere Aar sad fangen; det blev afbrændt af Torstenson 1644. Efter S. benævnedes den Deel af Hertugdømmerne, som Kong Hans beholdt ved sammes første Deling, den segebergske. — S. Amt er 10¼ □ M. stort, og havde 1860: 17,495 Indb. Amtmanden boer i S.

Segesta, hos Grækerne Egesta, en Stad i den nordvestlige Deel af Sicilien, sandsynligviis det nuværende Castellamare, var, ligesom den længere mod Vest liggende Stad Eryx, bygget af landflygtige Trojanere; den var en Tidlang i Carthagernes Besiddelse, indtil den i den 1ste puniske Krig kom under romersk Herredømme. Under S.s og Eryx's Beskyttelse stod det berømte Venustempel paa Bjerget Eryx.

Segestes, en cheruskisk Fyrste, var en Fjende af Hermann, der havde bortført hans Datter Thusnelda for at ægte hende. Da han blev beleiret i sin Borg af Hermann, fik han 14 e. Chr. Hjelp af Germanicus og Tilsagn om et sikkert Ophold i Gallien, men blev alligevel 17 e. Chr. bragt til Rom og ført i Triumph.

Seghers (Daniel), flandersk Blomstermaler og en af de betydeligste Mestere i dette Fag, var født 1590 i Antwerpen, var Elev af J. Breughel og besøgte siden Italien. Han malede hyppigst sine Billeder som Blomsterguirlander, omgivende snart et af en anden Kunstner udført Maleri, snart Efterligningen af et Basrelief, med hellige Æmner, thi han var Jesuit. Undertiden have disse Billeder kun Værd for Blomsternes Skyld, undertiden er Compositionen i Midten selv et sjeldent Kunstværk af Rubens o. A. Han døde 1660 i sin Fødeby. — Hans Broder Gerard S., født 1589, død 1651 i Antwerpen, var Historiemaler, der først tilhørte den ælbre flanderske Skole, men endte med at slutte sig til Rubens.

Segl (lat. sigillum, signum), et Aftryk af et Stempel i en blødere Masse, tjener deels til at sammenholde Breve, deels til Bekræftelse af Actstykker. Man brugte i ældre Tid dertil forskjellige Stoffer efter de forskjellige Stænder: de byzantinske Keisere brugte Guld og Sølv, Paverne og de geistlige Ordeners Stormestere Bly; senere Keisere og Konger brugte rødt Vox, Rigsstæderne hvidt, Patriarchen i Jerusalem sort. Siden traadte Oblater i Voxets Sted, i det 16de Aarh. kom Lak i Brug. Oprindelig satte man i S. dens Hoved, som brugte S., og dette blev ofte indskaaret i en Steen i Signetringen; siden satte man hans Vaaben, forskjellige Symboler, en Devise ell. desl., i Østerlandene gjerne Ord af Koranen. Var S. indsluttet i en egen Kapsel, kaldtes det Bulle (s. d. A.). Opbevarelsen af Stats- og Fyrsteseglet anbetroedes i Middelalderen sædvanlig til en høitstaaende Embedsmand, i Tydskland til Erke-

Digitized by Google

bisoppen af Mainz som Erkecantsler, i Frankrig til Cantsleren og siden til en egen Garde des sceaux, Seglbevarer, hvoraf siden opstod „Storseglbevareren", som dog efterhaanden sank ned til at blive en høi Værdighed uden virkelig Embedsmyndighed. I England er Embedet som Storseglbevarer (Lord keeper of the great seal) i Reglen forenet med Posten som Lordcantsler.

Segljord, s. Velux.

Seglak er en smeltelig Blanding af forskjellige Harpixer, navnlig Schellak, Terpentin, sundom Vox, Kælle o. s. v., hvortil der sædvanlig blandes forskjellige Farvestoffer. Der gives en stor Mængde Recepter for Tilvirkning af de forskjellige Sorter S. See Lak.

Segment (lat.) eller Afsnit er enten et ved en ret Linie (Chorde) afskaaret Stykke af en krumlinet Figur (Cirkelsegment, elliptisk S.) eller et ved et Plan afskaaret Stykke af et Legeme med krum Overflade (f. Ex. et Kuglesegment).

Sego, Stad i Riget Bambarra i Sudan i det indre Afrika, ved Niger, er en vigtig Handelsplads. 30,000 Indb.

Segovia, Stad i det spanske Landskab Gammel-Castilien, omgiven af Mure, har en mærkelig Kathedralkirke (foruden 23 andre), et maurisk Slot og endeel Levninger fra den romerske Oldtid. 7,000 Indb.

Segre hedder en 35 M. lang Flod i Spanien, som udspringer paa Pyrenæerne og falder i Ebro.

Ségur er Navnet paa en berømt Adelsslægt i Frankrig, som under Religionskrigene i det 16de Aarh. maatte lide meget for sin Hengivenhed til Protestantismen, og som har frembragt flere udmærkede Mænd. — **Josephe Alexandre, Vicomte de S.**, fransk Lystspil- og Operadigter, født 1756, mistede under Revolutionen, imod hvilken han strev, sin Formue og døde i Bagnères 1805. Foruden hans talrige Lystspil og Sange (iblandt hvilke „L'amour et le temps" er meest bekjendt) nævne vi endnu hans „Correspondance secrète de Ninon de l'Enclos" (en heldig Efterligning), Romanen „La femme jalouse" og Skriftet „Les femmes, leur condition etc." — **Louis Philippe, Greve af S. d'Aguesseau**, fransk Digter og Historieskriver, Broder til den Foregaaende, født d. 10de Decbr. 1753 i Paris, var under Ludvig XVI Gesandt i Petersborg, Rom og Berlin, traadte efter Ludvig XVI's Henrettelse ud af Statens Tjeneste og mistede under Revolutionen sin Formue. Han var under Consulatet Medlem af den lovgivende Forsamling, blev under Napoleon ophøiet til Greve og Overceremoniemester og 1813 til Senator. Under Restaurationen var S. Pair, han døde d. 27de Aug. 1830. I sine yngre Aar strev S. gode Lystspil („Théâtre de l'hermitage", 2 Bd., 1798), siden vendte han sig til historiske Studier og strev bl. A.: „Tableau etc. de l'Europe de 1786—97"; „Histoire universelle" (44 Bd., 1817); desuden udgav han „Contes etc.", „Romances etc.", „Mémoires" o. M. — **Paul Philippe, Greve af S.**, den Foregaaendes næstældste Søn, fransk General og Forfatter, født d. 4de Novbr. 1780, traadte 1799 ind i Armeen, blev 1802 optagen i Napoleons Generalstab og ledsagede denne siden paa hans fleste Felttog, navnlig 1812 som Brigadegeneral. Under de 100 Dage sluttede han sig igjen til Napoleon, levede derpaa under Restaurationen i Stilhed og strev sin berømte „Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant 1812" (1824), et Værk, som udmærker sig mere ved Fremstillingen og Sproget end ved sin historiske Paalidelighed og Grundighed, hvorfor det blev heftig angrebet bl. A. af Gourgaud. Efter Julirevolutionen traadte S. igjen i activ Tjeneste og blev 1831 Generallieutenant og Pair. Han er endvidere Forfatter til „Histoire de Russie et de Pierre-le-Grand" (1829) o. M.

Segura, Flod i Spanien, løber igjennem Provindserne Murcia og Alicante og falder i Middelhavet.

Sehested, en Kirkeby i den sydligste Deel af Slesvig (tæt ved Eiderkanalen og 1¼ M. N. O. for Rendsborg), er bleven bekjendt af den for den danske Hær saa hæderlige Kamp d. 10de Decbr. 1813, da den paa sin Retraite fra Lybek under Prinds Frederik af Hessens Anførsel stormede Byen, som holdtes besat af General Wallmodens Tropper, kastede disse tilbage over Eideren og saaledes banede sig Vei til Rendsborg. I Sognet ligger et Gods af samme Navn, som i ældre Tid tilhørte Familien S.

Sehested er en gammel adelig Familie, som i Middelalderen blomstrede i Slesvig og Holsteen. **Christen Thomesen S.** til Stougaard i Veile Amt (født d. 17de Febr. 1590), dansk Rigscantsler (1630—40) og derpaa kongelig Cantsler til sin Død, var en duelig Statsmand, der ved sine diplomatiske Forhandlinger saavel paa mangfoldige Ambassader som i Hjemmet gjorde sit Fædreland vigtige Tjenester. Han var bleven opdragen i sin senere Svigerfaders, den lærde Holger Rosenkrands's Huus, og havde derefter uddannet sig paa Udenlandsreiser. Efter Christian IV's Død forestod han tilligemed de tre andre høie Rigsembedsmænd Regjeringen i de Maaneder, der gik hen, inden Frederik III blev valgt til Konge; han døde d. 5te August 1657. — Hans Fætter, Grev **Hannibal S.** (født 1609), er bleven endnu mere bekjendt, om end ikke paa en ligesaa hæderlig Maade. Ogsaa han besøgte paa unge Adelsmænds Viis fremmede Universiteter og Hoffer, og vidste efter sin Hjemkomst saaledes at insinuere sig hos Christian IV, at Kongen endog gav ham en af sine Døttre med Kirsten Munk, Christiane, tilægte (1642) og gjorde ham til Statholder i Norge. Her tilføiede han i den kort efter med Sverrig udbrudte Krig Fienden stor Skade („Hannibalsfeiden"), men begik tillige saa aabenbare Udsvævelser, at Regjeringen efter Frederik III's Thronbestigelse kaldte ham ligesom hans Svoger Corf. Ulfeld til Regnskab. Mere smidig end denne fandt han sig i at nedlægge sit Statholderskab og sin Rigsraadsværdighed og opgive sine Godser i Norge for at undgaae Retsforfølgning. Derefter skaffede han sine Talenter Anerkjendelse i Udlandet, vendte hjem under den svenske Krig og blev i nogen Tid holdt i et mildt Fangenskab af Carl Gustav. Efter Freden steeg hans Anseelse mere end nogensinde forhen. Saavel for at gjenvinde Hoffets Gunst som af Had til sine Standsfæller, der vare Skyld i hans Fald, tog han væsentlig Deel i Planerne til Statsforandringen 1660 og blev derfor rigelig be-

Digitized by Google

lønnet: han blev udnævnt til Skatmester og sendt som overordentlig Gesandt, først til England og derpaa til Frankrig, hvor hans Statsklogt og fine Dannelse, hans Anstand, Pragt og Galanteri tilbrog ham almindelig Opmærksomhed, saa at Ludvig XIV endog ophøiede ham til Greve (1663). Han døde d. 19de Septbr. 1666 i Passy ved Paris. — **Christian Thomesen S.**, en Sønnesøn af den ældre Chr. Th. S. (født den 24de August 1664), bestemte sig fra Ungdommen for Søvæsenet, og uddannede sig i denne Retning paa lange Reiser. Kong Frederik IV satte ham i Spidsen for det nye Søcadet-Akademie, og gav ham under den nordiske Krig som Viceadmiral Commando over en Flaade-Afdeling i Østersøen. Her udmærkede han sig fornemmelig ved sit rolige og besindige Mod. Hans meest glimrende Bedrift er den Seier, som han d. 24de og 25de Septbr. 1715 tilkegtede sig i sin egen og den preussiske Konges Paasyn over den svenske Flaade ved Rygen, hvoraf denne Øes Erobring blev Følgen. S. blev senere Geheime-Conferentsraad og Over-Landdrost eller Statholder i Grevskaberne Oldenborg og Delmenhorst; han døde d. 13de Septbr. 1736.

Sei eller Graasei (Gadus Carbonarius), en Torskeart, der opnaaer en Størrelse af et Par Alen, findes hyppig i de nordlige Have, ved hvis Kyster den paa mange Steder udgjør et vigtigt Fødemiddel, f. Ex. paa Færøerne og i Norge. S. lever altid i Stimer, som yngre nærmest ved Kysten, som ældre længere fra Land, undtagen naar den forfølger Sildestimerne ind mod Kysten. Paa Grund af dens selskabelige Levemaade er dens Fangst forholdsvis let.

Seid kaldtes i den nordiske Oldtid en Slags Trolddom, der især øvedes af Qvinder.

Seidl (Johan Gabriel), østerrigsk Digter, født d. 21de Juni 1804 i Wien, studerede først Lovkyndighed, beskjæftigede sig siden med litterære Sysler og blev 1840 Custos ved Mynt- og Antikcabinettet. Iblandt hans Digte udmærke især Balladerne og Romancerne sig ved ukunstlet og naturlig Naivitet, om end Inderligheden hos ham stundom gaaer over til Sentimentalitet. Øverst staae dog maaskee hans „Gedichte in östreichischer Mundart" (1848). Desuden har han skrevet Fortællinger og Drama'er, navnlig de locale Farcer „'s letzte Fensterln" og „Drei Jahre nach'm letzten Fensterln".

Seidlitzersalt er synonymt med svovlsuurt Magnesia (engelsk Salt); s. Bittervande.

Seidlitzerpulver, Seidlitz-Powder, er et Bruuspulver (s. d. A.), der især bruges og har været brugt i en Række af Aar i England og Nordamerika. Det virker svagt afførende, idet der til det tvekulsure Natron er blandet enten noget Glaubersalt, engelsk Salt eller hyppigst Seignettesalt.

Seidschützersalt er engelsk Salt, svovlsuur Magnesia (s. d. A.).

Seidschützervand er et Bittervand (s. d. A.) fra Seidschütz i Bøhmen, der som Hovedbestanddele indeholder engelsk Salt og Glaubersalt, men ikke i saa stor en Mængde som Pülnavand, hvormed det forøvrigt har megen Lighed. I S. indeholdes Meest af engelsk Salt, Mindre af Glaubersalt, medens det Omvendte er Tilfældet med Pülnavand.

Seierø er en langstrakt, temmelig høitliggende Ø (1½ M. lang og ¼ M. bred) ved den nordvestlige Side af Sjælland i Kattegattet (S.-Bugt). Den udgjør et eget Pastorat under Holbek Amt, Skippinge Herred, og havde 1860: 688 Indb. — Ved S. stod 1132 et Søslag, hvori Erik Emun slog Magnus Nielsøn.

Seignettesalt, S. polychrestum de Seignette, Rochellesalt, er et Salt, opdaget 1672 af Apotheker Seignette i Rochelle. Det er et Dobbeltsalt, bestaaende af viinsuurt Kali i Forbindelse med viinsuurt Natron. Det krystalliserer i store, klare Krystaller med 7 eller 8 Atomer Vand, er letopløseligt i Vand og faaes ved at mætte Viinsteen (Cremor tartari, suurt viinsuurt Kali) med kulsuurt Natron, filtrere og inddampe det til Krystallisation. Det anvendes noget i Medicinen, mere i en tidligere Tid, og er bl. A. en Hovedbestanddeel af Seidlitz-Powders.

Seigneur (fr.), „Herre" af det latinske senior, Ældre, heed i Frankrig i Feudalvæsenets Tid Enhver, som besad et arveligt Stykke Land eller idetmindste Høihedsret og Jurisdiction over samme. Et saadant Stykke Land heed Seigneurie, Herskab. Heraf dannedes Titlen Monseigneur.

Seiker, s. Sikker.

Seil kaldes i Møllerne ikke blot den Dug, der beklæder Møllevingerne og hviler mod de fra Armen udgaaende Tværtræer, de saakaldte Hækkleder, men tillige den Jernbro, der gaaer tværs over Øiet i Løberen, for at denne kan hænge paa Enden af Langjernet.

Seildug er det groveste og stærkeste Slags Lærred, toskaftet vævet af meget grovt Hampegarn, hvoraf undertiden 2 og 3 følges ad baade i Kjede og Islæt. Det er sat meget tæt i Væv og slaaet meget fast.

Seilede Cours, den, er den styrede Cours rettet for Skibets Afdrift, saafremt nogen saadan findes.

Seilgarn er oprindelig det til Syening af Seil bestemte Garn, svagt slaaet af 2 svagt snoede Hampegarn, sjeldnere treslaaet. Navnet bruges imidlertid, som bekjendt, om allehaande finere og grovere løst tvundne Garn af Hamp, Hør og Bomuld, bestemte til Ombinding af Pakker o. M. Det spindes nu ogsaa paa Maskine, og isaafald bliver det gjerne tvundet serløbig.

Seine, Flod i Frankrig, udspringer paa Plateau'et Langres i Dep. Côte d'Or, løber gjennem dette samt Depp. Aube, S.-Marne, S.-Oise, S., Eure og Nedre-S., forbi Stæderne Paris, Versailles, Rouen, Havre de Grace o. fl., og falder efter et Løb af 110 M., imellem Havre de Grace og Harfleur, i Kanalen. Den optager 25 Bifloder, blandt hvilke vi nævne: Aube, Marne og Oise fra høire Side, Eure og Yonne fra venstre. S. er seilbar i en Strækning af 75 M.

Efter S. have 4 franske Departementer Navn:
1) Dep. **Seine**, 8½ □ M. stort med henved 1,800,000 Indb., omgives af Dep. S.-Oise og indbefatter Paris med dennes Omegn. Det er en Slette; Landbruget og Havedyrkningen gaae ud paa at forsyne Paris med Melk, Frugt, Grønt o. desl.

Digitized by Google

2) Dep. S.-Marne, omgivet af Depp. Oise, Aisne, Marne, Aube, Yonne, Loiret og S.-Oise, er 104¼ □ M. stort med 340,000 Indb. Det bestaaer af bølgeformigt Land, gjennemstrømmet af S., Yonne og Marne. Her avles Korn, Hør og Hamp samt Træfrugter; af Mineralier brydes nyttige Steenarter. Hovedstaden er Melun.

3) Dep. S.-Oise, omgivet af Depp. Oise, S.-Marne, Loiret, Eure-Loire og Eure samt indesluttende i sig Dep. Seine, er 102 □ M. stort med 490,000 Indb. Det er en af enkelte Høidedrag opfyldt Slette, gjennemstrømmet af Seine, som her optager Oise, samt Marne. Producterne ere de samme som i S.-Marne. Industrien er her endeel større og gaaer især ud paa at producere Uld- og Bomuldsvarer, Papir, Metalvarer og Teglsteen. Hovedstaden er Versailles.

4) Dep. Nedre-S. (Seine inférieure), omgivet af Kanalen og Depp. Somme, Oise og Eure, er 109 □ M. stort med 780,000 Indb. Det er en bølgeformig Slette med steile Klinter imod Havet; igjennem Dep. flyder Seine. Jordbunden er ved Kysten sandig, i det Indre leret. Her avles Korn, Hør, Olieplanter og Træfrugt; af Mineralproducter ere nyttige Steen- og Leerarter de vigtigste. Industrien er meget betydelig og Handelen af stort Omfang; for begge er Rouen, Dep.s Hovedstad, det vigtigste Sæde.

Seitel er et østerrigsk Maal paa flydende Varer = 0,₃₆₆₃ danske Potter.

Sejanus (Ælius), en romersk Ridder og Præfectus Prætorio, stod i stor Gunst hos Tiberius; han ryddede flere Medlemmer af den keiserlige Familie af Veien ved Gift og herskede næsten med Enevælde i Rom, da Tiberius havde trukket sig tilbage til Capri; da han stod i Begreb med selv at bemægtige sig Thronen, lom Tiberius ham i Forkjøbet og lod ham dræbe.

Sejm heed den polske Rigsdag, s. Polens Historie.

Sekel er Navnet paa en hebraisk Sølvmynt af Værdi lidt over en Daler, der blev myntet paa Makkabæernes Tid, fra 142 f. Chr., og bærer Indskriften „S. Israel"; paa Reversen er afbildet et Olietræ. I den ælbste Tid betegner S. en bestemt Vægt af Guld eller Sølv, der brugtes som Betalingsmiddel, og der omtales en hellig og en kongelig S.

Selaginella, s. Lycopodiaceæ.

Selâm, et arabisk Ord med Betydning „Velvære", er den almindelige Hilsen blandt muhammedanske Folk, idet man tiltaler med „S. alaika" og svarer med „alaika S." („Fred over Dig"). Dette Ord er optaget i det franske Sprog med Udtrykket „Salamalek" ɔ: en ærbødig Hilsen; undertiden har det ogsaa Betydningen „Blomstersprog", idet man sendte Blomster som en Hilsen.

Selache, s. Brugde. — Selachii, s. Tværmundede.

Selen (af σελήνη, Maanen, paa Grund af dets Lighed med Tellur af Tellus, Jorden) er et Grundstof, opdaget 1817 af Berzelius i et Bundfald, der havde samlet sig i Blykamrene ved en Fabrik for engelsk Svovlsyre i Gripsholm, hvor man anvendte Svovlkiis fra Fahlun. Det hører til de sjeldne Grundstoffer og er hidtil kun fundet meget sparsomt i Naturen. Udskilt i Pulverform, f. Ex. af en Opløsning, er det et rødt Pulver, i større Stykker er det blygraat, kornet krystallinsk eller meget mørkerødt, næsten sort, glasagtig amorph, med en stærkt glindsende metallisk Overflade; man kjender nemlig S. i to allotrope Modificationer (s. Isomerie). I sine chemiske Forhold staaer S. meget nær Svovl og Tellur og indgaaer chemiske Forbindelser i Analogie med disse Legemer. Med Ilt danner det saaledes Selensyrling og Selensyre; Selensyrling, der dannes ved S.s Forbrænding i Luften, har megen Lighed med Svovlsyrling (hvoraf den dog reduceres under Udskilling af S.) og lugter noget liig Reddiker. Selensyre har megen Lighed med Svovlsyre. — Selenbrinte er en Luftart, der har en skarp Lugt som raadne Reddiker. Med andre Legemer og med Metallerne danner S. ligeledes Forbindelser i Analogie med Svovlet. For Chemikeren er S. et Legeme af megen Interesse; i det praktiske Liv har det derimod ikke fundet nogen Anvendelse. Det gik en Tid i Handelen i Form af Medailler med Berzelius's Portrait.

Selene, hos Romerne Luna, Maanegudinden, ogsaa kaldet Phoebe, var en Datter af Hyperion og Theia og Søster til Helios; senere identificeredes hun med Artemis (Diana).

Selenit (gr.) er et forældet Navn for den storbladede Gibs (s. d. A.).

Seleucia heed flere af Seleucus Nikator anlagte Stæder. Den bekjendteste blandt disse laae i Babylonien i Nærheden af Tigris ved en Kanal, der forbandt denne Flod med Euphrat; den var en vigtig Handelsstad og havde i sin Blomstringstid 600,000 Indb. Ruiner af den findes under Navn af El-Madayn 6 Mile fra Bagdad. — Af ikke ringe Betydning var ogsaa S. i Syrien, med Tilnavnet Pieria, i Nærheden af Havet; paa dens Ruiner staaer nu Kepse.

Seleucider var Navnet paa en Kongefamilie i det syriske Rige, hvis Stamfader var Seleucus Nikator, og som herskede indtil Rigets Undergang, fra 312 til 64 f. Chr. De bekjendteste Fyrster af denne Familie vare: Antiochos I, Soter, Antiochus III, den Store 224—187 f. Chr. og Antiochus IV, Epiphanes. Efter den Sidstnævntes Tid gik Riget Skridt for Skridt sin Opløsning imøde, indtil Pompeius 64 f. Chr. gjorde det til romersk Provinds. Fra disse S. daterer sig en egen Æra, den seleucidiske.

Seleucus med Tilnavnet **Nikator,** en af Alexander den Stores dygtigste Feltherrer, fik af denne Satrapiet Babylonien; heraf samt af Medien og Susiana dannede han efter Alexanders Død et uafhængigt Rige, som han efterhaanden udvidede saaledes, at det omfattede den største Deel af Alexanders asiatiske Besiddelser. Som Regent viste han Mildhed, Viisdom og Retfærdighed. I Aaret 280 f. Chr. blev han dræbt af en af sine Hoffolk, Ptolemæos Keraunos. Hans Efterkommere kaldtes Seleucider.

Selfactor, s. Mulestol.

Selim er Navnet paa 3 tyrkiske Sultaner. — S. I, Søn af Bajazet II, født 1467, afsatte 1512 sin Fader og førte derpaa en glimrende men grusom Regjering. Han seirede over Perserne, styrtede 1514 Mamelukernes Sultan, ero-

Digitized by Google

brede Kurdistan, Syrien og Ægypten, underkastede sig Mekka og lagde Grunden til en ordentlig Sømagt. Han døde 1520, efterfulgt af sin Søn Soliman II. — **S. II**, Søn af Soliman II, født 1522, besteeg Thronen 1566, men levede kun for sit Harem. Hans Feltherrer erobrede Cypern for ham 1571; Tyrkernes Nederlag ved Lepanto (1572) benyttede de Christne ikke ret. S. døde 1574, efterfulgt af sin Søn Murad II. — **S. III**, født 1761, Søn af Mustapha III, besteeg Thronen efter Abdul Hamids Død 1789. Han ønskede at reformere Riget, men Oprør i Provindserne og Krige med Østerrig og Rusland (s. disse Artt. samt **Katharina II**) lode ham først seent Ro til at forsøge paa at forplante idetmindste europæisk Krigsvæsen og Armeeorganisation til Tyrkiet; og da han iværksatte Forsøget, udbrød d. 28de Mai 1807 en Opstand af Janitscharerne og Folket, som ikke engang dæmpedes, da S. tog Reformerne tilbage og lod sine Raadgivere og Medhjelpere ved disse henrette. S. blev afsat, og Mustapha IV, hans Brodersøn, indsat i hans Sted. Da S.'s Tilhænger Mustapha Bairaktar, Pascha i Rustschuk, d. 28de Juli 1808 trængte ind i Hovedstaden for at gjenindsætte S., blev denne ombragt i Fængslet.

Selinus, en græsk Stad i den vestlige Deel af Sicilien, var en Colonie fra det stellianske Megara, anlagt 652 f. Chr. ved en Flod af samme Navn (nu Madiuni); 410 f. Chr. blev den erobret af Carthagerne, hvilke senere i den 1ste puniske Krig 249 f. Chr. flyttede Byens Beboere til Lilybæum. Fra den Tid af sank S. i Ruiner, af hvilke endnu findes mange, der have stor antiquarisk Interesse.

Selkirk, Shire i Skotland, omgivet af Shirerne Edinburgh, Berwick, Roxburgh, Dumfries og Lanark, 12 □ M. stort med 10,000 Indb., er et af Tweed gjennemstrømmet Bjergland med tør Jordbund og kun lidet skikket til Kornavl; derimod er Qvægavlen betydelig. Det har en Hovedstad af samme Navn.

Selkirk, Alexander, heed en skotsk Matros, som tilbragte endeel Aar paa en øde Ø, og hvis Eventyr gav Anledning til Romanen Robinson Crusoe, s. **Defoe** og **Campe** samt **Robinson**.

Selleri, Apium graveolens, en bekjendt toaarig Kjøkkenurt af Skjermplanternes Familie har en tyk, knollet Rod, fjersnitdeelte, glatte, glindsende, mørkegrønne Blade med rudeformede eller kiledannede, i Spidsen tandet-lappede Afsnit og smaa hvide Blomster i sammensatte Skjerme, der mangle baade Storsvøb og Smaasvøb. Hele Planten har en eiendommelig, stærk og vedholdende Lugt. Den findes vildtvoxende i Størstedelen af Europa ved Strandbredder mellem Tang, navnlig paa feed Marskbund, og har tillige været dyrket i umindelige Tider for Rodens og Bladenes Skyld. Man dyrker to Sorter: 1) Blad- eller Blegeselleri med lange kjødfulde Stængler og en meget forgrenet Rod, hvis Stængler bleges og spises raae med Ost og Brød, og 2) Knoldselleri med en tyk, rund, kjødfuld Rod, der har en sødlig aromatisk Smag. Frøet saaes om Foraaret.

Selskabelige kaldes fortrinsviis de Dyr, der leve i ordnede, lovbundne Samfund, hvor hvert Individ har sin bestemte Virksomhed i det Heles Tjeneste og for dettes Skyld indordner sig under høiere Formaal, men dog ikke, som i de sammensatte Dyr (Dyr-Colonier), er organisk forbundet med de andre; saadanne Dyrestater kjendes kun hos Insecterne, navnlig hos Bier, Hvepser, Myrer og Termiter. Et selskabeligt Liv i den Forstand, at mange Individer af samme Art leve i hinandens umiddelbare Nærhed og, forsaavidt det er vandrende Dyr, følges ad, ofte under Anførsel af visse i Reglen ældre og stærkere Individer, finder Sted i næsten alle Dyreklasser, f. Ex. hos Aberne, der flokkeviis angribe Marker og Haver, hos Flagermusene om Natten og om Vinteren, hos Ulve og Schakaler, Murmeldyr, Bævere, Hovpattedyr, Sæler og Hvaler; fremdeles hos mange Fugle, især i Trækketiden, mange Fiske (Fiskestimer), mange massevis optrædende Insecter (Sommerfuglelarver, f. Ex. Processionslarver, Myg) og lavere Dyr (Salper, Koraller, Rørorme, Gopler, Bryozoer o. s. v.). I flere af de nævnte Exempler har Samlivet en saa velordnet Charakteer, f. Ex. hos Bævere og Murmeldyr, at det danner en Tilnærmelse til de selskabelige Insecters Samfundsliv.

Selskabsregning lærer at dele Fordeel eller Tab imellem forskjellige Interessenter i Forhold til deres Indskud, eller at dele Afgifter efter en given Kataster, som Hartkorn eller Grundtaxt. Den er ikke forskjellig fra Delingsregning (s. d. A.).

Selskabsøerne kaldes 2 Øgrupper i Australien, imellem 16° og 18° f. Br., 130° og 135° v. L., af hvilke Otaheiti (Tahiti) er den største (Øerne kaldes stundom efter denne); Fladeindholdet af dem alle anslaaes til 40 □ M., Befolkningen til henved 40,000 Mennesker (Malayere). Øerne ere næsten alle bjergfulde i det Indre med en smal, lav Kyst, omkring hvilken ligge Koralrev; Klimaet er tropisk men mildt og sundt. Her dyrkes Brødfrugttræer, Kokospalmer, Batater, Yams, Taro og Bananer, desuden Tobak, Sukker, Bomuld, Indigo o. desl. Forresten s. Artt. **Australien** (I, S. 331—32) og **Otaheiti**. De østlige Øer staae under Frankrigs Høihed.

Seltersvand, Selterservand, Seltzervand, er et Mineralvand, der erholdes fra en lille By, **Selters** (Niederf.), nær Limburg i Hertugdømmet Nassau, hvor Vandet kommer frem fra 4 til een Brønd sammensattede Kilder, som angives at levere c. 5,000 Cubikfod Vand i Timen. Det indeholder især Kogsalt, noget kulsuurt Natron og endeel fri Kulsyre, saa at det mousserer; det henhører til de alkalisk-salinske Vande. S. anvendes meget i Medicinen, alene eller blandet med Melk, Viin o. s. v., f. Ex. for Reconvalescenter, idet det virker mildt opfriskende, befordrer Mavens og Sliimhindernes Functioner, Udsondringen af Urin o. s. v. Da det er et behageligt, ret velsmagende Vand, bruges det som en almindelig Drik, og der forbruges som en Følge heraf en større Mængde heraf end maaskee af noget andet Mineralvand. Det tilberedes derfor ogsaa kunstig i store Qvantiteter ved Fabrikerne for kunstige Mineralvande, og af dette saaledes kunstig tilberedte S. consumeres visnok betydelig Mere end af det ægte, idetmindste hvor saadanne Fabriker ere i Nærheden. Der er angivet,

Digitized by Google

at man skulde kunne tilberede sig S. selv uden vidtløftigere Apparater, ved paa en stærk Flaske at blande 1 Pd. Band, 23—25 Gran rygende reen Saltsyre, 2 Gran kulsuur Kalk, og naar dette var opløst, endvidere 3 Gran kulsuur Magnesia og 18 Gran tvekulsuurt Natron, hvorpaa Flasken maa tilproppes hurtig og derpaa henligge noget. Der gives flere andre lignende Forskrifter, men saadant S. vil dog neppe blive saa behageligt som det paa Fabrikerne tilberedte, og indeholder heller ikke alle de Bestanddele, der findes i det ægte.

Selvantændelse foregaaer ved mange Legemer, idet de, ved i kortere eller længere Tid at bringes i Berøring med den atmosphæriske Luft, Fugtighed o. s. v., bryde i Brand; s. **Pyrophor.** Af chemiske Stoffer kjender man ikke ganske faa, der udvise dette Forhold, men ogsaa ved mange andre Legemer (af organisk Oprindelse), som f. Ex. Hø, Bomuld o. fl., har man iagttaget S. Denne hidrører fra, at saadanne Legemer, sædvanlig ophobede i stor Mængde, henligge under Forhold, hvor der ikke kan foregaae behørig Afkjøling, medens der dog er en stor Overflade, hvorpaa Luften kan virke; den ved en stedfindende Iltning eller Gjæring udviklede Varme holdes da tilbage, befordrer herved den raskere Iltning eller Gjæring, som atter udvikler høiere Varme og saaledes videre, indtil Antændelsen indtræder. Det har gjentagne Gange viist sig, at f. Ex. Hamp, Hør, Lærred, Papir, men især Uld og Bomuld, Aske, Oker og andre porøse Legemer, naar de vare befugtede med Olier, især de tørrende, som Linolie eller Linoliefernis, da have antændt sig. Frisk ferniserede Klæder (vandtætte Tøier) bør man i saa Henseende være opmærksom paa. S. har man seet indtræde ved ristet Klid, Kaffe, Lindser, Bønner, idet de i ristet eller malet Tilstand vare pakkede fast i en tilbunden Sæk; ligeledes Havremeel, Hø, Tørv, Gjødning, især Hestegjødning, naar disse Sager i fugtig Tilstand ophobes, især i varm Luft. S. af Trækul beroer paa, at disse i deres Porer absorbere og fortætte Luft og Vanddamp, og S. af fugtige Steenkul hidrører fra Forvittring og Iltning af det Steenkullene hyppig tilblandede Svovljern. S. af det menneskelige Legeme, s. **Selvforbrænding.**

Selvbesaaening kaldes den naturlige Tilsaaening af Skovbunden ved Frøaffald fra Træerne. Dette er den nemmeste og billigste Maade at frembringe ung Skov paa, hvorfor den i Skovbruget anvendes overalt, hvor Omstændighederne tillade det.

Selvdannelse (Generatio æquivoca) er det Udtryk, hvormed Physiologien betegner en nu temmelig almindelig forkastet Antagelse af de organiske Væseners Forplantelsesmaade, ifølge hvilken disse skulde dannes af fremmede Bestanddele, og ved hvilken altsaa en ny Skabelsesact maatte træde til, hvergang saadanne Væsner skulde dannes. Den Første, der optraadte mod denne Lære, var W. Harvey i Midten af det 17de Aarh., og Videnskaben har ved sine Fremskridt efterhaanden aldeles tilbagevilst den. I forrige Aarhundrede havde man endog udstrakt Antagelsen af S. til Insecter og Fiske; dens senere Forsvarere indskrænkede sig dog til at antage den hos de laveste kryptogame Planter, Infusionsdyrene og Indvoldsormene. I den allersidste Tid have franske Physiologer atter søgt at hævde den. Dog er man for Tiden i Almindelighed enig om, at alle disse Væsener vedligeholdes ved en Forplantning fra Væsener af samme Natur, og at de ikke kunne opstaae, naar der mangler Kiim, eller disse ikke finde Betingelser for deres Udvikling.

Selvforbrænding kaldtes oprindelig en ved spontan Antændelse, Selvantændelse, foranlediget mere eller mindre total Forbrænding af levende Individer, hvilken man antog for mulig hos visse dertil Disponerede, især Drankere. I saadan Forstand er S. imidlertid nu forkastet, idet Selvantændelsens Mulighed ikke mere antages. At derimod saadanne Individer, naar de udvendig fra udsættes for Antændelse, kunne forbrænde mere eller mindre fuldstændig, navnlig naar de paa Grund af Beruselse ere i en hjelpeløs Tilstand, antages nu for fuldstændig beviist.

Selvskyldner eller **S.-Cautionist**, s. **Caution.**

Selvtægt eller den paa egen Haand (uden Rettens Hjelp) foretagne Anvendelse af Magt for at fremtvinge Opfyldelsen af en formeentlig Ret eller Fyldestgjørelse for en formeentlig Retskrænkelse er i enhver ordnet Stat forbudt, hvorimod Selvforsvar og Nødværge eller den blot for at afværge en Retskrænkelse foretagne Magtanvendelse altid er tilladt.

Sem, Cham og **Japhet** vare Noahs tre Sønner, fra hvem Folkeslagene paa Jorden, efter den mosaiske Stamtavle, nedstamme. Sem var Stamfader til Folkeslagene i den sydvestlige Deel af Asien, som derfor kaldes Semiter (s. III, S. 111), ligesom deres forskjellige Sprog kaldes de semitiske Sprog; fra Cham nedstamme Folkeslagene i det hede Syden, og fra Japhet de Nord for Palæstina adspredte Folkeslag.

Semele, en Datter af Kadmos og Harmonia, vandt ved sin Skjønhed Zeus's Kjærlighed. Tilskyndet af den skinsyge Here, der havde paataget sig hendes gamle Ammes Skikkelse, bad hun Zeus, der havde tilsvoret hende Opfyldelsen af et Ønske, at han vilde vise sig for hende i hele sin guddommelige Pragt; men Opfyldelsen af dette Ønske voldte hendes Død, idet hun som dødelig Qvinde ikke kunde udholde Lynets Magt. Hendes ufuldbaarne Søn Dionysos (Bacchus) blev reddet af Zeus; Hun selv blev senere under Navnet Thyone forsat fra Underverdenen til Olympen.

Semendria (eller Smederavo), befæstet Stad i Servien, ved Donau, har Viinavl og levende Handel, og var engang Residents for de serviske Konger. 10,000 Indb.

Semgallen heed forhum den sydøstligste Deel af Kurland.

Semiarianere kaldtes den nikomediske Biskop Eusebius's Tilhængere, der paastode, at Christus ikke var af samme Væsen som Gud, men kun Gud liig.

Semilor er et Slags Tombak.

Seminoler (d. e. Bortløbne, Flygtninger) hedder en Indianerstamme i Nordamerika, som først boede i Georgien og c. 1750 drog til Florida, hvor den længe forsvarede sig imod en overlegen nordamerikansk Hær. Derpaa bleve de flyttede V. for Missisippi, hvor de

Digitized by Google

nu, 3—4,000 Mennesker i Tallet, leve i en vis Afhængighed af deres mægtigere Naboer Creekerne.

Semiologie eller **Semiotik** (gr.), Tegnlære, kaldes især Læren om Sygdomstegnene, eller den Deel af den kliniske Lægevidenskab, som omfatter Jagttagelsen af Phænomenerne hos det syge Menneske, forsaavidt som disse have Betydning for Opfattelsen af Sygdomsbilledet. Det er altsaa en praktisk Kunst, i Modsætning til Symptomatologien, Læren om Symptomerne, der beskriver disse, uden Hensyn til det omtalte Sygdomsbilledes Construction.

Semipelagianere, d. e. halve Pelagianere, kaldes i Kirkehistorien det Parti, som efter Johannes Cassianus's Forbillede (425) paastode, i Modsætning til Augustin's Lære om Naaden, at Mennesket begynder Omvendelsens Værk, og at den guddommelige Naade fuldender dette.

Semiramis, den assyriske Konge Ninus's Gemalinde, skal efter sin Gemals Død have overtaget Regjeringen som Formynderske for sin Søn. Hun var en Qvinde med en krigersk Aand, trængte erobrende frem lige til Indien og Afrika og anlagde Staden Babylon, i hvilken der blandt andre storartede Bygningsværker ogsaa fandtes de saakaldte hængende Haver, som regnedes for et af Verdens syv Vidundere. S. skal være falden som Offer for en af hendes Søn stiftet Sammensværgelse.

Semitiske Sprog er en af Eichhorn given Benævnelse for de forasiatiske Sprog, der danne een Sprogfamilie, nemlig: Arabisk, Æthiopisk, Hebræisk, Chaldæisk, Syrisk, Phønicisk og Punisk. Udtrykket er hentet af de i Gen. X V. 22 anførte 5 Efterkommere af Sem: Elam, Assur, Arpachschad, Lud og Aram, der for en Deel kunne siges at repræsentere disse under een Familie hørende Sprog. Om disse Sprogs Eiendommeligheder og Litteraturer s. de enkelte Artikler.— **Semiterne**, s. **Sem**.

Semler (Johan Salomo), protestantisk Theolog, født d. 18de Septbr. 1725 i Saalfeld, død d. 14de Marts 1791 som theologisk Professor i Halle, gjorde sig især bekjendt ved den videnskabelige Kritik, hvormed han behandlede Kirke- og Dogmehistorien og det nye Testamentes Text.

Semlin, ung. Zimony, serb. Semun, befæstet Stad i den østerrigske Militærgrændse, ved Sau's Udløb i Donau ligeoverfor Belgrad, har Qvarantaineindretninger og Handel. 10,000 Indb.

Semmering hedder et Bjerg paa Grændsen af Erkehertugdømmet Østerrig og Steiermark, omtrent 4,500 F. høi. Over dette anlagdes 1728 en Kjørevei; 1840 fuldendtes en ny Vei, og nu er efter storartede Arbeiders Fuldendelse Jernbanen mellem Wien og Triest ført over S.

Semnoner, et germanisk Folk, det betydeligste blandt Sveverne, boede paa begge Sider af Spree, i Nærheden af Hermundurerne og Burgundionerne. De hørte til Marbods Rige, men skilte sig fra ham og sluttede sig til Hermann. Fra den Tid forsvinder deres Navn af Historien.

Semnopithecus, s. **Markekat**.

Semolei, s. **Franco**.

Semoule er det Samme som Hvedegryn (s. **Gryn**); imidlertid gaaer der ogsaa under dette Navn en Vare i Handelen, der synes at være et sammensat Stof, formodentlig med tilsat Planteliim.

Sempach, Flekke i Canton Luzern i Schweiz, er mærkelig ved Slaget d. 9de Juni 1386, i hvilket Arnold af Winkelried opoffrede sig og Schweizerne seirede over Østerrigerne, hvis Hertug Leopold faldt i Slaget tilligemed 1,400 Adelsmænd o. fl.; s. **Schweiz's Historie**.

Semper (Gottfried), tydsk Architekt, født 1803 i Altona, uddannede sig i Hamborg og paa Reiser, hvor han især i Grækenland gjorde vigtige Jagttagelser med Hensyn til Oldtidens Anvendelse af Farve i Architekturen. En Tidlang Bygningsdirecteur i Dresden opførte han Skuespilhuset der, levede fra 1839 af i England og har derpaa siden 1855 været ansat i Zürich. Han har leveret architektur-videnskabelige Skrifter.

Sempervivum, Huusløg, ere fleeraarige Urter af Familien Crassulaceæ, med talrige tykke og saftrige, ved Grunden af Stænglen rosetteformig samlede Blade; de blomsterbærende, mere eller mindre forlængede Stængler bære spredte, fjerntstillede Blade og dele sig foroven i qvastformede, eensidige Blomsterstande; Blomsterne ere anseelige, violette, røde, gule eller hvide, med et 6—20-deelt Bæger, 6—20 frie, aflange og spidse Kronblade, talrige Støvdragere og et til Kronbladene svarende Antal af frie Støvveie. Slægten indbefatter et stort Antal i ydre Habitus meget overeensstemmende Arter, der navnlig findes i stor Mængde paa de canariske Øer, samt i Syd- og Mellemeuropa. I Danmark findes kun een Art, S. tectorum (Tag-H.), en anseelig, indtil 1½ F. høi Plante med rosenrøde Blomster; den hører egentlig hjemme paa Alperne, men er forvildet over hele Europa, da den navnlig tidligere blev almindelig plantet af Bønderne paa Huustagene i den Tro, at den kunde forebygge Ildebrand, og ligeledes anvendtes som Huusraad mod Ligtorne, brændt Skade o. desl. Flere Arter, saasom S. globiferum med hvidgule Blomster og S. montanum med lyserøde Blomster, plantes ikke sjelden i Haver, navnlig paa Steenpartier.

Sempronius var Navnet paa en romersk, deels patricisk, deels plebejisk Slægt. Den første havde Tilnavnet **Atratinus**. Af den plebejiske Green udmærkede sig især **Gracchus**, **Gracchus** Gracherne, af hvis Slægt de berømteste ere Brødrene **Tiberius** og **Cajus Gracchus**, fra hvilke leges Semproniæ hidrøre. Deres Moder var Cornelia, en Datter af den ældre Scipio Africanus.

Semslæder, Vadskeskind, s. **Læder** og **Garvning**.

Sena kaldes et portugisisk Etablissement, ofte ogsaa det hele omliggende Land, ved Floden Zambese i det østlige Afrika.

Senar (lat. Senarius ɔ: et sexfodet Vers) kaldes et af sex Jamber bestaaende Vers; paa 1ste og 3die Plads kan der indtræde Spondæer istedetfor Jamber. Da to og to Jamber slaaes sammen til en Dipodi, kaldes det ogsaa et jambisk Trimeter.

Senat (lat. senatus, af senes, de Gamle) heed det øverste Raad i Rom, som havde den høieste bestyrende Myndighed. Først valgte Romulus 100 **Senatorer** som Repræsentanter for de 100 patriciske Slægter; efter Sabinernes Optagelse kom 100 til, og under Tarquinius Priscus blev Antallet 300. Ved Republikens

Digitized by Google

Oprettelse blev det noget formindskede S. atter bragt til dette Antal ved Optagelsen af de Fornemste blandt Ridderne, hvilke da kaldtes Conscripti i Modsætning til Patres, de ældre Senatorer; deraf blev Patres conscripti siden en staaende Tiltale til hele S. I Republikens blomstrende Tid var S.s Antal neppe over 400, under Sulla og Cæsar forøgedes det udentvivl til 1,000, August nedsatte det til 600. Til at blive Senator udfordredes en Formue af 800,000 Sestertier (omtrent = 66,000 Rdl.); de optoges i Monarchiets Tid af Kongerne, siden af Consulerne og endelig af Censorerne efter visse Qvalificationer, blandt hvilke i den senere Tid hørte den, at have beklædt en af de høiere Øvrighedsposter (den første af disse var Qvæstorembedet, som ingen kunde faae før sit 27de Aar, saa at dette blev Lavalderen for S.).

S.s Virksomhed under Kongerne kjende vi kun lidet til, vi vide kun, at Kongens Myndighed skulde være noget indskrænket ved samme. I Republikens Tid havde det den øverste administrative Myndighed over Religions-, Finants- og Krigsvæsenet, Forhandlinger med fremmede Nationer, Provindsernes Anliggender o. s. v. Det havde en vigtig forberedende Indflydelse paa Lovgivningen og Folkeforsamlingens øvrige Virksomhed, da i Reglen Intet kunde forelægges denne uden efter at være forhandlet i Senatet. S.s Forsamlinger vare deels regelmæssige, 3 i hver Maaned, deels extraordinære; det sammenkaldtes af Consulerne. Forsædet førte den høieste tilstedeværende Øvrighedsperson. Under Keiserne sank S. ned til at blive et Redskab for disses Despotie.

Ordet S. er endnu beholdt som Benævnelse for Øvrigheden i adskillige større Steder, navnlig for den høieste paa lignende Maade sammensatte Regjeringsautoritet i Fristæderne i Tydskland (Hamborg o. s. v.). I flere constitutionelle Stater er Navnet blevet brugt om en Deel af den lovgivende Magt, saaledes S. i den polske Rigsdag, Sénat conservateur under det franske Consulat og Keiserdømme, gjenoprettet 1852 af Napoleon III; s. ogsaa Nordamerikanske Fristater.

Send, Sendret (Synodus), er Navnet paa en gammel geistlig Ret, som uddannede sig ved Tilslutning til den især i den spanske Kirke uddannede Skik, at Biskopperne holdt aarlige Visitatser i deres Stift. Forud for Biskoppen kom Archidiakonen eller Erkepræsten, som sammenkaldte Folket i de Menigheder, der skulde være Gjenstand for Visitatsen, og indbød Alle til S. Han tilkaldte Præsterne og afgjorde alle Stridigheder af ringere Betydning, for at hans Herre ikke skulde blive opholdt af disse. To eller tre Dage efter ankom Biskoppen, fandt Folket forsamlet, opfordrede til Bod og straffede de Forbrydelser, til hvilke den verslige Domstol enten intet Hensyn tog eller dog kun straffede med Pengebøder, som Mord, Drab, Røverier, Meeneed, Blodskam, Ægteskab i forbudne Grader o. s. v. Deels for at beskytte, deels for at controllere den omreisende geistlige Dommer, lod Carl den Store Districtets Greve slutte sig til denne. Oprindelig indskrænkede S. sig til at straffe aabenbare Forbrydelser, men fra den anden Halvdeel af det 9de Aarh. indførtes de saakaldte Sendvidner (testes synodales), idet Biskoppen, naar han holdt S., tilkaldte 7 hæderlige og ansete Mænd af vedkommende Menighed, tog dem i Eed, forelagde dem efter et bestemt Schema Spørgsmaal om, hvorvidt Forbrydelser, der vare strafbare for S., vare forekomne i Menigheden, og saaledes nødte dem til at blive Anklagere. Beviismidler vare den Anklagedes og hans Venners Eed og Gudsdomme, især Ild- og Vandprøven. Den biskoppelige S. blev suppleret ved maanedlige Districtsforsamlinger, ved hvilke Districtets Præster for Erkepræsten aflagde Beretning om de kirkelige Tilstande i deres Menigheder. Da Biskopperne senere ved mangehaande verdslige Forretninger bleve afdragne fra deres egentlige geistlige Embeder, blev det dem umuligt saaledes at fungere som reisende Dommere, og S. blev derfor overgiven i Archidiakonernes Hænder. S. udartede nu efterhaanden; den holdt lønnede Angivere (exploratores criminum), benyttede Retten til Udpresselser og blev omsider gjort overflødig ved den forbedrede borgerlige Retspleie. I Reformationens Tidsalder forsvandt S. derfor paa de fleste Steder, men den har dog i enkelte katholske Egne vedligeholdt sig til ind i det forrige Aarhundrede, men omtrent været indskrænket til at paakjende Sager, der angik Hoer eller verbale Injurier.

Sendomir, polsk Sandomierz, Stad i det polske Gouv. Radom, ved Weichsel, har en prægtig Kathedralkirke. 5,000 Indb.

Sene (Tendo) er det anatomiske Navn paa de fibrøse Fortsættelser, af strengagtig eller hindeagtig Form, ved hvilke Musklernes Kjødpartier forbinde sig med og hefte sig til de faste Puncter, i Almindelighed til Dele af Knokkelskelettet. — **Seneskede** (Vagina tendinis) er det bløde, hindeformede Bindevævslag, der omgiver S. — **Senehoppen, Senespretten** kaldes den afbrudte Fremspringen af S., som under visse Sygdomme, f. Ex. Typhus, frembringes ved pludselige Sammentrækninger af de paagjeldende Muskler. — **Seneknude** er en Svulst paa S., i Almindelighed foraarsaget ved en Sygdom paa Seneskeden. — **Seneoverskjæring** (Tenotomia) er en chirurgisk Fremgangsmaade af stor Vigtighed, som fornemmelig skyldes Nutiden. Den bestaaer i en Overskjæring af den til sygelig forkortede Muskler hørende Sene, og har til Hensigt, ved saaledes at give disses Antagonister friere Spillerum, at bringe Delen tilbage i dens naturlige Stilling og hæve Deformiteter deraf, saaledes ved Klumpfod, Skelen o. s. v.

Seneca (Marcus Annæus), romersk Rhetor, født i Corduba i Spanien, underviste i Veltalenheden i Rom, hvorhen han under August var flyttet, og døde i sin Fødeby 37 e. Chr. Man har af ham „Controversiæ", 10 Bøger, og „Svasoriæ", som begge ere komne ufuldstændige til os; de indeholde Anviisninger til Taler over forskjellige Æmner. — **Lucius Annæus S.**, den Foregaaendes Søn, født i Corduba kort efter Christi Fødsel, lagde sig efter Philosophien, i hvilken han sluttede sig til Stoikerne uden dog strengt at binde sig til deres System. Gjennem Agrippina blev han Nero's Lærer og en meget riig Mand; Nero dømte ham siden til Døden som Deeltager i Piso's Sammensværgelse, hvorfor S. skjar Aarerne over paa sig og lod sig

Digitized by Google

forbløde (65 e. Chr.). Man har af S. endeel philosophiske Skrifter, affattede i et noget søgt og rhetorisk Sprog; de vigtigste ere: „De ira“ (om Vreden); „De beneficiis“ (om Velgjerninger); „Quæstiones naturales“ (Naturundersøgelser). Han var ogsaa Forfatter til 9 Sørgespil, som have et stærkt rhetorisk Sving og ikke vare bestemte til Opførelse. De bedste Udgaver af S.'s Værker ere af Ruhkopf (1797—1811) og Fickert (1842—45).

Senecas hedder en nordamerikansk Indianerstamme, tidligere en af de 5 Nationer (s. Irokesere), hvis Levninger ere blevne flyttede til Indianerlandet V. for Missisippi. Efter dem benævnes Senecasøen i Ny-York og Senecafloden, som er Søens Afløb til Ontario.

Senecio (Brandbæger) er en til de Kurvblomstrede hørende Slægt af een- eller fleeraarige Urter, der udmærke sig ved deres mere eller mindre stærkt brandplettede Kurvbække, deres oftest gule, sjeldnere violette eller hvide Blomster og ved deres trinde eller svagt kantede, næbløse Skalfrugter, som bære en fleerradet Fnok. S. vulgaris (almindelig Br.), en eenaarig, omtrent 1 Fod høi Urt med spredte, halvfinnede Blade, stærkt brandplettet Kurvbække og smaa, valsedannede, cylindriske Kurve, hører til de almindeligste Ukrudtsplanter saavel i Danmark som næsten i alle Lande, hvor Culturen er trængt hen. Endeel Arter, saasom S. saracenicus, S. mikanoides o. s. v., dyrkes som Ziirplanter.

Senefelder (Alois), født i Prag 1772, var Skuespiller ved Provindsialtrupper og Skuespildigter. Han ønskede at faae sine Digte trykte ved egen Uleilighed og uden Pengeudlæg, da han var aldeles blottet; derfor gjorde han mange Forsøg og opfandt ved denne Leilighed Steentrykkerkunsten, der 1798 naaede en praktisk Form. S. udviklede den siden videre og døde i München d. 26de Febr. 1834.

Senegal, Flod i Vestafrika, udspringer paa Nordsiden af Kongbjergene under 10° 50′ n. Br. og 6° 20′ ø. L., løber først under Navn af Bafing mod N., bøier derpaa mod N. V. og træder ind i Lavlandet, optager her bl. a. fra venstre Side Faleme, løber derpaa mod V. i flere Krumninger, som indeslutte mange, tildeels frugtbare og store, Øer, deler sig 35 M. fra sin Munding i flere Arme og falder saaledes gjennem et stort Delta i det atlantiske Hav. Foran dens Munding ligger flere Øer, bl. a. St. Louis. S.s Længde er 150—200 M.; den største Deel af den er seilbar. Slgn. Art. Gambia. — Navnet S. bruges ikke sjelden til at betegne Senegambien eller især deles hed de Franskes Besiddelser i dette.

Senegambien (Vestnigritien) kaldes sædvanlig Landstrækningen i Vestafrika omkring Floderne Senegal, Gambia og Rio Grande, beliggende mellem Atlanterhavet og Sudan, mellem Sahara og Øvre-Guinea fra Cap Verga (10½° n. Br.) til henimod 20° n. Br. Fladeindholdet kan omtrentlig anslaaes til 10—20,000 □ M. Det Indre af Landet, mod S. og Ø., er høit Bjergland, hvorpaa følger bølgeformigt Land, hvilket efterhaanden gaaer over til det 15—60 M. brede, lave og vandrige Lavland omkring Floderne Senegal og Gambia, hvorefter S. har faaet sit Navn. Klimaet er tropisk, Plantevæxten, som er overmaade yppig, er den i det tropiske Afrika almindelige (s. Afrika, I, S. 60 og 62), ligeledes findes her de almindelige afrikanske Dyr, især en Mængde Slanger og Insecter. Bjergene skulle indeholde Guld. S. beboes af forskjellige Negerfolk, navnlig Fulaherne (i Midten), Mandingoerne (mod N. og N. O.) og Jalofferne (mod V., i Lavlandet); de fleste af disse ere Muhammedanere.

Af Europæerne have de Franske her de vigtigste Besiddelser: disse have en Befolkning af c. 60,000 Mennesker, Hovedpuncter ere Øerne St. Louis og Gorée, s disse Artt. Englænderne have her Øen St. James o. M., som udgjøre et Gouvernement. Portugiserne eie Staden Cachao og Bissagosøerne.

Senescents (lat.) betyder Alder, det at blive gammel, saavel i legemlig som aandelig Henseende, ofte med Indbegrebet af en for tidlig Indtræden af Alderdommens Attributer.

Seneschall (Sénéchal, rimeligviis af det lat. senior, ældre, og scalcus, Tjener, slgn. Marstal, altsaa = ældste eller øverste Tjener) heed forhum i Frankrig og England en af de høie Kronembedsmænd, som forestod det kongelige Huusvæsen og siden tillige havde med Retsvæsenet at gjøre.

Sengetæge eller Væggeluus (Cimex s. Acanthia lectularia) er en 2½‴ lang, flad, bred, rødbrunn, vingeløs Tæge, der har sit Tilhold i Senge, Sengklæder, bag Paneler, i Vægge o. s. v., hvor den kan skjule sit fladtrykte Legeme i de snevreste Spalter og Fordybninger og derfor er vanskelig at opdage og udrydde, saa meget mere som den kan udholde Faste i aareviis og den stærkeste Kulde uden at døe. Som bekjendt stikker den sovende Mennesker for at suge Blod og frembringer derved hos Mange smertefulde Stik; som andre det civiliserede — især det sydlige — Europas Plager antages S. at hidrøre fra Orienten. Et af de bedste Midler mod den, som mod andre besværlige Insecter, er vistnol, foruden streng Reenlighed, det ægte, saakaldte persiske Insectpulver (Frøet af Pyrethrum roseum).

Senlis, Stad i det franske Dep. Oise, har en Kathedralkirke, Bomuldsspinderier o. M. 6,000 Indb.

Sennaar hedder en Landstrækning i det sydlige Nubien imellem den hvide og den blaae Nil og Ø. for denne indtil Takazze, imellem 10° og 17° n. Br. Mod S. er det Bjergland med Guld- og Jernminer, mod N. er det en frugtbar Slette. Klimaet er meget hedt. Her dyrkes Korn, især Durra, Sukkerrør, Bomuld, Tobak o. M. Kamelen er det vigtigste Huusdyr; her findes mange Elephanter, Giraffer og Hyæner, Flodheste og Krokodiler. Befolkningen bestaaer af Negere (Schellukerne, som indvandrede fra S. i det 16de Aarh. og stiftede et Rige her) og Arabere samt blandede Stammer; de ere næsten alle Muhammedanere. De tilberede Læder, Metalarbeider, Bomuldstøier og Leervarer. Handelen er meget betydelig; der udføres Slaver, Elfenbeen, Strudsfjer, Gummi og Røgelse. Den betydeligste Stad er Chartum. — S. var et eget Rige, indtil det 1820 blev gjort til en Vasalstat under Vicekongen i

Digitized by Google

Ægypten, hvem de mange Scheicker, som Befolkningen adlyder, erkjende for deres Overherre.

Sennep, Sinapis, Planteslægt af de Kurvblomstredes Familie, udmærker sig ved sin forlængede, trinde Skulpe med 3—5-nervede Klapper og de kuglerunde Frøe, der ere ordnede i een lige Linie. S. alba, gul eller hvid S., en eenaarig, stivhaaret Plante med fjersnitdeelte Blade og gule Blomster samt lysegule Frøe, dyrkes almindelig i Nord- og Mellemeuropa, hvor den ogsaa findes vildtvoxende, for de skarpe Frøes Skyld. Den sorte S., der benyttes paa samme Maade, er derimod en Art af Slægten Brassica (s. Kaal). Frøene indeholde en feed Olie, som ved Presning kan skilles derfra, s. Sennepsolie. I tør Tilstand have de saagodtsom ingen Lugt eller Smag, men udrøres de (i pulverformig Tilstand) med noget Vand til en Grød, udvikler der sig lidt efter lidt en skarp Lugt, idet der dannes en flygtig, meget skarp Olie, Sennepsolie (s. d. A.), som kan vindes deraf ved en Destillation med Vand. Udtrækkes Frøene først med Viinaand, give de ikke ved en senere Destillation med Vand nogen Sennepsolie. S. bruges meget: til Presning af feed Olie, i Huusholdningen, i Medicinen (Sennepskage) o.s.v. Hvid og gul S. give ikke, som den sorte S., en skarp Olie ved Henstand (Gjæring) med Vand; men hvorpaa Skarpheden (som ogsaa her først udvikler sig ved Udrøring med Vand og ved Henstand) beroer, er endnu uvist. De indeholde ligeledes feed Olie, desuden et særeget qvælstof- og svovlholdigt Stof, Rhodansinapin, hvoraf man atter ved Opvarmning med fortyndede Syrer kan danne en organisk Base, Sinapin, og ved Kogning med Kali bl. A. en Syre, Sinapinsyre, og en meget stærk Base, Sinkalin. Disse Stoffer have dog næsten udelukkende Interesse for den theoretiske Chemiker.

Sennepskage, Sennepsplaster tilberedes saavel af sort som af gul Sennep ved Udrøring af de malede Frøe med lunkent Vand eller svag Eddike til en Deig, der bruges som et blæretrækkende Middel. Da de i begge Arter Sennep indeholdte skarpe Stoffer først udvikles ved en stedfindende Gjæring, befordres Dannelsen af disse ved Varmen; men anvender man en for høi Varme, ved f. Ex. at bruge kogende Vand til Udrøringen, standses herved Gjæringen, og de blæretrækkende, skarpe Stoffer fremkomme ikke eller kun ufuldstændig; s. Sennep og Sennepsolie. Det er et hurtig virkende, afledende Middel, især for Smerter af nervøs eller gigtisk Natur.

Sennepsolie er en feed Olie, der kan vindes ved Udpresning af saavel den sorte som den hvide Sennep. Den sorte Sennep indeholder c. 18—24 pCt. feed Olie, der er bruungul, har en mild Smag, lugter svagt af Sennep og stivner ved en Afkjøling til omtrent ÷ 15°. Den hører til de ikke-hentørrende Olier og indeholdes undertiden f. Ex. i Roeolie, naar de Frøe, hvoraf denne er presset, ikke have været rene, men blandede med Sennepsfrø. Den giver ved Kogning med Kali og Natron god Sæbe. Den gule Sennep indeholder c. 36 pCt. af en mere lys, ravgul Olie, der er uden Lugt og af en mild Smag; selv i stærk Vinterkulde stivner den ikke, men bliver vel tykflydende. Udrører man de saaledes ved Presning fra Fedt befriede Sennepsfrøe (Sennepskager) af sort Sennep, eller de malede Frøe med Vand, og lader dette henstaae noget, dannes ved en Gjæring (i Analogie med Dannelsen af Bittermandelolie, s. d. A.) af et i S. indeholdt Stof (Myronsyre), under Paavirkning af et (æggehvideagtigt) andet indeholdt Legeme (Myrosin, Myrosyne), en skarp ætherisk Olie, ætherisk Sennepsolie. Denne, der nu kan vindes af Blandingen ved en Destillation med Vand, er det, der giver den sorte S. dens Skarphed, hvorimod der af den gule S. ikke kan dannes nogen saadan Olie. I reen Tilstand er det en farveløs Olie af en yderst skarp Lugt; den trækker hurtig Blærer paa Huden, er lidet opløselig i Vand og kan brænde under en stærk Lugt af Svovlsyrling, idet den nemlig indeholder c. 32 pCt. Svovl. Theoretisk kan den betragtes som en Forbindelse af Rhodan og Allyl (et Radical, sammensat af Kulstof og Brint), og den forholder sig ogsaa i det Væsentlige som saadan, idet den f. Ex. ved Destillation med Svovlkalium kan omdannes til Rhodankalium og Svovlallyl (Løgolie, s. d. A.), ved Behandling med Natronkalk til Rhodannatrium og Allylilte. Af S. kan der opstaae flere for Chemikerne interessante Omdannelsesproducter. Ved Behandling med kaustisk Ammoniak opstaaer saaledes en organisk Base, Rhodallin (Thiosinnamin), hvoraf atter kan dannes Sinnamin, der ligeledes er en organisk Base. En anden organisk Base, Sinapolin, opstaaer directe af S. ved Digestion af denne med Vand og et basisk Ilte som Blyilte. Ingen af disse Stoffer have imidlertid fundet Anvendelse i Praxis.

Sennesblade ere Bladene af forskjellige Arter Cassia (s. d. A.); de bruges som et afførende Lægemiddel, og der gaaer forskjellige Arter i Handelen, blandt hvilke de „alexandrinske S." ansees for de bedste.

Senoner var Navnet paa et gallisk Folk; s. Gallien.

Sensation (lat.) kaldes Opfattelse gjennem Nervesystemet, dettes følende Deel og navnlig Sandsenerverne.

Sensibel (lat.) betyder følelig, tydelig til at opfatte gjennem Følelsen; ogsaa følsom, modtagelig for Indtryk gjennem Følelsen; og Sensibilitet, Evnen til at føle, bruges i Physiologien til at betegne denne Egenskab hos den centripetale Deel af Nervesystemet, som derfor kaldes dettes sensible Deel, i Modsætning til den motoriske, der forestaaer Bevægelsesevnen.

Sensitiv, følsom, betegner Nervesystemets Modtagelighed for Indtryk gjennem Føle- og Sandsenerverne.

Senter (lat.) ere ved Skibsbygning de smækkre Tømmere eller svære Lister, der spigres udenpaa Spanterne, efterat disse ere reiste, for at holde dem paa deres Plads, indtil Klædningen og Foringen paasættes.

Sens, Stad i det franske Dep. Yonne, ved Floden Yonne, har en gammel og prægtig Kathedralkirke, Metalstøberier og Bomuldsspinderier. 11,000 Indb.

Separation (lat.) eller, som den fuldstændige Benævnelse er, S. i Henseende til Bord og Seng kaldes den foreløbige Ophævelse af det ægte-

Digitized by Google

skabelige Samliv, som Øvrigheden kan tillade, naar Ægtefællerne ikke kunne enes om at fortsætte det, og som efter 3 Aars Forløb giver Adgang til Ægteskabets fuldstændige Ophævelse ved Bevilling.

Separatisme (lat.) er Afsondringsaand i Troessager; **Separatister** kaldes de Medlemmer af et større Kirkesamfund, især i den protestantiske Kirke, som slutte sig sammen i Conventikler til særlige Andagtsøvelser, fordi den offentlige Gudstjeneste forekommer dem utilstrækkelig eller utilfredsstillende.

Separatist (lat.) i et Concursbo kaldes den, der kan gjøre sin Ret gjeldende uden at concurrere med de øvrige Creditorer, og saaledes staaer udenfor Concursordenen, hvilket f. Ex. er Tilfældet med den, der har sine Eiendele beroende i en Andens Concursbo.

Separator (lat.) kaldes en Indretning ved en Dampkjedel, bestemt til at forhindre Dampene fra at rive uforbampet Vand med sig. Den bestaaer meest i et Rum, hvori Draabene afsætte sig ved deres Inertiemoment, idet Dampen pludselig skifter Retning.

Sepia er en Blæksprutteslægt af de 10-armede Blæksprutters Gruppe, udmærket ved Kroppens forholdsviis brede og flade Form, ved at den langs ned ad Siderne er kantet med en Finnebræmme, samt ved den porøse Kalkskal, som indenfor Huden bedækker Dyrets Ryg. Efter Dyrets Død flyder denne lette Indskal (det saakaldte Meerskum, os Sepiæ) paa Vandet og driver ofte i betydelig Mængde op paa Kysten. Det kan benyttes til at radere med, og havde tidligere officinel Anvendelse (s. **Meerskum**). Blæksprutterne af denne Slægt ere iøvrigt langsommere i deres Bevægelser og mere Kystdyr end de andre 10-armede Blæksprutter. S. er ogsaa Navnet paa en brunn Farve, der faaes ved Indtørring af den sorte Vædske, hvoraf Blæksprutterne have deres Navn.

Sepiategning kalder man en Tegning udført med den brune Saft af Sepia (s. d. A.), istedetfor Tusch; Opfindelsen skyldes en tydsk Maler Seydelmann 1780.

Septarier (lat.) kaldes i Geognosien nogle i Leerlagene forekommende ellipsoidiske Concretioner, der bestaae af Kalk eller Leerjernsteen, i hvis Indre der findes en Mængde Kløfter, som gjerne ere udfyldte med Kalkspath eller andre Mineralier. De forekomme iblandt Andet ogsaa i vor Brunkulsformation.

Septembrister, s. **Portugals Historie** (IV, S. 849, 2den Sp.).

Septimaccord er en dissonerende Accord, som foruden Grundtonen bestaaer af Terz, Qvint og Septime. Af størst Vigtighed i Musiken er S. paa Dominanten eller det 5te Trin i Tonarten; den kaldes derfor fortrinsviis Hovedseptimaccorden, og opløser sig regelret til en Treklang paa Tonika.

Septimanien heed i Begyndelsen af Middelalderen, især under Vestgothernes Herredømme, den Deel af disses Rige i det sydlige Frankrig, som de under Kong Vallia 419 e. Chr. fratoge Romerne, og som udgjorde den største Deel af det senere Languedoc og Roussillon; Navnet kommer af Septimani d. e. Soldaterne af den 7de romerske Legion, som bleve bosatte her i Colonien Biterræ (nu Béziers). Allerede under Chlodovig blev den vestlige Deel med Hovedstaden Toulouse fratagen Gotherne; den østlige Deel faldt efter det gothiske Riges Undergang i Arabernes Hænder, hvilke Carl Martel (738) og Pipin (759) igjen fratoge det.

Septime er det 7de Trin i den diatoniske Scala. Det er et dissonerende Interval, som i Musiken forekommer i 3 Størrelser: som stor S., lille S. (Hoved- eller væsentlig S.) og formindsket S.

Septisk (gr.), forraadnende, hvad der vedrører Forraadnelse (Sepsis), bruges i Lægevidenskaben om forraadnede Substantsers Indvirkning paa Legemet og de derved fremkaldte sygelige Tilstande, hvad enten de bevirkes udvendig fra Naturen eller ved Decomposition af Legemets egne Substantser. **Sepsis** er en alminbelig Fordærvelse af Legemets Vædsker; **Septicæmie**, en Fordærvelse af Blodet.

Septuaginta (lat.) eller de Halvfjerdsindstyve (LXX) kaldes den alexandrinske græske Oversættelse af det gamle Testamente, som efter Sagnet blev foranstaltet af den ægyptiske Konge Ptolemæos Philadelphos ved 72 jødiske Skriftlærde, der bleve indespærrede hver i sin Celle og dog, hver for sig, oversatte Texten ordret paa den samme Maade. Sandsynligviis er denne Oversættelse opstaaet efterhaanden blandt Hellenisterne, de iblandt Grækerne, især i Alexandrien, fødte og levende Jøder, i det 3die Aarh. f. Chr. De vigtigste Haandskrifter af S. ere „Codex Vaticanus“ og „Codex Alexandrinus“.

Septuagesima (lat.) kaldes den 70de Dag før Paasken eller den 3die Søndag før den første Søndag i Fasten, den 9de Søndag før Paaske, paa hvilke den 40-Dages Faste i nogle katholske Kirker begynder, da Tallet af Fastedagene, paa Grund af Dispensationer i den egentlige Fastetid, ellers ikke vilde blive fuldt.

Sequaner heed et Folk i den Deel af det transalpinske Gallien, som Cæsar betegner som det celtiske Gallien.

Seqvens (lat.) kaldes en Art Kirkesange, som i det 9de Aarh. udbredte sig fra Klostret St. Gallen. S. fremgik af Modulationerne af Hallelujah ved Gradualresponsoriet, for hvilke Notker Balbulus forfattede en Række Texter, der kaldtes Hymner. Disse S. fandt Indgang ogsaa i Tydskland, Frankrig, England og andre Lande, og deres Tal steeg i det 11te Aarh. i Messebøgerne indtil 100. I det paa Tridentinerconciliets Foranstaltning reviderede Missale Romanum indskrænkedes deres Tal til 5, en for Paasken „Victimæ paschali“, en for Pintsefesten „Veni, sancte spiritus“, en for Christi Legemsfest „Lauda, Sion, salvatorem“, en til Forherligelse af mater dolorosa, den berømte „Stabat mater“ af Jacoponus, og endelig en for Sjælemesserne, Thomas Celanos berømte Hymne om Verdensdommen „Dies iræ“. — **Seqventiale** kaldtes den Bog, i hvilken S. vare sammenfattede.

Sequester eller **Sequestration** (lat.) er i egentlig Forstand Overgivelsen af en omtvistet Ting i en Tredjemands Bevaring, men bruges nu ofte om Arrest paa Gods, navnlig forsaavidt som den foretages i en fast Eiendom og dennes Indtægter; undertiden bruges Ordet endog i

Digitized by Google

Betydning af Execution. Sequestrere er at belægge med det Baand, som S. medfører.

Serail, tyrk. Serai d. e. Palads, kaldes fortrinsviis den tyrkiske Sultans Residentsslot i Constantinopel, s. d. A. Det er omgivet med Mure o. s. v., indeholder Bygninger med en Befolkning af henved 10,000 Mennesker, Haver o. d. En egen Deel af S. er Haremet, over hvilket Kjåjachatün d. e. Fruentimmeropsynsmanden og Kislar Aga, de sorte Gildingers Formand, have Opsigt. I Eski-S. d. e. det gamle S. boe den sidstafdøde Sultans efterladte Koner.

Seraing, Flekke i den belgiske Provinds Lüttich, ved Maaß, er bekjendt ved de af John Cockerill her anlagte store Høiovne, Maskinværksteder og andre Etablissementer til Jernets Bearbeidelse. 11,000 Indb.

Serampore eller Frederiksnagor, Stad i Præsidentskabet Calcutta i det britiske Ostindien, ved Hugli, 3 M. fra Calcutta, har en baptistisk Missionsanstalt og nogle Manufacturer. 15,000 Indb. S. var indtil 1845 et dansk Factorie.

Seraph, i Fleertallet Seraphim, (hebr.) d. e. Ædle, Høie, er i det gamle Testamente Navnet paa himmelske Væsener med menneskelig Skikkelse og 6 Vinger, som istemme Lovsange om Guds Throne. Senere identificeredes de med Cheruberne. Franciscanerne kaldte deres Stifter Pater seraphicus, og deres Orden den seraphiske.

Serapis, Sarapis, var en ægyptisk Guddom, hvis Billede af Ptolemæus I blev bragt fra Sinope til Alexandrien, hvor han blev Gjenstand for en Hovedcultus og i sit Væsen sammenstillet med Osiris-Apis. Den af Mariette 1854 paany fundne memphitiske Helligdom for Apis blev nu et Serapeion (Serapeum). Fra Alexandrien udbredte Serapistjenesten sig ikke blot over Ægypten, men ogsaa over Grækenland og Italien.

Serbien, Serbisk, s. Servien, Servisk.

Seres, befæstet Stad i det tyrkiske Landskab Rumelien, har Handel med Bomuld og Tobak samt endeel Manufacturer. 30,000 Indb.

Sereth, Flod i Tyrkiet, udspringer i det østerrigske Bukovina paa Karpathernes østlige Fod, løber mod S. igjennem Moldau og tilsidst paa Grændsen af dette og Valachiet, og falder efter et Løb af 75 M. i Donau.

Serge kaldes deels et 3-, 4- eller 5-skaftet Stof af Kamuldsgarn, de simplere Sorter undertiden med Karteuldgarns Islæt, deels et paa lignende Maade kipret Silkestof med enkelte Traade i Kjeden, dobbelte i Islætten.

Sergeant er Navnet for en Underofficeer af høiere Grad; i den danske Armee bruges Betegnelsen undtagen ved Cavaleriet, hvor den tilsvarende Grad kaldes Vagtmester.

Sergeants at law er i England Benævnelsen for den fornemste Klasse Advocater.

Sergel (Johan Tobias), svensk Billedhugger og vistnok Sverrigs største Kunstner, født 1740 i Stockholm, var Elev af l'Archeveque, men uddannede sig, især ved Studiet af Antiken, under sit lange Ophold i Italien 1767—78. Efter Hjemkomsten tillagde Kongen ham en Pension af c. 2,400 Rdl. aarlig. Selve den Vei, ad hvilken S. blev ledet til at forsøge at gjenindsætte Naturen i dens Ret, nemlig Antikens Studium, i Forbindelse med samtidige Kunstanskuelser og protestantiske Begreber, maatte imidlertid føre med sig, at han helst dvælede ved Æmner fra Oldtiden; ogsaa ere, med Undtagelse af Gravmæler, hans fleste Compositioner tagne derfra. I Rom udførte han „En liggende Faun“, nu i Stockholms Museum; „Diomedes“ og „Amor og Psyche“, hans berømteste Arbeide, ligeledes i Stockholm. Senere „Othryades“, „Mars og Venus“, begge sammesteds og ligesom de foregaaende Arbeider udførte i Marmor. Af Gravmæler udførte han Cartesii Monument i Bronce i Adolf-Frederikskirken, hvor man ligeledes seer et Basrelief af ham, „Christi Opstandelse“, i Gibs. En Composition af en eiendommelig Charakteer er en Gruppe, forestillende Axel Oxenstjerna dicterende Historien Gustav Adolfs Bedrifter, ogsaa opstillet i Stockholms Museum. Blandt Portraiter maae nævnes Gustav III's Statue i Bronce, hans Buste, Carl X's og Gustav I's Buster; endelig modellerede han ogsaa Portraiter saavel af den hele kongelige Familie som af en stor Mængde af Sverrigs daværende betydeligste Personligheder. I sine sidste Leveaar havde S. ganske ophørt at arbeide, han døde d. 26de Febr. 1814.

Sergipe, Provinds i Brasilien, s. d. A. (I, S. 720, 2den Sp.).

Sergius er Navnet paa 4 romerske Paver. S. I, Pave fra 687—701, lod paa Synoden i Aquileia 698 Theodorus af Mopsvesta's og Theodorets Skrifter samt et Brev fra Biskop Ibas af Edessa (de saakaldte tre Capitler) fordømme. — S. II, 844—47, fremmede Pavestolens Høihed over den verdslige Magt derved, at han undlod at søge sit Valg stadfæstet af Keiser Lothar. — S. III, 904—11, berygtet for sin Lastefuldhed, blev ophøiet til Pave under Theodoras og hendes Datter Marozias Qvinderegimente. Med den Sidstnævnte avlede han flere Børn, deriblandt den silldigere Pave Johan XI. — S. IV, 1009—12, heed før sin Thronbestigelse Bocca di Porco (Svinetryne); da han skammede sig ved dette Navn, aflagde han det og antog Navnet S., og fra den Tid blev det Skik, at Paverne ved deres Thronbestigelse antoge et nyt Navn. — S., Patriarch af Constantinopel 608—39, forfattede den af Keiser Heraclius 638 udstedte Ekthesis, som forbød al Strid om een eller to Villier i Christus. — S. er endvidere Navnet paa flere Martyrer og Helgener i den romerske Kirke.

Seriasker, persisk og tyrkisk Ord, bruges som Titel til en overcommanderende General og til den øverste Chef for Krigsministeriet.

Seriema (Dicholophus cristatus) er en anseelig, meget høibenet, men korttaaet og temmelig langhalset Vadefugl med Hovedtop og næsten rovfugleagtigt Næb, der beboer de brasilianske Campos. Ved sit hele Udseende minder den om Slangefalken, ligesom ved Næbformen og de stærke krumme Kløer om Rovfuglene overhovedet. Den holder sig skjult i det høie Græs, lever af Myrer, Larver, Bær, Fiirbeen og Giftslanger og bygger sin Rede i Mandshøide i en tæt Busk; Ungerne forblive nogen Tid i Reden, indtil Forældrene fordrive dem derfra.

Serinagur, s. Kaschemer.

Digitized by Google

Seringapatnam, Stad i Vasalstaten Mysore under det engelske Præsidentskab Madras i Ostindien, paa en Ø i Floden Cavery, bestaaer af „Fæstningen" og den „sorte Stad". 15,000 Indb. S. var i sin Tid Hovedstad i Hyder Ali's og Tippo Saibs Rige og erobredes af Englænderne 1799.

Seriphos, nu **Serpho** eller Serphanto, en lille Ø blandt Cykladerne, nævnes i Mytherne som det Sted, hvor Perseus blev opdraget.

Serlio (Sebastino), italiensk Architekt fra Begyndelsen af det 16de Aarh., har ikke saa meget gjort sig værdig til at erindres ved sine Bygninger, hvoraf man kun med fuldkommen Sikkerhed kan angive hans Arbeider i Frankrig (fra 1541), som ved sit Værk over Architekturen (ældste Udgave i 6, senere Udgaver i 7 Bøger), der er oversat paa Fransk, Hollandsk og Tydsk. S. døde rimeligviis 1568 i Fontainebleau.

Seroux d'Agincourt, s. Agincourt, d'.

Serpent eller Slange kaldes et stort Blæseinstrument, som bestaaer af et S-formig slynget Messingrør. Det har en meget stærk og dyb Tone og bruges undertiden i stort Militairmusikchor til at forstærke Bassen.

Serpentarius er det latinske Navn paa Stjernebilledet Slangeholderen (s. d. A.).

Serpentes, s. Slange.

Serpentin (lat.), ogsaa kaldet Ophit (gr.), er et Mineral, der har faaet Navn af sin stribede og plettede Tegning, eller ogsaa fordi de Gamle antoge, at det var et Lægemiddel mod Slangebid. Farven er guul eller grøn med en Mængde Nuancer, saa at det ofte har et plettet eller aaret Udseende; det er kun gjennemsigtigt paa Kanterne, har en svag Fedtglands, bestaaer af Kiselsyre, Magnesia og Vand, og forekommer kun bjerat. — Ædel S. har ofte en smuk smaragdgrøn Farve og et mere glindsende Brud end den almindelige S., saa at den kan modtage en smukkere Politur end denne. — Da Haardheden er ringe (3—4), lader det sig let behandle paa Dreiebænken og anvendes til Rivstaale, Daaser, Vaser, saavelsom til architektoniske Ornamenter, Bordplader o. s. v., og hos Ægypterne og Romerne forarbeidedes deraf undertiden Billedstøtter. Det findes i Grønland, Sverrig, Tydskland, Frankrig og flere Lande. — Italienernes Serpentino verde antico er en grøn Porphyr.

Serpentinen var et eget gammeldags Slags Skyts, der udskjød Jernkugler af en Vægt af nogle faa Pund.

Serpuchov, befæstet Stad i det russiske Gouv. Moskau, har Klæde-, Læder- og Seildugsfabriker m. M. samt betydelig Handel. 14,000 Indb.

Serpula, Rørormeslægt, udmærker sig derved, at de trevlede Føle- og Gjælletraade ere samlede i 2 Buske paa Dyrets Forende, at Røret er kalkagtigt og fæstet til fremmede Gjenstande, f. Ex. Skaller, Tang, Stene o. s. v., og endelig derved at een af Føletraadene er ombannet til at bære et fast Kalklaag, der tillukker Rørets Munding, naar Ormen trækker sine Gjællebuske ind i dette. S.-Arterne leve ofte selskabelig, de største og smukkeste i de varme Have.

Serradella (Ornithopus sativus) er en eenaarig Culturplante af Bælleplanternes Familie, der dyrkes temmelig hyppig i Syd- og Mellemeuropa paa magre Jorder, ofte blandet med Spergel eller Boghvede; i de senere Aar er dens Dyrkning ogsaa forsøgt hos os. Den benyttes til Grøntfoder eller til Hø og ansees for et ligesaa godt Foder som Kløverarterne.

Serrasalmo, s. Karpelax.

Serratula, s. Engeskjær.

Sertorius, en romersk Feltherre fra Nursia i Sabinerlandet, stod i Borgerkrigen mellem Marius og Sulla paa den førstes Side. Efter Roms Indtagelse 87 f. Chr. stred han kraftig ind mod de plyndrende Slavehorder, gik senere 82 som Proprætor til Hispania ulterior, forsvarede sig der heldig mod Sulla, der havde erklæret ham for fredløs, og mod Cneius Pompeius, indtil han 72 blev myrdet af Perperna.

Servan, Saint, Stad i det franske Dep. Ille-Vilaine, ved Atlanterhavet, har en god Havn, Skibsbyggeri, Reebslageri og andre industrielle Anlæg. 10,000 Indb.

Servet (Michael), egentlig Miguel Servede, lærd Læge og Antitrinitarier, født 1509 eller 1511 i Villanueva i Arragonien, studerede Lægevidenskaben i Paris og levede derefter under Erkebiskoppen af Vienne, Pater Palmieri's Beskyttelse, men hans Skrift „Christianismi restitutio" nødte ham til at flygte; han kom til Genf, og her blev han paa Calvins Foranstaltning fængslet og brændt som Gudsbespotter og Fornegter af Christi Guddom d. 27de Octbr. 1533. S.'s Død har givet Anledning til mangfoldige Angreb paa Calvins Minde.

Servien (eller Serbien, tyrk. Syrp), et under tyrkisk Overhøihed staaende, men i sine indre Anliggender uafhængigt Fyrstendømme i det sydøstlige Europa, grændser mod N. til den østerrigske Militærgrændse, fra hvilken det skilles ved Sau og Donau, mod Ø. til Valachiet og Bulgarien, mod S. O. til Bulgarien og mod S. V. til Bosnien, og er 998 □ M. stort. Det er et Bjergland, som ligger paa Nordsiden af den igjennem Tyrkiet fra V. til Ø. strygende Hovedbjergmasse og gjennemskjæres af en Mængde Dale. Det helder mod N. til Donau, som danner en Deel af Nord- og Østgrændsen; paa Vestgrændsen løber Drina, igjennem Landet flyder Morava, hvilke begge falde i Donau. — S.s Klima er tempereret og sundt, mod S. ere Vintrene temmelig strenge. Jordbunden er i det Hele frugtbar, men Agerdyrkningen staaer meget tilbage; her dyrkes Hvede, Byg og Mais, Viin, Frugt o. M. Qvægavlen er betydelig, og Bjergene indeholde gode Græsgange; af Faar og Sviin holdes en stor Mængde. Bjergværksdriften, som engang var betydelig, forsømmes nu; her vindes noget Guld, Sølv, Steenkul, Jern og Kobber m. M.

Indbyggerne, c. 1,040,000, ere Serviere eller Serber, et af de østslaviske Folk (s. Slaver) af græsk-katholsk Religion og med et eget Sprog (s. den følg. Art.); foruden dem boe her noget over 100,000 Valacher, c. 18,000 Zigeunere, nogle Vesteuropæere o. A.; i Stæderne boe desuden noget over 15,000 Tyrker og 2,000 Jøder. I S. findes ingen Standsforskjel paa Grund af Fødselen; Bønderne ere forbetmeste Selveiere. Agerdyrkning og Qvægavl ere Hovednæringsveie, Industrien er ubetydelig, men Huusfliden er meget stor; Huusvæsenet er overhovedet indrettet paa patriarchalsk Viis. Handelen gaaer

Digitized by Google

ud paa Udførsel især af Hornqvæg, Sviin, Huder, Talg, Vox og Honning, og paa Indførsel af Colonial- og Fabrikvarer, Viin o. desl. — **Statsforfatningen** er indskrænket monarchisk, Regjeringen er arvelig i Familien Obrenowitsch. Fyrsten har den udøvende Magt og deler den lovgivende med en Nationalforsamling, „Skuptschina", som bestaaer af 120 Deputerede (1 for hver 2,000 skattevdende Borger) og samles hvert 3die Aar. Porten erholder en aarlig Tribut af omtrent 170,000 Rdl.; den har desuden Ret til at lægge Garnison i Belgrad, hvor en Pascha residerer, samt Landets 6 andre Fæstninger. (i Alt 6—7,000 Md.). I Spidsen for den græske Kirke staaer Erkebiskoppen af Belgrad, som kaldes Metropolit af S. Folkeunderviisningen staaer mere tilbage end den høiere. Krigsmagten er bestemt til at udgjøre i Fredstid 6—8,000 Md.; Alle ere forresten værnepligtige, og i Krigstid skal der kunne bringes 60,000 Md. under Vaaben. Statsindtægterne kunne anslaaes til omtrent $2\frac{3}{4}$ Mill. Rdl., Udgifterne ere noget mindre. Statsgjeld har S. ikke. — Fyrsten residerer i Kragujevacz.

S.s Historie. S. beboedes i de ældste Tider af thraciske og illyriske Folkeslag (Triballer, Skordisker, Dardanier o. A.), blev omtrent ved Christi Fødsel undertvungen og efterhaanden romaniseret af Romerne, som kaldte det Moesia superior og henregnede det til Provindsen Illyricum; en Mængde Stæder anlagdes ved Donau. Under Folkevandringen droge Hunner, Østgother og Longobarder efterhaanden igjennem Landet. I det 6te Aarh. kom det under de byzantinske Keiseres Herredømme, i Begyndelsen af det 7de Aarh. erobrede Avarerne det, og imod disse indbød Keiser Heraklios det slaviske Folk Servierne (Serberne) fra Østgalizien til at nedsætte sig her. De erobrede S. 638, udbredte sig over Bosnien og andre Nabolande og stiftede et stort servisk Rige, som var deelt i 7 Kredse, der stode hver under en Zupan, og over disse stod, om end med svag og vexlende Myndighed, en Overzupan som Vasal af Keiseren i Constantinopel. I det 9de Aarh. omvendtes Servierne til Christendommen. De kjæmpede længe mod Bulgarerne, og ved disses Riges Fald 1018 blev S. ganske en byzantinsk Provinds. Men allerede 1043 fordrev Stephan Bogislav (eller Dobroslav) de byzantinske Magthavere, og hans Søn Michael (1050—80) blev af Pave Gregor VII erkjendt som Konge. Efterat indre Stridigheder havde knækket Landets Velstand og atter bragt det i nogen Afhængighed af de græske Keisere, stiftede Stephan Nemanja 1165 et nyt Dynastie, som fik Navn efter Residentsstaden Rassa (deraf „Raizer" som Benævnelse paa Servierne). Hans Efterfølgere udvidede Riget: under Stephan Duschan (1336—59), som gav en Lovbog, befordrede Videnskaber og Handel og antog Keisertitlen, indbefattede det tillige Macedonien, Thessalien, Nordgrækenland og Bulgarien. Men ved Rigets Inddeling i Statholderskaber, som stode under temmelig selvstændige „Kneser", lagdes Grunden til dets Svækkelse og Opløsning, og Dynastiet uddøde med Stephans Søn Urosch V (1359—67), under hvem de fleste af de erobrede Lande tabtes. Efter nogle Uroligheder kom Knesen Lazar paa Thronen (1374); han maatte først erklære sig for Tyrkernes Vasal, gjorde siden Opstand, blev fangen i Slaget mod Amurath II paa Amselmarken ved Kossowa (1389) og halshuggen i Amuraths Telt, hvorpaa denne dræbtes af en fangen Servier. I S. regjerede nu nogle Fyrster med Titlen „Despot" som tyrkiske Vasaller; Joh. Hunyades's Seire skaffede Landet 1440 for en kort Tid Uafhængighed, men 1459 ramte Tyrkernes Hevn det frygtelig: Resten af Landets Adel tilintetgjordes, over 200,000 Mennesker slæbtes bort som Slaver, og S. blev en tyrkisk Provinds. Dog indskrænkede Tyrkerne sig til at udøve et despotisk Militærherredømme: Servierne kunde saaledes beholde deres Sprog, Sæder og fornemmelig deres Religion, dermed deres Nationalitet, i det Væsentlige uforstyrrede. Ved Freden i Passarowitz (1718) kom det Meste af S. under Østerrig, men ved Freden i Belgrad (1739) fik Tyrkerne det igjen. Disses Undertrykkelser fremkaldte Opstanden under Czerny Georg (1801), som omsider skaffede Landet Uafhængighed, s. **Czerny Georg**. Om hans Efterfølger s. **Milosch** (1816—39). Denne tog ingen Deel i Krigen mellem Rusland og Tyrkiet 1828—29, men ved Freden i Adrianopel bekræftedes Landets Rettigheder, ligesom det fik de fraskilte 6 Districter tilbage (skjøndt dette først udførtes 1834). En 1835 udkastet Forfatning blev paa Ruslands og Østerrigs Tilskyndelse forkastet af Porten som altfor liberal, hvorimod et organisk Statut bekjendtgjordes 1838, med hvilket hverken Fyrsten eller Folket var tilfreds. Imidlertid havde Miloschs vilkaarlige og øbsle Regjering vakt megen Misfornøielse især hos det liberale Parti, og han maatte i Juni 1839 frasige sig Kronen, hvorpaa hans Sønner Milan og, efter dennes faa Dage efter paafulgte Død, den yngre Søn Michael erholdt samme. Denne viste sig baade svag og vilkaarlig, hvorfor Oppositionspartiet under Wukschisch og Petroniewitsch uden synderlig Modstand kunde styrte ham (i Septbr. 1842) og indkalde Czerny Georgs Søn Alexander Karabjorbjevicz; han blev kort efter bekræftet som Basch-Beg (Overherre) og siden, efterat Rusland havde sat Fjernelsen af hine Oppositionens Førere igjennem, valgt og bekræftet som Fyrste (1843). Om hans Regjering s. **Czerny Georg**. Ved Freden i Paris 1856 ophævedes Ruslands specielle Skytsret over S., og dettes Rettigheder stilledes under samtlige Stormagters Garantie, hvorved det nationale, panslavistiske Parti skuffedes. Striden mellem Alexander og Senatet blev herved stedse heftigere; han blev i Decbr. 1858 nødt til at forlade S., og den gamle Milosch Obrenowitsch besteeg igjen Thronen, men døde d. 26de Septbr. 1860, hvorpaa hans Søn Michael Milosch Obrenowitsch (s. **Milosch**) atter kom til Regjeringen.

Sign. Ranke „Die serbische Revolution" (1829, 2det Opl. 1844); Richter „S.s Zustände unter dem Fürsten Milosch" (1840); Cunibert „Les révolutions etc. de la Serbie 1804—50" (1855).

Servilius var en deels patricisk, deels plebejisk Slægt hos Romerne, af hvis forskjellige, med Tilnavnene Priscus, Ahala o. A. betegnede Grene mange Mænd naaede de høieste Værdigheder i Staten. Blandt disse kunne særlig

Digitized by Google

mærkes **Quintus S. Cæpio**, der foreslog lex Servilia iudiciaria; som Consul tabte han det blodige Slag ved Rhonefloden mod Cimbrerne og maatte gaae i Landsflygtighed til Smyrna. — **Publius S. Rullus** foreslog som Folketribun en Lov om Uddeling af det campanske Gebeet til Folket, der blev bekjæmpet af Cicero som Consul i de 3 opbevarede Taler „de lege agraria" og ikke gik igjennem. — **Publius S. Casca** var Deeltager i Sammensværgelsen mod Cæsar og bibragte ham ved Angrebet i Curiet det første Saar.

Servisk Folk, Sprog og Litteratur. — Det s. **Folk**, Servierne eller Serberne, høre til de østlige Slaver (s. d. A. og **Illyrien**). I den videre og egentlige Betydning høre hertil Beboerne af det tyrkiske Fyrstendømme Servien, Bosnierne, Montenegrinerne, Slavonierne, Dalmatierne, Kroaterne og Slovenzerne; Antallet af dem, der tale det s. Sprog, anslaaes til over 7 Mill. Mennesker, til hvilke foruden Beboerne af de nævnte Lande ogsaa høre endeel Mennesker i det sydlige Ungarn, som Tyrkernes Undertrykkelser have fordrevet fra Egnene S. for Donau. De kaldes ofte med Navnet Raizer (efter Byen Rassa).

Det s. **Sprog**, som stundom ogsaa kaldes det illyriske, tales i 3 Mundarter: Herzegovinsk (i Herzegovina, Montenegro, Bosnien, Dalmatien, Kroatien og Noget af Servien); Syrmisk (i Syrmien, Banatet Temesvar og Noget af Servien) og Razavisk. Det udmærker sig ved Blødhed og melodisk Velklang og har i langt mindre Grad den i de andre slaviske Sprog forekommende Sammendyngning af Consonanter. Til Skriftsprog har det først i det 18de Aarh. hævet sig; de ældre s. Sproglevninger ere alle affattede i det gammelslaviske Sprog eller i en Blanding af dette med det s. Folkesprog. Servierne betjene sig af det slaviske Alphabet, saadant som Wuk Stephanowitsch Karadschitsch (s. d. A.) modificerede det og indførte det istedetfor det gammelslaviske eller det russiske, men det sidstnævnte bruges ogsaa af Mange; herfra undtages Kroaterne og Vinderne, der have beholdt det latinske Alphabet. Den samme Wuk St. Karadschitsch har leveret en Sproglære og en Ordbog over det s. Sprog; man har ogsaa en illyrisk Grammatik af Berlitz (1842) og en Ordbog af Mazuranitz og Uzarevitz (1842).

Den s. **Litteratur** hører egentlig kun til den nyere Tid. Efter Christendommens Indførelse betjente man sig hos Servierne, som i Rusland, af det gammel- eller kirkeslaviske Sprog i 2 Skrivemaader, „Kirkestilen" og „Cancelliestilen". Det vigtigste Mindesmærke af den sidstnævnte er Stephan Duschans Lovbog fra Aaret 1349 (vigtig ogsaa som Bidrag til Sæderne og Tilstanden paa hiin Tid); blandt de mange til „Kirkestilen" hørende Bøger ere flere historiske Værker. Denne den s. Litteraturs første Periode slutter med Georg Brankowitsch (1645—1711). En ny Epoche begyndte nu med Bestræbelsen for at adskille det Gammelslaviske fra det serviske Folkesprog og hæve dette til Skriftsprog. Det første Forsøg paa at skrive paa Servisk gjorde Dosithei Obradowitsch (1739—1811), men hans talrige Efterfølgeres Sprog vakler dog paa høist forskjellige Maader imellem Kirke- og Folkesproget. Imod denne Sprogforvirring virkede Dem. Davidowitsch og især Wuk St. Karadschitsch (s. d. A.), hvilke vilde have deres Landsmænd til at skrive, ligesom de talte; og et Hovedmiddel hertil blev Udgivelsen af serviske Folkesange o. a. Skrifter. Disse især af Wuk St. K. samlede og i kritisk Bearbeidelse udgivne serviske Folkesange udmærke sig ved et naivt, ømt Udtryk af den naturlige Følelse og Stemning; det er deels Kjærligheds- og Bryllupsdigte, deels Krigs- og Stridssange eller episke Digte om Fortidens Helte. Foruden Wuk optraadte andre Digtere, som Simeo Milutenowitsch (s. d. A.) og Lucian Muschicki (død 1837). Hovedsæder for den s. Litteratur vare i Ungarn Pesth og Neusatz, i Servien Belgrad; i Montenegro var Cetinje et Sæde for nogen litterær Virksomhed, siden den afdøde Wladika P. Niegosch havde viist sig som Litteratus og Digter. Blandt de nulevende s. Digtere ere Branko Raditschewitz og Jovan Ilitz de betydeligste. — Hos de egentlige Serviere, af græsk-katholsk Religion, er den videnskabelige Virksomhed endnu ubetydelig; øverst staae de historiske Skrifter (af Raiz, Julinatz, Reschkowitsch o. Fl.). Hos de katholske Serviere, især Dalmatierne, havde tidlig udviklet sig en temmelig riig verdslig Litteratur, og Ragusa kunde i det 16de og 17de Aarh. nævnes som et „illyrisk Athen". Blandt den Række af Digtere, som blomstrede fra det 15de til det 17de Aarh., staaer Gundulitsch øverst; i det 18de Aarh. blomstrede Djorbitz og Katschitz; siden tabte den litterære Virksomhed sig imod S., men hævede sig mod N. — De øvrige serviske Folks (Kroaternes, Slovenzernes, Vendernes) Litteratur er høist ubetydelig, hvortil ogsaa den i deres Skrift (Alphabet og Retskrivning) herskende Forvirring bidrager; sign. hermed Artt. om de enkelte slaviske Folk og Lande (Dalmatien, Slavonien o. s. v.) samt om slaviske Sprog o. s. v. — Sign. Ristiz „Ueber die serbische Litt." (1853); Sotaritsch „Verzeichniß slawonisch-serbischer Literatoren" (1810).

Serviter (Servi beatæ virginis Mariæ), den hellige Jomfrues Tjenere, Brødre af Jesu Lidelser, af Ave Maria, af Monte Senario, kaldes Medlemmerne af en endnu bestaaende Orden i den romerske Kirke, hvis Formaal er Bøn og asketiske Øvelser til Jomfru Marias Forherligelse. Ordenen blev stiftet 1223 i Florents af 7 af Stadens ansete Indvaanere, fik 1239 sit Sæde paa Monte Senario, og udbredte sig derfra til Frankrig, Nederlandene og Tydskland. En Forgrening af Ordenen, som opstod 1593 for at tilbageføre den oprindelige Strenghed, kaldes **Eneboer-S.** — **Servitindernes** Orden opkom imod Slutningen af det 13de Aarh. og er i den nyere Tid bleven indført i Baiern. S.s nærværende Hovedsæde er Italien.

Servitut (lat.) kaldes en Besidderen af en fast Eiendom paahvilende Forpligtelse til enten at taale, at en Anden udøver en vis Raadighed over hans Eiendom, som han i og for sig var berettiget til at forbyde (positiv S.), eller selv at undlade en vis Benyttelse af sin Eiendom, som han i og for sig var berettiget til (negativ S.). I egentlig Forstand henregnes imidlertid til S. ikke de af den ovennævnte Slags Ind-

Digitized by Google

krænkninger i Eiendomsretten, som finde Sted til Fordeel for en anden Person (personelle S.), men kan de, som finde Sted til Fordeel for Besidderen af en anden fast Eiendom (reelle S.), hvilken sidste da kaldes den herskende Eiendom, medens den Eiendom, som Indskrænkningen paahviler, kaldes den tjenende. De positive S. ere enten synbare — naar S.s Existents tilkjendegives ved en udvortes synlig, enten alene eller dog tillige for dens Skyld tilværende Indretning, som naar et Huus har Vinduer umiddelbart ud til Nabogrunden, hvilket efter danst Ret ikke i og for sig er tilladt — eller usynbare, naar deres Existents ikke tilkjendegives ved nogen saadan Indretning, som naar En har Ret til at befare Nabogrunden, uden at denne Ret er betegnet ved noget formeligt Beianlæg. Denne Adskillelse er navnlig af Vigtighed med Hensyn til S.-Rettighedens Erhvervelse, idet Retten til de synbare kan erhverves ved almindelig Hævd, men Retten til de usynbare kun ved Alderstidshævd; Retten til de negative S. (som naar en Eier er forpligtet til ikke at bygge sit Huus høiere) kan derimod slet ikke erhverves ved Hævd.

Servius (Maurus Honoratus), en romersk Grammatiker, der levede i det 4de Aarh. e. Chr. under Valentinian, har blandt Andet skrevet en værdifuld Commentar til Virgils Digte (udg. af Lion, 2 Bd., 1826).

Servius Tullius, den 6te af de romerske Konger, 578—35 f. Chr., var af Fødsel en Etrusker og opdraget ved Kong Tarquinius Priscus's Hof, hvis Efterfølger han blev. Seirrig i Krigen sikkrede han Rom den første Plads i det latinske Forbund; ved Indstiftelsen af Klasse- og Centurieinddelingen frembragte han væsentlige Forandringer i Statsforfatningen. S. udvidede ogsaa Rom, forbedrede Lovgivningen og indførte Brugen af myntede Penge. Han faldt som Offer for en Sammensværgelse.

Serøs, vandagtig, tynd, betegner denne Egenskab (**Serøsitet**) ved den flydende Deel af Legemets Vædsker, hvori de bisse specielt charakteriserende Bestanddele ere tilblandede. **Serum** er nemlig Benævnelsen for Blodets vandagtige Deel, Blodet berøvet sine Blodlegemer og Trevlestof, ligeledes for Melkens Valle (Serum lactis).

Sesamum orientale (Sesamplanten) er en eenaarig, urteagtig Plante af Bignoniaceernes Familie, med en opret, trind, haaret Stængel, udeelte, stilkede, modsatte Blade og store, smukke hvide Blomster, der sidde eenlige i Bladhjørnerne og have et 5-deelt Bæger, en klokkedannet, skjævt 5-lappet Krone og 4 fuldstændige Støvdragere. Den er vildtvoxende i Ostindien og paa Ceylon, men har tillige fra de ældste Tider været dyrket almindelig i det tropiske Asien, Afrika og i de senere Tider ogsaa i Amerika, paa Grund af dens stærkt olieholdige Frø, hvis Olie finder en udbredt Anvendelse i Husholdningen, til Salver, som Lægemiddel o. s. v. **Sesamolien** har ligesom Linolien den Egenskab ikke at stivne i Kulden; den benyttes til Sæbefabrikation, og Affaldet fra Oliepresningen er et godt Kreaturfoder.

Sesostris er det af Herodot benyttede Navn for en ægyptisk Konge, til Grund for hvilket der imidlertid i Virkeligheden ligger to Konger, det andet ægyptiske Riges to største Pharaoner, af hvilke den første, Seti I (omtrent 1445—1394 f. Chr.), hos Manethon kaldet Sethos eller Sethosis, gav Anledning til Navnet, og hvis Søn Ramses (1394—28 f. Chr.) var den anden. Begge vare store Erobrere. Under Seti, der udførte store administrative Reformer, kom Joseph til Ægypten, under Ramses blev Moses født og opdraget.

Sesrymner er i den nordiske Mythologie Navnet paa Freias store og skjønne Sal i hendes Borg Folkvang.

Session (lat.) bruges deels i Betydningen af en Folkerepræsentations, eller en anden Forsamlings, f. Ex. ogsaa en collegial Rets (som navnlig Høiesterets) Samling ɔ: den Tid, hvori dens Sammenkomst varer, — deels som Betegnelse for den, halvt judicielle, halvt administrative Autoritet, som foretager Udskrivningen af Mandskab til Land- og Søetaten.

Sester er et Kornmaal i Baden og Schweiz (paa sidste Sted = Viertel, Quarteron, Boisseau). Det er begge Steder = 15 franske Litres = $0,_{8626}$ danske Skjepper.

Sesterts, en gammel-romersk Sølvmynt, Fjerdedelen af en Denar = 2½ As, omtrent 7 Skilling; **Sestertia** (SS), en Regningsmynt = 1000 Sestertier, lidt over 66 Rdl.; **Sestertium** var 100,000 S.

Sestini (Domenico), berømt Numismatiker, var født d. 10de Aug. 1750 i Florents, og døde d. 8de Juni 1832 sammesteds. Hans Hovedværker ere: „Lettere e dissertazioni numismatiche sopra alcune medaglie della collezione Ainslianea“ (8 Bd., 1789—1805); „Classes generales seu monetæ urbium, populorum et regum ordine geographico“ (2 Bd., 2det Opl. 1821); „Lettere e dissertazioni numismatiche nuove“ (9 Bd., 1813—20); Beskrivelse af det Hederwarske Museum (7 Bd., 1828—30).

Setaceum, s. Sime.

Seth, Adams tredie Søn, var Stamfader til **Sethiterne**, til hvilke ogsaa Noah hørte. — **Sethianerne**, et gnostisk Parti, som henhørte til Ophiterne, opkom i det 2det Aarh. e. Chr. og paastod, at S. atter var kommen til Jorden i Messias's Person.

Seti, ogsaa Sati, Sate, var Navnet paa en qvindelig Guddom hos Ægypterne, ligesom ogsaa paa to ægyptiske Konger; s. Sesostris.

Setier er et gammelt fransk Maal, baade for tørre og flydende Varer, s. Paris. — I Schweiz bruges det endnu for flydende Varer = Brenta eller Eimer = $38,_{82}$ danske Potter.

Setledsch, Flod i Asien, udspringer i Thibet, gjennembryder Himalaya og løber ind i Pendschab, hvorpaa den falder i Indus.

Settignano (Desiderio da), Mester af den ældre florentinske Billedhuggerskole, født i Begyndelsen af det 15de Aarh., var Elev af Donatello, og forstod navnlig at forlene sine Qvinde- og Barneskikkelser en høi Grad af Ynde. Hans fleste Arbeider findes i Florents, det betydeligste er Gravmælet over Carlo Marsuppini i Kirken Santa Croce. S. døde rimeligviis 1486, men i ethvert Tilfælde meget ældre end 28 Aar, som man almindelig angiver.

Setuval eller **Sanct Ubes** (Yves), Stad i den portugisiske Provinds Estremadura, ved en

Digitized by Google

Bugt af det atlantiske Hav, har betydelig Handel med Salt og Viin. 15,000 Indb.

Sevastopol, s. Sebastopol.

Sevelin (Peter Erik), svensk Skuespiller, født i Stockholm d. 15de Marts 1791, kom som Barn til Balletten og debuterede som Skuespiller 1810 paa Djurgårdens Theater. Han fik snart Ansættelse ved det kgl. Theater, hvor han forblev til 1838, gjorde derpaa Kunstreiser i Provindserne, indtil han 1844 atter vendte tilbage til det kgl. Theater, hvor han tog Afsked med Publicum 1847. S. var en af Sverrigs meest fremtrædende Charakteerskuespillere og navnlig fortræffelig som burlesk Comiker. Han var gift med den svenske Operasangerinde Mamsel Thunberg, der indtil 1837 var ansat ved Operaen i Stockholm og udmærkede sig ved sin brillante og sjelden høie Sopranstemme.

Sevenbom er de unge Grene og Qviste af Juniperus sabinæ fra Sydeuropa, s. Enebær, der voxer i Danmark i Haverne. De bruges lidet i Medicinen, og til at røge med i Stalbene for syge Kreaturer o. s. v.

Sevennerne hedder en lang, smal Bjergkjede, som strækker sig i det sydøstlige Frankrig fra S. til N. og N. O., imellem Loire paa den ene Side og Rhone med Saône paa den anden; mod S. stilles den fra Pyrenæerne ved den Indsænkning, hvori den languedocske Kanal er anlagt. I Forbindelse med S. staae Forezbjergene mod N. og Auvergnebjergene mod N. V. Det høieste Punct er 6,200 F.

Sevenner-Propheter, s. Camisarder.

Severien, forhen et Fyrstendømme i det sydlige Rusland, dannede engang en Deel af Ukraine under Kongeriget Polen og udgjør siden 1802 en Deel af Gouv. Tschernigov. Staden Novgorod-Seversk har 10,000 Indb.

Severn, Flod i England, kommer under Navnet Hafren fra en lille Sø i Montgomery-Shire, optager Avon, hvorpaa den kaldes Bristolkanalen, og falder i Bristolbugten, en Deel af Atlanterhavet. Dens Længde er 46 M.; den gjennemstrømmer en skjøn og frugtbar Dal og tjener til nogle af de vigtigste Vandforbindelser i England.

Severo, San, Stad i Provindsen Capitanata i Neapel, har levende Industrie og Handel. 20,000 Indb.

Severus (Cornelius), en romersk Digter fra den augustæiske Tid, forfattede Digte om den sicilianske Krig og om Cicero's Død. Et Brudstykke af det sidste er opbevaret hos Seneca. Det ham tidligere tillagte Digt „Ætna" skriver sig rimeligviis fra en senere Forfatter.

Severus (Lucius Septimius), romersk Keiser fra 193—211 e. Chr., født 146 i Leptis i Afrika, var Anfører for de pannoniske Legioner, som efter Pertinax's Drab udraabte ham til Keiser. Han holdt sig mod flere Modkeisere og viste sig, da han var kommen i rolig Besiddelse af Magten, streng, indsigtsfuld og sparsommelig. Han ordnede Retsvæsenet, og under ham havde de Retslærde Papinian, Ulpian og Paulus stærk Indflydelse paa Statssagerne. Han døde 211 paa et Felttog mod Caledonierne i Britannien i York (Eboracum).

Severus (Sulpicius), christelig Historieskriver fra Aqvitanien i Gallien, født 363, død 410 i Marseille, har især gjort sig bekjendt ved sin „Historia sacra", der indeholder den jødiske Historie og nogle Dele af Kirkehistorien til 400, og er forfattet i en flydende Stiil. Den er udgiven af Vorstius og Clericus (2 Bd., 1709) og de Prato (3 Bd., 1741).

Sévigné (Marie de Rabutin, Marquise af), fransk Skribentinde, født 1626 i Paris, erholdt en lærd Dannelse og giftede sig 1644 med Marquis Henry af S., som behandlede hende med Tilsidesættelse og sendte hende til Bretagne. Efter hans Død levede hun i Paris i Selskab med den fine og lærde Verden og døde 1696. Hun er især bleven bekjendt ved den Række Breve, som hun i et Tidsrum af 25 Aar skrev til sin gifte Datter, og som endnu betragtes som Mønster paa let og behagelig Brevstiil. Slgn. Walckenaër „Mémoires touchant la vie et les écrits de Mad. de S." (1842—43).

Sevilla, Stad i Landskabet Andalusien i Spanien, ved Guadalqvivir, omgiven af en Muur med 166 Taarne og 15 Porte, har snevre og krumme Gader men i det Hele store, anseelige Huse og flere mærkelige offentlige Bygninger, blandt hvilke vi nævne: Kathedralkirken, den største og prægtigste i Spanien, riig paa Kostbarheder og Malerier af de største spanske Mestere, og med Columbus's Gravminde; den mauriske Kongeborg Alcazar; Casa Pilata, der skal være et Afbillede af Pilatus's Huus; en romersk Vandledning; Børsen, hvor vigtige Actstykker angaaende det spanske Amerikas første Historie gjemmes; Amphitheatret til Tyrefegtninger. Paa de offentlige Pladser findes herlige Springvand. S. har et Universitet og flere høiere Underviisningsanstalter, betydelige Silke-, Uld- og Bomuldsmanufacturer, et Kanonstøberi, en stor kongelig Tobaksfabrik, Glas-, Porcelain- og Fayencefabriker, en Mynt o. M. Stadens Handel er meget betydelig. 160,000 Indb. — S., Oldtidens Hispalis, er en ældgammel Stad og var allerede under Romerne anseelig; Keiserne Hadrian, Trajan og Theodosius den Store vare fødte her. Under Araberne blomstrede den endnu mere op og var Residents for mauriske Konger; 1248 erobredes den af de Christne.

Sèvre er Navnet paa 2 Floder i det vestlige Frankrig, som begge udspringe i Dep. Deux Sèvres: S. Nantaise falder ligeoverfor Nantes i Loire, og S. Niortaise løber forbi Niort ud i Atlanterhavet.

Sèvres, Stad i det franske Dep. Seine-Oise, ved Seine, nær ved St. Cloud, har en berømt Porcelainsfabrik og en Samling af fransk og udenlandsk Porcelain. 6,000 Indb.

Sèvres, Deux (d. e. de to Sèvres), Dep. i Frankrig, omgivet af Depp. Maine-Loire, Vienne, Charente, Nedre-Charente og Vendée, er 109 □ M. stort med 330,000 Indb. Den nordvestlige Deel er opfyldt af lave Bjerge (det størige Granitplateau Gâtine), Resten er bølgeformigt Land, rigt paa Korn, Kartofler, Hør og Hamp. Af Mineralproducter findes Jern, Steenkul, nyttige Steenarter o. M. Industrien er ikke betydelig. Hovedstaden er Niort.

Sexagesima (lat.) kaldes den 8de Søndag før Paasken (slgn. Septuagesima).

Sexagesimalregning er en Regning med saabanne benævnte Størrelser, ved hvilke Re-

Digitized by Google

ductionstallet er 60, fornemmelig Grader (eller Timer), Minuter og Secunder.

Sexhannede, s. Hexandria.

Sextant er i Almindelighed et Vinkelinstrument, som bestaaer af ⅙ Cirkel, hvis Rand er inddeelt i Grader og mindre Dele. Den almindeligste S. i vore Tider er Speilsextanten, som er opfunden af Hadley. Dens Bestemmelse er at maale den angulære Afstand (Vinkelafstanden) imellem to fjerne Gjenstande, f. Ex. to Stjerner. Indretningen er efter sit væsentlige Princip følgende: med Instrumentet er der forbundet en ubevægelig Kikkert og desuden to Speile, af hvilke det ene er fast, det andet bevægeligt med Alhidaden. I Kikkerten sees altid to Gjenstande, nemlig deels den, hvorpaa Kikkerten er rettet, deels en anden, hvis Billede ved en dobbelt Reflection fra de to Speile kastes ind i Kikkerten. Denne sidste Gjenstand er forskjellig efter Alhidadens Stilling. Staaer denne paa 0, da er den dobbelt reflecterende Gjenstand den samme, som den directe sete. Men i enhver anden Stilling er det en forskjellig Gjenstand, og den paa Randen ved Alhidaden afskaarne Bue angiver da Vinkelafstanden imellem de to Gjenstande, der i Kikkerten sees at dække hinanden. (Instrumentets Rand er iøvrigt heelt igjennem inddeelt i dobbelt saa mange Grader, som den virkelig udgjør, altsaa hele S. i 120 Grader istedetfor 60. Dette grunder sig paa, at efter Reflectionens Love Vinkelafstanden imellem de to Gjenstande er liig det Dobbelte af den Bue, Alhidaden har maattet beskrive). — Istedetfor S. bruger man ogsaa ofte en Octant eller ⅛ Cirkel (hvormed man maaler Afstande indtil 90 Grader) eller endnu oftere en heel Cirkel. Alle disse Instrumenter kaldes ogsaa Reflectionsinstrumenter og ere — uagtet Forskjellighederne i det Enkelte — altid indrettede efter ovennævnte Princip.

Sextario er et persisk Kornmaal = $0,_{3376}$ danske Potter.

Sextius heed en romersk Slægt, af hvilken **Lucius S.** 366 f. Chr. var den første plebejiske Consul. — **Cajus S.** kjæmpede som Proconsul 122 f. Chr. heldig i Gallien mod Avernerne og anlagde den nuværende By Aix, efter ham kaldet Aquæ Sextiæ. — **Publius S.**, Folketribun 57 f. Chr., blev forsvaret 56 af Cicero i en endnu opbevaret Tale og bestyrede 53 Sicilien.

Sextus Empiricus, en græsk Philosoph og Læge, som levede i det 2det Aarh. e. Chr. i Alexandrien og Athenen, er den vigtigste blandt de senere Skeptikere (s. d. A.). Hans to Hovedskrifter (paa Græsk), „Pyrrhoniske Hypotyposer" og „Imod Mathematikerne" ere vigtige for Philosophiens Historie, fordi han her har sammenstillet og historisk-kritisk betragtet Alt, hvad Oldtidens Skeptikere havde vidst at sige imod Erkjendelsens Visheb. Disse Værker ere bl. A. udgivne af Bekker (1842).

Seydelmann (Carl), tydsk Skuespiller, født i Glatz i Schlesien d. 24de April 1793, lod sig 1808 som Frivillig optage i Armeen, og blev siden Skuespiller ved Theatret i Breslau. Efterat han med Bifald var optraadt paa de første tydske Theatre, blev han 1838 fast ansat i Berlin, hvor han modtoges med stor Begeistring og virkede til sin Død d. 17de Marts 1843. S. var en sjelden begavet og tænksom Skuespiller og forbandt med stor og varm Interesse for sin Kunst en ualmindelig Dannelse.

Seyffarth (Gustav), Ægyptiolog, født d. 13de Juli 1796, levede fra 1825 som overordentlig Professor i Archæologien i Leipzig, indtil han 1855 trak sig tilbage paa Grund af Svagelighed. Han var en Discipel af Spohn og bibeholdt dennes eiendommelige System for Læsningen af Hieroglypherne. Resultaterne af sine Studier samlede han i „Grammatica Ægyptiaca" (1855) og i en Oversættelse af „Theologische Schriften der Aegypter" (1855). Fremdeles kan nævnes: „Die Grundsätze der Mythologie und alten Religionsgeschichte" (1843); „Ueber das Geburtsjahr Christi" (1846); „Berichtigung der römischen, griechischen, persischen, ägyptischen, hebräischen Geschichte und Zeitrechnung" (1855).

Seyfried (Ignaz, Ritter von), tydsk Componist, født d. 15de August 1776 i Wien, blev 1797 Capelmester ved Theatret an der Wien, privatiserede fra 1828 og døde d. 26de August 1841. Han har især gjort sig bekjendt ved sine talrige Kirkecompositioner.

Seydisfjord hedder en Handelsplads i det østlige Island.

Seymour er Navnet paa en berømt engelsk Slægt, som man kjender fra det 13de Aarh. **Sir John S.** var under Henrik VIII Sherif af Somersett og Dorsett og Fader til Henriks 3die Gemalinde Jane S.; hans ældste Søn blev under Edvard VI's Mindreaarighed Protector i England og Hertug af Somerset (s. d. A.). En Efterkommer af ham, **Sir Edvard S.**, berømt Taler og Statsmand, døde 1707. Hans ældste Søn **Edvard S.** arvede Titlen Hertug af Somerset, da denne Linie var uddød; hans yngre Søn **Francis S.** fik som Arving til nogle Godser i Irland tillige Titlen **Conway**. Dennes 2den Søn **Henry S.-Conway** anførte 1761 de engelske Hjelpetropper i Tydskland og døde 1765 som Feltmarskal; den ældste Søn **Francis S.-Conway**, død 1794, ophøiedes til Greve og siden Marquis af Hertford. En Sønnesøn af ham, **Sir George Hamilton S.-Conway**, født 1797, bekjendt som Diplomat, var efterhaanden Gesandt i Florents, Brüssel, Lissabon og (fra 1851) i Petersborg, hvorfra han ved den orientalske Krigs Udbrud gik bort 1854 og Aaret efter blev Gesandt i Wien. — Længere ude beslægtet med disse S. er **Sir Michael S.**, britisk Admiral, født d. 3die Decbr. 1802. Han tjente 1841 som Flagcapitain i Middelhavet, 1845—48 ved Stationen i Nordamerika og Vestindien, blev 1851 Overdirecteur for Marineetablissementet i Devonport, ydede vigtige Tjenester som Stabschef paa Flaaden i Østersøen 1854 og 1855 og blev 1856 Høistcommanderende for den britiske Sømagt i Indien og China. Han er nu Admiral.

Sforza, en i det 15de og 16de Aarh. i Norditalien mægtig Familie, nedstammede fra **Muzio Attendolo**, en Bonde fra Cotignola i Romagna, der som Condottiere erhvervede sig Navnet S., d. e. Betvingeren, og under Johanna II i Neapel (1414—35) svang sig op til Rigets mægtigste Hærfører. Hans Søn **Francesco S.**, født 1401, forøgede ved Hjelp af de fra Faderen arvede Skarer af Leietropper sin Indflydelse og er-

Digitized by Google

hvervede som Svigersøn til Hertug Philip Maria Visconti i Mailand Herredømmet over denne Stat (1447). Han døde 1465. Hans Søn **Galeazzo Maria S.** faldt 1476 som Offer for en Sammensværgelse; dennes Søn **Giovanni Galeazzo S.** blev fordreven og formodentlig forgiven af sin Onkel **Lodovico il Moro.** Denne spillede under Carl VIII's og Ludvig XII's italienske Krige en tvetydig Rolle, kom 1500 i fransk Fangenskab og døde der 1510. Hans Søn **Maximilian S.** maatte 1515 afstaae Mailand til Frankrig og døde 1521; Carl V gav hans Broder **Francesco S.** Mailand (1529); med ham uddøde Slægten 1585. Slgn. **Mailand** (IV, S. 329).

Shaftesbury (Antony Ashley-Cooper), engelsk Statsmand, født d. 22de Juli 1621 i Dorsetshire, traadte 1640 ind i Underhuset og hørte til Parlementets Parti, sluttede sig efter Cromwells Død til Reactionen og blev en Hovedbefordrer af Restaurationen, hvorfor Carl II 1661 gjorde ham til Peer som „Lord Ashley". I Begyndelsen hørte han dog til Oppositionen i Overhuset, men hans Ustadighed og Pengeforlegenhed drev ham snart over i Hofpartiets Leir, han blev Medlem af „Cabalministeriet" og 1672 Greve af S. samt Lordcantsler. Af Frygt for, at Reactionen skulde mislykkes og han o. A. offres derfor, røbede han det Hele, gik over til Oppositionen og sad i 13 Maaneder fængslet i Tower formedelst en dristig Yttring. Siden styrtede S. Ministeriet Danby, blev Præsident for Geheimeraadet, virkede for Habeascorpus-Acten og Hertugen af Yorks Udelukkelse fra Thronen, og flygtede 1682 efter Ryehousecomplottets Opdagelse til Amsterdam, hvor han døde d. 2den Jan. 1683.

Shaftesbury (Anthony Ashley, Greve af), philosophisk Skribent, den Foregaaendes Sønnesøn, født 1671 i London, hørte i Parlementet til Vilhelm III's Tilhængere, levede under Dronning Anna i Holland og Italien, og døde i Neapel 1713. S. var en Ven af Locke, men afveeg dog endeel fra denne; i sine Værker (udg. under Titlen „Characteristics of men, manners, opinions and times", 1713) viser han sig dog mere som en human og oplyst Mand end som en skarpsindig Tænker.

Shaftesbury (Antony Ashley Cooper, Greve af), født d. 28de April 1801, traadte 1826 ind i Underhuset og har der gjort sig hæderlig bekjendt som en udholdende Forkjæmper for de arbeidende Klassers Tarv (han har sat Titimersloven, der fastsatte Maximum for Arbedstiden i Fabrikerne til 10 Timer, igjennem, fremmet Oprettelsen af Fattigskoler, virket for sanitaire Reformer o. s. v.) og for Protestantismens, navnlig den engelske Kirkes, Interesser.

Shakers, ogsaa **Shaking-Quakers**, „det forenede Samfund af de Troende for den tusindaarige Kirke" kaldes en religiøs Sect, som stammer fra Sevenner-Propheter, der 1710 udvandrede til England og dannede en Menighed af Inspirerede i Bolton i Nærheden af Manchester. 1768 indtraadte Anna Lee, gift med en Smed fra Manchester, i Secten; hun leed af Convulsioner, men indbildte sig, at hun havde guddommelige Aabenbaringer og Visioner, og hun blev Sectens „aandelige Moder"; selv kaldte hun sig „Ordet". 1774 udvandrede hun med sine Tilhængere til Nordamerika og stiftede smaa Colonier ved Hudson i Ny-York, som efter Annas Død 1784 ogsaa forplantedes til Ohio og Kentucky. 1832 udgjorde S. 15 Menigheder med 6,000 Medlemmer. Ægteskab er forbudt iblandt dem, og de faae alene deres Tilvært ved Optagelse af nye Medlemmer. De have egne hellige aabenbarede Bøger. Deres Gudstjeneste er ledsaget af Dands og Haandklap; den saakaldte „Døbedands", der undertiden udføres, er saa vild og heftig, at de Dandsende tilsidst styrte om af Udmattelse. Bestyrelsen af Menighederne er i Hænderne paa en Qvinde, Anna Lees Efterfølgerske; de enkelte Menigheder staae under Ældste.

Shakspeare, ogsaa **Shakespeare** og **Shakspere** (William), Englands største Digter, blev født d. 23de April 1584 i den lille By Stratford ved Floden Avon i det vestlige England. Om hans Ungdom veed man kun Lidet. Faderen, en Handskemager og meget anseet Borger, mistede sin Formue; den unge S. førte et letsindigt Liv, giftede sig (af Nødvendighed) 18 Aar gammel med den 7½ Aar ældre Ann Hathaway og kom snart i mislige Omstændigheder. Han begav sig da (1586 eller 1587) til London, hvor han blev Skuespiller og, uden just at høre til de store Talenter (kun een Rolle, Aanden i „Hamlet", skal han have spillet godt) snart skaffede sig en sorgfri Stilling, og allerede 1589 var han en af Blackfriarstheatrets Eiere. Naar S. optraadte som dramatisk Digter, lader sig ikke bestemt angive, men allerede 1592 var han vel bekjendt som saadan, thi dengang beredede andre Skuespildigteres Skinsyge ham nogen Fortræd. Han blev nu efterhaanden dragen ind i Kredse af dannede Mænd og Digtere, fik Adgang til de høiere Samfundsklassers Huse og lærte Livet at kjende paa forskjellige Udviklingstrin i social og aandelig Henseende; til hans Omgangsvenner hørte Grev Southampton, Pembroke, Montgomery og Digteren Ben Johnson; selv Dronning Elisabeth yndede hans Muse. Træt af det urolige Liv i Hovedstaden trak S. sig 1613 tilbage til en Gaard i sin Fødeby, som han da allerede i flere Aar havde eiet, levede der under en fortsat digterisk Virksomhed i Omgang med nogle faa Venner, og døde d. 23de April 1616. Hans Hustru overlevede ham 8 Aar; Familien uddøde i 2det Led. Et simpelt Mindesmærke blev sat S. i Kirken i Stratford, siden er hans Statue i Marmor opstillet i Westminsterabbediet i London.

Antallet og Tidsfølgen af S.'s ægte Værker har været Gjenstand for megen Strid, og Meget vil formodentlig hert altid blive omtvistet. I den første, ved hans to Venner Heminge og og Condel foranstaltede Udgave af hans Værker, findes 37 Stykker, og disse staae i alle senere Udgaver, men nogle af dem („Titus Andronicus", „Pericles", den 1ste Deel af „Henry VI" og „Commedy of errors") har man, dog neppe af tilstrækkelige Grunde (thi disse Stykkers formeentlige ringere Værd kan dog ikke bevise Sagen) erklæret for uægte, og derimod har man tillagt S. endeel paa hans Tid anonymt udkomne Dramaer, som, hvis de ere af ham, maae betragtes som Ungdomsarbeider af mid-

Digitized by Google

delmaadigt Værd (saadanne ere „The London prodigal“, „Edward III“, „Sir John Oldcastle“ o. fl.), og som de engelske Kritikere fordetmeste frakjende ham. Blandt hine 37 Stykker nævne vi de 5 Tragoedier „Macbeth“, „Kong Lear“, „Othello“, Hamlet“, „Romeo og Julie“; Lystspillene „Kjøbmanden fra Venedig“, „De lystige Koner i Windsor“; de romantiske Skuespil „En Sommernatsdrøm“, „Stormen“; fremdeles de historiske Skuespil, 3 af Roms Historie, 10 af den engelske Historie, hvilke sidste ikke med Uret ere kaldte eet historisk Heltedigt i dramatisk Form (8 af disse Stykker, fra „Richard II“ til „Richard III“, omfatte nemlig Englands Historie i næsten 100 Aar under de blodige Kampe mellem den „hvide og den røde Rose“). Foruden Dramaerne har man af S. ogsaa to fortællende og nogle lyriske Digte.

S. fandt hos Samtiden og den nærmeste Efterslægt en Anerkjendelse, som siden tabte sig: under den strenge puritanske Tone paa Republikens Tid kunde Theatret ikke ret trives, og efter Restaurationen herskede fransk Smag og klassisk Stivhed. Efterhaanden tiltog Interessen i England for S., især fra 1740, da Garrick havde begyndt ved sit mesterlige Spil at vise, hvilken Skat man besad i S.’s Stykker (skjøndt selv han fandt det nødvendigt at forandre Meget i disse). Tydskeren A. W. Schlegel var en af dem, der gjorde Englænderne og Verden opmærksomme paa S.’s Storhed som Digter, og siden er Beundringen for ham stegen, hos Nogle endog til Forgudelse og Overtro, saa at Alt, ogsaa det, hvorpaa ustridig Noget af Tidsalderens Smag har indvirket, skal være fortræffeligt og dadelfrit. Alle ere og maae være enige i at erkjende S.’s mægtige og skabende Digteraand, den vidunderlige Forening hos ham af vild Kraft og gløbende Phantasie med Evne til at tolke de ømmeste og blideste Følelser og med sprudlende Vid og Humor; Alle betragte ham som Mesteren saavel i at skildre voldsomme og fortærende Lidenskaber og blotte, hvad der af Sligt kan gjære i et Menneskebryst, som i at tegne Charakterer og Stemninger med den meest fuldendte Naturtroskab; Alle beundre en Digter, der er fast ligesaa stor i det Komiske som i det Tragiske, hos hvem Lune, Spøg og Hverdagslivets Sprog falder ligesaa naturligt som de dybsindige og hemmelighedsfulde Billeder af Aander, Vanvittige og Slurke, han i andre Stykker fremstiller os. Derimod have Mange, navnlig Englændere, ikke villet frikjende S. for Anstrøg af Tidens Raahed, idet de dadle hos ham Formløshed og Vildhed, altfor megen Indblanding af det Gruelige og derhos nogen Overdrivelse. Hvorledes man end dømmer herom, saa er denne Feil i ethvert Tilfælde kun en Følge af den kjæmpemæssige Kraft, der boede i S.; og det er nu tilstrækkelig paaviist, at Kritikens og Smagens Eensidighed har havt en stor Andeel i denne S.’s „Regelløshed“, at hans Værker ogsaa i formel Henseende staae meget høit, og at Digterens dannende og ordnende Forstand stod ved Siden af hans medfødte Genie. — Blandt Udgaverne af S.’s Værker vare de af Steevens og Jonson (5te Udgave 1803) og af Malone (1790—1821) besørgede længe de meest yndede. En mere kritisk Udgave besørgede Collier (1842—44), en anden Delius (1854 ff.); en Pragtudgave Halliwell (1852 f.). S. er oversat paa Dansk af F. Foersom (1807—14, 3die omarbeidede Udg. af S. Beyer og C. Lembke), paa Tydsk af Wieland, Schlegel og Tieck, Voß og hans Sønner o. Fl. Stor Opsigt vakte Collier 1852 ved Udgivelsen af „Notes and emendations to S.’s plays“, hvori han efter haandskrevne Randbemærkninger, som skulde hidrøre fra den første Halvdeel af det 17de Aarh., gav Materialier til en heel ny, paa aldeles afvigende Læsemaader beroende Textrevision. I den levende Polemik, som opstod heraf, toge Knight, Dyce, Singer, i Tydskland Delius, Frese, Leo og T. Mommsen Deel. Til Samling og Oplysning af Alt, hvad der vedkom S., stiftedes 1841 i England „Shakspeare-society“. — Sml. „Simrock Quellen des S.“

Shanghae, Stad i den chinesiske Provinds Kiangsu, ved Floden Wusong 3 M. fra dennes Udløb i Jangtsekiangs Munding, staaer ved talrige Kanaler og Vandløb i Forbindelse med Keiserkanalen og flere store Stæder, og er ved denne gunstige Beliggenhed en meget vigtig Handelsplads, især for den indre Omsætning. Her findes en Mængde Templer, Magasiner o. M. 150,000 Indb. — Staden erobredes 1842 af Englænderne og blev derpaa s. A. aabnet for Handelen med Fremmede. Fra 1853 til 1855 var den besat af Insurgenterne (s. Chinas Historie, II, S. 168 f.).

Shannon, Flod i Irland, udspringer i Leitrim-Shire, løber igjennem Søen Allen, udvider sig siden til Søerne Ree og Derg, og danner nedenfor Limerik en 15 M. lang Munding eller Bugt, hvis Brede ved dens Overgang til Atlanterhavet er 2 M. S.s Længde er 46½ M.

Sharp (William), engelsk Kobberstikker, født i London 1746, var Elev af West, og i den egentlige Kobberstikkerkunst af Bartolozzi, men idet han studerede de berømte engelske Stikkere Strange og Woollet, hævede han sig snart selv til en Kunstner af første Rang. Han søgte med Gravstikken at følge Penselens frie Bevægelser, og idet han forbandt Smag med Aandfuldhed og Kraft, lykkedes det ham i en fra det regelmæssige Stil aldeles afvigende Maneer at frembringe udmærkede Blade. Han er fortrinlig i Gjengivelsen af historiske Billeder og endnu mere i Portraiter. Som hans bedste Blade nævnes: Gibraltars Beleiring efter Trumbul, Alfred den Store og Carl II i Tower, efter West o. Fl. S. døde i London 1824.

Shavl kaldes nu alle Slags nogenlunde store og kostbare Tørklæder, der udføres af forskjellige Materialier og paa høist forskjellige Maader, ikke blot ved Vævning, men ogsaa ved Brodering, Strikning o. M. Her skal Talen alene være om S. i strengere Forstand, navnlig de ægte ostindiske og orientalske S., der væves af Kachemiruld, som faaes af den thibetanske Geed, og deres europæiske Efterligninger deels af samme Stof deels af fiin, kæmmet Faareuld, vel ogsaa af Floretsilke eller Bomuldsgarn i Kjeden. Grunden er 4-skaftet vævet, 2 op og 2 ned; Mønsteret frembringes ved en egen Figurislæt af Kamuld, Bomuld eller Floksilke i flere eller færre Farver ved Lancering (s. Brochering), sjeld-

Digitized by Google

nere men bedst ved egentlig Brochering, ialfald saaledes at den løber over 3 under 1 Kjedetraad. Undertiden er Kjeden trykket for ikke at skæmme Figurerne. De løse Traade paa Brangen mellem Figurerne blive gjerne siddende i Borden, men klippes bort indenfor Borden. For at spare den halve Figurislæt og endeel af Arbeidet, væves S. undertiden dobbelt, d. e. 2 med Brangen imod hinanden i samme Mønster, kun at Farverne ombyttes. De blive senere adskilte ved Spaltning i en egen Maskine med roterende Knive.

Shee (Martin Archer), engelsk Portraitmaler, født i Irland 1780, gjorde sig ved Siden af Lawrence bekjendt som en aandfuld og dygtig Portraitmaler. Han har tillige malet enkelte Historie- og Genremalerier, men var en ligesaa anseet Forfatter som Kunstner, navnlig ved fine Læredigte om Kunsten. 1830 blev han Præsident for Kunstakademiet i London og døde d. 19de Aug. 1850, efter at have været pensioneret de sidste 5 Aar.

Sheerness, Stad i Kent-Shire i England, ved Themsen, har et befæstet Orlogsværft. 9,000 Indb.

Sheltopusik, s. Ringøgle.

Sheffield, Stad i York-Shire i England, har Metal-, navnlig Jern- og Staalfabriker, som især levere Knive, Saxe, optiske, chirurgiske og mathematiske Instrumenter, Ripssager, Metalvarer m. M. 190,000 Indb.

Sheffnal, Stad i Shrop-Shire i England, er historisk mærkelig ved den høie, nu med en Muur omgivne, saakaldte „Kongeeeg", paa hvilken Carl II 1651 skjulte sig for sine Forfølgere. 4,000 Indb.

Sheil (Richard Lalor), engelsk Statsmand og Skribent, født 1793 i Dublin, skrev som Advocat Tragoedier o. m. desl., sluttede sig fra 1812 til O'Connell som Agitator for Katholikernes Emancipation, og var blandt Hovedmændene for Bevægelsen i Irland. Siden nærmede S. sig mere Regjeringen, dog forsvarede han 1843 sin gamle Stalbroder O'Connell. Da Whiggerne kom til Roret, blev S. Directeur for Myntvæsenet (1846); i Aaret 1850 gik han som Gesandt til Florents, hvor han døde d. 23de Mai 1851. S. udgav ogsaa „Sketches of the Irish bar" og „New monthly magazine".

Shelley (Percy Bysshe), engelsk Digter, født d. 4de Aug. 1792 i Fieldplace i Sussexshire, udgav i sit 16de Aar 2 Romaner, blev formedelst Gjenstridighed og irreligiøse Ytringer udviist af Skolen i Eton, studerede derpaa i Oxford Spinoza o. desl., og blev efter 2 Aars Forløb paa Grund af en Pjece „Om Atheismens Nødvendighed" udelukt fra Universitetssamfundet. Herved opkom et Brud mellem S. og hans Familie saavelsom Samfundet overhovedet; han studerede fremdeles Metaphysik, indgik et uoverlagt Ægteskab, som dog 3 Aar efter opløstes, og levede for sin Helbreds Skyld i nogen Tid i Schweiz. Da han var bleven myndig, kom han i Besiddelse af et Fideicommisgods, giftede sig atter 1816, sluttede sig nær til sin Ven Byron, hvem han traf i Schweiz, og opholdt sig siden i Stilhed i England, hvor han som Atheist erklæredes i visse Henseender borgerlig umyndig. Hans af Naturen svage Nervesystem var i høi Grad rystet, han begav sig 1818 til Italien, og var udentvivl paa Veien til at ende som Vanvittig, da han druknede paa en Lystseilads i Bugten ved Spezzia d. 8de Juli 1822. S. var en Mand af mangfoldige Kundskaber, en urolig, forskende Aand, glødende Følelse og overspændt Phantasie. Blandt hans talrige poetiske Værker nævne vi: „Queen Mab", „Alastor or the spirit of solitude", „The revolt of Islam"; det lyriske Drama „Prometheus unbound"; Sørgespillet „The Cenci".

Sheridan (Richard Brinsley), engelsk Digter og Parlementstaler, født d. 30te Octbr. i Dublin, studerede Lovkyndighed, giftede sig med en Skuespillerinde og førtes derved til at digte for Theatret; hans første Skuespil, „The rivals", fandt dog ikke meget Bifald, men dette var mere Tilfældet med de følgende, navnlig hans berømte „The school for scandal" (Bagtalelsens Skole). I Aaret 1780 blev S. Medlem af Parlementet, hørte til Oppositionen under Fox og blev under dennes Ministerium Skatkammersecretair. Under Pitt hørte han atter til Oppositionen, beklædte siden flere høie Embeder, forfaldt i sine sidste Leveaar til Drik og døde d. 7de Juli 1816. S.'s dramatiske Værker bleve udgivne af Th. Moore (1822), hans Taler udkom 1816 i 5 Bd.

Sheriff kaldes i England den høieste Politiembedsmand i et Grevskab eller en Provinds, hvem det navnlig paaligger at besørge Straffedømme fuldbyrdede, foreslaae de Eedsvorne, kalde dem sammen o. s. v.

Shetlandsøerne udgjør en Gruppe af henved 100 Øer i Atlanterhavet N. O. for Skotland, til hvilket de høre. Fladeindholdet af dem er 41 □ M., de 27 ere beboede af 32,000 Mennesker, hvis Hovederhverv er Fiskeri og Søfart. Øerne ere klippefulde (det høieste Punct er 1,500 F.) og skovløse, Kysterne steile. Jordbunden er kun lidet frugtbar, Klimaet koldt og fugtigt; Agerdyrkningen er derfor ubetydelig, kun noget Byg og Havre avles. Husdyrene ere smaa, Hestene dog stærke og haardføre. Den største Ø er Mainland med Hovedstaden Lerwick. — Øerne ere oprindelig befolkede af Nordmænd og hørte under Norge indtil 1469; deres Historie falder sammen med Orknøernes.

Shields er Navnet paa 2 Søstæder i England ved Mundingen af Tyne, hvilke danne vigtige Havnepladser for Newcastle: 1) North S. paa Nordsiden af Tyne i Northumberlandshire, har betydelig Udførsel af Steenkul, Skibsbyggeri, Fabrikation af Seildug, Ankere og andre til Skibes Udrustning fornødne Gjenstande. 8,000 Indb. (sædvanlig regnes Tynemouth, ved Tyne's Munding, med hertil, begge have da henved 30,000 Indb.). 2) South S., paa Nordsiden af Tyne's Udløb i Nordsøen, har samme Handel og Industrie som North S. 30,000 Indb.

Shilling er en engelsk og nordamerikansk Sølvmynt. I England deles S. i 12 Pence og er $\frac{1}{20}$ af en Sovereign. Fiinheden er 14 Lod $14\frac{2}{3}$ Gr. og Værdien = $42,_{83}$ ß dansk Rigsm. S. er kun en Skillemynt, og Ingen er ved Udbetalinger pligtig at modtage meer end 40 S., eftersom Guld er det lovmæssige Betalingsmiddel. I Nordamerika er S. = $\frac{1}{8}$ Dollar = $21,_{5}$ ß dansk Rigsm.

Digitized by Google

Shire, eensbetydende med county ɔ: Grevskab, kalder man i England de Districter, i hvilke Landet er inddeelt i administrativ og overhovedet politisk Henseende, s. **Engelsk Forfatning** (II, S. 657).

Shirley (James), engelsk dramatisk Digter, født 1594 i London, død sammesteds 1660, skrev 39 Skuespil, som udmærke sig ved Naturlighed, Livlighed og Sprogets Reenhed.

Shirting er tæt, lærredsvævet Bomuldstøi med 50—100 Traade paa Tommen; det groveste og stærkeste S. kaldes Stout; det finere og hyppig løsere vævede S. sælges ofte farvet og stærkt appreteret under Navn af Fodershirting.

Shrewsbury, en meget gammel Stad i Shropshire i England, paa en af Severn dannet Ø, har mange mærkelige Bygninger fra Middelalderen, betydelige Uld- og Linnedmanufacturer og Laxefiskeri i Floden. 20,000 Indb.

Shrop (eller **Salop**), Shire i det vestlige England, omgivet af Shirerne Chester, Stafford, Worcester og Hereford i England, Radnor, Montgomery, Denbigh og Flint i Wales, er 60½ □ M. stort med 241,000 Indb. V. for Floden Severn er Shiret opfyldt af Udløbere fra Bjergene i Wales, Ø. for samme er det en Slette; Jordbunden er i det Hele frugtbar, og Kornavlen er betydelig, kun i den bjergige Deel er Qvægavlen vigtigere. Af Mineralproducter findes her meget Jern og Kul, desuden Bly, Kalk o. M. Industrien gaaer især ud paa en Forarbeidelse af disse Producter. Hovedstaden er Shrewsbury.

Shukowski (Wasilij Andrejewitsch), russisk Digter, født 1783 i Tula, studerede i Moskau, beskjæftigede sig siden med litterære Arbeider, tjente som Frivillig i Krigen 1812 og skrev begeistrede Krigssange; han blev 1817 kaldt fra Dorpat til Petersborg, hvor han 1824 blev udnævnt til Hofraad og den nuværende Keisers Lærer. Sine sidste Leveaar tilbragte S. i Tydskland og døde d. 24de April 1852 i Baden-Baden. Blandt hans Skrifter (10 Bd., 1849—50) mærke vi hans fortrinlige Oversættelser af fremmede, ældre og nyere, Digtere samt de originale Værker „Swetlana“, „Boshe, Zarja chrani“ (en russisk Nationalsang).

Si er en lille chinesisk Vægt = Kao = $0,_{0577}$ danske Gran.

Siam (hos de Indfødte Muang Thai d. e. de Fries Land), Kongerige i Bagindien, omgives af Malakkastrædet, det engelske Bagindien, Birma, China, Anam og Siambugten, og udgjør over 12,000 □ M. (Grændserne mod N. og Ø. ere ikke ret bekjendte). Det bestaaer af det egentlige S. og Kambodscha, som staae umiddelbart under Kongen, af nogle Vasalstater paa Malakka og af Laos. Landet har Bagindiens almindelige Charakteer: langs med de 2 store Floder Menam og Menamkom eller Kambodscha (s. disse Artt.) udgjør det langstrakte Flodbale med frugtbar Jordbund (opskyllet Land), hvis nedre Deel er vandrigt og lavt, derfor aarlig af Floderne oversvømmet og frugtbargjort Marskland med yppig Plantevæxt; imellem disse Sletter stryge fra N. til S. Bjergkjeder, som ere Fortsættelser af Bjerglandet, der indtager den nordlige Deel og slutter sig til det sydlige Chinas Alpeland. Mod N. V. flyder Saluæn (Thaluæn). — Klimaet kjender man kun i Hovedstaden Bankok noget nøiere: i den tørre Tid er Luften tempereret, i Regntiden har man sædvanlig en Varme af 26°. Plantevæxten er overmaade yppig, og S. er rigt paa en Mængde herlige Producter. Meest dyrkes her Riis, som afgiver det almindelige Fødemiddel; desuden Mais, Kartofler, Jordnødder, Meloner, Bønner og alle Slags Frugter, Sukker, sort Peber, Bomuld, Tobak, Yams o. M. Kokos- og Arekapalmen yde vigtige Handelsartikler. Af stor Betydning ere fremdeles Landets uhyre Skove: Teaktræet, som hersker i de høiere Egne, yder udmærket Skibs- og Bygningstømmer, Yaktræet et fortrinligt Farvestof, andre Træer Farvestoffer, vellugtende Olie, Gummi, Guttapercha o. M.; i de lavere Egne danner Mangrovetræet uigjennemtrængelige Vildtnisser. Ogsaa Dyreriget er stærkt repræsenteret: Elephanter (de hvide ere Gjenstand for religiøs Dyrkelse), Tigere, Næsehorn, Leoparder og vildt Hornqvæg ere talrige her. Bøfler bruges meget i Lavlandet som Trækdyr, Oxen i de høiere; ellers ere Sviin de almindeligste Husdyr. Af Mineralier findes her Guld og Tin paa Halvøen Malakka, Jern i stor Mængde tilligemed Bly og Kobber i de indre Bjergegne; i Lavlandet findes Ædelstene.

Befolkningen i S. angives til noget over 6 Mill.; men hvis ved dette Antal, efter Landets Skik, kun Mændene ere regnede med, bliver Antallet naturligviis det Dobbelte (Pallegoix — s. nedenfor — anslaaer det endog til 30 Mill., men dette er vistnok overdrevent). Den bestaaer af Siamesere (2 Mill.), Laos (1 Mill.), Malayer (1 Mill.), Chinesere (1½ Mill., indvandrede), Kambodschaer (½ Mill.), nogle Birmanere, Hinduer, Europæere o. s. v. Med nogle indbyrdes Forskjelligheder høre de dog alle til den mongolske Race og, med Undtagelse af Malayerne, til den Klasse af samme, som tale Eenstavelsessprog, s. **Hinduchineserne**. De ere af lav Væxt, lys Farve, have sort, stridt Haar og svagt Skjæg. Industrien o. s. v. drives meest af Chineserne. I aandelig Udvikling, Livlighed og Virksomhed staae Indbyggerne i S. tilbage for Birmanerne og Hinduchineserne; skjøndt begjerlige efter Vinding have de ingen Lyst til Arbeide, og de ansees i Almindelighed for falske og upaalidelige. De Fleste kunne læse og skrive, men deres Litteratur er af meget ringe Omfang. Deres Sprog er stærkt blandet med Pali og Sanskrit. De Fleste bekjende sig til den buddhistiske Religion, Malayerne ere Muhammedanere. Præsternes (Bonzernes) Antal er noget over 100,000. — **Regjeringsformen** er streng despotisk: Kongen er uindskrænket Hersker over Undersaatternes Person og Eiendom; kun hans Titler kjendes, det virkelige Navn først efter hans Død; i Nærheden af hans Slot maa Ingen beholde sin Hat eller Solskjerm oppe. Provindserne bestyres af Gouverneurer; Adelen er arvelig, og Lehnsvæsenet er herskende.

S.s Historie er kun lidet bekjendt. I det 12te Aarh. residerede Kongerne endnu mod N., ved Grændsen af Laos; siden flyttede de til de frugtbarere Egne mod S. og anlagde i det 14de Aarh. Hovedstaden Ayuthia, som nu ligger

Digitized by Google

i Ruiner, men om hvis Storhed kolossale Levninger og Mindesmærker endnu vidne. I Aaret 1502 hørtes Navnet S. første Gang i Europa, da Portugiserne kom derhen fra Malakka. Et Aarh. senere sendte disse Missionærer fra Goa til S., en livlig Handel begyndte, og Missionen arbeidede med Held. Men fra 1630 fortrængte Hollænderne hine, og nu blev S. en vigtig Mellemstation for deres Handel paa Ostindien, Japan o. s. v. En Eventyrer, Grækeren Constantin Phaulkon, kom hertil, blev Katholik, vandt Kongens Yndest og fik ham til at indkalde Europæere samt at sende et Gesandtskab til Paris (1684), hvilken Artighed Ludvig XIV gjengjeldte ved 2 franske Gesandtskaber (1685 og 1687), efter hvilke fulgte en Flaade med Landingstropper. Phaulkons Planer til at bringe S. under Frankrig mislykkedes dog, han selv henrettedes (1689), og Hollændernes Indflydelse steeg endmere under Feltherren Petratja, som nu bemægtigede sig Thronen. I Midten af det 18de Aarh. angrebe Birmanerne Landet, hærjede det grusomt og erobrede det tildeels, men 1769 bleve de fordrevne af en Chineser, som kaldte sit Dynastie Phiatak. Denne styrtedes 1782 af Generalen Chakri. Under dennes Efterkommere førtes hyppige Krige med Birmanerne; Englændernes Forsøg paa at knytte Handelsforbindelser lykkedes ikke ret formedelst Regjeringens Mistænkelighed, som endog bragte den til at befæste Hovedstaden Bankok og træffe andre militære Forholdsregler, tildeels ved Hjelp af Europæere. Imidlertid havde ogsaa Frankrig stræbt at gjenvinde sin Indflydelse i S., hvorfor man der begyndte at blive mistroisk ogsaa mod de katholske Missionærer, hvem man fra nu af fortrædigede paa forskjellige Maader (ogsaa Protestanter, navnlig Gützlaff, have forkyndt Evangeliet her). I Aaret 1824 besteeg Chrom-Chiat Thronen, erobrede 1829 Laos og viste sig som en Fjende af de Fremmede. Da han døde 1851, fulgte den nuværende Konge Phra (dette betyder Geistlig) Pharamander Maha Mong Kut (d. e. Hans Majestæt Kongen, som bærer den store Krone). Han er en Mand af Kundskaber og Dannelse (han er Æresmedlem af det geographiske Selskab i London), viser sig venlig mod de katholske Missionærer og er ved et høitideligt Gesandtskab til Paris 1861 traadt i Forbindelse med Frankrig, hvis Indflydelse synes at ville voxe her. Mindre heldig har Nordamerika været, hvorimod der d. 18de April 1855 er sluttet en liberal Handelstractat med England. — Hovedskrifter over S. ere af Missionæren Pallegoix („Description du royaume Thaï ou S.", 1855) og et Værk af den engelske Gesandt Sir John Bowring.

Sibbern (Frederik Christian), dansk Philosoph, Professor, Conferentsraad o. s. v., født i Kjøbenhavn d. 18de Juli 1785, gik først i en Borgerskole paa Christianshavn, blev siden sat i Herlufsholms Skole og kom derfra 1802 som Student til Universitetet. Her lagde han sig meget efter Philosophie, men studerede tillige Lovkyndighed, hvori han tog Embedsexamen 1810. Aaret efter disputerede S. for Doctorgraden i Philosophie, og da Treschow s. A. blev forflyttet til det nyoprettede Universitet i Christiania, anbefalede han S. til sin Eftermand; efter et Ophold i Nordtydskland, hvor han især levede sammen med Fichte, Schleiermacher, F. A. Wolf og Steffens, tiltraadte han 1813 sit Embede som Professor i Philosophie, hvilken Post han endnu beklæder. S. har altid været ligesaa meget paaskjønnet for sin nidkjære og flittige Virksomhed som Docent og Forfatter, som agtet for sin sandhedskjærlige og oprigtige Charakteer. Han har ogsaa som frisindet men conservativ Politiker taget virksom Deel i Fædrelandets offentlige Anliggender. Iblandt hans Skrifter nævne vi: „Menneskets aandelige Natur og Væsen" (1819—28), hvoraf „Psychologie" o. s. v. (1843, ny Udg. 1849) er en ny Bearbeidelse; „Om Philosophiens Begreb"; „Logik som Tænkelære"; „Om Elskov" (1819, ny Udg. 1853); „Om Poesie og Kunst" (1834—53); „Efterladte Breve af Gabrielis" (1826), fortsatte i „Gabrielis's Breve til og fra Hjemmet" (1853).

Siberien hedder den nordlige Deel af Asien imellem det store østasiatiske Høilands Nordrand (Altaibjergene o. s. v. s. **Asien**, I, S. 287 f.) og Iishavet, og imellem Uralbjergene og det store Ocean; det strækker sig saaledes fra 45½° til 79° n. Br. og fra 78° til 208° ø. L. (Grændserne mod S. ere dog paa store Strækninger ubestemte, eftersom Russerne bestandig i Stilhed trænge længere frem og besætte det occuperede Land; saaledes ere de trængte frem til Midten af Landet paa begge Sider af Aralsøen, mod Ø. have de bemægtiget sig Landet indtil Amur og paa Kysten endog S. for denne Flod (s. **China**, II, S. 169 og **Mantschuriet**, IV, S. 348), og mod S. V. danne Kirgisernes Stepper et vidtstrakt Gebeet, om hvilket det er vanskeligt at sige, hvor Meget der skal regnes til det russiske Rige. Fladeindholdet kan anslaaes til mindst 260,000 □ M., Kamtschatka iberegnet.

S. er fordetmeste et Lavland, men dets naturlige Beskaffenhed er temmelig forskjellig V. og Ø. for en Grændse, som omtrent betegnes ved Floden Jenisei. I begge Dele er den sydligste Deel Bjergland, opfyldt af Høilandets Nordrand (de songariske Bjerge, Altai, Baikalbjergene, det dauriske Alpeland o. s. v.); den nordligste Deel langs med Iishavet bestaaer af flade, sumpige Ørkener med stillestaaende Vande og en evig frossen Jordbund, som indeholder de i Aartusinder bevarede Levninger af undergaaede Dyrarter og Masser af begravede Skovtræer; disse Iissletter, Tundras, optøes kun om Sommeren i et Par Fods Dybde og danne da et uhyre og ufremkommeligt Morads. Det mellemliggende Land er V. for Jenisei i det Hele en Slette, deels frugtbare og smukke Egne med Korn- og Frugtavl (Egnen S. for Balkasch kaldes det italienske S.) og mild Luft, deels Stepper med ret gode Græsgange, deels bedækket med umaadelige Skove; Ø. for Jenisei findes næsten ingen Stepper, Landet gjennemstryges af en Mængde lave men vilde Bjergnasier (Jablonoi- og Stanovoibjergene), hvis Rygge danne sumpige eller skovklædte Høisletter med lidet frugtbar Jordbund, hvorfor det er et øde og yderst tyndt befolket Land; Kamtschatka er ligeledes Bjergland. — Igjennem S. strømme de store Floder Ob med

Digitized by Google

Irtisch, Jenisei, Lena og Kolyma til Ishavet, Amur og Anadyr falde ud i det store Ocean; blandt Indsøerne mærkes Baikal og Balkasch; en Mængde Saltsøer findes paa Stepperne, og paa Grændsen ligge det kaspiske Hav og Aralsøen.

Klimaet er i den største Deel af S., især mod V., stærkt udpræget Fastlandsklima; i det Hele hører S. til de koldeste Lande i Verden. Vinteren er lang og streng, Floderne ere i det Meste af Landet tilfrosne den halve Deel af Aaret, i den nordlige Deel altid. Især i den vestlige Deel er den korte Sommer meget varm (stundom 18—25°), og Vinteren indtræder pludselig i October. Man har havt ÷40°, og Thermometret staaer ofte paa ÷22—32°; den aarlige Middeltemperatur er ved Ishavet mod Ø. paa fine Steder ÷10; i Tobolsk er den ÷½°, i Barnaul 1°. — Paa Tundra's voxe kun nogle Mos- og Lavarter, i de nærmeste Strækninger kun Græs og forkrøblede Buske. S. for 70° begynder Trævæxten, og uhyre **Skove** af Naaletræer og Birk, mod S. V. ogsaa af andre Træer, opfylde Landet. I den vestlige Deel dyrkes mod S. (S. for 60° n. Br.) Korn, Havefrugter, Tobak og selv Viin, her findes yppperligt Agerland og veldyrkede, smilende Egne. Stepperne indeholde gode Græsgange. Af Dyreriget findes i Ishavet Sæler og andre Havdyr, i Floderne Fiske; Nomaderne paa Stepperne have betydelig Qvæg- og Faareavl; som Last- og Trækdyr bruges i de vestlige Dele Heste, mod S. V. Kameler, længere mod Ø. og N. Rensdyr og paa Østkysten Hunde. Af vilde Dyr ere **Pelsdyr** de vigtigste, navnlig Bjørne, Zobeler, Hermeliner, Oddere o. fl.; selv Tigeren streifer stundom om Sommeren op til E. Paa **Mineralier** er S. overmaade rigt; fra de sydlige Bjerge faaes Guld, Sølv, Bly, Jern, Kobber, nyttige Steenarter, Ædelstene o. M.

Befolkningen, hvis Antal neppe er henved 3 Mill., bestaaer af de oprindelige Beboere, forskjellige Folk af tatarisk eller mongolsk Herkomst (de høre til den turanske Klasse af den mongolske Race), blandt hvilke vi nævne Kirgiser, Basjkirer, Jakuter, Tunguser, Samojeder, Tschutscher, Kamtschadaler, Ostjaker o. fl., alle raae Hedninger, hvis Religion, Schamanismen, er plump Overtro, og af indvandrede Folk, nemlig Russere, det herskende Folk, Kosakker o. fl. S. bruges af Regjeringen som Forviisningssted, her findes omtrent 130,000 Forviste, meest Russere og Polakker. De fleste af de indfødte Stammer leve af Jagt og Fiskeri eller af Qvægavl. — S. er et russisk Land, deelt i 2 Generalgouvernementer, Vest-S. (Gouvv. Tobolsk og Tomsk samt Districtet Ssemipolatinsk [„det italienske S."] og Kirgisernes Stepper) og Øst-S. (Gouvv. Irkutsk, Jakutsk og Jenisei samt Søbistrictet med Havnen Petropawlovsk). Generalgouverneuren for Vest-S. boer i Omsk, for Øst-S. i Irkutsk.

Efterat Russerne under Ivan Vasiljewitsch I havde erholdt nogen Kundskab om enkelte Dele af S. ved Kjøbmanden Anika Stroganoff, som havde nedsat sig i Permien, lagde Jermak Timofejev (s. d. A.) Grund til dets Erobring, og fra Slutningen af det 16de Aarh. var det en russisk Provinds. Der indvandrede nu efterhaanden Folk fra Rusland, og fra Midten af det 18de Aarh. begyndte man at føre Forbrydere hertil; fra 1769 traadte Forviisning til S. som Straf for grove Forbrydelser istedetfor Dødsstraf, og fra 1799 førte man ogsaa mindre grove Forbrydere herhen. De Forviste, hvis Tal nu angives til 130,000 Mennesker, boe ikke i særegne dem anviste Byer, men blandede mellem den øvrige Befolkning; de maae deels arbeide i Bjergværkerne, deels ved Jagt tilveiebringe et vist Qvantum Pelsværk, som de aflevere i Regjeringens Pakhuse, deels foretage andre Arbeider. — Over S. har man Skrifter af Erman, Cottrel, Karelin, Middendorf, Castrén (i ethnographisk Henseende), Hansteen, Syzania („Revelations of S.", 1852), Hill („Travels in S.", 1854) o. Fl.

Sibirienne er det Samme som Dyffel (s. d. A.).

Siboni (Joseph), født i Forli i Kirkestaten d. 27de Jan. 1780, var i Begyndelsen af dette Aarhundrede en af de berømteste Tenorister, som feirede glimrende Triumpher især i heroiske Roller paa næsten alle Europas største Theatre. 1819 kom han til Kjøbenhavn, hvor han blev Directeur for det kgl. Theaters Syngeskole, og fik Titel af Professor i Musik. Han stiftede her 1827 et Musikconservatorium, som nærmest havde til Hensigt at uddanne Sangere for det kgl. Theater, og som han forestod indtil sin Død d. 28de Marts 1839; det ophævedes kort efter, men har dog stiftet endeel Nytte, idet flere af Theatrets nuværende bedste Kræfter i Operaen ere udgaaede herfra. Som Privatlærer i Sang var S. meget anseet og søgt.

Sibylle var i Oldtiden Navnet paa en begeistret Seerske eller Sandsigerske. Der nævnes flere forskjellige, blandt hvilke den **cumanske S.** (fra Cumæ i Campanien) er den meest bekjendte; fra hende skrev sig efter Sagnet **de sibyllinske Bøger**, en Samling af Orakler, affattede i græske Vers, der af en ubekjendt gammel Qvinde sagdes at være bragte til Kong Tarquinius Superbus, og som senere ofte bleve raadspurgte under vanskelige Omstændigheder. Denne Samling af sibyllinske Orakler er gaaet tabt. Fra det 2det christelige Aarhundrede optraadte der blandt de Christne begeistrede Mænd, der talte i Orakler, de saakaldte **Sibyllister**; ogsaa disse Orakler kaldtes sibyllinske Bøger, hvoraf større og mindre Brudstykker anføres i Skrifter af Kirkefædrene i det 2det og 3die Aarh. I Aaret 1545 udkom en trykt Udgave i 8 Bøger, men af indre Grunde er det tydeligt, at denne Samling i den nuværende Skikkelse først kan være opstaaet langt nede i de christelige Tider. Samlingen er i den senere Tid bleven forøget med nogle Bøger, som Angelo Mai har udgivet efter et Haandskrift i Mailand. En ny Udgave er besørget af C. Alexandre (1841). — Sign. B. Thorlacius: „Libri Sibyllistarum" etc.

Siccardiske Love kaldes nogle af den sardinske Minister **Siccardi** affattede Love angaaende Ophævelsen af Geistlighedens Immunitet og Asylretten i de sardinske Stater. De bleve vedtagne af Parlementet og stadfæstede af Kongen 1850, og foranledigede en stærk Opposition fra den katholske Geistligheds Side.

Sichem var Navnet paa en gammel Stad i Samaria, beliggende mellem Bjergene Ebal og Garizim. Den var en Tidlang Hoved- og

Digitized by Google

Residentsstaden i Israels Rige, og i den efterexilske Tid indtil Johannes Hyrkanus Hovedsædet for den samaritanske Cultus. Den kaldtes senere Flavia Neapolis og hedder nu Nablus.

Sicilianske Vesper, den, kalder man den Opstand, som d. 30te Marts 1282, Paaskemandag, udbrød i Palermo imod de Franske, der under Carl af Anjou efter Hohenstaufernes Fald havde erobret Neapel og Sicilien (1268). Planen dertil var allerede iforveien lagt af Adelsmanden Johan af Procida, som havde tilbudt Kong Peter III af Aragonien Kronen (s. nedenfor, **Siciliens Historie**), og en af en Franskmand mod en Sicilianerinde udøvet Fornærmelse fremkaldte et Udbrud. Alle Franskmænd i Palermo og Messina bleve myrdede, og Sicilien blev et eget Kongerige.

Sicilien, den største italienske Ø, ligger i Middelhavet, adskilt fra Halvøen Calabrien i Nedreitalien ved Strædet Messina, og er henved 500 □ M. stor med 2,300,000 Indb. Det er en 1,500—2,000 F. høi Høislette, som gjennemstryges af endeel, indtil 6,000 F. høie, Bjergkjeder; et isoleret Bjerg er Vulcanen Ætna (10,800 F.). Bjergene, der fordetmeste ere af samme Beskaffenhed som Apenninerne, træde med Forbjergene Cap Bono (Lilybeum) mod V., Peloro (egentlig kun en lav Landspidse) og Passaro mod S. O. ud til Havet og give Øen dens trekantede Skikkelse. — S. har et varmt men sundt Klima (s. **Italien**, III, S. 757, 1ste Sp.), her voxer Korn, Viin, Sydfrugter, Bomuld, endog Sukkerrør; Silke- og Biavlen er betydelig, Havet yder Rigdom paa Fisk, af Mineralier findes Svovl, Ædelstene, Marmor, Salt, Alun o. M. Jordbunden er i det Hele meget frugtbar, men den dyrkes overmaade slet, store Strækninger ligge næsten øde; heri er Folkets Letsindighed, Uvidenhed og Magelighed ligesaa meget Skyld som tidligere Regjeringers Forsømmelse, Adelens og Geistlighedens trykkende Overvægt og andre uheldige Forhold. Næsten alle Næringsveie staae derfor tilbage, og Armod hersker i dette af Naturen saa velsignede Land. Indbyggerne ere Italienere og Katholiker. Folkeundervisningen er meget forsømt; Universiteter findes i Palermo, Messina og Catania. Industrien indskrænker sig til Fabrikation af Silketøier og Hatte (meest i Messina), Koral- og Ravarbeider samt Læder. — S. er nu en Deel af Kongeriget Italien, s. d. A. og **Victor Emanuel**, og regjeres under dette af en Generalstatholder.

Maal og Vægt paa S. 1) **Længdemaal.** 1 Palmo à 12 Once à 12 Linee à 12 Punti er 114,41375 Pariser Linier = 9,868 danske Tommer. 1 Passetto er = 2 — 1 Canna = 8 Palmi; 1 Catena (Kjede) er = 4 Canne, 1 Corda (Snor) = 4 Catene. 1 Miglio er = 45 Corde = 4737 danske Fod, deraf 74,87 paa en Grad af Æqvator. — 2) **Flademaal.** 1 Salma à 4 Bisacce à 4 Tomoli à 4 Mondelli à 4 Carozzi à 4 Quarti à 4 Quartigli eller □ Canne er 174,626 franske Ares = 44320 danske □ Alen eller 3,116 Tønder Land. Paa nogle Steder er dog Størrelsen herfra afvigende. I Palermo er Salma = 223,109 Ares = 4,048 Tønder Land, i Messina enten 178,965 Ares = 3,244 Tønder Land eller 232,836 Ares = 4,221 Tønder Land. — 3) **Rummaal.** a) Korn. 1 Tomolo à 4 Mondelli à 4 Carozzi à 4 Quarti à 4 Quartigli er 17,358 franske Litres = 0,9982 danske Skjepper. 1 Salma er i Almindelighed 4 Bisacce à 4 Tomoli = 1,9963 danske Tønder. Men en Salma kan ogsaa efter Varernes Beskaffenhed være 18, 20 eller 22 Tomoli. — b) Flydende Varer. 1 Botte à 4 Salme à 8 Barili à 2 Quartari à 20 Quartucci à 2 Caraffe à 2 Bicchieri er 1116,8 franske Litres = 1156,0 danske Potter. (Lovmæssig er en Quartaro = en Korn-Tomolo = 1 Cubik-Palmo = 17,193 Litres; men i Praxis har det udviklet sig anderledes.) — Olie sælges efter Vægt. Dog bruges ovenstaaende Benævnelser, men i Betydningen af en vis Vægt. 1 Quartuccio er 1 Rotolo Olivenolie, 1 Quartaro altsaa = 20 Rotoli o. s. v. — 4) **Vægt.** 1 Rotolo à 30 Once er 793,42 franske Gram = 1,5868 danske Pund; 1 Cantajo eller Cantaro er 100 Rotoli; men for Mandler er den 102, for Olie i Sciacca 111 Rotoli. — For Guld, Sølv og Medicin er 1 Libbra = 12 Once à 4 Quarte à 2 Dramme à 3 Scrupoli eller Dinari à 20 Grani eller Cocci à 8 Ottavi = 317,368 franske Gram. Oncia er den samme som i Handelsvægten.

Mynt paa S. Man regner her ifølge Lov af 20de April 1818 efter Ducati di Regno = 100 Bajocchi (den neapolitanske Grano) à 10 Piccioli (den neapolitanske Cavello) ganske som i Neapel (s. d. A.).

S.'s Historie. Grækernes Myther henfatte til S. de vilde, menneskeædende Kykloper og Læstrygoner. Siden nævnes, først hos Pindar, Sikelerne eller Sikanerne (hvilke Andre uden Grund gjøre til to forskjellige Folk) som Øens Beboere; de antages almindelig for et iberisk Folk, som over Italien indvandrede her. Til disse kom Colonier af Kreter, Trojanere og Phoeniciere, endelig Grækere, som anlagde flere blomstrende Stæder, navnlig Zankle eller Messana, Syrakus, Gela, Catania, Agrigent o. fl. Fra 480 f. Chr. stræbte Carthaginienserne efter Øens Besiddelse og førte blodige Krige med Syrakus; Romerne fortrængte dem i den 1ste puniske Krig fra deres Erobringer, og S. blev nu efterhaanden gjort til en romersk Provinds. Under Folkevandringen kom Øen først under Vandalernes, derpaa under Østgothernes Herredømme, indtil den ved Belisars Seire blev lagt under den græske Exarch i Ravenna. I det 9de Aarh. erobrede Saracenerne fra Afrika Øen, i det 11te bemægtigede Normannerne sig den, og S. samt Neapel regjeredes nu af normanniske Fyrster, der residerede i Palermo, indtil 1189, da Hohenstauferne bleve Landets Herrer indtil 1268, hvorpaa Carl af Anjou erobrede det; herom s. **Neapels Historie**. S. løsrev sig 1282 ved den sicilianske Vesper (s. ovenfor) og var nu i omtrent 160 Aar adskilt fra Neapel. Peter III døde 1285. Sønnen Jakob I indtog et Stykke af Calabrien, men overlod 1295, da han selv blev Konge i Aragonien, S. til sin Broder Frederik II, som Folket valgte. Frederik tilbagegav Calabrien, regjerede godt og døde 1337. Efter Peter II (død 1342) fulgte hans umyndige Søn Ludvig (1342—55); indre Uroligheder ødelagde Landet, som maatte love Tribut til Paven. Med Broderen Frederik III,

Digitized by Google

som maatte tage Riget til Lehn af Neapel, uddøde den mandlige Linie 1377; Peter IV af Aragonien overdrog sine Fordringer paa Landet til sin Søn Martin den Ældre, hvis Søn Martin den Yngre 1387 ægtede Frederik III's Datter Maria; de kom dog først 1399 i Besiddelse af Riget. Martin døde 1409, hans Fætter Ferdinand af Castilien, som var valgt til Konge i Aragonien, arvede nu ogsaa S. Ferdinand døde 1410, hans Søn Alfons V erholdt ved Adoption af Johanna II tillige Neapel (s. Johanna II), med hvem S. saaledes forenedes (1435); Residentsen flyttedes til Neapel. Tilligemed dette var S. 1515—1713 et spansk Vicekongerige, s. Neapels Historie. De adskiltes 1713, da S. blev given til Hertugen af Savoyen, men forenedes atter 1720. Deres følgende Historie indtil 1815 er fortalt under Artt. Neapel, Ferdinand I og Bentinck; det mærkeligste Afsnit i S.s Historie i dette Tidsrum er den Tid, da Kongen og Hoffet, fordrevne af Franskmændene fra Fastlandet, opholdt sig paa S., beskyttede af Englænderne, som bevægede Kongen til at give Øen en liberal Forfatning (1812). Efter Napoleons Fald (1815) kom Ferdinand atter til Regjeringen i Neapel; s. den følg. Art.

Sicilierne, Begge, indtil 1861 et Kongerige i Italien, indbefattede Kongerigerne Neapel og Sicilien med hosliggende Øer og udgjorde 2033 □ M. med over 9 Mill. Indb. Om Grændserne, den naturlige Beskaffenhed, Producterne, Befolkningen og dens Tilstand er handlet under Artt. Neapel og Sicilien. Regjeringsformen var uindskrænket monarchisk, thi den 1848 givne constitutionelle Forfatning fik aldrig nogen virkelig Gyldighed, tvertimod udartede Regjeringens reactionære Stivsindethed i den sidste Tid til Vilkaarlighed og frygtelig Grusomhed. Paalidelige Angivelser over den finantsielle Status i de senere Aar haves ikke: Statsgjelden angaves 1854 til 184 Mill. Rdl., hvoraf de 155 Mill. faldt paa Fastlandet; siden blev den upaatvivlelig forøget betydelig.

Begge S.s Historie. De to Hovedde]es, Neapels og Siciliens, Historie er fortalt under de paagjeldende Artt. indtil 1816, da de d. 12te Decbr. forenedes til et Kongerige under Kong Ferdinand IV i Neapel, der som Konge i „B. S." kaldte sig Ferdinand I. I Aaret 1820 udbrød, nærmest som en Virkning af de i s. A. foregaaede liberale Statsforandringer i Spanien og Sardinien, en Opstand, som tvang Kongen til at antage en Constitution i Lighed med den spanske; Sicilien, der altid har været misfornøiet med sin Stilling under Foreningen med Neapel og klaget over Tilsidesættelse, Forurettelse o. s. v., søgte at løsrive sig, men underkastedes. En østerrigsk Hær gjenoprettede 1821 Absolutismen (sign. Pepe, Guglielmo); thi de Indskrænkninger, som Statutet af 26de Mai 1821 gjorde heri, fortjene neppe at nævnes. Landets Historie under ham og de følgende Konger, Frants I 1825—30, Ferdinand II 1830—59, og Frants II 1850—60, er fortalt i Artt. om disse Regenter samt under Italiens Historie indtil Midten af Aaret 1860; om Begivenhederne fra dette Tidsrum her som i det øvrige Italien henvise vi til Art. Victor Emanuel.

Sign. Giannone „Storia civile del regno di Napoli" 1723, siden udvidet og fortsat af Andre; Burigny „Histoire générale de S." (1745); Orloff „Mémoires etc. sur le royaume de Naples" (nyeste Udg. 1819—21); Amari „La Sicile et les Bourbons" (1849); Bianchini „Storia economica-civile di S." (1841); Bazancourt „Hist. de Sicile sous les Normands" (1846); Quinet „Révolutions d'Italie" (1848—51); St. Priest „Hist. de la conquête de Naples" (1847).

Sickingen (Franz von), ridderlig Forkjæmper for den politiske Frihed i det 16de Aarh., født 1481 paa Borgen S. i den nuværende Mellemrhinkreds i Storhertugdømmet Baden, helligede sit Liv til de Undertryktes Beskyttelse og til Kamp imod verdslig og geistlig Despotisme. Saaledes kjæmpede han mod overmodige Rigsstæder (med 20,000 Md. understøttede han Borgerne i Metz mod Raadet), mod Hertugen af Lothringen, Kurfyrsten af Mainz og Ulrich af Würtemberg; han beskyttede Reuchlin, Ulrich af Hutten og Protestanterne, og stillede sig i Spidsen for en Forening af Adelen imod Fyrsterne (1522), men kunde ikke holde sig imod disse, blev saaret ved Beleiringen af et af sine Slotte og døde d. 7de Mai 1823. Sign. Munch „F. von S.'s Thaten" o. s. v. (1827—28).

Sickler (Johan Volkmann), født 1742, blev Præst i Kleinfahneren ved Gotha, og døde der 1820. S. var en af Tydsklands meest udmærkede Pomologer; af de mange Havebøger, han har udgivet, ere „Der deutsche Obstgärtner" (1794—1801) og „Gartenmagazin" (1804—15) de fortrinligste.

Siculer, hos Grækerne Sikeler, et gammelt Folk, formodentlig af iberisk Herkomst, boede først i Latium og ved Tibermundingen, derpaa i Nærheden af Oenotrierne i Sydítalien, indtil de endelig 100 Aar før den trojanske Krig udvandrede til Øen Sicilien, der fik Navn efter dem.

Siddons (Betty Alix), berømt engelsk Skuespillerinde, s. Art. Kemble.

Sidegevær, s. Sidevaaben.

Sidehjul kaldes et Vandhjul, paa hvilket Vandet falder ind enten paa den horizontale Radius eller indtil 45° over samme, og hvor det, for at faae den rigtige Indløbsretning, maa ledes med Coulisser. Man kalder ogsaa S. i første Tilfælde Brysthjul med Coulisseindløb, i sidste Tilfælde Overfaldshjul mod Vandet. S. Overfaldshjul.

Sidensvands (Ampelis garrulus) er en Sangfugl, nærmest beslægtet med Fluesnapperne, af rødgraa Farve, med Sort paa Hoved, Hale og Vinger, med Guult paa Halen og Vingerne og med eiendommelige lakrøde og lakagtige Svingfjerspidser, samt med Nakketop og et kort, ved Grunden noget fladt Næb. Den yngler colonieviis i det høie Norden, f. Ex. det nordligste Skandinavien og Finland, i Reder af Granqviste og Skjæggelav. Om Vinteren drage de flokkeviis Syd paa, og i strenge Vintre komme disse livlige Flokke af S. til det sydlige Skandinavien, Danmark derunder indbefattet, og søge da især Rønnebærtræerne; saasnart mildt Veir

Digitized by Google

indtræder, drage de igjen hjem til det høie Norden.

Siderisk Omløbstid, s. Omløbstid. — **Siderisk Aar**, s. Aar.

Siderographie, s. Staalstik.

Sidestevning kaldes Afhugning af Træernes Grene langs op ad Stammen lige til Toppen. Denne Behandlingsmaade anvendes undertiden i det Større i Skove, hvor man har Brug for en stor Mængde svagt Grenetræ, og ordnes da efter Regler i Overeensstemmelse med den paagjeldende Træarts Natur og Beskaffenhed.

Sidesting (Pleurodynia), en stikkende Smerte i Sidedelen af Brystet, er et Symptom paa forskjellige Lidelser. Ofte er det af gigtisk eller katarrhalsk Natur og skyldes en Forkjølelse; til andre Tider ledsager det en Betændelse i Brystets Organer, eller tyder paa et Ribbeensbrud, en Nervesmerte o. s. v.

Sidevaaben eller **Sidegevær** er den fælleds Benævnelse for Sabler, Palladsker, Kaarder, kort for alle de Vaaben, som man bærer ved Siden (sign. Art. Blanke Vaaben).

Sidevinkler ere Vinkler, som have Toppunct og eet Been tilfælles. Dersom tillige de to yderste Been ere Forlængelser af hinanden, kaldes de Nabovinkler og udgjøre da tilsammen 2 rette Vinkler eller 180°.

Sidi Hescham hedder, efter Stifteren af samme Navn, en lille Stat i det nordvestlige Afrika, som 1810 løsrev sig fra Marokko; den begrændses mod N. og Ø. af Marokko, mod S. af Sahara, mod V. af det atlantiske Hav, ved hvilket Cap Nun her danner et fremspringende Punct. Den naturlige Beskaffenhed og Befolkningens Sammensætning er som i Marokko.

Sidmouth (Henry Addington, Viscount), engelsk Statsmand, født 1755 i London, Søn af en Læge, blev Advocat, kom 1782 ind i Parlementet, hvor han understøttede sin Skolekamerat P. Pitt, blev 1789 „Taler" (Formand) i Underhuset og 1801 efter Pitts Afgang Førsteminister. Han viste imidlertid Mangel paa Energie i Forsvarsanstalterne mod Frankrig og forøgede Oppositionen imod sig ved, af Eftergivenhed mod Kongen, at fornærme Prindsen af Wales. Omsider maatte S. 1804 vige for Pitt, men blev af Kongen hædret med Viscounttitlen. Efter Pitts Død dannede han med Fox og Grenville et nyt Ministerium, som dog kun varede 6 Maaneder; 1812—22 var han atter Indenrigsminister, og levede siden i Stilhed indtil sin Død d. 15de Febr. 1844.

Sidney (Algernon), engelsk Statsmand, født omtrent 1620, næstældste Søn af Grev Robert af Leicester, sluttede sig under Carl I til Republikanerne, men negtede dog den Commission, som dømte Kongen, sin Stemme og Underskrift, og trak sig siden, da Cromwell havde tilrevet sig Protectoratet, misfornøiet tilbage til sit Familiegods Penshurst, hvor han skrev sin berømte „Discours concerning governement" etc. I Aaret 1659 blev han Gesandt i Kjøbenhavn, vilde efter Restaurationen 1660 ikke benytte den almindelige Amnestie og erholdt først efter 17 Aars Ophold i Udlandet af Carl II Tilladelse til at komme hjem. Efterat han 1678 var bleven Medlem af Underhuset, reiste han en meget heftig Opposition imod Regjeringen, og tog 1681 Deel i den af Lord Russell og Hertugen af Monmouth imod Hoffets reactionære Planer stiftede hemmelige Forbindelse, som sigtede til at udelukke Hertugen af York (Jakob II) fra Thronen. Det Hele opdagedes, S. og Russell henrettedes d. 7de Decbr. 1683, men Vilhelm III lod efter sin Thronbestigelse Dommen cassere.

Sidney (Philip), engelsk Skribent, født 1554, Slægtning af den Foregaaende, en af Dronning Elisabeths Yndlinge, skrev bl. A. Hyrderomanen „Arcadia" og det æsthetiske Værk „Defense of poesy". Han faldt som Gouverneur i Vlissingen 1685 i et Slag imod Spanierne.

Sidney (eller **Sydney**, ogsaa S.-Cove), Hovedstad i den engelske Colonie Ny-Sydwales paa Sydostkysten af det australiske Fastland, anlagt 1788 ved Bugten Port Jackson, er Sædet for den engelske Generalgouverneur i Australien og Middelpunctet for Handelen og Skibsfarten i hine Egne. Staden har fordetmeste brede, regelmæssige Gader. I Aaret 1800 havde den kun 2,600 Indb., nu har den over 70,000 Indb.

Sidon, Phoeniciens ældste og vigtigste Stad, nu Saida, var Moderstaten for mange phoeniciske Colonier, navnlig for Tyrus. Efterat den 720 f. Chr. var bleven erobret af den assyriske Konge Salmanassar, blomstrede den igjen op under Persernes Herredømme, men blev paa Grund af et Oprør ødelagt 351 f. Chr. og kom 333 f. Chr. under Alexander den Stores Herredømme. Efter dennes Død blev den først forenet med Ægypten, senere med Syrien, og kom endelig under romersk Herredømme.

Sidonius Apollinaris, egentlig Cajus Sollius Apollinaris Modestus Sidonius, født 428 i Lyon, beklædte de høieste Værdigheder i Rom, blev 473 Biskop af Clermont og døde 484. Den bedste Udgave af hans Breve og Digte er besørget af Sirmond (1614).

Sidra-Bugten eller (i Oldtiden) den store Syrte hedder en indtil 60 M. bred Havbugt med sandig Bund paa Nordafrika's Kyst ved Middelhavet.

Sidsken benævnes flere Arter af Finkeslægten: Grønsidsken (Fringilla spinus), grønagtig med guul Overgump og sort Isse hos Hannen, Graasidsken (F. linaria) med rød Isse og meer eller mindre rødlige Farver i det Hele, navnlig paa Brystet og Bugen. I Levemaade frembyde de intet Afvigende fra de andre Finke-Arter; om Sommeren ruge de i det nordlige Skandinaviens tætte Skove, om Vinteren vise de sig paa dets sydlige Sletter, hvor de især søge Tidsel- og Ellebuskene samt Birkeskovene.

Sidste Dage, s. Yderste Dag.

Sidste Dages Hellige, s. Mormoner.

Sidste Olie (Unctio extrema, Unctio infirmorum) har siden det 12te Aarh. været et af den katholske Kirkes syv Sacramenter og forrettes af Præsten ved Dødssyge, hvis Øine, Øren, Næse, Mund og Hænder, hos Mænd ogsaa Fødder og den høire Side, salves med Chrisma (s. d. A.) for at bevirke Syndernes Forladelse og legemlig Helbredelse.

Siebenbürgen (ung. Erdely Orszag d. e. Landet foran den store Skov, svarende til det latinske Navn Transsylvania), et østerrigsk Kronland, omgivet af Banatet, Ungarn, Bukovina, Moldau

Digitized by Google

og Valachiet, er 1,102 □ M. stort med 2,200,000 Indb. S. er et Bjergland, hvis Midte ligger c. 2,000 F. over Havet og gjennemstryges af en Mængde ved Dale adskilte Bjerge og Høie, medens det paa alle Sider omsluttes af den sydstlige Deel af Karpatherne. Den sydlige Rand („de siebenbürgske Alper") naaer en Høide af over 7,800 F., Nordranden bliver 6,900 F. høi; Bjergene naae ikke Sneelinien, men i flere Dale smelter Sneen aldrig ganske bort. Sletter findes ikke. Igjennem Landet strømme Maros samt Szamos, som falde i Theiß, Aluta, som i Valachiet falder i Donau, og Bistritz, Bistod til Sereth. S. har Fastlandsklima; i Klausenburg er Aarets Middeltemperatur 7°, Vinterens 2°, Sommerens 15°. Hovedproducter ere: Korn, Viin, Tobak, Bælgfrugter, Træfrugt; Skovene ere betydelige og bestaae af Ege- og Naaletræer. Heste-, Hornqvæg- og Faareavlen staaer paa et høit Trin, af Vildt findes en stor Mængde. Den naturlige Rigdom paa Mineralproducter, især Guld, Sølv, Kobber, Jern og Steensalt, benyttes ikke tilstrækkelig; en stor Mængde mineralske Kilder findes her. — Indbyggerne ere Rumæner eller Valacher (c. 1,290,000), Magyarer eller Ungarer tilligemed Szekler (570,000), Tydske eller „Sachsere" (200,000), Jøder (19,000), Zigeunere (c. 80,000) o. Fl. I Henseende til Religionen høre 675,000 til den græsk-katholske, 680,000 til den ikke unerede græske, 240,000 til den romersk-katholske, 200,000 til den lutherske, 313,000 til den reformeerte Kirke; desuden findes her 46,000 Unitarier, o. Fl. I Henseende til Dannelse staaer den tydske Befolkning øverst: „Sachserne" indvandrede her 1143, erholdt 1224 nye Privilegier, og gave Landet Navnet S. efter de 7 af dem anlagte, endnu befæstede Stæder („Burgen"): Hermannstadt, Klausenburg, Kronstadt, Bistritz, Mediasch, Mühlenbach og Schäsburg. Industrien er i S. ikke synderlig udviklet; her fabrikeres Metalvarer, Glas, Papir og uldne Varer. Handelen drives meest af Jøderne og Armenierne (c. 6,000 i Tallet). — S. deeltes før almindelig i „Ungarernes, Szeklernes og Sachsernes Land"; nu deles det i administrativ Henseende i 10 Kredse.

S.s Historie. S. var i Oldtiden en Deel af Dacien, stod en Tidlang under Romerne og blev ved Folkevandringen efterhaanden besat af Hunner, Østgother, Gepider, Bulgarer, Avarer, Petscheneger, Ungarer o. s. v. Kong Stephan I i Ungarn erobrede S. 1004 og gjorde det til en ungarsk Provinds, som bestyredes af Voivoder eller Statholdere. Kong Geisa II indkaldte 1143 Tydskere (s. ovenfor). Landet leed siden endeel ved Tyrkernes Indfald. Da Ungarn 1526 faldt til Østerrig, opstod Johan Zapolya som Modkonge imod Ferdinand I og understøttedes af Sultan Soliman II; ved Forliget 1535 beholdt han S. som souverain Fyrstendømme. Rækken af Fyrsterne i S. er følgende: Stephan Bathori 1572—76; Christoph Bathori 1576—81; Sigismund Bathori 1581—99; Andreas Bathori 1599—1600; Stephan Bocskay 1601—6; Sigmund Rakoczy 1607—8; Gabriel Bathori 1608—13; Bethlen Gabor 1613—29; Katharina af Brandenburg, Bethlens Enke, med hendes Svoger Stephan Bethlen som Statholder 1629—30; Georg I Rakoczy 1630—48; Georg II Rakoczy 1648—60; Jakob Kemény 1660—62; Michael Apafi I 1664—90; Michael Apafi II 1690—99, da Porten ved Freden i Carlowitz erkjendte Østerrigs Overherredømme over Landet, i hvilket M. Apafi dog vedblev at hedde Fyrste; efter hans Død 1714 blev S. en østerrigsk Provinds. Landets Historie under de fornævnte Fyrster er fortalt under Artt. **Bathori**, **Bethlen**, **Apafi** og **Rakoczy**. Ved Indlemmelsen i Østerrig blev Landets Forfatning med Landstænder o. s. v. samt Religionsfrihed sikkret samme, men dette Løfte blev langtfra holdt. Maria Theresia ophøiede S. til et Storfyrstendømme. Under Joseph II udbrød en farlig Bondeopstand. Fra 1825 rørte der sig i S. saavelsom i Ungarn en stærk Opposition imod Regjeringen, man fordrede Opfyldelse af de 1699 givne Tilsagn o. s. v. Men her som i Ungarn fremkaldte Befolkningens brogede Sammensætning Vanskeligheder og indbyrdes Strid. Valacherne forlangte at optages som den 4de Nation, altsaa Ligeberettigede med Ungarer, Szekler og Sachser, og al denne Strid brød 1848 ud til en skrækkelig og forvirret Racekrig, indtil Østerrigs Seier i Ungarn bragte ogsaa S. til Underkastelse. Dette blev nu 1849 adskilt som et eget Kronland fra Ungarn, og skal ogsaa i den østerrigske Keiserstats nærværende, dog ikke gjennemførte Organisation have en egen Forfatning med Landdag o. s. v. — Slgn. Gebhardi „Gesch. des Großfürstenth. S." (1803); Kövary „Siebenbürgische Alterthümer" (1850); Paget „Hungary and Transylvania" (1839).

Siebengebirge hedder en 1,000—1,500 F. høi Bjergmasse paa den høire Rhinbred i den preussiske Rhinprovinds, ligeoverfor Bonn.

Siebenzehner er en Sølvmynt i Østerrig = 17 gamle Kreuzer = 25,2 ß dansk Rigsm.

Siebner er en Sølvmynt i Østerrig = 7 gamle Kreuzer = 10,4 ß dansk Rigsm.

Siebold er Navnet paa en Række udmærkede tydske Læger og Fødselshjelpere. **Carl Caspar v. S.**, født d. 4de Novbr. 1736 i Nideck i Hertugdømmet Jülich, død d. 3die April 1807 som Professor i Anatomie, Chirurgie og Fødselsvidenskab i Würzburg, var en af sin Tids første Chirurger. Hans Søn **Adam Elias v. S.**, født d. 5te Marts 1775 i Würzburg, død d. 12te Juli 1828 som Professor i Medicin i Berlin, grundede der en Fødselsstiftelse og har gjort sig berømt ved flere fødselsvidenskabelige Skrifter. — **Carl Theodor Ernst v. S.**, Physiolog og Anatom, født d. 16de Febr. 1804 i Würzburg, blev 1853 Professor i Zoologie og sammenlignende Anatomie i München; hans Virksomhed og Skrifter ere især af zoologisk Betydning. Blandt hans Skrifter maa udhæves: „Lehrbuch der vergleichenden Anatomie der wirbellosen Thiere", hans helminthologiske „Jahresberichte" i „Archiv für Naturgeschichte" og forskjellige Artikler i det af ham og Kölliker udgivne „Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie"; fremdeles „Wahre Parthenogenesis bei Schmetterlingen und Bienen" (1856) og „Ueber die Band- und Blasenwürmer" (1854). S. har i Tydskland havt stor Indflydelse paa Studiet af de lavere Dyrs Udvikling og indre Bygning, og

Digitized by Google

Kundskaben om Indvoldsormene har ham Meget at takke. Hans Broder **Edvard Caspar Jakob v. S.**, født d. 19de Mai 1801, siden 1833 Professor i Medicin og Chirurgie samt Director for Fødselsstiftelsen i Göttingen, har gjort sig bekjendt ved Skrifter af fødselsvidenskabeligt Indhold.

Siebold (Philip Franz von), født d. 27de Febr. 1796 i Würzburg, gik 1822 som Læge til Java, hvorfra han 1823 fulgte med et Gesandtskab til Japan. Her forblev han indtil 1830, vendte derpaa tilbage til Europa, hvor han er ansat som Oberst ved Generalstaben i hollandsk Tjeneste, men har fra 1847 levet paa et Gods i Rhinpreussen, siden 1854 i Bonn. Om hans Skrifter over Japan s. d. A.; hans store Samlinger opbevares i Museet i Leiden.

Siegen, Stad i den preussiske Provinds Westphalen, ved den lille Flod **Sieg**, som falder i Rhinen, har Jern- og Staalfabriker, Bøverier og Garverier. I Omegnen findes mange Jerngruber og Smeltehytter. 7,500 Indb.

Siegfrid er den tydske Form af Navnet paa den Helt, som spiller Hovedrollen i den nedrerhinske eller frankiske Sagnkreds, og som i de nordiske Sagn hedder Sigurd Fofnersbane (s. d. A.). I Nibelungenlied vinder han, efter andre drabelige Bedrifter, den skjønne Brunhild for Kongesønnen Günther, og ægter til Løn derfor dennes Søster Kriemhild; da Brunhild siden erfoer den List, hvorved hun var bleven Günthers Hustru, lod hun S. dræbe ved Krigeren Hagen. I et andet Digt, „Vom hürnin Siegfrid", fortaltes, at S. i sin Ungdom havde badet sig i en af ham dræbt Drages Blod og derved faaet en Hornhud, som gjorde ham usaarlig paa hele Legemet (undtagen paa et Sted mellem Skuldrene, hvor et Blad havde sat sig, da han badede sig i Drageblodet); heraf opstod i Begyndelsen af det 18de Aarh. en tydsk Folkebog om den „hornede S." Sign. Grimm „Die deutsche Heldensage"; Simrock „Handbuch der deutschen Mythologie" (1853—55). — Om dette Emnes Behandling i de nordiske Sagn s. **Sigurd Fofnersbane**.

Siena (Romernes Sena Julia), Stad i Toscana i Mellemitalien, har snevre, krumme og tildeels steile Gader, en herlig Domkirke og mange private Pragtbygninger, et Universitet og Klæde-, Silke-, Hatte- og Instrumentfabriker. 25,000 Indb. — S. var under Longobarderne Sædet for en Statholder (Guastalde), i Middelalderen Hovedstad i en egen Fristat, som engang rivaliserede med Florents, men berøvedes sin Frihed af Cosmo I Medici. S. var i hele Middelalderen Sædet for en af Italiens betydeligere Malerskoler, hvis Kunstnere deels have forherliget deres Fædrenestad, deels have vundet Navn ved Arbeider i det øvrige Italien. De vigtigste og berømteste Mestere ere: Duccio di Boninsegna, Pacchiarotti, Sodoma, Daniele di Volterra, Peruzzi, Vanni o. Fl.

Sierra (spansk), egl. en Saug, betyder en Bjergkjede (paa Grund af Toppene, der danne ligesom Takker). — **Sierra d'Estrella, Guadarama** o. s. v., Navne paa Bjergkjeder især i Spanien, s. Artt. under Hovednavnet.

Sierra Leone hedder deels et Forbjerg i Guinea, deels den nordvestlige Deel af Guineakysten (s. **Guinea**), deels den der 1787 af det afrikanske Selskab anlagte og 1808 til Regjeringen overladte engelske Colonie **Sierra Leone**. Dens Gebeet indbefatter en Strækning paa 14 □ M.; Befolkningen, der forøges ved de Negere, som engelske Krydsere tage paa Slaveskibe og derpaa bosætte her, er 40—50,000, deels Negere, deels Mulatter, af hvilke Nogle ere christnede. Handel er Befolkningens Hovedbeskjæftigelse; der udføres Palmeolie, Jordnødder, Guld, Tømmer, Elfenbeen, Gummi o. M. Hovedstaden er Freetown (s. d. A.).

Sieyes (Emmanuel Josèphe), berømt fransk Publicist og Statsmand, født d. 3die Mai 1748 i Frejus, var Generalvicar hos Biskoppen af Chartres og siden Medlem af den franske Geistligheds „Chambre supérieure", da han i Jan. 1789 skrev sit berømte Flyveskrift „Qu'est-ce que le tiers-état" (Hvad er Trediestand?), hvori han opstillede Borgerstandens (Middelstandens) Betydning og Berettigelse ligeoverfor de to hidtil ene gjeldende og mægtige Stænder, Adel og Geistlighed. Han udtalte heri bestemt, hvad der dunkelt laae i Tusinders Bevidsthed, og Virkningen af dette lille Skrift, der blev Signalet til Revolutionens Ideers Frembrud, var uhyre. S. blev nu Medlem af Nationalforsamlingen, banede ved sit Skrift „Reconnaissance et exposition des droits de l'homme et du citoyen" Veien for Erklæringen om Menneskerettighederne, og stemte som Medlem af Conventet for Kongens Død. Forresten forholdt S. sig meest passiv under Revolutionen. Han var under Directoriet Medlem af de Femhundredes Raad, 1798 Gesandt i Berlin, traadte 1799 ind i Directoriet og udkastede Planen til en ny Forfatning for Frankrig, men sluttede sig dog d. 18de Brumaire (s. d. A.) til Napoleon, hvem han dengang skjænkede en væsentlig Understøttelse. Napoleon gjorde ham siden til Greve og Præsident i Senatet. Under den 2den Restauration forvistes han som „Kongemorder" (Ludvig XVI's Dommer), levede indtil 1830 i Brüssel og døde d. 20de Juni 1836 i Paris. Sign. Mignet „Notice historique sur la vie de S."

Sif er i den nordiske Mythologie Thors Hustru. Loke havde engang lumsk klippet alt Haaret af den haarfagre Gudinde. Da Thor blev det vaer, greb han ham og vilde knuse hvert Been i ham. Loke svor saa, at han skulde faae Svartalferne til at gjøre S. Haar af Guld, der skulde voxe ligesom andet Haar. Han drog derpaa til de Dverge, som hedde Ivaldes Sønner, og de forfærdigede Haaret.

Sifanto, Oldtidens **Siphnos**, hedder en bjergfuld græsk Ø blandt Cykladerne; den er henved 2 □ M. stor med 7,000 Indb.

Sigalon (Xavier), fransk Maler, født 1790 i Uzes i Sevennerne af fattige Forældre, kom endelig til Paris og blev Elev af Guerin. Hans første Arbeide, „En Courtisane", vakte Opmærksomhed, „Giftblandersken Locusta" fremkaldte en uhyre Debat i Kunstverdenen; men Kunstnerens Navn var befæstet, og skjøndt han nu malede en Række anseelige Compositioner af alvorligt, mangen Gang storartet Indhold, maatte han dog kjæmpe med Armod. Han modtog derfor Tilbudet om at levere en Copie af Michel-Angelo's „Dommedag" i Rom, der

Digitized by Google

efter sin Fuldendelse blev opstillet i École des beaux arts. Det overdroges ham derpaa at copiere Mesterens andre Arbeider i det sixtinske Capel, men Choleraen bortrev ham allerede 1836.

Sigambrer vare et gammelt tydsk Folkeslag ved Rhinen og paa begge Sider af Floden Ruhr, mod hvilket Cæsar 55 f. Chr. foretog et Felttog, da de havde optaget Usipeterne og Tenchtererne. 8 f. Chr. flyttede Tiberius 40,000 af dem over til Gallien ligeoverfor Ruhrmundingen, hvor de da boede under Navn af Gugerner. Senere forsvandt deres Navn, da de dannede Hovedfolket i den nordlige Deel af Frankerforbundet, de saliske Franker.

Sigbrit Willums, Kong Christian II's bekjendte Raadgiverske, var en Hollænderinde, som af politiske Grunde havde forladt sit Fædreland og nedsat sig som Gjestgiverske i Bergen, hvor Christian II under sit Ophold i Norge som Kronprinds blev bekjendt med hendes Datter Dyveke (s. d. A.). Ved sin store Forstand og sine mange Indsigter, især i Handelsvæsenet, vandt S. stor Indflydelse hos Christian; da han siden blev Konge, overlod han hende hele Bestyrelsen af Toldvæsenet og raadførte sig med hende i alle vigtige Statsanliggender, og hun bevarede sin Indflydelse, uafhængig af Kongens Forhold til hendes Datter, ogsaa efter dennes Død under hele hans Regjering. Som Hollænderinde satte hun Borger- og Handelsstanden over Alt, men nærede en dyb Foragt for Adelen; og denne stolte og overmægtige Stand, endog Rigsraadet, maatte finde sig i mange Ydmygelser af den simple Borgerkone. Da Kongen forlod Kjøbenhavn 1523, fulgte S. med ham, og der fortælles, at hun blev bragt ombord i en Tønde, fordi man frygtede for, at hun skulde blive mishandlet af Pøbelen.

Sigersted, s. Hagbard.

Sigeum kaldtes i Oldtiden et Forbjerg i det trojanske Gebeet paa Kysten af Lilleasien, hvor efter Sagnet Achilles's og Patroklos's Grav fandtes. Stedet er blevet berømt ved den der i Begyndelsen af det 18de Aarh. fundne **Sigeiske Indskrift**, der er skrevet afvexlende til venstre og til høire; den er bedst forklaret af Boeckh i „Corpus inscriptionum Græcorum" (Bd. 1, 1828).

Sigismund, Konge i Sverrig 1592—99, i Polen 1587—1632, Søn af den svenske Konge Johan III og Katharina Jagellonica, Sigismund II Augusts Søster, blev født d. 20de Juni 1566 i Forældrenes Fængsel paa Gripsholm. I Overeensstemmelse med Faderens Bestræbelser for at sammensmelte de stridende Troesbekjendelser blev han allerede fra Barndommen af underviist saavel i Katholicismens som i Protestantismens Troeslære, men bekjendte sig dog som Voxen til Katholicismen. Dette forskaffede ham vel den polske Krone, hvortil han blev kaldet 1587 efter Stephan Bathori's Død, og som han modtog efter Tilskyndelse af det svenske Raad, der gjerne saae sig befriet for den vordende Konges bestandige Nærværelse. Men paa den anden Side vaktes herved i Sverrig Forhaabninger for reactionære Forsøg til Fordeel for Katholicismen, hvorfor man, da Kong Johan III var død i Slutningen af Aaret 1592, skyndte sig at sikkre Reformationen ved Beslutningen paa Upsala-Mødet 1593. Kun med Vanskelighed kunde S., som imidlertid var kommen til Sverrig, formaaes til at stadfæste Beslutningen, og først derefter foregik hans Kroning i Upsala d. 19de Febr. 1594. S. var harmfuld over, at Stadfæstelsen saaledes var bleven ham aftvungen; han nærede Mistillid til sin Farbroder, Hertug Carl af Södermanland (s. **Carl IX** i Sverrig), og han var desuden omgiven af Personer, som ingenlunde ønskede at see Kongen forsonet med sin Farbroder og med Folket. S. reiste nogle Maaneder derefter til Polen, uden at have givet nogensomhelst bestemt Forskrift om, hvorledes Regjeringen skulde føres under hans Fraværelse. Hertugen, der som Arveprinds ansaae sig berettiget til at styre Landet med fuld kongelig Myndighed, sammenkaldte, trods Kongens udtrykkelige Forbud og Raadets Protest, to særskilte Rigsdage og appellerede til Stænderne; efterat han af disse havde faaet Rigsforstanderskabet, fordrev han de af Kongen i Provindserne indsatte Statholdere, som negtede ham Lydighed. Først 1598 kom S. til Sverrig med en polsk Krigshær, men blev slaaet ved Stangebro, hvorefter han vendte tilbage med sine Tropper til Polen. Det følgende Aar, paa Rigsdagen i Stockholm d. 24de Juli, opsagde Sverrigs Stænder ham Tro og Lydighed, og paa Rigsdagen i Linköping d. 19de Marts 1600 blev denne Opsigelse udvidet til at gjelde ogsaa hans Arvinger. S. regjerede endnu en lang Række af Aar i Polen, gjorde bestandig Fordring paa sit Arverige og førte derfor idelige Krige med Sverrig, hvilke først endtes 2 Aar før hans Død ved Vaabenstilstanden i Stumsdorff; han døde d. 30te April 1632. Med sine to Gemalinder Anna og Constantia, Døttre af Erkehertug Carl af Østerrig, havde han mange Børn, af hvilke Ladislaus og Johan Kasimir efter hinanden besteg den polske Throne. S. forlagde Residentsen til Warschau.

Sigismund (Zygmunt) er Navnet paa 3 Konger i Polen. — **S. I**, født 1466, yngste Søn af Kong Kasimir IV, erholdt 1499 Hertugdømmerne Glogau og Oppeln (i Schlesien), blev Storhertug i Lithauen og 1506 Konge i Polen. Han førte idelige Krige med Russerne og Tatarerne, viste sig tolerant imod Protestanterne og forlehnede sin Søstersøn Albrecht af Brandenburg, den tydske Ordens sidste Hærmester, som arvelig Hertug med Preussen (s. **Albrecht**, I, S. 93, 2den Sp.). Efter sin første Dronning Barbara Zapolska's Død ægtede S. 1516 Bona Sforza fra Mailand, som i S.'s sidste Leveaar udøvede en skadelig Indflydelse paa ham. Han døde 1548. — **S. II August**, født 1518, Søn af den Foregaaende, blev allerede 1529 valgt til dennes Efterfølger, kronet 1533 og Regent i Lithauen 1544. Under hans Regjering afstod Sværdbriddernes Hærmester Gotthard Kettler Lifland til Polen, og Lithauen, Preussen, Podolien, Volhynien og Ukraine indlemmedes i dette Rige (s. disse Landes Historie). Med S. uddøde 1572 den Jagellonske Mandslinie i Polen. — **S. III** s. ovenfor **Sigismund** (i Sverrig og Polen) samt **Polens Historie**.

Sigismund I, tydsk Keiser 1411—37, født 1368, Søn af Keiser Carl IV af Huset Luxemburg, arvede først efter sin Fader Markgrevskabet Brandenburg (s. d. A.), og blev siden ved Gif-

Digitized by Google

termaal med Kong Ludvig den Stores Datter Maria Konge i Ungarn, hvilket Land han dog først efter haarde Kampe kunde tage i Besiddelse (1387); til hans Regjerings Historie hører Krigen med Tyrkerne og Nederlaget ved Nikopolis 1396, s. **Bajazet I.** I Aaret 1410 blev S. af nogle Kurfyrster valgt til tydsk Keiser, og efter sin Medbeiler Jobst af Mährens Død 1411 blev han erkjendt som saadan. Under hans Regjering i Tydskland indtraf Kirkeforsamlingen i Constanz 1414—18 til Bilæggelse af det store Schisma, Huß's Martyrdød og Hussiterkrigen, s. **Bøhmens Historie** og **Hussiter.** Mark Brandenburg solgte han til Borggreve Frederik af Hohenzollern (1415), s. **Brandenburg.** S. blev 1431 kronet som Konge i Italien, 1433 som romersk Keiser, 1436 erkjendte Bøhmerne ham som deres Konge; Aaret efter døde han.

Siglufjord er en Handelsplads i det østlige Island.

Sigmaringen hedder det ene af Fyrstendømmerne Hohenzollern, som nu udgjøre et til Rhinprovindserne henhørende preussisk Regjeringsdistrict, s. **Hohenzollern.**

Signal kaldes et forud aftalt Tegn, ved Hjelp af hvilket man i Frastand meddeler en Efterretning eller Befaling. S. indrettes til at opfattes gjennem Øret eller Øiet, alt eftersom det ene eller det andet beqvemmest svarer til Hensigten. — S. benyttes tilsøes for at udtrykke Spørgsmaal og Svar eller Ordrer imellem Skibe, naar de ere under Seil eller ligge saa langt fra hinanden, at Communication mellem dem er enten for besværlig eller for langvarig. Man har baade **Dagsignaler** og **Natsignaler.** De første bestaae i let kjendelige Flag eller Standere, heiste paa en bestemt Maade, saaledes, at de efter en fast Overeenskomst danne forskjellige Nummere, hvis Betydning man da i **Signalbogen** kan gjøre sig bekjendt med. Natsignalerne bestaae som oftest enten i Lanterner heiste paa en bestemt Maade, eller i Kanonskud affkudte i et vist Antal og med visse Mellemrum, Alt for at betegne et eller andet Nummer. **Signalflag** ere de Flag, man benytter til det ovenfor nævnte Øiemed.

Signore er den italienske Form af det franske Seigneur (s. d. A.).

Signorelli (Luca), italiensk Maler af den florentinske Skole, født omtrent 1441 i Cortona, var Elev af Pietro del Borgo, og hævdede sig gjennem en stor Mængde Malerier, tildeels al fresco, og som endnu sees og skattes i Perugia, Orvieto, Siena, Florents, Rom o. fl. St., Betydning som en af de vigtigste Mestere i den italienske Malerkunst. Han maa være død omtrent 1523—24.

Sigonius (Carl), italiensk Humanist, født 1524 i Modena, optraadte som Docent i Venedig, Padua og Bologna og døde 1584 i sin Fødeby. Blandt hans paa godt Latin skrevne Værker (6 Bd., 1732—37) ere de betydeligste: „Historiæ de occidentali imperio"; „Historiæ de regno Italiæ"; „Fasti consulares" og hans under Cicero's Navn offentliggjorte „Consolatio super Tulliæ filiæ obitu".

Sigrun er i Heltedigtene i den ældre Edda om Helge Hundingsbane en Kongedatter, der var Valkyrie og reed gjennem Luft og over Hav. Hun elsker og beskjermer Helge, der befrier hende fra en ubeleilig Beiler, ægter ham, uagtet denne Kjærlighed koster hendes Fader og hendes fleste andre Frænder Livet, og føder ham Sønner. En Broder af hende hevner sine Frænders Drab og gjennemborer Svogeren. S. gaaer ind i Gravhøien til sin døde Huusbond og hviler i den Dødes Arme. Hun svinder saa hen af Længsel og Sorg og døer snart. Denne Forherligelse af Kjærligheden og dens Magt ud over Død og Grav (der paa flere Puncter minder om Gjengangerviser fra Middelalderen om Aage og Else) er noget af det meest Ophøiede, nogen Poesie har frembragt.

Sigt- og Sagefaldsret, s. **Sagefald.**

Sigtelseseed, s. **Eed.**

Sigt-Vexel kaldes en Vexel, der er udstedt betalbar ved **Sigt** (Besigtigelse, Præsentation) eller en vis Tid efter Sigt. I Forordningen af 28de Mai 1825 hedder det herom: „Vexler, som trækkes her i Riget, maae ikke lyde paa længere Tid end 3 Maaneder efter Dato eller efter Sigt, hvad enten de trækkes paa et indenrigsk eller et udenrigsk Sted. Dog kunne Vexler, som udstedes i Island eller trækkes paa dette Land, stiles paa 6 Maaneder, og de Vexler, som udstedes paa Færøerne, eller der skulle betales, paa 4 Maaneder efter Dato eller Sigt. Vexler, som skulle betales i Europa, kunne fra vore vestindiske Bilande lyde paa 6 Maaneder og fra vore Besiddelser i Ostindien eller Kysten Guinea paa 1 Aar efter Dato eller Sigt. De samme Terminer gjelde, naar Vexler trækkes i Danmark paa Colonierne."

Sigter anvendes i mangfoldige Tilfælde til at skille Dele af forskjellig Udstrækning fra hinanden, men intetsteds er deres Brug saa udstrakt og deres Former saa mangfoldige som i Møllerne, især Meelmøllerne. Den simpleste Form er Haandsigter, der, naar de ere grove, kaldes **Sold**, og naar Hullerne ere dannede ved Gjennemhugning af Blik o. fl. istedetfor ved Vævning, **Dørslag**, uagtet man inconseqvent taler om Pergamentsigter. Blive S. for store til at ryste med Haanden, saa rystes de med Maskineri og faae da gjerne en firkantet Form (Rystesigter). I simple Møller bruges ofte en i begge Ender aaben Sæk af løst Tøi, der rystes, medens det usigtede Meel passerer paalangs derigjennem; en saadan Slagsigte er, som de fleste andre, indesluttet i en lukket Trækasse. Almindeligst bruger man nu i Møllerne Tromlesigter (Sigtetromler), som et regelmæssigt, sexkantet, ofte mange Alen langt Prisma, beslaaet med Sigtedug og dreiende sig om sin lidt heldende Axel. De groveste Tromlesigter, der i Reglen ere runde, kaldes Sorteertromler. **Sigtedug** kan være 2- eller 4-skaftet, vævet af Hestehaar eller Messing, sjeldnere Jerntraad (Metaltraadtvist), ogsaa den saakaldte Haardug, løst lærredsvævet Tøi af stærkt snoet Kamuldsgarn. Til de fine Sigter bruges alene Silkeflor, der er vævet som Gaze (s. d. A.) med indtil, ja over, 30,000 Huller paa hver Qvadrattomme.

Sigtuna, en gammel svensk Stad i Upland, Stockholms Län, ved den østlige Kyst af Skarfven (en Bugt af Mälarsøen), var længe en af Nordens vigtigste Handelspladser, men blev

Digitized by Google

1188 ødelagt af esthiske Sørøvere og aftog siden i Størrelse i samme Grad, som Stockholm tiltog; den har nu kun lidt over 400 Indb. S. har sit Navn efter en ældre By, som derfor er bleven kaldet Forn-S., og blev anlagt efter dennes Ødelæggelse, hvilken sandsynligviis skete under Olof Haraldssons Hærjingstog paa Mälaren. Forn-S., efter Sagnet anlagt af Odin, laae skraa overfor paa den modsatte Kyst; tæt ved den, eller maaskee rettere blot udgjørende en Deel af den, nemlig den aabne Kjøbstad, laae det i Oldtiden bekjendte Birka (s. I, S. 568).

Sigurd Fofnersbane er en berømt nordisk Sagnhelt, der optræder i Heltedigtene i den ældre Edda, Vølsungasaga o. s. v. Han var en Søn af Kong Sigmund; forresten s. Artt. Fafner og Brynhilde. Om dette Sagn i de tydske Myther s. Siegfried.

Sigurd Ring, en af Nordens gamle Konger, besteeg Thronen efter sin Farbroder Harald Hildetands Fald, med hvem han kjæmpede i det berømte Braavallaslag. Forøvrigt er hans Regjering ubekjendt; han efterfulgtes af sin Søn Regner Lodbrok.

Sigurd Snogøie (Orm i Øie), en af Regner Lodbroks Sønner, fik efter Faderens Død ved Delingen af hans Lande Sjælland og de andre danske Øer, samt Skaane, Halland og det sydlige Norge. Han var Fader til Hardeknud og Farfader til Gorm den Gamle.

Sigurd I Jorsalafarer, var en nægte Søn af den norske Konge Magnus Barfod og født allerede under Farfaderens Regjering, thi S. var ved sin Faders Død (1103) 13 Aar gammel. Da det nu bestemtes, at han skulde regjere sammen med sine ligeledes umyndige Brødre, Ejstein og Olaf, fik S. særskilt den østlige Deel af Landet at raade over. S. J.'s hele Historie betegnes temmelig udtømmende ved dette hans Tilnavn. Allerede forhen havde private Normænd gjort Tog til det hellige Land og vare komne tilbage med Berømmelse (Skofte Agmundsøn). Kongernes Oldefader, Harald Haardraade, havde i Østerland som Væring erhvervet sig stor Hæder og Rigdom. Intet Under derfor, at S. nu i den tidligste Ynglingsalder lagde Planen til et saadant Eventyr. Dog maatte der tilstaaes Bønderne adskillige Indrømmelser for at faae dem til at udruste det store Tog, der angives til 60 Skibe med omtrent 10,000 Mands Besætning. Det gik afsted 1107 langs Europas Kyster. Allerede i Spanien og Portugal begyndte de Kampen imod de der herskende Maurer, mod hvilke de især paa de baleariske Øer vandt Seire, hvis Bytte underholdt Krigerne. Ankomne til Palæstina understøttede de Jerusalems christne Konge ved Erobringen af Sidon; derfra gik de til Constantinopel og siden ad Landeveien hjem, saa at de ankom til Norge 1111, efter halvfjerde Aars Forløb. Da den største Deel af Mandskabet pleiede at omkomme paa et saadant Tog, kan man forklare sig, at Salget af Skibe og Eiendomme i Constantinopel og paa Veien kunde skaffe de faa Overlevende Midler til at komme hjem igjen. Kongens Regjering siden den Tid synes væsentlig at være gaaet ud paa Kirkens Anliggender. Han fik Tienden indført i Norge, oprettede en ny Bispestol (Stavangers), stiftede og berigede mange Klostre. Han gjorde endog et Hærjingstog til Småland, i den Hensigt at omvende dets endnu hedenske Indvaanere. Men det var langtfra, at denne Hengivelse til Tidsaandens Sværmeri yttrede nogen foræblende Indflydelse paa Kongens eller Hoffets Sæder. Selv var S. ligesaa usædelig som hans Fader, og paadrog sig derved ikke blot stor Dadel, men forledes til Uretfærdigheder og faldt snart i en Tilstand af periodisk Vanvid. Med sin ædle Broder og Medregent Ejstein levede han i et uvenligt Forhold. Da S. 1129 imod sine bedste Mænds Raad tillod en irsk Eventyrer, Harald Gille, ved Jernbyrd at bevise, at han var hans Broder, lagde han Grunden til sin Slægts ulykkelige Undergang. Man kan heller ikke forklare sig denne Handling uden af Kongens Vanvid i Forbindelse med hans Søns (Magnus den Blindes) Upopularitet og mange Hofmænds Bestikkelighed. S. døde derpaa 1130, 40 Aar gammel. Hans Død var Begyndelsen til Norges mere end hundredaarige Borgerkrige.

Sigurd II Mund, født 1134, var en nægte Søn af Harald Gille. Da denne norske Konge 1136 blev myrdet af sin foregivne Broder Sigurd Slemmedegn, toge hans Hirdmænd hans spæde Sønner S. og Inge (samt Olaf og Ejstein) til Skyggeregenter. Først maatte der nu føres en Kamp imod Sigurd Slemmedegn og den af ham befriede ulykkelige Magnus den Blinde. Den Første udviste deri stor Dygtighed og Tapperhed som Anfører for en Smaakrig, men 1139 blev han, efter et tabt Slag, fangen og barbarisk pint ihjel. Eftersom de unge Konger nu voxede op, udbrød der imellem dem den største Uenighed. Heller ikke havde Nogen af dem virkelig kongelige Egenskaber. Hvad der foretoges under deres Regjeringstid af indvortes Forandringer, maa derfor hellere tilskrives Tidsaandens uhindrede Bevægelser end nogen selvstændig Virksomhed af Kongerne. Det Vigtigste var det katholske Hierarchies yderligere Befæstelse formedelst Cardinal-Legatens, Nikolaus Brekspears, Ophold i Norge 1152, især Oprettelsen af Erkebispestolen i Trondhjem og Hamar. Kong S. selv skildres som en udsvævende og voldsom Mand. Han blev 1155 i Bergen dræbt ved et Overfald af sin Broder Inges Mænd.

Sigvald, en dansk Jarl, Søn af Jarlen Strutharald, blev efter Palnatokes Død tagen til Høvding af Jomsborgerne. Han var ligesaa træbsk og feig, som hans Formand havde været ærlig og tapper. Efter den vendiske Konge Burislavs Opfordring søgte S. at befrie Jomsborg for at svare Skat til Danmark og betjente sig hertil af List. Han seilede over til Sjælland og sendte Bud i Land for at melde Kongen, Svend Tveskjæg, at han laae dødssyg ombord og havde Ting af Vigtighed at meddele ham; Svend lod sig besnære og begav sig ud paa Skibet, men blev strax greben og ført fangen til Jomsborg; for at faae sin Frihed maatte han erkjende Jomsborg og Venden for uafhængige og betale en stor Løsesum. Derefter ægtede S. Burislavs Datter Astrid, som havde været Prisen for hans træbske Færd, og Svend hendes Søster, og Forholdet imellem dem var nu tilsyneladende venskabeligt. Ved et Gravøl, som Svend holdt over Strutharald,

Digitized by Google

gjorde S. det Løfte at fordrive eller dræbe den mægtige Hakon Jarl i Norge; det kom til Slaget i Hjørungeviig, hvor S. flygtede med Skam. Senere var hans lumske Raad Aarsag til, at Olaf Tryggvesøn blev overmandet og fældet. Efter Svolderslaget omtales han ikke mere.

Signn er i den nordiske Mythologie Lokes Kone. Da hendes Mand, til Straf for hans Misgjerninger, er bleven bunden af Aserne i en Hule med sin Søns Tarme over tre Klippestykker, og Jættinden Skade, Niørds Hustru, for at hevne sin Fader Thjasses Mord, ved hvilket Loke havde været virksom, tager en giftig Slange og hænger op over ham, saa at dens Edder drypper ned paa hans Ansigt, staaer den trofaste Hustru hos sin skjønne, svigefulde Mand og holder et Bækken under Giftdraaberne. Naar det er fuldt, gaaer hun bort og slaaer Giften ud. Imidlertid drypper Giften ned paa hans Ansigt, og han farer da saa stærkt sammen, at hele Jorden skjelver derved. Det kaldes Jordskjelv, siger den yngre Edda.

Sikher, ogsaa skrevet **Seiker** (sanskr. Siksha d. e. Discipel) hedder et Religionssamfund i det nordvestlige Indien, som oprettede en uafhængig Stat i Pendschab. Dets Stifter var Nanaka, sædvanlig kaldet Nanak, en Hindu af Krigerkasten (født 1469, død 1540), som opstillede en reen Deisme i Modsætning til de Opdigtelser og Tilsætninger, som han paastod fandtes baade i den brahminske og i den muhammedanske Religion. Hans Disciple udgave ham for en Menneskeblivelse af Vischnu, samlede hans Lære i den hellige Bog „Adi-Grant“ (d. e. den første Bog) og organiserede efterhaanden S. til et religiøst-politisk Selskab, der betragtede især Muhammedanerne som sine Arvefjender. Deres Lærere og religiøse Overhoveder kaldtes „Guru“; af disse kan Guru-Govind (død 1708) betragtes som Stifter af S.s theokratiske Stat. Skjøndt de 1716 bleve aldeles slagne af Stormogulen, tvang de dog efter haarde Kampe deres bittreste Fjender Afghanerne til at afstaae dem Provindserne Sirhind og Lahore (1764) og tilreve sig efterhaanden Herredømmet over hele Pendschab. De vare deelte i 12 Misals eller Krigsforbund, som stode under indbyrdes uafhængige Høvdinger, „Sirdarer“, hvilke fordetmeste levede i Feider med hinanden. Det lykkedes da Rundschit Sing fra 1795 at undertvinge de øvrige Fyrster og at forandre S.s Foederativrepublik til et despotisk regjeret Rige, som kaldtes efter Hovedstaden Lahore, og som han betydelig udvidede ved Erobringer; s. **Rundschit Sing**. Hans Søn og Efterfølger Dhalip Sing, som regjerede under sin Moders Formynderskab, kom i Krig med Englænderne, der 1849 fuldendte S.s og hele Pendschabs Underkastelse, s. **Ostindiens Historie**.

Sihon eller **Sir Derja**, i Oldtiden og ofte endnu kaldet Jaxartes, Flod i det indre Asien, udspringer paa Mustagh, løber igjennem Lavlandet Turan mod N. V. og falder igjennem et stort, af Rørskove, Sumpe og Sandørkener bestaaende Delta i Araløen.

Sihr (engelsk Seer) er en asiatisk Vægt af følgende Størrelse i danske Lod. Bombay $20{,}_{321}$, for Riis derimod $6{,}_{887}$. Bengalen i Bazarvægten $59{,}_{72}$, i Factorievægten $54{,}_{19}$. Madras $18{,}_{143}$. Persien $4{,}_{957}$. Paa Ceylon er det et Kornmaal = $1{,}_{0365}$ Potter.

Sik. Til Forziring eller for at stive Randen af Bliksager anbringes ofte en smal, halvrund Rende, en S., der frembringes ved Sikning paa en smal, med Furer paatvers forsynet Ambolt (Sikstok) ved Hjelp af en med tilsvarende smal Pen forsynet Hammer (Sikhammer). Complicerede Strimler, som Gesimser, Listeværk o.s.v., frembringes ved Trækning mellem to Staalbakker (Siktrækketøi), der i Reglen ganske svare til hinanden, saa at de alene bøie Blikstrimlerne, men hvoraf dog undertiden den, der svarer til Retten, danner de finere Details ved Skrabning.

Sikiang, Flod i det sydlige China, udspringer i den østlige Deel af Provindsen Yunnan, optager Pekiang og falder nedenfor Staden Canton i Bugten Han-hai eller det hvide Hav. Den er over 250 M. lang og paa en stor Strækning seilbar. Hos Europæerne kaldes den ogsaa **Canton**- eller **Tigrisfloden**.

Sikkerhedsacten, s. **Gustav III**.

Sikkerhedslampe, s. **Davy** (Humphrey).

Sikkerhedsventil. For at ikke Dampkjedler skulle sprænges ved en kjendelig Stigning af Damptrykket udover det Bestemte, hvortil deres Styrke er beregnet, anbringes eet eller flere S. Deres Størrelse bør være saadan, at der under det givne Tryk kan undvige flere Gange saa megen Damp igjennem dem, som Kjedlen kan producere i samme Tid (hertillands fordrer Loven $\frac{1}{1000}$ af Ildpaavirkningsfladen), og deres Betyngelse ved en umiddelbart eller gjennem en Vægtstang virkende Vægt (ved Locomotiver en stærk Fjer) er afpasset efter det Damptryk, der skal kunne løfte S. Dette kan iøvrigt være enten et Ringventil eller et Kegleventil, eftersom den Flade, hvori Ventilet og Ventilsædet, begge af Bronce, ere sammenslebne, er enten en meget smal plan Ringflade eller en afkortet Kegleflade. S. yde dog ikke den Sikkerhed mod Sprængning, som man tidligere har troet, og som Navnet synes at love.

Sikkim hedder et lille, under engelsk Høihed staaende Fyrstendømme i det nordlige Indien, paa Sydsiden af Himalaya, 80 □ M. stort med 90,000 Indb. Det er indtil en Høide af 12,000 F. overordentlig frugtbart.

Sikyon, Hovedstad i Landskabet **Sikyonia** paa Peloponnes i Nærheden af den korinthiske Tange, var en af Grækenlands berømteste Stæder og et Hovedsæde for Maler- og Ertsstøberkunsten. Den fik tidlig en demokratisk Forfatning og blev 251 f. Chr. af Aratus indlemmet i det achæiske Forbund. Ruiner af S., som holdt sig lige indtil Middelalderen, findes ved den nuværende Flekke Basilika.

Silanion, Billedhugger fra Athen, tilhørte Kunstperioden efter Skopas og Praxiteles, og idet han som Autodidakt brød sin egen Bane, gav han ligesom Lysippos i Sikyon Stødet til en riig Udvikling i Kunsten. Hans Opmærksomhed var fortrinsviis rettet paa Mennesket, og i sin „Døende Jokaste“, hvor han endog ved en særegen Blanding af Broncen vilde frembringe Indtrykket af Blegheb, viste han sin Interesse for pathetiske Emner, medens Beskrivelserne af denne og andre Figurer af S. tillige vise hen paa en bestemtere udtalt Na-

Digitized by Google

turalisme. Man nævner ogsaa en Achilles, en Theseus o. fl. af S.

Silbergroschen er en preussisk Sølvmynt efter 1826 = $\frac{1}{30}$ Thaler = $4\frac{1}{4}$ ß danst Rigsm.; s. Groschen.

Sild (Clupea harengus) hedder en bløbfinnet, bugfinnet, glatskjællet, med Luftgang udstyret Fisk, med smuk regelmæssig Fiskeform, stærkt sammentrykt med skarp, sangtakket Bug, nøgent Hoved, store, glindsende, let affaldende Skjæl, sølvblank med blaagrøn Ryg; den norske S. bliver 15″, Kattegattets c. 12″, Østersøens c. 9″. Overhovedet har man opstillet en Mængde Afarter eller Localformer af denne meget yndede og meget vigtige Fisk, der har spillet en Rolle i Historien og beriget Nationer, og endnu saavel for bestemte Strøg som for hele Lande har en uhyre oekonomisk Vigtighed. Dens Udbredelse gaaer fra de nordligste Polarlande indtil Bunden af den bottniske Viig og den franske Vestkyst, men ikke til Middelhavet. At den træffes i uhyre Stimer, er bekjendt, men dens Vandringer have ikke den Udstrækning, som man har tillagt dem. Den trækker, det veed man nu med Vished, kun fra Havets Dyb til den nærmest liggende Kyst. Dens Optræden er iøvrigt i en mærkelig Grad ustadig; hvor S. har været hyppig, forsvinder den ofte aldeles eller udebliver dog i en lang Aarrække (Liimfjorden, Øresundet); Aarsagerne hertil kunne være meget forskjellige, for stærk Fangst af den unge S., Torskens Formerelse — denne er nemlig en af S.s værste Fjender. — fralands Vind paa Legetiden, o. s. v. I mørke, noget urolige Nætter lykkes Sildefiskeriet bedst. S. lever af smaa Krebsdyr, især af Kaareslægten (Rødaat), og forplanter sig 2 Gange om Aaret, Foraar og Efteraar; dog er det rimeligviis ikke de samme Individer, der forplante sig 2 Gange. Foruden som Fødemiddel — fornemmelig som saltet — har S. Betydning som Agn, og Søfugle, Sæler, Hvaler og Rovfiske kappes om at ødelægge den værgeløse S., der kun ved sin store Frugtbarhed er istand til at modstaae sine mange Fjender. I Danmark har Sildefangsten tabt meget af sin Betydning; for Svenskerne, Normændene, Hollænderne og Englænderne er den endnu af stor oekonomisk Vigtighed, om end for Hollænderne ikke længere af den Betydning som i Middelalderen. Til S.-Slægten høre fremdeles Pilcharden, Brislingen, Sardinen (s. disse Artt.) og mange andre over alle Have spredte Arter af S.; til Sildefamilien høre bl. A. Stamsilden og Ansjosen (s. disse Artt.). Nærmere Oplysning om S. søge man i Krøyers „Danmarks Fiske", III.

Sild (fortydsket **Sylt**) er en Ø i Vesterhavet, der strækker sig fra N. til S. i en Længde af henved 5 M.; Breden varierer imellem $\frac{1}{8}$ og $1\frac{1}{4}$ M. Fladeindholdet er henved 2 □ M., men heraf udgjør kun $\frac{3}{4}$ □ M. dyrket Land; den øvrige Deel bestaaer af Flyvesandsbakker og Hedestrækninger. Den er kun en lille Deel af den gamle Ø; og idet den nu beskytter en betydelig Deel af Slesvigs Marskkyst, skjøndt fjernet $1\frac{1}{2}$—3 M. fra denne, har den selv et Værn mod Vesterhavet i de høie Sanddyner, der strække sig langs med Øens Vestkyst og bedække den 2 M. lange og meget smalle sydlige Halvø (Hørnum, med Hørnum Havn ved Sydenden), ligesom ogsaa Størstedelen af den nordlige. Indbyggernes („Sildringernes") Antal er 2,870, af frisisk Herkomst; de ernære sig meest af Skibsfart. Den udgjør nu 3 Sogne. Den nordre Ende af S., List, hører til Ribe Amt, den øvrige Ø derimod til Tønder Amt i Slesvig. Af Byerne er Keitum den betydeligste. Den har en Landfoged.

Sildehai (Lamna cornubica), en nordisk Haiart, med stor, halvmaanedannet Halefinne og spids fremspringende Snude, har en vis Lighed i Legemsformen med Thunfiskene og bliver 3—$4\frac{1}{2}$ Alen lang; den er temmelig vidt udbredt i den nordlige Deel af Atlanterhavet og viser sig ikke sjelden i Kattegattet i smaa Stimer, forfølgende Sildestimerne.

Sildehval (Balænoptera physalus), en stor Finhval med korte Luffer og sorte Barder, der opnaaer en Længde af c. 70 Fod, lever i de høinordiske Have. Den ernærer sig fornemmelig af Smaafiske, især af Sild; den har derfor Ord for at drive Silden ind paa Grundene og var i sin Tid fredet ved Loven.

Sildekonge, s. Baandfisk.

Silen (gr. Seilenos), en Søn af Hermes eller Pan og en Nymphe, var Dionysos's Opdrager og Ledsager; han fremstilles som en jovial gammel Mand med skaldet Hoved og Stumpnæse, tyk som en Viinsæk, hyppig beruset, en Ven af Sang og Dands. — Silener kaldtes de ældre, skjæggede Satyrer.

Silhouette (fr.) kaldes et Portrait, naar kun Omridset gjengives og Rummet fladt udfyldes med sort Farve, hvori undertiden enkelte hvide Streger antyde Haarets, Øiets og andre Linier. Ogsaa frembringes S., idet Portraitomridset udklippes i mat sort Papir, der klæbes paa hvidt. Navnet stammer fra den franske Generalcontrolleur og senere Finantsminister S., paa Grund af hvis Sparsomhed enhver ny, billig Mode kaldtes à la S.

Silicater er synonymt med kiselsure Salte.

Silicium, Kisel (s. d. A.), er et af de i Naturen meest udbredte Grundstoffer, idet dets Ilteforbindelse, Kiseljord, Kiselsyre (s. d. A.), deels i fri Tilstand, deels i Forbindelser udgjør en Hovedbestanddeel af de fleste Steenarter og al Agerjord. S. er først fremstillet i fri Tilstand af Berzelius (1824), der erholdt det som et bruunligt, amorph Pulver. Ved nyere Arbeider af Wöhler, Deville o. Fl. er det godtgjort, at det kan fremstilles i flere Modificationer, navnlig som graphitagtig og diamantagtig, krystallinsk S. Det kan bringes til at smelte, men kun ved en overordentlig høi Varme (imellem Staalets og Støbejernets Smeltepunct). Ved disse nyere Undersøgelser synes det yderligere antydet, at S. staaer nærmere ved Kulstoffet (og Bor) end ved noget af de andre Grundstoffer. Med Ilt træder S. i Forbindelse i to Forhold, hvoraf den høieste er Kiselsyre (s. d. A.); med Brint danner det Siliciumbrinte, der er en selvantændelig Luftart. Med Svovl, Qvælstof, Chlor, Brom, Iod og Fluor træder S. ligeledes i Forbindelser. Af disse er Fluorforbindelsen ved almindelig Temperatur en Luftart; ledes denne i Vand, decomponeres endeel deraf, idet der dannes geléeagtig Kiselsyre og Fluorbrinte, som

Digitized by Google

atter træder i Forbindelse med endeel udecomponeret Fluorsilicium, dannende **Fluorsiliciumbrinte**, en Syre, der bruges endeel i Chemien under Navn af Fluskiselsyre. Med Metallerne (eller idetmindste med nogle af disse) indgaaer S. Forbindelser, og selv meget smaa Qvantiteter af dette Stof skulle allerede være istand til væsentlig at forandre flere Metallers Egenskaber (deres Haardhed o. s. v.), ligesom f. Ex. Kulstoffet Jernet.

Siliqua er i den spanske Medicinalvægt $\frac{1}{6}$ Escrupulo, i Saragossa = $3,_{111}$, i Catalonien = $2,_{671}$, i det øvrige Spanien $3,_{067}$ danske Gran.

Siliqua dulcis, Frugten af Ceratonia siliqua, s. **Johannesbrød.**

Silistria, befæstet Stad i den tyrkiske Provinds Bulgarien, ved Donau's høire Bred, har snevre, smudsige Gader og lave Huse. S. er en i militær Henseende vigtig Plads og har ofte spillet en Rolle i Krigene mellem Rusland og Tyrkiet, navnlig 1854, da Russerne forgjeves og med stort Tab beleirede den. 20,000 (efter Andre kun 9,000) Indb.

Silius Italicus (Caius), en romersk Digter, f. 25 e. Chr., var Consul 68 under Nero, hvorpaa han som Proconsul bestyrede Provindsen Asien; senere levede han paa sine Godser i Campanien og døde 100 e. Chr. Større historisk end digterisk Værd har hans Epos „Punica" i 17 Bøger (udg. af Weber i „Corpus poetarum Latinorum", 1833).

Silke er den af Silkeormen spundne Trevl, der deels tjener til Omgivelse for Puppen (Cocon), deels til dens Befæstelse. Silkeormen anskaffes som Æg (grains, egentlig Sæd), der paa en Tid, da man kan beregne, at Føden, Bladene af det hvide Morbærtræ, vil slaae til for hele Larvens Liv, bringes i en tilstrækkelig høi Temperatur til, at deres Udvikling af Ægget kan finde Sted. Opdrætningen, der ved 4 Hudskiftninger er deelt i 5 Perioder, finder i de varme Lande Sted i det Frie, i de mere tempererede i „Magnanerier", hvor der maa sørges for Plads paa Hylder, frisk Luft, passende Temperatur og Beskyttelse mod Fugle og Utøi. Larverne voxe under stadig tiltagende Appetit til en uforholdsmæssig Størrelse og ende med at spinde deres Cocons, heftede til Riisqviste, Ret o. desl. Af Cocons udvælges nogle til Artens Forplantelse, de andre dræbes ved tør Varme, Vanddampe eller Lugten af Steenkultjære. Silkeormen har ofte været forfulgt af Sygdomme, s. **Silkeormen.** S. er en ved naturlig Gummi sammenklæbet Dobbelttrevl af indtil $\frac{1}{8}$ Miils Længde. Floretsilken (s. d. A.) er dog temmelig kort. Den saakaldte Silkespinding, der egentlig kun er en Haspning, bestaaer i en Purgering, en Vidskning i varmt Vand for at opløse Kitten og finde Enden, og i en samlet Ophaspning af saa mange Trevler, at de give en Traad af forlangt Tykkelse.

Silkeabe, s. **Egernabe.**

Silkeborg er en ny, stærkt opblomstrende Handelsplads i Jylland, Skanderborg Amt, Gjern Herred, smukt beliggende ved den sydlige Side af Lang-Sø og ved Remstrup-Aaes (Gudenaaes) Udløb i samme. Den skriver sig fra Begyndelsen af Aaret 1846, og skylder Brødrene Drewsens Papirfabrik sin Oprindelse. Indbygger-Antallet var 1860: 1,775 (1855: 1,204). Af Bygninger mærkes: S. Hovedgaard (heri er indrettet et Capel, som Stedet, der siden 1855 udgjør et eget Sogn, benytter til Gudstjenester, indtil det faaer en Kirke), Papirfabriken i Forbindelse med en Meelmølle og et Teglværk, og Thinghuset (opført 1857). — S. var i Middelalderen et Slot, som tilhørte Aarhuus Bisopper; ved Reformationen kom det under Kronen, og et Amt benævnedes senere derefter.

Silkeflor, s. **Flor, Gaze.**

Silkehale, s. **Sidensvands.**

Silkehare, s. **Angora Kanin.**

Silkehat, s. **Hattefilt.**

Silkeormen er Larven af en Natsommerfugl af Spindernes Familie (Bombyx mori), som lever paa det hvide Morbærtræ og nærer sig af dets Blade; dens oprindelige Hjem er China, hvor Silkeavlen har været kjendt fra de ældste Tider (2—3000 Aar f. Chr.); først i Aaret 552 e. Chr. bragte 2 Munke, der havde levet i China som Missionærer, Æg af S., skjulte i hule Bambusrør, tilbage med sig til Constantinopel, og herfra stammer hele den udbredte Silkeavl i Sydeuropa og Landene omkring Middelhavet. I de senere Aar har Silkeavlen paa mange Steder kun givet slette Resultater paa Grund af Sygdomme mellem Larverne, der deels (Muscardinen), ligesom Drue- og Kartoffelsygdommen, hidrøre fra parasitiske Svampe, deels fra den Degeneration, der er en naturlig Følge af et gjennem utallige Generationer fortsat unaturligt Liv under kunstige Forhold. Man har søgt at afhjelpe disse Ulemper deels ved at indføre Æg af sunde Racer fra Steder, hvor Sygdommene ikke kjendes, deels ved at udbrede Dyrkningen af Arter, som ikke tidligere have været benyttede paa denne Maade, og hvoraf der er flere, som kunne dyrkes i fri Luft under aaben Himmel, f. Ex. Christpalmens (Ricinus) S. (B. cynthia), der har hjemme i Ostindien og China, B. mylitta i Ostindien, der leverer Tussah-Silken, B. Pernyi i det nordlige China og Manschuriet. Ved de fleste af disse Arter synes der dog at være store praktiske Vanskeligheder at overvinde med Hensyn til Silkens Bearbeidelse; en Hovedbetingelse er, at Silken i Coconen danner en sammenhængende Traad.

Silkevat, s. **Vat.**

Siller kaldtes hos Grækerne en egen Art af Spottedigte i Hexametre, der først skulle være indførte c. 270 f. Chr. af Timon fra Phlius, som deraf fik Tilnavnet **Sillographen.** De opbevarede Brudstykker ere samlede af Paul (1821).

Sillig (Carl Julius), Philolog, var født d. 12te Mai 1801 i Dresden og døde d. 14de Jan. 1855 som Conrector sammesteds. Hans to Hovedværker ere: „Catalogus artificum Græcorum et Romanorum" (1827) og den store kritiske Udgave af Plinius's „Historia naturalis" (Bd. 1—5, 1851—55).

Silo er en 10—20 Fod dyb Grube eller Hule i Jorden, der i de sydlige Lande almindelig bruges til Opbevaring af Korn. De simplere S. beklædes med Straa eller Rør, de bedre derimod med Muurværk. De dannes gjerne cylindriske eller kubiske, foroven endende i en flaskeformig Hals, hvorigjennem Kornet nedhældes, og forneden i en Tragt, der lukkes

Digitized by Google

med en Lem, et Skodde ell. desl. Hovedfordringerne ved en S. ere, at den holdes saa tør som muligt, og at Luften ingen Abgang finder til den; Aabningen foroven tillukkes derfor tæt, saasnart Kornet er fyldt i. Dette kan da holde sig flere Aar uden at lide Skade.

Siloe (Sil de), spansk Billedhugger i det 15de og Begyndelsen af det 16de Aarh., stod i Ry som en betydelig Kunstner, hvem vigtige Arbeider bleve overdragne. Hans Søn, **Diego de S.**, Billedhugger og Architekt, født 1480 i Burgos, var Elev af sin Fader og en af sin Tids betydeligste Kunstnere. Hans Billedhuggerværker udmærke sig ved Udtryk og smukke Forhold, men hans Hovedfag var Architekturen, idet han saavel i Granada som Toledo udførte anseelige Arbeider. Han døde i Granada 1563.

Silpha, s. **Aadselgraver**.

Silurisk System, s. **Overgangsformation**.

Silurus, s. **Malle**.

Silvanus var en gammel italisk Mark- og Oræggud, der dyrkedes i Lunde og Skove. Han fremstilledes nøgen, med Fennikel og Liliegrene eller med en Lee i Haanden. Han forvexles ofte med Faunus og Pan.

Simbirsk, Gouvernement i den østlige Deel af det europæiske Rusland, omgivet af Gouvv. Kasan, Samara, Saratov, Pensa og Nischnei-Novgorod, 883 □ M. med 1,120,000 Indb., er en frugtbar og skovrig Slette, som mod Ø. begrændses af Volga og vandes af dens Bifloder. Her findes en ikke ubetydelig Industrie. — **Staden S.**, ved Volga, har mange Fabriker, livlig Handel og Fiskeri i Volga. 25,000 Indb.

Sime (Setaceum) er en i helbredende Øiemed hyppig anvendt Form af Trækmiddel, som bestaaer i, at en Snor, en fiin Longette ell. lign. føres gjennem en Fold af Legemets ydre Bløddele, hvor den da ved sit Leie fremkalder en vedvarende Irritation og Suppuration, hvilken det er Lægens Hensigt at benytte til en Afledning fra dybere liggende Lidelser i ædlere Dele.

Simaruba, s. **Quassia**.

Simferopol (tatar. og tyrk. Akmetschet d. e. den hvide Moskee), Stad paa Halvøen Krim, bestaaende af den ældre, tatariske Deel med snevre og smudsige Gader, og den nyere af Russerne anlagte Deel med en prægtig Kirke og smukke, regelmæssige Huse. Den har levende Handel, nogle Fabriker og endeel Skoler for Tatarer. 30,000 Indb.

Simia, s. **Abe**.

Similor er en guul Legering af Kobber og Zink eller Kobber, Zink og Tin. Forholdet af disse Bestanddele og det deraf følgende Udseende og øvrige Egenskaber varierer; som Exempel paa Sammensætningen kan anføres 5 Kobber og 1 Zink, eller 82 Kobber, 10 Zink, 8 Tin. S. er sædvanlig rødere end Messing, omtrent som hvad man sædvanlig kalder Tombak.

Simmer er et Kornmaal, i Frankfurt = $1,_{6492}$, i Rhinbaiern $0,_{7188}$ danske Skjepper.

Simms (William Gilmore), nordamerikansk Digter, født 1807 i Charleston i Syd-Carolina, blev 1828 Advocat, men snart efter Journalist og har siden levet for en litterær Virksomhed. Efter Digtet „Atlantis" skrev han en Række Romaner, der meest skildre Livet og Sæderne i de sydlige Stater, et episk Digt „Florida" o. M.

Hans Værker anbefale sig ved riig Phantasie og et smukt Sprog.

Simoda, Stad paa den japanesiske Ø Nipon, er en af de nu for Handelen med Europæerne og Nordamerikanerne aabnede Havne. 7,000 Indb.

Simolin er Navnet paa en friherrelig Slægt, som har Godser i Kurland og Preussen og nedstammer fra Huset Bathori. — **Carl Gustav Alexander S.**, født i Åbo 1715, død 1777, var i lang Tid russisk Gesandt ved Hoffet i Mietau (Kurland). Hans yngre Broder **Johan Matthias S.**, født i Åbo 1720, var russisk Gesandt i Kjøbenhavn, Stockholm, London og Paris (fra 1787), hvor hans Hengivenhed for Bourbon'erne bragte ham til at gjøre et Forsøg paa at hjelpe Marie Antoinette til Flugt, hvilket dog mislykkedes (1791). Han levede siden i Stilhed i Frankfurt a. M. og døde paa Reisen til Rusland d. 19de Septbr. 1799.

Simeon, Jakobs og Leas anden Søn, hevnede tilligemed Broderen Levi sin Søster Dinas Krænkelse paa Beboerne af Sichem. — S.s Stamme havde ikke noget bestemt afgrændset Land, men boede midt i Juda Stamme.

Simon Magus, en Personlighed, der er rigt udstyret i den kirkelige Sagnhistorie, har faaet sit Navn til at prange i Spidsen for den store Kjetterkatalog. Han stammede fra Gitton i Samaria, udgav sig selv for en Incarnation af Guds høieste Kraft og sin Ledsagerinde Helena eller Selene, en fordums Skjøge, for en Incarnation af Guds evige Viisdom, og vilde befrie Menneskene fra de onde Aanders Indflydelse. Af Apostelen Petrus forlangte han for Penge at blive deelagtig i den Gave, at kunne meddele den Helligaand og dermed undervirkende Kræfter (Ap. Gj. 8, 5—24). Denne Begivenhed gav Anledning til Dannelsen af Ordet **Simoni**, der betegner Kjøb og Salg af geistlige Embeder og Naadegaver. Sagnet lader ham senere træffe sammen med Petrus i Rom, hvor han efter en Kamp blev overvunden af denne og gik til Grunde. Hans Tilhængere, **Simonianer**, dannede en Forgrening af de talrige gnostiske Secter.

Simon Zelotes eller **Kananites** (den Nidkjære), en af Jesu Apostle, er uden Tvivl identisk med den Simon, der forekommer i Fortegnelsen over Herrens Brødre (Matth. 13, 55), og altsaa ogsaa med Biskoppen S. af Jerusalem-Pella, der afløste Jakob som Forstander for denne Menighed og sandsynligviis ledede dens Udvandring til Pella. Han blev korsfæstet 107 e. Chr. i sit 120de Aar. Et usikkert Sagn beretter, at han har forkyndt Evangeliet i Ægypten, Cyrene, Mauritanien, Libyen og paa de britiske Øer, og at han her leed Martyrdøden. Efter et andet Sagn har han ledsaget Judas Thaddæus til Persien og Babylonien.

Simon (August Heinrich), preussisk Jurist og Politiker, født i Breslau d. 26de Octbr. 1805, traadte 1834 ind i en juridisk Embedsstilling og blev Medlem af Stadsretten i sin Fødeby. Han udviklede nu en betydelig litterær Virksomhed (han skrev „Die Verfassung und Verwaltung des preussischen Staats", „Das preussische Staatsrecht" o. m. M.); til Forsvar for Dommerstandens Uafhængighed skrev han „Die preussischen Richter und die Gesetze von 1844" o. M., traadte 1845 ud af Statens Tjeneste og

Digitized by Google

blev 1847 i Anledning af Skriftet „Annehmen oder Ablehnen. Die Verfassung von 1847" tiltalt; Revolutionen 1848 standsede Processen. S. blev nu Medlem af Forparlementet og af Forsamlingen i Frankfurt, hvor han hørte til de Moderate af venstre Side. Han fulgte med Forsamlingens Levninger til Stuttgart, gik derpaa til Baden og Schweiz, hvor han levede, medens Retten i Breslau dømte ham til Tugthusstraf paa Livstid. I Schweiz beskjæftigede S. sig uden stort Held med et Par industrielle Foretagender, medens han med Interesse fulgte Begivenhederne i Fædrelandet; han druknede ved at bade sig i Wallensee d. 16de Aug. 1860.

Simonides, en berømt græsk Digter, født 554 f. Chr. i Julis paa Keos, tilbragte den sidste Deel af sit Liv ved Hieros Hof i Syrakus, hvor han døde 469 f. Chr. Han forøgede det græske Alphabet og nævnes som Opfinder af Mnemoniken. Som Digter udmærkede han sig fornemlig som Lyriker ved sine Klagesange eller Threnoi. Brudstykkerne af hans Digte findes i Bergks „Poetæ lyrici Græci". — En Sønnesøn af S., sædvanlig kaldet **S. den Yngre**, gjorde sig ligeledes bekjendt som Digter. — Forskjellig fra begge er **den ældre S.** fra Amorgos, ogsaa kaldet Jambographen, c. 650 f. Chr. Af ham have vi et i iambiske Trimetre affattet Spottedigt over Qvinderne.

Simonow (Ivan Michailowitsch), russisk Astronom og Physiker, født 1785 i Astrachan, gjorde sig først bekjendt 1811 ved Jagttagelser over den store Komet, blev 1816 Professor i Kasan, ledsagede en af den russiske Regjering assendt Expedition til Sydsøen 1819—21, skaffede Universitetet i Kasan et herligt Observatorium (afbrændt 1842, gjenopført 1847), blev 1845 Rector for Universitetet og døde d. 10de Jan. 1855. S. efterlod endeel Skrifter over sine Reiser i Udlandet o. M.

Simonsen (Laurits Schebye **Vedel**), fortjent dansk Lærd og historisk Forfatter, var født d. 20de Decbr. 1780 paa Herregaarden Elvedgaard i det nordlige Fyen, som tilhørte hans Fader Cancellieraad Claus Vedel S. Han blev Student 1798, tog 1799 juridisk Forberedelsesexamen, 1803 medicinsk Embedsexamen og 1804 den medicinske Doctorgrad, hvorpaa han i de næste to Aar studerede ved tydske Universiteter. 1811 fik han Titel af Professor, blev 1840 Etatsraad og 1851 Conferentsraad. Hans Formuesomstændigheder vare saa gunstige, at han ligesom Suhm kunde nyde den sjeldne Lykke, at være fri for Embedslivets Byrder og Sorger og ene leve for Videnskaben, navnlig Fædrelandets Historie, hvilken derfor ogsaa rige Frugter tilfløde af hans Otium. Allerede hans „Udsigt over Nationalhistoriens ældste og mærkeligste Perioder" (5 Hefter, 1813—16) røber megen Lærdom; men især har hans Samlerflid ydet vigtige Bidrag til hans Fødeøes Historie i en Mængde Monographier over enkelte Borge, Byer og Personer, som „Borgruinerne" (2 Hefter, 1813), „Bidrag til Odense Byes ældre Hist." (5 Hefter, 1841—44), „Bidrag til den fyenske Kongeborg Rugaards Hist." (5 Hefter, 1843—44), „Familieefterretninger om de danske Ruder" (2 Hefter, 1845) o. fl. En stor Deel af sin Levetid, navnlig den sidste, tilbragte S. paa sin Fædrenegaard, som han 1832 havde arvet efter sin Fader, og her døde den lærde Olding ugift d. 12te Juli 1858.

Simons (Menno), s. **Mennoniter**.

Simonsen (Niels), dansk Maler og Professor ved Kunstakademiet, født i Kjøbenhavn 1807, begyndte som Billedhugger og vandt som saadan 3 af Akademiets Medailler, men blev siden Elev af Historiemaler J. L. Lund. Hans første udstillede Maleri „Den Gjerrige" (1833) vakte Opmærksomhed, og han malede nu deels Genre- deels Historiebilleder, indtil han 1835 begav sig til München, hvorfra han gjorde en Reise til Afrika, men hvor han isvrigt opholdt sig indtil 1846. De Æmner, han i den Tid valgte, vare næsten udelukkende tagne af Sørøverlivet i Middelhavet, enkelte fremstillede Beduinerne i Afrika og andre Æmner. Til Medlemsstykke ved Kunstakademiet i Kjøbenhavn valgte S. derfor ogsaa en Scene af Tordenskjolds Søkampe, og blev derpaa Medlem 1847. Efter 1848 var S. en af de Kunstnere, der med Iver kastede sig over Fremstillinger af Scener fra den slesvigske Krig, og malede et stort Antal større eller mindre Slagbilleder, hvoraf det kgl. Gallerie i Kjøbenhavn besidder „En Bivouac" (udstillet 1849). I de senere Aar, da Leiligheden til at see nye Slagscener er forsvunden, er Kunstneren vendt tilbage til det Æmne, der siden hans Ophold i Tydskland meest har interesseret ham, nemlig Sørøver- og Beduinerlivet. En enkelt Undtagelse danner et af Kongen bestilt Arbeide: „Kniplepigen, som finder Guldhornene" (1859).

Simplicius, en peripatetisk Philosoph i det 6te Aarh. e. Chr., skrev Commentarer over endeel af Aristoteles's Skrifter samt over Epiktets „Enchiridion", hvilke findes i de ældre Udgaver af hine to Philosophers Værker.

Simplon hedder et 10,800 F. høit Bjerg i Canton Wallis i Schweiz, som hører til de penninske Alper, og som har et af de vigtigste Passer paa Alperne i en Høide af 6,186 F.; Napoleon lod her anlægge en Vei og Bro efter Slaget ved Marengo.

Simpson (Sir James), engelsk General, født i Skotland 1791, tjente først i Spanien 1812—13, blev saaret 1815 i Slaget ved Quatrebras, og gik 1838 som Oberst til Indien, hvorfra han 1846 kom tilbage. I Aaret 1855 blev han med en Generallieutenants Rang sendt til Krim for at understøtte Lord Raglan som dennes Generalstabschef, og blev efter Raglans Død Overgeneral over de engelske Tropper ved Sebastopol. Denne Stilling viste S. sig dog ikke voxen; Stormen paa Redan d. 8de Septbr. mislykkedes, efter de Flestes Mening paa Grund af hans forkeerte Dispositioner, hvorfor han tilbagekaldtes men hædredes med Bathordenens Storkors. Siden har han levet i Stilhed.

Simpson (James Young), berømt skotsk Læge, født 1811 i Bathgate, Doctor i Edinburgh 1832, tilbrog sig strax stor Opmærksomhed, navnlig hos Professor Thompson, hvis Assistent han blev, og hvem han kom til at supplere i hans Forelæsninger i almindelig Pathologie. Snart aabnede han paa egen Haand et Cursus i Fødselsvidenskaben, udgav en Samling udmærkede „Obstetric memoirs", og blev 1840 Professor i Accouchement ved Universitetet i Edinburgh.

Digitized by Google

ved Hjelp af en overordentlig Skarpsindighed og en levende Iver for sin Videnskab har han alt vidst at knytte sit Navn til en Mængde Opfindelser og vanskelige Spørgsmaals Løsning i Pathologien og Fødselsvidenskaben. Nævnes maa det, at det først var S., der i Europa benyttede Ætherisationen som Anæstheticum, alt 1847 i Accouchement, og at han er den, der har opfundet Chloroformens Brug i samme Øiemed. I denne Anledning strømmede Æresbeviisninger til ham fra mange Sider. S. har ogsaa studeret Historie og Archæologie, Fag, hvori han i sit Hjem ansees for en Autoritet.

Simri er et Kornmaal i Würtemberg = $1_{,2726}$ danske Skjepper.

Simrock (Carl), tydsk Digter og Germanist, født d. 28de Aug. 1802 i Bonn, studerede Retsvidenskaben, blev 1826 preussisk Embedsmand og skrev allerede dengang endeel Digte. Fordi han i et af disse havde hilset Julirevolutionen i Frankrig med Begeistring, fik han 1830 sin Afsked og levede siden fordetmeste i Nærheden af Bonn, beskjæftiget med Studering af den ældre tydske Litteratur, som han ved fortrinlige Oversættelser (af Nibelungenlied, Wolfram von Eschenbach, den ældre Edda o. fl.) samt ved kritisk Bearbeidelse af de gamle Folkebøger („Fortunatus", „Faust" o. fl.) gjorde atter tilgjængelig for Alle, medens den længe kun havde været de Lærdes Eiendom. Ved S.'s omfattende og grundige Arbeider i denne Retning stilles han i Række med Grimm, Lachmann o. A. Han blev 1850 udnævnt til Professor i det tydske Sprog i Bonn. Hans Hovedværker ere: „Quellen des Shakspeare"; „Rheinsagen"; „Deutsche Volksbücher"; „Das Heldenbuch" (6 D., 1843—49); „Deutsche Mythologie" (1853—55). Han har ogsaa udgivet lyriske „Gedichte", et episk Digt „Wieland der Schmied" o. M.

Simshøvl kaldes en Høvl, som er bestemt til at danne False (Affatser) i Træ, og som derfor mangler den saakaldte Vange, der adskiller Hullet til Jernet fra Høvlens Sideflade. Jernet maa derfor være T-formigt og Hullet ovenfor svarende til den smallere Stilk. S. til at høvle tvers paa Træet bør have en lille Kniv for at danne et reent Snit.

Simson, s. Samson.

Simson (Martin Eduard), tydsk Politiker, født d. 10de Novbr. 1810 i Königsberg, blev 1836 juridisk Professor og 1846 Assessor i Overretten sammesteds. I Aaret 1848 blev han Medlem af det tydske Parlement i Frankfurt, var Decbr. 1848—Mai 1849 dettes Præsident, stod i April 1849 i Spidsen for den Deputation, som reiste til Berlin for at tilbyde den preussiske Konge Tydsklands Keiserkrone, og traadte i Mai ud af Forsamlingen. Siden har S. ogsaa som Medlem af det preussiske Kammer, hvis Præsident han siden 1858 flere Gange har været, hørt til det constitutionelle Parti.

Simulia, s. Columbatzer-Myg.

Sinai har, ligesom den nuværende Benævnelse Dschebel Musa, en videre og en snevrere Betydning. Det betegner nemlig den høieste Centralgruppe paa den af Havbugterne ved Suez og Akaba indesluttede Halvø (det petræiske Arabien), som i Norden afsluttes med den store Høislette Er-Rahah og i Syd strækker sig til det mægtige Bjerg Om Schomar. Men langt hyppigere er den snevrere Betydning, efter hvilken S. betegner et enkelt Bjerg, paa hvilket Gud forkyndte Loven for Moses. I det gamle Testamentes Bøger forekommer eenstydigt med S. Navnet Horeb. Denne Vexel af Navnene har man forklaret sig derved, at Horeb skulde betegne den hele Bjergmasse i hiin Egn, S. derimod det enkelte Bjerg, hvor Lovgivningen fandt Sted. Fra Korstogenes Tid har man betegnet snart en, snart en anden Bjergspids med eet af de to Navne. De nuværende Arabere kalde Bjergmassen Dschebel-et-Tur og føie kun sjelden Ordet S. til som speciel Betegnelse (Tur-Sina).

Sinaita eller Johannes Climacus (Scalarius), født 525, en Discipel af Gregor af Nazianz, førte i lang Tid et strengt Eneboerliv, var derefter Abbed for Klostret paa Sinai, efter hvilket han fik Navn, og døde omtrent 580. Det bekjendteste af hans Skrifter, efter hvilket han ogsaa har faaet Navn, er *Κλίμαξ τοῦ παραδείσου*, der i lang Tid tjente Munkene som Leveregel og opstiller 30 Trin, som maae overskrides, for at Sjælen kan naae til Fuldkommenhed. S. Kierkegaard har benyttet hans Navn under sin pseudonyme Forfattervirksomhed.

Sinaloa, en af de mexikanske Forbundsstater (eller Provindser), ligger paa Østsiden af den californiske Bugt, forresten omgiven af Staterne Sonora, Chihuahua, Durango og Jalisco. Den er 1,620 □ M. stor med 160,000 Indb. Landet danner den vestlige Skraaning af en Deel af det mexikanske Plateau, det har Sølvminer, men er ikke synderlig frugtbart.

Sinapis, s. Sennep.

Sinclair (Sir John), var født d. 10de Mai 1754 paa Thurso-Castle i Caithness i Skotland. Ved sin Omgang med Adam Smith bragtes han til at lægge sig efter Nationaloekonomien og skrev flere mindre finantsielle Afhandlinger, indtil han 1785 udgav sit berømte Værk: „History of the public revenue" i 3 Bind, der har oplevet flere Oplag og endnu er af stor Betydning. I Aaret 1793 stiftede han „Board of agriculture", som har udøvet en heldbringende Indflydelse paa Agerbrugets Udvikling. Et vanskeligt Arbeide paatog han sig ved Udgivelsen af en Statistik over Skotland, der udkom i 21 Bind fra 1790 til 1797, og som for Størstedelen maatte grundlægges paa privat indhentede Oplysninger. I mangfoldige Retninger har S. desuden virket for materielle Forbedringer i Skotland. Han døde d. 20de Decbr. 1835.

Sinclair, s. Gudbrandsdalen.

Sind (Sindh, Sinde) hedder en til Gouv. Bombay hørende Provinds (2,500 □ M.) i det engelske Ostindien, beliggende paa begge Sider af Indus's nedre Løb, omgiven af Beludschistan, Lagunen Runn og den store Ørken i det nordvestlige Indien. Det Meste heraf, Indus's Delta, er Lavland, som paa nogle Steder er sandigt og øde, paa andre velvandet og frugtbart, men høist usundt; mod V. er noget Bjergland. Her avles Korn, Sukker og Indigo. Indbyggerne, $1\frac{1}{2}$ Mill., ere Hinduer, Beludscher, Perser o. fl., næsten alle Muhammedanere. Landet stod før under despotiske Emirer, siden 1843 har det været en engelsk Provinds.

Digitized by Google

blev 1847 i Anledning af Skriftet „Annehmen oder Ablehnen. Die Verfassung von 1847“ tiltalt; Revolutionen 1848 standsede Processen. S. blev nu Medlem af Forparlementet og af Forsamlingen i Frankfurt, hvor han hørte til de Moderate af venstre Side. Han fulgte med Forsamlingens Levninger til Stuttgart, gik derpaa til Baden og Schweiz, hvor han levede, medens Retten i Breslau dømte ham til Tugthuusstraf paa Livstid. I Schweiz beskjæftigede S. sig uden stort Held med et Par industrielle Foretagender, medens han med Interesse fulgte Begivenhederne i Fædrelandet; han druknede ved at bade sig i Wallensee d. 16de Aug. 1860.

Simonides, en berømt græsk Digter, født 554 f. Chr. i Julis paa Keos, tilbragte den sidste Deel af sit Liv ved Hieros Hof i Syrakus, hvor han døde 469 f. Chr. Han forøgede det græske Alphabet og nævnes som Opfinder af Mnemoniken. Som Digter udmærkede han sig fornemlig som Lyriker ved sine Klagesange eller Threnoi. Brudstykkerne af hans Digte findes i Bergks „Poetæ lyrici Græci“. — En Sønnesøn af S., sædvanlig kaldet **S. den Yngre**, gjorde sig ligeledes bekjendt som Digter. — Forskjellig fra begge er **den ældre S.** fra Amorgos, ogsaa kaldet Jambographen, c. 650 f. Chr. Af ham have vi et i iambiske Trimetre affattet Spottedigt over Qvinderne.

Simonow (Ivan Michailowitsch), russisk Astronom og Physiker, født 1785 i Astrachan, gjorde sig først bekjendt 1811 ved Jagttagelser over den store Komet, blev 1816 Professor i Kasan, ledsagede en af den russiske Regjering affendt Expedition til Sydsøen 1819—21, skaffede Universitetet i Kasan et herligt Observatorium (afbrændt 1842, gjenopført 1847), blev 1845 Rector for Universitetet og døde d. 10de Jan. 1855. S. efterlod endeel Skrifter over sine Reiser i Udlandet o. M.

Simonsen (Laurits Schebye **Vedel**), fortjent dansk Lærd og historisk Forfatter, var født d. 20de Decbr. 1780 paa Herregaarden Elvedgaard i det nordlige Fyen, som tilhørte hans Fader Cancellieraad Claus Vedel S. Han blev Student 1798, tog 1799 juridisk Forberedelsesexamen, 1803 medicinsk Embedsexamen og 1804 den medicinske Doctorgrad, hvorpaa han i de næste to Aar studerede ved tydske Universiteter. 1811 fik han Titel af Professor, blev 1840 Etatsraad og 1851 Conferentsraad. Hans Formuesomstændigheder vare saa gunstige, at han ligesom Suhm kunde nyde den sjeldne Lykke, at være fri for Embedslivets Byrder og Sorger og ene leve for Videnskaben, navnlig Fædrelandets Historie, hvilken derfor ogsaa rige Frugter tilfløde af hans Otium. Allerede hans „Udsigt over Nationalhistoriens ældste og mærkeligste Perioder“ (5 Hefter, 1813—16) røber megen Lærdom; men især har hans Samlerflid ydet vigtige Bidrag til hans Fødeøes Historie i en Mængde Monographier over enkelte Borge, Byer og Personer, som „Borgruinerne“ (2 Hefter, 1813), „Bidrag til Odense Byes ældre Hist.“ (5 Hefter, 1841—44), „Bidrag til den fyenske Kongeborg Rugaards Hist.“ (5 Hefter, 1843—44), „Familieefterretninger om de danske Ruder“ (2 Hefter, 1845) o. fl. En stor Deel af sin Levetid, navnlig den sidste, tilbragte S. paa sin Fædrenegaard, som han 1832 havde arvet efter sin Fader, og her døde den lærde Olding ugift d. 12te Juli 1858.

Simons (Menno), s. **Mennoniter**.

Simonsen (Niels), dansk Maler og Professor ved Kunstakademiet, født i Kjøbenhavn 1807, begyndte som Billedhugger og vandt som saadan 3 af Akademiets Medailler, men blev siden Elev af Historiemaler J. L. Lund. Hans første udstillede Maleri „Den Gjerrige“ (1833) vakte Opmærksomhed, og han malede nu deels Genre- deels Historiebilleder, indtil han 1835 begav sig til München, hvorfra han gjorde en Reise til Afrika, men hvor han iøvrigt opholdt sig indtil 1846. De Emner, han i den Tid valgte, vare næsten udelukkende tagne af Sørøverlivet i Middelhavet, enkelte fremstillede Beduinerne i Afrika og andre Emner. Til Medlemsstykke ved Kunstakademiet i Kjøbenhavn valgte S. derfor ogsaa en Scene af Tordenskjolds Søkampe, og blev derpaa Medlem 1847. Efter 1848 var S. en af de Kunstnere, der med Iver kastede sig over Fremstillinger af Scener fra den slesvigske Krig, og malede et stort Antal større eller mindre Slagbilleder, hvoraf det kgl. Gallerie i Kjøbenhavn besidder „En Bivouac“ (udstillet 1849). I de senere Aar, da Leiligheden til at see nye Slagscener er forsvunden, er Kunstneren vendt tilbage til det Emne, der siden hans Ophold i Tydskland meest har interesseret ham, nemlig Sørøver- og Beduinerlivet. En enkelt Undtagelse danner et af Kongen bestilt Arbeide: „Kniplepigen, som finder Guldhornene“ (1859).

Simplicius, en peripatetisk Philosoph i det 6te Aarh. e. Chr., skrev Commentarer over endeel af Aristoteles's Skrifter samt over Epiktets „Enchiridion“, hvilke findes i de ældre Udgaver af hine to Philosophers Værker.

Simplon hedder et 10,800 F. høit Bjerg i Canton Wallis i Schweiz, som hører til de penninske Alper, og som har et af de vigtigste Passer paa Alperne i en Høide af 6,186 F.; Napoleon lod her anlægge en Vei og Bro efter Slaget ved Marengo.

Simpson (Sir James), engelsk General, født i Skotland 1791, tjente først i Spanien 1812—13, blev saaret 1815 i Slaget ved Quatrebras, og gik 1838 som Oberst til Indien, hvorfra han 1846 kom tilbage. I Aaret 1855 blev han med en Generallieutenants Rang sendt til Krim for at understøtte Lord Raglan som dennes Generalstabschef, og blev efter Raglans Død Overgeneral over de engelske Tropper ved Sebastopol. Denne Stilling viste S. sig dog ikke voxen; Stormen paa Redan d. 8de Septbr. mislykkedes, efter de Flestes Mening paa Grund af hans forkeerte Dispositioner, hvorfor han tilbagekaldtes men hædredes med Bathordenens Storkors. Siden har han levet i Stilhed.

Simpson (James Young), berømt skotsk Læge, født 1811 i Bathgate, Doctor i Edinburgh 1832, tildrog sig strax stor Opmærksomhed, navnlig hos Professor Thompson, hvis Assistent han blev, og hvem han kom til at supplere i hans Forelæsninger i almindelig Pathologie. Snart aabnede han paa egen Haand et Cursus i Fødselsvidenskaben, udgav en Samling udmærkede „Obstetric memoirs“, og blev 1840 Professor i Accouchement ved Universitetet i Edinburgh.

Digitized by Google

ved Hjelp af en overordentlig Skarpsindighed og en levende Iver for sin Videnskab har han alt vidst at knytte sit Navn til en Mængde Opfindelser og vanskelige Spørgsmaals Løsning i Pathologien og Fødselsvidenskaben. Nævnes maa det, at det først var S., der i Europa benyttede Ætherisationen som Anæstheticum, alt 1847 i Accouchement, og at han er den, der har opfundet Chloroformens Brug i samme Øiemed. I denne Anledning strømmede Æresbeviisninger til ham fra mange Sider. S. har ogsaa studeret Historie og Archæologie, Fag, hvori han i sit Hjem ansees for en Autoritet.

Simri er et Kornmaal i Würtemberg = $1_{,2726}$ danske Skjepper.

Simrock (Carl), tydsk Digter og Germanist, født d. 28de Aug. 1802 i Bonn, studerede Retsvidenskaben, blev 1826 preussisk Embedsmand og skrev allerede dengang endeel Digte. Fordi han i et af disse havde hilset Julirevolutionen i Frankrig med Begeistring, fik han 1830 sin Afsked og levede siden fordetmeste i Nærheden af Bonn, beskjæftiget med Studering af den ældre tydske Litteratur, som han ved fortrinlige Oversættelser (af Nibelungenlied, Wolfram von Eschenbach, den ældre Edda o. fl.) samt ved kritisk Bearbeidelse af de gamle Folkebøger („Fortunatus", „Faust" o. fl.) gjorde atter tilgjængelig for Alle, medens den længe kun havde været de Lærdes Eiendom. Ved S.'s omfattende og grundige Arbeider i denne Retning stilles han i Række med Grimm, Lachmann o. A. Han blev 1850 udnævnt til Professor i det tydske Sprog i Bonn. Hans Hovedværker ere: „Quellen des Shakspeare"; „Rheinsagen"; „Deutsche Volksbücher"; „Das Heldenbuch" (6 D., 1843—49); „Deutsche Mythologie" (1853—55). Han har ogsaa udgivet lyriske „Gedichte", et episk Digt „Wieland der Schmied" o. M.

Simshøvl kaldes en Høvl, som er bestemt til at danne False (Affatser) i Træ, og som derfor mangler den saakaldte Vange, der adskiller Hullet til Jernet fra Høvlens Sideflade. Jernet maa derfor være T-formigt og Hullet ovenfor svarende til den smallere Stilk. S. til at høvle tvers paa Træet bør have en lille Kniv for at danne et reent Snit.

Simson, s. Samson.

Simson (Martin Eduard), tydsk Politiker, født d. 10de Novbr. 1810 i Königsberg, blev 1836 juridisk Professor og 1846 Assessor i Overretten sammesteds. I Aaret 1848 blev han Medlem af det tydske Parlement i Frankfurt, var Decbr. 1848—Mai 1849 dettes Præsident, stod i April 1849 i Spidsen for den Deputation, som reiste til Berlin for at tilbyde den preussiske Konge Tydsklands Keiserkrone, og traadte i Mai ud af Forsamlingen. Siden har S. ogsaa som Medlem af det preussiske Kammer, hvis Præsident han siden 1858 flere Gange har været, hørt til det constitutionelle Parti.

Simulia, s. Columbatzer-Myg.

Sinai har, ligesom den nuværende Benævnelse Dschebel Musa, en videre og en snevrere Betydning. Det betegner nemlig den høieste Centralgruppe paa den af Havbugterne ved Suez og Akaba indesluttede Halvø (det petræiske Arabien), som i Norden afsluttes med den store Høislette Er-Rahah og i Syd strækker sig til det mægtige Bjerg Om Schomar. Men langt hyppigere er den snevrere Betydning, efter hvilken S. betegner et enkelt Bjerg, paa hvilket Gud forkyndte Loven for Moses. I det gamle Testamentes Bøger forekommer eenstydigt med S. Navnet Horeb. Denne Vexel af Navnene har man forklaret sig derved, at Horeb skulde betegne den hele Bjergmasse i hiin Egn, S. derimod det enkelte Bjerg, hvor Lovgivningen fandt Sted. Fra Korstogenes Tid har man betegnet snart en, snart en anden Bjergspids med eet af de to Navne. De nuværende Arabere kalde Bjergmassen Dschebel-et-Tur og føie kun sjelden Ordet S. til som speciel Betegnelse (Tur-Sina).

Sinaita eller **Johannes Climacus** (Scalarius), født 525, en Discipel af Gregor af Nazianz, førte i lang Tid et strengt Eneboerliv, var derefter Abbed for Klostret paa Sinai, efter hvilket han fik Navn, og døde omtrent 580. Det bekjendteste af hans Skrifter, efter hvilket han ogsaa har faaet Navn, er *Κλῖμαξ τοῦ παραδείσου*, der i lang Tid tjente Munkene som Leveregel og opstiller 30 Trin, som maae overskrides, for at Sjælen kan naae til Fuldkommenhed. S. Kierkegaard har benyttet hans Navn under sin pseudonyme Forfattervirksomhed.

Sinaloa, en af de mexikanske Forbundsstater (eller Provindser), ligger paa Østsiden af den californiske Bugt, forresten omgiven af Staterne Sonora, Chihuahua, Durango og Jalisco. Den er 1,620 □ M. stor med 160,000 Indb. Landet danner den vestlige Skaaning af en Deel af det mexikanske Plateau, det har Sølvminer, men er ikke synderlig frugtbart.

Sinapis, s. Sennep.

Sinclair (Sir John), var født d. 10de Mai 1754 paa Thurso-Castle i Caithness i Skotland. Ved sin Omgang med Adam Smith bragtes han til at lægge sig efter Nationaloekonomien og skrev flere mindre finantsielle Afhandlinger, indtil han 1785 udgav sit berømte Værk: „History of the public revenue" i 3 Bind, der har oplevet flere Oplag og endnu er af stor Betydning. I Aaret 1793 stiftede han „Board of agriculture", som har udøvet en heldbringende Indflydelse paa Agerbrugets Udvikling. Et vanskeligt Arbeide paatog han sig ved Udgivelsen af en Statistik over Skotland, der udkom i 21 Bind fra 1790 til 1797, og som for Størstedelen maatte grundlægges paa privat indhentede Oplysninger. I mangfoldige Retninger har S. desuden virket for materielle Forbedringer i Skotland. Han døde d. 20de Decbr. 1835.

Sinclair, s. Gudbrandsdalen.

Sind (Sindh, Sinde) hedder en til Gouv. Bombay hørende Provinds (2,500 □ M.) i det engelske Ostindien, beliggende paa begge Sider af Indus's nedre Løb, omgiven af Beludschistan, Lagunen Runn og den store Ørken i det nordvestlige Indien. Det Meste heraf, Indus's Delta, er Lavland, som paa nogle Steder er sandigt og øde, paa andre velvandet og frugtbart, men høist usundt; mod V. er noget Bjergland. Her avles Korn, Sukker og Indigo. Indbyggerne, $1\frac{1}{4}$ Mill., ere Hinduer, Beludscher, Perser o. fl., næsten alle Muhammedanere. Landet stod før under despotiske Emirer, siden 1843 har det været en engelsk Provinds.

Digitized by Google

Sindssygdomme (morbi mentales) kaldes de Tilstande, hvor Individets Sindtilstand i en paafaldende Grad afviger fra det Normale og navnlig fra det hos ham Almindelige og Sædvanlige, og det igjennem et længere Tidsrum, uden at dertil kan paavises nogen fornuftmæssig Motivering. S. bestaae hovedsagelig i et sygeligt Forhold ved de tvende Sjælens Grundvirksomheder, Forestillingen og Følelsen, enten for sig eller i deres Forhold til hinanden eller til den udadgaaende Virksomhed, Villien, og man kan derfor sondre S. i tvende Hovedgrupper: S. med fortrinsviis Lidelse af Forstanden, eller saadanne med fortrinsviis Lidelse af Følelsen, Sindet i snevrere Betydning. Den nuværende Psychiatrie viser en afgjort Tendents til at betragte S. som Yttringer af virkelig materielle Lidelser i bestemte, til de enkelte Sjælsvirksomheder svarende Dele af Nervesystemets Centraldeel, og man kan ikke negte, at Adskilligt virkelig synes at hentyde herpaa, imedens den directe Undersøgelse dog endnu har ladet Meget tilbage at oplyse herom. I praktisk Henseende pleier man at klassificere S. som: Exaltationstilstande (Manie, Afsindighed), Depressionstilstande (Hypochondrie, Melancholie) og psychisk Svaghedstilstand (Forrykthed, Fjollethed), hvilke for sig have meget forskjellig Betydning med Hensyn til Sygdommens Behandling. I sidste Henseende have Nutidens humane Anskuelser og Bestræbelser havt en afgjørende og heldbringende Indflydelse: tidligere Tiders barbariske Behandling, Afspærring, Tvang har veget Pladsen for en paa rationel Opfattelse af Sygdommens Natur grundet moralsk og physisk Behandling; Tvang er for en stor Deel bleven afskaffet, og udmærkede Helbredelsesanstalter findes i alle Lande, hvorhen nu Ingen har Frygt for at sende sine Paarørende. — **Sindssygeanstalt**, Sindssygeasyl, s. **Daareanstalt**.

Singapore ell. **Sincapore** (Sanskr., = Løvestaden) bebder en engelsk Ø, som ligger ved Halvøen Malakka's Sydspidse, skilt fra samme ved et smalt Stræbe. Den er 12 □ M. stor med 82,000 Indb. (i Aaret 1819, da Englænderne toge den i Besiddelse, kun 150 Mennesker), af hvilke over 50,000 ere Chinesere, 11,000 Malayere, 2,500 Europæere, Resten af forskjellig Herkomst. Øen har en bølgeformig Overflade og frugtbar Jordbund, Plantevæxten er tropisk. Den største Deel af Befolkningen lever i **Staden S.**, som er en Hovedplads for Handelen imellem Forindien og Europa paa den ene Side, Bagindien, de indiske Øer og China paa den anden (i Aaret 1856 indførtes her Varer for omtrent 47 Mill. Rdl.).

Singalesere kaldes de indfødte Beboere af Ceylon (s. d. A.).

Singrøn, s. **Vinca**.

Sinigaglia, Stad i Kirkestaten ved det adriatiske Hav, har en Kathedralkirke, en Havn for Smaaskibe og en meget besøgt aarlig Messe. 22,000 Indb.

Sinker, Sinkning, s. **Sænker, Sænkning**.

Sinope var i Oldtiden en betydelig græsk Søstad paa Nordkysten af Lilleasien i Landskabet Paphlagonien ved det sorte Hav. Det var en af Milesierne 751 f. Chr. anlagt Colonie; den blomstrede hurtig frem og anlagde selv forskjellige Colonier. 184 f. Chr. blev den erobret af Pharnaces I; Mithridates IV Eupator, som var født der, gjorde den til Residentsstad i Pontos. Lucullus erobrede og plyndrede Staden i den mithridatiske Krig og erklærede den derpaa for fri, men i Aaret 45 blev den coloniseret. Endnu paa Strabo's Tid var den betydelig og havde to Havne. S. var Cynikeren Diogenes's og Komikeren Diphilos's Fødeby.

Sintenis (Carl Friedrich Ferdinand), en bekjendt Jurist, er født d. 25de Juni 1804 i Zerbst, og blev, efter først at have været Advocat i sin Hjemstavn, i Aaret 1837 Professor i Retsvidenskaben i Gießen, men kaldtes herfra 1841 til Dessau, hvor han blev Medlem af Landsregjeringen, og siden 1850 har han været Præsident for Overlandsretten. Sit Navn som Videnskabsmand erhvervede han sig først ved den af ham i Forening med flere Andre foretagne tydske Bearbeidelse af Corpus juris civilis (1829—34), og siden har han navnlig gjort sig bekjendt ved sin „Handbuch des Gemeinen deutschen Pfandrechts" (1836) og sin „Praktisches Gemeines Civilrecht" (3 Bd., 1844—51).

Sinter kaldes i Mineralogien de ved Vandets Fordampning afsatte Stoffer, der forekomme enten i Form af Drypsteen, eller som et Overtræk paa Stene og Plantedele, eller i selvstændige Lag. Efter de udskilte Stoffers Beskaffenhed benævnes de Kalksinter (Kalkspath eller Arragonit), Kiselsinter (Qvarts) o. s. v., og høre til de allerყngste Dannelser, der især afsættes ved de varme Kilder, som f. Ex. ved Carlsbad, Geiser o. s. v.

Sintoreligionen, s. **Japan** (III, S. 780).

Sioux bebder en af de største Indianerstammer i Nordamerika, til hvilken, foruden de egentlige S., endnu andre Folk (Minetarerne, Osagerne o. fl.) høre. De egentlige S. kalde sig selv Dakatah (Franskmændene kalde dem Nadovessier), ere deelte i 7 forbundne men indbyrdes uafhængige Horder, og have deres Hjem i Minnesota og Iova, men ere siden 1861 blevne flyttede endnu længere mod V. Deres Antal er omtrent 21,000. En Sproglære og Ordbog over S.s Sprog er udgiven af Riggs (1852).

Sipho, a) = Aanderør (s. d. A.); b) det Rør, som forbinder Kamrene i Nautilskallen med hinanden og med Dyret.

Siphonophora, s. **Blæregople**.

Sipunculus, s. **Pølseorm**.

Sir (egl. Herre) er i England en Titel for Baronetter og Knight'er, som stedse sættes foran Døbenavnet (altid f. Ex. S. Robert Peel, aldrig S. Peel). I det daglige Liv bliver dog S. brugt som en høflig Tiltale til enhver anstændig Mandsperson.

Sirach, egentlig Jesus, Sirachs Søn, en Jøde i Jerusalem ved 200 A. f. Chr., forfattede en Samling af religiøs-sædelige Tankesprog paa Hebraisk, som omtrent 130 f. Chr. af en Slægtning blev oversat paa Græsk, og i denne Oversættelse findes blandt det gamle Testamentes apokryphiske Bøger.

Siragosa, s. **Syrakus**.

Sirani (Giovanni Andrea), italiensk Maler, født i Bologna 1610, død sammesteds 1670, var Elev af Cavedone og af Guido Reni, hvem han især efterlignede. Hans Døtre vare ogsaa

Digitized by Google

Malerinder, især Elisabetta S., død 1665, kun 26—27 Aar gammel, Elev af Faderen, som af sin Samtid blev anseet for et Kunstens Vidunder. Ialfald har hun besiddet et rigt Talent og en uhyre Productivitet, da hun i sin korte Levetid har kunnet frembringe saa mange, grundig udførte Arbeider.

Sirdar (pers.) er hos flere Folkestammer Benævnelsen paa en Høvding.

Sir Derja, s. Sihon.

Sire (Herre, oprind. eensbetydende med sieur, seigneur) er i Frankrig den almindelige Tiltale til Kongen eller Keiseren.

Siredon, s. Axolotl.

Siren, Syringa vulgaris, en bekjendt Zirbusk af Oliefamilien, har modsatte, æg-hjerteformede, heelrandede og glatte Blade og store, endestillede, pyramidedannede Blomsterstande med violette eller hvide, vellugtende Blomster; Bægeret er kort, rørdannet og 4-tandet; Kronen tragtdannet med bred, 4-fliget Krave og med 2 Støvdragere befæstede paa den indvendige Side af det snevre Rør; Frugten en 2-rummet, 2-klappet, læderagtig Kapsel. S. hører oprindelig hjemme i det nordlige Persien, hvorfra den først bragtes til Europa i det 16de Aarh.; den findes nu almindelig plantet og jevnlig forvildet over hele Europa. Flere andre Arter, saasom S. persica og S. chinensis, plantes ogsaa af og til i Haver.

Siren hedder en nordamerikansk Fiskepadde (s. d. A.), med et næsten aaldannet Legeme, smaa, lidet udviklede Forlemmer, ydre Gjællebuske og Gjællespalte, ingen Baglemmer og temmelig kort Hale; den kan blive 1½ Alen lang og lever i Sumpe i de sydlige amerikanske Fristater.

Sirener kaldes i den græske Mythologie nogle Jomfruer af udmærket Skjønhed, der ved Kysten af deres ved Italien liggende Ø søgte at lokke de Forbiseilende til sig, hvorpaa de dræbte dem. Da det var Skjebnens Bestemmelse, at de ikke skulde leve længere, end til En seilede forbi deres Ø uden at blive bedaaret af deres Sang, bleve de, da den forbiseilende Odysseus havde holdt Stand imod Fristelsen, forvandlede til Klipper. Paa Kunstværker fremstilles de som oftest som Jomfruer med Fuglebeen og Fuglevinger, undertiden ogsaa som Fugle med Jomfruhoveder.

Sirenia, s. Søkøer.

Sirex, s. Træhveps.

Siricius, romersk Pave 384—398, viste sig virksom for Opretholdelsen af den romerske Kirketro og Udviklingen af den kirkelige Magt.

Sirius (α Canis majoris) er den klareste Fixstjerne paa hele Himlen. Den hører til Stjernebilledet den store Hund. Declination 16° 31′ sydlig, Rectascension 6 Tim. 39 Min. Den 31te Decbr. culminerer den ved Midnat, den sidste Januar Kl. 10, den sidste Februar Kl. 8 o. s. v. Af dens Klarhed kunde man slutte, at den maatte være af de nærmeste Fixstjerner, hvilket dog ikke just er Tilfældet, skjøndt den hører til dem, hvis Afstand er bekjendt. Dens Parallaxe er 0″,230 (Henderson), hvoraf følger en Afstand af 900,000 Jordbaneradier eller 18 Billioner Mile. Lyset (hvis Hastighed er 41,000 Mile i Secundet) behøver 14 Aar for at tilbagelægge Veien imellem denne Stjerne og Jorden. Dens Størrelse kan ikke udfindes. Derimod har man fundet, at dens Lysstyrke forholder sig til Solens, som 147 : 1, d. e. at, hvis den var os lige saa nær som Solen, vilde den lyse 147 Gange stærkere. (Dersom man turde slutte, at Overfladerne forholdt sig som Lysevnerne, vilde deraf følge, at S.s Diameter maatte være 12 Gange saa stor som Solens; men denne Slutning er usikker.) — S. er i en anden Henseende særdeles mærkelig, idet Bessel har fundet, at den bevæger sig om et usynligt Centrum med en Omløbstid af 50 Aar. Dette maa være et mørkt Legeme (som vore Planeter), men som nærmer sig eller overgaaer Fixstjernen i Masse. Her er altsaa Forholdet ganske forskjelligt fra vort Solsystem, hvor Solens Masse er 720 Gange saa stor som alle Planeternes tilsammen. Dette Phænomen er ikke eenestaaende, men er endnu fundet ved to andre Stjerner, Procyon og Spica.

Sirokko, s. Scirocco.

Sirrah (α Andromedæ) er en Stjerne af 1ste Størrelse i Stjernebilledet Andromeda paa den nordlige Himmel, Declination 28° 18′, Rectascension 0 Tim. 1 Min. Den 21de Septbr. culminerer den ved Midnat, d. 21de Octbr. Kl. 10, d. 21de Novbr. Kl. 8 o. s. v. — Den er en Dobbeltstjerne; men i de bedste Teleskoper opløser hver af de to sig atter i to, saa at den er fiirdobbelt.

Sirts eller rigtigere Chits eller Zits, er oprindelig tæt, lærredsvævet ostindisk Bomuldstøi med Mønstre, malede paa Tøiet med Pensler. Alle Slags trykkede Tøier — der ogsaa paa Fransk kaldes toiles peintes — ere Efterligninger af S., men Navnet S. overføres dog kun paa de fineste, med ægte Farver trykkede, navnlig franske Kattuner.

Sirup, s. Syrup.

Sirventes, egl. „Tjenestedigte“, kaldtes en egen Art Digte i den provençalske og den italienske Litteratur, som gik ud paa at lovprise først Helgene og Jomfru Maria, siden ogsaa Fyrster og Damer; senere gik de over til at spotte de samme Personer og bleve skarpe politiske Satirer, som Troubadourerne, Trouvèrerne og de italienske Digtere lagde sig efter.

Sismondi (Jean Charles Léonard Sismonde de), fransk Historieskriver, født d. 9de Mai 1773 i Genf, hvor hans Fader var protestantisk Præst, opholdt sig en Tidlang i England og siden længe i Toscana, beklædte forskjellige communale Embeder i sin Fødeby og døde der d. 25de Juni 1842. S.'s Hovedværker ere: „Histoire des républiques italiennes“ (nyeste Udg. 1840, 10 Bd.); „Histoire de la renaissance de la liberté en Italie“ (1832); „Histoire des Français“ (31 Bd., 1832—43); „De la littérature du Midi de l'Europe“ (1813, 4de Opl. 1840).

Sistova (Szistova), befæstet Stad i Bulgarien i Tyrkiet, ved Donau, har nogle Fabriker. 20,000 Indb. — I S. sluttedes 1791 en Fred mellem Tyrkiet og Østerrig.

Sistrum var Navnet paa et musikalsk Instrument, som de gamle Ægyptere benyttede ved Isistjenesten. Det bestod af flere ved et Metalbaand fastgjorte Smaastave, der klang ved Bevægelsen. S. findes endnu i Habessinien.

Digitized by Google

Sisyphos, en Søn af Wolos og Enarete, anlagde Ephyra, der senere blev kaldet Korinth. Han skildres som det meest forslagne af alle Mennesker og maatte i Underverdenen til Straf for sine Misgjerninger rulle en stor Steen op ad et steilt Bjerg, fra hvis Top Stenen stedse rullede tilbage. Derfra skriver sig Benævnelsen **Sisyphosarbeide** om ethvert forgjeves Arbeide.

Sitka eller **Baranow** hedder en til Kong Georg III's Archipelag hørende Ø ved Nordamerikas Vestkyst; paa samme ligger Ny-Archangelsk, Hovedstaden i det russiske Amerika.

Sitta, s. **Spætmeise**.

Sitten eller **Sion**, Hovedstad i Canton Wallis i Schweiz, ved Rhône, har en smuk Kathedralkirke. 3,000 Indb.

Situationstegningen gjengiver det fuldstændige Billede af en Terraindeel i den orthographiske Projection (s. d. A.). **Situationsplanen** viser Gjenstandene i større Detail end de almindelige oekonomiske eller militaire Kort og er derfor tegnet i større Maalestok. En S. er nødvendig til Projecteringen af ethvert større Bygningsværk.

Siv (Juncus) er en Planteslægt af Sivfamilien, der nærmest er beslægtet med Halvgræssene blandt Tretalsplanterne; det er i Reglen fleeraarige, anseelige Urter med omskedende, græslignende Blade og smaa, regelmæssige, tredeelte, brunnlige Blomster samlede i endestillede, qvastformede Blomsterstande, og omgivne af større og mindre Dækblade. De talrige Arter voxe fortrinsviis paa sumpede Steder i de tempererede og kolde Egne, og bidrage ved deres selskabelige Væxt til at binde og udfylde Moser, beklæde side Enge, navnlig Strandkælleder o. desl.; flere Arter æbes med Begjærlighed af Qvæget, men ansees ikke for noget gavnligt Foder. De almindeligste Arter i Danmark ere: Lyse-S. (J. effusus) og Knop-S. (J. conglomeratus), der begge danne alenhøie, tætte Tuer i Moser o. desl.; Tudse-S. (J. bufonius), der er meget mindre og danner tætte Overtræk paa fugtige Steder; fladstraaet S. (J. compressus), der baade findes almindelig inde i Landet, paa Strandenge o. s. v. Straaet af de to førstnævnte Arter anvendes til Fletarbeide, Maatter o. desl.

Siva, s. **Indisk Religion**.

Sivah, en siden 1819 til Vicekongen i Ægypten skatskyldig Oase i den libyske Ørken i Nordafrika, 70 M. V. for Kairo, 1½ M. lang og 1½ M. bred, er frugtbar paa Dadler, Meloner, Viin, Riis o. M., og har en meget betydelig Handel. Dennes Sæde er **Staden S.** (2,500 Indb.), som har mærkelige Levninger fra den fjerne Oldtid, navnlig Ruiner af Jupiter Ammons Tempel.

Sivas, Stad i det asiatiske Tyrki (Lilleasien) ved Floden Kisil Irmak, har betydelig Handel. 7,000 (30,000) Indb.

Sixtus er Navnet paa 5 romerske Paver. — **S.** I, 120—39, hædres som Martyr. — **S.** II døde 258 som Martyr under Keiser Valerian. — **S.** III sendte Patricius til Irland for at forkynde Evangeliet. — **S.** IV, 1471—84, gjorde sig berømt ved prægtige Bygninger og Samlinger af herlige Kunstværker og berygtet ved Rænkesyge og Usædelighed. Han deeltog i Sammensværgelsen i Florents mod Lorents og Julius af Medici, ved hvilken Julius blev myrdet, og han indførte Inqvisitioner i Spanien. — **S.** V, 1585—90, forenede en overordentlig Energie med en stor Statsmands Klogskab og Smidighed, var kold og tilbageholdende mod sine Omgivelser, hvem han ingen Indflydelse indrømmede. Selvstændig førte han Regjeringens Tøiler; han ordnede og ryddede op i de forvirrede Tilstande med en Fasthed, der grændsede til Haardhed og Strenghed, veeg ikke tilbage for noget Middel, hævede den romerske Stols Anseelse paany, opførte Pragtbygninger og efterlod alligevel et fyldt Skatkammer; han hører til den romerske Kirkes meest udmærkede Paver. Han heed oprindelig Felix Peretti, blev født d. 18de Decbr. 1521 i Grotte a Mare i Mark Ancona, var i sine Drengeaar Svinevogter og indtraadte 1534 i Franciscanerordenen. 1548 blev han Præst, Doctor i Theologie og Rector for Klosterskolen i Siena, og 1570 ophøiedes han til Cardinal under Navnet Montalto. I denne Stilling søgte han ved Blidhed, Ydmyghed og Eftergivenhed, ved aldeles at fornægte den voldsomme Daadskraft, der laae i hans Herskernatur, og ved forstilt legemlig Svaghed at søndbyse sine Collegers Skinsyge og bane sig Vei til Paveværdigheden. Beskjæftiget med Udgivelsen af Ambrosius's Værker søgte han med bøiet Ryg St. Peters Nøgler, men da han havde fundet dem og d. 24de April 1585 næsten eenstemmig var bleven valgt til Pave, reiste han sig kjæk og kraftig fra sit Sæde, bortkastede sin Krykkestav og istemmede til alle Cardinalernes Forbauselse med stærk og klangfuld Stemme et Te deum. Med ubønhørlig Strenghed tilintetgjorde han Banditvæsenet i Kirkestaten, tilveiebragte Sikkerhed i Landet og indførte en ordnet Retstilstand. Han opførte den store Vandledning, der bærer hans Navn, Aqua Felice, smykkede Peterskirken med den store Kuppel, opstillede den store Obelisk foran samme, byggede Lateran-Paladset, stiftede Hospitalet ved Tiberen og det vaticanske Bibliothek med et Bogtrykkeri, fra hvilket den af ham foranstaltede Udgave af Septuaginta (1587) og Normaludgaven af Vulgata (1590) udgik. Udførelsen af hans vidtgaaende politiske og kirkelige Planer standsedes ved hans Død d. 24de August 1590. Romerfolket hadede ham og nedbrød ved hans Død den Billedstøtte, som Senatet havde reist for ham paa Capitolium. — Sign. Tempesti: „Storia della vita e gesti di Sixto V" (1754).

Sjette- og Tiendepenge var Navnet paa den nu saagodtsom heelt ophævede Afgift, der tidligere i Danmark — som i andre Lande — skulde erlægges af enhver Arvelod, som førtes ud af Riget (s. **Afdragsret**).

Sjæl i et Gevær eller en Kanon er sammes indvendige cylindriske Rum.

Sjælegave, egentlig en Gave til Messer for Sjælens Frelse af Skjærsilden, var i det ældre Retssprog en almindelig Betegnelse for Gaver til Kirken eller gudeligt Brug, hvilke Gaver i flere Henseender vare begunstigede fremfor andre testamentariske Dispositioner.

Sjælemesse kaldes i den katholske Kirke den Messe, der holdes for en Afdøds Sjæl, for at befrie den fra Skjærsilden eller lindre og forkorte dens Lidelser.

Digitized by Google

Sjælesøvn. Blandt de mange forskjellige Forestillinger om den menneskelige Sjæls Tilstand efter Legemets Død hører ogsaa den vildfarende Mening, at Sjælen sover, saalænge Legemet ligger dødt i Graven, indtil den tillige med Legemet igjen opstaaer paa den yderste Dag. Man har kaldt denne Tilstand Psychopannychie, fordi den forudsætter en uafbrudt Nat for Sjælen. Medens Dag og Nat verle i det jordiske Liv paa denne Side Graven, er der paa hiin Side Nat alene indtil Opstandelsen. Endnu et Skridt videre gaaer den Vranglære, der antager en **Sjæledød**. Tilhængerne af denne Forestilling kaldes Thnetopsychiter. Blandt disse var Petrus Pomponatius (død 1525) saa fremtrædende, at Pave Leo X 1513 i en Bulle fordømte denne og lignende Vildfarelser. Forestillingerne om S. strive sig oprindelig fra Orienten, hvor de opkom blandt arabiske og armeniske Secter, men de have tillige hist og her fundet Tilhængere i Vesterlandene. Endog Pave Johan XX hyldede denne Vranglære. Concilierne i Ferrara 1438, i Florents 1439 og i Trident have udtalt sig imod den.

Sjælevandring kalder man den hos flere af Oldtidens og endnu hos nogle af Nutidens Folkeslag herskende Tro, at den menneskelige Sjæl deels allerede før sin Tilværelse som saadan har existeret i andre Legemer (Præexistents), deels efter Døden gaaer over i forskjellige Dyrs eller andre Menneskers Legemer, indtil den, efter paa denne Vandring at være bleven renset og luttret, kan indtræde i sin endelige Fuldkommenhedstilstand. Braminerne og Buddhaisterne troe paa S.; de ægyptiske Præster i Oldtiden antoge et Kredsløb paa 3000 Aar, i hvilket Sjælene efter Døden skulde gjennemgaae alle Dyrearters Legemer, førend de kunde komme tilbage til menneskelige Legemer og naae til de Saliges Boliger. Fra dem fik sandsynligviis Grækerne Læren om S. („Metempsychosis"); Empedokles og Pythagoras, Plato og især Nyplatonikerne hyldede samme paa forskjellig Maade. Ogsaa i de jødiske Rabbiners Lære optraadte samme, Manichæerne antoge den, men iøvrigt forkastede den christne Kirke tidlig S. som hedensk og uchristelig. Hos flere vilde Folkeslag i Asien og Amerika findes denne Tro endnu.

Sjælland (af Digterne kaldet Sjølund), den største af de danske Øer, er omgivet af Kattegattet, Øresund, Østersøen og Storebelt. Paa Nordsiden skyder Isefjord med Roeskildefjord sig langt ind fra Kattegattet og afskjærer 3 Halvøer (en stor nordøstlig, Hornsherred og Odsherred); paa Østsiden afsætter Østersøen Kjøgebugt og Præstøbugt; mod S. adskilles S. ved Ulvsund fra Møen og Falster; paa den nordvestlige Side gaaer Kallundborg-Fjord ind imellem Halvøerne Asnæs og Refsnæs, og den store Seierø-Bugt mellem sidstnævnte og Odsherred. Dens største Længde fra Nordpynten, Gilbjerghoved ved Kirkebyen Gilleleie, til det sydligste Punct, Stammenakke, er $17\frac{1}{2}$ M., og dens største Brede, fra Kjøbenhavn til Refsnæs, $14\frac{1}{4}$ M.; dens Fladeindhold er 125 □ M., og Indbyggernes Antal var 1860: 543,473. S. er i det Hele et bølgeformigt og skovrigt Land, og næsten overalt frugtbar. Dens høieste Parti ligger i den sydøstlige Deel, hvor der i en lille Omkreds findes de tre Høidepuncter: Overdrevsbakken ved Vester-Egede (390 F.), Dysted Bakke (386 F.) og Vindhøi (360 F.); sydligere naaer Kulsbjerg 360 F. og mod N. O. Faxe Kalkbjerg 244 F. Herfra strækker sig mod Ø. det frugtbare, kun lidet skovbevoxede Stevns imellem Præstøbugt og Kjøgebugt, hvilket ender mod Havet i den indtil 120 F. høie, af Kridt bestaaende Stevnsklint; og N. for denne strækker sig fra Kjøgebugt op mod Roeskildefjord en stor Slette, den frugtbare, næsten aldeles skovløse saakaldte „Hede". Derimod er den nordøstlige Halvø imellem sidstnævnte Fjord og Øresund atter bakket, hvilket i Forening med udstrakte Skove og talrige Indsøer (Fure-Sø, Sjæl-Sø, Esrom-Sø og Arre-Sø) gjør disse Egne til nogle af Danmarks skjønneste; her er den for sin herlige Udsigt bekjendte Skandsebakke ved Frederiksborg (248 F.) og Maglehøi ved Arre-Sø (220 F.). S. for Roeskildefjord og Isefjord gaaer et Høidedrag, som i Mørkemosebjerg ved Holbek naaer 340 F. og længere mod V. i Knøsen 309 F.; paa den smalle Tange, der forbinder det høie Odsherred med den øvrige Ø, hæver sig den brat opstigende Veirhøi til 386 F. Ogsaa den ved sine herlige Skove og Indsøer bekjendte Egn omkring Sorø har flere betydelige Høidepuncter. S.s betydeligste Aaer ere Suus-Aa, Halleby-Aa (s. disse Artt.) og Mølle-Aa (s. **Fure-Sø**). Øen har 3 Kanaler: den næsbyholmske eller danneskjoldske i den sydlige Deel, Esrom-Kanal og Frederiksværks Kanal i den nordlige. Af Indsøer mærkes, foruden de allerede nævnte, Tiis-Sø i den vestlige Deel, Sorø-Sø og S. for denne Tjustrup-Sø og Bavelse-Sø. Igjennem S. gaaer Jernbanen fra Kjøbenhavn til Korsør i en Længde af 15 M., og en nordsjællandsk Bane fra Kjøbenhavn til Helsingør er paabegyndt. S. og de omliggende Øer (Møen, Amager, Ourø, Seierø, Agersø, Omø og flere mindre) indbefatte Hovedstaden Kjøbenhavn og følgende 5 Amter: Kjøbenhavns, Frederiksborg, Holbek, Sorø og Præstø Amt. — **Sjællands Stift** omfatter foruden den sjællandske Øgruppe tillige Bornholm og Færøerne; ogsaa de dansk-vestindiske Øer og Colonierne i Grønland høre under S.s Biskop.

Sjællandske Love. Af de gamle danske Provindsiallove (s. **Dansk Ret**) vedkom to det sjællandske Retsterritorium, nemlig den **ældre S.** eller **Kong Valdemars s. Lov**, som skriver sig fra Begyndelsen af det 13de Aarh., og den **yngre S.** eller — som den ogsaa, fordi man tidligere urigtig tillagde Erik Menved eller en anden Kong Erik den — **Kong Eriks s. Lov**, som er yngre end den foregaaende, men ældre end Jydske Lov. Denne sidste vedblev, skjøndt naturligviis i Tidens Løb for Størstedelen forandret ved nyere Lovbestemmelser, at være Grundlaget for den gjeldende Ret i Sjælland lige til Christian V's Danske Lov. — Den **Sjællandske Kirkeret** blev udstedt 1170 af Absalon.

Sjöberg (Erik), svensk Digter, blev født d. 14de Jan. 1794 i Ludgo Sogn i Södermanland af fattige Forældre (hans Fader forsørgede sig og Sine som Dagleier i den lille By Trosa). En fjern Slægtning hjalp ham til at studere, og 1814 afgik han fra Skolen i Strengnäs til Universitetet i Upsala, hvor han dog paa Grund

Digitized by Google

af sine knappe Indtægter kun af og til kunde opholde sig. Imidlertid optraadte han første Gang som Forfatter i „Kalender för Damer", og udgav s. A. en Samling Digte („Sednare dikter", 1ste og 2det Hefte udkom 1820) under Pseudonymet Vitalis, hvilket han siden bibeholdt. Disse Digte forskaffede ham en aarlig Understøttelse af Kronprinds Oscar, men denne frasagde han sig snart, da han meente, at den medførte Forpligtelser, som han ikke kunde opfylde. 1824 tog han den philosophiske Grad, men naaede dette Maal kun ved at underkaste sig Savn og Anstrengelser, som fuldkommen undergravede hans fra Barndommen af svage Helbred. Han begav sig derpaa til Stockholm, hvor han haabede at kunne skaffe sig en uafhængig Stilling som Skribent (han udgav 1826 „Nyare dikter"); men da hans Sygelighed tilintetgjorde denne Plan, maatte han, efter forgjæves at have søgt et Skolelærerembede, tage Ansættelse som Privatlærer. Inden kort Tid blev han dog nødt til at lægge sig ind paa et af Stockholms Hospitaler, hvor han døde af Lungebetændelse d. 4de Marts 1828. Allerede s. A. udkom (første Gang) en Samling af alle hans Digte, hvortil Geijer havde skrevet Fortalen. Disse Digte ere deels alvorlige, deels skjemtsomme; de første røbe for det Meste en elegisk Retning, de sidste ere egentlig Satirer og havde stundom en polemisk Tendents.

Sjøborg, s. Søborg.

Sjøfn er i den nordiske Mythologie en Asynie, som hører til Freias Kreds; hun bøier Mænds og Qvinders Hu til Kjærlighed.

Skaalbærerne, Cupuliferæ, en Plantefamilie blandt de kronløse Femtalsplanter, indbefatter for Størstedelen smukke Træer med store, afvexlende, udeelte Blade, medens de eenkjønnede Blomster ere smaa og uanseelige. Hanblomsterne danne i Reglen hængende Rakler; Hunblomsterne sidde enkeltviis eller faa tilsammen, omgivne af et fælleds skaalbannet Hylster, der er dannet af samvoxne Dækblade; Frugterne ere forholdsviis smaa, uudersædige Nødder. Til denne Familie høre vore smukkeste Skovtræer: Egen, Bøgen, Avnbøgen og Haslen, samt den sydeuropæiske ægte Kastanie. S. de specielle Artt.

Skaalkopper eller Skoldkopper (Varicellæ) er en særegen Art af de febrile Udslagssygdomme, er som disse smitsom og angriber et gjerne samme Person mere end een Gang. Sygdommen er i og for sig ubetydelig og ganske farelss, sjelden ledsages den af betydeligere Feber; Udslaget paa Huden bestaaer i større og mindre, uregelmæssig formede Vandblærer, som snart sætte bruunlige Skorper.

Skålpund eller Mark er det svenske Pund $=0,_{85002}$ danske Pund. Det er under Navn af Pund blevet Grundeenhed for den nye svenske Vægt, s. Sverrig.

Skaane, den sydligste Deel af den skandinaviske Halvø, danner en nogenlunde regelmæssig Firkant, hvis største Længde er omtrent 20 M. og største Brede omtrent 19 M., og som kun mod N. og for en Deel mod Ø. hænger sammen med de andre Dele af Sverrig. Det omgives mod Ø. og S. af Østersøen, mod V. af Kattegattet. Til S. regnes ogsaa den lille Ø Hveen. Fladeindholdet er 190 □ M. og Indbyggernes Antal var 1855: 464,785, hvoraf 46,902 i Landskabets 10 Stæder. S. er uden Sammenligning Sverrigs frugtbareste Landskab, ligesom det forholdsviis er det folkerigeste; det frembyder ogsaa en mere smilende end storartet Natur, ihvorvel det ogsaa indeslutter golde Hedestrækninger og hist og her Pletter af romantisk Skjønhed. Fra Ø. til V. gjennemstryges det af tvende lave Landrygge, af hvilke den sydligste eller Kystaasen giver sig tilkjende nærmest som en ved Sandheder afbrudt Skovegn, der kun i Midten o: længst mod Ø. danner et Par Bjergtoppe i Romelsklint og Stenshufvud; den nordligste, der i Midten sænker sig ved Bredderne af Ringsjön, deler sig i to, den vestlige eller Soderåsen og den østlige eller Linderödsåsen, som begge naae deres største Høide ved Kysten, den første ved Kullaberg, den sidste ved Maglehem. Ved disse Landrygge deles Landet i 3 Belter. Det nordre Belte, begrændset mod Halland og Smaaland af Hallands og Göinge Aaser, er, med Undtagelse af nogle Egne i Midten og mod Ø., et skovrigt Høiland, hvis Jordsmon i Almindelighed bestaaer af Muldjord, blandet med Sand og hvilende paa Gruusbund; det deler sig i to Skraaninger, af hvilke den vestlige vandes af Rönneaa, som flyder fra Ringsjön ud i Kattegattet, medens den østlige, som har sin Heldning mod S., omfatter Helgeaaens sydlige Vandgebeet foruden det Bækken, hvori Ifösjön (S.s største Sø) ligger. Det midterste Belte, der bliver stedse smallere mod Ø., gjennemstrømmes næsten i hele sin Længde af Keslingeaa, som falder ud i Øresund, og vandes desforuden af flere Søer, af hvilke Ringsjön, med sine med Bøgeskov bevoxede Bredder, er den vigtigste. Dette Belte danner med det sydlige eller Kystbeltet et bølgeformigt Sletteland; Jordsmonnet i dette Sletteland (hist og her, især mod S., bedækket af et Lag Flyvesand) bestaaer af Leer, blandet med Mergel, eller af sort Muldjord paa Leerbund, og kun mod N., om Keslingeaa i Egnen af Helsingborg, har det en mere gneisagtig Beskaffenhed. I verdslig og administrativ Henseende inddeles S. i to Län, Malmöhus og Christianstads, af hvilke det sidste omfatter det nordlige Belte samt de østligste Dele af det midterste og sydlige. I geistlig Henseende hører det under Bispestolen i Lund.

Skaanske Krig kaldes den Krig, som den danske Konge Christian V førte med den svenske Konge Carl XI i Aarene 1675—79, forbi Hensigten med samme var at tilbageerobre Skaane, og denne Provinds var Krigens Hovedskueplads. Angaaende Bismars Erobring og Krigsbegivenhederne i Skaane s. Christian V, II S. 195, 2den Sp. Paa Norges Grændser kjæmpede Christian V's tappre Halvbroder Ulr. Fred. Gyldenløve med Held, og Løvenhjelm vandt Seiren ved Uddevalla (1677). Meest mærkelig er dog Søkrigen ved Niels Juels glimrende Bedrifter, især Slaget i Kjøgebugt (1677). Krigen endte ved Freden i Lund (1679); med Frankrig, som havde været Sverrigs Allierede (den S. K. stod i Forbindelse med den hollandske Krig mellem Stormagterne) sluttede Danmark ved samme Tid Fred i Fontainebleau.

Skaanske Lov er den ældste af de fire gamle danske Provindslove (s. Dansk Ret). Den an-

Digitized by Google

tages at skrive sig fra Begyndelsen af det 13de Aarh., og fra samme Tid haves en af Erkebiskop Andreas Sunesen forfattet vigtig latinsk Bearbeidelse af den. — Den **skaanske Kirkeret** er givet i Lund 1162 af Erkebiskop Eskild og stadfæstet af Kong Valdemar I.

Skab er en Hudsygdom, som forekommer hos alle vore Huusdyr, almindeligst hos Hesten og Faaret, hvor den skader Ulden. Den er smitsom og kan derved udbrede sig betydelig; man kjender den af den betydelige Kløe, som ledsager den, Haarfald samt smaa Knopper og Saar i Huden, hvilket foraarsages ved Tilstedeværelsen af et lille Insect (Skabmiden), der er noget forskjelligt hos de forskjellige Dyr, og som borer sig ind i Huden. S. er en haardnakket Sygdom at faae Bugt med, og der anvendes imod den Midler, som deels kunne dræbe Skabmiderne og deres Æg, deels helbrede den Sygdom i Huden, som er en Følge af deres Tilstedeværelse; man maa helst anvende disse Midler i Form af Bade, som bedst gjennemtrænge Haarene og Huden. — **S.** hos Mennesker f. **Fnat.**

Skabeloner ere i de fleste Tilfælde det samme Hjelpemiddel for at drage krumme Linier, som Linealer er det for rette Linier. S. bruges saaledes ofte ved Tegnebrættet til at optrække krumme Linier gjennem givne Puncter, hos Blikkenslagerne til at afridse Blik efter; i dette og i flere Tilfælde (f. Ex. af Malere) bruges Navnene S. og Patron ifleng. Ved Fiilning af tynde Metalsager paa Kanten bruges S., naar mange Stykker skulle afrettes eens, saaledes Platiner til Jacquardvæve og Strømpevirkestole, flere Tele i Geværlaase; men disse S. ere af hærdet Staal og gjerne to, styrede med Stifter, efterat Stykket er anbragt imellem dem. S. bruges ogsaa til at afdreie runde Leersager med, deels ved Leerformning til Brug for Metalstøbning, deels ved Opdreining af allehaande runde Sager af Porcelain, Fayence, Steentøi o. desl. paa Pottemagerskiven.

Skabelonstikkemaskine, f. **Puncteremaskine.**

Skabelsen betegner efter den theologiske Sprogbrug den Act, ved hvilken Gud efter sin Villiesbeslutning frembragte Verden af Intet. Begrebet S. danner saaledes en Modsætning til de philosophiske Theorier om Materiens eller Stoffets Evighed. Fra denne første umiddelbare S. adskiller det kirkelige Lærebegreb den middelbare, fortsatte S., Verdens Opholdelse.

Skade er i den nordiske Mythologie en Datter af Jætten Thjasse, hvem Aserne dræbe, fordi han har røvet Idun. Efter Faderens Drab tager S. Brynie og Hjelm paa og drager, fuldtvæbnet, til Asgaard, for at hevne Faderen. Aserne tilbyde hende Forliig og Bøder og bede hende for det Første vælge sig en Mand iblandt dem, men hun maa kun vælge efter Fødderne, uden at see Mere. Hun seer et Par smukke Fødder og siger: „Denne vælger jeg, faa Ting monne være stygge paa Balder!" Det var imidlertid Niørd fra Noatun. Der blev saa indgaaet Forliig mellem hende og Aserne. — S. vilde boe i sin Faders Bolig paa Bjergene, men Niørd vilde være nærved Havet. De forligtes saaledes, at de skulde skifteviis være ni Nætter hist og saa andre ni her. Niørd kom tilbage til Noatun fra Fjeldet og sagde: „Ledt er mig Fjeldet, skjøndt jeg kun var der ni Nætter. Ulvenes Tuden der tyktes mig hæslig i Sammenligning med Svanernes Sang her." Da sagde S.: „Jeg kunde ikke sove paa Strandens Leie for Fugleskrig, Maagen fra Bølgen vækker mig hver Morgen!" Hun drog saa op paa Fjeldet og boede der. Hun farer meget paa Skier og skyder Dyr, hvorfor hun kaldes Skiernes Dis eller Gudinde.

Skade, 1) Fugl af Ravnefamilien (Pica canvuta) med broget (sorteblaa og hvid Fjerdragt) og lang Hale, som vippes op og ned, og hoppende Flugt og Gang; i Levemaade ligner S. ganske de andre Ravnefugle, er tyvagtig, selskabelig, urolig og skrigende, opholder sig gjerne i Nærheden af Byer og Gaarde, er dog sky og mistroisk, men kan blive tam og lære at eftersige Ord. Ligesom visse andre Fugle sætter den sig ofte paa Huusdyrene, navnlig Svinet, for at plukke Utøi („S. veed nok, hvad So den vil ride"); den lever af alle Slags Fødemidler, alskens Affald fra Kjøkken og Stald derunder indbefattet, og bygger sin Rede af Riis og Pinde med Tag over i Toppen af høie Træer i Nærheden af Huse. S. er Standfugl i Danmark og gjør megen Nytte ved at udrydde Insecter, men gjør ogsaa ofte lidt Fortræd i Haver og Hønsegaarde. 2) En Fiskeart af Rokkeslægten (Raja Batis) med mere spids Rudeform end Tærben og Sømrokken og kun sparsomt bevæbnet med fine Torne; det er den største nordiske Rokke (7—8 F.) og et graadigt Rovdyr, men afgiver et ikke slet Føddemiddel; den er almindelig ved det nordlige Europas Kyster, ogsaa ved Danmarks.

Skadesløs forekommer i den almindelige Sprogbrug overhovedet i Betydningen af fri for Tab, men har derhos i det juridiske Sprog i flere Forbindelser en eiendommelig Betydning som et eget technisk Udtryk. S. kaldes saaledes den Betaling, som finder Sted, naar ikke blot den skyldige Capital selv med Renter, men ogsaa Rentes Renter og alle de Creditor ved Gjeldens Inddrivelse paadragne Omkostninger erlægges. S. Tilkjendelse af Procesomkostningerne i en Retssag finder Sted, naar de ikke, som i Almindelighed efter dansk Ret, tilkjendes den paagjeldende Part med et i Dommen fastsat bestemt Beløb, men saaledes, at han faaer alle sine virkelig havte Udgifter erstattede. S. Transport kaldes Overdragelsen af en Fordring, naar den skeer paa den Maade, at Cedenten indestaaer Cessionarius for Debitors Vederhæftighed, og saaledes, forsaavidt Betalingen ikke kan erlægges af denne, er forpligtet til selv at præstere den. S. kaldes endelig ogsaa den Qvittering, som meddeles under Forbeholb af nærmere Opgjørelse og navnlig med Forpligtelse til eventuel Tilbagebetaling af det, som mulig maatte være erlagt for meget. — **Skadesløsbrev** kaldes det som et særskilt, fra det Gjeldsbrev, hvortil det slutter sig, forskjelligt Document udstedte Pantebrev.

Skaft er et i Techniken meget anvendt Ord. Det er ikke blot Haandtaget paa allehaande Redskaber, der kaldes saa, men der tales ogsaa om S. paa en Knappenaal, modsat Hovedet; S. paa en Nøgle, modsat Ringen og Kammen;

Digitized by Google

S. paa Riglen i en Laas, modsat Hovedet, det er den tykke, Lukningen umiddelbart bevirkende Deel. I en Væv kaldes saaledes de Redskaber, der dele Kjeden i et Over- og et Underfelt, mellem hvilke Islætten indskydes; de bestaae af to parallele Stokke, hvoraf den ene løber paa-tvers over, den anden under Kjeden, og som ere forbundne med en Mængde lodrette Traade (Syller) med Øie paa Midten. Der findes mindst 2, ofte et stort Antal S., og hver enkelt Kjedetraad løber igjennem et Øie i et af S., men mellem to Syller i alle de andre.

Skaftetlo, s. Hestehov.

Skagen, den nordligste By i Danmark, ligger paa den Sandodde, hvori den jydske Halvø løber ud imellem Skagerrak og Kattegattet. Byen bestaaer af 3 Dele: Østerby og Vesterby langs med Kattegattet og det ½ M. længere mod V. ved Skagerrak beliggende Høien eller Gammel-S. Her er ingen Gader, men Husene ligge spredte mellem Klitbanker, som beskytte dem mod Vestenvinden, der her ødelægger Alt, hvad der er udsat for dens Indvirkning; det er meest tjærede Træhuse med Straatag, næsten alle anlagte paa en lille Forhøining for Flyvesandets Skyld; dog er den østre By eller Ny-S. i den senere Tid bleven noget forskjønnet ved Opførelsen af flere smukke, grundmurede Bygninger med Tegltag, hvoriblandt en ny Gjestgivergaard. Indbyggernes Antal var 1860: 1,532 (1855: 1,451); deres Hovederhverv er Fiskeri, Lodseri og Strandingsfortjeneste. S.s gamle Kirke, af anseelig Størrelse (beliggende ¼ M. S. V. for den østlige Deel af Byen) blev paa Grund af Sandflugten nedlagt 1795 og er senere aldeles tilsløiet (Taarnet vedligeholdes som Sømærke); men en ny Kirke er opført i Byen selv (fuldendt og indviet 1841) i samme Stiil som Frue Kirke i Kjøbenhavn. Forøvrigt mærkes Raadhuset, Fattighuset, 3 Skoler (en i hver af S.s tre Dele) og Byfogedboligen med en smuk Have, der danner en mærkelig Contrast til den øvrige Ørken. Istedetfor det ældre Fyrtaarn tæt N. for Byen er et nyt i betydelig Høide (140 F.) opført 1858 længere ud mod Grenen eller den Spids, hvori Jylland ender. — Den bekjendte Godseierfamilie Scavenius (d. e. Skagbo) stammer fra S.

Skagerak kaldes Havet imellem Jylland og Norge, der forbinder Nordsøen med Kattegattet. Dets Dybde tiltager fra 30—40 Favne (N. for Skagens Grunde) indtil over 200 Favne (ved den høie norske Kyst).

Skagestrand eller **Skagaströnd** er en Handelsplads i det nordlige Island.

Skak, s. Schak.

Skal er den haarde Hudbedækning, der forekommer hos forskjellige Dyr: blandt Pattedyr hos Bæltedyr, blandt Krybdyr hos Skildpadder, hos mange Leddyr, f. Ex. hos Krabberne, og hos mange Bløddyr, som derfor ogsaa ofte benævnes Skaldyr, f. Ex. Snegle, Muslinger, Nautiler, og Straaldyr, f. Ex. Søborrer; hos Bløddyr og Straaldyr bestaaer den af kulsuur Kalk og et organisk Grundlag, der bliver tilbage, naar man udtrækker Kalken med Syrer. Sædvanlig er S. ydre; en af Huden dækket Indskal forekommer f. Ex. hos Blæksprutter.

Skaldethed, Alopecia, kaldes i Lægevidenskaben den sygelige Mangel af Haar paa Legemet og Hovedet. Feil i Udviklingen kunne gjøre Børn skaldede; hos Voxne ere de almindeligste Aarsager dertil: Nervesvækkelse (efter Typhus, Sorg, overdrevne aandelige eller legemlige Anstrengelser og Udsvævelser), Feil i Blodblandingen (efter Hunger, uregelmæssig Ernæring), sygelig Destruction af Haarsækkene og Haarrødderne (ved Tilintetgjørelse af den tilhørende Hud, ved Snylteplanter, Alger, hvorpaa visse Hudsygdomme i Hovedbunden [Porrigo, Herpes, Favus] beroe), endelig ved Afskalning af Overhuden (efter Skarlagensfeber o. s. v.). Naar Haarrødderne og Haarsækkene ere ødelagte, vil Haaret ei mere skyde frem, og ingen Midler hjelpe da. De mange anpriste Midler for Haarets Vært ere som oftest uden Nytte; Reenlighed og Indgnidning af milde Olier ere vistnok det Bedste, som og Bekjæmpelsen af de almindelige Aarsager, ved kraftig Næring, et styrkende Liv o. s. v.

Skalenoeder (gr.) betegner i Krystallographien et af uligesidede (skalene) Trekanter begrændset Legeme, der i det pyramidale System er en dobbelt ottesidet Pyramide, i det rhomboedriske en Art dobbelt sexsidet Pyramide, men hvis Randkanter gaae i Zigzag.

Skalfrugt, s. Nød.

Skalgods, s. Gryn.

Skalholt, beliggende i Arnæs Sysel inden Islands Sønder Amt, var tidligere den ene af de to islandske Bispestole; i lang Tid var det ogsaa Sædet for den ene af Landets lærde Skoler. I Aaret 1796 blev Bispesædet i S. Stift henlagt til Reykjavik, og efterat Holum Bispedømme 1801 blev nedlagt, er der kun een Biskop over Island. S. blev solgt til Private og er nu fra sin fordums Herlighed sunken ned til en simpel Bondegaard.

Skallagrimsson (Egil) heed en islandsk Skald og Viking. Hans Fader Skallagrimr var en af de første norske Høvdinger, der, ude af Stand til at bøie sig under Harald Haarfagers Aag, udvandrede til Island, og bosatte sig paa Gaarden Borg i det nuværende Myrasyssel, hvor Egil blev født omtr. 904. S. blev Stamfader til Myramændenes Æt, hvortil Sturlungerne hørte, og døde i en høi Alder paa Gaarden Mosfell. Hans Saga antages at være nedskreven i det 12te Aarh.s sidste Halvdeel og hører til de bedste Sagaer.

Skalle (Leuciscus), Slægt af Karpefamilien, har middelhøi, sammentrykt Krop, bløde Læber, ingen Skjægtraade, store Skjæl, kort Ryg- og Gatfinne. Rudskallen (L. erythrophthalmus) med høi, næsten rudeformig Krop, messingglindsende, mørkebruun over Ryggen, sølvglindsende mod Bugen, Finnerne tildeels smukt røde, er en meget smuk Fisk, høist 1 F. lang, hyppig ogsaa i Danmark i fersk Vand med Plantevæxt og Dyndbund; Kjødet er ikke videre godt. Den egentlige S. (L. rutilus), mere langstrakt, med staalblaat Farveskjær og mindre rød paa Finnerne, naaer samme Størrelse som den foregaaende og er maaskee den hyppigste og meest udbredte af alle Karpefiske; den anvendes mere til Madding end til Føde. Emden og Døbelen (s. disse Artt.) høre ogsaa til denne

Digitized by Google

Slægt. Stæmskallen (L. grislagine), den meest langstrakte af de nordiske Arter, 9—10", er velsmagende men paa Grund af sin ringe Størrelse uden Betydning som Næringsmiddel.

Skallesluger, s. Fiskeand.

Skallnus, s. Chiton.

Skalmei eller Hyrdepibe er et nu forældet Træblæseinstrument af Lighed med en Obve, af stærk skingrende Tone og 2½ Octavers Omfang. S. er ogsaa Navnet paa en Orgelstemme, som bruges paa 4, 8 eller 16 Fod.

Skalotte-Løg (Allium ascalonicum), en bekjendt Kjøkkenurt af Liliernes Familie, har underjordiske, forholdsviis smaa og tæt samlede Løg, lange, hule og trinde Blade, samt et høit, bladløst Skaft, der i Spidsen bærer en tyk, kugledannet Skjerm af rødlige Blomster, omgiven af et 2-bladet Hylster. Det hører hjemme i Palæstina og har faaet sit Navn af Byen Askalon, hvorfra det af Korsfarerne først bragtes til Europa, hvor det nu dyrkes almindelig paa Grund af Løgenes milde og behagelige Smag. See iøvrigt Art. Løg. Man skjelner imellem 1) den almindelige S., som har et langt, lyserødt Løg; 2) den danske, som har et rundagtigt, brunligt; og 3) deu russiske eller 'gerseyske, som er tidligere. Løgene lægges om Foraaret og optages i August.

Skalsaa (paa en Strækning kaldet Hersom-Aa) er en Aa i Jylland, der udspringer S. Ø. for Hobro, løber mod V. i en Længde af 7 M. og falder i den sydøstlige Arm af Liimfjorden.

Skamander var en Flod i Gebetet Troas i Lilleasien; efter Homer blev den af Guderne kaldet Xanthos. Den har sit Udspring paa Idabjerget og falder, efter at have forenet sig med Simois, ved Sigenm i Havet. Den heder nu Skamandro eller Menbere-Su.

Skamfilingsgast er tilsøes eensbetydende med Topsgaster, de Matroser, hvis Forretninger ere at eftersee Reisningens forsvarlige Stand, at Intet lider utilbørlig ved Slittage. Deres Plads er derfor under Seilads i Merset, for at være nærmere ved Haanden, naar der haves Brug for dem. S. vælges gjerne mellem Skibets bedste Matroser.

Skamler i en Væv ere de Traade, hvormed Skafterne (s. d. A.) føres. I Reglen træbes en S. ad Gangen, og den er indrettet til at løfte alle paagjeldende Skafter.

Skamlingsbanken, hvis Top, Høiskamling, er Slesvigs høieste Punct (363 F.), ligger i sammes nordøstlige Deel (Haderslev Amt, Thyrstrup Herred, Veistrup Sogn). Tinden var i fordums Tid en Gravhøi, og dens Sider gjemme utallige Askekrukker, saa at den synes at have været hele Egnens fælleds Gravsted i Hedenold. Fra dens Top, hvorfra haves den videste og herligste Udsigt over tre Landsdele: Slesvig, Jylland (hvor især Kolding Slotsruin fremrager) og Fyen, samt Kattegattet og Lillebelt, seer man med det blotte Øie 38 Kirker. Paa S. holdt den nordslesvigske Befolkning i de nærmeste Aar før Oprørets Udbrud ved Midsommerstid en Folkefest, som blev stærkt besøgt fra Kongeriget, og som væsentlig bidrog til at nære og styrke den nationale Aand hos den tro danske Befolkning i Hertugdømmet.

Skanderbeg d. e. Fyrste Alexander, kaldtes **Georg Kastriota**, Albaniens Helt, som blev født 1404 i Æmathia i Albanien, og tilligemed sine 3 Brødre blev af de øvrige Fyrster i Albanien givne som Gidsel til Sultan Amurath II (1423). Han blev her opdragen som Moslim og fik formedelst sin Tapperhed Navnet S. Da Sultanen 1432 efter Faderens Død inddrog dennes Fyrstendømme, undveeg S. fra Hæren til sit Fædreland, vandt endeel Tilhængere og begyndte Uafhængighedskrigen imod Tyrkerne. Inden kort Tid blev han af de andre Høvdinger erkjendt som deres Overherre, slog flere tyrkiske Hære og tilbagedrev et af Amurath II selv i Spidsen for 100,000 Md. ledet Angreb, hvorefter Sultanen 1461 maatte overlade ham Landet. Tre Aar efter brød S., overtalt af Venedig og Pave Pius II, denne Fred og var paany seierrig imod Muhamed II, men døde 1466 i Alessio. Sin umyndige Søn Johan anbefalede han til Republiken Venedigs Beskyttelse; 12 Aar efter maatte Albanien underkaste sig Tyrkerne.

Skanderborg, Kjøbstad i Jylland, S. Amt, Hjelmslev Herred, har en smuk Beliggenhed paa en Odde i S.-Sø. Byen har kun 2 Gader; Indbyggernes Antal var 1860: 1,423 (1801 kun 488). Af Bygninger mærkes Kirken (den eneste Levning af det gamle Slot), Raadhuset (opført 1830), Amtshuset, Skolebygningen (opført 1858) og et Fattighuus. Foruden at Byen er Sædet for Amtmanden, er ogsaa Amtstuen her, samt en Spare- og Laanekasse. Som en ubetydelig Landstad har S. kun ringe Handel. — S. skylder sin Oprindelse og sit Navn til det gamle berømte S.-Slot, som igjen havde Navn af den nærliggende Landsby Skanderup. Sine første Privilegier fik S. af Kong Frederik II 1583. S.-Slot existerede allerede i Begyndelsen af det 13de Aarh.; 1212 fik Valdemar Seier her Budskab om sin elskede Dronning Dagmars nærforestaaende Død i Ribe. I Rigets Opløsningsperiode i Slutningen af Christopher II's Regjering var S.-Slot en af de faa Eiendele, som vedbleve at tilhøre Kongen; men faa Aar efter var ogsaa denne Kongeborg i Holstenernes Vold, og det var under Beleiringen af S., at Danmarks Befrier Niels Ebbesøn faldt. Af de oldenborgske Konger yndede Frederik II fortrinlig S.-Slot og indrettede 1572 Slotscapellet; ogsaa Christian IV opholdt sig ofte her saavel i sine Ungdomsaar som senere. Længere hen i Tiden forfaldt det; Frederik IV lod en Deel af Slottet nedbryde og det Øvrige istandsætte. 1767 bleve Slottets Bygninger solgte til Nedbrydelse, med Undtagelse af Capellet, der blev overladt Byen, hvis Indbyggere siden 1699 havde havt Tilladelse til at søge til samme, som Sognekirke. Forøvrigt er Slotsbanken omdannet til et smukt Haveanlæg, i hvis Midte staaer et Monument for Kong Frederik VI, opreist 1845. — **S.-Sø** er den østligste i den Række Indsøer, der forsyne Gudenaa med Vand; den har Afløb til Mos-Sø. Dens Bredder ere omgivne af Skov og høie Bakker; i Søen ligge 3 Holme: Kalvø, Søndersø og den skovbevoxede Ebleø. — **S. Amt** (gjenoprettet 1824, da Aarhuus Amt, hvortil det havde hørt siden den nye Amtsindbeling 1794, blev

Digitized by Google

deelt) er 30¼ □ M. stort og havde 1860: 60,556 Indb. Det er rigt paa Naturskjønheder; her ere de to høieste Puncter i hele Danmark, Himmelbjerget og Eiersbavnehøi, og Gudenaaes Løb imellem en sammenhængende Række, af Skove og betydelige Høidedrag omgivne, Indsøer give disse Strækninger en eiendommelig Skjønhed. Amtet indbefatter Kjøbstæderne S. og Horsens, Handelspladsen Silkeborg, samt Hjelmslev, Gjern, Tyrsting, Vrads, Vos og Nim Herreder; i jurisdictionel Henseende udgjør det foruden de 2 Kjøbstads- 5 Landjurisdictioner, og i geistlig Henseende 3 Provstier under Aarhuus Stift.

Skandere (lat.) er at foredrage et Vers paa den med dets metriske Bygning stemmende Maade.

Skandinaver. De skandinaviske Lande ere saa bestemt adskilte fra det øvrige Europa, at allerede græske og romerske Geographer under dette Navn havde hørt omtale Øer i Oceanet N. for Tydskland. Vistnok var deres Kundskab om dem ufuldkommen, og Benævnelsen, som gjenkjendes i Skaanes Navn, var, som sædvanlig, hentet fra en enkelt Deel. Alligevel er hiin ældste Forestilling i det Væsentlige sand; thi de Lande som ligge N. for Nordsøen og Østersøen: Danmark, Island, Norge, Sverrig og Finland, udgjøre sammenhængende Strækninger af det nordvestlige Europa med en fremherskende Kystdannelse. Det er deels Øer, deels Halvøer. Indlandet i de største af dem er saa opfyldt af Indsøer, at overalt Vandet med dets Handel og Fiskeri afgiver Hovedsysler for Indvaanerne; et nordligt Kystklima er deres Veirligt; Kysterne ere de stærkest beboede Dele af Landet. Hertil kommer for de større af disse Landmasser den eiendommelige Fjeldcharakteer, med dens kraftige Beklædning af frodige Skove. Disse Lande have altid næret et bevægeligt Folk, tilbøieligt til Handel og Reiser, med udpræget Sands for borgerlig og aandelig Frihed. S. ere ogsaa næsten uden Undtagelse Tilhængere af frie Statsformer og af den protestantiske Religion. Trældom saavelsom Fanatisme have aldrig hos dem fæstet Rod. Tiltrods for Borgerkrige og fjendtlige Stater have derfor Skandinavernes Sprog i Danmark, Norge og Sverrig udviklet sig til en saadan Lighed, at de indbyrdes lettelig forstaae hinanden. Den Deel af Finlands Befolkning, som har vedligeholdt sit gamle Sprog, er i Litteratur, Religion og Samfundsorden endnu mere overeensstemmende med de Svenske end de keltiske Stammer paa de britiske Øer med de Engelske. Ligesom Østersøen gjennem den finske Bugt og Søerne Ladoga og Omega danner en næsten fortløbende Vandforbindelse med det hvide Hav, saaledes begynder ogsaa Ø. for samme den store russiske Slette med en ganske forskjellig Natur. Her optræder ogsaa Mennesket med en saa afvigende Samfundsorden og Tro, at ikke engang Russernes Erobring af Finland har formaaet at skaffe det store Indlands Sæder Indpas.

Skandsen paa et Krigsskib er den agterste Deel af det øverste Dæk, til Forskjel fra den forreste Deel, der kaldes Bakken. Paa S. maa den vagthavende Officeer opholde sig, og herfra udgaaer enhver Ordre, Skibets Manoeuvre vedkommende. — **Skandse** er den almindelige Betegnelse for et Værk, som er dækket fortil med et opkastet Brystværn.

Skanör, en liden svensk By ved Østersøen, paa den sydvestligste Odde af Skaane, har sammen med det ½ M. derfra liggende Falsterbo en fællleds Communalbestyrelse, som har sit Sæde i S. Omtrent 780 Indb. — S. har saavel i ældre som i nyere Tider deelt Skjebne med Søbskendestaden Falsterbo (s. II S. 15) og var i Middelalderen, da Hansestæderne der havde deres Oplagssteder, en af Danmarks betydeligste Handelsstæder; den havde da ogsaa et befæstet Slot. I Aaret 1253 stod ved S. en Træfning mellem Christopher I og de holsteenske Grever, og 1278 blev en norsk Flaade under Magnus Lagabøter slaaet af de Danske udenfor S.

Skapolith (gr.) er et Mineral, der krystalliserer i det pyramidale System; Farven er hvid, graa, guul eller blaa; Haardheden er 5—5,5 og det bestaaer af Kiselsyre, Leerjord og Kalk. S. forekommer især i malmførende Lag og i kornet Kalksteen ved Arendal, samt paa flere Steder i Sverrig og Finland.

Skapte (Thorodsson), Laugmand i Island paa Republikens Tid, fra 1004 til 1030, ansaaes for en af Islands største Retslærde i Oldtiden, og oprettede med den vise Njals Raad og Bistand en Overret i Landet, den bekjendte Fimtardom (Femte Dom, s. Althing). Hans Fader Thoroddur var Gode og boede ligesom Sønnen paa Gaarden Hjalli i Ølves i det nuværende Arnæs Syssel. S. antages at være født omtrent 960 og døde 1030.

Skara, en gammel Stad i det svenske Landskab Vestergöthland, Skaraborgs Län, omgiven af en vidtudstrakt og frugtbar Slette, er Sædet for en Biskop, har en høiere Underviisningsanstalt samt flere Skoler og en Veterinærskole; (1855) 2,096 Indb. — Allerede fra Hedenold omtales S. som Kjøbstad, Thingsted og Vestgöthajarlens Sæde; ved Midten af det 11te Aarh. oprettedes her Sverrigs første Bispestol, og kort derefter anlagdes af Biskop Adalvard Stadens Domkirke, som fuldendtes ved Midten af det 12te Aarh. af Biskop Ødgrim. I S. valgtes 1319 Mats Ketilmundsen til Rigshøvidsmand, og der afsluttede 8 Aar senere Rigets Stormænd en Overeenskomst om indbyrdes Enighed og Eendrægtighed.

Skaraborgslän, saakaldet efter et forhum ved Skara liggende befæstet Slot, omfatter den nordøstlige Deel af Vestergöthland og grændser mod N. O. til Nerikeslän, mod S. O. til Vettern, mod S. V. til Elfsborgslän og mod N. V. til Venern. Fladeindholdet er 152 □ M., Indbyggernes Antal var 1855: 208,771, hvoraf i Byerne 10,690. Länet udgjør, med Undtagelse af den nordvestlige skovbevoxede og magre Deel, i Almindelighed et frugtbart Sletteland, kun afbrudt af et Par lavere Bjergaase og nogle isolerede Bjerghøider; Jordbunden bestaaer af Leer, blandet med Kalk, samt sort Muldjord. Agerbrug og Qvægavl ere Hovednæringsveiene, ved Siden af hvilke drives Træarbeide og nogen Bjergværksdrift. I administrativ Henseende er det inddeelt i 5 Fogderier. Stæderne ere 6: Mariestad, Lidköping, Skara, Sköfde, Hjö og Falköping; den første er Länets Hovedstad.

Digitized by Google

Skarlagenrødt er en meget høi, levende rød Farve, der snarere falder lidt i det Gule end i det Violette. De Gamle farvede især S. ved Anvendelsen af Kermesskjoldlusen (s. d. A.); foruden denne bruges nu i Farverierne Cochenille (Uld og Silke), ligesom man ogsaa ved Krap kan frembringe skarlagenrøde Nuancer.

Skarlagensfeber (Scarlatina), en af de saakaldte Børnesygdomme, er en febril Udslagssygdom, der i Almindelighed optræder epidemisk, forplantes ved Smitte, og sjelden angriber samme Individ mere end een Gang. Efter Smitten forløber gjerne 10 à 12 Dage, inden Sygdommen bryder frem, almindeligst da med heftig Feber og nogen Halspine, hvorpaa Udslaget pleier temmelig hurtig at følge. Dette bestaaer af en Mængde fine røde Prikker paa Huden, som flyde sammen og snart give hele Legemets Overflade Udseende, som om det var overstrøget med Kirsebærsaft. Omtrent ved den 5te eller 7de Dag pleie Feberen og Hudfarven atter efterhaanden at tabe sig, og ved Sygdommens tredie Uge begynder en rigelig lappet Afskalning af Huden over hele Legemet. S. er en lunefuld, ofte farlig Sygdom, der stedse fordrer den største Opmærksomhed, navnlig med Hensyn til en passende Temperatur og Diæt. I Reglen bør Sengen holdes i 4 Uger, og den Syge ikke komme i Luften før efter 6 Ugers Forløb, naar Skalningen ganske er ophørt. Under sædvanlige Omstændigheder udkræves ingen yderligere indgribende Behandling, medmindre alvorlige Tilfælde (f. Ex. Krampe, heftig Feber, Halsbetændelse o. s. v.) ledsage den eller følge derpaa, blandt hvilke sidste især maa nævnes Nyrebetændelsen som den almindeligste.

Skarnbasse eller Torbist, norsk „Thordyvel" (Geotrupes), hører til de bladhornede Billers Familie; det er Biller af ikke uanseelig Størrelse med kort, tykt, høithvælvet Legeme, i Reglen uden Horn eller andre Udvæxter paa Hovedet og Brystet; den almindelige, sorteblaae glindsende S. (G. stercorarius), indtil 1" lang, med furede Vingedækker, lægger sine Æg i Gjødning, som den nedgraver i Jorden, og hvori og hvoraf Larven lever.

Skarntyde, Conium maculatum, en bekjendt 2-aarig Giftplante af Skjermplanternes Familie, har en glat, trind, oventil furet, rødplettet Stængel, 3-dobbelt fjersnitdeelte Blade med lancetdannede, halvfinnede Afsnit, samt hvide Blomster i sammensatte Skjerme, der ere omgivne af et 6—7-bladet Storsvøb, samt have 3—4-bladede, eensidige Smaasvøb. S. er vildtvoxende ved Gjerder og Veie overalt i Europa, samt i den tempererede Deel af Asien, ligesom den ogsaa nu er udbredt til Amerika; den indeholder i alle sine Dele en stærk giftig Plantebase, Coniin. Med den ægte S. maae ikke forvexles de forskjellige lignende, men uskadelige Skjermplanter, der voxe almindelig ved Veie og i Reglen gaae under samme Navn.

Skarpanto, en tyrkisk Ø i Archipelagus mellem Rhodos og Kandia, 4 □ M. stor med 5,000 Indb., er bjergfuld og har Jern og Marmor. Den heed i Oldtiden Karpathos, det omliggende Hav efter den det karpathiske.

Skarv (Graculus), ogsaa kaldet Cormoran og Aalekrage, anseelige sorte Fugle med Metalglands, af Pelikanfamilien, har langt bagudsiddende Aarefødder, stiv Hale, middellang Hals og et temmelig langt, næsten trindt, i Spidsen med en Krog forsynet Næb uden Fiskepose, men blot med en noget udvidelig Hagehud, der er nøgen ligesom Kinderne og Mundvigerne; Vingerne ere forholdsviis korte. S. dykke fortrinlig og anrette derved stor Skade paa Fiskerierne; en ikke mindre Plage ere de for Skovene i Nærheden af Havet; de bygge deres Reder af Qviste og Tang, mange i Nærheden af hverandre, i høie Træer, som saaledes tilredes af Fuglenes Ophold paa dem, navnlig af Excrementerne, at de i Reglen gaae ud. Ogsaa ruge de paa Fjelde ved Havkysterne. Naar de sidde, er deres Holdning meget rank, støttet paa den stive Støttehale. Anhingaerne eller Slangehalsskarverne (Plotus), i det varme Jordbelte, udmærke sig ved deres overordentlig lange, slangeagtige Hals og spidse lige Næb; de ruge ogsaa i Træer og dykke ypperlig.

Skarøre kaldes en Øre, hvis Eg sidder tvers for Skaftets Retning, dannet ved eensidig Tilslibning indenfra; selve Øren er gjerne krummet efter en Radius omtrent som Skaftets Længde.

Skatkammerbeviser (Exchequer Bills) kaldes de Obligationer, der udstedes af den engelske Skatkammerkantsler uden at opføres i Statens faste Gjeld. De udgjøre altsaa en svævende Gjeld, hvis Størrelse varierer efter Finantsernes Fornødenheder, og for at forhindre dem fra at naae et for stort Beløb, indkaldes hvert Aar en Deel af dem, enten for at indfries eller for at ombyttes med almindelige Statsobligationer.

Skatkammercollegium, s. **Kammercollegium.**

Skatkammerfondet oprettedes i Danmark 1803; dets Hensigt var, ved Hjelp af de dertil henlagte Afgifter at bestride Udgifter, som forefaldt ved overordentlige Rustninger. — **Skatkammer-Afdragsfondet** oprettedes 5 Aar senere i den Hensigt, dermed at indløse Repræsentativer samt at forrente og afbetale paa Statsgjelden.

Skattebevilling og Skattenegtelse. I ældre Tid vare de Skatter, der bleve bevilgede af Stænderne, kun overordentlige Skatter, som vare midlertidig gjeldende; Udøvelsen af Bevillings- og Negtelsesretten havde derfor en anden Betydning end nu, da alle Indtægter og Udgifter optages i Budgettet. Skattenegtelsen kan selvfølgelig enten være total eller partiel, det vil sige bestaae i en Formindskelse af en Deel af det fordrede Beløb. Den fuldstændige Skattebevillings- eller Skattenegtelsesret besidder det engelske Parlament, skjøndt den af nærliggende Grunde ikke udøves; ligeledes har den danske Rigsdag den, dog ikke forsaavidt angaaer Tilskuddet til de fælleds Udgifter. Derimod kan Rigsraadet kun negte Bevillinger udover Normalbudgettet; dog er det ikke indskrænket til at udøve denne Ret for Budgettet i dets Heelhed, men kan gjøre den gjeldende for hvert enkelt Ministeriums Vedkommende, hvorved Retten bliver praktisk anvendeligere. Det norske Storthing har fuldstændig, den svenske Rigsdag tildeels Skattenegtelsesret. Der maa i Henhold til Forbundsretten ikke tilstaaes fuldstændig Skattebevillingsret i nogen tydsk Forbundsstat, og selv Nedsættelsen af Budgettets Poster tilstedes kun under visse Indskrænkninger.

Digitized by Google

Skattefrihed. I Middelalderen ydede Adelen den personlige Krigstjeneste og var derfor fri for Skatter, og Geistligheden havde tillige samme Privilegium. Efterhaanden som Aarsagen til S. bortfaldt ved Statens Udvikling, indskrænkedes den mere og mere, og blev de fleste Steder kun en partiel Fritagelse, der desuden for en stor Deel kom til at hefte ved visse Eiendomme og ikke ved Personer. I Reglen er S. nu ophævet deels med deels uden Erstatning; i Kongeriget bortfaldt de sidste Spor ved Hartkornets Ligeliggjørelse; i Slesvig og Holsteen existerer S. endnu.

Skattevæsen. I Middelalderen bestredes Statsudgifterne for Størstedelen af Fyrsternes egen Formue, af Domainerne, medens de Ydelser, som Undersaatterne havde at svare, deels vare personlige Tjenester, deels Naturalafgifter; kun i overordentlige Tilfælde paalignedes Skatter. Disse bleve, efterhaanden som Statens Omraade og derved dens Fornødenheder udvidedes, faste. Man holdt sig i Begyndelsen til de Objecter, som laae nærmest, og lagde Skatterne paa Grunden, der da afgav Hovedindtægten, hvortil kom Afgifter af dem, der førte Varer gjennem eller til Landet, samt Gebyrer for Afbenyttelsen af Statsinstitutionerne. Da det er Trangen til nye Indtægter, som efterhaanden har frembragt Skatterne i Staterne, ere disse ikke systematisk ordnede, saa at de principmæssig træffe Undersaatterne, men denne Mangel afhjelpes til en vis Grad derved, at Ulemperne ved ældre Skatter af sig selv lidt efter lidt forsvinde, idet Trykket udjevnes, og de fornødne Hensyn tages til Byrderne af dem. Man inddeler i Almindelighed Skatterne i de directe og indirecte S., og Nogle henregne da Gebyrerne eller Afgifterne for Benyttelsen af visse Statsinstitutioner til de indirecte S., medens Andre opstille dem som en særegen Klasse eller henregne dem til Regalerne. Forskjellen mellem de to nævnte Klasser skal være den, at de directe S. bæres af dem, som udrede Skatterne (som Kopskat, Grundskat o. s. v.), medens de, der udrede de indirecte Skatter (som Told, Consumtion o. s. v.), ere istand til senere at kaste dem over paa Andre. Denne Forskjel er imidlertid uholdbar, og der gives saaledes directe S., som kunne kastes over paa Andre; Ingen kan nøiagtig forud bestemme, hvem der vil komme til at bære en Skat. Som Fordele ved de saakaldte indirecte S. har man opstillet, at de udredes i det Øieblik, den Paagjeldende er istand til at bære Skatten, som han frivillig paatager sig, f. Ex. naar han kjøber den Gjenstand, der har svaret Told, samt at de udredes lidt efter lidt og ikke give Anledning til Klager. Men paa den anden Side medføre de store Oppebørselsomkostninger, ere varierende, og Frivilligheden fra Skatteydernes Side forsvinder, saasnart de hvile paa Nødvendighedsartikler, medens de kun give ringe Udbytte, naar de hvile paa rene Luxusvarer. Som Følge heraf har man i den senere Tid mere opgivet de indirecte S. og søgt at bringe det dertil, at den vigtigste indirecte S., Tolden, kun kom til at hvile paa saadanne Gjenstande, som, uagtet de forbrugtes i stor Mængde, dog ikke kunde henregnes til de egentlige Nødvendighedsartikler (som Sukker, Thee, Kaffe, Tobak o. s. v.). Af de directe S. udredes enkelte, som Grundskatterne, egentlig af den, der eier Grunden i det Øieblik, Skatten paalægges, idet denne taber en Deel af sin Værdi ved den Skat, der som en rentebærende Prioritet lægges paa den; man maa derfor være meget forsigtig med at paalægge Skatter af denne Art, der i Virkeligheden indeholde en Confiskation, medens der paa den anden Side ingen Grund er til at ophæve dem, naar de gjennem en Aarrække have udjevnet sig ved Kjøb og Salg. For at undgaae at forhøie de paa Grund og Bygninger hvilende Skatter, samt for at kunne modificere de indirecte Skatter, af hvilke flere fortrinsviis have tynget paa de fattige Klasser, har man anvendt Indkomstskatten (s. d. A.) under forskjellige Former. Denne Skat er vel i Principet den rigtigste, men dens Paalæg i Praxis medfører mange Ulemper og tildeels Inconseqventser. — Det følger imidlertid af Sagens Natur, at der ikke kan være Tale om at anvende en enkelt Art af disse Skatter; de have alle deres Mangler, og ingen af dem naaer Idealet: at beskatte Enhver efter hans Indtægter. Men naar de ikke ere satte for høit, ville de gjensidig supplere hverandre, og Uligheden ikke blive for trykkende. Det kan ikke negtes, at man i den nyere Tid har stræbt væsentlig hen til at lette Byrderne for de mindst formuende Klasser, medens Skatterne forholdsviis falde tungere paa Middelklassen. Forbruget af de Gjenstande, hvorpaa Skatten bør falde, er nemlig vel stærkere hos Middelklassen end hos de Fattigere, men ikke forholdsviis stærkere hos de høiere Stænder end hos Middelklassen, medens paa den anden Side de Fattigere i det Hele ere frie for Indkomstskatten, som, da den er proportional, ofte bæres mindre let af Middelstanden end af de Rigere.

Skau (Laurids Pedersen), en af den danske Sag i Slesvig høit fortjent Mand af slesvigsk Bondeherkomst, er født d. 22de Mai 1817 i Landsbyen Sommersted ved Haderslev. Tidlig gjorde han sig bemærket ved den Varme, hvormed han omfattede Danskheden under dens ulige Kamp med Tydskheden i hans Hjemstavn, Danmarks Grændseprovinds; og S.'s naturlige Begavelse, navnlig hans for en Almuesmand sjeldne Veltalenhed, rev ikke blot hans Standsfæller i Nordslesvig med sig, men skaffede ham ogsaa mange Venner i Kongeriget. Hans Taler ved Folkefesterne paa Skamlingsbanken (s. d. A.) have maaskee bidraget mere end nogen Andens til at nære den nationale Aand og skjærpe den til den forestaaende Kamp, og senere har han med samme Iver i den slesvigske Stænderforsamling (som Deputeret for 3die Landdistrict siden 1853) kjæmpet i Spidsen for den danske Minoritet imod de Tydsksindedes Anmasselser. Ogsaa paa forskjellige andre Maader har S. virket for den nationale Sag i Slesvig; han var først Secretair og fra 1846 Formand for den slesvigske Forening, 1844—53 Medbestyrer af Rødding Høiskole, og 1852 en af Stifterne af „Dansk Folkeskriftselskab". Hans Fortjenester bleve ikke heller upaaskjønnede af den danske Regjering; efter tidlig at være bleven Dannebrogsmand blev han 1852 udnævnt til Amtsforvalter for Haderslev Vesteramt og 1857 Ridder

Digitized by Google

af Danebrog (før sin Udnævnelse til Amtsforvalter havde han været Gaardeier først i Sommersted og derpaa i Hovst ved Haderslev); han er tillige kongevalgt Medlem af Rigsraadet siden dets Stiftelse.

Skavgræs eller, som det ofte og rigtigere kaldes i Værkstederne, **Skrabegræs**, bruges til at slibe med Vand Træ, som skal beises, Horn, Skildpadde, Meerskum o. fl. I tør Tilstand er det for sprødt, ligesaa naar det er altfor gjennemtrængt med Vand. Man undgaaer Knuderne, der let ridse, og benytter alene de mellemliggende med en ru, furet, kiselholdig Skal bedækkede Rør. See **Padderokker**.

Skavning, s. **Skrabning**.

Skedehinde, Ligula, kalder man en lille farveløs, gjennemsigtig, skjældannet Hinde, der sidder paa den indvendige Side af visse Planters Blade paa det Sted, hvor Bladpladen og Skeden støde sammen. S. findes navnlig udviklet hos Græsarter, Halvgræs og Sivene, og afgiver ved sin forskjellige Form et godt Artskjendetegn.

Skedehornede, s. **Hornqvæg** og **Drøvtyggere**.

Skedeknæ, Polygonum, en Planteslægt af Syrefamilien, indbefatter een- eller fleeraarige Urter med afvexlende, heelrandede, stilkede eller siddende Blade, der ved Grunden forlænge sig opadtil i en Stængelen omfattende, hindeagtig Skede (det saakaldte Kræmmerhuus); Blomsterne sidde spredte, eller samlede i tætte Ax, og have et farvet, 5-deelt Blomsterdække, 5—8 Støvdragere samt en lille 3-kantet Nøddefrugt. Arterne af denne Slægt findes udbredte i alle Klima'er, dog fortrinsviis i de tempererede Egne; endeel af dem ere almindelig bekjendte Ukrudtsplanter, saaledes de i Danmark vildtvoxende P. lapathifolium og P. persicaria, der findes overalt mellem Sæden, P. aviculare med nedliggende Stængler, der voxe overalt paa Gader og Veie, P. convolvulus og P. dumetorum, udmærkede ved deres slyngende Stængler, der hyppig findes paa Gjerder og mellem Kornet o. s. fr. Bladene af P. Hydropiper, der voxer almindelig paa fugtige Steder, og som har en skarp, bidende Smag, samt Rodstokken af P. Bistorta anvendtes tidligere som Lægemidler; den sidstnævnte Art findes ofte tilligemed den fra Algier stammende P. orientale som Ziirplante i Haverne.

Skedevand er almindeligst Benævnelsen paa den mindre rene, mere eller mindre concentrerede Salpetersyre, der gaaer i Handelen. Den er her gjerne forurenet med noget Chlorbrinte, Svovlsyre, Jern, lidt Jodforbindelser, Natronsalte, mere eller mindre Vand o. s. v. Det vindes fabrikmæssig, sædvanlig ved at underkaste Chilisalpeter (salpetersuurt Natron) en Destillation i Cylindre eller Kjedler af Støbejern (Forlagene af brændt Leer) med saa meget Svovlsyre, at der kan dannes suurt svovlsuurt Natron (og Salpetersyrehydrat); thi tager man mindre Svovlsyre, saa at der fortrinsviis dannes neutralt svovlsuurt Natron, maa man anvende en forøget Varme for at faae al Salpetersyren frigjort, men herved decomponeres Noget af Syren til Ilt og Salpeterundersyre, som farver det Destillerede rødt og gjør det stærkt rygende i Luften; man faaer paa denne Maade den saakaldte rygende Salpetersyre, **rygende S.**, som ligeledes gaaer i Handelen og her indeholder de samme Ureenligheder, som ovenfor er nævnede om det almindelige S. At man ogsaa kan vinde den af andre salpetersure Salte (f. Ex. Kalisaltet) end Natronsaltet, er indlysende. Tidligere glødede man Salpeter med calcineret Jernvitriol (svovlsuurt Jernfor- og Jerntveilte) eller Leer; her uddreves da Salpetersyren ved Vitriolens Svovlsyre eller ved Lerets Kiselsyre, og der blev i første Tilfælde tilbage i Retorten en rød Blanding af svovlsuurt Kali og Jerntveilte, hvilket brugtes som et Poleerpulver; s. **Jern** og **Polering**. S. er en af de stærkest virkende Syrer, vi kjende; den er farveløs eller svag guulagtig, har en eiendommelig Lugt, farver Huden guul og decomponeres let, f. Ex. ved Opvarmning i Berøring med forskjellige Legemer o. s. v. — S. bruges meget: til Opløsning og Fetning af mange Metaller, som Iltningsmiddel, f. Ex. i Svovlsyrefabrikerne, i Farverierne, fortyndet som et Poleervand, i Apotheket og i de chemiske Laboratorier. Paa de organiske Legemer virker det stærkt destruerende, idet det foruden den samme Virkning, som de andre stærke Syrer (Svovlsyre, Saltsyre) udøve, tillige virker iltende. Af denne Grund kunne f. Ex. Pletter paa Tøi, bevirkede ved S., ikke fjernes ved Neutralisation med en Base, f. Ex. Ammoniak (saaledes som ved Svovlsyre). — Der forekommer ikke sjelden Forgiftningstilfælde (forsætlige eller uforsætlige) ved S. Som Modgift, indtil Lægehjelp kan skaffes, maa man anbefale en hurtig Neutralisation ved Indgivning af en Base eller basiske Legemer, som Magnesia, Soda, Potaske, grøn eller almindelig Sæbe, udrørt i en ikke for lille Qvantitet Vand, Melk eller slimede Vædsker. See **Qvælstof**, **Salpetersyre**, **Salpeterundersyre**.

Skedning, en Germanisme af „Scheidung", betegner i en videre Forstand forskjellige metallurgiske Processer til Adskillelse af navnlig Guld, Sølv og Kobber. Man havde, især tidligere, S. paa den tørre og paa den vaade Vei. I en mere indskrænket Betydning er det kun den Operation, hvorved man — ved Hjelp af Skedevand (eller Svovlsyre) — adskiller Guld og Sølv. Man har saaledes „Skedeanstalter", „Skedekar" o. s. v. Ved Probering af Guld og Sølv anvendes ligeledes dette Udtryk om den samme Operation; her benyttes da „Skedeapparater", „Skedekolber" o. s. v.

Skeeand (Rhynchaspis, Anas clypeata) kaldes en Underafdeling af Andeslægten, hvis Næb er meget stort og bredt og i Randen forsynet med lange, barbeagtige Horntænder; dette benyttes til at fiske Smaafisk og andre smaa Vanddyr, da disse Kamtænder gjøre en lignende Nytte som en Sigte eller som Hvalernes Barder.

Skeeblad, s. **Alisma**.

Skeel (nu **Scheel**) er en adelig (nu grevelig) Familie i Danmark, som er indvandret fra Tydskland. **Albert S.** til Fusings i Viborg Amt (født d. 23de Novbr. 1572) stod i stor Anseelse hos Kong Christian IV og blev Rigsadmiral 1616, men afskediget 1623 paa Grund af Uenighed med Kongen; han døde d. 9de April 1639 i Ribe, hvor han ogsaa ligger begraven i Domkirken. — Hans Søn **Christen S.**,

Digitized by Google

Rigsraad (født 1603), var den ene af de to Gesandter, der underhandlede med Carl Gustav om Freden i Roeskilde 1658; han stiftede betydelige Legater for Studerende ved Universitetet, og døde under Kjøbenhavns Beleiring 1659. — Sidstnævntes Datter **Birgitte S.** (født 1644, død 1720), gift med den tappre Generallieutenant Niels Rosenkrands, stiftede i sin Enkestand tilligemed Niels Juels Enke Margrete Ulfeld Roeskilde adelige Jomfrukloster. — **Jørgen S.** til Sostrup (senere S., nu Benzon), Gammel-Estrup (begge i Randers Amt) m. M., en Broder til Albert S. (født d. 13de Mai 1578), var Rigsmarsk under Christian IV fra 1627 til sin Død d. 19de Juli 1631. — Hans Søn **Christen S.** (født 1623, død 1688) kaldtes for sine store Godser og sin uhyre Formue „den rige S.“; han gav et smukt Beviis paa den Selvstændighedsfølelse, der i det Hele charakteriserer denne Familie i dens ældre Generationer, idet han tilligemed to andre af Griffenfelds Dommere vægrede sig ved at underskrive den uretfærdige Dom. — Christen S.'s Sønnesøn af samme Navn fik 1725 af nogle af sine Godser oprettet Grevskabet Scheel; men hans Efterkommere vare slette Oekonomer, som ikke kunde holde Familiens store Eiendomme samlede; Grevskabet blev 1823 stillet til Auction for resterende Skatter, og Stamhuset Estrup er nu alene tilbage for Familien.

Skeestork (Platalea), Vadefugleslægt, staaer meget nær ved Storken, men afviger fra denne ved Næbformen; Næbet er nemlig langt, fladtrykt og skeeformig udvidet i Spidsen; af Farve ere de hvide; ofte have de en lang Fjerbusk hængende ned fra Hovedet ligesom visse Heirer. De opholde sig ved Flodbredder, leve af Smaafisk, Krebsdyr, Insecter o. s. v., som de oprode i Dyndet, og bygge Rede i Træerne ligesom Storkene. De tilhøre det varmere Jordbelte, men forekomme dog ogsaa i Mellemeuropa, f. Ex. Ungarn og Holland.

Skelen (Strabismus) kaldes den feilagtige Stilling af Øiet, som fremkommer ved, at begge Øines Synsaxe ikke er rettet imod samme Punct, men gaaer i forskjellig Retning. Den er Udtrykket for en feilagtig Virksomhed af Øinenes Muskler, og kan skyldes baade en Forkortning (Krampe, Contractur) og en Lamhed af disse, fremkaldt ved en Lidelse enten i Hjernen eller i Øiets Nerver og Muskler. S. kan være medfødt, permanent eller forbigaaende, sjeldent paa begge Øine, snart med en Deviation af Synsaxen indad (S. convergens), snart udad (S. divergens). Dens umiddelbare Følge er naturligviis Dobbeltsyn, men snart svinder dette, da den Syge vænner sig til kun at see med det ene Øie. Den forbigaaende S. retter sig som oftest af sig selv, eller ved Ophør af den betingende Aarsag; den vedvarende lader sig derimod kun hæve ved Overskjæring af den forkortede Muskel.

Skelet, Beenrad, kaldes det fine Bløddele berøvede men endnu sammenhængende Knokkelgrundlag for det dyriske Legeme. Til anatomisk Brug bevarer man almindelig tillige Leddebaandene, for at Knoklerne skulle forblive i deres naturlige Forbindelse (naturligt S.), eller disse sammenføies kunstig med Staaltraad (kunstigt S.).

Skellefteå-elf (paa lappisk Silbut) er Navnet paa en af det nordlige Sverrigs største Floder. Den har sine Kilder nær ved den norske Grændse, gjennemstrømmer den sydlige Deel af Piteå Lapmark, danner der Søerne Silbojock, Horn-Avan, Uddjaur og Stor-Avan (de 3 sidstnævnte høre til de svenske Lapmarkers anseeligste Indsøer), gaaer videre ind i Vesterbotten, hvor den $4\frac{1}{2}$ M. fra Havet sænker sig 300 F. gjennem 2 Vandfald (1 M. fra hinanden), Finnforssan og Bomandsforssan, og naaer den bottniske Bugt efter et Løb af 50 M. Ved Flodens Munding ligger Byen **Skellefteå**, anlagt 1845.

Skeninge, en liden Stad i det svenske Landskab Østergothland, med omtrent 1,350 Indb., var i Middelalderen en betydelig Kjøbstad med 3 Kirker, flere Klostre, en Mynt og en berømt Klosterskole. 1248 holdtes det bekjendte S.-Møde, hvorved den romerske Stols Myndighed først vandt Fasthed i Sverrig ved Antagelsen af den kanoniske Lov; og omtrent 1285 udfærdigedes paa et i S. afholdt Herremøde den saakaldte S.-Forordning, hvorved der tilkjendtes Kongen Magt til med sit Raad at give Love og stifte Ret.

Skeppund, en svensk Vægt (afskaffet fra 1863) = 20 Lispund = 400 Skålpund = $340_{,01}$ danske Pund.

Skepsis, Skepticisme (gr., Tvivl) kalder man i Philosophien den Anskuelse, hvorefter man drager almindelig gjeldende Forestillingsmaader i Tvivl og overhovedet bestrider al menneskelig Erkjendelses Vished. Den ældre S. hos Grækerne stiftedes af Pyrrho, hvorfor **Skeptikerne** ogsaa ofte hos Grækerne kaldtes Pyrrhonikere; om deres Lære s. **Pyrrho**. Meget af S. gik siden over til Ny-Akademikerne, s. **Arkesilaos**. Iblandt den nyere Tids Skeptikere var Englænderen Hume en af de meest bekjendte. Sign. Stäudlin „Geschichte u. Geist des S.“ (1794—95); Tafel „Gesch. u. Kritik des S.“ (1834).

Skib kaldes i Almindelighed ethvert paa en Kjøl bygget søgaaende Fartøi; i en mere indskrænket Betydning kun de tremastede Fartøier, som have Stænger og Raaer paa alle Masterne. Der gives Krigsskibe og Koffardiskibe. De første deles efter Antallet af Dæk og Master i Tredækkere, Linieskibe, Fregatter, Corvetter og Brigger. S. ere nu enten Seilskibe eller Dampskibe (Skrueskibe og Hjulskibe), eftersom den fremdrivende Kraft er udelukkende Vindens Kraft i Seilene eller Dampens Kraft i en Maskine (ofte benyttes dog begge Slags Kræfter i det samme S.).

Skib, s. **Bogtrykkerkunstens Technik**. — **Skibet** i en Kirke er den større, midterste Deel af denne, til Forskjel fra Choret og Korset.

Skibladner, s. **Skidbladner**.

Skibmand er til Orlogs Navnet paa en af de høiere Matrosunderofficeercharger; hans Forretninger bestaae i Almindelighed i Lastens Stuvning. — S. paa Ankerstokken er en Seising, der befæstes med den ene Ende paa den opadgaaende Ende af Ankerstokken og med den anden paa Fokkevantet, for at forhindre Fokken eller dens Takkelage fra at blive uklar af Ankerstokken.

Skibsarmaturen er to Slags: Kanoner, med hvad dertil hører, og Haandarmatur. Kanonerne tilsøes skjelne sig fra de ved Landartilleriet an-

Digitized by Google

vendte fornemmelig derved, at de ere kortere, paa Grund af den indskrænkede Plads ombord i et Skib, og sværere for at erholde den fornødne Rolighed under Brugen. De affyredes stedse med Percussionslaas. Lavetterne paa et Skibsbatteri eller, som de der benævnes, Rapperterne ere i Almindelighed endeel lavere end de i Land anvendte, og have meget lave eller slet ingen Hjul. Kanonerne ombord paa et Skib ere altid ladte med Krudt og Kugle. Haandarmaturen bestaaer af: de almindelige Flinter, Pistoler, Skibshuggerter, Entrebiler og Haandpigge. Flinter og Huggerter ere ogsaa kortere end Landetatens paa Grund af den indskrænkede Plads paa et Skibsdæk. Naar alle Kanoner paa den ene Side affyres paa een Gang, kaldes det at give det glatte Lag.

Skibsbaad, s. Nautil.

Skibsbro kaldes en Bro, der hviler paa en Række Skibe eller store Ponton'er. S. anvendes især over Floder og Sunde, hvis Brede og Dybde ikke tillade Anlæggelsen af faste Broer, eller hvor Broen i Krigstilfælde hurtig skal kunne afbrydes, saaledes f. Ex. i Tydskland paa flere Steder over Rhinen og Donau, i Danmark over Alssund o. s. v. De koste mindre at opføre end faste Broer af Steen eller Jern, og hindre ikke Skibsfarten, da de forsynes med bevægelige Broled, der let kunne aabnes; men de fordre betydeligere Vedligeholdelsesomkostninger og maae fjernes, saasnart der indtræder Iisgang. Broskibene dannedes tidligere gjerne af Eeg, nu helst af Jern. De lægges i en Række fra den ene Bred til den anden med en passende Afstand indbyrdes og saaledes, at de vende Siderne til hinanden; de holdes paa deres Plads ved Ankere eller Fortøiningspæle. Op imod Strømmen er der i Reglen eet Anker („Strømanker") for hvert Skib, paa den modsatte Side derimod kun eet („Vindanker") for hverandet. Tvers over Broskibene lægges Bjelker (Strækbjelker), der befæstes omhyggelig og tjene til Underlag for Plankedækket. Det bevægelige Broled, der skal kunne aabnes for gjennemseilende Skibe, bestaaer af eet eller to indbyrdes forbundne Broskibe. Skal det aabnes, løser man det ud af Forbindelsen med den øvrige Deel af Broen og lader det drive af med Strømmen; skal det atter lukkes, hales det ind paa sin Plads ved Hjelp af Strømankeret. S., hvorover der skal kunne kjøres, have gjerne en Brede af 15—20 F. — S. betegner ogsaa en Mole eller Dæmning, der fra en Kyst føres saa langt ud i Farvandet, at Skibe kunne lægge til derved for at lade eller losse.

Skibsbygningskunst anviser Maaden, hvorpaa de enkelte Dele af et Skibe construeres, og hvorledes de paa den hensigtsmæssigste Maade forbindes til et Hele. Den til Bygningen af et Skib bestemte Plads kaldes et **Skibsværft**. Naar Skibe bygges, staae de med deres Kjøl paa dertil indrettede Bedbinger (s. d. A.). Til ethvert Skibsværft hører foruden Bedbinger ogsaa Apparater til at reparere Skibe med; disse kunne være Kjølhalingsapparater, Dokker eller Ophalingsbedbinger; der bør ligeledes findes Kraner til Indsættelse og Udtagelse af Master.

Skibsfart. Den første bekjendte Nation, der foretog større Søreiser, var Phønicierne, som sandsynligviis have omseilet Afrika; næst dem vare i Oldtiden Grækerne og Carthagenienserne bekjendte som søfarende Nationer. I Middelalderen udmærkede de italienske Søstæder Venedig, Genua og Pisa sig ved deres levende Fart paa Middelhavet og det vestlige Europa; men ved Opdagelsen af Amerika og af Søveien Syd omkring Afrika til Indien fik den indbringende indiske Handel en større Betydning og en anden Retning, og den større S. dreves nu navnlig af Portugisere og Spaniere; de fortrængtes af Hollænderne, som igjen i dette Aarhundrede have maatte vige for Englænderne. — For Danmark har S. altid været et indbringende Erhverv; Landets Beliggenhed og Beskaffenhed, med dybt Hav paa alle Sider og talrige Fjorde, maatte til alle Tider vende Befolkningens Tanker til Søen. Som en af de bedste Perioder for den danske Fragtfart kan nævnes Slutningen af forrige Aarhundrede, da danske Skibe under den nordamerikanske Frihedskrig sattes istand til at overtage Transporten af Varer paa store oversøiske Router.

Skibsfartstractater ere en Underafdeling af Handelstractater og angaae væsentlig Begunstigelser, som de contraherende Stater indrømme hinanden i de paa Skibsfarten hvilende Byrder (Havnepenge, Lastepenge, Fyrafgifter o. desl.).

Skibsjournal, s. Logbog.

Skibsliim eller Marineliim er Fællesnavnet for adskillige, høit ansete, faste og flydende Forbindelser af Kautschuk, Schellak og Tjærenaphta (rectificeret Steenkultjære), hvori alle 3 Bestanddele i høi Grad vexle efter den Brug, man vil gjøre af S. Den faste S. bruges til at sammenlime Træ, der ikke kan holdes tørt, og den binder godt, men er meget skjør, især om Vinteren; forøvrigt benyttes den faste S. som Beeg, den flydende som Tjære, men de modstaae bedre Luftens og Vandets Indflydelse.

Skibslæge kaldes den Læge, hvem Sundheds- og Sygepleien paaligger i Krigsskibene. Disses Forsyning med „Skibsbartskjærere" omtales her i Danmark allerede 1536, og stete, ligesom af det øvrige Mandskab, ved Udskrivning fra de forskjellige Byer, som da ogsaa maatte lønne dem. De vare i Begyndelsen fuldkommen uvidenskabelige Personer, hvis Anseelse og Hverv ombord følgelig ogsaa var meget ydmygende. De paa Flaadens active Styrke nu tjenstgjørende Læger inddeles efter Charger i Overskibslæger, Skibslæger og Underskibslæger.

Skibsmaaling er Bestemmelsen af Skibes Læstedrægtighed, hvorefter Skibsafgifter erlægges. Alle Fartøier, naar de ere over 2 Læster, skulle derfor være maalte. Maalet paabrændes Bjelken ved Stormasten, og for danske Skibe paabrændes tillige Mærket „Dansk Eiendom". Naar et Skib gaaer over fra fremmed til dansk Eiendom, maa det opmaales og forsynes med Maalebrev, imod at der erlægges de sædvanlige Maalingssportler, 10 ß pr. Cmlst. Den gjeldende Instruction for S. er udgiven under 27de Mai 1861.

Skibssluse eller Kammersluse, s. Sluse.

Skibssøm haves fra 2 til 5 Tommers Længde, flade eller firkantede, men endeel sværere end Hunssøm af samme Længde. Naar S. ere over 5 Tommer, kaldes de Spiger, der kunne holde 12 Tommer og derover.

Digitized by Google

Skidbladner er i den nordiske Mythologie Navnet paa et Skib, forfærdiget af de kunstfærdige Dverge, som har Medbør, naar der heises Seil paa det, hvorsomhelst hen, og kan vikles sammen som et Stykke Tøi og bæres i Pungen; det tilhører Freir.

Skien eller **Skjen** er en By i Norge, som 1855 havde 4,000 Indb., en Latinskole og en Bankafdeling. Den gjennem Byen flydende Elv danner Vandfald, hvori ere Fabriker og Saugbrug, da den har megen Udførsel af Trælast. Det er en gammel By, som allerede nævnes i det 12te Aarh. (Skida), men som ofte har været hjemsøgt af Ildebrand, senest 1854.

Skiens-Elv er en af Norges betydeligere Vanddrag, da den udfører Vandet fra det Meste af Telemarken. Den bestaaer af to Hovedgrene og en Mængde mindre, nemlig a) Kvænna-Elv, som flyder ud i det 2,800 F. høitliggende Møsvand, styrter derpaa ved Foden af Gaustafjeld ned over den høie Rjukandfos ud i Tinsjø, og gaaer saa atter som en skummende Bjergstrøm ud i Hitterdals Vand, hvilket har seilbart Udløb til Norsjø. b) Songa-Elv falder ud i det 2,200 F. høie Totak Vand og flyder derpaa gjennem Vandal og Hvideseid Vandene ud i Norsjø. Da denne sidste Indsø kun ligger 70 F. over Havet, gjøres den nu ved Kanalgravning og Sluser seilbar. Fra Skien til Mundingen ved Porsgrund har Elven altid været seilbar for større Skibe.

Skifer i videre Forstand betegner i Mineralogien hverken noget bestemt Mineral eller Bjergart, men kun et Structurforhold, ifølge hvilket de let lade sig kløve i tynde Plader. Efter Bestanddelene benævnes de da Glimmer-, Qvarts-, Kalk-, Alun-, Mergel-, Kobber-, Kulskifer o. s. v. I snevrere Forstand menes der i daglig Tale ved S. ikke sjelden Leerskifer, der efter den Anvendelse, man gjør deraf, benævnes Tag-, Tavle-, Griffel- eller Hvæsseskifer.

Skiferhvidt, s. Bly.

Skifte kaldes den Deling af en Formuemasse (et Bo, s. d. A.), som i visse Tilfælde, navnlig paa Grund af Dødsfald, Fallit eller Ægteskabsskilsmisse, bliver nødvendig. I nogle Tilfælde kan et saadant S. vel foretages af de private, deri interesserede Personer paa egen Haand, som navnlig i Tilfælde af Dødsfald, naar alle Arvingerne ere myndige og tilstedeværende; men i Almindelighed maa S. forrettes enten af den almindelige, dertil indsatte offentlige Autoritet, den ordinaire **Skifteret**, eller af særegne dertil for det enkelte paagjeldende Tilfælde af det Offentlige autoriserede Personer, **Skifte-Commissairer**, til hvilke ogsaa høre de saakaldte executores testamenti (s. d. A.), forsaavidt de ere blevne bemyndigede til i det Hele at træde i den ordinaire Skifterets Sted. Den ordinaire Skifteret er i Kjøbenhavn den saakaldte **Skiftecommission** (en Afdeling af Lands-Over- samt Hof- og Stadsretten), i de andre danske Kjøbstæder Magistraten i Forening med Byfogden (forsaavidt denne er en fra Magistraten forskjellig Person) og Byskriveren, som udfører Skriverforretningerne, og paa Landet den almindelige Underdommer, der fungerer baade som **Skifteforvalter** og som **Skifteskriver**, hvorimod den saakaldte jorddrotlige Skiftejurisdiction ɔ: den Ret, der tidligere tilkom Lehnsbesidderne og Eierne af complette Sædegaarde (oprindelig enhver Jorddrot) til at forvalte de paa deres Godser forefaldende Skifter, nu er ophævet i Henhold til Grundlovens Bestemmelser. Om den eiendommelige Art Skifteforvaltere, der betegnes med Navnet Samfrænder, s. d. A. Skjøndt Forvaltningen af et S. indbefatter en Mængde Handlinger af reent administrativ Natur, betragtes dog ikke blot de af Skifteretten afsagte Decisioner, hvorved de mellem forskjellige, i S. interesserede Personer opstaaede virkelige Retsstridigheder afgjøres, men ogsaa Skiftebehandlingen i det Hele og navnlig den endelige Opgjørelse og Deling af Boet mellem alle dem, som deri have Noget at fordre, **Skiftepartitionen**, som en judiciel Act, der kun kan erholdes forandret ved Appel til en overordnet Ret. **Skiftebrev** er det Samme som Skifteact (s. Act), altsaa en i behørig Form udfærdiget, fuldstændig Beskrivelse af den hele Skiftebehandling.

Skifte kaldes hver enkelt horizontal Række af Steen i en Muur. I Almindelighed lægges Stenene paa Fladen, vexelviis paalangs (Løber-S.) eller paatvers i Muren (Binder-S.); men i visse Tilfælde stilles de paa Høikant ved Siden af hverandre og danne da et saakaldet Rulskifte. Hvor der mures med uregelmæssige Steen, f. Ex. utilhugne Brudsteen, er det ikke altid muligt at bibeholde Skifternes Horizontalitet. Hvad man derimod ved en omhyggelig Udførelse aldrig forsømmer, er, at lade Løbere skifte med Bindere, da disse ved deres dybere Indgriben i det bagvedliggende Muurværk væsentlig bidrage til at binde det Hele sammen og give det den nødvendige Soliditet.

Skildvagt er Benævnelsen for en enkelt Militairpost, der udsættes paa et bestemt Sted med et særligt Hverv, f. Ex. for at bevogte en eller anden Gjenstand, at være Ærespost for en kongelig Person ell. desl.

Skildpadderne (Testudinata) udgjøre den meest afvigende Afdeling (Orden) blandt Krybdyrene; Kroppen er her ikke lang og smækker som hos Øgler og Slanger, men kort og bred, Halsen i Reglen forholdsviis lang, Hovedet lille og fladt, Halen i Almindelighed kort. Det Eiendommeligste ved dem er dog, at der i den tykke Hud paa selve Kroppen er udviklet et Hudskelet, bestaaende af Beenplader eller Beenskjolde, der voxe saa fast sammen med hinanden og med Dyrets Rygrad og Ribbeen, at der dannes et fast Skjold, Huus eller Kasse omkring Dyrets Krop; dette Skjold bestaaer igjen af 2 paa Siderne med hinanden forbundne Stykker: Rygskjoldet og Bugskjoldet, og hvert af disse igjen af flere (Rygskjoldet af 5, Bugskjoldet af 2) uregelmæssige Rækker af Beenstykker; det Hele dækkes af den bløde eller i Hornplader (det saakaldte „ægte S." af Karetten, Chelonia imbricata) afdeelte Overhud. Fortil og bagtil gabe Ryg- og Bugskjoldet fra hinanden, og i disse Aabninger kunne de fleste S. trække deres Hoved, Hals, Lemmer og Hale meer eller mindre fuldstændig ind og saaledes yde en passiv Modstand mod deres Fienders Angreb. S. ere af meget forskjellig Størrelse, de fleste langsomme og dorske, enkelte dog ret livlige og bidske; talrigst ere de i den varme

Digitized by Google

Zone, dog lever der ogsaa mange udenfor denne i Nyholland og Nordamerika, enkelte i Europa (den græske Landskildpadde og den europæiske Flodskildpadde, hvis Udbredelse naaer næsten til Østersøen i det østlige Europa, og hvis Skaller findes i danske Tørvemoser). Alle S. lægge Æg, som de nedgrave paa tørre, solaabne Steder. Hos Landskildpadderne (Testudo) og Sumpskildpadderne (Emys) er Skjoldet fuldstændig forbenet, haardt, fast og bækket af Hornplader; de kjendes imidlertid let fra hinanden ved Skjoldet, som hos Landsk. er høit og hvælvet, hos Sumpsk. mere fladt, samt ved Fødderne, som hos L. ere Klumpfødder med hornagtige Negle, skikkede til Gravning, hos S. Svømmefødder med Kløer. Mange Sumpskildpadder kunne ikke fuldstændig trække deres Lemmer o. s. v. ind under Skallen, og dette er endnu mindre Tilfældet med Hav- (Chelonia) og Flodskildpadderne (Trionyx), hvor Skjoldet kun er ufuldstændig forbenet og mindre fuldstændig sammenvoxet med det indre Skelet. Flodskildpadderne ligne iøvrigt Sumpskildpadderne, men have et meget blødt, fladt Skjold uden Hornplader; det er livlige, bidske Rovdyr, der beboe de store Floder i Nordamerika, Afrika og Indien. Havskildpaddernes Fødder ere Luffer (s. d. A.); de have en kort Hals og et hjertedannet Skjold; de træffes ofte langt fra Land og komme kun til dette for at lægge deres talrige Æg i Huller, som de skrabe i Sandet. Det er da ved denne Leilighed, at de spiselige, tangædende Havskildpadder fanges, f. Ex. i Vestindien. De høre til de største, nulevende Skildpaddeformer. I Indiens tertiære Dannelser har man fundet Levninger af kjæmpemæssige Landskildpadder (Colossochelys atlas). — Slgn. Art. Chelydra, Chelys, Chelodina.

Skildpadde er den gængse forkortede Benævnelse for den ved sin Skjønhed, Styrke og deraf følgende høie Priis udmærkede hornagtige Masse, der danner den ydre Beklædning for Karetteskildpadden. S. har der Form af Skjolde, af hvilke Rygskjoldene ere tykkest og smukkest; Bugskjoldene bruges, ligesom enkelte Skjolde af andre Havskildpadder, til simple Arbeider. S. behandles omtrent som Horn (s. d. A.). S.s høie Priis fører til allehaande Eftergjørelser. Det eneste Slags kunstige S., der har Styrke nok, f. Ex. til Kamme, er Plader af klart Oxehorn; man bruger dog ogsaa garvet Liim og Elfenbeensplader, af hvilke Kalken er trukken ud med Saltsyre. Alle blive de til Efterligning af S. forsynede med brune Skjolder ved en Deig af Potaske, Kalk, Mønnie og Vand.

Skilletragt er et Apparat, man især benytter for at skille to Vædsker, som ikke blandes med hinanden, men hvoraf den ene f. Ex. er lettere og flyder ovenpaa den anden, som Olie paa Vand. S. er sædvanlig indrettet som en almindelig Tragt (Formen foroven kan være noget forskjellig, hyppig pæreformig og indrettet til at lukke med en Prop), paa hvis nederste rørformige Deel der er anbragt en Hane. Vil man f. Ex. skille Vand fra Olie, der svømmer ovenpaa, aabner man Hanen, saaledes at det nederst staaende Vand flyder ud, og lukker den i det Øieblik, Olielaget er kommet ned til Hanen. I Laboratorierne bruges S. temmelig meget.

Skilling er en Mynt i Danmark og Norge og tidligere ogsaa i Sverrig. I Danmark er den af Bronce og liig $\frac{1}{96}$ af en Rigsdaler Rigsmynt. I Norge er den af Kobber og liig $\frac{1}{120}$ norsk Specie eller = $1,_6$ ß dansk Rigsm. I Sverrig havdes indtil 1856 S. Banco = $1\frac{1}{2}$ ß dansk Rigsm. og S. Rigsgjeld = 1 ß dansk Rigsm., hver især = $\frac{1}{48}$ af den tilsvarende Daler. En S. dansk-vestindisk Courant = $\frac{1}{96}$ Daler d. v. Courant = $1,_{16}$ ß dansk Rigsm.

Skilsmisse eller Ophævelse af et gyldig indgaaet Ægteskab kan finde Sted enten ved Dom — naar nemlig den ene af Ægtefællerne har udviist et saadant Forhold, nævnlig gjort sig skyldig i et saadant Brud paa de ægteskabelige Pligter, som ifølge Lovgivningen ligefrem berettiger den anden Ægtefælle til at fordre Ægteskabet ophævet — eller ved Bevilling. En saadan meddeles stundom — især naar en saadan Omstændighed er tilstede, som vilde berettige til at paastaae S. ved Dom, men den hermed forbundne Offentlighed ønskes undgaaet — paa den Maade, at Ægteskabet strax fuldstændig ophæves; men naar, som det i Almindelighed er Tilfældet, Grunden til, at der søges Skilsmissebevilling, kun er en vedvarende Disharmonie mellem Ægtefællerne, meddeles der først kun Bevilling til en foreløbig Ophævelse af det ægteskabelige Samliv, den saakaldte Separation i Henseende til Bord og Seng, og først efterat denne har var varet i 3 Aar, bevilges en endelig og fuldstændig Ophævelse af Ægteskabet.

Skimmel kalder man med et Fællesnavn en Række smaa, tildeels mikroskopiske Planter af Svampenes Klasse, som voxe selskabelig paa forraadnende organiske Stoffer i Form af smaa, forskjelligfarvede Puder eller Pletter. De have alle en meget simpel Bygning, idet de bestaae af sammenfiltrede, forgrenede, langstrakte Celletraade (Myceliet), der brede sig omkring i de Substantser, hvorpaa de voxe, og opskyde tæt sammenstillede, grenede eller ugrenede Frugtgrene, som træde frem paa Overfladen og paa Spidsen bære Forplantelseslegemerne (Sporerne). Disse Sporer have i Reglen stærke Farver og meddele derfor Skimmelpuderne forskjellige violette, røde, gule eller brune Farver; naar de falde af og føres hen til et for deres Udvikling gunstigt Sted, voxe de umiddelbart ud igjen til nye Mycelietraade. Skimmelsvampene spille en stor Rolle i Naturen, idet de ved deres Udvikling i høi Grad fremskynde og begunstige Forraadnelsen og Opløsningen af afdøde organiske Substantser. Med S. maa ikke forvexles de ægte Snyltesvampe, der udvikle sig paa levende Organismer, og fremkalde Sygdomme hos disse; s. Snylteplanter.

Skind var før 1836 en Regningsmynt paa Færøerne = $6\frac{1}{2}$ ß dansk Rigsm.

Skindød kaldes den Tilstand, hvor man ikke bemærker nogen Livsyttring hos et levende Væsen, medens Døden og dens sikkreste Kjendetegn (Forraadnelsen) endnu ikke er indtraadt. Hjerne- og Nervelivet er standset, Aandedrættet foregaaer ikke, Bevidsthed, Modtagelighed for Indtryk gjennem Sandserne og Evnen til Livsyttringer gjennem Muskelsystemet ere ude af Virksomhed, medens dog endnu Kredsløbet er i en svag, skjøndt ofte neppe bemærkelig Bevæ-

Digitized by Google

gelse. Først naar Hjertets Slag ganske ophøre at kunne høres, kan man formode, at S. er bleven afløst af Død, der imidlertid ved den snart indtrædende Dødsstivhed og senere Forraadnelse bestemt forraades. Hyppigst gaaer S. lidt efter lidt over til Død; dog har man ogsaa Exempler paa, at Mennesker, selv efter flere Dage at have været i denne Tilstand, ere bragte tillive. Det er derfor nødvendigt ved formodet S. at anvende alle mulige Oplivningsforsøg: Anbringelsen af Irritation paa Huden ved Rivninger, Brænden, Elektricitet, kolde Overstyrtninger, paa Sandseorganerne og Sliimhinderne ved stærke Lyde, Lugtemidler, Kildren af Næsens og Svælgets Sliimhinde, Indsprøitninger i Endetarmen, kunstigt Aandedræt, Blodudtømmelser o. s. v. Endelig er det ogsaa af Hensyn til S.s Mulighed, at man i vor Tid har været betænkt paa hensigtssvarende Begravelsesanordninger, Liigsyn og Oprettelse af egne Liighuse.

Skinfaxe (Lysmanke) er i den nordiske Mythologie Navnet paa den Hest, der drager den lyse Dag; det er den herligste Ganger, det lyser over hele Luften og Jorden af dens Manke.

Skinkemusling (Pinna), en Slægt af byssusspindende Muslinger med store tynde, flade, trekantede Skaller, tilhører de varmere Have. Sign. Byssus.

Skinnebeen (Crus) betegner i Almindelighed den forreste Deel af Benet, fra Knæet til Fodleddet; anatomisk er S. (Tibia) den tykkeste og største af de tvende Knokler, som danne Underbenets Grundlag, og hvis skarpe Rand føles tæt under dettes forreste Hudbedækning.

Skippund er en dansk Vægteenhed = 20 Lispund = 320 Pund = 160 franske Kilogram. Jvfr. Schiffpfund.

Skirner er i den nordiske Mythologie Navnet paa Freirs Tjener. Han sendes til Jøtunheim af sin Herre, da denne er bleven betagen af Kjærlighed til den deilige Jættepige Gerde. Et smukt Digt i den ældre Edda, som er opkaldt efter ham, „Skirnisfør", handler herom.

Skiron var i Oldtiden en berygtet Røver, der huserede mellem Korinth og Megara, hvor han udplyndrede de Reisende og kastede dem i Havet, indtil han endelig blev dræbt af Theseus. Af hans Been skulle de skironiske Klipper i Nærheden af Megara være opstaaede.

Skive, Kjøbstad i Jylland, Viborg Amt, Hindborg Herred, ligger ved S.-Aa, tæt ved sammes Udløb i den ligeledes efter Byen benævnte Arm af Liimfjorden. Den havde 1860: 1,709 Indb. (1855: 1,424). Offentlige Bygninger ere Kirken (fordum kaldet St. Peders Kirke), Raadhuset og Borgerskolen (ny opført 1852). Byens Handel er ret levende, da den har et meget godt Opland, deriblandt hele Sallingland; dog er Manglen af en Havn en væsentlig Hindring for Skibsfarten, da Aaen kun kan befares af Baade, og den egentlige Losse- og Ladeplads er henimod ¼ M. fra Byen ved Hovedgaarden Krabbesholm. Ved Toldstedet vare 1860 hjemmehørende 9 Fartøier af 165 Cmlst. Siden 1ste Jan. 1858 har S. en Disconto-, Laane- og Sparebank. — S. nævnes første Gang i Historien 1304. Ved Byen laae et kongeligt Slot, Skivehuus, der var Sædet for en Lehnsmand (deraf senere Skivehuus Amt); det blev 1661 afhændet fra Kronen. — S.-Aa, der paa en Strækning kaldes Karup-Aa, kommer fra Alheden, og falder efter 8 M.s Løb i nordlig Retning og efter at have optaget Vandet af Flynder-Sø ud i S.-Fjord.

Skiver bruges i Maskinvæsenet deels til at forplante en roterende Bevægelse (s. Remskive, Snoreskive), deels til at forvandle en saadan til en frem- og tilbagegaaende af en eller anden Art. Er S. cirkelrund men excentrisk befæstet, saa kan man omgive den med en Ring og under Omdreiningen give Ringen og hvad dermed staaer i Forbindelse en tilbagevendende Hastighed med til- og aftagende Hastighed. Denne „excentriske S." er en Modification af Krumtappen (s. d. A.), fra hvilken den kun adskiller sig derved, at Radius er saa stor, at S. omfatter Axlen. En anden Art af S. er de urunde S. (der dog ofte, ligesom de fornævnte, faae det uheldige Navn excentrisk S.). Her kan Peripherien have hvilkensomhelst anden Form end concentriske Cirkelperipherier; det kan altsaa ogsaa være en excentrisk befæstet cirkelrund S., men den benyttes derved, at en Gjenstand, f. Ex. den med en Rulle forsynede Ende af en Stang, under S.s Omdreining stadig trykkes indad mod S.s Rand og altsaa forandrer sin Stilling, eftersom Radius tiltager og aftager. Der kan naturligviis være uendelig mange Former af urunde S., men deraf benyttes dog især to Slags: til en Bevægelse med uforandret Hastighed og pludselig Tilbagevending bruges Hjerteskiver (s. d. A.), til rykvise Bevægelser benyttes derimod S. sammensatte af concentriske Sectorer med vexlende Størrelse af Radius.

Skiveblomster, s. Synantherese.

Skivedreiebænke, Skivepatron, s. Dreie.

Skivefiske kaldes en lille Familie af pigfinnede Fiske uden Luftgang, hos hvilke de 2 Bugfinner ere sammenvoxede og omdannede til en Sugeskive, ved hvis Hjelp de formaae at fastholde sig til Gjenstande paa Havets Bund. Huden er enten nøgen, blød og slimet, eller den er udstyret med Beenknuder og Torne. Den vigtigste Slægt er Ovabsøen (Cyclopterus), s. d. A.

Skivegople, s. Gople.

Skivelaas, s. Combinationslaas.

Skivesnegl (Planorbis), s. Lungesnegl.

Skivesax, s. Sax.

Skizze (ital. schizzo) kaldes i den bildende Kunst et snart flygtig henkastet, snart mere udført Udkast til et Kunstværk, idet Kunstneren heri anskueliggjør sig sin Tanke. S. er snart en Tegning, snart et Maleri, snart en Leermodel efter Kunstnerens Fag. — Skizzere, at gjøre Udkast.

Skjalm Hvide var en mægtig Mand i Sjælland under Svend Estridsøns og hans 5 Sønners Regjering. Han antages at nedstamme fra Palnatoke. I Slaget ved Nisaa 1062 kjæmpede han tappert for sin Konge, men blev fangen, da han var falden i Afmagt af det store Blodtab. Erik Eiegod gjorde ham til Fosterfader for sin Søn Knud Lavard; han levede endnu 1114. Hans Sønner Toke og Asker Ryg grundede Sorø-Kloster; den Sidste var Fader til Absalon og Esbern Snare. Hvidernes Slægt, som man pleier at kalde S. H.'s Efterkommere, var i den tidligere Deel af Middel-

Digitized by Google

alderen den anseeligste Slægt i Danmark efter Kongeslægten; til den hørte fremdeles Peder og Anders Sunesøn, Jakob Erlandsøn, Jens Grand, Kongemorderen Marsk Stig (jvfr. Familien Bang og Sunesønnerne).

Skjelderup (Mikkel), bekjendt norsk Læge, født d. 22de Octbr. 1769, studerede i Kjøbenhavn, blev 1794 Reservechirurg ved Søqvæsthuset og 1796 ved det chirurgiske Akademie. 1805 blev han Prof. extraord. ved Kjøbenhavns Universitet, 1808 Dr. medicinæ, 1813 Professor i Medicin ved det norske Universitet, hvorfra han først 1849 tog sin Afsked, blev Commandeur af St. Olafsordenen og døde i Christiania d. 16de April 1852. S.'s „Anatomisk-physiologiske Forelæsninger" udkom 1807—8.

Skjelskør, Kjøbstad i Sjælland, Sorø Amt, Vester-Flakkebjerg Herred, har en smuk Beliggenhed ved det fra Storebelt indskydende S.-Noer. Indbygger-Antallet var 1860: 1,533 (1855: 1,379). Offentlige Bygninger ere den anseelige Kirke (fordum helliget St. Nicolaus), Raad- og Thinghuset samt Skolen. Handelen bestaaer meest i Kornudførsel. Ved Toldstedet vare 1859 hjemmehørende 15 Fartøier af 174½ Cmlst. — S., tidligere kaldet Skjelskiør, er en gammel By og var i Middelalderen, navnlig paa Valdemarernes Tid, langt større og anseeligere end nu. Den er især bleven bekjendt i Historien deraf, at Henrik Emelthorp, til hvem Kong Abel havde pantsat Byen, efter denne Konges Død holdt sig her en Tid lang imod den næste Konge Christopher I; 1253 kom den dog i Kongens Hænder. S. havde i den katholske Tid to Klostre, et Carmeliter- og et Sortebrødrekloster.

Skjeppe er et dansk Kornmaal = ⅛ Tønde = 18 Potter = 972 Cubiktommer = $\frac{9}{16}$ Cubikfod. Jvfr. det tydske Scheffel, som dog altid er meget større. — **S. Land** er et Flademaal (egentlig det Areal, hvori en S. Korn kan saaes) = ⅛ Tønde Land = 1450 ☐ Alen. — **S. Hartkorn** er derimod en vis Skatteportion for Landeiendomme, ⅛ af en Tønde Hartkorn.

Skjerm (Umbella) kalder man i Botaniken en Blomsterstand med stilkede Blomster, hvor Blomsterbunden (den fællebs Axe) er reduceret til et enkelt Punct, saa at altsaa alle Blomsterne udspringe i samme Høide. S. findes navnlig hos Skjermplanternes Familie og i Reglen i Form af en sammensat S., idet flere enkelte S. (Smaaskjerme) ere sammenstillede paa samme Maade som de enkelte Blomster til en Storskjerm; ved Grunden af saavel Storskjermens som Smaaskjermens Grene findes i Reglen en Kreds af Dækblade, der benævnes henholdsviis Storsvøb og Smaasvøb.

Skjermflade kaldes det Areal, som et Træ, naar Solen stod lodret over samme, vilde bestygge med sin Krone.

Skjermplanter, s. Umbelliferæ.

Skjernaa eller **Lønborgaa** er en Aa i Jylland, der udspringer i Nærheden af Gudenaa's Kilder; den løber i det Hele i vestlig Retning i en Længde af 10 M., og falder, efter at have optaget nordfra Rind-Aa og Borgod-Aa og sydfra Omme-Aa, gjennem flere Arme i Ringkjøbing-Fiord.

Skjetning, ogsaa kaldet Svingning, s. Forberedning.

Skjevhed, Rygradskrumning (Scoliosis), er en sygelig permanent Afvigelse af Rygraden fra dens sædvanlige Retning. Den har i Almindelighed sin Oprindelse fra den senere Barnealder og synes her at fremkaldes ved uheldig tilvante Holdninger, er ogsaa kun helbredelig, saalænge den endnu lader sig udrette. Senere inddrages Rygradens Knokler i Lidelsen, tabe deres oprindelige Form, og Sygdommen lader sig da ikke ganske hæve, ofte derimod vel standse. Hyppigst er den Form af S., hvor Rygraden i sin Brystdeel danner en Bue tilhøire; altid danner der sig desuden paa Grund af Legemets Ligevægtsbestræbelser lette Krumninger i modsat Retning saavel oven- som nedenfor den oprindelige Krumning. S. fordrer tidlig en vel ledet orthopædisk og gymnastisk Behandling.

Skjev Vinkel er den, som ikke er ret. Er den mindre end en ret, kaldes den spids; er den større, kaldes den stump. — En **skjev Linie**, modsat perpendiculær, kaldes den, som danner skjeve Vinkler med en anden.

Skjold, et i Oldtiden og Middelalderen bekjendt Forsvarsvaaben, var i Almindelighed firkantet eller rundt, hos Grækerne af Træ eller Vidieflетning, overtrukket med Læder og paa Kanten beslaaet med Metal. S. af Metal vare sjeldnere og som oftest af kostbart Arbeide, som f. Ex. Achilles's S. hos Homer. S. blev baaret ved Hjelp af Tvertremmer eller Læderremme, gjennem hvilke den venstre Arm blev stukken. Hos alle Oldtidens Folk vare S. et Æresvaaben, og at miste det gjaldt for en Skjændsel. Forskjellige Former, Farver og Sindbilleder gjorde S. til et Skjelnemærke mellem hele Folkeslag, Familier og Personer; af Skjoldbilleberne opstode senere de adelige Vaaben.

Skjold, en Søn af Odin, regjerede over en stor Deel af Danmark og residerede i Leire. Sagnet lader Gudesønnen som lille Barn komme seilende alene paa et prægtigt Skib, hvilende sit Hoved paa et Kornneeg og med et Kongeflag vaiende høit over sig. S.'s Hustru var Gefion (s. d. A.). Han vandt ved sin Gjævhed hele Folkets Kjærlighed, idet han ikke blot udmærkede sig ved Tapperhed og Krigsbedrifter, men ogsaa ved sin milde Regjering og sin Omhu for sine Undersaatters Vel: Fattiges Gjeld betalte han af sit eget Skatkammer, han lod Syge pleie og helbrede paa sin Bekostning, og haarde og ubillige Love afløse af gode og velgjørende. **Skjoldunger** er derfor et Hædersnavn for de følgende danske Konger, hvilket endnu bruges af Digterne.

Skjoldbille (Cassida) er en Slægt af smaa eller middelstore, brede og flade, korte, næsten kredsrunde Biller, som ved deres korte og sammentrængte Legemsform og ved Forbrystets og Vingedækkernes fladt fremspringende Rande faae det skjoldagtige Udseende, som er udtrykt i deres Navn; Hovedet er aldeles dækket af Forbrystet. De opholde sig paa Planter og tilhøre især det varmere Jordbelte; Larverne leve ligeledes paa og af Planter, i Reglen skjulte i et Dække, dannet af deres afkastede Hud og deres Excrementer, hvilket Dække bæres af en egen gaffelagtig Forlængelse.

Digitized by Google

Skjolddyr (Hoplophorus) har man kaldt en nu uddød Gruppe af store Gumlere, der vare nærmest beslægtede med Beltedyrene og ligesom disse havde Kroppen bedækket med et Beenpantser, hvilket dog savnede de bevægelige Belter. Føddernes Bygning, der minder om Tykhudenes Klumpfødder, viser, at de ikke kunne have gravet Huler, hvortil de desuden vare altfor store; de største vare nemlig omtrent af Oxens Størrelse. Man antager derfor, at de have græsset paa Sletterne. I Systemet finde de deres Plads mellem de endnu levende Beltedyr og de uddøde Kjæmpedyr, og de udfylde altsaa tilligemed disse det store Gab, som der i den nulevende Dyreverden er mellem Dovendyr og Beltedyr. Skeletter og Skjolde af S. ere fundne i Brasiliens Knoklehuler og Plataftaternes Jordlag.

Skjoldkrebs, s. Krebsdyrene.

Skjoldkrybdyr, s. Skjælkrybdyr.

Skjoldluus (Coccus) kaldes en med Bladlusene nærmest beslægtet Gruppe af Insecter af Cicadernes Orden, som leve paa bestemte Planter og nære sig af disses Vædsker; Hunnen er altid vingeløs og undergaaer efter Befrugtningen en saadan Ombannelse, at Insectet ofte ikke er til at gjenkjende deri, saa uformeligt et dødt, skalagtigt Dække danner det over Æggene, indtil Ungerne gjennembryde det for at komme ud. Til de bekjendtere Former høre Cochenillen, Lak-S. og Kermes-S. (s. disse Artt.); den saakaldte polske Cochenille eller „Johannesblod" erholdtes forhen af en Art (C. polonicus), der lever paa „Knavel" (Scileranthus), Herniaria, Parietaria, Hieracium pilosella og andre paa tørre, sandede Steder voxende Urter i det østlige Europa, og som, førend den „ægte" amerikanske Cochenille blev bekjendt, blev indsamlet i stor Mængde ved St. Hansdagstid til at farve Rødt med; Manna-S. (C. manniparus) paa Tamariskbuskene i Sinai Ørk; efter dens Stik flyder en sukkerholdig Saft ud af Grenene og tørrer i Solen ind til smaa Klumper; fremdeles C. hesperidum i Drivhuse paa Potteplanter, C. persicæ paa Ferskentræer, C. vitis paa Vinstokken, og mange andre Arter paa vilde Roser, Hvidtjørn, Nelder, Piletræer o. s. v.

Skjorte, Model eller Metaltykkelsen kaldes ved Leerformer til Støbning af hule Metalsager det Lag Leer, der indtager Metallets Plads, altsaa ligger udenpaa Kjernen, indeni Mantlen.

Skjæg er et Slags grovt, langhaaret Uldfløiel (s. Fløiel) med Strøg paalangs; det bruges ikke meget uden til at give Silkehatte Glands under deres hurtige Rotation paa en egen Maskine. — S. kalder man ogsaa en fiin, lodden Bedækning paa den ene Ende af Hvedekornene; da dette S. let rives af som et graat Pulver, spiller det en vigtig Rolle ved Malingen af fiint Hvedemeel.

Skjældyr (Manis), tandløs Pattedyrslægt af Gumlernes Orden, beboer en stor Deel af Afrika og det tropiske Asien og staaer Myreslugerne (s. d. A.) meget nær i Bygning og Levemaade, men afviger fra dem og fra alle andre Pattedyr ved, at hele Legemet, Lemmerne og Halen — dog ikke Hovedets Sider og Bugens Underflade — ere bedækkede med store, i regelmæssige Rækker ordnede Hornskjæl, der dække hinanden ligesom Tagsteen, og under hvilke kun enkelte fine Haar rage frem. Slægten er temmelig riig paa Arter.

Skjælfinnefiske, s. Chætodon.

Skjælkrybdyr (Reptilia squamata) kaldes de Krybdyr (Reptilia), hvis Legeme er beklædt med Skjæl, nemlig Slanger og Øgler, i Modsætning til Skjoldkrybdyrene, hvis Legeme kun for en Deel er beklædt med egentlige Skjæl, paa Kroppen derimod meer eller mindre fuldstændig med forbenede Skjæl eller Hudskjolde (Skildpadder og Krokodiler), saavelsom til de nøgne K. eller Padderne (Batrachia), hvor Huden er blød og nøgen. — Krybdyrenes Skjæl ere Fortykkelser af Læderhuden, der adskilles ved tyndere Folder af denne og dækkes af Overhuden, som er afdeelt paa tilsvarende Maade; Fiskenes Skjæl ere særegne Dannelser, tynde Plader, der i Reglen ligge løst i fine Poser i Huden og derfor let løsnes; og Skjællene hos Skjældyrene og paa visse Pattedyrs Hale (Muus, Spidsmuus, Bæver, Pungrotte o. s. v.) ere Overhudsdannelser.

Skjælpølse (Psolus), s. Søpølse.

Skjær kaldes smaa Klippeøer ved de skandinaviske Kyster (Bornholms Østside fra Nexø og Nord paa til Hammeren og Vestsiden derfra og ned mod Hasle), der deels kun hæve sig lidet over Havets Overflade, deels endogsaa ligge under denne (blinde S.). Skjærgaarden er Havet indenfor denne Række, der i Reglen er meget vanskeligt at beseile; Skjærgaardsflaaden er en Kanonbaadsflotille.

Skjæreramme er det Samme som Rendemølle (s. Rending).

Skjæretænder (Dentes incisivi) kaldes de forreste Tænder i Munden, der, forsynede med en meer eller mindre skarp Rand og en eneste Rod, ere bestemte til at afbide Føden. Mennesket er forsynet med 8 saadanne, 4 i Overmunden og 4 i Undermunden.

Skjæring. To Linier siges at skjære hinanden, naar de have et Punct tilfælleds og desuden, i den umiddelbare Nærhed af dette Punct, ligge hver paa sin Side af hinanden. To Linier kunne gjerne skjære hinanden paa flere Steder eller skjære paa eet Sted og berøre paa et andet. — I samme Betydning siges en Linie at skjære en Flade. Naar derimod to Flader skjære hinanden, faae de en Linie tilfælleds.

Skjærpning, s. Bildning.

Skjærsild, d. e. Renselsesild (lat. ignis purgatorius eller Purgatorium) betegner efter den romerske Kirkelære, som heri er i Modstrid med den græske Kirkes og Protestantismens Lære, Mellemtilstanden mellem Døden og den endelige Dom, i hvilken de Frommes Sjæle luttres for tilgivelige Synder, der ikke ere afsonede i det jordiske Liv; en Formildelse og Forkortelse af denne Luttringstid kan bevirkes ved Forbønner af de Efterlevende og ved Sjælemesser. De Hellige og de Fordømte komme ikke i denne Luttringsild. Den kirkelige Lære om S. beroer paa Traditionen og paa Forklaringen af nogle Bibelsteder: 2. Makk. 12, 43; Matth. 12, 31 ff.; 5, 26 og 1. Kor. 3, 15. Den blev indført af Pave Gregor den Store, forsvaret af Thomas Aqvinas og høitidelig anerkjendt af Kirkeforsamlingen i Trident.

Digitized by Google

Skjærtorsdag kaldes Torsdagen i Ugen før Paaske; den høitideligholdes til Minde om Nadverens Indstiftelse. **Skjærtorsdagsbulle**, s. Bulla in cœna domini.

Skjæver er et populært Udtryk for Kjertelsyge.

Skjøde hedder det Document, hvorved Eiendomsretten over en fast Eiendom overdrages af En til en Anden, hvad enten det skeer ifølge Salg (i hvilket Tilfælde S. specielt kaldes et Kjøbebrev) eller ifølge Mageskifte (i hvilket Fald det kaldes et Mageskiftebrev) eller Gave (da det kaldes et Gavebrev). Den oprindelige Form for denne Art Eiendomsoverdragelser var efter den ældste danske Ret, som efter den gamle nordiske i det Hele, den, at Afhænderen som en Efterligning af den virkelige Overlevering, der fandt Sted med Hensyn til rørlige Ting, tog en Jordklump fra den paagjeldende Eiendom, og kastede den i Skjødet paa Erhververen, hvilken Handling (**Skjødningen**) skete paa Thinge for at sikkre Erhververen Beviset for Overdragelsen. Senere faldt denne symbolske Form bort, og istedetfor den traadte et skriftligt Overdragelsesdocument, der i Begyndelsen havde Formen af et Thingsvidne eller en af Thingmændene udfærdiget Bevidnelse af, at Overdragelsen i deres Overværelse var skeet, men senere antog den nu brugelige Skikkelse som et af Afhænderen udstedt Document, hvori han erklærer at have overdraget den Anden Eiendomsretten, hvilket Document dernæst, for at have Gyldighed i Forhold til Trediemand, maa bekjendtgjøres ved Thinglæsning. Fra sin heromhandlede egentlige Betydning er Ordet S. iøvrigt ogsaa senere gaaet over til at betegne de Documenter, der udstedes ved Skibes Afhændelse (**Skibsskjøder**), eller hvorved Tiender og andre lignende Rettigheder overdrages. — At skjøde er at overdrage ved Skjøde.

Skjøde kaldes tilsøes det Toug, der haler Underkanten (Underliget) af Seilet agter efter paa et Stagseil eller Gaffelseil, eller som udspiler Seilet forneden paa et Raaseil.

Skjöldebrand (Anders Frederik), svensk General, født d. 14de Juli 1757 i Algier (hvor hans Fader Erik Brander, senere adlet under Navn af S., dengang var svensk Consul), indtraadte i Krigstjenesten 17 Aar gammel, men blev 1797 fritagen for at gjøre Tjeneste, efterat han allerede var avanceret til Oberst, og traadte først under Krigen 1808 atter i Tjenesten. Efter Statsomvæltningen 1809, hvori han tog virksom Deel, blev han sendt som 2den Befuldmægtiget til Fredsmødet i Fredrikshamn, udnævntes til Generalmajor og fik samme Aar det Hverv, at ledsage den afsatte Konge til Baden. Som Generallieutenant og Chef for Cavalerieafdelingen af den svenske Armee i Tydskland 1813 udmærkede S. sig d. 6te Decbr. s. A. i Træfningen ved Bornhöved, efter hvilket han fik Friherreværdighed samt Sværdordenens Storkors. Under Krigen i Norge førte han ligeledes Cavaleriet og afsluttede, sammen med Björnstjerna, Conventionen i Moss d. 14de Aug. 1814. I Aaret 1815 blev han Medlem af Statsraadet, blev senere udnævnt til Greve, General og en af Rigets Herrer, afgik fra Statsraadspladsen 1828 og døde d. 28de Aug. 1834 af Cholera. S. var en mangesidig dannet Mand, Forfatter, Componist og Tegner, men uagtet han som Følge deraf blev Medlem af næsten alle svenske Samfund for Videnskab eller Kunst, er dog af hans mange Arbeider egentlig kun „Voyage pittoresque au Cap Nord" bleven mere bekjendt; han efterlod Memoirer, som hidtil ikke ere blevne offentliggjorte.

Skjøn i juridisk Forstand er Bedømmelsen af en Gjenstands Egenskaber eller Værdi, af en lidt Skades Størrelse ell. desl. Et saadant S. er i Retssager ofte nødvendigt, og dets Optagelse, **Skjønsforretningen**, skeer da i Almindelighed ved dertil særlig af Retten udmeldte Personer, **Skjønsmænd**, som efter at have udført Forretningen have af afhjemle den ɔ: med Eed inden Retten at bekræfte, at den er foretagen efter deres bedste Overbeviisning. Den af Parterne, som anseer Skjønnet for urigtigt, kan imidlertid faae det prøvet ved et nyt S., et saakaldet **Overskjøn**, der i Almindelighed foretages af dobbelt saa mange Mænd som det første S. Forsaavidt der, hvad der ogsaa ofte er Anledning til i Retssager, udmeldes Mænd til at tage en Gjenstand i Øiesyn og blot afgive Forklaring om dens Beskaffenhed uden at udtale nogen Bedømmelse af den, da indbefattes dette vel ogsaa stundom under Benævnelsen S., men den egentlige Betegnelse for en saadan Besigtigelse er **Syn**, **Synsforretning**, ligesom de Mænd, der foretage den, kaldes **Synsmænd**, og ogsaa her kan **Oversyn** finde Sted.

Skjøntryk, s. **Bogtrykkerkunstens Technik.**

Skjørbug (Scorbutus) er en langsomt forløbende Blodsygdom, der yttrer sig ved Mathed, Tilbøielighed til Blødninger, saavel af de naturlige Aabninger som især i Huden og Bindevævet, hvorved fremkomme blaalige Pletter og Svulster paa Legemets Overflade, Tandkjødet svulmer op, bliver svampet og let blødende, Aanden stinkende, Vattersot træder til, hæslige Saar danne sig paa Legemet, og Sygdommen kan saaledes efterhaanden udtære Mennesket ganske, endog føre til Døden. S. opstaaer især ved fortsat Mangel paa Livets vigtigste Opholdelsesmidler, altsaa ved slet Luft og Lys, utilstrækkelig Beklædning og især ringe og upassende Kost, i Forbindelse med stor legemlig og aandelig Anstrengelse. Sømanden, som meest lever af saltede Spiser og mangler Vegetabilier, som er udsat for Kulde og Fugtighed, Savn, Anstrengelse og stærke Sindsindtryk, er følgelig især disponeret til denne Sygdom, der dog i den senere Tid ved en forstandigere Skibshygieine langtfra forekommer saa hyppig og ondartet som før. Man har skjelnet mellem Sø- og Landskjørbug, men uden Grund, da de ere identiske Sygdomme. Den maa bekjæmpes ved at hæve de til Grund liggende Aarsager, styrke den Syge, og især give ham Grøntsager og sure Spiser, nemlig Citroner.

Skjørglandsmalm er en vigtig Sølvmalm, der bestaaer af 16 Dele Svovl, 14 Dele Antimon og 70 Dele Sølv og krystalliserer i det prismatiske System. S. har en jernsort Farve og kan kjendes fra Sølvglands derpaa, at den ikke lader sig skjære i Stykker. Den forekommer sammen med andre Sølvmalme ved Andreasberg, i Erzgebirge o. fl. St.

Skoda (Joseph), tydsk Læge, født d. 10de Decbr. 1805 i Pilsen i Bøhmen, blev 1833

Digitized by Google

Hospitalslæge i Wien og 1846 klinisk Professor sammesteds. Han studerede især den pathologiske Anatomie saavelsom i det Hele den physikalske Undersøgelsesmaade, der neppe, siden Laennec, har havt en heldigere Dyrker, og som skylder ham mange vigtige Oplysninger og Forbedringer. S. staaer i Spidsen for en Underviisning; hvorfra en Mængde udmærkede Elever ere udgaaede over hele Tydskland, sværgende til den af S. repræsenterede, saakaldte exacte Retning. Hans „Abhandlungen über Auscultation und Percussion" (5te Udg. 1854) er et af Nutidens meest fortrinlige Værker i denne Retning.

Skodborgaa, s. Kongeaa.

Skodsborg, et Palais 2 M. N. for Kjøbenhavn ved Øresund, er Kong Frederik VII's sædvanlige Sommerresidents.

Skok (tydsk Schock) er 4 Mandel eller 3 Snese eller 5 Dusin, altsaa et Antal af 60.

Skokloster, en Sædegaard i det svenske Landskab Upland, Upsala Län, er et Fideicommis i den grevelige Slægt Brahe. Gaarden var fra Begyndelsen af det 13de Aarh. et Cistercienser-Nonnekloster, af hvis Bygninger nu blot Kirken er tilovers, der endnu bruges som Sognekirke. Ved Reformationen blev Klostret inddraget under Kronen, men blev af Gustav II Adolf skjenket til Feltmarskal Herman Wrangel. Dennes Søn, den navnkundige Gustaf Wrangel, anlagde den nuværende prægtige Slotsbygning; gjennem hans Datter kom Eiendommen til Familien Brahe. S. er berømt for sin smukke Beliggenhed ved Ekoln (en Bugt af Mälaren), for sit Bibliothek (det største private i Sverrig), sit Rustkammer, sine Samlinger af Portraiter og andre Kunstsager.

Skole (Ordet er opr. græsk og betyder Fritid, især en saadan, som unddrages fra Livets nødtvungne Forretninger og anvendes til Kundskabers Erhvervelse) kaldes enhver Anstalt til fælleds Underviisning af Ungdommen; derfor kaldes ogsaa et Universitet, en høiere Underviisningsanstalt for Militære o. s. v., en Høiskole. Efter Underviisningens Øiemed og Beskaffenhed kan man inddele S. i almindelige S., som ere bestemte til at meddele en fælleds, ofte dog for senere Studier forberedende eller som Forudsætning for samme tjenende Dannelse, og Specialskoler, som kun meddele Kundskaber af en vis Art, beregnede paa bestemte Livsstillinger og dertil knyttede Anvendelser. De almindelige S. ere Elementarskoler, Almue- og Borgerskoler, lærde Skoler og Realskoler; de gaae alle ud paa, gjennem Underviisningen at meddele en almindelig Dannelse, der vel i sine forskjellige Grader betragtes som fornøden for at kunne tilbørlig finde sig tilrette i de forskjellige Livsforhold, hvori man efterhaanden har Udsigt til at indtræde, men som dog er fælleds for disse og for Alle, ikke beregnet paa nogen særskilt. Specialskolerne danne for enkelte Livsstillinger: saadanne ere alle techniske S., Agerdyrkningsinstituter o. desl., Veterinærskoler, i en høiere Sphære høre militære Høiskoler, polytechniske Læreanstalter o. s. v. hertil; Universitetet er at betragte som en Samling af Specialskoler. — S. ere enten offentlige, som underholdes af Staten eller Communerne, eller private, der drives for Privates Regning men dog fordetmeste staae under Statens eller Communernes Tilsyn.

Hos Grækerne og Romerne fandtes ingen offentlige S., det hele Underviisningsvæsen var overladt til den private Omsorg. Først med Christendommen opkom i Europa Begyndelsen til et ordnet Skolevæsen, navnlig lagde Carl den Store Grunden dertil, og det var allevegne knyttet til Kirken, specielt Bisopperne og Klostrene; i denne Henseende var det i Hovedsagen allevegne som i Danmark, s. nedenfor. Med Reformationen indtraadte et Vendepunct i Skolevæsenets Historie, og herved virkede især Melanchthon, som med Rette kaldtes „Tydsklands Skolelærer". I de katholske Lande udøvede Jesuiterne siden en stor og ikke altid heldbringende Indflydelse paa Skolerne. Blandt de Hovedspørgsmaal, som især i det 18de og 19de Aarh. have fremkaldt Bevægelse indenfor Skolevæsenets Omraade, skulle vi nævne: Underviisningens Frihed, om den bør staae uden- eller indenfor Statens eller Kirkens Tilsyn og Myndighed; om det rette Grundlag især for de høiere almindelige S.s Underviisning; om de humanistiske Studiers Berettigelse i Nutiden, om og hvorvidt de bør afløses af Realvidenskaberne, samt om, og da hvor, en Adskillelse af disse to Dannelsesveie bør foretages, eller om man bør holde samme indtil en vis Grad forenede.

I Danmark, som i andre Lande, oprettedes i Middelalderen Skoler ved flere Klostre, især Benedictinernes og Dominicanernes, samt ved Domcapitlerne. I de større Byer var der foruden „Latinskolerne", der dengang tjente som Borgerskoler, forbi al Underviisning dengang gik ud paa Latin som det eneste Bog- og Skriftsprog, hist og her „Pogeskoler" for mindre Børn, og „Skriveskoler" for de Fattigeres Børn. Paa Landet var der slet ingen Skoler. Ved Reformationen udstyredes „Latinskolerne" noget bedre og nye oprettedes, een i hver By, hvorimod alle „Pogeskoler" ophævedes. Latin, Religion og Skrivning vare omtrent de eneste Underviisningsgjenstande. Græsk lærtes kun i den øverste Klasse, Dansk slet ikke. „Skriveskolerne" vedbleve som Fattigskoler og stode under Byernes verdslige Øvrighed, imedens Latinskolerne stode under Bisopperne. Paa Landet var der i Regelen ingen Skoler; Børnene maatte søge til den nærmeste Kjøbstad eller lade sig nøie med den tarvelige Underviisning, som Degnen gav ved een Gang ugentlig at samle Byens Ungdom i en af Gaardene efter Omgang og der foresige dem Katechismen saa ofte, indtil de lærte den udenad. Disciplene af den øverste Klasse i Latinskolerne forrettede som „Løbedegne" Tjeneste i de ved Byen nærmeste Sogne (herfra hidrøre de Indtægter af Degnekald, som endnu adskillige lærde Skoler have). Saadan blev Tilstanden længe. Frederik IV oprettede i Begyndelsen af det 18de Aarh. paa Krongodserne 240 Skoler, i hvilke der skulde underviises i Læsning og Religion, Læreren fik en god Bolig o. s. v. Christian VI søgte ved en Forordning af 1739 at organisere Skolevæsenet over hele Riget: Latinskolerne ophævedes i henved 30 smaa Kjøbstæder, hvorimod danske Borgerskoler oprettedes og de øvrige Latinskoler forbedredes ved Indtægterne af hine; paa Landet skulde S.

oprettes overalt, men da det overlodes Godseierne at holde og lønne Lærerne o. s. v., væltedes Byrden over paa Bønderne, saa at Lønnen var usel og næsten kun invalide Soldater, afskedigede Tjenere og brødløse Haandværkssvende toge tiltakke med denne Stilling. Først Frederik VI gav 1814 det danske Folkevæsen en sikker og sømmelig Tilværelse og erhvervede sig derved udødelig Fortjeneste af sit Folk. Denne Organisation ligger til Grund for dets nuværende Forfatning.

Enhver større Kjøbstad har nu en „Borgerskole", hvori der erlægges Skolepenge, og en „Friskole"; i enkelte mindre Stæder ere begge forenede. Paa Landet har ethvert „District" (d. e. Sogn eller Deel af et Sogn) idetmindste 1 Skole. Disse Skoler staae nærmest under en communal Autoritet, „Skolecommission", i hvilken Præsten altid har Sæde; en høiere Autoritet er Amtsskoledirectionen (Amtmanden og Provsten), den høieste er Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet. For Lærernes Lønning er nu sørget langt bedre end før, ogsaa ved Hjelp af „Skolefonden", hvis Indtægter hidrøre fra Tilskud af Statskassen og fra Ligning paa „Amtsraadskredsen", og som forvaltes af et for denne Kreds indsat Skoleraad. For Lærernes Dannelse er der oprettet 5 Seminarier, alle beliggende paa Landet.

De lærde Skoler i Danmark have, efterhaanden følgende Tidens Udvikling og Fordringer, udviklet sig fra de ovennævnte Latinskoler. Disses Tilstand paa Reformationens Tid var endnu høist maadelig: af Mangel paa andre S. fik de en stor Mængde Disciple, men trods en Skoletid af 10—20 Aar lærte de kun Lidet. Christian IV gav 1604 Latinskolerne en forbedret Indretning, udvidede de første af dem ved Tilføielse af „Gymnasier", hvilke dog efterhaanden forfaldt (det i Odense holdt sig længst, indtil Slutningen af det 18de Aarh.), og oprettede Akademiet i Sorø. Ved en foreløbig Anordning af 1797 og Forordningen af 7de Novbr. 1809 fik de lærde S. den Organisation, som de have havt, indtil de 1850 erholdt deres nuværende Skikkelse, hvis Hovedtræk i Modsætning til den ældre er Udvidelse af Realunderviisningen, Afgangsprøvens Henlæggelse til S. selv og Forøgelse af Klassernes og Lærernes Antal. — For Realunderviisningen blev der sørget ved Oprettelse af den videnskabelige Realskole i Aarhuus (1840) og efter dens Nedlæggelse ved at sætte Realklasser i Forbindelse med de lærde S. i Sorø, Odense, Aarhuus og Aalborg o. fl.

Hovedkilderne til Kundskab om Almue- og Borgerskolevæsenet i Danmark ere: Pontoppidans „Annales ecclesiastici"; Kirkeordinantsen af 1537; Nyrup „Hist. statistisk Skildring af Danmark og Norge" (3die Bd.); W. Rothe „Det danske Almueskolevæsen" (1852); Samlingerne af Love o. s. v. af Rosenvinge og Bretton. Det lærde Skolevæsen er ikke skildret i noget større Værk (Endeel findes i Ingerslevs Skrift „Om det lærde Skolevæsen", 1840), Hovedkilderne ere Skoleprogrammer og Rosenvinges ovennævnte Lovsamling.

I Norge udviklede Skolevæsenet sig, med Undtagelse af de ved locale Forhold (som paa mange Steder lægge næsten uoverstigelige Hindringer iveien for faste Skolers Oprettelse) fremkaldte Modificationer, i det Hele overeensstemmende med det i Danmark. Endeel Forbedringer navnlig i det høiere Skolevæsens Organisation, som i sine Hovedtræk ligner den nu i Danmark gjeldende, indførtes efterhaanden som en Følge af de Oplysninger, der fremkaldtes ved det af Rector F. Bugge, efter en paa offentlig Foranstaltning foretagen Reise, udgivne Skrift „Det offentlige Skolevæsens Forfatning i adskillige tydske Stater tilligemed Ideer" o. s. v. (1839). — I Sverrig var Skolevæsenet længe indrettet paa en af de to andre nordiske Lande temmelig afvigende Maade, s. F. Hammerich „Indbydelsesskrift til Examen i Borgerdydskolen" 1848; det lærde Skolevæsen og Realskolevæsenet have faaet deres nyeste Organisation ved „Fornyade stadga för rikets allmänna ellmentar-läroverk 29 Januari 1859"; s. „Tidskrift for Philologie og Pædagogik" I, 3 og 4.

Skolebrødre og Skolesøstre, s. Ignorantbrødre.

Skolion (gr.), egentlig krum, snoet, kaldtes hos Grækerne et Slags extemporeret Rundsang af de ved et festligt Maaltid forsamlede Gjester. En Samling af de opbevarede Skolier findes i Schneidewins „Delectus poetarum iambicorum et melicorum Græcorum".

Skoliose, Rygradskrumning, s. Skjevhed.

Skonnert er et langt, smalt Skib med 2 eller 3 Master uden Mers. Der findes et Gaffelseil paa hver Mast og Raaseil paa Fokkemasten, hvorimod Stormasten ikke altid har dette.

Skopas, Billedhugger fra Paros, var en af den græske Oldtids betydeligste og berømteste Kunstnere, hvis Blomstringstid maa ansættes til 390—350 f. Chr. Af Gudebilleder vare især hans Apollo, Bacchus og Aphrodite, som han behandlede flere Gange paa forskjellige Maader, berømte. Tvende store Grupper, Neptun, Thetis og Achilles fulgt af Tritoner og Nereider, og den under Navnet Niobiderne bekjendte Gruppe, nu i Galleriet i Florents, tillægges ogsaa S. Som Architekt deeltog han i Opførelsen af Gravmonumentet for Kong Mausolos.

Skorbut, s. Skjørbug.

Skorpe (Crusta) kaldes den meer eller mindre tykke og faste Bedækning af et Saar, naar dettes Afsondring har faaet Lov at indtørre i Luften. S. selv bruges ofte i populær Tale for et Saar, hvad naturligviis er ganske urigtigt. — **Skorpefnat** kaldes en høi Grad af Fnat, forbundet med Skorpedannelse.

Skorpionen hører til Edderkoppernes (Arachnidernes) Klasse. Dens Legeme bestaaer af 3 Hovedbele: Forkroppen, der er uledbet og udstyret med flere Par enkelte Øine, samt med 2 Par Mundfødder, begge uddannede til Tænger eller Gribesaxe, det første kort, det andet langt og kraftigt; Bagkroppen, der er leddet og forbundet med Forkroppen i hele sin Brede, og paa hvis Underside Aandehullerne sees, der føre ind til Aandesækkene, og Halen, der er leddet, smækker, bevægelig, og hvis sidste Led danner en Giftbraad. S. føde levende Unger, som de en Tid føre om med sig; de opholde sig paa mørke Steder, under Steen o. desl. og angribe og udsuge andre Smaadyr. De i Sydeuropa

Digitized by Google

forekommende S. ere kun smaa, men Bidbet af de i Tropelandene (f. Ex. Afrika) forekommende store Arter kan være dødeligt.

Skorpionen (lat. Scorpius) er det 8de Stjernebillede i Dyrekredsen. Orion havde, til Trods for Diana og Latona, fattet det Forsæt at udrydde alle Skovens Dyr; Diana sendte derfor en S., som stak ham i Hælen og saaledes dræbte ham ved sin Gift. Begge, baade Orion og S., hensattes paa Himlen som Stjernebilleder. — Dette Billede er ikke heelt synlige paa vor Himmel. I Slutningen af Mai er det i Syd ved Midnat, i en Høide i Danmark fra 0 til 12° over Horizonten. Heri Antares (α scorpii) af 1ste Størrelse.

Skorpionsflue (Panorpa) er en Insectslægt af Flovingernes Gruppe, hos hvilke Hovedet er forlænget til en lang, nedadbøiet Spids eller Snabel, paa Enden af hvilken Mundbdelene sidde, og hos hvilke den smækre, leddede Bagkrop hos Hannen ender med en Gribetang; denne opadbøiede Bagkrop giver dem en vis Lighed med Skorpionerne, hvoraf Navnet.

Skorpiontæge (Nepa cinerea) kaldes en i Europas Ferskvande ikke ualmindelig, anseelig Vandtæge med flad, langstrakt Krop, et af 2 lange Børster dannet Aanderør udgaaende fra Bagkroppen, temmelig lange Bagbeen og Mellembeen, og Forbenene omdannede til kraftige Fangbeen, og kort Stikke- og Sugesnabel. Farven er graasort; naar Vingerne foldes ud, sees det, at Bagkroppen har en rød Farve. S. kryber langsomt omkring paa Bunden mellem Vandplanterne efter Rov eller hænger i Vandet med Aanderørets Spidse ved Overfladen for at optage Luft.

Skorstene opføres hertillands almindeligviis af brændte Steen (Teglsteen), enten qvadratiske med Lysningsaabning af 18 Tom. eller 9 Tom. eller runde med indvendigt Gjennemsnit af 6 à 8 Tom. („russiske Rør"). Hvor de i Bygningen passere umiddelbart forbi Træ, er deres Væggetykkelse af 1 Steen (c. 9 Tom.), paa andre Steder er ½ Steens Tykkelse tilstrækkelig, hvis de ikke just skulle være indrettede til at renses ved Udbrænding, hvilket undertiden er Tilfældet med de snevre Rør; thi i saa Fald bør de ikke være under den først angivne Tykkelse. S. funderes uafhængig af den øvrige Bygning og opføres saa lodret som mulig, da den i paakommende Ildebrandstilfælde ellers let vilde styrte ned og anrette stor Ødelæggelse. Er det nødvendigt, for at lade den udmunde paa et passende Sted af Taget, at føre den noget skraat eller, som det hedder, at „trække den", skeer dette først oppe i øverste Etage. Under den skraatliggende S. anbringes en Understøttelse af Tømmer, en saakaldet S.-Stol. At sætte et Skorsteensrør paa et Bjelkelag er strengt forbudt i Brandanordningerne. — Trækket i en S. er Virkningen af Vægtforskjellen mellem den udvendige kolde og den indvendige opvarmede Luft. Denne sidste søger at udvide sig og stige tilveirs. Jo større Massen af den opvarmede Luft i S. er i Forhold til den udvendige kolde, desto bedre trækker S. Man kan altsaa hjelpe paa Trækket enten ved at forhøie S., eller ved at forøge Temperaturforskjellen. Jo snevrere S. er (ved samme Høide), desto bedre trækker den, dog selvfølgelig kun indenfor visse Grændser. For en sædvanlig Stueovn regner man i Reglen 9—10 □ Tom. Tversnit i S. at være nødvendigt. Efter dette bør man i en 6 Tom. rund S. kun indlede 3 Kakkelovnsrør, i en 8 Tom. rund: 5, i en 9 Tom. qvadratisk: 8 Rør og i 18 Tom. qvadratisk: 32 Rør. Et sædvanligt Kjøkkencomfur regnes i denne Henseende for ligesaa meget som 3 Stueovne. — Ogsaa i Lamper kalder man S. det Flammen omgivende cylindriske Glas, der giver Træk; paa S.s Dimensioner og Form beroer i høi Grad Lampens Virkning; navnlig er det af Vigtighed, at en rask Luftstrøm ledes concentrisk ind i Flammen paa et passende Sted. Til den Ende kan man enten stille S. saaledes, at dens Underkant kommer omtrent midt for Flammen, eller S. faaer en Indknibning, hvis Stilling mod Flammen maa passes (s. Regulatorlamper).

Skorsteensfeierkræft er en egen Art af kræftagtig Degeneration af Skrotums (Pungens) Hud, der, især i England, forekommer hos Skorsteensfeiere, som det synes foranlediget ved disses Beskjæftigelse og Mangel paa Reenlighed.

Skotland, tidligere et selvstændigt Kongerige, nu den nordlige Deel af det forenede Rige Storbritannien, omgives mod S. af England og forresten af Atlanterhavet og Nordsøen. Naar de til samme hørende Øer, Hebriderne, Orkn- og Shetlandsøerne regnes med, udgjør S. 1430 □ M. med 3 Mill. Indb. Angaaende den naturlige Beskaffenhed, Befolkningen og overhovedet de statistiske Forhold henvise vi forresten til Art. England (III, S. 69—72) og føie dertil her kun nogle speciellere Bemærkninger. Den største Deel af Befolkningen hører til den germaniske Stamme og har Sprog og Nationalitet fælleds med Englænderne (vistnok med endeel Eiendommeligheder, som disse findes imellem Delene af ethvert større Folk); Bjergskotterne (Høilænderne) i Høilandet og paa Hebriderne ere af keltisk Herkomst og tale det galiske Sprog, s. Kelter; de have mange egne Sæder, men deres gamle Stammeforfatning have de mistet, s. Clan. — I politisk Henseende er S. nu forenet med England, og sender 16 Peerer til Overhuset og 53 Medlemmer til Underhuset i det fælleds Parlement (s. Engelsk Forfatning). Det er deelt i 32 Shirer. Om de kirkelige Forhold s. Skotsk Kirke.

S.s Historie. S. var i Oldtiden beboet af en keltisk Stamme, som Romerne kaldte Caledoniere (maaskee eensbetydende med Galer). Jul. Agricola lagde fra 80 e. Chr. Landet indtil Grampianbjerne under Romernes Herredømme (det egentlige Høiland blev aldrig undertvunget); til Beskyttelse imod Caledoniernes Angreb anlagde han en Grændsevold imellem Floderne Clyde's og Forth's Mundinger. Fra det 4de Aarh. optraadte i det uafhængige Nordskotland Picterne, til hvilke siden kom de maaskee fra Irland indvandrede Scoter, begge rimeligviis keltiske Stammer. Imod disse opførte Romerne Grændsevolde, navnlig Keiser Hadrian en Vold imellem Solvaybugten og Floden Tyne's Munding. Da Romerne 420 opgave Britannien, indkaldtes Angler og Sachser imod Picternes og Scoternes røverske Indfald, s. Englands Historie, og Angelsachserne dreve Picterne og

Scoterne tilbage N. for Grændsevolden, medens det sydlige S. kom under hine. Scoterne havde i den følgende Tid Bestkysten og Øerne inde, Picterne boede mod N. og Ø. I det 6te Aarh. udbredte Columba Christendommen blandt Picterne og stiftede Klostret paa Øen Jona, hvilket blev et Stammesæde for skotsk Cultur. I Aaret 843 forenede Scoternes Konge Kenneth Picternes Rige med sit eget og dannede saaledes Riget S. (Scotia). Fra det 10de Aarh. begyndte idelige Krige med de engelske Konger, som gjorde Fordring paa Lehnshøihed over S., bl. A. fordi Kong Edmund 945 havde forlehnet den skotske Konge Malcolm med Provindsen Cumberland imod Forpligtelse til at staae ham bi mod de Danske. Malcolm III, som 1054 kom paa Thronen efter Macbeths Fald, indførte engelsk Cultur, som han havde lært at kjende ved Edvard Bekjenderens Hof i Sydskotland. Da Normannerne 1066 havde erobret England, modtog han flere tusinde flygtede Angelsachsere her, imedens Høilænderne bevarede deres gamle keltiske Sæder og vilde Eiendommeligheder. Efter hans Død 1093 fulgte blodige Stridigheder, indtil hans Søn David I kom paa Thronen (1124—53). De følgende Konger, Malcolm IV, Vilhelm Løve og Alexander II toge megen Deel i de indre Stridigheder i England og havde oftere Noget af Nordengland til Lehn. Under Alexander III (1249—86) blev Hebriderne afstaaede til S. af Kong Hakon Magnussøn i Norge. Med Alexander uddøde Kenneths Mandsstamme i S., og England fik nu Leilighed til at indblande sig i dette Riges Anliggender; om det følgende Tidsrum 1286—1370 s. Art. Bruce. Nu kom Huset Stuart paa Thronen med Robert II (1371—90). Sønnen Robert III (1390—1406) overlod Regjeringen fordetmeste til sin Broder Hertugen af Albany, som ogsaa efter Roberts Død beholdt samme, forbi Kronprindsen Jakob paa en Reise til Frankrig var falden i Englændernes Hænder og blev holdt fangen af disse. Omsider kom Prindsen 1424 paa Thronen som Jakob I (s. d. A.). Jakob II (1436—60) maatte ligesom de foregaaende og følgende Konger idelig kjæmpe med de urolige, voldsomme og mægtige Store, som i Spidsen for deres Claner ofte optraadte som selvstændige Fyrster, især mod Huset Douglas og dets Sidelinie Angus. Jakob III (1460—88) fik ved Giftermaal med den danske Prindsesse Margrethe, Christian I's Datter, Orkn- og Shetlandsøerne som Pant for den ikke betalte Medgift, og disse kom siden aldrig tilbage til Norge. Jakob blev dræbt 1488 paa Flugten efter et mod Oprørerne tabt Slag. Jakob IV (1488—1513) indviklede sig i Krig med England og faldt tilligemed Kjernen af sit Lands Adel i Slaget ved Flouden. Jakob V var ved Faderens Død et Barn og tiltraadte først 1528 Regjeringen. Han var gift med Maria af Guise og førte uheldig Krig med England. Ved sin Død efterlod han en Datter Maria Stuart, s. d. A. Hendes Søn Jakob VI (1579—1610) blev 1603 tillige Konge i England som Jakob I (s. d. A.), og saaledes forenedes S. med England. Det skulde være et eget Rige, men behandledes i det Hele som en Provinds. Carl I's Bestræbelser for at indføre den episkopale Kirke i S., imod hvilke Covenant (s. d. A) stiftedes, fremkaldte stor Forbittrelse her, og Skotterne toge derfor Parti for Parlementet imod Kongen; imod denne vare de seierrige, men Republikens Hær overvandt dem, og da de havde kaldt Carl II tilbage, bleve de undertvungne af Cromwell og Mack. Herom maa eftersees Artt. Carl I og II samt Cromwell. Efter Restaurationen 1660 indtraadte et nyt Tryk i kirkelig Henseende og fremkaldte frugtesløse presbyterianske Opstande. Vilhelm III bekræftede den presbyterianske Kirkeforfatning, hvorpaa de Bisskoppelige nærmede sig de i Høilandene talrige Katholiker til Modstand imod Regjeringen, og tillige vedbleve Presbyterianerne i deres Opposition. Imidlertid lykkedes det 1707 at sætte Unionen imellem S. og England igjennem; den vedblev vel længe at være upopulær i S., men Forsøgene til at gjenindsætte Stuarterne (s. Jakob III og Carl Edvard III) mislykkedes dog, og siden have begge Landes Befolkning levet i Enighed.

Slgn. Hume „General history of Scotland" (1657); Guthrie „General history of S." (1767, 10 Bd.); Robertson „History of S. during the reigns of queen Mary and of king James VI" (1758); Cook „History of the reformation in S." (2det Opl. 1819); Mackintosh „History of S." (2det Opl. 1822); W. Scott „History of S." (1830).

Skotrende kaldes den Rende, der dannes af to Tagflader, som støde sammen i en indadgaaende Vinkel (slgn. Grad), og Skotspær er det derunder anbragte, særegent formede, Spær. (I Haandværkssproget bruges oftere de fra det Tydske laante Benævnelser: Kehlrende, Kehlspær). Ved bedre Bygninger tækkes Skotrenden med Metal (Zink, Bly, Kobber o. s. v.), da den ellers let vil ødelægges af Regnvandet, der fra begge Tagflader søger nedad den.

Skotrok, s. Rok.

Skotske Kirke, den, er presbyteriansk-reformeert. Reformationen gik i Skotland under Knox's Ledelse frem som et vældigt Stormveir, under hvilket man med rigoristisk Strenghed indførte calvinsk Lære, Cultus, Tugt og Forfatning, og da Maria Stuart blev styrtet, opnaaede den reformeerte Kirke fuldstændig lovlig Anerkjendelse. I Kongens Navn udstedtes 1567 en Parlementsact, der forbød „Afgudstjenesten" og erklærede den reformeerte Kirke for den eneste i Riget. Den s. K. er mere en Folkekirke end en Statskirke. Dens Grundlag er en ængstelig Overeensstemmelse med det guddommelige Ord i det gamle og nye Testamente. Den sædeligreligiøse Alvor fremtræder parret med en nomistisk Aand. Den s. K. har sit dogmatiske Grundskrift i den saakaldte Westminsterconfession, der blev vedtagen af Westminsterforsamlingen 1643. Den charakteriserer sig ved en streng calvinsk Prædestinationslære og en stærk Betoning af Menneskets Syndighed og Fordærvelse. Kirken er det af Christus beherskede Rige, hvis Undersaatter skulle lyde Eneherskerens Love. I dette Rige er Alt nøie lovbestemt; derfra hidrøre de strenge Former, hvori hele det huuslige og offentlige Liv bevæger sig. I de fleste Familier holdes daglig Huusgudstjeneste, som ledes af Familiefaderen og bestaaer i Bøn, Sang og Læsning i den hellige Skrift. Vord-

hun holdes ved ethvert Maaltid, ogsaa i de største Selskaber. Søndagen høitideligholdes i Overeensstemmelse med den jødiske Sabbathslov i dybeste Stilhed og kaldes Sabbathen; intet Selskab og ingen Adspredelse finder Sted paa denne Dag. Den s. K. er den eneste, som forkaster christelige Festdage; den holder hverken Juul, Paaske eller Pintse. Den eneste Afvexling i den fortsatte Række af Søndage danner Nadverens Høitideligholdelse, som i Almindelighed finder Sted 2 Gange om Aaret. Ved Gudstjenesten bruges kun en rimet Oversættelse af det gamle Testamentes Psalmer, ingen menneskelig Digtning. Man har hverken Liturgie, Crucifix eller Billeder, da der ikke findes Noget derom i Guds Ord. Den af Westminsterforsamlingen vedtagne Ordning af Gudstjenesten (Directory for the public worship of God) indeholder ingen bestemte Formularer, men kun en Anviisning til Indholdet, som de offentlige Kirkebønner skulle have. Det gammeltestamentlige Standpunct viser sig ogsaa i Forbud mod Ægteskab i de af Moses forbudne Grader. Ved de Geistliges Dannelse er der mindre Tale om videnskabelig Udvikling end om Troskab imod Bekjendelsen.

Forfatningen i den s. K. beroer paa en dobbelt Forudsætning: at der er en fuldkommen Lighed mellem alle Medlemmer, og at Christus er Kirkens eneste Hoved (headship of Christ). Der er ingen Forskjel paa de Geistlige indbyrdes eller mellem de Geistlige og Lægfolk med Hensyn til Deeltagelse i Kirkestyrelsen. Man har en Trinfølge af frit valgte Synoder, Menighedsraad, Presbyterier o. s. v. Den høieste kirkelige Instants (General-Assembly) er sammensat af Geistlige og Ældste, som belegeres dertil af Presbyterierne, og tæller i Alt omtrent 360 Medlemmer. Møderne holdes aarlig i Mai i Edinburgh og bivaanes af en kongelig Commissair, men han har intet Veto; Generalforsamlingens Beslutning gjelder uden al Sanction.

Flere Spaltninger („Secessioner") ere opstaaede i Anledning af Kalds- og Patronatsretten. Knox's Grundsætning var, at enhver Menighed har Ret til at vælge sine Geistlige; men det skotske Parlement holdt paa de gamle retmæssige Patroners Præsentationsret. Dette har foranlediget mange Rivninger i den s. K., navnlig i Aaret 1843, da det extreme Parti paa General-Assembly udtraadte af the established church og dannede **den frie skotske Kirke**. Denne Frikirke gjorde Afkald paa al Understøttelse af Staten, paa Skole- og Kirkebygninger, og begyndte strax paa Opførelsen af 500 nye Kirker. Dens indre Forfatning er som Statskirkens; dens „Assembly" forsamler sig ogsaa i Mai i Edinburgh, hvor den tillige har et Collegium med et theologisk Facultet, og den er virksom baade for den ydre og den indre Mission.

Ved Siden af Presbyterianerne har Skotland omtrent 100,000 Katholiker, 60,000 Episkopale, endeel Independenter, Methodister, Qvækere, Baptister, Svedenborgianere og Irvingianere.

Skotsk Litteratur og Sprog. Herom er det Vigtigste sagt i Art. **Engelsk Litteratur.** Især bleier man at bruge Benævnelsen **Skotske Digtere** om dem, som stammede fra det sydlige Skotland og betjente sig af den der brugelige Dialekt. Til det 14de Aarh. høre Thomas af Ercildoune's forbetmeste tabte Digte og John Barbour's Riimkrønike over Robert Bruce's Bedrifter, i det 15de et den blinde Harry tilskrevet Folkeepos om Wallace (s. II, S. 658). Efterat Jakob VI (I) havde besteget Englands Throne, ophørte den skotske Dialekt at bruges som Skriftsprog, indtil Allan Ramsay i Begyndelsen af det 18de Aarh. igjen indførte den i Poesien; i hans Fodspor traadte Rob. Crawford, Rob. Fergusson, Lady Anna Barnard (Forfatterinde af Balladen „Auld Robin Gray"), Jane Elliot og fornemmelig Rob. Burns (s. d. A.). Sign. Whitelaw „Book of Scottish song" (1843). — **Skotske Philosopher** eller den Skotske Skole kalder man især de Mænd, som i Skotland i det 18de Aarh. gjorde Moral og Psychologie til Gjenstand for deres Forskninger og optraadte imod den franske Materialisme eller Humes Skepticisme. Blandt disse nævne vi Hutcheson, Ferguson, A. Smith, Th. Reid, J. Beattie og J. Oswald; sign. **Engelsk Litteratur**, II S. 661.

Skotske Tepper eller tredobbelte Tepper have 3 Kjeder, hver i sin Farve af tvundet Kamuldsgarn og 3 Islætter i de samme Farver af utvundet Karteuldgarn. Da man paa ethvert Sted kan paa den ene Side skaffe, hvilken af disse Farver man vil eller Blandinger i forskjellig Art, og paa den anden Side har endnu en vis Frihed tilbage, kunne disse Tepper blive meget smukke paa begge Sider.

Skotsk Turbine, s. **Reactionshjul.**

Skotsk Tøi, s. **Tartan.**

Skovbrug er en efter bestemte Regler ordnet Frembringelse, Beskyttelse og Benyttelse af Skoven i oekonomiske Øiemed. Indbegrebet af Alt, hvad der fra et mere almindeligt og overordnet Synspunct angaaer denne oekonomiske Behandling af Skoven, kaldes Forstvæsen. I de fleste Lande staae endeel af Skovene som Domainer under Regjeringens umiddelbare Bestyrelse, og man skjelner derfor mellem Statsskove og private Skove. De ved S. ansatte Embedsmænd kaldes Forstembedsmænd, og samtlige i Statens Tjeneste værende Forstembedsmænd udgjøre Forstetaten. Denne bestaaer i Danmark af 32 Skovridere, hvem Skovenes umiddelbare Bestyrelse er betroet, 80 Skovfogder, som fornemmelig have at føre Opsyn med Skovene, men dog ogsaa maae være Skovriderne behjelpelige med Bestyrelsens Detail, endvidere af 4 Overførstere, hvis Hovedhverv er at controllere Skovriderne, samt endelig af 8 Assistenter og endeel Opsynsmænd. Overbestyrelsen er henlagt til Departementet for Domainesager under Finantsministeriet og besørges af et eget Contoir. — **Skovbrugslæren** er den systematiske Fremstilling af Skovbrugets Theorie; og da Skovbruget deels gaaer ud paa at frembringe og vedligeholde, deels paa at drage den størst mulige oekonomiske Nytte af Skoven, maa S. vise, hvorledes disse to Formaal opnaaes paa den hensigtmæssigste Maade, hvorfor den passende kan deles i to Hoveddele, nemlig: Productionslæren og Benyttelseslæren. Den første omhandler ikke alene, hvorledes Skoven opelskes og behandles under Fremvæxten samt bevares mod skadelige Indvirkninger, men ogsaa

hvorledes den fældes og hvorledes det fældede Træ oparbeides og gjøres færdigt til Salg. Den anden afhandler Skovbrugets indre Oekonomie og gaaer ud paa at oplyse, hvorledes de ved Skovbruget virkende Capitaler, af hvilke Driftsomkostningerne, Skovgrunden og den paa samme voxende Træmasse ere de vigtigste, bør behandles og benyttes for at give det størst mulige Overskud. Benyttelseslæren maa derfor nærmere forklare og belyse disse Capitalers eiendommelige Natur og Beskaffenhed, idet den først maa vise, hvorledes deres virkelige Størrelse paa Undersøgelsens Tidspunct kan findes, og dernæst maa fremstille de Love, hvorefter denne Størrelse under forskjellige Omstændigheder og til forskjellige Tider tiltager eller aftager, da det først derved bliver muligt at afgjøre, deels hvor Meget og hvilket man aarlig kan hugge uden at forringe Skovens Værdi, deels hvad dette Productudbytte maa være værd, hvis Skovbruget skal betale sig.

Skovbukke (Sylvicapra) kaldes en Gruppe af smaa, antilopeagtige Drøvtyggere, der især bebo Sydafrikas kratbevoxede Steppeegne; fra Antiloperne, som de ligne i Legemsbygning og Bevægelser, skjelnes de ved de smaa, lige og glatte Horn samt derved, at de ikke leve i Flokke men parviis.

Skovdue, s. Due.

Skovgaard (Peter Christian), dansk Landskabsmaler, født i Nærheden af Skjoldnæsholm d. 4de April 1817, kom 1831 til Kjøbenhavn for at gaae paa Kunstakademiet, men var paa samme Tid i Malerlære og blev Svend 1835. Imidlertid begyndte han at udstille, men synes først fra 1840 at være bleven mere klar over sig selv. Fra denne Tid har S. igjennem et stort Antal Landskaber, der poetisk og trofast gjengive Naturen, udviklet sig til Danmarks betydeligste Landskabsmaler, og i det Hele til en Kunstner af høi Rang i dette sit Fag. Efter at have gjort forskjellige mindre Reiser i Fædrelandet selv, hvis Egne i Beskuernes Øine fik ligesom nye Skjønheder ved at gjengives med hans Pensel, foretog han endelig i Vinteren 1854—55 en Reise gjennem Europa til Rom. Det er ikke saa meget i, hvad han har malet fra Italien, at Reisens Frugt har viist sig, som i de Billeder, der senere ere malede hjemme. Der er kommet noget mere Storartet ind i de Emner, han vælger, der udtaler sig en større, foldigere Tanke med om mulig endnu simplere Midler end før. Ogsaa Farven turde nu forbinde større Varme og Klarhed med den vante Friskhed og Naturlighed. Det kongl. Gallerie i Kjøbenhavn eier 4 værdifulde Billeder af S., men mange, og blandt dem maaskee hans bedste, ere i privat Eie.

Skovkloster, s. Herlufsholm.

Skovler kaldes paa Vandhjul de fra Krandsen udstaaende (Laphjul) eller dog paa Krandsen befæstede Flager, imod hvilke Vandet virker enten ved et Stød (Underfaldshjul) eller ved et Tryk for at sætte Hjulet i Omdreining. S. kunne være plane og isaafald enten radiale eller heldende; de kunne ogsaa være bræklede (Træskovler) eller bøiede (Jernskovler). Ved Turbinerne ere S. altid af Jern og bøiede. S. kaldes ligeledes ved Hjuldampskibene de Flager, hvorved Hjulene virke imod Vandet. Disse S. ere altid plane og af Træ; men de kunne være enten faste eller bevægelige, idet man undertiden ved en Bevægelse vil undgaae den kraftødende Pibsken i Vandet, der følger af, at S. staae radialt og derfor dykkes ned og løftes op af Vandet i en ufordeelagtig Retning.

Skovmaar, s. Maar.

Skovmose, s. Tørvemose.

Skovmuus, s. Muus.

Skovmænd har man med et fælleds Navn kaldt de langarmede, haleløse, afrikanske og ostindiske Aber, der i deres Bygning komme Mennesket nærmest, nemlig: Gorillaen, Chimpanseen, Orang-Utangen og Gibbonerne (s. disse Artt.).

Skovmærke eller **Mysike** (Asperula odorata), en bekjendt lille fleeraarig Plante af Krapfamilien, har en krybende Rodstok, en 4-kantet Stængel med kransstillede (6—8) Blade, der ere lancetdannede og glatte med Undtagelse af Randen og Rygnerven, som er ru af nedadvendte Smaatorne, og smaa hvide Blomster. Den voxer overalt i skyggefulde Skove paa løs Muldjord, og benyttes almindelig om Foraaret, inden den blomstrer, til Forfærdigelsen af de saakaldte „grønne Krandse", der yndes saa meget paa Grund af Bladenes stærke og behagelige Lugt.

Skovskade (Garrulus glandarius), en Fugl af Ravnefamilien, har mindre Næb, blødere Fjer og livligere Farver end de ægte Ravnefugle; den er rødgraa med sort Hale, hvid Gump og smukke blaae, sortstribede Vingedækfjer og Hovedtop. S. opholde sig i Skovene, parviis, ikke selskabelig; efter Rugetiden streife de derimod om i Skovene i Smaaflokke; Flugten er tyst og stille ligesom Uglernes paa Grund af Fjerenes Blødhed, og de ere næsten uafladelig i Bevægelse. Deres Skrig er skarpt og gjennemtrængende; de leve af Bær, Olden, Insecter og Smaadyr og ruge i hule Træer.

Skraa er en gammel nordisk Betegnelse for en skreven Lov (f. Ex. Hirdskraa), men bruges specielt om Gildernes Vedtægter (Gildeskraaer).

Skraahed, Ekliptikas, er det Samme som Ekliptikas Heldning, eller den Vinkel, Æqvator og Ekliptika danne med hinanden; s. Ekliptika.

Skraaning. Enhver ubeklædt Jordbæmning maa paa Siderne begrændses ved Skraaninger, for at ikke Udskridning skal finde Sted. Ved en slig S. kaldes den lodrette Afstand mellem dens Toppunct og Grundlinie Høiden, den vandrette Afstand mellem dens Top og Fod Anlæget; den Vinkel, der dannes af Skraanings- og Grundlinien, benævnes Skraanings- eller Heldningsvinklen. Denne afhænger af Jordartens Beskaffenhed, af de Rystelser, S. bliver udsat for, m. m. Naar en Jordmasse nemlig opkastes, vil den paa enhver Side, hvor den frit kan leire sig, antage en vis Heldning, der kaldes den naturlige, og som er forskjellig efter Jordarten. Det Samme vil være Tilfældet med enhver afstukken Jordvæg, der henstaaer i længere Tid, overladt til sig selv. Medens saaledes Klippen kan staae med lodrette eller endog overhængende Sider, er den naturlige Heldningsvinkel for god Muldjord 45°, d. e. S. antager fuldt Anlæg (s. d. A.), og for reent Sand 30°, der omtrent svarer til dobbelt Anlæg. Skal en Jordskraaning kunne staae i Ti-

dens Længde uden Beklædning, maa der aldrig gives den steilere Heldning end den naturlige, og har den en betydelig Høide eller er udsat for stærke Nystelser, Bølgeslag o. desl., er denne Begrændsning endog for steil. Vil man give S. en steilere Heldning, maa man belægge den med Græstørv, opføre Beklædningsmure ell. lign. Ogsaa disse giver man imidlertid i Reglen nogen Heldning, da man kan give dem desto mindre Tykkelse, jo fladere de gjøres. Dog har dette ogsaa sine Grændser, der ikke tør overskrides, da Muren ellers let vil trykke for stærkt paa den bagved liggende Jordmasse og derved skyde sit eget Fundament ud. — **Skraaningsmaaler** er et Redskab, der bruges til at maale Skraaningers Heldning mod Horizonten, og bestaaer af en Retsked med et derpaa staaende, i Grader inddeelt, Vaterpas. Lægges Retskeden opad Skraaningen, vil Lodbets Stilling paa Vaterpassets Gradinddeling angive den tilsvarende Heldningsvinkel.

Skraaning eller Grutning kaldes løselig Overmaling af Sæd, enten som Forberedelse for en finere Maling eller til umiddelbar Afbenyttelse, saasom til Opfodring, Brændeviinsbrænding, og af Malt til Brygning og Brændeviinsbrænding. S. afviger deri fra Grynmaling (s. Gryn), at man her ikke lægger Vægt paa saa meget som mulig at undgaae Fiinmaling af Sæden, ligesom man ikke senere fjerner Klid og Grynmeel.

Skraaplan. Hvor man ønskede at drive Maskiner ved Hestekraft men manglede den fornødne Plads til en Hestegang, har man ofte forsøgt mindre omfangsrige Modtagere for Hestekraften; blandt disse er vel „den bevægelige S." den, der snarest kunde tilfredsstille, skjøndt ogsaa den pleier snart at nedlægges som ufordeelagtig og især skadelig for Hesten. Den bestaaer af et Plankedække, samlet med stærke Hængsler, saa at det kan bøies i een Retning. Det løber, støttet af Ruller, lidt skraat, svøber sig for begge Ender om kantede Valser, der modtage Kraften, og vender tilbage under dem. Hesten er fastspændt og skyder S. bort under sig.

Skrabegræs, s. Slibning.

Skrabning. Naar filede Gjenstande skulle glatslibes og poleres, maa man i Reglen begynde med at fjerne Fiilstrøgene ved en S. — I Værkstederne betegnes den ofte ved en Germanisme som „Skavning", hvoraf atter kommer det af Botanikerne optagne Navn „Skavgræs" for Padderokken. Træ og undertiden Horn skrabes ved Kanterne af Rudeglas, der stedse brækkes paany, naar Kanterne faae Hakker; Horn, Been, Guld, Sølv o. fl. behandles med Skrabestaal, der ofte ere dannede af opslidte trekantede File ved skarp Tilslibning. S. bruges ogsaa ved Gravering i Kobberplader for at fjerne Graben.

Skraffering kalder man i Tegninger og Kobberstik den ved Linier frembragte Skygge, idet disse ved at være mere eller mindre svære („fede") og ved undertiden kun at løbe ved Siden af hinanden, undertiden at krydse hinanden, frembringe Schatteringer. S. kommer af det italienske Ord sgraffiare, ridse.

Skram (Peder), en dansk Søhelt, for sit Mod kaldet „Danmarks Vovehals", var en Søn af Christen S. til Urup (i Skanderborg Amt). Han deeltog ganske ung med Berømmelse i Christian II's Tog til Sverrig 1518 og 1520, og tjente siden Kong Frederik I under Kjøbenhavns Beleiring og i Norge mod Christian II 1532. Men hans meest glimrende Bedrifter falde under Grevens Feide 1535: han slog en stor lybsk Flaade under Bornholm, bragte Smaaøerne til Lydighed, dækkede de kongelige Troppers Overgang til Sjælland efter Slaget ved Øxnebjerg, og indesluttede Kjøbenhavn fra Søsiden, medens Joh. Rantzau angreb Staden fra Landsiden. Senere trak han sig tilbage til sin Gaard Urup; men ved den nordiske Syvaarskrigs Udbrud satte Frederik II ham atter i Spidsen for Flaaden, hvormed han leverede de Svenske et blodigt Slag under Øland (1563). Han døde i en høi Alder paa Urup d. 11te Juli 1581.

Skraveremaskine. Ved Gravering af Kobberplader o. desl., især ved Udførelsen af Luftpartier i Landskaber, bruges en stor Mængde parallele Linier, der lettest udføres ved en S. (Kobberstikkemaskine), bestaaende af en Lineal, der efterhaanden kan flyttes hen over den fastliggende Plade, og et Ridseværk, hvorved en Naal eller Diamant føres nøiagtig langs Linealen. Vil man have convergerende Linier, bliver Pladen hver Gang dreiet lidt. Som Variationer af S. kan man betragte Carréemaskinen og Reliefmaskinen (s. disse Artt.), der begge bruges til at oversaae en Flade med krumme Linier.

Skridttæller, Veimaaler eller Hodometer, kalder man et Instrument, der skal notere Antallet af de Skridt, hvormed man afmaaler en Vei. En Snor fra den ene Fod virker ved hvert andet Skridt saaledes paa Værket i S., der holdes i Haanden eller er befæstet ved et Belte, at et Hjul rykker en Tand frem; denne Bevægelse overføres paa en Viser (s. Compteur). Man har en Modification af Instrumentet, hvorved et Hjul, hvis Omkreds er nøie kjendt, ruller henad Veien, saa at en derved bevæget Viser kan umiddelbart angive Længden i Landets Maal.

Skrifte, Skriftemaal kaldes i Kirkesproget den med Anger forbundne Syndsbekjendelse, som aflægges for en ordineret Geistlig, Skriftefaderen. Syndsbekjendelsen blev i den ældste Kirke aflagt for Gud eller for Medchristne (Jak. 5, 16), og i længere Tid var det ikke Skik, at disse skulde være ordinerede Geistlige. Som kirkelig Handling fremtræder Syndsbekjendelsen først som Betingelse for Gjenoptagelse i Kirken af dem, der vare excommunicerede. Dernæst betragtede man Erkjendelsen af sin Sjælstilstand som nødvendig Forberedelse til en værdig Nydelse af Nadveren; den dertil knyttede Syndsbekjendelse forrettede man gjerne for Præsten alene, og derved fremkom Privatskriftemaalet. Allerede Pave Leo den Store (440—61) erklærede dette fornødent for at erholde Afløsning af Præsten. Denne hemmelige Syndsbekjendelse, Øreskrifte (confessio auricularis), har senere vedligeholdt sig i den romersk-katholske Kirke og erholdt 1215 kirkelig Stadfæstelse paa den 4de Lateransynode. Her blev fastsat, at enhver voxen Christen aarlig idetmindste een Gang skulde aflægge en fuldstændig Bekjendelse af sine Synder. Dette S. skal aflægges for den vedkommende Sognepræst; dog kan man ogsaa af Biskoppen erholde et

Digitized by Google

Skriftebrev (literæ dimissionales), i hvilket der meddeles Tilladelse til at skrifte for en frit valgt Geistlig udenfor Sognet. Tridentiner-Conciliet udtaler Anathema over Alle, som benægte, at S. er anordnet ifølge guddommelig Ret, eller at det er nødvendigt til Salighed, eller paastaae, at den Indretning at skrifte hemmelig for Præsten alene er indført af Mennesker. Kirken fordrer Bekjendelse af alle svære Synder, Dødssynder (peccata mortalia) som nødvendig, Bekjendelse af alle ringere Synder (peccata venialia) som gavnlig. Et Generalskriftemaal omfatter hele Livet. Den græske Kirke slutter sig i det Væsentlige til den romerske, og afviger kun fra denne deri, at den ikke med samme Strenghed forlanger Øreskriftemaalet. Reformatorerne vare enige i, at S. i romersk Forstand ikke beroede paa en guddommelig Anordning. Luther skjelner mellem 3 Slags S.: det første skeer for Gud (Ps. 32, 5) og er høist nødvendigt; det andet skeer for Næsten og er ogsaa nødvendigt og paabudet ligesom det forrige; det tredie er Pavens Opfindelse og tjener kun til at martre Samvittighederne. I den lutherske Kirke blev Privatskriftemaal i Begyndelsen sædvanligt som Forberedelse til Nadveren. Men siden Midten af forrige Aarhundrede er i mange lutherske Landskirker det almindelige S. traadt istedetfor det private, idet en af den Geistlige i de Forsamledes Navn udtalt Syndsbekjendelse og dertil knyttet Afløsning, tjener som Forberedelse til Nadveren. I den reformeerte Kirke indførtes det almindelige S. I den nyeste Tid have mange Stemmer hævet sig for Gjenindførelsen af det private S. — Ogsaa hos Jøder og Muhammedanere finder Syndsbekjendelse Sted som religiøs Handling.

Skrifter, ogsaa Lettre eller Typer, kaldes de med et ophøiet Præg forsynede firsidede Prismer af Skriftstøberbly, der danne Hovedbestanddelene af en Bogtrykkerform. Præget er vrangt for at kunne give et ret Aftryk; Prismens Længde (Skrifthøide) er eens for alle S. i Trykkeriet, Tykkelsen (Keglen) er eens for alle S. af samme Skriftstørrelse (Corpus, Petit o. s. v.), Breden retter sig efter Bogstavets, Tegnets Beskaffenhed. S. støbes i et saakaldet Instrument, en todeelt med Træ belagt Messingform, og afrettes siden paa alle Leder. S. forekommer i meget forskjellige Størrelser, der vel undertiden betegnes ved „typographiske Puncter" — strengt taget kun et Maal for Keglen — men dog meest ved en Række gamle Benævnelser: Nonpareille, Petit o. fl. De allerfineste S. kaldes Diamant, grovere Plakatbogstaver end Imperial forekomme ikke let (s. Instrument, Metalstøbning).

Skriftesedde l er et Vidnesbyrd fra Præsten om, at En har gaaet til Skrifte og annammet Nadveren. Et saadant Beviis er i den katholske Kirke fornødent fornemmelig for dem, der skrifte for en Anden end deres egen Sognepræst, for at kunne godtgjøre, at de have opfyldt Kirkens Bud om aarligt Skriftemaal. De Geistlige ere derfor forpligtede til at holde særegne Skriftregistre.

Skriftesegl (sigillum confessionis) kaldes den Hemmelighed, der hviler over de i Skriftemaalet gjorte Tilstaaelser; Præsten er forpligtet til den strengeste Taushed angaaende disse, da der skriftes for ham, ikke som for et Menneske, men som Guds Tjener. Endog naar der gjøres ham Meddelelse om en først tilsigtet Forbrydelse er S. bindende for ham. Den kanoniske Ret paalægger ham i saadanne Tilfælde kun ved Formaninger og ved Nægtelse af Afløsning at søge at forebygge Forbrydelsen. I den evangeliske Kirke er Skriftemaalets Hemmelighed anerkjendt ligesaa godt som i den katholske. Adskillige Staters Lovgivninger foreskrive, at Aabenbaring af Skriftestolens Hemmelighed er nødvendig, naar det gjelder om at afværge en truende Fare fra Staten, at forebygge en Forbrydelse eller afvende de skadelige Følger af en allerede begaaet Forbrydelse.

Skriftestol. Skriftemaalet finder Sted i Kirken, naar Nødvendigheden ikke fordrer en Undtagelse. De ældre Kirkelove foreskreve, at det skulde finde Sted paa en Plads i Kirken, der kunde sees af Alle. Først i Slutningen af det 16de Aarh. anordnedes S., der skulle opstilles saaledes, at baade Skriftefaderen og den Skriftende uden Møie kunde sees. De ere indrettede som et Dobbeltsæde, adskilt ved et Gittervindue (fenestella cancellata), saa at Skriftefaderen kan høre, men ikke see den Skriftende. De pavelige og biskoppelige casus reservati (s. d. A.) skulle være opslaaede i S. tilligemed Afløsningsformularen. — S. i den evangeliske Kirke have ikke en saadan Indretning, der kun er fornøden ved Øreskriftemaalet.

Skriftgranit, s. Granit.

Skrifttøi, Skriftstøberbly eller simpelthen Bly kaldes den til Bogtrykkerskrifter brugelige Metallegering, der bestaaer af Bly med 5—25 pCt. Antimon og undertiden lidt Tin, Kobber eller Vismut.

Skrigefugle (Clamatores) kaldes en Afdeling (Orden) af Fuglene, som ganske ligner Sangfuglene (s. d. A.) i det Ydre og Levemaade, men savner disses Sangmuskler og Sangstemme. De fleste Former høre hjemme i det varme Jordbelte; udhæves kunne: Kolibrier, Muursvaler, Iisfugle, Herfugle, Biædere og Næsehornsfugle (s. disse Artt.).

Skrivekrampe kaldes en særegen Abnormitet i Bevægelsesenergien af visse til Haanden og Forarmen hørende Muskler, som indtræder ved Forsøg paa at benytte Haanden til finere Beskjæftigelser, f. Ex. især til at skrive, dog ogsaa til Syning, Føren af Violinbuen o. s. v. Man er endnu ikke paa det Rene med, om Sygdommen bestaaer i en Krampe i disse Muskler, eller om ikke snarere en Lamhed idetmindste er med i Spillet. Vist er det, at en egen nervøs Disposition udkræves, at S. opstaaer fornemlig ved anstrengt og hurtig Skrivning, og viser sig under Forsøget derpaa som en pludselig indtrædende complet Umulighed i at styre og holde paa Pennen, saa at Forsøget maa opgives. Enhver anden Bevægelse og Arbeide med Haanden er sædvanligviis ganske uforandret. S. helbredes meget vanskelig.

Skrivekridt kaldes den bløde, affarvende, kulsure Kalk, der forekommer i mægtige Lag i Kridtformationen, og som efter Ehrenbergs Undersøgelser bestaaer for en stor Deel af en

Digitized by Google

uendelig Mængde smaa Kalkskaller af Infusionsdyr (Polythalamier), men kan ogsaa ofte indeholde Kalklevninger af større Skaldyr, og er da mindre anvendelig til at skrive med. I Danmark faaes det bedste S. fra Stevns Klint (s. **Kridt**).

Skrivekunstens første Oprindelse ligger udenfor den historiske Tid og taber sig i Sagnenes Mørke. Den ældste **Skrift** var upaatvivlelig en Billedskrift, der atter er enten den egentlige B., som f. Ex. Aztekerne i Mexico brugte, eller symbolsk B., som de ægyptiske Hieroglypher (s. d. A.). Bruges istedetfor Billederne af virkelige Gjenstande bestemte enkelte eller sammensatte Tegn til Begrebernes Fremstilling, saa opstaaer Ordskriften, som Chinesernes Skrift. Stavelseskriften, som navnlig de semitiske Folk have bragt i Anvendelse, gjør Overgangen til Bogstavskriften, som sætter et eget Tegn for enhver enkelt Lyd i Sproget og saaledes gjengiver Ordet paa saa fuldkommen en Maade som muligt. Begyndelsen til samme bestod i Linier og Streger i forskjellig Retning og Form, som man seer dem f. Ex. i Runer og i Kileskriften. Til de ældste Hovedarter af Bogstavskrift høre den indiske og phoeniciske, af hvilken sidste de semitiske og rimeligviis de fleste europæiske og asiatiske Alphabeter have udviklet sig. Efter Sagnet bragtes Bogstavskriften ved Kadmos fra Phoenicien til Grækenland (c. 1200 f. Chr.); men det er vist, at Aarhundreder hengik, inden det var kommet dertil, at en Bog, og overhovedet Mere end korte Indskrifter o. desl., kunde skrives, allerede fordi et brugbart Skrivemateriale som Papir manglede. Bogstavskriften kom med Grækerne og Romerne til det øvrige Europa. I det 4de Aarh. e. Chr. opfandt Ulphilas et „gothisk" Alphabet for sin Bibeloversættelse, som gjennem denne udbredte sig, efterhaanden modificeret, til Tydskland og Frankrig; af samme udviklede Fracturskriften sig i det 11te Aarh. Albrecht Dürer gav Kalligraphien dens første grundige Behandling; efter hans Tid forfaldt man længe til en smagløs Overlæsselse af Bogstaverne med en Mængde kunstige Træk og Sving, Indblanding af allehaande Afbildninger o. desl., indtil fra Midten af det 18de Aarh. en renere Smag begyndte at gjøre sig gjeldende.

Skroder kaldes ved Mynten det Affald i Form af gjennemhullede Plader, der falder ved Udhugningen af Blanketter (s. **Myntkunst**).

Skrophler, **Skrophuløs**, s. **Kjertelsyge**.

Skrubbe (Platessa flesus) (Sandskrubbe, Raadmand) kaldes en ved de nordeuropæiske Haves, ogsaa ved Danmarks Kyster almindelig Flynderart, med en rudeformig Krop af skiden graabrunn Farve med sorte Pletter og væbnet med tornede Beenknuder; den er 10—15" lang, gaaer op paa meget lavt Vand og trives meget godt i ferskt Vand; i Reglen ligger den paa Bunden, næsten skjult af Sandet og Dyndet, saa at blot Øinene rage frem. Medens den paa nogle Steder og til visse Aarstider ringeagtes som Fødemiddel, staaer den paa andre Steder og paa Tider, da den gaaer ind paa det lave Vand, i høi Anseelse som afgivende en fortrinlig Spise.

Skrubber, s. **Gasbelysning**.

Skrubning kaldes ofte den første Kartning af Faareuld. Skrubbemaskinerne afgive altid Ulden som en Pels (Pelsmaskiner), der beqvemt kan indlægges i Fiinkartemaskinen.

Skrubhøvl er den til den groveste Afretning af Træfager bestemte Høvl; den er kort og smal, har en convex Eg men en plan Saal med en stor Aabning for Spaanerne.

Skrue. Fast altid høre to samarbeidende S., Tapskruen og Huulskruen (Moderskruen, Møtriken), sammen, og de svare da saaledes til hinanden, at den enes ophøiede Skruegjænger passe til den andens fordybede Gjænger saavel i Formen som i Radius til de to Cylindre, mellem hvilke de ligge. S. udføres vel af allehaande Materier, dog meest af Staal de smaa, af Smedejern de store Metaltapskruer; Huulskruerne af Messing eller Bronce; af Træsorter foretrækkes Hvidbøg til de grove, fiinaarede især stærke Træsorter til fine S. Gjængerne ere sjelden trekantede, grovere Træskruer have gjerne afsplattede Gjænger, d. e. trekantede, hvoraf den skarpe Kant er fjernet, grove Metalskruer faae flade Gjænger, d. e. qvadratiske, fine S. af alle Materier faae gjerne runde Gjænger d. e. flade, hvor Kanterne ere afrundede baade paa den fordybede og paa den ophøiede Gang. Naar Gjængerne ikke efter S.s Bestemmelse maae være venstre, ere de altid høire, saa omtrent alle helde i samme Retning. Heldningens Størrelse afhænger af Forholdet mellem Stigningen og Tykkelsen. Flade S. faae gjerne en Stigning af $\frac{1}{4}$ af Tykkelsen; rundgjængede Metalskruer $\frac{1}{5}$—$\frac{1}{10}$, S. af Træ saavelsom Holdskruer (s. d. A.), der skulle skrues ind i Træ, gjøres grovere. I enkelte Tilfælde maae Gjængerne være meget finere, f. Ex. udenpaa Rør, i andre maae de være meget grovere, men isaafald skaffer man den fornødne Heldning tilveie ved at lægge flere Gjænger jevnsides (2-, 3- og 4-løbige S.). — Forfærdigelsen af Skruespindlen eller Møtriken frembyder størst Interesse med Hensyn til Fremstillingen af Gjængerne, der er forskjellig ved Spindlen og ved Møtriken, ved Metal og Træ, og i alle disse Tilfælde kan især efter Dimensionerne skee paa flere Maader. Store Møtriker af Metal kunne tilnød faae Gjængerne ved Støbning; i et enkelt Tilfælde loddes Gjængerne fast. Reglen er dog, at alle finere Møtriker skjæres med en Bolt, det er en Tapskrue af Staal, hvis Gjænger ere gjort skjærende ved Afbrydelser, som oftest Facetter, der høre til en regelmæssig affortet, femsidig Pyramide, og at de grovere skjæres med en Tand, der sidder paa en i Hullet passende Jerncylinder og ved en i Flugt med denne befæstet Ledespindel — ofte af Træ — føres frem i den forlangte Skruelinie. De store Skruespindler støbes ikke let mere; oftere filer man dem af Mangel paa bedre Redskaber efter et Afrids. Ligeledes kan man isaafald som Forberedelse skaffe sig fine Tapskruer af et nyt Snit, eller en ny Fiinhed ved Fiilning efter en opviklet Jerntraad. Reglen er dog, at alle smaa Metaltapskruer skjæres med Skrueblik, de noget større med Klup, de største med Maskine. Skrueblikket er en Staalplade, hvori findes stundom et stort Antal Skruehuller, hvis Gjænger undertiden ere gjort skjærende ved Furer, og som

Digitized by Google

deels trykke, deels skjære Gjænger i en indskruet Spindel. Naar man skal gjøre mange S. aldeles eens, bruges Skrueblik selv i større Maalestok, saaledes til Svandsskruer til Geværer, dog at man da benytter et Par Skruehuller efter hinanden. Men for at spare paa Redskabet, benyttes ellers til større Dimensioner Skruehuller, hvis skjærende Sider kunne efterhaanden klemmes sammen; det dertil bestemte Redskab kaldes en Klup, og det bestaaer gjerne af en Ramme, hvori to skrueskaarne Staalbakker (ligesom Dele af en sønderskaaren Staalmøttrik med skjærende Gjænger) kunne skrues sammen, og som er forsynet med to Arme til at dreies. Man har ogsaa andre Former af Skrueklupper; men de staae alle i Nøiagtighed tilbage for Skrueblikket, navnlig fordi Gjængerne altid begyndes udvendig med den Heldning, der bør findes indvendig, altsaa en for stor; deraf opstaae de saakaldte Slag i Skruen, eller periodiske Afvexlinger i Heldningen, der gjentage sig langs med Spindlen. Større Spindler forsynes med Gjænger ved en Maskine, der enten kan ligne den ovenomtalte Maskine med Ledespindel til Møttrikskjæring, eller kan være en mechanisk Dreiebænk (s. Dreie) o. s. v. Større S. i Træ fremstilles gjerne ved Bolte og Snit. Boltene til Træmøttriker ere mere skjærende end til Metalmøttriker, vel endog hule, saa at Spaanen, der løsnes ved to skarpe Egge, hvori Gjængen ender sig, kan gaae ind i Bolten; Skruesnittet svarer ganske til den sidstnævnte Form af Bolt, ibet en Møttrik, som dog er af Træ, har et Jern med to skarpe Egge, netop hvor Gjængerne ende. Til finere Skruegjænger i Træ saavelsom til Horn, Been o. fl. benytter man gjerne en Dreiebænk og et Skruestaal, der har Tænder svarende til Gjængerne siddende for Enden til Tapskruer, paa den venstre Side til Møttriker. Ved disse Materialier føres ofte Skruestaalet paa fri Haand med en Bevægelse henimod Spindlen. Ogsaa i Metal gjøres især fine S. paa Dreiebænken og med Skruestaal, men derved benytter man fast altid det saakaldte Register, bestaaende af en S. bag paa Spindlen, til at stifte efter den Fiinhed af Gjænger, der forlanges, og et paa Dokken befæstet Stykke med tilsvarende Gjænger. Naar Dreiebænken nu trædes frem og tilbage, vil Spindlen skrue sig ligeledes frem og tilbage, og et fastholdt Skruestaal vil danne Gjænger i Stykket. Særegen er Dannelsen af de saakaldte Tænder, egentlig Gjænger, i Skiven til den saakaldte Skrue uden Ende; Skiven er en flakt Møttrik uden Ende og skjæres paa tilsvarende Maade ved en Bolt, aldeles som den S., Skiven siden skal arbeide sammen med, men af Staal og med skjærende Gjænger. Skiven er opstillet, saa at den kan dreie sig; Bolten trykkes imod den og sættes i Ombreining, hvorved den vil danne Gjænger i Skiven, der efterhaanden naae rundt. Alt efter disses Fiinhed og den Nøiagtighed, der fordres, blive Gjængerne ogsaa skaarne for og paa den ovennævnte Maade alene corrigerede i Formen (vælsede). — S.s Ombreining, eller i andre Tilfælde Ombreiningen af Møttriken, bevirkes snart for Haanden, snart ved et mechanisk Hjelpemiddel. I første Tilfælde giver man ofte S. et skiveformigt Hoved, et Blad o. fl. Møttriker gjøres ligeledes ofte skiveformige eller forsynes med Vinger (Fløimøttriker). Som mechanisk Hjelpemiddel benyttes en fast Vægtstang (saasom ved Skruestikker) eller en løs Haandspage (Skruepresser), Skruetrækkere og allehaande Skruenøgler. Skruetrækkerne ere bestemte til at dreie S. med en Kerv twers over Hovedet; de ere gjerne af hærdet Staal, i Brede og Tykkelse passende temmelig nøie til Kerven, men for Styrkens Skyld straat tilløbende, saa at de strax ovenfor ere kjendelig tykkere og især bredere; Skruenøgler bruges især til Møttriker af en regelmæssig 4-, 6- eller 8-sidig Form; de bør passe nøie for ikke at trykke Kanterne, og man har derfor saakaldte engelske Nøgler endog af utrolig mange Constructioner for at aabne meer og mindre efter Møttrikernes Størrelse. — S. anvendes paa mange forskjellige Maader, dog hovedsagelig a) til Forbindelse, snart med forsænkede, snart med fremstaaende Hoveder; (de groveste kaldes gjerne Skruebolte; herhen hører S.s Benyttelse som Ombreiningsaxe i Saxe o. fl.); b) som Stilleskruer til nøiagtig Indstilling af bevægelige Stykker; c) til Udøvelse af et Tryk (Presser) eller af et Stød (Skrueslagpresser med fleerløbig S.); d) til Maaling og Inddeling (Mikrometerskruer); e) endelig til en meget langsom Forplantelse af en rundtløbende Bevægelse ved den saakaldte S. uden Ende.

Skruebændler, s. Baandfabrikation.

Skrueramme kaldes i Bogtrykkerierne en nu forældet Ramme, hvori de til en Form hørende Typer, Stege m. m. sammenpresses ved Skruer istedetfor, som nu almindelig, ved Kiler.

Skruering kaldes ved Dreiningen af Skruer (s. d. A.) paa Register de løse med Skruer udvendig forsynede stærke Rør eller korte Ringe, der skydes bag paa Spindlen og der befæstes. Man maa have S. med Gjænger af alle de Fiinheder, man vil kunne frembringe ved Registeret.

Skrueskib er et Dampskib, der fremdrives ved en Art Archimedes-Skrue; s. Dampskib og Vandskrue. Til Krigsbrug har Skruen ubetinget Fordelen fremfor Hjulskovlen, der lettere er udsat for at beskadiges ved Skud.

Skrueslagpresse kaldes en Skruepresse med fleerløbig Skrue, bestemt til at virke mere ved et Stød end ved et Tryk. S. trænger til et nogenlunde stort Inertiemoment; til den Ende anbringes paa den i Reglen lodrette Skrue foroven to vandrette Arme med Vægte (Svingkugler) for Enderne. S. bruges til Stampning af Metalblik, til Udhugning af Huller, til Prægning o. fl. Ved Myntning er S. dog nu meest afløst af Knæpresser.

Skruestifter kaldes undertiden Stifter til Forbindelse af Træ, naar de ved Presning have tæt under Hovedet faaet Tværriller, der noget ligne Skruegange. Det beroer vistnok paa en Feiltagelse, naar man antager, at det er til Gavn for Holdkraften.

Skruestik kaldes et Redskab til Fastspænding især af Metalstykker, der skulle files, bores o. s. v. Indspændingen skeer mellem to saakaldte Kjæfter, der paa Indersiden ere belagte med riflede Staalskader. Iøvrigt haves der to Hovedklasser af S.: Bueskruestikker, hvor den bevægelige Kjæft dreier sig om en Bolt forneden paa den faste, og Parallelskruestikker, hvis Kjæfter stedse have Indersiderne parallele, fordi Bevægelsen ikke

er dreiende men skydende. Bueskruestikker spændes fast paa et Bord, og de store staae tillige paa en Fod, der naaer ned til Gulvet; jo længere Bolten sidder nedad, desto bedre, forbi Bevægelsen er mindre. Kjæfterne trykkes sammen ved en Skrue og spændes udad med en Fjer. Parallelskruestikker ere kortere og kunne dog gabe høiere; de anbringes heelt ovenpaa Bordet, og blive baade aabnede og lukkede umiddelbart med Skruen. S. høre til de i høi Grad varierede Værktøier; for en stor Deel gaae Afvigelserne ud paa at give dem Bevægelighed enten alene om en vertical Axe, som ofte er Tilfældet med Parallelskruestikker, ikke saa meget sjelden med Bueskruestikker, eller i forskjellige Retninger (Universalskruestikker), hvilket dog hyppigere forekommer i Værktøisamlinger end i Værksteder.

Skrukketrold, s. Bænkebider.

Skrupel er en liden Længdeenhed = $\frac{1}{12}$ Linie (andre Steder kaldet Punct eller Atom), men som i Danmark er gaaet af Brug, idet man foretrækker at bruge Brøk af Linier. Derimod bruges Ordet som en Vægteenhed, men i det nordlige Europa udelukkende i Medicinalvægten = $\frac{1}{3}$ Drachme, hvorimod de tilsvarende Vægteenheder i andre Lande (Scruple, Scrupule, Scrupolo, Escrupulo) for det Meste tillige høre til Handelsvægten. Størrelsen er følgende, udtrykt i danske Skrupler (= $\frac{1}{3}$ Qvintin = $1\frac{29}{96}$ eller 1,30208 franske Gram). Norge 0,9543. Sverrig 0,9499. Rusland 0,9558. Lübeck 0,9543. Hannover, Oldenborg, Brunsvig, Bremen, Hamborg og Baiern 0,9600. Sachsen og Frankfurt 0,9354. Würtemberg 0,9537. Østerrig 1,1200. Baden, Schweiz og Holland 1.

Skruv kaldes ofte i Møller en Trætragt, hvorigjennem Sæd falder paa en Qværn o. s. v.

Skrymer er i den nordiske Mythologie Navnet paa en uhyre Kjæmpe, som Thor træffer paa sin Reise til Udgaardsloke. Det er denne selv, der bruger Diensforblændelse mod Guden, for at stræmme ham fra hans Forehavende at gjeste Udgaard.

Skrzinecki (Jan Boneza), polsk General, født d. 8de Febr. 1786 i Galizien af en oprindelig bøhmisk Familie, traadte 1806 som Frivillig ind i den polske Hær og udmærkede sig under Napoleon i Felttogene 1809 og 1812. Efter Slaget ved Leipzig førte han Levningerne af de polske Tropper til Frankrig; 1815 tog han Tjeneste i den nyorganiserede polske Armee og var 1830 Oberst. I Opstanden 1830 tog S. ikke Deel, meget mere ledsagede han Storfyrst Constantin ud af Warschau; men efter nogen Vaklen besluttede han at gjøre Fædrelandets Sag til sin. Som Brigadegeneral lagde han saa stor Tapperhed og Indsigt for Dagen, at han efter Slaget ved Grochov blev udnævnt til Overgeneral (26de Febr. 1831). Denne Tillid retfærdiggjorde han ved et Par Seire, men efter det uhelbige Slag ved Ostrolenka forlod hans gamle Energie ham, fordi han ikke længere ret troede paa den Sag, for hvilken han kjæmpede, og han maatte d. 10de Aug. afgive Commandoen; s. Polens Historie. Efter Warschau's Fald blev Prag ham anviist som Opholdssted; herfra gik han til Belgien, hvor han blev udnævnt til Overgeneral for Hæren, men paa Stormagternes Reclamationer maatte den belgiske Regjering lade ham fratræde. Siden levede han i Stilhed i Brüssel, indtil den østerrigske Regjering gav ham Tilladelse til at boe i Krakau, hvor han døde d. 12te Jan. 1860.

Skrædderfugle kaldes en i Afrika og Indien levende Slægt af Sangernes (Sylviernes) Gruppe, som danner sin Rede ved at sammensye et Par Blade med Plantetrevler.

Skræntsklude kaldes de sletteste Klude, halv uldne, saavelsom andre, der ere særdeles slet behandlede; de bruges kun til det simpleste Pakpapir (groot Maculatur, Skræntspapir) og Pap (Skræntspap).

Skræppe (Rumex) kaldes en til Syrefamilien hørende Slægt af fleeraarige Planter, der udmærke sig blandt de nærstaaende Slægter ved et 6-bladet, i Reglen grønt eller rødligt Blomsterbække og 6 Støvdragere. Den vigtigste hertil hørende Art er Havesyren (R. Acetosa), en fleeraarig, 1—2 F. høi Urt med æg-lancetformede, ved Grunden piildannede Blade og tvebo Blomster, der er vildtvoxende over Størstedelen af Europa og Mellemasien og tillige dyrkes almindelig i Kjøkkenhaver paa Grund af de syrlige, velsmagende Blades Anvendelse i Husholdningen; den bedste Sort er den saakaldte spanske Syre, der maaskee er en egen, fra Spanien stammende Art. Flere Arter, der udmærke sig ved deres store og brede Blade, ere almindelige Ukrudtsplanter ved Veie og omkring Byer, saaledes R. crispus, R. domesticus o. fl. Rodstokken af flere Arter, navnlig af den i Sydeuropa vildtvoxende R. Patientia, er bleven anvendt i Medicinen som Surrogat for Rhabarberrod.

Skudaar ere i den julianske Kalender alle de, hvis Aarstal er deleligt med 4. I den Gregorianske Kalender, som vi benytte, er den Undtagelse, at Aarhundrederne ikke ere S., med mindre ogsaa deres Tal er deleligt med 4. Saaledes ere 1700, 1800 og 1900 ikke S.; men 1600 og 2000 ere det. See Kalender.

Skuddag er den Dag, som hvert 4de Aar indskydes i Februar Maaned for at give Aaret dets fulde Længde; s. Kalender.

Skudmaaned var en Maaned, som de Gamle undertiden indskjøde i deres Maaneaar paa 12 Maaneder, for at bringe det i Overeensstemmelse med Solaaret; s. Kalender.

Skudrigel er en Indretning, der anvendes til Lukning af Porte, Døre, Vinduer o. desl. Den bestaaer af et Prisme, sædvanligviis af Jern, der lader sig skyde frem og tilbage, og er befæstet paa den ene af de Dele, der skulle holdes sammen, medens den passer i en Bøile eller Hage i den anden. En særegen Slags S. er den saakaldte Paskil (fr. bascule) eller Olive (sign. Espagnolette), der ofte bruges til Lukning af Vinduer. Paa det midterste, lodrette Ramstykke af det ene Vindnesfløi ere to lange S. befæstede, hvis to Ender lade sig skyde op og ned i tilsvarende Huller i Karmens Over- og Understykker. De to andre Ender ere dannede som Tandstænger, der gribe ind i et lille fælleds Drev, som er befæstet midt paa nævnte Ramstykke, og ved hvis Omdreining altsaa Riglerne skydes op og ned. Ved Vin-

Digitized by Google

duer uden Mellempost hviler Haandfanget, naar Vinduet er lukket, i en Hage i det andet Vinduesfløi, saa at dette derved holdes lukket tilligemed det første.

Skudsmaal kaldes et Vidnesbyrd om en Persons Forhold, især det, som ved et Tyendeforholds Ophør af Huusbonden meddeles Tyendet, der efter den danske Lovgivning skal være forsynet med en til saadanne Vidnesbyrds Optegnelse bestemt Bog (**Skudsmaalsbog**).

Skudstol, s. **Baandfabrikation**.

Skudt Skrift kaldes det, naar i trykte Sager de enkelte Linier ere adskilte ved tynde Skydelinier til Modsætning af compres Skrift, hvor Linierne staae saa tæt, som Skrifternes Tykkelse (Kegle) tilsteder.

Skuepenge, s. **Medailler**.

Skuld er i den nordiske Mythologie den ene af de tre Norner under Ygdrasils Ask, der bestemme Menneskenes Skjebne.

Skuld, s. **Rolf Krake**.

Skulder, Axel, er den anatomiske Benævnelse for den Legemsdeel, som indbefatter den øverste Deel af Overarmen og den dertil grændsende Deel af Bryst, Hals og Ryg. Knokkeldelene i S. udgjøre Overarmbenets øvre Leddehoved, Kravebenet og den øvre Deel af Skulderbladet, hvilke Been sammensætte **Skulderleddet**, der er et af Legemets meest bevægelige Ledde, og derfor lettest er udsat for at gaae af Led.

Skulpe (siliqua) kalder man i Botaniken en 2-rummet, 2-klappet og mangefrøet Kapselfrugt, hvis Frøe ere anbragte i 2 Rækker langs begge Sømmene; Klapperne aabne sig i Reglen fra nedenaf opefter, og Skillevæggen med Sømmene og den blivende Griffel bliver staaende tilbage, efterat Klapperne ere affaldne. En S. findes hos alle de Korsblomstrede (Cruciferæ).

Skumsold kaldes i Møller og ved Kornrensemaskiner et aabent Sold, som tilsteder Sæden men ikke Ureenligheder af større Dimensioner at gaae igjennem. Som oftest ere S. dannede ved en grov Jerntraadsfletning, undertiden ved Udhugning af Huller i Blik.

Skurv (Tinea) kaldes en sædvanligviis i Hovedbunden forekommende Hudsygdom, der skyldes Tilstedeværelsen af en Snylteplante (Achorion, Trichophyton, Microsporon), hvilken trives i Haarsækkene og Hudens Epithelium. Den er følgelig særdeles smitsom ved Forplantelse af denne Plante, og medfører i Reglen complet Tab af Haaret paa de angrebne Steder. Curen er vanskelig og langvarig, men iværksættes nu ikke mere ved de i tidligere Tider barbariske Fremgangsmaader (Beeghætter).

Skutari 1) slav. Skadar, tyrk. Iskenderieh, Stad i den tyrkiske Provinds Albanien, ved Bojana's Udløb af Indsøen ved S., har endeel Fabriker og levende Handel. 30,000 Indb. 2) (tyrk. Uskudar eller Iskudar d. e. Post), Stad i det asiatiske Tyrki ved Bosporus ligeoverfor Constantinopel, som hvis Forstad den kan betragtes, har et keiserligt Palads, prægtige Mosteer og en herlig Kirkegaard, i hvilken mange fornemme Tyrker lade sig begrave, fordi de betragte Asien som deres rette Hjem. S. har Silke- og Bomuldsmanufacturer og livlig Handel. 100,000 (efter Andre kun 35,000) Indb.

Sky. Skyerne dannes ligesom Taagen ved en Fortætning af Vanddampene i Luften, og man maa derfor formode, at de i de meget kolde Luftlag bestaae af smaa svævende Iisnaale, i de mindre stærkt afkjølede derimod af smaa Vanddele; men om disse Vanddele ere fine Draaber eller smaa Vandblærer, som indeslutte Luft eller Damp, vides ikke med Sikkerhed. Man har givet S. forskjellige Benævnelser efter deres forskjellige Former. De meget høitsvævende S., som bestaae af Iisnaale, see i Almindelighed ud som fine Trevler ordnede paa forskjellig Maade, og kaldes Fjerskyer (Cirrus). De S. derimod, der oftest sees om Sommeren i Form af store Sække med en temmelig lige Grundflade og udmærke sig ved deres afrundede Former, kaldes Klodeskyer eller Sækskyer (Cumulus), hvorimod formløse Skymasser, der danne sammenhængende Lag faae Navn af Lagskyer (Stratus). Foruden disse Hovedformer nævnes ogsaa Modificationer som fjeragtige Lag- og Klodeskyer, Uldeformige Lagskyer o. s. v. Om S.s Frembringelse vide vi kun Lidt, meest om Klodeskyernes. Naar Solen nemlig om Formiddagen opvarmer Jordbunden stærkt, vil den opvarmede Luft, som indeholder en stor Mængde Vanddampe, stige op til betydelige Høider, hvor Dampene fortættes og danne disse S., hvorimod de henad Aften, naar den opstigende Luftstrøm ophører, atter synke ned imod Jorden og komme ned i de lavere Luftlag, hvor de udskilte Vanddele ved den høiere Varmegrad bringes til at fordampe, saa at Klodeskyerne i Almindelighed ikke bringe Regn. Regnskyen fremkommer enten ved en stærk Sammenhoben af Klodeskyer eller ved en Forbindelse af en Klodesky med Fjersky, hvorved den første faaer en ubestemt Figur. Under en vedholdende Regn findes som oftest to Lag S., det ene over det andet. Hvorvel man har foreslaaet forskjellige Midler til at maale Skyernes Høider, har man kun meget faa Iagttagelser, og man veed kun, at Fjerskyerne undertiden sees over de høieste Bjerge og see ud derfra som fra Jorden, og at de andre S. undertiden forekomme i Høider af 10 til 14,000 Fod.

Skydebomuld, Pyroxyl, Pyroxylon er et Destructionsproduct af Cellestof, Cellulose (s. d. A.) ved Behandling med stærk Salpetersyre. Der gives en stor Mængde Forskrifter for Dannelsen af dette mærkværdige Stof, der nærmest maa betragtes som opdaget af Schönbein i Begyndelsen af Aaret 1846. Efter de forskjellige Tilberedningsmaader synes det at have noget forskjellige Egenskaber, Forhold, der dog langtfra endnu ere tilstrækkelig videnskabelig oplyste. Tilberedt af velrenset Bomuld, ved i 24 Timer at bringe dette i Berøring med en endnu varm Opløsning af 20 Dele tørt fiintrevent Salpeter i 31 Dele concentreret Svovlsyre, derpaa udvaske det omhyggelig og tørre det, har det bl. A. fortrinsviis den Egenskab, at kunne opløses let i en Blanding af Æther med lidt Viinaand. Denne Opløsning kaldes sædvanlig Collodium (s. d. A.). Som en anden lettere Fremgangsmaade, hvorved man erholder et S., der mere er udmærket ved fine brændbare og explosive Egenskaber, anføres at neddyppe velrenset Bomuld nogle Minuter i en afkjølet

Digitized by Google

Blanding af engelsk Svovlsyre og rygende Salpetersyre (lige Dele efter Rumfang), derpaa udvaske det godt og tørre det. Foruden af Bomuld kan Pyroxyl ogsaa tilberedes af andre Stoffer, der bestaae af eller indeholde Cellulose, som Papir, Hør, Bomuldstøi o. s. v., Noget, Pelouze allerede angav 1838, ligesom ogsaa Braconnot 1833 havde fremstillet et lignende Legeme (Xyloidin) af Stivelse. — Faa Opdagelser i den nyere Tid have — ved at bekjendtgjøres — vakt saa megen Opsigt som S., hvoraf man ventede sig noget Overordentligt, som Fortrænger af Krudtet. En Mængde Chemikere og Ikke-Chemikere have beskjæftiget sig med det og dets Tilberedning, og dog ere hverken dets chemiske Sammensætning eller dets Egenskaber i det Hele taget med Sikkerhed kjendte, hvilket udentvivl er begrundet i Vanskeligheden ved at fremstille det ganske reent; dette synes idetmindste at være den eneste Maade, hvorpaa det kan forklares, at de nøiagtigste Undersøgelser have givet meget afvigende Resultater. Saa Meget er dog afgjort, at det dannes af Cellulosens og Salpetersyrens Elementer, under Udskilling af Bestanddelene af Vand. See Krudt og Explosion.

Skydebro kaldes et Apparat, der anvendes paa Jernbaner for at bringe Vognene fra et Spor over i et andet (Sgn. Dreieskive). Det bestaaer af et bevægeligt Gulv, der bærer et Stykke af Jernbanesporet af saa stor Længde, at en Vogn kan faae Plads derpaa. Det hviler paa Hjul, hvormed det løber paa en i en Grube i Jorden anbragt Bane, saa at det paa denne Maade lader sig skyde paatvers over fra det ene Jernbanespor i det andet. S. ere mindre bekostelige end Dreieskiver; men den aabne Grube, der skjærer tvers over Banen, er til ikke ringe Ulempe. Man har derfor i den senere Tid construeret S., der ligge høiere end det egentlige Jernbanespor, saa at de kunne løbe hen over dette. Vognene maae da bringes op paa S. ved Hjelp af et kort Skraaplan.

Skydelinier kaldes i Bogtrykkerierne Linier uden Præg, altsaa smallere end Skrifthøiden og kun bestemte til at adskille navnlig de paa hinanden følgende Linier, ikke til at vises i Aftrykkene.

Skyder, s. Styring.

Skydeskaar kaldes de Aabninger, som dannes i et Brystværn eller en Forsvarsvæg, for at der gjennem disse kan afgives Skud, uden at Betjeningsmandskabet behøver at forlade den dækkede Stilling bag Brystværnet.

Skydetang kaldes en Tang, hvis Grene kunne holdes samlede ved en Ring, der trækkes fra Charneret ud imod Enderne.

Skye, Ø ved Skotlands Vestkyst, den største af Hebriderne, er 37 □ M. stor med 22,000 Indb. Forresten s. Hebriderne.

Skygge kaldes i Malerkunsten den Deel af Billedet, hvor Gjenstandene ere gjengivne ubelyste eller rettere mere eller mindre svagt belyste. Det er ved Hjelp af Overgangen fra Lys til S. i Forbindelse med Luftperspectivets Indvirkning, at Maleren frembringer Illusionen af Gjenstandens Runding og Udtræden fra Grunden. S. deles i Hoved-, Halv- og Slag-S. Hoved-S. fremkommer paa den Side af Gjenstanden, der er ganske vendt fra Lyset, Halv-S. danne Overgangene til Lyset (jvfr. Halv- og Mellemtinter) og fremkomme ligeledes ved den Formindskelse i Skyggens Dybde, som Lysreflexer frembringe. Slag-S. er den S., som Gjenstanden kaster fra sig i samme Retning, som Lysstraalerne gaae, og som dækker de andre nærmeste Gjenstande, saa langt den ifølge sin Størrelse og Lysets Stilling kan række.

Skyggebille (Tenebrio) hedder en Billeslægt, hvortil bl. A. Meelbillen (T. molitor) hører; denne er mørkebruun, plump af Bygning og langagtig af Legemsform (7‴); den 1″ lange, bruungule, trinde, haardhudede, fladhovede, kortbenede Larve (Meelorm) lever i Meel og afgiver et godt Foder for Nattergale og andre Sangfugle i Fangenskab. Til samme Familie hører Dødningebillen (s. d. A.).

Skylax, en græsk Geograph fra Karyanda i Karien, foretog 508 f. Chr. paa Darius's Befaling en Opdagelsesreise til Indus, hvilken han beskrev i en „Periplus". Udg. (tilligemed Hekatæos) af Klausen (1831) og af Müller i „Geographi Græci minores" (1854).

Skyllis, s. Dipoenos.

Skylp eller Rør kaldes et Redskab til at afskrubbe Træ paa Dreiebænken, gjøre det rundt og give det dets Hoveddimensioner.

Skymnos, en græsk Geograph fra Chios, forfattede et geographisk Digt i Jamber. Det Opbevarede er udgivet af Letronne (1840) og af Müller i „Geographi Græci minores" (1854).

Skypompen eller Vandhosen er et Phænomen, der kan vise sig paa mange forskjellige Maader. Er Himlen overtrukken, danner der sig i Skyen en nedadvendt Spids eller Tragt, som efterhaanden sænker sig dybere og dybere, saa at den tilsidst kan naae fra Skyen til Jorden som en uhyre Slange, der skrider frem, idet den bugter sig paa mange Maader; men som oftest vandrer den nederste Ende langsommere end den øverste. En opmærksom Betragtning af S. viser, at de Skymasser, hvoraf den bestaaer, ere i en hvirvlende Bevægelse. Er den stor, udslynger den ofte Hagel til alle Sider og er da ikke sjelden ledsaget af Lyn og Torden. Er Himlen klar, seer man kun den nederste Deel af S., hvor den er opfyldt af Støv, Vand eller andre Gjenstande. Paa Jorden mærker man i Nærheden af S. en heftig Vind, der fra alle Sider blæser ind imod den, river løse Gjenstande med sig ind i Hvirvlen og undertiden fører dem høit op i den. Hvor en stor S. er gaaet igjennem en Skov, omstyrtes mange Træer, der alle ligge med Toppen ind imod S.s Vei; paa mange Steder oprodes Jorden til betydelige Dybder; men da trækker S. sig som oftest tilbage, for derpaa atter at voxe nedad og saaledes fortsætte sine Ødelæggelser i Spring. S. er upaatvivlelig en Hvirvelvind; men hvorledes den fremkommer, veed man ikke med Sikkerhed. I Almindelighed mener man den dannes ved Sammenstød af Vinde, der gaae i forskjellige Retninger. Er Hvirvlen dannet, vil der inde i den paa Grund af Centrifugalkraften fremkomme en Luftfortynding, som tilligemed Hvirvlen vedligeholdes ved de udenfra tilstrømmende Luftmasser. Luftfortyndingen viser sig tydelig, naar S. gaaer hen over Vandet, da dette saa hæver sig op i det fortyndede Rum og danner en Vandstøtte, som følger S. Hvor Hvirvlen be-

Digitized by Google

rører Jorden, forsinkes den ved Gnidningsmodstanden, og der kan Luften udenfra komme til at trænge ind i den fortyndede og rive større og mindre Gjenstande med sig.

Skyros, en græsk Ø i det ægæiske Hav Nordost for Euboea, 3 □ M. stor med 2,000 Indb., var efter Mythen Achilles's Opholdssted, førend han drog til Troja. Der avlede Achilles, med Kong Lykomedes's Datter Deidamia, Neoptolemos.

Skyther kaldtes i Oldtiden med et Fællesnavn de nomadiske Folkestammer, som fra Mellemasiens Bjerglande havde udbredt sig over Lavlandet ved Aralsøen og det kaspiske Hav og derfra over Volga og Don hen over det sydlige Ruslands Sletter ved det sorte Hav lige indtil Donau. Senere blev det skythiske Navn fortrængt i Europa ved Sarmaterne. Bekjendte ere S.s Tog gjennem Forasien henimod Slutningen af det 7de Aarh. f. Chr. samt til Baktrien og det nordvestlige Indien, hvor de 127 f. Chr. grundlagde det indo-skythiske Rige. Den persiske Konge Darius Hystaspis foretog 514 f. Chr. et Tog mod S. Nord for Donau, men maatte, da S. undgik et Slag, opgive den frugtesløse Forfølgelse og trække sig tilbage med uforrettet Sag.

Skytte er et lille baadformigt Redskab til under Vævningen at bringe Islætten ind i den i et Over- og Underfelt deelte Kjede. I S. er derfor anbragt en lille Spole med Islæt paa en saadan Maade, at denne kan villig, men dog ikke altfor villig, løbe af. S. er oprindelig bestemt til at kastes med den ene Haand og gribes med den anden; men naar Tøiet er for bredt dertil, bruger man en Snelskytte, der kan drives i begge Retninger ved et Ryk fra Midten af Væven.

Skytten, lat. sagittarius, er det 9de Stjernebillede i Dyrekredsen. En stor Deel deraf er usynlig paa vor Himmel. I Begyndelsen af Juli er det i Syd ved Midnat, af August Kl. 10, af September Kl. 8 o. s. v. Det strækker sig da (i Danmark) fra Horizonten til en Høide af 10 Grader.

Skytspatron, Skytshelgen, s. Helgen.

Skøite er et bredbygget, fladbundet Fartøi, som benyttes i Holland til Transport paa Floder og Kanaler. De saakaldte Trækskøiter trækkes af Heste, der løbe langs Strandbredden.

Slaaentorn, s. Prunus.

Slag er en populær Benævnelse paa flere forskjellige Sygdomme, som dog alle deri ere hinanden lige, at de træffe Individet ligesom med eet Slag. Ved S. betegnes saaledes det sædvanlige Krampeanfald, Epilepsien; ligesaa Hjerneblødninger, Apoplexier (Slagflod); endelig enhver pludselig Sammensynkning paa Grund af Livskræfternes Svigten (Nerveslag).

Slagbedding kaldes den Deel af en Bedding, som findes under Vandet; den bør gaae saa langt ud i Vandet, at Skibet hviler paa den, indtil Vandet faaer tilstrækkelig Bærekraft til at bære Skibet under Afløbningen. Hales et Skib paa Land, er S. til stor Hjelp til at faae Skibet løftet op paa Beddingen.

Slagelse, Kjøbstad i Sjælland, Sorø Amt, S. Herred, ligger i Nærheden af Jernbanen fra Kjøbenhavn til Korsør. Indbygger-Antallet var 1860: 4,931 (1855: 4,747). Byen har 2 Kirker: St. Mikkels Kirke og St. Peders Kirke, et rigt Hospital (med tilhørende Kirke) for 120 Lemmer, og i Forbindelse dermed en ny under Navn af „S. Kloster" oprettet Stiftelse for 50 ældre Fruentimmer af den dannede Middelstand (indviet 1859); endvidere mærkes Raadhuset, Thing- og Arresthuset, Realskolen (som den 1852 nedlagte lærde Skoles Locale er overladt), Borger- og Friskolen samt Fattighuset. Da S. paa alle Sider er omgivet af et rigt Opland, driver Byen betydelig Kornhandel paa Udlandet, hvilken lettes ved Jernbanen; ogsaa Haandværksdriften er af Betydenhed. I S. er en Sparekasse for Byen og Omegnen. — S. er en gammel By; 1182 var den dog endnu en Landsby, som tilhørte Sorø-Kloster. Paa et Dannehof i S. 1376 blev Margretes Søn Oluf valgt til Konge. I den katholske Tid var der i S. et Helligaandskloster, som har givet Hospitalet (funderet 1585 af Kong Frederik II) dets Oprindelse.

Slagge. I Bjergværksvidenskaben forstaaer man ved S. de mere eller mindre glasagtige Producter, som danne sig ved næsten enhver metallurgisk Smelteproces, idet de Steenmasser og andre Ureenligheder, der ledsage Metallet eller Metalertsen, bringes til at udskille sig i en mere eller mindre fuldstændig smeltet Tilstand. For at opnaae dette bedre, føies hyppig forskjellige fremmede Legemer til, saakaldte „Tilslag", som med de tilstedeværende Steenmasser og andre Ureenligheder kunne danne bedre smeltelige Masser. Disse halv- eller heelsmeltede Masser kaldes S.; de ere meget hyppig Silicater, deels amorphe, deels mere eller mindre krystallinske, men indeholde i Reglen ubetydelige Mængder eller kun Spor af det Metal, hvis Fremstilling man har havt til Hensigt; dog kunne de ogsaa hovedsagelig bestaae blot af Metalilter, saaledes som ved forskjellige iltende Smeltninger, f. Ex. Rujernets Fersning, Kobberets Garing o. s. v. Man har Masovnslagger, Friskslagger fra Jernværkerne, allehaande S. fra Kobber-, Bly- og andre Smeltehytter, ligesom Asken fra de fleste Steenkul og nogle meget jernholdige Slags Tørv smelte til S. Anvendelsen af S. er forskjellig efter dens Natur, men i det Hele ringe; deels bortkastes de som unyttige, deels sættes de til ved en ny Smeltning (f. Ex. af slet Glas), enten for at lette denne eller for at afgive en af deres metalliske Bestanddele. Masovnslagger har man undertiden udstøbt i Former og benyttet som Muursteen. Hvor man ikke trænger til Opfyldning, Veimateriale ell. desl., vil derfor S. gjerne ligge til Uleilighed.

Slaghöek (Diderik), var en westphalsk Magister, som kom til Danmark under Christian II og ved Sigbrit fik stor Indflydelse hos denne Konge, hvis Grumhed han nærede ved sine onde Raad. Han blev udseet til Sonoffer for to svenske Bispoppers Henrettelse i det stockholmske Blodbad, da Paven havde sendt en Nuntius til Kjøbenhavn for at undersøge Sagen, og Kongen var feig nok til at udpege S. som Ophavsmand dertil, skjøndt han nylig havde gjort ham først til Biskop i Skara og kort efter

Digitized by Google

endog til Erkebiskop i Lund, hvilken Værdighed han kun beklædte i faa Maaneder. S. blev i den pavelige Nuntius's Nærværelse hængt og derpaa brændt paa Gammel-Torv i Kjøbenhavn d. 24de Januar 1522.

Slaglod kaldes et strengsmelteligt Loddemateriale, der dog altid maa smelte ved lavere Temperatur end de Metalstykker, der skulle forenes, og de Lodninger, der alt maatte være anbragte paa samme Sted. Oftest anvendes Messingslaglod, gjerne med mere Zink end i Messing, og undtagelsesviis med lidt Tin, dog har man ogsaa særegne Sorter S. til Guld, Sølv og Nysølv, ligesom man til Jern benytter reent Kobber, til Platina reent Guld som S.

Slagmaleri, s. Bataillemaleri.

Slagmaskine, s. Bomuldsindustrie.

Slagsigte, s. Sigte.

Slagskygge, s. Skygge.

Slagstok kaldes gjerne hos Blikkenslagerne en Ambolt snart med, snart uden Horn.

Slagværk findes i de fleste Pendeluhre og drives paa samme Maade som Gangværket: i Taffeluhre ved Fjer, i Stue- og Taarnuhre ved Lod. Om der end er en Forbindelse mellem begge, forsaavidt Gangværket bestemmer, naar S. skal give Lyd ved Slag paa en Fjer eller Klokke, saa danner dog S. et Hele for sig, ofte indtagende en særegen Plads, og naar Uhret ikke blot skal slaae Timer men tillige Qvarterer, har man endog 2 S., indbyrdes meget lige men med forskjellige Perioder og undertiden til at drive med forskjellige Lodder eller Fjere. Minuthjulet eller et andet, der dreier sig rundt eengang i Timen, har en Stift, der kommer til et bestemt Sted, løfter en Arm og et Par Minutter senere atter slipper den; det Første kaldes Udløsningen, Uhret hikker eller falder i Slag; i det andet Moment begynder Slagene meest ved, at nogle fra et hurtigere gaaende Hjul udstaaende Stifter hæve en Hammer. Et Vindfang sørger for, at Slagene ikke falde altfor hurtig efter hinanden. Slagenes Antal reguleres paa forskjellige Maader. Hævestifterne, 12 i Tallet, kunne saaledes have efterhaanden forskjellige Længder, saa at Hammerens Arm, efter dens Stilling, naaes kun af 1, af 2 o. s. v., indtil alle 12. Alminbeligere bruger man dog enten en Slagskive, hvis Omkreds er med Hakker indbeelt i Buer, hvis Længder forholde sig som 1, 2, 3 .... 12, eller en „Snegl", det er en Skive, hvis Omkreds danner et Slags Spiral i Afsatser, idet Radius for hver 30 Grader voxer lige stærkt, indtil den atter pludselig aftager; men Nytten af disse 2 Organer kan ikke forklares i Korthed og uden Tegning. Som oftest skal S. tillige tjene som Repeteerværk (s. d. A.) ved til enhver Tid at angive Klokkeslettet, naar man trækker i en Snor o. desl.

Slambade er Navnet paa en ved adskillige Badesteder meget anvendt Art af Bade, ved hvilke et Slags Mosejord, Slam (egl. tydsk, Schlamm = Dynd), der gjerne indeholder mineralske Bestanddele, er tilblandet Badevandet i større eller mindre Mængde. Deres Virkning synes ofte at være meget kraftig.

Slamkiste. I Kloaker og andre Afløbsrender anbringes der undertiden, naar de have svagt Fald, paa de Steder, hvor Tilløbene udmunde, dybere liggende Samlekasser, for at det sværere Materiale, der tilføres, kan afsætte sig heri og kun de flydende Dele passere gjennem Afløbskanalen, da denne ellers let vilde tilstoppes deraf. Disse saakaldte S. fordre en stadig Udrensning, hvilket er til stor Ubehagelighed for Nabolaget. De undgaaes derfor ogsaa nu helst ved et velordnet Kloaksystem, idet man f. Ex. overalt, hvor det er muligt, giver Kloakerne saa stærkt Fald, at de directe kunne bortføre ogsaa det sværere Materiale.

Slange (Niels), Conferentsraad og Assessor i det danske Cancellie og Høiesteret, en Søn af den i Souverainitetshistorien bekjendte Provst i Slagelse og senere Biskop i Viborg Peder Villadsen (født 1657 i Slagelse, død 1737), er bekjendt som Forfatter af „Christian IV's Historie" (udg. af Gram 1749, Fol.).

Slange (Ophidius, Serpens). Slangerne udgjøre en Orden i Krybdyrenes Klasse. Deres vigtigste Eiendommeligheder ere: et meget stærkt forlænget Legeme, hvis smækkre Krop jevnt gaaer over i den tyndere Hale og med en ofte næsten umærkelig Affmalning i det aflange, smalle Hoved; fuldstændig Mangel af Lemmer (kun Qvælerslangerne have Spor til Baglemmer); en Beklædning af Skjæl, der paa Hovedet i Reglen erstattes af Plader, paa Bugen af brede Skinner; et meget udvideligt Gab (væbnet foroven med 4, forneden med 2 Rækker spidse Tænder), hvis Udvidelighed sætter Slangen istand til at sluge et forholdsviis stort Bytte; Manglen af et Brystbeen, hvilket muliggjør en lignende Udvidelighed af hele Kroppen. Føden, der i Reglen bestaaer af smaa Pattedyr (Muus) og Fugle, nedsvælge S. heelt under rigelig Spytafsondring. Ved deres Bevægelser spille Skinnerne under Bugen, som ved Ribbenenes Tryk sættes istand til at virke som talrige Smaafødder, en Hovedrolle. De fleste S. tilhøre Tropelandene; der gives Former, som leve i Jorden (Ormslanger) eller paa Jorden (Snoge); andre leve i det ferske Vand eller endog i Havet (Havslanger); atter andre i Træerne (de lange, tynde, pidskeformige Træslanger). De inddeles i de giftløse eller uskadelige S., som savne Giftkjertel og Gifttænder (Orm- og Qvælerslanger, Snoge), og Giftslanger (s. d. A.).

Slangefalk (Gypogeranus serpentarius) eller Secretair kaldes en sydafrikansk Rovfugleform, der ved sin lange Hals, sine lange tynde Been, korte Tæer og Kløer og lange Vinger samt ved de fra Hovedets Sider fremragende eiendommelige Fjer (deraf Navnet „Secretair") har et fra de andre Falke- og Ørneformer meget afvigende Udseende. Dens eiendommelige Bygning er aabenbart beregnet paa at sætte den istand til med Held at efterstræbe Krybdyr, navnlig Giftslanger, hvorved den indlægger sig megen Fortjeneste.

Slangehalsskarv, s. Skarv.

Slangeholderen (Ophiucus eller Serpentarius) med Slangen er Betegnelsen for et Stjernebillede. I Begyndelsen af Juni er det i Syd ved Midnat og staaer da lige under Hercules, uden forsaavidt Slangens Hoved strækker sig op Vest

Digitized by Google

for Hercules. Dets Høide er da 10—50 Grader over Horizonten. Lettere sees det i Sydvest og strækker sig da fra Horizonten til 43°, hvor en klar Stjerne i Hovedet, Ras Alhague, staaer 5° tilvenstre for en lignende i Hercules's Hoved, Ras Algethi. I Begyndelsen af Juli finder dette Sted ved Midnat, af August Kl. 10, af September Kl. 8 o. s. v. S. skal efter Mythen være et Billede paa Æsculap, Lægekunstens Gud, og Slangen paa Viisdommen.

Slangehoved, s. Echium.

Slangerod, s. Aristolochia.

Slangerup, en By i Sjælland, Frederiksborg Amt, Lynge-Frederiksborg Herred, var en af Landets ældste Kjøbstæder, men ophørte at være Kjøbstad 1809. Ved S. leveredes 1147 et Slag, hvori Svend Grathe seirede over Modkongen Knud Magnussøn. Kong Erik Eiegod var født i S., og her var i den katholske Tid et Nonnekloster, ligesom Byen endnu har en anseelig Kirke. Ogsaa Psalmedigteren Biskop Kingo var født i S.

Slangestjerner (Ophiura) kaldes en eiendommelig, over alle Have udbredt Gruppe af Straaledyr, som have et rundt eller femkantet, skiveformigt Legeme, fra hvilket der udgaaer 5 lange, ofte traadformige, leddede, med Pigge og Sugefødder udstyrede Arme; midt paa Bugsiden af Skiven sees den femdeelte, med et Slags Tænder væbnede Mund. Armene indeholde et Slags Skelet af sammenleddede Kalkstykker; Huden kan forresten være blød, men er dog som oftest beklædt med smaa Kalkplader. S. leve i Havets Dynd og Sand, i tomme Skaller, paa Koraller og Svampe o. s. v. Til S. i videre Forstand høre ogsaa de saakaldte „Medusahoveder".

Slave, Slaveri, i Betydning af Fæstningsslave, Fæstningsslaveri s. d. A.

Slaver, Slavoner er det Navn, som Europas østligste og tillige en af dets talrigste Folkestammer tillægger sig selv. Det udledes rimeligviis af slowo (efter Andre af slava = Berømmelse), der i deres Sprog betyder et Ord. Navnet betyder altsaa de Talende, og modsættes det Navn, som de gave alle Udlændinger, nemlig Njemtsi, der egentlig betyder stumme. Tydskerne og Nordboerne kaldte denne Stamme S., et Navn, som paa Dansk har en meget ubeqvem Tvetydighed, hvilken dog maaskee har en Art historisk Berettigelse; thi det er vel muligt, at Benævnelsen for Træl i de europæiske Sprog (Slave, Sklav, esclave, slave, schiavo) netop kommer af, at en stor Deel slavoniske Stammer i Middelalderen vare bragte til den dybeste Undertrykkelse af de germaniske Erobrere og vel endog solgtes til fjernere Egne. Det latinske Ord servus har en mærkelig Liighed med Serb eller Servier, hvormed Slavonerne i de ældste Tider betegnede sig, og som endnu bruges af tvende af deres Stammer. Navnet svarer ogsaa til det ældre Ord, Sarmater, hvormed Oldtiden betegnede dem. S. høre til den japetiske Stamme ligesom de fleste Europæere. De have meest Liighed i Sprog med Romerne og Grækerne; men der er derved den Særegenhed, at de slaviske Sprog endnu befinde sig paa det antike Standpunct, imedens de romanske Sprog, ved at bortkaste deres grammatiske Endelser, ere gaaede over til det moderne. I Charakteer ligne vistnok de slaviske Folkeslag mere de romanske end de tydske. Vist er det, at S. høre til Europas talrigste (de udgjøre over 80 Mill. Mennesker) og vigtigste Stammer. Man kan, nærmest efter Schaffarik, inddele dem i følgende Underafdelinger: A) **Østlige og sydlige S.**, nemlig: 1) Russere, c. 51 Mill. Mennesker i 3 Grene, i Rusland, Polen o. a. St. 2) Bulgarer, 3,587,000 M., i Tyrkiet; samtlige Russere og Bulgarer ere af den græske Religion. 3) Illyrier eller Servier, 7,246,000 M., som boe deels i Servien, Montenegro, Bosnien og Ungarn samt Dalmatien, deels endelig i de tydske Landskaber Kärnthen og Krain ved Istrien. De bekjende sig for endeel til den græske Religion, Nogle endog (i Bosnien) til den muhammedanske, men Størstedelen ere romerske Katholiker. De fleste af dem høre til Europas allerraaeste Folk; s. forresten Artt. **Servien** og **Serviske Folk** samt Artt. om de Lande, hvori Servierne boe. B) **Nordlige og vestlige S.**, nemlig: 4) Polakker, 9,365,000 Mennesker, forbetmeste Katholiker af Religion, henhørende deels til det preussiske, deels til det russiske og østerrigske Rige. 5) Czecher eller Bøhmer, 7,167,000 M., og Slovaker i det nordlige Ungarn. De ere Katholiker, med Undtagelse af, at en stor Deel Slovaker ere Protestanter. 6) Den serbisk-vendiske Stamme i det nordlige Tydskland, neppe 200,000 M.; nogle af dem ere Katholiker, andre Protestanter. Disse Beboere af Lausitz o. s. v. ere naturligviis kun en Levning af et meget udbredt slavisk Folk, som paa de carolingiske Keiseres Tider besad det Meste af Sachsen, men hvis Efterkommere nu ere tydsktalende. Denne Denationaliseringsproces er gaaet for sig endnu stærkere i det nordligste Tydskland, hvor alle de gamle vendiske Stammer, Pomeranerne (i Pommern), Wilzerne i Mecklenburg, Polaberne ved Elben, Wagrierne i Holsteen og paa Femern nu tale Tydsk. Den mecklenburgske Hertugslægt nedstammer fra de gamle vendiske Høvdinger. Derimod have i mange Slægtfølger de større slaviske Nationer været regjerede af Fyrstehuse af tydsk Herkomst. — Saalangt som historiske Vidnesbyrd strække sig, havde S. deres Hovedsæde omkring Karpatherne, især i Slettelandet N. og Ø. for disse. Herfra udbredte de sig fra Folkevandringenes Tider mod N. indtil Østersøen, mod V. indtil Elben og Saale, mod S. især efter Hunnerrigets Forfald hiinsides Donau over hele Halvøen S. for Balkan (sign. Art. **Ny-Grækere**). I det 7de Aarh. stiftede de Rigerne Kroatien og Servien, medens Wilzer, Obotriter o. A. besatte det nordostlige Tydskland, hvor de sædvanlig kaldtes Vender (Vinder, Veneder), et af de Fællesnavne, hvormed i den ældre Tid stundom alle S. benævnedes. I det 8de og 9de Aarh. begyndte S., først paa egen Haand, siden under Varegernes (Væringernes) Anførsel at trænge sig ind i de dengang af finske Folk beboede Lande mod N. og V. (Rusland og Polen), s. disse Landes Historie; de stiftede saaledes efterhaanden Rigerne Rusland, Polen, Lithauen, Mähren, Bøhmen, Servien, Kroatien, Bosnien, Bulgarien o. fl., af hvilke kun det førstnævnte endnu bestaaer men tillige har op-

Digitized by Google

slugt i sig de to næstefter nævnte. De øvrige Stater have ganske eller tildeels tabt deres Selvstændighed, og de der boende S. ere komne under Tyrkernes eller Tydskernes Herredømme; de første have ladet dem beholde deres Nationalitet saa temmelig uforstyrret (Bulgarerne, Bosnierne, Servierne), de tydske Regjeringer (i Preussen og Østerrig) have, efter den i denne Henseende hos Tydskerne sædvanlige Fremgangsmaade, søgt at paatrænge S. tydsk Sprog og Dannelse og undertrykke det slaviske (i Ungarn have Magyarerne indtil de nyeste Tider hjulpet til dermed); s. Bøhmens og Ungarns Historie. I det sidste Par Aar har Begivenhedernes Magt nødt Regjeringen i Østerrig til at holde noget inde med denne Undertrykkelse af slavisk Nationalitet, og denne er derfor nu begyndt at komme mere til sin Ret, s. Østerrig; i Preussen fortsættes derimod det gamle System endnu mod S. i Posen. Forresten maae om S.s Historie eftersees Artt. om de enkelte af S. beboede Lande, Rusland, Polen o. s. v. Slgn. ogsaa Art. Panslavisme.

Slaveri og Slavehandel ere — det er smerteligt at sige det — næsten ligesaa gamle som Menneskeslægten, fordi den Stærkeres Ret altid er bleven misbrugt. Vi finde Slaveri hos Jøderne og deres Naboer i Syrien og Arabien saavelsom hos alle asiatiske Folk, men hos disse betragtedes Slaverne i det Hele som Huusfolk, og deres Tilstand var fordetmeste taalelig. Hos Grækerne fandtes allerede paa Homers Tid Slaver; Grækernes Utilbøielighed til at forrette al lavere Tjeneste gjorde, at det at have Slaver betragtedes som en Nødvendighed og som Noget, der fulgte af sig selv. I Athen var et eget Torv for Slavehandelen. Prisen steeg fra ½ Mine (c. 16 Rdl.) til henved 2,000 Rdl. (Kunstnere, boglærde Personer o. s. v.). Antallet af Slaver var i de mere velhavende Stæder og Stater meget stort (i Attika var det engang henved 400,000, medens Borgernes kun var lidt over 100,000). Slavernes Behandling var i det Hele mild, medens den hos Romerne var langt haardere. Slaver bleve hos disse i den ældre Tid en stor Deel af Krigsfangerne; Børn af Slaver tilhørte der, som allevegne, Herren. Denne besad uindskrænket Myndighed over Slaven, kunde udleie og straffe ham, hvilket ofte skete med stor Grusomhed. Især efter de puniske Krige voxede Slavernes Antal i Rom overordentlig, enkelte Rigmænd havde dem i Hundredeviis paa deres Godser. Foruden de private Slaver var der offentlige, som tilhørte Staten og brugtes navnlig til at kjæmpe i de blodige Fegterspil, s. Gladiatorer. Den Haardhed, hvormed Slaverne behandledes, i Forbindelse med deres store Antal fremkaldte hyppige Opstande af dem, især under Spartacus 73 f. Chr. Keiserne satte snevrere Grændser for Herrernes vilkaarlige Behandling af Slaverne og indrømmede disse nogle personlige Rettigheder, imedens de paa Republikens Tid kun betragtedes som Ting; dengang bleve ogsaa Frigivelser stedse hyppigere, skjøndt disse ogsaa før af forskjellige Grunde fandt Sted, stundom efter en meget stor Maalestok.

Hos de barbariske Nationer, som trængte sig ind i det synkende Romerrige, bestod og vedblev Slaveriet og den dertil knyttede Menneskehandel. Hos de germaniske Folk voxede Slavernes Antal, især da efter Carl den Stores Tid Kampen begyndte med de slaviske Folk (slgn. Art. Slaver). Her i Norden bestod S. eller Trældom i Hedenskabets Tid og endnu længe i Christendommens; Aarsagerne vare de samme som hos Oldtidens Folkeslag, Trællene betragtedes med stor Foragt og behandledes ofte haardt, men Frigivelser vare ikke sjeldne. I den første Deel af Middelalderen bestod overhovedet S. ved Siden af Livegenskab i næsten alle Europas Lande; Christne og Muhammedanere solgte og kjøbte indbyrdes Slaver baade af deres egen og af Modpartiets Tro, og navnlig Korstogene og Kampene imellem Christne og Muhammedanerne paa den pyrenæiske Halvø gav Anledning til en udbredt Slavehandel; i Frankrig var Lyon, i Italien Rom Hovedpuncter for Slavehandelen. De fleste muhammedanske Folk have beholdt S. indtil vore Dage. Tyrkerne have deels Negere, deels Hvide fra de kaukasiske Lande til Slaver (denne Handel er siden 1854 forbudt), tidligere ogsaa fangne Christne. Disse fandtes i endnu større Antal i Marokko og Barbareskstaterne, indtil Englændernes Tog mod Algier 1816 og de Franskes Erobring af Algier 1830 ophævede dette S. I Tunis blev alt S. forbudt 1846, i Algier 1848, i Ægypten 1855 (endnu Mehemed Ali foranstaltede aarlig formelige Negerjagter i Nubien); i Marokko og Tripolis findes endnu enkelte christne Slaver.

Efterat Amerika var opdaget og Portugiserne havde sat sig fast paa Afrika's Vestkyst, udviklede sig fra det 15de Aarh.s Slutning et nyt System i S. ved Handelen med Negerslaver. Da Portugiseren Gonzalez 1480 havde omseilet Cap Bojador, begyndte han Handelen med Negere fra Guinea (slgn. Art. Las Casas); dette Exempel fulgte Spanierne fra 1506, da det viste sig, at Indianerne i Amerika ikke kunde udholde Arbeidet i Bjergværkerne og Plantagerne men døde tusindviis, og en kongelig Forordning fra 1511 tillod formelig denne skjændige Handel, i hvilken dog Portugiserne længe indtoge den første Plads (de indførte i det 16de Aarh. 28,000 Negere aarlig i Brasilien). England tog fra 1562 ivrig Deel i Negerhandelen ved et af Dronning Elisabeth privilegeret Selskab; i den sidste Halvdeel af det 18de Aarh. udførte Englænderne aarlig 30,000 Negere fra Afrika, af hvilke de solgte 20,000 til andre Folk. I Frankrig blev Negerhandelen tilladt under Ludvig XIII; siden tog den et stort Opsving, og i Aaret 1785 indførtes alene til de franske Antiller 33,000 Negere. Man anslaaer Tallet af de Negere, der overhovedet ere bortførte fra Afrika som Slaver, til 50 Mill. Af disse døde henved en Trediedeel paa Overfarten eller strax efter Udskibningen, Resten solgtes som Dyr til den haardeste og vilkaarligste Behandling paa Plantagerne. — Fra det 18de Aarh.s 1ste Halvdeel hævede der sig efterhaanden Stemmer imod Negerslaveriet. Begyndelsen gjorde Qvækere i England og Nordamerika ved at frigive deres egne Slaver; 1787 afskaffede den nordamerikanske Union Slaveriet, men de sydlige Stater vægrede sig ved at erkjende denne Bestemmelse for

Digitized by Google

avlbig. Aaret efter bragte Wilberforce et Forslag om Slavehandelens Afskaffelse for det engelske Parlament, men først 1807 gik det igjennem; imidlertid havde allerede Danmark givet England et Exempel, da Kronprinds Frederik (VI) ved Forordningen af 16de Marts 1792 forbød Negerhandelen og gav forskjellige Bestemmelser til Forbedring af Negernes Tilstand. Fra 1814 arbeidede England med priisværdig Iver paa at faae Negerhandelen afskaffet; det bevægede de fleste andre Regjeringer (enkelte imod en Pengesum) til at understøtte sig heri, fik 1824 Slavehandelen erklæret for Sørøveri, men fandt heftig Modstand imod sin Fordring (Frankrig og Nordamerika have ikke indrømmet den), at de Krigsskibe, som især England lod krydse ved Afrika's Kyster og paa Oceanet for at hindre Slavehandelen, skulde have Ret til at undersøge ethvert Skib og opbringe det, hvis det havde Slaver ombord. Det har desuden viist sig, at det trods alle Anstrengelser og Opoffrelser ikke har været muligt at forhindre denne afskyelige Handel, fordi Fordelen derved er saa stor; den er endog ved disse Bestræbelser bleven end grusommere, fordi der nu til Slavefragt vælges fornemmelig hurtigseilende og mindre Skibe, hvorved Dødeligheden blandt Slaverne paa Reisen er tiltagen overordentlig.

Imidlertid er S. blevet ophævet i de fleste christne Nationers Colonier. Englænderen Buxton satte fra 1823 flere Reformer igjennem angaaende Negernes Behandling i de engelske Colonier; 1831 frigaves Slaverne paa Kronens Plantager, 1833 besluttedes S.s fuldstændige Ophævelse i alle engelske Colonier, og 1838 udførtes samme; Plantagerne fik i Erstatning 20 Mill. Lstlr. I Frankrig og især i dets Colonier mødte Negeremancipationen længe heftig Modstand, og der skete kun Lidet til at formilde Slavernes tunge Kaar; da kom Februarrevolutionen 1848 og bevirkede pludselig, at alle Slaver frigaves, hvorved mange Plantageeiere bleve forarmede; 1854 erklæredes S. afskaffet for bestandig. Om Slaveriets Ophævelse paa de danske Øer s. Dansk-vestindiske Øer. I Brasilien, paa Cuba og i det sydlige Nordamerika bestaaer S. endnu; om det sidste Land, paa hvis Nutid og Fremtid dette Spørgsmaal har en Alt overveiende Indflydelse, s. Nordamerikanske Fristater (IV, S. 589 og de der nævnte Artt.).

Sign. Wallon „Histoire de l'esclavage dans l'antiquité" (1847—48); Clarkson „Essay on the slavery and commerce of human species" (1786); Buxton „The african slave trade and his remedy" (1839).

Slavisk Litteratur. Herom henvise vi til Artt. om Hovedgrenene af samme, nemlig russisk, bøhmisk, polsk og servisk Litteratur. De vigtigste Værker over s. L. skyldes Schaffarik, Dobrowsky, Palacky og Mickiewitz (s. disse Artt.); en brugbar Haandbog har man af Talvj (Ther. Robinson, s. d. A.).

Slavisk Mythologie. Det kan nu ubetvivl ansees for beviist, at de forskjellige slaviske Folkestammer i den hedenske Tid havde i alt Væsentligt en fælleds Cultus, som beroede ikke paa en raa og tankeløs Fetischisme men paa en Monotheisme, der, efterhaanden fordunklet, gik over til Polytheisme og tilsidst til en Art Pantheisme, uden at dog Tanken om een høieste Gud ganske forsvandt idetmindste af Præsternes Bevidsthed. Som øverste og almindelig Gud tilbades af alle Slaver Sviatovit, ved Siden af hvilken de øvrige Guddomme gjaldt næsten kun som Halvguder. Iblandt disse vare Perun (Tordenguden) og Radegast (Fornuften) de øverste. Andre Guder vare: Prove (Retfærdighedens Gud), Rugevit (Krigens), Siva (Kjærlighedens), Triglav d. e. den Trehovede (Himlens og Jordens Gud, især hos Venderne), Prija (Skjønhedens Gud); Bjelbog (den hvide Gud), Czernebog (den sorte Gud, de onde Aanders Fyrste). Af disse dyrkedes dog ikke alle hos alle Slaver, de ere tildeels kun forskjellige Navne paa en Personification af den samme religiøse Forestilling. Tro paa Sjælens Udødelighed og en Gjengjeldelse efter dette Liv var ikke Slaverne fremmed. — Templerne laae hos Østslaverne sædvanlig i Skove og bestode af Træpæle omvundne med Tøier; mange Gudebilleder stode frit, f. Ex. paa Bjerge eller ved Floder. Hos de vestlige Slaver vare Templerne mere udsmykkede med Zirater og stundom omgivne af Tilbygninger. Gudstjenesten forestodes af Præster; Bekostningerne bestredes af Tempeljorderne og de Troendes Gaver. Offrene bestode sædvanlig af Qvæg, Faar eller Frugter; Menneskeoffere fandt stundom Sted, især hos de vestlige Slaver, dog næsten kun af Krigsfanger. De Døde brændtes, og Asken opbevaredes i Urner. — Hexeri og Trolddom var egentlig ikke hjemme hos Slaverne, de vestlige Slaver lærte samme af Finnerne og de Tydske; derimod spillede Sandsigerkunst en temmelig stor Rolle. — Sign. Hanusch „Die Wissenschaft des slavischen Mythus" (1842).

Slaviske Sprog have i deres Ordstammer og hele Bygning Lighed med Sanskrit, men have i deres tidlige Udvikling antaget en reen europæisk Charakteer, hvorved de staae det latinske og græske Sprog temmelig nær (s. Slaver). De have ingen Artikel, i Enkelttallet 7 og i Fleertallet 6 Casus, i nogle Dialekter en Dualis, i Verberne mange Eiendommeligheder. De ere fattige paa Vocaler og mangle ganske Dobbeltlydene (Diphthonger), have derimod en Mængde Hvislelyd; dog formindsker Udtalen den ved Consonanternes Sammenhobning opstaaende, mere tilsyneladende end virkelige, Haardhed i Ordenes Lyd.

Om de enkelte s. S., det bøhmiske, polske, russiske o. s. v., henvise vi til Artt. om disse; her skulle vi endnu kun tale om det Gammelslaviske eller Slavonske, som ikke længere er noget levende Sprog, men hvori de slaviske Folks Bibel er skreven, som forstaaes af Alle, og som i Aarhundreder brugtes i Alles og endnu bruges i Nogles Kirker, i religiøse Skrifter o. s. v. Det er høist sandsynligt, at alle Slaver engang talte eet Sprog, om end i forskjellige Dialekter; Eginhard beretter det udtrykkelig om alle de af Carl den Store undertvungne Folk. Det Gammelslaviske bør dog maaskee ikke betragtes som Moder men som en ældre Søster til de øvrige s. S. Hvor det engang blev talt, og hvilke af de endnu levende Sprog der nærmest udviklede sig deraf (om Russernes, Serviernes, Slova-

kernes eller Slovenzernes) er meget omtvistet (især af Dobrowsky og Kopitar). Om Slaverne før Cyrill havde en Bogstavskrift, er ikke tilstrækkelig beviist; vist er det, at Cyrillus laante især fra det græske og fra de østerlandske Sprog det af ham opfundne slaviske Alphabet af 46 Bogstaver eller Tegn (thi nogle af dem betegne Nuancer i Udtalen, som i andre Sprog angives ved Accenter, Puncter o. desl.), et Antal, som i de levende s. S. er blevet betydelig formindsket. Cyrillus og hans Broder Methodius gave ved Hjelp af dette de slaviske Folk en sand Nationalskat i deres Bibeloversættelse, hvorved den hellige Skrift blev Menigmand tilgjængelig, Aarhundreder førend dette blev Tilfældet med de vestlige Folkeslag, hos hvilke Latinen herskede. — Den romersk-katholske Kirkes bekjendte Skinsyge indskrænkede imidlertid snart det gammelslaviske Sprogs Brug i Kirkerne i Rusland og Servien; i Bøhmen synes de tydske Præster slet ikke at have ladet det blive indført, i Polen blev den slaviske Liturgie kun taalt, i Mähren, Ungarn og Illyrien trængte den romerske Kirkes Cultus sig ind istedetfor den græske, men det gammelslaviske Sprog beholdtes dog (sign. Art. Glagol).

De ældste sikkre skriftlige Mindesmærker i det gammelsl. Sprog ere fra det 11te Aarh., Oversættelser af Dele af Bibelen, religiøse Skrifter, Indskrifter og det mærkelige Prawda Russkaya (s. d. A.); en stor Mængde Haandskrifter findes i Bibliotheker i Moskau, Kijew o. a. St. Siden har man Nestors Krønike fra det 14de Aarh., en revideret Bibeloversættelse o. M. Den første trykte slavoniske eller gammelsl. Bog blev sat med glagolitiske Bogstaver 1483, den første fuldstændige Bibel 1663 i Moskau. Senere fortrængtes dette Sprog i Litteraturen efterhaanden af de andre udviklede slaviske Sprog eller blandedes med samme. Man har slavonisk-russiske Ordbøger af Berynda (1627), Eugenius (1784) og Alexejef (1817—19), en Sproglære af Vostokoff.

Slavonien, et „Kongerige", som siden 184[illegible] tilligemed Kroatien o. M. udgjør et østerrigsk Kronland, omgives af Ungarn, Voivodskabet Servien, Militærgrændsen og Kroatien og er (den slavoniske Militærgrændse ikke iberegnet) 140 □ M. med 260,000 Indb. S. gjennemstryges paalangs af en Fortsættelse af Varasdinerbjergene; Ryggen af samme er skovbedækt, det Øvrige er deels viin- og frugtrige Bakker, deels frugtbare Sletter. Hovedfloderne ere Donau, Drau og Sau. Landet er frugtbart paa Korn, Viin, Hør og Hamp, Tobak, Frugt; Faare- og Svineavlen er betydelig, Bjergene indeholde Steenkul, Marmor og mineralske Kilder. Beboerne ere fordetmeste Slaver (Slavoniere, i deres eget Sprog Slavonaz), som tale det serviske Sprog; foruden dem findes her Tydske, Ungarer o. Fl. De fleste ere Katholiker, endeel unerede Grækere. I Spidsen for Kronlandets Bestyrelse staaer en Ban.

S. hørte under Romerne til Provindsen Pannonia inferior (ogsaa Savia); en Deel deraf heed Syrmien. Ved Romerrigets Deling kom S. under det byzantinske Keiserdømme. Under Folkevandringen blev det besat af Avarerne; da disse vare overvundne af Pipin og Carl den Store, fik slaviske Stammer Lov til at nedsætte sig her, og paa Ludvig den Frommes Tid erholdt de en egen, til Frankerne skatskyldig Fyrste. Cyrillus og Methodius udbredte Christendommen ogsaa her; Magyarerne undertvang Landet fra det 10de Aarh., kun Syrmien forblev under de græske Keisere. Fra 1442 begyndte Kampen mod de indtrængende Tyrker, som hærjede Landet gruelig og 1524 erobrede det; 1562 afstodes det formelig til dem, 1699 kom det under Østerrig og forenedes saaledes atter med Ungarn. Fra 1795 deeltes S. i Provindsial- og Militair-S. — Slgn. Csaplowicz „S. und Kroatien" (1819); „Südslawische Wanderungen im Sommer 1850" (1850).

Slegfred er en gammel dansk Benævnelse for et Fruentimmer, der levede sammen med en Mand uden at være gift med ham, og Slegfredbarn er derfor endnu den almindelige Betegnelse for et uægte Barn, dog kun forsaavidt ingen af Forældrene har været gift, da det ellers i Forhold til den Gifte kaldes et Horebarn.

Sleidanus (Johan), berømt Publicist, født 1506 i Sleida ved Köln, heed egentlig Philipson, blev af Frants I i Frankrig og Raadet i Strasburg brugt til flere diplomatiske Sendelser og døde 1556 som Professor i Strasburg. Hans Hovedværk er „De statu religionis et reipublicæ Carolo V Cæsare commentarii".

Sleipner er i den nordiske Mythologie Navnet paa Odins ottefodede Hest, paa hvilken Guden rider gjennem Luft og over Hav. En Mythe i den yngre Edda handler om dens Fødsel.

Slemning er en Operation, der gaaer ud paa at sortere grovere eller finere Pulvere ved at blande dem op med Vand og adskille, hvad der afsætter sig først, fra hvad der længere Tid holder sig svævende i Vandet. Som oftest gaaer S. ud paa at adskille det Grove fra det Fine, og den gaaer lettest ved meget fiint Pulver, der er tungt nok til villig at sætte sig. Man slemmer Leer, især Porcelainsjord, nogenlunde tunge revne Farver, Smergel, Poleerpulvere o. fl. Man kan ogsaa ved meget lang Henstand og gjentagne Afbrydelser afdele Pulveret i flere Numere. S. i andre Vædsker end Vand er meget ualmindelig. Ved Guldvadskning (ogsaa Vadskning af Kræts, s. d. A.) og i enkelte andre Tilfælde, hvor der er en meget stor Forskjel i Vægtfylden af sammenblandede Mineralier, bruger man ogsaa S. til at skille det Tungeste fra det Letteste, selv om dette forekommer i større Stykker.

Slentning, Lagdeling, betegner i Geognosien en Bjergarts Spaltelighed i indbyrdes parallele Plader og Skiver, de saakaldte Slenter eller Lag, der have en stor Udbredelse i Længde og Bredde i Forhold til Afstanden mellem de enkelte Kløvningsflader. S. er opstaaet ved en Afbrydelse i Bjergmassens Dannelse, og ofte verle Bestanddelene, saa at f. Ex. mange Sandsteenlag ere afbrudte ved mellemliggende Leerlag, Steenkullagene ved mellemliggende Sandsteen eller Skiferleer o. s. v. Slentede Masser ere i Reglen afsatte horizontalt under Vand, og efter den Orden, hvori vi træffe dem afsatte ovenpaa hinanden, kan man slutte sig til, hvilke der ere de ældste og hvilke de yngste Lag, saa at

Digitized by Google

altsaa S. danner Grundlaget for enhver chronologisk Bestemmelse i Geognosien.

Slentz (Jørgen), en tydsk Junker, anførte den sachsiske Garde, som leed det store Nederlag i Ditmarsken 1500, i hvilket han selv omkom; s. Art. **Ditmarsken**.

Slesvig, et dansk Hertugdømme, udgjør den sydlige Deel af den jydske Halvø (hvorfor det ogsaa fra gammel Tid kaldes Sønderjylland) imellem Kongeaaen og Eideren, Danmarks ældgamle Grændse mod Tydskland. Det er ogsaa med Hensyn til sin naturlige Beskaffenhed i det Hele en Fortsættelse af Nørrejylland. Østsiden er bakket (de høieste Puncter ere Skamlingsbanken i den nordlige Deel, 363 Fod, og Kohlschalenberg i den sydlige Deel, 346 Fod), skovbevoxet, smukt og frugtbart Land; flere betydelige Fjorde skjære sig her ind fra Lillebelt og Østersøen (Kolding-Fjord paa Nordgrændsen, Haderslev-Fjord, Aabenraa-Fjord, Flensborg-Fjord, Slien, Ekernførde-Fjord og Kieler-Fjord paa Grændsen af Holsteen). Midten af Landet er en sandig Hede, der skraaer jevnt ned mod Vesterhavet; men istedetfor den Rand af Sandklitter, som indbefatter Nørrejyllands Vestkyst, findes i S. fedt Marskland med herlige Græsgange, som ved Diger beskyttes mod Havets Oversvømmelser. Aaerne løbe derfor i det Hele i vestlig Retning; de betydeligste ere foruden Kongeaaen, der udspringer i det nordlige S., Ribsaa, Bredeaa, Vidaa med dens Biaaer Arnaa, Hvirlaa, Grønaa og Sønderaa, Lækaa, Soholmaa, Arlaa, samt Treen og Sorg, der falde i Eideren, hvilken Flod ved Eiderkanalen paa Grændsen af Holsteen er sat i Forbindelse med Kielerfjord. Af Indsøer mærkes Wittensø i det sydlige S. og de fra den sidste Krig bekjendte Arnholt-Sø og Lang-Sø N. for Staden S. Halvøen mellem Aabenraa-Fjord og Flensborg-Fjord langs Alssund hedder Sundeved; den store Halvø mellem Flensborg-Fjord og Slien hedder Angel, Halvøen mellem Slien og Ekernførde-Fjord Svansen, og Landskabet mellem sidstnævnte Fjord og Eiderkanalen Dänischwold (Danskeskov); den store, i Vesterhavet fremspringende, sydvestlige Halvø hedder Eidersted. Fra Flensborg fører den sydslesvigske Jernbane over Husum til Tønning; en Sidebane gaaer mod Ø. til Slesvig og Rendsborg, hvor den støder til den holsteenske Jernbane. Til S. høre i Østersøen Øerne Als, Ærø og Femern, og i Vesterhavet Øerne Nordstrand og Pelvorm, Dele af Før, Sild og Romø samt flere mindre Øer. — S. udgjør tilligemed Øerne 166¼ □ M., og havde ved Folketællingen 1860: 409,907 Indb. (1855: 395,860). Forholdet mellem den dansktalende og tydsktalende Deel af Befolkningen angives til omtrent ⅔ mod ⅓. Paa Vestsiden og paa Øerne i Vesterhavet boe Frisere, som endnu for en stor Deel have bevaret deres Fædres Sprog og Eiendommeligheder. Af Befolkningen levede 322,767 paa Landet, 14,766 i Flekkerne og 72,874 i de 13 Kjøbstæder, saaledes fordeelte:

Flensborg	19,682	Husum	4,816
Slesvig	12,197	Ekernførde	4,825
Haderslev	8,012	Sønderborg	3,894
Aabenraa	5,138	Tønder	3,216
Tønning	3,069	Ærøeskjøbing	1,718
Frederiksstad	2,347	Garding	1,656
Burg	2,314		

Med Hensyn til Administrationen deles Hertugdømmet i 1) 12 Amter, som tilligemed de 4 nedenfor nævnte Landskaber udgjøre følgende 7 Amtmandskaber: Haderslev; Aabenraa, Nordborg og Sønderborg; Tønder og Lygumkloster; Flensborg; Husum og Bredsted; Gottorp og Hütten; Femern; 2) 4 Landskaber: Eidersted, Nordstrand, Pelvorm (disse tre i Forbindelse med Husum Amt) og Stapelholm (forbunden med Hütten Amt); 3) de 13 Kjøbstæder, hver med Borgemester og Raadmænd, men under Amtmanden som Overøvrighed, undtagen Flensborg, som har en Overpræsident; 4) de adelige Godser, og 5) de octroierede Koge. Hertugdømmet har sin egen høiere Instants: den kongelige Appellationsret i Flensborg. Med Undtagelse af Tørning-Lehn, som hører til Ribe Stift, og Øerne Als og Ærø, som danne et særskilt Bispedømme ligeledes under Kongeriget, udgjør S. et Stift med en dansk Biskop, som boer i Flensborg (siden 1854). Hertugdømmet har 3 lærde Skoler: i Haderslev (dansk), i Flensborg (med baade dansk og tydsk Underviisningssprog) og i Slesvig (tydsk). — **S.s Historie.** Det gamle danske Grændseland Sønderjylland, hvor to af samme Rod oprundne, men senere hinanden fjendske Nationaliteter, den danske og den tydske, mødes, har fra Arilds Tid været Gjenstand for Overgreb af Danmarks mægtige Nabo; saaledes skal allerede den tydske Konge Henrik Fuglefænger under Kampen for Christendommen med Gorm den Gamle have forsøgt at oprette et tydsk Markgrevskab mellem Slien og Eideren. Tidlig bleve Prindser af Kongehuset indsatte til Statholdere i denne vigtige Grændseprovinds (Oluf Hunger, Knud Lavard, Valdemar den Store, Valdemar Seier), men de besade ikke noget selvstændigt Herredømme. Anderledes forholdt det sig, da sidstnævnte Konge 1232 overlod forskjellige Dele af Riget som Lehn til sine Sønner, og deriblandt Sønderjylland til Abel; thi denne traadte strax i et fjendtligt Forhold til sin Broder, den danske Konge, besvogrede sig med de holsteenske Grever, og efterlod sig en Linie, der holdt sig som Hertuger af Sønderjylland under bestandige Stridigheder med Kongerne af den yngre Linie, for hvilken de havde maattet vige Thronen. Hermed begynder Sønderjyllands Løsrivelse fra Kongeriget og Tilknytning til det tydske Land Holsteen. Valdemar Atterdag, der samlede de øvrige afsplittede Provindser, vilde det dog vistnok ogsaa være lykkedes at bringe Sønderjylland tilbage i dets gamle Forbindelse med Riget, hvis han ikke uheldigviis var død saa Maaneder efterat Abels Linie var uddød med Hertug Henrik 1375; og den statskloge Margrete saae sig ved Omstændighedernes Magt nødt til at lade de holsteenske Grever, som efter Kongens Død havde sat sig i Besiddelse deraf, foreløbig beholde det og 1386 at forlehne Grev Gerhard VI med Hertugdømmet Sønderjylland eller S., som det fra den Tid kaldes efter den gamle Hovedstad. Ogsaa Margrete hindredes ved Døden fra at udføre sin Plan med Hensyn til S.s Gjenfor-

Digitized by Google

ening, og den langvarige Krig, som Erik af Pommern førte i den Anledning, havde kun til Følge, at S. forblev under Grev Adolf den Gamle. Da denne døde uden Livsarvinger 1459, bragte Christian I's Lyst til at komme i Besiddelse af Holsteen denne Konge til, istedetfor at inddrage S. som et hjemfaldet Lehn under den danske Krone, at lade sig vælge af Stænderne til Hertug af S. og Greve af Holsteen, uafhængig af hans Stilling som Konge i Danmark og saaledes skabe et S.-Holsteen som en egen Stat — Kilden til alle de følgende Ulykker for Danmark og for den gamle danske Landsdeel. Angaaende de paafølgende Delinger og i det Hele S.s nyere Historie henvises til Artt. Holsteen og Danmark.

Slesvig, den næststørste Stad i Hertugdømmet S., strækker sig i en Halvkreds omkring det Inderste af Slien i en Længde af henved ⅜ M. Den bestaaer af 3 Dele, af hvilke de to, Gammelstaden („Altstadt") og Lollfuß, ligge N. for Slien, og den tredie, Frederiksberg (saa kaldet efter Hertug Frederik IV), S. for sammes inderste indbæmmede Vig, hvori Gottorp-Slot (s. d. A.) ligger. Indbygger-Antallet var 1860: 12,197 (1855: 12,411). En Sidegreen fra den slesvigske Jernbane fører op til Byen. S. har 3 Kirker: den store og anseelige Domkirke (St. Peters Kirke) i Gammelstaden (meget gammel, gjenopført efter en Ildebrand 1440, med den berømte Altertavle af Brüggemann, Kong Frederik I's Mausoleum og Gravcapeller med de holsteengottorpske Hertugers Begravelser), St. Michaelis Kirke i Lollfuß og Kirken i Frederiksberg; endvidere en lærd Skole („Domskole", 1861: 132 Disciple), et adeligt Frøkenkloster („St. Johannesklosteret"), en stor Anstalt for Sindssvage (oprettet 1820), et Døvstumme-Institut (1809 forlagt hertil fra Kiel), „det graae Kloster" (en Stiftelse for trængende Borgere), Helligaandshospitalet og flere andre milde Stiftelser. Amtmanden for Gottorp og Hütten Amter boer i S. Magistraten bestaaer af en Borgermester og 4 Raadmænd; Deputeretcollegiet tæller 12 Medlemmer. Stadens Handel er ubetydelig (kun smaa Skibe kunne gaae op til den), og den er i det Hele i kjendelig Tilbagegang. — S. er meget gammel og den ældste christne Stad i Danmark. Den heed i Oldtiden Hedeby; her begyndte Ansgar sin Missionsvirksomhed med at stifte en Skole for at danne christne Lærere (827), og her byggedes den første Kirke i Danmark (c. 850). S. blev derfor ogsaa et af de tre første danske Bispesæder, der oprettedes henimod Midten af det 10de Aarh. Paa den Tid var den en blomstrende Handelsstad; men allerede i det 12te Aarh. sank dens Handel og Velstand, navnlig efterat Svend Grathe, da han 1156 indtog Byen, havde plyndret en der liggende russisk Handelsflaade for at faae Sold til sine tydske Leietropper. I det Hele leed S. meget under de idelige Krige i Middelalderen; den afbrændte 1288, og blev ved sin Gjenopbyggelse befæstet (jvfr. Gottorp). S. havde i Middelalderen flere Slotte, 5 Klostre: St. Johannes Nonnekloster (det nuværende Frøkenkloster), et Graabrødrekloster (den nuværende Stiftelse for Trængende), et Sortebrødre-, et Helligaands- og et Augustinerkloster, samt en halv Snees Kirker. I den Periode, da Gottorp var Residents for de bekjendte, efter samme benævnte Hertuger (1544—1713), hævede Byen sig atter; senere blev den Sædet for Statholderen, Fællesregjeringen for Hertugdømmerne, Overretten og Provindsialstænderne; men paa Grund af sin uloyale Holdning er den efter den sidste Krig ophørt at være Hertugdømmets Hovedstad, og Flensborg er bleven Sædet saavel for sammes høiere Autoriteter som for Stænderforsamlingen.

Ved S. leveredes det første Hovedslag i den slesvigske Krig 1ste Paaskedag d. 23de April 1848. General Wrangel rykkede Paaskemorgen frem til en Recognoscering mod Dannevirke, som kun var besat af de danske Forposter, medens Hovedstyrken laae i det Sydlige af Byen S. Den danske Hær under General Hedemann blev overrasket, og Wrangel benyttede sig heraf til at gaae over til et virkeligt Angreb med omtrent 25,000 Mand og 50 Kanoner, mod den henved 10,000 Mand stærke danske Hær, der følte sig for svag til at besætte selve Dannevirkestillingen. Fjendens første Anløb lykkedes, men Hedemann lod Bülow og Rye rykke frem og foretage et bristigt Flankeangreb, som bragte Forvirring i Tydskernes Rækker, og Wrangel erkjendte selv dette Moment for kritisk. Dog tvang Overmagten tilsidst de Danske tilbage til Dyrehaven og Gottorp-Slot, der var sat i Forsvarsstand. I denne Stilling kjæmpedes endnu nogle Timer, men ogsaa denne maatte endelig forlades, og en tredie Stilling indtoges, som man først forlod, da Mørket faldt paa, for at retirere til Isted og Wedelspang, hvor Stilling indtoges for Natten. Denne 9 Timers hæderlige Kamp kostede de Danske omtrent 150 Døde og 550 Saarede, hvoriblandt mange Officerer.

Slesvigske Treaarskrig, s. Frederik VII.

Slesvigsk Ret. Det oprindelige Grundlag for hele Hertugdømmet Slesvigs Ret er Jydske Lov (s. d. A.). Ligesom imidlertid denne Lov i Tidens Løb paa enkelte Steder er bleven aldeles fortrængt (nemlig i Landskabet Ejdersted, der har faaet en egen, ogsaa for Kjøbstæderne Tønning og Garding gjeldende Landret, som i sin nuværende Skikkelse er fra Slutningen af det 16de Aarh., og i Byerne Husum og Frederiksstad, som i Aarene 1608 og 1633 have erholdt særegne Stadsretter, og hvilke specielle Love alle tillægge Rommerretten Gyldighed paa disse Steder som subsidiair Ret), saaledes har den deels i flere andre Kjøbstæder, nemlig Slesvig (som allerede før Jydske Lov, nemlig i Slutningen af det 12te eller Begyndelsen af det 13de Aarh. havde givet sig en egen Stadsret, den ældste af alle danske Kjøbstadretter, der blev omarbeidet i Slutningen af det 14de Aarh.), Flensborg (der senere fik en egen, i Slutningen af det 13de Aarh. omarbeidet Stadsret), Haderslev (der 1292 fik en Stadsret af Hertug Valdemar IV), Aabenraa (der først havde en ældre, af Hertug Valdemar V 1335 stadfæstet saakaldet Skraa, men senere fik en ny, med den flensborgske overeensstemmende Stadsret), Eckernførde (der, medens de nysnævnte fire Stadsretter i deres Væsen og Indhold ere af dansk Oprindelse, i det 17de Aarh. fik en efter sit væ-

Digitized by Google

fentlige Indhold tydsk Bylov) samt Tønder og Burg (hvor den lydske Ret er bleven gjeldende), deels paa Femern (hvor en egen Landret har dannet sig) og i Landskabet Stapelholm (som i det 17de Aarh. har faaet en tydsk Landret) samt endelig paa de frisiske Øer og i Marskherrederne i Tønder Amt (hvor den i Aaret 1426 vedtagne saakaldte Siebenhardenbeliebung eller Syvherredsvedtægt senere er bleven afløst af den 1572 udstedte nordstrandske Landret) vel ikke tabt al Betydning, men dog kun beholdt Gyldighed som subsidiær Ret. I hele den øvrige Deel af Slesvig derimod, hvor ikke saadanne særegne Retsbestemmelser (Localstatuter) ere blevne indførte, er Jydske Lov med det under Navn af Thord Degns Artikler bekjendte Tillæg endnu det gjeldende Grundlag for Retsforfatningen, skjøndt den allerstørste Deel af de deri indeholdte Bestemmelser rigtignok som forældet er bortfalden ved Sædvane, forsaavidt den ikke udtrykkelig er ophævet ved senere Love. Den sædvanemæssige Ret har nemlig paa Grund af den ringe Virksomhed, Lovgivningsmagten indtil den nyere Tid har udfoldet her, spillet en meget betydelig Rolle i Slesvig, og hele fremmede Love ere endog ad denne Vei blevne antagne og tillagte Gyldighed her, saaledes constitutio criminalis Carolina (s. d. A.), der paa denne Maade er bleven den gjeldende Criminallov, og 4de Bog af Christian V's danske Lov, som paa denne Maade er bleven den gjeldende Lov i Søretssager. Af ældre Love er især Landretsordningen af 1573 (revideret 1636), hvorved Processen ordnedes, af Vigtighed; men iøvrigt er der, som nys anført, af Lovgivningsmagten i Slesvig (der tilkom de danske Konger, for en Deel ogsaa de slesvigske og senere — indtil Slesvigs fuldstændige Gjenforening med Kongeriget 1713 — de gottorpske Hertuger, indtil Slutningen af det 17de Aarh. tildeels i Forening med Landstænderne) indtil den senere Tid kun udviist liden Virksomhed. Af de nu efter Forfatningsforholdenes nye Ordning udkommende Lovbestemmelser for Slesvig, benævnes nogle „Love", nemlig de, der som vedrørende Anliggender, der ere fælleds for Slesvig og Kongeriget, gives af Kongen og Rigsraadet i Forening, andre „Anordninger", nemlig de, der som vedrørende særlige slesvigske Anliggender udstedes af Kongen med den slesvigske Stænderforsamlings Samtykke. Lovsproget i Slesvig var oprindelig udelukkende dansk, dog at i en Periode af Middelalderen i nogle Tilfælde ogsaa Latin blev brugt; senere bleve imidlertid ikke blot flere af Localstatuterne for det sydlige Slesvig skrevne paa Plattydsk, men efterhaanden kom det endog i Brug, at alle Love for Hertugdømmet bleve udstedte paa Tydsk, og først ved en Skrivelse af 3die Decbr. 1807 fra den da regjerende Kronprinds Frederik blev der heri gjort Forandring, idet det bestemtes, at alle Forordninger for Slesvig for Fremtiden skulde affattes saavel i det danske som i det tydske Sprog. Ligesom iøvrigt de Militaire i Slesvig i det Hele staae under dansk Ret, saaledes er ogsaa i enkelte Dele af Slesvig, nemlig i Torninglehn og paa Als og Ærø den danske Kirkelovgivning gjeldende.

Sletbag kaldes de Bardehvaler, der mangle Rygfinne og Bugfinner; de ere plumpe og korte af Bygning, rige paa Spæk, have et meget stort Hoved med lange Barder og ere mindre hurtige og mindre voldsomme i deres Bevægelser end Finhvalerne; det er derfor dem, der jages for Spækkets og Bardernes Skyld, deels i det nordlige Ishav, ved Grønland og Spitsbergen (Balæna Mysticetus), deels i Sydhavet og omkring Sydpolen (den noget mindre B. australis). Finhvalerne, hvis Bug er udstyret med Længdefolder, og som have Rygfinne, have tillige en længere, mere smækker Krop, et mindre Hoved og Gab, kortere Barder og mindre Spæk; da de tilmed ere meget hurtige og voldsomme, er Jagten paa dem baade farlig og lidet indbringende; de jages derfor i Reglen ikke (med Undtagelse af Keporkaken). De inddeles i de langhaandede F. eller Pukkelhvaler (s. Keporkak) og de korthaandede, hvortil høre Vaagehvalen og Sildehvalen (s. disse Artt.).

Sletning. Ved Vævning af Tøier med Hør-, Hamp- og Bomuldskjede maa denne styrkes og gjøres glat ved en S. Sletten bestaaer gjerne hovedsagelig af Klister eller Stivelse, hvortil dog ofte sættes Afkog af islandsk Mos, Glycerin, Stivelsesbærme o. desl., for at give den Blødhed og andre ønskelige Egenskaber. S. kan foretages paa et lille Stykke af Kjeden ad Gangen paa Væven, bedre dog paa een Gang inden Bommingen og isaafald helst paa en Slettemaskine, der ikke blot sletter og samtidig tørrer Kjeden, men tillige afmaaler og tæller den, idet Garnet trækkes af Bobiner, føres over flere Valser, hvoriblandt en Tørrevalse, og tilsidst bommes op. Slettemaskiner ere saagodtsom uundværlige i Maskinvæverier.

Slette (Platessa limanda) er en Flynderart af mere langagtig Form end Rødspætten og Skrubben, c. 1 Fod lang, lys guulbruun med lysere Pletter og tornede Skjæl; ved de danske Kyster er den en af de almindeligste Flynder-Arter; tildeels lever den sammen med Skrubben, men i det Hele dog paa noget dybere Vand.

Sletvar (Rhombus maximus) er en Flynderart med meget høi afrundet Legemsform, hvis farvede Side er den venstre (hos de ægte Flyndere i Reglen den høire); den er brunlig af Farve med utydelig Marmorering og har smaa glatte Skjæl; den bliver henved 3 Fod lang og er almindelig baade i Kattegattet og Vesterhavet. Det er en graadig Rovfisk, men meget velsmagende.

Slibning kan foretages enten i det Øiemed at forandre Stykkers Form eller alene for at glatte Overfladen som Forberedelse til en Polering; ofte gaae dog begge Slags S. over i hinanden. Af Metal er det vel kun Jern og Staal der slibes i førstnævnte Hensigt, fordi det er for haardt til at files, eller fordi man billigere kan slibe det, og man betjener sig meest af skiveformige Sandstene, tørre eller vaade; jo raskere de løbe, desto hurtigere arbeide de og holde sig bedre runde, og desto glattere et Spor efterlade de. Glatslibning foretages enten med rue Haandstene: Sandstene, Pimpstene, Skiferstene, Levantestene o. fl. (s. Eg) eller med kunstige Efterligninger af disse, Slibekul (bløde

Digitized by Google

sandfrie Trækul), meest dog med Slibepulvere, der ligesom de finere Stene bruges med Vand eller med Olie, ialfald naar de ikke ere opklæbede paa Papir (Slibepapir, Sandpapir, Smergelpapir o. fl.). Det vigtigste Slibepulver er Smergel, en jernholdig Korund, næst Diamant det haardeste Legeme og derfor særdeles skikket til S. af hærdet Staal og andre meget haarde Legemer. S. føres paa mange forskjellige Maader, sjeldnere med en Klud, oftere med Træpinde, undertiden med Skind paa, paa Skiver, paa Glasplader, mellem to Bly- eller Træbakker i en Smergelklup o. fl. Ofte skiftes Slibepulverne, efterhaanden som Overfladen bliver finere; heldigst er det, naar Pulverets Fiinrivning holder Skridt dermed. Et særligt Tilfælde af S. er Sammenslibning (s. d. A.). Haarde Stene og Glas slibes først med skarpkantet Sand, derefter med Smergel (Glasslibning, s. Glas); til bløde Stene bruges, ligesom til bløde Metaller, Pimpsteen, heelt eller som Pulver. Træ slibes med Haiskind af de smaa Haier, der ogsaa findes i vore Have, oftere med Glaspapir; naar det skal beises, med Skrabegræs og Vand. Horn og Skildpadde slibes med Skrabegræs, Pimpsteenspulver og Kulpulver samt Vand; Been med Pimpsteenspulver. Glasperler, Staalperler o. fl. slibes paa Slibemaskiner, hvor Slibepulveret føres med en Skive og Stykket føres imod den i bestemte Stillinger ved at indspændes i et bevægeligt Redskab.

Slien er en smal Fjord, der i en Længde af $5\frac{1}{2}$ M. skjærer sig fra Østersøen ind i Hertugdømmet Slesvig til Byen Slesvig. Saavel dens Brede som dens Dybde er meget forskjellig; ved Midsunde (s. d. A.) indsnevres den til et smalt Sund. Ved Fjordens nordvestlige Bred ligger Flekken Kappel. Sildefiskeriet i S. er af stor Vigtighed: det drives i de saakaldte Sildegjerder fra Arnæs til Mundingen.

Sligo, Shire i Provindsen Connaugth i Irland, omgivet af Shirerne Leitrim, Roscommon og Mayo samt af Atlanterhavet, 32 □ M. stort med 28,000 Indb., gjennemstryges fra Ø. til V. af en lav Bjergkjede og har mod S. V. store Sumpe. Jordbunden er paa nogle Steder meget frugtbar. Agerdyrkning, Qvægavl, Fiskeri og Linnedvæveri ere Hovednæringsveie. Hovedstaden Sligo, ved en efter samme benævnet Bugt, har Skibsfart, Laxefangst og Handel. 15,000 Indb.

Sliim (Mucus) er sædvanlig Benævnelsen for en halvflydende, seig Masse, der lader sig trække i lange Traade og har et vist Sammenhæng. Man adskiller S. af Planter (s. Plantesliim, Gummi, Mucilago) fra dyrisk S. Denne sidste, der afsondres af Sliimhinderne, indeholder en særegen Art Smaakugler, Sliimlegemer, foruden Vand, Fedtstof, et særegent „Sliimstof" (stundom benævnes ogsaa dette „Mucin", s. d. A.), der er mindre nøiagtig kjendt, extractformige Materier, stundom Albumin (ved katarrhalske Affectioner), forskjellige uorganiske Salte o. s. v. S. har den vigtige Rolle, stedse at holde Sliimhindernes Overflade fugtig, hvilket er nødvendigt for disse Membraners physiologiske Function. Enhver sygelig Irritation af dem fremkalder en forøget Afsondring af S., hvis Sammensætning da hurtig forandres, saa at den bliver mere analog med Materie (Pus). Saadanne sygelige Affondringer af S. ere vi vante til at gjenfinde ved Snue, Forkjølelseshoste o. s. v.

Sliimaal (Myxine glutinosa) kaldes en Fisk af den næstlaveste Afdeling af denne Dyreklasse, de rundmundede; den har en trind, aaldannet Krop med nøgen, slimet, skjælfri Hud, bagtil kantet af en svag Finnebræmme, uden Bryst- eller Bugfinner, med utydeligt Hoved, der ender, skraat afskaaret fortil, med en rund Sugemund, omgiven af Føletraade; Øine fattes. Den indre Bygning, navnlig Beenbygningen, er endnu ufuldkomnere end de andre rundmundede Fiskes; en nyere Sliimafsondring foregaaer af en dobbelt Kjertelrække, der aabner sig langs Legemets Sider; Gjællehulerne have hver sin Udsføringsgang, der dog alle aabne sig paa samme Sted igjennem 2 Huller paa Bugfladen, omtrent i Legemets første Trediedeel. Den opnaaer en Længde af 12—15"; naar Fiskernes Garn ere blevne staaende i Havet, fordi de ved Storm ere blevne hindrede i at røgte dem, er en stor Deel af Fangsten (i de nordeuropæiske Have) i Reglen fortæret af S., som have boret sig ind i de døde Fiske og fortæret deres blødere Dele, saa at kun Hud og Knokler blive tilbage.

Sliimbændel, s. Fladorm.

Sliimdyr, s. Rhizopoda.

Sliimhinder (Membranæ mucosæ) kalder man de hindeagtige Dannelser i det dyriske Legeme, der som Fortsættelser af den ydre Hud udklæde Legemets indvendige Huulheder og Kanaler, saasom Munden, Næsen, Tarmkanalen, Luftveiene, Kjøns- og Urinorganerne o. s. v. I det Væsentlige stemmer deres Bygning, paa ringe Afvigelser nær, overeens med den ydre Huds; det meest overfladige Lag dannes af en Overhudsbeklædning, Epitheliet, som i bestandig Afstødning tilblandes den der dannede Affondring, Slimen. Herunder ligger den egentlige S., en elastisk, fibrøs Hud, svarende til Hudens Læderhud, hvori Sliimkjertler og forskjellige for Organet eiendommelige Kjertler ligge indskudte. Yderst ligger et løst Bindevævslag (det submucøse Bindevæv), hvorved S. er heftet til de underliggende Organer (Muskler, Knokler o. s. v.). I Almindelighed ere S. de vigtigste Organer for Stofverlen, Optagelsen og Udskillelsen af Stoffer; gjennem deres stedse fugtige og løse Væv træde ved Hjelp af de opsugende Kar Næringsmidlerne ind i Legemet, ligesom de ogsaa ofte ved Hjelp af særegne Apparater og Kjertelorganer ere istand til at fuldføre særegne Functioner (Mave- og Tarmfordøielse o. s. v.). I Almindelighed ere Sliimhindesygdommene de hyppigste af alle Sygdomme, og blandt dem atter Betændelsen, den saakaldte Katarrh.

Sliimsyre er en organisk, tobasisk Syre, der dannes ved Salpetersyrens Indvirkning paa Melkesukker, Gummi, Plantesliim o. s. v. Det er et hvidt, krystallinsk Pulver, som er meget tungopløseligt i koldt Vand og ved længere Tids Kogning med Vand kan omdannes til en særegen Modification: Parasliimsyre. Ingen af disse to Syrer eller deres Destructionsproducter have nogen videre Anvendelse i Praxis.

Slik kaldes det fine Dynd, som Havets Flodbølge sætter ind ved Marskkysterne; s. Marsk. S. kaldes ogsaa den fine, vaade Grød, som faaes ved Slemning navnlig af Leer.

Digitized by Google

Slinge. Fældede Stammer blive ofte foreløbig paa fri Haand tilhugne i Firkant, saaledes at der dog paa de fire Kanter bliver staaende en betydelig Deel af den runde Overflade (Bankant); det kaldes at s.

Slingeland (Pieter von), hollandsk Maler, født 1640 i Leyden, var Elev af Gerhard Dow, men gik endnu videre i Ziirlighed og Pænhed i Udførelsen, er derfor en Mester i smaa Kabinetsstykker, skjøndt hans Maneer allerede forbereder Kunstens Forfald. Et Portrait af Familien Meermann, i Louvres Gallerie, er hans Hovedværk, et Vidunder af Flid. Han døde 1691.

Slipsteenssjuka, s. Drkaiot.

Slobode betyder paa Russisk en Forstad, Flekke; i Siberien en med Træmure til Beskyttelse imod omstreifende Horder forsynet Flekke.

Slovacki (Julius), polsk Digter, født 1809 i Vilna, Søn af den i den polske Litteraturhistorie hæderlig bekjendte **Eusebius S.**, tog Deel i Opstanden 1830 og døde 1851 i Rom som ivrig Tilhænger af den under Navnet den „Towianski'ske Messianisme" bekjendte mystisk-religiøse og politiske Sect. Han var Forfatter til episke, lyriske og dramatiske Digte.

Slovaker kaldes de slaviske Beboere af det nordvestlige Ungarn, som synes at nedstamme fra de ældste slaviske Stammer i Europa; talrige Colonier af dem boe ogsaa i andre Dele af Ungarn. Deres Antal er c. 1,800,000, hvoraf 1,300,000 ere Katholiker og 500,000 Protestanter. I det 9de Aarh. hørte S. under det store mähriske Rige, siden Slaget ved Presburg 907 bleve de efterhaanden undertvungne af Magyarerne. I andre Henseender opgave S. under disses Herredømme ganske deres politiske og nationale Existents og gik op i hiint Folk; kun deres Sprog beholdt de uden synderlig Paavirkning af det Magyariske. Dette S.s Sprog er adsplittet i en Mængde forskjellige Mundarter, forbi det har været stærkt udsat for Indflydelse af de nærboende slaviske Folks Sprog. Størst Lighed har det med det Gammelslaviske og iiær det Bøhmiske; det sidste bruges for en Deel i Kirkerne. Det sl. Sprog var indtil de nyeste Tider intet Skriftsprog; nu har man nogle religiøse Bøger, episke Digte af Holly, Samlinger af Folkesange o. A. af Kollar (s. d. A.), Ordbøger og Sproglærer af Bernolak og Palkowicz, Skrifter af Bel, Tablicz, St. Leczka.

Slovenzer eller **Slovener** er det Navn, hvormed de slaviske Beboere af de østerrigske Provindser Steiermark, Kärnthen og Krain samt af nogle Districter i det nordvestlige Ungarn kalde sig selv; Andre kalde dem i Almindelighed **Vinder** eller **Vender**. Deres Antal er omtrent 1 Mill. Allerede i det 5te Aarh. nedsatte Slaver sig i disse Egne. De havde meget tidlig, rimeligviis endnu før Cyrills Tid, et Alphabet (sign. Art. **Glagol**); Christendommen skal omtrent i det 8de Aarh. være bleven indført hos dem af tydske Præster, og den latinske Liturgie fortrængte snart Methodius's. Først ved Reformationen begyndte S.s Sprog, som meest ligner det Serviske, og som efter Kopitar egentlig var det Gammelslaviske, at blive brugeligt som Skriftsprog; Præsten Truber (født 1508) oversatte det Nye Testamente i samme (Hertug Christian af Würtemberg lod dette Værk trykke og skjenkede den forfulgte Forfatter et Asyl i sit Land). I Aaret 1584 tryktes en vindisk Grammatik, hvis Forfatter Bohoricz var Melanchthons Discipel; siden forstummede S.s Litteratur længe. Kopitars Grammatik (1808) fulgtes af nogle mindre; Ordbøger har man af Jarnik og Marko (1832). Et Hovedværk er den af G. Japel o. A. udførte Bibeloversættelse. Som Digtere nævne vi Pohlin, Jarnik, Preszern, Kastelic og Zupan.

Slubning, Slubbekarter, s. Uldspinding.

Sluse anlægges i en Dæmning for at kunne regulere Vandstanden i en Flod eller Kanal, for derved f. Ex. at overrisle Enge eller drive Møller, for Skibsfartens Skyld m. M. I sin Almindelighed kan S. defineres som en lille Kanal eller Bassin, der for den ene eller begge Ender er lukket ved bevægelige Porte. Der haves flere forskjellige Slags S. Stigboers-S. bestaae af Lemme eller Skodder af Træ eller Jern, der bevæges i False lodret op og ned, sædvanligviis ved Hjelp af Tandhjul og Drev. Bjelke-S. dannes af horizontale Bjelker, der nedlægges een for een foran Aabningen tæt ovenpaa hinanden. Bevægelige Stemmediger ere S., som lukkes enten med massive Porte, der dreie sig om en horizontal eller vertical Axe, eller med en Række af tæt ved hinanden staaende Lægter (Naaledige). De bevægelige Stemmediger indrettes ofte selvregulerende, saa at de selv aabne sig ved Vandets Tryk, naar dette har naaet en vis Høide. Man har saaledes et Slags Porte med horizontal Axe, hvor denne Axe er anbragt i nogen Afstand over Bunden. Er Porten lukket, støtter den imod en Fals i Slusebunden. Saalænge Vandspeilet staaer under Omdreiningsaxen, bidrager Vandet kun til at trykke Porten fastere mod Falsen og altsaa holde den i den lodrette Stilling: men stiger det til en Høide, der er større end det Dobbelte af Axens Afstand fra Bunden, bliver Vandtrykket paa Portens øverste Deel størst, og Porten slaaes derved ned, saa at Vandet faaer frit Afløb.

Portene med vertical Axe anvendes hyppigst ved de saakaldte Skibs- eller Kammersluser. Disse anlægges for Skibsfartens Skyld, naar Floden eller Kanalen har for stærkt Fald til directe Skibsfart og altfaa maa opdæmmes, naar der er naturlige Vandfald, naar Skibene skulle passere en Høiderygg, kort sagt naar disse skulle bringes fra et lavere Vandspeil over i et høiere eller omvendt. Skibsslusen bestaaer af et lille, vandtæt Bassin (Kammeret), hvori eet eller flere Skibe kunne finde Plads, og som baade ved den øvre og nedre Ende har en Aabning, stor nok til, at et ladet Skib kan seile derigjennem, og er forsynet med stærke Porte, der let lade sig aabne og lukke. Naar Skibet er kommet ind gjennem den ene Port, lukker man denne og lader Vandet i S. stige eller sænke sig saa meget, at det kommer i Niveau med Vandspeilet udenfor den anden Port, hvorpaa man aabner denne og lader Skibet seile ud. Opfindelsen af Skibssluser skyldes sandsynligviis Italienerne, der allerede have anvendt dem i det 15de Aarh. Hollænderne paastaae rigtignok at have kjendt dem tidligere (i det 13de Aarh.); men dette er meget tvivlsomt. Skibsslusene bygges enten af Træ eller af Murværk,

eller af begge Dele i Forening (Sidevæggene ere da gjerne murede). De bestaae af et Underhoved og et Overhoved og derimellem det egentlige Slusekammer. Mellem Slusehovederne og Kammeret ere Portene anbragte. Disse ere af Træ (Eeg) eller Jern, tosløiede og dreie sig om verticale Axer. Ere de aabne, ligge de inde i Nischer i Sidemurene, saa at de ikke springe frem foran disse. Naar de lukkes, klemme de sig i en noget skraa Stilling tæt imod hinanden, dannende en stump, udadgaaende Vinkel mod Overvandet, og slaae desuden forneden an imod en stærk Porttærskel, den saakaldte Slusetrempel, der ligger saa dybt under Vandspeilet, at et ladet Skib uhindret kan passere over den. Slusekammeret er rectangulært og, naar det er indrettet til enkelt Skib, hvad nu gjerne er Tilfældet, kun saa Fod længere og bredere end dette. Til at lede Vandet ind og ud af Slusekammeret har man enten Omløb, d. e. Kanaler, der staae i Forbindelse med Over- og Undervandet gjennem Sidemurene, eller Stigboer i selve Portene; den første Methode er den bedste, da den tilsteder en hurtigere Fyldning og ikke svækker Portene. Det Fald, som opnaaes ved et Slusekammer, overskrider ikke gjerne 8 Fod; dog har man ogsaa Exempler paa S. til Fald af 12—18 Fod. Har man større Fald at overvinde, anvendes enten flere enkelte eller en saakaldet koblet S., d. e. en Række af Slusekamre, der ligge tæt op til hinanden saaledes, at den førstes Underhoved danner Overhoved for den næste o. s. fr.

Naaledigerne ere bevægelige Stemmediger, der bestaae af Lægter (Naale), som opstilles lodret ved Siden af hverandre. Foroven og forneden er der anbragt Tverbjelker, hvorimod Lægterne støtte sig. Den øverste Bjelke danner en toarmet Vægtstang, der kan dreies om en vertical Axe, anbragt ved den ene Ende af Stemmediget. Skal dette aabnes, svinges Bjelken ud, og Naalene, der ere indbyrdes forbundne ved en Line, trykkes tilside af Strømmen. Ved Lukningen dreies Bjelken atter tilbage, og Naalene nedsættes een for een. Man har flere andre Constructioner af Naalediger.

I Dæmninger og Diger anbringes ofte Grundsluser, der naae heelt ned til Bunden, for at aflede det her samlede Materiale. Et særeget Slags Grundsluser ere Digesluserne („Siele"), der anlægges igjennem Diger (s. d. A.), for at aflede det Vand, som samler sig i det indbigede Lands Grave og Grøfter. De ere gjerne af Tømmer (massive Bjelkevægge eller Rammer med Plankebeklædning), sjeldnere af Muurværk, og ere som oftest forsynede med tre Par Porte, for Sikkerheds Skyld to Flodporte og een Ebbeport. Flodportene regulere sig selv, lukke sig ved Flod og aabne sig ved Ebbe. Ebbeporten holdes lukket, naar man vil holde en høiere Vandstand inde i det indbigede Land.

Skyllesluser tjene til at aflede Vandet pludselig fra et Bassin, for at tilveiebringe en Udskylning af det opsamlede Materiale (Sand, Mudder). De ere af stor Betydning ved Havnebassiner paa Kyster, der have stærk Ebbe og Flod. I Flodtiden holdes Sluseportene aabne, for at Havnen eller de særegne dertil indrettede Skyllebassiner kunne fyldes til Flodhøiden, og henimod Slutningen af Floden lukkes de. De forblive lukkede til henimod Slutningen af Ebbetiden, saa at det opsamlede Vand just kan løbe af, forinden næste Flod indtræder. Dette gjentages saa ofte som fornødent for at skylle Havnen og Indløbet rene. — Slgn. Gauthey „Mémoires sur les canaux de navigation" (1816); Minard „Cours de construction" (1841); Hagen „Handbuch der Wasserbaukunst" (1847—53).

Slut. Ved Haandsaxe kaldes S. det Nedspring, der danner Overgangen mellem Stængerne og Brancherne (Bladene), og hvorved begge Saxens Stykker slutte tæt til hinanden. Ved en Laas kaldes saaledes det, som Riglens Hoved støtter imod, naar Laasen er lukket, altsaa i simpleste Tilfælde et Hul, dog helst bedækket med et Slutblik; ved paalagte Laase ofte en Slutkrampe eller en heel Slutkappe.

Slutseddel kaldes det Document, der udstedes af en Mægler som Beviis for en ved ham afsluttet Handel.

Slutteri er en i daglig Tale forekommende Benævnelse for Gjeldsfængsel.

Sluys, befæstet Søstad i den hollandske Provinds Zeeland, har en Havn. 2,500 Indb.

Slynge, et i Oldtiden og Middelalderen benyttet Vaaben, bestod sædvanlig af Remme og et bredt Læderstykke, hvoraf runde Stene eller Blykugler (glandes) udslyngedes mod Fjenden. Hos Grækerne og Romerne udgjorde Slyngekasterne i Forening med Spydkasterne og Bueskytterne de forskjellige Afdelinger af de lette Tropper.

Slyngplanter kalde Gartnerne alle de Planter, der have en lang, tynd Stængel, som ikke kan bære sig selv, men støtter sig til en eller anden Gjenstand i Nærheden. Dette kan skee paa forskjellige Maader, og de inddeles derfor i: 1) rankende Planter, som ved Hjelp af Ranker holde sig fast ved andre Gjenstande; 2) klatrende, som fæste sig ved Hjelp af Snaerødder, f. Ex. Epheuen; 3) de egentlige S., hvis Stængler snoe sig spiralformig om andre Legemer, enten til Høire eller Venstre. Disse Planter ere for Tiden i Mode og ere ogsaa meget anvendelige til Decoration i Haver, til Dækning af Vægge, Lysthuse, til Guirlander o. s. v., saa meget mere som mange af dem have smukke Blomster.

Slyngværk er et System af Tømmer, der benyttes til Underlag for Bygningsfundamenter, hvor Grunden er daarlig, og har til Hensigt at binde Fundamentes enkelte Dele sammen og at fordele Bygningens Tryk over en større Flade (s. Fundering). S. kan dannes af tykke Planker, der lægges med en indbyrdes Afstand af c. 1 Fod i to Lag paakryds over hinanden. De maae paa hver Side naae noget udenfor Fundamentet. Et stærkere S. dannes af et System af parallele Længdebjelker (Strækbjelker), der hvile paa Tverbjelker (Sveller) og befæstes til disse ved Trænagler. De firkantede Felter imellem dem fyldes med Leer, Gruus eller udmures. Ovenpaa Strækbjelkerne anbringes et Plankegulv. Den indbyrdes Afstand mellem Svellerne er gjerne 4—6 Fod og mellem Strækbjelkerne 1—3 Fod; Tykkelsen er for Bjelkerne 8—12 Tom., for Plankerne 3—6 Tom. Er Grunden i større Dybde meget slet, sættes S.

Digitized by Google

paa nedrammede Pæle og kaldes da Pælerist. S. lægges under Grundvandets Overflade, for ikke at raadne ved afvexlende at ligge vaadt og tørt. I løs Sandgrund omgiver man det med tætte Spundsvægge (s. d. A.), for at hindre, at det underskylles af mulig tilstedeværende Kilder.

Slæbested er ved Bolværker en Nedskjæring i disse, saaledes at der dannes et Skraaplan af en ringe Høide over Vandet til Ophaling eller Opslæbning af Gods.

Slæbetang, s. Traadtrækning.

Slægt (Genus) er næst efter Art det laveste systematiske Begreb i Naturhistorien, omfattende flere Arter, som i alle vigtige Forhold stemme overeens, saa at de kunne betragtes som Modificationer af een og samme Grundform og have visse Eiendommeligheder, der benyttes som Slægtens Kjendemærker, tilfælleds. Saaledes ere f. Ex. Bogfinken, Stillidsen, Sidskenen, Irisken, Dompapen og Kanarifuglen Arter af samme Slægt; ligeledes Løven, Tigeren og vor tamme Kat o. s. v. Flere Slægter udgjøre tilsammen en Familie (s. d. A.).

Slægtskab er det Forhold, som finder Sted mellem Personer, der nedstamme enten fra hinanden indbyrdes eller fra en fælleds Stamfader. Om Beregningen af og Betegnelsen for S.s Nærhed og Beskaffenhed, s. Grad og Linie. Beregningen skeer enten efter den romerske (civile) Regnemaade, ifølge hvilken saavel i den rette op- og nedstigende Linie som i baade den lige og den ulige Sidelinie alle de mellem de to Personer, om hvis Slægtskabsforhold der er Spørgsmaal, liggende Fødsler tælles sammen, saa at man f. Ex. er beslægtet med sin Bedstefader i den rette Linies anden Grad og med sine Søskende i den lige Sidelinies 2den Grad, — eller efter den kanoniske Regnemaade, der i den rette op- og nedstigende Linie falder sammen med den romerske, men i den lige Sidelinie kun tæller Fødslerne paa den ene Side af den fælleds Stamfader og (hvad der idetmindste er Tilfældet med den saakaldte rette kanoniske Regnemaade) i den ulige Sidelinie paa begge Sider af Stamfaderen, saa at f. Ex. Søskende ere beslægtede i den lige Sidelinies 1ste Grad, Farbroder og Brodersøn i den ulige Sidelinies 1ste og 2den Grad.

Slægtskab, s. Affinitet og chemisk Slægtskab.

Slæberbom paa et Skib er en svær Bom, der bevæger sig om et Led ved Fokkerøstet og som, naar den bruges, anbringes i Retning lodret paa Skibets Længde, for dertil at befæste Fartøierne, naar Skibet ligger tilankers. Som oftest tjener denne tillige til at udspile Fokkelæseil forneden, naar dette bruges.

Sløife kaldes i Musiken at forbinde flere Toner saaledes, at der intet Mellemrum bliver imellem dem, men den ene umærkelig gaaer over i den anden. Tegnet herfor er en krum Linie (Sløifbue), som sættes over eller under de Toner, som skulle sløifes.

Sløifning er en Forbindelse af Brædder til bredere Flader, der meget ligner den almindelige Pløining (s. d. A.), men adskiller sig derved, at der dannes Not i begge Brædder og indlægges en løs Fjer. S. er vidtløftigere end Pløiningen men tættere, idet den kan udføres langt regelmæssigere, og man beholder desuden begge Brædders fulde Brede. Man bruger ogsaa i visse Tilfælde, f. Ex. til Gulve, at gjøre et Saugsnit i Brædderne og inddrive en Strimmel Baandjern.

Sløruglе, s. Ugle.

Smaaax, s. Ax. — **Smaafrugt**, s. Frugt.

Smaagopler, Oceanier, s. Gople. — **Smaakrebs**, s. Entomostraca.

Smag (Gustus) kaldes den Sands, hvorved vi sættes istand til at bedømme de i Munden indbragte, opløselige Stoffers Egenskaber, navnlig hvorvidt de egne sig til at tilfredsstille Organismens Behag for og Behov til Føde. Organet for S. er Tungen, hvis Sliimhinde til den Ende er forsynet med egne Apparater, hvortil Smagsnerven sender sine Grene. Den henregnes til de lavere Sandser, idet den alene tjener det dyriske Behov; den sløves og forstyrres let, og dens Tab er ikke af nogen meget indgribende Betydning for Organismen. Forandringer i sygelig Retning af S. tyde sædvanlig paa Lidelser i Fordøielsesorganerne.

Småland, et svensk Landskab omtrent midt i det gothiske Rige, grændser mod N. til Östergöthland og tildeels til Vestergöthland, mod V. til Vestergöthland og Halland, mod S. til Skaane og Blekingen, mod Ø. til Østersøen. Fladeindholdet udgjør omtrent 536 □ M. Indbyggernes Antal er henved 500,000. Landet er overhovedet lidet frugtbart, men bjerg- og vandrigt, og frembyder en høist afvexlende Natur af stikteviis smukke og stygge Egne: yndige Enge og øde Lyngheder, store Skovstrækninger og vidtstrakte Kjær eller Moser, samt talløse Indsøer; isærdelesheb er Kyststrækningen, Landets frugtbareste Deel, berømt for sin Naturskjønhed, som dog ogsaa der antager en meget forskjellig Charakteer i de forskjellige Egne. Hele S. udgjør et Bjergplateau, som fra V., S. og Ø. hæver sig imod N.; fra den nordlige Deel af Landskabet udgaaer en Bjergaas, som strækker sig til den sydlige Ende af Vettern, hvor den naaer sine høieste Puncter i Dannemosse (omtrent 700 F.), Taberg (et isoleret Jernertsbjerg, 1032 F.) og Almesåkra- eller Hjetsöla-Bjerget (1,037 F.). Fra det sidstnævnte Bjerg gaaer Landryggen videre, i Retning fra N. O. til S. V., ned imod den skaanske Grændse; fra samme Punct udgaaer ogsaa en mindre Aas, som danner Vandskjellet imellem de Floder, der i østlig og sydlig Retning falde ud i Østersøen. De vigtigste Vandløb ere Nisån og Lagån, to af det sydlige Sverrigs betydeligste Floder, der begge have deres Kilder tæt ved Vettern og løbe ud i Kattegattet, Helgeå, Mörrumå, Rönnebyå og Lyckebyå, der løbe ud i Østersøen paa den sydlige Kyst, samt Emmå, der paa den østlige Kyst løber ud i Kalmarsund. Af Indsøer ere (foruden Vettern, som kun med den sydlige Spidse ligger indenfor dette Landskab) følgende de vigtigste: paa den vestlige Side af Landryggen: Flåren, Vidöstern og Bolmen (6 M. lang, 1½ M. bred), der alle høre til Lagåns Flodgebeet; paa den østlige Side: Möckeln, Helgasjö, Åsnen og Rottnen. Landet er, især i den nordlige Deel, temmelig rigt paa Mineralier, fornemmelig Jernerts, ogsaa noget Kobber- og Myremalm, hvorfor Bjergværksdrift er Hovednæringsveiene ved Siden af Qvægavl og

Digitized by Google

Agerbrug. S. har 8 Kjøbstæder: Verið, Kalmar, Oscarshamn, Vestervik, Vimmerby, Jönköping, Eksjö og Grenna. I administrativ Henseende inddeles det i 3 Län: Kalmar, Kronoberg og Jönköping; i geistlig Henseende er det deelt i 4 Stifter, saaledes at Weriö Stift dannes af den vestlige Deel med Undtagelse af 2 Pastorater, som høre under Skare Stift; Kalmar Stift dannes af den sydøstlige Deel, medens den nordøstlige hører under Linköping Stift. Stundom forstaaes ved Navnet S. kun Kronobergs og Jönköpings Län; den største Deel af disse dannede fordum en særskilt Jurisdiction, der havde sin egen Lov, af hvilken dog nu kun et Fragment er tilovers.

Smaaredsel er den alminbelige og fælleds Benævnelse for de isvrigt paa de forskjellige Steder med en Mængde forskjellige specielle Benævnelser (Julerente, Paaskerente, Midsommerrente, St. Hans Rettighed, Smørbyrd, Nanneft m. fl.) betegnede Ydelser af Høns, Æg, Smør eller andre lignende Natural- eller Landbrugsproducter, som hidtil i mange Sogne paa Landet til visse Tider af Aaret af Beboerne ere leverede Præsten, paa flere Steder ogsaa Skolelæreren. Nu skulle imidlertid alle disse Præstationer — paa hvilke isvrigt de paagjeldende Præster og Skolelærere i Reglen kun, forsaavidt de have været ydede fra Alders Tid, kunne ansees at have retligt Krav — forandres til en aarlig Afgift i Byg, der bliver at svare med Penge efter Capitelstaxten. **Smaaredselstiende** (eller **Smaatiende**) kaldes derimod den ved den senere Lovgivning dog til en Byg-Afgift forandrede Tiende, der oprindelig skulde svares af Grise, Høns, Gjæs og Ænder.

Smak, s. **Sumak**.

Smalte, s. **Blaafarveværk** og **Kobolt**.

Smaragd er en Ædelsteen, der krystalliserer i regulære sexsidede, paa Længden stribede, Prismer (rhomboedriske System), hvis Farve er hvid, guul eller grøn i flere Nuancer og har en meget forskjellig Grad af Gjennemsigtighed. Haardheden er $7,_5$—$8,_0$ (ridser altsaa Bjergkrystallen) og S.s chemiske Sammensætning er Kiselsyre i Forbindelse med Leerjord og Beryljord med en ringe Indblanding af Chrom- eller Jernilte, hvoraf Farvenuancerne ere betingede. Man skjelner mellem Ædel-S., der indbefatter de smaragd- og græsgrønne klare Varieteter med glatte Krystalflader; Beryll (s. d. A.), som indbefatter de øvrige farvede Varieteter, forsaavidt de dog ere gjennemsigtige, men hvis Krystalflader ere stribede, og Almindelig S., der har en bleggrøn, guul eller graahvid Farve og ofte kun er gjennemsigtig i Kanterne. Den ædle S. er temmelig sjelden og forekommer i Peru, Siberien, Ægypten og Salzburg, deels i krystallinske Bjergarter, deels paa et secundært Leie i løse Jordmasser. Paa Grund af sin rene grønne Farve, Gjennemsigtighed og smukke Politur henregnes den til de værdifuldeste Ædelstene og betales med 50 Gylden Karaten, men Stene paa 6 Karat koste endog 80—1,200 Gylden. Den almindelige S. findes ikke saa sjelden, iblandt Andet ogsaa ved Fossum i Norge og Falun i Sverrig.

Smelderne (Elater) ere Biller med langstrakt Legemsform, langagtigt, fortil smallere Brystskjold og lange, tilspidsede Dækvinger samt med sang- eller kamtakkede Følehorn og korte Been; de ligne meget Pragtbillerne, men mangle i Reglen disses pragtfulde Farver og besidde en eiendommelig Springeevne; paa Undersiden af Forbrystet findes en Torn, som svarer til en Grube paa Mellembrystet; naar Insectet ligger paa Ryggen — hvilken Stilling det ikke kan forandre ved Hjelp af Benene alene — kan det, ved pludselig at bøie og atter strække Leddet mellem For- og Mellembrystet, kaste sig høit op i Luften, saa at det falder ned paa Benene igjen. Larverne ere trinde, haardhudede, forsynede med Been og have nogen Lighed med Tusindbeen; de leve under Træbark, i raaddent Træ, i Jorden o. s. v.; blandt de i Europa forekommende Arter mærke vi dem (E. segetum, lineatus o. s. v.), hvis Larver ere de saakaldte „brune Kornorme" (norsk „Kjølmark"), da de gjøre stor Skade ved at fortære Rødderne af Korn og andre dyrkede Planter. Sign. Cucujo.

Smergel er et Mineral, der ikke forekommer krystalliseret, og bestaaer af Leerjord (Aluminiumilte). Det findes i adskillige krystallinske Skifere paa nogle Øer i det græske Archipelag (Naxos), ved Smyrna og i Spanien. Paa Grund af sin overordentlig store Haardhed (= 9, saa at det kun ridses af Diamanten) anvendes S. til Slibning af Ædelstene og Glas, til Polering af Metaller o. s. v. Den blaae S. er den reneste og bedste.

Smergling, Smergelklud, Smergelpapir, Smergelpind, Smergelskive, s. **Slibning**.

Smerling (Cobitis) er en Slægt af smaa, langstrakte, trinde, næsten aaleagtige Karpefiske med slimet Hud, der enten er nøgen eller kun udstyret med meget smaa Skjæl, og Skjæggetraade omkring Munden; de opholde sig i fersk Vand nær ved Bunden og skjule sig under Stene og i Dyndet. I Europa findes flere Arter: C. fossilis, barbatula, tænia.

Smig kalde Tømrere, Snedkere o. Fl. skjeve Vinkler, ligesom ogsaa et til allehaande Vinklers Optagelse og Gjengivelse skikket Redskab, der adskiller sig fra en almindelig „Vinkel" derved, at begge Grenene ikke som ved denne staae urokkelig lodret paa hinanden, men kunne dreie sig om en Stift med Friction, saa at de blive, som man stiller dem.

Smilacin er et krystallinsk Stof, der findes i Sarsaparillaroden (s. d. A.) og kan fremstilles deraf paa flere Maader. Forskjellige Chemikere (Palotta, Folcha, Batka og Thubeuf) havde saaledes fremstillet det paa forskjellig Maade og givet det forskjellige Navne (henholdsviis Pariglin, S., Parillinsyre og Salseparin), indtil endelig Poggiale viste, at disse som forskjellige antagne 4 Stoffer vare eet og samme Stof. S. har saagodtsom ingen Anvendelse i Praxis.

Smilax er en til Konvalfamilien hørende Slægt af stedsegrønne, klattrende eller slyngende Halvbuske, der i Reglen have knollede Rodstokke, tornede Stængler og afvexlende, hjertedannede eller piildannede Blade, der ved Grunden bære særegne, til Slyngtraade ombannede Axelblade; de smaa, gule eller hvide Blomster, sidde samlede i forskjelligartede Blomsterstande; Frugten er et saafrøet Bær. Slægten tilhører de varmere tempererede og tropiske Egne. Rodstokken

Digitized by Google

af flere amerikanske Arter, navnlig af S. Sassaparilla, S. officinalis og T. Syphilitica, afgiver den som Lægemiddel bekjendte Sarsaparilla-Rod, der undertiden erstattes af flere andre, mindre kraftige Arter, saasom Chinaroden, der erholdes af S. China, S. Zeylonica o. fl. asiatiske Arter. See **Sarsaparilla**.

Smilodon hedder en fornemmelig ved Hjørnetændernes, om stor Blodtørst og en vild Rovdyrnatur vidnende, uhyre Størrelse udmærket uddød Katteslægt, der i en forsvunden Jordperiode har levet i Brasilien, og hvoraf Levninger ere fundne i dette Lands Knokkelhuler.

Sminke bruges til at male Huden med, sædvanlig for saaledes at give denne et smukkere Udseende og friskere Farve, paa Theatret i lignende Øiemed, for at gjøre ukjendelig eller lempe Ansigtets Udseende efter Rollens Charakteer. Som rød S. bruges sædvanlig Carmin eller Carminlak, stundom Zinnober, der dog ved hyppig Brug ikke er aldeles uskadelig for Helbreden. Som hvid S. bruges Kridt, Blyhvidt, Zinkhvidt, blanc d'espagne (basisk Chlorwismuth eller basisk salpetersuurt Vismuthilte, der begge gaae under dette Navn), blanc de fard (basisk salpets. Vismuthilte) o. fl. I sin Almindelighed er S. ikke gavnlig for Huden, men de to sidstnævnte Vismuthpræparater skulle især være skadelige og ved stadig og fortsat Brug endog afstedkomme Sygdomme i Ansigtet. Som guul S. (til gamle Folk for Theatrene) bruges især Oker. S. føres baade som tørt Pulver og udrørt med Vand, lidt Qvædesliim eller Gummi, stundom Eddike, Sukker eller Sligt paa de Steder, der skulle sminkes. — **Sminkelapper** er **Bezetta** (s. d. A.).

Smith (Adam), den nyere Nationaloekonomies Grundlægger, er født d. 5te Juni 1723 i Kirkaldy i Skotland; han studerede først Theologie, men senere Philosophie, holdt 1748 i Edinburgh Forelæsninger over Rhetorik og de skjønne Videnskaber og blev 1751 Professor i Logik og Moral i Glasgow. Som akademisk Lærer blev S. snart berømt og udgav, medens han beklædte denne Post, „Theory of moral sentiments" (1759), hvori han gjør Sympathien til Grundlaget for Moralen, et Værk, som dengang vandt stor Udbredelse. I Aarene 1764 og 65 ledsagede han Hertugen af Buccleugh paa en Reise til Frankrig og Italien; han havde i Paris megen Omgang med Physiokraterne. S. levede derpaa i Ro for Videnskaberne, indtil han 1778 fik den indbringende Post som Toldcommissair for Skotland; han døde i Juli 1790. Hovedpuncterne i S.'s Lære, som han har udviklet i „Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations" ere følgende: Formuen, de materielle Goder, som tilfredsstille vore Fornødenheder, blive frembragte ved det menneskelige Arbeide ved Hjelp af Naturen og Capitalen, og disse Goders Værdi bestemmes efter Mængden af det paa Frembringelsen anvendte Arbeide. Ikke blot det Arbeide, der anvendes paa at frembringe raae Stoffer, men ogsaa det, der anvendes paa deres Forædling (Industrien) og deres Omsætning (Handelen), er productivt. De vigtigste Midler til Forøgelse af Arbeidets Productivitet ere en hensigtsmæssig Arbeidsdeling og Benyttelse af Capitalen. Concurrencen tilveiebringer den passende Priis og det rette Forhold mellem Efterspørgsel og Tilbud; den skaffer Deeltagerne i Productionen den dem tilkommende Deel af Udbyttet, som Grundrente, Capitalrente og Arbeidsløn. Regjeringen skal indvirke paa Folkets oekonomiske Anliggender derved, at den fjerner alle Hindringer for Udviklingen af Erhvervsfliden, men iøvrigt skal Friheden herske og navnlig for den udenlandske Handels Vedkommende. Regjeringen skal ikke deeltage i Productionen for at erhverve Indtægter, men skaffe sig dem af Borgernes rene Indkomst paa den Maade, der mindst generer disse. Disse Grundsætninger ere efterhaanden trængte igjennem i Videnskaben; de ere vel blevne modificerede og supplerede, men det Grundlag, S. har lagt, er endnu urokket. Medens Datidens Systemer i andre Videnskaber ere faldne, staaer hans endnu fast, og det har directe og indirecte udøvet en Indflydelse i alle civiliserede Stater, der maaskee er større end den, der er udgaaet fra noget andet af den nyere Tids Arbeider. Hans Skrift er mange Gange udgivet og oversat paa de fleste europæiske Sprog, paa Dansk af Dræby.

Smith (Christen), født 1785 ved Drammen, blev 1814 Professor i Botanik ved Christiania Universitet. Han tiltraadte dog ikke dette Embede, men reiste til England, hvorfra han fulgte L. von Buch til de canariske Øer. Da han kom tilbage til England, afgik han strax med en Expedition til Vestafrika. Paa Farten opad Nigeren døde baade Chefen og en stor Deel af Mandskabet. S. døde d. 22de Septbr. 1816; hans Dagbog blev udgiven paa Engelsk og Norsk 1818—19. Hans Plantesamling skjenkedes af hans Arvinger til Christiania Universitet, og et Legat stiftedes til hans Minde.

Smith (James), en bekjendt skotsk Landmand, født i Glasgow 1789, død 1850, begyndte sin Virksomhed som Bestyrer af et Bomuldsspinderi, men beskjæftigede sig ved Siden heraf med Landvæsenet og erhvervede sig et anseet Navn som Drainingstechniker, indtil han 1842 blev kaldet til London som raadgivende Ingenieur for Regjeringen. S. er Opfinder af en Undergrundsplov, der bærer hans Navn, og af en Meiemaskine, der hører til de tidligste Forsøg i denne Retning.

Smith (James), engelsk Digter, født 1775, død d. 24de Decbr. 1839 som Embedsmand ved Board of ordnance, en Mand af uudtømmeligt Vid og Lune, udgav med sin yngre Broder **Horace S.**, født 1779, en Samling af Parodier („Rejected adressers", 1821) paa Tidens berømteste Digtere. Horace S. udgav historiske Romaner, bl. A. „Brambletyehouse" (1826).

Smith (Sidney), engelsk satirisk og politisk Forfatter, født 1771, stiftede 1802 i Edinburgh i Forening med Jeffrey og Brougham den berømte „Edinburgh Review", blev, efter at have beklædt flere geistlige Embeder, 1831 Kanonikus ved Paulskirken i London og døde der d. 21de Febr. 1845. Blandt hans politiske Skrifter nævne vi det over Ballottering (1839) og „Letters on the subject of the catholics by Peter Plumley".

Smith (Sir William Sidney), engelsk Admiral, født 1764 i London, traadte ung ind i

Digitized by Google

Marinen, avancerede hurtig til Capitain, var en Tidlang i svensk Tjeneste, og udmærkede sig ved d. 18de Decbr. 1793 at opbrænde de paa Toulons Rhed liggende franske Skibe samt Arsenalerne o. M. I Aaret 1796 kom S. i fransk Fangenskab; efter sin Befrielse gik han til Middelhavet som Chef for et Linieskib, bevægede tilligemed sin Broder **James Spencer S.**, dengang Gesandt i Constantinopel, Porten til en Overeenskomst angaaende de Franskes Fordrivelse fra Ægypten, og tvang siden Bonaparte til at ophæve Beleiringen for St. Jean d'Acre. Derpaa krydsede S. ved Siciliens og Portugals Kyster, og førte 1807 Prindsregenten fra Portugal til Brasilien. Siden faldt han i Unaade og levede tildeels i Frankrig, indtil Vilhelm IV kaldte ham tilbage og 1830 udnævnte ham til Generallieutenant over Marinetropperne. S. døde i Paris d. 26de Mai 1840.

Smith (Joseph), Stifter af Mormonernes Sect, s. **Mormoner.**

Smithsonian Institution (eng.) kaldes en storartet videnskabelig Stiftelse i Washington i Nordamerika efter Stifteren **James Smithson**, en naturlig Søn af Hertugen af Northumberland, som døde 1829 i Genua og testamenterede Unionen sin Formue (henved 1 Mill. Rdl.) til Oprettelsen af en saadan videnskabelig Anstalt. Denne opmuntrer til nye videnskabelige Opdagelser, offentliggjør Beretninger over samme, lader trykke Afhandlinger og Undersøgelser over specielle Æmner, lader holde Forelæsninger, har et Museum, et Kunstgallerie o. M. samt udgiver et værdifuldt Tidsskrift.

Smith'ssund, s. **Nordpolarland.**

Smitte, Contagium, kalder man i Lægevidenskaben Overdragelsen af en bestemt Sygdom fra det ene deraf lidende Individ til det andet tidligere sunde. Sædvanlig antager man da et bestemt **Smittestof** (Contagium), der ligesom er det Sædefrø, hvorved Forplantningen af Sygdommen skeer, dog er aldrig selve det smittende Stof paaviist, men kun antaget, og kun for enkelte Sygdomme kjender man den Bærer, hvori Stoffet maa antages at befinde sig (Koppematerie, Spyt i Hundegalskab o. s. v.). I andre smittende Sygdomme ere derimod endogsaa Bærerne os ubekjendte (saaledes ved Overdragelsen af Kramper, Gaben o. s. v). I nogle Tilfælde skeer S. ved en virkelig Forplantelse, idet det smittende Stof bestaaer i Dyr eller deres Æg (Fnat, Orm o. s. v.), eller i Planter og deres Frø (Skurv, Trødske o. s. v.), der overføre Sygdommen fra Individ til Individ. Man skjelner imellem den S., hvortil en personlig Berøring synes nødvendig, **Berøringssmitte**, og en saadan, hvor dette ikke udfordres (Skarlagensfeber, Pest o. s. v.). S. paavirker ikke nødvendig ethvert Individ, der er udsat derfor, som oftest udkræves en egen Modtagelighed, som kaldes Anlæg, Disposition. Den bedste Beskyttelse mod S. afgiver Reenlighed, frisk Luft, god Ernæring, tilstrækkelig Søvn og roligt Sind. — **Smitsom**, contagiøs, kaldes den Sygdom, om hvilken det antages, at den er istand til at forplante sig ved Smitte.

Smolensk, Gouv. i det vestlige Rusland, omgivet af Gouvv. Mohilov, Pskov, Vitebsk, Orel, Kaluga, Moskau og Tver, er 1020 □ M. stort med 1,070,000 Indb. Det er en af Dniepr, Düna, Desna, Viasma o. fl. Floder vandet Slette med leret og frugtbar Jordbund. **Staden S.** ved Dniepr, en af de ældste Stæder i Rusland, omgiven af en tyk Muur med 21 Taarne i gothisk Stiil, har 25 Kirker, hvoriblandt den prægtige og store Kathedralkirke (Mariæ Himmelfarts Kirke). S. er som Fæstning Nøglen til det indre Rusland. 12,000 Indb. — Ved S. seirede Napoleon d. 27de Aug. 1812 over de russiske Generaler Barclay de Tolly og Bagration.

Smollet (Tobias Georg), engelsk Forfatter, født 1721 i Skotland, blev 1741 Chirurg paa et Linieskib og praktiserede siden i London, men opgav dette for ganske at leve som Forfatter. Efter nogle uheldige Forsøg udgav han, følgende Fieldings Exempel, Romanen „Roderick Random", et Sidestykke til Gil Blas, siden (1751) „Peregrine Pickle", hvilke begge vandt stort Bifald og skaffede ham Indtægt. Noget efter udgav S. sin aandrige og velskrevne „History of England" (56 f. Chr.—1748); Romanen „Sir Lancelot Graves", en Efterligning af Don Quixote, fandt mindre Bifald, men hans sidste Værk, Romanen „The expedition of »Humphrey Clinker«" (1771) gjorde megen Lykke. S. døde d. 21de Octbr. 1771. S. er fortrinlig i at skildre Sæder og Charakterer, navnlig udmærker han sig i det Lavcomiske, men gaaer rigtignok i dette til Grændsen af det Plumpe og Anstødelige. Hans Romaner havde ofte en politisk Tendents.

Smorzando (ital.), musikalsk Foredragsbetegnelse, betyder en gradviis Aftagen i Styrke indtil fuldkommen Hendøen og er det Samme som morendo.

Smyrna, tyrk. Ismir, berømt og ældgammel Handelstad i det asiatiske Tyrki, paa Lilleasiens Vestkyst ved en efter samme benævnet Bugt af Middelhavet, har, som de fleste Stæder i Østerlandene, snevre, krumme og smudsige Gader samt lave og uanseelige Huse, 60 Mosteer, 5 græske, 2 katholske og en armenisk Kirke, endeel Klostre, mange Bazarer o. s. v. S. har en meget betydelig **Handel**, da ikke blot Lilleasiens men tildeels Arabiens og Persiens Varer udføres herfra, imedens her indføres Korn, Colonial- og Fabrikvarer m. M. (Værdien af Indførselen angives for Aaret 1850 til c. 12 Mill. Rdl.). 150,000 Indb. (deraf c. 50,000 Tyrker, 15,000 Jøder, 70,000 Grækere). — S. skal være anlagt i den graae Oldtid fra Kymæ i Æolis og hørte til det æoliske Forbund, indtil den 688 f. Chr. ved Forræderi kom i Jonernes Besiddelse. Derpaa stod den efterhaanden under Lydien, Persien, Macedonien, Syrien og Rom, under hvilken den hævede sig til en af de meest blomstrende Handelsstæder i Asien. Indtil 1083 stod S. under det byzantinske Rige, da erobredes den af Tyrkerne, som den siden, med enkelte korte Afbrydelser, har tilhørt. Staden har flere Gange lidt ved Ildebrand og Jordskjelv.

Smælt (Osmerus epulanus) er en Laxefisk med nøgent Hoved og store og tynde, let affaldende Skjæl, der desuden udmærke sig ved en vis Fiinhed, Skrøbelighed og Halvgjennemsigtighed, en perleagtig Glands og en eiendommelig Agurkelugt; Farven er lys grønlig paa Ryggen, sølvglindsende paa Bugen og Siderne. Den op-

Digitized by Google

træder i 2 Afarter: den største, 6—11" (Havformen), kaldes i Norge Slom, den mindre, 3—4" (Ferskvandsformen), Nors. Den findes ved det nordlige Europas Kyster, samt i Fjorde og Indsøer, f. Ex. i de jydske Søer og Fjorde. Fra Havet gaaer den op i ferskt Vand for at lege og tilbringer der Vinteren.

Smøgning, f. Sydepotte.

Smør er en Art Fedt, der indeholdes i Pattedyrenes Melk. Det findes heri fordeelt som smaa Kugler, omgivne af en fiin Hinde, rimeligviis dannet af Osteſtof; ved rolig Henstand stige disse tilveirs, samle sig foroven som „Fløde", og heraf vindes da atter Smørret ved „Kjerningen", idet de S. omgivende Hinder ved mechanisk Slagning under Kjerningen, maaskee understøttet af den dannede Melkesyre, bringes til at briste, saaledes at S. træder ud og samler sig i større Klumper, som separeres fra Kjernemelken (f. Melk). S. æltes derpaa, idet man søger at bortskaffe saa Meget af den vedhængende Kjernemelk og at gjøre det saa eensartet som muligt; derpaa tilsættes, idetmindste i Danmark, Salt for at gjøre det holdbart, da det ellers let bliver harsk. — Det rene S. er en næsten farveløs Fedtmasse, der falder lidt i det Gule; det smelter let og stivner da atter ved 22°, men under Stivningen stiger Temperaturen til henved 32°. Det bestaaer af en Blanding af flere neutrale Fedtstoffer (f. d. A.), som ved at behandles med de stærke Baser (som f. Ex. Kali eller Natron) adskilles i Lipylilte, der med Bestanddelene af Vand danner Glycerin (f. Oliefødt), og forskjellige Syrer (navnlig Stearinsyre, Palmitinsyre, Myristinsyre, Elainsyre, Smørsyre (Butyrinsyre), Capronsyre, Caprylsyre, Caprinsyre o. fl.), som træde i Forbindelse med Basen, dannende Sæbe. Saadan „Smørsæbe", med Natron som Base, gaaer i Handelen, og bruges bl. A. lidt i Apotheket. Sætter man til saadan Smørsæbe en stærkere Syre, f. Ex. Svovlsyre eller Saltsyre, træder denne i Forbindelse med Basen, og S.s fede Syrer, der tidligere vare i Forbindelse med Basen, frigjøres. Ved Destillation med Vand kan man da let skille de mere flygtige (Smørsyre, Capronsyre, Caprylsyre, Caprinsyre, f. disse Artt.) fra de mindre flygtige (Myristinsyre, Palmitinsyre o. f. v.). — Saaledes som S. gaaer i Handelen, er det ikke det rene Melkefedtstof, men det indeholder gjerne mere eller mindre Valle (Kjernemelken, f.), ligeledes noget Osteſtof, Farvestof (der meget hyppig tilsættes for at give det en smuk guul Farve, f. Orlean), forskjellige Salte o. f. v. Jo mere det indeholder af disse fremmede Stoffer, og jo mindre omhyggelig det under Tilvirkningen i det Hele taget har været behandlet, desto lettere bliver det i Reglen harsk, hvilket beroer deels paa, at der af det i Vallen indeholdte Melkesukker ved Gjæring dannes noget Smørsyre, deels paa, at de indeholdte neutrale Fedtstoffer decomponeres (rimeligviis ogsaa ved en Art Gjæring), saaledes at Syrerne (hvoraf de flygtige ere meget ildelugtende) og Glycerin frigjøres. Hvor meget S. der indeholdes i Melk, er naturligviis noget forskjelligt, i Gjennemsnit kan man regne 4½ Procent i Komelk.

Smørsyre, Butyrinsyre, Butyrylsyre er en Syre, der kan erholdes ved Forsæbning af Smør (f. d. A.), men som ogsaa dannes og kan erholdes paa flere andre Maader, navnlig ved en tilstrækkelig længe fortsat Gjæring og paafølgende Destillation af Sukker med en ringe Qvantitet raadnende Ost, tilsat som Gjæringsvækker; ligeledes ved Gjæring og Destillation af Johannesbrød o. f. v. Det er i reen Tilstand en farveløs, flygtig, stærkt suur Vædske af en høist ubehagelig Lugt og en brændende suur Smag. Der kan af den dannes og fremstilles flere for Chemikerne meget interessante Decompositionsproducter; for det daglige Liv har den meest Interesse ved sin Optræden i harsk Smør, i Sveden hos enkelte Mennesker, i Sukkerraffinaderier (ved Gjæring af benyttede Beenkul), i Garverierne o. fl. St., hvor den paa Grund af sin ubehagelige Lugt sædvanlig er til Besvær. I Forbindelse med Æthylilte, som smørsuurt Æthylilte, Smøræther, danner den en ret behagelig lugtende Vædske, der bl. A. er en Bestanddeel af den saakaldte Romæther; f. Rom, Caprinsyre, Melkesyre, Fedtstoffer.

Smørblomster, f. Ranunkel.

Snabel kaldes hos forskjellige Dyr visse, fra Munden eller dennes Omgivelser udgaaende, udskydelige eller bevægelige, Redskaber, navnlig naar de have en cylindrisk Form og en rørformig Bygning, saa at de kunne bruges til at indsuge Føden; Elephantens S. er en Forlængelse af Næsen samt Overlæben; Tapiren har en lignende men ganske kort S. Mange Havsnegle have en Sugesnabel, de sugende Insecter en Stikke- eller Sugesnabel. Mindre rigtig taler man om S. hos Bien; undertiden vil man vel ogsaa betegne en Forlængelse af Hovedet, som f. Ex. hos Myreslugerne, Tangnaalene og Snudebillerne, som en S.

Snaphane er et Ord, hvormed man betegnede de skaanske Bønder, der under Christian V's skaanske Krig tjente som Partigjængere paa dansk Side; dette Navn hidrører udentvivl derfra, at de vare bevæbnede med Bøsser med Snaphanelaase (f. Geværlaas). Senere synes Ordet undertiden at have været brugt om enhver Partiajænger.

Snapperlaas. Klappen paa en Pult, et Fortepiano o. fl. kan ikke holdes fast alene derved, at en Rigel fra Laasen sender sit Hoved ind i den, fordi Bevægelsen ikke, som ved en Skuffe eller Dør, gaaer til Siden men lige ud. Som oftest sætter man derfor paa Klappen Kramper (Kattehoveder), der gaae ind i Laasen; men elegantere er det at indrette Rigelhovedet saaledes, at Hager springe ud til begge Sider, saasnart det træder ud af Laasen; det kan da nøies med et almindeligt Slutblik, lidt hunlt befæstet. En med saadan Rigel forsynet Laas kaldes en S.

Snee dannes ved Fortætning af Vanddampene i Luften, naar Fortætningen foregaaer ved en Temperatur, som ligger under Frysepunctet. Sneekrystallerne have meget forskjellige Former, idet de undertiden ere enkelte fine Naale, men som oftest Stjerner, dannede af Naale og sexkantede Tavler, der paa Grund af deres Regelmæssighed have en egen Skjønhed. Den Vandmængde, som aarlig hos os falder ned

Digitized by Google

som S., beløber sig i Gjennemsnit omtrent til ⅓ af den hele nedfaldende Vandmængde.

Sneedorf (Jens Schelderup), bekjendt dansk Forfatter, var født 1724 i Sorø, hvor hans Fader var Rector ved Skolen, blev 1751 Professor i Lovkyndighed og Politik ved Sorø Akademie, 1761 Lærer for Arveprinds Frederik, og døde 1764. Han har bidraget meget til at danne Smagen og rense Skriftsproget fra fremmede Ord, skjøndt han selv havde dannet sig efter franske Mønstre. Hans meest bekjendte Skrifter ere „Om den borgerlige Regjering" (1757) og „Patriotisk Tilskuer", et Ugeblad (3 Aarg., 1761—63); de ere udgivne samlede i 9 Dele (1775—77). Af hans Sønner gjorde den ældste, Contreadmiral **Hans Christian S.** (født 1759, død 1824), sig fortjent som Chef for Søcadetcorpset, og er tillige bleven bekjendt af sine i forskjellige periodiske Skrifter og Poesiesamlinger adspredte Digte og Viser; den yngre, **Frederik S.** (født 1761), Professor i Historien ved Kjøbenhavns Universitet, skaffede sig et Navn ved sine aandrige Forelæsninger. Sidstnævnte døde i en ung Alder ligesom Faderen; han omkom 1792 paa en Udenlandsreise ved et Spring af Vognen, da Hestene bleve løbske. Ogsaa den yngre S.'s Skrifter ere udgivne samlede efter hans Død (4 Dele, 1794—98).

Sneefjeldsjøkul (Snæfellsjøkull), s. **Vesterjøkulen.**

Sneelinie kaldes Grændsen for de evige Sneemasser paa Bjergene. Dens Høide over Havet aftager i Almindelighed fra Æqvator mod Polerne (under Æqvator c. 15,000 F., Sierra Nevada 11,000 F., Alperne 8,500 F., sydlige Norge 5,300 F., Lapland 2,300 F., Spitsbergen 1,200 F.), men locale Forhold udøve stor Indflydelse paa den. Den ligger saaledes lavere i et Øklima end i et Fastlandsklima, lavere over Lavlande end over udbredte Høisletter (paa Nordsiden af Himalaya i c. 16,000 F.s Høide), lavere i et sammenhængende Bjergsystem end paa enkelte Bjerge. Det er høist tvivlsomt, om den naaer Havet i Nordpolsegnene, thi man har fundet blomstrende Planter og sneefri Jord selv i de nordligste Egne, til hvilke man er trængt frem, derimod maaskee nok i Sydpolarlandene. Den falder ikke, som undertiden urigtig angives, sammen med Linien for en Middelvarme af Aaret af 0° (Jakutsk har Kornavl og en Middelvarme = ÷ 7,8 °), endnu mindre antyder den, som ogsaa angives, at Varmen ovenfor den aldrig stiger over 0°. Et saabant Sted kjendes ikke paa Jordens Overflade, men vel i Dybden af den. Ovenfor Sneelinien formaaer den aarlige Sommervarme ikke at bringe den i Vinterens Løb faldne Sneemasse til at forsvinde. Den vilde derfor tiltage Aar for Aar, hvis den ikke, som Laviner og Gletschere (s. d. A.), førtes ned i Dalene og smeltede der.

Sneeskred, s. **Lavine.**

Sneespurv (Emberiza nivalis), Art af Verlingslægten, er hvidlig med Sort (i Sommerdragten) og med en lang, lige Bagtaa (der dog varierer en Deel i Længde). De ruge om Sommeren paa Norges og Finmarkens øde Fjelde, lidt under Sneegrændsen i Steenkløfter, paa et Bo af Græs og Haar; om Vinteren indfinde de sig i sydligere Egne paa Marker og Veie, dog kun i kolde Vintre i større Mængde.

Snegl, s. **Slagværk.**

Snegle (Gasteropoda, de bugføddede Bløddyr) udgjøre den anden Klasse af Bløddyrenes Række. Som almindelige Kjendemærker for S. kan man anføre, at de have „Fod" og Hoved; Foden er i Reglen en flad, muskuløs Deel, ved Hjelp af hvilken S. kunne krybe omkring; hos mange Havsnegle er den udstyret med et Laag, en Plade af Horn- eller Kalkmasse, der afsondres bag paa Foden og tjener til at lukke Skallen, naar Dyret trækker sig ind i denne; hos visse S. antager Foden imidlertid ganske andre Former (Kjølsnegle, Søtand), hos andre er den rudimentær eller mangler (Vingesnegle, visse nøgne S.). Et tydeligt Hoved er heller ikke altid tilstede (visse Vingesnegle); paa det findes i Reglen 2 Følehorn, 2 Øine (ofte anbragte paa særegne Øiestilke eller paa en fra Følehornene udgaaende Green) og Munden med Kjæber og Raspetunge, hvilken hos mange Havsnegle er anbragt i en saakaldet Krængemund eller Snabel, der kan krænges langt ud af Munden og udsuge andre Skaldyr, paa hvis Skal Tungen filer Hul. Nogle S. ere nøgne og frembyde en symmetrisk Krop af regelmæssig Form; men hos de fleste er der udviklet en Kappe, som omslutter Indvoldene og afsætter en Kalkskal, der, alt efter Kappens Form, antager de forskjelligste Former; den er i Reglen spiralvreden (som oftest til høire), snart med mange, snart med faa Omvrid, snart med høi, snart med lav Top, med glatte eller ribbede Omvrid, med stor eller lille Skalmunding o. s v. Findes der i Skalmundens ene Hjørne et Udsnit eller en Forlængelse som en Halvkanal, er dette et Tegn paa, at S. er udstyret med et Aanderør, ɔ: en Forlængelse af Kappebræmmen i Form af en Halvkanal, ved hvis Hjelp den indtrukne S. kan forsyne sig med Vand til Aandedrættet, selv om den er skjult i den bløde Havbund. Exempler paa afvigende Skalformer frembyde Sø-Øret, Albuskjæl, Skallus (Chiton), Søtand, Huesnegle, Ormsnegle (s. disse Artt.); en forholdsviis meget lille Skal har Søharen (s. d. A.), der saaledes paa en Maade danner Overgangen fra de nøgne S. til de skalbærende. S. formere sig i Reglen ved Æg, som ofte afsættes i store slimede Masser eller i Klaser af hornagtige Æggekapsler; enkelte føde levende Unger. S. udgjøre en meget talrig og meget formrig Orden og beboe deels Havet (saavel det aabne Hav som især Kysterne), deels de ferske Vande og Landjorden; adskillige have Betydning som Fødemiddel. De kunne inddeles i egentlige S., Kjølsnegle og Vingesnegle, de første igjen i Lunge- og Gjællesnegle (s. disse Artt.). Af de nøgne Gjællesnegle kunne udhæves Slægterne Doris, Æolidia, Tritonia og Glaucus; af de skalbærende, foruden de ovennævnte Former med afvigende Skalform, endnu følgende mere regelmæssige Former: Strand-, Sump- og Topsneglene, Vindeltrappen, Taarn-, Blære- og Perspectivsneglene, Kong'en, Harpe-, Hjelm-, Tønde-, Pig-, Porcelain-, Kegle- og Olivensneglene o. s. v. (s. disse Artt. og Art. Ctenobranchia).

Digitized by Google

Sneglebælle (Medicago), en Slægt af Bælleplanternes Familie, udmærker sig ved sin spiralkrummede, i Reglen i Form af et Sneglehuus oprullede, nopspringende Bælle. Hertil hører Foder-S. eller Lucernen (M. sativa), en fleeraarig, 1—2 F. høi Plante med talrige oprette Stængler, trekoblede Blade med saugtakkede Smaablade og violette, røde eller hvide Blomster i klaseformede Blomsterstande, der rimeligviis oprindelig stammer fra Persien, men nu er udbredt forvildet og dyrket over Størstedelen af Europa, da den i umindelige Tider og allerede hos de gamle Persere, Grækere og Romere, er bleven dyrket; navnlig er dens Dyrkning meget udbredt i Syd- og Mellemeuropa, medens den i Danmark kun sjeldnere benyttes. Den afgiver en af de meest nærende Foderurter og æedes med Begjærlighed af Kreaturerne baade i frisk og tørret Tilstand. Flere mindre Arter af S. med gule Blomster ere almindelig vildtvoxende paa vore Marker.

Snekke kaldes den i simple Lommeuhre og undertiden i Chronometre og Taffeluhre anbragte Kegle, hvorom Kjeden vikles, og som skal udjevne Fjerens aftagende Kraft.

Snekkebor, s. Bor, Boring.

Snel er en Legering af 2 Dele Tin og 1 Deel Bly. Det er den letsmelteligste af alle Tin-Bly-Legeringer, og den har den Egenskab at størkne med en blank Overflade, ligesom det rene Tin og Bly, medens alle bedre Legeringer størkne med en hvidlig, alle slettere med en graalig mat Overflade, idet S. er en chemisk Legering, der er forbunden med et Overskud henholdsviis af Tin eller Bly.

Snellaert (Ferdinand Augustyn), flamsk Skribent, født d. 21de Juli 1809 i Kortryk, har fra 1836 praktiseret som Læge i Gent og ved Ord og Skrift virket overordentlig for at vække Interesse for Folkesproget og overhovedet den flamske Nationalitet. Foruden flere Tidsskrifter i denne Retning („Kunst- en Letterblad“ „De Eendracht“ o. fl.) udgav han „Oude vlaemsche Liederen“ (1848), „Oude en niewve Liedjes“ o. M. Hans Hovedværk er „Schets eener geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde“ (1850).

Sneller, s. Geværlaas.

Snellius (Willebrord), Mathematiker, født i Leyden 1591, død 1626 som Professor i Mathematik sammestєds, udfandt Lovene for Straalebrydningen, navnlig at Sinus af de Vinkler, som den brudte og den indfaldende Straale danne med hinanden, have et constant Forhold. Denne Opdagelse har Descartes bekjendtgjort 1637 som sin egen; men Huyghens paastaaer, at Descartes har seet den i et dengang utrykt Manuscript af S. I sit Skrift „Eratosthenes Batavus“ (1617) beskriver S. en af ham selv udført Gradmaaling.

Snellman (Johan Vilhelm), svensk Forfatter, født d. 12te Mai 1806 i Stockholm, flyttede allerede som Barn med sine Forældre over til Finland, hvor han 1822 kom til Universitetet i Åbo. Efter en Tid at have studeret Theologie tog han 1832 den philosophiske Grad og blev 1835 Docent i Philosophie. Under et kort Besøg i Stockholm 1837 udgav han det første Hefte af en „Filosofisk Elementarkurs“, hvori han behandlede Psychologien. I de nærmest følgende Aar udgav han i Finland et litterært Tidsskrift, benævnet „Spanska Flugan“, men paadrog sig snart den russiske Regjerings Misfornøielse, saa at han 1839 maatte forlade Finland, og bosatte sig da i Sverrig. Imidlertid vedblev S. med sin Forfattervirksomhed; saaledes udkom 1840—42 Fortsættelsen af hans ovennævnte „Elementarkurs“: Logik, Retslære og Læren om Staten; endvidere udgav han en Afhandling „Om det akademiske Studiet“ (1840), „Versuch einer speculativen Entwickelung der Idee der Persönlichkeit“ (1841), og skrev kritiske Afhandlinger til nogle svenske Blade. Efter 4 Aars Forløb vendte han tilbage til Finland, hvor han 1843 blev Rector ved den høiere Elementarskole i Kuopio. Han tog dog 1849 sin Afsked fra dette Embede og levede som Bogholder ved et større Bryggeri, indtil han 1856 blev udnævnt til Professor i Sædelære og Videnskabernes System ved Universitetet i Helsingfors. S. har i de sidste 18 Aar redigeret Tidenden „Saima“ (1844—46), samt de litterære Maanedskrifter „Kalanesi“ (1846) og „Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning“ (1847—50, 1555 og fremdeles).

Snellod er et letsmelteligt Loddemiddel, der altid benyttes ved de letsmeltelige, mangen Gang ogsaa ved de strengsmeltelige Metallers Lodning. S. er enten reent Tin eller en Legering af Tin med Bly, sjelden med Vismut (s. Lodning).

Snelskytte eller Flyveskytte er egentlig ikke en Skytte (s. d. A.) men en Indretning, hvorved Væveren kan kaste og gribe en saadan uden at have Haanden ved Eggen af Tøiet.

Sneppe. Sneppperne danne en egen Familie blandt de Vadefugle, der have kortere Tæer og navnlig kun en meget lille (undertiden manglende), uudviklet Bagtaa; Næbet er mere eller mindre langt, tyndt, blødt, bøieligt og udstyret med en følsom Hud, der sætter dem i Stand til med Lethed at opdage Orme og andre Smaadyr i Dyndet eller Vandet. Det er en talrig Familie, som omfatter mange Slægter (s. Bekkasin, Ryle, Odinshøns, Klire, Brushøns, Spover, Klyder) og derfor en temmelig stor Formrigdom; de ruge alle ved Breddérne af ferskt Vand, men mange besøge Havets Kyster efter Forplantningstiden og under deres Vandringer.

Sneppefisk (Centriscus) er en Slægt af smaa Fiske med et eiendommeligt, næb- eller snabelagtig udtrukket Hoved med lille Mund, omtrent som Naalefiskenes. De tilhøre de varmere Have og regnes til Fløitefiskenes (s. d. A.) Familie; ved deres kortere, men sammentrængte Legemsform afvige de fra de egentlige Fløitefiske.

Sneppert er et chirurgisk Instrument, der anvendes til Aarelaдning og Kopsætning; i første Tilfælde kun forsynet med et enkelt skjærende Blad, i sidste med flere.

Snerle, s. Convolvulus.

Snerlefødder, s. Cirripedia.

Snerre (Galium), Planteslægt af Krapfamilien, udmærker sig ved sine 4-kantede Stængler, kransstillede Blade og smaa gule eller hvide, 4-deelte Blomster med hjuldannede Kroner. En Mængde Arter ere almindelige i Danmark ved Gjerder og Veie; den meest bekjendte er Burre-S. (G. Aparine), der voxer overalt ved Gjerder og Krat og klattrer omkring ved Hjelp af sine

Digitized by Google

rne Stængler og Blade; de smaa tvedelelige Spaltefrugter ere tæt beklædte med krumme Hagebørster og føres derfor let omkring.

Sneum-Aa er en Aa i Jylland, der udspringer paa Heden og efter 5 Miles sydvestligt Løb falder i Vesterhavet ¾ M. N. for Kongeaaen.

Snippen (Syngnathus æquoreus) er en Art af Naalefiskenes Familie (s. d. A.).

Snit eller Snittøi, s. Skrue.

Snitser kaldes en af Snedkere almindelig brugt Kniv med et kort, bredt og tyndt, trekantet Blad og et langt, krumt Skaft, der lægges paa Skulderen. S. bruges til at dele Finerer, til at skjære Grader og overhovedet til at gjøre et reent Snit tvers paa Træet.

Snittebænk. Træarbeidere, der benytte Baandkniv (s. d. A.), befæste oftest Træet, der skal snittes, i en S., hvor Arbeideren sidder overskrævs paa en Bænk og klemmer Træet fast ved at trykke med Foden paa en opretstillet Vægtstang med et Hoved paa den øverste Ende.

Snittebønne, s. Bønne.

Snittøi, s. Skrue.

Snive er en af de farligste Sygdomme, som kunne træffe Hesten og Æslet, hvorimod den ikke forekommer hos andre Huusdyr. Den er meget smitsom og i de fleste Tilfælde uhelbredelig, idet Sygdommen, om den end standser noget og tilsyneladende svinder, dog bliver liggende skjult i Legemets indre Dele og senere paany bryder frem. Den opstaaer i de allerfleste Tilfælde ved Smitte, kun sjelden ved Selvudvikling. Man kjender Sygdommen paa, at Hesten har et, ofte eensidigt Flod af Næsen af en graagulig Farve, ofte urene Saar paa Sliimhinden i Næsen og haarde, knudrede, fastliggende Kjertelhævelser i Kjæbekulen. Sygdommen kan enten være ledsaget af Feber og forløber da acut (hidsig Snivefeber); men i de fleste Tilfælde er dens Forløb chronisk og kan da vare endog i flere Aar, i hvilken Tid Hesten kan befinde sig taalelig vel, udføre sit Arbeide og trives ret godt. Tilsidst vil der dog indfinde sig Afmagring, og Hesten døer af en Tæring. Sygdommen beroer paa en sygelig Forandring af Blodet og Legemets andre Vædsker (Kacherie) med deraf følgende Liden af de lymphatiske Kjertler og af Luftveienes Sliimhinde. Ved Obductionen finder man altid, naar Sygdommen har varet i nogen Tid, smaa forhærdede Knuder (Tuberkler) i Lungerne, og disse ere da et sikkert Tegn paa, at det er S., hvoraf Dyret har lidt, og ikke en katarrhalsk Sygdom. Undertiden concentrerer den sygelige Proces sig mere i de lymphatiske Kar i Huden, hvor der dannes snorlignende, knudrede Strenge paa de forskjelligste Steder af Legemet, der paa enkelte Steder bryde op som smaa Bylder, og disse efterlade urene, ondartede Saar, som vanskelig hele til. Man benævner da Sygdommen Springorm. I Reglen blive springormede Heste efter nogen Tids Forløb tillige snivede. Springorm er lige saa farlig og smitsom som S., og naar en springormende Hest smitter en anden, opstaaer lige saa ofte S. som Springorm, ligesom omvendt den snivede Hest ved at smitte ligesaa ofte fremkalder Springorm som S. Ifølge Lov af 29de Decbr. 1857, om smitsomme Sygdomme hos Huusdyrene, skulle snivede og springormede Heste dræbes efter forudgaaet Vurdering, og viser det sig efter Døden, at denne Sygdom virkelig var tilstede, erholder Eieren det Halve af Vurderingssummen; leed Hesten derimod ikke af S. men af en anden Sygdom, hvormed denne er bleven forvexlet, hvilket undertiden kan skee, erholder Eieren den hele Vurderingssum godtgjort af det Offentlige.

Snog. Vor almindelige S. (Coluber natrix) kan blive 2 Alen lang; den har kjølede Skjæl og er i Reglen sort med blaasort, sortplettet Bug og 2 store gule Nakkepletter bagved Øinene; Halsen, Undersiden af Hovedet og tildeels Overlæbens Rand ere hvide. I Sydeuropa er den bruungraa med 4 Rækker sorte Pletter. S. er et uskadeligt Dyr, der sjelden forsøger at bide — og dens Bid er ialtfald aldeles uskadeligt — men i det Høieste udgyder en stinkende Vædske fra et Par Kjertler ved Gattet; den opholder sig i Skove, især i Nærheden af Vandet — den svømmer gjerne —, i og ved Møddinger, Stalde og Huse. Undertiden klattrer den op i Buskene. S. lever af Frøer, Fiirbeen, Fiske, Insecter, Orme, Muus, Fugleunger o. s. v. I Juli og August lægger den sine Æg, 15—20 i Tallet, omgivne af en guulhvid pergamentagtig Skal, helst i Gødning eller paa et andet saadant varmt Sted; efter nogle Ugers Forløb udklækkes Ungerne. Om. vor anden S.-Art, Hasselormen, s. d. A.

Snogeøgler (Scincoidei) kaldes en Familie af Øglerne (Fiirbenene), hvis zoologiske Mærker ere den flade, lidet bevægelige, i Spidsen kløftede, skjælbedækte Tunge, og at hele Legemet er beklædt med temmelig store, glatte, glindsende, taglagte, i Straaraber ordnede Skjæl; kun Hovedet er beklædt med Plader. I det nordlige og mellemste Europa er Staalormen den eneste Repræsentant for denne Familie, som derimod tæller talrige Former i det hede Jordbelte, især paa de indiske Øer og Nyholland. Den har fornemlig Interesse derved, at der i denne Familie findes den fuldstændigste Overgangsrække fra den almindelige Øgleform til Snogeformen; naar man nemlig begynder Rækken med de korte, plumpe, tykskjællede, korthalede Cyclodus- eller Trachysaurus-Arter fra Nyholland, slutte sig til dem de almindelige Scincus-Arter med teendannet Krop, der uden Indsnøring løber over i det spidse Hoved og den lange Hale, og med 4 vel udviklede Lemmer med 5 Tæer paa hver Fod; til dem slutte sig igjen de Former, hvor Kroppen er betydelig forlænget, trind og tynd, næsten snogeagtig, og hvor Fødderne ere blevne smaa og aabenbart have tabt Størstedelen af deres Betydning for Bevægelsen, men dog endnu have det fulde Antal af Tæer; saa komme Former, der mangle en af de 5 Tæer enten paa For- eller Bagfødderne (4—5 eller 5—4) eller paa begge (4—4) og derpaa i aftagende Række Former med 4—3, 3—4, 3—3, 3—2, 2—3, 2—2, 2—1, 1—2, 1—1, saa at de sidste kun have en lille Fodstummel paa hver Side uden Spor til Tæer; selv denne forsvinder tilsidst; der findes snogeagtige Scincoideer blot med Spor til saadanne ufuldkomne Forlemmer (1—0) eller Baglemmer (0—1), ja endelig aldeles lemmeløse Former (0—0), f. Ex. Staalormen (Anguis fragilis). At denne — selv naar den betragtes for sig alene,

Digitized by Google

uden Hensyn til den øvrige Kjede af Former, hvortil den slutter sig saa nøie — er en Øgle og ikke en Slange, uagtet den mangler alle Lemmer, kan erkjendes af Formen af dens Tunge, af dens Øielaag, af dens Hales Længde og af forskjellige indre Bygningsforhold, samt af den Omstændighed, der har givet den Navn: den Lethed nemlig, hvormed Halen afbrydes, gjenfindes jo netop hos alle langhalede Øgler, f. Ex. hos vore almindelige Fiirbeen. S. bliver 16" lang; Farven er graa med brune Striber, Bugen blaalig; den opholder sig i Græsset paa aabne Steder i Skove, mellem Krat o. s. v. og føder 7—13 levende Unger. Overtroen anseer den aldeles uden Grund for giftig ligesom Snogen og andre uskadelige Krybdyr. S. er mindre hurtig end de fleste andre Krybdyr, f. Ex. end de almindelige Øgler; fanger man den, gjør den sig i sin Forskrækkelse ganske stiv og sønderbrydes da let paa den ovenfor omtalte Maade; den lever af smaa Larver, Insecter, Snegle o. desl.

Snoghøi er en Færgegaard i Jylland, Veile Amt, ved Lillebelt (1 M. S. V. for Fredericia), hvorfra der er Overfart til Middelfart. Den tilhørte i forrige Aarhundrede den i Tordenskjolds Historie bekjendte Søhelt Peder Grib og i dette Aarhundrede den af de jydske Heders Beplantning fortjente Kammerherre Riegels.

Snohale kaldes Halen hos visse Pattedyr og Krybdyr (Aber, Pungdyr, Træpindsviin, Kamæleon), hos hvilke den er saaledes uddannet, at dens yderste Deel kan snoes om en Green og fastholde denne med stor Styrke. Halen gjør saaledes Nytte som et Klattreredskab og som en Slags femte Haand, hvilket i endnu høiere Grad er Tilfældet, naar den tillige i Spidsen er udstyret med Føleevne (Følehale).

Snor. Man har S. af forskjellige Tykkelser, fra grovt Sygarns, indtil de gaae over i Liner eller smekkre Trosser; man har dem af alle de gjængse Trevlstoffer: Hamp, Hør, Silke, Bomuld og kæmmet Uld, enkeltviis eller flere forenede; de ere enten dreiede og isaafald runde, eller flettede (flade, firkantede eller runde). De finere, især flettede S., kaldes ofte Lidser. Forfærdigelsen af dreiede S. har meget tilfælleds med Reebslagning (s. d. A.); man gaaer imidlertid ikke her ud fra Kabelgarn, men fra almindelig tvundet eller utvundet Garn, der gjerne dreies 3 Gange, idet et passende Antal samles til „Viser", 2 eller flere af disse atter til „Chore", hvoraf omsider S. dannes. Ved Dreiningen af S. af kostbarere Materiale benyttes ofte et stort Antal tynde Chore, der bedække et svagt snoet Underlag, f. Ex. af Bomuldsgarn. S. dreies i mindre Maalestok lige udspændt i en Bane, omtrent som ved Reebslagning; conrante S., især af Hamp, dreies dog paa en Maskine, hvorpaa baade de enkelte Chore faae en Eftersnoening, og S. samles ved en Snoning i modsat Retning, saaledes at den færdige S. stedse er snoet ret, det er som en høire Skrue. Om de flettede S. s. Fletning. De runde og undertiden de firkantede ere samlede paa et Underlag. Overspundne S. af Silke paa et billigt Underlag forekomme sjelden, ligeledes forskjellige Slags især flade vævede S., hvis Frembringelsesmaade desuden holdes hemmelig. — S. benyttes ved lettere Maskineri meget hyppig til Forplantelse af en rundgaaende Bevægelse. De ere til dette Brug gjerne dreiede af Hamp eller Tarme og samlede ved Splidsning eller ved Jernkroge, hvori Enderne ere indskruede. Paa Skiverne findes dybe Snorløb; de samles som Remskiver (s. Rem) men kunne paa en maadelig Plads indeholde flere Snorløb med forskjellig Radius til Stramning af S. eller til Forandring af Bevægelseshastigheden.

Snorken (Stertor) kaldes den slubbrende Lyd ved Aandedrættet, som fremkommer, naar den bløde Gane under dette sættes i en sittrende Bevægelse ved Luftstrømmen. Mange Mennesker snorke habituelt under Søvnen, især i visse Stillinger, f. Ex. Rygleiet. Sygelig fremkommer S. ved Lamhed af Ganeseilet, hvad enten denne er en local Lidelse eller er begrundet i en Hjernesygdom (Apoplexie).

Snorre, s. Sturlason.

Snotra er i den nordiske Mythologie Navnet paa en Asynie, om hvem der siges, at hun er forstandig og høvisk.

Snudebiller (Curculio) kaldes en meget artriig (mindst 4,000 Arter) Familie af smaa, haardskallede, næsten ægformede Biller, hvis Hoved er trukket ud i en Tryne eller Snabel, paa hvilken de brudte køleformige Følehorn og i Enden af hvilken Mundddelene sidde; Hudskelettets Farver skjules ofte deelviis af et Slags Støv af fine Skjæl. Larverne ere smaa, krumme, blinde, fodløse, tykke og blege Maddiker, der leve i Ærter, Æbler, Korn, Agern og andre Frugter, i Træstammer, Knopper o. s. v., f. Ex. Bruchus pisi i Ærter; andre Former paa Hassler (Balaninus nucum), Viinstokken, Frugttræer o. s. v.; den „røde Kornorm" er Larven af en S. (Apion frumentarium). Sign. Calandra og Barkbille.

Snue (Coryza) er den katarrhalske Betændelse af Næsens Sliimhinde, et af de almindeligste Forkjølelsestilfælde. I dens Begyndelse er den tør, uden Afsondring, men med Svulst af Sliimhinden, pleier derimod gjerne at lettes, naar Afsondringen først af en tyndere, senere af en mere tyk Sliim begynder. Den behandles som de almindelige Forkjølelsessygdomme; et russisk Bad pleier hurtigst at kunne hæve den.

Snyders (Franz), flandersk Dyrmaler, født 1579 i Antwerpen, var Elev af H. van Baalen, men sluttede sig senere aldeles til Rubens. Ikke sjelden malede han Dyrene i Billeder af Rubens, Honthorst o. Fl., men han har ogsaa i en Mængde selvstændige Billeder, især forestillende Jagter, erhvervet sig Berømmelse som en af de største Dyrmalere, der have levet.

Snyltebier kaldes de Bier, som ikke selv bygge Celler eller samle Honning, men liste sig til at lægge deres Æg i andre Biarters Celler; af disse S. findes der kun Hanner og Hunner, ingen Arbeidere; de mangle det for Arbeidsbierne betegnende Redskab til at samle Blomsterstøv („Kurven") og leve ikke selskabelig, men ligne ellers skuffende de Former, hos hvilke deres Larver leve et Slags Snylteliv; findes denne Liighed ikke, vilde de vanskelig undgaae Biernes Aarvaagenhed. Det er navnlig blandt Humlerne, at der gives saadanne S.

Snyltedyr (Parasiter) kaldes de Dyr, der leve paa eller i og af andre Dyr. De forekomme

især blandt Leddyrene, f. Ex. blandt Insecterne: Luus, Lopper, Fugleluus, Pelsluus, visse Tæger, Snyltefluer og Snyltehvepse; blandt Edderkopperne: mange Mider; blandt Krebsdyrene: snyltende Isopoder og Amphipoder (Fiskebjørne og Gopleluus), Fiskeluus og Lernæer (Snyltekrebs); blandt Ormene: Igler og Indvoldsorme (s. disse Artt.). Uægte S. ere f. Ex. de Cirripedier (s. d. A.), der blot sidde paa andre Dyr uden at ernære sig af dem.

Snyltefluer (Diptera pupipara) kaldes en Gruppe af Fluernes Orden med bredt, fladt, haardskallet Legeme, kraftige Been og stærke Kløer, ved hvis Hjelp de holde sig fast og løbe om mellem Pattedyrenes og Fuglenes Haar og Fjer; nogle af dem ere vingeløse, andre have 2 Vinger ligesom andre Fluer. Ungerne fødes levende, ikke blot som Larver, men som Pupper; hver Hun føder kun et Par Unger, der næsten ere ligesaa store som den selv og opfødes i Moders Liv ved et af særegne Kjertler afsondret Product. Exempler herpaa ere Hestens S. (Hippobosca equina) med Vinger, Svalens (Ornithomyia hirundinis) ligelebes med Vinger, Faarets (Melophaga ovina, den saakaldte Faaretæge eller Faareluus) uden Vinger, Hjorte-Arternes, Flagermusenes o. s. v.; de leve af Dyrenes Blod.

Snyltehvepse (Ichneumon) kaldes en meget artriig Gruppe af Hvepse med stilket Bagkrop og Læggebraad, hvis maddikeagtige, fodløse Larver leve i (sjeldnere udenpaa) andre Insecter, især Insectlarver, i hvilke Æggene ere blevne indbragte af S.s Læggebraad. Insectet lever en Tid med disse fremmede Gjæster i sig, det voxer, skifter Hud, forpupper sig maaskee, men døer ialfald under sin sidste Forvandling samtidig med, at S. enten som fuldstændigt Insect eller endnu som Larve bryder frem af sin Værts Hud, i hvilket Tilfælde den da forpupper sig udenfor denne. Af nogle Arter lever kun et Individ i hver Vært, af andre flere, alt efter deres gjensidige Størrelsesforhold og Snyltelivets Varighed; det gaaer især ud over Sommerfuglelarverne, og S. ere derfor et af de vigtigste Midler, som Naturen benytter til at standse disses Ødelæggelser, men ogsaa over mangfoldige andre Former, selv Bladluus f. Ex., ja mange smaa, næsten mikroskopiske S. opfostres i Insectæg. Hver Art af S. har sin bestemte Insectart til Vært; de mindre Arter leve ofte i de større Arters Larver, ja man har endog fundet 8 Former af Snyltehvepselarver, den ene mindre inden i den anden; visse med meget lang Braad forsynede Arter vide at lægge deres Æg i de dybt inde i Plantestammer levende Bladhvepselarver.

Snyltekrebs kaldes med et fællebs Navn de under Artiklerne Fiskeluus og Lernæer omtalte snyltende Smaakrebs; dernæst forskjellige snyl- ... Ringkrebs (s. Cymothoa, Fiskebjørn, Bopy- ...valuus). Mindre heldig hører man under- ... Cremitkrebsene (s. d. A.) betegnes som S. ...lteplanter eller parasitiske Planter ... man saadanne Planter, der voxe paa andre levende Organismer og ernære sig ... disse indeholdte Næringsstoffer. I vore ...erede Klima'er findes der kun faa ægte ...ter blandt Blomsterplanterne, saalebes Misteltenen (Viscum) og Hørsilkearterne (Cuscuta) (s. disse Artt.), hvorimod der i de varmere og navnlig i de tropiske Egne findes et stort Antal af dem; de udmærke sig i Reglen ved deres blege Farver, idet de mangle Bladgrønt, hvilket staaer i Forbindelse med, at de ikke selv behøve at optage og forarbeide deres Næring. Derimod findes der ogsaa i Danmark en stor Mængde Parasiter blandt de lavere Planter, navnlig en Mængde **Snyltesvampe**, der optræde med en Mangfoldighed af Former og Udviklingsmaader og ofte anrette betydelige Ødelæggelser, naar de udvikle sig stærkt. Snyltesvampene ere i Reglen bundne til visse bestemte Værter og kunne kun trives paa disse, og de fleste Plantearter have gjerne en eller flere eiendommelige Parasiter, som angribe dem; imidlertid er det kun dem, der anrette Skade paa Culturplanterne, som faae Betydning for Menneskene. De vigtigste af disse ere Brand- og Rustsvampene, der angribe Kornarterne, Meeldrøier, der angriber Rugen, Meeldug, som ødelægger Bladene paa en Mængde Træer, Druesvampen (Oidium), der foraarsager Viinsygdommen (s. disse Artt.), Kartoffelsvampen (Peronospora infestans), der foranlediger den i de sidste Decennier saa almindelig udbredte Kartoffelsyge o. s. v. Ligelebes angribes mange Dyr, navnlig Insecter, af parasitiske Svampe; saalebes foranlediges den under Navn af Muscardine bekjendte Epidemie blandt Silkeormene af en lille Svamp, Botrytis Bassiana, o. s. fr. — Fra disse ægte S. maa man vel adskille 2 Grupper af andre Planter, som ofte ere blevne forvexlede med dem, nemlig deels de saakaldte Saprophyter ɔ: Planter, der ernære sig af allerede døde og forraadnede organiske Stoffer, og hvortil de egentlige Skimmelsvampe (s. d. A.) og enkelte høiere Blomsterplanter høre; deels de uægte S. (Pseudo-Parasiter eller Epiphyter), der simpelthen leve paa, men ikke af de Træer, hvorpaa de voxe, og som kunne ombytte dette Opholdssted med et hvilketsomhelst andet. Exempler herpaa ere de talrige Mos- og Lavarter, som findes overalt paa Træstammer, og de i de tropiske Skove almindelige Gjøgeurter og Aroider, der hænge ned fra Træernes Grene, men suge deres Næring af den omgivende fugtige Luft.

Snæbelen (Corregonus oxyrhynchus), kjendelig fra Helten (s. d. A.) ved sin spidse snabelagtige Snude, 18—20" lang, forekommer i Vesterhavet og Østersøen og gaaer til bestemte Tider (om Efteraaret) op i ferst Vand for at lege; den kan dog ogsaa vænnes til stadigt Ophold i ferst Vand. Kjødet er meget velsmagende, som af andre Laxefiske.

Soalli er en Kornvægt i Bengalen = 169,14 danske Pund.

Soccus (lat.), en Art lav og let Sko hos de Gamle, var de i Comoedierne optrædende Personers Fodbeklædning, hvorimod de tragiske Skuespillere bar den høie Kothurnos.

Socialismen er en Afskødning af den nyere Tid. Besiddelse og Eiendom ere vel nu blevne langt mere udbredte end tidligere, og Røden blandt de arbeidende Klasser er langtfra saa stor som i ældre Tider, men paa den anden Side træde Modsætningerne nu skarpere frem, og de Grundsætninger om Frihed og Lighed, som have banet

Digitized by Google

sig Vei ved den franske Revolution, have ført til, at „Menneskerettighederne“ pointeres skarpere, og at man overfører de Begreber, som have Gyldighed i Statslivet, paa Samfundslivet. Man har seet de Onder, som vor Tids Udvikling fører med sig, i et klarere Lys; man har ikke troet, at de vare nødvendige, eller at Udviklingen vilde i større og større Maal, om end langsomt, udjevne dem, man er derfor kommen til det Resultat, at en total Forandring af Samfundets Grundlag maatte finde Sted. Medens Communisterne ville ophæve Eiendommen og indføre Eiendomsfællesskab, have de egentlige Socialister ladet denne bestaae og kun villet ophæve Arven og lade Staten lede Arbeidet efter Principer, der staae i skarp Modsætning til dem, som ligge til Grund for den nuværende Ordning af Arbeidet. Af disse Systemer have St. Simonismen og Fourierismen størst Betydning; Owens System er mere communistisk end socialistisk.

Sociétaires kaldes de Medlemmer af Personalet ved Théâtre français i Paris, der ere Medinteressenter i Theatret og i dets eventuelle Overskud.

Socinianere kaldes Tilhængerne af Lælius og Faustus Socinus. Lælius Socinus, født 1525 i Siena, studerede først Retsvidenskab, derefter Theologie, især i Wittenberg under Melanchthon. Han gik derpaa til Polen, hvor han i Hemmelighed foredrog sin Lære; han døde 1561 i Zürich. — Hans Brodersøn, Faustus Socinus, født 1539 i Siena, blev forfulgt paa Grund af sine kjetterske Meninger og flygtede 1559 til Lyon. Han kom efter Onkelens Død i Besiddelse af dennes Manuscripter, levede derpaa i Basel, Florents, Siebenbürgen og Polen, og døde 1604. Begge antoge Fornuften for Troens Rettesnor og forkastede Christi Guddom tilligemed Treenigheden. Læren om Guds Eenhed (unitas) fremhævede de som Hoved- og Grundlære og kaldte sig derfor Unitariere. En kort Fremstilling af deres Hovedlærdomme udkom 1605 i den af Faustus Socinus forberedte rakowske eller socinianske Katechismus. De fandt Tilhængere i Ungarn og Siebenbürgen, hvor der dannedes socinianske Menigheder. — Sign. Illgen: „Vita Lælii Socini“ (1814) og „Symbola ad vitam et doctrinam Lælii Socini“ (1826); Fock: „Der Socinianismus nach seiner Stellung in der Gesammtentwickelung des christlichen Geistes“ (1847).

Sod kaldes den sorte Substants, der afsætter sig af Røgen, dannet ved den ufuldstændige Forbrænding af kulholdige Stoffer. Der gives forskjellige Slags S., alt efter Brændmaterialets Beskaffenhed og de Forhold, hvorunder den ufuldstændige Forbrænding foregaaer og S. kan afsætte sig. Nærmest Fyrstedet i Skorstenene, navnlig hvor man anvender Brænde, afsætter sig gjerne Glandssod, der bruges lidet i Medicinen og til Tilberedning af en brun Farve (Bister) i Aqvarelmaleriet; det er hovedsagelig de dannede tjæreagtige Producter, der ere indtørrede, og Glandssoden indeholder saaledes kun en ringere Mængde reen udskilt Kulstof (c. 4 pCt.). Længere fra Ildstedet samler derimod gjerne den løsere S. sig, og denne bestaaer mere af løse Kulpartikler med mindre Brandolie, brandharpixagtige Stoffer o. s. v. Af Steenkul faaes en meget løs, pulverformig S. Af meget harpixagtige Stoffer faaes Kønrøg, s. Kulstof. — Lampesort faaes ved Forbrænding af forskjellige fede og flygtige Olier i særegent construerede Lamper, hvor da S. afsætter sig paa en dertil anbragt Blikskjerm. Chinesisk Tusch er ligeledes en Art S. eller Lampesort, der skal være dannet ved Forbrænding af en Olie eller af Campher og senere æltet og formet med en fiin Liimopløsning. — De løsere, mere pulverformige Arter S. bruges som et Malermateriale og blive da hyppig først udglødede for at befries fra de vedhængende Brandolier og Brandharpixer. Som alle fine, porøse Legemer indsuge disse Arter S. Luftarter og kunne derved bevirke Selvantændelse (s. d. A.).

Soda er kulsuurt Natron, s. Natrium og Kryolith.

Sodapulver er egentlig pulveriseret Soda, men bruges ogsaa om pulveriseret tvekulsuurt Natron og i daglig Tale som synonymt med Brunspulver (s. d. A.).

Sodaurt, s. Salturter.

Sodavand er et mousserende Vand, der tilberedes i Fabrikerne for kunstige Mineralvande, idet Vand, hvori der er opløst tvekulsuurt Natron, imprægneres stærkt med Kulsyre. S. er en behagelig og gavnlig Drik.

Soden, Landsby i Hertugdømmet Nassau, er bekjendt af fine Mineralkilder, der især indeholde Kogsalt, foruden andre Salte.

Soden (Friedrich Julius Heinrich, Greve af), født i Ansbach d. 4de Decbr. 1754, traadte i brandenborgsk Tjeneste, men trak sig senere tilbage herfra og offrede sig for Agerbruget og Videnskaberne. Han har skrevet flere dramatiske Arbeider; først i en ældre Alder begyndte han at udgive national-oekonomiske Arbeider. Hans betydeligste Værk er det i videnskabelig Henseende vigtige men rigtignok altfor vidtløftige Skrift: „Die Nationaloekonomie“ i 9 Bind (1805—24). S. døde i Nürnberg d. 13de Juli 1831.

Sodoma, s. Razzi.

Sodoma og Gomorrha, to Stæder i Palæstina, beliggende paa Siddims Slette, gik tilligemed denne under paa Abrahams og Lots Tid og bedækkedes af det døde Hav.

Soest, Stad i den preussiske Rhinprovinds, har flere pragtfulde Kirker og er Sædet for en betydelig Fabrikvirksomhed, som især gaaer ud paa Linned- og Uldvæveri og Garveri; desuden avles her megen Frugt og Havesager. 9,400 Indb. — S. var i Middelalderen en betydelig Handelstad med 60—70,000 Indb.

Sofala, s. Mozambique.

Sofferiderne, s. Persiens Historie (IV, S. 767, 1ste Sp.).

Sofi, s. Persiens Historie (IV, S. 767).

Sofia eller Sophia, bulgr. Triaditza, befæstet Stad i Bulgarien ved den lille Flod Bogana, betragtes som en Art hellig Stad for Bulgarerne og har en prægtig Moskee. Den har endeel Silke- og Uldvæverier og driver betydelig Handel. 40,000 Indb.

Softa's kaldes hos Tyrkerne Eleverne i høiere Skoler samt Geistlige, der forrette Bønner ved Sultaners eller andre Fornemmes Grave.

Soglio er et Viinmaal i Mantua = 56,.. danske Potter.

Digitized by Google

især blandt Leddyrene, f. Ex. blandt Insecterne: Luus, Lopper, Fugleluus, Pelsluus, visse Tæger, Snyltefluer og Snyltehvepse; blandt Edderkopperne: mange Mider; blandt Krebsdyrene: snyltende Isopoder og Amphipoder (Fiskebjørne og Gopleluus), Fiskeluus og Lernæer (Snyltekrebs); blandt Ormene: Igler og Indvoldsorme (s. disse Artt.). Uægte S. ere f. Ex. de Cirripedier (s. d. A.), der blot sidde paa andre Dyr uden at ernære sig af dem.

Snyltefluer (Diptera pupipara) kaldes en Gruppe af Fluernes Orden med bredt, fladt, haardskallet Legeme, kraftige Been og stærke Kløer, ved hvis Hjelp de holde sig fast og løbe om mellem Pattedyrenes og Fuglenes Haar og Fjer; nogle af dem ere vingeløse, andre have 2 Vinger ligesom andre Fluer. Ungerne fødes levende, ikke blot som Larver, men som Pupper; hver Hun føder kun et Par Unger, der næsten ere ligesaa store som den selv og opfødes i Moders Liv ved et af særegne Kjertler afsondret Product. Exempler herpaa ere Hestens S. (Hippobosca equina) med Vinger, Svalens (Ornithomyia hirundinis) ligeledes med Vinger, Faarets (Melophaga ovina, den saakaldte Faaretæge eller Faareluus) uden Vinger, Hjorte-Arternes, Flagermusenes o. s. v.; de leve af Dyrenes Blod.

Snyltehvepse (Ichneumon) kaldes en meget artriig Gruppe af Hvepse med stilket Bagkrop og Læggebraad, hvis maddikeagtige, fodløse Larver leve i (sjeldnere udenpaa) andre Insecter, især Insectlarver, i hvilke Æggene ere blevne indbragte af S.s Læggebraad. Insectet lever en Tid med disse fremmede Gjæster i sig, det voxer, skifter Hud, forpupper sig maaskee, men døer ialfald under sin sidste Forvandling samtidig med, at S. enten som fuldstændigt Insect eller endnu som Larve bryder frem af sin Værts Hud, i hvilket Tilfælde den da forpupper sig udenfor denne. Af nogle Arter lever kun et Individ i hver Vært, af andre flere, alt efter deres gjensidige Størrelsesforhold og Snyltelivets Varighed; det gaaer især ud over Sommerfuglelarverne, og S. ere derfor et af de vigtigste Midler, som Naturen benytter til at standse disses Ødelæggelser, men ogsaa over mangfoldige andre Former, selv Bladluus f. Ex., ja mange smaa, næsten mikroskopiske S. opfostres i Insectæg. Hver Art af S. har sin bestemte Insectart til Vært; de mindre Arter leve ofte i de større Arters Larver, ja man har endog fundet 3 Former af Snyltehvepselarver, den ene mindre inden i den anden; visse med meget lang Braad forsynede Arter vide at lægge deres Æg i de dybt inde i Plantestammer levende Bladhvepselarver.

Snyltekrebs kaldes med et fælleds Navn de under Artiklerne Fiskeluus og Lernæer omtalte snyltende Smaakrebs; dernæst forskjellige snyltende Ringkrebs (f. Cymothoa, Fiskebjørn, Bopyrus, Hvalluus). Mindre heldig hører man undertiden Eremitkrebsene (s. d. A.) betegnes som S.

Snylteplanter eller parasitiske Planter kalder man saadanne Planter, der voxe paa eller i andre levende Organismer og ernære sig af de i disse indeholdte Næringsstoffer. I vore tempererede Klima'er findes der kun faa ægte Parasiter blandt Blomsterplanterne, saaledes Misteltenen (Viscum) og Hørsilkearterne (Cuscuta) (s. disse Artt.), hvorimod der i de varmere og navnlig i de tropiske Egne findes et stort Antal af dem; de udmærke sig i Reglen ved deres blege Farver, idet de mangle Bladgrønt, hvilket staaer i Forbindelse med, at de ikke selv behøve at optage og forarbeide deres Næring. Derimod findes der ogsaa i Danmark en stor Mængde Parasiter blandt de lavere Planter, navnlig en Mængde Snyltesvampe, der optræde med en Mangfoldighed af Former og Udviklingsmaader og ofte anrette betydelige Ødelæggelser, naar de udvikle sig stærkt. Snyltesvampene ere i Reglen bundne til visse bestemte Værter og kunne kun trives paa disse, og de fleste Plantearter have gjerne en eller flere eiendommelige Parasiter, som angribe dem; imidlertid er det kun dem, der anrette Skade paa Culturplanterne, som faae Betydning for Menneskene. De vigtigste af disse ere Brand- og Rustsvampene, der angribe Kornarterne, Meeldrøier, der angriber Rugen, Meeldug, som ødelægger Bladene paa en Mængde Træer, Druesvampen (Oidium), der foraarsager Viinsygdommen (s. disse Artt.), Kartoffelsvampen (Peronospora infestans), der foranlediger den i de sidste Decennier saa almindelig udbredte Kartoffelsyge o. s. v. Ligeledes angribes mange Dyr, navnlig Insecter, af parasitiske Svampe; saaledes foranlediges den under Navn af Muscardine bekjendte Epidemie blandt Silkeormene af en lille Svamp, Botrytis Bassiana, o. s. fr. — Fra disse ægte S. maa man vel adskille 2 Grupper af andre Planter, som ofte ere blevne forvexlede med dem, nemlig deels de saakaldte Saprophyter ɔ: Planter, der ernære sig af allerede døde og forraadnede organiske Stoffer, og hvortil de egentlige Skimmelsvampe (s. d. A.) og enkelte høiere Blomsterplanter høre; deels de uægte S. (Pseudo-Parasiter eller Epiphyter), der simpelthen leve paa, men ikke af de Træer, hvorpaa de voxe, og som kunne ombytte dette Opholdssted med et hvilketsomhelst andet. Exempler herpaa ere de talrige Mos- og Lavarter, som findes overalt paa Træstammer, og de i de tropiske Skove almindelige Gjøgeurter og Aroider, der hænge ned fra Træernes Grene, men suge deres Næring af den omgivende fugtige Luft.

Snæbelen (Corregonus oxyrhynchus), kjendelig fra Helten (s. d. A.) ved sin spidse snabelagtige Snude, 18—20" lang, forekommer i Vesterhavet og Østersøen og gaaer til bestemte Tider (om Efteraaret) op i ferskt Vand for at lege; den kan dog ogsaa vænnes til stadigt Ophold i ferskt Vand. Kjødet er meget velsmagende, som af andre Laxefiske.

Soalli er en Kornvægt i Bengalen = 169,₁₁ danske Pund.

Soccus (lat.), en Art lav og let Sko hos de Gamle, var de i Comoedierne optrædende Personers Fodbeklædning, hvorimod de tragiske Skuespillere bar den høie Kothurnos.

Socialismen er en Affødning af den nyere Tid. Besiddelse og Eiendom ere vel nu blevne langt mere udbredte end tidligere, og Nøden blandt de arbeidende Klasser er langtfra saa stor som i ældre Tider, men paa den anden Side træde Modsætningerne nu skarpere frem, og de Grundsætninger om Frihed og Lighed, som have banet

Digitized by Google

sig Vei ved den franske Revolution, have ført til, at „Menneskerettighederne“ pointeres skarpere, og at man overfører de Begreber, som have Gyldighed i Statslivet, paa Samfundslivet. Man har seet de Onder, som vor Tids Udvikling fører med sig, i et klarere Lys; man har ikke troet, at de vare nødvendige, eller at Udviklingen vilde i større og større Maal, om end langsomt, udjevne dem, man er derfor kommen til det Resultat, at en total Forandring af Samfundets Grundlag maatte finde Sted. Medens Communisterne ville ophæve Eiendommen og indføre Eiendomsfællesskab, have de egentlige Socialister ladet denne bestaae og kun villet ophæve Arven og lade Staten lede Arbeidet efter Principer, der staae i skarp Modsætning til dem, som ligge til Grund for den nuværende Ordning af Arbeidet. Af disse Systemer have St. Simonismen og Fourierismen størst Betydning; Owens System er mere communistisk end socialistisk.

Sociétaires kaldes de Meblemmer af Personalet ved Théâtre français i Paris, der ere Medinteressenter i Theatret og i dets eventuelle Overskud.

Socinianere kaldes Tilhængerne af Lælius og Faustus Socinus. **Lælius Socinus**, født 1525 i Siena, studerede først Retsvidenskab, derefter Theologie, især i Wittenberg under Melanchthon. Han gik derpaa til Polen, hvor han i Hemmelighed foredrog sin Lære; han døde 1561 i Zürich. — Hans Brodersøn, **Faustus Socinus**, født 1539 i Siena, blev forfulgt paa Grund af sine kjetterske Meninger og flygtede 1559 til Lyon. Han kom efter Onkelens Død i Besiddelse af dennes Manuscripter, levede derpaa i Basel, Florents, Siebenbürgen og Polen, og døde 1604. Begge antoge Fornuften for Troens Rettesnor og forkastede Christi Guddom tilligemed Treenigheden. Læren om Guds Eenhed (unitas) fremhævede de som Hoved- og Grundlære og kaldte sig derfor Unitariere. En kort Fremstilling af deres Hovedlærdomme udkom 1605 i den af Faustus Socinus forberedte **rakowske eller socinianske Katechismus**. De fandt Tilhængere i Ungarn og Siebenbürgen, hvor der dannedes socinianske Menigheder. — Slgn. Illgen: „Vita Lælii Socini“ (1814) og „Symbola ad vitam et doctrinam Lælii Socini“ (1826); Fock: „Der Socinianismus nach seiner Stellung in der Gesammtentwickelung des christlichen Geistes“ (1847).

Sod kaldes den sorte Substants, der afsætter sig af Røgen, dannet ved den ufuldstændige Forbrænding af kulholdige Stoffer. Der gives forskjellige Slags S., alt efter Brændmaterialets Beskaffenhed og de Forhold, hvorunder den ufuldstændige Forbrænding foregaaer og S. kan afsætte sig. Nærmest Fyrstedet i Skorstenene, navnlig hvor man anvender Brænde, afsætter sig gjerne **Glandssod**, der bruges lidet i Medicinen og til Tilberedning af en brunn Farve (Bister) i Aqvarelmaleriet; det er hovedsagelig de dannede tjæreagtige Producter, der ere indtørrede, og Glandssoden indeholder saaledes kun en ringere Mængde reen udskilt Kulstof (c. 4 pCt.). Længere fra Ildstedet samler derimod gjerne den løsere S. sig, og denne bestaaer mere af løse Kulpartikler med mindre Brandolie, brandharpixagtige Stoffer o. s. v. Af Steenkul faaes en meget løs, pulverformig S. Af meget harpixagtige Stoffer faaes **Kønrøg**, s. **Kulstof**. — **Lampesort** faaes ved Forbrænding af forskjellige fede og flygtige Olier i særegent construerede Lamper, hvor da S. afsætter sig paa en dertil anbragt Blikskjerm. Chinesisk Tusch er ligeledes en Art S. eller Lampesort, der skal være dannet ved Forbrænding af en Olie eller af Campher og senere æltet og formet med en fiin Liimopløsning. — De løsere, mere pulverformige Arter S. bruges som et Malermateriale og blive da hyppig først udglødede for at befries fra de vedhængende Brandolier og Brandharpixer. Som alle fine, porøse Legemer indsuge disse Arter S. Luftarter og kunne derved bevirke Selvantændelse (s. d. A.).

Soda er kulsuurt Natron, s. **Natrium** og **Kryolith**.

Sodapulver er egentlig pulveriseret Soda, men bruges ogsaa om pulveriseret tvekulsuurt Natron og i daglig Tale som synonymt med Brunspulver (s. d. A.).

Sodaurt, s. **Salturter**.

Sodavand er et mousserende Vand, der tilberedes i Fabrikerne for kunstige Mineralvande, idet Vand, hvori der er opløst tvekulsuurt Natron, imprægneres stærkt med Kulsyre. S. er en behagelig og gavnlig Drik.

Soden, Landsby i Hertugdømmet Nassau, er bekjendt af fine Mineralkilder, der især indeholde Kogsalt, foruden andre Salte.

Soden (Friedrich Julius Heinrich, Greve af), født i Ansbach d. 4de Decbr. 1754, traadte i brandenborgsk Tjeneste, men trak sig senere tilbage herfra og offrede sig for Agerbruget og Videnskaberne. Han har skrevet flere dramatiske Arbeider; først i en ældre Alder begyndte han at udgive national-oekonomiske Arbeider. Hans betydeligste Værk er det i videnskabelig Henseende vigtige men rigtignok altfor vidtløftige Skrift: „Die Nationaloekonomie“ i 9 Bind (1805—24). S. døde i Nürnberg d. 13de Juli 1831.

Sodoma, s. **Razzi**.

Sodoma og Gomorrha, to Stæder i Palæstina, beliggende paa Siddims Slette, gik tilligemed denne under paa Abrahams og Lots Tid og bedækkedes af det døde Hav.

Soest, Stad i den preussiske Rhinprovinds, har flere pragtfulde Kirker og er Sædet for en betydelig Fabrikvirksomhed, som især gaaer ud paa Linned- og Uldvæveri og Garveri; desuden avles her megen Frugt og Havesager. 9,400 Indb. — S. var i Middelalderen en betydelig Handelstad med 60—70,000 Indb.

Sofala, s. **Mozambique**.

Soffariderne, s. **Persiens Historie** (IV, S. 767, 1ste Sp.).

Sofi, s. **Persiens Historie** (IV, S. 767).

Sofia eller Sophia, bulgr. Triaditza, befæstet Stad i Bulgarien ved den lille Flod Bogana, betragtes som en Art hellig Stad for Bulgarerne og har en prægtig Moskee. Den har endeel Silke- og Uldvæverier og driver betydelig Handel. 40,000 Indb.

Softa's kaldes hos Tyrkerne Eleverne i høiere Skoler samt Geistlige, der forrette Bønner ved Sultaners eller andre Fornemmes Grave.

Soglio er et Viinmaal i Mantua = 56,60 danske Potter.

Digitized by Google

Sogn er i Danmark en ældgammel Benævnelse for det District, hvis Beboere høre under een Kirke. I Tidens Løb fik imidlertid Sogneinddelingen paa Landet ogsaa Betydning i verdslig Henseende, idet S., med Hensyn til Beboernes fælleds oekonomiske Anliggender og navnlig med Hensyn til deres Fattig- og Skolevæsen, kom til at udgjøre en egen Commune, dog at, ligesom allerede ved Reformationen paa mange Steder flere S. bleve forenede under eet Præstekald, saaledes nu i Reglen de paa denne Maade til eet Pastorat forenede S. kun kom til at danne een Commune. Ved Frdn. 13de August 1841 blev der dernæst tilstaaet Sognecommunerne i Kongeriget en egen communal Repræsentation, **Sogneforstanderskab**, og ved Lov af 22de Marts 1855 ere Betingelserne for at vælge og vælges til Medlem af denne Repræsentation, **Sogneforstander**, blevne betydelig lettede. I ethvert S. beskikker Øvrigheden en af Beboerne til **Sognefoged**, i hvilken Egenskab han mod en vis Løn navnlig har at hjelpe Autoriteterne med god Ordens Overholdelse samt i visse Tilfælde at foretage Udpantninger. — **Sognepræst** kaldes den som Hovedpræst i et S. ansatte Person (i Modsætning til Capellanen, hvor en saadan findes). **Sognebaand** kaldes den Sognebeboerne paahvilende Forpligtelse til i kirkelige Anliggender at holde sig til deres egen Sognekirke og de ved den ansatte geistlige Embedsmænd. Ligesom imidlertid denne Forpligtelse allerede tidligere i flere Henseender (navnlig forsaavidt Kirkegangen og Confirmationen angik) var bleven ophævet her i Kongeriget, saaledes er Sognebaandet nu i det Hele blevet løsnet derved, at det er blevet tilladt Enhver at slutte sig til en anden Præst end Sognets.

Sognefjord er en af de længste Fjorde paa Norges Vestkyst, nemlig 20 M. med neppe meer end 1 Miils Brede. Dens Sider danne næsten overalt bratte Fjeldvægge af stor Høide, der adskillige Steder endog stige op til Sneegrændsen. Justedalsbræens Jøkler ligge Nord for den og sænke sig paa et Sted (Suphelle-Bræen i Fjærlandsfjord) ned til kun 150 F. over Havet. I det inderste og paa Nordsiden danner S. nogle Arme af samme vilde Beskaffenhed som Hovedfjorden, og fra dem opgaae Dale, som ogsaa ere snevre Kløfter. Af disse er Lærdal den meest beboede, hvorigjennem Landeveien gaaer til Christiania. — **Sogns Fogderi** kaldes Landskabet omkring Sognefjorden. Den ubetydelige dyrkbare Jord har for det Meste god Jordbund og et gunstigt Klima. Folkemængden var 1855: 37,000 Mennesker. Deres Sæder ere endnu meget oprindelige, og neppe ligner nogen norsk Sprogart mere det Islandske end den Sognske.

Sohn (Carl Ferdinand), tydsk Maler, født i Berlin 1805, er Elev af Schadow og nu Professor ved Kunstakademiet i Düsseldorf, hvor han som Maler repræsenterer den finere Genre, der vælger Emner som Romeo og Julie, Tasso og Leonore, Hylas der røves af Nympherne o. fl.

Soissons, befæstet Stad i det franske Dep. Aisne, ved Floden Aisne, har en Kathedralkirke med et Bibliothek, endeel Manufacturer og Fabriker og levende Handel. 10,000 Indb. — S. heed paa Romernes Tid Augusta Suessionum og var den sidste Stad, som disse besadde i Gallien. Efterat Syagrius var overvunden af Chlodevig i Slaget ved S. 486, kom S. under Merovingerne, hørte derpaa til Neustrien og kom med dette 843 under Carl den Skaldede. I det 10de Aarh. tilfaldt S. Greverne af Vermandois, 1482 Huset Bourbon-Condé, af hvilket **Charles af Bourbon**, født 1556, død 1612, først antog Titlen **Greve af S.** Hans Søn **Ludvig af Bourbon**, født 1604, var en Modstander af Richelieu, og slog i Forening med Hertugerne af Bouillon og Guise de kongelige Tropper ved Sedan (1641), men faldt der rimeligviis for en Snigmorders Haand. Med ham uddøde Mandsstammen af Sidelinien S., og Besiddelserne samt Titlen gik over til hans Søstersøn **Eugène Maurice af Savoyen**, født 1633 i Chambéry, som i fransk Krigstjeneste steeg til Generallieutenant og døde 1673. Med sin Gemalinde Olympia Mancini (s. **Mazarin**, IV, S. 387) havde han 2 Sønner, af hvilke den ældste, **Ludvig Thomas**, forplantede Linien Savoyen-S., som uddøde 1734, den yngre var den berømte Prinds Eugen af Savoyen.

Sokatu eller **Sakatu**, Hovedstad i Riget Haussa i det indre Afrika, ligger paa en temmelig frugtbar Slette og har endeel Handel. Omtrent 25,000 Indb.

Sokkel eller Plinth (gr., „Teglsteen") kaldes den nederste, fremspringende Deel af en Bygning, Søile, Pille eller ethvert andet architektonisk Legeme, der har en Fod. Da dette Parti af Bygningen stadig er udsat for Jordens Fugtighed, der i Længden vil bringe Muursteensmuurværket til at forvittre, dannes S. udvendig af hugne Steen, **Sokkelsteen**, eller overtrækkes med en Cementpuds. Den gjøres saa høi, at Kjelderetagens Vinduer kunne anbringes deri.

Sokotora (Soktra), en c. 48 □ M. stor Ø ved Afrika's Østkyst ligeoverfor Cap Guardafui, er i det Indre bjergfuld men, hvor der ikke mangler Vand, frugtbar, og frembringer Dragesblod, Gummi, Kameler, Faar, Geder o. M. De faa (4—500) Indb. ere Muhammedanere og drive Handel med Zanguebar og Maskate.

Sokrates, græsk Viismand og Philosophiens egentlige Skaber, var født i Athen 469 f. Chr. og var en Søn af en Billedhugger og en Jordemoder. I sine yngre Aar drev han sin Faders Kunst, men opgav den siden for uforstyrret at kunne hengive sig til et iagttagende og beskuende Liv og de dertil knyttede Undersøgelser og forskjelligartede Studier. Af samme Grund trak han sig tilbage fra de offentlige Anliggender: kun var han i Aaret 406 Formand for Prytanerne og fik da Leilighed til at vise sin Charakteerfasthed, da man paa en ulovlig Maade vilde dømme de 10 Feltherrer, som havde seiret ved de arginusiske Øer; som ung Mand tog han Deel i flere Felttog. S. var gift med **Xantippe** (s. d. A.). I sit hele private Liv var han en forstandig og agtværdig Mand.

I den senere Periode af sit Liv tilbragte S. det Meste af sin Tid med, ledsaget af endeel unge Mennesker, som hørte paa ham, at gaae omkring paa Torvet, ved Gymnasier og overhovedet, hvor flere Folk samlede sig, i Barksteder o. s. v. og der indlade sig i Samtaler, i hvilke han med stor Kunst efterviste Urigtigheden

Digitized by Google

af alle umiddelbare Antagelser og, ved at lade som om han Intet vidste og kun vilde belæres af Andre (S.'s „Ironie"), fik Leilighed til at spørge disse og, naar de havde fremsat deres Mening, at gjendrive denne og paavise de opstillede Dommes Upaalidelighed. Hertil indførte S. Brugen af Inductionsbeviset (s. Induction). Især henvendte han sig til den hidtil meget forsømte Sædelære og nødte til at antage og fastholde bestemte Begreber om det Gode og Onde o. s. v. Herved kom S. i stærk Modsætning til **Sophisterne** (s. d. A.), hvis falske og skadelige Lære han angreb; han havde vistnok Meget tilfælleds med disse, da han ligesom de betjente sig af Dialektiken for at bestride al umiddelbar Antagelse og henviste Enhver til de i hans egen Sjæl liggende Grundbegreber og den i ham boende Bevidsthed som Kilden til al Erkjendelse; men dette gjorde han for at bruge Sophisternes egne Vaaben imod dem, og de vare grundforskjellige deri, at S. søgte Sandheden selv og lærte, at den kunde findes, medens Sophisterne benegtede al objectiv Sandhed og derfor kun søgte og fremstillede dens Skin. Ligheden imellem dem og deres Optræden imod det Antagne bevirkede dog, at Mængden regnede S. selv med til Sophisterne, og at den almindelige Uvillie imod Philosopher som Gudsfornegtere og Ungdommens Forbærvere overførtes paa S., uagtet han var det Modsatte; dertil kom, at han uforbeholdent udtalte sin Misbilligelse af Tidens demokratiske Uvæsen og anden Brøst, hvorved han kom i nogen Modsætning til det Bestaaende ogsaa i politisk Henseende, og at han gjorde sig de Mange til Fiender, hvis Uvidenhed han i Samtaler havde blottet. Paa denne Stemning støttede sig S.'s Fiender, da de, med Anytos, en riig Garver, og en vis Miletos i Spidsen, reiste en Anklage imod ham; og da S. nu ikke vilde tage sin Tilflugt til de sædvanlige Midler, at bønfalde Folket o. s. v., dømte man ham til Døden, hvorpaa han efter et kort Ophold i Fængslet tømte Giftbægeret i Aaret 400. Athenienserne fortrøde det dog snart, de joge hans Anklagere i Landflygtighed, opreiste S. en Billedstøtte og ærede ham siden som en Halvgud. — Sml. Wiggers „S. als Mensch o. s. v." (2det Opl. 1811); Schleiermacher „Ueber den Werth des S. als Philosophen"; Delbrück „S." (1846). Ugunstig, men ogsaa høist eensidig, er S. bleven bedømt af Hegel i „Gesch. der Philosophie" og af Forchhammer i „Die Athener u. S." (1837).

Sokratikere kaldes de følgende græske Philosopher, som i deres Lære og Behandlingsmaade af philosophiske Undersøgelser sluttede sig til S. — **Sokratisk Methode** kaldes i Underviisningen og Methodiken den af S. indførte Fremgangsmaade, ved Spørgsmaal at lede den, man underviser og foranlediger til at svare, derhen, at han ligesom selv finder det, man vil lære ham (S. kaldte denne sin Kunst i Spøg en Jordemoderkunst).

Sol. Solen er Centrum for alle de Himmellegemers Bevægelser, som henhøre til Solsystemet, idet den ikke blot ved sin overveiende Masse tvinger dem til at bevæge sig omkring dem, men tillige er Kilden til Lys og Varme for dem. S. viser sig for os som en lysende Skive, hvis angulære Diameter varierer fra 31′ 29″ (omtrent 1ste Juli) til 32′ 34″ (omtrent 1ste Januar). Dens Middelafstand fra Jorden er 24065 Jordradier eller 20375000 danske Mile. Deraf kan den lineære Diameter beregnes. Den er $111,_{87}$ Jorddiametere eller 189600 danske Mile. Denne Størrelse anskueliggjøres ved at bemærke, at Maanens Afstand fra Jorden (d. e. Afstanden imellem begges Centra) kun er 60 Jordradier eller 30 Jorddiametere, saa at altsaa Jorden med Maanebanen omkring sig kunde rummes næsten 2 Gange inden i S. Overfladen er 12500 og det legemlige Indhold 1400000 Gange større end Jordens. Massen er derimod kun 355500 Gange større, hvoraf følger, at dens Tæthed kun er ¼ af Jordens (begge i Gjennemsnit). Tyngden ved S.s Overflade er 28 Gange saa stor som ved Jordens. Kunde altsaa et Menneske komme op i S., vilde han bogstavelig knuses af sin egen Vægt, s. Tyngde. Forholdet imellem S.s Masse og og Massen af alle de øvrige til Solsystemet hørende Legemer er meget nær, som 720 : 1. — S. **roterer om sin Axe** i samme Retning som Jorden, nemlig fra Vest til Øst. Rotationstiden er omtrent 25 Dage. Dens Æqvator danner en Vinkel med Ekliptika af 7½ Grad. Denne Rotation bemærkes deels ved de saakaldte **Solfakler**, som ere stærkere lysende Steder paa S.s Overflade, deels ved **Solpletterne**, som ere aldeles sorte og uden Lys, eller i det Mindste synes saa i Modsætning til den øvrige stærkt lysende Flade. Af den Hastighed, hvormed disse bevæge sig over Skiven, er Rotationstiden udfunden; men da de ere foranderlige og altid forsvinde efter en vis Tid, kan den ikke bestemmes med den yderste Skarphed. — Hvad **S.s physiske Beskaffenhed** angaaer, da kan den neppe, som man i gamle Dage troede, være en Ild; i det Mindste kunde ingen Ild, vi kjende, i en Afstand af 20 Millioner Mile, udøve nogen Virkning, der nærmede sig S.s. J. Herschel antager, at S.s Legeme selv er mørkt, men at dette er omgivet med et gasagtigt Fluidum, en **Photosphære**, af hvis Virkningsmaade maaskee findes et svagt Afbillede i de elektriske og galvaniske Virksomheder her paa Jorden. Faklerne og Pletterne ere da bevirkede af Strømninger i Photosphæren, som af os ubekjendte Aarsager undertiden ophober sig paa enkelte Steder og danner Fakler, undertiden adspreder sig, hvorved S.s relativt mørke Legeme bliver synligt. Indenfor Photosphæren antages desuden en tæt og stærkt reflecterende **Atmosphære**, i hvis Overflade Photosphæren flyder som lysende Skyer, jvf. Nordlyset hos os. Ved dennes Virkning lod det sig tænke, at Heden paa S.s Overflade kunde blive i den Grad modereret, at den endog kunde være Sædet for organisk Liv. Dog er denne Hypothes i den nyeste Tid forkastet af Flere. — Endelig synes S. indtil en betydelig Afstand (udover de nærmeste Planetbaner) at være omgiven af et meget fiint Fluidum, maaskee en Fortsættelse af Ætheren. Dette sees af den Omstændighed, at den Enckeske Komet (s. Komet) accelereres i sin Bevægelse, idet tillige Banen formindskes, saa at den engang (efter meget lang Tid) maa falde i S. Det er nemlig

Digitized by Google

netop den Virkning, som maatte indtræde, naar den bevægede sig i et Medium af en ringe, men dog nogen Tæthed. Det er maaskee denne, der frembringer det Lysskjær (Corona), hvormed S. viser sig omgiven under en total Solformørkelse. — Med S. staaer ogsaa Zodiakallyset (s. d. A.) i Forbindelse.

Solanaceæ, s. Kartoffelfamilien.

Solanin er et hvidt, krystallinsk basisk Legeme, der findes i Bærrene (og Bladene) af forskjellige Arter Solanum (S. nigr., S. dulcamara o. fl.) men især i de friske Spirer paa gamle Kartofler. Det er meget giftigt, og Forgiftningstilfælde indtræde derfor ogsaa, f. Ex. hos Kreaturer, Sviin o. s. v., naar disse fodres med spirende Kartofler. Hverken i reen chemisk Henseende eller endnu mindre i Praxis har det rene S. nogen stor Betydning.

Solanum, s. Natskygge.

Solario (Antonio), italiensk Maler, født i Slutningen af det 14de Aarh., var oprindelig Smed, men bestemte sig af Kjærlighed til en Malers Datter for dennes Kunst og blev en af den ældre neapolitanske Skoles Hovedmestere. Hans vigtigste Arbeider findes i Neapel, i Museet og i Kirker. Han døde i Neapel 1455.

Solbro er et Overgangssted over Treenefloden i Sydslesvig og ligger ved Veien imellem Byen Slesvig og Bredsted. Denne blev d. 25de Juli 1850 efter en hidsig Fegtning tagen af den Afdeling af den kongelige danske Hær, som skulde foretage en omgaaende Bevægelse imod Insurgenthæren, s. Isted.

Solbænk kaldes i Bygningskunsten en fremspringende Muurlist, anbragt udenfor et Vindue i Høide med dets Underkant, saa at den danner ligesom en Fod eller Sokkel for det. Den tjener deels til at beskytte Muren mod det nedløbende Regnvand, deels, i Forbindelse med Vinduets hele øvrige Indfatning, til at fremhæve dette og give det et rigere Udtryk, hvorfor den i bedre Bygninger gjøres af hugne Steen. Springer S. betydelig frem, bæres den af Consol- eller Kragsteen.

Solbær, s. Ribs.

Solcyklus er en Periode af 28 julianske Aar, efter hvilken Ugedagene falde paa de samme Datum'er hele Aaret igjennem. Saaledes falde Ugedagene i 1858 paa de samme Datum'er som i 1830, 1859 som 1831, 1860 som 1832 o. s. v. — Hermed staaer det saakaldte Søndagsbogstav i Forbindelse. Man betegnede Dagene hele Aaret igjennem med de 7 første Bogstaver, A B C D E F G A B C . . . ., saa at den 1ste, 8de, 15de . . . . Januar betegnedes med A, den 2den, 9de, 16de . . . . med B, den 3die, 10de, 17de . . . . med C o. s. v. Derved faaer hver Ugedag eet og samme Bogstav hele Aaret igjennem, og det Bogstav, der saaledes falder paa Søndagen, kaldes Søndagsbogstavet. Saaledes i 1857, hvor den 1ste Januar er en Torsdag, bliver Søndagsbogstavet D. — I Skudaarene ansaaes egentlig den 24de Februar for Indskudsdagen og fik derfor intet nyt Bogstav, men beholdt det samme som gjaldt for den 23de, nemlig E. Derved blev Søndagsbogstavet dobbelt, det første for Tiden før 23de Februar, det andet for Tiden efter samme. F. Ex. for 1860 ere Søndagsbogstaverne A og G. — Alt dette benyttedes alene til Beregningen af Paasken, for at holde Regning med, paa hvilke Datum'er Søndagen faldt. — S. kommer i Forvirring, hver Gang ved den Gregorianske Kalender et Skudaar bortfalder, som i Aarene 1700, 1800, 1900, 2100 o. s. v.

Soldag er enten sand S. eller Middel-S. Ved den første forstaaes den Tid, der forløber imellem to paa hinanden følgende Culminationer af Solen. Da denne har en (tilsyneladende) aarlig Bevægelse paa Himlen i modsat Retning af den daglige, er S. omtrent 4 Min. længer end Himlens tilsyneladende (eller Jordens virkelige) Rotationstid, hvilken kaldes en Stjernedag. Men denne Solens egne Bevægelse er ikke ganske jevn; derved bliver den sande S. af noget forskjellig Længde. For at imødegaae dette har man indført Middelsoldagen, som opstaaer ved en Udjevning af den sande S.s Uregelmæssigheder. Denne er altsaa altid lige lang og udgjør 24 Tim. 3 Min. $56,_{56}$ Sec. Stjernetid. — Det er Middelsoltiden, der benyttes i det daglige Liv, og ligeledes meest i Astronomien. Men i det daglige Liv regnes Dagen, som bekjendt, at begynde ved Midnat, og Timerne tælles to Gange til 12, Formiddag og Eftermiddag. I Astronomien regnes Dagen derimod at begynde ved Middag, og Timerne tælles til 24. Om Eftermiddagen falde begge Udtryksmaader sammen; men om Formiddagen tælle Astronomerne 1 Datum mindre og 12 Timer mere. F. Ex. det Øieblik, der borgerlig betegnes d. 25de Juli Kl. 8 Form., betegnes astronomisk d. 24de Juli Kl. 20. — Forskjellen imellem sand Tid og Middeltid kaldes Tidsæqvationen, som kan stige til 16 Min. — For at man kan stille sit Uhr efter en Middagslinie, angives i vore sædvanlige Kalendere, hvad Klokken er efter Middeltid i det Øieblik, da Solen culminerer.

Soldater, s. Arbeidere.

Soldo er en italiensk Kobbermynt. I Lombardiet-Venedig var den før 1ste Novbr. 1858 = 5 Centesimi = $1,_{48}$ ß dansk Rigsm., i Toskana = $\frac{1}{20}$ Lire = $1,_{43}$ dansk Rigsm. S. er i Lombardiet-Venedig efter 1ste Novbr. 1858 = den østerrigske Neukreuzer = $0,_{84}$ ß dansk Rigsm. eller = $\frac{1}{100}$ ny Fiorini. — S. er i Toscana et Længdemaal = $\frac{1}{20}$ Braccio = $1,_{116}$ danske Tommer.

Soldug, s. Drosera.

Sole, Soole, s. Saltsole, Saltkogeri.

Solemærke er en gammel Benævnelse for den Dag, som endnu bruges i enkelte juridiske Vendinger; saaledes bestemmes navnlig Executionsfristen (s. Execution) i Gjæsterets- og Politiretssager til 8 S. (altsaa 3 Dage) efter Dommens Forkyndelse.

Solen, s. Knivmusling.

Solenhofen er et i geologisk Henseende berømt Sted i Nærheden af Eichstädt i Baiern, hvor man i store Kalksteensbrud vinder den lithographiske Steen, der herfra forsendes til alle Verdensdele. Den er en graahvid, tæt og fiinkornet Kalksteen, som let lader sig stille i regelmæssige Plader og henhører til de øverste Led af Juraformationen. Ved Siden af den techniske Anvendelse har den tillige faaet Betydning for Geognosien ved den store Mængde vel

Digitized by Google

vedligeholdte Forsteninger, den indeholder, især Fisk, Krebs, Insecter og de sjeldne Pterodactyler (s. d. A.).

Solfakler, s. Sol.

Solfanget kalde Gartnerne den som oftest halvbuede Forlængelse af Bagvæggen i Værthuse og Drivkasser op til Vinduerne, hvorved man i en ældre Periode troede bedre at kunne opfange Solvarmen i saadanne Bygninger.

Solfatara er det italienske, Souffrière det franske og Svovlvulcan det danske Navn paa enhver Vulcan, der kun udstøder Dampe og Luftarter (svovlholdige), som angribe og nedbryde Kraterväggene. De berømteste findes i Italien, i Centralasien, paa Java og Antillerne. Vest for Neapel ved Puzzuolikysten i den af de Gamle med Navnet „de phlegræiske Marker" betegnede Slette findes 27 saadanne Svovlvulcaner. Den bekjendteste af disse er S. ved Puzzuoli, ½ M. fra Agnanosøen og Hundegrotten, et 1,250 F. langt og 1,000 F. bredt Bækken, fra hvilket der stadig opstiger Ammoniak- og Svovldampe. Den benyttes til Sundhedsbade og er upaatvivlelig en Vulcan, der nærmer sig en fuldkommen Udslukning. S. eller Lago-d'Acqua-Sulfurea (Svovlsøen) kaldes ogsaa en 60 Alen bred Sø mellem Rom og Tivoli, hvis Vand afsætter en Masse, der hærdner i Luften og skal have været brugt til Opførelsen af Cyclopmurene. — Den største af alle S. er den ved Urumtsi i China, som af Beboerne kaldes den brændende Slette, er 7½ M. i Omfang og dækket af Flyveaske.

Solfeggio (ital.) er et Øvelsesstykke for Sangestemmen, i hvilket istedetfor Ord Tonerne enten synges paa Vocalen A, eller nævnes med deres italienske Navne Do, re, mi, fa, sol, la, si. At synge S. kaldes at solfeggiere.

Solferino er en Landsby (1,100 Indb.) i Lombardiet i Nærheden af Flekken Castiglione delle Stiviere, som tidligere hørte til Marquisatet Castiglione og havde et Familien Gonzaga tilhørende Slot. S. nævnes i Beretningerne om Slaget ved Castiglione d. 5te Aug. 1796, og er atter bleven historisk mærkelig ved det blodige Slag d. 24de Juni 1859, s. Italiens Historie (III, S. 760).

Solformørkelse er det Phænomen paa Himlen, at Maanen træder imellem Solen og Jorden og derved skjuler enten hele Solen (total S.) eller en Deel af samme (partiel S.). En S. kan naturligviis kun indtræde i Nymaane; og da Maanen ikke bevæger sig i Ekliptika (hvor Solen altid findes), men dens Bane danner en Vinkel af 5° 9' med samme, indtræder der ingenlunde en S. i hver Nymaane, men kun naar Maanen tillige i samme Øieblik er nær ved en af Knuderne (Banens Skjæringspuncter med Ekliptika). — En S. viser sig ganske forskjellig paa de forskjellige Steder af Jorden; medens den paa et Sted er total, er den paa andre Steder partiel, og atter paa andre Steder finder aldeles ingen Formørkelse Sted. — Total kan en S. ikke blive, medmindre Maanens angulære Diameter er større end Solens, hvilket kun finder Sted, naar Maanen (hvis Afstand varierer) er temmelig nær Jorden. I dette Tilfælde vil for en Iagttager udenfor Jorden (f. Ex. i Maanen), en mørk Plet sees at bevæge sig over Jorden. En saadan total S. kan i det Høieste vare 4 Minuter. Men oftest er Maanens angulære Diameter mindre end Solens, og Formørkelsen kan da i det Høieste blive ringformig, d. e. en lysende Ring af Solen vedbliver at være synlig. — Om en Periode i Formørkelser s. Saros.

Solhverv (lat. Solstitium) kaldes de Tider paa Aaret, da Solen befinder sig i sin største Afstand fra Æqvator, Nord eller Syd for samme. Sommers. (21de Juni) er den Tid, da Solen er længst Nord for Æqvator (har sin største nordlige Declination) og følgelig kommer høiest paa Himlen; Vinters. (21de Decbr.) er den Tid, da Solen er længst Syd for Æqvator og har sin ringeste Middagshøide. Ved Sommers. er Dagen længst, ved Vinters. kortest. Solens største nordlige og sydlige Declination er den samme Størrelse som Ekliptikas Heldning, nemlig 23° 27'. — Solhvervspuncterne (Solstitialpuncterne) ere de Puncter af Ekliptika, i hvilke ovennævnte største og mindste Declination finder Sted. De ere 90° fra Jevndøgnspuncterne og benævnes Nulpunct af Krebsen og Nulpunct af Steenbukken, eller respective Sommer- og Vintersolhvervspunctet.

Solidago, s. Gyldenris.

Solid Vinkel, s. Hjørne.

Solidarisk (lat.) kaldes den Ret eller Forpligtelse, der tilkommer eller paahviler Flere in solidum (Een for Alle og Alle for Een) ɔ: saaledes, at Enhver af Creditorerne er berettiget til at fordre og Enhver af Debitorerne forpligtet til at præstere hele Forpligtelsens Gjenstand (modsat Berettigelse eller Forpligtelse pro rata, s. d. A.). Solidaritet kaldes det Forhold, som finder Sted mellem Flere, der som solidarisk Forpligtede gjensidig indestaae for hverandre.

Solidungula, de Eenhovede, s. Hest.

Solidus (lat.) var Navnet paa en Guldmynt, der fra Keiser Constantin den Stores Tid afløste den tidligere brugelige Keisermynt (Aureus imperatorius); dens Vægt var ansat til ⅙ Unze, hvorfor den kaldtes S. sextularius, saaledes at der prægedes 72 Stykker af det 24-lødige romerske Pund. Dens Værdi var omtrent 4 Rdl. Man havde ogsaa halve (Semisses), Trediedeels (Tremisses) og Fjerdedeels (Quadrantes) S.

Soliman II, tyrkisk Sultan, født 1496, eneste Søn af Selim I, besteeg Thronen 1520 og begyndte sin Regjering med flere Retfærdigheds-handlinger og glimrende Seire. Han undertvang en Opstand i Syrien, erobrede 1521 Belgrad, 1522 Rhodos, slog Ungarerne ved Mohacz 1526, undertrykte derpaa en Opstand i Asien, erobrede 1529 Ofen og beleirede endog Wien, men maatte gaae bort herfra efter et Tab af 40,000 Md. Siden understøttede S. Johan Zapolya i Ungarn og Siebenbürgen, førte heldig Krig med Perserne, som han fratog Tauris, erobrede Chios og flere Øer i Archipelagus og holdt længe næsten Halvdelen af Ungarn besat. I Aaret 1551 trængte S. atter med 80,000 Md. over Donau, men kunde dog ikke holde sig længe i Ungarn; han døde ved Beleiringen af Szigeth d. 30te Aug. 1566. S. var dygtig som Lovgiver, Regent og Kriger, men forresten var han en haardhjertet Despot;

Digitized by Google

for at føie sin Gemalinde Roxolane lod han flere af sine med en anden Kone avlede Børn henrette, o. s. v. — **S. III**, tyrkisk Sultan, født 1639, Søn af Sultan Ibrahim, født 1639, fulgte 1687 efter sin afsatte Broder Muhammed IV. Han var en svag Regent, som maatte flygte for en Opstand af Janitscharerne til Adrianopel, medens hans Hær blev slagen af Ungarerne ved Nissa 1688; dog reddede Mustapha Kjuprili (s. d. A.) Riget. S. døde 1691.

Solingen, gammel Fabrikstad i den preussiske Rhinprovinds, ikke langt fra den lille Flod Wupper, har meget betydelige Jern- og Staalvarefabriker, som navnlig levere fortrinlige Kaarde- og Sabelklinger. 10,000 Indb.

Solinus (Cajus Julius), en romersk Grammatiker, sandsynligviis fra Begyndelsen af det 4de Aarh. e. Chr., forfattede et Udtog af Plinius's Naturhistorie, meest af geographisk Indhold, under Titlen „Polyhistor". Det er udgivet af Götz (1777) og forklaret af Salmasius i „Excercitationes Plinianæ in Solini polyhistorem" (2 Bd., 2det Opl. 1689).

Solis y Ribadeneira (Antonio de), spansk Digter og Historieskriver, født 1610 i Alcala, traadte, efter at have været Secretair hos Kong Philip IV og derpaa hos dennes Moder, over i den geistlige Stand og døde 1686 i Madrid.

Solitaire, s. Dronte.

Solmisation kaldes Solfeggieren efter de af Guido af Arezzo opfundne 7 Hexachorder paa Stavelserne ut, re, mi, fa, sol, la. S. var underkastet bestemte Regler i Stavelsernes Forvexling, som først ophørte, da man udvidede S. til 7 Stavelser ved at tilføie Stavelsen si.

Solms hedder en gammel, deels grevelig, deels fyrstelig Slægt i Tydskland, som nedstammer fra en Grev Marquard i det 12te Aarh., og som nu er deelt i flere Linier.

Solo (ital., ene) kaldes i Musiken et Stykke eller en Deel deraf, som enten kun udføres af et enkelt Instrument eller Syngestemme, eller hvori dog 1 Stemme er af overveiende Betydning, medens de andre kun accompagnere. I Concertstykker bruges S. om alle de Steder, hvor det concerterende Instrument er det overveiende, i Modsætning til Tutti (alle), hvor hele Orchestret træder ind.

Soloecismus (gr.), en grov Sprogfeil eller forkeert Construction af Ordene, afledebes af de Gamle af Staden Soloi i Cilicien, en atheniensisk Colonie, hvis Beboere vare bekjendte for deres slette Sprog.

Solomo (Dioniseo, Greve), nygræsk Digter, født 1798 paa Zante, død d. 21de Febr. 1857 paa Korfu, var Forfatter til Digte af stort Værd, men af hvilke hidtil ikke Meget er trykt. Meest berømt er hans „Hymne til Friheden", som er bleven en Nationalsang hos Grækerne og oversat i de fleste europæiske Sprog.

Solon, Athenernes berømte Lovgiver, nedstammede fra Kodros. I sine yngre Aar indlagde han sig Fortjeneste ved Tilbageerobringen af Øen Salamis; senere bevægede han Amphiktyonerne til at stride ind mod Beboerne af Staden Krissa, der havde forseet sig mod det delphiske Orakel. Da han 594 f. Chr. var valgt til første Archont, fik han det Hverv at give Staten nye Love. Den efter ham benævnte **Soloniske Forfatning** var i sit Væsen demokratisk, idet Adgangen til Deeltagelse i Statens Bestyrelse betingedes ikke af Herkomst og Fødsel, men af Formuen. Efter at have fuldendt sit Hverv reiste S. til Lilleasien, hvor især bekjendt hans Ophold hos den lydiske Konge Krøsus er bekjendt, til Kreta og Ægypten og vendte 565 tilbage til Athenen. S. regnedes blandt de 7 Vise og udmærkede sig ogsaa som elegisk og iambisk Digter. Det Opbevarede af hans Poesier findes i de bekjendte Samlinger af græske elegiske og lyriske Digtere af Schneidewin og Bergk.

Solothurn, fransk Soleure, Canton i Schweiz, omgiven af Frankrig og Cantonerne Bern, Basel og Aargau, er 12 □ M. stor med 70,000 Indb., af hvilke 8,000 ere Reformeerte, Resten Katholiker. Igjennem S. strække sig Sidegrene af Jurabjergene, Resten af Landet hører med til den helvetiske Høislette. Det Meste af Cantonen, især Egnen langs med Aar, er meget frugtbart Land; af Korn, Frugt og Hør avles Mere, end Befolkningen forbruger, Qvægavlen er ligeledes betydelig; fra Bjergene faaes især Jern. Industrien gaaer meest ud paa Fabrikation af Bomuldsvarer, Glas, Steentøi, Papir og Uhre. Sproget er det tydske. Forfatningen er republikansk og demokratisk. Det store Raad, bestaaende af 105 Medlemmer (hvoraf 55 vælges umiddelbart, 41 ved Valgmænd af Folket, 9 af Raadet selv), forsamler sig 2 Gange aarlig og giver Love, bestemmer Budgettet, afslutter Tractater o. s. v.; det lille Raad af 17 Medlemmer vælges af det større og har den udøvende Magt samt Ret til at foreslaae Love m. M. Statsindtægterne ere c. 60,000 Rdl. **Staden S.** ved Aar og ved Foden af den 4,000 F. høie Klippe Weißenstein, paa Juras østlige Skraaning, har en herlig Domkirke, et Tøihuus med historiske Mindesmærker og endeel Underviisningsanstalter. 6,000 Indb.

Staden S. (lat. Solodurum) hører til de ældste i Schweiz og blev under Keiser Rudolf af Habsburg en Rigsstad. Canton S. blev 1487 optagen i Edsforbundet. Forfatningen var ogsaa her aristokratisk indtil den franske Revolution (s. **Schweiz's Historie**), og blev det 1814 igjen. Julirevolutionen fremkaldte her, som andensteds, liberale Bevægelser, og den nye Forfatning af 1831 bar Præg heraf; samme blev endnu 1841 og 1851 yderligere modificeret i samme Retning.

Solotnik er en Vægteenhed i Rusland = $\frac{1}{96}$ russisk Pund = $1{,}_{093}$ danske Qvintin.

Solpletter, s. Sol.

Solsikke (Helianthus) er en Planteslægt af de Kurvblomstredes Familie (Astergruppen), udmærket ved sine ualmindelig store, i Regelen gule Blomsterkurve. Den almindelige S. (H. annuus), en 2—3 Alen høi, eenaarig Plante med lutter hjerteformede, sagtakkede Blade og store, eenlige, nikkende Kurve paa fortykkede Blomsterstilke, hører hjemme i Peru, men plantes jevnlig i Haver og dyrkes ogsaa hist og her i Mellemeuropa, da man af Frugterne kan udpresse en feed Olie. H. tuberosus (Jordæble eller Topinambour), der er fleeraarig og forneden bærer hjerteformede, foroven elliptiske Blade, samt har mindre, oprette Kurve, stam-

Digitized by Google

mer fra Sydamerika, og dyrkes ligeledes jevnlig, ogsaa i Danmark, da de talrige, underjordiske Stængelknoller benyttes deels som Surrogat for Kartofler, deels som Qvægfoder.

Solskive, s. Soluhr.

Solsort, s. Drossel.

Solsteen (Heliolith, Aventurin-Feldspath) er en Smykkesteen, der har en guul eller rødbrunn Farve med et eiendommeligt Lysskjær, som hidrører fra en Mængde mikroskopiske Jernglands-Krystaller, spredte i den egentlige Grundmasse, der er en Feldspathart (Oligoklas). S. findes ved Tvedestrand i Norge, Archangel o. fl. St., og var tidligere en stor Sjeldenhed.

Solstik (Insolatio, Siriasis) er en ved stærke Solstraalers Indvirkning paa det ikke tilstrækkelig beskyttede Hoved fremkaldt yderst hidsig og farlig Hjernesygdom, der nærmest synes at bestaae i en Blodtilstrømning eller Betændelse i Hjernen og dens Hinder. Den forekommer hyppigst i de hede Klima'er, sjeldnere hos os, og pleier gjerne hurtig at medføre Døden.

Solstitium og **Solstitialpuncter**, s. Solhverv.

Solsystemet er Indbegrebet af en Mængde Himmellegemer, som sammenholdes i et System derved, at Solen ved sin overveiende Masse og derved bevirkede Tiltrækning twinger dem alle til at bevæge sig i afmaalte Baner om den. De herhen hørende Legemer kunne henføres til to Klasser, Planeter og Kometer. Til Planeterne henhøre tillige de Maaner eller Biplaneter eller Drabanter, som de fleste af Hovedplaneterne føre med sig i deres Baner omkring Solen. Ligeledes ere Stjerneskuddene sandsynligviis at henregne til Planeternes Klasse. See Planeter, Planetoider, Kometer, Stjerneskud, Sol.

Soltavler ere Tavler, som tjene til at forudberegne Solens apparente Sted til ethvert givet Dieblik. Dette er afhængigt af Jordens virkelige Sted, og Jordens Bevægelse er hovedsagelig grundet i Solens Tiltrækning og følger forsaavidt de Keplerske Love. Dernæst have Maanen og de øvrige Planeter Indflydelse paa Jorden, og S. maae derfor indeholde særskilte Tavler for hver enkelt saadan Indflydelse (Perturbation). S. haves af Zach (1804), Delambre (1805), Carlini (1810); de nyeste ere af Olufsen i Kjøbenhavn og Hansen i Gotha (1853).

Soltid er den Bestemmelse af Tiden, som gaaer ud fra Solens tilsyneladende daglige Bevægelse. Der skjelnes imellem sand S. eller blot sand Tid, som retter sig efter den sande Sol, og Middelsoltid eller Middeltid, som retter sig efter Middelsolen. See Solbag og Middelsol. Den sande Tid, som Moment betragtet, eller Klokkeslettet efter sand Tid, er Solens Timevinkel, udtrykt i Tid (s. Timevinkel). Ligeledes er Middeltid Middelsolens Timevinkel, udtrykt i Tid.

Soltikow (Ssaltykoff) kaldes en russisk Slægt, hvis Stifter, Voivoden Terentij, kjæmpede 1240 under Alexander Nevski. — Praskovja Feodorowna S. var gift med Czar Ivan Alexejewitsch (død 1696). — Semen S., Gouverneur i Moskau, ophøiedes 1732 i den russiske Grevestand. Hans Søn, Grev Peter Semenowitsch S., seirede som russisk Overgeneral i Forening med den østerrigske General Loudon d. 12te Aug. 1759 over Frederik II af Preussen ved Kunnersdorf, blev derfor Feltmarskal og Gouverneur i Moskau og døde 1772. Dennes Søn Grev Ivan Ivanowitsch S. erobrede 1788 Choczin, blev ligesom Faderen Feltmarskal og Gouverneur i Moskau og døde 1805. — Nikolai Ivanowitsch S., født 1736, ledede Alexander I's og Storfyrst Constantins Opdragelse, blev 1796 Feltmarskal og Præsident for Krigscollegiet, 1812 Præsident for Rigsraadet og Ministercomiteen og forestod 1813—15 under Keiser Alexanders Fraværelse Regentskabet i Rusland. Han blev 1814 ophøiet i Fyrstestanden og døde 1816. Hans ældste Søn Fyrst Alexander S. var en kort Tid Udenrigsminister og døde 1837; dennes Brodersøn Fyrst Alexei S. gjorde sig bekjendt ved Reiser i Persien 1838 og i Ostindien 1841—46. — For Tiden bestaaer Slægten af 4 Grene, hvoraf den ene er Familien Soltyk i Polen.

Soltyk (Roman), født 1791 i Warschau, Søn af Rigsdagsmarskallen Stanislaus S. og en Prindsesse Sapieha, traadte 1807 ind i den polske Armee, udmærkede sig ved flere Leiligheder under Napoleon, blev efter Freden Landbud paa Rigsdagen og hyldede stedse frisindede Anskuelser, ligesom han var Medlem af de hemmelige politiske Foreninger i Polen. Han tog derfor virksom Deel i den politiske Opstand 1830 og stillede paa Rigsdagen Forslaget om at afsætte „Huset Romanov“ (Keiser Nikolaus). Som Chef for Artilleriet under Warschau's Beleiring aabnede S. d. 6te og 7de Septbr. en morderisk Ild paa Russerne og fortsatte Kampen til det Yderste. Efter Stadens Fald udvandrede han og døde i St. Germain en Laye i Frankrig d. 22de Octbr. 1843. S. skrev „Précis hist. etc. de la révolution du 29 Novbr.“ o. M.

Soluhr er en Indretning til at bestemme Klokkeslettet efter sand Tid ved Hjelp af Solens Skygge. Det bekjendteste er den saakaldte Solskive eller Æqvatorialsoluhret, som ofte opstilles i Haverne. Dette bestaaer af en Stift og en derpaa lodret Ring, hvis indvendige Omkreds er inddeelt i 24 lige store Dele, som forestille Timer, og desuden i halve Timer, Qvarteer o. s. v. Naar dette Instrument stilles saaledes, at Stiften bliver parallel med Verdens Axe, og altsaa Ringen (eller dennes Midtcirkel) med Æqvator, samt at Skyggen af Stiften i sand Middag falder paa Delingsstregen 12, da vil det altid, saa ofte Solen skinner, vise den sande Tid. — Solskiven kan vanskelig faae — eller beholde — nogen stor Nøiagtighed. Derfor er det horizontale S. at foretrække. Her er ogsaa den Stift (eller Kanten af en Plade), som kaster Skyggen, parallel med Verdensaxen; men Skyggen kastes i et horizontalt Plan. Timestregen for 0 eller 12 er i samme verticale Plan som Stiften, hvilket Plan ved Opstillingen skal falde sammen med Meridianen. De øvrige Timestregers Beliggenhed er afhængig af Stedets Polhøide, og de danne ikke lige store Vinkler med hinanden. (Betegnes Polhøiden med p, Stregens Timevinkel eller Klokkeslet med t, og den Vinkel, den danner med Middagslinien, med v, da er $\text{tg}\, v = \sin p \cdot \text{tg}\, t$). Planet behøver dog ikke at være horizontalt, men kan have enhver Beliggenhed, kun at denne er bekjendt, og Time-

Digitized by Google

stregerne derefter beregnede. Navnlig har man gjort Planet verticalt og ladet det vende lige mod Syd (Middagssoluhr) eller mod Nord (Midnatssoluhr) eller mod Øst eller Vest (Morgen- eller Aftensoluhr). Morgensoluhret kan kun anvendes fra Solens Opgang til Middag, Aftensoluhret fra Middag til Solens Nedgang, Midnatssoluhret kun om Sommeren i Morgen- og Aftentimerne. Man har ogsaa dannet en Cubus, paa hvis 5 forskjellige Sider disse 5 Slags Uhre vare anbragte. — Et andet Slags er det elliptiske Azimuthaluhr, s. Azimuthaluhr. — Læren om Tidsbestemmelse ved Solens Skygge kaldes Gnomonik. — Det forstaaer sig iøvrigt, at den Tid, man erholder ved et S., altid er sand Tid, som altsaa maa forvandles til Middeltid, hvilken er den, vi i det daglige Liv benytte, s. Soldag. Dette skeer let ved vore Almanaker, som altid angive, hvad Klokken er efter Middeltid i det Øieblik, den sande Sol culminerer, d. e. i det Øieblik, da Klokken efter sand Tid er 12. Deraf sees, hvor Meget der skal lægges til eller trækkes fra den sande Tid for at erholde Middeltiden.

Solway-Firth hedder en Bugt af det irske Hav paa Skotlands Vestkyst, imellem Cap Burrow mod N. og Cap Boes mod S.

Soløie (Helianthemum), Planteslægt af Familien Cistineæ blandt de frikronede Femtalsplanter, indbefatter Urter eller Halvbuske med store og smukke, hvide, gule eller røde Blomster, der navnlig voxe paa tørre og solaabne Steder i Mellem- og Sydeuropa. I Danmark og i den største Deel af Europa findes den almindelige S. (H. vulgare), en Halvbusk med modsatte, liniedannede, heelrandede Blade og citrongule Blomster, der kun aabne sig i Solskin.

Solørs Fogderi er den Deel af Glommens Dal, som ligger ovenfor Kongsvinger. Som den øvrige Deel af denne Dalstrækning (Odalen og Østerdalen) er S. et frodigt Skovland, især paa Østsiden indad mod Sverrig (den saakaldte Finskov, hvori der boer en Colonie af Finner, som dog nu ere blevne omtrent Normænd). Det opdyrkede Land langs Elven lider stundom af Oversvømmelser. S. havde 1855: 20,000 Indb.

Soma er et italiensk Rummaal af følgende Størrelse. Ancona for Viin 72,15 danske Potter. Mailand for Riis 12,814 Skjepper. Bergamo for Korn 9,849 Skjepper. Brescia for Korn 8,391 Skjepper. Lombardiet (i det nye Maalsystem) = 1 Hektolitre = 103,51 Potter = 5,750 Skjepper. — I Ancona er det tillige et Flademaal = 36188 danske □ Alen = 2,585 Tønder Land.

Somâli's kaldes en med Gallaerne beslægtet, velvoxen, kraftig og begavet Folkestamme, som mangler de fleste af Negrenes charakteristiske ydre Egenskaber (f. Ex. de tykke Læber), og som beboer det efter dem benævnte Somaliland, der danner den paa Afrikas Østkyst op imod det røde Hav fremspringende Trekant. Kystranden er fordetmeste høi og klippefuld, Landet vel vandet og meget frugtbart; det begrændses mod V. af Floden Dschub (Jub), som falder i det indiske Ocean. S. drive Qvægavl, Agerdyrkning og Handel (Salt, Myrrha, Gummi, Kaffe, Elfenbeen, Rhinoceroshorn, Strudsfjer o. M. udføres). De ere Muhammedanere og ere deelte i flere Stammer, som leve i en patriarchalsk Forfatning under Høvdinger; i det Indre ligger Oasen Hurrur, som staaer under en Sultan. De vigtigste Havnepladser ere Zeila og Berbera.

Somateria, s. Edderfugl.

Somatisk (gr.), legemlig, bruges om Sygdomme i Legemets materielle Grundlag, i Modsætning til psychiske Sindssygdomme.

Somersett, Shire i det sydvestlige England, omgivet af Shirerne Glocester, Wilt, Dorset og Devon samt Bristolbugten og Severns Munding, 77½ □ M. stort med 460,000 Indb., bestaaer af bølgeformigt Land, som mod N. og V. hæver sig til lave Bjerge; her er ogsaa store Mosestrækninger. Qvægavl og Industrie (som især gaaer ud paa Fabrikation af Uld- og Linnedvarer) ere Hovednæringsveie, dog er ogsaa Agerdyrkningen betydelig; Kul- og Blygruberne give et rigt Udbytte. Hovedstaden er Taunton (15,000 Indb.), de betydeligste Stæder ere Bristol og Bath.

Somersett er en engelsk Greve- og Hertugtitel, som først Huset Beaufort, der nedstammede fra Plantagenet'erne, besad, og som endnu den bestaaende ægte Linie af dette Huus bruger, medens Hovedliniens Chef hedder Hertug af Beaufort (s. d. A.). — Fitzroy James Henry S. s. Raglan. Dennes Brodersøn, Lord Granville Charles Henry S., født d. 27de Decbr. 1792, var under Lord Liverpool første Skatkammerlord, under Peel Overcommissair for Domainerne og blev 1841 Cantsler for Hertugdømmet Lancaster; han døde d. 23de Febr. 1848.

Desuden er Titlen S. af og til bleven given til Forskjellige. Jakob I ophøiede 1612 sin Yndling, Skotlænderen Robert Ker eller Carr, Viscount Rochester, født 1590, til Greve af S. Denne lod sig af sin Gemalinde, der for hans Skyld havde været sin første Mand, Greven af Essex, utro og derpaa ladet sig skille fra ham, forlede til at faae sin Velgjører Sir Th. Overbury, der havde fraraadet hiint Giftermaal, fængslet og siden til at rydde ham afveien ved Gift. Dette blev dog opdaget, og da tillige Buckingham havde fortrængt S. af Kongens Gunst, blev han med sin Gemalinde efter flere Aars Fængsling forviist, og begge døde i Udlandet. Deres Dattersøn var den under Carl II henrettede Lord Russel. — Edvard Seymour, Viscount Beauchamp og Greve af Hertford, Broder til Henrik VIII's 3die Dronning, erholdt 1547 Titlen Hertug af S. Henrik udnævnte ham til en af de 16 Testamentsexecutorer, som under Edvard VI's Mindreaarighed skulde forestaae Regjeringen, hvilken de Øvrige strax efter Henriks Død overdroge til S. ene som Rigets „Protector" og Hertug af S. Denne befordrede nu Reformationen, kjæmpede heldig mod Skotterne, som bleve slagne ved Pinkey (1547), men skaffede sig mange Fjender, blandt hvilke hans ærgjerrige Broder Lord Thomas Seymour, som havde ægtet Henrik VIII's Enke Katharina Parr, var den farligste; Protectoren lod dog denne anklage som Landsforræder og henrette (d. 20de Marts 1859). S. fandt imidlertid en farligere Fjende i John Dudley, Greve af Warwick, Hertug af Northumberland, som omsider styrtede S., der blev anklaget for Høiforræderi og henrettet d. 22de Jan. 1522; sign. Artt. Dudley

Digitized by Google

(Nr. 2) og **Edvard VI.** Hertugværdigheden blev først 1660 tilbagegiven til hans Sønnesønssøn William Seymour, som havde kjæmpet ivrig for Restaurationen, men han døde s. A. — **Charles Seymour, 6te Hertug af S.**, født 1662, spillede en fremragende Rolle under Carl II, Jakob II, Vilhelm III, Anna og Georg I, og bidrog ved sin første Gemalinde, Elisabeth af Familien Percy (s. **Northumberland**), væsentlig til Marlboroughs Fald. Han døde 1748. Da hans Søn **Algernon Seymour, 7de Hertug af S.**, døde uden mandlige Arvinger, tilfaldt Hertugværdigheden Sir **Edvard Seymour**, der nedstammede fra Protectoren (i dennes første Ægteskab) og døde 1757. Dennes Sønnesøn **Edvard Adolphus Seymour, 11te Hertug af S.**, født d. 24de Febr. 1775, Præsident for „Royal-Institution" og en dygtig Mathematiker, døde d. 15de Aug. 1855. Hans Efterfølger og ældste Søn **Edvard Adolphus Seymour, 12te Hertug af S.**, født d. 20de Decbr. 1804, var 1835—39 Skatkammerlord, 1839—41 Secretair ved det indiske Bureau, 1849 Chef for Domainevæsenet, men beklæder nu intet offentligt Embede.

Somersøer, s. **Bermudaøer.**

Somerville (Mary), engelsk Forfatterinde, født i Begyndelsen af dette Aarh., studerede tidlig især Mathematik, Physik og Astronomie og skrev bl. A.: „Connexion of the physical sciences" (8de Opl. 1853) og „Physical geography" (1848).

Somerville (William), engelsk Digter, født 1692, var Fredsdommer, men hengav sig i sine sidste Aar til Drik og døde fattig 1742. Hans Hovedværk var Læredigtet „The chase" (1735).

Somina eller Sominskaja Pristan, Flekke i det russiske Gouv. Novgorod, ved en Kanal, som forbinder den finske Bugt med Volga, er en vigtig Handelsplads, da her en stor Mængde Mennesker forsamle sig 6 Uger før og efter den store Messe i Nischnei-Novgorod.

Somme, Flod i det nordøstlige Frankrig, udspringer i Dep. Aisne og falder efter et Løb af 27 M. i Kanalen. Den gjennemstrømmer **Departementet S.**, som er en Deel af Landskaberne Picardie og Artois og omgives af Depp. Pas de Calais, Nord, Aisne, Oise og Nedre-Seine samt af Kanalen. Dep. er 112 □ M. stort med 570,000 Indb.; det er en frugtbar Slette, som frembringer Korn, Bælgfrugter, Træfrugt o. M., har god Qvægavl og levende Industrie. Hovedstaden er Amiens.

Sommer er den varmeste Aarstid. Astronomisk regnes den fra 21de Juni, da Solen har sin største nordlige Declination (Sommersolhverv), til 23de September, da den gaaer igjennem Æqvator (Jevndøgn). Paa den sydlige Halvkugle er denne Tid derimod Vinter, hvorimod S. er fra 21de December til 21de Marts. Det, der bevirker Forskjellen imellem S. og Vinter, er Solens forskjellige Stilling mod Jorden, idet Solen staaer høiere paa Himlen om S. end om Vinteren, men ikke Forskjellen imellem Solens Afstand, hvilken er for ringe til at have en kjendelig Virkning. Iøvrigt er Solen netop længst fra Jorden d. 1ste Juli og nærmest d. 1ste Januar.

Sommerfeldt (Søren Christian), født paa Thoten 1794, leverede som Sognepræst i Saltdalen 1818—24 flere Bidrag til Kundskab om disse nordlige Egnes Planter og udgav: „Supplementum Floræ Lapponicæ, quam edidit Wahlenberg" (1826), samt to „Centuriæ plantarum cryptogamarum" (1826), og en meget fuldstændig Beskrivelse over Saltdalen i „Norske Vidensk. Selskabs Skrifter", 1827. Under sit Ophold i Ringebo i Gudbrandsdalen som Præst (1827 til sin Død 1838) gjorde han botaniske Udflugter blandt Høifjeldene og nedlagde sine Iagttagelser derom i Afhandlinger i „Magasin for Naturvidenskaberne".

Sommerfugle (Lepidoptera ɔ: skjælvingede Insecter, Glossata) kaldes en Afdeling (Orden) af de Insecter, der gjennemgaae en fuldstændig Forvandling, let kjendelig derved, at de have 4 med et saakaldet Støv (s. d. A.) bedækkede Vinger, og ved, at Mundddelene ere omdannede til en Sugemund; Kindbakkerne ere aldeles uudviklede, Kjæberne danne tilsammen et af 2 Klapper sammensat Rør eller Snabel, der i Hvilen ligger oprullet i Spiralform, som en Uhrfjer, under Hovedet, men kan strækkes ud; Underlæbens Palper danne et Par haarede Klapper, mellem hvilke Snabelen i Hvilen er trukken ind. Benene ere fine og svage, Legemsformen hos nogle spinkel og smækker, hos andre plump og tyk. Som fuldt udviklede Insecter leve S. i Reglen kun kort og tage liden Føde til sig, bestaaende af Blomstersaft; som Larver, de saakaldte „Kaalorme" (s. d. A.), i Reglen smukt farvede, ofte prydede med Haarduske og udstyrede med Giftkjertler som Forsvarsredskaber, altid forsynede med Klamrefødder paa Bagkroppen, leve de paa Planter, hver Art som oftest af bestemte Plantearter, og mange S. høre derfor til de skadeligste Insecter, f. Ex. Nonnen. Før Forpupningen spinde mange sig ind i en saakaldet Cocon, og dette Spind afgiver da i visse Slægter Silke (s. d. A.). Puppen seer hos S. anderledes ud end hos andre Insecter, fordi den er ligesom ferniseret af en udsvedt Vædske, der sammenkitter Vingerne, Lemmerne og de andre Yderdele med Kroppen. S. udgjøre en overordentlig artriig Gruppe og tæller, især i den hede Zone, mange pragtfulde og anseelige Former, især blandt Dagsommerfuglene. De kunne inddeles i Dagsværmere (s. d. A.) — med smækkert Legeme, brede, livlig farvede Vinger, der under Hvilen holdes oprette, Ryg mod Ryg, og kølledannede Følehorn —, Aften- og Natsommerfugle (s. disse Artt.). Sign. fremdeles Artt. Takvinge, Admiral, Apollosommerfugl, Hvidsværmer, Svalehale, Perlemorfugl, Citronsommerfugl, Dødningehovedet, Spinder, Borer, Bjørne- og Processionssommerfugl, Silkeorm, Maaler, Harlekin, Nonne, Bladvikler, Møl, Fjervinge, Ugle, Paafugleøie.

Sommerhuus kaldes et Væxthuus, hvori man om Sommeren hensætter de tropiske Planter, som vilde lide for meget ved at stilles ud under aaben Himmel. **Sommerkasse** er en af Muur eller Brædder opført lavere Kasse med skraatliggende Vinduer, bestemt til at optage om Sommeren tropiske Planter, der behøve megen Varme og skulle staae tæt under Glasset, eller ogsaa koldere Planter, hvis Udvikling og Blomstring man vil fremskynde.

Digitized by Google

Sommerpletter, Fregner, ere særegne pletformede Affarvninger i Hudens Væv, som under Solens Indvirkning om Sommeren fremkomme paa de ubedækkede Steder, især Ansigtet, hos Folk med en nogenlunde fiin Hud.

Somnambulisme betyder egentlig Gaaen i Søvne, Søvngjængeri, dernæst en saadan Tilstand under Søvnen, hvor det er muligt at udføre forskjellige, meer eller mindre hensigtssvarende, tilsyneladende overlagte Handlinger, og endelig en foregiven Jagttagelse af saadanne Gjenstande eller Omstændigheder, som paa Grund af deres Afstand eller det paagjeldende Sandseorgans Beskaffenhed ifølge de almindelige Love for det menneskelige Legemes Virksomhed ellers ikke kunne iagttages (Clairvoyance, Klarseen, Dyrisk Magnetisme). De tvende førstnævnte Arter ere ved Kjendsgjerninger satte udenfor al Tvivl; sandsynligviis under Indskydelsen af en Drøm synes virkelig Bevægelser og Handlinger at kunne foretages af visse særlig disponerede, især nervøse, Individer, maaskee fornemlig ved Fuldmaanetid (Maanesyg), Handlinger, som vel ere ordnede Bevægelser, men sjelden have noget bestemt eller virkeligt Maal, paa samme Tid som de ydre Sandser synes at være stærkt afstumpede eller uimodtagelige for Indtryk, saa at Lys, Lyd o. s. v. blive uden Indtryk paa Personen. Mere sammensatte Handlinger i Søvne, som Frembringelsen af litterære og musikalske Productioner, hvorom der fortælles, blive ialfald kun mulige ved høi Grad af aandelig Overanspændelse og efterlade gjerne en stor Afslappelse. Den tredie Art af S., som udgives for Resultatet af en egen, visse Mennesker iboende mystisk Kraft, kan derimod neppe antages for videnskabelig godtgjort, hvad enten den skulde være spontan opstaaet, uden ydre Paavirkning (Ideo-S.), eller fremkaldt ved den saakaldte Magnetiseren, forskjellige Berørelser og Bestrygninger af en Anden, Magnetiseuren. Saadanne særegne Tilstande lade sig, hvor de virkelig ere tilstede, naturligst forklare som Hallucinationer, saaledes som disse erfaringsmæssig kunne forekomme hos svage, nervøse Personer, der mangle Dannelse og aandelig Selvbeherskelse, ja endog hos Sindssyge. Kunstig kan en analog Tilstand endog fremkaldes ved visse Medicamenter, især de narkotiske. Hyppigst er dog denne Art af S. kun et Bedrageri, beregnet paa Publicums Lettroenhed og Hang til det Mystiske.

Somnus, hos Grækerne Hypnos, var en Søn af Natten og Tvillingbroder til Døden; han er Søvnens Gud, for hvis Magt baade Guder og Mennesker maae bøie sig. Han boer i Underverdenen, omgivet af sine Børn, Drømmene. Hans Attributer ere en Valmuestængel, en søvnbringende Stav, et Horn o. lign.; forøvrigt fremstilles han ligesom Døden som en sovende Yngling.

Somo er i Toscana et Oliemaal = 69,₁₀ danske Potter.

Sonate er et større Musikstykke for et enkelt eller et Par Instrumenter, som i Reglen bestaaer af flere (i Almindelighed 3 eller 4) indbyrdes med Takt, Tempo og Charakteer contrasterende, men dog til et organisk Hele forbundne enkelte Stykker. — **Sonatine** er en mindre, af 2 eller 3 Stykker bestaaende Sonate.

Sonde (Specillum) er et chirurgisk Instrument, almindelig af Metal, især de ædle, dannet som en nogle Tommer lang Pind, hvis Bestemmelse er dermed at undersøge Dybden af Saar, de for Øiet utilgjængelige Dele af Legemets Aabninger og naturlige Huler, hvorefter S. ofte erholder specielle Navne, f. Ex. Svælgsonden, Uterussonden, Urinblæresonden o. s. v. **Hulsonden** er forsynet med en Rende, bestemt til derpaa at lede et andet Instrument i Dybden af Delene.

Sonderbund, s. Schweiz's Historie.

Sondershausen, Hoved- og Residentsstad i Fyrstendømmet Schwarzburg-S., ved Wipper, har et Slot med Samlinger af Naturalier og Oldsager. 5,600 Indb.

Sondrio, Stad i Lombardiet (nu under Kongeriget Italien), i Veltlin, har i Nærheden mineralske Kilder. 5,000 Indb.

Sonet (ital., sonetto), Klangdigt, kaldes et lyrisk Riimdigt, som bestaaer af 14 femfodede, meest iambiske Linier og falder i 2 Hovedafdelinger, af hvilke den første bestaaer af Stropher paa 4 Linier (Quaternarier), den anden af 2 Stropher paa 3 Linier (Terzinier eller Terzetter). I hiin maa der kun være 2 Riim efter eens Formel, i denne 2—3 Riim efter forskjellige Formler.

Songariet kaldes den nordvestlige, lavere Deel af det store østlige asiatiske Høiland, omkring de øvre Deel af Floderne Irtisch og Ili samt Indsøerne Balkasch og Djaisang. Navnet bruges nu kun om en Deel af det egentlige S., hvis Hovedstad er Guldscha ved Ili; det Øvrige regnes deels til Mongoliet, deels hører det under Rusland.

Sonne (Jørgen Valentin), dansk Maler, født d. 24de Juni 1801 i Birkerød, var Søn af Kobberstikker S. og blev opdragen i Kjøbenhavn til den militære Stand, men foretrak Malerkunsten, kom til at gaae paa Kunstakademiet og blev samtidig Gebauers Elev. Allerede fra først af vare Slagstykker de Emner, han helst behandlede, dog malede han Dyrstykker og Genrebilleder ved Siden af. 1828 reiste han udenlands, opholdt sig i München i 3 Aar og gik derfra til Rom 1831, hvorfra han 1840 vendte tilbage til Fædrelandet. Den da vakte Interesse for vort nationale Folkeliv greb ogsaa S., og han malede nu Scener af vort Bondeliv, hvoriblandt „St. Hans Nat" i den kongl. Malerisamling i Kjøbenhavn afgiver Beviis paa den Poesie, hvormed han opfattede det. Ved Krigens Udbrud 1848 fandt S. sin Virksomheds rette Skueplads i Slesvig; han fulgte Tropperne fra Slag til Slag, og hvad hver Mand følte i hine Tider, Skilsmissens Smerte, Kampens Ulykker, Seirens Glæde, fandt i S.'s Pensel det simpleste og ædleste Udtryk. Erindringer derom bringer han endnu ind i de Scener af Folkelivet, han i de senere Aar har udstillet. Den kongl. Malerisamling besidder to af hans Slagbilleder fra den sidste Krig.

Sonne (Carl Eduard), Ovennævntes Broder, dansk Kobberstikker, født 1804, blev opdragen til Kobberstikker i Kjøbenhavn, og gik derpaa 1828 til Parma, for at uddanne sig videre hos Toschi (s. d. A.). Her deeltog han bl. A. i Stikningen af Bladene til et Værk over Galleriet der, og vendte endelig 1847 tilbage til

Fædrelandet. Senere har han stukket nogle Blade efter fremmede og danske Kunstnere, hvoriblandt de vigtigste ere Broderens „Slaget ved Fredericia" og Juels Portrait af sig og Kone.

Sonneberg, Fabrikstad i Hertugdømmet Sachsen-Meiningen, leverer Varer af Jern, Blik, Træ, Papier maché, Glas, Legetøi o. M., som kaldes **Sonnebergervarer**. 4,500 Indb.

Sonora, den nordligste og største Stat (eller Provinds) i Mexico, 6,240 □ M. med 140,000 Indb. (hvoraf ⅔ ere Indianere), grændser mod O. til Chihuahua og Ny-Mexico, mod S. til Cinaloa, mod V. til Bugten ved Carlifornien, mod N. til Indianernes Lande (Floden Gila betegner omtrent Grændsen). Det Meste er Bjergland (s. Artt. **Mexico** og **Amerika**), i Midten er endeel Høislette, og imellem Bjergene ere endeel frugtbare Dale. Producterne ere de samme som i de øvrige nordligere og høiere Dele af Mexico (s. d. A.); Landet er meget rigt paa Metaller. Hovedstaden er Ures ved **Floden S.**, den største Stad er Hermosillo eller Pitr med 8,000 Indb. — Saavel Amerikaneren Walker (s. d. A.) som Grev Raousset de Boulbon (1852 og 1854) have i de nyeste Tider gjort eventyrlige Erobringstog til S.

Sontag (Henriette), berømt Sangerinde, født d. 13de Mai 1805 i Coblenz, optraadte allerede i sit 6te Aar paa Scenen. Hun modtog sin musikalske Uddannelse ved Conservatoriet i Prag, hvor hun i sit 15de Aar med nhyre Bifald optraadte som Sangerinde. Siden feirede S. store Triumpher i Wien, Berlin og London og 1829 i Paris, hvor hun ægtede Grev Rossi, sardinsk Minister i Haag, hvorpaa hun opgav Theatret. 1848 optraadte hun atter med glimrende Held og gik derpaa til Amerika, hvor hun vakte stor Begeistring. Hun døde i Mexico d. 17de Juli 1854 af Cholera.

Soolbade kaldes Bade tilberedte af de naturlige Saltkilder eller Sooler. De udgjøre et kraftigt Middel til at befordre Hudvirksomheden, virke herved ogsaa paa Lymphesystemet og hele Reproductionen, og benyttes derfor ved Kjertelsyge, Underlivssygdomme, Gigt o. s. v.

Sophia Alexejewna, russisk Storfyrstinde, født 1657, Datter af Czar Alexei Michailowitsch af dennes første Ægteskab med Maria Miloslawska, tilrev sig 1682 ved Hjelp af Strelitzerne Regjeringen i Halvbroderen Peters og dennes ældre, forstandssvage Broder Ivans Navn. Peter lod hende siden sætte i Kloster i Moskau, hvor hun døde 1704. S. **Peter I.**

Sophie af Mecklenburg, dansk Dronning, var en Datter af Hertug Ulrik af Mecklenburg og den danske Prindsesse Elisabeth og født d. 4de Septbr. 1557 i Wismar. Den 20de Juli 1572 havde hun Bryllup paa Kjøbenhavns Slot med sin Fætter Kong Frederik II. Hun er bekjendt for sin Klogskab og Husholderiskhed. Da Lolland og Falster vare hende overladte som Livgeding, tilbragte hun sin 43-aarige Enkestand paa Nykjøbing-Slot, som hun ombyggede; hun døde ogsaa her d. 4de Octbr. 1631. Angaaende hendes Børn s. **Frederik II.** Jfr. C. C. Werlauff: „S. af Meklenborg" (1841, Fol.).

Sophie Amalie af Brunsvig-Lüneburg, dansk Dronning, var en Datter af Hertug Georg af Brunsvig og født d. 24de Marts 1628. Hun havde Bryllup med Kong Frederik III (medens han før sin Thronbestigelse var Erkebiskop af Bremen og Biskop af Verden) i Glückstadt d. 18de Octbr. 1643. S. A. var en stolt og myndig Dronning; under Kjøbenhavns Beleiring reed hun kjæk omkring paa Volden ved Kongens Side, og ved Souverainitetens Indførelse viste hun sig mere activ end denne. Men hendes Haardhed udøvede ofte en skadelig Indflydelse paa Kongen; navnlig har Behandlingen af Eleonore Christine Ulfeld sat en uaftvættelig Plet paa hendes Minde. Hun overlevede Kongen i 15 Aar og døde d. 20de Febr. 1685 paa sit Slot Amalienborg i Kjøbenhavn. Angaaende hendes Børn s. **Frederik III.**

Sophie Magdalene af Brandenburg-Culmbach, dansk Dronning, var en Datter af en ubetydelig brandenborgsk Markgreve Christian Henrik og født d. 28de Novbr. 1700. Hun havde Bryllup med Kong Christian VI som Kronprinds paa Slottet Pretsch i Sachsen d. 7de August 1721. Danmark har ikke havt Grund til at glæde sig ved denne Dronning. Hun foragtede Landets Sprog, lod sine fattige Slægtninge leve paa dets Bekostning, lagde ved sin umaadelige Ødselhed og Pragtsyge (Opførelsen af Christiansborg, Hirschholm og flere Slotte) Grunden til Finantsvæsenets Ødelæggelse, og var især Skyld saavel i den afmaalte Stivhed, der holdt Kongehuset fjernet fra Folket, som i det pietistiske Væsen, der fra Hoffet udbredte sig blandt dette under Christian VI's Regjering. Valle Stift skylder hende sin Oprindelse. Som Enkedronning var hun dog den Første, der udstiftede Bøndergodset og overdrog Fæsterne deres Gaarde til Eiendom paa det hende tilhørende Hirschholm Amt (1761) — ikke just af Kjærlighed til Bønderne, men for med Tiden at skaffe Godskassen nogen Indtægt. S. M. overlevede Kongen i 24 Aar; hun døde d. 27de Mai 1770 paa Christiansborg. Hendes Børn vare Kong Frederik V (født 1723) og Louise (født 1726, død 1756), der blev gift med Hertug Ernst Frederik Carl af Sachsen-Hildburghausen. — Kong Frederik V's Datter **S. M.** (født 1746) blev 1766 gift med den svenske Konge Gustav III og var Moder til Kong Gustav IV Adolf; hun døde 1813.

Sophister (gr., egl. Viisdomsdyrkere, Viismænd) var hos Grækerne oprindelig en fælleds Benævnelse paa en i en vis Gjenstand sagkyndig Mand, dernæst paa en Philosoph, videnskabelig Tænker. Især bruges det om dem, der omtrent fra Midten af det 5te Aarh. f. Chr. optraadte som Lærere i Philosophie og Talefærdighed. Det efter Perserkrigene vakte høiere aandelige Liv førte til fornyede Undersøgelser af Tilværelsen og den menneskelige Erkjendelse; de friere og demokratiske Forfatninger gave Talen en før ukjendt Indflydelse, da en begavet Mand kunde bestemme de vigtigste Anliggenders Afgjørelse ved at virke paa Mængdens Dom eller Stemning. Mænd, som lærte at tale om enhver Ting og fremstille den fra den ønskelige Side, maatte følgelig paa den Tid være høist velkomne for alle dem, der ønskede at optræde som Talere i offentlige Anliggender. Saadanne Mestere og Lærere i Talefærdigheden vare S.; de behøvede hertil især Dialektiken og

Digitized by Google

dyrkede denne ivrig. De tidligere Philosopher havde med stor Dristighed opstillet umiddelbar antagne Axiomer, efter hvilke de vilkaarlig construerede et System; men det ene af disse var stik modsat det andet. Denne Uliighed i Meningerne banede naturlig Veien for Tvivl om en almeengyldig Erkjendelses Sandhed overhovedet, og denne Tvivl udviklede S. Hovedpunctet i deres Lære var, at der ikke gives nogen objectiv Erkjendelse, kun en subjectiv; sandt og falskt, godt og ondt er Noget, kun forsaavidt som det synes En saaledes, to modsatte Forestillinger om den samme Gjenstand kunne derfor være lige berettigede. Mod denne S.s al Sandhed og al Forskjel mellem Ret og Uret nedbrydende Lære var det, at Sokrates rettede sin Virksomhed, s. Sokrates. S. lærte for Penge, og Enkelte af dem samlede Formue, optraadte med stor Pragt o. s. v. De navnkundigste vare Protagoras, Gorgias, Prodikos og Hippias.

Sophokles, Grækernes berømteste tragiske Digter, var født 497 f. Chr. i Kolonos ved Athenen. Allerede i ung Alder optraadte han som tragisk Digter og beseirede ved sin første Fremtræden Æschylos. Baade Oldtiden og Nutiden anerkjende i ham den Digter, der har bragt den græske Tragoedie til den høieste Fuldendthed. Ikke mindre end 20 Gange opnaaede han den første Priis ved de tragiske Væddekampe. Han døde 406 f. Chr. Af hans Tragoedier, hvis Antal skal have beløbet sig til 130, have vi endnu 7: „Den rasende Aias", „Elektra", „Antigone", „Kong Oedipus", „Oedipus i Kolonos", „Trachinierinderne" og „Philoktetes". Blandt de mangfoldige Udgaver maa fremhæves Wunders (2 Bd., 1831—41 og senere i flere Oplag) og Schneidewins (7 Bd., 1854). Dansk Oversættelse af Dorph (1851).

Sophonisbe, s. Masinissa.

Sopor (lat.), en sygelig dyb Søvn, Bedøvelse, er i Almindelighed et Tegn paa en alvorlig Lidelse, hvor Nervesystemet er stærkt angrebet.

Sopran eller **Discant** er den høieste af de 4 Hovedstemmer, hvori den menneskelige Stemme inddeles. Man skjelner imellem høi S., hvis Omfang regnes fra c̄ til ā eller endnu høiere, og dyb S. eller Mezzos., som ikke gaaer saa høit, men i Dybden derimod naaer ned til a eller g.

Soracte, et i Oldtiden til Apollo indviet Bjerg i Etrurien, 5 Mile N. for Rom, havde paa sin 2,300 høie Tinde et Apollotempel. Paa Bjergets østlige Skraaning laae den etruriske Blomstergudinde Feronias Lund. Nu hedder det Monte-S. eller Monte-San-Silvestre eller hyppigst Monte-Oreste efter en lille ved dets Fod liggende By.

Soran, befæstet Stad i Nedrelausitz i den preussiske Provinds Brandenburg, har betydelig Handel med Linned, Garn og Frugt. 9,000 Indb.

Sorber (Soraber) eller **sorbiske Vender** kaldes sædvanlig (selv kalde de sig Serbier eller Serber, Servians) de slaviske Beboere af Øvre- og Nedre-Lausitz, omtrent 200,000 i Tallet, s. Artt. Slaver og Vender. De ere næsten alle Bønder, thi Tydskerne, som fra det 10de til det 12te Aarh. med Sværdet i Haanden omvendte dem til Christendommen og omsider bemægtigede sig Landet, gjorde dem til Livegne og undertrykte, som allevegne, deres Sprog og Nationalitet. S. falde i 2 lige store Afdelinger: 1) Beboerne af Øvre-Lausitz tale et med det bøhmiske beslægtet Sprog, stærkt blandet med Germanismer. Litteraturen i samme bestaaer meest af religiøse Bøger og af Oversættelser fra det Tydske; en Sproglære i samme har man af Seiler (1828) og af J. P. Jordan (1841), en Ordbog (paa Latin) af G. A. Svotlik (1721). I den nyeste Tid har der dannet sig litterære Selskaber for dette Folkesprogs Litteratur, og 1841 udkom en Samling af vendiske Folkesange fra Lausitz ved L. Haupt og J. Schmaler.

Sorbonne heed oprindelig en til Universitetet i Paris hørende Dannelsesanstalt for unge Seculargeistlige, som var stiftet 1253 af Ludvig IX og fik Navn efter hans Capellan Robert af Sorbon. Siden gik Navnet over paa det theologiske Facultet ved Universitetet i Paris, som indtil Revolutionen kaldtes S. Anstaltens Bygning, opført 1629—59, benyttes af det theologiske Facultet.

Sorbus, s. Røn.

Sorel (Agnes), den franske Kong Carl VII's bekjendte Maitresse, født 1409, udøvede en i det Hele gavnlig Indflydelse paa Kongen og opmuntrede ham navnlig stadig til Udholdenhed i Kampen mod Englænderne. Hun maatte siden lide endeel af Dauphin'en Ludvigs (XI) Fjendskab, og døde 1450, maaskee af Gift.

Sorenskriver er i Norge og paa Færøerne Benævnelsen for Underdommeren.

Sorex, s. Spidsmuus.

Sorgenfri er et lille Slot tæt ved Lyngby, 1½ M. N. for Kjøbenhavn, omgivet af en skjøn Have og Lystskov. Det er opført i Begyndelsen af forrige Aarhundrede af Grev Carl Ahlefeldt, og bestaaer af een Etage foruden Kjelder og Qvist prydet med et lille Spiir. Senere har det tilhørt forskjellige kongelige Personer; de sidste Eiere vare Arveprinds Frederik og hans Søn Kong Christian VIII, der baade som Prinds og som Konge pleiede at tilbringe Sommeren paa S., ligesom det endnu tjener til Sommerresidents for Enkedronning Caroline Amalie.

Sorghum, s. Dourra.

Soria, spansk Provinds i Gammel-Castilien, 192 □ M. stor med 125,000 Indb., gjennemstrømmes af Duero og Tajo, og er med Undtagelse af den frugtbare Strækning La Rioja temmelig stenigt og skarpt Bjergland. Hovedstaden S. ved Duero har 5,500 Indb.

Sorites (gr.) eller Kjædeslutning kalder man en forkortet Slutningsrække, ved hvilken Slutningssætningen i den foregaaende Slutning bliver Præmis i den næste (A = B, B = C, C = D, D = E, altsaa A = E). Ogsaa bruges S. = Acervus, s. d. A.

Sorrento, Stad i Neapel (nu under Kongeriget Italien), paa Sydsiden af Napolibugten, har en Kathedralkirke, Silkeavl og Silkemanufacturer. 5,000 Indb. Her blev Digteren Torquato Tasso født 1544; hans Huus er nu en Gjestgivergaard.

Sort Tougværk, s. Reebslagning.

Sorte Død, den, kaldes den pestagtige Sygdom, som i Midten af det 14de Aarh. udbredte sig fra Asien over Ægypten til Europa, hvor den rasede i de sydlige som i de nordlige Lande og alene i Aarene 1348—50 bortrev

over 25 Mill. Mennesker (i Lübeck døde 90,000 Mennesker af samme i een Sommer, i Danmark uddøde paa nogle Steder hele Befolkningen). Den uvidende Mængde betragtede denne forfærdelige Sygdom snart som en guddommelig Straf, og denne Stemning fremkaldte bl. A. en fornyet Optræden af Flagellanterne og andre Sværmerier, snart som bevirket ved Brøndenes Forgiftelse o. s. v. af Jøderne, hvoraf fulgte disses grusomme Mishandling paa flere Steder. Bl. A. har Boccaccio (i sine Noveller) og Bulwer (i „Cola di Rienzi") skildret Tilstanden paa den Tid i Italien. Slgn. Hecker „Der schwarze Tod im 14ten Jahrh." (1832). See Pest.

Sorteertromle kaldes i Meel- og Grynmøller de med groft Jerntraadssigtedug beslagne Sigtetromler, der tjene til at adskille de grovere og finere Partier af skraaet eller brækket Sæd. Er der kun eet Numer i Beslaget, saa faaer man kun 2 Numere, nemlig det, der gaaer igjennem, og Endegodset; som oftest er der flere Fiinheder af Beslag, saaledes ordnede, at det fineste er øverst og efterhaanden det grovere nedad, og isaafald faaer man foruden Endegodset et Numer for hver Fiinhed af Dugen.

Sorte Hav, det, de Gamles Pontus Euxinus, kaldes det mellem Europa og Asien liggende Indrehav, som gjennem Strædet ved Constantinopel o. s. v. forbindes med Middelhavet og omgives af det europæiske Rusland, Tyrkiet, Lilleasien og Kaukasien. Det er 137 M. langt fra V. til Ø., 72 M. bredt fra N. til S., indtager et Fladeindhold af c. 8,000 □ M., danner Bugterne ved Odessa og det „døde Hav" samt det asovske Hav (med det „raadne Hav"), med hvilket Kaffastrædet forbinder det. Mod N. strækker Halvøen Krim, mod Ø. Halvøen Taman sig ud i det s. H. Dette optager de store Floder Donau, Dniestr, Dniepr, Don og Kuban foruden endeel mindre. Af Øer findes næsten ingen. De vigtigste Stæder umiddelbart ved det s. H. ere Odessa, Sebastopol, Kaffa, Trapezunt og Sinope. — Indtil 1854 var det s. H. at ansee som et russisk og tyrkisk Indrehav; ved Freden i Paris 1856 fastsattes nye Bestemmelser herom, s. Art. Orientalske Krig mod Slutn.

Sorte Kunst er Navnet paa en forældet Kobberstikkermaneer (s. Kobberstikning), hvorved man begyndte med at gjøre hele Pladen sort og derpaa indlægge Lyspartier.

Sorte-Plov var en jydsk Herremand, som dræbte Kong Erik Emun (s. d. A.). 14 Aar senere var han med i den frisiske Besætning, som 1151 maatte overgive Mildeborg til Svend Grathe mod Løfte om fri Afmarsch, og Kongen holdt i den Grad sit Ord, at han endog lod sin Faders Morder undslippe. Saaledes beretter Saxo; efter Knytlinga-Saga har derimod Svend ladet S. dræbe.

Sorterup (Jørgen), født 1662 i en Landsby ved Slagelse, Annex til den Kirkeby, hvorefter S. bar Navn, gik i Kjøbenhavns Latinskole. Efter endte Studeringer ved Universitetet blev han Huuslærer hos den berømte Jens Juel paa Juellinge. 1692 blev han Præst ved Storeheddinge og 1713 Provst i Stevnsherred. Han døde 1723. S. var lærd Philolog og Oldgrandsker og skrev blandt Andet om „det ældgamle gyldne Horn". Han forfattede desuden Leilighedsvers („Poetiske Smaasager", 1714) og satiriske Digte („Poetisk Skandsekurv", 1709, „Ret Tak, rar Skjemt og ram Alvor", tilegnet Frederik Rostgaard, hvori han afmaler „paa satyrisk Viis disse Tiders Cacoethes carminificum"). Størst Fortjeneste har han dog som Forfatter af „Heltesange om Kong Frederik IV's Seiervindinger 1715", 1716), i hvilke fem Sange, der paa flere Steder hæve sig til virkelig Poesie, han efterligner Kjæmpeviserne.

Sortebrødre, s. Dominicanere.

Sorte Søndag, s. Lætare.

Sorthai, s. Pighai.

Sort Koral, s. Antipathes.

Sortkridt, Tegneskifer, er en kulholdig Leerskifer, der har en blaalig sort Farve og et jordagtigt Brud. De fortrinligste Sorter faaes fra Spanien, saavelsom ogsaa fra Frankrig, Tyrol o. fl. St.

Sort Peber, s. Peber.

Sorø, Kjøbstad i Sjælland, S. Amt, Alsted Herred, har en særdeles smuk Beliggenhed ved den skovkrandsede S.-Sø i Nærheden af Jernbanen fra Kjøbenhavn til Korsør. Indbygger-Antallet var 1860: 1,237 (1855: 1,033). Byens Kirke er den gamle anseelige Klosterkirke (bygget i sidste Halvdeel af det 12te Aarh., restaureret efter en Ildebrand 1247); af de mange berømte Hedenfarne, som have fundet deres Hvilested i denne Kirke, skal her nævnes Absalon, Kongerne Christopher II med hans Dronning Euphemia, Valdemar Atterdag og Oluf, Holberg og O. Thott. Amtmanden over S. Amt boer i Byen. — S. skylder sin Oprindelse til det berømte Kloster for Munke af Cistercienserordenen, som var stiftet af Skjalm Hvides Sønner, og som blev fuldendt og indviet 1161 af Absalon, der omfattede dette Sted med særdeles Kjærlighed. S.-Kloster var det rigeste og anseeligste Kloster i Danmark; dets Abbeder vare ofte Medlemmer af Rigsraadet, hvor de toge Sæde næst efter Bisspperne, og sin Anseelse skyldte det ikke blot sine berømte Stiftere og sine Rigdomme, men ogsaa en mere end almindelig videnskabelig Retning hos dets Medlemmer. Det deelte derfor ikke heller Skjebne med de fleste af Landets øvrige Klostre ved Reformationens Indførelse; Munkene forbleve i Klostret indtil deres Død, og det har i sin forandrede Skikkelse vedligeholdt sig som videnskabelig Stiftelse i hele Eftertiden. Frederik II ombannede 1586 Klostret til en kongelig Skole for 30 adelige og ligesaa mange uadelige Børn; og Christian IV oprettede ved Siden heraf, for at modarbeide de unge Adelsmænds kostbare Reiser til Udlandet, 1623 et „ridderligt" Akademie, hvorved Kongens egne Sønner og flere Prindser studerede, men som allerede 1665 blev nedlagt. Akademiet gjenoprettedes 1747, efterat Holberg havde skjenket sine betydelige Godser dertil, og en Række berømte Videnskabsmænd virkede ved samme i den nærmest følgende Tid, men det hendøde atter henimod Slutningen af forrige Aarhundrede. Den 11te Juni 1813 afbrændte Akademiets Hovedbygning. 1822 oprettedes en combineret dobbelt Anstalt som lærd Skole og Akademie, og s. A. begyndtes Opførelsen af den nuværende

Digitized by Google

Akademiebygning i moderne Stiil (3 Etager høi, med fremspringende Fløie). Men den akademiske Læreanstalt vilde ligesaa lidt trives under sin nye Form som i sin tidligere Skikkelse, og nedlagdes igjen 1849. Med Skolen, som har særskilte Realklasser, er forenet en Opdragelsesanstalt (1861: 181 Disciple, hvoraf 86 Elever og 95 skolesøgende Disciple). — **S. Amt** bestaaer af den sydvestlige Deel af Sjælland, Øerne Agersø, Omø, Sprogø og flere mindre Øer. Dets Fladeindhold er 26¾ □ M.; Indbygger-Antallet var 1860: 79,945. Det indbefatter Kjøbstæderne S., Slagelse, Korsør, Skjelskør og Ringsted, samt Alsted, Slagelse, Vester-Flakkebjerg, Øster-Flakkebjerg og Ringsted Herreder. I geistlig Henseende udgjør det 3 Provstier, og i jurisdictionel Henseende foruden de 5 Kjøbstads- 8 Landjurisdictioner.

Sosier var Navnet paa en bekjendt Boghandlerfamilie i det gamle Rom paa Augusts Tid.

Sotto voce (ital.), musikalsk Foredragsbetegnelse, betyder: med dæmpet Stemme.

Soubise er Navnet paa en gammel fransk Slægt, hvis Gods og Titel ved Arvingen Catherine de Parthenai's Giftermaal med Vicomte René II af Rohan (1557) gik over til dette Huus. Af dette Ægteskab udsprang 2 som Anførere for Huguenotterne berømte Sønner: Hertug Henri af Rohan (s. d. A.) og den yngre **Benjamin af Rohan**, der som sin Moders Arving heed **Herre af S.** Denne, født 1589, gjorde sine første Krigstog under Moritz af Oranien i Nederlandene og tjente derpaa under Condé, men udøvede fra 1661 tilligemed Broderen en afgjørende Indflydelse paa de franske Protestanters Anliggender og fik 1621 en egen Commando. Ved flere Reiser til England søgte han at skaffe det beleirede Rochelle Undsætning, imedens han ved sin personlige Tapperhed og sin Veltalenhed søgte at opretholde Indvaanernes Mod; s. **Huguenotterne**. Efter Stadens Fald gik S. til England, hvor han døde barnløs 1642; Godser og Titel gik over til en Slægtning, **François de Rohan**. — En Efterkommer af denne, **Charles de Rohan, Fyrste af S.**, født 1715, Pair og Marskal, steeg ved Ludvig XV's Gunst til de høieste Poster, tog Deel i Felttogene 1744—48, blev 1748 Gouverneur i Flandern og 1751 i Hennegau, og spilede i Syvaarskrigen en fremragende, om end ikke glimrende, Rolle (han blev bl. A. slagen ved Roßbach). Da S. var den eneste Hofmand, der fulgte Ludvig XV's Liigkiste til Graven, lod Ludvig XVI ham beholde sin Plads i Ministerraadet. Han døde d. 4de Juli 1787 og med ham uddøde Linien Rohan-S.

Souffleur (fr.) kaldes den ved Theatret ansatte Embedsmand, som er tilstede ved Prøver og Forestillinger, for ved Hjelp af en Afskrift af det paagjeldende Stykke at understøtte Skuespillerne i paakommende Tilfælde. S.s Plads er midt i Prosceniets Gulv, hvor den saakaldte **Souffleurkasse** holder ham skjult for Publicum og tillige bevirker, at hans Stemme høres tydeligere paa Scenen, uden at høres af Tilskuerne.

Soufflot (Jacques Germain), fransk Bygmester, født 1713 ved Auxerre, var først bestemt for den juridiske Stand, men foretrak Kunsten, og uddannede sig, tildeels paa egen Haand og ved Reiser i Italien, til sit Aarhundredes betydeligste Architekt i Frankrig. Hans første betydelige Arbeider findes i Lyon, hvorpaa han kaldtes til Paris for at bygge Pantheon, endnu bestandig en af Paris's interessanteste Bygninger. Han døde 1781 i Paris.

Soulié (Melchior Frédéric), fransk Digter og Romanforfatter, født d. 23de Decbr. 1800 i Foix, var først Advocat, derpaa Oppebørselsbetjent, saa Bestyrer af et Snedkerværksted og tilsidst Underbibliothekar ved Arsenalbibliotheket i Paris, og døde d. 23de Septbr. 1847 i Bièvre ved Paris. S. besad et stort Talent og forstod ved Opfindsomhed, Phantasie og livfulde Skildringer at rive Læserne og Tilskuerne med sig, hvorfor hans fleste Værker læstes med Begjerlighed og f. Ex. hans Drama „Clotilde“ opførtes over 100 Gange; men han misbrugte sit Talent ved Jagen efter Effect og deraf følgende Overdrivelse og stundom Unaturlighed; det Skrækkelige og Slette spille hos ham en altfor stor Rolle og udmales i det Enkelte stundom indtil Modbydelighed. Blandt hans historiske Romaner nævne vi. „Le vicomte de Béziers“ (1834), „Le comte de Toulouse“ (1835), „Le comte de Foix“ (1837) og „Romans historiques du Languedoc“ (1836—37); blandt de øvrige: „Mémoires du diable“ (1844) og „Le maître d'école“ (1839).

Soulouque, en Neger, som Keiser paa Øen Haiti Faustin I, født 1789 i den sydlige Deel af St. Domingo, var Slave hos en Mulatfamilie indtil 1790, da et Decret af den franske Nationalforsamling frigav alle Negrene i de franske Colonier. Han tog siden Deel i den farvede Befolknings Kamp mod de Hvide, blev under Boyer Capitain og under Hérard 1844 Oberst, 1846 General og valgtes 1847 til Præsident. S. var en raa og uvidende Neger, frygtsom men netop derfor grusom; forresten s. om hans Regjering **Haiti** (III, S. 467).

Soult (Nicolas Jean de Dieu), Hertug af Dalmatien, fransk Marskal, Søn af en Landmand, født d. 29de Marts 1769 i en By i Dep. Tarn, traadte 1785 som Menig ind i et Infanterieregiment, svang sig i Revolutionskrigene hurtig iveiret (han var allerede 1794 Generallieutenant) og erholdt ved Keiserdømmets Oprettelse 1804 Marskalstaven. Derpaa tog S. virksom Deel i Krigen i Tydskland 1805 og 1806, blev efter Freden i Tilsit ophøiet til Hertug af Dalmatien og gik 1808 til Spanien, hvor han drev Wellington tilbage til Portugal og siden som Overgeneral (han opholdt sig sædvanlig i Sevilla) i Spanien ledede den haardnakkede og blodige Krig der imod Spanierne og Englænderne med ligesaa megen Klogskab og Dygtighed som Tapperhed. Da Napoleon 1812 begyndte den skjebnesvangre Krig mod Rusland, formindskede han noget Stridskræfterne i Spanien, og dog vidste S. at hævde det Erobrede, om han end ikke var istand til at udrette Mere. I Aaret 1814 forsvarede han med ligesaa stor Energie Sydfrankrig imod de Forbundne; efter Napoleons Fald underkastede han sig Ludvig XVIII, som i Decbr. 1814 udnævnte ham til Krigsminister. I de 100 Dage traadte S. atter under Keiserens Fane, og begav sig efter den 2den Restauration i Landflygt-

Digitized by Google

tighed til Düsseldorf. Herfra kom han 1819 tilbage og blev 1827 Pair. Ludvig Philip gjorde ham 1830 til Krigsminister; efter C. Périers Død 1832 blev han Ministerpræsident, men afgav d. 18de Juli 1834 sin Portefeuille til Gérard. I Mai 1839 blev S. efter Molé's Fald atter Præsident for Ministeriet og Udenrigsminister, men afgik med det øvrige Ministerium i Jan. 1840. I Octbr. s. A., efter Thiers's Fald, overtog S. igjen Præsidiet samt Krigsministeriet, men afgik, nedbøiet af Alderdom, 1846 fra den sidste og 1847 fra den første Post, og døde d. 26de Novbr. 1851 som Maréchal général de France". — **Napoléon S.**, den Foregaaendes Søn, født 1801, tog 1828 Deel i Felttoget til Morea, blev efter Julirevolutionen Diplomat og var først Gesandt i Turin, siden (1844—48) i Berlin. I Nationalforsamlingen 1848 antog han sig Huset Orleans's Interesser, trak sig efter d. 2den Decbr. 1851 tilbage og døde d. 31te Decbr. 1857. Med ham uddøde den store Marskals mandlige Æt.

Southampton, Shire i England, s. Hampshire. — **Staden S.** paa en Landtunge ved en Bugt af Nordsøen, N. V. for Portsmouth, har betydelig Handel og Skibsfart især til Frankrig (den er en Hovedstation for Dampskibe, der afgaae til Frankrig, Middelhavet og Vestindien) samt Skibsværfter, Søbade o. M. 40,000 Indb.

Southcote (Johanne), s. Ny-Israeliter og Sabbatharier.

Southey (Robert), engelsk Digter, født d. 4de Octbr. 1774 i Bristol, gjorde i sin Ungdom et Par Reiser til Spanien og Portugal, trak sig, efter at have været ansat i et Par Embeder og være gaaet over fra Whigpartiet til at blive en ivrig Tory, tilsidst tilbage til Greta i Cumberlandshire, hvor han levede alene for litterære Beskjæftigelser, og døde d. 21de Marts 1843 (sine sidste 3 Aar tilbragte han i en ganske bevidstløs Tilstand). Iblandt S.'s historiske Værker nævne vi: „History of Brazil" (1810—19); „History of the Peninsular war" (1823—28) samt Biographier af Nelson, engelske Admiraler o. A. Blandt hans poetiske Arbeider, der glimre ved Phantasie, Liv og Følelse, men vidne om Mangel paa Ro og Besindighed, nævne vi: „Thalaba the destroyer" (1801); „The curse of Kehama" (1810); „A tale of Paraguay" (1825).

Southwark, s. London.

Souverain (fr., af det lat. superior, øvre) er bleven en Betegnelse for den høieste, uindskrænkede, uafhængige Magt. I Statsretten betegner **Souverainitet** navnlig den øverste uindskrænkede Magt i Staten, hvad enten denne efter Statsforfatningen findes hos Regenten (i hvilket Tilfælde, altsaa i den uindskrænket monarchiske Stat, denne selv kaldes Souverain) eller hos Folket. I Folkeretten betegner Souverainitet en Stats fuldstændige Uafhængighed af andre baade udadtil (saa at den paa egen Haand kan føre Krig og slutte Fred, afsende og modtage Gesandtskaber, afslutte Tractater o. s. v.) og indadtil (i Henseende til Ordningen af sin Forfatning og Bestyrelsen af sine egne indre Anliggender), og i folkeretlig Betydning kaldes en saadan Stats Overhoved ogsaa Souverain. Flere Stater, de saakaldte halvsouveraine, mangle imidlertid denne fuldstændige folkeretlige Souverainitet, idet de navnlig kun besidde den indre, ikke den ydre.

Souverainsd'or er en østerrigsk Guldmynt af Fiinhed 22 Karat ¼ Gr., saaledes udmyntet, at en kölnsk Mark fiint Guld, udbringer $45,_{8740}$ S. af Værdi = 6 Rdl. 31 ß dansk Rigsm. Den dobbelte i Forhold dertil.

Souvestre (Emile), fransk Romanforfatter og dramatisk Digter, født 1808 i Morlaix i Dep. Finisterre, død d. 6te Juli 1854, gjorde sig først bekjendt ved sine af egen Anskuelse udsprungne Skildringer af Bretagne og udgav derpaa en lang Række af Romaner og Skuespil, i hvilke den moraliserende Tendents maaskee stundom træder vel stærkt frem, men som dog udmærke sig fordeelagtig ved deres sædelige Aand og rene Tone.

Souza (Adèle, Marquise af), født Filleul, fransk Romanforfatterinde, født 1760 paa Slottet Longpré i Normandie, ægtede først Grev Flahault, som blev guillotineret 1793, derpaa den portugisiske Gesandt Goze Maria de S.-Botelho, og døde 1836 i Paris. Hendes talrige Romaner røbe ikke megen Rigdom i Opfindelsen men udmærke sig ved fiin Følelse og Takt; hun begyndte denne Virksomhed i sin første Enkestand for at skaffe sig og sin Søn det Fornødne, og fortsatte siden samme af Lyst.

Sovereign er en Guldmynt i England 22 Karat fiin, saaledes udmyntet, at 1 kölnsk Mark fiint Guld udbringer $31,_{9372}$ S. af Værdi 8 Rdl. $88,_{6}$ ß dansk Rigsm. Den deles i 20 Shillings à 12 Pence. S. er det lovmæssige Betalingsmiddel, og Ingen er pligtig til at tage mod mere end til 40 Shillings Værdi i Sølv eller Kobber.

Sovesyge er en sygelig Tilstand, som fortrinsviis ytrer sig ved en uimodstaaelig Tilbøielighed til at falde i Søvn. Hos ellers Sunde kan den forbigaaende vise sig efter betydelige aandelige eller legemlige Anstrengelser, under stærk Kulde, ogsaa efter stærke hidsende Drikke eller Næringsmidler; men den kan ogsaa være en virkelig Sygdom, som da pleier at antyde en Lidelse i Hjernen eller Blodet (Apoplexie, Typhus).

Sovrano er en Guldmynt i Lombardiet-Venedig, af Fiinhed 21 Karat 7½ Gr., saaledes udmyntet, at 1 kölnsk Mark fiint Guld udbringer $22,_{9395}$ S. af Værdi = 12 Rdl. 63 ß dansk Rigsm. En S. = 40 Lire.

Soya er en Art tyk Saft eller Sauce, der egentlig og oprindelig tilberedes i Ostindien af Frøene af en der voxende Bælleplante, Soja hispida. Imidlertid tilberedes S. ogsaa i Europa af Champignons og flere andre Substantser (som stærk Kjødsuppe, Jus, Øllerødder o. s. v.), og det er vist overmaade sjeldent, at man i Handelen faaer S. af Soja hispida. Den bruges meget i Huusholdningen som Tilsætning til Sauce o. s. v., s. Soyaplanten.

Soyaplanten, Soya hispida, er en i det tropiske Asien hjemmehørende 1—3 F. høi, stivhaaret Bælleplante, der bærer aflange, noget krummede Bæller, som ved Tværvægge mellem Frøene ere deelte i 2—5 Rum. Af de store fladtrykte Frø tilberedes den under Navn af Soya eller Soja bekjendte Sauce, der er en yndet Spise i Ostindien, China og Japan.

ligeledes forhandles i Europa, men oftere forfalskes.

Sozomenos (Salamanes Hermias), græsk Kirkehistoriker, født omtrent 400 e. Chr. i Bethelia ved Gaza, var 446 Sagfører i Constantinopel og fortsatte Eusebius's Kirkehistorie i 9 Bøger, der omfatte Aarene 323 til 439 og ere udgivne bl. A. af Valesius (1668).

Spaa, Stad (4,200 Indb.) i den belgiske Provinds Lüttich, er bekjendt ved sine Mineralkilder, hvis Vand er jernholdigt og desuden indeholder Alkalisalte, Kulsyre o. s. v. Vandet især fra Kilden „Pouhon" forsendes meget og bruges under Navn af Spaavand baade som Lægemiddel og som et behageligt mousserende Mineralvand.

Spadefisk eller Spadestør (Spatularia) er en i Nordamerikas Floder levende mærkelig Fiskeform af Størfamilien med lignende Hale- og Legemsform som denne, men med nøgen Hud og med Hovedet forlænget foran Munden til et meget stort, horizontalt, spadedannet Blad.

Spagnoletto (Giuseppe), s. Ribera.

Spahi (eller Sipah, tyrk.), bruges om Ryttere eller beredne Gendarmer, navnlig i Algier.

Spalatin (Georg), en af Reformationens betydeligste Forkjæmpere, heed egentlig Burckhardt, og blev kaldt S. efter sin Fødeby Spält i Bispedømmet Eichstädt. Han blev født 1484, fik 1508 Ansættelse ved det kursachsiske Hof som Hovmester for Kurprinds Johan Frederik, blev 1525 første Præst og Superintendent i Altenburg og døde d. 16de Jan. 1545. Han ledsagede Frederik den Vise og Johan den Bestandige paa flere Rigsdage, deeltog 1537 under Johan Frederik i Fyrstedagen i Schmalkalden, udviklede ved Kirkevisitationen af de sachsiske Lande (1527—29) en frugtbringende Virksomhed og forfattede flere for Reformationstidens Historie vigtige Skrifter, hvoriblandt Biographier af Frederik den Vise (udgivet af Neudecker og Preller 1851) og Johan den Bestandige.

Spalatro (Spalato), Stad i Dalmatien paa en Halvø i Bugten ved Salona, har betydelig Handel, skjøndt dens Havn ikke længere er god. 12,000 Indb. — S. ligger i Nærheden af det gamle Salona.

Spalax, s. Blindmuus.

Spalteaabning, s. Blad.

Spaltefrugt, s. Frugt.

Spalteværk, s. Sax.

Spaltning beroer paa, at Styrken af det paagjeldende Materiale er ulige stor i de forskjellige Retninger. Endog ved Metal kan der, især ved Traadtrækning (s. Metaltraad), indtræde en Spaltelighed, men den finder ingen praktisk Anvendelse; derimod benyttes den meget ved Stene. Selv Granit og andre Steenarter uden Lagdannelse spaltes ofte, idet man inddriver en Række Huller i den forlangte Retning — undertiden ogsaa en sammenhængende Fure — og deri samtidig inddriver ligesaa mange Jernkiler; man kan ogsaa følge de gamle Ægypteres Exempel ved at inddrive Trækiler og lade dem bolne ud med Vand. Jo stærkere en skifret Textur Stenen har, især paa Grund af dens Afsætning af Vand ved Slemning, desto lettere gaaer S. i Hovedretningen. I forrige Tider benyttedes dette meget ved visse dertil skikkede Slags Flint; nu er den fortrængt, men S. af Skifer til Tavlestene, Tækning o. fl. bruges stærkt og gaaer let ved meget lange, tynde og brede Meisler med en buet Eg. Fiskebeen ligner deri Skifer, at det er udmærket spalteligt paa een Led (bladet); det deles derfor ogsaa i Stænger og Strimler af forskjellig Tykkelse, idet det, efterat være blødgjort ved et Par Timers Kogning i Vand, trækkes gjennem et simpelt Redskab med et Knivblad, stillet i en bestemt Afstand fra et fast Anlæg. Træ er derimod spalteligt paalangs i alle Retninger, dog noget stærkere efter Radius end efter Aarringene, paa Grund af Marvstraalerne (s. d. A.). Der er dog stor Forskjel paa Træsorternes, ja paa de enkelte Træstykkers Spaltelighed efter Tavernes Parallelisme og Vebets Tæthed, idet løst Træ, Alt forresten lige, spalter bedst; skjært Fyrretræ er saaledes fortrinlig spalteligt, Valbirk, masret Mahognitræ og allehaande Rodknuder uspaltelige. Man spalter Bødkerstaver, Hjulmandstræ, Landsekaster o. fl., for at faae dem saa seige som muligt ved at undgaae at skjære dem „over Spaan", og benytter dertil store Jernkiler, i visse Tilfælde Spaltekllinger, som et Stykke af en Pallaskklinge. Spaan til Æsker, Sigter o. fl. tages af skjært Træ ved et Redskab som en stor Høvl eller Osteknív. Vidier og Spanskrør udflækkes med et Redskab af haardt Træ, saaledes dannet for Enden, at 3 eller 4 Egge gaae straaleformig ud fra Midtpunctet.

Span (et Spand) er i England et Længdemaal = 9 engelske Tommer (Inches) = $8,_{740}$ danske.

Spand er et Længdemaal paa 6 Tommer, der bruges ved Udmaalingen af Møllestene; en $10\frac{1}{2}$ Spands Steen har saaledes 63 Tommer i Diameter.

Spandau, stærk Fæstning i den preussiske Provinds Brandenburg ved Spree's Indløb i Havel, er en af de ældste Stæder i den gamle Mittelmark. 8,500 Indb.

Spanddag eller **Spænddag**, s. Gangdag.

Spandemager (Hans), dansk Munk, omstyrtede 1528 tilligemed Hans Mortensen Tøndebinder (Bødker) Katholicismen i Malmø og gik saaledes i Spidsen for Reformationen i Danmark. Han blev Sognepræst i Lund, optraadte som Psalmedigter og døde 1571.

Spangenberg (Ernst Peter Johannes), en lærd tydsk Jurist, var født d. 6te August 1784 i Göttingen, og blev først Advocat i Hamborg, men 1814 kaldt tilbage til Hannover, hvor han døde d. 18de Febr. 1833 som Medlem af det kongelige Geheimeraadscollegium. Af hans talrige retsvidenskabelige Skrifter ere de vigtigste: „Einleitung in das röm. Justinianeische Rechtsbuch oder Corpus juris civilis Romani" (1818), „Beiträge zu den deutschen Rechten des Mittelalters" (1822), „Lehre von dem Urkundenbeweise" (2 Bd., 1827), „Jak. Cujacius und seine Zeitgenossen" (1822), „Beiträge zur Kunde der deutschen Rechtsalterthümer" (1824) samt hans nye Udgave af Strubes „Rechtliche Bedenken" (3 Bd., 1827—28).

Spagirisk Kunst, Spagyrie, Guldmageri var tidligere en Benævnelse for Alchemie, eller overhovedet Kunsten at foræble Ertserne og omdanne disse og de uædle Metaller til ædle.

Spanien, Kongerige i det sydvestlige Europa, omgivet af Atlanterhavet (den biscayiske Bugt

Digitized by Google

eller den spanske Sø), Frankrig (fra hvilket det stilles ved Pyrenæerne), Middelhavet med Strædet ved Gibraltar, og Portugal, er noget over 9,000 □ M. stort (naar de baleariske Øer regnes med) og har omtrent 17 Mill. Indb.

A. **Naturlig Beskaffenhed, Klima og Producter.** S. er et af mange Bjergkjeder, forbetmeste fra Ø. til V., gjennemstrøget Høiland, hvoraf den største Deel udgjør den castiliske (spanske) Høislette. S.s Grændsebjergkjede Pyrenæerne (s. d. A.) fortsættes mod V. i nogen Afstand fra Kysten af den biscayiske Bugt i de asturiske (ogsaa de „galiziske", undertiden de „cantabriske") Bjerge indtil Cap Finisterre og Cap Ortegal; deres høieste Deel (indtil 8,000 F.) kaldes Peñas d'Europa. Disse Bjerge danne en Deel af Høislettens Nordrand; længere mod Ø. begrændses denne af usammenhængende Bjergmasser, som fra Pyrenæerne udgaae langs med Ebro's sydlige Bred og derfra trække sig mod S. saaledes, at de skille Høisletten fra Ebro's Floddal og fra Valencia's Lavsletter mod Ø. Høislettens Sydrand dannes af Sierra Morena; mod V. strækker Høisletten sig ind i Portugal (s. d. A.). Høisletten selv ligger omtrent 2,200 F. høi, er næsten overalt eensformig, tør og skovløs, hist og her besaaet med Klippestykker og smaa Stene, fattig paa Skov og Græs. Den gjennemstryges og deles af flere Bjergkjeder fra Ø. til V. (hvilken Heldning Landet overhovedet har), navnlig Sierra Guadarama (i Portugal Sierra Estrella) imellem Duero og Tajo, som deler Høisletten i den gammelcastiliske og den nycastiliske. I hiin er Sierra de Geres med Floderne Minho og Duero, i denne Sierra Toledo og Guadelupe mellem Tajo og Guadiana. Dalene imellem disse Bjerge ere ofte skjønne og skovrige. — S. for Sierra Morena ligger den skjønne og frugtbare andalusiske Slette, gjennemstrømmet af Guadalquivir, S. for hvilken Granada's Høiland hæver sig; dette er det høieste i S. og bestaaer af flere parallele Kjeder, af hvilke Sierra Nevada er den høieste (Mulhacen 11,300 F.; la Veleta 11,200 F.); S. for denne ligger Alpujarras (9,000 F.), der falder steilt af mod Havet. Blandt Forbjergene her mærke vi Cap Palos, Cap Trafalgar og Gibraltar. N. for Ebro opfyldes Landet af Pyrenæernes Sidegrene; et isoleret Bjerg er Montserrat (5,000 F.). Lavsletter findes kun i Ebro's og Guadalquivirs (Andalusien) Dale samt i Kystlandet mod Ø. (Valencia). — **Floderne** ere allerede nævnede; med Undtagelse af Ebro løbe alle de betydeligere mod V. Af Indsøer findes ingen af synderlig Størrelse.

S. har et meget udpræget Fastlandsklima. Luften er især paa Høisletten overmaade tør og om Sommeren næsten altid klar (i Estremadura skal det stundom ikke regne i ½ Aar). Den andalusiske Slette og Østkysten have et meget mildt og behageligt Klima, Sydkysten har næsten nordafrikansk Varme (14½° Middeltemp.) Bestandig Snee findes kun paa Pyrenæerne og Sierra Nevada, men Sierra Guadarama er 3—4 Maaneder om Aaret bedækket med Snee. Den hede Vind Solano har megen Liighed med Scirocco i Italien. Iøvrigt kjender man kun for enkelte Steder Temperaturen nøiere: Madrid har 1½° varmere Sommer og 4½° koldere Vinter end Lissabon, som ligger 2° sydligere; man har der havt en Vinterkulde af 7°, og Frost er ingenlunde sjelden. Regnmængden, som paa Portugals Kystland er betydelig (i Lissabon 30 T., i Coimbra endog 111 T.), er paa den castiliske Høislette kun 9½ T.

S.s Producter ere i det Hele de for Sydeuropa almindelige. Her avles Viin, Sydfrugter og Olie (ikke paa Høisletten), Korn (foruden Hvede og de øvrige europæiske Kornsorter ogsaa Mais og Riis), Tobak, Safran, i det sydlige Kystland ogsaa Bomuld, Sukker og Dadler. Skovene ere ikke betydelige; de vigtigste Træer ere Korkegen og Morbærtræet. De vigtigste Huusdyr ere Faar (bekjendte for deres fine Uld), Muuldyr og Æsler, som ere de almindelige Last- og Trækdyr; Hestene ere fortrinlige men ikke talrige og betragtes meest som en Luxusvare; Hornqvæget er ypperligt men heller ikke talrigt. Silkeorme- og Cochenilleavlen tiltager stedse mere. S. er rigt paa Metaller, navnlig Sølv, Kobber, Jern, Tin, Bly, Alun og især Qviksølv, desuden paa andre Mineralier som Steenkul, Salpeter, Salt, Marmor og andre nyttige Steenarter. Benyttelsen af denne naturlige Rigdom har imidlertid indtil de nyeste Tider været meget mangelfuld.

B. **Indbyggerne** ere, med Undtagelse af c. ½ Mill. Basker (s. d. A.) i Biscaya og Navarra, nogle Morisker (45,000) eller Efterkommere af Maurerne i det sydlige Høiland, endeel Zigeunere (45,000) og faa Jøder, de egentlige **Spaniere**, et romansk Folk opstaaet ved Blanding af Romerne med den oprindelige Befolkning og med de ved Folkevandringen indtrængte fremmede Folkeslag (s. nedenfor). Det er et stolt, ridderligt og tappert men, indtil de nyeste Tider, ved forskjellige uheldige Omstændigheder sløvet og svækket Folk. — Den herskende og ene taalte Religion er den romerskkatholske; Geistligheden er meget talrig og har endnu store Eiendomme (forhen eiede den ⅓ af Landet, Erkebiskoppen af Toledo havde en Indtægt af 500,000 Ducater; i Aaret 1787 var der i S. 180,000 Munke og Præster). Nu (siden 1835) ere Klostrene (dengang 848) ophævede, og med dem ere mange af Kirkens øvrige Eiendomme inddragne. Efter Concordatet af 1851 er S. deelt i 9 Erkebispedømmer (den i Toledo er Rigets Primas) og 54 Bispedømmer. Den tidligere meget forsømte offentlige Underviisning har i de senere Aar taget et nyt Opsving: her findes 10 Universiteter, og i de fleste Stæder er der Bibliotheker, Muséer, Akademier og andre Anstalter for Kunst og Videnskab. Men Almueunderviisningen har hidtil været meget forsømt, og den store Masse af Folket staaer saare langt tilbage i Oplysning. Nu gaaer Landet ogsaa heri med raske Skridt en bedre Fremtid imøde. — Adelen er i S. overordentlig talrig, men de fleste lavere Adelsmænd, Hidalgoerne, ere meget fattige; der gives hele Landsbyer og Egne, hvis Beboere kalde sig Adelsmænd og udlede deres adelige Herkomst fra Fortidens Konger eller Helte. Den høiere Adel, Granderne, har endnu store Besiddelser. Bonden i S. er personlig fri men betynget med svære Afgifter. — Som en Følge af den

Digitized by Google

ligeledes forhandles i Europa, men oftere forfalskes.

Sozomenos (Salamanes Hermias), græsk Kirkehistoriker, født omtrent 400 e. Chr. i Bethelia ved Gaza, var 446 Sagfører i Constantinopel og fortsatte Eusebius's Kirkehistorie i 9 Bøger, der omfatte Aarene 323 til 439 og ere udgivne bl. A. af Valesius (1668).

Spaa, Stad (4,200 Indb.) i den belgiske Provinds Lüttich, er bekjendt ved sine Mineralkilder, hvis Vand er jernholdigt og desuden indeholder Alkalisalte, Kulsyre o. s. v. Vandet især fra Kilden „Pouhon" forsendes meget og bruges under Navn af Spaavand baade som Lægemiddel og som et behageligt mousserende Mineralvand.

Spadefisk eller Spadestør (Spatularia) er en i Nordamerikas Floder levende mærkelig Fiskeform af Størfamilien med lignende Hale- og Legemsform som denne, men med nøgen Hud og med Hovedet forlænget foran Munden til et meget stort, horizontalt, spadedannet Blad.

Spagnoletto (Giuseppe), s. Ribera.

Spahi (eller Sipah, tyrk.), bruges om Rytters eller beredne Gendarmer, navnlig i Algier.

Spalatin (Georg), en af Reformationens betydeligste Forkjæmpere, heed egentlig Burckhardt, og blev kaldt S. efter sin Fødeby Spält i Bispedømmet Eichstädt. Han blev født 1484, fik 1508 Ansættelse ved det kursachsiske Hof som Hovmester for Kurprinds Johan Frederik, blev 1525 første Præst og Superintendent i Altenburg og døde d. 16de Jan. 1545. Han ledsagede Frederik den Vise og Johan den Bestandige paa flere Rigsdage, deeltog 1537 under Johan Frederik i Fyrstedagen i Schmalkalden, udviklede ved Kirkevisitationen af de sachsiske Lande (1527—29) en frugtbringende Virksomhed og forfattede flere for Reformationstidens Historie vigtige Skrifter, hvoriblandt Biographier af Frederik den Vise (udgivet af Neudecker og Praller 1851) og Johan den Bestandige.

Spalatro (Spalato), Stad i Dalmatien paa en Halvø i Bugten ved Salona, har betydelig Handel, skjøndt dens Havn ikke længere er god. 12,000 Indb. — S. ligger i Nærheden af det gamle Salona.

Spalax, s. Blindmuus.

Spalteaabning, s. Blad.

Spaltefrugt, s. Frugt.

Spalteværk, s. Gaz.

Spaltning beroer paa, at Styrken af det paagjeldende Materiale er ulige stor i de forskjellige Retninger. Endog ved Metal kan der, især ved Traadtrækning (s. Metaltraad), indtræde en Spaltelighed, men den finder ingen praktisk Anvendelse; derimod benyttes den meget ved Stene. Selv Granit og andre Steenarter uden Lagdannelse spaltes ofte, idet man inddriver en Række Huller i den forlangte Retning — undertiden ogsaa en sammenhængende Fure — og deri samtidig inddriver ligesaa mange Jernkiler; man kan ogsaa følge de gamle Ægypteres Exempel ved at inddrive Trækiler og lade dem bolne ud med Vand. Jo stærkere en skifret Textur Stenen har, især paa Grund af dens Afsætning af Vand ved Slemning, desto lettere gaaer S. i Hovedretningen. I forrige Tider benyttedes dette meget ved visse dertil skikkede Slags Flint; nu er den fortrængt, men S. af Skifer til Tavlestene, Tækning o. fl. bruges stærkt og gaaer let ved meget lange, tynde og brede Meisler med en buet Eg. Fiskebeen ligner deri Skifer, at det er udmærket spalteligt paa een Led (bladet); det deles derfor ogsaa i Stænger og Strimler af forskjellig Tykkelse, idet det, efterat være blødgjort ved et Par Timers Kogning i Vand, trækkes gjennem et simpelt Redskab med et Knivblad, stillet i en bestemt Afstand fra et fast Anlæg. Træ er derimod spalteligt paalangs i alle Retninger, dog noget stærkere efter Radius end efter Aarringene, paa Grund af Marvstraalerne (s. d. A.). Der er dog stor Forskjel paa Træsorternes, ja paa de enkelte Træstykkers Spaltelighed efter Tavernes Parallelisme og Vedets Tæthed, idet løst Træ, Alt forresten lige, spalter bedst; skjært Fyrretræ er saaledes fortrinlig spalteligt, Valbirk, masret Mahognitræ og allehaande Rodknuder uspaltelige. Man spalter Bødkerstaver, Hjulmandstræ, Landseskafter o. fl., for at faae dem saa seige som muligt ved at undgaae at skjære dem „over Spaan", og benytter dertil store Jernkiler, i visse Tilfælde Spalteklinger, som et Stykke af en Pallasklinge. Spaan til Æsker, Sigter o. fl. tages af skjært Træ ved et Redskab som en stor Høvl eller Ostekniv. Vidier og Spanskrør udflækkes med et Redskab af haardt Træ, saaledes dannet for Enden, at 3 eller 4 Egge gaae straaleformig ud fra Midtpunctet.

Span (et Spand) er i England et Længdemaal = 9 engelske Tommer (Inches) = $8,_{740}$ danske.

Spand er et Længdemaal paa 6 Tommer, der bruges ved Udmaalingen af Møllestene; en $10\frac{1}{2}$ Spands Steen har saaledes 63 Tommer i Diameter.

Spandau, stærk Fæstning i den preussiske Provinds Brandenburg ved Spree's Indløb i Havel, er en af de ældste Stæder i den gamle Mittelmark. 8,500 Indb.

Spanddag eller **Spænddag**, s. Gangdag.

Spandemager (Hans), dansk Munk, omstyrtede 1528 tilligemed Hans Mortensen Tøndebinder (Bødker) Katholicismen i Malmø og gik saaledes i Spidsen for Reformationen i Danmark. Han blev Sognepræst i Lund, optraadte som Psalmedigter og døde 1571.

Spangenberg (Ernst Peter Johannes), en lærd tydsk Jurist, var født d. 6te August 1784 i Göttingen, og blev først Advocat i Hamborg, men 1814 kaldt tilbage til Hannover, hvor han døde d. 18de Febr. 1833 som Medlem af det kongelige Geheimeraadscollegium. Af hans talrige retsvidenskabelige Skrifter ere de vigtigste: „Einleitung in das röm. Justinianeische Rechtsbuch oder Corpus juris civilis Romani" (1818), „Beiträge zu den deutschen Rechten des Mittelalters" (1822), „Lehre von dem Urkundenbeweise" (2 Bd., 1827), „Jak. Cujacius und seine Zeitgenossen" (1822), „Beiträge zur Kunde der deutschen Rechtsalterthümer" (1824) samt hans nye Udgave af Strubes „Rechtliche Bedenken" (3 Bd., 1827—28).

Spagirisk Kunst, Spagyrie, Guldmageri var tidligere en Benævnelse for Alchemie, eller overhovedet Kunsten at forædle Ertserne og omdanne disse og de uædle Metaller til ædle.

Spanien, Kongerige i det sydvestlige Europa, omgivet af Atlanterhavet (den biscayiske Bugt

Digitized by Google

eller den spanske Sø), Frankrig (fra hvilket det skilles ved Pyrenæerne), Middelhavet med Strædet ved Gibraltar, og Portugal, er noget over 9,000 □ M. stort (naar de baleariske Øer regnes med) og har omtrent 17 Mill. Indb.

A. **Naturlig Beskaffenhed, Klima og Producter.** S. er et af mange Bjergkjeder, fordetmeste fra Ø. til V., gjennemstrøget Høiland, hvoraf den største Deel udgjør den castiliske (spanske) Høislette. S.s Grændsebjergkjede Pyrenæerne (s. d. A.) fortsættes mod V. i nogen Afstand fra Kysten af den biscayiske Bugt i de asturiske (ogsaa de „galiziske", undertiden de „cantabriske") Bjerge indtil Cap Finisterre og Cap Ortegal; deres høieste Deel (indtil 8,000 F.) kaldes Peñas d'Europa. Disse Bjerge danne en Deel af Høislettens Nordrand; længere mod Ø. begrændses denne af usammenhængende Bjergmasser, som fra Pyrenæerne udgaae langs med Ebro's sydlige Bred og derfra trække sig mod S. saaledes, at de skille Høisletten fra Ebro's Floddal og fra Valencia's Lavsletter mod Ø. Høislettens Sydrand dannes af Sierra Morena; mod V. strækker Høisletten sig ind i Portugal (s. d. A.). Høisletten selv ligger omtrent 2,200 F. høi, er næsten overalt eensformig, tør og skovløs, hist og her besaaet med Klippestykker og smaa Stene, fattig paa Skov og Græs. Den gjennemstryges og deles af flere Bjergkjeder fra Ø. til V. (hvilken Heldning Landet overhovedet har), navnlig Sierra Guadarama (i Portugal Sierra Estrella) imellem Duero og Tajo, som deler Høisletten i den gammelcastiliske og den nycastiliske. I hiin er Sierra de Geres med Floderne Minho og Duero, i denne Sierra Toledo og Guadelupe mellem Tajo og Guadiana. Dalene imellem disse Bjerge ere ofte skjønne og skovrige. — S. for Sierra Morena ligger den skjønne og frugtbare andalusiske Slette, gjennemstrømmet af Guadalquivir, S. for hvilken Granada's Høiland hæver sig; dette er det høieste i S. og bestaaer af flere parallele Kjeder, af hvilke Sierra Nevada er den høieste (Mulhacen 11,300 F.; la Veleta 11,200 F.); S. for denne ligger Alpujarras (9,000 F.), der falder steilt af mod Havet. Blandt Forbjergene her mærke vi Cap Palos, Cap Trafalgar og Gibraltar. N. for Ebro opfyldes Landet af Pyrenæernes Sidegrene; et isoleret Bjerg er Montserrat (5,000 F.). Lavsletter findes kun i Ebro's og Guadalquivirs (Andalusien) Dale samt i Kystlandet mod Ø. (Valencia). — **Floderne** ere allerede nævnede; med Undtagelse af Ebro løbe alle de betydeligere mod V. Af Indsøer findes ingen af synderlig Størrelse.

S. har et meget udpræget Fastlandsklima. Luften er især paa Høisletten overmaade tør og om Sommeren næsten altid klar (i Estremadura skal det stundom ikke regne i ½ Aar). Den andalusiske Slette og Østkysten have et meget mildt og behageligt Klima, Sydkysten har næsten nordafrikansk Varme (14½° Middeltemp.) Bestandig Snee findes kun paa Pyrenæerne og Sierra Nevada, men Sierra Guadarama er 3—4 Maaneder om Aaret bedækket med Snee. Den hede Vind Solano har megen Liighed med Scirocco i Italien. Iøvrigt kjender man kun for enkelte Steder Temperaturen nøiere: Madrid har 1½° varmere Sommer og 4½° koldere Vinter end Lissabon, som ligger 2° sydligere; man har der havt en Vinterkulde af 7°, og Frost er ingenlunde sjelden. Regnmængden, som paa Portugals Kystland er betydelig (i Lissabon 30 T., i Coimbra endog 111 T.), er paa den castiliske Høislette kun 9½ T.

S.s Producter ere i det Hele de for Sydeuropa almindelige. Her avles Viin, Sydfrugter og Olie (ikke paa Høisletten), Korn (foruden Hvede og de øvrige europæiske Kornsorter ogsaa Mais og Riis), Tobak, Safran, i det sydlige Kystland ogsaa Bomuld, Sukker og Dadler. Skovene ere ikke betydelige; de vigtigste Træer ere Korkegen og Morbærtræet. De vigtigste Huusdyr ere Faar (bekjendte for deres fine Uld), Muuldyr og Æsler, som ere de almindelige Last- og Trækdyr; Hestene ere fortrinlige men ikke talrige og betragtes meest som en Luxusvare; Hornqvæget er ypperligt men heller ikke talrigt. Silkeorme- og Cochenilleavlen tiltager stedse mere. S. er rigt paa Metaller, navnlig Sølv, Kobber, Jern, Tin, Bly, Alun og især Qviksølv, desuden paa andre Mineralier som Steenkul, Salpeter, Salt, Marmor og andre nyttige Steenarter. Benyttelsen af denne naturlige Rigdom har imidlertid indtil de nyeste Tider været meget mangelfuld.

B. **Indbyggerne** ere, med Undtagelse af c. ½ Mill. Basker (s. d. A.) i Biscaya og Navarra, nogle Morisker (45,000) eller Efterkommere af Maurerne i det sydlige Høiland, endeel Zigeunere (45,000) og faa Jøder, de egentlige **Spaniere**, et romansk Folk opstaaet ved Blanding af Romerne med den oprindelige Befolkning og med de ved Folkevandringen indtrængte fremmede Folkeslag (s. nedenfor). Det er et stolt, ridderligt og tappert men, indtil de nyeste Tider, ved forskjellige uheldige Omstændigheder sløvet og svækket Folk. — Den herskende og ene taalte Religion er den romerskkatholske; Geistligheden er meget talrig og har endnu store Eiendomme (forhen eiede den ¼ af Landet, Erkebiskoppen af Toledo havde en Indtægt af 500,000 Ducater; i Aaret 1787 var der i S. 180,000 Munke og Præster). Nu (siden 1835) ere Klostrene (dengang 848) ophævede, og med dem ere mange af Kirkens øvrige Eiendomme inddragne. Efter Concordatet af 1851 er S. deelt i 9 Erkebispedømmer (den i Toledo er Rigets Primas) og 54 Bispedømmer. Den tidligere meget forsømte offentlige Underviisning har i de senere Aar taget et nyt Opsving: her findes 10 Universiteter, og i de fleste Stæder er der Bibliotheker, Museer, Akademier og andre Anstalter for Kunst og Videnskab. Men Almueunderviisningen har hidtil været meget forsømt, og den store Masse af Folket staaer saare langt tilbage i Oplysning. Nu gaaer Landet ogsaa heri med raske Skridt en bedre Fremtid imøde. — Adelen er i S. overordentlig talrig, men de fleste lavere Adelsmænd, Hidalgoerne, ere meget fattige; der gives hele Landsbyer og Egne, hvis Beboere kalde sig Adelsmænd og udlede deres adelige Herkomst fra Fortidens Konger eller Helte. Den høiere Adel, Granderne, har endnu store Besiddelser. Bonden i S. er personlig fri men betynget med svære Afgifter. — Som en Følge af den

Digitized by Google

Dovenskab og Sløvhed, som hos det spanske Folk fremkaldtes deels ved de Rigdomme, der efter Amerika's Opdagelse pludselig strømmede ind i Landet og droge Folkets bedste Kræfter, i aandelig og materiel Henseende, bort fra Benyttelsen af dettes egne Hjelpekilder til eventyrlige Foretagender i fjerne Egne, hvilke netop tiltalte Spaniernes ridderlige Natur, deels ved Regjeringens Slethed, Adelens og Geistlighedens Overvægt, uheldige Krige og vedvarende borgerlige Uroligheder, samt af den ved alle disse Aarsager fremkaldte almindelige Forarmelse (med hvilken Folkemængdens Aftagelse gik Haand i Haand) staae de fleste Næringsveie i S. endnu paa et lavt Trin. Agerdyrkningen drives, med Undtagelse af enkelte Egne, kun slet, det Samme gjelder om Avlen af Viin og Sydfrugter; selv Faareavlen, som tidligere begunstigedes af Lovgivningen paa andre Næringsveies Bekostning, har tabt sig. Fabrikvæsenet er kun i enkelte Dele af Landet (især Catalonien) af nogen Betydning, og beskyttes endda ved høi Told; Tobaksfabrikationen er et Statsmonopol. Fabrikerne kunne ikke nær tilfredsstille Landets Behov. — Handelen er kun en Skygge af, hvad den var i S.s blomstrende Tid (16de og 17de Aarh.); i Landet selv hindres den ved Mangel paa Communicationsmidler, som bliver dobbelt følelig derved, at Floderne kun i ringe Grad ere seilbare, og at mellemliggende Bjergkjeder adskille flere Provindser fra hverandre ved naturlige Grændser, paa hvilken Afsondring Menneskene ikke have raadet Bod. De vigtigste Søhandelsstæder ere: Cadiz, Barcelona, Malaga, Alicante, Cartagena og Santander. Der udføres især Viin, Sydfrugter, Olie, Kork, Uld, Soda, Salpeter, Bly og Qviksølv; der indføres Fabrik- og Colonialvarer, Tobak, tør Fisk o. M. I Aaret 1858 var Værdien af Indførselen c. 230 Mill. Rdl., af Udførselen 145 Mill. Kystfarten (som beskjæftigede 33,334 Fartøier under spansk Flag) ikke iberegnet, løb i samme Aar 9,106 Skibe med Ladning ind i spanske Havne, og 6,940 løb ud af samme.

C. Statsforfatningen er indskrænket monarchisk, Thronen er arvelig i den mandlige og qvindelige Linie. Kongen har den udøvende Magt igjennem 9 Ministre og understøttes deri af et Statsraad, som efter sin nyeste Organisation (fra 1860) dannes af Ministrene, en Præsident og 32 Raader, som skulle være Spaniere af Fødsel og over 23 Aar gamle. Den lovgivende Magt deler Kongen med Stænderforsamlingen, Cortes, som dannes af to Kamre, Senatet (Proceres) og Congressen (Procuradores), som begge forsamles aarlig. Senatet bestaaer nu (siden 1852) af livsvarige kongevalgte eller arvelige Medlemmer med en høi Census, samt af endeel høiere Embedsmænd og Geistlige; Congressen tæller 271 Medlemmer, som maae være over 25 Aar gamle og svare idetmindste 250 Rdl. Skat; de vælges af ialt 25,650 Vælgere, som altsaa maae have en ikke ubetydelig Census. — S.s Finantser have i lang Tid, som Følge af slet Forvaltning og de uophørlige borgerlige Uroligheder, været i en meget forvirret Tilstand, og først i de sidste Aar er der tilveiebragt nogen Orden i samme. I Budgettet for 1861 ansloges de ordinære Indtægter til omtrent 160 Rdl.,* Udgifterne lidt lavere; Statsgjelden angaves da til omtrent 1,200 Mill. Rdl. — Landmagten i S. selv udgjør paa Krigsfod omtrent 170,000 Md. (deri indbefattet 60,000 Md. Provindsialmilitser), hvortil komme Tropperne i Colonierne; Sømagten bestod 1861 af 3 Linieskibe (deraf 1 Dampskib), 3 Seil- og 10 Dampfregatter, samt endeel mindre Skibe. Krigshavne ere Cadiz, Ferrol, Coruña og Cartagena.

I administrativ Henseende er S. inddeelt i 49 Provindser, som hver forestaaes af en Jefe politico (Politiembedsmand) og en Delegado del Fomento (Præfect); i Spidsen for Communerne staae Alcalder.

Maal og Vægt i S. Ved en Lov af 19de Juli 1849 blev det franske Maal- og Vægtsystem fuldstændig indført i hele S., og den yderste Termin, inden hvilken Gjennemførelsen heraf skal være fuldendt, er senere sat til 1ste Jan. 1859. Benævnelserne ere de samme som i Frankrig, kun i spansk Form, som Metro = Metre, Area = Are o. s. v., s. **Frankrig**. — De ældre Maal og Vægter, som vel endnu længe ville blive benyttede, ere forskjellige i hver Provinds. Dog ere de castiliske de meest udbredte. See **Biscaya**, **Cadiz**, **Castilien**, **Granada**, **Catalonien**, **Madrid**, **Malaga**, **Saragossa** (for Aragonien), **Valencia**.

Mynt i S. Ifølge Lov af 15de April 1848 regnes her efter Reales de vellon, hvoraf $197,_{6610}$ gaae paa en kølnsk Mark fiint Sølv. 1 Real bliver altsaa = 9 ß dansk Rigsm. I Guld findes: Doblon de Isabel = 100 Realer, af Fiinhed 21 Karat 7⅕ Gr., saaledes udmyntet, at en kølnsk Mark fiint Guld udbringer $31,_{1718}$ D. af Værdi = 9 Rdl. 33 ß dansk Rigsm. I Sølv: Mynter paa 20 Realer (Duro), 10 Realer (Escudo), 4 Realer (Peseta), 2 og 1 Real, alle 14 Lod 7⅕ Gr. fine. I Kobber: Mynter paa ½ Real (Medio Real), $\frac{1}{10}$ Real (Décima R.), ⅕ Real (Doble Décima) og $\frac{1}{20}$ Real (Medio Décima). Realen deles hyppig endnu i 34 Maravedis, og Mynter præges endnu paa 2 Maravedis (Ochavo), 4 M. (Cuarto) og 8 M. (dobbelte Cuarto). 1 Real bliver saaledes 8½ Cuartos.

S.s Colonier ere kun ringe Levninger af de uhyre Landstrækninger, som det fordum beherskede især i Amerika, da „Solen aldrig gik ned i Carl V's Lande". De ere: 1) I Amerika: Cuba; Portorico; San Domingo; nogle af Jomfruøerne (de virginske Øer). 2) I Asien og Australien: Philippinerne; Marianerne. 3) I Afrika: de saakaldte Presidio's (befæstede Stæder) paa Marokko's Nordkyst; de sydlige canariske Øer; 2 af Øerne i den guineiske Bugt. Disse Colonier udgjøre tilsammen henved 7,000 □ M. med omtrent 6 Mill. Indb. (dog skulde herfra egentlig drages endeel af Philippinerne, som kun af Navn staae under S.).

Slgn. Borrego „S.s Nationalrigdom, Finantser" o. s. v. (paa Tydsk 1834); De Tapia „Historia de la civilizacion española" (1840); Wriddington „Spain and Spaniards in 1843"; Madoz „Diccionario estadistico-historico de España" (1843—51, 16 Bd.); Block „L'Espagne en 1850"; Minutoli „S. und seine Entwickelung"

Digitized by Google

(1851); Reisebeskrivelser af Quin, Inglis, Cook, Barrow, Willkamin o. Fl.

D. S.s Historie. Blandt S.s ældste Beboere nævnes Ibererne, ved hvis Sammensmeltning med Kelterne opstode Keltibererne. Phoenicier (c. 600 f. Chr.), Grækere og Carthaginiensere anlagde siden Colonier her, og de sidste beherskede næsten hele Landet, indtil dette 206 f. Chr. kom under Romernes Herredømme (s. Puniske Krige). Dog forsvarede det nordlige S. (s. Cantabrerne) længe sin Uafhængighed, og først 19 A. f. Chr. var S. ganske gjort til en romersk Provinds. Det blev nu aldeles romaniseret og var et af Hovedsæderne for romersk Cultur udenfor Italien; flere romerske Keisere (Trajan, Hadrian, Antonin, Marcus Aurelius o. Fl.) og berømte Mænd (Seneca, Lucanus, Martial, Quinctilian o. A.) vare Spaniere. Ved Folkevandringen trængte (409 o. ff.) de germaniske Folk Alaner, Vandaler og Svever ind i S. og besatte især den sydlige og vestlige Deel. Faa Aar efter (418) kom Vestgotherne og fortrængte hine deres Forgjængere: Alanerne bleve undertvungne, Vandalerne gik over til Afrika (429, s. Genserik), Svevernes Rige i Galicien blev 585 erobret af Vestgotherne. Om disses Herredømme her s. Gotherne. Efter Slaget ved Xeres de la Frontera 711 (s. III, S. 362) kom S. under Araberne eller Maurerne, som oprettede Riget (Kalifatet) i Cordova. En Levning af de Christnes, Vestgothernes, Herredømme vedligeholdtes dog i Asturiens Bjergegne af Pelayo (Pelagius), som blev udraabt til Konge her og efterhaanden udvidede sin Magt. Araberne gjorde under Abdurrhaman I et Indfald i Frankrig, men bleve slagne af Carl Martel ved Tours (732). I S. indførte de deres Cultur og Videnskabelighed, deres bedre Agerbrug og Fremskridt i Kunster og Næringsveie; Hoffet i Cordova udmærkede sig ved Glands og Pragt, Krigerne ligesom de Christne ved Ridderaand og Galanterie, Regjeringen var i det Hele mild og tolerant. Fra Begyndelsen af det 11te Aarh. svækkedes dog dette Rige ved indre Uroligheder, flere Emirer gjorde Opstand og stiftede Smaariger, som i længere eller kortere Tid gjorde sig uafhængige (sml. Artt. Morabethuner, Almohader, Almoraviden o. fl.). Imidlertid dannede der sig nye christelige Stater mod N., saasom Leon, Navarra o. s. v. Leon blev 923 forenet med Asturien, hvortil Galicien o. M. hørte, og 1037 forenedes det med Castilien, adskiltes vel 1157 atter fra dette, men forenedes 1230 for bestandig dermed. Om Navarra s. d. A. I flere Aarh. var S.s Historie nu ikke Andet end uophørlige Krige imellem de Christne og Maurerne og indre Stridigheder hos disse selv. Som fremragende Begivenheder i denne forvirrede og urolige Tid nævne vi kun Slagene ved Ourique (1139) og ved Las Navas de Tolosa (1212), i hvilket sidste 100,000 Maurer skulle være faldne i Kampen mod de Christne. Efterhaanden samlede Alt sig om de to Stater Aragonien og Castilien. Aragonien stiftedes af Ramiro I (død 1063). Med dette forenedes Catalonien 1137, Murcia 1250. Kongerækken her var følgende: Ramiro I til 1063; Sancho I 1063—94; Pedro I 1094—1104; Alfons I el Batallador 1104—34; Ramiro II 1134—37; Raimund af Barcelona 1137—62; Alfons II 1162—96; Peter II 1196—1213; Jakob I Erobreren 1213—75; Peter III 1276—85, som efter den sicilianske Vesper blev Konge paa Sicilien; Alfons III den Prægtige 1285—91; Jakob II den Retfærdige 1291—1327; Alfons IV den Gode 1327—36; Peter IV 1336—87; Johan I 1387—95; Martin den Ældre 1395—1410, som forenede Sicilien med Aragonien; Ferdinand I (af Castilien) 1410—16; Alfons V 1416—58, som erobrede Neapel (s. Johanna II); Johan II 1458—79; Ferdinand (den Katholske) 1479—1516, som ægtede Isabella af Castilien. Dette Rige havde dannet sig af Grevskabet Burgos (Gammel-Castilien) og forenedes siden med Leon, s. ovenfor. Rækken af de følgende Regenter er: Ferdinand I, død 1065; Sancho I 1065—72; Alfons I 1072—1109, som tilføiede Ny-Castilien og gav Portugal til sin Svigersøn Grev Henrik, og under hvem Cid levede; Alfons VII (i Leon) 1109—57; Sancho III 1157—58; Alfons III 1158—1214; Henrik I 1214—17; Ferdinand III 1217—52, som fastsatte Leons og Castiliens Uadskillelighed; Alfons X (i Leon), den Vise (s. d. A.), 1252—84; Sancho IV 1284—95; Ferdinand II 1295—1312; Alfons XI 1312—50; Peter den Grusomme 1350—69; Henrik II den Uægte 1369—72; Johan I 1372—90; Henrik III 1390—1406; Johan II 1406—54; Henrik IV 1454—74, hvis Søster Isabella blev gift med Ferdinand den Katholske (s. d. A.).

Ved Ferdinand den Katholskes og Isabella's Giftermaal forenedes saaledes Rigerne Aragonien og Castilien; og da de med forenet Magt erobrede Staden Granada og derved gjorde Ende paa Maurernes Herredømme her, forenedes samtlige disse Lande til Kongeriget Spanien. Under dem opdagedes Amerika (s. d. A. og Columbus), og Ferdinand erobrede Neapel; om deres Regjering s. III, S. 38, 1ste Sp.). Deres Datter og Arving Johanna blev gift med den østerrigske Erkehertug Philip den Smukke, Søn af Keiser Maximilian og Behersker af Nederlandene; deres Søn Carl, som Konge i S. Carl I, i Historien bekjendt som tydsk Keiser Carl V, forenede det store spanske Monarchie med de fra Faderen arvede østerrigske Besiddelser. I hans Mindreaarighed stod den berømte Statsmand Cardinal Ximenes, Ferdinands troe og duelige Minister, i Spidsen for Regjeringen. Den 1519 i Aragonien udbrudte Opstand under Juan de Padilla dæmpedes 1521 ved Seiren ved Villalar, og dermed var Absolutismen befæstet i S., Cortesforsamlingerne bleve nu en tom Formalitet. Forresten s. Art. om Carl V. S.s Forfald begyndte allerede under hans Søn Philip II 1556—96, som bortødslede Landets Kraft paa uheldige Krige med Nederlandene, England og Frankrig og qvalte Folkets Velstand og aandelige Liv ved Despotisme og Intolerance. Endnu dybere sank Landet under Philip III (1598—1621), Philip IV (1621—65) og den paa Sjæl og Legeme svage Carl II (1665—1700), s. disse Artt.; med den sidste uddøde det habsburgske Huus her, og efter den spanske Arvefølgekrig 1700—14 (I, S. 279) kom den bourbonske Familie paa Thronen med Philip V

Digitized by Google

(1700—46), under hvem Provindserne mistede den sidste Rest af deres gamle Friheder (den sidste Rigsdag i Castilien blev holdt 1713, i Aragonien 1720). Dronningen Elisabeth (af Parma) og Cardinal Alberoni udklækkede Planer til at skaffe S. de tabte italienske Besiddelser tilbage, men Qvadrupelalliancen forhindrede Udførelsen heraf; dog fik den spanske Prinds Philip siden Exspectance paa Parma. Sønnen Ferdinand VI (1746—59) var fredelig stemt men tungsindig og svag; hans Broder Carl III 1759—88 var en af S.s bedste Regenter, men under Sønnen Carl IV (1788—1808) fuldendtes Landets Ulykke ved Napoleons Indblanding i dets Anliggender, den deraf fulgte langvarige Krig og derpaa den onde og uduelige Ferdinand VII's Regjering (1814—1833). S.s Historie i denne Tid er fordetmeste fortalt under Artt. **Carl IV, Ferdinand VII** og **Godoy**; vi tilføie her blot Noget om Krigen 1808—14. Da Carl IV 1808 havde overgivet S. og dets Krone til Napoleons Raadighed, udnævnte denne sin Broder Joseph Bonaparte til Konge i S.; men det spanske Folk kunde ikke finde sig i saaledes at gives Fremmede i Vold, det fanatiseredes af Geistligheden og lokkedes ved engelske Penge til Modstand mod en Regjering, som rigtignok var det paatvungen ved Vold og Uret, men som alligevel vilde være bleven meget bedre end den, de kunde vente af deres egen Kronprinds. England sendte Hjelpetropper under Wellesley og Moore; den franske General Dupont maatte overgive sig ved Baylen, og Joseph Bonaparte maatte forlade Madrid. Nu rykkede Napoleon selv i Spidsen for en vældig Hær imod Spanierne; disse bleve slagne næsten allevegne, Saragossa erobredes efter et haardnakkent Forsvar, og i Begyndelsen af 1810 havde de Franske erobret fast hele Landet indtil Cadiz, hvor Cortes havde forsamlet sig, og som nu beleiredes. Mangel paa Levnetsmidler tvang imidlertid Massena til at trække sig tilbage, og Krigen fortsattes med Forbittrelse og stort Tab af Mennesker, især paa Franskmændenes Side; i aabent Slag seirede disse fordetmeste, men Guerillakrigen udtømte deres Kræfter ved Kampen med en utrættelig Fjende, som de dog sjelden kunde faae fat paa. Da Napoleon fra 1812 maatte trække endeel af Tropperne fra S., fik Wellington og Spanierne Overhaanden og trængte i Octbr. 1813 ind over den franske Grændse. For at blive denne Fjende qvit erkjendte Napoleon Ferdinand VII som Konge. Cortes forlangte, at denne først skulde besværge den 1812 vedtagne liberale Constitution, men Ferdinand ophævede den og regjerede aldeles despotisk, s. **Ferdinand VII**. Den almindelige Misfornøielse hermed brød ud i en Militærrevolution. For at undertvinge Colonierne i Amerika, som havde løsrevet sig, havde man 1820 samlet et Troppecorps ved Cadiz; dette erklærede sig for Constitutionen af 1812, og Kongen maatte beqvemme sig til at proclamere denne og indkalde Cortes. Men Adelen og Geistligheden arbeidede herimod, og den uvidende Folkemasse forstod ikke at skatte den borgerlige Friheds Goder; ogsaa blev Forfatningen gjort upopulær ved adskillige ukloge Skridt af Cortes. Congressen i Verona (1822) bemyndigede Frankrig til at skride ind, og Aaret efter gjenoprettede en fransk Hær under Hertugen af Angoulême Absolutismen i S. Hvorledes Ferdinand mod Slutningen af sin Regjering blev dragen over til det liberale Parti, i Modsætning til Carlisterne eller det apostoliske Parti, som vilde have hans Broder Don Carlos paa Thronen istedetfor hans Datter Isabella, er fortalt III, S. 38, 2den Sp. Ved hans Død 1833 udbrød Kampen imellem „Christinos", den unge Dronning Isabella II's og hendes Moders, Regentinden Maria Christina's, Tilhængere eller de Liberale (som dog snart deelte sig i Moderados og Exaltados eller Progressister) og Carlisterne. I den blodige og grusomme Borgerkrig, som nu hærjede det ulykkelige Land 1833—40, trængte Carlisterne, blandt hvis Anførere Zumalacarraguy og Cabrera ere meest bekjendte, flere Gange frem mod Hovedstaden, imedens Enkedronningens Intriguer fremkaldte flere Uroligheder (f. Ex. 1836 Opstanden i Lagranja), og først Espartero lykkedes det (1839) at bekjæmpe Opstanden, efterat de baskiske Provindser, som hidtil havde understøttet Don Carlos for at forsvare deres af den liberale Regjering truede Privilegier, havde underkastet sig. Da Regentinden Maria Christina, som 1834 havde givet Landet en Forfatning ved det saakaldte „Estatuto real", vilde indskrænke Communernes Frihed, udbrød en Opstand, ved hvilken hun blev nødt til at frasige sig Regentskabet, og Espartero overtog dette (1840—43); s. **Espartero**. Efter hans Fald kom Narvaez til Roret, lod den unge Dronning erklære for myndig og tilbagekaldte Enkedronningen; Isabella II giftede sig 1848 med sin Fætter Francesco. Narvaez stod nu i Spidsen for Regjeringen, som han førte i conservativ Aand, men blev herved forhadt af Fremskridtspartiet og gjorde sig desuden mistænkt som et Redskab for Ludvig Philips Politik. Han maatte 1851 forlade Landet; de følgende Ministerier (Bravo Murillo, Roncali, Lersundi, Mon, Isturiz o. Fl.) kunde ikke holde sig imod Hoffets og Partiernes Intriguer, og en ny Militærrevolution kaldte 1854 Espartero tilbage. Han førte nu tilligemed General O'Donnell Regjeringen i en liberal Aand, men maatte kjæmpe med utallige Vanskeligheder og Intriguer, indtil han 1856 maatte vige og det „moderate" Parti kom til Roret. Efter flere Ministerskifter er O'Donnell (1858) som Krigs- og Premierminister traadt i Spidsen for Regjeringen, og har med Fasthed og Held bragt Orden og Rolighed tilbage, hvorfor Landet i alle Henseender har begyndt at hæve sig. S. har siden (1859—60) ført en heldig Krig mod Marokko (s. d. A.); det har med Fasthed tilkjendegivet sin Hensigt at forsvare imod Nordamerika's Overgreb den herlige Colonie Cuba (s. d. A.), og det har (1862) taget Deel med Frankrig og England i en Expedition mod Mexico, ved hvilken de tre Magter angave at ville tiltvinge sig Erstatning for forskjellige imod deres Undersaatter udøvede Forurettelser, men ved hvilken Frankrig synes at have næret videre gaaende Planer, hvorfor de spanske (under General Prim) og engelske Tropper have skilt sig fra de franske, som nu (Juni 1862) ene ere dragne ind i det Indre af Mexico. — Med dette korte Afrids af S.s

Digitized by Google

nyeste Historie maae sammenlignes Artt. **Maria Christina**, **Isabella II**, **Espartero**, **Narvaez** o. fl.
Slgn. Morvan „Histoire générale d'Espagne" (1726, 9 Bd.); Rossi „Storia della Spagna" (1821); Lembke „Geschichte von S.", fortgesetzt von Schäfer (1831—54); S. Foix „Histoire de la guerre de la Péninsule sous Napoléon" (1827); Herrmann „Darstellungen aus der inneren Gesch. S.s" (1850) og „S. seit dem Sturze Espartero's" (1843); Ebert „Quellenforschungen aus der Gesch. S.s" (1849).

Spann er i Hannover et Længdemaal) et Spand) = 10 Lachterzoll = $9,_{175}$ danske Tommer. — I Sverrig er det et Kornmaal (en Spand) = $4,_{214}$ danske Skjepper. — **Spannland** er i Sverrig et Flademaal (en S. Udsæd) = 6264 danske □ Alen eller $3,_{580}$ Skjepper Land.

Spanning af Blik s. **Drivning**. S. af Læder eller Skind er en Syning af meget solid Beskaffenhed, idet begge Stykker lægges over hinanden og begges Rande forbindes ved en Stikning uden Overspening; Sømmen vil altsaa danne en opstaaende beskyttende Rand.

Spansk Arvefølgekrig, s. **Arvefølgekrig**.

Spanske Flue eller Cantharis (Lytta vesicatoria), en Bille med traadformige Følehorn, langstrakt Legeme og blødt Hudskelet, c. 10‴ lang, grøn med Metalglands, opholder sig selskabelig paa Asketræer og Syrener, af hvis Blade den lever, men er i det nordlige Europa ikke hyppig. Larvernes Livshistorie har rimeligviis megen Lighed med Oliebillernes (s. d. A.). Spanskfluerne indeholde et skarpt, blæretrækkende Stof: Cantharidin, hvorfor de i Medicinen benyttes til trækkende Plaster og Salver, saakaldet Spanskflueplaster, Spanskfluesalve; ogsaa en Tinctur deraf benyttes undertiden. Ogsaa andre Arter af Slægten Lytta indsamles i samme Øiemed. S. maa ikke forvexles med den til en ganske anden Familie hørende Guldbasse (s. d. A.), hvilken den ligner i Farve og Glands.

Spanskgrønt, basisk eddikesuurt Kobberilte, blandet med lidet kulsuurt Kobberilte, faaes ved at befugte Kobberplader med Eddike og derpaa udsætte dem for Luftens Paavirkning; det saaledes tilvirkede Stof gaaer da i Handelen under Navn af engelsk eller tydsk S. og er grønt. Ved at anbringe Kobberplader lagviis med gjærende Viindruesskaller, under Adgang af Luften, dannes et S. af en noget anden Sammensætning; dette er blaat og gaaer i Handelen under Navn af fransk S. S. bruges noget som Farve, til Fabrikation af Schweinfurtergrønt og flere andre Farver, i Medicinen o. s. v. Ved at opløse S. i Eddikesyre og bringe det til at krystallisere, faaes neutralt eddikesuurt Kobberilte, der gaaer i Handelen under Navn af „destilleret S.", „krystalliseret S.", og bruges noget i Farverierne, i Apotheket o. fl. St. Det blaae eller grønlige Lag, der hyppig afsætter sig paa Kobber, som er udsat for fugtig Luft og bestaaer af vandholdigt basisk kulsuurt Kobberilte, kaldes stundom ogsaa i daglig Tale S. eller Ir; s. **Kobber**.

Spanskguult bruges undertiden om Auripigment (s. d. A.).

Spanskhvidt, blanc d'espagne, er basisk salpetersuurt Vismuthilte eller basisk Chlorvismuth; s. **Vismuth** og **Sminke**.

Spansk Hyben, s. **Rose**.

Spanske Kappe kaldtes et navnlig for Politiforseelser tidligere brugeligt Straffemiddel, der bestod i en jernbeslaaet Tønde, som blev sat ned over den Skyldiges Hoved, og som han derefter maatte bære omkring i Byen.

Spansk Karse, s. **Tropæolum**.

Spansk Kørvel (Myrrhis odorata) er en anseelig, 2—3 F. høi fleeraarig Skjermplante med en trind, furet Stængel, store, fjersnitdeelte, stærkt haarede Blade og hvide Blomster; de modne Frugter ere forholdsviis store (indtil ½ T.), mørkebrune og glindsende; hele Planten har en gjennemtrængende og stærk Lugt. Den er vildtvoxende i Syd- og Mellemeuropa og findes ogsaa hist og her i Danmark omkring Byer, da den rimeligviis tidligere har været dyrket.

Spansk Kunst har næsten bestandig, trods Landets afsides Beliggenhed, været underkastet fremmed Paavirkning, men ikkedestomindre har et særeget Element gjort sig gjeldende i den indførte Kunst og meddeelt den et for Spanien eiendommeligt Præg. Dette er mindst Tilfældet med de ikke ubetydelige romerske Levninger, der have den sædvanlige Charakteer, medens de tiloversblevne Mindesmærker fra den ældste christelige Tid ere for faa til at give en tydelig Forestilling om denne Kunsts Charakteer.

Men fra Arabernes Erobring af Spanien i Begyndelsen af det 8de Aarh. skabes der, for det Første, en eiendommelig Bygningskunst, der selv efter Maurernes Fordrivelse (1452) fortsætter sin Indflydelse paa den christelige Bygningskunst i det øvrige Land; dog er det mere decorative end constructive Elementer, der optages. Storartede Mindesmærker fra Muhammedanismen ere Moskeen i Cordova, der siden 1236 er bleven benyttet som Domkirke, en tildeels ødelagt Moskee i Sevilla og Slottet Alhambra ved Granada, der tillige repræsentere 3 forskjellige Perioder i Kunstens Udvikling. Et eiendommeligt Mindesmærke er det af en christelig Konge, i maurisk Stiil, omtrent samtidig med Alhambra i Sevilla opførte Slot. Idet de Christnes Herredømme fra det 11te—13de Aarh. mere udvidedes, udbredte sig imidlertid nordfra en Bygningskunst, der stemmede med den da sædvanlige Rundbuestiil og i Spanien har Charakteer tilfælleds med Sydfrankrigs. Men mod Slutningen af denne Stiilperiode, medens Maurernes Kunst blomstrede skjønnest i Syden og Forbindelsen med disse ved Krig og Fred var bleven nøiere, antog denne Bygningsart en pragtfuld, med arabiske Elementer blandet Charakteer. Med Begyndelsen af det 13de Aarh. træder Gothiken op i Spanien i en Skikkelse, der paa det Klareste minder om denne Stiils franske Udspring, som i Domkirkerne i Burgos og Toledo, hvoraf dog den sidste ved sin sydlige Beliggenhed heller ikke undgik den mauriske Stiils Paavirkning. Skjønne gothiske Mindesmærker, hvori Stilens Pragt er voxet, ere Domkirkerne i Leon og Barcellona; endelig, idet i det 15de Aarh. antikiserende Elementer forbinde sig med de mauriske om at forbøie Stilens Glands, fremstaaer Domkirken i Sevilla, der hvor Mosheen laae, og Kirken S. Juan de los Reyes i Toledo. Igjennem det 16de Aarh. kjæmper en mere glimrende tidlig Renaissance med den svære, antikiserende Stiil,

Digitized by Google

som franske Bygmestere bragte med fra Italien, og som deels i Domkirkerne i Granada og Caen, deels i Paladset og Kirken Escorial, deels endelig i Slottet i Aranjuez, fremtræder i pompøs Sværhed, i Modsætning til den foregaaende Stiils spillende Pragt. Italiensk Paavirkning fortsætter sig derpaa indtil den nyeste Tid, af hvis Bygmestere Aguado, Moreno og Velasquez maae nævnes.

Billedhuggerkunstens ældste Mindesmærker i Spanien ere nogle uformelige Granitsculpturer, hvis Alder gaaer tilbage før det romerske Herredømme, og som sædvanlig benævnes toros de Guisando efter et Sted i Gammel-Castilien, hvor de især fandtes. Dernæst findes endnu bestandig paany Levninger af romersk Sculptur; men ligesom Bygningerne fra Folkevandringens Tid ere forsvundne, saaledes er heller Intet levnet af Sculptur, og det er først tusinde Aar efter, at man deels hos Maurerne træffer Billedhuggerværker i Bygningskunstens Tjeneste, f. Ex. de bekjendte Løver i Alhambra, deels fra den ældre christelige Tid finder bevarede Reliquieskriin, Reise-Altre o. desl., i den samtidig, i det øvrige Europa, brugelige Stiil. Det 14de og 15de Aarh. opvise derimod anseelige Gravminder og Altere med Billedhuggerværker i Marmor og Træ, og fra det 16de Aarh. besidde de spanske Kirker en sand Rigdom af udmærkede plastiske Arbeider; men ligesom Paavirkningen i de foregaaende Aarhundreder især var nederlandsk, er den i dette væsentlig italiensk, og et af Kunstens skjønneste Værker skyldes en født Florentiner, Domenico Alexandro. Af spanske Billedhuggere ere Pablo Ortiz i Toledo, og de to Silóe i Burgos, Kunstnere af Betydning. Senere Mestere ere Berruguete og Gregorio Hernandez, navnlig viser den sidste sig som en høist original Kunstner i de for Spanien eiendommelige Sculpturer i Træ, der bemaledes og ved en særegen Fremgangsmaade (estofado) afglattedes, saa at de næsten fik Lighed med Email. Denne Kunstart fortsattes i det 17de Aarh. af Montañes og den som Maler ansete Cano. Det 18de Aarh. fremviser blot Kunstens dybeste Forfald, hvorfra den i den nyere Tid kun langsomt hæver sig. Et betydeligt Talent mistede Spanien for tidlig i José Alvarez.

Ogsaa i Spanien ere Malerkunstens ældste Levninger Miniaturmalerier, hvoraf de tidligste i et Manuscript fra Midten af det 8de Aarh. viser Kunsten i sin første Begyndelse, paa lignende Maade som i det øvrige Europa. Fra det 13de Aarh. spores en nederlandsk Paavirkning, som i det 16de giver Plads for en italiensk, og mod Slutningen af dette Aarh. forsvinde Miniaturerne aldeles. Malerkunsten havde imidlertid i sine andre Fag gjennemløbet en glimrende Bane under de samme Paavirkninger. De ældste Malerier ere nogle høihellige Madonnabilleder fra det 13de Aarh. i en om byzantinsk Kunst mindende Stiil, og omtrent samtidig, eller lidt senere, nogle i mauriske Bygninger forefundne Decorationsmalerier, der imidlertid uden Tvivl skyldtes italienske Kunstnere. Ældre florentinsk og ældre flandersk Stiil komme i det 14de og 15de Aarh. afvexlende tilsyne i Malerier, hvis eiendommelige Præg vise deres virkelig spanske Oprindelse, medens man dog ogsaa saavel fra Flandern som fra Italien indkaldte berømte Kunstnere, af hvilke Spanien derfor besidder udmærkede Arbeider. Paa den anden Side gik spanske Kunstnere gjerne til Italien for at fuldende deres Uddannelse. I det 16de Aarh. finde vi derfor i Spanien en Malerskole med fremherskende italiensk Charakteer. Morales, der endnu staaer den ældre florentinske Kunst nærmest, danner Overgangen til denne Skole, hvori Joanes repræsenterer Efterligningen af Michel Angelo, og Vargas slutter sig bestemt til Rafael, medens den venetianske Skoles Paavirkning kommer tilsyne hos Coello og Navarete.

I den spanske Kunsts meest glimrende Periode maa man adskille tre Hovedskoler, hvoraf den mindst betydelige, Skolen i Valencia, i Sammenhæng med den foregaaende Retning ved Spagnoletto nærmest viser Caravaggios Indflydelse, og i Ribalta og Orrente Efterlignere af anden samtidig italiensk Kunst. Den vigtigste Skole er Sevilla's. Efterat i denne Pacheio, Roelas o. Fl. endnu staae den italienske Kunst nærmest, tager med Zurbaran den spanske Malerkunst et mægtigt og eiendommeligt Opsving, der udvikles endnu mere af Velasquez, som i sit Hovedfag, Portraitmaleriet, stempler sine Frembringelser med et afgjort nationalt Præg. Andre betydelige Kunstnere ere Cano og Moya, men Skolens Toppunct er Murillo, som i alle Kunstens Fag frembringer Mesterværker og giver dens nationale Retning en afsluttende Fuldendelse. Skolen i Madrid skyldte Navarete en venetiansk Charakteer, der omformedes ved italienskfødte Kunstneres Paavirkning, saaledes Brødreparrene Carducho og Caxesi. Stort Navn fik ogsaa Tristan og Coello. Men idet Velasquez, ved at komme til Madrid, blev Skolens vigtigste Mester, falder dens Charakteer sammen med Skolens fra Sevilla. Det er ikke uden Deel fra Rubens Side, at Kunsten efter denne Blomstringsperiode hurtig daler, og Kunstnere som Luca Giordano og Zuccari indkaldes for at bøde paa den indtraadte Fattigdom. — De vigtigste spanske Kunstnere i det 18de Aarh. ere Palomino og Villadamat, indtil Franskmanden Louis Davids Indflydelse ogsaa naaer ned til Spanien, og deels under hans Anspicier, deels atter frigjort derfra, skeer der ogsaa paa Malerkunstens Omraade i den nyere Tid alvorlige Bestræbelser mod det Bedre. Madrazo, Fader og Søn, Lopez y Portaria, Rivellis y Helip, Alenza, Cavanna, Ortega o. Fl. have erhvervet sig ansete Navne. Spaniens Kunsthistorie har i den senere Tid i Galofre, Carderera og Villa-Amil fundet ivrige og alvorlige Dyrkere. De vigtigste ældre Værker have Palomino og Cean Bermudez til Forfattere.

Spansk Litteratur. Dennes første Begyndelse hviler i dybt Mørke; det ældste skriftlige Mindesmærke af samme er „Poema del Cid" fra det 12te Aarh., som dog allerede hører til Kunstpoesien, medens den ældste spanske Poesie hvilede paa en reen folkelig Grund og beroede paa Sange, som i Aarhundreder kun levede paa Folkets Læber og havde en episk-lyrisk Charakteer. Heraf udviklede sig Romancer og Folkesange med Tidsalderens religiøs-ridderlige og eventyrlige Anstrøg, Legender om Helgene, Carl den Store og hans Paladiner o. s. v. Under

Digitized by Google

Alfons X eller den Vise i Castilien (1252—84) opblomstrede den lærd-didaktiske, castiliske Kunstpoesie; han var selv Digter og blev Skaber af den spanske Prosa, idet han lod forfatte historiske Værker o. M. Hans Efterfølgere traadte i hans Fodspor, og Infanten Don Juan Manuel (død 1362) skrev „El conde Lucanor“, en Samling af moralske Fortællinger og Fabler. Den betydeligste Digter i denne den sp. L.s 1ste Periode (indtil Begyndelsen af det 15de Aarh.) var Juan Ruiz, Erkepræst i Hita, der skrev lyriske og didaktiske Digte, som tillige efter Forfatterens Villie skulde give Prøver paa alle i sp. L. brugelige Versarter.

I det 2det Tidsrum, som omfatter Resten af Middelalderen, træder ved Siden af den endnu blomstrende didaktiske Poesie den lyriske i Forgrunden. Ved Hofferne i Castilien, Catalonien o. s. v. dannede sig efter Troubadourernes Mønster en kunstmæssig lyrisk Poesie, som bevægede sig i det ridderlige Galanteries begrændsede Kreds og derfor leed af Eensformighed og Armod paa Ideer; dens Frembringelser ere samlede i „Cancioneros“ (s. d. A.). De meest bekjendte af disse Digtere ere de to Marqueses Enrique de Villana og Inigo Santellana samt Juan de Mena; blandt de øvrige nævne vi de 3 Manrique, Macias, Sanches de Badajoz, Alonso de Cartagena, Diego de San Pedro og Fernan Perez de Guzman. Den sidste og Hernando del Pulgar ere hiin Tids berømteste Historieskrivere. I denne Tid falder ogsaa det spanske Drama's Begyndelse ved Juan de la Encina's Hyrdeskuespil og den dramatiserede Roman „Celestina“ af Fernando de Rojas.

I det 3die Tidsrum, som gaaer fra de første Aartiender i det 16de Aarh. til Midten af det 18de Aarh., opnaaede den sp. L. sin høieste Blomstring. Uagtet den sp. Kunstpoesies Udvikling efter gammelklassiske og italienske Mønstre gik saa vidt, at den endog indførte Brug af italienske Versemaal, saa opgav man dog ingenlunde ganske den nationale Eiendommelighed; tvertimod stod stedse et Parti, der holdt paa denne og den folkelige Charakteer, ligeoverfor dem, der stræbte efter Regelmæssighed og Elegance i klassisk og italiensk Smag. I Spidsen for de sidste stode Boscan, Garcilaso de la Vega, Hurtado de Mendoza o. A; den fornemste Repræsentant for den gammel-spanske Naturpoesie var Cristoval de Castillejo. Ved en Sammensmeltning af begge Retninger udviklede sig omsider fortrinlige Digtere som Hernando de Herrera, Ponce de Leon, Hernando de Acuña og Montemayor. Ved denne samt ved Portugiseren Sa de Miranda blev Hyrderomanen indført i Spanien. Endnu engang i denne Periode fremtraadte Modsætningen imellem klassisk Efterligning og national Eiendommelighed, da Argensola, Estevan de Villegas og Jáuregui fulgte den klassiske Retning, medens Gongora, Quevedo o. A. vilde indføre Romancestilen i Kunstpoesien. Samtidig med den fornyede nationale Bevidsthed var den historiske og æsthetiske Interesse for de gamle Folkeromancer vaagnet, og i denne Tid opstode de fleste „Romanceros“ (s. d. A.), blandt hvilke vistnok fandtes en Mængde maadelige Producter. En egentlig episk Poesie formaaede Spanierne endnu ikke at skabe; kun i Ercella's „Araucana“ findes en ægte episk Aand. Ironiskepiske Mesterværker leverede Lope de Vega og Quevedo.

Det spanske Drama's meest glimrende Periode gaaer fra Slutningen af det 16de til henimod Enden af det 17de Aarh. To Retninger fremtræde i samme: den mere idealiserende, som førte til en phantasierigere Frembringelse af heroiske Intriguestykker, repræsenteredes af Lope de Vega, til hvem Cervantes, de Castro, Gabriel Tellez (Tirso de Molina) og Ruiz de Alarcon sluttede sig; de andre vare Forløbere for de Virkeligheden tro fremstillende Charakteerstykker, til hvilke Forfatterne af de talrige For- og Mellemstykker (Pasos, Farsos, Entremeses o. s. v.) sluttede sig; i denne efterfulgtes Calderon af Francisco de Rojas, Moreto, Fragose, Diamante, Hurtado de Mendoza, Antonio de Solis, Agustino de Salazor y Torres o. Fl. Ved Siden af disse Arter bestode de geistlige Skuespil, Autos, s. Auto.

Den samme Modsætning imellem Stræben efter en ziirlig og concis Form, ved Efterligning af antike Mønstre, og Bevarelse af en national Charakteer viser sig ogsaa i Prosaen. Den første Retning fremtræder især hos Historikerne, som nu opgave Krønikestilen og dannede sig efter Oldtidens Mønstre; vi nævne iblandt dem Sepulveda, Mendoza, Ocampo, Moralis, Zureta, Melo, Moncada, del Espinar, Herrera, Ant. de Solis, Molina (udmærket ved sin klassiske Stiil). Blandt Forfattere over moralskphilosophiske Æmner ere Perez de Oliva, Guevara, Mejia og Huarte de vigtigste; Saavedra y Faxardo skrev over Politik. — Endnu mere eiendommelig udviklede den sp. Prosa sig i Phantasiens Skabninger, Romanen og Novellen. I det 16de Aarh. herskede Ridderromanerne, hvis overdrevne og smagløse Eventyrlighed fortræffelig parodieredes i Cervantes's „Don Quixote“. Den af Montemayor indførte Hyrderoman udvikledes af Cervantes („Galatea“), Lope de Vega og Montalvo. De dygtigste Forfattere lagde sig efter at skildre Tidens Sæder og sociale Tilstande deels i mindre Noveller, som Montalvan og Caravajal, deels i de berømte Kjeltringromaner af Mendoza, Aleman, Quevedo og Espinel, deels endelig i en egen Art af burleskphantastiske Fortællinger af Quevedo, Guevara og Saavedra y Faxardo. En historisk Roman („Historia de las guerras civiles de Granada“) leverede Ginez Perez de Hita (c. 1590).

Det 4de Tidsrum, som gaaer indtil vore Tider, charakteriseres ved moderne og fremmed, navnlig siden Bourbon'ernes Thronbestigelse fransk Dannelses Indtrængen i Spanien og Indflydelse paa den sp. L. Paa den efter Carl II's Død indtraadte Stillestaaen i denne fulgte Luzan's Forsøg paa at gjenopvække den ved at indføre fransk-klassiske Grundsætninger, medens samtidig Garcia de la Huerta optraadte som Forkjæmper for det Nationale. Der dannede sig en ny Digterskole, som efter sit Hovedsæde Salamanca kaldtes den salamankiske, og som ved Siden af de moderne fremmede tillige i Sprog og Form tog Hensyn til de hjemlige Mønstre fra den gyldne Tid. I Spidsen for disse maadeholdne Reformatorer stode Moratin, Cadalso, Iriarte, Samaniego

Digitized by Google

og Valdez, Skolens egentlige Fører; med dem forenede sig Iglesias, Noroña, Quintana, Cienfuegos, Arriaza og Gallego, der forunden de Franske ogsaa toge Italienere og Englændere til Mønstre. De vedvarende Krige og indre Uroligheder samt Folkets Sønderspittelse mellem forbittrede politiske Partier, fra 1808 indtil de nyeste Tider, virkede forstyrrende og hæmmende paa den sp. L., skjøndt den ved Uafhængigheds-krigen 1808—14 vakte nationale og selvstændige Aand og Frihedsideernes Fremtræden i liberalere Statsformer (1812; 1820—23; 1833 og senere) ikke blev uden nogen gavnlig Indflydelse; dette viser sig hos Forfattere som Xerica, Lista, Martinez de la Rosa, Mora, Angel de Saavedra og Breton de los Herreros. Fra den nyeste Tid nævne vi Digterne Tapia, Maury, Salas y Quiroga, Espronceda, Serafin Calderon, Zorrilla, Hartzenbusch, Campoamor, Pelegrin, Villergas, Digterinden Gertrudis Gomez de Avellaneda. Meest leed Drama'et under Kampen mellem den fransk-klassiske Skole og Nationalpartiet, da selv begavede Digtere som Cienfuegos, Quintana, Gorostiza, Martinez de la Rosa, Saavedra, Breton de los Herreros o. A. en Tidlang bare Klassicismens Lænker, og den ægte gamle Folkeaand kun levede i Ramon de la Cruz's „Saynetes". Først da de Franske selv løsreve sig fra Klassicismen og Kampen mellem denne og Romantiken begyndte, fulgte Spanierne deres Exempel, medens de Besindigere af disse søgte at forene de gamle nationale Former med den moderne Tidsaands Fordringer. Hertil høre Breton, Martinez de la Rosa, Tapia og Saavedra, til hvilke Gil y Zárate, Hartzenbusch, Larra, Gutierrez, Escosura, Trueba, Zorrilla, Ventura de la Vega o. A. slutte sig. For Prosaens Reform virkede i denne Periode, foruden Jesuiten Isla, Historikerne Ulloa, Muñoz, Capmany, Ferreras, Quintana, Navarrete, Clemencin, Torreno, Maldonado, Statsmændene Campomanes, Clavijo, Talerne Jovellanos og Arguelles (overhovedet har den parlementariske Veltalenhed været af endeel Betydning for den nyere sp. Prosas Udvikling). Ogsaa Romanen dyrkedes i den nyere Tid igjen med Forkjærlighed; i den historiske Roman og i Skildringer af Sæder og sociale Tilstande udmærke sig Escosura, Espronceda, Martinez de la Rosa, Villalta, Calderon og Gertrudis de Avellaneda. I den nyeste Tid rører sig et kraftigt og fleersidigt Liv i den sp. L., hvilket ogsaa fremmes ved den gjenvundne borgerlige Orden, indre Ro og stigende Velstand.

Den videnskabelige Litteratur har i Spanien ikke før kunnet naae nogen betydelig Høide, da geistlig og verdslig Despotisme lagde den friere Undersøgelse betydelige Hindringer iveien, især paa Philosophiens og den videnskabelige Theologies Gebeet. Retsvidenskaben leed under det samme Tryk; derimod manglede det ikke paa store Samlinger af Love o. desl.; Politiken og Nationaloekonomien ere i den nyeste Tid blevne ivrig dyrkede. Lægevidenskaben dyrkedes i Middelalderen af Araber og Jøder, siden stod den længe paa et overmaade lavt Trin. Flittigst og bedst er Historien bleven dyrket i Spanien. Fra Alfons X's Tid opstod en Række af Krøniker i Folkesproget; siden behandledes især Fædrelandets Historie af Masdeu, Alvarado de la Peña, Escosura, Moron o. Fl., i den nyeste Tid af Toreno, Maldonado, Milaflores, Florez o. Fl.; over Coloniernes Historie skrev Torrente, Mora, Diaz, Angeles o. Fl. Fortrinlige Samlinger af Kildeskrifter og Actstykker ere udgivne af det kgl. historiske Akademie, Capman, Ripolls, Navarrete o. Fl.

Sign. Ferrer del Rio „Galeria de la literatura española" (1845); Ariban „Biblioteca de autores españoles" (1846 f.); Schack „Gesch. der dramatische Litt. u. Kunst in Spanien" (1845—46, Nachträge 1855).

Spanske Mark, den, kaldtes den Deel af det nordøstlige Spanien, Catalonien, Navarra og Noget af Aragonien, som Carl den Store erobrede 778 og gjorde til en af en Greve (der residerede i Barcelona) bestyret Grændseprovinds (Mark). Det Videre herom findes i Carl den Stores og Spaniens Historie.

Spansk Peber, s. Peber.

Spansk Rytter er Navnet paa et passivt Forhindringsmiddel, som dannes af paakrydslagte Bjelker, og som bruges til at spærre eller besværliggjøre en fjendtlig Fremtrængen gjennem aabne Steder i befæstede Værker.

Spanskrør, s. Calamus.

Spansk Sprog. Det sp. Sprog er et af de romanske (s. d. A.) og opstod ligesom de andre af det provindsielle latinske Folkesprog (lingua Romana rustica). Vestgotherne og de øvrige germaniske Folk, som ved Folkevandringens Tid trængte ind i Landet, bragte en Mængde Ord af deres Sprog ind i hiint; Araberne forøgede Ordforraadet især ved Benævnelser paa abstracte Begreber (af Kunst, Videnskab, Handel o. s. v.). Af de oprindelige Beboeres, Ibererne og Cantabrernes, Sprog vedligeholdt sig forholdsviis kun faa Levninger; derimod bevarede Baskerne mod N. deres eiendommelige Tungemaal. De ældste skriftlige Mindesmærker af det sp. S. findes i Isidorus's „Origenes". Ved Siden af den castilianske Mundart, som først udviklede sig til Skriftsprog og er bleven gjeldende som saadant, derved tillige som de Dannedes Sprog overhovedet, bestaae flere andre, navnlig den galiciske, beslægtet med det Portugisiske, den catalonisk-valencianske, som nærmer sig det Provençalske, og den aragoniske, som ogsaa er stærkt paavirket af det Franske. Det sp. S. har, i Modsætning til det italienske, gjort det latinske Modersprogs Lyd skarpere (f. Ex. ved forstærket Aspiration), men det staaer maaskee over de andre romanske Sprog i Kraft, Værdighed og Brugbarhed til det poetiske Udtryk. — Lovgivende for det sp. S. blev det sp. Akademies Sproglære og Ordbog (1771). Den bedste sp. Sproglære for Indfødte leverede A. og V. Salva (1830); et Hovedværk er Diez's „Grammatik der romanischen Sprachen". Sp.-tydske Ordbøger har man af Franceson, Seckendorf o. Fl., samt Diez („Etymolog. Wörterbuch der sp. S."). — Med de spanske Erobringer har det sp. S. udbredt sig udenfor Europa over en stor Deel af Amerika (Mexico, Centralamerika, Sydamerika med Undtagelse af Brasilien, Cuba og Portorico), de canariske Øer, Philippinerne o. M.

Spansk Theater. De første Spor af Skuespil i Spanien forekomme i det 12te og 13de

Digitized by Google

Aarh., uden at man dog endnu i længere Tid havde faste Theatre. Der gaves saaledes i den ældste Tid flere Klasser omvandrende Skuespillere, af hvilke de meest underordnede, bufones o truhanes, gave Forestillinger paa Gader og Torve, medens andre, juglares, diverterede Folk i Husene med Sang, Dands og Declamation. Til de Forestillinger, der gaves i Madrid og andre Byer, hørte de geistlige Skuespil, Autos (s. d. A.). Foruden disse gaves ogsaa verdslige comedias humanas, der deeltes i 3 Klasser: 1) heroica eller de historiske; 2) de capa y espada eller Kappe- og Kaardestykker, der foregik i Nutiden og spilledes i den Tids sædvanlige Dragt, altsaa for Herrerne i Kappe og med Kaarde (at Kaarde- og Kappe-Stykker skulde betyde det Samme som Intriguestykker, er uden al Grund); 3) comedias de figuron, hvor en eller anden Pudsemager eller Bedrager spillede Hovedrollen. I Midten af det 16de Aarh. grundede Lope de Rueda det spanske Folketheater. De comiske Forestillinger, som han med sin omreisende Trop gav rundt omkring i Provindserne, vandt en saadan Berømmelse, at han kaldtes til Madrid, hvor han høstede Publicums og Hoffets høieste Bifald. Forestillinger opførtes indtil Slutningen af det 16de Aarh. i lukkede Gaardspladser, corrales, hvor da Tilskuerne anbragtes i Gaarden under aaben Himmel, de Fornemmere i de omkringliggende Bygningers Vinduer; Scenen var da i Baggrunden og som oftest under aaben Himmel. 1580 lagdes Grunden til 2 faste corrales i Madrid, de første 2 Skuepladser, Theatr. de la cruz og Th. del principe; her opførtes Cervantes's Stykker. Foruden det Nævnte opstod ogsaa Forspil (Loes), comiske Mellemspil (intermeses) og Farcer (Saynetes). Lope de Vega, Calderon og Tirsos de Molina beherskede det spanske Theater, og det spanske Drama naaede ved dem sin største Høide og Glands, der imidlertid efter Midten af det 17de Aarh., efter Philip IV's Død, sank mere og mere. I Begyndelsen af det 18de Aarh. byggedes det første lukkede Theater efter Udlandets Mønster, og de to gamle Skuepladser de la cruz og del principe indrettedes paa samme Viis med pragtfuld Udstyrelse; men den dramatiske Kunst, der siden de store Forfatteres Død havde været i stærk Tilbagegang, kunde ikke ophjelpes med samme Lethed. Iblandt Digterne fra denne Periode nævnes Ramon de la Cruz som den talentfuldeste og som den, der ved sine Saynetes var den populæreste i Spanien. Af disse Saynetes, til hvilke Ingen gjorde de Aristoteliske Fordringer, har han skrevet flere Hundrede, alle rige paa Charakteristik, Lystighed og Lune. De kjedsommelige Tragoedier efter fransk Mønster bleve i disse gjort latterlige, og saavel Sproget som Handlingen vare i flere af dem en Travestie paa det klassiske Sørgespil. De have saaledes med Hensyn til den satiriske Tendents og Behandlingen meget tilfælleds med Wessels „Kjærlighed uden Strømper“. Det var at forudsee, at den franske Tragoedie i den saakaldte klassiske Stiil, der hidtil var bleven tilbagevist af Publicum, ikke vilde finde Indgang. Det spanske Drama havde udviklet sig aldeles romantisk; man følte sig ikke forarget ved lystige Scener i et Stykke med tragisk Slutning eller omvendt, ja hele Forskjellen mellem Tragoedie og Lystspil existerede egentlig ikke i det spanske Theaters meest blomstrende Periode. Lope de Vega, der mindst har skrevet 1,500 Skuespil, var Skaberen af det romantiske Skuespil i Spanien. Fra 1800—34 var den ældre franske Tragoediestiil eneherskende paa Spaniens Theatre; først 1834, efterat den nye romantiske Skole havde brudt sig en Bane i Frankrig, virkede dette ogsaa paa Spanien og fremkaldte her en Reaction. Efterhaanden har en bedre Stræben viist sig, og man tør haabe, at den dramatiske Poesie vil vende tilbage til Landets ældre, udmærkede Mønstre. Skuespilkunsten staaer paa et meget lavt Trin. I Madrid findes 8 Theatre, af hvilke Theatro real (det kongelige) er det største og siden Ombygningen 1850 det pragtfuldeste; her opføres Opera og Ballet. Iblandt de øvrige fortjene kun de ovenfor omtalte Th. de la Cruz og Th. del Principe at nævnes. Toros, den store Circus, rumme 12,000 Tilskuere.

Spanter kaldes ved Skibsbyggeriet de solide Tømmere, som give Skibet dets Form; de ere de første Tømmere, som reises, saasnart Kjølen er lagt. Fastespanter ere saadanne, som samles hele paa Marken og reises paa een Gang i deres fulde Størrelse. Fyldespanter ere saadanne, som bringes stykkeviis ind i Skibet under Bygningen. S. bestaae af 2 Lag Tømmer, lagte jevnsides og boltede til hinanden.

Sparekasserne. Ideen til S. udgik fra Hamborg og senere fra England, og de have derfra udbredt sig til næsten alle civiliserede Lande. De ere blevne et mægtigt Middel til at vænne den arbeidende Klasse til Sparsommelighed og til at sørge for Fremtiden, og ved dem opsamles en Mængde smaa Kapitaler, der komme Virksomheden til Hjelp, medens de ellers vilde være blevne spildte. Regjeringerne have paa forskjellig Maade understøttet S., tildeels rigtignok enkelte Steder paa en saadan Maade, at de ere blevne fuldstændige Statsinstitutioner, afhængige af Regjeringerne. I England har man i den nyeste Tid sat S. i Forbindelse med Postcontoirerne, saaledes at disse modtage Indskud; Aarsagen til, at man har valgt Postembedsmændene til at modtage Indskudene, ligger deri, at disse ere de eneste Statsembedsmænd, som findes udbredte over hele Landet. I Kiel oprettedes en S. 1796, paa Grevskabet Holsteinborg 1810, i Odense 1816 og i Kjøbenhavn 1820; fra nu af udbredte de sig rask over hele Landet, saaledes at der 1860 fandtes i Kongeriget 58 S., hvori indestod c. 28⅕ Mill. Rdl., i Slesvig 48 S. med c. 8⅔ Mill., i Holsteen 66 S. med c. 14⅓ Mill. og i Lauenborg 5 S. med c. 1 Mill. Rdl. I Gjennemsnit indestod der saaledes c. 18 Rdl. pr. Individ, medens der 1853 i Frankrig kun indestod c. 2 Rdl., i Storbritannien og Irland c. 8 à 9 Rdl. og i Belgien 1½ Rdl. pr. Individ.

Sparks (Jared), nordamerikansk Historieskriver, født 1794 i Connecticut, var først Præst for en Menighed af Unitarier i Boston, men lagde sig derpaa udelukkende efter historiske Studier og blev 1839 Professor i Historie ved Harvard-Universitetet i Cambridge (i Staten Massachusetts). Iblandt hans talrige historiske Skrifter nævne vi: „Diplomatic correspondence

Digitized by Google

of the American revolution" (1829—31, 12 Bd.); „Life of Gouverneur Morris" (1832); „Life and writings of Washington" (1833—40, 12 Bd.); „Library of American biography" (1834—50).

Sparre er Navnet paa en af Sverrigs ældste adelige Slægter, ihvorvel man først fra det 14de Aarh. med nogenlunde Sikkerhed kan angive de enkelte Slægtled. **Nils** af Tofta skal efter Krønikernes Udsagn have været gift med den svenske Konge Erik Knutssons Datter Märtha og saaledes besvogret med den navnkundige Birger Jarl af Bjelbo. Som hans Sønnesøn nævnes Ridderen **Ambjörn Sixtensson**, en af Kong Birger Magnussens Raadsherrer, senere Hertug Eriks Drost og hengivne Tilhænger, død 1310. — **Carl Ulfsson** af Tofta, „then bäste boklärde man, som man tha af Svenskom fann i sju bokliga konster och alla laga", var som Ridder og Lagmand i Upland en af Hovedmændene for det aristokratiske Parti, som styrtede Kong Magnus Eriksson og satte Albrecht af Mecklenburg paa den svenske Throne; fra 1364 til 1371 var han Kong Albrechts Marsk, men deeltog dog senere som Medexecutor af Bo Jonssons Testamente i Dronning Margarethas Indkaldelse, og 1397 var han med iblandt dem, som undertegnede Unionsacten i Kalmar. I de sidste Aar af sit Liv var han Høvedsmand i Viborg i Finland; han døde 1407, omtrent 90 Aar gammel; igjennem Datteren Margaretha blev han Morfader til Kong Carl Knutsson (Bonde). — **Lars Siggesson** til Sundby var 1519 en af de Herrer, som tilligemed Gustaf Vasa bortførtes som Fanger til Danmark; efter at være bleven løsladt af sit Fangenskab blev han 1521 Rigsraad og Høvedsmand i Örebro, blev 1523 sendt som Marsk med den svenske Hær til Norge, fulgte 1524 Kongen til Mødet i Malmø, blev 1525 Lagmand i Nerike og fik desuden hele dette Landskab til Lehn. Ved Gustaf I's Kroning 1528 fik han Ridderslaget og førte 1531 atter en svensk Hær til Norge imod Christian II; to Gange blev han sendt i diplomatiske Anliggender til Danmark, og endelig var det ham, som i Forening med Johan Turesson (tre Rosor) gjorde Ende paa Dackes Oprør; han døde 1554. Han efterlod sig flere Sønner, af hvilke Göran blev Stamfader for den adelige Green af Slægten, som skriver sig „tre Rossvik" og Erik for den friherrelige og grevelige Green. — **Erik Larsson S.**, den lærdeste af sin Tids svenske Adelsmænd, blev et af Offrene for den blodige Kamp, som under Gustaf Vasas Sønner blev ført imellem Aristokratiet og den nyoplivede Kongemagt, og som kun ved Carl IX's hensynsløse Strenghed blev til Seier for Kongemagten. Født d. 13de Juli 1550 blev han 1582 Rigsraad, Statholder i Vestmanland og Dalarne, samt Vicecantsler, efterat han samme Aar, under Striden mellem Kong Johan og Hertug Carl, havde forfattet et Skrift „Pro lege, rege et grege", angaaende Kongens og Undersaatternes indbyrdes Rettigheder; 1587 blev han sendt som Gesandt til Valgrigsdagen i Polen, og navnlig ved hans Medvirken udvirkedes det, saavel at Sigismund blev valgt, som at Kong Johan gav sit Samtykke dertil; ligeledes var det ham, som i „Statuta Calmariensia de regimine utriusque regni" gav Forslag til en ny Statsforfatning. Derfor var han ogsaa blandt de Første, hvem Johan III's Vrede rammede, efterat denne havde begyndt at fortryde sit Samtykke til Kongevalget i Polen; han blev berøvet begge sine Embeder og sin Frihed, hvilken han først fik igjen efter Johan III's Død 1592. Som Rigscantsler stod han under Sigismunds Regjering i Spidsen for Raadets Modstand mod Hertug Carl, men flygtede ud af Landet, da denne ved Stændernes Hjelp fik Overhaand i Sverrig; han vendte 1598 tilbage med Kong Sigismund, men blev efter Slaget ved Stångebro udleveret til Hertugen. Han blev da dømt til Døden som Landsforræder og blev halshugget i Linköping d. 25de Marts 1600 (en yngre Broder Johan, Sigismunds Statholder i Kalmar, havde Aaret iforveien lidt samme Skjebne). Under en Sendelse til Skotland havde Erik S. faaet Baronetværdigheden af Jakob VI, og samtlige hans Efterkommere fik 1647 svensk Friherreværdighed af Dronning Christina. — Friherre **Per Larsson S.**, en Sønnesøn af Erik (født 1628, død 1692), udmærkede sig som Kriger under Carl X Gustafs Felttog, blev ogsaa brugt som Diplomat ved forskjellige Sendelser til England, Frankrig og Holland, blev 1674 Rigstøimester og fik 1675 Greveværdighed. Ved Rigsdagene 1678 og 1680 fremstod han som Ridderhusets vigtigste Taler under Oppositionen mod Reductionen; gjennem Sønnen Lars Magnus blev han Stamfader for den i Frankrig bosatte grevelige Green af Slægten. — Fra Per S.'s Fætter, Friherre Axel Carlsson S. (født 1620, død 1679), tilsidst Rigsraad og Overstatholder, nedstamme alle i Sverrig nulevende Friherrer og Grever S. En af dennes Sønner, **Axel S.** til Brokind (født 1652), tilsidst Feltmarskal, var særdeles afholdt af Carl XII for sit livlige og muntre Gemyt, fulgte med denne til Bender og blev 1720 Greve, men døde barnløs (1728). Dennes Broder **Erik S.** til Sundby (født 1665, død 1726) tilbragte sine bedste Aar i Frankrig, deels som Officeer i fransk Tjeneste, deels som svensk Gesandt; han vendte ved Carl XII's Død tilbage til Sverrig og blev kaldet til Rigsraadet (1718), i hvilket han trolig understøttede Horn, blev endvidere (1719) Greve og Feltmarskal, samt ledede 1719—20 som Ambassadeur Underhandlingerne i Wien, Paris og London; hans grevelige Linie uddøde allerede 1770. — **Carl S.**, Friherre (født 1723, død 1791) havde paa den militære Bane tjent sig op til Oberst, da han 1762 blev Landshøvding i Gefleborgs Län, hvor han viste en ganske særdeles administrativ Dygtighed. Han blev derfor udnævnt til Overstatholder i Stockholm 1773, blev Rigsraad 1775 og blev desuden brugt ved flere af de vigtigste indre Regjeringsforanstaltninger under Gustaf III's Regjering. Hans Broder **Fredrik S.** (født 1731, død 1803) var under Gustaf III i længere Tid Hofcantsler; 1792 blev han udnævnt til Rigscantsler, da dette Embede under Formynderregjeringen blev gjenoprettet, men nedlagde sit Embede 1800; han blev Greve 1797, men hans eneste Søn døde ung og ugift. — **Claes S.** til Söfdeborg (født 1673, død 1733), Fætter til de to Sidstnævntes Fader og Sønnesøn af Axel Carlsson

Digitized by Google

S., førte 1715 Commandoen over den svenske Flaade under Krigen med Danmark og blev som Rigsraad og Overadmiral Greve 1719; fra ham nedstammer den nulevende svensk-grevelige Slægt S. En Sønnesøn af en af hans mange Sønner er Grev **Per Georg S.**, bekjendt som Forfatter (navnlig i den historiske Roman), født d. 4de Mai 1790; ganske ung blev han Militair, deeltog som Fændrik i Krigen 1808—9, under hvilken han i Træfningen ved Säfvar blev haardt saaret; som Lieutenant og Capitain deeltog han ogsaa i Felttogene i Tydskland, Belgien og Norge 1813—14 og blev Oberst 1832. Hans meest bekjendte Arbeider ere Romanerne: „Den siste Friseglaren" (1832), „Adolf Findling" (1835) og „Standaret" (1847). — **Gustaf Adolf Wive S.**, Greve, Næstsødskendebarn til den Foregaaende, født d. 4de Septbr. 1802, begyndte 1821 sin Embedsbane i Cancelliet, men gik to Aar senere over til Svea-Hofret, ved hvilken han 1835 blev Assessor. Efterat han 1840 var bleven Justitsraad, var han Medlem af de to Comiteer, som bleve nedsatte 1841 og 1847 for at udarbeide et Forslag til en ny Lovgivning; 1847 blev han udnævnt til Præsident i Kammercollegiet, og samme Aar ved den da forsamlede Rigsdag blev han Præsident i Ridderhuset, men blev det følgende Aar, allerede før Rigsdagens Slutning, kaldet til Ministeriet som Justitsstatsminister. Denne Plads beklædte han i Størstedelen af de Aar, i hvilke Kong Oscar endnu regjerede, nemlig lige til 1856, da han tog sin Afsked og blev udnævnt til Præsident i Svea-Hofret; han har ogsaa siden 1857 været Cantsler for begge Universiteterne.

Sparta eller Lacedæmon, ogsaa kaldet Lakonien, et Landskab i den sydøstlige Deel af den peloponnesiske Halvø, var ved Siden af Athen den betydeligste Stat i det gamle Grækenland. Landet gjennemskjæres af to fra det arkadiske Høiland udløbende Bjergkjeder, mod V. Taygetos og mod Ø. Parnon; Dalen mellem begge gjennemstrømmes af Eurotasfloden, ved hvis vestlige Bred Hovedstaden S. eller Lacedæmon laae.

Landets ældste Beboere vare Pelasger og Leleger; paa den trojanske Krigs Tid finde vi Achæerne som den herskende Stamme (Atridernes Kongeslægt). Ved den doriske Vandring (c. 80 Aar efter den trojanske Krig) trængte den doriske Stamme under heraklidiske Anførere ind og bemægtigede sig den største Deel af Halvøen; de oprindelige Indvaanere bleve deels skatskyldige og berøvede deres active Borgerrettigheder (Periöker), deels, vel sagtens hvor Modstanden havde været mere haardnakket, mistede de endog den personlige Frihed (Heloter). Det spartanske Rige udvidede hurtig sin Magt; efter at have undertvunget Messenierne, der gjentagne Gange gjorde Opstand, og efter en Række af heldige Kampe mod Arkaderne udøvede S. et factisk Hegemonie over alle de peloponnesiske Stater; paa Perserkrigenes Tid strakte denne Indflydelse sig over hele Grækenland. I det rask opblomstrende Athen fandt S. en farlig Rival, med hvem det snart kom til en Kamp om Hegemoniet (den peloponnesiske Krig), i hvilken Athen maatte ligge under. Misbrug af Magten og en overdreven Begunstigelse af de oligarchiske Forfatninger gjorde imidlertid S. almindelig forhadt i Grækenland, saa at Athen og for en kort Tid ogsaa Theben med Held kunde optræde mod det. Indre Splid og Bortvigen fra den lykurgiske Forfatning svækkede S.s Magt og førte Staten sin Undergang imøde. Forgjeves søgte enkelte fremragende Konger (Agis III 240 og Kleomenes III 226 f. Chr.) at føre Staten tilbage til den gamle Tingenes Orden. Tilsidst blandede Romerne sig i Stridighederne mellem Spartiaterne og Achaierne og gjorde sig 146 f. Chr. til Herrer over Peloponnes, hvorved de dog lode S. beholde en vis Grad af Frihed. Ogsaa Lykurgs Institutioner bevarede sig for en Deel i deres ydre Form til ind i det 5te christelige Aarh.

Den spartanske, af Lykurg (c. 884 f. Chr.) indstiftede Forfatning var et Oligarchie med to Konger og et Senat (Gerusia) i Spidsen; Kongernes Magt blev efterhaanden mere indskrænket ved de 5 Ephorer. Raadet bestod foruden de to Konger af 28 Medlemmer, som valgtes paa Livstid af Folket; de maatte være over 60 Aar gamle og have ført et ulasteligt Levnet. Hele Landet var deelt i 9,000 større Lodder for de doriske Spartiater og 30,000 mindre for Periøkerne. Disse sidste dyrkede selv deres Marker; de første lode dem bearbeide ved Slaver (Heloter), idet de selv blot beskjæftigede sig med de offentlige Anliggender samt med Jagt og Legemsøvelser som en Forberedelse for Krigen. Ungdommens Opdragelse var i høieste Grad streng og haardfør; de fællesd offentlige Maaltider (Phiditia eller Syssitia) vare overordentlig tarvelige. De unge Spartanere vænnedes til at udtrykke sig kort og syndig (Lakonismos). Nærmere Oplysning om S. og dets Institutioner kunne søges hos Manso „Sparta" (5 Bd., 1800—5); K. O. Müller „Die Dorier" (2 Bd., ny Udg. 1844); Lachmann „Die spartanische Verfassung" (1836).

Spartacus, en Thracer, flygtede 73 f. Chr. med 70 andre Gladiatorer, Thracere og Galler (5 fra Capua, forstærkede sig med mange andre Flygtninge og kjæmpede i Spidsen for disse mod Romerne som Anfører i Slavekrigen. Han seirede over flere romerske Feltherrer, men faldt endelig efter tapper Modstand i et Slag i Lucanien mod L. Crassus.

Spartianus (Ælius), den betydeligste blandt Scriptores historiæ augustæ (s. d. A.), levede i Slutningen af det 3die Aarh. ved Diocletians Hof og skrev de romerske Keiseres Historie fra Cæsar til sin Tid.

Spasmus, s. Krampe.

Spat, Beenspat, kaldes en hos Hesten forekommende sygelig Tilstand i Haseleddet, som beroer paa en Betændelse i Leddefladerne mellem de smaa Been i Hasen med en paafølgende Ulcerationsproces, Sammenvoxning af Leddefladerne samt Dannelsen af Beenudvæxter i Omfanget af Leddet. Man kjender S. hovedsagelig paa Tilstedeværelsen af disse Beenudvæxter samt paa en Halthed og Stivhed i Hasens Bevægelighed. Findes Udvæxterne paa Hasens indvendige Side, kaldes Sygdommen almindelig S. eller Aarespat, ere de paa den udvendige Side Kospat og paa den bageste Side Harespat. Heste med smalle, svage Haser

ere især tilbøielige til at blive spattede, oftest efter en stærk Anstrengelse. Det er en arvelig Sygdom, som hyppig gjør Hesten ubrugelig, idetmindste for en længere Tid. En Ansamling af en for stor Mængde Leddevand i Haseleddet benævner man Vandspat; den er langtfra saa farlig som Beenspat.

Spatangus, s. Sømuus.

Spathjernsteen, s. Jernspath.

Spatie kaldes de Bestanddele af en Bogtrykkerform, der tjene til at stille Ordene fra hverandre; de ere dannede som Typer, dog uden Præg og mindre end Skriftsiden, da de ikke skulle modtage Farve. Man har S. paa de forskjellige Skriftkegler og af enhver Størrelse af forskjellige Tykkelser. De fineste (Haarspatier) bruges til at stille Bogstaverne i den saakaldte spærrede Skrift og til at slutte ud med.

Spatularia, s. Spadestør.

Specialist kalder man i Lægevidenskaben den Læge, som, uden at tabe Forholdet til denne i det Hele af Sigte, fortrinsvis lægger sig efter Studiet og Udøvelsen af en enkelt Green deraf, af enkelte Organers Sygdomsbehandling eller af visse Kuurmethoders Udøvelse, og dette enkelte Fag siges da at være hans Specialitet. De Grene af Lægevidenskaben, der almindeligst drives som Specialitet, ere Tandlægekunsten, Orthopædien, Psychiatrien, Øien- og Ørelægevidenskaben. Under den tiltagende Masse af Videnskabens Materiale og en saadan Overflødighed af Læger, at disses materielle Existents ei altid er sikkret ved almindelige Midler, har der i den senere Tid viist sig en Tilbøielighed til at udstykke Lægevidenskaben i Specialiteter, hvilket dog neppe kan ansees for gavnligt for dennes sande og rolige Udvikling.

Species er en Sølvmynt i Danmark, Norge og Sverrig. I Danmark er den 14-lødig og saaledes udmyntet, at 1 kølnsk Mark f. Sølv udbringer 9¼ S. af Værdi = 2 Rdl. Rigsm. I Norge er den med Hensyn til Lødighed og Værdi ganske som i Danmark; men den deles i 5 Mark à 24 Skilling. I Sverrig er S. 12-lødig og saaledes udmyntet, at 1 kølnsk Mark f. Sølv udbringer $9,_{1690}$ S., af Værdi = 2 Rdl. $1,_{56}$ ß dansk Rigsm.; den er = 4 Rigsdaler Rigsmynt à 100 Øre. Tidligere var S. = 4 Daler Rigsgjeld à 48 Skilling = 2⅔ Daler Banco à 48 Skilling.

Species kaldes de 4 Regningsarter, hvoraf enhver Regning er sammensat, Addition, Subtraction, Multiplication og Division.

Species er et pharmaceutisk Udtryk for forskjellige Blandinger af mere eller mindre fiinskaarne, raspede eller knuste Rødder, Urter, Blomster, Frøe, Træsorter o. s. v. Man ønsker herved, at Fiindelingen af de enkelte Ingredientser skal være saa eensartet som mulig.

Speciesbank, s. Banker.

Speciesthaler er en Sølvmynt i Sachsen og Østerrig. I Sachsen er den 13⅓-lødig og saaledes udmyntet, at 1 kølnsk Mark f. Sølv udbringer 10 S. af Værdi 1 Rdl. $81,_{6}$ ß dansk Rigsm. Efter 1841 præges denne Mynt ikke mere. I Østerrig er den af Fiinhed 14 Lod 7⅓ Gr., men af samme Værdi som i Sachsen; efter 1ste Novbr. 1858 præges denne Mynt ikke mere.

Specification (lat.) kaldes i det juridiske Sprog den Handling, at omdanne en Ting saaledes, at den bliver til en heel ny Ting (et nyt species), hvad enten det nu skeer derved, at et raat Stof underkastes Bearbeidelse, eller derved, at en allerede forarbeidet Ting omarbeides til en anden, eller endelig derved, at en forarbeidet Ting reduceres til et blot Stof. Da ved en saadan Omdannelse den tidligere Ting ophører at existere, gaaer altsaa ogsaa den tidligere Eiendomsret over den tilgrunde, og den nye Ting kommer som herreløs ved Bemægtigelse til at tilhøre den, der har specificeret den (foretaget Specificationen).

Specifiske Lægemidler kalder man i Almindelighed saadanne, som have en særegen, eiendommelig Virkemaade; især deles hed dog de Midler, som empirisk have viist sig virksomme i bestemte Sygdomme, f. Ex. Chinin i Koldfeber, eller som ifølge Erfaringen have en bestemt Virkning paa et bestemt Organ, f. Ex. Atropin paa Pupillen, Digitalis paa Hjertet o. s. v.

Speksteen, Steatit, Fedtsteen, er et nigjennemsigtigt, bjervt Mineral, der har en graahvid Farve med et guulrødt eller grønt Skjær. Haardheden er ringe $(1,_{5})$, det er fedtet at føle paa og bestaaer af Kiselsyre i Forbindelse med Magnesia og Vand. S. forekommer ved Falun, Sala og Taberg i Sverrig, paa flere Steder i Tydskland, England og Nordamerika. Under Navn af spansk og venetiansk Kridt anvendes det til at tegne paa Glas og Tøi med, ligesom det ogsaa benyttes til at aftage Fedtpletter, til Fabrikationen af Daaser, Blækhuse, Pibehoveder, mindre Billedhuggerarbeider o. s. v.

Speckter (Erwin), tydsk Maler, født i Hamborg 1806, var Elev af Cornelius i München, og helligede sig, efter at være kommen til Italien 1824, udelukkende det religiøse Maleri. Han døde 1835. Hans Broder Otto S., født 1807 i Hamborg, Maler og Tegner, har især gjort sig bekjendt ved fine Fremstillinger, navnlig i Raderingerne til Hey's Fabler, „Der gestiefelte Kater“ o. fl.

Speculation (lat.), Udforskning, betegner i den philosophiske Sprogbrug den indre Anskuelse af reen aandelig, al sandselig Erfaring overstridende Erkjendelse, saavelsom Bestræbelsen og Fremgangsmaaden for at komme til saadan oversandselig Erkjendelse (speculativ Viden). Den speculative Philosophie („besindende Fornuftvidenskab“) søger, uafhængig af de ved Erfaringer givne Phænomener, Sandheden blot ved den tænkende Aand (modsat den empiriske Philosophie, som bygger paa Erfaringen).

Spedalskhed kan antages for et Fællesnavn for nogle beslægtede degenerative Sygdomme i Menneskets Hud. De latinske Benævnelser ere Lepra og Leproser, Elephanthiasis Arabum (= Lepra) og Græcorum; men ikke alene forekomme disse Sygdomme i Syden (Asien og Afrika), men ogsaa i Norden, hvor Navnene Spetälska, Knölsjukan, S., betegne frygtelige Sygdomme af denne Art. Hertil tør maaskee endnu regnes Pellagra i Overitalien. S. har i Middelalderens Aarhundreder været en frygtelig Landeplage, der rasede over alle Samfundsklasser, langt mere ondartet end nu, og ansaaes ubetinget for smitsom. Dette var Grunden til,

Digitized by Google

at man fjernede de Angrebne fra det menneskelige Samfund; Biblen bærer alt Spor af, at denne Skik har hersket i Orienten i Oldtiden, idet de Angrebne betragtedes som urene og udstødtes af Samfundet, en Forholdsregel, hvorved Redning naturligviis umuliggjordes. At Fremgangsmaaden har været den samme i Tydskland, derom bærer det tydske Navn for Sygdommen, „Aussatz“, noksom Vidne. Lignende Seqvestrationslove mod de Angrebne bestode her i Norden endog til Midten af det 17de Aarh., uagtet vistnok S. havde tabt endeel af sin ondartede, endemiske Charakteer omtrent i den sidste Halvdeel af det 16de Aarh. Ogsaa tog man sig her mere menneskelig af de Seqvestrerede, idet de saakaldte Spedalskhuse, Leproserier, eller Hospitaler til deres Pleie og Afsondring, oprettedes paa flere Steder i alle 3 Riger. Disse Hospitaler vare som oftest viede St. Jørgen, efter hvem de benævnedes, saaledes i Kjøbenhavn, Bergen o. s. v. Her i Danmark er denne Sygdom nu næsten ganske forsvunden, derimod findes den endemisk endnu paa Island (Liktræa), langs Norges Søkyster og paa flere Steder i Sverrig (Saltfluss). Skjøndt dens Udbredelse og ondartede Charakteer ere aftagne meget, er den dog endnu en frygtelig Lidelse, lige besværlig for den Syge og modbydelig for Andre. Meningerne ere ei ganske bestemte om Sygdommens egentlige Charakteer og Oprindelse; Beboernes eiendommelige Leveviis paa de hjemsøgte Landstrækninger, særdeles slette hygieiniske Forhold, Svineri, Fattigdom, anstrengende Liv, især paa Søen, og slet Føde, navnlig udelukkende Affald af Fisk, synes at spille en vigtig Rolle, medens Andre ere tilbøielige til at finde en Tilblanding af Syphilis deri. At den er til en vis Grad smitsom, tør vistnok ei negtes. — Af de forskjellige Afarter og Former af Sygdommen fremhæves især den egentlige chroniske Hudlidelse, der fordetmeste opstaaer som Knuder, som ved deres Mængde, Størrelse og Farve bibringe den Angrebne et frygteligt Udseende (Løveansigt), hvilket endnu forværres ved, at Saar danne sig derpaa. Ogsaa angribes Slimhinderne, Nervesystemet, Følelsen og Bevægeevnen; Koldbrand kan føre Tabet af Lemmer med sig, og endelig angribes de Syges Intelligents paa en Maade, som fører dem ind i Idioternes Klasse. Disse Sygdomsformers Helbredelse er sjelden, og det er sandsynligt, at kun den fremskridende Civilisation og dermed følgende forbedrede Sygepleie ville fuldende den fuldstændige Udryddelse af Sygdommen her og i andre Lande. Gode Undersøgelser om disse Sygdomme i Norden haves af Dr. W. Boeck i Christiania og Dr. D. Danielsen i Bergen.

Spegel (Haquin), svensk Erkebiskop, født d. 14de Juni 1645 i Blekinge, som dengang hørte til Danmark, men af svenske Forældre, blev efter disses tidlige Død opdraget hos sine Slægtninge paa fædrene Side i Småland, indtil han (1658) blev sendt til Skolen i Lund. Senere besøgte han Universiteterne i Greifswald, Wittenberg, Leipzig, Kjøbenhavn, samt ogsaa hollandske og engelske Læreanstalter, og tog 1671 den philosophiske Grad i Lund. Kort derefter blev han Overhofprædikant hos Enkedronningen; 1675 fik han samme Embede hos Kongen og blev tillige Superintendent over Præsteskabet ved Armeen i Skaane. I denne Egenskab deeltog han i alle Carl XI's Felttog under Krigen mod Danmark og førte i den Tid et Diarium (trykt i Gjörwells „Svenska Bibliotheket“), som er af stor Betydning for den Tids Historie. Ikke længe efter Krigens Slutning blev han befordret til Superintendent paa Gottland 1679, blev endvidere Biskop, først i Skara 1686, siden i Linköping 1692, samt tilsidst 1711 Erkebiskop, hvilket Embede han kun en kort Tid beklædte, da han døde allerede d. 17de April 1714. S. havde stor Fortjeneste af Kirkevæsenets Ordning under Carl XI's Regjering; saaledes havde han større eller mindre Andeel i Udarbeidelsen af Kirkeloven (af 1686), Haandbogen (af 1693) og Psalmebogen (af 1695). Som Lærd, Prædikant og Forfatter indtog han en udmærket Plads blandt sine svenske Samtidige, men meest bekjendt er han som Psalmedigter, og en stor Deel af hans Psalmer findes ogsaa optagne i nye svenske Psalmebøger. Blandt hans andre Arbeider mærkes „Glossarium Sviogothicum“ (1712), hvilket som det første Forsøg i sit Slags ingenlunde er uden Værd.

Speier (Speyer), Romernes Augusta Nemetum, Stad i Rhinbaiern paa Rhinens venstre Bred, har en gammel (1030—61 opbygget) og berømt Domkirke, i hvilken flere Keisere og Konger ere begravne, og som, efter flere Gange (især 1689 og 1794) at være afbrændt og paa anden Maade ødelagt af de Franske, i de nyeste Tider er bleven restaureret og udsmykket med Frescomalerier o. M. S. var en fri Rigsstad, og flere Rigsdage (navnlig 1529) bleve holdte her. Den har nogen Skibsfart og Industrie. 12,000 Indb. — S. var i Middelalderen Hovedstaden i Bispedømmet S. (28 □ M.), som efter Freden i Luneville tilfaldt deels Frankrig (V. for Rhinen) deels Baden.

Speil. Om Speile af Glas s. Glas. Om Speilet i Træ s. Marvstraaler.

Speil (Agterspeil) er Agterdelen af et Skib ovenover Banjerdækket; det kan enten være fladt eller rundt og benævnes da platgattet eller rundgattet.

Speilfælger kaldes i Træhjul (især Landhjul og smaa Vandhjul) de af Krandsens Fælger, der ikke ere huult udskaarne paa den indvendige Side (s. Buefælger).

Speilmetal, der finder en ringe Anvendelse til visse optiske Instrumenter, er en binair Bronce, der gjerne sammensættes af 2 Vægtdele Kobber og 1 Tin, undertiden tillige for Farvens Skyld et Par pCt. Arsenik, men vistnok hovedsagelig er en chemisk Legering af 4 Grunddele Kobber til 1 Tin. S. udmærker sig ved en lys Farve, Haardhed og Evne til at modtage en fiin Politur.

Speilsextant, s. Sextant.

Speilteleskop, s. Teleskop.

Speiskobolt er et Mineral, der bestaaer af Arsenik og Kobolt og har en hvid eller graa Farve. Det findes djervt eller krystalliseret (sphærodrisk); Vægtfylden er 6,3—7,2; Haardheden 5,5, og det forekommer i Erzgebirge, Hessen, paa Harzen, men kun i ringe Mængde paa nogle enkelte Steder i Sverrig. S. er den vigtigste Koboltmalm og anvendes til for-

Digitized by Google

skjellige Farvepræparater, som Smalte (s. Blaafarveværk), „Thenards Blaat" (Leerjord og Koboltilte), „Rinmanns Grønt" (Zinkilte og Koboltilte) o. s. v.

Spelt, s. Hvede. S., Triticum Spelta, er en Hvedeart, der dyrkes i Sydtydskland, Schweiz og i det Hele i Sydeuropa, uden at den derfor kan ansees for en kjælnere Plante end den almindelige Hvede, da denne i Bjergegne øfte ikke trives saa godt som S. Den staaer i det Hele tilbage for Hvede i Qvalitet, baade med Hensyn til Halm og Kjerne, og en Hindring for dens Udbredelse i nye Egne er tillige Kjernens faste Vedhængen ved Avnen (deraf dens Navn, af det tydske Spelze), hvilket kræver særegne Mølleindretninger til at frigjøre Kjernen. Ved Angivelsen af dens Udsæd og Udbytte maa derfor ogsaa fradrages ⅓, som gaaer paa Avnerne. Et Fortrin ved S. er, at den mindre end Hvede angribes af Rust og af Insecter og Fugle; som Blandkorn, i Forbindelse med Havre, afgiver den et meget sundt Foder.

Spencer (George John, Greve), engelsk Bibliophil, født d. 1ste Septbr. 1758, beklædte flere høie Embeder, men er bleven meest bekjendt ved sit kostbare Privatbibliothek og sin Malerisamling; hans Bibliothekar Dibdin beskrev hiint i „Bibliotheca Spenceriana", denne i „Ædes Althorpianæ" (S.'s Fader førte ogsaa Titlen Viscount Althorp). — **John Charles, Greve af S.**, den Foregaaendes ældste Søn, som Statsmand bekjendt under Navnet Lord Althorp, født d. 30te Mai 1782, kom 1803 ind i Underhuset og hørte her til Whiggerne. I Aaret 1830 blev ham Skatkammerlord og viste her stort administrativt Talent, men nedlagde sit Embede 1834, da han ved sin Faders Død 1834 kom ind i Overhuset, hørte fra 1843 til Frihandelspartiet og døde d. 1ste Octbr. 1845. Hans ældste Søn **Frederik, Greve af S.**, født d. 14de April 1798, var med i Slaget ved Navarino 1827, blev 1852 Contreadmiral, 1854 Lord-Steward og døde d. 27de Decbr. 1857.

Spener (Philip Jakob), protestantisk Theolog, født d. 25de Jan. 1635 i Rappoltsweiler i Øvre-Elsaß, blev 1666 Senior for Geistligheden i Frankfurt a. M., hvor han holdt huuslige Opbyggelsestimer (Collegia pietatis), for at fremme den sædelige og religiøse Sands i Modsætning til det døde Formelvæsen og den stive Orthodoxie, som dengang herskede i Kirken; herved blev han ufrivillig Stifter af Pietismen. Han indførte Katechismus-Examinationer og den offentlige Confirmation, og gjorde sig fortjent af den katechetiske Kunst. S. var 1686—91 Over-Hofprædikant i Dresden, blev derfra kaldet til Berlin som Provst og Inspector ved St. Nicolai-Kirke og døde i Berlin d. 5te Febr. 1705. Det vigtigste blandt hans Skrifter er „Pia desideria" (1675). Tidligere gav han sig af med Heraldiken og skrev bl. A. „Insignium historia" (1690), hvorved han først grundlagde den videnskabelige Behandling af dette Fag i Tydskland. — Sign. Hoßbach: „Ph. J. S. und seine Zeit" (2 Bd. 1828); Thilo: „S. als Katechet" (1841).

Spenser (Edmund), berømt engelsk Digter, født 1553 i London, vandt ved sit Digt „Shepherd's calender" (Hyrdekalender) den mægtige Sir Philip Sidney's Gunst og blev siden forlehnet med et lille Gods i Irland, hvor han tillige blev Sherif i Cork-Shire. Ved Opstanden 1598 under Tyrone blev hans Eiendom ødelagt, og hans Liv kom i Fare; han flyttede derpaa til London, hvor han døde 1599. S.'s berømteste Værk er det store (dog ikke fuldendte) episke Digt „Fairy-Queen" (Feedronningen), hvori han efterlignede Ariost; det er en med Allegorier gjennemvævet Skildring af Eventyr, Heltebedrifter o. s. v., saadanne som de vare Gjenstand for den Tids Ridderromaner og navnlig dem, der behandlede Kong Artus, som ogsaa her stedse staaer i Baggrunden. S. betjente sig heri af et kunstigt Versemaal, som efter ham kaldes Spenserstanzerne.

Spergel, Spergula avensis, er en eenaarig, urteagtig Plante af Spergelfamilien, med linieformet-traadformede Blade og smukke, hvide, 5-deelte Blomster samlede i en Qvast; hele Planten har en mørkegrøn Farve og er overalt beklædt med klæbrige Kirtelhaar. Den er vildtvoxende paa sandige Marker i Størstedelen af Europa, og dyrkes tillige i flere Afarter almindelig som Foderurt, da den er meget nærende og sund for Qvæget.

Sperhage, ogsaa undertiden Pal, kaldes en Stopper, der ved sin egen Vægt, ved Trykket af en Fjer o. s. v. bringes til at falde ind i Fordybninger mellem Spertænder (trekantede ligesom Klinktænder) og derved forhindre en tilbagegaaende Bevægelse, f. Ex. ved et Gangeller Bradspil til at lette Anker med, ved Fjerhuset i et Lomme- eller Tafeluhr, ved en Klinkbevægelse (s. Indklinkning). Ved Frictionsklinkning (s. d. A.) virker S. ligesom Klinkhagen med Friction istedetfor som ellers imod Tænder. S. kaldes endvidere hos Blikkenslagerne de lange, slanke Sperhorn (s. Ambolt).

Sperhorn er en slank Ambolt (s. d. A.) med 2 lange, slanke Horn.

Sperillen er en Indsø, 4 M. lang og 500 F. over Havet, paa Ringerige i Norge. Den gjennemstrømmes af Bejna-Elv, og dens Bredder danne et rigt Skovland af mindre høie Aaser.

Sperling (Otto), udmærket Læge, men endnu mere bekjendt af sin uforskyldte ulykkelige Skjebne, var født 1602 i Hamborg, hvor hans Fader var Rector ved Skolen. Efter at have studeret ved tydske Universiteter kom han 1622 til Danmark, blev paa en Udenlandsreise 1627 Dr. med. i Padua, og efter at have tilbragt nogle Aar som Provindsialmedicus i Bergen og Christiania 1641 Stadsmedicus i Kjøbenhavn. S. var en Ven af Ulfeld, og dette blev Aarsagen til hans Ulykke. Han fulgte med Ulfeld paa hans Gesandtskabsreiser, og da denne havde brudt med Hoffet og vendt sit Fædreland Ryggen, maatte S. 1652 forlade Danmark, hvorpaa han praktiserede i sin Fødeby. 1664 blev han lokket til Altona under Paaskud af at skulle besøge en Syg, derfra ført lænket som en Forbryder til Kjøbenhavn, dømt af Høiesteret fra Ære, Liv og Gods, og ligesom Aaret iforveien Ulfelds Hustru hensat i Blaataarn paa Kjøbenhavns Slot, hvor han holdtes indespærret til sin Død 1681.

Spermacet (Sperma Ceti, Cetin), Hvalrav, er et fast, hvidt, storbladet krystallinsk Fedtstof, der afsætter sig af en flydende Fedtmasse, som

Digitized by Google

indeholdes i Hvalernes Knokler. Det er især af Kaskelotten (s. d. A.), man vinder det meste S., som da mere eller mindre renset gaaer i Handelen som uregelmæssige, halvgjennemsigtige, skjøre Stykker. S. smelter ved 39½°, er lidet opløselig i kold Viinaand, og kan udkrystallisere af en mættet kogheed Opløsning heri; det er ikke, som de fleste andre Fedtstoffer (s. d. A.), nogen Lipyliltesorbindelse, men Hovedmassen deraf bestaaer af Palmitinsyre i Forbindelse med et Radicalilte (Cetylilte), som, naar det frigjøres, optager Bestanddelene af Vand og danner Æthal (Cetylalkohol), en farveløs, gjennemskinnende, fast Masse. Ved Æthalets Iltning opstaaer heraf Palmitinsyre, d. e. Æthalet er den til Palmitinsyren svarende Alkohol (s. d. A.). S. bruges især til Støbning af Lys og i Medicinen til forskjellige Salver, som f. Ex. Coldcream.

Spessart (Speßsart) hedder en skovbegroet Bjergmasse i det nordlige Baiern (Kredsene Nedre-Franken og Aschaffenburg); den indtager et Rum af 32 □ M., det høieste Punct er 1,800 F.

Spezzia (Spezia), 1) befæstet Stad i Provindsen Genua i Kongeriget Italien, ved den efter samme benævnede Bugt af Middelhavet (hvilken hos de Gamle kaldtes Portus lunæ), har megen Handel med Olie. 11,000 Indb. 2) Græsk Ø ved Indløbet til Bugten ved Nauplia, hævede sig fra Slutningen af det 18de Aarh. betydelig ved Skibsfart og Handel og talte tilsidst over 15,000 Indb. Under den græske Befrielseskrig 1821—28 leverede S. tilligemed Hydra den største Deel af Grækernes Skibe og Mandskab til Kampen mod Tyrkerne, men et Overfald af disse ødelagde Øen, og siden har den ikke atter hævet sig.

Sphacelus, s. Brand.

Sphagnum, s. Mosser.

Sphinx (gr.) kaldtes i Ægypten (hvor de i Landets Sprog heed Neb ɔ: Herre) kolossale Steenbilleder, som forestillede en liggende Løve med menneskeligt Bryst og Hoved, og som rimeligviis vare Sindbilleder paa Kongen eller paa Templernes Skytsaander; de dannede oftest, opstillede i Alleer, Indgangen til Tempelbygningerne, og findes i Ægypten i stort Antal; meest bekjendt er den paa Pyramidemarken ved Memphis. S. i Ægypten vare baade mandlige og qvindelige; i Grækenland vare de blot qvindelige og fremstillede en Løve med Jomfrubryst og -hoved, ikke altid i liggende Stilling. I de græske Sagn var den thebanske S. et Uhyre, halv Løve (eller Hund), halv Jomfru, Datter af Typhon og Echidna (eller Chimæra), som opholdt sig paa en Klippe nærved Theben og fremsatte den bekjendte Gaade: „hvilket Dyr gaaer om Morgenen paa Fire, om Middagen paa To og om Aftenen paa Tre“. Oedipos løste denne ved at forklare den om Mennesket, som i Barndommen kryber paa Hænder og Fødder, i den voxne Alder gaaer og i Alderdommen støtter sig paa en Stok; hvorefter S. ifølge Skjebnens Bestemmelse styrtede sig i Havet.

Sphinx, s. Aftensværmer.

Sphragistik (gr., af Sphragis, Segl), Seglkære, kaldes en Hjelpevidenskab til Diplomatiken, der beskjæftiger sig med Seglene paa Actstykker (deres Stof, Anbringelse og Billederne i samme). Sign. Heineccius „De sigillis veterum“ (1709); Manni „Sopra i sigilli antichi“ (1739).

Sphyrna, s. Hammerhai.

Sphære er et fra det Græske hentet Ord, som betyder Kugle.

Sphærisk betyder, hvad der hører til Kuglen. S. Vinkel er den Vinkel, som to Storcirkelbuer danne med hinanden paa Overfladen af en Kugle, hvilken igjen er den samme som den Vinkel, deres Tangenter danne, eller de to Storcirkelplaners Heldningsvinkel. — S. Trekant er en Deel af Kuglens Overflade, som begrændses af 3 Storcirkelbuer, som alle ere < 180°. Ligeledes tales undertiden om s. Figurer af et større Antal Sider.

Sphærisk Sted er i Astronomien Retningen af den Synslinie, som løber ud imod Stjernen. Grunden til Benævnelsen er, at man tænker sig en Kugle af uendelig stor Radius, til hvis Overflade man henfører Stjernernes Steder. Paa Kuglens Overflade maa da være givet en Storcirkel og et Punct i samme. Stjernens Sted vil da være bestemt, naar man kjender a) Stjernens Afstand fra den givne Storcirkel, udtrykt i Grader, eller Perpendiculæren fra Stjernen paa Storcirkelen, med en Angivelse af, paa hvilken Side den findes; b) Beliggenheden af denne Perpendiculærs Fodpunct, hvilken bestemmes ved dets Afstand fra det givne Punct i Storcirkelen. Disse to Bestemmelsesstykker kaldes Stjernens sphæriske Coordinater. De Storcirkler, man især benytter, ere Horizont, Æqvator og Ekliptika (s. disse Artt.). Iøvrigt skjelnes imellem apparent (tilsyneladende) Sted, seet fra et bestemt Sted paa Jordens Overflade, geocentrisk Sted, seet fra Jordens Centrum, og heliocentrisk Sted, seet fra Solens Centrum (apparent bruges dog ikke blot i denne Modsætning, men ogsaa i Modsætning til Middelsted, eller om saadanne Bestemmelser, som endnu mangle en eller anden Correction). — Det sphæriske Sted bestemmer ikke fuldstændig Stjernens Sted i Rummet; dertil udkræves tillige at kjende Afstanden. Samme Fremgangsmaade benyttes til at bestemme et Steds Beliggenhed paa Jorden, s. Æqvator.

Sphæroedrisk System, s. Krystallographie.

Sphæroide er et Legeme, som kunde tænkes opstaaet ved en Ellipses Omdreining om sin lille Axe, altsaa en Kugle, der er noget fladtrykt (som en Bergamot), s. Fladtrykning.

Spiauter, s. Zink.

Spica er det latinske Navn paa Axet, en Stjerne af 1ste Størrelse i Stjernebilledet Jomfruen i Dyrekredsen: Declination 10° 25′ sydlig, Rectascension 13 Tim. 18 Min. Den 11te April culminerer den ved Midnat, d. 11te Mai Kl. 10, d. 11te Juni Kl. 8 o. s. v. Den er mærkelig ved, at den har en Bevægelse omkring et usynligt Centrum med en Omløbstid af 44 Aar. Det Samme er Tilfældet med Sirius og Procyon. Om Forklaringsgrunden hertil s. under Sirius.

Spidsbue, s. Bue.

Spidsbælg, s. Blæsebælg.

Spidskugle, s. Projectil.

Spidsmuus (Sorex), artriig Pattedyrslægt af Insectædernes Orden, udbredt over Størstedelen af Jorden, med Undtagelse af Polarlandene, Sydamerika og Australien; det er smaa, lav-

Digitized by Google

benede Dyr med fine Poter, tæt, bløb Pels, stort Hoved med spids bevægelig Tryne, meget smaa Øine og Øren og temmelig lang, skjællet, tyndt behaaret Hale; Tænderne ere spidse eller spidstakkede med Undtagelse af de forreste Fortænder foroven og neden, der danne et Slags Tang og udmærke sig fremfor de andre ved deres Størrelse og næsten horizontale Stilling. Det er graadige, rovgridske Dyr, der idelig trænge til Føde og opæde en Mængde Insecter og andre Smaadyr, i Fangenskab hinanden. De leve i Huller og Gange i Jorden og Grønsværet og ere især i Bevægelse om Natten; deres Moskuslugt hidrører fra en Hudkjertel paa Siden af Kroppen. I det nordlige Europa forekomme 3 Arter: den almindelige S. (S. vulgaris), 2½" lang, Dvergs. (S. pygmæus), begge brune af Farve med lysegraa Bug, og Vands. (S. fodiens), den største af vore Arter, 3½" lang, sort, et reent Vanddyr med Svømmebørster paa Fødderne, der efterstræber Frøer og andre Vanddyr, løber om paa Bunden af ferskt Vand og har sit Tilhold i Huller i dettes umiddelbare Nærhed. — Til S.-Familien (Soricina) høre Desmanen eller Spidsrotten (Myogale), Spring- (Macroscelides) og Klattrespidsmusen (Cladobates), s. disse Artt.

Spidsning af Hvede kaldes i Møllerne et Arbeide, der gaaer ud paa at fjerne Skjæget, den graae Lodbenhed paa den ene Ende af Kornet, enten ved en lempelig Behandling paa en Pilqværn (s. Gryn) eller ved en Spidsemaskine, der pleier at være en skraatstillet Cylinder af stærkt Jerntraadsvæv, i hvis Indre bevæge sig Arme med Rivejernsblik og stive Børster.

Spidsrod (af det tydske Spießruthe). Løbe S. var en tidligere almindelig, men nu ophævet militair Straf, som bestod deri, at Forbryderen et vist Antal Gange maatte løbe eller, som det senere bestemtes, blev ført op og ned imellem to Gelebber af Soldater, af hvilke hver tilføiede ham et Slag paa Ryggen med en Riisqvist (den kaldtes S.).

Spidsrotte (Desman), s. Myogale.

Spidsspirere, s. Monocotyledoneæ.

Spidstap kaldes Tappen paa en Træaxel, naar den alene er befæstet ved Hjelp af en tilspidset firkantet Angel.

Spids Vinkel er den, som er mindre end en ret eller mindre end 90°. — Spidsvinklet Trekant er en saadan, i hvilken alle Vinklerne ere spidse.

Spieß (Carl), tydsk Romanforfatter, født 1755 i Freiberg i Sachsen, død 1799 som Inspecteur paa et Gods i Bøhmen, skrev et stort Antal Ridder-, Røver- og Aanderomaner, som engang læstes af Mange og derved gave et Beviis paa Tidens slette Smag.

Spiger er Navnet paa Skibssøm af mindst 5 Tommers Længde.

Spil er en horizontalt liggende eller verticalt staaende Bom, der bevæges ved Haandspader, anbragte i Huller i denne eller ved Bomme gaaende gjennem Huller i den øverste Ende af Bommen (Spilkoppen). S. anvendes til at løfte meget svære Gjenstande, f. Ex. Ankeret ...ord i et Skib. Ligger Bommen horizontalt, ...es Spillet Bradspil, staaer den verti...es det Gangspil. S. kan ogsaa være en lille, af Jernhjul og Drev sammensat Maskine, bestemt til en stor Kraftforøgelse. Disse bevæges da ved tvende Sving eller, som man i den nyeste Tid har indført paa Dampskibene, ved en lille dermed forbunden Dampmaskine.

Spilledaaser, der især forfærdiges i Schweiz i Cantonerne Genf, Waadt og Neufchatel, indeholde et Uhrværk, der drives med en Fjer og reguleres med et Vindfang. Stykkerne ere satte paa en Valse, idet smaa fra den udstaaende Stifter virke mod Staalfjere, der danne eet eneste Staalstykke som en Kam, hvis ulige lange og tykke Tænder give forskjellige Toner, naar de sættes i Svingning. Man har ogsaa større Spilleværker, der virke mod Klokker, blæsende Instrumenter o. fl. Oprindelsen til S. var smaa Spilleuhre, der foruden at vise Tiden tillige angave Timerne ved at spille et Stykke; saadanne udføres nu snarere som Stue- eller Taarnuhre med Klokkespil, der bevæges ved Lodder, ligesom selve Uhret, og have en Hammer for hver Klokke.

Spillekort dannes i hele Ark af flere — i Reglen 3 — Lag fast og glat limet Papir uden Pletter, der sammenklistres, presses og tørres. Herrebladenes Conturer udføres gjerne ved Træsnit med en lys Vandfarve; „Musseringen" paa Bagsiden kan ligeledes dannes ved Træsnit, i større Maalestok undertiden i Bogtrykkerpresse. Illumineringen foretages ved Gjennemmaling gjennem en Række Patroner, een for hver Farve, udskaarne i trebobbelt Papir, gjennemtrukket med Oliefernis. De skarpt tørrede Kort overbørstes med tør Sæbe og glittes (s. Glitning). Tilsidst blive de ved Klipning tildannede i den bestemte Form og Størrelse. Om S.s Oprindelse veed man Intet med Vished. Nogle tilskrive de gamle Ægyptere samme, Andre Saracenerne; efter Andre opfandt en Maler Gringonneur dem til Underholdning for den sindssvage Carl VI i Frankrig (disse Kort har man endnu). Med Sikkerhed kjender man ikke deres Brug før det 14de Aarh., men disse ældste Kort, hvis Form endnu har vedligeholdt sig i Tarokkortenes Figurer, brugtes ikke til Spil om Penge men til at spaae med (de kaldtes Tarots). Fra Begyndelsen af det 15de Aarh. opkom Cartes numérales, af hvilke vore nuværende S. have udviklet sig. De bestode oprindelig af 4 Compagnier eensklædte Soldater, hvert dannet af 8 Menige, en Knegt, en Staldmester eller Væbner, en Dronning og en Konge; Esset forestillede Fanen. Ogsaa vore S. ere blevne brugte til at spaae med. — De ældste S. vare malede, siden stak man dem i Kobber o. s. v. Sign. Leber „Études historiques sur les cartes à jouer" (1842) og „Jeux des cartes tarots et des cartes numérales"; Chatto „Facts and speculations on the origin and history of playing cards" (1848).

Spinat, Spinacea oleracea, er en een- eller toaarig, urteagtig Plante af Salturternes Familie med ægdannede, ved Grunden undertiden spydbannede Blade og uanseelige, grønne, flerboe Blomster. Den stammer oprindelig fra Asien, hvorfra den rimeligviis først blev bragt til Spanien af Araberne og senere udbredt over den øvrige Deel af Europa, hvor den nu overalt dyrkes som Kjøkkenurt for Bladenes Skyld. Den dyrkes i to Varieteter: Sp. ol. spinosa,

Digitized by Google

hvis vedvarende, krukkedannede Blomsterdække paa Frugtmodningstiden bærer 2—3 korte, horndannede Udvæxter paa Ryggen, og Sp. ol. inermis, hvis Blomsterdække er glat.

Spind, som afsondres af forskjellige Leddyr, er oprindelig flydende, men seigt, og størkner i Luften til en fiin Traad; en saadan Afsondring, der altid forudsætter Tilstedeværelsen af særegne Afsondringsredskaber, Spindekjertlerne, hvis Omfang og Udvikling igjen rette sig efter Mængden af det S. (Silke), der skal produceres til Dyrets Behov, finder Sted hos mange Insectlarver førend Forpupningen, for at danne et beskyttende Svøb (Cocon) om Puppen, stærkest hos de silkeydende Sommerfugle, **Spinderne**, samt hos Edderkopperne (s. d. A.), hvor det deels har til Øiemed at danne en beskyttende Hule eller Rede, deels et Fangenet, deels et Æggehylster; ogsaa enkelte andre Arachnider, f. Ex. visse Mider, seer man afsondre et Slags S. Hos Sommerfuglelarverne aabne Spindekjertlerne sig paa Underlæben, hos Myreløverne og Edderkopperne paa Bagkroppen.

Spindehuus. Benævnelse i S. bruges i Christian V's Lov til at betegne Hensættelse til offentligt Strafarbeide for Fruentimmer.

Spindel er et i Techniken meget brugt Udtryk. Saaledes kaldes Staalaxler i fiint Maskineri; Uhrmagerne kalde dog ogsaa deres smaa Axler Beller. Paa Dreiebænken er det Navnet paa en ikke ved alle Bænke forekommende Axel, hvorpaa Arbeidsstykket befæstes. Ved Knappenaalefabrikationen (s. d. A.) kaldes saa deels de vundne Messingtraadsrør, der klippes itu til Hoveder, deels de stive Traade, hvorom disse S. dannes ved Opvikling. I Spinderier kaldes saa en Axel i selve det spindende Organ, hvad enten den bærer Vinge eller Spole eller ingen af Delene. Jernstøberen kalder S. den Jernstang, hvorpaa han danner en Kjerne, f. Ex. til et Rør. Endelig er S. et noget forældet engelsk Garnmaal, der for Bomuld indeholder 15,120 Yards eller omtrent 22,000 Alen, for Garn af Hør eller Karteuld 14,400 Yards eller omtrent 21,000 danske Alen.

Spindelgang kaldes det simpleste Echappement (s. d. A.), som findes i de simpleste Lommeuhre og tidligere ogsaa anvendtes ved Pendeluhre. Paa Urospindelen findes to udstaaende Flige, dannende en stump Vinkel mod hinanden og stillede saa langt fra hinanden, som Diametren af det som et Kamhjul dannede Stighjul udgjør. Ved Svingningerne af Uroen standses Stighjulet vexelviis af begge Fligene, hver paa sin Side af Hjulet. **Spindeluhr** kaldes et Lommeuhr med Spindelgang.

Spindelstol, s. **Spinding**.

Spindere (Bombyx) er en Slægt af Natsommerfuglene med tyk, lodden Krop, fjerformige Følehorn og manglende, eller aldeles rudimentær, Snabel, hvorfor de som Sommerfugle aldeles ingen Føde tage til sig. Larverne spinde en tæt Cocon af fiin Silke, og alle virkelig silkeydende Sommerfugle høre derfor til denne Slægt. Sign. Artt. **Silke** og **Silkeorm**.

Spindesiden er et Udtryk, der i Thron- og Lehnsfølgeforholdene i Almindelighed bruges som Betegnelse for alle de cognatiske Linier (i Modsætning til Sværdsiden, der i Almindelighed betegner de agnatiske Linier).

Spinding er Tavernes Ordning i tynde, snoede Legemer af ringe Tykkelse og ubestemt Længde; da Silkens Tave af Naturen er meget lang, og det alene gjelder at forene et passende Antal ved Ophaspning, er Navnet S. altsaa urigtig benyttet for Silkens Vedkommende. Ved de korte Taver (Karteuld, Bomuld) og de halvlange (Hør, Hamp, Kamuld) er Opgaven at samle dem til et langt Garn ved en Snoening, der netop bør være stærk nok til, at Frictionen mellem Taverne bliver ligesaa stor som Styrken, altsaa størst ved de korteste Taver og ved det groveste Garn. Naar undtages Reebslagerarbeide, der spindes udstrakt, foretages S. paa en snevert begrændset Plads, og der bliver saaledes tre Opgaver at løse: den jevne Strækning, Snoeningen og Opviklingen. Strækningen beroer ved Haandspindingen paa Øvelse og Paapassenhed. Ved Maskinspindingen benytter man ofte Dubleringen som et Middel til at udjevne Uregelmæssighederne. Fast altid foretager man Strækningen i flere Gange, især naar man dublerer; man begynder da med en Væge, der er tyk nok til at flyttes og behandles uden Fare; naar den bliver tyndere, maa den fortættes ved Trilning eller ved en Snoening, der dog ikke maa være saa stærk, at den forhindrer en fortsat Strækning. Et saadant foreløbigt Arbeide kaldes Grovspinding (i Uldspinderierne Slubning), eller naar det er Grovspind, der behandles, Forspinding. Trilningen skeer mellem to Remme uden Ende eller ved Rør, der ved hurtig Bevægelse snoe og strax igjen opsnoe Vægerne, og hvor man nøies dermed, kan Opviklingen let skee regelmæssig ved at sætte Spolen i Bevægelse ved Friction paa det alt Opviklede. Vanskeligere er det, naar Vægen skal have en vedvarende Snoening, og Opgaven kan løses paa flere Maader: ligesom ved Haandtenen og Skotrokken spinde Jennystolen og Mulestolen med Spindler alene og altsaa rykviis et bestemt Stykke ad Gangen, idet man vexelviis snoer (og strækker) og opvikler. Man kan imidlertid paa andre Spindemaskiner, især med en Vinge paa Spindlen og en Spole med Skiver udenom den, spinde uafbrudt. Spinder man, som paa Drosselstolen og en hertillands ualminderlig Form af Rokke, med en enkelt Snor uden Ende, der driver Spindlen og Vingen, og med en Friction, der holder Spolen tilbage, saa udjevner Alt sig, forudsat at Spindet er stærkt nok til at trække Spolen med; dette gaaer ved stærkt snoet Garn, men skal Spindet atter strækkes og spindes, saa maa det først igjen opsnoes. Man kan arbeide aldeles paa den samme Maade ved at lade Snoren trække Spolen og holde Spindlen tilbage med Friction. Heller ikke gjør det nogen væsentlig Forandring, naar man, som ved vor almindelige Rok, sætter saavel Spindlen som Spolen i Bevægelse hver med sin Snor, forudsat at Forskjellen i deres Omdreiningshastighed er saa stor, at der er Tilbøielighed til at opvikle Mere, end man spinder, selv naar Spolen er tom, og forudsat at Snoren kan glide i Snorløbene. Men naar man med Vinge og Spole vil grov- eller forspinde, altsaa levere et

Digitized by Google

Spind, der ikke taaler, at man dermed trækker Spolen, saa maae Hastighederne nøie beregnes og vexle, eftersom Spolerne fyldes til. Denne Fordeling gjør Spindelstolene, som de uheldig kaldes, saa complicerede; men det er ogsaa de fuldkomneste til en foreløbig S. Slgn. Artt. **Bomuldsindustrie, Differentialbevægelse, Doublering, Drosselstol, Haandteen, Forspinding, Jennystol, Mulestol, Reebslagning, Rok, Uldspinding.**

Spindler (Carl), tydsk Romanforfatter, født 1796 i Breslau, var en Tidlang reisende Skuespiller og døde d. 12te Juli 1855. Blandt hans talrige Værker ere „Der Jude“, „Der Bastard“ og „Der Jesuit“ mærkeligst som indeholdende gode Skildringer af Sæder og Tilstande i det 15de og 16de Aarh.

Spindler (Johanne Marie, født Rick), dansk Skuespillerinde, var født d. 27de Septbr. 1784, kom som Barn til det kgl. Theaters Dandseskole og debuterede i Skuespillet 1799 med meget Bifald. Hun var en med personlig Ynde sjelden begavet Charakteerskuespillerinde, der var lige fortræffelig i Soubretteroller og ældre Charakteerroller. Trods sin store Betydning for Scenen og Publicum blev hun paa Grund af Directionens Uvillie imod hende afskediget 1829. Hun døde d. 12te Mai 1861.

Spinell er en Ædelsteen, der har en smuk Glasglands, en rød, blaa eller sortegrøn Farve og Haardhedsgraden 8. Den bestaaer af Leerjord og Magnesia og er isomorph med Chromjern og Magnetjernsteen, der ligesom S. krystallisere i regelrette Oktaedre. De røde og gjennemsigtige Varieteter ere værdifulde Ædelstene, saa at der for aldeles feilfrie S., hvis Vægt overstiger 4 Karat, betales halvt saa Meget som for en ligesaa svær Diamant. Efter Farven benævnes den Rubin-S. (høirød), Ballasrubin (blegrød), Rubicel (guulrød) og Almandin (bruunrød), skjøndt det sidste Navn egentlig bruges om en Varietet af Granat. Den forekommer i løse Jordlag og i Flodsandet paa Ceylon, i Ava og andre Steder i Indien.

Spinet, et i det forrige Aarhundrede meget udbredt, med Staaltraadsstrenge bespændt Tangentinstrument, var opfundet af J. A. Stein. Det fortrængtes efterhaanden ganske af Pianofortet.

Spinol. Korte og især flade Gjenstande kunne befæstes saa solidt paa en Dreiebænkspindel (s. **Dreie**), at de kunne afdreies uden videre Understøttelse; længere Gjenstande maae derimod understøttes paa anden Maade, og det skeer gjerne ved en S., en tynd Jerncylinder, hvis Axe ligger i Flugt med Spindelaxen, og som ender sig i en forstaalet Kegle, der peger imod Stykket og gaaer ind i en tragtformig Fordybning i dette. S. bæres af en Opstander, den saakaldte Spinolbukke, der kan befæstes paa Vangerne i en til Stykkets Længde svarende Afstand fra Spindelen; men da en nøiagtig Indstilling af S. er af stor Vigtighed, kan den gjerne tillige skrues frem og tilbage paa sin Dokke og urokkelig befæstes i den rigtige Stilling.

Spinola (Ambrosius, Marquis), berømt spansk General, født 1569 i Genua, traadte 1600 i spansk Tjeneste og kjæmpede under Philip II og III med Held og Dygtighed især i Nederlandene imod Moritz af Oranien o. A.; navnlig vandt han Berømmelse ved Erobringen af Ostende (1604), som Erkehertug Albrecht af Østerrig i mere end 2 Aar forgjeves havde beleiret. S.'s sidste store Vaabendaad var Breda's Erobring (1625); han døde d. 24de Septbr. 1630.

Spinoza (Baruch), berømt Philosoph, var født i Amsterdam d. 24de Novbr. 1632; hans Forældre, portugisiske Jøder, vare velhavende Kjøbmandsfolk og lode ham give en omhyggelig Opdragelse. Han studerede først jødisk og christelig Theologie, derefter Physik og Philosophie, afskilte sig fra Jødedømmen uden dog at blive Christen, og gik, for at undgaae Jødernes Forfølgelser, til Rhynsburg ved Leyden, siden til Haag, hvor han døde d. 21de Febr. 1677. Sit Livsunderhold erhvervede S. ved at slibe optiske Glas; han afslog et Tilbud om et Professorat i Heidelberg. Han var en mild, retskaffen og uegennyttig Charakteer, stille og fordringsløs. I sin Levetid udgav han kun 2 Skrifter: „R. Cartesii principia philosophiæ“ (1663) og „Tractatus theologico-politicus“ (1670). Efter hans Død udgav hans Ven, Lægen L. Meyer, hans „Opera posthuma“ (1677); hans Værker ere oversatte paa Tydsk af B. Auerbach (1841).

S. gaaer i sin Philosophie ud fra det cartesianske Begreb af Substants ɔ: det, der til sin Existents ikke behøver noget Andet. Der er kun een Substants, Gud; men herved maa man ganske see bort fra den christelige Forestilling om Gud som et aandigt, personligt Væsen, hvem der kan tillægges Forstand og Villie; Gud er Substantsen og intet Andet. Hvad Substantsen er, besvarer S. kun negativt, ved at sige, hvad den ikke er (f. Ex. den har ingen Aarsag udenfor sig, er intet Mangfoldigt, kan ikke deles o. s. v.). Ved Siden af den aandelige Substants opstillede S. de to Attributer, Forstand og Udstrækning, men disse falde udenfor Substantsen og udtrykke dennes Væsen kun for den iagttagende Forstand. I Forhold til hinanden ere disse Attributer, som Modsætninger, strengt adskilte, og mellem den legemlige og den aandelige Verden finder ingen gjensidig Indflydelse eller Indvirkning Sted, men vel derimod en fuldkommen Overeensstemmelse, en gjennemgaaende Parallelisme. Forholdet mellem Sjæl og Legeme er derfor let at klare for S.: Legeme og Sjæl ere een og samme Ting, kun betragtet under Synspunctet af forskjellige Attributer; Aanden er Legemets Idee ɔ: Legemet betragtet fra Tænkningens Side. De enkelte Ting og Væsener i Verden ere Substantsens vexlende Former („Modi“, Maader), et Product af vor urigtige Opfattelse, af Indbildningen, som seer Mangfoldighed, hvor der kun er Eet. Mennesket staaer, ligesom andre Enkeltvæsener, i de betingende Aarsagers uendelige Række; fri Villie kan derfor ikke tillægges det, Menneskene holde sig for frie, fordi de ikke ere sig de bestemmende Aarsager bevidste. Det Gode og det Onde ere intet Virkeligt i Tingene selv men udtrykke kun relative Begreber. Godt er, hvad der er os nyttigt, Ondt, hvad der forhindrer os i at blive deelagtige i et Gode; men nyttigt er det, der bidrager til Erkjendelse, især Guds Erkjendelse, som er det høieste Gode, Kilden til Salighed, som derfor bliver ikke Dydens Løn men Dyden selv. — Slgn. Jacobi „Ueber die Lehre des S.“ (1785); Sigwart „Der Spinozismus“

Digitized by Google

(1839); H. Bröchner „Benedict S." (Kjøbenhavn 1857).

Spint er et tydsk Kornmaal, i Hamborg $7,_{111}$, i Hannover (= Metzen) $8,_{081}$, i Bremen (Spind) $4,_{792}$ danske Potter.

Spion kaldes den, der i Krigstilfælde begiver sig til det fjendtlige Land eller den fjendtlige Armee for at udforske dennes Stilling o. s. v. og dernæst meddele den anden krigførende Magt Underretning derom. Efter Folkeretten er det tilladt at straffe Fjendens S. paa Livet, naar de paagribes.

Spiral er en krum Linie, som gjør uendelig mange Omløb om et Punct eller en Axe. Den simpleste plane S. er den Archimediske, som beskrives af et Punct, der bevæger sig med en jevn Hastighed paa en ret Linie, paa samme Tid som denne Linie dreier sig, ligeledes med jevn Hastighed, om et af sine Puncter. Den paraboliske og hyperboliske S. opstaaer, naar Axen af en Parabol eller Hyperbol vikles om en Cirkel, idet Ordinaterne blive Normaler til Cirkelen, altsaa gaae igjennem dens Centrum. (Paa lignende Maade kan den archimediske S. tænkes opstaaet af en ret Linie, hvis Abscisse-axe vikles om en Cirkel. Eller med andre Ord: naar det ene Been af en retlinet Vinkel vikles om en Cirkel, danner det andet en archimedisk S.). Paa lignende Maade kunne S. opstaae paa en Cylinder, Kegle eller Kugle (Skruelinier). Disse blive af dobbelt Krumning.

Spiralfjer. Fjere, der ere snoede efter en Spiral og saaledes virkelig fortjene Navn af S., forekomme ikke sjeldent; dertil høre Drivfjeren i alle bevægelige Uhre saavelsom Taffeluhre, den regulerende Fjer i Lommeuhre, de fleste Trykfjere i Laase o. fl. Desuden er det en temmelig alminbelig Sprogbrug at give Navnet til skrueformig vundne Fjere, der dannes ved Opvikling især af stivtrukken Jern- eller Messingtraad. Disse bruges meget til at udøve et svagt Tryk, undertiden dog ogsaa, hvor der trænges til et temmelig stærkt, endog til Stødpuder for Jernbanevogne, hvortil man isaafald opvikler en flad Stang, der saa ved Fjerens Sammentrykning bøies paa Høikant. I Lighed med denne urigtige Sprogbrug kalder man den Art af Maskiner til Hørspinding (s. d. A.), hvor de bevægelige Hegletænder bevæges frem (og siden tilbage i et underliggende Lag) ved Hjelp af Skruer **Spiralsystemet**, til Forskjel fra andre Systemer, hvor Hegletænderne sidde paa Valser eller paa Kjeder uden Ende.

Spiralkar, s. Kar.

Spiritualer (lat.) kaldes i den katholske Kirke de Mænd, der vaage over Sædeligheden i Præsteseminarierne. — S. kaldes ogsaa et Parti i Franciscanerordenen, som holdt fast ved den første strenge Ordensregel og 1294 blev anerkjendt som en særskilt Orden under Navn af Coelestiner-Eremiter. Da denne Anerkjendelse blev ophævet 1302, sluttede de sig til de kjetterske Begharder.

Spiritus er et Ord, der i den ældre Chemie fortrinsviis blev brugt som et Fællesnavn for en Række i Almindelighed destillerede Vædsker, af den meest forskjelligartede Natur. Naar man nu benytter det, menes dermed næsten altid S. vini, Viinaand (s. d. A.). I Apotheket bruges det som et Fællesnavn (med hosføiede nærmere Betegnelser) for sædvanligviis aromatiske, viinaandholdige Destillater, viinaandholdige Opløsninger o. s. v., som f. Ex. S. cochleariæ, S. lavendularum, der er S. vini destilleret over Cochleare, Lavendler; S. camphoratus, S. saponatus ere Opløsninger af Campher eller Sæbe o. s. v. i Viinaand. Desuden bruges flere af de ovennævnte, fra den ældre Chemie stammende Navne (hvori S. forekommer i Navnet, uden at Præparatet har det Mindste at gjøre med Viinaand) endnu i Apotheket, saaledes: S. cornu cervi, Hjortetakspiritus, er en Opløsning af ureent (empyreumatisk) kulsuurt Ammoniak i Vand, Minders Spiritus (s. d. A.), Salmiakspiritus er en Opløsning af luftformig Ammoniak i Vand, S. vitrioli er fortyndet Svovlsyre o. m. fl.

Spiritus vini, s. Viinaand og Alkohol.

Spirometer, Aandemaaler, er et Instrument, construeret omtrent efter Principet af de sædvanlige Gasmaalere, hvilket Lægen benytter til dermed at maale Individets Aandedrætsomfang, eller, som det kaldes, Lungens vitale Capacitet, et Punct, der ofte kan give nyttige Oplysninger om Bedømmelsen af Sundhedstilstanden.

Spirula („Posthornet") er en Slægt af de 10-armede Blæksprutter, der beboer det aabne Tropehav; den opnaaer kun en ringe Størrelse, men udmærker sig ved sin eiendommelige Skal, der er fiin, næsten glasagtig, tynd, dreiet om i en Spiral, men uden at Vindingerne berøre hinanden, og afdeelt i Kamre, forbundne ved et Rør; den har saaledes megen Lighed med en Nautilskal, med Undtagelse af at den mangler det store yderste Kammer i Nautilskallen; den forholder sig heller ikke til Dyret paa samme Maade som hos Nautilen; det er nemlig egentlig en indre Skaldannelse, der dog hos de saa hidtil fangne Exemplarer ragede halvt ud af Kappens Bagende. De døde Skaller findes ofte drivende paa Havets Overflade.

Spirylsyrling, Salicylsyrling, er en lysegul, flygtig Olie af en stærk, krydret Lugt; den forekommer i alle Dele af de urteagtige Spiræer (Spiræa ulmaria, digitata, lobata, filipendula), i Roden af Crepis foetida og i Larverne af de paa Piletræerne og Poplerne levende Chrysomela populi. Den fremstilles ved at underkaste Spiræablomsterne en Destillation med Vand, eller ved at destillere Salicin med iltende Midler, navnlig chromsuurt Kali og Svovlsyre. Forsigtig ophedet med Kalihydrat omdannes den under Brintudvikling til **Spirylsyre**, en krystalliserende Syre, der i Forbindelse med Methylilte forekommer i den ætheriske Olie af Gaultheria procumbens (s. Salicin). For Chemikerne ere saavel Syrlingen som Syren af megen Interesse, navnlig ogsaa paa Grund af de forskjellige Destructionsproducter, der kunne opstaae deraf. Indbyrdes staaer Salicylsyrling i samme Forhold til Salicylsyre og Salicin som Aldehyd til Eddikesyre og Viinaand.

Spiræa (Mjødurt) er en til Rosenfamilien hørende Slægt af Urter, Halvbuske eller Buske, der alle tilhøre den nordlige tempererede Halvkugle; de have afvexlende, hele eller finnede Blade med tilvoxne Axelblade og smukke, vellugtende, hvide (eller sjeldnere rosenrøde) Blomster i forskjelligartede Blomsterstande. Et Par

Digitized by Google

Arter findes vildtvoxende i Danmark, og en Mængde andre høre til de almindeligste Ziirbuske i vore Haver.

Spiselige (ɔ: for Mennesker), ere mange Pattedyr og Fugle, ikke saa Krybdyr og Padder, de fleste Fiske, Blæksprutterne, mange Snegle og Muslinger, Søpølser, Søborrer (Æggestokkene) — ja selv Aktinier og Søsvampe forsmaaes ikke — mange Krebsdyr og Krabber, endogsaa visse Insecter (Termiter, Larver, f. Calandra). Det Fødemiddel, som Størstedelen af Dyreriget byder os, er af meget forskjellig Godhed, Fordøielighed og Smag. Ligefrem uspiselige ere visse Fiske og Snegle (s. **Giftige Dyr**), som man derfor tilskriver giftige Egenskaber.

Spiserøret (Oesophagus) er den Deel af Fordøielseskanalen, som fra Svælget strækker sig ned til Mavemundingen, og hvorigjennem de nedslugte Spiser passere ned i denne.

Spittler (Ludvig Timotheus, Friherre af), tydsk Historieskriver, født d. 10de Novbr. 1752 i Stuttgart, var 1779—1806 Professor i Göttingen og døde d. 14de Marts 1810 i Stuttgart som Præsident for „Overstudieraadet" og Minister. Blandt S.'s mange Skrifter nævne vi: „Gesch. des kanonischen Rechts"; „Gesch. der christlichen Kirche"; „Gesch. Würtembergs"; „Gesch. der dänischen Revolution 1660".

Spitsbergen (Spidsbjerg) kaldes en Gruppe af 3 større og nogle mindre Øer (i Alt. c. 1,400 □M.) i det nordlige Polarhav N. Ø. for Grønland, mellem 77° og 81° n. Br. De ere opfyldte af indtil 4,400 F. høie, spidse og takkede Bjerge, med høist ubetydelig Plantevæxt (meest Mosser og Lavarter); nogle Rendsdyr græsse i det Indre, ellers besøges Øerne kun af enkelte Polardyr og Søfugle, men Havet omkring dem er rigt paa Polarhavenes almindelige Beboere. S. er om Vinteren omgiven af faste Iismasser, om Sommeren af Driviis og løse Iisstykker, saa at Kysterne selv da ofte neppe ere tilgjængelige. Indbyggere findes ikke i dette øde og kolde, næsten overalt af Iis og Snee bedækkede Land, men om Sommeren komme her Skibe, især fra de russiske Havne ved det hvide Hav, for at jage Pels- og Sødyr, og stundom overvintre Jægerne da her. Efter dets Opdagelse 1533 besøgtes S. af Barenz og Heemskerk, og siden dreve især Hollænderne her en betydelig Fangst af Hvaler og Sælhunde; her dannede sig en heel By af Trankogerier („Smeerenberg"), som fra Holland forsynedes med alle Fornødenhederne. Nu ere Havdyrene næsten forsvundne fra Øernes umiddelbare Nærhed.

Spix (Johan Baptist), bekjendt tydsk Naturforsker, var født 1781 i Baiern og døde 1826. 1817—20 reiste han med Martius (s. d. A.) paa Kongen af Baierns Foranstaltning i Brasilien, og han er Forfatter til de zoologiske Værker, som behandle de videnskabelige Resultater af denne Reise, hvilke Værker vel ere en vigtig Kilde til Kundskab om Brasiliens Dyreliv, men dog i det Hele hverken udmærke sig ved Kritik eller Omhyggelighed i Bearbeidelsen: „Simiarum et Vespertilionum Brasiliensium species novæ", 1824; „Avium species novæ", 2 Bd., 1825—26; „Serpentum Brasiliensium species novæ" (ved Wagler), 1824; „Ranæ et Testudinis brasiliensis species novæ", 1825; „Species novæ Lacertarum", 1825; „Testacea fluviatilia" (ved Wagner), 1828; „Selecta genera et species piscium" (ved Agassiz). Af mere blivende Værd er maaskee S.'s „Geschichte und Beurtheilung aller Systeme in der Zoologie" (1811).

Spjeld. Da rask Træk i en Skorsteen er af stor Vigtighed for en livlig Forbrænding, men den paa den anden Side kan være altfor rask, saa at for Meget af Varmen gaaer tilspilde, ligesom Trækket er afhængigt af Omstændighederne, især Vindens Retning og Styrke, burde man, navnlig ved Dampkjedler, altid give Skorstenen saadanne Dimensioner, at Trækket kan blive overflødigt, men regulere det ved et S., der desuden kan tjene til at holde paa Varmen, f. Ex. om Natten, og saaledes lette Opfyringen, derved at Luftcirkulationen aldeles standses, naar Ilden er slukt. Ved Kakkelovnsrør og andre smaa Røgkanaler bruges balancerede Dreiespjeld, der imidlertid genere under Rensningen ved at staae midt i Kanalen. Ved større bruger man enten Dreiespjeld, der sidde paa den ene Side og svinge som en Dør, eller Skydespjeld, der, forsaavidt de gaae lodret, ere opveiede ved en Modvægt. Da imidlertid den først omtalte Form af S., det balancerede Dreiespjeld; ansees for den normale, har man ogsaa overført Navnet S. paa lignende Afslukker for reen Luft (fra Blæsebælge), Damp (Drosselklappen, Moderatoren) eller Vand.

Spleen, Miltsyge, kaldes en Art Hypochondrie eller Melancholie, som ifølge den særegne Levemaade og stærke animalske Kost især skal forekomme blandt Englænderne. — **Splenalgie,** Miltsmerte, Sting i venstre Side. — **Splenitis,** Miltbetændelse.

Splint (Alburnum), ogsaa Spint, Hvidtræ, Gede, kaldes hos de træagtige Planter de yderste og yngste, nærmest indenfor Cambialringen liggende Beblag, der i Reglen ere lysere og blødere end de ældre. Det inderste Lag S. bliver hvert Aar til Ved paa samme Tid, som der dannes et nyt Lag S. udenom det fra det foregaaende Aar. Dannelsen af S. er i det Væsentlige som af Ved, men da det er løsere og saftrigere, er det mere udsat for alskens Ødelæggelse: Svinding og Kastning, Forraadnelse, Svampe og Orm. Hvor Træets Bevaring er af stor Vigtighed, bliver derfor S. borthugget, saaledes til Skibsbyggeri. Ved stærkt farvede Træsorter borttages ligeledes S., fordi den forbliver graalig og først som Ved modtager det eiendommelige Farvestof.

Splügen hedder et Bjerg (9,600 F.) paa Sydgrændsen af Canton Graubünden i Schweiz, over hvilket en tildeels i Klippen udhuggen Vei fører til Italien. S. er derfor et af de vigtigste Passer over Alperne.

Spodumen (gr.), et Mineral, der bestaaer af Kiselsyre, Leerjord og Lithion og hører til Feldspatharterne, er først fundet paa Utø i Sverrig.

Spohr (Louis), en af den nyeste Tids berømteste Violinvirtuoser og Componister, var født d. 5te April 1784 i Woltershausen ved Hildesheim. Han viste meget tidlig ualmindelige Anlæg for Musik, men fik dog ikke Tilladelse af sin Fader til ganske at hellige sig til Musiken, forinden han havde modtaget en grundig videnskabelig Dannelse. Imidlertid studerede han

Digitized by Google

flittig Theorie samt Violinspil under Eck, som han 18 Aar gammel ledsagede paa en Reise til St. Petersborg, og blev efter sin Tilbagekomst 1803 snart berømt baade som Virtuos og som Componist. Nu paafulgte en lang Række af Kunstreiser i næsten alle Europas Lande, som han for det Meste foretog i Forening med sin Hustru **Dorette S.**, født Schindler, som var en fortrinlig Harpespillerinde (født d. 2den Decbr. 1787 i Gotha, død d. 20de Novbr. 1834 i Kassel). Alle disse Reiser vare sande Triumphtog, som snart gjorde S.'s Navn berømt overalt. Efter at have havt forskjellige Ansættelser i flere tydske Hovedstæder, blev han 1822 Hofcapelmester i Kassel, hvor han forblev indtil sin Død d. 22de Octbr. 1859. S. var ubetinget en af Nutidens eminenteste Violinvirtuoser, lige udmærket ved en kolossal Færdighed og ved en ualmindelig stor og fyldig Tone, samt ædelt, sjælfuldt Foredrag. Ogsaa som Componist maa han regnes blandt Nutidens ypperste. Hans Hovedværker, som have et blivende og uforgjængeligt Værd, ere: flere store Oratorier (det berømteste „Die letzten Dinge"), Operaer („Zemire og Azor", „Jessonda", „Faust" o. s. v.), talrige brillante og gediegne Solo- og Concertsager for Violin, Værker for Kammermusik, Symphonier o. s. v.

Spole er egentlig det danske Navn for en Bobine (s. d. A.); ved Sprogbrugen er dog indtraadt en Deling, saa at S. (eller Spolepibe) fast alene benyttes for de kun ved den ene Ende begrændsede Garnruller, hvorpaa Islæt eller det til Strømpevirkning bestemte Garn „opspoles". Spolingen foretages oftest for Haanden paa en Spolerok, hvor en S. sættes i meget hurtig Omdreining; dog har man i de større Væverier gjerne Spolemaskiner, hvorpaa Spolingen foretages med et større Antal S. paa een Gang og derved med kjendelig Arbeidsbesparelse.

Spoleto, Stad i „Kirkestaten", nu i Kongeriget Italien, ved den lille Flod Mareggia, har en smuk Kathedralkirke og 9,000 Indb. — I Oldtiden var Spoletium en anseelig Stad i Umbrien og blev 240 f. Chr. en romersk Colonie; fra Longobardernes Tid udgjorde den tilligemed et stort District Hertugdømmet S., siden et Markgrevskab S., fra det 13de Aarh. hørte dette under Kirkestaten.

Spolia (sjeld. i Enkelttallet spolium) kaldtes hos Romerne, hvad man afførte en Person, f. Ex. Klæder, en overvunden Fjendes Rustning o. s. v.; i Almindelighed det sidste. S. opima kaldtes især deles hed den overvundne og fældede fjendtlige Anførers Rustning og Vaaben, naar den seierrige romerske Feltherre aftog ham samme og bragte dem hjem til Rom som et Seierstegn.

Spolorm (Ascaris) er en Slægt af Rundormenes Orden; A lumbricoides i Tarmkanalen hos Mennesket og (eller nærstaaende Arter) hos Hesten og Svinet. Den almindelige S., ogsaa populært kaldet Regnorm, lever i Tyndtarmen og synes i Reglen ikke at frembringe bestemte sygelige Tilfælde. Den lille S. (A. vermicularis) eller Springormen derimod opholder sig i Endetarmen, som den irriterer stærkt og derved fremkalder mange consensuelle Tilfælde hos Barnet. Hiin maa fordrives med de saakaldte Ormemidler eller ormdræbende Midler, samt afførende; denne derimod bedst ved en local Udskylning af Endetarmen ved simple eller medicamentøse Lavementer.

Spondeus (gr.) kaldes en af 2 lange Stavelser (— —) bestaaende Versfod, som anvendtes især i det græske Hexameter afvexlende med Daktylen (— ◡ ◡).

Spongia, s. Svamp.

Spontini (Gasparo), berømt Componist, født d. 17de Novbr. 1778 i Jesi i Kirkestaten, studerede Musikens Theorie i Rom og Bologna og siden i Conservatoriet della pietà i Neapel, og bragte alt i sit 17de Aar sin første Opera til Opførelse. Han kom 1804 til Paris, hvor han, efter at have gjort sig bekjendt ved flere mindre Værker, componerede sit berømteste Værk, den store heroiske Opera „Vestalinden", som efterfulgtes af „Ferdinand Cortez", „Olympia", „Nurmahal" o. s. v. Siden kom han som Hofcapelmester til Berlin, men fik sin Afsked 1842 og levede siden deels i Frankrig, deels i Italien, blev af Paven udnævnt til Greve af St. Andrea og døde d. 14de Jan. 1851 i Majolati i Kirkestaten. S.'s Operaer ere skrevne i en storartet, glimrende og imponerende Stiil, som imidlertid ikke er fri for huul, tom Pomp.

Spor (Jernbanevæsenet). Sporet paa Jernbaner dannes af to indbyrdes parallele, paa et jevnt Underlag hvilende, Jernskinner, hvorpaa Vognhjulene løbe. De første Jernbaneskinner dannedes af Støbejern omtrent i Midten af forrige Aarhundrede. Rigtignok havde der i Kulgruberne i England allerede tidligere været anvendt et Slags, med Jernskinner beslaaede, Træspor, men disse høist ufuldkomne Sporveie (s. d. A.) kunne kun uegentlig talt henregnes til Jernbanerne, om de end unægtelig gave Impulsen til dem. Det var i Maskinvæsenets Hjem, i det jernrige England, at de første Jernbaneskinner støbtes, sandsynligviis i de berømte Støberier i Coalbrockdale, det samme Sted, hvorfra den første Støbejernsbro udgik. Skinnerne ere flade med en opstaaende Kant, for at hindre Vognhjulene fra at løbe ud af Sporet. Disse saakaldte Fladskinner støbtes almindeligviis i Længder paa c. 4 Fod og befæstedes ligefrem ved Nagler til Underlagene. For at forøge deres Styrke forsynedes de forneden med en Forstærkning, der gjordes høiest paa Midten og forløb sig ud imod begge Ender. Denne Form gav dem Navn af Fiskebug-S. I Slutningen af forrige Aarhundrede begyndte Fladskinnerne at fortrænges af Høiskinnerne, hvis Tverprofil i Grundformen var som et latinsk T, paa hvis Hoved Hjulene løb. Den opstaaende Kant, hvormed Fladskinnerne vare forsynede, flyttedes samtidig over paa Hjulene, hvor den benævnedes Sporkrands. Høiskinnernes Form var mere principrigtig end Fladskinnernes, da de havde størst Jernstyrke i den Retning (d. e. den lodrette), hvori Trykket virker. De støbtes gjerne i samme Længder som Fladskinnerne, men maatte befæstes til Underlagene ved Hjelp af Stole, det vil sige Støbejerns Leier, hvori deres Ender hvilede, og som selv vare fastgjorte paa Underlagene. Disse, der dengang sædvanligviis dannedes af Træ- eller Steenklodse, kunde i Længden ikke udholde Rystelserne ved Jernbanefærdselen, men kom let ud af deres Leie, saa at Skinnerne forrykkedes

Digitized by Google

og ved Vognenes stærke Stød hyppig sprang itu. Man ledebes herved, omtrent i Begyndelsen af vort Aarhundrede, til Brugen af valsede Skinner, der ere stærkere og tillige have den Fordeel at kunne forfærdiges i større Længder (15—21 Fod). De første valsede Skinner vare af qvadratisk Gjennemsnit, ofte med en elliptisk Forstærkning forneden, altsaa som Fiskebugskinner; senere gav man dem en Udvidelse baade foroven og forneden, Hoved og Fod, hvorved de lettere befæstedes i Stolene og desuden, naar Hovedet var blevet slidt ved Brugen, kunde vendes om, saa at Foden brugtes som Hoved, i hvilket Øiemed man da ogsaa forlod Fiskebugformen og gjorde Skinnernes Over- og Underkant indbyrdes parallele (Parallelskinner). Dette Slags Skinner bruges som oftest i England, Frankrig og Belgien. Da Stolene imidlertid ere af Støbejern, gaae de let itu, og saavel i Tydskland som i Danmark bruger man derfor hellere Skinner med en bred Fod, der ligefrem befæstes til Underlagene ved Hagenagler. Disse Skinner, der ofte benævnes amerikanske eller, efter Opfinderen, Vignoles Skinner, have et afrundet Hoved, hvorpaa Hjulene løbe. Et tredie Slags Skinner ere de saakaldte Bro-, Port- eller Omegaskinner, hvis Tverprofil i Grundformen ligner det græske Bogstav Ω. De have ikke saa stor Bæreevne som de foranførte og bruges derfor kun sjelden. Hvad Underlagene angaaer, da har man navnlig anvendt to forskjellige Systemer, nemlig enten med afbrudt eller med sammenhængende Understøttelse for Skinnerne. Det førstnævnte System deler sig atter i flere forskjellige Slags: enten Træ- eller Steenklodse, der staae aldeles uafhængige af hinanden og saaledes danne to Rækker isolerede Understøttelsespuncter for Skinnerne, eller Tversveller, der naae hen under begge Sporskinner paa een Gang. Almindeligviis ere Svellerne af Træ; dog har man paa enkelte Steder i England begyndt at danne dem af Jern. Til Underlag med sammenhængende Understøttelse for Skinnerne anvendes Længdebjelker (Langsveller), der enten ligefrem hvile paa Overfladen af Planum eller paa Tversveller eller nedgravede Fundamentsteen. Begge Langsvellerne forbindes hist og her ved lange Tverbolte. Det Underlag, der nu meest anvendes, er Tversveller af Træ, der anbringes med omtrent 3 Fods indbyrdes Afstand. Den bedste Træsort hertil er Eeg, men som oftest maa man lade sig nøie med Fyr, der for Varighedens Skyld da gjerne gjennemtrænges med Kreosot, Jernvitriol, Kobbervitriol, Sublimat eller et andet Stof, der kan beskytte det mod Forraadnelse. For at conservere Svelletræet er det ligeledes nødvendigt at sørge for en omhyggelig Afledelse af Fugtigheden. Den øverste Deel af Planum dannes derfor af et Lag skarp Gruus, der tilsteder en rask Gjennemsivning af Vandet, og hvorfra det bortføres gjennem underjordiske Afløbsrender (Drains, Steenfaskiner).

Enhver Jernbane, som kun har eet S., maa paa passende Steder være forsynet med Undvigespor, for at to Tog kunne komme forbi hinanden. Hvor slige Undvigespor skulle anbringes, ligesom i det Hele taget hvor et Jernbanespor deler sig i flere andre, opstaae de saakaldte Sporskifter, der construeres paa forskjellige Maader. Det Simpleste er, at S. paa et kort Stykke er gjort bevægeligt, saa at det lader sig dreie til Siden; men da herved det ene S. bliver fuldstændig afbrudt, hvilket let kan afstedkomme Ulykker, lader man hellere i Delingspuncterne de to yderste Skinner være sammenhængende og faste, og danner kun de inderste som bevægelige „Tunger", der af Banevogteren stilles i Forbindelse med det af Sporene, der skal benyttes (i Reglen er Sporskiftet indrettet selvregulerende med Hensyn til den ene Stilling). Ved denne Indretning kan Toget vel ved Uagtsomhed fra Banevogterens Side komme ind paa et urigtigt Spor, men ikke løbe ud af Skinnerne. Til at bringe enkelte Jernbanevogne over fra et S. i et andet bruges, foruden Sporskifter, ogsaa de saakaldte Dreieskiver og Skydebroer (s. disse Artt.). En Jernbanes S. tilligemed de Constructioner, der tjene til at befæste Skinnerne i en solid Stilling paa Jordlegemet, kaldes dens Overbygning.

Sporader (gr., de adspredte) kaldtes i Oldtiden i Modsætning til Cycladerne, de henimod Lilleasiens Kyst adspredt liggende Øer i det græske Archipelag. De betydeligste ere Rhodos, Kos, Samos, Chios, Lesbos og Tenedos.

Sporadisk (gr.), enkelt, ene forekommende, anvendes om Sygdomme, som forekomme enkeltviis, i Modsætning til de epidemiske.

Spore kaldes i Zoologien 1) den haarde og spidse, undertiden dobbelte Udvæxt, som visse Hønsefugle, navnlig Hanerne, besidde ovenover Bagtaaen; 2) den lignende, ligeledes enkelte eller dobbelte Dannelse, som visse Vadefugle (Sporevinge, Palamedea) besidde paa Vingen (egentlig et Slags Negle); den benyttes ligesom Hanens Hælspore som et Vaaben; 3) den forbenede Sene, som hos mange Flagermuus fra Hælen af støtter Haleslyvehudens Rand.

Sporer kalder man de til Blomsterplanternes Frøe svarende Forplantelseslegemer hos de blomsterløse Planter, som derfor ofte kaldes Sporeplanter. S. have altid en meget simpel Bygning, idet de i Reglen kun bestaae af en enkelt Celle, sjeldnere af 2—4, men udvikle sig iøvrigt forskjellig, ligesom de ogsaa indtage en forskjellig Plads i Plantens Livsløb. See de specielle Artt. (Bregner, Lycopodiaceæ, Padderokker, Lavarter, Alger, Svampe).

Sporevinge (Parra), Fugleslægt af Vandhønsenes Familie, beboer Tropelandene (Brasilien, Ostindien, Sundaøerne, Madagaskar). Det er smaa Fugle med middellang Hals, et middellangt, lige, sammentrykt Næb og meget høie og tynde Been (baade Mellemfod og Skinnebeen ere stærkt forlængede) samt med 4 lange og tynde Tæer, med lange, lige og tynde Kløer, navnlig er Bagkloen af en forbausende Længde; herved omspænde deres Fødder et forholdsviis stort Fladerum, og de formaae paa denne Maade at staae paa og løbe hen over Vandet, naar dette indeholder Vandplanter, hvis Blade kunne yde dem et Støttepunct. Farverne ere mere brogede, end det ellers pleier at være Tilfældet hos Vadefuglene; Vingen er udstyret med en saakaldet Spore.

Sporskifte, s. Spor.

Digitized by Google

Sportel (i det Væsentlige det Samme som Gebyhr, s. d. A.) kaldes den Betaling, som i mange Tilfælde skal erlægges for en juridisk Handlings Foretagelse. En stor Deel af disse S. tilfalder efter den hidtil i Danmark gjeldende Lovgivning de paagjeldende Embedsmænd selv, og flere juridiske Embedsmænds, navnlig Underdommernes og visse Magistratspersoners, Lønninger have hidtil væsentligst bestaaet i S.; men nu er det bestemt, at disse Embeder efterhaanden skulle sættes paa fast Gage, saa at S. efter den Tid tilfalde Statskassen. **Sportulering** kaldes det at beregne og oppebære Sportlerne for en juridisk Handling.

Sporvei. Medens Kjørebanen paa de almindelige Veie er dannet eensformig over hele Breden, saa at Vognene ikke have nødig at følge et vist bestemt Spor, ere S. forsynede med et ved Kunst anlagt, fast Spor, hvorpaa Hjulene skulle løbe, og hvorfra de ikke maae vige. S. ere af gammel Oprindelse, sandsynligviis ikke stort yngre end Veibygningskunsten i det Hele taget. Efterat man nemlig først var kommen til Erkjendelse af det Nødvendige i at anlægge faste Veie for Færdselen, laae det nær at indskrænke denne faste Kjørebane, hvis Anlæg ofte fordrede store Anstrengelser og Bekostninger, til saa ringe en Brede som mulig, det vil sige til de Partier, der nødvendig maatte komme i Berøring med Vognhjulene; og saaledes opstode da de første S. eller, som de til Adskillelse fra de senere, snarere kunde kaldes: Hjulbaner. Materialet til disse Hjulbaner var fra først af Steen. I Ægypten findes saaledes Levninger af Veie med Qvaderstenes Spor, hvis Alder falder sammen med Pyramidernes. I Cyrene i Afrika har man milevidt forfulgt Spor af lignende Veie, der have dannet Communicationer mellem Ørkenens engang saa pragtfulde Stæder. Ogsaa Romerne anlagde paa forskjellige Steder i deres vidtudstrakte Rige S. af Steen, hvoraf betydelige Levninger have bevaret sig indtil vor Tid. Er nu saaledes end Oprindelsen til S. at søge i en fjern Oldtid, ligger dog Opfindelsen af Træbanerne, dette Communicationsmiddel, hvorfra vore nuværende S. maae siges at have deres egentlige Udspring, os langt nærmere i Tiden. De dukke nemlig først op i Begyndelsen af det 17de Aarh. i England, hvor de benyttedes i Bjergværkerne, men skulle dog ifølge tydske Angivelser have været tidligere kjendte i Tydskland og derfra bragte til England ved Bjergværksfolk, der indkaldtes af Dronning Elisabeth. I sidste Halvdeel af det 17de Aarh. beskrives Træbanerne som bestaaende af to Bjelker, hvorpaa Hjulene løb, og som vare indbyrdes forbundne ved Tverstykker, der støttede dem og holdt dem i deres parallele Leie. Disse Bjelker bleve hurtig beskadigede og slidte af Vognhjulene, saa at de hyppig maatte fornyes. Da det imidlertid kun var Overfladen, der leed, gik man til at anbringe tyndere Bjelker ovenpaa dem, som lettere kunde fornyes, og hvorved de nederste bevaredes mod Beskadigelse. Tydeliggjør man sig denne Construction, vil man indsee, at det i Principet er den samme, der endnu den Dag idag i flere Lande benyttes ved Jernbanerne. Langsvellerne findes begge Steder, kun ere Sporskinnerne i det ene Tilfælde af Træ, i det andet af Jern.

Gnidningen mod Træskinnerne vedblev imidlertid bestandig at være meget stor. Man lededes derved efter nogen Tids Forløb til at beslaae dem med tynde Jernskinner; og saaledes var Overgangen da gjort til de egentlige Jernbaner. Idet vi derfor paa dette Sted videre henvise til denne Artikel, skal her endnu kun bemærkes, at Benævnelsen „Jernbane", ifølge den nugjeldende Sprogbrug, fortrinsviis anvendes om de S., paa hvilke Dampen benyttes som bevægende Kraft, medens derimod de, hvor Hestekraften eller anden Muskelkraft anvendes, simpelthen benævnes „S." (Hestebaner).

Sporvidde betegner ved Kjøretøier til almindelige Veie den indbyrdes Afstand mellem hver to, til samme Par (For- eller Baghjul) hørende, Hjul, maalt mellem de indvendige Sider af Fælgene. Erfaring har godtgjort som den hensigtsmæssigste S.:

for svære Fragtvogne ...... 5½ à 6 Fod
— tohjulede Personvogne ... 4½ à 5 —
— firhjulede — ... 4½ à 4¾ —

Paa Jernbaner maales S. mellem Skinnernes Inderkanter, og er i de fleste Lande — saaledes ogsaa i Danmark — antaget til 4′ 8½″ eng. Maal = 4′ 6½″ dansk Maal. Naar ikke de alt existerende Jernbaner gjorde det ønskeligt at beholde samme S. for dem, der senere anlægges, vilde det, navnlig af Hensyn til Hastigheden, være hensigtsmæssigt at forøge den til 5 à 6 Fod, da Locomotiverne isaafald kunde construeres større og kraftigere end til de nuværende Spor.

Spove (Numenius), ogsaa kaldet Regnspove („Regnspurv"), er en Fugleslægt af Sneppefamilien med brunngraae Farver, hvidagtig Bug, et langt, buet Næb, høie Been og halv Svømmehud mellem Fortæerne; de ruge paa fugtige Enge, ved Kjær og Moser, og begive sig med de flyvefærdige Unger til Havets Kyster, langs med hvilke de flytte flokkeviis. De ere vilde og sky, løbe og flyve godt, udstøde et gjennemtrængende Skrig og leve af Orme, Insecter og andre Smaadyr.

Spranger (Bartholomæus), flandersk Maler, født i Antwerpen 1546, gik fra en Mester til en anden og kom saaledes gjennem Frankrig til Italien, hvor han først i Parma hos Sojaro, Elev af Correggio, blev bekjendt med italiensk Kunst, gik derfra til Rom og erhvervede sig der hurtig et betydeligt Navn som en Efterligner af den Michel-Angelo'ske Retning. S. var et stort Talent, som under heldigere Tidsforhold kunde være bleven en endnu større Kunstner, medens hans Arbeider nu for Størstedelen bære Præg af Maneer. I Rom og Wien udførte han de vigtigste; hans Staffelibilleder ere sjeldne. S. døde sandsynligviis 1615.

Spredning kaldes ved Maskinhørspinding Tavernes første Ordning til en tyk Bæge af jevn Tykkelse og ubestemt Længde, hvori Taverne ligge parallelt.

Spredt Fegtning modsættes den sluttede Kamp; den udføres imidlertid ikke alene med Kjeder, men disse maae nødvendigviis understøttes af et tilsvarende Antal Tropper i sluttet

Digitized by Google

benede Dyr med fine Poter, tæt, blød Pels, stort Hoved med spids bevægelig Tryne, meget smaa Øine og Øren og temmelig lang, skjællet, tyndt behaaret Hale; Tænderne ere spidse eller spidstakkede med Undtagelse af de forreste Fortænder foroven og neden, der danne et Slags Tang og udmærke sig fremfor de andre ved deres Størrelse og næsten horizontale Stilling. Det er graadige, rovgridske Dyr, der idelig trænge til Føde og opæde en Mængde Insecter og andre Smaadyr, i Fangenskab hinanden. De leve i Huller og Gange i Jorden og Grønsværet og ere især i Bevægelse om Natten; deres Moskuslugt hidrører fra en Hudkjertel paa Siden af Kroppen. I det nordlige Europa forekomme 3 Arter: den almindelige S. (S. vulgaris), 2½" lang, Dvergs. (S. pygmæus), begge brune af Farve med lysegraa Bug, og Vands. (S. fodiens), den største af vore Arter, 3½" lang, sort, et reent Vanddyr med Svømmebørster paa Fødderne, der efterstræber Frøer og andre Vanddyr, løber om paa Bunden af ferskt Vand og har sit Tilhold i Huller i dettes umiddelbare Nærhed. — Til S.-Familien (Soricina) høre Desmanen eller Spidsrotten (Myogale), Spring- (Macroscelides) og Klattrespidsmusen (Cladobates), s. disse Artt.

Spidsning af Hvede kaldes i Møllerne et Arbeide, der gaaer ud paa at fjerne Skjæget, den graae Loddenhed paa den ene Ende af Kornet, enten ved en lempelig Behandling paa en Pilqværn (s. Gryn) eller ved en Spidsemaskine, der pleier at være en straatstillet Cylinder af stærkt Jerntraadsvæv, i hvis Indre bevæge sig Arme med Rivejernsblik og stive Børster.

Spidsrod (af det tydske Spießruthe). Løbe S. var en tidligere almindelig, men nu ophævet militair Straf, som bestod deri, at Forbryderen et vist Antal Gange maatte løbe eller, som det senere bestemtes, blev ført op og ned imellem to Geledder af Soldater, af hvilke hver tilføiede ham et Slag paa Ryggen med en Riisqvist (den kaldtes S.).

Spidsrotte (Desman), s. Myogale.

Spidsspirere, s. Monocotyledoneæ.

Spidstap kaldes Tappen paa en Træaxel, naar den alene er befæstet ved Hjelp af en tilspidset firkantet Angel.

Spids Vinkel er den, som er mindre end en ret eller mindre end 90°. — Spidsvinklet Trekant er en saadan, i hvilken alle Vinklerne ere spidse.

Spieß (Carl), tydsk Romanforfatter, født 1755 i Freiberg i Sachsen, død 1799 som Inspecteur paa et Gods i Bøhmen, skrev et stort Antal Ridder-, Røver- og Aanderomaner, som engang læstes af Mange og derved gave et Beviis paa Tidens slette Smag.

Spiger er Navnet paa Skibssøm af mindst 5 Tommers Længde.

Spil er en horizontalt liggende eller verticalt staaende Bom, der bevæges ved Haandspager, anbragte i Huller i denne eller ved Bomme gaaende gjennem Huller i den øverste Ende af Bommen (Spilkoppen). S. anvendes til at løfte meget svære Gjenstande, f. Ex. Ankeret ombord i et Skib. Ligger Bommen horizontalt, benævnes Spillet Bradspil, staaer den verticalt, kaldes det Gangspil. S. kan ogsaa være en lille, af Jernhjul og Drev sammensat Maskine, bestemt til en stor Kraftforøgelse. Disse bevæges da ved tvende Sving eller, som man i den nyeste Tid har indført paa Dampskibene, ved en lille dermed forbunden Dampmaskine.

Spilledaaser, der især forfærdiges i Schweiz i Cantonerne Genf, Waadt og Neufchatel, indeholde et Uhrværk, der drives med en Fjer og reguleres med et Vindfang. Stykkerne ere satte paa en Valse, idet smaa fra den udstaaende Stifter virke mod Staalfjere, der danne eet eneste Staalstykke som en Kam, hvis ulige lange og tykke Tænder give forskjellige Toner, naar de sættes i Svingning. Man har ogsaa større Spilleværker, der virke mod Klokker, blæsende Instrumenter o. fl. Oprindelsen til S. var smaa Spilleuhre, der foruden at vise Tiden tillige angave Timerne ved at spille et Stykke; saadanne udføres nu snarere som Stue- eller Taarnuhre med Klokkespil, der bevæges ved Lodder, ligesom selve Uhret, og have en Hammer for hver Klokke.

Spillekort dannes i hele Ark af flere — i Reglen 3 — Lag fast og glat limet Papir uden Pletter, der sammenklistres, presses og tørres. Herrebladenes Contourer udføres gjerne ved Træsnit med en lys Vandfarve; „Musseringen" paa Bagsiden kan ligeledes dannes ved Træsnit, i større Maalestok undertiden i Bogtrykkerpresse. Illumineringen foretages ved Gjennemmaling gjennem en Række Patroner, een for hver Farve, udskaarne i tredobbelt Papir, gjennemtrukket med Oliefernis. De skarpt tørrede Kort overbørstes med tør Sæbe og glittes (s. Glitning). Tilsidst blive de ved Klipning tildannede i den bestemte Form og Størrelse. Om S.s Oprindelse veed man Intet med Vished. Nogle tilskrive de gamle Ægyptere samme, Andre Saracenerne; efter Andre opfandt en Maler Gringonneur dem til Underholdning for den sindssvage Carl VI i Frankrig (disse Kort har man endnu). Med Sikkerhed kjender man ikke deres Brug før det 14de Aarh., men disse ældste Kort, hvis Form endnu har vedligeholdt sig i Tarokkortenes Figurer, brugtes ikke til Spil om Penge men til at spaae med (de kaldtes Tarots). Fra Begyndelsen af det 15de Aarh. opkom Cartes numérales, af hvilke vore nuværende S. have udviklet sig. De bestode oprindelig af 4 Compagnier eensklædte Soldater, hvert dannet af 8 Menige, en Knegt, en Staldmester eller Væbner, en Dronning og en Konge; Esset forestillede Fanen. Ogsaa vore S. ere blevne brugte til at spaae med. — De ældste S. vare malede, siden stak man dem i Kobber o. s. v. Slgn. Leber „Études historiques sur les cartes à jouer" (1842) og „Jeux des cartes tarots et des cartes numérales"; Chatto „Facts and speculations on the origin and history of playing cards" (1848).

Spinat, Spinacea oleracea, er en een- eller toaarig, urteagtig Plante af Salturternes Familie med ægdannede, ved Grunden undertiden spyddannede Blade og uanseelige, grønne, fleerbo Blomster. Den stammer oprindelig fra Asien, hvorfra den rimeligviis først blev bragt til Spanien af Araberne og senere udbredt over den øvrige Deel af Europa, hvor den nu overalt dyrkes som Kjøkkenurt for Bladenes Skyld. Den dyrkes i to Varieteter: Sp. ol. spinosa,

Digitized by Google

hvis vedvarende, krukkedannede Blomsterbække paa Frugtmodningstiden bærer 2—3 korte, horndannede Udvæxter paa Ryggen, og Sp. ol. inermis, hvis Blomsterbække er glat.

Spind, som afsondres af forskjellige Ledbyr, er oprindelig flydende, men seigt, og størkner i Luften til en fiin Traad; en saadan Afsondring, der altid forudsætter Tilstedeværelsen af særegne Afsondringsredskaber, Spindekjertlerne, hvis Omfang og Udvikling igjen rette sig efter Mængden af det S. (Silke), der skal produceres til Dyrets Behov, finder Sted hos mange Insectlarver førend Forpupningen, for at danne et beskyttende Svøb (Cocon) om Puppen, stærkest hos de silkeydende Sommerfugle, **Spinderne**, samt hos Edderkopperne (s. d. A.), hvor det deels har til Øiemed at danne en beskyttende Hule eller Rede, deels et Fangenet, deels et Æggehylster; ogsaa enkelte andre Arachnider, f. Ex. visse Mider, seer man afsondre et Slags S. Hos Sommerfuglelarverne aabne Spindekjertlerne sig paa Underlæben, hos Myrelsverne og Edderkopperne paa Bagkroppen.

Spindehuus. Hendømmelse i S. bruges i Christian V's Lov til at betegne Hensættelse til offentligt Strafarbeide for Fruentimmer.

Spindel er et i Techniken meget brugt Udtryk. Saaledes kaldes Staalaxler i fiint Maskineri; Uhrmagerne kalde dog ogsaa deres smaa Axler Veller. Paa Dreiebænken er det Navnet paa en ikke ved alle Bænke forekommende Axel, hvorpaa Arbeidsstykket befæstes. Ved Knappenaalefabrikationen (s. d. A.) kaldes saa deels de vundne Messingtraadsrør, der klippes itu til Hoveder, deels de stive Traade, hvorom disse S. dannes ved Opvikling. I Spinderier kaldes saa en Axel i selve det spindende Organ, hvad enten den bærer Vinge eller Spole eller ingen af Delene. Jernstøberen kalder S. den Jernstang, hvorpaa han danner en Kjerne, f. Ex. til et Rør. Endelig er S. et noget forældet engelsk Garnmaal, der for Bomuld indeholder 15,120 Yards eller omtrent 22,000 Alen, for Garn af Hør eller Karteuld 14,400 Yards eller omtrent 21,000 danske Alen.

Spindelgang kaldes det simpleste Echappement (s. d. A.), som findes i de simpleste Lommeuhre og tidligere ogsaa anvendtes ved Pendeluhre. Paa Urospindelen findes to udstaaende Flige, dannende en stump Vinkel mod hinanden og stillede saa langt fra hinanden, som Diametren af det som et Kamhjul dannede Stighjul udgjør. Ved Svingningerne af Uroen standses Stighjulet vexelviis af begge Fligene, hver paa sin Side af Hjulet. **Spindeluhr** kaldes et Lommeuhr med Spindelgang.

Spindelstol, s. **Spinding**.

Spindere (Bombyx) er en Slægt af Natsommerfuglene med tyk, lodden Krop, fjerformige Følehorn og manglende, eller aldeles rudimentær, Snabel, hvorfor de som Sommerfugle aldeles ingen Føde tage til sig. Larverne spinde en tæt Cocon af fiin Silke, og alle virkelig silkeydende Sommerfugle høre derfor til denne Slægt. Slgn. Artt. **Silke** og **Silkeorm**.

Spindesiden er et Udtryk, der i Thron- og Lehnsfølgeforholdene i Almindelighed bruges som Betegnelse for alle de cognatiske Linier (i Modsætning til Sværdsiden, der i Almindelighed betegner de agnatiske Linier).

Spinding er Tavernes Ordning i tynde, snoede Legemer af ringe Tykkelse og ubestemt Længde; da Silkens Tave af Naturen er meget lang, og det alene gjelder at forene et passende Antal ved Ophaspning, er Navnet S. altsaa urigtig benyttet for Silkens Vedkommende. Ved de korte Taver (Karteuld, Bomuld) og de halvlange (Hør, Hamp, Kamuld) er Opgaven at samle dem til et langt Garn ved en Snoening, der netop bør være stærk nok til, at Frictionen mellem Taverne bliver ligesaa stor som Styrken, altsaa størst ved de korteste Taver og ved det groveste Garn. Naar undtages Reebslagerarbeide, der spindes udstrakt, foretages S. paa en snevert begrænset Plads, og der bliver saaledes tre Opgaver at løse: den jevne Strækning, Snoeningen og Opviklingen. Strækningen beroer ved Haandspindingen paa Øvelse og Paapassenhed. Ved Maskinspindingen benytter man ofte Doubleringen som et Middel til at udjevne Uregelmæssighederne. Fast altid foretager man Strækningen i flere Gange, især naar man doublerer; man begynder da med en Væge, der er tyk nok til at flyttes og behandles uden Fare; naar den bliver tyndere, maa den fortættes ved Trilning eller ved en Snoening, der dog ikke maa være saa stærk, at den forhindrer en fortsat Strækning. Et saadant foreløbigt Arbeide kaldes Grovspinding (i Uldspinderierne Slubning), eller naar det er Grovspind, der behandles, Forspinding. Trilningen skeer mellem to Remme uden Ende eller ved Rør, der ved hurtig Bevægelse snoe og strax igjen opsnoe Vægerne, og hvor man nøies dermed, kan Opviklingen let skee regelmæssig ved at sætte Spolen i Bevægelse ved Friction paa det alt Opviklede. Vanskeligere er det, naar Vægen skal have en vedvarende Snoening, og Opgaven kan løses paa flere Maader: ligesom ved Haandtenen og Skotrokken spinde Jennystolen og Mulestolen med Spindler alene og altsaa rykviis et bestemt Stykke ad Gangen, idet man vexelviis snoer (og strækker) og opvikler. Man kan imidlertid paa andre Spindemaskiner, især med en Vinge paa Spindlen og en Spole med Skiver udenom den, spinde uafbrudt. Spinder man, som paa Drosselstolen og en hertillands nalmindelig Form af Rokke, med en enkelt Snor uden Ende, der driver Spindlen og Vingen, og med en Friction, der holder Spolen tilbage, saa udjevner Alt sig, forudsat at Spindet er stærkt nok til at trække Spolen med; dette gaaer ved stærkt snoet Garn, men skal Spindet atter strækkes og spindes, saa maa det først igjen opsnoes. Man kan arbeide aldeles paa den samme Maade ved at lade Snoren trække Spolen og holde Spindlen tilbage med Friction. Heller ikke gjør det nogen væsentlig Forandring, naar man, som ved vor almindelige Rok, sætter saavel Spindlen som Spolen i Bevægelse hver med sin Snor, forudsat at Forskjellen i deres Omdreiningshastighed er saa stor, at der er Tilbøielighed til at opvikle Mere, end man spinder, selv naar Spolen er tom, og forudsat at Snoren kan glide i Snorløbene. Men naar man med Vinge og Spole vil grov- eller forspinde, altsaa levere et

Digitized by Google

Spind, der ikke taaler, at man dermed trækker Spolen, saa maae Hastighederne nøie beregnes og vexle, eftersom Spolerne fyldes til. Denne Fordeling gjør Spindelstolene, som de uheldig kaldes, saa complicerede; men det er ogsaa de fuldkomneste til en foreløbig S. Slgn. Artt. Bomuldsindustrie, Differentialbevægelse, Doublering, Drosselstol, Haandteen, Forspinding, Jennystol, Mulestol, Reebslagning, Rok, Uldspinding.

Spindler (Carl), tydsk Romanforfatter, født 1796 i Breslau, var en Tidlang reisende Skuespiller og døde d. 12te Juli 1855. Blandt hans talrige Værker ere „Der Jude", „Der Bastard" og „Der Jesuit" mærkeligst som indeholdende gode Skildringer af Sæder og Tilstande i det 15de og 16de Aarh.

Spindler (Johanne Marie, født Nick), dansk Skuespillerinde, var født d. 27de Septbr. 1784, kom som Barn til det kgl. Theaters Dandseskole og debuterede i Skuespillet 1799 med meget Bifald. Hun var en med personlig Ynde sjelden begavet Charakteerskuespillerinde, der var lige fortræffelig i Soubretteroller og ældre Charakteerroller. Trods sin store Betydning for Scenen og Publicum blev hun paa Grund af Directionens Uvillie imod hende afskediget 1829. Hun døde d. 12te Mai 1861.

Spinell er en Ædelsteen, der har en smuk Glasglands, en rød, blaa eller sortegrøn Farve og Haardhedsgraden 8. Den bestaaer af Leerjord og Magnesia og er isomorph med Chromjern og Magnetjernsteen, der ligesom S. krystallisere i regelrette Oktaedre. De røde og gjennemsigtige Varieteter ere værdifulde Ædelstene, saa at der for aldeles feilfrie S., hvis Vægt overstiger 4 Karat, betales halvt saa Meget som for en ligesaa svær Diamant. Efter Farven benævnes den Rubin-S. (høirød), Ballasrubin (blegrød), Rubicel (guulrød) og Almandin (bruunrød), skjøndt det sidste Navn egentlig bruges om en Varietet af Granat. Den forekommer i løse Jordlag og i Flodsandet paa Ceylon, i Ava og andre Steder i Indien.

Spinet, et i det forrige Aarhundrede meget udbredt, med Staaltraadsstrenge bespændt Tangentinstrument, var opfundet af J. A. Stein. Det fortrængtes efterhaanden ganske af Pianofortet.

Spinol. Korte og især flade Gjenstande kunne befæstes saa solidt paa en Dreiebænkspindel (s. Dreie), at de kunne afdreies uden videre Understøttelse; længere Gjenstande maae derimod understøttes paa anden Maade, og det skeer gjerne ved en S., en tynd Jerncylinder, hvis Axe ligger i Flugt med Spindelaxen, og som ender sig i en forstaalet Kegle, der peger imod Stykket og gaaer ind i en tragtformig Fordybning i dette. S. bæres af en Opstander, den saakaldte Spinoldokke, der kan befæstes paa Vangerne i en til Stykkets Længde svarende Afstand fra Spindelen; men da en nøiagtig Indstilling af S. er af stor Vigtighed, kan den gjerne tillige skrues frem og tilbage paa sin Dokke og urokkelig befæstes i den rigtige Stilling.

Spinola (Ambrosius, Marquis), berømt spansk General, født 1569 i Genua, traadte 1600 i spansk Tjeneste og kjæmpede under Philip II og III med Held og Dygtighed især i Nederlandene imod Moritz af Oranien o. A.; navnlig vandt han Berømmelse ved Erobringen af Ostende (1604), som Erkehertug Albrecht af Østerrig i mere end 2 Aar forgjeves havde beleiret. S.'s sidste store Vaabendaad var Breda's Erobring (1625); han døde d. 24de Septbr. 1630.

Spinoza (Baruch), berømt Philosoph, var født i Amsterdam d. 24de Novbr. 1632; hans Forældre, portugisiske Jøder, vare velhavende Kjøbmandsfolk og lode ham give en omhyggelig Opdragelse. Han studerede først jødisk og christelig Theologie, derefter Physik og Philosophie, adskilte sig fra Jødedømmen uden dog at blive Christen, og gik, for at undgaae Jødernes Forfølgelser, til Rhynsburg ved Leyden, siden til Haag, hvor han døde d. 21de Febr. 1677. Sit Livsunderhold erhvervede S. ved at slibe optiske Glas; han afslog et Tilbud om et Professorat i Heidelberg. Han var en mild, retskaffen og uegennyttig Charakteer, stille og fordringsløs. I sin Levetid udgav han kun 2 Skrifter: „R. Cartesii principia philosophiæ" (1663) og „Tractatus theologico-politicus" (1670). Efter hans Død udgav hans Ven, Lægen L. Meyer, hans „Opera posthuma" (1677); hans Værker ere oversatte paa Tydsk af B. Auerbach (1841).

S. gaaer i sin Philosophie ud fra det cartesianske Begreb af Substants ɔ: det, der til sin Existents ikke behøver noget Andet. Der er kun een Substants, Gud; men herved maa man ganske see bort fra den christelige Forestilling om Gud som et aandigt, personligt Væsen, hvem der kan tillægges Forstand og Villie; Gud er Substantsen og intet Andet. Hvad Substantsen er, besvarer S. kun negativt, ved at sige, hvad den ikke er (f. Ex. den har ingen Aarsag udenfor sig, er intet Mangfoldigt, kan ikke deles o. s. v.). Ved Siden af den aandelige Substants opstillede S. de to Attributer, Forstand og Udstrækning, men disse falde udenfor Substantsen og udtrykke dennes Væsen kun for den iagttagende Forstand. I Forhold til hinanden ere disse Attributer, som Modsætninger, strengt adskilte, og mellem den legemlige og den aandelige Verden finder ingen gjensidig Indflydelse eller Indvirkning Sted, men vel derimod en fuldkommen Overeensstemmelse, en gjennemgaaende Parallelisme. Forholdet mellem Sjæl og Legeme er derfor let at klare for S.: Legeme og Sjæl ere een og samme Ting, kun betragtet under Synspunctet af forskjellige Attributer; Aanden er Legemets Idee ɔ: Legemet betragtet fra Tænkningens Side. De enkelte Ting og Væsener i Verden ere Substantsens vexlende Former („Modi", Maader), et Product af vor urigtige Opfattelse, af Indbildningen, som seer Mangfoldighed, hvor der kun er Eet. Mennesket staaer, ligesom andre Enkeltvæsener, i de betingende Aarsagers uendelige Række; fri Villie kan derfor ikke tillægges det, Menneskene holde sig for frie, fordi de ikke ere sig de bestemmende Aarsager bevidste. Det Gode og det Onde ere intet Virkeligt i Tingene selv men udtrykke kun relative Begreber. Godt er, hvad der er os nyttigt, Ondt, hvad der forhindrer os i at blive deelagtige i et Gode; men nyttigt er det, der bidrager til Erkjendelse, især Guds Erkjendelse, som er det høieste Gode, Kilden til Salighed, som derfor bliver ikke Dydens Løn men Dyden selv. — Slgn. Jacobi „Ueber die Lehre des S." (1785); Sigwart „Der Spinozismus"

Digitized by Google

(1839); H. Bröchner „Benedict S." (Kjøbenhavn 1857).

Spint er et tydsk Kornmaal, i Hamborg $7{,}_{111}$, i Hannover (= Metzen) $8{,}_{061}$, i Bremen (Spind) $4{,}_{793}$ danske Potter.

Spion kaldes den, der i Krigstilfælde begiver sig til det fjendtlige Land eller den fjendtlige Armee for at udforske dennes Stilling o. s. v. og dernæst meddele den anden krigsførende Magt Underretning derom. Efter Folkeretten er det tilladt at straffe Fjendens S. paa Livet, naar de paagribes.

Spiral er en krum Linie, som gjør uendelig mange Omløb om et Punct eller en Axe. Den simpleste plane S. er den Archimediske, som beskrives af et Punct, der bevæger sig med en jevn Hastighed paa en ret Linie, paa samme Tid som denne Linie dreier sig, ligeledes med jevn Hastighed, om et af sine Puncter. Den parabolske og hyperbolske S. opstaaer, naar Axen af en Parabol eller Hyperbol vikles om en Cirkel, idet Ordinaterne blive Normaler til Cirkelen, altsaa gaae igjennem dens Centrum. (Paa lignende Maade kan den archimediske S. tænkes opstaaet af en ret Linie, hvis Abscisseaxe vikles om en Cirkel. Eller med andre Ord: naar det ene Been af en retlinet Vinkel vikles om en Cirkel, danner det andet en archimedisk S.). Paa lignende Maade kunne S. opstaae paa en Cylinder, Kegle eller Kugle (Skruelinier). Disse blive af dobbelt Krumning.

Spiralfjer. Fjere, der ere snoede efter en Spiral og saaledes virkelig fortjene Navn af S., forekomme ikke sjeldent; dertil høre Drivfjeren i alle bevægelige Uhre saavelsom Taffeluhre, den regulerende Fjer i Lommeuhre, de fleste Trykfjere i Laase o. fl. Desuden er det en temmelig almindelig Sprogbrug at give Navnet til skrueformig vundne Fjere, der dannes ved Opvikling især af stivtrukken Jern- eller Messingtraad. Disse bruges meget til at udøve et svagt Tryk, undertiden dog ogsaa, hvor der trænges til et temmelig stærkt, endog til Stødpuder for Jernbanevogne, hvortil man isaafald opvikler en flad Stang, der saa ved Fjerens Sammentrykning bøies paa Høikant. I Lighed med denne urigtige Sprogbrug kalder man den Art af Maskiner til Hørspinding (s. d. A.), hvor de bevægelige Hegletænder bevæges frem (og siden tilbage i et underliggende Lag) ved Hjelp af Skruer **Spiralsystemet**, til Forskjel fra andre Systemer, hvor Hegletænderne sidde paa Valser eller paa Kjeder uden Ende.

Spiralkar, s. **Kar**.

Spiritualer (lat.) kaldes i den katholske Kirke de Mænd, der vaage over Sædeligheden i Præsteseminarierne. — **S.** kaldes ogsaa et Parti i Franciscanerordenen, som holdt fast ved den første strenge Ordensregel og 1294 blev anerkjendt som en særskilt Orden under Navn af Coelestiner-Eremiter. Da denne Anerkjendelse blev ophævet 1302, sluttede de sig til de kjetterske Begharder.

Spiritus er et Ord, der i den ældre Chemie fortrinsviis blev brugt som et Fællesnavn for en Række i Almindelighed destillerede Vædsker, af den meest forskjelligartede Natur. Naar man nu benytter det, menes dermed næsten altid S. vini, Viinaand (s. d. A.). I Apotheket bruges det som et Fællesnavn (med hosføiede nærmere Betegnelser) for sædvanligviis aromatiske, viinaandholdige Destillater, viinaandholdige Opløsninger o. s. v., som f. Ex. S. cochleariæ, S. lavendularum, der er S. vini destilleret over Cochleare, Lavendler; S. camphoratus, S. saponatus ere Opløsninger af Campher eller Sæbe o. s. v. i Viinaand. Desuden bruges flere af de ovennævnte, fra den ældre Chemie stammende Navne (hvori S. forekommer i Navnet, uden at Præparatet har det Mindste at gjøre med Viinaand) endnu i Apotheket, saaledes: S. cornu cervi, Hjortetakspiritus, er en Opløsning af ureent (empyreumatisk) kulsuurt Ammoniak i Vand, Minders Spiritus (s. d. A.), Salmiakspiritus er en Opløsning af luftformig Ammoniak i Vand, S. vitrioli er fortyndet Svovlsyre o. m. fl.

Spiritus vini, s. **Viinaand** og **Alkohol**.

Spirometer, Aandemaaler, er et Instrument, construeret omtrent efter Principet af de sædvanlige Gasmaalere, hvilket Lægen benytter til dermed at maale Individets Aandedrætsomfang, eller, som det kaldes, Lungens vitale Capacitet, et Punct, der ofte kan give nyttige Oplysninger om Bedømmelsen af Sundhedstilstanden.

Spirula („Posthornet") er en Slægt af de 10-armede Blæksprutter, der beboer det aabne Tropehav; den opnaaer kun en ringe Størrelse, men udmærker sig ved sin eiendommelige Skal, der er fiin, næsten glasagtig, tynd, dreiet om i en Spiral, men uden at Vindingerne berøre hinanden, og afdeelt i Kamre, forbundne ved et Rør; den har saaledes megen Lighed med en Nautilskal, med Undtagelse af at den mangler det store yderste Kammer i Nautilskallen; den forholder sig heller ikke til Dyret paa samme Maade som hos Nautilen; det er nemlig egentlig en indre Skalbannelse, der dog hos de faa hidtil fangne Exemplarer ragede halvt ud af Kappens Bagende. De døde Skaller findes ofte drivende paa Havets Overflade.

Spirylsyrling, Salicylsyrling, er en lysegul, flygtig Olie af en stærk, krydret Lugt; den forekommer i alle Dele af de urteagtige Spiræer (Spiræa ulmaria, digitata, lobata, filipendula), i Roden af Crepis foetida og i Larverne af de paa Piletræerne og Poplerne levende Chrysomela populi. Den fremstilles ved at underkaste Spiræablomsterne en Destillation med Vand, eller ved at destillere Salicin med iltende Midler, navnlig chromsuurt Kali og Svovlsyre. Forsigtig ophedet med Kalihydrat omdannes den under Brintudvikling til **Spirylsyre**, en krystalliserende Syre, der i Forbindelse med Methylilte forekommer i den ætheriske Olie af Gaultheria procumbens (s. **Salicin**). For Chemikerne ere saavel Syrlingen som Syren af megen Interesse, navnlig ogsaa paa Grund af de forskjellige Destructionsproducter, der kunne opstaae deraf. Indbyrdes staaer Salicylsyrling i samme Forhold til Salicylsyre og Salicin som Aldehyd til Eddikesyre og Viinaand.

Spiræa (Mjødurt) er en til Rosenfamilien hørende Slægt af Urter, Halvbuske eller Buske, der alle tilhøre den nordlige tempererede Halvkugle; de have afvexlende, hele eller flinnede Blade med tilvoxne Axelblade og smukke, vellugtende, hvide (eller sjeldnere rosenrøde) Blomster i forskjelligartede Blomsterstande. Et Par

Digitized by Google

Arter findes vildtvoxende i Danmark, og en Mængde andre høre til de almindeligste Ziirbuske i vore Haver.

Spiselige (ɔ: for Mennesker), ere mange Pattedyr og Fugle, ikke saa Krybdyr og Padder, de fleste Fiske, Blæksprutterne, mange Snegle og Muslinger, Søpølser, Søborrer (Æggestokkene) — ja selv Aktinier og Svampe forsmaaes ikke — mange Krebsdyr og Krabber, endogsaa visse Insecter (Termiter, Larver, f. Calandra). Det Fødemiddel, som Størstedelen af Dyreriget byder os, er af meget forskjellig Godhed, Fordøielighed og Smag. Ligefrem uspiselige ere visse Fiske og Snegle (f. Giftige Dyr), som man derfor tilskriver giftige Egenskaber.

Spiserøret (Oesophagus) er den Deel af Fordøielseskanalen, som fra Svælget strækker sig ned til Mavemundingen, og hvorigjennem de nedsunkne Spiser passere ned i denne.

Spittler (Ludvig Timotheus, Friherre af), tydsk Historieskriver, født d. 10de Novbr. 1752 i Stuttgart, var 1779—1806 Professor i Göttingen og døde d. 14de Marts 1810 i Stuttgart som Præsident for „Overstudieraadet" og Minister. Blandt S.'s mange Skrifter nævne vi: „Gesch. des kanonischen Rechts"; „Gesch. der christlichen Kirche"; „Gesch. Würtembergs"; „Gesch. der dänischen Revolution 1660".

Spitzbergen (Spidsbjerg) kaldes en Gruppe af 3 større og nogle mindre Øer (i Alt. c. 1,400 □M.) i det nordlige Polarhav N. O. for Grønland, mellem 77° og 81° n. Br. De ere opfyldte af indtil 4,400 F. høie, spidse og takkede Bjerge, med høist ubetydelig Plantevæxt (meest Mosser og Lavarter); nogle Rendsdyr græsse i det Indre, ellers besøges Øerne kun af enkelte Polardyr og Søfugle, men Havet omkring dem er rigt paa Polarhavenes almindelige Beboere. S. er om Vinteren omgiven af faste Iismasser, om Sommeren af Driviis og løse Iisstykker, saa at Kysterne selv da ofte neppe ere tilgjængelige. Indbyggere findes ikke i dette øde og kolde, næsten overalt af Iis og Snee bedækkede Land, men om Sommeren komme her Skibe, især fra de russiske Havne ved det hvide Hav, for at jage Pels- og Søbyr, og stundom overvintre Jægerne da her. Efter dets Opdagelse 1533 besøgtes S. af Barenz og Heemskerk, og siden dreve især Hollænderne her en betydelig Fangst af Hvaler og Sælhunde; her dannede sig en heel By af Trankogerier („Smeerenberg"), som fra Holland forsynedes med alle Fornødenhederne. Nu ere Havdyrene næsten forsvundne fra Øernes umiddelbare Nærhed.

Spix (Johan Baptist), bekjendt tydsk Naturforsker, var født 1781 i Baiern og døde 1826. 1817—20 reiste han med Martius (f. d. A.) paa Kongen af Baierns Foranstaltning i Brasilien, og han er Forfatter til de zoologiske Værker, som behandle de videnskabelige Resultater af denne Reise, hvilke Værker vel ere en vigtig Kilde til Kundskab om Brasiliens Dyreliv, men dog i det Hele hverken udmærke sig ved Kritik eller Omhyggelighed i Bearbeidelsen: „Simiarum et Vespertilionum Brasiliensium species novæ", 1824; „Avium species novæ", 2 Bd., 1825—26; „Serpentum Brasiliensium species novæ" (ved Wagler), 1824; „Ranæ et Testudinis brasiliensis species novæ", 1825; „Species novæ Lacertarum", 1825; „Testacea fluviatilia" (ved Wagner), 1828; „Selecta genera et species piscium" (ved Agassiz). Af mere blivende Værd er maaskee S.'s „Geschichte und Beurtheilung aller Systeme in der Zoologie" (1811).

Spjeld. Da rask Træk i en Skorsteen er af stor Vigtighed for en livlig Forbrænding, men den paa den anden Side kan være altfor rask, saa at for Meget af Varmen gaaer tilspilde, ligesom Trækket er afhængigt af Omstændighederne, især Vindens Retning og Styrke, burde man, navnlig ved Dampkjedler, altid give Skorstenen saadanne Dimensioner, at Trækket kan blive overflødigt, men regulere det ved et S., der desuden kan tjene til at holde paa Varmen, f. Ex. om Natten, og saaledes lette Opfyringen, derved at Luftcirkulationen aldeles standses, naar Ilden er slukt. Ved Kakkelovnsrør og andre smaa Røgkanaler bruges balancerede Dreiespjeld, der imidlertid genere under Rensningen ved at staae midt i Kanalen. Ved større bruger man enten Dreiespjeld, der sidde paa den ene Side og svinge som en Dør, eller Skydespjeld, der, forsaavidt de gaae lodret, ere opveiede ved en Modvægt. Da imidlertid den først omtalte Form af S., det balancerede Dreiespjeld; ansees for den normale, har man ogsaa overført Navnet S. paa lignende Afslukker for reen Luft (fra Blæsebælge), Damp (Drosselklappen, Moderatoren) eller Vand.

Spleen, Miltsyge, kaldes en Art Hypochondrie eller Melancholie, som ifølge den særegne Levemaade og stærke animalske Kost især skal forekomme blandt Englænderne. — **Splenalgie,** Miltsmerte, Sting i venstre Side. — **Splenitis,** Miltbetændelse.

Splint (Alburnum), ogsaa Spint, Hvidtræ, Gede, kaldes hos de træagtige Planter de yderste og yngste, nærmest indenfor Cambialringen liggende Beblag, der i Reglen ere lysere og blødere end de ældre. Det inderste Lag S. bliver hvert Aar til Ved paa samme Tid, som der dannes et nyt Lag S. udenom det fra det foregaaende Aar. Dannelsen af S. er i det Væsentlige som af Ved, men da det er løsere og saftrigere, er det mere udsat for alskens Ødelæggelse: Svinding og Kastning, Forraadnelse, Svampe og Orm. Hvor Træets Bevaring er af stor Vigtighed, bliver derfor S. borthugget, saaledes til Skibsbyggeri. Ved stærkt farvede Træsorter borttages ligeledes S., fordi den forbliver graalig og først som Ved modtager det eiendommelige Farvestof.

Splügen hedder et Bjerg (9,600 F.) paa Sydgrændsen af Canton Graubünden i Schweiz, over hvilket en tildeels i Klippen udhuggen Vei fører til Italien. S. er derfor et af de vigtigste Passer over Alperne.

Spodumen (gr.), et Mineral, der bestaaer af Kiselsyre, Leerjord og Lithion og hører til Feldspatharterne, er først fundet paa Utø i Sverrig.

Spohr (Louis), en af den nyeste Tids berømteste Violinvirtuoser og Componister, var født d. 5te April 1784 i Woltershausen ved Hildesheim. Han viste meget tidlig ualmindelige Anlæg for Musik, men fik dog ikke Tilladelse af sin Fader til ganske at hellige sig til Musiken, forinden han havde modtaget en grundig videnskabelig Dannelse. Imidlertid studerede han

Digitized by Google

flittig Theorie samt Violinspil under Eck, som han 18 Aar gammel ledsagede paa en Reise til St. Petersborg, og blev efter sin Tilbagekomst 1803 snart berømt baade som Virtuos og som Componist. Nu paafulgte en lang Række af Kunstreiser i næsten alle Europas Lande, som han for det Meste foretog i Forening med sin Hustru **Dorette S.**, født Schindler, som var en fortrinlig Harpespillerinde (født d. 2den Decbr. 1787 i Gotha, død d. 20de Novbr. 1834 i Kassel). Alle disse Reiser vare sande Triumphtog, som snart gjorde S.'s Navn berømt overalt. Efter at have havt forskjellige Ansættelser i flere tydske Hovedstæder, blev han 1822 Hofcapelmester i Kassel, hvor han forblev indtil sin Død d. 22de Octbr. 1859. S. var ubetinget en af Nutidens eminenteste Violinvirtuoser, lige udmærket ved en kolossal Færdighed og ved en ualmindelig stor og fyldig Tone, samt ædelt, sjælfuldt Foredrag. Ogsaa som Componist maa han regnes blandt Nutidens ypperste. Hans Hovedværker, som have et blivende og uforgjængeligt Værd, ere: flere store Oratorier (det berømteste „Die letzten Dinge"), Operaer („Zemire og Azor", „Jessonda", „Faust" o. s. v.), talrige brillante og gediegne Solo- og Concertsager for Violin, Værker for Kammermusik, Symphonier o. s. v.

Spole er egentlig det danske Navn for en Bobine (s. d. A.); ved Sprogbrugen er dog indtraadt en Deling, saa at S. (eller Spolepibe) fast alene benyttes for de kun ved den ene Ende begrændsede Garnruller, hvorpaa Islæt eller det til Strømpevirkning bestemte Garn „opspoles". Spolingen foretages oftest for Haanden paa en Spolerok, hvor en S. sættes i meget hurtig Omdreining; dog har man i de større Væverier gjerne Spolemaskiner, hvorpaa Spolingen foretages med et større Antal S. paa een Gang og derved med kjendelig Arbeidsbesparelse.

Spoleto, Stad i „Kirkestaten", nu i Kongeriget Italien, ved den lille Flod Mareggia, har en smuk Kathedralkirke og 9,000 Indb. — I Oldtiden var Spoletium en anseelig Stad i Umbrien og blev 240 f. Chr. en romersk Colonie; fra Longobardernes Tid udgjorde den tilligemed et stort District Hertugdømmet S., siden et Markgrevskab S., fra det 13de Aarh. hørte dette under Kirkestaten.

Spolia (sjeld. i Enkelttallet spolium) kaldtes hos Romerne, hvad man afførte en Person, f. Ex. Klæder, en overvunden Fjendes Rustning o. s. v.; i Almindelighed det sidste. S. opima kaldtes især-deleshed den overvundne og fældede fjendtlige Anførers Rustning og Vaaben, naar den seierrige romerske Feltherre aftog ham samme og bragte dem hjem til Rom som et Seierstegn.

Spolorm (Ascaris) er en Slægt af Rundormenes Orden; A lumbricoides i Tarmkanalen hos Mennesket og (eller nærstaaende Arter) hos Hesten og Svinet. Den almindelige S., ogsaa populært kaldet Regnorm, lever i Tyndtarmen og synes i Reglen ikke at frembringe bestemte sygelige Tilfælde. Den lille S. (A. vermicularis) eller Springormen derimod opholder sig i Endetarmen, som den irriterer stærkt og derved fremkalder mange consensuelle Tilfælde hos Barnet. Hiin maa fordrives med de saakaldte Ormemidler eller ormdræbende Midler, samt afførende; denne derimod bedst ved en local Udskylning af Endetarmen ved simple eller medicamentøse Lavementer.

Spondeus (gr.) kaldes en af 2 lange Stavelser (— —) bestaaende Versfod, som anvendtes især i det græske Hexameter afvexlende med Daktylen (— ◡ ◡).

Spongia, s. Svamp.

Spontini (Gasparo), berømt Componist, født d. 17de Novbr. 1778 i Jesi i Kirkestaten, studerede Musikens Theorie i Rom og Bologna og siden i Conservatoriet della pietà i Neapel, og bragte alt i sit 17de Aar sin første Opera til Opførelse. Han kom 1804 til Paris, hvor han, efter at have gjort sig bekjendt ved flere mindre Værker, componerede sit berømteste Værk, den store heroiske Opera „Vestalinden", som efterfulgtes af „Ferdinand Cortez", „Olympia", „Nurmahal" o. s. v. Siden kom han som Hofcapelmester til Berlin, men fik sin Afsked 1842 og levede siden deels i Frankrig, deels i Italien, blev af Paven udnævnt til Greve af St. Andrea og døde d. 14de Jan. 1851 i Majolati i Kirkestaten. S.'s Operaer ere skrevne i en storartet, glimrende og imponerende Stiil, som imidlertid ikke er fri for huul, tom Pomp.

Spor (Jernbanevæsenet). Sporet paa Jernbaner dannes af to indbyrdes parallele, paa et jevnt Underlag hvilende, Jernskinner, hvorpaa Vognhjulene løbe. De første Jernbaneskinner dannedes af Støbejern omtrent i Midten af forrige Aarhundrede. Rigtignok havde der i Kulgruberne i England allerede tidligere været anvendt et Slags, med Jernskinner beslaaede, Træspor, men disse høist ufuldkomne Sporveie (s. d. A.) kunne kun uegentlig talt henregnes til Jernbanerne, om de end unægtelig gave Impulsen til dem. Det var i Maskinvæsenets Hjem, i det jernrige England, at de første Jernbaneskinner støbtes, sandsynligviis i de berømte Støberier i Coalbrockdale, det samme Sted, hvorfra den første Støbejernsbro udgik. Skinnerne ere flade med en opstaaende Kant, for at hindre Vognhjulene fra at løbe ud af Sporet. Disse saakaldte Fladskinner støbtes almindeligviis i Længder paa c. 4 Fod og befæstedes ligefrem ved Nagler til Underlagene. For at forøge deres Styrke forsynedes de forneden med en Forstærkning, der gjordes høiest paa Midten og forløb sig ud imod begge Ender. Denne Form gav dem Navn af Fiskebug-S. I Slutningen af forrige Aarhundrede begyndte Fladskinnerne at fortrænges af Høiskinnerne, hvis Tverprofil i Grundformen var som et latinsk T, paa hvis Hoved Hjulene løb. Den opstaaende Kant, hvormed Fladskinnerne vare forsynede, flyttedes samtidig over paa Hjulene, hvor den benævnedes Sporkrands. Høiskinnernes Form var mere principrigtig end Fladskinnernes, da de havde størst Jernstyrke i den Retning (d. e. den lodrette), hvori Trykket virker. De støbtes gjerne i samme Længder som Fladskinnerne, men maatte befæstes til Underlagene ved Hjelp af Stole, det vil sige Støbejerns Leier, hvori deres Ender hvilede, og som selv vare fastgjorte paa Underlagene. Disse, der dengang sædvanligviis dannedes af Træ- eller Steenklodse, kunde i Længden ikke udholde Rystelserne ved Jernbanefærdselen, men kom let ud af deres Leie, saa at Skinnerne forrykkedes

Digitized by Google

og ved Vognenes stærke Stød hyppig sprang itu. Man lededes herved, omtrent i Begyndelsen af vort Aarhundrede, til Brugen af valsede Skinner, der ere stærkere og tillige have den Fordeel at kunne forfærdiges i større Længder (15—21 Fod). De første valsede Skinner vare af qvadratisk Gjennemsnit, ofte med en elliptisk Forstærkning forneden, altsaa som Fiskebugskinner; senere gav man dem en Udvidelse baade foroven og forneden, Hoved og Fod, hvorved de lettere befæstedes i Stolene og desuden, naar Hovedet var blevet slidt ved Brugen, kunde vendes om, saa at Foden brugtes som Hoved, i hvilket Øiemed man da ogsaa forlod Fiskebugformen og gjorde Skinnernes Over- og Underkant indbyrdes parallele (Parallelskinner). Dette Slags Skinner bruges som oftest i England, Frankrig og Belgien. Da Stolene imidlertid ere af Støbejern, gaae de let itu, og saavel i Tydskland som i Danmark bruger man derfor hellere Skinner med en bred Fod, der ligefrem befæstes til Underlagene ved Hagenagler. Disse Skinner, der ofte benævnes amerikanske eller, efter Opfinderen, Vignoles Skinner, have et afrundet Hoved, hvorpaa Hjulene løbe. Et tredie Slags Skinner ere de saakaldte Bro-, Port- eller Omegaskinner, hvis Tverprofil i Grundformen ligner det græske Bogstav Ω. De have ikke saa stor Bæreevne som de foranførte og bruges derfor kun sjelden. Hvad Underlagene angaaer, da har man navnlig anvendt to forskjellige Systemer, nemlig enten med afbrudt eller med sammenhængende Understøttelse for Skinnerne. Det førstnævnte System deler sig atter i flere forskjellige Slags: enten Træ- eller Steenklodse, der staae aldeles uafhængige af hinanden og saaledes danne to Rækker isolerede Understøttelsespuncter for Skinnerne, eller Tversveller, der naae hen under begge Sporskinner paa een Gang. Almindeligviis ere Svellerne af Træ; dog har man paa enkelte Steder i England begyndt at danne dem af Jern. Til Underlag med sammenhængende Understøttelse for Skinnerne anvendes Længdebjelker (Langsveller), der enten ligefrem hvile paa Overfladen af Planum eller paa Tversveller eller nedgravede Fundamentsteen. Begge Langsvellerne forbindes hist og her ved lange Tverbolte. Det Underlag, der nu meest anvendes, er Tversveller af Træ, der anbringes med omtrent 3 Fods indbyrdes Afstand. Den bedste Træsort hertil er Eeg, men som oftest maa man lade sig nøie med Fyr, der for Varighedens Skyld da gjerne gjennemtrænges med Kreosot, Jernvitriol, Kobbervitriol, Sublimat eller et andet Stof, der kan beskytte det mod Forraadnelse. For at conservere Svelletræet er det ligeledes nødvendigt at sørge for en omhyggelig Afledelse af Fugtigheden. Den øverste Deel af Planum dannes derfor af et Lag skarp Gruus, der tilsteder en rask Gjennemsivning af Vandet, og hvorfra det bortføres gjennem underjordiske Afløbsrender (Drains, Steenfaskiner).

Enhver Jernbane, som kun har eet S., maa paa passende Steder være forsynet med Undvigespor, for at to Tog kunne komme forbi hinanden. Hvor slige Undvigespor skulle anbringes, ligesom i det Hele taget hvor et Jernbanespor deler sig i flere andre, opstaae de saakaldte Sporskifter, der construeres paa forskjellige Maader. Det Simpleste er, at S. paa et kort Stykke er gjort bevægeligt, saa at det lader sig dreie til Siden; men da herved det ene S. bliver fuldstændig afbrudt, hvilket let kan afstedkomme Ulykker, lader man hellere i Delingspuncterne de to yderste Skinner være sammenhængende og faste, og danner kun de inderste som bevægelige „Tunger", der af Banevogteren stilles i Forbindelse med det af Sporene, der skal benyttes (i Reglen er Sporskiftet indrettet selvregulerende med Hensyn til den ene Stilling). Ved denne Indretning kan Toget vel ved Uagtsomhed fra Banevogterens Side komme ind paa et urigtigt Spor, men ikke løbe ud af Skinnerne. Til at bringe enkelte Jernbanevogne over fra et S. i et andet bruges, foruden Sporskifter, ogsaa de saakaldte Dreieskiver og Skydebroer (s. disse Artt.). En Jernbanes S. tilligemed de Constructioner, der tjene til at befæste Skinnerne i en solid Stiling paa Jordlegemet, kaldes dens Overbygning.

Sporader (gr., de adspredte) kaldtes i Oldtiden i Modsætning til Cycladerne, de henimod Lilleasiens Kyst adspredt liggende Øer i det græske Archipelag. De betydeligste ere Rhodos, Kos, Samos, Chios, Lesbos og Tenedos.

Sporadisk (gr.), enkelt, ene forekommende, anvendes om Sygdomme, som forekomme enkeltviis, i Modsætning til de epidemiske.

Spore kaldes i Zoologien 1) den haarde og spidse, undertiden dobbelte Udvæxt, som visse Hønsefugle, navnlig Hanerne, besidde ovenover Bagtaaen; 2) den lignende, ligeledes enkelte eller dobbelte Dannelse, som visse Vadefugle (Sporevinge, Palamedea) besidde paa Vingen (egentlig et Slags Negle); den benyttes ligesom Hanens Hælspore som et Vaaben; 3) den forbenede Sene, som hos mange Flagermuus fra Hælen af støtter Halesfyvehudens Rand.

Sporer kalder man de til Blomsterplanternes Frø svarende Forplantelseslegemer hos de blomsterløse Planter, som derfor ofte kaldes Sporeplanter. S. have altid en meget simpel Bygning, idet de i Reglen kun bestaae af en enkelt Celle, sjeldnere af 2—4, men udvikle sig iøvrigt forskjellig, ligesom de ogsaa indtage en forskjellig Plads i Plantens Livsløb. See de specielle Artt. (Bregner, Lycopodiaceæ, Padderokker, Lavarter, Alger, Svampe).

Sporevinge (Parra), Fugleslægt af Vandhønsenes Familie, beboer Tropelandene (Brasilien, Ostindien, Sundaøerne, Madagaskar). Det er smaa Fugle med middellang Hals, et middellangt, lige, sammentrykt Næb og meget høie og tynde Been (baade Mellemfod og Skinnebeen ere stærkt forlængede) samt med 4 lange og tynde Tæer, med lange, lige og tynde Kløer, navnlig er Bagkloen af en forbausende Længde; herved omspænde deres Fødder et forholdsviis stort Fladerum, og de formaae paa denne Maade at staae paa og løbe hen over Vandet, naar dette indeholder Vandplanter, hvis Blade kunne yde dem et Støttepunct. Farverne ere mere brogede, end det ellers pleier at være Tilfældet hos Vadefuglene; Vingen er udstyret med en saakaldet Spore.

Sporskifte, s. Spor.

Digitized by Google

Sportel (i det Væsentlige det Samme som Gebyhr, s. d. A.) kaldes den Betaling, som i mange Tilfælde skal erlægges for en juridisk Handlings Foretagelse. En stor Deel af disse S. tilfalder efter den hidtil i Danmark gjeldende Lovgivning de paagjeldende Embedsmænd selv, og flere juridiske Embedsmænds, navnlig Underdommernes og visse Magistratspersoners, Lønninger have hidtil væsentligst bestaaet i S.; men nu er det bestemt, at disse Embeder efterhaanden skulle sættes paa fast Gage, saa at S. efter den Tid tilfalde Statskassen. **Sportulering** kaldes det at beregne og oppebære Sportlerne for en juridisk Handling.

Sporvei. Medens Kjørebanen paa de almindelige Veie er dannet eensformig over hele Breden, saa at Vognene ikke have nødig at følge et vist bestemt Spor, ere S. forsynede med et ved Kunst anlagt, fast Spor, hvorpaa Hjulene skulle løbe, og hvorfra de ikke maae vige. S. ere af gammel Oprindelse, sandsynligviis ikke stort yngre end Veibygningskunsten i det Hele taget. Efterat man nemlig først var kommen til Erkjendelse af det Nødvendige i at anlægge faste Veie for Færdselen, laae det nær at indskrænke denne faste Kjørebane, hvis Anlæg ofte forvoldte store Anstrengelser og Bekostninger, til saa ringe en Brede som mulig, det vil sige til de Partier, der nødvendig maatte komme i Berøring med Vognhjulene; og saaledes opstode da de første S. eller, som de til Adskillelse fra de senere, snarere kunde kaldes: Hjulbaner. Materialet til disse Hjulbaner var fra først af Steen. I Ægypten findes saaledes Levninger af Veie med Qvaderstenenes Spor, hvis Alder falder sammen med Pyramidernes. I Cyrene i Afrika har man milevidt forfulgt Spor af lignende Veie, der have dannet Communicationer mellem Ørkenens engang saa pragtfulde Stæder. Ogsaa Romerne anlagde paa forskjellige Steder i deres vidtudstrakte Rige S. af Steen, hvoraf betydelige Levninger have bevaret sig indtil vor Tid. Er nu saaledes end Oprindelsen til S. at søge i en fjern Oldtid, ligger dog Opfindelsen af Træbanerne, dette Communicationsmiddel, hvorfra vore nuværende S. maae siges at have deres egentlige Udspring, os langt nærmere i Tiden. De dukke nemlig først op i Begyndelsen af det 17de Aarh. i England, hvor de benyttedes i Bjergværkerne, men skulle dog ifølge tydske Angivelser have været tidligere kjendte i Tydskland og derfra bragte til England ved Bjergværksfolk, der indkaldtes af Dronning Elisabeth. I sidste Halvdeel af det 17de Aarh. beskrives Træbanerne som bestaaende af to Bjelker, hvorpaa Hjulene løb, og som vare indbyrdes forbundne ved Tverstykker, der støttede dem og holdt dem i deres parallele Leie. Disse Bjelker bleve hurtig beskadigede og slidte af Vognhjulene, saa at de hyppig maatte fornyes. Da det imidlertid kun var Overfladen, der leed, gik man til at anbringe tyndere Bjelker ovenpaa dem, som lettere kunde fornyes, og hvorved de nederste bevaredes mod Beskadigelse. Tydeliggjør man sig denne Construction, vil man indsee, at det i Principet er den samme, der endnu den Dag idag i flere Lande benyttes ved Jernbanerne. Langsvellerne findes begge Steder, kun ere Sporskinnerne i det ene Tilfælde af Træ, i det andet af Jern.

Gnidningen mod Træskinnerne vedblev imidlertid bestandig at være meget stor. Man lededes derved efter nogen Tids Forløb til at beslaae dem med tynde Jernskinner; og saaledes var Overgangen da gjort til de egentlige Jernbaner. Idet vi derfor paa dette Sted vidére henvise til denne Artikel, skal her endnu kun bemærkes, at Benævnelsen „Jernbane", ifølge den nugjeldende Sprogbrug, fortrinsviis anvendes om de S., paa hvilke Dampen benyttes som bevægende Kraft, medens derimod de, hvor Hestekraften eller anden Muskelkraft anvendes, simpelthen benævnes „S." (Hestebaner).

Sporvidde betegner ved Kjøretøier til almindelige Veie den indbyrdes Afstand mellem hver to, til samme Par (For- eller Baghjul) hørende, Hjul, maalt mellem de indvendige Sider af Fælgene. Erfaring har godtgjort som den hensigtsmæssigste S.:

for svære Fragtvogne ...... 5½ à 6 Fod
— tohjulede Personvogne ... 4½ à 5 —
— firhjulede — ... 4½ à 4¾ —

Paa Jernbaner maales S. mellem Skinnernes Inderkanter, og er i de fleste Lande — saaledes ogsaa i Danmark — antaget til 4' 8½" eng. Maal = 4' 6¾" dansk Maal. Naar ikke de alt existerende Jernbaner gjorde det ønskeligt at beholde samme S. for dem, der senere anlægges, vilde det, navnlig af Hensyn til Hastigheden, være hensigtsmæssigt at forøge den til 5 à 6 Fod, da Locomotiverne isaafald kunde construeres større og kraftigere end til de nuværende Spor.

Spove (Numenius), ogsaa kaldet Regnspove („Regnspurv"), er en Fugleslægt af Sneppefamilien med brungraae Farver, hvidagtig Bug, et langt, buet Næb, høie Been og halv Svømmehud mellem Forterne; de ruge paa fugtige Enge, ved Kjær og Moser, og begive sig med de flyvefærdige Unger til Havets Kyster, langs med hvilke de flytte flokkeviis. De ere vilde og sky, løbe og flyve godt, udstøde et gjennemtrængende Skrig og leve af Orme, Insecter og andre Smaadyr.

Spranger (Bartholomæus), flandersk Maler, født i Antwerpen 1546, gik fra en Mester til en anden og kom saaledes gjennem Frankrig til Italien, hvor han først i Parma hos Sojaro, Elev af Correggio, blev bekjendt med italiensk Kunst, gik derfra til Rom og erhvervede sig der hurtig et betydeligt Navn som en Efterligner af den Michel-Angelo'ske Retning. S. var et stort Talent, som under heldigere Tidsforhold kunde være bleven en endnu større Kunstner, medens hans Arbeider nu for Størstedelen bære Præg af Maneer. I Rom og Wien udførte han de vigtigste; hans Staffelibilleder ere sjeldne. S. døde sandsynligviis 1615.

Spredning kaldes ved Maskinhørspinding Tavernes første Ordning til en tyk Væge af jevn Tykkelse og ubestemt Længde, hvori Taverne ligge parallelt.

Spredt Fegtning modsættes den sluttede Kamp; den udføres imidlertid ikke alene med Kjeder, men disse maae nødvendigviis understøttes af et tilsvarende Antal Tropper i sluttet

Digitized by Google

Opstilling, som kunne forstærke eller afløse Kjæderne samt udføre mindre, sluttede Angreb mod Fjenden eller imødegaae lignende Angreb fra ham. Under Dækning af det spredt kjæmpende Mandskab kan man udvikle de større Troppemasser eller henføre dem til andre Steder af Kamppladsen, recognoscere den angrebne Fjendes Styrke og Stilling, forfølge ham, naar han er bragt i Uorden, ordne de egne Tropper og dække sin Retraite navnlig i det couperede Terrain, der fortrinsviis egner sig til denne Fegtningsmaade. Det er hovedsagelig Infanteriet, der kan benytte den s. F. til Kamp; den kaldes da Tiraillering eller Blænkning eller Fegtning en débandade, og Mandskabet, der bruges hertil, kaldes Tirailleurer eller Blænkere. Cavaleriets s. F. er af mindre Betydning; den kaldes Blænkning eller Flankering, Mandskabet kaldes Blænkere eller Flankeurer.

Spree, Flod i Preussen, udspringer i Lausitz, løber forbi Berlin og falder, efter et Løb af 47 M., ved Spandau i Havel.

Spremberg, Stad i den preussiske Provinds Brandenburg, har Klædesfabriker. 6,000 Indb.

Sprengel (Kurt), en berømt Læge og Videnskabsmand, født d. 3die Aug. 1766 i Boldekow ved Anklam, død d. 15de Marts 1833 som Professor i Medicin og Botanik i Halle, har gjort sig bekjendt ved en stor Mængde Skrifter over forskjellige af Videnskabens Fag, især dog ved sit udmærkede historiske Værk: „Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneikunde" (3die Opl., 5 Bd., 1821—28).

Sprenger (Aloys), en bekjendt Orientalist, født 1813 i Tyrol, studerede Naturvidenskaberne og de orientalske Sprog i Wien og blev 1845 udnævnt til Forstander for Collegiet i Delhi, en Art muhammedansk Høiskole. 1848 gik han til Lucknow for at forfærdige et Katalog over de derværende Bibliotheker, hvoraf 1ste Bind udkom i Calcutta 1854; 1850 vendte han tilbage til Calcutta og blev Regjeringstolk og Secretair ved det asiatiske Selskab i Bengalen. For sin Sundheds Skyld gik han til Syrien 1854 og har siden 1857 opholdt sig i Bern og paa forskjellige Steder i Tydskland, beskjæftiget med litterære Arbeider. Blandt disse ere de vigtigste: „Masudis meadows of gold" (Bd. I, 1841); „Life of Mahomed" (Bd. I, 1851); „Abd er-Razzaks technical terms of the Soofees" (1847); „Otby's history of Mahmud of Gaznah in Arab." (1847); „Selections from Arab. Autors" (Bd. I, 1845); „Gram. of the engl. language, explained i Urdu" (1845); „The Gulistan" (1851).

Spring, Forrykkelser, kaldes i Geognosien de mere eller mindre lodrette Revner, der ere opstaaede ved en Forskydning af en Deel af Bjergmassen under en Hævning eller Sænkning; det samme Lag findes da paa den ene Side af S. høiere end paa den anden med en Forskjel i Høidebeliggenheden, der kan variere mellem faa Tommer og flere hundrede Fod. Slige Forstyrrelser i Leiringsforholdene kunne i høi Grad hæmme f. Ex. Kullagenes bjergværksmæssige Behandling. Ogsaa i de bornholmske Kullag findes der S.

Springbalsamin, s. Balsamin.

Springende Dyr forekomme blandt Pattedyrene (Springhare, Springmuus, Kænguruh o. s. v.), Padderne (Frøer, Løvfrøer), Insecterne (Græshopper, Springhale) og Krebsdyrene (Tanglopper). Springeevnen er hos Pattedyr og Padder knyttet til en særdeles stærk Udviklelse af Baglemmerne, saaledes at disse, langt mere end det ellers er Tilfældet, overgaae Forlemmerne ikke blot i Længde men ogsaa i Styrke. En særegen Udbannelse af Halen, saa at den deels kan tjene til Styrerebskab under Springet, deels kan tjene til Støtte, naar de sidde paa Bagbenene, er hos Pattedyrene altid knyttet til Tilstedeværelsen af Springbeen; en analog Udbannelse af Lemmerne findes blandt Insecterne hos Græshopperne. (Her tales kun om Springeevnen i sin høieste Udvikling; at mange andre Dyr kunne gjøre Spring, f. Ex. Katte og Geder, behøver kun at antydes).

Springer, a) s. Delphin, b) Ostefluens Larve.

Springbuk (Antilope euchore) kaldes en Antilopeart, der lever i store Flokke paa Sydafrikas Græsstepper; den springer høit og er saa hurtig, at den ikke kan indhentes, hvorfor man jager den ved at omringe hele Hjorden og fælde de enkelte Dyr, altsom de ville undslippe gjennem en Aabning i Kredsen, ved Landser.

Springflod er det stærkere Høivande, som finder Sted i Nymaane og Fuldmaane, s. Ebbe.

Springhaler (Podura) kaldes en Slægt af smaa, vingeløse Insecter, i Reglen med Bidemund og uden fuldstændig Forvandling, med Grupper af enkelte Øine (Smaaøine) istedetfor sammensatte Øine, og oftest med mørke, urene Farver; fra Bagkroppen udgaaer en Springgaffel, der sædvanlig bæres indslaaet under Bugen, men ved hvis Hjelp de kunne kaste sig langt frem. De opholde sig paa mørke, fugtige Steder mellem affaldent Løv, under Bark og Stene, ved Vandet o. s. v. Den saakaldte „sorte Snee" paa Alpegletscherne er et Insect af denne Gruppe (Desoria glacialis); P. aquatica paa Vandet, P. fimetaria, hvid, uden Springgaffel, 1''' lang, i Blomsterbede, Varmebænke og Blomsterpotter. — Tilligemed Sølvkræet danne S. Insectgruppen Thysanura, der maaskee slutter sig nærmest til Hjelmhæberne (s. d. A.).

Springharen (Pedetes) i Sydafrika er større end Springmusene, af en meget kraftigere Bygning og har navnlig en tyk og stærk Hale, der er kortere end Springmusenes og mangler Fjerbuskene i Spidsen. Paa Bagfødderne ere Neglene næsten aldeles hovagtige; Misforholdet mellem For- og Baglemmerne er her ikke saa stort som hos Springmusene.

Springmuus (Dipus) kaldes en for Ørkener og Stepper i Afrika, Sydrusland, Asien og Nordamerika charakteristisk Gnavergruppe, udmærket ved Baglemmernes Udbannelse til lange og kraftige Springbeen med 3 Tæer, hvorimod Forbenene ere meget smaa og spinkle, samt ved det dermed følgende Misforhold mellem Forkroppens og Bagkroppens Udbannelse, og ved den lange, temmelig tynde, i Spidsen fjerformig-langhaarede Hale, der under disse vevre Smaadyrs lange Spring fungerer som Roer. De leve af Rodfrugter og andre Steppeplanter. Øinene og Ørene ere store, Vaerhørsterne meget lange, Farven ofte lys guulbruun med sort og hvid Halebusk og hvid Bug. De ere i Bevægelse

Digitized by Google

om Natten og grave sig Huler i Jorden med flere Udgange.

Springorm, s. Snive.

Springspidsmuus (Macroscelides) er en for Afrikas Ørkener og Stepper betegnende Pattedyrslægt af Insectæbernes Orden, nærmest beslægtet med Spidsmusene, men afvigende fra dem ved de mere frit fremtrædende Lemmer, ved at Bagbenene ere uddannede til lange Springbeen, ved den lange og tynde, noget stærkere haarede Hale, de større og mere fremtrædende Øine og Øren og den næsten snabelagtige Tryne. I Størrelse overgaae de ikke synderlig de egentlige Spidsmuus. De opholde sig paa solaabne Steder, hvor de kunne efterstræbe Insecter og hurtig skjule sig under Stene eller Klippespalter.

Sprinkler er Benævnelsen paa et pletformet Udbrud paa Huden, som ofte ledsager forskjellige typhøse Sygdomme. Snart kan det vise sig som smaa Blodudtrædninger i Huden og antyder da en saadan Blodforandring, at der er en almindelig Tilbøielighed til Blødninger, snart som smaa rosenrøde, lindseformede Pletter, Rosapletter, det typhoïde Exanthem, der i Reglen findes ved Typhoïdfeberen.

Sprit er et Udtryk, der i Handelen anvendes om en Viinaand, der holder over 50 pCt., sædvanlig 85—90 pCt. reen Viinaand, efter Maal ɔ: 85—90° Tralles eller 14—15° Spendrup.

Sprog flgn. Art. Folkeslag. — Sproglære, s. Grammatik. Til den philosophiske Behandling af S. lagde W. Humboldt Grunden; den historiske fremmedes især af Grimm, Diez, Meklosisch og Zeuss, den sammenlignende af Bopp, Pott o. A.; udødelige Fortjenester af S. erhvervede vor berømte Rask sig (flgn. Artt. om disse Mænd).

Sprogø er en lille Ø i Storebelt midt imellem Sjælland og Fyen, under Korsør Sogn. Den tilhører Postvæsenet og har en Gjestgivergaard og andre Indretninger til Reisendes Bequemmelighed, naar de om Vinteren paa Overfarten over Beltet formedelst Iisgang maae tye hertil. Her brænder et Fyr.

Sprottau, Stad i den preussiske Provinds Schlesien, har Bæverier og Spinderier. 6000 Indb.

Sprudelsteen (tydsk) er en ved varme kalkholdige Kilder (f. Ex. ved Carlsbad) afsat Kalksinter (s. d. A.).

Spruner (Carl von), tydsk Historiker og Geograph, født 1803, er baiersk Oberst og har især gjort sig bekjendt ved sit fortrinlige „Historisch-geographischer Handatlas" (118 Blade).

Sprængning kalder man et Legemes voldsomme Adskillelse og Ødelæggelse ved en Kraft, der virker indenfra udefter. Denne Kraft frembringes i Almindelighed ved exploderende Stoffer, f. Ex. Krudt. I Artilleriet forsyner man Hulkuglerne med en Sprængladning, som tændes ved Hjelp af et Brandrør ell. desl., i det Øieblik, da Kuglen naaer sit Maal. Slige fyldte Hulkugler anvendes ogsaa til smaa Miner i Jord, Træ, Muur eller i Isen, naar denne f. Ex. skal bortskaffes fra et Sted, hvor den har skruet sig sammen. Krudt anvendes ogsaa meget ved S. af Stene. Man borer med et Meisel- eller Kronboer et cylindrisk Hul ind i Stenen i den Retning, hvori man ønsker, at Spaltningen skal foregaae, anbringer nede i Bunden en passende Masse Krudt og fylder („besætter" eller „forbæmmer") derpaa Hullet med tørt eller vaadt Sand, Steensliser ell. desl., medens et nedstukket Sivrør, hvorigjennem er anbragt en Rømnaal, holder Plads aaben til Fængkrudtet. Blødere Stene kunne sprænges ved at fylde Borehullet med Ærter, der ved at overgydes med Vand bringes til at udbulne. Foruden paa nysnævnte Maader sprænges Steen ogsaa ved Haandbredskaber, Kiler og Hamre, eller spaltes ved Ild, som man anbringer under Stenen paa den Side, hvorfra Vinden kommer. Er Stenen derved tilstrækkelig opvarmet, springer den ved at overgydes med Vand. S. er af stor Vigtighed i Bjergværksdriften, hvor den forkorter Arbeidet betydelig.

Sprængværk er en Bygningsforbindelse af Tømmer eller Jern, hvormed man overspænder tomme Rum, der have saa stor en Spænding, at en simpel fritliggende Bjelke ikke kan anvendes. Det har saaledes samme Hensigt som Hængværket (s. d. A.) og er indrettet efter et lignende Princip, men er dog deri forskjelligt fra det, at i S. skeer Understøttelsen ved Hjelp af Skraastivere under Bjelken, medens de i Hængværket ligge over den. Man anvender derfor S., hvor Bjelkelaget skal være frit foroven, som f. Ex. ofte ved Broer. Det dannes snart retlinet, snart bueformig. Ved meget store Spændinger anvendes hyppig en Forbindelse af Hæng- og Sprængværk, idet man lader Skraastiverne gaae op over Bjelken, der ophænges i dem ved en Hængsøile. At anbringe S. under en Bjelke kaldes at sprænge den.

Sprøite, s. Brandsprøite.

Sprøitefiske kaldes nogle i Ostindien og navnlig paa de ostindiske Øer levende Smaafisk (Chætodon rostratus, Chelmon rostratus) af Skjælfinnefiskenes Gruppe, som formaae ved en fiin Vandstraale at ramme de paa Planterne i Vandet eller ved Bredden siddende Insecter, saa at de falde ned i Vandet og blive deres Bytte.

Sprøitehul kaldes Næseborene hos Hvalerne, forbi derigjennem opstødes Dampstøtter eller Vandstraaler; det har sin Beliggenhed høit oppe paa Hovedet. Hos Haier og Rokker kaldes en ofte forekommende Aabning paa hver Side tæt bagved Øiet, som fører ned i Gjællehulen, og hvori der sidder en Bigjælle, S., uagtet det egentlig er en opadvendt Gjællespalte.

Spundsbor er et Bor, bestemt til heelt at gjennembryde tynde Stykker Træ (saasom Staverne i Bødkerarbeide) med et stort rundt Hul, ved at borttage en ringformig Deel af Træet som Spaaner, saa at den indre cylindriske Kjerne løsnes. Det er et Slags Centrumsbor (s. d. A.), dog at Centrum ikke følger med under Boringen, saa at man maa helde Boret for at faae Skjærene paa to Arme til at angribe; disse bestaae helst paa den ene Arm i to Knive, der begrændse Ringen, paa den anden i en smal Meisel, der borttager Træet mellem Knivenes Snit.

Spundsvæg er en tæt sluttende Væg af Pæle eller Planker, der tjener til Omgivelse for Byggegruber, Fundamenter m. M., for at forhindre Gjennemstrømning af Vandet. Spundspælene ere firkantede, tilspidsede Pæle, der i

Digitized by Google

Opstilling, som kunne forstærke eller afløse Kjederne samt udføre mindre, sluttede Angreb mod Fjenden eller imødegaae lignende Angreb fra ham. Under Dækning af det spredt kjæmpende Mandskab kan man udvikle de større Troppemasser eller henføre dem til andre Steder af Kamppladsen, recognoscere den angrebne Fjendes Styrke og Stilling, forfølge ham, naar han er bragt i Uorden, ordne de egne Tropper og dække sin Retraite navnlig i det couperede Terrain, der fortrinsviis egner sig til denne Fegtningsmaade. Det er hovedsagelig Infanteriet, der kan benytte den s. F. til Kamp; den kaldes da Tiraillering eller Blænkning eller Fegtning en débandade, og Mandskabet, der bruges hertil, kaldes Tirailleurer eller Blænkere. Cavaleriets s. F. er af mindre Betydning; den kaldes Blænkning eller Flankering, Mandskabet kaldes Blænkere eller Flankeurer.

Spree, Flod i Preussen, udspringer i Lausitz, løber forbi Berlin og falder, efter et Løb af 47 M., ved Spandau i Havel.

Spremberg, Stad i den preussiske Provinds Brandenburg, har Klædesfabriker. 6,000 Indb.

Sprengel (Kurt), en berømt Læge og Videnskabsmand, født d. 3die Aug. 1766 i Boldekow ved Anklam, død d. 15de Marts 1833 som Professor i Medicin og Botanik i Halle, har gjort sig bekjendt ved en stor Mængde Skrifter over forskjellige af Videnskabens Fag, især dog ved sit udmærkede historiske Værk: „Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneikunde" (3die Opl., 5 Bd., 1821—28).

Sprenger (Aloys), en bekjendt Orientalist, født 1813 i Tyrol, studerede Naturvidenskaberne og de orientalske Sprog i Wien og blev 1845 udnævnt til Forstander for Collegiet i Delhi, en Art muhammedansk Høiskole. 1848 gik han til Lucknow for at forfærdige et Katalog over de derværende Bibliotheker, hvoraf 1ste Bind udkom i Calcutta 1854; 1850 vendte han tilbage til Calcutta og blev Regjeringstolk og Secretair ved det asiatiske Selskab i Bengalen. For sin Sundheds Skyld gik han til Syrien 1854 og har siden 1857 opholdt sig i Bern og paa forskjellige Steder i Tydskland, beskjæftiget med litterære Arbeider. Blandt disse ere de vigtigste: „Masudis meadows of gold" (Bd. I, 1841); „Life of Mahomed" (Bd. I, 1851); „Abd er-Razzaks technical terms of the Soofees" (1847); „Otby's history of Mahmud of Gaznah in Arab." (1847); „Selections from Arab. Autors" (Bd. I, 1845); „Gram. of the engl. language, explained i Urdu" (1845); „The Gulistan" (1851).

Spring, Forrykkelser, kaldes i Geognosien de mere eller mindre lodrette Revner, der ere opstaaede ved en Forskydning af en Deel af Bjergmassen under en Hævning eller Sænkning; det samme Lag findes da paa den ene Side af S. høiere end paa den anden med en Forskjel i Høidebeliggenheden, der kan variere mellem faa Tommer og flere hundrede Fod. Slige Forstyrrelser i Leiringsforholdene kunne i høi Grad hæmme f. Ex. Kullagenes bjergværksmæssige Behandling. Ogsaa i de bornholmske Kullag findes der S.

Springbalsamin, s. Balsamin.

Springende Dyr forekomme blandt Pattedyrene (Springhare, Springmuus, Kænguruh o. s. v.), Padderne (Frøer, Løvfrøer), Insecterne (Græshopper, Springhale) og Krebsdyrene (Tanglopper). Springeevnen er hos Pattedyr og Padder knyttet til en særdeles stærk Udbannelse af Baglemmerne, saaledes at disse, langt mere end det ellers er Tilfældet, overgaae Forlemmerne ikke blot i Længde men ogsaa i Styrke. En særegen Udbannelse af Halen, saa at den deels kan tjene til Styrerebskab under Springet, deels kan tjene til Støtte, naar de sidde paa Bagbenene, er hos Pattedyrene altid knyttet til Tilstedeværelsen af Springbeen; en analog Udbannelse af Lemmerne findes blandt Insecterne hos Græshopperne. (Her tales kun om Springeevnen i sin høieste Udvikling; at mange andre Dyr kunne gjøre Spring, f. Ex. Katte og Geder, behøver kun at antydes).

Springer, a) s. Delphin, b) Ostesluens Larve.

Springbuk (Antilope euchore) kaldes en Antilopeart, der lever i store Flokke paa Sydafrikas Græsstepper; den springer høit og er saa hurtig, at den ikke kan indhentes, hvorfor man jager den ved at omringe hele Hjorden og fælde de enkelte Dyr, altsom de ville undslippe gjennem en Aabning i Kredsen, ved Landser.

Springflod er det stærkere Høivande, som finder Sted i Nymaane og Fuldmaane, s. Ebbe.

Springhaler (Podura) kaldes en Slægt af smaa, vingeløse Insecter, i Reglen med Bidemund og uden fuldstændig Forvandling, med Grupper af enkelte Øine (Smaaøine) istedetfor sammensatte Øine, og oftest med mørke, urene Farver; fra Bagkroppen udgaaer en Springgaffel, der sædvanlig bæres indslaaet under Bugen, men ved hvis Hjelp de kunne kaste sig langt frem. De opholde sig paa mørke, fugtige Steder mellem affaldent Løv, under Bark og Stene, ved Vandet o. s. v. Den saakaldte „sorte Snee" paa Alpegletscherne er et Insect af denne Gruppe (Desoria glacialis); P. aquatica paa Vandet, P. fimetaria, hvid, uden Springgaffel, 1''' lang, i Blomsterbede, Varmebænke og Blomsterpotter. — Tilligemed Sølvkræet danne S. Insectgruppen Thysanura, der maaskee slutter sig nærmest til Hjelmkjæberne (s. d. A.).

Springharen (Pedetes) i Sydafrika er større end Springmusene, af en meget kraftigere Bygning og har navnlig en tyk og stærk Hale, der er kortere end Springmusenes og mangler Fjerdusken i Spidsen. Paa Bagfødderne ere Neglene næsten aldeles hovagtige; Misforholdet mellem For- og Baglemmerne er her ikke saa stort som hos Springmusene.

Springmuus (Dipus) kaldes en for Ørkener og Stepper i Afrika, Sydrusland, Asien og Nordamerika charakteristisk Gnavergruppe, udmærket ved Baglemmernes Udbannelse til lange og kraftige Springbeen med 3 Tæer, hvorimod Forbenene ere meget smaa og spinkle, samt ved det dermed følgende Misforhold mellem Forkroppens og Bagkroppens Udbannelse, og ved den lange, temmelig tynde, i Spidsen fjerformig-langhaarede Hale, der under disse vevre Smaadyrs lange Spring fungerer som Roer. De leve af Rodfrugter og andre Steppeplanter. Øinene og Ørene ere store, Baerbørsterne meget lange, Farven ofte lys gaulbrunn med sort og hvid Halebusk og hvid Bug. De ere i Bevægelse

Digitized by Google

Digitized by Google

Almindelighed ere forsynede med Fjer paa den ene og Not (s. disse Artt.) paa den anden Side. De nedrammes tæt op til hinanden, saaledes at den enes Fjer træder ind i den andens Not, og forsynes foroven med en paatappet Bjelke (Hammer, Holm). Spundsvæggens Tykkelse afhænger af det Sidetryk, som den har at modstaae; i Almindelighed varierer den mellem 4 og 12 Tom. For at kunne ramme en S. nøiagtig efter Linie, anbringer man, til Ledning for Nedramningen, paa en dobbelt Række Stilladspæle to Stykker Tømmer (Tvingere), hvis Afstand er lidt større end S.s Tykkelse. Mellem disse Tvingere, der hist og her ere forbundne ved Bolte, stilles og nedrammes Spundspælene. Lettere S. dannes af Brædder, der nedrammes i to Rækker, saaledes at Brædderne i den ene dække Mellemrummene i den anden; eller der nedrammes i større Afstand fra hinanden Pæle, der ere forsynede med Not paa begge Sider, hvori Planker horizontalt nedskydes. I England har man i de senere Aar anvendt Spundspæle saavel af Støbe- som af Smedejern, der nedrammes i to Rækker ligesom de ovenfor nævnte Brædde-Spundsvægge.

Spurve kaldes med et Fællesnavn den Familie af keglenæbede Smaafugle, hvortil Finkerne, Verlingerne, Korsnæbene, Kirsebærfuglene og Dompappen (s. disse Artt.) høre; det er en artriig Familie af smaa, ofte smukt tegnede Fugle, der leve af Plantefrø og Insecter, og hvoraf mange besidde en smuk Sang. Graaspurven (Fringilla domestica) flytter med overalt, hvor Mennesket trænger frem, og bosætter sig snart under Nybyggernes Tag, naar Egne, hvor den før var ukjendt, begynde at opdyrkes i det Jordbelte, hvor den findes; Skovspurven (F. montana), der ligner den meget, bygger i Træhuller i Skoven, men flytter om Vinteren ind til Byerne og Landsbyerne for at søge Føde og forekommer der sammen med Graaspurven.

Spurvefugle (Passerini) er en Fællesbenævnelse for Sang- og Skrigefuglene (s. disse Artt.).

Spurvehøg, s. Høg.

Spurzheim (Kaspar), en af de første og vigtigste Tilhængere og Udbredere af den phrenologiske Lære (s. d. A.), født d. 31te Decbr. 1776 i Longwich ved Trier, sluttede sig i Wien til Gall, hvis Skjebne han deelte til 1813; senere holdt han meget besøgte phrenologiske Forelæsninger i Frankrig og England, og døde endelig d. 10de Novbr. 1832 i Boston i Nordamerika. Hans i det engelske og franske Sprog forfattede Skrifter angaae fornemlig hans Lære og Menneskets intellectuelle Egenskaber i det Hele.

Spyd, s. Blanke Vaaben.

Spydglands, Spydglandsmetal, Antimon, Stibium, forekommer i Naturen især deelesheb som Graaspydglandserts (sort Svovlantimon) og var som saadan kjendt fra de ældste Tider. Fra Slutningen af det 15de Aarh. har man af Basilius Valentinus en fuldstændigere Beskrivelse over dette Stof og dets Historie, end man paa den Tid havde over noget andet Metal. For Alchemisterne og i Lægekunsten spillede det en stor Rolle, og skjøndt Antimonpræparaternes Antal og Anvendelse i Medicinen efterhaanden er bleven betydelig indskrænket, er der dog mange af disse, der endnu høre til vore vigtigste Lægemidler. Af det i Naturen forekommende sorte Svovlantimon fremstilles det rene S. paa forskjellige Maader, og gaaer da i Handelen sædvanlig under Navn af Regulus antimonii; men dette er dog sjelden fuldkommen reent, men indeholder gjerne lidt Jern, Arsenik o. M. Det henregnedes tidligere til Metallerne, men paa Grund af, at det i sine chemiske Forbindelser viste en stærk Analogie med Arsenik og Phosphor, henregnes det nu almindelig til Metalloiderne (s. d. A.); Vægtf. 6,7. Det er tinhvidt, stærkt glindsende, sprødt, af en bladet Structur, kan smelte og ved en forhøiet Temperatur fordampe. I regulinsk Form benyttes det især til Legeringer (f. Ex. til Skriftstøberarbeide, Knapper o. s. v.)., da det gjør disse haarbere og bedre skikkede til at modtage Politur. Ophedes det stærkt i Luften, bryder det i Brand, og herved opstaaer da som en hvid Røg Antimonsyrling (tidligere benævnedes dette Antimonilte), Spydglandsilte, der er sammensat af 1 Æq. S. og 3 Æq. Ilt; dette forekommer i Naturen som Hvidspydglandserts, Antimonblomster, og kan fremstilles reent paa flere Maader; det har en ringe Anvendelse i Medicinen, meest til Fremstilling af Brækviinsteen (s. d. A.). Det, man tidligere benævnede Antimonsyrling (1 S. 4 Ilt), antages nu at være en Blanding af dette Præparat og den høiere Ilteforbindelse, Antimonsyre, sammensat af 1 Æq. S. og 5 Æq. Ilt. Denne sidste er et hvidt, uopløseligt Pulver, der blandt flere Maader dannes ved en Forpufning af S. med Salpeter og senere Udkogning med Salpetersyre; den har meest Interesse ved sine Salte, navnlig fordi den især i disse viser sig i to isomere Modificationer: det „meta-antimonsure" Kali er saaledes f. Ex. opløseligt i Vand, medens Antimonsyren i en anden Modification danner med Kali et uopløseligt Salt. — Med Chlor indgaaer S. to Forbindelser, af hvilke den laveste, der svarer til Antimonsyrlingen, er bekjendt under Navn af Spydglandssmør, Butyrum antimonii; det er et fast, hvidt, flygtigt Legeme, der ved en lav Varme smelter (som Smør); blandes det med Vand, decomponeres det, idet der opstaaer Chlorbrinte og Antimonsyrling, som i Forbindelse med noget udecomponeret Chlorantimon danner Algarotpulver (s. Algarotus). — Den høieste Chlorforbindelse er en Vædske, der dannes ved Forbrænding af S. i Chlor; den svarer i Sammensætningen til Spydglandssyren. — Med Brint danner S. en farveløs, brændbar Luftart, Antimonbrinte. Med Svovl træder S. ligeledes i Forbindelse i to Forhold, 1 Æq. S. med 3 og med 5 Æq. Svovl. Den første Forbindelse, der ovenfor alt er nævnt, kan fremstilles i en amorph Form og er da rødbrun, hvorimod den er sort i den krystallinske Form; i amorph Form udgjør den en Hovedbestanddeel af Kermes minerale, et meget brugt Lægemiddel, der desuden indeholder noget Antimonsyrling og (tilberedt efter visse Forskrifter idetmindste) lidt Svovlkalium eller Svovlnatrium; det bruges især til Brystsafter o. s. v., som et expectorerende Lægemiddel (s. Expectoration). Den høieste Svovlforbindelse bruges ogsaa i Medicinen i amorph Form under Navn af

Digitized by Google

Sulphur auratum, Guldsvovl. Begge disse Svovlforbindelser kunne træde i Forbindelse med Svovlbaser, dannende Svovlsalte (s. Salte); af disse er især en Forbindelse af det høieste Svovls. med Svovlnatrium bekjendt under Navn af Schlippessalt, der krystalliserer i lysegule Krystaller, og hvoraf atter Sulphur. auratum udstilles ved Decomposition med en fortyndet Syre. — Antimonsafran (Crocus antimonialis), s. Metalsafran. — Spydglandsglas, vitrum antimonialis, er en rød glasagtig Masse, bestaaende af Svovls. (Tresulfidet) og Spydglandsforling, og erholdes ved en Ophedning af det sorte Svovls. i Luften og derpaa følgende Smeltning. Dette saavelsom flere andre Spydglandspræparater, der her ikke videre skulle omtales, bruges nu saagodtsom aldrig mere.

Spydglandsmalm (Graa-Spydglandserts, Antimonglands) er et Mineral, der bestaaer af 27 Dele Svovl og 73 Dele Antimon (Antimonforsvovl). Det krystalliserer i det prismatiske System og forekommer meget hyppig i langstrakte, spydformige Prismer, men ogsaa djervt; det har en blygraa eller sort Farve med Metalglands; Haardheden er 2 (S. kan ridses med Neglen), Vægtfylden 4,6, og det skjelnes fra andre Malme ved sin Letsmelteligbed og derved, at det forflygtiges ved en stærk Ophedning. Det er næsten den eneste Antimonmalm, hvoraf man tilbereder det metalliske Antimon saavelsom de forskjellige Antimonforbindelser. S. forekommer især i Tydskland og Ungarn.

Spyflue kaldes to Fluearter. Den ene (Musca vomitoria) er en stor Flue med summende Flugt og blaa- og sorttavlet Bagkrop, der lægger fine Æg (Spy) paa Kjød i smaa Hobe; Larven er kegledannet, spids fortil og ligner overhovedet meget Stuefluens Larve. Af den anden (M. v. Sarcophaga carnaria) er Hunnen lidt større, af en mindre plump Bygning, og Bagkroppen tavlet af brunt, graat og sort; den hører til de faa Insecter, som føde levende Unger, da Larverne krybe ud af Ægget i Moders Liv. Begge Arter udvikle sig meget hurtig og ere ganske overordentlig frugtbare.

Spygat i et Skib er et Hul, der findes tvers gjennem Siden for at lede Vandet fra Dækket ud i Søen; det er almindelig foret med en Bly- eller Kobberplade (Spygatsrør).

Spyt (Saliva) er den klare, lidt seige Vædske, der afsondres af Spytkjertlerne (Glandulæ salivales) og gjennem disses Udføringsgange udgydes i Mundhulen. Af disse Kjertler ligge tre store paa hver Side i Munden: Ørespytkjertlen (Parotis), Tungespytkjertlen (Glandula sublingualis), Underkjæbespytkjertlen (Gl. submaxillaris). S. er en vigtig Betingelse for Fordøielsen, idet Fødemidlerne ved Blandingen dermed under Tygningen blive opblødte, indhyllede og undergaae en chemisk Forandring, der gjør dem skikkede til den videre Fordøielse i Maven. Det er altsaa et Stof, som ikke uden Skade i altfor stor Mængde kan bortødsles. Spytflod (Salivatio, Ptyalismus) er den sygelig forøgede Afsondring af S., som ledsager de fleste Mundsygdomme, især af irritativ Natur, og fremkaldes ved Indvirkningen af visse Stoffer, navnlig Qviksølvmidlerne, men dog ogsaa kan være et Symptom alene paa en sygelig Innervation, saaledes under Hysterie, Svangerskab. — Spytfistel er en fistuløs Aabning i Forbindelse med en Spytkjertel eller dens Udføringsgang, hvorigjennem Spyttet udtømmes istedetfor ad den naturlige Vei.

Spækhugger (Delphinus orca) er en butsnudet Delphinart med en halv Snees tykke, stærke, kegledannede Tænder i hver Kjæbedeel, plump Legemsform, tyk Krop, kort but Snude, brede ovale Luffer og en høi og spids, lige opstaaende Rygfinne samt bred Halefinne. Farven er sort med hvid Bug og en hvid Plet af langagtig Form paa Siden. Den opnaaer en Størrelse af 8—12 Alen, lever i de nordiske Have og gaaer undertiden ind i Østersøen eller Themsen. Den kjendes let paa sin høie, sværddannede Rygfinne, hvoraf den har faaet Navnet Sværdfisk (efter Andre af Lufferne, der ligne „Sværdene" paa de hollandske Skibe). Af alle Hvaler er den den stærkeste, glubskeste og meest rovgriske: den forfølger og fortærer Helleflyndere, Delphiner og Sæler (deraf det norske Navn „Robbeherre" ɔ: Sælernes Herre), ja selv den kolossale Sletbag falder som Offer for det graadige Rovdyr, naar den med flere Kammerater omringer den og river store Stykker Spæk ud af dens Sider; deraf Navnet S.

Spændeblik lægges paa Kjæfterne af en Skruestik, naar man vil indspænde Gjenstande, som vilde blive forbærvede ved umiddelbar Indspænding mellem Kjæfternes rue Inderflader. De bestaae af to med en bøiet Staalfjer forbundne Bakker af Jern, Kobber eller Messing.

Spændetræ. Under Vævningen er der altid ved Stramningen af Islættraaden en Tendents hos Tøiet til at blive smallere. For at forhindre dette betjener man sig af forskjellige Indretninger, af hvilke den simpleste, der alene kan bruges ved Haandvæven, er S., d. e. to Stokke tvers over Tøiet: den ene trænger med nogle Spidser i Enden ind i Tøiet ved høire Æg, den anden ved venstre Æg, og begges Ender spændes fra hinanden ved en Snor uden Ende. Naar man har vævet et Stykke, flyttes S. frem ved at stikkes ind tæt ved Væveskebet.

Spænding eller **Spændvidde** betegner ved en Bue, Hvælving, Broaag o. s. v. Lysningsaabningen, det frie Rum, der overspændes af Bygningsværket.

Spærret Skrift kalde Bogtrykkerne det, naar Ordene udhæves ved, at der anbringes fine Spatier mellem de enkelte Bogstaver; saaledes er i Artiklen „Spækhugger" (s. ovenfor) Ordet „Sværdfisk" sat med sp. S.

Spætmeisen (Sitta) er en mærkelig lille Sangfugleslægt af kraftigere Bygning, end Sangfuglene i Almindelighed have, blaagraa med rødlig Bug og en sort Stribe over Øiet, med kraftig byggede Fødder med lange Tæer, navnlig med en stærk Bagtaa og Bagklo, der sætte dem istand til at løbe op og ned ad Træstammerne og plukke Insecter ud af Barken ligesom Spætterne, hvilke de ogsaa ligne i Henseende til Næbformen; Næbet er nemlig stærkt, lige, kantet og sammentrykt i Spidsen, og benyttes ligesom Spætternes til at hamre løs paa Træerne medfor at opjage Insecter. S. er nærmest beslægtet med Meiserne, med hvilke den i Adfærd og Naturel viser megen Lighed.

Digitized by Google

Almindelighed ere forsynede med Fjer paa den ene og Not (s. disse Artt.) paa den anden Side. De nedrammes tæt op til hinanden, saaledes at den enes Fjer træder ind i den andens Not, og forsynes foroven med en paatappet Bjelke (Hammer, Holm). Spundsvæggens Tykkelse afhænger af det Sidetryk, som den har at modstaae; i Almindelighed varierer den mellem 4 og 12 Tom. For at kunne ramme en S. nøiagtig efter Linie, anbringer man, til Ledning for Nedramningen, paa en dobbelt Række Stilladspæle to Stykker Tømmer (Tvingere), hvis Afstand er lidt større end S.s Tykkelse. Mellem disse Tvingere, der hist og her ere forbundne ved Bolte, stilles og nedrammes Spundspælene. Lettere S. dannes af Brædder, der nedrammes i to Rækker, saaledes at Brædderne i den ene dække Mellemrummene i den anden; eller der nedrammes i større Afstand fra hinanden Pæle, der ere forsynede med Not paa begge Sider, hvori Planker horizontalt nedskydes. I England har man i de senere Aar anvendt Spundspæle saavel af Støbe- som af Smedejern, der nedrammes i to Rækker ligesom de ovenfor nævnte Brædde-Spundsvægge.

Spurve kaldes med et Fællesnavn den Familie af keglenæbede Smaafugle, hvortil Finkerne, Verlingerne, Korsnæbene, Kirsebærfuglene og Dompappen (s. disse Artt.) høre; det er en artriig Familie af smaa, ofte smukt tegnede Fugle, der leve af Plantefrø og Insecter, og hvoraf mange besidde en smuk Sang. Graaspurven (Fringilla domestica) flytter med overalt, hvor Mennesket trænger frem, og bosætter sig snart under Nybyggernes Tag, naar Egne, hvor den før var ukjendt, begynde at opdyrkes i det Jordbelte, hvor den findes; Skovspurven (F. montana), der ligner den meget, bygger i Træhuller i Skoven, men flytter om Vinteren ind til Byerne og Landsbyerne for at søge Føde og forekommer der sammen med Graaspurven.

Spurvefugle (Passerini) er en Fællesbenævnelse for Sang- og Skrigefuglene (s. disse Artt.).

Spurvehøg, s. Høg.

Spurzheim (Kaspar), en af de første og vigtigste Tilhængere og Udbredere af den phrenologiske Lære (s. d. A.), født d. 31te Decbr. 1776 i Longwich ved Trier, sluttede sig i Wien til Gall, hvis Skjebne han deelte til 1813; senere holdt han meget besøgte phrenologiske Forelæsninger i Frankrig og England, og døde endelig d. 10de Novbr. 1832 i Boston i Nordamerika. Hans i det engelske og franske Sprog forfattede Skrifter angaae fornemlig hans Lære og Menneskets intellectuelle Egenskaber i det Hele.

Spyd, s. Blanke Vaaben.

Spydglands, Spydglandsmetal, Antimon, Stibium, forekommer i Naturen især deles hed som Graaspydglandserts (sort Svovlantimon) og var som saadan kjendt fra de ældste Tider. Fra Slutningen af det 15de Aarh. har man af Basilius Valentinus en fuldstændigere Beskrivelse over dette Stof og dets Historie, end man paa den Tid havde over noget andet Metal. For Alchemisterne og i Lægekunsten spillede det en stor Rolle, og skjøndt Antimonpræparaternes Antal og Anvendelse i Medicinen efterhaanden er bleven betydelig indskrænket, er der dog mange af disse, der endnu høre til vore vigtigste Lægemidler. Af det i Naturen forekommende sorte Svovlantimon fremstilles det rene S. paa forskjellige Maader, og gaaer da i Handelen sædvanlig under Navn af Regulus antimonii; men dette er dog sjelden fuldkommen reent, men indeholder gjerne lidt Jern, Arsenik o. M. Det henregnedes tidligere til Metallerne, men paa Grund af, at det i sine chemiske Forbindelser viste en stærk Analogie med Arsenik og Phosphor, henregnes det nu almindelig til Metalloiderne (s. d. A.); Vægtf. 6,7. Det er tinhvidt, stærkt glindsende, sprødt, af en bladet Structur, kan smelte og ved en forhøiet Temperatur fordampe. I regulinsk Form benyttes det især til Legeringer (f. Ex. til Skriftstøberarbeide, Knapper o. s. v.)., da det gjør disse haardere og bedre skikkede til at modtage Politur. Ophedes det stærkt i Luften, bryder det i Brand, og herved opstaaer da som en hvid Røg Antimonsyrling (tidligere benævnedes dette Antimonilte), Spydglandsilte, der er sammensat af 1 Æq. S. og 3 Æq. Ilt; dette forekommer i Naturen som Hvidspydglandserts, Antimonblomster, og kan fremstilles reent paa flere Maader; det har en ringe Anvendelse i Medicinen, meest til Fremstilling af Brækviinsteen (s. d. A.). Det, man tidligere benævnede Antimonsyrling (1 S. 4 Ilt), antages nu at være en Blanding af dette Præparat og den høiere Ilteforbindelse, Antimonsyre, sammensat af 1 Æq. S. og 5 Æq. Ilt. Denne sidste er et hvidt, uopløseligt Pulver, der blandt flere Maader dannes ved en Forpusning af S. med Salpeter og senere Udkogning med Salpetersyre; den har meest Interesse ved sine Salte, navnlig forbi den især i disse viser sig i to isomere Modificationer: det „meta-antimonsure" Kali er saaledes f. Ex. opløseligt i Vand, medens Antimonsyren i en anden Modification danner med Kali et uopløseligt Salt. — Med Chlor indgaaer S. to Forbindelser, af hvilke den laveste, der svarer til Antimonsyrlingen, er bekjendt under Navn af Spydglandssmør, Butyrum antimonii; det er et fast, hvidt, flygtigt Legeme, der ved en lav Varme smelter (som Smør); blandes det med Vand, decomponeres det, idet der opstaaer Chlorbrinte og Antimonsyrling, som i Forbindelse med noget udecomponeret Chlorantimon danner Algarotpulver (s. Algarotus). — Den høieste Chlorforbindelse er en Vædske, der dannes ved Forbrænding af S. i Chlor; den svarer i Sammensætningen til Spydglandssyren. — Med Brint danner S. en farveløs, brændbar Luftart, Antimonbrinte. Med Svovl træder S. ligeledes i Forbindelse i to Forhold, 1 Æq. S. med 3 og med 5 Æq. Svovl. Den første Forbindelse, der ovenfor alt er nævnt, kan fremstilles i en amorph Form og er da rødbrunn, hvorimod den er sort i den krystallinske Form; i amorph Form udgjør den en Hovedbestanddeel af Kermes minerale, et meget brugt Lægemiddel, der bestcruden indeholder noget Antimonsyrling og (tilberedt efter visse Forskrifter idetmindste) lidt Svovlkalium eller Svovlnatrium; det bruges især til Brystsafter o. s. v., som et expectorerende Lægemiddel (s. Expectoration). Den høieste Svovlforbindelse bruges ogsaa i Medicinen i amorph Form under Navn af

Digitized by Google

Sulphur auratum, Guldsvovl. Begge disse Svovlforbindelser kunne træde i Forbindelse med Svovlbaser, dannende Svovlsalte (s. Salte); af disse er især en Forbindelse af det høieste Svovls. med Svovlnatrium bekjendt under Navn af Schlippessalt, der krystalliserer i lysegule Krystaller, og hvoraf atter Sulphur. auratum udskilles ved Decomposition med en fortyndet Syre. — Antimonsafran (Crocus antimonialis), s. Metalsafran. — Spydglandsglas, vitrum antimonialis, er en rød glasagtig Masse, bestaaende af Svovls. (Tresulfidet) og Spydglandssyrling, og erholdes ved en Ophedning af det sorte Svovls. i Luften og derpaa følgende Smeltning. Dette saavelsom flere andre Spydglandspræparater, der her ikke videre skulle omtales, bruges nu saagodtsom aldrig mere.

Spydglandsmalm (Graa-Spydglandserts, Antimonglands) er et Mineral, der bestaaer af 27 Dele Svovl og 73 Dele Antimon (Antimonforsvovl). Det krystalliserer i det prismatiske System og forekommer meget hyppig i langstrakte, spydformige Prismer, men ogsaa djervt; det har en blygraa eller sort Farve med Metalglands; Haardheden er 2 (S. kan ridses med Neglen), Vægtfylden $4,_6$, og det skjelnes fra andre Malme ved sin Letsmeltelighed og derved, at det forflygtiges ved en stærk Ophedning. Det er næsten den eneste Antimonmalm, hvoraf man tilbereder det metalliske Antimon saavelsom de forskjellige Antimonforbindelser. S. forekommer især i Tydskland og Ungarn.

Spydflue kaldes to Fluearter. Den ene (Musca vomitoria) er en stor Flue med summende Flugt og blaa- og sorttavlet Bagkrop, der lægger sine Æg (Spy) paa Kjød i smaa Hobe; Larven er kegledannet, spids fortil og ligner overhovedet meget Stuefluens Larve. Af den anden (M. v. Sarcophaga carnaria) er Hunnen lidt større, af en mindre plump Bygning, og Bagkroppen tavlet af brunt, graat og sort; den hører til de faa Insecter, som føde levende Unger, da Larverne krybe ud af Ægget i Moders Liv. Begge Arter udvikle sig meget hurtig og ere ganske overordentlig frugtbare.

Spygat i et Skib er et Hul, der findes tvers gjennem Siden for at lede Vandet fra Dækket ud i Søen; det er almindelig foret med en Bly- eller Kobberplade (Spygatsrør).

Spyt (Saliva) er den klare, lidt seige Vædske, der afsondres af Spytkjertlerne (Glandulæ salivales) og gjennem disses Udføringsgange udgydes i Mundhulen. Af disse Kjertler ligge tre store paa hver Side i Munden: Ørespytkjertlen (Parotis), Tungespytkjertlen (Glandula sublingvalis), Underkjæbespytkjertlen (Gl. submaxillaris). S. er en vigtig Betingelse for Fordøielsen, idet Fødemidlerne ved Blandingen dermed under Tygningen blive opblødte, indhyllede og undergaae en chemisk Forandring, der gjør dem skikkede til den videre Fordøielse i Maven. Det er altsaa et Stof, som ikke uden Skade i altfor stor Mængde kan bortødsles. Spytflod (Salivatio, Ptyalismus) er den sygelig forøgede Afsondring af S., som ledsager de fleste Mundsygdomme, især af irritativ Natur, og fremkaldes ved Indvirkningen af visse Stoffer, navnlig Qviksølvmidlerne, men dog ogsaa kan være et Symptom alene paa en sygelig Innervation, saaledes under Hysterie, Svangerskab. — Spytfistel er en fistuløs Aabning i Forbindelse med en Spytkjertel eller dens Udføringsgang, hvorigjennem Spyttet udtømmes istedetfor ad den naturlige Vei.

Spækhugger (Delphinus orca) er en butsnudet Delphinart med en halv Snees tykke, stærke, kegledannede Tænder i hver Kjæbedeel, plump Legemsform, tyk Krop, kort but Snude, brede ovale Luffer og en høi og spids, lige opstaaende Rygfinne samt bred Halefinne. Farven er sort med hvid Bug og en hvid Plet af langagtig Form paa Siden. Den opnaaer en Størrelse af 8—12 Alen, lever i de nordiske Have og gaaer undertiden ind i Østersøen eller Themsen. Den kjendes let paa sin høie, sværddannede Rygfinne, hvoraf den har faaet Navnet Sværdfisk (efter Andre af Lufferne, der ligne „Sværdene" paa de hollandske Skibe). Af alle Hvaler er den den stærkeste, glubskeste og meest rovgriske: den forfølger og fortærer Helleflyndere, Delphiner og Sæler (deraf det norske Navn „Robbeherre" ɔ: Sælernes Herre), ja selv den kolossale Sletbag falder som Offer for det graadige Rovdyr, naar den med flere Kammerater omringer den og river store Stykker Spæk ud af dens Sider; deraf Navnet S.

Spændeblik lægges paa Kjæfterne af en Skruestik, naar man vil indspænde Gjenstande, som vilde blive fordærvede ved umiddelbar Indspænding mellem Kjæfternes rue Inderflader. De bestaae af to med en bøiet Staalfjer forbundne Valker af Jern, Kobber eller Messing.

Spændetræ. Under Vævningen er der altid ved Stramningen af Islættraaden en Tendents hos Tøiet til at blive smallere. For at forhindre dette betjener man sig af forskjellige Indretninger, af hvilke den simpleste, der alene kan bruges ved Haandvæven, er S., d. e. to Stokke tvers over Tøiet: den ene trænger med nogle Spidser i Enden ind i Tøiet ved høire Eg, den anden ved venstre Eg, og begges Ender spændes fra hinanden ved en Snor uden Ende. Naar man har vævet et Stykke, flyttes S. frem ved at stikkes ind tæt ved Vævestedet.

Spænding eller **Spændvidde** betegner ved en Bue, Hvælving, Broaag o. s. v. Lysningsaabningen, det frie Rum, der overspændes af Bygningsværket.

Spærret Skrift kalde Bogtrykkerne det, naar Ordene udhæves ved, at der anbringes fine Spatier mellem de enkelte Bogstaver; saaledes er i Artiklen „Spækhugger" (s. ovenfor) Ordet „Sværdfisk" sat med sp. S.

Spætmeisen (Sitta) er en mærkelig lille Sangfugleslægt af kraftigere Bygning, end Sangfuglene i Almindelighed have, blaagraa med rødlig Bug og en sort Stribe over Øiet, med kraftig byggede Fødder med lange Tæer, navnlig med en stærk Bagtaa og Bagklo, der sætte dem istand til at løbe op og ned ad Træstammerne og plukke Insecter ud af Barken ligesom Spætterne, hvilke de ogsaa ligne i Henseende til Næbformen; Næbet er nemlig stærkt, lige, kantet og sammentrykt i Spidsen, og benyttes ligesom Spætternes til at hamre løs paa Træerne medfor at opjage Insecter. S. er nærmest beslægtet med Meiserne, med hvilke den i Adfærd og Naturel viser megen Lighed.

Digitized by Google

Spætterne eller Træpikkerne (Picus) udgjøre en artriig, fornemmelig tropisk Familie, der hører til Klattrefuglenes Orden; de udmærke sig fornemmelig ved Næbformen og ved Halens og Tungens Bygning. Næbet er nemlig temmelig langt, meget stærkt og haardt, kantet og i Spidsen tilskjærpet som en Kile; Tungen er udstrækkelig, haard, spids og væbnet med bagudrettede Takker; Halefjerene ere endelig stive, spidse og meget elastiske. Herved ere S. istand til at løbe op ad Træstammerne, understøttede af Støttehalen, idet de med Næbet banke haardt i Barken og saa trække de derunder siddende, opskræmmede Insecter ud, spiddede paa Tungen. Hannernes Hamren paa Træstammerne skal iøvrigt ogsaa have til Hensigt at vække Hunnernes Opmærksomhed, og træder saaledes istedetfor Sangevnen, som de mangle. Som andre Klattrefugle ruge de i Træhuller. Blandt de her i Norden forekommende Arter kunne udhæves: Sortspætten (P. martius), sort med rød Issetop; Grønsp. (P. viridis), grøn med rød Top; Graasp. (P. canus) ligeledes grøn, men med graa Top, Hannen dog med rød Isse, Flagspætterne (P. major, medius og minor), sort- og hvidbrogede med rød eller guul Isse hos Hannen; P. tridactylus, en Naaleskovsform, manglende Bagtaa. Blandt de fremmede S. er der adskillige, som ved et svagere, mere krumt Næb, der ikke kan bruges til at hugge i Træ, og en mindre stiv Hale afvige fra de ægte S.; saaledes Jordsp., der leve paa Jorden og søge deres Føde der. Slgn. Vendehals.

Spøgelseaber (Tarsius spectrum) kaldes en meget mærkelig og afvigende Form af Halvabernes Familie. Det er smaa Dyr, ikke større end en Rotte, med rundt Hoved, kort, spids Snude, store Øine og Øren, lange Bagfødder, løvfrøagtig udvidede Taaspidser, og en lang og tynd, kun i Spidsen langhaaret, fjerlignende Hale; iøvrigt have de ganske de andre Halvabers Bygning og Fodform. S. er et lille, vevert, hurtig springende Dyr, der især opholder sig under Bambustræernes Rødder paa nogle af Sundaøerne og Philippinerne; det lever meest af Fiirbeen.

Spøgelset (Phasma), Slægt af Hjelmkjæbernes Familie, ogsaa kaldet „vandrende Stok", er beslægtet med det „vandrende Blad" og Knælerne. Legemet er langt og overordentlig tyndt; de 3 Par lange og tynde Been sidde langt fra hinanden, da Brystringene ere stærkt forlængede; kun de 2 bageste Par Lemmer benyttes til Bevægelser, det forreste bæres stivt fremstrakt. Hovedet er lille; Vinger mangle eller ere kun tilstede som Rudimenter. De tilhøre de varme Lande, især Brasilien og Ostindien; de ligne, naar de sidde paa Planterne, en frisk eller vissen Green og undgaae derfor let Opmærksomheden, uagtet visse tropiske Arter naae en Længde af 8—9", medens de kun ere et Par Linier tykke.

Spøttrup, en Herregaard paa Vestsiden af den sydlige Halvø Salling tæt ved Liimfjorden, er en af de gamle befæstede Gaarde i Danmark, der bedst vise, hvorledes en saadan Borg saae ud i ældre Tid, da dens oprindelige Udseende og Befæstning har vedligeholdt sig næsten uforandret lige til Nutiden. Den tilhørte i den katholske Tid Viborg Bispestol, og blev i Slutningen af samme afbrændt af Skipper Clement 1534. Ved Reformationen kom den under Kronen, og fik senere private Eiere. Den sidst afdøde Eier, Nis Nissen (død 1848), har reist sig et varigt Minde ved at testamentere sin betydelige Formue til velgjørende Øiemed, saaledes til 5 jydske Latinskoler c. 66,000 Rdl., hvoraf Renterne deels uddeles til værdige og trængende Disciple, deels anvendes som Flidsbelønning.

Squalus, s. Haj.

Squatters kaldes i Nordamerika indvandrede Nybyggere, som uden nogen retlig Adkomst nedsætte sig paa ubeboede og øde Landstrækninger; i Australien bruges Navnet om Mennesker, som udenfor de allerede opmaalte og uddeelte Districter forpagte store Strækninger af Land for at drive Faare- og Qvægavl.

Squilla er en Krebsdyrslægt af Stomatopodernes Orden. Det er Dyr af anseelig Størrelse, der afgiver et godt Fødemiddel; Kroppen er forholdsviis lille og Skjoldet kun lidet udviklet, saa at de bageste Bagkropsringe rage frit frem; Halen er derimod overmaade stærkt udviklet, stor og muskuløs. Foruden 2 Par Følere (Antenner) og et stilket Øiepar have de, ligesom de andre høiere Krebsdyr, 11 Par Fødder (Mundfødder og Been); det femte Par er især mærkeligt ved at være uddannet til mægtige Fangbeen af lignende Form som Knælernes; de 3 næste danne et Slags Krogfødder, der ogsaa ere bestemte til at gribe og fastholde Byttet, de 3 følgende derimod ere næsten rudimentære. Halefødderne ere brede, haarede Svømmefødder; det sidste Par danner en lignende Svømmevifte som hos de langhalede Dekapoder. Gjællerne findes her ikke under Skjoldet, men ophængte til Halefødderne. S.'ernes Bygning viser, at de svømme godt og ere graadige Rovdyr; de tilhøre de varmere Have. I det aabne Hav findes nogle nærstaaende, vandklare Smaaformer (Alima, Ericthus); muligviis er det kun Larver til ukjendte S.-Former, der beboe de dybere Vandlag.

Squire, s. Esquire.

Sse eller **Sii** er en chinesisk Regningsmynt $= 0{,}000001$ Liang $= 0{,}0025$ § dansk Rigsm.

Staal er en Forbindelse af Jern og Kulstof, der med Hensyn til Mængden af dette (og saaledes ogsaa til sine Egenskaber) staaer mellem Rujern og Stangjern (s. Jern), idet man til S. henfører enhver Kuljernforbindelse, der indeholder 0,6—1,0 pCt. Kulstof. Det fremstilles derfor ogsaa enten ved at berøve Rujern en Deel af dets Kulmængde ved en lignende, kun ikke saavidt dreven, Fremgangsmaade som ved Stangjernets Tilvirkning (s. Ferskning), eller ved at tilføre Stangjern mere Kulstof, end det allerede indeholder, hvilket skeer derved, at det i Form af tynde Stænger gløde i en længere Tid mellem Kulpulver i Kasser af ildfast Leer; om den herved stedfindende chemiske Proces s. Cementation. Det paa den ene eller anden af disse Maader fremstillede S. er dog sjelden af eensartet Beskaffenhed, hvorfor det underkastes en Raffination, enten derved, at flere smalle Staalstænger ophedes til stærk Glødning og derpaa sveitses sammen (Garvestaal), eller ved at det smeltes i Digler (Støbestaal). S. har en graalig hvid Farve med Metalglands og viser altid, selv efter Udsmedning, en kornig Brud-

Digitized by Google

stade; jo finere og jevnere Korn, desto bedre S. Vægtfylden er i Gjennemsnit $7,_{7}$. Ophedet til Glødhede lader det sig sveitse, dog ei saa let som Stangjern; ved en Temperatur af over 1,700° smelter det. Afkjøles glødende S. hurtig, bliver det meget haardt og skjørt, det „hærdes" (s. d. A.). Ophedes hærdet S., taber Haardheden sig atter, eftersom Temperaturen stiger, det „lindes" eller tempereres, og paa denne Maade kan man altsaa meddele S. den Haardhed, man i ethvert Tilfælde har Brug for; dets bekjendte Elasticitet formindskes imidlertid med Haardhedens Tiltagen. Den ved Lindingen stedfindende Anløbning (s. d. A.) benytter man i Almindelighed som Mærke paa den Haardhedsgrad, S. har naaet. S. er saavel i haard som i blød Tilstand stærkere end Stangjern, men altid, især dog i hærdet Tilstand, skjørere (det er mindre seigt). Endskjøndt S. hovedsagelig anvendes paa Grund af sin Hærdelighed, benyttes det dog ogsaa endeel til Gjenstande, der skulle være meget stærke men ikke ere udsatte for Stød, og S. er i denne Retning i Begreb med at fortrænge Stangjern, — Om Damascenerstaal og Sølvstaal s. disse Artt.

Staalbijouterie, s. Bijouterie. — **Staalbrillanter** ere Jernskruer med facetterede Staalhoveder til Forziring især af Staalbijouterie, hvor Stifterne ere indskrue i et Hul i Hovederne og mange paa engang loddede fast med Slaglod, inden Hovederne slibes.

Staalorm, s. Snogeøgle.

Staalpenne, s. Penne.

Staalstikning foretages omtrent som Raderingen ved Kobberstikning (s. d. A.); Pladen, som er vel gjennemglødet og glatsleben, bedækkes med Ætsegrund, derpaa calqueres Tegningen og raderes ind med en spids Staalnaal. Linierne ætses ned, og Ætsegrunden borttages med Terpentinolie. Som Ætsevand benyttes imidlertid andre Vædsker, indeholdende snart Qviksølvopløsninger, snart Skedevand, Alkohol og Eddike, samt de ved disse Vædskers Vexelvirkning dannede Ætherarter. I Staal stikkes ofte med Maskiner med Diamantsliis (s. Guillochering).

Staaltraad, s. Metaltraad.

Stång (Stang) er et Led af de nye svenske Længdemaal (fra 1863) = 10 Fot = $9,_{460}$ danske Fod.

Staatenland, s. Ildlandet.

Stab betegner i Almindelighed Indbegrebet af de til en Overcommando hørende Personer. S. ved en Bataillon omfatter altsaa dennes Commandeur, Næstcommanderende, Adjutant, Læger, Auditeur, Regnskabsfører samt de umiddelbart hos disse ansatte Personer af Underklasserne (Skrivere, Hornblæsere o. s. v.); i Modsætning til disse sidste, som ogsaa kaldes Understab, og til de nævnte civil-militære Embedsmænd, som kaldes Mellemstab, betegner S. ofte kun de af de nævnte Personer, som ere Officerer. — Stabsofficeer er en Betegnelse for de Officerer, der staae mellem Generaler og Subalterneofficerer, altsaa i den danske Armee for Oberster, Oberstlieutenanter og Majorer. Ved større Stabe (f. Ex. en Brigades, en Divisions) regnes ofte selve den egentlige Commanderende ikke med til Staben, hvorimod hans første Medhjelper, der har Overledelsen af alle Stabens Detailforretninger, da kaldes Stabschef. — Generalstab er Navnet for et i Almindelighed specielt organiseret Corps, hvis Officeerspersonale uddannes til at være de høiere Commanderendes særlige Medhjelpere ved Forvaltningen og Ledelsen af Tropperne. I Danmark var Generalstab tidligere en Betegnelse for Indbegrebet af samtlige Generaler med deres Stabe, indtil det 1808 blev Navnet for et da oprettet, særeget Corps, der deeltes i 2 Underafdelinger, Generaladjutantstaben og Generalqvarteermesterstaben, der begge umiddelbart underlagdes Armeens daværende commanderende General, Kong Frederik VI, men som senere (1839) forenedes under en fælleds Chef med directe Referat til Kongen. Armeens Organisationsplan af 1842 angav ogsaa nærmere Bestemmelser for Generalstaben, af hvilke flere imidlertid senere ere blevne forandrede; efter denne Plan er Officeerstilgangen til Generalstaben bestemt for sammes Stabsofficeersposter at være efter frit Valg blandt alle Officerer i hele Armeen, for Capitainsposterne derimod indskrænket til de af Armeens Officerer, som ere dimitterede fra den militaire Høiskoles særegne Generalstabsafdeling, og som senere have gjort flere Aars praktisk Tjeneste ved de forskjellige Vaabenarter. De Generalstaben tildeelte Underofficerer kaldes Guider. Generalstabens topographiske Afdeling har — foruden Bearbeidelse af Militair-Recognosceringer og Udgivelse af derpaa støttede Kort — tillige det specielle Hverv at tilveiebringe et i Maalestokken 1:80000 udgivet og med horizontale Nivellementscurver forsynet Atlas over Danmark; disse Arbeider ere 1857 henlagte under Finantsministeriets Overbestyrelse.

Stab bruges som Længdemaal, i Frankfurt = $3,_{766}$, i Sachsen $3,_{609}$, i Schweiz (= Aune) $3,_{822}$ danske Fod, paa de to sidste Steder = 4 Fuß.

Stabat mater (lat.), d. e. (Jesu) Moder stod (ved Korset), er Navnet paa en berømt latinsk Sangtext, der benyttes som Seqvens i den katholske Kirke, oprindelig især af Franciscanerordenen ved Maria's syv Smerters Fest. Som Forfatter antages temmelig eenstemmig Jakobus de benedictis, en Franciscaner, som efter sin Hustrues pludselige Død, forlod Ære og Rigdomme for at blive Munk (1268) og med en til Afsindighed grændsende Fanatisme hengav sig til ydmygende Selvpiinsler. Senere traadte han op som streng Bodsprædikant, især mod Pave Bonifacius VIII, der lod ham indespærre; han døde 1306. De berømteste Compositioner til Sangen ere af Palestrina, Pergolese og Haydn.

Stabel kaldes paa et Skibsværft undertiden den hele Samling af Blokke eller Klodser med deres tilhørende Fundament, som ogsaa fører Navn af Bedding (et Skib staaer paa S. eller løber af S.). Stabelblokke ere de Træklodser, hvorpaa Skibets Kjøl hviler; Overkanten giver man almindelig en Helding mod Horizonten af $\frac{3}{4}$ til 1 Tom. for hver Fod i Længden.

Stabell (Adolf Bredo), født i Throndhjem d. 19de Novbr. 1807, blev Student 1827 og juridisk Candidat 1830. Efter i nogle Aar at have været Copist i Revisions-Departementet, udnævntes han 1834 til Fuldmægtig samme-

Digitized by Google

steds, fra hvilken Post han 1841 paa Ansøgning erholdt Afsked. 1845—48 var han Statsrevisor og blev 1848 Medlem af Bankadministrationen i Christiania, hvilken Post han nedlagde 1857, da han blev Chef for den (private) norske Creditbank. Han har været Repræsentant for Agershuus Amt paa alle Storthing mellem 1845 og 1858, og var paa de tre sidste Formand i Budgetcomiteen og oftere Præsident i Odelsthinget. Paa Storthingene, hvor han mere eller mindre har tilhørt Oppositionen, har han virksomt deeltaget i Behandlingen af mange vigtige Sager, især af statsoekonomisk og finantsiel Natur. Mærkeligst er maaskee S.'s journalistiske Virksomhed. Fra 1831 til 1857 var han nemlig Hovedredacteur af „Morgenbladet", som under hans dygtige Bestyrelse snart voxede op til Landets største, indflydelsesrigeste og meest lønnende Avis, der snart ganske sluttede sig til Oppositionen. Denne politiske Optræden foranledigede hans Udtrædelse af Revisions-Departementet, da den maatte betragtes som uforenelig med en Post i et af Regjeringens egne Contoirer, men banede ham Vei til Storthinget, hvor hans praktiske Duelighed snart gjorde ham til et af dets meest bemærkede Medlemmer. En lignende Dygtighed har han udviist i Bestyrelsen af Agers Communeanliggender og det offentlige og private Bankvæsen. *

Stabiæ, en Kyststad i Landskabet Campanien ved det nuværende Castellamare, i Oldtiden berømt ved sine Sundhedskilder, blev 79 e. Chr. tilligemed Herculanum og Pompeii tilintetgjort ved et Udbrud af Vesuv.

Stabslæge kaldes den høieste Militairlæge-Charge, der er attacheret til et Armeecorps's Stab og i Overeensstemmelse med de her stedfundne Dispositioner leder det militære Sundhedsvæsen.

Stade, Stad i Hannover ikke langt fra Elben, i et efter samme benævnet „Landdrostie", har endeel Handel. 6,500 Indb. Ved S. hævedes indtil den nyeste Tid en trykkende Told paa Elben, som nu omsider er bleven afløst. — S. stod tidlig under egne Grever, kom i det 11te Aarh. under Erkebispedømmet Bremen og blev Medlem af Hanseforbundet; 1719 kom den under Hannover, som betydelig forhøiede Elbtolden og længe modsatte sig Kravet om dens Ophævelse.

Stadera er det græske Navn paa den tyrkiske Vægt Ola (nu afskaffet) = $2,_{5800}$ danske Pund.

Stadgar var i Sverrig i Middelalderen en alminbelig Benævnelse for kongelige Forordninger.

Stadil-Fjord, s. Ringkjøbing-Fjord.

Stadio er paa de ioniske Øer en engelsk Furlong = 641 danske Fod. — I Grækenland er Stadion = en fransk Kilometer = 3186 danske Fod. — Den gamle S. før de franske Maals Indførelse var 587 danske Fod.

Stadion (gr.) var hos de Gamle et Længdemaal af 600 græske eller 625 romerske Fod, 40 S. = en geographisk Miil. Oprindelig betegnede det den til Væddeløb bestemte Rendebane af den angivne Længde; de Nyere bruge Ordet til at betegne et Tidsafsnit i Udviklingen af en Begivenhed, f. Ex. af en Sygdom.

Stadslæge kaldes den Embedslæge, hvem Sundheds- og Sygepleien paaligger indenfor en Kjøbstads Omraade.

Stadsret eller Kjøbstadret var i Danmark tidligere Benævnelsen for den for en Kjøbstad gjeldende Samling af Retsforskrifter. Saagodtsom i alle Lande i Europa udviklede der sig nemlig i Middelalderen paa Grund af Kjøbstædernes i saa mange Henseender særegne Forhold en eiendommelig Lovgivning for disse, forskjellig fra den, der gjaldt for Landet. Oprindelig var det i Almindelighed Byens Borgere selv, som vedtoge de Retsforskrifter, der saaledes bleve gjeldende for Kjøbstaden, dog at der i Reglen til deres Gyldighed udkrævedes en Stadfæstelse af Kongen eller den, der istedetfor ham havde Overhøiheden over Byen. De vigtigste S. i Danmark vare den gamle slesvigske (den ældste af dem alle, s. Slesvigsk Ret), den lundske eller helsingborgske (der maaskee er fra Begyndelsen af det 13de Aarh., og efterhaanden blev antagen af de fleste skaanske og bornholmske Kjøbstæder), de 3 kjøbenhavnske (den ældste given 1254 af den daværende roeskildske Biskop, Jakob Erlandsen, den anden given 1294 af Biskop Johan Krag og den sidste 1443 af Kong Christoffer af Baiern), den roeskildske (forfattet af Borgerne og stadfæstet 1269 af Kong Erik Glipping samt siden antagen af de fleste Kjøbstæder i Sjælland) og endelig den for Ribe (hvis Indhold væsentligst er hentet fra den lübske Ret, s. d. A., og som blev given 1269 af Erik Glipping og siden tagen til Mønster for de fleste jydske og fynske S.). En almindelig ɔ: for alle Landets Kjøbstæder gjeldende S. vides ikke med Sikkerhed at være given før under Kong Hans, medens et saadant Lovarbeide allerede langt tidligere var kommet istand i Norge (Biarkøretten, s. d. A.); i Sverrig bleve derimod først endnu senere de forskjellige S. sammenarbeidede til en fælleds „Stadzlagh". Allerede før Slutningen af Middelalderen gik i Danmark, ligesom tidligere eller senere i det øvrige Europa, Kjøbstædernes selvlovgivende Myndighed tilgrunde — idet den Ret til at træffe Vedtægter i reent communale Anliggender, der tildeels endnu levnedes Kjøbstæderne og ved den nyere Communallovgivning er bleven udvidet, er af ingen Betydning i Sammenligning med hiin Autonomie —, og efterat derhos nu ogsaa forlængst Kjøbstædernes Lovgivning overalt er bragt i Overeensstemmelse med og fuldstændig gaaet op i Landets almindelige Lovgivning, er dermed Stadsretternes Betydning ophørt.

Staël-Holstein (Anne Louise Germaine, Baronesse), berømt fransk Skribentinde, Datter af den bekjendte Bankier og Finantsminister Necker, født d. 22de April 1766 i Paris, sluttede sig tidlig mindre til Moderen, en streng Calvinistinde, end til Faderen, hvis philosophiske Verdensdannelse og liberale Ideer mere tiltalte hende, og som i hele hendes Liv blev en Gjenstand for hendes Beundring og sværmerske Kjærlighed. Allerede som Barn vakte hun Opsigt ved sin tidlige Udvikling, og denne befordredes siden ved omhyggelig Opdragelse, fleersidig Læsning og Omgang med dannede Mænd; i sit 11te Aar gjorde hun Udtog af Montesquieu o. A., strev Noveller o. M. I Aaret 1787 ægtede hun efter Moderens Ønske den svenske Gesandt Baron St.-H., hvilket Ægteskab dog ikke gjorde hende lykkelig (Baron St.-H. døde

Digitized by Google

1802). Aaret efter blev hun først bekjendt i Litteraturen ved sine „Lettres sur les ouvrages et le caractère de Rousseau“ (denne Forfatter var hendes Forbillede, som i mange Maader har indvirket paa hende). Revolutionen drog hende ind i Politiken, hun optraadte som den maadeholdne Liberalismes Forfegterske imod Revolutionens Udskeielser, og undgik kun ved sin Ven Mannels Hjelp Pøbelens Raseri, hvorpaa hun begav sig til England; herfra kom hun med sin Mand 1793 tilbage til Paris, hvor hendes Huus blev et Middelpunct for den liberale Opposition. Til Directorialregjeringen stod hun i venskabeligt Forhold, hun skrev 1795 „Réflexions sur la paix“ etc., hvori hun taler for en moderat demokratisk Republikanisme; Aaret efter udgav hun „De l'influence des passions sur le bonheur des individus et des nations“. Bonaparte saae hun første Gang 1797, og allerede dengang syntes de ikke om hinanden. I Aaret 1800 udgav Fru S. sit Skrift „De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales“. Da Necker 1802 i et Skrift havde yttret sig ugunstig over Napoleons monarchiske Planer, blev Datteren forviist fra Paris og Omegn. Hendes litterære Berømmelse var imidlertid stegen ved Romanen „Delphine“ (1802), som er riig paa aandrige Tanker og Skildringer af Følelser o. s. v., men fattig paa Handling og Opfindelse. Derpaa reiste hun til Schweiz og (1805) til Italien, hvorefter hun udgav (1807) sin „Corinne“, en i Form af en noget sentimental Roman skreven glimrende Skildring af Italien. Forgjeves søgte hun at faae Lov til at komme tilbage til Paris. Hun reiste derpaa anden Gang til Tydskland og udgav sit berømte, dog mere aandrige end grundige Værk „De l'Allemagne“, hvori Censuren strøg Meget, saa at det først 1813 udkom fuldstændigt. Fru S. opholdt sig sædvanlig paa et Gods i det sydlige Frankrig og giftede sig der hemmelig med en Officeer, de Rocca. Stadig forfrædiget af det franske Politi reiste hun nu til Wien, Rusland og Stockholm, hvor hendes yngste Søn faldt i en Duel. Efter Napoleons Fald kom hun omsider tilbage til Paris, nød stor Udmærkelse af de allierede Fyrster, fik Erstatning for sin Faders Tilgodehavende hos Staten og udgav sine „Dix années d'exile“. Hendes gjestfrie og glimrende Huus var ogsaa dengang et Samlingssted for Statsmænd, Lærde, Digtere og Kunstnere. Hun døde d. 14de Juli 1817. Slgn. III, S. 159, 2den Sp.

Staffa hedder en lille ubeboet Ø ved Skotlands Bestkyst, en af Hebriderne (s. d. A.), berømt ved Fingalshulen, s. Fingal.

Staffage (fr.) kalder man i et Landskabs- eller Architekturmaleri de enkelte Figurer af Mennesker eller Dyr, som Kunstneren anbringer i For- og Mellemgrunden for at oplive Billedet, uden at de gjøre Krav paa særegen Opmærksomhed for sig. Hos de ældste Landskabsmalere var ikke sjelden et af de sædvanlige historiske Emner behandlet som S., og Billedet bar da Navn derefter.

Staffeli kaldes et Stillads af forskjelligartet Indretning, hvoraf Malerne betjene sig, medens de arbeide paa deres Malerier, idet S., ved at være flytteligt og derved, at Tavlen kan anbringes høiere eller lavere derpaa, er til Beqvemmelighed for Kunstneren. Billeder malede paa S. kaldes derfor undertiden Staffelibilleder, i Modsætning til dem, der udføres paa selve Stedet, hvor Billedet skal have sin Plads.

Staffeldt (Adolph Wilhelm Schack von), var født d. 28de Marts 1769 i den lille By Gartz paa Rügen. Hans Fader var af gammel pommersk Adelsslægt og døde som afgaaet Major i dansk Tjeneste, før Sønnen var 11 Aar gammel; Moderen var alt død 4 Aar iforveien. Omtrent et Par Aar før Faderens Død var Sønnen bleven optagen paa Landcadetakademiet, hvorfra han afgik 1786 i sit 17de Aar som Fændrik. Alt et Par Aar efter lod han enkelte Digte trykke og optraadte med ungdommelig, noget overspændt Heftighed mod den i Danmark herskende Tydskhed. 1791 drog han til Universitetet i Göttingen, hvor han studerede Archæologie og Kunsthistorie samt Statsvidenskaberi og lod enkelte tydske Digte trykke; 1793 vendte han tilbage til Kjøbenhavn. I Slutningen af Aaret 1795 tiltraadte han en ny, større Reise gjennem Tydskland, Italien, Frankrig og Holland. Ved sin Hjemkomst (i September 1800) blev han 1801 Assessor i Oekonomie- og Commercecollegiet og Kammerjunker. Under Englændernes Angreb var han indtraadt som Officeer i Studentercorpset og skrev flere danske og tydske Krigssange. I December 1803, altsaa et Aar efterat Oehlenschläger havde gjort Epoke i den danske Poesie med sine „Digte“, udgav han sin første Digtsamling. Disse Digte, hvoraf flere ere Ballader og Romancer, vise, hvorledes han, ligesom Oehlenschläger, var bleven greben af Romantiken; enkelte minde endog paafaldende om hans store Forgjænger. 1808 blev han (efter en kort Ansættelse som Hofcavaleer hos den sindssvage Hertug af Oldenburg, der, under Formynderskab af Kongen af Danmark, levede paa Slottet i Pløen) opvartende Kammerjunker hos den danske Kronprindsesse Marie, som opholdt sig paa Slottet i Kiel. Her udgav han samme Aar „Nye Digte“ med nogle af sine bedste Arbeider. Af dansk Poesie fuldførte han fra den Tid næsten Intet, derimod skrev han flere tydske Digte. Han kastede sig med Iver over philosophiske, specielt æsthetiske Studier; navnlig tiltalte den Schelling'ske Speculation ham ved sin poetiske, phantasierige Natur. 1810 udnævntes han til Amtmand i Cismar og Kammerherre. Heller ikke denne Embedsstilling med al dens prosaiske Detail, som bragte den irritable Digternatur i mange Collisioner, kunde tilfredsstille ham. 1813 udnævntes han til Amtmand over det store Gottorp Amt og Aaret efter tillige til Overdirecteur i Byen Slesvig, hvilken sidste Stilling han dog kun beholdt til 1824. Utilfredsheden fulgte ham ogsaa herhen, og han trak sig mere og mere tilbage fra Menneskene, som han stødte fra sig ved sin overvættes Selvfølelse og kaustiske Ironie. Legemlig Sygdom forøgede hans Lidelser, som han af og til søgte at dulme ved berusende Drikke. Han besøgte jevnlig Kjøbenhavn, hvor han blandt Andet omgikkes og disputerede med Baggesen. Tungsindet vandt mere og mere Magt over hans Sjæl. I endeel af sine sidste Leveaar tilbragte han næsten uden Undtagelse Aftenen

Digitized by Google

hjemme i den dybeste Eensomhed i det store, øde Amtmandshuus; undertiden lod han tænde Lys i sine Værelser og gik saa i flere Timer frem og tilbage i Salene til efter Midnat, talende høit med sig selv. Under stedse tiltagende Lidelser døde han d. 26de Decbr. 1826 af et Nerveslag. De uforsonede Modsætninger i denne geniale Natur, der paa een Gang vilde være Praktiker, Tænker og Digter, Dansk og Tydsk, afspeile sig i hans Poesie, hvor ideal Begeistring, riig Phantasie og Tankedybde er udtrykt i et tidt mystisk og overspændt, knudret Sprog; en melancholsk Grundtone, der ofte stiger til Fortvivlelse, er fremherskende i dem. Hans „Samlede Digte" udgaves 1843 med stor Omhu af F. L. Liebenberg, der ligeledes leverede Samlinger til hans Levnet, som ledsagedes af „et biographisk Udkast" af C. Molbech (1851).

Stafford, Shire i Midten af England, omgivet af Shirerne Derby, Leicester, Warwick, Worcester, Shrop og Chester, er $53\frac{1}{4}$ □ M. stort med 750,000 Indb. I den nordlige Deel findes de lave (1,000 F.) Moorlandsbjerge, ellers bestaaer det af bølgeformigt Land eller Slette. Agerdyrkning og Qvægavl ere vigtige Næringsveie, men af meget stor Betydning ere Mineralrigets Producter, Steenkul, Jern og især Pottemagerleer, s. **Potteries**. Industrien staaer meget høit, især Forarbeidelsen af Metal- og Leervarer. — — **Staden S.** har 12,000 Indb.; den betydeligste Stad er Wolverhampton.

Stag paa et Skib kaldes det Toug, som fra Toppen af Masten eller Stangen gaaer skraat forefter og nedefter for at støtte disse. Undertiden anbringes paa S. et trekantet Seil, som kaldes **Stagseil**.

Stage (Adolf Gottlob), dansk Skuespiller, var født i Kjøbenhavn d. 31te Aug. 1791. Efter i faa Aar at have havt Ansættelse i Rentekammeret og senere i Politiretten, debuterede han d. 15de Novbr. 1815 paa det kgl. Theater som Frontin i „Nonnerne" og blev samme Aar ansat som kgl. Skuespiller. S. var en begavet og fleersidig Charakteerskuespiller, fortrinlig som Comiker, men udmærkede sig især i de saakaldte Anstandsroller. 1827 ansattes han som Regisseur og senere som Instructeur ved Theatret og døde d. 3die Octbr. 1845.

Stagira, en Stad i Macedonien, bekjendt som Philosophen Aristoteles's Fødeby.

Stagnation (lat.), Standsning, Stillestaaen, bruges i Pathologien om Vædskernes, navnlig Blodets, mindre raske Løb igjennem eller Standsning i Vævene.

Stagnelius (Erik Johan), svensk Digter, født d. 14de Octbr. 1793 paa Øland, fik sin første Underviisning i Hjemmet, deels af Faderen deels af Privatlærere. Efterat han havde besøgt Universiteterne i Lund og Upsala, begav han sig til Stockholm, hvor han 1814 indtraadte i det kongelige Cancellie. Af Naturen mørk og indesluttet unddrog han sig nu mere og mere Selskabslivet og søgte sin eneste Adspredelse i Digtervirksomhed, hvortil han fra sin tidligste Ungdom havde følt sig dragen ved et uimodstaaeligt indre Kald. Under dette tilbagetrukne Liv udviklede sig hos ham, i samme Grad som hans physiske Lidelser tiltoge, den gnostisk-mystiske Verdensanskuelse, som har paatrykt en stor Deel af hans poetiske Frembringelser et eiendommeligt mørkt, men ophøiet Præg. Disse Arbeider bleve dog længe ubekjendte for Publicum. Først 1817 udgav han et episk Digt „Wladimir den Store", og det følgende Aar vandt han det svenske Akademies mindre Præmie for et didaktisk-lyrisk Digt „Sång till Qvinnorna i Norden". Hans nærmest derefter følgende Arbeide, hvilket for stedse sikkrede ham en Plads blandt Sverrigs ypperste Digtere, er „Liljor i Saron" (3 Hefter, 1821), en Samling af dybsindige, religiøse, for Størstedelen elegiske Digte, udgiven sammen med et dramatisk Digt „Martyrerna", hvis Emne er hentet fra den christne Kirkes første Tidsalder. Imidlertid havde hans legemlige Smerter, som undertiden bragte ham Fortvivlelsen nær, og mod hvilke han forgjeves søgte Lindring ved ydre bedøvende Midler, tvunget ham til at forlade Hovedstaden for at søge Ro i Hjemmet. Med noget bedre Helbred vendte han dog nogen Tid efter tilbage til sin Virksomhed i Stockholm (han blev 1822 beforbret til Cancellist i Ecklesiastik-Departementet). Der udgav han 1822 det sidste af de faa Digte, som han selv lod trykke, nemlig Sørgespillet „Bacchanterna". Men snart efter, d. 23de April 1823, befriede Døden den endnu ikke 30-aarige Digter fra det Liv, som var blevet ham en Byrde. Efter hans Død bleve hans Skrifter samlede og udgivne af Hammarsköld (1824—26, 4de Opl. 1853). Grundtrækket i S.'s Digtercharakteer var egentlig elegisk, dog har han behandlet næsten alle den lyriske Poesies mangfoldige Arter og har ogsaa med Held forsøgt sig i den dramatiske og episke Poesie. De dramatiske Arbeider ere næsten alle Sørgespil og ere for Størstedelen holdte i antik Stiil. Mindst heldig var han som episk Digter; men i alle sine Digte lagde han for Dagen den samme glødende Phantasie og dybe Følelse, i en saavel i Henseende til Sprog som til Versbygning fuldkommen kunstnerisk Form.

Stagvende er den Manoeuvre, der foretages med et Skib for at bringe det fra bidevind over den ene Bov igjennem Vinden til bidevind over den anden Bov. Denne Manoeuvre benyttes af Skibe, som krydse, dog kun i godt Veir; sign. **Kovending**.

Stahl (Friedrich Julius), den bekjendteste tydske Retsphilosoph fra den nyeste Tid, var født i München d. 16de Januar 1802 af jødiske Forældre, men gik 1819 tilligemed sin Familie over til Christendommen. Efter først fra 1827 at have været Docent i sin Fødestad og fra 1832 Professor i Erlangen, blev han endnu i samme Aar kaldet til Würzburg som Professor i Retsphilosophie, Politik og Romerret, og forflyttedes endelig i Aaret 1840 herfra til Universitetet i Berlin. Især i denne sidste Stilling, som han beklædte til sin Død, udøvede han en overordentlig Indflydelse paa det retsphilosophiske Studium, idet han efter tidligere at have hyldet Schellings Anskuelser senere havde opstillet et selvstændigt, paa Grundlaget af den christelige Aabenbaring hvilende retsphilosophisk System, der navnlig findes udviklet i hans „Philosophie des Rechts nach geschichtlicher Ansicht" (2 Bd., 1830—37) og hans „Rechts- und Staatslehre" (1846). Ogsaa i det politiske Liv

Digitized by Google

tog S. imidlertid fra 1848 virksom Deel, og opnaaede betydelig Indflydelse saavel i Kamrene som udenfor dem, idet han navnlig i Forening med Gerlach blev Hovedet for det strengt conservative eller reactionaire Parti i Preussen, hvis vigtigste Organ, „Neue Preußische Zeitung“, de to nævnte Mænd grundlagde. Den 10de August 1861 døde S. Foruden hans ovennævnte Skrifter maa endnu mærkes hans „Kirchenverfassung nach Lehre und Recht der Protestanten“ (1840).

Stahl (Georg Ernst), tydsk Læge og Chemiker, født 1660 i Anspach, senere Professor ved Universitetet i Halle, døde 1734 i Berlin. S. grundlagde sit System ved, ganske i Modsætning til de da almindelig gjeldende mechaniske Theorier i Physiologien og Medicinen, at opstille det som en almeengyldig Lære, at enhver Virksomhed i Legemet var underlagt en sjælelig Indflydelse, der saaledes var det Afgjørende baade i Sundhed og Sygdom. Dette er den saakaldte dynamiske Skole („Negotium otiosum“, 1720). Han har desuden store Fortjenester af Chemien, hvorover en Mængde Skrifter haves af ham, og han maa ubetinget betragtes som den første Chemiker fra den Tid. Det er især ved den bestemte Opstilling af den noget tidligere af Becher antydede Lære om Phlogiston, at S.'s Navn er blevet knyttet til en af de vigtigste og følgerigeste Theorier i Chemien; s. forøvrigt Artt. Chemie, Lavoisier og Phlogiston.

Stahr (Adolf Wilhelm Theodor), tydsk Skribent, født d. 22de Octbr. 1805 i Prenzlau, var 1836—52 Conrector ved Gymnasiet i Oldenburg og har siden levet som Pensionist i Berlin; 1854 giftede han sig med Fanny Lewald (s. d. A.). S. er især bleven bekjendt ved forskjellige Skrifter over Aristoteles, Skriftet „Torso oder Kunst etc. der Alten“ (1854—55) og den historiske Roman „Die Republikaner in Neapel“ (1847) samt som Medarbeider ved „Hallische Jahrbücher“.

Stair (James Dalrymple, Viscount), født 1619 af den gamle skotske Familie Dalrymple, blev 1657 ved Cromwell's Hjelp Dommer ved den skotske Court of session, sluttede sig 1660 til Restaurationen og blev 1664 Præsident for hiin Domstol. Siden hørte han til Oppositionen og maatte 1681 flygte til Holland, hvor han tog levende Deel i Planerne til Stuarternes Fald. Med Revolutionen 1688 vendte han tilbage til sit Embede, han blev 1690 Viscount og døde 1695. S. erhvervede sig et stort Navn som juridisk Forfatter. — John Dalrymple, Greve af S., den Foregaaendes Søn, var under Wilhelm III Statssecretair for Skotland, men maatte fratræde 1695 i Anledning af Blodbadet i Glencoe, for hvilket man gav ham Skyld. Dog blev han 1703 Viscount af Dalrymple og Greve af S., han døde 1707. — John Dalrymple, Greve af S., den Foregaaendes Søn, født 1663, kæmpede 1691 i Irland og siden under Marlborough i den spanske Arvefølgekrig og blev fra 1709 brugt som Diplomat, først ved det polske, siden ved det franske Hof, hvor han under Regenten havde stor Indflydelse. I den østerrigske Arvefølgekrig anførte S. 1741 de engelske Hjelpetropper i Flandern, men forlod, utilfreds med Ministrenes og Diplomaternes Indblanding, Armeen og fik først 1745 Overcommandoen i Skotland mod Jakobiterne. Han døde 1747. — John Hamilton-Darymple, Greve af S., født d. 15de Juni 1771 af en Sidelinie, tjente fra 1790 i den engelske Armee, tog Deel i Togene 1784 og 1795 til Holland og Flandern og 1807 mod Kjøbenhavn og blev 1832 Medlem af Underhuset. I Aaret 1840 fulgte han som Greve af S. efter en Fætter, Aaret efter blev han som „Lord Oxenfoord“ engelsk Peer og var 1840—41 samt 1846—52 Storseglbevarer for Skotland. Han døde d. 10de Jan. 1852, efterfulgt af sin Broder North Dalrymple, Greve af S., hvis Søn John, Viscount Dalrymple, født d. 1ste April 1819, er Medlem af Parlementet.

Stajo er et italiensk Kornmaal af følgende Størrelse i danske Skjepper: Rom $1,_{4110}$. Ancona $0,_{1681}$. Bologna $2,_{2812}$. Ferrara (= Staro) $1,_{7880}$. Toscana $1,_{4010}$. Mailand $1,_{0511}$. Mantua $1,_{0809}$. Bergamo $1,_{2312}$. Venedig (= Staro) $4,_{721}$. Paa sidste Sted er det tillige en Vægt for Korinther = 260 Libbre sottili = $156,_{24}$ danske Pund.

Stajola er et romersk Længdemaal = $4,_{088}$ danske Fod.

Stalaktit, s. Drypsteen.

Staley-Bridge, Stad i Lancashire i England, har vigtige Bomulds- og Uldmanufacturer. 30,000 Indb.

Stalimene, s. Lemnos.

Stallbaum (Gottfried), sachsisk Humanist og Skolemand, født d. 25de Septbr. 1793, 1820 Lærer og 1835 Rector ved Thomasskolen i Leipzig, død d. 24de Jan. 1861, gjorde sig især-delesbed bekjendt ved sine Bearbeidelser af Plato's Skrifter. Foruden den større kritiske Udgave af disse (12 Bd., 1821—25) har han leveret en Udgave i det gothaiske „Bibliotheca Græca“ (9 Bd., 1827) og særskilte Udgaver af enkelte Skrifter.

Stalling (Thymallus vulgaris) er en Laxefisk, indtil 18'' lang, af smuk Teenform, med høi Rygfinne og store, stærke, velbefæstede Skjæl, men nøgent Hoved; Farven er blaagraa med mørke Længdestriber og plettet Rygfinne. Det er en Ferskvandsfisk, der yder Aaer med klart Vand og Klippebund eller Grusbund, og er udbredt fra det nordlige Skandinavien indtil det nordlige Italien; den forekommer ogsaa i enkelte jydske Aar. S. lever af Ferskvandsbløddyr, Insecter, smaa Krebsdyr o. s. v. og henregnes til de meest velsmagende Fiske.

Stambul er det tyrkiske Navn paa Constantinopel.

Stamhuus kaldes i Danmark en til et Majorat (s. d. A.) oprettet Sædegaard. Først ved Christian V's Lov blev det tilladt Adelige eller lige med Adelen privilegerede Besiddere af saadanne Eiendomme, naar de havde en vis Størrelse, deraf at danne S., saaledes at Eiendommen efter en vis i Stamhuusbrevet (det Document, hvorved Stamhuset er oprettet) bestemt Successionsorden nedarves udeelt i den samme Familie. I Grundloven af 5te Juni 1849 er det nu fastsat, at intet S. for Fremtiden maa oprettes, og at det ved Lov nærmere skal bestemmes, hvorledes de nu bestaaende kunne gaae over til fri Eiendom. En saadan Lovbestemmelse er dog hidtil ikke udkommen, men kun en Lov, der giver Stamhuusbesidderne en vis

Digitized by Google

Adgang til at afhænde det til Stamhuset hørende Bondergods.

Stammen (Psellismus) betegner i Almindelighed en Feil ved Talen, saa at enkelte Vocaler eller Consonanter ikke, eller kun paa en ufuldkommen Maade, kunne udtales. Organiske Sygdomme i Taleredskaberne, medfødte Feil, Lammelser, Tunghørighed, Aandssvækkelse eller slet Vane kunne medføre ufuldstændig eller manglende Udtale af visse Bogstaver, men den egentlige S. (Ischophonia, Balbuties) er derimod en momentan Mangel paa Evne til at udtale Sætningerne, betinget ved en forbigaaende krampeagtig Tilstand i Lyddannelses- og Taleorganerne. Oftest begrundes denne S. i en Mangel paa Villiesherredømme over disse Organer, en Art af mangelfuld Øvelse i deres rette og harmoniske Afbenyttelse, og Helbredelsesforsøg maae derfor først og fremmest gaae ud paa en Slags Gymnastik af Taleorganerne, hvorved disse vænnes til ordnede Bevægelser.

Stammemelodie kaldes den oprindelige Melodie, hvortil en kirkelig Text synges ved Gudstjenesten. Saadanne ere de fleste Choralmelodier, hvoraf den største Deel stammer fra det 16de og 17de Aarh. men senere er bleven meget forandret.

Stampe (Henrik), en af de meest udmærkede danske Retskyndige, var født d. 9de Jan. 1713 i Hammer Præstegaard i Aalborg Stift. Han dimitteredes 1728 fra Aalborg Skole, og blev, efter i 5 Aar at have lagt sig ivrig efter Philosophie, Mathematik og Jurisprudents, Conrector ved samme Skole. I Aaret 1737 foretog han en Udenlandsreise til Tydskland, Frankrig, England og Holland, indtil han kaldtes hjem for at overtage en Lærerpost ved Universitetet, hvor han 1741 ansattes som Professor i Philosophien. S.s Hovedstudium havde imidlertid Lovkyndigheden stedse været, og ligesom han allerede 1740 var bleven Dr. juris, saaledes blev han nu et Par Aar efter Assessor i det juridiske Facultet, og efter 1746 at være bleven Assessor i Overadmiralitetsretten og 1748 Generalauditeur ved Søetaten, udnævntes han i Aaret 1753 til Professor juris naturæ et gentium samt Generalprocureur. Ligesom han i den første af disse Stillinger virkede betydelig til Retsstudiets Fremme, saaledes indlagde han sig i den anden Stilling overordentlige Fortjenester af den danske Lovgivnings Udvikling, og hertil kom endnu den gavnrige Virksomhed, han fra 1756 som Assessor i Cancelliecollegiet udfoldede i administrativ Retning. Om hans Virken i denne Periode, i hvilken han navnlig ogsaa optraadte som en kraftig Talsmand for den fortrykte Bondestand og tog ivrig Deel i Bestræbelserne for at forbedre dennes Kaar, haves mange Vidnesbyrd i hans „Erklæringer, Breve og Forestillinger, Generalprocureurembedet vedkommende fra 1753—1782“ (I—VI, udg. af Rottbøll 1793—1807). Efter det Guldberg'ske Ministeriums Fald 1784 blev S., der imidlertid var bleven optagen i den danske Adelsstand, endelig udnævnt til Statsminister, hvilken Stilling han beklædte, indtil han d. 10de Juli 1789 døde som Geheimeraad.

Stampenborg er et Baroni i Sjælland, Præstø Amt, som blev oprettet d. 11te Febr. 1809 af Kammerherre Holger Stampe, hvis Søn er den nuværende Besidder. Det indbefatter Godserne Nysø (s. d. A.) og Jungshoved, og udgjør 744⅞ Tdr. Hartkorn af alle Slags.

Stamper. Courante dreyne (s. Drivning) Arbeider af Metalblik ligefra de mindste hule Smykkesager til store Kjedler, Theebakker o. fl. forfærdiges nemmest ved at „stampes“ op, d. e. ved bagfra at presses op i en S. (sjeldnere „Stanze“), en huul Form, der i Reglen er af forstaalet Jern, men dog ogsaa i det Store af Støbejern o. fl. Ofte maa man bruge 2 eller flere efterhaanden dybere S. og mellem hver Stampning udgløde Blikket. Til at drive Blikket op i S. benyttes gjerne et Stempel, der med Fradrag af Bliktykkelsen indeholder convext den samme Figur, som i S. findes concavt; det kan være af et blødere Materiale, ja undertiden bruges endog Bly, der først under Arbeidet formes tilligemed Blikket. Stampningen foretages med Hammerslag, ved Faldværk, Skruepresse o. fl.

Stampeværk. En tyk Axel, besat med store afrundede Tænder eller korte Arme, en saakaldet Kamvelle, kan paa den opgaaende Side løfte en Række vel ledede, lodrette Stænger, helst derved, at Kammene træde ind i Udsnit i selve „Stamperne“. Disse ere forneden saaledes tildannede og ofte forsynede med „Sko“ af Jern, at man ved dem kan foretage enten en Valkning (s. d. A.) af Uldvarer eller en Knusning af Stene (s. Pukværk), Klude (s. Papir), en Blanding af Ingredientserne til Krudt o. M. Vil man med Kamvellen hæve 2 Rader Stampere, saa maae Kammene paa den nedgaaende Side trykke paa tvarmede Vægtstænger, der atter hæve Stamperne. Kammene maae saaledes fordeles paa Vellen, at Arbeidet falder jevnt; af 8 Stampere skal saaledes 1 løftes for hver ⅛ Omgang, forudsat Vellen er enkelthævende; hvis den er dobbelt, tredobbelt hævende eller skal løfte hver Stamper 2, 3 Gange for hver Omdreining, falde Kammene 2, 3 Gange saa tæt. Arter kunne disse arbeide hver for sig og hæves i den simple Orden 1, 2, 3 .... 8, 1, 2 ...., eller 2 og 2 kunne arbeide sammen, og Ordenen bliver da 1, 3, 5, 7, 2, 4, 6, 8, 1, 3 .... Næsten overalt blive nu S. afløste af de mere økonomisk arbeidende Valser.

Stämpfli (Jakob), schweizersk Politiker, født 1820 i Schüpfen i Canton Bern, Søn af en Bonde, blev 1843 Advocat og viste sig allerede tidlig som ivrig Radical. Han tog Deel i Friskarertogene mod Jesuiterne og deres Tilhængere i Luzern (s. d. A.) og blev ladt i Stikken af Regjeringen i Bern, som før havde begunstiget de Radicale, hvorfor han angreb den i sit Blad „Berner Zeitung“; han bevirkede ogsaa Sammenkaldelsen af et „Forfatningsraad“ for at revidere Forfatningen. S. og Ochsenbein vare dettes Førere, men bleve snart uenige, da den sidste var mindre radical Demokrat end S. Denne kom 1846 ind i Regjeringsraadet og viste siden megen Dygtighed som Directeur for Finantserne. I Krigen mod „Sonderbund“ forestod S. Krigskassen, erklærede sig 1848 mod den nye Forfatning, og gjenvandt snart sin herved tabte Popularitet, saa at han 1849 blev Regjeringspræsident. Aaret efter maatte han

Digitized by Google

vige, men kom 1854 igjen til Roret; 1856 blev han Præsident for Forbundsraadet og viste som saadan megen Fasthed i Striden med Preussen om Neufchatel.

Stamsild (Alosa finta), en anseelig Fisk af Sildefamilien, 12—18" lang, er kjendelig fra Silden ved en Række af sorte Pletter langs henad Kroppens Sider; den er udbredt omtrent fra den nordlige Polarkreds til Nilen og forekommer baade i Kattegattet og i Østersøen. Ligesom Laxen gaaer den til bestemte Tider (Mai) op i ferskt Vand for at lege og tilbage igjen (i Juli) ud i Havet. Som Næringsmiddel nyder den kun ringe Anseelse.

Stanchio, s. Kos.

Stand betyder deels den ved et vist ydre Forhold (som Fødsel, Næringsvei o. desl.) betegnede Stilling i Samfundet, som en Person indtager, deels Indbegrebet af de Personer, som befinde sig i denne Stilling. De 4 Stænder, der i Middelalderen udviklede sig saagodtsom overalt i Europa (Adel, Geistlighed, Borgere og Bønder), bestaae i enkelte Lande, som i Sverrig, endnu som i politisk Henseende afsondrede Klasser af Folket; i andre Lande er derimod enten, som i Norge, al Standsadskillelse ophævet eller dog, om end nogen S. endnu bestaaer af Navn, enhver dertil knyttet Forskjel i retlig Henseende bortfaldet, som i Danmark, hvor nu, efterat paa den ene Side Adelens tidligere Forrettigheder ere hævede ved Grundloven af 5te Juni 1849 og paa den anden Side den Bondestanden tidligere alene paahvilende Værnepligt ved Loven af 12te Febr. 1849 er bleven gjort til en for alle Undersaatter fælleds Byrde, ingen retlig Forskjel længer finder Sted mellem Stænderne. Da Folkets Inddeling i Stænder i Almindelighed var Grundlaget for Sammensætningen af Middelalderens repræsentative Forsamlinger, blev Benævnelsen Stænder ogsaa overført paa disse selv (Rigsstænder, Landstænder), og ligesom dette Navn indtil nu har vedligeholdt sig for den lovgivende Forsamling i Sverrig, saaledes blev det i den nyere Tid baade i Danmark og i Tydskland gjenoptaget ved Indførelsen af de, navnlig ved Klassevalg sammensatte, raadgivende Folkerepræsentationer (s. Provindsialstænder).

Stand (Uhrets) er Forskjellen imellem den af Uhret angivne Tid og den rette Tid; s. Uhrværk.

Standfugl, s. Vandringer.

Standkøie ombord i et Skib er et fast Sengested til Forskjel fra Hængekøie (s. d. A.).

Standret er Benævnelsen for et særeget Slags Krigsret (s. d. A.), som kan nedsættes i visse Tilfælde, naar der er begaaet en særdeles grov Forbrydelse, der trænger til hurtig Afstraffelse. I en saadan S. behandles Sagen da paa en egen summarisk Maade og navnlig uden — som det ellers er Tilfældet med Sagers Behandling ved de militaire Retter — først at have været Gjenstand for Undersøgelse i et eget Krigsforhør, ligesom Dommen ogsaa strax fuldbyrdes.

Standsherrer („Standesherren") kaldtes tidligere især i det østlige Tydskland Besidderne af større Herskaber, som vel stode under Landsherren, men paa Landdagen indtoge en fremragende Stilling iblandt de almindelige Godseiere o. s. v. Nu bruges Navnet om de mediatiserede Fyrster, der høre til den høie Adel, men hvis Rettigheder som S. iøvrigt ere noget forskjellige efter deres Rang (Fyrster, Grever o. s. v.) og efter specielle Bestemmelser for hver enkelt Stat. I Preussen findes 17 S., i Baiern 22, i Würtemberg 35, i Hannover 8, i Kurhessen 4, i Hessen-Darmstadt 19, i Nassau 5, i Baden 8; i Sachsen findes ingen, og i Østerrig vare de 47 nu mediatiserede S. aldrig „rigsumiddelbare".

Standsning i Udviklingen er en hyppig Aarsag til mange af Legemets medfødte eller senere erhvervede Misdannelser. Naar nemlig et vist Organ eller System standser paa et eller andet tidligere Trin i sin Udvikling og saaledes bliver tilbage i Væxt, Form og Function, fremkommer herved naturlig ikke alene en ligefrem Mangel paa det paagjeldende Sted, men de nærliggende eller dermed i Forbindelse staaende Dele, Organer og Væv lide ogsaa i deres Sammenhæng og hele Virksomhed.

Stang (Frederik), født i Stokke i Norge d. 4de Marts 1808, blev 1829 Docent i Lovkyndighed, siden Lector. Som Universitetslærer udarbeidede han en „Systematisk Fremstilling af Norges constitutionelle Ret" (1833), der siden har gjeldt som Hovedværk til den norske Grundlovs Fortolkning. I Aaret 1834 blev han Advocat i Høiesteret, hvor han snart erhvervede sig ligesaa stor Anseelse; 1845 blev S. Statsraad. Især som Chef for det nyoprettede Departement for det Indre udfoldede han stor Virksomhed for Udvidelsen af Communicationsvæsenet, navnlig Veianlægene i Telemarken og Norges første Jernbane. Han antoges ogsaa at have udøvet megen Indflydelse paa Kong Oscars hele Politik. Formedelst Nervesvaghed maatte han 1855 søge Tjenestefrihed til en Udenlandsreise og 1856 Afsked. Siden har han været Medlem af Storthinget 1850—60. I Decbr. 1861, da Petersen, Birch-Reichenwald og K. Motzfeldt udtraadte af det norske Statsraad, fik han af Kongen det Hverv at danne et nyt Ministerium, hvis første Medlem han blev.

Stangjern eller **Smedejern** er den paa Kulstof fattigste af de Forbindelser, hvori Jernet forekommer i Handel og Industrie (s. Jern); det indeholder nemlig høist ½ pCt. Kulstof, der ligesom ved Rujernet deels kan være chemisk forenet med, deels kun mechanisk indblandet i S. Det lader sig vistnok gjøre at fremstille S. directe af Jernertserne, men af forskjellige techniske Hensyn foretrækker man dog at gaae en Omvei, idet man først tilvirker Rujern og senere af dette fremstiller S. ved en deelviis Forbrænding eller Bortiltning af dets Kulstof, hvorom s. Art. Friskning. S. har hvid indtil graa Farve med forskjellig Glands; hvid Farve med mat og lysegraa med stærk Glands tyder i Almindelighed paa et godt Jern. Brudfladen er oprindelig kornig eller takket, men ved Strækning eller Udsmedning bliver S. traadigt. Dets Vægtfylde varierer noget, men kan i Gjennemsnit ansættes til 7,8. Godt S. kan smedes saavel koldt som varmt, trækkes til Traad og valtses til tynde Plader; indeholder det derimod, som ofte er Tilfældet, selv ubetydelige Mængder af Silicium, Svovl eller Phosphor,

Digitized by Google

bliver det mindre strækkeligt eller endog skjørt, ved Svovl i varm og ved Phosphor i kold Tilstand. S. smelter først ved en Temperatur af omtrent 2,000° og kan derfor i daglig Tale kaldes usmelteligt; ophedes det til Hvidglødshede, bliver det dog blødt eller vægt, og i denne Tilstand kan et Stykke ved Slag forenes med et andet til en fuldkommen sammenhængende Masse: det lader sig „sveise", og i denne Egenskab tilstedes saaledes, hvad der ellers vilde være umuligt, at forme S. som man vil.

Stangledning. Vanskelighederne ved en Bevægelses Forplantelse stiger i høi Grad med Afstanden. Indtil de allersidste Aar, da Tougledninger (s. d. A.) ere opfundne, har man, hvor Afstanden maatte maales med Hundreder eller Tusinder af Alen, alene kjendt S. Tanken ved dem er at benytte et Træk frem og tilbage efter Længden af en uhyre lang Trækstang, samlet af enkelte Lægter; men for at Frictionen kan gjøre den mindst mulige Modstand, ophænges denne Stang i en Række kortere svingende Stænger. Fordeelagtigst er det at danne disse som toarmede Vægtstænger, der paa Midten svinge frem og tilbage om den lodrette Stilling, ialfald lodret paa Retningen af de to Trækstænger, man herved benytter, for at man ikke skal behøve at stole paa en Stangs Stivhed men kun paa den saakaldte absolute Styrke, d. e. Styrken til at udholde et Træk efter Længden. Hvor Trækket maa skifte Retning, f. Ex. for at gaae ned i en Schacht, anbringer man et Kryds og begynder med to nye Stænger. Der tabes uhyre megen Kraft ved S., jo længere Trækket er, desto mindre.

Stangpasser kaldes, til Forskjel fra Charneerpasser og Fjerpasser, et især til Maaling af Længder fra henimod 1 til nogle faa Fod bestemt Redskab, bestaaende af en stiv Stang, især af trukket Messingrør eller Mahognitræ, hvorfra udgaae to Passerbeen, det ene ofte fast anbragt ved den ene Ende af Stangen, det andet, der ogsaa kan ombyttes med Blyant eller Ridsefjer, eller undertiden begge, til at flytte henad Stangen med et Hylster. Til finere Indstilling anbringes gjerne ved det ene Been en Mikrometerskrue.

Stanhope (James, Greve af), engelsk Statsmand, født 1673 af den grevelige Familie Chesterfield, udmærkede sig først som Militær i Krigen i Flandern under Vilhelm III, og siden i den spanske Arvefølgekrig som Overanfører for de engelske Tropper (han erobrede Port Mahon og Øen Minorca), men blev 1710 fangen og først 1712 udvexlet. Under Dronning Anna spillede S. ogsaa en Rolle i Parlementet som Tilhænger af Whiggerne; under Georg I virkede han som Diplomat, blev Skatkammercantsler og fik 1718 Titlen Viscount Mahon m. M. Han døde 1721. — **Charles, Greve af S.**, den Foregaaendes Sønnesøn, født d. 3die Aug. 1753, erhvervede omfattende Kundskaber i Physik, Chemie og Mathematik og gjorde sig bekjendt ved flere almeennyttige Opfindelser. I Aaret 1780 kom han ind i Underhuset, 1786 ved sin Faders Død i Overhuset, og hørte til den Kreds af frisindede og oplyste Mænd, som kjæmpede imod Ministeriet for liberale Institutioner (Parlementsreformen, Negerslaveriets Afskaffelse, Edsvornerettenes Uafhængighed o. s. v.). Han døde d. 1ste Decbr. 1816; om hans Datter Esther s. den følg. Art. — **Philip Henry, Greve af S.**, den Foregaaendes ældste Søn, født d. 7de Decbr. 1781, levede i sin Ungdom som „Viscount Mahon" flere Aar i Tydskland, og sluttede sig i Parlementet ganske til sin Onkel Pitt imod sin Fader; ogsaa siden hørte han til de heftigste Torier (han modsatte sig 1846 Kornlovenes Ophævelse o. s. v.). Han er ogsaa bleven bekjendt ved sin Interesse for Caspar Hauser (s. d. A.). Han døde d. 2den Marts 1855; hans ældste Søn er Historieskriveren Viscount Mahon.

Stanhope (Lady Esther Lucy), Datter af Grev Charles S. (s. ovenfor) og en Søsterdatter af W. Pitt, født d. 12te Marts 1776 i London, forestod længe sin Onkels, Ministeren Pitts Huus, hvor hun udøvede stor Indflydelse. Efter Pitts Død trak hun sig med sin dog ikke store Mødrenearv og en for hende udsat aarlig Pension af 10,000 Rdl. tilbage til et eensomt Slot i Wales, reiste 1810 til Grækenland og Tyrkiet og nedsatte sig omsider i Syrien, hvor Emiren Beschir anviste hende et forhenværende græsk Kloster, Mar Elias, til Opholdssted; siden indrettede hun sig en Bolig paa et af de vildeste Puncter i Libanon, ikke langt fra Seyde. Ved sin ubegrændsede Velgjørenhed, sin imposante Skikkelse og et vist mystisk Væsen samt ved den Glands, hvormed hun optraadte, gjorde hun et meget stærkt Indtryk paa Omegnens Befolkning, der betragtede hende som et usædvanligt, med overnaturlige Kræfter udrustet Væsen og troede hende i Besiddelse af store Skatte, som hun skaffede sig ved Forbindelser med Aandeverdenen. Imod Europæere, især Englændere, viste hun sig kold og frastødende. Lady S.'s Midler strakte dog i Tidens Længde ikke til, hun kom i stor Pengeforlegenhed, og dermed svandt hendes Anseelse. Hendes Huus forfaldt, hun selv blev svag og døde i stor Armod, omgiven af nogle faa troe Arabere, d. 23de Juni 1839.

Stanhopes Presse. En af de første forbedrede Bogtrykkerpresser, der afløste Guttenbergs simple i over 300 Aar uforandrede Skruepresse, var S., der ikke blot udmærkede sig ved sin Sindrighed og Hensigtsmæssighed i Almindelighed, men særlig derved, at dens meest charakteristiske Organ, den *stanhopeske Vægtstangforbindelse*, fremdeles bruges ved næsten alle gode Haandpresser, af hvilken Art de end iøvrigt ere. Denne gaaer ud paa at benytte Forandringen af Hastighed og dermed af Kraft, der følger af Tiltagen eller Aftagen af Vinklen mellem en Vægtstang og en Trækstang, paa saadan Maade, at i Begyndelsen af Bevægelsen Pressepladen („Diglen") hurtig nærmer sig til Formen, men efterhaanden Hastigheden aftager og dermed Kraften tiltager i en overordentlig Grad, saa at man med samme Størrelse af Dreiningen og mindre Kraftyttring fra Trykkerens Side kan trykke langt større Formater.

Stanislaw I Leszczinski, Konge i Polen og siden Hertug i Lothringen, født d. 20de Octbr. 1677 i Lemberg, Søn af en riig Adelsmand, blev af August II udnævnt til Voivod af Posen og General i Storpolen, og blev 1704 af Confoederationen i Warschau sendt som Gesandt til Carl XII, efterat denne havde erklæret August II for afsat. Carl lod da S. vælge til Konge og krone 1705. Men med Carl faldt ogsaa S.'s

Digitized by Google

Throne: han maatte efter Slaget ved Pultava flygte til Sverrig og reiste derpaa til Carl XII i Bender for at erholde hans Samtykke til at nedlægge Kronen; Carl afslog dette, men overlod ham Hertugdømmet Zweibrücken. Dette Asyl maatte S. efter Carls Død forlade, og begav sig derpaa til Frankrig, hvor han fandt en venlig Modtagelse, og hans Datter Maria L. ægtede (1723) Ludvig XV. Efter August II's Død (1733) blev han atter af et Parti valgt til Konge i Polen, men kunde ikke holde sig (s. Arvefølgekrig, polske) og undkom med Møie til Danzig. Derpaa anvistes ham ved Fredslutningen 1735 Lothringen og Bar som Hertugdømme paa Livstid; han døde d. 23de Febr. 1766, almindelig agtet og afholdt. Han udgav „Mémoires du philosophe bienfaisant" (1765).

Stanislaw II August (Poniatowski), Konge i Polen, født d. 7de Jan. 1732 af en grevelig Familie, blev af August III sendt som Gesandt til Petersborg, hvor han ved sin Skjønhed og sit behagelige Væsen vandt Storfyrstindens, Katharina's, Hjerte og Gunst. Som Keiserinde Katharina II lod hun ham vælge og krone til Konge i Polen 1764, men dette var egentlig en ringe Lykke for ham, thi hans Regjering var fuld af Uro og Fortrædeligheder (s. Polens Historie), og engang (d. 3die Novbr. 1771) kom han i personlig Fare, da Nogle af det fædrelandske, mod Rusland fjendtlige Parti bortførte ham men dog snart løslode ham (s. Bar). S. maatte frasige sig Thronen 1795, erholdt en Pension af Rusland og Østerrig og døde i Petersborg d. 12te Febr. 1798.

Stanislawow, Stad i det østerrigske Kronland Galizien, har endeel Handel. 10,000 Indb.

Stanitzer hedde Kosakkernes tildeels befæstede Byer i det sydlige Rusland.

Stankdyr (Mephitis), amerikansk Rovdyrslægt af Maarfamilien, nærmest beslægtet med Grævlingen, udmærker sig ved de lange, stribe Haar, der bedække dens Krop og danne dens buskede Hale, og ved Farvetegningen (sort med brede hvide Længdestriber). Naar den bliver forfulgt, udgyder den af Analkjertlerne (hvilke den har tilfælleds med de andre Former af Maarfamilien) en Vædske, der udbreder en næsten bedøvende Stank. Slægten er udbredt baade over Nord- og Sydamerika.

Stankelbeen, s. Myg.

Stankelbeenskrabbe (Inachus) kaldes visse Smaakrabber med meget lange og tynde Been og et trekantet, spidst, tornet Skjold; de ere træge i deres Bevægelser og beboe det dybere Vand ved forskjellige Haves Kyster.

Stanley (Simon Carl), Billedhugger, født i Kjøbenhavn 1708, var Søn af en Englænder; han var Elev af Stürmberg og arbeidede i mange Aar i Udlandet, i Amsterdam, London o. fl. Steder, indtil han 1745 kaldtes til Kjøbenhavn for at træde i dansk Tjeneste, og blev 1754 Professor ved Kunstakademiet. Han døde 1761. Hans Søn Carl Frederik S., ligeledes Billedhugger, født i Westminster 1728, var en betydeligere Kunstner end Faderen, og er blandt de første danske Kunstnere, som vandt Kunstakademiets store Guldmedaille (1758). Han afgik 1810 fra sit Professorat ved Kunstakademiet i Kjøbenhavn og døde 1813.

Stanley, Lord, s. Derby.

Stanniol, s. Folie.

Stannographie, s. Zinkstikning.

Stannum, s. Tin.

Stanze (ital., stanza, at staae stille) betyder et Værelse; Rafaels S. kaldes de Værelser i Vaticanet, som ere prydede med Frescomalerier af denne berømte Mester. I Metriken betyder S. et Afsnit eller Holdepunct, dernæst en Afdeling af Riim eller Vers, hver bestaaende af lige mange Linier og i samme Versemaal. Især deleshed forstaaer man derved det saakaldte Ottava rima, som fra Boccaccio's Tid blev den staaende Form for Italienernes episke Poesie; det bestaaer af 8 ellevestavelsede iambiske Vers med qvindelige Riim, saaledes at sædvanlig Linierne 1, 3, 5 — 2, 4, 6 — 7, 8 høre sammen.

Stanze, s. Stamper.

Stapelholm er et Landskab i det sydlige Slesvig (2½ □ M. stort), der omgives af Eideren og dens Bifloder Treen og Sorg. Det staaer under Amtmanden for Gottorp og Hütten Amter, og indbefatter 3 Sogne.

Stapelret kaldtes i Middelalderen den Kjøbstæderne da i Almindelighed indrømmede Ret til at fordre, at Varer, der af udenbyes Folk førtes til Byen, skulde oplægges der en vis Tid, førend de igjen maatte udføres til Skibs, og med dette Navn (paa Fransk droit d'étape) betegnes endnu den Ret, som efter Folkeretten ansees at tilkomme enhver Stat til at paalægge Skibe, der seile igjennem dens Søterritorium, for en Tid at oplægge og falholde deres Varer i Staten. Stapelstad kaldes en By, hvilken der — som det navnlig tidligere flere Steder, ogsaa i Danmark, var Tilfældet — er tilstaaet den Forret, at al Indførsel til og Udførsel fra Provindsen skal skee igjennem den.

Staphylinus, s. Rovbille.

Star, s. Carex.

Staraja-Russa, Stad i det russiske Gouv. Nowgorod ved Ilmensø, er Hovedpunctet for en Militærcolonie og har en stor Saline. 10,000 Indb.

Starello er et italiensk Kornmaal, i Rom = 1,0583, paa Sardinien (= Moggio), i Cagliari 2,8275, i Sassari 1,6138 danske Skjepper.

Stargard, Stad i Pommern, Ø. for Oder, har endeel Fabriker. 17,000 Indb.

Starhemberg er Navnet paa en deels fyrstelig, deels grevelig Slægt i Østerrig, som nedstammer fra de gamle Markgrever i Steiermark. Meest bekjendt af denne Slægt er Ernst Rüdiger, Greve af S., født 1635, en tapper Kriger i østerrigsk Tjeneste, der udmærkede sig navnlig som Commandant i Wien 1683, da denne Stad beleiredes af Tyrkerne, og døde 1701. Guido, Greve af S., østerrigsk Feltmarskal, født 1657, Fætter til den Foregaaende og Adjutant hos ham udmærkede sig i den spanske Arvefølgekrig og døde 1737.

Starkenburg hedder den sydøstlige Provinds af Storhertugdømmet Hessen-Darmstadt (s. d. A.), 55 □ M. stor med 330,000 Indb.

Staro er et italiensk Kornmaal, s. Stajo.

Starost (af star gammel, altsaa = Ældste) hedder i Polen en Statholder, Lehnsmand, Adelsmand, som udøver Jurisdiction i sin Kreds.

Digitized by Google

Starowerzi, s. Raskolniker.

Stassart (Goswin Joseph Augustin, Baron af), belgisk Statsmand, født d. 2den Septbr. 1780 i Mecheln, beklædte flere Embeder under det franske Herredømme, levede 1815—21 som Privatmand, hørte siden som Medlem af de Deputeredes Kammer til Oppositionen og blev efter Belgiens Løsrivelse fra Holland Medlem af den provisoriske Regjering. Siden var han i flere Aar Gouverneur i Brabant og valgtes stadig til Præsident for Senatet, indtil Kampen med det klerikale Parti drev ham stedse mere til den yderste venstre Side. Fra 1839 trak han sig ganske tilbage, 1841 nedlagde han sin Værdighed som Stormester for de belgiske Frimurere, og døde d. 16de Octbr. 1854 i Brüssel. Blandt hans Skrifter er „Fables" det bedste.

Stat kaldes Foreningen af et Folk eller af et vist Territoriums Beboere til en politisk Eenhed og Magt, saavel ligeoverfor andre Foreninger af samme Art som ligeoverfor alle de enkelte til Folket hørende eller paa Territoriet boende Individer. Da Sammenslutningen i Stater er en nødvendig Betingelse for et ordnet Samfundsliv, som igjen er Forudsætningen for, at Mennesket kan udvikle sig til sin høiere sædelige Bestemmelse, kan det forsaavidt siges, at Statsforbindelsen, hvorledes dens factiske eller historiske Oprindelse end maatte være, er begrundet i en sædelig Nødvendighed. Statsmagtens eller dens tre Hovedbestanddeles, den lovgivende, udøvende og dømmende Magts, Ordning i sig selv og Forhold til de dens Myndighed undergivne Individer kaldes Statsforfatningen; Udførelsen af den under S.s udøvende Magt henlagte Virksomhed kaldes Statsforvaltningen, og Indbegrebet af de Retsregler, som ordne begge Dele, kaldes Statsretten. Undersaat er den Benævnelse, der bruges om et Individ for at betegne hans Underordnelsesforhold til den S., hvortil han hører; naar man derimod nærmest vil betegne Undersaatten som den, hvem der i Egenskab af Medlem af en vis S. tilkommer visse Rettigheder, kalder man ham Statsborger. — Statsraad kaldtes i Danmark den ved Grundloven af 5te Juni 1849 oprettede, men ved Fællesforfatningen af 2den Octbr. 1855 igjen ophævede, af Ministrene under Premierministerens Forsæde dannede Forsamling, hvori alle Lovforslag og vigtigere Regjeringsforanstaltninger skulde behandles (s. Geheimestatsraad). I Sverrig og Norge er Statsraad ogsaa Benævnelsen for den paa lignende Maade sammensatte øverste Regjeringsautoritet og derhos tillige for ethvert enkelt Medlem af denne Institution. — Statsforbrydelser kaldes de strafbare Lovovertrædelser, der bestaae i Angreb enten paa S.s Sikkerhed (Landsforræderi) eller Statsforfatningen (det egentlige Statsforræderi) eller i Fornærmelser mod Statens Overhoved (Majestætsforbrydelse i egentlig Forstand, s. d. A.) eller mod Statsmagtens Organer. De høieste Grader af Statsforbrydelser indbefattes under den fælleds Benævnelse Høiforræderi (s. d. A.). — Statsfængsel er en særegen, navnlig for visse politiske Forseelser foreskreven Frihedsstraf. — Statsforbund, s. Forbundsstat.

Stat hedder et Forbjerg i Norge, som er det vestligste Punct af Norges Fastland.

Stater, en gammelgræsk Sølvmynt = to Drachmer, var den gangbarste Sølvmynt af den æginetiske Myntfod. Ringere end den æginetiske (paa 12 Oboler) var den korinthiske S. (paa 10 Oboler); den attiske Guldstater havde en Værdi af 20 attiske Sølvdrachmer.

Statik (gr.) kaldes den Deel af den mechaniske Physik, som behandler Loven om de faste Legemers Ligevægt.

Station, Standsning eller det Sted, hvor man standser, bruges ogsaa som videnskabeligt Kunstord. I Landmaalingen bruges det om de Puncter paa Marken, hvor man opstiller Maalebordet og saaledes tager Ophold for en Tid. I Astronomien bruges det om den tilsyneladende Standsning i Planeternes Bevægelse, som undertiden finder Sted. Deres Bevægelse foregaaer nemlig i det Hele i Retningen fra Vest til Øst; men til visse Tider, nemlig for de øverste Planeter i Oppositionen og for de nederste i nederste Conjunction, bevæge de sig i modsat Retning, hvilken Bevægelse kaldes Retrogradation (tilbagegaaende Bevægelse). Hver Gang Bevægelsen saaledes skifter Retning, finder først en kort Stilstand Sted, og denne kaldes S. Grunden til hele dette Phænomen er, at Jorden, hvorfra vi betragte det, selv er i Bevægelse. Henføres deres Bevægelse til Solens Centrum eller fremstilles saaledes, som den vilde vise sig, naar man kunde betragte den fra Solens Centrum (heliocentrisk), bliver den regelmæssig og altid fremskridende fra Vest mod Øst.

Statist, s. Figurant.

Statistik. Denne Videnskab er forholdsviis temmelig ung; først i Midten af forrige Aarhundrede skilte den sig fra Geographien og Statsretten. Den blev først bragt i System af Achenwell 1749, men havde da kun et tarveligt Indhold, idet det netop laae i den daværende Regjeringspolitik at indskrænke Oplysningerne saa meget som mulig. Schlözer samlede ikke faa Oplysninger, og efter den franske Revolution samt Indførelsen af constitutionelle Forfatninger i de fleste Lande er der blevet tilveiebragt et i tidligere Tid ukjendt Stof for S., som derfor har fundet flere og flere Bearbeidere og nu indtager en fremragende Plads i vor Tids Udvikling. Til de mere bekjendte tydske Statistikere høre blandt de Ældre Meusel, senere Malchus, Reden, Dieterici og Czörnig o. Fl. I Storbritannien havde allerede Sinclair (s. d. A.) ved private Undersøgelser tilveiebragt en S. over Skotland, senere har England faaet en Række udmærkede Statistikere, som Mac-Culloch (s. d. A.), Porter (Progress of the nation), Macgregor o. Fl. I Frankrig have Charles Dupin, Moreau de Jonnés, Dufau o. Fl. bearbeidet S.; i Belgien, der, hvad Tilveiebringelsen af Stoffet og dets tabellariske Behandling angaaer, i mange Henseender er Mønsterlandet, har Quetelet gjort Epoche, og han har fundet en Mængde Disciple; blandt Italienerne bør nævnes Balbi og Gioja. I Sverrig er S. bearbeidet af Gråberg af Hemsö, Forsell, Agardh, Ljungberg o. Fl.; i Norge af Blom, Schweigaard o. Fl.; i Danmark af F. Thaarup, David, Bergsø, Kayser o. Fl. S.s Omfang er vanskelig at angive, man har i den senere Tid fra visse Sider været tilbøielig til

Digitized by Google

at indskrænke dens Virksomhed til de Forhold, som lade sig udtrykke og gjengive gjennem Tal, hvorved den faaer et indskrænket Omfang. I Almindelighed giver man den dog et videre Omraade, saa at den fremstiller „Statskræfterne" indenfor en bestemt rimelig Begrændsning paa en bestemt Tid, saaledes at den sammenstiller det Ligeartede efter almindelige Synspuncter. S. anvender forskjellige Midler til Fremstilling af sine Resultater, den kan være beskrivende, tabellarisk, chartographisk o. s. v.

Statistiske Bureauer. Den første Stat, som oprettede en Anstalt til Indsamling og Bearbeidelse af statistiske Efterretninger, var Sverrig, der i Midten af forrige Aarhundrede dannede en egen Autoritet, Tabelcommissionen, der hvert femte Aar skulde bekjendtgjøre Efterretninger om Landets Befolkningsforhold. Nu bestaaer der saadanne Bureauer i Brüssel (det derværende indtager den første Rang), Paris, Berlin, Wien, Dresden, München, Stuttgart, Hannover o. a. Steder. Det s. B. i Kjøbenhavn traadte i Virksomhed med 1ste Januar 1850; det har udviklet sig af den Commission, som 1833 nedsattes til Udarbeidelsen af et statistisk Tabelværk.

Statius (Publius Papinius), romersk Digter, født 61 e. Chr. i Neapel, død c. 96, forfattede, foruden den ufuldendte „Achilleis", et Epos „Thebais" og blandede Digte under Titlen „Silvæ", udg. af Dübner (2 Bd. 1837) og Queck (2 Bd. 1854).

Statsbankerot er Statens Vægring ved at opfylde sine Forpligtelser ligeoverfor sine Creditorer, enten af Uvillighed eller af Mangel paa Evne. Den kan enten være fuldstændig, saaledes at man aldeles ikke betaler sin Gjeld, eller kun partiel, saaledes at man tilbagebetaler en Deel af Gjelden eller nedsætter Renten af Statspapirerne imod Creditorernes Villie og uden at tilbyde dem Tilbagebetalingen. Bankerotten er maskeret, naar man betaler Renter og Afdrag i Papirspenge, der ere sunkne under deres Værdi, men den har fuldkommen ligesaa skadelige Følger som den aabenbare Bankerot, nemlig Tilintetgjørelsen af Statens Credit, og den medfører den største Forvirring i alle private Omsætninger.

Statsgjeld og Statslaan. Naar Indtægterne ikke kunne dække Udgifterne, kan man enten formindske de sidste eller tilveiebringe Ligevægt ved nye Skatter eller Laan. Er det første Alternativ umuligt, kan man kun deelviis forøge Skattebyrden, og ville derhos de Udgifter, som skulde gjøres, ogsaa komme Efterkommerne til Gode, saa laaner man. Er der kun et øieblikkeligt Misforhold tilstede mellem Indtægt og Udgift, dækker man Deficitet ved den saakaldte svævende Gjeld (dette flottante, floating debt); den adskiller sig fra den consoliderede Gjeld derved, at den er bestemt til hurtig Indløsning og kun har en midlertidig Natur; disse Laan tilveiebringes i Reglen derved, at Bankerne forskyde de nødvendige Summer mod Statkammerbilletter (bons du trésor, exchecquer bills). Ved svævende Gjeld har man her i Landet forstaaet Statens Gjeld til Sparekasser, Overformynderier, Boer o. s. v., der indbetalte Midler i Statskassen, hvor de henstod mod Opsigelse; denne Art Gjeld er nu betydelig formindsket. Den consoliderede Gjeld, der kaldes funderet, naar visse Statsindtægter ere henlagte til dens Forrentning, afsluttes nu i Reglen saaledes, at den er uopsigelig fra Creditors Side, saa at Gjeldsobligationerne egentlig kun give Besidderne af Gjeldsbrevene en Ret til Forrentning; de kaldes i Frankrig ligefrem Renter (rentes perpétuelles, perpetual annuities). Regjeringen kan formindske denne Gjeld enten ved at tilbagebetale Laanene eller ved at opkjøbe Papirer og tilintetgjøre dem. Som oftest bestemmes Renten i Forhold til Nominalbeløbet af Papirerne, men Creditorerne give ikke den hele paalydende Sum for disse, saa at Renten i Virkeligheden er høiere end den, der fastsættes; et 3 Procents-Papir, for hvilket Staten kun modtager 75, er altsaa i Virkeligheden et 4 Procents-Laan, da 3 af 75 er det Samme som 4 af 100. Man opnaaer ved denne Methode, at man kan have samme Rentefod for alle Statsobligationer, uanseet om Laanene have været dyrere, og Capitalisterne foretrække Methoden, fordi Speculationerne i Papirer derved lettes, men den har i flere Henseender betydelige Mangler. Ved Siden heraf har man anvendt en Række andre Methoder; man har saaledes afsluttet Laan mod Annuiteter paa bestemt Tid, saa at der hvert Aar foruden Rente svares til Ihændehaverne en Deel af Kapitalen, eller mod Annuiteter paa Livstid, saaledes at Capitalisten for sin Livstid oppebar en bestemt aarlig Sum, bestaaende af Renter og en forholdsviis Deel af Capitalen. Lotterilaanene sluttes paa den Maade, at de laante Summer fordeles i en Mængde lige Dele, af hvilke nogle udtrækkes til Betaling hvert Aar; de fleste af Obligationseierne faae kun Capitalen med den Rente, som er voxet op, siden Laanet sluttedes, men paa en Deel af Obligationerne fordeles desuden, hvad der er besparet i Rentes Rente, samt hvad der maa betales over den sædvanlige Rente for Laanet. I Almindelighed blive Statslaanene afsluttede gjennem Overeenskomst med eet eller flere Bankhuse, saaledes at disse forpligte sig til at skaffe den Sum, hvorom der er Tale, tildeels, og herfor faae de Paagjeldende ofte en Provision; men deres Fordeel bestaaer navnlig deri, at de sælge de Obligationer, som de modtage, til en høiere Cours end den, hvortil de have modtaget dem, og de stræbe derfor at bringe Papirerne i Veiret. I den nyere Tid er der i Frankrig og Italien anvendt en anden Methode, idet man har indbudt Alle og Enhver til at tegne sig for en vis Sum af Renter til en i Forveien fastsat Cours; Regjeringerne have derved stræbt at emancipere sig fra de store Bankhuse, og Resultatet af disse Forsøg har været heldigt, men det maa paa den anden Side ikke oversees, at Staten derved trækker til sig en Mængde smaa Kapitaler, som ellers vare blevne anvendte paa en mere frugtbringende Maade i Agerbruget og Industrien. Statsobligationerne kunne lyde enten paa Navn eller paa Ihændehaveren; de sidste ere nu de almindeligste. Naar Laanene ere afsluttede saaledes, at de skulle være afdragne inden en bestemt Tid, maa der aarlig anvendes et vist Beløb hertil, hvilket skeer paa den Maade, at der ved Laanets Afslutning fastsættes et Procent-

Digitized by Google

beløb, der skal anvendes til Renter og Afdrag; efterhaanden som Renterne blive mindre, stige altsaa Afdragene, da større Summer blive disponible hertil (Amortisation, synkende Fond). Selv hvor Laanene ikke ere afsluttede paa disse Betingelser, oprettes der gjerne særskilte Amortisationsfonds til Formindskelse af Statsgjelden, hvilke dog, især under vanskelige Omstændigheder, ofte anvendes i andre Øiemed.

Statshaandbog er Navnet paa de aarlig udkommende Haandbøger, som foruden Oversigter over Hof-, Civil- og Militairetaterne tillige meddele officielle Oplysninger om Statsforvaltningen m. v. De have udviklet sig af Statsadressebøgerne, Statskalenderne eller Hof- og Statskalenderne, som kun indeholdt Fyrstehusets Genealogier og en Navnefortegnelse over Embedsmændene. Den ældste Kalender af denne Art er Almanach royal, nu A. impérial, der grundlagdes 1679 i Paris. Den første fuldstændige Hof- og Statskalender for de danske Stater udgaves paa Tydsk i Altona 1734, ifølge et Bogtrykker Hulle tilstaaet Privilegium; Kalenderne vedbleve at udgaae paa Tydsk alene til 1801, da H. H. Frost ifølge Privilegium begyndte at udgive danske Hof- og Statskalendere, som senere stadig ere fortsatte.

Statspapirer ere de rentebærende Gjeldsbreve, som Staten har udstedt til sine Creditorer; deres Værdi beroer paa Statscrediten, der i det Væsentlige afhænger af de samme Momenter som den private Mands Credit, nemlig Tilliden til, at Staten kan og vil opfylde sine Forpligtelser. Den Stat, hvis Formue er størst og i bedst Fremgang, som stadig har opfyldt sine Forpligtelser, og hvis Styrelse controlleres af den oplyste offentlige Mening, har derfor den bedste Credit, medens denne er svag, hvor Regjeringsprinciperne vexle efter Despoternes eller en uberegnelig Folkemasses Luner. Ved Hjelp af Statscrediten trækker man en Vexel paa Fremtiden, og den maa derfor anvendes med Varsomhed; den er et farligt Middel i Hænderne paa dem, som intet Hensyn tage hertil, men for hvem det kun er at gjøre om den øieblikkelige Stilling. Ved Hjelp af den kan man føre unyttige Krige og tilfredsstille unødvendig Luxus; men paa den anden Side har den været et Middel til at redde Stater, som vilde være segnede under Byrden, hvis de Midler, som vare nødvendige til deres Opretholdelse, skulde have været tilveiebragte ved Skatter, ligesom man ogsaa derved bliver sat istand til strax at udrede Udgifterne til nødvendige Forbedringer og Foretagender, som ogsaa komme Efterkommerne til Gode, og til hvilke de derfor bør bidrage ved Forrentning af og Afdrag paa Statslaanene. — **Statspapirhandel.** Man afslutter nu i Reglen Statslaanene (s. d. A.) saaledes, at de ere uopsigelige fra Creditors Side, og saaledes at Obligationerne lyde paa Ihændehaverne. Disses Priis eller Cours afhænger af Statens Credit og den sædvanlige Rente, saaledes at de stige eller falde i Forhold hertil. Man speculerer i den vexlende Priis enten saaledes, at man afslutter virkelige Kjøb og Salg om Papirer at levere til bestemt Tid, eller saaledes, at man kun forpligter sig til paa en vis bestemt Tid at udbetale Forskjellen mellem den fastsatte Priis og den Priis, hvori Papirerne staae; man speculerer da enten paa deres Falden (à la baisse) eller Stigen (à la hausse). Paa mange Maader søger man nu at indvirke paa Papirernes Cours i den Retning, som man ønsker, og det langtfra altid paa den redeligste Maade; i Reglen ville de store Huse, som staae i Forbindelse med hinanden og raade over store Capitaler, kunne beherske Priserne og drage Fordeel af Omvexlingerne.

Statsvidenskaberne. Først i den nyere Tid have S. sluttet sig sammen til en egen Gruppe af videnskabelige Discipliner, men der hersker endnu Tvist om dennes Omfang. Büllau har deelt S. i de Videnskaber, der omfatte det indre Statsliv: den almindelige Statslære, den europæiske Stats Historie, Fremstillingen af de europæiske Staters offentlige Institutioner, Statistik, Politik (Forfatnings- og Forvaltningspolitik) og dem, der omfatte det udvortes Statsliv: den philosophiske Statsret, det europæiske Statssystems Historie, den praktiske europæiske Folkeret, den positive Statsret og Statspolitiken. R. Mohl og Stein (i hans „System der Staatswissenschaften") have gjort andre Inddelingsgrunde gjeldende. Denne Mangel paa Afgrændsning har i flere Henseender skadet og har modvirket Erkjendelsen af S.s Betydning; deels denne Omstændighed, deels det Nye i hele Begrebet har forhindret, at S. have nydt den Understøttelse ved Universiteterne og i Regjeringskredsene, som ere blevne de ældre Videnskabskredse tildeel. Imidlertid har Forholdet i de senere Aar udviklet sig til det Bedre, og det er blevet erkjendt, at i Administrationen har Indsigten i den politiske Oekonomie, Finantsvæsenet, Forvaltningspolitiken o. s. v. samme Betydning, som Indsigten i Retsvidenskaben for Justitsembedsmanden.

Statue kaldes i Billedhuggerkunsten Fremstillingen af den hele menneskelige Figur, i Modsætning til Buste, der kun er Hovedet og endeel af Brystet, begge Dele udførte rundt, medens man for Udførelsen i Basrelief ikke bruger disse Betegnelser. En S. tilfods kaldes nu undertiden Billedstøtte; forøvrigt betegnes dens Stilling ved Tillægsord, Rytter-S., liggende, siddende S. o. s. v.

Status quo (lat.) er et folkeretligt Udtryk, der navnlig bruges ved Fredslutninger, idet da st. q. siges at gjenoprettes, naar den før Krigen stedfindende Besiddelsestilstand føres tilbage i Forholdet mellem de fredsluttende Magter.

Statut (lat.) er en Benævnelse, der ofte bruges om Vedtægterne for et Selskab eller en Forening, men stundom ogsaa benyttes som Betegnelse for egentlige Love, navnlig af speciel eller local Charakteer.

Staudenmaier (Frants Anton), katholsk Theolog, født d. 11te Septbr. 1800 i Donsdorf i Würtemberg, blev 1837 theologisk Professor i Freiburg i Breisgau og fandtes d. 20de Jan. 1856 død i en Bæk i Nærheden af Staden. Han søgte at forene den nyere Philosophies Resultater med Christendommen og forfattede bl. A. „Der Geist des Christenthums" o. s. v. (2 Bd., 1835); „Darstellung und Kritik des Hegel'schen Systems" (1844); „Die christliche Dogmatik" (4 Bd., 1844—52).

Digitized by Google

Stauder, s. Perennerende Planter.

Staufen, s. Hohenstaufen.

Staunton (Sir George Leonard), berømt engelsk Reisende, født 1740 i Galway i Irland, levede fra 1762 som Læge først i Vestindien, derpaa i Ostindien, ledsagede 1792—94 som Legationssecretair Macartney paa dennes Gesandtskabsreise til China og døde d. 14de Jan. 1801 i London. Han udgav „Account of an embassy to the emperor of China“ (1797). — Sir George Thomas S., berømt Reisende og Sinolog, den Foregaaendes Søn, født d. 26de Mai 1781 i Salisbury, blev 1799 ansat ved Factoriet i Canton, hvorfra han ledsagede Lord Amherst paa dennes Reise til Peking, vendte 1817 tilbage til Europa og var der 1818—52 Medlem af Parlamentet; han døde i London d. 10de Aug. 1859. S. oversatte den chinesiske Criminallovbog paa Engelsk og skrev over China bl. A. „Narrative of the Chinese embassy to the khan of the Tourgoth Tartars“ (1821).

Staupitz (Johan von), Luthers Ven og Velynder, nedstammede fra en adelig Familie i Kursachsen, opmuntrede som Generalvicar for Augustinerordenen Luther paa mange Maader, trøstede ham i hans Tvivl, bevirkede 1508 hans Kaldelse til Wittenberg, var 1518 med Luther paa Ordensconventet i Heidelberg og døde 1524. S.'s Skrifter vidne om hans Overeensstemmelse med Reformationens Grundsætninger.

Staurolith (gr.) er et Mineral, der forekommer i mørkebrune, prismatiske Krystaller indvoxet i forskjellige Skifere i de sydeuropæiske Bjerge og Ural. Det bestaaer af Kiselsyre, Leerjord og Jerntveilte.

Stavanger, ved en Bugt af Bukkenfjord i Norge, nævnes allerede i det 11te Aarh. og tiltog siden, da det under Sigurd Jorsalafarer blev Bispesæde, i Folketal og Velstand. I Aarene 1683 og 1684 leed den meget ved Ildebrand. Biskoppens og Stiftamtmandens Sæde forflyttedes nu til Christiansand, og Byens Handelsrettigheder bleve endog i 4 Aar ophævede. 1801 havde Byen kun 2,500 Indb., men nu begyndte atter en Periode af saa gunstige Sildefiskerier i Omegnen, at neppe nogen norsk By gjorde hurtigere Fremskridt, og 1855 var Folkemængden 12,000 Indb. Byen var dog saare uregelmæssig og tæt bebygget med Træhuse, saa at 1860 atter en stor Deel af den fortæredes ved Ildebrand, hvorefter den er bleven noget forbedret. Den har en Latinskole og en Domkirke (St. Svithuns) i en ærværdig, middelalderlig Bygningsstiil. — S. Amt indbefatter Ryfylke og Jæderens Fogderier (s. disse Artt.).

Stavnsbaandet kaldes den Ufrihedstilstand, hvori den danske Bondestand levede fra Frederik IV's Tid. Den samme Konge, som 1702 ophævede det trykkende Vornedskab, indrømmede ved Frdn. af 22de Febr. 1701 angaaende Landmilitsens Oprettelse Herremændene Ret til selv at udtage Lægdene og udskrive til Soldat, hvem de vilde; alle de Udskrevne bleve indrullerede og maatte først forlade Godset efter endt Krigstjeneste. Dette udvidedes ved en senere Frdn. af 8de Febr. 1724, som bestemte, at alle de unge Karle fra 14 til 35 Aars Alder skulde indføres i en Reserverulle og forblive i det Lægd eller paa det Gods, hvortil de hørte, indtil deres Krigstjeneste var endt eller de havde naaet det 35te Aar; og det skjærpedes endmere under de to følgende Konger, Christian VI og Frederik V (saaledes forordnedes 1764, at Forpligtelsen til at blive ved Fødestavnen skulde begynde allerede med det fyldte fjerde Aar). Den danske Bonde blev først fri (jfr. forøvrigt Reverdil) ved Frdn. af 20de Juni 1788 om S.s Løsning, ifølge hvilken S. strax blev hævet for alle Bondefødte, som vare under 14 eller over 36 Aar, og for alle de Øvrige fra 1ste Jan. 1800 (jfr. Frederik VI).

Stavropol (d. e. Korsstaden), befæstet Stad i den russiske Provinds Kaukasien, har endeel Fabriker. 10,000 Indb.

Staværn er et Strandsted i Norge med 1,200 Indb., som meget besøges af Dampskibe. I Aaret 1750 blev her anlagt Frederiksværns Orlogsværft med adskillige Befæstninger. Efter 1814 var her Hovedstation for Norges Orlogsflaade. Men efterat Anlæget af det nye Værft Horten (s. d. A.) var mere fremskredet, bleve efterhaanden siden 1850 de fleste offentlige Indretninger flyttede derhen med Undtagelse af Søcadetskolen. S. afbrændte 1858.

Stearin er et fast, indifferent Fedtstof, der sammen med Palmitin og mere eller mindre Elain udgjør en væsentlig Bestanddeel af de fleste faste neutrale Fedtstoffer, som Tælle, Cacaosmør o. s. v. Ligeledes findes det, men i mindre Mængde, i mange halvflydende og flydende Fedtstoffer (Olier). Det rene S. er en vorlignende, gjennemskinnende Masse, der smelter ved 62°, er uopløselig i Viinaand, men opløselig i kogende Æther, hvoraf det kan faaes udkrystalliseret som glindsende Smaablade. I Lighed med de andre neutrale Fedtstoffer kan det betragtes som en Forbindelse af Stearinsyre med Lipylilte (s. Fedtstoffer), og ved Forsæbning med en Base træder da Stearinsyren i Forbindelse med denne, dannende en Sæbe, medens Lipylliltet i Forbindelse med Bestanddelene af Vand danner Oliesødt, Glycerin (s. Oliesødt). Stearinsyren fremstilles i det Store, mere eller mindre reen, til Fabrikation af Lys (idet „Stearinlys“ er Lys støbte af Stearinsyre), sædvanlig ved en Kogning af Tælle med Kalk og Vand. Den dannede Kalksæbe udskiller sig da, medens det dannede Oliesødt bliver opløst i Vandet; Kalksæben fraskilles og behandles derpaa med en fortyndet Syre (Svovlsyre), der, ved at træde i Forbindelse med Kalken, frigjør de fede Syrer, som udskille sig paa Overfladen som en smeltet Masse, der samles og presses, først koldt, senere mellem varme Plader, hvorved den indeholdte Elainsyre (med en mindre Mængde Palmitin- og Stearinsyre) frapresses. Af den tilbageblivende Masse, der bestaaer af Stearinsyre med noget Palmitinsyre og lidt Elainsyre, støbes da, med Tilsætning af lidt Vox, Stearinlys. Presses ovennævnte Blanding af fede Syrer mindre stærkt, saaledes at der tilbagebliver noget mere Elainsyre i Massen, bliver denne som en Følge heraf blødere, faaer et lavere Smeltepunct og benyttes da til Støbning af de saakaldte „Margarinlys“. Ogsaa ved at behandle Tælle og lignende Fedtstoffer med Svovlsyre og derpaa destillere Massen med overhedede Vanddampe, fremstilles raa Stearinsyre fabrikmæssig

Digitized by Google

til Støbning af Lys. Af denne saaledes i Handelen gaaende Stearinsyre kan man fremstille en renere Syre ved gjentagne Omkrystallisationer af alkoholiske Opløsninger, men det er meget vanskeligt at faae den fuldkommen reen. Den danner i reen Tilstand glindsende hvide Skjæl eller Naale, der smelte med c. 70°, den er opløselig i kogende Viinand og i Æther. Underkastes den en tør Destillation med Kalk, destrueres den; der dannes flere Producter, hvoriblandt et fast, Stearon, Stearinsyrens Acetone (s. d. A.). Ophedes den i længere Tid i et tilsmeltet Glas med Oliesødt, kan den bringes til at træde i forskjellige Forbindelser med dette under Udskilling af Vand, idet der da dannes almindelig S. (Tristearin), men man er istand til ogsaa at fremstille Distearin og Monostearin, Legemer, der kunne betragtes som Forbindelser af henholdsviis 3, 2 og 1 Æq. Stearinsyre med Lipylilte uden Vand, Lipylilte med 1 og med 2 Æq. Vand. Behandles Stearinsyre med Salpetersyre, opstaaer blandt andre Producter Korksyre (s. d. A.), og i det Hele taget er S. en Syre, der baade for Chemikerne og Teknikerne har stor Interesse.

Stearopten er den fastere Deel af de ætheriske Olier i Modsætning til Elæoptenen (s. d. A.) der er den mere flydende Deel (s. Olie).

Steatom er en Art af sygelige Svulster i Legemet, der besidde en flæsket Structur.

Steatornis, s. Guacharo.

Stecknitz er en Flod og en Kanal, der gjennemskjærer Hertugdømmet Lauenburg i en Længde af 11½ M. fra N. til S. og forbinder Trave ovenfor Staden Lübeck med Elben ovenfor Staden Lauenburg. Den er kun seilbar for smaa Fartøier, der ikke stikke dybere end 4—5 Fod.

Sted, s. Geometrisk S. og Sphærisk S.

Stedinger var Navnet paa en frisisk Stamme i det nuværende Oldenborg, der, oprørt over Adelens og Geistlighedens Tryk, havde vægret sig ved at yde Hoveri og Tiende og derfor blev beskyldt for albigensisk Kjetteri. Tydsklands Kjettermester, Conrad af Marburg, bevægede Pave Gregor IX til at lade prædike et Korstog imod S. (1234). Som Følge heraf blev Landet frygtelig ødelagt, og de tilbageblevne Levninger af den frisindede Stamme bleve tvungne til Underkastelse. — Sml. C. E. Scharling: „De Stedingis" (1828).

Stedingk (Curt Bogislaus Ludvig Christopher von), svensk Feltmarskal, født 1746 i svensk Pommern, traadte allerede i Drengeaarene i militair Tjeneste og tjente senere ogsaa i den franske Armee. Som fransk Brigadegeneral deeltog han under Lafayette i den nordamerikanske Frihedskrig og udmærkede sig der ved flere Leiligheder. Under Krigen mellem Sverrig og Rusland (1788—90) førte han Commandoen over den i Savolax staaende svenske Armee og tilføiede der Fjenden flere betydelige Tab; efter Træfningen ved Porosalmi (17de Juni 1789) fik han Sværdordenens Storkors og blev efter Slaget ved Parkumaki (21de Juli s. A.) udnævnt til Generalmajor. Ved Krigens Slutning blev han svensk Minister i Petersborg, hvilken Post han først forlod 1808 (imidlertid var han bleven udnævnt til „En af Rigets Herrer", Friherre og General). I Aaret 1809 var S. Sverrigs første Befuldmægtigede ved Fredscongressen i Frederikshamn, hvorefter han paany sendtes til Petersborg, og blev s. A. Greve, men hjemkaldtes 1811, da han blev udnævnt til Feltmarskal. I denne Egenskab førte han næst efter Kronprindsen Commandoen over den svenske Armee under Felttogene i Tydskland og Belgien 1813—14 og undertegnede Freden i Paris. Han døde 1837. „Mémoires posthumes du feltmaréchal, comte de S." (1844—45) ere udgivne af hans Svigersøn, General Greve M. Bjørnstjerna. — Hans Broder Victor von S., født 1751, deeltog ligesom Broderen i den nordamerikanske Frihedskrig, var senere som Oberstlieutenant ved den svenske Skjærgaardsflaade med i Krigen mod Rusland (1788—90), commanderede Avantgarden i Træfningen ved den viborgske Bugt og førte Befalingen over selve Hovedstyrken af Skjærgaardsflaaden i Slaget i Svenskesund (d. 9de Juli 1790); han døde 1823 som svensk Friherre og Generaladmiral.

Steekkan var et hollandsk Rummaal (nu afskaffet) for Viin = $20{,}_{08}$, for Brændeviin $19{,}_{41}$, for Øl $20{,}_{35}$ danske Potter. I Rusland er det $19{,}_{10}$.

Steele (Sir Richard), engelsk Skribent, født 1671 i Dublin, død 1729 paa sit Landgods i Nærheden af Caermarthen, optraadte 1701 som Lystspildigter og begyndte 1709 Udgivelsen af Tidsskriftet „Tatler", paa hvilket siden fulgte det berømte „Spectator", som S. udgav tilligemed sin Ven Addison, og senere „Guardian"; disse Tidsskrifter bleve ansete for mønstergyldige i Henseende til Stiil og Skrivemaade og udøvede stor Indflydelse paa den Tids Litteratur.

Steen betegner ethvert fast og haardt Mineral, der hverken kan antændes eller smeltes uden at blandes med andre Stoffer, der hverken opløses i Vand, som mange Salte, eller i Olie, som Jordharpix, og heller ikke kan strækkes under Hammeren som Metallerne. — Lithographisk S., Lydisk S., s. disse Artt.

Steen, de Vises, Lapis philosophorum, kaldes den Substants, hvorefter Alchemisterne saa ivrig stræbte, og som skulde være istand til at omdanne de uædle Metaller til ædle og til at helbrede al Sygdom; s. Alchemie og Chemie.

Steen (Calculus) kaldes i al Almindelighed de sygelige Nedslag af uorganiske Masser i Legemets Hulheder eller Væv, den herpaa beroende eller den disse betingende sygelige Tilstand, Steensygdom (Lithiasis). De saaledes afsatte Masser, som ogsaa kaldes Concrementer, skyldes de i Legemets flydende og faste Dele normalt indeholdte uorganiske Stoffer, hvilke ved en sygelig Virksomhed udskilles og kunne give Anledning til Sygdomsprocesser i de forskjelligste Organer og Væv: i Blodaarene som Venesteen, i Lungerne som Lungesteen, i Spytkjertlerne og deres Udføringsgange som Spytsteen, i Tarmkanalen som Tarmsteen (Koprolither), i Galdeveiene som Galdesteen o. s. v. — hvilke alle mere eller mindre bære Præg og Sammensætning i Overeensstemmelse med deres Dannelsessted og dettes oprindelige Stoffer. — I snevrere Forstand betegner S. Urinstenene (C. urinarii, Urolithi), hvilke ere de hyppigste. De dannes enten i Nyrerne — Nyresteen — eller i Blæren som Blæresteen; optræde enten som

Digitized by Google

et fiint krystallinsk Sand (Nyregruus, Uringruus), eller i større faste Masser som egentlige S. Deres Dannelse skyldes en feilagtig chemisk Sammensætning af Urinen, enten primært ved dens Dannelse, eller secundært ved dens Forandring under Opholdet i Urinveiene. Praktisk skjelnes tvende Hovedarter: de sure Urinstene, hovedsagelig dannede af Urinsyre og urinsure Salte, og de basiske, dannede af de phosphorsure Jordarter, Hensyn, som ere af Vigtighed ved Behandlingen af den tilgrundliggende Sygdomstilstand. Betydeligere S. udkræve næsten stedse en chirurgisk Operation til deres Fjernelse, Knusningen af dem i Blæren ved Lithoklastik, eller deres Udskjæring af Blæren ved Lithotomie.

Steen er en hollandsk Vægt = 3 Ponden = 6 danske Pund. Jvf. **Stein**.

Steen (Jan), hollandsk Maler, født i Leyden 1636, var Elev af Brouwer og v. Goyen og malede Scener af Folkelivet, især fra Værtshuse, med høi Grad af Lune og overmaade megen Dygtighed i den techniske Behandling. Hans fleste og bedste Arbeider ere i England i forskjellige Privatgallerier; dog besidder ikke alene Danmark men ogsaa Tydskland adskillige af hans gode Arbeider. S. døde 1689 og efterlod sin Familie i Armod, idet han havde ødelagt Alt ved et uordentligt Levnet.

Steenafsætning kan især i Dampkjedler og Saltpander naae et saadant Omfang, at dens Bortskaffelse foraarsager alvorligt Besvær. Ved Dampkjedler er det desuden ofte meget vanskeligt at komme til, hvor Stenen skal fjernes, saaledes i Rørkjedler. Hvor man har Valget, fylder man derfor Dampkjedlen med det reneste Vand, eller naar det af Naturen kun leveres meget ureent, bruger man tør Condensation, d. e. Condensation uden Indsprøitning, og tilfører saaledes Kjedlen næsten alene destilleret Vand. Man bruger ogsaa deels nogle Apparater, der gaae ud paa at foranledige Stenens Afsættelse paa uskadelige Steder, f. Ex. i en Forvarmer, deels Tilsætninger til Vandet, der skulle bevirke, at Stenen ikke sætter sig fast men holder sig svævende i Vandet og kan fjernes med dette; endelig bruges, især ved Skibskjedler, der ere fyldte med det til denne Brug yderst uheldige Søvand, en jevnlig Udtømmelse af det ureneste Vand, enten ved Dampens Tryk (Udblæsning) eller ved en egen Saltvandspompe, der bruges desto flittigere, jo vanskeligere Kjedlen er at rense.

Steenalderen kaldes Nordens Barndomstid eller den Periode, da Vaaben og Redskaber vare af Steen, Træ, Been o. desl., og i hvilken man enten meget lidt eller aldeles ikke har kjendt Metaller. Nordboerne befandt sig i denne Periode paa et meget lavt Culturtrin; de levede af, hvad Naturen frembragte af sig selv, navnlig af Jagt og Fiskeri, og vare klædte i Dyrehuder. Fra denne Periode hidrøre de store Steengravkamre eller Jættestuer, hvor Ligene findes nedlagte tilligemed deres Vaaben, Smykker og Redskaber, som i det Væsentlige ere af det nævnte Materiale; ligeledes de saakaldte Kjøkkenmøddinger (s. **Danmark** II S. 400, 2den Sp.). S. afløses af Broncealderen, og denne igjen af Jernalderen.

Steenbider, s. **Qvabso**.

Steenbjergene, s. **Rocky-Mountains**.

Steenbuch (Henrik Nicolai), født 1774, blev, efter at have været Sagfører i Helsingør og Trondhjem, 1816 Lector i Lovkyndighed, siden Professor, ved Christiania Universitet, og døde 1839. S. udøvede en betydelig Indflydelse paa Udviklingen af Norges constitutionelle Statsliv ved sine i uafhængig eller oppositionel Aand skrevne Avisartikler om de fleste vigtige Spørgsmaal, som i hans Tid vare paa Bane. De udkom anonymt, men han vedkjendte sig dem siden.

Steenbukken (Capra ibex) er en anseelig Art af Gedeslægten (Bukken 2½ F. høi), med kraftig, muskuløs Bygning af Kroppen, Halsen og Lemmerne, uden Skjæg, men med Horn af anseelig Størrelse, halvmaaneformige, sammentrykte og med store Knuder langs med deres øvre Rand, over 2 F. lange hos Bukken; Hunnen er mindre og har mindre Horn. S. har vistnok tilforn været hyppig i hele Alpekjedens høieste Belte, umiddelbart under den evige Snee, men idelige Forfølgelser have efterhaanden indskrænket dens Omraade til de utilgjængelige Fjeld- og Iispartier i Savoyen og Wallis. Den Behændighed og Dristighed, hvormed den færdes paa Fjeldene, er aldeles forbausende, og Jagten paa disse Dyr er derfor forbunden med de største Farer og Savn. Andre Arter beboe Pyrenæerne, Sierra Nevada, Kaukasus, de siberiske Grændsebjerge, Syriens, Arabiens og Habessiniens Bjerge (s. **Geed**).

Steenbukken, lat. capricornus, er det 10de Stjernebillede i Dyrekredsen. I Begyndelsen af August er det i Syd ved Midnat, af September Kl. 10, af October Kl. 8 o. s. v., i Høide af 10—20 Grader over Horizonten. — **Steenbukkens Vendecirkel**, s. **Vendecirkler**.

Steenfrugt (drupa) er en eenfrøet Frugt med et saftigt, uopspringende Frøgjemme, der er deelt i tre Lag: en tynd Overhud, et saftigt, kjødfuldt Mellemlag (Kjødet) og et træ- eller beenagtigt Inderlag (Stenen). S. kan enten være en Enkeltfrugt, f. Ex. hos Arterne af Steenfrugtfamilien (Blommer, Kirsebær, Mandler o. s. v.), eller være Smaafrugt i en Fleerfoldfrugt, som hos Brombær, Himbær o. lign.

Steengalle kaldes en hos Hesten hyppig forekommende Knusning af den bageste Deel af Saalen mellem Hovringen og Hjørnestøtten; oftest er det paa den indvendige Side af Forfødderne. Denne Knusning foraarsages enten ved Tryk directe af Skoen eller ved Smaasteen og lignende Legemer, der komme ind mellem Skoen og Saalen. Hesten halter ved S.; der ansamler sig Blod indenfor Hornet, og Haltheden bliver især betydelig, naar Betændelsen, der følger af Knusningen, gaaer over i Forboldning. Skaffes der i dette Tilfælde ikke en Aabning i Hornet ved Bortskjæring af denne, saa at Materien kan faae frit Udløb, vil denne bane sig en Vei opad langs med Hudvæggen og kommer da tilsyne i Kronen, hvor den let kan angribe Dragtbrusken og fremkalde en Kronfistel.

Steenjetée er en Bygningsconstruction, der ofte benyttes ved Opførelsen af Dæmninger (s. **Jetée**) eller i det Hele taget ved Fundering under Vand, hvor Dybden er stor og Vandet i Uro, eller til Beskyttelse af Skraaninger mod Bølgeslaget o. s. v. S. dannes af store Steen, der hobes ovenpaa hverandre. Enten udkaster man

Digitized by Google

Stenene simpelthen ovenpaa hverandre, og man lader dem da henligge i længere Tid, udsatte for Havets Paavirkninger, forinden man opfører nogen Overbygning paa dem, for at de kunne have Tid til at ordne sig paa den hensigtsmæssigste Maade; eller man nedsænker dem med større Omhu, saa at hver Steen faaer et sikkert og godt Leie. I begge Tilfælde maa der sørges for, at S. antager et nogenlunde regelmæssigt Profil med en jevn Flade foroven, hvor det regelmæssige Muurværk skal begynde, og flade Skraaninger paa Siderne for at modstaae Bølgeslaget. Mellemrummene mellem de store Stene udfyldes med mindre Materiale (Steengruus). En Fordeel ved S. er, at den efterhaanden kan sænke sig med Bunden, uden at Bygningsværket derved brydes i sin Sammensætning.

Steenkiste. Hvor mindre Vandløb passere en Vei, føres de hertillands gjerne gjennem smaa Broer af Steen, saakaldte S. Disse opføres i Almindelighed af store udkløvede Granitsteen og bestaae af tvende Sidemure, der hvile paa passende Fundamenter og ere overdækkede enten med tykke, horizontalliggende Granitplader, eller ved større Spændinger med en muret Hvælving. Løbet mellem Sidemurene, hvorigjennem Vandet passerer, er brolagt i Bunden og ved begge Ender forsynet med Fløimure, for at forebygge Vagskylning af S.

Steenkløver, s. Mellilotus.

Steenkoral = Stjernekoral, s. Koraldyrene.

Steenkul, Sortkul, ere sorte bituminøse Kul, der ved at ridses give en sort Streg i Modsætning til Brunkullene, der give en bruun Streg. Efter deres Textur og øvrige Beskaffenhed inddeles de i Bagekul, der smelte under Forbrændingen, Sinterkul, der undergaae en begyndende Smeltning, Sandkul, Cannelkul, Skiferkul o. s. v., og de forekomme kun i de ældre Jorddannelser, navnlig i Steenkulformationen (s. Kulformation), hvori de opnaae en betydelig Mægtighed og Udbredelse. Den sædvanlige Tykkelse af de enkelte Lag vexler i Almindelighed mellem nogle Tommer og 20 Fod, og ofte træffes mange saadanne Kullag afsatte ovenpaa hverandre, adskilte ved mellemliggende Lag af Sandsteen og Kulskifer, hvori man især finder Forsteninger af Bregner, Skavgræs, Ulvefødder og Stigmarier, af hvis organiske Levninger Steenkullene ere dannede. Ved de overliggende Jordlags Tryk, ved Udelukkelse af den atmosphæriske Luft og rimeligviis ogsaa ved Varmens Indvirkning har Plantestoffet undergaaet en væsentlig Forandring; det har efterhaanden mistet endeel Ilt og Brint derved, at der har dannet sig Kulsyre og Kulbrinte, og det Tilbageblevne er saaledes blevet rigere paa Kulstof, en Forandring, der kan forfølges igjennem Tørvedannelsen, Brunkul, Steenkul, indtil Anthracit og Graphit, hvorfor ogsaa disse sidste (de ældste) ere de kulstofrigeste og de, der frembringe meest Varme ved Forbrændingen. Lufttørret Træ kan saaledes kun udvikle 2,200 Varmeenheder (ɔ: 1 Pd. Brændsel kan opvarme 22 Pd. Vand fra 0°—80°); Tørv 2,500 Varmeenheder; Brunkul 3,000—3,600 V., hvorimod Newcastle-Kul udvikle 6,000 V. og Anthracit 7,000 V. — I China benyttede man S. allerede langt tilbage i Tiden, og for Europas Vedkommende veed man blot, at man i selve London først begyndte at anvende dem i Slutningen af det 13de Aarh. De vigtigste Kuldistricter findes i Skotland, Wales og i den midterste og nordlige Deel af det egentlige England; i Hennegau, Lüttich og Namur i Belgien; ved St. Etienne og Valenciennes i Frankrig; i Rhinprovindserne, Westphalen, Schlesien og Sachsen, ligesom ogsaa Østerrig, Spanien og Rusland have Kulbjergværker; men meest udbredte ere de dog i Nordamerika, hvilket vil kunne sees af nedenstaaende Oversigt, hvor tillige er anført Steenkulproductionen i de førstnævnte Lande. De vindes ved en regelmæssig Bjergværksdrift i underjordiske Gruber, og da der ofte af Revner og Kløfter i Kulschachterne udvikler sig Kulbrinteluft, som exploderer, naar et brændende Lys bringes dertil, anvender man der Sikkerhedslampen.

	Aar.	Kulproductionen udtrykt i danske Td.	Kullagenes Udstrækning i danske □ M.	Deres Forhold til hele Landets Overflade.
Storbritannien	1854.	433 Mill.	546 □ M.	1 : 10
Belgien	1857.	58 —	24 —	1 : 22
Frankrig	1857.	50 —	80 —	1 : 118
Preussen	1859.	67 —	55 —	1 : 92
De forenede Stater ..		c. 100 —	6100 —	1 : 17

Productionen af S. paa hele Jorden kan for nærværende Tid anslaaes til omtrent 1,000 Mill. Td. aarlig (3,000 Mill. Centner), der i varmefrembringende Kraft kunne sættes lige med 8,000 Mill. Centner lufttørret Træ. — England udfører aarlig c. 25 Mill. Td. S., hvoraf $\frac{1}{11}$ gaaer til Danmark. S. er til mange Øiemed den fortrinligste Brændselssort, og et Lands Rigdom derpaa staaer gjerne i den nøieste Forbindelse med en dertil svarende industriel Udvikling.

Ophedes S. i lukkede Retorter, udvikles flere Luftarter, og naar disse underkastes en Afkjøling og Rensning, erholdes der forskjellige Kulbrintearter, eller den i daglig Tale saakaldte „Gas“,

Digitized by Google

som anvendes til Gasbelysning. De i Retorterne tilbageblevne Kul kaldes Coaks (s. disse Artt.).

Paa Bornholm og ved Höganæs i Skaane forekommer der S., som ikke henhøre til den egentlige Steenkulformation, men til Juraformationen, der er yngre end hiin, og derfor ere de heller ikke saa gode. Höganæskullene udvikle ved Forbrændingen kun 4,500 Varmeeenheder, de bornholmske S. 3,700, og Productionen af de sidste er saa ringe, at ikke engang Øen selv derved kan forsynes med det nødvendige Brændsel.

Steenkultjære vindes sædvanlig som Biproduct ved Fabrikationen af Belysningsgas, idet den fortætter sig ved Afkjølingen af de ved Ophedning af Steenkullene i lukkede Retorter dannede Destructionsproducter. De saaledes fortættede Producter dele sig ved Henstand i en vandig Vædske, der samler sig foroven (Gasvand) og indeholder opløst kulsuurt Ammoniak og nogle andre Ammoniakforbindelser tilligemed nogle Tjæredele, og en nedenstaaende tyk, bruun eller sort, olieagtig Masse, den saakaldte S. Denne adskiller sig især fra Tjære, vunden paa lignende Maade af Træ, ved at indeholde basiske Forbindelser, medens Trætjæren er suur af fri Eddikesyre. Efter de forskjellige Arter Steenkul og den forskjellige Ophedning, disse kunne være blevne underkastede, har S. en noget forskjellig Sammensætning og Udseende. S. er en Blanding af forskjelligartede olieagtige og harpixagtige Substantser, der ogsaa besidde forskjellig Flygtighed; de ere deels flydende, deels faste (Naphtalin), men i det Hele taget ere de libet nøie undersøgte. Destilleres S., overbestillerer først en libet farvet, tyndflydende, let Olie; efterhaanden som man forøger Varmen, overdestillere mere mørkfarvede Producter, der efterhaanden blive mere og mere tykflydende og kunne stivne ved Afkjøling; der bliver da, naar Heden ikke drives altfor vidt, en Blanding af Brandharpixer tilbage (i Destilleerkjedlen) som en beeg- eller asphaltlignende Masse, der bruges som en kunstig Asphalt til Belægning af Fortouge o. s. v. Den først overdestillerede lette Olie, der er en Blanding af flere kulbrinteholdige Olier, føres mere eller mindre reen i Handelen under Navn af Benzol, Benzin, Brønners Pletvand o. s. v., og har i de senere Aar fundet megen Anvendelse. Behandles denne med rygende Salpetersyre, opstaaer en bleggul, olieagtig Vædske, Nitrobenzol (s. d. A.), og heraf fremstilles atter Anilin, der i den senere Tid har faaet saa stor Betydning til Fremstilling af de prægtige røde og violette Farver, der under forskjellige Navne (Anilinrødt, Fuchsin o. s. v.) benyttes til Farvning (Magentarødt, Solferinorødt o. s. v.). Den mindre rene, lette Steenkultjæreolie kommer i Handelen under Navne som Hydrocarbon, Photogen, flydende Gas o. s. v., og anvendes som Belysningsmateriale i Lamper. De mindre flygtige, tungere Olier bruges vel ogsaa til Belysning (Solarolie), men dog meest til Fabrikation af Maskinsmørelser. Ved Destillationen af S. vindes ogsaa Phenylsyre (s. d. A.), Steenkulkreosot, og paa Tilstedeværelsen af dette Stof i S. beroer hovedsagelig dennes Anvendelse og Virkning som Conservationsmiddel for at hindre Forraadnelse o. s. v. S. har saaledes, og navnlig i de senere Aar, faaet en overordentlig Betydning baade for Theoretikerne og Teknikerne.

Steenmasse, s. Masse, Steenpap.

Steenmølle kaldes til Forskjel fra Stampemølle og Valsemølle saadanne Møller, der knuse f. Ex. Krudt eller Oliefrø ved, at to meget tunge cylindriske Stene løbe over Materialet i en lille Cirkel og derved, foruden at trykke med deres Vægt, tillige gnide, idet Stenens Peripheriehastighed er for lille udvendig, for stor indvendig i Banen til, at den blot kan rulle. Til S. maa ogsaa henregnes den alminbelige Meelqværn (s. Meel), men den kaldes sjelden saa.

Steennødder (Beennød, Planteelfenbeen) ere Frugten af Elfenbeenspalmen (s. Phytelephas macrocarpa). Indenfor en meget tynd Skal sidder en Kjerne af Størrelse som en meget stor Kastanie og af Farve og Consistents omtrent som Been; den benyttes ogsaa paa lignende Maade til Stokkeknapper og andre Smaating, men faaer snart et groot Udseende og en smudsig Farve.

Steenolie, Petroleum, s. Jordolie.

Steenpap er et Slags Papirmasse (s. d. A.) af opblødt og udrevet Papir eller kort Papirheelstof, Liimvand, Leer og Kridt, mangen Gang med Tilsætning af nogen Linolie, der giver det til en vis Grad den Evne at modstaae Vand. Af S. forfærdiges ved Formning allehaande Relieforнamenter til indvendig Forziring af Bygninger.

Steenregn, s. Stjerneskud.

Steensalt, s. Salt, Saltkogeri.

Steensang, s. Sang.

Steensen (Niels), Nicolaus Steno, berømt dansk Videnskabsmand, var født d. 10de Jan. 1638 i Kjøbenhavn, hvor hans Fader var Guldsmed hos Christian IV. Han er bleven bekjendt ved sine anatomiske, geognostiske og theologiske Skrifter, og denne hans tredobbelte Virksomhed svarer paa en Maade til tre vigtige Afsnit af hans Liv, som han deels tilbragte i Holland og Frankrig, deels i Italien, deels i Nordtydskland. Først studerede han Medicin og Anatomie, drog derefter til Holland og anstillede her samt senere i Paris (1665) Undersøgelser over Legemets Secretionsorganer o. M. Da han 1666 var bleven ansat i Florents som Lærer i Anatomie, fik hans Studier pludselig en ny Retning derved, at han havde lagt Mærke til den Liighed, der findes imellem de i Jordlagene forekommende Tænder, Skaller o. s. v. og de tilsvarende hos nulevende Dyr. Tidligere betragtede man Forsteningerne kun som blotte „Naturspil" (lusus naturæ), uden nogen Forbindelse med Dyreverdenen; S. paaviste derimod ikke blot den nævnte Overeensstemmelse, men sluttede tillige fra Forsteningerne til Lagenes Dannelsesmaade. I sit Skrift „De solido intra solidum naturaliter contento" (1669) forfulgte han denne sin første Jagttagelse med den ham egne Skarpsindighed og Consequents, eftervisste Modsætningen mellem de ældste Bjergdannelser (de primære) uden Forsteninger og de yngre (de secundære) med saadanne, saavelsom Forskjellen mellem Ferst- og Saltvandsdannelser, m. M. Med andre Ord, han nedlagde i dette Skrift Spiren til en Række Theorier, der kun

Digitized by Google

libet paaagtedes af hans mindre oplyste Samtid, men som derimod et Aarhundrede senere atter ere blevne optagne paany og danne endnu den Dag i Dag Grundprinciperne i den videnskabelige Geognosie, hvis egentlige Skaber han nærmest maa ansees for at være, om end Æren derfor i Almindelighed tildeles Werner. — Imidlertid søgte først Frederik III og senere Griffenfeld at knytte den berømte Naturforsker til Fædrelandet ved at tilbyde ham et Professorat i Anatomie, hvilket han ogsaa tog imod og tiltraadte 1673; men Opholdet blev kun af kort Varighed, da han var gaaet over til Katholicismen (1669) og af den Grund indvikledes i nogle dogmatiske Stridigheder. Han drog 1674 tilbage til Florents og var fra den Tid af tabt for Naturvidenskaberne, idet han nu udelukkende fordybede sig i theologiske Granskninger og geistlig Virksomhed. Efterat han 1675 havde ladet sig indvie som Geistlig, ansattes han 1679 som Biskop i det nordlige Tydskland, og søgte nu ved polemiske Skrifter at bringe Norden tilbage under den romerske Pavestol. Han opholdt sig deels i Hannover, deels i Hamborg og døde d. 25de Novbr. 1686. Om hans øvrige Skrifter s. N. M. Petersens „Bidrag til den danske Litt. Historie", III.

Steenskjæring eller Bearbeidelse af ædle og halvædle Stene deler sig i 2 Grene, der begge have uheldig dannede Navne: Steenslibning, eller Tildannelsen af Smykkestene i regelmæssig facetteret Form med glatte og blanke Flader, og Steengravering, eller Frembringelsen af fordybede eller ophøiede Tegninger paa større Flader. Begge foretages imidlertid ved Slibning med et meget haardt Pulver: Diamanter kunne alene slibes med andre Diamanter eller Diamantstøv (s. Diamantbord). De feilfulde knuses i en Staalmorter til denne Brug; de misdannede blive undertiden spaltede med en Meisel, efterat Spalten er ridset for med en Diamantsliis, sjeldnere sauges de med en Jerntraad, der fører Diamantbord. Nu tilslibes to fastkittede Diamanter imod hinanden i det Grove, hvorpaa de slibes færdige og med det Samme poleres paa rask omløbende horizontale Staalskiver, der ere indgnedne med Diamantbord. Andre Ædelstene spaltes sjeldnere, sauges oftere med en fiin Steensaug med Jern- eller Kobberblad. Slibningen foregaaer ved de haarde med Diamantbord, ved blødere med Smergelpulver, og de maae særskilt poleres, ofte med Tinaske eller Poleerrødt; Skiverne ere ogsaa blødere efter Stenens Natur, af Kobber, Messing, Tin o. fl., ja til Poleringen endog Træ. Slibningen af Halvædelstene til større Gjenstande foregaaer ligesom Glasslibning paa et Slags Dreiebænk med Jernskiver paa en Horizontalaxe. Ligeledes foregaaer den saakaldte Steengravering paa saadanne Skiver af som oftest under en Linies Diameter, og af forskjellige Former, vel ogsaa paa Stifter uden Skiver paa Enderne. Eftergravering for Haanden med en Diamantsliis foretages sjeldnere. Under Arbeidet benyttes stadig, vel endog uafbrudt, en Lupe.

Steensmut (Saxicola), Slægt af Smaafugle af Sangernes (Sylviernes) Gruppe, opholder sig paa stenede og aabne Egne, ved Steengjerder, paa Ødemarker o. s. v., aldrig i tæt Skov. De ere temmelig høibenede og løbe hurtig omkring paa Marken for at fange Insecter; deres Rede anbringes paa Marken eller i et Hul mellem Stene; om Vinteren opholde de sig i sydligere Egne (S. oenanthe, rubetra).

Steenstrup (Johannes Japetus Smith), dansk Naturforsker, født 1813 i Vang i Thy, blev 1841 Lector i Mineralogie og Botanik ved Sorø Akademie, 1845 Professor ved Kjøbenhavns Universitet og 1848 Meddirecteur af det kongelige naturhistoriske Musenm. Foruden forskjellige mindre Reiser i Ind- og Udlandet har S. 1839—40 bereist Island, efter Foranstaltning af det daværende Rentekammer, for at undersøge dette Lands Naturforhold, 1844 Skotland og Færøerne med daværende Kronprinds Frederik, og reiste 1859 gjennem Tydskland til Middelhavets Kyster og Frankrig. Af denne berømte og geniale Naturforskers Skrifter ere følgende de vigtigste: „Geognostisk-geologisk Undersøgelse af Skovmoserne Vidnesdam og Lillemose i det nordlige Sjælland" (Videnskabernes Selskabs Skrifter, IX, 1841, et af Selskabet kronet Priisskrift); „Om Forplantning og Udvikling gjennem vexlende Generationsrækker, en særegen Form for Opfostringen i de lavere Dyreklasser" (Indbydelsesskrift for Sorø Akademie, 1842, ogsaa oversat paa Tydsk og Engelsk); „Undersøgelser over Hermaphroditismens Tilværelse i Naturen" (Program fra Sorø 1844, oversat paa Tydsk); „Undersøgelser i geologisk-antiqvarisk Retning", i Forbindelse med Forchhammer og Worsaae (Videnskabernes Selskabs Oversigter, fra 1848); „Hektokotyldannelsen hos Cephalopodslægterne Argonauta og Tremoctopus" o. s. v., (Vidensk. Selsk. Sk., 1856) samt mange andre Afhandlinger i Krøyers „Naturhistorisk Tidsskrift", i „Det kongelige danske Videnskabernes Selskabs Skrifter" (f. Ex. om Rhizochilus, S. og Lütken: Bidrag til Kundskab om det aabne Havs Snyltekrebs og Lernæer, 1861) og „Oversigter" (f. Ex.: Om Worsaaes Tredeling af Steenalderen, om Sphenopus, Philichthys o. s. v.) og i „Meddelelser fra den naturhistoriske Forening i Kjøbenhavn", af hvilket Tidsskrift S. er Medredacteur, ligesom han er Medbestyrer af den nævnte Forening (f. Ex. om Geirfuglen) o. s. v. Overalt hvor S. har taget fat paa Undersøgelsen af en eller anden Side af Naturen, har han gjort Epoche i Videnskaben; hans Skrift om Tørvemoserne, hans berømte Værker om „vexlende Generationsrækker" og „Hermaphroditismen", hans Studier af „Kjøkkenmøddingerne" og af Landets forhistoriske Fauna, af Knokkelhuler og Brecciedannelser, hans specielle Studier af Cephalopoderne („Sømunken") ere hver i sin Retning epochegjørende Arbeider, der have aabnet Videnskaben nye Baner, og der tilkommer derfor S. en høi Plads i Naturvidenskabens nyere Historie.

Steensuger, s. Lampret.

Steentryk eller Lithographie beroer paa Contrasten mellem den ved Ætsning med en Syre krystallinske Overflade af en tæt Kalksteen af Juraformationen i uindfedtet Tilstand og den ved Slibning eller Kradsning behandlede Overflade med forstyrrede Krystaller i indfedtet Tilstand. Naar man holder den lithographiske Steen bedækket med Gummislim og løber den over

Digitized by Google

med Farven, der ligesom Bogtrykkerfarven har Fernis til Bindemiddel, vil den krystallinske, fedtløse Overflade ikke modtage Farve, derimod vil den indfedtede, ukrystallinske Deel af Overfladen indsuge den trods Gummislimen. Kridtmaneren udføres paa en sleben Steen med lithographisk Kridt, hovedsagelig af Schellak og Talg; for at man kan see, hvad man tegner, er Stenen lys og Kridtet gjort sort med Kønrøg. Den tegnede Steen ætses med Skedevand, som ikke kan virke, hvor der er tegnet med Kridtet. Ved Penmaneren udføres Linier paa den slebne Steen med en Pen, dyppet i lithographisk Blæk, der omtrent er som lithographisk Kridt udrevet med Vand. Ved Overtryk lægger man et med lithographisk Blæk beskrevet Papir (Autographie) eller et friskt Aftryk fra Steen, Kobber o. fl. paa den slebne Steen og lader dem samlede gaae igjennem Pressen, hvorved Skriften eller Tegningen smitter af paa Stenen. Ogsaa ved Penmaneren og Overtrykket ætses Stenen. Ved Raderemaneren (Arbeidet med Naal) begynder man med at ætse hele Stenens glatslebne Overflade, fernisserer den foreløbig til Beskyttelse med Gummi, calquerer Tegningen derpaa og ridser den gjennem Gummien ned i Stenen med en Naal. Ved Aftrykningen bruger man stoppede Skindvalser til Farven; Stenen lægges paa en Slæde, bedækkes med det fugtede Papir, nogle flere Ark som blødt Mellemlag og derpaa et Lag af udspændt Læder og trækkes for hvert Aftryk under en kraftig nedtrykket Kile af Træ, eel ogsaa under en tynd Valse. Undertiden bruges Maskinpresser, der i Meget ligne Bogtrykkernes. Tonetryk kan udføres paa chinesisk eller andet massefarvet Papir med en varm Tone, bedst dog med 2 Stene, hvoraf den første giver Tone over det Hele undtagen de stærkeste Lyspartier, den anden giver Tegningen (à deux crayons); paa lignende Maade udføres lithographisk Farvetryk med saa mange Farver, man ønsker. S. har i den bildende Kunst faaet Betydning, fordi man ved dets Hjelp paa en billigere og hurtigere Maade mangfoldiggjør Copien efter et Kunstværk eller nye selvstændige Værker. Hyppigst anvendes S. paa førstnævnte Maade, men anvendes ogsaa, især i Frankrig, i vidt Maal til Mangfoldiggjørelsen af Originaler, der sædvanlig strax tegnes paa Stenen af Kunstneren selv. Udgaaet fra Tydskland har denne Kunstgreen i det Hele faaet sin høieste Udvikling i Frankrig.

Steentøi er Navnet paa flere Slags Leervarer: fiin Fayence (s. d. A.) af en hvid, taalelig ildfast Masse, der bedækkes med en letsmeltelig Glasur (Steingut); fiint Steentøi af en undertiden lidt farvet Masse, hvortil sættes en stor Mængde Flus (Feldspath o. desl.) og ofte lidt Farvestof, og som i Reglen holdes uglaseret; endelig det egentlige Steentøi, hvor en forud meget ildfast Masse, forsat med endeel Sand, brændes i en stærk Hede og glaseres derved, at der indkastes Salt i Ilden, saa at det fordampede Kogsalt kan forbinde sig med Overfladen af de hvidglødende Leersager.

Steenurt, s. Sedum.

Steenvender (Strepsilas collaris), en Badefugl, nærmest beslægtet med Viber og Brokfugle, men med noget længere, lidt opadbøiet Næb, opholder sig under alle Aarstider ved Havets Kyster, saavel Amerika's som Europa's, paa Skjær og Klippeøer eller sandede Bredder; den lever af Krebsdyr og Bløddyr, som den opsamler paa Stranden ved meget behændig at vende Stenene om.

Steenvinkel (Ole), dansk Ingenieur, deeltog med Henrik Gerner og Hans Rostgaard (s. disse Artt.) i Planen til Kronborgs Tilbageerobring, men blev, da den var røbet, fængslet af de Svenske og henrettet 1659.

Steenwijk (Hendrik van), den Ældre, flandersk Maler, født i S. 1550, malede med stor Dygtighed Architekturbilleder, meest det Indre af Kirker, Fængsler o. desl., hyppig belyste ved Fakkelskin eller Lys. Han gik senere til Frankfurt am Main, hvor han døde, rimeligviis 1604. Hans Søn og Elev Henrik v. S. den Yngre, født i Antwerpen 1589 (1585) malede samme Emner som Faderen, hvis Billeder ofte forvexles med hans, idet de begge høre til Flanderns betydeligste Architekturmalere. Han blev af v. Dyck anbefalet til Carl I og kom derved til England, hvor han døde vistnok snart efter 1642 (den sidste Aarsangivelse, man finder). Den kongl. Malerisamling i Kjøbenhavn besidder et smukt Arbeide af denne S.

Steenvinkel (Johannes de Embda), dansk Bygmester, født i Kjøbenhavn 1587, har vel uddannet sig i Udlandet, men er siden bleven bekjendt som den, af hvem Tycho Brahe betjente sig til Opførelsen af Uranienborg og Stjerneborg paa Hveen. I Kjøbenhavn opførte han Rundetaarn og Børsens Gavl mod Slotspladsen. Han døde 1639 i Kjøbenhavn.

Steenæbler (Cystideæ) har man kaldt visse, med regelmæssige Kalktavler beklædte, som oftest kugleformige, med en kort Stilk befæstede, forstenede Dyr, som findes i de ældste palæozoiske Steenlag, og som antages at have været et Slags Søliljer eller Crinoideer.

Steffens (Henrik), berømt Philosoph, Naturforsker og Digter, var født i Stavanger d. 2den Mai 1773; Faderen var en i den hollandske Colonie Surinam født Holsteener, dengang Overlæge ved et Hospital i Stavanger, Moderen hørte til den danske Familie Bang. I sin Barndom flyttede S. med Forældrene først til Trondhjem, derpaa til Helsingør, 1785 til Roeskilde, hvor han allerede som Discipel i Skolen privat lagde sig efter Naturvidenskaberne, og 1787 til Kjøbenhavn, hvor han blev Student 1790. Han skulde studere Theologie, men foretrak til sine Slægtninges Misfornøielse Botanik og Mineralogie. Efterat han, udsendt af det naturhistoriske Selskab i Kjøbenhavn, havde gjort en geognostisk Reise til det vestlige Norge (1821), gik S. 1794 ombord paa et Skib til Tydskland, opholdt sig under trykkende Forhold i Hamborg og Rendsborg, og kunde omsider optræde som Privatdocent i Kiel, hvor hans Begeistring og aandrige Veltalenhed snart samlede en talrig Kreds af Tilhørere omkring ham. Med offentlig Understøttelse reiste S. derpaa 1798 til Tydskland, hvor han især traadte i Forbindelse med Schelling og allerede dengang vandt stor Anseelse; han udarbeidede da sine „Beiträge zur inneren Naturgeschichte der Erde“. Efter at være kommen hjem (1802) holdt S. Forelæs-

Digitized by Google

ninger (1803—4) ved Universitetet i Kjøbenhavn for en overordentlig talrig Kreds af Tilhørere; nu udgav han sin „Indledning til philosophiske Forelæsninger", som gjorde Epoche i Naturphilosophiens Historie. De i samme fremsatte Anskuelser, navnlig hans Anpriisning af Spinoza, forargede dog Mange, han kunde ikke opnaae fast Ansættelse i Fædrelandet og modtog derfor 1804 et Kald som Professor i Mineralogie og Philosophie i Halle; ikke destomindre havde hans Ord og Personlighed havt stor Indflydelse paa Mange i Norden (Grundtvig, Oehlenschläger). I Halle udgav han sine „Grundzüge der philosophischen Naturwissenschaft" (1806); men til alle Tider udgik S.'s Indflydelse mindre fra hans Skrifter end fra hans Veltalenhed og personlige Indvirkning. I Aaret 1811 forflyttedes han til Breslau. Siden var S. Medlem af hemmelige Forbindelser til Tydsklands Løsrivelse fra det franske Overherredømme, og tog 1813—14 med Ord og Daad Deel i Befrielseskampen, hvorpaa han vendte tilbage til Breslau. De urolige, demagogiske Bevægelser blandt Studenterne, som fra 1815 fulgte efter de skuffede Forventninger, mishagede S.; den Skarphed, hvormed han optraadte imod samme („Ueber geh. Verbindungen auf Universitäten"; „Die gegenwärtige Zeit") paadrog ham heftige Angreb, og med Regjeringen kom han i Strid som Modstander af Unionen. I denne Tid strev han sin „Anthropologie" (1822). I Aaret 1832 blev S. Professor i Berlin; 1840 gjensaae han sit Fædreland, da Kong Christian VIII havde indbudet ham til sin Kroning, og talte her Indvielsesordene ved det skandinaviske Naturforskermøde. S. døde i Berlin d. 13de Febr. 1845. Iblandt hans Skrifter nævne vi endnu: „Oneognostisch-geologische Aufsätze" (1810); „Handbuch der Oryktognosie" (1811—19); „Caricaturen des Heiligsten" (1819—21); „Von der falschen Theologie und dem wahren Glauben" (1824); Romanerne „Die Familien Walseth und Leith", „Die vier Norweger" og „Malcolm" (1828—31), som gaae ud paa at fremstille og opklare Tidens Tankebevægelser; endelig hans Autobiographie „Was ich erlebte", som indeholder interessante Bidrag til Kundskab om Tidens Forhold og Personligheder. Denne tilligemed Romanerne ere oversatte paa Dansk.

Steg. I Uhre og andet fiint Maskineri skaffer man ofte den ene, sjeldnere begge Ender af en Axel Understøttelse ved paaskruede Bøiler siddende paa een eller to Fødder; disse kaldes gierne S. I Geværlaase og andre Laase kaldes de dog Stubeler.

Stege, den eneste Kjøbstad paa Møen, ligger ved det smalle Indløb fra **Stegestrand** (en Bugt af Østersøen imellem Sjælland og Møen) til **S.-Noer.** Indbyggernes Antal var 1860: 1,932 (1855: 1,934). Offentlige Bygninger ere Kirken (St. Hans Kirke), Raad-, Thing- og Arresthuset, Møens Daareanstalt (tidligere Møens Tugthuus), Skolerne og Fattighusene. Byens Hoved-erhverv er Handel; Udførselen bestaaer meest i Kornvarer. Ved Toldstedet vare 1861 hjemmehørende 30 Skibe af 481½ Cmlst. I S. er Møens Amtstue; her er ogsaa en Spare- og Laanebank. — S. skylder sin Opkomst til det gamle og stærke Slot Stegehuus eller Stegeborg ved den sydlige Side af Byen, hvilket allerede nævnes 1247, da Erik Plovpenning her holdt sin Broder Hertug Knud af Bleking fangen; det blev i Grevens Feide 1534 overrumplet af Byens Borgere og i Bund og Grund nedbrudt.

Steier (Steyer), Stad i Erkehertugdømmet Østerrig i Landet „ob der Ens", ved Floden **Steier's** Indløb i Ens, er en vigtig Fabrikstad, som producerer især Jern- og Staalvarer. 11,000 Indb. S. var forhen Hovedstad i et Grevskab S. (eller Styra) og hørte til Steiermark.

Steiermark (Steyermark), et som tydsk Hertugdømme til Østerrig hørende Kronland, omgivet af Erkehertugdømmet Østerrig, Ungarn og Kroatien, Krain, Kärnthen og Salzburg, er 408 □ M. stort med 1,200,000 Indb. Det er et høit **Bjergland** med herlige og storartede Landskaber, stor Rigdom paa Metaller og herlige Skove; det gjennemstryges af de **Noriske Alper** i 3 Kjeder, hvis høieste Puncter ere Thorstein (9,285 F.) og Dachstein (9,063 F.). Hovedfloderne ere Ens, Mur, Drau og San; desuden udspringe Raab og Traun her. Klimaet er, som i et Bjergland, meget forskjelligt efter Høiden, men i det Hele temmelig skarpt. I S. avles Viin og Frugt, desuden Korn (meest Havre, Mais og Hvede); Kvæg- og Silkeavlen er ogsaa betydelig, men den største naturlige Rigdom har S. i sine Mineralier, blandt hvilke Jern staaer øverst; desuden findes Bly, Kobber, Sølv, Vitriol, Marmor og nyttige Steenarter, Steenkul; her er over 60 mineralske Kilder. Industrien er temmelig levende; vigtigst ere Jern-, Staal- og Messingfabrikerne, derefter Glas- og Steentøisfabrikerne, Bomulds- og Klædemanufacturerne. — Indbyggerne ere deels Tydske, deels Slaver (Slovenzer, s. d. A.), næsten alle Katholiker. I Spidsen for Bestyrelsen staaer en Statholder.

S.s Historie. Under Romernes Herredømme hørte den østlige Deel af S. til Pannonien, den vestlige til Noricum. Ved Folkevandringen trængte efterhaanden Vestgother, Hunner, Østgother, Rugier, Heruler, Longobarder ind i Landet og besatte det for en Deel; i det 6te Aarh. nedsatte Slaver (Slovenzer) sig her. Carl den Store erobrede Landet og uddeelte det mellem flere Grever, siden kaldte Markgrever, som under hans Efterfølgere maatte kjæmpe mod Magyarernes Indfald fra Ungarn. Blandt de Store indtoge Greverne af Trungau (d. e. Traungau) eller Styre en fremragende Plads: Ottokar IV var en tro Tilhænger af Keiser Henrik V, hans Søn Leopold samlede næsten hele S. under sig, Ottokar VI blev 1180 ophøiet til Hertug. Da han døde uden Arvinger 1192, kom S. efter mange Stridigheder og Krige under den bøhmiske Konge Ottokar II. Efter hans Fald (1278) i Kampen mod Rudolf af Habsburg forlehnede denne sin Søn Albrecht med S. (1286), som fra den Tid stod under Habsburgerne og deelte Skjebne med det øvrige Østerrig (s. d. A.). Til forskjellige Tider leed det meget ved Tyrkernes Indfald, men i det 16de Aarh. endnu mere ved Regjeringens Intolerance: Reformationen havde fundet stor Udbredelse her, men ved Jesuiternes Hjelp blev den voldsom undertrykt, og 1598 dreves 30,000 Protestanter af Landet. Saaledes mistede Landet endeel af sine flittigste

Digitized by Google

Indvaanere, og dets Velstand leed overordentlig derved. Slgn. Muchar „Gesch. des Herzogthums S." (1844—50).

Stein (Christian Gottfried Daniel), tydsk Geograph, født d. 14de Octbr. 1771 i Leipzig, død d. 14de Juni 1830 som Professor ved et Gymnasium i Berlin, udgav bl. A. „Handbuch der Geographie u. Statistik" (1833—34; en ny Bearbeidelse er 1852 begyndt af Wappäus o. A.) og „Neuer Atlas der ganzen Welt" (1814; 25de Opl. 1850).

Stein (Heinrich Friedrich Carl, Friherre af), preussisk Statsmand, født d. 26de Octbr. 1757 i Nassau an der Lahn, traadte efter flere Reiser i preussisk Statstjeneste og kom, efter at have beklædt forskjellige Embeder, 1804 som Chef for Told- og Handelsvæsenet ind i det preussiske Ministerium. Her indførte han mange Forbedringer i sin Kreds i det Indre, men kunde ikke vinde nogen afgjørende Indflydelse paa Preussens ydre Politik. Da han 1806 fordrede sine Forslag om Reformer gjennemførte, blev han i Jan. 1807 afskediget, men allerede i Juli s. A. kaldt tilbage og bevirkede nu i Forbindelse med Hardenberg den Række af Reformer i Lovgivningen og Bestyrelsen, som vakte Preussen til et nyt Liv. Dog maatte S. paa Napoleons Fordring allerede i Novbr. 1808 fratræde og forlade Preussen, og begav sig først til Prag, siden til Rusland, imedens han ved Skrifter og Breve vedblev at udøve Indflydelse paa Tingenes Gang i Preussen, ligesom han personlig styrkede Keiser Alexander i Beslutningen om Modstand mod Napoleon. Han fulgte med de Allierede til Tydskland, hvor han traadte i Spidsen for den provisoriske Centralbestyrelse, og derfra til Paris, men trak sig, misfornøiet med Tingenes Gang, snart tilbage og levede paa sine Godser i Westphalen, paa hvis Landdag han blev Marskal. Siden beskjæftigede han sig med historiske Studier, befordrede Udgivelsen af „Monumenta Germaniæ historica" og døde d. 29de Juli 1831. Slgn. Pertz „Das Leben der Freiherrn von S." (1849—55, 6 Bd.) og „Denkschriften des Herrn von S." (1848).

Stein (Ludvig), bekjendt statsvidenskabelig Forfatter, blev født i Eckernførde d. 15de Novbr. 1813, hvor han blev opdragen i Christians Pleiehuus. Her henvendte man Frederik VI's Opmærksomhed paa ham, og ved Kongens Understøttelse blev han sat i Flensborg Latinskole og senere sendt til Kiel. Efterat han her og i Jena i nogle Aar havde studeret Retsvidenskaben, blev han ansat i det slesvig-holsteen-lauenborgske Cancellie, men gik tilbage til Kiel og fik Reiseunderstøttelse, ved Hjelp af hvilken han opholdt sig i Paris, hvor han studerede Socialismen. Som Frugt heraf udgav han „Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankereich" (1844), der er den første videnskabelige Behandling af Socialismen, og som væsentlig bidrog til at henlede Opmærksomheden paa denne Gjenstand. I Kiel optraadte han nu som Privatdocent og blev 1846 Professor. Han virkede i fanatisk slesvigholsteensk Aand, deeltog i de 9 Professorers Skrift og sluttede sig 1848 med Iver til den provisoriske Regjering, i hvis Ærinde han gik til Paris, hvor han skrev: „La question de Schleswig-Holstein", ligesom han her omarbeidede sit tidligere Værk om Socialismen, der udkom under Titel af „Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage" (3 Bd., 1849—51). Ved Gjenindsættelsen af den lovlige Regjering i Holsteen afskedigedes S., hvorpaa han senere er bleven ansat i Wien, og her er han gaaet over til Katholicismen. 1854 begyndte han at udgive „System der Staatswissenschaften".

Stein (Sophus August Vilhelm), udmærket dansk Anatom og Chirurg, født i Kjøbenhavn d. 29de Juli 1797, blev Doctor medicinæ 1834, og Aaret efter Professor i Anatomie ved Kunstakademiet, 1837 Docent i Anatomie ved Universitetet i Kjøbenhavn og 1842 Professor ved det medicinske Facultet. Fra 1844 til 1854 var han Overchirurg paa Frederiks Hospital og Professor i chirurgisk Klinik, siden denne Tid har han doceret den chirurgiske Anatomie og Operationslære. Som Videnskabsmand og Lærer har S. en overordentlig Fortjeneste af det anatomiske Fags Udvikling og Fremgang ved Universitetet, i hvilken Henseende hans sjeldne Formsands og udmærkede Læremethode ere komne hans Elever tilgode. Som praktisk Chirurg har han hævet sig til en af Landets, maaskee Tidens, første og især eleganteste Operateurer.

Stein er en tydsk Vægteenhed af følgende Størrelse i danske Pund: Lübeck for Uld (= 22 Pfund) $21,_{405}$. Bremen for Uld og Fjer (= 10 Pf.) $9,_{970}$, for Hør (= 20 Pf.) $19,_{940}$. Hamborg, for Fjer (= 10 Pf.) $9,_{692}$, for Hør (= 20 Pf.) $19,_{384}$, for Uld (= 22 Pf.) $21,_{323}$. Sachsen, i den nye Vægt (= 20 Pf.) 20, i den gamle Vægt (= 22 Pf.), i Dresden $20,_{548}$, i Leipzig $20,_{578}$. Baden (= 10 Pf.) 10. Baiern (= 20 Pf.) $22,_{400}$. Østerrig (= 20 Pf.) $22,_{40048}$.

Steinbach (Erwin v.), s. Erwin.

Steinburg er et Amt i det vestlige Holsteen, der er 4¼ □ M. stort og 1860 havde 15,567 Indb. Amtmanden boer i Itzehoe.

Steinhorst er et af Hertugdømmet Lauenburgs 4 Amter, det er 1⅞ □ M. stort og havde 1860 6,170 Indb.

Steinla (Moritz), tydsk Kobberstikker, født 1791, heed egentlig Müller, men optog Navnet S. efter sit Fødested. Han gjorde sine første Studier i Dresden, og gik derfra til Italien for hos Morghen og Longhi at fuldende sin kunstneriske Dannelse. Efter at være vendt tilbage til Tydskland blev han Professor ved Kunstakademiet i Dresden og døde der d. 21de Septbr. 1858. Blandt hans Blade, efter adskillige af Kunstens berømteste Mestere, ere Stikkene efter Tizians „Zinnsgroschen", Holbeins Madonna og Rafaels Sixtinske Madonna de meest betegnende for hans Maneer og Udvikling.

Steinle (Johan Eduard), tydsk Maler, født i Wien 1810, uddannede sig først ved Kunstakademiet der, men tiltrukken af den Interesse for det religiøse Maleri, der da gjorde sig gjeldende, gik han til München (1837), hvor han under Cornelius, og derfra til Rom, hvor han hos Overbeck udviklede sig til en af de vigtigere Repræsentanter i Tydskland for det archaiserende, religiøse Maleri.

Stellers Søko, s. Barkdyr.

Digitized by Google

Stemann (Poul Christian v.), forhenværende dansk Minister, Geheimeconferentsraad, Overkammerherre, Ordenscantsler, Directeur for Herlufsholms Skole og Elephantridder, var født d. 14de April 1764 i Kjøbenhavn af en oprindelig westphalsk Familie. I en Alder af 14 Aar blev han Student og kun 17 Aar gammel juridisk Candidat. Efter at have været ansat i Høiesteret blev han 1798 Amtmand i Sorø Amt, og fik kort efter tillige Sorø Akademie under sin Bestyrelse. I dette Embede vandt han en overordentlig Indflydelse ved sin sjeldne administrative Dygtighed; saavel alle Amtets Anliggender som Akademiets Pengesager bragte han i en ypperlig Orden, og det skyldtes væsentlig ham, at det sidste efter Branden 1813 kunde opbygges paany. 1827 blev S. udnævnt til Geheime-Stats- og Justitsminister og Præsident i det danske Cancellie; i denne ansvarsfulde Post virkede han med samme Iver og Energie, som i sit tidligere Embede, og udøvede derfor i den følgende Tid under Frederik VI og Christian VIII en overveiende Indflydelse paa Regjeringen. Ved Regjeringsforandringen i Marts 1848 aftraadte han tilligemed sine Colleger fra Statsstyrelsen; han døde d. 25de Novbr. 1855 i sit 92de Aar.

Stemmata (gr.) kaldtes hos de gamle Romere de Krandse, med hvilke Ahnebilleberne smykkedes; hos Grækerne bares de af Bønfaldende, slyngedes om Gudernes Billeder o. s. v.

Stemmata, s. Sie.

Stemme besidde de fleste Pattedyr og Fugle, skjøndt mange kun yderst sjelden lade den høre. Sjeldnere er den blandt Krybdyrene (Krokodiler, Skildpadder, Gekkoer) og Padderne (Frøhannernes Qvækken); enkelte Fiske formaae at give Toner fra sig (f. Ex. Knurhanen), skjøndt ikke ved egentlige Stemmeredskaber af den hos høiere Hvirveldyr forekommende Art; blandt Insecterne findes virkelige Stemmeredskaber hos Græshopper og Cicader, og det fortælles, at visse Havsnegle skulle kunne frembringe bestemte Toner. Blæksprutternes „Piben" eller „Snøften" frembringes ved Luftens Optagelse eller Udstødelse af Tragten.

Stemme (Mus.) betyder baade den Egenskab, at kunne frembringe og forbinde musikalske Toner, og en for sig bestaaende Række af Toner i et Tonestykke. Bestaaer et Stykke kun af 1 saadan Række, kaldes det eenstemmigt, af 2 tostemmigt o. s. v. De menneskelige S. inddeles i 4 Hovedstemmer: Sopran (Overstemme), Alt, Tenor (Mellemstemmer) og Bas (Understemme). — S. kaldes ogsaa i et Musikstykke den Andeel, et enkelt Instrument eller Syngestemme har i det Hele.

Stemmedige er en Dæmning, der er anlagt tversover en Flod eller Kanal for at opstemme Vandet. Hensigten hermed kan enten være at formindske Faldet og Strømmens Hastighed ovenfor S. (f. Ex. for Skibsfartens Skyld), eller at tvinge Vandet til at træde ind i en anden Flodarm eller Kanal (f. Ex. til Overrisling af Enge), eller at give det et saa stærkt Fald nedenfor S., at det bliver istand til at drive Mølleværker m. M. Man skjelner navnlig mellem 3 Slags S.: Grund-, Overfalds- og Sluse-S. Grund-S. eller Grunddæmningen naaer ikke op over laveste Vandstand. Er Strømmen ikke betydelig, kan det bestaae af en Række Pæle, nedrammede med omtrent 1 Fods indbyrdes Afstand og foroven forenede med et Hammerstykke. Bag disse anbringes Sænkfaskiner. Er Strømmen stærkere, nedrammes en dobbelt Række Pæle og foran hver af dem en Spundsvæg. Mellemrummet fyldes med Gruus og Leer og forsynes foroven med en Brolægning. Overfaldsdiget rager ved almindelig Vandstand op over Vandet og lader dette kun ved Høivande gaae over. Det forsynes med et tilstrækkeligt Antal Grundsluser for at kunne aflede det opsamlede Materiale. Overfaldsdiget dannes af Steenjetée, af Faskiner, af Tømmer, af Muurværk, eller af en Forening af flere af disse Dele. Seet foroven danner det gjerne en Vinkel, hvis Spids er rettet opad mod Strømmen, eller en Cirkelbue, der vender den convexe Side mod Strømmen, da det overstrømmede Vand derved bliver ledet fra Bredden ud imod Midten af Floden. Overfaldsdiger af Tømmer indrettes ofte paa følgende Maade: Flere parallele Pælerækker nedrammes lodret paa Strømmens Retning og forsynes foroven med Hamre. Disse forenes med Tverbjelker (Tænger) og overdækkes med et Plankegulv. De indre Pælerækker gjøres gjerne noget høiere end de ydre, saa at Plankegulvet derved bliver brudt i to Planer, af hvilke det ene, Overgulvet, er det korteste og erholder Fald nedad mod Strømmen, det andet, Undergulvet, Fald nedad fra den. Foran de yderste Pælerækker anbringes Spundsvægge, og Mellemrummet mellem Pælene fyldes med Leer for at forebygge Underskylning. De murede S. funderes ligesom Tømmerdigerne paa Pæle og forsynes med Spundsvægge. Overfaldets Gulv brydes her ikke efter rette Linier, men dannes efter Buer, Overgulvet convext, Undergulvet concavt. Slusediget skal aldrig overstrømmes af Vandet og har derfor en eller flere Aabninger, som efter Behag kunne lukkes med Stigbord ell. desl. (s. iøvrigt Sluse og Batardeau). — Hvor et S. skal overstrømmes af Vandet, anlægges ved Foden af samme paa den fra Strømmen vendende Side en saakaldet Styrteseng, for at ikke det nedstyrtende Vand skal udhule („udkolke") Flodbunden. Den dannes af Steen, Planker eller Faskiner, der anbringes som et Dæklag over Flodbunden i behørig Brede udenfor S. og holdes i sit Leie ved en Række foran nedrammede Pæle.

Stemning kaldes i Musiken det indbyrdes Forhold i Henseende til Høide og Dybde, som Tonerne erholde efter en bestemt til Grund lagt Tone, Stemmetonen, som i Reglen er a. For at angive denne Stemmetone betjener man sig af et gaffelformigt Instrument af Staal, Stemmegaffelen. Stemmetonens Høide er forresten ikke ganske bestemt, men varierer temmelig meget; den almindeligst brugelige S. er nu den 1859 i Frankrig indførte Normalstemning, som beregner a til 436 Svingninger i et Secund. — At stemme et Instrument er at bringe dettes enkelte Toner i det rigtige Forhold til hverandre.

Stempel er Navnet paa et bevægeligt Afslutte i et prismatisk eller cylindrisk Rum; begge kunne være qvadratiske (f. Kassebælg), men for at faae dem tætsluttende bruger man næsten altid ud-

Digitized by Google

borede Cylindre, hvoraf følger, at S. bliver rundt. Det Vigtigste ved et S. er Pakningen, der ved sin Elasticitet skal sikkre en vedvarende Tæthed. Ved S., der kunne holdes kolde, har dette ingen Vanskelighed; i det Smaa bruges Hamp, ellers Filt eller Læder. Ved Dampstempler indtræde større Vanskeligheder, og man forfærdiger dem nu med Metalpakning, idet afdreiede Jernringe, deelte paa nogle Steder, spændes udad med Fjere. Naar begge Ender af Cylinderen skulle være aflukkede, maa Stempelstangen være nøiagtig afdreiet og gaae igjennem en Stoppebøsse (s. d. A.). — S. betegner ved Brolæggervæsenet et Apparat, der benyttes til Faststampning (Ramning) af Brolægninger. Det kaldes ogsaa Haandbramme eller Jomfru og bestaaer sædvanligviis af en 3 Fod lang, afkortet Kegle af svært Træ, der foroven er forsynet med Haandtag og forneden med massive Jernringe. Undertiden har man dem ogsaa heelt af Jern. De ere sædvanligviis indrettede til at haandteres af 1, 2 eller 4 Mand. — Fremdeles betegnes med S. forskjellige Redskaber, hvormed der stampes (Stämpfel), meest dog, naar det skeer for at afpræge selve S.-Formen. I Forbindelse med Stampere (s. d. A.) bruges saaledes ophøiede S., helst af Staal; men ellers ere S. gjerne fordybede og bestemte til at frembringe et ophøiet Præg i Metal, saasom paa Medailler, Mynter, Knapper o. fl. — **Stempelskjæring.** Naar et Prægestempel ikke finder nogen udstrakt Anvendelse og der ikke stilles betydelige Kunstfordringer, udarbeides det umiddelbart i blødgjort Staal med Gravstikke og Punsler; det er den nemmeste Arbeidsmaade, men da Virkningen kun kan sikkert bedømmes ved Aftryk, foretrækker man til Kunstarbeider at stikke Præget i Relief paa en Poinçon; efterat den er hærdet, afpræges den i blødt Staal, og disse Aftryk benyttes, efter at være afrettede paa Grundfladen og ved Punsler forsynede med Indskrifter, som Prægestempler. For at faae et tilstrækkeligt Antal Stempler, gaaer man, hvor Talen er om Mynter, endnu et Skridt tilbage og skjærer en Matrice, der ved Afprægning giver flere Poinçons, af hvilke atter hver giver flere Prægestempler. Hærdningen af Stemplet o. s. v. maa foretages med stor Forsigtighed; for at ikke Præget skal ødelægges ved Glødskal, ophedes det, omgivet af Kulpulver, og for at undgaae, at det springer under Hærdningen, iagttager man visse Regler, der især gaae ud paa at fremskynde Midtens og forsinke Randens Afkjøling. Afprægningen af en Matrice eller Poinçon i Staal foregaaer ligesom Medailleprægning (s. d. A.). — **Stempelspring**, s. **Styring**.

Stempletpapir. Anvendelsen af Stempelafgiften skal være opfunden i Holland i Begyndelsen af det 17de Aarh., og den har derfra udbredt sig næsten til alle Lande i større eller mindre Maalestok. Ved at bestemme, at visse Arter af Documenter skulle skrives paa Papir, som Staten stempler og sælger, beskatter man Omsætninger, retslige Documenter, Attester, Bestallinger, Diplomer, Vexler, Erhvervstillabelser, Spillekort, Aviser o. s. v. Ved denne Afgift har Staten den Fordeel, at den ikke kan give Restancer, og den vækker mindre Utilfredshed, fordi den erlægges i mindre Summer, men den er i mange Tilfælde et trykkende Baand paa Omsætningen og er aldeles principløs, som Skat betragtet. Stempelafgiften bestemmes deels efter visse almindelige Satser (Klassestempel), deels efter den Gjenstands Værdi, hvorom der er Spørgsmaal (Værdi- eller Gradationsstempel). S.-Afgiften indførtes her 1658 som temporair Krigsskat, men blev strax efter Enevoldsmagtens Indførelse en vedvarende Skat. Den hidtil i Kongeriget gjeldende S.-Forordning var af 3die Decbr. 1828, men fra 1ste April 1862 er Loven af 19de Febr. 1861, der betydelig har modificeret de ældre Bestemmelser, traadt i Kraft. I Slesvig og Holsteen gjelder en Forordning af 1842, der indrømmer Ridderskabet, Kiels Universitet og Beboerne af adelige Godser Fritagelse for Stempelafgift.

Stenbock er Navnet paa en gammel svensk adelig, nu grevelig Slægt, hvoraf en Green i det 18de Aarh. blev optagen ogsaa i det liflandske Ridderhuus. **Gustaf Olofsson** til Tosta (1442—1490), Ridder og Rigsraad samt en Tid Høvedsmand paa Elfsborg, var en af de 12 svenske Befuldmægtigede paa Mødet i Halmstad 1450. Han efterlod sig kun Døttre; en af disse, Anna, blev gift med Ridder og Rigsraad Arvid Knutsson til Torpa (1475—1497, af en Familie, som senere kaldte sig Store), der Tid efter anden var Foged i Kalmar, Lagmand i Tid-Herreder og Høvedsmand paa Oresten. En af deres Sønner, **Olof Arvidsson**, optog Moderens Slægtvaaben og blev Stamfader for den yngre Slægt S. Dennes Søn, Gustav Vasas Svoger og Svigerfader, **Gustav Olofsson** til Torpa og Tosta, født 1502, var Høvedsmand paa Elfsborg, da han 1534 blev Rigsraad og nogle Aar senere Statholder og Lagmand i Vestergöthland. Af Gustav I blev han flere Gange sendt som Gesandt til Danmark og blev ogsaa i nogen Tid brugt som Befalingsmand mod Dacke; ved Erik XIV's Kroning var han den Første, som erholdt Friherreværdigheden; han blev Rigsmarsk 1569 og døde 1571. Han efterlod sig ikke mindre end 11 Børn, 6 Sønner og 5 Døttre. En af Døttrene, **Katharina**, født 1536, blev 1552, kun 16 Aar gammel, den da allerede aldersstegne Gustav Vasas tredie Gemalinde, men Ægteskabet, ihvorvel lykkeligt, blev barnløst og varede kun i 8 Aar, hvorefter hun levede som Enke i meer end 60 Aar; hun døde først 1631. — Af Gustaf Olofssons Sønner blev Abraham paa Erik XIV's Befaling tagen afdage 1567 ved det saakaldte „Sture-Mord"; de Andre døde alle i Landflygtighed, da de i Striden mellem Sigismund og Carl IX havde hørt til den Førstes Parti. En af dem, **Erik Gustafsson**, Rigsraad, Lagmand og Statholder i Vestergöthland, blev især bekjendt ved de romantiske Omstændigheder ved hans Giftermaal med hans Cousine Malin Sture; han tog sin Tilflugt til Danmark, hvor han døde 1599. Sønnerne kom under Gustav Adolfs Regjering tilbage til Sverrig; den ældste Søn, Friherre **Gustaf Eriksson** (den Første, som antog Navnet S., født 1575, død 1629) var Rigsraad, Lagmand og Statholder i Vestergöthland. Hans 3 Sønner, Fredrik (Rigsraad og Præsident i Götha-Hofret, født 1607, død 1652), Erik (Rigstøimester, født 1612, faldt ved Kjøbenhavns Beleiring 1659) og Gustav

Digitized by Google

Otto, erholdt Greveværdigheden 1651. **Johan Gabriel S.**, Greve, født 1640, en Søn af Fredrik, blev 24 Aar gammel ansat som Hofmarskal hos Enkedronning Hedvig Eleonora, vandt i høi Grad hendes Yndest ved sit ridderlige Væsen og ved den Klogskab, hvormed han styrede hendes private Huusholdning, og blev af Formynderregjeringen saa Aar efter udnævnt til Rigsstaldmester og Rigsraad. Af Carl XI blev han udnævnt til Rigsmarskal, blev brugt ved flere af de Commissioner, som nedsattes i Anledning af Reductionen, og gjorde sig overhovedet bekjendt som en af denne Konges indflydelsesrigeste og tillige selvstændigste Embedsmænd; han døde 1705. — **Gustaf Otto S.**, Greve, født 1614, den Foregaaendes Farbroder, gik 1633 som Cornet med i Trediveaarskrigen, udmærkede sig i denne og i Krigen mod Danmark og blev kort før Freden i Osnabrück udnævnt til General i Infanteriet. Efterat han i Fredsaarene var bleven Rigsraad og som Generalgouverneur i Riga havde havt Forvaltningen af Lifland, fulgte han Carl X paa Felttoget til Polen, hvor han skaffede sig Anseelse som en af den svenske Armees dueligste Infanteriegeneraler; han blev 1656 Feltmarskal, slog Polakkerne samme Aar ved Philippovo og hjalp det følgende Aar Fyrst Ragoczy med at indtage Warschau, hvorefter han blev sendt hjem for at overtage Forsvaret af Sverrigs Grændser mod Danmark. 1658 blev han udnævnt til Generalgouverneur over Skaane, Halland og Blekinge, gik det følgende Aar til Fyen for, tilligemed Pfalzgreven af Salzbach, at overtage Commandoen over de derværende Tropper, og indtraf netop i rette Tid til at overvære Nederlaget ved Nyborg, efter hvilket han med Nød og neppe slap over til Hovedarmeen paa Sjælland. Siden erholdt han et af de 5 Rigsembeder og derved Plads iblandt Rigsformynderne; han blev ogsaa 1664 valgt til Rigsadmiral, men kunde, da dette var en ham ganske fremmed Green af Forvaltningen, kun udrette Lidet eller Intet. 1677 under Krigen mod Danmark ledede han Forsvaret ved den norske Grændse. Hans Formynderskab skaffede ham imidlertid, ved den af Carl XI foranstaltede Undersøgelse angaaende Formynderregjeringen, ikke blot bittre Ydmygelser, men kostede ham endog hele hans Formue, saa at han døde 1685 næsten ganske forarmet. Hans yngste Søn var Greve **Magnus S.**, den meest berømte af Carl XII's Feltherrer og den eneste af dem, som er bleven det svenske Folk ligesaa kjær som dets Konge. Født i Stockholm d. 12te Mai 1664 studerede han i Upsala, gjorde 1683 en Reise til Udlandet, deeltog derpaa i nogle Aar, deels ved den hollandske deels ved den keiserlige Armee, i Felttogene i Nederlandene og ved Rhinen, og udmærkede sig flere Gange, især i Slaget ved Fleurus. Som Oberst over Dalregimentet var han med ved Landgangen paa Sjælland og fulgte senere med Carl XII paa Togene til Lifland, Polen og Sachsen; i Slaget ved Narva, efter hvilket han blev Generalmajor, bidrog han ikke ubetydelig til Seiren; samme Mod og Tapperhed viste han i Slaget ved Klissow, ved Krakaus Overrumpling og ved Indtagelsen af Thorn. I de senere Aar havde han som Generalkrigscommissair det øverste Opsyn over Hærens Forraad, blev General 1704, men efter Toget til Sachsen bortfjernedes han fra Krigsstuepladsen (Grunden hertil har man villet finde deri, at han skulde have raadet Carl XII fra at afsætte Kong August) og blev 1706 udnævnt til Generalgouverneur i Skaane. I denne Stilling udmærkede han sig strax fra Begyndelsen ved en alvorlig og kraftig Styrelse, men navnlig da efter Slaget Pultava en dansk Armee var gaaet iland i Skaane, viste han sin store Evne til at ordne og lede. Uagtet den fuldstændige Mangel saavel paa Krigsmateriel som paa vaabenføre Folk, tilveiebragte han dog, medens de Danske trængte frem mod det østlige Skaane, fra Provindsens nordlige Dele, fra Småland og de tilgrændsende Landskaber en Hær paa 14,000 Mand; med denne tilvisse slet udrustede Hær, som han forstod at indgyde Mod og Sammenhold, slog han den danske Armee ved Helsingborg d. 10de Marts 1710, og efterat Skaane derved var bleven befriet, sikkrede han ogsaa den svenske Grændse imod Norge. Samme Aar blev han kongelig Raad og udnævntes af Senatet til Feltmarskal, hvilket dog først 1713 blev stadfæstet af Carl XII. Paa Kongens Befaling gik han i Efteraaret 1712 over til Pommern med en Armee paa 13,000 Mand, men da han paa Grund af Transportflaadens Forsinkelse befandt sig uden Forraad, vendte han sig, for dog i nogen Maade at erstatte denne Mangel, mod Vest, slog i December s. A. en forenet Hær af Danske og Sachsere ved Gadebusch og faldt ind i Holsteen, hvor han afbrændte det forsvarsløse Altona (for at tilintetgjøre Fjendens derværende Forraad). Snart blev han dog nødt til at indeslutte sig i det for ham aabnede Tønningen, hvor han i Mai 1713 maatte overgive sig med hele sin Armee. Under Fangenskabet i Kjøbenhavn behandledes han i Begyndelsen med Mildhed, men da man havde erfaret, at han nærede Planer til at undvige, blev han sat i strengt Fængsel paa Castellet Frederikshavn, hvor han døde d. 23de Febr. 1717. Fra to af Magnus S.'s Sønner, Greverne Frederik Magnus (Major, født 1696, død 1745) og Gustaf Leonard (Lagmand i Småland, født 1711, død 1758) nedstamme saavel den ældre, liflandske, som den yngre, svenske Green af Slægten.

Stendal, Stad i den preussiske Provinds Sachsen, har en Domkirke og et Mindesmærke for Winckelmann, som blev født her 1717, og efter hvem den franske Skribent H. Beyle brugte Pseudonymet S. 8,000 Indb.

Stenersen (Peter Christopher), født 1723 i Guldbrandsdalen i Norge, blev Landsbypræst i Sjælland og døde 1776. I sine „Critiske Tanker over de riimfrie Vers", som han udgav under et pseudonymt Mærke, priste han Klopstock og forsvarede den riimfrie Poesie og overhovedet Efterligningen af de antike Versemaal. Han skrev desuden flere Digte, f. Ex. „Chorjambisk Ode ved hans Søsters Ægteforbindelse 1754", „Ode til Selskabsbrødrene" — hvilke to Digte, især det første, have ikke ringe Værd — og den i sin Tid meget berømte beskrivende „Ode til Junkerskilden". Baade theoretisk og praktisk sluttede han sig til Klopstock, der paa den Tid indkaldtes til Danmark.

Digitized by Google

Stenersen (Stener Johannes), født i Jevnager i Norge 1789, blev, efter i nogen Tid at have været Præst i Christiania, 1814 Lector og siden Professor i Theologie ved Christiania Universitet; han døde 1835. Blandt S.'s theologiske Skrifter ere de vigtigste: „Udsigt over den lutherske Reformation" (1818—19); „Den christne Kirkes Historie i Udtog" (2den Udg. 1834—35); „Epistolæ Paulinæ commentario illustratæ" (1829—34).

Stenkil, Konge i Sverrig 1061—66, Stamfader for den efter ham opkaldte Kongeslægt, var en Søn af den paa Olof Skötkonungs Tid mægtige Ragnvald Jarl i Vestergöthland (s. Olof, IV, S. 657), af Skoglar Tostes Slægt. Da han i Henseende til Herkomst var en af Sverrigs anseeligste Mænd, paa mødrene Side nedstammende fra det norske Kongehuus, beslægtet med baade det svenske og det danske Kongehuus og desuden gift med Svea-Kongen Anund Jacobs Datter, blev han, skjøndt af gothisk Byrd, kaaret til Konge, da Upsvea-Slægten var uddød med Emund Gamle. S. var selv Christen og var vistnok valgt ved de Christnes Indflydelse, men hindrede dog af al Magt alle Planer til med Vold at udbrede den christne Lære i Landet. Han døde 1066 og skal være bleven begravet i sin Fædreneegn Vestergöthland, hvor Christendommen havde sit Hovedsæde, og hvis Indbyggere han elskede meest af Alle i sit Rige. Han efterlod sig to Sønner, Inge og Halstan, hvilke begge bleve Konger.

Stenkjær er et Ladested ved den inderste Deel af Trondhjemsfjorden, i en smuk Egn ved Udløbet af den Elv, der flyder ud af det betydelige og kun 58 F. høitliggende Snasen-Vand. S. nævnes i Norges ældste Historie som Handelssted. I Omegnen findes flere Gravhøie, Thingkredse og Bautastene. Det tabte sig, efterhaanden som det af Konger anlagte og beskyttede Trondhjem steeg i Betydenhed. S. ophørte endog at være By og havde 1855: 600 Indb. Det er nu i Opkomst, efterat det 1857 har erholdt Ladestedsrettigheder.

Steno, Nicolaus, s. Steensen.

Stenographie (sammentrængt Skrift) var allerede kjendt i Oldtiden. Cicero lod den ved sin Frigivne Tiro indføre i Rom (tironiske Noter), hvor den sandt udstrakt Anvendelse saavel i det offentlige Liv (Notarier) som i det private og var Gjenstand for Skoleunderviisning. Den gamle S. gik i Forglemmelse og er aldeles tabt, men de repræsentative Forsamlinger have fra Slutningen af forrige Aarhundrede fremkaldt en ny S., noget forskjellig for hvert Sprog. I Danmark er Gabelsbergers System (s. d. A.) indført ved Dessau. S. beroer deels paa Benyttelsen af simple flydende og indbyrdes let forbindelige Tegn istedetfor de af flere enkelte Træk bestaaende Bogstaver — forsaavidt er den blot Tachygraphie eller Hurtigskrivekunst — deels paa en Mængde Forkortelser, Udeladelse af Vocaler, af selvforstaaelige Endelser og Smaaord, Benyttelsen af „Sigler" eller enkelte Tegn for oftere forekommende Bogstavforbindelser, ja hele Ord o. fl., Alt efter et med Sprogets Natur stemmende System, saa at den ene Stenograph kan læse den andens Notater.

Stentor, en af Grækerne for Troja, var bekjendt for sin vældige Røst; deraf det almindelige Udtryk: en Stentorstemme.

Stentor, s. Trompetdyr.

Stephan er Navnet paa 9 romerske Paver. — S. I (253—57) ophævede Kirkesamfundet med Afrikanerne, fordi de ikke vilde erkjende den af Kjettere foretagne Daab for gyldig. Hans Mindedag er den 2den Aug. Til hans Ære indstiftedes Stephansordenen i Toscana. — S. (II) blev valgt til Pave d. 27de Marts 752, men døde 4 Dage efter Valget og regnes derfor sædvanlig ikke med i Paverækken. — S. II (752—57) kaldte Pipin til Italien til Hjelp mod Longobarderne og blev af denne ophøiet til Patricius og Besidder af Exarchatet, hvorved Grund blev lagt til Pavernes verdslige Herredømme; til Tak herfor salvede S. Pipin til Konge. — S. III (768—72) sanctionerede paa en Synode i Rom 768 paany den af en Synode i Constantinopel forkastede Billed-, Reliqvie- og Helgendyrkelse. — S. IV (816—17). — S. V (885—91) var et Redskab i de ophidsede italienske Partiers Haand, førte Underhandlinger med Keiser Basilius om Gjenoprettelsen af den gode Forstaaelse mellem den græske og romerske Kirke og kronede Hertug Guido af Spoleto til Keiser. — S. VI (896—97) stillede sig i Datidens Partikampe paa Guido af Spoletos Side, og lod Liget af sin Forgjænger, der havde været Modpartiet gunstig, opgrave og forhaane; selv blev han tagen tilfange af Modstanderne og qvalt i Fængslet. — S. VII (929—31) stod under Marozia's og Theodora's Qvinderegimente. — S. VIII (939—42) var, som hiin Tids andre Paver, en Boldt i de politiske Partiers Haand. — S. IX (1057—58) stod under Hildebrands Indflydelse og medvirkede til Adskillelsen imellem den græske og romerske Kirke.

Stephan (Frants Victor), Erkehertug af Østerrig, født d. 14de Septbr. 1817, ældste Søn af Keiser Frants's Broder Joseph (som døde 1847), nød en omhyggelig Opdragelse af sin Fader, dengang Palatin i Ungarn, fik 1844 Bestyrelsen af Bøhmen og lagde der saa megen Dygtighed, Kundskab og Humanitet for Dagen, at han allerede tænktes som eventuel Thronfølger, blev Feltmarskallieutenant o. s. v., og 1847 Statholder i Ungarn. Denne Post syntes S. dog ikke voxen, idetmindste ikke efter Regjeringens Opfattelse af Forholdet; han indrømmede Ungarerne saa Meget, at han, da Reactionen indtraadte (1849), nødvendig maatte fratræde samme, og har siden levet i Stilhed paa sine Godser ved Rhinen.

Stephanie (Louise Adrienne), Storhertuginde af Baden, født d. 28de Aug. 1789, Datter af en Grev Beauharnais (s. d. A.), blev adopteret af Keiser Napoleon og 1806 gift med Arveprinds Carl Ludvig af Baden, som 1811 blev Storhertug, og hvem hun fødte 5 Børn. Efter sin Mands Død 1818 levede hun som Enke meest paa et Slot ved Manheim, og tog ingen Deel i Politik men vel i sin Slægts Skjæbne (hun besøgte 1852 Napoleon III i Paris). Hun døde i Nizza d. 29de Jan. 1860.

Stephanister kaldes Tilhængerne af Martin Stephan, der blev født 1777 i Mähren og 1810 blev ansat som Præst ved den bøhmiske Emigrant-

Digitized by Google

menighed i Dresden. I Modsætning til den Tids herskende Rationalisme forkyndte Stephan med Kraft den gammel-lutherske Lære efter Bibelordet og Bekjendelserne, samlede sig en talrig og tætsluttet Menighed og blev derved forledet til aandeligt Hovmod og Indbildning om egen Ufeilbarhed. 1837 blev han fængslet og anklaget af de bøhmiske Emigranter for ukydsk Levnet, Underslæb og Efterladenhed; 1838 blev Sagen imod ham standset, og han udvandrede nu med 700 Tilhængere til Amerika. Underveis lod han sig udnævne til Biskop og skaltede derpaa med uindskrænket Magt i St. Louis i Missouri over sine Tilhængeres verdslige og aandelige Anliggender. 1839 blev han anklaget for Utugt og excommuniceret af Menighederne. Han døde 1846. Hans Tilhængere, S., dannede Grundlaget for den nu blomstrende **Missouri-Synode**, der characteriserer sig ved en stærk Vedholdenhed ved den orthodoxe lutherske Lære og har et Universitet i St. Louis, hvis Virksomhed dog er bleven standset (1861) paa Grund af Krigsurolighederne.

Stephanius (Stephan Hansen), Professor i Historie i Sorø og kongelig Historiograph (født 1599 i Kjøbenhavn, død 1650), har store Fortjenester af den danske Historie ved sine Udgaver af Saxo og Svend Aagesøn (s. disse Artt.). Han har ogsaa fortsat Christian III's Historie af Krag (s. d. A.) fra Aar 1550.

Stephanus fra Byzanz, en græsk Geograph henimod Slutningen af det 5te Aarh. e. Chr., forfattede under Titlen „Ethnica" eller „de urbibus" en geographisk Ordbog, der for Størstedelen er opbevaret i et Udtog af Hermolaos fra det 6te Aarh. De bedste Udgaver ere af Westermann (1839) og Meineke (Bd. I, 1849).

Stephanus er Navnet paa 3 Helgener i den romerske Kirke. Den første, fortrinsviis saakaldte **hellige S.** var en af de første 7 Diakoner i den christelige Menighed i Jerusalem; paa Grund af sin Christentro blev han af Jøderne stenet som Gudsbespotter 36 eller 37 e. Chr. Hans Mindedag er d. 26de Decbr. (2den Juledag, Stephansdag). — Den anden Helgen er Pave S. I (s. **Stephan**). — Den tredie Helgen er **S.** I, Konge af Ungarn, der i det 10de Aarh. indførte Christendommen i Ungarn. Hans Efterfølgere erholdt paa Grund af hans Fortjenester Hæderstitlen „Apostolisk Majestæt", og stiftede til hans Ære den ungarske St. Stephansorden.

Stephensen (Olafur), født i det nordlige Island d. 3die Mai 1731, var Stiftamtmand over Island fra 1790—1806. Han var en udmærket Embedsmand og har udgivet en Række Skrifter og Afhandlinger, der alle sigtede til Udbredelsen af Kundskab om praktiske og oekonomiske Spørgsmaal; det mærkeligste er „Kort Underretning om den islandske Handels Førelse fra 874—1788" (1798). Flere mindre Afhandlinger fra hans Haand findes i det Isl. Litt. Selskabs Skrifter, IV—VIII Bd. Han døde d. 11te Novbr. 1812. — **Magnus S.**, den Foregaaendes Søn, født i det sydlige Island d. 27de Decbr. 1762, var første Justitiarius i den islandske Landsoverret, der afløste Althinget. Med et sundt, praktisk Blik paa sin Fødeøes Forhold forenede han en udstrakt Kundskabsfylde og en utrættelig Arbeidsomhed, virkede for Indførelsen af talrige Reformer i Landets Administration og oekonomiske Tilstand, deels ved en Mængde Skrifter og Afhandlinger om almeennyttige Gjenstande, deels ved Forestillinger til Regjeringen. Hans vigtigste Skrift er „Island i det 18de Aarh.", en historisk-statistisk Beskrivelse (1806 og 1808). S. døde d. 17de Marts 1833.

Stephenson (George), Grundlæggeren af det nu over den hele civiliserede Verden udbredte Jernbanesystem, blev født af fattige Forældre 1781 i Newcastle. Han var først Betjent ved Dampmaskinerne ved de derværende Kulgruber, fik senere Opsynet over og ledede med megen Dygtighed de Lord Ravensworth tilhørende store Kulværker. I Aaret 1814 byggede han det første Locomotiv for en der anlagt Sporvei. Samtidig med Sir Humphry Davy (s. d. A.) opfandt han Sikkerhedslampen for Minearbeiderne, og under S.'s Ledelse anlagdes den første, for den almindelige Færdsel bestemte, Jernbane fra Stockton til Darlington, der fuldendtes 1825. I Octbr. 1829 fremkom S. med et forbedret Locomotiv, som fremkaldte en meget betydningsfuld Revolution i denne Green af Mechaniken, og hvis Construction endnu bestandig i Hovedsagen følges (s. **Jernbane**). Til Anerkjendelse af de vigtige Tjenester, han havde ydet Industrien, gav man 1845 den store Jernbanebro over Tyne hans Navn og prydede den med hans Statue. Han døde 1848 som Eier af store Kul- og Jernværker ved Chesterfield. — Hans Søn, **Robert S.**, blev født 1803 i Wilmington. Han uddannedes paa Universitetet i Edinburgh, var sin Faders Medhjelper i flere af hans store Foretagender og ledede Anlæget af forskjellige Jernbaner. Sin egentlige Berømmelse vandt han ved Bygningen af Rørbroen over Menaistrædet (s. **Britanniabro**). Fra 1847 var han Parlementsmedlem for Whitby og 1850 Medlem af Kommissionen for den store Industrieudstilling i London. Han døde 1859.

Steppe, egentlig en Ørken, betegner i den physiske Geographie enhver større Slette, som er skovløs og mere eller mindre eensformig bevoxet med Græs og Blomster, nopdyrket og ubeboet eller med en nomadiserende Befolkning, og paa Grund af sin Vandmangel ofte ørkenagtig, skjøndt den om Foraaret kan prange med skjønne Blomster. Jordbunden er ofte saltholdig; Vandløbene tabe sig i Sandet eller i smaa, i den tørre Tid hyppig forsvindende, saltholdige Søer.

Steppedyr, ɔ: de for Stepperne charakteristiske Dyr, ere fornemlig springende og gravende Dyr (Kænguruher, Springmuus, Springharer og Springspidsmuus, Gnavermuldvarpe, Guldmuldvarpe), visse Hovpattedyr (Heste, Antiloper), Steppehøns, Agerhøns, Trapper, Brokfugle, Strudse, Giftslanger, Græshoppeformer o. s. v. Disse og andre Dyreformer give de store Steppers Fauna en fra de omliggende Egnes temmelig forskjellig Charakteer.

Steppehøns (Pterocles, Syrrhaptes) kaldes en nærmest med Agerhønsene beslægtet Gruppe af smaa, dueagtige Hønsefugle med kort, krumt Næb, lave men stærke, mere eller mindre lodne Fødder med korte Tæer, ingen eller liden Bagtaa, lange spidse Vinger og lang spids Hale; i Modsætning til de andre Hønsefugle flyve S. godt;

Digitized by Google

de opholde sig skareviis i Asiens, Sydeuropa's og Afrika's Stepper.

Steppesalt, Steensalt, s. Salt.

Sterbini (Pietro), italiensk Revolutionsmand, født 1795 i en By i Kirkestaten, blev paa Grund af liberale Digte og Yttringer 1827 udviist fra Rom, tog 1831 Deel i Opstanden i Markerne og levede siden landflygtig paa Corsika og i Marseille, indtil han kom tilbage under Pius IX. Paven maatte 1848 antage S. som Handelsminister, men under Republiken maatte denne træde tilbage, fordi hans Forslag til en overordentlig Beskatning af de Rige o. s. v. vare selv det republikanske Triumvirat for radicale. Efter de Franskes Indrykning begav S. sig til Sicilien, siden til Paris.

Stere er en fransk Rumeenhed for Brænde m. m. = 1 Cubik Metre = 32,$_{348}$ danske Cubikfod. 1 S. Brænde er 0,$_{4492}$ Favne efter dansk Maal.

Stercoranister (lat.) kaldes en christelig Sect i det 9de Aarh., der paastod, at Christi sande Legeme, som nydes i Nadveren, fordøies og bliver til Skarn (stercus) ligesom Fødemidlerne; heraf opstode de stercoranistiske Stridigheder.

Stereochromie (gr.) kaldes et Slags Maleri, der i Tydskland benyttes paa Vægge og bestaaer i, at Maleriet udføres paa en særegen behandlet Grund med almindelige Vandfarver og overdrages derpaa med en Fernis af en chemisk Blanding, der ligner Vandglas (s. d. A.) og beskytter mod Paavirkningen af Luft og Veirlig. S. er anvendt bl. A. i München og Berlin.

Stereographisk Projection er en Fremstillingsmaade, man anvender, naar man vil give en Afbildning af hele Jorden paa et Kort, dog i to Halvdele (Planiglober), men som dog ogsaa kan anvendes med Fordeel for mindre Dele af Jorden. Da nemlig Jordens Overflade, som kugleformig, ikke nøiagtig kan fremstilles i et Plan, kan strengt taget intet Landkort være aldeles tro, d. e. ganske ligedannet med den tilsvarende Deel af Jordens Overflade, eller have ganske den samme Maalestok paa alle Steder og i alle Retninger. Men ved mindre Landstrækninger kunne Feilene være umærkelige; ved større bliver dette ikke muligt. Ved den st. P. afbildes Halvkuglen i det Plan (Projectionsplanet), der adskiller den fra sin modsatte Halvdeel. Den Cirkel, hvori dette Plan skjærer Kuglen, bliver Kortets Grændse. Man tænke sig nu en Perpendiculær paa Projectionsplanet igjennem Centrum. Denne vil skjære Kuglen i to Puncter, hvoraf det ene (over Planet) bliver Kortets Midtpunct. Fra det andet (under Planet) tænker man sig rette Linier til alle Puncter i den Halvkugle, der skal afbildes, og disse Liniers Skjæringspuncter med Projectionsplanet blive da deres Billeder i Kortet. Ved den st. P. blive alle Cirkler paa Kuglen enten Cirkler eller rette Linier i Kortet (i Grunden altid Cirkler, men undertiden med uendelig store Radier). Hver enkelt ganske lille Deel af Kortet bliver ligedannet med den tilsvarende paa Jorden; men med hele Kortet er dette naturligviis ikke Tilfældet. Medens Maalestokken ved Randen af Kortet er den samme som paa en Globe af samme Radius, er den i Midten af Kortet kun halvt saa stor. (Betegner man Afstanden i Storcirkelbue fra Kortets Midtpunct til et hvilketsomhelst Punct med v, er enhver ganske lille Linie i dette Puncts Nærhed = den tilsvarende paa Globen, divideret med $2\cos^2 \frac{1}{2}$ v.) Som Projectionsplan benyttes gjerne enten en Meridian, oftest den igjennem Ferro, hvorved Jorden deles i den østlige og vestlige Halvkugle, eller Æqvator, hvorved den deles i den nordlige og sydlige Halvkugle. Indskrænker man Kortets Omfang til de Dele, der ligge nærmest omkring Midtpunctet, bliver Maalestokkens Variation enten umærkelig eller saare ringe, og saaledes kan denne Projectionsmaade ogsaa meget godt bruges paa de sædvanlige Landkort. Men Projectionsplanet bør da være det Storcirkelplan igjennem Jorden, som staaer lodret paa Radius til det Punct, der skal være Midtpunctet af Kortet, og bliver altsaa i Almindelighed hverken Æqvator eller en Meridian.

Stereometrie er den Deel af Geometrien, der handler om saadanne Størrelser i Rummet, som ikke ere eller kunne tænkes i eet Plan. Altsaa indbefattes herunder ikke blot Legemer, krumme Flader og Linier med dobbelt Krumning, men ogsaa Planers og plane Liniers Stilling mod hinanden i Rummet.

Stereotypie medfører store Fordele ved Trykningen af saadanne Bøger, der i Løbet af flere Aar kunne vente jevn Afsætning, uden at der skal indføres Forandringer i de enkelte Oplag. Man undgaaer Bekostningen og Faren for nye Trykfeil ved gjentagen Sætning, og Rentetabet er langt mindre end ved at gjemme selve Formerne, der indeholde mere Metal, repræsentere større Arbeidsløn og desuden vanskeligere opbevares. Ogsaa ved Trykningen af Aviser i udvre Oplag er S. fordeelagtig, fordi man kan skaffe dem trykte i Løbet af faa Timer uden at behøve at sætte Bladet mere end een Gang til et ubegrændset Antal S. En Matrice dannes over en almindelig Form enten ved at indsede den og støbe Gibs over den, eller ved at nedtrykke en blød Masse, dannet af adskillige Lag fiint Papir med Klister imellem, eller endelig ved et enkelt Lag Papir, som nedtrykkes, og hvorover støbes Gibs o. desl. Matricen indlægges i en Jernkasse og støbes fuld af Skriftstøberbly, S. afhøvles dernæst paa Bagsiden og paa Randene og er færdig til Brug efter at være anbragt paa et Underlag af Træ eller afhøvlet Jern, som kan give det en passende Høide.

Storlet, s. Stør.

Sterling (John), engelsk Digter, født d. 20de Juli 1806, var en Tidlang Præst, levede derpaa meget i Udlandet (han studerede ivrig især den tydske Litteratur og paavirkedes endeel af den) og døde d. 18de Septbr. 1844. Foruden talrige Bidrag til Tidskrifter nævne vi blandt S.'s Værker: Romanen „Arthur Coningsby"; „Poems" (1839); „The election" (1841, et satirisk Digt); Sørgespillet „Strafford"; „Essays and tales" (1848).

Sterna, s. Terne.

Sternberg, Stad i det østerrigske Markgrevskab Mähren, er Middelpunctet for den mähriske Bomulds- og Linnedsfabrikation. 13,000 Indb.

Sternberg (Alexander, Friherre af Ungern-), tydsk Romanforfatter, født d. 22de April 1806 paa et Gods i Esthland, har fra 1830 opholdt

Digitized by Google

sig i Tydskland og fra 1841 boet i Berlin. Blandt hans Romaner, som udmærke sig ved levende Skildringer af Sæder og Tilstande især i det 18de Aarh. og ved et vist Talent til at opfinde og søge noget Pikant paa et frivolt Terrain (S. udmaler ikke sjelden Situationer med en anstødelig Sandselighed), nævne vi: „Die Zerrissenen" (1832); „Das stille Haus" (1854), en Aanderoman.

Sterne (Laurence), engelsk humoristisk Skribent, født d. 24de Novbr. 1713 i Irland, var Geistlig, gjorde en Reise til Frankrig og til Italien og døde d. 18de Marts 1768 i London. Hans to Hovedværker ere „Tristram Shandy", en broget Samling af libet sammenhængende Episoder og Digressioner, men riig paa ægte comiske, med rørende Scener blandede Skildringer af Opirin af det daglige Liv og paa fortræffelige Charakteertegninger, samt udmærket ved Rigdom i Opfindelse saavelsom ved dyb og inderlig Følelse, og „Sentimental journey through France and Italy" (1765), hvilken han udgav under Navnet Yorik.

Stervbo, s. **Bo**.

Stesichoros, en græsk Digter fra Himera paa Sicilien, blomstrede 612 og døde 556 f. Chr. i Catania. Hans Digte ere affattede i dorisk Dialect og for Størstedelen af lyrisk Art. De opbevarede Brudstykker findes i Schneidewins og Bergks Samlinger.

Stethoskop (gr.), Hørerør, kaldes det af Laennec opfundne Instrument, hvoraf Lægen betjener sig, for ved Hørelsen at overbevise sig om Legemets indvendige Organers Tilstand (s. **Auscultation**). S. bestaaer af et cylindrisk Rør, som oftest af Træ, der i den ene Ende løber tragtformig ud, i den anden er forsynet med en lille Skive. Paa denne lægger Lægen sit Øre, og den tragtformige Ende sættes paa Overfladen af det Sted, som skal undersøges.

Stettin, Stad i den preussiske Provinds Pommern, ved Oderen, er en stærk Fæstning og vigtig Handelstad; dens egentlige Havn for større Skibe er ved Swinemünde. 60,000 Indb.

Stevn kaldes de tvende svære Tømmere i For- og Agterdelen af Skibet (For- og Agterstevn) fra Kjølen og opefter. Paa Agterstevnen hænger Roret. I Skrueskibene findes to Agterstevne, een foran og een agtenfor Skruehullet, hvori Skruen bevæger sig.

Stevns kaldes den mellem Kjøgebugt og Præstøbugt fremspringende Halvø af Sjælland; den udgjør et Herred under Præstø Amt. S. Herred begrændses mod V. af **S.-Aa**, der forener sig med den vestfra kommende Tryggevælde-Aa og under Navn af Pram-Aa løber ud i Kjøgebugt; det danner mod Østersøen den 120 Fod høie, skovløse **S. Klint**, der bestaaer af Kridt-, Kalk- og Flintsteen. Her brænder et Fyr. Yderst paa Klinten staaer Høirup Kirke.

St. Hans Hospital, s. **Bistrup**.

Sthen (Hans Christensøn) med Tilnavn Roskildensis, altsaa rimeligviis født i Roeskilde, saae Dagens Lys i det 16de Aarh.s første Halvdeel. Han mistede tidlig sine Forældre; Christopher Valkendorph synes især at have taget sig af ham. I en ung Alder blev han Rector ved Skolen i Helsingør og senere Capellan sammesteds; 1581 kaldtes han til Kjøbenhavn for at promoveres til Magister; 1583 blev han Sognepræst i Malmø. Han døde i en høi Alder. Han har skrevet ikke saa Andagtsbøger, hvoraf især hans „Vandrebog" med Psalmer (f. Ex.: „Den lyse Dag forgangen er", „Herre Jesu Christ — min Frelser Du est", „Af Høiheden oprunden er"), der maa regnes til det Bedste før Kingo, længe holdt sig. Vi have desuden et Læredigt af ham „Lykkens Hjul" og et Skuespil (i Haandskrift) „Kortvending", der begge handle om Tingenes Omskiftelighed i Verden.

Sthenie (gr.) er et Udtryk, der med den Brownske Irritabilitetslære kom ind i Pathologien som Betegnelse for en vis Grad af Energie i Livsyttringerne, der indenfor visse Grændser var Sundhedens Attribut, men ud over disse dannede en væsentlig Sygdomsaarsag, og da gav Sygdommene et eget heftigt, acut, betænkeligt agtigt Præg og Forløb, den saakaldte **sthenisk Sygdomscharakteer**. At **sthenisere** er at styrke Livskraften, vække og vedligeholde Kræfterne.

Stichomantie (gr.), ɔ: Spaaning af Vers, var allerede almindelig i Oldtiden og bestod navnlig hos Romerne i, at man paa Sedler strev Steder af Digtere, især af de Sibyllinske Bøger og af Virgil, kastede dem i en Urne og da trak en Seddel ud, af hvis Indhold man drog en Slutning om Udfaldet af den Handling, man stod i Begreb med at foretage.

Stiege eller Steige er det tydske Navn paa en Snees eller et Antal af 20.

Stieglitz (Christian Ludvig), tydsk Kunstforsker, født i Leipzig d. 13te Decbr. 1756, beklædte flere juridiske Embeder og døde d. 17de Juli 1836. Samtidig studerede han navnlig Architekturen med Iver og har udgivet ikke faa Værker, navnlig om Oldtidens Bygningskunst.

Stieler (Adolf), tydsk Korttegner, født d. 26de Febr. 1775 i Gotha, død som Geheimeregjeringsraad sammesteds d. 13de Marts 1836, har erhvervet sig store Fortjenester af Geographien navnlig ved sit „Handatlas, som paany er udgivet og bearbeidet af Petermann.

Stift, s. **Bispedømme**.

Stift. Til Samling af let Træarbeide, der hverken behøver synderlig Styrke eller Elegance, bruges meget S. af Jerntraad, de allermindste ogsaa af Messingtraad, omtrent fra ¼ til 1 Tommers Længde. Hvor man, som i Frankrig, bruger dem til Pakkasser, forekomme de indtil 3—4 Tommes Længde. Ved Frihaandsarbeide dannes den temmelig bratte Spids, ligesom paa Naale, enten paa en lille, tør Sandsteen eller paa en Spidsring (en skiveformig Fiil); Hovedet slaaes i en Skruestik med en Hammer. Man har imidlertid construeret et stort Antal Maskiner til at forfærdige S., og paa dem blive Spidserne gjerne dannede ved en hensigtsmæssig Afknibning, Hovederne ved et Tryk. S. spalte ikke saa let Træet som Søm, men de holde ikke heller saa stærkt. Holdkraften staaer omtrent i Forhold til Overfladen af den i Træet nedsænkede Deel — altsaa til Tykkelsen og Længden uden at regne Spidsen med — og til Træets Styrke; den er i Sidetræ omtrent 1½ Gang saa stor som i Endetræ og under samme Forhold omtrent ⅔ af et Søms og ⅘ af en Holdskrues med samme Tykkelse og nedsænkede Længde. En S. af $\frac{1}{10}$ Tommes Tykkelse og

Digitized by Google

nedsænket ½ Tomme i Sidetræ af Fyr holder saaledes med omtrent 35 Punds Kraft.

Stiftamtmand, Stiftsbefalingsmand, s. under Amt.

Stiftegang er et Slags Echappement (s. d. A.) for Penduluhre, der kan betragtes som en Modification af den ellers anvendte Ankergang; Forskjellen er hovedsagelig den, at Standsningen stedse skeer paa den samme Side af Stighjulet. Dettes Tænder vende derfor ikke, som paa et Stjernehjul, ud efter Radius, men som paa et Kamhjul i Retningen af Axlen, dog at de her blive forholdsviis fine, afrundede Stifter, der enten kunne vende alle til samme Side eller vexelviis til begge Sider af Stighjulet. Ankerets Flige ere ved S. saaledes sammenbøiede, at det Hele minder snarere om en Tang end om et Anker. S. ere altid Hvilegange.

Stifteform kaldes en Haandform til Trykning af Tøier, Borbuger o. fl., naar den er forfærdiget derved, at Stifter af passende Form og Fiinhed ere saaledes ordnede paa en Klods af stærkt Træ, at de fremstaaende Ender danne det forlangte Mønster. Mousseringen bagpaa Spillekort er gjerne udført med S.

Stiftelse, s. Juridisk Person.

Stifter (Adalbert), tydsk Digter og Skribent, født d. 22de Octbr. 1806 i Bøhmen, var Lærer for Fyrst Richard Metternich og blev 1849 Skoleraad for Almueskolevæsenet i Øvre-Østerrig. Hans første digteriske Arbeider ere samlede i „Studien" (1844—51, 6 Bd.), paa hvilke fulgte „Bunte Steine" (1852), „Abdias" (1853), Romanen „Nachsommer" (1857) o. fl. S. udmærker sig ved fortrinlig Charakteristik og et smukt, dannet Sprog.

Stiftsoverretter kaldes de ved Frdn. 11te August 1797 istedetfor de tidligere Lagthing og Raadstueretter oprettede 4 Overdomstole i Norge, en i Christiania, en i Christiansand, en i Bergen og en i Throndhjem Stift.

Stig Andersøn til Møllerup (i Randers Amt), dansk Marsk under Kong Erik Glipping, var af Absalons eller Hvidernes Slægt. Medens han anførte den danske Hær paa Toget mod Sverrig, krænkede Kongen hans Hustru Ingeborg. Han forbandt sig til Hevn med flere andre utilfredse Adelsmænd, og de myrdede Kongen 1286, hvorpaa de fredløse Kongemordere i lang Tid med største Grusomhed rasede mod deres Fædreland. Marsk S. døde paa Øen Hjelm 1293. — Hans Sønnesøn, S. A. den Yngre til Bjørnholm og Møllerup, var en af Hovedmændene for den jydske Adels gjentagne Oprør imod Kong Valdemar Atterdag; han døde 1369.

Stigbord. Indløbet til et Vandhjul kan tæt ved dette lukkes heelt eller aabnes i en passende Grad ved et Skud, der kaldes S. og saaledes tjener til at regulere Mængden af det paa Vandhjulet indstrømmende Vand. S. ere to Slags: Trykvandsstigbordet kan trækkes op, saaledes at Vandet presses ned under dets Underkant; for at Udstrømningen kan skee uden Hvirvler, bør S. stilles heldende tilbage, vel endog paa Bagsiden belægges med en afrundet Vulst af Træ eller Jernblik. Disse S. bruges ved Underfaldshjul (Poncelots Hjul) og Overfaldshjul. Overfaldsstigbordet kan derimod trykkes ned, saa at Vandet løber over dets Overkant; da Vandet saaledes ikke kan følge Bunden af Renden, belægges Overkanten med et Indløb af Træ eller Blik, og dette S. tjener saaledes tillige til at give Vandet en rigtig Retning ind paa Hjulet. Ved Sidehjul anbringes endog Coulisser for at tvinge Vandstraalen tilstrækkelig nedad. S. kan bygges af Træ, bedre af Jern; det kan ofte ved Vandets Tryk faae saa tung en Gang, at det fordrer en kraftig Mechanisme for at bevæges.

Stigerør, s. Indgus.

Stighjul kaldes oprindelig i en Spindelgang, derefter ogsaa i andre Echappementer (s. d. A.), det Hjul, der drives frem af den bevægende Kraft men i bestemte Perioder standses af Regulatoren (Pendel, Uro), som det atter meddeler en Impuls. **Stighjulsgang** er et sjeldnere og uhensigtsmæssigere Navn for Spindelgang.

Stigma, s. Vanderør.

Stigmatisation kaldes Dannelsen af Saar i Lighed med Christi Saar af Tornekronen, Korsfæstelsen og Landsestikket, hvilke have viist sig hos enkelte fromme Christne.

Stik, s. Bue.

Stikbrev kaldes en af vedkommende Øvrighedsperson eller Retsbetjent udstedt og deels omsendt, deels undertiden ogsaa i de offentlige Blade bekjendtgjort Skrivelse, hvori en undvegen Forbryder efterlyses og begjæres paagreben.

Stikflod kaldes den Dødsmaade, hvorpaa Individet gaaer til Grunde ved en, formedelst sygelig Ansamling af Vædske eller flydende Substantser i Luftveiene, bevirket Forhindring af den nødvendige Aandedrætsvirksomhed. Den sygelige Ansamling kan være Blod (Lungeapoplexie) eller mere eller mindre tynde Exsudatmasser. S. indbefatter Begrebet af en temmelig hurtig Opstaaen og dødelig Indvirkning. I videnskabelig Henseende er Begrebet ikke nøiere bestemt og uden Betydning, eftersom en Mængde sygelige Tilstande kunne medføre et saadant Resultat, ja enhver Dødskamp næsten bestaaer deri.

Stikkelhaar, Hundehaar eller, naar de ere fine og bløde, Silkehaar, kaldes i Techniken Dækhaarene paa Dyrenes Legeme, som Modsætning til Grundhaarene, Ulden (s. Grundhaar).

Stikkelsbær, s. Ribs.

Stiklestad, Gaard nær Værdals-Elvens Udløb i Trondhjemsfjord, ligger i en yndig og frugtbar Egn. Om Slaget 1030 s. Olaf den Hellige.

Stikling kalder man det Skud, som tages af en Plante for at benyttes til Formering af den. Den sættes i Jorden, slaaer Rødder og danner et nyt Individ. Hovedbetingelserne for, at den skal danne Rødder, ere, at dens Ved er tilstrækkelig modnet, at Jorden er porøs, og at den faaer tilstrækkelig Fugtighed; S. af Træer og Buske sættes i Friland, af Potteplanter i Potter eller Kasser, dækkes med Glasklokker for at forhindre Udtørring og stilles paa Undervarme. Næst Frøudsæd er det den meest benyttede Formeringsmaade.

Stikmyre, s. Myre.

Stiksang kaldes en Saug, der er bestemt til at stikkes ind i borede Huller for at kunne begynde et Saugsnit derfra. Den maa derfor være smal og spids; da den ingen Stilling kan

Digitized by Google

have, maa den være tyk, dog tyndere i Ryggen og ikke for haard, da den ellers let vilde knække.

Stikøxe kalde Tømrere et Redskab som en lang tung, eensidig tilsleben Meisel uden Skaft, der føres ved Stød, ikke ved Hammerslag, og bruges til at danne firkantede Huller med.

Stilbit (gr.), Heulandit, er et Mineral, henhørende til Zeolitherne. Det er et vandholdigt Leerjord-Kalk-Silicat, der krystalliserer i det hemiprismatiske System, har en hvid Farve, paa Kløvningsfladerne en udmærket Perlemoderglands og Haardhedsgraden $3{,}_5$—$4{,}_0$. S. forekommer i smukke Krystaller i Basalten og Mandelstenens Blærehuller paa Færøerne og Island, men kan ogsaa træffes paa malmførende Lag og Gange ved Arendal, Kongsberg o. fl. St.

Stilfser-Joch eller Wormser-Joch, ital. Monte Stelvio, hedder en Bjergryg i de Rhætiske Alper paa Grændsen af Tyrol og Lombardiet, over hvilken den høieste og bedste Kunstvei paa Alperne fører til Italien.

Stilicho, en Vandaler, udmærkede sig som Feltherre under den romerske Keiser Theodosius den Store, som derfor stillede ham i Spidsen for den hele romerske Krigsmagt og ved sin Død indsatte ham til Formynder for sin Søn Honorius. S. frelste mere end een Gang Riget fra truende Farer: han kjæmpede heldig imod Vestgothernes Konge Alarich og nødte ham 403 til at trække sig tilbage fra Italien, og 406 ødelagde han ved Florents de Sværme af Barbarer, med hvilke Radagaisus var falden ind i Italien. S.s Misundere vidste imidlertid at bibringe Honorius Mistanke om, at S. tragtede efter Thronen for sin Søn Eucherius, hvorfor den svage Keiser lod ham henrette (408) og saaledes berøvede sig Rigets eneste paalidelige Støtte imod den truende Undergang.

Stilkstjerne, s. Søliliе.

Stilleben er det, af Mangel paa anden Benævnelse ogsaa hos os brugelige, tydske Navn paa den maleriske Fremstilling af livløse Gjenstande, Huusgeraad o. desl., medens man undertiden, med mindre Grund, tillige drager Afbildningen af døde Dyr, Frugter og Blomster med ind under dette Navn.

Stille Hav, det, sp. mare pacifico, kaldes især den sydlige Deel af det Store Ocean eller Sydhavet, imellem Amerika og Asien.

Stille Uge kaldes Ugen før Paaske, i hvilken Mindet om Christi Lidelse og Død høitideligholdes. De betydningsfuldeste Dage i denne Uge ere Skjærtorsdag og Langfredag (s. disse Artt.).

Stillids (Fringilla carduelis), Art af Finkeslægten, udmærker sig ved sin smukke og livlige Tegning af Bruunt, Sort, Rødt, Hvidt og Guult. Den opholder sig i det sydlige Skandinavien til alle Aarstider, om Vinteren især i Nærheden af Tidsler og Borrer, hvis Frø den meget yndér; den er let at tæmme og er en behagelig Stuefugl, der qvidrer smukt og kan afrettes paa forskjellig Maade. Sin Rede af Mos, Lavarter, Planteuld o. desl. bygger S. i Skove og Haver i Træerne.

Stilling, vel ogsaa Gestel, kalder man visse sammensatte Apparater, der ere bestemte til at bære andre, mere umiddelbart anvendelige Dele. En Saugstilling er saaledes bestemt til at bære Bladet i visse Sauge, en Vognstilling er den faste Deel af Undervognen, en Maskinstilling er det af Træ, Støbejern, eller stundom Smedejern forfærdigede faste Grundlag for Maskinens bevægelige Dele.

Stilling (Harald Conrad), dansk Architekt, født i Hirschholm d. 9de Febr. 1815, uddannede sig ved Kunstakademiet i Kjøbenhavn, hvor han i Aarene 1839—47 fik dets 4 Medailler. 1850 reiste han udenlands med Akademiets Stipendium og besøgte Orienten, Grækenland, Italien og Mellemeuropa. Saavel før som efter sin Reise har han fundet Anvendelse for sine Kræfter i flere architektoniske Anlæg (Tivoli, Casino, Folketheatret), der især anbefale sig ved en vis Friskhed og Lethed i Anordningen og et muntert Totalindtryk.

Stilling, s. Jung (Johan Heinrich).

Stilsteen kaldes den nederste Steen (eller de nederste Stene) i en Masovn. Da de ere udsatte for en særdeles stærk Hede, maae de være i høi Grad ildfaste, og det er et Held for Jernværket, naar det med Lethed kan skaffe sig gode S.

Sting eller Sidesting bestaaer i en stikkende Smerte i Sidedelen af Brystet eller ialfald i Kroppens Peripherie, hvilken i Almindelighed mere eller mindre generer Aandedrætsvirksomheden og Legemets Bevægelser. Det skyldes snart en Forkjølelse og er da at betragte som en Gigt i de paagjeldende Muskler (Pleurodyne), snart en Betændelse i Delene, især i Lungesækken (Pleuritis), i hvilket Tilfælde S. har en alvorligere Betydning.

Stinkkalk, Stinksteen, s. Anthracolith.

Stipulation (lat.), Overeenskomst, Aftale. Stipulere, fastsætte ved Overeenskomst.

Stirling, Shire i Midten af Skotland, omgivet af Shirerne Perth, Clackmannan, Linlithgow, Lanark og Dumbarton, 29 □ M. stort med 90,000 Indb., er fordetmeste Bjergland (mod N. V. er Ben Lomond, 3,400 F.); Floderne løbe baade mod Ø. (Forth) og mod V. (Enrik, som falder i Indsøen Loch Lomond). De faa Sletter ere meget frugtbare. S. er meget rigt paa Mineralier, især Steenkul og Jern; Agerdyrkning og Qvægavl ere ogsaa vigtige Næringsveie, Industrien gaaer især ud paa Metallernes Forarbeidelse. — Staden S. paa Skraaningen af en steil Klippe ved Forth, har et gammelt fast Slot (S.-Castle), i hvilket flere skotske Konger have resideret, og en gammel gothisk Kirke. 13,000 Indb.

Stirpalarv, s. Capitalarv.

Stivelse er det Samme som Meelstof (s. d. A.), men under Navn af S. forstaaes i daglig Tale især S. af Hvede eller af Kartofler. — Hvedestivelsen tilvirkes fabrikmæssig enten af Hvedemeel (de malede Hvedekorn) eller af Hvede i heel eller grovknuust Tilstand. Af Hvedemeel tilvirkes S., idet Melet udrøres med Vand til en stiv Deig, der henstaaer i nogen Tid, for at Plantelimen (og Plantefibrinen) kan faae Tid til at bolne ud, derpaa udgnides denne Masse med Vand i Sigter, hvorved Stivelsekornene bortslemmes ved Vandet og løber med dette igjennem Sigten, medens Størstedelen af den i Hvedemelet indeholdte raae Planteliim bliver tilbage paa Sigten som en seig Masse (s. Planteliim). Til den gjennemløbne Masse sættes derpaa noget Gjær, for at de fra Hvedemelet op-

Digitized by Google

løste Bestanddele, ligesom lidt Planteliim, der er løbet med igjennem, kunne bringes i Gjæring og saaledes deels strax fjernes, deels sættes i en saadan Form, at de ved en senere Udvadskning lettere kunne bortskaffes. S., der efter Gjæringen har sat sig tilbunds i Karret, udvadskes derpaa med koldt Vand, og den saaledes rensede S. tørres, idet den først bringes paa Lærred i store flade Stykker, for at Vandet kan dryppe fra, dernæst paa Muursteen, som indsuge Vandet (paa Tørreloftet), og endelig i Tørrestuer, hvor Temperaturen dog ikke maa være for høi, for at S. ikke skal blive omdannet til Klister. Ved denne Tørring revner da S. i regelmæssige, sammenhængende Søiler, som dog endnu kunne indeholde en 10—20 pCt. Vand. Af Hvede i heel eller grovknuust Tilstand (den ældre Fremgangsmaade) tilvirkes S., idet Hvede udbløde s med Vand, henstaaer at gjære, hvorved en stor Deel af Plantelimen destrueres, kommes i Sække eller kastes i et Kar, hvis Bund er en Kobberſt, dækket med Lærred, hvor Massen da udtrædes eller bankes under Tilledning af Vand, hvorved S. og endeel Planteliim slemmes fra, medens Skallerne og noget Planteliim (Mask) blive tilbage i Sækkene eller paa Lærredet. Den gjennemløbne Vædske afsætter da S., men blandet med Planteliim; ved gjentagne Slemninger og Sigtninger søger man at fjerne Plantelimen fra Stivelsekornene, der synke først tilbunds, medens Plantelimen afsætter sig sidst; senere tørres S. som ovenfor nævnt. Efter denne Methode vinder man forholdsviis mindre S. end efter den første, ligesom Plantelimen ogsaa erholdes i en nyttigere Form efter førstnævnte end efter sidstnævnte Methode. — Af Kartofler vindes S. paa en noget lignende Maade, idet disse, efter Rensning, sønderrives og derpaa udvadskes eller slemmes med Vand, Alt i særegne Maskiner; S. udvadskes og tørres derpaa som Hvedestivelse. Kartoffelstivelse gaaer i Handelen ogsaa under Navn af Kartoffelmeel. Hvedemeel og Hvedestivelse ere derimod væsentlig forskjellige, idet førstnævnte foruden Stivelsekornene endnu indeholder de malede Skaller, de som Næringsstoffer overordentlig vigtige Legemer: Planteliim, Plantefibrin, noget Albumin, forskjellige Salte og flere Stoffer. — **Stivelsegummi**, Dextrin, Leiocom, s. **Meelstof**. — **Stivelsesukker** er Druesukker, tilvirket af Stivelse ved Behandling med Diastas eller Svovlsyre, s. **Meelstof**, **Druesukker** og **Sukker**.

Stivkrampe (Tetanus) er en særegen Art af tonisk Krampe med Vedholdelse af Bevidstheden, fremkaldt enten ved en ydre Beskadigelse (T. traumaticus) eller ved Forkjølelse (T. rheumaticus), rimeligviis bestaaende i en betændelsesagtig Tilstand af Rygmarven eller dens Nerver, og giver sig tilkjende ved Mundklemme og en krampagtig Stivhed af Legemet og Lemmerne, saa at hiint bøies enten bagover (Opisthotonus) eller forover (Emprosthotonus) eller til Siden (Pleurosthotonus). Den er under alle Omstændigheder en yderst farlig, næsten stedse dødelig Sygdom.

Stivning anvendes i mange Tilfælde, især til vævede Sager, og det ikke blot i Husholdningen efter en Vadsk, men ligesaa meget i Fabrikerne. I Reglen betjener man sig dertil af Stivelse, Liim, Gummi og lignende i Vand opløselige Stoffer (s. **Appretur**, **Gummering**, **Papning**); undtagelsesviis betjener man sig dog ogsaa af andre Midler (s. **Hattefilt**, **Kareining**).

Stjerne bruges i daglig Tale om Fixstjerner og Planeter, nemlig om de Himmellegemer, der for Øiet vise sig kun som et Punct, uden nogen kjendelig Skive. I videre Forstand indbefattes derunder alle Himmellegemer, altsaa Sol, Maane, Kometer og selve Jorden, som Himmellegeme betragtet. See **Fixstjerner**, **Planeter** og de enkelte Himmellegemers Navne.

Stjerneanis, s. **Anis**.

Stjernebilleder kaldes de Grupper, i hvilke Astronomerne til lettere Oversigt have indbeelt Stjernerne. De have som oftest kun en ringe Lighed med det, de skulle forestille. S.s Antal er 105, hvoraf dog kun 48 ere fra de Gamle. Iblandt disse udhæves Dyrekredsen (s. d. A.), som indeholder 12 S. Himmelen rundt og adskiller de nordlige og sydlige Billeder fra hinanden. De til samme Billede hørende Stjerner adskilles fra hverandre ved at betegne dem med de græske Bogstaver, saa at den klareste betegnes med α, den næste med β o. s. v. Hvor disse ikke strække til, benyttes latinske Bogstaver og Tal. Desuden ere mange af de klareste Stjerner betegnede med særegne Navne.

Stjernedag er den Tid, i hvilken Himlen tilsyneladende og Jorden virkelig fuldender en Omdreining om sin Axe, eller den Tid, der forløber imellem to Culminationer af een og samme Fixstjerne. S. regnes fra det Øieblik, da Nulpunct af Vædderen (eller Foraarsjevndøgnspunctet) gaaer igjennem Meridianen, og er omtrent 4 Minuter kortere end den sædvanlige Dag (s. **Soldag**). Dens Begyndelse falder derfor forskjellig paa forskjellige Tider. Den 21de Marts begynder den Kl. 12 Middag, den 21de Juni Kl. 6 Morgen, den 23de September ved Midnat, den 21de December Kl. 6 Aften. Den deles i Timer, Minuter og Secunder, ligesom den sædvanlige Dag; men Timerne tælles lige til 24. Klokkeslettet efter Stjernetid er Nulpunctets Timevinkel, udtrykt i Tid istedetfor i Bue (15 Grader = 1 Time). See **Klokkeslet** og **Timevinkel**.

Stjernegrupper ere Samlinger af Stjerner, som sees nær ved hverandre og adskilte fra andre, og bære Præget af at staae i en physisk Forbindelse med hverandre, som udgjørende et Fixstjernesystem for sig selv. Enkelte saadanne ere allerede synlige for det blotte Øie, som Pleiaderne og Hyaderne i Tyren og Berenices Hovedhaar nær Bootes. Andre vise sig for det blotte Øie kun som en lysende Taage, men opløses allerede ved en alminbelig Kikkert til Grupper af et betydeligt Antal Stjerner, saaledes Krybben (Præsepe) i Stjernebilledet Krebsen og een i Sværdheftet af Perseus. Men saadanne ere i Grunden de mindst mærkelige, efterdi de indeholde forholdsviis færre og kjendelig adskilte Stjerner. For det bevæbnede Øie vise sig derimod en stor Mængde lignende Taagepletter paa Himlen. William Herschel talte 2500 saadanne, og ved hans Søns, John Herschels, og Fleres Bestræbelser er deres Tal nu voxet til over 4000. Mange af disse kunne ved de stærkeste Telestoper opløses i enkelte Stjerner, og mange

Digitized by Google

flere antyde ved deres Udseende, at dette rimeligviis vil finde Sted, naar Teleskopernes Fuldkommenhed bringes endnu et Skridt videre. — Stjernetaagernes Udseende er høist forskjelligt. Nogle bære Præget af Lindseformen, seet under forskjellige Vinkler; andre ere ringformige, d. e. tættere i Omkredsen end i Midten. Ofte ere de ogsaa høist uregelmæssige. Adskillige Taager ere dobbelte, bestaaende af to for det Meste rundagtige Taager, der maae antages at staae i en lignende Forbindelse med hinanden, som Dobbeltstjernerne. Andre ere fleerdobbelte eller kunne betragtes som Taagegrupper. Nogle af de mærkeligste ere de Magellanske Skyer (s. d. A.). — Skjøndt de fleste uopløselige Stjernetaager bære Præget af dog at bestaae af enkelte Stjerner, gives der dog ogsaa dem, som bevare et saa eensformigt Taageskjær under de stærkeste Forstørrelser, at Mange have antaget, at dette ikke kunde være noget blot Subjectivt, men at disse Gjenstande virkelig ikke bestode af fuldt færdige Stjerner, men dannede det chaotiske Stof, ved hvis successive Fortættelse Stjerner efterhaanden opstode. Man kunde, gaaende ud fra denne Forudsætning, endog troe at see Sporene af de forskjellige Udviklingstrin. Der gives nemlig Taager af denne Beskaffenhed, som indeholde et stærkere concentreret Lys i Midten, ligesom om en Kjerne var i Begreb med at danne sig. Undertiden er Taagen langagtig, og to saadanne Kjerner vise sig, som om en Dobbeltstjerne eller Dobbeltgruppe var i Begreb med at opstaae. Saadanne Kjerner vise sig med forskjellig Grad af Klarhed, indtil de kunne betragtes som Stjerner, omgivne med en Taage, eller Taagestjerner, som man ogsaa har kaldt dem (s. d. A.). — I sin Almindelighed drage de Fleste det ikke i Tvivl, at der gives Stjernetaager, hvis Uopløselighed er physisk og ikke blot optisk, grundet i Instrumenternes Ufuldkommenhed; men om det enkelte Individ er at henregne hertil, er altid tvivlsomt. — Om de planetariske Taager, s. d. A.

Stjernekammeret kaldtes i England en overordentlig Domstol, hvis Bestemmelse var at tjene Regjeringens Despotisme. Det oprettedes af Henrik VII og ophævedes 1641. Navnet kom af, at Loftet i den Sal, hvor den holdtes, var besat med Stjerner.

Stjernekataloger ere Fortegnelser over Fixstjerner med Angivelse af deres Sted paa Himlen. Det ældste er det, som Hipparch udkastede Aar 150 f. Chr. Det er opbevaret i Ptolemæus's Almagest og indeholder 1026 Stjerner. Flamsteeds Katalog (udg. 1712) indeholder henimod 3000 Stjerner, Piazzi's (1814) 7646 Stjerner. Fuldstændigere Fortegnelser ere givne af Bode (Berlin 1801), Rümker i Hamborg, Weiße (Petersborg 1846), Cooper og Graham (1851).

Stjernekiger (Uranoscopus) er en f. Ex. i Middelhavet levende Fiskeslægt af Fjæsingfamilien, udmærket ved Mundens og Øinenes stærkt opadvendte Leie.

Stjernekort ere Kort, i hvilke alle Fixstjerner indtil en vis Størrelse ere afsatte. S. fremstille Himmelkuglen eller en Deel af samme, saaledes som den viser sig fra Jorden, hvorimod Himmelglober fremstille Himmelkuglen, betragtet udenfra. De vigtigste S. ere Bodes Atlas, Berlin 1801 i 34 Blade, Hardings i 27 Blade, Berliner-Akademiets i 24de Blade.

Stjernemuldvarp (Condylura, Rhinaster), s. Muldvarp.

Stjernenudler, s. Nudler.

Stjernerosef, s. Pasværk.

Stjerneskud er et bekjendt Phænomen, hvorved en Stjerne synes at bevæge sig tvers over Himlen, oftest i horizontal Retning, dog ogsaa nedad eller opad. Ere de større, kalder man dem Ildkugler. De springe da som oftest itu og falde til Jorden som Steenregn, hvorpaa haves talrige Exempler, f. Ex. i Aigle i Frankrig d. 26de April 1803. Saadanne nedfaldende Legemer kaldes Meteorstene eller Aërolither. De komme til Jorden i gløende Tilstand og arbeide sig ofte flere Fod ned i Jorden. — Skjøndt S. forekomme til enhver Tid af Aaret, har man dog fundet visse Tider rigere paa S. end andre, især 12te—14de November og 10de—12te August. Naar to Observatorer iagttage det samme S. fra to forskjellige Steder, er det muligt at bestemme Hastigheden, Afstanden, ja endog i visse Tilfælde Legemets Størrelse. Man har saaledes fundet Hastigheden at være 4 til 8 Miil i Secundet. Afstanden af de saaledes observerede S. er i Almindelighed kun indtil 30 Mile; men de findes vistnok i enhver Afstand, kun at de fjernere ikke kunne sees uden i ganske enkelte Tilfælde, hvor man da ogsaa har fundet Afstande paa 2 à 300 Mile. Deres Diametere have i enkelte Tilfælde været indtil flere tusinde Fod, dog oftest mindre. Man har tidligere antaget, at S. vare Meteorer, avlede i vor Atmosphære, eller at de vare udkastede af Jordens eller Maanens Vulcaner. Men alle disse Hypotheser ere beviste at være uholdbare, hvorimod de nu almindelig ansees for virkelige smaa Himmellegemer, som i store Sværme bevæge sig omkring Solen. De ere mørke Legemer, som Planeterne, sees kun formedelst Solens Lys, og forsvinde derfor, naar de træde ind i Jordens Skygge. Komme de derimod Jorden saa nær, at de træde i Berøring med Atmosphæren, da geraade de i Brand ved Frictionen mod denne, explodere undertiden og falde til Jorden. Grunden til deres større Talrighed paa visse Tider af Aaret maa være, at den fælleds Bane for en saadan Sværm skjæres af Jordbanen paa det Sted, hvor Jorden til den Tid er.

Stjernesopung, s. Sopung.

Stjernetaager, s. Stjernegrupper.

Stjernetid er den Tidsbestemmelse, som gaaer ud fra Fixstjernehimmelens daglige Omdreiningsbevægelse, navnlig et bestemt Punct paa Himmelhvælvingen; s. Stjernedag.

Stjernhjelm (Georg), svensk Lærd og Digter, født 1598, blev 1625 Lector i Moral ved Gymnasiet i Westerås, kort efter i Stockholm, og 1630 forflyttet til Lifland, først som Assessor ved Hofretten i Dorpat, senere som Landraad; 1631 blev han adlet (forinden havde han som Student baaret Navnet Lilje). For at deeltage i Udarbeidelsen af en ny Lovbog blev han 1642 kaldet til Stockholm, hvor han fik Tilsynet med Rigsarchivet, og blev der i flere Aar, endskjøndt han blev udnævnt til Vice-Præsident i Hofretten i Dorpat. Hans Lærdom, Aandrighed

Digitized by Google

og Billighed skaffede ham imidlertid Dronning Christina's Yndest, og for at fornøie hende skrev han Ordene til de „balletter“ og „upptog“, som opførtes ved Hoffet. Tilsidst paadrog han sig dog ved sit frie Sprog Dronningens Ugunst, hvorfor han fik Befaling at vende tilbage til Lifland, hvorfra han 1656 maatte flygte til Sverrig paa Grund af Russernes ødelæggende Indfald. Ved offentlig og privat Understøttelse levede han nu i flere Aar uden noget Embede, og først 1661 blev han Krigsraad, siden Antiqvitetscollegiets første Directeur; begge disse Embeder beklædte han til sin Død i Aaret 1672. S. besad i rigt Maal sin Tids Dannelse; Naturvidenskab, Mathematik, Sprogforskning, Digtekunst udgjorde stifteviis hans Yndlingsbeskjæftigelser, og i alle disse Fag efterlod han sig Skrifter, af hvilke dog den allerstørste Deel ikke ere udgivne. Han var, baade som Sprogforsker og som Digter, i høi Grad nidkjær for det svenske Sprogs Reenhed; ogsaa udmærke hans Digte sig saavel ved Sprogets Reenhed og Kraft som ved rhythmisk Klang og poetisk Duft, fremfor hans nærmeste Forgjængeres og Efterfølgeres Digterforsøg. Foruden de ovenfor nævnte Balletter ere hans poetiske Arbeider deels lyriske, Sonnetter og Epigrammer, deels didaktiske; det vigtigste af dem er „Hercules“, et allegorisk-didaktisk Digt i Hexameter. Under Titlen „Musæ Suethizentes; thet är Sång-Gudinnor nu först lärande dickta och spela på Svenska“ udkom de samme første Gang 1668 og ere flere Gange siden blevne udgivne, ogsaa i nyere Tider.

Stjernhjul kaldes et Tandhjul, hvis Tænder vende ud fra Krandsen som forlængede Radier. S. er den hyppigste Form af Tandhjul.

Stjernhöök (Johan Olofsson), svensk Retslærd, født i Dalarne 1596, blev 1624 lector politices i Westerås og 1630 Referendarius for de udenrigske Anliggender; men da han frabad sig dette Embede, blev han i Stedet derfor udnævnt til Assessor ved Hofretten i Åbo, hvorhos han 1640 blev juridisk Professor ved det nystiftede Universitet sammesteds. 1647 blev han udnævnt til Justitierevisions-Secretair og 1649 adlet. Endskjøndt S. i de senere Aar var blind, vedblev han dog at beklæde sit Embede, og først 1666 fik han Titel af Hofraad. Nu først fuldendte han, efter Regjeringens Tilskyndelse og med Understøttelse af sin Søn Olof, det berømte retshistoriske Værk, som han havde paabegyndt i Åbo, „De jure Sueonum et Gothorum vetusto“, hvilket udkom 1672; han døde allerede to Aar derefter 1674.

Stjert kaldes undertiden Svandsen paa de smaa Vandhammere (s. Svandshammer). Man kalder endvidere Møllestjert den fra en Vindmølle (Stubmølle) eller dens Hat (hollandsk Mølle) udstaaende lange Arm, hvorpaa man virker, naar man vil stille Møllen i Vinden.

Stoa kaldtes i Grækenland enhver offentlig Søilehal eller Galleri, især deelesbed den malede Søilehal i Athenen (S. poikile), hvor Philosophen Zeno lærte; deraf fik denne Lære Navnet Stoicisme, og hans Tilhængere kaldtes Stoikere.

Stobæos (Johannes) fra Stobi i Macedonien, levede i det 5te eller 6te Aarh. e. Chr. og affattede Udtog af 500 græske Digtere og Prosaister. Dette Værk blev senere deelt i to Dele, af hvilke den ene er bekjendt under Titlen „Florilegium“ (udg. af Dindorf, 4 Bd. 1823), den anden under Titlen „Eclogæ physicæ et ethicæ“ (udg. af Gaisford, 2 Bd., 1850).

Stock er et hamborgsk Bygmaal = $1\frac{1}{3}$ Last = $35,_{18}$ danske Tønder.

Stockfleth (Nils J. Chr. Vibe), Søn af Stiftsprovst Nils S., født i Christiania 1787, blev 1803 Student og studerede først, under Sygdom og Trang, Lovkyndighed, men efter Krigens Udbrud blev han 1808 Lieutenant ved det slesvigske Infanterie-Regiment og deeltog med dette i Krigsbegivenhederne i Holsteen 1813. Som Ridder af Dannebrog og Capitain tog han 1814 Afsked fra dansk Tjeneste for at vende tilbage til Norge. Her blev han 1818 Compagniechef, men tog 1824 Afsked fra Krigstjenesten. Han havde nemlig med hele sit Hjertes Varme og Charakteers Kraft besluttet at offre sig til Kirkens Tjeneste, og studerede Theologie. I Aaret 1824 blev han Candidat og strax efter Sognepræst til Vadsø i Finmarken. Medens S. nu boede i Byen, følte han sig dog mindre hendragen til dens norske Befolkning end til de mange Lapper, som ogsaa hørte til hans Menighed, og hvis aandelige Trang forekom ham større. Præsterne kunde ikke prædike paa Lappisk, Menighederne maatte lade sig nøie med at høre Prædikenen tolket; der fandtes ikke engang Udgaver af de forhen forfattede Religions-Lærebøger. S. lagde sig nu snart med største Iver efter Sproget og søgte 1828 det mindre Kald Lebesby, fordi det blot er beboet af Lapper. Han erholdt dog snart Stipendium til i Selskab med tre unge Lapper (1831—33) at besøge Professor R. K. Rask, som da allerede havde henvendt sine vidunderlige Evner paa det lappiske Sprog, hvorover han dengang skrev en Grammatik. Rask's Skarpsindighed meddeelte snart S.'s Forskninger den sammenlignende Sproggrandskinings videnskabelige Præg. Derefter reiste S. tilbage til sit Embede, hvormed han dog forbandt jevnlige Reiser blandt andre Sognes Lapper. 1839 tog han Afsked som Sognepræst og fik et Stipendium for Udgivelsen af lappiske Skrifter. Han boede da siden deels ved Christiania, deels var han paa Reiser blandt det Folk, hvis Oplysning han havde gjort til sin Opgave (1838 og 1840 i Finland, 1845 i Finmarken). Siden 1853 maatte han formedelst Sygdom aldeles unddrage sig Embedssysler og bosatte sig i Sandefjord. Hans Skrifter udgjøre Begyndelsen til en lappisk Opbyggelses-Litteratur: „Katechismus“, „Bibelhistorie“, „Alterbog“, „Børne- og Læsebog“, „Pontoppidans Forklaring“, „Det nye Testamente“ (1840), „Nogle af Davids Psalmer“, „Luthers Postil“ o. fl. Hertil komme: „Grammatik i det lappiske Sprog“ (1840); „Norsk-lappisk Ordbog“ (1852); „Bidrag til Kundskab om Finnerne“ (d. e. Lapperne, 1848) og Dito om Qvænerne (d. e. Finnerne) i Norge (1848). Hans „Dagbog over mine Missionsreiser i Finmarken“ (1860) give Oplysning om hans og hans ligesindede Hustrues Anstrengelser paa disse Fjeldreiser, hvor hun ofte ledsagede ham.

Stockholm, Sverrigs Hovedstad, ligger under 59° 20′ nordlig Brede og 36° 13′ østlig Længde, ved Mälarens Udløb i Østersøen. Bygget deels

Digitized by Google

paa Øer, deels paa Fastlandet (Upland og Södermanland), indbefatter den 6 Hoveddele: 1) Den egentlige Stad, som ligger paa 3 Øer: Stads-, Helgeånds- (fordum Stockholmen) og Riddarhus-holmen (i de ældste Tider kaldet Kedjeskär, senere Graamunkeholmen); denne Deel kaldes ogsaa Staden indenfor Broerne; 2) mod Vest Kungsholmen (fordum Liderne eller Munklägret); 3) mod Syd Södermalm, hvortil regnes Långholmen og Råkneholmen eller Rejmersholmen; 4) mod Øst de 2 Saltsjöholmar, Skepps- og Kastellholmen; 5) mod Nord Norrmalm med den dermed forbundne Blasieholm (fordum Käpplingen); samt endelig 6) Ladugårdslan med Djurgården. S. havde ved Udgangen af 1860 112,391 Indb. (1760: 69,108). S. er Kongens Residents, Sædet for Regjeringsdepartementerne, Rigsdagen, Kongerigets høieste Domstol, Svea Hofret, Krigshofretten, Rigets Collegier, Rigets Bank, Riksgälds-Comptoiret, S.s Stads og Läns Regjering; den er Station for en Afdeling af Orlogsflaaden samt Garnison for det topographiske Corps, Ingenieurcorpset, Garderegimenterne og Svea-Artilleriregiment. Af Torve findes 25 samt desuden en Mængde aabne Pladser; de betydeligste ere: Slottsbacken og Lejonbacken, Syd og Nord for Slottet, forbundne ved „Skeppsbron", som er prydet med Gustav III's Statue; Riddarhustorget (saa kaldet efter det der liggende Riddarhus) med Gustav I's Statue; Riddarholmstorget eller Birger Jarls Torg (forbundet med Riddarhustorget ved Riddarholmsbron) med Birgers Statue; paa Norrmalm: Gustaf Adolfs Torg (hvorfra Norrbro fører over til Lejonbacken), prydet med Gustav II Adolfs Rytterstatue; Carl XIII's Torg (fordum Kongsträdgården) med Carl XIII's Statue, Stadens største Torv, paa to Sider omgivet af smukke Alleer; paa Södermalm: Carl XIV's Torg, med Carl XIV's Rytterstatue, samt Adolf Fredriks Torg. Blandt offentlige Bygninger mærkes: Slottet, paa en Høi i det nordøstlige Hjørne Stadsholmen, paa samme Plads, hvor det gamle Slot laae, og Arveprindsens Palais; af Kirkerne: St. Nicolai eller Stor-Kyrkan (opført omtrent 1260, ombygget 1743, med en kostbar Altertavle af Guld, Sølv, Elfenbeen og Ibenholt, prydet med Malerier af Ehrenstrahl); St. Gertruds eller Tydske Kyrkan (opført 1619—42); Riddarholmskyrkan, fordum Graamunkeklostrets Kirke (opført 1278—85, ombygget 1568—76, bliver nu kun brugt som Begravelsessted for den kongelige Familie) med 8 Gravcapeller; den franske reformeerte Kirke (disse i den egentlige Stad); St. Claras Kyrka (opført 1572 paa samme Sted, hvor den gamle Klosterkirke [anlagt 1282] stod, ombygget efter Branden 1751); Adolf Fredriks Kyrka (grundlagt 1768); St. Jakobs Kyrka (opført 1580—1643); St. Johannis Kyrka (anlagt 1636) (alle paa Norrmalm); Ulrika Eleonoras eller Kungsholms Kyrka (anlagt 1673); Hedvig Eleonoras eller Ladugårdslands Kyrka (anlagt 1658, fuldendt 1737); Carl Johans eller Skeppsholms Kyrka (opført 1826—42); Maria Magdalenas Kyrka, stor og smuk (anlagt 1576, udvidet 1658 og 1673, istandsat efter Branden 1759); Katharina's Kyrka (grundlagt 1656, ombygget efter Branden 1723), som har et smukt Taarn med Kuppel og er en af Hovedstadens største Prydelser (begge de sidste ligge paa Södermalm). Endvidere: Overstatholderhuset, Børsen, Banken, Rigsarchivet, Posthuset, Riddarhuset, Raadhuset, Cancelliet (alle paa Stadsholmen); Riksgälds-Comptoiret, Commerce-Collegiet, Frimurerordenens Huus, Svea Hofret, Kammerretten, Rikets Ständers Hus (paa Riddarholmen); den kongelige Stald (paa Helgeaandsholmen); den kongelige Mynt (paa Kungsholmen); Statsministerhotellet og National-Museet (paa Blasieholmen); Artilleriegardens og Livgardens Caserner (paa Ladugårdslandet), Marineetablissementerne (paa Skeppsholmen og Djurgården). — Blandt Institutioner for Videnskab og Kunst nævnes: Vetenskabsakademien, Vitterhets-, Historie- og Antiquitets-Akademien, Carolinska medico-chirurgiska Institutet, Krigsvidenskabsakademien, Svenska-Akademien, Akademien för de fria Konsterna, Musikaliska Akademien, 4 Theatre, det kongelige Bibliothek, det Engeströmske Bibliothek, Vetenskabsakademiens Bibliothek, Museum og Observatorium, Nationalmuseets Samlinger, flere offentlige og private Skoler, 2 Navigationsskoler og et technologisk Institut. Endvidere findes: et Landbrugsakademie, et Forstinstitut, en Veterinairanstalt, en orthopædisk Anstalt og det gymnastiske Central-Institut. Af Anstalter til Sygepleie nævnes: S. Stad og Läns Kuurhuus, Serafimer-Lazarethet, Garnisonshospitalet, Lazarethet for Sømænd, Danviks Hospital og Daareanstalt, det saakaldte provisoriske Hospital, Kronprindsesse Lowisa's Hospital for syge Børn, den almindelige Fødjelsstiftelse m. fl. Blandt Velgjørenhedsanstalter fortjene at nævnes: Vaisenhuset og Fødselstiftelsen „Pro Patria", Frimurerordenens Vaisenhuus, den Murbeckske Stiftelse for fattige Pigers Opdragelse, Prinds Carls Opfostringsanstalt, Diakonisseanstalten, Borgerskabets Stiftelse for Oldinge og Enker, Arbeidshuset, Militair-Forsørgelsesstiftelsen, Fattighuset, Fabriks-Fattigkassen samt en Mængde Pensionsanstalter; af Straffe- og Arbeidsanstalter findes 2, en for Qvinder og en for Mænd, den sidste paa Långholmen. — S. danner i administrativ Henseende et særskilt Overstatholderskab. Magistraten bestaaer af 2 Borgermestre og 14 Raadmænd (i 6 Afdelinger); den executive Politimyndighed udøves af Overstatholderen i Forening med en Understatholder og Politimester. Kirkestyrelsen i Stadens 9 Menigheder ledes af et Consistorium, sammensat af Sognepræsterne, under Forsæde af pastor primarius (Sognepræsten ved Stor-Kyrkan) eller i overordentlige Tilfælde af Erkebiskoppen. — S. eier en stor og fortræffelig Havn, tilstrækkelig dyb endogsaa for Orlogskibe, driver en betydelig Handel og er en af Sverrigs vigtigste Handelssteder. Værdien af Indførselen udgjorde i 1855: 9,518,647 Rdl., Udførselen 4,488,990 Rdl.; samme Aar eiede Staden 156 Fartøier med 15,051 Læsters Drægtighed. Til Handelens og Omsætningens Fremme findes, foruden Riksbanken, „Jernkontoret", Sparebanken, Assistents- og Pantelaaneanstalten m. fl.

S.s Historie. Ved Stocksund (nu Norrström) fandtes allerede paa Olof Skötkonungs Tid en Befæstning for at beskytte Indløbet til Mälaren, men først efter det gamle Sigtuna's Ødelæggelse, omtrent 1187, skal Stadsholmen være

Digitized by Google

bleven bebygget af derhen flyttede Indbyggere fra Sigtuna. Pladsen blev senere befæstet af Birger Jarl, som nu ogsaa lagde Grunden til en Slotsbygning og til St. Nicolai Kyrka, samt omtrent 1255 udstedte Stadens ældste Privilegier. Birgers Søn Valdemar gjorde S. til Residentsstad. Kort Tid derefter begyndte Bebyggelsen af Riddarholmen og Norrmalm, da Magnus Ladulås paa den første anlagde Graamunkeklostret, paa den sidste St. Claras Kloster og St. Jörans Capel. Dog udgjorde i hele Middelalderen Stadsholmen Stadens egentlig bebyggede Deel (den ældste Grændse gik mod V. langs med „Stora nygatan", mod Ø. indenfor „Skeppsbron"). For det Tilfælde at et fjendtlig Anfald skulde skee, lod Gustav I ødelægge Forstæderne, men allerede under samme Konge begyndte man igjen at bebygge disse (Södermalm, da kaldet Asöna, og Norrmalm), og Johan III lod paany opføre Kirkerne der. 1604 fik Norrmalm Privilegium som en egen Stad, men 1635 forenedes den, ligesom det følgende Aar Södermalm, med den egentlige Stad, og omtrent ved samme Tid begyndte Ladugårdslandet, Skeppsholmen og Kungsholmen (fordum Liderne eller Munklägret) at bebygges. — I Middelalderen og saa længe S. var befæstet, var den ofte udsat for fjendtlige Anfald og Beleiringer. Saaledes beleiredes den 1371 af Kong Haakon Magnusson, som havde sin Leir i Norrmalm, paa den deraf saakaldte „Kungsbacken"; under Striden mellem Margaretha og Albrecht af Mecklenburg var den i lang Tid tagen i Besiddelse af de saakaldte „Hættebrødre", som 1389 indebrændte den største Deel af Stadens svenske Borgere; 1452 tilbageslog S. et Angreb af de Danske under Olof Axelsson (Thott) og Magnus Green; 1457 blev S. indtagen af Biskop Kettil Carlsson (Vase); 1471 slog Steen Sture den Ældre Christian I ved Brunkeberg (f. I, S. 762); 1497, efter Slaget ved Rotebro, kom Kong Hans ved Underhandlinger i Besiddelse af S.; 1501 maatte Dronning Christina (Kong Hans's Gemalinde) efter et standhaftigt Forsvar overgive S. til Hr. Steen; 1520 blev Christina Gyllenstjerna af Besætningen tvungen til at overgive S. til Christian II, som kort derefter (d. 8de Novbr.) paa Stadens Stortorg anrettede det berygtede stockholmske Blodbad (hvorved 94 svenske Mænd faldt for Bøddelens Øxe); 1521—23 blev S. efter en toaarig Beleiring, paa Grund af Fredsunderhandlinger, overgiven til Gustav I; endelig — efterat S. allerede længe havde været en aaben Stad (Murene nedbrødes i Slutningen af det 17de Aarh.) — drog d. 22de Juni 1743 en Skare af oprørske Dalkarle ind i Staden, men bleve dog snart adspredte af det fremrykkende Militair. — S. er flere Gange bleven hjemsøgt af epidemiske Sygdomme: saaledes skal Pesten 1484 have bortrøvet 15,000 Mennesker, 1565: 18,000, 1580: 12,000, 1710: 20,000. 1834 og 1853 var Cholera i S., og bortrykkede første Gang 3,665, anden Gang 2,867 Mennesker. — Tid efter anden have voldsomme Ildebrande anrettet Ødelæggelser i S.: 1407 lagdes næsten hele Staden i Aske; 1640 afbrændte den østlige Deel af Norrmalm; 1685 ødelagdes Norrmalm paany af Ildsvaade, som fortærede ikke mindre end 1,800 Huse; d. 7de Mai 1690 afbrændte det gamle Slot med Taarnet „Tre Kronor"; d. 1ste Mai 1723 brændte Katharinas Kyrka og meer end 400 Huse paa Södermalm samt det store Værft, 1759 Maria Magdalenas Kyrka og 300 Huse.

S.s Län med omtrent 120,000 Indb. og et Areal af 134 □ M., omfatter den østlige Deel af Upland (Roslagen), den nordøstlige Deel af Södermanland (Söder-Törn) samt den der udenfor liggende Deel af Skärgården. Det har, med Undtagelse af det vestlige Roslagen, som er fladt, kun mindre Sletter mellem talrige Bjerge, Skove og Søer; Jordbunden er i Almindelighed temmelig frugtbar; Hovednæringsveiere ere Agerbrug, Fiskeri og Bjergværksdrift. Länet hører i kirkelig Henseende deels (Söder-Törn) under Strengnäs Stift, deels (Roslagen) under Erkestiftet; det har 6 Stæder: Södertelje, Waxholm (Länets betydeligste Stad), Sigtuna, Norrtelje, Østhammar og Øregrund, og inddeles i 7 Fogderier.

Stockport, Fabrikstad i Chester- og Lancashire i England, ved Mersey, har betydelige Bomuldsmanufacturer og Spinderier samt Handel med Ost og Meel. 65,000 Indb.

Stockton upon Tees, en smuk Stad i Durhamshire i England, har Linned-, Dreil- og Seildugsmanufacturer samt Handel med Fisk, Korn, Smør og Steenkul. 11,000 Indb.

Stock upon Trent, Stad i Nottinghamshire i England med store Fabriker og Manufacturer, er nu næsten voxet sammen med den under Navnet Etruria bekjendte Samling af Leer- og Steentøisfabriker. 50,000 Indb.

Stocks (af det engelske Stock, Capital, især Actiecapital) kaldes nu i England alle Actier og Obligationer, udstedte af Staten, Communer, Actieselskaber o. s. v., men oprindelig betegner Udtrykket kun Actier i deres Egenskab af Varer, medens de egentlige Statspapirer benævnes funds. Omsætningen med disse Papirer drives paa Stocksbørsen (Stock exchange) ved Mæglerne og de saakaldte Stock-jobbers, der for egen Regning spille i Papirerne og kun drive Differentsforretninger.

Stofvexel er det Udtryk, hvormed Physiologien betegner Stoffernes Optagelse og Udskillelse i den levende Organisme, hvorved en stedsevarende Skiften og Udvexling med Omverdenen finder Sted og Organismens Ernæring og Bestaaen bliver mulig.

Stoikere kaldtes i Oldtiden den af Zeno stiftede philosophiske Skole, fordi han holdt sine Foredrag især i den Buegang (Stoa, gr.) i Athen, som efter de der opstillede Malerier kaldtes poikile (ɔ: den brogede). Efter S. er Erfaringen Grundlag for al Erkjendelse. Naturen er det fornuftige, af Gud (eller den almindelige, under ildagtig Form gjennem Alt udbredte Fornuft) besjælede og derfor selv levende Verdenshele, hvoraf Mennesket er en Deel; at leve overeensstemmende med Naturen er derfor den høieste Sædelighedslov. Dyden er ikke blot det høieste men det eneste Gode, Lasten det eneste Onde, alt Andet er aldeles ligegyldigt, og den Vise maa være ligesaa ophøiet over Følelse af sandselig Nydelse eller Smerte som over Glæde eller Sorg, f. Ex. ved Dødsfald o. desl. I denne ophøiede Ro og Ligegyldighed

Digitized by Google

for de udvortes Ting, for Følelser og Alt, hvad der kunde bevæge Hjertet eller paavirke Sandserne, „Apathie“, satte S. Viisdommens Frugt og Særkjende; men deres Modstandere benyttede denne unaturlige Overdrivelse til at spotte dem som mere sløve og følelsløse end virkelig uafhængige og rolige. Den stoiske Philosophie forplantedes senere til Rom især ved Panætios og Posidonios, begge Cicero's Lærere, og fandt ogsaa ved sin praktiske og f. Ex. paa Stats- og Retsvæsenet rettede Tendents Indgang hos mange alvorlige og dybsindige Mænd, som grebes af Ærbødighed for dens strengt sædelige Charakteer og dens ophøiede Ringeagt for det Sandselige, hvorved den forekom dem at være det rette Middel imod Tidens moralske Fordærvelse og herskende Kjøbelighed. Den var visselig ogsaa det klassiske Hedenskabs meest høihjertede Frembringelse; men den miskjendte den menneskelige Natur, Hjertets og Følelsens Berettigelse, og kunde derfor ikke tilfredsstille i Tidens Længde.

Stokhuus — af „Stok“, der i de ældre Love var en alminbelig Benævnelse for Fængsel — er navnlig bleven brugt som Betegnelse for den i en Fæstning indrettede Straffeanstalt, og især anvendtes dette Navn i Danmark paa den i Kjøbenhavn værende Strafarbeidsanstalt for Fæstningsslaver (s. **Fæstningsarbeide**), der imidlertid nu er bleven ophævet.

Stokkedrev kaldes et Drev af Træ, dannet af to parallele Træskiver, hvorimellem der er en Række i en Kreds ordnede runde Træstokke, hvis Ender hvile i Skiverne, og hvis Midte virker som Tænder imod et almindeligt Tandhjul.

Stokkemænd (ogsaa Thingmænd eller Thinghørere) kaldtes — efter de Stokke eller Pæle, som i Oldtiden omgave de paa aaben Mark værende Thingsteder — tidligere i Danmark de efter Omgang blandt Jurisdictionens Beboere af Dommeren udtagne Mænd, der paa Herreds-, Birke- og Bythingene skulde være tilstede ved Rettens Afholdelse som Vidner til, hvad der foregik i Retten, og derhos i enkelte Sager, navnlig i Livs- og Æressager, fungere som Meddomsmænd (s. d. A.). De svarede saaledes i det Hele til de norske Lagrettesmænd (s. d. A.). Efter den nyere Lovgivning ere de imidlertid nu blevne afløste af faste, lønnede Retsvidner (s. d. A.), hvorimod særegne Meddomsmænd endnu efter de ældre Regler udskrives i de Sager, til hvis Paakjendelse Saadanne ere fornødne. — **Stokkeknægt** kaldtes i Militæretaten tidligere den som uærlig ansete Betjent, der nu kaldes Profos (s. d. A.).

Stokrose, s. **Althæa**.

Stol er en Benævnelse paa flere Klasser af Fabrikmaskiner; de forskjellige Spindemaskiner kaldes saaledes Mulestol, Spindelstol o. fl. Væve og Vævemaskiner kaldes Jacquardstol, Fløielsstol, Kraftstol o. fl. Meget smaa Dreiebænke kaldes Dreiestole. S. kaldes endvidere ofte Studelen i en Geværlaas (s. **Steg**).

Stola kaldes de katholske Geistliges Festklædning, der bestaaer af et bredt hvidt Bind af Silke og Sølvmor, prydet med 3 Kors.

Stolberg hedder en tydsk grevelig Slægt, der allerede i det 11te Aarh. nævnes som boende i Thüringen, og af hvilke den yngre Hovedlinie nu er deelt i de to Linier S.-S. og S.-Roßla. Til hiin hørte de to i den tydske Litteraturhistorie (s. d. A.) bekjendte Brødre, som begge sluttede sig til den Göttingske Skole („Hainbund“): **Christian, Greve af S.**, født i Hamborg d. 15de Octbr. 1748, var 1777—1800 Amtmand i Tremsbüttel i Holsteen, levede derefter paa sit Gods Windeby ved Ekernførde og døde d. 18de Jan. 1821. Foruden fortrinlige Oversættelser fra det Græske (Homer, Tragikerne, Plato) udgav han, ligeledes i Forening med sin Broder, „Gedichte“, „Schauspiele mit Chören“ o. M., hvilke tilligemed hans øvrige Arbeider ere optagne i „Werke der Gebrüder S.“ (1821—30, 22 Bd.). **Friedrich Leopold, Greve af S.**, født d. 7de Novbr. 1750 i Bramstedt i Holsteen, blev 1789 dansk Gesandt i Berlin, men nedlagde Aaret efter denne Post og gik i Münster med næsten hele sin Familie over til den katholske Religion, hvilket paadrog ham skarp Dadel bl. A. af J. H. Voß; hans senere udgivne „Geschichte der Religion Jesu Christi“ (1811—18, 15 Bd., fortsat af Forskjellige) viser det eensidige Standpunct, han i sine religiøse Anskuelser indtog. S. døde d. 5te Decbr. 1819. Som Digter staaer han høiere end Broderen; skjøndt han ligesom denne ikke er fri for falsk Pathos og Jagen efter Effect, udtaler der sig dog hos ham en varm og inderlig Følelse, og han havde Mod nok til at vende tilbage til en naturligere Efterligning af den ældre tydske Poesie. Han udgav ogsaa Romanen „Die Insel“ (1788), „Leben Alfreds des Großen“ (1815) o. M.

Stolgebyrer (Jura stolæ) kaldes i den katholske Kirke de Afgifter, der svares til den Geistlige for Udførelsen af kirkelige Handlinger, som Daab, Brudevielse, Begravelse o. s. v. I den protestantiske Kirke kaldes disse Afgifter sædvanlig Accidentser, d. e. tilfældige Indtægter.

Stolp kaldes den forreste Deel af en Dørlaas, den opadvendte Deel af en Skuffelaas, der er meget stærkere end Resten af Laasekassen, forbi Riglens Hoved træder ud deraf og støtter sig derimod.

Stolpe, Stad i den preussiske Provinds Pommern, ved den lille Flod S. ikke langt fra Østersøen, har Ravfabriker, Uld- og Linnedvæverier og endeel Søhandel. 12,000 Indb.

Stolzenfels hedder et for sin smukke Beliggenhed bekjendt Bjergslot ved Rhinen ikke langt fra Coblenz, som nu er restaureret til en Sommerresidents for Kongen af Preussen.

Stomatopoder (Mundføddede). Under dette Navn har man sammenstillet visse afvigende Former af Skjoldkrebs, som navnlig afvige fra de normale Dekapoder derved, at Gjællerne aldrig ere anbragte under Skjoldet, men enten udenfor dette ved Grunden af Fødderne (Thysanopus), eller ophængte til Halefødderne (Squilla), eller ganske mangle; deres Navn S. fik de deraf, at, navnlig hos Hovedslægten (Squilla), flere af de Fodpar, som ellers tjene Bevægelsen, ere omdannede til Mundfødder og traadte i Ernæringens Tjeneste. I den nyere Tid er man tilbøielig til at indskrænke Begrebet S. til Squilla (s. d. A.) alene og dens Nærbeslægtede, at henføre Mysis og Thysanopus til Dekapoderne og ansee Phyllosoma og Amphion for Larver af andre Krebsdyr.

Digitized by Google

Stone er en engelsk Vægteenhed = 14 Pounds avoirdupois = $12,_{101}$ danske Pund. Jvf. **Steen.**

Stonehenge (d. e. hængende Stene) kaldes nogle mærkelige, ældgamle Levninger af Bygninger eller Stykker af en ufuldendt Bygning, som findes i Wiltshire i England midt paa en Hede 1½ M. fra Salisbury. De bestaae af en Mængde, 20—22 F. høie tildeels firkantede Steenblokke, som danne en dobbelt Kreds, og imellem hvilke nogle Piller staae eller ligge. Sandsynligviis har S. været et Druidetempel.

Stoof er et russisk Maal paa flydende Varer $=1,_{5913}$ danske Potter. Jvf. **Stop, Stoop.**

Stoop var et ældre hollandsk Viinmaal = $2,_{5104}$ danske Potter.

Stop er et svensk Maal paa flydende Varer $=1,_{3545}$ danske Potter. — Jvf. **Stoop.**

Stoppebøsse. Naar Stempelstangen til en Dampcylinder, en Pompe eller en Blæsecylinder skal passere igjennem Laaget til Cylindren uden at ophæve den lufttætte Afspærring mellem denne og Atmosphæren, maa den omgives af et tætsluttende Materiale, der i nogen Grad kan udvide sig, efterhaanden som det borttages ved Slid. Det er navnlig ved Dampcylinderens Laag, man kalder det dertil sigtende Apparat en S., og der bestaaer det gjerne af et ringformigt Rum, fyldt med indfedtet Hamp, der efterhaanden kan klemmes sammen med Skruer, som indknibe Rummet i Retningen af Stangen. Man bruger ligeledes smaa S., fyldte med fedtet Bomuld, til de Kobbertraade, der fra Strømmere i Dampkjedler gaae ud igjennem Kjedlens Laag til Visere o. fl. Endelig bruges en ofte meget stor S., hvor Axlen til et Skruestibs Maskine gaaer ud til Skruen. Hvad der skal bevæge sig i en S., maa naturligviis være saa glat som muligt og frit for Fliser for ikke at ødelægge Pakningen.

Stopper paa et Skib er enten et svært Stykke Toug, befæstet til Dækket, bestemt til at holde paa Kjettingen eller Touget, naar man ligger tilankers, eller det er en mechanisk Indretning af Jern til at forhindre Ankerkjettingen i at løbe ud. Ved flere Touge, saasom Storbraser og Storskjøder, haves ogsaa S., som kaldes Kattestjerte, bestemte til at stoppe det, der er halet, imedens man kaster Touget til.

Storaa, s. **Holstebro.**

Stora Kopparberget, beliggende ved Søen Tisken i Dalarne og derfor i ældste Tider kaldet Tiskesjöberget, indeholder Sverrigs ældste og betydeligste Kobbergrube. S. K.s Grube, ogsaa kaldet Falu-Grube, da den ligger paa Staden Faluns Grund, er bleven bearbeidet idetmindste allerede fra Begyndelsen af det 14de Aarh. Gruben har flere Aabninger, af hvilke de fleste dog nu ikke bearbeides. Den største af disse er „Stöten", dannet ved to Jordskred 1687; den har en Længde af 190, en Brede af 105 og en Dybde af 48 Favne. Den dybeste Schacht har en lodret Dybde af meer end 180 Favne. Gruben drives af et Compagnie, som bestaaer af meer end 300 Personer. Kobbertilvirkningen udgjorde ved Begyndelsen af det 17de Aarh. 13,000 Skpd. aarlig; størst var Udbyttet 1650, da det udgjorde 17,713 Skpd.; det aftog derefter stadig indtil 1842, da det udgjorde 2,224 Skpd; senere steeg det paany og udgjorde efter 1850 i nogle Aar i Gjennemsnit 3,998 Skpd. I Aaret 1858 iværksattes Brydning paa 87 Steder, af hvilke de 25 bleve drevne med Tab; Udbyttet udgjorde 3,061 Skpd. Kobber, foruden endeel Guld og Sølv. — **S. K.s** eller Falu-län, s. **Dalarne,** II, S. 376.

Storax, flydende, Storaxbalsam, er en graabruun eller graa, seig naturlig Balsam, der, ved Indsnit, faaes af Liquidambar styraciflua, imberb. o. fl. fra Sydamerika (efter Andre af Styrax off., der voxer i Orienten, Øerne i Archipelagus o. s. v.). Den har en ret behagelig krydret Lugt og bruges noget i Apotheket, meest til Røgelser og Parfumerier. Den indeholder foruden Harpixer og Kaneelsyre forskjellige Stoffer, Styrol, Styracin o. fl., der ere af Interesse for Chemikerne, men ikke have fundet nogen Anvendelse i det praktiske Liv. — **S.**, fast, Storaxharpix, faaes af Styrax offic. og er en harpixagtig Masse af en ret behagelig Lugt. Der gaaer forskjellige Sorter i Handelen, og nogle af disse laves ligefrem kunstig ved at blande flydende S., lidt Perubalsam og andre vellugtende Sager med Saugspaaner. Ogsaa denne bruges lidt i Apotheket, til Røgelser (s. **Borax**) o. s. v.

Storch (Frederik Ludvig), dansk Maler, født i Kjøbenhavn 1805, tog først theologisk Embedsexamen, men helligede sig siden (fra 1831) udelukkende Malerkunsten. 1833 gik han til Tydskland, hvor han opholdt sig deels i Dresden deels i München indtil 1846, da han vendte tilbage til Danmark. Som Følge heraf slutter han sig ganske til den sydtydske Skole af Genremalere. Sagnenes lystigste Gestalter have været de Æmner, der tiltalte ham meest.

Storbritannien, s. **England.**

Storcirkel. Naar en Kugle gjennemskjæres med en Plan, er Snittet altid en Cirkel. Dersom Planet gaaer igjennem Centrum, kaldes denne en S., i modsat Fald en Lillecirkel. Alle S. ere lige store, og deres Radius er Kuglens; men Lillecirkler ere desto mindre, jo længere de ere fra Centrum.

Storebelt er det mellemste af de 3 Stræder, der forbinde Kattegattet med Østersøen, imellem Sjælland og Fyen. Det er omtrent 8 M. langt og for Størstedelen 4 M. bredt; Dybden er 8—16 Favne. S. afsætter paa Fyens Østside Kjertemindebugt og Bugten ved Nyborg, paa Sjællands Vestside Korsør- og Skjelskør-Noer. Midt i Beltet ligger Sprogø, og paa den sydøstlige Side Aggersø og Omø.

Store Dom kaldtes en af Althinget i Aaret 1564 vedtagen og det følgende Aar med kongelig Stadfæstelse forsynet vigtig islandsk Straffelov, der navnlig angik Løsagtighedsforseelser og først blev fuldstændig ophævet i Aaret 1838, da den danske Criminal-Lovgivning i det Hele blev udvidet til Island.

Storeheddinge, Kjøbstad i Sjælland, Præstø Amt, Stevns Herred, ligger knap ½ M. fra Stevns Klint. Indbygger-Antallet var 1860: 1,291 (1855: 1,231). Offentlige Bygninger ere Kirken (bygget i Form af et Kors, hvis midterste Deel udgjør en stor Ottekant, restaureret 1853—54), Raadhuset og Skolen. Agerdyrkning maa betragtes som Indbyggernes Hovederhverv; Byens Handel er kun ringe, baade paa

Digitized by Google

Grund af dens Fraliggenhed (omtr. 1 M.) fra dens to Udskibningssteder og dens indskrænkede Opland. — S. (tidligere blot Hebbinge) kaldes saaledes i Modsætning til Lille-Hebbinge, en Kirkeby, der ligger ½ M. sydligere. Byen fik Kjøbstadsrettighed af Kong Christopher 1441.

Store Ocean, Stille Ocean (sp. Mar pacifico, engl. Pacific ocean), ogsaa kaldet Sydhavet, Australoceanet, Jordens største Vandflade (over 3 Mill. □ M.), ligger mellem Asien-Australien i V. og Amerika i Ø., og naaer ligefra det nordlige Polarhav til det sydlige med stedse tiltagende Brede. Dets overordentlig talrige Ørækker og Øgrupper ligge især ved Asiens og Australlandets Kyst og aftage derfra mod Ø., saa at Amerikas Kyst kun har meget faa og ubetydelige. Men hiin Kyst er ogsaa langt mere indskaaren og har en Række meget charakteristiske, ved Halvøer og Ørækker begrændsede Indhave. Den største af alle Vulcanrækker omkredser dette Ocean, men ligger i Amerika næsten udelukkende paa Fastlandet, i Asien og Australien næsten udelukkende paa Øerne. I intet Verdenshav spille de øbyggende Koraldyr saa stor en Rolle som i den tropiske Deel af dette Hav. Magelhaen seilede først over det 1521, men Beseilingen gjaldt i et Par Aarhundreder efter for et stort Vovestykke og tabte først denne Charakteer ved Cooks bekjendte Reiser. Nu er det et af de meest besøgte Verdenshave.

Stord, Ø ved Norges Vestkyst, s. Paaske (Adelsteen).

Storelven kaldes i Geographierne undertiden den ved Glommens og Vormens Forening opstaaede Flod i Norge, s. Glommen.

Storfjord kaldes en anseelig Fjord paa Norges Vestkyst, i Søndmøre.

Storgrækenland (Magna Græcia) kaldtes i Oldtiden den sydlige Deel af Italien paa Grund af den store Mængde græske Kolonier, som fandtes der.

Storhed er i Mathematiken den Egenskab, at kunne modtage Forøgelse eller Formindskelse derved, at noget Ligeartet tillægges eller fradrages. Størrelse er det, som har S. S., overført paa Rum og Tid, kaldes Udstrækning.

Storken (Ciconia) hører til Heirefamilien; den er mere langhalset og langbenet end Heirerne, men har omtrent samme Næbform; Tæerne ere derimod mindre lange og Kløerne mindre krumme og i det Hele svagere end hos disse. Vor alm. S. (C. alba) er, som bekjendt, hvid med sorte Svingfjer og rødt Næb og Been; den ruger deels paa Huse, deels paa høie Træer og lever af Frøer, Snoge, Insecter, Muus o. s. v., fredet og yndet allevegne. Vinteren tilbringer den i Nordafrika; forud for Udvandringen gaae Forsamlinger af de gamle og unge S. og disse sidstes Indøvelse i Flugten. Mindre almindelig hos os er den sorte S. (C. nigra), sort med Metalglands og røde Been; den ruger paa Træer og lever meest af Fiske. I de varmere Dele af Afrika og Asien findes de tildeels aadselædende Marabustorke (Adjutanter, Jabiru) (Mycteria), store S. med stort, tykt, trekantet Næb og nøgent Hoved og Hals.

Storkenæb, s. Geranium.

Storkesnabel kalder man deels det forældede Maskinorgan, som ogsaa fører Navn af Contrabalancier (s. d. A.), deels den hyppig saakaldte Pantograph, der tjener til at gjengive Tegninger i formindsket Maalestok. Fire Stænger ere saaledes forbundne med Charnerer, at de danne et ledeløst Parallelogram, men to tilstødende Sider ere saa vidt forlængede, at deres Ender og de to andre Siders Skjæringspunct ligge i en ret Linie; lader man nu det hele System bevæge sig om den ene forlængede Sides Ende, saa ville de to andre nævnte Puncter ved enhver Bevægelse beskrive ligedannede Figurer, idet deres Stilling altid er i samme Radius og deres Afstande fra det faste Punct vel kunne vexle, men stedse beholde det samme indbyrdes Forhold, der afhænger af Sidernes Længde i Parallelogrammet. Følger man den større Tegning med den anden forlængede Sides Ende og anbringer en Naal eller Diamantspiis i det omtalte Skjæringspunct, saa kan man strax radere Tegningen i formindsket Maalestok paa en Kobber- eller Staalplade. Ved Brodere-maskinen (s. d. A.) bruges ogsaa en S. til stødeviis at bevæge det i en Ramme verticalt udspændte Tøi i Verticalplanen, medens Naalene stadig gaae horizontalt i en uforandret Bane.

Storm (Edvard), født d. 21de August 1749 i Vaage i Gudbrandsdalen, hvor Faderen var Præst, blev Student 1765 og fremtraadte 1774 første Gang som Forfatter med det mindre heldige comiske Heltedigt i Hexametre, „Bræger"; Aaret efter udgav han pseudonymt en lyrisk Poesiesamling under Titel „Adskilligt paa Vers", hvori han leverede nogle ret vellykkede Efterligninger af Horats's Oder. 1778 udkom „Fabler og Fortællinger i den Gellertske Smag", der senere udgaves, forøgede og forbedrede, under Titel: „Originale Fabler og Fortællinger". Samme Aar udkom hans Digt „Indfødsretten" i 4 Sange i Alexandriner, der vandt den af det danske Litteraturselskab udsatte Priis for det bedste Digt om dette Emne. 1785 udkom hans „Samlede Digte", et revideret Udvalg af hans poetiske Arbeider, hvoriblandt den berømte „Zinklars Vise". Det 1786 stiftede Selskab for Efterslægten antog ham til Inspecteur og Lærer ved sin Borgerskole, hvor han bl. A. med Held veiledede Eleverne i dansk Stiil (Oehlenschläger modtog her sin Skoledannelse). Under smaa Kaar og Sygdom levede han et nøisomt, taalmodigt og virksomt Liv til sin Død d. 29de August 1794 (nogle Maaneder iforveien var han bleven udnævnt til Medlem af den kongelige Theaterdirection). S.'s Religiøsitet, Fædrelandskjærlighed og hele brave, arbeidsomme og bestedne Charakteer afspeile sig i hans poetiske Arbeider, i hvilke varm Følelse og Tænksomhed, der oftere yttrer sig elegisk eller med Lune, ere mere fremherskende end Phantasien. Hans livlige Viser i det norske Almuesprog gik over til at blive Folkesange mellem hans Fødelands Fjelde. 1832 udgav A. E. Boye hans „Digte".

Stormbrædder ell. Vindbrædder, s. Vindmølle.

Stormarn kaldes en Deel af det sydlige Holsteen. Navnet udledes af Floden Stör, der adskiller det fra det egentlige Holsteen. S. udgjorde i Middelalderen et eget, med Grevskabet Holsteen under de samme Fyrster forenet Grevskab, indtil de begge 1474 ophøiedes til et Hertugdømme. Glückstadt ligger i S.

Digitized by Google

Stormasten er den midterste Mast i et tremastet Skib, den agterste i et tomastet.

Stormfuglene danne en egen Afdeling i Maagernes Familie, udmærket ved, at Næseborene ligge ved Grunden af Næbet som et fremstaaende dobbelt Rør, og at Bagtaaen kun er tilstede som en lille Klo eller mangler ganske. Fødderne ere svage og fine, Næbformen er som hos Rovmaagerne (s. d. A.). Mere end Maagerne, med hvilke de ere nærmest beslægtede, er det pelagiske Fugle, der tilhøre det aabne Hav og ruge paa isolerede Klipper eller paa øde, mod Havet vendende Fjelde; de ere meget rige paa Tran og udsprøite gjerne en Transtraale mod den, der nærmer sig dem paa Rugepladsen. Idet de bevæge sig utrættelig, halvt flyvende, halvt svømmende, halvt trippende hen over Havet, mellem Bølgerne, snappe de de Smaadyr, Gopler, Blæksprutter, døde Fiske, som Havets Overflade maatte frembyde, samle sig om de dræbte Hvaler for at plukke i Spækket, og følge med Skibene for at snappe Affald og fiske i Kjølvandet. Herhen høre Stormmaagerne (Procellaria, f. Ex. P. glacialis, Malemuken), ofte hvide af Farve, mere maageagtige; Stormsvalerne (Thalassidroma), som ere sorte eller sortebrune, mindre og ligne Ternerne saavel i Størrelse som i Henseende til de længere Vinger; Stormdykkerne (Puffinus) med mere skarreagtigt Næb; desuden flere Slægter, der tilhøre den sydlige Halvkugle (Halodroma, Pachyptila). Ogsaa Albatrossen (Diomedea) (s. d. A.) hører til denne Gruppe.

Stormhat, s. Aconitum.

Stormpæl, s. Palisade.

Stormtag, Stormhage, s. Krigsmaskine.

Storsjön, en af Sverrigs betydeligste Indsøer, 10—12 M. lang, med en Brede af 4½ M. og en Dybde af indtil 50 Favne, ligger (938 F. over Havet) paa det Bjergplateau, som indtager den største Deel af Jemtland. Den faaer sit Vand fra en Mængde mindre Bjergsøer (nogle indtil 1,400 F. over Havet) og har sit Udløb til Østersøen gjennem den anseelige Indalself. S. har adskillige langstrakte Bugter og en Mængde større og mindre Øer, blandt hvilke Fröjön (¾ M. bred og næsten dobbelt saa lang), som udgjør et eget Sogn, er den største. Paa denne Ø findes Levninger af en Skandse, Kronstads eller Fröjö-Skandse, som under Krigene imellem Sverrig og Danmark i det 17de Aarh. flere Gange blev indtagen af de Danske.

Story (Joseph), en af de meest ansete amerikanske Jurister, var født d. 18de Septbr. 1779 i Marblehead ved Boston, blev 1811 Medlem af Unionens Høiesteret og 1829 tillige Professor i Jurisprudentsen ved Universitetet i Cambrigde (nærved Boston), hvor han døde d. 10de Septbr. 1845. Hans „Commentaries on the constitution of the united States" (3 Bd., 1833) nyde især megen Anseelse.

Stothard (Thomas), engelsk Tegner og Maler, født i London 1755, var først i et Kattuntrykkeri, men tiltrak sig Opmærksomhed ved nogle Tegninger, og begyndte at levere Illustrationer til de betydeligste engelske Digtere, hvori han med stor Genialitet gjengav deres forskjellige Charakteer. Ved disse Tegninger (over 5,000) erhvervede han sig Navn over hele Europa. Han har dog ogsaa leveret en Mængde Malerier, der udmærke sig ved en skjøn Stiil og en frisk Farve, foruden at besidde samme Fortrin som Tegningerne i Henseende til Opfindelse og Anordning. Han gav ogsaa Tegning til Wellingtons Sølvskjold, der 1821 var fuldendt efter 7 Aars Arbeide. S. døde 1834. — Hans Søn **Charles Alfred S.**, født 1787 i London, var Elev af sin Fader og udmærkede sig navnlig ved en streng historisk Opfatning. Han har udgivet et i antiqvarisk Henseende vigtigt Værk: „Monumental Effigies of Great-Britain" (1811—17), idet S. nemlig ogsaa var Kobberstikker. Han døde 1840.

Stougaardsaa, s. Gudenaa.

Stourdza er Navnet paa en moldauisk Bojarfamilie, som nedstammer fra en i det 15de Aarh. fra Ungarn i Moldau indvandret Slægt „Turzos". **Gregor S.** var under Fyrst Kallimachi Cantsler i Moldau og forestod Udarbeidelsen af den 1817 paa Græsk udkomne Lovbog. **Johan S.** var 1822—28 Hospodar; den samme Værdighed opnaaede 1834 hans Søn **Michael S.**, født 1795, men gjorde sig saa forhadt, at han ifølge Tractaten i Balta Liman 1849 maatte frasige sig sin Værdighed. Til denne Slægt hørte ogsaa **Alexander S.**, født 1788, som tilbragte sin Ungdom i Tydskland og 1818 udgav et Skrift om dette Land og især Universiteterne, hvori han anklagede Tydskerne for Demoralisation og revolutionært Uvæsen. I denne Anledning angreben fra forskjellige Sider flygtede S. til Rusland, hvor han først var ansat i Udenrigsministeriet, siden levede paa sine Godser og døde 1854. I russisk Interesse skrev han ogsaa „La Grèce en 1821".

Stout, s. Shirting.

Stowe (Harriet **Beecher**-), nordamerikansk Forfatterinde, Datter af en Præst, født d. 15de Juni 1812 i Litchfield i Connecticut, ægtede 1836 den agtede Theolog Calvin S., som 1850 blev Professor i bibelsk Litteratur i Andower i Massachusetts. Hun er bleven bekjendt ved sin 1852 udgivne Fortælling „Uncle Tom's cabin" (Onkel Toms Hytte), i hvilken hun skildrer Negerslaveriets Afskyeligheder, og som gjorde en uhyre Opsigt. Efter en Reise med sin Mand til Europa udgav hun „Sunny memoirs of foreign lands" (1854).

Straafletning kan udføres af Halmen fra alle Kornarter saavelsom Riis, men det er af Vigtighed, at Straaet er stærkt, seigt og ikke for kort, og til de bedre Arbeider bruges derfor Hvedestraa, saaet meget tæt paa mager Jordbund og ruffet (rykket op), inden Kornet er modnet. Straaet holdes frit for Regn men tørres i Solen og bleges først i Dug og Sol, siden med Svovl; af og til farves det. Undertiden flettes de hele Straastykker mellem Knuderne, ofte spaltes de endog i mange Dele. Hovedanvendelsen er til Hatte, der syes sammen af flettede Baand.

Straakjøl er den lave Kjøl, som spigres under Skibets faste Kjøl. Hensigten med denne er at conservere den anden Kjøl, naar Skibet støder paa Grund.

Straale kaldes i Hestens Hov den mellemste kileformige Horndeel, der findes midt paa den underste, bageste Deel af Foden. Den er af en

Digitized by Google

blødere Hornmasse end den øvrige Deel af Hovens Horn, og bidrager væsentlig til Fodens Elasticitet.

Straalebrydning, s. Refraction.

Straaledyr (Radiata) kaldes den store Afdeling af de lavere Dyr, hos hvilke der intet Hoved findes og Legemet ligesom er sammensat af flere omkring et fælleds Midtpunct eller en Axe stillede Afsnit, der alle have samme ydre Form og indre Bygning. Et saadant Dyr er ikke symmetrisk i den egentlige Betydning af dette Ord, thi et symmetrisk Dyr kan kun efter et Plan deles i to eensdannede og hinanden aldeles tilsvarende (høire og venstre) Dele; det straaledannede Dyr kan derimod deles i ligesaa mange Dele, som det har Afsnit eller Straaler; disses Antal kaldes Dyrets Grundtal. Det er hos Korallerne 8 eller 6 eller et Multiplum af 6; hos Meduserne 4, 8, 16 eller overhovedet et Multiplum af 4; hos Pighudene 5, sjeldnere 10 eller et andet Multiplum af 5, undertiden ogsaa andre Tal, f. Ex. 6, 9, 11 o. s. v. Blandt Pighudene gives der ogsaa Former, hvor Straaleformen svækkes noget ved, at en af Straalerne er mindre udviklet end de andre, hvorved der opstaaer en Tilnærmelse til den sædvanlige symmetriske Dyreform; ogsaa er det sjeldent, at Straaleformen træder skarpt udpræget frem i det Ydre som Stjerneform (Søstjerner, Slangestjerner).

Straalsteen, Aktinolith (gr.), er et i forskjellige Skifere og Kalksteen temmelig hyppig forekommende Mineral, der er en Varietet af Hornblende (s. d. A.). Det krystalliserer i langstrakte Prismer, som ofte ere stjerneformig grupperede og have en grøn Farve.

Straalzeolith, Desmin (gr.), er et Mineral, henhørende til Zeolitherne. Det har meget tilfælleds med Stilbit og er ligesom dette et vandholdigt Leerjord-Kalk-Silicat, men krystalliserer i mere langstrakte, fiirsidige Prismer (holoprismatisk), har en hvid Farve, deels Glas- deels Perlemoderglands, og Haardhedsgraden $3,_5$—$4,_0$. S. forekommer i Basalten og Mandelstenens Blærehuller paa Island, Færøerne og Skotland, saavelsom paa malmførende Lag og Gange ved Andreasberg, Kongsberg og flere Steder i Sverrig.

Straaviin vindes af Druer, som man, naar de ere modne, først lader indtørre noget ved at henlægge dem paa Straa (hvorved de ikke saa let raadne); herved bliver Saften, idet Vandet fordamper, sukkerrigere og Vinen selvfølgelig stærkere.

Strabismus, Skjelen, er den ildeklædende Deformitet, som fremkommer derved, at begge Øines Synsaxer ikke forholde sig parallelt, saaledes at Symmetrien i de forreste Øienpoles Stilling er ophævet. S. kan finde Sted i forskjellig Grad og Udstrækning, og skyldes baade nervøse og organiske Lidelser. Helbredelsen ved Operation (Muskeloverskjæring) er almindeligviis fareløs, skjøndt ei stedse sikker.

Strabo, den betydeligste blandt de gamle græske Geographer, født 66 f. Chr. i Amasea i Kappadocien, foretog vidtløftige Reiser gjennem Asien, Afrika og Europa og forfattede et stort geographisk Værk i 17 Bøger, som indeholder vigtige Oplysninger baade i reen geographisk og i kunsthistorisk Retning. Udg. af Kramer (Bd. 1—3, 1844—52) og af Müller og Dübner (2 Bd., 1853—56).

Stradella (Alessandro), Sanger og Componist, født 1645 i Neapel, blev af sin Samtid kaldt il primo Apollo della musica. Meest bekjendt blandt hans Compositioner er Oratoriet „Johannes den Døber". Efter et paa romantiske Eventyr rigt Liv faldt han 1678 for en leiet Snigmorders Dolk.

Stradioter (gr., egl. Soldater) kaldtes i Middelalderen lette albanesiske Ryttere fra Morea, især ved Venetiansk Tjeneste.

Straf er det Onde, der paalægges den, som ved at overtræde Lovene har gjort Brud paa Retsordenen. Hvad der berettiger Staten til at straffe Forbryderen, og hvad der bør betegnes som Øiemedet med Straffen, derom er der i Tidens Løb blevet opstillet mange forskjellige Anskuelser, Straffetheorier, hvilke imidlertid alle i det Væsentlige lade sig henføre under to forskjellige Hovedgrupper, de relative, der betragte S. som et Middel til Opnaaelsen af et Samfundsformaal, og de absolute, der ansee den som en i en ubetinget Fornuftnødvendighed begrundet Følge af Forbrydelsen selv. Af de første ere de vigtigste de saakaldte Sikkerhedstheorier, der fremstille det som S.s Øiemed at betrygge Retssikkerheden i Staten, og det da igjen efter Nogles Anskuelse saaledes, at det er den ved Forbrydelsen forstyrrede Retssikkerhed, der skal gjenoprettes, idet Forbryderen ved den Lidelse, der tilføies ham, skal afskrækkes fra nye Retskrænkelser (den navnlig af Grolman udviklede Præventionstheorie), efter Andres Anskuelse saaledes, at Retssikkerheden skal opretholdes derved, at Straffeloven ved sin Trusel skal afholde Enhver fra at begaae Forbrydelser (den navnlig af Feuerbach udviklede Afskrækkelses- eller Straffetrusels-Theorie). Af de absolute Straffetheorier har i den nyere Tid især deleshed den af Hegel opstillede vundet Indgang, efter hvilken S. er at betragte som Forbryderens fortjente Løn, der tildeles ham, fordi Retfærdigheden fordrer det. — Forsaavidt som Lovene udtrykkelig foreskrive, med hvilken S. en Forbrydelse skal belægges, kaldes S. lovbestemt; den S. derimod, som anvendes for et Forhold, for hvilket, skjøndt det maa erkjendes som strafbart, ingen S. udtrykkelig findes foreskreven i Lovgivningen — et Tilfælde, der navnlig ofte vil indtræffe der, hvor som hos os ingen systematisk Straffelovgivning findes — kaldes arbitrair (vilkaarlig) eller ulovbestemt. Det førstnævnte Slags S. ere igjen enten aldeles lovbestemte, naar nemlig saavel S.s Art som dens Grad ere saaledes fastsatte i Lovgivningen, at aldeles Intet i saa Henseende er overladt til Dommerens Skjøn (f. Ex. i Almindelighed Livsstraffe) eller relativ bestemte, naar der nemlig, f. Ex. derved at vel S.s Art er bestemt, men i Henseende til Graden kun et Maximum og et Minimum fastsat, er overladt Dommeren et saadant Spillerum ved S.s Bestemmelse, at han derved kan tage Hensyn til de forskjellige formildende eller skjærpende Omstændigheder. Man inddeler fremdeles S. i de offentlige og private, til hvilke sidste, nu iøvrigt sjelden forekommende, navnlig henføres de, hvis Fuld-

Digitized by Google

byrdelse kommer en privat Mand tilgode, f. Ex. saadanne Bøder, der ere tillagte den Fornærmede selv. Endvidere skjelnes mellem de regulære eller ordinære S. ɔ: dem, der umiddelbart ere foreskrevne for en Forbrydelse, og de subsidiære ɔ: dem, der paalægges, naar hine af en eller anden Grund ikke kunne anvendes; det hyppigste Exempel paa disse ere de Fængselsstraffe, der træde istedetfor Bøder, naar disse ikke kunne udredes af den Domfældte (s. Afsoning). S. kunne i Almindelighed kun paalægges af Domstolene, men i visse Tilfælde dog ogsaa af Øvrigheden; til dette sidste Slags høre navnlig de saakaldte Disciplinarstraffe (s. d. A.). I Henseende til det Onde, hvorpaa S. gaaer ud, eller det Retsgode, som derved berøves Forbryderen, skjelnes mellem følgende Arter: Døds- eller Livsstraffe (s. d. A.); Legemsstraffe, som igjen ere enten lemlæstende (hvilke dog i de civiliserede Stater ikke længere bruges) eller revsende, af hvilken sidste Art den danske Lovgivning endnu kjender Brændemærke, Kagstrygning, Rottingstraf og (for Børn) Riis; Frihedsstraffe, som inddeles i de negative ɔ: dem, ved hvilke Forbryderen kun hindres i at bruge sine Kræfter efter Forgodtbefindende, og hvortil henføres Forviisning, Deportation og Fængsel (s. disse Artt.), og de positive, ved hvilke han nødes til at bruge sine Kræfter imod sin Villie, og hvortil hører Hensættelse i Strafarbeidsanstalter, af hvilke i Danmark, efterat Indsættelse i Fæstningen og Rasphuset er ophørt, nu kun findes Tugt- og Forbedringshuse (s. iøvrigt Fængselsvæsen); Æresstraffe, der vel nu forbetmeste ere ophævede, men tidligere vare meget almindelige, og deels vare saadanne, der medførte Ærens totale Fortabelse (s. Mindremand), deels saadanne, der bestode i en partiel Frakjendelse af Æren eller Tilføielsen af en Beskjæmmelse (som Gabestokken, den spanske Kappe o. s. v.); Formuestraffe, af hvilke nu i Reglen ingen andre ere brugelige end de, der bestaae i Confiskation og Bøder. Endelig gives der flere S. (de saakaldte blandede), der paa een Gang ramme flere forskjellige af de ovennævnte Retsgoder.

Straffe-Afdelinger (Sectioner, Compagnier) dannes i nogle Armeer af de til Fæstningsstraf dømte Militairpersoner og fordeles til Landets Fæstninger, hvor de sættes under streng Commando af dertil afgivne Officerer.

Straffecolonier eller Forbrydercolonier kalder man Districter eller Anstalter i meget langt fra Moderlandet liggende Egne, hvor Forbrydere til Straf bosættes eller holdes til offentligt Arbeide. Saaledes har Rusland siden 1754 benyttet Siberien til Forviisningssted, s. Siberien; England benyttede fra 1788 til 1839 Ny Sydwales (i Ny Holland) paa samme Maade, fra 1803 ogsaa Van Diemens Land; dette tilligemed Øen Norfolk i Australien ere nu Englands eneste S. Frankrig benytter som saadan Cayenne (s. Guyana) og siden 1852 Colonien Lambèse i det Indre af Algérien. See forresten Art. Deportation.

Strafford (Thomas Wentworth, Greve af), engelsk Statsmand, født 1593 i Yorkshire, traadte 1621 ind i Parlementet og udmærkede sig i Begyndelsen i Oppositionens Rækker, ligesom han var en af Hovedophavsmændene til Petition of rights (s. Carl I i England). Men den Charakteer, som den puritanske Opposition efterhaanden antog, bragte S. over paa Hoffets Side; han blev Peer og Gouverneur i de nordlige Provindser og var tilligemed Biskop Laud Kongens fasteste Støtte. I Aaret 1632 sendte Carl I ham som Statholder til Irland; han bestemte Kongen til Forholdsregler, der syntes at føre til Absolutismen, men som maaskee vilde have forhindret eller undertrykt Revolutionen, hvis Kongen fuldstændig havde fulgt hans Raad; dertil var Carl imidlertid for ubestemt og vaklende. Wentworth blev 1638 ophøiet til Greve af S., nedlagde 1640 sit Statholderskab og vilde af Frygt for „det lange Parlement" ikke komme til London; men Kongen lovede ham, at der ikke skulde blive krummet et Haar paa hans Hoved. Imidlertid havde S. neppe viist sig, førend han blev anklaget; og da Kongen ikke foretog noget Alvorligt for at redde ham, blev han henrettet d. 12te Mai 1641. Slgn. Lally-Tollendal „Vie du comte de S." (1795, ny Udg. 1814).

Strafrenter er en anden Benævnelse for Erstatnings- eller Mora-Renter, s. Mora.

Stralsund, befæstet Stad i den preussiske Provinds Pommern, ved Strædet Gellen eller Strela, som skiller Rügen fra Fastlandet, omgives paa Landsiden af store Damme, over hvilke 3 Broer føre, og har en Havn, foran hvilken ligger den lille Ø Daneholm. S. har gammeldags, ret anseelige Huse, nogle Fabriker, Skibsbyggeri og endeel Handel. 20,000 Indb. — S. anlagdes 1209 af Fyrst Jarimar paa Rügen, og var som Medlem af Hanseforbundet engang en betydelig Stad.

Stramet, s. Canevas.

Strandberg (Carl Vilhelm August), svensk Forfatter, født 1818 i Stigtomta i Södermanland, hvor Faderen dengang var Hjelpepræst, blev 1837 Student i Upsala, hvorfra han dog allerede det følgende Aar afgik til Universitetet i Lund. Under Pseudonymet „Talis Qualis" gjorde han sig der, nærmest indenfor Studenterlivet, bekjendt ved sine Sange, hvilke, som oftest skrevne i et politisk Øiemed, udmærkede sig ved Tankefylde og Friskhed samt et sjeldent Herredømme over Formen. I Lund udgav han 1844 et Par Hefter Oversættelser af Herwegh og Hoffmann v. Fallersleben, samt 1845 et Hefte Digte af ham selv under Titlen „Sångar i Pansar". Efterat han 1846 havde taget Embedsexamen for at indtræde i Kongens Cancellie, gik han samme Aar til Stockholm, hvor han siden hengav sig til Forfatterens og Journalistens Virksomhed. I de senere Aar har han (i den skjønne Litteratur) navnlig virket ved Oversættelser af Lord Byron; 1858 fik han det svenske Akademies Hædersmedaille for sin Oversættelse af „Don Juan", og 1862 er han bleven valgt til Medlem af Akademiet. Af hans Sange, „Dikter af Talis Qualis" ere udkomne 2 Samlinger (1ste Samling, 3die Opl. 1854, 2den Samling 1860).

Strandbergska Inrättningen er et 1792 i Stockholm af Assessor J. Strandberg oprettet „Sygehuus for Fattige og syge Standspersoner".

Strandkaal, s. Crambe.

Strandkrabbe, s. Carcinus.

Digitized by Google

Strandret eller Vragret kaldes den Ret, som i Middelalderen i Almindelighed antoges at tilkomme Fyrsten til Skib og Gods, der indstrandede paa Kysten, uden at Folk fulgte med. Efterhaanden blev denne Ret dog imidlertid overalt indskrænket saaledes, at det først var, naar Eieren ikke inden en vis Frist meldte sig, at Vraget tilfaldt Staten eller de Private, hvem Retten dertil paa flere Steder efterhaanden var bleven overdragen (s. **Forstrandsret**).

Strandskade (Hæmatopus ostralegus) er en Strandfugl af Brokfuglenes Familie, hvid og sort som en Skade, med rødt Næb og røde Been, Næbet langt, lige, sammentrykt, knivdannet; den opholder sig ved Stranden og efterstræber med sit dertil velskikkede Næb Sandorme og Muslinger. Den hører til de f. Ex. for Jyllands Vestkyst characteristiske Dyr.

Strandsnegl (Littorina) er en Slægt af smaa, haardskallede Havsnegle med topformig Skal, med kort spids Top, temmelig stor Skalmunding uden Udsnit eller Aanderør og hornagtigt Laag; den er udbredt over alle Have, og dens Arter opholde sig i Reglen i selve Vandbrynet, paa Tang og Stene, hvor de ofte under Ebben sidde lang Tid aldeles paa det Tørre. Den alm. graae S. (L. littorea) spises paa adskillige Steder.

Strandsø, s. **Lagune**.

Strange (Robert), engelsk Tegner og Kobberstikker, født 1723 paa Pomona, en af Orkaderne, kom først til Edinburgh, men fik sin egentlige Uddannelse i Paris og Italien. Han stak meest efter de italienske Mestere, og det lykkedes ham først efter megen Modgang at blive vurderet efter Fortjeneste. S. udmærkede sig ved den Skjønhed og Blødhed, hvormed han gjengav Carnationen, og i det Hele en saftig Pensels og stærk Impastos Charakteer. I Behandlingen af Draperierne staaer han derimod tilbage. Skjøndt ikke aldeles nøiagtig i Tegningen gjengav han Originalerne aandfuldt. Han døde 1792.

Strangulere (lat.) betyder at qvæle, afskjære Luftens Tilgang til Lungerne, navnlig ved et udvendig sammensnørende Legeme (Hængning). I videre Forstand betegner man med **Strangulation** enhver Indsnøring, hvor enkelte Dele eller Væv uforholdsmæssig hindres i deres Function og Kredsløbsforhold ved Tryk af nærliggende. — S. var en forhen i Tyrkiet temmelig almindelig Henrettelsesmaade, som brugtes især ved Fornemme, idet Sultanen sendte dem en Silkesnor, hvorpaa de qvalte eller hængte sig selv.

Strangurie betyder smertelig Urinladning.

Stras er et aldeles farveløst, letsmelteligt, klart, stærkt lysbrydende Glas, der uden Tilsætning bruges som uægte Diamant og med forskjellige Farvestoffer giver forskjellige andre uægte Ædelstene.

Strasbourg, Stad og stærk Fæstning i det franske Dep. Nedre-Rhin, ved den lille Flod Ill ½ M. fra Rhinen, er smukt bygget med store offentlige Pladser, brede Gader og prægtige Spadseregange. Blandt dens herlige Kirker staaer den berømte Münster øverst; Grunden til denne lagdes 1015; Taarnbygningen begyndtes først 1277 og fuldendtes 1439, den er 436 F. høi. S. har, ligesom Paris, et fuldstændigt (ɔ: alle Faculteter omfattende) „Akademie", altsaa efter vor Sprogbrug et Universitet (flgn. d. Art.), en temmelig levende Industrie (især Bomulds- og Uldmanufacturer, Garverier, mechaniske Værksteder o. M.) og Handel med Omegnens Producter. 80,000 Indb. — S., paa Romernes Tid Argentoratum, var en tydsk Rigsstad, indtil den 1681 erobredes af de Franske. Indtil Revolutionen var den Sædet for et Bispedømme, som omfattede 23 □ M.

Strass er et meget reent blyholdigt Glas, der bruges til Fabrikation af kunstige Ædelstene.

Strategie er oprindelig et græsk Ord, der betyder Hærføring eller Hærføringskrigskunst; idet det nu omfatter Alt, hvad der henhører til de større Hæroperationer, defineres det forskjellig, og navnlig angives Grændserne mellem S. og Taktiken paa forskjellig Maade.

Stratford, Canning, s. **Redcliffe**.

Stratford upon Avon, Stad (3,500 Indb.) i Warwickshire i England, er berømt som den By, hvor Shakespeare fødtes (1564) og døde (1616).

Straubing, Stad i den baierske Kreds Nedre-Baiern, ved Donau, har endeel Klostre og 10 Kirker, Bryggerier, Garverier samt Handel med Korn og Qvæg. 10,000 Indb.

Straumfjord er en Handelsplads i det vestlige Island.

Strauß (David Friedrich), protestantisk Theolog, født d. 27de Jan. 1808 i Ludwigsburg i Würtemberg, blev 1832 Repetent i det theologiske Seminarium ved Tübingen og vakte stor Opsigt ved Skriftet „Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet" (2 Bd. 1835), fordi han deri fremstillede den evangeliske Historie som en Række af Myther, der vare opstaaede i det 1ste og 2det Aarh. paa Grundlag af det gamle Testamentes Missionsforhaabninger. Dette Skrift, der fremkaldte en stor Mængde Modskrifter, bevirkede, at han fik sin Afsked. Han var nu til 1836 Lærer ved Lyceet i Ludwigsburg. I Mai 1839 blev han kaldet til Zürich som Professor i Dogmatik og Kirkehistorie, men denne Kaldelse fremkaldte en Folkebevægelse, der ikke lod sig stille ved den nye Professors Pensionering, men d. 6te Septbr. tillige havde Regjeringens Fald til Følge. S. har siden den Tid beskjæftiget sig med litteraire Arbeider og udgivet: „Die christliche Glaubenslehre" (1840—41); „Der Romantiker auf dem Throne der Cäsaren, oder Julian der Abtrünnige" (1847); „Schubarts Leben in seinen Briefen" (1849); „Christian Märklin" (1851); „Leben und Schriften Nikolaus Frischlin's" (1855); „Ulrich von Hutten" (1858).

Strauß (Johan), berømt Dandsecomponist, født d. 14de Marts 1804 i Wien, medvirkede først i Lanner's Orchester, dannede sig siden et eget Orchester og uddannede sig imidlertid selvstændig til en udmærket Dandsecomponist, hvis talrige, ved Melodierigdom og sprudlende Liv udmærkede Dandse hurtig fandt Udbredelse i hele den civiliserede Verden. Han døde d. 24de Septbr. 1849 som Hofbalmusikdirecteur i Wien.

Strecker (Adolph), bekjendt Chemiker, født 1822 i Darmstadt, var først Assistent hos Liebig i Gießen, blev 1848 Privatdocent ved det derværende Universitet og var 1851—60 Professor i Chemie ved Christiania Universitetet, hvilket han derpaa forlod for at vende tilbage til Tydskland som Professor ved Universitetet i Tübingen. S. har leveret mange værdifulde Arbeider, navn-

Digitized by Google

lig for den organiske Chemie. Meest bekjendt for det større chemiske Publicum er han bleven ved sin tydske Bearbeidelse af Regnaults Lærebog i Chemien, der bruges meget i og udenfor Tydskland som en fortrinlig Lærebog for Begyndere; den organiske Deel deraf (1857) maa dog mere betragtes som et selvstændigt Værk af S. I Norge har han endvidere udgivet: „Das chemische Laborat. d. Universitet Christiania u. s. w.", hvori endeel der foretagne Undersøgelser (bl. A. sammen med Broderen Hermann S. en Undersøgelse af Sand fra Sandefjord), desuden flere vigtige og interessante Afhandlinger, især i Liebigs „Annalen".

Streep er et hollandsk Længdemaal (= $\frac{1}{10}$ Duim) = $0,_{4588}$ danske Linier.

Streg betegner i Mineralogien Farven af det Pulver, som frembringes ved, at man ridser et Mineral med et haardt Legeme, som f. Ex. med en Knivspids. Det er ikke sjeldent, at Pulveret har en anden Farve end det tætte Mineral, saaledes har Jernglands en sort eller staalgraa Farve, men rød S., og det benyttes derfor som et Kjendemærke ved mange Mineralier.

Stregmaal (i vort halvtydske Værkstedssprog ogsaa Strikmaal) er et Redskab, der især ofte bruges af Snedkere til at trække en Ridse parallel med en afrettet Kant. En lille Staalspids springer frem fra en firkantet Træstok, der klemmer saaledes i en massiv Klods, at den ved smaa Slag kan drives ud og ind, saa at Spidsen faaer den rette Afstand fra Brystet af Klodsen. I Reglen har S. to saadanne Stokke.

Streiffugl, Strøgfugl, s. Vandringer.

Streiflys kaldes i Malerkunsten et skarpt indfaldende Lys, næsten umiddelbart omgivet af beskyggede Partier, i Modsætning til det brede, klare Lys, hvor Gjenstandene fuldstændig træde frem, idet Lyset kun langsomt, gjennem en Række af Mellemtoner, forsvinder i Skyggen.

Strelitz, s. Mecklenburg og Neu-Strelitz.

Strelitzer (russ. Strelki d. e. Skytter) heed en russisk Milits eller Livvagt, som Ivan Basiljewitsch I i Begyndelsen af det 16de Aarh. oprettede, og som udgjorde det russiske Riges staaende Infanterie. De mange Forrettigheder, som S. nøde, gjorde dem overmodige og tøilesløse, saa at de tildeels spillede den samme Rolle her som Prætorianerne i det gamle Rom og Janitscharerne i Tyrkiet. Da de, efter andre lignende oprørske Handlinger, gjorde Opstand mod Peter den Store, opløste denne 1698 deres Corps, lod flere Tusinde af dem henrette og forviste de Øvrige til Astrachan, hvor dog ogsaa disse tilintetgjordes 1705.

Stremma er et græsk Flademaal = 10 franske Ares = 2538 danske □ Alen = $1,_{450}$ Skjepper Land. — Den gamle S., før de franske Maals Indførelse, var 3223 □ Alen = $1,_{842}$ Skjepper Land.

Strenge ere elastiske Traade, som udspændes og enten ved at slaaes, rives eller stryges sættes i Svingning, og derved frembringe Toner. De ere deels af Tarmsnore (s. d. A.), deels af Metaltraad (s. d. A.). Til de Første vælger man Tarmene af de magreste Faar og behandler dem paa alle Trin med den største Omhu. Ligeledes forfærdiges Metalstrenge — af Staal, Jern og Messing — af ret stærkt og godt Materiale uden Fliser ved Trækning, uden Gløding, med Slæbetang eller Skive, gjennem en lang Række Huller med ringe Afstand i Diametren. Overspundne S. til de dybeste Toner ere af tyk, usnoet Silke, Tarmsnor eller Jerntraad, tæt skrueformig bedækket med en finere, forsølvet eller uforsølvet Kobbertraad. Alle Musikinstrumenter, paa hvilke Tonen frembringes ved Hjelp af S., kaldes Strengeinstrumenter.

Strengnäs, svensk Søstad, beliggende i Nyköpings Län, paa en i Mälaren fremspringende Odde af Södermanland, er et af Sverrigs ældste Bispesæder. Blandt dens Bygninger mærkes: den anseelige Domkirke (indviet 1291, flere Gange efter indtrufne Ildebrande paany ombygget, senest 1723—45), hvor Kong Carl IX, begge hans Gemalinder og de fleste af hans Børn, Rigsforstanderen Sten Sture den Ældre, samt Medlemmer af det pfalzgrevelig zweibrückske Huus og adskillige fyrstelige eller udmærkede Personer ligge begravne; fremdeles Gymnasie- eller Elementarskole-Bygningen (før Reformationen Bispegaard, senere Kongsgaard) med et ikke ubetydeligt Bibliothek. Byen har omtrent 1,500 Indb. — S. har sandsynligviis i Hedenskabets Tid været Offer- og Thingsted for Södermanlændingerne; den blev Bispesæde i Midten af det 12te Aarh. og havde som saadant stor Anseelse i den katholske Tid. Ogsaa er her blevet holdt flere Herre- og Rigsdage, blandt hvilke mærkes: Rigsdagen 1523, ved hvilken Gustav I d. 6te Juni blev kaaret til Svea- og Götharigets Konge, samt Rigsdagen 1547, da Stænderne erklærede sig villige til at erkjende den Testamentsordning, „Konungen gjörande vardar". — S. Stift dannes af de to Landskaber Södermanland og Nerike, og desuden Quarsebo Pastorat i Østergøthland, og inddeles i 15 Provstier med 102 Pastorater.

Strepsilas, s. Steenvender.

Strepsiptera eller Rhipiptera er Navnet paa en lille, i mange Henseender mærkelig Insectgruppe, om hvis Plads i Systemet man har været meget uenig; rimeligviis bør de optages blandt Billerne. Hannen har store Øine, kunstig byggede Følehorn, store Bagvinger og smaa, ligesom dreiede Forvinger; som Larver ere de fodløse Maddiker, der leve snyltende i Bier og Hvepse og der gjennemgaae hele deres Forvandling. Hunnen forbliver stedse siddende i Hvepsens Bagkrop, er vingeløs, maddikeagtig og overhovedet meget ufuldkomment organiseret; der befrugtes den af Hannen, som med sine stærkt udviklede Sandseredskaber er istand til at opdage den, hvor den sidder næsten skjult, blot stikkende Forkroppen frem mellem sin Værts Bagkropsringe, og ved sine gode Flyveredskaber til at indhente den hurtige Hveps og fuldbringe Parringsacten med den i denne værende Hun. Denne føder sine Unger levende; de smaabitte udklækkede Larver forlade den, krybe om paa Hvepsens Overflade og føres af denne omkring paa Blomster, i hvilke de for en kort Tid tage Ophold; naar saa andre Bier og Hvepse besøge disse Blomster, hænge de sig paa dem, lade sig føre hjem i deres Reder og bore sig der ind i Larverne. S.'s Larver have derfor i Begyndelsen en lignende Bygning som Oliebillernes, men ombytte denne, efterat de ere blevne Snyltedyr, med en fod- og hovedløs

Digitized by Google

Maddikeform. Det er smaa Insecter, høist et Par Linier lange.

Strich (Trait) er et schweizisk Længdemaal $= \frac{1}{10}$ Linie $= 0{,}{}_{1376}$ danske Linier.

Strickland (Agnes, Miß), engelsk Forfatterinde, født omtrent 1806, udgav først Digte, Skrifter for Ungdommen, en Roman („The Pilgrims of Walsingham") o. desl., men lagde sig siden især efter Historie og udgav „Lives of the queens of England" (1840—48, 12 Bd.), „Letters of Mary queen of Scots" (1845) og „Lives of the queens of Scotland" (1850—55, 5 Bd.). Hendes 3 Søstre ere ogsaa bekjendte som Forfatterinder.

Strictur (lat.) kaldes enhver paa en sygelig Tilstand beroende Forsnevring af Legemets Kanaler eller Aabninger, hvorved Gjennemgang gjennem disse paa nogen Maade vanskeliggjøres. Den kan beroe paa en organisk Sygdom i Kanalens Vægge, paa mechanisk Sammentrykning af dens Lysning eller paa en krampeagtig Sammentrækning af dens Muskelapparat; dens Følger ere: Tilbageholdelse af Kanalens Indhold med alle deraf følgende skadelige og livsfarlige Tilfælde, samt Udvidelse af det ovenover Forsnevringen beliggende Parti af Kanalen. De hyppigst forekommende S. ere de af Urinrøret.

Stridsvogne vare i almindelig Brug hos Grækerne i den heroiske Tid. Det var lette, med to Heste forspændte Vogne; foran stod Vognstyreren, bag ham Stridsmanden, der dog hyppig forlod Vognen for at kjæmpe tilfods. I den historiske Tid findes S. at have været i Brug hos Salaminierne paa Cypern og hos Cyrenæerne. Ogsaa hos de italienske Gallere og hos Britannerne omtales en Art S. (Essedum).

Stridsøxe, Stridskølle o. fl., s. Blanke Vaaben.

Striegau, s. Hohenfriedberg.

Strib er en Færgegaard i det nordvestlige Fyen ved Lillebelt (1 M. N. O. for Middelfart), hvorfra der er Overfart til Fredericia. Efter at være bleven afbrændt af Preusserne d. 8de Mai 1848 er den smukt gjenopbygget.

Strike er et engelsk Kornmaal = 2 Bushels $= 4{,}{}_{180}$ danske Skjepper.

Strike. Naar Arbeiderne ifølge Overeenskomst ophøre at arbeide for at fremtvinge en høiere Arbeidsløn, kalder man dette i England en S. I Reglen skade Arbeiderne derved sig selv, de forbruge deres opsparede Capitaler, de formindske Udbyttet af vedkommende Industrie og derved de Midler, som skulde holde Arbeidet i Gang, ligesom de derved fremkalde Opfindelsen af arbeidsbesparende Maskiner.

Strikmaal, s. Stregmaal.

Strinde og Sælbo Fogderi i Søndre Trondhjems Amt bestaaer af den større Deel af den Dal, der gjennemstrømmes af Nid-Elven (s. d. A.), samt af en Kyststrækning, som er meget frugtbar. I Sælbo, der ligger ved Bredderne af Søen af dette Navn, er et betydeligt Brud af Qværnstene. Fogderiet havde 1865: 20,000 Indb.

Stringendo (ital.), musikalsk Foredragsbetegnelse, betegner lidt efter lidt hurtigere og hurtigere.

Strinnholm (Anders Magnus), svensk Historieskriver, født d. 25de Novbr. 1786 i Egnen ved Umeå i Vesterbotten, blev 1808 Student i Upsala, men forlod allerede 1810 Universitetet og begav sig til Stockholm, hvor han virkede som Medarbeider ved et Bogtrykkeri indtil 1818. Imidlertid hengav han sig med Forkjærlighed til historiske Studier og udgav 1819—23 „Svenska Folkets historia under Konungarne af Wasa-ätten", hvilket Arbeide dog af oekonomiske Grunde standsede med 3die Deel. Ikkedestomindre fortsatte han sine Forskninger med uformindsket Iver og, efterat han 1825—30 havde udført forskjellige Hverv, deels for det ved Landbruksakademien oprettede statistiske Archiv, deels for Rigsbankens Archiv, begyndte han 1834, med offentlig Understøttelse, at udgive sit store Værk „Svenska Folkets historia från äldsta till närvarande tider", et Værk, som vidner om en nøiagtig Forskning, og som er holdt i en simpel fortællende Stiil (2den Deel er udkommen i tydsk Bearbeidelse under Titel af „Wikingzüge, Staatsverfassung und Sitten der alten Skandinavier", 2 Dele, 1839—41). Men da han paa Grund af dette Arbeides vidtløftige Plan neppe kunde naae fuldstændig at afslutte det, foretog han sig, efterat 5te Bind (som gaaer til 1319) var udkommet (1854), at udarbeide „Sveriges historia i sammandrag" (3 Dele, 1857—60); men heller ikke denne naaede han at fuldføre længere end til Gustaf I's Regjering, da han, sysselsat med at afslutte 6te Deel af sit større Værk, bortrykkedes af Døden d. 17de Jan. 1862. S. var Medlem af flere inden- og udenlandske videnskabelige Samfund og var allerede 1837 bleven en af de 18 i det svenske Akademie.

Strix, s. Ugle.

Stroganov hedder en anseet, nu grevelig Familie i Rusland, som nedstammer fra Anike S., en riig Kjøbmand i Novgorod i Begyndelsen af det 16de Aarh., der havde store Besiddelser ved Uralbjergene og gjorde sig fortjent ved Anlæg af Saltkogerier og Grundlægning af Handelen over Ural med Siberien. Hans 3 Sønner, Jakow, Grigorij og Ssemen S., anlagde under Ivan Vasiljewitsch I Stæder og befæstede Landsbyer ved Floden Kama, beskyttede med egne Tropper deres Eiendomme imod røverske Nabofolk og byggede Fæstninger i Siberien til Beskyttelse imod Mongolernes Indfald. Den yngste Broder Ssemen angreb, understøttet af en Brodersøn samt de donske Kosakkers Hetman Jermak Timofejev, Mongolerne og erobrede Hovedstaden Ssibir samt hele Siberien (sfgn. Art. Jermak Timofejev). Familien erholdt i det nylig stiftede russiske Rige store Begunstigelser, anlagde Fabriker, Bjergværker og Smeltehytter samt Guldvadskerier, hvorved den erhvervede en umaadelig Formue. Men et Magtsprog af Peter den Store fratev 1772 Familiens daværende Repræsentanter, Gregorij S.'s 3 Sønner Alexander, Nicolaus og Sergei S., alle dens Privilegier og gav den til Erstatning kun Barontitlen.

Sergei's Søn Alexander S., født 1734, blev 1798 Greve og døde 1811 som Overkammerherre og Geheimeraad. Hans Søn, Grev Paul S., kjæmpede som General imod de Franske og mistede i Krigen 1814 sin eneste Søn. — Nicolaus S.'s Sønnesøn, Gregorij S., var russisk Gesandt i Madrid, Stockholm og 1821 i Con-

Digitized by Google

stantinopel, hvor han optraadte med stor Energie til Grækernes Beskyttelse; 1826 blev han Greve, 1846 Overkammerherre; han døde blind d. 7de Jan. 1858. Hans ældste Søn, Grev **Sergei S.**, ægtede den ovennævnte Paul S.'s eneste Datter og Arving, var 1835—47 Curator for Universitetet i Moskau og eier en stor Deel af Familiens ældre Salt- og Hytteværker; han er bekjendt for den Iver, hvormed han befordrer og understøtter Industrie, Kunst, Videnskab og litterære Foretagender. Den næstældste Søn, Grev **Alexander S.**, var 1839—41 Indenrigsminister, og er Medlem af Rigsraadet. Den yngste Søn, **Alexis S.**, tidligere Gesandt i Turin og Lissabon, er Statsraad og Kammerherre.

Stromboli hedder en af de Lipariske Øer.

Stromeyer (Friedrich), bekjendt Chemiker, født i Göttingen 1778, uddannede sig i Chemie under Vauquelin og døde som Professor i Chemie i sin Fødeby 1835. Han har især gjort sig bekjendt ved sine Arbeider over Cadmium, som han opdagede 1817, omtrent samtidig med Hermann og flere andre Chemikere. Allerede i Efteraaret 1818 offentliggjorde han en fuldstændig chemisk Undersøgelse af dette Metal, for hvilket han foreslog Navnet Cadmium, som da efterhaanden fortrængte de af andre Chemikere foreslaaede Navne (Mellinum, Junonium, Klaprothium).

Stromeyer (Georg Friedrich Ludwig), tydsk Chirurg, født d. 6te Marts 1804 i Hannover, blev 1828 kongl. Livchirurg og Professor i Chirurgie i Hannover. Fra 1838—48 docerede han snart i Erlangen, München og Freiburg, kom 1848 som chirurgisk Professor til Kiel, og var 1849 og 1850 Stabslæge i den holsteenske Insurgentarmee. 1854 blev han kaldet tilbage til Hannover som Generalstabslæge. S. har erhvervet sig Navn som en dygtig Chirurg, det er saaledes ham, der først har angivet Operationen for Skeløiethed. Meest bekjendte blandt hans Skrifter ere: „Handbuch d. Chirurgie" (2 Bd., 1844—50); „Ueber die bei Schußwunden vorkommenden Knochenverletzungen" (1850); „Ueber den Verlauf des Typhus unter dem Einfluß einer methodischen Ventilation" (1855).

Strombus, s. Vingesnekke.

Strontian er Ilteforbindelsen af et Metal, Strontium (s. d. følg. Art.), og henhører til de alkaliske Jordarter. S. ligner overmaade meget Baryt og vindes paa samme Maade af det svovlsure S. (Cølestin), som Baryt vindes af det svovlsure Baryt. Med Syrerne danner S. Salte, som ligeledes ligne Barytsaltene meget; de fældes ligesom disse ved Svovlsyre og svovlsure Salte, idet det svovlsure S. er næsten ligesaa uopløseligt som det svovlsure Baryt, derimod fældes de ikke ved Fluorsiliciumbrinte, saaledes som Barytsaltene, og skjelnes herved, ligesom ved Opløseligheden af Chlorstrontium i absolut Viinaand, fra Barytsaltene. De fleste af Strontiansaltene farve Flammen af brændende Legemer smukt purpurrød, hvilket Barytsaltene ikke gjøre, og herpaa grunder sig Anvendelsen af navnlig det salpetersure, chlorsure og tildeels oxalsure S. til farvede Flammer i Fyrværkerierne.

Strontium er et Metal, der forekommer mindre hyppig, men paa samme Maade som Baryum (s. d. A.), altsaa fornemmelig iltet som Strontian og dette i Forbindelse med Svovlsyre som Cølestin, og med Kulsyre som Strontianit. I ringe Mængde indeholdes det saaledes i Aragonit og Brewsterit, som Spor findes det i nogle Mineralvande (Carlsbadervand, Egersalzquelle), i Havvandet o. s. v., s. Strontian. Det rene S., der meget vanskelig lader sig fremstille, er sølvhvidt og smidigt, omtrent som Calcium eller Baryum.

Stroud, Fabrikstad i Gloucestershire i England, har især betydelige Klædemanufacturer. 40,000 Indb.

Strozzi (Bernardo), italiensk Maler, født 1581 i Genua, var Munk og kaldtes derfor hyppig il Cappuccino eller il prete Genovese. Han levede deels i Venedig, deels i Genua, der besidder hans vigtigste Arbeider, hvori han viser sig som en Efterligner af Caravaggio, ogsaa deri, at han oftest componerede sine Billeder med halve Figurer. Han døde i Venedig 1644.

Strube er den almindelige Benævnelse for det forreste Halsparti, hvor Luftrørshovedet har sit Leie, i snevrere Forstand ogsaa for selve Luftrørshovedet.

Strubehoste (Croup) er en meget farlig Børnesygdom, som bestaaer i en egen Art af Betændelse i Luftrørshovedets og Luftrørets Slimhinde, med Dannelse af en hindeagtig Udsvedning paa dennes indre Overflade, hvorved Luftens Gjennemgang i en væsentlig Grad forhindres. Denne Sygdom, der ofte optræder epidemisk og ikke sjelden viser sig smitsom, giver sig især tilkjende ved en ru Tone af Stemme og Hoste samt ved tiltagende Aandebrætsbesvær, og kræver stedse en energisk og hurtig Lægebehandling.

Strudsene ere store, til hurtigt Løb byggede men Flyveevnen berøvede Fugle, som beboe Ørkener og Stepper især paa den sydlige Halvkugle; de have en temmelig svær Krop, høie og stærke Fødder med 2 eller 3 korte, tykke Fortæer med hovagtige Negle og Trædepuder og ingen Bagtaa. Halsen er lang og tynd, Hovedet og Øiet lille, Næbet kort og fladt; Fjerklædningen bestaaer blot af Duunfjer, Hovedet, Halsen og Skinnebenene (ovenover Hælen) ere næsten nøgne. Vingerne ere saa smaa, at de ikke formaae at bære det tunge Legeme gjennem Luften; Vingefjerene ere desuden Duunfjer ligesom de andre Fjer. Af den indre Bygning kan fremhæves den ringe Udvikling af Pneumaticiteten og det lille flade Brystbeen, der ganske savner den for Fuglenes Brystbeen ellers saa charakteristiske Kam. S. leve af Plantesøde, beboe flokkeviis de store Stepper og Ørkener, f. Ex. i Afrika, ofte blandede mellem de store Hovpattedyrskarer; de jages for Fjerenes og Fedtets Skyld, nagtet deres Hurtighed navnlig paa en kortere Strækning overgaaer Hestens. Æggene lægges i en Grube i Sandet, nogle udenfor til Føde for Ungerne; Hannen deeltager meget ivrig i Rugebyrden, især om Natten, ja i Amerika skal den endog være alene derom. De ægte S. deles i 1) de afrikanske S. (Struthio camelus) med smaa Vinger men derimod med en Dusk af store Halefjer og med 2 Tæer, en større og en mindre; de beboe Afrika, (forsaavidt de ikke ere fortrængte, mindre af Cul-

Digitized by Google

turen end af den hvide Races Ødelæggelseslyst), fordum tillige Arabien og andre Egne af Asien; 2) de amerikanske S. (Rhea Darwinii og americana), ogsaa kaldet Ema eller Nhandu, udbredte fra det sydlige Amerika til det nordlige Brasilien; de have 3 Tæer og større Vinger end de afrikanske S., men savne Halefjerene. Den anden Hovedafdeling af S.s Orden dannes af Kasuarerne, den tredie af Kiwien (s. disse Artt.).

Struensee (Johan Frederik), en Søn af Generalsuperintendent i Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen Adam S., var født d. 5te August 1737 i Halle, hvor hans Fader da var Præst. Han studerede Medicin, tog 1757 Doctorgraden i Halle, og blev 1758 ansat som Stadsphysicus i Altona. Da Christian VII i Foraaret 1768 tiltraadte sin Udenlandsreise, blev S. Reiselæge hos Kongen, hos hvem han snart vandt en Indflydelse, som han efter Hjemkomsten vidste at udstrække saavel til Regjeringen som til et altfor fortroligt Forhold til den unge Dronning Caroline Mathilde. Han blev 1769 Forelæser hos Kongen og Etatsraad, og havde i denne Stilling den frieste Adgang til at udvikle for den unge Konge, hvis Hoved havde viist sig forstyrret lige fra hans Barndom, sine Anskuelser om Statsstyrelsen, som han havde hentet fra de franske Philosophers Skrifter, af hvis Letfærdighed han i det Hele var smittet. Fra den Tid af, at det var lykkedes ham at styrte Grev J. H. E. Bernstorff (d. 15de Septbr. 1770), var S. Danmarks enevældige Behersker, skjøndt han endnu i nogen Tid lod sig nøie med Titel af maître des requêtes (Referent af Ansøgninger) og Conferentsraad, og først d. 14de Juli 1771 lod sig udnævne til Geheime-Cabinetsminister med uindskrænket Fuldmagt (samt faa Dage derefter optage i den danske Grevestand), efterat Statsraadet allerede d. 27de Decbr. 1770 var blevet ophævet. De Forandringer, der foregik i den korte Tid af 16 Maaneder, hvori S. holdt Statens Roer, vare mange og gjennemgribende. Dagen før Bernstorffs Fald udkom den mærkelige Forordning, hvorved Censuren ophævedes og ubunden Trykkefrihed indførtes; hermed gav S. sine Modstandere et Vaaben i Hænderne, der blev saa meget farligere for ham selv, som han kun altfor meget gav sig blot ved sin despotiske Regjeringsfærd og hele sit øvrige Forhold. I Finantsvæsenet indførtes Besparelser og en bedre Orden (han betjente sig dertil af den indsigtsfulde Botaniker Oeder og sin duelige Broder Justitsraad Carl August S.), men forbunden med vilkaarlig Hensynsløshed, idet en Mængde Embedsmænd bleve afskedigede, for en stor Deel uden Pension. Samme Vilkaarlighed viste S. ved Ombannelsen af Kjøbenhavns Øvrighed og Ophævelsen af de 32 Mænds Raad; i Forbindelse hermed staaer Oprettelsen af Hof- og Stadsretten. Endeel overflødige Festdage afskaffedes, og flere Forandringer foretoges i det Kirkelige, hvilket især vakte Anstød, fordi det udgik fra en Mand, hvis Irreligiøsitet og umoralske Grundsætninger vare almindelig bekjendte. Det fordærvelige Tallotteri indførtes ved S. Landbosagen omfattede S. med Interesse (ogsaa hertil betjente han sig af Oeder, og Reverdil blev kaldt tilbage), men de begyndte Foranstaltninger faldt med S., hvilket ogsaa var Tilfældet med Planen til en Universitetsreform, hvortil Biskop Gunnerus var nedkaldt fra Throndhjem. S. paadrog sig nemlig snart, ikke mindre ved sin Foragt for det Folks Sprog og Nationalitet, over hvilket han havde skaffet sig Herredømmet, end ved sin Vilkaarlighed og Overmod, en Mængde Fiender, og da han tillige ved flere Leiligheder (de norske Matrosers Tog til Hirschholm, Livvagtens Opstand Juleaften 1771 o. s. v.) havde givet Beviser paa Feighed, blev der indgaaet en Forbindelse for at styrte den forhadte Cabinetsminister imellem Enkedronning Juliane Marie, Guldberg (s. d. A.) og nogle Personer, der forøvrigt tildeels vare endnu slettere end S., nemlig Grev Rantzau-Ascheberg, Beringskjold (s. disse Artt.), General Eichstedt og Oberst Køller. Planen kom til Udførelse Natten mellem d. 16de og 17de Januar 1772 efter et Hofbal; S. og hans Fortrolige Grev Brandt bleve begge fængslede og satte i Castellet, og en Commission blev nedsat for at dømme dem, for hvilken S. aflagde Bekjendelser angaaende sit Forhold til Dronningen, der vare tilstrækkelige til at fælde ham. Baade han og Brandt bleve dømte til som Majestætsforbrydere at miste Ære, Liv og Gods, og Dødsstraffen udførtes d. 28de April 1772 paa Kjøbenhavns Østerfælled med barbarisk Grumhed. Dette har vistnok væsentlig bidraget til, at det danske Folks Had til den fremmede Usurpator synes ligesom at være slukket i hans Blod, og at man lige til den nyeste Tid har villet fremstille den letfærdige Lykkeridder og voldsomme Despot som en Martyr for en friere Tidsalders lyse Ideer. — **Carl August von S.**, Broder til den Foregaaende, født d. 18de Aug. 1735 i Halle, blev 1751 Professor ved Akademiet i Liegnitz, og kaldtes 1769 af Broderen til Kjøbenhavn, hvor han blev Medlem af Finantscollegiet. Efter Broderens Fald reclamerede Frederik II ham som preussisk Undersaat; han blev preussisk Overfinantsraad og Director for „die Seehandlung", 1791 Statsminister og Chef for Told- og Accisevæsenet og døde d. 17de Octbr. 1804.

Struer er en Ladeplads ved den sydlige Bred af Liimfjorden, 2¼ M. N. for Holstebro, hvilken By fornemmelig driver sin Handel over S. Havnen er anlagt 1856.

Struma (gr.), Krop, er en chronisk Svulst af Skjoldbruskkjertlen, hvilken forekommer endemisk i visse, især bjergige Lande, ofte ledsagende Kretinisme. S. kan i sin høiere Grad genere Aandedrættet ved Tryk paa Luftrøret.

Struntjæger, s. Rovmaage.

Strutharald var en skaansk Jarl paa Harald Blaatands Tid, der kaldtes saaledes, fordi han paa sin Hjelm bar en Prydelse af Guld, som veiede 5 Pund. Han var Fader til Sigvald og Thorkil den Høie (s. disse Artt.). Det var i Anledning af Gravøllet over S., at Svend Tveskjæg gjorde det Løfte at beseide England, og Sigvald at fordrive Haakon Jarl fra Norge.

Struthio, s. Struds.

Struve (Friedrich Georg Wilhelm von), berømt Astronom, født 1793 i Altona, blev 1813 Observator og 1817 Director for Observatoriet i Dorpat. Siden 1839 har han været Director for Observatoriet i Pulkowa ved Petersborg. Han har især beskjæftiget sig med Observationer

Digitized by Google

af Dobbeltstjernerne. Blandt hans Skrifter mærkes følgende: „Observationes Dorpatenses" (8 Bd., 1817—39); „Catalogus novus stellarum duplicum" (1827); „Stellarum duplicum mensuræ micrometricæ" (1837). Hertil slutter sig det omfattende Værk „Stellarum fixarum, imprimis compositarum, positiones mediæ" (1852). Ogsaa for Geodæsien har S. været meget virksom og har for Størstedelen forestaaet den russiske Grademaaling. — Hans Søn **Otto Wilhelm von S.**, født i Dorpat 1819, blev 1839 Assistent og senere anden Astronom ved Observatoriet i Pulkova. Han har forøget sin Faders Fortegnelse over Dobbeltstjernerne med 500 nye, har givet en nøiere Bestemmelse af Præcessionens Beløb, bestemt Parallaxen for flere Fixstjerner, samt Størrelsen af Solsystemets fremrykkende Bevægelse i Verdensrummet. Desuden har han forestaaet flere Chronometerexpeditioner for at bestemme Længdeforskjellen imellem Greenwich og Pulkowa, samt andre Puncter i det russiske Rige.

Struve (Georg Adam), en tydsk Retslærd, var født 1619 i Magdeburg, og døde som Regjeringspræsident i Weimar 1692. Han er bleven meest bekjendt ved sin i mange Oplag udkomne „Jurisprudentia Romano-Germanica forensis".

Struve (Friedrich Adolf August), født 1781, død 1840, var først Læge, men kjøbte senere et Apothek i Dresden, hvor han gjorde sig fortjent ved at eftergjøre forskjellige Mineralvande. Han anlagde, eller var behjelpelig ved Anlæget af, flere Fabriker for Tilberedelse af kunstige Mineralvande, og har indlagt sig stor Fortjeneste saavel ved at forbedre Methoderne for Fremstillingen af disse, som ved vigtige Iagttagelser over Mineralvandenes Constitution. Uagtet der allerede 1787 var en Fabrik for Seltersvand i Stettin og fra 1799 en Mineralvandsfabrik i Paris, var det dog først, efterat S. 1815 havde anlagt en saadan i Dresden, at denne Fabrikation blev udbredt og Brugen af kunstige Mineralvande mere almindelig.

Struve (Gustav), tydsk politisk Agitator, født omtrent 1805 i Lifland, studerede Lovkyndighed i Tydskland, blev Secretair ved det oldenburgske Gesandtskab i Frankfurt og nedsatte sig som Advocat i Manheim, hvor han beskjæftigede sig med Politik og Phrenologie og tillige gjorde sig bekjendt som radical Journalist. Om hans Deeltagelse i de revolutionære og republikanske Bevægelser i Baden s. **Badens Historie**. Siden har S. levet i Nordamerika. Han har, forunden endeel Skrifter over Phrenologie, bl. A. udgivet „System der Staatswissenschaften" (1847).

Stry, Stad i det østerrigske Kronland Galizien, ligger ved en Flod af samme Navn, som falder i Dniester. 8,000 Indb.

Stry (Abraham van), hollandsk Maler, født d. 31te Decbr. 1753 i Dortrecht, død d. 7de Marts 1826, udmærkede sig som Landskabs- og Genremaler. Han og hans Broder **Jakob S.**, født 1756, død d. 4de Febr. 1825, der erhvervede sig Navn som en dygtig Historie- og Landskabsmaler, vare Hovederne for den i Dortrecht blomstrende Malerskole.

Strychnin er en ikke flygtig, høist giftig, organisk Base, der findes i Ignatsbønner (s. Ignatia amara), i Rævekager (Frøene af Strychnos nux vomica), i den falske Angusturabark (s. d. A.), i Bedbet af Strychnos colubrina, og i det høist giftige Præparat: Upas-Tieuté eller Woorare (af Strychnos Tieuté), som de Indfødte paa Borneo, Molukkerne og flere Steder benytte til Forgiftning af deres Pile. S. findes i disse Plantedele (ligesom sandsynligviis ogsaa i andre Strychnos-Arter) sammen med Brucin (s. d. A.) og maaskee en anden endnu lidet kjendt Base, Igasurin. S. danner smaa farveløse Prismer af en høist bitter Smag; i Vand er det tungopløseligt, i absolut Viinaand og Æther uopløseligt. Med Syrerne danner S. Salte, der, ligesom Strychninet, selv i meget ringe Mængde virke som dræbende Gift under Frembringelse af Stivkramper o. s. v. (Modgift: Garvesyre, f. Ex. stærkt Afkog af Thee, Kaffe, Galæbler o. s. v.). Selv meget smaa Qvantiteter af S. ere Chemikerne nu istand til med Skarphed at kunne paavise. S. og nogle af dets Salte bruges i Lægekunsten.

Strychnos er en Slægt af tropiske Træer eller Buske, der høre til Familien Loganiaceæ blandt de heelkronede Femtalsplanter. Den meest bekjendte Art er Str. nux vomica, et i Ostindien vildtvoxende, høit Træ, med store saftige Frugter og flade skjoldformige Frø, der indeholde en meget stærk Plantegift (Strychnin), og benyttes som et kraftigt Lægemiddel under Navn af „Kragesine" eller „Bræknødder" (nuces vomicæ). En anden Art er **Upastræet** (S. Tieute), som voxer i det Indre af Javas Skove, og hvis Rod de Indfødte benytte til Tilberedelsen af en meget stærk giftig Saft, hvormed de forgifte deres Pile.

Strygeinstrumenter kaldes saadanne Strengeinstrumenter, paa hvilke Tonerne frembringes ved, at Strengene stryges med en med Hestehaar bespændt Bue. De nu brugelige S. ere: Violin, Bratsch, Violoncel og Contrabas. Tidligere brugtes flere andre, som nu ere gaaede af Brug, saasom Viole d'amour, viola di gamba o. s. v.

Strygelak kalde Træarbeidere en Harpixopløsning, der er bestemt til at give Arbeidet Glands ved Paastrygning med en blød Pensel, som Modsætning til Politur, der paaføres ved Gnidning med en Klud; det er især Billedsnedkerarbeide, hvortil der bruges S., fordi det vilde være uoverkommeligt at polere det. S. skal have en saadan Sammensætning, at den „stryger sig blank", det er indtørres med Glands, medens Politur ved simpel Indtørring faaer en mat Overflade; dette kan opnaaes ved Tilsætninger af Mastix, Lavendelolie, Copaivabalsam o. fl., bedst maaskee ved blot at tilberede en meget harpixriig Politur.

Stryger, s. **Ruening**.

Strygerem. Til Hvæsning af Barbeerknive bruges udstrammede eller paa Træ befæstede Læderremme, bedækkede med et skarpt Pulver og meget fiint Smergel, Poleerrødt, Blyant o. fl., der enten er lagt paa Nerven som en Paste eller med Olie gnedet ind i Læderet paa Kjødsiden af dette.

Strygning betegner i Geognosien den Retning, hvori de underjordiske Kræfter have indvirket forstyrrende paa de oprindelig horizontale Lag og bragt dem i en heldende Stilling. **Strygningslinien** er derfor den horizontale Linie,

Digitized by Google

som kan nedlægges i Lagenes Flader og er lodret paa Faldlinien, der angiver Størrelsen af Heldningen. Til Bestemmelsen af de nævnte Linier anvendes Compas og Klinometer.

Strymon, Flod i Thracien, nu Struma, løber ud i den strymoniske Havbugt, den nuværende Bugt ved Contessa.

Strynø er en Ø S. for Taasinge imellem Langeland og Ærø. Den hører til Svendborg Amt, Sunds Herred, og udgjør tilligemed den hosliggende lille Ø S. Kalv et eget Pastorat, der 1860 havde 719 Indb. Arealet (1,040 Tdr. Land) er ganske fladt; paa S. Kalv ere Jorderne inddæmmede for ikke at udsættes for Oversvømmelse.

Stræbepille er det Samme som Støttepille, Modstandspille eller Contrefort (s. Pille).

Stræber kaldes i Bygningsvæsenet enhver Støtte mod et skraat Tryk. Gjøres den af Træ eller Jern, maa den altsaa selv staae skraa og saavidt muligt nøiagtig i Trykkets Retning (s. Bindingsværk, Bro, Hængværk, Sprængværk, Tag o. fl. Artt.). Er den af Muurværk, erholder den Form af en stigende Bue eller af en skraa Pille (Stræbepille).

Strækhoved kaldes navnlig i Bomuldsspinderierne den til hvert enkelt spindende Organ hørende Samling af Strækvalser. Som oftest er der 3 Valsepar i et S.; i hvert Par er den nederste Valse af Jern og riflet, den øverste beklædt med Skind og presset ned med en anseelig Vægt. Peripheriehastigheden er stedse stærkere ved hvert følgende Valsepar, og Strækningen beroer paa Forholdet mellem Hastigheden af det første og det sidste Valsepar i det samme S. Ved andre Spinderier ere S. noget anderledes.

Strækkeseng kaldes en Seng, forsynet med mechanisk Apparat til Udstrækning af Legemet, hvilken undertiden anvendes i orthopædisk Øiemed, navnlig under Rygradskrumninger.

Strækning betegner i Techniken efter Omstændighederne to ganske forskjellige Operationer. Glaspusterne bruge Navnet om en Formforandring uden egenlig Dimensionsforandring, nemlig om Udfoldningen af Cylindrene, der skulle danne Rudeglas (s. Glas). Den foregaaer i en Flammeovn (Strækovn), hvor en „Strækſteen" er omspillet af Flamme. Smede, Spindere og Andre betegne derimod ved S. en Dimensionsforandring uden væsentlig Formforandring; S. betegner derefter en Forøgelse af Længden paa Bekostning af Breden eller Tykkelsen eller begge Dele, eller af Breden paa Tykkelsens Bekostning. Det Modsatte kalde Smedene Stukning (s. d. A.). De foretage S. meest med Hammerpannen, hvis Spor siden fjernes ved en Glatning mod Hammerbanen. S. foretages ligeledes ved Valsning (s. d. A.) og Traadtrækning (s. Metaltraad).

Stræktoug paa et Skib er et Stykke Toug, der udspiles mellem tvende faste Puncter for dertil at befæste Noget, f. Ex. Solseil, Faldnetter, Seilene paa Ræerne o. desl.

Strøgods kaldes i Modsætning til samlet Gods saadanne en Person tilhørende enkelte Bøndersteder, der ikke (som den under en Hovedgaard hørende Samling af Bøndersteder) udgjøre Bestanddele af en større Eiendom (s. Bøndergods).

Strøm bruges undertiden urigtig om Floder, men betegner især de stadige, af Vindene uafhængige Bevægelser af Verdenshavenes Vandmasser, som fremkaldes ved Jordens Omdreining, Solens og Maanens Tiltrækning og den bestandige Forskjel i Varme, Saltmængde og Fordampning og derfor kunne betragtes som Resultatet af Vandmassernes Bestræbelse for at gjenvinde den ved disse Virkninger stadig forstyrrede Ligevægt. Der opstaaer derved Æqvatorialstrømme i Retningen fra Øst mod Vest, som, naar de træffe Fastlandenes Østkyster, bøie af mod Nord og Syd og føre de tropiske Haves varmere Vand op under nordlige Breder, hvor de paa Grund af den større Hastighed, hvormed de ankomme, glide over mod de modsatte vestlige Kyster, paa hvis Klima de udøve en mildnende Indflydelse (Golfstrømmen, japanske S.). Der opstaaer derved fremdeles Tilstrømninger af de polare Haves kolde Vand (arktiske og antarktiske S.), som søge ned mod Æqvator, ofte som undersøiske og derfor vanskelig iagttagelige Strømme. Disse Havstrømme have ofte en betydelig Hastighed (paa enkelte Steder indtil en Miil i Timen) og naae til en meget betydelig Dybde. Den Bevægelse af Overfladevandet i bestemte Retninger, som opstaaer ved de stadige Vindes (Passaternes) Indvirkning, er derimod langsom, overfladisk og af en ganske anden Natur; den betegnes ogsaa med Navnet Strømning eller Driftstrøm (den nordatlantiske D.).

Strømer (Mårten), en af Sverrigs dygtigste Mathematikere, født 1707, død 1770, blev Docent i Mathematik i Upsala, siden Adjunct og dernæst den berømte Anders Celsius's Eftermand som astronomisk Professor. 1757 paatog han sig Indretningen af en Søcadetskole i Carlscrona; senere forestod han Udarbeidelsen af Søkort over hele den svenske Skjærgaard.

Strømhjul kaldes et Vandhjul, der sættes i Bevægelse ved en Flod, som ikke kan opdæmmes, eller ved Havets Ebbe og Flod.

Strømpevirkning, s. Tricot.

Strömsholm, svensk Kongsgaard og Lystslot i Vestmanland, anlagt 1557 af Kong Gustav I, har været overdraget Dronningerne Katharina (Stenbock), Maria Eleonora og Hedvig Eleonora, hvilken sidstnævnte efter en Tegning af Nicodemus Tessin lod opføre det nuværende smukke Slot paa en Ø i Kolbäks-ån, tæt ved dens Udløb i Mälaren. — S.s Kanal, som fra Søen Barken i Dalarne fører igjennem Søen Åmänningen og endvidere, for en stor Deel følgende Kolbäks-ån, ved S. gaaer ud i Galten, en Bugt af Mälaren, danner saaledes Forbindelsen mellem denne Sø og Vesterdalarnes samt en Deel af Vestmanlands Bjergværksdistricter. Kanalen begyndtes 1787 og blev færdig 1795, men blev 1842 ombygget; dens Dybde er 10 F., Længden, Søerne iberegnede, 15 M.

Strømstad, svensk Stapelstad i Bohus-Län, ligger i en vild og nøgen Egn paa et Par Ler ved Ström-åns Udløb i Kattegattet, omtrent 3 M. fra den norske Grændse; den har en ypperlig Havn og er som Badested meget besøgt, navnlig for sine fortræffelige Dyndbade. Byen har omtrent 1,550 Indb. — S. anlagdes

Digitized by Google

under Carl XI's Regjering og fik sine Privilegier 1676, men blev allerede s. A. under Gyldenløvesfeiden opbrændt af de Danske. For at tjene som Hovedbepot under Carl XII's Tog imod Norge, blev den befæstet mod Søsiden ved 3 Batterier, hvorfor den 1717 maatte udholde 2 Angreb af de Danske, hvilke dog lykkelig bleve tilbageslaaede. Da 2 Aar senere de svenske Tropper havde rømmet S., blev den besat af de Danske, og Befæstningerne bleve ødelagte.

Stroms, s. Færøerne.

Stuart hedder en af de ældste Slægter i Skotland, som gav dette Rige og England en lang Række af Konger; den skal nedstamme fra en Green af den normanniske Familie Fitz-Alan og have sit Navn af Værdigheden som skotsk Rigshofmester (Steward), hvilken den erhvervede allerede i det 12te Aarh. **Alexander S.** faldt 1264 i Slaget ved Largs; hans Sønnesøn **Walter S.** ægtede 1315 Marjoria, Kong Robert I Bruce's Datter; da Roberts Søn David II døde 1370 uden mandlige Arvinger, blev Walters Søn som **Robert II S.** Konge i Skotland og stiftede saaledes Kongehuset S., som derefter beherskede Skotland 1370—1714 og England med Irland 1603—1714 (s. Englands og Skotlands Historie).

Til en Sidegreen af S., hvis Stamfader den førstnævnte Alexander S.'s 2den Søn var, hørte Greverne af Lennox og Buchan. Hine erholdt ved Mathias S., Greve af Lennox's Giftermaal med Margarethe Douglas, en Datterdatter af Henrik VII, Fordringer ogsaa paa Englands Throne. Af dette Ægteskab udsprang Darnley, Maria Stuarts Gemal og Fader til Kong Jakob I i England (i Skotland Jakob VI). Om de følgende S., **Carl I**, **Carl II** og **Jakob II** s. disse Artt. Efter sit Fald gjorde Familien frugtesløse Forsøg paa at gjenvinde den tabte Throne: først Prinds **Jakob Eduard** (gift 1719 med Maria Sobieska), som Prætendent kaldet **Jakob III** (s. d. A.), derpaa dennes ældste Søn **Carl Edvard** (s. d. A.), der tilsidst levede i Italien under Titlen Greve af Albanien og døde 1788 uden ægte Afkom. Hans eneste Broder **Henrik Benedict** blev 1747 Cardinal, fik tilsidst en Pension af det engelske Hof og døde 1807. Kong Georg IV lod oprette et Mindesmærke af Canova for ham i Peterskirken i Rom og kjøbte Familiens Papirer, som 1847 udgaves („S. papers"). — Endnu udlede mange adelige Familier i Skotland deres Herkomst fra uægte Børn af Stuarterne. Sign. Vaughan „Memorials of the S. dynasty" (1831).

Stuart (James), engelsk Architekt, født 1713 i London af skotske Forældre, kom med stor Anstrengelse gjennem Frankrig til Italien, hvor han i 7 Aar med megen Flid studerede Bygningskunst, navnlig Oldtidens. Endelig 1750 lykkedes det ham sammen med Rewett at kunne reise til Grækenland for at studere og aftegne de berømte Oldtidsværker der. Resultaterne nedlagde de i „Antiquities of Athens", et Værk, der endnu er uundværligt for Studiet af Oldtiden (jfr. **Rewett**). S. døde 1788 i London, hvor han fra 1755 havde været beskjæftiget med denne sit Livs Opgave.

Stuart de Rothsay (Charles Stuart), engelsk Diplomat af en Sidelinie af Huset S., født d. 2den Jan. 1779, var efterhaanden engelsk Gesandt i Lissabon, Paris, Haag, Rio Janeiro og Paris; da Whiggerne vare komne til Roret (1830) afgik han, blev 1841 Gesandt i Petersborg, men maatte af Helbredshensyn træde tilbage og døde d. 7de Novbr. 1844.

Stub (Ambrosius), født i Foraaret 1705 i en Landsby i det vestlige Fyen, hvor Faderen var Skrædder, kom i Odense Latinskole og Gymnasium og sendtes derfra i Sommeren 1725 til Universitetet i Kjøbenhavn. Han drev det aldrig videre end til at blive Student. I Efteraaret 1735 giftede han sig, 30 Aar gammel, i sin Hjemstavn, og kort efter fødtes der ham en Datter; senere fik han en Søn. Hans Skjebne spillede (som han selv siger) snedig med hans Lykke. Vi træffe ham flakkende om, f. Ex. paa Ærø og Taasinge. Fattig og syg blev han af Livets Storme kastet hen til Ribe, hvor en af Byens Præster og Rectoren, der havde kjendt S. ved Universitetet, tilligemed flere andre Honoratiores fik ham til at informere deres Børn, med hvilke de vare i Forlegenhed. Han havde imidlertid neppe begyndt sin Underviisning, før et Par gamle, uduelige Skolelærere søgte at hindre ham i dette Indgreb i deres Næringsvei. Endelig løste Døden op for ham. En Morgen i Juli 1758 døde han i den yderste Armod. Først 13 Aar efter hans Død udkom den første trykte Samling af hans Digte, besørget af Præsten T. S. Heiberg. 1780 besørgede Digterens Søn en anden, forøget Udgave, som to Aar efter fulgtes af et „Anhang". 1848 leverede F. Barfod en tredie Udgave under Titel „Ambrosius S.s samlede Digte" med en vidtløftig Indledning om Forfatterens Liv og Værker. — Denne Digter, hvis Navn i lang Tid ikke var tilstrækkelig paaagtet, er vistnok en af de bedste blandt vore faa gode lyriske Digtere i den ældre Tid, og flere af hans religiøse Digte og Drikkeviser („Hvad vindes ved Verdens vidtløftige Hav", „Saa fortnes vort Levnets den blideste Dag", „Den kjedsom Vinter gik sin Gang", „Er Nogen, jeg er glæderiig" o. s. v.) høre til det Fortræffeligste i vor ældre poetiske Litteratur og ville beholde deres Værd til alle Tider.

Stub (Christian Gottlieb Kratzenstein-), dansk Maler, født i Kjøbenhavn d. 15de Aug. 1783, fik sin første Opdragelse i Schnepfenthal i Tydskland, kom derpaa tilbage og blev Student, men helligede sig siden aldeles til Kunsten. Han besøgte en kort Tid Abildgaards Atelier, men dannede sig forøvrigt paa egen Haand hjemme og paa en toaarig Reise, og henreven af den almindelige Begeistring for Ossian, søgte han helst i hans Digte og i Mythen om Amor og Psyche Æmnerne til sine Billeder. S. var begavet med en smuk poetisk Sands og fiin Følelse for Farve, men i hans Medlemsstykke, „Hother, der besøges af tre Skovnympher" (Valkyrier) synes hans Udtryksmaade for svag til Æmnet. Han malede tillige Portraiter, tildeels som Existentsmiddel. Anstrengelse, Sygdom og Sorg bortrev ham allerede d. 24de Juli 1816.

Stubbekjøbing, Kjøbstad paa Falster (i Nørre-Herred), har en høi Beliggenhed ved

Digitized by Google

Grønsund ligeoverfor Baagø. Indbygger-Antallet var 1860: 1,247 (1855: 1,191). Af offentlige Bygninger mærkes Kirken og det nye Thing- og Arresthuus, opført 1860 i gothisk Stiil. Byen har en god Havn, og Kornudførselen har i de senere Aar været af Betydenhed. Ved Toldstedet vare 1861 hjemmehørende 18 Fartøier af 489¾ Cmlst. — S. nævnes første Gang 1288, da den blev afbrændt af de Norske i Ledtog med de fredløse Kongemordere. 1354 fik S. Privilegier af Kong Valdemar Atterdag. I ældre Tid var denne By betydeligere end nu.

Stubbenkammer, s. Rügen.

Stübchen er et tydsk Maal paa flydende Varer, af følgende Størrelse i danske Potter: Lübeck $3,_{765}$. Bremen for Viin $3,_{334}$, for Øl $3,_{904}$. Hamborg $3,_{747}$. Hannover $4,_{030}$.

Stubmølle kaldes en Vindmølle, naar den bærer en fast Hat, saa at hele Møllen maa dreies for at bringe Vingesystemet i den rigtige Stilling mod Vinden. Møllen dreier sig nemlig om en saakaldet Stub, en fra den i Reglen lave Underbygning opstaaende kort, stærk Tap.

Stuccaturarbeide eller Stuk kaldes et Slags decorativt Sculpturarbeide, der er udført i en Blanding af Gibs og Kalk, og navnlig i den saakaldte Rococoperiode anvendtes efter en udstrakt Maalestok til Loftsforziringer. S. var kjendt af Grækerne og Romerne (albarium opus), men Kundskaben derom gik tabt, og først efter Kunstens Gjenoplivelse bragte Margaritone det igjen i Anvendelse, og paa Raphaels Tid seer man Kunstnerne benytte S. sammen med Decorationsmaleri paa den smagfuldeste Maade.

Studel, s. Steg.

Studer (Bernhard), Professor i Geologie i Bern, født 1794, har fortrinsviis beskjæftiget sig med Studiet af Alpernes Geognosie og udgivet: „Monographie der Molasse“ (1825); „Geologie der westl. Schweizeralpen“ (1834); „Lehrbuch der mathem. Geographie“ (1836, 2det Opl. 1842); „Lehrbuch der physikal. Geographie“ (1844–47); „Geologie der Schweiz“ (1851–53); og „Carte géologique de la Suisse“ (1853).

Studsmuus, s. Markmuus.

Studsning kalde Hattemagerne en Bortklipning af den Deel af de grove Stikkelhaar, der staaer frem for de fine Grundhaar. En S. foretages inden Beisningen og Afshaaringen.

Studsrasp (egentlig Stoßrasp) kaldes et Redskab ligesom en meget grov, meest flad Fiil med enkelt Hug, der bruges til den groveste Afstødning af Horn og Fiskebeen. S. er af Staal men uhærdet, da Egene ikke blot ere dannede ved Fiilning, men efterhaanden opfiles, ja ofte faae Grad ved et Poleerstaal, saa at de egentlig skrabe.

Stuhlweißenburg (ungar. Szekes Fejérvar; slavisk Bielihrad ell. Bialigrad efter det latinske Navn Alba regia, den hvide Kongestad), Stad i et efter samme benævnet Comitat i Ungarn S. V. for Pesth, har en Kathedralkirke, Klædefabriker og Garverier. 16,000 Indb.

Stuiver er en hollandsk Mynt = 5 Cents = $3,_{50}$ ß dansk Rigsm.

Stukning kalde Smedene en Fortykkelse af Jernet paa Længdens Bekostning, altsaa det Modsatte af Strækning. Det Sted, der skal stukkes, holdes varmt, Enden ialfald kolbere, derpaa slaaes Jernet for Enden med en Hammer, eller stødes mod Ambolten; da det let bøies under S., rettes det jevnlig med smaa Slag.

Stüler (August), tydsk Bygmester, født 1800, er en af Schinkels betydeligste Elever, der har knyttet sit Navn til en talrig Mængde Bygninger, ikke alene i Berlin, men i adskillige andre tydske Byer.

Stum kaldes den, som er berøvet Talens Brug. Man skjelner her mellem den Stumhed, som beroer paa en local Lidelse i de til Stemmens og Talens Frembringelse hørende Organer, og den, som skyldes en fjernere Lidelse, navnlig i Centralnervesystemet, saaledes hos Hysteriske, Idiotiske eller Hjernesyge, hvor Impulsen til Tale mangler.

Stump Vinkel er den, som er større end en ret Vinkel eller 90°, og mindre end to rette eller 180°. **Stumpvinklet Trekant** er en saadan, i hvilken een Vinkel er stump (og altsaa de to andre spidse).

Stupor (lat.), Bedøvelse, er en sygelig Formindskelse af den sjælelige Virksomhed, antydende en deprimeret Tilstand af Hjernevirksomheden, Symptom paa adskillige Hjernelidelser eller Sygdomme, hvor Hjernelivet middelbart angribes.

Sture. Dette Navn førte ikke mindre end 3 forskjellige Slægter i Sverrig i det 14de, 15de og 16 Aarh. To af disse, som fortrinsviis ere blevne historisk bekjendte, ere, for indbyrdes at kunne adskilles, blevne kaldte den ældre og den yngre S.-Slægt. Den første, som i Vaabnet førte 3 sorte Aakander i gyldent Felt, nedstammede fra Ridderen og Rigsraaden **Anund S.**, som levede 1310–61. Hans Sønnesøn **Algot Magnussøn**, Ridder, Rigsraad og Høvedsmand i Nerike, død 1427, var som Medexecutor af Bo Jonssons Testament en af de første Svenske, som indkaldte Dronning Margaretha. Dennes Sønnesøn **Gustaf Anundssøn**, Ridder og Rigsraad, død 1444, var gift med Kong Carl VIII Knutssons Halvsøster Brita Stensdatter (Bjelke) og havde med hende Sønnen Sten. — **Sten S. den Ældre**, Ridder til Gripsholm, viste sig allerede ved sin første Optræden som en Fjende af Unionen, idet han 1464 hjalp Biskop Kettil Carlsson i Striden mod Christian I og senere, i Carl Knutssons sidste Regjeringstid, i væsentlig Grad bidrog til at holde denne sin Morbroder paa Thronen; efter Carls Død valgtes han 1471 paa Rigsdagen i Arboga til Rigsforstander. Efterat han s. A. havde slaaet Kong Christian I paa Brunkeberg, vidste han, støttende sig til Bonde- og Borgerstanden, i hele 24 Aar at hævde sin Stilling, uagtet han havde et mægtigt unionsvenligt Parti imod sig i Raadet. I denne Tid ophjalp han Landet, saavidt de vanskelige Tider tillode det (paa Sverrigs østlige Grændse maatte der føres en næsten uafbrudt Kamp imod Rusland), og strakte sin Omsorg ogsaa til Oplysningens Fremme, saa at et Universitet stiftedes i Upsala (1477) og Bogtrykkerkunsten omtrent samtidig dermed indførtes i Landet. Han kunde dog ikke forhindre, at Unionen, efter mange frugtesløse Underhandlinger, blev fornyet ved Kalmar-Recessen 1483, men Iværksættelsen af denne Beslutning lykkedes det ham dog endnu at forhindre indtil 1497, da han endelig hyldede Kong Hans, efterat denne, der var indkaldt af Raadet, havde

slaaet en svensk Bondehær ved Rotebro og havde indespærret Sten S. selv i Stockholm. Som Rigshovmester, samt i Besiddelse af store Forlehninger og ikke mindst ved sin Indflydelse hos Almuen, vedblev han dog at være Rigets meest formaaende Mand. Da han derpaa igjen var bleven forligt med Raadet, som snart saae sig skuffet i sine Forhaabninger om ved Unionen at faae al Magten i Hænde, og da der 1501 skete et almindeligt Oprør i Landet, blev han for anden Gang valgt til Rigsforstander. Hans Regjering blev dog denne Gang kun kortvarig. Thi da han, efter at have forjaget Fjenden, havde ledsaget Kong Hans's Gemalinde, som havde ledet Forsvaret af Stockholm, til den danske Grændse, blev han pludselig syg paa Hjemreisen og døde i Jönköping d. 13de Decbr. 1503. Med ham uddøde den ældre S.-Slægt. — Den yngre S.-Slægt hørte til den Familie, som senere kaldte sig Natt och Dag, og førte ogsaa denne Slægts Vaaben. **Nils Bosson S.**, Søn af Ridder og Rigsraad Bo Stensson (s. Art. Natt och Dag, IV S. 546) og Karin Svensdotter S. (hvis Fader var af en Familie, der som Vaabenmærke førte et Oxehoved), samt ved sit Giftermaal besvogret med Carl Knutsson, var den, som 1466 reiste Dalkarlene imod Erkebiskop Jöns Bengtsson og saaledes hjalp Kong Carl for 3die Gang paa Thronen. Som Hovedsmand over Westerås og Dalarne var han senere en af Sten S.'s stærkeste Støtter, og i Slaget paa Brunkeberg afgjorde han tilsidst Seiren; han døde 1503. Sønnen **Svante Nilsson S.** havde i længere Tid været Rigsraad og Hovedsmand paa Örebro, da han 1495 erholdt Commandoen imod Russerne; han forjog dem fra Finland og indtog Narva, men forlod derpaa egenmægtig Hæren og optraadte i Raadet som en ivrig Modstander af Rigsforstanderen; uagtet han af Kong Hans blev slaaet til Ridder samt udnævnt til Marsk og Hovedsmand paa Elfsborg 1497, deeltog han dog i Oprøret 1501, da han ved Hemming Gad var bleven forsonet med Sten S., efter hvis Død han 1504 valgtes til Rigsforstander. Trolig understøttet med Raad og Daad af Hemming Gad, fuldførte han, hvad Sten S. havde paabegyndt: med Rusland sluttede han en Fred paa 60 Aar; Krigen mod de Danske førte han ikke blot i Sverrig, men indenfor deres egne Grændser, og, i Forbund med Hansestæderne, endogsaa tilsøes. Ved Siden deraf drog han ogsaa Omsorg for den indre Forvaltning. Medens han raadslog med Almuen om Bearbeidelsen af Sala-Sølvgrube, døde han pludselig i Westerås d. 2den Jan. 1512. Hans Søn **Sten S. den Yngre**, født 1592 eller 1593, blev, endnu ikke 5 Aar gammel, udnævnt til Ridder og Hovedsmand i Nyköping (1497) ved Kong Hans's Kroning. Ved Faderens Død valgtes han af Borgere og Bønder til Rigsforstander, endskjøndt Raadet til denne Plads havde bestemt Rigsraaden Erik Trolle, hvorfor han fik en uforsonlig Fjende i Trolles Søn, som kort derefter paa S.'s Anbefaling blev Erkebiskop. Mod denne og mod hans mægtige Parti af den høie Adel forsvarede han længe med Held Sverrigs Uafhængighed, og da de havde kaldt Christian II til Hjelp, slog han flere Gange dennes Tropper; men ved et Sammenstød med en dansk Hær paa Søen Åsunden blev han d. 19de Jan. 1520 haardt saaret. Han undkom vel til Strengnäs, men da han derfra vilde begive sig til Stockholm for at træffe yderligere Forsvarsforanstaltninger mod de fremtrængende Danske, døde han underveis paa sin Slæde d. 9de Febr. 1520. Med sin Hustru Christina Gyldenstjerna (s. III, S. 444) havde han 3 Sønner, af hvilke den Yngste, som deelte Moderens Fangenskab i „Blaa Taarn", døde i Kjøbenhavn som Barn. Den ældste Søn **Nils S.**, født 1513, blev ved Faderens Død sendt til Danzig, hvorfra han vendte tilbage til Sverrig 1523; han faldt da i Hænderne paa en tydsk Adelsmand Berndt v. Mehlen, som benyttede sig af hans Navn til at stifte Oprør imod Gustav I. Han døde allerede 1527, men endnu efter sin Død tjente han Gustavs Fjender til Paaskud for deres Oprørsforsøg (s. **Daljunkeren**, II, S. 377). **Svante S.**, en Broder til den Foregaaende, født 1517, blev allerede i sin tidligste Ungdom, da han for at uddanne sig opholdt sig i Tydskland, af Lybekkerne opfordret til at gjøre Oprør imod Gustav I; senere afslog han ligeledes Dackens Forsøg i samme Retning og viste sig stedse Kongen urokkelig hengiven, hvorfor denne ogsaa paa sin Side viste sig erkjendtlig mod ham ved rige Forlehninger og ved at vise ham stor Tillid, ligesom han blev endnu yderligere knyttet til ham ved Svogerskabets Baand. Ved Gustavs Død var han Rigsraad og Kongens „sekrete råd"; ogsaa i de første Aar af Erik XIV's Regjeringstid stod han i udmærket Gunst, blev 1561 Rigsmarsk, øverste sekrete Raad, Sverrigs første Greve og udnævnedes kort derefter til Gouverneur i Estland. Men som den Fornemste af Aristokratiet, og desuden nær besvogret med Kongens yngre Brødre, blev han snart Gjenstand for Eriks Mistanke, hvilken endnu mere tiltog efter den Sønnen tilføiede Beskjæmmelse (s. nedenfor); han blev 1567 fængslet og blev kort derefter paa Eriks Befaling myrdet, efterat Sønnen Nils iforveien havde lidt samme Skjebne. **Nils S.**, født 1543, havde allerede fra sin tidligste Ungdom af beklædt adskillige Tillidsposter, da han, efterat han allerede længe havde været mistænkt af Erik XIV, under Paaskud af, at han havde været Skyld i Tabene ved Svarteå og Bohus, 1566 blev dømt til som Forræder med Spot og Haan at drage igjennem Stockholms Gader; dog blev han s. A. sendt som Gesandt til Lothringen, men blev strax ved Hjemkomsten kastet i Fængsel, hvor først Erik XIV forsøgte med egen Haand at aflive ham og derpaa lod ham myrde d. 24de Mai 1567. Samtidig med ham og med Faderen myrdedes ogsaa Broderen **Erik S.**, født 1546, samt Rigsraaderne Abraham Lejonhufvud og Ivar Ivarsson, og Mordene paa alle disse ere med et fælleds Navn blevne kaldte S.-Mordet. Af Grev Svante S.'s øvrige Børn bleve 3 Døttre gjorte til Enker ved Carl IX's Blboddomme; en fjerde, Malin S. (s. Art. **Stenbock**) maatte see sin Mand døe i Landflygtighed; den ene Søn, **Sten S.**, født 1544, faldt allerede 1565 som Underadmiral i Slaget mod den danske Flaade under Bornholm; kun de 2 yngste Sønner, Mauritz og Carl, overlevede i længere Tid Faderen. Carl

Digitized by Google

S. døde omtrent 1598. **Mauritz S.**, Rigsraad, født 1552, død 1592, der ligesom den næstforegaaende Broder gjorde sig bekjendt som en tro Tilhænger af Carl IX, efterlod sig 2 Sønner, Svante og Claës; den Sidste døde ugift, før Broderen, og da **Svante S.**, født 1587, Hertug Johan af Østergöthlands Raad og Kantsler, døde 1616 uden at efterlade sig Sønner, uddøde saaledes med ham den yngre grevelige Slægt S.

Sturlason (Snorri), født paa Gaarden Hvam i Dala Syssel paa Island 1178, var en Søn af Sturla Thordson, s. **Sturlungerne**. S. kom 3 Aar gammel i Huset til Jon Loptsson Odda, dengang Islands indflydelsesrigeste og meest dannede Mand. Odda havde siden Jon Loptsons Bedstefaders, Sæmund hiin Frodes, Dage været Videnskabernes fornemste Sæde i Island, og S. havde saaledes den bedste Leilighed til der at udvikle sine Evner og samle Kundskaber. Efter sin Fosterfader Jon Loptsons Død (1197) forblev S. i nogen Tid i Odda hos dennes Søn Sæmund og giftede sig omtr. 1199 med Herdys, en Datter af den rige Præst Berri fra Borg paa Myrum. Ved dette Giftermaal, og endnu mere da han 1224 ægtede den rige Enke Hallveg Ormsdatter, blev Grunden lagt til S.'s store Rigdom; thi næst efter sin Fostbroder Sæmund Jonsson paa Odda, var S. den rigeste Mand paa Island. Som Beviis herfor anføres, at han undertiden mødte paa Althinget med et Følge af 8—900 Mand; at han eiede 6 Hovedgaarde og Løsøre i Forhold dertil; at han en streng Vinter, Aar 1226, paa en af sine Hovedgaarde, Svignaskarb kaldet, mistede 120 Stude, hvilket han kun ansaae for Lidet imod, hvad han eiede paa andre Steder. Først boede S. en kort Tid hos sin Moder paa Hvam, derpaa i Odda hos Sæmund, senere paa Borg efter sin Svigerfaders Død 1202, og endelig, fra 1209 til sin Død, afvexlende paa Bessestad (s. d. A.) og paa Reykholt i Borgarfjorden. Han var to Gange Laugmand, nemlig fra 1219—23, og fra 1226—36. I Aaret 1218 reiste han til Norge, hvor han satte sig i Yndest saavel hos den mægtige Hertug Skule, som hos dennes Svigersøn Haakon Haakonsson, digtede Sange til begge disse Fyrsters Ære og modtog rigelige Belønninger derfor. Dengang pønsede man i Norge paa et Ledingstog til Island, sandsynligviis for at underkaste sig Øen, men ved sine Forestillinger fik S. det afværget imod det Løfte, at han i Forening med sine Brødre skulde bringe Island uden Sværdslag under Kongens Scepter og stille sin Søn Jon Murti som Gidsel. Efter Ankomsten til Island 1220 sendte han vel sin nysnævnte Søn til Norge, men forresten blev Løftet uopfyldt, hvad enten dette havde sin Grund i de Tvistigheder, som dengang brøde ud imellem S. og hans Brødre og Paarørende, eller at S. fortrød det givne Løfte. I Aaret 1224 blev en af hans Døttre gift med Gissur Thorvaldsson, den senere saa mægtige Jarl; to andre af hans Døttre bleve ogsaa efterhaanden bortgivne til de mægtigste Mænd i Landet, Kolbein den Unge paa Nordlandet og Thorvald Snorrason paa Vesterlandet. Men alle disse Ægteskaber bleve ulykkelige, og S. indvikledes i endnu større og farligere Stridigheder, der gik saavidt, at han blev fordreven fra sine Eiendomme. Da reiste han anden Gang til Norge (1237), men under meget uheldige Omstændigheder. Fiendskabet var nemlig udbrudt mellem Kong Haakon og hans Svigerfader Hertug Skule. S. tog Hertugens Parti. Denne ophøiede ham til Jarl, sandsynligviis over Island, hvorhen S. ogsaa reiste 1239, Kong Haakons Forbud nagtet, og tog sin Gaard Reykholt i Besiddelse. Da gav Kongen Gissur Thorvaldson det Hverv, enten at fængsle S. og sende ham over til Norge, eller at rydde ham af Veien. Gissur valgte det Sidste, overfaldt sin forrige Svigerfader med 70 Mand paa Reykholt og lod ham dræbe d. 22de Septbr. 1241, 63 Aar gammel. Saaledes døde S., en af Nordens berømteste Mænd, hvad enten man seer hen til hans Herkomst, hans Rigdom, hans Anseelse eller til hans Aandsevner, klassiske Lærdom og Værker. Hans fornemste Arbeide „Heimskringla", er et uforgjængeligt Vidnesbyrd saavel om hans Kritik, Smag og Fordomsfrihed, som om hans store stilistiske Mesterskab. Den yngre Edda tilskrives, som bekjendt ogsaa S. (s. **Edda**).

Sturlunga Saga eller **Islændernes** store Saga (*Íslendúnga saga hin mikla*), omhandler de vigtigste Begivenheder, der foregik under Borgerkrigene paa Island fra 1116 til omtrent 1264, da Landet blev forenet med Norge. Den kaldes S., fordi den Æt, der spillede den største Rolle i hine Uroligheder, kaldtes Sturlunger, s. den følg. Art. Størstedelen af Sagaen er forfattet af en af Sturlungerne, Laugmand Sturla Thordsson den Yngre (død 1284).

Sturlungerne heed en mægtig Slægt paa Island i det 12te og 13de Aarh. Stamfaderen til disse var Høvdingen Sturla Thordsson den Ældre til Hvam i Dala Syssel, ogsaa kaldet Hvam Sturla. Han havde 3 Sønner: Thord (død 1237), Sighvat (død 1238), Snorri (død 1241), den berømte Historieskriver (s. ovenfor).

Sturm (Christoph Christian), Psalmedigter og Forfatter af mangfoldige Andagtsbøger, blev født d. 25de Jan. 1740 og døde d. 26de Aug. 1786 som Præst og Scholarch i Hamborg.

Stürmer (Bartholomæus, Greve af), østerrigsk Diplomat, Søn af **Ignaz S.** der var østerrigsk Internuntius hos Porten 1802—19 og døde 1829, var født d. 26de Decbr. 1787 i Constantinopel, blev brugt i forskjellige diplomatiske Stillinger og var endelig 1834—50 østerrigsk Internuntius i Constantinopel; siden har han boet i Venedig. Hans Broder **Carl von S.**, østerrigsk Geheimeraad og Feltmarskallieutenant, døde d. 26de Septbr. 1853 i Peschiera.

Sturnus, s. **Stær**.

Sturtzenbecker (Oscar Patrik), født i Stockholm 1811, tog den philosophiske Grad i Upsala og gjorde derefter i nogen Tid Tjeneste i det kongelige Cancellie, men ombyttede snart Embedsbanen med den publicistiske og litterære Virksomhed, til hvilken han senere indviede hele sit Liv. „Aftonbladet", som da nylig var begyndt at udgives, havde længe i ham en af sine flittigste og dueligste Medarbeidere; dog beskjæftigede han sig i denne Tid ikke saa meget med egentlig politisk Forfattervirksomhed, som fornemmelig med at forfatte Feuilletoner under Pseudonymet Orvar Odd i en for ham eien-

Digitized by Google

dommelig, let og spøgende Stiil. Efterat han allerede 1838—39 havde gjort en Udenlandsreise, bosatte han sig for nogen Tid i Kjøbenhavn, hvor hans Forfattervirksomhed mere og mere antog den skandinaviske Retning, som han senere under alle Omskiftelser trolig har vedligeholdt. 1847 valgte han Helsingborg til Opholdssted og grundlagde der Tidenden „Öresundsposten", men solgte atter denne 1854 og flyttede paany til Kjøbenhavn. Efterat han i længere Tid havde været Medarbeider ved „Fædrelandet" og Correspondent til Stockholms „Aftonblad", har han nylig (1862) selv stiftet en egen Tidende „Skandinavisk Gazette", hvori han har begyndt at udgive sine samlede Skrifter.

Stutteri kaldes det Sted, hvor man i det Store tillægger Heste; det er altsaa i Modsætning til den almindelige Landhesteavl, hvor der væsentlig kun tillægges Heste til Agerbrugets Behov, at man taler om Stutteriavl. Det er som oftest forædlede Heste, der holdes i Stutterierne, hvor man, forsaavidt de ikke ere vilde eller halvvilde S., hvor Hestene overlades til sig selv, anvender en bedre Pleie og et nøiagtigere Udvalg ved Parringerne. Det betydeligste S. i Danmark er det Frederiksborgske S. paa Hillerødsholm ved Frederiksborg, der allerede omtales under Christian IV, men først senere udvidedes betydelig og hovedsagelig dannedes af spanske Hingste. Det bestod af flere forskjellige Stod og naaede sin største Berømmelse i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede. 1840 blev S.s gamle Race bortsolgt for at blive erstattet af den engelske Fuldblodsrace. Senere blev, vel nogle af de bortsolgte Heste igjen tilbagekjøbte, og Racen blev nu krydset med Fuldblod. Det er nu et almindeligt Ønske igjen at faae den gamle Stamme regenereret; men det er vistnok tvivlsomt, hvorvidt dette vil lykkes.

Stuttgart, Hovedstad i Kongeriget Würtemberg, i en smuk Dal ½ M. fra Neckar, har smukke Gader og offentlige Pladser, et prægtigt Residentsslot og et stort Theater. S. har mange Fabriker, som især levere Guld-, Sølv- og Broncearbeide og alle Slags Instrumenter; Boghandelen er betydelig. 58,000 Indb.

Stütze er et Maal paa flydende Varer i Baden = 15 franske Litres = $15,_{526}$ danske Potter.

Stüve (Johan Carl Bertram), hannoveransk Statsmand, født d. 4de Mai 1780 i Osnabrück, blev 1820 Advocat i sin Fødestad, var fra 1831 virksom paa Landdagen og optraadte der som frisindet men selvstændig Patriot. Han havde Deel i Affattelsen af Statsgrundloven, til hvis Forsvar han optraadte 1837. Fra 1848 stod S. i Spidsen for Ministeriet, men afgik 1850 (sml. Hannovers Historie), og har siden været et virksomt Medlem af Stænderforsamlingen.

Stuvning kaldes Fordelingen af Lasten i et Skib, saaledes at den optager det mindst mulige Rum. Det iagttages, at de svære Vægte komme underst og de lettere ovenpaa, og at de i det Hele taget fordeles eensformig paa begge Sider af Skibets Midterlinie (Diametralplanet).

St. Veitsdands, s. Veits.

Styfver var tidligere i Sverrig = ½ Skilling, eller 1 S. Riksgjeld = $0,_{25}$ ß dansk Rigsmynt. 1 S. Banco = $0,_{38}$ ß dansk Rigsm. S. deeltes i 3 Rundstykker.

Stykkisholm er en Handelsplads i det vestlige Island.

Stykmessing, s. Raamessing. — **Stykstege**, s. Steg. — **Stykkraad**, s. Gaze.

Styliter, Søilehelgener, Støtteboere, kaldtes en Klasse af Eneboere, der ikke fandt sig tilfredsstillede ved den sædvanlige Munkeaskese, men opsloge deres Bolig paa høie Søiler, paa hvilke de indesluttedes af et Gitterværk paa et Par Fods Høide, saa snevert, at de hverken kunde sidde eller ligge, men maatte tilbringe Dag og Nat, Sommer og Vinter staaende under aaben Himmel. Opfinderen af denne særegne Form for Askesen var Symeon, Syreren, født 390, der tilbragte sine sidste 30 Leveaar (fra 429) af paa en Søile, der var 36 Alen høi og foroven kun havde et Omfang af 2 Alen. Herved gjorde han et overordentligt Indtryk paa de i Omegnen levende ismaelitiske Nomadestammer; de ærede ham som et overmenneskeligt Væsen, bade om hans Raad og Velsignelse og lode sig skareviis af ham bevæge til at modtage Daaben. Symeons Exempel fremkaldte saa mange Efterlignere, at S. snart dannede en egen Stand, og det blev Skik, at rige Folk byggede saadanne høit hædrede Mænd prægtige Søiler, der i den sildigere Tid bleve forsynede med Trappetrin, saa at man i paatrængende Tilfælde kunde stige op til deres Beboere uden Stige. Mange S. nævnes endnu til ind i det 12te Aarh.

Stylographie. Ved Hjelp af Galvanoplastik kan man paa flere Maader skaffe sig en Kobberplade med fordybet Præg, tjenlig til Aftrykning paa Papir. Man kan enten gaae ud fra en lignende ved Ætsning eller Gravering dannet Plade (s. Kobberstikning), eller man kan paa andre Maader skaffe sig en Matrice; en saadan er omhandlet under Galvanographie. En anden er S., hvor man med en spids Naal udfører Tegningen i et jevnt, harpiragtigt Lag af passende Consistents, udstøbt paa en Plade og bedækket med Sølvpulver. Ved Udfældning dannes derover en Matrice, der ved en ny galvanoplastisk Afformning giver en Plade.

Styltegjænger (Himantopus) er en Vadefugleslægt af Sneppefamilien, med spinkel Bygning, lang tynd Hals, langt, lige, tyndt, spidst Næb, overmaade høie og tynde Been med korte Tæer med en kort Bindehud, temmelig lange og spidse Vinger og kort Hale; Farverne ere sorte og hvide. Slægten tilhører mere det varmere end det middelvarme Jordbelte.

Stymphalider kaldtes de med Fjedre og Kløer af Erts forsynede Fugle ved den stymphaliske Sø i Arkadien, som bleve dræbte af Hercules.

Styrax er det Samme som Storax (s. d. A.).

Styrbjörn Starke, en Søn af Upsalakongen Olof Björnsson, fordrede allerede i sit 13de Aar af sin Farbroder, Kong Erik (Segersäll), Andeel i Riget og begav sig, da saavel denne som Almuen havde afviist hans Fordring, med de Skibe, hvormed Farbroderen havde udrustet ham, ud paa Vikingetog. Den berømmeligste Daad, som han udførte paa sine Tog, var Indtagelsen af det af Palnatoke grundlagte Jomsborg. Som Jomsvikingernes Høvding og understøttet af sin

Digitized by Google

Svigerfader, Kong Harald Blaatand i Danmark, troede han sig mægtig nok til at gjøre sine Fordringer paa det svenske Rige gjeldende med Sværdet, men da han blev forladt af Svigerfaderen, blev han i det vidtberømte „Tredagarslaget" ved Fyrisvall („Fyrisåltan", omtrent 983) overvunden af sin Farbroder Erik og faldt selv i Slaget.

Styrbord er den høire Side af Skibet, naar man staaer med Ansigtet forefter. Tilsøes bruges dette Ord stedse istedetfor høire ved alle Ting, som staae i Forbindelse med Skibet, den anden Side benævnes Bagbord.

Styringen kaldes i en Dampmaskine det Organ, der besørger Dampens Til- og Afledning i den rigtige Tid og Retning; ved Vandsøilemaskiner og andre analoge Maskiner bruges samme Betegnelse. Man deler ofte S. i den indre S., der, ligesom Hjertet i det dyriske Legeme, umiddelbart besørger Fordelingen og Afspærringen af Dampen, og den ydre S., der sætter den indre i Bevægelse. Efter S.s Længde har man lang S. med korte Dampveie (især til store Maskiner), og kort S. med lange Dampveie. Man bruger til den indre S. meest Skydere (Glidere), der ved at forskydes paalangs aabne og lukke for Dampveiene; nu indrettes de ofte balancerede, saa at Dampens Tryk er nogenlunde lige stærkt udvendig og indvendig, da de ellers koste stor Kraft. Ved de meget store Maskiner bruges ofte Ventiler, helst Dobbeltventiler, som ere balancerede, idet Damptrykket søger at aabne det ene men at lukke det andet, medens de dog maae følges ad. Hanestyring bruges neppe engang ved de allermindste Maskiner, forbi de gaae tungt og vanskelig holdes tætte; Stempelstyring bruges kun ved Vandsøilemaskiner. Den ydre S. bestaaer gjerne i excentriske eller urunde Skiver med tilhørende Trækstænger. Baade den indre og den ydre S. maae iøvrigt rette sig efter Maskinens Charakteer som dobbeltvirkende eller enkeltvirkende (med den saakaldte Katarakt, s. d. A.) med 1 eller 2 Cylindre o. fl. Den største Vidtløftighed indtræder ved Expansionsmaskiner (s. d. A.), naar de saae foranderlig Expansion, ɔ: tidligere eller senere Afspærring efter den Kraft, Maskinen til forskjellige Tider skal udøve, især naar man forlanger, at Maskinens Omstilling skal kunne gaae for sig under Gangen, ja endog automatisk.

Styrkende kaldes alle de Midler, hvorved Legemets Kræfter forhøies, enten ved at paavirke Nervesystemet, eller endnu mere ved at forøge Legemets Masse gjennem forbedret Ernæring, Fordøielse og Optagelse.

Styrmand kaldes den Mand, der ved en aflagt Prøve har godtgjort, at han er i Besiddelse af de nødvendige Kundskaber til at navigere et Skib. I Koffardiskibe staaer han lige efter Skibsføreren og gjør afvexlende Vagt med denne, ligeledes paaseer han Lastens Stuvning og Udlosning og forestaaer Mandskabets Forpleining ombord under Skibsførerens Control. — **Styrmandskunst** er den Videnskab, ved hvilken man ved astronomiske og mathematiske Kundskaber er istand til paa en given Tid at bestemme Skibets Plads i Søen og den Cours, man skal styre, for at naae sit Bestemmelsessted.

Styrtebade, Doucher, ere Bade, som bibringes derved, at man lader Vandet fra en vis Høide strømme ned over Legemet; de ere ofte et fortrinligt Hjelpemiddel, navnlig under nervøse Svækkelsestilstande eller Slaphed i Hudvirksomheden.

Styrtedykker, s. Dykkere.

Styrteseng. Hvor Vand skal strømme f. Ex. over et Overfaldsdige, anlægges ved Foden af dette en S., d. e. et Slags Gulv af Stene, Planker eller Faskiner, for at Vandet ved sin Nedstyrtning ikke skal udhule Bunden paa dette meget udsatte Sted (s. Stemmedige).

Styx, Datter af Okeanos og Thetis, var Flodnymphe for Floden af samme Navn i Underverdenen. Ved denne Flod svore Guderne deres helligste og ubrødeligste Eder.

Stäck (Josef Magnus), født i Lund 1812, var en kort Tid Student ved det derværende Universitet, men opgav snart sine medicinske Studier for at hellige sig til Malerkunsten. Efterat han havde udbannet sig i sin Kunst deels i Stockholm deels paa Reiser i Tydskland, Italien og Frankrig, blev han ansat som Professor ved „Fria Konsternas Akademi" i Stockholm. S. nyder i Sverrig stor Anseelse som Landskabsmaler, og adskillige af hans Malerier have fundet Afsætning ogsaa i Udlandet.

Städjan, Dalarnes høieste Bjerg (omtrent 3,700 F. over Havet), ligger et Stykke inde i Landet, omtrent 4½ M. fra den norske Grændse. Det har faaet sit Navn af den skovløse, pyramidalsk afhugne Tops Form, som ligner en Ambolt.

Stäket var et befæstet Slot, beliggende 4½ M. fra Stockholm og tilhørende Erkebiskoppen i Upsala. Det blev beleiret 1517 i lang Tid af Rigsforstanderen Sten Sture den Yngre, da Erkebiskop Gustav Trolle aabent havde erklæret sig for den danske Konge Christian, og blev, uagtet de Forsøg, som de Danske gjorde for at undsætte det, tilsidst indtaget samt i den Grad ødelagt, at nu kun nogle faa Levninger ere tilbage. — Med dette saakaldte Norra S. maa ikke forvexles det saakaldte Södra S., som udgjør et af de 4 Indløb til Stockholm, og som er blevet bekjendt ved et Slag 1719, i hvilket et russisk Armeecorps, der truede Stockholm, blev slaget og tvunget til atter at indskibe sig.

Stængel, s. Aredele.

Stær er den populære Benævnelse for tvende Arter af Blindhed: den sorte S., Amaurose, hvor Nethindens Function er ophævet, og den graae, Katarakten, hvor Blindheden frembringes ved en Fordunkling af Øiets gjennemsigtige Dele, navnlig Lindsen. Denne sidste er det, som ved Operation lader sig hæve.

Stær (Sturnus vulgaris) er en Sangfugl med et temmelig stort, lige og spidst Næb, Næseborene nøgne, ikke dækkede af Fjerene, Farven sort med Metalglands og smaa lyse Pletter; Fjerene, navnlig paa Hals og Hoved, have en særegen smal og spids Form. S. lever af Insecter og Larver, plukker Utøi af de større Pattedyr o. s. v., og bygger Rede, ofte temmelig selskabelig, i hule Træer, gamle Bygninger, under Tage, i udhængte „Stærekasser" o. s. v. Efter Forplantningstiden samle de sig i store Skarer, som sværme omkring og efterhaanden flytte mod Syd til det sydlige Europa. Ligesom visse Ravne-

Digitized by Google

fugle kan S. lære at efterſnakke Ord, efterligne andre Dyrs Lyde og Sang og at fløite Melodier.

Stærkodder fremtræder i de nordiſke Oldſagn ſom Repræſentant for Nordens Djervhed og Kraft (i Lighed med Jødernes Samſon og Grækernes Herakles), ſom Heltenes Helt. Hans Liv er mythiſk: det begynder fra Jætteſlægten, og udſtrækker ſig igjennem et Tidsrum af 3 Aarhundreder; overalt i Norden, hvor nogen Stordaad øves, er S. med. Hans Hjem var Jotunheim, nærmeſt Thelemarken i Norge. Medens han var Barn, bleve hans Fader Storværk og hans Moder Unne overfaldne og indebrændte af Unnes Brødre, hvorefter han til ſit 12te Aar blev opfoſtret af en Høvding Grane kaldet Roshaarsgrane), der var Odin ſelv. Fra den Tid udførte han en næſten uoverſkuelig Række af Manddomsgjerninger, ſkjøndt af og til blandet med Niddingsdaad, ſaaledes Snigmordet paa hans Konge og Ven Ale den Frække, hvortil han var kjøbt af Ales Broder Kong Frode, hvis Søn Ingild han ſenere opfoſtrede. Da Ingild ſom Konge viſte ſig blødagtig og ſøgte Samqvem med ſin Faders Mordere, opmandede S. den unge Konge, og begunſtigede hans Søſter Helga's Kjærlighed til den norſke Kongeſøn Helge imod Angantyr (ſ. d. A.). Sidſte Gang træffe vi S. i Braavallaſlaget kjæmpende paa Sigurd Rings Side. Gammel og graa vandrede han nu om paa Jorden, og gruede for Døden paa Sotteſengen, indtil han blev dræbt af en Kjæmpe Hader, hvis Fader han havde fældet. Ikke blot ſom Helt, men ogſaa ſom Skjald var S. ſin Tids Ypperſte; en egen Versart, hvori hans Svaneſang er os opbevaret, bærer Navn efter ham. — Oehlenſchlägers Tragoedie „S.“ hører til den ſtore Digters ældre og fortrinligere Arbeider.

Stærkvand, ſ. Afbrænding.

Stævne er at indkalde en Perſon for Retten i Anledning af en proceſſuel Handling, man vil have foretaget imod ham. **Stævning** kaldes deels den Handling at ſt. en Anden, deels det ſkriftlige Document, ved hvis Forkyndelſe for den Paagjeldende Indkaldelſen ſkeer. Efter den forſkjellige Beſkaffenhed af den proceſſuelle Handling, man vil have iværkſat imod den Paagjeldende, betegnes S. med forſkjellige Navne (Domsſtævning, naar man vil bæude Dom over ham; Vidneſtævning, naar man vil føre Vidner imod ham, o. ſ. v.). Eftersom S. udſtedes i Rettens Navn eller i Sagſøgerens eget Navn, kaldes den en Retsſtævning eller en Udenretsſtævning, og efterſom Forkyndelſen ſkeer ved en Meddelelſe umiddelbart til den Paagjeldende ſelv eller en Anden paa hans Vegne, eller (hvad der i enkelte Tilfælde kan ſkee) ved en offentlig Bekjendtgjørelſe for Alle og Enhver, iſær ved Indrykning i de offentlige Tidender, kaldes den en privat eller en offentlig S. Den S., der udtages i Contra- og Continuationsſøgsmaal, kaldes Contra- og Continuations-S.

Støbemodel, ſ. Model.

Støberande kaldes paa allehaande Støbegods de opſtaaende Rygge, der ere fremkomne ved, at det flydende Materiale (Gibs, Metal) er trængt ind i de fine Fuger imellem Formens enkelte Dele. Da Borttagelſen af S., ſom er nødvendig for et godt Udſeende, ved haarde Materialier er beſværlig, ved Kunſtſager farlig for Correctheden, bør Formens Dele paſſe tæt ſammen, ſaa at S. kunne blive muligſt fine.

Støbeseddel kalde Bogtrykkerne Liſten over det Forhold, hvori der er Brug for de enkelte med Præg forſynede Dele af en Skriftkaſſe. Da nogle af disſe ikke bruges ſaa ofte ſom andre, og man dog ønſker alle Dele lige ſtærkt ſlidte, er en god S. af Vigtighed; men den kan umulig være at ſtole paa, da Forholdet afhænger ikke blot af Sproget, men tillige af det Fag, en Bog tilhører, af Forfatterens Orthographie o. ſl.

Støbeskal. Graat Støbejern bliver haardt (og hvidt) ved pludſelig Afkjøling. Da man ved Støbningen af Jern gjerne bruger Former af vaadt Støbeſand, afkjøles Overfladen ſaa hurtig, at det yderſte Lag bliver haardt, og det kaldes da S. Tykkelſen af S. er meget forſkjellig, ved Sandſtøbning dog ikke let over 1 Linie, hvorimod den ved Støbning i Jernformer kan blive meget tyk. S. ſpiller i flere Retninger en vigtig Rolle. Dens Haardhed kan undertiden være ønſkelig paa Overfladen; naar S. ſkal borttages, frembyder atter Haardheden Vanſkeligheder ved, at Værktøierne let ſløves; endelig er Hærdningen af Støbejernet ledſaget af en Udvidelſe, der i flere Tilfælde kan fremkalde Formforandringer ved Stykket.

Støbetap eller Indguſtap, ſ. Indgus.

Støchiometrie, chemiſk Proportionslære, Atomlære, Æqvivalentlære, er den Deel af Chemien, der beſkjæftiger ſig med Faſtſættelſen af de beſtemte Vægt- (og Maal-) forhold, i hvilke Legemerne indtræde i chemiſk Forbindelſe med hverandre, og Anvendelſen af disſe Forhold ved chemiſke Beregninger; ſ. Atom og Æqvivalent, Chemie, Richter, Dalton og Berzelius.

Stød kaldes ved Træconſtructioner den Aabning, ſom findes mellem to i Forlængelſen af hinanden anbragt Tømmere, Planker eller Brædder.

Stødemaskine kalder man ofte en Metalhøvlemaſkine, hvor Staalet ſidder paa den nederſte Ende af en lodret Stang, der gaaer op og ned, medens Stykket ligger vandret og for hver Bevægelſe af Staalet faaer en lille Forrykkelſe. S. bruges iſær til at gjøre de ſaakaldte Laaſe (Forbindninger) indvendig i Navet paa Tandhjul, hvorved de gjerne befæſtes paa Axlen.

Stødhævert eller hydrauliſk Vædder kaldes en meget gammel Maſkine, hvori man benytter det Stød, en Vandmaſſe afgiver ved pludſelig at ſtandſes i ſit Fald, til at drive en langt mindre Vandmaſſe op til en betydelig ſtørre Høide end den, hvorfra den ſtørre Vandmaſſe falder. Et under Niveauet i Vandbeholderen liggende Rør har to Ventiler, af hvilke det ene aabner ſig indad og fører til Afløbsrenden, det andet aabner ſig udad og fører til Stigerøret; Vandet vil ſtrax komme og holde ſig i en ſtødende Bevægelſe og vexelviis løbe ud af det førſte og ſtige op igjennem det andet Ventil.

Stødpuder eller Buffere kaldes de for og bag paa alle Jernbanevogne anbragte Indretninger til at modtage Stødet ved Vognenes Tørnen imod hinanden og forhindre, at derved gjøres Skade. S. maae enten ſelv være elaſtiſke — af vulcaniſeret Kautſchuk, Gutta Percha eller runde Fjere — eller de maae være forbundne med Vognen ved kraftige Fjere.

Digitized by Google

Stødtang, s. Metaltraad.

Stødtænder, s. Tand.

Støkker (Caranx) er en Slægt af Makrelfiske med et mere eller mindre høit, ofte rudeformigt, sammentrykt Legeme og halvmaanedannet Halefinne, hvis Sidelinie enten i hele sin Længde eller dog i en Deel deraf er væbnet ligesom med et Pantser af store og haarde, tornede Skjel. Den alm S. (C. trachurus), 12—19″, fanges ogsaa ved de danske Kyster, især mellem Sild og Hornfisk.

Stør er en Flod i Holsteen, der udspringer paa Landryggen i Nærheden af Bornhøvede, løber i sydvestlig Retning forbi Kellinghusen og Itzeho, og er den sidste Flod, som Elben optager ½ M. nedenfor Glückstadt. Dens nederste Løb er gjennem Marskegne og derfor indfattet af Diger. Længden er over 10 M.; den er lige til Itzeho seilbar for Søskibe.

Stør (Acipenser) er en Fiskeslægt af de bugfinnede og bløddfinnede, med Luftgang forsynede Fiskes Gruppe, men som i mange Henseender afviger fra det Normale. Legemsformen er meget smækker og langstrakt og løber fortil ud i en lang og spids Snude, bagtil i en skjæv (heterocerk) Hale ligesom Haiernes, temmelig tæt op til hvilken Ryg- og Gatfinnen ere anbragte; den lille, udskydelige, tandløse Mund er anbragt paa Undersiden af Hovedet, og foran den sidde nogle Skjægtraade. Hjernekassen og Rygraden ere hos S. aldeles bløde og bruskagtige, aldeles ikke afdeelte i Knokler, og danne kun en fortløbende Bruskmasse; derimod ere de fleste øvrige Knokler, som støtte Munden, Gjellerne, Finnerne o. s. v. i Reglen mere eller mindre forbenede. Paa Grund af denne Skelettets ufuldkomne Tilstand henregnes S. ofte til Bruskfiskene. Til Erstatning er dens Hud pantserklædt; Hovedet dækkes aldeles af Beenskjolde, men paa Kroppen sondre disse sig i 5 Rækker, en midt udad Ryggen og 2 paa hver Side; i Mellemrummene er Huden haard og ru af mindre Beenudviklinger. S. ere store Fiske, der om Foraaret fra Havet gaae langt op i Floderne for at lege ligesom Laxen; de tilhøre den nordlige Halvkugle og spille navnlig en stor Rolle i Nordamerikas og Siberiens Floder. Det er Fiske af en dorsk og rolig Natur, der opholde sig nær ved Bunden og leve af Smaadyr. A. Sturio, den almindelige S., forekommer ved alle Europas Kyster og er heller ikke sjelden ved de danske; dens Kjød er sundt og velsmagende. Den bliver indtil 18 F. lang, i Reglen dog kun 4—6 F. Sign. Husblas og Caviar. Sterleten (A. ruthenus) i det sorte Hav og de deri faldende Floder bliver kun 2—3 F. lang.

Stør- og Værdals Fogderi i Norge havde 1855: 30,000 Indb. og det strax nordenfor liggende Inderøens Fogderi 25,000 Indb. Disse to Districter, som udgjøre den større Deel af Nordre Trondhjems Amt, danne en naturlig begrændset Egn, som i daglig Tale kaldes Indherred. Den bestaaer af de Dale, som have Nedfald til den indre Deel af Trondhjemsfjord. Deres Klima er saa gunstigt, at neppe nogen Egn paa Jorden under en saa nordlig Beliggenhed (63 og 64° n. Br.) har et saa fordeelagtigt Jordbrug. Paa et Sted (Frosten) levere endog Kirsebærrene ikke ganske ubetydeligt Udbytte. Dalene her ere ogsaa bredere, med større dyrkbare Strækninger af god Jord. Skovbruget er heller ikke ganske uvigtigt, her drives noget Fiskeri og findes et Kobberværk.

Størkning af Blodet, lat. Coagulation, kaldes den Sammenløben af Blodet, som iagttages deri, naar det ikke mere cirkulerer i Aarerne eller endog er udtømt af disse. Phænomenet beroer paa, at Blodets Fibrestof under disse Omstændigheder bliver fast og tilligemed Blodlegemerne danner Blodkager, der skille sig fra Blodvandet, den klare, gule Vædske, hvori endeel Salte og Æggehvide ere opløste. Betingelserne for Blodets Størknen ere endnu ei bestemt udfundne, men sandsynligt er det, at den skeer ved en chemisk Virksomhed af hidtil ikke opløst Natur, som ialtfald indtræder, naar Blodets Kredsløbshastighed formindskes og det ei mere er i Berørelse med den levende Karvæg. S. har den største Betydning i mange sygelige Tilstande, og kan bevirke farlige Tilstopninger af Blodkarrene, men ogsaa virke heldig ved at sætte en Skranke for skadelige Stoffers Fremtrængen ad denne Vei.

Størrelse er i Almindelighed Alt, hvad der kan modtage Forøgelse eller Formindskelse (concret Størrelse). Størrelsebegrebet er altid relativt, d. e. forudsætter en Sammenligning. Men en bestemt Kundskab om S. erholdes kun ved en bestemt Sammenligning med en bekjendt S. af samme Art, Eenheden eller Maalet. Denne Sammenligning kaldes at maale (veie, tælle). Den S., der findes ved Maalningen — eller den concrete S.s Forhold til sin Eenhed — kaldes en abstract Størrelse, forbi den blot angiver Gjenstandens Størrelse, afseet fra alle andre Egenskaber. Abstracte S. kaldes ogsaa Tal i videre Forstand (hele, brudne eller irrationale). Det er disse, der ere Gjenstand for den egentlige eller saakaldte rene Mathematik. — Rumstørrelser indeholde tillige Forestillingen om Udstrækning, men ere dog endnu abstracte, forbi alle øvrige Egenskaber tænkes borte. Disse ere Gjenstand for Behandling i Geometrien. — De fleste Størrelser ere continuerlige (sammenhængende), d. e. de kunne tænkes underkastede en jevnt fremskridende Forandring uden noget Spring; andre ere discontinuerlige eller discrete (usammenhængende eller afskilte), f. Ex. en Armees Styrke, som ikke kan forøges eller formindskes med mindre end 1 Mand. Discrete S. udtrykkes ved Tal i snevrere Betydning, d. e. hele eller brudne Tal (s. Tal). — Uendelige S. ere ikke S. i egentlig Forstand, men kun Symboler. Bliver en S. uendelig stor (betegnet med ∞), da tilkjendegives derved, at den overstiger enhver angivelig Grændse og derved ophører at være til. En uendelig lille S. er den, der er mindre end enhver angivelig. I Værdi er den altsaa = 0. See iøvrigt Art. Uendelig.

Støttehale kaldes Halen hos visse Pattedyr og Fugle, f. Ex. hos Springharen og Kænguruhen, hvor den er lang, tyk og stærk og tjener til Støtte, naar de sidde paa Bagbenene, samt til at styre Farten under Springet. Hos Fuglene dannes S. ved en eiendommelig Stivhed af Halefjerene, f. Ex. hos Spætterne og Træløberne, hvor de stive, elastiske Halefjer understøtte Klatringen, og hos visse Svømmefugle,

Digitized by Google

hvor Bagfødderne sidde langt tilbage, og hvor Halen tjener dem til Støtte, naar de sidde eller klattre om paa Klipperne.

Støv kaldes de fine, fladt udbredte, let affaldende, stilkede Skjæl (egl. ombannede Haar), hvormed Sommerfuglenes Vinger ere dækkede, og hvilke disse skylde deres Farvetegning.

Støvringgaard er et adeligt Jomfrukloster i Jylland, Randers Amt, Støvring Herred og Sogn, tæt ved Randers-Fjord. Det var tidligere en Herregaard, der allerede forekommer paa Erik Menveds Tid i første Halvdeel af det 14de Aarh. Under Valdemar Atterdag og Dronning Margrete tilhørte S. den mægtige Ridder Christiern Vendelbo, og havde senere Eiere af de adelige Familier Thott, Bjørn, Kaas og Fuiren. Geheimeraadinde Christine Harboe, født Baronesse Fuiren, testamenterede 1735 S. til et Jomfrukloster for en Priorinde og 12 Jomfruer, som alle skulle være Døttre af Mænd af de 5 første Rangklasser. Hævningen er for Priorinden 300 Rdl. og for Conventualinderne 200 Rdl. aarlig samt Bolig og Underhold i Klostret. Ved Udgangen af 1858 eiede dette i Capitaler 191,858 Rdl. I Klostrets Capel holder Sognepræsten for Støvring Gudstjeneste.

Støvvei (Pistillum), den inderste (øverste) Deel af Blomsten, som i Function svarer til Dyrenes qvindelige Kjønsorganer, er dannet af et eller flere sammenvoxne Blade (Frugtblade), og bestaaer af 3 Partier: 1) Frugtknuden, den nederste, i Reglen tykkere Deel, der er huul (1—fleerrummet) og indeslutter et eller flere Æg, som ved Hjelp af tynde Stilke (Æggestrenge) ere befæstede til bestemte Partier (Æggestole) paa den indvendige Væg; foroven gaaer Frugtknuden over i et kortere eller længere, smallere Parti, 2) Griffelen, som atter ender med 3) Arret, der oftest er noget udvidet og kjendelig paa sin eiendommelige klæbrige Beskaffenhed. Efter Bestøvningen (s. d. A.), ved hvilken Æggene ombannes til Frø, udvikler Frugtknuden sig til en Frugt, medens Griffel og Ar i Reglen bortvisne; sjeldnere ere disse Dele blivende og deeltagende i Frugtens Dannelse. S. har forskjellig Form og Udseende hos de forskjellige Blomsterplanter; ofte findes flere indbyrdes frie eller deelviis sammenvoxne S. i samme Blomst. Hos de nøgenfrøede Blomsterplanter findes ingen egentlig S., da Frugtbladene have beholdt deres oprindelige Form og bære Æggene (Frøene) frit paa deres Overflade.

Suada eller **Suadela**, hos Grækerne Peitho, kaldtes hos Romerne Overtalelsens Gudinde. I almindeligere Forstand betegner S. Overtalelsesevne eller flydende Foredrag.

Suaheli-Kysten kaldes ofte Sydafrika's Østkyst ved det indiske Ocean mellem 0° og 11° s. Br. Om dens Beskaffenhed s. Afrika.

Subaltern betyder staaende under en Anden, underordnet. Subalternofficeer omfatter i Armeen Lieutenants- og Capitainsklassen, i Marinen Lieutenants- og Capitainlieutenantsklassen.

Subapennin-Formation kaldes i Geognosien de Lagdannelser, der findes i Øvre-Italien paa begge Sider af Apenninerne og bestaae i Hovedsagen af Mergel- og Sandlag med en stor Mængde vel vedligeholdte Saltvandsforsteninger, hvoraf 30—60 pCt. tilhøre Arter, der endnu leve i Middelhavet. Den henregnes til den yngste Afdeling (den pliocene Formation) af de tertiære Dannelser.

Subdiakon, s. Diakon.

Subject (lat.) kaldes i Grammatiken Hovedordet i en Sætning, den Person eller Ting, om hvilken Noget udsiges; i Logiken betegner det Personen (modsat Objectet eller Sagen). Subjectiv, personlig, kaldes hvad der har sin Grund i Personen, ikke i Tingen (Object), som beroer paa Personens Tænke- og Forestillingsmaade o. s. v., medens objectiv betegner hvad der har sin Grund i Tingen selv. Subjectivitet er et Subjects eiendommelige Beskaffenhed, Forestillingsmaade o. s. v.

Subleyras (Pierre), fransk Maler, født 1699 i Gilles i Languedoc, var i Toulouse Elev af Rivalz, og kom derfra 1723 til Paris, hvor han strax tildrog sig Opmærksomhed. Ved sit første Maleri, „Kobberslangen i Ørken", erhvervede han sig kongelig Understøttelse til en Reise til Italien, som han siden ikke mere forlod. Ikkedestomindre maa han, da hans vigtigste Arbeider før eller senere ere komne til Frankrig, regnes for en af den ældre franske Skoles Hovedmestere, og i det Hele en af sin Tids betydeligste Historiemalere. „Magdalene ved Pharisæerens Gjestebud" grundlagde hans Berømmelse i Rom; et andet Hovedbillede er „Keiser Valens, som besvimer under St. Basilius's Messe", udført i Mosaik i Peterskirken; Originalen er bragt til Paris. S. døde 1749.

Sublimat betyder i Chemien, som et Fællesnavn, ethvert Legeme, der er sublimeret; s. Sublimation. Mere specielt menes dermed i daglig Tale hyppig: „ætsende S.", Qviksølvsublimat, der er Qviksølvchlorid; s. Qviksølv.

Sublimation (lat.) kaldes i Chemien en Operation, hvorved man fordamper faste flygtige Legemer under saadanne Forhold, at man atter kan opsamle Dampene, fortættede til faste Legemer. Det saaledes Sublimerede kalder man et Sublimat. Man benytter S. for at skille ikke flygtige faste Legemer fra flygtige og saaledes bevirke en Rensning. Saaledes renses f. Ex. Campher ved S. fra vedhængende ikke flygtige Ureenligheder, Salmiak faaes ved en S. af svovlsuurt Ammon og Chlornatrium, hvorved det dannede svovlsure Natron, der ikke er flygtigt, bliver tilbage, medens Chlorammoniumet, der er flygtigt, sublimerer op i de dertil anvendte Kar (sml. Destillation).

Submandat (lat.) finder Sted, naar En lader det ham af en Anden overdragne Fuldmagtshverv (Mandat, s. d. A.) besørge ved en Trediе, hvortil han ofte kan være berettiget enten ved udtrykkelig Tilladelse fra Mandantens Side eller ifølge det paagjeldende Forholds egen Natur.

Submultiplum er en Størrelse, som indeholdes et heelt Antal Gange i en anden, hvilken sidste kaldes et Multiplum af den første. Saaledes er 9 et S. af 63, fordi 63 er et Multiplum af 9.

Subnormal er i den analytiske Geometrie det Stykke af Abscissernes Axe fra Ordinatens Fodpunct til Skjæringspunctet med Normalen. For en Cirkelbue er den det Samme som den trigonometriske Linie, der kaldes Cosinus.

Digitized by Google

Subordination betegner i Militærsproget den Underordnedes Forpligtelse til ubetinget Lydighed mod den Foresattes Befalinger.

Suboryder, det Samme som Hypooryder, Underilter, s. Ilt, Ilter.

Subsidier (af det lat. subsidium, Bistand) kaldes i Folkeretten den Understøttelse, navnlig med Penge, som i Krigstilfælde ydes en af de krigførende Magter af en anden Magt.

Substantivum, Hovedord, kaldes i Grammatiken det Ord, ved hvilket Noget for sig alene benævnes. S. ere enten Appellativer, Fællesnavne, eller Propria, Egennavne.

Substants (lat.), Væsenhed, Væsen, betegner i Philosophien en selvstændig, for sig bestaaende Ting (sign. Art. Spinoza); i Alm. betyder det en Bestanddeel af en Sammensætning eller det væsentlige Indhold, Kjernen af en Ting.

Substituere (lat.) betyder at sætte Et (En) istedetfor et Andet (en Anden). Substitut kaldes den, der træder istedetfor en Anden og udfører hans Forretning. Substitution bruges i Arveretten specielt om en saadan testamentarisk Disposition, hvorved En indsættes til Arving i en Andens Sted (navnlig for det Tilfælde, at denne Sidste, den oprindelig indsatte Arving, enten døer før Arveladeren eller af anden Aarsag ikke kommer til at arve ham: den saakaldte simple eller directe S.), eller efter en Anden (hvortil især hører det Tilfælde, at det paalægges den umiddelbart indsatte Arving ved sin Død at efterlade Arven til en Anden: den saakaldte fideicommissariske S., s. Fideicommis).

Substitutionstheorie er i Chemien en Theorie, ifølge hvilken et eller flere Æqvivalenter af et Legemes constituerende Bestanddele kunne udvexles eller erstattes ved et tilsvarende Antal Æqvivalenter af andre Legemer (enkelte eller sammensatte); efter den „ældre S." beholdt det saaledes ved Substitution (Metalepsie) nydannede Legeme til en vis Grad endeel af sine physiske Egenskaber og sin samlede chemiske Charakteer, uden Hensyn til, at de substituerende Legemer hyppig i elektrochemisk Henseende vare forskjellige fra de substituerede. Det var især det elektropositive Brint i de organiske Forbindelser (hvad Dumas 1838 viste ved Chloreddikesyren), der Skridt for Skridt lod sig substituere, og ikke blot ved heterogene enkelte Legemer, som det elektronegative Chlor, Brom, Jod, Qvælstof, men ogsaa ved sammensatte Stoffer, som Salpeterundersyre, Amid, Æthyl o. fl.; dog lærte man snart, at ogsaa andre af Stofferne, dog ikke Kulstoffet, lode sig substituere, og 1842 viste Melsens, at Chlor (i Chloreddikesyren) atter lod sig substituere ved Brint (hvorved Eddikesyre regenereredes). S. kom saaledes i Strid med den elektrochemiske Theorie (s. d. A.), der forsvaredes bl. A. af Berzelius, som meente, at naar slige Substitutioner fandt Sted, foregik der en Omordning i Legemets hele Constitution ved en Forandring af de Legemet constituerende Radicaler og Radicalforbindelser, saaledes at Legemet lige godt kunde betragtes som et ved polar Modsætning dannet Individ, medens det efter S. (og den sig dertil sluttende ældre Typetheorie) blev opfattet som et givet Hele, bestaaende af forskjellige Dele — de elementære Atomer — der, ligesom Stene i en Bygning, vare forenede til et Hele, men Stykke for Stykke kunde substitueres ved andre heterogene Dele af samme Størrelse. Chemikerne vare naturligviis ikke enige om at antage denne Theorie, men det vilde føre os for vidt her at gaae nærmere ind paa de herved opstaaede Stridigheder eller paa de forskjellige theoretiske Anskuelser og Betragtningsmaader angaaende de organiske Legemers Constitution, der, efterat de Kjendsgjerninger, der begrundede denne Theorie, vare constaterede, efterhaanden udvikledes, og i hvilken høist interessante Polemik især Berzelius, Dumas (s. d. A.), Gerhardt, Laurent, Kolbe o. Fl. deeltoge. — 1854 opstillede Gerhardt den saakaldte „nyere Typetheorie", hvorved S. fik en langt større og mere udstrakt Betydning. Efter denne føres alle organiske Legemer tilbage til 3 (oprindelig 4, men i den nyeste Tid er Antallet formeret ved de saakaldte Combinationstyper) uorganiske Legemer, „Typer", nemlig: Brint $\left.\begin{matrix}H\\H\end{matrix}\right\}$, Vand $\left.\begin{matrix}H\\H\end{matrix}\right\}O_2$ og Ammoniak, NH_3. I disse Typer tænker man sig da Brinten substitueret ved sammensatte Radicaler, Ilten ved Svovl eller andre Grundstoffer, Qvælstoffet ved Phosphor, Arsenik o. s. v. — Endvidere har Kolbe i den nyeste Tid opfattet Forholdet imellem de uorganiske og organiske Forbindelser paa en anden Maade, idet han gaaer ud fra den Anskuelse, at alle organiske chemiske Forbindelser, som Planter og Dyr frembringe, stamme directe eller indirecte fra enkelte uorganiske Forbindelser, navnlig Kulsyre, Ammoniak, Svovlsyre, Phosphorsyre, og han søger nu ved Substitutionsprocesser at derivere de organiske Legemer fra hine uorganiske Næringsmidler for Planterne, idet han f. Ex. i Kulsyren tænker sig Iltatomerne partielt eller heelt substituerede ved Brint, Kulbrinter eller forskjellige sammensatte organiske Radicaler. Disse S. ere øiensynlig theoretisk af en ganske anden Art og af anden Betydning end den førstomtalte ved Dumas's Arbeider opstaaede S. (den ældre); ogsaa deri ere de forskjellige, at de ifølge den ældre S. opstaaede Substitutionsproducter endnu beholdt en vis Lighed med de primære Forbindelser, hvorimod de efter Kolbes S. af de uorganiske Forbindelser afledede organiske Legemer i Almindelighed ere meget ulige deres Prototyper. Hvorvidt og i hvilken Grad de primære Forbindelsers chemiske Egenskaber have Lighed med Substitutionsproducterne, afhænger efter disse Theorier deels af det substituerende Legemes Natur, deels af den Function, det substituerede Element har i Forbindelsen. Ved Undersøgelserne for at udfinde de organiske Legemers Sammensætning og Constitution er det derfor nu af Vigtighed, ikke blot at bestemme, af hvilke enkelte nærmere Bestanddele det er sammensat, men man maa ogsaa søge at udforske, for hvilke elementære Bestanddele i det primære organiske Legeme de substituerende Stoffer eller Radicaler fungere. Disse S. have saaledes givet Studiet, navnlig af den organiske Chemie, en heel ny Retning; at de have Modstandere blandt Chemikerne, behøver neppe at anføres. See Berzelius, Dumas, elektrochemisk Theorie, Kjernetheorie.

Digitized by Google

Subtangens er i den analytiske Geometrie det Stykke af Abscissernes Axe fra Ordinatens Fodpunct til Skjæringspunctet med Tangenten.

Subtraction (lat.), Fradragning, er den anden af de 4 Regningsarter, og bestaaer i at finde den Størrelse, som, lagt til een given Størrelse, frembringer en anden given. S. er altsaa det Modsatte af Addition. Den Størrelse, hvorfra Noget skal drages, kaldes Minuendus; den, som skal fradrages, Subtrahendus, det Udkomne Differents eller Forskjel. Tegnet er — eller ÷, f. Ex. 8 — 5 = 3. Altsaa skal Subtrahendus + Differensen være = Minuendus, f. Ex. 5 + 3 = 8. Dersom Subtrahendus er større end Minuendus, opstaaer det, som kaldes en negativ Størrelse, som 5 — 8 = — 3.

Subtractiv er det Samme som negativ (s. d. A.).

Subtrahendus, s. Subtraction.

Succade er ved Sukker paa en særegen Maade conserverede Frugter; især bruges dog S. om saaledes conserveret Citronskal, af Citrus medica (cedral), og Frugtskallen af andre Citrus-Arter.

Succedere (lat.), eftersølge, bruges i Retsvidenskaben om at træde ind i en Andens Retsforhold. Dette kan skee paa to forskjellige Hovedmaader, hvorefter man skjelner mellem to Arter Succession. Universalsuccession kaldes nemlig den, som finder Sted, naar samtlige en Persons Formueretsforhold eller m. a. O. hans hele Formue med alle derunder indbefattede Rettigheder og Forpligtelser gaaer over til een eller flere Andre, saaledes at disse træde aldeles i Forgjængerens Sted baade som Creditorer og Debitorer. Det er dette Forhold, som navnlig finder Sted ved Arv i egentlig Forstand, tildeels ogsaa ved Ægteskab, forsaavidt derved stiftes et fuldstændigt Formuesfælledskab mellem Ægtefællerne, og ved Fledsføring (s. disse Artt.). Singulairsuccession siges derimod at finde Sted, naar een eller flere enkelte bestemte Rettigheder (som Eiendomsretten over en bestemt Ting, en vis enkelt Fordring e. desl.) eller Forpligtelser overdrages til en Anden. Forsaavidt som det er en Eiendom, der (som et Lehn, Stamhuus eller Fideicommis) udeelt gaaer i Arv fra En til en Anden i en vis Slægt efter en een Gang bestemt Følgeorden, kaldes denne Overgang en Individualsuccession, og den Rækkefølge, hvori de forskjellige arveberettigede Personer efter hinanden tiltræde Eiendommen, kaldes Successionsorden, hvilket Udtryk ogsaa i den offentlige Ret bruges om den Orden, hvori Thronen i et Land nedarves (Thronfølgeorden).

Successionsordningen, en af Sverrigs Grundlove, dateret d. 26de September 1810, bestemmer, at den svenske Krone skal være arvelig paa Sværdsiden i det Bernadotteske Huus efter Førstefødselsret og i lige nedstigende Led, og indeholder desuden Bestemmelser saavel angaaende Rigets Styrelse under Kongens Mindreaarighed som angaaende et nyt Kongevalg i det Tilfælde, at hele Kongehuset paa den mandlige Side skulde uddøe. Den har senere faaet adskillige Modificationer ved den saakaldte Rigsact. Da den citeres baade i Norges Grundlov og i Rigsacten, er den gjeldende ogsaa for Norge.

Succinum, Rav, s. d. A. Succinat er et ravsuurt Salt.

Succussion er en alt fra Hippokrates's Tid benyttet physikalsk Undersøgelsesmaade af Brystsyge, hvorved man ved at ryste deres Legeme søgte at frembringe en Skvulpen i Brystet, som altsaa lod sig høre udenpaa Brystet.

Suchet (Louis Gabriel, Hertug af Albufera), fransk Marskal og Pair, født d. 2den Marts 1770 i Lyon, traadte 1792 ind i Armeen, blev allerede 1797 Brigadegeneral og udmærkede sig fremdeles i næsten alle Felttog, navnlig 1799 under Massena i Italien. Efter Freden i Luneville 1801 blev S. Generalinspecteur over Infanteriet, og tog hæderlig Deel i Felttogene 1806—7 (han blev saaret i Slaget ved Eylau) og 1809; især i Spanien kjæmpede han 1808—12 med udmærket Dygtighed, hvorfor han efter Erobringen af Taragona (Juni 1811) blev Marskal, efter Valencia's Indtagelse (Jan. 1812) Hertug af Albufera. Efter Napoleons Fald blev han i Tjeneste under Ludvig XVIII, men gik under de 100 Dage over til Napoleon og fik derfor ikke paany Ansættelse; 1819 erholdt han dog Pairsværdigheden tilbage. Han døde d. 3de Jan. 1826. S.'s Memoirer over Krigen i Spanien bleve udgivne af hans Stabschef St. Cyr-Nugues. Hans Søn Napoleon S., født 1813, blev Pair og blev 1852 Medlem af den lovgivende Forsamling.

Suchum Kalé (ɔ: Pølseslottet), russisk Stad og Fæstning ved Kysten af det sorte Hav, i Avchasernes Land, blev 1854 ved en engelskfransk Escadre's Nærmelse hurtig rømmet, hvorpaa Avchaserne ødelagde den. I Efteraaret 1855 var S. Udgangspunctet for Omer Pascha's Felttog imod Russerne i Transkaukasien.

Sucre (Antonio José de), sydamerikansk General, født 1793 i Cumana i Venezuela, traadte 1810 ind i Patrioternes (de for deres Uafhængighed af Moderlandet kjæmpende Sydamerikaneres) Hær, beseirede Spanierne i flere Træfninger, blev 1824 Overanfører og vandt f. A. Seiren ved Ayacucho (s. d. A.). Republiken Bolivia valgte ham 1825 til Præsident for Livstid, hvilken Post han dog maatte opgive 1828. Som Præsident for den constituerende Congres bekræftede S. 1830 Grundlaget for den nye Forfatning, men blev, da han søgte at virke for den fra Bogota fordrevne Bolivar, snigmyrdet i Cartagena i Juni 1830.

Sudan (egl. Belad es Sudân ɔ: de Sortes Land) kaldes Midtlandet i Afrika's Midte, imellem Sahara og Sydafrika. Det kan deles i Høi-S. eller Senegambien og Guinea, og Lav-S. eller Nigritien (Lavlandet omkring Nigeren og Tsadsøen), men sædvanlig bruges Navnet S. kun om det sidste. Herom s. Afrika, I, S. 60, 1ste Sp., 63, 1ste Sp. Det er et frugtbart Land, beboet af Negere, Berbere, Arabere o. s. v., deels Hedninger, deels Muhammedanere. Guld og Slaver ere Hovedudførselsartiklerne i Handelen. De vigtigste Riger ere Bambarra, Haussa, Burnu, Timbuktu samt Fellatahernes Stater, s. disse Artt.

Sudarium, s. Svededug.

Suder (Tinca vulgaris) er en Ferskvandsfisk af Karpefamilien, med plump, temmelig høi Legemsform, bløde Læber, 2 Skjægetraade, smaa sliimindhyllede Skjæl, Farven olivengrøn, sortagtig paa Ryg og Hoved. Finnerne sortagtige.

Digitized by Google

Den er udbredt over næsten hele Europa og er en dorsk og rolig Fisk, der opholder sig i stillestaaende Vand ved Bunden, rodende i Dyndet; den er meget seiglivet og trives endog i raaddent og stinkende Vand; den lever af Orme, Larver og allehaande forraadnende Stoffer. Som Næringsmiddel indtager den ikke nogen høi Rang.

Suders, s. Færøerne.

Sudeterne, en Deel af de mellemtydske Bjerge, strække sig fra den Indsænkning, som gjennemstrømmes af Oder og skiller de tydske Bjerge fra Karpatherne, mod N. V., indbefattende Riesengebirge, indtil Elbens Gjennembrud ved Pirna, imellem Schlesien og Lausitz paa den ene Side, Mähren og Böhmen paa den anden. Længden er c. 42 M., Breden i Gjennemsnit 4—6 M., den største Høide er 5,000 F.

Sue (Eugène), fransk Romanforfatter, født d. 10de Decbr. 1804 i Paris, blev, efter en letsindig Ungdom, ligesom sin Fader Militairlæge og gjorde sig tidlig bekjendt ved Undersøgelser over Galvanismen og dens Forhold til det dyriske Liv (han vilde paavise, at Henrettede endnu i nogen Tid efter Halshugningen følte Smerter, o. s. v.), var 1823 med i Spanien, siden som Skibschirurg i Vestindien og 1828 i Slaget ved Navarino. Ærgerlig over forgjeves at have søgt Ansættelse ved det chirurgiske Akademie, vilde han være Maler, men vendte sig snart til en litterær Virksomhed og indførte ved Romanerne „Kernock le Pirate", „Plick et Plock", „Atar Gull", „La Salamandre" o. fl. Søromanen i den franske Litteratur; hertil sluttede sig de historiske Værker „Histoire de la marine française sous Louis XIV" (1835—37) og „Abrégé de l'histoire de la marine militaire de tous les peuples". Disse Værker optoges med Bifald, og deres Forfatter blev ved dem sat i Stand til at føre et luxuriøst Liv; siden skrev han historiske Romaner, som „Latréaumont", „Jean Cavalier", „Le commandeur de Malte" o. fl. S.'s Berømmelse og litterære Betydning grundlagdes dog egentlig ret ved „Mystères de Paris", der udkom først som Feuilletonroman i „Journal des Débats", gjorde uhyre Opsigt og udkom i utallige Udgaver i næsten alle europæiske Sprog. Han indførte derved en ny Verden i Litteraturen, Beboerne af Lastens Huler i de store Stæder med alle deres Afskyeligheder og vilde Sæder i Forbindelse med den fornemmere og finere Verdens mere raffinerede Fordærvelse eller Daarlighed, Alt skildret med en mesterlig Pen og et overordentligt Talent til at fængsle og tilfredsstille Tidens Smag. Af lignende Art vare Romanerne „Le juif errant" (1845, Skildring af Jesuiterne), „Martin l'enfant trouvé" (1846), „Les sept péchés capitaux" (1847), ved hvilke S. trods sin Luxus blev en riig Mand. I „Les mystères du peuple" (en Proletarierfamilies ulykkelige Skjebne i forskjellige Tidsaldere), som han begyndte 1850, og som efterhaanden voxede op til 16 Bind, indeholdtes Skildringer, der betragtedes som revolutionære og farlige for den bestaaende Samfundsorden, hvorfor Bogen 1857 blev forbuden; Forfatteren var allerede efter Statscoup'et af 2den Decbr. 1851 som Republikaner og Socialist bleven forviist fra Frankrig, hvorefter han levede i Savoyen og døde d. 3die Aug. 1857. S. besad utvivlsomt en overordentlig Iagttagelses- og Opfindelsesevne, et exempelløst Talent til at vække og fængsle Interessen, en Dristighed, Kraft og Originalitet i Udviklingen af Fortællingens Drama, som forklare den overordentlige Lykke, hans Romaner med alle deres Mangler (Unatur, Overdrivelse, Brud paa Formen i æsthetisk og stilistisk Henseende) gjorde, og som dog endnu længe, om ikke altid, ville sikkre ham et berømt Navn i Litteraturen.

Suetonius (Cajus S. Tranquillus), romersk Historieskriver 70—121 e. Chr., var Tribun under Trajan, senere en Tidlang Privatsecretair hos Hadrian, hvorefter han trak sig tilbage i Privatstanden. Hans Hovedværk er „Vitæ XII imperatorum", Levnetsbeskrivelserne af Keiserne (inclusive Julius Cæsar) indtil Domitian inclusive. Desuden have vi af S. et Skrift „De Grammaticis et rhetoribus". Den seneste Udgave er af Roth (1858).

Sueur (Eustache le), fransk Maler, født 1617 i Paris, var Elev af Vouet og af saa stort Talent, at han aldeles fordunklede de samtidige Kunstnere Mignard og le Brun. Da navnlig denne Sidste havde usurperet en ukrænkelig Autoritetsmagt i Frankrig, søgte han at trænge S. tilbage, hvor han kunde, og Ærgrelser have vel havt Deel i hans tidlige Død 1655. Hans Hovedværk er den hellige Bruno's Historie i 22 Billeder, malet paa Træ til et Cartheuserkloster i Paris. Desuden findes i Louvre-Galleriet og andre Steder ikke faa betydelige Arbeider af S.

Suez hedder en til Ægypten hørende lille Stad ved den nordvestlige Bugt af det røde Hav, som efter den kaldes **Bugten ved S.**; efter samme benævnes ligeledes den c. 15 M. brede **Landtange ved S.**, som forbinder Asien med Afrika og adskiller Middelhavet fra det røde Hav. Staden har en rummelig Rhed med god Ankergrund og var i Middelalderen en vigtig Handelsplads, som først nu har begyndt at hæve sig igjen.

Landtangen ved S., Ægypten og det røde Hav vare i Oldtiden og Middelalderen den Vei, paa hvilken især Handelen mellem Europa og det rige Indien førtes, og som derfor forskjellige Fyrster tænkte paa at gjøre mere beqvem for den store Samfærdsel ved Anlæg af Kanaler, enten directe, fra Hav til Hav, eller middelbart, fra Nilen til det røde Hav. Udførelsen af den sidste Plan begyndtes allerede i den fjerne Oldtid af Sesostris og Necho og fuldendtes af Darius Hystaspis; Ptolemæerne aabnede paany denne Kanal, Trajan restaurerede den, men de af samme ydede Fordele svarede ikke ganske til Forventningerne. Endelig restaurerede Kalifen Omars General 640 e. Chr. „den store Kanal"; siden forfaldt den, og kun enkelte tyrkiske Sultaner tænkte paa at gjenoptage Planen. Napoleons Statsmandsblik erkjendte dennes overordentlige Betydning, og Englænderne fattede den Fare, hvormed deres Herredømme i Indien og især deres Besiddelse af Verdenshandelen kunde trues ved samme; det uheldige Udfald af det ægyptiske Tog betog dem Frygten. Under Mehemed Ali optoges Tanken paany, og forskjellige Projecter forelagdes ham, imedens Englænderne selv begyndte at beskjæftige sig med Planen; dog forblev den

Digitized by Google

engelske Regjering ugunstig stemt imod samme. Fyrst Metternich bevægede Mehemed Ali 1843 til at lade anstille Nivelleringer, og et Selskab dannede sig herfor, af hvis Undersøgelser det bl. A. fremgik, at den gamle Mening om det røde Havs høiere Vandstand end Middelhavets, hvilken allerede i Oldtiden havde afskrækket fra Kanalens Fuldendelse, var urigtig, da Vandstanden udenfor Flodtiden er den samme. Omsider (1854) optog Franskmanden F. de Lesseps i Forening med den nye Vicekonge i Ægypten Said Pascha Planen. En „international Commission", bestaaende af Ingenieurer o. A. fra forskjellige europæiske Lande, traadte 1855 sammen i Paris og begav sig derfra til Ægypten. Den erklærede sig for en directe Kanalforbindelse (den indirecte, gjennem Nilen, udtalte Vicekongen sig af politiske Grunde bestemt imod) igjennem Isthmen, fra Suez igjennem „de bittre Søers" Dal og over Timsahsøen, ved hvilken skulde anlægges uhyre Depoter, Værksteder o. s. v., og fra hvilken en Sidekanal skulde føre til Nilen, indtil Havnen ved Saïd (ikke langt fra den Tanitiske eller Sanitiske Nilmunding) ved Middelhavet. Bekostningerne anslaaes til omtrent 70 Mill. Rdlr. Jordbunden i Landtangen bestaaer af Leer og Sand, den synes dannet ved Havets Opskyllen og indeholder ingensteds fast Klippebund. At Foretagendet lader sig udføre, synes derfor utvivlsomt, men det vil vistnok vare længe, inden de politiske Betænkeligheder især fra Englands Side ryddes afveien. En Jernbane fører nu fra Alexandrien og Kairo over Isthmen til S.

Suffeter kaldtes de Embedsmænd, der stode i Spidsen for Statsstyrelsen i det gamle Karthago.

Suffocation kaldes i al Almindelighed Virkningen af et ufuldstændigt Luftskifte i Lungerne, altsaa den Tilstand som indleder Døden ved Hængning, Drukning, som fremkommer ved Forsnevringer af Luftveiene, ved udbredte Sygdomme i Lungerne o. s. v. S. bruges dog især om den Tilstand, som betinges ved, at Luftskiftet i Lungerne ikke forsynes med tilstrækkelig eller med en uhensigtssvarende Luft.

Suffolk, Shire i det østlige England, omgivet af Shirerne Norfolk, Essex og Cambridge samt Nordsøen, 69 □ M. stort med 350,000 Indb., er en jevn og frugtbar Slette med fortrinlig Agerdyrkning og Qvægavl; Industrien er uden Betydning. Hovedstaden er Ipswich.

Suffolk, Greve eller Hertug af, er en Titel som flere engelske Familier have ført. Greve af S. kaldtes først Robert Ufford 1337—82, siden bl. A. Kong Richard II's Yndling **Michael de la Pole**, som døde 1388. Dennes Brodersøn **William de la Pole, Greve af S.**, opnaaede stor Indflydelse hos den svage Kong Henrik VI, hvis Formæling med Margarethe af Anjou han 1445 bragte istand; ved Dronningens Gunst blev han 1448 **Hertug af S.** og tilrev sig hele Regjeringsmyndigheden, men blev formedelst mange Vilkaarligheder og Pengeudpresninger anklaget for Høiforræderi, hvorefter han paa Flugten ved Dover blev greben og henrettet 1450. Da hans Søn **John de la Pole, Hertug af S.**, død 1491, var gift med Edvard IV's Søster Elisabeth, blev dennes ældste Søn John de la Pole, Greve af Lincoln, af Richard III erklæret for Thronfølger, men faldt 1487 i Træfningen ved Stoke mod Henrik VII. Hans Broder **Edmund de la Pole, Greve af S.**, tog Deel i en Sammensværgelse mod Henrik VIII og blev efter flereaarig Fængsling i Tower henrettet 1513. Henrik VIII gjorde derpaa 1514 sin Yndling **Charles Brandon til Hertug af S.**; han ægtede Henriks Søster Maria, Enke efter Ludvig XII i Frankrig, og efterlod ved sin Død 1545 af dette Ægteskab 2 Døttre, af hvilke den ældste, Francisca, ægtede **Henry Grey**, Marquis af Dorset, som 1551 udnævntes til **Hertug af S.** og henrettedes 1554; s. Artt. **Grey**. — Jakob I gjorde 1603 **Thomas Howard de Walden** til **Greve af S.**, hvilken Titel dennes ældste Søns Efterkommere førte, indtil de uddøde 1745, hvorpaa Titlen **Greve af S. og Berkshire** gik over paa **Henry Bowes Howard**, Efterkommer af den næstældste Søn, hvis Arvinger endnu føre samme.

Suffragan (lat.) kaldes hos Katholikerne ethvert til Sæde og Stemme berettiget Medlem af et geistligt Collegium; især kaldes en Bispops (Erkebispops) Vicarius, Underbiskop, saaledes.

Suffren de St. Tropez (Pierre André), fransk Søhelt, født 1726 i Provence, traadte 1743 ind i Marinen, commanderede 1778 et Skib under den nordamerikanske Frihedskrig og blev 1781 som Commodore sendt med en Escadre for at staae Hollænderne bi imod Englænderne, der truede hines Colonier i Afrika og Asien. Efter Freden kaldtes han hjem og blev Viceadmiral; han døde 1788.

Sufisme er Navnet paa en pantheistisk Philosophie, der udbredte sig fra Indien over Persien og blandede sig med Muhammedanismen; den udmaler Forholdet imellem Gud og Verden med Billeder, hentede fra den sandselige Kjærlighed, og sætter Menneskets høieste Opgave i i at tilintetgjøre sin egen Personlighed. Adskillige arabiske Digter tilhøre denne Retning, ligesom ogsaa de fleste og berømteste Persiske, jvfr. I, S. 230 og 234, IV, S. 768. Om denne Sect har Tholuck strevet et bekjendt Arbeide under Titel „Ssufismus sive theosophia Persarum pantheistica" (1821) og „Blütensammlung aus der morgenl. Mystik" (1825).

Sugeorm, s. **Ikte**.

Sugepompe, s. **Pompe**.

Sugeskaale eller Sugekopper findes f. Ex. hos Igler og Blæksprutter og ere saaledes indrettede, at de ved at anbringes mod en Flade kunne frembringe mellem sig og denne et huult Rum, der ved den omgivende Vandmasses eller Luftens Tryk virker fastholdende. Paa lignende Maade virke de smaa Sugeskiver eller Hefteskiver paa Spidsen af Løvfrøernes Tæer og Pighudenes Sugefødder.

Sugillation, underløbet Blod, Infiltration af de organiske Væv med Blod som Følge af Bristning af Blodkar, kan skyldes mechanisk Vold, Stød, Slag o. s. v., en usædvanlig Skjørhed af Karvæggene, eller endelig en ualmindelig kraftig Tilstrømning af Blodet til Delen. Udvendig under Huden sees S. i Almindelighed som rødblaae Pletter, der efterhaanden skifte Farve gjennem Blaat og Guult.

Digitized by Google

Suhl, Fabrikstad i Grevskabet Henneberg i den preussiske Provinds Sachsen, har især betydelige Geværfabriker. 10,000 Indb.

Suhm (Peter Frederik), en Søn af Admiral Ulr. Fred. S. (af en gammel adelig Slægt, der stammer fra Rygen og allerede forekommer 1237), var født i Kjøbenhavn d. 18de Octbr. 1728. Efter at være bleven Student 1746 studerede han Jura, blev Hofjunker og kort derefter Kammerjunker, samt 1748 Assessor i Hofretten. Men hverken Hoflivet eller Retsvæsenet behagede S., der allerede fra Barndommen følte sig mægtig dragen hen mod Videnskaben, navnlig den historiske Videnskab, for hvilken ogsaa lykkelige Omstændigheder bevarede ham saaledes, at han igjennem næsten et halvt Aarhundrede var sammes ypperste Prydelse i Norden. 1751 reiste han nemlig op til Throndhjem, og her giftede han sig samme Aar med Karen Angel, en riig Kjøbmandsdatter, som ved den store Formue, hun bragte ham, satte ham istand til at leve uden Embede og udelukkende hengive sig til Videnskaberne. I 14 Aar boede han i Throndhjem, hvor han levede i nøie Omgang med Schöning, som specielt beskjæftigede sig med Norges Historie; da denne 1765 gik til Sorø, vendte S. tilbage til Kjøbenhavn. Efter at have udgivet en Række forberedende Skrifter, henhørende til Nordens Oldhistorie, begyndte han 1782 Udgivelsen af sin berømte store „Historie af Danmark" i 14 Qvartbind, af hvilke han dog kun oplevede at see de 7 første Bind trykte, hvorimod de 7 sidste ere udgivne efter hans Haandskrift af Kall og Nyerup (1806–28). Den gaaer fra den ældste Tid til Aar 1400, og udmærker sig vel ikke ved historisk Fremstillingskunst eller streng kritisk Behandling, men desto mere ved de deri nedlagte Frugter af en uudtømmelig Lærdom og Kundskabsfylde, saa at den til alle Tider vil være af uvurdeerlig Betydning som den vigtigste Materialesamling til den nordiske Middelalders Historie. Udgivelsen af Langebeks „Scriptores rerum Danicarum" fortsattes af S. Sin Formue brugte han ogsaa til at samle et stort Bibliothek (over 100,000 Bd., jfr. **Bibliothek**, 1, S. 543, 2den Sp.) og til med største Liberalitet at understøtte Studerende samt lade Andres Værker trykke paa sin Bekostning. S. døde som Conferentsraad og Kammerherre d. 7de Septbr. 1798, høit æret af sin Samtid. Hans mindre Skrifter og Afhandlinger ere udgivne i „S.'s samlede Skrifter" (16 Octavbd., 1788—99).

Suidas, græsk Grammatiker og Lexikograph i det 10de eller 11te Aarh. e. Chr., har efterladt en mange vigtige Notitser indeholdende Realordbog „Lexicon", udg. af Bekker (1854).

Suite, à la. At staae à la suite i Armeen, eller i en af sammes Vaabenarter, betegner at henhøre til samme uden at beklæde noget af de i Hærordningen normerede, faste Nummere ved Afdelingerne.

Sukker, Sacharum, er Navnet paa endeel indifferente, qvælstoffrie Stoffer, der især udmærke sig ved deres mere eller mindre søde Smag, ligesom ved, at de i Reglen kunne bringes i Gjæring og herved spaltes i Kulsyre og Vand. Af Sukkerarterne ere følgende de vigtigste: Almindeligt S. (Rørsukker, Runkelroesukker), Druesukker, Frugtsukker (Sliimsukker) og Melkesukker (s. disse Artt.), men hertil slutte sig endeel andre Stoffer, der mere uegentlig henregnes til Sukkerarterne, idet de ikke besidde alle de førstnævnte S.s fælleds Egenskaber; saadanne S. ere f. Ex. Lactit, Mannit, Quercit, Inosit (s. disse Artt.), Sorbit, en Sukkerart, der findes i Rønnebærsaft; Liimsukker (s. d. A.) kan derimod ikke henføres til Sukkerarterne. Rørsukker forekommer hovedsagelig i Saften af Sukkerrøret, Runkelroerne (s. **Runkelroesukker**), Sukkerahorn og flere Palmer; det vindes af den udpressede Saft af disse Planter, idet denne strax koges med Tilsætning af lidt Kalk, hvorved forskjellige fremmede Stoffer bundfældes (forskjellige Syrer, Planteæggehvide, Sliim o. s. v.), hvorpaa Saften klares og indkoges til en Tykkelse som Syrup. Ved Afkjøling stivner den da til en kornet krystallinsk, bruungul Masse, fra hvilken den ikke krystalliserende Deel aftappes som en mørk, bruunlig Syrup, Melasse, medens den fastere Sukkermasse bringes i Handelen under Navn af Raasukker, Moscovade. Dette underkastes en Raffinering (s. d. A.) i særegne Fabriker, Sukkerraffinaderierne, hvor det opløses under Tilsætning af Kalkvand (til Mætning af Syrer og Udskilling af forskjellige fremmede Stoffer), klares ved Kogning med Kulstøv og Blod eller Æggehvide, der coagulerer (s. d. A.), filtreres og derpaa affarves ved yderligere Anvendelse af Beenkul (s. d. A. og **Kulstof**). Den saaledes rensede Sukkeropløsning, Klærsel (s. d. A.), afdampes dernæst forsigtig til Krystallisation, bedst i det lufttomme Rum; s. **Howards Kjedel.** Alt eftersom man vil have Candis (s. d. A.) eller Topsukker (s. **Melis**, **Raffinade**), lader man den paafølgende Krystallisation foregaae langsomt, ved at henstille Klærselen i Kobberformer (gjennemtrukne med Seglgarn, hvorpaa Krystallerne kunne afsætte sig) i varme Rum, hvor da Krystallisationen foregaaer i Løbet af en 8 Dage; eller man øser Klærselen op i spidse Former og omrører den under den hurtigere Afkjøling, hvorved den regelmæssige Krystallisation forhindres og Sukkeret faaes, stivnet til en kornet, krystallinsk Masse. Den Klærsel, der har afsat Sukkerkrystallerne og altsaa endnu er tilbage i Toppen imellem de enkelte Smaakrystaller, fjernes ved Dækning. Den Klærsel, der efter gjentagen Indbampning har afsat Størstedelen af sit krystallinske Sukker, indbampes sluttelig næsten til Tørhed og hensættes i større Kar, for at det ukrystallisable S. kan flyde fra i Form af „bruun Syrup", medens de afsatte kornede Sukkerkrystaller føres i Handelen som „raffineret Puddersukker"; dog gaaer ogsaa i Handelen under dette Navn de bedre Sorter Raasukker og enkelte Raasukkere, der ved en Art Afskylning og Svingning i en Centrifugaltorremaskine (s. d. A.) ere blevne underkastede en — om man vil — foreløbig Rensning. — Rørsukker er meget letopløseligt i Vand (i ½ Deel Vand); en saadan Opløsning kalder man „hvid Syrup" (angaaende Forskjellen paa Klærsel og Syrup s. d. A.). I Viinaand er det ikke saa let opløseligt, og i desto ringere Mængde, jo mere vandfri denne er. Det kan forbinde sig med flere Saltbaser, f. Ex. Kalk, Blyilte, Baryt o. fl.; disse Forbindelser kalder

Digitized by Google

man „Sacharater“ (s. d. A.), og de smage ikke sødt, af hvilken Grund en Sukkeropløsning, der er istand til at opløse en stor Mængde Kalkhydrat, herved taber sin Sødhed. Opvarmet til omtrent 160° smelter S. først og stivner da ved Afkjøling amorph, men ved en lidt stærkere Opvarmning decomponeres det, taber Bestanddelene af Vand og omdannes herved til Caramel (s. d. A.). Ved Ophedning (tør Destillation) med Kalk opstaaer bl. A. Metaceton og Propionsyre (s. disse Artt.). Ved Kogning med fortyndede Syrer (Svovlsyre, Saltsyre) omdannes det først til Druesukker, senere til huminagtige Legemer; ved Opvarmning med Salpetersyre destrueres det under Dannelse af Oxalsyre (s. d. A.) og en særegen Syre, Sukkersyre, der ikke frembyder Noget af Interesse for Praxis. — Ved Paavirkning af forskjellige Gjæringsmidler omdannes S. paa forskjellig Maade: ved almindeligt Bryggergjær som Gjæringsvækker opstaaer Kulsyre og Viinaand, ved gammel Ost som Gjæringsvækker bl. A. Smørsyre (s. d. A. og Gjæring); en Omdannelse af Rørsukkeret til Druesukker gaaer dog muligviis forud for den egentlige Spaltning af S. i disse Destructionsproducter. — Rørsukkeret polariserer (s. Polarisation) Lyset tilhøire, men ved en i længere Tid fortsat Kogning med Vand, hvorved det lidt efter lidt mister sin Krystallisationsevne, mister det ligeledes efterhaanden denne Polarisationsevne og dreier tilsidst Polarisationsplanen tilvenstre; dette Forhold benytter man til Bestemmelse af Mængden af krystallisabelt S. i Raasukker, Sukkersaft o. s. v.; s. Sacharometrie. Blandes Rørsukker (ligesom ogsaa Druesukker, Melkesukker, Frugtsukker) med opløst Kali- eller Natronhydrat, og tilsættes derpaa lidt opløst Kobbervitriol, vil der dannes Kobberilteh ydrat, som opløses i Sukkeropløsningen med en blaa Farve. Opvarmes denne Opløsning (hvortil man undertiden sætter lidt viinsuurt Kali-Natron for at forhindre en Udskilling), foregaaer en Reduction af Kobberilteet til Kobberforiltehydrat, der udskiller sig som rødt Bundfald; ved Druesukker kan denne Reduction allerede foregaae ved almindelig Temperatur, ved Melkesukker ved en svagere Opvarmning, ved Rørsukker først efter Kogning. Dette Forhold benytter man baade for at paavise Tilstedeværelsen af S. og — ved den udskilte Mængde Kobberforilte — bestemme Mængden qvantitativt. Angaaende Forekomsten af Druesukker s. d. A. Fabrikmæssig tilberedes det ved Kogning af Meelstof med fortyndet Svovlsyre, der virker ved Katalyse (s. d. A.), paafølgende Neutralisation af Syren ved Kridt, Frastilling af det dannede svovlsure Kalk, Affarvning med Beenkul og Afdampning til Krystallisation. Ved Afkjøling stivner Vædsken da til en kornet krystallinsk Masse. Ved Behandling af Meelstof med Bygmalt fremstiller man ligeledes Druesukker, s. Diastas; ligeledes af Honning (ved Opløsning i Vand, Klaring med Æggehvide, Affarvning med Kul o. s. v.) kan man let fremstille Druesukker; endvidere af Saften af modne Viindruer o. s. v. Det opstaaer ved Destruction og Gjæring af flere organiske Legemer, som f. Ex. Amygdalin, Salicin o. fl. Druesukker er meget mindre sødt end Rørsukker; det er langsommere og mindre opløseligt i Vand end dette; af en vandig Opløsning kan det ikke faaes krystalliseret i regelmæssige Krystaller, men derimod som „blomkaalsagtige Hoveder“, kornet krystallinsk. Af Viinaand kan det faaes udkrystalliseret som fine smaa Krystaller. Blandet med concentreret Svovlsyre danner det hermed en koblet Syre, Sukkersvovlsyre, som med Baryt danner et opløseligt Salt. Med Kogsalt danner det en krystalliserende Forbindelse. Paa Grund af dets Tilvirkning af Meelstof kaldes det stundom Stivelsesukker og dets Opløsning Stivelsesyrup. — Slimsukker er et ukrystallisabelt S.; det forholder sig — hvis det overhovedet existerer og ikke er ganske det Samme som Frugtsukker — som dette. Om Frugtsukker og Melkesukker s. disse Artt.

Sukkerkistetræ, s. Mahognitræ.

Sukkerpalme, s. Arenga.

Sukkerrør (Sacharum officinarum), en bekjendt Culturplante af Græsarternes Familie, har et 6—10 F. høit leddet Straa og en topformig Blomsterstand med 2-blomstrede, forneden med Silkehaar beklædte Smaaax, samt 1—3 Støvdragere. Straaet, som kan blive indtil 4 T. i Diameter, er ikke, som hos de fleste Græsarter, huult, men fyldt med en saftig Marv, der indeholder en overveiende Mængde Sukkerstof, hvorpaa Plantens Betydning som den vigtigste sukkerydende Plante beroer. S. hører sandsynligviis hjemme i Ostindien, hvor det ogsaa tidligst er bleven dyrket; derfra er det bleven udbredt efterhaanden længere mod Vest og dyrkes nu baade i den gamle og nye Verdens hede Zone ved en Middelvarme af 20°—23°; meest Betydning har Sukkeravlen i Vestindien, Brasilien, Florida, Louisiana, Java og Ostindien.

Sukkersyge, s. Diabetes.

Sule (Sula), Fugleslægt af Pelikanfamilien, store (som en Gaas), brune eller hvide Fugle, har lange, spidse Vinger og spids Hale, et langt, sammentrykt, spidst, i Randen fiint saugtakket Næb, særdeles vel skikket til at fastholde Fiske, som disse fortrinlige Styrtedykkere fange med stor Færdighed; de ruge i stor Mængde paa eenlige Klippeøer (f. Ex. S. alba paa Bass-Rock ved den skotske Kyst) og lade sig gribe og ihjelslaae uden at flygte, baade paa Rugestedet og naar de sætte sig paa Skibene; Ungerne og Æggene spises. Der findes Arter i de fleste Have, ogsaa paa den sydlige Halvkugle, og de høre til det mere aabne Havs charakteristiske Fugleformer. En indochinesisk Art (S. piscatrix) afrettes til Fiskefangst, og en peruansk (S. variegata) udfolder stor Virksomhed som Guanoproducent.

Sulina, s. Donaudelta.

Sulioter hedder en af Illyrier og Grækere blandet albanesisk Folkestamme i den sydlige Deel af Albanien eller det tyrkiske Paschalik Janina, som udleder sin Herkomst fra nogle Familier, der i det 17de Aarh. flygtede for Tyrkernes Tyrannie til Bjergegnen Suli i Nærheden af Staden Parga, nogle Mile fra det ioniske Hav. De vare i Slutningen af det 18de Aarh. voxede til 560 Familier, som boede i 72 Flekker og Landsbyer, bekjendte sig til den græske Kirke og dreve Agerdyrkning, Qvægavl og Røveri. Efter langvarige Kampe med Ali Pascha forlode S.

Digitized by Google

1803 deres Fædreneegn og udvandrede til de ioniske Øer, hvor de traadte i Krigstjeneste hos disse Øers Beherskere. I Aaret 1820 kaldte Ali Pascha, da han var bragt i Knibe af den tyrkiske Regjerings Tropper, dem tilbage til Suli, men maatte, under den engelske Consuls Mægling, 1822 overgive samme til Tyrkerne, hvorpaa 3,000 af dem førtes til Kephalonia, Resten adsplittedes i Bjergegnene.

Sulitjelma, Sverrigs høieste Bjerg, beliggende i Piteå Lappmark, meget nær ved den norske Grændse (og egentlig gaaende ind over denne, s. **Saltens Fogderi**), under 67° n. Br., dannes egentlig af en 1½ M. lang Bjergstrækning, besat med flere særskilte Fjeldtoppe, af hvilke den høieste naaer til omtrent 6,000 F.s Høide over Havet. Sneelinien er 3,200 F. over Havet, og Vegetationen er paa den største Deel af S. yderst sparsom.

Sulla, en romersk-patricisk Familie af den corneliske Slægt, førte oprindelig Tilnavnet Rufinus. Den optræder første Gang 334 f. Chr. med Dictatoren Publius Cornelius Rufinus, hvis Sønnesøn Publius 212 antog Navnet S. Det berømteste Medlem af denne Familie er Dictatoren **Lucius Cornelius S.**, født 138 f. Chr. I den jugurthinske Krig tjente han som Quæstor under Marius med stor Udmærkelse; 88 beseirede han som Consul Mithridat; da han efterat være vendt tilbage fra Asien havde fuldstændig beseiret Marius og hans Tilhængere og factisk var Enehersker i Rom, reformerede han Statsforfatningen i aristokratisk Aand (81 f. Chr.); 79 nedlagde han Dictaturet og døde Aaret efter paa et Landgods ved Puteoli. — Hans eneste ham overlevende Søn **Faustus Cornelius S.** ledsagede Pompeius paa alle hans Tog, indtil han efter Slaget ved Thapsus faldt i Cæsars Hænder, af hvis Soldater han blev dræbt. — **Publius Cornelius S.**, en Brodersøn af Dictatoren, var Legat hos Cæsar.

Sully (Maximilian de Béthune — s. d. A. —, Baron af Rosny, Hertug af), fransk Statsmand, født d. 13de Decbr. 1560 i Rosny, blev opdragen i den protestantiske Religion og underviist tilligemed Henrik af Navarra (Henrik IV). Bartholomæusnattens Rædsler undgik han kun ved List, kjæmpede derpaa med stor Tapperhed under Henrik og raadede denne til at gjøre Ende paa Borgerkrigen ved at vende tilbage til den katholske Kirke, imedens han selv forblev Protestant. Kongen satte ham 1597 i Spidsen for Finantserne, hvilke han ved Orden og Sparsomhed ophjalp saaledes, at han dækkede Gjelden, eftergav Skatter og dog tilveiebragte et stort Overskud; tillige gjenoprettede han den borgerlige Orden ved Undertrykkelse af Røverbander o. s. v. I Aaret 1600 blev S. „Stormester" for Artilleriet og kort efter „arvelig Capitain for Havnene, Floderne og Kanalerne", og udførte som saadan betydelige Befæstnings- og Communicationsværker; 1606 fik han Hertugtitlen. Efter Henriks Død levede S. fornemmelig i Stilhed paa sine Godser, blev 1634 Marskal og døde d. 22de Decbr. 1641. Vigtige for den Tids Historie ere hans efter hans Død udgivne „Mémoires des sages et royales économies d'état etc. de Henri le Grand".

Sulmona, Stad i Provindsen Abruzzo ulteriore i Neapel (nu Kongeriget Italien), heed fordum Sulmo og var Ovids Fødestad. 8,000 Indb.

Sulphat, Svovlsalt, s. **Svovl** og **Sulphid**.

Sulphid er en elektronegativ Svovlforbindelse, der ved at træde i Forbindelse med en Svovlbase (Sulphuret) danner et Svovlsalt (Sulphat). I Svovlantimon-Svovlnatrium f. Ex. er saaledes Svovlantimon Sulphidet, Svovlnatrium Sulphuretet, det Hele et Sulphat; s. **Svovl**.

Sulphur, Svovl, **Sulphuret**, Svovlbase, s. **Svovl** og **Sulphid**.

Sulphur auratum, Guldsvovl, er det høieste Antimonsulphid, sammensat af 1 Æq. Antimon og 5 Æq. Svovl. Det bruges endeel i Medicinen. See **Spydglands**.

Sulpicius var Navnet paa en anseet romersk Slægt, der bestod af flere Familier med forskjellige Tilnavne. **Servius S. Galba** blev slaaet som Prætor i Lusitanien 151 f. Chr. Det følgende Aar lod han paa forræderisk Viis flere tusinde Lusitanere myrde, hvilke han havde lokket til sig under Paaskud af at ville anvise dem Grundeiendomme i det bætiske Spanien. — **Caius S. Gallus** var berømt som Astronom. Som Consul 166 f. Chr. triumpherede han over Ligurerne. — **Servius S. Rufus**, Ciceros Samtidige, udmærkede sig som Jurist. — Til en plebejisk Green af denne Familie hørte **Publius S. Rufus**, født 124 f. Chr.; han var en Tilhænger af Marius og blev dræbt af Sulla. Han indføres som talende i Ciceros Værk „De oratore".

Sulpicius Severus, christelig Historieskriver, s. **Severus**.

Sult, den særegne Følelse af Tomhed eller Trang til Føde, hvormed Organismen tilkjendegiver, at Stofomsætningen i Legemet trænger til fornyet Tilførsel, beroer sandsynligviis paa en Indvirkning paa Fordøielsesorganernes Nerver og optræder derfor ofte under nervøse Sygdomme som falsk S., hvor Behovet i Virkeligheden alt er tilfredsstillet tilstrækkelig. S. ledsager undertiden Mavesygdomme, navnlig Udvidninger af Organet. — **Sultecuur**, en Helbredelsesmethode, hvor Hovedsagen bestaaer i en meget knap Ernæring, ei engang istand til at dække den almindelige Følelse af Behov, benyttes undertiden som Understøttelse ved andre Cure, eller som Hovedmiddel i Sygdomme i selve Fordøielsesorganerne.

Sultan (arab.), d. e. den Mægtige, er en sædvanlig Titel for muhammedanske Herskere i Østerlandene. Den anseeligste er S. i Tyrkiet eller det osmanniske Rige. **Sultaninde** kaldes Regenternes Hustruer; Sultanens Moder kaldes i Tyrkiet Sultan-Valide.

Sultanshøne (Porphyrio), Vadefugle af Vandhønsenes Familie, udmærkede ved deres blaae og grønne, metalagtige Farver, røde Næb og Been, tilhøre det varmere Jordbelte; Næbet er kort, høit og tykt, Halsen kort, Benene med temmelig lang Mellemfod og lange Tæer og krumme Kløer; Arterne findes i Sydeuropa, Afrika, Indien, Japan, Brasilien o. s. v. Nærbeslægtet med dem er Notornis (s. d. A.).

Suluh-Øerne kaldes c. 60 smaa, bjergfulde men frugtbare Øer i det ostindiske Archipelag, som strække sig i en Række fra Borneo's Nord-

Digitized by Google

ostspidse til Philippinernes Sydvestspidse og beboes af c. 150,000 muhammedanske Malayere, der ere berygtede som Sørøvere. Sultanen residerer i Bevan paa Hovedøen Suluh. Siden 1851, da den spanske Gouverneur paa Manila foretog et ødelæggende Tog mod S., have disse maatte underkaste sig Spaniens Herredømme.

Sulzbach, Stad (3,400 Indb.) i Øvrepfalz i Baiern, var tidligere Hovedstad i et Fyrstendømme S. (19 □ M. stort), som i det 13de Aarh. kom under Baiern, siden gik over til Pfalz og først stod under Linien Neuburg, siden under Zweibrücken; 1614 blev det et selvstændigt Fyrstendømme, som under Maximilian I forenedes med Baiern.

Sulzer (Johan Georg), tydsk Æsthetiker, født 1720 i Winterthur, død 1779 som Director for den philosophiske Klasse ved Akademiet i Berlin, er især bleven bekjendt ved sin „Allg. Theorie der schönen Künste", til hvilken Flere siden leverede Tillæg.

Sumak, Smak, er de tørrede og mere eller mindre fiint pulveriserede Blade af forskjellige Buske, der høre til Familien Terebinthaceæ, Slægten Rhus (især Rhus coriaria, R. cotinus). Det indeholder som væsentlig Bestanddeel Garvesyre, og anvendes paa Grund heraf i Garverierne til de finere Lædersorter, men især i Farverierne og Kattuntrykkerierne til graae og mørke Farver, til Tyrkistrødt o. s. v. See Rhus.

Sumarakow (Alexander), russisk Digter, født 1727 i Moskau, blev under Elisabeth Brigadegeneral, under Katharina II Statsraad og døde 1790. S. har Fortjenester af den russiske Poesie overhovedet, men især som Skaber af Drama'et.

Sumatra, en af de store Sundaøer i det ostindiske Archipelag, skilt ved Malakkastrædet fra Halvøen Malakka og ved Sundastrædet fra Java, strækker sig med en Brede af 20—55 M. i en Længde af 240 M. fra N. V. til S. O. og er c. 7,800 □ M. stor. Den gjennemstryges af mægtige (over 14,000 F. høie), for en Deel vulcanske Bjergmasser, har tropisk Klima og er overmaade frugtbar paa de almindelige indiske Producter, især Riis, Peber, Kampher og Tømmer fra de uhyre Skove; desuden haves Guld og andre Metaller, Fuglereder o. M.; kun paa enkelte Steder findes tørre og øde Sandsletter. Indbyggerne, c. 7 Mill., ere for Størstedelen Malayer, hvis egentlige Hjem S. er; desuden boe her Hinduer, Chinesere, Arabere og nogle Hollændere. Malayerne ere deels Hedninger, deels Muhammedanere. I det Indre boe Orang Kubu's, et negeragtigt Folk af næsten dyrisk Udseende og Levemaade; de ere yderst raae og bruges som Slaver af de øvrige Beboere.

S. bestaaer deels af uafhængige Stater, deels af Hollændernes Besiddelser. Af hine ere Atschin (s. d. A.), Siak (1,250 □ M., paa Østsiden) og Batta'ernes Land (i det Indre) de vigtigste. Hollændernes Besiddelser paa S. og de omliggende Øer ere deels umiddelbare, deels middelbare (som endnu have egne Fyrster under den hollandske Generalgouverneur), og bestaae af de 6 Residentskaber: Padang, Benkulen, Lampuhn, Palembang, Rio og Øen Banka (s. disse Artt.); de udgjøre 7,000 □ M. med 2,200,000 Indb. — S. blev først Europæerne bekjendt ved Portugiseren Lopez de Seguiro 1609; Portugiserne fortrængtes 1664 af Hollænderne. Englænderne satte sig 1685 fast i Benkulen og bemægtigede sig 1795—1814 de hollandske Besiddelser, men tilbagegave disse 1824 imod Afstaaelsen af Hollændernes Deel af Malakka.

Sumbava, en af de smaa Sundaøer i det ostindiske Archipelag, omtrent 300 □ M. stor, af samme naturlige Beskaffenhed som Sumatra, beboes af c. 200,000 muhammedanske Malayere, som ere deelte i 4 af Hollænderne afhængige Fyrstendømmer. Den 11te April 1815 omkom over 12,000 Mennesker ved et Udbrud af den 9,000 F. høie Vulcan Tambora.

Sumbo Munk kaldes en Klippe i Havet S. for Færøerne, ved hvilken der er en farlig Malstrøm.

Summa appellabilis (lat.) kaldes den Værdi, en Sag skal have for at kunne gjøres til Gjenstand for Appel.

Summarisk kaldes overhovedet en saadan Procesmaade, som paa Grund af sine færre Formaliteter og kortere Frister er hurtigere end den almindelige. I den danske Civilproces frembyde navnlig Gjesterets- og Politirets-Sager Exempler paa summariske Procesarter.

Sump. I Bygninger, hvor Grunden er meget fugtig, anlægges undertiden i Kjelderetagens Gulv smaa Reservoirs, hvori det skadelige Vand kan opsamles for at bortøses. Et saadant Reservoir kaldes en S.

Sumpfeber er et Fællesnavn for de forskjellige, remitterende og intermitterende, Feberformer, som skyldes det ved Sumpluft fremkaldte Miasma (Koldfeber), og forekomme paa Steder, hvor dette har Leilighed til at udvikle sig, navnlig under Udtørrelse, naturlig eller kunstig, af Sumpdistricter (Malaria).

Sumpluft er det Samme som let Kulbrinte, s. Kulstof.

Sumpskildpadde, s. Skildpadde.

Sumpsnegl (Paludina) er en Slægt af skal- og laagbærende Gjællesnegle, uden Snabel eller Aanderør, med mørke Farver og i det Hele et uanseeligt Udseende. De ligne Strandsneglene meget og komme dem nær i Bygning, men leve i fersk Vand eller Brakvand, hvilket ellers kun er Tilfældet med faa Gjællesnegle. Nogle føde levende Unger (P. vivipara).

Sumpsvale (Glareola) er en de varmere Lande tilhørende Slægt af Brokfuglenes Familie, der dog i det Ydre afviger endeel fra de ægte Brokfugle og Viber; Næbet er kort, krumt, dybt spaltet som hos Svalerne, om hvilke de ogsaa minde ved de lange spidse Vinger og den gaffeldeelte Hale. De opholde sig ved Floder og Søer og leve af Insecter, hvilke de ligesom andre Fugle med lignende Bygning formaae at fange i Flugten.

Sund betegner baade et Stræde (Øresund) og en lille Fjord (Svinesund).

Sundastrædet hedder Sundet imellem de to ostindiske Øer Sumatra og Java. — Sundaøerne kaldes de Øer i det ostindiske Archipelag, som ligge imellem det chinesiske og det indiske Hav og danne en over 400 M. lang Række fra Halvøen Malakka indtil Molukkerne. De deles i de store S., nemlig Sumatra, Java, Borneo og Celebes med de omliggende Smaaøer, og de smaa S., blandt hvilke de vigtigste ere

Digitized by Google

Bali, Lombak, Sumbava, Flores og Timor. Disse Øer ere alle bjergfulde og vulcanske og have de almindelige indiske Producter; de fleste af dem staae under Hollænbernes Herredømme, forresten s. de enkelte Artt.

Sunder (Lucas), s. Cranach.

Sunderbunds kaldes den nederste Deel af Gangesdeltaet i Bengalen, sumpigt, af utallige Flodarme og stillestaaende Vande opfyldt Land (egl. en Samling af Flodøer), bedækket med Krat og tætte Skove af Rør og Træer, et Opholdssted for vilde Dyr, men for Mennesker næsten ubeboeligt formedelst den fugtige Jordbunds stærke Uddunstning.

Sunderland, Stad i Durhamshire i England, ved Nordsøen, har meget betydelig Skibsfart og Handel med Steenkul og andre Mineralier samt Fisk. 70,000 Indb.

Sundet, s. Øresund.

Sundevall (Carl Jakob), født i Nærheden af Ystad 1801, Student i Lund 1817, Magister philosophiæ 1823 og Doctor medicinæ 1830, var i nogen Tid ansat ved Lunds Universitet som Docent og Intendant ved det derværende naturhistoriske Museum, men blev senere forflyttet til Stockholm som Professor og Intendant ved Rigsmuseets Vertebralsamling. Han har udgivet flere værdifulde zoologiske Arbeider, iblandt hvilke særskilt bør nævnes den Text, som han føiede til Åkerlunds Værk over Fuglene (1857). I sin Lærebog i Zoologien, hvoraf 6 Oplag ere udkomne, har han leveret et særdeles brugbart Hjelpemiddel til Elementarunderviisningen.

Sundeved (d. e. Sundskov) er den mellem Aabenraa-Fjord og Flensborg-Fjord fremspringende Halvø af Slesvig langs Alssund; den hører til Sønderborg Amt. Det bakkede, skovbevoxede, havomkrandsede Landskab maa regnes blandt Danmarks skjønneste. I S. kjæmpede den danske Hær gjentagne Gange med Held og Hæder i Aarene 1848 og 1849 (jfr. Dybbøl, Nybøl og Ullerup).

Sundhed er tilstede, naar alle Organismens Functioner gaae regelmæssig og naturlig for sig, understøttede af sunde Organer og Væv og beherskede af en sund Sjæl. Sjelbent er imidlertid en saadan absolut S. tilstede, og hvad vi i Almindelighed benævne saaledes, er kun en relativ, hvor Organerne og Functionerne vel ere i en saadan Tilstand, at det er foreneligt med Individets Velbefindende, men den naturvidenskabelige Betragtning af Livet dog viser, at Organismen, selv under en saadan tilsyneladende sund Tilstand, bestandig er udsat for skadelige Indgreb af Omverdenen, befinder sig i en bestandig Reaction mod disse, bestandig bliver forrykket i sin ideelle S. ved nødvendige Bestræbelser for at udjevne tilfældige Misforhold. — **Sundhedscollegium**, det kongelig danske, Landets øverste Medicinalautoritet, er oprettet 1803. Det tæller 12 Medlemmer, hvoraf 2 pharmaceutiske. I Sverrig bestod siden 1688 et Collegium medicum, som 1813 blev forandret til kgl. S. — **Sundhedspleie**, saavel privat som offentlig, vedrører Alt, der er istand til at vedligeholde og bevare Sundhed og forebygge Sygdom. Den offentlige S., Hygieinen, har i Nutiden med Rette tilkjæmpet sig en vigtig Plads i Statsforvaltningen, efterat Erkjendelsen af dens overordentlige Betydning for det almene Vel har formaaet at trænge igjennem. — **Sundhedspoliti** kaldes den administrative Myndighed, hvis Pligt det er at vaage over Overholdelsen af alle til Sundhedspleiens Vedligeholdelse sigtende Bestemmelser.

Sundsvall, Stapelstad i Medelpad og Hernøsands (Westernorrlands) Län med 4,144 Indb. (1859), anlagt 1624, har en smuk Beliggenhed ved Selångerselven, som løber ud i en Fjord af den bottniske Bugt, der tillige optager Indals- og Ljungaelvenes Vand. Staden eier en fortræffelig Havn og driver en betydelig, stedse stigende Handel og Skibsfart. De vigtigste Udførselsartikler ere Jern og Tømmer. S. er forøvrigt bekjendt for sin meget besøgte Badeanstalt.

Sundt (Eilert Lund), født i Farsund 1817, blev 1846 theologisk Candidat med Udmærkelse. Allerede i Forveien havde han været Lærer ved Christiania Tugthuus; 1848 gjorde han med offentlig Understøttelse en Reise for at undersøge Landstrygerne og de laveste Samfundsforholde. Frugten deraf var en 1850 udgiven „Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket“; den ledede til en betydelig Bevilling af offentlige Midler, for at forsøge at redde disse Mennesker for et ædlere Samfundsliv. Om Anvendelsen af disse Midler har han udgivet „Fortsat Beretning om Fantefolket“, 1859. S. har benyttet den ham ydede fortsatte offentlige Understøttelse til at foretage mange Reiser og erhverve sig ved omsendte Circulairer en Mængde statistiske Oplysninger, som han har bearbeidet i: „Om Dødeligheden i Norge“ (1855); „Om Giftermaal i Norge“ (1855); „Om Sædelighedstilstanden i Norge“ (1857); „Om Ædrueligheds-tilstanden“ (1859). Som Udgiver af Tidsskriftet „Folkevennen“ har han leveret Skildringer af Bondestandens huuslige Liv, Bygningsmaade osv.

Sunesønnerne. Sune Ebbesøn af Knardrup, en Sønnesøn af Skjalm Hvide og Fætter til Absalon og Esbern Snare, var disses stadige Kampfælle paa de vendiske Tog. Han døde 1186, og havde flere Sønner, der have efterladt sig et berømmeligt Navn baade i Kirken og i Staten. Anders Sunesøn studerede i sin Ungdom i Paris, hvor han endog holdt theologiske Forelæsninger og stod i Ry for sin Lærdom. Efter sin Hjemkomst blev han Kong Knud VI's Cantsler samt Provst i Roeskilde, og blev 1194 tilligemed Abbed Vilhelm sendt til Paven i Kongens Søsters, den franske Dronning Ingeborgs, Skilsmissesag. 1201 fulgte han sin Frænde Absalon paa Lunds Erkebispestol, og kronede det næste Aar Kong Valdemar II i sin Domkirke. Med tre andre Biskopper fulgte han denne Konge paa Toget til Estland 1219, og holdt med sine Klerker Bøn under Slaget, da Danebrogsfanen kom tilsyne. Formedelst en ulægelig Spedalskhed resignerede han 1222 (eller 1223), og levede derefter paa Øen Ivø i Skaane indtil sin Død d. 24de Juni 1228. A. S. er berømt som Lovkyndig ved sin latinske Oversættelse af Skaanske Lov og sine Kirkelove; hans „Hexaëmeron“ (der ikke er trykt) er et stort latinsk Digt i Hexametre om Skabelsen og forskjellige andre theologiske Emner, der stærkt vidner om den paa hans Tid indbrydende scholastiske Lærdom. Hans ældre Broder Peder Sune-

Digitized by Google

søn studerede ogsaa i Paris og var ligeledes en Tid lang Knud VI's Cantsler. Ogsaa han efterfulgte Absalon i hans andet Bispesæde, da denne nemlig 1191 opgav Roeskilde Stift. Paa et Tog mod Markgrev Otto af Brandenborg, hvor han anførte den danske Hær (1198), tabte han et Slag, hvori Broderen Thorbern faldt og han selv blev saaret og fangen, men han undveg det næste Aar af Fængslet og kom tilbage til sit Stift. Senere anførte han tilligemed sine Brødre de danske Tropper, der kom Ebbe Sunesøns Svigersøn, den svenske Kong Sverker II, til Hjelp mod hans Modkonge, men lede et stort Nederlag ved Lena (1208), hvor to af Brødrene, Ebbe og Lars eller Laurits, faldt. Biskop P. S. døde d. 29de Octbr. 1214. Den Længstlevende af S., Jakob (død 1246), var Fader til den følgende Biskop i Roeskilde Peder den Yngre (1215—25), og fra deres Søster Margrete nedstammede de tre oprørske Prælater Jakob Erlandsøn, Peder Bang og Jens Grand.

Sunion, Attika's sydligste Forbjerg, var i Oldtiden beskyttet ved en Muur. I Nærheden fandtes der rige Sølvminer og et Pallastempel, af hvilket der endnu staaer enkelte Søiler, hvoraf Forbjerget nu har Navnet Cap Colonni.

Sunna hedder den mundtlige Tradition om Propheten (s. Art. Islam); heraf Sunniter, hvormed betegnes de Muhammedaner, der i Modsætning til Schiiterne anerkjende de 3 første Kalifer efter Muhammed (s. Art. Schiiter).

Sunnanskog er et gammelt Navn paa de S. for Kolmårdens og Tivedens store Skove beliggende Dele af Sverrig (Göthaland), i Modsætning til de nordligere Landskaber, hvilke sammenfattedes under Benævnelsen Nordanskog.

Sunnanväder (Petrus Jacobi), var Rigsforstanderen Sten Sture den Yngres Cantsler og blev efter Gustav Vasas Regjeringstiltrædelse udnævnt til Biskop i Westerås, i hvilken Egenskab han snart indlod sig i oprørske Anslag mod Kongen, hos hvem han allerede forud var mistænkt som Sturefamiliens ivrige Tilhænger. Da han blev afsat fra sit Embede, flygtede han og den ligeledes afskedigede Erkebiskop Knut i Upsala, efterat de først havde forsøgt at vække Uroligheder i Dalarne, over til Norge, hvor de fandt Beskyttelse hos Erkebiskop Olof i Trondhjem og fik Leilighed til at understøtte „Daljunkarens" (s. d. A.) Oprør i Dalarne. Paa Kong Gustavs Fordring, som udlovede frit Leide og Sikkerhed, indtil deres Sag var bleven undersøgt af Domstolene, maatte Erkebiskop Olof dog tilsidst udlevere dem. Uagtet Gustavs Løfter bleve de dog ved deres saavel latterlige som skandaløse Indtog i Stockholm givne til Priis for Haan og Spot, og i Begyndelsen af 1527 bleve de dømte til Døden af en verdslig Domstol, imod hvilken de som Geistlige protesterede. S. henrettedes allerede samme Dag, som Dommen faldt (d. 17de Febr.), og Erkebiskop Knut leed faa Dage efter samme Skjebne. Forskrækkelsen over den Behandling, som blev begge disse Prælater til Deel, bidrog ikke Lidet til paa den følgende Rigsdag i Westerås at bryde Biskoppernes Modstand mod de foreslaaede Forandringer i Kirkens Forfatning.

Suomi er det finske Navn paa Finland, s. d. A.

Superficiair-Fæste (eller »Arvefæste) kaldes med en fra Romerretten (hvor den, som enten var Eier af et Huus, der var opført paa en Andens Grund, eller havde en særegen Art udstrakt Brugsret over det, kaldtes superficiarius) overført Benævnelse et paa enkelte Steder i Danmark, især paa Samsø, stedfindende Fæsteforhold, hvis Særegenhed bestaaer deri, at Fæsteren (eller Arvefæsteren) selv eier Bygningerne, medens han kun er Bruger af Jorden.

Superintendent (lat.) kaldes i flere evangeliske Lande den øverste Geistlige i et Kirkedistrict, hvem det paaligger at føre kirkeligt Tilsyn med de Geistlige og Menighederne i det ham underlagte District. Titlen S. traadte ved Reformationens Indførelse i Bispetitlens Sted, ligesom Ordet S. har samme Betydning som det fra Græsken stammende Biskop.

Superlativ kaldes Adjectivernes høieste Comparationsgrad.

Supernaturalisme eller Supranaturalisme (lat.) betegner i videre Forstand Troen paa det Oversandselige, i snevrere Forstand Troen paa en umiddelbar og overnaturlig Aabenbaring af Gud.

Superoxyder, Hyperoxyder, er Overilter, s. Ilt.

Supplementvinkler ere to Vinkler, som udfylde hinanden til 180°, eller hvis Sum er 180° eller to rette Vinkler, f. Ex. to ved samme Side liggende Vinkler i et Parallelogram, eller to modstaaende Vinkler i en i Cirkelen indskreven Firkant. Supplementbuer ere ligeledes to Cirkelbuer, hvis Sum er 180°. Supplementchorder ere Chorder, hvis tilhørende Buer ere Supplementbuer. Naar to Supplementchorder støde sammen, staae de lodrette paa hinanden.

Suppuration (lat.), Forbolning, kaldes den pathologiske Proces, hvorved Materie, Pus, afsondres.

Supremat eller **Suprematie** (lat.), øverste Magt og Tilsyn, kaldes især Pavens Overhøihed over Kirkerne og Biskopperne. Suprematseed kaldtes den Eed, der skulde aflægges til Kongen af England i hans Egenskab af Kirkens Overhoved, i hvilken man sagde sig løs fra Roms Overherredømme. Den blev indført af Henrik VIII og ophævet 1791.

Sûr eller **Tor**, Flekke paa Kysten af Syrien, har Ruiner af det gamle Tyrus.

Surabaya, Stad paa Java ligeoverfor Øen Madura, har betydelig Handel. 80,000 Indb.

Surakarta, folkerig Stad i det Indre af Øen Java, er Sædet for en hollandsk Resident.

Surate, Stad i Provindsen Guzurate i det engelske Præsidentskab Bombay i Ostindien, ved Floden Tapti, har krumme og snevre Gader med høie Huse, nogle Bomulds- og Silkevæverier, Shawls- og Juveelfabriker o. M., samt endeel Handel (men langtfra saa stor som før). 150,000 Indb. (engang 800,000).

Surinam, s. Guyana.

Surlet de Chokier (Erasmus Louis, Baron), født 1769 i Lüttich, var under det franske Herredømme Medlem af det Store Raad og den lovgivende Forsamling, blev efter Kongeriget Nederlandenes Oprettelse Medlem af de Deputeredes Kammer, men fjernedes 1818 derfra ved Regjeringens Indflydelse paa Grund af sin frisindede Tænkemaade, indtil Provindsen Limburg 1828 igjen valgte ham. Efter den belgiske

Digitized by Google

Revolutions Udbrud 1830 blev S. Præsident for Nationalkongressen og derefter, d. 26de Febr. 1831, valgt til midlertidig Regent i Belgien. Efter Kong Leopolds Thronbestigelse d. 21de Juli 1831 nedlagde han sin Værdighed og døde d. 7de Aug. 1839, almindelig agtet som en redelig Borger og et ædelt Menneske.

Surrey, Shire i det sydlige England, omgivet af Shirerne Middlesex, Kent, Sussex, Southhampton og Berks, er 36 □ M. stort med over 800,000 Indb. (af hvilke dog henved 500,000 boe i Southwark og Lambeth, som nu ere Dele af London). Det bestaaer for en stor Deel af lave Kridtbanker og Heder, men er dog opdyrket som Agerland og frembringer Korn, Haveurter o. d. Hovedstaden er Guilford.

Surrey (Henry Howard, Greve af), engelsk Digter, født 1516, ældste Søn af Hertugen af Norfolk, traadte 1540 i Krigstjenesten og blev allerede 1544 Marskal, men blev 1547 mistænkt hos Kong Henrik VIII, anklaget for Høiforræderi og henrettet. S. var efter Chaucer den betydeligste engelske Digter, navnlig som Lyriker udmærket ved et ædelt og smagfuldt Sprog.

Surt sidder i den nordiske Mythologie med flammende Sværd som Landeværn ved Grændsen af den lyse og brændende Verden Muspelheim, der var, før Jorden blev skabt. — I Ragnarok ride Muspels Sønner med S. i Spidsen frem paa den uhyre Slette Vigrid, hvor den sidste store Kamp skal staae, og S. fælder Freir.

Surturbrand er et Slags træagtige Brunkul, der forekomme paa Island. S. har hidtil kun fundet en ringe Anvendelse, nærmest paa Grund af Lagenes ringe Mægtighed og Vanskeligheder ved Transporten, da den ofte findes i en stor Høide langt fra beboede Pladser.

Sus, s. Sviin.

Süs er en af de frugtbareste Dele af Keiserdømmet Marokko S. for Atlas.

Susa, Hovedstaden i Kissia, det senere Susiana, laae mellem Choaspes (nu Kercha eller Kerah) og Eulæus (nu Dscherrahi) og var i lang Tid de mediske og persiske Kongers Vinterresidents. Ruinerne af denne i Oldtiden blomstrende Stad hedde nu Schus og ligge V. for Staden Schuster i den persiske Provinds Khusistan.

Susanna (hebr., d. e. Lilie), en skjøn og dydig hebræisk Qvinde i Babylon, blev efter det apokryphiske Tillæg til Daniel ved denne Prophets Viisdom frikjendt for de mod hende reiste Beskyldninger for Ægteskabsbrud, medens hendes Anklagere erholdt deres fortjente Straf.

Susdal, Stad i det russiske Gouv. Wladimir, var tidligere Hovedstad i et eget Fyrstedømme.

Süßmeyer (Franz Xaver), Componist, født 1766 i Steyer i Øvresterrig, var Mozart's Elev og døde 1803 som Capelmester ved Hoftheatret i Wien. Han har componeret talrige Operaer, Kirke- og andre Compositioner, samt flere enkelte Stykker af Mozart's Requiem.

Suso (Heinrich), tydsk Mystiker, født 1300, død 1365, skrev Bøger, som engang vare meget udbredte i Tydskland.

Suspendere (lat.), opsætte, bruges i Handelssproget i Betydningen af at standse sine Betalinger, i det juridiske Sprog især om for nogen Tid at sætte en Embedsmand ud af hans Embedsvirksomhed. En saadan Suspension af en Embedsmand kan vel i enkelte Tilfælde være foreskreven i Lovgivningen som en Straf, men i Almindelighed anvendes den dog kun som en foreløbig Foranstaltning mod en Embedsmand, der er mistænkt, indtil det ved Dom er afgjort, om han er skyldig eller ei i en Forseelse, der maa medføre hans definitive Fjernelse fra Embedet. — Suspensiv, opsættende (s. Betingelse).

Suspensionshjul kaldes Vandhjul, der ere saaledes byggede, at det stedse kun er de fra Axlen opadvendende Arme, der bære Krandsen, og at der af Armene kun forlanges Styrke mod et Træk paalangs, ikke Stivhed. Man kan saaledes nøies med tynde Jernstænger til Arme; men da Fordelen først fremtræder ved store Dimensioner, er det kun meget store Jernhjul, der bygges som S. For at undgaae Bøiningen til Siden blive Armene lagte efter en Kegleoverflade istedetfor i et Plan, eller der anbringes et System af tynde Diagonalstænger. Armene gaae ofte krydsviis efter Chorder istedetfor efter Radier, og kun da kan man transportere Kraften gjennem Axlen. S. see meget smukke ud ved deres lette Bygning.

Suspensorium (lat.), Opbærerbind, en pungformig Bandage til Understøttelse af Skrotum.

Susquehannah, Flod i den nordamerikanske Fristat Pennsylvanien, opstaaer ved Foreningen af 2 Arme, Øst- og Vest-S., og falder efter et Løb af 98 M. i Chesapeakbugten.

Sussex, Shire i det sydlige England, omgivet af Shirerne Surrey, Kent og Southhampton samt Kanalen, 69 □ M. stort med 360,000 Indb., er en med Levninger af store Egeskove bedækket Slette; ved Kysten bestaaer det af Sand- og Kridthøie. Korn-, Humle- og Qvægavl ere Hovednæringsveiene. Her findes interessante Levninger fra Oldtiden, navnlig af 11 romerske Leire. Hovedstaden er Chichester.

Sussex (Augustus Frederick, Hertug af), Kong Georg III's 6te Søn, født d. 27de Jan. 1773, ægtede hemmelig den katholske Miss Murray, Datter af den skotske Greve Dunmore, men levede siden adskilt fra hende; Børnene af dette Ægteskab førte Navnet Este. Siden ægtede han en Datter af den irske Greve Arran. S. talte som Medlem af Parlementet med Iver og Dygtighed for Katholikernes Emancipation, Slaveriets Afskaffelse, Parlementsreformen og andre liberale Forholdsregler; han døde d. 21 April 1843, almindelig afholdt formedelst sin Gavmildhed og Liberalitet.

Sutherland, Shire i det nordlige Skotland, omgivet af Shirerne Roß, Cromarthy og Caithneß samt Oceanet og Murraybugten, 88 □ M. stort med kun 26,000 Indb., er overalt skarpt og øde Bjergland. I de lavere Egne avles Byg, Havre, Kartofler og Hør; af større Betydning er Qvægavlen, og af Mineralier vindes endeel. Hovedstad er Flekken Dornock (600 Indb.).

Sutherland, Greve eller Hertug af, er Navnet paa en gammel adelig skotsk Slægt, som Sagnet lader nedstamme fra den af Macbeth myrdede Allan, Than af S., hvis Søn Vilhelm af Kong Malcolm III blev ophøiet til Greve af S. Da den mandlige Linie uddøde 1514, fik Familien Gordon denne Titel, og ved Giftermaal tilfaldt samme tilligemed Godserne ligeledes Viscount Trentham (1785), som nu heed Georg

Digitized by Google

Granville Leveson-Gower, Hertug af S. og døde 1833, efter at have arvet betydelige Godser efter sin Morbroder, Hertugen af Bridgewater, og sin Fader, Marquis'en af Stafford. Sønnen, George Granville S.-Leveson-Gower, Hertug af S., født d. 6te Aug. 1786, bekjendt som Beskytter af Kunster og Videnskaber, døde d. 28de Febr. 1861, efterfulgt af sin ældste Søn George Granville William, Hertug af S., født d. 19de Decbr. 1818, indtil Faderens Død „Marquis af Stafford".

Sutledsch eller **Setletsch**, s. Indus.

Sutra, den hellige Bog, hedder Hinduernes Religionsbog.

Sutschensu hedder en stor Handelstad i det østlige China, ved Keiserkanalen; den skal have 500,000 Indb.

Sutties kaldtes forhen i Ostindien Enker, som opbrændte sig eller lode sig levende begrave ved deres Mænds Liig.

Suttung er i den nordiske Mythologie en Jætte, der bemægtiger sig den kostelige Mjød, som Dvergene have tilberedet af Viismanden Kvasers Blod, blandet med Honning, og som har den Egenskab, at Enhver, som drikker deraf, bliver Skjald eller Viismand. Jætten gjemmer Mjøden i et Bjerg og sætter sin Datter Gunlød til at vogte den. Odin faaer Bjerget gjennemboret, forvandler sig til en Orm og kryber ind. Han var saa hos Gunløg i tre Nætter, og hun tillod ham at drikke Mjøden, hvorpaa han fløi bort som en Ørn, forfulgt af S., der ogsaa havde iført sig Ørneham. Saasnart Odin kom indenfor Asgaard, kastede han Mjøden op i Kar, som Aserne havde sat ud, da de saae ham komme. S. havde imidlertid været saa nærved at naae ham, at han lod Noget af Mjøden gaae den anden Vei i sin Befippelse. Dette brød Ingen sig om, men Enhver, som vilde, kunde tage det, og det kaldes de daarlige Skjaldes Deel; det Andet derimod gav Odin til Aserne og de gode Skjalde.

Sutsos hedder en Fanariotfamilie fra Constantinopel, som er bleven temmelig bekjendt i det nyere Grækenlands Historie. Alexander S. døde 1821 som Hospodar i Valachiet. Michael S. blev 1821 Hospodar i Moldau, men maatte flygte i Anledning af den græske Opstand, gik siden til Grækenland og var fra 1830 Gesandt deels i Paris, deels i Petersborg. Alexander S., Alexander S.'s Brodersøn, født 1802, studerede fra 1820 i Paris, og gjorde sig bekjendt som Forfatter til nygræske Lystspil, Digte o. M. Han har siden ogsaa beskjæftiget sig med Udarbeidelsen af et udførligt historisk Værk over Grækenland. Panagiotis S., Broder til den Sidstnævnte, født 1806, har ligeledes skrevet Digte o. M. samt Artikler i politiske Tidsskrifter og beskjæftiget sig med philologiske Studier (især af det Gammelgræske).

Suurdeig benyttes ofte som Lægemiddel, i Almindelighed stærkt opvarmet, og derefter udrørt med Eddike samt undertiden med lidt Sennop, for, anbragt paa Yderlemmerne, at bevirke en Afledning fra ædlere Dele, f. Ex. fra Hovedet under stærk Feber.

Suurkløver (Oxalis) er en til Suurkløverfamilien hørende Slægt af smaa fleeraarige Urter, der ofte have en knolleformig eller løglignende Rodstok, 3-koblede Blade og smuktfarvede Blomster med 5-bladet Bæger og Krone, 10 ved Grunden sammenvoxne Støvdragere, samt en 5-rummet Kapsel, hvis Frø ere omgivne af en elastisk opspringende Frøkappe. Slægten omfatter talrige Arter, der for Størstedelen høre hjemme i det tropiske Amerika og paa Cap, og af hvilke et stort Antal dyrkes i Haverne som Ziirplanter; kun et Par Arter ere vildtvoxende i Danmark, saaledes den almindelige S., en af vore smukkeste Skovplanter, der blomster om Foraaret med lilla-hvide Blomster; den indeholder en stor Mængde Oxalsyre (s. d. A.), der giver Bladene en eiendommelig suur Smag, og anvendtes derfor navnlig tidligere til Fabrikationen af det i technisk Henseende vigtige Syresalt.

Suurkløversyre er det Samme som Oxalsyre (s. d. A.).

Suus-Aa, ogsaa kaldet Næsby-Aa, den længste Aa i Sjælland, udspringer S. V. for Faxe i Nærheden af Kongsted, omflyder Tybjerg Herred, optager Afløbene fra flere i Dens Midte liggende Søer, bliver seilbar (for Pramme) ved Næsby, gjennemstrømmer Tjustrup- og Bavelse-Sø, løber forbi Herlufsholm og Nestved, og falder efter et Løb af 11 M. ved Karrebeksminde i Østersøen (Vordingborg-Bugten). Ved den næsbyholmske eller danneskjoldske Kanal (4 F. dyb, gravet 1812) er dens nederste Løb udvidet og forbybet.

Suvarov-Rymnikski (Alexander Vasiljewitsch, Greve), berømt russisk General, født d. 25de Novbr. 1729 i Finland af en oprindelig svensk Familie, udmærkede sig i russisk Tjeneste allerede i Syvaarskrigen, derpaa 1768 i Polen, 1773 mod Tyrkerne og især i Krigen mod disse 1785—90, i hvilken han erobrede Oczakov, seirede ved Rymnik, hvorfor han blev Greve, og stormede Ismail; efter Freden blev S. Gouverneur i de fra Tyrkerne erobrede Provindser. I Aaret 1794 fuldendte han Polens Underkastelse ved Erobringen af Polakkernes befæstede Leir ved Praga; han meldte denne Seier paa sin eiendommelige lakoniske Maade til Keiserinden med de 3 Ord: „Hurra! Praga! Suvarov!", og Svaret fra Keiserinden lød: „Bravo! Feltmarskal! Katharina!". Ligesaa voldsom og heftig som S. var i Kampen, ligesaa mild og godmodig var han udenfor samme; paa sit Gods førte han et patriarchalsk Liv i sin Families Skjød. I Aaret 1799 overdrog Keiser Paul S. Overanførselen over den mod de Franske i Italien bestemte russisk-østerrigske Armee; efterat han i 3 Maaneder havde erobret næsten hele Øvreitalien, ophøiedes han til Fyrste Italiiski. Det derpaa følgende Felttog i Schweiz var derimod forbundet med stort Tab, skjøndt S. udviklede sin gamle Virksomhed og Duelighed. Noget efter seirede hans talrige Misundere og Uvenners Intriguer hos Keiseren; han faldt i Unaade. Dette forøgede den Sygelighed, hvoraf han leed, og han døde d. 18de Mai 1800 i Petersborg. Hans Sønnesøn Alexander Arkadjewitsch S.-Rymnikski, Fyrste Italiiski, født 1783, udmærkede sig under Paskewitsch i Krigen mod Perserne og Tyrkerne, var siden Diplomat, blev 1848 Generalgouverneur i Østersøprovindserne og 1854 Chef for Tropperne sammesteds.

Digitized by Google

Svale (Hirundo), Slægt af Sangfuglene, udmærker sig ved det korte, brede, dybtspaltede, til Insectfangst velskikkede Næb, de lange og spidse Vinger, den kløftede Hale og de smaa, svage Fødder. S. flyve ypperlig og formaae at fange Insecter i Flugten, men gaae kun slet. Sommeren tilbringe hos os: Bysvalen (H. urbica), sorteblaa med hvid Underkrop og fjerklædte Fødder, der bygger selskabelig sin Rede af Dynd og Spyt under Tage og i Porte, undertiden paa steile Klipper, tilligemed Landsvalen (H. rustica), der afviger fra Bysvalen ved sine nøgne Fødder og rødbrune Strube. Digesvalen (H. riparia) er mindre og sortegraa med hvid Underkrop; den ruger i dybe Huller i Klinter og Sandgrave. Alle S. ere livlige Fugle, der ere i en idelig Bevægelse, qvidre, forfølge Rovfugle o. s. v. I Brasilien lever der Huussvaler, som bygge under Tagene ligesom Spurvene hos os. Sign. Artt. **Muursvale, Natsvale, Sumpsvale og Søsvale. Svalereder**, spiselige, s. **Salangan**. — Den tidligere ofte opdukkende Fabel, at S. overvintre i et Slags Dvale i Moser, istedetfor at trække mod Syd, er en aldeles ubegrundet Overtro.

Svalebænke eller **Svalebakker** ere flade Bakker af Træ eller Jern, der anvendes i Ølbryggerierne til Svaling af Urten (s. **Øl**). Denne maa nemlig, forinden Gjæringen kan indledes, afsvales til en vis lavere Varmegrad, og dette maa skee ved en rolig Henstand, da Øllet i modsat Fald bliver uklart. Man lader da Urten flyde ud i S., hvor den ikkun staaer i en Høide af 3 à 4 Tommer; her afkjøles den, men samtidig fordamper der endeel Vand, hvorved den bliver stærkere, ligesom der ved den rolige Henstand ogsaa udskiller sig forskjellige Stoffer (f. Ex. Sliim, harpixagtige Bitterstoffer fra Humlen o. s. v.). S. anbringes gjerne saaledes, at man kan aabne Luger og Porte for at tilveiebringe Træk og herved en hurtigere Afkjøling. I de store Bryggerier ere de gjerne af betydelig Størrelse og indtage et stort Fladerum.

Svalehale (Papilio Machaon) er en stor og smuk Dagsommerfugl (indtil 4 T. fra den ene Vingespids til den anden), guul med sort Tegning og en Række blaae Pletter paa sort Grund paa Bagvingerne langs med Randen samt med en rød Øieplet; Bagvingernes Indrehjørne er forlænget ud i en lang og smal Flig, deraf Navnet.

Svalerumpe kalde Træarbeiderne en til Forbindelse af 2 Træstykker benyttet underskaaren Tap, der passer i en tilsvarende trapezformig Fordybning.

Svaleurt, s. **Chelidonium**.

Swammerdam (Jan), berømt Naturforsker, født 1637 i Amsterdam, død sammesteds 1685, gjorde Epoche i Mikroskopiens Historie, og det er forbausende, hvad han med de simple Forstørrelsesmidler, hvoraf han var i Besiddelse, var istand til at udrette; han studerede især Insecternes og andre lavere Dyrs Anatomie og Forvandlinger og kan endnu benyttes som Kilde. Først 1737—88 bleve hans Arbeider udgivne af Boerhave under Titlen ;,Biblia naturæ, sive historia insectorum".

Svamp benævnes paa Grund af en meer eller mindre ydre Liighed adskillige sygelige Tilstande og Producter i Legemet; saaledes Leddesvamp om den chroniske Degeneration af Leddet, Marvsvamp og Blodsvamp om visse Arter af kræftagtige Nydannelser o. s. v.

Svampe (Spongozoa) kaldes en af de laveste af Dyrerigets Afdelinger, hvis dyriske Natur endog for en Tid har været betvivlet. Deres ydre Form er meget forskjellig; i Reglen ere de fæstede til Gjenstande paa Havbunden. Deres Væv er „svampet" ɔ: gjennemkrydset af Kanaler, der indsuge Vand med stor Kraft; Vandet strømmer ind af de fine Porer og ud af de større Aabninger og vedligeholder derved Ernæringen og Aandedrættet. Ellers yttre de næsten ingen Spor til dyrisk Liv og Organisation; i de senere Aar har man opdaget Æg hos dem og seet, at Fosteret er et flimrende lille Væsen ligesom hos mange andre lavere Dyr. Hornsvampe kaldes de S., hvis bløde Væv blot støttes af et Skelet af bløde hornagtige Traade; Kisel- og Kalksvampe, naar dette Skelet støttes af en rigelig Udvikling af Kiseleller Kalknaale. Kiselsvampene spille en stor Rolle i Kridtformationen og have givet Anledning til Flintdannelsen. Iøvrigt kunne mærkes Badskesvampen (Spongia officinalis) i Middelhavet, Ferskvandssvampen (Spongilla fluviatilis) og Skalsvampene, der leve i døde Bløddyrskaller, Koraller o. s. v. og fremskynde disses Hensmuldren.

Svampe (Fungi) danne tilligemed Lavarter og Alger den laveste Afdeling, de saakaldte Løvplanter, af de blomsterløse Planters Række; med de øvrige Løvplanter stemme de overeens deri, at deres vegetative Organer ikke, som hos andre Planter, ere sondrede i Rod, Stængel og Blade, men udgjøre et i morphologisk Henseende eensartet Hele (Løv), der iøvrigt er af meget forskjellig Form og Størrelse. Enhver S. viser sig i sin første Begyndelse som et af løst sammenfiltrede, langstrakte Celletraade bestaaende Væv eller Mycelium. Hos de lavere Former gaaer Udviklingen af Løvet ikke videre, og Sporerne dannes simpelthen i Spidsen af Traadene; hos de høiere Former derimod voxe Myceliets Traade senere sammen og danne et Svampelegeme af forskjellig Form (kugleformig, paraplyformig, o. s. fr.), i hvis Indre eller paa hvis Overflade Sporerne udvikles paa forskjellig Maade. S.s Løv er sammensat af lutter eensdannede, lange og gaffeldeelte Celler, der udmærke sig ved en gjennemgaaende Mangel paa Bladgrønt og Stivelse, en Mangel, der staaer i Forbindelse med den eiendommelige Levemaade, hvortil de ere henviste. Medens de fleste andre Planter nemlig kun optage uorganiske Stoffer og forarbeide dem i sig til organiske, ernære S. sig af organiske, enten levende eller i Opløsning værende Dele. De optræde derfor enten som egentlige Snylteplanter (s. d. A.), af hvilke de fleste udmærke sig ved deres ringe Størrelse og de Ødelæggelser, som de ved deres massevise Optræden foraarsage, navnlig paa Culturplanterne, deels som Saprophyter (ɔ: voxende paa henraadnende Organismer), hvad der gjelder om Hovedmassen af de større og en Mængde af de mikroskopiske S.; disse sidste spille en stor Rolle i Naturens Huusholdning ved at bidrage til en hurtig Opløsning af døde Organismer, i hvilken Henseende deres over-

Digitized by Google

ordentlig hurtige Væxt og den Lethed, hvormed deres talløse, støvfine Sporer føres omkring i Luften, er af stor Betydning. Kun et ringe Antal S. yde Menneskene directe Nytte; enkelte ere spiselige (Champignon, Morchella, Helvella, o. s. fr.), andre benyttes i Medicinen (Meeldrøier, Fyrsvamp, Bovist), andre have teknisk Anvendelse (Fyrsvamp) o. s. v.

Svanberg (Jöns), født i Neder-Calix 1771, blev, efter at have taget den philosophiske Grad, ansat som Docent i Mathematik i Upsala 1794, blev 1803 Astronom ved Vetenskapsakademiet i Stockholm og 1809 dets Secretair, blev udnævnt til Professor i Landmaaling 1806 og 1811 Professor matheseos i Upsala; 1841 fik han sin Afsked fra dette Embede som Emeritus og døde 1849. S. havde en stor Anseelse som Astronom og Mathematiker, hvilken han havde erhvervet deels ved sin Deeltagelse i Gradmaalingerne i Lapland 1801—3, deels ved de talrige Skrifter, som han havde udgivet baade som Disputationer og som Afhandlinger til videnskabelige Selskaber.

Svanberg (Lars Fredrik), bekjendt svensk Chemiker, født 1805 i Stockholm, var 1833—40 Lieutenant ved det mechaniske Corps ved den svenske Flaade, fra 1838 Chemiker ved Bruksocieteten, fra 1839 Lærer i Chemie og Physik ved Krigsakademiet paa Carlsberg; samtidig blev han Medlem af og 1850 Chemiker ved Videnskabernes Akademie i Stockholm (en Plads, Berzelius beklædte). 1858 blev han Professor i Chemie ved Universitetet i Upsala. S. har skrevet endeel i Vetenskaps Acad. Handlinger, Berzelius's Aarsberetninger, Jerncontorets Annaler og andre svenske Tidskrifter; han redigerede „Årsberättelse om framstegen i Kemi under år 1847—48" o. s. v., og har oversat flere fremmede Skrifter. S. har leveret mange værdifulde Arbeider baade for den uorganiske og organiske Chemie, hvilke han deels har udført alene, deels i Forbindelse med andre Chemikere.

Svandshammer kaldes en Vandhammer, hvis Skaft er en toarmet Vægtstang; paa den lange Arm sidder Hammeren yderst, paa den korte virke Kammene ved et Tryk nedad. For at fremskynde Slagene, der drives indtil 500 i Minuten, faaer den korte Arm (Svandsen) yderst en stærk Jernring (Prelring), der slaaer mod en i Jorden nedgraven, støbt Jernklods (Prelklods). S. ere de mindste og tillige de overveiende hyppigst forekommende Vandhammere.

Svane (Cygnus), Slægt af Andernes Familie, udmærker sig ved Størrelsen, den meget lange Hals og det ved Roden høie, længere ude fladtrykte Næb, der er længere end hos Gjæssene; Benene ere lave (Mellemfoden er kortere end den midterste Taa, hos Gjæssene er Forholdet omvendt) og sidde langt tilbage; Mellemrummet mellem Øiet og Næbet er nøgent. Hunnen ligner aldeles Hannen, men er noget mindre; Fjerbeklædningen er meget tæt og dunriig. I Forplantningstiden leve de parviis ved Indsøer og Ferskvande, udenfor denne flokkeviis paa Havet. De svømme med halvopløftede Vinger og en smuk S-formig Bøining af Halsen, og hvile med den ene Fod paa Ryggen. De svømme godt, men gaae daarlig og fjerne sig derfor aldrig langt fra Vandet; de dykke egentlig ikke, men stille sig ofte paa lavt Vand med Hoved og Næb lodret nedad for at gjennemsnadre Vandets Bund; de have ogsaa Vanskelighed ved at flyve op, men er dette skeet, er deres Flugt høi og udholdende. De leve især af Planteføde og bygge en stor Rede af Vandplanter tæt ved eller i Vandet; Hunnen ruger alene, men Hannen bliver dog i Nærheden af den for at beskytte den og senere tillige Ungerne. Sangsvanen (C. musicus), med sort Næb med guul Næbrod uden Knude, opholder sig om Sommeren i Rugetiden paa de store Fjeldmoser i Lapmarken og andre Steder i det høie Norden; i det sydlige Skandinavien viser den sig Foraar og Efteraar paa sine Vandringer til og fra Høinorden, og da hører man dens smukke Sang, der minder om Jagthornets Toner. Den lille Sangsvane (C. Bewickii) er iagttagen i det vestlige Jylland og i Norge. Tamsvanen (C. olor) med guulrødt Næb med sort Næbspids og Pandeknude, tilhører Mellemeuropa og Landene omkring Østersøen, hvor den om Sommeren ruger ved Indsøerne og derefter forsamler sig udenfor Kysterne, hvorfra endeel om Vinteren flytte mod Syd; den holdes som bekjendt ofte tam i Kanaler og Damme paa Grund af sin Skjønhed, men mangler aldeles Sangsvanens Syngeevne. Den sorte S. (C. niger) lever i Nyholland.

Svanen (cygnus) er et Stjernebillede paa den nordlige Himmel, i Melkeveien, tæt Øst for Lyren, kjendeligt ved 5 Stjerner, der danne et Kors. I Slutningen af Juli er det i Syd ved Midnat, af August Kl. 10, af September Kl. 8 o. s. v., i en Høide af omtrent 75°. Naar det er i Vest, er dets Høide omtrent 50°. I denne Stilling sees det i Slutningen af September ved Midnat, af October Kl. 10, af November Kl. 8 o. s. v. I S. er Stjernen Deneb (α cygni) af 2den Størrelse. Desuden indeholder det en lille Stjerne, Nr. 61, af 6te Størrelse, som er mærkelig deels ved sin usædvanlig stærke Egenbevægelse ($5'',_{2}$ aarlig), deels derved, at dens aarlige Parallaxe er bekjendt, nemlig $0'',_{344}$ (Bessel), hvoraf følger en Afstand af 590000 Jordbaneradier eller 12 Billioner Mile. Lyset (hvis Hastighed er 41000 Mile i Secundet) bruger 9 Aar for at tilbagelægge Veien fra Stjernen til Jorden. Denne Stjerne er desuden en Dobbeltstjerne, og af den Tid, de to Stjerner behøve til et Omløb (omtrent 500 Aar), samt deres Afstand fra hinanden ($15'',_{5}$) og fra Jorden, lader det sig gjøre at beregne Summen af begge Stjerners Masse, hvilke er omtrent $0,_{353}$, naar Solens $= 1$, eller $\frac{1}{3}$ af Solens Masse. — Efter Mythen er det den Svane, hvortil Jupiter forvandlede sig for at komme til Leda, skjøndt der ogsaa gives andre Forklaringer.

Svane (Hans, egentlig Svaning), den eneste danske luthersk Erkebiskop, var født d. 27de Marts 1606 i Horsens, hvor Faderen, Hans Olsen Riber, var Borgermester; hans Moder var en Datter af Hans Svaning (s. d. A.), hvis Navn han bar. Han blev Student fra Sorø Skole 1626, blev optagen i den lærde theologiske Professor Jesper Brochmands Huus, og studerede derefter i 7 Aar ved de berømteste Universiteter i Udlandet navnlig de østerlandske

Digitized by Google

Sprog. Strax efter sin Hjemkomst 1635 blev han ansat som Professor i Hebraisk og 1646 i Theologie ved Kjøbenhavns Universitet; 1655 blev han Sjællands Biskop. Som Orientalist og Theolog har S. kun gjort sig bekjendt ved sin vidtløftige Commentar til Propheten Daniel (2 Foliobd., 1654—66). Større Navnkundighed vandt han derimod ved den Virksomhed, han viste paa den mærkelige kjøbenhavnske Rigsdag 1660 som en af Hovedmændene for Arve- og Eenevoldsregjeringens Indførelse i Danmark. Til Belønning fik S. Titel af Erkebiskop og blev udnævnt til Kongelig Raad, Præsident i Consistorium samt Assessor i Statscollegiet og Høiesteret; desuden fik han to Jordegodser, et i Sjælland (Svenstrup) og et i Norge, til Forœring af Kongen. Han døde d. 26de Juli 1668.

Svanebay er et i Reglen ufarvet, tykt, blødt, uldent kipperet Stof, ganske let valket, ruet og overskaaret, altsaa et Slags tykt Flonel. Man har ogsaa halv uldent, ja heelt Bomulds-S.

Svanehals-Øgle (Plesiosaurus), s. Ichthyosaurus.

Svangerskab (Graviditas) er den Tilstand, hvori Qvinden befinder sig fra Befrugtningen til Nedkomsten, og hvorunder Fosteret udvikler sig til Barn. Det regelmæssige S. varer 10 Maaneder = 40 Uger = 280 Dage, men kan under visse Forhold blive afkortet (s. Abort), sjeldent ubetydeligt forlænget. Den indgribende Virksomhed, som er igang i Qvindens Organisme under S., maa naturligviis paa en mangfoldig Maade paavirke denne, saavel og især delesheb i de Organer, der særlig ere bestemte til at spille en Rolle under disse Omstændigheder, som ogsaa i Legemets andre Systemer, hvilket Alt tilsammen udgjør, hvad man kalder S.s-Tegnene. Uregelmæssig kalder man S. naar en eller anden Abnormitet er tilstede, der gjør, at det ikke føres til sin naturlige Ende, f. Ex. Extrauterinsvangerskab, hvor Ægget udvikler sig udenfor Livmoderens Huulhed; Molesvangerskab, hvor der kun fødes en uformelig Klump o. s. v.

Svanike, den østligste Kjøbstad paa Bornholm, er malerisk beliggende paa og omkring 3 Klippehøie ved Havet, i hvilket Klipperne løbe ud i Skjær. Offentlige Bygninger ere Kirken, Raad-, Thing- og Arresthuset, et Fattighuus og et Arbeidshuus. Skibsrhederiet og Skibsbyggeriet ere betydelige; 1859 var ved Toldstedet hjemmehørende 22 Skibe af 228½ Cmlst. 1,065 Indb. (1860).

Svaning (Hans), den første danske kongelige Historiograph, var født c. 1503 af Bønderfolk i Landsbyen Svaninge i Fyen, hvorefter han tog Navn. Han deponerede fra Kjøbenhavns Skole, og blev ved en Sum Penge, som han uventet kom i Besiddelse af, sat istand til at fuldende sine Studeringer ved fremmede Universiteter. Christian III antog ham 1540 til Lærer for sin Søn, den følgende Konge Frederik II, og udnævnte ham 1553 til Rigshistoriograph. Foruden Kong Hans's Historie paa Latin (1560) er hans meest bekjendte Skrift Christian II's Historie, ligeledes paa Latin, hvilket blev benyttet i Haandskrift af Hvitfeldt og først senere udgivet (1658). S. døde 1584.

Svansen (oprindelig Svans ø) er den mellem Slien og Ekernførde-Fjord fremspringende Halvø af Slesvig. Den hører til denne Provinds's frugtbareste og kornrigeste Dele, og er tillige den fladeste paa Østsiden. Den indbefatter en Mængde adelige Godser.

Svartalfer skildres i den nordiske Mythologie som sortere end Beeg; de boe nede i Jorden og falde tildeels sammen med Dvergene.

Svarterå, et Sogn i det nordlige Halland, er bleven bekjendt ved en Træfning (ogsaa kaldet Slaget ved Axtorna) d. 20de Octbr. 1565, hvor Daniel Rantzau slog en overlegen svensk Armee under Jakob Hästesko's Commando.

Svartfugle kaldes en Familie af Svømmefugle af Dykkernes (s. d. A.) Gruppe, i Reglen af sort Farve, som oftest med hvid Bug, kjendelig fra Lommerne ved den mindre sammentrykte Mellemfod, ved Manglen af Bagtaa og ved de krumme og spidse, men ikke meget store Kløer. S. flyve tungt og have navnlig vanskelig ved at flyve op, men svømme og dykke udmærket, ere meget tranede og fede og beboe selskabelig de nordiske Haves Klippekyster, navnlig de saakaldte Fuglefjelde, hvor de lægge deres Æg paa den bare Klippes smalle Terrasser eller grave dybe Huler i de af Gruus og Steen dannede Skrænter; Ungerne mades, indtil de ere fuldt udviklede, og kunne aldeles ikke hjelpe sig, hvis de forinden falde ned i Vandet. For Nordboerne have S. ikke ringe oekonomisk Vigtighed. Herhen høre Slægterne Alk, Teiste, Søkonge og Lunde (s. disse Artt.).

Svartside, s. Sælhund.

Svava er i Qvadet om Helge Hjørvardssøn i den ældre Edda en Kongedatter, som er Valkyrie og rider gjennem Luft og over Hav. Hun vækker den unge, drømmende Kongesøn Helge til Bedrift og beskjærmer ham i Kampen. Helge beilede saa til hende; de tilsvore hinanden Kjærlighed og elskede hinanden høit.

Sveaborg, stærk Fæstning og vigtig Vaabenplads i Finland, Station for den russiske Skjærflaade, ligger ¾ M. fra Helsingfors og omslutter ved sine Fæstningsværker 7 smaa Øer. Den har en Havn, som kan rumme 70—80 Linieskibe, betydelige Magasiner, Værfter, Dokker o. s. v. 4,000 Indb. — S. blev anlagt 1749, erobredes 1808 af Russerne og blev d. 17de Aug. 1855 bombarderet af den engelsk-franske Flaade.

Svea Rike er det fra gammel Tid af brugte Navn paa det mellemste Sverrig, i Modsætning til det sydlige Sverrig eller Götha Rike. Disse to Hovedbele af Sverrig adskilles af de store skovbevoxede Landstrækninger, Tiveden (Tylöskogen) og Kolmården. S. R. bestaaer af 6 Provindser: Upland, Södermanland, Nerike, Vestmanland, Dalarne og Vermland, og indbefatter 1 Overstatholderskab og 7 Landshøvdingdømmer (Amter) samt 4 biskoppelige Stifter. Det udmærker sig især ved sin Rigdom paa Metalgruber og sine fortræffelige Vandforbindelser; den større østlige Deel af det dannes af Mälare- og Hjelmare-Dalene med tilstødende Skraaninger. Selve Navnet Sverige er opkommet ved Sammentrækning af S. R., Benævnelsen paa det egentlige Hovedland.

Svebilius (Olof), født i Ljungby Sogn i Kalmar Län 1624, Biskop i Linköping 1678, Erkebiskop og Procantsler ved Upsala Univer-

Digitized by Google

ftet 1681, død 1700, har især gjort sig fortjent af den svenske Kirke ved den Revision af Kirkeforfatningen, Psalmebogen og Haandbogen, som han besørgede, ligesom ogsaa ved den Forklaring af Luthers lille Katechismus, som han udgav 1688, hvilken endnu i vore Dage bruges i de svenske Skoler og Kirker.

Svecia antiqua et hodierna, s. Dahlberg.

Svedberg (Jesper), født i Nærheden af Fahlun 1653, studerede i Lund og Upsala, samt promoveredes til Magister 1682. Efterat han var bleven Præst, blev han af Carl XI udnævnt til Hofprædikant og havde altid ved sin fromme Nidkjærhed og store Oprigtighed megen Indflydelse hos denne sin høie Velynder, hvilken han dog aldrig misbrugte. 1692 blev han udnævnt til Professor theologiæ i Upsala og udmærkede sig i denne Stilling, ligesom i alle de Embeder, han beklædte, ved sin Nidkjærhed og Dygtighed, sin utrættelige Arbeidsomhed og sande christelige Fromhed. Dog maatte han paa Grund af den Tilbøielighed til Pietisme, som charakteriserer hans religiøse Virksomhed, udstaae adskillige Angreb af sin Tids Orthodoxie. Den Psalmebog, som han udgav 1694, blev angreben af flere Theologer som kjettersk, og Kongen maatte give efter for det alminbelige Skrig og befale hele Oplagets Seqvestrering. Desuagtet blev S. 1702 udnævnt til Biskop i Skara og udmærkede sig i denne Stilling som sit Stifts meest arbeidsomme Præst og frugtbareste Forfatter. Det var ikke blot i Theologien, at han optraadte som Forfatter, men han har ogsaa ved sit store Arbeide „Schibboleth eller Svenska språkets ryckt och ricktighet“ gjort sig høit fortjent af sin Tids Sprogforskning. S.'s fromme Tro var ikke ganske fri for Sammenblanding med en Overtro, som i visse Maader minder om Sønnen Emanuel Svedenborgs (s. d. A.) Theologie. Selv troede han (og Mange af hans Samtidige troede det Samme om ham), at han kunde ved Bøn og Læsning af Guds Ord bortdrive onde Aander og helbrede Besatte. S. døde 1735.

Svededug kaldtes hos Jøderne det Klæde, i hvilket man indhyllede et Liig eller dettes Hoved. Berømt i den katholske Kirke er den **hellige Veronica's S.**, som efter Sagnet blev rakt Jesus paa hans Gang til Korset, og i hvilket der dannede sig et Aftryk af hans Ansigtstræk (s. **Christusbilleder**). I det 16de Aarh. opstod i Besançon **den hellige S.s Broderskab**, fordi Staden 1544 ved dette Klæde blev friet for Pest.

Svedenborg (Emanuel), Søn af Jesper Svedberg i Skara, blev født d. 29de Jan. 1688 i Stockholm. Paa Universitetet i Upsala studerede han med stor Flid Latin, Græsk og Hebraisk, men især Mathematik og Naturvidenskaber. Af Carl XII blev han udnævnt til Assessor i det kongelige Bjergværkscollegium, og strax efter Kongens Død blev han af Dronning Ulrika Eleonore adlet under Navn af S. Indtil Aaret 1743 forfattede han en lang Række omfangsrige Skrifter, i hvilke han behandlede Naturphilosophie, Chemie, Mathematik, Mechanik, Astronomie, Geologie, Mineralogie, Anatomie, Physiologie, Myntvæsen m. M. I det nævnte Aar indtraadte et afgjørende Vendepunct i hans Liv; thi paa denne Tid aabenbarede Herren sig, efter hans Sigende, for ham i Skikkelse af en af Lys straalende Mand, som bød ham at skrive det, der blev ham dicteret. Fra nu af, paastod han, vare hans indre Menneskes Øine aabnede, og han kunde see ind i Himlen, i Aandernes Verden og Helvede; han paastod tillige, at han havde personlig og meget fortrolig Omgang med de Afdøde. 1747 søgte han Afsked fra sit Embede og beskjæftigede sig fra nu af næsten udelukkende med Affattelsen af en Mængde theologiske Værker, der alle bleve skrevne paa Latin, blandt hvilke kunne anføres „Arcana cælestia“ (13 Tom.), „De nova Hierosolyma“, „Apocalypsis revelata“ (4 Tom.), „De commercio animæ et corporis“, „Vera christiana religio“ (4 Tom.). S. døde i sit 85de Aar, d. 29de Marts 1772. Hans Skrifter indeholde de Aabenbaringer, han troede at modtage, ved hvilke han ansaae sig for kaldet til at forny̆e den udartede Christendom til det nye Jerusalems Kirke som alt Kirkedømmes Fuldendelse. S.'s religiøse System var speculativ Mysticisme med physikalsk Grundlag og rationaliserende Slutning. I de stærkeste Udtryk forkaster han den kirkelige Lære om Treenigheden: Gud er kun een Person, og denne ene Guddom er Christus; Forløsningen er intet Andet end en Betjæmpelse og Beseirelse af Helvedes Aander. Engle og Djævle ere de afdøde Menneskers Aander, enten i Forklarelsens eller Fortvivlelsens Tilstand. En Legemets Opstandelse finder ikke Sted, men Legemets aandige Form vedvarer ogsaa efter Døden. Efter S.'s Død bleve hans Skrifter samlede af hans Tilhængere, **Svedenborgianerne**, og 1788 traadte disse sammen i Sverrig og England, for at danne et formeligt Menighedssamfund. I det 19de Aarh. har den nye Kirke grebet meget om sig og har nu, foruden i Sverrig og England, tillige Menigheder i Nordamerika og Tydskland, især i Würtemberg. En Generalconferents i Storbritannien og Irland opsatte 1828 en Troesbekjendelse og Katechismus. — Sign. „Andeskådaren S.“ (1859).

Svedning, s. **Garvning.**

Sveed er den Afsondring, som finder Sted fra Legemets Overflade af de i Hudens Fedtpolster beliggende **Sveedkjertler**, der gjennem fine **Sveedkanaler** og de synlige **Sveedporer** udgyde S., deels i flydende Form, naar Afsondringen er rigeligere end den tilsvarende Fordampning, deels under alminbelige Omstændigheder i Dampform, den saakaldte Perspiratio insensibilis. Undertrykkelsen af denne saa vigtige Afsondring ansees for Aarsagen til en Mængde sygelige Tilstande, hvorfor dens Tilbagekaldelse ved **sveeddrivende Midler** i Lægekunsten spiller en meget betydelig Rolle.

Sveifning kaldes Udskjæring efter en krum Linie med en Saug (Sveifsaug), der maa have et smalt og stærkt udlagt Blad. S. eller Udsveifning, s. **Drivning.**

Sveinsson (Brynjólfur), lat. Brynjolfus Suenonius, født paa Gaarden Holt i Ønundarfjord i det vestlige Island d. 14de Decbr. 1605, studerede ved Kjøbenhavns Universitet i 5 samfulde Aar under Casp. Bartholin, Brochmann, Worm o. Fl., blev 1631 Conrector ved Roeskilde Skole og 1638 Biskop paa Skalholts Stift, hvilket Embede han forestod indtil sin

Digitized by Google

Død d. 5te Aug. 1674. Han ansaaes med Rette for en af Nordens lærdeste Mænd. Af hans vidtløftige Commentar til Saxo Grammaticus, med Titlen „Periculum eller Conjectanea in Saxonem Gramm.", findes nogle Brudstykker i Noterne til Stephanii Udgave af Saxo.

Sveisning kaldes en Forbindelse ved Tryk eller Slag mellem to Metalstykker, som ere gjorte klæbrige ved Ophedning. Kun visse særdeles strengsmeltelige Metaller ere sveiselige, og blandt dem har det alene praktisk Betydning ved Smedejern og Staal, der deels hver for sig, deels indbyrdes forbindes ved S. Næsten alle andre Metaller og Legeringer gaae uden nogen klæbrig Mellemtilstand over til Smeltning, ja ere tildeels overmaade skjøre. Smedejernet sveises lettest; jo længere Staalet fjerner sig derfra, desto vanskeligere er S., da det saa meget lettere forbrændes. En god S., der dog først efter gjentagen Udsmedning bliver saa stærk som det oprindeligt Sammenhængende, fordrer en stærk Hede og en umiddelbar metallisk Berøring. Stykkerne forberedes, saa at de forud passe godt sammen; naar de ere varme, kastes Sand (ved Staal ogsaa Glas, Borax o. fl.) paa, for at Glødskallen deri kan opløses til et tilstrækkelig letsmelteligt Glas, der kan presses ud, naar man efter en stærk Ophedning bearbeider de sammenlagte Stykker med Hammer, Valser o. fl. Udfældte eller tørt reducerede Metalpulvere have alle oprindelig en meget stærk Adhæsion, saa at de endog i kold Tilstand kunne sammenpresses til et temmelig fast Legeme. Kobberpulver reduceret af Kobberilte ved Ophedning i Brintluft kan saaledes een Gang bruges til at afforme haarde Gjenstande i ved Presning. Meest benyttes denne Adhæsion af Pulveret dog ved Platina, der først i de seneste Aar smeltes, tidligere alene fremstilledes i fast Tilstand ved Sammensintring af Platinsvamp (s. Platin).

Svelle (Bygningsvæs.) betegner i reen Almindelighed ethvert til Underlag tjenende, horizontaltliggende Stykke Tømmer. Saaledes benævnes derfor: 1) ved en Bindingsværks Væg den nederste, horizontale Bjelke (Fodstykket), hvori Stolper og Skraabaand ere nedtappede; 2) ved Døre det nederste Tverstykke (Tærskelen); 3) ved Jernbaner de Bjelkeunderlag, hvorpaa Skinnerne hvile (s. Spor).

Svelvik, et Ladested i Norge, som 1855 havde 1,500 Indb., er en Art Udhavn for Drammen. Fjorden danner her et meget snevert og grundt Sund, som man ved Dykkerklokke har oprenset noget mere.

Svend, der i Krønikerne kaldes „den danske Konges Søn" eller „Broder" og af danske Historieforskere antages at have været en Sønnesøn af Svend Estridsøn, drog 1097 med 1500 Danske til det hellige Land for at støde til Korsfarerne paa det første Korstog, der beleirede Antiochia, men blev paa Veien overfaldet i Lilleasien af Tyrkerne i en Skov om Natten og dræbt tilligemed hele sit Følge. Begivenheden er af Tasso gjort til Gjenstand for den 8de Sang i hans „Befriede Jerusalem".

Svend Aagesøn, af en fornem dansk Slægt og en Brodersøn af Erkebiskop Eskil, har skrevet den første sammenhængende, men kortfattede Danmarks Historie („Compendiosa historia regum Daniæ") i Slutningen af det 12te Aarh., medens hans „Contubernal" Saxo arbeidede paa sit større Værk. Skriftet, der begynder med Skjold og ender under Knud VI med Hertug Bugislavs Hylding (1185), er først udgivet af Stephanius i Sorø 1642, og senere af Langebek 1772 i 1ste Bd. af Scr. rer. Dan., paa Dansk med Anmærkninger af N. Th. Fenger 1842.

Svend Alfifesøn, en Søn af Kong Knud den Store og hans første Dronning (eller Frille) Alfifa, blev indsat til Konge i Norge efter Olaf den Helliges Fald 1030 under sin Moders Formynderskab, men blev fordreven af Normændene 1035, og døde 1036 i Danmark.

Svend (I) Tveskjæg, Konge i Danmark, det sydlige Norge og England, var en Søn af Kong Harald Blaatand og født c. 960. Han blev tidlig døbt og fik i Daaben Navnet Svend-Otto efter den tydske Keiser Otto II, som stod Fadder til ham; see forøvrigt angaaende hans Ungdom Harald Blaatand. Ved sin Faders Mord blev S. Konge i Danmark c. 987. I Begyndelsen af sin Regjering blev han tagen tilfange af Sigvald (s. d. A.); ved sin Løsladelse, hvortil de danske Qvinder skulle have hengivet deres Smykker, ægtede han den vendiske Konge Burislavs Datter Gunhild. Ifølge det Løfte, han havde aflagt ved Gravøllet over Strutharald, paaførte han den engelske Konge Ethelred Krig (994), og hærjede ved en Række af Indfald det ulykkelige Land. Forbittret paa den norske Konge Olaf Trygvesøn, der som Prinds havde været forbunden med S. paa hans Tog til England men forladt ham, og ægget til Hevn af sin anden Ægtefælle, den svenske Enkedronning Sigrid Storraade, der var bleven fornærmet af Olaf, deeltog S. i Forbindelsen mod denne, og kom efter Slaget ved Svolder (1000) i Besiddelse af Størstedelen af det søndenfjeldske Norge, som han lod bestyre ved sin Svigersøn Erik Jarl. Da Ethelred havde anrettet et frygteligt Blodbad paa de Danske i England (1002), gjorde S. atter Tog hertil, og erobrede tilsidst efter Ethelreds Fordrivelse hele Riget (1013). Han døde i den engelske By Gainsborough ved Trent d. 2den Febr. 1014, men hans Liig kom til at hvile i Hellig-Trefoldigheds-Kirke i Roeskilde. Paa sine engelske Tog var han stedse bleven gunstigere stemt mod Christendommen, hvis Udbredelse i Danmark han endog fremmede i sin sidste Regjeringstid. Sit Tilnavn havde han af sit kløftede Skjæg. Hans Børn vare: Gyda, som blev gift med den norske Jarl Erik Haakonsøn; Knud den Store og Harald, som begge bleve Konger i Danmark; Estrid (eller Margrete), der først var gift med Ulf Jarl og senere med Hertug Robert II af Normandiet; en unævnt Datter, gift med den vendiske Fyrste Vortigern, og en anden, gift med den engelske Hertug Godvin.

Svend (II) Estridsøn eller **Ulfsøn**, Konge i Danmark, var en Dattersøn af sidstnævnte Konge, og født c. 1019; han kaldes i Almindelighed efter sin Moder, fordi hun var en Prindsesse, og det var for hendes Skyld, at han, en Jarlesøn, besteeg Thronen. Efterat Magnus den Gode havde indsat ham til Jarl i Danmark, blev han tagen til Konge af Folket, der ikke kunde finde sig i at staae under en

Digitized by Google

fremmed Konge i et Land, hvorover Danmark nylig havde havt Herredømmet, paa et Thing i Viborg 1043, og førte derpaa en langvarig Krig saavel med Magnus, fra hvis Død 1047 man kan regne S.'s Regjerings Tiltrædelse, som med hans Efterfølger Harald Haardraade, i hvilken Krig han engang nær var bleven tagen tilfange i Slaget ved Nisaa (1062), indtil han ved en Fredsslutning ved Gøthaelven (1064) kom i rolig Besiddelse af sit Rige. Senere fornyede han de Fordringer, Danmark havde paa England fra hans Forgjængeres Tid, og lod gjøre Tog mod Vilhelm Erobreren, som dog mislykkedes. S. E. har store Fortjenester af Kirkevæsenets Ordning i Danmark; til de ældre Bispesæder (Slesvig, Ribe, Aarhuus, Odense og Roeskilde) føiede han 4 nye: Viborg og Børglum i Jylland, Lund og Dalby i Skaane (hvilke sidste dog snart forenedes), og grundede saaledes den Stiftsinddeling i Danmark, som endnu i det Væsentlige finder Sted. S. E. besad en for Kongerne paa den Tid sjelden Lærdom; han stod i latinsk Brevvexling med Pave Gregor VII, og meddeelte Adam af Bremen (s. d. A.) vigtige Efterretninger om Norden. Han døde d. 29de April 1076 i Landsbyen Sudathorp (nu Søderup) i Sønderjylland, og er begraven i Roeskilde Domkirke. S. var to Gange gift: først med Gunhild, en Datter af den norske Jarl Svend Haakonsøn og Enke efter den svenske Konge Anund Jakob, anden Gang med hendes Steddatter Gyda eller Jutta, som Geistligheden derfor snart nødte ham til at skille sig fra. Af de 19 Børn, som denne Konge havde, nemlig 15 Sønner, hvoraf 5 (Harald Hein, Knud den Hellige, Oluf Hunger, Erik Eiegod og Niels) efter hverandre bestege Thronen, og 4 Døttre, var kun een Søn (Svend) ægte født. Den danske Kongeslægt, for hvilken S. E. var Stamfader, og som ved Brødrene Abel og Christopher I deelte sig i to Linier, uddøde i begge Linier paa Mandssiden 1375 med Hertug Henrik af Sønderjylland og Kong Valdemar IV, og paa Qvindesiden 1412 med Dronning Margrete.

Svend (III) Grathe, Konge i Danmark, en Sønnesøns Søn af sidstnævnte Konge, var en uægte Søn af Kong Erik Emun. 1147 blev han valgt til Konge af Sjællænderne og Skaaningerne, hvorimod Jyderne valgte Knud Magnussøn; dette splidagtige Kongevalg havde en tiaarig blodig Borgerkrig til Følge, der endte med begge Kongers Undergang. I Begyndelsen var S. heldig, understøttet af sin Fætter, den senere Konge Valdemar den Store; han slog Knud ved Slangerup (1147), Høie-Tostrup (1150) og Viborg (1151), og nødte ham til at forlade Landet. Knud tog sin Tilflugt til den tydske Keiser Frederik Barbarossa, som indbød S. til en Forsamling i Merseburg (1152), hvor han nødte ham til at erkjende sig for Lehnsherre og overlade Knud Sjælland; men efter Hjemkomsten begyndte Striden igjen, da S. ikke vilde holde det indgaaede Forliig. Valdemar tog Parti med Knud og antog Kongenavn, og fra nu af gik det S. uheldig, uagtet den sachsiske Hertug Henrik Løve kom ham til Hjelp med en stor Hær (1156). Endelig bleve de tre Konger ved en Sammenkomst paa Lolland enige om at dele Riget: Valdemar skulde have Jylland, S. Skaane, Halland, Bleking og Bornholm, og Knud Sjælland og de mindre Øer (1157). Men denne Deling kom ikke til Udførelse. Faa Dage derefter fattede nemlig S. under et Gjestebud i Roeskilde den Plan, at rydde begge sine Medkonger af Veien; Knud blev myrdet, men Valdemar undkom saaret til Jylland, og da S. satte efter ham, blev han overvunden og dræbt i Slaget paa Grathehede (s. d. A.) d. 23de Octbr. 1157. Hans Dronning Edele eller Adelheid, som han havde ægtet 1152, var en Datter af Markgrev Conrad af Meissen og Lausitz.

Svendborg, den sydligste og næststørste Kjøbstad i Fyen, ligger i Sunds Herred ved en mod N. langs Byens Østside indskydende Bugt af det for sine skjønne Omgivelser bekjendte S.-Sund, der fra Østersøen gaaer ind imellem Fyen og Taasinge. Den større Deel af Byen ligger paa Skraaningen af de den omgivende Banker, hvorfor ogsaa flere af dens 21 Gader ere temmelig steile. Indbyggernes Antal var 1860: 5,537 (1855: 5,280, 1801 kun 1,942). Af offentlige Bygninger mærkes Byens 2 Kirker (St. Nicolai Kirke og Vor Frue Kirke, der begge antages at være fra Valdemar Seiers Tid), Raadhuset (opført 1829—30) og Navigationsskolen (oprettet 1852). Handelen er i stærk Tiltagende, navnlig Kornudførselen, som 1861 beløb sig til 80,663 Tdr. til Udlandet og 28,954 Tdr. til indenlandske Steder. Ogsaa Skibsbyggeriet og Skibsrhederiet ere af større Betydning i S. end i nogen anden Kjøbstad i Kongeriget Danmark; 1861 vare her hjemmehørende 219 Skibe af 6007¼ Cmlst. Havnen, der dannes af Bugten, har en Dybde af 14 Fod; den dækkes af den foranliggende, lille langstrakte Frederiksø. Byen har en Sparekasse og en Søassuranceforening. — S. (tidligere Svineborg, formodentlig kommet af Sundborg) var allerede i Begyndelsen af det 13de Aarh. en betydelig By. 1236 fik den et Graabrødrekloster, hvis Kirke stod lige til 1828, da den blev nedbrudt. Denne By har gjentagne Gange lidt af Krigens Ødelæggelser: 1247, da den tilhørte Abel, i hvis Slægt den siden en Tid lang forblev, blev den afbrændt af Erik Plovpenning, 1253 erobret af Christopher I fra Henrik Emelthorp, som Abel havde overladt den i Pant, 1289 af Marsk Stigs Tilhængere, 1316 af Erik Menveds oprørske Broder Christopher, der senere blev Konge, 1535 af de Kongelige i Grevens Feide; ogsaa ved de Svenskes Indfald 1658 leed den meget. — S. Amt indbefatter den sydlige mindre Deel af Fyen tilligemed Langeland, Taasinge og de mange Smaaøer, der ligge ved Sydsiden af Fyen. Det udgjør 28¼ □ M. og havde 1860: 94,212 Indb. I Amtet ligge 4 Kjøbstæder: S., Nyborg, Faaborg og Rudkjøbing; det indbefatter Vinding, Gudme, Sunds, Salling, Langelands Nørre- og Sønder-Herreder. I geistlig Henseende danner det 4 Provstier, og i jurisdictionel Henseende foruden de 4 Kjøbstads- 8 Landjurisdictioner. Amtmanden boer i Nyborg, hvor ogsaa Amtstuen er.

Svenska Akademien, som har til Formaal at virke for den svenske Litteraturs og Sprogs Forbedring samt at oplive og pleie Fædre-

Digitized by Google

landets store Minder, stiftedes af Gustav III d. 20de Marts 1786, og bestaaer efter Statuterne af 18 Medlemmer, af hvilke en (for Øieblikket von Beskow) er bestandig Secretair. Akademiet har virket for sit Øiemed deels ved at udsætte Priisopgaver i Veltalenhed og Poesie, deels ved, i Forhold til sine Pengemidler, at uddele Understøttelser og Pensioner til fremragende Videnskabsmænd, deels endelig ved at udgive en (nu forældet) Afhandling om den svenske Stavemaade (i Akademiets „Handlingar", Stockholm 1796) samt en svensk Sproglære (Stockholm 1836). Paa en Ordbog over det svenske Sprog er der lige siden Akademiets Stiftelse blevet arbeidet, dog uden at der hidtil er blevet udgivet Noget af dette Værk. Den 20de Decbr. er Akademiets store Høitidsdag, paa hvilken de Priisbelønninger uddeles, som ere blevne tilkjendte indkomne Priisafhandlinger. Akademiets Øiemed og Virksomhed ere til forskjellige Tider blevne forskjellig bedømte; under den Strid mellem de forskjellige Skoler i den svenske Litteratur, som begyndte 1810, betragtedes det af den nye Skole som den gamle Skoles og den franske Smags vigtigste Bolværk og var som Følge deraf en Gjenstand for heftige Angreb. Disse standsede dog mere og mere, efterhaanden som Akademiet viste, at ogsaa det forstod at følge med Tiden og i sin Kreds optog en og anden af den nye Litteraturperiodes vigtigste Koryphæer. Nu ere Akademiets aarlig udkommende „Handlingar" erkjendte for at høre til den svenske Litteraturs værdifuldeste Frembringelser.

Svenske Kirke, den, er luthersk-evangelisk. Gustav I og Carl IX stillede sig i Spidsen for Reformværket, og for at gjøre Ende paa de liturgisk-papistiske Stridigheder vedtoges paa Kirkemødet i Upsala 1593 de 3 oekumeniske Symboler og den augsburgske Confession som den s. K.s symbolske Bøger; 1663 og 1664 tilkjendtes tillige Concordiebogen symbolsk normativ Betydning. Kirkebygningen hviler paa en inderlig Eenhed af Kirke og Stat. Kongen, det kongelige Huus, alle borgerlige Embedsmænd og Statsembedsmænd maae bekjende sig til Statskirken. Al offentlig Gudstjeneste af fremmede Religionsbekjendere var forbudt indtil Midten af det 18de Aarh., da nogle Forandringer skete heri. Frafald fra den lutherske Kirke straffes med Landsforviisning. Statskirkens Geistlige have som Stand betydelig Indflydelse paa den hele Lovgivning; de repræsenteres paa Rigsdagen af samtlige Biskopper, Pastor primarius i Stockholm, 44 geistlige Deputerede, en Repræsentant for hver af de 2 Universiteter samt 2 Medlemmer af Videnskabernes Akademie. Paa den anden Side udøver Kongen den lovgivende Magt i Kirken; ifølge Kirkeloven af 1686 er han egentlig souverain Hersker over Kirken. Han udøver sine kirkelige Majestætsrettigheder gjennem Justitsdepartementet, under hvilket den egentlige kirkelige Lovgivning sorterer, og Ecklesiastikdepartementet, der omfatter de andre kirkelige Sager. Kirken har ingen særskilt almindelig Repræsentation; siden 1593 ere Concilierne ophørte, men i den sidste Tid har man andraget paa Gjenoprettelsen af Concilier eller Generalsynoder i protestantisk Aand. Der er indrømmet Menighederne stor Indflydelse paa deres kirkelige Anliggender igjennem Sogneraadet, der bestaaer af Sognets Grundeiere under Præstens Forsæde, og Kirkeraadet, der bestaaer af 4—5 gudfrygtige og ansete Sognemænd, valgte af Sogneraadet, ligeledes under Præstens Forsæde, som sørger for Kirketugtens Haandhævelse.

Den s. K. er deelt i 12 Stifter eller Bispedømmer, af hvilke de 7 (Upsala, Strengnäs, Linköping, Skara, Wexiö, Vesterås og Lund) ere af gammelkatholsk Oprindelse; de 5 andre (Göteborg, Calmar, Carlstad, Hernösand og Visby) ere komne til i det 17de Aarh. ved Udstykning af de store Stifter. Stifterne ere deelte i 218 Contracter (Provstier) og 1,508 Pastorater; Sognepræsten kaldes Kyrkoherde. Erkebispen af Upsala har ingen Metropolitanrettigheder, er kun primus inter pares; hans Forret er at være Geistlighedens Ordfører paa Rigsdagen, at indvie de andre Biskopper og at salve Kongen. De svenske Biskopper antages at have successio apostolica, da Erkebiskop Laurentius Patri og de andre i Reformationstiden nyvalgte Biskopper indviedes af den i Rom ordinerede Biskop af Vesterås, Petrus Magni. — Ved Biskoppens Side staaer i ethvert Stift, som et medhjelpende Presbyterium, Consistoriet eller Domcapitlet, et Slags administrerende Autoritet for Stiftets kirkelige Anliggender. Domcapitlerne bestaae i Reglen af Biskoppen som Præses, Domprovsten som Vicepræses og 6 Gymnasiallectorer. Siden 1620 er der nemlig i enhver Stiftsstad et Gymnasium; Upsala og Lund danne Undtagelser, de have Universiteter, og her ere de 4 ordentlige theologiske Professorer Assessorer i Domcapitlet. Foruden de 12 Stiftsconsistorier er der i Stockholm et Hofconsistorium og et Stadconsistorium. Ved Bispevalgene indsende Consistoriets Medlemmer og Stiftets Geistlige hver en Stemmeseddel paa 3 Personer; Kongen vælger derpaa blandt de 3 Candidater, som have fleest Stemmer. Det er ikke ualmindeligt, at man vælger lærde, videnskabelige Notabiliteter, der ikke tidligere have virket for Kirken. Der findes Pastorater, som bestaae af 5—6 Sogne med indtil 15,000 Mennesker; til Sognepræsternes Understøttelse ansættes derfor Comministre eller faste Capellaner og ordinerede Adjuncter eller personelle Capellaner. Præstekaldene deles i regale, consistorielle og patronale Pastorater, eftersom Kaldsretten tilkommer Kongen, Consistorium eller private Personer. En Candidat kan kun efter speciel kongelig Concession modtage Præstekald udenfor det Stift, i hvilket han er født. Ved Siden af den gamle Perikoperække har man 1860 indført to nye Textrækker, saa at de samme Prædikentexter nu først komme tilbage hvert 3die Aar. Grundlaget for Gudstjenestens Anordning er Olai Petri's „Svenske Messordning 1531". En Revision heraf vedtoges 1809 af Rigsdagen, og 1811 confirmerede Kongen „Kirkehaandbog, hvori bestemmes, hvorledes Gudstjenesten skal behandles i svenske Menigheder". Ved denne blev Exorcismen, Forsagelsen og Korsets Betegnelse afskaffet ved Daaben. Paa samme Tid blev Confirmationen almindelig indført. De almindeligst forekommende Secter ere: Læserne, Hedbergianerne (opkaldte efter Præsten Hedberg i Finland) og Svedenborgianerne. — Slgn.

Digitized by Google

A. E. Knös: „Den svenske Kirkeforfatnings vigtigste Eiendommeligheder" (i „Tidsk. f. udenl. theol. Litteratur", 20de Aarg., 1852); S. Bälter: „Historiska Anmärkningar om Kyrko-Ceremonierna" (1783); E. G. Bring: „Om det kyrklige Perikopsystemet" (1851); Celsius: „Swea Rikes Kyrkohistoria" (1785); H. Reuterdahl: „Swenska Kyrkans Historia" (2 Bd., 1838—50; naaer kun til Aar 1389).

Svensk Kunst. Den eneste Kunst, som i Middelalderen naaede nogen høiere Udvikling, var Architekturen, endskjøndt ogsaa den indskrænkede sig til Efterligning af udenlandske Mønstere uden nogen selvstændig Bearbeidelse af disse. De vigtigste Bygningsarbeider, som Sverrig har at opvise fra denne Periode, ere: Solna Kirke, bygget i Rotundaform, hvis Alder gaaer saa langt tilbage, at man endog har troet i den at finde et ældgammelt Balderstempel; Domkirken i Lund, det meest Storartede af Sverrigs Bygningsarbeider, i romersk Stiil; Kirken i Dalby, mærkelig ved sin underjordiske Krypte; Domkirkerne i Skara (færdig 1150), i Linköping (paabegyndt før 1151, men først fuldendt 1499), i Vesterås (indviet 1271), i Strengnäs (fuldendt 1291) og i Upsala (den største af alle Sverrigs Kirker, opført i gothisk Stiil 1289—1435); endelig de storartede Kirkeruiner i Visby, af hvilke Helgeånds-, St. Lars-, Drottens- og St. Clemens Kirke (i Rundbuestiil) samt St. Nicolai, Sta Catharinas og St. Görans Kirke (i Spidsbuestiil) ere de bedst vedligeholdte. I flere ældre Kirker ere nogle grovt udførte Sculpturarbeider bevarede, saaledes f. Ex. i Lunds Domkirke Afbildningerne af Jætten Finn og hans Hustru, hvilke turde være de ældste svenske Billedhuggerarbeider fra Middelalderen. Det betydeligste Sculpturarbeide fra denne Periode er vel det i Stockholms Storkirke bevarede Billede af St. Görans Kamp med Dragen, udført af en tydsk Træskjærer. Tidlig begyndte Kirkerne at prydes med Loftmalerier og Altertavler. Saaledes fandt man allerede 1185 paa Loftet og Væggene i Rumskulla Kirke i Linköping Stift Malerier, rimeligviis udførte af den samme Kunstner, som har malet Altertavlen der, hvilken forestiller Olaf den Hellige og hans Vaabendrager. Til en senere Periode hørte Portraitet af Birger Jarl paa Gripsholm, af Magnus Ladulås's Datter Helena paa Linköpings Bibliothek, af Engelbrekt, Carl Knutsson og Svante Sture paa Skokloster. De første Regenter af Huset Vasa opmuntrede gavmildt de skjønne Kunster, og idetmindste een af dem, Erik XIV, dyrkede selv med Held Portraitmaleriet. Under Gustav Vasa byggedes 1537 Gripsholm Slot af Tydskeren von Köhlen og 1548 Slottet i Upsala af Italieneren Giovanni Battista. Fra Johan III's Regjering ere adskillige af Stockholms vigtigste Kirkebygninger, nemlig Jakobs-, Maria-, Clara- og Riddarholmskirken. Ogsaa begyndte Adelen paa denne Tid at pryde sine Gaarde som anseelige Slotte, saaledes Gabriel Oxenstjerna paa Mörby og Familien Brahe paa Visingsö. Ved ethvert mere betydeligt Bygningsarbeide maatte dog stedse Udlændinge indkaldes for at gjøre Tegninger eller lede Arbeidet. Fra Frankrig indkaldtes Architekten Simon de la Vallée, hvis Søn Jean (1620—91) opførte det i en pragtfuld Renaissancestiil holdte Riddarhus samt Catharinakirken i Stockholm og gjorde Tegningen til den første i det følgende Aarhundrede fuldendte Ladugårdslandskirke. Fra Pommern indkaldtes af Dronning Christina Nicodemus Tessin den Ældre (død 1681), af hvis Bygningsarbeider det De la Gardie'ske Palads i Stockholm, Auditorium Gustavianum i Upsala, Domkirken i Kalmar samt Borgholm Slot ere de meest bekjendte. I sin Søn Nicodemus Tessin den Yngre (død 1728), den første indfødte Architekt af større Betydning, dannede han en Discipel, som overgik sin Mester, og af hvis geniale Arbeider de meest bekjendte ere Slottet i Stockholm, Overstatholderembedets Bygning og Drottningholms Lystslot, som allerede var paabegyndt af hans Fader. I det 17de Aarh. var det især af Dronningerne, at de skjønne Kunster bleve beforbrede. Maria Eleonora, Christina og Hedvig Eleonora udmærkede sig alle ved en høit udviklet Kunstsands og indkaldte flere udmærkede Architekter, Billedhuggere og Malere, men de søgte ikke at skaffe Landets egne Børn Leilighed til at uddanne de Anlæg for Kunsten, som kunde vise sig hos dem. Blandt de udenlandske Kunstnere, som bleve tilbage i Sverrig og bidroge til, at Kunsten lidt efter lidt blev hjemme der, vare foruden de nævnte Architekter følgende de vigtigste: Billedhuggeren Burchard Precht fra Bremen, David Klöcker Ehrenstrahl fra Hamborg, Elev af Pietro da Cortona, den udmærkede Bataillemaler Lemke (død 1713) samt Portraitmaleren Peter Meytens fra Holland. Af indfødte Svenske ere fra det 17de Aarh. kun Plafondmaleren Sylvius og Miniaturmaleren Bremer samt den udmærkede Medailleur Carlsten at nævne. En høiere Udvikling fik den svenske Kunst i det 18de Aarh., endskjøndt der ikke fremdragtes nogen selvstændig svensk Kunstskole, da den franske Smag her, som i de øvrige Lande i Europa, blev den fremherskende. 1735 stiftedes af den store Kunstelsker Carl Gustav Tessin „Fria konstnernas akademi", som rigtignok i sin Begyndelse kun var lidet Mere end en privat Tegneskole, ved hvilken de fra Frankrig indkaldte Malere og Billedhuggere gave Underviisning; men snart fik det Understøttelse af Stænderne, og endelig blev det 1773 erklæret for en Statsanstalt og blev taget under Gustav III's kongelige Beskyttelse. Dronning Lovisa Ulrika's og Gustav III's Kjærlighed til Kunsten blev en mægtig Støtte for det opvaagnende Kunstliv og var en Borgen for, at de Kunstnere, som uddannedes, ikke skulde savne Beskjæftigelse. Blandt det 18de Aarh.s Architekter maae nævnes: Härleman (død 1753), som i en Række af Aar efter Tessin's Plan ledede Arbeidet paa Stockholms Slotsbygning, men ved de Tilbygnings- og Restaurationsarbeider, som han foretog med ældre Bygninger, viste han ikke altid den reneste Smag; Adelcrantz (død 1796), af hvis i en ædel Stiil udførte Arbeider, foruden den endelige Fuldførelse af Stockholm Slot, Adolf Fredriks Kirke samt Operahuset maae nævnes; endelig Palmstedt, som byggede Stockholms Børs, Bondeskahuset og Prinds Oscars Palads. Fra Frankrig indkaldtes de udmærkede Billedhuggere J. P. Bouchardon og

Digitized by Google

L'Archeveque, af hvilke den sidste, der selv var Elev af Edme Bouchardon, i Stockholm blev Lærer for Aarhundredets største Billedhugger Johan Tobias Sergel (død 1814), som ved Siden af Winkelmann kan ansees for Gjenopretter af den klassiske Smag. Af Sergel's Arbeider maae nævnes: en hvilende Faun, en Amor og Psyche, en Venus Kallipygis, Gustav III's Statue og Monumentet over Cartesius. Til Uddannelsen af svenske Malere virkede som Lærer ved Kunstakademiet den udmærkede Plafondmaler Guil. Taravall fra Frankrig og Portraitmaleren Scheffel fra Tydskland m. Fl. Følgende Mænd bleve af dem først gjorte bekjendte med Kunstens Elementer og derpaa uddannede ved Reiser i Udlandet, saa at de selv tilsidst virkede som Lærere ved Kunstakademiet: Portraitmalerne Lorenz Pasch og Gustav Lundberg, Decorations- og Landskabsmalerne Johan Pasch, Brusell og Masreliez (ogsaa udmærket som Historiemaler), samt den ogsaa i den danske Kunsthistorie bekjendte Historiemaler Pilo, som, efterat han i nogen Tid havde været Directeur for Kunstakademiet i Kjøbenhavn, endte sine Dage som Directeur for Akademiet i Stockholm. I Genremaleriet lagde Peter Hilleström stor Dygtighed for Dagen. Ikke saa af de meest udmærkede svenske Malere forbleve i Udlandet og gik tabte for Fædrelandet. Dette var Tilfældet med Bataillemaleren Mandelberg, der blev i Danmark som Hofmaler, med Roslin, der under sit 40-aarige Ophold i Frankrig forskaffede sig Navn som dette Lands meest udmærkede Portraitmaler; med P. A. Hall, som af Fanskmændene kaldtes »miniaturens Van Dyk«. Berømte som Medailleurer vare den fra Tydskland indkaldte Hedlinger, en af hele Europa anerkjendt Mester i sit Fag, D. Fehrman, Ljungberger og Georgii.

I det 19de Aarh. have utvivlsomt de skjønne Kunster i Sverrig gjort et betydeligt Skridt fremad, og navnlig har Malerkunsten, paa samme Tid som den har begyndt mere end før at tage sine Emner fra Nordens Historie eller dets Folkeliv og Natur, frigjort sig fra den slaviske Afhængighed af fremmede Mønstere. Af de Malere, som ere fremstaaede, og af hvilke Nogle tilhøre ogsaa det foregaaende Aarhundrede, ville vi her blot nævne: Portraitmalerne Carl von Breda, Weslin, Södermark og Staaff; Historiemalerne Hörberg, en småländsk Bonde, som paa egen Haand har uddannet sine Anlæg for Malerkunsten og derfor med Djervheden og Originaliteten i sine Ideer ikke altid forener Correcthed i Detailens Behandling, J. G. Sandberg, J. von Breda; Landskabsmalerne C. J. Fahlcrantz, Tydskeren Etzdorff, G. W. Palm, Billing, Stäck, E. Bergh og M. Larsson, hvilken sidstnævnte ogsaa har gjort sig bekjendt som original Marinemaler; Genremalerne Lauræus, Hj. Mörner, P. G. Wickenberg, som ogsaa er bekjendt ved sine Vinterlandskaber, J. C. Boklund, K. Zoll, Höckert, Nordenberg, Wallander, Egron Lundgren (især Aqvarelmaler) og Amalia Lindegren. De meest bekjendte Decorationsmalere ere Limnell, Beyer og Ferngren. Som Marinemalere have J. C. Berger og Plageman gjort sig bekjendte, som Dyremalere Kjörboe, C. J. Wahlbom og Andersson. En udmærket Architekturmaler eier Sverrig i Scholander. Under Sergel's Veiledning uddannedes 2 Billedhuggere, som værdigst traadte i deres store Lærers Fodspor: J. N. Byström, især udmærket ved sine Gudindebilleder, og den mangesidig udviklede Fogelberg, som tog sine Emner ligeledes fra den nordiske Mythologie. Blandt Sverrigs nulevende Billedhuggere ere følgende de meest bekjendte: Qvarnström (Statuer af Tegnér og Berzelius), Mollin og Sjöstrand. Architekter, som have vundet en større Anseelse, ere Gjörwell (Garnisonshospitalet i Stockholm), Blom (Skeppsholmens Kirke), Nyström, Estenberg, Brunius, Malmberg, Edelsvärd og Strömberg. Som Medailleurer maae nævnes Frumerie, Mellgren, Lundgren og Lea Ahlborn. *

Svensk Litteratur. Ligesom i Europa's øvrige Lande var ogsaa i Sverrig Latinen i hele Middelalderen det egentlige Litteratursprog, saa at kun de paa selve Folket beregnede Skrifter bleve affattede paa Svensk. De ældste Frembringelser paa Svensk, som ere blevne bevarede til vor Tid, ere deels de talrige Runeindskrifter, deels Provindsiallovene, af hvilke især Vestgötha-, Upplands- og Gottlands-Loven have en høi Alder. Til en noget senere Periode hører den Aar 1347 fuldendte Landslov samt det af en ubekjendt Forfatter paa samme Tid forfattede Skrift „En nyttigh book om Konungastyrelse och höfdinga", hvilken ved Siden af den hellige Brigitta's Aabenbarelsesbog er den eneste bekjendte Levning af svensk philosophisk Speculation fra Middelalderen. Den samme Mand, som havde optegnet Brigitta's Aabenbarelser (Kanniken Matthias i Linköping), fuldendte ogsaa den første svenske Bibeloversættelse. Den første svenske Lægebog blev, mærkværdigt nok, skreven paa Tydsk, allerede Aar 1317; dog forefindes ogsaa et Par paa Svensk forfattede medicinske Skrifter, ihvorvel fra en noget senere Periode. Lidt efter lidt opkom ogsaa en svag Begyndelse til en historisk Litteratur i de 2 Riimkrøniker, af hvilke den mindre begyndtes under Magnus Erikssons Regjering og fortsattes i det 15de og 16de Aarh. Større Værd har den af Ericus Olai paa Latin forfattede „Svearnes och Götharnas Historia", som gaaer fra de ældste Tider lige til 1464. Mærkelige ere de paa den norske Dronning Euphemia's Foranstaltning paa Svensk oversatte versificerede Ridderromaner Fredrik af Normandie, Ivan och Gavian, Flores och Blantzaflocr og Konung Artus fra det 14de Aarh. Den største Digter, Sverrig har at opvise fra Middelalderen, er Engelbrekts Samtidige Biskop Thomas, Forfatter til Sangene „öfver Engelbrekt", „öfver friheten", „öfver Erik Puke". Af de svenske Folkeviser hører vel kun en mindre Deel til den katholske Tid.

Under Sten Sture den Ældres Rigsforstanderskab indtraf tvende Begivenheder, som ikke kunde Andet end have betydelig Indflydelse paa Litteraturen: Bogtrykkerkunsten indførtes i Sverrig, og Universitetet i Upsala stiftedes. Større Frugt end af den nye Læreanstalts i Begyndelsen kun ringe Virksomhed høstede Litteraturen af Reformationens Indførelse og den friere Bevægelse i aandelig Henseende, som bevirkedes ved samme. De svenske Reformatorer gavnede

Digitized by Google

Litteraturen ikke blot ved deres Bibeloversættelse, som, endskjøndt den ingenlunde var fri for Germanismer, dog har bidraget mægtig til at udvikle den svenske Prosa, men ogsaa ved deres historiske Arbeider og Psalmer. Olaus Petri forsøgte sig ogsaa som dramatisk Forfatter i „Tobiæ Comoedia", der tjente til Mønster for mange senere Forsøg i samme Digtart. Ogsaa paa Reformationstiden optraadte historiske Forfattere, som benyttede sig af det latinske Sprog, saasom Johannes og Olaus Magni, hvilke (i deres ved Reformationen bevirkede Landflygtighed) fra den katholske Troes Standpunct behandlede Sverrigs Historie lige fra de ældste Tider. Den første Historieskriver, som indlagde sig en varig og anerkjendt Fortjeneste af sit Lands Historie, var dog Messenius, som i sit store Arbeide „Scondia illustrata" leverede det første værdifulde, om end ukritiske Forsøg paa en Rigshistorie, men hvis Fortjenester som dramatisk Forfatter ere mere tvivlsomme. Vistnok havde alle de første Regenter af Vasaslægten viist Interesse for Sproget og Litteraturen, og saavel ved gavmilde Understøttelser som ved deres eget Exempel søgt at bidrage til Videnskabernes Fremskridt, men først under Gustav II Adolphs Regjering fik den videnskabelige Interesse hos Nationen en større Intensitet ved den blomstrende Tilstand, hvori hans Gavmildhed satte Upsala Universitet, paa samme Tid som den Retning, han gav Sverrigs Politik, foranledigede en livligere Berøring med Udlandet og dets Litteratur. Dog bragte den udenlandske Culturs Indtrængen kun ringe Frugt for den egentlige Nationallitteratur, og de Lærdes Sprog vedblev nu, som tidligere, at være Latin. Det er derfor ikke at undres over, at denne Litteraturperiode charakteriseres ved en vis Fattigdom, hvortil ogsaa meget bidrog deels den strengt orthodoxe og intolerante Retning, som Theologien havde antaget, og som yttrede sig i heftige Forfølgelser imod enhver som kjetterisk mistænkt Forfattervirksomhed, deels det scholastiske Præg, som charakteriserede det philosophiske Studium, lige indtil Cartesii Lære efter adskillige Kampe havde vundet Indpas ved Universiteterne. Paa det theologiske Gebeet var det derfor, naar man undtager Gezeliernes udmærkede Billedværk, næsten blot i homiletiske og katechetiske Arbeider, at noget Fortjenstfuldt produceredes. De unægtelig store Kræfter, som fremtraadte paa andre Gebeter, udrettede, idet de spaltede sig i altfor mange forskjellige Retninger, ikke det, som man havde kunnet vente af dem. Dette var Tilfældet med Stjernholm, der ellers med Rette prises som den svenske Poesies Fader. Det var i endnu høiere Grad Tilfældet med den berømte Olof Rudbeck, som fordunklede de Fortjenester, han havde forskaffet sig af Medicinen og Botaniken, ved sit eventyrlige antiqvariske Hypothesmageri, som han gav frit Spillerum i sit store Værk „Atlantica", og ved hvilket han for mange Decennier gav hele den svenske Historieforskning en fuldkommen skjæv Retning, som end yderligere befordredes ved det paa denne Tid oplivede Studium af de islandske Sagaer. Før hans Tid havde Girs og Tegel gjort sig fortjente af Studiet af Sverrigs Historie indtil Gustav I Vasas Tid; samtidig med Rudbeck optraadte ogsaa Puffendorf som svensk Historieskriver ved sine, paa Latin forfattede, udmærkede Arbeider om Gustav Adolphs, Christinas og Carl Gustavs Regjeringer. Af Rudbeck førtes derimod Historieforskningen ind paa de archæologiske Hypothesers vildsomme Veie, og førtes først langt senere af Dalin tilbage til det rette Spor. Retsvidenskaben havde under Gustav II Adolph og hans Efterfølgere flere fortjenstfulde Dyrkere, blandt hvilke dog Stjernhöök ved sit Arbeide i den svenske Lovhistorie indtager den første Plads. I Medicinen har derimod den svenske Litteraturhistorie fra denne Periode foruden Rudbeck kun et eneste berømt Navn at opvise, nemlig Urban Hjarne. Digtekunstens Dyrkere havde paa Grund af Sprogets ringe Uddannelse og Mangelen paa Mønstere store Vanskeligheder at overvinde. Det var dog paa denne Tid, at den især bekjendte ved Læredigtet „Hercules" bekjendte Stjernhjelm fremtraadte, der „först lärde sånggudinnorna att tala Svenska", og han fik Efterfølgere i Leilighedsdigterne Lucidor og Runius, der vistnok saavel i Digtekunst som i Levnet vare tøilesløse, men dog af Naturen vare godt begavede; ogsaa maae vi mærke Erkebiskop Spegel, der vel i sit store aandelige Digt „Guds Verk och Hvila" kun sjeldent hæver sig til en høiere Flugt, men dog idetmindste i sine Psalmer udmærker sig ved en varm Følelse og en ulastelig Form.

Den saakaldte „Frihedstid", som begyndte med Carl XII's Død, havde vel fornemmelig Opmærksomheden henvendt paa den praktiske Nytte, men var dog ingenlunde fjendtlig stemt imod Videnskaberne, omendskjøndt i visse Retninger først Gustav III's Tid frembragte en større og friere Opblomstring af Litteraturen. De Videnskaber, hvis Studium især fik et Stød fremad, vare Naturvidenskaberne; dog havde ogsaa de fleste andre Disciplinar udmærkede Dyrkere, f. Ex. Philosophien And. Rydelius, Jurisprudentsen Ehrenstråle og Calonius, Medicinen Rosén von Rosenstein, Rosenblad og Murray, Theologien Rohrborg. Som Botaniker erhvervede Linné sig et verdensberømt Navn og dannede sig Disciple i Sparrmann, Thunberg, Hasselqvist o. Fl., som undersøgte de fjerneste Landes Plante- og Dyreverden. Af Chemien og Mineralogien gjorde Wallarius, Bergman og Gahn, men fremfor Alle den vidtberømte Scheele sig høit fortjente. Historien begyndte lidt efter lidt at skrives med en større kritisk Nøiagtighed og et sundere Omdømme, efterat der i saa Henseende var brudt en ny Vei af Dalin (ved hans „Rikshistoria") og af Lagerbring og Hallenberg (den sidste især ved hans fortræffelige „Gustaf Adolphs historia"). Ogsaa den svenske Digtekunst fik et nyt Opsving ved Dalin, der først gjorde sig bekjendt som Udgiver af det i sin Tid berømte Tidsskrift „Argus" og senere med meget Held optraadte som Digter, men rigtignok hovedsagelig som Leilighedsdigter. Stor Livlighed og en Boielighed i Sproget, som endnu i vor Tid ikke er bleven overtruffen, ere de Egenskaber, som især udmærke hans Digte. I hans Spor fulgte den ved sin lyriske Varme tiltrækkende Fru Nordenflycht og Creutz, Forfatteren til Idyllen „Atis och Camilla", samt flere andre Medlemmer af

Digitized by Google

det videnskabelige Samfund „Utile Dulci". Under Gustav III, som ved Stiftelsen af „Svenska Akademien" frembragte en ny Epoche i den svenske Videnskabeligheds Historie, optraadte Kellgren, der som Kritiker ikke besad tilstrækkelig Skarphed i Omdømmet, men som Digter indtog en høi Plads ikke blot ved sit elegante og velklingende Sprog, men ogsaa ved sin rige Følelse og ved sine Tankers høie Flugt. Desværre blev hans Digterbane afbrudt ved en for tidlig Død, inden han endnu havde naaet fuldkommen at frigjøre sig fra sine franske Forbilleder. Ganske selvstændig var derimod den aandrige Bellman, der i sine originale Drikke- og Kjærlighedssange, som improviseredes til Melodier, der bleve opfundne af ham selv, gav en humoristisk Skildring af det stockholmske Folkeliv i den Gustavianske Tid. I sit Slags ikke uden Originalitet er den rigt begavede Lidner, hos hvem dog Følelsens Inderlighed og Tankernes Høihed desværre ofte (selv i hans bedste Digte, som „Spastara" og „Året 1783") fordunkles af en vis sygelig Sentimentalitet. Fleertallet af Sverrigs Digtere fra Gustav III's Tid vare i større eller mindre Grad afhængige af deres franske Mønstere; dette var Tilfældet med Epikeren og Folkedigteren Gyllenborg, den ved sine Naturskildringer bekjendte Oxenstjerna, den af sin Samtid overvurderede men i den nærmest følgende Litteraturperiode ubillig forhaanede Lyriker og Dramatiker Leopold o. Fl. Ogsaa Kongen, som selv forfattede Planen til flere dramatiske Arbeider og havde store Fortjenester af Veltalenheden, var ganske indtagen af den franske Smag og havde, ligesom sin store Morbroder Frederik af Preussen, kun ringe Kjendskab til nogen anden Litteratur end den franske. En eiendommelig Fremtoning i denne Tid er Digterinden Fru Lenngren, som i levende Træk afgiver et Slags Miniaturskildringer af Hverdagslivets latterlige Sider.

I Modsætning til hele den da herskende Smag optraadte Thorild, der selv ikke var synderlig betydelig som Digter, men var høit skattet som Tænker og politisk Forfatter. En mere vedholdende Opposition imod den franske Skole begyndte 1810, da — i Modsætning til den gamle klassiske Smags Organ, Wallmarks „Journal för litteraturen och theatern" — de to Tidskrifter „Polyphem", udgivet af Askelöf, og „Phosphorus", redigeret af Atterbom, begyndte at bekjæmpe den herskende Formalisme, idet de henviste til den tydske romantiske Skole som Mønster. De meest fremragende Medlemmer af den „nye Skole", der fik Navnet „Phosphorister", vare Atterbom, Hammarskjöld, Palmblad, Dahlgren og Livijn, af hvilke Hammarskjöld kun havde ringe Productivitet som Forfatter, men uagtet al sin Eensidighed og Hensynsløshed erhvervede han sig dog ikke ringe Fortjenester som Kritiker og Litteraturhistoriker. Palmblad derimod var ikke alene en flittig og kundskabsrig Kritiker, men ogsaa en productiv og talentfuld Romanforfatter. Atterbom, den af Phosphorismens Forkjæmpere, der var begavet med de rigeste poetiske Anlæg, frembragte først i sit skjønne, allegoriserende Skuespil „Lycksalighetens Ö" et større Digt, men han viste heri, ved Siden af stor Phantasierigdom, en Uklarhed i Tanke og Form, der undertiden udartede til Meningsløshed. Dahlgren kjæmpede vistnok i Phosphoristernes Rækker i Striden mellem den gamle og den nye Skole, og han gjorde sit Parti uvurdeerlige Tjenester ved de vittige Bidrag til det burleske Digt „Marskalks sömnlösa nätter", der var rettet imod den klassiske Smags Tilhængere, men hans egen Poesie havde kun Lidet tilfælleds med den nye Skoles Romantik. Det er ofte og med megen Sandhed blevet bemærket, at Phosphoristerne have virket mere negativt end positivt for den svenske Litteratur. Allerede før deres Optræden havde Franzén, som Lyriker, og Wallin, Sverrigs ypperste Psalmedigter, brudt en ny Vei for den svenske Digtekunst, uden at træde i directe Opposition imod den indenfor Litteraturen bestaaende Retning, og samtidig med Phosphoristerne dannedes det saakaldte „Göthiska Förbundet", hvis vigtigste Repræsentanter vare Tegnér, Geijer og Ling. Uden at indlade sig i nogen Polemik imod de 2 andre Skoler, og i Almindelighed holdende sig paa neutralt Gebeet, gik dette Samfund ud fra Nationalitetens Betydning for Digtekunsten og stræbte at gjøre Nordens Fortid samt dets Natur- og Folkeliv til Gjenstand for digterisk Behandling og for historisk Forskning. Den, som meest consequent og dog uden at gaae til Yderligheder fastholdt denne Bestræbelse, var Geijer i sine herlige Digte „Wikingen", „Den sista kämpen" m. fl., medens derimod Ling (især bekjendt som den svenske Gymnastiks Skaber) i sine episke Digte henfaldt til en eensidig og uskjøn Urnordiskhed, og derimod Tegnér i sin verdensberømte „Frithiofs Saga" optog et moderne romantisk Element, der var fremmed for Emnet. Den Sidste, der snart atter vendte sig fra Behandlingen af udelukkende oldnordiske Emner, blev ved sin Phantasies Rigdom og sin fortrinlige Diction Mønsteret for en Mængde yngre poetiske Forfattere, af hvilke dog kun A. Lindeblad har erhvervet sig et mere betydeligt Navn.

Efterhaanden standsede den i den svenske Litteratur førte Strid, og de to Skoler sammensmeltede til een, efterat lidt efter lidt begges Eensidigheder vare blevne afslebne. Flere af de meest betydelige poetiske Kræfter havde aldeles afholdt sig fra Indblanding i Striden. Dette var Tilfældet ikke blot, som vi allerede have seet, med Franzén og Wallin, men ogsaa med Stagnelius, som frembragte fuldendte Mesterværker i næsten alle Grene af Digtekunsten, men desværre ganske havde hengivet sig til gnostiske Grublerier og gjerne udvalgte abstracte Emner til Gjenstand for poetisk Behandling. En anden baade som elegisk og som satirisk Digter betydelig Forfatter var Sjöberg (Vitalis), som i Originalitet langt overgik sin Ven Nicander, der især udmærkede sig ved sin fuldendte Form. Epochegjørende for den svenske Litteratur var Finnen Runeberg, som baade i den episke og lyriske Poesi staaer høiere end nogen Anden af Sverrigs nulevende Forfattere og for nærværende Tid er Mønsteret for en Mængde Efterlignere. Blandt de Digtere, som endnu staae tilbage at nævne fra den tidligere Deel af indeværende Litteraturperiode, ere Beskow, Böttiger, Grafström og Fahlcrantz (Forfatter til „Noahs Ark")

Digitized by Google

de vigtigste. Fra de 2 sidste Decennier ere Strandberg (Forfatter af Frihets- og Fædrelandssange og en udmærket Oversætter af Byron), Malmström, Silfverstolpe, Nybom, den 1860 afdøde Braun, Sturzenbecker, Sätherberg og Finnen Topelius de vigtigste. Paa den dramatiske Poesies Gebeet have især Beskow og Börjesson i deres Tragoedier frembragt udmærkede Arbeider. Stagnelius's, Almquist's og Nicander's i dramatisk Form forfattede Digte ere derimod med alle deres poetiske Fortrin ikke passende for Scenen. Comoedien og Farcen ere med Held blevne bearbeidede af Blanck, Kullberg og Jolin.

Den første svenske Roman, „Adalrik och Göthilda", blev skreven i forrige Aarhundrede af Mörk, som først i dette Aarhundrede fik Efterlignere i Livijn, der i sin aandrige „Spaderdam" giver en phantastisk Skildring af en overspændt Genialitets Kamp imod Livets conventionelle Skranker, og Cederborgh, som ikke uden Vittighed men med en vis Overfladiskhed skildrer Hverdagslivets Tilstande fra deres latterlige Side. Den historiske Roman efter Walter Scott's Forbillede fik meer eller mindre talentfulde Bearbeidere i Gumaelius, Palmblad, Sparre, Kullberg, Mellin, Ridderstad og Rydberg. Crusenstolpes herhenhørende Skrifter, der især udmærke sig i stilistisk Henseende, ere et Slags romantiseret Historie, som kun altfor sidet stemmer overeens med den historiske Sandhed. Den aandrige Almquist, der med stor Productivitet forsøgte sig i denne som i alle Litteraturens Grene, fordunklede sine Fortjenester ved sit lunefulde Bizarrerie og gjorde sig tilsidst til en Apostel for samfundsopløsende Lærdomme. I den sidste Tid have Romanforfatterne især givet sig af med Skildringer af Nutidens Sæder og Skikke. I denne Branche har Wetterbergh (Onkel Adam) forskaffet sig et ikke ringe Navn, men han forvilder sig altfor ofte ind paa Tendentspoesiens Gebeet. Det Samme gjelder om Frederike Bremer's senere Arbeider, i hvilke desuden Unaturlighed og Sentimentalitet ere traadte istedetfor den friske Naivetet og fine Jagttagelsesevne, som saa fordeelagtig udmærke hendes tidligere Romaner. Friherreinde Knorring har givet vellykkede Skildringer af Livet indenfor Aristokratiets Kredse. Fru Flygare-Carlén skildrer med stor Productivitet og Talent, skjøndt ikke altid med psychologisk Sandhed, Middelklassens Forhold og det lavere Folkeliv.

I den reent videnskabelige Litteratur betegnes ikke Overgangen fra det 18de til det 19de Aarh. ved de Stridigheder og Brydninger, som charakterisere den skjønne Litteraturs Udvikling. I Theologien, hvis Studium nu begyndte at drives med større Videnskabelighed, forskaffede især Odman, Ahlman, Schartau og, som Prædikanter, Wallin, Franzén, Rogberg og Hagberg sig et berømt Navn. Blandt de Nulevende har Melin gjort sig høit fortjent ved en Bibeloversættelse og ved sine mod Strauss rettede Forelæsninger over Jesu Liv, Reuterdahl ved kirkehistoriske Arbeider, Thomander og Wieselgren som Prædikanter. Den philosophiske Litteratur paavirkedes længe af tydsk Indflydelse. Kantianismen, som ved Begyndelsen af Aarhundredet var fremherskende ved Universiteterne, fortrængtes af Schellings Lære, som i Phosphoristerne havde ivrige Forfegtere og i Benj. Höyer en talentfuld Bearbeider. For en kort Tid vandt ogsaa de Hegelske Theorier Indgang ved Universitetet. Den meest selvstændige af Sverrigs philosophiske Tænkere er for nærværende Tid C. O. Boström, som dog mere fra Kathedret end ved Skrifter har fremstillet sit eiendommelige System. Ved Siden af ham bør nævnes den 1849 afdøde E. A. Schröder, Forfatter til en Philosophiens Historie, Ribbing, Nyblæus, Sahlin, Klasson og Borelius, hvilken Sidstnævnte især har gjort sig bekjendt ved flere Stridsskrifter imod det Boströmske System. I Lovkyndigheden have især Schlyter og Collin gjort sig fortjente ved at udgive Sverrigs gamle Provindsiallove, Iarta og Nordström ved historiske Arbeider, Rabenius og Bergfalk ved cameralistiske og nationaloekonomiske Skrifter, Schrevelius ved Civilrettens Bearbeidelse. De meest berømte af Sverrigs medicinske Forfattere for nærværende Tid ere Retzius og Huss.

I den historiske Kunst viste Geijer sig som en fuldendt Mester, ikke blot ved „Svea Rikes Häfder och Svenska Folkets Historia", men ogsaa ved en Mængde mindre Afhandlinger, af hvilke maaskee hans „Teckning af Frihetstiden" indtager den første Plads. Med større Udførlighed, men med mindre Dybde i Tanke og Fuldendthed i Formen, udarbeidede Strinnholm sin „Svenska Folkets Historia från de äldsta tiderna". Ved en populær Fremstillingsmaade udmærker Fryxell sig i sine „Berättelser ur Svenska Historien", hvoraf især de først udgivne Dele ere blevne en yndet Folkelæsning. Af Carlsson er bleven paabegyndt en „Sveriges Historia under Phalziska huset" og af Cronholm en „Teckning af Gustaf II Adolfs regering", medens Malmström har udvalgt Frihedstidens Historie til Emne for sit Skrift, og Svedelius deels i Specialafhandlinger har belyst enkelte Puncter af Sverrigs Historie, deels ved sit store Skrift om „Svenska Statsrådets ansvarighet" har givet en historisk Løsning af et af Statsrettens vigtigste Spørgsmaal. Wahrenberg, Tengberg, Hammarstrand o. Fl. have udgivet adskillige historiske Arbeider i speciellere Retninger. Mange Dele af Sverrigs Personalhistorie have faaet fornøden Belysning ved „Svenskt biographiskt lexicon", som blev udarbeidet af en Mængde Forfattere, iblandt hvilke bør nævnes Palmblad, Wieselgren, Cronholm og Wahlström. Nordens ældste Ethnographie har en talentfuld Bearbeider i Nilsson. I Statistiken maae nævnes talentfulde Arbeider af Forsell, Agardh og Ljungberg. Geographien har kun af Palmblad faaet en videnskabelig Behandling. Litteraturhistorien og Æsthetiken ere blevne bearbeidede af Wieselgren, Atterbom, Böttiger, Malmström og Ljunggren.

I den nordiske Philologie har Rydquist leveret et fortjenstfuldt, men endnu ikke afsluttet Arbeide, „Svenska språkets lagar", det første Værk i sit Slags, som fuldkommen svarer til Sprogvidenskabens nærværende Standpunct. Dalin har udgivet en Ordbog over det svenske Sprog, og Rietz har paabegyndt et Dialectlexicon. Säve har viist en stor Flid deels ved Forskninger i Oldtidens Sprog og Litteratur, deels

Digitized by Google

ved Studier i visse af Provindsialdialecterne. I den klassiske Philologie findes fortjenstfulde Arbeider af Lindfors („Svenskt-latinskt lexicon"), Torneros, Palmblad, Ek, Sellén, Zedritz og Lysander. Som Orientalister have især Norberg og Tornberg skaffet sig europæisk Navnkundighed. Udmærkede Oversættere af de moderne Sprogs meest berømte Forfattere ere Hagberg (Shakespeare), Lovén (Dante, Camoëns og Moore) samt Strandberg (Byron) og Böttiger (Tasso).

Ligesom i forrige Aarhundrede, saaledes ogsaa i dette, er det fornemmelig i Naturvidenskaberne, at den svenske Litteratur har fremragende Navne at nævne. Den berømte Berzelius bearbeidede alle Chemiens Grene baade som Experimenteur og som nyskabende Systematiker. Værdige Disciple efterlod han sig i Mosander, Berlin, Svanberg, Wachtmeister o. Fl. I Zoologien have især Nilsson, Zetterstedt, Lovén og Sundevall berømte Navne; i Botaniken have begge Agardh'erne, Fries, Swartz, Wahlenberg og Areschong udgivet værdifulde Skrifter. Astronomien har Bearbeidere i J. Svanberg, Selander, J. M. Agardh, Möller og Lindhagen; i Physiken ere, foruden Berzelius, Rudberg, Wrede og Edlund de berømteste Navne. Mathematiken er bleven behandlet af Svanberg, Hill og Malmsten.

Svensk Ret. Sverrig var, som bekjendt, i de ældste Tider deelt i en Mængde Smaariger, hvilke i den fælleds Religion havde det vigtigste sammenholdende Baand. Selv efterat disse Riger vare blevne forenede til en politisk Eenhed, vedbleve Landskaberne uforstyrret at udvikle deres indre Forfatning og selvstændig at uddanne videre de Retsskikke, som tidligere vare opkomne i dem. Heri ligger Grunden til, at de ældste skrevne Retsbestemmelser, som Sverrig endnu er i Besiddelse af, ikke ere en Lov, der har været gjeldende for hele Riget, men bestaae af Provindslove. Spørgsmaalet om Tidspunctet, naar disse Love først ere blevne nedskrevne, har længe været en Stridsgjenstand mellem de Retslærde. De svenske Retshistorikere i det 17de og 18de Aarh. kappedes i misforstaaet patriotisk Iver om at give deres Lands Love fabelagtig gamle Ahner; den berømte Stjernhöök (1596—1675), „Svenska Rättshistoriens fader", antog, at den i Fortalen til Vestgöthalagen nævnte Lagman Lumber samt den i Birger Jarls Stadfæstelse af Uplandslagen omtalte Viger Spa vare de Første, som skriftlig havde overleveret de forhen ved mundtlig Tradition opbevarede Lovbud. Men denne Anskuelse tilfredsstillede slet ikke de nærmest efter Stjernhöök følgende Retshistorikere, hvilke enten (som Lundius) antoge en vis Zamolis for Forfatter (som skulde have været Pythagoras's Slave, førend han blev „primus Gothorum legislator") eller idetmindste (som Wilde og Dalin) tildeelte Odin denne Ære. Stjernhööks Mening synes dog snart at være bleven den seirende. Imidlertid have nyere Kritikere forsøgt at tilintetgjøre den Glorie, hvori Lumber og Viger Spa saaledes ere komne til at staae, idet de, om de end ikke ville nægte, at disse Personer have existeret, dog troe, at deres Virksomhed har indskrænket sig til omhyggelig at samle Lovbudene, systematisere dem og derved gjøre det lettere at bevare dem i den mundtlige Tradition. I ethvert Tilfælde kunne vi antage for sikkert, at de svenske Landskabslove, i den Form de have selv i de ældste endnu bevarede Haandskrifter, ikke kunne være fremtraadte før Begyndelsen af det 13de Aarh.; men fra dette og det følgende Aarhundrede have de næsten alle deres Oprindelse. Ældst er Vestgöthalagen (Gottlandslagen, som tidligere ansaaes for den ældste, antager man nu af gode Grunde at være fra det 14de Aarh.); 1296 offentliggjordes Upplandslagen, den første Landskabslov, som var forsynet med kongelig Stadfæstelse, 1327 Södermannalagen, den yngste af disse Love. Omtrent fra denne Tid skriver sig vistnok ogsaa den ældste Stadslov, Bjarköret (s. d. A.), som rimeligviis var given særskilt for Stockholm, men siden blev udstrakt ogsaa til andre Stæder. Allerede 20 Aar efter Stadfæstelsen af Södermannalagen fremlagdes paa en Herredag i Örebro 1347 det første Forslag til en for hele Riget gjeldende Lovbog, Magnus Eriksons Landslag, men paa Grund af de Geistliges Protest imod den blev den da ikke formelig stadfæstet, endskjøndt det er rimeligt, at den ikke destomindre snart begyndte at anvendes (ialtfald med Undtagelse af Kirkeloven). Efter et Aarhundredes Forløb, og efter at have undergaaet betydelig Revision, fik den endelig Stadfæstelse af Christopher af Baiern 1442, og udgjorde indtil 1734, under Navn af „Christophers Landslag", den svenske Rets Hovedlovbog. Det synes dog, at de Geistliges Modstand imod Loven igjen har viist sig paa Christophers Tid, thi de mange Haandskrifter, man har af Loven, mangle enten Capitlet om Kirken, eller ogsaa ere de forsynede med den Kirkelov, som findes i Upplandslagen. Efterat Christophers Landslag var bleven udfærdiget, hvilede Lovgivningsarbeidet i Sverrig i flere Aarhundreder. Den store Uorden, som under Unionstiden herskede i alle Sverrigs indre Forhold, viste sig ikke mindst i Retsvæsenet; man havde ondt ved at skaffe den Lov, som fandtes, nogen Kraft, saa meget mindre kunde man da tænke paa at skaffe nogen ny Lov eller dog at forbedre den gamle. Ogsaa under de første Konger af Vasaslægten vedblev af forskjellige Aarsager et lignende Forhold at finde Sted. Dommerembederne bortgaves som oftest som Lehn til Adelige, og disse overlode Besørgelsen af Embederne til Mænd, der vare aldeles ukyndige i Retsvæsenet; den traditionelle Retskundskab, som hidtil havde været hos selve Folket, var gaaet tabt, og til nogen nationalvidenskabelig Lovkyndighed fandtes i denne Tid intet Spor. Det var først, da Carl IX havde ladet trykke Landskabslovene og Landsloven (1607 og 1608), at en svensk Retsvidenskab kunde opkomme og derved den svenske Ret udvikles videre. Lovens Revision, som længe havde været en Fornødenhed for Folket og Gjenstand for en stadig Begjæring ved Rigsstændernes Sammenkomster, kunde nu sættes i Værk med noget Haab om Fremgang. Forholdet mellem Stat og Kirke, mellem geistlig og verdslig Lov, som ved Reformationen var undergaaet en betydelig Forandring, men som hidtil ikke ved nogen retslig Bestemmelse var bleven nøiagtig ordnet

Digitized by Google

(thi Kirkeordningen af 1571 er snarere en Stadfæstelse af Kirkens Ceremonier og Ritus end en Lovbog), tildrog sig herved først og fremmest Opmærksomheden, og 1686 udkom den Kirkelov, som endnu udgjør Hovedbestanddelen af Sverrigs jus ecclesiasticum. Samme Aar udfærdigedes Fuldmagt for den Commission, som skulde udarbeide den almindelige Lov. Den bestod af 12 Mænd under Præsidium af Carl XI's lærde og mangesidig dannede Yndling, Lindskjöld. Men først efter et Forløb af 48 Aar, i hvilket Commissionens Medlemmer ofte havde vexlet, kunde Loven i sin Heelhed forelægges Rigets Stænder (1734); 1736 blev den stadfæstet af Kong Frederik I og samme Aar publiceret. Landslovens Bestemmelser ere, saavidt muligt, i Reglen blevne bibeholdte, og denne havde atter hentet sine Retsbestemmelser fra de gamle Landskabslove. Ogsaa hvad den ydre Anordning angaaer, søgte Lovbogen af 1734 at nærme sig sine Forgjængere; disses korte, naive, levende og kraftige Stiil og Udtryksmaade er bleven efterlignet, og det Ord, som er bleven valgt til at betegne Lovbogens Hovedafdelinger (Ordet »balk«), er hentet fra disse gamle Love. Loven af 1734 er den endnu i Sverrig gjeldende, men den har naturligviis modtaget adskillige betydelige Forandringer og Tillæg. En ny Lovbog har dog hidtil kunnet undværes, og dette lader sig for en Deel forklare deraf, at ved Udarbeidelsen af Lovbogen blev Alt, hvad der falder ind under det omfattende men ubestemte Begreb af oekonomisk Lovgivning, med Flid udeladt; af dette, der efter Sagens Natur er mere foranderligt, blev i Lovbogen kun Hovedtrækkene antydede, men forøvrigt overlodes det til Kongen at give nærmere Anordninger derom. Samme Grundsætning bibeholdtes ogsaa i Grundloven af 1809, saa at — medens Udgivelse af og Forandring i en almindelig Civil-, Criminal- og Kirkelov kun kan skee med Kongens og 3 Rigsstænders forenede Samtykke — det derimod er indrømmet Kongen, efter at have hørt Statsraadet, alene at tage Beslutning i »alla Rikets allmänna hushållning rörande (ↄ: oekonomiske) frågor«. Saaledes har en omfattende Lovgivning kunnet finde Sted, uden at derved den almindelige Lovgivning har lidt nogen væsentlig Forandring. Efterat Sverrigs offentlige Ret ved Grundloven af 1809 var bleven paa en gjennemgribende Maade forandret, opstod Spørgsmaalet om ogsaa at lade Privatretten i sin Heelhed undergaae en Revision. I dette Øiemed nedsattes 1810 en Comitee, som ogsaa 1826 udgav „Förslag till allmän Civil-lag“ og 1832 „Förslag till allmän Criminal-lag“. Deraf blev imidlertid Intet strax antaget, men man nedsatte 1834 endvidere den saakaldte „Tabläcommitén“, som fik det Hverv i en sammenlignende, let overskuelig Oversigt at fremstille den gamle Lovs og de nye Lovforslags Bestemmelser, hvorved Stændernes endelige Undersøgelse deraf skulde lettes. Imidlertid have hverken disse Comiteers eller den senere oprettede „Lagberedningens“ Virksomhed kunnet lede til noget Resultat; men adskillige gjennemgribende, partielle Forandringer ere i de sidste Aar blevne vedtagne, især i Criminalretten. Ved de vigtige Forordninger af 1855 (om Tyveri), af 1858 (om Bedrageri og Forfalskning) samt af 1861 (om Mord og Drab) er det saakaldte Latitud-System (ↄ: at Dommeren har Retten til at bestemme Straffen indenfor visse, i Loven nævnte, Maxima og Minima) paa en consequent Maade blevet indført i den svenske Criminalret. Det Rigsmøde, som nu (1862) staaer til, venter man vil, om ikke fuldende, saa dog forberede den endelige Antagelse af den Lovbog, paa hvilken man saa længe har arbeidet.

Svensk Sprog. At det svenske Sprog har udviklet sig af et for alle de 3 nordiske Riger fælleds Stamsprog, bevises ved Sproget paa de talrige svenske Runestene, hvilket kun lidet adskiller sig fra Islandsk, og det bekræftes ved de historiske Beretninger om et yderst livligt Samqvem i Oldtiden imellem alle de nordiske Riger og navnlig imellem Sverrig og Island (endnu paa Birger Jarls Tid kom Digtere og Historieskrivere fra Island til Sverrig og opholdt sig ved det svenske Hof). Det svenske Sprog fjernede sig hverken saa tidlig eller saa meget som det danske fra begges fælleds Udspring, men var i Tiden før denne Skilsmisse spaltet i en Mængde forskjellige Dialecter, hvilke først lidt efter lidt kunde sammensmelte til et eensartet Skriftsprog. Til Ordforraadet og Dannelsen af Formerne i det nuværende svenske Skriftsprog har, efter hvad man antager, den fattigste af alle Provindsdialekter, den Södermanlandske, afgivet de væsentligste Bidrag, og endnu ansees denne Provinds for at være den, i hvilken Sproget tales med den største Reenhed. Imidlertid have Forholdene ingenlunde tilladt en rolig, af fremmede Sprogs Indvirkning uforstyrret Udvikling af Talesproget til Skriftsprog. Det Gammelsvenske i dets ældste Form var i Lydforholdene, Bøiningsformerne og Ordforraadet kun lidet forskjelligt fra det oldnordiske Stamsprog; kun aftoge efterhaanden Omlydene, og de i det Islandske bibeholdte Diphthonger ombyttedes med enkelte Vocaler. Denne Sprogets Reenhed kunde ei længe vedligeholdes. Christendommen indførtes i Sverrig af udenlandske, tydske og engelske Prædikanter, hvilke vel ei kunde undgaae at indskyde i det svenske Sprog Udtryk fra deres egne Modersmaal; men endnu mere indvirkede vistnok Latinen, som ikke blot vedblev lige til Reformationen at være det kirkelige Rituals Sprog, men ogsaa som Følge af Præsteskabets større Skrivekyndighed blev anvendt i de fleste offentlige Actstykker, ja endog som oftest i private Documenter. Under Folkungaslægtens Regjeringstid blev det tydske Sprogs Indflydelse mere og mere overveiende. Deels medførte nemlig de ægteskabelige Forbindelser med de tydske Prindsesser, som flere Regenter af Folkungaslægten indgik, en forøget Berøring med Tydskland, deels foranledigede de talrige indre Stridigheder Indkaldelse af tydske Krigsfolk. Hansestædernes vidtudstrakte Handel og Tydskernes større Indsigt i Haandværker og Bjergværksdrift befæstede endnu mere denne Indflydelse paa Sprogets Ordbannelse og Bøiningsformer. I Landets betydeligste Stæder (Stockholm og Visby) var Tydskheden Tid efter anden overmægtig, og Øvrigheden bestod indtil Halvdelen af Tydske. Endnu stærkere blev Indvandringen fra Tydskland til Sverrig, efterat Albrecht havde besteget

Digitized by Google

Thronen; han gav sine indflyttede Landsmænd kongelig Beskyttelse og søgte ved Embeder og rige Giftermaal at skaffe dem Overvægt over den indfødte Adel. Af denne Indblanding af tydske Ord og Vendinger, som under disse Forhold maatte fremkomme, bærer Sproget endnu kjendelige Spor. Mindre betydelig var derimod den Indflydelse, som det Danske udøvede under Unionstiden. Efterat Bogtrykkerkunsten 1483 var bleven indført i Sverrig, maatte Sproget, som nu blev brugt i trykte Skrifter, erholde en større Fasthed og Modstandskraft imod fremmed Indflydelse. Meget bidrog Reformationen til Sprogets Renselse, deels derved at Svensk indførtes til Brug ved Gudstjenesten, deels ved Oversættelser af Bibelen og andre, især tydske, aandelige Skrifter, omendskjøndt Oversætterne rigtignok undertiden paa Grund af det svenske Sprogs ringe Udbannelse brugte tydske Ord og Vendinger, som endnu i vore Dage ere en Plet paa den svenske Kirkebibel, og fordre særskilt Fortolkning for at forstaaes af Læseren. Da i Tiden efter Gustav Vasa Sverrig begyndte at erhverve udenlandske Besiddelser og lidt efter lidt skaffede sig en afgjørende Indflydelse paa Europas Politik, bevirkede denne Forbindelse med sydligere Lande vistnok en ny Indblanding i Sproget af tydske, franske og latinske Elementer; men nu var dog Sprogets Udbannelse allerede saa vidt fremskreden, at det med Lethed igjen kunde fjerne disse Udvæxter fra sig. Ogsaa vare alle Sverrigs Regenter af Vasaslægten og af det Pfalziske Huus i høi Grad nidkjære for Sprogets Reenhed; de forbøde Brugen af udenlandske Ord i offentlige Actstykker, paalagde Præsterne i deres Prædikener at tale et reent svensk Sprog, og de besadde selv som oftest stor Dygtighed i at behandle Modersmaalet. Til Sprogets Befæstelse bidrog væsentlig, at i den sidste Halvdeel af det 17de Aarh. de første Forsøg gjordes paa en videnskabelig Behandling af samme. Tjällman udgav 1696 den første svenske Grammatik, Stjernhjelm udarbeidede en Ordbog over Sprogets gamle Ordforraad, og Studiet af det islandske Sprog og Litteratur, som paa denne Tid opblomstrede, kom ogsaa det svenske Sprog tilgode. Ved Begyndelsen af det 18de Aarh. havde det svenske Sprog, undtagen i sin Orthographie, antaget næsten det samme Udseende, som det nu har. Af Stamsprogets Bøiningsformer havde kun faa Levninger vedligeholdt sig, og det Forsøg, som Svedberg i sin „Schibboleth“ gjorde paa igjen at tvinge Sproget ind i de gamle Bøiningsformer, kunde ikke Andet end mislykkes. Den Opblomstring af Litteraturen, som udmærkede „Frihedstiden“ og den „Gustavianske Tid“, gavnede Sproget mere, end den herskende franske Smags Indvirkning kunde skade det. Den Tilbøielighed til Indblanding af Germanismer, som var en Følge af Phosphoristernes Tilslutning til tydske Mønstere, modvirkedes i det Hele taget ved det gjenoplivende Studium af den oldnordiske Cultur og Sprog (Göthiska förbundet“). Først i den allernyeste Tid har den svenske Grammatik faaet en tidssvarende videnskabelig Behandling ved Rydquist i dennes udmærkede (endnu ikke fuldendte) Arbeide „Svenska språkets lagar“. Allerede Ihre havde forskaffet sig udødelige Fortjenester ved sit endnu uovertrufne „Glossarium Sviogothicum“ (1769) og ved sit Dialektlexikon idetmindste banet Veien for kommende Granskere. Mangelen paa en svensk Ordbog, som indeholder hele Sprogets nuværende Ordforraad, er derimod ikke bleven afhjulpen ved Dalins Forsøg paa en saadan, og af det svenske Akademies længe forberedte Ordbog er endnu Intet blevet offentliggjort. Et Lexikon over de svenske Dialekter er nylig begyndt at udgives af Rietz.

Svenskfund, en Vig af den finske Bugt ved Kymenesflodens Udløb, er bleven bekjendt i den svenske Krigshistorie ved 2 betydelige Søslag. Den 24de August 1789 blev en svensk Skärgårdsflaade under Ehrensvärds Commando efter 10 Timers Kamp slagen af en 3 Gange saa stærk russisk Flaade. Det følgende Aar havde den svenske Skärgårdsflaade efter det saakaldte „Viborgske Spidsrod“ under Cronstedts Commando paany indtaget sin Plads ved S., da den d. 9de Juli, paa den russiske Keiserindes Kroningsdag, blev angreben af en overlegen fjendtlig Styrke under Anførsel af Prindsen af Nassau. Denne haabede at kunne feire sin Herskerindes Høitidsdag med en fuldstændig Seier, og havde allerede indrettet et særskilt Fængselsværelse for den svenske Konge paa sit Chefsskib. Striden varede i 2 Dage og endte med Russernes Nederlag, hvilket blev saa meget større, som Vinden var dem imod ved deres Retraite. Deres Tab udgjorde 53 Skibe og 12,000 Mand døde, saarede og fangne. En Følge af Svenskernes Seier var, at de uden at afstaae Noget kunde i Verelä afslutte en hæderlig Fred med det overmægtige Rusland. Til Minde om Slaget ved S. indstiftede Gustav III, som selv havde taget Deel i samme, Svenskfundsmedaillens Hæderstegn.

Svensk Theater. De første Spor af Skuespil i Sverrig viste sig i det 16de Aarh. Et Selskab, der for Størstedelen bestod af Udlændinge, drog omkring i Byerne og opførte paa Gader og offentlige Pladser Mysterier og extemporerede Comoedier, men blev paa Grund af dets tøileslose Levnet opløst. (De ældste svenske Drama'er ere: „Tobias“ af Olaus Petri, Rundbelitius „christelige Tragico-Comoedie om Apostlen Judas og Josephus Historie“, udsat paa Riim, 1609). Den lærde Professor Messenius i Upsala behandlede Sverrigs Historie i 4 Drama'er, som Studenter opførte 1611, og som trods deres Middelmaadighed vandt saa stort Bifald, at Messenius med sine Studenter ved flere Leiligheder kaldtes til Stockholm for at spille for Hoffet. I Dronning Christinas Tid opførtes Balletter af Hoffolk; men et ordentligt svensk Theater synes først under Carl XI at være indrettet i det kongelige Slot, hvor Forestillinger stadig gaves til 1689. Fra den Tid fandtes intet Skuespillerselskab i Sverrig, indtil Grev Höpken i Midten af Adolph Frederiks's Regjering organiserede et saadant, der fra 1740 gav Forestillinger paa det saakaldte Boldhuus paa Slotspladsen i Stockholm. Det var en halv fransk, halv tydsk Theatertroup, som her opførte Skuespil (hvoriblandt nogle faa originale, saasom Dalins's „Brynhilda“, Hesselius's „Erik IX“, Celsius's „Ingeborg“ o.

Digitized by Google

fl. a.), men Troupen blev snart en omreisende, da en fransk 1760 indkaldtes. Fra nu af opførtes kun fransk Comoedie for Hoffet i Boldhuset, medens nogle svenske Skuespillere oprettede et Theater i den saakaldte Humlegaard, hvor der opførtes comiske Stykker og deriblandt flere af de paa Svensk oversatte holbergske Comoedier. Først under Gustav III begyndte det svenske Theater at tage et betydeligt Opsving; s. Gustav III. Han afskedigede 1772 det franske Skuespillerselskab og opførte det pragtfulde Operahuus. 1793 indrettedes et nyt Theater, „det dramatiske“, i Arsenalet, der afbrændte 1825. Af de øvrige Theatre i Stockholm fortjene kun „Mindre Theater“, der opførtes 1842, at nævnes.

Sverdrup (Georg), født i Namdalen 1772, blev Student 1789 og tog philologisk Examen med Udmærkelse 1798, hvorefter han reiste udenlands og studerede især i Göttingen. 1799 blev han Overlærer i Christiania, siden i Kjøbenhavn, hvor han 1803 blev ansat ved Universitetet (1805 som Professor i Græsk), 1813 ved Christiania Universitet ogsaa i Græsk. Dog foredrog han ogsaa undertiden Latin, Historie og Philosophi, og 1831 gik han over til at være Professor i Philosophie. 1841 tog han Afsked og døde 1850. Som Universitetslærer var S.'s Indflydelse meget stor, formedelst hans smagfulde Foredrag, hans mangesidige Kundskaber og hans Opmuntringer til selvstændigt Studium. I Notabel-Forsamlingen 1814 talte han paa Eidsvold varmt for Nødvendigheden af at sammenkalde en Rigsforsamling og overlade Bestemmelsen af Landets Skjebne til den. Han blev da ogsaa et indflydelsesrigt Medlem af Rigsforsamlingen 1814; 1818 og 1824 repræsenterede han paa Storthinget Christiania.

Sverker I, den Første, der blev erkjendt for Konge over hele Sverrig, Stamfader for den Sverkerske Kongeslægt, nedstammede fra Blotsven, som for en kort Tid var bleven valgt af de hedenske Uppsvear til Modkonge mod Inge den Ældre. Han havde fornemmelig sin Støtte i Östgothernes Hengivenhed og blev allerede 1150 af Erik den Hellige berøvet Herredømmet over Svealand. I Göthaland lykkedes det ham derimod at holde sig lige indtil 1156, da han snigmyrdedes paa Foranstaltning af den danske Prinds Magnus Henrikson, som havde arvelige Fordringer paa Riget. S., som af Naturen var fredsæl og from, sysselsatte sig meest med geistlige Sager. Under hans Regjering holdtes det første svenske Kirkemøde (i Linköping 1152), hvorved det blev besluttet, at „St. Peders Penge“ ogsaa skulde erlægges i Sverrig, at Bispevalgene for Fremtiden skulde være i Geistlighedens Hænder, og hvorved Almuens Ret til at bære Vaaben blev indskrænket.

Sverker II, en Sønnesøn af den Foregaaende, Konge fra 1196, blev fordreven af Prinds Erik Knutsson af den Erik'ske Kongeslægt og blev, da han ved dansk Hjelp søgte paany at sætte sig i Besiddelse af Riget, slagen ved Lena 1208 og Gestilren 1210, hvor han selv faldt.

Sverre Sigurdsøn, norsk Konge. Erling Skakkes Styrelse og hans Søn Magnus Erlingsøns (s. d. A.) Kongedømme blev opretholdt af Kongerne Sigurd Jorsalafarers og Inge Haraldsøns Tilhængere, der udgjorde den allerstørste Deel af det norske Folk. Dog havde ogsaa Harald Gilles trende andre Sønner, Sigurd II Mund og Eistein II efterladt sig Hirdmænd og personlige Tilhængere. Fra dem udgik Eventyrere og Oprørspartier, som Regenten Erling Skakke vel havde Krigerdygtighed til at beseire, men han savnede desværre Hjerte og Kongesind til at vinde dem ved Tilgivelse og berolige dem ved Naade. De Overvundne maatte altsaa som Fredløse og Landflygtige leve af Ran og valgte sig altid nye Anførere, saasnart en af deres Kronprætendenter var dræbt. Da saaledes Eistein Meila, Birkebenernes Konge, var dræbt 1177 paa Re, traadte snart i Spidsen for dem S., der udgaves for en Søn af Sigurd II Mund. For denne Herkomst var der egentlig ingen Beviser, hverken Erkjendelse af hans Fader eller engang en øieblikkelig Bekjendelse af hans Moder. Tvertimod var S. paa Færøerne opdragen som Søn af en Unas Kammager, der var gift med hans Moder, og blev af hendes Broder, Biskoppen, underviist til Præst; ifølge sine Modstanderes Sigende blev han ogsaa virkelig viet til Præst; han giftede sig og kaldte sin første Søn Unas (siden omdøbtes han som Prinds til Sigurd Lavard). Først da S. var over 20 Aar gammel, skulde Moderen have aabenbaret ham hans Herkomsts store Hemmelighed; alligevel ere Beretningerne om hans Fødsel saa modsigende, at man ikke engang veed, naar og paa hvilket Sted han er født. Heller ikke kunde Samtiden være tilbøielig til at fæste Tiltro til saadanne foregivne Kongesønner, da saa Mange vare fremstaaede, der erklæredes for at være Bedragere. Men desmere maa Beundringen forøges for de overordentlige Egenskaber som Kriger og Folkestyrer, hvorved det lykkedes den mistænkte og ringeagtede S. at omdanne sine Ransmænd til den ypperligste Hær i Norge, hvormed han underlagde sig det hele Land, hvilket han beherskede med saa stor Klogskab, at han overlod Magten til sin Slægt. Fra 1177 til hans Død 1202 var S.'s Liv en uophørlig Kamp, hvori han udviklede ligesaa stor Guerilladygtighed i vanskelige Marscher og pludselige Overfald, som Evne til at lede ordentlige Slag tillands og tilvands, i hvilke han stadig seirede imod stor Overmagt. Slagene 1179 paa Kalvskindet, hvori Erling Skakke faldt, 1180 paa Ilvolden, hvorefter Kong Magnus flygtede til Danmark, og 1184 ved Nore i Sognefjorden, hvori Kong Magnus faldt, ere i deres Resultater de vigtigste. Alligevel fulgte efter denne Konges Død en saa udbredt og haardnakket Opstand af forskjellige Partier, der opstillede ubetydelige Anførere, forbundne med den faldne Magnus, at det derved blev end klarere, at kun med Vaabenmagt kunde Folket tvinges til at opgive Magnus's Slægt og dens Grundsætninger. Men Hengivenheden for S. i hans egen Hær satte den ogsaa istand til at kue det meest mandstærke Bondeoprør. Da S. kom i Uenighed med Kirken, da Erkebispen og Bisperne flygtede til Danmark, da Paven satte Kongen og hans Tilhængere i Ban og Interdict, kom der en ny Fare, som heller ikke var for stor for hans Aandskraft. S. var lærd nok til at kunne forsvare sig i et velskrevet Stridsskrift. Da han døde 1202 midt i sin Hæder og sin

Digitized by Google

Kamp, omtrent 50 Aar gammel, bidrog han end mere til at grundfæste sit Dynastie, ved at give sin Søn Haakon det vise Raad at forlige sig med Geistligheden. S. selv havde vistnok i sine Krige viist en høimodig Mildhed, hvorved han havde vundet sig mange personlige Venner; men Folket og Geistligheden formaaede han ikke dermed at forsone. Følgen af Birkebenernes Seier var tildeels en ny Eiendomsfordeling i Norge, Udryddelsen af det gamle Slægtsaristokratie og Stiftelsen af en ny Adel, nedstammende fra S.'s berømte Krigere.

Sverrig, som udgjør den østlige Deel af den skandinaviske Halvø, strækker sig fra 55° 20' til 69° 4' nordlig Brede og fra 28° 46' til 41° 50' østlig Længde. Det grændser mod N. til Norge og Rusland, mod V. til Norge, Kattegattet og Øresund, mod S. til Østersøen og mod Ø. til Østersøen, den bottniske Bugt og Rusland. Landets Areal udgjør 7,640 □ M. Folkemængden udgjorde 1751: 1,785,727 Indb.; 1805: 2,410,772; 1835: 3,015,439; 1859: 3,786,735. Landet er saaledes næst Norge det svagest befolkede af alle Europas Lande og havde 1859 i Gjennemsnit ikke mere end 489 Indb. paa hver □ M.; men Folkemængden er yderst ulige fordeelt paa det vidtstrakte Areal, saa at, medens det sydligste og bedst befolkede Län, Malmöhus Län, 1859 havde 3,445 Indb. paa hver □ M., havde det nordligste, Norrbottens Län med sine store Lapmarker, kun 45. Dog er Befolkningens Tiltagen stærkest netop i de nordligste, svagest befolkede Landskaber; fra 1751 til 1859 voxede Befolkningen i Malmöhus Län med 165 pCt., medens Tilvæxten i de 2 nordligste Läner var over 300 pCt.

Naturlig Beskaffenhed, Klima og Producter samt Indbyggernes Næringsveie. Landet danner en langstrakt Figur, hvis største Længde er 215 M. og største Brede 55 M. Endskjøndt Landet ikke i det Hele taget er et Bjergland, ere dog dets fleste Provindser opfyldte af Bjerge og Landrygge; af hele Arealet ligger en Trediedeel mindre end 300 F. over Havfladen, og neppe mere end en Tolvtedeel ligger høiere end 2,000 F. over Havet; Arealet af det ovenfor Sneelinien liggende Land udgjør 32 □ M. Fra *Kjølen*, der danner Grændsen imod Norge, og som i Almindelighed kun er 4,000 Fod høi, sænker det nordlige S. (Norrland) sig i vidtstrakte Skraaninger ned imod den bottniske Bugt mod Ø., og de store Indsøer, som opfylde Midten af S., mod Syd. Fra den norske Grændse i Nærheden af Fæmundsøen udgaaer den vigtigste svenske Bjergkjede, som først i østlig og siden i sydlig Retning strækker sig gjennem hele det midterste og sydlige Sverrig lige ned til Skaane. Syd for de store Indsøer, som bedække Svealands Lavland, hæver Landet sig igjen i de skovbevoxede (500 F. høie) Aase Tiolden, Tylsskogen og Kolmården, som danne Grændsen mod Göthaland. Den Syd for Vettern liggende Deel af Göthaland danner det indtil 1,100 F. høie Smålandske Bjergplateau, fra hvilket Landet mod Øst og Vest skraaner ned mod Østersøen og Kattegattet og imod Syd gaaer over i Skaanes Sletteland. I Nærheden af den norske Grændse ligge S.s høieste Bjergtoppe, Sulitjelma (5,961 F.) og Syltoppen (5,564 F.). I Jemtland naaer Åreskutan 4,624 og i Dalarne Städjan 3,670 F.s Høide. Af Göthalands Bjerge naae de fleste, f. Ex. Omberg, Kinnekulle, Billingen o. fl., ikke en Høide af 1,000 F.; kun paa det Smålandske Plateau naaer Almesåkrabjerget og det malmrige Taberg en Høide af 1,060 F. og derover. I Skaane naae de høieste Puncter (Kullaberg og Söderåsen) neppe mere end 600 F.s Høide. I geologisk Henseende frembyder S. næsten kun de allerældste Formationer. Granit og Gneis ere de væsentligste Bestanddele af den svenske Jordbund, og de Fløtsdannelser, som forekomme f. Ex. i Vestergöthland samt paa Gothland og Øland, ere altfor ældgamle til at kunne indeholde Steenkul og Steensalt, men savne derimod ikke Kalk og Alunskifer. Kun ved Höganäs i Skaane findes et Steenkulslag af den Udstrækning, at Bearbeidelsen deraf kan betale sig. De svenske Bjerge indeholde meest Jern og Kobber, hvorhos Guld og Sølv ikke aldeles savnes, og Kobolt, Nickel, Bly, Zink og Svovl forekomme i større og mindre Mængde. De vigtigste mineralske Kilder ere: Ronneby, Ramlösa, Lannaskede, Medevi, Porla, Loka og Sätra. S.s største Sletter findes i Midten af Uppland, i Øster- og Vestergöthland samt i Skaane.

S. er særdeles riig paa Indsøer, og man beregner, at en Ottendedeel af Landets Areal optages af disse. Den største af alle, og overhovedet den største i Europa næst efter Ladoga og Onega, er *Venern*, som er 96 □ M. stor. Derefter komme, efter Størrelsen, *Vettern* (34 □ M.), *Mälaren*, Hjelmaren, Siljan, Storsjön og de store lapplandske Søer. Ikke mindre er S.s Rigdom paa Floder. Blandt de mange Floder, som udspringe paa Kjølen og løbe mod Øst til den bottniske Bugt, er *Ångermanaelven* den mærkeligste, ikke i Henseende til sit Flodgebeet, hvilket kun udgjør 492 □ M., men ved sin Vandmasse og sin Seilbarhed (indtil 13 M. fra dens Udløb). De øvrige Norrlandske Floder, saasom Torneå-, Luleå-, Piteå-, Umeå- og Indalselven samt Ljusnån og Ljungån have ringe Betydning for Skibsfarten, som hindres ved store Vandfald. Det Samme gjelder om den store Dalelv og om Motalaelv, Vetterns Udløb. Göthaelven, Venerns Udløb, som for en liden Deel af sit øvre Løb tilhører Norge, er ved Trollhättekanalen bleven den vigtigste af alle S.s Floder, idet den nu er seilbar lige indtil op i dens øvre Løb (Klarelven), en Strækning af 29 M. Af det sydlige S.s Floder ere forøvrigt Viskån, Ätrån, Lissån, Lagån, Helgån og Emmån de vigtigste. Blandt de utallige Vandfald, som dannes af S.s Floder og Aaer, og som for en Deel have stor Betydning for Industrien, fortjene navnlig det 380 F. høie Njommelsaska eller Harsprånget i Luleelv og *Trollhättan* (105 F.) i Göthaelv at nævnes for deres Høide og Vandmasse, samt Vandfaldene i Motalaelven og i Mölndalsån (som falder i Göthaelven) for den Drivekraft, som de yde mange betydelige Fabriker.

Klimaet er meget forskjelligt paa Grund af Landets store Udstrækning fra Nord til Syd og de forskjellige Steders forskjellige Høide over Havet. Medens i Lund og Götheborg Aarets Middeltemperatur er 5°—6°, og i Skaane samt

Digitized by Google

paa Gottland Viinranker og Morbærtræer kunne udholde Vinteren, er i Lapplands nordligere Dele Middeltemperaturen 1—2° under Frysepunctet, og i en Høide af 3,000 F. over Havet kan intet Træ voxe. I Almindelighed gjelder det Samme om S. som om hele Skandinavien, at baade Temperaturen er høiere og Vegetationen rigere end i noget andet Land under samme Bredegrad. I S. gaaer saaledes Agerbruget omtrent 5° nordligere end i Siberien og 14° nordligere end i Canada. Mellem Landets østlige og vestlige Kyst findes en ikke ringe Forskjel i Klima og Vegetation. Paa den østlige Kyst er baade Vinteren koldere og Sommeren varmere end paa den vestlige, hvor, idetmindste i Bohus Län, sjelden nogen Snee bliver ret længe liggende og de Vintercommunicationer paa de tilfrosne Indsøer, som i det øvrige S. i saa høi Grad lette Samfærdslen, ere lidet anvendelige. I den midterste Deel af Landet udgjør Nedslaget om Aaret i Gjennemsnit 20 Tommer. Paa Grund af Landets store Udstrækning er S. særdeles rigt i botanisk Henseende. Det har nemlig en Flora af ikke mindre end 2,331 Arter i 463 Genera, sandsynligviis Mere end noget andet af Europas Lande.

Landets vigtigste Næringskilde er Agerbruget, ihvorvel kun 340 □ M. ere benyttede som Agerland. I de sydlige Landskaber dyrkes navnlig Rug, Byg og Hvede samt i ufrugtbarere Egne Havre, hvilken i de senere Tider er bleven betydelig mere dyrket, efterat den med Fordeel har kunnet afsættes i England. I det nordlige S. er, ved Siden af Rugen, som dog ikke gaaer høiere end 65°, Byg det vigtigste Product. Kartoffelavlen er udbredt over hele S. og gaaer endog op over Polarcirklen. I visse Dele af Landet, især Ångermanland og Helsingland, er ogsaa Høravlen meget udbredt. Agerbruget producerer Mere, end Landet selv forbruger, hvorfor ogsaa et betydeligt Qvantum Korn aarlig udføres. 1857 udførtes omtrent 850,000 Tdr. umalet Korn, hvoraf 620,000 Tdr. Havre. Til Agerbrugets Fremme have Landbrugsskolerne bidraget Meget; en lavere Skole er oprettet i næsten hvert af Rigets 24 Län, og 2 høiere Skoler ere anlagte paa Alnarp i Skaane og Ultuna i Upland. Landets Agerdyrkning og Agerbrugets Forbedring ere desuden i høi Grad blevne befordrede ved de i flere af Rigets Provindser stiftede Hypothekforeninger, som have til Formaal, imod Sikkerhed i fast Eiendom, at skaffe Besiddere af Jordeiendomme Laan paa billige Vilkaar, og som ved »Allmänna Hypotheksbanken« i Stockholm (oprettet ifølge Rigsdagens Beslutning af 1859) have faaet en Centralanstalt for Optagelse af de udenlandske Laan, som de behøve til deres Drift. Qvægavlen staaer endnu meget tilbage, selv i de Norrlandske Landskaber, som ere fortrinlig skikkede dertil; 1857 indførtes saaledes 110,000 Lpd. Smør og 95,000 Lpd. Ost. Arealet af S.s Enge beregnes til 700 □ M. Ved Rigsdagens Beslutning af 1845 blev der ydet Understøttelse til Forbedring af Hornqvægavlen, og ved de talrige, af Staten understøttede, private Stamschæferier er Faareavlen bleven betydelig ophjulpen. Af Staten holdes Stutterier paa Strömsholm, Flyinge og Ottenby. Til Uddannelse af Dyrlæger ere 2 Veterinairskoler stiftede i Stockholm og Skara.

Skovene optage næsten 4,000 □ M. og saaledes mere end Halvdelen af Rigets Areal. Desuagtet har det forøgede Skovbrug i de Egne, hvorfra Skovproducter med Lethed kunne afsættes, og den ringe Omhu ved Skovenes Behandling i de Egne, hvor de endnu ikke have nogen synderlig Værdi, bevirket, at der er Udsigter til indtræffende Skovmangel. Ved Stiftelsen af 2 Skovinstituter, i Stockholm og Vestsura i Vestmanland, er et Forsøg blevet gjort paa at udbrede bedre Indsigter i Skovenes Behandling. Træproducter udgjøre en af Landets vigtigste Udførselsartikler. 1857 udførtes 685,891 Bjelker og Lægter, 1,129,385 Tylter Brædder og Planker samt 17,201 Master og Skibsstænger. Den allerstørste Deel af S.s Skove bestaaer af Naaletræer (meest Fyr), Egen gaaer ikke længere mod Nord end til Dalelven, og Bøgeskove findes kun Syd for Lagaån.

Bjergværksdriften indtager en af de vigtigste Pladser blandt Rigets Næringsveie. Især er det midterste S. rigt paa Jerngruber. I den nordligste Deel af Landet er det lapplandske Bjerg Gellivare især mærkeligt som heelt og holdent bestaaende af en meget righoldig Jernmalm, for hvis Bearbeidelse dog den nordlige Beliggenhed lægger store Hindringer i Veien. I Småland vindes ikke ubetydelige Qvantiteter Jernmalm (det saakaldte Myremalm) af Moser og Indsøer. 1857 brødes 1,870,368 Skpd. (Rujernsvægt) Jernmalm af Gruberne, og mere end 32,000 Skpd. Myremalm optoges. Det svenske Jern har fra gammel Tid været anerkjendt for ikke at overgaaes af noget andet i hele Verden, og endnu til de seneste Tider har det, medens nye og forbedrede Tilberedelsesmethoder ere blevne indførte, bevaret sin gamle Anseelse. De vigtigste Jerngruber ere Dannemora i Upland, Norberg i Vestmanland, Grangärde i Dalarne og Pehrsberg i Vermland. Af Stangjern produceredes 1857 i hele Riget 895,942 Skpd. Kobbergruberne, af hvilke de vigtigste ere Stora Kopparberget i Dalarne og Atvidaberg i Østergöthland, leverede samme Aar 13,383 Skpd. Kobber. Af Sølv producerede Sølvværkerne i Fahlun, Sala o. fl. 1857 ikke mere end 4,885 Pd. Mere betydelig er Productionen af Nikel, som drives ved 2 Værker i Ångermanland og Småland, af Bly, Svovl, Vitriol, Alun, men især af Zink (i Nerike og Østergöthland). Andre Bjergværksproducter ere Kobolt, Brunsteen, Blyerts, Porphyr, Marmor og Steenkul. Antallet af de Arbeidere, som 1857 anvendtes ved Bjergværksdriften, udgjorde over 20,000.

Jagten har forholdsviis kun ringe Betydning som Næringsvei; dog er for en Deel af Norrlands Indbyggere Jagt paa Urfugle, Tiurer og Hjærper en af de vigtigste Erhvervskilder, og Pelsværk udgjør en af Landets Udførselsartikler. Af langt større Betydning ere Fiskerierne, endskjøndt deres Udbytte ingenlunde er tilstrækkeligt til Landets Forbrug. I Østersøen fanges især Torsk og Brislinger, i Floderne Lax. Sildefiskeriet i Kattegattet skaffede i forrige Aarhundrede Indbyggerne ved Bohusläns Skärgård

Digitized by Google

en stor Indtægt; efterat Silden er forsvunden fra denne Kyst, fiskes her navnlig Torsk, Makrel, Flynder, Hummer og Østers. I de sidste Aar have Skärgårdsbeboerne begyndt paa, med dertil indrettede Fartøier, at drive et indbringende Nordsøfiskeri udenfor den norske Kyst.

S.s Fabrikdrift er i betydelig Tiltagen, endskjøndt den kun for en Deel kan tilfredsstille Landets eget Forbrug. 1857 havde Landet 105 Klædefabriker, hvis Productionsværdi udgjorde næsten 5,500,000 Rd., 30 Bomulds- og Linnedsfabriker, 20 Bomuldsspinderier med en Productionsværdi af over 5,000,000 Rd., 7 Seil- og Teltdugsfabriker, 9 Silke- og Baandfabriker, 18 Strømpefabriker, 19 Kattuntrykkerier, 432 Farverier, 18 Sukkerfabriker (Productionsværdi af næsten 7,000,000 Rd.), 95 Tobaksfabriker (Productionsværdi næsten 2,500,000 Rd.), 561 Garverier, 17 Glasværker, 80 Papirfabriker (Productionsværdi 1,000,000 Rd.), 49 Oliemøller, 2 Porcelainsfabriker, 9 Sæbesyderier, 37 mechaniske Værksteder (Productionsværdi 2,250,000 Rd.), 2 Porterbryggerier m. M. Antallet af Fabriker og Manufacturværksteder udgjorde tilsammen 2,394 med 27,433 Arbeidere. Huusfliden er i visse Dele af Landet ganske betydelig, især i Vesternorrlands Län, hvor store Qvantiteter af Linnedvarer produceres, og i Elfsborg Län, hvor 1857 ikke mindre end 12,000,000 Alen Bomulds-, Linned- og Uldvarer forfærdigedes. I Dalarne sysselsætter Almuen sig med at forfærdige Stueuhre og Haarfletningsarbeider, i det sydlige Halland med at strikke Strømper, i en Deel af det nordlige Halland med at forfærdige Meubler, o. s. v. Haandværkerne staae endnu meget tilbage, ihvorvel en stor Hindring i saa Henseende bortryddedes, da Kong Oscar afskaffede Laugstvangen.

Handelen er i stærk Stigen, hvortil deels de i de sidste Aar vedtagne Reformer i Toldlovgivningen bidrage, deels den forøgede Production af Landets Udførselsartikler. I høi Grad befordres den ved Rigets mange og betydelige Kanaler, som tilsammen have en Længde af 81 M., og af hvilke de vigtigste ere følgende: Trollhätta- og Göthakanal, som forbinde Østersøen og Kattegattet med hinanden indbyrdes og med Venern og Vettern; Hjelmarkanalen, som forener Hjelmaren og Mälaren; Söderteljekanal, som forbinder Mälaren med en Bugt af Østersøen, og Strömholmskanal, som forbinder Søen Barken i det østlige Dalarne med Mälaren. Ikke mindre Indflydelse paa Handelen maae de endnu under Arbeide værende Jernbaner komme til at udøve. Disse anlægges paa de vigtigste Communicationsveie af Staten, som desuden ved Laaneunderstøttelser eller Garantering af en vis Indtægt søger at fremme Anlæggelse af Bibaner paa private Interessentskabers Bekostning. I November 1862 aabnedes hele den 62 M. lange Statsjernbane mellem Stockholm og Götheborg, den saakaldte vestlige Stambane, som gaaer over Södermanland, Nerike og Vestergöthland; Statens sydlige Stambane skal gaae fra Malmö over Jönköping og ved Falköping i Vestergöthland forene sig med den vestlige, samt ved en over Østergöthland dragen Fortsættelse (den saakaldte østlige Stambane) forbindes ogsaa med den vestlige Stambanes østligere Deel; heraf blev 1862 en Strækning af omtrent 22 M., fra Malmö til Elmhut i Småland, færdig. Udførte ved private Compagnier ere Ørebro-, Nora-, Arboga- samt Fahlun-Geflebanerne foruden flere mindre Baner, der ere anlagte for Bjergværksdriftens og Tømmerudførselens Skyld, i Vermland, Dalarne og Helsingland. Et andet vigtigt Middel til Handelens Fremme har Landet erholdt i de 1853 paabegyndte Telegraphlinier, hvilke 1861 havde en Længde af omtrent 852 M. Værdien af Sverrigs Ind- og Udførsel udgjorde:

	Indførsel.	Udførsel.
1848:	17,400,000 Rd.	19,800,000 Rd.
1853:	25,790,250 —	25,852,500 —
1857:	42,645,000 —	39,216,750 —
1859:	37,120,500 —	39,333,500 —

Til S. ankom i Aaret 1859 fra Udlandet 9,225 Skibe med 506,001 Læsters Drægtighed, og til Udlandet afgik 9,134 Skibe paa 528,249 Læster. De vigtigste Udførselsartikler ere Jern og Staal, Kobber, Korn, Planker og andre Trævarer samt Tjære. De vigtigste Indførselsartikler ere Bomuld, Viin og andre Spirituosa, Kaffe, Huder, Fisk, Salt, Sukker og Tobak. De Stater, med hvilke S. driver livligst Handel, ere England, Hansestæderne, de forenede Stater, Brasilien, Norge og Danmark. S.s Skibsfart er ikke ubetydelig, om den end ikke kan maale sig med Norges. Ved Slutningen af 1859 talte den svenske Handelsflaade 3,864 Skibe med 157,456 Læsters Drægtighed; 1830 havde S. kun 1,841 Skibe paa 72,074 Læster. Dampskibene, som 1838 vare 42 med 1,580 Hestes Kraft, beløb sig 1860 til 203 med 9,332 Hestes Kraft.

Maal og Vægt. 1) **Længdemaal:** Foden (Fot) er $131,_{615}$ Pariser Linier $= 0,_{9460}$ danske Fod. Den deles i det daglige Liv i 12 Tommer (Tum), som igjen deles i Halve, Fjerdedele og Ottendedele. Men ved Siden deraf benyttes Decimalinddelingen meget, hvorved 1 Fot er 10 Tum à 10 Linjer. 1 Alen (Aln) er 2 Fod, 1 Favn (Famn) 6 Fod. 1 Miil er 36000 Fod = 34055 danske Fod eller $1,_{419}$ danske Miil. Deraf gaaer $10,_{414}$ paa en Æqvatorgrad. — 2) **Flademaal.** 1 Tunneland er 14000 □ Aln = 12528 danske □ Alen $= 0,_{8940}$ danske Tønder Land. Den deles i 2 Spannland, og 1 Spannland i 16 Kappland eller 28 Kannland (Benævnelserne ere tagne af Kornmaalene, ligesom i Danmark). — 3) **Rummaal.** Grundeenheden er Kanna, som er $\frac{1}{10}$ svensk Cubikfod $= 2,_{617}$ franske Litres $= 2,_{709}$ danske Potter. — For Korn er en Tunna = 56 Kannor = $1,_{0535}$ danske Tønder. Den deles i 2 Spänner, 1 Spann i 4 Fjerdingar, 1 Fjerding i 4 Kappar; 1 Kappe er altsaa $1\frac{3}{4}$ Kannor. For Meel, salt Kjød, Fisk, Tjære o. s. v. er en Tunna kun 48 Kannor $= 130,_{03}$ danske Potter. For friske Sild er en Tunna 80 Kannor = $216,_{7}$ danske Potter. — For flydende Varer er 1 Foder = 2 Pipor; 1 Pipa = 2 Oxhufvuder; 1 Oxhufvud = $1\frac{1}{2}$ Åmar eller 6 Ankare; 1 Åm eller Fat = 4 Ankare; 1 Ankare = 15 Kannor; 1 Kanna = 2 Stop; 1 Stop = 4 Qvarter; 1 Qvart = 4 Jungfrur; altsaa er 1 Jungfru meget nær $\frac{1}{4}$ dansk Pægel. — 4) **Vægt.** 1 Mark eller Skålpund er $425,_{010}$ franske Gram $= 0,_{8500}$ danske Pund. 1 Skeppund er 20

Digitized by Google

Lispund à 20 Mark eller Skålpund à 32 Lod à 4 Qvintin. 1 Skålpund indeholder 8848 svenske As. Benævnelsen As skriver sig egentlig fra den gamle Guldvægt, efter hvilken 1 Mark (= 221,343 Gram = 0,4427 danske Handelspund) var 8 Unzer à 2 Lod à 4 Qvintin à 72 As. Den svenske As er = 0,9996 hollandske As; de ere altsaa næsten lige. — Foruden denne saakaldte **Victualievægt**, der tillige er Guld- og Sølvvægt, bruges endnu 5 forskjellige Metalvægte, nemlig Stapelstadsvigt, Uppstadsvigt, Bergsvigt, Tackjernsvigt og Råkopparsvigt, samt en særegen Medicinalvægt, der har samme Inddeling som den danske, men i hvilken Pundet er 7416 svenske As = 356,234 Gran = 0,8499 danske Medicinalpund. — Ved Lov af 31te Januar 1855 er imidlertid et nyt System indført med Decimalinddeling, som dog først træder i Kraft fra 1ste Jan. 1863. **Længdemaal.** 1 Ref er 10 Stänger; 1 Stång er 10 Fot; 1 Fot er 10 Tum; 1 Tum er 10 Linjer. Foden er herved uforandret = 131,615 Par. Lin. — For Flademaal og Rummaal benyttes for Størstedelen kun Qvadraterne og Cuberne af Længdemaalene. — **Flademaal.** 1 □ Ref er = 2237 danske □ Alen og udgjør 100 □ Stänger à 100 □-Fot. — **Rummaal.** 1 Cubikfot er 10 Kannor eller 1000 Cubiktum; 1 Kanna er 100 Cubiktum. — **Vægten** er kun een, nemlig Victualievægten. 1 Nyläst er 100 Centner à 100 Pund à 100 Ort à 100 Korn. Pundet er det gamle Skålpund = 425,010 Gram. Dog er Medicinalvægten beholdt uforandret.

Mynt. Ifølge Lov af 3die Febr. 1855 regnes her efter Rigsdaler Rigsmynt à 100 Øre saaledes udmyntet, at 1 kölnsk Mark fiint Sølv udbringer 86,68335 Rigsdaler svensk Rigsmynt af Værdi 48,42 ß dansk Rigsm. Tidligere regnedes her efter Rigsdaler Rigsgjeld à 48 Skillingar à 4 Styfver à 3 Rundstykker af samme Værdi som de ovenfor anførte Rigsdaler Rigsmynt eller efter Daler Banco, der deeltes paa samme Maade, men havde 50 pCt. større Værdi. Af Mynter findes her i Guld: enkelte, dobbelte og firedobbelte Ducater, af Fiinhed 23 Karat $4\frac{4}{10}$ Gr. saaledes udmyntede, at 1 kölnsk Mark fiint Guld udbringer 68,7674 D. af Værdi = 4 Rd. $21\frac{1}{4}$ ß dansk Rigsm. I Sølv: Mynter paa 4, 2, 1, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{10}$ Rigsdaler Rigsmynt, alle 12-lødige (1 Rigsdaler Rigsmynt = 1 Rigsdaler af den ældre Rigsgjeld = $\frac{2}{3}$ gamle Daler Banco), Mynter paa 1, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{16}$ og $\frac{1}{32}$ ældre Species Daler à 4 Rigsdaler Rigsgjeld, alle 12-lødige. I Kobber: Mynter paa 5, 2, 1 og $\frac{1}{2}$ Øre (1 Øre = $\frac{12}{25}$ ß Rigsgjeld = $\frac{8}{25}$ ß Banco) og ældre Mynter paa 4, 2, 1, $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{6}$ ß Banco.

Borgerlige og politiske Forhold. Sverrig inddeles i administrativ Henseende i 24 Län: Stockholm, Upsala, Nyköping, Vesterås, Örebro, Stora Kopparberg og Carlstad (i Svealand); Linköping, Kalmar, Carlskrona, Christianstad, Malmöhus, Halmstad, Götheborg, Elfsborg, Skaraborg, Jönköping, Kronoberg og Visby (i Göthaland) samt Gefleborg, Vesternorrland, Vesterbotten, Norrbotten og Østersunds Län (i Norrland), hvorhos Stockholm Stad udgjør et eget, ikke under noget Län hørende, Statholderskab. Den høieste administrative og executive Myndighed er i hvert Län overdragen en Landshøvding. Til Oppebørsel af Skatterne og Opretholdelse af den offentlige Orden ere disse Län inddeelte i tilsammen 115 Fogderier. Den gamle Inddeling af S. i 4 Hoveddele, Svealand, Göthaland, Norrland og Lappland, samt af de 3 førstnævnte Hoveddele i 23 Landskaber, har nu blot historisk Interesse. I judiciel Henseende er Landet inddeelt i 94 Herreder, og i hvert af disse udøves den dømmende Magt af en Herredshøvding i Forbindelse med 12 Bisiddere, som kaldes »nämndemän« og sædvanlig vælges af Bondestanden. I Stæderne er den judicielle Myndighed overdragen Magistraterne. Egentlig Jury forefindes blot i Trykkefrihedssager, og dennes Medlemmer vælges da af den anklagende og anklagede Part samt Domstolene i Forening. Den 2den Instants, til hvilken appelleres fra Herredsretter og Magistrater, bestaaer af de 3 Hofretter: Svea Hofret i Stockholm, Götha Hofret i Jönköping og Hofretten over Skaane og Blekinge, som har sit Sæde i Christianstad. Den 3die og sidste Instants er Høiesteret i Stockholm. — I geistlig Henseende er Landet deelt i 1 Erkebispestift (i Upsala) og 11 Bispestifter. Provstiernes Antal er 172, Pastoraternes 1,300, Sognenes 2,500. Til den lutherske Lære, som er S.s Statsreligion, bekjender sig det overveiende Antal af Landets Indbyggere; Jødernes Antal var 1855 kun 985. Antallet af de Christne udenfor Statskirken er neppe meer end 1—2000. I Henseende til Sundhedspleien er Landet inddeelt i 148 Lægedistricter, i hvilke Districtslæger ere ansatte; i de fleste af Stæderne ere Stadslæger ansatte. I hvert Län findes eet eller flere Länslazaretter; Antallet af Hospitaler for Sindssyge er 9. Ved Begyndelsen af 1862 fandtes i hele Riget 167 Apotheker.

S.s Stæder ere 89 i Antal og havde ved Slutningen af 1859 en Befolkning af tilsammen 414,086 Indbyggere eller ikke fuldt 11 pCt. af hele Rigets Folkemængde. Ordnede efter Indbyggernes Antal 1859 ere Stæderne følgende:

Stockholm ..	105,747	Uddevalla	4,200
Götheborg ...	33,014	Halmstad	3,701
Norrköping...	19,449	Vennersborg ..	3,601
Malmö......	18,058	Lidköping	3,397
Carlskrona ...	14,986	Sala	3,309
Gefle	10,905	Hernösand	3,160
Upsala	8,679	Vexiö	3,135
Lund........	7,931	Borås.........	2,824
Calmar.......	7,793	Arboga	2,801
Jönköping	7,433	Söderhamn ...	2,666
Örebro	6,577	Hudiksvall	2,581
Linköping	5,927	Varberg	2,514
Carlshamn....	5,452	Vadstena......	2,420
Landskrona....	5,401	Mariestad	2,236
Visby	5,384	Oscarshamn ..	2,195
Christianstad...	5,348	Skara	2,167
Ystad	5,215	Christinehamn .	2,134
Vestervik......	5,215	Eksjö	1,879
Helsingborg ...	5,147	Umeå	1,815
Fahlun.......	4,769	Philipstad.....	1,719
Nyköping	4,512	Åmål	1,659
Eskilstuna	4,430	Köping	1,658
Carlstad	4,427	Strömstad	1,644
Sundsval.....	4,332	Vimmerby	1,631
Vesterås......	4,246	Östersund	1,624

Digitized by Google

Södertelje	1,606	Grenna	1,084
Engelholm	1,573	Lindesberg	1,057
Sölvesborg	1,553	Marstrand	1,038
Piteå	1,544	Vaxholm	985
Luleå	1,543	Hjo	971
Alingsås	1,526	Kongelf	925
Skenninge	1,477	Skanör	818
Enköping	1,468	Thorshälla	796
Strengnäs	1,451	Haparanda	693
Söderköping	1,414	Borgholm	659
Ulricehamn	1,404	Mariefred	651
Cimbrishamn	1,397	Öregrund	641
Skösde	1,336	Östhammer	567
Östersund	1,183	Kongsbacka	542
Norrtelge	1,167	Säter	488
Nora	1,130	Sigtuna	466
Laholm	1,104	Trosa	434
Hedemora	1,098	Skellesteå	331
Falköping	1,091	Falsterbo	319
Falkenberg	1,085		

De betydeligste af Flekkerne, og anseligere end mange af de mindre Stæder, ere: Trelleborg, Båstad, Lysekil, Ronneby, Vernamo, Valdemarsvik, Motala, Smedjebacken og Örnsköldsvik.

Almueundervisningen har vel allerede i ældre Tider været Gjenstand for Regjeringens Omsorg, men først ved den kongl. Bekjendtgjørelse af 18de Juli 1842 blev det bestemt, at hvert Landsogn skulde have ibetmindste 1 Almueskole. Da flere Provindser ere saa tyndt befolkede, ere dog flere af disse Skoler ambulatoriske ɔ: Læreren underviser i forskjellige Dele af Aaret i de enkelte Egne af Skolens Gebeet. Ved de i Stiftsstæderne oprettede Seminarier er der sørget for Uddannelsen af duelige Skolelærere. For den høiere Underviisning findes Skoler af 2 Slags, nemlig deels høiere, som have 7 Klasser og dimittere til Universitetet, deels lavere med 5, 3 eller ibetmindste 2 Klasser. Ifølge den nugjeldende Organisation, som er fastsat ved Skoleloven af 1859, ere den lærde og reale Underviisning forenede i samme Skoler, men indenfor disse fordeelte paa 2 særskilte Brancher. Til den videnskabelige Dannelse har S. 2 Universiteter: i Upsala, stiftet 1477, og i Lund, stiftet 1688, hvilke ved de nye Statuter af 1852 have erholdt en i visse Henseender forandret Organisation. Ved Siden af disse Universiteters medicinske Faculteter virker det Carolinske medico-chirurgiske Institut i Stockholm for den medicinske Underviisning. Techniske Læreanstalter ere: det technologiske Institut i Stockholm, det Chalmerske Institut i Götheborg samt de techniske Skoler i Norrköping, Örebro, Borås og Malmö. Navigationsskoler findes i Stockholm, Götheborg, Malmö, Gefle, Kalmar, Visby, Carlshamn og Hernösand. Militære Underviisningsanstalter ere: Krigsakademiet paa Carlsberg og Artilleriskolen paa Marieberg (begge tæt ved Stockholm). Skoler for Kunstnere ere: »De Fria Konstnernas Akademi« (stiftet 1735) og »Musikaliska Akademien« (stiftet 1771), begge i Stockholm. Blandt de øvrige Specialskoler fortjene »Bergsskolan« i Fahlun og »Skogsinstitutet« i Stockholm særskilt at nævnes. Samfund for Videnskab og Litteratur ere: »Svenska Akademien«, »Witterhets-, Historie- och Antiquitets-Akademien« samt »Wetenskaps-Akademien« i Stockholm, »Wetenskaps-societeten« i Upsala og »Physiographiska Sällskapet« i Lund.

Statsforfatning. S.s Grundlove ere: „Regjeringsformen" af 6te Juni 1809, „Successionsordningen" af 26de September og „Rigsdagsordningen" af 10de Februar 1810 samt „Trykkefrihedsforordningen" af 16de Juli 1812, hvortil kommer „Rigsakten" af 31te Juli 1815, hvorved S. er forenet med Norge under een Konge. S. er et constitutionelt Monarchie, og Thronfølgen er arvelig i den mandlige Linie af Huset Bernadotte. Kongen, som maa bekjende sig til den evangeliske Lære, har den udøvende Magt, har Ret til at begynde Krig og slutte Fred, til at benaade i Criminalsager, at ophøie til grevelig, friherrelig eller adelig Stand, at uddele Ridderværdighed, at udnævne til alle vigtigere Embeder. De Embedsmænd, som ere i Besiddelse af saakaldte »förtroendeposter«, saasom Statsraader, Collegiepræsidenter, Landshøvdinger, Gesandter hos de udenlandske Magter, Generaler og Admiraler, Fæstningscommandanter m. Fl., kan Kongen afsætte, naar han finder for godt; de øvrige Embedsmænd kunne derimod kun afsættes efter retslig Undersøgelse og Dom. Kongen selv er uansvarlig, men forpligtet til i de fleste Tilfælde at raadføre sig med et ansvarligt Statsraad, af hvis Medlemmer 7 ere Chefer hver for sit Departement. Disse Departementer ere: Justitie-, Udenrigs-, Civil-, Finants-, Landforsvarets-, Søforsvarets- og Geistlig-Departement. Den lovgivende Magt deler Kongen med Rigets Stænder, som ordentligviis træde sammen hvert 3die Aar, men ogsaa paa anden Tid kunne af Kongen sammenkaldes til overordentlige Møder. Stænderne bestaae af 4 Afdelinger, nemlig Ridderskabet, Præste-, Borger- og Bondestanden, og have Ret til i Forening at beskatte Nationen og anvise Penge til Statsstyrelsen, og uden deres Samtykke er Kongen uberettiget til at give nye Love, optage Laan, udskrive Mandskab eller forandre Rigets Mynt. Hos dem er ogsaa Bestyrelsen af Rigets Bank, ligesom de ogsaa have Ret til at kalde Statsraaderne til Ansvar, til ved den af dem udvalgte Justitieombudsmand at vaage over Retspleiens og Administrationens Overeensstemmelse med Forfatningen og Lovene, og til ved deres Revisorer at undersøge Statsstyrelsens Regnskaber. Til at ophæve og forandre Grundlovene og give nye saadanne fordres alle Stænders samstemmende Beslutning og Kongens Sanction, og saaledes ogsaa ved Spørgsmaal om Standsprivilegier; i andre Sager er i Almindelighed foruden Kongens Samtykke blot 3 Stænders Beslutning nødvendig. Ved Spørgsmaal om Forandring i den finantsielle Lovgivning kunne Stænderne blot i en Indstilling udtrykke deres Ønsker, men den besluttende Magt er hos Kongen. Alle adelige Slægters »hufvudmän« ere selvskrevne Medlemmer af Rigsdagen, ligeledes Biskopperne; de øvrige Rigsdagsmænd vælges. Til at forberede Behandlingen af de paa Rigsdagen forekommende Sager vælges ved hvert Rigsmøde 6 Udvalg, til hvis Undersøgelse saavel de af Kongen gjorte Forslag som de af enkelte Rigsdagsmænd reiste Spørgsmaal overgives. — Ved den meget detaillerede „Trykke-

Digitized by Google

frihedsforordning" er Trykkefriheden paa det Omhyggeligste bleven betrygget.

I Spidsen for de forskjellige Grene af Forvaltningen, men underkastede Regjeringens Control og virkende efter dens Instructioner, ere de 7 Collegier: Krigscollegiet, Marinecollegiet, Kammercollegiet, Kammerretten, Statscontoret, Commercecollegiet og Sundhedscollegiet. Andre overordnede Autoriteter, som ikke bære Navn af Collegier, ere Generaltoldbdirectionen, Generalpostdirectionen, Bestyrelsen af de offentlige Veie, Fængselsbestyrelsen, Telegraphbestyrelsen, Jernbanebestyrelsen, Skovbestyrelsen og Landmaalercontoret.

Den svenske Armee bestaaer af 3 forskjellige Slags Tropper: de „hvervede", de „indbeelte" og Reserven. De hvervede Tropper paatage sig Capitulation paa bestemt Tid og anvendes til Garnisoner i Stæder og Fæstninger, med Undtagelse af Vermlands Feltjægerregiment, som kun gjør Tjeneste ved Exercitsmøderne. De „indbeelte" Tropper underholdes hovedsagelig ved svenske Jordeiendomme, hvoraf en stor Deel i dette Øiemed ere indbeelte i »rusthåll«, som bekoste Rytteriets Underhold, og »rotar«, som underholde Infanteriet. Rothållaren (ɔ: Eieren af en saadan Bondegaard, som skal stille en Infanterist) skal forsyne Soldaten med en Pengesum (det saakaldte »lega«) ved hans Antagelse, med Fribolig eller Erstatning derfor og endelig med adskillige Præstationer in natura; Bekostningen ved Anskaffelse af Vaaben og Beklædning deler Staten med Rothållaren. De „indbeelte" Regimenters høiere Befalingsmænd have istedetfor Gage Benyttelsen og Indtægten af visse dertil anviste Gaarde, som kaldes »boställen«. Armeens Reserve bestaaer af „Extra-Roteringen", som bevilgedes af Rigsdagen 1809 og indkaldes fra de Jordeiendomme, som forhen vare aldeles frie for denne Byrde, dog kun i Krigstid, samt „Beväringen", som bestaaer af hele Landets vaabenføre Mænd fra det 21de til det 25de Aar, hvilke ere forpligtede til at gjennemgaae 30 Dages Exerceerskole, fordeelte paa 2 Aar. Fra Vaabensvelse i Fredstid kan dog visse Procent af „Beväringen" frikjøbe sig ved at erlægge en bestemt Afgift (for nærværende Tid 50 Rd.). Beväringen commanderes i Almindelighed af den øvrige Armees Befalingsmænd, og kun nogle af dens Afdelinger, nemlig Stockholms, Hallands, Vesternorrlands og Gottlands, have deres egne Officeers- og Underofficeerscorpser. En forskjellig Organisation har Gottlands Beväring, som indbefatter hele Øens vaabenføre Mandskab fra det 18de til det 50de Aar og hvert Aar gjennemgaaer 6 Dages Øvelse. De „hvervede" Tropper bestaae af 2 Livgarderegimenter til Fods, 1 Livgarde til Hest, 1 Husarregiment, 3 Artillerieregimenter, 1 Feltjægerregiment samt 1 Ingenieurcorps, og udgjøre omtrent 6,400 Md. Extra-Roteringen tæller 3,400 Md. og Beväringen omtrent 100,000 Md. Adskiller man Armeens Stamtropper (de „hvervede" og „indbeelte") efter de forskjellige Vaabenarter, saa tæller Artilleriet 3,000, Cavalleriet 4,700 og Infanteriet 25,000 Md. Naar Reserven regnes med, saa udgjør hele Armeen henimod 140,000 Md. I militær Henseende er Landet indbeelt i 5 Militærdistricter, og for hvert af disse er ansat en Generalcommandant.

Ogsaa ved Flaaden ere saavel den ordinære som den extraordinære Rotering indførte. Antallet af det „indbeelte" Mandskab („Båtsmanskapet") er over 5,000 Md. Desuden hører til Flaaden et hvervet Marineregiment paa 800 Md., samt Matros-, Skibsdrenge-, Kanoneer- og Tømmermandscorpser, og endelig Sø-Beväringen, som indkaldes fra Kystegnene og Øerne. Flaaden har 2 Stationer: i Carlskrona og Stockholm, samt et Depot i Götheborg. I Aaret 1857 bestod Flaaden af 10 Linieskibe, 4 Seilcorvetter, 9 Dampcorvetter, 4 Brigger, 20 Kanonskonnerter, 77 Kanonslupper, 122 Kanonjoller, 6 Morserfartøier, foruden Chefs-, Syge-, Rapport- og Transport-Skibe.

Finantsvæsenet. Statsbudgettet for Perioden fra 1ste Jan. 1861 til 31te Decbr. 1863 angive de aarlige Indtægter til 14,485,750 Rd., hvoraf 4,085,550 ordinaire og 10,400,200 extraordinaire. Til de sidste høre fornemmelig Toldindtægterne: 5,550,000, Postvæsenets Indtægter: 700,000 og Brændviinsskatten: 3,500,000 Rd. De aarlige ordinaire Udgifter ere: for Civillisten 639,200, Justitsdepartementet 1,099,285, Udenrigsdepartementet 239,600, Landforsvaret 4,363,860, Søforsvaret 1,652,550, Civildepartementet 1,103,475, Finantsdepartementet 2,135,225, Geistligt Departement 1,638,200 samt Pensions- og Vartpengevæsenet 584,460, eller ialt 13,455,355 Rd. De extraordinaire Udgifter i 1861—63 ere beregnede til 13,222,458, hvoraf Renter og Amortisering af Statens Jernbanelaan udgjøre 4,437,666. Disse Udgifter ventes at blive dækkede deels ved Overskud fra foregaaende Aar 3,255,580, deels ved ordinaire Indtægters forventede Overskud for denne Periode, 3,089,685, deels ved Rigsbankens Overskud, 500,000, deels ved Afbetaling paa Laan 1,400,000, deels ved flere mindre Indtægter. — S.s udenrigske Statsgjeld, meest hidrørende fra Jernbanelaan, kan anslaaes til 22 Mill. Rd. (den indenrigske Gjeld opveies rigelig af „Riksgäldskontorets" Activer).

Bankvæsenet. S.s allerede 1668 oprettede Rigsbank, som staaer under Stændernes Bestyrelse og derfor kaldes »Rikets Ständers Bank«, har sit Hovedcontoir i Stockholm samt Laanecontoirer i Götheborg og Malmö. Ved Rigsdagens Beslutning af 1850 anvistes 1,125,000 Rd. til Understøttelse af de Filialbanker, som forventedes at ville opstaae i Stæderne, og angaaende hvis Virksomhed foreskreves, at denne skulde bestaae i Udlaanen, Vexeldiscontering og Udstedelse af Creditiver. Ved Siden af de Filialbanker, som ere opstaaede ifølge denne Rigsdagsbeslutning, og af hvilke den i Gefle er den ældste, har Landet et ikke ringe Antal Privatbanker, som have dannet sig efter en kongelig Kundgjørelse af 1824 og allerede 1852 vare 8, men senere ere blevne endnu flere; deres Virksomhed bestaaer i Udlaanen, Vexeldiscontering samt Deposit- og Kassecreditiv-Virksomhed.

S.s Historie. S. har først lidt efter lidt erhvervet sig sine nuværende Grændser og ogsaa først lidt efter lidt udviklet sig til en indre Eenhed. Landets sydlige Dele (Skaane, Hal-

land og Blekinge) have oprindelig været forenede med Danmark; andre Dele af det (Bohuslän, Jemtland og Herjedalen) have været omtvistede Besiddelser, idet baade Norge og S. gjorde Fordring paa dem. Det egentlige S. (Svealand, Göthaland og Norrland) var beboet af 2 med hinanden nærbeslægtede skandinaviske Stammer, Svear og Göther, af hvilke de sidste vare nærmest i Slægtskab med de gamle danske Provindsers Befolkning. Ved Sammensmeltningen af disse Stammer opstod det svenske Folk. S.s ældste Historie viser os, hvorledes disse Folk levede i mindre, adskilte Samfund, »landskap«, blandt hvilke Uppland, som det ældst befolkede Landskab og Sædet for den fælleds Nationalcultus, med Tiden vandt et Slags Principat. Dets Kongeslægt, Ynglingaslägten, anseer man sædvanlig for S.s ældste Dynastie. Det var dog først den sidste af denne Slægt, Ingiald Illråde (omtrent 600 e. Chr.), som ved List og Vold gjorde sig til Herre over de omliggende Landskaber. Han omkom i de Stridigheder, han havde vakt, og hans Slægt ophørte at regjere i S. (s. Harald Haarfagre). Uppland og Sveafolket bevarede imidlertid deres Principat, og deres Kongeslægt, Upsala-Kongerne (Ivar Vidfamna af Skölbungaslægten, Sigurd Ring, den i Sagnene berømte Ragnar Lodbrok og hans Efterfølgere) havde Overherredømmet. Riget var, som de ældre germaniske Kongedømmer, en Mellemting mellem Arverige og Valgrige. Fra Deeltagelse i Kongevalget vare Götherne udelukkede. Religionen var den for Norden fælleds Asalære, og Samfundsforholdene lignede begge de andre nordiske Folks. Svenskernes Vikingefarter have været mere rettede mod det østlige end mod det vestlige Europa, og Meget tyder paa, at de ældste Statsforbindelser i Rusland ere blevne grundlagte af dem. Christendommen omstyrtede den gamle Tingenes Tilstand. Den prædikedes i Svealand af en frankisk Munk Ansgarius allerede i Midten af det 9de Aarh., men blev dog der sidst befæstet. Göthaland blev tidligere christnet, og Upsalakongen Olaf Skötkonung (993—1024) blev der døbt Aar 1000. Efter denne Forandring i Religion begyndte Götherne ivrig at stræbe efter Anerkjendelse og Deeltagelse i Kongevalget, og da den gamle Kongeslægt var uddød (1061), optraadte ogsaa med Slægten Stenkil (1061—1129) et göthisk Dynastie. Under dette vandt Christendommen større og større Indgang i Svealand, og den gamle Religions Hovedtempel i Upsala ødelagdes. Men endnu under den 2den Regent af dette Dynastie, Inge den Ældre, var Hedenskabet i Svealand saa mægtigt, at det kunde opstille en Modkonge, Blotsven. Da Slægten Stenkil var uddød (før 1129), valgte Svear og Göther hver sin Konge, Götherne en dansk Prinds Magnus Nilsson, Svearne Ragnvald Knaphöfde, som ombragtes af Götherne. Efter Magnus Nilssons Død (i Slaget ved Fodevig 1134) forenedes atter begge Folk under Sverker I. Imidlertid ophørte ikke Sondringen mellem de to Stammer. To Kongeslægter, den Sverkerske og den Erikske (1133—1250), den første understøttet af Götherne, den sidste af Svearne, beklædte vexelviis Thronen, idet en Konge af den ene Slægt stedse efterfulgte en Konge af den anden. Under den første Konge af det Erikske Huus, Erik IX den Hellige (1155—60), S.s Skytshelgen, førtes Folket ud paa det første Korstog til Finland, og Grundvolden til dette Lands svenske Cultur lagdes af ham; under den Sidste af denne Slægt, Erik XI, og navnlig ved hans Jarl Birger af Folkungeslægten, Stamfaderen for det efterfølgende Dynastie, befæstedes denne Cultur ved et nyt Korstog, som medførte Christendommens Udbredelse til det indre Finland. Den katholske Kirke erholdt i denne Tid samme Organisation som i det øvrige Europa, ved Kirkemøderne i Linköping (1152) og i Skenninge (1248) samt Upsala Erkebispedømmes Oprettelse (1163). Standsprivilegiernes Tidsalder begynder hermed, thi Præsteskabets Skattefrihed og Fritagelse for at staae under de almindelige Domstole var det første Standsprivilegium (1200). Under den følgende Kongeslægt, Folkungarne (1250—1397), udvikledes disse Privilegier endnu mere. Valdemar (1250—79) blev stødt fra Thronen af sin Broder Magnus Ladulås (død 1290), som bestemte, at de, der til Krig stillede fuldtudrustede Hestfolk, skulde for deres Eiendommes Vedkommende være frie for alle Skatter, og derved gav Adelen, Rigets første Stand, dens Organisation. Thorkel Knutsson, Formynder for Kong Magnus's Sønner, Kong Birger samt de med Lehn rigelig begavede Hertuger Erik og Valdmar, fuldendte Finlands Omvendelse og Erobring. Da han var bleven dræbt af sine Myndlinger, ødelagdes Kongehuset ved indre Stridigheder. Da Kong Birger havde sultet sine Brødre ihjel, blev han fordreven fra Landet og døde i Landflygtighed i Danmark, Aaret efter at hans Søn var bleven henrettet som Hevnoffer for Faderens Mordgjerninger. Ved det Kongevalg, som fandt Sted efter hans Afsættelse 1319, og hvorved Hertug Eriks Søn Magnus (1319—63) blev valgt, bleve Stændernes Privilegier politisk anerkjendte. Under denne Konge gjordes 1347 et stort Skridt fremad til Landskabernes Sammensmeltning ved den for hele Landet fælleds Lov (Landslagen), som dog først 1492 blev fuldstændig antagen. Aristokratiet viste sig snart at være Kongemagten overlegent: det afsatte de sidste Konger af Folkungeslægten, Magnus II og hans Søn Haakon, og indkaldte fra Udlandet Albrecht af Mecklenburg (1363—89). Da denne søgte at gjenoprette Kronens Anseelse, indkaldtes mod ham Margareta af Danmark, som ved Kalmarunionen 1397 forenede de 3 nordiske Riger under eet Scepter. Denne Union med Danmark og Norge, under Konger af tydsk Herkomst og med Regjeringsgrundsætninger, som strede imod Landets Forfatning (Erik af Pommern afsat 1439, Christopher af Baiern, død 1448, Christian af Oldenburg, Kong Hans og Christian II), blev snart forhadt for det egentlige Folk, Almuen og det nationale Parti af Adelen, medens den derimod yndedes af en anden Deel af Adelen og af Kirkens Stormænd. Misfornøielsen udbrød først i Dalfolkets Opror mod Erik af Pommern under Engelbrekt Engelbrektsson 1434. Denne af Nationen høiagtede Frihedshelt blev snigmyrdet 1436. I Spidsen for den nationale Bevægelse traadte efter hans Død Carl Knutsson af den mægtige Slægt Bonde.

Digitized by Google

Han blev Rigsforstander (1436—41) og efter Christopher af Baierns Død Konge 1448 under Navn af Carl VIII. Til Forsvar for Unionen optraadte imidlertid endeel af de geistlige og verdslige Stormænd, i Spidsen for hvilke stod Erkebisp Jöns Bengtson af den mægtige Slægt Oxenstjerna. Kalmarunionen fornyedes 1450 saaledes, at man fremdeles skulde vælge en for alle Riger fælleds Konge. Imidlertid udbrød Krig mellem begge Kongerne. Da Carls Magt i denne var bleven knækket og han omsider blev anfalden af den oprørske Erkebisp, flygtede han ud af Landet 1457. Christian af Oldenburg, som var bleven indkaldt og kronet til Konge, gjorde sig snart saa forhadt ved sine Pengeudpresninger, at Carl paany kom paa Thronen 1464. Allerede 1465 blev han igjen afsat, men ved de mægtige og med ham beslægtede Familier Sture og Tott blev han for 3die Gang Konge, og døde som saadan 1470. Som Rigsforstander med kongelig Magt styrede Sten Sture den Ældre Riget 1472—1503; ham efterfulgte Svante Sture (af Slægten Natt och Dag) 1504—12 og dennes Søn Sten Sture den Yngre 1512—20. Fra 1497—1501 havde Kong Hans været erkjendt som Konge, og 1520 tiltvang Christian II sig med Vaabenmagt Anerkjendelse. Han søgte at befæste sin Magt ved i det saakaldte stockholmske Blodbad at udrydde Landets vigtigste Mænd, men denne Voldshandling medførte Unionens uigjenkaldelige Opløsning. Som Anfører i Kampen mod det fremmede Herredømme, der nu havde mistet alle Tilhængere i Landet, fremtraadte Gustav Eriksson af Slægten Vasa, som i Unionens ældre Tider havde været en af dens vigtigste Støtter. Han blev Rigsforstander 1521, Konge 1523 og blev Stamfader for et nyt Dynastie (s. forresten Gustav I). Ved sin Død efterlod han Kronen til den ældste af sine Sønner, Erik; for de yngre Sønner Johan, Magnus og Carl havde han oprettet Hertugdømmer. Erik XIV (1560—68) indskrænkede den Magt, som i Faderens Testamente var bleven indrømmet Hertugerne, og blev afsat 1568 (s. II, S. 702). Hertug Johan, som nu under Navn af Johan III besteeg Thronen (1568—92) tilendebragte endelig den ødelæggende Krig med Danmark ved Freden i Stettin 1570. Han indgik det for Kongehuset og Folket saa skjebnesvangre Ægteskab med den polske Prindsesse Katharina, som, selv ivrig katholsk, udøvede stor Indflydelse paa den vankelmodige Konge, saa at Thronfølgeren Sigismund blev opdragen i den katholske Tro. Allerede 1587 Konge i Polen, besteeg Sigismund 1592 ogsaa den svenske Throne. Hans Helden til Katholicismen bevirkede inden kort Tid baade hans Afsættelse og hans Slægts Udelukkelse fra Thronfølgen. I Polen vedbleve Sigismunds Efterkommere at regjere til 1668; i S. derimod gik Thronfølgen over til Gustav I's yngste Søn Carl IX og dennes Ætlinger. Carl havde under Sigismunds Regjering været Protestantismens vigtigste Støtte. Ved hans Bistand var Upsala Kirkemødes Beslutning (1593) bleven sat igjennem og derved Slutstenen lagt til den svenske Kirkes Reformation. Han havde med væbnet Haand fordrevet den katholske Konge fra S., og nu fortsattes Striden mellem dem paa den anden Side af Østersøen. Snart indvikledes Carl i Strid ogsaa med Rusland og Danmark, saa at han efterlod sin Søn og Efterfølger, den store Gustav II Adolph (1611—32) 3 Krige at tilendebringe. Den danske Krig endtes ved Freden i Knærød 1613; Freden i Stolbova 1617 udelukkede Rusland fra Østersøen og forenede Finland med Estland og Livland, hvilke Provindser tilligemed det polske Preussen ved Stilstanden i Stumsdorf 1629 lagdes under den svenske Krone. I Krigen med Polen blev ogsaa et religiøst Moment medvirkende:, den tydske Keiser, den bigotte Ferdinand II, var i denne Krig Polens Allierede imod den protestantiske Magt i Norden. Efterat Gustav Adolph ved Stilstanden i Stumsdorf havde faaet friere Hænder, vendte han sig paa sine undertrykte tydske Troesfællers Vegne imod Keiseren selv. Denne hans Kamp for Protestantismens Bestaaen, i hvilken han efter en toaarig Seiersbane døde Heltedøden i Slaget ved Lützen 1632, har gjort ham til en Menneskelighedens Heros. Gustav Adolphs Regjering gjør ogsaa Epoche i Landets indre Historie; s. III, S. 434. Under de uophørlige Kampe vandt imidlertid Aristokratiet en for de andre Samfundsklasser trykkende Overvægt, hvilken end yderligere forøgedes under den Formynderregjering af 5 høie Rigsembedsmænd (Drosten, Marsken, Admiralen, Cantsleren og Skatmesteren) samt Raadet, som styrede Riget under Dronning Christina's Mindreaarighed. Sjælen i denne Formynderregjering var den udmærkede Rigscantsler Axel Oxenstjerna, Gustav Adolph's Ven og Raadgiver. Med Kraft og Indsigt lededes den indre og ydre Politik, ogsaa efter Dronningens Regjeringstiltrædelse 1644. De store Feltherrer Banér, Torstenson og C. G. Wrangel, som havde uddannet sig i Gustav Adolph's Krigsskole, hævdede de svenske Vaabens Overvægt i Tydskland. Den westphalske Fred 1648 udvidede S.s Gebeet med Forpommern og tilhørende Øer, Wismar, Bremen og Verden, og en Krig med Danmark, som var udbrudt 1643, endtes ved Freden i Brömsebro 1645, hvorved S. fik Herjedalen, Jemteland, Øsel og Gulland samt en treaarig Besiddelse af Halland. I denne Tid vare imidlertid Rigets Finantser komne i Uorden, fornemmelig derved, at man havde bortforpagtet og bortsolgt Kronens Domainer. Da det under disse Forhold blev stedse mere besværligt at regjere Landet, frasagde Dronning Christina sig Thronen (s. II, S. 208) og overdrog den til sin Fætter Carl Gustav af det Pfalz-Zweibrück'ske Huus, en Dattersøn af Carl IX. Carl X Gustav (1654—60) iværksatte ved den første Rigsdag 1655 en partiel Reduction af de tabte Krongodser, men de Krige, hvormed han stadig sysselsattes i sin korte Regjeringstid, forhindrede dennes fuldstændige Gjennemførelse; s. forresten II, S. 60. Danmark afstraadte ved Freden i Kjøbenhavn 1660 Skaane, Halland og Blekinge samt Bohuslän, Provindser, der ved deres naturlige Beliggenhed og Befolkning hørte til S. Herved havde det egentlige S. vundet sine nuværende Grændser. De øvrige af Carl X's Krige endtes ved Fredsslutningerne i Oliva 1660 og Kardis 1661. Ved Carl X's Død indtraadte

Digitized by Google

en Formynderregjering (1660—72), i hvilken Rigscantsleren Magnus Gabriel de la Gardie var Sjælen. Det Onde, hvoraf Staten leed, Aristokratiets Overmagt, forøgedes under denne endnu mere, og S. førtes ind i de Forbindelser med Frankrig, som senere bragte Landet i en meget farlig Stilling, efterat Gustav Adolph's Søn og Efterfølger Carl XI (1672—97) havde besteget Thronen. S. kom nemlig, som Frankrigs Bundsforvandte, i Krig med Brandenburg og Danmark, og kun efter de største Anstrengelser lykkedes det ved Fredslutningerne i St. Germain og Lund 1679 at gaae ud af denne Strid uden Tab. Carl XI er bleven kaldet den store Rigshuusholder, og det med Rette, thi det var ham, som atter bragte Orden i Statens Finantser. Reductionen af Krongodserne gjennemførtes med stor Strenghed, og de arvelige Forlehninger (Grevskaber, Friherreskaber og det saakaldte »Norrköpings besluts gods«) inddroges; om alt dette s. II, S. 60. Under hans Søn Carl XII (1697—1718) gik S.s Velstand og Kraft tabt, og Landet styrtedes i den dybeste Elendighed. Ihvorvel det ikke kan negtes, at denne Konges Halsstarrighed og Misbrug af den uindskrænkede Magt var den vigtigste Aarsag hertil, saa betragtes han dog endnu den Dag idag som en Nationalheros, fordi man i ham seer et typisk Udtryk for den djerve og standhaftige Aand, som Nationen besad paa den Tid, da dens tappre Bedrifter skaffede den en afgjørende Indflydelse paa Europas Anliggender. Om Carl XII's Krige s. II, S. 61. Han efterfulgtes af sin Søster Ulrika Eleonora, som efter 1 Aars Regjering frasagde sig Kronen til Fordeel for sin Gemal Frederik, Landgreve af Hessen. Ved de derpaa følgende Fredslutninger aftraadte S. sine Østersøprovindser til Rusland (i Nystad 1721), en Deel af Pommern til Preussen, Bremen og Verden til Hannover og Toldfriheden i Sundet til Danmark.

Kongemagten blev nu til det Yderste indskrænket ved Forfatningen af 1719, som lagde Magtens Tyngdepunct i Rigsdagen, indenfor hvilken igjen Ridderhuset havde en afgjort Overvægt. Den Periode, som nu indtraadte (1719—72), har man kaldt „Frihedstiden", men den Frihed, hvoraf den har faaet sit Navn, var nærved at bringe S. samme Skjebne, som senere ramte Polen. Under de 2 Konger, Fredrik I (1720—51) og Adolph Fredrik af det holsteen-gottorpske Huus (1751—71), udartede den politiske Tilstand mere og mere. To Partier, „Hattene" og „Huerne", kjæmpede stedse om Magten og stode begge i fremmed Sold: de første abløde Frankrig, de sidste England og Rusland. De Krige, i hvilke disse Partier paa fremmede Magters Tilskyndelse indviklede Landet, vare uheldige. Krigen med Rusland 1741—43 medførte Tabet af det østlige Finland indtil Kymeneelf, og Deeltagelsen i Syvaarskrigen mod Preussen bragte vel ikke S. noget Tab, men satte dog en Plet paa Nationens Krigsære ved den Mangel paa Kraft, hvormed den blev ført. I Henseende til de indre Forhold viser „Frihedstiden" sig fra en lysere Side, idet Handelen og Fabrikvæsenet udvikledes betydelig, endskjøndt ogsaa paa dette Gebeet Partiernes Stridigheder udøvede en skadelig Indflydelse. Endelig bragte Gustav III (1771—92) Riget ud af den ulykkelige Stilling, hvori det var kommet ved Partistridighederne, idet han ved Revolutionen af 1772 atter gjorde Kongemagten uindskrænket. Denne Konge, som var en af S.s meest udmærkede Regenter, bragte Landet ud af den ydmygende Afhængighed af fremmede Magter, tilintetgjorde Partivæsenet, vakte atter hos Nationen Følelsen for dens Værdighed og gav hele den indre Udvikling et nyt Opsving. Forresten s. III, S. 435. Gustav efterfulgtes paa Thronen af sin Søn Gustav IV Adolph, under hvis Mindreaarighed hans Farbroder Hertug Carl af Södermanland stod i Spidsen for Regjeringen; s. III, S. 436. Hertug Carl blev, efter Gustav Adolphs Afsættelse ved Revolutionen 1809, udvalgt til Konge under Navn af Carl XIII (1809—18) og afsluttede med Rusland Freden i Fredrikshamn, hvorved det af Fienden erobrede Finland aftraadtes. Efter Tabet af denne Provinds, som i 600 Aar havde været forenet med S., indbefatter den svenske Stat (med Undtagelse af nogle faa Tusinde Lapper og Finner) kun svensk Nationalitet. Ved Revolutionen 1809 indførtes den nu i S. gjeldende Statsforfatning. De Grundlove, som da vedtoges, bestemte nøiagtig Grændserne for Kongens og Folkets Rettigheder og gjorde derved Ende paa de langvarige indre Stridigheder. Da Carl XIII var barnløs, maatte det først og fremmest være Gjenstand for Stændernes Omsorg at bestemme Thronfølgen. Efterat Prinds Christian August af Holsten-Augustenborg, der var bleven valgt til Thronfølger og som saadan havde antaget Navnet Carl August, til stor Sorg for Nationen var død, udvalgtes paa Rigsdagen i Ørebro 1810 den franske Marskal Bernadotte, Prinds af Pontecorvo, som i den franske Republiks og Keiserdømmes Krige havde erhvervet sig et berømt Navn, til svensk Kronprinds. Han blev ogsaa adopteret af Kongen under Navn af Carl Johan og blev snart, paa Grund af Carl XIII's tiltagende Sygelighed, Landets egentlige Regent. Under den Krig, som opkom mellem Frankrig og Rusland, sluttede S. sig efterhaanden til Rusland, og 1813 deeltog Carl Johan, efterat han af England, Preussen og Rusland havde faaet Løfte om Besiddelsen af Norge, i de Allieredes Krig imod Napoleon. Efter Slaget ved Leipzig vendte den svenske Armee sig mod Danmark, Napoleons Forbundsfælle, og ved Freden i Kiel 1814 maatte Danmark afstaae Norge til S. imod at erholde Svensk-Pommern og en Sum Penge. Da imidlertid Norges Forening med S. som en Provinds krænkede Normændenes Selvstændighedsfølelse, opkom imellem S. og Norge en kort Krig, som endte dermed, at det norske Storthing d. 20de Octbr. 1814 gav sit Samtykke til, at Norge som en selvstændig Stat blev forenet med S. under een Konge.

Blandt de vigtigste Rigsdagsbeslutninger, som bleve tagne under Carl XIII's Regjeringstid, bør nævnes Beslutningen om Conscriptionens Indførelse (1812) og om Anlæggelsen af Götha-Kanal. Under Carl XIV Johan's lange og fredelige Regjering (1818—44) gik Landets materielle Udvikling frem med stærke Skridt. Götha-Kanal fuldendtes 1832 ved Platens utrættelige

Digitized by Google

Virksomhed, og den nye Trollhätte Kanal anlagdes; Rigets Myntvæsen ordnedes ved den saakaldte „Realisation" 1830; Handelen fremmedes ved de private Banker, som oprettedes i Provindsstæderne, Skibsfart og Handel opblomstrede, ligesom ogsaa Bjergværksdrift og Agerbrug først nu begyndte at drives paa en rationel Maade. Ogsaa for Landets aandelige Udvikling sørgede Regjeringen med stor Gavmildhed. Universiteterne og de øvrige Underviisningsanstalter fik forøgede Pengeunderstøttelser, flere nye Elementarskoler oprettedes, og i Christianstad stiftedes 1820 en ny Hofret. Uagtet Regjeringen saaledes i mange Henseender erhvervede sig Fortjenester af Landet, lykkedes det den dog ikke i Længden at bevare Nationens fulde Tillid. Aarsagen hertil var endeel at søge hos Kongen, som, med al sin velmeente og oprigtige Stræben efter at ramme Folkets Tarv, dog aldrig tilfulde lærte at kjende Landets Institutioner og Folkets eiendommelige Charakteer. Den overdrevne Frygt, som var en Følge af hans Mangel paa Kjendskab til Folkets virkelige Tænkemaade, yttrede sig i stadige Forfølgelser mod den liberale Presse og i en ubøielig Modstand imod alle, Tid efter anden fremkomne, Forslag til Reformer i Statsforfatningen. Han døde 1844 og efterfulgtes af sin Søn Oscar I (1844—59), som strax i Begyndelsen af sin Regjering gjorde et liberalere System til sit Program. En af hans første og med meget Bifald hilsede Foranstaltninger var at ophæve „Indbragningsmagten" ɔ: Autoriteternes Ret til at lægge Beslag paa Aviser og forbyde deres Udgivelse. Først nu fik Landet i Sandhed den Trykkefrihed, som Grundloven af 1809 allerede havde opstillet som Lov. Den gjennemgribende Reform i Repræsentationsmaaden, hvorom der forhandledes paa Rigsdagene 1844, 1847 og 1850, kunde derimod ikke sættes igjennem, deels paa Grund af de forskjellige Anskuelser om Forandringens Omfang og Udførlighed, deels fordi selve Regjeringen ikke paa nogen virksom Maade understøttede den. Alt, hvad i denne Henseende kunde udvirkes, var partielle Forandringer i Stændernes Sammensætning, beregnede paa at skaffe de forhen ikke repræsenterede Samfundsklasser Adgang til Rigsdagen. I Henseende til den criminale, civile, kirkelige og borgerlige Lovgivning udrettedes derimod Meget; s. Oscar (IV, S. 685). Indblanding i Udlandets Stridigheder søgte Regjeringen i Almindelighed at undgaae. Under Krigen mellem Danmark og det tydske Forbund 1848 stillede S. sig dog paa Danmarks Side, trak et Armeecorps sammen i Skaane, førte endeel Tropper over til Fyen og holdt sig saaledes beredt til eventuelt at tage Deel i Kampen, hvilket dog forhindredes ved Afslutningen af Vaabenstilstanden i Malmø. Ved Begyndelsen af Frankrigs og Englands Krig mod Rusland 1854—56 erklærede Regjeringen at ville være i strengeste Forstand neutral. Denne Neutralitet blev dog snart vanskelig at vedligeholde. Regjeringens Politik saavelsom Nationens Stemning udtalte sig stedse mere for en Tilslutning til Vestmagterne, og d. 8de Novbr. 1855 afsluttedes, under den franske General Canroberts Besøg i Stockholm, en Tractat, hvorved England og Frankrig garanterede de skandinaviske Rigers Integritet imod alle de Annexationsforsøg, som vare at befrygte fra Ruslands Side. Paa Grund af den pludselige Afslutning af Freden i Paris maatte dog al Tanke om S.s active Deeltagelse i Krigen bortfalde. Kong Oscar døde 1859 og efterfulgtes af sin Søn Carl XV, som allerede i de 2 foregaaende Aar paa Grund af Faderens Sygdom havde forestaaet Regjeringen. I S.s Politik har Regentskiftet ikke medført nogen Forandring, men Regjeringen har fremdeles arbeidet videre paa Reformerne. Af den nu (1862) sammentrædende Rigsdag venter man gjennemgribende Reformer, ogsaa i Henseende til den gamle Stænderforfatning, ligesom man har Grund til at haabe, at et Forsøg skal gjøres paa nærmere at bestemme Unionsforholdet imellem S. og Norge.

Svever kaldtes i den ældste Tid en Forening af germaniske Folkeslag, hos Cæsar de i Nærheden af Rhinen boende Germaner, som siden kaldtes Katter; Tacitus regner til S. Beboerne af det østlige Tydskland fra Donau indtil Østersøen, hvilken han kalder det sveviske Hav. Som Navn paa enkelte Folk, der tidligere hørte til Forbundet, forekommer Benævnelsen S. siden om det Folk, der 409 trængte ind i Spanien, erobrede Galicien og der stiftede et Rige, som Leovigild 585 forenede med det vestgothiske. I Tydskland har Navnet vedligeholdt sig i Schwaben, s. d. A.

Svibel, Svibelvæxter er eensbetydende med Løg, Løgplanter (s. d. A.).

Svidning. Bomuldstøi har oprindelig en noget lodden Overflade; da den gjerne ønskes aldeles glat, skal den fine Luv fjernes, og det skeer næsten altid ved en S. Tætte, glatte Tøier trækkes over en glødende Valse eller et nedenfra ophedet krumt Blik (Cylindersvidning); aabne eller med ophøiede Figurer vævede Tøier trækkes over en ikke sodende Flamme, der suges op igjennem Tøiet (Flammesvidning); i begge Tilfælde bevæges Tøiet uafbrudt og med mindst 3 Fod i Secunden, ligesom det strax efter Svidningen passerer Slukkepuder o. desl., der qvæle mulige Gnister. S. gjentages nogle Gange. Ogsaa Kamuldstøi svides undertiden.

Sviin. Svinet (Sus scrofa) hører til Tykhudernes Orden, hvor det udmærker sig ved sin Fodform, der i det Ydre nærmer sig til Drøvtyggernes (2 større Tæer og 2 Bitæer), og ved Tandforholdene; det har $\frac{6}{6}$ Fortænder, $\frac{1}{1}$ Hjørnetænder, der hos Hannen (Ornen) vedblive at voxe og derfor uddannes til Hugtænder, men dog tildeels afslibes mod hinanden, navnlig er dette Tilfældet med Overkjæbens; de forreste Kindtænder ere sammentrykte, de bageste rynkede og knudrede. Disse Tandforhold stemme med S.s blandede Føde (Insectlarver, Skovfrugter o. s. v.), som det henter baade fra Dyre- og Planteriget; det oproder Jorden med den bevægelige, afstudsede Tryne og med Hugtænderne. Hos det tamme S. bestaaer Haarbeklædningen kun af tyndtstillede Børster, der undertiden langs ad af Ryggen danne en Slags Manke, men hos Vildsvinet ere de blandede med Uldhaar og danne saaledes en tættere Pelts. Vildsvinet har oprindelig levet i alle tætte og sumpige Skove i Mellemeuropa og en

Digitized by Google

stor Deel af Asien, men er paa mange Steder bleven udryddet, f. Ex. i Danmark, hvor man finder dets Knokler i Tørvemoser; det er sort, har opstaaende Øren og store Hugtænder. Det tamme S. er udbredt over Størstedelen af Jorden; paa Sydhavsøerne forefandtes det som Beboernes eneste Huusdyr ved Europæernes Ankomst dertil, men ogsaa dertil er det indført; til Amerika kom det først med Europæerne. Til Huusdyr egner det sig ved sin Frugtbarhed, ved den Lethed, hvormed det bliver fedt, og ved sin Slugvornhed, der tilfredsstilles ved hvilketsomhelst Fødemiddel. Tidligere hørte de hos os forekommende S. til dem, der havde Manke og nedhængende Øren; nu har den lavbenede, spidstrynede, høipandede indo-chinesiske Race med oprette Øren og uden Manke næsten fortrængt de gamle Svineracer. Andre Arter af Slægten S. findes i Indien, Japan, Sundaøerne og Afrika. De øvrige nulevende Former høre til Slægterne: Hjortesviin (s. Babirus), Moskussviin og Vortesviin (s. disse Artt.).

Svikler, s. Pendendif.

Svimmel (Vertigo) kaldes en Tilstand, som charakteriseres ved en Forstyrrelse af Legemets Ligevægt, frembragt ved feilagtige Forestillinger om Individets egne Stillinger og Forhold til Omgivelserne, hvorved uvilkaarlige Bevægelser, svarende til den skuffede Opfattelse, fremkaldes, derpaa Tab af Ligevægten, i de høiere Grader Omfalden og Tab af Bevidsthed. S. skyldes i Reglen enten Indvirkninger paa Centralnervesystemet, ved organiske Sygdomme deri eller ved Forstyrrelser i Opfattelse og Affecterne, eller ydre Indtryk gjennem Sandserne, navnlig Synet, saaledes Skuen ned fra store Høider o. s. v. Hos mange Mennesker fremtræder den som et Tegn paa almindelig Svækkelse i Nerve- eller Blodlivet, og maa betragtes som Resultatet af en ufuldstændig Blodforsyning af Hjernen.

Svinding, s. Atrophie.

Svind, Svinding. Derved forstaaes en, efter Omstændighederne fra forskjellige Kilder hidrørende, virkelig eller tilsyneladende Forringelse af Varers Qvantitet eller af Legemers Dimensioner. Ligesom i Handelen, saaledes spiller ogsaa ved mange Leiligheder i Techniken S. en vigtig Rolle. Ofte er S. af en reen merkantil Art, som naar man ved Indsmeltning af gammelt Metal faaer Mindre ud paa Grund af Iltning af Metal eller Bortbrænding af Smuds. Naar Leervarer tørres og brændes, svinde de i Dimensioner, og denne S., som det ofte er vigtigt at kjende nøie, beroer især paa Lerets Fedme og Brændingstemperaturen, og den kan naae til ⅛ i hver Retning. Træ svinder ved Udtørring, fast intet i Længderetningen, endeel mere efter Aarringene end efter Radius, men de forskjellige Træsorter i meget ulige Grad. Støbegods svinder ved Afkjøling i Forhold til de enkelte Metallers Sammentrækning pr. Grad og Afstanden i Grader op til Smeltetemperaturen, hvilket dog nogenlunde gaaer lige op, saa at S. udgjør omtrent 1 pCt. og kan tvinge til at udføre Formen (eller Modellen) saa meget større, end Støbegodset skal være.

Svindsot kaldes enhver sygelig Tilstand, hvorved en Hensvinden af Legemets Kjød og Kræfter iagttages. De hyppigste Aarsager dertil ere utilstrækkelig Ernæring, Overanstrengelse, forkeert Levemaade, Sindslidelser og af Sygdomme fornemlig Brysttæring (Phthisis) og Lamheder; disse Aarsager maae i det givne Tilfælde udforskes og modarbeides, for at S. kan bekjæmpes. For Menigmand er S. ofte eensbetydende med Lungesvindsot, Lungetæring, Phthisis. See iøvrigt Tæring og Phthisis.

Svinebyld (Furunculus) er den populære Betegnelse paa smertelige Bylder i Huden, som pleie at medføre Suppuration og Udstødning af løsnede Bindevævsmasser.

Svinemeel kalde Møllerne meget urene og klidholdige Meelsorter, der fremkomme deels ved Afskalning af Sæd (s. Gryn), deels ved Meelmaling, idet man ikke ganske undgaaer at male Kliben med.

Svinesund hedder en af Skagerak dannet Fjord paa Grændsen af Norge og Sverrig, 1½ M. fra Frederikshavn.

Sving kaldes en Krumtap, bestemt til at sætte en eller anden Mechanisme i Bevægelse ved Menneskekraft. Skjøndt S. i de forskjellige Stillinger modtager en temmelig forskjellig Kraft, er det i de fleste Tilfælde det beqvemmeste og derfor hyppigste Modtagelsesorgan for Menneskekraft, ligesom det, naar Dimensionerne og Hastigheden vælges godt, hører til de fordeelagtigste.

Svingbasse var i tidligere Tid Navnet paa et lettere Skyds med Tapper, hvilende i en Gaffel, der kunde dreie sig heelt rundt, omtrent som Haubitzer og Falkonetter nutildags.

Svingel (Festuca) ere Græsarter med en topformig Blomsterstand og fleerblomstrede Smaaax, hvis Inderavner i Reglen bære en fra Spidsen udløbende Stak. Flere Arter høre til vore almindeligste engdannede Græsarter, saaledes Eng-S. (F. pratensis), Faare-S. (F. ovina) og Rød-S. (F. rubra). — S.-Raigræs, s. Raigræs.

Svinghjul. Naar enten den Kraft, der skal sætte en Maskine i Bevægelse, virker stødeviis, eller naar Maskinen gjør en snart stærkere, snart svagere Modstand, vil der ikke kunne finde nogen aldeles jevn Bevægelse Sted; men for at nærme sig dertil forsyner man i slige Tilfælde Maskinen med et S., der virker i Forhold til sit Inertiemoment. Dette forholder sig som Vægten og som Qvadratet af Hastigheden af de roterende Masser, og man giver derfor S. en tyk Krands og en stor Omdreiningshastighed; men den i ethvert givet Tilfælde nødvendige Størrelse afhænger af mange Omstændigheder, bl. A. af den Grad af Jevnhed i Hastigheden, Arbeidet kræver. **Svingkugler** kaldes de ingenlunde altid kugleformige Vægte, der anbringes paa de to Arme af Skrueslagpresser (f. Ex. de gamle Myntpresser) for ved deres Inertiemoment at give et ret virksomt Slag.

Svingkoller (Halteres) kaldes nogle hos Dipterene forekommende, smaa, kølleformige Legemer, som holdes i en vibrende Bevægelse og omtrent indtage de manglende Bagvingers Plads, hvorfor de af Nogle antages for at være Omdannelser af disse.

Svingning er det Samme som Skjetning.

Svir, en lille Flod i Rusland, løber fra Onegasøen til Ladogasøen.

Svithiod, som egentlig betød Svea Folk, var den gamle Benævnelse paa den af Svearne

beboede Deel af Sverrig. Derunder indbefattedes oprindelig blot Uppland og en Deel af Westmanland, men efterhaanden regnedes flere af det mellemste Sverrigs Provindser til S.

Svogerskab er det Forhold, der finder Sted mellem den ene Ægtefælle og den anden Ægtefælles Beslægtede.

Svovl, Sulphur er et Element (et Metalloid), der har været kjendt fra de ældste Tider; Homer omtaler det allerede, og hos de gamle Chemikere og Alchemister spillede det en vigtig Rolle, dog brugte disse ogsaa undertiden Navnet som en almindelig Betegnelse for alt Brændbart; Phlogistikerne antoge, at det var et sammensat Legeme og indeholdt Svovlsyre; Gay-Lussac og Thenard gjorde det uomtvisteligt, at det var et Grundstof. S. forekommer i stor Mængde og meget udbredt i Naturen, deels gediegent, deels i chemiske Forbindelser, navnlig med Metallerne, med Ilt — som Svovlsyre og denne atter, enten fri eller i Forbindelse med forskjellige Baser, som svovlsure Salte (Gibs, Anhydrit, Tungspath o. s. v.), — med Brint som Svovlbrinte i forskjellige Svovlkilder; desuden er S. en vigtig Bestanddeel af mange organiske Plante- og Dyrstoffer, som Sennep, Kaal, Løg, Æggehvide, Blodlegemerne, Haar, Muskelsubstants (et voxent Menneske kan man regne indeholder en 7 à 8 Lod Svovl) o. s. v. Det gediegne S. findes temmelig udbredt, i størst Mængde i Nærheden af endnu virksomme eller udbrændte Vulkaner; det Meste kommer fra Polen og Sicilien, og denne Ø leverer alene omtrent ⅞ af det S., der kommer i Handelen. S. vindes fabrikmæssig i meget stor Mængde, fornemmelig af det gediegne S., idet man skiller det, deels mechanisk, deels ved en Udsmeltning eller en raa Destillation, fra de Bjergarter og Steenmasser, hvormed det er blandet; ogsaa ved at underkaste Svovlkies eller Kobberkies en Ophedning uden Adgang af Luften, hvorved endeel af det indeholdte S. fordamper, vindes endeel S. Dets Hovedanvendelse er til Krudt, til Svovlsyre, til medicinsk og chemisk Brug. For at kunne anvendes saaledes maa det være renset; dette foregaaer ved en Destillation, idet man opheder det raae S. i en stor Jernkjedel, saa at det smelter og kommer i Kog; Dampene ledes da ind i et stort muret Rum, hvor de, blandede med den kolde Luft, fortættes og falde ned som et fiint guult Pulver, **Svovlblomster**, **Svovlblomme**, Flores sulphuris. Efterhaanden som Destillationen fortsættes, stiger Varmen i dette Rum, saa at det saaledes overdestillerede S. smelter, hvorpaa det tappes ud og udstøbes som runde Stænger, **Stangsvovl**, i Former af Fyrretræ. Under denne Destillation iltes altid lidt af S. til Svovlsyrling og Svovlsyre, og herfra hidrører det, at de i Handelen gaaende Svovlblomster ere sure af fri Svovlsyre, der dog kan bortskaffes ved en Udvadskning med Vand. S. er i almindelig Form guult, gjennemskinnende, skjørt, en slet Leder for Elektricitet og Varme. Det smelter ved omtrent 111° C. til en tynd, guul Vædske, der ved at opvarmes stærkere bliver tykflydende, mørk rødbrunn, tilsidst saa stiv og seig, at man kan vende Karret, uden at det flyder ud; gydes det i denne Form i Vand, kan det beholde sin Seighed i flere Dage. Ved fortsat Opvarmning bliver det atter mere tyndflydende og kommer ved omtrent 420° i Kog, idet det forandres til en guulrød Damp. — S. kan krystallisere i to ganske forskjellige Krystalformer (er dimorph), og disse svare rimeligviis til to forskjellige allotrope Tilstande (s. **Isomerie**) hos Svovlet. Dette optræder nemlig i forskjellige allotrope Modificationer (man antager 4), som alle kunne erholdes af sædvanlig S. (α Svovl) ved Anvendelse af forskjellige Temperaturer, og ere forskjellige i Henseende til Vægtfylde, Farve, Krystalform, Opløselighedsforhold (i Terpentinolie, Svovlkulstof, Benzol) o. s. v. — S. indgaaer Forbindelse med Ilt i 7 Forhold, dannende: Svovlsyre (Monothionsyre) 1 S. 3 Ilt, Svovlundersyre (Dithionsyre) 2 S. 5 Ilt, Svovlsyrling (Monothionsyrling) 1 S. 2 Ilt, Trithionsyre 3 S. 5 Ilt, Tetrathionsyre 4 S. 5 Ilt, Pentathionsyre 5 S. 5 Ilt, og Svovlundersyrling (Dithionsyrling) 2 S. 2 Ilt. Af disse ere især Svovlsyren, Svovlsyrlingen og Svovlundersyrlingen (s. disse Artt.) af mere almindelig Interesse, de andre 4 Forbindelser have meest Interesse for Chemikerne. Berzelius kaldte S.s Syrer Thionsyrer og betegnede dem af dem, som paa 1 Æq. indeholdt mere end 1 Æq. S. (altsaa Di-, Tri-, Tetra- og Pentathions.) med Navnet Polythionsyrer. — Med Brint danner S. to Forbindelser, der opstaae ved Decompostition af visse Svovlmetaller med fortyndede Syrer; af disse er især den, der er sammensat af lige Æqvivalenter S. og Brint af Interesse (s. **Svovlbrinte**). Med Chlor træder S. directe i flere (3) Forbindelser, af disse bruges især den mellemste (2 Æq. S. og 1 Æq. Chlor) til Vulcanisering af Cautschouk; den er et godt Opløsningsmiddel for S., der af en saadan Opløsning kan faaes udkrystalliseret. Med Brom, Jod, Fluor, Cyan (s. **Rhodan**), Qvælstof (explosivt), Bor, Silicium, Selen, Tellur, Phosphor (s. d. A.) og Kulstof (s. **Svovlalkohol**) indgaaer S. ligeledes forskjellige Forbindelser. Ligesaa med Metallerne, og Svovlmetallerne frembyde i det Hele taget meget Interessant; Dannelsen af disse benytter man saaledes ogsaa i den analytiske Chemie, da de saavel ved deres Farve som ved deres øvrige chemiske Forhold ere meget charakteristiske og lette at kjende og skille fra hinanden. — Svovlmetallerne ere sædvanlig **Svovlbaser** ɔ: elektropositive Svovlforbindelser, der, i Analogie med Iltebaserne, kunne træde sammen med elektronegative Svovlforbindelser (Sulphider) og hermed danne **Svovlsalte** (Sulphater); S.s Forbindelser med Metalloiderne ere derimod gjerne Sulphider, dog er der ogsaa enkelte Metaller, hvis Svovlforbindelser ere Sulphider, saaledes f. Ex. Tin, Guld (s. **Sulphider**). **Svovlmelk**, Lac sulphuris, er meget fiinfordeelt S., saaledes som det faaes, naar det udskilles af Opløsninger; blandes f. Ex. Svovlsyrlingvand og Svovlbrintevand, foregaaer der en Dannelse af Vand (af Svovsyrlingens Ilt og Svovlbrintens Brint), og S. udskiller sig som Svovlmelk. Sædvanligst fremstilles det af Svovllever (s. d. A. og **Kalium**); det bruges endeel i Medicinen, navnlig mod Hæmorrhoidaltilfælde.

Svovlalkohol, Alcohol sulphuris, kaldte Lampadius (1796) først Svovlkulstof, fordi

Digitized by Google

det med Hensyn til flere af sine Egenskaber, f. Ex. Flygtighed, Brændbarhed, havde nogen Lighed med sædvanlig Alkohol. Det er den eneste Forbindelse, vi kjende imellem Svovl og Kulstof. Det er en farveløs Vædske, der bryder Lyset meget stærkt; den har en eiendommelig, høist ubehagelig Lugt, især naar den har været opbevaret noget; den er tungere end Vand, meget flygtig, koger allerede ved 48° C. og opbevares derfor stundom under Vand; den antændes let og brænder da med en blaa Flamme til Svovlsyrling og Vand. S. er et Sulphid (s. d. A.); glødes Metallerne i Dampe af S., decomponeres den hyppig, idet der dannes Svovlmetaller og Kulstof; ligeledes decomponeres den deelviis ved de stærke Iltebaser; med Chlor forandres den i Glødhede til Chlorsvovl og Chlorkulstof. S. virker ved Indaanding som et Anæstheticum (s. **Anæsthesie**), men bruges dog ikke meget hertil paa Grund af dets ubehagelige Lugt; derimod bruges det meget som Opløsningsmiddel for Cautschouk (til Vulcanisering af dette) for Svovl o. s. v.; ligeledes bruges det, paa Grund af sin stærke Lysbrydningsevne, til Fyldning af hule Lindser, Prismer o. s. v. Det tilvirkes fabrikmæssig ved i Glødhede at lede Svovldamp over Kulstof og senere destillere den saaledes vundne Vædske. See **Kulstof**.

Svovlammonium er en Forbindelse af Svovl og Ammonium (s. d. A.), der faaes ved at lede Ammoniakluft sammen med sit halve Rumfang Svovlbrinte; det er flygtige, høist ildelugtende Krystaller. S. er en Svovlbase, som i Forbindelse med Svovlbrinte danner Svovlsaltet Svovlbrinte-Svovlammonium, der ligeledes er et fast krystalliserende Legeme, men sædvanlig faaes (og bruges) i opløst Form, ved at lede Svovlbrinte til Mætning i Ammoniakvand. Ogsaa dette besidder en høist ubehagelig Lugt; det er et uundværligt Stof for Chemikerne, der bl. A. benytte det meget i den analytiske Chemie til Adskillelse af Metallerne o. s. v.

Svovlbrinte, Hydrothion, Hydrothionsyre, Svovlvandstof, er en farveløs Luftart, der besidder en høist stinkende Lugt (raadne Æg); den virker ved Indaanding i større Mængder giftig, kan antændes og brænder da med en blaa Lue til Svovlsyrling og Vand; den bliver ved et stærkt Tryk draabeflydende og derpaa ved en Afkjøling til c. ÷ 90° C. fast. Vand optager 2 til 3 Maal S. og antager herved dennes Lugt; saadant **Svovlbrintevand** bruges meget af Chemikerne, men maa anvendes friskt tilberedt, da det ved at henstaae i Luften iltes, saa at noget af Svovlet udskilles, medens der dannes Vand og rimeligviis forskjellige Svovlilteforbindelser. Ved at koge S.-Vand kan al S. igjen udjages. S. forekommer i Naturen opløst i forskjellige Mineralvande, de saakaldte **Svovlvande** eller hepatiske Mineralvande, der selvfølgelig have en høist ubehagelig Lugt og Smag. Den er her dannet i Jorden rimeligviis ved Decomposition af forskjellige Svovlmetaller, opstaaede ved Reduction af svovlsure Salte, men den dannes ogsaa almindelig ved Forraadnelse af dyriske, svovlholdige Stoffer, f. Ex. Æg, Kjød o. s. v., ved den reducerende Virkning af forraadnende Tang paa de indeholdte svovlsure Salte o. s. v. Den decomponeres af flere Metaller, idet der dannes Svovlmetaller; herpaa beroer det f. Ex., at Sølv anløber sort ved Strandkanten, ved at koges med Æg, Muslinger o. s. v., forsaavidt disse nemlig ikke ere ganske friske. Ved de fleste Metalilter adskilles S., idet der dannes Vand og Svovlmetaller, og da mange af disse ere uopløselige i Vand og paa forskjellig Maade charakteriserede, benytter man S. overordentlig meget i Chemien for at opdage, udskille og adskille de forskjellige Stoffer. — S. dannes, naar Svovl og Brint træffe sammen, idet de hver udskilles af tidligere Forbindelser; den fremstilles sædvanligst ved Opløsning af et vandadskillende Metals Svovlforbindelse i fortyndede Syrer, f. Ex. Svovljern i fortyndet Svovlsyre, hvorved Vandet afgiver Ilt til Jernet, som saaledes træder sammen med Svovlsyren til svovlsuurt Jernforilte, medens Vandets Brint med Svovljernets Svovl danner S. En anden Forbindelse af Svovl og Brint, som vi kjende i Form af et draabeflydende Legeme, og som indeholder mere Svovl end den luftformige, frembyder ikke meget af almindelig Interesse.

Svovlkiis, Pyrites, er et meget udbredt Mineral, der bestaaer af 54 pCt. Svovl og 46 pCt. Jern, krystalliserer i det sphæroedriske System og har Haardhedsgraden 6,5, saa at det kan ridse Glas og give Ild for Staalet. S. har en messinggul Farve og anvendes til Tilvirkning af Svovl, Jernvitriol og Bruunrødt. Her i Danmark findes det ikke sjelden som nyreformede Knolde i Skrivekridtet og Rullesteensleret, og naar de forvittres ved Indvirkning af Vand og Luft, ombannes en saadan S.-Knolde let til en huul Skorpe af Jernokker.

Svovllever er Femsulfuretet af Kalium, blandet med noget svovlsuurt Kali (s. **Kalium**); det er en bruungul Masse, der let trækker Fugtighed og Kulsyre til sig af Luften, hvorved det decomponeres under Udvikling af Svovlbrinte. Sætter man til en Opløsning af S. en fortyndet Syre, vil det indeholdte Kalium iltes paa Bekostning af Vandet (til Kali, der træder i Forbindelse med Syren), hvis Brint i Forbindelse med det ene Atom Svovl, danner Svovlbrinte, medens de andre 4 Atomer Svovl udskilles som et fiint, hvidt eller hvidgult Pulver, **Svovlmelk**, præcipiteret S., der bruges i Medicinen. Ogsaa af andre Svovlforbindelser, f. Ex. Svovlcalcium med fortyndet Saltsyre, tilberedes Svovlmelk, der har faaet sit Navn, fordi Vædsken ved Tilsætning af Syren bliver uklar, hvid af det udskilte fine Svovl (s. **Svovl**). — S. bruges ogsaa directe i Medicinen, men til udvortes Brug som Bademiddel.

Svovlmelk, s. **Svovl** og **Svovllever**.

Svovlregn er ikke en Regn af Svovl, men Blomsterstøvet af forskjellige Planter, navnlig af Fyrretræer og forskjellige Arter Pinus, der stundom er ført langt bort med Vinden, og saaledes har givet Anledning til Sagn om S.

Svovlsalte, s. **Svovl** og **Sulphid**. **Svovllever** kaldtes tidligere det af Stahl opdagede svovlsyrlige Kali.

Svovlstikker ere sædvanlig tilspidsede, flade Træpinde, dyppede i Svovl, og som især tidligere, da man mere benyttede at gjøre Ild med Staal, Steen og Svamp eller „Tønder", i

Digitized by Google

kullede Klude o. s. v., meget blev benyttet til Antændelse. Nu seer man dem sjeldent. Chemiske S., s. Chemisk Fyrtøi.

Svovlsyre, Monothionsyre, Vitriololie, forekommer i Naturen deels i fri Tilstand (f. Ex. i Rio de Vinagre), deels og især bunden til Baser; s. Svovl. Paa Grund af dens store techniske Anvendelse tilberedes den fabrikmæssig i meget stor Mængde. Der gaaer to væsentlig forskjellige Slags S. i Handelen, nemlig: den rygende, Nordhauser-Vitriololje, sachsisk S. og den engelske. Den rygende S. vindes ved en stærk Ophedning af Jernvitriol i Retorter, efterat dette iforveien ved Ophedning i Luften er berøvet sit Krystallisationsvand og ved Luftens Ilt for Størstedelen ombannet til basisk svovlsuurt Jerntveilte; det mister herved sin S., der overdestillerer, medens der bliver Jerntveilte (Caput. mortuum, s. d. A. og Jern) tilbage i Retorterne. Det er en tung Vædske (Vægtf. = $1,_9$) af en bruunlig Farve, den ryger stærkt i Luften, tiltrækker Fugtighed af denne og virker stærkt destruerende (forkullende) paa de organiske Legemer. Den kan betragtes som en Blanding af vandfri med vandholdig (engelsk) S.; blandet med mere Vand skeer der en stærk Ophedning, idet den indtræder i Forbindelse med dette. Den anvendes bl. A. i Farverierne til at opløse Indigo (s. d. A.). Opvarmes den svagt i en Retort, overdestillerer først en farveløs Vædske, der i det afkjølede Forlag stivner til et fast, snee-hvidt Legeme, dette er vandfri S., der ligeledes trækker overordentlig let og hurtig Fugtighed til sig af Luften; blandet med Vand opheder den sig hermed saa stærkt, at der endog kan finde en svag Explosion Sted. Den vandfrie S. er sammensat af 1 Atom Svovl med 3 Atomer Ilt. — Den engelske S. er sammensat af 1 Atom vandfri S. med 1 Atom Vand, bundne ved chemisk Affinitet (Svovlsyremonohydrat), saaledes at de ikke kunne adskilles ved Destillation; Vandet kan her kun fortrænges ved Tilsætning af en Base. Det er den almindelige Form, hvorunder S. anvendes og fabrikeres i næsten alle Lande. Den indeholder, som anført, noget mere Vand end den sachsiske, hvorfor dens Vægtfylde er noget lavere ($1,_{85}$); det er en tykflydende, gunlagtig, olieagtig, ikke rygende Vædske, uden Lugt. Den koger ved 326° C., stivner ved ÷34° C.; ogsaa den destruerer de fleste Plante- og Dyrstoffer, forkuller og opløser dem (frembringer Huller og Pletter paa Klæderne o. s. v.), hvorfor den farves mørk, naar f. Ex. Støv, lidt af Korken o. s. v. falder i den. Den indsuger hurtig Vand af Luften, og herpaa beroer den Anvendelse, man gjør af den i Chemien som Tørringsmiddel; ved at blandes med Vand opheder den sig stærkt, hvilket beroer paa, at den træder i chemisk Forbindelse med mere Vand; man kjender nemlig flere Forbindelser af S. med Vand, f. Ex. 1 Atom vandfri S. med 2 Atomer Vand (der kan krystallisere ved Afkjøling til + 4° C), med 3 Atomer Vand o. s. v. Det saaledes tilsatte Vand kan imidlertid atter bortdampes, til der bliver tilbage 1 Atom S. med 1 Atom Vand, hvilket ikke kan fraskilles. Den engelske S. tilvirkes i Almindelighed ved at brænde Svovl (eller Svovlkies) under Adgang af Luften og lede den herved dannede Svovlsyrling sammen med Salpetersyrling i store Blykamre; disse to Luftarter indgaae da en Forbindelse, der er et fast, hvidt Legeme, som decomponeres ved at komme i Berøring med samtidig indblebet Vanddamp, saaledes at Salpetersyrlingen afgiver Ilt til Svovlsyrlingen, der herved ombannes til S., medens Salpetersyrlingen bliver til Qvælstoftveilte, som atter ved Ilt af Luften bliver til Salpetersyrling og saaledes fremdeles kan bevirke Svovlsyrlingens Iltning til S.; s. Qvælstof. Endeel af Salpetersyrlingen bliver dog ogsaa ombannet til Salpetersyre, der saaledes tildeels gaaer tabt for Fabrikationen og forurener den dannede S., som optages af det Vand, der som Damp føres ind i Blykamrene. Dette Vand (og Salpetersyre) bortskaffes ved Afdampning først i flade Blypander, men da disse angribes af den stærkere S., skeer den sidste Concentration i Platinkar. Til medicinsk og chemisk Brug renses den — navnlig for indeholdt svovlsuurt Blyilte (der udskiller sig, naar S. fortyndes med Vand) — ved en Destillation. — S. bruges overordentlig meget, og der er faa Fabrikationer, ved hvilke den ikke, directe eller indirecte, finder Anvendelse. — Poleervand er sædvanlig fortyndet S., dog ogsaa undertiden Skedevand. — Spiritus vitrioli er fortyndet reen S., der bruges i Medicinen.

Svovlsyrling, Monothionsyrling, er en farveløs Luftart, sammensat af 1 Atom Svovl med 2 Atomer Ilt. Den har en ubehagelig Lugt (som brændende Svovl, hvorved den dannes) og kan optages af Vand, der herved faaer samme Lugt. Ved et stærkt Tryk eller afkjølet til ÷ 18° C. bliver den draabeflydende og er da en tynd, farveløs Vædske, der koger ved ÷ 10° C. og ved sin Fordampning kan frembringe en Kulde af ÷ 50° C; ved at udsættes for en stærkere Afkjøling (÷ 75 C.) bliver den fast og krystallinsk. Blandet med tør Ilt ilter den sig ikke høiere, men vel naar den i porøse Legemer (Platinsvamp, Pimpsteen) træffer Ilt (og Fugtighed). I fugtig Luft, ligesom i opløst Tilstand (Svovlsyrlingvand), iltes den lidt efter lidt til Svovlsyre; af Overilterne og flere Metalilter iltes den ligeledes let, og herpaa beroer dens Anvendelse som Reductionsmiddel, f. Ex. til Udskilning af Guld, Qviksølv, Qviksølvchlorur o. fl. Paa dens Egenskab, saaledes let at optage Ilt, beroer ogsaa dens Anvendelse til „Svovling" af Viinfade, hvor den skal virke afiltende og destruerende paa den i Viinfadets Porer dannede Eddikesyre m. m. Den træder i Forbindelse med mange farvende Stoffer til ufarvede Forbindelser, og herpaa beroer dens Anvendelse til Blegning (s. d. A.). S. fremstilles sædvanligst enten ved Forbrænding af Svovl i Luften eller reen Ilt, ved Ophedning af S. med Metalilter, f. Ex. Manganoverilte, Kobberilte, eller ved Afiltning af Svovlsyre ved forskjellige ikke vandadskillende Metaller, som Kobber, Qviksølv o. s. v. Disse træde da, efter at være iltede paa Bekostning af en Deel Svovlsyre, i Forbindelse med en anden Deel udecomponeret Svovlsyre til svovlsure Metalilter. Ogsaa ved Afiltning af Svovlsyre ved Kul (Saugspaaner), hvorved tillige dannes Kulsyre, der da forurener S., kan S. fremstilles. — S. er den Ilteforbindelse af Svovlet, hvoraf alle de andre Ilter, directe eller indi-

Digitized by Google

recte, dannes, saaledes: Svovlsyren (s. d. A.), Svovlundersyren ved Iltning af S. ved Manganoverilte. — Opløses Zink i Svovlsyrlingvand, afiltes S. til Svovlundersyrling (2 Atomer Svovl med 2 Atomer Ilt), der træder sammen med Zinkiltet; ligeledes dannes Svovlundersyrling ved at digerere svovlsyrlede Salte (f. Ex. svovlsyrlet Natron) i Opløsning med mere Svovl, hvorved S. afiltes, og der opstaaer svovlundersyrlede Salte. — Svovlundersyrling kan ikke bestaae i fri Tilstand; naar den ved en stærkere Syre frigjøres af sine Forbindelser, decomponeres den strax til Svovlsyrling og Svovl, der bundfældes som et fiint Pulver. Som svovlundersyrlet Natron har den faaet megen Betydning og Anvendelse hos Photographerne.

Svovlundersyre, s. Svovl og Svovlsyrling.

Svovlundersyrling, s. Svovl og Svovlsyrling.

Svovlvande, s. Svovlbrinte, Svovlvandstof, er et forældet Navn og en Germanisme for Svovlbrinte (s. d. A.).

Svovlæther, s. Æther.

Svulst kaldes i Pathologien enhver sygelig Forøgelse af Delenes Omfang; mere specielt forstaaer man ved Svulster afgrændsede Knuder, dannede ved en local sygelig Production af Væv, der ere mere eller mindre analoge med Legemets normale Væv. — Blandt de almindeligste af disse hos Hesten kan man nævne Gallesvulster, der ere Ansamlinger af for meget Leddevand i Leddene (Ledgalle) eller Vædske i Seneskederne (Senegalle). De ere bløde, elastiske Hævelser, der som oftest fremkomme ved for megen Anstrengelse eller en slap Bygning hos Hesten. De kunne foraarsage Halthed, men ere dog almindelig mere Skjønhedsfeil end væsentlige Mangler hos Hesten.

Svældning, s. Garvning.

Svælget (Pharynx) er den Deel af Ernæringskanalen, som er beliggende mellem Ganeseilet og Spiserøret, danner en videre Udbugtning og staaer i Forbindelse med Næsen, det indre Øre og Luftveiene.

Svælgtænder kaldes hos Fiskene de Tænder, som sidde paa Svælgbenene ved Indgangen til Svælget; de ere ofte af større Betydning end Kjæbernes Tandbesætning og ere ikke sjelden Knusetænder, der tjene til at knuse Føden, førend den synkes, f. Ex. hos Læbe- og Karpefiske. De nedre Svælgknokler dannes af den femte, uudviklede, gjælleløse Gjællebue, de øvre af de 4 første Gjællebuers øvre, sammenvoxne Ender.

Sværdfisk (Xiphias) kaldes en Fiskeslægt af Makrelfamilien, omfattende Arter af anseelig Størrelse, med smækker, teendannet Krop, høi men kort Rygfinne, nøgen Hud, uden Bugfinner og med stor, dybt kløftet Halefinne; deres væsentligste Særkjende er dog Overkjæbens Forlængelse til et sværddannet Næb. Arterne tilhøre de varmere Have, især det indiske Ocean; den almindelige S. (X. gladius), 10—20 F. lang, forekommer i Middelhavet og Atlanterhavet indtil høit op paa den norske Kyst og viser sig ogsaa stundom ved de danske Kyster, i Reglen parviis. Med sit Sværd skal den angribe de største Havdyr, ligesom den ogsaa ofte skal bore det ind i Skibe. Den unge S. har ogsaa Underkjæben forlænget og en baade lang og høi Rygfinne. Andre Arter have traadformige Bugfinner (Histiophorus), andre tillige Overkjæben forholdsviis kortere og Underkjæben forholdsviis længere end de ægte S. (Tetrapterus). — S. kalde Fiskere og Søfarende ogsaa Spækhuggeren (Delphinus Orca), paa Grund af dens høie, ligesom sværddannede Rygfinnes Form.

Sværdlilie, s. Iris. — Sværdliliefamilien, s. Irideæ.

Sværdsiden kaldes de mandlige Linier i en Slægt i Modsætning til de qvindelige, s. Spindesiden.

Svärdsmedaillen, et af Kong Oscar 1850 indstiftet Hæderstegn for den svenske Armees og Flaades Mandskab, er af Sølv og bæres i guult Baand med blaae Kanter. De 200 ældste Ihændehavere af samme ere, naar de have opnaaet en vis Leve- og Tjenestetid, berettigede til at nyde en aarlig Pension.

Svärdsordenen, et Hæderstegn for den svenske Armees og Flaades Befalingsmænd, indstiftet af Fredrik I 1748, indbefatter 5 særskilte Klasser: Commandeurer med Storkors, Commandeurer, Riddere med Storkors af første og anden Klasse, samt Riddere. Ordensstjernen bæres i guult Baand.

Svärdstecknet indstiftedes af Kong Oscar 1850 og er et Udmærkelsestegn for fortjente Underofficerer af den svenske Armee og Flaade. De 60 ældste Ihændehavere af samme nyde en aarlig Pension.

Svævende Gjeld, s. Statsgjeld og Statslaan.

Svøbebrødre, s. Flagellanter.

Svømmeblære kaldes hos Fiskene en ovenover Indvoldene op imod Rygraden anbragt, luftfyldt Hudsæk, der i anatomisk Henseende kan betragtes som svarende til de høiere Dyrs Lunge. Dens Function synes deels at være at holde Legemet i Ligevægt, deels at lette Fisken at hæve og at sænke sig i Vandet; dog kan den neppe være af synderlig Betydning, da den mangler hos mange Fiskeformer, f. Ex. hos alle Tvermundede. Det er ikke sjeldent, at af to nærstaaende Fiskearter den ene har S., den anden ikke. Hos nogle er S. fuldstændig lukket (Fiske uden Luftgang), hos andre staaer den ved en saakaldet Luftgang i Forbindelse med Spiserøret, s. Luftgang; hos nogle af disse sidste er S. saaledes uddannet, at den aldeles gjør Overgangen til Lungen, og hos Lungefisken (s. d. A.) er den paa een Gang S. og Lunge. Hos nogle, f. Ex. Karperne, er den ved en Indsnøring deelt i to Dele, og hos flere staaer den i Forbindelse med Øret paa en saadan Maade, at det maa antages, at den virker som et Lyden forstærkende Redskab.

Svømmedykker, s. Dykkere.

Svømmefugle (Natatores, Anseres) kaldes den Fugleorden, hvis Særkjende i Almindelighed er, at Fødderne ere Svømmefødder, o: at Fortæerne ere forenede med Svømmehud lige til Kløerne; i Reglen ere disse temmelig korte, butte og flade (sjeldnere krumme og spidse), Bagtaaen er altid lille, ofte aldeles rudimentær, ikke sjelden mangler den. Enkelte S. have Lappefødder (s. d. A.). Mellemfoden er i Reglen kort og kraftig, undertiden mere eller mindre sammentrykt; Fjerklædningen naaer ikke heelt ned til Hælen. Alt eftersom Skinnebenet er mere eller mindre optaget i Kroppen og omsluttet af

Digitized by Google

Bughuden, sidde Fødderne mere eller mindre langt tilbage, og Kroppen faaer derved en mere eller mindre opreist Holdning; jo mere Dykkeevnen er udviklet (s. Dykkere), desto længere rykke Fødderne tilbage, desto mere opreist bliver Fuglens naturlige Stilling, naar den sidder, og desto ufuldkomnere er dens Gang. Andre almindelige Træk hos S. ere den tætte elastiske Fjerdragt, den stærke Duunudvikling, den rigelige Fedtafsondring af Halekjertlen og deres Tilbøielighed til Fedme. S. tilhøre fortrinsviis Havet og navnlig de nordlige og sydlige koldere Have, mindre de mellemliggende varme Have; dog tælle ogsaa disse, saavel som Floder og Indsøer, talrige Beboere af denne Orden. I andre Henseender ere de meget forskjellige, saasom i Levemaade, Næbform, Flyve- og Svømmedygtighed; de fortrinligste Flyvere (f. Ex. Fregatfuglene) findes her ved Siden af „vingeløse" Fugle (Pingvin, Geirfugl). Som Fødemiddel have S. stor Betydning i det høie Norden (Grønland, Norge, Island, Færøerne, Skotland, s. Fuglefjelde). Man kan inddele dem i 6 Familier: 1) de Aareføddede eller Pelikanfamilien; 2) de Langvingede (Maager og Stormfugle); 3) Andernes Familie (Gjæs, Svaner, Ænder o. s. v.); 4) Lommerne (Lom og Lappedykker); 5) Svartfugle (Alker); 6) Luffegjæs (Pingviner). De 3 sidste sammenfattes ofte under Navnet Dykkerne (s. disse Artt.).

Svømmekrabber (Portunus) kaldes de Krabber, som have et bredt, fortil rundbuet, takket Skjold, og hvis Bagbeen ere brede og flade, randhaarede Svømmebeen; de kunne derfor svømme, og mange af dem tilhøre det aabne Ocean. Til de ved Kysten levende Former hører Slægten Carcinus (vor almindelige grønne Strandkrabbe).

Svømmer. Til Niveauvisere (s. d. A.) i Dampkjedler, saavelsom til at dirigere automatiske Forsyningsapparater, benyttes ofte S. Disse gjøres mindst ligesaa tunge som Vandet, af Steen, Jern o. fl., og løftes ved en Modvægt udenfor Kjedlen, indtil S. er halvt over Vandet; i dette Tilfælde vil S. kunne virke i begge Retninger med lige stor Kraft. Fra S. gaaer gjerne en glat Kobbertraad op igjennem Kjedlens Laag, passerende en lille Stoppebøsse. Indvendig hindres den ved et Par lange Arme fra at gaae til Siden.

Svømmeredskaber findes hos mange Dyr i Skikkelse af Svømmefødder, Luffer (s. d. A.), Finner (s. d. A.), Svømmehale, Svømmeklokker o. s. v. Svømmefødderne dannes hos Pattedyr, Fugle og Krybdyr i Reglen ved, at Huden forlænger sig ud imellem Tæerne, hos Leddyrene ved, at Foden bliver flad, bred og udstyret med stive Randhaar. Svømmeklokker findes hos Gopler og Blæregopler, det saakaldte Svømmeseil hos Muslingernes og Sneglenes Larver. Mange Dyr kunne imidlertid svømme uden at være forsynede med særlige S. Svømmehalen, f. Ex. Bæverens, Bæverrottens og Havslangernes, er altid bred og flad, men enten sammentrykt fra Siderne, eller fladtrykt fra oven og neden, og bevæges derfor enten fra Side til Side eller op og ned.

Swanevelt (Herman van), hollandsk Maler, født 1620 i Woerden, siges at have været Elev af Dow, men fik sin egentlige Uddannelse i Rom hos Claude Lorrain, hvem han efterlignede. S. var en af de dygtigste hollandske Landskabsmalere, hvis Billeder bestandig holdes i høi Ære. Den kongl. Malerisamling i Kjøbenhavn eier et mindre og et større Billede af S., begge af ikke ubetydeligt Værd; ligeledes findes han repræsenteret i de fleste større Gallerier i Europa. Han har erhvervet sig et dobbelt Krav paa Berømmelse ved sine høist aandfulde Raderinger, over 100 Blade. S. døde i Rom 1690.

Swansea, Stad i Glamorganshire i Fyrstendømmet Wales i England, ved en af Bristolkanalen dannet Bugt, har meget besøgte Søbade. 15,000 Indb.

Swantovit kaldes ofte — vel egentlig istedetfor Sviatovit — den øverste Gud hos Venderne paa Rügen, hvor Arkona var Hovedsædet for hans Dyrkelse; s. Slavisk Mythologie.

Swartz (Olof), født i Norrköping 1760, Doctor medicinæ 1785, blev, efter flere Reiser til Nord- og Sydamerika samt Vestindien, Secretair ved Vetenskapsakademiet i Stockholm 1811 og Professor ved det Carolinske Institut 1818. S. var ikke blot en flittig Samler, men ogsaa en af sit Lands mere productive Forfattere, og hans Skribentvirksomhed indskrænkede sig ikke til hans egentlige Fag, Botaniken, men omfattede ogsaa flere Grene af Zoologien.

Swietenia, s. Mahognitræ.

Swift (Jonathan), berømt satirisk og politisk engelsk Forfatter, født d. 30te Novbr. 1667 i Dublin, beklædte flere geistlige Embeder i Irland, blev 1713 Dekan i St. Patrick og døde d. 19de Octbr. 1745. Blandt hans vittige og aandrige Værker ere især „Gullivers travels" (1726) og „Tale of a tub" (Fortællingen om Tønden, 1704) berømte.

Swine hedder Strædet (eller Flodarmen) imellem Øerne Usedom og Wollin, gjennem hvilke Stettiner-Haff er forbundet med Østersøen (Oder udgyder sig i S.). Ved samme ligger Staden Swinemünde (4,000 Indb.), som har en Havn og Søbade.

Swoboda (Wenzel Aloys), bøhmisk Digter og Skribent, født d. 8de Decbr. 1781, død d. 8de Jan. 1849 som Gymnasialprofessor i Prag, skrev Oversættelser af romerske Klassikere, lyriske Digte og Noveller.

Syagrius, Søn af Ægidius, var den sidste romerske Hersker i Gallien, som blev overvunden af Chlodevig i Slaget ved Soissons 486. S. flygtede til den vestgothiske Konge Alarik, som udleverede ham til Chlodevig, af hvem han henrettedes.

Sybaris heed en Stad i Nedre-Italien, hvis Indbyggere, Sybariterne, vare bekjendte for deres Overdaadighed og Forfinelse.

Sybel (Heinrich von), tydsk Historieskriver, født 1817 i Düsseldorf, studerede i Berlin især under Ranke, og begyndte her allerede sine Studier af Korstogenes Periode, hvis Udbytte var „Geschichte des ersten Kreuzzugs" (1841) og forskjellige Afhandlinger. Fra 1839 var S. Docent og siden Professor i Historie i Bonn, og vakte her 1844 stor Opmærksomhed ved et Skrift, hvori han optraadte imod Udstillingen af den hellige Kjortel i Trier og de dertil

Digitized by Google

knyttede Paastande. Dette skaffede ham Ansættelse ved Universitetet i Marburg, hvor han især henvendte sine Forskninger paa den nyeste Tids, navnlig den franske Revolutions, Historie. En Frugt heraf var bl. A. det vigtige Værk „Geschichte der Revolutionszeit 1789—95". Fra 1848 tog S. som national Liberal levende Deel i de politiske Forhandlinger, var et anseet Medlem af det kurhessiske Kammer og blev af dette 1850 sendt som Deputeret til Forsamlingen i Erfurt, men trak sig, efter Reactionens Seier i Hessen, tilbage til en reen litterær Virksomhed. I Aaret 1856 fulgte han et Kald til München som Professor i Historie, hvor han har udviklet en omfangsrig og betydelig Virksomhed ved sine meget besøgte Forelæsninger og ved Ledelse af flere videnskabelige Foretagender.

Syd og **Sydpunct**, s. Verdenshjørner.

Sydenham (Thomas), en berømt engelsk Læge, født 1625, død 1689, praktiserede i London og erhvervede sig der en stor Anseelse, saavel ved sin Virksomhed under de der herskende Epidemier af Kopper og Pest som ved sine Skrifter, der indeholde mange endnu nyttige Vink. I tydsk Oversættelse ere de udkomne samlede i Wien 1786—87, 2 Bd.

Sydhavet, s. Store Ocean.

Sydlige Ishav, s. Ishave.

Sydnei, s. Sidnei.

Sydpol, Jordens, er det ene Endepunct af Jordaxen, modsat Nordpolen. Himlens S. er det Punct, hvor den mod Syd forlængede Jordaxe skjærer Himmelkuglen. Denne er ikke synlig over vor Horizont. See Pol.

Sydpolarlandene eller det antarktiske Fastland med omgivende Øer ligge indenfor den sydlige Polarkreds. Af flere Grunde antager man et stort Fastland der, men man veed kun Lidet derom. Saavidt man har kunnet opdage, er Landet bjergfuldt og paa mange Steder vulcansk, blottet for al Plantevæxt og, som det synes, overhovedet for alle Landdyr, medens derimod Havet omkring samme er rigt paa Hvaler, Sælhunde o. s. v., og Søfugle i Sommermaanederne besøge disse øde Kyster. Trinityland, Ny-Sydskotland, Sandwichsland, Sydgeorgien, Victorialand, Syd-Shetland og Syd-Orknøerne, Wilkesland ere Navne paa Dele af Fastlandet eller paa Øer ved samme. Kun enkelte Gange have Opdagerne kunnet betræde de af dem fundne Lande, da Kysten overalt er omgiven af et 1—4 M. bredt Isbelte. Det sydligste Punct, hvortil man er kommen, er 78° 11' s. Br.

Syenit er en rød eller graa krystallinsk Bjergart, der bestaaer af Feldspath og Hornblende og har faaet Navn efter Syene i Over-Ægypten, hvorfra man tidligst erholdt den. Den forekommer i Skandinavien, og paa Bornholm findes en syenitisk Granit, der anvendes som Bygningssteen. I det sydlige Norge og i Grønland træffer man Zirkoner indvoxede i S., som derefter benævnes Zirkon-S.

Sygdom er Afvigelsen fra Organismens normale Tilstand, Forandringen i Organernes og Vævenes materielle Forhold eller sundhedsmæssige Virksomhed, for den almindelige Opfattelse dog forbunden med Begrebet af en Følelse af Liden, en Forstyrrelse i Individets Sundhedsfølelse. De samme Naturlove, som styre det sunde Liv, beherske ogsaa det syge, de samme Kræfter ere stedse tilstede i Organismen, men gjøre sig under S. gjeldende paa en Maade, som ikke stemmer med den naturlige Gang. S.s Væsen er altsaa ikke noget Organismen Fremmed, men kun en Afændring i dens normale Bygning og Function, fremkaldt af ydre eller indre Aarsager og yttrende sig ved en Række af Fornemmelser, som komme til den Syges Bevidsthed, de subjective Sygdomssymptomer, og en Række af ydre iagttagetige Phænomener, de objective Sygdomssymptomer, som iagttages af Lægen. Disse sidste spille ved Bedømmelsen af S. en langt større Rolle end hine, hvis ofte ubestemte Charakteer ialtfald kun bør tjene Lægen til Rettesnor for hans videre Undersøgelse. **Sygdomslæren**, Pathologien, Læren om det syge Liv, omfatter Sygdommens Væsen, Pathogenesen, — Sygdomsaarsagerne, Ætiologien, — og Sygdomsyttringerne, Symptomotologien.

Sygehjemmet er Navnet paa en, hovedsagelig ved Dr. L. I. Brandes's menneskekjærlige Bestræbelser oprettet, i 1859 aabnet Anstalt i Nærheden af Kjøbenhavn, hvor 100 Syge af Middelstanden, lidende af langvarige og uhelbredelige Sygdomme, kunne finde et Hjem og Pleie, deels frit deels for en modereret Betaling. De nødvendige Midler dertil ere skaffede tilveie ved frivillige Gaver; den nyopførte storartede Bygning tilfredsstiller alle billige Fordringer til sanitære Øiemed, og det tør forudsiges, at denne Stiftelse er bestemt til at udfylde et tidligere væsentlig følt Savn i Rækken af Hovedstadens milde Stiftelser.

Sykomore, s. Morbærfigentræ.

Sykophant (gr.) kaldtes hos Athenienserne en Angiver, der opsporede dem, som mod Forbudet udførte Figener fra Attika. Navnet antog efterhaanden en almindeligere Betydning og brugtes overhovedet om enhver Chikaneur eller vindesyg Bedrager.

Sylfjellet eller **Syltoppen**, et af Sverrigs betydeligste Bjerge, ligger i Herjeådalen i Nærheden af den norske Grændse og hæver sig indtil en Høide af 5,565 F. Det har i den svenske Krigshistorie faaet en sørgelig Navnkundighed derved, at den 6,500 Mand stærke Armee, hvormed General C. G. Armfelt efter Carl XII's Død vendte tilbage fra Norge, i Juledagene 1718 for Størstedelen omkom her af Kulde og Mangel.

Syller, s. Skaft.

Sylpher kaldes i Paracelsus's polytheistisk-pantheistiske System Luftens Elementaraander, der ere baade mandlige og qvindelige (**Sylphider**), have en halv jordisk, halv aandelig Natur og under visse Betingelser kunne træde i Berøring med Menneskene.

Sylt, s. Sild.

Sylvester I, Pave 314—35, omvendte Constantin den Store og skal af ham have erholdt det saakaldte Patrimonium Petri. Han døde d. 31te Decbr. 335, hvorfor denne Aarsdag kaldes **Sylvesterdag**. — **S. II**, Pave 999—1003, Otto III's Lærer, heed egentlig Gerbert og udmærkede sig især som Philosoph og Mathematiker. — **S. III**, Modpave mod Benedict IX,

Digitized by Google

tælles ikke med af den romerske Kirke blandt Paverne.

Sylvius de la Boé, berømt Chemiker og Læge, født 1614 i Hanau, blev 1658 Professor i Medicin ved Universitetet i Leyden, hvor han døde 1672. Med Hensyn til Videnskabelighed og lærd Dannelse stod S. meget høit for sin Tid, og han kan betragtes som Repræsentant for den medicinske Chemie, da denne dengang var paa sit Høidepunct (s. Chemie). Af hans Skrifter udkom flere nye Oplag endnu i det 18de Aarh.

Sylvius (Æneas), s. Pius II.

Symaskiner skrive sig fra Amerika. Efterat nogle tidligere Forsøg vare mislykkede, fik man de første brugbare S. omtrent 1851 fra Amerikaneren Singers Haand; i hans Fodspor ere siden flere Amerikanere og Andre traadte, saaledes at man nu har ikke faa Constructioner, bestemte til Syning af lettere og sværere Tøier, Skind og Læder. Syningen udføres med Naale, der trækkes ud af Tøiet, samme Vei som de ere komne ind, altsaa frem og tilbage, og det er derfor en Staaltraad, tilspidset paa den ene Ende og med et Øie nærved Spidsen. Stingene kunne vel i Udførelsen og Udseendet være forskjellige, men der forudsættes vel altid, at de Lag, der skulle forbindes, lægges over hinanden, saa at der neppe kan udføres nogen egentlig Søm eller Kastning. Visse Maskiner sye med 1 Naal og 1 Traad, der stadig slynges ind i hinanden til Kjedesting, eller Tambourinsting; de fleste sye med 2 Traade, og da enten med 2 Naale, hver paa sin Side af Tøiet, der gjensidig binde hinandens Traadslynge, eller i Reglen med 1 Naal, der fører Hovedtraaden og en Spole o. desl., som binde denne ved en Hjelpetraad. Ved en simpel Mechanisme føres Tøiet hver Gang et Sting frem, og den kan stilles til forskjellige Finheder. S. finde stedse fornyet Udbredelse, efterhaanden som de ikke blot arbeide hurtigere og regelmæssigere, men tillige som de binde Traaden solidere, saa at Syningen ikke gaaer op, fordi Traaden brister paa et enkelt Sted.

Symbolik (gr.) betegner baade Læren om de religiøse Symboler og den Kunst, at fremstille de religiøse Ideer paa en sindbilledlig Maade i Tegn eller Ord. Den theologiske S. eller symbolske Theologie betegner i videre Forstand den videnskabelige Fremstilling af de religiøse Tegns, Tiders og Skikkes Betydning og Historie og deres Anvendelse ved Gudstjenesten og de religiøse Fester. I snevrere Forstand handler den theologiske S. om Symbolerne eller de kirkelige Bekjendelsesskrifter, udvikler af disse den kirkelige Lære og sammenligner de forskjellige Kirkesamfunds Lærebegreber. — Slgn. Marheineke: „Christliche S." (3 Bd., 1810—14); Winer „Comparative Darstellung des Lehrbegriffs der verschiedenen christlichen Kirchenparteien" (1824); Möhler: „S." (1832 og ofte silbigere).

Symbolske Bøger kaldes de forskjellige christelige Kirkesamfunds eller „Confessioners" offentlige Bekjendelsesskrifter eller saabanne offentlig anerkjendte Skrifter, i hvilke et Kirkesamfund under givne Forhold bekjender sin fælleds Tro og fremstiller dens Indhold overfor andre kirkelige Samfund. De 3 af alle den christne Kirkes Hovedafdelinger antagne Symboler ere: 1) det apostoliske Symbolum (s. d. A.); 2) det nicæno-constantinopolitanske Symbol, som blev fastsat paa Synoderne i Nicæa (325) og Constantinopel (381); 3) det athanasianske Symbolum (s. d. A.). Den romersk-katholske Kirkes s. B. ere: 1) Canones et decreta oecumenici et generalis concilii Tridentini (13de Decbr. 1545—4de Decbr. 1563); 2) Professio fidei Tridentinæ af Pave Pius IV (13de Novbr. 1564); 3) Catechismus Romanus ex decreto concilii Tridentini ad parochos. — Om den græske Kirkes s. B. s. Græsk Kirke. — Den evangelisk-protestantiske Kirkes s. B. ere: 1) den augsburgske Confession og dennes Apologie; 2) de schmalkaldiske Artikler; 3) Formula concordiæ; 4) Luthers lille og store Katechismus. Dog ere disse ikke alle gjeldende i alle evangelisk-lutherske Landskirker (i Sverrig gjelde kun de 3 ovennævnte Symboler og den augsburgske Confession som s. B., derimod [siden 1809] ikke længere Formula concordiæ). — Om den reformeerte Kirkes s. B. s. Reformeert Kirke.

Syme (Jakob), berømt skotsk Chirurg, født 1799, studerede først Chemie, siden Anatomie under Liston; 1825 begyndte han private Forelæsninger over den operative Chirurgie, og stiftede selv et Privathospital for chirurgiske Sygdomme. 1833 blev han Professor i chirurgisk Klinik ved Universitetet i Edinburgh og snart efter Overlæge ved Royal Infirmery. Uagtet hans Berømmelse her alt var grundfæstet, modstod han dog ikke Tilbudet om en lignende Stilling i London, hvilken ved Liston's Død 1847 var bleven ledig, men her modtoges han af saa meget collegialt Nid, at han 6 Uger efter vendte tilbage til sin tidligere Stilling i Edinburgh. Han er en udmærket dygtig Operateur og bekjendt som Forfatter af: „A treatise of the excision of diseased joints" (1831); „Principles of surgery" (1832); m. M. Flere Operationer og Operationsmethoder skylde ham deres Oprindelse og Fuldkommengjørelse.

Symmachus (Quintus Aurelius), en romersk Taler i den sidste Halvdeel af det 4de og Begyndelsen af det 5te Aarh., beklædte Bypræfecturet og Consulatet i Rom. Af hans Taler haves kun Brudstykker (i Mai's „Scriptorum veterum nova collectio", Bd. I, D. 4), hvorimod hans for Tidshistorien vigtige „Epistolæ" ere fuldstændig opbevarede.

Symmetrie er i Geometrien den Egenskab ved to Rumstørrelser, at de kunne lægges saalebes paa begge Sider af et fælleds Grundplan, at enhver Perpendiculær, som fra et Punct i den ene Størrelse fældes paa Grundplanet, træffer ved Forlængelse paa et tilsvarende Punct paa den modsatte Side af dette Plan og i samme Afstand derfra. Holder man en Gjenstand for et Speil, da vil Billedet i Speilet være symmetrisk med Gjenstanden selv. Symmetriske Legemer have samme Indhold, symmetriske Flader samme Areal. — Symmetriske plane Figurer ere congruente. Derfor kommer disses S. ikke til Omtale i Geometrien, men kommer dog i Betragtning ved saadanne Leiligheder, hvor der er andre end reent geometriske Hensyn at tage, f. Ex. en Skrift eller Tegning. — Symmetriske Størrelser have tillige den Egenskab, at de kunne lægges saalebes paa begge Sider af et fast Punct, at enhver ret Linie, som fra

Digitized by Google

et Punct i den ene Størrelse trækkes igjennem det faste Punct, træffer ved Forlængelse paa et tilsvarende i den anden Størrelse og i samme Afstand fra det faste Punct. Denne Egenskab kan ogsaa benyttes som Definition ligesaa vel som den førstnævnte.

Symmetriske Functioner eller symmetriske algebraiske Udtryk ere saadanne, i hvilke de variable Størrelser kunne ombyttes, uden at Udtrykket forandres, f. Ex. $ax^3 - bx^2y - bxy^2 + ay^3$, hvilket Udtryk bliver uforandret, naar x og y ombyttes.

Sympathetisk Blæk, s. Kobolt.

Sympathie (Consensus) kaldes i Physiologien det nærmere, ikke anatomisk forklarlige Forhold, hvori bestemte Organer eller Systemer i Legemet sees at staae til visse bestemte andre, saavel i sund som i sygelig Virksomhed, og som i Almindelighed giver sig tilkjende ved, at disse Systemer eller Organer med en vis Regelmæssighed deeltage i hverandres Virksomhed eller Lidelse. Det er især Nerve- og Aaresystemet, hvori S. giver sig tilkjende.

Symonds (Sir William), berømt engelsk Skibsbygmester, født d. 24de Septbr. 1782, traadte 1794 ind i Marinens Tjeneste, tjente længe under Nelson og blev 1819 Havnemester paa Malta. Synet af et letbygget græsk Fartøi bragte ham her paa Ideer, som siden efterhaanden førte til en Revolution i den engelske Skibsbygning. Hans Afhandling „On naval Architecture" gjorde stor Opsigt; da Sir James Graham var traadt i Spidsen for Admiralitetet, blev S. med Titlen „Surveyor of the Navy" sat i Spidsen for Skibsbygningsvæsenet og forestod dette indtil 1847. S. døde som Contreadmiral d. 28de Marts 1856. *

Sympathisk Nervesystem kaldes en egen, stærkt med Gangliekuuder forsynet Afdeling af Nervesystemet, hvis Hovedstamme ligger langs Siderne af Rygsøilen, og hvis Forgreninger især synes at gaae til de Dele, der høre til det ubevidste Liv. Det er sandsynligviis kun en særegen Fordeling af det cerebrospinale Nervesystem, med hvilket det staaer i mangfoldig og uafbrudt Forbindelse.

Symphonie (gr., Samklang) brugtes tidligere til at betegne ethvert fleerstemmigt Musikstykke, men betegner nu udelukkende et omfangsrigt, i storartet Stiil componeret, af flere (i Almindelighed 4) enkelte Stykker bestaaende Musikstykke for fuldt Orchester, der i Formen har Lighed med en Sonate, men er bredere anlagt og i det Hele mere storartet saavel i de enkelte Motiver som i disses Gjennemførelse. I sin nuværende Skikkelse udviklede S. sig efterhaanden i det 18de Aarh. De Componister, som især have leveret Mesterværker i denne Retning, ere Haydn, Mozart og fremfor Alle Beethoven; blandt de Nyere maae nævnes Schubert, Mendelssohn-Bartholdy, Schumann, Gade o. Fl.

Symphytum (Kulsukker) er en Planteslægt af de Rubladedes Familie. Den meest bekjendte Art er S. officinale (Læge-K.), en 1—2 F. høi stivhaaret, fleeraarig Urt med store, lancetdannede, nedløbende Blade og regelmæssig 5-deelte, violette eller hvide Blomster i qvastformede Blomsterstande; den er vildtvoxende paa fugtige Steder, især omkring Byer, i Nord- og Mellemeuropa, og anvendtes især tidligere i Medicinen.

Symplegader (gr.) ɔ: de Sammenslaaende, kaldtes to smaa Klippeøer ved Mundingen af det thraciske Bosporus, der efter Sagnet fore mod hinanden og knuste Alt, hvad der kom imellem dem, indtil de endelig efter Argonauternes lykkelige Gjennemfart bleve gjorte ubevægelige ved Orpheus's Spil.

Symposion var hos Grækerne Navnet paa et lystigt Gjestebud og Drikkelag. Forstanderen for et saadant kaldtes **Symposiarch**.

Symptom (gr.) betyder Sygdomstegn, et af de Phænomener, hvormed Sygdom ytrer sig. **Symptomatologie** er Læren om Sygdomstegnene, deres Betydning, Fremkomst m. m. **Symptomatisk**, henhørende til Sygdommens Ytringer, uden at antyde dens egentlige Væsen; S. Behandling er en saadan, som kun rettes mod Sygdomsytringen, ikke mod Sygdommens Natur.

Syn (Visus). S. er den af de saakaldte høiere Sandser, hvorved vi sættes istand til at opfatte Lys og Farver og ved Hjelp heraf at reproducere de ydre rumlige Forhold som Billeder, der bringes til vor Bevidsthed. S.s Apparat er Øiet, hvis Bygning er indrettet som et Camera obscura til at samle Lysstraalerne fra de ydre Gjenstande til et Billede paa Bagfladen af Øiets Indside, hvor Seenervens Udbredning, Nethinden, ved en særegen Anordning modtager Indtrykket deraf, hvilket gjennem Seenerven ledes til vor Bevidsthed og her opfattes. Det vil altsaa indsees, at man egentlig ikke seer selve Gjenstanden, men kun det troe Billede deraf, som er dannet i vort Øie. **Synsaxe** kaldes den lige Linie, som kan tænkes dragen fra Øiets Midtpunct til den betragtede Gjenstand; **Synsvidden**, den Afstand, hvori Øiet bedst opfatter Gjenstandene (accommoderer sig), er noget forskjellig for de forskjellige Øine; hos Sunde ligger den mellem 8 og 12". **Synsvinkel** eller Gjenstandens tilsyneladende Størrelse kaldes den Vinkel, som dannes af tvende Linier, der tænkes dragne fra den betragtede Gjenstands yderste Grændser til Pupillens Midtpunct.

Syn er i den nordiske Mythologie en Asynie, om hvem der siges, at hun vogter Dørene og forsvarer Sager paa Thinge for Aserne.

Syn, Synsforretning, Synsmænd, s. Skjøn.

Synaale forfærdiges gjerne af Støbestaalstraad, der ophaspes til en overmaade stor Ring af mange Omgange; denne klippes op og deles i dobbelte Længder, der rettes ved at trilles i et tykt Bundt, dannet af flere tusinde Længder, samlede i to Ringe. Nu spidses Længderne i begge Ender paa smaa tørre Sandstene og klippes derpaa over i Midten. Øiet og Furerne dannes paa forskjellige Maader: Øinene ved Gjennemslagning paa fri Haand, de runde ved Efterboring; Furerne ved Indsaugning i den bøiede Naal eller ved Prægning; ogsaa Øine og Furer paa een Gang ved Prægning. Derpaa blive Naalene hærdede og anløbne. Skuringen (Glatslibning) og Poleringen ere det vidtløftigste Arbeide. Et Par Hundredtusinde Naale ordnes regelmæssig med Skuremidlet i en stærk Seildugs Pakke; et stort Antal saadanne Pakker lægges som Rullestokke ind i Skuremøllen, dannet omtrent som en gammeldags Rulle, og der rulles de hver Gang 12—18 Timer, hvorefter Pakkerne aabnes og Naalene renses med Saug-

Digitized by Google

spaaner. Naalene maae 10—11 Gange i Møllen med Smergel, Sand, Poleerpulver og Olie, ialfald tilsidst med tørt Klid. Foruden de nævnte er der et stort Antal Biarbeider, saa Naalene i det Hele gaae indtil 120 Gange gjennem Hænder.

Synagoge kaldtes det hellige Forsamlingssted, hvor Jøderne under Exilets Tid, fjernede fra Templet i Jerusalem, forenedes til Bøn om Sabbathen og hørte den hellige Skrifts Udlægning; efter Templets Gjenoprettelse bleve S. meget talrige i det hellige Land, men turde dog ingen Altar have i Modsætning til Helligdommen i Jerusalem, hvor ogsaa alene de store Offringer foretoges. Nu bruges Navnet S. om enhver større Bygning, der er indrettet til Gudstjeneste for en jødisk Menighed, indeholder det hellige Skriin, hvor Loven bevares, og den „Bima“ kaldte Forhøining, hvorfra Præsten holder sit Foredrag. Fruentimmerne have Plads i Sidegallerier. Jøderne oplæse deres Bønner efter Bønnebøger (Siddur eller Machsor), deels lydelig, deels sagte; paa Sabbathen og Festdagene holder Rabbineren et Foredrag. — „Den store S.“ s. Art. Synedrie.

Synantheræ (Kurvblomstrede) danner en meget omfattende og ved talrige Charakterer vel begrændset naturlig Familie indenfor de heelkronede Femtalsplanters Orden. De fleste Arter ere fleeraarige Urter, sære (tropiske) Buskvæxter; Blomsterne ere tvekjønnede eller eenkjønnede, overfædige, med en børsteformet eller hindeagtig Bægerkrave, en regelmæssig, 5-tandet (rørformet) eller uregelmæssig (tungeformet) Krone, 5 Støvdragere, hvis Støvknappe ere sammenvoxne til et Rør, og en enkelt Støvvei med to Ar, hvis Frugtknude udvikler sig til en Skalfrugt ɔ: en underiædig Nød, som i Spidsen er beklædt med den vedblivende Bægerkrave (Fnok). Blomsterne ere samlede i en Blomsterkurv, som dannes af en bred og flad Stængeldeel (Blomsterleie), og et af talrige Dækblade sammensat Kurvdække, hvorved Blomsterkurven ofte faaer en skuffende Lighed med en enkelt Blomst. Kurven er enten sammensat af lutter eensdannede Blomster, eller de ydre (Randblomsterne) ere forskjellige fra de indre (Skiveblomsterne). S. danne Hovedmassen af den 19de Klasse (Rørhannede) i det linneiske System, og inddeles her i 5 Ordener efter den forskjellige Ordning af Blomsterne i Kurven; i det naturlige System inddeles de paa forskjellig Maade i Grupper efter det samme Hensyn. S. er en af de artrigeste Plantefamilier og er udbredt over alle Klima'er; en Mængde Arter ere Lægeplanter (f. Ex. Kamilleblomster, Malurt), Kjøkkenurter (Salat, Scorzoner) eller Ziirplanter (Georgine, Asters, Morgenfrue, Bellis) o. s. fr.

Synapta, s. Søpølse.

Synaptase, Emulsin, betegner i Almindelighed et — rimeligviis æggehvideagtigt — Legeme (s. Proteïnforbindelser), der indeholdes i flere olieholdige Frøe, især bittre og søde Mandler, og virker som Gjæringsvækker (s. Gjæring) bl. A. til Omdannelse af Amygdalin (s. d. A.) til Bittermandelolie o. s. v., Salicin (s. d. A.) til Saligenin o. s. v. Om dette Legemes Natur, Sammensætning o. s. v. veed man for Tiden ikkun Lidet med Vished, det er rimeligviis identisk eller nærbeslægtet med Myrosin; s. Sennepsolie.

Synd, en strafskyldig Handling, som maa afsones, betegner efter den bibelske Sprogbrug enhver Overtrædelse af Guds Bud i Gjerning, Ord og Tanke. S. in concreto betegner efter theologisk Sprogbrug den enkelte syndige Handling eller Tanke, S. in abstracto Menneskets hele naturlige Beskaffenhed, der ikke svarer til de guddommelige Love (s. Arvesynd).

Synedrie eller det høie Raad var en formodentlig af Esra under det persiske Herredømme indsat høieste Domstol, der, bestaaende oprindelig af 71 Medlemmer, tagne blandt Præster, Menighedsældste og Skriftlærde, afgjorde alle høiere Retsspørgsmaal og besad den høieste administrative Myndighed, saavidt denne tilstededes af de fremmede Magthavere. Efter den Talmudiske Forestilling siges de gamle Propheters Lære at være nedarvet til dette Raad, der benævnes „den store Forsamlings Mænd“ (synagoga magna); en af de sidste af disse skal have været Ypperstepræsten Simon den Retfærdige paa Ptolemæernes Tid, omtrent 291 f. Chr., hvorefter da de enkelte Skriftlærde fulgte, hvis Meninger ere sammenarbeidede til et Hele i Mischna. Det var især i det sidste Aarhundrede før Templets anden Ødelæggelse, at det græske Navn „Synedrion“ blev almindeligt, som senere forvandledes til den hebraiske Form „Sanhedrin“. Efter Jerusalems Ødelæggelse indførtes denne Autoritet igjen bestaaende af 72 Medlemmer, hvis Hoved, den yngre Gamaliel af Hillels Slægt, ofte benævnes „Nasi“ ɔ: „Fyrste“; hans høieste Magt bestod i at udelukke de gjenstridige Medlemmer af Menigheden ved at sætte dem i Ban.

Synekdoche (gr., Medoptagelse), er i Rhet. en Talefigur, hvorved en Deel sættes for det Hele eller omvendt (f. Ex. Kjøl for Skib).

Synergisme (gr., d. e. Medvirkning) kaldes den theologiske Lære om Menneskets frie Medvirkning til sin Omvendelse og Frelse, idet Mennesket hengiver sig til Guds Naade og bifalder Guds Ord. Synergist er en Tilhænger af denne Lære. De synergistiske Stridigheder opstode 1557 imellem Flacius Illyricus og Strigel. I Concordieformlen blev S. fordømt.

Syngemethode er en paa Kunstregler beroende Fremgangsmaade i Udbannelsen af den menneskelige Stemme til kunstig Sang, eller overhovedet den Fremgangsmaade, en Syngelærer følger ved sin Underviisning.

Syngenesia, s. Rørhannede.

Syngnathus, Tangnaal, s. Naalefisk.

Synkende Fond, s. Statsgjeld og Statslaan.

Synkning af større eller mindre Dele af Jordoverfladen forekommer undertiden som en umiddelbar Følge af et Jordskjælv, og da foregaaer den pludselig; men vi have ogsaa Exempler paa langsomme S. selv af store Strækninger. Dr. Pingel har saaledes godtgjort, at Vestkysten af Grønland i den nuværende Tid er underkastet en S., der har bevirket, at man har maattet flytte Bygninger, Begravelsespladser og Baadepæle høiere op i Landet, og ligeledes mener Darwin at have seet Beviser paa, at mange Øer i det stille Ocean have undergaaet en lignende Virkning, saa at Kystrevene ved Koraløerne derved efterhaanden ere gaaede over til Voldrev og Atoler. I adskillige ældre Jordbannelser haves tydelige Spor af pludselige S.,

Digitized by Google

der ligesom Hævningerne kunne frembringe store Forandringer i Jordlagenes oprindelig horizontale Beliggenhed.

Synkope (gr.) betyder i Sproglæren et Ords Forkortning ved Sammentrækning formedelst Udeladelse af en Vocal eller Stavelse i Midten, f. Ex. Verd'ner istedetfor Verdener. I Lægevidenskaben er S. Afmagt, navnlig bevirket ved Standsning af Hjertets Virksomhed.

Synkretisme (gr.) betegner Foreningen af to stridende Partier imod en tredie Fjende, især Foreningen af forskjellige Troespartier. **Synkretister** kaldes de, der optræde mæglende mellem forskjellige Religionspartier eller forskjellige philosophiske Skoler.

Synocha (gr.) kaldes i Lægevidenskaben en Feber af vedholdende Charakteer, = continuerende, inflammatorisk Feber.

Synode (gr.) betegner fortrinsviis en Sammenkomst af Geistlige (og Menighedsmedlemmer) i kirkelige Anliggender (s. **Concilium**). — Om den **hellige S.** s. **Russiske Kirke**.

Synodal- og Presbyterialforfatning kaldes i den protestantiske Kirke den organiske Indretning, ved hvilken de kirkelige Anliggenders Styrelse beroer hos Forsamlinger af Geistlige og Menighedsmedlemmer (Synoder og Presbyterier). Denne Forfatning udbannede sig først i den reformeerte Kirke, især i Genf under Calvin, men er nu tillige indført i flere lutherske Landskirker.

Synodisk Omløbstid, s. **Omløbstid**.

Synopsis (gr.), betyder det at beskue Noget samlet, en Oversigt. **Evangeliernes S.** er en Sammenstilling af de Steder i de forskjellige Evangelier, der berette den samme Gjenstand paa en overeensstemmende Maade; saadanne Steder findes især i de 3 første Evangelier, som derfor ogsaa kaldes de **synoptiske Evangelier**, ligesom deres Forfattere, Matthæus, Markus og Lukas, kaldes **Synoptikerne**.

Syntax (gr.) er Læren om Ordenes Forbindelse i Sætningen samt om Sætningernes indbyrdes Forbindelse.

Synthese (gr.), Sammensætning, betyder i Logiken Sammenstilling, Forbindelse f. Ex. af Forestillinger til Begreber, af Begreber til Domme o. s. v. **Synthetisk** er hvad der beroer paa en S.; forresten s. **Analyse**.

Syntonin, s. **Fibrin**.

Synæresis (gr.) kaldes Sammentrækningen af to Vocaler til en Stavelse.

Syphax, Konge over Massylierne i det vestlige Numidien, blev i den anden puniske Krig vundet for Carthagerne af Hasdrubal, der gav ham sin Datter Sophronisbe til Ægte; 203 f. Chr. blev han overvunden af Masinissa og bragt i romersk Fangenskab, hvor han døde.

Syphilis, den veneriske Sygdom, er en første Gang i Middelalderen (Slutningen af det 15de Aarh.) bestreven smitsom Sygdom, der først yttrer sig paa det af Smitten berørte Sted, senere angriber den samtlige Organisme. Overførelsen skeer som oftest ved Kjønsdriftens Tilfredsstillelse, og Lidelsen har da i Almindelighed først sit Sæde paa Kjønsdelene, hvor den viser sig som Saar, der indfinde sig omtrent mellem 1 og 2 Uger derefter (primær S.). Under ugunstige Omstændigheder viser sig da atter omtrent 6 Uger derefter Organismens Angriben ved Lidelse i Kjertelsystemet (Buboner), af Halsens Sliimhinde, af Huden som Pletter og andre Hududslag, senere Angriben af Beensystemet og de indre Organer (constitutionel S.). Herunder lider Constitutionen betydelig, Sygdommen helbredes meget vanskelig, har stor Tilbøielighed til atter at vende tilbage, og undergraver ofte i lang Tid Legemet, ligesom den ogsaa lader sig forplante ved Nedarvning til Afkommet.

Syphilisation er en Methode, hvormed man for Tiden paa sine Steder troer at kunne helbrede Syphilis, bestaaende i at bibringe Organismen en stor Mængde af den samme Gift, som har fremkaldt Sygdommen. Den udføres ved gjentagne Indpodninger af den syphilitiske Smitte paa Huden ved Hjelp af smaa Indstik, og skal paa sine Steder have frembragt tilfredsstillende Resultater, men har dog endnu ei formaaet at trænge almindelig igjennem.

Syphiloid har man kaldet visse, navnlig i enkelte Lande udbredte Sygdomsformer, som man tidligere antog for beslægtede med, men ei hørende til de syphilitiske (constitutionelle) Sygdomme; saaledes det jydske S., Ditmarskersygen, Sibbens i Skotland, Radesygen i Norge m. m., Sygdomme, om hvilke de nyere Undersøgelser dog have godtgjort, at de alle kun ere ældre indgroede Former af virkelig Syphilis.

Syra, i Oldtiden **Syros**, en græsk Ø blandt Cykladerne, 2 □ M. stor, bjergfuld men frugtbar paa Korn, Olie, Sydfrugter og Viin, har over 40,000 Indb. Hovedstaden er Hermupolis, en vigtig Handelsstad.

Syrakus, i Oldtiden den betydeligste Stad paa Sicilien, blev anlagt fra Korinth under Herakliden Archias 735 f. Chr. og blomstrede hurtig op som Handelstad; 484 bemægtigede Gelon sig Herredømmet og hævede den til den mægtigste Stat paa Sicilien. Efter ham fulgte Hiero I, 477—67; dennes Efterfølger Thrasybulos blev myrdet 466, hvorpaa Eneherredømmet blev afløst af et Demokratie, indtil, efter en lang Række af indre Kampe og en farlig Krig med Athenienserne (414—13), Dionysius I gjenoprettede Eneherredømmet (406). Efterat hans Søn Dionysius II var død 337, udbrød heftige Partikampe, under hvilke Agathokles (317—289) og Hiero II (265—15) tilrevе sig Eneherredømmet. I den 2den puniske Krig blev S. efter et langvarigt Forsvar indtaget af den romerske Feltherre Marcellus. Fra den Tid gik det tilbage med Byen. Under Romerne indskrænkede Staden sig væsentlig til Øen Ortygia, paa hvilken det nuværende Siragosa ligger.

Syre, s. **Skræppe**.

Syrer eller Riffelgange kaldes de Fordybninger, der paa de riflede Vaabens Sjæl ere spiralformig snoede fra Hammerenden ud til Mundingen, og som tvinge Kuglen til at følge dem paa deres Vei igjennem Løbet. Den danske Tapriffel er forsynet med 5 saadanne flade S., der ere $2\frac{3}{4}$ Skrupler dybe og $3\frac{1}{2}$ Skrupler brede, og som stige een Omgang paa 56 Tommer.

Syrer kalder man en Række sammensatte Legemer, der have den Egenskab, at træde i Forbindelse med Baser og hermed danne Salte,

Digitized by Google

i hvilke de da udgjøre det elektronegative Led, medens Basen er det elektropositive. S. have i Almindelighed endvidere en suur Smag og farve blaae Plantefarver (Lakmos, Viol-, Georginefarvestof o. fl.) røde; dog gives der S., som ikke udvise disse to sidstnævnte Forhold, naar de nemlig f. Ex. ere uopløselige (som Sand, der er meer eller mindre reen Kiselsyre o. fl.). Flere S. kunne ogsaa ligeoverfor stærkere S. optræde med basiske Egenskaber (f. Ex. Arseniksyrling o. fl.), ligesom omvendt basiske Legemer ligeoverfor stærkere Baser kunne optræde som S. (f. Ex. Leerjord, Guldilte o. fl.). Anskuelserne over S.s Sammensætning og Constitution have efterhaanden, som Chemien udviklede sig, naturligviis væsentlig forandret sig, men det vilde føre for vidt her at udvikle disse nøiere. Der skal derfor blot anføres, at Humphry Davy og Berzelius (omtrent 1820) opstillede den Lære (om hvilken da efterhaanden næsten alle Chemikerne sluttede sig, og som endnu langtfra er endelig omstødt), at der gives to Rækker af S., Iltesyrer og Brintesyrer, idet man dog ikke maa antage, at det egentlige syrefrembringende Stof er enten Ilten eller Brinten i disse, eller alene det med disse Stoffer forbundne Radical (da f. Ex. Mangan i Forbindelse med Ilt danner baade Baser og S.), men den hele Forbindelse i det givne Forhold er det, der skaber S. Iltesyrerne ere Forbindelser af Ilt med et elektropositivt Element, sædvanligst et Metalloid; dog ere de høieste Ilteforbindelser af Metallerne ogsaa hyppig S. (s. Ilt); om Brintesyrerne s. d. A. De vandfrie S. forbinde sig i Almindelighed med Vand under stærk Varmeudvikling; de dannede Forbindelser (Hydrater) ere deels faste, deels flydende. Vandet bindes af dem med meget ulige Kraft; nogle miste let deres Vand, af andre, f. Ex. Svovlsyrehydrat, kan Hydratvandet først bortskaffes ved Tilsætning af en stærkere Base. Af forskjellige Forhold ved de vandfrie Iltesyrer tog især Dulong Anledning til at opstille den Theorie, at 1 Atom Vand var en nødvendig Bestanddeel, for at disse kunde optræde som S.; dette Vands Ilt antog man da for at være i Forbindelse med den vandfrie Iltesyres Bestanddele, dannende et sammensat Radical, som da var traadt i Forbindelse med Brinten paa samme Maade som de halogene Stoffer (s. d. A.) i Brintesyrerne. Efter en saadan Theorie blev da alle S. Brintesyrer. Man adskiller, især efter deres Oprindelse, de uorganiske og de organiske S.; disse sidste indeholde, eller kunne betragtes at indeholde, et kulstofholdigt sammensat Radical. Tidligere antog man, at 1 Atom S. altid mættede 1 Atom Base, men man lærte, navnlig ved Grahams Undersøgelser, at (naar man vilde angive S.s Sammensætning i hele Tal) 1 Atom af mange S. fordrede 2 eller 3 Atomer Base for at danne neutrale Salte; man adskiller ifølge dette eenbasiske og fleerbasiske (to- og trebasiske; fire- og fembasiske S. ere ikke kjendte med Sikkerhed). Hydraterne af de to- og trebasiske S. indeholde da 2 og 3 Aeqvivalenter Vand, der, naar de forenes med Baser, erstattes heelt (neutrale Salte) eller deelviis (sure Salte) ved tilsvarende Aeqvivalenter af Basen. — Gerhardt og Laurent have opstillet en anden nyere Theorie for S.s Constitution, der meget bruges i nyere Skrifter. I Korthed antydet bestaaer den deri, at man betragter alle S. som Forbindelser af et Element eller et sammensat Radical med Brint, som lader sig udvexle (substituere) med et Metal. Brintesyrerne føres saaledes (s. **Substitutionstheorie**) tilbage til Brint som Typus $\left.\begin{matrix}H\\H\end{matrix}\right\}$; Chlorbrinte er f. Ex. saaledes: $\left.\begin{matrix}Cl\\H\end{matrix}\right\}$, Chlornatrium: $\left.\begin{matrix}Cl\\Na\end{matrix}\right\}$; Iltesyrerne føres tilbage til Vand som Typus $\left.\begin{matrix}H\\H\end{matrix}\right\}O_2$, Salpetersyrehydrat (NO_5HO) f. Ex. er saaledes: $\left.\begin{matrix}NO_4\\H\end{matrix}\right\}O_2$, salpetersuurt Kali: $\left.\begin{matrix}NO_4\\Ka\end{matrix}\right\}O_2$, vandfri Salpetersyre (NO_5) er: $\left.\begin{matrix}NO_4\\NO_4\end{matrix}\right\}O_2$. De eenbasiske S. føres tilbage til: $\left.\begin{matrix}H\\H\end{matrix}\right\}O_2$, de tobasiske til: $\left.\begin{matrix}H_2\\H_2\end{matrix}\right\}O_4$, de trebasiske til: $\left.\begin{matrix}H_3\\H_3\end{matrix}\right\}O_6$. — **Kobblede S., parrede S.** (s. **parrede Forbindelser**) har vel en noget forskjellig Betydning i de forskjellige Theorier, men sædvanlig forstaaer man herved (Berzelius) saadanne parrede Forbindelser af S. med sammensatte Radicaler, disses Ilter, Chlorider o. s. v., i hvilke Syren endnu optræder som Syre ɔ: forbinder sig med Baser uden at skille sig fra de Stoffer, hvormed den er parret; see f. Ex. **Indigosvovlsyre**. Disse parrede Syrer have ganske andre Egenskaber end Syren i ikke parret Tilstand og vise andre Reactioner end denne, saaledes at dens Tilstedeværelse ikke kan paavises ved de sædvanlige Reagentier for den. Ogsaa forskjellige S. kunne indbyrdes indgaae i parret Forbindelse og forholde sig da, ligeoverfor Baserne, som en enkelt Syre og ikke som en Blanding af flere (parrede S. i en mere indskrænket Betydning). Om disse S.s Sammensætning og hele Constitution ere Anskuelserne meget forskjellige.

Syresalt er suurt oxalsuurt Kali, s. **Kalium** og **Oxalsyre**.

Syrien, et til det asiatiske Tyrki hørende Bjergland, som mod N. begrændses af Lilleasien, mod Ø. af den syrisk-arabiske Ørken (der skiller det fra Mesopotamien og i sin sydlige Deel gaaer over i Arabien), mod S. af det petræiske Arabien, mod V. af Middelhavet, strækker sig i en Længde af henved 100 M. med en Brede af 15—20 M. (man kan ogsaa sige 20—30 M., forsaavidtsom man da regner Noget af den østlige Ørken med, hvis Grændse er ubestemt) og udgjør omtrent 2,500 □ M. Dette smalle Bjergland kan forbetmeste deles i 2 Afdelinger, en vestlig og en østlig, som dog igjen ved smalle Dale eller smaa Høisletter deles i mindre Grupper. Den vigtigste i hiin er Libanon, i denne Antilibanon, s. disse Artt. Imellem begge Afdelinger ligger en dyb Indsænkning, ligesom en Fure fra N. til S.: den begynder længst mod S. ved Akababugten, som dannes af det røde Hav, under Navnet Araba el Ghor, indeholdende det døde Hav, som ligger 1,270

Digitized by Google

der ligesom Hævningerne kunne frembringe store Forandringer i Jordlagenes oprindelig horizontale Beliggenhed.

Synkope (gr.) betyder i Sproglæren et Ords Forkortning ved Sammentrækning formedelst Udeladelse af en Vocal eller Stavelse i Midten, f. Ex. Verd'ner istedetfor Verdener. I Lægevidenskaben er S. Afmagt, navnlig bevirket ved Standsning af Hjertets Virksomhed.

Synkretisme (gr.) betegner Foreningen af to stridende Partier imod en tredie Fjende, især Foreningen af forskjellige Troespartier. **Synkretister** kaldes de, der optræde mæglende mellem forskjellige Religionspartier eller forskjellige philosophiske Skoler.

Synocha (gr.) kaldes i Lægevidenskaben en Feber af vedholdende Charakteer, = continuerende, inflammatorisk Feber.

Synode (gr.) betegner fortrinsviis en Sammenkomst af Geistlige (og Menighedsmedlemmer) i kirkelige Anliggender (s. **Concilium**). — Om den **hellige S.** s. **Russiske Kirke**.

Synodal- og Presbyterialforfatning kaldes i den protestantiske Kirke den organiske Indretning, ved hvilken de kirkelige Anliggenders Styrelse beroer hos Forsamlinger af Geistlige og Menighedsmedlemmer (Synoder og Presbyterier). Denne Forfatning uddannede sig først i den reformeerte Kirke, især i Genf under Calvin, men er nu tillige indført i flere lutherske Landskirker.

Synodisk Omløbstid, s. **Omløbstid**.

Synopsis (gr.), betyder det at beskue Noget samlet, en Oversigt. **Evangeliernes S.** er en Sammenstilling af de Steder i de forskjellige Evangelier, der berette den samme Gjenstand paa en overeensstemmende Maade; saadanne Steder findes især i de 3 første Evangelier, som derfor ogsaa kaldes de **synoptiske Evangelier**, ligesom deres Forfattere, Matthæus, Markus og Lukas, kaldes **Synoptikerne**.

Syntax (gr.) er Læren om Ordenes Forbindelse i Sætningen samt om Sætningernes indbyrdes Forbindelse.

Synthese (gr.), Sammensætning, betyder i Logiken Sammenstilling, Forbindelse f. Ex. af Forestillinger til Begreber, af Begreber til Domme o. s. v. **Synthetisk** er hvad der beroer paa en S.; forresten s. **Analyse**.

Syntonin, s. **Fibrin**.

Synæresis (gr.) kaldes Sammentrækningen af to Vocaler til en Stavelse.

Syphax, Konge over Massylierne i det vestlige Numidien, blev i den anden puniske Krig vundet for Carthagerne af Hasdrubal, der gav ham sin Datter Sophronisbe til Ægte; 203 f. Chr. blev han overvunden af Masinissa og bragt i romersk Fangenskab, hvor han døde.

Syphilis, den veneriske Sygdom, er en første Gang i Middelalderen (Slutningen af det 15de Aarh.) beskreven smitsom Sygdom, der først yttrer sig paa det af Smitten berørte Sted, senere angriber den samtlige Organisme. Overførelsen skeer som oftest ved Kjønsdriftens Tilfredsstillelse, og Lidelsen har da i Almindelighed først sit Sæde paa Kjønsdelene, hvor den viser sig som Saar, der indfinde sig omtrent mellem 1 og 2 Uger derefter (primær S.). Under ugunstige Omstændigheder viser sig da atter omtrent 6 Uger derefter Organismens Angriben ved Lidelse i Kjertelsystemet (Buboner), af Halsens Sliimhinde, af Huden som Pletter og andre Hududslag, senere Angriben af Beensystemet og de indre Organer (constitutionel S.). Herunder lider Constitutionen betydelig, Sygdommen helbredes meget vanskelig, har stor Tilbøielighed til atter at vende tilbage, og undergraver ofte i lang Tid Legemet, ligesom den ogsaa lader sig forplante ved Nedarvning til Afkommet.

Syphilisation er en Methode, hvormed man for Tiden paa sine Steder troer at kunne helbrede Syphilis, bestaaende i at bibringe Organismen en stor Mængde af den samme Gift, som har fremkaldt Sygdommen. Den udføres ved gjentagne Indpodninger af den syphilitiske Smitte paa Huden ved Hjelp af smaa Indstik, og skal paa sine Steder have frembragt tilfredsstillende Resultater, men har dog endnu ei formaaet at trænge almindelig igjennem.

Syphiloïd har man kaldet visse, navnlig i enkelte Lande udbredte Sygdomsformer, som man tidligere antog for beslægtede med, men ei hørende til de syphilitiske (constitutionelle) Sygdomme; saaledes det jydske S., Ditmarskersygen, Sibbens i Skotland, Radesygen i Norge m. m., Sygdomme, om hvilke de nyere Undersøgelser dog have godtgjort, at de alle kun ere ældre indgroede Former af virkelig Syphilis.

Syra, i Oldtiden Syros, en græsk Ø blandt Cykladerne, 2 □ M. stor, bjergfuld men frugtbar paa Korn, Olie, Sydfrugter og Viin, har over 40,000 Indb. Hovedstaden er Hermupolis, en vigtig Handelsstad.

Syrakus, i Oldtiden den betydeligste Stad paa Sicilien, blev anlagt fra Korinth under Herakliden Archias 735 f. Chr. og blomstrede hurtig op som Handelstad; 484 bemægtigede Gelon sig Herredømmet og hævede den til den mægtigste Stat paa Sicilien. Efter ham fulgte Hiero I, 477—67; dennes Efterfølger Thrasybulos blev myrdet 466, hvorpaa Eneherredømmet blev afløst af et Demokratie, indtil, efter en lang Række af indre Kampe og en farlig Krig med Athenienserne (414—13), Dionysius I gjenoprettede Eneherredømmet (406). Efterat hans Søn Dionysius II var død 337, udbrød heftige Partikampe, under hvilke Agathokles (317—289) og Hiero II (265—15) tilreve sig Eneherredømmet. I den 2den puniske Krig blev S. efter et langvarigt Forsvar indtaget af den romerske Feltherre Marcellus. Fra den Tid gik det tilbage med Byen. Under Romerne indskrænkede Staden sig væsentlig til Øen Ortygia, paa hvilken det nuværende Siragosa ligger.

Syre, s. **Skræppe**.

Syrer eller Riffelgange kaldes de Fordybninger, der paa de riflede Vaabens Sjæl ere spiralformig snoede fra Hammerenden ud til Mundingen, og som tvinge Kuglen til at følge dem paa deres Vei igjennem Løbet. Den danske Tapriffel er forsynet med 5 saadanne flade S., der ere $2\frac{3}{4}$ Skrupler dybe og $3\frac{1}{2}$ Skrupler brede, og som stige een Omgang paa 56 Tommer.

Syrer kalder man en Række sammensatte Legemer, der have den Egenskab, at træde i Forbindelse med Baser og hermed danne Salte,

Digitized by Google

i hvilke de da udgjøre det elektronegative Led, medens Basen er det elektropositive. S. have i Almindelighed endvidere en suur Smag og farve blaae Plantefarver (Lakmos, Viol-, Georginefarvestof o. fl.) røde; dog gives der S., som ikke udvise disse to sidstnævnte Forhold, naar de nemlig f. Ex. ere uopløselige (som Sand, der er meer eller mindre reen Kiselsyre o. fl.). Flere S. kunne ogsaa ligeoverfor stærkere S. optræde med basiske Egenskaber (f. Ex. Arseniksyrling o. fl.), ligesom omvendt basiske Legemer ligeoverfor stærkere Baser kunne optræde som S. (f. Ex. Leerjord, Guldilte o. fl.). Anskuelserne over S.s Sammensætning og Constitution have efterhaanden, som Chemien udviklede sig, naturligviis væsentlig forandret sig, men det vilde føre for vidt her at udvikle disse nøiere. Der skal derfor blot anføres, at Humphry Davy og Berzelius (omtrent 1820) opstillede den Lære (om hvilken da efterhaanden næsten alle Chemikerne sluttede sig, og som endnu langtfra er endelig omstødt), at der gives to Rækker af S., **Iltesyrer** og **Brintesyrer**, idet man dog ikke maa antage, at det egentlige syrefrembringende Stof er enten Ilten eller Brinten i disse, eller alene det med disse Stoffer forbundne Radical (da f. Ex. Mangan i Forbindelse med Ilt danner baade Baser og S.), men den hele Forbindelse i det givne Forhold er det, der skaber S. Iltesyrerne ere Forbindelser af Ilt med et elektropositivt Element, sædvanligst et Metalloid; dog ere de høieste Ilteforbindelser af Metallerne ogsaa hyppig S. (s. **Ilt**); om Brintesyrerne s. d. A. De vandfrie S. forbinde sig i Almindelighed med Vand under stærk Varmeudvikling; de dannede Forbindelser (Hydrater) ere deels faste, deels flydende. Vandet bindes af dem med meget ulige Kraft; nogle miste let deres Vand, af andre, f. Ex. Svovlsyrehydrat, kan Hydratvandet først bortskaffes ved Tilsætning af en stærkere Base. Af forskjellige Forhold ved de vandfrie Iltesyrer tog især Dulong Anledning til at opstille den Theorie, at 1 Atom Vand var en nødvendig Bestanddeel, for at disse kunde optræde som S.; dette Vands Ilt antog man da for at være i Forbindelse med den vandfrie Iltesyres Bestanddele, dannende et sammensat Radical, som da var traadt i Forbindelse med Brinten paa samme Maade som de halogene Stoffer (s. d. A.) i Brintesyrerne. Efter en saadan Theorie blev da alle S. Brintesyrer. Man adskiller, især efter deres Oprindelse, de **uorganiske** og de **organiske** S.; disse sidste indeholde, eller kunne betragtes at indeholde, et **kulstofholdigt** sammensat Radical. Tidligere antog man, at 1 Atom S. altid mættede 1 Atom Base, men man lærte, navnlig ved Grahams Undersøgelser, at (naar man vilde angive S.s Sammensætning i hele Tal) 1 Atom af mange S. fordrede 2 eller 3 Atomer Base for at danne neutrale Salte; man adskiller ifølge dette **eenbasiske** og **fleerbasiske** (to- og trebasiske; fire- og fembasiske S. ere ikke kjendte med Sikkerhed). Hydraterne af de to- og trebasiske S. indeholde da 2 og 3 Ævivalenter Vand, der, naar de forenes med Baser, erstattes heelt (neutrale Salte) eller deelviis (sure Salte) ved tilsvarende Ævivalenter af Basen. — Gerhardt og Laurent have opstillet en anden nyere Theorie for S.s Constitution, der meget bruges i nyere Skrifter. I Korthed antydet bestaaer den deri, at man betragter alle S. som Forbindelser af et Element eller et sammensat Radical med Brint, som lader sig udvexle (substituere) med et Metal. Brintesyrerne føres saaledes (s. **Substitutionstheorie**) tilbage til Brint som Typus $\left.\begin{matrix}H\\H\end{matrix}\right\}$; Chlorbrinte er f. Ex. saaledes: $\left.\begin{matrix}Cl\\H\end{matrix}\right\}$, Chlornatrium: $\left.\begin{matrix}Cl\\Na\end{matrix}\right\}$; Iltesyrerne føres tilbage til Vand som Typus $\left.\begin{matrix}H\\H\end{matrix}\right\}O_2$, Salpetersyrehydrat ($NO_5HO$) f. Ex. er saaledes: $\left.\begin{matrix}NO_4\\H\end{matrix}\right\}O_2$, salpetersuurt Kali: $\left.\begin{matrix}NO_4\\Ka\end{matrix}\right\}O_2$, vandfri Salpetersyre ($NO_5$) er: $\left.\begin{matrix}NO_4\\NO_4\end{matrix}\right\}O_2$. De eenbasiske S. føres tilbage til: $\left.\begin{matrix}H\\H\end{matrix}\right\}O_2$, de tobasiske til: $\left.\begin{matrix}H_2\\H_2\end{matrix}\right\}O_4$, de trebasiske til: $\left.\begin{matrix}H_3\\H_3\end{matrix}\right\}O_6$. — **Kobblede S.**, **parrede S.** (s. **parrede Forbindelser**) har vel en noget forskjellig Betydning i de forskjellige Theorier, men sædvanlig forstaaer man herved (Berzelius) saadanne parrede Forbindelser af S. med sammensatte Radicaler, disses Ilter, Chlorider o. s. v., i hvilke Syren endnu optræder som Syre ɔ: forbinder sig med Baser uden at skille sig fra de Stoffer, hvormed den er parret; see f. Ex. **Indigosvovlsyre**. Disse parrede Syrer have ganske andre Egenskaber end Syren i ikke parret Tilstand og vise andre Reactioner end denne, saaledes at dens Tilstedeværelse ikke kan paavises ved de sædvanlige Reagentier for den. Ogsaa forskjellige S. kunne indbyrdes indgaae i parret Forbindelse og forholde sig da, ligeoverfor Baserne, som en enkelt Syre og ikke som en Blanding af flere (parrede S. i en mere indskrænket Betydning). Om disse S.s Sammensætning og hele Constitution ere Anskuelserne meget forskjellige.

Syresalt er suurt oxalsuurt Kali, s. **Kalium** og **Oxalsyre**.

Syrien, et til det asiatiske Tyrki hørende Bjergland, som mod N. begrændses af Lilleasien, mod Ø. af den syrisk-arabiske Ørken (der skiller det fra Mesopotamien og i sin sydlige Deel gaaer over i Arabien), mod S. af det petræiske Arabien, mod V. af Middelhavet, strækker sig i en Længde af henved 100 M. med en Brede af 15—20 M. (man kan ogsaa sige 20—30 M., forsaavidtsom man da regner Noget af den østlige Ørken med, hvis Grændse er ubestemt) og udgjør omtrent 2,500 □ M. Dette smalle Bjergland kan fordetmeste deles i 2 Afdelinger, en vestlig og en østlig, som dog igjen ved smalle Dale eller smaa Høisletter deles i mindre Grupper. Den vigtigste i hiin er **Libanon**, i denne **Antilibanon**, s. disse Artt. Imellem begge Afdelinger ligger en dyb Indsænkning, ligesom en Fure fra N. til S.: den begynder længst mod S. ved Akababugten, som dannes af det røde Hav, under Navnet **Araba el Ghor**, indeholdende **det døde Hav**, som ligger 1,270

Digitized by Google

F. under Havet, Genesarethsøen (700 F. under Havet) og Jordan (hvis Kilde ligger 1,200 F. over Havet); s. disse Artt. samt Palæstina. Længere mod N. bliver den smallere, men udvider sig atter til Coelesyrien imellem Libanon og Antilibanon og gjennemstrømmes af Aasi eller Orontes; dens nordligste Deel er Baalbekdalen. Sletter (dog høitliggende) findes i S. især mod N. ved Haleb, mod Ø. ved Damask, den sidste i en Høide af c. 2,000 F. over Havet. Den sydligste Deel af S. i videre Forstand er Palæstina. Kysten ved Middelhavet er forbetmeste høi, og kun paa enkelte Steder (ved Tyrus, ved Tripolis og ved Orontes's Udløb) staaer den indre Indsænkning ved Dale i Forbindelse med Kystlandet. — Klimaet i S. er varmt, paa Kysten endog hedt, paa Høisletterne temmelig tørt, men vexler efter Høiden; ved Damask er Middeltemperaturen som i Sydspanien. Jordbunden er i Sletterne yderst frugtbar, og selv paa Bjergene findes hyppig Lag af feed og frugtbar Muldjord. Plantevæxten er subtropisk: Cedere findes paa Libanon, Morbær- og Orangetræer overalt, mod S. Dadbelpalmen; desuden avles Viin, Korn, Tobak, Træfrugt o. M., men Agerdyrkningen staaer paa et lavt Trin. Oliven- og Silkeavl er betydelig paa Libanon; ogsaa dyrkes Indigo, Bomuld o. M. Hornqvæg, Kameler, Æsler, Faar og Geder ere de vigtigste Huusdyr. Af Mineralier vindes kun Lidet; der udføres kun Salt.

Indbyggernes Antal anslaaes til 1½ Mill. De udgjøre en ved de hyppige Indvandringer og vexlende politiske Forhold fremkaldt broget Blanding af en Mængde, i Herkomst o. s. v. forskjellige, Folkeslag, som efter Religionen deles i: 1) Muhammedanere, c. 560,000; hertil høre a) Araberne, nemlig de egentlige Arabere (Sunniter), Mutuali's (Schiiter), Ansaria's (halv Hedninger), Druserne (s. d. A.); b) de osmanniske Tyrker, Landets Herrer men faa i Antal; c) de nomadiserende Beduiner (især i Paschaliket Damask), Turkomaner og Kurder, som i den nordlige Deel findes i ringe Mængde. 2) Christne, omtrent 6—800,000, nemlig: a) Grækere, deels orthodoxe eller antiochenske (c. 240,000), deels schismatiske; b) Katholiker (c. 60,000); c) Armenier (Jacobiter, Nestorianere o. A., c. 60,000); d) Maroniter. 3) Jøder, som næsten kun leve i Jerusalem, Hebron og et Par andre Stæder. Hertil komme endnu Europæere (Franker), Perser, Ægyptere, Zigeunere o. A. Næsten alle disse Folk tale Arabisk, thi det syriske Sprog tales endnu kun af Nestorianerne i Kurdistan. Den politiske og sociale Tilstand i S. er endnu slettere end i de fleste tyrkiske Lande (s. nedenfor). — S. udgjør under Navnet Soristan eller Scham en Provinds af det tyrkiske Rige og udgjør de 4 Ejaleter Haleb eller Aleppo, Damask, Jerusalem (tidligere Acca eller St. Jean d'Acre) og Tripolis eller Tarablus. De betydeligste Stæder ere Haleb, Damask, Jerusalem, Hamah og Beirut.

S.s Historie. Landets ældste Beboere vare forskjellige semitiske Stammer, blandt hvilke Aramæerne (s. Aramæa) eller de egentlige Syrere var den betydeligste. Paa Abrahams Tid beboede de allerede Stæder, der med deres tilhørende Districter udgjorde smaa Stater, som Damask, Emesa, Tadmor eller Palmyra, Baalbek o. fl. Af større verdenshistorisk Betydning vare de to Folk Phoenicier og Jøder mod S. Under David blev S. en Deel af det jødiske Rige, men efter dettes Deling løsrev det sig, og Rezin stiftede et Rige i Damask. Den assyriske Konge Tiglath Pilesar erobrede S. i det 8de Aarh. f. Chr., og det blev nu efterhaanden en Provinds af Rigerne Assyrien, Babylonien, Medien, Persien og Macedonien; ved det Sidstes Opløsning kom det (312 f. Chr.) under Seleuciderne (s. d. A. samt de der nævnte Konger) og omsider under Rom (64 f. Chr.). Ved Romerrigets Deling lagdes S. til det østlige Keiserdømme, fra hvilket Perserne (under Sassaniderne) erobrede det (i det 6te Aarh. e. Chr.), og i det 7de bemægtigede Kaliferne sig det. Dog var S. allerede i Virkeligheden løsrevet fra Kalifatet ved oprørske Statholdere og den turkomanniske Milits, da Korstogene bragte nye Kampe ind i Landet og for en Tid stiftede Kongeriget Jerusalem (s. d. A.) i den sydlige Deel. Saladin, Sultan i Ægypten, gjorde Ende paa dette. Derpaa stod S. under Mamelukerne, leed i det 13de Aarh. meget ved Mongolernes Indfald, og blev omsider 1517 en tyrkisk Provinds. Bonaparte's Erobringsforsøg 1798 mislykkedes; 1837—40 stod S. under den ægyptiske Vicekonge Mehemet Ali. — Ingensteds har den tyrkiske Regjerings Svaghed og Uduelighed med sine sørgelige Følger viist sig stærkere end i S.; i Oldtiden tæt beboet af flittige og velhavende Folk, vel dyrket og fuldt af blomstrende Stæder, er det nu for en stor Deel øde, fattigt og tyndt befolket. En Hovedaarsag hertil ere de idelige Stridigheder imellem den christne og den muhammedanske Befolkning, især imellem Maroniter og Druser. I Aaret 1860 overfaldt disse hine, og et almindeligt Myrderi paa de Christne fandt Sted i Damask og flere Stæder, hvor de europæiske Consuler myrdedes o. s. v. Af de europæiske Magter optraadte især Frankrig energisk til de Christnes Forsvar, og til dette sluttede Rusland sig, hvorimod Englands Skinsyge ogsaa ved denne Leilighed vaagnede. Porten sendte Fuad Pascha med uindskrænket Magt til S. for at tilveiebringe Orden; en Mængde Henrettelser foretoges, men de egentlige Skyldige undgik for en Deel Straffen, og Usikkerheden for de Christne vedblev. Et fransk Troppecorps under General Hautpoul landede i Beirut (14de Aug.) og besatte denne med flere Stæder. Derefter aabnedes en Congres af Tyrkiets samt Stormagternes Gesandter for at ordne S.s Anliggender; efterat denne (Juli 1861) havde vedtaget, at Porten skulde udnævne en christen Generalgouverneur over Libanon og forresten sikkre alle sine Undersaatter lige Rettigheder, bleve de franske Tropper trukne bort. Siden har Roligheden ikke været betydelig forstyrret, men ved given Anledning ville de gamle Stridigheder vistnok bryde ud igjen, da Fjendskabet og Hadet imellem de forskjellige Troesbekjendere vedvarer og Muhammedanernes Fanatisme her, som andensteds, i de nyere Tider er gjenopvakt.

Syrinx, en arkadisk Nymphe, blev, da hun flygtede for Pan, forvandlet til Siv, af hvilke Vinden fremlokkede klare Toner, der rørte Pans

Digitized by Google

Hjerte; af Sivene dannede han sig en Fløite, hvilken han gav Navnet S.

Syrisk Sprog og Litteratur. Det syriske Sprog hører til den aramæiske Green af de semitiske Dialekter og var udbredt over Landene Vest og Nordvest for Tigris; Navnet Syrisk er kun en Afkortning af Assyrisk, en Benævnelse, der skyldes Grækerne. Det Aramæiske deles i 2 Hovedarter: Øst-Aramæisk eller Chaldæisk (s. d. A.) og Vest-Aramæisk eller Syrisk, der kun er lidet forskjellig i sin oprindelige Bygning fra den foregaaende, og først fremstaaer som selvstændigt Sprog paa Christi Tid. Den er stærkt blandet med græske og persiske Bestanddele, og foruden at være oprindelig en plat og ussiøn Dialekt, er det ogsaa den, der meest har opgivet sit semitiske Præg baade med Hensyn til ydre Form og Litteraturs Indhold. Af den ældste syriske Litteratur ere endnu kun nogle Indskrifter bekjendte fra Palmyra, der strække sig fra 49 indtil 260 e. Chr. og ere affattede i en Charakteer, der ligner Qvadrat-Alphabetet i det gamle Testamente. Ifølge Dechifreringen, der skyldes Barthelemy („Réflexions sur l'alphabet et la langue dont on se servait à Palmyre“, 1754), Swinton („Philos. transactions XLVIII, II“), senere Kopp („Bilder und Schriften der Vorzeit“) og Gesenius („Monum. phoen.“) fremgaaer det, at Sproget i disse er næsten reent Syrisk. Det er fornemlig theologisk Litteratur, Bibeloversættelse, Dogmatik, Polemik, Martyrologie og Liturgie, vi finde i det Syriske, mindre derimod Mathematik, Naturvidenskaber og Historie. Efter Slutningen af det 4de Aarh. fremtræde philosophiske Skrifter, hvis Sprog er stærkt blandet med Græsk og tjener senere som Overgangsled fra den græske til den arabiske Litteratur, idet de fleste arabiske Oversættelser af græske Skrifter skyldes Syrere eller ere udarbeidede efter det Syriske (sign. Wenrich „De auctorum Græcorum versionibus et commentariis“, 1842 og Renan „De philosophia Peripatetica apud Syros“, 1852). Noget senere, i det 8de og 9de Aarh., fremstaae Nestorianerne som Efterlignere af den Nabathæiske Litteratur, og deres Hovedfag var især Medicin og Naturvidenskaber, idet en syrisk-arabisk Skole anlagdes i Harrân. Med det 10de Aarh. begynder det syriske Sprogs Forfald, idet det mere og mere fortrængtes af det Arabiske, og den sidste store Forfatter, Gregorius Barhebræus (Abulfarabj), i det 13de Aarh. skrev baade paa Arabisk og Syrisk; efter ham holdt det Syriske sig kun i de christelige Menigheder som kirkeligt Sprog, og Maroniterne have blot beholdt de syriske Bogstaver, men skrive paa Arabisk det saakaldte „Karschuni“, et Navn af uvis Oprindelse. Et eiendommeligt Idiom har udviklet sig som den sidste levende Rest af det Syriske i Omegnen af Søerne Van og Urmia i Kurdistan, det saakaldte „Ny-Syriske“, der imidlertid kun holdes i Live ved Missionærernes Bestræbelser (sign. „Zeitschrift der deutsch-morgenl. Gesellsch.“, Bd. IV, VII, VIII).

Ved at gaae over til Betragtningen af de enkelte Litteraturfag, træffe vi blandt Bibeloversættelser som et af de ældste Mindesmærker af syrisk Litteratur „Peschito“ fra det 2det Aarh., fuldendt i Nisibis eller Edessa (s. d. A.). Senere, i det 6te Aarh., oversattes ordret, paa Befaling af Philoxenus, det nye Testamente ved Polycarpus, hvortil slutter sig den senere Bearbeidelse af Thomas af Heraklea; omtrent 100 Aar senere oversatte Paulus af Tella efter LXX det gamle Testamente, hvoraf flere Dele ere udgivne. En af de ældste syriske Forfattere er Isaias af Arzun, der skrev c. 320 en Martyrologie (s. Assemans „Bibl. orient.“ I, S. 17). Ephræm Syrus, en af de berømteste Forfattere i det 4de Aarh., født i Nisibis, forfattede en fuldstændig Commentar til den hellige Skrift, udg. i Rom i 6 Bd. (s. Art. **Ephræm Syrus**, II, S. 684). Efter Adskillelsen imellem Nestorianer og Jacobiter (s. Art. **Nestorianer**) levede de første i Almindelighed som Læger, Lærde og Afskrivere ved de orientalske Hoffer, ja endog hos mongolske Fyrster; over Persien under Sassanidernes Dynastie udbredte de syrisk Sprog og Litteratur indtil Indien og China, hvor den syrisk-chinesiske Indskrift fra Siganfou er et Minde om deres Indflydelse. Jacobiterne begrundede anseete Klostre i Ægypten og gave sig næsten udelukkende af med kirkelig Litteratur; blandt Forfattere i denne Retning nævnes (af Assemani „Bibli. orient.“, II) Moses Barkifo ved Aar 900, Joannes Bar-Sûsan (1010), Patriarchen Michael den Store i det 12te Aarh., der ordnede et Ritual; Dionysius Bar-Zalibi ved 1200, Forfatter af en Theologie og en Commentar til den hellige Skrift; Joannes, Biskop af Maiferkat (1230), Forfatter af Værket „Ketobo de simoto“ ɔ: Skattenes Bog om Trinitet, Incarnation, Gudsregjering og Skabelse; endelig den berømte Barhebræus, den sidste store syriske Forfatter (1226—86), der efterlod en fuldstændig Commentar til den hellige Skrift under Navnet „Hemmelighedernes Skat“, hvoraf en Udgave er begyndt af Larson („Gregor. Barhebræi horreum mysteriorum“, 1858) og enkelte Dele udgivne af Bernstein (i „Chrestomathia Syr.“) og Tullberg („Commentar til Jesaias og Jeremias“, 1842). — Poesien er underordnet Kirken; dens Form bestaaer i et tvunget Stavelsemaal uden Rhythmus. Som Begrundere af denne Art Poesie nævne vi Bardesanes og hans Søn Harmonius, i Slutningen af det 2det Aarh., Forfattere af Hymner, der gjendreves fra et orthodox Standpunct af Ephr. Syrus. Forsøg paa at udbrede Kundskab til syrisk Poesie skyldes Neve: „Sur la renaissance des études Syriaques“ (1854) og Zingerle i Afhandlinger i „Zeitschr. der d. m. Gesellschaft“. — Den syriske Historieskrivning er udelukkende kirkelig; som en af de ældste Historieskrivere nævne vi her Joannes af Asien, Biskop i Ephesus i det 6te Aarh., Forfatter til et stort Værk i 12 Bøger, der behandler Kirkens Historie fra Cæsar til Justin; et Tillæg til dette Værk paa 6 Bøger er udgivet af Cureton under Titel: „The third part of the Ecclesiastical history of John, Bishop of Ephesus“ (1853, trykt i Extranghelo-Skrift). Dionysius af Telmahar (død 845), Jacobiterpatriarch, efterlod en Kirkehistorie, hvoraf Prøver ere meddeelte af Tullberg i Universitets-programmer 1848—51. Michael den Store (død 1199) skrev en Chronik, der er benyttet af

Digitized by Google

hans Efterfølger Bar-Hebræus og bevaret i en armenisk Oversættelse fra 1248, hvis Indhold er bestrevet af Dulaurier i Journ. As ser., IV, T. XII og XIII, 1848—49. Den sidste store Historieskriver er Bar-Hebræus, Forfatter af en Chronik, inddeelt i 3 Dele og omfattende Historien fra Adam til det 12te Aarh., udg. af Bruns og Kirsch 1789 og oversat i Udtog af Forfatteren selv paa Arabisk (s. Art. Abulfaragius, I, S. 26). — I Grammatikens Behandling har græsk Indflydelse tidlig gjort sig gjeldende, især hos Nestorianerne fra det 5te Aarh. Den berømteste Grammatiker er Jacobus af Edessa (656—700), der hævede den Edessenske Dialekt til Hovedsprog og begrundede Vocalisationen ved Tilsætning af visse Puncter. Efter ham have vi en Række af Grammatikere, blandt hvilke vi nævne Elias af Nisibis i det 11te Aarh. og Joh. Bar-Zugbi i det 13de, der skrev den første fuldstændige syriske Grammatik. Endelig bragte Bar-Hebræus det ogsaa i dette Fag til den høieste Grad af Nøiagtighed, dog stærkt paavirket af Arabernes grammatiske System. — Som Lexikographer ere at nævne Bar-Ali (c. 885) og Bar-Bahlu (c. 963), der fornemmelig udhæve det syriske Sprogs Dialektforskjelligheder; af saadanne omtales en Nabathæisk, en Land-Dialekt og en Bjerg-Dialekt, medens Bar-Hebræus angiver den Aramæiske som den eleganteste, talt i Edessa, Harran og Mesopotamien, den Palestinensiske og den Chaldæo-Nabathæiske i Bjergegnene; slgn. Larzows Afh. „De dialectorum linguæ Syriacæ reliquiis" (1841). Forskjellen imellem en vestlig og en østlig Dialekt i Udtalen af det lithurgiske Sprog har holdt sig til Nutiden, idet Maroniterne holde sig til den første, Nestorianerne i Omegnen af Diarbekr og Kurdistan til den sidste, skjøndt det Arabiske og Græske ere især med at fortrænge det Syriske endog til lithurgisk Brug. — I Begyndelsen af det 16de Aarh. blev det Syriske bekjendt i Europa ved Theseus Ambrosius, der lærte det af Syrere i Rom. A. Widmanstad og Moses af Merdin udgave det nye Testamente 1555. A. Dumas (Masius) fra Brabant besørgede en Udgave af det nye Testamente i Antwerpener-Polyglotten, og 70 Aar efter aftryktes det gamle Testamente paa Syrisk i Pariser-Polyglotten. Det er især Maroniterne i Rom, hvem man skylder Udbredelsen af Kundskab til det Syriske, fremfor Alle Georg Amira, Forfatter til en Grammatik (1596), der er Grundlaget for endeel senere, og Abraham Echellensis („Linguæ Syr. perbrevis institutio", 1628); Lud. de Dieu, Erpenius, Leusden („Scholæ Syr. Libri III", 1658) sammenlignede det Syriske med det Hebraiske, og J. D. Michaelis („Gram. Syr.", 1784), Tychsen (1793), Jahn (1793 og 1820), H. Tullberg („Elementale Syriacum", 1824) fremmede ved de af dem skrevne Grammatiker Studiet af dette Sprog. Hoffmann er Forfatter af et Hovedværk i den syriske Gr. („Grammaticæ Syr. Libri III", 1827), og Uhlemann skrev en kortfattet og meget brugt Lærebog („Elementarlehre der syr. Sprache", 1829 og 1857). — Af syriske Lexika, udgivne i Europa, er Grundlaget for alle følgende det af E. Castle (Castellus) udgivne Lexikon Heptaglotton, vedføiet Londoner Polyglotten 1669, hvoraf den syriske Deel er udgiven særskilt af J. D. Michaelis (1788, E. Castelli „Lex. Syr.", T. I—II). De foregaaende Arbeider ere kun Glossarier til det nye Testamente, som af Schindler (1612 og oftere), Buxtorph (1622), Hottinger (1661), Gutbir (1667), ligesom ogsaa de senere af Schaaf (1708) og Zanolini (1742). Quatremère's Død berøvede Europa Frugten af hans syriske Studier, og af et meget stort Lexikon af Bernstein, der synes at blive et Hovedværk, ere kun 2 Hefter endnu udkomne („Lexicon linguæ Syriacæ fasc. I", 1857). Af Chrestomathier have vi at omtale J. D. Michaelis (1783 og 1829, udg. af Doepke), Kirschii „Ch. Syr." (1789), udg. paany af Bernstein (1832—40, 2 Bd.), Knoes (1807) og Hahn et Sieffert („Ephraemi carm. selecta", 1825), Oberleitner (1826) og Rödiger (1838).

Det er især i Rom og London, at vi finde betydelige Samlinger af syriske Haandskrifter; det første Bibliotheks Skatte i denne Retning, hentede af El. og Jos. Sim. Assemani til Vaticanerbibliotheket, ere beskrevne i det oftere omtalte store Værk: „Biblioth. Orientalis Clementino Vaticana" (1719—28), der indeholde talrige Udtog og vigtige litteratur-historiske Bidrag. Det britiske Museums syriske Haandskrifter ere beskrevne af Forshall („Cat. codd. manuscrpt. Syr. Mus. Britt.", 1838). Dette Bibliothek har endelig ved Dr. Tattams og A. Pachos vedvarende Bestræbelser (1843 og 1847) erhvervet sig det hele Nitriske Bibliothek, samlet i Makarius-Klosteret nærved Kahiro, hvis nærmere Beskrivelse vil udbrede et nyt Lys over den hele syriske Litteratur. Af denne Samling har Cureton nylig udgivet en Oversættelse af Ignatius's Breve og Athanasius's Festbreve, foruden det allerede omtalte Stykke af Johannes af Ephesus's Chronik.

Syriske Christne kaldes Nestorianerne, som boe i de kurdiske Bjerge ved Urmiasøen indtil Mosul. Man kaldte dem ogsaa chaldæiske Christne eller Chaldæer.

Syrmien heed fordum (Navnet bruges stundom endnu) et Hertugdømme i Slavonien, som omfattede den af Drau, Sau og Donau omflydte Halvø (den syrmiske Halvø); Hovedstaden var Semlin. Den nordlige Deel af dette Hertugdømme, som 1688 blev frarevet Tyrkerne, udgjør nu Comitatet S.

Syrphus, s. Blomsterflue.

Syrrhaptes, s. Steppehøns.

Syrterne kaldtes i Oldtiden, og kaldes ofte endnu, de 2 Bugter, som Middelhavet danner paa Afrika's Nordkyst, af hvilken den store S. nu hedder Bugten ved Sidra, den lille S. hedder Bugten ved Cabes, s. disse Artt. Begge vare allerede i Oldtiden bekjendte som farlige for Skibsfarten formedelst Grunde og bevægelige Sandbanker.

Syrup, Sirup, kaldes i daglig Tale den mørke Opløsning af ukrystallisabelt Sukker, som faaes deels fra Colonierne, deels fra Sukkerraffinaderierne og som har afsat idetmindste Størstedelen af sit krystallisable Sukker; s. Melasse og Sukker. En stærk Opløsning af Sukker (omtrent 2 Dele Sukker, 1 Deel Vand) kaldes ogsaa S. — Dækfyrup, s. Dækning. Den S. der

Digitized by Google

i Raffinaderierne ved Afdampning og Krystallisation skal affætte Sukkerkrystallerne kaldes Klærsel; s. Sukker. — I Apotheket bruges deels hvid S. (S. sachari) af hvidt Sukker i Vand, deels tilberedes forskjellige S. af Frugtsafter, hvori man (ved Kogning, Afskumning o. s. v.) opløser Sukkeret omtrent i det ovennævnte Forhold (f. Ex. Morbærsaft o. s. v.), deels endelig tilberedes forskjellige S. med mere directe Lægemidler, f. Ex. Altheasyrup, Senegasyrup, idet man sætter Sukkeret til Afkog (Infusioner) af Lægemidlet (Althearoden, Senegaroden), til Opløsninger af dette, f. Ex. Jodjernsyrup eller til Emulsioner, f. Ex. Mandelsyrup.

Syrus (Publius) var en romersk Mimedigter under Cæsar og August. Der haves en Samling Sententser, uddragne af hans Mimer (udg. af Reinhold, 1838).

Syssel var Benævnelsen for en (omtrent til Fylket i Norge og Sverrig svarende) ældgammel Districtsinddeling i Danmark, der dog allerede paa Provindsiallovenes Tid havde tabt saagodtsom al Betydning udenfor Nørre- og Sønderjylland, hvor dengang endnu hvert S. havde sin egen Ret (Sysselthing). I Tidens Løb forsvandt Sysselinddelingen dog ogsaa her, men var derimod imidlertid bleven indført i Norge, som, navnlig ved Deling af Fylkerne, var bleven inddeelt i Sysler, af hvilke hvert forestodes af en af Kongen indsat Embedsmand (Sysselmand). Ved sin Forening med Norge blev Island ogsaa inddeelt paa samme Maade, og her bestaaer denne Inddeling endnu, idet Syslerne svare til Herrederne i Danmark og Sysselmanden til Herredsfogden.

Sytoug kaldes tilsøes et smækkert Stykke Toug, hvormed man surrer tvende Kouse eller Øine sammen i Enden af et Stykke Toug eller et Stykke Toug til en Øiebolt.

Sytraad, s. Tvinding.

Syv (Peder Pedersen), født 1631 i Landsbyen af samme Navn ved Roeskilde, hvor Faderen var Fæstebonde, gik i Roeskilde Skole, dimitteredes 1653 og blev, efter at have været Hører ved Kjøbenhavns Latinskole, 1658 Rector i Næstved og 1664 Præst i Hellested i Stevnsherred; han døde 1702. S. udgav Betænkninger over det cimbriske Sprog (1663), danske Ordsprog (1682, 1688), den danske Sprogkunst (1685, den første Sproglære paa Dansk), og A. S. Vedels hundrede udvalgte danske Viser, forøgede med eet hundrede nye (1695), hvilken Udgave af Kjæmpeviserne siden oftere optryktes. Med fuld Ret fik han Titel af philologus linguæ danicæ. Ogsaa som Digter forsøgte han sig ikke uden Held.

Syvaarskrig, den nordiske, s. Frederik II af Danmark.

Syvaarskrigen kalder man fortrinsviis Krigen 1756—63 imellem Frederik II af Preussen og de mod ham forbundne Magter (Østerrig, Sachsen o. s. v.), som vilde frarive ham det ved de schlesiske Krige erobrede Schlesien. Ved den sachsiske Cancellist Menzels Forræderi underrettet om Coalitionens Planer besluttede Frederik at forekomme samme, trængte i August 1756 med 60,000 Md. ind i Sachsen, som blev besat uden Sværdslag, og indsluttede den sachsiske Hær i en befæstet men ikke provianteret Leir ved Königstein. Østerrigerne, som ilede til Undsætning, slog han ved Lowositz, hvorpaa Sachserne maatte overgive sig (15de Octbr.); Sachsen blev nu et Hovedpunct for den videre Krigsførelse og leed frygtelig derved. Imidlertid tiltraadte det tydske Rige, Frankrig, Sverrig og Rusland Forbindelsen imod Preussen. Frederik trængte nu i April 1757 ind i Bøhmen, seirede ved Prag (6te Mai) og beleirede denne Stad, men blev slagen ved Kollin (15de Juni) af Daun. Efter at være vendt tilbage til Lausitz, gik han imod en forenet Hær af Franskmænd og Rigstropper og slog den ved Roßbach (5te Mai). Hannover og England, Frederiks eneste Bundsforvandte, til hvilke siden sluttede sig nogle mindre Stater i det nordvestlige Tydland, beskjæftigede siden Franskmændene. Schlesien var imidlertid næsten ganske falbet i Østerrigernes Hænder, men Frederik ilede tilbage og slog dem ved Leuthen (5te Decbr). Russerne havde rigtignok seiret (30te Aug.) over General Lehwald ved Großjägerndorf (i Østpreussen), men trak sig ifølge politiske Intriguer tilbage, og Lehwald drev de Svenske bort. I Foraaret 1758 trængte Frederik ind i Mähren, men maatte opgive Beleiringen af Olmütz og trække sig tilbage til Schlesien. Derpaa slog han Russerne ved Zorndorf (26de Aug.) og gik tilbage til Schlesien, blev vel overfalden og slagen ved Hochkirch (14de Octbr.) af Daun, men holdt sig dog i Schlesien og Sachsen. I Aaret 1759 blev Frederik ved Kunnersdrof slagen (12te Aug.) af Østerrigerne (under Laudon) og Russerne, og Dresden tilligemed det Meste af Sachsen gik tabt for ham. Preusserne lede derefter paany i Schlesien et stort Tab ved Maxen, hvorimod Hertugen af Brunsvig seirede over de Franske ved Minden. I Aaret 1760 bragte Frederik ved Seiren ved Liegnitz (15de Aug.) Schlesien igjen i sine Hænder, og sikkrede sig ved Seiren ved Torgau (3die Novbr.) Vinterqvarteer i Sachsen. Derimod mistede han ved Georg II's Død en vigtig Allieret, som ogsaa havde understøttet ham med Subsidier. I Schlesien reddede Uenighed imellem Russerne og Østerrigerne ham, og efter Keiserinde Elisabeths Død 1762 fratraadte Rusland Alliancen imod ham (hans Beundrer Peter III vilde endogsaa have forenet sig med ham, hvilket dog ikke kom til Udførelse). Da alle Parter vare trætte af Krigen, sluttedes omsider Freden i Hubertsburg d. 15de Febr. 1763, hvorved Alt blev som før. Sign. Frederik II „Histoire de la guerre de sept ans"; Archenholz „Gesch. des siebenjährigen Krieges".

Syv frie Kunster, de, betegnede i Middelalderens Sprog de Videnskaber og Færdigheder, som en fuldkommen dannet Lærd maatte have studeret; de vare: Grammatik, Arithmetik, Geometrie (hvilke tilsammen indbefattedes under Navnet Trivium), Musik, Astronomie, Rhetorik og Dialektik (hvilke kaldtes Quadrivium). Trivium lærtes i Elementarskolerne, Quadrivium i de høiere Skoler.

Syv mod Theben kaldtes i Grækenlands mythiske Historie de syv Helte: Adrastos, Polynices, Tydeus, Kapaneus, Amphiaraos, Hippomedon og Parthenopæos, som droge mod Theben for atter at indsætte i Herredømmet den af Broderen Eteokles fordrevne Polynices.

Digitized by Google

Toget endte med samtlige Heltes Undergang, ene med Undtagelse af Adrastos.

Syvsover, s. Hasselmuus.

Syvsovere kaldes 7 Christne i Ephesos, om hvilke Sagnet beretter, at de, efter at have bekjendt deres Tro for Decius, flygtede til en Hule udenfor Staden, hvis Indgang derefter blev tilmuret af Hedningene. Her sov de ind (efter en græsk Beretning døde de), men under Theodosius II (ved Aar 447) vaagnede de atter op af Søvnen eller Døden. Selv troede de, at de kun havde sovet een Nat og opdagede først deres Vildfarelse, da en af dem var gaaet til Staden for at kjøbe Føde og havde fundet Alt forandret. Biskoppen af Ephesos og en Mængde Mennesker strømmede til for at see dette Under; Keiseren selv kom endog fra Constantinopel. Men snart sank de 7 Brødre sammen og døde. Senere føiede man til, at dette Under var skeet for at overbevise en Biskop, der benægtede de Dødes Opstandelse, om hans Vildfarelse. I den nyere Tid har man villet forklare Sagnets Oprindelse deraf, at der paa hine 7 Christnes Grave i Hulen fandtes Indskrifter, som, i Overeensstemmelse med græsk Sprogbrug, betegnede dem som Sovende, ligesom Begravelsespladsen hos Grækerne nævnes κοιμητηριον (Søvnens Plads), sign. Kirkegaard. Men denne Forklaring er temmelig utilfredsstillende, da det er vanskeligt at indsee, hvorledes en saa usædvanlig Begivenhed skulde være bleven knyttet til en saa sædvanlig Omstændighed.

Syvstjernen er Navnet paa en Stjernegruppe i Tyrens Nakke, ogsaa kaldet Pleiaderne (s. d. A.). I daglig Tale bruges dette Navn ogsaa undertiden om de 7 klare Stjerner i den store Bjørn, som med et særskilt Navn kaldes Carlsvognen eller de 7 Øxne (septem triones), s. Carlsvognen.

Syv Underværker kaldtes i Oldtiden syv mærkelige Bygnings- eller Kunstværker, der udmærkede sig ved deres Storhed og Pragt. Til dem regnedes: Pyramiderne, Semiramis's hængende Haver i Babylon, Dianatemplet i Ephesos, den olympiske Jupiters Billedstøtte af Phidias, Mausoleet i Halikarnas, den rhodiske Kolos og Pharos ved Alexandrien.

Syv Vise var Navnet paa syv vise Mænd hos Grækerne, der levede i Tidsrummet fra 620 til 548 f. Chr. De indklædte som oftest deres praktiske Leveregler i sindrige og korte Gnomer (samlede af Orelli 1819). Man regner sædvanlig Følgende til dem: Solon, Thales, Pittakos, Bias, Chilon, Kleobulos og Periander.

Syzygier er et fælleds Navn paa de to Stillinger af Maanen mod Jorden, som kaldes Fuldmaane og Nymaane.

Szalay (Ladislaus), ungarsk Publicist og Statsmand, født d. 18de April 1818 i Ofen, blev Advocat, var fra 1844 deels Medarbeider deels Redacteur af Bladet „Pesti Hirlap", og gik 1848 som den ungarske Regjerings Gesandt hos den tydske Centralregjering til Frankrig og siden til London. Fra Efteraaret 1848 levede han i Schweiz, indtil han 1856 vendte tilbage til Pesth. I sin Ungdom skrev S. Digte o. M.; hans Hovedværk er „Magyarország története" (Ungarns Historie). Ogsaa af Retsphilosophien har S. Fortjenester.

Szamos, Flod i Ungarn, udspringer i Siebenbürgen og falder (i Ungarn) i Theiß.

Szarvas, Stad i Ungarn ved Floden Körös, har betydelig Handel især med Qvæg. 17,000 Indb.

Szathmar (Nemethi), Stad i Ungarn ved Floden Szamos, har Væverier, Pottemagerier og flere høiere Underviisningsanstalter. 11,000 Indb.

Széchényi eller **Szecsenyi** (Stephan, Greve af), ungarsk Statsmand, født d. 21de Septbr. 1792 i Wien, tjente først med Hæder i Armeen (han udmærkede sig navnlig i Slaget ved Leipzig 1813), foretog derpaa Reiser og levede for sine Fornøielser, indtil hans ualmindelige Aandsevner og høihjertede, varme Virkelyst fandt en værdig Beskjæftigelse i Befordringen af hans Fædrelands Opkomst i Henseende til Benyttelse af Landets naturlige Hjelpekilder, Udvikling af Agerdyrkning, Industrie, Handel og Samfærdsel, samt Udbredelse af Folkeoplysning. Herfor virkede S. nu med Begeistring og utrættelig Iver ved Skrifter, Reiser og Pengeopoffrelser. Blandt de almeennyttige Indretninger og Værker, som skyldes ham, nævne vi: det ungarske Videnskabernes Selskab, Nationaltheatret og et Musikconservatorium; Dampskibsfarten paa Donau; Kjædebroen over denne Flod mellem Ofen og Pesth (som paadrog S. Adelens Forbittrelse, fordi Alle skulde erlægge Bropenge og den deri saae et Brud paa sine Privilegier); Reguleringen af Floden Theiß; desuden en Mængde Banker, Fabriker, Dampmøller o. M. Herved samt ved sine mange Skrifter — af hvilke vi nævne „Hitel" (Om Credit), „Vilag" („Lys") og „Stadium" — blev S. Skaber af den da begyndte Reform i Ungarns sociale Tilstande. Revolutionens Udskeielser 1848—49 knuste S.'s Hjerte; han kunde ikke udholde at see Kossuth o. A., hvilke han hidtil havde bekjæmpet, rive Folket med sig, og hans klare Aand omtaagedes saaledes, at han maatte bringes til en Anstalt for Sindssyge. Her fortsatte han dog sin litterære Virksomhed, og Mange tvivlede endog om, at han virkelig var sindssvag. Natten mellem d. 7de og 8de April 1860 dræbte „den store Greve", som det taknemmelige Folk kaldte ham, sig ved et Pistolskud.

Szegedin, befæstet Stad i Ungarn ved Floden Theiß, har Klæde-, Tobaks-, Soda- og Sæbefabriker, samt store Qvægmarkeder og overhovedet levende Handel. Skibsfarten paa Theiß er betydelig. 62,000 Indb.

Szekler er Navnet paa en i den østlige og nordøstlige Deel af Siebenbürgen boende Folkestamme af Magyarerne, eller maaskee en Levning af Hunnerne. S.s Land var indtil 1851 en af de 3 Landsdele, i hvilke Siebenbürgen var deelt efter Beboernes Nationalitet.

Szemere (Bartholomæus), ungarsk Skribent og Statsmand, født d. 24de Aug. 1812, blev 1846 Vicegespan i Comitatet Borsod og hørte baade som Embedsmand og som Deputeret paa Rigsdagene 1843—44 og 1847—48 til Fremskridtspartiets virksomste Medlemmer. I Marts 1848 blev han Indenrigsminister, var siden Regjeringscommissair i Øvreungarn og fra April 1849 Ministerpræsident. Efter Capitulationen undkom S. over Constantinopel til Paris.

Digitized by Google

Szigeth, Stad i det nordlige Ungarn, har betydelig Handel med Steensalt. 6,000 Indb.

Szigethvar (Grændse-S.), befæstet Flekke i Ungarn i Districtet Oedenburg, er historisk bekjendt ved den Tapperhed, hvormed den under Zrinyi forsvarede sig (1566) imod Tyrkerne.

Szolnok, Flekke i Ungarn S. O. for Pesth ved Theiß, har et Slot og endeel Handel. 11,000 Indb.

Sæbe. Herved forstaaes i daglig Tale Forbindelser af Kali eller Natron med de fede Syrer, s. Fedtstoffer, Oliesødt, Natron; i videnskabelig Sprogbrug derimod, i større Almindelighed, Forbindelser af Fedtsyrerne med alle basiske Ilter; man taler saaledes om Kalksæbe, Blysæbe (Plaster) o. s. v. Af de almindelige S. ere kun Kali- og Natronsæberne opløselige i Vand (ligesom ogsaa i Viinaand), og heraf kommer det, at man faaer en stærk Udskilling, naar man ved Brug af saadanne S. anvender kalkholdigt Vand (haardt Vand), idet der da ved en Omstiftning af Bestanddelene dannes uopløselig Kalksæbe (S. skummer ikke). S. har været kjendt fra de ældste Tider; Brugen deraf omtales allerede i det gamle Testamente (Jesaias), og Plinius omtale dens Tilberedning af Tælle og Træaske. — Der gives hovedsagelig to Arter S., bløb S. og haard S. De bløde S. ere i Almindelighed Kalisæber, de haarde Natronsæber. Kalisæberne vindes sædvanlig ved gjentagne Kogninger af forskjellige Fedtstoffer (Tran, Olier o. s. v.) med kaustisk Kalilud i særegne Kjedler, idet man begynder med en svagere Lud og lidt efter lidt fører stærkere Lud til, ligesom man ogsaa efterhaanden erstatter det bortdampede Vand. Naar S. er færdigkogt, viser den sig som en klar, tykflydende Masse, der ved Afkjøling stivner til en Gelee, Sæbelim. Natronsæberne vindes paa lignende Maade ved Kogninger med Natronlud (eller ved til Kalisæber at sætte Kogsalt, s. nedenfor). Naar de ere dannede ved Kogning og ere færdigkogte, bevirker man, at S. udskiller sig paa Overfladen ved en Tilsætning af Kogsalt, idet S. er uopløselig i en Opløsning heraf. Den nedenstaaende Saltlud tappes fra, og til S., der nu i Form af smaa Korn ikke lader sig forme, sættes ganske lidt Vand, saaledes at disse Korn atter ved Varmen kunne bringes til en homogen Masse, som nu formes. En saadan S. kaldes sædvanlig en Kjernesæbe (dog har dette Udtryk hos Sæbesyderne ogsaa undertiden en anden Betydning). Sættes mere Vand til, hvilket Natronsæberne i Reglen godt kunne binde, saaledes at S. ligefuldt synes tør og haard at føle paa, kaldes S. sleben eller fyldt S. Mange Haandsæber tilberedes ligefrem ved at blande og i kort Tid opvarme en meget stærk Natronlud med Fedtstoffet; der foregaaer herved en begyndende Sæbedannelse, men forinden denne er færdig, gydes S. med deri værende Overskud af Vand og Lud i Former; saadan S. kaldes rørt S. og er ikke heldig til Vadsk af f. Ex. farvede Tøier, da det frie Alkali virker angribende paa Farverne og Tøiet, ligesom den ogsaa paa Grund af det meget Vand er uøkonomisk. Nogle Fedtstoffer danne nemlig med Natron S., der i høi Grad udmærke sig ved at kunne binde Vand og alligevel synes tørre, saaledes f. Ex. Cocossæbe, der kan indeholde 70—75 pCt. Vand. — Efter Materialet, der er anvendt, har man: Talg-, Olie-, Tran-, Palmeolie- og Harpixsæbe (sædvanlig dog ikke alene af Harpix, men gjerne af Palmeolie med Tilsætning af noget Harpix, der ligesom Fedtsyrerne danner sæbeagtige Forbindelser; s. Harpix), S. af Svinefedt o. s. v. — Grøn S. er en Kalisæbe, kogt af Hampeolie, Rapsolie, Tran, Elainsyre fra Stearinfabrikerne o. s. v., eller Blandinger af disse Fedtstoffer; naar den er færdigkogt, tilsættes noget Indigo for at give den en grøn Farve; Jernvitriol og Galæbleafkog gjør den mørk, „sort S.". — Spansk S., Marseillesæbe er en haard Natronsæbe, kogt af Olivenolie med Tilsætning af Mere eller Mindre af en tørrende Olie, f. Ex. Linolie, Sesamolie; den kan tjene som Exempel paa en færdigkogt S. (neutral S., Kjernesæbe) i Modsætning til de fyldte S. Toiletsæberne ere i Almindelighed meer eller mindre „fyldte S.", paa forskjellig Maade farvede og parfumerede. — Sætter man til en Kalisæbe en Opløsning af Kogsalt (Chlornatrium), skifter den Bestanddele, og man faaer en Natronsæbe, der sædvanlig udskiller sig som uopløselig i Saltopløsningen, og Chlorkalium. Dette Forhold benytter man stundom ved Fabrikation af Natronsæber; men forøvrigt er Sæbekogning en Operation, der fordrer megen Øvelse og teknisk Kundskab, for at S. altid kan faae samme Consistents og øvrige Egenskaber. S.s Nytte ved Anvendelsen til Vadsk beroer paa, at den ved meget Vand deler sig i et suurt Salt og frit Alkali, der virker opløsende paa Smudset o. s. v., medens det udskilte sure Salt paa en vis Maade virker beskyttende, saaledes at det, der vadskes, ikke saa stærkt angribes af det frie Alkali; samtidig hjelper det til, at mange Substantser, især Fedt, ved emulsionsagtig at fordeles deri lettere fjernes ved Vandet. — En Opløsning af S. decomponeres ved Tilsætning af en Blysukkeropløsning, idet der dannes eddikesuurt Alkali og Blyplaster; s. Plaster. Ved Tilsætning af en Syre til S. udskilles Fedtsyren; s. Stearinsyre.

Sæbelim, s. Sæbe.

Sæbesyderlud er en Opløsning af kaustisk Natron, s. Natrium, eller af kaustisk Kali, s. Kalium, og som bruges til Sæbekogning. Den laves i Sæbesyderierne ved Blanding af Træaske eller kulsure Alkalier med Kalkmeel og derpaa følgende Udludning med Vand, dog ogsaa ved Kogning af disse sidste med Kalk og Vand.

Sæbespiritus er en Opløsning af Sæbe i Spiritus vini, hvortil der gjerne er tilblandet forskjellige ætheriske Olier, Campher o. s. v. Den bruges i Medicinen til Indgnidninger, som et svagt inciterende og fordelende Middel.

Sæby er en lille Kjøbstad i Jylland, Hjørring Amt, Dronninglund Herred, beliggende ved den søndre Bred af S.-Aaes Udløb i Kattegattet. Den havde 1860: 1,167 Indb. Offentlige Bygninger ere: Kirken (St. Marie- eller Vor Frue Kirke, tidligere Klosterkirke), Thing- og Arresthuset samt to nu forenede Hospitaler. Fiskeri er den vigtigste Erhvervsgreen; Handelen er ubetydelig, da Byen ogsaa kun har en maadelig Havn. Ved Toldstedet vare 1859 hjemmehørende 8 Fartøier af 40 Cmlst. Fra S. er Færgefart over til Læsø. — S. heed tidligere

Digitized by Google

ogsaa Mariested efter det af Kong Christian I 1469 stiftede Kloster, hvis Kirke er Byens Sognekirke. Den var først en Landsby og et Fisterleie, men havde faaet Kjøbstadprivilegier af Bisloppen af Børglum, under hvem den stod, før Klostrets Stiftelse.

Sæd (Semen, Sperma) kaldes den hvidlige, klæbrige Vædske, som afsondres i de dyriske mandlige Kjønskjertler, og er bestemt til ved sin Indvirkning paa det qvindelige Æg at gjøre dette skikket til videre Udvikling (Befrugtning). S. viser sig under Mikroskopet at indeholde en stor Mængde fine, celleagtige Legemer, forsynede med en haarformet Udløber, der sees i en slyngende Bevægelse (Sædslim); af disses Nærværelse er S.s Virkekraft afhængig. Fra Kjønskjertlen (Testiklen) føres S. gjennem **Sædlederne** (Vas deferens) til **Sædblæren** (Vesicula seminalis), en Udbugtning paa samme, hvor den opbevares til sin nærmere Anvendelse. **Sædtab** kaldes en sygelig, utidig Udtømmelse af S.

Sædedegn, s. Degn.

Sædegaard kaldes i Danmark en saadan Hovedgaard (s. d. A.), som før 1660 har været i en adelig Families Besiddelse (været Sædet for en saadan), eller senere ved speciel kongelig Bevilling er bleven optagen i Sædegaardenes Tal. Til de Eiendomme, med hvilke dette var Tilfældet, knyttede der sig nemlig efter den tidligere Lovgivning en Mængde særegne og tildeels meget betydelige Rettigheder, af hvilke vel nogle (de saakaldte blandede) vare betingede af, at Sædegaardens Eier var en Adelig eller en lige med Adelen priviligeret Person (nemlig Hals og Haand samt Sigt- og Sagefaldsret, Birkeret, Kaldsret, Forstrandsret og Retten til at oprette Sædegaarden til et Stamhuus), men andre (de saakaldte reelle) kunde udøves af enhversomhelst Eier af en S. Af disse sidste Rettigheder vare dog igjen flere, og deriblandt den vigtigste, nemlig den, som bestod i, at der svaredes ringere Skatter af disse Eiendomme end af andre, betingede af, at Sædegaarden var, som det kaldtes, complet (hvorved forstodes, at der til den hørte idetmindste 200 Tønder Hartkorn Bøndergods, der laae inden 2 Miles Afstand fra Gaarden). Ligesom imidlertid alle de blandede Sædegaardsrettigheder ere bortfaldne ved Grundlovens § 79, saaledes ere ogsaa baade Skattelettelsen (der er ophævet ved Loven af 30te Juni 1850 om Udjevning af Forskjellen mellem det privilegerede Hartkorn, hvortil nemlig de complette Sædegaarde hørte, og det uprivilegerede) og alle de andre Rettigheder, der vare særegne for de complette Sædegaarde, afskaffede ved den senere Lovgivning, saa at nu al Forskjel mellem complette og ucomplette S. er forsvunden. Derimod bestaae nok endnu enkelte Forrettigheder, som adskille S. i Almindelighed fra andre Arter af Landeiendomme.

Sæhrimner er i den nordiske Mythologie en Galt, der i Valhal koges hver Dag men er heel og holden igjen om Aftenen; Einherierne leve af dens ypperlige Flesk.

Sæk kaldes anatomisk forskjellige sækformige Begrændsninger af sunde og syge Dele; **Sækfvulst** er saaledes en af en Hinde begrændset afsluttet Huulhed, indeholdende en sygelig Ansamling eller Nydannelse.

Sækdyr (Tunicata) benævnes den Orden af Bløddyrene, hvortil Søpungene, Salperne og Ildpølserne (s. disse Artt.) henregnes; den indtager en meget isoleret Stilling og den laveste Plads mellem de egentlige Bløddyr. Til S.'s Eiendommeligheder høre: 1) at de ere omsluttede af en Skalkappe (Tunica), hvis chemiske Sammensætning nærmer sig til Planternes Cellestofs og ikke indeholder Qvælstof; 2) at denne Kappe har to Aabninger, den ene for Vandets Indførsel, den anden for dets Udførsel, hvorimod Munden og Tarmaabningen ligge i Kappehulens Indre; 3) indenfor Skalkappen ligger Muskelkappen og indenfor denne igjen Gjællen, der i Reglen har Form af en Sæk, men tilsteder Vandet Udgang gjennem fine Masker. Føden, der bestaaer af mikroskopiske Organismer, tilføres dem nemlig gjennem de stadige Vandstrømme, der have en lignende Retning som hos Muslingerne og ligesom hos disse bevirkes af en indre Fimrehaarsbeklædning. 4) Hjertet pulserer skifteviis i to forskjellige Retninger, og de samme Blodbaner føre altsaa skifteviis Blodet til og fra Hjertet og fra og til Gjællen. 5) Formering ved Knopskydning, som ikke findes hos de egentlige Bløddyr, optræder baade hos Salperne, Ildpølserne og Coloniesøpungene.

Säkerhets-Akten, eller fuldstændigere Förenings- och Säkerhetsakten, kaldtes det Tillæg til Sverrigs Statsforfatning af 1772, som blev tilføiet 1789 af Gustav III trods Adelens Modstand. Herved fik Kongen en næsten uindskrænket Magt, idet Stændernes Prærogativ indskrænkedes til Rettigheden til at bevilge Skatter samt til at yttre sig angaaende de af Kongen gjorte Forslag. Retten til at begynde Angrebskrig havde Kongen ved Forfatningen af 1772 frasagt sig, og da han desuagtet 1789 paa Grund af de fordeelagtige Conjuncturer havde angrebet Rusland, havde dette Forfatningsbrud fremkaldt oprørske Bevægelser i Armeen, ifølge hvilke Angrebet fra Begyndelsen var mislykket. Ved S.-A. blev nu denne Ret overdragen Kongen. Andre Bestemmelser i denne Act vare, at en af baade adelige og ikke-adelige Mænd sammensat Høiesteret skulde træde istedetfor Rigsraadet, samt at de ikke-adelige Stænder skulde have Ret til at besidde og erhverve sig adelige og ubensogns Gaarde, men derimod skulde være udelukkede fra Adgang til de høie Rigsembeder, som vare forbeholdte Adelen. S.-A. vedblev at gjelde indtil Revolutionen 1809, da Sverrig fik sin nuværende Statsforfatning.

Sækkepibe er et meget gammelt Blæseinstrument, som bestaaer af en stor Læbersæk, i hvis ene Ende findes et Rør, igjennem hvilket Vinden blæses ned i Sækken, som holdes under Armen, medens Vinden ved Tryk med Armen drives ned i de i Sækkens modsatte Ende værende Blæseinstrumenter, hvoraf det ene ligner en Skalmei, behandles ligesom denne og er forsynet med 6 Tonehuller, medens de andre, som kaldes Piber, bestandig snurre paa een Tone. S. findes nu kun hos enkelte Nationer blandt Bønderne.

Sælhundene eller **Sælerne** (Phocacea) opstilles som en egen Pattedyrorden eller som en egen Afdeling af Rovdyrene, blandt hvilke de slutte sig nærmest til Odderne gjennem Hval-

Digitized by Google

rossen og Havodderen. Det er Dyr af ret anseelig Størrelse med teenformig Krop, kort Hals, rundt Hoved, store Øine og Næsebor og lange Barbørster, men i Almindelighed uden Ørebrusk; Haarbeklædningen er kort, tæt, glat og vandskydende, under Huden er der gjerne et tykt Fedtlag; Lemmerne rage kun meget lidt udenfor Huden og ere Svømmepoter med stærk Udvikling af den Tæerne forbindende Hud, saa at denne ligesom skjuler disse; Bagfødderne ere rettede stærkt bagud og danne tilsammen et finneagtigt Bevægelsesredskab; Halen er en mellem dem siddende lille Stump og er saaledes aldeles uudviklet. Kløer findes i Reglen, men de ere forholdsviis smaa. S. ere Havdyr, nogle mere tilhørende det aabne Hav, andre mere Kystdyr, der holde sig til Fjorde, Skjærgaarde, Render i Isen o. s. v.; ja selv de store Saltvands- og Ferskvandssøer i Rusland og Asien have S. Talrigst ere de i Polarhavene, færre i de varmere Have, skjøndt de der ikke mangle aldeles. De leve især af Fiske, dernæst ogsaa af Krebs, Blæksprutter o. s. v., svømme og dykke udmærket, men gaae ogsaa op paa Land for at sole sig, sove, føde Unger og die disse, der blive paa Land, indtil de have aflagt deres første ulddagtige Beklædning. De jages for Skindets og Spækkets Skyld (Robbefangst), og flere Arter (f. Ex. Søløver) ere derved blevne formindskede betydelig i Antal. Naar de svømme, benytte de kun Baglemmerne til Stedbevægelsen; Forlemmerne ere da indtrukne til Kroppen; paa Landet bevæge de sig kluntet og besværlig. Fortændernes Antal er $\frac{4}{4}$ eller $\frac{4}{2}$, Hjørnetænderne smaa, Kindtænderne ligeledes smaa, alle eens, sangtakkede, kegledannede eller skarpe med rynket Eg. Adskillige Arter trække omkring i store Flokke efter Aarstiden, for at følge Fiskestimerne eller for at søge den til bestemte Steder i Forplantningstiden. Visse Arter af mindre S. kunne tæmmes og afrettes til Fiskefangst; for Polarbeboerne (f. Ex. i Grønland) ere de af overordentlig Vigtighed, ja næsten en Livsbetingelse, da de saa at sige benytte Alt af dem. Foruden Hvalrossen (s. d. A.), der staaer noget isoleret blandt de ægte S., høre herhen: 1) ægte S. eller Fjordsæler (Phoca) med $\frac{6}{4}$ Fortænder og takkede Kindtænder, hvortil høre den spættede S. (P. vitulina), den ringede S. (P. anellata), der gaaer heelt ned i Østersøen; Svartsiden (P. grönlandica) og Remmesælen (P. barbata), der ere saa vigtige for Polarbeboerne. 2) Graasælen (Halichoerus grypus) med $\frac{6}{4}$ Fortænder og kegledannede Kindtænder, en stor lysegraa S.-Art, der lever flokkeviis, f. Ex. ved Island og i Østersøen og kun besøger de yderste Skjær og Landpynter. 3) Klapmydser (s. d. A.). 4) Øresæler (Otaria) med $\frac{6}{4}$ Fortænder, takkede Kindtænder, luffeagtige Fødder og ydre Ørebruske, mere langhalsede end de ægte S. De kaldes ogsaa Søløver (O. jubata) paa Grund af den lange, mankeagtige Haarbeklædning, som udmærker Hannerne, der i denne Slægt ere meget større end Hunnerne, eller Søbjørne (P. ursina), de plumpere langhaarede Former; de tilhøre det stille Hav, lige til Iishavet, og de sydlige Polarhave, leve selskabelig og foretage regelmæssige Vandringer. Ogsaa i Farven og i mange Træk af deres Udseende og Adfærd minde hine om Løven og disse om Bjørnen, saa at det ikke kan undre, at de Søfarende have benævnet dem paa denne Maade. De høre til de Dyreformer, som ere blevne stærkest efterstræbte, — flere hundredetusind om Aaret blot paa et enkelt Sted — og som derfor ere aftagne betydelig i Antal. Paa Land bevæge de sig langt bedre end de ægte Sæler.

Sällström (Pehr), en af Sverrigs meest udmærkede Tenorsangere, født i St. Petersborg af svenske Forældre 1802, debuterede 1823 som Max i „Friskytten" paa det kongelige Theater i Stockholm, og var i 10 Aar ved sit udmærkede musikalske Foredrag og sit fortrinlige Spil en Prydelse for den svenske Scene. Overanstrengelse og uforsigtig Levemaade nedbrøde hans Helbred, saa at han døde allerede 1839.

Sæmundur (Sigfússon) den Lærde (hrim fróði), født paa Island 1056, reiste, efter Biskopperne Islevs og Gessurs Exempel, først til Tydskland, derpaa til Frankrig, studerede flere Aar i Paris og vendte omtrent 1076 tilbage til Island med Biskop Jon Ogmundssøn. Derpaa bosatte S. sig paa sin Fædrenegaard Odda, blev præsteviet og oprettede der en Skole. Af hans Skrifter er kun den ældre eller Sæmunds Eddaen opbevaret. De saakaldte Odda-Annaler menes at være nedskrevne af ham, ligesom han ogsaa af Nogle antages at være Forfatter til de norske Kongesagaer fra Harald Haarfager til Magnus den Gode. Biskopperne Thorlak og Ketil affattede ved hans Raad og Bistand deres Kirkeret. S. døde 1133, 77 Aar gammel, men lever endnu i den islandske Almues Erindring i en Mangfoldighed af Traditioner og Folkesagn, der gjennemgaaende omhandle hans Mesterskab over Djævelen.

Sænker eller, som det urigtig udtales, Sinker ere forstaaede Jernformer, hvori Smedene tildanne gløbende Jern ved Hammerslag. Naar Stykkets Form kræver det, ere S. dobbelte, d. e. bestaae af en Over- og en Undersænker (Over- og Understempel), der ofte maae være styrede imod hinanden; dette behøves dog ikke ved den almindeligste Form af S., de saakaldte Rundstempler, der bruges til at gjøre cylindriske smedede Sager nogenlunde regelmæssige.

Sænkfaskine, s. **Faskine**.

Sænkgruber kaldes ved Jernbanevæsenet Gruber i Jorden, der anlægges i og foran Locomotivbygningerne, i Værkstederne, i Remiserne og ved Vandstationerne, for at Locomotiverne og Vognene kunne skydes hen og placeres over dem, naar de skulle efterfees, renses eller repareres franeden. S. beklædes gjerne med Muurværk og forsynes ved hver Ende med Trapper. Sidemurene bære Længdebjelker eller Krabre, hvorpaa Sporskinnerne ere befæstede. S.s Bund har svagt Fald, for at det deri opsamlede Vand kan finde Afløb gjennem Afledningskanalerne.

Sænkkasse. 1) Istedetfor at danne Dækværker, Indbygninger o. desl. af simple Steenjetéer (s. d. A.), omgiver man ofte Stenene med en Ramme af stærkt Tømmer, der tjene til at holde dem sammen og dog ikke ophæver den Fordeel ved Steenjetéen, efterhaanden at kunne sænke sig med Flodbunden, uden at Værket

Digitized by Google

derved løsnes eller brydes i sin Sammensætning. 2) S. betegner ogsaa det Samme som Caisson (s. d. A.). 3) Ved Fundering med Beton anvendes ofte Kasser til Nedsænkning af Betonen. Disse kaldes ogsaa S. og ere enten indrettede til at dreies om en Axe, naar de ere naaede til Bunden, eller forsynede med en bevægelig Bund, der kan aabnes, saasnart Betonen skal gydes ud.

Sænkkiste er en, med Steen fyldt, Kasse af Tømmer, der anvendes ved Fundering under Vand, idet flere saadanne nedsænkes paa Bunden som en Jetée, hvorpaa Bygningen opføres. — **Sænkkurven** ligner Sænkkisten, men er af Fletværk. Den anvendes ved Strømreguleringsarbeider, hvilket ligeledes er Tilfældet med **Sænkstykket**, der bestaaer af en Masse Riis, forenede til en Flade, som belastes med Steen, Gruus o. lign., indtil den synker.

Sænkning. Samling af Enderne af fladt Træ i ret Vinkel forekommer meget ofte, og man betjener sig af flere Samlingsmaader: Søm, Stifter, Trænagler (ved Pakkasser), Liming paa Gjæring (saaledes kaldes hos Træarbeidere en Vinkel paa 45°), Indsledsning o. fl. til let Arbeide. Den solideste Samling i saadanne Tilfælde er dog S., der gjerne udtales Sinkning. Den bestaaer i, at det ene Stykke forsynes med en Række trapezoidale Tapper, der nøie passe i Udskjæringerne mellem svalerumpeformige Tapper i det andet Stykke. Ved forbækt S., der anvendes paa Forsiden af en Skuffe, skjules Endetræet, idet Tapperne og Udstemningerne ikke naae heelt igjennem; man har ogsaa dobbelt forbækt S., hvor Endetræet skjules paa begge Sider. — S. af Jorden, s. Synkning.

Sænkværk eller **Pakværk** er en Art Faskinbygning, der hyppig anvendes ved Vandbygningsarbeider, og som i Hovedsagen bestaaer af store Faskinslager, der nedsænkes ovenpaa hverandre. Pakværksbygningen anvendes fortrinsviis ved Strømreguleringsarbeider: til Indbygninger, Dækværker (s. d. A.) o. desl. Den udføres paa følgende Maade: hver Flage dannes af flere Rækker og Lag af tykke Vandsfaskiner (s. Faskine), der gribe over hverandre og forenes ved lange, smækkre Faskinpølser eller flettede Vidiebaand, som besæstes tversover dem med tynde Træpløkke af 4—5 Fods Længde. Den nedsænkes derpaa, med nogen Heldning udadtil, ved at betynges med Steen, Gruus o. desl. Ovenpaa denne Flage anbringes den næste, gribende lidt udover den, og saaledes fortsættes. Topenderne af Faskinerne i de enkelte Flager lægges altid udad, for at dække over den underliggende Flages Belastningsmateriale, som ellers let vilde udskylles af Strømmen. Hvad de enkelte Flagers Heldning angaaer, da faae de ikke gjerne mindre end dobbelte Anlæg, for at ikke Materialet skal glide af. Heldningen af selve Værkets Sideskraaninger retter sig efter flere Omstændigheder, men de erholde som oftest fuldt Anlæg. Værket føres godt ind i Kysten, for at sikkres mod Beskylning. Over de skraae Faskinslager dannes dets Krone af horizontale Lag, der betynges med det sværeste Materiale og ofte forsynes med fuldstændig Brolægning eller beplantes. Værkets Hoved, d. e. den mod Strømmen vendende Ende, sikkres ved en Steenjetée af store Stene; paa Siderne er dette sjeldnere nødvendigt, da Floden i Almindelighed her vil afsætte Materiale, som snart vil yde tilstrækkelig Beskyttelse.

Særkjønnet Blomst, s. Dicline.

Särö, en bjergfuld, skovriig og udmærket smuk Ø ved det nordlige Hallands Kyst, 4 M. fra Götheborg, er fra 1839 bleven et af Sverrigs meest berømte Badesteder. 1857 benyttedes Badene ved S. af Kong Oscar samt flere af den kongelige Families Medlemmer.

Säter, en ubetydelig Landstad i Dalarne, som ligger udmærket smukt ved Søen Ljustern, anlagdes under Gustav III Adolph, men fik først 1642 sine Privilegier. Indbyggernes Hovednæringskilde er Agerbrug, og Folkemængden, som er i stadigt Aftagende, udgjorde ved Slutningen af 1859 kun 468 Mennesker.

Sæthammer kaldes en Hammer, der benyttes ved Smedning af Jern og Staal, dog ikke til at slaae med men til at sætte paa Stykket og slaaes med en almindelig Hammer, for at man kan opnaae skarpere og regelmæssigere Former.

Sätherberg (Carl Herman), født i Bothyrka Sogn i Södermanland 1812, Doctor medicinæ i Lund 1843, var ansat som Læge paa Orlogscorvetten „Carlskrona" under dennes Expedition til Middelhavet 1844—45, og oprettede 1847 det orthopædiske Institut i Stockholm, for hvilket han endnu er Forstander. S. har gjort sig bekjendt som en heldig Digter, og især som en fortrinlig Naturskildrer, i de Digtsamlinger, han har udgivet („Blommorna vid vägen", 1844 samt „Sånger från Södern", 1847), og han har i „Utflygter på hafvet" (1825—46) givet en livlig og tiltalende Skildring af sin Middelhavsreise.

Sætmeel er det Samme som Stivelse, s. d. A.

Sætning er i Grammatiken en Forbindelse af Ord, der udsiger Noget (en Handling, Tilstand eller Beskaffenhed) om Noget. De sædvanlige Bestanddele af en S. ere Subjectet, det hvorom Noget udsiges, og Prædicatet, det der udsiges om Nogen eller Noget. Sætningsbygningen behandles i Syntaxen.

Sätra, en Sundhedsbrønd i Vestmanland, tilhører Upsala Akademie og er den meest besøgte af alle Sverrigs Sundhedsbrønde. Dens jernholdige Vand benyttedes 1861 af 1,434 Brønd- og Badegjester, af hvilke næsten 1,200 hørte til Bondestanden.

Sættedommer, Sætteskriver kaldes den Person, der beskikkes til at fungere som Dommer eller Skriver i en enkelt Retssag, til hvis Behandling den ordinaire Dommer eller Skriver af en eller anden Grund (Slægtskab med Parten, personlig Interesse i Sagen ell. desl.) er inhabil, saa at han i denne Sag maa vige sit Sæde.

Sættemaskine. Sætningen af en Bogtrykkerform (s. Bogtrykkerkunstens Teknik) foregaaer næsten uden Undtagelse som reent Haandarbeide, uagtet flere Opfindere i Løbet af de sidste 20 Aar have med stor Dygtighed og Vedholdenhed stræbt at lette dette ved mechaniske Hjelpemidler. Den Eneste, der har givet Opgaven en nogenlunde praktisk Løsning, er vor Landsmand Sørensen, der for sin „Tacheotyp" vandt den store Guldmedaille paa Industriudstillingen i Paris 1855. Hovedfortrinet ved denne sindrige Ma-

Digitized by Google

skine ligger i, at den samtidig aflægger og saaledes sparer den ellers dertil fornødne Tid og tillige undgaaer de fra en urigtig Aflægning hidrørende Trykfeil. Til den Ende ere de enkelte Bogstaver, Tegn, Spatier o. s. v. ordnede i Stabler, som atter ere grupperede cylindrisk, og paa samme Maade er den Sats, der skal aflægges, ordnet i en øvre Afdeling. Medens man sætter ved at trykke paa Tangenter, hvoraf hver svarer til sin Stabel i den nedre Afdeling, dreier den øvre sig stødeviis, saa at ved hver Standsning Stablerne i denne staae lige over Stablerne i den nedre, men ved hver Bevægelse rykke frem til den næste. I Stablerne glide Typerne paa lange Lister; men hvert enkelt Bogstav o. s. v. har særegne Hakker, forskjellige fra dem i alle de andre, og tilsvarende Fremspring øverst gjøre, at kun de rigtige Typer kunne glide ned i hver enkelt Stabel. Under det fortsatte Arbeide ville imidlertid Rummene i den nederste Afdeling blive idetmindste ligesaa stærkt forsynede ovenfra, som de udtømmes ved Sætningen nedenfra. Bogstaverne o. s. v. falde ned i en lang Rende, hvorfra de efterhaanden hentes til Udslutning og Ombrækning paa fri Haand. Maskinen fordrer en særdeles Dygtighed og Paapassenhed for at holdes i Orden.

Sætteren er i Artillerisproget Navnet paa den med en cylindrisk Kolbe forsynede Stang, der bruges til at sætte Kardusen og Kuglen eller Granaten tilbunds i Løbet paa en Kanon eller lang Haubits. Ved mindre Piecer er der tidt paa den modsatte Ende af Sætterstangen anbragt en Vidsker, ɔ: en cylinderformig Børste eller en med Lammeskind beklædt Kolbe, der bruges til at rense Løbet fra den Krudtslam, som bliver tilbage ved hvert Skud, samt til at qvæle Ilden i de smaa Stumper af Kardusen, som blive tilbage i Løbet, og som kunde afstedkomme Ulykker, naar den næste Krudtladning indføres i Kanonen.

Säve (Carl), født paa Gottland 1812, Magister philosophiæ i Upsala 1848, blev 1849 Docent i Oldnordisk ved Upsala Universitet og udnævntes 1859 til Professor. Han har gjort sig fortjent ved flittige Studier saavel i den islandske Litteratur og Sprog, som i Sverrigs Archæologie og Provindsdialekter. De betydeligste af hans udgivne Arbeider ere: „De starka verberna i Dalskan og Gottländskan" (1854), samt „Gutniska Urkunder: Guta Lag, Guta Saga och Gottlands Runeinskrifter" (1859).

Søagurk, s. Søpølse.

Søanemone (Actinia) kaldes de bløde og frie mangearmede Koraldyr (s. d. A.), som hverken afsondre et fast Kalkskelet eller danne „Colonier", uagtet de undertiden forplante sig ved Knopskydning. Det er en meget talrig Dyregruppe, der er repræsenteret i alle Have; blandt de hos os forekommende kan den smukke, oftest blodrøde A. crassicornis og den elegante Fjer-Aktinie (A. dianthus) fremhæves; pragtfulde Farver ere i det Hele almindelige hos Sø-Anemonerne. Med deres Fodskive eller Grundflade sidde de fast til Skaller, Stene, Klipper, Tangblade o. s. v., men de kunne godt flytte sig fra Sted til Sted, deels ved Fodskiverne, deels ved Fangarmenes Hjelp. Visse Arter forekomme stadig paa de af Eremitkrebsene beboede Snegleskaller; i det af Ebben paavirkede Belte blive S. ofte siddende i kortere eller længere Tid paa det Tørre, tildeels dækkede af Sand, Skalstumper o. desl. Der gives ogsaa S., som ikke sidde fast, men ligge frit i eller paa Havbunden, og hvis Bagende ikke danner nogen Sugeskive, men ender but tilspidset (Edwarsia), samt fritsvømmende pelagiske Former (Minyas). Mange S. frembringe ved Berøringer en stærk Svie paa Grund af de talrige Nelderedskaber, hvormed de ere udstyrede; mange formaae tillige at udsende af deres Mund og Hud utallige Neldetraade til Angreb eller Forsvar. De leve af dyrisk Føde (af Snegle, Muslinger, Krebsdyr o. s. v.), og de fanges ofte paa Fiskekrogene istedetfor Fisk, idet de have fortæret Maddingen og selv ere blevne hængende paa Krogen. I Sydeuropa spises S. ligesom mange andre Havdyr. De ere seiglivede, lade sig godt holde levende i Aqvarier og erstatte med Lethed Tabet af Dele af deres Legeme ved Gjenvæxt.

Søbade virke deels ved Søvandets Saltholdighed, deels ved dets Bevægelse, Temperatur, deels endelig ved den kraftigere Legemsbevægelse paa en fordeelagtig Maade paa Organismen; Muskel- og Nervesystem styrkes, Huden incitereS, og herigjennem paavirkes de forskjellige andre Functioner. Der er kun faa Sygdomme, som kunne siges absolut at være til Hinder for Brugen af S., navnlig betydeligere Lunge- og Hjertesygdomme, og Tilbøielighed til Kramper.

Søblære (Physalia), s. Blæregople.

Søborg var et gammelt, stærkt befæstet Slot i den nordøstlige Deel af Sjælland (Holbo Herred), der hyppig brugtes som Statsfængsel. Blandt de mærkelige Fanger, som det har indesluttet, vare Biskop Valdemar af Slesvig (1198—1206) og Grev Adolf af Holsteen (1201—3), Hertug Valdemar IV af Sønderjylland og hans Drost Tyge Abildgaard (1285—86), Erkebiskop Jens Grand (1294—95); ogsaa Valdemar Atterdags Dronning Helvig skal have været holdt indespærret i sine sidste 20 Leveaar paa S. Slottet antages at være blevet ødelagt i Grevens Feide; dets Ruiner bleve undersøgte af Kong Frederik VII 1850. Den hosliggende Kirkeby af samme Navn var i Middelalderen en Kjøbstad.

Søborrer eller Søpindsviin, Igelker (Echini) kaldes en artriig Orden af Pighudklassen, hos hvilke den mere eller mindre halvkugleformede Skal er besat med talrige haarde Kalkpigge. Hos alle egentlige S. idetmindste har Skallen den angivne Form; den er sammensat af talrige Kalkstykker eller Kalkplader af regelmæssig Form og Ordning, i 20 Rækker fra Pol til Pol, afvexlende 2 bredere og 2 smallere, hine blot besatte med Ledknuder for Piggene, disse tillige gjennemborede af Huller for Sugefødderne, som danne 10 (5 × 2) Bælter langs ned ad Dyret; de tjene til Bevægelsen, som ogsaa understøttes af Piggene, navnlig naar disse ere store og tykke. Midt paa Skallens Underflade er et blødhudet Parti og midt i dette igjen Munden, af hvilken 5 skarpe og haarde Tænder rage ud; disse ere anbragte hver i sin Kjæbe, hvilket Kjæbeapparat danner den saakaldte „Aristoteles Lygte", en meget sammensat Indretning.

Digitized by Google

Indenfor Skallen findes den lange bugtede Fordøielseskanal og Æggestokkene (den spiselige Deel af S.), der aabne sig midt paa Ryggen, omkring Gattet, med 5 smaa Porer; afvexlende med dem ligge undertiden 5 røde Smaalegemer (Øinene?). Talrige Tænger (Pedicellarier) ere fordeelte omkring mellem Piggene. S. synes at leve baade af Tang og af andre Skaldyr, hvis Skaller de gjennembide, Aadsler o. s. v. De findes i alle Have; her i Norden findes flere, der opnaae en betydelig Størrelse, deels ægte Echini, deels Cidaris (s. d. A); mange ere kjendte som fossile. Slgn. Clypeaster og Somuus.

Søcadetcorpset oprettedes d. 6te Marts 1701 under Navn af „Søcadet-Compagniet"; Antallet af Cadetter bestemtes til 100. Dette Antal formindskedes stadig, indtil det 1803 igjen forøgedes til 96. Indtil 1854 nøde Cadetterne fri Underviisning saavel paa Akademiet som ombord i Cadetskibet, de erholdt endog endeel Munderingsstykker leverede; 1841 bestemtes Corpsets Størrelse til 30 Cadetter og 10 Volonteurer. 1854 erholdt Akademiet en fuldstændig Omorganisation, efter hvilken Cadetterne enten antoges i den unge Alder mellem 12 og 15 Aar for dem, der ei tidligere havde faret tilsøes, eller i den ældre Alder indtil 18 Aar for dem, der havde gjort mindst 1 Aars Fart med et danskt Handelsskib. Antallet, der 1859 bestemtes til 25, forøgedes 1860 til 40, dog med det Tilføiende, at kun under visse Betingelser kunne de Cadetter, der have bestaaet Akademiets faste Examina, vente at blive optagne i Officeercorpsets faste Cadre; de Øvrige kunne, naar de ønske det, blive ansatte i et Reserveofficeers-Corps. Denne Foranstaltning blev truffen for paa samme Tid, som man formindskede den stærke Tilgang til det engang normerede Antal lønnede Officerer, at uddanne unge Mennesker, der kunde komme Handelsmarinen tilgode.

Söderhamn, Stapelstad i Helsingland og Gefleborgs Län, beliggende ved en seilbar Aa, som falder ud i den bottniske Bugt, fik sine Stadsprivilegier 1620. S. driver en ikke ubetydelig Handel med Jern og Tømmer; ved en paa privat Bekostning anlagt Jernbane er den nylig bleven sat i Forbindelse med flere Vandløb i det Indre af Provindsen. 2,666 Indb.

Söderköping, Stapelstad i Linköpings Län ved Storån (som falder i Østersøen), meget nær ved Götha-Kanals Udløb, er saa gammel, at den allerede i det 13de Aarh. ansaaes for en af Rigets vigtigste Stæder. Blandt adskillige Rigsdage, som her ere holdte, er den mærkeligste den 1595, da Hertug Carl udvalgtes til Rigsforstander og den katholske Lære for stedse blev banlyst fra Landet. Nu har Staden tabt sin forrige Betydning; den har sin vigtigste Indtægt fra den sammesteds anlagte Badeanstalt. 1859 havde den 1,414 Indb.

Södermanland, et af Sverrigs gamle Landskaber, indbefatter hele Nyköpings Län og det til Stockholms Län hørende Södertörn samt en liden Deel af Vesterås Län, og begrændses mod N. af Mälaren, mod Ø. af Østersøen, mod S. af Østergøthland, fra hvilket det adskilles ved den skovrige Bjergaas Kolmåren, og mod V. af Nerike. Det er et frugtbart Land og udmærker sig ved en særdeles skjøn Natur, saa at det endog ansees for at være det skjønneste af alle Sverrigs Landskaber, idet det frembyder en yndig Afvexling af Bjerge, Dale, Indsøer, Skove og dyrkede Marker. Blandt Indsøerne ere Långhalsen, Ingaren, Båfnen og Tisnaren de vigtigste. De anseeligste Vandløb ere Nyköpings-, Trosa- og Thorshälla-Aaerne, af hvilke de to første falde i Østersøen og den sidste forener Hjelmaren med Mälaren. S. er meer end noget andet af Rigets Landskaber rigt paa Herregaarde, og Mere end Halvdelen af dens Jorder ere adelige Besiddelser. Ved Siden af Agerbrug udgjør Bjergværksdrift en af Indbyggernes vigtigste Næringsveie; de betydeligste Jerngruber ere Utö og Stafs, anseelige Kanonstøberier ere Åkers og Stafsjö. Stæderne ere 7: Nyköping, hvor Landshøvdingen residerer, Strengnäs, Eskilstuna, Trosa, Mariefred og Thorshälla i Nyköpings Län samt Södertelje i Stockholms Län. I geistlig Henseende hører S. under Strengnäs Stift. I S. ligge to kongelige Lystslotte: Gripsholm og Tullgarn.

Södermannalagen, s. Svensk Ret.

Södermark (Olof Johan), svensk Maler, født i Skaane 1790, traadte i Militærtjeneste, men helligede sig samtidig Malerkunsten. Han reiste 1832 til München og begav sig 2 Aar efter til Italien, som han flere Gange senere, naar hans Embedsforretninger tillode det, har besøgt. S. vandt meget Bifald ved sine mindre Genremalerier, men har størst Betydning som Sverrigs berømteste Portraitmaler, navnlig ere hans Dameportraiter af særegen Skjønhed. Blandt Andre have Fogelberg og Frederikke Bremer siddet for S. Han døde 1848. I sin Søn Peter S. uddannede han en Elev, som efter hans egen Mening overgik sin Mester.

Södertelje, ogsaa kaldet blot Telje, en ældgammel Landstad i Södermanland, Stockholms Län, liggende paa en Landtange mellem Mälaren og Østersøen ved den lille Sø Maren, var fordum betydeligere end nu. Skibsfarten er ubetydelig, men flere ret anseelige Fabriker findes i Staden. Efterat nu en af Stationerne ved Statens vestlige Stambane er bleven aabnet i S., turde den gaae en stærkere Udvikling imøde, saa meget mere som ogsaa Handelen begunstiges ved den efter Staden opkaldte Kanal. S. har to meget besøgte Badeanstalter. Indbyggernes Antal var 1859: 1,606.

Södertelje Kanal, som gjennemskjærer den Landtange, paa hvilken Södertelje ligger, og forener Indsøerne Mälaren og Maren med en Bugt af Østersøen, anlagdes 1819 for en Sum af 417,000 Rd. og har en Længde af $\frac{1}{4}$ Miil. Ihvorvel Søveien til Stockholm ved samme bliver 14 M. kortere for Skibe, der komme Syd fra, har den dog ikke kunnet forrente Anlægscapitalen. 1857 passeredes den af 2,313 Seilskibe og Baade samt 1,348 Dampskibe, og Kanalafgiften udgjorde 16,500 Rd.

Södertörn kaldes den østlige, til Stockholms Län hørende Deel af Södermanland. Heri ligger en Stad: Södertelje.

Sødgræs (Glyceria) ere Græsarter med en topformig Blomsterstand og linieformede, næsten trinde, 4—12-blomstrede Smaaax uden Stakke. De fleste Arter ere Sumpplanter og flere almindelig vildtvoxende i Danmark, saaledes høit

Digitized by Google

S. (G. spectabilis), en af vore anseeligste Græsarter med meget brede Blade og 4—6 F. høit, rigtblomstret Straa, der er almindeligt ved Bredderne af Søer og Aaer; Manna-S. er en mindre Art med nedliggende Straa, der voxer paa fugtige Steder, og hvis Frugter i enkelte Egne af Mellemeuropa indsamles og benyttes under Navn af „Mannagryn", o. fl. a.

Søelephant, s. Klapmydse.

Søfarendes Øer, de (Skipperøerne), kaldes 8 bjergfulde men frugbare Øer i Australien, N. O. for Venskabsøerne mellem 13° og 16° s. Br. Indbyggerne ere Malayer.

Søfjer (Pennatula), Slægt af de ottearmede Koraldyrs Gruppe, udmærker sig ved Coloniens eiendommelige Form; denne bestaaer nemlig af 2 Dele: 1) en kjødet Axe, støttet af en Kalkstift i det Indre, forneden opsvulmet og but tilspidset, som en Fjerpose; denne Deel af Axen er nedsænket i Havbundens bløde Dele; 2) Fanen, bestaaende af Grupper af Smaadyr, der ere ordnede saaledes, at de skuffende ligne Straalerne i en Fjers Fane. En smuk rød eller guul Farve udmærker i Reglen disse eiendommelige Koralformer, der ere repræsenterde saavel i de nordlige som i de sydlige Have.

Søhare (Aplysia) er en Slægt af Havgjællesnegle, i Reglen af anseelig Størrelse, hvis bløde Legeme kun for en liden Deel skjules af den lille og flade, i Kappen skjulte Indskal; de tilhøre især de varmere Have. Ved Berøring give de ofte en Vædske fra sig, som skal frembringe Væmmelse og Ildebefindende; de ansees derfor — visse Arter idetmindste — for giftige, og Middelhavets S. spillede en Rolle i Giftblandingshistorierne paa det romerske Keiserdømmes Tid. Navnet S. hidrører fra Følehornenes Liighed med Hareøren.

Søhest, s. Naalefisk og Hvalros.

Søile er et i Oldtidens Architektur skabt Bygningsled, der paa den frieste og letteste Maade bærer overliggende Dele. S. er et slankt, rundt Legeme, som har en eiendommelig Udbugning (contractura, adjectio, ἔντασις), idet S. er tykkest i en vis Høide fra Basis, men dog nærmere denne end Toppen. Den bestaaer af Skaftet, den egentlige S., og et øverste og nederste, der danner Overgangen til Bygningens øvrige Dele, nemlig Kapitæl og Basis. Grundprincipet i disse tvende Led udtales saaledes, at de begynde med at have S.s runde Form, og derpaa gjennem forskjelligartede Former (s. Søileordenerne) ende i firkantede Plader, der saaledes have bragt S. i Forbindelse med Bygningens lige Linier. S. har sit eget Maal i Halvdelen af Søileskaftets nederste Diameter (s. Modul). — Søileordenerne kaldes i Bygningskunsten tilsammen de forskjellige i Oldtiden opfundne Søilesystemer, som de romerske og efter dem Middelalderens Architekter efter visse Regler forbandt i samme Bygning; selv i græske Bygninger findes undertiden to eller tre S. forbundne, idet Grækenland kun kjender tre, den senere Tid fem forskjellige Arter. Forskjellene bestaae deels i Kapitæler og Basis, deels i Søilernes Proportioner. Grækernes S. ere følgende: 1) den doriske, den ældst bekjendte, med temmelig korte Forhold, et simpelt Kapitæl og ingen Basis; den cannelerede med 20 Rifler. Den har i det Hele en mere mandig Charakteer. 2) Den ioniske, af en mildere, mere qvindelig Charakteer, med slankere Forhold, Kapitælet smykket med Snegle (Voluter) og med en Pude, Basis bestaaende af flere runde Led, hvilende paa en firkantet Plade (Plinth) og med 24 Rifler paa Søileskaftet. 3) Den korinthiske, der egentlig er en Udvikling af den ioniske, idet Kapitælet er forandret til en Akanthuskurv, hvorved det Hele faaer et elegantere og pragtfuldere Udseende, som forøges ved, at Basis er forhøiet med flere Led, og Søilens Forhold endnu slankere. Hertil komme 4) den toscanske, der er den simpleste og sættes foran den doriske, og endelig 5) den romerske eller composite, den meest glimrende af dem alle, hvor det ioniske og korinthiske Kapitæl forbindes og alle Led mere eller mindre udpyntes med Ornamenter. I hver af S. svarer der til Søilen visse Forhold og gjenkommende Ornamenter i de overliggende horizontale Bygningsled (Bjelkelaget, skjøndt Alt udførtes i Steen). Den senere Bygningskunst skabte en Mængde forskjelligartede Søiler uden Sammenhæng med S.

Søkarudse (Crenilabrus rupestris), en ved de nordeuropæiske Kyster ikke sjelden, 5—7" lang Læbefisk, udmærker sig ved en rødbruun Farve og en sort Plet ved Roden af Halen og en lignende forrest paa Rygfinnen. Den kaldes ogsaa Berggylte (hvilket Navn dog tilkommer en anden Art, s. d. A.) og Søaborre.

Søkkvabæk kaldes i den nordiske Mythologie Saga's Bolig, hvorover de svale Bølger suse.

Søkonge (Mergulus s. Arctica alle), en lille Svartfugl (s. d. A.), udmærket ved sit korte og tykke Næb, kaldes ogsaa Grønlandsdue; i Levemaade ligner den ganske de andre Svartfugle, men er den mindste af de nordiske Arter af denne Gruppe. Da den, ligesom Lunden, kun gaaer paa Tæerne og ikke støtter paa Mellemfoden, gaaer den bedre og klattrer behændigere end Teisterne og Alkerne; den lever især af Krebsdyr og kaldes derfor ogsaa Krabbedykkeren. Den findes kun i det allerhøieste Norden, er altsaa en ægte Polarfugl, men kan dog undertiden forvilde sig til de danske og sydsvenske Kyster; ved Spitsbergen f. Ex. træffes de i umaadelige Skarer.

Søkork (Alcyonium), s. Korkkoral.

Søkort er en Fremstilling af Vandfladen med de tilstødende Kyster, de deri sig befindende Øer, Klipper, Grunde og Fyr, Strømmens Retning og Fart (naar saadan er regelmæssig) samt Vandets Dybde. Tidligere kjendte man kun platte Kort, hvor alle Bredegraber vare lige store. Disse Kort vare paa Grund af Jordens Fladtrykning ved Polerne mindre nøiagtige, naar de indeholdt en større Strækning af Jordens Overflade. I Aaret 1569 opfandt Gerhard Mercator en Maade, hvorpaa han construerede Kort, saaledes at Afstanden mellem Bredegraderne stedse blev større og større, eftersom man fjernede sig fra Æqvator; disse Kort benævnes voxende Kort og benyttes nu næsten udelukkende tilsøes, da man der, skjøndt Længdecirklerne ere parallele med hinanden, dog beholder det rette Forhold mellem Længde- og Bredegraderne.

Digitized by Google

Søkrigsprocureur kaldes i Danmark den Høiesteretsadvocat, som har at føre Marinens Sager, navnlig i Krigstilfælde Opbringelsessager.

Søkøer (Sirenia) kaldes en meget mærkelig Pattedyrgruppe, som i Udseende har megen Liighed med Hvalerne; det er Dyr af anseelig Størrelse, med et teendannet, fiskeagtigt Legeme, hvor Hoved, Krop og Hale gaae i Eet ligesom hos Hvalerne, og hvor Halen ligesom hos disse ender med en vandret Finne. Ligesom hos Hvalerne mangle Baglemmerne, og Forlemmerne have i deres Ydre Liighed med disses Luffer, endelig er Huden tyk og nøgen eller næsten nøgen. Derimod er Hovedet lille og af en anden Form end hos Hvalerne; Øinene og Næseborene have den hos Pattedyrene sædvanlige Beliggenhed. Kindtænderne ere Knusetænder, skikkede til at knuse Plantesøden, og Patterne ligge paa Brystet mellem Forlemmerne. En nærmere Betragtning af deres indre og ydre Bygning viser overhovedet, at de ikke ere nærmest beslægtede med Hvalerne, med hvilke de kun have Liighed i det Ydre tilfælleds, men med Tykhudene, og at de maae betragtes som svømmende fiskeagtige Tykhude. S. leve af Plantesøde og findes i de store Floder i Afrika og Amerika, samt ved disse Landes og Asiens Kyster. De nulevende S. høre til to Slægter: Dygongen (Halicore) i det indiske og stille Hav, og Manatien (Manatus) i den varme Deel af Atlanterhavet, samt i Orinocco, Amazonfloden og Binoe. Af uddøde Former høre herhen Barkdyret og maaskee Dinotherium (s. disse Artt.).

Søle kaldes undertiden i grovere Maskinarbeide de Tapper, hvorom Axler dreie sig. **Sølskikker** ere smaa Skinner til at styrke en Mølleaxels S., hvor den maa være af Træ. Den understøttes nu gjerne af en Metalpande, tidligere af en haard Sølsteen.

Sölfvesborg, s. **Sölvitsborg**.

Sølilier (Crinoidea) kaldes en Orden af Pighudklassen (Echinodermata), hos hvilke den lille Krop, med Munden og Gattet, er anbragt dybt nede mellem de leddede, af Kalkstykker sammensatte Arme, hvis Antal egentlig er 5, men, derved at de strax ved deres Udspring dele sig een eller flere Gange, bliver til 10, 20 o. s. v. Disse Arme og deres Hovedgrene ere igjen besatte med en dobbelt Række leddede Smaagrene (pinnulæ) og faae derved, naar disse Smaagrene ere udbredte til Siden, et fjerformigt Udseende; langs Indersiden af Armene og Smaagrenene løber en Fure, beklædt med en blød Hud, og hvori Sugefødderne have Plads. Fra det Punct, hvor Armene mødes paa Dyrets Ryg, udgaaer der i Reglen en lang, leddet Kalkstilk, der ofte igjen er besat med Krandse af leddede Kalktraade (cirri). De nulevende Slægter ere: Alecto (Comatula, Fjerstjerne), hvor Stilken kun findes hos det ganske unge Dyr, som senere løsriver sig fra den og nu kan svømme frit omkring ved at aabne og lukke den af de fjerformige Arme dannede Skjerm eller Klokke, men i Reglen sidder fast paa Koralbuske, Tang o. s. v., ved det til Dyrets Ryg befæstede Knippe af cirri; det er en temmelig talrig Slægt, som er repræsenteret i alle Have, men paa temmelig dybt Vand. Slægten Pentacrinus, Stilkstjerne, store, pragtfulde, stilkede S., er nu kun repræsenteret af meget faa Arter, der tilhøre det dybe Vand i Tropehavene (f. Ex. Amboina, Vestindien), men spillede i tidligere Jordperioder (Kridt, Jura, Trias) en meget stor Rolle tilligemed mange nærstaaende Slægter, som gaae tilbage til de ældste Jorddannelser, hvori der findes Dyrelevninger. Man skjelner mellem leddede S., C. articulata, hvor Armene som hos de nulevende fortsætte sig lige til Stilken, og tavlede S., C. tessellata, hvor der mellem dem og Stilken indskydes et af Kalkplader beklædt tavlet Parti, der beklæder den egentlige Krop; de tavlede S. ere i det Hele ældre end de leddede. Mere afvigende er Slægten Cuprescorrinus med 4 brede, bladformige, af faa Led sammensatte Arme, og de saakaldte Steenæbler og Steenblomster.

Sølv forekommer i Naturen deels i gediegen eller næsten reen Tilstand (saaledes især ved Kongsberg, hvor der oftere er fundet flere hundrede Mark tunge Stykker), deels bundet til Chlor, Svovl, Arsen og Antimon som Chlor- eller Hornsølv, Sølvglands, Sprødglaserts, Rødgyldigerts o. fl., i begge Tilfælde paa Gange i ældre Formationer og gjerne ledsaget af Bly-, Kobber- og Zinkertser; det gediegne S. findes sjeldnere krystalliseret, hyppigst i djerve, uregelmæssige eller traad- og pladeformige Masser, eller ogsaa ganske fiint, indsprængt i Gangene. Naar det gediegne S. forekommer i saa store Stykker, at det blot med Haanden kan udstilles af de medfølgende Gangmineralier, er dets Fremstilling i reen Tilstand let, idet man blot underkaster det den saakaldte Fiinbrænding (s. d. A.). Er det derimod tilstede som fiint fordeelt eller indsprængt i Stenen, saa at det ikke længere kan skilles fra denne, bliver den i Pukværkerne knuust til et Pulver, hvoraf man ved Opslemning i Vand paa forskjellige Maskiner tilsidst erholder et Product, hvori Sølvgehalten har concentreret sig mere eller mindre, de saakaldte Sliger. Disse smeltes nu sammen med Svovlkiis, der opsamler S., og af den derved dannede, af Svovlmetaller bestaaende „Steen" bringer man ved gjentagne Ristninger og Smeltninger S. over i Bly, hvortil det har stor Affinitet; af Blyet vindes det da tilsidst ved Afdrivning, d. e. en iltende Smeltning i en Flammeovn, hvorved Blyet iltes til Glætte, der flyder ud af Ovnen, medens S. bliver tilbage. Det saaledes erholdte „Bliksølv" er dog endnu ikke fuldkommen reent, hvorfor det ligesom det gediegne S. maa fiinbrændes. Indeholde Sølvertserne, hvilket oftest er Tilfældet, andre Metaller, der kunne udvindes samtidig, eller ledsages de af disse, blive Processerne naturligviis meget indviklede. I den senere Tid har man af den ved Smeltning dannede „Steen" begyndt at fremstille S. paa vaad Vei, simplest derved, at man ved forsigtig Iltning af Stenen forvandler det i den indeholdte S. til svovlsuurt Sølvilte, som opløses i Vand; lægges nu metallisk Kobber i Opløsningen, saa udfældes S. som et Pulver, der tørres og smeltes. Ogsaa af Qviksølv kan man vinde S. af dets Forbindelser; s. Art. Amalgamation. — Det rene S. er et hvidt Metal med stærk Glands; det kan krystallisere i Octaëdre, er blødere end Kobber og haardere end

Digitized by Google

Guld, besidder en stærk Klang, er strækbart og bøieligt: 1 Qvintin kan udtrækkes til en Traad af 1 Miils Længde; Vægtfylde 10,5. Det smelter lettere end Kobber og optager under Smeltningen Ilt, som det atter slipper, idet det størkner, hvorved der foregaaer en „Stænkning". Det ilter sig ikke hverken i fugtig Luft eller ved en svagere Opvarmning i Luften; dets Ilter decomponeres let ved den blotte Opvarmning; det opløses let baade i Svovlsyre og Salpetersyre, hvorved det iltes paa disse Syrers Bekostning til **Sølvveilte**, som træder sammen med en anden Deel af Syren til svovlsuurt eller salpetersuurt Sølvilte. Heraf kan da Sølviltet erholdes udskilt som et bruunt tungt Pulver, ved Tilsætning af kaustisk Kali. Ved Ammoniak forandres dette Sølvilte til et sort, pulverformigt Legeme, der undertiden ved den letteste Berøring ligesom ved Slag exploderer med stor Heftighed, selv under Vand. Dette „Knaldsølv" indeholder rimeligviis Qvælstofsølv og er forskjelligt fra det knaldsure Sølvilte, der ogsaa benævnes „Knaldsølv" og erholdes paa lignende Maade som det knaldsure Qviksølvilte (s. **Qviksølv** og **Knaldsalte**). Det knaldsure Sølvilte krystalliserer i smaa, hvide Naale og exploderer med en endog større Voldsomhed end Qviksølvsaltet. Foruden det nævnte Ilte kjende vi endnu to andre Ilter, et lavere (Forilte) og et høiere (Overilte). Med Svovl træder S. let i Forbindelse, dannende sort Svovlsølv, der forekommer i Naturen som **Sølvglands**. Naar S. „løber an" i Luften, beroer dette paa, at der dannes Svovlsølv ved det i Luften indeholdte Svovlbrinte. Af **Sølvsaltene** er især det salpetersure Sølvilte, Helvedesteen, af Interesse; det danner smukke, klare Krystaller, der ere letopløselige i Vand, smelte let og stivne krystallinsk; smeltet og udstøbt i runde griffelformige Stænger, bruges det i Medicinen som Ætsmiddel; det er giftigt og farver under Medvirkning af Lyset de organiske Legemer sorte; herpaa beroer dets Anvendelse i Photographien. Det erholdes ved at opløse det chemisk rene S. i Salpetersyre, eller ved Opløsning af kobberholdigt S. i Salpetersyre, Inddampning og Smeltning, ved hvilken det indeholdte salpetersure Kobberilte først destrueres, under Udskilling af sort uopløseligt Kobberilte, medens det salpetersure S. ikke saa let destrueres; ved Udkogning med Vand og Filtrering erholdes da det fra Kobber befriede Salt i Opløsningen. — Med Chlor indgaaer S. let en meget charakteristisk Forbindelse, **Chlorsølv**, Hornsølv, der ogsaa forekommer krystalliseret som et Mineral. Det opstaaer ved umiddelbar Indvirkning af Chlor paa S. og erholdes lettest ved at fælde et opløst Sølvsalt med Saltsyre eller en Opløsning af en eller anden opløselig Chlorforbindelse, f. Ex. Chlornatrium (Kogsalt). Det er da et hvidt, osteagtigt Bundfald, der efter Tørringen danner et fiint, hvidt Pulver, som imidlertid let ved Lysets Indvirkning bliver violet og sort. Ved Opvarmning smelter det let til en guul, gjennemsigtig Vædske, som ved Afkjøling stivner til en gjennemskinnende, hornagtig Masse (Hornsølv); det er uopløseligt i Salpetersyre, men opløses lidet i stærk Saltsyre, Kongevand, Kogsalt og Salmiakopløsning; i Ammoniakvand er det letopløseligt, især naar det er friskfældet. Det reduceres let ved i en fortyndet Syre at bringes i Berøring med f. Ex. Zink, Jern o. fl.; ligeledes ved Smeltning med kulsuurt Natron, Kalk o. fl., ved Kogning med kaustisk eller kulsuurt Kali eller Natron og Druesukker (Soda og Honning) o. s. v. Disse Methoder benyttes, naar man vil fremstille chemisk reent S. af Legeringer, idet man da først opløser disse i en Syre, udfælder deraf det i Salpetersyre uopløselige Chlorsølv og nu reducerer dette. Paa Grund af Chlorsølvets Uopløselighed i Vand bundfældes S., selv i de meest fortyndede Opløsninger ved Chlorbrinte eller opløselige Chlormetaller (Kogsalt), og dette Forhold benyttes ved Analysen for at opdage Tilstedeværelse af S. eller omvendt Chlor, ligesom til den qvantitative Bestemmelse af disse to Stoffer. Ved Probering (s. d. A.) af Sølvlegeringer, for deri at bestemme Mængden af indeholdt reent S. (fiint S.), benyttes bl. A. ligeledes dette Forhold, idet man bestemmer hvor megen Kogsaltopløsning af en vis bestemt Styrke der udfordres for at udfælde alt S. i en vis Mængde af den omhandlede Legering. Med Metallerne danner S. Legeringer, der ere af stor Vigtighed, da alt forarbeidet S. er blandet med andre Metaller, især Kobber, hvorved Legeringen bliver haardere. — Sølvmængden i saadanne Legeringer angives enten pro mille eller ved „Lødighed" (s. d. A., hvor er indløbet 2 Trykfeil: 12-lødigt S. bestaaer af 12 Dele S. med 4 Dele Kobber, 12½-lødigt S.: 12 Lod 9 Green S. med 3 Lod og 9 Green Kobber) og bestemmes enten ved Afdrivning (s. d. A.) paa et Capel (s. d. A.) eller paa den vaade Vei ved en Kogsaltopløsning; denne sidste Methode (indført ved Gay Lussac) er endeel skarpere end den ældre ved „Capellering" (Coupellering, Afdrivning). Kjøbenhavns Prøvesølv skal være 13¾-lødigt, og maa ikke gaae under 13½-lødig. — S.s saakaldte Hvidkogning foregaaer ved en Ophedning og derpaa følgende Kogning af S. med Viinsteen, Kogsalt og Vand eller med fortyndet Svovlsyre, hvorved det ved Ophedningen paa Overfladen iltede uædle Metal opløses, og Legeringen faaer saaledes et bedre Udseende og en hvidere Farve paa Overfladen. — Med Qviksølv danner S. et Amalgam, der findes krystalliseret som et sjeldent Mineral. Det danner sig som smukke Krystaller (**Sølvtræ**), ved at gyde lidt Qviksølv i en Opløsning af salpetersuurt Sølvilte.

Sølverglød, s. Bly.

Sølvglands, Glandsmalm, Glaserts, er en vigtig Sølvmalm, der bestaaer af 13 pCt. Svovl og 87 pCt. Sølv, krystalliserer i det sphæroedriske System, har en sortagtig, blygraa Farve og er let kjendelig paa den glindsende Streg, saavelsom paa, at den er bøielig og kan skjæres i Stykker ligesom Bly. S. findes især paa Gange i de ældste Bjergarter sammen med gediegent Sølv og andre Sølvmalme i Tydskland, Kongsberg, Mexico o. s. v.

Sölvitsborg, en ældgammel Stad i Carlskrona Län, har en smuk Beliggenhed ved en Bugt af Østersøen. 1855 fik den Rettigheder som Stapelstad og driver en ikke ubetydelig

Digitized by Google

Handel med Korn, Brændeviin og Skovproducter. 1859 havde den 1,553 Indb.

Sølvkræ (Lepisma) er et hvidt, skjællet, sølvglindsende, vingeløst Insect med Bidemund og Grupper af enkelte Øine; dens Bagkrop ender med 3 lange og stærke Børster. S. findes ofte i Husene, i mørke Kroge og efterstræber især Sukkeret. Sign. Springhale.

Sølvkveite, s. Baandfisk.

Sølv- og Guldvægt, s. Mark.

Sølvspind, s. Guldspind.

Sølvstaal. Man har søgt at skaffe sig ret fine, om end kostbare Staalsorter ved at tilsætte ringe Mængder af forskjellige fremmede Metaller; meest yndet har vel Sølvet været, der i Tilsætning af omtrent 2 Promille giver S. Da man altid sammensætter det af Støbestaal, og dette allerede ved den blotte Omsmeltning forædles i høi Grad, er det tvivlsomt, hvor Meget af S.s og andre lignende sammensatte Staalsorters fortrinlige Egenskaber der maa tilskrives Tilsætningerne.

Sølvtraad, s. Metaltraad.

Sølove, s. Sælhund.

Søm støbes undtagelsesviis til særlige Anvendelser af Jern, Kobber eller Bronce; uden Sammenligning er det almindeligst at forfærdige dem af Smedejern, og det enten ved Haandsmedning eller paa Maskiner (Maskinsøm, Klipsøm). Tidligere smededes fast alle S. for Haanden; nu blive alle de smaa og middelstore, ligesom mange af de temmelig store, klippede paa Maskiner paatvers ud af Baandjern og med det Samme ved et Sidetryk forsynede med Hoved; Spidsen — egentlig en lille Eg — fremkommer ved, at Udklipningen skeer i Ziggag. De smaa S. udklippes af koldt, de større af glødende Jern. Man har mange Slags S., og af de fleste igjen mange Størrelser, flade og firkantede, snart med meget store Hoveder (Blysøm, Plathoveder), snart med meget smaa (Dykker), o. s. v. Holdkraften af S. i Træ staaer omtrent i Forhold til S.s Tykkelse og Længden af den nedsænkede Deel, samt til Træets Styrke: den er i Sidetræ omtrent 1½ Gang saa stor som i Endetræ, og under samme Forhold omtrent 1¼ Gang saa stor som en Stifts, ⅛ af en Holdskrues med samme Dimensioner i den nedsænkede Deel.

Søm (Sutura) kaldes visse Forbindelser mellem Legemets Knokler, hvis Rande med Sangtakker gribe ind i hinanden, saa at det seer ud, som om de vare syede sammen. Dette finder navnlig Sted ved Forbindelsen af Hjerneskallens Knokler.

Sømiil er i Danmark, Norge og Sverrig det Samme som en geographisk Miil (s. d. A.), nemlig $\frac{1}{15}$ Grad = 23643 danske Fod. Næsten alle andre Nationer regne den for $\frac{1}{60}$ Grad eller 1 Minut = 5911 danske Fod.

Sømrokke (Raja clavata) er en ved de europæiske Kyster hyppig Rokkeart af meget betydelig Størrelse (3 F.), især udmærket ved Formen af de Beenpigge, der ere spredte over dens Ryg og ordnede i en Række langs Midten af denne; de have megen Lighed med korte, bredhovede Søm.

Sømunke omtales undertiden af Middelalderens Krønikeskrivere og Compilatorer som levende Væsener i Munkeskikkelse, der undertiden viste sig dukkende op af Havet eller bleve fangede ved Kysterne, og hvis Aabenbarelse altid vakte Skræk og varslede om Ulykke og Krig. En saadan viste sig ogsaa under Christian III's Regjering; den blev fangen i Øresundet i Nærheden af Malmø i Midten af det 16de Aarh. og omtales af Vedel, Hvitfeldt og Stephanius, hvorhos Beskrivelse og Afbildning optoges i Belons og Rondelets Værker. Prof. Steenstrup har i „Dansk Maanedsskr.", 1ste Bd. skarpsindig udviklet, at S. har været en meget stor Blæksprutte.

Sømuus (Spatangus) kaldes de afvigende Echinider, hvor Skallen ikke er regelmæssig kugleformet, men aflang, oppustet, hjertedannet eller ægformig og tillige meget tynd og skrøbelig; hvor Munden er tandløs og ligger paa Bugsiden, lidt fortil, Gattet ikke med Aabningerne for Kjønsredskaberne midt paa Ryggen, men i Bagenden af Skallen; og hvor Piggene ere fine som Børster eller Haar. De leve nedgravede i Havets Dynd og Sand, som de sluge og lade gaae gjennem deres Fordøielseskanal for at uddrage dets nærende Indhold. I de nordiske Have findes den store røde S. purpureus og den grøngule S. cordatus o. s. v.; forstenet i vort Skrivekridt og Faxekalk, S. (Ananchytes) ovatus.

Sømærker ere kjendelige Mærker, opreiste paa Land, for at betegne den Retning, Skibe skulle vælge for at undgaae Grundene. De kunne ogsaa bestaae i Baaker, Koste, Vagere, Bøier o. s. v., udlagte i Søen for at afmærke Farvandet. For Afbenyttelse af disse maae Skibene i Reglen betale en Afgift, som kaldes Baake- eller Prikkepenge.

Sønaal, s. Naalefisk.

Søndag, den første Dag i Ugen, var tidligere hos hedenske Folkeslag indviet til Solen; i den christne Kirke har den fra den ældste Tid været høitideligholdt som Jesu Opstandelsesdag, paa hvilken man efterhaanden, da Helligholdelsen af den jødiske Sabbat var opgiven, anvendte de for denne givne Love. S. blev en Dag for Hvile, Gudstjeneste og aandelig Opløftelse, og tillige for selskabelig Glæde. Den sidstnævnte Anvendelse af S. er nu udelukket i den anglicanske og skotske Kirke; til Opretholdelse af S.s strenge Høitideligholdelse dannede sig her særegne Søndagsforeninger. S.s Navne hidrøre deels fra de Fester, paa hvilke de falde, og efter hvilke de følge, deels fra Begyndelsesordene i Indgangen til den katholske Kirkes for Dagen foreskrevne Messe: 1) Advent-S. (s. Advent); 2) en S. efter Juul, naar Juledag ikke falder paa en Løverdag eller S.; 3) en S. efter Nytaar, naar Nytaarsdag falder paa en af de 4 sidste Ugedage; 4) 6 S. efter Helligtrekonger (Epiphanias); Antallet vexler, eftersom Paasken kommer tidligere eller silddigere; 5) Fastesøndagene Septuagesima, Sexagesima og Fastelavn eller Estomihi; 6) Fastesøndagene Invocavit, Reminiscere, Oculi, Lætare, Judica og Palmarum (Palme-S.); 7) 6 S. efter Paaske: Qvasimodogeniti, Misericordias Domini, Ju-

Digitized by Google

bilate, Cantate, Rogate og Exaudi; 8) Trinitatis S., hvis Tal er afhængigt af Paaskefesten og vexler mellem 23 og 27.

Søndagsbogstav, s. Solcyklus.

Sønderborg er en Kjøbstad paa Vestsiden af Als ved det smalle Alssund, som danner dens gode Havn. Indbyggernes Antal var 1860: 3,894; Hovederhvervet er Handel og Skibsfart. Ved Toldstedet vare 1861 hjemmehørende 90 Skibe af 2323¾ Cmlst. De vigtigste Bygninger ere Mariekirken (opført 1594), St. Jørgens Hospital og Slottet, der har givet Byen dens Oprindelse og Opkomst. Det forekommer første Gang i Historien 1253, da det blev erobret af Kong Christopher I. 1340 holdt Valdemar Atterdag paa S.-Slot Bryllup med Helvig. Men især er dette Slot blevet mærkeligt ved Christian II's 17-aarige haarde Fængsel (1532—49) i det sydøstlige af Slottets 4 Taarne, som nu alle ere nedbrudte paa en Rest af det nordvestlige nær. Ved Hertugdømmernes tredie Deling 1564 tilfaldt S. Hertug Hans den Yngre, hvis talrige Linier benævnedes derefter (s. Oldenborgske Huus), og Slottet var derpaa Sædet for ham og Hertugerne af hans ældste Linie, indtil den Sidste formedelst Gjeld maatte overlade det til Kong Frederik III 1667. I den sidste Krig blev S.-Slot brugt til Lazareth, Vaabendepot o. s. v. Slottet er bygget i en Fiirkant; i en af dets Fløie er det smukke Slotscapel med de sønderborgske Hertugers Begravelser. Siden 21de Septbr. 1856 er S. ved „Kong Frederik VII's Bro over Alssund" sat i Forbindelse med Sundeved. — S. Amt indbefatter foruden S. Sønder-Herred og Augustenborg Herred paa Als samt Nybøl Herred i Sundeved; det har Amtmand fælleds med Aabenraa og Nordborg Amter, og havde 1860: 24,019 Indb.

Sønderjylland, s. Slesvig.

Sønderkarle er et Baroni i det sydlige Lolland, som blev oprettet d. 13de Marts 1819 af en Dattersøn af Baron P. A. Lehn (s. Lehn), Baron P. G. Bertouch-Lehn, hvis Søn er den nuværende Besidder. Det indbefatter Godserne Høibygaard og Lungholm, hvilken sidste Gaard er Lehnsbesidderens Sæde med en ny Hovedbygning, opført i Aarene 1856—57; det har 753 Tdr. Hartkorn.

Søndmøre, s. Romsdal.

Sønelder (Urticæ marinæ) benævnes undertiden, paa Grund af den brændende Svie, som mange Arter frembringe ved Berøringen, deels Goplerne, deels Aktinierne (Søanemonerne).

Søpapegøie, s. Lunde.

Søpindsviin, s. Søborre.

Søprotest, ogsaa Søforklaring, kaldes en ved et Skibs Ankomst til en Havn af Mandskabet for Retten afgiven edelig Forklaring om en paa Søen indtruffen Begivenhed, hvoraf Erstatningsfordringer eller andre retlige Følger kunne flyde.

Søpunge (Ascidia) kaldes de Sækdyr (s. d. A.), hos hvilke Kappen ikke er fri — dog gives der enkelte frie S. (Molgula, Pelonaia) — men heftet fast til en Steen, Tang, Skaller o. desl., og hvor de 2 korte Kapperør eller Kappeaabninger sidde mere eller mindre tæt ved hinanden; Gjællen er sækformig, optager Størstedelen af Kappehulen og er gjennembrudt af talrige Huller, der tillade Vandet at passere gjennem den, ledet af Fimrehaarsbevægelsen paa dens Overflade. Muskelkappen bestaaer af Tver- og Længdetraade, den har samme Form som den ydre Skalkappe, til hvilken den kun er heftet ved Mundingerne, og bevirker Kappens og Rørenes Udstrækning eller Forkortning. Omkring Rørenes Aabning sees ofte 6—8 røde Pletter (Øine?) og i dem en Krands af Føletraade, der som et Gitterværk forhindre fremmede Gjenstandes tilfældige Indførelse med Vandstrømmen. Selve den ydre Skalkappe kan være vandklar (Phallusia), læderagtig (Cynthia), besat med Piggrupper (C. echinata), Hornplader (Chelyosoma) o. s. v. (slgn. Boltenia). S. vise i Reglen kun ringe Livlighed; mange have en smuk rød Farve; de ere udbredte over alle Have. Foruden de hidtil omtalte egentlige eller eenlige S. (A. simplices) gives der ogsaa i Havet talrige Former af sammensatte Ascidier eller Coloniesøpunge (A. compositæ), som danne slimede Masser af forskjellig Form, Klumper og Kugler, flade Overtræk paa Tang og Steen o. s. v. (slgn. Clavellina). I disse Colonier, der ere dannede ved Knopskydning, danner Skalkappen den fælleds Masse, hvori de enkelte smaa Dyr findes nedsænkede. Undertiden ere disse grupperede i stjerneformige Grupper, saaledes at alle Smaadyrene i samme Gruppe rette deres Udførselsaabning mod en fælleds lille Grube, der tjener som Kloak og Rugehule. Saadanne Colonier kaldes Stjernesøpunge (Botryllus). Larverne, der udklækkes i hiin Rugehule, have samme Haletudseform som hos de eenlige S.

Søpølse (Holothuria) kaldes de Pighude, som have et mere eller mindre ormdannet, i Reglen tillige blødt, meget udstrækkeligt og sammentrækkeligt Legeme. I dettes Forende findes Munden, omgiven af en Krands af grenede Fangarme; i Bagenden findes Tarmaabningen. Huden er i Almindelighed fuld af mikroskopiske Kalkstykker af forskjellig Form, hvilke ogsaa findes i Fangarmenes og Sugeføddernes Hud; disse sidste kunne være spredte over Huden uden Orden eller ordnede i 5 Belter langs henad Kroppen fra Mund til Gat. Af den indre Bygning er det Mærkeligste, at de fleste S. have et indre Aandedrætsredskab, et hult, forgrenet, sammentrækkeligt Organ, som i Form af et Træ udfylder en stor Deel af Krophulen og optager Havvandet udenfra gjennem Gattet, da det aabner sig i den kloakformig udvidede Endetarm, som udstøder det igjen med visse Mellemrum. S. findes i alle Have, talrigst i Tropehavene paa Koralrevene. Følgende Slægter kunne fremhæves: Søagurker (Cucumaria), med buskede Fangearme og 5 Dobbeltrækker af Sugefødder; ægte S. (Holothuria) med skjoldformede Fangearme og Sugefødderne, spredte uden Orden paa hele Bugsiden; herhen høre de spiselige S. (Trepang), der fiskes i stor Mængde i det indiske og stille Hav og bringes paa Torvene i Indien og China. Skjælpølser (Psolus), dækkede med store Kalkskjæl og Sugefødderne indskrænkede til en Sugeskive paa Bugen, samt med buskede Fangarme; Ormpølserne (Synapta) med ormdannet Krop, fjerformige Fange-

Digitized by Google

arme og Kalkankere i Huden, men uden Sugefødder og uden Aandebrætsredskab.

Sørensen (Carl Frederik), dansk Marinemaler, født paa Samsø 1818, var Elev af Kunstakademiet og besøgte ligeledes nogen Tid Eckersbergs Atelier for at studere Perspectivlæren. Han bestemte sig snart for Marinemaleriet, foretog Søtoure for at studere Havet og Kysterne og har siden 1845 udstillet en talrig Mængde Billeder fra forskjellige Egne. 1847 fik han den neuhausenske Præmie, og 1853—54 foretog han med akademisk Stipendium en Reise, der navnlig gjaldt Holland og Frankrig. S. blev 1857 Medlem af Akademiet ved „En Udsigt over Kattegattet".

Sørensen (Peder), paa Latin kaldet Petrus Severinus, var en af de berømteste og videnskabeligste af Danmarks tidligere Læger. Født 1542 i Ribe, kunde han alt i sit 22de Aar i Kjøbenhavn holde Forelæsninger over Poesien. Snart begav han sig imidlertid paa Reiser i Udlandet, hvor han studerede Medicinen, blev 1570 kaldet hjem som kongelig Livmedicus, i hvilken Stilling han fungerede i 30 Aar hos Kongerne Frederik II og Christian IV; 1602 blev han udnævnt til Professor i Medicinen ved Universitetet, men døde samme Aar. Som Videnskabsmand havde S. Betydning for sin Tid, og efterlod en Mængde Skrifter, der vidne om stor Lærdom, og hvoraf det fremgaaer, at han har forsøgt at mægle mellem de ældre Philosophers og Lægers, især Galen's, og de nyere Paracelsiske Lærdomme.

Sørensen (Søren Anton Wilhelm), født i Drammen 1793, blev 1822 Høiesteretsadvocat, og valgtes som saadan 1827 af Odelsthinget til Actor ved Rigsretten imod Statsraad J. Collett. Han blev derefter valgt til Repræsentant fra Christiania paa flere Storthing og blev stadig Storthingets Præsident. Da Statsminister Løvenskjold blev sat under Tiltale for Rigsretten, udførte S. ogsaa denne Action. 1839 blev han imidlertid forsonet med Kong Carl Johan, hvis Søn Kong Oscar udnævnte ham til Statsraad (1848). S. døde 1853 af Cholera.

Søret kaldes Indbegrebet af de Retsregler, der angaae Søfarten, deels med Hensyn til de søfarende Nationers indbyrdes Forhold til hverandre, deels med Hensyn til de mellem hver enkelt Stats søfarende Undersaatter bestaaende Retsforhold. I den førstnævnte Henseende hører S. til Folkeretten, og bindende Retsregler i saa Henseende kunne derfor kun fremkomme ved Sædvane eller ved Tractater; om hvilke Regler der skulle ansees for gjeldende i denne saakaldte nationale S., og navnlig hvilke Retsregler der i Krigstilfælde skulle gjelde for Søhandelen, har der ogsaa bestandig hersket stor Usikkerhed (s. Fritt Skib, fritt Gods). Hvad derimod den saakaldte private S. angaaer, støtter denne sig naturligviis paa hvert enkelt Lands Lovgivning; dog findes der i saa Henseende ofte en betydelig Overeensstemmelse Sted imellem de forskjellige Landes S., idet det fra gammel Tid af har været Brug, at en eller anden som fortrinlig anseet Sølov blev antagen af andre Stater. Dette var saaledes i Oldtiden Tilfældet med den rhodiske Sølov, der blev optagen i Rom, og i Middelalderen var der især 3 Sølove, som paa denne Maade fik en videre Udbredelse, nemlig 1) de saakaldte Rôles, coutumes eller jugements d'Oléron (s. Oléron), der bleve optagne i det vestlige og nordlige Frankrigs Havne, Flandern, Holland og England; 2) Consolato del mare, en formodentlig i Barcelona i det 14de Aarh. forfattet Samling, der navnlig blev gjeldende i Middelhavet; og 3) den Visbyske S., en i Visby paa Gottland eller Gulland neppe før Slutningen af det 14de Aarh. forfattet Samling af Søretsregler, der navnlig vare hentede deels fra den lybske Ret, deels fra forskjellige hollandske Sølove (og derved tildeels igjen middelbart fra Rôles d'Oléron), og som længe vare gjeldende i de nordiske Lande, navnlig ogsaa i Danmark, til hvis senere Sølove den visbyske S. ogsaa var den vigtigste Kilde (s. Dansk Ret). — S. betegner ogsaa en til Søsagers Paakjendelse oprettet Domstol. En saadan fandtes allerede tidligere i Kjøbenhavn; men istedetfor den ældre S. er nu fra 1ste Januar 1862 traadt en ny til baade Sø- og Handelssagers Paakjendelse bestemt, saakaldet Sø- og Handelsret.

Søsalt, s. Saltkogeri.

Søslangen er et fabelagtigt Uhyre af kjæmpemæssig Størrelse og Slangeform, som Søfarende og Kystbeboere ofte have seet eller troet at see, ja som navnlig efter ældre Beretninger ofte skal have stræbt dem efter Livet og truet dem med Undergang. Forsaavidt man ved S. vil netop forstaae en kjæmpemæssig Havslange, fortjener Sagnet om en saadan aldeles ingen Tiltro, da det ikke støtter sig paa nogen sikker Efterretning, og man aldrig har været istand til at bringe et eneste saadant Exemplar, dødt eller levende, eller et Stykke deraf, til nogen Naturforsker eller noget Museum, og det paa den anden Side er oplyst, at de forunderligste Ting for en blændet Indbildningskraft have antaget S.s eller Søormens Skikkelse, f. Ex. en Bjelke, et svømmende Elsdyr. Fastest i Troen paa Søormen er man i Norge (s. Pontoppidans „Norges Historie" II, Pag. 318). Paa den anden Side kan det ikke nægtes, at der i Havet gives store Havdyr af andre Klasser — Hvaler, Haier, Sæler — som kunde give Anledning til Sagnet, og vist er det, at i et bestemt givet Tilfælde, hvor man ved Orknøerne (1848) fik fat paa den formeentlige Søslange, viste det sig at være et Exemplar af Brugden (Selache maxima). (See „Tidsk. f. popul. Fremst. af Naturvidensk.", 1ste Bd.). En 1860 ved Bermudasøerne opdreven S. viste sig at være en Baandfisk (s. d. A. og „Illustreret Tidende" 1ste Bd. Nr. 25).

Søsterlod, s. Broderlod.

Søstjerner (Asterias, Asteridæ), en Gruppe (Orden) af Pighudenes Klasse med et stjernedannet Legeme, hvis Straaler eller Arme dog ere af meget forskjellig Længde; nogle af dem have saaledes blot Form af en femkantet Skive, andre have tvertimod meget lange Arme; nogle ere temmelig bløde, andre haarde og faste, nogle flade, andre temmelig tykke, navnlig gives der blandt de kortarmede saadanne naalepudeagtige Former; alle besidde de dog et mere

Digitized by Google

eller mindre udviklet Hudskelet af sammenleddede Kalkstykker, fra hvilke der udgaaer kortere eller længere Pigge eller Børsteknipper. Armenes Antal er i Reglen 5, undertiden 6, hos de saakaldte Søsole (Solaster, Asterias Helianthus, Luidia) langt større. Hen under Armenes Underside løber en Fure, støttet i Bunden af et Skelet af Skalstykker, tilhørende Hudskelettet; i disse Furer er der anbragt en dobbelt eller firedobbelt Række af Sugefødder, som udgjøre disse Dyrs Bevægelsesredskaber; i den ydre Ende af Furen ligger Øiet, et altsaa i Spidsen af hver Arm; i Midten støde alle Fodgangene sammen i Munden, der ligger midt paa Bugfladen. Paa Ryggen findes i Reglen Gattet og talrige Porer for de smaa Rygfødder, der maaskee nærmest tjene Aandedrættet; ogsaa smaa Tænger (Pedicellarier) forekomme ofte. S. have ofte pragtfulde Farver og opnaae i Reglen en anseelig Størrelse; der findes S. i alle Have. Tildeels leve de af at udsuge Fiske og Muslinger, og de regnes derfor til de skadelige Dyr, som de engelske Love endog gjøre det til Pligt for Fiskerne at udrydde, hvor de kunne; almindeligst hos os er den røde (ofte dog blaalige eller graalige) S. eller Korsfisk (Korstrold, Asterias rubens).

Søstre af Jesu hellige Hjerte, s. Sacré coeur. — **Søstre (barmhjertige)**, s. Barmhjertige Søstre.

Søsvale, s. Terne.

Søsyge (Nausea) kaldes det eiendommelige Ildebefindende, som Søreisende, navnlig Saadanne, som ere uvante til Sølivet, pleie at anfaldes af, sandsynligviis som Følge af Skibets vaklende Bevægelse. Det er rimeligt, at det sjælelige Indtryk herved spiller en Rolle, men vist er det, at ogsaa en legemlig Paavirkning finder Sted, mulig gjennem Nervesystemet ved den forstyrrede Ligevægt af Legemet (Svimmel), hvorfor navnlig taler det, at S. bekjæmpes ved den horizontale Stilling og kan overvindes ved Vane.

Søtand (Dentalium), Snegleslægt, udmærker sig ved Fodens og Skallens eiendommelige Form; Skallen forestiller nemlig et hvult, lidt krummet, i begge Ender aabent Rør, der aftager mod den øvre Ende i Omfang og saaledes har Lighed med visse Tænder, f. Ex. med Elephanternes Stødtænder. Foden er uddannet til et Graveredskab. De leve nedgravede i Dyndet paa Havbunden og optage det til Aandedrættet fornødne Vand gjennem den øvre Skalaabning.

Søtoft (Nicolai Bierfreund), født d. 31te Marts 1790 i Assens, døde d. 5te Juni 1844 som Præst i Øster-Egidsborg paa Sjælland. Han optraadte 1815 som Digter med „Romantiske Digte", der Aaret efter fulgtes af Vinterdrømmen „Aandernes Maskerade", og udviklede derpaa en ikke ringe, om end lidet paaagtet Virksomhed i hyperromantisk Form („Christian IV's Dom, et fædrelandsk Skuespil", 1821; „Daniel Ranzau, et fædrelandsk Sørgespil", 1823; „Et Pantheon, Digtninger", 1842, o. s. v.); efter Forfatterens Død udgaves Tragoedien „Knud den Hellige" af D. G. Monrad, 1847.

Søtulipan (Balan), s. Cirripedia.

Søuhr, s. Chronometer.

Søulv, ogsaa kaldet **Havkat** (Anarrichas lupus), en anseelig Havfisk, er nærmest beslægtet med Aaleqvabben, hvilken den meget ligner i Legemsform, Hudbedækning og i Henseende til Finnerne, naar undtages, at Bugfinnerne ganske mangle, at Halefinnen er vifteformig, afstumpet og adskilt fra de andre uparrede Finner; det meest udmærkede ved den er dog dens Tandbevæbning, som bestaaer af store, stærke, afrundede Knusetænder med Undtagelse af de forreste, der ere spidse og krumme; den er derved istand til at gribe og knuse store Skaldyr, f. Ex. Mytilus, Cyprina, Buccinum, Eremitkrebsen med samt dens Skal o. s. v. Det er en Fisk af et ualmindelig modbydeligt og afskrækkende Ydre, med mørke og urene Farver, hvis Hoved Fiskerne paa mange Steder pleie at afskjære, inden de tage den i Land, for at svangre Qvinder ikke skulle forsee sig derpaa. Den naaer en Længde af 3—4 F.; dens Skelet er temmelig blødt. Det er en glubsk, men dorsk og seiglivet Fisk, der tilbringer sin meste Tid i Rolighed. Ogsaa ved de danske Kyster fanges den ikke sjelden; paa sine Steder (f. Ex. Island) har den Betydning som Næringsmiddel. De andre Arter af Slægten tilhøre det nordlige Ishav.

Søvn (Somnus) er den periodisk tilbagevendende Hviletilstand, som er nødvendig for Mennesket og Dyret, for derunder at lade det sjælelige Liv, Hjernevirksomheden, udhvile sig efter sin Virksomhed og gjenvinde fornyede Kræfter. Da Hjernens Virksomhed under Søvnen er ophørt, er Selvbevidstheden altsaa borte, eller virker ialfald kun paa en ubestemt, ubunden Maade, som Drømme; derimod gaae alle uvilkaarlige Functioner for sig, Aandedræt, Kredsløb, Fordøielse o. s. v. S.s Længde retter sig efter Legemets Behov til Hvile, som er forskjelligt efter Anstrengelsens Grad og efter Alderen. Den, der har aandelig Anstrengelse, behøver længere Søvn, Børn ligeledes; Voxne behøve ellers omtrent 6 à 8 Timers Søvn i Døgnet.

Søvngjængeri er en saadan Tilstand, hvori Legemet, uagtet Søvnen virkelig er tilstede, dog under en deelviis drømmende Tilstand af det sjælelige Liv sætter endeel af sine vilkaarlige Bevægelsesredskaber i Bevægelse, udfører mere eller mindre combinerede og tilsyneladende hensigtssvarende Handlinger, vandrer omkring paa bekjendte Steder o. s. v. Alle disse Handlinger foretages imidlertid paa en automatisk Maade, altsaa kun forsaavidt de ere forud bekjendte og tilvante; thi Bevidsthed og Selvbestemmelse ere ophævede, og Individet erindrer efter Opvaagningen aldeles Intet af, hvad der er foregaaet. Det er i Almindelighed Børn og unge Mennesker, som lide af S., gjerne af Qvindekjønnet, især nervøse og af en exalteret Sindsstemning. S. medfører i og for sig ingen Fare, men Søvngjængerne maae vogtes for Beskadigelser; Kuren retter sig efter deres Legemsbeskaffenhed og almindelige Tilstand.

Søvnløshed (Agrypnia, Insomnia) benævnes den Tilstand hos en Syg, hvor den indre Ro, der er nødvendig for at sove ind, ei kan indtræde. Aarsagerne hertil kunne ligge baade i aandelig Bevægelse (Glæde, Smerte, Sorg,

Digitized by Google

arme og Kalkankere i Huden, men uden Sugefødder og uden Aandebrætsredskab.

Sørensen (Carl Frederik), dansk Marinemaler, født paa Samsø 1818, var Elev af Kunstakademiet og besøgte ligeledes nogen Tid Eckersbergs Atelier for at studere Perspectivlæren. Han bestemte sig snart for Marinemaleriet, foretog Søtoure for at studere Havet og Kysterne og har siden 1845 udstillet en talrig Mængde Billeder fra forskjellige Egne. 1847 fik han den neuhausenske Præmie, og 1853—54 foretog han med akademisk Stipendium en Reise, der navnlig gjaldt Holland og Frankrig. S. blev 1857 Medlem af Akademiet ved „En Udsigt over Kattegattet".

Sørensen (Peder), paa Latin kaldet Petrus Severinus, var en af de berømteste og videnskabeligste af Danmarks tidligere Læger. Født 1542 i Ribe, kunde han alt i sit 22de Aar i Kjøbenhavn holde Forelæsninger over Poesien. Snart begav han sig imidlertid paa Reiser i Udlandet, hvor han studerede Medicinen, blev 1570 kaldet hjem som kongelig Livmedicus, i hvilken Stilling han fungerede i 30 Aar hos Kongerne Frederik II og Christian IV; 1602 blev han udnævnt til Professor i Medicinen ved Universitetet, men døde samme Aar. Som Videnskabsmand havde S. Betydning for sin Tid, og efterlod en Mængde Skrifter, der vidne om stor Lærdom, og hvoraf det fremgaaer, at han har forsøgt at mægle mellem de ældre Philosophers og Lægers, især Galen's, og de nyere Paracelsiske Lærdomme.

Sørensen (Søren Anton Vilhelm), født i Drammen 1793, blev 1822 Høiesteretsadvocat, og valgtes som saadan 1827 af Odelsthinget til Actor ved Rigsretten imod Statsraad J. Collett. Han blev derefter valgt til Repræsentant fra Christiania paa flere Storthing og blev stadig Storthingets Præsident. Da Statsminister Løvenskjold blev sat under Tiltale for Rigsretten, udførte S. ogsaa denne Action. 1839 blev han imidlertid forsonet med Kong Carl Johan, hvis Søn Kong Oscar udnævnte ham til Statsraad (1848). S. døde 1853 af Cholera.

Søret kaldes Indbegrebet af de Retsregler, der angaae Søfarten, deels med Hensyn til de søfarende Nationers indbyrdes Forhold til hverandre, deels med Hensyn til de mellem hver enkelt Stats søfarende Undersaatter bestaaende Retsforhold. I den førstnævnte Henseende hører S. til Folkeretten, og bindende Retsregler i saa Henseende kunne derfor kun fremkomme ved Sædvane eller ved Tractater; om hvilke Regler der skulle ansees for gjeldende i denne saakaldte nationale S., og navnlig hvilke Retsregler der i Krigstilfælde skulle gjelde for Søhandelen, har der ogsaa bestandig hersket stor Usikkerhed (s. Frit Skib, frit Gods). Hvad derimod den saakaldte private S. angaaer, støtter denne sig naturligviis paa hvert enkelt Lands Lovgivning; dog findes der i saa Henseende ofte en betydelig Overeensstemmelse Sted imellem de forskjellige Landes S., idet det fra gammel Tid af har været Brug, at en eller anden som fortrinlig anseet Sølov blev antagen af andre Stater. Dette var saaledes i Oldtiden Tilfældet med den rhodiske Sølov, der blev optagen i Rom, og i Middelalderen var der især 3 Sølove, som paa denne Maade fik en videre Udbredelse, nemlig 1) de saakaldte Rôles, coutumes eller jugements d'Oléron (s. Oléron), der bleve optagne i det vestlige og nordlige Frankrigs Havne, Flandern, Holland og England; 2) Consolato del mare, en formodentlig i Barcelona i det 14de Aarh. forfattet Samling, der navnlig blev gjeldende i Middelhavet; og 3) den Bisbyske S., en i Bisby paa Gotland eller Gulland neppe før Slutningen af det 14de Aarh. forfattet Samling af Søretsregler, der navnlig vare hentede deels fra den lybske Ret, deels fra forskjellige hollandske Sølove (og derved tildeels igjen middelbart fra Rôles d'Oléron), og som længe vare gjeldende i de nordiske Lande, navnlig ogsaa i Danmark, til hvis senere Sølove den visbyske S. ogsaa var den vigtigste Kilde (s. Dansk Ret). — S. betegner ogsaa en til Søsagers Paakjendelse oprettet Domstol. En saadan fandtes allerede tidligere i Kjøbenhavn; men istedetfor den ældre S. er nu fra 1ste Januar 1862 traadt en ny til baade Sø- og Handelssagers Paakjendelse bestemt, saakaldet Sø- og Handelsret.

Søsalt, s. Saltkogeri.

Søslangen er et fabelagtigt Uhyre af kjæmpemæssig Størrelse og Slangeform, som Søfarende og Kystbeboere ofte have seet eller troet at see, ja som navnlig efter ældre Beretninger ofte skal have stræbt dem efter Livet og truet dem med Undergang. Forsaavidt man ved S. vil netop forstaae en kjæmpemæssig Havslange, fortjener Sagnet om en saadan aldeles ingen Tiltro, da det ikke støtter sig paa nogen sikker Efterretning, og man aldrig har været istand til at bringe et eneste saadant Exemplar, dødt eller levende, eller et Stykke deraf, til nogen Naturforsker eller noget Museum, og det paa den anden Side er oplyst, at de forunderligste Ting for en blændet Indbildningskraft have antaget S.s eller Søormens Skikkelse, f. Ex. en Bjelke, et svømmende Elsdyr. Fastest i Troen paa Søormen er man i Norge (s. Pontoppidans „Norges Historie" II, Pag. 318). Paa den anden Side kan det ikke nægtes, at der i Havet gives store Havdyr af andre Klasser — Hvaler, Haier, Sæler — som kunde give Anledning til Sagnet, og vist er det, at i et bestemt givet Tilfælde, hvor man ved Orknøerne (1848) fik sat paa den formeentlige Søslange, viste det sig at være et Exemplar af Brugden (Selache maxima). (See „Tidsk. f. popul. Fremst. af Naturvidensk.", 1ste Bd.). En 1860 ved Bermudasøerne opdreven S. viste sig at være en Baandfisk (s. d. A. og „Illustreret Tidende" 1ste Bd. Nr. 25).

Søsterlod, s. Broderlod.

Søstjerner (Asterias, Asteridæ), en Gruppe (Orden) af Pighudenes Klasse med et stjernedannet Legeme, hvis Straaler eller Arme dog ere af meget forskjellig Længde; nogle af dem have saaledes blot Form af en femkantet Skive, andre have tvertimod meget lange Arme; nogle ere temmelig bløde, andre haarde og faste, nogle flade, andre temmelig tykke, navnlig gives der blandt de kortarmede saadanne naaleputeagtige Former; alle besidde de dog et meget

Digitized by Google

eller mindre udviklet Hudskelet af sammenleddede Kalkstykker, fra hvilke der udgaaer kortere eller længere Pigge eller Børsteknipper. Armenes Antal er i Reglen 5, undertiden 6, hos de saakaldte Søsole (Solaster, Asterias Helianthus, Luidia) langt større. Hen under Armenes Underside løber en Fure, støttet i Bunden af et Skelet af Skalstykker, tilhørende Hudskelettet; i disse Furer er der anbragt en dobbelt eller firedobbelt Række af Sugefødder, som udgjøre disse Dyrs Bevægelsesredskaber; i den ydre Ende af Furen ligger Øiet, et altsaa i Spidsen af hver Arm; i Midten støde alle Fodgangene sammen i Munden, der ligger midt paa Bugfladen. Paa Ryggen findes i Reglen Gattet og talrige Porer for de smaa Rygfødder, der maaskee nærmest tjene Aandedrættet; ogsaa smaa Tænger (Pedicellarier) forekomme ofte. S. have ofte pragtfulde Farver og opnaae i Reglen en anseelig Størrelse; der findes S. i alle Have. Tildeels leve de af at udsuge Fiske og Muslinger, og de regnes derfor til de skadelige Dyr, som de engelske Love endog gjøre det til Pligt for Fiskerne at udrydde, hvor de kunne; almindeligst hos os er den røde (ofte dog blaalige eller graalige) S. eller Korsfisk (Korstrold, Asterias rubens).

Søstre af Jesu hellige Hjerte, s. Sacré coeur. — **Søstre (barmhjertige)**, s. Barmhjertige Søstre.

Søsvale, s. Terne.

Søsyge (Nausea) kaldes det eiendommelige Ildebefindende, som Søreisende, navnlig Saadanne, som ere uvante til Sølivet, pleie at anfaldes af, sandsynligviis som Følge af Skibets vaklende Bevægelse. Det er rimeligt, at det sjælelige Indtryk herved spiller en Rolle, men vist er det, at ogsaa en legemlig Paavirkning finder Sted, mulig gjennem Nervesystemet ved den forstyrrede Ligevægt af Legemet (Svimmel), hvorfor navnlig taler det, at S. bekjæmpes ved den horizontale Stilling og kan overvindes ved Vane.

Søtand (Dentalium), Snegleslægt, udmærker sig ved Fodens og Skallens eiendommelige Form; Skallen forestiller nemlig et hunlt, lidt krummet, i begge Ender aabent Rør, der aftager mod den øvre Ende i Omfang og saaledes har Lighed med visse Tænder, f. Ex. med Elephanternes Stødtænder. Foden er uddannet til et Graveredskab. De leve nedgravede i Dyndet paa Havbunden og optage det til Aandedrættet fornødne Vand gjennem den øvre Skalaabning.

Søtoft (Nicolai Bierfreund), født d. 31te Marts 1790 i Assens, døde d. 5te Juni 1844 som Præst i Øster-Egidsborg paa Sjælland. Han optraadte 1815 som Digter med „Romantiske Digte“, der Aaret efter fulgtes af Vinterdrømmen „Aandernes Maskerade“, og udviklede derpaa en ikke ringe, om end libet paaagtet Virksomhed i hyperromantisk Form („Christian IV's Dom, et fædrelandsk Skuespil“, 1821; „Daniel Ranzau, et fædrelandsk Sørgespil“, 1823; „Et Pantheon, Digtninger“, 1842, o. s. v.); efter Forfatterens Død udgaves Tragoedien „Knud den Hellige“ af D. G. Monrad, 1847.

Søtulipan (Balan), s. Cirripedia.

Søuhr, s. Chronometer.

Søulv, ogsaa kaldet **Havkat** (Anarrichas lupus), en anseelig Havfisk, er nærmest beslægtet med Aaleqvabben, hvilken den meget ligner i Legemsform, Hudbedækning og i Henseende til Finnerne, naar undtages, at Bugfinnerne ganske mangle, at Halefinnen er vifteformig, afstumpet og adskilt fra de andre uparrede Finner; det meest udmærkede ved den er dog dens Tandbevæbning, som bestaaer af store, stærke, afrundede Knusetænder med Undtagelse af de forreste, der ere spidse og krumme; den er derved istand til at gribe og knuse store Skaldyr, f. Ex. Mytilus, Cyprina, Buccinum, Eremitkrebsen med samt dens Skal o. s. v. Det er en Fisk af et ualmindelig modbydeligt og afskrækkende Ydre, med mørke og urene Farver, hvis Hoved Fiskerne paa mange Steder pleie at afskjære, inden de tage den i Land, for at svangre Qvinder ikke skulle forsee sig derpaa. Den naaer en Længde af 3—4 F.; dens Skelet er temmelig blødt. Det er en glubsk, men dorsk og seiglivet Fisk, der tilbringer sin meste Tid i Rolighed. Ogsaa ved de danske Kyster fanges den ikke sjelden; paa sine Steder (f. Ex. Island) har den Betydning som Næringsmiddel. De andre Arter af Slægten tilhøre det nordlige Ishav.

Søvn (Somnus) er den periodisk tilbagevendende Hviletilstand, som er nødvendig for Mennesket og Dyret, for derunder at lade det sjælelige Liv, Hjernevirksomheden, udhvile sig efter sin Virksomhed og gjenvinde fornyede Kræfter. Da Hjernens Virksomhed under Søvnen er ophørt, er Selvbevidstheden altsaa borte, eller virker ialfald kun paa en ubestemt, ubunden Maade, som Drømme; derimod gaae alle uvilkaarlige Functioner for sig, Aandedræt, Kredsløb, Fordøielse o. s. v. S.s Længde retter sig efter Legemets Behov til Hvile, som er forskjelligt efter Anstrengelsens Grad og efter Alderen. Den, der har aandelig Anstrengelse, behøver længere Søvn, Børn ligeledes; Børne behøve ellers omtrent 6 à 8 Timers Søvn i Døgnet.

Søvngjængeri er en saadan Tilstand, hvori Legemet, uagtet Søvnen virkelig er tilstede, dog under en deelviis drømmende Tilstand af det sjælelige Liv sætter endeel af sine vilkaarlige Bevægelsesredskaber i Bevægelse, udfører mere eller mindre combinerede og tilsyneladende hensigtssvarende Handlinger, vandrer omkring paa bekjendte Steder o. s. v. Alle disse Handlinger foretages imidlertid paa en automatisk Maade, altsaa kun forsaavidt de ere forud bekjendte og tilvante; thi Bevidsthed og Selvbestemmelse ere ophævede, og Individet erindrer efter Opvaagningen aldeles Intet af, hvad der er foregaaet. Det er i Almindelighed Børn og unge Mennesker, som lide af S., gjerne af Qvindekjønnet, især nervøse og af en exalteret Sindsstemning. S. medfører i og for sig ingen Fare, men Søvngjængerne maae vogtes for Beskadigelser; Kuren retter sig efter deres Legemsbeskaffenhed og almindelige Tilstand.

Søvnløshed (Agrypnia, Insomnia) benævnes den Tilstand hos en Syg, hvor den indre Ro, der er nødvendig for at sove ind, ei kan indtræde. Aarsagerne hertil kunne ligge baade i aandelig Bevægelse (Glæde, Smerte, Sorg,

Digitized by Google

silbig Studeren om Aftenen o. s. v.), i legemligt Ildebefindende (Kløe, Smerter o. s. v.), og i en uhensigtsmæssig Leveviis (Mangel paa Motion, stærk Spisen og Drikken om Aftenen, Fjerdyner, opvarmede Soveværelser o. s. v.). S. er stedse skadelig, idet den svækker og bringer Nervesystemet i en egen deprimeret eller exalteret Tilstand, ofte ogsaa farlig, navnlig naar den indtræffer under alvorligere Sygdomme. Foruden de Midler, som Lægen kan forordne derimod, ere Indretningen af hele Levemaaden af stor Vægt i denne Henseende. Bevægelse i frisk Luft, endog anstrengende Arbeide, er fortrinligt; Sengeleiet maa forsynes med Madrats og Tepper, Sovekværelset være vel udluftet, kjøligt, roligt og dunkelt, silbig Aftenspiisning og Nydelsen af stærke spirituøse Drikke bør undgaaes, hvorimod et Glas koldt Vand lige før Sengetid er ganske godt. Undertiden er forhindret eller urolig Søvn en Følge af Uordener i Fordøielsen, navnlig Mangel paa ordentlig Stolgang; for denne maa der da sørges, saaledes som det i det Hele er en nyttig Vane at besørge dette lige inden Sengetid.

Søøre (Haliotis) er en især de varmere Have tilhørende anseelig Slægt af kamgjællede Havsnegle, med en flad Skal med meget stor Munding, men derimod med meget lidt udviklet Top; det indre Skallag er perlemoragtigt, og Skallen udstyret med en Række Huller i Nærheden af Randen, ad hvilke Føletraade udstrækkes; Dyret er udstyret med en meget stor og bred Fod.

Digitized by Google

T.

T, det 20de Bogstav i vort Alphabet, det 19de i det græske og latinske, hører som stumt Bogstav til Tungelydene (linguales). Som Forkortelse betyder T i romerske Navne Titus; om S. T. = salvo titulo s. S.

Taa er Navnet paa Fodens Endeledemod, hos Mennesket 5 paa hver Fod. De ere dannede, analogt med Haandens Fingre, af det tilsvarende Antal Knokler, men deres Bevægelighed er ikke saa fuldkommen som ved hine, da de ikke ere beregnede paa at skulle gribe og fatte Gjenstandene, hvorimod de ved deres større Fasthed bidrage væsentlig til Legemets Understøttelse under den opreiste Stilling, Gangen o. s. v.

Taage dannes ved en begyndende Fortætning af Luftens Vanddampe, hvorved der danner sig enten meget fine Vandblærer eller fine Draaber (man veed ikke sikkert, hvilket), som kun synke meget langsomt i Luften. T. er ikke Andet end en lav Sky. Den T., som danner sig om Aftenen over Engene, hidrører fra de Vanddampe, som stige op fra den endnu varme Jordbund og fortætte sig i den allerede afkjølede Luft. Brandtaage er en tør T., hvis Oprindelse man ikke med Sikkerhed kjender. Riimtaage, er den tykke T., som fremkommer om Vinteren, naar streng Frost afløses af et mildt og fugtigt Veir; alle Gjenstande, stærkt afkjølede af den foregaaende Kulde, fortætte da Vanddampene til Iis, som afsætter sig paa dem som Krystaller.

Taagepletter eller Stjernetaager, s. u. Stjernegrupper.

Taagestjerner ere Stjerner, omgivne med et taageagtigt Skjær. De ere af forskjellig Beskaffenhed, idet nogle have Udseende af en Taage med en klar Kjerne; ved andre er denne Kjerne mere eller mindre udviklet, indtil dem, der see ud som en sædvanlig Fixstjerne, omgiven med en lysende Atmosphære. Til dette sidste Slags kan maaskee Solen henregnes formedelst det den omgivende Zodiakallys, som, betragtet fra en saadan Afstand, i hvilken vi see Fixstjernerne, kan give den et lignende Udseende.

Taagjængere (Digitigrada), s. Saalegjængere. De fleste Fugle ere T., kun enkelte Svømmefugle ere Saalegjængere (Plantigrada), f. Ex. af Alkefamilien.

Taarepiil, s. Piil.

Taarer (lacrymæ) er den klare, saltagtige Vædske, som afsondres af Taarekjertlerne til 'Ø'iets Befugtigelse, bortflyder gjennem Taaresøen i den indre Øienvinkel til Taarekanalerne og Taaresækken, og herfra udflyder i Næsen. See Øie. — Taareflod kaldes den sygelige Tilstand, hvori Taarerne, uden at være fremkaldte ved Sindsbevægelse, flyde ud af Øiet over Kinden. Det er en hyppig Ledsager af de fleste acute og chroniske Øiensygdomme, og beroer enten paa en for rigelig Afsondring af Taarer, eller paa Forhindringer for disses naturlige Afløb gjennem Taareveiene (Taarefistel).

Taarnfalk, s. Falk.

Taarnpenge. Ifølge et Rescript af 1742 skulde der af Enhver, som benaadedes med en Charakteer, erlægges saa Meget, som det stemplede Papir til Bestallingen kostede, til Frue Kirkes og Taarns Istandsættelse; senere anvendtes Afgiften til nogle Professorgaardes Istandsættelse og til Opførelse af den tydske Kirke (Frederikskirken) paa Christianshavn, hvorefter den blev tillagt Frederiks Hospital.

Taarnsnegl (Turritella) er en Slægt af kamgjællede Havsnegle med en meget høi, spids Skal med talrige Omvrid med Spiralribber og lille Munding, med hornagtigt Laag, men uden Snabel eller Aanderør. Slægten har en stor geographisk Udbredelse.

Taarnsvale, s. Muursvale.

Taasinge er en skjøn og frugtbar Ø S. for Fyen, hvorfra den adskilles ved det smalle Svendborg Sund. Den er 2 M. lang og indtil 1 M. bred; Fladeindholdet er 1¼ □ M., og Indbyggernes Antal var 1860: 4,411. Øen hører til Svendborg Amt og indbefatter 3 Sogne, der udgjøre hvert et eget Pastorat, deriblandt Bregninge (s. d. A.). Paa Øens nordøstlige Side ligger den baade af sin udmærket skjønne Beliggenhed og af sine betydelige Skibsbyggerier bekjendte Flekke Troense, og noget sydligere Valdemars Slot i Nærheden af det Sted, hvor den gamle Borg Kjærstrup fordum har staaet. — T. (i Middelalderen kaldet Thorslund og Thosland) blev af Dronning Margrete 1395 overladt Fyens Bispestol, som Øen derpaa tilhørte lige til Reformationen. Blandt dens senere Eiere vare Christian IV's Svigermoder Ellen Marsviin, Kirsten Munk samt dennes Søn Grev Valdemar Christian, for hvem Kongen opførte Valdemars Slot efter at have ladet Kjærstrup nedbryde 1629. Christian V overlod 1678 sin Andeel af T. til Niels Juel, Seierherren i Kjøgebugt, for de ham tilkommende Priispenge for de erobrede svenske Orlogsskibe, og Øen er senere oprettet til et Stamhuus for den juelske Familie.

Digitized by Google

Tabago, eng. Tobago, en af de smaa Antiller i Vestindien, er 5 □ M. stor med 16,000 Indb., hvoraf kun c. 150 Hvide, Resten Mulatter og Negere. Øen er bjergfuld; Hovedproducter ere Sukker, Bomuld og Rom. T. opdagedes 1498, kom 1632 i Hollændernes Besiddelse og afstodes 1814 til England.

Tabanus, s. Klæge.

Tabasco, Stat i Mexico ved Campechebugten (en Deel af den mexicanske Bugt), omgiven af denne og Staterne Veracruz, Chiapas og Yucatan, er c. 500 □ M. stor med 71,000 Indb. (Mexikanerne angive begge Tal endeel høiere), bestaaende af Hvide, Mestizer og Indianere. T. er et fladt Lavland med feed, vandriig Jordbund og oversvømmes ofte af de talrige Floder, blandt hvilke Grijalvo eller T. er den største. Klimaet er paa Grund af Heden og Jordens Fugtighed overmaade usundt, for Fremmede næsten absolut dødeligt. Plantevæxten er særdeles yppig, Landet er rigt paa alle de tropiske Egnes Væxter, især Kakao, Sukker, Kaffe, Mais, Farvetræ og Tobak, men Dyrkningen er overordentlig tilbage (man kjender næsten endnu ikke de simpleste Redskaber, som en Plovg, Saug o. desl.). Kysten er flad og mangler gode Havne. — Hovedstaden T. ved den efter samme benævnede Flod, ikke langt fra Havet, kaldes meget uegentlig Villa Hermosa de T. (den smukke Stad T.), da den fordetmeste bestaaer af Bambushytter, tækkede med Palmeblade. 6,000 Indb.

Taberg er et Bjerg i Smaaland søndenfor Jönköping, der hæver sig steilt op til en Høide af flere hundrede Fod over det omkringliggende Terrain. Det er især mærkeligt ved sin Rigdom paa Jernmalm (Magnetjernsteen), der sprænges ud af Bjergets Sider i aabne Brud.

Tabellcommissionen kaldes den Commission af 4 Medlemmer, som 1756 blev dannet for at have Overbestyrelsen af det svenske »tabellverk« ɔ: de officielle Optegnelser angaaende Fødte og Døde samt Befolkningens Antal efter de forskjellige Aldere, Kjøn, Stand o. s. v. Nu er denne Bestyrelse overdragen det statistiske Centralbureau i Stockholm.

Taberg, et 1,062 F. høit, skovbevoxet Bjerg i Jönköping Län, er et af de yderst faa Bjerge, hvor Jernmalm brydes ovenfor Jorden. 1857 brødes her 39,248 Skpd. Jernmalm (Rujernsvægt).

Taberistan hedder et Bjerglandskab i det nordlige Persien, S. for Masanderan. Qvægavl er Hovednæringsveien.

Tabernakel (lat.), d. e. Telt, kaldes i den latinske Bibeloversættelse, hvilken Luther har fulgt i sin Oversættelse, det Telt, som Israeliterne benyttede til deres gudstjenstlige Handlinger under Vandringen i Ørkenen, og som siden afløstes af det Tempel, som Salomo byggede. T. var deelt i det Hellige med Skuebrødsbordet, Guldlysestagen og Røgofferalteret, det Allerhelligste med Pagtens Ark, og det Hele var omgivet af en Forgaard, i hvilken Brændofferaltert var opstillet, og som tjente til Forsamlingsplads for Folket. — Sign. Friedrich: „Symbolik der Mosaischen Stiftshütte" (1841). — T. kalde Katholikerne ogsaa det Gjemme, i hvilket Hostien opbevares, og en Niche, i hvilken Helgenbilleder opbevares. — Methodisterne kalde deres Bedehuse T.

Tabes (lat.), Svinding, Svindsot, kaldes især tvende Arter af denne: hos Børn den Art af Svindsot, der begrundes i en tuberkuløs Underlivslidelse (T. meseraica), og hos Voxne en saadan, som skyldes en organisk Rygmarvssygdom (Rygmarvstæring, T. dorsualis).

Tabor er et c. 2,000 F. høit Bjerg i Palæstina 1 M. fra Nazareth, bekjendt i Bibelhistorien som det Sted, hvor Christi Forherligelse foregik.

Taboriter, s. Hussiter.

Tabu kaldtes forhen den paa de fleste Øer i Australien almindelige Skik, at erklære visse Gjenstande, Steder, Personer o. s. v. for hellige og uantastelige, deels for Alle, deels for visse Personer, saaledes at disse vare Døden hjemfaldne, naar de kom i Berørelse med hine. Et Ord af en Præst, en Drøm o. s. v. kunde indgive en Mand den Tanke, at han havde krænket Gudommen, og han udtalte da T. over sit Huus, sin Mark eller Andet, d. e. han berøvede sig selv Brugen af hine Gjenstande; udtaltes T. over et Menneske, maatte han døe. Kongen var altid hellig, ligeledes Alt, hvad han berørte. At betræde et Sted, over hvilket T. var udtalt, medførte Døden. Siden Christendommens Indførelse er denne Overtro næsten forsvunden.

Tacamahac, Takamahakgummi, er en Harpix, der bruges lidet i Medicinen, til Røgelser o. s. v. Der gaaer især to Slags deraf i Handelen: den ostindiske, der faaes af Calophyllum inophyllum og er den bedste Art, men forekommer sjeldnere, og den vestindiske, der kommer af Elaphrinm tomentosa. De have begge en krydret, lavendelagtig Lugt og forfalskes meget ved Blanding og Forvexling med andre Harpixarter, saaledes f. Ex. med „ægte T.", der skal faaes af Balsampoppelen.

Tacheotyp kaldes undertiden den af Sørensen opfundne Sættemaskine (s. d. A.).

Tachygraphie eller Hurtigskrivning, s. Stenographie.

Tachypetes, s. Fregatfugl.

Tacitus (Publius Cornelius), romersk Historieskriver, født c. 54 e. Chr. i Interamna i Umbrien, gjennemgik den sædvanlige Embedsbane og opnaaede 97 e. Chr. Consulatet; han gjaldt for en af sin Tids meest udmærkede Sagførere og Talere og døde efter 117 e. Chr. Vi have af ham fire fortrinlige historiske Værker: „Annales", omfattende Aarene 14—68 e. Chr.; „Historiæ", i hvilke Begivenhederne mellem 68 og 71 fremstilles; dog er intet af disse to Værker fuldstændig opbevaret. I Skriftet „Germania" indeholdes en Skildring af Tydsklands ældste Tilstande; i „Agricola" har han givet en Levnetsbeskrivelse af Julius Agricola. Udg. af Orelli (2 Bd., 1846—48), Nipperdei (Bd. 1, 1855) og Haase (2 Bd., 1855).

Tacitus (Marcus Claudius), romersk Keiser fra 25de Septbr. 275 til April 276, ved sin Regjeringstiltrædelse allerede 75 Aar gammel, blev nagtet sin Dygtighed dræbt af Soldaterne paa et Tog mod Gotherne i Tyana i Lille-Asien, og hans Broder og Efterfølger Florianus havde 3 Maaneder efter samme Skjebne.

Tadolini (Adamo), italiensk Billedhugger, født i Bologna 1789, var Elev af Demaria og blev 1811 Professor i Kunstanatomie der, men

gik kort efter til Rom, hvor han uddannede sig til en af Canovas betydeligste Efterfølgere. Blandt hans Statuer, der bestandig gjorde Lykke, maa nævnes „Frants af Sales“, der er opstillet i Peterskirken.

Tadschiker, s. Persien (IV, S. 765, 2den Sp.).

Tafelbai, s. Capstaden.

Taffelstene kaldes Diamanter af ringe Tykkelse, som derfor ere tilslebne med Over- og Underdeel meget flade. De allerfladeste T. kaldes Tyndstene.

Taffeltryk, s. Kattun.

Taffel-Æble, -Pære kaldes 1) ethvert Æble og enhver Pære, der har en saadan Farve, Velsmag og tildeels Størrelse, at de derved egne sig til at sættes paa et dækket Bord, for at spises raae; 2) specielt to Sorter Æbler: Sommercitron- og hollandsk Krydseræble, og en Sort Pære: grøn fyrstelig Taffelpære.

Tafilet, Stad i det sydøstlige Marokko, forhen Hovedstad i en egen Stat, bestaaer egentlig af en Gruppe smaa Oaser ved en Flod af samme Navn, paa hvilke ligge flere Landsbyer og Castelter. 10,000 Indb.

Tafna er en Kystflod i den nordvestlige Deel af Algérien, s. d. A. (I, S. 109, 2den Sp.).

Taft kaldes de lettere lærredsvævede Stoffer af kogt Silke med enkelte Traade i Kjeden, indtil 3-dobbelte i Islætten. Halvtaft har Silkekjede og Bomulds Islæt.

Tag. Taget paa en Bygning varierer i Form og Construction efter de forskjellige Landes klimatiske Forhold. Medens det stærke Snee- og Regnfald i de nordlige Egne saaledes nødvendiggjør steilere Tagflader og sværere Tagconstructioner, kan man i Syden lade sig nøie med svagere Heldninger og i det Hele taget lettere T. At det forskjelligartede Bygningsmateriale, hvortil man er henviist, ogsaa har sin væsentlige Indflydelse paa de Tagconstructioner, der vælges, er en Selvfølge.

I Oldtiden viste der sig en fremherskende Bestræbelse for saavidt muligt at bygge hele T., idetmindste paa Templer og andre offentlige Bygninger, af Steen eller dog, selv om det indre Skelet var af Træ, at danne den ydre Beklædning af Steen- eller Metalplader. Især Romerne lagde stor Vægt paa en solid Tagdækning, og hvor det kun var muligt, overhvælvede de selv de største Rum med Steen og Muurværk, saa at der slet intet Træ anvendtes i T. Før man imidlertid i Oldtiden havde opfundet at bygge Hvælvinger, var der mange Folkestammer, som maatte nedsætte sig i Egne, hvor der saagodtsom ikke fandtes Steen. Til Bygningsmateriale maatte de da anvende Træ og brændte eller ubrændte Muursteen. I den største Deel af Forasien finde vi saaledes bestandig benyttet Træ til Tagværkerne. Da hine Folkestammer udbredte sig til Grækenland og de vestligere Lande, forplantedes ogsaa deres Bygningsconstructioner derhen, og Tagværker af Tømmer med massiv Dækning bleve derved almindelige i hele Sydeuropa. Paa Templer og offentlige Bygninger anvendtes T. med Heldning til begge Sider som vore sædvanlige Skraatage (Sadbel- eller Vinkeltage). Privathuse havde derimod T., der kun heldede til den ene Side (som vore saakaldte Pult- eller Halvtage), eller vare ganske flade, saa at de kunde benyttes til at gaae paa (Altantage eller Plateformer). — Ethvert T. bestaaer af to Hoveddele: Tagværket og Tagdækningen. Tagværket er det indvendige, sædvanligviis af Tømmer sammensatte Skelet, hvorpaa den ydre Beklædning (Tagdækningen) anbringes. Lige til det 11te—12te Aarh. construeredes Trætagene som saakaldte Fettetage (s. nedenfor), der endnu ere almindelige i hele Sydeuropa, Frankrig og England. Hos os, saavelsom i den øvrige Deel af Europa, er derimod det tydske T. det meest brugelige. Tagværket bestaaer her af en Samling eens stærke Spærfag, der hver især dannes af to Spær, som ere fasttappede i hver sin Ende af een og samme Tagbjelke og foroven ved Tagryggen eller Mønningen indbyrdes forbundne med hinanden, saa at det Hele danner en ligebenet Triangel. Paa Ydersiden af dennes Been fastnagles Lægterne eller Brædbeforskalingen, der skal bære Tagdækningen. Ved ikke ganske lave T. (over 10—12 Fods Høide) forbindes Spærrene indbyrdes i hvert Fag end ydeligere ved en, omtrent i den halve Høide anbragt Bjelke, den saakaldte Hane- eller Kehlbjelke. Ved T. over Bygninger af større Brede (30 F. og derover) er denne Tagforbindelse imidlertid ikke tilstrækkelig. Det bliver da nødvendigt at forøge T.s Styrke ved Anbringelsen af Tagstole, d. e. Dragerværker, hvis Stolper staae paa Tagbjelkerne og derfra understøtte Spærene. Man anvender baade staaende og liggende Tagstole. De førstnævnte afvige i Constructionen ikke væsentlig fra et almindeligt Dragerværk (s. Drager), hvis Remstykke er anbragt paalangs af Bygningen oppe under Hanebjelkerne. Ved de sidste er Dragerstolpen (Stolsøilen) stillet skraat, tæt inde under Spærret, og den tilsvarende Drager understøtter altsaa Hanebjelkerne i ringe Afstand fra det Punct, hvor de ere tappede i selve Spærrene. Denne Construction giver et friere Tagrum end den foregaaende. Af staaende Stole anbringes een eller flere, alt efter Hanebjelkens Længde. De liggende Stole anbringes altid parviis, idet der placeres en Stolsøile under hvert til samme Fag hørende Spær, og disse tvende Stolsøiler afstives da mod hinanden indbyrdes ved et langs under Hanebjelken indskudt Stykke Tømmer (Spændrigel). Hverken de staaende eller liggende Stole anbringes i hvert Spærfag, men det er tilstrækkeligt, naar Drageren er understøttet paa hver 14—16 Fod af sin Længde. De Fag, hvori Stolen sættes, kaldes fulde eller Binderfag, i Modsætning til de øvrige, der benævnes tomme. Ligesom der hyppig i større T. anbringes flere Rækker Hanebjelker over hverandre, anvendes der ofte flere Etager af Stole i samme Tagværk.

Afvigende fra den her beskrevne tydske Tagconstruction er det ovenfor berørte Fettetag. Dette dannes af enkelte svære Hovedspærfag, der udvendig bære de saakaldte Tagfetter, horizontalt løbende Stykker Tømmer, der hvile paa Knager, som ere naglede fast til Hovedspærene. Paa Tagfetterne befæstes de svagere Mellemspær, der bære Lægterne med Tagdækningen.

Digitized by Google

Foruden de ovennævnte Tagconstructioner, til hvilke benyttes lutter retlinet Tømmer, anvendes ogsaa Buetage, hvor Tagværket er dannet af Planke- eller Bjelkebuer, medens dog i Reglen Bueformen ikke kommer tilsyne udvendig, men er dækket af et lettere Tag af almindeligt Profil. Det er især deles hed Franskmændene Delorme, Emy og Ardant, hvem man skylder vordifulde Constructioner af denne Art. Buetagene have alle det Fortrin, at de give et frit indvendigt Rum og udøve kun ringe Sidetryk paa Bygningens Ydermure.

Som Mellemled mellem de retlinede T. og Buetagene staae de brudte T. eller Mansardtagene, der ere opfundne af Franskmanden François Mansard, og hvis Profil er sammensat af brudte Linier, idet den nederste Deel af T. har steilere Heldning end den øverste. Man erholder herved en beqvem Tagetage, men Mansarden giver Bygningen et styggt Udseende. Af endnu kunstigere Profil ere de saakaldte Telt-, Kegle-, Kuppel- og Hjelmtage, hvis forskjellige Former allerede ere tilstrækkelig betegnede ved Navnene.

I vore Dage have Jerntage begyndt at vinde mere og mere Udbredelse, navnlig i de Lande, hvor der er Mangel paa Tømmer, og ved Bygninger, hvor det frie Rum, der skal overspændes, er meget bredt. Ogsaa ved Glastage, hvor Tagværket bliver synligt udvendigfra, er Jernconstructionen paa Grund af sit zirlige og lette Udseende paa rette Plads.

T. kunne paa forskjellig Maade afsluttes ved Enderne og erholde derefter forskjellige Benævnelser. Afskjæres det lodret ved begge Ender, saa at der her opstaaer fulde Gavle, kaldes T. et Gavltag; dækkes derimod Bygningen ogsaa ved Enderne med skraae Tagflader (Valme), kaldes det et Valmtag, og naae disse skraae Endetagflader kun halvt saa langt ned som Hovedtagfladerne, fremstaae halve Valme.

Hvad nu Tagdækningen angaaer, da maa den, for at svare til sin Hensigt, navnlig opfylde de to Betingelser: at være uigjennemtrængelig for Snee- og Regnvand og ei at belaste Bygningen for stærkt, hvortil endnu for Byers Vedkommende maa føies, at Dækningen bør være saa brandsikker som muligt. De vigtigste Tagdækningsmaterialer ere: Teglsteen, Skifer, Metal, Straa, Asphalt, Leer, Træ og Pap. Tegl-Tagstenene formes enten flade (Tunger) eller med ∽-formigt Tversnit (vore almindelige Tagsteen eller Tagpander). Tagsteen med bueformigt Tversnit (de saakaldte Munkesteen, hvormed dækkedes saaledes: ⌒‿⌒‿⌒‿) ere forældede. Med Tunger dækkes T. enten i enkelte eller dobbelte Lag. Ridder- eller Krontaget er et saadant dobbelt T. Taghøiden ved Tegltage maa idetmindste være $\frac{1}{3}$ af Bygningens Dybde. Skifertaget lægges enten af regelmæssige eller, mindre godt, af uregelmæssige Tavleskifere, og snart paa Lægter snart paa en fuldstændig Brædbeforskaling. Taghøidens Minimum er her = $\frac{1}{4}$ à $\frac{1}{6}$ af Dybden. Metaltage vare i ældre Tid hyppigere end nu. I Middelalderen dækkedes med Bly og Kobber; nutildags bruges Zink eller Jernblik. Metalpladerne nagles paa en Brædbebeklædning; Taghøiden er mindst = $\frac{1}{12}$ à $\frac{1}{24}$ af Dybden. Straatage dannes af Langhalm, der fastbindes eller rettere fastsyes til Lægteværket med Halmbaand (Syreeb) eller med tjæret „Tæggegarn“ og tykke Hesselkjæppe, hvilke sidste lægges ovenpaa Halmen parallel med Lægterne og bindes ind gjennem Straaet fast til disse. Taghøiden = $\frac{1}{2}$ af Dybden. Asphaltdækning lægges paa Lægter eller Brædder; underst lægges et Lag Kalkmørtel for større Brandsikkerhed; dette dækkes med Seildug, hvorpaa dernæst Asphalten (s. Jordbeg) udsmeltes. Leer som Tagdækningsmateriale er navnlig anvendt af Tydskeren Dorn (s. Dornsk Tagdækning). Saavel denne som den foregaaende Dækningsmaade bruges meest til flade Tage. Ved provisoriske Bygninger bruges ofte Tagdækning af Brædder, der da enten lægges parallelt med Mønningen eller med Spærrene. Tjæring og Kalfatring af Fugerne gjøre her god Nytte. Et særeget Slags Trædækning findes anvendt paa vore Veirmøller, der almindeligviis tækkes med Egespaaner af Form som Tagtunger. De nagles som Skjæl paa en Forskaling af Brædder og give et meget let T. — Tagpap er tykt Pap, imprimeret med Steenkulstjære. Det nagles ligeledes paa en Brædbebeklædning og tjæres.

Tagaler kaldes det Folk, som udgjør den største Deel af Indbyggerne paa Philippinerne; de have et til den malayiske Sprogstamme hørende Sprog og et eget Alphabet.

Taganrog, befæstet Søstad i det russiske Gouv. Jekaterinoslav, paa en Landtunge ved det asovske Hav, 4 M. fra Dons Munding, er et Hovedpunct for Sydruslands Handel paa Floderne Don og Volga samt med Siberien (der udføres især Korn, Læder, Talg, Kaviar, Seildug og Linned). Her findes et Admiralitet, Skibsværfter o. M. 25,000 Indb. — T. blev anlagt 1696 af Peter den Store. Alexander I døde her d. 1ste Decbr. 1825.

Tagbro. Træbroer, forsynede med Tag, træffes hyppigst i Sydtydskland, Schweiz og Nordamerika. Broerne bæres nemlig ikke sjelden af tvende høie Hængværker, der naae betydelig op over den sædvanlige Rækværkshøide og netop derfor maae afstives mod hinanden foroven ved en stærk Tømmerforbindelse. Heraf at danne et fuldstændigt Tag har ikke ligget fjernt. Saadanne T. forlades forøvrigt nu mere og mere, navnlig paa Grund af deres store Tyngde og den udstrakte Flade, de frembyde for Stormen. Exempel paa en dækket Bro af et ganske andet Slags afgiver Britanniabroen (s. d. A.).

Tagetes, s. Fløielsblomst.

Tagil (Nischnei Tagilsk), Flekke i det russiske Gouv. Perm paa den østlige Skraaning af Uralbjergene, er bekjendt ved de store, Familien Demidov tilhørende Hytteværker, som findes her. 20,000 Indb.

Tagliamento, Flod i det Venetianske i Norditalien, udspringer imellem Udine og Belluno og falder efter et Løb af 20 M. i det adriatiske Hav.

Taglioni er Navnet paa en berømt Kunstnerfamilie, hvoraf de bekjendteste Medlemmer ere: 1) Philip T., født 1777 i Mailand, var først Dandser og Balletmester ved Theatret i Stockholm, senere i Kassel og Warschau, hvorfra han 1853 begav sig til Italien og levede som Privatmand. 2) Hans Datter Marie T., den Be-

Digitized by Google

rømteste af dette Navn og tilmed en af de berømteste Dandserinder i Europa. Hun er født i Stockholm 1804, optraadte i sit 18de Aar som Solodandserinde, efter at have nydt Faderens Veiledning, og gjorde overordentlig Lykke. 1832 ægtede hun Grev Gilbert de Voisins og trak sig 1847 tilbage fra Theatret. 3) Hendes Broder **Paul T.**, født i Wien 1808, gjennemgik Dandseskolen ved Conservatoriet i Paris, fik senere fast Ansættelse i Berlin, men forlod Theatret 1847. 4) Hans Datter **Marie T.** er en udmærket Dandserinde.

Tagrør (Phragmites) kaldes en Planteslægt af Græsarternes Familie. Den vigtigste Art er alminde lig T. (P. communis), en 4—6 F. høi Plante med tyk, krybende Rodstok og stærke Udløbere, brede, næsten lancetdannede Blade, og en rigtblomstret, alsidig udbredt Top med mørk-violetbrune Smaaax, der efter Afblomstringen faae et sølvglindsende Udseende paa Grund af de lange, ved Grunden af Blomsterne anbragte Haar, som da komme tilsyne. Den voxer overalt i Europa ved Breddeme af Floder og Søer og anvendes meget til Tækning af Tage, Gibslofter, Bindingsværk o. desl.

Tagsatzung kaldtes tidligere Landdagen eller Forsamlingen af Cantonernes Gesandter, s. Schweiz (Statsforfatning).

Tagskifer er en Leerskifer, der indeholder noget Kulstof, hvorfra dens graasorte Farve hidrører. For at Leerskiferen skal kunne benyttes til Tagbedækning, maa den let lade sig kløve i tynde Plader, ikke indsuge for meget Vand og være fri for Tverridser. Den faaes især fra Thüringerwald, Rhinegnene, Wales, Ardennerne og Angers; fra de to sidste Steder leveres aarlig over 250 Mill. Skifersteen.

Tagsteen, Tagstol, s. Tag.

Tahiti, s. Otaheiti.

Tail, Tehl er en Vægt paa Java = $38,_{43}$ franske Gram = $2,_{461}$ danske Lod. — I China (= Liang) er den i Handelsvægten = $37,_{50}$, i Guldvægten = $37,_{58}$ franske Gram eller respective $2,_{419}$ og og $2,_{405}$ Lod dansk Handelsvægt.

Taiping, s. China (II, S. 168, 2den Sp.).

Taitsing eller Tsing hedder det nu i China regjerende Dynastie.

Tai-wan, s. Formosa.

Tajassu, s. Mosknsvin.

Tajo (i Portugal **Tejo**), Flod paa den pyrenæiske Halvø, udspringer i Spanien paa Sjerra Albarracin paa Grændsen af Ny-Castilien og Aragonien, løber nedenfor Alcantara ind i Portugal og bliver seilbar ved Abrantes, deler sig nedenfor Santarem i 2 Arme og falder efter et Løb af 120 M. nedenfor Lissabon i Atlanterhavet. Af dens Bifloder er ingen betydelig.

Takazze, s. Habesslinien og Nilen.

Takkelads kaldes alle de Tonge, som benyttes paa et Skib til Masternes Forstøtning, Seilenes Opheisning og Rærnes Stilling mod Vindens Retning. T. siges at være staaende, naar begge Ender af den ere faste og urokkelige, saasom Vanter, Stage, Vardunner m. m., og løbende, naar kun den ene Ende af den er fast, medens den anden Ende farer gjennem en Skive ell. desl. og er bestemt til jevnlig at hales i, saasom Braser, Toplenter, Givtonge.

Takker (Mariscæ) er det populære Udtryk for de Smaaknuder, som under Hæmorrhoidallidelser dannes ved Blodaarendvidning omkring Endetarmsaabningen. De ere ofte meget besværlige ved Smerte og Kløe, kunne betændes, svulne, og som saadanne indklemmes i Aabningen.

Takker, s. Horn.

Taknæbbede, s. Dentirostres.

Takoffer bragtes af Hedningerne og Jøderne, deels som Tak for modtagne Velgjerninger, deels ved høitidelige Leiligheder. Hos Jøderne brændtes Fedtstykkerne af de offrede Dyr paa Alteret, hvilket ligeledes bestænktes med Offerdyrenes Blod. Ved de almindelige T. erholdt Præsterne alt Kjødet, ved Privatoffrene kun enkelte Stykker; det Øvrige benyttedes af de Offrende til Offermaaltider. Med Offrene fulgte usyrede Kager, af hvilke een indviedes til Jehova. Som T. betragtes i den katholske Kirke Messen ved høitidelige Leiligheder.

Takt kaldes i Musiken Inddelingen af et Musikstykke i lige store Tidsafsnit, som i Nodeskrift betegnes ved lodrette Linier, Taktstreger, igjennem Nodesystemet. En T. deles atter i lige store Dele, Taktdele, som atter deles i mindre Afsnit, Taktled. Taktdelenes Antal i en T. er enten 2, 3 eller 4, hvorefter T. benævnes to-, tre- eller firdeelt Taktart. I enhver Taktart fremhæves den 1ste Taktdeel og i firdeelt tillige den 3die, hvilke kaldes gode Taktdele i Modsætning til de andre, som kaldes slette Taktdele. T. betegnes gjerne med en Brøk, som sættes foran paa Stykkets øverste Nodesystem efter Nøglen og Tonartbetegnelsen, og hvoraf Tælleren angiver Taktdelenes Antal i hver T. og Nævneren den Art Noder, hvori Taktdelene udtrykkes. $\frac{4}{4}$ T. betegnes med C.

Taktik er Læren om Troppernes Anvendelse i Krigsøiemed; den slutter sig nøie til Strategien, og Grændsen mellem disse er derfor af Militairforfatterne bleven forskjellig afstukken. Oftere skjelnes mellem lavere og høiere T., som mellem de enkelte Vaabenarters T. og Læren om Anvendelse af Vaabenarterne i Forening.

Taktmaaler eller Metronom er et Instrument, hvormed man nøiagtig kan bestemme den Hurtighed, hvori et Musikstykke skal udføres. Man har flere Arter af T., hvoraf den fuldstændigste er den efter sin Opfinder saakaldte Mälzel's Metronom, som bestaaer af et opretstaaende Pendul, der svinger foran en i Grader ligesom et Thermometer inddeelt Tavle, og er forsynet med et Blylod, som kan skydes op og ned paa samme. Eftersom Blylodbet stilles høiere eller lavere paa Pendulet, svinger dette langsommere eller hurtigere, og Hurtigheden kan saaledes nøiagtig bestemmes ved, at der ovenover et Musikstykke angives, paa hvilken Grad Lodbet skal stilles, for at Pendulet kan svinge i den forønskede Hurtighed. Der maa da tillige angives, hvilken Taktdeel hver Svingning svarer til, f. Ex. ♩ = 54 betyder, at Lodbet stilles paa 54°, og at hver Svingning da angiver Hurtigheden af en Fjerdedeelsnode.

Takvinge (Vanessa) er en Slægt af Dagsommerfugle med brede i Randen takkede Vinger, hvortil høre flere af de smukkeste og almindeligst bekjendte Sommerfugle, f. Ex. Admiralen og

Digitized by Google

Paafugleøiet (s. d. A.), Sørgekappen (V. Antiopa), sort, fløielsagtig med guul Rand og en Række af blaae Pletter indenfor denne, Nelde-Sommerfuglen (V. urticæ), den almindelige rødbrune, sortplettede Sommerfugl o. s. v.

Tal er i sin første naturlige Betydning en bestemt Mængde af ligeartede Eenheder, Alt, hvad der kan tælles. Da imidlertid Eenheden kan deles i lige store Dele, og ogsaa disse kunne tælles, ere Brøker ogsaa T. Dette er den indskrænkede Betydning af Ordet, og i denne Betydning ere T. Gjenstand for Behandling i Arithmetiken. I den videre Betydning indbefattes derunder ogsaa de irrationale eller incommensurable T., som kun tilnærmelsesviis kunne udtrykkes ved Brøker. — Benævnte T. ere saadanne, hvor Eenhedens Art er tilføiet, ubenævnte, hvor dette ikke finder Sted.

Talavera de la Reyna, Stad i Provindsen Toledo i Ny-Castilien, ved Tajo, har endeel Fabriker og Levninger af Romernes og Arabernes Bygningsværker. 8,000 Indb. Ved T. seirede Spanierne og Englænderne under Wellington d. 27de og 28de Juli 1809 over de Franske under Joseph Bonaparte.

Talanto er paa de ioniske Øer en Vægt af 100 engelske Pounds avoirdupois = 90,72 danske Pund, i Grækenland = 150 franske Kilogrammer = 300 danske Pund.

Talbot (John), engelsk Krigshelt, født 1373, fulgte 1417 Henrik V paa dennes Tog til Frankrig og var siden Øverstcommanderende over den engelske Krigsmagt i Frankrig, men blev slagen tilbage af Jeanne d'Arc og tabte efterhaanden de gjorte Erobringer. Siden kjæmpede han heldig mod de Franske i Guyenne, men faldt ved en Beleiring d. 20de Juli 1453. T. var 1442 bleven udnævnt til Greve af Shrewsbury og 1446 ophøiet til Greve af Waterford og Wexford. Familien blomstrer endnu.

Taledele kaldes de forskjellige Klasser, i hvilke Ordene efter deres forskjellige Brug inddeles, som Substantiver, Pronominer, Verber o. s. v.

Talegallaer kaldes en Gruppe af Hønsefugle, som beboe Nyholland, Nyguinea og det indisk-pacifiske Ørige fra Nikobar-Øerne til Venskabs-Øerne; de ere noget mere høibenede end andre Hønsefugle og have navnlig store Tæer og Kløer, blandt hvilke Bagtaaen ogsaa er vel udviklet; deres Holdning er statelig, da de løfte Benene høit og kneise med Hovedet. T. ere overordentlig sky, opholde sig derfor i og ved tæt Krat, løbe hurtig og smutte bort mellem Buskene eller tage deres Tilflugt til Træerne; deres Føde bestaaer af Frø, nedfaldne Frugter, Insecter og Snegle, som de opskrabe i Affaldet paa Jorden. Det mærkeligste Træk i deres Levemaade er dog de store Dynger, som de danne til Æggenes Udrugning. De dannes enten alene af Sand eller af Jord blandet med Blade, som ved at forraadne og gaae i Gjæring udvikle den til Æggenes Udvikling fornødne Varme; Æggene ere ofte anbragte i Dynger paa en temmelig regelmæssig Maade. Da de samme Dynger benyttes Aar efter Aar, opnaae de ofte en uhyre Størrelse, som flere Vognlæs eller endnu større (14 F. i Høide, 150 F. i Omkreds). De danne dem ved at sammenskrabe Materialet med de store Fødder og kaste det bagud mod et fælleds Midtpunct, eller de bære det ligefrem derhen i Foden. Der gaaer flere (indtil 18) Dage mellem 2 Ægs Lægning, og den hele Æglægning medtager 2—3 Maaneder, hvilket allerede forklarer, at Æggene ikke kunne udruges paa sædvanlig Maade. At Æglægningen gaaer saa langsomt, har sin Grund deri, at Æggene skulle blive meget store (3—4"), inden de lægges, undertiden saa store, at de udfylde hele den nedre Deel af Krophulen og sammentrykke Tarmene i den Grad, at det i flere Dage vil være denne umuligt at fungere; da samtidig de andre Æg i Æggestokken ere meget smaa, varer det næsten 2 Uger, inden et Æg igjen kan være færdigt til at lægges. At Ægget er saa stort, synes igjen at have sin Grund i, at der skal medgives Ungen en usædvanlig stor Mængde Føde i Ægget, for at den i dette kan opnaae en fuldkomnere Udvikling end den, der ellers bliver Hønseungerne tildeel; naar de forlade Ægget ere de ikke alene meget store, men tillige fuldkommen fjerklædte og flyvefærdige, og at de allerede i Ægget naae det Udviklingsstadium, som andre Fugle ellers først opnaae udenfor dette, har igjen sin Grund i, at de skulle have Styrke nok til at arbeide sig ud af Dyngen. Enkelte Medlemmer af denne Familie anbringe dog deres Æg lidt anderledes, f. Ex. enkeltviis, hvor det kan træffe sig, men dog dækkede med Blade, eller i den raadne Stub af et fældet Træ, andre nedgrave dem i Huler i Sandklinterne og overlade Solen at udklække dem o. s. v., derimod udruge de dem aldrig (Talegallus, Megacephalon, Leipoa og Megapodius).

Talent, gr. Talanton, egl. Vægten eller det Veiede, var hos Grækerne en Handelsvægt paa 60 Miner, men brugtes oftest som Betegnelse af en Pengesum af samme Størrelse, altsaa en Regningsmynt. Den sædvanlige T. var den attiske, af Værdi omtrent 2,000 Rd. Den italiske T. var en Fjerdedeel større end den attiske.

Talerør ere Rør, hvorved Lydens Udbredelse til Siden forhindres, saa at den kan forplante sig til store Afstande uden kjendelig Svækkelse. De anvendes nu ofte i Husene fra det ene Værelse til det andet.

Talfourd (Sir Thomas Noon), engelsk Digter, født d. 26de Jan. 1796, blev 1821 Advocat, var fra 1834 flere Gange Parlamentsmedlem, blev 1849 Dommer ved Court of Common Pleas og døde d. 12te Marts 1854. T.'s Navn i Litteraturen beroer paa hans Drama'er, af hvilke vi nævne: „Jon" (1836); „The Athenian captive" og „Glencoe" (1844); „The Castilian" (1854). Sine Reiser beskrev han i „Vacation rambles and thougths" (3die Opl. 1853).

Talg, s. Tælle.

Talisman kaldes, oprindelig i Østerlandene, en Afbildning i eller af Metal eller især Steen, hvilken betragtedes som et Tryllemiddel til at afvende Farer og overhovedet bringe sin Besidder Lykke. Navnet skal hidrøre fra et efter Persernes Tro af alle Slags Aander beboet Bjerg. T., af hvis Steenmasse alene en saadan med magisk Kraft udstyret Gjenstand skulde forfærdiges.

Talk er et grønlighvidt Mineral, der bestaaer af kiselsuur Magnesia; det er fedtet at føle paa, har et bladet Brud ligesom Glimmeren og er saa blødt, at det med Lethed kan ridses med

Digitized by Google

Reglen (Haardheden er 1—1,₅). Det anvendes til Maskinsmørelse, Sminke og til at skrive paa Tøi med, og findes i Alperne, Pyrenæerne og i adskillige Gruber i Sverrig. — **Talkskifer** er en Bjergart, der i Hovedsagen bestaaer af Talk og anvendes paa Grund af sin Ildfasthed til Beklædning af Ildsteder, Masovne o. s. v.

Tallart (Camelle, Greve af), Hertug af Hostun, fransk Marskal, født 1652, tjente med Udmærkelse under Condé og Turenne, blev 1703 Marskal, men tabte 1704 Slaget ved Hochstädt og kom i engelsk Fangenskab, hvorfra han først 1712 kom tilbage og blev da ophøiet til Pair og Hertug. Under Ludvig XV erholdt T. Titel af Statsminister og døde d. 20de Marts 1728.

Tallerken, Tallerkenfølv, s. **Amalgamation.**

Talleyrand er Navnet paa en gammel fransk Slægt, som nedstammer fra en yngre Linie af Greverne af Marche, der deelte sig i Linierne Périgord (uddød 1400) og T. De nuværende 3 Linier af Familien T. nedstamme fra 3 Sønner af **Daniel Marie Anne**, Marquis af T., Fyrste af Calais, som faldt 1745 i Beleiringen for Tournay. Hans 4de Søn var **Alexandre Angélique**, bekjendt under Navnet Abbé Périgord, født d. 16de Octbr. 1736; han blev 1777 Erkebiskop i Rheims, gik som Ludvig XVIII's Skriftefader 1807 med denne til England, blev efter Restaurationen Erkebiskop af Paris og Cardinal og udøvede ikke liden Indflydelse paa de kirkelige Anliggender; han døde d. 20de Novbr. 1821.

Talleyrand-Périgord (Charles Maurice, Fyrste af, under Napoleon Fyrste af Benevento), født d. 13de Febr. 1754 i Paris, bestemtes, skjøndt ældste Søn, formedelst en ved et Fald foraarsaget Lamhed i den ene Fod for den geistlige Stand, og blev 1788 Biskop i Autun. Som Tilhænger af Voltaire og overhovedet det 18de Aarh.s Philosophie sluttede han sig strax til Revolutionens Ideer, aflagde Eed paa Constitutionen og indviede de ligefindede Præster; da Paven derfor satte ham i Ban, nedlagde han sit geistlige Embede (1791). Dog blev T. Terroristerne mistænkt, flygtede ved Dantons Hjelp til Nordamerika og drev Handelsforretninger der. I Aaret 1795 kom han tilbage, blev 1797 Udenrigsminister, sluttede sig til Bonaparte og hjalp denne d. 18de Brumaire. Fra den Tid var han Napoleons fortrolige Raadgiver, Sjælen i hans Diplomatie og internationale Forhandlinger; Fredsslutningerne i Luneville, Amiens, Presburg, Posen og Tilsit ledebes af ham, og Concordatet med Paven (1802) var hans Værk; til Tak derfor løste Paven ham fra den geistlige Indvielse og gav hans borgerlige Ægteskab med en Mad. Grant kirkelig Vielse. 1806 udnævntes han til Fyrste af Benevento. Imidlertid udviklede der sig en stedse større Forskjellighed i Anskuelser mellem T. og Napoleon, især da hiin paa egen Haand fortsatte Underhandlinger med England, og 1807 fik han sin Afsked. Efter Katastrophen i Rusland 1812 traadte T. i hemmelige Underhandlinger med Bourbon'erne; under Regentskabet 1814 skaffede han sig ved hemmelig Forstaaelse med de Allierede en overveiende Indflydelse, idet han opstillede Legitimitetsprincipet men tillige snildt forsegtede Frankrigs Interesser og overhovedet var Wienercongressens Sjæl. Napoleon søgte under de 100 Dage forgjeves at vinde ham; efter disse blev T. paany Udenrigsminister, men nedlagde Posten, da han ikke vilde underskrive de af de Allierede nu paalagte haardere Vilkaar. Under Restaurationen hørte han i Pairskamret ofte til Oppositionen; han kunde hverken komme ud af det med den moderne Liberalisme eller med Ultraroyalismen, hvilke begge hans Satire traf, medens hans Berømmelse og hans behagelige, aandrige Selskabstone drog en viid Kreds af Besøgere til hans Bopæl, deels i Paris deels i Valençay. Efter Julirevolutionen 1830 raadede han Ludvig Philip til at antage Kronen, gik 1830 som Gesandt til London, hvorfra han 1835 lod sig kalde tilbage, og døde d. 17de Mai 1838. T. efterlod sig ingen Børn, men en meget stor Formue og Navn af en udmærket Diplomat og tillige en fuldendt Egoist. Hans efterladte Memoirer skulle først aabnes 30 Aar efter hans Død.

Tallie kaldes et ved Blokke og Touge sammensat mechanisk Arbeidsredskab, bestemt til at forøge den anvendte Kraft i en bestemt Retning. T. siges at være treskaaren, naar den ene Blok har 1, den anden 2 Skiver, fiirskaaren, naar der findes 2 Skiver i hver Blok. Kraften, der anvendes i det halende Toug, forøges saa mange Gange, som Antallet af de løse Touge er imellem Blokkene. **Tallieløber** kaldes Touget, der skjærer over Skiverne. **Tallierееb** er det Stykke Toug, der skjærer gjennem Hullerne af tvende Jomfruer (s. d. A.) og altsaa paa en Maade gjør samme Tjeneste som Tallieløberen, kun med den Forskjel, at ved Jomfruerne er Tallierebet ikke bestemt til at hale disse nærmere sammen, men kun at holde dem paa deres Plads imod hinanden indbyrdes.

Tallien (Jean Lambert), fransk Revolutionsmand, født 1769 i Paris, var ved Revolutionens Udbrud Fuldmægtig hos en Notar; han greb med fanatisk Iver de nye Ideer, blev efter d. 10de Aug. 1792 Secretair ved Communeraadet, bevirkede ved sine voldsomme Taler en Mængde Fængslinger, var en af Hovedmændene for Septembermyrderierne og blev Medlem af Conventet, i hvilken Egenskab han udførte flere Sendelser til Provindserne, hvor han optraadte med lige Voldsomhed og Grusomhed. Siden bragte en Forelskelse i en fornem Dame ham til en mildere Fremgangsmaade, hvorfor han blev Robespierre mistænkt. T. bidrog meest til dennes Fald og blev nu Præsident for Velfærdscomiteen, men var forhadt af begge Partier, Terroristerne og de Moderate, da han vilde tilfredsstille begge. Under Directoriet var han Medlem af de Femhundredes Raad, fulgte Bonaparte paa Toget til Ægypten, og blev paa Hjemreisen fangen af Englænderne. Siden levede han forglemt og libet agtet af en Pension, tilsidst i Armod, og døde d. 20de Novbr. 1820 i Paris.

Talma (François Joseph), berømt fransk tragisk Skuespiller, født i Paris d. 13de Jan. 1763, optraadte først med meget Bifald i London, hvor man søgte at vinde ham for den engelske Scene, men vendte i sit 17de Aar tilbage til sit Fædreland, hvor han som Orest i „Iphigenia" debuterede i den nyoprettede De-

Digitized by Google

clamationsskole i Paris. 1787 viste han sig første Gang paa Théatre français's Scene og vakte ualmindelig Opsigt. Med utrættelig Flid uddannede han sig for sin Kunst og bragte det snart saa vidt, at han blev en af Th. français's og tillige Frankrigs første dramatiske Kunstnere. Hans fuldendte mesterlige Udførelse af Titelrollen i Chenier's Tragoedie „Carl IX" grundfæstede hans Berømmelse og Navn som Frankrigs første Tragiker. Da Theaterpersonalet ved Th. français under Revolutionen deelte sig, bestyrede T. det nye Selskab ved Th. français, indtil begge under Directoriet atter forenedes. T. var overordentlig afholdt af Napoleon, der baade som Consul og Keiser stod i Venskabsforhold til ham. T.'s videnskabelige og kunstneriske Dannelse viser sig i hans egne Skrifter, af hvilke hans Betragtninger over Skuespilkunsten (1824) navnlig maae fremhæves. Han var den Første, der i Frankrig optraadte reformerende med Hensyn til Costumet i Tragoedien. I 1817 foretog han en Kunstreise til England, hvor han modtoges med overordentlig Begeistring. Han døde d. 19de Octbr. 1826 i Paris. Hans Kone **Caroline T.**, født Vanhove, var en begavet Skuespillerinde.

Talman kaldes Ordføreren for hver af de 3 ikke-adelige Stænder paa den svenske Rigsdag. Erkebispen er selvskreven T. for Præstestanden; T. for Borger- og for Bondestanden udnævner Kongen, som ogsaa har Ret til at udvælge Vice-T. for hver af de 3 Stænder. T.s Virksomhed bestaaer i at fremføre de forelagte Forslag for Standen og lede dennes Forhandlinger, hvorimod han hverken har Stemmeret eller Ret til at deeltage i Discussionen.

Talmud, egl. Lære eller Overlevering, kaldes en Samling Afhandlinger og Forklaringer henhørende til den jødiske Theologie og Jurisprudents; den bestaaer efter sit Hovedindhold af to Dele: Mischna og Gemara. Mischna, egl. Gjentagelse af Loven, indeholder Udvikling af Lovens Forskrifter efter den engang vedtagne Regel (Halacha), eller efter berømte Fortolkeres Udsagn (Hagada) og er redigeret i Tiberias i det 2det Aarh. e. Chr.; affattet paa Hebraisk, der dog er stærkt blandet med chaldaiske og fremmede Bestanddele, omfatter den 63 Afhandlinger i 6 Bøger (Sedarim): 1) Takkebønner og Afhandlinger om Agerbrugen, 2) Sabbathen og Festdage, 3) Ægteskab, 4) Borgerlig Ret, 5) Tempel- og Offersager, 6) Renselseslove. En videre Udvikling og Forklaring af Mischna er Gemara, der deles i den Palæstinensiske eller Jerusalemske, redigeret henimod Slutningen af det 4de Aarh., og den Babylonske, affattet i Sura og Pumbeditha i Begyndelsen af det 6te Aarh.; enkelte Dele af Mischna savne den tilsvarende Gemara. Af den Palæstinensiske T. haves kun 2 Udgaver: den Bombergske, trykt i Venedig i Begyndelsen af det 16de Aarh., og den Cracauiske fra 1609. Den ældste babylonske T. er den Bombergske (Venedig 1520 i 12 Dele i Fol.); foruden denne findes endeel senere Udgaver; en latinsk Oversættelse af Mischna med Maimonides's og Bartenora's Commentarer er udgiven af Surenhus („Mishna cum Maimonidis et Bartenoræ commentariis latinitate donavit ac notis illustr. G. Surenhusius" 1698—1703, 6 Bd. i Fol.); en tydsk Oversættelse skyldes Rabe (1760, 3 Bd. i Qv.). Sproget i Mischna og T. er oplyst ved Afhandlinger af Luzzato, Geiger, Dukes, Zunz, Delitzsch o. A.; desuden haves endeel Talmudiske Anthologier, som af Fürstenthal og Fürst.

Talon kaldes paa en Foldekniv den korte, med et Hul forsynede Angel, hvorom Bladet dreier sig.

Talord er Betegnelsen for de Navneord, der udtrykke et Tal; der findes baade adjectiviske og substantiviske T.

Talpa, s. Muldvarp.

Talsystem er en Maade at tælle paa, hvorefter alle Tal udtrykkes ved Potenser af et i sig selv vilkaarligt Grundtal, hvorefter Systemet benævnes, som Totalsystem, Femtalsystem, Titalsystem (s. disse Artt.), af hvilke det sidste udelukkende benyttes af alle cultiverede Folk. Saaledes er 1859 det Samme som $9.10^0 + 5.10^1 + 8.10^2 + 1.10^3$. I Almindelighed vil et Tal, udtrykt ved x Talsystemet, have Formen $ax^0 + bx^1 + cx^2 + dx^3 + ex^4 + \ldots$, hvor a, b, c ... ere $< x$. Hermed staaer den sædvanlige Betegningsmaade (s. Arabisk Talbetegning) i naturlig, men ikke nødvendig Forbindelse: Romerne brugte Titalsystemet, men en anden Betegningsmaade (s. Romerske Taltegn).

Talvi, s. Robinson (Mistreß).

Taman er en befæstet Stad (3,000 Indb.) i det til det russiske Gouv. Ciskaukasien eller Stavropol hørende, af de Tschernomoriske Kosakker beboede District, paa Sydsiden af Bugten ved T., der fra Strædet ved Jenikala eller Kaffa gaaer ind i den ved sine Dyndvulcaner og Naphtakilder mærkelige Halvø T. paa den asiatiske Side af Kaffastrædet.

Tamarinde, Tamarindus indica, er et anseeligt Træ af Bælleplanternes Familie med finnede Blade og smukke hvide, vellugtende Blomster, der sidde i Klaser. Det hører hjemme i Ostindien, men er derfra udbredt over de fleste tropiske Lande, navnlig til Vestindien, Sydamerika og Nordafrika, da det dyrkes paa Grund af den syrlige, mørkerøde og saftige Marv, der indeholdes i Bæggene af de omtrent ½ Alen lange, brune Bæller. Denne Marv (pulpa Tamarindorum), der spises i Troperne som et kjølende Forfriskningsmiddel, føres ogsaa til Europa navnlig fra Ost- og Vestindien. I Træets Fædreland bruger man Frugterne friske til Tilberedning af en limonadeagtig Drik. I Vestindien conserveres de til Opbevaring ved Overgydning med kogende Sukker, men saaledes komme de sjeldent her til Europa. Sædvanlig stampes hele Frugten sammen til en Grød, som derpaa henstaaer nogle Dage og gjærer, hvorved den bliver sortagtig og antager en vinøs Lugt; den har en behagelig, syrligsød Smag og kommer i Handelen deels pakket i Fade og i Krukker, deels i flade runde Kager, der ere halvtørrede i Luften. T. bruges noget i Medicinen som Tamarindemoos til forskjellige Latværger (afførende), til Skraatobakssauce, Tilsætning til Mjød o. s. v. Den i T. indeholdte Syre er især Viinsyre.

Tamaulipas, den nordligste blandt de østlige Kyststater (Provindser) i Republiken Mexico, 1,200 □ M. stor med 109,000 Indb., mod N.

Digitized by Google

stilt fra Texas ved Rio del Norte, bestaaer af en lav og seed Kyststrækning og det indre, bølgeformige eller med lave Bjerge opfyldte, Land. Om Producter o. s. v. er sagt det Fornødne under Art. Mexico. Qvægavl er Hovednæringsveien, Bjergværksdriften er ikke betydelig. Hovedstaden hedder Victoria, vigtigere er Havnestaden Tampico.

Tambour betyder en Trommeslager. — I Fortificationen betegner T. ogsaa et mindre Værk, hvis Bestemmelse er at afgive Flankeforsvar eller at tjene som Reduit.

Tambov, Gouvernement i det indre Rusland (Storrusland), omgivet af Gouvv. Nishnei-Novgorod, Vladimir, Saratov, Pensa, Voronesch, Riæsan, Tula og Orel, 1,205 □ M. stort med 1,700,000 Indb., er en mod N. sandig men forøvrigt stovriig Slette med vigtig Korn-, Hør- og Hampavl, gjennemstrømmet af Oka, Mostwa o. fl. Floder. Staden T. har endeel Fabriker (Klæde, Seildug, Toug, Talg o. M.) og levende Handel. 20,000 Indb.

Tamburin eller Haandpauke, et ældgammelt Musikinstrument, bestaaer af en med et Kalveskind bespændt Ring, som er besat med smaa Bjelder eller klirrende Messingplader. Det bruges meget i det sydlige Europa til Accompagnement af Dands.

Tamego, Flod i Spanien og Portugal, udspringer i Galizien og falder i Portugal i Douro.

Tamerlan, s. Timur.

Tamias, s. Egern.

Tamme Dyr eller **Huusdyr** kaldes de Dyr, som Mennesket har formaaet til at forplante sig i Fangenskab og til at yde sig forskjellige Tjenester. Dyrene ere mere eller mindre tilbøielige til at lade sig tæmme, d. v. s. vænne sig til Menneskets Selskab og Behandling uden at gjøre Fortræd eller Forsøg paa at flygte, men i de fleste Tilfælde strander Tæmningen paa, at Dyrene ikke ville forplante sig i Fangenskab, en Vanskelighed, som man i de senere Tider har søgt at overvinde i zoologiske Haver eller Acclimatisationshaver (f. Ex. i den keiserlig franske Acclimatisationshave i Boulogneskoven ved Paris) for derigjennem at forøge Huusdyrenes Antal. De fleste Huusdyr er det lykkedes at vænne til meget forskjellige Naturforhold og Klima'er, men de have derfor ogsaa udviklet sig i en Mængde Afarter og Racer og vise i det Hele en Tilbøielighed til at variere baade i Form og Farve, som er ukjendt hos vilde Dyr. Man har derfor ogsaa undertiden antaget, at visse af vore Huusdyr nedstammede ikke fra een, men fra flere, ved Krydsning blandede vilde Arter; men denne Anskuelse er vistnok aldeles ugrundet. At den har kunnet opstaae, hidrører kun derfra, at de fleste Huusdyrs Tæmning er en aldeles forhistorisk Begivenhed, og at man kun ved faa af dem tør sige med nogen Sikkerhed, fra hvilken vild Art de nedstamme. Af Pattedyr ere følgende tamme: Katten, Hunden, Fritten, Desmerkatten, Cavien (Marsvinet), Kaninen, Rensdyret, Oxen, Zebuen, Yak-Oxen, Bøflen, Faaret, Geden, Kamelen, Dromedaren, Lamaen, Alpakaen, Svinet, Hesten, Æslet og Elephanten (den indiske); af Fugle: Hønen, Kalkunen, Paafuglen, Perlehønen, Fasanen, Duen, Gaasen, Anden og Svanen samt Kanarifuglen; af Fiskene kan Karudsen og Guldfisken henregnes til de tamme Dyr; af Insecter Bien og Silkeormen. Iglen og den store Havesnegl (Helix pomatia) høre vel ikke i den Betydning til de tamme Dyr, men dog til dem, hvis Mængde Mennesket søger at fremme ved kunstige Midler og at benytte til sin Fordeel, og som derfor ere Gjenstand for en virkelig Avl eller Cultur. Daahjorten er vel ikke egentlig tam, men dog indført og fredet. Foruden de nævnte er der mange, som, uden at være tæmmede, slutte sig nøie til Mennesket og holde sig til dets Boliger (f. Ex. Rotten, Musen, Spurven, Storken, Svalen, Skaden, Fluen, Sengetægen og visse Krybdyr, f. Ex. Gekkonerne), og mange, som kunne bringes i en halvtam Tilstand og idetmindste tæmmes for Livstid, om de end ikke forplante sig i Fangenskab, f. Ex. Odder, Sælhund, Shakal, forskjellige Antilope- og Hjorteformer (Axishjorten), mange Aber, Jagtleoparden, mange Hønsefugle og Sangfugle, Traner, Sultanshøns, Palamadeer, visse Skarver, Strudsen, Papegøierne, Falken; og flere af disse lade sig afrette til et bestemt Brug, f. Ex. til Jagt (Gepard, Falk) eller Fiskefangst (Odder, Sælhund, Skarv). Adskillige af de tamme Dyr ere leilighedsviis blevne vilde (eller forvildede) igjen, saaledes Hesten, Oxen, Svinet og Hunden i Amerika, og det er vel muligt, at de saakaldte „vilde" Heste, Kameler, Dromedarer o. s. v., som man træffer i det indre Asien, kun hidrøre fra oprindelig tamme, men løsladte eller løssluppne Individer. Af de ovenfor nævnte egentlige Huusdyr har Amerika kun ydet Lamaen, Alpakaen, Kalkunen og Cavien; alle de andre hidrøre fra den gamle Verden. Af disse er Oxens, Kamelens, Dromedarens og Hestens vilde Stamart ganske ubekjendt, og Kattens, Svinets, Faarets og Gedens Nedstamning fra de vilde Dyrearter, der bære deres Navn (Vildkatten, Vildsvinet, Argalifaaret og Bezoargeden) høist usikker; at Hunden nedstammer fra Shakalen, synes at have Meget for sig, skjøndt man ogsaa har paaviist vilde og halvvilde Arter af Hundeslægten, der slutte sig nøie til visse Racer af Huushunde, f. Ex. Dingohunden i Australien, Krabbehunden og Prairieulven i Nordamerika; af de fleste andre Huusdyr kjender man derimod eller troer at kjende baade den tamme og den vilde Form, skjøndt Identiteten (f. Ex. mellem Tam-Æslet og Vild-Æslet) ikke altid er beviist og i mange Tilfælde heller ikke kan bevises. De tamme Dyrs Historie hører derfor til de meget dunkle Afsnit af Naturhistorien.

Tamperdage (af Quatember ɔ: quatuor tempora) kaldtes de 4 Dage i Aaret, ved hvilke Tamperretterne holdtes. Disse Retter vare de særegne Domstole, ved hvilke i Danmark tidligere (indtil Slutningen af forrige Aarhundrede, da de ophævedes) Ægteskabssager bleve paakjendte, og af hvilke der fandtes een i hvert Stift, bestaaende af Stiftamtmanden (Stiftsbefalingsmanden) og nogle geistlige Medlemmer. Udtrykkene forekomme jevnlig i Holbergs Comoedier.

Tampico (T. de Tamaulipas), en 1824 anlagt Stad i den mexicanske Forbundsstat Tamaulipas, ved Floden T., er næst Vera Cruz den

vigtigste Plads i Mexico for den udenlandske Handel. 8,000 Indb.

Tamuliske eller Dravidiske kalder man det sydlige Indiens (Dekans) Sprog og Folkeslag, som meest udtømmende ere undersøgte af Caldwell i „Comparative Grammar of the Dravidian languages" (1856). Det er ved hans Undersøgelser godtgjort, at alle disse Sprog ere nærmest beslægtede med de mongolske i Høiasien. Tamul-Folkene adskilles nu fra de andre mongolske ved Ganges- og Indusdalen (Hindustan), hvori tales Sprogarter, som nedstamme fra Sanskrit, og som altsaa have meest tilfælleds med Europas japetiske Tungemaal. Men af mange Omstændigheder er det godtgjort, at de lavere Kaster eller det egentlige Folk i hele Indien (s. Indiske Sprog) ere af mongolsk Herkomst, saa at kun de høieste Kaster eller Samfundsklasser ere af arisk Oprindelse. Caldwell regner, at det egentlige T. tales af 10 Mill. Mennesker; Telugu Nord for det af 14 Mill.; Kanaresisk i det Indre af 5 Mill., og Malayalam eller Malebarisk paa Vestkysten af 2½ Mill. De smaa halvvilde Stammer: Tulu, Tuda, Kota og Gonderne regner han til lidt over en ¼ Mill. De fleste dravidiske Folkeslag ere meget sorte af Hud, men adskille sig forøvrigt ikke mærkelig fra de øvrige Inder.

Tan eller Schih er et chinesisk Kornmaal = 7,040 danske Skjepper.

Tana, en Elv i Norge, som paa en lang Strækning danner Grændsen imellem norsk Finmarken og russisk Finland, optager fra Vest Bifloden Karasjok, er for en stor Deel seilbar for Baade og bekjendt for sin Rigdom af Lax. Den falder efter et Løb af 30 M. ud i Tanafjord. Efter denne Elv benævnes et af de Fogderier, hvori nu Øst-Finmarken er deelt, Tanen.

Tanacetum, s. Regnfang.

Tanagra, en Stad i det gamle Bøotien, er bekjendt ved Atheniensernes Seier over Spartanerne 458 f. Chr.

Tanagra er en Slægt af pragtfuldt farvede amerikanske, især brasilianske, Spurvefugle, uden smuk Sangstemme, med brogede Farver (Sort og Hvidt med Blaat, Grønt og Rødt), der fortrinsviis leve af bløde, saftige, sukker- og meelholdige Frugter, nogle ogsaa af Insecter og tørre Frøe; Hannerne have en smukkere Tegning end Hunnerne. De leve selskabelig og anrette ofte megen Skade i Plantagerne.

Tanaro, Flod i Norditalien, falder N. O. for Alessandria i Po.

Tancred heed 2 berømte normanniske Krigere: 1) T. af Hauteville, normannisk Ridder i det 11te Aarh., drog med sine 12 Sønner, iblandt hvilke Robert Guiscard var den meest bekjendte, ud paa Eventyr og begav sig 1036 tilsøes til Norditalien, hvor han fratog Grækerne det Meste af det nuværende Neapel og deelte det mellem sine Sønner. Han døde noget efter Aaret 1041. 2) Korsfareren T., Søn af Markgrev Odo (den Gode) og T. af Hauteville's Datter Emma, født 1078, gik 1096 med sin Fætter Bohemund til Palæstina, men skilte sig fra ham, da Bohemund havde aflagt Lehnseed til den græske Keiser, og sluttede sig fra den Tid nær til Gotfred af Bouillon. T. viste sig nu stedse som en af de ypperste Helte: i Slaget ved Dorylæum frelste han Korsfarernes Hær, han var ved Stormen paa Jerusalem den Første, som besteeg Muren, men reddede af Menneskekjærlighed under de følgende Myrderier flere tusinde Fjenders Liv. Siden seirede han ved Askalon over Sultanen af Ægypten, og erholdt til Belønning herfor Fyrstendømmet Tiberias. Efter Gotfreds Død kom T. i Strid med Kong Balduin, forsvarede tappert Bohemunds Fyrstendømme Antiochien imod Saracenerne og døde 1112 i Antiochia. Tasso har forherliget T. i sit Digt „Gerusalemme liberata".

Tand (Dens), i al Almindelighed i den beskrivende Naturhistorie enhver mindre, mere eller mindre tilspidset Fremstaaenhed, betegner det knokkelagtige Organ, der, anbragt i Menneskets og Dyrets Mund, tjener til Fødens Afbidning, Knuusning, leilighedsviis ogsaa til Angrebs- eller Forsvarsvaaben. Mennesket har i voxen Tilstand 32 T., 16 foroven og ligesaa mange forneden, befæstede i Kjæbernes Tandgruber (Alveoli) og omsluttede af de sliimhindebeklædte Bløddele, Tandkjødet (Gingiva). Paa hver T. skjelner man Kronen, som er den bredere, frie Deel, Halsen og endelig Roden, som er indkilet i Alveolus, og paa hvis Spidse findes en fiin Aabning, der fører ind til T.s Huulhed, til Leie for Tandkimens Kar og Nerve. T. sammensættes af 3 Substantser: den egentlige Tandsubstants (Dentine) danner Grundlaget, er udvendig paa Kronen beklædt med en glasagtig Skal, Emaillen (Substantia vitrea), og endelig Tandkittet, Cementet, der bestaaer af virkelig Knokkelsubstants, som omgiver T.s Hals og Rod. Efter deres Form og Plads inddeler man T. i Skjæretænderne (Incisivi) — 4 i hver Kjæbe —, Hjørne- eller Øientænderne (Canini) — 2 i hver —, og Kindtænderne (Molares) — 10 i hver. Tandudbruddet begynder hos Barnet omtrent ved dets 7de Maaned og er endt ved 2 Aars Alderen, da Barnet har de 20, saakaldte Melketænder (Dentes lactei); disse skulle nemlig i 6te—8de Aar ombyttes under Tandskiftet med de blivende T., ved hvilken Leilighed 8 nye Kindtænder komme til; endelig erholder det voxne, 20 Aars Menneske endnu 4 Kindtænder, de saakaldte Viisdomstænder (D. sapientiæ).

T. have hos Pattedyrene overhovedet stor Betydning for Fødens Bearbeidelse og afspeile derfor i de Modificationer, som Tandsystemet underkastes hos forskjellige Arter og Slægter, aldeles Dyrets Levemaade; af nogle faa T. kan man slutte sig til, hvor det forresten ubekjendte (f. Ex. uddøde) Dyr, som man har for sig, hører hen i Systemet. De have derfor en meget stor Betydning for Systematiken og Dyrebeskrivelsen. Ligesom hos Mennesket skjelnes mellem For-, Hjørne-, ægte og uægte Kindtænder; Hjørnetanden er den i Overkjæbebenet, der sidder tæt op til Mellemkjæbebenet, og i Underkjæben den tilsvarende, der griber ind tæt foran den, naar Munden lukkes; det typiske Tal af T. er 3 Fortænder, 1 Hjørnetand, 4 uægte og 3 ægte Kindtænder i hver Kjæbeside; men mange have færre, saa flere, f. Ex. visse Delphiner og Bæltedyr, der have et meget stort Antal af smaa, eensdannede T. I Almindelighed bruges Fortænderne til at afbide, Hjørnetænderne til at afrive og Kindtænderne til at tygge og

Digitized by Google

knuse Føden. Fortænderne have ofte en lignende Meiselform som hos Mennesket; særegne Former have de hos Galeopithèken, hos Gnaverne, hos Hesten (foldede); hos Drøvtyggerne mangle de i Overmunden, hos Gumlerne i begge Kjæber, hos Elephanten ere de indskrænkede til de 2 Stødtænder i Overmunden. Hjørnetænderne ere i Reglen kegledannede, krumme, ofte mere udviklede hos Hannen; Stødtænder (meget store, med aaben Rod, som blive ved at voxe under hele Livet, eller indtil Dyret bliver meget gammelt) kaldes de hos Hvalros, Sviin, Flodhest, Narhval; Hjørnetænder mangle aldeles hos Gnaverne, de fleste Gumlere, Elephant og Næshorn o. s. v. Af Kindtænder udpeger man især 4 Former: de brede spidstakkede hos Pattedyr, der leve af Insecter og andre Smaadyr; de brede knudrede hos dem, der leve af Frugter, Rodknolder o. desl. (Aber, Rotter); de smalle, sammentrykte, sagtakkede hos Rovdyr; de brede foldede, hvor Emailfolderne ved Slidet af T. komme tilsyne paa Tyggefladen og bidrage til at male den seige Planteføde (især Græs) fiin; sammensatte kaldes de, naar Foldningen er saa dyb, at det seer ud, som om T. var sammensat af flere i en Række stillede Plader, forbundne med Tandkit (Elephanten, Kappvarens, Stubsmusens); foldede T. besidde f. Ex. Hesten, Drøvtyggerne, Bæverne. Kindtænder af en særegen simpel Bygning (Dentin alene) forekomme hos Gumlerne, lutter kegledannede T. hos Delphinerne. Aldeles tandløse ere Bardehvaler, Myreslunger, Skjældyr og Myrepindsviin; næsten tandløse Næbdyret (s. d. A.), adskillige Hvaler, f. Ex. Døgling, Narhval, Hvidfisk; en meget reduceret Tandbevæbning besidde f. Ex. Proteles og Gumlerne. Et Tandskifte finder Sted hos alle Pattedyr med Undtagelse af Hvaler og Gumlere, hos nogle dog allerede inden Fødslen (f. Ex. Sælerne). — Fuglene, Skildpadderne og visse Padder (Tudser, Pipa) mangle aldeles T.; de øvrige Krybdyr og Padder have derimod T., foruden paa Kjæbebenene ogsaa undertiden paa Ganen, altid kun i enkelt Række, i Reglen smaa og af en simpel Form, spidse, kegledannede, blot bestemte til at fastholde Føden, ikke til at tygge den; kun Krokodilerne have indkilede T.; sagtakkede T. forekomme hos visse Øgler, runde Knusetænder hos andre; Gifttænderne hos Giftslangerne (s. d. A.). Fiskenes T. have ogsaa i Reglen en simpel Kegleform (Undtagelser ere de tykke Knusetænder hos Søulven og Sparoiderne, de foldede Svælgtænder hos visse Karpefiske, de meiseldannede, sagtakkede Kjæbetænder hos visse Flyndere og Sparoider), men ere som oftest tilstede i langt større Antal, anbragte uden den Regelmæssighed og Orden, som hos de høiere Hvirveldyr, i flere Rækker, saa at de danne hele Belter, ikke blot paa Kjæbebenene, men ogsaa paa Tungen, Ganebenene, Plougskjærbenet, Gjællebuerne og fremfor Alt paa Svælgknoklerne; kun yderst sjelden ere de indkilede i Tandhuler, i Reglen blot fæstede til Huden eller til Knoklernes Overflade; et regelmæssigt Tandskifte finder ligesaa lidt Sted her som hos Krybdyrene, men altsom T. afslibes, støbes de af og erstattes ved nye, der udvikles efterhaanden og stadig. Eiendommelige Former af T. findes hos Haier og Rokker (s. d. A.); hos Piindsviin- og Papegøiefiskene og Chimærerne ere de sammenvoxne til stærke Tandmasser eller Tandplader (virkelige „sammensatte“ T.). Tandløse ere f. Ex. Støren og Karperne med Undtagelse af Svælgtænderne. — Hos Leddyr og Orme kan der ikke tales om T., men vel om Kjæber (f. Ex. Iglernes), der gjøre en lignende Nytte; derimod forekomme 5 virkelige T. hos Søborren og lignende Dannelser i større Antal hos Slangestjernerne; hvad man hos de høiere Bløddyr (Snegle og Blæksprutter) kalder T., er tandagtige Udviklinger af „Tungens“ Chitinbeklædning, hvilke rigtignok i Form, Function og systematisk Betydning vel kunne sammenlignes med de høiere Dyrs T.

Tandhjul er et overmaade hyppigt Middel til Forplantelse af en rundtgaaende Bevægelse, og jo mere man ved en nøiagtig Udførelse kan opnaae en rolig Bevægelse med ringe Krafttab, desto almindeligere bliver det; dog ville T. og Remme aldrig ganske kunne fortrænge hinanden, da hvert har sine i visse Tilfælde uerstattelige Fordele (s. Rem). Et T. er et Hjul, fra hvis Krands udstaaer en Række eens- og hensigtsmæssig dannede Tænder; men efter den Retning, hvori Tænderne staae, dele de sig i: Stjernhjul, hvor Tænderne staae ud som forlængede Radier; Kam- eller Kronhjul, hvor de staae parallelt med Axlen, altsaa lodret paa Hjulfladen; indvendige T., hvor de vende ind imod Centrum; Keglehjul, hvor de staae ud fra en Keglefslade. Stjernhjul ere overveiende almindeligst, dernæst Keglehjul, de øvrige ere sjeldne. T. med faa Tænder kaldes ofte Drev (s. d. A.). T. i simple Stueuhre kunne være af eet Stykke Træ; ellers gjøres de kun i store Dimensioner af Træ, og samles da Krandsen af Fælger i 2—3 Lag og forbindes med Arme, der kunne være stukne gjennem Axlen men oftest ere lagte udenpaa Axlen. Til Uhre gjøres ellers T. af Messingplader, der gjerne gjennembrydes; til Taarnuhre dog af støbt Messing eller Bronce; til andet Maskineri gjerne af Støbejern, saaledes at til de største støbes Nav, Arme og Krands for sig, Krandsen endog i flere Stykker. Paa Tændernes Forfærdigelse ligger den største Vægt, saaledes at en nøiagtig Inddeling, hvorved lige mange Tænder overalt optage lige stor Plads paa Krandsen, og dernæst en Bøelsning (Krumning), der er eens for alle Tænder, er Hovedsagen. Dog er det iligemaade vigtigt, at Bøelsningen tilsteder en rolig Bevægelse. Grove T. støbes med Tænder; finere faae Tænder ved Skjæring af fuldt Metal eller dog Efterskjæring af støbte Tænder. Dette Arbeide kan ikke let udføres nøiagtig paa fri Haand, og man betjener sig derfor af Hjulskjæremaskiner (de smaa kaldes Hjulskjæretøier), der ofte have nogen Lighed med Delemaskiner (s. d. A.), men altid deri afvige fra dem, at der istedetfor Ridseapparatet træder et Fræseapparat, der til eiendommelige Hjul (Stighjul, T. med skjæve Tænder, Cylinderhjul o. fl.) kan blive noget sammensat. Om Skjæring af Skrueskiver til Skruer uden Ende s. Skrue. En Tandstang (Tandrække) kan betragtes som et eget Tilfælde af T. og skjæres paa en noget forandret Hjulskjæremaskine; dog

Digitized by Google

dannes den oftere paa fri Haand, hvilket her er lettere; den er vel altid af Messing eller Støbejern. Vælsningen eller Tændernes Afrunding kan ske paa fri Haand ved Fiilning, eller ved Vælsemaskiner, hvor en Fiil krummet efter Tændernes Vælsning gaaer i en Bane parallel med Hjulets Axel, eller ved ligedan krummede Fræser eller Tænder paa Hjulskjæremaskinen; ved store Jernhjul foretrækker man undertiden at afhøvle Tænderne med en passende krummet Tand.

Tandhval, s. Delphin.

Tandhøvl kaldes en Høvl, hvis lodret stillede Jern (Tandjern) faaer en tandet Eg ved Længderifler paa Forsiden. En T. bruges ved Afretning af større Metalflader paa fri Haand, hyppigere dog af Snedkere til at behandle især masret Træ og Finerer.

Tandløse Dyr, s. Gumlere.

Tandkarper (Cyprinodon) benævnes en lille, fornemmelig i de varmere Jordbelter og især i Amerika hjemmehørende Familie af smaa, levende Unger fødende Ferskvands- og Brakvandsfiske, der staae Karpefiskene nær, men afvige fra dem ved, at Kjæberne ere forsynede med Tænder.

Tandlæge, Dentist, kaldes den, som beskjæftiger sig med Tændernes Conservering, Helbredelse, Udtrækning, og Forfærdigelse og Indsætning af kunstige; i Almindelighed falder herunder tillige Behandlingen af endeel af Mundens Sygdomme. T. erhverve sig Ret til denne Praxis ved at underkaste sig en Prøve, Tentamen, i Mundens Anatomie og Pathologie m. m. **Tandlægekunsten** har i dette Aarhundrede hævet sig til en stor Fuldkommenhed, navnlig hvad den operative og erstattende Deel deraf angaaer.

Tandpine (Odontalgia), Smerte i Tænderne, med eller uden Sygdom i deres Substants, er i første Tilfælde navnlig begrundet i det, man kalder „hule Tænder", en Sygdom analog med Beenædder i Knoklerne; denne kan ofte standses i sin Fremskriden og Smerten forebygges ved en tidlig Udfyldning af det i Tanden opstaaende Substantstab med dertil skikket Udfyldningsmasse (Plombering). I modsat Fald hensmuldrer efterhaanden Tanden, hvis den ikke forinden maa udtrækkes med de dertil egnede Instrumenter, Tandtænger, Tandnøgler o. s. v. Ofte skyldes imidlertid T. en reen Nervesmerte, Gigt o. s. v., medens Tanden selv er uskadt, og dennes Udtrækning vil da være uden Nytte. Ved Tandudbrud og Tandskifte lide Børnene ofte endeel, mindre dog af egentlig T., end af Lidelser i andre Organer, som indtræffe paa denne Tid, og som af Folketroen sættes i Aarsagsforbindelse med Tandvirksomheden; Sandheden er imidlertid, at der ofte slet ingen Sammenhæng er mellem disse Ting, eller ialtfald kun en middelbar, idet begge Lidelser, vanskeligt Tandbrud og andre Sygdomme, skyldes samme Aarsag.

Tang. Man har mangehaande T., der for Størstedelen ere omhandlede i særskilte Artikler. Bidtænger til at dele og Bøietænger til at forme Traadarbeider, Knibtænger til at trække Søm ud med, Smedetænger til at holde Jern, der skal smedes, Korntænger til at fatte meget smaa Gjenstande med, Haandtænger, Stødtænger Slæbetænger til at trække Metaltraad (s. d. A.) med o. fl. Med faa Undtagelser gaaer Anvendelsen ud paa at fastholde Gjenstande ved at virke paa to ved en Bolt indbyrdes forbundne toarmede Vægtstænger, hvis længere Arme, Grenene, skulle paavirkes af Haanden og faae en dertil beqvem Form, medens de kortere Arme, Kjæfterne, fast altid ere af Staal og paa en eller anden Maade skjærpede. Paa en Høvlebænk kalder man ligeledes T. et Sted, hvor en Indspænding finder Sted; man har der sædvanligst baade en Fortang og en Bagtang af forskjellig Indretning.

Tang kaldes ethvert gribende chirurgisk Instrument, især Tandtænger; **Fødselstangen** (Forceps) benævnes det Instrument, der er bestemt til under Fødselsvanskeligheder at fremhjelpe Barnets Hoved.

Tang kaldes i et Tømmerværk et Stykke Tømmer, der griber over et andet i den Hensigt at holde det i dets Leie. Hamrene i en Pælerist overkæmmes saaledes paa hver 5—6 Fod med T. Spundsvægge rammes gjerne mellem T. (eller Tvingere), d. e. mellem to parallelt løbende og horizontalt liggende Stykker Tømmer, der ere kæmmede paa nedrammede Pæle. Ogsaa i Tagværker anvendes ofte T., f. Ex. ved forsænkede Tagbjelkelag som Forbindelsesled mellem Stolstøtterne og den over Bjelkelaget forhøiede Facademuur, eller ved Buetage til at sammenholde Buerne og bære det over disse anbragte egentlige Skraatag.

Tanganyika, s. Ukerewe.

Tangarter, s. Alger.

Tangent er en ret Linie, som berører en krum Linie, d. e. som har eet Punct tilfælleds med den, men iøvrigt i Nærheden af Berøringspunctet ligger paa samme Side af den krumme Linie. Berøringen kan altid tænkes opstaaet af en Skjæring, hvorved to (undertiden flere) Skjæringspuncter ere faldne sammen til eet. En ret Linie kan berøre en krum Linie i nogle Puncter og skjære den i andre. En T. til en Cirkel har kun eet Punct tilfælleds med Peripherien og staaer lodret paa Radius til Berøringspunctet. — Ordet T. bruges ogsaa om en Linie af bestemt Længde, og skrives da gjerne efter sin latinske Form Tangens. Det er det Stykke af T. til en Curve, som ligger imellem Berøringspunctet og Abscisseaxen. — Et **Tangentplan** til en krum Flade er ligeledes et Plan, som berører Fladen. Berøringen finder i Almindelighed Sted i et Punct, men ved en enkelt krum Flade (som Cylinder eller Kegle) i en ret Linie og i visse Tilfælde endog i en krum Linie.

Tangent (lat. clavis) kaldes det lange, smalle, meest med Elfenbeen belagte Træstykke, som (ved at nedtrykkes med Fingrene eller Fødderne) bringer det Tonen frembringende Redskab (Streng, Pibe eller Tunge) til at klinge. Alle Instrumenter, som spilles ved Hjelp af T., kaldes **Tangentinstrumenter**. Det samlede System af T. paa et saadant Instrument kaldes Tastatur, Manual eller Claviatur, og, naar T. spilles med Fødderne, Pedal.

Tangentialkraft er den Bestræbelse, der findes hos ethvert bevæget og af Kræfter paavirket Legeme til at bevæge sig i en ret Linie efter den Retning (Tangenten) og med den Hastighed, Legemet i hvert Dieblik har. Det er egentlig ikke nogen Kraft, men en Hastighed, og er en

Digitized by Google

Følge af Inertiens Lov, og det er denne, der, i Forbindelse med de paavirkende Kræfter, bringer Legemet til at følge den Bane, det beskriver.

Tangentvinkel kaldes den Vinkel, hvis Been ere Tangenter til en Cirkel. Den er Supplementvinkel til den Centnervinkel, der staaer paa den mellemliggende Bue (den mindre af de to).

Tanger (hos de Indfødte **Tandscha**), befæstet Søstad (med steile og snevre Gader) i Marokko ved Strædet ved Gibraltar, har en god Rhed og megen Handel, og er Sædet for flere europæiske Consuler. 6,000 Indb. — T. heed i Romernes Tid Tingis og blev under Keiser Claudius Hovedstaden i Provindsen Tingitana (det Vestlige af Mauritanien). I det 8de Aarh. erobredes den af Araberne, 1471 af Portugiserne; 1662 fulgte T. med som Brudegave for en portugisisk Prindsesse ved hendes Giftermaal med Carl II i England. Englænderne opgave Staden 1684, hvorpaa Maurerne atter befæstede den. T. blev 1790 bombarderet af en spansk, 1844 af en fransk Flaade.

Tangermünde, gammel Stad i den preussiske Provinds Sachsen, var ofte Residents for Markgreverne og Kurfyrsterne i Brandenburg. 5,000 Indb.

Tanglopper, s. Amphipoda.

Tangluus (Idothea) er en Slægt af de isopode Ringkrebs, med langstrakt Legemsform og Krogbeen, ved Hjelp af hvilke de holde sig fast til Tangen; det sidste Halefodpar danner ligesom et Par Døre, der kunne lukkes i for de andre som Gjæller virkende Halefødder. Flere Arter findes i de nordiske Have, f. Ex. I. entomon i Østersøen, de svenske Indsøer og Ishavet og den kjæmpemæssige I. Sabini i Polarhavet ved Grønland.

Tangnaal, s. Naalefisk.

Tangsnarre (Spinachia vulgaris), en lille (7—8"), ved Nordeuropas Kyster mellem Tangen almindelig Fisk af Hundesteilfamilien, har en langstrakt, pantserklædt, kantet Krop, et udtrukket Hoved med lille Gab og en Række frie Rygfinnepigge foran den egentlige Rygfinne. Den er mindre seiglivet og mindre livlig i sine Bevægelser end de ægte Hundesteiler og lever af smaa Krebsdyr.

Tangspræl (Gunnellus) er en Slægt af Aalequabbernes Familie, med lille Hoved og Gab, baanddannet Krop, lang, lav Rygfinne støttet af stive og skarpe Straaler, og ligesom Gatfinnen stødende op til Halefinnen; Bugfinnerne ere aldeles rudimentære, Skjællene overmaade smaa, Huden slimet. Den alm. T. eller Teistefisk, bruunspættet med en Række af sorte Pletter langs henad Ryggen paa hver Side, 8—9" lang, lever nærved Landet paa ringe Dybde under Stene og mellem Tangbuske, hvor den ofte i Ebbetiden bliver liggende paa det Tørre, under en Steen, en tom Skal, en Tangbusk o. s. v. Den lever af de ved selve Kysten i Tangen levende Tanglopper og Tangluus, men efterstræbes selv af Ulke, Teister og andre Vandfugle.

Tangustan (ogsaa Tangut), kaldes i de Indfødtes Sprog Landet Butan (s. d. A.).

Tangut eller **Sifan** (Andre gjøre Forskjel paa disse to Benævnelser) hedder et i den sydlige Deel af Mongoliet (s. d. A.) omkring Kokonoor eller den blaae Sø, liggende Alpeland i det indre Høiasien, dannet af Kyenlyns østligste Kjeder; det støder mod S. til Thibet, mod N. til Gobi, mod V. til Turfan, mod Ø. til det egentlige China. Indbyggerne ere Mongoler, fordetmeste Nomader.

Tanhäuser hedder i et tydsk Folkesagn en Ridder, som kom til Venus's Bjerg og steeg ned til hende, hvor han længe levede i Fryd og Lystighed, men siden, da han dreven af Anger havde henvendt sig til Paven, blev afviist af denne og derpaa i Fortvivlelse vendte tilbage i Bjerget. Dette Sagn er bleven behandlet af Tieck og andre Digtere.

Tanjore (Tandschur), et meget frugtbart District (213 □ M. med 1 Mill. Indb.) i den indiske Provinds Karnatik, ved Floden Kavery, stod før under en egen Fyrste, som 1799 blev engelsk Vasal. Staden T. har et pragtfuldt Palads og mange Pagoder samt 30,000 Indb.

Tank er en Vægteenhed i Bombay = $0{,}_{1822}$ danske Lod.

Tannahill (Robert), skotsk Digter, født d. 3die Juni 1774 i Paisley, var Væver, men gjorde sig bekjendt som Forfatter af Sange i skotsk Mundart. Af Tungsindighed berøvede han sig selv Livet d. 17de Mai 1810. T.'s Værker tilligemed en Biographie af ham udkom 1838 (ny Udg. 1851).

Tannin er det Samme som Egegarvesyre og faaes ved at udtrække Galæbler med (viinaandholdig) Æther, som senere fradampes. Saaledes faaes det som et hvidguult Pulver. Om dets Forekomst og øvrige Egenskaber s. Garvesyre.

Tantal er et Metal, der er funden 1801 af Hatchet (der benævnede det Columbium) og 1802 af Ekeberg, den Første i et amerikansk, den Sidste i 2 svenske Fossilier. Man antog det da for 2 forskjellige Metaller, men 1809 viste Wollaston, at det var det samme Metal, som da beholdt Navnet T. Senere (1844—46) viste Rose, at der i dette fandtes endnu et Metal Niobium (og Pelopium, s. d. A.). T. er meget sjeldent, det forefindes sædvanligviis iltet som Tantalsyre, fornemmelig i Forbindelse med Jernforilte og Manganforilte især i nogle sjeldne sorte Mineralier (Columbiter) fra Finland og Sverrig; de fra Nordamerika og Baiern indeholde mere Niobsyre. Man kjender kun T. som et sort metallisk Pulver, der kan faaes til at antage en jerngraa Farve og stærk Glands.

Tantalos, en Søn af Zeus og Pluto, Fader til Pelops og Niobe, Konge i Phrygien, stod i fortroligt Forhold til Guderne. Til Straf for at han havde røbet de Hemmeligheder, som han i dette Forhold var bleven vidende om, blev han dømt til i Underverdenen at staae hungrig og tørstig, omgiven af Vand og herlige Frugter, uden at kunne naae Noget deraf.

Tanzimât (arab.), „Anordninger", kaldes de organiske Love, der indeholdes i Hattischerif af Gulhane, og hvorefter det tyrkiske Rige skulde regjeres; i indskrænket Betydning forstaaes hermed ogsaa de Love, der angaae Portens christelige Undersaatter.

Taormina, Stad paa Siciliens Østkyst, har Ruiner af det gamle omtrent paa samme Sted beliggende Tauromenium, navnlig prægtige Levninger af et Theater. 5,000 Indb.

Digitized by Google

Tap kaldes i forskjellige Træforbindelser et skjult Stykke Træ, der gaaer ind i begge de Stykker, der skulle forbindes, vel ogsaa udgjør en Deel af det ene Stykke. T., sjeldnere Søle, kaldes i Maskinvæsenet den Deel af en Axel, der umiddelbart understøttes, og hvorom Rotationen finder Sted. Ved de liggende Axler ere T. næsten altid cylindriske. Ved de staaende maa der gjøres Forskjel paa den nederste, Fodtappen, der bærer den hele Vægt af Axlen med Tilbehør, og den øverste, Halstappen; Fodtappen er gjerne forstaalet og hviler paa sin Endeflade, Halstappen er cylindrisk. Ofte ere T. løse; Træaxler faae saaledes saavidt muligt Jerntapper, der efter Befæstelsesmaaden kaldes: Spidstap, Skivetap, Hagetap, Bladtap (Vingetap) eller Ringtap; ligeledes faae hule Støbejerns-Axler fastkilede Smedejerns-T. Mange lettere Axler faae iøvrigt slet ingen T., idet de gaae paa Spidser. **Tappeleiet**, eller det Organ, der understøtter Tappen og derved Axlen, er ved det allermindste Maskineri (f. Ex. Uhre) et Hul i Stillingen, bedre dog ialtfald en Bøsning (f. Ex. en boret Rubin); ved fast alt større Maskineri et Par Pander, helst af Bronce, og et tilhørende Pandeleie. Til staaende Axler er Fodleiet (Terne) indrettet til at understøtte Axlen for Enden; Halsleiet er gjerne temmelig simpelt, dog er det saakaldte Bos (s. d. A.) i Møller ofte et Exempel paa et compliceret Halsleie.

Tapajoz, Flod i Sydamerika, udspringer i den brasilianske Provinds Matto-Grosso og falder efter et Løb af 190 M. ved Santarem i Amazonfloden.

Tapet. Om de vævede T. s. Gobelins. Papirstapeter blive undertiden trykkede paa det upræparerede Papir; som oftest grundes det dog med Liim- eller Klisterfarve, der kan give T. Consistents og Styrke. Satinerede T. overbørstes med Talkpulver. Trykningen foregaaer næsten altid mod Blokformer ligesom ved Haandtrykning af Kattun (s. d. A.). Efter Grundingen og hver Farves Paatrykning glattes T. ved Glitning med Brangen opad. Undertiden decoreres T. ved Guld- og Sølvtryk, der isaafald udføres med Æggehvide o. desl., hvorpaa lægges Guld- eller Sølvblade, eller ved Veloutering, der bestaaer i en Overdrysning med Klædestøv paa det friske, klæbende Tryk. Klædestøvet, der ogsaa finder enkelte andre Anvendelser, er Affaldet fra Overskjæring af Uldstoffer (Skjærnld) i renset, fiin malet og om fornødent farvet Tilstand.

Taphede eller Tapdrup Hede, tæt Ø. for Viborg, s. Otto, dansk Prinds.

Tapia (Don Eugenio de), spansk Forfatter, født 1783 i Avila, blev efter Ferdinand VII's Restauration i flere Maaneder holdt i Inqvisitionens Fængsler, var 1820—23 Directeur for Statstrykkeriet og Cortesdeputeret, levede derpaa landflygtig i Frankrig og vendte tilbage 1830. Siden blev han Medlem af Lovgivningscommissionen og General-Studiedirecteur. T. skrev lyriske o. a. Digte, som dog ikke hæve sig over det Middelmaadige; hans Hovedværk er den ypperlige „Historia de la civilisacion española" (1840).

Tapiok er Meelstoffet udvundet (paa en noget lignende Maade som Stivelse, s. d. A.) af den giftige, blaasyreholdige Rod af Jatropha Manihot, en Buskvært, der voxer i det tropiske Amerika; saaledes som dette sædvanlig gaaer i Handelen, danner det større og mindre hvidlige eller noget graaagtige Korn. T. kaldes ogsaa undertiden Cassave eller Maniok, uagtet dette Navn nok oprindelig betegner en anden lignende Substants, der erholdes ved Tilvirkningen af dette Meelstof, idet de tilbageblivende Dele af Roden med meer eller mindre deriværende Meelstof indtørres under stadig Omrøring, hvorved man erholder Massen som uregelmæssig kantede, gule og temmelig faste Korn, der indeholde baade Meelstof, Plantefibrer, Sliim o. s. v. Dette benyttes i Plantens Hjem meget som Næringsmiddel, til at bage Kager af o. s. v. Den giftige Saft i Roden taber meget hurtig sin Giftighed. Den egentlige T. bruges hos os omtrent som Salep, og den vestindiske Salep er hyppig forfalsket hermed (s. Salep).

Tapir (Tapirus) er en Pattedyrslægt af Tykhudenes Orden, ikke uliig Svinet i Legemsbygning og Størrelse, med kort sammentrykt Hals, korte og kraftige Been, Hovedet forlænget til en meget bevægelig Tryne eller kort Snabel, 4 For- og 3 Bagtæer, alle med Hove; Ørene ere smaa, opstaaende, Halen aldeles rudimentær, Huden behaaret, Tandbesætningen fuldstændig: $\frac{6}{6}$ Fortænder, $\frac{1}{1}$ smaa Hjørnetænder og $\frac{7}{6}$ Kindtænder, hver med 2 stærke Tverhøie, i hver Side af Munden. Der kjendes 3 nulevende Arter af denne Slægt: den brune T. (T. suillus), korthaaret, bruun, i Sydamerikas tropiske Egne; den mere langhaarede, lodne T. eller Andes-Tapiren (T. villosus) i de peruanske Cordillerers kolde Belte; den indiske T. (T. bicolor), broget, sort med hvid Bagkrop paa de store Sundaøer og i Ostindien. I en tidligere Jordperiode levede der T. ikke alene i de samme Egne, hvor de nu findes, men ogsaa i Europa og Nordamerika; i de ældste tertiære Dannelser i Europa repræsenteredes de af Slægten Palæotherium (s. d. A.). T. lever i Smaaflokke i de fugtige Urskove og nærer sig af Planteføde, Blade, Frugter, melede Rodknolder, den bryder ofte ind i Plantagerne og anretter der endeel Skade; ligesom de andre store Tykhude er T. meest i Bevægelse om Natten og holder meget af at bade sig i Vand eller Dynd. Fangen som ung bliver den let tam.

Tapisserie, s. Gobelins.

Tappenstreg, s. Retraite.

Tapriffel, s. Haandskydevaaben.

Taprobane var i Oldtiden Navnet paa Øen Ceylon.

Tapti, Flod i Ostindien, udspringer paa Vindhyabjergene og falder efter et Løb af 90 M. ikke langt fra Staden Surate i Bugten ved Cambay.

Tarablus, s. Tripolis.

Tarantel, s. Edderkop.

Tarantella er en meget livlig syditaliensk Folkedands, hvortil Musiken, som meest er i Mol, er i $\frac{6}{8}$ Takt. T. ledsages gjerne af Tamburin og Castagnetter.

Tarare, Stad i det franske Dep. Rhône, har Bomulds- og Silkevæverier, Blegerier og megen Handel. 10,000 Indb.

Tarascon, Stad i det franske Dep. Rhônemundingerne, ved Rhône, forbunden med det ligeoverfor liggende Beaucaire ved en Hængebro, har et gammelt Slot (forhen Greverne af Provence's Residents) og endeel Fabriker. 13,000 Indb.

Taraxacum, Mælkebøtte, kaldes en Planteslægt af de Kurvblomstredes Familie. Den meest bekjendte Art er T. officinale (almindelig Løvetand, „Fandens Kjernemelk"), en i hele Europa almindelig udbredt, fleeraarig Urt med en tyk, tapformet Rodstok, høvldannede, til en Roset i Spidsen af Rodstokken samlede Blade og store gule Kurve, der sidde eenlige paa forlængede, bladløse og hule Blomsterstilke. Hele Planten indeholder en bitter Mælkesaft, og anvendtes især tidligere i Medicinen; den tørrede og malede Rodstok bruges som Kaffesurrogat.

Tarbes, Stad i det franske Dep. Øvre-Pyrenæerne, ved Adour, har Papirmøller og Manufacturer. 15,000 Indb.

Tardieu er Navnet paa en fransk Familie af Kobberstikkere, hvis vigtigste Medlemmer ere Nicolas Henry T., født i Paris 1674, død 1749, som var Elev af Audran; Jacques Nicolas T., hans Søn, kaldet Cochin, født 1718, død 1795; Jean Charles T., Sidstnævntes Søn, født 1765, død 1837, var derimod Maler. Men Pierre Alexandre T., født 1756, død 1843, Elev af sin Onkel Jacques Nicolas T. og af Wille, var atter en dygtig Kobberstikker; endnu Flere af samme Familie dyrkede denne Kunst, men ere af mindre Betydning.

Tardieu (Auguste Ambroise), fransk Læge, født i Paris d. 10de Marts 1818, har siden 1850 været Overlæge ved Hospitalet Lariboisière, Medlem af den hygieiniske Comitee o. s. v. Det er især Retslægevidenskaben og Hygieinen, som T. har gjort til sit specielle Fag og dyrket med et vist Held, ligesom det ogsaa er i denne Retning, at hans ikke ringe Forfattervirksomhed fordetmeste gaaer: „Observ. sur la morve chronique" og „De la morve et du farcin chron. chez l'homme et les solipèdes" (1841—43); „Manuel de pathologie et de clin. méd." (1848); „Dictionnaire d'hygiène publique et de salubrité" (3 Bd., 1852—54); „Étude médico-légale sur l'attentat aux moeurs" (1858).

Tardigrada kaldes en lille Gruppe af yderst langsomme og træge, men i en mærkværdig Grad seiglivede, næsten mikroskopiske Smaadyr med et langstrakt, haardhudet, i 4 Led svagt afdeelt Legeme, der er besat med enkelte lange Børster og bærer 4 Par korte, svagt leddede, med lange Børster og krogede Kløer besatte Been. De opholde sig paa fugtige Steder, under Mos, i Tagrender, mellem Conferver, i Grøfter o. s. v., og høre til de Dyreformer, der kunne inddampes til Tørhed over en Lampe paa en Glasplade, men atter komme tillive mange Aar efter, naar man befugter dem. De maae henføres til Arachnidernes Klasse.

Tarent, en gammel græsk Plantestad i Nedre-Italien, anlagt af lacedæmoniske Udvandrere, de saakaldte Partheniere c. 700 f. Chr., var en af Storgrækenlands meest blomstrende Stæder. 272 f. Chr. blev den undertvungen af Romerne.

Targowicza, Stad (2,000 Indb.) i det russiske Gouv. Kijev, er bekjendt i Historien ved den her i Mai 1792 dannede Conföderation af russisk-sindede Polakker, s. Polens Historie (IV, S. 831, 1ste Sp.).

Targum (af targem, at forklare) kaldes de ældste aramæiske eller chaldæiske Oversættelser af det gamle Testamentes Bøger; det er sandsynligt, at der allerede paa Christi Tid fandtes saadanne. De ældste os bevarede tilskrives Onkelos, af hvem vi have en T. til Pentateuchen, og Jonathan ben Uziel, Forfatter til en T. over „prophetæ priores et posteriores". Begges Tidsalder, skjøndt ikke ganske sikker, synes at have været i det første christelige Aarh. Den jerusalemske T. til Pentateuchen og en lignende til Hagiographa ere fra en langt senere Tid. De to første T. findes i de Bombergske og Buxtorphiske Bibeludgaver, samt i Antwerpener, Pariser og Londoner Polyglotten.

Tarif (arab.) er en Fortegnelse over Priissatser, navnlig over de Satser, til hvilke toldbare Varer ansættes, Toldtarif.

Tarifa, befæstet men nu forfalden Stad i det spanske Landskab Andalusien ved Gibraltarstrædet, er bekjendt i Historien som det Sted, hvor Araberne landede 711, da de begyndte Spaniens Erobring. 5,000 Indb.

Tarlatan er et Bomuldsstof, der er vævet saa aabent, at Traadene ikke vilde holde sig paa deres Plads, naar de ikke vare sammenklæbede ved en stærk Appretur. T. forekommer hvidt, eensfarvet og decoreret med paaklæbede smaa Figurer.

Tarm (intestinum) er den rørformige Deel af Fordøielseskanalen (Tarmkanalen), som strækker sig fra Mavens Portnerklap til Endetarmsaabningen. Den falder i to Hovedafdelinger: Tyndtarmen (i. tenue), der bestaaer af Tolvfingertarmen (Duodenum), Tomtarmen (Jejunum) og Krumtarmen (Ileum), — og Tyktarmen, der begynder med Blindtarmen (Coecum) og ender med Endetarmen (Rectum). T. er sammensat af flere Lag Hinder, i Reglen ordnede saaledes, at Sliimhinden ligger inderst, en serøs Beklædning yderst, og mellem disse et Lag af Muskelfibre; en Mængde Kjertler ere tillige afleirede deri og spille en væsentlig Rolle ved T.s Function, Tarmfordøielsen, hvorunder Stofferne forberedes til og underkastes Opsugning. I T. foregaaer desuden en bestandig Bevægelse, idet den ved Hjelp af sit Muskelapparat skyder sit Indhold fremad (Peristaltik). Tarmsaften er den Vædske af forskjellig Sammensætning, som afsondres i Tarmkanalen til Fordøielsens Behov. Tarmluft, Tarmgas, (Flatus) er Luftarter indeholdte i T., enten paa Grund af Nedsynkning af Luft eller Omsætning og Luftudvikling af T.s Indhold. Tarmfistel er et fistuløst Saar, som staaer i Forbindelse med T.s Huulhed. Tarmsaar er Saar paa T.s indre Sliimhindeflade. Tarmbetændelse (Enteritis) er en Sliimhindebetændelse i T. Tarmbrok er et Brok, som indeholder en Deel af Tarmkanalen. Tarmblødning er Blødning fra Tarmkanalen. Tarmslynge (Ileus, Volvulus) er en mechanisk Forhindring for Tarmpassagen, fremkaldt ved Leieforhold af T.s forskjellige Afdelinger i Forhold til hinanden, som hindre denne.

Tarmsnore, s. Snore.

Tarn, Flod i det sydvestlige Frankrig, udspringer i Dep. Lozère og falder efter 47 M.s Løb i Garonne. Efter denne have 2 Depar-

tementer Navn: 1) Dep. T., en Deel af Languedoc, omgivet af Depp. Aveyron, Hérault, Aude, Øvre-Garonne og T.-Garonne, er 104 □ M. stort med 364,000 Indb. Det er deels jevnt, deels bølgeformigt eller med lave Sidegrene af Cevennerne opfyldt Land med frugtbar Jordbund. Agerdyrkning og Qvægavl ere Hovednæringsveiene, Silkeavlen er temmelig betydelig, og fra Bjergene vindes Steenkul, Jern, Kobber, Marmor og Gibs; her findes endeel mineralske Kilder. Ogsaa Industrie og Handel ere meget levende. Hovedstaden er Alby. 2) Dep. T.-Garonne, omgivet af Depp. Lot, Aveyron, T., Øvre-Garonne, Gers og Lot-Garonne, er 68 □ M. stort med 237,000 Indb. Det Meste heraf er en høitliggende Slette med meget frugtbar Jordbund, som frembringer Korn, Viin, Frugt, Trøfler, Haveurter o. M.; forresten gjelder det om Dep. T. Sagte. Hovedstaden er Montauban.

Tarnopol, Stad i det østerrigske Kronland Galizien, ved Sereth, har levende Industrie og Handel, især store Hestemarkeder. 17,000 Indb. (hvoraf 6,000 Jøder).

Tarnow, Stad i det østerrigske Kronland Galizien, har Væverier og Garverier m. M. 6,000 Indb.

Tarnowitz, Stad i den preussiske Provinds Schlesien, har i sin nærmere og fjernere Omegn betydelig Bjergværksdrift og store Hytteværker. 4,500 Indb.

Taro eller **Tarro**, Caladium esculentum, en til Arumfamilien hørende urteagtig Plante, er en vigtig Culturplante i mange tropiske Lande, navnlig paa Sydhavsøerne, paa Grund af de Næringsstoffer, som indeholdes i de store underjordiske Rodknoller. Da T. er en Sumpplante, dyrkes den i store, i Reglen firkantede, Bassiner (Taromarker), der gjerne ligge terrasseformig over hverandre. Knollerne indeholde i raa Tilstand et giftigt Stof, der først maa fjernes ved Tilberedningen; de anvendes da paa forskjellig Maade.

Taro, Flod i Norditalien, udspringer i Hertugdømmet Genua og falder fra S. i Po.

Tarok hedder et interessant men vanskeligt og forviklet Kortspil, som spilles af 3 Personer med 78 Kort, af hvilke de 52 ere de almindelige Spillekort (som her kaldes Labrons), hvortil komme 22 „Tarokker" eller Trumfer og 4 Ryttere.

Tarpeja, en Datter af Spurius Tarpejus, der i den sabinske Krig førte Befalingen i Borgen paa den saturniske Høi i Rom, lod sig af Sabinerne forlokke til at forraade Borgen, mod at hun til Gjengjeld skulde have de Smykker, som de bare paa den venstre Arm. Men disse kastede deres Skjolde, som de jo ogsaa bare paa venstre Arm, over hende, saa at hun dræbtes under Trykket af de ophobede Skjolde. Efter hende skal det tarpejiske Bjerg, det senere Capitolium, have faaet Navn. Fra den tarpejiske Klippe nedstyrtedes Forbrydere.

Tarquinii, en Stad i den sydlige Deel af Etrurien, ikke langt fra Havet i Nærheden af det nuværende Corneto i Kirkestaten, naaede stor Glands, da Tarquinierne, der nedstammede fra T., bleve romerske Konger; senere tabte den sin Betydning og kom med de andre etruriske Stæder under romersk Overherredømme.

Tarquinius Priscus (Lucius), den 5te af de romerske Konger, 616—579 f. Chr., var fra Korinth udvandret til Tarquinii og derfra til Rom, hvor han efter Ancus Marcius's Død blev valgt til Konge. Han befæstede Roms Magt ved heldige Krige, begyndte Bygningen af Roms Mure og fuldførte Cloaca maxima og Circus maximus. Han skal være bleven dræbt af Ancus's Sønner, men hans Gemalinde Tanaquils List sikkrede hans Svigersøn Servius Tullius Thronfølgen.

Tarquinius Superbus (Lucius), Søn af Fornævnte, blev, efter at have dræbt sin Svigerfader Servius Tullius, Roms 7de (sidste) Konge. Han var en tyrannisk men kraftig Hersker, der forøgede Statens Magt ved heldige Krige og smykkede Byen med pragtfulde Bygningsværker, f. Ex. det capitolinske Tempel. Hans Søn Sextus T.'s Forbrydelse mod Lucretia foranledigede en Revolution, i Spidsen for hvilken Lucius Junius Brutus stod, og ved hvilken Kongedømmets Fald foranledigedes. T. søgte Hjelp hos den etruriske Konge Porsenna, men denne formaaede ikke at bevirke hans Gjenindsættelse. Han døde hos Aristodemus, Tyran i Cumæ, 495 f. Chr.

Tarragona, befæstet Stad i den spanske Provinds Catalonien, ved Floden Francoli's Udløb i Middelhavet, har en smuk Kathedralkirke og endeel Fabriker. 15,000 Indb. T. er anlagt af Phoenicierne og heed dengang Tarkon; under Romerne var den som Tarraco Hovedstad i Hispania Tarraconensis.

Tarsius, s. Spøgelseabe.

Tarsus, Hovedstaden i Cilicien ved Cydnus, var en Tidlang Sædet for egne, under persisk Overhøihed staaende Konger, og havde under Seleuciderne en blomstrende græsk Læreanstalt for Philosophie og Rhetorik; senere fik den til Ære for Julius Cæsar Navnet Juliopolis. Den var Apostelen Paulus's Fødeby.

Tartan kaldes et uldent, rubret eller tærnet, skotsk Tøi.

Tartarer, s. Tatarer.

Tartaros var efter Homer en dyb Afgrund under Jorden, hvor Alle, der havde forseet sig mod Guderne, lede deres Straf; senere den Deel af Underverdenen, hvor de Fordømte straffedes. Som Personification er T. en Søn af Ætheren og Gæa (Jorden).

Tartarus depuratus er renset Viinsteen, s. d. A. og Cremor tartari. — **T. boraxatus**, s. Cremor tartari. — **T. stibiatus, T. emeticus**, s. Brækviinsteen.

Tartini (Giuseppe), berømt italiensk Violinvirtuos, født 1692 i Pisano, levede meest i Padua, hvor han oprettede en Musikskole, som snart opnaaede stor Berømmelse. Han gjorde sig ogsaa bekjendt som Theoretiker, og opfandt et eget Harmoniesystem. T.'s berømteste Composition er den saakaldte „Djævlesonate". Han døde i Padua d. 26de Febr. 1770.

Tartralsyre og **Tartrelsyre** er Destructionsproducter, der opstaae af Viinsyre, idet denne ved en langsom Ophedning successivt taber forskjellige Mængder Vand (Ilt og Brint). Det er imidlertid et Spørgsmaal, hvorvidt de bør betragtes som selvstændige Syrer.

Tartrylsyre er det Samme som Viinsyre.

Digitized by Google

Tartufe heed Molières meest bekjendte Lystspil efter Hovedpersonen, der siden er bleven Typus for en skinhellig Hykler; Pater Lachaise, Ludvig XIV's Skriftefader, skal være copieret i denne Rolle.

Tarudant, Hovedstad i den marokkanske Provinds Sûs, har Handel med Bomuldstøier, Læder og Kobbervarer. 25,000 Indb.

Taschkent, Hovedstad i Khanatet Khokand i Turkestan, paa en frugtbar Oase, har Væverier, Kanonstøberier og endeel Handel. 40,000 Indb.

Taskekrabbe (Cancer pagurus) er en stor, rødbrun Krabbe med et meget bredt, temmelig fladt, fortil afrundet, men ved en Række af Indsnit udtakket Skjold og med 10 korte, til Svømning uskikkede Been; den lever ved de nordiske Haves Kyster men paa dybere Vand end Strandkrabben, og spises.

Tasman (Abel Janssen) var en hollandsk Søfarer, som ledsagede Van Diemen paa hans Reiser, og hvem de denne tillagte Opdagelser egentlig skyldes, navnlig af Van Diemens Land, som derfor nu efter ham officielt kaldes Tasmania.

Tasso (Bernardo), italiensk Digter, født d. 11te Novbr. 1493 i Bergamo af en gammel adelig Slægt, var først Secretair hos en pavelig General, derpaa hos Ferrante Sanseverino, Fyrste af Salerno, der siden slog sig til det franske Parti og derfor blev landsforviist af Carl V, hvilket ogsaa havde ubehagelige Følger for T. Omsider traadte denne 1563 i Tjeneste hos Fyrst Guglielmo af Mantua, blev Gouverneur i Ostiglia og døde d. 4de Septbr. 1569. T.'s Hovedværk er det romantiske Heltedigt „Amadigi" (Amadis), det længste af alle (100 Sange i 60,000 Vers), en broget Væv af indviklede og uhyre Eventyr, hvis Mængde og Overdrivelse tilsidst sløver Følelsen for det Overnaturlige. Hans fortrinlige Breve ere af stor Interesse for den Tids litterære og politiske Historie.

Tasso (Torquato), berømt italiensk Digter, født 1544 i Sorrento, Søn af den Foregaaende og hans Hustru Porzia Rossi (en rig og fornem Dame), lagde sig tidlig efter Digtekunsten og optraadte allerede i sit 18de Aar med det romantiske Epos „Rinaldo", i hvilket han efterlignede Ariost, men søgte at undgaae den Mangel paa Enhed, som man lagde denne til Last. Fra 1565 levede T. som Hofcavalier hos Cardinal Lodovico af Este, derpaa hos Hertug Alfons af Ferrara, hvor han vandt begge dennes Søstres, Lucrezia's og Leonora's, Yndest. Her skrev han Hyrdespillet „Aminta", som gjorde overordentlig Lykke, og fuldendte sit Hovedværk, det berømte episke Digt „Gerusalemme liberata", som han først udgav (1575) under Titlen „Goffredo"; han havde dengang allerede fra forskjellige Sider modtaget Æresbeviisninger og Erkjendelse af hans Værd som Digter. Denne Lykke vakte ham Misundere, især da Hertugen udnævnte ham til Historiograph. Bevidstheden herom forstyrrede T.'s af Naturen triste og tunge Sind, han faldt efterhaanden i Tungsindighed og Sindsforvirring og blev derfor holdt i Forvaring, hvilken han undrog sig ved Flugten (Omstændighederne ved T.'s Skjebne i disse Aar ere aldrig blevne ganske opklarede). Efter længere Omflakken kom han til Ferrara, hvor hans Tungsindighed atter tog saaledes Overhaand, at Hertugen 1579 lod ham indespærre i et Hospital for Sindssvage, hvor T. maatte tilbringe 7 Aar, indtil Hertugen paa Manges indstændige Forestillinger løslod ham (1586). Han opholdt sig nu efterhaanden i Mantua, Rom og Florents (hvor han udgav sit Digt i en ny, efter Kritikens smaaligste Fordringer omarbeidet Udgave under Titlen „Gerus. conquestata", som dog aldrig har vundet Bifald). Omsider blev han indbuden til Rom for der at krones som Digter, men døde forinden i Klostret San-Onofrio i Rom d. 25de April 1595. T.'s to ovennævnte Hovedværker ere udgivne utallige Gange og oversatte i de fleste europæiske Sprog (Gerus. liberata paa Tydsk af Gries, 10de Opl. 1855, og Streckfuß, 4de Opl. 1847); hans samlede Værker (lyriske Digte, „Rime", Drama'et „Torismondo" o. M.) ere fuldstændigst udgivne af Rosini (30 Bd., 1820—31).

Tassoni (Alessandro), italiensk Digter, født 1565 i Modena, erholdt efter mange vexlende Livsstillinger en hæderlig Post som Kammerherre hos Hertug Frants I i Modena, hvor han døde 1635. T.'s Berømmelse som Digter grunder sig paa hans burlesk-episke Digt „La secchia rapita" (den stjaalne Spand). Desuden har man af ham „Pensieri diversi" og „Considerazioni sopra il Petrarca" (1609), hvilke sidste foranledigede vidtløftige litterære Stridigheder.

Tastu (Sabine Casimir Amable), fransk Forfatterinde, født d. 31te Aug. 1791, Datter af en Kunstner Voïart, blev gift med en Boghandler, siden Bibliothekar Joseph T., og har udgivet en Mængde Digte, samlede i „Poésies" (1826), „Poésies nouvelles" (1834), „Chroniques de France" (episke Digte, 1829), desuden „Cours d'histoire de France" o. M.

Tatarer er det Navn, hvormed Russerne betegne det af Tyrker og Mongoler sammensatte Folk, som i det 13de Aarh. under Dshingiskhans og hans Sønners Anførsel underlagde sig baade Høiasien og Rusland selv. I lang Tid brugte man ogsaa i Europa at benævne alle Høiasiens krigerske Hyrdefolk T., idet man ved et Ordspil forbandt det med det latinske tartarus, paa Grund af disse Erobreres djævelske Grusomheder og Ødelæggelseslyst. Da Geographerne siden udfandt, at disse Hyrdefolk udgjorde trende særskilte Stammer, Tunguser (Mantschurer) længst mod Øst, Mongoler i Midten og Tyrker vestligst, gik Navnet T. meget af Brug, som formeentlig vildledende og indeholdende en Forvexling. De nyere sammenlignende Sprogstudier have imidlertid godtgjort, at alle disse tre Folk i Herkomst maae staae hinanden meget nær, da deres Sprog indeholde de meest gjennemgribende Overeensstemmelser. Det er ligesaa sikkert, at alle tre Nationers Levemaade paa de udstrakte Stepper er væsentlig den samme, ligesom deres Historie er ganske uadskillelig. Det er saaledes vist, at Dshingiskhan var af Herkomst en Mongol, men at Tyrkerne i den Grad vare talrige i hans Krigshære, at de Riger, som hans Efterkommere efterlode i Rusland (s. Mongoler), nemlig Astrakhan, Kasan, Krim og Sibirien, vare reent tyrkiske. Ogsaa de Levninger af disse Staters Beboere, som endnu i Rusland have bevaret den muhammedanske Religion og deres

Digitized by Google

gamle Sæder, tale et Tyrkisk, som fuldkommen er forstaaeligt for en Osmanner fra Constantinopel. Sultan Babu (s. d. A.), som 1526 stiftede et Rige i Indien, var fra Turkestan og hans fleste Krigere altsaa rene Tyrker. Alligevel benævnedes det altid mongolsk og Regenten Stormogul. Ligesaa er det sikkert, at det Folk, som 1644 undertvang China og endnu behersker det, vare tungusiske Mantschurer; det er imidlertid ganske sædvanligt hos engelske Forfattere at benævne dem T. Hvad der nu fornemmelig adskiller de tre Folkeslag, som kunne indbefattes under dette Navn af T., er deres Religion. Mongolerne og den største Deel af Tunguserne ere Buddhister, hvorimod Tyrkerne ere Muhamedanere. Da de alle ere fanatiske Barbarer, er deraf naturligviis opstaaet et vildt Nabohad. De nordligste Tunguser i Siberien og de tyrkiske Jakuter have dog endnu vedligeholdt den ældste shamanske Naturcultus.

Tatariet kaldtes i Middelalderen overhovedet Mellemasien, forsaavidt det beboedes af krigerske Hyrdefolk, s. den foregaaende Art. Siden adskilte man det Lille eller Europæiske T. d. e. Sydrusland eller Rigerne Krim, Kasan og Astrachan (s. disse Artt.), og det Store eller Asiatiske T., hvorved man forstod de nu ofte under Navnet Turkestan sammenfattede Lande Ø. for det kaspiske Hav indtil Ørkenen Kobi; heraf kalder man endnu ofte den østlige Deel (Turfan) det chinesiske eller høie T., den vestlige, lavere, det frie T.

Tatere (egl. vel Tatarer) er det i Danmark (især Jylland) brugelige Navn paa de tilbageblevne Levninger af Zigeunere.

Tatian fra Assyrien, en christelig Apologet i det 2det Aarh., levede sandsynligviis som Rhetor i Rom, blev omvendt til Christendommen af Justinus Martyr, og erhvervede sig mange Tilhængere ved sin asketiske Levemaade. T.'s „Evangelieharmonie" er gaaet tabt; hans „Oratio ad Græcos" er udgivet af Worth (1700).

Tatius (Titus) var efter Sagnet Konge over Sabinerne og drog efter Sabinerindernes Rov mod Romulus; men Striden blev fredelig bilagt, hvorefter T. i 5 Aar i Forening med Romulus herskede i Rom.

Tatovering kaldes den paa Sydhavsøerne og hos nogle indianske Stammer i Amerika (i Oldtiden hos Thracerne og andre Folk) herskende Skik, at prikke eller ridse Tegninger i Huden og ofte indgnide Stederne med en Farve, hvorved efter disse Menneskers Smag frembringes en Prydelse for Legemet, der for dem træder i Stedet for Pynt i Klædebragt (de fleste af hine Folk gaae nøgne). T. skeer fordetmeste i en ung Alder ved temmelig smertefulde Operationer.

Tatti (Jacopo), italiensk Billedhugger og Architekt, født i Florents 1477, død i Venedig d. 27de Novbr. 1570, var Elev af Andrea Contucci, efter hvem han optog Navnet Sansovino. Allerede som ung Mand bekjendt som Kunstner, gik han til Rom, hvor han, paa en kort Afbrydelse nær, forblev til 1527, og tilbrog sig Pavens Opmærksomhed, idet han turde concurrere med Aarhundredets berømteste Kunstnere. I Rom udførte han bl. A. en Statue af „Madonna med Barnet" (i St. Agostino) og byggede Kirken S. Giovanni dei Fiorentini. Roms Beleiring tvang ham til at flygte, men han standsede i Venedig, hvor han ved en Mængde storartede Arbeider i begge Fag erhvervede sig fast Sæde og et af de berømteste Navne i Venedigs Kunsthistorie. Han byggede Mynten, Bibliotheket, flere Kirker og Paladser, foruden mange Privatbygninger, og af hans Billedhuggerarbeider ere Broncedørene i S. Marco, Statuen af S. Marco di Ravenna og af Døberen i S. Maria del Frari de mærkværdigste.

Tatu, s. Bæltedyr.

Taube hedder en fra Liefland nedstammende, svensk adelig Slægt, af hvilken Følgende ere de meest bekjendte: Gustav Adolph T., tilsidst Feltmarskal og ophøiet i Grevestanden 1713, død 1732, var en af de meest udmærkede Krigere i Carl XII's Armee. Edvard Didrik T., Rigsraad, Overadmiral, ophøiet i Grevestanden 1734, død 1751. Hedvig Ulrika T., Datter af den Foregaaende, født 1714, blev i sit 17de Aar ansat ved Hoffet og vandt der den letsindige Kong Frederiks Kjærlighed. I Begyndelsen afslog hun alle Tilbud om at blive Kongens Maitresse, men da den efter Kongegunst higende Biskop Kalsenius forestillede hende, at Polygamie ikke var forbudt i Guds Ord men kun ved en kirkelig Lov, hvorfra Kongen kunde dispensere, lod hun sig tilsidst overtale til at lade sig vie til Kongen, uagtet dennes Gemalinde, Dronning Ulrika Eleonora, endnu levede. Ved flere Rigsdage yttrede sig en almindelig Uvillie over denne Skandale, uden at dog den forbryderske Forbindelse mellem Kongen og Hedvig blev ophævet. Hedvig døde allerede 1744, nogle Aar efterat hun var bleven ophøiet til tydsk Rigsgrevinde, og efterlod sig 2 Sønner, som under Navn af Hessenstein bleve udnævnte til tydske og svenske Grever, og af hvilke den ene tilsidst blev tydsk Rigsfyrste.

Tauler (Johan), berømt Mystiker og Prædikant, født 1290 i Strasburg, traadte 1308 ind i Dominicanerordenen, virkede senere som Prædikant i Strasburg og døde der d. 16de Juni 1361. Hans Prædikener, i hvilke han uden Frygt og Skaansel dadlede Tidens Skrøbeligheder og Laster, gjorde et mægtigt Indtryk. Af hans Skrifter og Prædikener bevaredes Meget i Haandskrift, og siden 1498 ere de udkomne i talrige Udgaver. En høitydsk Oversættelse er besørget af Schlosser („Predigten", 3 Bd. 1826; „Nachfolgung des armen Lebens Christi", 1833). — Sign. Schmidt: „Johannes T. von Straßburg" (1841).

Taunus hedder en ved Naturskjønheder udmærket, skovriig, paa mineralske Kilder, Metaller og Levninger fra Middelalderen riig Bjergmasse Ø. for Rhinen, i Hertugdømmet Nassau og de tilstødende Egne; dens største Høide er 2,500 F., Middelhøiden 1,500 F.

Taurien, Gouvernement i Sydrusland, indbefatter den Tauriske Halvø eller Krim og den ved Landtungen ved Perekop med samme forbundne Nogaiske Steppe N. for det asovske Hav; det er 1,164 □ M. stort med 600,000 Indb. Forresten s. Krim; paa Steppen boe muhamedanske Nogaier (s. d. A.).

Taurin er et farveløst, krystallisabelt Legeme, der kan faaes af Galden, navnlig af den heri-

Digitized by Google

værende Taurocholsyre; s. Galde og Glycocholsyre. Det har faaet en forhøiet Interesse i theoretisk Henseende derved, at det er lykkedes at fremstille det kunstig uden Organismens Medvirkning.

Tauris (Tabris) eller **Tebris**, Stad i den persiske Provinds Adserbeidschan, har en Mængde Mosteer, Karavanserais og Bazarer samt betydelig Handel. 100,000 Indb.

Tauriskos, Billedhugger fra Tralles i Lydien, var Elev af Menekrates og en af de berømteste Mestere af den rhodiske Skole, navnlig ved sit, sammen med Broderen Apollonios udførte, Værk i Marmor, „Dirkes Straf", kaldet nutildags „den farnesiske Tyr", s. Farnese.

Taurocholsyre, s. Galde og Glycocholsyre.

Taurus hedder i engere Betydning den indtil 13,000 F. høie Bjergkjede, som danner Sydranden af Lilleastens Høiland, s. Lilleasien. Det vigtigste Gjennemgangssted er de Ciliciske Passer N. for Tarsus. Hos nyere Geographer bruges Navnet T. undertiden om Irans nordlige Randbjerge indtil Hindukusch, ja endnu længere mod Ø.

Taurus er det latinske Navn paa Stjernebilledet Tyren i Dyrekredsen, s. Tyren.

Tausen (Hans), dansk Reformator, blev født 1494 af fattige Bønderfolk i Landsbyen Birkende ved Kjerteminde. Da han tidlig viste stor Lærelyst og fortrinlige Evner, blev han sat i Odense Skole, kom siden til Aarhuus under den navnkundige Morten Borup, og blev derpaa optagen i Korsbrødrenes Orden i Antvorskov Kloster. 1521 blev han i Kjøbenhavn optagen blandt de akademiske Borgere, og reiste det følgende Aar udenlands paa Klostrets Bekostning. Han besøgte de berømte katholske Universiteter i Löwen og Köln, men her blev han bekjendt med Luthers Skrifter og besluttede at drage til Wittenberg, hvor han i noget over 1 Aar var Luthers Tilhører. 1524 blev han uventet kaldt hjem og sat i Fængsel, da han frimodig bekjendte sin Hengivenhed for den lutherske Lære. Det følgende Aar blev han sendt til Viborg til Forstanderen for Johanniterklosteret, den for sin Skarpsindighed og Veltalenhed bekjendte Peder Jensen, for at denne skulde bringe ham til at forsage de kjetterske Lærdomme. I Viborg fandt han Leilighed til fra Vinduet i Fængslet at forkynde den evangeliske Lære for den Folkehob, der samlede sig her. Da Prioren mærkede, at han Intet udrettede med Strenghed, begyndte han at behandle T. paa en mildere Maade og tillod ham at prædike i Klosterkirken hver Søndag, efterat Munkene havde endt deres Aftensangstjeneste. Omringet af sine Tilhørere forlod han nu Klosteret, aflagde sin Ordensdragt og søgte Tilflugt i en anseet Borgers Huus. I Octbr. 1526 udstedte Kong Frederik I et Beskjærmelsesbrev for T., hvori han udnævnte ham til sin Capellan og gav ham Tilladelse til at prædike i Viborg, hvor han nu virkede i 3 Aar, og fik Reformationen almindelig antagen. 1529 blev han kaldet til Kjøbenhavn som Præst ved Nicolai Kirke, hvor han i kort Tid fik en Mængde Tilhængere. Paa Herredagen i Kjøbenhavn mødte T. som Repræsentant for det evangeliske Parti og overleverede Kongen en evangelisk Troesbekjendelse i 43 Artikler, som derefter daglig bleve forklarede i Helliggeistes Kirke. I Bekjendelsesskriftet saavelsom i et senere Modskrift mod Katholikernes Klageskrift havde T. den væsentligste Deel. I Slutningen af Aaret førte han en skriftlig Feide med Karmelitermunken Poul Eliesen. Paa Herredagen i Kjøbenhavn d. 24de Juni 1533 blev han anklaget for Kjetteri m. m. og derefter domfældt af Rigsraadet. Han maatte ikke prædike i Kjøbenhavn, ikke skrive Bøger, ikke opholde sig i Sjællands og Skaanes Stifter og ikke befatte sig med noget Præsteembede uden Bispoppens Tilladelse; ved Bortgangen fra Raadhuset var han dog mægtig nok til at beskytte sin værste Modstander, Bisp Joachim Rønnow, mod den forbittrede Folkehob, og kort efter fik han atter Tilladelse til at tage til Kjøbenhavn og prædike Evangeliet. Efter Reformationens Indførelse vedblev T. endnu en kort Tid at prædike i Kjøbenhavn og holde Forelæsninger ved Universitetet, indtil han i Febr. 1538 blev ansat som Lector ved Capitlet i Roeskilde. Den 30te April 1542 blev han i Kongens, Rigsraadets og samtlige Bispoppers Nærværelse af Bugenhagen indviet til Bisp i Ribe, hvorpaa han den følgende Dag tog Sæde i den kirkelige Forsamling, paa hvilken de 26 Riber-Artikler udstedtes. I de nærmest følgende Aar fungerede T. tillige som Lector eller Læsemester i Theologien. I 20 Aar virkede han med Nidkjærhed og Trofasthed i Evangeliets Tjeneste i Ribe, indtil han døde d. 11te Novbr. 1561. De vigtigste af hans Skrifter ere hans danske Oversættelse af de 5 Mosebøger (1535), hans Huuspostil og en Christi Lidelseshistorie. I Viborg er reist en Støtte til H. T.'s Minde. — Sign. J. S. V. Suhr: „T.'s Levnet" (1836); H. Knudsen: „H. T. og Reformationen i Viborg" i „Annaler for nord. Oldkynd. og Hist." 1847.

Tautochronisk Curve, s. Cykloide.

Tautologie (gr.) kaldes Betegnelsen af een Tanke ved flere eenstydige Udtryk.

Tavai-Punamu, s. Ny-Seeland.

Tavasthuus (finsk Hameenmaa) hedder (siden 1831) en Kreds (Lehn) i det russiske Storfyrstendømme Finland, 358 □ M. stor med 154,000 Indb. Paa Østgrændsen ligger Pæjænesøen. Hovedstaden T. har 2,500 Indb.

Tavletryk. Ved Farvning af Tøier med bestemte Figurer bruger man gjerne først at paatrykke Beitserne (s. d. A.) i de Figurer, man ønsker. Ved senere at udfarve Tøiet i Farvesupperne fremkomme og hefte de forskjellige Farver paa Tøiet kun paa de Steder, hvor Beitserne (i Figurer) ere anbragte. Ved T. derimod forstaaes en ligefrem Paatrykning af det „fortættede" Farvestof, f. Ex. reduceret Indigo, Jernsalte o. s. v. Ofte blandes samtidig Beitse og Farvestof med Fortætningsmidlet (Gummi, Stivelse o. s. v.), og Blandingen paatrykkes. T. anvendes som oftest, naar man vil anbringe enkelte Farver paa Tøier med mange Farver iforveien. De ved T. anbragte Farver ere ofte meget uægte og anvendes derfor nutildags sjeldnere uden at befæstes ved Vanddampe. Anvendelsen af Vanddamp har man nemlig fundet i mange Tilfælde at være særdeles tjenlig til i det Hele taget at forbinde Farverne varigere med Tøiets Fibrer, og for nærværende Tid anvendes de saakaldte Dampfarver

Digitized by Google

i stor Udstrækning baade for Bomuld, Uld, Silke og blandede Stoffer.

Tavola er et italiensk Flademaal af følgende Størrelse i danske □ Alen: Bologna $36,_{67}$. Toskana $86,_{45}$. Piemont (afskaffet) $96,_{47}$. Mailand $69,_{21}$. I de nye lombardiske Maal = 1 Are = $253,_{80}$.

Taxidermi, s. Udstopning.

Taxis, s. Thurn og T.

Taxter eller Priisbestemmelser, fastsatte af Regjeringen, vare i tidligere Tid meget almindelige og tildeels nødvendige for at sikkre Publicum ligeoverfor de Monopoliserede og Privilegerede, idet Concurrencen var udelukket. Nu ere T. af den Grund overflødige, og de ere derfor blevne afskaffede, undtagen i saadanne Tilfælde, i hvilke der kun tilstaaes et vist begrændset Antal Personer at concurrere, eller hvor der af Sikkerhedshensyn er givet en enkelt juridisk eller moralsk Person et Monopol.

Tay, Flod i Skotland, udspringer paa Grændsen af Perth og Argyle Shire, løber gjennem Indsøen Loch T. og falder i den af Nordsøen dannede Fjord Frith of T.

Taygetos, nu Pentedaktylon, er en høi Bjergkjede mellem Lakonien og Messenien, hvis vestlige Affald i Forening med den ligeoverfor liggende messeniske Bjergkjede danner den frugtbare messeniske Slette.

Taylor (Jeremy), berømt engelsk Theolog, født 1613 i Cambridge, stod i Kampen mellem Kong Carl I og Parlementet bestandig paa Kongens Side, blev efter Carl II's Thronbestigelse Biskop af Dower og Comor, Medlem af det irske Geheimeraad og Cantsler for Universitetet i Dublin. Han døde d. 13de Aug. 1677. T.'s mange Skrifter, som meest ere af asketisk Indhold, ere samlede af Biskop Heber (15 Bd., 1822).

Taylor (John), engelsk Philolog og Kritiker, født 1703 i Shrewsbury, beklædte flere geistlige Embeder, tilsidst ved Paulskirken i London og døde d. 4de April 1766. Han har især gjort sig fortjent ved sin Bearbeidelse af de attiske Talere. Ogsaa har han udgivet „Elements of civil law" (ny Udg. 1769).

Taylor (Thomas), engelsk Philolog og Mathematiker, født 1758 i London, død 1836 i Walloorth, levede længe under trykkende Forhold, indtil hans Velynderes Gavmildhed satte ham istand til at lade sin Oversættelse af Platos Værker trykke (5 Bd., 1804); senere fulgte Oversættelser af Aristoteles, Pausanias o. Fl.

Taylor (Zachary), nordamerikansk General og Statsmand, født d. 24de Septbr. 1784 i Staten Virginia, traadte 1808 som Lieutenant ind i Armeen og blev 1812 Capitain. I Kampen mod Indianerne avancerede han til Brigadegeneral; udmærkede sig især i Krigen mod Mexico (han vandt d. 22de og 23de Febr. 1847 en glimrende Seier over Santa-Ana ved Buena-Vista) og blev i Novbr. 1848 valgt til Præsident for de nordamerikanske Fristater. Denne Post beklædte T., hvis Sundhed var medtagen ved 48 Aars Krigstjeneste, dog kun lidt over 1 Aar, da han døde d. 9de Juli 1850.

Taylorske Sætning er en Fundamentalsætning i den høiere Analyse, først angiven af Englænderen Brook Taylor 1715 (født 1685, død 1731). Naar y er en Function af x, = fx, og x faaer en endelig Tilvæxt h, da maa y faae en tilsvarende k, og Sætningen lærer os at udvikle k i en Række efter Potenserne af h. Betegnes de deriverede Functioner (s. under Differentialregning) med $f'x$, $f''x$, $f'''x$ o. s. v., er

$$k = \frac{f'x}{1} h + \frac{f''x}{1.2} h^2 + \frac{f'''x}{1.2.3} h^3 + \ldots \text{ eller}$$

$$f(x + h) = fx + \frac{f'x}{1} h + \frac{f''x}{1.2} h^2 + \ldots\ldots$$

Heraf udledes en anden Sætning, som kaldes den Mac-Laurinske Sætning, og som lærer at udvikle fx efter Potenserne af x. Sættes nemlig i ovenstaaende Række x = o, og h = x, udkommer

$$fx = fo + \frac{f'o}{1} x + \frac{f''o}{1.2} x^2 + \frac{f'''o}{1.2.3} x^3 \ldots$$

...., hvor fo, $f'o$, $f''o$ o. s. v. betyder de constante Værdier, som fx, $f'x$, $f'''x$ o. s. v. modtage, naar x = o. Disse Rækker kaldes ogsaa den Taylorske og Mac-Laurinske Række.

Tazette, s. Narzissus.

Teaktræ, Tectona grandis, hører til Familien Verbenaceæ blandt de heelkronede Femtalsplanter. Det er et meget høit og slankt Træ med ægdannede, hele, temmelig smaa Blade og hvide, 5—6-deelte Blomster i rigtblomstrede Klaser, samt med 4-rummede Steenfrugter af en Hasselnøds Størrelse. T. hører hjemme i Ostindien; dets Ved er bekjendt som fortrinligt og meget varigt og anvendes meget til Skibe.

Tebet er den jødiske Maaned, der svarer til December, den 4de i det borgerlige Aar, som begynder med Tischri ɔ: September.

Tebris, s. Tauris.

Technik betyder overhovedet Kunst som Modsætning til Natur. Med Hensyn til Kunsten i strengere Forstand betegner det dennes mechaniske Udøvelse og den dertil fornødne Haandfærdighed og Detailkjendskab til Hjelpemidlerne. Nærmest forstaaes dog ved T. omtrent det Samme som ved Industrie, navnlig forsaavidt denne drives i større Omfang og understøttes af Kundskaber og Intelligens. Techniske Udtryk ere de for bestemte, ikke blot industrielle Fag særegne Betegnelser; teknisk Mechanik, teknisk Chemie ere disse Videnskaber behandlede med særligt Hensyn til Techniken (s. Mechanik, Chemie). — Technologie er en systematisk Beretning om de i Industrien benyttede Arbeidsmaader og Værktøier. Man deler den gjerne i den mechaniske T., der omfatter de Industriegrene, ved hvilke Materialet hovedsagelig kun undergaaer Formforandringer, og den chemiske T., der omhandler de Industriegrene, der hovedsagelig gaae ud paa at underkaste Materialet chemiske Behandlingsmaader. Grændsen mellem begge er ubestemt og underkastet Vilkaarlighed. Man har ogsaa villet gjøre Forskjel paa almindelig T., der skulde betragte Midlerne, Redskaber og Fremgangsmaader, for sig, og speciel T., der skulde behandle de til samme Øiemed benyttede Midler, ordnede enten efter Raastoffets eller efter Productets Natur; men i Reglen indskrænker man sig til een Behandlingsmaade. Tidligere kjendte man alene den specielle T., nu ordner man gjerne Detaillen efter Grundsætningerne i den almindelige T. og opnaaer derved store praktiske Fordele.

Digitized by Google

Techtonik (gr.) kaldes den Kunst, at anbringe billedlige Fremstillinger paa Træ- eller Metalgjenstande.

Te deum laudamus eller afkortet Te deum (lat.), d. e. „O, store Gud, vi love Dig" er Begyndelsesordene til den berømte Lovsang, som i Almindelighed tilskrives Erkebiskop Ambrosius af Mailand (374—97), hvorfor den ogsaa kaldes den ambrosianske Lovsang. Sagnet beretter, at i den Paaskenat 387, da Aurelius Augustinus, den berømte Kirkefader, blev døbt af Ambrosius i Kirken i Mailand, skulle disse To uden nogen foregaaende Aftale, ligesom ved guddommelig Indskydelse, have sunget denne Hymne i Vexelsang for Menigheden. Ambrosius havde begyndt, Augustin var fulgt efter, og havde endelig sluttet med de Ord: „in te, domine, speravi! non confundar in æternum". Sandsynligviis er det en latinsk Bearbeidelse af en østerlandsk Aftensang, som Ambrosius har oversat fra Græsk og indrettet for sit Kirkechor, og som derefter ogsaa er bleven indført i de afrikanske Kirker. Den latinske Oversættelse udbredte sig snart overalt i Vesterlandene. I det romerske Breviarium er den anordnet som staaende Lovsang, og siden den blev sungen ved Keiser Carl den Stores Kroning 800, er den bleven istemt ved enhver Keiserkroning. Luthers Oversættelse „Herr Gott dich loben wir" er fra Aaret 1533. I dansk Oversættelse findes den i alle danske Psalmebøger.

Teen kaldes en Barre af Form som en kort, flad Stang, hvori Guld og Sølv udstøbes, for at det beqvemt kan udvalses til en smal Plade. Fremdeles kaldes T. et spindende Organ, uden Hensyn til dets Charakteer (s. Spinding); man taler saaledes om en Haandteen, om T. paa en Rok, om Spindemaskiner af forskjellig Art med saa og saa mange T.

Teffeh er en tyrkisk Silkevægt = 610 tyrkiske Drachmer = $3,_{021}$ danske Pund.

Tefnu (Tefnet), en ægyptisk Gudinde, Mus Gemalinde og Søster, fremstilledes med et Løvehoved.

Tegea, en ældgammel Stad i Arkadien, havde et eget Gebeet, Tegeatis og blev i den ældste Tid beherskket af Konger. Indtil Slaget ved Leuktra fulgte den Spartas Politik, og derpaa traadte den i Spidsen for et Forbund mellem de arkadiske Stæder. Den holdt sig til ind i det 8de Aarh. e. Chr. Ruinerne af Byen, Palæo-Episkopi, ligge 1 Miil S. for Tripolitza.

Tegel (Erik Göransson), en Søn af Erik XIV's berygtede Yndling Göran Pehrsson, blev af Carl IX brugt til flere vigtige Hverv, uagtet det ved en kongelig Forordning var blevet bestemt, at intet Medlem af denne Slægt maatte bruges i Regjeringens Tjeneste. Han blev udnævnt til Herredshøvding og Kongens Privatsecretair og fik Bekræftelse paa Faderens Adelskab. En libet troværdig Anekdote beretter, at Carl kun paa den Betingelse bevilgede ham adelig Værdighed, at han skulde hedde Stegel (Steile), „thi det", sagde Kongen, „er din Faders Skjoldmærke", og at T. da skulde have betinget sig at faae borttaget et S fra det af Kongen foreslaaede Navn og saaledes var kommen til at hedde T. Under Gustav II Adolphs Regiering blev han udnævnt til Historiograph og døde 1636. Meest bekjendt er han bleven ved sine historiske Arbeider, af hvilke de vigtigste ere Gustav I's og Erik XIV's Historie.

Tegenaria, Huusedderkop (s. Edderkop).

Tegernsee hedder en af skovrige Bjerge omgiven og derfor af mange Reisende besøgt Indsø i det sydlige Baiern; den har sit Navn efter et 8 □ M. stort kongeligt Gods ved samme.

Teglsteen ere regelmæssige, af Leer tilberedte, Bygningssteen. T.-Fabrikationen var allerede i Oldtiden kjendt af Ægypterne, der rimeligviis vare dens første Opfindere, samt af Babylonierne, Grækerne og Romerne. De kolossale Mure om Babylon vare byggede af T.; ligeledes nævnes af den romerske Forfatter Vitruv flere Pragtbygninger i Athen, Sparta og Italien, som vare opførte af samme Materiale. Nutidens Mestre i Teglbrænderkunsten ere Hollænderne eller rettere deres Medhjelpere Lütticherne. I Hovedtrækkene bestaaer Fremgangsmaaden ved T.s Tilberedelse deri, at de formes („stryges") af sugtig Leer, tørres i Luften og derefter brændes ved en stærk Hede. Hvis Brændingen, der enten kan foretages paa fri Mark (Felt-Teglbrænderier) eller i dertil indrettede Ovne (Teglovne), reent udelades, kaldes Stenene raae og ere kun tjenlige til indvendige Mure, der ikke ere udsatte for Fugtighed eller Veirligets Indflydelse. T. have efter deres Form og Øiemed forskjellige Benævnelser. De almindelige firkantede, der bruges til Opførelse af Mure, kaldes Muursteen. Deres Længde gjøres for Forbandtets Skyld gjerne lidt mere end dobbelt saa stor som Breden. Ere de meget haardt brændte, kaldes de Klinker, der især egne sig til Vandbygningsarbeider. Til Tagdækning bruges Tagsteen eller Tagpander, der enten ere krumme eller flade (Tunger). Endvidere fabrikeres Fliser, der anvendes til Bund- og Gulvbedækning og ere meget tynde i Forhold til deres andre Dimensioner; Hvælvsteen og Brøndsteen, der ere kileformige; Gesimsteen af meget forskjellige Former o. fl. a.

Tegnekunsten bestaaer egentlig i, ved Hjelp af Linier at fremstille Gjenstande paa en Flade, men Benævnelsen Tegning bruges ikke sjelden om Afbildninger, frembragte ved andre Midler, saasnart blot ikke Anbringelse af Farver kommer til, eller da i det Høieste kun transparente Vandfarver (Coloreret Tegning). Sepia- og Tuschtegningen udføres saaledes med Pensel, Kridttegningen ofte med 2 Kridt (sort og hvidt, à deux crayons), og selv ved Blyants- eller Kultegninger forvidskes undertiden de bestemte Linier med Stuppen. Ved de nævnte Arter anvendes T. mere til at frembringe selvstændige Kunstværker, medens den paa den anden Side spiller en vigtig Rolle i Kunsten, idet Kunstnerne i alle Fag som oftest tegne Udkast til deres Compositioner (jfr. Skizze) eller gjøre forberedende Studier ved at aftegne enkelte Gjenstande, der skulde benyttes i deres Værk, eller endelig for Øvelses Skyld (som Elever) gjøre udførte Tegninger efter den levende Model, tegne en Act, forinden de gaae over til at male eller modellere efter Modellen. Malerne tegne ogsaa undertiden den Composition, de ville udføre, i samme Størrelse, som Maleriet skal have, og overføre denne ved Calquering paa det til Ma-

Digitized by Google

leriet bestemte Sted (s. Carton). Ordet Tegning bruges ligeledes ved Malerier om Gjengivelsen af Formen, ei alene i Omridsene, men i Henseende til den hele Modellering, i Modsætning til Coloriten (s. Farve). Jfr. Haandtegning.

Tegnér (Esaias), Sverrigs meest berømte Digter, blev født d. 13de Novbr. 1782 i By Sogn paa det saakaldte Wermlands Næs. Faderen, en Bondesøn fra Tegnaby i Småland, var da Comminister i By, men blev kort efter Sognepræst i Millesvik; han var en heldig Prædikant og en munter Selskabsmand. Moderen, en Præstedatter fra Wermland, hørte ligeledes til en gammel Bondeslægt og var en særdeles from og huuslig Qvinde. 1792 døde Faderen, og Aaret efter kom T. i Huset hos en Ven af denne, Assessor Branting, hvem han efter Evne hjalp i Contoirforretnigerne; sine ledige Timer anvendte han til at læse alle de Bøger, han kunde overkomme, besang Egnens smaa Begivenheder, ja skrev endogsaa et længere Digt, hvis Æmne han hentede fra Bølsungasagnet i Björners „Nordiska Kämpadater". Endelig i sit 14de Aar kom han til at studere, idet han fik Tilladelse til at deeltage i Underviisningen hos en Familie, hvor Broderen var Huuslærer. Han lærte nu de første Begyndelsesgrunde af Latin, Græsk og Fransk og lærte sig selv det engelske Sprog af Macphersons Oversættelse af Ossian, der gjorde et stærkt Indtryk paa ham. Da Broderen 1797 blev Lærer hos Bjergværkseier Christoffer Myhrman paa Råmen (i Nærheden af Filipstad), fulgte T. med ham og fik i sin nye Huusfader en anden Fosterfader, i hvis velforsynede Bibliothek han tilmed fik en riig Næring for sin Videbegjerlighed. Her gjorde han sit første Bekjendtskab med de gamle klassiske Sprogs Digterværker, hvilke han for en stor Deel studerede paa egen Haand; især omfattede han med Forkjærlighed Homer, og ofte maatte Kameraterne med Magt trække ham bort fra Bogen. 1799 blev han Student i Lund, hvor han blev i 2 Halvaar, sysselsat med stadige Studier, hvorefter han for 1 Aar tog Plads som Huuslærer i Småland. Ved sin Tilbagekomst til Universitetet blev han ansat som extraordinair Medhjelper ved Bibliotheket; 1802 tog han den philosophiske Candidatexamen og fik ved Promotionen s. A. Hæderspladsen. Kort derefter gjorde han et Besøg i sin Hjemstavn, hvor han forlovede sig med sin Velgjørers Datter, Anna Myhrman. 1803 blev T. Docent i Æsthetik, efterat han havde udgivet en Afhandling „De fabula Æsopica". Da dette imidlertid var en ikke-gageret Stilling og der var ringe Udsigt til hurtig Befordring, tænkte han for Alvor paa at forlade Universitetet; men da blev han 1805 udnævnt til Adjunct i Æsthetik og tillige til Vicebibliothekar, og nu giftede han sig 1806. Hidtil havde T., der i sig selv var indesluttet, ført et tilbagetrukket Liv, stadig stræbende at forskaffe sig en uafhængig Stilling. Nu, efterat han idetmindste tildeels havde opnaaet dette og derhos faaet sit eget Hjem, deeltog han med Lyst i det selskabelige Liv, hvor hans sprudlende Vittighed og rige Lune gjorde ham i høi Grad søgt. Hans poetiske Virksomhed, som han hidtil havde betragtet som en Bisag, blev paa samme Tid vakt til et friskere Liv, og ved de store Begivenheder i disse Aar, som mægtig grebe hans fædrelandskjærlige Sind, fik den en yderligere Impuls. 1808 skrev T. sin tyrtæiske „Krigssång för det Skånska Landtvärnet". Samme Aar begyndte han at holde Forelæsninger i Æsthetik, og 1810 udnævntes han til Professor. 1811 skrev han sit herlige Digt „Svea", for hvilket det svenske Akademie tilkjendte ham Præmie. Dette af varm Patriotisme glødende Digt, som begynder i pragtfulde Alexandrinere og fortsættes i frie dristige Rythmer, lagde egentlig Grunden til hans Berømmelse som Digter og frembragte et Vendepunct i den svenske Litteratur. 1812 udnævntes T. til Professor i Græsk og fik tillige Stäfvie Pastorat som Præbende; han blev da viet til Præst, hvilket gav Anledning til Digtet „Prestvigningen". Paa en Reise til Stockholm s. A. gjorde T. personligt Bekjendtskab med Leopold og andre af den ældre Skoles meest fremragende Litterater, ligesom han ogsaa indtraadte i „Göthiska förbundet". Hidtil havde T., endskjøndt han misbilligede den Bitterhed, hvormed Phosphoristerne angrebe flere af den ældre Skoles meest fremragende Mænd, forholdt sig neutral i den Strid, som allerede længe havde hersket i den svenske Litteratur. Nu udtalte han ligefrem sin Misbilligelse og optraadte ved flere Leiligheder (saaledes i en Tale ved Reformationen 1817, i Epilogen ved Magisterpromotionen i Lund 1820) advarende mod den Obscurantisme, som syntes at ville gjøre sig gjeldende gjennem den romantiske Skole i Tydskland og Phosphorismen i Sverrig. Især bidrog han til Phosphorismens Undergang ved de Digterværker, han paa samme Tid udgav: 1820 udkom den religiøse Idyl „Nattvardsbarnen", 2 Aar derefter Romanen „Axel" og endelig 1825 „Frithiofs Saga" (som dog tildeels allerede 1820 var udkommen i Tidskriftet „Iduna"); dette sidste Digt satte Kronen paa T.'s Berømmelse, det blev oversat paa de fleste civiliserede Folks Sprog og bragte saaledes hans Navn over hele Europa. Allerede 1824 var T. bleven kaldet og udnævnt til Biskop i Weriö, og 1826 forlod han Lund. Hans poetiske Virksomhed standsede nu vel ikke ganske, men blev dog hemmet ved de nye Forhold, hvori han saaledes indtraadte. Med Nidkjærhed varetog han Stiftets Anliggender, og navnlig blev Underviisningsvæsenet Gjenstand for hans varme Interesse, hvorom ogsaa hans Skoletaler vidne (udgivne iblandt „Tal vid särskilda tillfällen", 1831—42). Som Biskop deeltog T. i Rigsdagene 1828, 1834 og 1840. Endskjøndt han kun havde ringe Interesse for Politiken, kom han dog i Strid med den liberale Presse, hvis Maade at føre Oppositionen paa vakte hans Harme, og som han derfor skaanselsløst revsede. Dette virkede nedbrydende paa hans Humeur, som allerede iforveien var trykket ved et svagt Helbred (han havde 1833 for sit Helbreds Skyld maattet gjøre en Reise til Tydskland). Midt under Rigsdagen 1840 blev han greben af en Tungsindighed, som snart gik over til virkelig Sindsforvirring. Efter at have opholdt sig et Par Aar paa Daareanstalten ved Slesvig var han dog for saa vidt restitueret, at han atter

Digitized by Google

kunde overtage sit Embede; men i Efteraaret 1845 nødtes han til paany at søge Fritagelse for sine Forretninger. Han døde d. 2den Novbr. 1846. T.'s samlede Skrifter (større Digte, mindre Digte og prosaiske Skrifter) udkom 1847—51, udgivne tilligemed hans Biographie af hans Svigersøn C. W. Böttiger.

Tegneskifer, s. Sortkridt.

Teheran, Hoved- og Residentsstad i Persien, ligger i Provindsen Irak-Adschemi ved Foden af Bjergkjeden Elbrus (Albors). Den har et prægtigt Slot og nogle Paladser, men bestaaer ellers meest af usle Hytter. Om Vinteren, naar Hoffet opholder sig her, har den over 100,000 Indb., i den hede Aarstid ikke over 50,000.

Tehl er en chinesisk Regningsmynt ogsaa kaldet Liang = 10 Thsian = 2 Rd. 61⅔ ß dansk Rigsm. — T., chinesisk Vægt, s. Tail.

Tehuantepec hedder, efter en Flekke af samme Navn, et c. 530 □ M. stort, til Staten Vera Cruz i Mexico hørende Territorium (med omtrent 80,000 Indb.), som indbefatter den saakaldte Landtange ved T., der ligger imellem den af det stille Hav dannede Bugt ved T. og Bugten ved Vera Cruz, som den mexicanske Bugt afsætter. Denne omtrent 28 M. brede Landtange ligger c. 1,100 F. over Havet, og har ofte været Gjenstand for Planer til Anlæggelse af Forbindelsesmidler imellem begge Have. Først tænktes paa Anlæg af en Kanal; 1857 har et nordamerikansk Selskab erholdt Ret til at anlægge en Jernbane over samme.

Teiste (Uria), Fugleslægt af Alkernes eller Svartfuglenes Familie, kjendes let fra Alkerne (i indskrænket Forstand) ved det lige og spidse, ikke høie og sammentrykte Næb; ligesom Alkerne gaae de paa hele Foden. Teisten (U. Grylle) beboer Klippekysterne og Skjærgaardene ved de nordiske Kyster, saavel Nordsøens som Østersøens (f. Ex. Færøerne og Bornholm), men optræder især i stor Mængde paa de nordiske Fuglebjerge, i hvis nederste Belte den ruger i dybe Huller mellem de nedfaldende Stene og Gruus. Den lever især af Sandgrævlinger og „Teistefiske" og sees i Yngletiden idelig at dykke ned efter disse Fisk paa den lave Strand, for at made sine Unger dermed; naar man vil fange de voxne Unger til Føde, trækker man dem gjerne ud af Hulen med en Stok med en Jernkrog i Enden. Lomvien (U. troile) har omtrent samme Udbredelse som T. og ruger i det høie Norden i utrolige Skarer paa de steile Klippevægges Afsatser blandt andre Svart- og Svømmefugle; i Fugleskjelbene indtager den saaledes et høiere Belte end den egentlige T.

Teiskeskjæl, s. Tangspræl.

Tejo, s. Tajo.

Teju (Salvator Teguixin) er en i Amerikas Tropelande levende, stor, sort- og guulplettet Øgle af de ægte Firbeens Gruppe. Den bliver et Par Fod lang og spises.

Telamon, Søn af Aeakos, Konge paa Salamis, Fader til Ajas, var blandt Deeltagerne i den kalydoniske Jagt og i Argonautertoget; han ledsagede Hercules paa dennes Tog mod den trojanske Konge Laomedon.

Telamon er i Bygningskunsten Benævnelsen for en mandlig Billedstøtte, der anbringes som Bæremiddel.

Telegonos, en Søn af Odysseus og Circe, skal have anlagt Tusculum og Præneste.

Telegraphien (gr.) har til Hensigt at meddele Signaler i store Afstande, hvorved en Meddelelse kan finde Sted mellem Stationer, som ligge langt fra hinanden. De optiske Telegrapher, som siden ere fortrængte af de elektromagnetiske, bleve først bragte til almindelig Anvendelighed ved Brødrene Chappe i Frankrig omtrent 1790. Telegraphstationerne vare anbragte i Afstande af 1 til 1½ Miil fra hinanden, og paa dem var der opstillet et Apparat, hvis bevægelige Klapper eller Arme kunde bringes i forskjellige Stillinger, der enten kunde betyde enkelte Bogstaver eller hele Ord og Sætninger, som nærmere vare angivne i en Signalbog. Ved Hjelp af en Kikkert kunde den ene Stations Signal iagttages fra den næste og eftergjøres der, o. s. v. Paa saadan Maade kunde et Signal sendes fra Paris til Brest (150 M.) i henved 7 Minuter. Meddelelserne ved de optiske T. bleve imidlertid hyppig afbrudte ved Taage. Den elektriske T. lagde Gauß og Weber Grunden til 1833; men til almindelig Anvendelse kom den først efterat Steinheil, Wheatstone og Morse havde forbedret Apparaterne væsentlig. Den grunder sig paa den elektriske Strøms store Hastighed og fordetmeste paa dens magnetiske Virkninger. Hovedsagen er at kunne sende en elektrisk Strøm fra en Station til en anden. Strømmen frembringes ved et galvanisk Apparat og ledes igjennem en isoleret Metaltraad (Kobber eller Jern) fra Station til Station. Isoleringen skeer enten ved at ophænge Traaden ved Klokker af Glas eller Porcelain paa Træpæle, saa at den forøvrigt hænger frit i Luften (Luftledning), eller ved at omgive den med et isolerende Overtræk af Guttapercha og grave den ned i Jorden (underjordisk Ledning). Den sidste maa anvendes, naar Telegraphlinien skal passere større Vandmasser, men da maa Traaden ved Omvinding med Jerntraade beskyttes imod udvortes Vold. Hvor den kan anvendes, foretrækker man Luftledningen. Men Strømmen skal føres tilbage til det galvaniske Batteri, og dette skeer i Almindelig ved at sætte baade dette og den modtagende Stations Telegraphapparat i Forbindelse med Metalplader, som nedgraves i Jorden, hvorved denne, paa Grund af sin Fugtighed, kommer til at lede Strømmen tilbage. Telegraphsignalerne ere meget forskjellige. Wheatstones Apparat bestaaer af en Magnetnaal, omkring hvilken Strømmen føres i Vindinger, og som bringes til at gjøre Udslag til den ene eller til den anden Side efter den Retning, hvori Strømmen gjennemløber Vindingerne, hvilket atter beroer paa den, der affender Signalet. Her er altsaa to forskjellige Signaler; men som oftest bruges to Magnetnaale, hver med sin Ledning, og derved opnaaer man fire enkelte Signaler, af hvilke et Alphabet kan dannes. Morse's T. bestaaer af en Elektromagnet, som ved at omkredses af Strømmen bliver magnetisk, tiltrækker et Anker og derved trykker en Staalstift ind imod en Papirstrimmel, som af et Uhrværk føres forbi. Saasnart Strømmen afbrydes, gaae Ankeret og Stiften tilbage, og denne efterlader en synlig Fordybning i Papiret. Det er nu i Affenderens Magt enten kun at lade Strømmen

Digitized by Google

vare et Øieblik eller en noget længere Tid; i første Tilfælde frembringer Stiften en Prik, i sidste en Streg paa det bevægede Papir, og af disse to Signaler dannes Alphabetet. Bogstavtelegrapherne lade en Viser løbe rundt foran en Skive, hvorpaa Bogstaverne ere skrevne, og standse ved det Bogstav, der skal meddeles. Deres Indretning er temmelig indviklet og meget forskjellig. Den elektriske T. meddeler Signalerne med en langt større Hastighed end den optiske, navnlig igjennem Luftledninger; at der dog behøves en kjendelig Tid, hidrører meest fra Signalapparaterne, og ved de underjordiske eller undersøiske Ledninger derfra, at den nedgravede Ledning forholder sig som et Ladningsapparat, saa at den hele Traad maa lades, før Strømmen kan naae til dens anden Ende. — For Jernbanedriften ere T. Gjenstande af høieste Vigtighed, thi uden dem vilde ikke alene Sikkerheden for de Reisende lide, men hyppige Forstyrrelser i Driften vilde ei heller være til at undgaae. Da Telegraphsignalerne maae kunne ile forud for Jernbanetoget, for at skaffe de mulige Hindringer af Veien, kan der i det Hele taget kun benyttes tre forskjellige Slags, nemlig: akustiske, optiske og elektriske. Det simpleste akustiske Signal er det, der gives af Locomotiv-Damppiben. I Tydskland har man desuden paa enkelte Steder anbragt Klokkesignal- eller Blæsesignalsystemer mellem de forskjellige Banevogterstationer. I første Tilfælde gaaer der en Klokkestreng langs Banen fra den ene Station til den anden; i andet Tilfælde ere begge Stationer forbundne ved en Rørledning, der ved hver Station er forsynet med en Lufttryksmaskine og en Signalpibe. Trykkes ved Maskinens Hjelp Luften ind i Røret paa den ene Station, fremkaldes herved en Tone i Signalpiben paa den anden. De optiske T. ere enten faste eller bevægelige. De faste bestaae af høie Stænger, der ere opreiste i nogen Afstand fra Holdestederne eller paa andre særlige Puncter af Banen, f. Ex. ved Tunneler, ved betydelige Krumninger af Banen o. s. v., og paa hvilke der til Signalisering om Dagen opheises runde Kurve og om Natten Lanterner af forskjellige Farver. Istedetfor Kurve anvendes ogsaa Arme, der ere anbragte paa Toppen af Signalstængerne og lade sig stille i forskjellige Retninger. De bevægelige Signaler gives af Banevogterne ved Hjelp af Flag eller Lanterner, de holde i Haanden. Den elektriske T. giver sine Signaler enten ved at sætte Klokker i Bevægelse, eller ved Bogstavt., eller ved Morses T. (s. ovenfor).

Telemachos, Søn af Odysseus og Penelope, voxede op til Yngling under Faderens Fraværelse og gik, ledsaget af Athene i Mentors Skikkelse, paa Reiser for at søge Efterretninger om sin Fader. Han er Helten i Fénélons bekjendte Roman: „Les aventures de Télémaque".

Telemarken, øvre og nedre, hedde to Fogderier i Norge, som 1855 havde 44,000 Indb. Det hele Landskab bestaaer af flere jevnsides Dale, som fra Langfjeldenes store Bjergmasse gaae ned imod Havet. Disse Dale gjennemstrømmes af Elve, mange Steder udvidede til langstrakte Alpesøer, hvilke forene sig i de større Vandløb, Nid (Nisser) og Skiens Elv (s. disse Artt.), der falde ud ved Arendal og ved Porsgrund. T. har en storartet Alpenatur; Gausta Fjeld og Rjukand Fos findes her. De sydligere af dens mange Bjergrygge ere dog saa lave, at de bære frodige Barskove, hvorfor ogsaa Districtet har stor Udførsel af Trælast. Forhen var T. meget uveisomt, nu er det derimod gjennemskaaret af Norges nyeste og kostbareste Veianlæg og meget besøgt af Reisende. Paa to af dets Indsøer findes Dampskibe, og fra Norsjø til Skien er anlagt en Kanal. Fædriften har altid været røgtet med Omhu, og T.s Qvægrace ansees for den melkerigeste i Norge. Af Metaller findes nogle mindre betydelige Kobberanvisninger, samt Bolviks og Holdens Jernværker.

Teleostei, s. Benfisk.

Teleskop (gr.) er en almindelig Benævnelse paa Kikkerter (s. d. A.) men anvendes oftest kun om Speilteleskoperne, det vil sige Kikkerter, hvor Objectivlindsen erstattes ved et Huulspeil. Speilteleskopet skyldes Newton, der troede, at det var umuligt at befrie Lindserne fra deres Farveadspredelse; men siden Dollond opfandt Achromatismen, ere de mere og mere gaaede af Brug. Berømte ere de saakaldte Kjæmpeteleskoper af William Herschel og Lord Rosse, af hvilke det første havde et Speil paa 4, det sidste et paa 6 Fods Diameter, men det synes dog, som om de ikke ganske have svaret til Forventningerne. I den senere Tid har Foucault i Paris udført flere T. med forsølvede Glasspeile, der synes at have givet gode Resultater.

Tell (Wilhelm), Hovedhelten i de schweiziske Sagn om Landets Befrielse fra de østerrigske Hertugers Aag, var fra Bürglen i Canton Uri, Forpagter af en Vor Frues Abbedie i Zürich tilhørende Meierigaard og Svigersøn af Walter Fürst. Da Landfogden Geßler for at prøve Gemytterne havde ladet en Hat opstille og befalet Enhver at hilse for samme, vilde T. ikke gjøre dette, og blev derfor greben og ført for Geßler, der tvang ham til at vise sin Færdighed som Bueskytte ved at skyde et Æble af sin Søns Hoved (d. 19de Novbr. 1307). Da T. lykkelig havde udført dette, men paa Geßlers Spørgsmaal om, hvorfor han havde stukket en anden Piil til sig, ligefrem erklærede, at denne havde været bestemt for Geßler, hvis Skuddet var mislykket, lod den tyranniske Landsfoged ham atter fængsle og føre med sig i en Baad over Vierwaldstädtersøen. Underveis opkom en stærk Storm; T. blev løsladt for at styre Baaden og udførte dette lykkelig, men sprang iland paa en Klippeflade (Tellsplatte) og undslap. Derefter skjød han Geßler i en Huulvei ved Küßnacht. Han skal have kjæmpet med ved Morgarten og være druknet 1354 ved at redde et Barn. — Efter nyere Undersøgelser tilhører alt dette dog Sagnene og ikke Historien. Sml. Hisely „Guillaume T." etc. (1826); Ideler „Die Sage von T." (1839); s. Schiern i „Hist. Tidsskrift" 1ste Bd.

Tellez (Gabriel), mere bekjendt under Navnet Tirso de Molina, berømt spansk dramatisk Digter, født 1585 i Madrid, død 1648 som Prior i Klostret i Soria, var efter Lopez de Vega og Calderon ubetvivl Spaniens største dramatiske Digter. Hans Stykker, 300 i Tallet,

Digitized by Google

udmærkede sig ved Liv, Afvexling, Vid og et glimrende Sprog.

Tellier (Michael le), Ludvig XIV's sidste Skriftefader, blev født 1643 i Vire i Normandiet, traadte i sit 18de Aar ind i Jesuiterordenen, i hvilken han ved sin fanatiske, herskesyge og ubøielige Charakteer, der var forenet med Færdighed i alle diplomatiske Kunstgreb, kom til at spille en stor Rolle. Først besattede han sig med historiske Studier, men kastede sig derefter paa Polemiken og angreb i mangfoldige Skrifter Jansenismen. Paa Grund af sin Kampdygtighed blev han Ordensprovincial og 1709 efter Pater Lachaises Død den franske Konges Skriftefader. Han øvede nu en uindskrænket Indflydelse paa Ludvig XIV til Fordeel for Jesuiterne og til Skade for Jansenisterne. Han satte igjennem, at Paven fordømte Quesnels Oversættelse af det nye Testamente, og bidrog væsentlig til, at Bullen Unigenitus, der fremkaldte saa megen Strid i Frankrig, blev udstedt. Efter Kongens Død 1715 ophørte hans Indflydelse; han blev af Erkebiskoppen af Paris, Cardinal Noailles, forviist først til Amiens og derefter til La Fleche, hvor han døde 1719.

Tellur er et Grundstof (et Metalloid), opdaget 1782 af Müller von Reichenstein. Det forekommer meget sjelden deels gediegent, deels i Forbindelse med forskjellige Metaller, som Tellurvismuth, Tellursølv o. fl. I reen Tilstand er det metalglindsende, næsten tinhvidt, sprødt og krystallinsk; det kan smelte, er flygtigt ved en stærk Rødglødhede, antændes, naar det ophedes i Luften, og brænder da med blaa Flamme til Tellursyrling, der er et fast Legeme. I Forbindelse med mere Ilt danner det endvidere Tellursyre; med Brint danner det Tellurbrinte, en farveløs Luftart, der lugter som Svovlbrinte. Det kan fremdeles indgaae Forbindelser med de fleste andre Metalloider og Metaller, og forholder sig i sine Forbindelser i det Hele taget meget liig Svovlet og Selenet.

Tellus (lat.) kaldtes hos Romerne Jorden især som Verdenslegeme og som Gudinde, s. Gæa.

Telte bruges i det Frie for at afgive Dækning for Personer eller Ting mod Veirligets Indflydelser; de dannes af Lærred, der ved Liner, Stænger og Pløkke udspændes og befæstes.

Telmessos, en fordum blomstrende Grændsestad mellem Karien og Lycien ved den efter den benævnte Telmessiske Bugt, i Nærheden af det nuværende Macri, overgav sig frivillig til Alexander den Store og kom senere under det pergameniske Rige.

Temere litigans (lat.) kaldes den, der kun af Trættekjærhed eller uden Grund fører Proces. Den, som af Retten findes at have udviist et saadant Forhold, skal efter den danske Lovgivning ved Dommen straffes med en Bøde, den saakaldte Mulct for unødig Trætte.

Temes, Flod i Ungarn, udspringer i den banatiske Militærgrændse og falder efter et Løb af 58 M. nedenfor Pancsova i Donau. Efter denne benævnes Banatet T., c. 327 □ M. med henved 900,000 Indb.

Temesvar, stærkt befæstet Stad i Banatet Temes (i det østlige Ungarn), Hovedstad i det østerrigske Kronland Voivodskabet Servien, har mange Fabriker og levende Handel. 21,000 Indb. — T. blev efter flere med stor Tapperhed afslaaede Beleiringer 1552 erobret af Tyrkerne, som holdt sig i Besiddelse af samme, indtil Prinds Eugen af Savoyen fratog dem samme 1716.

Temme (Jodocus), bekjendt baade som Retslærd, Politiker og Novellist, er født d. 22de Octbr. 1799 i Lette i Grevskabet Rheda i Westphalen. Efter at være traadt i den preussiske Statstjeneste beklædte han her flere Retsbetjentembeder, og blev i Aaret 1848 Overlandretsdirector i Münster. I den preussiske Nationalforsamling var han en af Førerne for Venstre; han var ogsaa Medlem af den tydske Nationalforsamling, og blev paa Grund af Deeltagelse i Stuttgardter-Beslutningerne anklaget for Høiforræderi samt, skjøndt han efter 9 Maaneders Fængsel blev frikjendt, afskediget af Statstjenesten. Efter dernæst i Aarene 1851 og 1852 at have redigeret „Neue Oderzeitung" i Breslau, blev han kaldet som Professor til Zürich. Af hans talrige juridiske Skrifter ere de vigtigste: „Lehrbuch des preußischen Civilrechts" (2det Opl. 1846), „Lehrbuch des preußischen Strafrechts" (1853) og „Lehrb. des schweiz. Strafrechts" (1855).

Tempe er Navnet paa en ved sin henrivende Naturskjønhed berømt, af Digterne ofte besungen Dal i Thessalien mellem Olympos og Ossa, der hvor Peneus baner sig Vei mellem disse Bjerge. Den hedder nu Passet ved Lykostomo.

Tempel kalde Væverne undertiden et Spændetræ til at udspænde Tøi i Breden.

Tempel (lat. templum) betød oprindelig et afsondret, indviet Sted, og dernæst den paa dette Sted opførte hellige Bygning. T. brugtes derpaa ikke alene om Romernes egne men om alle Nationers Religionsdyrkelsen viede Bygninger, hvorvel hver Nation havde sit eget Navn dertil. Endnu bruger man ikke sjelden Ordet T. om en christelig Kirke. T. i Jerusalem, Jødernes hellige Bygning, opførtes første Gang af Kong Salomo paa Moria Bjerg, og nævntes efter Kongen, idet før ham et Telt, Tabernaklet, havde været det hellige Forsamlingssted. Babylonierne ødelagde Salomons T., men Serubabel opførte efter Exilet det andet T., som Herodes den Store ombyggede efter en meget udvidet Maalestok. Dette sidste T., hvori Christus lærte, ødelagdes ved Titus's Erobring af Jerusalem.

Tempelherrer eller **Tempelbrødre** (Fratres militiæ templi, equites Templarii) er Navnet paa Medlemmerne af en under Korstogene opstaaet geistlig Ridderorden, der stiftedes 1118 af Hugo af Payens og Gottfred af St. Omer i Forbindelse med 7 andre franske Riddere, som aflagde det Løfte med deres Sværd at beskytte Pilegrimene paa Veien til Jerusalem. Deres Tilbud blev modtaget med Glæde af Kong Balduin II, og for Patriarchen i Jerusalem aflagde de dernæst foruden det særskilte Løfte tillige de 3 sædvanlige Munkeløfter. Kongen indrømmede dem derpaa Bolig i en Fløi af sit Palads, der stødte op til den østlige Side af Pladsen for Salomos Tempel, og deraf fik Ordenen sit Navn. Abbed Bernhard af Clairvaux udvirkede, at Pave Honorius II paa Kirkeforsamlingen i Troyes 1128 stadfæstede Ordenen og gav den som Ordensdragt en hvid Kappe og et rødt Kors. Ordenens Segl fremstillede 2 Riddere paa een

Digitized by Google

Heſt. Bernhard af Clairvaux gav ogſaa Ordenen dens første Ordensregel i 72 Artikler. Efter Kirkeforſamlingen reiſte Hugo af Payens med ſine Riddere omkring til de europæiſke Hoffer, og overalt fandtes Fyrſter, Grever og Herrer, der vare villige til at iføre ſig den hvide Kappe og ſkjenke Ordenen Godſer og Landeiendomme. Med 300 Riddere af de ædleſte Familier vendte han tilbage til Palæſtina, og medens Ordenen her udmærkede ſig ved heltemodig Tapperhed, voxede Antallet af rige Ordensbrødre og europæiſke Stormænds Gaver med en forbauſende Hurtighed. Efterhaanden opſtode nu Ordensſtatuterne, der ſamledes og ordnedes 1247—66. Optagelſe fandt Sted i det forſamlede Capitel, til hvilket ingen Fremmed havde Adgang. Ved Siden af de adelige Riddere ſtode tjenende Brødre (fratres servientes), der igjen deeltes i Vaabenbrødre (armigeri, frères servants d'armes) og Haandværksbrødre (famuli, frères servants des métiers), ſom ved Forbindelſe med det ſtorartede Samfund opnaaede en Anſeelſe og Betydning i det borgerlige Samfund, ſom de i hine Tider ellers ikke kunde gjøre Regning paa. Af ſamme Grund ſluttede ogſaa mange verdslige Perſoner af alle Stænder ſig til Ordenen ſom Affilierede, og fandt deſto lettere Optagelſe, jo rigere de vare. Fra 1172 fik Ordenen ſine egne Geiſtlige og Capellaner, ſom maatte være af adelig Fødſel og ſtode umiddelbart under Paven, men tillige vare ſaa afhængige af Ordenen, at de efter Capitlets Beſlutning kunde lægges i Lænker. I Spidſen ſtod Stormeſteren, ſom havde fyrſtelig Rang. Foruden Storcomthuren eller Storprioren beſtode Ordenens høieſte Embedsmænd af Seneſchallen, der nød ſtore Forrettigheder og i Stormeſterens Fraværelſe traadte i dennes Sted; Marſchallen, der foreſtod Krigsvæſenet og havde Overtilſyn med Vaaben og Heſte; Storpræceptoren, der fordeelte Boligerne og var Skatmeſter; Drapieren, der opbevarede Klædningerne og hvad dertil hørte; Turkopolieren (formodentlig af Turcos pellere), Befalingsmand for det lette Rytteri; og endelig Generalviſitatorerne, hvis Værdighed dog ikke ſom de øvrige var livsvarig. 150 Aar efter ſin Stiftelſe talte Ordenen 20,000 Riddere, 9,000 Comthurier, Balleier, Commender og Tempelgaarde og umaadelige Grundeiendomme, af hvilke Indtægterne løbe op til 54 Mill. Francs. — Saalænge Palæſtina var i de Chriſtnes Beſiddelſe, var Jeruſalem Ordenens Midtpunct og Stormeſterens Sæde; derefter var Øen Cypern en lang Tid Hovedſædet; ſenere forenedes den overveiende Magt i Frankrig, hvorfra ogſaa de øvrige Provindſer bleve ſtyrede. Da Ordenens Magt og Rigdom tiltog, udartede den efterhaanden, og mange T. hengave ſig til alle Slags Udſvævelſer. Dens udſtrakte geiſtlige Jurisdiction og overordentlige Privilegier vakte Miſundelſe hos Klereſiet, og endelig fandt Ordenen i den franſke Konge Philip IV eller den Smukke en ligeſaa gridſk og herſkeſyg ſom henſynsløs Modſtander. Ordenens Indflydelſe forekom ham farlig for den kongelige Magt, og han ønſkede at tilegne ſig dens Rigdomme. Han lokkede den ſidſte (den 22de) Stormeſter Jakob Molay til Frankrig under Paaſkud af at aftale et nyt Korstog og lod derpaa paa een og ſamme Dag denne og alle i Frankrig levende T. fængſle. Anklagepuncterne gik iſær ud paa, at Ordenen fornegtede Chriſtus, tilbad Afgudsbilledet Baffomet (Muhamed) og drev unaturlig Vellyſt. Underſøgelſen blev ledet med den ſtørſte Grusomhed og ſkyede hverken Uretfærdighed eller Voldsgjerninger. Paa Pinebænken tvang man enkelte T. til at tilſtaae, hvad man forlangte. Paven, Clemens V, i Avignon, der var afhængig af Frankrig, maatte imod ſin Villie give ſit Navn til, og paa Kirkeforſamlingen i Vienne 1312 ophævede han Ordenen ſom kjetterſk. Den blev nu forfulgt over hele Europa, men intetſteds ſaa grusomt ſom i Frankrig. Den Sidſte, ſom henrettedes, var Stormeſteren, der døde paa Baalet d. 19de Marts 1314, efterat han høitidelig havde proteſteret mod alle Beſkyldninger for Kjetteri. Det er vanſkeligt at afgjøre, hvor vidt Ordenens Skyld er gaaet; den ſynes at have begaaet Forræderi imod de chriſtelige Intereſſer i Orienten og at have heldet til en antinomiſtiſk Gnoſis. — Sml. Moldenhawer: „Proceß gegen den Orden der Tempelherren" (1492); Fr. Münter: „Statutenbuch des Ordens der T." (1794); Wilcke: „Geſchichte des T.-Ordens" (3 Bd., 1826—35); Havemaann: „Geſchichte des Ausgangs des T.-Ordens" (1846).

Efter Julirevolutionen optraadte offentlig i Paris 1831 en hemmelig Forening, der udgav ſig for en ved en naſbrudt Stormeſterrække afledet Fortſættelſe af den gamle Tempelherreorden. Disſe nye T. udgave deres Religion for en Uraabenbaring, der var forplantet gjennem de græſke og ægyptiſke Myſterier, af hvilke ogſaa Moſes havde øſt; den var bleven fornyet af Chriſtus, og ved Johannes og hans Efterfølgere var den kommen til T.s Stormeſtere ved eſoteriſk Overlevering, og ſom den eneſte ſande Chriſtendom (église chrétienne primitive) ſkulde den ſtyrte den romerſke Kirke. I Paris morede man ſig en Tidlang over disſe nye T.s paafaldende Gudsdyrkelſe og Klædedragt, og de forſvandt derefter ſnart igjen.

Temperamaleri kaldes den Fremgangsmaade, de ældre Malere før Opfindelſen af Oliemaleriet anvendte ved Malerier paa Træ eller Lærred, undertiden ogſaa paa Muur iſtedetfor Fresco. Farvernes Bindemiddel var Æggehvide. T. har Frescomaleriets Lyshed, medens det tilſteder en udførligere Behandling end dette, men ſtaaer tilbage for Oliemaleriet i Dybde og Kraft, om end ei i Varighed.

Temperament (lat.) betyder egentlig et Formildelſesmiddel, dæmpende Middel, Middelvei imellem to Yderligheder. Iſærdeleshed betegnes derved den ſæregne Blanding af Legemets forſkjellige Vædſker, ſom fordum almindelig antoges at betinge Individets ſædvanlige og eiendommelige Sindsbeſkaffenhed, hvilken derfor ogſaa betegnes ved T. Man adſkiller ſædvanlig 4 T., det ſangvinſke, det phlegmatiſke, det choleriſke og det melancholſke.

Tempere en Granat eller et Brandrør er at afpasſe dette ſidſtes Brændetid paa en ſaadan Maade, at Granatens Sprængning ſkeer i det Dieblik, man ønſker; det ſkeer ſom ofteſt ved at

Digitized by Google

afskjære Brandrøret til en bestemt Længde (s. iøvrigt Art. Projectil).

Tempesta (Antonio), italiensk Maler og Kobberstikker, født i Florents, død 1630, var Elev af Titi og Cardi, og en af de første, der malede selvstændige Landskaber og Bataillemalerier. Han var et Talent med en uhyre Opfindelsesevne, hvorom han har efterladt det bedste Vidnesbyrd i sine talrige (omtrent 1,500 Blade), med en sikker Naal udførte Raderinger.

Tempesta, s. Molyn (Peter).

Temple heed forhen en 1222 opført Bygning i Paris, som var Tempelherrernes Ordenshuus. Efter disses Udryddelse 1812 blev den overgiven til Johanniterne; under Revolutionen indrettedes den til et Statsfængsel, hvor bl. A. Ludvig XVI tilbragte sine sidste Dage. I Aaret 1816 stiftede Prindsessen af Bourbon-Condé et Nonnekloster i T.

Temple (Sir William), engelsk Diplomat og politisk Skribent, født 1628 i London, traadte 1661 ind i det irlandske Parlement, men brugtes fra 1665 af det engelske Hof i flere vigtige diplomatiske Sendelser (1667 sluttede han Tripelalliancen, 1668 Freden i Aachen). Siden levede han i Stilhed og døde 1698. Til hans „Works" (1750 og 1814) føiede Swift hans „Memoirs" (1709) og „Letters" (1710).

Tempo (ital.) kaldes i Musiken den større eller mindre Hurtighed, hvori et Stykke skal foredrages. T. betegnes i Reglen med italienske Ord, som sættes over Stykket, saasom Adagio, Andante, Allegro o. s. v., og endnu nøiagtigere kunne bestemmes ved Tillægsord, saasom vivace, con moto, non troppo o. s. v. Dog bliver en saadan Tempobetegnelse altid meget ubestemt; aldeles nøiagtig kan T. kun bestemmes ved Metronomet (s. Art. Taktmaaler).

Tempus, i Fleertallet Tempora, kaldes i Grammatiken de forskjellige Former af Verbet, ved hvilke de forskjellige Tider af samme betegnes.

Tenaille er et Værk med Hovedlinier, som danne indadgaaende Vinkler; om det tenaillerede Fæstningssystem s. Art. Fæstning. T. bruges ogsaa som særeget Navn for Gravsaxen, der er et i Fæstningsgraven foran Courtinen beliggende lavt Værk.

Tenakel er i Bogtrykkerierne Navnet paa en lille, med en Spids i den nederste Ende forsynet flad Stok, der tjener til at holde Manuscriptet ved Hjelp af en Klemme (Divisorium). — I Apotheket og hos Chemikerne er T. en, sædvanlig firkantet, Ramme, over hvilken der udspændes Tøi, hvorigjennem man fier eller filtrerer forskjellige Opløsninger o. s. v.

Tenasserim hedder et 1,300 □ M. stort engelsk Landskab i Bagindien, hvilket forhen hørte til Birmanernes Rige.

Tender. Locomotiverne bruge imellem de enkelte Stationer, hvor de kunne forsynes, endeel Vand og Brændsel, der gjerne slæbes med paa en egen umiddelbart bag Locomotivet befæstet, af Jernblik forfærdiget Vogn, der kaldes T. Samme Navn tillægges Skibe, der ere lastede med Steenkul til Forsyning af Dampskibe, naar disse paa Grund af Artilleriet, stærk Besætning og dens Proviant selv ikke kunne indtage Tilstrækkeligt. Tenderlocomotiv kalder man et Locomotiv, der er sammenbygget med sin T., altsaa selv bærer sit Vand og Brændsel.

Tenebrio, s. Skyggebille.

Tenedos, tyrkisk Bogdscha-Adassi, en lille bjergfuld, men frugtbar Ø med 6—7,000 Indb. under tyrkisk Overherredømme, blev bekjendt i Oldtiden ved Trojas Beleiring, da det var ved den, at Grækerne skjulte deres Flaade, da de gave sig Mine af at ville hæve Beleiringen og drage hjem. Den var bekjendt for sine Pottemagerarbeider og sin Viinavl. Hovedstaden T. eller Tineda, tyrkisk Bogdscha, paa Nordostsiden, med 2,500 Indb. og en Havn, er som Nøglen til det vestlige Indløb til Dardanellerstrædet af stor strategisk Betydning for Tyrkerne.

Tenerani (Pietro), italiensk Billedhugger, født i Torano ved Carrara 1789, var først i Rom Elev af Canova, senere af Thorvaldsen, for hvem han udførte flere Arbeider efter Skizzer. Efter dennes Død er T. Hovedet for den italienske Billedhuggerskole, og udsender bestandig fra Thorvaldsens gamle Værksteder nye anseelige Arbeider, idet der ikke alene fra Rom, men ogsaa ofte fra Udlandet overdrages ham ærefulde Hverv. Allerede 1819 vandt hans „Psyche" stort Bifald, ligeledes den 1821 fuldendte liggende „Venus". Senere større Arbeider ere S. Francesco i Neapel, St. Ligorius i Peterskirken i Rom. Interessante Arbeider i christelig Kunst er „Nedtagelsen af Korset", stort Basrelief i Marmor i Torlonias Kapel i Laterankirken, og Gravmælet over Hertuginde Lante i Maria sopra Minerva, begge i Rom. Det vigtigste Arbeide, der for Tiden beskjæftiger Kunstneren, er det kolossale Monument over Pius VIII, bestemt til Peterskirken. Blandt Portraitstatuerne findes maaskee T.'s meest vellykkede Arbeider. De vigtigste ere Ferdinand II af Neapel i Bronce, opstillet i Messina, Bolivar i Bronce (i Columbia), Grev Rossi, Grev Orloff o. fl.

Teneriffa, den største, vigtigste og folkerigeste blandt de canariske Øer, 41 □ M. stor med 90,000 Indb., har i Midten den over 11,000 F. høie Vulcan Pico de Teyda. Om dens Beskaffenhed o. s. v. s. Canariske Øer.

Teniers (David), den Ældre, flandersk Maler, født 1582 i Antwerpen, død 1649, var Elev af Rubens, og sluttede sig senere i Rom til A. Elzheimer. Han malede deels Landskaber og Scener af Folkelivet, som Landsbyfester, Markskrigerscener, Tobakstuer, deels chemiske Værksteder med alle deres snurrige Apparater, deels historiske Emner, navnlig St. Antonius, hvis Fristelser gav Leilighed til at fremføre mange underlige Skikkelser. Hans Arbeider forvexles undertiden med Sønnens, David T. den Yngre, født 1610, der var Elev af sin Fader, og senere af A. Brauwer. Denne malede omtrent samme Emner som Faderen, men overgik ham langt, ikke alene i kunstnerisk Dygtighed ved Udførelsen, men ogsaa i Opfindelsesevne, Friskhed og Lune, idet T. den Yngre er en af den flanderske Malerskoles aandrigste og frugtbareste Kunstnere. Hans Talent blev længe ikke anerkjendt, men idet Berømmelsen begyndte, blev den næsten strax europæisk. T. døde 1690 i Brüssel. Begge Kunstnere have raderet nogle Blade.

Tennessee, nordamerikansk Fristat, omgiven mod N. af Kentucky og Virginien, mod Ø. af

Digitized by Google

Nordcarolina, mod S. af Georgien, Alabama og Missisippi, mod V. af Arkansas og Missisippi, fra hvilke den skilles ved Floden Missisippi, er 2,150 □ M. stor med noget over 1 Mill. Indb., af hvilke 240,000 ere Slaver. Landet er mod Ø. gjennemstrøget af lave Bjerge, Udløbere fra Alleghany; det Øvrige er bølgeformigt eller fladt Land. Paa Vestgrændsen flyder **Missisippi**, igjennem Landet løber **Cumberland** og T., der falder i Ohio. Jordbunden er frugtbar; Hovedproducterne ere Mais, Tobak og Bomuld. — Methodister, Baptister og Presbyterianerne ere de talrigste Religionssecter. T. regjeres af en paa 2 Aar valgt Gouverneur; den lovgivende Magt udøves af et Repræsentanthuus (høist 99 Medlemmer) og et Senat (høist 33). Hovedstaden er Nashville. — T. hørte oprindelig til Nordcarolina, coloniseredes først 1757 og optoges 1796 i Unionen. Da det i Foraaret 1861 kom til et Brud i denne, sluttede T. sig til de Confødererede Stater.

Tennyson (Alfred), engelsk Digter, født 1810 i Lincolnshire, studerede i Cambridge og optraadte allerede 1830 med en Samling Digte, som vandt lidet Bifald. Efterhaanden erkjendte man dog hans rige Phantasie, poetiske Selvstændighed og smukke Versbygning, han er nu Publicums saavelsom Dronningens Yndling, og hans „Poems" ere udkomne i mange Oplag.

Tenor, en af den menneskelige Stemmes 4 Hovedarter, er den høieste mandlige Stemme. T. ligger imellem Alt og Bas, har den 2den Mellemstemme i blandet 4-stemmig Sang og de øverste Stemmer i Mandsqvartet.

Tenos, nygræsk **Tino**, en af de cykladiske Øer i det græske Archipelagus, danner med den nærliggende Ø Andros Eparchiet **Tino** og tæller paa 3¼ □ M. 22,000 Indb. En Hovedudførselsartikel er Marmor. T. er det eneste Sted i Grækenland, som endnu frembringer den berømte Malvasierviin.

Tenotomie (gr.), Senesnit, Seneoverskjæring, er en i den senere Tid i Chirurgien med megen Fordeel benyttet Operation, som bestaaer i Overskjærelsen af strammende Sener og Baand, Noget, som navnlig er et uundværligt Hjelpemiddel ved de orthopædiske Cure.

Tenrek, s. Borstesviin.

Tenthredo, s. Bladhveps.

Tenuirostres, s. Tyndnæbede.

Teos, en i Oldtiden blomstrende Stad i Jonien, var Anakreons Fødeby; for at undgaae Persernes Herredømme udvandrede senere den største Deel af Indbyggerne til Abdera i Thracien.

Teplitz, s. Töplitz.

Teppe. Om Vorbugs T. s. Vorbug. Vævede T. udføres paa mange forskjellige Maader, tildeels ved en compliceret Vævning, hvorom særskilte Artikler meddele det Fornødne. T. væves enten med afpasset Mønster som Divantepper eller i Stykker med fortløbende Mønster og en Brede svarende til Mønsterets, ligesom ved Tapetpapir. Disse bør væves med Regulator, for at de enkelte Mønstere kunne passe sammen, naar flere Breder samles. Hovedmaterialet er grov Kamuld, dog ofte med skjulte Hampetraade til at styrke Væven; Fæhaar benyttes dog ogsaa til T. med simpel Vævning — gjerne stribede paalangs — tykke, grove og billige. Af mere compliceret Vævning ere de engelske T., hvor Mønsteret fremkommer ved at skjule og frembrage Traadene i rette Tid med Islæt af forskjellig Tykkelse. Tyrolertepper og Trappetepper ere omtrent eens, kun at Kjede og Islæt ere ombyttede; de have kun paa den ene Led Uldtraade, der ganske skjule det andet System af Traade, hvormed de danne en ribbet Væv, helst uden andet Mønster end Striber. Vil man uden at skade Sammenhængen have vidtløftigere Mønstre, saa gaaer man helst en af to andre Veie. Enten væver man T. dobbelt (Kidderminstertepper), ja endog tredobbelt (skotske T.) og lader overalt kun de Traade, man har Brug for i Mønsteret, komme frem paa Retten; eller man væver T. som Fløiel, der faaer hele sin Styrke af den skjulte Grund, hele sit Mønster af Polkjeden eller Polislætten. Dette kan nu atter være uopskaaret Fløiel (Brysseler T.) eller opskaaret Fløiel (Plydstepper) eller endelig et Slags Fløiels Broderi (Savonneritepper).

Teratologie (gr.) er i Physiologien Læren om Misdannelser, Misfostre.

Terazzo eller **venetiansk Estrik**, s. Estrik.

Terbium er et meget sjeldent Metal; s. Erbium. Dets Ilteforbindelse Terbinjord er neppe endnu kjendt i fuldkommen reen Tilstand.

Terburg (Gerhard), hollandsk Maler, født 1609 i Zwoll, malede i sine yngre Aar meest Portraiter, hvoriblandt et Billede med 60 Figurer, forestillende Gesandterne fra alle Europas Hoffer, der vare samlede i Münster for at afslutte den westphalske Fred 1648. Efter at have opholdt sig i forskjellige Lande og gjort Lykke ved sin Person og sin Kunst, nedsatte han sig i Deventer, hvor han i de saakaldte „Conversationsstykker", Scener fra den elegante Verden, især den qvindelige, erhvervede sig forøget Berømmelse, formedelst den Aandfuldhed og Dygtighed, hvormed de ere udførte. De fleste Malerisamlinger besidde værdifulde Billeder af T. Han døde 1681.

Terceira, en af de azoriske Øer, 10¼ □ M. stor med 40,000 Indb., er bjergfuld og vulkansk men frugtbar. Hovedstaden er Angra. Forresten s. Azorerne. — Da Øen under Kampen mellem Dronning Maria da Gloria og Dom Miguel var bleven hiin tro, oprettede Grev Villaflor (s. den følg. Art.) 1829 her et Regentskab i Dronningens Navn, og Dom Pedro samlede 1832 sine Stridskræfter her for at begynde Kampen mod Usurpatoren Dom Miguel; s. Portugals Historie.

Terceira (Hertug af), Greve af **Villaflor**, portugisisk Marskal og Statsmand, født omtrent 1790, traadte tidlig i Krigstjeneste og blev 1826 Oberst og Brigadegeneral. Som legitim og oprigtig Tilhænger af den af Dom Pedro 1826 givne Forfatning og af den unge Dronning, bekjæmpede og fordrev han den migelistiske Partigjænger Marquis'en af Chaves, men maatte snart vige for Dom Miguel selv og flygte ud af Landet. V. gik da over England til Azorerne, stillede sig paa Øen T. i Spidsen for et Regentskab (s. den foreg. Art.) og foretog herfra i Juni 1833 et seirrigt Tog til Algarve, hvorpaa han efter Seiren ved Almada gjorde Ende paa Dom Miguels Herredømme; iforveien var han bleven udnævnt til

Digitized by Google

Hering af T. I Aaret 1836 kom han i Spidsen for Regjeringen, men maatte flere Gange vige for Septembristerne. I Aaret 1846 blev T. i Oporto tagen tilfange af Insurgenterne. Siden var han Medlem af Statsraadet og Præsident for den øverste militære Ret, og døde d. 26de April 1860. T. var en tapper og redelig Mand, som Statsmand og Politiker var han ikke dygtig.

Terebella er en Slægt af Rørorme (s. d. A.), hvis Rør dannes af Dynd, Sand eller Skalstumper og hvis Forende har en stor Busk af lange men simple, bløde og tynde Føletraade; bagved dem, paa Ryggen, sidde 2—6 røde Gjællebuske. I Reglen er Terebellernes Rør befæstet til Skaller ell. desl. T. cirrata er almindelig i vore Have, hvor Bunden er blød og leret.

Terebratula, s. Brachionopoda.

Teredo, s. Pæleorm.

Terek, Flod i Kaukasien, udspringer paa Kaukasus, løber igjennem Høibjergene og Kabarda'en og falder efter et Løb af 67 M. i det kaspiske Hav. Imellem T. og Kuban ligger den Terekske Steppe; langs med Floden ligger en Række smaa, især af Kosakker besatte Forter til Beskyttelse af Grændsen imod de urolige Bjergfolk, Tereklinien.

Terentianus Maurus, en latinsk Grammatiker, født i Afrika henimod Slutningen af det 1ste Aarh. e. Chr., har under Titlen „De literis, syllabis, pedibus et metris liber" forfattet et Digt over Prosodie og Versemaal. Udg. af Lachmann (1836).

Terentius var Navnet paa en romersk plebejisk Slægt. Blandt de mere bekjendte Medlemmer kan nævnes Cajus T. Varro, der som Consul 216 f. Chr. tilligemed Lucius Æmilius Paullus tabte Slaget ved Cannæ. — Til samme Slægt hørte Cicero's første Gemalinde Terentia, fra hvem han lod sig skille 46 f. Chr. efter et mere end tredivеaarigt Ægteskab.

Terentius (Publius) med Tilnavnet Afer, romersk Lystspildigter, født c. 194 f. Chr., kom som Slave med den romerske Senator Publius Terentius Lucanus til Rom, fik senere Friheden og omkom 155 f. Chr. ved et Skibbrud. Vi have af ham 6 Comoedier, der udmærke sig ved Fiinhed og Elegance i Sproget; de ere alle Efterligninger eller Omarbeidelser af græske Originaler. Udg. af Stallbaum (6 Bd., 1830—31), Eberling (Kbhvn. 1834).

Terkelsen (Søren) var Kammertjener hos Christian IV og derpaa Tolder i Glückstad. Han oversatte (efter det Tydske) en paa den Tid berømt fransk Hyrderoman „Astrea" og udgav desuden Oversættelser af samtidige anseete tydske Digtere under Titel „Astree Sjungechor". Endvidere leverede han „Dafnis' Natteklage" og Oversættelser af en paa den Tid yndet hollandsk Bog o. s. v. Enkelte af hans Viser vare i lang Tid meget yndede; hans Versification er ogsaa ofte ret flydende, og flere Steder i hans Arbeider savne ikke poetisk Værd.

Termes, s. Termit.

Termin (lat.) er i Retssproget overhovedet Betegnelsen for enhver Tidsfrist, der enten i Lovgivningen eller ved Parternes Overeenskomst er fastsat enten som den, efter hvilken Noget skal skee (terminus a quo), eller som den, inden hvilken Noget skal skee (t. ad quem). I den danske Lovgivning bruges dette Udtryk imidlertid specielt om de Tidspuncter, der i visse Arter af Gjeldsforhold (nemlig naar der er udstedt et paa aarlig Rente lydende Gjeldsbrev, en saakaldet staaende Obligation) efter Lovens Bydende skulle være fastsatte for Betalingens Erlæggelse, og som ere den 11te til den 18de Juni og den 11te til den 18de December.

Terminus executionis, s. Execution.

Terminere er et Udtryk, der betegnede de saakaldte Tiggermunkes Betlen. Ethvert Kloster eller Hospitium, som tilhørte en Tiggermunkeorden, havde nemlig sit bestemte District (terminus), til hvilket det maatte indskrænke sig ved sine Indsamlinger; Indsamlerne kaldtes derfor ogsaa terminarii.

Terminisme kaldes i Theologien den Lære, som antager, at Gud har givet ethvert Menneske en bestemt Naadesfrist (Termin), efter hvis Udløb han ingen Tilgivelse kan vente, dersom han ikke forinden har omvendt sig, og at denne Naadesfrist falder indenfor det jordiske Livs Grændse. Denne Lære er eiendommelig for Qvækerne, men er ogsaa bleven forsvaret af protestantiske Theologer. Den saakaldte terministiske Strid foranledigedes saaledes ved et Skrift af J. G. Böse, Diakon i Sorau (død 1700): „Terminus peremtorius salutis humanæ, d. i. die von Gott in seinem geheimen Rathe gesetzte Gnadenzeit, worinnen der Mensch, so er sich bekehrt, kann selig werden, nach der Verfliessung aber nachgehends keine Frist mehr gegeben wird" (1698). Titlen angiver fuldstændig den Hovedtanke, der ligger til Grund for dette Skrift. Striden fortsattes, indtil den frembrydende Rationalisme tilintetgjorde Interessen for saadanne Spørgsmaal.

Terminus var en romersk Grændsegud, til Ære for hvem Numa Pompilius opførte et Alter paa den tarpeiiske eller capitolinske Høi og indstiftede Festen Terminalia.

Termiterne (Termes) høre til de Insecter, der ikke gjennemgaae nogen Forvandling, og blandt disse igjen til Netvingerne (Neuroptera); blandt disse udmærke de sig ved en mindre smekker Legemsbygning end hos Døgnfluer og Guldsmedde, en mindre skarp Sondring af Legemets Afsnit, noget mere udviklede Følehorn, og ved 4 lange, smalle, eensdannede og eensbyggede Vinger med faa gaffelgrenede Ribber; Mundbelene ere vel udviklede og danne en Bidemund ligesom hos de andre hjelmkjæbede og netvingede Insecter. T. ere lyssky, farveløse Dyr, der bestandig holde sig skjulte og ikke komme frem for Dagens Lys uden netop for Forplantningens Skyld; i Tropelandene ere de bekjendte under Navnet „hvide Myrer". De spille der en stor Rolle ved at ødelægge og bortskaffe dødt Træ, men høre ogsaa til de meget frygtede Dyr, der anrette store Ødelæggelser paa Bohave, Bøger, Papirer, Tømmer i Bygninger o. s. v. Da de aldrig komme frem for Dagens Lys, mærker man dem ikke, førend Alt er udgnavet og kun den ydre tynde Skal staaer tilbage, og det Hele saa pludselig styrter sammen til en Bunke af Støv. Ogsaa i visse Dele af Sydeuropa findes der T., f. Ex. ved Wien, i Portugal og i Vestfrankrig, hvor de

Digitized by Google

f. Ex. have truet Skibsværfter og Arsenaler med Undergang. T. leve sammen i store Selskaber, bestaaende foruden af de vingede Hanner og Hunner, der Intet bestille, af kjønsløse, vingeløse Arbeidere, der udføre alle forefaldende Arbeider, opføre Rederne, udgrave Gangene o. s. v., samt af ligeledes kjønsløse og vingeløse, men meget storhovede og med store sylddannede Kindbakker udstyrede Soldater, der forsvare Samfundet mod Angreb og føre Tilsynet med Arbeiderne. Larverne see fra først af næsten eens ud, men altsom de voxe og gjennemgaae flere Hudskifter, bliver det lettere at skjelne, om de skulle udvikle sig til Hanner, Hunner, Arbeidere eller Soldater; som „Nympher", inden de endnu ere blevne bevingede, sees de rudimentære Vinger allerede i deres Vingeskeder paa Ryggen af de vordende Hanner og Hunner. Hos den europæiske T. (T. flavipes) har man overbeviist sig om, at der findes 2 Sæt Hanner og Hunner, et større og et mindre, af hvilke hiint frembringer flere Æg end dette, og som udvikles og forplante sig til forskjellig Tid; men hvilken forskjellig Rolle de egentlig spille i Termitstaten, er endnu ubekjendt. Ligeledes har man overbeviist sig om, at de saakaldte „kjønsløse" Arbeidere og Soldater ikke, som i andre Insectstater, alene ere Hunner, hvis Kjønsredskaber ikke ere komne til Udvikling, men ogsaa Hanner, hos hvilke det tilsvarende Forhold er tilstede. Efter tilendebragt Forvandling sværme de kjønnede T. en smuk Aftenstund ligesom Myrerne, men falde snart til Jorden med tabte Vinger; mangfoldige af dem gaae til Grunde og fortæres af Dyr og Mennesker. Men nogle reddes dog af Arbeiderne og bringes tilbage til Rederne eller afgive Udgangspunctet for Dannelsen af et nyt Bo og et nyt Samfund. Hunnernes Bagkrop svulmer efter Befrugtningen uhyre op paa Grund af Æggenes Udvikling og udspiles i den Grad, at Dyret kan opnaae en Længde af flere Tommer; altsom Æggene lægges, bringe Arbeiderne dem til de for dem bestemte Rum i de forskjellige Dele af Termitboet. Nogle Arter beboe dødt Træ og have deri deres Gange; andre tage Ophold i Træerne og bygge der Reder enten af sammenæltede Plantedele eller af Leer eller Jord, som opnaae en betydelig Fasthed og indeholde en Mængde uregelmæssige Rum, medens dækkede Gange snoe sig ned ad Træstammerne til Jorden, for at T. kunne komme frem og tilbage uden at udsættes for Sollyset; atter andre bygge paddehatformede, alenhøie Bygninger paa Jorden med mange uregelmæssige Rum og Gange i det Indre, og atter andre opføre aldeles kjæmpemæssige kegledannede Høie af Leer, der skulle blive indtil 5—6 Alen høie og ere saa faste, at man kan staae paa dem. I Bunden af dette Termitbo findes der et større Kammer, Dronningecellen, omgivet af Rum, der afgive Opholdssteder for Arbeidere og Soldater, Forraadskamre og Opfostringsceller. Gjennem hele Bygningen snoe sig Gange, der tjene til at sætte de forskjellige Afdelinger i Forbindelse med hverandre, og dækkede Gallerier gaae ud til alle Sider, enten gravede under Jorden eller opførte henad denne, for at sikkre Beboerne mod deres Fiender, Lyset og Myrerne. De bedste Iagttagelser, som haves over T., skyldes i ældre Tid Smeathman, i senere Tid Lespès.

Ternate hedder en bjergfuld og vulcansk men frugtbar Ø blandt Molukkerne, s. d. A.

Ternauxgarn er Garn af Kachemirgedens (den thibetanske Geeds) Uld. **Ternauxshawler** kaldes undertiden de franske af T. vævede Shawler.

Terne er en Combination af 3 blandt et hvilketsomhelst Antal af Gjenstande (Elementer), saaledes at de Combinationer, der indeholde de samme Elementer, kun i forskjellig Orden, regnes for een, saa at abc, bca o. s. v. kun ere een og samme T. Antallet af T. i n Elementer er $\frac{n(n-1)(n-2)}{1.2.3}$. F. Ex. 90 Tal give $\frac{90.89.88}{1.2.3}$ $= 117480$ T. See Permutationer.

Terne (Sterna) er en Fugleslægt af Maagernes Familie med kort Hals, lave Been, smaa Fødder, lange, spidse, sabeldannede Vinger, langt, lige og spidst Næb og lang, i Reglen gaffeldannet Hale; de ere mindre end Maagerne, hvide eller sorte af Farve, fortrinlige Flyvere og udmærkede Styrtedykkere; de leve af Fisk og andre Vanddyr, som de hente op af Vandet. I Levemaade ligne de iøvrigt Maagerne, ere som disse selskabelige, larmende, skrigende Fugle, der ere i idelig Bevægelse og ruge paa den bare Strand samt made deres Unger endog nogen Tid, efterat disse ere blevne flyvefærdige. De fleste af vore Arter leve kun ved Havets Kyster (S. cantiaca, minuta, arctica, caspia), nogle tillige ved ferskt Vand (S. hirundo) eller endog der alene (S. nigra); ogsaa ved Tropelandenes Kyster lever der Arter af denne artrige Slægt.

Terne kaldes ofte i Møller Fodleiet (s. Lav) til Langjernet, navnlig i dets simpleste Form, som et nogenlunde terningeformigt Stykke Bronce.

Terni, det gamle Interamna (Tacitus's Fødeby), Stad i Delegationen Spoleto i den forhenværende Kirkestat, har mange Levninger fra den romerske Oldtid. 8,000 Indb.

Terning, s. Cubus.

Terpander, en græsk Lyriker c. 650 f. Chr. fra Antissa eller efter Andre fra Methymna paa Lesbos, blev kaldet til Sparta, hvor han optraadte som en anden Orpheus. De under hans Navn opbevarede Brudstykker findes hos Schneidewin „Delectus poesis Græcorum" (1839).

Terpentin, Terpentinbalsam, er en naturlig Balsam (s. d. A.), der udflyder af sig selv eller især ved Indsnit i forskjellige Arter Pinus, navnlig Fyrren, Granen og Lærketræet. Oprindelig var det Balsamen af Terebinthos (vor nuværende Pistacia terebinthus), der kaldtes T., senere overførtes dette Navn paa en heel Klasse Balsamer, der meer eller mindre ligne hverandre. Det er sædvanlig tykke, seige, stundom kornede Vædsker af Consistents som Honning, af særegen Lugt og Smag, uopløselige i Vand, men opløselige i Viinaand. Der gaaer forskjellige Arter i Handelen; de vigtigste af disse ere: Almindelig tyk T. (Terebinthina communis), der faaes af Pinus sylvestris, P. rubra M., P. abies o. fl.; Strasburger T. af Pinus picea er mere tyndflydende og mere gjennemsigtig end førstnævnte; Fransk T. af Pinus pinaster; Venetiansk T., Terebinthina veneta, faaes af Pinus larix, er lysegul, klar og gjennemsigtig; den

Digitized by Google

anvendes endeel i Medicinen til forskjellige Plastre, Salver o. s. v., fremdeles til Fernisser, Politur o. s. v.; Ungarsk T., ungarsk Balsam, faaes af Pinus pumilio H.; Carpathisk T., carpathisk Balsam, Cedrobalsam, faaes af Pinus cembra L., den er næsten vandklar, gjennemsigtig og lugter enebæragtig; Canadisk T., canadisk Balsam, af Pinus balsamea, P. canadensis, er lysegul og bruges ligesom den foregaaende bl. A. til Sammensøining af Glassene ved achromatiske optiske Instrumenter; Cyprisk T. af Pistacia terebinthus o. fl. — Disse forskjellige Arter T. kunne alle betragtes som bestaaende af en ætherisk Olie, Terpentinolie, og en Harpix; ved Destillation (med Vand) kan man erholde Olien overdestilleret, medens Harpixen bliver tilbage i Destilleerapparatet. Af de forskjellige Arter T. faaer man paa denne Maade forskjellige Arter Terpentinolie, der besidde meget forskjellig Lugt og forskjellige Egenskaber. Den almindelige Terpentinolie, der gaaer i Handelen, faaes paa denne Maade af Terebinthina communis (s. ovenfor); det er en farveløs, tynd Olie af en særegen, ikke behagelig Lugt; henstaaer den i Luften, optager den Ilt, og iltes herved lidt efter lidt til en Harpix; ved Destillation kan saadan Olie atter befries fra den indeholdte Harpix og bruges da meget under Navn af Camphin (s. d. A.) som Belysningsmateriale til Belysningsvædske, Gasspiritus o. s. v. (s. Belysning), som Opløsningsmiddel o. s. v. Raa Terpentinolie benyttes meget af Malerne, til Fernisser, som Opløsningsmiddel for forskjellige Stoffer, i Medicinen o. s. v. Ved Paavirkning af Varme (f. Ex. ved Destillation uden Anvendelse af Vand), af forskjellige Syrer o. s. v. omdannes Terpentinolien let til andre Varieteter med andre Egenskaber, men uden at der foregaaer nogen Forandring i det relative Forhold af dens Bestanddele (Kulstof og Brint, hvoraf den er sammensat). Ogsaa synes den Olie, der oprindelig er tilstede i Træerne, at være en anden end den af den tykke T. udvundne; ved at destillere Grenene af Fyrren med Vand, faaer man nemlig en ganske anden, næsten vellugtende Olie, men som ved Behandling med Kalihydrat omdannes til sædvanlig Terpentinolie. Lader man Terpentinolien henstaae i længere Tid med Vand (hurtigere ved Tilsætning af noget Salpetersyre og Viinaand) saa omdannes den til et ufarvet, smukt krystalliserende Legeme, Terpin, Terpentinoliehydrat, der er uden Lugt; og behandles dette med selv det ringeste Spor af en eller anden Syre, saa omdannes det ved dennes katalytiske Indvirkning til en meget stærkt lugtende, flygtig Olie, Terpinol; begge disse Stoffer have kun Interesse i theoretisk Henseende. Ledes Saltsyre til Terpentinolie, dannes herved to Forbindelser, en fast og en flydende; s. Dadyl. — Den ved Destillation af den tykke T. tilbageblivende Harpix smeltes for at fjerne Vand o. s. v., og saaledes faaes den da som en sortebrunn, temmelig haard og sprød Masse, der gaaer i Handelen under Navn af Colophon (s. d. A.), kogt T., Violinharpix o. s. v. (s. Piniinsyre og Harpix); den bruges endeel i Medicinen, til Lak, Fernisser, Sæbe, Gasbelysning o. s. v. Efterat Hovedmassen af T. er vunden af Træerne, lader man det, der senere flyder ud af Ribserne, sidde og hærdne i Luften; paa denne Maade faaer man: almindelig Fyrreharpix, Galipot, Thus commune o. s. v.; smeltes dette i længere Tid, saaledes at det næsten fuldstændig berøves sin ætheriske Olie og Vand, faaes: guul Harpix, burgundisk Beeg, hvid Beeg o. s. v., under hvilke Navne der gaaer Harpixer i Handelen, som ere identiske eller kun meget lidet forskjellige.

Terpentinfamilien, s. Anacardiaceæ.

Terpodion kaldes et af S. D. Buschmann opfundet Musikinstrument, hvorved Tonerne frembragtes ved at rive smaa Træstave mod en ved Trædning i Svingning sat Valse.

Terpsichore, en af de 9 Muser, var Gudinde for Dandsekunsten og Chorsangen.

Terracina, Stad i den forhenværende Kirkestat ved de pontinske Sumpe og Grændsen af det forrige Kongerige Neapel, har mange Levninger fra den romerske Oldtid. 8,000 Indb.

Terra Catechu, T. japonica, s. Gambier.

Terracotta betyder egentlig brændt Leer; men derved forstaaes kun de finere Slags Leer med en saa stærk Indblanding af Jern, at de ved Brændingen faae en smuk, varm Tone, og som derfor benyttes saavel til egentlige Kunstsager, helst af moderat Omfang, som til andre finere Leervarer. Da T. ikke er glaseret, taber det let sin friske Farve og kan ikke fuldkommen gjenvinde den ved Vadskning.

Terra de sienna, s. Bolus.

Terra di Lavoro, d. e. Agerdyrkningslandet, kaldes den nordvestlige Deel af det forrige Kongerige Neapel, som nu er en Deel af Kongeriget Italien; Hovedstaden i samme er Capua.

Terra firma (lat.), Fastlandet, kaldtes forhen i Modsætning til Øerne, deels Republiken Venedigs Besiddelser i Norditalien, deels og fornemmelig (spansk Tierra firme) den nordlige Deel af det spanske Sydamerika, især deleshed Landtangen ved Panama mellem Bugterne ved Darien og ved Panama.

Terrain betegner i Almindelighed Jordoverfladen og dens Beskaffenhed. I militær Henseende bliver T. af Vigtighed især med Hensyn til Spørgsmaalet om dets Fremkommelighed og dets Overskuelighed; man inddeler derfor de forskjellige Slags T. med Hensyn til den første Egenskab i det aabne, det gjennemskaarne (coupeerede), det blandede og det ufremkommelige T. og med Hensyn til den sidste Egenskab i det overskuelige og uoverskuelige T. Men foruden denne T.s almindelige Charakteer blive ogsaa de enkelte Terraingjenstande, der kunne være naturlige (som Sletter, Høider, Vandløb o. s. v.) eller kunstige (som Bygninger, Bropas, Veie o. s. v.) af største Betydning for Taktiken, forbi der af disse kan dannes taktiske Støttepuncter, Forsvarslinier, Operationslinier og Operationsaffnit. Terrainlæren behandler Jordoverfladens forskjellige Former; dens anvendte Deel indbefatter Recognoscering, Fremstilling og Afbenyttelse af T.

Terra sigillata, Segljord, s. Bolus.

Terrasse kaldes i Havekunsten 1) enhver trappeagtig anlagt, med Blomster indfattet eller besat Plads, en Anlægsmaade, der hyppig be-

Digitized by Google

nyttedes i den franske Havestiil; 2) de paa et straatliggende Terrain anbragte lige Jordflader, der staae som Etager eller Trin over hverandre.

Terre-plein er Terrainet indeni et Værk, altsaa ved en Fæstning Voldgangen og den udfyldte Bastions indre Rum.

Terricola, s. Regnorm.

Territorialsystem kaldes i Kirkeretten den Lære, ifølge hvilken Landsherren som en Bestanddeel af sine Majestætsrettigheder besidder Herredømmet over den i Landet værende evangeliske Kirke. Det Eiendommelige i dette System ligger ikke deri, at Kirken beherskes af Staten og behandles efter verdslige Principer, thi dette kan ogsaa finde Sted ved Episkopal- og Collegialsystemet, men i den Anskuelse, at Landsherrens Kirkeregimente flyder sig fra hans Overhøihed over Landet og skal besørges som Green af Statsmagten. Paa Reformationens Tid forandrede Øvrighederne den hidtil bestaaende Religionstilstand, idet de ansaae sig for berettigede til paa Grund af Majestætsretten at nøde deres Undersaatter til at antage Reformationen, efter den Regel: cujus regio, eius religio. Dette gav i Tydskland Anledning til mange Forviklinger i Tiden mellem Religionsfreden og den westphalske Fred, da enhver katholsk Fyrste, som kom til Herredømmet i et evangelisk Land, naturligviis strax fordrede, at Undersaatterne skulde blive katholske igjen. Ved at fastsætte Normalaaret 1624 gjorde den westphalske Fred en Ende paa disse idelige Forandringer, men den anerkjendte tillige udtrykkelig Retten til at reformere (jus reformandi) som en Deel af Majestætsretten. I Modsætning til Episkopalsystemet (s. d. A.), der uddannedes i Begyndelsen af det 17de Aarh., udvikledes T., især af Christian Thomasius, der uden videre henførte alle de saakaldte biskoppelige Rettigheder (jus episcopale) under Landsfyrstens jus reformandi. T. staaer aldeles i Modstrid med den Autonomie, man i den nyere Tid søger at hævde Kirken, tildeels ved en Sondring mellem Stat og Kirke.

Territorium (lat.), betyder Landstrækning, Gebeet, District. **Territorialpolitik** kaldes den, som gaaer ud paa Erhvervelse af Land eller Afrunding af det allerede til Staten hørende T. **Territorialrettigheder** kaldes Landsherrens Rettigheder i Henseende til Grunden og Jordbunden. I Nordamerika er T. et ved en Congresbestemmelse afgrændset Stykke Land, der endnu ikke har det Antal Indbyggere (60,000), som udfordres for at blive optagen i Unionen som Stat. Af saadanne T. indbefatter Unionen nu (1862) 4, s. IV, S. 586.

Terrorisme (lat.), Rædselssystem, kalder man en Politik, som søger at opnaae sine Øiemed ved at indjage sine virkelige eller formodede Modstandere Skræk. Især bruges Ordet om den republikanske Regjering i Frankrig 1793—94, da Robespierre og Consorter havde Magten og paastode, at Republiken kun kunde opretholdes ved at indjage dens udvortes og især indvortes Fjender Skræk; s. III, S. 144.

Tertia kaldes uden Hensyn til Snittet den Størrelse af Bogtrykkerskrifter, tjenlige til Titelblade og Placater, der er større end Mittel, mindre end Parangon.

Tertian, Andendags, betegner en af Koldfeberens Typer, charakteriseret ved, at Feberanfaldet kun vender tilbage hver anden Dag.

Tertiarier (Tertius ordo de poenitentia) og Tertiarierinder kaldes Medlemmerne af en nærmest for Tiggermunkeordenerne stiftet Forbindelse, i hvilken man kan indtræde uden Forpligtelse til at leve i Kloster eller til at aflægge de 3 sædvanlige Munkeløfter. T. skulde vedblive at være verdslige Personer, repræsentere Ordensinteresserne i de verdslige Kredse, underkaste sig visse religiøse Øvelser og til Gjengjeld have Deel i Ordensprivilegierne. Meest betjendte ere T. af Franciscanerordenen. I Slutningen af det 13de Aarh. sluttede nogle T. sig sammen til klosterligt Liv, og saaledes opstod **Tertiariernes regulerede Orden** (Tertiarii regulares). En Mængde regjerende Fyrster og Fyrstinder have hørt til T.s Orden.

Tertiære Dannelser, Tertiærformationen, indbefatter i Geognosien alle de Lag, der ere afsatte efter Kridttiden (det yngste Led af de secundære Dannelser), men dog yngre end Diluvialdannelserne, og udmærke sig ved, at selv i deres dybeste Lag findes Forsteninger af nulevende Arter. T. underafdeles igjen i den eocene, miocene og pliocene Formation (s. d. A.). Brunkulsformationen her i Danmark henhører til de yngste tertiære Dannelser.

Tertullian, latinsk Kirkefader, født 160 i Karthago, blev mellem sit 30te og 40de Aar omvendt til Christendommen, traadte derpaa ind i den geistlige Stand og blev Presbyter. Faa Aar efter sin Omvendelse gik han (202) over til Montanismen og stod fra nu af i Spidsen for det montanistiske Parti i Afrika. Han døde mellem 220 og 240. At han omsider atter vendte tilbage til den katholske Kirke, lader sig ikke bevise. Hans polemiske, apologetiske og disciplinære Skrifter ere af stor Betydning for Kirkehistorien. De ere udgivne af Leopold i „Bibliotheca patrum Latinorum selecta“ (4 Bd., 1839—41).

Teruel, befæstet Hovedstad i en efter samme benævnet spansk Provinds, som udgjør den sydligste Deel af Kongeriget Aragonien, ved Guadalaviar, har en smuk Kathedralkirke, endeel Oldtidslevninger og Fabriker. 12,000 Indb.

Terz kaldes i Musiken det 3die Trin i Scalaen eller den 3die Tone fra en antagen Grundtone. En stor T. (Dur) bestaaer af 2 hele Toner, f. Ex. $c \overset{1}{\frown} d \overset{1}{\frown} e$, en lille T. (Mol) af $1\frac{1}{2}$ Toner: $c \overset{1}{\frown} d \overset{\frac{1}{2}}{\frown} es$.

Terzet er et for 3 Sangstemmer componeret Musikstykke.

Tesa (Favn, Toise) var et Længdemaal i Piemont (afskaffet) = 5 Piedi manuali = $5,_{431}$ danske Fod.

Teschen hedder et $34\frac{1}{4}$ □ M. stort mediatiseret Fyrstendømme i det østerrigske Schlesien, som længe havde egne Hertuger under Schlesiens eller Bøhmens Høihed og efter den mandlige Linies Uddøen 1625 tilfaldt den bøhmiske Krone. Siden 1766 eiedes det af Frants I's Svigersøn, den sachsiske Prinds Albert, efter hvis Død (1822) det ved Testamente gik over

Digitized by Google

til Erkehertug Carl og hans Arvinger. Staden T. (8,000 Indb.) er historisk mærkelig ved Fredslutningen d. 13de Mai 1779, som gjorde Ende paa den baierske Arvefølgekrig.

Teschereck eller Tschanek er en Vægteenhed i Lauris i Persien = 1,549 danske Pund.

Tessin, Flod i Canton T. i Schweiz, udspringer paa St. Gotthard og løber mod S. igjennem Lago Maggiore ind i Italien, hvor den kaldes Ticino og falder i Po.

Tessin, Canton i det sydlige Schweiz, 51 □M. stort med 132,000 Indb. (Katholiker af italiensk Herkomst), omgivet af Cantonerne Uri, Graubünden og Wallis samt Italien, ligger paa den sydlige Skraaning af Centralalperne. Det er et Alpeland, som bestaaer af Bjergkjeder med mellemliggende Dale i Retningen N. til S. Det gjennemstrømmes af Floden T. (s. den foreg. Art.); af Lago Maggiore hører den nordlige Deel hertil, derimod ligger Luganersøen næsten ganske udenfor Cantonets Grændser. I de høiere Egne drives Qvægavl, i Dalene, som have næsten norditaliensk Klima, avles Viin, Frugt (endog Sydfrugter), Korn og Silke. — Religionen er katholsk; Geistligheden er meget talrig, her findes mange Klostre. Slet Bestyrelse, Folkets Uvidenhed og talrige Udvandringer have gjort Landet i det Hele fattigt. Forfatningen er republikansk og demokratisk. I Spidsen for den lovgivende Forsamling staaer det store Raad (114 Medlemmer), den høieste administrative Autoritet er det af Raadet udnævnte Statsraad paa 9 Medlemmer. Statsindtægterne ere omtrent 130,000 Rdl. — T. hørte i Middelalderen til Italien, indtil det 1402 erobredes af Uri og Unterwalden; 1798 forblev det efter eget Valg under Schweiz, 1803 blev det ved Mediationsacten et Canton og erkjendtes 1814 som saadant. I samme har hersket heftige Stridigheder imellem det aristokratisk-klerikale og det demokratiske Parti, hvilket sidste 1829 styrtede hiint. Et Forsøg til en Reaction, som 1841 fra Italien gjordes af Flygtninge o. A., mislykkedes. I Anledning af nogle Munkes Fordrivelse og af nogle Tessinernes Deeltagelse i Uroligheder i Mailand 1853 afspærrede Østerrig en Tidlang Grændsen, men dette havde dog ingen videre Følger.

Tessin er Navnet paa en svensk Familie, som i Slutningen af det 17de og den største Deel af det 18de Aarh. forskaffede sig Anseelse og Indflydelse i Kunst og Politik. **Nicodemus T.**, født 1615 i Stralsund af en patricisk Slægt, blev 1647 kaldet til Sverrig som Slots-Architekt, blev senere Raadmand og Stads-Architekt i Stockholm samt endelig 1674 adlet; han døde 1681. Af ham opførtes Borgholm Slot, Domkirken i Kalmar, den største Deel af Drottningholm Slot (fuldført af Sønnen) samt en Mængde offentlige og private Bygninger i Stockholm. — **Nicodemus T. den Yngre**, Søn af den Foregaaende, født 1654, helligede sig tidlig til Faderens Kunst. I en Alder af 18 Aar gjorde han en Kunstreise til Udlandet; 6 Aar studerede han i Rom Architekturen under Bernini og Fontana, senere opholdt han sig 2 Aar i Paris og studerede Ornaments- og Landskabstegning. Efter sin Hjemkomst blev han udnævnt til Slots-Architekt efter Faderen, og nu udførte han paa Enkedronning Hedvig Eleonoras Befaling efterhaanden Bygge- og Forskjønnelsesarbeiderne ved Ulriksdal og Strømsholm samt fuldendte Drottningholm Slot. Da Carl XI havde besluttet en fuldstændig Ombygning af det kongelige Slot i Stockholm, fik T. det Hverv at udføre denne. Efterat han i den Anledning havde gjort en ny Kunstreise til Frankrig og Italien, begyndte han paa Arbeidet og havde allerede fuldendt en Deel deraf, da hele Slottet tilintetgjordes ved Ildebranden 1697. T. forfattede derpaa Tegningen til det nuværende Slot og begyndte Bygningen af samme, men paa Grund af de Krige, hvori Riget nu indvikledes, og den deraf følgende Pengemangel maatte Arbeidet standse, og han naaede ikke at fuldende det. Imidlertid var han bleven Over-Intendant (1697), Friherre (1699), Hofmarskal (1701), kongelig Raad (1712), Greve (1714) og Øverste-Marskal (1717). Som Raadsherre vedligeholdt T. stadig sin Yndest hos Carl XII, uagtet den Uvillie, som Kongen nærede mod Raadet overhovedet; maaskee var det derfor, at man beskyldte ham for, at han gjennem sin private Brevvexling med Kongen forøgede dennes Misfornøielse med hans Embedsbrødre. Efter Carls Død sluttede T. sig til Horns Modstandere; han blev derfor entlediget fra sit Marskalembede, men beholdt sin Plads i Raadet og Overintendant-Embedet, hvilket han havde indtil sin Død 1728. Hans Søn, Grev **Carl Gustaf T.**, født 1695, fik en omhyggelig Opdragelse hjemme, og endnu ganske ung gjorde han en Reise gjennem Europa for at uddanne sig i de skjønne Kunster og Statsvidenskaben. Strax efter sin Hjemkomst blev han Hofintendant og begyndte derpaa sin politiske Bane med et Gesandtskab til Udlandet. Allerede ved Rigsdagen 1723 var han Ordfører i »sekreta deputationen«, blev ved Rigsdagens Slutning Cancellieraad og gik kort derefter som Minister til Wien. Ved Faderens Død blev T. hans Efterfølger som Over-Intendant; dette Embede havde han i 10 Aar, fuldendte Slottet i Stockholm og indrettede (1735) Maler- og Billedhuggerakademiet. Imidlertid tog T. virksom Deel i Statsanliggenderne, baade som Rigsdagsmand og Diplomat. I Begyndelsen hørte han til det Holsteinske Parti, men senere sluttede han sig til Hattene. Ved Rigsdagene 1738, paa hvilken disse kom til Magten, var han Præsident i Ridderhuset, og kort derefter gik han som Minister til Paris, hvor han for Sverrig udvirkede Subsidier i Krigen mod Rusland. Efterat han 1741 var bleven Rigsraad, blev han 1744 sendt til Berlin, hvor han afsluttede Ægteskabscontracten mellem den svenske Thronfølger og Prindsesse Lowisa Ulrika af Preussen. Han blev derpaa udnævnt til Chef for Kronprindsens Hofstat, senere ogsaa til Gouverneur for Arveprinds Gustav (Gustav III), og nu blev han Sjælen i alle Hoffets Forlystelser, paa samme Tid som han syntes at være det nye Fyrstepars nærmeste Fortrolige. Men dette intime Forhold, hvortil vel ikke mindst bidrog Lowisa Ulrikas Lyste at vinde T. for sine politiske Planer, ophørte dog snart, og efter Adolph Frederiks Thronbestigelse indtraadte et aabenbart Brud, da T., som i Egenskab af Hattenes

Digitized by Google

vigtigste Leber (1747) havde efterfulgt Gyllenborg som Cancelliepræsident, modarbeidede Hofets Forsøg paa at udvide Kongemagten. Denne hans nye Stilling til Hoffet foranledigede ham til 1762 at nedlægge Cancelliepræsidentskabet. For en Tid trak han sig nu tilbage og tog paa Landet, hvor han skrev det i sin Tid berømte „En gammal mans bref till en ung Prins". Hans Forhold til Hoffet forblev imidlertid uforandret, og han blev endog 1754 afsat fra sit Embede hos Prinds Gustav. Da Huerne atter vare komne til Magten, blev T. 1761 tillige entlediget fra sit Embede som Rigsraad. I sine sidste Aar sysselsatte han sig meest med videnskabelige Studier og med at forfatte vidtløftige Dagbøger; han levede i Stilhed, men derfor ikke sorgfrit, thi sin private Formue havde han opbrugt i sine lykkeligere Aar, og 1765 indbroge Stænderne den ham bevilgede Pension. T. døde 1770, og med ham uddøde Slægten i Sverrig. Hans egen Dagbog ligger for en stor Deel til Grund for det af F. W. v. Ehrenhelm forfattede Skrift „Tessin och Tessiniana" (1819).

Testacea, Skaldyr, kaldes de Bløddyr og Straaldyr, fornemmelig de første, der have Skaller. See Skal.

Testacten (af test ɔ: Prøve) af Marts 1673 er en Anordning af det engelske Parlement, ved hvilken det, for at forebygge Gjenindførelsen af Katholicismen, blev paalagt Rigets høieste Embedsmænd at nyde Nadveren efter den engelske Kirkes Ritus og afgive en mod Katholicismen rettet Erklæring. Testeden blev ophævet d. 13de April 1829 og afløst af en ny Formular, der aabnede Katholikerne Adgang til næsten alle Embeder.

Testament (lat.), en Oversættelse af det græske *διαθήκη*, Pagt, betegner Pagten imellem Gud og Menneskene og dernæst de Skrifter, i hvilke denne Pagts Historie er opbevaret. De deles i det gamle T., der indeholder den gamle Pagts Historie, Pagten med Jødefolket, og det nye T., der indeholder Beretning om den nye ved Jesus Christus stiftede Pagt. See Bibel.

Testament (lat.) kaldes en Persons Bestemmelse om, hvorledes der ved hans Død skal forholdes med hans Efterladenskaber. Som en eensidig Villieserklæring staaer det Opretteren frit for til enhver Tid at tilbagekalde eller forandre et T., og dette adskiller sig derved fra en Arvepagt (s. d. A.). Efter den nugjeldende danske Ret kan i Reglen Enhver, som er 18 Aar gammel og har sin Fornufts fulde Brug, oprette T., dog at han, forsaavidt han efterlader sig Livsarvinger eller Ægtefælle, ikke disponerer over den Deel af sin Formue, der efter Lovgivningen er disse forbeholdt som Pligtlod eller Tvangslod (s. d. A.), ligesom T. ogsaa, for at faae bindende Gyldighed ligeoverfor Intestatarvingerne, maa være oprettet under visse Former. I flere Tilfælde kan imidlertid et T., der er oprettet af en Person, som ikke har den efter Lovgivningen dertil fornødne Myndighed, eller hvis Indhold ikke stemmer med Lovgivningens Forskrifter, opnaae Gyldighed ved Regjeringens Stadfæstelse (Confirmation). Et særeget Slags T. ere de saakaldte reciproke (gjensidige), der især ere i Brug mellem Ægtefæller, og hvorved forstaaes et saadant T., som er oprettet af Flere i Forening, og hvorved de gjensidig indsætte hinanden til Arvinger. Et T. kan iøvrigt deels gaae ud paa Indsættelse af Arvinger i egentlig Forstand, deels paa Udredelse af Legater (s. under Arv). Testator, Testatrix kaldes, eftersom det er et Mandfolk eller et Fruentimmer, Opretteren af et T. Testamentere eller testere er at oprette et T. eller at bortskjænke ved T. (Testere bruges dog stundom ogsaa i en ganske anden Betydning, nemlig — som udledet af det lat. testis, Vidne — om at bevidne).

Teste (Jean Baptiste), fransk Minister, født d. 20de Octbr. 1780, var Advocat først i Nismes, derpaa, da han 1815 maatte flygte, fordi han som Politidirecteur i Lyon havde virket ivrig for Napoleon, i Lüttich og endelig i Paris, hvor han blev Medlem af de Deputeredes Kammer og som saadan understøttede Juliregjeringen. T. var fra Mai 1839 til Jan. 1840 Justitsminister og blev i Octbr. s. A. under Soult-Guizot Minister for de offentlige Arbeider, i Decbr. 1843 Præsident for Cassationsretten samt Pair. I Aaret 1847 blev T., som overbeviist om at have modtaget 100,000 Francs for at skaffe et Actieselskab en af dette attraaet Concession, dømt til en betydelig Bøde, 3 Aars Fængsel og Tab af alle borgerlige Rettigheder. Han døde d. 26de April 1852.

Testone er en romersk Sølvmynt = 30 Bajocchi = $54\frac{2}{3}$ ß dansk Rigsm.

Testudo, s. Skildpadde.

Tetanus, Stivkrampe (s. d. A.).

Tethys er Navnet paa en af de Drabanter eller Biplaneter, som bevæge sig omkring Saturn.

Tetradynamia, Firemægtige, kaldes Planterne af den 15de Klasse i det linneiske System, idet de udmærke sig ved at have 6 frie Støvdragere i en Tvekjønsblomst, af hvilke de 4 indre ere længere end de to ydre. Exempler herpaa ere de fleste korsblomstrede Planter: Kaal, Sennep, Raps, Ræddike o. s. v.

Tetraeder (gr.) er i Almindelighed et Polyeder, som er begrændset af 4 Planer, hvilke nødvendigviis maae være Trekanter. Det har 4 tresidede Hjørner og kan tillige betragtes som en tresidet Pyramide, idet enhver af Fladerne kan betragtes som Grundflade. Dersom de 4 Trekanter ere ligesidede og altsaa congruente, er det et regulært T. og et af de platoniske Legemer.

Tetramera, de firleddede, kaldes de Biller, hvis Fødder (Tarser) kun bestaae af, eller kun synes at bestaae af, 4 Led (Træbukke, Snudebiller, Barkbiller, Guldbiller og Skjoldbiller).

Tetrandria, Firehannede, kaldes Planterne af den 4de Klasse i det linneiske System, der udmærke sig ved at have tvekjønnede Blomster med 4 frie og lige lange Støvdragere. Exempler ere: Scabioserne, Kartebollen, Snerre o. s. v.

Tetrao, s. Aarfugl, Urhane.

Tetrarch (gr.), d. e. Fjerdingsfyrste, betegner en under romersk Overhøihed staaende Vasalfyrste, der med indskrænket Souverainitet hersker over et lidet Land, hvad enten dette er en Fjerdedeel af et større Rige eller ikke. I det nye Testamente nævnes som T. Herodes den

Digitized by Google

Stores Sønner Antipas og Philippus og Lysanias af Abilene.

Tetrathionsyre, s. Svovl.

Tetrodon, s. Pindsvinefisk.

Tetschen, en liden Stad (2,000) Indb.) i Bøhmen tæt ved den sachsiske Grændse, ligger ved Elben og er et af de sidste og skjønneste Puncter, som besøges af Reisende i det sachsiske Schweiz.

Tettenborn (Friedrich Carl, Friherre af), bekjendt tydsk Partigjænger i Befrielseskrigen 1813—15, født d. 19de Febr. 1778 i Baden, traadte 1794 i østerrigsk Tjeneste, 1812 som Oberstlieutenant i russisk, og erhvervede sig Fortjenester som Fører af Avantgarden og lette Cavaleriecorps. I Marts 1813 besatte han Hamborg, som han dog allerede i Mai maatte rømme, trængte under Bernadotte ind i Holsteen og var ligeledes virksom under Felttoget i Frankrig. T. gik 1818 i badensk Tjeneste, blev 1819 Gesandt i Wien og døde der d. 9de Decbr. 1845.

Tettigonia, s. Cicade.

Tetzel (Johan), egentlig Dietz eller Dietzel, berygtet Dominicanermunk og Afladsprædikant, blev født i Leipzig ved Aar 1450, traadte 1489 ind i Dominicanerordenen, erhvervede sig snart Ry som Folketaler ved sin Veltalenhed og sin imponerende ydre Fremtræden, og modtog derfor 1502 af den romerske Curie det Hverv at forkynde Jubelaaret og den dertil knyttede Aflad. Hermed begyndte hans Virksomhed som Afladskræmmer, hvilken han fortsatte paa en høist forargelig og markskrigerisk Maade, indtil han 1512 i Innsbruck blev dømt til at druknes i en Sæk, fordi han havde forført en Kone til Ægteskabsbrud. Keiser Maximilian benaadede ham med livsvarigt Fængsel; han kom snart atter paa fri Fod og begyndte paany sin forrige Virksomhed med forøget Uforskammethed. 1517 traadte han i Erkebiskop Albrecht af Mainz's Tjeneste, blev udnævnt til Kjettermester og erholdt af Leo X et paveligt Breve, der berettigede ham til at sælge Aflad overalt i Tydskland. Forfærdet ved Luthers Angreb og de Følger, dette kunde have for ham, trak han sig tilbage til sit Kloster i Leipzig, hvor han døde i Juli 1519. — Sign. Vogel: „Leben T.'s" (1717); Hofmann: „Lebensbeschreibung T.'s" (1844).

Teu eller Tow er et chinesisk Kornmaal = $0,_{1040}$ danske Skjepper.

Teukros (Teucer) var den første Konge i Troas; efter ham fik Beboerne Navnet Teukrer. — T., en Søn af Telamon og Hesione, Halvbroder til Ajas, var den bedste Bueskytte i den græske Hær ved Troja. Da han efter sin Hjemkomst var bleven forviist af sin Fader, drog han til Cypern og anlagde der Byen Salamis.

Teuthyes er det systematiske Navn for den lille Fiskefamilie, hvortil hører den saakaldte Doctorfisk (s. d. A.) eller Baandfisk (Acanthurus).

Teutoburgerskoven (saltus Teutoburgiensis) kalder Tacitus en skovriig Bjergegn (i den preussiske Provinds Westphalen og Fyrstendømmet Lippe-Detmold), i hvilken Herman (Arminius) slog Romeren Varus Aar 9 e. Chr. Om den Bjergegn, som nu fører dette Navn (den strækker sig gjennem Paderborn ind i det hannoverske Fyrstendømme Osnabrück) er den samme, som den af Tacitus meente, er dog høist tvivlsomt.

Teutoner (Teutoni eller Teutones) heed et germanisk Folk, som af de gamle Forfattere stedse nævnes i Forbindelse med Cimbrerne, og synes at have boet i Holsteen eller dog ved Østersøen. De optraadte først 113 f. Chr., da de tilligemed Cimbrerne gjorde Indfald i den romerske Provinds Noricum og, efter at have seiret flere Gange over romerske Hære, faldt ind i Gallien, hvor de 102 f. Chr. bleve slagne og næsten udryddede af Marius. Siden nævnes T. i Egnen omkring Elben; Teutonicus forekommer hos Middelalderens Skribenter ofte som Fællesnavn = tydsk.

Texas, nordamerikansk Fristat, omgiven mod N. af Ny-Mexico og Nordvestterritoriet, mod Ø. af Arkansas og Louisiana, mod S. af den mexicanske Bugt, mod V. af Mexico, er over 15,000 □ M. stor med 470,000 Indb. (deraf 64,000 Negerslaver og 20—30,000 Indianere). Ved den mexicanske Bugt er en deels sumpig, deels sandig, lav Kystslette med heed og usund Luft. Midten af Landet ligger høiere og har en bølgeformig Overflade med i det Hele frugtbar Jordbund (især langs med Floderne); Meget heraf er Prairie, Skove findes især i Flodbalene. Den indre, større og høieste Deel er tildeels bjergig og indeholder mange ufrugtbare Strækninger, som i det Høieste ere skikkede til Qvægavl; den er ogsaa meget tyndt befolket. De betydeligste Floder ere Norte, Colorado og Red River (den røde Flod). Klimaet er i de høiere liggende Dele sundere end i Kyststrækningen, hvor den gule Feber ofte hersker. Hovedproducter ere Mais, Bomuld, Tobak, Riis, i Lavlandet ogsaa Sukker og Indigo; paa Prairierne græsse Hjorde af Heste og Hornqvæg. Af Mineralier findes Jern, Kobber, Bly, Sølv og Steenkul. Af europæiske Colonister ere Tydske de talrigste, blandt Indianerne ere Comancherne den vigtigste Stamme. — Statsforfatningen er republikansk-demokratisk. Den lovgivende Magt har et Senat (mellem 19 og 30 paa 4 Aar valgte Meblemmer) og et Repræsentanthuus (45—90 paa 2 Aar valgte Meblemmer), den udøvende en for 2 Aar valgt Gouverneur. Hovedstaden er Austin (4,000 Indb.) ved Colorado, den betydeligste Stad er Galveston.

T. hørte tidligere til det spanske Vicekongerige Ny-Spanien, derpaa som en Deel af Provindsen Tamaulipas til Republiken Mexico, da denne havde løsrevet sig fra Spanien. Efterhaanden nedsatte en Mængde Colonister fra de nordamerikanske Fristater sig her, hvilke hos den øvrige Befolkning nærede den ved den slette Bestyrelse og Anarchiet i Mexico fremkaldte Lyst til Løsrivelse fra dette. I Decbr. 1835 udbrød Opstanden; man stolede paa Hjelp fra Unionen og udnævnte en General Houston til Generalissimus. Det af Mexicanerne under Santa Ana gjorte Forsøg paa at undertvinge T. mislykkedes ganske; den nye Republik var allerede 1840 fuldkommen befæstet, trods Englands Modstræbelser blev den 1845 optagen i Unionen, og Mexico maatte efter en uheldig Krig med denne (1846—48) ved Freden i Guadeloupe-Hidalgo (1848) opgive alle Fordringer paa T. T. har nu sluttet sig til de sydlige Stater, Slavestaterne, som ifølge de ved Slavespørgsmaalet (s. IV, S. 589 f.) fremkaldte Stridigheder i Unionen have løsrevet

Digitized by Google

sig fra denne. Paa en Forsamling i Montgomery d. 9de Febr. 1861 vedtoge disse „Confoederede Stater“ (»the Confederated States of America«) en særlig Forfatning for sig og valgte Jefferson Davis fra Mississippi til Præsident for 6 Aar. Denne „Confoederation“ bestaaer nu af Staterne: Virginien (med Undtagelse af den nordvestlige Deel), Nord- og Syd-Carolina, Tennessee, Arkansas, Georgien, Florida, Alabama, Mississippi, Louisiana og T. Siden er en yderst blodig Borgerkrig ført imellem disse Stater og de øvrige, Unionisterne, uden at nogen af Parterne endnu (Jan. 1863) har kunnet vinde væsentlige Fordele.

Texel, en 1½ M. lang, lav og sandig Ø i Nordsøen ved Nordspidsen af den hollandske Provinds Nord-Holland, har 6,000 Indb., som leve af Faareavl og Skibsfart. Paa Rheden samle ofte Ostindiefarerne sig for at afvente gunstig Vind.

Thaarup (Thomas), født i August 1749 i Kjøbenhavn, dimitteredes 1768 fra Helsingørs Skole til Universitetet, og ernærede sig derpaa ved at give Underviisning, medens han samtidig dyrkede Æsthetik. 1781 ansattes han som Lærer i Historie, Geographie, Philosophie og de saakaldte skjønne Videnskaber ved det kongelige Søcadetakademie, hvilket Embede han fratraadte 1794, da han blev Medlem af Theaterdirectionen, hvorfra han entledigedes 1800. Siden levede han fordetmeste som Landmand i Smidstrup i Nærheden af Hirschholm, hvor han døde i Sommeren 1821, næsten 72 Aar gammel. Aaret efter udgav hans Ven Rahbek hans „Poetiske Skrifter“. Størst Navnkundighed erhvervede T. sig ved sine nationale, idylliske Syngespil „Høstgildet“, 1790 (skrevet til Kronprinds Frederiks festlige Indtog med sin unge Brud), og dets Fortsættelse „Peters Bryllup“, 1793, hvoraf „Hjemkomsten“ (1802) kun er en noget mat Efterklang. Deres fædrelandske Tone og simple Skjønhed, som forhøiedes ved Schulz's smukke Musik, gjorde et mægtigt Indtryk, og enkelte Romancer og Sange af dem, der høre til det Bedste, T. har skrevet, vare i sin Tid paa Alles Læber. Ogsaa hans lyriske Digte, der for en stor Deel ere heldige Leilighedsarbeider, vare høit skattede (f. Ex. „Du Plet af Jord“). T. udmærkede sig mere ved en mandig, retsindig, forstandig, patriotisk Varme, dannet Smag, smukt Sprog og correct Versification end ved riig Phantasie og skabende Genie.

Thabari (Abu Djafar Muhammed), berømt arabisk Historieskriver, er Forfatter af en Verdenshistorie, der gaaer til 914 e. Chr.; han var født i Amol og døde i Bagdad 922. Hiint Værk er bearbeidet og fortsat af den senere Elmacin (død 1273), af hvilket sidste Arbeide Erpenius har givet en latinsk og Vattier en fransk Oversættelse. Sign. Arab. Litt., I, S. 231.

Thaer (Albrecht), berømt tydsk Landmand, født d. 14de Mai 1752 i Celle i Hannover, studerede Medicin i Göttingen fra 1771—74, nedsatte sig derpaa i Celle som Læge og traadte efter Faderens Død i hans Sted som Hoflæge. Som ivrig Blomster- og Haveelsker ledtes han ind paa Landvæsenet, og allerede 1774 skrev han sin „Einleitung zur Kenntniß der englischen Landwirthschaft“ (3die Opl. 1816). I Aarene 1798—1804 udgav han „Annalen der niedersächsischen Landwirthschaft“. T. kaldtes derpaa til Preussen, hvor Kongen gav ham en Eiendom i Oderbruch, som han snart efter ombyttede med det siden saa berømte Möglin. Her begyndte han at udgive „Annalen des Ackerbaus“ og skrev sit store Værk: „Grundsätze der rationellen Landwirthschaft“, der udkom i Berlin i 4 Bd. 1809—10; det oversattes snart i endeel forskjellige Sprog, og Joh. Chr. Drewsens danske Udgave: „Grundsætninger for Landoekonomien“, som udkom i Aarene 1816—19, indtager endnu en fremragende Plads i vor landoekonomiske Litteratur. Paa Möglin oprettede T. 1807 en landoekonomisk Læreanstalt; denne bestyres endnu som et kongeligt Akademie af den yngre T. En større Virksomhed var forbeholdt T., idet han 1807 udnævntes til Statsraad og som saadan havde endeel Indflydelse paa Ordningen af Landbostandens Forhold. Fra 1810—18 var han Professor i Landvæsen ved Universitetet i Berlin, og fra 1815 Generalintendant over de kongelige Stamskæferier, efterat han 1811 havde grundlagt sit Skæferi paa Möglin. T. døde d. 26de Octbr. 1828.

Thais, en græsk Hetære fra Athen, fulgte Alexander den Store paa hans Tog og skal have forledet ham til at afbrænde Persepolis. Efter Alexanders Død formælede hun sig med den ægyptiske Konge Ptolemæos Lagi.

Thakeray (William Makepeace), engelsk Humorist, født 1811 i Calcutta, begyndte, efter uden Held at have forsøgt sine Kræfter som Advocat og som Kunstner, 1834 i Paris en litterær Virksomhed som Forfatter af humoristisk-satiriske Artikler for engelske Tidskrifter (navnlig Bladet „Punch“). I London udgav han derefter under Pseudonymet Michel Angelo Titmarsch bl. A. „Paris sketch-book“ (1840), „Irish sketch-book“ (1842) og „Notes of a journey from Cornhill to Grand-Cairo“ (1846). Under sit eget Navn udgav T. siden de fortrinlige, kun noget skarpe og bittre Skildringer af Sæder og Tilstande „Vanity fair“ (1847), „Pendennis“ (1850) og den burleske Roman „Rebecca and Rowena“ (1849). Mindre Bifald vandt den historiske Roman „Esmond“ (1852); heldigere vare Novellerne „The Kickleburies on the Rhine“ (1850) og „Newcomes“ (1854—55), endelig „Miscellanies“ (1855).

Thal (Rasmus Samuel), født i Kjøbenhavn d. 1ste Jan. 1785, var fra 1814—42 Overchirurg paa Almind. Hospital, blev 1817 Professor, 1829—35 Lector i Chemie ved chirurgisk Akademie, 1830 Medlem af Sundhedscollegiet og 1842 Etatsraad. Han døde 1853 af Cholera. T. var for sin Tid en dygtig og anseet Chirurg og Operateur, hvortil hans kraftige Natur i høi Grad gjorde ham skikket.

Thalassidroma, s. Stormfugl.

Thalberg (Sigismund), en af Nutidens berømteste Pianofortevirtuoser, født 1812 i Genf, er en naturlig Søn af den 1854 afdøde Greve M. Dietrichstein. Han uddannede sig i Wien i Pianofortespil og Generalbas under Hummel og Sechter, og gjorde 1830 sin første Kunstreise, hvorved han strax ved sin nye brillante og elegante Spillemaade gjorde overordentlig Opsigt. Han har senere afvexlende levet i Paris, London og Wien, og ved talrige Kunstreiser

Digitized by Google

i alle Europas Lande samt i Nord- og Sydamerika erhvervet særdeles stor Berømmelse. Efter at have privatiseret i flere Aar er han i Foraaret 1862 atter optraadt i Paris og London, dog uden at vække samme Sensation som tidligere. Hans Compositioner bestaae især af talrige Salon- og Concertstykker for Pianoforte.

Thaler er en Sølvmynt i Tydskland, i Nordtydskland af Fiinhed 14 Lod 7½ Gr., saaledes udmyntet, at et tydsk Myntpund (= det danske Handelspund) fiint Sølv udbringer 30 T. af Værdi = 1 Rd. 1 Mk. 14¼ ß dansk Rigsm. I Lübeck var før 1856 en T. = 3 Mark = 1 Rd. 3 Mk. 8¼ ß dansk Rigsm., efter den Tid = 2½ Mark = 1 Rd. 1 Mk. 14¾ ß dansk Rigsm.

Thales, græsk Philosoph fra Milet i Lilleasien, levede i Midten af det 7de Aarh. f. Chr. og regnedes til de syv Vise. Han var Stifter af den ioniske eller physiske Skole, som stræbte at forklare Verdens Tilblivelse ved at antage et Grundprincip, hvoraf Alt havde udviklet sig; dette troede T. at finde i Vandet (han sluttede sig heri til de gamle mythiske Forestillinger, efter hvilke Okeanos var Gudernes og Verdens Ophav).

Thalia var en af de 3 Gratier, ogsaa en af de 9 Muser, den dramatiske Digtekunsts, navnlig Comoediens Gudinde. — T. er en af de smaa Planeter imellem Mars og Jupiter, den 23de efter den Orden, hvori de ere opdagede. Den er opdaget d. 15de Decbr. 1852 af Hind i London. Dens Middelafstand fra Solen er 2,63 Jordbaneradier eller 54 Mill. danske Mile. Omløbstiden er 1554 Dage eller 4 Aar 3 Maaneder. Excentriciteten er 0,235 og Banens Inclination 10° 14′.

Thalia, s. Salpe.

Thallium er et i den nyeste Tid opdaget Metal, der findes — men i meget ringe Mængde — i enkelte Arter Svovlkies og er opdaget i og fremstillet af det selenholdige Slam, som var samlet i Blykamrene ved nogle Svovlsyrefabriker, hvor man anvender sligt Svovlkies. Det er et af de Grundstoffer, man i den nyeste Tid har fundet (foruden Th. Caesium, Rubidium) ved „Spectralanalyse", en Methode (indført af Kirchhoff og Bunsen), ved hvilken man bringer de Stoffer, man vil undersøge, ind i en ikke lysende Gasflamme og da iagttager de optiske Forhold ved det herved frembragte Lys, navnlig de Farvelinier, der fremkomme i et ved dette Lys frembragt prismatisk Billede (Spectrum).

Thamud er, efter Sur. VII, V. 71 flg., Navnet paa et Folk, der med Ad siges at have beboet Arabien, men at være tilintetgjort ved en Gudsdom, det paadrog sig ved sin Vantro. Slgn. Art. Aditer.

Thamyris eller **Thamyras**, en græsk Sanger fra den mythiske Tid, fra Thracien, skal, efter at være beseiret i en Væddekamp af Muserne, være bleven berøvet Synet og sin Kunst.

Than (angelsachs. Thegn) kaldtes i Begyndelsen af Middelalderen de tjenstgjørende Mænd (Vasaller), som udgjorde Kongens Følge og bleve hans Lehnsmænd; efter den normanniske Erobring faldt de i det Hele sammen med Baronerne. Efter Henrik II nævnes sjelden T. i England, hvorimod T. i Skotland indtil det 15de Aarh. vedblev at være en høiere Titel, som derefter fortrængtes af den engelske Earl.

Thanatophides, s. Giftslanger, Hugorme.

Thanatos (gr.), Dødens Gudbom, var en Søn af Natten.

Thangbrand (isl. Þángbrandr), en Søn af Grev Vilbaldus i Bremen, kom i Harald Gormssøns Regjeringstid til Danmark i Følge med den bremiske Biskop Albertus, blev bekjendt med Olaf Tryggvason paa dennes Reise i Vindland (Pommern) og blev hans Hofpræst. I Aaret 996 blev han af Kong Olaf sendt til Island for at forkynde Christendommen, og opholdt sig der i 3 Aar, hvorefter han drog til Norge. T. skildres i Sagaerne som en ødsel og kamplysten Mand, der ligesaa gjerne førte Beviset med Sværdet som med Tungen.

Thapsakos, en gammel berømt Handelsstad i Landskabet Palmyrene i Asien ved Euphrat, var det sædvanlige Overgangspunct over denne Flod og fik senere Navnet Amphipolis.

Thapsus, en befæstet Stad paa Nordkysten af Afrika, tæt ved Indløbet til den lille Syrte, hvor Cæsar d. 6te April 46 f. Chr. ved sin Seier over Pompeianerne gjorde Ende paa den afrikanske Krig.

Tharand, Stad i Kongeriget Sachsen imellem Dresden og Freiberg, i en romantisk Egn, har et berømt Forstakademie og Agerdyrkningsinstitut. 2,500 Indb.

Thasos, en frugtbar Ø i det ægæiske Hav ved Kysten af Thracien, var i Oldtiden riig paa Viin og ædle Metaller og en gammel Stapelstad for Phoenicierne.

Thassilo II, den sidste Hertug i Baiern af Agilolfingernes Stamme, blev 748 efter sin Fader Odilo's Død Hertug i Baiern under den frankiske Major Domus Pipin den Lilles Formynderskab, og overtog 757 selv Regjeringen. Forresten s. Agilolfingerne.

Thaulow (Moritz Christian Julius), født 1812 i Slesvig, var først Lector, senere Professor i Chemie ved Universitetet i Christiania. T. har foretaget nogle Undersøgelser over forskjellige Stoffer (meddeelte i Poggendorffs og i Liebigs Annaler), desuden har han udgivet „Den qualitativ chemiske Analyse" (1847), undersøgt Mineralkilden ved Eidsvold m. m. T. døde 1850.

Theaki, s. Ithaka.

Theano fra Kreta, en Datter af Pythonax, var en Discipelinde af Pythagoras, hvem hun senere ægtede. Hun holdes for Forfatterinde af flere Breve og Tankesprog, der ere udgivne med en tydsk Oversættelse af Wieland og Grimm.

Theater (gr.) kaldtes i Oldtiden den Deel af Skuespilhuset, hvor Tilskuerpladserne vare; Benævnelsen brugtes ogsaa om hele Bygningen, men aldrig om Scenen. T. vare næst efter Templerne de fornemste Bygninger, da Skuespillene ikke blot tjente til Fornøielse, men udgjorde en Deel af Gudstjenesten. Det første store T. af Steen i Athen, der senere tjente som Mønster for andre, blev opført af Themistokles; det rummede 30,000 Personer. I Rom blev det første større T. opført af Pompeius og senere, især under Nero, udstyret med overordentlig Pragt. T. vare uden Tag (Forestillingerne fandt Sted om Dagen); senere forsynedes de med praktikable Tage af Tøi. Bygningen selv var opført i Form af en Halvkreds, som lukkedes ved en Tverbygning. T. bestod

Digitized by Google

af 3 Dele: 1) Det egentlige T. eller Tilskuerpladserne, der i Rækker laae parallele med Halvkredsens Muur, den ene ovenover den anden. Imellem Rækkerne gik Gange, der førte til Udgangene, medens Trapper førte op til alle Pladserne. De underste Rækker vare hos Grækerne de fornemste Pladser, medens de øverste svarede til vort Galleri. 2) Scenen, der befandt sig i den Tverbygning, som forbandt begge Halvkredsens Ender. 3) Orchestra, Rummet imellem Scenen og Tilskuerpladserne. — I de romerske T. vare de fornemste Pladser i Orchestra, og svarede til vort Parterre og Parquet. I de græske T. derimod stod Bachus's Alter midt i Orchestra og dannede det Midtpunct, omkring hvilket Chorets Dandse og Bevægelser foregik. Choret betraadte aldrig selve Scenen. Imellem Tverbygningen, hvor Scenen fandtes, og Yderpladserne af Tilskuerpladsernes halvkredsformede Rækker fandtes paa begge Sider af Orchestra Ind- og Udgange for Choret, medens hele Rummet afsluttedes af Hyposcenium, en med Statuer og Ornamenter prydet Væg, ovenover hvilken Logeion (Romernes pulpitum) fandtes, der var det Sted, hvor Skuespillerne agerede (det svarede til det nuværende proscenium, en Benævnelse, der i Oldtiden medindbefattede Orchestra). Bagved Logeion laae den egentlige Scene. Decorationen af denne bestod i Tragoedien af Landskabsmaleri paa Siderne og et Palads med 3 Døre til Baggrund, af hvilke den midterste Dør udelukkende benyttedes som Ind- og Udgang for Hovedpersonerne i Stykket. I Comoedien var istedetfor et Palads et borgerligt Huus og i Satyrspillet en landlig Egn. Decorationerne vare pragtfulde, og som en Følge af, at de vare beregnede paa at sees ved Dagen, stuffende og kunstnerisk udførte; Maskineriet var fortrinligt og storartet. Logeion og Scenen vare skilte fra Orchestra ved et Teppe, der sank ned, naar Stykket begyndte, og droges op for Scenen, naar Forestillingen var forbi. Dramatiske Forestillinger udgik fra Staten, der ogsaa i Grækenland sørgede for Skuespillerne, medens Choret blev underholdt af rige Borgere. — Det moderne T. bestaaer af 2 Hoveddele: 1) Tilskuerpladserne, der ogsaa her ere anbragte i en Halvkreds i Logerækker, og paa Gulvet Parterre og Parquet; i Forbindelse med Tilskuerpladserne staae de for Publicum bestemte Foyeer. 2) Scenen, der ved Forteppet skilles fra Tilskuerpladserne. Paa begge Sider af og over samme er anbragt en Draperiportal, bag hvilken Coulisserne ere opstillede (s. Decoration). Imellem Publicum og Scenen har Orchestret sin Plads. I Forbindelse med Scenen staaer Opbevaringssteder for Decorationsgjenstande o. s. v., ligesom ogsaa Paaklædningslocalerne, Skuespillernes Foyer, Garderobelocalerne, Syngeskolerne o. s. v. have deres Plads umiddelbart ved Scenen.

Theatermaleri, s. Decoration.

Theatinere (Cajetanere) kaldes Medlemmerne af en geistlig Orden af regelbundne Chorherrer, der blev stiftet i Rom 1524 af Johan Peter Caraffa, dengang Biskop af Theate (silbigere Pave Paul IV), sædvanlig kaldet Chieti, hvorfor Ordensbrødrene ogsaa kaldes Chietinere, i Forbindelse med Cajetan af Thiene. Ordenens Diemed var ved en strengere Tugt, virksom Sjælesorg og almeennyttige Gjerninger at forbedre Geistligheden og derved gjenoprette dens tabte Agtelse, for paa denne Maade at modvirke den i Italien fremtrængende Reformation. T. skulde leve i apostolisk Simpelhed og ikke besidde egen Eiendom, men lade sig nøie med det, som Forsynet beskjærede dem; de kaldes derfor ogsaa apostoliske Klerke, regelbundne Klerke af det guddommelige Forsyn eller af det fælleds Liv. De udbredte sig især i Italien, Spanien og Polen. 1583 stiftede Ursula Beniniasa i Neapel den i Neapel og Palermo endnu bestaaende Congregation af **Theatinerinder af Vor Frues ubesmittede Undfangelse.**

Theatrum anatomicum kaldtes den anatomisk-chirurgiske Underviisningsanstalt, der 1736 blev stiftet i Kjøbenhavn som en Fortsættelse af det alt 1645 oprettede Domus anatomicus, berømt ved Simon Paulli's og Th. Bartholin's Forelæsninger. T. a. blev Udgangspunctet for det senere chirurgiske Akademie, nu er det nedlagt og forbundet med Universitetet.

Thebain er en organisk Base, der i ringe Mængde findes i Opium; den har ingen Anvendelse udenfor Chemikerens Laboratorium og frembyder heller ikke i theoretisk Henseende Meget af Interesse.

Thebais, egentlig Thebens Gebeet, bruges dernæst som Betegnelse af Overægypten, kaldet saaledes efter Hovedstaden Thebæ.

Theben, nu Thiva, Hovedstaden i Landskabet Bøotien og en af de vigtigste Stæder i det gamle Grækenland, Pindar's, Epaminondas's og Pelopidas's Fødeby, blev efter Sagnet grundlagt c. 1500 Aar f. Chr. af Kadmos, der byggede Borgen Kadmea, om hvilken Staden efterhaanden dannede sig. Den ældste Forfatning var monarchisk; bekjendte ere de Sagn, der knytte sig til den ældste Herskerfamilies tragiske Skjebne, Sagnene om Oedipos, de Syvs Kamp mod T. og Epigonernes Tog. Paa Perserkrigenes Tid herskede der i T. et strengt Oligarchie; senere vaklede Forfatningen mellem Aristokratie og Demokratie, indtil Pelopidas 378 f. Chr. grundfæstede Demokratiet. Ved Pelopidas og Epaminondas, der beseirede Spartanerne ved Leuktra 371 f. Chr. og ved Mantinea 362, hævede T. sig for en kort Tid til Hegemoniet i Hellas. Men efter disse store Mænds Død sank dets Indflydelse igjen hurtig, og 338 f. Chr. mistede Thebanerne tilligemed de øvrige Hellenere deres Frihed. Et Oprør mod Macedonerne, der udbrød efter Philip's Død, hidførte Stadens Ødelæggelse ved Alexander den Store. Den blev paany opbygget 20 Aar efter, men hævede sig aldrig senere til nogen Betydning. I Aaret 1853 blev T. næsten ganske ødelagt ved Jordskjelv.

Theben, Thebe, hyppigere i Pluralis **Thebæ**, heed blandt flere andre Stæder i Oldtiden Overægyptens berømte Hovedstad, efter Localguddommen ogsaa kaldet Ammonstaden (i Bibelen No eller No-Ammon; hos Grækerne heed den Diospolis). Fra det 11te Manethoniske Dynasties Tid, der gjorde Overægypten uafhængigt og T. til Residents (c. 2500 f. Chr.), hævede den sig til stor Glands. Med det 21de Dynastie traadte T. efterhaanden i Skygge for Memphis, og da Ptolemæos Lagi ved Opførelsen af Ptolemais

havde berøvet Staden den største Deel af dens Betydning, geraadede den stedse mere i Forfald og havde paa Strabos Tid allerede deelt sig i flere Flekker; dog forblev Tempelstaden endnu mørt. Under det arabiske Herredømme dannede der sig paa det gamle T.s Grund 4 Flekker, Karnak og Luxor paa den høire, Medinet-Habu og Gusnah paa den venstre Nilbred. Storartede Rester ere de beundringsværdige Ruiner af det gamle Rigstempel ved Karnak, Templet ved Gusnah (Osymandyas's Tempel), Ramses III's Tempel ved Medinet-Habu og Dronning Numt-Amens ved den libyske Klippevæg, Memnons-Kolosserne, det 18de—20de Dynasties Kongegrave o. fl. Det homeriske Tilnavn „Hekatonpylos" (ɔ: med hundrede Porte) er snarere at forstaae om det store Antal af Tempelpyloner end om egentlige Porte.

Thebit ben Corrah, arabisk Mathematiker og Astronom, levede 860 e. Chr.

Theeplanten, Thea chinensis, en bekjendt Culturplante af Camelliernes Familie blandt de fritronede Femtalsplanter, er en lav Busk, der, overladt til sig selv, naaer en Høide af 10—12 F., med temmelig brede, saugtakkede, glindsende og stedsegrønne Blade, smukke hvide Blomster med talrige Støvdragere, samt en trerummet Kapselfrugt. Oprindelig vildtvoxende synes den at være i China og Assam, men den har i umindelige Tider været dyrket i China og Japan, hvortil den efter japanesiske Beretninger er bleven overført af chinesiske Præster i det 9de Aarh. e. Chr.; det egentlige Belte for Theeculturen er i China mellem 23° og 31°, paa Japan mellem 30° og 35° n. Br. Theebusken trives bedst paa Sydsiden af Høie og i Nærheden af Vandløb. Den dyrkes i større eller mindre Anlæg, ordnede i regelmæssige Rader eller som Hegn om Markerne; den formeres ved Frø og afstubses jevnlig, naar den er kommen frem, for at den kan frembringe talrige Sidegrene, hvorfor de dyrkede Exemplarer i Reglen kun ere 4—6 F. høie; i det 3die Aar kan Indsamlingen begynde, men allerede i det 7de maae Buskene omhugges og erstattes med nye, hvis man vil have god Afgrøde. Bladene indsamles især tre Gange om Aaret; i Februar eller Marts afplukkes de fine, halvtudviklede Skud; i April aftages deels ældre Blade, deels yngre Skud; og endelig indsamles i Mai og Juni de grovere Blade. Efter enhver Indsamling sorteres Bladene meget omhyggelig efter Fiinheden og tørres, hvilken Operation enten foretages ved strax at anbringe dem paa Jernplader over smaa Ovne, hvor de da tillige sammenrulles med Haanden og saaledes faae den Form, hvorunder de gaae i Handelen, eller ved først at lade dem gjennemtrænges af Vanddampe, hvorved deres Beskaffenhed forandres. De forskjellige Sorter Blade og den forskjellige Behandling betinge de talrige Theesorter, som forekomme i Handelen. Den fineste Sort (Keiserstheen i Japan) pulveriseres efter Tørringen; de fleste Mellemsorter indpakkes simpelthen i Krukker eller Blykasser; af andre Sorter dannes ved Hjelp af Oxe- og Faareblod eller Fibt et Slags Kager, den saakaldte Murstéensthee, der forsendes til det nordlige Asien, o. s. fr. I China og Japan er Theen Nationaldrik i videste Forstand, og har været det i umindelige Tider; den drikkes der ublandet enten som Paagydning paa Blade eller som Pulver, der omrøres; ligeledes finder en stærk Theeforbrug Sted i de fleste andre Egne af Asien. I Europa blev Theen først bekjendt i det 17de Aarh., deels over Rusland, deels over Holland, og vandt hurtig Anerkjendelse, saa at den nu, som bekjendt, er en almindelig yndet Drik navnlig i Nord- og Mellemeuropa. I Danmark indførtes Theen, som det synes, i Aarene 1660—70; det aarlige Forbrug i Kongeriget kan anslaaes til henved 300,000 Pd.

Theeroser er en Afdeling af Rosa indica eller Maanedsroser, saaledes kaldet paa Grund af Blomsternes theeagtige Lugt; de egne sig kun til Potteculture.

Thein er det Samme som Caffein (s. d. A.).

Theisme, s. Deisme.

Theiß (ung. Tisza, slav. Tisa), Donaus største Biflod, udspringer paa Karpatherne i det ungarske Comitat Marmaros, løber mod N. V., S. V. og S. gjennem Ungarn, paa en lang Strækning parallel med Donau, bliver seilbar ved Szigeth, og falder efter et Løb af 180 M. nedenfor Titel i Donau. T. er berømt for sin overordentlige Rigdom paa Fisk. Den optager bl. a. Bifloderne Samos, Kørøs og Maros.

Thekla er Navnet paa flere Helgeninder i den romerske Kirke. Den bekjendteste blandt disse er T. fra Isaurien, der efter Sagnet blev omvendt af Apostelen Paulus 45 e. Chr. og ledsagede ham paa hans Reiser. Da hun blev angiven som Christinde, blev hun lagt paa Baalet, men Flammerne fortærede hende ikke, og kastet for de vilde Dyr, men Dyrene bøiede sig for hende. Hun døde en naturlig Død og blev begraven i Seleucia. Hun betragtes som den første qvindelige Martyr (πρωτομάρτυρ). Hendes Mindedag er d. 23de Septbr. Kathedralkirken i Mailand bærer hendes Navn.

Thelning (Carl August), svensk Medicinalraad, Kongens første Livmedicus, Overfeltlæge ved Stockholms Garnison, havde en stor Fortjeneste af den militære Sygepleies Indretning og navnlig af Garnisonshusets hensigtsmæssige Ordning. Han døde d. 16de Octbr. 1848.

Thelyphonus, s. Phrynus.

Themis, Datter af Uranus og Gæa, Zeus's Gemalinde, Gudinde for den lovlige Orden og Retfærdighed, fremstilles med Sværd og Vægt og ofte med tilbundne Øine. — T. er en af de smaa Planeter imellem Mars og Jupiter, den 24de efter den Orden, hvori de ere opdagede. Den er opdaget d. 4de April 1853 af Gasparis i Neapel. Dens Middelafstand fra Solen er 3,₁₁ Jordbaneradier eller 64 Mill. danske Mile. Omløbstiden er 2057 Dage eller 5 Aar 8 Maaneder. Excentriciteten er 0,₁₂₄ og Banens Inclination 0° 50′.

Themistokles, en udmærket græsk Feltherre og Statsmand, født 514 f. Chr. i Athen, begyndte tidlig at deeltage i det offentlige Liv, og efter Miltiades's Død var han ved Siden af Aristides Lederen af den atheniensiske Politik. Han var Skaberen af den atheniensiske Sømagt. Da Xerxes førte sin uhyre Hær mod Hellas, var det T., der ved Salamis 480 f. Chr. til-

Digitized by Google

føiede ham et afgjørende Nederlag og frelste Grækenland. Senere blev han af sine Medborgere mistænkt for at stræbe efter Eneherredømmet og gik i Landflygtighed. Han begav sig til den persiske Konge Artaxerxes I, og skal være omkommen ved Gift.

Themsen (eng. Thames, fransk Tamise, lat. Tamesis), Englands største og vigtigste Flod, udspringer paa Grændsen af Welt- og Gloucestershire under Navnet Isis, faaer ved Oxford Navnet T., løber igjennem London og forbi de mange tæt ved samme liggende eller med den sammenbyggede Stæder (s. London), og falder efter et Løb af 50 M. imellem Sheerness og Cap Shoeburyness i Nordsøen. T. er saa vandriig og dyb, at den indtil London kan beseiles af store Skibe og indtil Oxford af mindre Fartøier. Ved Kanaler staaer den i Forbindelse med de fleste vigtige Puncter i det Indre og paa Vestkysten.

Thenard (Louis Jacques), berømt Chemiker, født d. 4de Mai 1777 i Louptière ved Nogent sur Seine, var Elev af Vauquelin og Berthollet. Allerede 1797 blev han ansat som Repetiteur ved École polytechnique (til 1837), tillige blev han noget senere Professor i Chemie ved Collège de France og (til 1840) ved Faculté des Sciences. Fra 1810 var han Medlem af l'Institut des Sciences. Ved Keiser Carl X's Kroning blev han paa Grund af sine Fortjenester af Videnskaben udnævnt til Baron, senere fra (1838 til 1848) var han Pair af Frankrig; han døde i Paris d. 20de Juni 1857. T. har havt overordentlige Fortjenester af Videnskaben, saavel som Medlem af den raadgivende Comitee under Ministeriet for det Indre, som ved sine Forelæsninger og Skrifter. Af hans Undersøgelser, som især findes i „Annales de Chimie, „Ann. de Chimie et de Physique", „Comptes rendus" o. fl. St., kunne kun de vigtigste her løselig nævnes. Saaledes hans Opdagelse af Brintoverilte og hans Undersøgelser over Brinteforbindelserne i det Hele taget, over Platinets Indflydelse ved Indledning af Brintens og andere Legemers Forbrænding (Døbereiner), over Gjæring, forskjellige Ætherarter, Galden, Fedtsyrerne, Blaasyre, Qviksølv, Kobolt, Nikkel, Antimonforbindelser, Æggehvidens Coagulering, Melken, Urinen o. m. fl. I Forbindelse med Gay-Lussac anstillede T. en Række Forsøg med et meget kraftigt galvanisk Batteri (af lige Vigtighed for Physiken og Chemien), og hvortil tildeels sluttede sig Opdagelsen af at kunne fremstille Alkalimetallerne (Kalium, Natrium) ad reen chemisk Vei uden Anvendelsen af Galvanisme, samt af disse Metallers høiere Ilter, og Indvirkningen af dem paa andre Legemer, som f. Ex. paa Borsyre, Flussyre. Deres Arbeider over Saltsyreluft gave det første Stød til den rette theoretiske Anskuelse over denne og Chlorforbindelserne i det Hele taget. Ikke mindre frugtbringende vare deres Arbeider over de organiske Legemer og Analysen af disse; T.'s „Traité de Chimie élémentaire, théorique et pratique" var i sin Tid en af de meest udbredte Lærebøger; den udkom først 1813—16 i 4 Bd., 1825—38 oversattes den paa Tydsk efter det 5te franske Opl. af Fechner, 6te Opl. 1833—36.

Theobroma, s. Cacaotræ.

Theobromin er en organisk Base, der findes i Cacao (s. d. A.) og deraf tilberedt Chocolade. Det danner et hvidt krystallinsk Pulver af en svag bitter Smag, lidet opløseligt i Vand, endnu mindre i Viinaand og Æther; det kan deelviis sublimeres. Det udmærker sig især ved sin Rigdom paa Qvælstof, idet det indeholder henved 31 pCt. heraf.

Theodicee (gr.), d. e. Guds Retfærdiggjørelse, kaldes ethvert Forsøg paa at retfærdiggjøre Gud overfor de Indvendinger, der hentes af det Ufuldkomne og Onde i Verden, at paavise, at Gud aabenbarer sig i Verdens Skabelse og Bestyrelse som den Alvise og Algode, til Trods for de physiske og moralske Onder og Ufuldkommenheder, der hefte ved Skabningen. I denne Forstand er Ordet for første Gang blevet brugt af Leibnitz i det berømte Skrift: „Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal" (1710).

Theodolit er et Vinkelinstrument, som anvendes baade til astronomiske og geodætiske Maalinger og er saaledes indrettet, at det kan maale Vinkler baade i det horizontale og i hvilkesomhelst verticale Planer. Det bestaaer af en inddeelt horizontal Cirkel, som dreies om en vertical Axe, førende en Kikkert, som selv er bevægelig om en horizontal Axe og bærer en ligeledes inddeelt Verticalcirkel. Kikkerten kan saaledes bevæges baade i horizontal og vertical Retning. Enhver Dreining i den første Retning aflæses paa den horizontale, og i den anden Retning paa den verticale Cirkel. Naar det er fuldstændigere udført til astronomisk Brug, faaer det Navn af Universalinstrument og tjener til at bestemme en Stjernes Høide og Azimuth, det Sidste dog kun, forsaavidt Sydpunctet er bekjendt. — Den magnetiske T. er et af Lamont opfundet Instrument, som tjener til at bestemme Magnetnaalens Misviisning, Heldning og Jordmagnetismens Styrke.

Theodor I, Konge paa Corsica, s. Neuhof.

Theodora, s. Marozia.

Theodoret, græsk Kirkefader og Repræsentant for den antiochenske Skole, var Biskop i Cyrus ved Euphrat og døde 457. Han har forfattet en Mængde exegetiske, historiske, polemiske og dogmatiske Skrifter, foruden Prædikener og Breve. Hans samlede Værker ere udgivne af Sirmond og Garnier (5 Bd., 1642—84), og Schulze og Nösselt (10 Bd., 1769—74). Den bedste Udgave af hans „Historia ecclesiastica", der omfatter Aarene 322—429, er besørget af Gaisford (1854).

Theodorich I, den Store, Ostgothernes Konge, født 455 e. Chr., opholdt sig i sin Ungdom i 14 Aar som Gidsel i Constantinopel og blev her bekjendt med græsk Civilisation og Videnskabelighed. I Aaret 489 drog han med sit hele Folk til Italien og oprettede det store ostgothiske Rige, s. Gotherne (III, S. 362). T., i de germaniske og skandinaviske Sagn den vidtberømte Diderik af Bern (Verona, hans sædvanlige Residents), var sin Tids mægtigste og meest ansete Fyrste, under hvem Italien nød en kort, længe savnet Ro. Han forsøgte dog ikke at sammensmelte sine Gother, som fik en Deel af Landeiendommene og vedbleve at udgjøre Stridsmagten, med den tilbageblevne romerske

Digitized by Google

Almue, der ogsaa som orthodoxe Katholiker ved religiøse Hensyn adskiltes fra Gotherne, som vare Arianere. Heri laae en stærk Spire til Rigets Opløsning, som indtraadte snart efter T.'s Død 526.

Theodorus af Mopsvestia, græsk Kirkefader, især fortjent som Fortolker af den hellige Skrift, blev 393 Biskop i Mopsvestia (i Cilicien), hvor han døde 429. Paa Grund af nestorianske og pelagianske Anskuelser blev han fordømt som Kjetter paa det 5te almindelige Concilium i Constantinopel 553, medens Nestorianerne holde hans Navn i Ære og aflede deres Liturgie fra ham. Sign. Fritsche: „De Theodori Mopsvestiani vita et scriptis" (1837).

Theodosianere kaldes et Parti af Monophysiterne.

Theodosius I, den Store, romersk Keiser, født 345 i Cauca i Spanien, blev 379 af Gratian antagen til Medregent i de østlige Lande og kjempede der heldig mod Gotherne. Da Maximus, som havde overvundet og dræbt Gratian, imod Løfte angreb Valentinian II, Gratians Søn, som herskede i Vesten, overvandt og dræbte T. ham. Kort efter lod Franken Arbogost Valentinian II dræbe og indsatte Eugenius i hans Sted; T. slog Arbogast ved Aquileja, hvorpaa Arbogast dræbte sig selv og Eugenius henrettedes (394). T. blev saaledes Enehersker, men døde allerede Aaret efter i Mailand, hvorpaa Riget for bestandig deeltes i det vestlige under Honorius og det østlige under Arkadios (s. Roms og det Byzantinske Riges Historie). T. var meget ivrig for den orthodoxe Lære og indrømmede Geistligheden stor Indflydelse. — T. II, Sønnesøn af den Foregaaende, fulgte 408 som Keiser i det østromerske Rige efter sin Fader Arkadios. Efter ham kaldes en under Navnet den Theodosianske Codex bekjendt Samling af Forordninger (Constitutiones) fra Constantin den Store.

Theognis, en af de ældre græske Elegikere, Hovedrepræsentanten for den gnomiske Retning i Elegien, 560—470 f. Chr., var født i Megara, men tilbragte Størstedelen af sit Liv i Theben som politisk Flygtning. Hans Digte, af hvilke en ikke ringe Deel er opbevaret, foreligge i en aldeles fragmentarisk Tilstand. De findes i Schneidewins og Bergks Samlinger af de elegisk-lyriske Digtere.

Theokratie (gr.), Gudsherredømme, kaldes den Regjeringsform, under hvilken Gud selv betragtes som den egentlige Regent, der igjennem sine Repræsentanter, Præsterne, styrer Statens Anliggender. Berømt er især den theokratiske Statsform, som Moses gav Hebræerne.

Theokrit, den berømteste af Grækernes bukoliske Digtere, var født i Syrakus og blomstrede c. 277 f. Chr. Han skal paa Grund af Fornærmelser være bleven straffet med Døden af Hiero II. Foruden nogle Epigrammer have vi af ham 30 Idyller, skrevne i dorisk Dialekt. Udg. af Wüstemann (1830) og Ahrens (Bd. I, 1855).

Theologie (gr., d. e. Gudelære, Gudsvidenskab) betegner ikke alene Læren om den christelige Religion, men tillige en Livsudvikling i Mennesket (pectus est qvod facit theologum); den er den ved Guds Aand formidlede Videnskab om de guddommelige Ting. T. som Videnskab deles i forskjellige Grene. Den historiske T. beskjæftiger sig med Guds Riges Historie, og deles atter i Bibelhistorie, Kirkehistorie og kirkelig Statistik. Det oprindelige Grundlag for denne Green af T. er Biblen eller den hellige Skrift. At bestemme, hvilke Bøger der høre til den bibelske Kanon, er Kanonikens Sag. At fremstille disse i den renest mulige Skikkelse er Gjenstand for den historiske Kritik og Textkritiken. Indledningen til det gamle og nye Testamentes Skrifter (Isagogiken), eller Kanons og den bibelske Litteraturs Historie, fremstiller de vundne Resultater for Anskuelsen; derpaa følger den philologisk-theologiske Udlægning (Exegese), hvis videnskabelige Regler fremstilles i Hermeneutiken eller Fortolkningskunsten. Som Udbytte af disse Videnskaber fremgaae den bibelske Historie (og Archæologie) og den bibelske Troes- og Sædelære, sædvanlig kaldet bibelsk T. At bringe det Indhold, som den christelige Kirke har tilegnet sig af den guddommelige Aabenbaring, til videnskabelig Bevidsthed er den systematiske T.s (Dogmatiks, Ethiks) Opgave. Den kirkehistoriske T. betragter alle de historiske Mellemled, igjennem hvilke dette Indhold har udviklet sig, og kaldes, forsaavidt den beskjæftiger sig med Nutiden, kirkelig Statistik. Den kirkehistoriske T. beskjæftiger sig enten mere med Guds Riges ydre Udvikling i Kirken og kaldes da Kirkehistorie, eller med denne Udviklings Indhold og kaldes da Dogmehistorie, hvormed Ethikens Historie, Litteratur- og Kunsthistorie staae i Forbindelse. Den historiske Symbolik indeholder en sammenlignende Fremstilling af de forskjellige Kirkers og Confessioners Eiendommeligheder. Ved Siden af den historiske og systematiske T. staaer som 3die Hovedgreen den praktiske T., der omfatter Læren om Kirkeorganisationen, Kirkeretten og Kirkeregimentet (Kirkepolitik, Sjælepleie) og de tekniske Grene: Liturgik, Homiletik eller Keryktik, Pædagogik og Katechetik, og Halieutik eller Missionens Theorie. — Naturlig T. kaldes den Kundskab om Gud og de guddommelige Ting, der støtter sig til Naturbetragtningen og Tænkningen alene uden Hensyn til den positive Aabenbaring.

Theopompos, en græsk Historieskriver fra Chios, levede i det 4de Aarh. f. Chr. samtidig med Philip af Macedonien; han forfattede „Hellenica", der sluttede sig som Fortsættelse til Thukydides's Værk, og „Philippica", en Universalhistorie af hans Samtid. Brudstykkerne af disse Værker ere samlede af Theiß (1857) og af Müller i „Historicorum Græcorum fragmenta" (Bd. I, 1841). — En Lystspildigter T. levede paa Aristophanes's Tid i Athen; kun saa Brudstykker af hans Comoedier ere opbevarede.

Theophilanthroper kaldes Tilhængerne af en religiøs Sect, der opstod paa den første franske Republiks Tid. Da Christendommen var afskaffet, vaagnede nemlig efterhaanden den religiøse Trang atter, og den førte da til en Gudsdyrkelse efter den naturlige Religion, der begunstigedes af Directoriet, efterhaanden indtog 10 Kirker i Paris og udbredte sig over de fleste Provindser. Gud, Udødelighed, Moral og Naturens verlende Liv vare Gjenstandene for denne Cultus. Den blev ikke baaren af nogen mægtig religiøs Personlighed og kunde hverken holde

Digitized by Google

Stand mod Christendommen eller mod Ligegyldigheden. Den blev snart forfulgt af den offentlige Menings Spot, og efter en kort Blomstring styrtede den sammen, da den første Consul erklærede, at denne Cultus ikke for Fremtiden kunde holdes i Kirkerne.

Theophilus, efter Legenden bispoppelig Vicarius i Adana i Cilicien, blev afsat fra sit Embede, forskrev sig derpaa til Djævelen og blev saaledes paany indsat i sit Embede. Sildigere angrede han sin Forbrydelse, blev benaadet ved Jomfru Maria's Mellemkomst og døde 3 Dage efter. Dette Sagn, der kan betragtes som en Forløber for Faustsagnet, blev i Middelalderen til ind i det 16de Aarh. oftere behandlet af Digterne. Sign. Sommer: „De Theophili cum diabolo foedere" (1844).

Theophrastos, Philosoph i Athen, født 371 f. Chr. i Eresos paa Lesbos, død 286 i Athen, var Elev af Plato og Aristoteles. Han blev Aristoteles's Efterfølger som Hoved for den peripatetiske Skole og skal som saadan have havt 2,000 Disciple. Hans meest bekjendte Skrift er „Charakterer" (en halv satirisk Skildring af Sæder). T. er den betydeligste Forfatter blandt Grækerne fra den Tid, med Hensyn til Meddelelser af naturvidenskabelige Erfaringer. Af det store Antal (angives til 200) af hans philosophiske og naturhistoriske Værker, ere de allerfleste gaaede tabt; de vigtigste Værker, vi besidde af ham i naturvidenskabelige Retninger, handle om Mineralier (*περὶ λίθων* er Titlen) og om Planterne. Hans samtlige (bevarede) Skrifter udkom ved J. G. Schneider i 5 Bd. (1818—21).

Theopneustie, s. Inspiration.

Theorbe (it. tiorba) er et luthlignende, nu ikke mere brugeligt Strengeinstrument med 14—16 Strenge.

Theorem (gr.), s. Læresætning.

Theosophie (gr.) kaldes en høiere Viden om Gud, der ved umiddelbar Aabenbaring og Anskuen skal være bleven enkelte Udvalgte, Theosopher, til Deel.

Thephilim, s. Phylakterier.

Theramenes, en atheniensisk Statsmand og Feltherre paa den peloponnesiske Krigs Tid, blev senere en af de 30 Mænd (de saakaldte Tyranner), der ved Spartanernes Indflydelse bleve stillede i Spidsen for den atheniensiske Stat. Da han kom i Opposition til det terroristiske Parti i denne Regjering, hvis Fører Kritias var, blev han dømt til Døden og maatte tømme Giftbægeret.

Therapeuter (gr.), Guds Tjenere, kaldtes efter Philos Beretning Tilhængerne af en asketisk jødisk Sect, der var beslægtet med Essæerne. De boede ved Søen Moeris i Celler og hengave sig til stille Beskuelse. Spor af dem findes til ind i det 4de Aarh. Sign. Bellermann: „Geschichtliche Nachrichten aus dem Alterthume über Essäer und T." (1821).

Therapie eller Therapeutik betyder Læren om Sygdommes Helbredelse, Helbredelseslæren. Therapeut kaldes den Læge, som fortrinsviis beskjæftiger sig med Studiet af Helbredelseslæren.

Therese af Jesu, Helgeninde, født 1515 i Avila i Gammel-Castilien, traadte i sit 20de Aar ind i Barfod-Karmeliterindernes Orden, i hvilken hun gjenindførte den oprindelige Strenghed. Hun døde i Klostret Alba de Liste i Gammel-Castilien d. 4de Octbr. 1582 og blev 1621 kanoniseret af Pave Gregor XV. T. har indlagt sig stor Berømmelse som Digterinde ved sit overordentlige Herredømme over Sproget. Hendes Værker (Salamanca 1587 og oftere) ere oversatte paa mange europæiske Sprog.

Theresienstadt (**Theresiopel**, ogsaa **Maria T.**; ung. Szent-Maria-Szabadska), Stad i det østerrigske Kronland Voivodskabet Servien (indtil 1849 en Deel af Ungarn), ligger paa Sletten mellem Donau og Theiß og har endeel Fabriker, betydelig Qvægavl og Producthandel. 40,000 Indb.

Theriak var et i sin Tid berømt Lægemiddel, opfundet af Andromachos (s. d. A.) fra Kreta, Nero's Livlæge. Det blev anseet for et Mønster paa pharmaceutisk Kunst og tilberedtes af mere end 60 af de meest forskjelligartede og modsat virkende Substantser. Under dette Navn haves endnu i Apotheket en Blanding af flere forskjellige bittre, narkotiske og andre Stoffer.

Thermer kaldtes hos Romerne de pragtfuldt udstyrede varme Bade; **thermal**, hvad der vedrører eller hører til varme Bade.

Thermidor (d. e. Varmegiveren), kaldtes den 11te Maaned i den under den første franske Republik indførte republikanske Kalender; den indbefattede Tiden 19de Juli—18de August. Historisk bekjendt er den 9de T. i Aaret II (d. 27de Juli 1794) som den Dag, paa hvilken Terrorismen ophørte ved Robespierre's Fald.

Thermoelektriciteten, opdaget af Seebeck, fremkommer, naar to forskjellige Metaller paa to Steder staae i Berøring med hinanden og det ene Berøringssted da faaer en høiere eller lavere Varmegrad end det andet. Der fremkommer da et elektrisk Kredsløb, som kan paavises ved Hjelp af en Magnetnaal. Melloni har anvendt T. til at maale Straalevarmens Virkninger og opnaaet at paavise den overordentlig svage Varmevirkning fra Maanen.

Thermometer, s. Varmemaaler.

Thermopylæ var Navnet paa det berømte Pas i Oetabjergene i Thessalien, som dannede Hovedindgangen fra Thessalien til Hellas; der var det, at den spartanske Konge Leonidas fandt Heltedøden i Kampen mod Persernes uhyre Overmagt.

Thermæ, en By paa Sicilien, nu Thermini, var i Oldtiden berømt for sine varme Bade (hvilket T. betyder; s. Thessalonike).

Thersander, en Søn af Polynices, en af Epigonerne, blev dræbt i den trojanske Krig af Telephos.

Thersites fremstilles af Homer som den hæsligste af de Grækere, der deeltoge i Kampen mod Troja. Han skal være bleven dræbt af Achilles.

Theseus, Søn af den atheniensiske Konge Ægeus og Æthra, var en af den græske Sagntids berømteste Heroer; han gjorde sig fortjent af Athen ved mange tappre Bedrifter, befriede Landet fra den marathoniske Tyr, nedlagde ved Ariadne's Bistand Minotaurus og blev efter Ægeus's Død Konge i Attika. Senere drog han ud paa nye Tog i Forening med Herakles. T. var forbunden med Peirithoos ved et inderligt Venskabs Baand. Han fandt endelig sin Død paa Skyros, hvor han blev styrtet i

Digitized by Google

Havet af Kong Lykomedes. Hans senere Gemalinde var Phædra.

Thesis. I et mathematisk Beviis kalder man det, der skal bevises, T., i Modsætning til det Givne, som kaldes **Hypothesis**.

Thesmophorier (gr.) var Navnet paa en ældgammel græsk Fest, der feiredes af Qvinderne i Athen til Ære for Demeter Thesmophoros, ɔ: den lovgivende Demeter; saaledes kaldtes denne Gudinde, fordi hun ved at indføre Agerdyrkningen havde grundlagt det borgerlige Samfund; s. **Ceres**.

Thesmotheter, s. **Archon**.

Thespis, der af Oldtiden betegnes som Skaberen af Tragoedien, var født i en Flekke i Attika og levede paa Solon's og Pisistratus's Tid c. 540 f. Chr. Han skal have kjørt omkring med sit Theater fra Sted til Sted; deraf Udtrykket „Thespiskarre", der først er brugt af Horats.

Thespiæ var Navnet paa en Stad i Bøotien ved Helikon, bekjendt som Sæde for Dyrkelsen af Muserne (disse kaldtes derfor **Thespiader**) og Eros. Den udgjorde med sit Gebeet en Deel af det bøotiske Forbund.

Thesprotia heed en af de tre Hoveddele af Landskabet Epirus med den ogsaa i Mythologien navnkundige Flod Acheron. Først senere reiste sig her den vigtige Handelsstad Buthrotum, en romersk Colonie, det nuværende Butrinto.

Thessalien, det nuværende Janina, et Landskab i det gamle Nordgrækenland, grændsede mod Ø. til det ægæiske Hav, var mod S. ved Oeta skilt fra Bøotien, mod V. ved Pindos fra Epirus og mod N. ved Olympos fra Macedonien. Til de nævnte Bjerge komme endnu Ossa og Pelion; Hovedfloden er Peneus. Dalen Tempe var allerede i Oldtiden berømt for sin Naturskjønhed. Sagnet gjør T. til Sædet for den gamle græske Magie, hvorfor en Hex fortrinsviis kaldtes en Thessalerinde. Thessalerne vare bekjendte som udmærkede Ryttere og dygtige Tyretæmmere. De største Stæder, blandt hvilke Pharsalos, Larissa, Heraklea, Kranon, Pheræ o. A., vare i lang Tid aristokratiske Republiker. Den første Plan til et samlet thessalisk Herredømme lagde Jason fra Pheræ, men han blev myrdet ligesom hans Efterfølger Alexander. Efterat Philip af Macedonien havde underkastet sig T., deelte Landet Skjebne med det macedoniske Rige.

Thessalonike blev den tidligere som græsk Colonie under Navnet **Thermæ** bekjendte Stad i Macedonien, ved den efter samme benævnede Bugt af det ægæiske Hav, kaldet efter Kassanders Gemalinde og Alexander den Stores Søster T. Under Romerne var den Hovedstad i Macedonien, siden i hele Grækenland og Illyrien. Paulus stiftede her en af de første christne Menigheder. Staden kom 1430 under Tyrkerne og hedder nu **Salonichi** (s. d. A.).

Thestrup (Hans Nicolai), dansk General og Krigsminister, er født d. 1ste Octbr. 1794 ved Nestved. Han blev Lieutenant 1810, deeltog i Felttoget 1813, og var senere i 3 Aar i Frankrig med det til Occupationsarmeen henhørende danske Contingent. Ved Krigens Udbrud 1848 var T. avanceret til Major; som Commandeur for en Bataillon rykkede han d. 9de April frem fra Holdnæs og fordrev Fjenden fra Lyksborg, samtidig som Armeens Hovedstyrke foretog Angrebet paa Bov. T. deeltog med megen Hæder i den 3-aarige Krig og fik allerede 1849 Commandoen over en Brigade; d. 24de Juli 1850 dannede hans Brigade Avantgarden under Fremrykningen mod Helligbæk, og under Kampen den følgende Dag sendtes han i det afgjørende Øieblik efter Uheldet ved Stolk med den større Deel af sin Brigade frem mod Rømmek og Isted. T., der under Krigen var avanceret til Oberst, udnævntes senere (1852) til General; efter i flere Aar at have commanderet en Brigade i Slesvig, blev han 1857 Generalinspecteur over Infanteriet, og d. 2den Decbr. 1859 udnævntes han til Krigsminister og interimistisk Marineminister. Da det Rotwittske Ministerium ved Conseilspræsidentens pludselige Død opløstes, indtraadte T. i det nydannede Ministerium af 24de Febr. 1860 som Krigsminister.

Thetis er en af de smaa Planeter imellem Mars og Jupiter, den 17de efter den Orden, hvori de ere opdagede. Den er opdaget d. 17de April 1852 af Luther i Bilk ved Düsseldorf. Dens Middelafstand fra Solen er $2,_{47}$ Jordbaneradier eller 50 Millioner danske Mile. Omløbstiden er 1421 Dage eller 3 Aar 11 Maaneder. Excentriciteten er $0,_{128}$ og Banens Inclination 5° 36′. — **T.**, en af Nereiderne, Datter af Nereus og Doris, blev mod sin Villie af Guderne formælet med en Dødelig, Peleus. Hendes Søn var Achilles. Senere flygtede hun til sine Søstre i Havet. Forskjellig fra hende er Tethys.

Thetys, en Datter af Uranos og Gæa, en Titaninde, Okeanos's Gemalinde, var Moder til Okeaniderne og Strømguderne, samt Heres Opdragerinde.

Theurgie (gr.), Guddomsvirkning, kaldes den foregivne Videnskab, ved hvilken man formedelst Understøttelse af Aander skulde kunne frembringe overnaturlige Virkninger. T. spillede hos de gamle Ægyptere og Persere (Mager) og siden hos Ny-Platonikerne en Rolle.

Thianschan ɔ: Himmelbjergene hedder en høi Bjergkjede i det indre Høiasien, som fra Belortags Nordende gaaer mod Ø., adskillende Songariet (**Thianschanpeln** d. e. Veien N. for T.) fra Turfan eller det lille Bukharie (**Thianschannanlu** d. e. Veien S. for T.) Den bestaaer af 3 Dele: 1) **Mustagh** d. e. Iisbjerget, den vestlige Deel; 2) **Bogdo Oola** d. e. det hellige Bjerg, og 3) **Hami's Bjerg**, den østlige Deel. Herfra taber T. sig i Sandørkenen Kobi og hænger ikke sammen med Bjergene i Nordchina.

Thibaudeau (Antoine Claire, Greve af), fransk Historieskriver, født d. 23de Marts 1765 i Poitiers, blev Advocat i sin Fødeby, tog levende Deel i den franske Revolution, stemte som Conventsmedlem for Kongens Død, blev 1796 Præsident for de Femhundredes Raad og var efter den 18de Brumaire Medlem af Statsraadet; 1808 blev han udnævnt til Greve og Præfect for Rhonemundingernes Departement. Efter den 2den Restauration (1815) indbefattedes han under det over „Kongemorderne" publicerede Forviisningsdecret, og levede siden som Kjøbmand i Prag, indtil han 1830 kunde vende tilbage til Frankrig. Efter Begivenhederne i

Digitized by Google

Decbr. 1851 blev T. Senator og døde d. 8de Marts 1854. Blandt hans historiske Arbeider fremhæve vi: „Mémoires sur la Convention et le Directoire" (1824); „Mémoires sur le Consulat et l'Empire" (1835); „Histoire générale de Napoléon" (1827—28).

Thibaut (Anton Friedrich Justus), en af Tydsklands berømteste Retslærde, var født d. 4de Jan. 1774 i Hamborg, og blev først juridisk Professor i Kiel, siden i Jena og endelig i Aaret 1805 i Heidelberg, hvor han forblev til sin Død d. 28de Marts 1840. Han var den vigtigste Forkjæmper for den saakaldte philosophiske Skole i Jurisprudentsen i Modsætning til den historiske Skole, hvis Hoved Savigny var; men iøvrigt var det især som Romerretslærer, at han erhvervede sin Berømmelse, og hans Hovedværk er „System des Pandektenrechts" (2 Bd. 1803, 9de Opl. 1846). Man har ogsaa et Skrift af T. „Ueber die Reinheit der Tonkunst" (1825, 3die Opl. 1851).

Thibet eller **Tibet** (Tybbet) kaldes det store Alpeland i det indre Høiasien, som begrændses mod N. af Bjergkjeden Kyenlyn, der skiller det fra Turfan, mod S. af Himalaya, som skiller det fra Forindien, mod Ø. af China (hvor Grændsen er næsten ubekjendt), og mod V. støder op til Afghanistan og Turkestan. Størrelsen anslaaes til 34,000 (naar Vest-T. fradrages, høist til 26,000) □ M. — T. er den høieste Deel af det østasiatiske Høiland; imellem vældige, sneedækte Bjergkjeder med 15—24,000 F. høie Toppe ligge Høisletter, 8—15,000 F. over Havets Overflade, og dybe, snevre Dale og Kløfter, gjennem hvilke Høiasiens store Floder, som have deres Udspring her (Indus; Bramaputra, der upaatvivlelig er den samme som den her fra V. til Ø. flydende Scharutsampu eller Yaru-Dsangbotsiu; Iravaddy; Yangtsekiang, maaskee ogsaa Saluen, Menam o. fl.) bane sig Vei. Af Bjergkjederne, som maaskee overgaae Himalaya i Høide, kjender man, og det næsten kun af Navn, Khord (Karakorum?) og Dzangbjergene, som dele Landet i en nordlig, næsten ganske ubekjendt, og en sydlig Deel. Iblandt Alpesøerne nævnes Terkiri eller Tengri, som er uden synligt Afløb. Jordbunden er i dette Fjeldland kun i Dalene og paa enkelte Steder af Bjergskraaningerne og Høisletterne frugtbar, men der dyrket med overordentlig Flid; ellers er den tør og stenig, nøgne Fjeldvægge og Klipper indtage en stor Deel af Landet. Klimaet er overmaade tørt Fastlandsklima, med lang og streng Vinter og en umiddelbart paa samme følgende heed Sommer, hvis Varme endnu forøges ved de skaldede Høisletters og Fjeldvægges betydelige Varmeudstraaling. Herved bevirkes, at Agerdyrkning drives i en Høide (12—14,000 F.), der overgaaer Montblancs Top, at Vinen i Dalene modnes til en Høide af 8,000 F., og at Sneelinien ligger høiere (15—18,000 F.) paa Nordsiden end paa Sydsiden af Himalaya. — I Dalene avles Riis, Hvede, Mais, Frugt og Viin, høiere oppe europæiske Kornsorter, og Agerdyrkningen drives med stor Flid; men det er dog kun en liden Deel af Jordens Overflade, som dertil kan benyttes. Qvægavlen er af større Omfang, her haves nemlig Faar og Geder, hvis overmaade fine Uld i Kaschemir o. a. St. forarbeides til Shawler og Turbaner. Her findes Yak („den gryntende Oxe"), Moskusdyret, vilde Heste, Rovdyr o. s. v. Skovene ere ikke betydelige; et værdifuldt Product er Rhabarber. Af Mineralier indeholder Landet Endeel (Guld, Ædelstene, Borax, Salt o. M.), men Manglen paa Brænde hindrer Bjergværksdriften.

Indbyggernes Antal i hele T. anslaaes til 11 Mill. Med Undtagelse af nogle omvankende tyrkiske Hyrdestammer (Muhammedanere) bestaae de af egentlige **Thibetanere**, som kalde sig selv Bhot (heraf Navnene Thibet og Butan). De høre til den Folkeklasse, som taler Enstavelsessprog, og ere altsaa beslægtede med Chineser og Hinduchineser. De ere omvendte til Budhismen, som har sit Hovedsæde i Thibet, hvor denne Religions tvende Overlamaer boe og nyde guddommelig Dyrkelse, som Incarnationer af den tilbedede Religionsstifter Budha (s. Lama). Thibet har ogsaa mange Klostre, beboede af Tusinder af Munke, der beskjæftige sig med at studere en overmaade bindstærk Litteratur af Religionsskrifter; de fleste af disse ere forfattede i Sanskrit, Pali og andre indiske Sprogarter og læses tildeels endnu i Original, medens andre af dem ere oversatte paa Høiasiens Tungemaal. Hos T. hersker den samme Form af Polyandrie, som ogsaa bruges af nogle indiske Stammer, nemlig at flere Brødre have en Hustru sammen. Blandt alle Bjergboere synes T. at være de mindst krigerske. De ere i Øst-Th. underkastede Chineserne, som regjere dem ved Gouverneurer, understøttede af chinesiske Tropper. Rimeligviis staaer denne Folkets Fredsommelighed i Forbindelse med den budhistiske Religions overordentlige Herredømme over dets Aand. Foruden Agerdyrkning og Qvægavl beskjæftige Thibetanerne sig med Væverier, med Forfærdigelse af Vaaben, Gudebilleder, Røgelsekjerter, Papir o. M., samt drive en ikke ubetydelig Handel, navnlig Transithandel.

Efter de politiske, tildeels ogsaa physiske, Forhold kan T. deles i Vest-T., den mindre Deel, indbefattende Ladak og Baltistan (s. disse Artt.), som nu hører under Riget Kaschemir (og derved middelbart under de engelske Besiddelser), og Øst-T., den større Deel (c. 24,000 □ M. med 5—6 Mill. Indb.), som regjeres af Lamaerne under China's Overherredømme (s. Lama). I Øst-T. er Hovedstaden Lassa (Hlassa) eller Barantola, Dalai Lama's Residents (om Sommeren boer han sædvanlig i det tætved liggende store og prægtige Kloster eller Palads Putala), som har et Tempel med en kolossal Billedstøtte af Buddha, en stor Bazar, mange Fabriker og 80,000 (efter Andre kun 40,000) Indb. Tischulumbu (Djaschi-Lumbu), Bogdo-Lama's Residents, bestaaer næsten kun af et vidtløftigt klosterligt Palads, indenfor hvis Ringmure ligge en Mængde Templer og Bygninger af forskjellig Art.

T.s Historie. Om denne veed man kun Lidet. T. regnedes i Oldtiden til Sakernes Land eller „Skythien hiinsides Imaus". Indbyggerne levede længe i en meget raa Tilstand, og dyrkede Naturgjenstande og de Afdødes Aander. I det 7de Aarh. e. Chr. sendte en Konge i

Digitized by Google

Lassa sin Minister til Indien for at blive bekjendt med Buddha's Lære, som nu efterhaanden blev herskende i Landet og gav dette sin hierarchisk-theokratiske Regjering. Paa Carl den Stores Tid regjerede Kong Thisrong, som gav Bestemmelser angaaende Stændernes Forhold o. s. v. (de tre høieste vare de Lærde, de Geistlige og de Adelige). Mongolerne angrebe Landet 1227; Koblai Khan fuldførte dets Erobring 1253 og gjorde det geistlige Overhoved til Regent i Landet; fra 1578 førte denne den af de mongolske Konger givne Titel Dalai-Lama. China's Indflydelse tiltog fra den Tid, da Dalai-Lama 1642 havde anraabt dets Beskyttelse mod Songarernes Indfald, og da Rajaen af Nepal 1791 var falden ind i T., forbrev den chinesiske Keiser ham, hvorefter han tiltog sig det politiske Overherredømme over Landet, saaledes som han endnu udøver det.

Thibet eller Thibetmerino kaldes Merino af fiin Uld uden blank Appretur og derfor bløb at føle paa. T. kaldes ogsaa fiirtraadig kipprede (1 op, 3 ned) eller simpelt mønstervævede eensfarvede Kamuldsstoffer til Dameklæder. Alpakothibets kaldes de, naar Kjeden er af Haarene af Alpakaen (s. d. A.), der af Naturen er mørkere, saa Mønsteret træder svagt farvet frem, naar Tøiet er farvet i Stykke.

Thiele (Just Matthias), født d. 13de Decbr. 1795 i Kjøbenhavn, hvor Faderen var Bogtrykker, blev Discipel i Metropolitanskolen. Alt paa Skolebænken forsøgte han sig som Digter. I Begyndelsen af Aaret 1816 (i Slutningen af hvilket Aar han dimitteredes til Universitetet af den berømte Theolog Rudelbach) indsendte den nittenaarige Yngling til Baggesen Forsøg til en Forklaring af hans Gaade „Det evige Sindbillede“, og blev i et Digt hilset som „hans fjerde Søn“. Han omgikkes med sin Tids aandfulde Ungdom, Oehlenschläger, Schack Staffeldt, J. L. Heiberg, Ingemann, C. Hauch, Poul Møller, Weyse o. Fl. 1817 udgav han Fortællingen „Bjergmandsdalen“, næste Aar tog han anden Examen og reiste med C. Molbech til Jylland, beskjæftiget med „Danske Folkesagn“ (hvis første Udgave udkom 1818—23). I Sommeren 1819 foretog han i Selskab med et Par gode Venner en Fodreise gjennem Tydskland og Schweiz til Italien. Næste Aar, i hvilket han blev ansat ved det kongelige Bibliothek, opførtes hans Sørgespil „Pillegrimmen“. 1821 udgav han Skuespillet „Kynast“ og flyttede til Bakkehuset, hvor han levede hos Rahbek til 1823, da han, ved Hjelp af et Stipendium, reiste til Paris, hvorfra han næste Foraar atter drog til Italien („Dagbog paa en Reise gjennem Sicilien“, i Riises „Archiv“ XXXII, skyldes denne Udflugt). I Efteraaret 1825 vendte han tilbage gjennem Tydskland og blev Secretair og Bibliothekar ved Kunstakademiet. 1829 giftede han sig og foretog med sin unge Kone en Sommerreise gjennem Tydskland, Norditalien og Schweiz. 1831 begyndte han Udgivelsen af „Thorvaldsen og hans Værker“. 1833 reiste han med nogle Venner til Norge, og 1835 blev han Inspecteur ved Kobberstiksamlingen, efter at have forladt det kongelige Bibliothek (i Forening med C. F. Rumohr udgav han „Geschichte der königl. Kupferstichsammlung zu Copenhagen“). Aaret efter foretog han en Reise gjennem England og Skotland, der fulgtes af „Breve fra E. og S.“. 1838 blev han Privatbibliothekar hos Prinds Christian Frederik, og det derpaa følgende Aar kongelig Haandbibliothekar. 1844 sendtes han af Regjeringen til Rom for at overtage Thorvaldsens Efterladenskaber. 1848 udgav han (som Manuscript) „Bragstykker af et Digterskib“, indeholdende lyriske Digte, „Tiggeren i Palermo“, dramatisk Studie, og det ovennævnte dramatiske Skuespil „Kynast“. 1856 endte han sin store „Thorvaldsens Biographie“. Næste Aar opførtes Dramaet „Thyre Boløze“ og 1859 „Claus Rigmands Skat“ paa det kongelige Theater. I det sidstnævnte Aar udkom desuden „Hestestatuen paa Amalienborg og Kunstakademiet“. Aaret efter udgav han „Den danske Almues overtroiske Meninger“ (der sluttede sig til de tidligere udgivne Folkesagn) og „Romantiske Dramaer“, indeholdende „En Kjøbmands Datter og en Kongesøn“ samt „Drømmeren“.

Thielo (Caroline Amalie), dansk Skuespillerinde, hvis Fader C. A. Thielo efter Christian VI's Død 1746 efter Holbergs Plan gjenoprettede den danske Skueplads, var født 1734. Hun var en sjelden begavet og overordentlig afholdt Skuespillerinde, hvis pludselige Død d. 5te Febr. 1754 derfor opvakte en ualminbelig Deeltagelse hos Publicum.

Thierry (Jacques Nicolas Augustin), fransk Historieskriver, født d. 10de Marts 1795 i Blois, sluttede sig i sin Ungdom til St. Simon og udgav i Forbindelse med ham Skriftet „De la réorganisation de la société européenne“ (1814), men skilte sig siden fra ham, skrev Artikler i forskjellige Tidskrifter og udgav i Forbindelse med Comte Skriftet „L'industrie, ou discussions politiques etc.“ (1817, 4 Bd.). Hans Polemik imod Adelens Forbringer førte ham til et grundigt Studium af Frankrigs ældre Historie, til hvilket siden hans Liv var helliget. Efter flere „Breve“ over samme udgav T. sin berømte „Histoire de la conquête d'Angleterre par les Normands“ (1825, siden i flere forbedrede og forøgede Udgaver). T.'s anstrengte Arbeide i Forbindelse med Nervesvaghed berøvede ham Synet, men dette standsede ikke hans litterære Virksomhed: han samlede Udbyttet af sine Studier i „Dix ans d'études historiques“ (1834), udgav efter Guizots Opfordring, i Forbindelse med et Par andre Lærde, „Recueil des monuments inédits de l'histoire du tiers-état“ (1849—56, 4 To.); 1840 udkom hans „Récits des temps mérovingiens“. Hans sidste Værk var „Essai sur l'histoire du tiers-état“ (1853); han døde d. 28de Mai 1856. T. kan betragtes som Stifter af den maleriske Skole blandt de franske Historieskrivere; ved sit Mesterskab i Skildring og træffende Fremstilling, ved sin levende og poetiske Stiil gjør han den nøiagtige Fortælling af de gamle Tiders Begivenheder til et Læseren gribende og spændende Drama. — **Amédée Simon Dominique T.**, den Foregaaendes Broder, født d. 2den Aug. 1797 i Blois, Præfect i Dep. Øvre-Saone under Julireglieringen, nu Statsraad, har ogsaa gjort sig bekjendt som Forfatter af historiske Værker, navnlig: „Histoire des Gaulois“ (1828);

Digitized by Google

„Hist. de la Gaule sous l'administration romaine" (1840–42); „Hist. d'Attila et de ses successeurs" (1858).

Thiers (Louis Adolphe), berømt fransk Historieskriver og Statsmand, født d. 16de April 1797 i Marseille, Søn af en fattig Laasesmed, fik en Friplads i Lyceet i sin Fødeby, studerede Lovkyndighed i Aix og blev Advocat 1820, men besluttede snart at følge sit Kald og sin Lyst ved ganske at hellige sig til en litterær Virksomhed, og studerede Philosophie og Historie. Han begav sig da til Paris, hvor han boede sammen med sin Ven Mignet. Hans Landsmand Manuel anbefalede ham til Laffitte, ved hvis Mægling han blev Medarbeider ved Bladet „Constitutionnel", hvor hans Gave til at skrive over alle Emner (han leverede f. Ex. ogsaa Kritiker over æsthetiske Værker, over Kunstudstillingerne o. s. v.) og hans livfulde, raske Stil snart skaffede ham Anseelse, imedens hans bevægelige Aand og fyrige, opvakte Væsen hurtig henvendte Opmærksomheden paa ham i Oppositionens Kredse, i hvilke han, indført af Laffitte, efterhaanden blev en Autoritet. Han arbeidede allerede dengang paa sin Revolutionshistorie og kastede sig, for at kunne skrive den med tilbørlig Sagkundskab, med anstrengt Flid over de forskjelligste Studier, Finantsvæsen, Geographie og Statistik, Taktik og Fortificationsvæsen. Dette berømte Værk, „L'histoire de la révolution française" (1823–27, 10 Bd.; oversat paa Dansk af Rosen) vakte ikke før efter 1830 betydelig Opsigt; siden udøvede det paa Samtiden en Indflydelse, som faa Bøger have havt. Det anbefalede sig hos det liberale Parti, og derved hos Fleertallet af Nationen, som en ny og, ligeoverfor Kongedømmet og Aristokratiet, dristig Vedkjendelse af Revolutionens Grundsætninger og Gjerninger. Kritiken bebreidede vel Forfatteren et Slags historisk Fatalisme og en vis Overbæren med Udskeielserne og selv Forbrydelserne; men al Verden forbausedes over Fortællingens raske, dramatiske Fremskriden, det grundige Kjendskab til Begivenhederne, og den beundringsværdige Klarhed, der var udbredt over det Hele. — T. var (1829) i Begreb med at tage Deel i den under Laplace udførte Verdensomseiling, da Ministeriet Polignac's Udnævnelse kaldte det liberale Parti til en afgjørende Kamp. Han stiftede da med Mignet og A. Carrel Bladet „National", hvis Contoir blev Middelpunctet for den Modstand mod Regjeringens Foranstaltninger, der omsider førte til Julirevolutionen og Julimonarchiet, blandt hvis Stiftere T. saaledes var, og som strax belønnede ham ved at udnævne ham til Statsraad og Generalsecretair i Finantsministeriet. Kort efter blev han Medlem af de Deputeredes Kammer og talte dengang, som en Bevægelsens Mand, om at gaae over Rhinen, befrie Polen, Italien o. s. v. Ved Laffitte's Afgang fratraadte T. ogsaa, men sluttede sig siden i Kamret slet ikke til denne og Oppositionen, tvertimod talte han for Casimir Perier's fredelige Politik og for Systemet Justemilieu; ja, da Partilidenskaberne fremkaldte Mordplaner mod Kongens Liv og republikanske eller legitimistiske Opstande, tog han Deel i flere illiberale Forholdsregler. Han blev nu (Octbr. 1832) først Indenrigsminister, siden Minister for de offentlige Arbeider, foreslog 1835 (efterat Mortier var bleven dræbt ved hans Side af Fieschi's Helvedsmaskine) Septemberlovene, og blev, efter en Ministerkrise, i Febr. 1836 Udenrigs- og Premierminister. Han fulgte da en liberalere og fastere Politik og optraadte navnlig energisk, med store krigerske Forberedelser, som Mehemed Ali's Forsvarer imod den af England og de øvrige Stormagter understøttede Sultan. Men Ludvig Philips Politik stemmede ikke med Ministerens, og Majoriteten i Kamrene var heller ikke for at binde an med det øvrige Europa; Frankrig gav efter, og T. fratraadte (29de Octbr. 1840). Han tog nu fat paa sit 2det store, nylig fuldendte historiske Værk, „Histoire du Consulat et de l'Empire" (1845–61), som maaskee i enkelte Partier er noget langtrukket, men ved sit jevne, klare Sprog, overordentlige Kundskabsfylde og den rolige, man kunde næsten sige ophøiede Overlegenhed, hvormed han behandler det rige Stof, kan kaldes et Mesterværk. I Kamret var T. nu, som Hoved for venstre Centrum, den vigtigste Fører af Oppositionen og Modstander af Guizot. Uden at møde ved Reformbanketterne 1847 bidrog han til at fremkalde Bevægelsen; i den constitutionelle Oppositions, ligesom uden Tvivl i sine egne Øine, var den ærgjerrige T. den Mand, der ved samme skulde hæves til Magten. Ogsaa kaldte Kongen, trods sin personlige Uvillie, ved Februarrevolutionens Udbrud (1848) T. til at danne et Ministerium; men dengang var det allerede for silde, man vilde have en Republik og forkastede T. med Haan og Trusler. I Juni (1848) blev han Medlem af den lovgivende Forsamling, i hvilken han stemte for Cavaignacs Dictatur og siden for L. Napoleons Præsidentskab samt for Toget til Rom, Clubbernes Undertrykkelse o. s. v. Ved Statscoup'et d. 2den Decbr. 1851 blev T. arresteret og før til Frankfurt, men fik snart Lov til at vende tilbage, og har siden kun beskjæftiget sig med Udgivelsen af sit store historiske Værk. Af hans mindre Skrifter nævne vi: „Law et son système de finances" (1826); „La monarchie de 1830". T. er en Mand af ualmindelige Aandsgaver, klog og praktisk dygtig, altid riig paa Hjelpemidler og Udveie som paa skarpe og fine Bemærkninger, livlig, virksom og aldrig hvilende; hans Charakteer er af Nogle bleven anpriist, af Andre dadlet i høi Grad.

Thiersch (Friedrich Wilhelm), anseet Philolog, født d. 17de Juni 1784 i Kirchscheidungen ved Freiburg an der Unstrut, Professor i den gamle Litteratur i München, maa betragtes som den, der har grundlagt det philologiske Studium og det paa samme støttede høiere Underviisningsvæsen i Baiern. Ogsaa interesserede han sig levende for det nye Grækenlands Skjebne. Hans Hovedværker ere: „Griechische Grammatik, vorzüglich des homerischen Dialects" (3die Udg. 1826); „Grammatik der griechischen Sprache zum Gebrauch für Schulen" (4de Udg. 1854); „Ueber die Epochen der bildenden Kunst bei den Griechen" (2den Udg. 1829); „Ueber gelehrte Schulen" (1826–37).

Thing (af det gamle nordiske thinga ɔ: samtale) var i hele det gamle Norden Benævnelsen for de Folkeforsamlinger, paa hvilke Beboerne

Digitized by Google

deels af de større Landsdele, deels af disses mindre Underafdelinger udøvede den dem tilkommende saavel lovgivende som dømmende Magt, og længe efterat den førstnævnte Magt var gaaet tabt for Folket i det Hele, vedblev Navnet endnu at bruges om de af de gamle T. udviklede saavel Over- som Underdomstole (Landsthing — i Norge Lagthing —, Herredsthing — i Norge Bygdething —, Birkething og Bything). Efterat imidlertid Landsthingene og Lagthingene ere blevne afløste af Overretter og Stiftsoverretter, bruges T. nu kun som en Benævnelse for Underdomstolene. Om de forskjellige repræsentative Forsamlinger fra den senere Tid, som føre Navn af T., navnlig Lands-, Folke-, Lag-, Stor- og Althing s. disse Artt. — **Thingmand** eller **Thinghører** er det Samme som Stokkemand (s. d. A.). — **Thingsvidne** er i udvidet Forstand enhver af vedkommende Retsbetjent udstedt Bevidnelse om en Handling, der er passeret i Retten, men bruges i indskrænket Forstand kun om en Udskrift af et Vidneforhør eller om Vidneforhøret selv.

Thinglid eller **Thingmannalid** er Navnet paa den første staaende Hær i Danmark, paa 3,000 (eller efter andre Angivelser 6,000) Mand, som blev oprettet af Knud den Store. Det var Kongens Huuskarle eller Livvagt, der bestod af udsøgte Krigere og formedelst Rustningens Kostbarhed i Reglen kun kom til at indbefatte Landets rigeste og fornemste Mænd. Knud gav den ogsaa en egen Gaardsret, Vitherlagsretten (s. d. A.). Under de følgende uduelige Konger tabte imidlertid T. sin Anseelse, og, skjøndt fornyet under Knud VI, kunde den dog ikke tilbagevinde sin forrige Betydning, da Krigsvæsenet imidlertid var blevet heelt forandret, hvorfor den ogsaa snart derefter aldeles opløstes.

Thinglæsning (ogsaa Thinglysning) eller offentlig Oplæsning i Retten er den Maade, hvorpaa efter den danske Lovgivnings Forskrifter i mange Tilfælde saavel offentlige Udfærdigelser som private Retshandler skulle bringes til almindelig Kundskab. T. er saaledes den officielle Bekjendtgjørelsesmaade af Love og Anordninger, hvis Gyldighed i hver enkelt Jurisdiction først regnes fra den Dag, de ere blevne thinglæste i denne. T. er fremdeles endnu i enkelte Tilfælde den Maade, hvorpaa offentlige Stævninger (s. Stævning) forkyndes, medens dog den almindelige Forkyndelsesmaade af disse nu efter den nyere Lovgivning er deres Bekjendtgjørelse i de offentlige Tidender, og ligeledes var T. indtil den nyeste Tid i Reglen den Maade, hvorpaa et Proclama (s. d. A.) skulde bekjendtgjøres, foruden tillige ved Indførelse i de offentlige Tidender; men denne sidste Bekjendtgjørelsesmaade er nu den eneste, der skal anvendes. For dem, der ville indgaae borgerligt Ægteskab, træder endvidere T. istedetfor Lysning fra Prædikestolen (s. d. A.), og ligeledes er T., der i dette Tilfælde ogsaa kaldes Lysning i Kuld og Kjøn (s. d. A.), en særegen Maade, hvorpaa Legitimationen af et uægte Barn kan finde Sted. Den vigtigste Anvendelse finder imidlertid Thinglæsningsinstitutet i Formueretsforholdene. Det er nemlig Reglen, at enhver juridisk Handling, være sig et Øvrighedsdecret (f. Ex. en Umyndiggjørelse) eller en judiciel Handling (som en Falliterklæring, et Arrestdecret, en Dom eller et Forlig) eller en privat Disposition eller Overeenskomst (Testament, Contract ell. desl.), hvorved en Person enten heelt berøves eller lider Indskrænkning i sin Raadighed enten over hele sin Formue eller over enkelte Dele deraf, for at have Retsvirkning ligeoverfor Trediemand skal være læst til Thinge ved den paagjeldende Persons Værnething og tillige (eller efter Omstændighederne alene) i den eller de Jurisdictioner, hvorunder den eller de faste Eiendomme, over hvilke han indskrænkes i sin Raadighed, ere beliggende. Det er derhos fremdeles i Lovgivningen foreskrevet som en Form, der skal iagttages ved Overdragelsen af Eiendomsretten til eller en hvilkensomhelst reel Ret (Panteret, Brugsret, Servitutret o. s. v.) i en fast Eiendom, at det Document, hvorved Overdragelsen skeer (Skjødet, Pantebrevet o. s. v.), skal thinglæses ved Eiendommens Værnething, saa at Rettighedens Erhvervelse er betinget af denne Tinglæsning, skjøndt det, hvad Skjøder og Pantebreve angaaer, er bestemt, at, naar Thinglæsningen skeer inden en vis Tid, skal Rettighedens Erhvervelse regnes fra Documentets Udstedelse. Efter T. bliver Documentet indført i Skjøde- og Panteprotocollen, af hvilken saaledes Enhver kan faae Oplysning om, hvem der er Eier af en fast Eiendom, og hvilke Heftelser der hvile paa den, ligesom det paahviler Retsskriveren paa ethvert thinglæst Adkomst- eller Beheftelsesdocument at gjøre Bemærkning om, hvorvidt den deri opgivne Adkomst for Udstederen stemmer med Protocollens Udviisende, og hvorvidt andre Heftelser end de i Documentet nævnte ere thinglæste paa Eiendommen.

Thingvalla (isl. Þingvellir) er en Præstegaard i Arnæs Syssel i Island, omtrent 5 M. Ø. for Reykjavik ved den nordlige Ende af den store Indsø Thingvallavand. Stedet er berømt deels paa Grund af sin storartede Naturskjønhed, deels som Sædet for det islandske Althing fra Aar 930 til 1800, da det gamle Althing blev nedlagt og en Landsoverret oprettet i Reykjavik. — **Thingvallavand** (isl. Þingvalla-vatn) er en af Islands største Indsøer, beliggende i en Fjeldegn i Arnæs Syssel omtrent 5 M. Ø. for Reykjavik, omgiven af Lavastrækninger, der dog ere bevoxede med Græs og Krat. Denne Indsø er 5—6 M. i Omkreds, meget dyb og rig paa Foreller.

Thionville, befæstet Stad i det franske Dep. Moselle, ved Mosel, hørte før til Hertugdømmet Luxemburg og kom 1659 under Frankrig. Pipin af Heristal holdt ofte Hof her. 9,000 Indb.

Third er et lille engelsk Længdemaal = $\frac{1}{12}$ Second = $\frac{1}{144}$ Line = $0{,}00574$ danske Linier.

Thisbe, s. Pyramus og Thisbe.

Thisted, Kjøbstad i Jylland, T. Amt, Hundborg Herred, ligger ved den nordlige Bred af Liimfjorden. Den havde 1860: 3,126 Indb. (1801 kun 1,068). Offentlige Bygninger ere Kirken, Raadhuset, Realskolen (opført 1856), Hospitalet og Fattighuset. I T. boer Amtmanden; her ere ogsaa Amtstuen, en Sparekasse samt en Laane- og Disconto-Bank. Handelen, der meest bestaaer i Kornudførsel, drives fornemmelig paa England og Norge. Havnen, som er anlagt 1840, har en Dybde af 10 F.

Digitized by Google

Ved Toldstedet var 1861 hjemmehørende 68 Skibe af 964½ Cmlst. — T. (egentlig Thystad), den eneste Kjøbstad i Thyland, hvoraf ogsaa Navnet kommer, fik Kjøbstadprivilegier kort før Reformationen af en af de sidste katholske Bisper i Børglum Stift, og hører saaledes til Danmarks yngre Kjøbstæder. — T. Amt indbefatter den nordvestlige Deel af Jylland, og bestaaer af 3 Hoveddele: Vester-Han Herred, Thyland og Øen Mors. Det udgjør 30⅘ □ M., og havde 1860: 54,744 Indb. I Amtet ligger 2 Kjøbstæder: T. og Nykjøbing; det indbefatter Vester-Han, Hillerslev, Hundborg, Hassing, Refs, Mors Nørre- og Sønder-Herreder. I geistlig Henseende danner det 3 Provstier under Aalborg Stift, og i jurisdictionel Henseende foruden de 2 Kjøbstads- 3 Landjurisdictioner (Vester-Han Herred er baade i geistlig Henseende forenet med Øster-Han Herred i Hjørring Amt, og udgjør tilligemed dette een Jurisdiction).

Thisted (Valdemar Adolph), født i Aarhuus d. 28de Febr. 1815, tog 1840 theologisk Embedsexamen, og udgav 1843 under Navnet Emanuel St. Hermidad (under hvilket pseudonyme Mærke han længe fortsatte sin poetiske Virksomhed) „En Vandring i Syden", drog derpaa til Tydskland og Schweiz og udgav (1846) Romanen „Havfruen". Samme Aar blev han Adjunct ved Realskolen i Aarhuus. 1847 udkom „Tabt og vunden", Roman, og næste Aar „Danmark bestaaer", dramatiske Scener, samt „Eventyr, Skizzer og Sagn" og „Ørkenens Hjerte", et Digt. 1849—50 gjorde han med offentlig Understøttelse en Reise i Tydskland og Italien. De nærmeste Frugter af denne vare „Episoder fra et Reiseliv" (1850) og „Romerske Mosaiker" (1851). 1852—53 udgav han „Eventyr og Fortællinger af 1001 Nat" og forøgede Rækken af sine originale Værker ved Romanen „Sirenernes Ø". Da Realskolen, ved hvilken han var ansat, i det sidstnævnte Aar nedlagdes, afgik T. paa Vartpenge. 1854 udkom Dramaet „Hittebarnet" og „Hjemme og paa Vandring", 1855 „Neapolitanske Aqvareller" og Aaret efter Romanen „Familieskatten". T. var imidlertid lidt efter lidt vendt tilbage til Theologien og var 1855 bleven Sognepræst i Nordslesvig. Efter et Par Aars Taushed fortsatte han sin Skribentvirksomhed, men i en fremherskende religiøs Aand; 1859 udgav han saaledes „Præstekald" og, som Bilag dertil, umiddelbart efter „Til Christi Menighed". Senere udgav han „Søgnedagsprædikener". 1861 udkom et Udvalg af hans „Digte", der dog langtfra kunne maale sig med hans prosaiske Arbeider.

Thjalfe er i den nordiske Mythologie en Bondesøn, der, tilligemed Søsteren Røskva, stadig følger Thor.

Thjasse er i den nordiske Mythologie en Jætte, der tvinger Loke til at lokke Idun med hendes Æbler ud af Asgaard, hvorpaa han kommer i Ørneham og bortfører hende til sin Bolig. Aserne harmedes og sørgede over hendes Forsvinden og bleve snart graahaarede og gamle. De tvinge Loke til at skaffe Gudinden tilbage; han laaner Freias Falkeham, flyver til Jotunheim, forvandler Idun til en Nød og iler afsted med hende. T. iſører sig Ørneham og sætter efter ham. Da Aserne saae, at Falken kom flyvende med Nødden og Ørnen bagefter, bare de Bylter af Høvlspaaner hen til Asgaards Muur. Saasnart Falken kom indenfor Borgen, styrtede den sig ned ved Muren. Aserne stak saa Ild i Høvlspaanerne. Ørnen kunde ikke standse, rasende som den var, da den gik glip af Falken; Ilden slog op i dens Fjer, og dens Flugt fik dermed en brat Ende. Aserne vare i Nærheden og dræbte Jætten.

Tholuck (Friedrich August Gottreu), protestantisk Theolog, født d. 30te Marts 1799 i Breslau, blev 1825 theologisk Professor i Halle og har baade som Docent, som exegetisk, dogmatisk og asketisk Forfatter og som Prædikant virket vækkende og befrugtende paa Samtiden. Han er Tilhænger af Supranaturalismen, og stræber at forene Christendommen med den nyere Philosophie. Han har bl. A. skrevet: „Wahre Weihe des Zweiflers" (7de Opl. under Titel: „Die Lehre von der Sünde und dem Versöhner", 1851); „Commentar zum Evangelium Johannis" (6te Opl 1844); „Commentar zu dem Briefe an die Hebräer" (3die Opl. 1850); „Der Geist der lutherischen Theologen Wittenbergs im 17ten Jahrh." (1852); „Das akademische Leben des 17ten Jahrh.s" (2 Bd., 1853—54); „Das kirchliche Leben des 17ten Jahrh.s" (1861). De to første Værker tilsammen udgjøre „Vorgeschichte des Rationalismus".

Thomander (Johan Henrik), svensk Biskop, stammer fra en polsk Slægt, som kom til Sverrig i det 17de Aarh. Han blev født i Fjelkinge i Skaane d. 16de Juni 1798, kom allerede 1812 som Student til Lund, og antog Navnet T., der er dannet efter Moderens Familienavn, fordi dette lyder mere svensk end det udenlandske Navn (Pisarski), som Faderen bar. I nogen Tid var han derpaa constitueret som Hører ved Carlshamns Skole, men vendte 1817 tilbage til Lund og fortsatte sine Studier. 1821 blev han ordineret og beskikket til Prædikant ved Carlshamns Castel, i hvilken Stilling han tillige var Lærer hos nogle rige Kjøbmandsfamilier i Byen. 1826 blev han kaldet til Lund for at holde Forelæsninger i Pastoralseminariet, og uagtet han ikke havde taget Magistergraden, blev den foreløbige Kaldelse dog stadfæstet Aaret efter, efterat han havde disputeret „de Antichristo primæ ecclesiæ". 1831 blev han ansat som extraordinær Adjunct eller Lector i Theologien. Da Embedet som Domprovst og første theologisk Professor imidlertid var blevet ledigt, meldte T. sig blandt Ansøgerne; man indhentede Betænkning fra det theologiske Facultet i Kjøbenhavn, der ubetinget erklærede hans Concursafhandling „de articulis fidei primariis" for den bedste, men en Anden blev udnævnt. 1833 blev T. Professor i Pastoraltheologien og fik derved tillige Hufie Sognekald som Præbende, hvilket han beholdt til 1844, da han som 3die theologisk Professor fik Uppåkra Pastorat istedet. I Aaret 1836 modtog han Æresdiplom som Doctor i Theologien fra Kjøbenhavns Universitet. 1838 blev han Medlem af Kirkelovs-Commissionen og havde den vigtigste Andeel i det Forslag til en ny Kirkelov, som Commissionen indgav 1845. Han var tillige et virksomt Medlem af Maadeholdsforeningerne. I

Digitized by Google

Rigsdagene har han deeltaget siden 1840; han slutter sig her til Fremskridtsmændene, udfolder en glimrende Veltalenhed og har gjennemført flere Lovforslag sigtende til Folkeskolevæsenets og de høiere Dannelsesanstalters Fremme. 1845 blev han Professor i Dogmatik og Moraltheologie, 1850 Domprovst i Göteborg og 1856 Biskop i Lund. I Forening med den nuværende Erkebiskop Reuterdahl udgav T. „Theologisk Qvartalskrift" (1828—32 og 1836—40); blandt hans øvrige Skrifter kunne fremhæves: „Prædikener og Skriftetaler" (1829); en Aargang „Prædikener" (2 Bd., 1849); „Om de kirkelige Spørgsmaal" (1860).

Thomas, Sanct, 1) dansk Ø i Vestindien, 2 □ M. stor med 12,500 Indb. (hvoraf 1,500 ere Hvide) er bjergfuld men frugtbar; forresten s. **Dansk-Vestindiske Øer**. Den største Deel af Befolkningen lever i **Staden St. T.**, som har en rummelig og sikker Havn, en af de bedste i Vestindien. 2) Portugisisk Ø i Guineabugten, V. for Afrika, 7 □ M. stor med 18,000 Indb., er bjergfuld men frugtbar paa Sukker og Bomuld.

Thomas, Jesu Apostel, kaldet Didymus, d. e. Trilling, sandsynligviis fra Galilæa, skal have forkyndt Evangeliet i Parthien og Indien, hvorfor de derværende Christne kaldes Thomaschristne. Efter Christi Opstandelse vilde han ikke troe paa denne, førend han selv havde seet Jesus; han er derfor bleven kaldet Tvivleren, og Udtrykket: en vantro T. er blevet til et Ordsprog. Hans Minde høitideligholdes i den romerske Kirke d. 21de Decbr., i den græske Kirke paa den første Festdag i det med Paaske begyndende Kirkeaar (**Thomasfondag**).

Thomas (Antoine Léonard), fransk Skribent, født 1732 i Clermont-Ferrand, død 1785 som Directeur for Akademiet, skrev bl. A. Ober og „Essai sur les éloges", der ansaaes for klassisk; hans „Oeuvres complètes" ere udgivne 1825 (i 6 Bd.) og oftere.

Thomas af Aqvino, berømt Scholastiker, født 1224 i Roccasicca i det Neapolitanske af Greverne af Aqvino's adelige Slægt, blev 1243 optagen i Dominicanerordenen, nød i Dominicanerklostret i Köln Underviisning af den berømte Scholastiker Albertus Magnus, og efterat han var bleven fuldkommen indviet i den scholastiske Dialektik og den aristoteliske Philosophie, optraadte han faa Aar efter som Lærer i Scholastik i Paris. Af Pave Urban IV blev han 1261 kaldet til Italien, hvor han optraadte som Lærer i Philosophie i Rom, Bologna og Pisa. Slutningen af sit Liv tilbragte T. i Dominicanerklostret i Neapel. Han døde 1274 i Fossannova i det Neapolitanske, da han stod i Begreb med at reise til Kirkeforsamlingen i Lyon. Paa Grund af hans store Færdighed i Dialektiken kaldte hans talrige Disciple og Tilhængere ham Doctor universalis eller angelicus og den anden Augustin. Han blev kanoniseret 1323. T.'s Værker besørgedes udgivne af Pave Pius V (18 Bd., 1570); andre Udgaver ere udkomne 1636—41 og 1852. Hans Tilhængere, **Thomisterne**, vare Nominalister, fulgte Augustin's Lære om Naaden og bestrebe Jomfru Maria's ubesmittede Undfangelse.

Thomas af Canterbury, s. **Becket**.

Thomas a Kempis, d. e. fra Kampen eller Kempen, hans Fødested, egentlig Hammerken (Malleolus), blev født 1380, indtraadte 1407 i Augustinerklostret Agnetenberg ved Zwolle, og døde som Superior i dette d. 24de Juli 1471. Han indlagde sig Fortjenester som Lærer og Opdrager, og hans „Fire Bøger om Christi Efterfølgelse" ere udbredte i mangfoldige Udgaver og Oversættelser over hele Jorden. Hans samtlige Værker udkom først uden Angivelse af Sted og Aar (omtrent 1474); den bedste Udgave er besørget af Jesuiten Sommalius (1607).

Thomaschristne, s. **Nestorianere**.

Thomasius (Christian), berømt Retslærd og navnlig Retsphilosoph, var født d. 1ste Januar 1655 i Leipzig. Han optraadte først som akademisk Lærer i sin Fødeby, men da han ved den Frimodighed, hvormed han her fremtraadte, paadrog sig mange Fjender, gik han i Aaret 1690 til Halle, hvor det store Bifald, med hvilket han holdt Forelæsninger ved Ridderakademiet, gav den nærmeste Anledning til Oprettelsen af det derværende Universitet, som hvis Director han døde d. 23de Septbr. 1728. Det var især Naturretten, med hvis Studium T. beskjæftigede sig, og han har indlagt sig store Fortjenester som Forkjæmper for Oplysningen og Bekjæmper af Scholastiken samt specielt ved at virke til Hexeprocessernes Fortrængelse. Foruden flere Værker over Naturretten og Moralen kan iblandt hans Skrifter ogsaa mærkes hans „Vernünftige und christliche aber nicht scheinheilige Gedanken und Erinnerungen über allehand auserlesene gemischte, philos. und jurist. Händel" (3 Bd., 1723—26.).

Thomesen (Hans), født 1532, blev af Hans Tausen kaldet til Rector ved den latinske Skole i Ribe, og derefter udnævnt til Sognepræst ved Frue Kirke i Kjøbenhavn og Provst i Sokkelunds Herred; han døde 1573. T. er især bleven bekjendt derved, at han samlede den første almindelige danske Kirkepsalmebog (1569), der ved kongelig Anordning blev anskaffet til enhver Kirke her i Landet.

Thomister, s. **Thomas af Aqvino**.

Thomsen (Christian Jürgensen) — den Mand i Norden, der har størst Fortjeneste af sammes Oldtidsminder og specielt af Kjøbenhavns rige Samlinger — er født d. 29de Decbr. 1788 i Kjøbenhavn, hvor hans Fader var Grosserer. Han blev ogsaa opdragen til Handelen, men droges bort derfra af sin Kjærlighed til Historien og de skjønne Kunster, anlagde selv en Mynt- og Kunstsamling, og beskjæftigede sig fornemmelig med Numismatik, Antiqviteter og Kunsthistorie. 1816 blev han Secretair i Commissionen til Oldsagers Opbevaring (1827 tillige Medlem af samme), og overtog i Forbindelse hermed Bestyrelsen af det af Commissionen oprettede oldnordiske Museum, ved hvilket han 1838 udnævntes til Inspecteur; 1832 var han ligeledes bleven Inspecteur ved Mynt- og Medaillesamlingen, hvis Directeur han blev 1842; 1839 blev han Inspecteur ved Kunstmuseet og den kongelige Materialsamling, og 1847 Inspecteur ved det ny oprettede ethnographiske Museum. Den opoffrende Begeistring, hvormed T. har viet disse Samlinger hele sit Liv, hans udholdende Flid, ordnende Tact, aandrige Opfatten

Digitized by Google

og livlige Fremstilling skylder Danmarks Hovedstad, at den i dette Aarhundrede er bleven Opbevaringsstedet for Skatte, som mægtig bidrage til at nære Folkets Sands for sine Fortidsminder og fremme dets Culturudvikling i det Hele, ligesom de ogsaa drage Fremmedes Opmærksomhed til sig. T. er nu Conferentsraad.

Thomsen (Hans Peter Jørgen Julius), Professor og Docent i Physik ved den militaire Høiskole i Kjøbenhavn, født d. 16de Febr. 1826 i Kjøbenhavn, blev 1847 Amanuensis ved den polytechniske Læreanstalts chemiske Laboratorium, hvor han tillige var Lærer i Agerdyrkningschemie (1850—56), derpaa Justeermester i Kjøbenhavn (1856—59) og 1859 Docent ved den militaire Høiskole. Af T.s Arbeider fremhæves: „Bidrag til et thermochemisk System" (Vidensk. Selsk. Skrifter); om den elektromotoriske Kraft, bestemt i Arbeidsmængder, om den constante Kobber-Kulkjede o. s. v. Desuden har han skrevet nogle Lærebøger, flere populære Smaaskrifter og mindre Afhandlinger i forskjellige Tidsskrifter; selv udgiver han (fra 1860) sammen med sin Broder: „Tidsskrift for Physik og Chemie". T. har ogsaa den væsentlige Fortjeneste, at have udfundet Methoderne for Fabrikationen af Soda og Leerjordpræparater (svovlsuur Leerjord, Alun o. s. v.) af Kryolith og bragt Fabrikationen heraf i Gang i Danmark, længe før man i Udlandet havde tænkt paa en slig Industrie. Sammen med Handelshuset Th. Weber & Comp. etablerede han Fabriken „Øresund" efter en stor Maalestok for denne Fabrikation.

Thomson (Thomas), en af Englands dygtigste Chemikere, født d. 12te April 1773 i Pertshire, blev 1799 Dr. med. i Edinburgh, 1817 Lector og derpaa (1818—41) Prof. regius i Chemie ved Universitetet i Glasgow, hvor han først deelviis, derpaa heelt lod sig substituere ved sin Neveu Dr. R. D. Thomson; han døde d. 2den Juli 1852 i Kilmun i Argyleshire. T. har foretaget en stor Deel chemiske Arbeider af Betydning og har ved disse og ved en Mængde Afhandlinger og Skrifter i det Hele taget indlagt sig megen Fortjeneste af Chemien, ligesom han ogsaa fremkaldte og deeltog i flere betydningsfulde Discussioner over forskjellige Æmner i Begyndelsen af dette Aarhundrede. Med Wollaston og H. Davy (1807) var han en af de tidligste Forfegtere af den atomistiske Theorie i England, og skjøndt hans 1810 beregnede Affinitetstabel for 23 Syrer og Baser efter vore nuværende Begreber om Nøiagtighed ikke mere tilfredsstiller, var den dog for den Tid af Betydning. Efter ham opkaldte Brooke et Mineral: Thomsonit.

Thomson (James), berømt engelsk Digter, født i Skotland d. 11te Septbr. 1700, død d. 27de Aug. 1748 som „Overopsynsmand over Antillerne" (en Sinecure), er især bleven bekjendt ved Læredigtet „Seasons" (Aarstiderne), som endnu regnes blandt den engelske Poesies klassiske Værker, og, om end mere udmærket ved Reflexion og Smag end ved skabende Phantasie, og om end lidende af nogen pedantisk Bombast i Sproget, indeholder isandhed deilige Skildringer og røber en ualmindelig Sands for Naturen. Digtet „Liberty" staaer ikke meget tilbage for hiint; hans Tragoedier ere uden synderligt Værd, et lille Stykke „Alfred" er kun mærkeligt derved, at den berømte engelske Folkesang „Rule Britannia" første Gang forekommer i samme.

Thonning (Peter), født 1775 i Kjøbenhavn, studerede Lægevidenskaben og foretog 1799 paa Generaltoldkammerets Bekostning ifølge en kongelig Resolution en botanisk Reise til Guinea for at undersøge Colonialproducternes, navnlig Indigoens, Dyrkning og Landets Flora; efter sin Hjemkomst 1803 var han i flere Aar Lærer hos Arveprinds Frederik Ferdinand, beklædte senere forskjellige Poster, saaledes en af Directeurposterne for det kongelige naturhistoriske Museum, og døde i Kjøbenhavn 1848 som Conferentsraad. Det rige Udbytte af guineiske Planter, som han hjembragte, blev bearbeidet af C. F. Schumacher i Vidensk. Selsk. Skrifter 1826; selv var han Medudgiver af flere af M. Vahls botaniske Værker. M. Vahl har opkaldt en Planteslægt (Thonningia) efter ham.

Thor, Odins og Jordens Søn, er i den nordiske Mythologie den høieste As efter Odin. Han er den stærkeste af alle Guderne og Asgaards og Midgaards Værn imod Jætterne. Hans Rige hedder Thrudvang; hans Borg, Bilskirner, hvori der er 540 Sale, er den største i Verden. Han eier en Kærre, hvori han ager, og som trækkes af to Bukke under Torden og Lyn. Han har endvidere tre herlige Klenodier. Det ene er Hammeren Mjølner, Dvergenes Værk, som er vel kjendt af Jætterne, da den har knuust mangen Hjerneskal iblandt dem. Det andet er Styrkebeltet; naar han spænder det om sig, fordobles hans Asastyrke. Det tredie er et Par Jernhandsker til at holde om Hammerskaftet med. Hans Hustru er Sif, hans Sønner Mod og Magne.

Thorarensen (Bjarni Vigfússon), født d. 30te Decbr. 1786 paa Gaarden Lágafell i det sydlige Island, døde d. 24de August 1841 som Amtmand over Islands Nordamt. Han var Islands første lyriske Digter i nyere Tider. Hans samlede Digte ere efter hans Død udgivne af det islandske litterære Selskab (1847).

Thorax, s. Bryst.

Thord Degns Artikler er Benævnelsen for en formodentlig omtrent i Midten af det 14de Aarh. af en Person, der skal have været Landsdommer i Jylland, og maaskee er den i flere gamle Documenter nævnte Adelsmand Thord Iversen Degn til Bjerregaard, uden Tvivl paa Dansk forfattet Samling af jydske Retsfædvaner og Præjudicater, der (maaskee paa Rigsdagen 1354) blev stadfæstet af Kongen som et Tillæg til Jydske Lov, og senere blev oversat paa Latin samt forøget med flere nye Bestemmelser.

Thordsson (Sturla), født paa Island 1214, Olafur Hvitaskalds Broder og Snorre Sturlasons Brodersøn, var tilligemed Broderen i deres Ungdom i Snorre's Huus. Dennes store Lærdom og rige Bogsamling kom de unge videlystne og begavede Mænd til Gode. Sturla dyrkede især Historien, hvori han næst efter Snorre opnaaede den største Berømthed, idet den specifik islandske Historieskrivning maaskee skylder ham Mere end nogen Anden af Oldtidens Sagamænd. Han var ogsaa Digter og

Digitized by Google

Lovkyndig og flere Gange Laugmand. Dreven i Landflygtighed 1263 ankom han, blottet for Alt, til Bergen, hvor Kong Magnus Hakonssøn dengang opholdt sig. Kongen overdrog ham at skrive sin Faders Historie, hvilken Sturla fuldførte mellem Aarene 1264 og 1271 udentvivl i Island. Han skrev ogsaa Kong Magnus Lagabæters Historie, som, paa et lille Fragment nær, er tabt; desuden har han gjennemseet og fortsat Landnáma, skrevet det Meste af Sturlúnga, og rimeligviis gjennemgaaet de fleste i hans Tid existerende islandske Sagaer. Han døde paa Fagerø i Bredebugten paa Island d. 30te Juli 1284.

Thorild (Thomas), svensk Forfatter, født 1759 i Svarteborg Sogn i Bohuslän, gjorde sig 1782 bekjendt ved et didaktisk Digt „Passionerna", som navnlig i formel Henseende afveeg fra de da gjeldende Smagsregler, og som derfor blev angrebet af Kellgren i „Stockholmsposten"; T. protesterede imod dette Angreb, og der opstod nu en langvarig og bitter Polemik imellem dem. 1784 optraadte han som Publicist med Ugeskriftet „Den nya Granskaren" og forsøgte nu at reformere ikke blot paa Æsthetikens Omraade men overalt. I det Øiemed at bevirke en mere udvidet Trykkefrihed, indleverede han 1786 til Kongen et Skrift „Om det Allmänna Förnuftets Frihet"; men da han mistvivlede om at kunne udrette Noget i Sverrig, besluttede han at forlade sit Fædreland. Efterat han i Upsala havde bestaaet den juridiske Candidatexamen samt udgivet en Kritik over Montesquieu, begav han sig 1788 til London, hvor han i flere Skrifter udtalte sine sociale og religiøse Anskuelser. Skuffet i sine Forventninger om i England at vinde Tilhængere af sine reformatoriske Ideer, begav han sig efter 1½ Aars Forløb atter til Sverrig. 1791 udgav han en „Kritik öfver Kritiker, med ett Utkast till Lagstiftning i Snillets verld", og nu opblussede paany den gamle Strid imellem ham og Kellgren, der blev understøttet af Leopold. Striden standsede for denne Gang derved, at T., som efter Gustav III's Død havde udgivet et til Hertug-Regenten stilet Skrift „Ärligheten", blev anklaget for Overtrædelse af Trykkefrihedsloven og 1793 blev dømt til 4 Aars Landflygtighed. Han begav sig da, med Løfte om en aarlig Pension, til Kjøbenhavn, hvor han 1793 udgav „Om Qvinnokönets naturliga Höghet", og derfra til Lübeck, hvor han opholdt sig indtil 1795, da hans Landflygtighed var forbi og han udnævnedes til Bibliothekar i Greifswalde. Her udarbeidede han et større philosophisk Værk „Maximum seu Archimetria" (1799) samt „Orpheus seu Panharmonia" (1801); han døde 1808.

Thorium er et Metal, der hidtil kun er fundet i nogle faa sjeldne Mineralier, Monazit, Pyrochlor og Thorit, hvilket sidste er et Mineral, der ligner Gadolinit endeel og hovedsagelig bestaaer af kiselsuur Thorjord. T. er et jerngraat, tungt Pulver, der ved Rivning med Agat viser Metalglands. Ilteforbindelsen Thorine, Thorinjord, Thoriumilte, Thorjord, er en Jordart, der kan træde i Forbindelse med Syrerne, dannende Salte; i reen Tilstand er det et sneehvidt Pulver. T. er opdaget 1828 af Berzelius, som imidlertid tidligere havde troet at have opdaget en særegen Jordart, han dengang kaldte Thorjord eller Thorine; denne viste sig dog ved nærmere Undersøgelse ikke at være nogen særegen Jordart, men basisk phosphorsuur Ytterjord. Da han nu senere opdagede T., beholdt han Navnet Thorjord for dette nye Metals Ilteforbindelse.

Thorkelin (Grímur Jónsson), født d. 8de Octbr. 1752 i det nordvestlige Island, døde som Geheimearchivarius i Kjøbenhavn d. 4de Marts 1829. Han var en udmærket Oldforsker og navnlig Fortolker af de gamle nordiske Love. Af hans talrige Skrifter fortjene navnlig at fremhæves hans: „Jus ecclesiasticum vetus, sive Thorlaco-Ketillianum Isl. & Lat." (1775); „Diplomatarium Arnamagnæanum" (I—II, 1786); „Magni Lagabæteri Gulathingslov Isl. & Lat." (1817) o. s. v.

Thorkil den Høie, en Søn af Strutharald og Broder til Sigvald, var en af de berømteste danske Krigere under Svend Tveskjægs og Knud den Stores Regjering. Han fulgte med sin Broder paa det uheldige Jomsvikingetog til Norge og senere med Svend Tveskjæg paa hans Erobringstog til England. Her forbandt han sig vel i nogen Tid med Landets Konge Ethelred; men efter Svends Død hjalp han Knud til at erobre Landet, og blev derfor forlehnet med Ostangeln. Siden faldt han dog i Unaade hos Kongen, maatte flygte til Danmark, hvor han flakkede omkring, forfulgt fra den ene Provinds til den anden, og tilsidst blev dræbt.

Thorlacius (Børge), dansk Philolog, var født d. 1ste Mai 1775 i Kolding, hvor hans Fader, Skulo T. eller Skule Thordsen, berømt som Historiker og lærd Oldgrandsker, dengang var Rector. Da Faderen Aaret efter forflyttedes som Rector til Metropolitanskolen (han entledigedes 1808 og døde 1815), fulgte Sønnen med til Hovedstaden og lagde siden som Discipel under sin Fader i dennes Skole Grunden til sin omfattende og fleersidige Lærdom især i den klassiske Litteratur. Han blev Student (1791) og theologisk Candidat med ualmindelig Udmærkelse, reiste 1797—1800 udenlands og blev 1801 Lector, 1803 Professor ved Universitetet i de gamle Sprog. Fra 1805 studerede T. ogsaa det gammelnordiske Sprog, udgav flere nordiske Oldtidsskrifter og indlagde sig overhovedet store Fortjenester af Studiet af Nordens Oldsprog og Oldtidshistorie. I Aarene 1808—17 holdt T. ogsaa theologiske Forelæsninger. Over alt dette forsømte T. ikke sit egentlige Kald; hans utrættelige Flid satte ham i Stand til at holde Skridt med den philologiske Videnskabs Fremskridt i alle Retninger, hvorom hans talrige Afhandlinger vidne (Prolusiones et opuscula academica etc., 1806—22, 5 Bd.). Noget betydeligere selvstændigt Værk har T. ikke leveret; hans Virksomhed gik meest ud paa at samle, bearbeide og meddele, han var lærd men hverken særdeles skarpsindig eller genial. Af de Studerende var han afholdt som human, velvillig og mod Mange i Stilhed godgjørende. I Aaret 1826 reiste T. til Italien, kom 1828 hjem og døde d. 8de Octbr. 1829 af et gjentaget apoplektisk Anfald. Han efterlod ingen Børn.

Digitized by Google

Thorlaksson (Gudbrandur), født 1542 paa Island, blev 1564 Rector for Skalholts Skole, 1567 Præst, derpaa i kort Tid Rector for Holums Skole, og 1571 Biskop for Holum Bispedømme. Dette Embede bestyrede han med stor Berømmelse i 56 Aar, og døde d. 20de Juli 1627. T. arbeidede ufortrødent og med stort Held til Oplysningens Udbredelse i Island og anlagde i den Hensigt et Bogtrykkeri, strev selv en stor Mængde Bøger, oversatte fremmede paa Islandsk og opmuntrede andre lærde Mænd i Landet til at gjøre det Samme. Han oversatte hele Bibelen paa Islandsk, lod den trykke og uddele blandt Folket. Slgn. „Finni Johannæi Hist. Eccles. Isl.“, Tom. III S. 378.

Thorlaksson (Jón), født d. 13de Decbr. 1744 i det vestlige Island, døde som Præst til Bægisá i Øfjordsyssel i det nordlige Island d. 21de Octbr. 1819. Han var en af Islands meest bekjendte Digtere i nyere Tid, navnlig ved sine Oversættelser af Miltons „Paradise lost“ (1828) og Klopstocks „Messias“ (1834—38). T. har fremdeles leveret flere Psalmer til den nye islandske Psalmebog. Hans samlede Digte ere udgivne i 2 Bind (1842—43).

Thorn (polsk Torun), gammel befæstet Stad i den preussiske Provinds Preussen, ved Weichsel, har Handel med Korn og Tømmer og et Mindesmærke for Kopernicus, som blev født her (1473). T. hørte i Middelalderen til Hansestæderne. 14,000 Indb. — I T. sluttedes 1466 en Fred mellem Polen og den tydske Orden, ved hvilken denne afstod Staden til Polen.

Thornhill (James), engelsk Historiemaler, født i Weymouth i Dorsetshire 1676, var af adelig Familie, men blev af Trang nødt til at gribe Penselen, og maatte, skjøndt hans Hu stod til Historiemaleriet, meest indskrænke sig til Portraiter. Først som ældre Mand gjorde han sig paa en Udenlandsreise bekjendt med fremmede Mesterværker, men vedblev dog at høre til den daværende franske Retning i Kunsten. Hans Hovedværk er „Pauli Liv“, malet i 8 Felter, Graat i Graat, i Paulskirken i London, og et stort Loftmaleri i Hospitalet i Greenwich med allegoriske Fremstillinger. Han døde 1734.

Thorpe (Benjamin), engelsk Sproggrandsker, født omtrent 1802, er især bleven bekjendt ved sine Studier af det Angelsachsiske; han har bl. A. udgivet „Analecta Anglo-Saxonica“, „Codex Vercellensis“, „Codex Oxoniensis“, „Northern mythology“ o. M.

Thorshavn er en Handelsplads paa Strømø (den største af Færøerne) og Amtmandens Sæde, med en lille Skandse. 856 Indb.

Thorshavn er en Handelsplads i det østlige Island.

Thorvald den Vidtbefarne (Þorvaldr víðförli), født paa Island i Midten af det 10de Aarh., reiste til Danmark til Svend Tveskjægs Hird og var nogen Tid med ham i Leding, kom tilbage til sin Fædrens 981 tilligemed Biskop Frederik af Sachsen, og stod denne bi i Christendommens Forkyndelse, men reiste tilbage med uforrettet Sag. Derpaa drog T. til Jerusalem og stiftede et Kloster i Polocz i Rusland, hvor han er begraven. Slgn. „Biskupasögur“ (I, 1856).

Thorvaldsen (Bertel), den nyere Tids betydeligste Billedhugger, født i Kjøbenhavn d. 19de Novbr. 1770, var Søn af en Billedskjærer af islandsk Herkomst, og levede sin første Ungdom unter meget beskedne Vilkaar, om end ei i fuldkommen Armod. Idet Faderen vilde opdrage sig en Hjelper i ham, kom han til at gaae paa Kunstakademiet, hvor han 1787 og 1789 vandt den lille og store Sølvmedaille, og fra nu af tog Abildgaard sig saa meget af hans kunstneriske Udvikling, at han næsten var som Elev af denne. Imidlertid vandt han 1791 og 1793 Akademiets lille og store Guldmedaille, og med den sidste det sædvanlige akademiske Reisestipendium. Da han gik ind paa, ifølge sine Venners Raad, at opsætte sin Reise et Par Aar for at udvide sin øvrige Dannelse og erhverve sig nogle Sprogkundskaber, kom han først til at forlade Danmark d. 20de Mai 1796, for med et Krigsskib at gaae til Italien. De ikke faa Arbeider, han før denne Tid havde udført i Kjøbenhavn, opvakte ikke alene Forventninger, men viste ham i Grunden allerede som en selvstændig Kunstner, men paa et andet Trin end det, hans Genie havde bestemt ham. Derfor gik han ikke frem ad den indslagne Vei, og opfyldte altsaa heller ikke bestemt formede Forventninger, men idet han efter nogen Vaklen fandt det rette Spor, blev han paa en vis Maade en ny Kunstner. Den Mærkesteen, hvorfra han saaledes tog sit Udgangspunct, var Modellen til Jason, for anden Gang fuldendt i kolossal Størrelse i hans Studie i Rom i Januar 1803, og man veed, at det var Englænderen Hope, der ved at bestille den udført i Marmor har knyttet sit Navn til T.'s begyndende Storhed. Men idet T. ved denne Statue løsrev sig fra sin Fortid, var han traadt i Sammenhæng med Sculpturens Historie i Italien. Der var allerede optraadt flere Forløbere, der havde indseet, at Kunstens Frelse fra den almindelig herskende Maneer (jfr. Italiensk Kunst) kun fandtes ved at vende tilbage til Studiet af Naturen og Antiken, uden at de selv formaaede at iværksætte Forandringen. Endelig fremstod Canova, som med Maalet sikkert for Øie brød den nye Bane, men skjøndt han frembragte Ting, som de forvænte Øine strax tog for Kunstens fuldstændige Gjenfødelse i synlige Værker, og ved grundige Forbedringer i den tekniske Deel understøttede Tanken i at finde sit rette Udtryk, laae Maalet ham dog for fjernt; det blev først T. forundt at naae dette og allerede i sit første Værk at vise, hvorledes dette skulde naaes, samt at han var Manden. Med hele Europas Øine vendte imod sig begyndte han nu den første Periode af sin mangeaarige Virksomhed, den, som nærmest betegnes ved, at han, idet han helst valgte Emner af den græsk-romerske Mythologie, gjennemførte den ham betroede Opgave, ved at gjenføde Oldtidens Kunst at skabe Sculpturen en ny Æra. Og hans Begavelse var saa lykkelig, at han kunde være en paa dygtige Mestre ikke fattig Tids største Billedhugger, og paa samme Tid hæve Basrelieffet til samme Fuldkommenhed, som det kun havde en forholdsviis kort Tid i Billedhuggerkunstens lykkeligste Periode i Grækenland. Thi naar han ligesom har nedlagt sin Majestæt i storladne Billedstøtter, var Basrelieffet det Skjødebarn, hvem han betroede de utallige

Digitized by Google

Tanker, al den Smerte og al den Glæde, der rørte sig i hans klare Hoved og varme Hjerte, og som en Statues afsluttede Personlighed kunde bære i sig men ikke give Luft. Halvt paa Reisefod, ligesom en Kriger i Felten, idet han bestandig meente, at han næste Aar vilde reise hjem til Kjøbenhavn, fuldendte han nu i Aarene 1803—19 en Mængde Arbeider, vexlende Statuer og Basreliefs, hvoraf kun et meget ringe Antal er af christeligt Indhold. Med korte Mellemrum fremstod bl. A. saaledes (ved R. og S. betegne vi Relief og Statue) „Musernes Dands paa Helikon" (R.), „Bacchus", „Ganymed", „Apollo" og „Venus med Æblet" (S. S.), Døbestenen til Brahetrolleborg med christelige Basreliefs, Medaillonerne til Christiansborg, „Mars", „Adonis" (S. S.), „Sommeren" og „Efteraaret" (R.). Derpaa 1812 Frisen til Quirinalpaladset, „Alexanders Triumphtog til Babylon", „Priamus og Achilles" (R. R.), „Natten" og „Dagen", to Medailloner, „Hebe", „Ganymed", „Dandserinden", „Hyrdedrengen" (S. S.). Efterat T. havde restaureret Statuerne fra Æginatemplet, der just vare fundne, componerede han (1817) med Benyttelse af denne ældre Stiilarts Motiver, „Haabet" (S.) og Aaret efter en af sine meest omtalte Statuer, „Mercur Argusdræberen". Ved Siden af disse opregnede Værker stamme ogsaa mange Gravminder til Privatpersoner og enkelte Basreliefs af Christi Historie fra denne Tid. 1819 blev det endelig Alvor med Reisen til Danmark, der imidlertid nu istedetfor Hjemreise havde antaget Charakteer af Besøg; den 14de Juli forlod han Rom og var d. 3die Octbr. i Kjøbenhavn, som han efter omtrent et Aars Forløb igjen forlod, for over Varschau og Wien at begive sig tilbage til Rom, som han naaede d. 16de Decbr. 1820. I Danmark havde han udført adskillige mindre Arbeider, men det Vigtigste var, at det nu var blevet bestemt, at han skulde udføre Christus og de 12 Apostle til det Indre af Frue Kirke, og „Johannes, som prædiker i Ørkenen", til Frontespicen over Indgangen.

Med Tilbagekomsten fra Rom begynder T.'s anden store Livsperiode, hvori han vel ikke sjeldent endnu udførte Æmner af den antike Mythologie, men hvis Indhold væsentligst betegnes ved store Arbeider i christelig Kunst og anseelige offentlige monumentale Værker. Rækken af de sidstnævnte maa aabnes med „Schweizerløven", Mindesmærket over de 1792 i Paris faldne Schweizere, udhugget efter T.'s Model i en Klippe ved Luzern, og allerede bestilt og modelleret før hans Danmarksreise. Hans første Arbeide i Rom var Christus og de 12 Apostle, der modelleredes efter T.'s Composition af hans Elever, paa Christus og et Par af Apostlene nær. Paa samme Maade udførtes „Johannes, som prædiker i Ørken", en Gruppe med 16 fritstaaende Figurer, saaledes at alle disse Modeller i Løbet af 2 Aar stode færdige. Hvem der havde twivlet om, at T. ogsaa i det Store kunde udføre christelige Æmner, overbevistes ved Statuen af den forklarede Frelser om Kunstnerens Evne til ogsaa i denne Retning at naae det Høieste. Nu fulgte det ene store Mindesmærke rask paa det andet. I Tidsfølge ere disse de vigtigste: Copernicus's og Poniatowsky's Mindesmærker i Varschau, Pius VII's Monument i Peterskirken i Rom, Hertugen af Leuchtenberg's i München, Lord Byron's Portraitstatue, Maximilian af Baierns Rytterstatue i Bronce i München, Guttenberg's Mindesmærke i Mainz, Schiller's i Stuttgart, Conradin's i Neapel, endelig ogsaa Christian IV's Statue til hans Gravkapel i Roeskilde. Foruden disse, tildeels kolossale Værker, og den allerede nævnte Række af antike Compositioner, der i den senere Tid udførtes i smaa, undertiden cameeagtige Basreliefs, gaaer gjennem hele hans Levetid, ligesom et Slags Mellemled mellem hans store Aandens Verden og det daglige Liv, den talrige Mængde Portraiter, deels Statuer, deels Buster, hvori han simpelt og charakteristisk gjengav saa mange af sin Samtids Individualiteter.

Allerede nærved Oldingsalderen forlod han derpaa for anden Gang Italien, tilskibs, ligesom han var kommen seilende dertil, og ankom til Kjøbenhavns Rhed d. 17de Septbr. 1838. Efter at have modtaget al mulig Hædersbeviisning af Konger og Fyrster, af Høie og Lave, tilbragte han sine sidste Aar deels i Kjøbenhavn, deels i Nysø i det sydlige Sjælland, hvor han endnu modellerede nogle mythologiske Basreliefs. Hans Hovedarbeider fra denne Tid vare imidlertid i christelig Retning, og navnlig udførte han de tvende store Friser „Christi Indtog i Jerusalem" og „Christi Gang til Golgatha", en værdig Modsætning til hans Alexandertog. Efter endnu en Gang at have gjort et kort Besøg i Italien (Mai 1841—Octbr. 1842) levede han i Danmark, bestandig beskjæftiget med nye Arbeider og nye Ideer, samt med Indretningen af sit Museum, og døde pludselig d. 24de Marts 1844.

Allerede i April 1838 havde T. ved Testamente bestemt, at hans Fædreland skulde arve alle hans Modeller, henstaaende Værker og talrige Samlinger af Kunstskatte, medens der paa samme Tid ved Subscription tilveiebragtes en Sum til Opførelsen af et Museum, der skulde bære T.'s Navn. I dette Museum, der blev begyndt at bygges inden Kunstnerens Død, efter Bindesbøll's Plan, hvile T.'s jordiske Levninger, midt i Krebsen af de Kunstværker, han selv havde skabt. Museet aabnedes 1846, og Prof. Müller udgav Katalog derover (i 5 Afd., 1849—51). T.'s vigtigste Biograph er J. M. Thiele, som deels i det store Pragtværk, med Kobbere af Kunstnerens Arbeider (4 Bd. i 4°, 1831—50), deels og navnlig i den senere udgivne Biographie (4 Bd. i 8° med forskjellig Titel, 1851—56) efter Kunstnerens Papirer m. M., fuldstændigst har skrevet hans Historie.

Thoth, en ægyptisk Guddom, sammenlignedes af Grækerne med deres Hermes og fremstilledes med et Ibishoved; han var Gud for Videnskaber og Kunster og gjaldt for Forfatter til Ægypternes under Navn af hermetiske Bøger bekjendte hellige Skrifter (s. Hermes Trismegistus).

Thott er Navnet paa en gammel adelig Familie, der har været vidt udbredt baade i Danmark og i Sverrig, og i Middelalderen hørte til de mægtigste Slægter i Norden. Af de 9 berømte Axelsønner paa Christian I's Tid maae især nævnes Erik A. T., der var Rigsforstander i Sverrig 1466—67, medens Carl Knudsøn anden Gang var fordreven, og Ivar A. T., der under

Digitized by Google

Striden mellem Christian 1 og Carl Knudsøn afvexlende var paa dansk og svensk Side, var forlehnet med Gulland og gift med den svenske Konges Datter Magdalene Bonde, men tilsidst mistede Gulland og maatte flygte til Danmark, hvor han døde 1487 eller 1488. Deres Broder Aages Datter **Ingeborg T.** var gift med Rigsforstanderen Steen Sture den Ældre. — **Birgitte T.**, en Datter af Christian T. til Boltinggaard i Fyen, den berømteste blandt de mange lærde adelige Damer i det 17de Aarh., var født 1610 paa Boltinggaard, blev gift med Otto Gøye til Turebygaard, og døde d. 8de April 1662 i Sorø, i hvis Kirke hun ogsaa ligger begraven. Hun har oversat græske og latinske Forfattere, navnlig Seneca (trykt i Sorø 1658, Fol.) og Epictet. — **Otto T.** til Gaunø, dansk Statsminister, Greve, Geheimeraad og Elephantridder, var født d. 13de Octbr. 1703 paa Turebyholm (Turebygaard) i det sydøstlige Sjælland. Ved Frederik V's Thronbestigelse 1746 kom han som første Deputeret i Rentekammeret i Spidsen for Finantserne, og bragte i Kongens første 8 Regjeringsaar Statsgjelden ned til een Million; 1762 blev han Medlem af Geheime-Conseilet og 1763 Oversecretair i det danske Cancellie, 1767 optoges han i den danske Grevestand. Ved Geheime-Conseilets Ophævelse 1770 fik T. Afsked tilligemed sine Colleger; men efter Struensee's Fald fik han atter Sæde i Statsraadet, og beholdt sin Plads, ogsaa efterat Kronprinds Frederik havde overtaget Rigernes Styrelse. Han døde d. 10de Septbr. 1785 som den sidste Mand af Slægten i Danmark og ligger begraven i Sorø Kirke. O. T. indtager ikke alene en fremragende Plads blandt det sidste Aarhundredes Statsmænd i Danmark, men han har skaffet sig et endnu større Navn ved sin ualmindelige Lærdom (uden dog at være Forfatter) og sin store Kjærlighed for Videnskab og Kunst, ved den Liberalitet, hvormed han understøttede Alt, hvad dermed stod i Forbindelse, ved sine herlige Samlinger af Malerier, Mynter og Oldsager og sit sjeldne store Bibliothek paa over 120,000 Bind i alle Fag, den største Bogsamling, nogen Privatmand i Europa havde eiet, og større end det kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn paa den Tid, hvilket sidste han testamenterede den vigtigste Deel af Samlingen, nemlig Haandskrifterne og Palæotyperne.

Thott. Af Åke Axelssons (Thotts) Efterkommere nedsatte Flere sig i Sverrig, hvor de bleve optagne i Ridderhuset under Navnet Tott (s. d. A.). — Den yngste Søn af Rigsraaden Tage Ottosson T. til Erikssholm, **Ove T.** (død 1666), forblev i Skaane, da dette blev aftraadt til Sverrig. Hans Sønnesønssøn, **Tage T.** til Skabersjö (født 1739, død 1824), Landshøvding i Malmöhus Län, Friherre og »En af Rikets Herrar«, fik 1807 grevelig Værdighed for sig og sine Efterkommere.

Thou (Jacques Auguste de, lat. Thuanus), fransk Historieskriver og Statsmand, født 1553 i Paris, udførte flere diplomatiske Sendelser under Henrik III og IV og blev Vicepræsident for Parlementet samt „Stormester" for det kongelige Bibliothek; under Regentinden Maria af Medici blev han udnævnt til Finantsdirecteur, men trak sig siden tilbage fra de offentlige Forretninger og døde d. 7de Mai 1617. T. var en retskaffen, tolerant og ærlig Mand, derfor agtet af Alle, undtagen naar Partilidenskab for en Tid ophidsede Stemningen imod ham. Han var Forfatter til det store, ved Sandhedskjærlighed og Frimodighed udmærkede historiske Værk „Historia sui temporis", som er en Hovedkilde til Kundskab om Religions- og Borgerkrigene i Frankrig, og som vakte Geistlighedens Forbittrelse saaledes, at det blev sat blandt de forbudne Bøger. I en følgende Udgave maatte T. dog forandre enkelte Steder deri. Af de paatænkte 138 Bøger fik han kun 80 fuldendte; den sidste og bedste Udgave er i 7 Bd. (1734) med fransk Oversættelse. Hans Søn **François Auguste de T.**, født 1607, blev 1642 henrettet tilligemed sin Ven Cinq Mars (s. d. A.).

Thouvenel (Edouard Antoine), fransk Statsmand, født d. 11te Novbr. 1818 i Verdun af en gammel lothringsk Familie, gjorde efter fuldendt juridisk Studium en Reise til Orienten, blev derpaa ansat i Udenrigsministeriet og gik som Diplomat efterhaanden til Brüssel, Athenen (hvor han 1849 blev Ministerresident) og München. Som personlig Ven af L. Napoleon blev T. fra 1852 den egentlige Leder i Udenrigsministeriet af de reent politiske Anliggender, og udmærkede sig ved sin Duelighed til at opfatte Keiserens Ideer og give dem en beqvem diplomatisk Form. Efter Parisercongressen blev han (1856) Gesandt i Constantinopel og afløste 1860 Walewski som Udenrigsminister, indtil han i Octbr. 1862 afgik, som det synes i Anledning af Uenighed med Keiseren angaaende Frankrigs Politik i de italienske Anliggender.

Thracien, hos Grækerne Thrake, hos Romerne Thracia, kaldte man i Oldtiden hele det Land, som strakte sig Nord for Macedonien, senere Landet mellem Macedonien, Hæmus, det sorte og det ægæiske Hav og Propontis. Af Bjerge ere, foruden Hæmus, Rhodope (nu Despoto-Dagh) og Pangæus (nu Castagnatz), af Floder Hebrus (nu Maritza) at nævne. Landet var berømt for sin Rigdom paa Metaller; ogsaa stode thraciske Heste og Ryttere i stort Ry. T. gjaldt for Musikens og Sangens første Hjem, og er nøie knyttet til Orpheusmythen. Foruden de egentlige Thraciere boede der i Landet Triballere, Mysiere, Geter og Odryser. De sidste grundlagde efter Perserkrigenes Tid et mægtigt Rige i T. og bevarede ogsaa deres Uafhængighed efter Alexanders Død, da Lysimachus's Rige kun omfattede Kystegnene. Efter gjentagne Kampe med Romerne blev det fuldstændig underkastet 26 f. Chr. Senere deelte det Skjebne med Grækenland, indtil det i det 14de og 15de Aarh. blev erobret af Tyrkerne, som endnu besidde det under Navn af Rumili eller Rumelien.

Thraciske Bosporos kaldtes hos de Gamle Strædet ved Constantinopel; det **thraciske Chersones** var den nuværende Halvø ved Gallipoli.

Thrasybulos, en berømt atheniensisk Feltherre i den peloponnesiske Krig, befriede 401 f. Chr. sit Fædreland fra de saakaldte 30 Tyranners Herredømme. Han blev senere paa et Felttog mod Rhodos dræbt af Indvaanerne i Aspendos 390 f. Chr.

Digitized by Google

Threepence er en engelsk Sølvmynt = 10¾ ß dansk Rigsm.

Threni er det græske Navn paa Propheten Jeremias's Klagesange.

Thrips, s. Blærefod.

Thrym er i den nordiske Mythologie en Thursefyrste, der engang, da Thor laae og sov, bemægtigede sig hans Hammer, Mjølner. Iført Freias Fiederham sendes Loke nu af Thor afsted til Jætteverdenen efter den. T. vil ikke give den tilbage, medmindre Freia bringes ham som Brud. Da Elskovens Dise ikke vil indlade sig derpaa, maa Thor, haardt imod sin Villie, lade Brudelivet binde paa sig og qvindeklædt, fulgt af Loke som Trælqvinde, age til Jætteverdenen. Ved Bryllupsgildet om Aftenen bliver Hammeren lagt i den foregivne Bruds Skjød. Hjertet loe i Thors Bryst, da han atter saae sin Mjølner; han dræbte da først Thursernes Hersker og derpaa hele hans Slægt med den. Denne Mythe fortælles i et humoristisk Digt i „den ældre Edda“ og har ligeledes afgivet Stof til en „Kjæmpevise“.

Thsian er en chinesisk Regningsmynt = 1 Mk. 9⅓ ß dansk Rigsm.

Thue (Henning Junghans), født i Grimstad i Norge 1815, tog 1840 philologisk Embedsexamen med Udmærkelse. Efter at have gjort en Udenlandsreise og en Tid været Bestyrer af Arendals Skole, blev han 1848 Lector ved Universitetet i Græsk, men døde allerede 1851 i Stuttgart. Den meget lovende Ynglings efterladte Arbeider i Vers og Prosa ere udgivne af hans Ven Prof. Monrad 1853.

Thugger (Thugs) eller Thagger kaldes i Ostindien en talrig og vidt udbredt Klasse af Rovmordere, hvis Haandtering, at myrde (sædvanlig ved Qvælning) og udplyndre Reisende, er gaaet i Arv fra Slægt til Slægt og er knyttet til fanatiske religiøse Forestilliger om Offere til visse Guddomme og om det Fortjenstlige i at sende dem, de myrde, fra dette Liv ind i Evigheden. Til dette strækkelige Broderskab høre Hindner af alle Kaster og en Mængde Muhamedanere. Foruden deres Morderhaandtering drive T. Agerdyrkning og andre Næringsveie. De udføre deres Foretagender oftest i nogen Afstand fra deres Hjem med stor List og omhyggelig Forberedelse og bære gjerne med sig som et Palladium en indviet Øxe; Byttet dele de, Noget deraf henlægges til religiøst Brug. T. udlede deres System fra ældgamle Myther. De første Spor til dem findes under de mongolske Fyrster i Delhi i det 12te Aarh.; først 1831 greb den engelske Regjering under Lord Bentinck energiske Forholdsregler imod dette afskyelige Uvæsen, nu er det vel ikke udryddet men dog betydelig indskrænket.

Thuja, Livstræ, kaldes en Slægt af Naaletræernes Familie. De meest bekjendte Arter ere T. orientalis, en 15—20 F. høi Busk eller Træ med flade Grene, der ere tæt besatte med smaa skjældannede, tiltrykte og med en liniedannet Kjertel forsynede Blade, og T. occidentalis, der væsentlig ligner hiin, men bliver større (30—40 F.) samt udmærker sig ved, at Bladkjertlen er cirkelrund. Den førstnævnte Art hører hjemme paa Japan, den sidstnævnte i Nordamerika, navnlig i de nordlige Fristater og Canada, hvor den er bekjendt under Navn af »white Cedar« (det hvide Cedertræ) og voxer selskabelig i fugtige Egne (»Cedarswamps«); begge Arter dyrkes som Ziirbuske i Europa i mange Varieteter.

Thukydides, Grækenlands berømteste Historieskriver, født 474 f. Chr. i Athen, havde i den peloponnesiske Krig Commandoen over en Afdeling af den atheniensiske Flaade, men blev landsforviist paa Grund af, at Expeditionen mislykkedes. Han døde 403 i Thracien. Han har gjort sig udødelig ved sin mesterlige Beskrivelse af den peloponnesiske Krig. Udg. af Poppo (11 Bd., 1821—40), Bekker (3 Bd., 1821) og Krüger (1846—47; 2den Udg. 1855).

Thule kaldte Grækerne i Oldtiden et fjernt og høit mod Norden liggende Land, som Pytheas skal have opdaget 6 Dagsreiser N. for Skotland. Nogle antage Norge, Andre Island, atter Andre den nordligste af Shetlandsøerne for at have været meent med T.

Thulstrup (Magnus Andreas), født i Kjøbenhavn 1769, studerede her Lægevidenskaben, men ansattes 1797 som Militærlæge i Norge. 1814 blev han Professor i Chirurgie og Fødselsvidenskaben ved Frederiks-Universitetet i Christiania, samme Aar Generalchirurg og Livmedicus, og udfoldede en stor og indflydelsesriig Virksomhed paa Udviklingen af Norges Medicinalforhold. Han døde 1844 i Christiania.

Thun, Stad (4,000 Indb.) i Canton Bern i Schweiz, ligger i en skjøn Egn ved Aars Udløb i Thunersøen, som er 720 F. dyb og ligger 1,760 F. over Havet; den forbindes ved Aar med Brienzersøen.

Thunberg (Carl Peter), svensk Naturforsker, født 1743 i Jönköping, studerede først i Veriö, senere i Upsala under Linné. Som Læge i det hollandsk-ostindiske Compagnies Tjeneste reiste han 1772 til Cap, hvor han opholdt sig 3 Aar, og hvorfra han undersøgte det Indre af Caplandet; 1775 ledsagede han et Gesandtskab for det ostindiske Compagnie til Japan, og foretog, endnu før han vendte hjem til Sverrig, en Reise (1778) til Cap. Efter den yngre Linné's Død 1784 blev T. Professor i Botanik i Upsala, hvor han døde 1828. Det rige Udbytte, som T. hjembragte fra sine Reiser, skjenkede han til Upsala-Universitet; hans Samlinger bleve deels bearbeidede af Linné, deels af ham selv i flere omfattende og for Videnskaben vigtige Arbeider, saaledes i „Flora Japonica“, „Flora Capensis“, „Icones plantarum Japonicarum“ o. fl., ligesom han ogsaa har efterladt sig en stor Mængde mindre Afhandlinger.

Thune (Erasmus Georg Fog), født 1785 paa Lolland, dimitteret fra Odense Skole 1801, tog theologisk Embedsexamen med Udmærkelse 1808 og tiltraadte derpaa (indtil 1812) en Udenlandsreise, hvor han deels lagde sig efter Philosophie, deels efter Astronomie. I Aaret 1815 disputerede han for den philosophiske Doctorgrad (Tentamen circa trigonometriam sphæroidicam), blev samme Aar Lector og 1818 Professor i Mathematik ved Universitetet i Kjøbenhavn. I Aaret 1815 blev han Medlem af Videnskabernes Selskab og døde 1829. Han har beregnet Almanakkerne for 1823—29.

Thunfisk (Thynnus) er en Fiskeslægt af Makrelfamilien, med tyk, teenformig, fortil og bagtil spidst tilløbende Krop; Halefinnen er halvmaane-

Digitized by Google

dannet, Halen er, hvor den er tyndest, udstyret med Sidekjøle, den bageste Deel af Ryg- og Gatfinnen er opløst i Smaafinner; paa Forkroppen ere Skjællene større end paa de andre Steder af Legemet, og dette storskjællede Parti er ved en skarp Grændse adskilt fra det smaaskjællede. T. vulgaris er 5—10 F. lang og skal opnaae en Vægt af 1,000 Pund eller derover; selv om Middelhavet og dettes Bugter ere dens rette Hjem, er den dog ikke sjelden i nordligere Have, f. Ex. ved Norges Vestkyst. Den lever selskabelig, idetmindste i den Tid, da den nærmer sig Kysten for at kaste Rogn, og dens Vandringer have en vis regelmæssig Charakteer, hvorfor Thunfiskeriet i Middelhavet lige fra Oldtiden af har havt en stor Betydning; det drives fornemmelig ved store, i Nærheden af Kysten paa bestemte Steder opstillede Bundgarn, der ere afdeelte i flere Kamre (tonnara). Silden udgjør T.s Hovedføde, og den følger derfor Sildestimernes Bevægelser. I de tropiske Have og navnlig i det aabne Hav færdes andre Arter, deels af Slægten T., deels af nærstaaende Slægter (Albecorer, Barracotter o. s. v.).

Thuns er en lille Ø i Kattegattet, 1 M. fra Jyllands Østkyst og ½ M. V. for Samsø. Den hører til Aarhuus Amt, Ning Herred, havde 1860: 221 Indb., og udgjør et eget Pastorat. Paa Øens Østside er et Fyr.

Thurah (Laurids de), dansk Generalmajor i Infanteriet og Generalbygmester, en Søn af Biskop Laur. Thura i Ribe, født 1706 i Aarhuus, adlet 1739, død 1759, er Forfatter af to bekjendte Værker, „Den danske Vitruvius" (2 Bd., 1746—49, Fol.), indeholdende Beskrivelse med Tegninger af danske Kirker, Slotte og andre offentlige Bygninger, og „Hafnia hodierna" (1748, Qv.), en almindelig Beskrivelse af Kjøbenhavn og dens Bygninger paa Dansk, Fransk og Tydsk, med Afbildninger. T. byggede Hirschholm-Slot og Eremitagen og gav Tegningerne til Vor Frue- og Frelsers Kirkespiir i Kjøbenhavn.

Thuresen (Frederik), Stadshauptmand eller Chef for Borgervæbningen i Kjøbenhavn, født d. 8de Decbr. 1613 i Aalborg, død d. 14de April 1675, indtager baade en Plads blandt Kjøbenhavns tappre Forsvarere under Beleiringen af de Svenske og blandt de Mænd, som med Iver virkede for Souverainitetens Indførelse. Han gjorde sig ogsaa fortjent ved at testamentere en stor Deel af sin betydelige Formue til Hospitaler og andre offentlige Stiftelser.

Thurgau, Canton i det nordlige Schweiz, omgivet mod N. af Storhertugdømmet Baden, fra hvilket det skilles ved Rhinen og Bodensøen, mod Ø. af Bodensøen, mod S. af St. Gallen og mod V. af Zürich, er 18 □ M. stort med 90,000 Indb. (deraf 22,000 Katholiker, Resten Reformeerte). Det er bølgeformigt, frugtbart Land med mildt Klima; det ligner en smilende, af Smaaskove og Viinbjerge afbrudt Frugthave. Igjennem T. løber Floden Thur, som udspringer i St. Gallen og falder i Rhinen. Korn, Viin, Frugt og Hør ere Hovedproducterne; foruden Agerdyrkning og Qvægavl ere Industrie (især Fabrikation af Linned og Bomuldsvarer) og Handel Indbyggernes Næringsveie. — Forfatningen er republikansk-demokratisk: den lovgivende Magt har det store Raad (39 Medlemmer), den udøvende Magt er hos det lille Raad (7 paa 3 Aar valgte Medlemmer). Finantserne ere i en blomstrende Tilstand, og for Underviisningsvæsenet er der sørget overmaade vel. Hovedstaden er Frauenfeld. — T., til hvilket dengang regnedes Zürich, Appenzell o. M., hørte i Middelalderen længe til Hertugdømmet Alemannien, fra hvilket Henrik IV skilte det og overgav det til Huset Zähringen. Da dette uddøde 1218, kom T. under Greverne af Kyburg, fra disse til Greverne af Habsburg, hvilke de forenede Cantoner fratoge det 1460. I Aaret 1790 blev det en selvstændig Deel af den helvetiske Republik (før regjeredes det af Forbundets Landfogder), 1801 et Canton.

Thurii, Stad i Landskabet Lucanien i Nedre-Italien, blev efter Sybaris's Ødelæggelse anlagt omtrent paa dennes Plads c. 444 f. Chr. og kaldtes siden som romersk Colonie Copia.

Thüringen heed i Middelalderen og kaldes endnu hyppig en Landstrækning i det mellemste Tydskland, hvis Grændser i Tidernes Løb have vexlet noget og derfor heller ikke nu kunne bestemmes nøiagtig, men som dog i det Væsentlige kunne angives at være: Bjergmasserne Harzen og Thüringerwald, Floderne Werra og Saale; det omfatter et Fladeindhold af henved 200 □ M., som er adsplittet imellem en stor Deel Stater. Det Meste, c. 140 □ M., hører til den preussiske Provinds Sachsen; Resten hører til Storhertugdømmet Sachsen-Weimar, de sachsiske Hertugdømmer, Fyrstendømmerne Schwarzburg og Kurhessen. Det Meste deraf er opfyldt med lave Bjerge; herom maa eftersees Beskrivelsen af de nævnte Lande.

T.s Historie. I Begyndelsen af det 5te Aarh. e. Chr. optræder pludselig en ikke tidligere nævnt tydsk Folkestamme, Thüringerne, der omtales som fortrinlige Ryttere; Navnet udledes Nogle fra Hermundurerne. Man finder dem iblandt de under Attila 451 tjenende Folkeslag; efter hans Død omtales de ved Donau, siden stiftede de et Rige i det nuværende T., som 530 ødelagdes af Frankerne i Austrasien og deels kom under disse, deels overgaves til Sachserne, deels endelig blev besat af slaviske Serber, som fra Ø. trængte ind i en Deel af Landet. For en kort Tid løsrev T. sig ofte fra Frankerne, men blev dog atter undertvunget. Bonifacius udbredte Christendommen i T. og stiftede Bispedømmet i Erfurt. Pipin opløste Hertugdømmet T. og indsatte Grever, som dog 849 atter erholdt Hertugværdigheden. Efter mange Omvexlinger erholdt den sachsiske Hertug Otto der Erlauchte ogsaa Hertugdømmet T. Under de sachsiske Keisere gjorde de enkelte Grever i T. sig stedse mere uafhængige. Landet samledes fornemmelig under den første Landgreve af T. Ludvig I (1130); dennes Mandslinie uddøde 1247 med Henrik Raspe, hvorpaa en Krig udbrød, der 1263 endtes saaledes, at Markgreve Heinrich der Erlauchte af Meißen (af Huset Wettin) fik det egentlige T., medens Godserne i Hessen skiltes derfra. T. forenedes saaledes med Sachsen, som 1422 erholdt Kurværdigheden (s. Sachsen). Ved Delingen 1482 kom det deels under den Ernestinske, deels under den Albertinske Linie, og dets Historie falder efter den Tid sammen

Digitized by Google

med disses og de af dem beherskede Landes (s. de paagjeldende Artt.).

Thüringerwald hedder en 15 M. lang, 2—4 M. bred og indtil 3,000 F. (Schneekopf) høi, skovriig Bjergkjede i Mellemtydskland, som mod S. O. hænger sammen med Fichtelgebirge, mod S. V. med Rhöngebirge og med sine nordlige Udløbere naaer indtil Harzen. Den ligger i de sachsiske Hertugdømmer, den preussiske Provinds Sachsen, Fyrstendømmerne Schwarzburg og Reuß samt Kurhessen.

Thürmer (Joseph), tydsk Architekt, født d. 3die Novbr. 1789 i München, var Elev af Bygningsakademiet der, og har især gjort sig bekjendt ved sine Værker over Athen og Rom, som han udgav efter et længere Ophold paa begge Steder, nemlig „Athen und seine Denkmalen" (16 Blade, 1823—26) og „Denkmalen der Baukunst in Rom aus dem 15ten und 16ten Jahrh." (24 Blade, 1826—32). Han ansattes 1827 i Dresden, men døde allerede d. 13de Novbr. 1833 under et Ophold i München.

Thurn og **Taxis** (ital. della Torre e Tassis) er Navnet paa en forhen rigsumiddelbar Fyrsteslægt i Tydskland, som stammer fra Mailand, hvor Familien della Torre herskede 1259—1312, indtil den maatte vige for Visconti'erne. Familien nedsatte sig da i Nærheden af Bergamo ved et Bjerg Tasso (Grævlingebjerget), hvoraf den antog Navnet Tasso, senere Tassis. Roger I begav sig til Tydskland og indrettede det første Postvæsen i Tyrol, hvorfor „Rigs-General-Erkepostmesterembedet" 1744 overdroges hans Slægt som et „Rigsthronelehn". Til Erstatning har Familien siden af Preussen og Østerrig erholdt betydelige Domainer; dens Eiendomme udgjøre 34½ □ M. med omtrent 100,000 Indb.

Thurø er en Ø S. for Fyen og Ø. for Taasinge, fra hvilke Øer den adskilles ved smalle Sunde. Paa Vestsiden skjærer en dyb Bugt sig langt ind; den S. for samme liggende Deel af Øen er skovriig, med steile Klinter mod Havet. Øen hører til Svendborg Amt, Sunds Herred, udgjør et eget Pastorat og havde 1860: 946 Indb. Over T. haves en historisk-statistisk Beskrivelse af Biskop Engelstoft i „Hist. Tidsskr.", 3die Række 1ste Bd.

Thus, s. Virak. T. commune, s. Terpentin.

Thusnelda, s. Hermann.

Thy eller **Thyland** med Halvøen **Thyholm** er et Landskab i Jylland imellem Vesterhavet og Liimfjorden, der udgjør Hovedbestanddelen af Thisted Amt. Det er aldeles skovløst.

Thyestes, en Søn af Pelops og Broder til Atreus, flygtede med denne, fordi de havde dræbt deres Stedbroder Chrysippos, til Eurystheus, hvor T. avlede to Sønner med sin Broders Ægtefælle; da Atreus imidlertid var bleven Eurystheus's Efterfølger, hævnede han sig paa Broderen ved at tilberede et Maaltid for ham af dennes to Sønner. T. flygtede, men hans med hans egen Datter avlede Søn Ægisthos dræbte senere Atreus og satte sin Fader paa Thronen i Mykenæ.

Thyiader er det Samme som Bacchantinder; s. Bacchant.

Thymallus, s. Stalling.

Thymele kaldtes i de gamle græske Theatre det Alter, der stod i Midten af Orchestra.

Thymus, s. Timian.

Thynnus, s. Thunfisk.

Thyre, den danske Konge Harald Blaatands Datter, var først gift med den svenske Prinds Styrbjørn, og blev derpaa imod sin Villie af sin Broder Svend Tveskjæg given den vendiske Konge Burislav tilægte, men forlod ham strax og giftede sig med den norske Konge Olaf Tryggesøn. Hun fulgte med denne paa hans Tog til Pommern, og døde 9 Dage efter Slaget ved Svolder paa Skibet „Ormen lange" af Sorg over sin Ægtefælles Død.

Thyre Danebod (d. e. de Danskes Pryd), dansk Dronning, var efter de islandske Kildeskrifter en Datter af Klakharald, en Jarl eller Underkonge i Sønderjylland eller Holsteen, efter Saxo derimod en engelsk Prindsesse (s. forøvrigt Gorm den Gamle og Dannevirke).

Thyrsos (gr.) kaldtes en med Vedbende og Viinløv omvunden Stav, som Bacchanterne bare ved Bacchusfesterne.

Thysanopus er en lille nordisk, pelagisk Slægt af de 10-benede Skjoldkrebs, nærmest beslægtet med Reierne, men afvigende fra dem og Skjoldkrebsene overhovedet ved, at Gjællerne ikke ere anbragte under Skjoldet men frit ophængte udenfor dette til Grunden af Fødderne.

Thøk er i den nordiske Mythologie Navnet paa en Jætinde. Da Budene, som Aserne havde sendt ud over hele Verden med Bøn om, at Alt skulde græde Balder fra Hel, med velforrettet Ærinde vendte hjem, traf de hende siddende i en Hule. Da de bade hende græde, svarede hun spottende: „Med tørre Taarer vil T. begræde Balders Baalfærd, hverken levende eller død havde jeg Gammen af ham, Hel beholde, hvad hun har!" Det var Loke, som atter her tilføiede Aserne Ondt. — Denne Mythe fremstiller i et dybsindigt Billede, hvorledes det onde Princip hindrer Uskyldigheden, hvem Taarerne næsten har grædt tilbage, i Gjenkomsten.

Tiara (gr.) betegnede oprindelig de gamle persiske Kongers vigtigste Hovedsmykke, men bruges nu i Almindelighed om den tredobbelte Pavekrone, der antages at betegne den stridende, lidende og triumpherende Kirke eller Sjælene paa Jorden, i Skjærsilden og i Himlen. Sign. Pave.

Tiayang er en Kornvægt i Cheribon paa Java = 2461 danske Pund.

Tibbu's, Folk i det østlige Sahara, s. Berberiet.

Tiber (i Oldtiden lat. Tiberis ell. Thybris; ital. il Tevere, fransk Tibre), Flod i Mellemitalien, udspringer i det østlige Toscana paa Apenninerne, løber ind i Kirkestaten, gjennem Rom, hvor den bliver seilbar for Dampskibe, og falder efter et Løb af 35 M., 3½ M. nedenfor Rom, ikke langt fra Ostia i det toscanske Hav.

Tiberias, Stad i det forhenværende Galilæa i Palæstina, ved Genezarethsøen, som efter den ogsaa kaldes Tiberiassøen, var under Romerne længe Provindsens Hovedstad og paa Korstogenes Tid en af de Christnes vigtigste befæstede Stæder; Trancred oprettede et Fyrstendømme her under Kongeriget Jerusalems Lehnshøihed. Nu har T. kun 2,000 Indb.

Tiberius Claudius Nero, romersk Keiser fra 14—37 e. Chr., født 42 f. Chr., blev Augusts Stedsøn ved dennes Ægteskab med Livia Drusilla. Han kjæmpede seierrig i Armenien,

Digitized by Google

Rhætien, Germanien og Dalmatien, ægtede efter sin Moders Tilskyndelse Augusts Datter Julia, blev adopteret af August og efter dennes Død 14 e. Chr. af Senatet anerkjendt som Keiser. I Begyndelsen viste han sig mild og liberal, men senere lagde han stor Grusomhed for Dagen og hengav sig til de skjændigste Udsvævelser; fra Aaret 26 lod han sin Yndling Sejanus lede hele Regjeringen og begav sig til Øen Capreæ ved Neapel. Paa Tilbagereisen til Rom blev han syg i Campanien; man holdt ham for død og hyldede Caligula som hans Efterfølger. Da man fik at vide, at T. var især med at vaagne op af en dyb Afmagt, lod Macro, Sejanus's Efterfølger, ham qvæle i Sengen.

Tibullus (Aulus), den fortrinligste blandt Romernes elegiske Digtere, født 43 f. Chr. i Rom, død 19 eller 20 f. Chr., har efterladt en Samling af Elegier i 4 Bøger. Udg. af Lachmann (1829), Dissen (2 Bd., 1835), Haupt (1853) og Rossbach (1855).

Tibur, det nuværende Tivoli, en af Siculerne anlagt latinsk Stad i Latium ved Anio (nu Teverone), et Par Mile fra Rom, overgav sig 338 f. Chr. til Romerne og blev Municipium. Horats har ofte besunget Stedets Naturskjønhed.

Tic (douloureux) betegner i Lægevidenskaben en Smerte i en bestemt Følelsesnerve, s. Nervesmerte, Neuralgie. Mere specielt bruges Udtrykket om Ansigtssmerte (s. d. A.). — T. spasmodique betegner rykviis kommende Trækninger i Musklerne, som ofte ledsage Nervesmerter, især i Ansigtet, men og kunne være eneftaaende som kloniske Kramper i Ansigtets Muskler. — Ved T. betegnes endelig en egen abnorm Nervestemning, der giver sig tilkjende ved usædvanlige Lyster og Begjærligheder, Dispositioner og Sindsstemninger.

Tichatscheck (Joseph Aloys), tydsk dramatisk Sanger, født 1807 i Bøhmen, optraadte 1834 med stort Bifald i Grätz og blev 1838 ansat ved Hoftheatret i Dresden som kongel. sachsisk Kammersanger. T. har paa Kunstreiser gjestet de fleste af Europas større Scener, og har overalt gjort overordentlig Lykke ved sin kraftige, omfangsrige og klangfulde Tenorstemme.

Ticino, s. Tessin.

Ticknor (George), lærd Nordamerikaner, født 1791 i Boston, Professor i de skjønne Videnskaber i Cambridge (i Massachusetts) indtil 1835, foretog derefter Reiser i Europa og skrev bl. A. en fortrinlig „History of Spanish litterature“ (1849, oversat paa Tydsk af Julius 1852).

Tideling, s. Decimalsystem.

Tidemand (Adolf), Genremaler, den første af de nulevende norske Kunstnere, er født i Mandal d. 14de August 1814. Fra 1832 til 1837 nød han Underviisning ved Kjøbenhavns Kunstakademie og gik derefter til Düsseldorf. I Begyndelsen offrede han sig for Historiemaleriet og udstillede i Aaret 1841 et større, meget lovende Maleri, der fremstillede: „Gustav Vasa, talende til de i Mora Kirke forsamlede Dalkarler“. Strax efter reiste han til München, gjorde en Kunstreise gjennem Italien, men begyndte 1843, under en større Studiereise i sit Fødeland, de Forstudier af dette kraftige Nationalfolks Charakteertræk, Sæder og Skikke, der have fundet Udtalelse i en Mængde herlige Billeder (sign. Norsk Kunst, IV, S. 611). T. har været en usædvanlig frugtbar Kunstner. Af hans mindre Arbeider kunne nævnes: „Huusandagt“ (oftere gjentaget), „Velgjørenhed“, „Naboerne“, „Den første Underviisning“, Eventyrfortællersken“, „Juleskik paa Landet“, „Kortspillerne“, „Søndagsqvæld i en Røgstue“ o. m. fl.; af større Compositioner: „Catechisationen“, „Afskeden“, „Qvinderne i Mora Kirke“, „Den saarede Bjørnejæger“, og hans nyeste Arbeider: „Brudepyntning paa Stabburet“, „En Retsscene paa Landet i Norge“ og „Sognebud“. Bekjendt er hans Malericyklus af „Norsk Bondeliv“ i 10 Billeder, hvilke Kong Oscar anskaffede for det lille Lystslot Oscarshal paa Ladegaardsøen ved Christiania. Sammen med Gude har T. udført flere storartede Compositioner, saaledes „Brudefærden i Hardanger“, „En Liigfærd ved Sognefjorden“ og „Natten paa Fjordene“. Meest Berømmelse har han høstet ved „Haugianerne“, der tør ansees for hans Mesterværk. Enkelte Portraiter har T. i tidligere Dage malet. Han lever med sin Familie i Düsseldorf, til hvis Kunstskoles Koryphæer han hører. Hans Indflydelse paa de norske Kunstnere har været overordentlig, ligesom hans Skildringer have udbredt Kundskaben om hans Land til Udlandet, hvis Anerkjendelse han ofte har modtaget. Slutteligt fortjener det at bemærkes, at T.'s Arbeider ere udgivne i Farvetryk; Tønsbergs Udgave indeholder den completteste Samling. *

Tidevande eller Ebbe og Flod er en regelmæssig Stigen og Falden af Havet, som gjentager sig to Gange i Døgnet, eller rettere to Gange i den Tid, omtrent 25 Timer, Maanen bruger til at fuldføre et tilsyneladende Omløb paa Himlen. Denne Bevægelse af Havet har sin Grund i den forskjellige Tiltrækning, Maanen udøver paa de forskjellige Steder af Havet, eftersom de ere nærmere ved eller længere borte fra den; derved frembringes nemlig en Art af Bølgebevægelse, en Tilstrømning af Vandet til de Steder, som have Maanen lige over sig eller lige under sig, en Bortstrømmen fra de Steder, som have Maanen i Horizonten. Ogsaa Solen har nogen Indvirkning af denne Art, men paa Grund af den store Afstand er den kjendelig ringere. Ved denne Sammenvirkning skeer det imidlertid, at de to Himmellegemer ved Nymaane og Fuldmaane understøtte hinanden og frembringe et større Høivande (Springflod), ved Qvarteerskifterne derimod svække hinanden og give et mindre Høivande (Slipflod). Paa Grund af Havenes uregelmæssige Figur i Omrids og Dybde blive Forholdene meget indviklede. Det lader til, at det kun er i det dybe Hav, at de to Himmellegemer directe kunne frembringe en kjendelig Virkning, der dog neppe beløber sig til mere end en Forandring af 2 Fod i Vandstand, og Alt tyder paa, at den derved frembragte Bølgebevægelse til alle Sider forplanter sig indad imod Kysterne. Hvor stor Forskjellen imellem Høivande og Lavvande der bliver, beroer da for Størstedelen paa Kystens Figur. Danner denne en spidst tilløbende Bugt med viid Munding udad imod Havet, kan Forandringen i Vandstand beløbe sig til 30, 50 ja endog til 100 Fod. Er Bugtens Munding der-

Digitized by Google

imod snever, bliver Forandringen kun ubetydelig, som Tilfældet er i Middelhavet og Østersøen.

Tidløs, s. Colchicum.

Tidse, Hippophaë, kaldes en Planteslægt af Familien Elaeagneæ. Sand-T. (H. rhamnoides), den meest bekjendte Art, er en temmelig høi Busk med stærke Vedtorne og lange, smalle, heelrandede, paa Undersladen sølvglindsende Blade, samt uanseelige, tvebo Blomster og gule, bærlignende Frugter; hele Planten, navnlig Bladene og de yngre Grene, er tæt beklædt med stjernedannede, hvidgraae (paa Blomsterdækket rustfarvede) Skjæl, der give den et eiendommeligt Udseende. T. er vildtvoxende paa Strandklinter og Sandklitter i Nord- og Mellemeuropa, og plantes ikke sjelden i Lystanlæg.

Tidsel er det gamle Fællesnavn for Arterne af flere, til de Kurvblomstredes Familie henhørende Planteslægter, saaledes af Slægterne Carduus, Cirsium, Silybum, Carlina o. fl., der alle udmærke sig ved at have spidse, stikkende Kurvblade og en anseelig, haarformet eller fjerformet Fnok. Mange af Arterne ere almindelige Ukrudtsplanter paa Marker og ved Veie.

Tidselkugle, s. Echinops.

Tidsregning, s. Æra.

Tidsæqvationen er Forskjellen imellem sand Tid og Middeltid. Den kan paa enkelte Tider stige til 16 Minuter. I vor Almanak angives det Klokkeslet efter Middeltid, da den sande Sol culminerer, hvilken Størrelse er nødvendig at kjende, naar man vil stille sit Uhr efter en Middagslinie eller en Solskive. Dette Klokkeslets Forskjel fra 12 Timer er det, man kalder T. Nærmere Oplysning s. i Art. Soldag.

Tieck (Ludwig), berømt tydsk Digter og et af Hovederne for den romantiske Skole i Tydskland, født d. 31te Mai 1773 i Berlin, begyndte sin Forfattervirksomhed med Fortællinger („Abdallah", „William Lovel" o. fl.), som endnu bevæge sig i en utæmmet Lidenskabs og mørk Stemnings Atmosphære. I „Peter Lebrecht" (1795—96) og „Peter Lebrechts Volksmärchen" (1797) viste sig derimod hans rige Phantasie og naive, kjække Humor, og fra nu af begyndte hans Kampe mod det Pedantiske og Spidsborgerlige og mod den tørre, prosaiske Forstandighed i Poesien (f. Ex. i „Der gestiefelte Kater", rettet imod Spieß's o. A.s Behandling af Ridderverdenen). T.'s romantiske Retning fremtraadte nu især i hans Skrifter over Kunst, navnlig i den ufuldendte Kunstroman „Franz Sternbalds Wanderungen" (1798), en mærkelig Blanding af Fromhed, Sentimentalitet og Sandselighed, samt i Drama'erne „Leben u. Tod der heiligen Genoveva", „Fortunatus", „Kaiser Octavianus" o. fl., endelig i hans Helden til Katholicismen, til hvilken han maaskee siden formelig gik over. T. levede i længere Tid i Jena i nær Forbindelse med Brødrene Schlegel o. Fl., hvor han fuldendte sin Oversættelse af „Don Quixote", opholdt sig efterhaanden i Dresden, Italien, München o. fl. St., besøgte 1818 England, hvis dramatiske Litteratur han ved „Altenglisches Theater", ved Oversættelse af Shakspeare og ved Skriftet „Shakspeare's Vorschule" skaffede Indgang og Indflydelse i Tydskland. Fra 1819 boede T. i Dresden, hvis Hoftheater stod under hans Ledelse (hertil høre „Dramaturgische Blätter", 1820) og udfoldede i sine af talrige Fremmede besøgte Aftencirkler sit store Talent som dramatisk Forelæser. I Aaret 1840 blev T. af Kong Frederich Wilhelm IV kaldet til det preussiske Hof som Geheimehofraad med en anseelig Pension, og levede afvexlende i Berlin og Potsdam, ofte sygelig; de forskjellige theatralske Forsøg i hine Stæder paa den Tid styldtes ham. Han døde d. 28de April 1853 i Berlin. T. staaer høiest som Forfatter af Noveller, hvilke han uddannede til en egen Kunstform. Endeel af sine ældre Fortællinger samlede han i „Phantasus" i en sammenhængende Kunstroman. Han udgav selv sine „Gedichte" (1823, ny Udg. 1841) og sine „Sämmtliche Werke" (1799) samt „Sämmtliche Schriften" (1828—42, 20 Bd., ufuldendt).

Tieck (Christian Friedrich), Broder til den Foregaaende, tydsk Billedhugger, født d. 14de Aug. 1776 i Berlin, var Elev af Schadow der, og senere (fra 1798) af Maleren David i Paris. 1805—9 besøgte han Rom, som han atter gjensaae 1812, men fra 1819 nedsatte han sig i Berlin, hvor han beklædte flere Embedsposter og døde d. 14de Mai 1851. Ved Siden af ikke faa Statuer og enkelte Mindesmærker udfoldede T. sin væsentligste Virksomhed som livsfuld og yndet Portraiteur.

Tiedemann (Dietrich), tydsk Philosoph, født 1748, død 1803 som Professor i Marburg, var en Modstander af Kant og skrev bl. A. „Geist der speculativen Philosophie" (1791—96, 6 Bd.).

Tiedemann (Friedrich), Anatom og Physiolog, født d. 23de August 1781 i Kassel, blev 1816 Professor i Anatomie og Physiologie i Heidelberg indtil 1849, da han flyttede til Frankfurt; han døde d. 21de Jan. 1861. T. har havt en ikke ringe Indflydelse paa Physiologiens Udvikling og skrevet en stor Mængde herhen hørende Værker: „Zoologie" (3 Bd., 1808—10); „Die Verdauung nach Versuchen" (2 Bd., 1826—27); „Physiologie des Menschen" (1830—36).

Tienden, eller Afgiften af en Tiendedeel af Jordens Grøde og anden Indtægt, er anordnet i den mosaiske Lovgivning, og den christelige Geistlighed søgte derfor at faae Erlæggelsen af den anerkjendt som en almindelig Pligt for alle Troende. Dog blev den først paa Conciliet i Macon 585 anerkjendt som en virkelig Ret for Kirken, og det lykkedes ikke overalt at bringe den i Anvendelse. Indførelsen af T. fandt først Sted i Danmark efter en meget heftig Modstand, der kostede Knud den Hellige Livet. Afgiften deeltes her før Reformationen i tre lige Dele, til Bisperne, Kirken og Præsten; efter Reformationen kom Bispetienden til Kronen og benævnes derfor nu Kongetienden, men den er, forsaavidt den ikke er bleven bortskjænket til offentlige Stiftelser eller henlagt til Præstekald, for Størstedelen privat Eiendom. Ligeledes er Kirketiende i Reglen privat Eiendom med Forpligtelse for Eierne til at holde Kirkerne forsvarlig vedlige. Fritagne for T. ere Sædegaardsmarker, som før 1661 have henhørt under Sædegaarde, Præstegaards- og Degneboligers Marker, Jorder, som opdyrkes o. s. v. T. er deels Qvægtiende, som nu er forandret til en Pengeafgift, deels Korntiende, som svares af Rug, Byg, Havre, Hvede, Boghvede, Erter og Vikker, men ikke

Digitized by Google

af andre Planter. Ved Forordningen af 8de Januar 1810 gaves Regler for den skadelige Naturaltiendes Overgang til en Afgift i Korn eller Penge, hvilken Convertering Tiendeyderen blev berettiget til at forlange. Ved Lov af 14de April 1852 bestemtes det, at Korntienden, som ydedes i Kjernen, skulde bestemmes til en fast aarlig Afgift inden 1856.

Tiendepenge, s. Sjette- og Tiendepenge.

Tiepolo (Giovanni Battista), italiensk Maler, født 1693 i Venedig, sluttede sig deels til Franceschini, deels til Piazzetta, og var den sidste betydelige Kunstner af den venetianske Skole. Han blev kaldet til Würzburg 1750, for at udsmykke det bispoppelige Palads, og til Madrid 1763 i et lignende Øiemed, og døde der 1770. | Hans Søn og Elev **Gian Domenico**, født i Venedig 1726, ledsagede sin Fader for at hjelpe ham, saavel i Tydskland som i Spanien, men stod tilbage for denne i Talent og Dygtighed.

Tierce er et engelsk Maal for flydende Varer = 43 Gallons = $202,_{22}$ danske Potter. I Hamborg bruges Benævnelsen om franske Vine og er da = Ohm = $149,_{88}$ danske Potter.

Tierçon var et af de ældre franske Viinmaal, i Paris = $92,_{54}$ danske Potter, i Bordeaux = 20 Veltes = $157,_{33}$ Potter.

Tiers-état, Tredjestand, er en Benævnelse paa Borger- og Bondestanden eller overhovedet alle Uadelige, som i Frankrig kom i Brug især ved Revolutionens Begyndelse, da hine optraadte imod de to forhen privilegerede Stænder, Adel og den høiere Geistlighed.

Tiflis (georg. Tphiles-Khalaki d. e. Varmestaden, formedelst dens varme Kilder), Stad i Georgien (Transkaukasien), Sæde for den russiske Generalgouverneur, er smukt bygget, har endeel Uld-, Bomulds-, Teppe- og Geværfabriker og betydelig Handel. 50,000 Indb.

Tigaldo (Emilio Amadeo de), italiensk Lærd, født d. 8de Octbr. 1798 paa Korfu, virkede 1826—45 som Professor i Historie, Geographie og Søret ved Marinecollegiet i Venedig, var 1848 under den provisoriske Regjering Chef for Underviisningsvæsenet, men har siden levet i Stilhed. Hans Hovedværk er „Biografia degli Italiani illustri del seculo 18 e de' contemporanei" (10 Bd., 1834—36).

Tigeren (Felis tigris) giver ikke sin nære Slægtning, Løven, Noget efter i Styrke, Mordlyst og Blodtørst, og er idetmindste ligesaa farlig for Mennesket. Farven er rødguul med sorte Tverstriber (egentlig meget langstrakte, udtrukne Ringpletter, hvorved dens Tegning slutter sig til de andre store plettede Kattearters), Legemsbygningen er overordentlig kraftig, Kløer og Tænder særdeles stærke; sammenlignet med Løven har den en mere langstrakt Bygning, kortere Been og Hals, smallere Hoved, længere Pels og kortere Hale. Som andre Kattearter lever T. eensomt eller parviis, om Dagen skjult i det tætte Krat, om Natten især streifer den om efter Rov og røver Heste, Oxer, Kameler, men fremfor Alt Mennesker. Hvor den er hyppig og Befolkningen ikke forsynet med Skydevaaben, er den en frygtelig Landeplage, der afbryder Forbindelsen mellem afsides liggende Steder og bringer Beboerne til aldeles at forlade de for dens Angreb meest udsatte Landsbyer. Ved Blus og Tjørnegjerder søger man at forskandse sig imod den; kun for Elephantens Stødtænder er den bange. Paafuglen er især en yndet Føde for den, og hvor man træffer mange vilde Paafugle, er der al Anledning til at være paa sin Post mod T.; Skildvagter, Postbudde, Reisende, Palankinbærere o. s. v. ere især udsatte for dens Angreb, men den bryder ogsaa ofte ind i Landsbyerne og henter der sit Bytte. T. er ikke indskrænket til Ostindien, hvor den især er hyppig i Bagindien, paa Malakka, Sumatra og Java, men forekommer tillige i hele Centralasien, China, Thibet, Manschuriet, Persien, ja er end ingenlunde sjelden i det sydlige Siberien (Burnaul, Irkutsk) samt ved Kaukasus. Allerede 1807 havde den engelske Regjering i Ostindien udbetalt 30,000 L. St. i Præmier for dræbte T., og Tigerjagten hører til de engelske Embedsmænds og Officerers Yndlingsadspredelser. — I den yngre Tertiærtid levede den saakaldte Huletiger (F. spelæa, urigtig betegnet som Huleløve) i Europa, hvor man finder dens Knokler i Knoklehulerne. — F. macroscelis i Bagindien, paa Sumatra og Borneo, slutter sig i Bygning til T., men er meget mindre og danner i Henseende til Tegningen Overgangen fra T. til de plettede Panterkatte.

Tigerheste kaldes med en Fællesbenævnelse de stribede vilde Hestearter, som beboe Sydafrika og der streife flokkeviis om i Selskab med Strudser og Antiloper. Zebraen (Equus zebra) er sildenhvid med tydelige sorte Tverstriber over hele Legemet; de lange Øren og Kohalen minde om Æslet. Qvaggaen (E. quagga) har kortere Øren og en noget mere hesteagtig Hale; Forkroppen er bruun, Bagkroppen lysere, Bugen og Fødderne hvide; Striberne ere indskrænkede til Hovedet, Halsen og Skuldrene. Dauw-Hesten (E. Burchellus) ligner i Bygning meest Qvaggaen, i Haleformen Zebraen; Stribningen indtager her hele Kroppen ligesom hos Zebraen, men Benene ere hvide.

Tiggermunke eller Mendicanter kaldes i den katholske Kirke de Munke, som lægge en særegen Vægt paa Løftet om Fattigdom og derfor ikke besidde nogen Eiendom, men erhverve sig Livets Ophold ved Betlen, der forhen kaldtes Termineren, ligesom de Munke, der indsamlede Almisserne, kaldtes Terminanter. T. beskjæftigede sig tillige meget med Sjælepleien. I den første Halvdeel af det 13de Aarh. stiftedes Dominicaner-, Franciscaner-, Karmeliter-, Augustiner- og Serviter-Tiggerordenerne. Oprettelsen af nye Tiggerordener blev forbudt allerede af Kirkeforsamlingen i Lyon 1274. T. erholdt af Paverne vigtige Privilegier: de bleve unddragne fra al verdslig og bispoppelig Jurisdiction, og erholdt Tilladelse til at prædike overalt, høre Skrifte, læse Messe og sælge pavelig Aflad. Desuden indlagde de sig som Universitetslærere betydelige Fortjenester af den theologiske Videnskab. Da de paa Grund af deres uindskrænkede Sjælepleie ofte gjorde Indgreb paa fremmede Enemærker, vare de lige fra Begyndelsen af deres Bestaaen ofte udsatte for fjendtlige Angreb. Efterhaanden slappedes Haandhævelsen af deres strenge Regler, og saaledes sank deres Anseelse mere og mere. I flere katholske Lande have de endnu en kummerlig Tilværelse.

Digitized by Google

Tigranes var Navnet paa flere Konger i Stor-Armenien. Med T. I begynder Armeniens historiske Tid. — T. II gjorde i Forening med sin Svigerfader Mithridates af Pontus Opstand mod Romerne, men tabte i Kampen mod Pompejus alle sine Arvelande; dog fik han Stor-Armenien tilbage og døde 60 f. Chr. — T. III blev under August af Tiberius indsat i sit Rige mod Partherne, men senere fordreven af Cajus Cæsar. — T. V forenede Lille-Armenien med sit Rige. — T. VI overgav 412 sit Rige til Perserne.

Tigré hedder et Rige i det nordøstlige Habessinien, s. d. A.

Tigris, betydelig Flod i Forasien, udspringer i Nærheden af Euphrats Kilder paa Taurus i Armenien, løber igjennem Kurdistan, nærmer sig ved Bagdad Euphrat paa 2½ M. og løber i en Strækning af 20 M. parallel med denne, indtil begge forene sig og under Navn af Schat el Arab (30 M. lang) falde ud i den persiske Bugt.

Tigurinerne heed et celtisk Folk af Helvetiernes Stamme, i hvis Land Byen Pagus Tigurinus laae, der feilagtig er tagen for det nuværende Zürich (Turicum). De sluttede sig senere til Cimbrerne, med hvilke de deelte Skjebne.

Tiis-Sø er en ⅜ □ M. stor, cirkelformig Indsø i det nordvestlige Sjælland (Holbek Amt). Den er meget fiskeriig og gjennemstrømmes af Halleby-Aa, hvorved den har sit Afløb i Storebelt.

Tilbageholdelsesret, s. Retentionsret.

Tilbagevigende Gang, s. Echappement.

Tilburg, Stad i den hollandske Provinds Nordbrabant, har vigtige Klædesfabriker. 14,000 Indb.

Tilhjemlingseed kaldes den Eed, som undertiden, for at tilveiebringe Beviset for, at et Tyveri er begaaet, paalægges Eieren af den omspurgte Ting at aflægge paa, at den er ham frakommen imod hans Vidende og Villie.

Tilholder kaldes en Sperhage, der inden i en Laas falder ind i Hakker paa Riglen og derved forhindrer, at Laasen kan aabnes ved et Tryk paalangs paa Riglen, naar ikke T. er hævet med Nøglekammen eller en Dirk. En Laas med T. kaldes en fransk Laas.

Tilia, s. Lind.

Tillanding siges at finde Sted, naar en Flod, som medfører Sand, Mudder o. s. v., afsætter dette Materiale, og der saaledes voxer nyt Land op fra Bunden. Ofte søger man ved Kunst at fremkalde T., f. Ex. for at berøve Floden dens overflødige Brede, skaffe den et regelmæssigere Løb o. lign., og man benytter sig dertil af Dæmninger („Indbygninger"), som i Form af smaa Landtunger fra Kysten føres ud i Floden. Ved hver Indbygning dannes der en lille Bugt, hvori lidt efter lidt Flodens medførte Materiale leirer sig.

Tillemont (Sebastian le Nain), fransk Kirkehistoriker, født 1637 i Paris, levede til 1679 i Klostret Port-Royal, derpaa paa sit Gods T., hvor han døde d. 10de Jan. 1698. Hans betydeligste Værk er „Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des dix premiers siècles" (16 Bd., 1693—1712).

Tillisch (Frederik Ferdinand), dansk Geheimeconferentsraad, Kammerherre og Elephantridder, er født d. 15de April 1801 paa Barsbøllegaard ved Haderslev. Han blev Student fra Herlufsholms Skole 1820 og, efter at have taget juridisk Embedsexamen 1825, først ansat som Auditeur ved Garnisonen i Rendsborg 1826, derpaa Amtmand og Commandant paa Færøerne 1830, Amtmand i Ringkjøbing 1837, Stiftamtmand i Aalborg 1843 og Cabinetssecretair hos Kongerne Christian VIII og Frederik VII 1844—52. Hvad der vil sikkre T. et berømmeligt Eftermæle, er hans Virken i Slesvig, hvor han skal beholde Æren for at have været den første Regjeringsmand, der gjorde noget Alvorligt for den danske Nationalitets Gjenfødelse og raadede Bod paa mange af de foregaaende Regjeringers Misgreb. Efter at have været Medlem af den ved Vaabenstilstanden 1849 oprettede Bestyrelsescommission for Slesvig, blev han efter Krigens Ophør i Juli 1850 midlertidig udnævnt til overordentlig Regjeringscommissair for Hertugdømmet, og det er i denne Stilling, at hans nysnævnte heldbringende Virken indfalder. T. skaffede først Slesvigs dansktalende Befolkning dens naturlige Ret til at bruge Modersmaalet i Kirke-, Skole- og Retsvæsen; han rensede den demoraliserede Embedsstand og sørgede for hæderlige og danskfindede Embedsmænds Indsættelse; han medvirkede til Toldgrændsens Flytning fra Kongeaaen til Eideren o. s. v. Da Kongen d. 5te Marts 1851 selv overtog Regjeringen af Hertugdømmet, blev T. udnævnt til Minister for samme (tillige Elephantridder), hvilken Post han d. 13de Juli s. A. ombyttede med Indenrigsministeriet; men ved Heelstatsforfatningens Bebudelse udtraadte han af Ministeriet d. 27de Januar 1852. Efter igjen at være bleven midlertidig Cabinetssecretair i Januar 1853, indtraadte han tillige atter i Ministeriet som Indenrigsminister (og Medlem af Geheime-Statsraadet) d. 29de April 1854, men blev entlediget fra begge Poster ved det Ørstedske Ministeriums Fald i Decbr. s. A., og tilligemed sine ældre og mindre populære Colleger 1855 gjort til Gjenstand for en Rigsretsaction, men frifunden tilligemed disse 1856. Siden 1859 har T. været Chef for det kongelige Theater og Capel. Ligesom han allerede 1841 havde været kongevalgt Stænderdeputeret for Island og 1844 for Færøerne, samt 1851 Folkethingsmand for Aalborg Amts 2den Valgkreds, saaledes har han siden 1856 været umiddelbart valgt Medlem af Rigsraadet.

Tilly (Johan Tzerklas, Greve af), berømt Feltherre i Trediveaarskrigen, født 1559 i Brabant, blev opdragen i et Jesuiterkloster, tjente derpaa i den spanske Hær i Nederlandene under Alba o. s. v., siden i den østerrigske imod de ungarske Insurgenter og Tyrkerne, og gik derpaa i baiersk Tjeneste hos Maximilian I. I Aaret 1620 rykkede han som Overanfører for den katholske Ligues Tropper ind i Bøhmen, hvor Seiren paa det hvide Bjerg ved Prag fornemmelig var hans Værk, kjæmpede heldig mod Mansfeld o. A., slog Christian IV af Danmark ved Lutter am Bahrenberg (1626) og tvang ham til Freden i Lübeck (1629). Aaret efter blev T. ved Wallensteins Afgang Høistcommanderende over de keiserlige Tropper. Som saadan erobrede han Magdeburg, men plettede sit Minde ved den Umenneskelighed, hvormed han lod sine Kroatere og Wallonere husere i

Digitized by Google

den ulykkelige Stad. Efter den Dag veeg Lykken fra ham; Gustav Adolf slog ham ved Breitenfeld ved Leipzig, hvorpaa han gik til Sydtydskland, angreb forgjeves Nürnberg og faldt i Kampen ved Lech, over hvilken de Svenske tiltvang sig Overgangen, truffen af en Kanonkugle d. 30te April 1632. T. var lille af Vært, mager, med skarpe og haarde Træk. Han var kold og uden Lidenskab, ligegyldig for al Nydelse (navnlig for Viin og Qvinder), saavelsom for Penge, yderst streng i Opfyldelse af Kirkens Forskrifter og fuld af Iver for den katholske Tro; religiøs Fanatisme og Følesløshed i Forbindelse med hans Tapperhed gjorde ham til en frygtelig Fjende for Protestanterne.

Tilregnelighed, Tilregnelse, s. Imputabilitet, Imputation.

Tilsit, Stad i den preussiske Provinds Preussen, i en frugtbar Egn ved Memel, har levende Handel. 20,000 Indb. — I T. sluttedes d. 7de og 9de Juli 1807 en Fred imellem Frankrig paa den ene Side og Preussen og Rusland paa den anden, hvis Hovedbetingelser vare: af Preussens polske Provindser dannedes Hertugdømmet Warschau, af de vestlige Kongeriget Westphalen (s. disse Artt.); Danzig blev en Fristat; Rusland erholdt et Stykke Land (Ny-Østpreussen); Preussen afstraadte Herskabet Jever til Holland og erkjendte Napoleons Brødre Joseph, Ludvig og Hieronymus som Konger resp. i Spanien, Holland og Westphalen.

Tilslag kaldes i Bygningsvæsenet ethvert Stof, der i Forening med læsket Kalk og Vand danner Mørtel. Det kan enten være alminbeligt T. eller hydraulisk T., og Forskjellen imellem dem bestaaer deri, at det Første, blandet med feed Kalk, giver Luftmørtel, det Sidste Vandmørtel (s. Mørtel). Det almindelige T. er enten naturlig Sand eller pulveriseret Teglsteen, Kalksteen ell. desl.; det hydrauliske T. kan ligeledes deels findes færdigdannet i Naturen (f. Ex. de vulcanske Producter Trass, Puzzolan, Santorinjord), deels tilberedes ved Kunst, f. Ex. idet pulveriseret raa Kalk blandes med Leer eller Mergel, brændes og pulveriseres paany.

Tilslager kaldes i en Smedie en Medhjelper ved Ilden, der i Reglen trækker Bælgen og ialfald fører en Tilslaghammer; denne føres med begge Hænder som Modsætning til Smedehammeren, der føres med een Haand. Efter den Plads, flere samtidig benyttede T. indtage under et bestemt, oftere forefaldende Arbeide, kaldes en Tilslaghammer Forhammer, naar Pennen (den smalle Bane) staaer langs Skaftet, Sidehammer derimod, naar Pennen staaer tvers for Skaftet.

Tilsynsværge kaldes i egentlig Forstand den, hvem det paahviler at føre Tilsynet med den egentlige Værges Udførelse af sit Hverv, f. Ex. med Moderens Værgemaal for sine Børn. Stundom bruges Ordet imidlertid ogsaa som en Betegnelse for den Person, der midlertidig eller i et vist Tilfælde, i hvilket den egentlige Værge, f. Ex. paa Grund af sin egen Interesse i Sagen (som navnlig paa et Skifte, hvor han selv tilligemed sin Myndling er interesseret som Arving) ikke kan fungere, beskikkes til Værge for en Umyndig.

Tiltakle et Skib er at bringe Alt henhørende til Takkeladsen ombord paa Skibet og anbringe det paa rette Sted, saaledes at Skibet er istand til at gaae tilsøes.

Tiltrækning. Den Naturlov, som indeholder den physiske Aarsag til alle Himmellegemernes Bevægelser, er den almindelige Tiltrækning. Den er opdaget af Englænderen Isaac Newton (født 1642, død 1727). Dens almindelige Udtryk er følgende: Enhver materiel Partikel udøver paa enhver anden en tiltrækkende Kraft, som er directe proportional med Massen og omvendt proportional med Qvadratet af Afstanden. Et Legeme udøver altsaa en Virkning, som er Resultatet af alle de enkelte Partiklers forenede Kræfter. Størrelsen og Retningen af denne Indvirkning er afhængig af Legemets Masse og Skikkelse. Er det en Kugle, bliver Virkningen paa ethvert Punct udenfor dens Overflade ganske den samme, som om hele Massen var sammentrængt i Kuglens Centrum. For et Legeme, som afviger fra Kugleformen, er dette ikke Tilfældet, f. Ex. for Jorden (s. Tyngde). I store Afstande bliver denne Forskjel dog umærkelig, og den gjensidige Tiltrækning af Himmellegemerne (som i Almindelighed ere Sphæroider) foregaaer derfor, som om Massen var sammentrængt i Tyngdepunctet. — I Mechaniken bevises, at naar et Punct, som selv er uden Masse, tiltrækkes mod et Centrum efter denne Lov, og desuden modtager en Impuls i en hvilkensomhelst derfra forskjellig Retning, vil det beskrive et Keglesnit (Ellipse, Parabol eller Hyperbol) om det tiltrækkende Punct som Brændpunct og overhovedet strengt følge de Keplerske Love (s. Kepler). Dersom altsaa Planeterne vare Puncter eller uden Masser, og følgelig alene underkastede Solens Indvirkning, vilde de Keplerske Love være nøiagtig gjeldende. Men da dette ikke er Tilfældet, bliver enhver Planet underkastet T. ikke blot af Solen, men tillige af alle de andre Planeter, og derved opstaae Afvigelser fra de Keplerske Love. Men da paa den anden Side Solens Masse er saa overveiende (720 Gange saa stor, som alle øvrige Masser i Solsystemet tilsammentagne) ere disse Afvigelser saa ringe, at man har kunnet gaae ud fra de Keplerske Love som det Normale og betragte Afvigelserne som blotte Perturbationer (s. d. A.). — Skjøndt imidlertid Planeternes Afvigelse fra Kugleformen ingen Indflydelse har paa deres Baner, har den dog andre meget kjendelige Virkninger. For Jorden bevirker den saaledes det Phænomen, som kaldes Præcession (s. d. A.).

Tilvæxt, s. Accession.

Timan, Tomand, er en arabisk Kornvægt = 169,8 danske Pund.

Timanthes, Maler fra Sikyon, Zeuxis's og Parrhasios's Samtidige, nævnes som en af de berømteste Mestere i Oldtidens Malerhistorie fra Kunstens bedste Tid, idet endnu ikke Interessen for Illusion og ydre Ynde havde fortrængt Tankens Alvor. Hans bekjendteste Billed var „Iphigenias Offer", hvor han havde udtrykt Sjælesmerten paa det Fuldstændigste i alle de øvrige Personers, selv i Iphigenia's Aasyn, men troede ikke at kunne betegne Agamemnons Sorg bedre end ved at lade ham staae med tilhyllet Hoved.

Digitized by Google

Timbang er en Kornvægt paa Java = 5 Pikols = 615 danske Pund.

Timbuktu eller Tombuktu („Ørkenens Dronning"), Stad i det nordvestlige Sudan ved Sydranden af Sahara, 2 M. fra den ved en Arm af Nigeren liggende Havneplads Kabara, er Hovedpladsen for Sudans Handel (s. Sudan). Husene ere i den egentlige Stad byggede af Steen eller Leer, i Forstæderne findes endeel Straahytter. 20,000 Indb. — T. var længe Europæerne kun bekjendt af tildeels fabelagtige Sagn. Den første Europæer, som besøgte den, var Englænderen Laing (1826), derefter Caillié (1828) og Barth (1853—54), s. disse Artt. T. er anlagt 1213; den er Hovedstad i et Rige, som regjeres af en arabisk eller maurisk Sultan, som tillige er geistligt Overhoved men staaer i Afhængighedsforhold til Negerriget Sonray.

Time er $\frac{1}{24}$ af Døgnet. Den deles i 60 Minuter (lat. minuta prima) og Minutet i 60 Secunder (minuta secunda). I ældre Tider deelte man ogsaa Secundet i 50 Tertier (minuta tertia), men nu bruger man heller Brøk af Secunder. — I Revolutionstiden indførte de Franske at dele Døgnet i 10 Timer, Timen i 100 Minuter og Minutet i 100 Secunder; men dette er atter gaaet af Brug. — Timeinddelingen benyttes ogsaa for visse Cirkler paa Himlen istedetfor Gradinddelingen, s. Rectascension og Timevinkel.

Timecirkler kaldes de Storcirkler paa Himlen, som gaae igjennem begge Verdenspolerne og altsaa ere lodrette paa Æqvator. En Stjernes T. er den, som gaaer igjennem Stjernen. De kaldes ogsaa Declinationscirkler. S. n. Æqvator.

Times (d. e. Tider) er Navnet paa det største og betydeligste engelske Blad, som stiftedes 1783 af Bogtrykkeren John Walter i London under Navnet „London daily universal register" og 1786 erholdt sin nuværende Titel. Trods sin kjæmpemæssige Størrelse og dertil svarende høie Priis afsættes det daglig i 50—60,000 Exempl.

Timevinkel er en Vinkel paa Himmelkuglen, som har sit Toppunct i Verdenspolen, og hvis ene, faste, Been er Meridianen, og det andet den igjennem en Stjerne gaaende Timevinkel. Det andet Been bevæger sig altsaa Himlen rundt i 24 Timer. Derfor regnes T. ikke blot i Grader, som enhver Vinkel, fra 0 til 360°, men endnu oftere i Timer og Dele af samme, idet 15 Grader er det Samme som en Time. Vinkelen er liig med den imellem Benene liggende Bue af Æqvator. Den regnes naturligviis i den Retning, i hvilken Himlen bevæger sig, altsaa fra Øst mod Vest. — Solens T., udtrykt i Tid, er det Samme som Klokkeslettet efter sand Tid. Ligeledes er Nulpunctets eller Foraarsjevndøgnspunctets T. det Samme som Klokkeslettet efter Stjernetid.

Timian, Thymus, kaldes en Planteslægt af de Læbeblomstredes Familie. Hertil hører den som Kjøkkenurt bekjendte og almindelig dyrkede Have-T. (T. vulgaris), en lille lav Halvbusk med 4-kantede, overalt dunhaarede Stængler, ægformede, i Randen tilbagerullede Blade og smaa hvide eller lilas Blomster; den hører hjemme i Sydeuropa paa tør, stenet Jordbund og dyrkes almindelig som Krydderplante og til Medicinen. Flere Arter med violette Blomster ere vildtvoxende i Danmark, navnlig i magre Egne og paa Lyngheder, og bidrage ofte til at give disse Egne et eiendommeligt Præg.

Timm (Herman Andreas), født d. 28de Octbr. 1800 i Kjøbenhavn, blev Student 1820, optraadte 1822 som Forfatter af et Sørgespil, tog 1826 den theologiske Embedsexamen, og blev samme Aar Katechet ved Trinitatis Kirke i Kjøbenhavn. 1835 blev han Sognepræst paa Amager, hvor han endnu virker i samme Menighed. T. har, foruden det ovennævnte Sørgespil, udgivet: „Søn- og Festdagspsalmer" (I og II, 1834—39), „Aftensangs-Psalmer" (1843), „Huus-Psalmer" (1845), „Psalmer ved Bibellæsning" (1851), „Christelige Sange" (1852), „Joseph og hans Fædre", en Samling bibelske Digte (1858).

Timoleon, en berømt korinthisk Feltherre, lod sin Broder Timophanes, der stræbte efter Eneherredømmet, dræbe, hvorpaa han af Sorg gik i Landflygtighed. Da senere Syrakusanerne havde anraabt Korinth om Hjelp mod Dionysios den Yngre, befriede han 340 f. Chr. Syrakus, hvorfor Sicilianerne næsten viste ham guddommelig Ære. Derefter levede han som Privatmand indtil sin Død 337. Hans Levnet er beskrevet af Plutarch og Cornelius Nepos.

Timon heed en ved sit Menneskehad bekjendt Athener paa den peloponnesiske Krigs Tid. — En anden T. fra Phlius paa Peloponnes, død c. 272 f. Chr. i Athen, var skeptisk Philosoph og forfattede en særegen Art af Digte, Siller, hvoraf han fik Navnet Sillographen. Af disse Digte ere enkelte Brudstykker opbevarede.

Timor, den største af de smaa Sundaøer, 570 (efter Andre kun 420) □ M. stor med c. 800,000 Indb., er bjergfuld med steile Kyster, men frugtbar paa de indiske Øers almindelige Producter, især Sandeltræ og Vox; af Aber og Krokodiler findes her en stor Mængde. Af Mineralier haves Guld (i Floderne) og Kobber. Indbyggerne ere forbetmeste Malayer. En Deel af Øen staaer under egne Fyrster; den sydvestlige Deel (c. 200 □ M.) staaer under Hollænderne (deres „Gouv. T." indbefatter endnu andre Øer); den nordøstlige Deel (c. 200 □ M.) tilhører Portugiserne (som ligeledes have et „Gouv. T.", der indbefatter nogle andre Øer).

Timotheigræs, s. Rottehale.

Timotheus, en atheniensisk Feltherre, en Søn af Konon, sikkrede ved sin Seier over den spartanske Flaade ved Leukas 376 f. Chr. sit Fædreland Hegemoniet til Søes; efter Chabrias's Død fik han Overcommandoen i Bundsforvandtekrigen. Efter en treaarig Kamp mistede Athenerne igjen deres Suprematie til Søes og paalagde T. en Pengebøde paa 100 Talenter. Fortørnet herover trak han sig tilbage til Chalkis, hvor han døde. Hans Levnet er beskrevet af Cornelius Nepos.

Timotheus fra Lykaonien, Apostelen Paulus's Ledsager, skal have været den første Biskop i Ephesos og døde som Martyr under Domitian (81—96 e. Chr.). Det nye Testamentes Kanon indeholder 2 Breve fra Apostelen Paulus til T.

Timur (d. e. Jern) eller **Tamerlan**, ogsaa kaldet T.-Beg eller T.-lenk (d. e. den halte), mongolsk Fyrste, født 1335 i Kesch (ikke langt fra Samarkand), udledede sin Herkomst fra Dschin-

Digitized by Google

giskhan og opkastede sig 1370 til Hersker i det mongolske Rige Dschagatai, til hvis Hovedstad han gjorde Samarkand. Herfra underkastede han sig den største Deel af Asien: han erobrede Persien 1384, Georgien 1386, ødelagde Moskau 1395, og erobrede Mellemasien og Hindostan fra Indus til Ganges; Blod og skrækkelig Ødelæggelse betegnede allevegne hans Gang. Fyrsterne i Lilleasien og den græske Keiser indbøde nu T. til Hjelp imod den tyrkiske Sultan Bajazet I; han erobrede Syrien, ødelagde Damask og Bagdad, slog og fangede Bajazet ved Angora 1402 og lod ham efter Sagnet indspærre i et Jernbuur. Just som T. beredte sig til et Tog mod China, døde han i Febr. 1405. T. var grusom og følesløs, men besad flere gode Egenskaber, navnlig befordrede han Videnskaberne og havde selv endeel Kundskaber.

Timæos er Navnet paa 1) en pythagoræisk Philosoph i det 5te Aarh. e. Chr., 2) en græsk Historiker under de to første Ptolemæer, Forfatter til Italiens og Siciliens Historie, hvoraf man har Brudstykker, og 3) en græsk Grammatiker („T. Sophisten") i det 2det Aarh. e. Chr., som skrev en Ordbog til Plato, hvoraf vi have et Udtog.

Tin, Jupiter, Stannum, er et Metal, der har været kjendt fra de ældste Tider; Phoenicierne hentede det fra Spanien og England, Moses kjendte det, og som en væsentlig Bestanddeel af Bronce har det upaatvivlelig spillet en vigtig Rolle i Broncealderen (s. d. A.). Det forekommer ikke meget udbredt og næsten kun iltet (som Tinsteen), sjelden i Forbindelse med Svovl og Kobber (i Tinkies); i meget ringe Mængde findes det i Saidschützervand, i mange Meteorstene o. s. v. T. vindes i det Store, idet den fiindeelte Tinsteen, der ved Røstning og Vadskning er befriet fra endeel fremmede Indblandinger, smeltes med Kul og Flusmidler i Flammeovne eller Schachtovne, hvorpaa det saaledes vundne T. renses ved en Omsmeltning ved svag Varme (Saigning, s. d. A.). Malacca-, Banca- og engelsk Korntin ere de reneste Sorter af det, der komme i Handelen; derpaa følger det simple engelske Korntin, engelsk Bloktin, sachsisk og bøhmisk Bjergtin o. s. v. De Stoffer, hvormed T. i Handelen sædvanlig er forurenet, ere især Arsenik, Antimon, Vismuth, Zink, Bly, Jern og Kobber. — T. er et næsten sølvhvidt, stærkt glindsende, krystallisabelt Metal; naar det bøies, giver det en særegen bragende Lyd og (i Berøring med Huden) en eiendommelig Lugt fra sig; det er blødere end Guld, haardere end Bly, smelter ved henimod 230°, har en Vægtfylde = $7{,}_{29}$ og kan udvalses til tynde Plader (Stanniol), s. Folie, men det har forøvrigt kun en ringe Fasthed, saa at det vanskelig f. Ex. lader sig trække i Traade. T. har 3 Iltningsgrader: Tinforilte (mørkt violet eller sort Pulver, som Hydrat hvidt), Tinhalvandetilte og Tinsyre (Tintveilte). Denne sidste forekommer i Naturen krystalliseret som Tinsteen og er da brunnliggul, brunn, undertiden næsten sort med glindsende Flader og meget haard. Kunstig dannes den ved at holde T. smeltet i længere Tid i Luften, hvorved det bedækker sig med et hvidt Pulver, det saakaldte Tinaske (s. d. A.), der bruges meget som Slibe- og Poleermiddel; i Hvidglødhede brænder Metallet med et blændende hvidt Lys ligeledes til Tinsyre; den dannes endvidere ved Behandling af T. med Salpetersyre, hvorved der opstaaer hvid, vandholdig Tinsyre (Metatinsyre), ved at fælde en Opløsning af Tinchlorid med kulsuurt Natron, og paa flere Maader. Alt efter den Maade, hvorpaa den er fremstillet, faaes den (mindst) i to forskjellige isomere Modificationer, der adskille sig ved deres Forhold mod Vand, Syrer og Alkalier. Ved Glødning af den kunstig fremstillede bliver den, ligesom den naturlige, uopløselig i Syrer. — Med Svovl danner T. to Forbindelser: en lavere, der svarer til Foriltet, er krystallinsk blygraa eller sort og dannes bl. A. ved Fældning af et Foriltesalt med Svovlbrinte, og en høiere, der svarer til Tinsyren, er guul og faaes af Tinchlorid ved Svovlbrinte eller som bløde, guldgule, glindsende Krystalblade ved i længere Tid at opvarme T., Svovl og Salmiak sammen; saaledes tilvirket bruges den til Broncering, f. Ex. af Gibsfigurer under Navn af Musivguld (s. d. A.). — Med Chlor danner T. ligeledes to Forbindelser: den laveste faaes bedst ved at opløse T. i Saltsyre og lade det udkrystallisere af denne Opløsning. Det faaes da i klare, ufarvede Krystaller og bruges især i Farverierne under Navn af Tinsalt; det afilter mange Metalilter og benyttes derfor almindelig som et Reductionsmiddel. Det høieste Chlortin faaes ved at brænde T. i Chlorluft; det er en tynd, farveløs, stærk rygende Vædske, der allerede blev opdaget i det 16de Aarh. af Libavius; ogsaa det anvendes idet (blandet med det foregaaende) i Farverierne; det er bekjendt under Navnet Spiritus fumans Libavii. Ved Zink udskilles af disse Tinsalte T. som tydelige Krystaller. Med de andre Metaller danner T. meget vigtige Legeringer, s. Bronce; med Qviksølv danner det et Amalgam, der bruges til Speilbelægning. Med Bly danner T. ligeledes forskjellige Legeringer, s. Snel. Det sædvanlige T., der anvendes til Huusgeraadssager, indeholder gjerne ⅙ Deel Bly, hvorved det bringes til bedre at modstaae Indvirkningen af sure Spiser o. s. v. Da T. vanskelig ilter sig og ikke er noget meget giftigt Metal, anvendes det til Overtræk (Fortinning) paa Kobberkar, paa Jernplader („Blik", „Hvidblik") o. s. v.; s. Metalmoiré.

Tinamu (Crypturus) er en i Sydamerikas tropiske Egne hjemmehørende lille Gruppe af Hønsefugle, der afvige fra Agerhønsene, dem de ellers ligne i Udseende og Levemaade, derved, at Næbet er længere, svagere og mere nedtrykt end hos andre Hønsefugle, samt derved, at Halen ikke er synlig udvendig eller mangler ganske. Benene ere temmelig høie, Tæerne tynde, Farverne som hos Agerhøns og Vagtler. De mindre Arter holde sig til de aabne Marker, de større til Skov og Krat.

Tinaske (Tintveilte) er et ofte benyttet Poleerpulver for Metaller, Glas o. m. Tidligere beredtes det altid ved Iltning af reent Tin og Slemning, nu billigere og langt bedre ved at ophede udfældt og vadsket oxalsuurt Tinforilte, indtil det gaaer i Brand.

Tinca, s. Suder.

Tinctur, s. Essents.

Digitized by Google

Tinde kaldes den Brystmuur, der omgiver et fladt Tag. I den ældre Befæstningskunst anvendtes ofte Muurtinder, udtakkede med Skydeskaar. Som Decoration gjenfindes Muurtakkerne i den borgerlige Architektur.

Tinding (Tempus) kaldes den Deel af Ansigtet, som ligger udenfor den ydre Øienvinkel, hen til den øvre Rand af det ydre Øre.

Tingsret eller **tinglig Ret**, s. Formueret.

Tingstadius (Johan Adam), svensk Biskop, født 1748; studerede i Upsala og Greifswalde, hvor han erholdt den philosophiske Grad; han blev 1773 Docent, 1775 Adjunct og 1786 Professor i de østerlandske Sprog i Upsala samt Medlem af Bibelcommissionen; 1793 blev han Doctor theologiæ, 1803 Biskop i Strengnäs og døde 1827. Som Medlem af Bibelcommissionen udarbeidede T. Oversættelser af Salomons Ordsprog, Psalmerne og flere af det gamle Testamentes Bøger; han vandt derved et Navn som Bibelfortolker, ihvorvel man har villet bebreide ham, at han ikke sjelden tog vel meget Hensyn til Udtrykkets poetiske Skjønhed.

Tinsjø er en Alpesø i Telemarken, 600 F. over Havet, omgiven af mærkelig steile og høie Fjelde. I den udstrømmer Ovænna-Elv; den deraf udflydende Tin-Elv danner den store Tin-Fos.

Tinkal, s. Borax. — **Tinsalt**, s. Tin. — **Tinsyre**, s. Tin.

Tinte, s. Blæksprutte.

Tinto (d. e. den Farvede, fordi dens Vand er kobberholdigt og guult) hedder en Kystflod i det sydlige Spanien, som udspringer paa Sjerra Morena og falder i en Bugt af det atlantiske Ocean.

Tintoretto (Giacomo), s. Robusti.

Tipper (Tepper) kaldes de Marskenge, som have dannet sig, tildeels i dette Aarhundrede, i den sydlige Deel af Ringkjøbing Fjord.

Tipperary, Shire i den irlandske Provinds Munster, omgivet af Shirerne Kingscounty, Kilkenny, Queenscounty, Waterford, Clare, Cork og Galway, 74 □ M. stort med 323,000 Indb., er fordetmeste bjergfuldt og kun i den sydlige Deel jevnt Land, gjennemstrømmet af Shannon (ved hvilken her findes den for sine herlige Græsgange saakaldte „gyldne Dal") og Suir. Qvæg- og Faareavl ere Hovednæringsveiene, dog avles her ogsaa Kartofler, Havre, Hvede o. M. Hovedstaden T. har 7,000 Indb.

Tippo Saib, Sultan i Riget Mysore i Forindien, Søn af Hyder Ali, født 1751, besteeg Thronen i Decbr. 1782. Englændernes Angreb paa hans Lande tilbagedrev han heldig og sluttede 1784 Freden i Mungalore med dem. Han antog nu Titel af Padischah, hvorved han antydede Fordring paa Souverainitet over alle Fyrster i Hindostan; hans Land var dengang i en blomstrende Tilstand, hans Hof prægtigt, hans Hær over 200,000 Md. stærk. Fuld af gløbende Had til Englænderne forbandt han sig med Frankrig, men var uheldig i Krigen mod hine og deres Forbundne Mahratterne, og maatte kjøbe Freden med Opoffrelse af Land og Penge. Forbittrelsen herover gjorde ham grusom og intolerant baade mod Brahminer og mod Christne. Englænderne forekom ham ved en Krigserklæring (22de Febr. 1799), T. blev slagen og faldt under Kampen paa Seringapatnams Volde, da Englænderne toge denne hans Hovedstad med Storm, d. 4de Mai 1799. Hans Rige deeltes imellem Englænderne, Mahratterne og Subahen af Dekan; hans Familie (endeel Koner, 13 Sønner og flere Døttre) erholdt Fæstningen Villore i Karnatik til Bolig med en aarlig Pension paa 720,000 Rupier. T. besad flere udmærkede Egenskaber, men plettede sit Navn ved fanatisk Iver for Muhammedanismen.

Tipprih er en Vægteenhed i Bombay, for Korn = $10,_{160}$, for Riis = $3,_{243}$ danske Lod.

Tipula, s. Stankelbeen.

Tiraboschi (Girolamo), italiensk Lærd, født d. 28de Decbr. 1731 i Bergamo, død d. 3die Juni 1794 som Bibliothekar i Modena, gjorde sig især bekjendt ved sin „Storia della letteratura italiana" (1772—82, 13 Bd.; ny Udg. 1822—26, 16 Bd.), som gaaer indtil 1700.

Tiraillering er Infanteriets Kamp i spredt Orden eller den saakaldte spredte Fegtning; det dertil bestemte Mandskab (Tirailleurer eller Blænkere) er opstillet i en Kjede og understøttes af de bagved værende, større eller mindre, sluttede Reserver, fra hvilke Kjedens Ledelse skeer ved Signaler eller Tegn.

Tiresias, en Søn af Eueres og Nymphen Chariklo, var en i Oldtiden navnkundig blind Spaamand i Theben; han havde et berømt Orakel i Orchomenos. Ved Epigonernes Tog mod Theben blev han ført bort som Fange, men døde underveis i høi Alder ved Kilden Tilphossa.

Tirlemont (flamsk Thienen), befæstet Stad i den belgiske Provinds Brabant, har en gammel Kirke, Uldmanufacturer, Garverier, Brænderier og Bryggerier. 12,000 Indb.

Tironiske Noter, s. Stenographie.

Tirynth eller **Tiryns**, en gammel, berømt græsk Stad i Argolis, bekjendt ved sine af mægtige Steenblokke opførte cyklopiske Mure, var Hercules's Fødeby og blev 468 f. Chr. ødelagt af Argiverne. Stadens Akropolis, der endnu kaldes T., er bevaret.

Tischbein er Navnet paa en talrig tydsk Kunstnerfamilie, hvis vigtigste Medlem, Johann Heinrich Wilhelm T., kaldet Neapolitaneren, var født d. 15de Febr. 1751 i Haina i Hessen. Han underviistes i Malerkunsten af tvende Onkler, der dengang havde Navn som Malere, og havde udført flere Arbeider, inden han 1782 begav sig til Rom og nogen Tid efter til Neapel, hvor han 1790 blev Directeur for Kunstakademiet, men vendte imidlertid 1799 tilbage til Tydskland, hvor han døde d. 26de Juli 1829 i Eutin. T. behandlede deels Emner af Mythologien og Oldtidens Historie, deels Dyrelivet, og nød en overordentlig Anseelse hos Samtiden. Han har udgivet en Samling Raderinger, betitlet „Homer, nach Antiken gezeichnet", med Oplysninger af Heyne (1—11 Hft., 1801—23).

Tischendorf (Lobegott Friderich Constantin), protestantisk Theolog, født d. 18de Jan. 1815 i Langenfeld i Voigtland, blev 1845 Professor i Leipzig. Han har indlagt sig væsentlige Fortjenester af den bibelske Textkritik og har til dette Øiemeds Fremme foretaget vidtløftige Reiser i Frankrig, England, Italien og Orienten. Paa den sidste af disse Reiser, der især gjaldt Ægypten, og som blev bekostet af den russiske Regjering, lykkedes det T. i Katharinaklosteret

Digitized by Google

paa Sinai Bjerg at erhverve et gammelt græsk Haandskrift af Biblen, der henføres til den første Halvdeel af det 4de Aarh. og betragtes som det ældste af alle tilbageblevne Bibelhaandskrifter. En foreløbig Beskrivelse af dette Manuscript (Codex Sinaiticus) har T. meddeelt i „Notitia editionis codicis Bibliorum Sinaitici auspiciis imperatoris Alexandri II susceptæ" (1860). En Udgave af Haandskriftet, der skal tjene til Forherligelse af det russiske Riges tusindaarige Jubilæum, var bebudet at blive færdig i Midten af 1862. De fleste af T.'s videnskabelige Arbeider beskjæftige sig med at fremstille det nye Testamentes Text i den correcteste Form: „Codex Ephraëmi Syri" (1843); „Codex Friderico-Augustanus" (1846); „Monumenta sacra inedita" (1846); „Evangelium Palatinum ineditum" (1847); „Codex Amiatianus" (1850); „Codex Claromontanus" (1852); „Fragmenta sacra palimpsesta" (1854). Det nye Testamentes Text har han udgivet flere Gange baade i Paris og i Leipzig. Som det fortrinligste Resultat af hans Beskjæftigelse med Septuaginta's Text ansees den med kritisk Apparat forsynede Udgave „Vetus testamentum Græce juxta LXX interpretes" (1850, 2det Opl. 1856).

Tischri, s. Tebet.

Tisi (Benvenuto), italiensk Maler, kaldet Garofalo efter Familiens Hjemstavn, født 1481 i Ferrara, gik 1499 til Rom, hvor han efter Raphaels Ankomst dertil blev Elev igjen for at tilegne sig Noget af denne Mesters Fortrin. Idet T. beholdt sin Skoles kraftige Colorit, udmærkede han sig fremfor denne ved en skjønnere Tegning og tillige mere Fiinhed i Farven. I Rom findes de fleste Billeder af ham, hvoriblandt nogle af hans skjønneste. Han døde 1559.

Tisiphone var Navnet paa en af de tre Erinnyer eller Furier.

Tissaphernes, Perserkongen Artaxerxes II, Mnemons tappre Feltherre, blev beseiret af den spartanske Konge Agesilaos i Lydien og dræbt i Phrygien paa Anstiftelse af Artaxerxes's og Cyrus's Moder Parysatis.

Tissot (Pierre François), fransk Lærd, født d. 10de Marts 1768 i Versailles, viste sig under Revolutionen som ivrig Republikaner, var siden en tro Tilhænger af Napoleon, blev 1814 Professor ved Collège de France, 1833 Medlem af Akademiet og døde d. 7de April 1854. Hans vigtigste Skrifter ere: Oversættelse af Virgils Bucolica; „Études sur Virgile"; „Histoire de la révolution française"; „Leçons et modèles de littérature française".

Titalsystemet er vor sædvanlige Maade at tælle paa, hvorefter 10 Eenheder af den lavere Klasse udgjøre 1 af den høiere, s. Talsystem.

Titan er et Metal, der findes temmelig udbredt som titansuurt Jernilte, Titanjern. Udskilt af Fluortitankalium danner det et graat Metalpulver, der ligner Jern, brænder ved Ophedning i Luften med en blændende Glands, decomponerer Vandet og opløses i Saltsyre under Brintudvikling. Med Ilt indgaaer T. flere Forbindelser, af hvilke Titansyren er den vigtigste; den forekommer i Naturen krystalliseret i 3 Grundformer (er trimorph), som „Brookit", „Anatas" og Rutil (s. d. A.). T. og dets Forbindelser have ikke fundet nogen videre Anvendelse og frembyde i det Hele taget ikke Meget af mere almindelig Interesse.

Titan er Navnet paa en af de Drabanter eller Biplaneter, som bevæge sig omkring Saturn (s. d. A.).

Titaner kaldes i den græske Mythologie den 3die Gudeslægt, Sønner og Døttre af Uranos og Gæa. I den af de græske Digtere hyppig besungne Titankamp (Titanomachie) bekrigede de Zeus og forsøgte at storme Himlen, men bleve nedstyrtede til Tartaros; deres Anfører Atlas blev dømt til at bære Himmelhvælvingen paa sine Skuldre. — T. forekommer ogsaa som Benævnelse for Solguden Helios.

Titania er Navnet paa en af de Biplaneter, som bevæge sig omkring Uranus (s. d. A.). — Ligeledes er T. Navnet paa den 61de af de smaa Planeter imellem Mars og Jupiter, opdaget d. 15de Septbr. 1860 af Ferguson i Washington. Dens Afstand fra Solen er 2,₁₁ Jordbaneradier eller 47 Millioner danske Mile. Omløbstiden er 1265 Dage eller 3½ Aar, Excentriciteten 0,₁₂₂, Inclinationen 4° 41'.

Tite (Totanus) er en Slægt af Sneppefamilien, blandt hvis Medlemmer den hører til de mere langbenede og korthalsede. Blandt de nordiske Arter kunne nævnes: T. glottis, T. calidris (Rødbeen), T. ochropus, hypoleucos o. s. v. Sign. Sneppe. Som andre Sneppeformer er det smaa, hurtige, frygtsomme Fugle, der ruge ved Bredder af Indsøer, Aaer og paa fugtige Enge; udenfor Forplantningstiden kunne de træffes ved Havkysten.

Titel (lat.), Benævnelse, bruges specielt om en hædrende Benævnelse, der af Statens Overhoved tillægges en Undersaat. Enhver dertil i Lovgivningen tidligere knyttet Forret er i Kongeriget Danmark ophævet ved Grundloven af 5te Juni 1849.

Titelskrift kalde Bogtrykkerne allehaande, i Reglen større, forzirede eller dog ualmindelige Skrifter, der alene anvendes paa Titelblade, til Overskrifter o. desl.

Titicaca (Laguna di T.), Alpesø i Sydamerica, deels i Peru deels i Bolivia, 12,000 F. over Havets Overflade, er 280 □ M. stor og henved 500 F. dyb, indeholder en Mængde Øer (deriblandt T., hvor der fordum stod et Tempel for Solen) og befares af Dampskibe.

Titulærbiskop, s. Episcopus in partibus.

Titurel er Navnet paa en Helt, som spiller en Hovedrolle i Sagnene om den hellige Gral (s. d. A.); sign. Eschenbach.

Titus Flavius Vespasianus, romersk Keiser 79—81, var Keiser Vespasians ældste Søn, født 40 f. Chr. Allerede tidlig udmærkede han sig som Feltherre og tilendebragte 70 ved Erobringen af Jerusalem Krigen med Jøderne. 79 fulgte han sin Fader i Regjeringen; som Keiser viste han en høi Grad af Mildhed. Under hans Regjering fandt det bekjendte Udbrud af Vesuv Sted, ved hvilket Herculanum og Pompeji bleve ødelagte. Han døde d. 13de Septbr. 81.

Titus, fra Korinth eller Antiochien, Apostelen Paulus's Ledsager, var den første Biskop for Menigheden paa Kreta, hvor han døde. Det nye Testamentes Kanon indeholder et Brev fra Apostelen Paulus til T.

Digitized by Google

Tityos, Søn af Gæa, en Kjæmpe paa Euboea, blev til Gjengjeld, fordi han havde fornærmet Leto, i Underverdenen straffet med den Piinsel, at to Gribbe udhakkede hans Lever, der stedse voxede ud paany.

Tivoli, det gamle Tibur, ved Teverone eller Anio, har en gammel Kathedralkirke og flere Levninger fra Oldtiden. 6,000 Indb. T. har en yndig Beliggenhed i Midten af Oliventræer, Landsteder o. s. v.; derfor er Navnet blevet brugt om Steder, som ere bestemte til offentlige Fornøielser og indeholde Haveanlæg, Lystpartier, Theater, Concertsal o. s. v., saaledes som Kjøbenhavns T.

Tiziano, s. Vecellio.

Tjalk er et rundgattet, temmelig fladbundet, galeasetaklet Skib uden Stænger paa Masten.

Tjenestehuusmand kaldes en Person, der staaer i fast Tjeneste hos Besidderen af en Landeiendom, og hvem Brugen af et til Eiendommen hørende Huus er overladt som Vederlag for hans Tjeneste.

Tjumen, Stad i Gouv. Tobolsk i Siberien, ved Floden Tura, har mange Fabriker, Garverier o. s. v. og levende Handel. 15,000 Indb. T. er den ældste Stad, som Russerne anlagde (1586) i Siberien.

Tjuren (Tetrao Urogallus) hører til de Aarfugle, der ligesom de egentlige Urhøns have fjerklædt Mellemfod men nøgne Tæer med en takket Kam af fremstaaende Skjæl, som leve i Polygamie, og hvor Hannen er betydelig større end Hønen samt sortagtig med Metalglands, medens denne er bruunspættet; fra Urhanen kjendes T. let ved sin betydelige Størrelse (c. 10 Pd.) og sin afrundede Hale. Den beboer det nordlige Europas Skove, især Naaleskove eller Naaleskov blandet med Løvskov; det er en plump, tungtflyvende, i Reglen sky Fugl, den gamle Han dog ofte ondskabsfuld og dristig. Rakelhanen (Tetrao urogalloides) er en Bastard af Tjurhøne og Urhane, som fremkommer derved, at Tjurhønsene indfinde sig paa Urhanernes Legepladser, naar Tjurhanerne ere bortskudte, hvilket skeer uden Vanskelighed, da Tjurhanen er meget let at skyde, naar den i sin Henrykkelsesruus, under sit „Spil“ eller Parringslegen, er aldeles ude af sig selv og Intet sandser. T. er en af Nordens anseeligste og pragtfuldeste Fugle.

Tjære kaldes den mørke, ildelugtende, mere eller mindre tykflydende Vædske, der opstaaer ved den tørre Destillation (s. d. A.) af Steenkul, Træ og andre organiske Legemer og fortættes ved Afkjøling, sædvanlig i egne Fortætningsapparater, medens de under de givne Forhold ikke fortættelige Producter bortgaae som Gasarter og der tilbageblivер Kul og kulholdige Stoffer i de Apparater, hvori Ophedningen foretages (s. Kulskof, Kulbrænding, Gasbelysning, Coaks). — Alt efter de Substantser, man underkaster en slig Ophedning uden Adgang af Luften, faaes T. af forskjellig Beskaffenhed; man adskiller saaledes i Handelen især Trætjære (Bøgetjære, Fyrretjære) og Steenkultjære. Ved den tørre Destillation af Træ samles tillige i Fortætningsapparaterne (der hyppig ere af en overmaade simpel Construction) en eiendommelig ildelugtende, suur, vandig Vædske, Træeddike (s. Træsyre, Træspiritus), der samler sig foroven, medens T. fortrinsviis synker tilbunds som en sort, ildelugtende, olieagtig Masse. Denne er en Blanding af meget forskjelligartede Destructionsproducter, fornemmelig Kreosot, Naphtalin, Paraffin (s. disse Artt.), forskjellige tildeels endnu lidet kjendte Brandolier (s. d. A.), Brandharpixer, huminagtige Legemer o. s. v. Trætjæren vindes deels som Biproduct ved Tilvirkning af Trækul, deels er der egne Fabriker (s. Ex. i Norge ved Drammen), hvor man fabrikerer den af Saugspaaner o. s. v. fra Saugmøllerne, endelig vindes den i de egentlige Tjærebrænderier og især af Naaletræerne, paa en meget primitiv Maade, paa Steder (s. Ex. i Finland), hvor Træet er uden stor Værdi og paa Grund af Transportvanskeligheder ikke saa let kan udføres som den deraf vundne T. T. af Birk, s. Daggeb. T. anvendes meget, især som Conservationsmiddel paa Grund af den deri indeholdte Eddikesyre, Kreosot og flygtige kulbrinteholdige Olier. Destilleres T. enten alene ved en svagere Varme eller med Vand, overdestillere de mere flygtige af Olierne først, senere komme de mindre flygtige Olier, Paraffin, og der bliver da tilbage en Blanding af Kul, Brandharpixer, huminagtige Stoffer og Mere eller Mindre af Olierne. Denne Masse gaaer i Handelen under Navn af Beeg, de overdestillerede Olier under Navn af Beegolie af forskjellige Navne, som Træolie o. s. v. — Underkastes Beeg en Destruction ved fortsat Ophedning, faaes Beegolie. Paa mange Steder, hvor man producerer T., f. Ex. i Finland, tilberedes Beeg ved ligefrem at indkoge denne (med eller uden Tilsætning af Vand) i aabne Kar, indtil den har den rette Consistents (om dens Anvendelse o. s. v. s. Beeg). Tjærevand, der bruges lidet i Medicinen, faaes ved at ryste T. med Vand, lade dette henstaae noget og filtrere Vandet fra det Uopløste; det indeholder da lidt Kreosot og Brandolier opløst og besidder T.s Lugt. Det skal blive benyttet noget til deri at nedlægge Fødemidler istedetfor at røge dem (s. Røgning). Ved den tørre Destillation af qvælstofholdige Stoffer dannes ikke, som ved de qvælstoffrie Legemer, sure Producter, men derimod ammoniakalske. Ved Ophedningen af Steenkul (som ved Tilvirkningen af Belysningsgas) fortættes saaledes en vandig Vædske, der bl. A. indeholder kulsuur Ammoniak og benyttes til Fremstilling af Salmiak og andre Ammoniaksalte. T., der samler sig under denne Vædske, har en anden Lugt og Udseende end Trætjæren og indeholder en stor Mængde forskjellige Stoffer, der ikke blot ere af Interesse for Chemikerne, men ogsaa, navnlig i de senere Aar, have faaet en udbredt Anvendelse til Belysningsmaterialer, til forskjellige Farver o. s. v., s. Steenkultjære.

Tjörn, en Ø i Bohusläns Skärgård, adskilles mod Nord af Oroust ved Stigfjorden, er 2½ □ M. stor og danner et særskilt Herred med 8 Kirkesogne. Den er opfyldt af Bjerge, men imellem disse ligge frugtbare Dale, saa at Agerbrug, ved Siden af Fiskeri, er Hovednæringsveien for dens 8,000 Indb. Øens naturlige Beskaffenhed, de der gjængse Traditioner samt endelig T.s gamle Navn (Thjörn) og dens Rigdom paa Oldtidslevninger have bevirket, at

Digitized by Google

man der har villet søge de Ossianske Sanges »Uthörno«.

Tjøtø, fordum Thjotta, er en Ø ved Helgeland, som paa Olaf den Helliges Tid tilhørte den bekjendte Harek af T., og i det sidste Aarhundrede har været eiet af Familien Brodtkorb.

Tlascála, Stad (4,000 Indb.) i Provindsen Puebla i Mexico, udgjør tilligemed sit District (87 □ M med 80,000 Indb.) et Territorium, som staaer umiddelbart under Generalcongressen og regjeres af en Kazik og 4 Alcalder, der skulle være af indiansk Herkomst. Paa Cortez's Tid dannede T. en mægtig Republik, som spillede en Rolle ved Mexico's Erobring, s. Cortez.

Tlemsan (Tlemezen), Stad i Provindsen Oran i Algérien, 5½ M. fra Havet, har betydelig Handel med det Indre. 10,000 Indb.

Tlepolemos, Søn af Hercules og Astyocha, flygtede, da han i Argos havde dræbt sin Onkel Likymnios, til Rhodos, hvor han grundlagde flere Byer. Herfra drog han med mod Troja, hvor han blev dræbt af Sarpedon.

Tmesis (gr.) kaldes i Grammatiken Delingen af et sammensat Ord, fremkommen ved Indskydelsen af et andet Ord.

Toaarig kaldes enhver Plante, der blomstrer i det andet Aar efter at den er saaet, og derefter døer bort.

Toast (eng.) betegner nu et Drikkesprog, en med en indledende Tale udbragt Skaal, men oprindelig betyder det (af det latinske tostum, ristet) en ristet Brødskive, efter den almindelige Forklaring, fordi man pleiede at række den, der skulde udbringe en Skaal (eller overhovedet enhver Gjæst), en saadan, som dyppedes i Vinen.

Tobak, Nicotiana, er en bekjendt, til Kartoffelfamilien hørende Slægt af anseelige, eenaarige, i Reglen med klæbrige Kjertelhaar besatte Urter, der bære meget store og brede, udeelte og noget saftfulde, spredte Blade samt smukke Blomster i endestillede Ovaster; Blomsterne ere regelmæssig undersædige med et klokkedannet, femspaltet, vedvarende Bæger, en tragtdannet, femlappet eller femtandet, affaldende Krone og fem, paa Kronens Rør befæstede Støvdragere; Frugten er en torummet, 2—4-klappet Kapsel, som er beklædt med det vedvarende Bæger og indeholder talrige Frøe. De forskjellige Arter af T. indeholde, ligesom de fleste andre Planter af Kartoffelfamilien, giftige Stoffer, og navnlig indeholder T. en egen organisk Base, Nicotin, der i reen Tilstand er saa stærk en Gift, at 4—5 Draaber dræbe en Hund. T. synes oprindelig kun at høre hjemme i Amerika og blev først Europæerne bekjendt ved Amerikas Opdagelse; overalt hvor Europæerne kom frem, forefandt de T. dyrket og benyttet paa de forskjellige, nu brugelige Maader, som Røgtobak, Cigarer, Snuus, Skraa. Det første Bekjendtskab med T. synes Europæerne at have gjort paa Antillerne, thi Navnet „Tobako" er haytisk og betyder egentlig Røret, hvorigjennem man røger, medens Planten selv har forskjellige andre locale Navne; det er derimod urigtigt, at Navnet „Tobak" skulde have sin Oprindelse fra Øen Tabago. Fra Amerika overførtes T. først til Lissabon, hvor den vides at være dyrket 1559 som Lægeplante, og som saadan benyttedes den ogsaa hovedsagelig i længere Tid i Europa; fra Lissabon forplantedes den til Frankrig og Italien, idet den franske Gesandt i Portugal, Nicot, efter hvem Planten har faaet sit botaniske Navn, sendte Frø til Dronning Katharina af Medici; 1586 indførtes den i England med de fra Virginien under Walter Raleigh tilbagevendende engelske Colonister, der havde lært Tobaksrygningen af de Indfødte, og det var navnlig fra England, at den nuværende Brug af T. ved Raleighs og flere Modeherrers Indflydelse hurtig udbredte sig gjennem Holland, Spanien, Frankrig og Portugal over det øvrige Europa. Paa Java og i China var Tobaksrygningen allerede bekjendt 1601, og paa Japan antages dens Brug endnu at være ældre, hvorfor Mange, skjøndt vistnok med Urette, have antaget, at T. allerede før Amerikas Opdagelse var bekjendt i Østasien; den fælleds Benævnelse, som anvendes over hele Verden, synes at antyde en fælleds Oprindelse. T. havde saaledes i utrolig kort Tid vundet Herredømme næsten overalt, uagtet den mange Steder mødte megen Modstand, ja endog var Gjenstand for en pavelig Banbulle, og er nu som bekjendt en vigtig Dyrknings-, Fabrikations- og Handelsgjenstand, som sysselsætter mange tusinde Mennesker og benyttes af mange Millioner. De Arter af T., som fortrinsviis dyrkes, ere den virginske T. (N. Tabacum) med aflange, lancetdannede, tilspidsede Blade og smukke, rosenrøde Blomster; den nærstaaende bredbladede T. (N. latissima), samt Bonde-T. (N. rustica) med ægformede Blade og mindre, guulgrønne Blomster. De trives let i de fleste varme og tempererede Klima'er, men Productets Godhed er, som hos de fleste andre Culturplanter, afhængig af Klima'et, Jordbunden og Behandlingen, af hvilke Momenter de mangfoldige Tobakssorter betinges. De fleste Egne af Amerika frembringe T., navnlig Virginien, Venezuela, Carolina og Cuba, og ligeledes er T. fra Levanten berømt; den vigtigste Tobaksavl i Europa findes i Holland, Elsaß, Pfalz, Ungarn, Ukraine og Tyrkiet, men Productet staaer langt tilbage for det amerikanske. Nordgrændsen for Tobaksavlen er i Skandinavien omtrent ved 62° N. B., men saavel i Skandinavien som i Danmark har Tobaksavlen ingen Betydning. T. kræver en frugtbar, dyb, helst ny Jord, den er en god Forfrugt for Hvede og Byg, og kun paa Virginiens frugtbare Muldjorder har den kunnet dyrkes i en Aarrække uafbrudt uden at skifte med andre Sædarter. I Europa udplantes den om Foraaret fra Frøbede i Rader paa Marken med 2—2½ Fods Afstand og renses og hyppes som Rodfrugterne. For at skaffe Bladene den størst mulige Næring, afhugges Toppen, strax for Blomsterknopperne komme frem, Sidegrenene pilles af, og selv Bladene udtyndes. Naar Bladene da ere modne, hvilket kjendes paa, at de faae gule Pletter og tabe deres Fasthed, plukkes de af og bindes i Bundter, der henligge i nogle Dage paa Marken; de trækkes derefter paa Snore og hænges til Tørre, enten i særegne Tørrehuse eller paa Væggen af Husene. I de første Maaneder af det nye Aar tages de ned og lægges sammen i tætte Bunker for at undergaae en let Gjæring, hvorefter de ere færdige til Salg.

Digitized by Google

Tobakspinderi. Tobak, hvis Forbrug er tiltagen i uhyre Maalestok siden Amerikas Opdagelse, dyrkes nu ogsaa i Europa, især i den sydlige Deel. Ikke blot Valget af Frø, men ogsaa Jordbund, Klima, Behandling før og efter Høstningen, ja Valget af Planternes øverste, mellemste eller nederste Blade have stor Indflydelse paa Productet. Hvilke Stoffer man egentlig ønsker i Bladene, er ikke afgjort, navnlig ere Meningerne deelte om Nicotinens (s. d. A.) Ønskelighed; men vist er det, at det gjelder ikke blot at udsøge gode Blade, men ligesaa meget paa rette Maade at lede en Gjæring, der giver Tobakken dens Velsmag og deler sig i en raskere, før og under Fabrikationen, og en langsom under Aflagringen. Til den Ende blive Bladene enten fugtede med Saltvand eller sausede med allehaande søde Stoffer, Salte, der skulle lette Forbrændingen, o. M. Til Røgtobak vælges de tyndere og magrere Blade, der i fugtig Tilstand afribbes og enten rulles til Cigarer (s. d. A.) eller spindes til Rulletobak eller skjæres til Pibetobak, varmes og pakkes. Snuustobak af federe Blade — undertiden Stilke og Affald — beises med Saltvand eller anden Sauce; Bladene bringes til Gjæring enten i store Hobe eller tæt sammensnørede i smaa Pakker (Carotter) og blive derefter revne, hakkede eller malede til forskjellig Finhed. Under Beisningen eller efter Malingen tilsættes ofte lugtende Stoffer.

Tobias var en from Israelit, der levede i Landflygtighed i Ninive under Salmanassar og Sancherib. Hans Historie fortælles i en af det gamle Testamentes apokryphiske Bøger, der bærer hans Navn.

Tobiskfiske, s. Sandgrævling.

Tobolsk, Gouvernement i Vestsibèrien, er 26,000 □ M. stort med henved 900,000 Indb. Den naturlige Beskaffenhed er angiven ved det om Siberien Sagte. Hovedfloderne ere Ob, Irtisch, Tobol (som kommer fra Uralbjergene og falder i Irtisch), Ischim og Tura. I den sydlige Deel findes de frugtbareste og bedste Dele af Siberien. — Staden T., ved Floden Tobol's Udløb i Irtisch, har betydelig Handel (her er Hovedoplagsstedet for det til Kronen afleverede Pelsværk) og endeel Garverier, Reebslagerier, Sæbesyderier o. M. 15,000 Indb. T. anlagdes af Russerne 1587.

Tocantines, Flod i Brasilien, udspringer i Provindsen Goyaz, løber ind i Provindsen Para og falder efter et Løb af c. 350 M. i Para, den ene af Amazonflodens Mundingsarme.

Tocqueville (Charles Alexis Henri Maurice Clérel de), berømt fransk Publicist og Historieskriver, født d. 29de Juli 1805 i Paris, blev juridisk Embedsmand og sendtes 1831 til Nordamerika for at studere Fængselsvæsenet s. s. v. der; Udbyttet af dette Foretagende nedlagde han i Skriftet „De la démocratie en Amérique" (1835) og udgav siden „Système pénitentiaire aux États unis" (1832). Som Medlem af de Deputeredes Kammer (fra 1839) hørte T. til den moderate Opposition; den samme Stilling indtog han efter 1848 i den constituerende Forsamling, hvor han bekjæmpede alle Ultrademokraternes Forslag. I Aaret 1849 var han en kort Tid Udenrigsminister og forsvarede navnlig med stor Iver Toget til Rom. Efter Statscoup'et d. 2den Decbr. 1851 trak han sig tilbage fra det offentlige Liv og døde d. 16de April 1859 i Cannes. I sine sidste Aar beskjæftigede T. sig med historiske Studier og udgav „Histoire du règne de Louis XV" og det fortræffelige, ved Upartiskhed, Klarhed og nye Synsmaader udmærkede Værk „L'ancien régime et la révolution" (1856).

Tode (Johan Clemens), dansk Læge og Digter, var født d. 24de Juni 1736 ved Hamborg. 1752 kom han til Tønder, hvor han lagde sig efter Chirurgie, men blev snart derefter Elev af Wohlert i Kjøbenhavn. Efter en Udenlandsreise tog han 1769 Doctorgraden, blev 1771 Hofmedicus, 1772 Prof. designatus i Medicinen ved Universitetet, 1793 Prof. ordin., og døde 1806. T. var en duelig og kundskabsrig Læge og har efterladt sig ikke faa Skrifter i denne Retning; Hygieinen synes især at have vakt hans Opmærksomhed, og man kan i hans „Sundhedstidende", et Ugeblad, der begyndte 1778, finde mangen Bemærkning, der endnu med slaaende Sandhed passer paa vore nærværende Forhold. Men T. var ogsaa en heldig Digter og Skjønaand, og har skrevet ikke faa Romaner, Skuespil, kritiske og linguistiske Afhandlinger, samt Digte, hvilke haves samlede under Titlen: „J. C. Todes samlede danske Skrifter" (I—VI og 2 Supplementbd., 1793—1805). Af hans Dramaer gjorde især „Søofficererne" Lykke; hans Roman „Kjærligheds Nytte" traadte i de humoristiske engelske Romaners Fodspor, blandt hans Digte maa det fortræffelige, lunefulde Digt „Oldtid og Nutid", den kraftige Sømandssang „Vi Sømænd gjør ei mange Ord" og hans versificerede Fabler og Fortællinger fremhæves.

Todtenkopf, s. Polarrødt.

Todtleben (Frantz Eduard), russisk Ingenieurgeneral, født d. 20de Mai 1818 i Mietau, var ved den orintalske Krigs Udbrud 1853 Capitain i Ingenieurcorpset, ydede gode Tjeneste under Silistria's Beleiring og blev derefter sendt til Krim for at understøtte Chefen for Genievæsenet der, General Paulovski. Da de Allierede angrebe Sebastopols Sydside, var det T., som ved sit Genie og sin overordentlige Virksomhed skabte den Masse af Fæstningsværker, som saa længe trodsede de Allieredes kolossale og med saa stor Dygtighed, saa uhyre Opoffrelser af enhver Art ledede Beleiringsarbeider. Han vandt herved Europas Beundring og sin Keisers Gunst i høi Grad, og avancerede til Generalmajor og Keiserens Generaladjutant. I Aaret 1857 blev T. i Paris modtagen af Keiser Napoleon med stor Udmærkelse.

Toesa er et portugisisk Længdemaal = Braza eller Estado (Favn) = $5{,}_{227}$ danske Fod.

Tofrøbladplanter, s. Dicotyledoneæ.

Toggenburg heed et fordum rigsumiddelbart Grevskab i Schweiz i det nuværende Canton St. Gallen; efter GrevesIægtens Uddøen 1436 tilhørte det længe Abbederne af St. Gallen. Da disse vilde berøve Beboerne deres hidtil nydte borgerlige Friheder, opkom den saakaldte Toggenburgerkrig 1712—18, i hvilken ogsaa religiøse Tvistigheder blandede sig. T. lagdes 1803 under Canton St. Gallen.

Digitized by Google

Tohannede, s. Diandria. — **Tohunnede**, s. Digynia.

Toise (Favn) er et gammelt fransk Længdemaal. — Den Pariser T. eller T. de Peron, = 6 Pieds de roi = 864 Pariser Linier = $6,_{211019}$ danske Fod, benyttes endnu meget i videnskabelige Angivelser, skjøndt den begynder at fortrænges af Meteren. — T. usuelle (s. **Frankrig**) var 2 Metres = $6,_{372}$ danske Fod. — I Schweiz er T. eller Klafter = 6 schweizigke Fod = $1,_{8}$ Metres = $5,_{735}$ danske Fod.

Tokay, Flekke i Comitatet Zemplin i det nordlige Ungarn, ved Theiß, har Dampskibsfart paa denne Flod, men er meest bekjendt ved den fortrinlige Viin, som voxer paa Bjergene i dens Omegn. 6,000 Indb.

Tokat, Stad i det tyrkiske Ejalet Sivas i Lilleasien, er en af de vigtigste Fabrik- og Handelstæder i det asiatiske Tyrki. 30,000 (efter Andre 60,000) Indb.

Tököly (Emmerich, Greve af), ungarsk Adelsmand og Helt, født 1656, flygtede efter sin Faders, Grev **Stephan T.'s**, Død til Fyrst Apafi i Siebenbürgen, som understøttede ham med et Hjelpecorps, stillede sig derpaa (1678) efter Faderens Exempel i Spidsen for de misfornøiede Ungarer, erobrede flere Fæstninger og Stæder og trængte frem indtil Overøsterrig (sign. med dette og det Følgende **Ungarns Historie**). Efter Rigsdagen i Oedenburg 1681 blev T. ved sine Forbindelser med Keiserens Fjender hindret i at underkaste sig og flygtede til den tyrkiske Sultan Muhamed IV, som udnævnte ham til Konge i Ungarn, imod at han skulde svare Sultanen en Tribut. T. ægtede nu F. Rakoczy's Enke og fik derved Fæstningen Munkacz i sin Magt, drog i Forbindelse med Tyrkerne mod Østerrig og hjalp 1683 med at beleire Wien. Efter Tyrkernes Nederlag her væltede Mange Skylden paa T., skjøndt han vedblev Modstanden mod Keiseren, og Porten behandlede ham ofte med Mistro. Dog blev han 1690 af Sultanen erklæret for Fyrste i Siebenbürgen, men da Krigslykken efterhaanden vendte sig imod Tyrkerne, kunde heller ikke T. holde sig mod de Keiserlige. Han gik da til Constantinopel; ved Freden i Carlowicz (1699) blev han udelukt fra Amnestien, men Sultanen gav ham en Pension og flere Godser samt udnævnte ham til Pascha af Widdin. T. døde 1705.

Tola er en Vægteenhed i den britisk-ostindiske Normalvægt (s. **Bengalen**) = $0,_{7465}$ danske Lod.

Told er enten Indførsels-, Udførsels- eller Transittold. T. kan paalægges i dobbelt Øiemed, deels for at lede og beskytte Industrien, deels for at skaffe Staten Indtægter. I tidligere Tider sattes det første Øiemed som Hovedformaal, men efterat Falskheden i Beskyttelsessystemet efterhaanden er bleven indlysende, har man mere eller mindre opgivet ved Hjelp af T. at lede Industrien, uagtet endnu saare Meget staaer tilbage at udrette i saa Henseende, og et afgjørende Brud med det ældre System nærmest kun er skeet i England. Indførselstolden indbringer overalt det største Beløb, og man lægger den, naar det fiscale Hensyn gjøres gjeldende, paa saadanne Artikler, som paa den ene Side forbruges i saa stor Masse, at de kunne afgive et betydeligere Toldbeløb, medens de dog paa den anden Side ikke kunne henregnes til Nødvendighedsartikler, idet T. paa saadanne Gjenstande vilde falde uforholdsmæssig haardt paa de mindre formuende Klasser; man lægger derfor især T. paa Sukker, Kaffe, Thee, Spirituosa o. s. v. Udførselstolden er i Virkeligheden en Skat, der hviler paa Producenterne, og er derfor uhensigtsmæssig, idet det er ugjørligt, ialfald kun for saadanne Artiklers Vedkommende, paa hvilke et Land har et absolut Monopol, at kaste den over paa Udlandet, hvilket man tidligere har anseet for muligt. Udførselstolden er forhen bleven anvendt for at hindre Udførselen af de Raaproducter, som Industrien benyttede, men den virkede i dette Tilfælde forminskende paa Productionen. Efterhaanden ophæves nu Udførselstolden, og det Samme gjelder i end høiere Maal om Transittolden, der er ophævet i endeel Stater. T. kan svares enten efter Værdi eller efter Vægt; den første Methode er mere rationel, idet T. da staaer i Forhold til Varens Værdi, men den giver lettere Anledning deels til Chikaner, deels til Underslæb, medens Toldklarering efter Vægt er fri for disse Ulemper. Sign. Artt. **Beskyttelsessystem**, **Mercantilsystem**, **Handelsfrihed**.

Toldforening. Ved en T. opnaaes et dobbelt Gode, idet deels Udgifterne til Toldvæsenet betydelig forminskes derved, at Grændsernes Længde bliver mindre, deels et større Marked aabner sig uhindret af Toldskranker. I Tydskland, hvor en Mængde mindre Stater ere indesluttede af de større, og hvor der findes saa mange Enklaver, maatte Trangen til en saadan Forening navnlig gjøre sig gjeldende; Tanken om en T. udgik nærmest fra Nebenius, og Preussen søgte fra 1819 at sammenknytte den større Deel af de tydske Stater til en Forening. Efter megen Modstand og forskjellige forgjeves Forsøg kom endelig T. istand, som 1836 omsluttede hele Tydskland med Undtagelse af de østerrigske Lande, Lichtenstein, Mecklenburg, Lübeck, Holsteen, Hamborg og Bremen, samt Brunsvig, Hannover, Oldenburg og Schaumburg-Lippe, der dannede en særskilt Forening, „Steuerverein“, men af disse Stater gik dog senere Brunsvig over til den store Forening. Hvert Land bevogter sine Grændser mod Udlandet, men Udgifterne hertil ligesom til Toldadministrationen i det Hele afholdes af Toldforeningskassen. De tilbageblivende Indtægter fordeles lige blandt Staterne i Forhold til deres Befolkning, som tælles hvert tredie Aar, kun Frankfurt faaer paa Grund af sin større Velstand et høiere Beløb. Da der i nogle Stater hviler Accise paa Artikler, som ere frie herfor eller svare mindre Afgift i andre Stater, maa der af disse ved Overgangen fra den ene Stat til den anden svares en Overgangstold. Fra 1854 ere de til Steuerverein hørende Lande indtraadte i T., men paa Grund af det i disse Lande stedfindende større Forbrug af høitbeskattede Artikler har man tilstaaet dem et Præcipuum eller et høiere Beløb for hver Indvaaner. I Aaret 1853 blev der afsluttet en Overeenskomst med Østerrig, der skulde bane Veien for Keiserdømmets Tilslutning til T.; men Bestræbelserne i saa Henseende ere blevne afbrudte ved Afslutningen af den preussisk-franske Told-

Digitized by Google

tractat (2den Udg. 1862), som desuden truer T. med Opløsning, idet Baiern, Würtemberg og flere andre Stater ere uvillige til at slutte sig til denne.

Toledo, Stad i det spanske Landskab Ny-Castilien, ved Tajo, har et 1499 stiftet Universitet, en herlig gothisk Domkirke og flere Fabriker, iblandt hvilke en berømt Kaardeklingefabrik. T. er Sædet for en Erkebiskop, som er Spaniens Primas. 20,000 Indb.

Tolentino, Stad (4,000 Indb.) i den forhenværende Kirkestat (nu en Deel af Kongeriget Italien), ved den lille Flod Chiente, er historisk mærkelig ved Fredslutningen d. 19de Febr. 1797 imellem den franske Republik og Paven (som maatte afstaae Bologna, Ferrara og Romagna'en samt Avignon og Venaissain) og ved Slaget d. 2den og 3die Mai 1815, i hvilket Neapolitanerne under Murat bleve aldeles slagne af Østerrigerne.

Tolerance betyder i Almindelighed det Sindelag, at man taaler Anskuelser og Yttringer, der afvige fra Ens egne. — I Myntvæsenet har T. en særegen Betydning. Da en absolut Nøiagtighed er praktisk uopnaaelig, er det almindeligt og hensigtsmæssigt i alle Forhold, hvor det gjelder i det Store at forskaffe sig Gjenstande af bestemt Beskaffenhed eller bestemte Dimensioner, at fastsætte et Spillerum, indenfor hvilket en Afvigelse er tilladelig; et saadant kaldes T. eller Remedium. Ved Fabrikationen af Sølvmynter er der saaledes en ringe T. med Hensyn til Gehalten, en anden for Vægten af de enkelte (større) Mynter, en tredie finere for en „Post" paa f. Ex. 96 kölnske Mark. — Ved Forfærdigelsen af Vaaben og andre militære Reqvisiter er der overalt T. med Hensyn til Dimensioner og undertiden tillige Vægten o. s. v.

Toll (Carl, Greve af), russisk General, født 1778 i Lifland, traadte 1796 ind i den russiske Hær, udmærkede sig i Krigene mod Frankrig og Tyrkiet og blev 1826 General for Infanteriet, 1829 Greve. I Felttoget 1831 ledede T. Stormen paa Warschau; siden var han Medlem af Rigsraadet og døde d. 5te Mai 1842 i Petersborg.

Toll (Johan Christopher), svensk Feltmarskal, af en til Sverrig overflyttet liflandsk Slægt, født i Skaane d. 1ste Febr. 1743, indtraadte 15 Aar gammel i Militæretaten, tog 8 Aar efter sin Afsked og studerede Jura, men forlod ogsaa denne Vei, da han 1769 ved „Hattenes" Indflydelse beforbredes til Overjægermester i Skaane. Ved Gustav III's Statscoup af 1772 ledede han Insurrectionen i Christianstad, blev strax efter Revolutionen Ritmester, 1776 General-Adjutant og 1780 Oberst. Imidlertid blev han af Gustav III brugt til adskillige Tillidshverv: han blev 1775 sendt til Danmark og nogle Aar senere til Polen, om hvilke Landes indre Forhold han indsendte udførlige Beretninger til Kongen. Fra 1783—88 stod T., som 1786 blev Generalmajor og første General-Adjutant, i Spidsen for Militærforvaltningen og lagde derved for Dagen sin store Dygtighed som Administrator. Da Krigen mod Rusland var bleven definitivt besluttet, udarbeidede han Operationsplanen, men kom dog ikke til at tage activ Deel i Krigen, da han af de misfornøiede Officerer ved den finske Armee blev anseet for den egentlige Ophavsmand til Fredsbruddet. Istedet derfor blev han, efterat Danmark havde paabegyndt Fiendtlighederne, Befalingsmand over Tropperne i Skaane og ledede senere (1789), som Generalintendant ved Orlogsflaaden, dennes Udrustning til Krigen 1790. Under Formynderregjeringens første Tid udnævntes T. til Generallieutenant og indkaldtes i Conseilet som Chef for Krigscollegiet, men sendtes allerede samme Aar som Minister til Polen, hvorfra han 1795 blev kaldt hjem og dømt til at have sine Embeder forbrudt, da han havde været vidende om de Armfeltske Oprørsplaner uden at angive dem for Regjeringen. Da Gustav IV Adolph havde tiltraadt Regjeringen, fik T. atter sine Embeder, blev 1799 Friherre og udnævntes 1801 til Generalgouverneur i Skaane. I Krigen i Pommern 1807 deeltog han deels som Chef for Armeens ene Afdeling, deels som Befalingsmand paa Rügen og afsluttede d. 5te Septbr. med den franske Marskal Brune Conventionen i Stralsund. Ved denne Convention, som kostede Brune Commandoen og Napoleons Yndest, fik den svenske Armee fri Bortreise med Vaaben og alle Forraad. T., som samme Aar blev Feltmarskal, overtog efter Hjemkomsten atter Generalgouverneur-Embedet og førte derfor Commandoen over de Tropper, som sammendroges i Skaane 1808 for at afværge et Angreb af franske Tropper fra Sjælland. Efter Revolutionen 1809, hvori T. ikke deeltog, endskjøndt han allerede Aaret forud havde søgt at formaae Kongen til at frasige sig Thronen, blev Generalgouverneur-Embedet inddraget. Istedet derfor blev T. Generalcommandant i Skaane; han fik 1814 grevelig Værdighed og døde d. 21de Mai 1817 paa Bekaskog. Sml. „Fältmarskalken Grefve Johan Christopher Toll, en biographisk teckning" (2 Dele, 1849—50).

Tollens (Henrik), hollandsk Digter, født omtrent 1778 i Rotterdam, var oprindelig Kjøbmand men lagde sig tidlig efter Digtekunsten. Han er især bleven bekjendt ved Digtene „Het gevallen meisje", „Wapenkreet", „Vaderlandisch krijgslied" (1815); siden udgav han „Gedichten", „Nieuwe Gedichten", „Volksliederen" o. fl. T. døde d. 21de Octbr. 1856.

Tolosa, Stad i den spanske Provinds Guipuzcoa, har Geværfabriker. 5,000 Indb. — Tolosa, s. Toulouse.

Tolstoi er Navnet paa en adelig russisk Slægt. Peter Alexandrejewitsch T., en duelig Diplomat under Peter I, ophøiedes af denne i Grevestanden, men døde forvist under Peter II. Peter Alexandrejewitsch T., født 1769, kjæmpede under Suvarov imod Tyrkerne og Polakkerne, tog hæderlig Deel i Krigen 1812—14, blev under Nicolaus Chef for Militærcolonierne og døde 1844 som Præsident for Militærdepartementet i Rigsraadet. — Grev Fedor Andrejewitsch T., født 1758, død 1849, besad en kostbar Samling af gammelslaviske Palæotyper og Haandskrifter. — Grev Fedor Petrowitsch T., født 1783, har gjort sig berømt som Medailleur og Billedhugger; han er Professor og Vicepræsident ved Kunstakademiet i Petersborg.

Tolteker kaldtes et Folk, som i det 4de eller 5te Aarh. e. Chr. indvandrede fra N. i Anahuac

Digitized by Google

i Mexico og omtrent i Midten af det 7de Aarh. anlagde Staden Tollan (Tula), hvorfra de underkastede sig Landet og stiftede en ved Agerdyrkning (Mais og Bomuld) og en ikke ringe Industrie blomstrende Stat. Om det Culturtrin, de naaede, vidne endnu store Levninger af Pyramider og andre Bygninger, s. Amerikanske Oldsager. Fra det 11te Aarh. gik det paa Grund af uheldige Krige, Regnmangel og deraf opstaaende Sygdomme og Hungersnød stedse mere tilbage med T.s Rige, der bleve efterhaanden fordrevne eller udryddede af de mere krigerske Chichimeker og Azteker (s. d. A.).

Tolubalsam er oprindelig en tyk, seig, guul eller brunguul Vædske, der faaes af Myroxylon toluiferum i Sydamerika. Den har en behagelig krydret Lugt og bruges ildet i Apotheket. Den indeholder en flygtig Kulbrinteforbindelse, Tolene, flere Harpixer, Benzoesyre, Kaneelsyre o. fl. St. Ved at underkastes en tør Destillation giver den blandt flere Producter en farveløs tynd Vædske, Toluol, der ogsaa findes bl. A. i Steenkultjære, har en lignende Lugt som Benzol og forholder sig temmelig analog hermed; der kan ogsaa af Toluol fremstilles en kunstig organisk Base Toluidin, der dog neppe har Interesse for Andre end Chemikerne. T. stivner let til et harpixagtigt, fast Legeme, og den, der gaaer i Handelen, er næsten altid fast.

Toluca, Stad i Provindsen Mexico i Republikken Mexico, liggger 8,000 F. høit paa den efter samme benævnede Høislette, har store Sæbe- og Voxkjertefabriker samt betydelig Svineavl og Handel med Skinker og Pølser. 12,000 Indb.

Tolvdeling, s. Duodecimalmaal.

Tolvfingertarm (Duodenum), den øverste Afdeling af Tyndtarmen, der i Form af en Hestesko, med Buen tilhøire, strækker sig fra Mavens Portnerklap ned til Tomtarmen. T. udmærker sig ved, at dens Sliimhinde besidder en stor Mængde brede Tverfolder. I denne udmunde Leverens og Bugspytkjertlens Udføringsgange.

Tolvhannede, s. Dodecandria.

Tomand, Timan, er en arabisk Kornvægt = 169,$_{8}$ danske Pund.

Tomaschek (Wenzel Joseph), født d. 17de April 1774 i Skutsch i Bøhmen, var en udmærket og meget anseet Pianofortevirtuos, Componist og Musiklærer. Han var bosat i Prag, hvor han døde d. 3die April 1850.

Tomater, s. Pommes d'amour.

Tombak er en guul Legering, omtrent som Similor, Mannheimerguld, Prindsmetal o. fl. Den bestaaer sædvanlig af 84$\frac{1}{2}$ pCt. Kobber og 15$\frac{1}{2}$ pCt. Zink, er saaledes langt kobberrigere end Messing og har ogsaa en rødere og smukkere Farve end dette. T. er meget strækbart; det saakaldte nægte Bladguld er T., der er udstrakt til en Tyndhed af $\frac{1}{52900}$ Deel af en Tomme.

Tombuktu, s. Timbuktu.

Tomi (Tomis), den Stad i Nedre-Moesien, hvor Ovid levede som Landsflygtig, hedder nu Tomisvar (i Bulgarien ved det sorte Havs Kyst).

Tomine er en castilisk Vægteenhed = 0,$_{5991}$ franske Gram = 9,$_{202}$ danske Gran.

Tommaseo (Niccolo), italiensk Skribent, født 1803 i Dalmatien, begyndte tidlig en litterær og journalistisk Virksomhed, levede, for at undgaae politisk Forfølgelse, i længere Tid i Frankrig og paa Corsica, og vendte 1838 tilbage til Venedig. Under Revolutionen i denne Stad 1848 indtog han som Cultusminister en fremragende Plads ved Siden af Manin, maatte derfor ved Stadens Capitulation flygte, og har siden levet deels paa Korfu deels i Turin. Iblandt T.'s talrige Skrifter nævne vi: „Della educazione"; „Nuovo dizionario dei sinonimi della lingua italiana"; „Lettere di P. de Paoli"; „Poesie populari italiane"; „Nuovi scritti". Han har ogsaa strevet en fortrinlig Commentar til Dante.

Tomme er et dansk Længdemaal = $\frac{1}{12}$ Fod. Denne er den sædvanlige eller Duodecimaltommen; Decimaltommen, som benyttes til videnskabeligt Brug, er derimod $\frac{1}{10}$ Fod. Beslægtede Maal i andre Lande ere Tum, Zoll, Inch, Oncia, Onza.

Tommelfinger, den første af Haandens 5 Fingre, er den korteste, men ogsaa den meest bevægelige. Dens Knokkelgrundlag bestaaer kun af tvende Stykker, hvorimod dens tilhørende Mellemhaandsbeen er saa bevægelig forbundet med Haandroden, at det tillader en vidtstrakt Anvendelse af denne Finger, hvis Hovedcharakteer er at kunne stilles i Opposition til de øvrige Fingre. T. bevæges af endeel særegne Muskler, deels fra Forarmen, deels afleirede omkring dens Mellemhaandsbeen, paa hvis Volarflade de danne en Pude, Tommelfingerbalden.

Tomolo er et Kornmaal i Neapel = 3,$_{1941}$, paa Sicilien = 0,$_{398}$ danske Skjepper.

Tomsk, Gouvernement i det vestlige Siberien, 15,000 □ M. stort med 48,000 Indb., indeholder Agerland, Stepper, Sumpe, Skove og mod S. V. metalrige Bjergegne. Paa flere Steder graves og udvadskes i den nyere Tid Guld. Forresten s. Siberien. Staden T., ved Floden Tom (som falder i Ob), ligger ved Landeveien til Irkutsk og Kjæchta og har betydelig Handel med Pelsværk, Læder, Korn o. M., ogsaa vigtig Qvægavl og Fiskeri. Den er en velbygget, anseelig Stad, omgiven af Volde og Grave. 14,000 Indb

Tomægtige, s. Didynamia.

Ton er i Holland et Kornmaal = 2 Mud eller Hektolitres = 1,$_{4376}$ danske Tønder. Den gamle var = 5 Schepels = 0,$_{9996}$ danske Tønder. — I England er T. en Vægteenhed (forskjellig fra Tun) = 20 Centweights = 2032 danske Pund. Ligeledes i New-York, hvor den er 1814 danske Pund. See Tonne.

Tonart kaldes en Toneslægt, der udgaaer fra et bestemt Interval. Da vort Musiksystem har 12 Intervaller af halve Toner, og hver af dem kan være Udgang for en T. i begge Toneslægter, gives der altsaa ialt 24 T., nemlig 12 i Dur og 12 i Mol. Forskjellige fra disse ere de gamle af den antike græske Musik opstaaede Kirketonarter.

Tone kaldes den i Henseende til Høide eller Dybde bestemte Lyd, som opstaaer ved en Række af eensformige Svingninger, der gjentage sig i lige Hurtighed. Musikalske T. frembringes enten ved den menneskelige Stemme eller ved de forskjellige Musikinstrumenter. T. betegner ogsaa et Interval af 2 halve T. eller en stor Secund, og bruges tillige til at betegne en vis Stemning i Musiken (Chortone, Kammertone).

Digitized by Google

Tonekjøn eller Toneslægt kaldes de to Hovedarter af Tonarter i det nyere Musiksystem, Dur, hvis Hovedsærkjende er den store Terz, og Mol, hvis Hovedsærkjende er den lille Terz.

Tonelada er i Portugal og Spanien deels et Rummaal, deels en Vægt. I Portugal er den for flydende Varer = 2 Pipas, og i Lissabon = 1040, i Porto 1102 danske Potter. Som Vægt er den = 54 Arrobas = 1586 danske Pund. I Castilien er den = 20 Quintales = 1840 danske Pund. I Catalonien er den som Kornmaal = Salma = $2,_{0414}$ danske Tønder, som Viinmaal = 8 Cargas = 998 danske Potter. I Buenos Aires er den som Kornmaal = 7½ Fanegas = $7,_{306}$ danske Tønder, som Vægt = 20 Quintales = 1837 danske Pund.

Tonepapir eller Naturpapir er farvet i Massen, enten ved Valget af Klude af den Farve, der tilsigtes, eller ved Tilsætning af Farvestoffer til Stoffet. — Tontryk s. Steentryk.

Tongaøerne, s. Venskabsøerne.

Tonica (ital.) kaldes i Musiken den første Tone eller Hovedtonen i den diatoniske Tonestige. T. er tillige Hovedtonen i et Stykke.

Tonkabønner eller **Tongobønner** kaldes de sortebrune, omtrent 1½ T. lange Frø af et i Guyana voxende og til Bælleplanternes Familie hørende Træ, Dipteryx odorata (Tonkatræ), der bliver 60—80 F. høit samt bærer store finnede Blade, violette, i Klaser samlede Blomster og temmelig store, kjødede Bælle. Frøene ere vellugtende paa Grund af et eget skarpt-aromatisk Stof (Cumarin eller Tonkakampher), som de indeholde, og benyttes til at give Tobak en aromatisk Lugt og Smag.

Tonkin eller Tongkin kaldes hos Europæerne den nordlige Deel af Keiserdømmet Anam i Bagindien. Det er deels Bjergland, deels Lavland med et fugtigt og for Europæere usundt Klima, og har tropisk Plantevæxt samt endeel Metaller. Forresten s. Anam.

Tonisk er hvad der meddeler en Ting Tonus, Spænding, den med Livet følgende særegne Svulmen og Elasticitet af de organiske Væv. T. bruges derfor om saadanne Lægemidler, som forøge en Deels Livskraft, styrker den, omtrent eensbetydende med styrkende Midler.

Tonne er et Ølmaal af følgende Størrelse, udtrykt i danske Potter. Bremen $175,_{67}$, Preussen $118,_{52}$, Dresden $101,_{88}$, Leipzig $134,_{59}$, Holland (afskaffet) $162,_{76}$. I Lübeck er det et Kornmaal, for Rug og Hvede = $0,_{9975}$, for Havre = $1,_{1361}$ danske Tønder. — Som Vægtenhed er det 20 Centner, i Frankfurt = 2020, i Østerrig = 2240 danske Pund. — Jvfr. Ton, Tun, Tunna, Tonde.

Tonneau er et af de gamle Viinmaal i Bordeaux = 120 Veltes = 944 danske Potter.

Tonnellata er en italiensk Vægtenhed, i Ancona = 3000, i Toscana = 5600 Libbre (Pund) eller respective 1978 og 3803 danske Pund. I den nye lombardiske Vægt er den = Migliajo = 1000 Kilogram eller 2000 danske Pund. Jvfr. Tonelada, Tonne.

Tonsillerne, Mandlerne, kaldes den Samling af lymphatiske Kjertler, som ligge i Svælget mellem begge Ganebuerne.

Tonsur (lat.) kaldes den for de katholske Geistlige foreskrevne Afragning af en Deel af Hovedhaaret. De græske Geistlige lade Forhovedet rage skaldet (Apostelen Paulus's T.); de romersk-katholske Geistlige have en kredsformig skaldet Plet paa Issen (Apostelen Peters T.). T. gaaer forud for den geistlige Indvielse.

Tontine er en af Italieneren Lorenzo Tonti i det 17de Aarh. opfundet Blanding af Livrente og Lotteri. Et Antal Personer indskyder en vis Sum, eller indbetaler aarlig et vist Beløb, og trækker Renter deraf enten strax eller fra en vis Alder, saaledes at de Længstlevende efterhaanden faae en større og større Andeel og tilsidst enten arve Renterne af hele Formuen eller denne selv. Denne Art Anstalter kan iøvrigt modificeres paa mange Maader.

Tooke (Thomas), engelsk Nationaloekonom, født 1774, var Medlem af »Russia Company« og Associé ved et stort paa Rusland handlende Handelshuus, og forfattede 1820 det under Navnet „Merchants petition" bekjendte Document, som A. Baring forelagde Parlementet, og hvori Frihandelens Grundsætninger første Gang opstilledes; han udgav siden det store Værk „History of prices" (Handelens og Prisernes Historie fra 1792), som udkom 1838—57. Ogsaa paa andre Maader virkede T. siden for Handelens Fremme og rigtige nationaloekonomiske Grundsætningers Udbredelse; han døde d. 26de Febr. 1858.

Top, s. Reebslagning.

Topas er en Ædelsteen, meest af viinguul Farve, og findes prismatisk krystalliseret især i Brasilien, Siberien og Sachsen. Den er en chemisk Forbindelse af kiselsuur Leerjord og Fluoraluminium og har Haardhedsgraden 8, ɔ: ridser Bjergkrystallen, men ridses selv af Sapphiren og Diamanten. T. hører ikke til de kostbarere Ædelstene, da Karaten i Almindelighed kun betales med 6—8 Gylden, og den forvexles undertiden med Citrinen, en guul Bjergkrystal, hvorfra T. let skjelnes ved sin smukkere Glands og større Haardhed. — Røg-T. er en guulbruun eller røggraae Bjergkrystal.

Topchana hedder paa Tyrkisk et Kanonstøberi og Tøihuus; en Forstad i Constantinopel har Navn efter dette.

Töpffer (Rudolph), Maler og Novelleforfatter, født d. 17de Febr. 1799 i Genf, gik siden over til Skolefaget og døde d. 8de Juni 1846 som Professor i Æsthetik ved Akademiet i Genf. Sit litterære Navn begrundede T. ved Novellen „Le presbytère" (1839) og ved sine „Nouvelles Génévoises" (1845; tidligere udgivne paa Tydsk af Zschokke). Fortrinlige Genremalerier findes i hans „Collection d'histoires en estampes" (fransk og tydsk, 1846—47).

Topik (gr.), Stedanviisning, kaldes i Rhetoriken Læren om at udfinde Beviisgrunde og Almeensætninger til rhetorisk Brug. I Theologien betyder T. Læren om de bibelske Beviissteder. Topisk betyder local, som angaaer eller har Hensyn til Stedet, Beliggenheden.

Topinambour, s. Solsikke.

Toplansvinkel eller diedrisk Vinkel er den Vinkel, som to Planer danne med hinanden. Den kaldes ogsaa Inclinations- eller Heldningsvinkel.

Toplent er et Stykke Toug, som er befæstet paa Nokken af en Raa og derfra farer straat

Digitized by Google

op efter gjennem en Blok eller Kous paa Stangen for at støtte eller kaie Raaen.

Töplitz, et af de berømteste Badesteder i Europa, ligger i en smuk Egn i det nordvestlige Böhmen. Vandet fra Kilderne, der har en Temperatur af 35 til 39¼° R., hører til de alkalisk-salinske Mineralvande og indeholder kulsuurt Natron, Kogsalt, forskjellige andre Alkalisalte og flere Salte, desuden fri Kulsyre og Qvælstof. — I T. sluttede Keiserne i Rusland og Østerrig samt Kongen i Preussen d. 9de Septbr. 1813 en Alliancetractat mod Napoleon; 1849 holdtes her et Møde mellem Keiseren af Østerrig og Kongerne i Preussen og Sachsen.

Topographie (gr.), Stedbeskrivelse, gaaer ud paa at levere et saa fuldstændigt og nøiagtigt Billede som muligt af et Sted (en By, Egn o. s. v.). Som Videnskab er T. altsaa den paa det enkelte Sted anvendte Geographie. **Topographisk Bureau** (Contoir) kaldes en Anstalt til Indsamling og Opbevaring af Noticer og Oplysninger om enkelte Dele af Jordens Overflade; saadanne ere især af Vigtighed for de militære Videnskaber som indeholdende Materiale til Kundskab om Terrainet og til Korttegning.

Toppunct eller **Top** bruges i Geometrien i flere Betydninger. a) I en Vinkel er det Skjæringspunctet for de to Linier, som danne Vinkelen. — b) I en ligebenet Trekant er det Skjæringspunctet for de to lige store Been; den tredie Side kaldes Grundlinien. — c) I en hvilkensomhelst Trekant kaldes en vilkaarlig Vinkelspids T., i Modsætning til den modstaaende Side, der kaldes Grundlinien. Perpendiculæren fra T. paa Grundlinien kaldes da Høiden. — d) I et Hjørne er T. det Punct, i hvilket alle Hjørnets Kanter skjære hinanden. — e) I en Pyramide eller Kegle er det den ovenfor Grundfladen liggende Spids. Perpendiculæren fra T. paa Grundfladen kaldes Høiden. — f) I et Keglesnit (Ellipse, Parabol, Hyperbol) ere T. de Puncter, i hvilke de krumme Linier skjæres af Axen.

Topsgaster, ogsaa undertiden kaldet Skamfilingsgaster, ere de af Matroserne ombord i et Skib, hvis væsentligste Forretninger bestaae i at paasee, at intet af Takkeladsen eller ingen af Rundholterne lide mere ved Slittage, end hvad ſkaansom Brug gjør nødvendigt. T. opholde sig derfor i Reglen i Merſene, naar Skibet seiler, og de vælges gjerne blandt de bedste Matroser.

Topsnegl (Trochus, Turbo) er en Slægt af de kamgjællede Havsnegle med en tyk, lav, kegleformig Skal med faa Omvrid og temmelig stor Munding, med hornagtigt eller kalkagtigt Laag, men uden Snabel eller Aanderør; Skallens indre Laag er gjerne perlemoragtigt og selve Sneglens Hoved og Sider prydede med Hudfryndser og Lapper. Arterne ere især talrige i de varme Have.

Topvinkler ere to Vinkler, som have Toppunct tilfælleds, og hvis Been ere Forlængelser af hinanden. Naar to rette Linier skjære hinanden, opstaae 4 Vinkler, af hvilke ethvert Par enten ere T. eller Nabovinkler.

Torbist, s. Skarnbasse.

Tordenkiler, Bættelys, kaldes af Almuen de forstenede Kalkpigge af Forverdenens Blæksprutter (Belemniter). De findes i stor Mængde i Skrivekridtet, ved hvis Forstyrrelse de ere gaaede over i de langt yngre, til Rullesteensformationen hørende Sand- og Gruuslag.

Tordenlegion (Legio fulminatrix) kaldes efter Sagnet en for Størstedelen af Christne bestaaende Legion i den romerske Hær, som i Keiser Marcus Aurelius's Krig med Markomannerne 174 ved sine Bønner skal have fremkaldt et Tordenveir, som forfærdede Fjenderne og vederqvægede Romerne ved en forfriskende Regn. Imod Sagnets Sandhed taler det, at Marcus Aurelius ikke ved denne Begivenhed lod sig afholde fra blodige Christenforfølgelser. Allerede under Keiser August kaldtes en af Legionerne for sin ubetvingelige Tapperhed legio fulminea.

Tordenskjold (Peder, oprindelig **Wessel**), en af de berømteste Søhelte, Historien kan opvise, var født d. 28de Octbr. 1691 i Throndhjem, hvor hans Fader Johan Wessel, af en oprindelig hollandsk Familie, var Raadmand. Han var bestemt til Studeringer; men da han ikke havde Lyst til Bogen, kom han i Skrædderlære, hvoraf han dog snart løb bort og begav sig til Kjøbenhavn. Her var han først i nogen Tid Opvarter hos den kongelige Confessionarius Peder Jespersen, men fandt saa Leilighed til at see sin Yndlingstilbøielighed opfyldt, at komme tilsøes. 1706 blev han indskreven som Lærling ved Holmen, gjorde det næste Aar som Matros en Reise til Guineakysten med en Negerhandler, tog derpaa Tjeneste i en Ostindiefarer, og kom 1709 som heelbefaren Sømand tilbage fra de lange Reiser. Efter det ypperlige Vidnesbyrd, han fik af sine Capitainer, blev han samme Aar indskreven som Søcadet, gjorde endnu en Reise til Ostindien, og vendte tilbage til Bergen 1710, netop som den nordiske Krig var udbrudt. Fra Bergen begav Wessel sig over Land til Christiania, hvor Baron Løvendal (s. d. A.), som fandt Behag i hans kjække Væsen, betroede ham Commandoen over et lille Skib, „Ormen" kaldet, som han snart ombyttede med Fregatten „Løvendals Galei", for med dem at krydse ved de svenske Kyster. Med disse Skibe begyndte T. saaledes sin Heltebane, der var riig paa glimrende Bedrifter, ved hvilke han lagde ligesaa megen Snildhed og Aandsnærværelse for Dagen som Tapperhed og en til det Eventyrlige grændsende Forvovenhed; thi Faren var for ham kun en munter Leeg. At opregne alle hans Bedrifter, vilde her være for vidtløftigt; vi kunne kun nævne de mærkeligste. Da Admiral Gyldenløve i Septbr. 1712 ødelagde den svenske Transportflaade under Rygen, udmærkede Lieutenant Wessel sig særlig med sin lille Fregat i Kamp mod to store fjendtlige Skibe, og blev derfor forfremmet til Capitainlieutenant. Næste Aar slap han ligesaa lykkelig fra en høist ulige og farlig Kamp mod to svenske Linieskibe i Nordsøen, hvor han ogsaa 1714 sværmede om og bragte sikkre og hurtige Efterretninger om Fjendens Stilling. I Slaget paa Kolbergheide 1715 tog Wessel, der da var avanceret til Capitain, den svenske Fregat „Hvita Örnen", som han derpaa fik at føre; næste Aar blev han af Kong Frederik IV adlet under Navnet T., og gjorde strax sit nye Navn udødeligt ved Erobringen af den svenske Transportflaade i Dynekil (s. d. A.), hvorpaa han blev udnævnt til Commandeur.

Digitized by Google

I Mai 1717 løb T. ind i Gothenborgs Havn for at ødelægge en der liggende svensk Flaade, men maatte efter en haardnakket Kamp trække sig tilbage for den store Overmagt; d. 19de Juli s. A. gjorde han et heftigt Angreb paa Strømstad. Da T. i Decbr. 1718 bragte sin Konge Efterretningen om Carl XII's Fald, blev han til Tak udnævnt til Schoutbynacht eller Contreadmiral, og det var i denne Værdighed, at han udførte den Bedrift, der tilligemed Slaget i Dynökil nævnes som hans to berømmeligste, nemlig Erobringen af Marstrand (d. 23de Juli 1719) og Klippefæstningen Carlsteen, der ansaaes for uindtagelig, men hvis Commandant allerede 3 Dage derefter capitulerede (da T. havde faaet en fjendtlig Officeer, som han drak fuld, til at troe, at hans Styrke var langt større end i Virkeligheden, ved at opstille de samme Folk i forskjellige Gader, ligesom ogsaa List havde hjulpet ham til Stadens Indtagelse, idet han forklædt som Fisker havde udspeidet dens Tilstand); til Belønning blev T. nu ophøiet til Viceadmiral. Hans sidste Tog gjaldt Gothenborg, hvor han d. 1ste Aug. 1719 beskjød Castellet Ny-Elfsborg, og d. 8de Octbr. om Natten ødelagde den i Havnen liggende Flaade. Kort efter blev Freden sluttet, men med det Samme var ogsaa Heltens Livstraad udspunden. Efter Freden foretog T. sig en Udenlandsreise, men han kom ikke længer end til Hannover; d. 12te Novbr. 1720 blev han dræbt i en Duel paa den hildesheimske Grændse af en svensk Oberst Stahl, kun 29 Aar gammel. Hans Støv hviler i en Marmorkiste i Holmens Kirkes Capel i Kjøbenhavn.

Tordenstene kalder Almuen de i Kridtformationen temmelig hyppig forekommende Flintforsteninger af Forverdenens Søæg (Echiniter).

Toreño (Don José Maria Queypo de Llano Ruiz de Saravia, Conde de), spansk Statsmand og Historieskriver, født 1786 i Oviedo, begyndte sin diplomatiske Løbebane allerede 1810—14, maatte derpaa udvandre, var 1820—23 atter et virksomt Medlem af Cortes, gik efter Absolutismens Gjenoprettelse igjen i Landflygtighed, og indtog fra 1832 en fremragende Plads iblandt Cortes. Han blev 1834 Finantsminister og 1835 Udenrigs- samt Premierminister, men maatte fratræde samme Aar. I Cortes hørte T. siden stedse til de Moderate, gik efter dette Parties Fald til Paris og døde der d. 16de Septbr. 1843. T.'s vigtigste historiske Værk er „Historia del levantamiento, guerra y revolucion de España“ (1835—37, 5 Bd.).

Toreutik (gr.) kaldes i Oldtidens Kunsttheorie Sculptur i Metaller. Gjenstanden støbtes eller udhamredes med Punser først, og T. var egentlig kun den sidste Fuldendelse med skarpe, skjærende Instrumenter. Dog brugtes Ordet ogsaa som Betegnelse for den hele Fremgangsmaade. T. anvendtes i Sølv, ogsaa undertiden i Guld eller Kobber, deels til Vaaben, deels til Kar eller Opsatser. T. bruges ogsaa undertiden om Arbeidet i Elfenbeen, saaledes som det anvendtes deels alene, deels i Forbindelse med Guld. **Toreut** kaldes en Kunstner, der udfører T.

Torfæus (Thormod), isl. Þormóðr Torfason, blev født d. 27de Mai 1636 paa Engø, en lille Ø udenfor Reykjaviks Havn i Island. Han deponerede fra Skalholts Skole 1654, studerede Theologie til 1657, blev 1660 Interpres regius ved de islandske Antiqviteter og 1662 sendt til Island for at samle gamle islandske Manuscripter; her overvintrede han paa Skalholt hos den lærde Biskop Brynjulf Sveinsson, der forskaffede ham flere Pergaments-Codices. Under sit Ophold paa Skalholt menes T. at have strevet Størstedelen af „Series regum Daniæ“. 1664 blev han Kæmmerer eller Stiftamtskriver i Stavanger Stift. Dette Embede nedlagde han 1667 og blev kongelig Antiqvarius, men mistede dette 1673 paa Grund af et af Nødværge begaaet Drab. Derefter privatiserede han i Kjøbenhavn til 1682, da han blev beskikket til Historiographus regius. T. var to Gange gift men efterlod sig ingen Afkom og døde d. 31te Jan. 1719, 83 Aar gammel. Af hans mange efterladte historiske Arbeider nævne vi kun: „Series Dynastarum & Regum Daniæ“ (1702); „Grönlandia Antiqua“ (1706); „De rebus gestis Færöensium“ (1695, senere oversat paa Tydsk og Dansk); samt hans Hovedværk: „Historia rerum Norvegicarum“ (I—IV, 1711, Fol.).

Torgau, Fæstning i den preussiske Provinds Sachsen, ved Elben, har et forhen kurfyrsteligt Slot og endeel Handel. 9,000 Indb. — Ved T. seirede Frederik II af Preussen d. 3die Novbr. 1760 over Østerrigerne.

Torghatten hedder et 750 F. høit Fjeld paa en Ø ved Kysten af Helgeland i Norge, gjennem hvilket der gaaer en naturlig Tunnel af en saadan Størrelse, at man ikke blot kan gjennemvandre den, men endog fra Havet see et Hul igjennem Bjerget.

Torlonia hedder en i den romerske Fyrstestand ophøiet Bankierfamilie, hvis Anseelse begyndte med Giovanni T. (født 1754 i Siena), som af Paven blev ophøiet til Duca di Bracciano og døde i Rom d. 25de Febr. 1829. Af hans 3 Sønner har især Alessandro T., født d. 1ste Juni 1800 forøget Familiens Rigdom, som han anvender til storartede Bygninger, Kjøb af Kunstsager og almeennyttige Foretagender.

Tormentilrod er Roden af Tormentilla erecta, der voxer i Danmark. Den bruges lidet i Medicinen som et astringerende Middel.

Torn (eller endnu oftere med det tydske Navn Dorn) kalde Metalarbeidere i mange Tilfælde simple Redskaber, udenom hvilke Rør eller Ringe dannes ved Bøining, Sveisning eller Trækning, eller som bruges til Hullers Udvidelse og nøiagtigere Tildanning. Saadanne T. ere efter Omstændighederne runde, firkantede, flade o. s. v. i Gjennemsnit, meest tilspidsede, og forfærdiges gjerne af Staal. I en Laas med Rørnøgle kaldes den Tap, hvorom Nøglen dreier sig, ligeledes T.

Tornatura er et Flademaal i Bologna = 5280 danske □ Alen = $3,_{017}$ Skjepper Land. — I de nye lombardiske Maal er det = en fransk Hektare = 25380 □ Alen = $14,_{302}$ Skjepper Land.

Torneå, Stad i det til Rusland hørende Storfyrstendømme Finland, ved Torneåelvens Munding i den nordligste Ende af den bottniske Bugt, har endeel Handel med Træ, Tjære, Fisk, Pelsværk o. M. 1,000 Indb. Ved T. ligger et Bjerg, Aavasaxa, hvis Top besøges af mange Reisende 16de—24de Juni, fordi Solen

Digitized by Google

da fra samme kan sees uafbrudt over Horizonten, saa at der ingen Nat er.

Tornese er en Kobbermynt i Neapel = ½ Grana = ⅜ ß danst Rigsm.

Tornskade (Lanius) er en Slægt af smaa, brogede (af Graat eller Rødbruunt og Sort), dristige Sangfugle med et aldeles rovfugleagtigt Næb, skjøndt uden Voxhud. De leve af Insecter samt af smaa Pattedyr og Fugle; da de ikke have Rovfødder, men Siddefødder, gribe de deres Bytte med Næbet, men fastholde det med Kløerne eller spidde det paa Grene og Torne, medens de plukke det itu. De opholde sig i Buske og Krat og have en ret behagelig Sangstemme; L. collurio, den rødbrune T., besidder den Evne at efterligne andre Fugles Sang; L. excubitor er graa med Sort og Hvidt.

Tornyster hedder hos en Fodsoldat eller en Fodgjænger den firkantede Taske, som han bærer paa Ryggen, og hvori han medfører de til Marschen nødvendige Klædningsstykker o. desl.

Toro, Stad i det spanske Kongerige Leon, ved Duero, har 22 Kirker, endeel Uldmanufacturer og Linnedvæverier og ikke ubetydelig Handel. 7,000 Indb. En 1505 fuldendt spansk Lovbog kaldes efter denne Stad Leyes de T.

Toronto, indtil de nyeste Tider ogsaa kaldet York, Hovedstad i Øvre-Canada ved Ontariosøen, har et Universitet og betydelig Handel med Landets Producter. 30,000 Indb.

Torpedo, s. Rokke.

Torquemada (Thomas de), Generalinqvisitor i Spanien fra 1483, er bleven bekjendt ved den Haardhed og Grusomhed, med hvilken han ved Inqvisitionen lod Mennesker i Tusindviis brænde og paa anden Maade henrette som Kjettere.

Torre Arsa (Marquis di), italiensk Statsmand, født af en af de fornemste Familier paa Øen Sicilien, var 1848—49 Medlem af den provisoriske Regjering paa denne Ø, og blev 1860, da Garibaldi havde befriet denne fra det neapolitanske Herredømme (s. Italiens Historie og Victor Emanuel) udnævnt til Prodictator og var siden Vicepræsident i Deputeretkamret. Han kom i Juli 1861 i en overordentlig Sendelse til Stockholm og Kjøbenhavn for at overbringe den officielle Meddelelse om, at Kong Victor Emanuel havde besteget Italiens Throne. Paa begge Steder blev T. modtagen med Udmærkelse, i Kjøbenhavn bragtes ham (d. 28de Juli) et Fakkeltog. T. har siden beklædt vigtige Embedsposter i sit Fædreland, og er engang nævnet som Aspirant til at indtræde i Ministeriet.

Torre dell' Annunziata, Stad i Terra di Lavoro i det forrige Kongerige Neapel, ved Foden af Vesuv, har en Geværfabrik. 9,000 Indb.

Torre del Greco, Stad i Provindsen Terra di Lavoro i det forrige Kongerige Neapel, ved Foden af Vesuv, har fortrinlig Viinavl (»Lacrymæ Christi«). 15,000 Indb.

Torres Vedras, Stad i den portugisiske Provinds Estremadura, 6 M. fra Lissabon, ligger ved den Række deels ved Natur, deels ved Kunst (især af Portugiserne og Wellington 1811) befæstede Puncter, som almindelig kaldes Linierne ved T. 7,000 Indb.

Torresstrædet hedder den omtrent 20—30 M. brede Havarm, som skiller Nyholland eller Australiens Fastland fra Ny-Guinea.

Torrijos (José Maria), spansk General, født d. 2den Marts 1791 i Madrid, svang sig i Krigen mod de Franske op til Brigadegeneral, førte 1820 Commandoen over Tropperne i Biscaya og blev i Begyndelsen af Aaret 1823 udnævnt til Krigsminister. Han forsvarede i samme Aar tappert Cartagena og Alicante imod de Franske, men maatte efter Cadiz's Fald capitulere. Da imidlertid Capitulationen ikke blev holdt af Kongen, gik T. til Frankrig og siden til England. Efter Julirevolutionen vendte han 1830 tilbage til sit Fædreland, men blev her ved General Moreno's Forræderi udleveret til Ferdinand VII og paa dennes Befaling skudt d. 11te Decbr. 1831.

Torskemund, Linaria, Planteslægt af de Maskeblomstredes Familie, udmærker sig blandt de nærstaaende Slægter ved sin maskeformede, ved Grunden med en Spore forsynede Krone samt ved Kapselen, der aabner sig ved Tænder foroven eller ved Laag paa Siden. **Hørbladet** T. (L. vulgaris), en 1—2 F. høi, fleeraarig Urt med talrige, lancetdannede Blade og store, citrongule Blomster med orangefarvede Ganer, er almindelig paa Marker og Gjerder og en af vore smukkeste vildtvoxende Planter, der tillige anvendes som Lægeplante. Flere af de talrige andre, navnlig fra Syd- og Mellemeuropa stammende, Arter dyrkes i Danmark som Ziirplanter og findes tilfældig forvildede, saaledes: L. Cymbalaria („Parykblomst“), en lav og fiin Art med krybende eller nedhængende Stængler, brede, nyredannede, femlappede Blade og smaa violette Blomster med gule Ganer; L. genistæfolia, der ligner den førstnævnte Art, men er høiere og har mindre, heelt gule Kroner; o. s. v.

Torsken (Gadus morrhua) har en temmelig langstrakt, men iøvrigt regelmæssig Fiskeform, en fiin Skjælbeklædning, en rigelig Tandbevæbning, Skjægtraad under Hagen, Bugfinnerne anbragte under Brystfinnerne, 3 Rygfinner og 2 Gatfinner, adskilte fra Halefinnen, alle uden Pigstraaler; Farven er graalig, olivengrøn eller bruun med gule Pletter, Bugen hvid. Den store T. benævnes Kabliau; Skrei kaldes i Norge den store Vaartorsk, Tarretorsk den røde Smaatorsk, der lever paa lavt Vand mellem Tang, Torskekonger vanskabte T. med kort Snude og puklet Pande; desuden skjelne Fiskerne mellem mange andre Afarter af T. ligesom ved andre Fiske, der have stor oekonomisk Vigtighed, f. Ex. Silden. T. bliver 4—5 F. lang og indtil 50 Pund tung (eller mere), men naaer ikke den Størrelse i Kattegattet og end mindre i Østersøen som i det aabne Hav. Det vigtigste Torskefiskeri drives paa Grændsen af den arktiske og den nordlige tempererede Zone, paa Newfoundlandsbankerne, ved Island og Lofoten; nær ved Kysterne træffes fornemmelig Smaatorsk, længere ude Stortorsk eller Kabliau. T. er en selskabelig Fisk, der trækker om i Stimer, og en graadig Fisk, der fortærer andre Fiske, Krebsdyr, Bløddyr o. s. v. Dens Legetid er i Januar til Marts; det er en almindelig Antagelse, at den i Sommermaanederne afgiver en mindre god Føde, dog gjelder dette maaskee især Smaatorsken. Dens Lever anvendes til at koge Tran af (s. Levertran); G. callarias er Smaatorsken, G. morrhua Ka-

Digitized by Google

bliauen, men begge kun een Art). Til Torskeslægten høre Kulleren, Glysen, Hvidlingen, Seien og Lubben, til Torskefamilien Slægterne: Kulmule, Lange, Qvabbe, Havqvabbe, Brosme og Bels.

Torshok, Stad i det russiske Gouv. Tver, ved Tverza og Landeveien imellem Petersborg og Moskau, har berømte Carduan- og Saffiansfabriker og levende Handel. 18,000 Indb.

Torso (ital.) bruges i Kunsten om Kroppen af en Billedstøtte, især naar denne er berøvet Lemmerne. Særskilt bruges T. om en saadan sønderlemmet siddende Statue i det vaticanske Museum i Rom, der antages for en Herakles og en Tidlang ansaaes for den antike Kunsts Høieste.

Torstenson (Lennart), berømt svensk General, født i Forstena 1603, blev 1618 Page ved det svenske Hof, fulgte 1630 som Capitain med Gustav Adolf til Tydskland og tjente med Udmærkelse under ham og siden under Banér. Ved Stormen paa Wallensteins Leir ved Nürnberg d. 24de Aug. 1632 blev han fangen og først nogle Aar efter ved Wallensteins Indflydelse frigiven. I Aaret 1639 kom T. tilbage til Sverrig og blev Rigsraad. Efter Banér's Død fik han Overanførselen i Tydskland, kjæmpede ved Schweidnitz (1642) mod en overlegen keiselig Hær, seirede ved Breitenberg over Erkehertug Leopold Wilhelm (1643) og vendte sig i Decbr. s. A. mod Danmark, som maatte slutte Fred i Brømsebro (1645), s. Christian IV. T. forfulgte nu den keiserlige General Gallas til Bøhmen, slog et andet keiserlig Corps og nærmede sig Wien, hvorpaa han forenede sig med Rakoczy. Nu maatte imidlertid T., som leed meget af Podagra (han maatte stundom i Slaget lade sig føre omkring i en Bærestol) nedlægge Commandoen og gik tilbage til Sverrig, hvor Dronning Christine ophøiede ham til Greve af Ortola og Statholder i et Par Provindser. Han døde d. 7de Febr. 1651.

Tortola hedder den største af de engelske Jomfruøer i Vestindien, 1 □ M. stor med 9,000 Indb.

Tortona, Stad i den sardinske Provinds Alessandria, har et Citadel. 9,000 Indb.

Tortosa, befæstet Stad i det spanske Kongerige Catalonien, ved Ebro, har endeel Fabriker, Skibsfart og Handel. 21,000 Indb. I Nærheden ere betydelige Saliner.

Tortrix, s. Bladvikler.

Tortuga hedder en lille Ø i Vestindien N. for Haiti, som er riig paa Skildpadder og i det 17de Aarh. var bekjendt som et Hovedudgangspunct for Flibustiernes Sørøverier.

Tortur (af det lat. torquere) kaldes den legemlige Piinsel, som navnlig i Middelalderen hyppig anvendtes for at bringe den Anklagede til Tilstaaelse, men nu, især siden forrige Aarhundredes Slutning, saagodtsom overalt i Europa er afskaffet. I Danmark blev den ophævet under Struensee, men efter hans Fald igjen indført, skjøndt kun med en meget begrændset Anvendelse, og er først i Aaret 1837 fuldstændig bleven afskaffet her.

Tory og Whig ere de to Ord, hvormed de to politiske Hovedpartier i England betegnes, som siden Carl II's Regjering stadig have kjæmpet om Herredømmet. Disse Partiers Tendentser og Maade at optræde paa have i Tidernes Løb naturligviis noget vexlet, og Betydningen af disse Navne var ikke altid den samme, men i Almindelighed kunne T. betegnes som de Conservative, Kongevældens og Aristokratiets Tilhængere, Whiggerne som de Liberale, Fremskridtsmændene. Ordet T. skal komme af en irsk Benævnelse paa en Røver (udledet af Tar a ry kom o! Konge), Whig af et Spotnavn for de skotske Bønder, enten af whig = Valle (Vallebrikkere?) eller af wig = Paryk (af Periwig, Peerwick, fransk péruque).

Toscana heed indtil 1860 et Storhertugdømme i Mellemitalien, omgivet af de daværende Stater Modena og Kirkestaten, hvilke nu, ganske eller forbetmeste, ere indlemmede i Kongeriget Italien, og af det toscanske Hav d. e. Middelhavet imellem Mellemitalien og Øerne Corsica og Sardinien. Dette Storhertugdømme havde et Fladeindhold af 398 □ M. og en Befolkning af henved 2 Mill. Italienere af katholsk Religion. Landet er i det Indre opfyldt af Apenninerne, som her ere rige paa Skov og nyttige Steenarter samt paa Metaller især Jern; ved Foden af Apenninerne ligger bølgeformigt, overmaade skjønt og frugtbart Land, rigt paa Korn, Frugt, Viin, Kastanier og Oliven; langs med Havet ere flade Sletter, tildeels Maremmer med usund Luft. Hovedfloden er Arno. Klimaet er mildt og skjønt. Foruden Agerdyrkning og Qvægavl beskjæftige Indbyggerne sig med Industrie, Koralfiskeri, Marmorbrud o. s. v. Industriens vigtigste Frembringelser ere Silkevarer, Straafletninger, Koral- og Mosaikarbeider, kunstige Blomster, Varer af Marmor og Alabast. Den vigtigste Handelstad er Livorno. I Henseende til Oplysning og Dannelse hørte T. fra ældre Tid til de høiest staaende Dele af Italien. Her findes 3 Universiteter (i Pisa, Siena og Lucca), men Ungdommens Underviisning var forhen næsten udelukkende i Geistlighedens Hænder. — Regjeringsformen var i den nyeste Tid atter uindskrænket (s. nedenfor). Statsindtægterne ansloges før 1855 til omtrent 13 Mill. Rdl.; Armeen var 16,000 Md. stærk. Sign. Zuccagni-Orlandini „Atlante del Granducato di T.“ (1828—32); Repetti „Dizionario geografico-historico della T.“ (1835—47, 6 Bd.).

Maal og Vægt i T. 1) **Længdemaal.** 1 Braccio (Alen) à 20 Soldi à 12 Denari er $258,_{73}$ Pariser Linier = $0,_{9298}$ danske Alen. Braccio deles ogsaa i 12 Crazie, Soldo i 3 Quattrini à 4 Denari. 1 Passetto er = 2, 1 Handelscanna = 4, 1 Landmaalercanna = 5 Braccia. 1 Miglio er 2833⅓ Braccia = 5269 danske Fod. En Grad af Æqvator indeholder $67,_{31}$ Miglia. — 2) **Flademaal.** 1 Quadrato à 100 Tavole à 100 □ Braccia er = 8645 danske □ Alen = $4,_{940}$ Skjepper Land. — 3) **Rummaal.** a) Korn. 1 Moggio à 8 Sacchi à 3 Staja à 2 Mine à 2 Quarti à 8 Mezzette à 2 Quartucci er $584,_{70864}$ franske Litres = $4,_{202}$ danske Tønder. — b) Viin m. m. 1 Barile da vino à 2 Mezzi Barili (halve B.) à 10 Fiaschi (Flasker) à 2 Boccali à 2 Mezzette à 2 Quartucci er $45,_{584}$ franske Litres = $47,_{18}$ danske Potter; 1 Pipa er 9⅔ Barili. — c) Olie. 1 Barile da olio à 2 Mezzi Barili à 8 Fiaschi er $33,_{4289}$

Digitized by Google

Litres = $34{,}_{60}$ danske Potter. Fiasco inddeles ligesom ved Viinmaalet. 1 Somo er 2 Barili. — 4) **Vægt.** 1 Libbra (Pund) à 12 Once à 24 Denari à 24 Grani er $339{,}_{542}$ franske Gram = $0{,}_{6791}$ danske Pund eller $21{,}_{73}$ Lod. 1 Cantaro eller Centinajo (Centner) er 100 Libbre, 1 Migliajo 1000 Libbre. 1 Tonnellata er 5600 Libbre. I Groshandelen benyttes ofte den franske Vægt. — Guld- og Sølvvægten er = Handelsvægten. Ligeledes Medicinalvægten, kun at 1 Oncia deles i 8 Dramme (Drachmer) à 3 Scrupoli à 24 Grani, altsaa 1 Scrupolo = 1 Denaro.

Mynt i T. Man regner her efter Lire di Toscana à 100 Centesimi, saaledes udmyntede, at 1 kölnsk Mark fiint Sølv udbringer 62 Lire af Værdi = 1 Mk. $12\frac{3}{4}$ ß dansk Rigsm. I Guld findes følgende Mynter prægede: 1 Ruspone = 3 Ruspo eller Zecchino = 40 Lire og Mynter paa 80 Fiorini = $133\frac{1}{3}$ Lire, alle 24 Karat fine, saaledes udmyntede, at 1 kölnsk Mark fiint Guld udbringer $22{,}_{3500}$ Ruspone af Værdi = 12 Rd. 95 ß dansk Rigsm., $67{,}_{0501}$ Ruspo af Værdi 4 Rd. 32 ß dansk Rigsm. eller $7{,}_{1895}$ Stykker paa 80 Fiorini af Værdi 40 Rd. 47 ß dansk Rigsm. I Sølv findes Mynter paa 10 og 5 Lire (hele og halve Dena) af Fiinhed 15 Lod 4 Gr. af Værdi respective 2 Rd. $94\frac{1}{2}$ ß og 1 Rd. $47\frac{1}{4}$ ß dansk Rigsm., Mynter paa $6\frac{2}{3}$ Lire eller 10 Paoli (Francescone), paa 5 Paoli eller 2 Fiorino (Franceschino), Mynter paa 100 Quattrini (Fiorino), paa 80, 50, 40 og 20 Quattrini, hele, halve og qvart Lira, alle af Fiinhed 14 Lod 8 Gr., af Værdi respective = 1 Rd. 95 ß, $95\frac{1}{2}$ ß, $47\frac{3}{4}$ ß, $38\frac{1}{2}$ ß, $23\frac{9}{10}$ ß, $19\frac{1}{10}$ ß, $9\frac{1}{2}$ ß, $28\frac{2}{3}$ ß, $14\frac{1}{3}$ ß og $7\frac{1}{4}$ ß dansk Rigsm. I Kobber findes Mynter paa 3, 2 og 1 Soldo (1 Soldo = $\frac{1}{20}$ Lira) af Værdi $4\frac{1}{3}$ ß, $2\frac{9}{10}$ ß og $1\frac{1}{2}$ ß dansk Rigsm. Picciolo eller Denaro = $\frac{1}{12}$ Saldo samt Mynter paa 5, 3, 2 og 1 Quattrino af Værdi = $2\frac{1}{2}$ ß, $1\frac{1}{2}$ ß, 1 ß $\frac{1}{2}$ ß dansk Rigsm.

T.s Historie. T. svarer omtrent til det gamle Etrurien (s. d. A.). Dette stod fra det 4de Aarh. f. Chr. under Romerne, kom efter det romerske Riges Opløsning under Longobardernes og 774 under Frankernes Herredømme; det regjeredes under disse af Hertuger og Markgrever indtil det 12te Aarh., da de enkelte Stæder efterhaanden gjorde sig næsten selvstændige, og T. (eller Tuscien, som det dengang heed) opløstes i Mængde mindre Smaastater eller Stæder, som vistnok, idetmindste af Navn, erkjendte Keiseren for deres Overherre. De laae i stadig Strid med hverandre, og selv i deres Indre forstyrrede Kampen mellem Ghibelliner og Guelfer Roligheden. Over de andre Stæder (Pisa, Siena, Piombino o. fl.) hævede Florents sig og bragte efterhaanden det Meste af T. under sig. Om T.s Historie i denne Tid maa eftersees Artt. **Florents** og **Medici**. Da denne Familie uddøde 1737, blev T. given til Hertug Frants Stephan af Lothringen, der (1765) som Frants I blev tydsk Keiser. Ham fulgte 1765 hans anden Søn Erkehertug Leopold, der 1790 blev tydsk Keiser under Navnet Leopold II; i T. fulgte hans Søn Ferdinand III efter ham. Landet havde under disse Hertugers milde Regjering gjort store Fremskridt i Velstand o. s. v. T.s Historie 1790—1824 er fortalt under **Ferdinand III.** Dennes Søn og Efterfølger Leopold II regjerede mildt og tolerant, og T. var fri for de politiske Bevægelser, som foruroligede det øvrige Italien, indtil 1847, da Storhertugen for at tilfredsstille Folkestemningen maatte slutte sig til de Reformer, som udgik fra Rom. Paa den Tid kom Lucca under T. (s. **Lucca**). Aaret efter gaves en Constitution. Men det demokratiske Parti med Guerazzi i Spidsen fik stedse mere Overhaand: Storhertugen forlod i April 1849 Landet og begav sig til Paven i Gaëta, medens Republiken proclameredes i T. Men allerede i April s. A. kuldkastede Folket denne, Storhertugen førtes uden synderlig Modstand tilbage af østerrigske Tropper, og Constitutionen ophævedes 1852. Regjeringen var i det Hele dog temmelig mild, men viste sig yderst intolerant mod Protestanter og overhovedet anderledes Troende. I Aaret 1859 sluttede T. sig til det øvrige Italiens Reisning imod de fremmede og Landet paatvungne Fyrster, og Storhertugen maatte forlade Landet, som 1860 blev en Deel af Kongeriget Italien; s. Artt. **Leopold II** og **Italiens Historie**. — Sign. Reumont „Tavole cronologiche della storia florentina“ (1841); „Zobi Storia civile della T. dal 1738 al 1848“ (1853).

Toschi (Paolo), italiensk Kobberstikker, født 1788 i Parma, var Elev af Berwic i Paris, og dannede senere en egen Kunstskole i sin Fødeneby. Allerede ved Stikket efter Gérard's „Henrik IV's Indtog i Paris“ hævdede han sig Navn som en af Nutidens betydeligste Mestere, og har endelig i sine Hovedarbeider, Stikkene efter Correggios og Parmegianos Værker i Parma, leveret noget af det Fuldkomneste i dette Fag. T. døde d. 30te Juli 1854.

Toskallede (Bivalvia) kaldes de Bløddyr, hvis Kappe er deelt i 2 Blade og derfor afsondrer 2 Skaller, der dække Dyrets bløde Dele. Det er fortrinsviis Muslingerne, som man herved tænker paa, dog ogsaa ofte Brachionopoderne, forsaavidt som man anseer dem for Bløddyr.

Tostão er en portugisisk Sølvmynt siden 1ste Aug. 1854 = 100 Reis = $17\frac{1}{2}$ ß dansk Rigsm.

Totalsystem eller **Dyadik** er det Talsystem, hvis Grundtal er 2, saa at Taleenhederne blive 1, 2, 4, 8, 16 .... istedetfor at de i Titalsystemet ere 1, 10, 100, 1000.... Vilde man skrive et Tal efter dette System og overføre den sædvanlige Betegningsmaade herpaa (s. **Arabisk Talbetegning**), vilde kun to Tegn være at anvende, 0 og 1. To skrives 10, tre 11, fire 100, fem 101, sex 110, syv 111, otte 1000 o. s. v. T. skal have været i Brug hos Chineserne.

Totanus, s. **Tite**.

Totens Fogderi i Christians Amt er et af Norges frugtbareste Landskaber paa Mjøsens Vestside. Det havde 1855: 35,000 Indb. Foruden det gode Jordbrug er ogsaa Industrien, baade Husflid og adskillige Fabriker, her af Vigtighed.

Tongbro, s. **Bro**.

Tongledning. Til Forplantelse af Bevægelse i Afstande af flere hundrede eller tusinde Fod benyttes i de sidste Aar med stor Fordeel T. istedetfor Stangledninger. Disse bestaae af et Jerntraadstoug uden Ende, der med stor

Digitized by Google

Hurtighed ledes over flere store Skiver med Snorløb, en hvorfra Bevægelsen udgaaer og en hvortil den forplantes, og imellem dem i Afstande af omtrent 300 Fod det fornødne Antal for at forhindre Tonget fra at slæbe henad Jorden.

Toul, befæstet Stad i det franske Dep. Meurthe, ved Mosel, har en gammel Kathedralkirke. 9,000 Indb. — T. var indtil 1552 en tydsk Rigsstad og afstodes 1648 formelig til Frankrig.

Toulon, stærktbefæstet Søstad i det franske Dep. Var, ved en Bugt af Middelhavet, har en fortræffelig og rummelig Krigshavn og en ypperlig Rhed, et stort Søarsenal, Dokker og alt Andet, som hører til Skibes Udrustning, et Bagno for 4—5,000 Galeislaver, Seildugsfabriker, Reebslagerier o. M. 70,000 Indb. — T. blev d. 16de Aug. 1793 indtagen og besat af en engelsk Flaade, og d. 18de Decbr. s. A. tilbageerobret af Republikens Tropper, ved hvilken Leilighed N. Bonaparte første Gang udmærkede sig.

Toulouse (hos Romerne Tolosa), Stad i det franske Dep. Øvre-Garonne, fordum Hovedstad i Languedoc, ved Garonne, har et Kanonstøberi, Dampmaskine-, File- og Klædefabriker og Handel med Silke- og Bomuldstøier, Lever- og Trøffelposteier o. M. 96,000 Indb. — T. spiller en vigtig Rolle i den languedocske og overhovedet den sydfranske Litteraturs og Poesies Historie, s. Jeux floraux. I T. leed Calas Martyrdøden; ved T. stod d. 10de April 1814 et Slag imellem de Franske under Soult og Englænderne under Wellington.

Toulouse heed en gammel souverain Grevesslægt i Frankrig efter Staden T. og dens District, hvilke Carl den Skaldede 844 gav som Lehn til Frebelon, der tillige var Hertug i Aqvitanien. Ham fulgte 852 som Hertug i T. hans Broder Raimund I, der ligesom sine Efterfølgere, navnlig Raimund IV, der døde 1096 paa det første Korstog, forøgede Landet ved flere Erhvervelser. Raimunds Søn og Efterfølger Bertrand (død 1112) og dennes Sønnesøn Alfons Jordanus (død 1148) havde haarde Kampe med Bertrands Fætter Vilhelm af Aqvitanien, førend de kom i Besiddelse af Arvelandet; mod Alfons's Søn Raimund V optraadte Kong Henrik II i England som Prætendent. Raimund VI (fra 1149) blev 2 Gange sat i Ban af Paven for den Beskyttelse, han ydede Albigenserne. Hans Søn Raimund VII maatte af samme Grund afstaae en Deel af sit Land til Kong Ludvig IX og døde 1249. Hans eneste Datter Johanne var gift med Ludvigs Broder Grev Alfons af Poitiers, der saaledes fik T.; efter begges Død 1271 forenede Kong Philip III Hertugdømmet for bestandig med Kronen. — En Søn af Ludvig XIV og Mad. Montespan, som døde 1737, førte Titlen Greve af T.

Touraine, Landskab i det vestlige Frankrig, omtrent = det nuværende Dep. Indre-Loire, havde tidlig egne Grever, blev 1044 forenet med Grevskabet Poitou og 1202 lagt under Kronen. I Aaret 1356 ophøiedes det til et Hertugdømme og gaves flere Gange som Lehn til yngre Prindser af Kongehuset, men forenedes 1584 for bestandig med Kronen. T. kaldes for sin Frugtbarhed og ypperlige Dyrkning „Frankrigs Have".

Tourcoing, Stad i det franske Dep. Nord, har betydelige Linned-, Uld- og Bomuldsmanufacturer, Sukkerraffinaderier o. M. 28,000 Indb.

Tournefort (Jos. Pitton de), berømt fransk Botaniker, blev født i Aix i Provence 1656, studerede under Jesuiterne i sin Fødeby, foretog flere botaniske Reiser og ansattes 1683 som Professor i Botanik ved den botaniske Have i Paris, i hvilken Stilling han ved sine meget besøgte Forelæsninger og lærerige Excursioner havde stor Indflydelse paa det botaniske Studium. Paa Ludvig XIV's Opfordring foretog han 1700 en botanisk Undersøgelsesreise i Levanten, blev ved sin Hjemkomst ansat som Professor i Medicin ved Collège de France, og døde 1708. T.'s vigtigste Arbeide er: „Élémens de botanique ou méthode pour connaître des plantes" (1694), der senere udkom under Titel af „Institutiones rei herbariæ" (1700); Udbyttet af sin Reise til Levanten nedlagde han i „Relation d'un voyage du Levant".

Tournon (François de), fransk Cardinal og Minister, født 1489 i Staden T. (i det nuværende Dep. Ardèche), blev under Frants I brugt i flere diplomatiske Hverv (han sluttede Freden i Cambray 1529 og i Nizza 1538), blev derefter Kongens uindskrænkede Minister og bragte Finantserne i Orden, men plettede sit Navn ved Grusomheder imod Protestanterne. Under Henrik II blev T. ved Guisernes Indflydelse holdt fjern fra Hoffet, men gjorde som Erkebiskop i Lyon Alt for Kjetternes Undertrykkelse og forfulgte dette Øiemed endnu mere, da han under Carl IX atter erholdt større Indflydelse. Han døde 1562, efterladende sin Formue til Jesuiterordenen, som han havde indkaldt til Frankrig. — **Charles Thomas Maillard de T.**, ligeledes Cardinal, født 1668 i Turin, blev 1731 af Paven sendt til China for at undersøge Jesuitermissionerne der, men blev ved Jesuiternes Indflydelse af den chinesiske Keiser stillet under Portugisernes Opsigt i Macao, og døde i Fangenskab der 1710.

Tours, Stad i det franske Dep. Indre-Loire (forhen i Touraine), ved Loire, har en gammel Kathedralkirke med et mærkeligt Uhrværk, Uld-, Bomulds- og Silkemanufacturer (disse levere det bekjendte Silkestof Gros de T.) og Handel med Blommer. 35,000 Indb.

Tourville (Anne Hilarion de Cotentin, Greve af), fransk Søhelt under Ludvig XIV, født 1642, kjæmpede tappert mod Hollænderne i Slaget ved Agosta (22de April 1676), ødelagde 1677 en engelsk-hollandsk Escadre ved Palermo, blev 1682 ophøiet til Generallieutenant og udmærkede sig imod Barbareskerne. I Aaret 1689 blev han Viceadmiral i Middelhavet, foretog en Demonstration mod Irland til Fordeel for Jakob II og kjæmpede d. 28de Mai 1692 hæderlig ved La Hogue imod den engelsk-hollandske Flaade under Russel, skjøndt han rigtignok tabte Slaget. T. døde d. 28de Mai 1701.

Toussaint (Anna Luzie Geertruide), hollandsk Romanforfatterinde, født d. 16de Septbr. 1812 i Alkmaar, ægtede 1851 Maleren Bosbrom i Haag. Hun optraadte første Gang 1837 i Litteraturen med Romanen „Almagro", som siden fulgtes af flere, blandt hvilke følgende især have begrundet hendes Navn som Forfatterinde: „Het

Digitized by Google

Litres = $34,_{60}$ danske Potter. Fiasco inddeles ligesom ved Viinmaalet. 1 Somo er 2 Barili. — 4) **Vægt.** 1 Libbra (Pund) à 12 Once à 24 Denari à 24 Grani er $339,_{542}$ franske Gram = $0,_{6791}$ danske Pund eller $21,_{73}$ Lod. 1 Cantaro eller Centinajo (Centner) er 100 Libbre, 1 Migliajo 1000 Libbre. 1 Tonnellata er 5600 Libbre. I Groshandelen benyttes ofte den franske Vægt. — Guld- og Sølvvægten er = Handelsvægten. Ligeledes Medicinalvægten, kun at 1 Oncia deles i 8 Dramme (Drachmer) à 3 Scrupoli à 24 Grani, altsaa 1 Scrupolo = 1 Denaro.

Mynt i T. Man regner her efter Lire di Toscana à 100 Centesimi, saaledes udmyntede, at 1 kølnsk Mark fiint Sølv udbringer 62 Lire af Værdi = 1 Mk. 12⅔ ß dansk Rigsm. I Guld findes følgende Mynter prægede: 1 Ruspone = 3 Ruspo eller Zecchino = 40 Lire og Mynter paa 80 Fiorini = 133⅓ Lire, alle 24 Karat fine, saaledes udmyntede, at 1 kølnsk Mark fiint Guld udbringer $22,_{2300}$ Ruspone af Værdi = 12 Rd. 95 ß dansk Rigsm., $67,_{0501}$ Ruspo af Værdi 4 Rd. 32 ß dansk Rigsm. eller $7,_{1693}$ Stykker paa 80 Fiorini af Værdi 40 Rd. 47 ß dansk Rigsm. I Sølv findes Mynter paa 10 og 5 Lire (hele og halve Dena) af Fiinhed 15 Lod 4 Gr. af Værdi respective 2 Rd. 94½ ß og 1 Rd. 47¼ ß dansk Rigsm., Mynter paa 6⅔ Lire eller 10 Paoli (Francescone), paa 5 Paoli eller 2 Fiorino (Franceschino), Mynter paa 100 Quattrini (Fiorino), paa 80, 50, 40 og 20 Quattrini, hele, halve og qvart Lira, alle af Fiinhed 14 Lod 8 Gr., af Værdi respective = 1 Rd. 95 ß, 95½ ß, 47¾ ß, 38⅕ ß, $23\frac{9}{10}$ ß, $19\frac{1}{10}$ ß, 9½ ß, 28⅔ ß, 14⅓ ß og 7⅛ ß dansk Rigsm. I Kobber findes Mynter paa 3, 2 og 1 Soldo (1 Soldo = $\frac{1}{20}$ Lira) af Værdi 4⅓ ß, $2\frac{9}{10}$ ß og 1⅓ ß dansk Rigsm. Picciolo eller Denaro = $\frac{1}{12}$ Saldo samt Mynter paa 5, 3, 2 og 1 Quattrino af Værdi = 2⅓ ß, 1⅓ ß, 1 ß ⅓ ß dansk Rigsm.

T.s Historie. T. svarer omtrent til det gamle Etrurien (s. d. A.). Dette stod fra det 4de Aarh. f. Chr. under Romerne, kom efter det romerske Riges Opløsning under Longobardernes og 774 under Frankernes Herredømme; det regjeredes under disse af Hertuger og Markgrever indtil det 12te Aarh., da de enkelte Stæder efterhaanden gjorde sig næsten selvstændige, og T. (eller Tuscien, som det dengang heed) opløstes i Mængde mindre Smaastater eller Stæder, som vistnok, idetmindste af Navn, erkjendte Keiseren for deres Overherre. De laae i stadig Strid med hverandre, og selv i deres Indre forstyrrede Kampen mellem Ghibelliner og Guelfer Roligheden. Over de andre Stæder (Pisa, Siena, Piombino o. fl.) hævede Florents sig og bragte efterhaanden det Meste af T. under sig. Om T.s Historie i denne Tid maa eftersees Artt. **Florents** og **Medici**. Da denne Familie uddøde 1737, blev T. given til Hertug Frants Stephan af Lothringen, der (1765) som Frants I blev tydsk Keiser. Ham fulgte 1765 hans anden Søn Erkehertug Leopold, der 1790 blev tydsk Keiser under Navnet Leopold II; i T. fulgte hans Søn Ferdinand III efter ham. Landet havde under disse Hertugers milde Regjering gjort store Fremskridt i Velstand o. s. v. T.s Historie 1790—1824 er fortalt under **Ferdinand III**. Dennes Søn og Efterfølger Leopold II regjerede mildt og tolerant, og T. var fri for de politiske Bevægelser, som foruroligede det øvrige Italien, indtil 1847, da Storhertugen for at tilfredsstille Folkestemningen maatte slutte sig til de Reformer, som udgik fra Rom. Paa den Tid kom Lucca under T. (s. **Lucca**). Aaret efter gaves en Constitution. Men det demokratiske Parti med Guerazzi i Spidsen fik stedse mere Overhaand: Storhertugen forlod i April 1849 Landet og begav sig til Paven i Gaëta, medens Republiken proclameredes i T. Men allerede i April s. A. kuldkastede Folket denne, Storhertugen førtes uden synderlig Modstand tilbage af østerrigske Tropper, og Constitutionen ophævedes 1852. Regjeringen var i det Hele dog temmelig mild, men viste sig yderst intolerant mod Protestanter og overhovedet anderledes Troende. I Aaret 1859 sluttede T. sig til det øvrige Italiens Reisning imod de fremmede og Landet paatvungne Fyrster, og Storhertugen maatte forlade Landet, som 1860 blev en Deel af Kongeriget Italien; s. Artt. **Leopold II** og **Italiens Historie**. — Slgn. Reumont „Tavole cronologiche della storia florentina" (1841); „Zobi Storia civile della T. dal 1738 al 1848" (1853).

Toschi (Paolo), italiensk Kobberstikker, født 1788 i Parma, var Elev af Berwic i Paris, og dannede senere en egen Kunstskole i sin Fædreneby. Allerede ved Stikket efter Gérard's „Henrik IV's Indtog i Paris" hævdede han sig Navn som en af Nutidens betydeligste Mestere, og har endelig i sine Hovedarbeider, Stikkene efter Correggios og Parmegianos Værker i Parma, leveret noget af det Fuldkomneste i dette Fag. T. døde d. 30te Juli 1854.

Toskallede (Bivalvia) kaldes de Bløddyr, hvis Kappe er deelt i 2 Blade og derfor afsondrer 2 Skaller, der dække Dyrets bløde Dele. Det er fortrinsviis Muslingerne, som man herved tænker paa, dog ogsaa ofte Brachionopoderne, forsaavidt som man anseer dem for Bløddyr.

Tostão er en portugisisk Sølvmynt siden 1ste Aug. 1854 = 100 Reis = 17½ ß dansk Rigsm.

Totalsystem eller **Dyadik** er det Talsystem, hvis Grundtal er 2, saa at Taleenhederne blive 1, 2, 4, 8, 16 .... istedetfor at de i Titalsystemet ere 1, 10, 100, 1000 .... Vilde man skrive et Tal efter dette System og overføre den sædvanlige Betegningsmaade herpaa (s. **Arabisk Talbetegning**), vilde kun to Tegn være at anvende, 0 og 1. To skrives 10, tre 11, fire 100, fem 101, sex 110, syv 111, otte 1000 o. s. v. T. skal have været i Brug hos Chineserne.

Totanus, s. **Tite**.

Totens Fogderi i Christians Amt er et af Norges frugtbareste Landskaber paa Mjøsens Vestside. Det havde 1855: 35,000 Indb. Foruden det gode Jordbrug er ogsaa Industrien, baade Huusflid og adskillige Fabriker, her af Vigtighed.

Tougbro, s. **Bro**.

Tougledning. Til Forplantelse af Bevægelse i Afstande af flere hundrede eller tusinde Fod benyttes i de sidste Aar med stor Fordeel T. istedetfor Stangledninger. Disse bestaae af et Jerntraadstoug uden Ende, der med stor

Digitized by Google

Hurtighed ledes over flere store Skiver med Snorløb, en hvorfra Bevægelsen udgaaer og en hvortil den forplantes, og imellem dem i Afstande af omtrent 300 Fod det fornødne Antal for at forhindre Tonget fra at slæbe henad Jorden.

Toul, befæstet Stad i det franske Dep. Meurthe, ved Mosel, har en gammel Kathedralkirke. 9,000 Indb. — T. var indtil 1552 en tydsk Rigsstad og afstodes 1648 formelig til Frankrig.

Toulon, stærktbefæstet Søstad i det franske Dep. Var, ved en Bugt af Middelhavet, har en fortræffelig og rummelig Krigshavn og en ypperlig Rhed, et stort Søarsenal, Dokker og alt Andet, som hører til Skibes Udrustning, et Bagno for 4—5,000 Galeislaver, Seildugsfabriker, Reebslagerier o. M. 70,000 Indb. — T. blev d. 16de Aug. 1793 indtagen og besat af en engelsk Flaade, og d. 18de Decbr. s. A. tilbageerobret af Republikens Tropper, ved hvilken Leilighed N. Bonaparte første Gang udmærkede sig.

Toulouse (hos Romerne Tolosa), Stad i det franske Dep. Øvre-Garonne, fordum Hovedstad i Languedoc, ved Garonne, har et Kanonstøberi, Dampmaskine-, File- og Klædefabriker og Handel med Silke- og Bomuldstøier, Lever- og Trøffelposteier o. M. 96,000 Indb. — T. spiller en vigtig Rolle i den languedocske og overhovedet den sydfranske Litteraturs og Poesies Historie, s. Jeux floraux. I T. leed Calas Martyrdøden; ved T. stod d. 10de April 1814 et Slag imellem de Franske under Soult og Englænderne under Wellington.

Toulouse heed en gammel souverain Grevesslægt i Frankrig efter Staden T. og dens District, hvilke Carl den Skaldede 844 gav som Lehn til Fredelon, der tillige var Hertug i Aqvitanien. Ham fulgte 852 som Hertug i T. hans Broder Raimund I, der ligesom sine Efterfølgere, navnlig Raimund IV, der døde 1096 paa det første Korstog, forøgede Landet ved flere Erhvervelser. Raimunds Søn og Efterfølger Bertrand (død 1112) og dennes Sønnesøn Alfons Jordanus (død 1148) havde haarde Kampe med Bertrands Fætter Vilhelm af Aqvitanien, førend de kom i Besiddelse af Arvelandet; mod Alfons's Søn Raimund V optraadte Kong Henrik II i England som Prætendent. Raimund VI (fra 1149) blev 2 Gange sat i Ban af Paven for den Beskyttelse, han ydede Albigenserne. Hans Søn Raimund VII maatte af samme Grund afstaae en Deel af sit Land til Kong Ludvig IX og døde 1249. Hans eneste Datter Johanne var gift med Ludvigs Broder Grev Alfons af Poitiers, der saaledes fik T.; efter begges Død 1271 forenede Kong Philip III Hertugdømmet for bestandig med Kronen. — En Søn af Ludvig XIV og Mad. Montespan, som døde 1737, førte Titlen Greve af T.

Touraine, Landskab i det vestlige Frankrig, omtrent = det nuværende Dep. Indre-Loire, havde tidlig egne Grever, blev 1044 forenet med Grevskabet Poitou og 1202 lagt under Kronen. I Aaret 1356 ophøiedes det til et Hertugdømme og gaves flere Gange som Lehn til yngre Prindser af Kongehuset, men forenedes 1584 for bestandig med Kronen. T. kaldes for sin Frugtbarhed og ypperlige Dyrkning „Frankrigs Have".

Tourcoing, Stad i det franske Dep. Nord, har betydelige Linned-, Uld- og Bomuldsmanufacturer, Sukkerraffinaderier o. M. 28,000 Indb.

Tournefort (Jos. Pitton de), berømt fransk Botaniker, blev født i Aix i Provence 1656, studerede under Jesuiterne i sin Fødeby, foretog flere botaniske Reiser og ansattes 1683 som Professor i Botanik ved den botaniske Have i Paris, i hvilken Stilling han ved sine meget besøgte Forelæsninger og lærerige Excursioner havde stor Indflydelse paa det botaniske Studium. Paa Ludvig XIV's Opfordring foretog han 1700 en botanisk Undersøgelsesreise i Levanten, blev ved sin Hjemkomst ansat som Professor i Medicin ved Collège de France, og døde 1708. T.'s vigtigste Arbeide er: „Élémens de botanique ou méthode pour connaître des plantes" (1694), der senere udkom under Titel af „Institutiones rei herbariæ" (1700); Udbyttet af sin Reise til Levanten nedlagde han i „Relation d'un voyage du Levant".

Tournon (François de), fransk Cardinal og Minister, født 1489 i Staden T. (i det nuværende Dep. Ardèche), blev under Frants I brugt i flere diplomatiske Hverv (han sluttede Freden i Cambray 1529 og i Nizza 1538), blev derefter Kongens uindskrænkede Minister og bragte Finantserne i Orden, men plettede sit Navn ved Grusomheder imod Protestanterne. Under Henrik II blev T. ved Guisernes Indflydelse holdt fjern fra Hoffet, men gjorde som Erkebiskop i Lyon Alt for Kjetternes Undertrykkelse og forfulgte dette Øiemed endnu mere, da han under Carl IX atter erholdt større Indflydelse. Han døde 1562, efterladende sin Formue til Jesuiterordenen, som han havde indkaldt til Frankrig. — **Charles Thomas Maillard de T.**, ligeledes Cardinal, født 1668 i Turin, blev 1731 af Paven sendt til China for at undersøge Jesuitermissionerne der, men blev ved Jesuiternes Indflydelse af den chinesiske Keiser stillet under Portugisernes Opsigt i Macao, og døde i Fangenskab der 1710.

Tours, Stad i det franske Dep. Indre-Loire (forhen i Touraine), ved Loire, har en gammel Kathedralkirke med et mærkeligt Uhrværk, Uld-, Bomulds- og Silkemanufacturer (disse levere det bekjendte Silkestof Gros de T.) og Handel med Blommer. 35,000 Indb.

Tourville (Anne Hilarion de Cotentin, Greve af), fransk Søhelt under Ludvig XIV, født 1642, kjæmpede tappert mod Hollænderne i Slaget ved Agosta (22de April 1676), ødelagde 1677 en engelsk-hollandsk Escadre ved Palermo, blev 1682 ophøiet til Generallieutenant og udmærkede sig imod Barbareskerne. I Aaret 1689 blev han Viceadmiral i Middelhavet, foretog en Demonstration mod Irland til Fordeel for Jakob II og kjæmpede d. 28de Mai 1692 hæderlig ved La Hogue imod den engelsk-hollandske Flaade under Russel, skjøndt han rigtignok tabte Slaget. T. døde d. 28de Mai 1701.

Toussaint (Anna Luzie Geertruide), hollandsk Romanforfatterinde, født d. 16de Septbr. 1812 i Alkmaar, ægtede 1851 Maleren Bosbrom i Haag. Hun optraadte første Gang 1837 i Litteraturen med Romanen „Almagro", som siden fulgtes af flere, blandt hvilke følgende især have begrundet hendes Navn som Forfatterinde: „Het

Digitized by Google

Huis Lauernesse" (1841, en historisk Roman fra Reformationstiden); „Leycester en Nederland", „De vrouwen van het Leycestersche Tijdperk" og „Gideon Florensz" (disse Leicester-Romaner udgjøre 9 Bd., 1851—54). T.'s Værker have formedelst den Omhu, hvormed hun behandler alle Enkeltheder, endog historisk Værd.

Toussaint L'Ouverture, Negerhøvding paa Haïti, født 1745 som Slavebarn paa en Grev Noé tilhørende Plantage ved Cap François, tog 1791 Tjeneste i Negernes Hær, da Opstanden var udbrudt paa Øen, og blev 1797 af Conventet udnævnt til Divisionsgeneral, s. Haïti's Historie. Da han, rimeligviis ifølge en af hans Fjender Dessalines og Christoph opfunden falsk Beskyldning, 1802 var bleven fængslet og ført til Fortet Joux, ikke langt fra Besançon, fandtes han en Dag Aaret efter død der, sandsynligviis af Gift.

Tovingede, s. Antliata.

Tow eller Ten er et chinesisk Kornmaal = $0,_{7040}$ danske Skjepper.

Tower, det under Vilhelm Erobreren 1078 anlagte og efterhaanden meget udvidede, berømte befæstede Slot ved Østsiden af City i London, ved Themsen i Nærheden af Londonbridge, er omgivet af Volde og forhen af Grave, som nu (siden 1843) ere udtørrede og forvandlede til en Have; det danner en stor Firkant med et firkantet Taarn i hvert Hjørne. T. har spillet en betydelig og fordetmeste sørgelig Rolle i Englands Historie; oprindelig residerede Kongerne her, siden brugtes det til Statsfængsel for høitstaaende Personer, af hvilke mange henrettedes paa den tilstødende Høi Towerhill. I T. opbevares Kronjuvelerne, en Mængde Oldsager, Sjeldenheder og Gjenstande, der have historisk Interesse fra ældre Tid. Slottet staaer under en egen „Constabel", i Almindelighed en høi Officeer.

Township er i de forenede Stater i Amerika et Areal af 36 Sections eller 16902 danske Tønder Land. — T. kaldes ogsaa en Underafdeling af et County (Grevskab), som ikke danner nogen fuldstændig Commune men en for visse Anliggender (som Valg, Skolesager o. desl.) dannet Kreds.

Toxisk betyder giftig; Toxikologie, Giftlæren, er Læren om Giftenes Natur, Virkemaade, Opdagelse og de derved fremkaldte Sygdomstilfældes Bekjæmpelse.

Toxotes, s. Sprøitefisk.

Traad. Sprogbrugen skjelner ikke skarpt mellem T. og Garn; man taler saaledes om Sygarn, som er tvundet, om Traadkammerdug af utvundet Hørgarn. I det Hele betegner dog T. det til Syning, Strikning, Bobinetvævning, Knipling, men kun sjelden til egentlig Vævning bestemte tvundne Garn, der er stærkere, rundere og haardere end det utvundne. Tvindingen, hvorved af Hørgarn meest 2, af Bomuldsgarn meest 6 Stykker forenes ved modsat Snoning, foregaaer for Haanden ved de almindelige Spinderedskaber; i det Store altid paa en Traadmølle, omtrent som en Drosselstol (s. d. A.), kun at Strækhovederne mangle, og at der gjerne findes et Vandkar til at fugte Garnet under Tvindingen, hvorved det forkortes 4—8 pCt. T. bærer gjerne samme Nummer som de enkelte Garn, hvoraf det er samlet. T. af Metal, s. Metaltraad. T. (udtalt Trod) er et Modtagelsesorgan for Menneskekraft, i Form af en eenarmet Vægtstang, hvormed f. Ex. en Dreiebænk, en Rok sættes i Bevægelse ved Trædning. Det fordrer paa Grund af den ustadige Indvirkning et stort Svinghjul, men det har den Fordeel, at Arbeiderne beholde Hænderne frie. — Traadarbeider. Om Benyttelsen af Metaltraad som Materiale give Artiklerne Bidtang, Dreietang, Cantiller, Cordering, Lahn, Paillette og Plattværk Oplysninger. Metaltraad samles deels til Gittere, deels til grovere Sold ved Fletning; finere Sold, med indtil 20 Huller paa Tommen, dannes ved Vævning paa særegne Sigtevæve, 2-, 3- eller 4-skaftet. — Traadglas, s. Petinetglas.

Traadkors er et Apparat, som anbringes i enhver Kikkert, der er bestemt til astronomiske eller geodætiske Observationer. Det bestaaer af to paa hinanden lodrette Traade, der udspændes i Objectivets Brændpunct, som er det Sted i Røret, hvor Billedet danner sig. Hensigten hermed er at udmærke et bestemt Punct i Kikkertens Campus, nemlig det, hvor Traadene skjære hinanden, og som kaldes T.s Centrum. Ofte benyttes en Combination af flere Traade, og Apparatet kaldes da et Traadnet. I den Kikkert, som er forbunden med Passageinstrumentet eller Meridiancirkelen, er der een horizontal Traad og 5 eller 7 verticale, hvis indbyrdes Afstand i Vinkelmaal maa være bekjendt, og af hvilke den midterste, naar Instrumentet er rigtig opstillet, fremstiller Meridianen. Det Øieblik, da Stjernen passerer denne, er dens Culminationsøieblik; men Gjennemgangene igjennem de andre Traade lede ligeledes til at bestemme dette Øieblik, som derved kan blive bestemt med større Skarphed. Er Kikkerten bestemt til Høideobservationer, er der kun een vertical Traad, men flere horizontale.

Traadorm, s. Gordius. — Den afrikanske T. eller Guinea-Ormen (Filaria medinensis) borer sig som yngre, rimeligviis som ganske liden, saa at den er vanskelig at opdage med uvæbnet Øie, ind gjennem Menneskets Hud, især paa Fødderne, og lever under Huden, mellem Musklerne, indtil den har opnaaet en meget betydelig Størrelse. Først naar dens Unger skulle fødes, borer den sig ud igjen og maa da afvikles med stor Forsigtighed; rives den over og en Deel af den bliver tilbage i Legemet, kan det foraarsage farlige Forbolninger. Som Unge lever den rimeligviis frit paa fugtige Steder, men dens hele Livshistorie er endnu ikke fuldstændig opklaret.

Trabucco (Favn) er et italiensk Længdemaal af følgende Størrelse i danske Fod. Piemont (= 6 Piedi, afskaffet) $9,_{312}$. Den Sardinien (= 12 Palmi) $6,_{491}$. Mailand (= 6 Piedi) $8,_{320}$. I de nye lombardiske Maal = 2½ Metri = $7,_{965}$.

Trachéer, s. Aanderør. — **Trachinus**, s. Fjæsing. — **Trachypterus**, s. Baagmær.

Trachyt er en sædvanligviis graa, mere eller mindre porøs, vulcansk Bjergart, hvis Hovedbestanddeel er glasagtig Feldspath (Sanidin). Den danner kegle- og kuppelformede Bjerge og har en betydelig Udbredelse, navnlig i Andesbjergene, Ararat, Auvergne, Siebengebirge, det

Digitized by Google

græske Archipelag og mange andre vulcanske Bjerge. Den anvendes undertiden til Bygningsarbeider; saaledes er f. Ex. en stor Deel af Domkirken i Köln opbygget af denne Steenart.

Tractariere (Tractarians) kaldes Puseyiterne (s. Pusey) i Anledning af den Række Afhandlinger, hvormed de begyndte deres Virksomhed, hvilke udkom under Titlen „Tracts for the Times" (90 Numere).

Tractat (lat.) kaldes en mellem to eller flere Stater afsluttet Overeenskomst.

Tradition (lat.), d. e. Overlevering, kaldes efter den katholske Kirkelære den mundtlig opbevarede, ikke opskrevne Underviisning, ved hvilken Christus og Apostlene have veiledet den christelige Kirke, og som fra den første christelige Tid ved Inspiration er bleven nafbrudt fortsat. Medens den katholske Kirke stiller T. ved Siden af den hellige Skrift og, da Kirken er Skriftens Fortolker, egentlig over Skriften, erkjendte Reformationen den hellige Skrift som den øverste Kundskabskilde for christelig Lære, Tro og Levnet.

Traditorer (lat.) kaldtes de Christne, som paa Forfølgelsernes Tid gjorde sig skyldige i den Brøde at udlevere hellige Bøger og Redskaber til den hedenske Øvrighed.

Trafalgar, Cap, Forbjerg i den spanske Provinds Sevilla, ved Middelhavet, er blevet historisk berømt ved det efter samme benævnede Søslag d. 22de Octbr. 1805, i hvilket Englænderne under Nelson vandt en glimrende Seier over de Franske under Villeneuve.

Traganth, Tragacanthgummi, faaes af flere Arter Astragalus (s. d. A.), der voxe i Syrien, Persien og flere Steder, især naar Barken beskadiges og Planten faaer megen Fugtighed, hvorved T., der stærkt udsvulmer med Vand, trænges ud, undertiden sprængende Barken. Den skal være opstaaet i Planten ved en Omdannelse af Marvstraalernes Celler, og man kan ved Undersøgelse af T. finde hele Lag af Cellestof og derfra alle Overgange lige til fuldkommen klar Plantesliim. Dette udgjør i Reglen Hovedmassen i T., dog findes ogsaa gjerne noget opløseligt Gummi, lidt Meelstof og Cellestof deri. T. er gjennemskinnende, hornagtig, seig, ufarvet eller gnulagtig indtil brunn. Med Vand svulmer den ud til en seig, stiv Sliim, uden at Hovedmassen egentlig opløses; s. Plantesliim. Den bruges lidet i Apotheket, af Conditorer, til Appretur o. s. v. I Handelen gaaer der flere Sorter: Smyrnatraganth, Moreatraganth (Ormetraganth) og syrisk T., den sidste er mørkegnul, næsten brunn.

Tragoedie (gr., egl. Bukkesang, forbi Personerne i Choret vare tildeels udklædte som de bukkefodede Satyrer, der hørte til Bacchus's Følge, efter Andre forbi der offredes en Buk til Bacchus) er et Drama (s. d. A.), som fremstiller en ophøiet Handling, ved hvilken Ideen om det Oversjordiske vækkes; den er saaledes ikke nødvendig eensbetydende med Sørgespil, til hvilket udfordres, at Heltens Kraft bukker under, sædvanlig ved hans Død, altsaa at Udfaldet er sørgeligt. I den antike (græske) T. stræbtes blot efter grandiøs Storhed, Personerne vare derfor Guder og Heroer (selv i de nyere T. er Stoffet dog altid taget fra Livets og Samfundets høiere Regioner, en borgerlig T. er kun af Enkelte — f. Ex. Schiller i „Kabale und Liebe" — forsøgt og uden Held). Knuden er hos de Gamle simpel, det Interessante ved Spænding og Overraskelse fattes; imedens de nyere T. stræbe at forberede Katastrophen ved Stykkets hele Gang, hidføres denne i de gamle ofte temmelig pludselig (ved en deux ex machina, en Guds Mellemkomst). Endelig var Choret (s. d. A.) en væsentlig Bestanddeel i den græske T., hvilken kun enkelte Nyere (Schiller i „Braut von Messina", Oehlenschläger i „Longobarderne") have forsøgt at gjenoptage. — Blandt Forfattere af T. nævne vi i Oldtiden: Æschylos, Sophokles og Euripides; i den nyere Tid: Corneille, Racine; Shakspeare; Lessing, Schiller; Oehlenschläger samt Ewald, Samsøe, Hauch, Ingemann.

Tragopogon, Gedeskjæg, en Planteslægt af de Kurvblomstredes Familie, er temmelig anseelige Urter med lange og smalle, fra en bred omfattende Basis efterhaanden langt tilspidsede Blade, store Blomsterkurve med gule eller violette, tungedannede Kroner og Skalfrugter med et langt Næb og en stor fjerformet Fnok. T. pratense (Eng-G.), med gule Kurve, er en af vore almindeligste vildtvoxende Planter, navnlig ved Veigrøfter.

Tragulus, s. Dvergbjort.

Train er det almindelige Navn for alle de til en Armee hørende Kjøretøier, der føre Ammunition, Bagage, Proviant ell. desl. Trainkudske, Trainsoldater, Trainførere ere ansatte ved T.; ofte indbefattes under Navnet T. ikke alene selve Kjøretøierne, men ogsaa de til disse hørende Personer og Heste. — Trainconstabel, s. Constabel. — Trainkudsk bruges ofte, foruden i sin almindelige Betydning, som eensbetydende med Militairarbeider, ɔ: en Person, der paa Grund af Legemsfeil eller for ringe Høide er udskreven til en lettere Tjeneste end den, som fordres af Combattanterne i de forskjellige Vaabenarter, f. Ex. til Tjeneste ved Ambulancer, Sygehuse, Hestepasning o. s. v.

Trait, Strich, er et schweizisk Længdemaal = $\frac{1}{10}$ Linie = 0,$_{1276}$ danske Linier.

Trajansvolden kaldes en af Romerne under Keiser Trajan anlagt Befæstningslinie i det nuværende Dobrudscha (i Oldtiden en Deel af Moesia superior). Den strækker sig 8 M. langt fra Czernawoda til Kustendsche, bestaaer af en 8—10, paa nogle Steder 18 F. høi Jordvold og spillede atter en Rolle i den orientalske Krig 1854.

Trajanus (Marcus Ulpius), romersk Keiser fra 98—117 e. Chr., var af spansk Herkomst; han blev Consul 91, adopteret af Nerva 97 og udnævnt til Medregent og efter dennes Død (98) til Keiser. Han var en af Roms fortrinligste Keisere, hvorfor han hædredes med Tilnavnet Optimus. Efter T. blev den pragtfuldeste af Roms offentlige Pladser kaldet Forum Trajani, og til Ære for ham den endnu existerende Trajanssøile opreist. Han døde paa et Felttog mod Arabien i Selinus i Cilicien d. 11te Aug. 117. Hans Efterfølger var Hadrianus.

Tralles (Johan Georg), Physiker og Mathematiker, født 1764, blev 1810 Professor i Berlin og døde 1822. Han gjorde sig meest bekjendt ved Constructionen af et Alkoholometer til Maa-

Digitized by Google

ling af Viinaandens Styrke, der efter dette angives procentviis efter Maal; s. Alkoholometer.

Trame er egentlig det franske Navn paa Islæt (s. d. A.), men T. (eller Tramsilke) bruges særlig til at betegne den til Islæt bestemte, svagere og løsere snoede Silke.

Tran er det almindelige Navn for de olieagtige Fedtstoffer, man vinder af Søedyrene, som Hvaler, Robber, Sælhunde, forskjellige Fisk o. s. v., og som enten udflyder af sig selv, eller (næsten altid) udsmeltes ved Varmen af disses Spæk. Foruden de sædvanlige Fedtstoffer (som Stearin, Elain o. s. v.) indeholder T. hyppig lidt Spermacet og forskjellige Ureenligheder, hvorfra den renses ved Raffinering med Svovlsyre, Udvadskning o. s. v. For at befrie den fra Vand og bl. A. gjøre den mere tyktflydende, seig (hvilket man til enkelt Brug, f. Ex. til Smørelser for Læder o. s. v., ønsker, at den skal være) indkoges den undertiden over aaben Ild, til den faaer en passende Consistents; men herved bliver den i Almindelighed tillige meget ildelugtende, idet der let foregaaer en deelviis Destruction af den. Der gaaer flere forskjellige Sorter i Handelen. Torskelevertran s. Levertran.

Tranchee er omtrent eensbetydende med Løbegrav (s. d. A.). — Tranchee-Cavaleer er et forhøiet Angrebsværk, som Beleirerne anlægge i den paa Glaciets Skraaning fremskudte Parallel for fra samme at virke mod dem af Fjendens Tropper, der opholde sig i den dækkede Vei (s. iøvrigt Art. Beleiring).

Trane (Grus) er en Slægt af Vadefugle med overmaade lang Hals og meget lange og tynde Been, men derimod med korte Tæer og Kløer og navnlig med lille Bagtaa og med et temmelig kort, lige Næb; de opholde sig paa Moser og Heder, leve af Plantesøde og Smaadyr, lægge deres Æg paa Jorden og made ikke deres Unger. Flere Arter udmærke sig ved smukke Fjerprydelser, nedhængende Halsfjer, Nakketop og desl. Farverne ere i Almindelighed graalige. Den graae T. (G. cinerea) ruger f. Ex. i de nordlige Strøg af Skandinavien paa de store Mosestrækninger, men flytter i Aug.—Septbr. mod Syd til Middelhavslandene, høit i Luften, selskabelig i Form af et Y, udstødende sit trompetagtige Skrig, der hos Hannen forstærkes af Luftrørets Bugtninger, som sænke sig heelt ned i Brystbenet. Det er en vagtsom og sky Fugl, men klog og interessant i Fangenskab. Paa deres Træk gjøre T. undertiden Skade ved at kaste sig over de dyrkede Marker. I Sydeuropa og Afrika findes Jomfru-T. (G. virgo) og Paafugle-T. (G. pavonina) med smuk Nakketop.

Tranebær, s. Bølle.

Tranekjær er et Slot paa Langeland (i Øens Nørre-Herred) med en hosliggende, flekkelignende By i det efter Slottet benævnte Sogn. Slottet, der ligger paa en høi Bakke ved en Indsø, med en herlig Udsigt til Havet paa begge Sider, er Levningerne af en af Danmarks ældste og stærkeste Borge, som 1355 udholdt en Beleiring af Valdemar Atterdag, men maatte overgive sig til Kongen 1358, fra hvilken Tid det var Sædet for en kongelig Lehnsmand. Nu er T. Hovedsædet i Grevskabet Langeland.

Trankebar (Tranquebar), en tidligere dansk, nu (siden 1845) engelsk Stad paa Koromandelkysten i Dekan, ved Cavery's Munding, har en Missionsanstalt med Bogtrykkeri, nogle Bomulds- og Silkemanufacturer samt endeel Handel. 20,000 Indb. — T. blev anlagt af de Danske 1620 paa et Rajahen af Tanjore afkjøbt District.

Transport, transportere (lat.), s. Cession.

Transscendent (lat.), overskridende, gaaende ud over, kaldes i Philosophien (navnlig den Kantiske) det, der gaaer ud over Erfaringens og den menneskelige Erkjendelses Grændser. Transscendental er grundet i en apriorisk Anskuelse, Forstandskategorie; en t. Kundskab er den, der beskjæftiger sig ikke saa meget med Gjenstandene selv som med en apriorisk Erkjendelse af disse. T.-Philosophien er den blot speculative (aprioriske) Fornufts Philosophie, Systemet af alle den rene Fornufts Grundsætninger. See Kant. — Transcendent Function er den, som ikke er algebraisk (s. d. A.). — Transcendent Ligning er den, som indeholder transcendente Functioner af den ubekjendte Størrelse, f. Ex. $a^x = b$.

Transfiguration (lat.), Forandring, Forvandling, bruges især om Christi Forklarelse paa Bjerget (Matth. 17, Mark. 9, Luk. 9).

Transfusion, Overgydning, betegner i Lægevidenskaben en Operation, hvorved Blodet fra et sundt Menneske indsprøites i den Syges Aarer, for paa denne Maade at supplere hans Blod, f. Ex. efter store Blodtab o. desl.

Transitinstrument er et andet Navn paa Passageinstrument (s. d. A.).

Transmission, s. Drivende Toi.

Transpadansk (lat.) betyder liggende paa hiin Side af Po (Padus); t. Republik s. Cis.

Transpiration (lat.), Hududdunstning, s. Uddunstning og Sveed.

Transplantation (lat.), Omplantning, er den Operation, hvorved Chirurgen omplanter en Legemsdeel til et andet Sted paa Legemet. T. kaldes i Almindelighed plastiske Operationer, idet de foretages for at bøde paa en tilstedeværende Mangel eller Tab af Substants.

Transporteur er en i Grader og Dele af samme inddeelt Halvcirkel, som benyttes til at maale og afsætte Vinkler.

Transsubstantiation, s. Brødforvandling.

Transvaalske Republik, d. e. den hiinsides Vaal eller Kei Gariep (s. Orangefloden) liggende, kaldes en af udvandrede Boers (s. d. A.) fra Caplandet oprettet og 1854 af Englænderne erkjendt Fristat i Sydafrika's indre Høiland, omgiven mod Ø. af Quathlambabjergene, som skille den fra Colonien Natal, mod S. af Floden Vaal eller Kei Gariep, som skiller den fra Oranjerivierrepubliken, mod V. og N. af Floden Limpopo, hiinsides hvilken bo Kaffere og andre Indfødte. Fladeindholdet er c. 3,800 □ M., Indbyggernes Antal 140,000, af hvilke de 40,000 ere Hvide (de Indfødte ere Kaffere, meest af Stammen Mantatis). Det er en 5—7,000 F. over Havet liggende, mod Limpopo skraanende Høislette med ypperlige Græsgange, endeel Skov og Krat og frugtbar Jordbund. Qvægavl er Hovednæringsveien, Agerdyrkning er begyndt hist og her; Levemaaden er fordetmeste patriarchalsk. Forfatningen er republikansk, Folket repræsenteres ved et „Folkeraad" paa 60—70 Mænd, som vælges af alle frie Borgere og samles mindst 4 Gange aarlig.

Digitized by Google

Transversal, Tverlinie, bruges meest om en ret Linie, som skjærer de to Sider af en Trekant og er parallel med den tredie. — Transversalmaalestok, s. Maalestok.

Transversalmaskine, s. Overskjæring.

Transsylvanien, s. Siebenbürgen.

Trap (Otis), Fugleslægt af Vadefuglenes Orden, er temmelig høibenet og langhalset, med plump, kjødfuld Bygning, hønseagtigt Næb og hønseagtige Farver, Fjer, Vinger og Hale samt med strudseagtige Fødder (Løbefødder); de løbe godt, flyve mindre godt, jages og fanges derfor undertiden (den store T.) om Vinteren, naar Vingerne ere frosne, af Kosakkerne til Hest, leve af Plantefrø og friskt Grønt og opholde sig selskabelig paa aabne, ubeboede Sletter, Stepper, Græsmarker, Ørkener o. s. v. I det nordlige Europa er deres Forekomst nuomstunder en Sjeldenhed, derimod ere de talrige paa de aabne Sletter i Sydeuropa, Afrika og Asien; i Amerika mangle de derimod. I dyrkede Egne ynde de især Raps- og Kornmarkerne. Hannerne ere endeel større end Hunnerne og have ofte særegne Fjerprydelser paa Halsen og Hovedet, hvilke mangle hos Hunnen; de leve ogsaa tildeels i Polygamie, og Hannerne kjæmpe om Hunnerne, hvilke alene besørge Æggenes Udrugning og Ungernes Opdragelse. Ligesom Hønsene leve disse for endeel af Insecter; Æggene lægges i Fordybninger paa Jorden. Den store T. (O. tarda) er næsten saa stor som en Kalkun; den rugede fordum om Sommeren paa flere Steder i Skaane, men er nu meget sjelden. Det er en stor og pragtfuld, sky, men selskabelig Fugl. Om Sommeren, da Fjerene ere slidte, flyver den slet, har vanskelig ved at flyve op og løber hellere med udbredte Vinger som en Struds, om Høsten flyver den derimod let og høit; om Vinteren drager den mod S. Den lille T. (O. tetrax) er her i Norden en sjelden og kun tilfældig Gjest; den flyver lettere, men lavt og ligner Agerhønsene i Levemaade.

Trap er en mindre heldig Benævnelse for forskjellige plutoniske Bjergarter, der ere Blandinger af Feldspath og Augit, have en mørkegrøn eller sort Farve og udmærke sig ved deres Haardhed og Seighed. Benævnelsen T. er oprindelig svensk, paa Grund af at Vestergöthlands Bjerge, hvis øverste Deel er dannet af T. (eller rettere Basalt), have en meget charakteristisk Terrasseform.

Trap (Jens Peter), Geheime-Etatsraad og Cabinetssecretair hos Kong Frederik VII, er født d. 19de Septbr. 1810 i Randers og blev dimitteret fra sin Fødebyes lærde Skole 1828. Efter at have taget juridisk Embedsexamen blev han 1834 ansat i Cabinetssecretariatet; 1857 blev han Chef for samme og Kongens Cabinetssecretair. Siden 1842 har T. udgivet den danske Statshaandbog eller „Kgl. dansk Hof- og Statscalender", som under hans Redaction har vundet betydelig, og i de senere Aar har han udgivet et Hovedværk i den danske Topographie, „Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark" (3 Dele, 1858—60), som nu fortsættes med Slesvig.

Trapani, befæstet Stad paa en Halvø paa Siciliens Vestkyst, har nogle Fabriker, Søsaltværker, Skibsfart og Handel. 25,000 Indb. — Den neapolitanske Kong Ferdinand II's yngre Broder Frants de Paula fører Titlen Greve af T.

Trapezium er en retlinet plan Fiirkant, i hvilken det ene Par modstaaende Sider ere parallele, det andet ikke. Ere slet ingen Sider parallele, kaldes det en Trapezoide. Nogle bruge dog ogsaa Trapezium i sidstnævnte Betydning og kalde da den førstnævnte Fiirkant et Paralleltrapezium.

Trapezoide er en retlinet plan Fiirkant, i hvilken ingen af Siderne ere parallele.

Trapezunt (i lingua-Franca Trebisonde, tyrkisk Tarabosari; i Oldtiden Trapezus), Stad i Lilleasien ved det sorte Hav, er en Hovedplads for Handelen imellem Europa og Armenien, Persien samt hele Mellemasien. 20,000 Indb. — T. var i Middelalderen Sædet for et eget, af Alexius Komnenus ved det latinske Keiserdømmes Oprettelse 1204 (s. Byzantinske Rige, I, S. 824, 2den Sp.) stiftet Rige, hvilket Muhammed II gjorde Ende paa (1461). Sign. Fallmerayer „Geschichte des Kaiserthums von T." (1827).

Trapper tjene til at danne Communication mellem lavere og høiere liggende Rum, og komme saaledes især til Anvendelse i Bygninger, for at forbinde de forskjellige Etager med hverandre. De udvendige T. kaldes Fritrapper, aabne eller overbyggede; de indvendige T. benævnes efter deres Anvendelse: Hoved-, Kjelder-, Lofts-, Kjøkken-, Taarn-T. o. s. v. Den Deel af Bygningen, hvori T. befinder sig, kaldes Trapperummet eller Trappehuset. Gaaer T. i sin hele Længde i samme Retning, siges den at have eet Løb; er den brudt i flere Retninger, kaldes den to-, tre- eller fireløbs. Føres den op i Snoninger, benævnes den Vindeltrappe. T. forfærdiges af Steen, Træ eller Jern. Trætrapper dannes enten af lutter massivt udarbeidede Trin (Bloktrin) eller af Planketrin, der indsættes og befæstes i to Sidestykker, Vangerne. I Steen- og Jerntrapper have Trinene sædvanligviis Bloktrinsformen.

Trapperist kaldes en Art Rist med flade Stænger, der ere stillede som Trinene paa en Trappe. Ved Forbrændingen af meget smaa, tørre (d. e. ikke smeltende eller sintrende) Steenkul, der let vilde stoppe Trækket gjennem en almindelig Rist, benyttes T. med Fordeel.

Trappeskiver. Naar en omdreiende Bevægelse skal vexle efter Omstændighederne med større eller mindre Hastighed, bruger man ofte flere Par Remskiver (s. d. A.) af forskjellige Diametre, omvendt ordnede paa den drivende og den drevne Axel; et saadant sammenhængende System kaldes T. De enkelte Skivers Størrelse afpasses saaledes, at Remmen ikke behøver at strammes eller slappes, naar den kastes over paa et andet Par, og at der opnaaes den fornødne Afvexling i Hastigheden; f. Ex. paa den ene Axel Diametrene 5, 4, 3, 2, paa den anden 2, 3, 4, 5. Ved Værktøimaskiner behøves gjerne endnu langt større Afvexling i Hastighederne, og den opnaaes da ved Tilføielsen af 2 Udvexlinger, der kun benyttes, naar Hastigheden skal være meget ringe.

Trappeso eller Scrupolo er en Vægteenhed i Neapel = $0{,}_{8910}$ franske Gram = $0{,}_{2281}$ danske Ovintin.

Digitized by Google

Trappetepper, ogsaa kaldet Natsækketøi, er det modsatte af Tyrolertepper. Den bløde, tvundne Kamgarns Kjede staaer meget tæt i Væven, men udstrammes kun maadelig; den kommer da til at skjule den af 3—4 ikke sammensnoede Hørgarn bestaaende Islæt og danner et paatvers stærkt ribbet Tøi, der helst væves stribet, da større Afvexling kun opnaaes paa Bekostning af Noget af Sammenhængen.

Trappister kaldes Munkene af den overordentlig strenge geistlige Orden, som fremgik af det berømte Abbedie »La Trappe« i Frankrig (Dep. Orne), stiftet af den franske Abbed Rancé (s. d. A.). For at tilbageføre den oprindelige Regel af Cisteaux, paalagde han sine Munke en frygtelig Afholdenhed, der endog nægtede dem Samtalens og Videnskabens Trøst. T. gaae hvidklædte og beskjæftige sig 11 Timer daglig med at bede og læse Messer; om Aftenen grave de paa deres egen Grav. De sove paa Straa og Brædder og iagttage endogsaa overfor hinanden en stedsevarende Taushed, der kun afbrydes ved Hilsenen Memento mori! (Husk, at Du skal døe). Desuden fordres exempelløse Hudflettelser. Ved alt dette er T.s Regel den strengeste af alle Munkeregler. En qvindelig Trappistorden blev stiftet af Prindsesse Louise af Condé i Clacet i Frankrig. Enkelte Colonier af T. opstode i Italien, Storbritannien, Tydskland og Amerika. Slgn. Ritser: „Der Orden der T." (1833); Gaillardin: „Les Trappistes" (2 Bd., 1844). I Aaret 1851 opstod i Bispedømmet Sens i Frankrig en Orden af **Trappistpræster**, som følge »la Trappe«'s Orden, men ansee sig fritagne for den stedsevarende Taushed og prædike i den katholske Missions Tjeneste.

Tras, en Art Tuf (s. d. A.), er en guulagtig, vulcansk Bjergart, der ofte kan være ganske jordagtig og indeholde Brudstykker af Pimpsteen. I Omegnen af Andernach ved Rhinen kan man see, hvorledes den som en vulcansk Slammasse har udbredt sig og fyldt flere af de derværende Dalstrøg. Den anvendes nu meest, blandet med Kalk, som hydraulisk Mørtel til Vandbygningsarbeider. Det er denne Steen (Tufsteen) fra Andernach, der i det 11te og 12te Aarh. almindelig benyttedes, især i Rhinegnene og Holland, som Bygningsmateriale til Kirker og Borge, ja førtes endog heelt op i Slesvig og Jylland, hvor vi finde den anvendt i Domkirken i Ribe og mange af de nærliggende Landsbykirker.

Trasimenersøen (Lacus Trasimenus), nu Lago di Perugia, Indsø i Toscana, er bekjendt i Historien ved det Nederlag, som Hannibal her 217 f. Chr. tilføiede Romerne under **C. Flaminius**.

Tras os Montes (d. e. hiinsides Bjergene), Provinds i det nordlige Portugal, omgiven mod N. og Ø. af Spanien, mod S. af Beira, mod V. af Prov. Minho, er 190 □ M. stor med 300,000 Indb. Hovedstaden er Braganza. Om den naturlige Beskaffenhed s. **Portugal**.

Trassat (Vexelbetaler) er den, som af Udstederen af en Vexel anmodes om at betale Vexlens paalydende Beløb. Først naar han har accepteret Vexlen, er han forpligtet efter Vexelretten; om T.s Forpligtelse til at acceptere en Vexel giver Forordn. 18de Mai 1825 Bestemmelser i §§ 21 og 26. — **Trassent** kaldes den, der trasserer (udsteder) en Vexel, og som under de strenge Love, som Vexelretten hjemler, forpligter sig til at lade Vexelens Beløb udbetale til en bestemt Tid. T.s Forpligtelser omtales i Forordn. af 18de Mai 1825 § 1.

Trasteveriner (d. e. hiinsides Tiberen Boende) kaldes Beboerne af Trastevere, den paa høire Side af Tiberen liggende Deel af Rom, hvilke paastaae fortrinsviis at være Efterkommere af de gamle Romere.

Traun, Flod i Østerrig, udspringer ved Foden af de steierske Alper i Steiermark, danner Indsøen **Traunsee** og falder efter et Løb af 24 M. nedenfor Linz i Donau.

Travancore hedder en henved 200 □ M. stor britisk Vasalstat i den sydvestlige Deel af Forindien; Hovedstaden er Trivanderam.

Trave er en Flod i Holsteen, der udspringer i Wagrien, løber i sydvestlig Retning ud i Warder-Sø, derpaa mod S. forbi Segeberg og Travendal til Oldeslohe, derfra mod N. O. til Lübeck, hvor den optager den lille fra Ratzeburger-Sø kommende Flod Wackenitz, og løber ud i Østersøen (Neustadt-Bugten) ved Travemünde. Dens Længde er 14 M.; den staaer ved Stecknitz og Stecknitzer-Kanalen i Forbindelse med Elben.

Travemünde, Stad ved Trave's Udløb i Østersøen i Fristaten Lübecks District, er at betragte som Lübecks Havn for større Skibe og har Søbade. 2,000 Indb.

Traventhal eller **Travendal** er et Slot i Holsteen ved Traves venstre Bred, lidt S. for Segeberg. Det tilhørte under Delingerne Hertugerne af Holsteen-Plön, og tjener nu til Amthuus. T. er mærkeligt af Fredslutningen imellem Danmark og Hertugen af Holsteen-Gottorp d. 18de August 1700, og af den kongelige Families og Struensees Ophold i Sommeren 1770, hvorved Planen blev lagt til den ældre Bernstorffs Fjernelse. — **T. Amt** er $1\frac{1}{2}$ □ M. stort, og havde 1860: 3,597 Indb.; det er forbundet med Reinfeld og Rethwisch Amter.

Traverse er et Brystværn, der er anlagt paatvers af en anden Fæstningslinie for at sikkre denne mod at beskydes efter Længden eller fra Siden. T. anvendes ogsaa undertiden paa andre Steder for at forskaffe Dækning; ofte er det derhos hensigtsmæssigt at anbringe de for Værkerne nødvendige Magasiner i dem.

Travertin er et i Italien anvendt Udtryk for Kalksinter, der afsættes af mange kalkholdige Kilder, naar Kulsyren, som har holdt den kulsure Kalk opløst, undviger. Den findes i dette Land i mægtige Lag, navnlig ved Tivoli i Nærheden af Rom, og ikke faa af denne Byes vigtigste Pragtbygninger, som Peterskirken, Colosseum o. fl. a., ere opførte af denne Steenart.

Travnik, Stad i Bosnien, har et Citadel. 10,000 Indb.

Trebbia, Flod i Norditalien, udspringer N. O. for Genua paa Apenninerne og falder efter et Løb af $12\frac{1}{2}$ M. ved Piacenza i Po. Den heed i Oldtiden Trebia; ved samme slog Hannibal 218 f. Chr. Romerne under P. Cornelius Scipio og Tib. Sempronius Longus.

Trebisonde, s. **Trapezunt**.

Trebonius (Cajus) var en Yndling af Cæsar, men sluttede sig desuagtet til dennes Mordere.

Digitized by Google

Paa et Tog til Syrien blev han 43 f. Chr. dræbt i Smyrna af Dolabella.

Trecapitelstriden kaldes en heftig dogmatisk Strid i den christne Kirke i Midten af det 6te Aarh. Keiserinde Theodora indbildte Keiser Justinian, at de misfornøiede Monophysiter uden Vanskelighed kunde tilfredsstilles og forsones med Kirken, naar Keiseren udtalte en Fordømmelsesdom over Hovedmændene for den antiochenske Skole, Theodor af Mopsvestia, Theodoret af Cyrus og Ibas af Edessa. Justinian fordømte derpaa hine Kirkelæreres under 3 Capitler (tria capitula) sammenfattede Vildfarelser (544). Monophysiterne glædede sig ved denne Fordømmelse, uden derfor at forene sig med den katholske Kirke. Katholikerne ansaae det for en Krænkelse af Conciliet i Chalcedon, som havde erklæret Theodoret og Ibas for rettroende. For at undertrykke denne Modsætning sammenkaldte Justinian det 5te oekumeniske Concilium i Constantinopel 553, der stadfæstede Keiserens Fordømmelse.

Tredeling, Vinkelens, (Trisectio anguli) er den Opgave, at dele en Vinkel i 3 lige store Dele ved geometrisk Construction, d. e. med Passer og Lineal. Denne Opgave har fra de ældste Tider beskjæftiget Mathematikerne. Den er endnu ikke bleven løst, og dens Opløsning er ogsaa praktisk overflødig, da Delingen paa andre Maader kan udføres med samme Nøiagtighed, som om det skete ved geometrisk Construction.

Trediveaarskrigen (1618—48) bærer kun forsaavidt med Rette dette Navn, som den varede i 30 Aar; ellers vexlede saavel de krigførende Partier for en Deel, som de Øiemed og Spørgsmaal, for hvis Skyld den førtes, saa meget, at den egentlig blev til flere Krige. Den var fra først af mere en Religionskrig — idet der stræbes om Protestanternes Troesfrihed og borgerlige Stilling — end en politisk; siden blev Forholdet omvendt, da Keiserens Stilling til Rigsstænderne og tillige de fremmede deeltagende Magters politiske Interesser — Frankrigs Skinsyge mod det habsburgske Huus, Sverrigs Bestræbelse efter at vinde Indflydelse i Tydskland og i hele Europa — kom med i Spillet. Da de enkelte Begivenheder allerede for en stor Deel ere fortalte under Artt. Bøhmen, Frederik V, Christian IV, Gustav Adolph o. fl., give vi her kun en kort Oversigt over Krigens Gang. T. udbrød 1618, da Bøhmerne i Prag kastede de keiserlige Gesandter ud af Vinduet i Slottet og derpaa, af Frygt for den strengkatholske Ferdinand II, valgte Kurfyrst Frederik V af Pfalz til Konge. Den katholske Ligue forbandt sig med Keiseren imod Frederik og de øvrige, ved Uenighed svækkede protestantiske Fyrster, og Slaget ved Prag d. 8de Novbr. 1620 gjorde en brat Ende paa Frederiks („Vinterkongens") Kongedrøm. Ogsaa Pfalz erobredes af Tilly o. A.; Liguens Hær under Tilly og Keiserens under Wallenstein forfulgte de adspredte Protestanter op i det nordlige Tydskland; kun Greven af Mansfeld (s. d. A.) gjorde kraftig Modstand, men kunde ikke bringe det til Mere end heldige Streiftog. Christian IV af Danmark søgte forgjeves at opretholde sine Troesbrødres Sag; efter Nederlaget ved Lutter am Barenberg (1626) angrebes hans egne Lande af Wallenstein, og ved Freden i Lübeck (1629) maatte han overlade Protestanterne i Tydskland til deres tunge Skjebne. Keiseren spillede nu Herre og udstedte Restitutionsedictet (s. d. A.) af 6te Marts 1629. Selv de katholske Rigsstænder frygtede dog nu Keiserens Overmagt; denne maatte opgive Wallenstein (1630), og Gustav Adolph af Sverrig gav Sagerne en anden Vending. Vel kunde han ikke hindre Magdeburgs Erobring og gruelige Ødelæggelse (1631), men dette hevnede han siden (17de Septbr.) ved Breitenfeld ved Leipzig. Da Wallenstein efter Tilly's Død havde faaet Commandoen, stormede Gustav forgjeves hans befæstede Leir ved Nürnberg, og kjøbte noget efter Seiren ved Lützen med sin Død (6te Novbr. 1832). Efter hans Død fortsatte de Svenske under Generalerne Baner, Horn, Torstenson, Wrangel, Königsmark o. Fl. Krigen i det Hele med Held. Wallenstein dræbtes i Eger (1634); Keiseren seirede ved Nördlingen (6te Septbr. 1634), men nu tog Frankrig Deel i Krigen og bemægtigede sig, efter Bernhard af Sachsen-Weimars Død (1639), det af ham erobrede Elsaß. Krigen fortsattes endnu længe med afvexlende Lykke. Landet leed uhyre ved den Tids umenneskelige Krigsførelse, hele Strækninger laae øde, Hunger og Sygdomme bortreve i tusindviis den af Krigen endnu skaanede Befolkning, og man antager, at henved 10 Mill. Mennesker mistede Livet under denne skrækkelige Krig, som satte Tydsklands Culturudvikling for lang Tid tilbage og forvildede Folket, saa at Usædelighed og Raahed tiltoge i en forfærdelig Grad. Omsider endtes den 1648 ved Freden i Osnabrück og Münster eller den westphalske Fred (24de Octbr. 1648).

Denne Fredslutning begrundede en ny Territorial- og Retstilstand i Tydskland og for en Deel i hele Europa, og indtager derfor en vigtig Plads i den europæiske Kirke- og Statsrets Historie. Dens Hovedbetingelser vare deels af kirkelig, deels af politisk Natur. I kirkelig Henseende blev den i Forliget i Passau og Religionsfreden i Augsburg indrømmede frie Religionsøvelse og Retslighed for Lutheranerne bekræftet og udstrakt til de Reformeerte; det „geistlige Forbehold", efter hvilket geistlige Godser, naar Besidderne gik over til den protestantiske Kirke, skulde forblive ved den katholske, ophævedes, og den factiske Tilstand i Aaret 1624 i den Henseende antagen som Norm. I politisk Henseende erholdt Sverrig Forpommern tilligemed Rügen, Wismar, de seculariserede Bispedømmer Bremen og Verden, og indtraadte for disse Landes Vedkommende som tydsk Rigsstand. Frankrig fik Metz, Toul og Verdun, Breisach og hele Elsaß. Kurbrandenburg fik, til Erstatning for Pommern, de seculariserede Bispedømmer Minden, Halberstadt, Cammin og Erkebispedømmet Magdeburg. Forskjellige andre tydske Fyrster erholdt seculariserede geistlige Stiftelsers Eiendomme; ellers skulde Alt, hvad der under Krigen var frataget de tidligere Besiddere, tilbagegives. Nederlandene og Schweitz erkjendtes som europæiske Stater. Keiseren skulde i Fremtiden kun efter Afstemning af alle tydske Rigsstænder kunne tage Beslutning om Krig og Fred, Skattepaalæg, Troppeudskrivning, Forbund o.

Digitized by Google

desl., følgelig erholdt de tydske Fyrster, istedetfor en raadgivende, en besluttende Stemme og tillige en formelig Bekræftelse af deres Souverainitet med Ret til at forhandle med hinanden og med fremmede Fyrster, „saavidt ikke Keiser og Rige lede noget derved". — Sml. „Geschichte des dreißigjährigen Krieges" af Schiller (1802), Flathe (1840—41), Mebold (1840), Söltl („Der Religionskrieg in Deutschland", 1840), Barthold (1842—43); Heilmann („Ueber das Kriegswesen im dreiß. Kriege", 1851).

Tredækker kaldes de største Krigsskibe, der, foruden det øverste Dæk, have endnu 3 lukkede Dæk med Kanoner. Antallet af Kanoner er imellem 101 og 120 og med en Besætning af 800 til 1200 Mand.

Treenighed, Trefoldighed, Trinitet. I Christendommen har Gud aabenbaret sig som den treenige Gud, d. e. som Gud, der ved sig selv forsoner den frafaldne Menneskeslægt med sig selv. Derfor er Troen paa den treenige Gud væsentlig Eet med Troen paa Forsoningen, og derfor er den i det gamle Testamente kun antydet, forsaavidt som Troen paa Forsoningen havde en typisk Fremstilling i Offrene. Først i det nye Testamente er den aabenbaret, ikke videnskabelig som Lære om den hellige T., men factisk derved, at de 3 guddommelige Personer aabenbare sig i Forløsningsværket efter deres forskjellige Virksomhed. Gud aabenbarer sig som Faderen, der har besluttet Forløsningen, som Sønnen, der fuldbyrder den, og som den Helligaand, der til alle Tider meddeler Kirken det nye guddommelige Liv. Derfor er som kort Indbegreb af Christendommen Troen paa Faderen, Sønnen og den Helligaand udtalt i Daabsformularen. Opfattelsen af T. som Lære blev Kirken overladt. Den uddannede sig i Daabsformularen, der udvikledes til det apostoliske Symbolum, i Modsætning til Ebioniterne, som fornægtede den guddommelige Natur i Christus, til Sabellianerne, der kun betragtede de guddommelige Personer som forskjellige Virkningsmaader af Guddommen. Altid var det en Troessætning i Kirken, at Sønnen og den Helligaand vare udgaaede af Faderens Væsen; allerede Tertullian betegnede dette Forhold som en T., og da Arius erklærede Sønnen for kun at være den første Skabning, som havde skabt Verden, udtaltes i Modsætning til ham i Nicæa 325, at Sønnen var af samme Væsen som Faderen, og denne Lære forsvaredes imod Semiarianerne, der kun antoge en Væsenslighed; og imod Pneumatomacherne bekjendtes i Constantinopel 381, at det Samme ogsaa gjaldt om den Helligaand. Fornemmelig af Augustinus blev det indre Forhold mellem de 3 Personer i Guddommen fuldendt i Lærebegrebet om T., som nødvendig Slutning af, at der kun er een Gud, som i Christendommen har aabenbaret sig i 3 Personer. I den romerske Kirke lærte man, at den Helligaand udgik ogsaa fra Sønnen (filioque), og fra det 8de Aarh. føiede man mod den græske Kirkes Indsigelse dette til i det nicæanske Symbol. Det hele Lærebegreb blev nedlagt i det athanasianske Symbol, uforandret optaget i den evangeliske Kirkes symbolske Bøger og forsvaret som den rettroende Christenheds helligste Mysterium imod alle Modsætninger.

Trehannede, s. Triandria. — **Trehunnede**, s. Trigynia.

Treilhard eller **Trelliard** (Jean Baptiste, Greve af), fransk Statsmand, født 1742, var Advocat ved Parlementet i Paris, blev 1789 Medlem af Stænderforsamlingen og stemte her med Fremskridtspartiet, men hørte dog til de Moderate. Efter Directoirets Oprettelse blev han Præsident for de Femhundredes Raad, brugtes derpaa i flere diplomatiske Sendelser, blev 1799 Medlem af Directoriet, men maatte kort efter træde tilbage, og understøttede Napoleon d. 18de Brumaire, hvorefter han hørte til dennes troe Tilhængere. Keiseren ophøiede T. til Greve og Statsraad; han havde stor Andeel i Udarbeidelsen af Code Napoléon og døde d. 1ste Decbr. 1810.

Trekant (lat. triangulum) er i sin sædvanlige Betydning en af 3 rette Linier begrændset Figur. Efter Sidernes Beskaffenhed er den enten ligesidet eller ligebenet eller uligesidet. Med Hensyn til Vinklerne er den enten retvinklet, stumpvinklet eller spidsvinklet. T. er den simpleste af alle retlinede Figurer. Naar 3 af dens 6 Stykker ere givne (deriblandt dog en Side), ere de andre derved bestemte og hele T. Den sædvanlige Fremgangsmaade, naar man søger en ret Linie eller en Vinkel, er derfor (i alt Fald ved Hjelpelinier) at tilveiebringe en T., som indeholder den søgte Størrelse, og i hvilken 3 Stykker kunne blive bekjendte. En T.s Fladeindhold er det halve Product af Grundlinie og Høide, idet Grundlinien er en hvilkensomhelst af Siderne, og Høiden er Perpendiculæren paa Grundlinien fra den modstaaende Vinkelspids. Er f. Ex. Grundlinien = 3 Alen og Høiden = 2 Alen 10 Tommer, da er Indholdet $\frac{1}{2} . 72 . 58 = 2088$ □ Tommer = 3 Alen 360 Tommer □. Herved findes tillige Indholdet af enhver retlinet Figur, nemlig ved at inddele den i T. og beregne Indholdet af hver T. for sig. — Om sphæriske Trekanter s. d. A.

Trekantede Tal, s. Figurerede Tal.

Trekanten (triangulum majus) er et Stjernebillede paa den nordlige Himmel, imellem Perseus og Andromeda, men noget nedenfor dem. Det bestaaer af 3 temmelig klare Stjerner og nogle mindre. Omtrent d. 20de Octbr. er det i Syd ved Midnat, d. 20de Novbr. Kl. 10, d. 20de Decbr. Kl. 8 o. s. v., i en Høide af 66 Grader over Horizonten. Billedet skal være et Symbol paa Sicilien eller ogsaa paa Nildelta. — Den lille T. (triangulum minus) er et ubetydeligt Stjernebillede, tæt Østen for den store.

Trekongeforbundet, s. Tydsklands Historie.

Tre Konger (hellige), s. Hellige tre Konger.

Tremarksmand kaldes den, der er idømt Tremarksstraf, en i den ældre danske Lovgivning for mange Forbrydelser og indtil den nyeste Tid endnu for Æreformærmelser foreskreven Straf, der imidlertid nu kan betragtes som ophævet, og som bestod i en Bøde af 3 Mark, der medførte Æreløshed.

Trematoda, s. Igle.

Digitized by Google

Tremolit er et hvidt eller graat Mineral, en Art Hornblende (s. d. A.), som forekommer i Sverrig, Alperne o. fl. St.

Tremolo (ital.) betyder Zittren, Bæven. At tremolere er at lade Stemmen bæve. Tremulant er et Orgelregister, som bringer Tonen til at bæve.

Tremsbüttel er et Amt i det sydlige Holsteen, som staaer under Amtmanden i Reinbeck. Det er $1\frac{3}{8}$ □ M. stort, og havde 1860: 4,634 Indb.

Trenck (Franz, Friherre af), født 1714 i Reggio i Calabrien, traadte 17 Aar gammel i østerrigsk Tjeneste, derpaa i russisk, hvor han formedelst Subordinationsforseelser blev dømt fra Livet, men ved Münnichs Forbøn slap med flere Aars Fæstningsarbeide. Paa sine Godser i Slavonien gjorde han sig fortjent ved Røverbanders Udryddelse. Under den østerrigske Arvefølgekrig (1740—48) udrustede han paa egen Bekostning et Regiment Pandurer og førte det som dets Oberst mod Preusserne i Schlesien. Han og hans Folk udmærkede sig ligesaa meget ved dristig Tapperhed som ved barbarisk Vildhed og umenneskelige Udsvævelser og Voldsomheder. Omsider blev han tiltalt herfor og for Insurbordination og døde som Fange paa Fæstningen Spielberg i Mähren 1749. T. var en klog, tapper og dannet Mand, men et moralsk Uhyre. — Friedrich T., Fætter til den Foregaaende, født 1726 i Königsberg, fra 1744 Ordonnantsofficeer hos Frederik II, blev af ubekjendte Grunde (efter Nogle skal han have havt en Kjærlighedsforstaaelse med Prindsesse Amalie) fængslet i Fæstningen Glatz, hvorfra han 1747 flygtede og gik i østerrigsk Tjeneste. Paa et Besøg i Danzig (1753) blev T., skjøndt keiserlig Ritmester, fængslet og ført til Magdeburg, hvor han efter nogle Forsøg til Flugt (hvilke han dog ogsaa siden fortsatte med en mærkværdig Snildhed og Udholdenhed) blev behandlet overmaade haardt. Omsider blev han frigiven (1763), gjorde forskjellige Reiser, brugtes af Maria Theresia i nogle hemmelige Sendelser og levede en Tidlang paa et Gods i Ungarn. Ved den franske Revolutions Udbrud drev hans urolige Aand ham til Paris, hvor Robespierre lod ham, som foregiven Udsending fra fremmede Magter, guillotinere i Juli 1794. T.'s Autobiographie (udgivet 1786) indeholder uden tvivl endeel Overdrivelser.

Trendelenburg (Friedrich Adolf), tydsk Philosoph, født d. 30te Novbr. 1802 i Eutin, har siden 1833 været Professor ved Universitetet i Berlin og især beskjæftiget sig med Studiet af Aristoteles. Hans vigtigste Skrifter ere: „Elementa logices Aristoteleæ" (1837); „Geschichte der Kategorienlehre" (1846); „Logische Untersuchungen" (1840).

Trending er et ikke ualmindeligt Navn for Kjeden (s. d. A.) i vævede Sager, ligesom Kjedeskjæringen kaldes at trende.

Trent, s. Humber.

Trenton, Hovedstad i den nordamerikanske Fristat Ny-Jersey, ved Delavare, har Garverier, Bomuldsvæverier, Staalfabriker og levende Handel. 12,000 Indb.

Trentham Hall er Hertugen af Sutherlands Eiendom i Stafford-Shire, og der findes et af de skjønneste og kostbareste Haveanlæg, ligesom et af de meest storartede Gartnerier i Europa.

Trepanation er en chirurgisk Operation, hvorved man udsauger et Knokkelstykke, for at skaffe sig Adgang til Knokkelens Indre eller til den Hulhed, som den indeslutter. Den foretages i Almindelighed paa Hjerneskallen, for at bortskaffe fremmede Legemer eller Vædskeansamlinger under Hjerneskallens Knokler, med et Instrument, som kaldes Trepan eller Trephine. Det er under alle Omstændigheder en meget farlig Operation.

Trepang, s. Søpølse.

Treplansvinkel eller triedrisk Vinkel er det Samme som et tresidet Hjørne; s. Hjørne.

Treschow (Niels), norsk Philosoph og Statsmand, blev født i Drammen d. 5te Septbr. 1751. Opdragen i den mähriske Brødremenigheds Grundsætninger, hvortil hans Forældre bekjendte sig, kom han, efter privat Forberedelse, til Kjøbenhavns Universitet 1766 og havde først bestemt sig for det theologiske Studium, men blev mere og mere tiltrukken af Philosophie og Philologie og tog derfor ingen theologisk Attestats, men meldte sig istedet derfor til Magisterconferents. Kort efter at have bestaaet denne, ansattes han (1774) som Conrector ved Trondhjems Latinskole, blev 1780 Rector i Helsingør og 1789 Rector i Christiania, hvor han i Vinteren 1796—97 for et stort Auditorium holdt Forelæsninger over den kantiske Philosophie. Aaret efter reiste han til Kjøbenhavn for at virke for den Plan, at udvide Christianias Kathedralskole til et Slags Mellemled mellem de sædvanlige Latinskoler og Universitetet. Denne Plan strandede; men T., der imidlertid havde gjort sig bekjendt med flere videnskabelige Arbeider og var creeret til Doctor theologiæ, blev 1803 kaldet til Professor i Philosophien ved Kjøbenhavns Universitet og opnaaede snart som akademisk Lærer almindelig Agtelse og Yndest. Da den gjenvakte norske Universitetsplan endelig var trængt igjennem ved det kongelige Stiftelsesdecret af 2den Septbr. 1811, blev T., tilligemed Rosenkrantz, Wedel-Jarlsberg, Bech og A. B. Rothe sat i en Commission for at udarbeide Indstilling angaaende det nye Universitets Organisation, og gik efter fuldendt Hverv som dets første Professor til Christiania, hvor han holdt Indvielsestalen d. 5te Juli 1813, ligesom han umiddelbart derefter begyndte at holde philosophiske Forelæsninger. Han var tillige udnævnt til brevvexlende Medlem af Universitetsdirectionen i Sager angaaende det norske Universitet og det lærde Skolevæsen i Norge. I de snart paafølgende politiske Forhandlinger i Anledning af Rigernes Adskillelse tog T. en ikke uvæsentlig Deel, iblandt Andet som tilkaldt ved Eidsvold-Mødet d. 16de Febr. 1814. I Octbr. 1814 tog han som Repræsentant for Christiania Sæde paa det overordentlige Storthing, modtog, som Formand i den dertil valgte Comitee, Kong Christian Frederiks Thronafsigelse, forfegtede i Thinget Carl XIV's Valg til norsk Konge og var Medlem af en Comitee til at underhandle med de svenske Udsendinger. Den 16de Novbr. 1814 blev han udnævnt til Medlem af den nye norske Regjering og overtog Departementet for Kirke- og Underviisningsvæsenet. I denne Stilling (under

Digitized by Google

hvilken han atter, ved en Universitetsvacance i 1823 og 1824, holdt philosophiske Forelæsninger) blev han til 1826, da han søgte sin Afsked for at leve udelukkende for Videnskaberne. Han døde paa Tøien ved Christiania d. 22de Septbr. 1833. T.'s philosophiske Retning maa i det Hele betegnes som eklektisk, tidlig paavirket af engelske og franske Populærphilosopher; dog fandt den mere og mere et Slags Midtpunct i et eiendommelig modificeret „Identitets-System", en Forbindelse af Spiritualisme og Materialisme, af Idealisme og Realisme. Hans Fremstilling er jevn og almeenfattelig, uden flintspundet dialektisk Apparat, og har i sin Tid virket meget og i en forholdsviis viid Kreds til at vække og nære, om ikke egentlig Speculation, saa dog philosophisk Sands og Eftertanke. Hans vigtigste Skrifter ere: „Forelæsninger over den kantiske Philosophie" (1798); „Philosophiske Forsøg" (1805); „Om Philosophiens Natur og Dele" (1811); „Elementar til Historiens Philosophie" (2 Bd., 1811); „Moral for Folk og Stat" (2 Bd., 1811); „Om den menneskelige Natur" (1812); „Logik" (1813); „Lovgivnings-Principer" (2 Bd., 1820—23); „Christendommens Aand" (1828); „Om Gud, Idee- og Sandseverden, et philosophisk Testament" (3 Bd., 1831—32; det sidste Værk indeholder som Fortale en autobiographisk Skizze). *

Tresse, s. Galoner.

Tretalsplanter, s. Monocotyledoneæ.

Treubund (Troskabsforbund) kaldtes en i Tydskland og navnlig i Preussen efter Begivenhederne i Marts 1848 stiftet Forening, som sigtede til at tilbagetrænge de constitutionelle Bestræbelser og opretholde Kongemagten.

Trevirer (lat. Treviri), et celtisk Folk i det belgiske Gallien, boede paa Cæsars Tid ved den nedre Mosel og et Stykke mod Nord langsmed Rhinen. Deres Hovedstad var Augusta Trevirorum (Trier).

Treviso (ital. Trevigi), befæstet Stad i det østerrigske Kronland Venetien, forbunden med Venedig ved en 4½ M. lang Jernbane, har en smuk Kathedralkirke, endeel Manufacturer og Fabriker, Silkeavl og levende Handel. 20,000 Indb. — Staden kom 1388 under Venedig, hvis Skjebne den siden deelte; 1797 blev den erobret af den franske General Mortier, som derfor fik Titlen Hertug af T.

Trevlemund (Amphioxus, Branchiostoma) benævnes den allerlavest staaende Slægt af Fiskeklassen og Hvirveldyrrækken. Det er vandklare, langstrakte, sammentrykte, c. 2" lange Smaafiske med spids Hale, uden Bryst- og Bugfinner, med en svag uparret Finnebræmme omkring Bagenden, uden tydeligt Hoved. Under Legemets spidse Forende ligger den af Trevler omgivne Mundspalte, som fører ind i en forholdsviis stor Mundhule, der tillige fungerer som Gjællehule; paa dens Sider findes nemlig talrige Gjællespalter, gjennem hvilke Vandet flyder ud og bort ad en længere, bagtil anbragt Aabning under Bugen. Hele den øvrige Bygning er saare simpel; der findes en simpel Fordøielseskanal, men ingen Tænder, intet Hjerte og ingen Hjerne; ja Blodet er endogsaa farveløst. Uagtet disse Skabninger saaledes mangle adskillige af de for Hvirveldyrene meest betegnende Organer og Forhold, ere de dog byggede efter Hvirveldyrenes Grundplan. Skelettet antydes af en Bruskstreng (Rygstrengen) og de fra denne udgaaende Hinder, som beskytte Rygmarven og støtte Musklerne; men Knokler findes aldeles ikke, ikke engang en Hjernekasse, da Hjernen ikke er udviklet; baade Rygmarv og Rygstreng ende spidst fortil. Blodet sættes i Bevægelse ved Pulsaarernes Sammentrækninger. Øinene ere næsten usynlige; et Høreredskab er ikke paaviist. Nogle faa Arter af denne mærkelige Slægt, der i sin Tid blev anseet for at være et Bløddyr („Limax" lanceolatus), ere fundne ved flere Verdensdeles Kyster; de leve paa blød Havbund af mikroskopiske Væsener og dyriske Smaadele.

Triandria, Trehannede, kaldes Planterne i det linneiske Systems 3die Klasse, der have 3 frie Støvdragere i en Tvekjønsblomst. Exempler ere de fleste Græsarter, Iris o. fl.

Triangel, s. Trekant.

Triangel er et især i den saakaldte Janitscharmusik brugeligt Slaginstrument, som bestaaer af en i Form af en Trekant bøiet, tynd Staalstav, der hænger frit i et Baand og slaaes med en lille Jernstav.

Trianon hedde 2 keiserlige Lystslotte i Nærheden af Versailles. Store-T., opført af Ludvig XIV for Mad. Maintenon, forfaldt under Revolutionen, men restaureredes af Napoleon. Lille-T., opført af Ludvig XV, hvem det tjente som et Slags Serail, var Marie Antoinettes Yndlingssted; det forfaldt siden, men restaureredes af Napoleon og beboedes deels af hans Søster Pauline, deels af Keiserinde Marie Luise.

Triarier (lat.) kaldtes Kjernetropperne i de gamle romerske Legioner, som udgjorde det tredie Geled i den opstillede Slagorden.

Trias-Gruppen betegner i Geognosien en Række Lagdannelser, der ere yngre end Zechstenen og ældre end Juraformationen, og fremtræder især i det vestlige og nordlige Tydskland med sine tre Underafdelinger: broget Sandsteen, Muslingkalk og Keuper (s. disse Artt.). Den mellemste Afdeling er især rig paa Saltvandsforsteninger. I England og Nordamerika træder „den nye røde Sandsteen" istedetfor T.

Tribonianus var den berømte romerske Retslærde, der af Justinian sattes til at forestaae Udarbeidelsen af den under denne Keiser foretagne Samling af hele den gjeldende Ret, s. Corpus juris civilis. Han døde 546 endnu i sit Livs fulde Kraft og Glands.

Tribun kaldtes hos Romerne oprindelig Forstanderen for en Tribus. Tribuni ærarii var oprindelig Navnet paa en under Qvæstorerne sorterende Magistrat, der havde med Soldens Udbetaling at gjøre; senere betegnedes ved dette Navn Folk af Plebeiernes Klasse med en anseelig Census, der ved den aureliske Lov 70 f. Chr. fik Adgang til at beklæde Domstolene ved Siden af Senatorerne og Ridderne. — Tribuni militum kaldtes de høieste Officerer ved en Legion; ved hver af disse var der oprindelig 3, senere 6 saadanne. Meest bekjendte ere Tribuni plebis (Folketribuner), som have udøvet en høist betydningsfuld Indflydelse paa den romerske Statsforfatnings Udvikling. De bleve for første Gang valgte 494 f. Chr. som Følge af Ple-

Digitized by Google

beiernes Secession til det hellige Bjerg, først 2 og derpaa strax efter Tilbagekomsten 3 til, men fra 457 f. Chr. 10. De bleve valgte for eet Aar og tiltraadte deres Embede d. 10de Decbr. Den dem tilstaaede Intercessionsret, i Kraft af hvilken de ved deres Veto kunde modsætte sig enhver Magistrats Beslutninger ene med Undtagelse af Dictatorens, udvidede de stedse mere og mere; de erholdt Adgang til Senatet, sammenkaldte Folket i Tribut-Comitierne og vare, efterat Forskjellen mellem Patricier og Plebeier var hævet, det samtlige Folks Repræsentanter. Under Keiserne, der tiltog sig selv Tribunicia potestas, blev T.s Magt stedse mere indskrænket og forsvandt endelig ganske i det 5te Aarh. e. Chr.

Tribunal kaldtes hos Romerne den ophøiede Plads, paa hvilken Magistraten, navnlig Prætoren, sad paa sin sella curulis, naar han præsiderede i Domstolen. Ogsaa nutildags bruges Ordet som Betegnelse af en Domstol.

Tribus (lat.) kaldtes i det gamle Rom oprindelig de 3 til forskjellige Folkeslag, Latinerne, Sabinerne og sandsynligviis Etruskerne hørende Stammer, som, efterat de efter Sagnet vare blevne forenede af Romulus, dannede den ældste romerske Stats Grundbestanddele. De havde, hver under sin Forstander, Tribunen, Navnene Ramnes, Tities og Luceres. Denne ældre Tribusinddeling ophævedes ved Servius Tullius, idet han inddeelte Byen i 4 og Landdistrictet i 26 T. eller Districter. 241 f. Chr. var Tallet voxet til 35, og siden den Tid dannedes der ingen nye T.

Tribut var oprindelig Navnet paa de romerske Borgeres af Servius Tullius indførte Formuesskat; i den senere Tid kaldtes fortrinsviis saaledes Provindsernes Afgifter i Modsætning til de romerske Borgeres Skatter. Nu bruges Ordet hovedsagelig om saadanne Afgifter, som overvundne Folkeslag udrede til Seierherren.

Trichina spiralis kaldes en lille Rundorm, der oftere er funden indsluttet i smaa hvide runde Kapsler, af Størrelse som et Naalehoved, i stor Mængde i Musklerne hos Mennesket; den frembringer der gigtagtige Fornemmelser, naar den optræder i stor Mængde endog Lamhed. Da man aldrig havde fundet Andet end uudviklede, kjønsløse Individer i Musklerne hos Mennesket, vidste man ikke, om det maaskee var Unger af en anden Traadormeform, som hos Mennesket ikke kunde komme videre til Udvikling, men vilde døe bort og forkalke, indtil Leuckart ved Fodringsforsøg kom til det Resultat, at de i Tarmkanalen hos Mennesket og forskjellige Dyr komme til Udvikling og blive forplantningsdygtige, samt at deres Unger saa vandre ud fra Tarmen og tage Plads i Muskelsystemet. Naar raat Kjød, der indeholder en større Mængde Trichiner, nydes af Mennesker eller Dyr, ville disse derfor hurtig blive besængte med denne ubehagelige og ofte farlige Parasit, der synes at kunne leve hos meget forskjellige Dyr (Mennesket, Hunden, Kaninen, Svinet, Rotten, Musen, Hønen), men kun kan komme til fuld Udvikling og forplante sig i varmblodige Dyrs Fordøielseskanal. Dens Indvandring fremkalder Betændelse af Tarmen og Bughinden, senere, naar Ynglen vandrer ud i Legemet, Lamhed og Smerter i Musklerne; overvindes dette Stadium af Sygdommen, ville Ormene indkapsle sig og omsider døe uden at medføre anden Skade for den dem husende Organisme.

Trichiurus, s. Baandmakrel.

Trichocephalus, s. Pidskeorm.

Tricot er et Væv, dannet af et System af Traade, ikke som Filet styrket ved en Knude for hver Maske, ikke heller som hæklet Arbeide, dannet ved fortsat Tambourering, hvor enhver enkelt Maske bindes af den næste i samme Række, men saaledes knyttet, at hver enkelt Maske bindes af den tilsvarende i den næste Række. Som bekjendt frembringes T. simplest men langsomt ved Staalpinde, hvormed Maskerne dannes enkeltviis, hurtigere og jevnere ved Maskiner, der danne en heel Rad ad Gangen og derfor maae have ligesaa mange Naale, som der er Masker i en Rad, og mellem hver 2 Naale en Platine af fladt Staalblik med en lille udstaaende Tap (Næse) til at danne en Bugt paa det over Naalene udspændte Garn. Platinerne ere vexelviis „faste“, det er kun bevægelige i Række og Geled, vexelviis løse, saa at de hver for sig kunne slaae ned for at bugte Traaden; de løse Platiner sidde hver paa sin toarmede Vægtstang (Unte) og bringes, ved at en lille Knast, den saakaldte Chevalette, føres ind under Bagenden af Unterne, til een for een at slaae ned og danne en Bugt af dobbelt Dybde, hvorefter de alle løftes, mødes paa Halvveien med de faste Platiner og herefter følges med dem. For at forbinde den nye Maskerække med den forrige, som hænger sammen med det øvrige Væv, have Naalene yderst en Bugt, der ved et Tryk med en Stang tvers over alle Naalene (Pressen) kan lukkes, saa at den danner et Øie og, ved at Trykket ophører, atter aabnes, saa at den danner en Krog. Ved hensigtsmæssige Bevægelser af samtlige Platiner drives de nye Masker ind i Krogene paa de aabne Naale, og naar disse derpaa ere lukkede, skydes den forrige Maskerække udover dem, saa at den hænger een for een i dem; derpaa dannes der atter en Maskerække o. s. v. Ved Afvigelser i det Enkelte kan der tilveiebringes Mønster (Svikler) i T. Til vide Rør af T., f. Ex. til Klokker, saavelsom til store Flader, der kunne klippes itu og syes sammen til Uldtrøier o. fl., dannes nu T. meget paa Circulairstole med radialt udstaaende Naale, hvormed dannes Masker, f. Ex. paa 4 Steder, saa at der under hver Omdreining af Maskinen kan arbeides 4 Rader frem. De enkelte automatiske Bevægelser, hvorved Maskerne dannes og forbindes med det tidligere dannede Væv, bevirkes ved Circulairstolen meest ved Hjelp af forskjellig dannede og opstillede Hjul, der løbe over Naalene. — T. kaldes endvidere et klædeagtigt Stof, ikke blot saadant, der virkelig er dannet paa Circulairstolen og af Kartetuldgarn, senere valket, ruet, overskaaret o. s. v., men ogsaa et Stof, vævet paa en almindelig Væv med 2 Systemer af Traade. Saadant T. er dobbelt. De to lige fine Kjeder vexle jevnlig og i lige store Mellemrum mellem Ret og Vrange, saa at Tøiet faaer smalle Tverribber. Islætterne, der ligeledes ere af samme Finhed, vexle ikke.

Tridentiner-Concilium kaldes den Kirkeforsamling, der paa Keiser Carl V's Forlan-

Digitized by Google

gende blev aabnet d. 13de Decbr. 1545 i Trient under Pave Paul III, for at afhjelpe de Misbrug i Kirken, som Reformationen havde afsløret, og som derpaa med nogle Afbrydelser blev fortsat under Pave Julius III og Pius IV til d. 4de Decbr. 1563. Paa denne Kirkeforsamling hørtes vel enkelte Stemmer af franske og spanske Biskopper, som udtalte sig for en gjennemgribende Reformation, men de bleve overstemte. Af de 255 Personer, som toge Deel deri, vare mere end to Trediedele Italienere, og det var en almindelig Talemaade, at „den Helligaand kom med Brevposten fra Rom til Trient". I Læredecreterne fastsattes Middelalderens Dogmer med Omgaaelse af Differentserne mellem Dominicanerne og Franciscanerne, og samtlige protestantiske Afvigelser fordømtes. I Reformationsdecreterne forbedredes paa mange Maader Kirkeordenen og Kirketugt, saavidt det var muligt uden at krænke de hierarchiske Interesser. Pave Pius IV stadfæstede samtlige Beslutninger, men forbød samtidig paa det Strengeste under Straf af Ban enhver Undersøgelse eller Udlægning af dem, da dette alene tilkom den apostoliske Stol. Ved dette Concilium bleve den katholske Kirkes Læresætninger saaledes urokkelig fastsatte, det pavelige Hierarchie blev opretholdt, og enhver Forening imellem den katholske og den protestantiske Kirke gjort umulig. „Canones et decreta concilii Tridentini" (1842) have endnu stedse symbolsk Gyldighed i den romerske Kirke. — Sign. Sarpi: „Istoria del Concilio Tridentino" (1619) og Modskriftet af Pallavicini: „Istoria del Concilio di Triento" (3 Bd., 1664); Wessenberg: „Geschichte der großen Kirchenversammlungen" (1840).

Tridacna, s. Kæmpemusling.

Triedrisk Vinkel eller Treplansvinkel er det Samme som et tresidet Hjørne, s. Hjørne.

Trient (ital. Trento, lat. Tridentum), Stad i det sydlige Tyrol, ved Etsch, har en majestætisk Domkirke i græsk Stiil, den af rosenrødt Marmor opførte Kirke Santa Maria Maggiore, i hvilken findes Billeder af samtlige Tridentinerconciliets Medlemmer, og flere andre anseelige Bygninger. Stadens Udseende er, ligesom Befolkningens Sprog og Levemaade, italiensk. T. har vigtig Silke- og Viinavl samt Handel. 14,000 Indb. Om den store Kirkeforsamling i det 16de Aarh. s. Tridentinerconciliet.

Trier (Seligmann Meyer), født i Kjøbenhavn d. 7de Juni 1800, tog medicinsk Examen 1823, Licenciatgraden 1825, var Reservelæge paa Frederiks Hospital 1826—29, blev Dr. medicinæ 1827, 1827—42 Fattiglæge ved det mosaiske Samfund, 1836 Medlem af Sundhedscollegiet, 1842—60 Overmedicus paa Frederiks Hospital. 1847 Professor, 1850 Medlem af Directionen for Børnehospitalet, 1857 Etatsraad, 1860 Medlem af Directionen for Frederiks Hospital. Under en særdeles betydelig praktisk Virksomhed har der ikke været levnet T. Ro til betydeligere litterære Arbeider; derimod have hans fortrinlige Erfaring og praktiske Takt, i Forbindelse med en udmærket personlig Charakteer, gjort ham til en af Hovedstadens og hele Landets meest afholdte og søgte Læger, ligesom ogsaa disse Egenskaber, navnlig fra hans Virksomhed paa Frederiks Hospital, have knyttet ham nær til Størstedelen af den danske Lægestand.

Trier (Salomon Meyer), Assessor pharmaciæ, født 1804, tidligere Apotheker i Nysted paa Lolland, senere i Kongens Lyngby ved Kjøbenhavn, har fra 1844 udgivet det første pharmaceutiske Tidsskrift i Danmark under Navn af „Archiv for Pharmacie" (1844—46) og (først sammen med P. Faber, senere og for Tiden alene) „Archiv for Pharmacie og technisk Chemie".

Trier (lat. Augusta Trevirorum, fr. Trèves), Stad i den preussiske Rhinprovinds, ved Mosel, har en Domkirke, hvis midteste Deel hidrører fra Constantin den Stores Tid, og i hvilken foruden andre Reliqvier „Christi Kjole" (til hvilken gjøres Valfarter) opbevares, „die Liebfrauenkirche", et herligt Mindesmærke af gammeltydsk Bygningskunst, og flere Levninger fra den romerske Oldtid, saasom et Amphitheater, Bade, endelig den mærkelige Porta nigra, en ældgammel Bygning af uhyre Granitsteen, et Værk af Romerne eller maaskee af de gamle Trevirer og formodentlig bestemt til Stadens Befæstning. Staden har et Bibliothek med værdifulde Haandskrifter, nogle Klostre, Frugt- og Viinavl, Uldvæverier, endeel andre Fabriker og betydelig Handel. Fra 1472 til 1797 havde den et Universitet. — 23,000 Indb. — T. var i Oldtiden Trevirernes Hovedstad, blev under det romerske Herredømme en meget anseelig, ogsaa i videnskabelig Henseende blomstrende Stad. Fra 463 hørte den til det franskiske Rige, flere Konger i Austrasien residerede her. Efter Delingen i Verdun 844 kom T. under Tydskland og blev Hovedstad i Erkebispedømmet og det geistlige Kurførstendømme T., som tilsidst var 151 □ M. stort med henved 300,000 Indb. Dette Erkestift var det ældste i Tydskland. I Aaret 1794 erobredes det af de Franske, hvilket Østerrig erkjendte i Freden til Campo Formio 1797, hvorpaa Landet 1799 definitivt forenedes med Frankrig; ved Freden i Luneville 1801 bekræftedes for det tydske Riges Vedkommende Stiftets Secularisation og Indlemmelse i Frankrig. Efter 1814 erholdt Preussen det Meste deraf. — Sign. Hontheim „Historia Trevirensis diplomatica et pragmatica" (1750); „Gesta Trevirorum", udg. af Wyttenbach og Müller (1836—39).

Trifolium, s. Kløver.

Triest (ital. Trieste, lat. Tergeste), vigtig Sø- og Handelstad i Østerrig, ved Bugten ved T., som dannes af det adriatiske Hav, og ved Foden af Karstbjergene, har et med tykke Mure og dybe Grave omgivet Citadel, en Domkirke med Levninger fra den romerske Oldtid og et Mindesmærke for Winkelmann, en ny og prægtig Børs, Sædet for Lloyd Austriaco (s. d. A.), og en dyb og rummelig Havn. Staden har en betydelig Industrie (her forfærdiges Gjenstande til Brug for Marinen, chemiske Producter, kunstige Blomster, Parfumer, Sæbe, Guld- og Sølvarbeider o. m. A.), men langt vigtigere er Handelen, især med Levanten, Italien og Nordamerika (i Aaret 1858 var Værdien af Indførselen omtrent 110 Mill. Rd., af Udførselen 90 Mill. Rd.). T. er en Frihavn. Den danner tilligemed sin Omegn et eget, umiddelbart under Regjeringen staaende District. Om-

Digitized by Google

egnen er riig paa Viin og Frugt. Henved 100,000 Indb. — T. blev omtrent 180 f. Chr. tilligemed det øvrige Istrien indlemmet i det romerske Rige. Den skiftede Herrer med det øvrige Norditalien og kom 1382 under Østerrig, hos hvilket den er forbleven med Undtagelse af Tidsrummene 1797—1805 og 1809—14, da den stod under Frankrig.

Trigla, s. Knurhane.

Trigonella, Bukkehorn, kaldes en Slægt af Bælleplanternes Familie. Tr. foenum græcum, en lav eenaarig Urt med 3-koblede Blade, enkelte eller parviis samlede, hvide Blomster og lange, liniedannede, noget segikrummet Bælle med talrige Frø, er vildtvoxende i Sydeuropa og dyrkes tillige af og til i Syd- og Mellemeuropa. Hele Planten har, navnlig i tørret eller halvtørret Tilstand, en stærk gjennemtrængende, aromatisk Lugt; Frøene anvendes i Medicinen.

Trigonocephalus, s. Vilhøved.

Trigonometrie (gr., egentlig Trekantmaaling) er den Deel af Mathematiken, som lærer af 3 givne Stykker af en Trekant at beregne de øvrige. Den deles i den plane T., som handler om plane retlinede Trekanter, og sphærisk T., som handler om sphæriske Trekanter, d. e. saadanne, som dannes af 3 Storcirkelbuer paa Overfladen af en Kugle. — Trigonometriske Linier ere visse til en Cirkelbue eller dennes Centervinkel hørende Linier, hvis Relation til hinanden og til den tilhørende Bue eller Vinkel udvikles i Trigonometrien. Der er 8 saadanne, nemlig Sinus, Cosinus, Tangens, Cotangens, Secans, Cosecans, Sinus versus og Cosinus versus. Angaaende deres Definitioner og indbyrdes Relationer henvises til Lærebøgerne. Disse ere imidlertid ikke blot afhængige af Buens Gradeantal eller Vinkelen, men tillige af Radius. Derimod er deres Forhold til Radius uafhængigt af denne. Disse Forhold kaldes de trigonometriske Størrelser eller trigonometriske Functioner, undertiden ogsaa naturlige trigonometriske Linier, fordi de udtrykke de Værdier, de trigonometriske Linier faae, naar Radius er = 1. Det er kun ved disses Hjelp at Trekantens Opløsning bliver mulig. Thi imellem selve de bestemmende Stykker af en plan sphærisk Trekant kunne (paa et Par bekjendte Undtagelser nær) ingen algebraiske Ligninger opstilles; men imellem Siderne af den plane Trekant og de til Vinklerne hørende trigonometriske Størrelser kan dette skee, og ligeledes imellem de baade til Sider og Vinkler hørende trigonometriske Størrelser i den sphæriske Trekant. — For at kunne drage Nytte af de trigonometriske Størrelser maae disse være beregnede i Tavler. Trigonometriske Tavler ere to Slags. De naturlige t. T. angive selve de trigonometriske Størrelser, som svare til hver Vinkel eller Bue fra Minut til Minut (eller i større Tavler med et mindre Interval). Imidlertid forekomme disse Størrelser oftest i saadanne Forbindelser, at Regningen lettes ved Logarithmer. Derfor benyttes oftest de logarithmiske t. T., som indeholde ikke de trigonometriske Størrelser selv, men deres Logarithmer. Disse kaldes de trigonometriske Logarithmer og indeholdes i de fleste Logarithmetavler tilligemed Tallenes Logarithmer.

Trigynia, Trehunnede, bruges i det linneiske System som Betegnelse i forskjellige Klasser for den Orden (Underafdeling) i Klassen, der har tre frie Frugtknuder eller Grifler.

Trikupis (Spyridon), nygræsk Statsmand og Skribent, født i Missolunghi henimod Slutningen af det 18de Aarh., fik ved en riig Englænders Understøttelse sin Dannelse i London, tog Deel i sit Fædrelands Kamp mod Tyrkerne, var 1826 Medlem af den provisoriske Regjering, siden flere Gange Minister og 1850—57 Gesandt i London. T. er en redelig og maadeholden Mand. Han er Digter, men er bleven meest bekjendt ved Skriftet „Den græske Opstands Historie" (5 Dele).

Trillion er en Million Billioner og skrives med et Ettal, efterfulgt af 18 Nuller.

Trilobiterne ere en for de allerældste forsteningsførende (palæozoiske) Dannelser charakteristisk Leddyrgruppe, som optræder i Overgangsformationen med en stor Mangfoldighed af Slægter og Arter, men døde ud med Kulformationen. Deres Legeme bestod af et udeelt Forkropsskjold med 2 sammensatte Øine og en Række brede Kropringe, undertiden efterfulgte af et udeelt Haleskjold; deres Munddele og Lemmer ere aldeles ubekjendte. Ligesom visse Isopoder og Tusindbeen besadde nogle af dem den Evne, at kunne rulle sig sammen i en Kugle; de synes at have været nærmest beslægtede med Dolkhalerne og altsaa ligesom disse at maatte henføres til de lavere Krebsdyr (Smaakrebsene, Entomostraea). Enkelte opnaaede en meget anseelig Størrelse, og i Forhold til de almindelige Smaakrebs vare de i al Fald store Dyr.

Trilogie (gr.) kaldtes hos Grækerne en Forbindelse af 3 Tragoedier, der enten stode i indre Sammenhæng med hverandre, som hos Æschylos, eller hver behandlede sit særegne Emne, som hos Sophokles og Euripides. Kom endnu et Satyrspil til, kaldtes det Hele en Tetralogie.

Trimera, de treleddede, kaldes de Biller, hvis Fødder (Tarser) tilsyneladende kun bestaae af 3 Led, navnlig Mariehønsene (s. d. A.).

Trimeter (gr.) kaldes et Vers af 3 Dipodier eller Forbindelser af 2 Versfødder, altsaa et Vers af 6 Fødder. Almindeligst er det iambiske T. = et Vers af 6 Jamber (iambiske Versfødder), ogsaa kaldet (lat.) versus senarius.

Trimorphie, Trimorphisme (gr.), kaldes den Egenskab ved Stofferne, at samme Forbindelse kan udkrystallisere i tre forskjellige Krystalformer, der ikke kunne afledes af samme Grundform (sign. Art. Dimorphie). Den i Naturen forekommende Titansyre er trimorph og benævnes efter den forskjellige Krystalform: Anatas, Rutil eller Brookit.

Tringa, s. Ryle.

Trinconomale, befæstet Stad paa Østsiden af Ceylon, har en god Havn. 15,000 Indb.

Trinidad, 1) engelsk Ø i Vestindien, den sydligste og største af de smaa Antiller, ligeudfor Orinoco's Delta, er 113 □ M. stor med 61,000 Indb. (deraf 5,000 Hvide). Den er opfyldt med (indtil 3,000 F. høie) Bjerge, vel vandet og overordentlig frugtbar (den kaldes derfor det vestindiske Paradiis) paa Sukker,

Digitized by Google

Kaffe, Indigo, Cacao, Bomuld, Frugt o. M.; herlige Skove findes her. Paa Indsøen La Brea findes hele Masser af Jordbeeg svømmende ligesom Øer. T. udgjør et eget Gouvernement; Hovedstaden er Spanishtown eller Puerta d'España (10,000 Indb.). — T. blev opdaget 1498 af Columbus, men først fra 1776 ordentlig coloniseret af Spanierne; den blev 1797 erobret af Englænderne og ved Freden i Amiens 1801 formelig afstaaet til dem. — 2) Stad paa Sydsiden af Cuba, har en god Havn. 13,000 Indb.

Trinitarier (lat.), Treenighedsbekjendere, er Navnet paa en af Johan da Matha og Felix af Valois stiftet geistlig Orden, som paatog sig den Forpligtelse at indsamle Almisser til Løskjøbelse af fangne Christenslaver. De gjorde deres Reiser paa Æsler og kaldtes derfor ogsaa Æselsbrødre eller Æselsorden (ordo asinorum). Efter Klostret ved den hellige Mathurins Capel kaldtes de ogsaa Mathurinere. Ordenen har endnu Klostre i Portugal, Spanien og Amerika.

Trinitatisfest eller den hellige Treenigheds Fest kaldes en til Dogmet om Treenigheden indviet Fest, som af Pave Johan XXII 1334 blev ophøiet til en almindelig Kirkefest, der høitideligholdes paa Søndagen efter Pintse. I den protestantiske Kirke tælles Søndagene fra Pintse indtil Kirkeaarets Slutning efter denne Fest og kaldes Trinitatis Søndage.

Trinitet (lat.) d. e. Treenighed (s. d. A.).

Trinityland (Treenighedslandet) hedder en Deel af det antarktiske Fastland (Sydpolarlandene), som opdagedes 1821, S. S. O. for Amerika.

Trinomium er en Størrelse, som bestaaer af 3 Led, s. Polynomium.

Trio (ital.) kaldes et Musikstykke for 3 Instrumenter. T. kaldes ogsaa en Mellemsats i et mindre Musikstykke, saasom Menuet, Scherzo, Marsch o. s. v., som danner en Modsætning til Hovedsatsen, fra hvilken den ofte afviger i Tonart, stundom ogsaa i Tempo og Takt. Efter T. gjentages i Reglen Hovedsatsen.

Triol kaldes i Musiken en rhythmisk Figur, hvori en større Node er deelt i 3 mindre istedetfor i 2.

Trionyx, s. Skildpadde.

Tripel, Trippel, er et guulbrunt, jordagtigt Mineral, der væsentligst bestaaer af Kiselskaller af mikroskopiske Dyr. Det forekommer ofte som mægtige Lag i de yngre Jorddannelser og benyttes som Poleer- og Slibemiddel.

Tripelsalt kaldte man tidligst (endnu 1780, Bergmann) saadanne Legemer, i hvilke to Salte forekom blandede med hinanden, som f. Ex. jernholdig Kobbervitriol (Salzburgervitriol), svovlsuur Magnesia, forurenet med svovlsuur Jernforilte o. s. v. Noget senere adskilte man slige Blandinger fra saadanne, der vare virkelige chemiske Forbindelser af to Salte (hvad vi nu benævne Dobbeltsalte), og kaldte da disse T., som f. Ex. Alun (svovls. Kali + svovls. Leerjord). Dengang, og saalænge den phlogistiske Theorie holdt sig (s. Chemie), benævnede man baade Syrer og Baser Enkeltsalte, Forbindelsen af en Syre og en Base (hvad vi nu kalde enkelte Salte) Dobbeltsalte, og hvad vi nu kalde Dobbeltsalte (s. d. A.), T. Herpaa beroer det, at man endnu stundom hører den samme Klasse af Salte benævne baade Dobbeltsalte og T. Ved T. (benyttet som Egennavn) forstaaes hyppig un phosphorsuur Magnesia-Ammoniak.

Tripolis, den østligste Stat i Berberiet, omgiven af Ægypten, Ørkenen, Barka og Middelhavet, er henved 6,000 □ M. stor med omtrent 800,000 Indb.; regnes derimod de skatskyldige Lande Barka og Fezzan med, bliver Fladeindholdet omtrent 14,000 □ M., Befolkningen henved 2 Mill. Kyststrækningen er lav, sandig og lidet frugtbar; indenfor samme hæver Landet sig temmelig brat til (indtil 3,000 F. høie) Bjerge, det Indre hører til den nordlige Deel af Sahara, og egentlig kan man regne saagodt som hele Landet T. til denne (sign. derfor angaaende den naturlige Beskaffenhed, Klima og Producter Afrika, I, S. 59, 2den Sp. og S. 62). Befolkningen bestaaer fordetmeste af Maurer, Arabere, nogle faa Tyrker (det herskende Folk), Jøder o. A., s. Art. Berberiet. I Henseende til Civilisation staaer den noget høiere end den i det øvrige Berberie. Hovednæringsveiene ere Qvægavl og Handel især med Sudan (der udføres til dette europæiske Fabrikvarer, fra det Strudsfjer, Elfenbeen, Gummi, Guldstøv, Slaver o. M.); her fabrikeres ogsaa nogle Uld-, Bomulds- og Silkevarer, Læder, Vaaben o. M. — Religionen er den muhamedanske. T. regjeres nu som tyrkisk Provinds af en Pascha (indtil 1835 af en Lehnsfyrste med Titlen Dei). Krigsmagten er i Fredstid 5,000 Md., i Krigstid kan den bringes op til 30—40,000 Md. — Staden T. (tyrk. Tarablus) paa en Landtunge ved Middelhavet, har en god Havn og levende Handel med det Indre. 20,000 Indb.

T. var i Oldtiden en Deel af Carthago's District, blev 201 f. Chr. af Romerne givet til Kongen i Numidien Massinissa, og blev siden en Deel af den romerske Provinds Africa; under de senere Keisere var det en egen Provinds, Provincia Tripolitana. Siden falder dets Historie sammen med det øvrige Berberie's. I Aaret 1551 blev det ved den tyrkiske Sørøver Dragut underkastet Porten, det blev ligesom Algier og Tunis en militær despotisk Lehnsstat under en Dei, og hørte til „Røverstaterne", hvis Sørøverier foruroligede Middelhavet og dets Kyster. 1835 blev Familien Caramanli, i hvilken Deiværdigheden var bleven arvelig, med Vold styrtet af den tyrkiske Regjering og T. gjort til en tyrkisk Provinds.

Tripolis (Tarablos), befæstet Stad i Syrien, nær ved Middelhavets Kyst, har Silke- og Bomuldsmanufacturer, Ruiner fra Oldtiden og endeel Handel. 17,000 Indb.

Trippel (Alexander), schweizisk Billedhugger, født i Schaffhausen 1744, kom som Dreng med sin Fader til England, men fik Leilighed til at gaae til Kjøbenhavn, hvor han blev Elev af Wiedewelt og Stanley, og 1766—67 vandt Kunstakademiets 3 Medailler. Efter at have levet nogen Tid i Tydskland, lykkedes det ham at komme til Rom, hvor han døde 1793, efter at have tiltrukket sig Opmærksomhed ved adskillige Arbeider, uden at han dog kunde forbedre sin pecuniaire Stilling.

Trippelse er Navnet paa forskjellige Slags mindre fine Poleerpulvere for Metal. Den naturlige T. kan være meget kiselholdig Leer, Skaller af mikroskopiske Dyr, ved Steenkul-

Digitized by Google

brand calcineret Leerskifer o. fl., som af Naturen er knuust og bortslemmet til en ny Leiringsplads. Den bedste naturlige T. kaldes ofte engelsk Jord; den bruges ogsaa til Polering af Horn o. desl. Som bekjendt bruges Navnet T. ogsaa om Pulveret af guulbrændte Murstееn, som gnides imod hinanden. Ved Slemning kan det befries saa fuldstændig fra Sand, at det faaer samme Brugbarhed som naturlig T.

Triptolemos, en Søn af Kong Keleos i Eleusis, var en Yndling af Demeter, og som saadan Opfinder af Ploven og Udbreder af Agerdyrkning og den af denne fremgaaende Cultur.

Trique-balle er et af Artilleriet anvendt Kjøretøi, der bruges til Transport af svære Kanoner eller desl. fra et Sted i en Fæstning til en anden.

Trisectio anguli (lat.), Vinkelens Tredeling, s. Tredeling.

Trishagium (gr.) (Hymnus angelicus, cherubicus, triumphalis) d. e. 3 Gange hellig, kaldes efter Es. 6, 3 den af Keiser Theodosius II i det romerske Rige indførte Kirkesang, der har Hensyn til Treenigheden og endnu benyttes ved Messen i den katholske Kirke.

Tristan (Luis), spansk Maler, født 1586 i Nærheden af Toledo, uddannede sig i denne By hos en anden spansk Mester, kaldet el Greco, og blev en af den castiliske Skoles Hovedmestre. Han malede Emner af den hellige Historie, tillige Portraiter, og findes talrigst repræsenteret i Toledo. T. døde sammesteds 1640.

Tristan d'Acunha hedder en 1506 opdaget Gruppe af 3 smaa, bjergfulde Øer i det atlantiske Ocean, omtrent midt imellem St. Helena og Cap. Den var kun et Opholdssted for Søfugle, indtil den 1823 erholdt fra Cap en af Englændere, Nordamerikanere og Hottentotter sammensat Befolkning, som nu udgjør omtrent 400 Mennesker ,der bekjende sig til den protestantiske Kirke og staae under engelsk Høihed.

Tritern, s. Terne.

Tritheiter (gr.) kaldtes i den christne Kirke de Lærere, som skjelnede mellem tre forskjellige Guddomme i Treenigheden, og deres Lære kaldtes Tritheisme.

Trithionsyre, s. Svovl.

Triticum, s. Hvede.

Triton, en Søn af Poseidon og Amphitrite, optræder i Almindelighed som sin Faders Tjener, idet han med sit af en Muslingskal dannede Horn beroliger de oprørte Bølger. Senere optræder han som en lavere Havgud ogsaa i Forbindelse med andre Havguder (Tritoner og Nereider), halvt dannet som Menneske, halvt som Fisk.

Triton, s. Salamander.

Tritonia eller Tritogeneia var et af Gudinden Athene's Tilnavne, efter Floden Triton, hvor hun skal være sprungen frem af Zeus's Hoved.

Tritonia, en Slægt af de nøgne Gjællesnegle eller Havsnegle, udmærker sig ved, at de buskede Gjæller ere anbragte i dobbelt Række langs nedad dens Ryg udenpaa Kappen. Flere Arter opnaae en ret anseelig Størrelse, f. Ex. T. Hombergi, arborescens i vore Have.

Tritonium, s. Konk.

Trittau er et Amt i det sydlige Holsteen, som staaer under Amtmanden i Reinbeck. Det er 3¾ □ M. stort, og havde 1860: 12,403 Indb.

Triumph (lat.) kaldtes hos de gamle Romere det festlige Indtog i Staden, der blev tilstaaet en Feltherre (Triumphator) som Belønning for en afgjørende Seier.

Triumphbue (Arcus triumphalis) kaldes en fritstaaende Portbygning med 1 eller 3 Gjennemgange og pragtfuldt udsmykket med architektoniske og Sculptur-Forziringer, der have Hensyn til den Seierherre, for hvem den opreistes. T. byggedes i Rom og andre Steder af de romerske Keisere, og enkelte ere endnu bevarede.

Triumviri (lat.), ɔ: Tremænd, kaldtes i Rom flere af 3 Mænd bestaaende Collegier. T. capitales have Opsynet over Fængslerne og Jurisdiction i flere mindre betydelige Sager; under T. nocturni sorterede det natlige Politi; T. Monetales stode i Spidsen for Myntvæsenet. Den Forbindelse, som Cæsar i Aaret 60 f. Chr. indgik med Pompeius og Crassus, kaldes i Almindelighed det første Triumvirat, men denne Forbindelse var af privat Natur; derimod fik Forbindelsen mellem Octavian, Antonius og Lepidus (43 f. Chr.) Folkets Bekræftelse.

Trivium, s. Syv frie Kunster.

Tro er Grundlaget for ethvert Livssamfund, og især for Menneskets Forhold til Gud. Paa en dobbelt Maade kan Mennesket staae i Samfund med Gud, enten ved hellig Frygt eller ved fri Kjærlighed; for begge disse Trin danner T. en nødvendig Forudsætning. Det er altsaa ved T., at Mennesket bliver i Sandhed deelagtigt i den guddommelige Kjærligheds Aabenbaring, og indtræder i det Samfund med Gud, der er Maalet for dets Selvudvikling. Til T. er det ikke nok, at man med Forstanden antager den objective Virkelighed og Sandhed af det, der er T.s Gjenstand. Dette kalder Apostelen Paulus slet ingen T., og Apostelen Jakob kalder det en død T. (Jak. 2, 14—26). Kirken adskiller denne T. som en historisk T. (fides historica) fra den saliggjørende T. (fides salvifica). T. er en Hjertets Sag (Rom. 10, 9—10) og bestaaer i, at Mennesket med sin inderste Personlighed, med Sjælens dybeste Kræfter griber T.s hellige Gjenstand, og bestaaer derfor efter den evangeliske Kirkelære af 3 Stykker: Kundskab, Bifald og Tillid (notitia, assensus, fiducia). T.s Gjenstand er hverken tilgjængelig for det sandselige Øie eller for den verdslige Forstand, men henhører til det Usynliges, det Aandeliges og Guddommeliges Rige. Men dette Usynlige er ikke noget absolut Skjult og Hemmeligt; det giver sig tilkjende for det indre Menneske. Gjenstand for T. er især Guds Aabenbaring for Menneskeheden, og T. kaldes i dette Tilfælde en positiv T. — T. betegner dernæst ogsaa Indbegrebet af det, som troes, f. Ex. den christelige T., den kirkelige T. Den, som bekjender sig til den af Kirken antagne T., kaldes rettroende, orthodox. Den, som ikke anerkjender Rigtigheden af Kirkens T., kaldes vantro eller anderledestroende, heterodox.

Trochæus (gr.), ogsaa Choræus, kaldes den af en lang og en kort Stavelse bestaaende Versfod (— ᴗ).

Trochilus, s. Kolibri.

Digitized by Google

Trochus, s. Topsnegl

Troense, s. Taasinge.

Troesbekjendelse, s. Confession.

Troesed kaldes den Bekjendelse af den katholske Kirketro, som den katholske Kirke fordrer aflagt af Geistlige og akademiske Lærere ved deres Embedstiltrædelse og af Proselyter. See Professio fidei Tridentinæ.

Troesregel (regula fidei) betegner hos de sildigere Kirkefædre i det 2det og 3die Aarh. en af den rettroende Kirke almindelig antagen og paa den mundtlige Overlevering støttet Hovedsum af det christelige Læreindhold. Forskjellige skriftlige Optegnelser af T. findes navnlig hos Irenæus, Tertullian og Origenes. Slgn. Apostoliske Symbolum.

Troezen, Hovedstaden i Landskabet Troezenia i Argolis, hørte i den homeriske Tid til Diomedes's Rige. Efter Heraklidetoget dannede T. en egen dorisk Stat, der naaede en betydelig Blomstring. Endnu paa Strabos Tid var Staden ikke uden Betydning; nu findes kun enkelte Ruiner ved Landsbyen Damala.

Troglodytes, s. Chimpanser.

Troiel (Peder Magnus), født 1743 i Fugleviig Præstegaard i Fyen, kom 1759 til Universitetet, hvor han tog baade theologisk og juridisk Embedsexamen og desuden lagde sig efter de levende Sprog. Han blev saa Huuslærer hos Grev Bedel, Overhofmester hos Prindsesserne, og reves derved fra sit stille studerende Liv ind i Hoflivets Adspredelser. Efter Grevens Død maatte han modtage mindre fordeelagtige Huuslærerpladser. 1772 skrev han sine skarpe satiriske Epistler. Samme Aar blev han Auditeur, men tog snart sin Afsked og underviste nu nogle Aar til juridisk Examen, med Undtagelse af et Aar, som han tilbragte i Dresden som Secretair hos den danske Gesandt. Efter forgjeves at have søgt forskjellige Embeder, forlod han 1783 med svagt Helbred og skuffede Forhaabninger Kjøbenhavn, og levede derpaa i en afsides Egn i Odsherred hos en yngre Broder, der var Inspecteur paa en Gaard, til sin Død 1793. Hans „Udvalgte Digte" udgaves, i Forening med Broderens, P. K. Troiel's, af Rahbek 1801, ledsagede af en Charakteristik og af Brødrenes Biographier af en af deres Brødre. Foruden de ovennævnte Satirer maae fremhæves hans „Ode til Dumhed" og nogle Drikkeviser, f. Ex. „Jeg er en Mand, som har saa vidt omvandret" og en „En anakreontisk Sang". — Peder Kofod T., Fornævntes yngre Broder, født 1754, kom 1768 til Universitetet, hvor han tog juridisk Embedsexamen. Han blev Hof- og Stadsrets Procurator, medens han tillige dyrkede de saakaldte skjønne Videnskaber. En Forbigaaelse ved en Embedsbesættelse skaffede ham en Galdefeber, der lagde Grunden til hans tidlige Død. Han døde alt 1784 som Byfoged i Faaborg. Hans „Udvalgte Digte" udgaves, i Forening med Broderens, af Rahbek (s. ovenfor). Af disse maae fremhæves „Ode til min Stræber" og nogle Drikkeviser, f. Ex. „For Noæ Tid var Adams Børn kun Tosser".

Troja, ogsaa Ilios eller Ilium, kaldtes Hovedstaden i Landskabet Troas i Lilleasien, som mod Nord begrændsedes af Ida-Bjerget og gjennemstrømmedes af Floderne Skamander og Simois. Det udgjør nu en Deel af den tyrkiske Provinds Siva-Karassi. Staden var anlagt af Kong Tros og blev befæstet af Kong Laomedon. Efter en mythisk Beretning blev Staden tagen med Storm af Herakles, der var bleven forurettet af Laomedon; denne blev dræbt, hvorpaa Priamos kom paa Thronen. Da dennes Søn Paris havde bortført Kong Menelaos's Gemalinde Helena, forenede de fleste af Grækernes Fyrster sig til et storartet Tog mod T. (den trojanske Krig), der endte med Byens fuldstændige Tilintetgjørelse. En Deel af Beboerne skal derpaa med Æneas være kommen til Italien og have grundlagt et Rige i Latium. Den trojanske Krig er besunget af Homer i Iliaden.

Troldkrabbe (Lithodes), Slægt af Skjoldkrebsenes Orden, er nærmest beslægtet med Krabberne, men har en noget anderledes bygget Hale; de tilhøre de nordlige og de antarktiske Have og opnaae en anseelig Størrelse. Skjoldet er spidst fortil, afrundet-trekantet, stærkt pigget; det sidste Beenpar er meget lille og bøiet op under Skjoldet, og det seer derfor ud, som om de kun havde 4 Par Been. Den store røde T. (L. maja) forekommer ogsaa i vore Have paa dybere Vand.

Trolhättan, Landsby i Vestgothland i Sverrig ved Göthaelv, er bekjendt ved den efter samme benævnte Kanal, som anlagdes 1793—1800 og udgjør en Deel af den Vandforbindelse, som forener Kattegattet med Østersøen, s. Göthaelv, Göthakanal.

Trolle er en gammel adelig Slægt i Danmark og Sverrig (Vaabnet: en Trold uden Hoved). De mærkeligste Adelsmænd af denne Familie vare de to Fættere Gustav Erikssøn og Herluf Jakobsøn T. Gustav T., Erkebiskop i Upsala, bekjendt som ivrig Forkjæmper for Kong Christian II's Sag i de tre nordiske Riger, var født 1488, og blev 1514 udnævnt til Erkebiskop paa Steen Stures Anbefaling, medens han opholdt sig i Rom, men begyndte desuagtet strax efter sin Hjemkomst Strid med denne, paa hvem han var forbittret, fordi hans Fader Erik T., der af et Parti var valgt til Rigsforstander, var bleven fortrængt af Sture, og det var saaledes oprindelig en Familietvist, som fik saa vigtige Følger for hele Norden. Erkebispen indesluttede sig paa sit Bjergslot Stæke, men maatte overgive det til Sture og nedlægge sin Værdighed, hvorpaa han gik i Kloster, og Stæke blev nedbrudt (1517). Paven udstedte herfor en Banbulle mod Steen Sture og hans Tilhængere, hvis Udførelse overdroges Christian II, og denne Banbulle blev Anledning til det Stockholmske Blodbad, som skulde være en Opreisning for Erkebispen. Denne, der atter havde besteget Erkebispestolen og kronet Christian II til Sverrigs Konge i Stockholm (1520), maatte imidlertid snart, da Gustav Vasa havde grebet Regjeringens Tøiler, flygte til Danmark, men vedblev, ogsaa efterat Christian II havde forladt sine Riger, med Iver at virke for denne (skjøndt han 1524 kronede Frederik I i Kjøbenhavn) baade i Norge, hvor han 1531 forklædt som Bjergmand gjennemstreifede Landet og forberedede Christians Tilbagekomst ved at slutte Forbindelser med den throndhjemske Erkebiskop Oluf Engelbrechtsøn Lunge, og senere, da han

Digitized by Google

ved Grevefeidens Begyndelse 1534 fra Lübeck, hvorhen han var flygtet fra Norge, fulgte med Flaaden til Sjælland, og af Grev Christopher blev udnævnt først til Biskop i Roeskilde og derpaa i Odense. Endelig blev han i Slaget paa Øxnebjerg d. 11te Juni 1535 dødelig saaret og fangen, fra Valpladsen bragt til Gottorp, hvor han kort efter endte sit urolige Liv, og begraven i Slesvig Domkirke. — **Herluf T.**, berømt dansk Admiral, en Søn af Jakob T. til Lillø, var født d. 14de Jan. 1516. Han udmærkede sig som Anfører for den danske Flaade i den nordiske Syvaarskrig, vandt d. 30te Mai 1564 en stor Seier over den svenske Flaade under Øland, men blev saaret i et Slag under Pommerns Kyster d. 4de Juni 1565, og vendte derpaa tilbage med Flaaden til Kjøbenhavn, hvor han døde d. 25de Juni af sine Saar. H. T. var ligesaa gudfrygtig som tapper; han har ogsaa gjort sit Navn udødeligt ved Stiftelsen af Herlufsholms Skole (s. d. A.). Hans ædle Ægtefælle Birgitte Gøye overlevede ham til 1574; de efterlode ingen Børn, og ligge begravne i Herlufsholms Kirke. — Fru **Birgitte T.**, Enke efter Manderup Brahe, oprettede 1672 Baroniet Brahetrolleborg; men denne Green af Slægten uddøde allerede med hendes Brodersøn Baron Niels T. 1721. — I T.s Begravelsescapel i Roeskilde Domkirke staae Dronning Anna Sophies og hendes Børns Kister.

Trollius, s. Engblomme.

Trollope (Frances), engelsk Forfatterinde, født omtrent 1790, Datter af en Præst Milton, ægtede 1809 en Advocat Thomas T. Hun opholdt sig 1827—37 i Nordamerika og udgav derefter sit med Partiskhed imod Amerikanerne skrevne Værk „Domestic manners of the Americans" (1832); af samme Svaghed lide hendes andre Reiseskildringer af Frankrig, Belgien, Østerrig o. fl. Blandt hendes talrige Romaner fremhæve vi: „The vicar of Wrexhill" (1837); „Widow Barnaby" (1839); „One fault" (1840); „Michael Armstrong or the factory boy" (1840); „Uncle Walter" (1853); „Adventures of a clawer woman" (1854).

Trolovelse kaldes vel i vidtløftig Forstand enhver mellem en Mand og en Qvinde indgaaet Forening om at ægte hinanden, men i egentlig Forstand bruges dog Ordet kun om den for Præsten i et vist Antal Vidners Overværelse, under Iagttagelse af de lovbestemte Former, indgaaede Forening om Ægteskab, som indtil Frd. 4de Januar 1799 — hvorved T. i denne Forstand blev afskaffet — i Danmark var en nødvendig forudgaaende Betingelse for et Ægteskab mellem Personer, der ikke vare af Adel eller lige med Adel Privilegerede.

Tromle er vel egentlig det danske Navn paa en Cylinder, og det bruges i Overeensstemmelse dermed til at betegne forskjellige cylindriske Gjenstande: de tunge Jern- eller Steentromler, der kjøres henover en Vei for at gjøre den jevn og fast, eller over en Ager for at knuse Jordklumper; de af Staver byggede hule Trætromler, der tjene som Remskiver (s. d. A.) for flere jevnsides løbende Remme; lignende støbte Jerntromler, meest til Snore i Spinderier. **Tromlesygte**, s. Gigte. **Tromlestol** er en Mønstervæv, tjenlig til Maskinvævning af simplere couranter Mønstre. Det er som en Jacquardvæv (s. d. A.) med kun 1 Rad Platiner og uden Naale, Kort og „Cylinder", idet en T., hvorpaa Mønsteret er udtrykt, ligesom Melodien i en Lirekasse, ved udstaaende Stifter, dreies lidt for hver Islættraad og med Stifterne virker paa Platinerne.

Tromme, et krigersk Instrument, som bruges ved Infanteriet til at angive Takten under Marschering og til at give Signaler, bestaaer af en huul Cylinder af Træ eller Metal, som over begge Aabninger er bespændt med et garvet Skind eller Pergament. Over det underste Skind er spændt en Tarmstreng, som, naar det øverste Skind slaaes, hvilket skeer med 2 Trommestikker af Træ, giver en raslende Lyd. Den saakaldte store T. tilhører Janitscharmusiken og anvendes i større Infanteriemusikcorpser.

Trommehinde (Membrana tympani) kaldes en mellem den ydre Øregang og Mellemøret udspændt Hinde, som er bestemt til at virke i Lydledningens Tjeneste.

Trommsdorff (Johann Bartholomä), Apotheker, født i Erfurt 1770, stiftede 1796 et pharmaceutisk Institut i sin Fødeby, var Professor i Chemie ved Universitetet i Erfurt fra 1795 til dets Ophævelse 1816 og døde 1837. T. har udgivet flere for sin Tid fortræffelige Værker over Chemie og Pharmacie, som: „Systematisches Handbuch der gesammten Chemie" (1800—4), „Handbuch der Apothekerkunst", „Systemat. Handb. der Pharmacie" (4de Opl. 1831), „Handb. der pharm. Waarenkunde" (3die Opl. 1822), „Algem. pharm. chemisches Wörterbuch oder die Apothekerkunst in ihrem ganzen Umfang" (5 Bd., 1805—13; Supplem. 1821—22) o. m. fl. Meest Betydning for Pharmacien i litterær Henseende har han erhvervet sig ved Udgivelsen af den første pharmaceutiske Journal i Tydskland: „Journal der Pharmacie" u. s. w. (1793—1817) og „Neues Journ. d. Ph." u. s. w. (1817—34).

Tromp (Martin Harpertzoon), hollandsk Søhelt, født 1579 i Briel, kom allerede som Dreng tilsøes, blev 1624 Capitain, 1637 Chef for en Escadre paa 11 Skibe og 1639, efter at have slaaet en langt stærkere spansk Flaade, Admiral. Han kjæmpede ogsaa siden heldig mod Spanierne, tabte 1652 et Slag mod Englænderne og maatte derfor afgive Commandoen til Ruyter, men fik den snart igjen og slog en stor engelsk Flaade i Dünerne (29de Novbr. 1652), og faldt Aaret efter, d. 7de Aug. 1653, efter en heltemodig Kamp i et Søslag mod Englænderne imellem Scheveningen og Maas. — **Cornelis T.**, den Foregaaendes Søn, født 1629, udmærkede sig ligeledes i Søkrigen mod England, fik 1666 sin Afsked, fordi han ikke havde understøttet Ruyter i et Søslag ved Dünerne 1666 (hvori dog kun hans altfor store Hidsighed i at forfølge de vigende engelske Skibe havde hindret ham), men kjæmpede siden (efter 1678) igjen hæderlig i Forbindelse med Ruyter mod de Engelske og Franske, og døde d. 29de Mai 1691 som Høistcommanderende (efter Ruyters Død) over den hollandske Flaade.

Trompet, et vigtigt Messingblæseinstrument af kjæk, skjøndt noget pralerisk krigerisk Charakteer, har samme Omfang og samme naturlige

Digitized by Google

Toner som Valdhornet, men stemmer en Octav høiere. T. kan med Krumbøiler stemmes om i forskjellige Tonarter og benævnes efter sin Stemning C- D- E-Trompet o. s. v. I den nyeste Tid bruges meest Ventiltrompeter, som have hele den chromatiske Scala til deres Raadighed.

Trompetdyr, s. Klokkedyr. — **Trompetfisk**, s. Fløitefisk. — **Trompetfugl** (Psophia crepitans) er en anseelig Vadefugl, nærmest beslægtet med Heirer og Traner, temmelig høibenet og langhalset, med korte Tæer og stærke Kløer, rudimentær Bagtaa og et næsten hønseagtigt Næb, nøgen Øiering, dunet Hoved og Hals, sort med Metalglands paa Brystet; den opholder sig selskabelig i Brasiliens Skove, især i Nærheden af Floderne, ruger paa Jorden, lever af Frø, Insecter og desl., løber godt og lader sig let tæmme. Hannerne, hvis Luftrør danner en stor Bugt under Bughuden, have en gjennemtrængende Stemme, som man har sammenlignet med Trompetskrald. Den kaldes ogsaa Agami. — **Trompetsnekke**, s. Kong. — **Trompettræ**, s. Cecropia.

Tromsø, By paa Øen af samme Navn, ligger under 69° 38′ n. Br. i Finmarkens Amt i det nordligste af Norges Stifter, som benævnes efter Byen. T. er Bopæl for en Biskop og Stiftamtmand og har en Latinskole. Byen driver megen Handel med Rusland, Tydskland og Middelhavet, hvorhen den udfører sine Fiskevarer. I 1855 havde den 3,000 Indb. Omegnen kaldes Senjen og T. Fogderi.

Trona, s. Natrium.

Tronchet (François Denis), fransk Jurist, født 1726 i Paris, udmærkede sig først som Advocat, og blev, efter 1789 at være valgt til Medlem af Nationalforsamlingen, under Processen mod Ludvig XVI af denne udvalgt til hans Forsvarer. Efter Oprettelsen af Directorialregjeringen valgtes han ind i de Gamles Raad, blev siden Præsident for Cassationsretten og 1801 Medlem af Senatet. Han tog virksom Deel i Udarbeidelsen af Code civil, og døde d. 10de Marts 1806.

Trondhjem, Stad ved Nid-Elvens Udløb i Trondhjems-Fjorden, 63° 25′ n. Br., blev anlagt 997 af Olaf Trygvesøn under Navn af Nidaros i Nærheden af Hlade, som tidligere var den vigtigste Kongsgaard og Offersted i det Nordenfjeldske. Den nye Stad blev snart ved St. Olafs Helligdom den fornemste i Norge, hvor dets Konger i det 12te og 13de Aarh. jevnlig residerede, ligesom de betydningsfuldeste Acter til Erkjendelsen af en Konge flete paa Øre-Thinget i Byen, sædvanlig tillige Kroningen i Domkirken. Næsten ligesaa stor Anseelse fik Byen som Erkebispernes Residents. Men ligesom de andre norske Træbyer har T. ofte været hjemsøgt af ødelæggende Ildsvaader (navnlig 1532, og senest 1841, 1842 og 1844), saa at den kun har saa Levninger at opvise af Oldtidens Pragt. Derimod har den efter disse ulykkelige Hændelser faaet et moderne og pyntelig Udseende ved meget brede Gader og regelret Bygningsmaade. Dog er T.s Domkirke, som er bygget til Ære for St. Olaf af flere Erkebisper indtil Slutningen af det 13de Aarh., endnu en af Nordens mærkeligste Bygninger, uagtet den er saaledes medtagen af flere Ildebrande, at kun dens østre Kors, der indeholder Choret, er nogenledes i Behold; det vestre Kors er en Ruin, og det Øvrige meget daarlig sammenflikket. Efterat det nu ved Norges Grundlov er bestemt, at Kongerne skulle krones i Domkirken, ere adskillige Forberedelser gjorte til en deelviis Restauration af Kirken. Frue Kirke (Mariæ Kirke) er ogsaa en gammel Steenbygning, som ofteere er afbrændt. Som Stiftsstad er T. nu Sæde for en Biskop, Stiftamtmand, Stiftsoverret og flere Strafanstalter. Her er ogsaa Hovedsædet for Norges Bank. T. har en Latinskole og et Videnskabers Selskab med et Bibliothek og Museum. De Angelske Legater ere den rigeste Stiftelse i Norge. Blandt Fæstningsværkerne ere Christiansteen og Munkholmen, den sidste paa en Ø. T.s Omegn er storartet og i Forhold til den nordlige Beliggenhed yndig. Byen har megen Handel med Trælast, Fisk og Kobber, samt flere Fabriker, deriblandt Maskinværksteder og Skibsbyggerier. Tilligemed Forstæderne Baklandet og Ilen havde den 1855: 16,000 Indb.

Trondhjems-Fjord er en af de længste af Norges Fjorde, nemlig 20 M., og tillige den bredeste og meest forgrenede. Den gaaer ind fra Atlanterhavet igjennem et temmelig smalt Sund imellem Agdenæs og Ørlandet. Dens nordligste Deel danner ligesom en Saltvandsindsø, Beitstad-Fjorden, forbunden med den sydligere Deel ved et meget smalt Stræde. Fjordens Vestside (den sosenske Halvø) er fordetmeste høi og bjergig; den østlige Bred frembyder derimod flere frugtbare Dale med adskilligt Lavland. Ved T. ligger Byerne Trondhjem, Levanger og Stenkjær.

Trondhjems Stift, fordum Thrøndelagen, bestaaer af den nordlige Halvdeel af Romsdals Amt samt Søndre og Nordre T.s Amter. Det har et Fladeindhold af 950 □ M. med 230,000 Indb. Dets enkelte Dele findes beskrevne under Artt. Romsdal, Guldal, Strinden, Fosen, Størdal og Namdal.

Trope, Fleertal **Troper**, eg. Vending, kaldes i Rhetoriken et uegentligt eller billedligt Udtryk.

Troper, s. Vendecirkler.

Trophonios, en Søn af Erginos, Konge i Orchomenos i Bøotien, byggede tilligemed sin Broder Agamedes det første Apollotempel i Delphi. Efter Mythen blev han senere opslugt af Jorden i Nærheden af Lebadea, hvor han siden havde et berømt Orakel.

Tropidonotus, s. Snog.

Tropikfugl (Phaëton) er en Slægt af pelagiske Svømmefugle, der træffes i det aabne Hav mellem Vendekredsene; de ligne Ternerne, have ligesom disse et langt, spidst Næb og lave Been, lange, smalle og spidse Vinger, men en lang, spids, kileformig Hale, hvis 2 midterste Fjer ere forlængede i en betydelig Grad. Farven er hvid, hos de gamle Fugle rosenrød, de 2 lange Styrefjer ligeledes røde. Da den lille Bagtaa er forbunden ved Hud med de andre, regnes de i Reglen til Pelikanfamilien, men ere maaskee nærmest beslægtede med Ternerne.

Tropisk Omløbstid, s. Omløbstid. **Tropisk Aar**, s. Aar.

Troplong (Raymond Théodore), en af de berømteste franske Jurister, født d. 8de Octbr. 1795 i St. Gaudens, blev efter først at have

Digitized by Google

beklædt flere andre Embedsstillinger, i Aaret 1835 Medlem af Cassationsretten i Paris. I Aaret 1848 blev han dernæst første Præsident for Appellationsretten og d. 30te Decbr. 1852 Præsident for Senatet. Hans berømteste Værk er „Commentaires sur le Code civil", men han har desuden ogsaa forfattet flere andre, navnlig statsretlige Værker.

Troppau, en smukt bygget Stad i det østerrigske Schlesien, ved Oppa, har Uld- og Linnedmanufacturer, Papir- og Sæbefabriker m. M. samt betydelig Handel. 14,000 Indb. I T. holdtes 20de Octbr.—20de Decbr. 1820 en Congres af Keiserne i Østerrig og Rusland samt Kongen i Preussen og engelske og franske Diplomater; man forhandlede her i den hellige Alliances Aand, fornemmelig om en bevæbnet Indblanding i Kongeriget Neapels Anliggender, da en constitutionel Forfatning der var bleven indført ved en Revolution. Congressen fortsattes iøvrigt i Laibach (s. d. A.).

T. var i ældre Tid Hovedstaden i et schlesisk Fyrstendømme, som nu hører deels til det preussiske, deels til det østerrigske Schlesien.

Tropæolum kaldes en Planteslægt, der tilligemed et Par mindre bekjendte danner en egen lille Familie, Tropæoleæ, blandt de fri-kronede Femtalsplanter. Arterne, der udelukkende høre hjemme i Sydamerika, ere een- eller fleeraarige Urter med afvexlende, stjerneribbede, skjolddannede Blade og uregelmæssige Blomster af en eiendommelig Habitus: Bægeret er farvet, uregelmæssig 5-deelt med en Spore forneden, Kronen dannet af 2—5 uligestore Blade, Støvdragerne 8 i Antal, Frugten en 3-rummet, 3-delelig Spaltefrugt. Meest bekjendt er T. majus (Spansk Karse, „Nasturtium" med det forældede officinelle Navn) fra Peru, der er en i de europæiske Haver paa Grund af sine smukke orangefarvede Blomster alminbelig yndet Ziirplante, hvis Blomster og Frugter have en behagelig, karseagtig Smag og af og til spises som Grønt. Flere andre kjælnere Arter begyndte i de senere Aar at vinde Udbredelse.

Trosse er det almindelige Navn for et færdigslaaet Stykke Tougværk, især af smækkre Dimensioner, forinden det er taget under Arbeide for deraf at forfærdige Takkelads. Trosseslaget siges et Stykke Tougværk at være, der er slaaet med Solen, som det kaldes, eller den Vei, som Solen beskriver sin Bane, idet man tænker sig Solen at staae op i Øst, gaaende gjennem Syd og ned i Vest.

Trost (norsk), s. Drossel.

Trottoir (fr.), Fortoug, er den for Fodgjængere bestemte Deel af en Gade, Bro o. s. v.

Troubadour betegner i Middelalderen (11te—13de Aarh.) i den provençalske Poesie (s. Fransk Litteratur) en Kunstdigter, som ikke gjorde en Næringsvei af at digte (trobar, egl. finde, det nyere trouver) saaledes som Jongleurerne, der spillede og sang for Betaling, men drev dette som en Fornøielse og som en hæderlig, Alle behagelig Syssel. Det var næsten altid fornemme Folk, Fyrster og Riddere, der dreve denne Hofpoesie og, især i det sydlige Frankrig, men ogsaa i det nordlige Spanien og i Italien, droge omkring fra Borg til Borg og som hædrede og velkomne Gjæster forherligede allerede berammede Hoffester eller ved deres Ankomst foranledigede nye. Deres Sange passede til Riddertidens Aand især i hine Egne, og behandlede Kjærlighed, Skjønhed og ridderlig Daad. Sædvanlig gav en T. sig i Hoftjeneste hos en fornem Herre og priste ham i „Sirventes" (Tjenestesange), medens han til sin udvalgte Dame (hvis Navn ofte kun allegorisk angaves) rettede sine Canso's (Elskovssange) og Plancs (Sørgesange, naar hans Kjærlighed ikke bønhørtes) eller Alba's (Dagsange). Ved Hoffester fandt stundom poetiske Væddekampe (Tensons) Sted imellem flere T. Den ældste bekjendte T. var Wilhelm IX Greve af Poitiers (1087—1127); siden optraadte flere Grever af Provence, Kong Richard Løvehjerte, Eleonore (Kong Henrik VII's Gemalinde), flere Konger af Aragonien og Castilien, Italieneren Bonifacius Markgreve af Montferrat, som T.; mindre fornemme vare Marcabrun (1140—85), Peire d'Auvergne (1152—1215), Peirole (1185—1225); som den sidste T. betragtes Guiraut Riquier (1250—94). — Sign. Diez „Leben und Wirken der T." (1829); Fauriel „Histoire de la littérature provençale" (1846); Maser „Die Werke der T." (1846) og „Die Biographien der T." (1858).

Trousseau (Armand), en udmærket fransk Læge, født i Tours 1801, blev 1828 sendt til Gibraltar for at studere den gule Feber, og ansattes 1839 som Professor i Therapie og Pharmakologie ved Facultetet i Paris, hvilke Discipliner han dog ombyttede (1852) med den medicinske Klinik. T. indtager en høi Stilling blandt Frankrigs Læger, saavel i Egenskab af praktisk Læge som ved sit udmærkede Foredrag og sine mange Fortjenester af Videnskaben. Et af hans meest fremragende Arbeider er „Traité élémentaire de thérapeutique et de matière médicale", som han udgav 1836 i Forening med Pidoux. 1861—62 er udkommet „Clinique médicale de l'Hôtel-Dieu" (2 Bd.).

Trouvère kaldtes i Nordfrankrig, ligesom i Sydfrankrig Troubadour (s. d. A.), en Kunstdigter, især Hofdigter, der forfattede og selv foredrog sine Digte og lod dette Foredrag ledsage med Strengeleeg af en Jongleur, der sædvanlig fulgte med ham (her udviklede overhovedet Forskjellen mellem denne og den egentlige Digter sig skarpere end i Sydfrankrig). Blandt T. vare mange Fyrster og Konger (i Frankrig, England, Flandern o. s. v.), og man kjender af Navn over 150 T. — Sign. de la Rue „Essais hist. sur les bardes" etc. (1834); Dinaux „Trouvères" etc. (1837—43); P. Paris „Romancéro français" (1833).

Troyes, Stad i det franske Dep. Aube (i Landskabet Champagne), ved Seine, har en gammel Kathedralkirke og mange Fabriker, som levere Strømper, Uld-, Bomulds- og Linnedvarer, Stivelse, Papir o. M. 30,000 Indb. — T. heed i Oldtiden Noviomagus Tricassinorum, fra Augusts Tid Augustobona, fra det 5te Aarh. Trecæ. Den 21de Mai 1420 sluttedes her en Fred imellem Frankrig og England, ved hvilken Henrik V i England erholdt den franske Konge Carl VI's Datter Katharina til Ægte og erklæredes for Thronfølger i Frankrig.

Troyske var i den gamle hollandske Troyvægt = 4 AS 0,₁₉₂ franske Gram = 2,₉₅₁ danske Gran.

Digitized by Google

Troyvægt, oprindelig udgaaet fra Staden Troyes, var en i Holland indtil 1816 brugelig Vægtart for Sølv, Guld og Mynt. Det hollandske As, hvoraf 5120 gik paa 1 Mark eller 10240 paa 1 Pund, var en i alle Lande benyttet Grundeenhed for fine Veininger og til Bestemmelsen af andre Vægteenheder, indtil det i disse Henseender er blevet afløst af det nye franske Gram. I England findes ligeledes en Vægtart af dette Navn, som tillige er Medicinalvægt (s. England), men som i Størrelse er meget forskjellig fra den forrige hollandske. Denne benyttes ogsaa i de forenede Stater i Nordamerika. Ogsaa den forrige franske Markvægt (Poids de marc, s. Paris) var egentlig den samme som T.

Trubetzkoi er Navnet paa en anseet russisk Familie, af hvis Medlemmer mange have beklædt høie civile og militære Poster. Fyrst Sergei T., Oberst i den keiserlige Garde, skal ved Sammensværgelsen 1825 have været bestemt til Czar, og blev forviist til Siberien.

Truchmener, s. Turkomaner. — Truchmenitske Isthme kaldes den lave og sandige Landstrækning imellem det sorte og det kaspiske Hav. Russerne have efterhaanden i Stilhed trængt sig frem her mod S. og have nu, omtrent paa Midten af Isthmen, en Linie, ɔ: Række af befæstede Kosakposter, fra det ene Hav til det andet.

Truchseß (lat. Dapifer, Madmester; i Frankrig Seneschall, i England High Steward) kaldtes i det tydske Rige fra Otto I's Tid den fornemme Hofembedsmand, som førte Tilsynet med det keiserlige Kjøkken og overhovedet Hofholdningens Oekonomie. Siden blev Posten som et „Erkeembede" arvelig hos Rhinpfalz og gik 1714 over til Baiern.

Trullanske Synoder kaldes de 2 Kirkeforsamlinger, som afholdtes 680 og 692 i Constantinopel. Navnet hidrører derfra, at Møderne holdtes i den muslingdannet-hvælvede Sal (Trullus) i det keiserlige Slot.

Trupial, s. Cassicus.

Trützschler (Wilhelm Adolf von), født d. 20de Febr. 1818 i Gotha, blev 1845 Assessor ved Appellationsretten i Dresden, hørte i Frankfurterparlamentet 1848 til yderste Venstre, tog virksom Deel i Opstanden i Baden 1849, blev fangen og udleveret til Preussen og skudt d. 14de Aug. 1849 i Manheim.

Truxillo hedder en 1) Stad i det spanske Landskab Estremadura, bekjendt som Pizarro's Fødeby. 2) Stad i den sydamerikanske Republik Venezuela. 3) Stad (nu sædvanlig kaldet Libertad) i den sydamerikanske Republik Peru. 8,000 Indb. 4) Stad i Republiken Honduras i Mellemamerika. 4,000 Indb.

Trygon, s. Pigrokke.

Trykbor, s. Bor.

Trykpompe, s. Pompe.

Træ, som technisk Materiale, er den Deel af Træernes Stamme og større Grene, der omgiver Marven og indesluttes af Bast og Bark; deraf er dog Splinten (s. d. A.) ofte ubrugelig, og isaafald mener man med T. alene Vedet (Kjerneved). T.s Anvendelse og Behandlingsmaade beroer hovedsagelig paa følgende Egenskaber: Usmeltelighed, Porøsitet, som oftest Spaltelighed, samt paa en Forening af Udstrækbarhed med Seighed. Der er 2 Hovedsorter af T.: Løvtræernes Ved dannes af de meget lange Træceller, hvorpaa Spalteligheden beroer, de korte Celler, som danne Marvstraalerne (s. d. A.), og Karrene, der ofte ere synlige for det blotte Øie som grove „Porer". Naaletræerne bestaae alene af lange Celler, mangle derfor Marvstraaler og „Porer" og ere særdeles spaltelige. Begge disse Slags voxe udvendig lagviis og have derfor mere eller mindre tydelige Aarringe (s. d. A.). Ved den anden Hovedsort, Palmetræet, skeer Væxten derved, at stedse flere grove Kar dannes i den bløde korte Cellevæv, især yderst, og der kan slet ikke være Tale om Splint, Bast eller nogen skarpt begrændset Marv. T. kan lide af forskjellige Feil, der kunne hidrøre fra Frugtens Forædling, fra Affældighed, Mishandling, urigtig Fældningstid o. fl. Overhovedet er der ikke blot Forskjel paa forskjellige Slags T., men ofte meget større paa Veddet fra forskjellige Træer af samme Slags, efter Jordbund, Klima, Pleie og arvelige Egenskaber, ja fra forskjellige Dele af samme Træ, saa at den Charakteristik, der kan gives med Hensyn til Skjærhed og Spaltelighed, Vægtfylde, Styrke, Farve o. fl., altid maa være meget ubestemt. Alt T. er mere eller mindre udsat for to Arter af Forstyrrelse, begge hidrørende fra Saften, som endog i lufttørret T. kan udgjøre 10—20 pCt. og derover. Efterhaanden pleier Fugtigheden at aftage; men den kan ogsaa efter Omstændighederne tiltage, og med Fugtighedsgraden vexle T.s Dimensioner, meest i Retning af Aarringene. Dette medfører ikke blot Svinding eller Ovældning, men kan ogsaa medføre Forvanskninger i Formen, Ovaltrækning, Kastning (s. d. A.), Spalter o. fl. T. kan desuden forraadne enten hurtigere, saa at det gaaer over til at blive Muld (vaad Forraadnelse), eller langsommere, saa at det bliver Trødske (tør Forraadnelse) og i Reglen udvikler Svampe. Imod begge er det virksomt at fjerne Safterne ved Udvadskning eller Gjennemdampning; det kraftigste Middel mod Forraadnelse er dog T.s Gjennemtrængen med saadanne Opløsninger, der kunne forhindre en Gjæring, helst Kobbervitriol.

Træbukke (Cerambyces) er en artriig Gruppe af for en stor Deel anseelige og pragtfulde Biller med meget lange Følehorn, ofte flere Gange længere end det smalle, langstrakte Legeme, med lange kraftige Been med 4, underneden med haarede Trædesaaler udstyrede, Fodled; de have især hjemme i Tropelandene, ernære sig af Plantesøde og opholde sig paa Træerne. Larverne ere hvide, bløde, langstrakte, næsten fodløse og leve i Ved, ligesom Pragtbillelarverne. Mærkes kunne Moskustræbukken (C. moschatus), grøn, udmærket ved Moskuslugt, Tømmermanden (Lamia aedilis), graabrun med sort- og graaringede Følehorn, Blaabukken (Callidium violaceum), mørkeblaa, alle i Nordeuropa.

Trædemølle eller **Trædehjul** kaldes en Modtager især for Menneskekraft, der tidligere har været temmelig almindelig anvendt i Fængsler og paa Muddermaskiner, idet den paa en forholdsviis fordeelagtig Maade kan modtage et stort Antal Personers physiske Kraft med Sikkerhed for, at de virkelig arbeide. Man har udvendige T. med radialt udstaaende Trin;

Digitized by Google

Mandskabet danner to Hold, der jevnlig skifte; det arbeidende Hold virker paa Hjulets horizontale Radius under fortsat Stigning, holdende sig ved en Stang i Brystets Høide; det hvilende Hold sidder paa en Altan ligefor Arbeidsholdet, saa at de uden Ophold kunne bytte Plads. De indvendige T., der ere brugte paa Mudderpramme, ligne de Tromler, hvori man til Morskab lader Muus og andre Smaadyr løbe. Man har vel ogsaa bygget udvendige T. uden Trin, hvorpaa Heste skulde virke øverst, og Trædeskiver i skraa Stilling ligeledes til Heste, men de ere hverken fordeelagtige for Kraften eller for Hestenes Been.

Træhest. At ride paa T. ɔ: sidde overskrævs paa et Brædt med Lodder bunden om Fødderne, var en tidligere, navnlig for Politiforseelser brugelig, men nu afskaffet, beskjæmmende Straf.

Træhveps (Sirex) er en Gruppe af Hvepse, henhørende til de saakaldte Plantehvepse, hos hvilke Bagkroppen er forbunden med Brystet i sin hele Brede, med langstrakt Bagkrop og lang, tynd Borebraad, med hvilke de anbringe Ægget dybt inde i Veddet, især af Naaletræer. Larven er hvid og blind, har uleddede Brystfødder, ingen Baglivsfødder og en Torn paa det sidste Baglivsled; den lever dybt inde i Veddet ligesom Larverne af Træbukke og Pragtbiller.

Træk eller en stadig Fornyelse af Luften er ikke blot en ufravigelig Betingelse for, at Forbrænding overhovedet kan gaae for sig paa et Ildsted; men dens gode Regulering, saa at der kommer nok og dog ikke for megen frisk Luft, og at denne med tilstrækkelig Kraft støder imod Brændselet paa rette Sted, er den allervigtigste Betingelse for en fordeelagtig, det er en saavidt mulig fuldstændig, Forbrænding uden Afkjøling ved overflødige Luftmasser. Naturlig T. kaldes den, der fremkommer ved den forbrugte Lufts Ophedning, altsaa i Reglen ved en Skorsteen (s. d. A.). Paa dennes Dimensioner, dens varmeledende Evne og paa Røgens Temperatur beroer Størrelsen af T.; men da man har anden Brug for Røgens Hede, da et rigtig rask T. giver den bedste Forbrænding, og man ialfald kan moderere den ved et Spjeld, kan Skorstenen i Grunden aldrig være for høi, helst da den derved bliver mere uafhængig af Vindstød og saa meget bedre opfylder sin anden Bestemmelse, at fjerne Røgen. Navnlig paa Dampskibe, hvor Omstændighederne forbyde at gjøre Skorstenen saa høi, som den efter Brændselsqvantiteten egentlig burde være, viser det sig gjerne fordeelagtigt at anvende Hjelpetræk, det er en Strøm af frisk Luft indenfor Risten, der hjelper til at tænde Røgen. Kunstig T. er i Principet correct, da der til at sætte Luften i Bevægelse fordres meget mindre Kraft end den, der svarer til saa Meget af den i Skorstenen spildte Varme, som nemt kan opsamles; men det er praktisk ubeqvemt og derfor sjeldent, enten at drive frisk Luft med en Blæser ind i Ilden eller at suge Røgen fra den. Derimod benyttes i Locomotiver og Locomobiler med stor Fordeel en Strøm af Damp, der driver Røgen igjennem den lille Skorsteen med en utrolig Fart. Dette Slags kunstig T. forudsætter, at den brugte Damp endnu har en ret anseelig Spænding.

Trækfugl, s. Vandringer.

Trækfærge er en Færge, der er befæstet til et tversover Vandet spændt Toug og føres over ved, at der hales i dette (sign. Flyvende Færge).

Trækhul, Trækkejern, Trækningsqvotient, s. Metaltraad.

Trækskuiter ere Fartøier, som i flere Lande anvendes til Transport paa Floder eller Kanaler; de trækkes fremad ved Heste eller Mennesker, gaaende langs Strandbredden.

Trækul, s. Kulbrænding. — T. benyttes af Gartnerne til at blande i Jorden, især som et mechanisk Agens, for at give den større Porøsitet, til at lægge paa Bunden af Urtepotter, for at befordre Vandafløbet, og, som meget fint pulveriseret, til at sætte Stiklinger i, der vanskelig slaae Rødder men let raadne. Da T. indsuge Kulsyre og andre Luftarter af Atmosphæren og give dem langsommere fra sig, end de indsuge dem, bidrage de vistnok ogsaa til Planternes Ernæring.

Trækvei kaldes en Vei, der er anlagt langs med en seilbar Flod eller Kanal og bestemt for de Mennesker eller Trækdyr, der trække Skibene opad mod Strømmen.

Trækvæv, tidligere ogsaa kaldet Damaskvæv, er en ældre Form af Mønstervæv end Jacquardvæven, men endnu ikke fuldstændig fortrængt af denne. Ligesom ved Jacquardvæven (s. d. A.) gaae Kjedetraadene gjerne gjennem Øine paa løse Syller, der samles efter Mønsterets Beskaffenhed gruppeviis i Chorder; men her ophører Ligheden, idet disse Chorder føres over Ruller eller Glasstænger og derpaa vandre hen over Væverens Hoved. For hver Gang Grundskamlerne trædes igjennem — eller, hvor der ikke bruges Grundbredskaber, for hver Islættraad, der skal slaaes ind — hæves de for Tour staaende Kjedetraade ved et Træk i et Haandtag, der er forbundet ved Snore med alle paagjeldende Chorder.

Træl, s. Slaveri.

Træløber (Certhia) er en Slægt af smaa Sangfugle med et langt, tyndt og spidst, noget buet Næb, en spids, hornagtig Tunge og en særdeles lang, kroget Bagklo og Bagtaa samt stive, elastiske, tilspidsede Halefjer ligesom Spætterne, med hvilke de saaledes i flere Henseender have nogen Lighed. De ere derfor istand til at løbe og hoppe op ad Træstammer, i hvis Revner de søge Insecter og Larver; de ruge i Træhuller. C. familiaris, bruunlig med mørkere og lysere Pletter, hvid paa Bugen, opholder sig i Mellemeuropa; Tichodroma muraria, paa Alperne, er graa med karminrødt paa Vingerne, mangler de stive Halefjer og søger sin Føde paa Mure og Klippevægge.

Træpikker, s. Spætt.

Træpindsvin, s. Snaverpindsvin.

Træskjærerkunsten kaldes Sculpturen, naar det Materiale, hvori Kunstneren udfører sit Værk, er Træ. Dog benyttes den mere, hvor Sculpturen træder i Bygningskunstens eller Haandværkets Tjeneste som Ornamenter, og saavel i Middelalderen som den nyere Tid opvises forskjellige Værker i denne Kunstart (jfr. Billedskjærerkunst).

Træskole kaldes det Jordstykke, paa hvilket Gartneren opelsker de af Frøe, Stiklinger eller

Digitized by Google

Aflæggere tiltrukne Træer og Buske, indtil de ere saa store, at de kunne plantes paa deres Bestemmelsessted. T. maa have en god Jordbund i tilstrækkelig Dybde og Læ uden dog derfor at være indesluttet.

Træsnit (Xylographie, gr.) kaldes i de tegnende Kunster Aftrykket af en Træplade, hvori det omvendte Billed af Aftrykket er frembragt ophøiet ved først at være tegnet paa den glatte Plade, hvoraf derpaa alle blanke Dele uddybes med en Gravstik. T. udarbeides gjerne i Endetræ af skjært Buxbom, ofte samlet af flere Stykker. At arbeide med Knive i Sidetræ er langt besværligere. Undertiden tegnes Figuren med Sort paa det bruungule Træ; oftere calqueres Tegningen over paa det sværtede Træ. Jo lysere Tegningen er holdt, og jo mere der er benyttet Krydsschatteringer, desto besværligere er Arbeidet for Træskjæreren. Meget lette Fortoninger, saasom i Luftpartier, opnaaes kun ved at sænke det fine Præg lidt under Planen, saa at det udsættes for mindre Tryk saavel af Farvevalsen som paa Papiret; dette opnaaes gjerne ved at føre Gravstikken lidt dybere. Virkningen af T. beroer i høieste Grad paa Trykningen, og Betingelserne for gode Aftryk ere omtrent de samme som ved andre Kunsttryk, navnlig ved Valget af Papiret. T. blev opfundet i Middelalderen i Tydskland, men det første Aftryk af en Træplade, benyttet i kunstnerisk Øiemed, er fra 1423, forestillende St. Christophorus. Ved sin Sammenhæng med Bogtrykkerkunstens Opfindelse benyttedes T. bestandig i Bøger, men fik dog først større kunstnerisk Betydning ved M. Wohlgemuth, og i Begyndelsen af det 16de Aarh. gave Dürer, Scheuffelin, Cranach o. Fl. denne Kunstart et nyere Opsving. Om Kunstneren selv udskjar Træpladen, eller blot tegnede derpaa, har været Gjenstand for megen Debat i Tydskland, uden at være fuldstændig afgjort. Omtrent samtidig antog T. ogsaa en betydeligere Charakteer i Italien, og navnlig findes blandt Aftrykkene med flere Plader (s. Clairobscur) værdifulde Blade. Fra Slutningen af det 16de indtil Begyndelsen af det 18de Aarh. traadte T. i Baggrunden for Kobberstikket, og benyttedes meest til maadelige Illustrationer af Bøger, indtil Bewick i England gav det nyt Opsving og forberedte dets nuværende udstrakte Anvendelse og den høie Udvikling, det i det 19de Aarh. har naaet. Det er navnlig i illustrerede Tidskrifter, at T. i Forbindelse med den nyere Opfindelse, Chemitypie, feirer sin største Triumph. Især have England og Frankrig leveret mærkelige Arbeider i dette Fag.

Træspiritus, Methylalkohol, er et Product, der bl. A. opstaaer ved den tørre Destillation af Træ og findes i den vandige sure Vædske, „Træsyren", der i Fortætningsapparaterne samler sig ovenpaa Tjæren (s. d. A.). Af Træsyren kan den vindes, idet man mætter den heri indeholdte Eddikesyre, f. Ex. med Kalk, og derpaa destillerer det Flygtige fra, hvilket indeholder T., men forurenet med forskjellige andre Producter. Disse bortskaffes, efter gjentagne Destillationer af den raae T. over Kalk, idet man bringer T. i Berøring med en stor Deel Chlorcalcium, der tilbageholder den rene T., medens de fremmede Producter (Xylit) bortdestilleres ved en derpaa følgende Destillation ved svag Varme. Af Forbindelsen mellem T. og Chlorcalciumet frigjøres T. senere ved Tilsætning af Vand, og den frigjorte fortyndede T. afvandes derpaa ved brændt Kalk. Paa denne Maade er det dog vanskeligt at faae den chemisk reen; lettere faaes den reen af det krystallisable oxalsure Methyloxid (der tilberedes af den mindre rene Træspiritus) eller af den ætheriske Olie af Vintergrønt, Gaultheria procumbens (der indeholder Methyloxid i Forbindelse med Spirylsyre), ved Decomposition af disse Forbindelser med kaustisk Kali. Herved træder Oxalsyren eller Spirylsyren i Forbindelse med Kaliet, medens det frigjorte Methyloxid, assimilerende Bestanddelene af Vand, danner T. T. er en tyndflydende, farveløs Vædske af en særegen viinaaudagtig Lugt; den koger ved 65°, er lettere end Vand, kan brænde med en lidet lysende, stærkt varmende Lue og anvendes derfor meget, f. Ex. i Frankrig, som Lampespiritus. I alle sine chemiske Forhold er den fuldkommen analog med Viinalkohol; ved Paavirkning af Syrer opstaae saaledes sammensatte Ætherarter (s. Alkohol og Æther), og ved Iltning opstaaer Myresyre (s. d. A.), paa samme Maade som Eddikesyre opstaaer ved Iltning af Viinalkohol, Valerianesyre ved Iltning af Amylalkohol (s. Fusel). T. kan betragtes som en Forbindelse af et Radical Methyl (C_2H_3) med Ilt og Vand, Methyloxidhydrat, ligesom Viinalkohol efter samme Theorie er Ethyloxidhydrat; ved Iltning bortskaffes da H_2 og samtidig optages mere Ilt, hvorved Myresyre: C_2HO_3+HO opstaaer. Efter andre Theorier giver man T. anden rationel Sammensætning. Methyloxid er en ætheragtig lugtende Luftart, der er brændbar og ikke fortættes, selv ved en temmelig stærk Afkjøling; af Forbindelserne med Syrerne (sammensatte Ætherarter) har kun Gaultheria-Olie (s. ovenfor) nogen Anvendelse i Praxis som Parfume. Derimod have næsten alle Methylforbindelserne megen Interesse for Chemikerne. Methyls Amidforbindelse, Methylamin (Ammoniak, hvori et Æq. Brint er substitueret ved Methyl) er et basisk Legeme, der ligner Ammoniak. Substitueres alle 3 Æq. Brint i Ammoniaken ved Methyl, faaes Trimethylamin (Propylamin), der ogsaa er et basisk Legeme og indeholdes i Sildelage, i Chenopodium vulvaria, der skylder dette sin Lugt, og i nogle dyriske Producter og Excretionsproducter; det har en stærk, noget sildeagtig Lugt og forholder sig ligeledes som et Ammoniaklegeme.

Træsteen, forstenet Træ, er dannet derved, at Træ har været udsat for kiselsyreholdigt Vands Indvirkning, hvorved den porøse Træmasse meer eller mindre er bleven udfyldt med Qvarts, Chalcedon eller Flint, hvori dog ikke sjeldent Træstructuren tydelig kan gjenkjendes. Smukke Exemplarer af T. findes flere Steder i Tydskland og Siberien og slibes til Daaser og lignende Gjenstande.

Træstof, Lignin, Xylon, incrusterende Substants, udgjør den egentlige Hovedmasse af Træ og de haardere træagtige Dele af Planterne; s. Cellulose. T. synes at være isomeer sammensat med Cellulose og kun forskjellig fra dette ved

Digitized by Google

sin Tæthed og fine Structurforhold, maaskee ved at være gjennemtrængt af forskjellige andre Legemer, der ere affatte af Planterne samtidig med dette.

Træsyre, Træeddike, faaes ved den tørre Destillation af Træ og vindes af den over Tjæren ansamlede vandige Vædske, raa T. (s. Træspiritus og Tjære). Ved at underkaste denne en Destillation paany, kan man faae den vandklar, men den antager ved Luftens Indvirkning en mørkebrun Farve og har en stærk branket Lugt og Smag. Dette Destillat anvendes ligefrem som en fortyndet Eddikesyre til Fabrikation af forskjellige eddikesure Salte, f. Ex. eddikesuurt Jernilte, til Farverierne, eddikes. Blyilte o. s. v. Man kan ogsaa heraf fremstille reen Eddike, men da maa T. underkastes yderligere Rensning, hvortil man har benyttet forskjellige Fremgangsmaader, for at befrie den for den vedhængende brankede eller svedne Lugt (s. Eddike), hvilket i de senere Aar er lykkedes enkelte Fabrikanter megel vel. Paa Grund af den i den raae T. indeholdte Kreosot, Brandolier o. s. v. anvendes denne stundom som Conservationsmiddel (s. Tjære) til Forhindring af Svamp i Træværk o. s. v.

Trævlerod, s. Rod.

Trødske (Aphthæ) kaldes i Lægevidenskaben en betændelsesagtig Lidelse af Sliimhindevæv, hvorved disses Overflade bliver Sædet for Udsvedning af et hvidligt, sammenløbet Stof, der almindeligviis sees som hvide isolerede Pletter, hvorunder Sliimhinden ligger blottet for sit Overhudslag. Hyppigst forekomme de paa Mundens Sliimhinde, den indre Flade af Kinderne, Læberne og Tungen, især hos Pattebørn, dog ogsaa hos Voxne, især naar disse ere udtærede af Sygdomme. Som oftest afleire sig tillige i denne Udsvedning Snylteplanter, Svampe, Trødskesvampe, hvilke forplante Sygdommen videre ved Berørelse (saaledes fra Barnets Mund til Ammens Brystvorter). Aarsagerne til T. ere meest at søge i Uregelmæssigheder i Vedkommendes Fordøielse, Barnets daarlige Ernæring, Lidelser i Tarmkanalen og Ureenlighed (især Sut i Munden). Reenlighed, Udvadskning af Munden og sammensnerpende Midler hjelpe som oftest. — Hos Menigmand spiller T. en stor Rolle i Forestillingen om Børnesygdomme, og mange Slags Lidelser henføres dertil, f. Ex. Diarrhoe, Hudløshed paa Sædet o. s. v., Alt uden Grund.

Trøffel er et Fællesnavn for flere spiselige, under Jorden voxende Svampearter, hvis Svampelegeme, der udvikles af et meget forgjængeligt Mycelium, har et uregelmæssigt, kugledannet Omrids, i hvis Indre Sporene findes anbragte paa Væggene af forskjelligdannede Lacuner eller Gange. Den meest bekjendte Art er den *spiselige T.* (Tuber cibarium), der er sort paa Overfladen og kan opnaae en Vægt af et Par Pund; den voxer i løs, leretsandet Jordbund omtrent ½ F. under Overfladen og er udbredt over Størstedelen af Mellem- og Sydeuropa, navnlig hyppig i Sydfrankrig og de italienske Kastanieskove; den opsøges og opgraves af egne dertil afrettede Hunde og Sviin (Trøffelhunde, Trøffelsviin), og er paa Grund af sin behagelige, kryddrede Lugt en yndet Delicatesse. Mindre bekjendte ere de *hvide T.* (Slægten Rhizopogon), der udvendig have en rødlig-hvid Farve og ikke opnaae nogen synderlig Størrelse.

Tsad, Indsø i Afrika, s. d. A. (I, S. 60, 1ste Sp.).

Tsadda eller **Tschadda**, s. Benue.

Tschaiker eller **Czaiker** (tyrk., = Skib) kaldes i Ungarn smaa Galeier (dog forsynede med Seil og Roer), som den østerrigske Regjering holder paa Donau, saa at de danne en lille vel rustet Flaade paa 25 Skibe; de bemandes med egne Soldater, der høre til Grændsetropperne.

Tschanek eller Tescherek er en Vægteenhed i Tauris i Persien = $1,_{549}$ danske Fod.

Tschang eller Chang er et chinesisk Længdemaal (Rode) = $10,_{181}$ danske Fod.

Tscheki er en tyrkisk Vægt, som har forskjellig Værdi efter Varernes Beskaffenhed. For Guld, Sølv og Medicin er den = 100 Drachmer = $20,_{559}$ danske Lod, for Opium = 250 Drachmer = $1,_{6070}$ danske Pund, for Kameelhaar = 800 Drachmer = $5,_{142}$ Pund. 1 Drachme er = $3,_{214}$ franske Gram = $0,_{8228}$ danske Qvintin.

Tscheremisser hedder et Folk af finsk Stamme i Midten af det europæiske Rusland, omtrent ¼ Mill. Mennesker stærk. De kalde sig selv Mari d. e. Mænd, bekjende sig til den græske Kirke og tale en egen finsk Dialekt.

Tscherkask hedde 2 Stæder i de Donske Kosakkers Land, ved en Arm af Don: 1) Novo(Ny)-Tsch., anlagt 1805, Hovedstaden, har Garverier, Bryggerier og Handel. 14,000 Indb. 2) Staroi (Gammel)-Tsch., 3½ M. høiere oppe ved Floden, har en gammel Kirke med mange Kostbarheder, Fiskeri, Viinavl og Handel. 15,000 Indb.

Tscherkassy, Stad i det russiske Gouv. Kjew, ved Dniepr, var de Saporogiske Kosakkers ældste Hovedplads. 10,000 Indb.

Tscherkesser, som ogsaa ofte med italiensk Orthographie skrives Circassier, ere et Folk blandt Kaukasierne (s. d. A.), hvis Land strækker sig fra Strædet ved Kertsch, langs Nordkysten af det sorte Hav, indtil det begynder at bøie imod Syd. Landet bestaaer af jevnsides Dale, som straane fra Kaukasus's høieste Ryg ned mod Havet. Indvaanernes Antal anslaaes af Nogle til 700,000 Mennesker. De ere deelte i fire Klasser: Fyrster (Psheh eller Bek), Adel (Work eller Mursa), Folk (Tshokhotl) og Slaver (Pshilt). T. have engang været omvendte til Christendommen, men ansee sig nu for Muhammedanere, dog indeholder deres Tro endnu mange Levninger af Christendom og af det tidligere Hedenskab. De staae imidlertid i det inderligste Samqvem med Tyrkerne; navnlig brugte de før at sælge deres Døttre til de fornemme Osmanners Haremer; sign. ogsaa Art. Mamluk. Den Skjønhed, hvorfor T.s Piger ere verdensberømte, skal kun findes hos de adelige Folkeklasser; de arbeidende T. skulle have meget uskjønne mongolske Træk. Sproget er ogsaa mongolsk og frembyder nærmest Lighed med de bøiningsløse Sprog, saasom Chinesisk og Tibetarsk. T. forsvarede sig længe tappert imod Russerne (sign. Kaukasien), men vare dog længe før den orientalske Krig aldeles underkastede.

Digitized by Google

Tschernagorzer er det Samme som Montenegrinere, s. d. A.

Tschernaya (Njetschka o: Flod) hedder en lille Flod paa Krim, som falder i Bugten ved Sebastopol; s. Krims Historie IV, S. 132.

Tschernigov, Gouvernement i Lille-Rusland, omgivet af Gouv. Kijev, Pultava, Kursk, Orel, Mohilev og Podolien, 1,002 □ M. stort med henved 1,400,000 Indb., er en temmelig frugtbar Slette. Hovedstaden Tsch. ved Desna, har et Slot og en Kathedralkirke. 10,000 Indb. Den vigtigste Fabrik- og Handelstad er Mjeschin med 20,000 Indb.

Tscherning (Anton Frederik) er født d. 12te Decbr. 1795 paa Frederiksværk, hvor hans Fader, Oberst Eilert Peter T., var Inspecteur. Han blev tidlig af sin Fader ført ind i det praktiske Liv, og arbeidede saaledes som Dreng i sit Fødesteds Fabriker. 1811 blev han Lieutenant i Artilleriet, var med det 2det Auxiliaircorps ved Rhinen og med det danske Armee-Contingent i Frankrig 1815—18, derpaa Assistent hos sin Fader 1820—28, da han sendtes til det franske Expeditionscorps paa Morea. Efter sin Tilbagekomst 1829 blev T. Capitain og Lærer i Physik og Chemie ved Artilleriecadetinstitutet, 1830 1ste Skoleofficeer og Lærer i Artilleriepraktik ved den da oprettede militære Høiskole, men maatte i Aarene 1833—38 gjøre en Udenlandsreise, da han ved nogle Smaaskrifter angaaende Væbningsforholdene havde paadraget sig Kong Frederik VI's Mishag. Allerede i Begyndelsen af det næste Aar forlod T. igjen Danmark og begav sig til Frankrig, hvor han overtog Bestyrelsen af nogle Kulminer i Øvre-Loire Departement og af Jernbanen fra Montpellier til Cette. Efter sin Hjemkomst blev han 1841 Batteriechef, men tog allerede sin Afsked af Krigstjenesten i Decbr. s. A. ved den store Armeereduction. 1846 var T. en af Stifterne af „Bondevennernes Selskab", hvis Formand han var i de første Aar, ligesom han kan siges stadig at have været Formand for samme som politisk Parti. Ved Regjeringsforandringen i Marts 1848 blev T. Krigsminister; d. 10de April (Dagen efter den første Træfning i Oprørskrigen, ved Bov) blev T. under Kongens Ophold i Flensborg udnævnt til Oberst. Den 15de Novbr. s. A. traadte T. med 4 af sine Colleger ud af Ministeriet og har siden nydt Pension. Af den grundlovgivende Rigsforsamling var T. kongevalgt Medlem; ved det første Folkethingsvalg d. 4de Decbr. 1849 blev han valgt til Rigsdagsmand for Holbek Amts 2den Valgkreds, som han siden stadig har repræsenteret. Det Ørstedske Ministerium støttedes af T. med hans Parti i Rigsdagen, og ved dets Indstiftelse af et Rigsraad d. 26de Juli 1854 blev han udnævnt til Medlem af samme, hvilket han har vedblevet at være, efterat Rigsraadet under det næste Ministerium (1855) havde faaet sin nye Skikkelse. I den danske Rigsdag, hvor T. har spillet en mere fremtrædende Rolle end nogensomhelst Anden, er han Fører for den yderste venstre Side. T.'s i sin Oprindelighed smukke, men i sin Udvikling (næret ved hans Parties blinde Forgudelse) eensidige Forkjærlighed for den lavere staaende Deel af Samfundet har stundom gjort ham til en Modstander og Bekjæmper af Alt, hvad der er stillet høiere, især af Embedsstanden, som han dog selv tilhører, ja endog af Kunst og Videnskab, som hans Aand dog staaer saa nær.

Tschernomoriske Kosakker, s. Kosakker.

Tschernyschev hedder en i 2 Linier deelt, grevelig og fyrstelig, russisk Slægt, som nedstammer fra Ivan Tschernetzky, der 1493 indvandrede fra Polen. Grigory T. var en af de dygtigste Generaler under Peter I. — Fyrst Alexander Ivanowitsch T., født 1779, var 1811 Gesandt i Paris og skaffede sig der Kundskab om Felttogsplanen imod Rusland, udmærkede sig i Krigen 1812—14, var siden Diplomat, blev 1828 Krigsminister, 1841 Fyrste, 1848 Præsident for Rigsraadet og Ministerconseilet, men trak sig 1852 tilbage fra Krigsministeriet og døde paa en Reise i Italien d. 20de Juni 1857.

Tschesme (eller Dschesme), en liden Søstad paa Lilleasiens Vestkyst, ligeoverfor Øen Chios, er bleven historisk mærkelig ved Søslaget d. 5te—6te Juni 1770, i hvilket den russiske Flaade under A. Orlov (understøttet af Spiridov, Elphinstone og Greigh) ødelagde den tyrkiske.

Tschetschenzer eller **Tschetscher** hedder et af de i Kaukasien boende Folkeslag (undertiden bruges Navnet i videre Betydning næsten = Kaukasiere), som beboer det skovrige Bjerglandskab Tschetschna paa den nordlige Skraaning af Kaukasus indtil den nedre Terek, Ø. for den lille Kabarda. De ere sunnitiske Muhammedanere, vilde og røverske, leve af Agerdyrkning og Qvægavl, og have under deres religiøse og politiske Overhoved Schamyl (s. d. A.) ført en langvarig og blodig Krig mod Russerne, hvilke de dog nu fordetmeste have maattet underkaste sig.

Tschetwerik er et russisk Kornmaal = 4 Tschetwerka = 1,5088 danske Skjepper.

Tschetwerka er et russisk Kornmaal = 6,159 danske Potter.

Tschetwert er et russisk Kornmaal = 8 Tschetwerik = 1,5088 danske Tønder.

Tschih, Chih, Covid eller Cobre er den chinesiske Fod, men som har mange forskjellige Størrelser. Den mindste er Landmaalerfoden = 1,0187 danske Fod. Den største er 1,111 danske Fod. — Desuden betyder T. en Vægt = Tsien, engelsk Mace, = 3,758 franske Gram = 0,9821 danske Qvintin.

Tschittak, Chittack er i Bengalen deels en Vægteenhed, som Factorievægt = 3,287, som Bazarvægt = 3,732 danske Lod, deels et Flademaal = 10,61 danske □ Alen.

Tschitschagov (Vassilji Jakoviewitsch), russisk Admiral, født 1726, slog 1790 den svenske Flaade ved Viborg og døde 1809. — Paul Vassiljewitsch T., den Foregaaendes Søn, født 1762, blev 1807 Admiral og 1812 Overanfører for Donauarmeen, men maatte, da han lod sig skuffe ved Napoleons snilde Manoeuvrer, afgive Commandoen til Barclay de Tolly og reiste til Udlandet. Da han 1834 ikke adlød Keiser Nicolaus's Ukas, der kaldte alle Russer hjem derfra, mistede han sine Godser og Værdigheder i Rusland og døde i Paris d. 10de Septbr. 1849.

Tschuder vare hos de ældste russiske Krønikeskrivere et finsk Urfolk, i hvis Navn man gjenkjender Grækernes Skyther, hvilke efter Beskrivelsen nærmest lignede Mongolerne og Tyrkerne.

Digitized by Google

Da begge disse Navne saaledes tilhøre den dunkleste Oldtidshistorie, og nu ikke mere anvendes, har Ethnographien benyttet dem til sine videnskabelige Klassebetegnelser. Nogle benævnte hele den gule eller mongolske Race (Varietet) af Menneskeslægten Skyther. Mange have kaldet de finske Folkeslag, som af Andre benævnes Ugrier eller Uralier, T. (s. Art. Finner).

Tschudi er Navnet paa en gammel, adelig og mægtig Slægt i Canton Glarus i Schweiz, hvis Stamfader **Johan T.** 906 blev adlet af Keiser Ludvig III. **Ægidius T.**, født i Glarus 1505, død som Landamman der 1572, er bekjendt som historisk Forfatter navnlig af den schweizisk Krønike (indtil 1490), et vigtig Kildeskrift for Landets Historie i Middelalderen. — **Johan Jakob von T.**, født d. 25de Juli 1818 i Glarus, er bekjendt som Reisende især i Sydamerika, hvorover han har udgivet „Peruanische Reiseskizzen aus den Jahren 1738—42", „Die Ketschna-Sprache", „Antiguedades Peruanes" (i Forbindelse med Don M. E. Rivera) o. M. Hans „Fauna Peruviana" er et af de grundigste Arbeider over Sydamerikas Dyreverden, som findes. — **Friedrich von T.**, født 1820, er Forfatter til „Das Thierleben in der Alpenwelt" (1852 og oftere, oversat paa Dansk af Fogh).

Tschuktscher hedder et med Korjækerne, deres sydlige Naboer, beslægtet finsk Folk i det nordøstlige Siberien; det beboer den efter dem benævnede 12,000 □ M. store Halvø, som strækker sig mellem Jishavet og den ochotske Bugt indtil Beringsstrædet. T. ere raske og modige Jægere, Hedninger og fordetmeste uafhængige. Deres Antal anslaaes af Nogle til 10,000 Mennesker.

Tschupah er et Kornmaal i Benkulen paa Sumatra, = 1,0684 danske Potter.

Tschusan hedder en nær ved Staden Ningpo liggende og til Provindsen Tschekiang hørende Ø (11 M. i Omkreds med 200,000 Indb.) ved China's Kyst, hvis Hovedstad Tinghai har 30,000 Indb. Efter T. benævnes Tschusanøerne, som have en i militær og commerciel Henseende vigtig Beliggenhed og 1844—46 vare besatte af Englænderne.

Tschuvascherne hedder et finsk Folkeslag paa omtrent ½ Mill. Mennesker, som boe især ved Volga i de russiske Gouvv. Nishnei-Novgorod, Kasan og Simbirsk.

Tsien, Tschih, engelsk Mace, er en chinesisk Vægt = 0,9621 danske Qvintin.

Tsin er et chinesisk Flademaal = King eller Fu = 6226 danske □ Alen = 8,558 Skjepper Land.

Tsun er den chinesiske Tomme. Den har forskjellige Størrelser, hvoraf dog ingen afviger ret meget fra den danske.

Tu er et chinesisk Veilængdemaal = 250 Li = 458413 danske Fod = 19,1 danske Miil = 1,272 Grader eller 77,56 Minutter af Ægvator.

Tuat hedder en Oase eller rettere en Samling af flere smaa Oaser, som ligger i Vest-Sahara, 170 M. V. for Murzuk, 150 M. N. Ø. for Timbuktu, og indeholder over 100 Stæder og Flekker, deriblandt Timimán, en med Mure omgiven Handelsplads med 10,000 Indb. Beboerne ere Tuariker, en Stamme af Berbere. T. er vigtig for Karavanhandelen mellem Nordafrika og Sudan.

Tub er et Kornmaal i Natal paa Sumatra = 68,35 danske Potter.

Tuba er et stort og kraftigt Messingblæseinstrument, som bruges i Orchester eller Militærmusik til at forstærke Bassen. Dens Omfang naaer fra Contra A til f̄.

Tuberkel kaldes en Nydannelse i Legemets Væv, der viser sig under Form af fine, graalige eller hvidlige Gryn, hvilke synes opstaaede under Indvirkningen af en sygelig Legemsdisposition saavel i hele Organismen som paa selve Stedet, og fremgaaede af en local Proces, med en meget lav Organisationsvirksomhed. Saavel den tilgrundliggende Legemsdisposition som den ved Tuberkelafsætningen fremkaldte locale og almindelige Lidelse kaldes Tuberkulose, Tuberkelsygdom. T. have hyppigst deres Sæde i Lungerne, hvor de almindeligviis føre til Blødgjørelse og Hensmelten med Ødelæggelse af Lungevævet, Udtærelse af Organismen, den Sygdom, som benævnes Lungesvindsot, Tæring.

Tubicinella, s. Cirripedia. — **Tubicola**, s. Rørorm. — **Tubipora**, s. Orgelkoral. — **Tubinares**, s. Stormfugl. — **Tubularia**, s. Rørpolyp.

Tübingen, Stad i Schwarzwaldkredsen i Kongeriget Würtemberg, ved Neckar, har et berømt, 1477 stiftet Universitet og nogle Manufacturer samt Viin og Frugtavl. 10,000 Indb.

Tucuman, den vestligste Stat i La Plata-Staterne i Sydamerika, omgiven af Staterne Salta, Rioja, Catamarca og Sanjago samt mod Ø. af Pampas, hører til de frugtbareste Dele af det indre Sydamerika; den er henved 2,000 □ M. stor med kun henved 150,000 Indb. Forresten s. La Plata-Staterne. — Hovedstaden T. (egl. San Miguel del T.) har 8,000 Indb. Her seirede Sydamerikanerne d. 24de Septbr. 1812 over Spanierne, og her proclamerede Congressen d. 9de Juli 1816 Provindserne ved La Plata som uafhængige af Spanien.

Tucutuco (Ctenomys) er en sydamerikansk Gravemuus med plump Bygning og stærke Graveklør, som beboer de sydamerikanske Pampas, hvor den fører en underjordisk Levemaade og undergraver store Strækninger for at lede efter Løg og Knolder, hvoraf den lever; de af den beboede Egne ere derfor saa gjennemgravede af dens Gange, at den Reisendes Hest idelig er udsat for at styrte ned i dens Huller.

Tudela, Stad i det spanske Landskab Navarra, ved Ebro, har Viinavl og nogle Fabriker. 8,000 Indb.

Tudor, en Slægt, som 1485—1603 sad paa den engelske Throne, nedstammede efter Sagnet fra de ældste Fyrster i Wales. **Owen ap Meridith ap T.**, en simpel Adelsmand, ægtede 1422 Kong Henrik V's Enke, den franske Prindsesse Katharina, og blev derved Stedfader til Kong Henrik VI. Under Borgerkrigene i det 15de Aarh. toge han og hans Sønner naturligviis Huset Lancasters Parti, til hvilket Kongen hørte; Owen blev 1461 fangen i et Slag, i hvilket hans ældste Søn Jasper commanderede, og kort efter henrettet. Hans anden Søn **Edmund T.**, Greve af Richmond, ægtede Margrethe Beaufort, Huset Lancasters Arving, og Sønnen af dette Ægteskab **Henrik T.** besteeg efter Slaget ved Bosworth 1485, i hvilket Richard III faldt, den

Digitized by Google

engelske Throne, hvorpaa han ægtede Edvard IV's Datter Elisabeth (s. Henrik VII). Hans yngste Datter **Maria T.** ægtede Kong Ludvig XII i Frankrig og efter hans Død Hertugen af Suffolk, hvis Barnebarn var Johanne Gray. Den ældre Datter **Margrethe T.** blev gift med Kong Jakob IV af Skotland og saaledes Bedstemoder til Maria Stuart; i sit 2det Ægteskab med en Douglas blev hun Bedstemoder til Henrik Darnley. Henriks Søn og Efterfølger var **Henrik VIII**, om hvis 3 Børn, der efter hinanden bestege Thronen, **Edvard VI, Maria og Elisabeth**, er handlet under disse Artt. Med den sidste uddøde den lige Linie af Huset T., og Stuarterne traadte i dets Sted.

Tudse (Bufo) er en Slægt af de haleløse eller ægte Padder, udmærket fra Frøerne ved plumpe Former, korte Bagbeen, mindre udviklet Springeevne, en mere kjertelriig, vortet Hud og navnlig ved en Gruppe af Hudkjertler (Parotider) over Øret (Trommehinden), samt ved at de mangle Tænder; i det Hele ere T. mere Natdyr og bedre skikkede til at beboe tørre Strækninger end de egentlige Frøer. Vore Arter lægge deres Æg i Vandet i Form af en lang Snor. Hos os forekommer den almindelige brune T. eller Skruptudse (B. vulgaris), den grønplettede T. (B. viridis) og Strandtudsen (B. calamita), graa, med en lys Stribe midt ned ad Ryggen, i Sand- og Strandegne. I Tropelandene findes nogle meget store Arter (B. agua, scaber o. s. v.).

Tudsefiske eller **de armfinnede Fiske** (Lophioidei, Pediculati) benævnes en lille Familie af pigfinnede Fiske uden Luftgang, udmærkede ved deres fra det sædvanlige meget afvigende Udseende, der næsten kan kaldes eventyrligt. De have alle et meget stort Hoved, i Reglen fladtrykt, der bagtil forlænger sig i en noget mindre Hale; Gabet er ofte meget stort, Huden enten nøgen og fuld af Hudtrevler eller besat med Beenknuder eller med fine Beentorne. Bryst- og Bugfinnerne — hvilke sidste ere anbragte langt foran hine — ere bløde, poteagtige, og Ligheden med høiere Dyrs Poter forøges for Brystfinnernes Vedkommende endnu derved, at de ligesom sidde paa et Skaft eller en Arm. Gjællehulen er stor, men Gjællespalten, der ligger i Armhulen, kun lille; Skelettet blødt, ofte næsten bruskét. Hertil hører Bredflaben (s. d. A.); Malthæa, piggede „Søbjævle" med Pandehorn, som krybe op paa Stenene ved Stranden ved Hjelp af deres poteagtige Fødder; fremdeles Slægten Chironectes.

Tuf betegner i Geognosien en mere eller mindre løs Steenmasse, dannet af fiindeelte vulcanske eller plutoniske Eruptionsproducter, der som oftest ere affatte i Vand. **Vulcansk T.** er opstaaet ved en Sammenskylling af vulcanske Slagger, Sand og Aske, og det var en saadan Masse, der begravede Herculanum og Pompeii; men den vulcanske T. kan ogsaa stamme fra en forhistorisk Tid og træffes da sammen med ældre Steenarter. Efter Bestanddelene benævnes den Pimpsteen-T. (s. Trass), Basalt T., Trachyt T. o. s. v., af hvilke den sidste, f. Ex. i Rhinegnene, har tilstrækkelig Fasthed til med Fordeel at kunne anvendes som Bygningssteen. Disse forskjellige Tufsteenarter maae ikke forvexles med Kalktuffen, Travertinen (s. d. A.).

Tugendbund (Dydsforbundet) kaldtes en „sædelig-videnskabelig Forening", som 1808 dannedes i Königsberg, med det Formaal at styrke det preussiske Folk i aandelig Henseende, vække Fædrelandskjærlighed o. s. v. Den oprettedes med Regjeringens Samtykke, men 1809 maatte Kongen ophæve den, fordi den havde vakt den franske Keisers Mistanke. Efter 1815 beskyldtes Foreningen af Nogle for at have havt demokratiske Hensigter.

Tugthuse kaldes, i Modsætning til Forbedringshusene, i Almindelighed de for grovere Forbrydere indrettede Strafarbeidsanstalter; s. under Forbedringshuse. Den i denne Artikel anmeldte Plan til en fuldstændig Adskillelse af T. fra Forbedringshusene er dog senere opgiven, idet T. ved Horsens og Forbedringshuset paa Vridsløselille Mark skulle være de eneste Straffeanstalter, der kun ere indrettede til en enkelt Art Strafarbeide, hvorimod Tugt- og Forbedringshusene i Kjøbenhavn og Viborg skulle vedblive at bestaae som saadanne, dog kun for Mandsfanger, idet et eget T. og Forbedringshuus for qvindelige Fanger skal indrettes paa Christianshavn. Derimod skal Tugt- og Forbedringshuset i Odense nedlægges. Med T. og Forbedringshuset i Kjøbenhavn har hidtil ogsaa været forbundet et Rasphuus (s. d. A.), men til denne Art Strafarbeide dømmes Ingen mere efter den nuværende Lovgivning; iøvrigt benævnes denne Straffeanstalt i daglig Tale ofte Børnehuset (s. d. A.). Om T. i det Hele s. ogsaa under Fængselsvæsen.

Tuilerierne hedder det store (974 F. lange, 104 F. brede) Slot i Paris, som 1564 anlagdes af Katharina af Medici, efter en Bygmester Philibert Delorme's Grundrids, paa en Plads, hvor der før var et Teglbrænderi (tuilerie). Fra Ludvig XIII residerede de franske Konger her, undtagen i den Tid, da Hoffet sædvanlig var i Versailles; Napoleon flyttede ind her som Consul og boede her som Keiser; Bourbonerne, Ludvig Philip og Napoleon III have ligeledes havt deres Residents i T. Under Revolutionen holdt Conventet og de Gamles Raad Møder her. Af Haven er nu kun en Deel offentlig, Resten er forbeholdt den keiserlige Familie.

Tuisco (Tuisto, Teut) kaldte efter Tacitus Germanerne den af Jorden fødte Gud, som, tilligemed sin Søn Mannus æredes af dem som deres Stamfædre.

Tukan eller Peberfugl (Rhamphastos, Pteroglossus), en Gruppe af sydamerikanske Skrigefugle, har et overordentlig stort, men huult og let, noget buet og temmelig sammentrykt Næb med takkede Kanter; Tungen er hornagtig med opflossede Rande, saa at den ligner en Fjer. Det er dorske, eensfoldige Fugle, der leve af Frugter, Æg, Krybdyr, Insecter o. desl. Flere af dem have prægtige Farver, sorte eller grønne med Guult eller Rødt paa Bugen. De større Arter træffes eenlig eller parviis, de mindre selskabelig ligesom Papegøier og Skader, med hvilke de i Henseende til Flugt, Levemaade, Adfærd, Skrigen o. s. v. have endeel Lighed.

Tula, Gouvernement i Midten af Rusland, omgivet af Gouvv. Kaluga, Moskau, Riæsan,

Digitized by Google

Voronesch og Orel, 556 □ M. stort med 1,100,000 Indb., er en frugtbar Slette med betydelig Industrie. — Hovedstaden T., ved Upa, har vigtige Metalfabriker, navnlig en meget stor, under Peter I stiftet keiserlig Geværfabrik, desuden Jernstøberier, Garverier, Lak- og Sminkefabriker, Uldmanufacturer o. M. 60,000 Indb.

Tuladaaser, s. Niello.

Tulipan, Tulipa, bekjendt Planteslægt af Liliernes Familie, udmærker sig blandt de beslægtede Former især ved fine anseelige, enkeltviis paa Spidsen af en bladet Stængel siddende Blomster og det friblabede, klokkedannede Blomsterdække. Den meest udbredte Art, Havetulipanen (T. Gessneriana), der dyrkes som Zirplante i en utallig Mængde Varieteter, blev 1559 af Konrad Gesner bragt fra Constantinopel til Augsburg og udbredte sig derfra hurtig over hele Europa; den var en Tidlang som Modeplante Gjenstand for storartede Speculationer, navnlig i Holland, og Løgene solgtes for uhyre Summer. En smuk Art, Skov-T. (T. silvestris), med gule Blomster, er vildtvoxende i Danmark og i en stor Deel af Europa.

Tulipantræ, Liriodendron tulipifera, er et til Magnoliafamilien hørende Træ, der er vildtvoxende i de forenede Stater i Nordamerika. Stammen, der kan opnaae en Høide af 100 F. og en Tykkelse af 3 F., er bedækket med en graabrunn, revnet Bark, Bladene ere store og brede, 3-lappede med en bredt afstumpet Midtflig, Blomsterne anseelige, med 6 ved Grunden røde, foroven gule, klokkeformig samlede Kronblade, og i Størrelse og Udseende ikke ulige Tulipanblomster, Frugten en flere Fod lang Fleerfoldfrugt med store, vingede Smaafrugter. T. benyttes meget, navnlig i Mellemeuropa, til Parkanlæg og Alleer, og taaler ogsaa vort Klima.

Tulipanæble er et straaguult, paa Solsiden rødstribet Taffelæble.

Tulle, Stad i det franske Dep. Corrèze, ved Floden Corrèze, har en stor keiserlig Geværfabrik, Kniplingsmanufacturer og andre industrielle Anlæg. 15,000 Indb.

Tulle anglais er det Samme som Bobinet.

Tullin (Christian Braunman), født d. 6te Septbr. 1728 i Christiania, hvor Faderen var Kjøbmand, tog 1747 theologisk Embedsexamen, uagtet han tillige havde lagt sig efter Tydsk og Fransk samt Musik og Tegning. Alt næste Aar drog han fra Universitetet tilbage til sin Fødeby, hvor han paa egen Haand lagde sig efter Lovkyndigheden samt efter Engelsk og Italiensk. Han blev Eier og Bestyrer af en Fabrik, som hans Svigerfader havde overladt ham, Toldinspecteur og Viceraadmand. Det første Digt, der gjorde T. navnkundig, var det berømte „Maidagen". Hans Læredigte om Søfarten og Skabningens Ypperlighed fremkaldtes af det 1759 stiftede Selskab for de skjønne Videnskaber, der ved udsatte Præmier søgte at fremme de poetiske Bestræbelser. 1764 kom T. til Kjøbenhavn i Toldanliggender, modtoges med stor Agtelse og blev Medlem af Selskabet, der havde priisbelønnet ham. Alt d. 21de Januar næste Aar døde han imidlertid i sit 37te Aar. T.'s poetiske Arbeider, hvoraf de ovenfor nævnte ere de berømteste, ere fordetmeste beskrivende eller alvorlig reflecterende. Hans Værker udgaves efter hans Død i 3 Bind (1770—73) med en kortfattet Levnetsbeskrivelse i sidste Bind; Rahbek udgav 1799 „Udvalgte Digte" af ham med en vidtløftig Fortale.

Tullius, en romersk Slægt, var berømt ved den store Taler **Marcus T. Cicero** (s. d. A.). Slægten havde sin Hjemstavn i Arpinum. En Broder til Taleren var **Quintus T. Cicero**, f. 102 f. Chr. Som Proprætor bestyrede han 61 f. Chr. Provindsen Asien og var senere 54—52 Legat hos Cæsar i Gallien. 43 blev han proscriberet og dræbt paa Flugten. Han forfattede flere Tragoedier og Annaler; endnu haves af ham 4 Breve og en Afhandling „De petitione consulatus". Taleren Cicero havde en Datter **Tullia**, født 79, død 45 f. Chr., og en Søn, **Marcus T. Cicero**, født 65 f. Chr. (s. **Cicero**). Ved Frigivelsen antog ogsaa Cicero's Slave Tiro Navnet **Marcus T.**

Tullus Hostilius, den 3die romerske Konge, 673—42 f. Chr., Numas Efterfølger, var af latinsk Herkomst. Han beseirede Alba Longa, samt Fidenaterne og Veienterne; han kjæmpede ogsaa heldig mod Sabinerne, med mindre Held mod Latinerne. T. blev dræbt af Lynet. Han opbyggede **Curia Hostilia.**

Tum er den svenske Tomme = $\frac{1}{12}$ Fot = $0{,}_{9460}$ danske Tommer. Decimal-T., som benyttes til videnskabeligt Brug og fra 1863 er almindelig, er $\frac{1}{10}$ Fot = $1{,}_{1352}$ danske Tommer.

Tumler kaldes a) flere Delphinarter og især **Delphinus tursio**, en 10—15 F. lang, tyk, sortagtig, paa Bugen hvid, nordisk Delphinart med en kort og flad, næbdannet Snube og høi hvælvet Pande; Tænderne ere temmelig talrige, plumpe og butte. Den synes meest at opholde sig i det aabne Hav og sjeldnere at nærme sig Kysten, og man kjender derfor ikke meget til dens Levemaade. Ogsaa Marsvinet (D. phocæna) benævnes ofte T. b) En Afart af den tamme Due, udmærket ved, at den under Flugten idelig slaaer Kolbøtter.

Tumor (lat.) er det lægevidenskabelige Udtryk for en sygelig Svulst, almindelig af en bestemt Begrænbsning og oftest beroende paa en Afsætning af en paa Stedet fremmed Masse, derimod uden Hensyn til Plads, Natur eller Omfang.

Tun er et engelsk Rummaal = 2 Butts, for Øl = 216, for andre flydende Varer 252 Gallons eller respective 1015,8 og 1185,1 danske Potter.

Tundra's (finsk Tuntur) d. e. Mossletter, s. **Siberien** (V, S. 256, 2den Sp.).

Tunge (Lingua) kaldes det særdeles bevægelige, muskuløse Organ, som hæver sig frit fra Mundhulens Bund, og tjener til Behandling af Føden, til Sæde for Smagssandsen og til Articulationen af Stemmen. **T.s Spidse** er dens forreste, frie Ende, dens **Rod** den bagre Deel, der ligger Svælget nærmest, **Ryggen** er dens øvre Flade. **Tungebaandet** er en fiin Sliimhindefold, som gaaer fra T.s nedre Flade til Mundhulens Bund, den er ofte ved Fødslen noget kort og maa da overklippes, for at Barnet ikke derved skal hindres i Patning og Tale. — T. kan være uddannet paa meget forskjellig Maade hos Hvirveldyrene. Exempler herpaa hos Pattedyrene ere **Kattens**, hvis Papiller ere saa haarde og spidse, at den kan tjene til at raspe Kjødet fra Benene og til at slikke Hul paa Huden; de myreædende Patte-

Digitized by Google

dyrs baandformige eller ormformige, udstrækkelige T.; Giraffens ligeledes udstrækkelige Gribetunge. Hos Fuglene spiller T. ikke nogen betydelig Rolle; sjelden er den saa blød, at den kan tjene som Smagsorgan, ofte haard og spids; særegne Former og Anvendelser frembyder den hos Ænderne, Kolibrierne og Træpikkerne (s. d. A.). Hos Krybdyr og Padder optræder den med temmelig forskjellige Former og faaer derved ofte Anvendelse som Kjendemærke for Systemets høiere eller lavere Grupper, f. Ex. Kamæleonens udskydelige T., Slangernes og Varflernes kløftede, Leguanernes tykke og bløde, Snogeøglernes flade, skjællede T. o. s. v.; hos adskillige Padder kan den skydes eller smækkes betydelig ud af Munden for at fange Insecter. Hos Fiskene er den ofte besat med Tænder og har desuden Betydning for Aandebrættet. Hos Snegle og Blæksprutter er det Organ, der kaldes „T.“, besat med talrige, regelmæssig ordnede Chitintænder og har Betydning for Fødens Afraspning og Sønderdeling.

Tunge (Solea vulgaris) er en ved sin langstrakte, tungedannede Legemsform udmærket, fintskjællet Flynderform, mørkebruun med sort Marmorering paa den høire, hvid med talrige Hudtrevler paa den venstre Side, 16—20 Tom. lang. Hos os hører den til de sjeldnere Arter af Flynderfamilien, men afgiver et ypperligt Fødemiddel („Fisketunger“).

Tunger kaldes et Slags flade Tagsteen, der foroven ere lige afskaarne og forsynede med en „Næse“, med hvilken de hænge paa Lægterne; forneden ere de afrundede.

Tungesnit benytte Gartnerne ved Aflægning af Nelliker og andre Planter; det bestaaer i en saadan Indskjæring i en Green eller Stængel, at der derved løsnes en Flig eller en lille Tunge, omtrent 1—2 Tom. lang, af denne, men dog saaledes, at den med sin øverste Deel bliver hængende fast ved Grenen.

Tungsind er en Retning i Sindsstemningen, som charakteriserer sig ved Hang til at opfatte Alt fra den mørkeste Side, afgjort deprimeret Sind, med Mangel paa Evne til at bringe Stemningen til at vige for Indskydelsen af andre Interesser eller en kraftig Villiesact. Den gaaer i sine høiere Grader umiddelbart over i Sindssygdommenes Klasse, hvor netop de melancholske Stemninger spille en meget stor Rolle.

Tungspath er et Mineral, der har faaet dette Navn paa Grund af sin temmelig betydelige Vægtfylde, 4,5. Det er meget udbredt og har en hvid eller graa Farve, Haardheden er 3—3,5, det krystalliserer i det prismatiske System og bestaaer af svovlsuur Baryt. I Danmark forekommer der en stænglet Varietet, den saakaldte Bologneserstéen, i Brunkulformationens Leerlag ved Resnæs, Staurhoved og i Omegnen af Fredericia. T. anvendes i Chemien til Fremstilling af Barytpræparater. See Baryt.

Tungsteen, Scheelit, er et Mineral, der udmærker sig ved sin store Vægtfylde, som er = 6, Haardheden er 4,5, og det bestaaer af wolframsuur Kalk. T. har meest en hvid eller graa Farve og er et temmelig sjeldent Mineral, der forekommer paa tinførende Malmgange i Bøhmen, Sachsen, Cornwallis o. fl. St.

Tungsteenmetal, s. Wolfram.

Tunguser kaldes det østligste af de tre store tatariske (s. d. A.) Folkeslag i Høiasien. Deres Land støder i Øst til det okhotiske Hav, men er forøvrigt Indland. Det hører fornemlig til Floderne Amur's, Lena's og Jenisei's Flodgebeter. Det er saaledes bedre vandet og indeholder mindre Steppeland end de andre høiasiatiske Landskaber. En stor Deel af T. ere ogsaa mindre Hyrdefolk end deres Naboer; mange af deres Stammer ere snarere Jægere og Fiskere. De nordligste af dem, som strække sig henimod Ishavet (hvis Kyster dog ere besatte af Samojederne), holde Rensdyr og Kjørehunde. T.s sydlige Naboer ere Ainoerne, Koreanerne, Chineserne og Mongolerne, deres nordlige ere forskjellige siberiske Folkeslag, især Tyrker og Samojeder. Mantschurerne (s. d. A.) er den eneste af T.s Stamme, som har spillet en Rolle i Historien.

Tunica kaldtes hos Romerne en Underklædning af hvid Uld, over hvilken Mændene bare Togaen, Qvinderne den saakaldte Palla.

Tunicata, s. Sækdyr.

Tunis, tyrkisk Vasalstat i det nordlige Afrika, omgives mod N. af Middelhavet, mod Ø. af dette og Tripolis, mod S. af dette og Sahara, mod V. af Algier, og er henved 4,000 □ M. stort med 2 Mill. Indb. Det er et Bjergland; om dets naturlige Beskaffenhed, Klima og Producter er det Vigtigste sagt i Artt. Berberiet og Afrika (1, S. 59 f.). T. er den bedst dyrkede og befolkede Deel af Berberiet; det har især fortrinlige Heste, Dadler og Korn. Indbyggerne ere blandede, som i det øvrige Berberie (s. d. A.); deres Næringsveie ere Korn- og Qvægavl, Handel og nogen Industrie. — T. regjeres af en arvelig Bei, som erkjender Portens Lehnshøihed, men i det Væsentlige regjerer uafhængig. De to sidste Bey'er have meget befordret europæisk Civilisation og f. Ex. ophævet Slaveriet. Statens Indtægter ere omtrent 2 Mill. Rd.; Krigsmagten bestaaer af 12,000 Md. regulært Infanterie, noget Cavallerie og et Artillerie paa 40 Kanoner. Sømagten bestaaer af nogle mindre Krigsskibe.

T.s Historie falder indtil 1575, da det kom ind under Tyrkiet, sammen med Berberiets og Algériens (s. navnlig d. A. 1, S. 108, 2den Sp.). Det regjeredes af en Dey, som valgtes af den tyrkiske Milits, der indsatte og afsatte ham efter Behag og factisk udøvede den høieste Myndighed. Imod Dey'en opstod siden en arvelig Bey (oprindelig en Skatteoppebørselsbetjent), og denne fortrængte tilsidst Deyen. T.s Historie er imidlertid ikke synderlig Andet end en Række af Hofintriguer, Paladsrevolutioner og Janitscharopstande; en Tidlang stod det under Algier. Da dette 1830 var blevet erobret af de Franske, understøttede T. i Begyndelsen Abd-el-Kader, men maatte snart give efter for Frankrig og forpligte sig til at afskaffe Sørøveriet og Slaveriet. Sidi Achmed (fra 1837) blev nødt til at erkjende Portens Høihed i strengere Betydning end forhen, og 1844 tvang England og Frankrig ham til Eftergivenhed ligeoverfor Sardinien. Imod Portens stigende Fordringer sluttede Bey'en sig til Frankrig, besøgte 1846 Paris og stræbte at indføre europæiske Skikke ved

Digitized by Google

Hoffet o. s. v. Dog sendte han 1854 Tyrkiet et vel udrustet Hjelpecorps paa 10,000 Md. Sidi Muhammed (fra 1855) formindskede Hæren og indførte Reformer i Retsvæsenet til Forbedring af de Christnes og Jødernes borgerlige Stilling, hvormed de strenge Muhammedanere vare utilfredse som med kjetterske Nyheder. Efter Sidi Muhammeds Død (d. 22de Septbr. 1859) fulgte hans Søn Sidi Sadak.

Tunis, befæstet Hovedstad i Staten T., ved Kanalen Goletta, som forbinder Lagunen Boghaz med Middelhavet, har mange Mosteer og Karavanserais, Fabriker, som levere Silkevarer, røde Kapper (Fess), Vaaben o. M., samt levende Handel. 100,000 Indb. — T. forsvares af den lille Fæstning Goletta.

Tunkere kaldes Medlemmerne af en baptistisk Sect, der opstod i det sydvestlige Tydskland under den pietistiske Bevægelse. I Spidsen for den stod Alexander Mack, som ved Lov var bleven udnævnt til at døbe dem efter Bibelens Bogstav. T. optraadte først i Schwartzenau, derpaa i Eppstein og Marienborn, men da de kun fandt faa Tilhængere og vare Gjenstand for Forfølgelser, vandrede de til Holland og derfra 1719 til Pennsylvanien, hvor deres første Hovedsæde var Germantown. De danne for Tiden ogsaa smaa Colonier i andre af de nordamerikanske Fristater, og deres Antal anslaaes til 60,000. Deres Daab skeer ved Nedstigen i en Flod; deres Nadvere feires om Natten ved et Kjærlighedsmaaltid med Kniv og Gaffel; de Syge salves med indviet Olie. De bære ikke Vaaben, aflægge ikke Eed og føre ingen Processer. I Begyndelsen vilde man tillige indføre Coelibat som almindelig Regel, men dette fandt ikke Gjenklang.

Tunna er et svensk Kornmaal = 2 Spänner (Spande) à 4 Fjerdingar à 4 Kappar = $151,_{70}$ danske Potter eller $1,_{0535}$ danske Tønder. — **Tunnland** er et Flademaal (ligesom hos os Tønde Land) = 14,000 svenske □ Alen = 12528 danske eller $0,_{8949}$ Tønder Land.

Tunnel (engl. = Tragt, Rør) er en hvælvet, underjordisk Gang, der fører gjennem et Bjerg, en Bakke eller under en Flodseng. Allerede i ældre Tider har man anlagt enkelte slige Bygningsværker; nutildags komme de til udbredt Anvendelse især ved Jernbane- og Kanalanlæg. — Themsetunnelen, der under Flodens Bund forbinder dens nordre og søndre Bred, er især deles hed paa Grund af de overordentlige Vanskeligheder ved dens Udførelse bleven verdensberømt. Den er bygget af Franskmanden Marc Isambert Brunel, som begyndte Arbeidet 1825 og fuldendte det 1843. Den bestaaer af to hvælvede Gange af 14 Fods Høide og $11\frac{1}{2}$ Fods Brede ved Siden af hinanden og i indbyrdes Forbindelse. Oprindelig var den bestemt til Passage saavel for Vogne som for Gaaende; men der er ikkun udført Nedstigninger til den for Fodgjængere. Arbeidet maa i det Hele taget betragtes som mislykket, da dets Nytte aldeles ikke svarer til de umaadelige Bekostninger ved dets Udførelse. Tunnelens Totallængde er omtrent 1,200 Fod og dens Bund ligger 60 Fod under de tilstødende Gader.

Tupaja, s. Klattrespidsmuus.

Turan var hos de gamle Perser Navnet paa det nordøstlige Land, som nu kaldes Turkestan, og det har altsaa uden Tvivl samme Betydning som dette, nemlig Tyrkelandet. De modsatte det deres eget Land, Iran, beboet af den ariske, iranske Stamme, der er japetisk eller beslægtet med Europæerne. Flere Ethnographer benytte derfor Ordet turansk i en videre Betydning (s. Art. Folkeslag, III, S. 101) om alle den gamle Verdens mongolske Folkeslag, med Undtagelse af dem, som tale Censtavelsessprog. Sædvanlig bruges Navnet T. nu om Lavlandet N. for Persien og Afghanistan, omkring Aralsøen, altsaa den større lavtliggende Deel af Turkestan, s. d. A. og Asien I, S. 288 f.

Turbellaria, s. Fladorme.

Turbine. I Løbet af de sidste 30 Aar er der opkommet endeel indbyrdes temmelig forskjellige Modtagere for Vandkraft, der pleie at kaldes under Eet T., vel ogsaa hydrauliske Hvirvler, og forsaavidt uheldigere „horizontale Vandhjul", som de hverken altid ere horizontale eller have Formen af et Hjul, skjøndt begge Dele ere overveiende almindeligst. Det Væsentligste, hvori de adskille sig fra de almindelige Vandhjul (s. d. A.), er vel, at Vandet ikke gaaer ud af Krandsen, samme Vei som det er kommet ind, men passerer heelt igjennem den udad (Fourneyrons T.), indad (Tangentialturbiner) eller paatvers (Jonvals T.). Den sidste Form har den Fordeel, at T. kan løstes indtil 30 Fod over Bagvandet, uden at man mister Noget af Faldets Virkning (Rørturbine, dobbeltvirkende Fontaines T.). T. ere især ved meget smaa og meget store Fald hensigtsmæssigere end almindelige Vandhjul, men de maae construeres meget omhyggeligere, og de fordre en temmelig uforanderlig Vandmasse og uforanderligt Arbeide. Dog har man, for at bøde herpaa, deels Dobbeltturbiner med 2 Afdelinger, af hvilke enten den ene eller begge bruges, deels Partielturbiner, hvor Vandet ikke passerer igjennem hele Krandsen i den bestemte Retning, men igjennem en større eller mindre Deel af den, eftersom man bruger Kraft til. Disse sidste have ved Benyttelsen af meget høie Fald ogsaa den Fordeel, at man undgaaer en overdreven stor Omdreiningshastighed. Reglen er, at Vandet, før det løber ind paa en T., faaer en hvirvlende Bevægelse, som det gjelder at lade det fuldstændigst mulig afgive til denne; det Modsatte er dog Tilfælbet med Reactionshjulet (s. d. A.), som Vandet løber ind i uden og forlader med Rotation, altsaa med en spildt levende Kraft.

Turbo, s. Topsnegl.

Turdus, s. Drossel.

Turenne (Henri de Latour d'Auvergne, Vicomte de), berømt fransk Feltherre, født d. 11te Septbr. 1611 i Sédan, næstældste Søn af Hertug Henrik af Bouillon, Prinds af Sédan, blev uddannet for den militære Løbebane under sin Morbroder Hertug Moritz af Nassau. Richelieu vandt ham for den franske Krigstjeneste, han blev 1634 Generalmajor og 1644 Marskal samt Overanfører i Tydskland, hvor han aflagde glimrende Prøver paa Dristighed og ualmindeligt Feltherretalent. Under Frondeurolighederne stod han kun en kort Tid fjendtlig ligeoverfor Hoffet; allerede 1651 traadte han i

Digitized by Google

Spidsen for den kongelige Hær og begyndte nu en seierrig Kamp mod sin værdige Modstander Condé. Da Krigen igjen brød ud mod Spanien (1667), blev T. af Kongen udnævnt til Generalfeltmarskal over den franske Armee og erholdt 1672 atter Overcommandoen i Tydskland. Her tvang han Kurfyrsten af Brandenburg til Fred (6te Juni 1673) og stod fra 1674 ligeoverfor sin dygtige Modstander, den keiserlige General Montecuculi. I Begreb med at forberede et afgjørende Slag mod denne, blev T. under en Recognoscering ved Sasbach (ikke langt fra Offenburg) dødelig saaret af en Kanonkugle d. 27de Juli 1675. Han blev bisat i den kongelige Begravelse i St. Denis. Da denne ødelagdes under Revolutionen, kom hans vel vedligeholdte Skelet i en Antiqvitetssamling, indtil Napoleon lod det nedlægge i Invalidehotellets Kirke. T. var en Mand af Middelstørrelse og et alvorligt, roligt Væsen; hans Charakteer var retskaffen, aaben og ædel.

Turfan, ogsaa kaldet Øst-Dschagatai eller Øst-Turkestan, ogsaa det „lille Bucharie", chinesisk Thianschan-Nanlu, er et til det chinesiske Rige hørende Høiland i det indre Asien, omgivet af de høie Bjergkjeder Thianschan (mod N.), som skiller det fra Songariet, Kyenlyn (mod S.), som skiller det fra Thibet, og Belortag (mod V.), som skiller det fra Vest-Turkestan; mod Ø. skilles det ved en ubeboelig Ørken fra det egentlige China. Landet skraaner mod Ø., i hvilken Retning ogsaa Hovedfloden Tarim flyder; denne opstaaer ved 4 mindre Floders Sammenløb, optager endeel Bifloder fra Thianschan og falder i den af store Sumpe omgivne Indsø Lop. Det Meste af T. er en c. 2,000 F. over Havet liggende Høislette, som ved og N. for Floderne har endeel frugtbare Strækninger, hvor der dyrkes Hvede, Riis, Hirse, Bælgfrugter, Viin, Frugt, Bomuld, Hamp og Hør samt Morbærtræer, formedelst hvilke her avles megen Silke, ligesom europæiske Husdyr holdes foruden Kameler; den større sydlige Deel er fordetmeste en Flyvesandsørken, som gaaer over i Khobi. Af Mineralier findes Svovl, Salpeter og Ædelstene. Landets Størrelse er omtrent 24,000 □ M. med en Befolkning af henved 1¼ Mill., fordetmeste muhammedanske Tyrker; foruden disse boer her Tadschiker, Kirgisere, Chinesere o. A. Deres Hovednæringsveie ere Agerdyrkning, Qvægavl og Handel (med Karavaner især mellem China og Vestasien). De regjeres af Khaner under den chinesiske Keisers Overherredømme. Hovedstaden og Sædet for den chinesiske Regjering er Yarkend; andre Stæder ere Kaschgar, Khotan o. fl.

Turgenew (Alexander), russisk Historieskriver, født 1784, død 1845, nedlagde Udbyttet af sine i Ind- og Udlandets Bibliotheker anstillede Granskninger i Værket „Historica Russiæ monumenta" (1841—42), hvortil 1848 udkom et „Supplementum". Hans Broder Nicolai T., født 1790, var indviklet i Sammensværgelsen 1825 og har siden levet i Landflygtighed. Han udgav „La Russie et les Russes" (1847). — Ivan T., født i Orel 1818, studerede i Moskau, Petersborg og i Udlandet: fra 1850 har han opholdt sig i Paris. Han har udgivet Digte o. M., men er især bleven berømt ved fine „En Jægers Memoirer" (1852), der indeholde fortrinlige Skildringer af det russiske Folkeliv.

Turgot (Anne Robert Jacques, Baron de l'Aulne), født 1727 i Paris, blev 1761 Intendant for Limoges og gjorde i denne Stilling Meget for at ophjelpe Agerdyrkningen og den offentlige Velstand. Ved Ludvig XVI's Thronbestigelse 1774 blev T. først Marine- og siden Finantsminister, men fik sin Afsked allerede 1776 (sign. Ludvig XVI) og døde d. 8de Marts 1781. Hans „Oeuvres" ere udgivne i 9 Bd. 1808—11.

Turin (ital. Torino), Hoved- og Residentsstad i Kongeriget Italien (indtil 1859 i Kongeriget Sardinien), ligger i en smuk Egn ved Dora Riparia's Indløb i Po. Staden er nu ganske aaben (de gamle Fæstningsværker ere forvandlede til Spadseregange, og den forsvares kun ved et fast Citadel), har brede, lige Gader og er i det Hele en meget smuk Stad. Iblandt dens 40 Kirker er Johannes den Døbers eller Kathedralkirken San Giovanni den anseeligste. Det gamle Slot eller Palazzo Madonna har et fortrinligt Billedgallerie. T. har et 1404 stiftet Universitet med et ypperligt Bibliothek (hvori mange værdifulde Haandskrifter), blomstrende Industrie (blandt dennes Frembringelser nævne vi Silkevarer, Fløiel, Kniplinger, kunstige Blomster, Straahatte, Porcelain og Fayence, Voxog Marmorarbeider, Papir, Maccaroni) og levende Handel. 180,000 Indb.

T. var de galliske Tauriners Hovedstad og blev under August en romersk Colonie med Navnet Augusta Taurinorum. Den var siden Residents for longobardiske Hertuger, fra Carl den Stores Tid for Hertugerne af Susa (indtil 1032), siden for Huset Savoyen. Stadens Historie falder siden sammen med Piemonts og Øvreitaliens; under det franske Herredømme 1800—14 var den Hovedstad i et Departement.

Türk (Daniel Gottlob), Orgelspiller og Generalbassist, blev født 1751 i Klausnitz i Sachsen og døde 1813 som Organist i Halle. Han er Forfatter til flere vigtige theoretiske Værker, navnlig „Anweisung zum Generalbasspielen" (1791, 5te Opl. 1841) og „Von den wichtigsten Pflichten eines Organisten" (1787, nyt Opl. 1838).

Turkestan (Tyrkelandet), ogsaa Dschagatai, det store Bukhari, kaldes i snevrere og sædvanlig Betydning (thi undertiden regnes Turfan som Øst-T. dertil) alt Landet N. for Afghanistan, altsaa deels Lavlandet Turan, deels de S. Ø. for samme, paa Skraaningen af det store Høilands Nordvestrand, liggende Alpelande. T. grændser da mod N. til Rusland (Grændsen er nu efterhaanden af Russerne skudt længere mod S. og lader sig ikke bestemt angive), mod Ø. til det chinesiske Høiasien, mod S. til Afghanistan og Persien, mod V. til det kaspiske Hav. Størrelsen er omtrent 30,000 □ M., Indbyggernes Antal 5¼ Mill.; de bestaae af Tyrker (Usbeker, det herskende Folk, Krigere og Halvnomader), Bukharer (af samme Herkomst som Tadschikerne eller Perserne, de ere bosatte i Stæderne og drive Agerdyrkning, Handel og Industrie), Arabere, nomadiserende Turkomaner, Kirgisere, Kalmukker (Karakalpaker) o. fl. Igjennem Landet løbe de to store Floder Amu Darja eller Dschihon (Oxus) og Sihon eller Sir Darja (Jaxartes),

Digitized by Google

som fra de sydøstlige Bjerglande løbe mod V. og N. V. ud i Aralsøen; s. disse Artt. Landet er ved Floderne frugtbart paa vestasiatiske Producter, især Frugt (Meloner); de vigtigste Husdyr ere Faar og Geder. Forresten maa man angaaende den naturlige Beskaffenhed og de borgerlige Forhold eftersee Artt. om de Stater, hvori T. nu er deelt, nemlig: **Khiva, Khokand, Bukhara, Balk** og **Khunduz** (foruden disse findes i Alpelandet nogle mindre Fyrstendømmer: Kesch, Hissar, Dervas, Karategin).

T.s Historie falder i Oldtiden og Middelalderen for en stor Deel sammen med Persiens. Khaliferne og siden Mongolerne erobrede Landet; en af Dschingiskhans Sønner stiftede et Rige her, og Timur gjorde det til Middelpunct for sit uhyre Monarchie, men efter hans Død opløstes det i flere mindre Stater.

Turkmanschai hedder en Flekke i det persiske Armenien, hvor der d. 10de Febr. 1828 sluttedes en Fred mellem Persien og Rusland, ved hvilken dette Rige erholdt en Deel af Armenien fra hiint.

Turkomaner (Turkmaner) eller **Truchmener** er det temmelig ubestemte Navn for en vidt udbredt Green af de tyrkiske Folkeslag (s. Tyrker), som boer deels i det asiatiske Tyrki (Lilleasien, Armenien, Syrien) i et Antal af 1½ Mill. og driver Agerdyrkning, Qvægavl og Røveri, deels i Persien (c. 40,000 Mennesker), i Afghanistan og Kaukasien, deels og fornemmelig i Turkestan, S. for Amu og imellem det kaspiske Hav og Aralsøen, hvor deres Antal er c. 800,000. T. ere sunnitiske Muhammedanere; de have hverken Præster eller Mosteer. Det er stærke, kraftige Mennesker, haardføre, tarvelige og krigerske, men urolige, troløse, grusomme, raae og smudsige, i høi Grad røverske, ypperlige Ryttere. De leve af Qvægavl og Røveri (de plyndre Naboerne og hverandre indbyrdes), som er deres kjæreste Sysſel. De have hverken Fyrster eller Adel, men staae under Stammeoverhoveder eller Ældste. — Efter T. kaldes Landtangen imellem det kaspiske Hav og Aral den **turkomanske** eller **truchmenske Isthme**; den bestaaer af tørre Stepper eller øde Sandørkener. Nu have Russerne trængt sig frem indtil Midten af samme.

Turlurn, s. Landkrabbe.

Turmalin, Schörl, er et Mineral, der forekommer med meget forskjellig Gjennemsigtighed og Farve, dog er den sorte den hyppigste. Hovedbestanddelene ere Kiselsyre, Borsyre, Leerjord, Jernilte, Kalk, Lithion og Natron, og det krystalliserer i sex- eller niſidede Prismer, henhørende til det rhomboedriske System. Da Haardheden er den samme som Bjergkrystallens, nemlig = 7, henregnes det til Ædelstenene, og navnlig have de gjennemsigtige, røde fra Ural, saavelsom de grønne og blaae fra Brasilien, en ikke ringe Værdi. T. findes indvoxet i ældre Bjergarter, navnlig i Granit, Gneus og Glimmerskifer, og udmærker sig deels ved at blive elektrisk ved Opvarmning, deels ved sine optiske Egenskaber, hvorfor den hyppig benyttes til Polarisationsapparater. Det er et temmelig udbredt Mineral, iblandt andre Steder forekommer det ogsaa i Skandinavien og i Grønland.

Turner (Joseph Mallord William), engelsk Maler, født 1780 i London, var Elev af Wilson, og har saavel i Landskabsmalerier som i Tegninger, især i sin første Tid, lagt et til sit Ry svarende Talent for Dagen; men idet han mere tog sin Phantasie end Naturen til Mønster, skabte han ikke sjelden grelle Bizarrerier. T. døde d. 19de Decbr. 1851.

Turner (Sharon), engelsk Historieskriver, født d. 24de Septbr. 1768 i London, var Advocat, men anvendte sin Fritid til at studere Fædrelandets Historie; han døde d. 13de Febr. 1847. Iblandt hans Skrifter nævne vi: „History of the Anglo-Saxons" (1799, 7de Opl. 1852); „History of England during the middle ages"; „History of the reign of Henry VIII".

Turneringer kaldtes i Middelalderen krigerske Kampspil, som afholdtes ved fyrstelige Hoffer, ved festlige Leiligheder eller ogsaa ifølge særegen Foranstaltning. T.s Indretning og Fremgangsmaaden ved samme var nøie ordnet ved bestemte Forskrifter; kun Adelige havde Adgang til dem, og Enhvers Berettigelse blev nøie undersøgt. Før Kampens Begyndelse forkyndte Herolder de alminbelige Betingelser og Love for T. og undersøgte Vaabnene; Pladsen bevogtedes af egne Opsynsmænd og omgaves med Skranker; ved disse var der oprettet Tribuner for Damer, som sædvanlig uddeelte Kampprisen, og for andre Tilskuere. Vaabnene vare Landser uden Metalspids (kun sjelden tilstededes en Kamp paa Liv og Død med skarpe Vaaben); ved Fodkampen brugtes Sværd og Stridsøxe. — Sign. J. C. Ludwig „Hist. Untersuchung der Kampf- und Ritterspiele" (1756); „Die Turniere in Deutschland" (1824).

Turnhout, Stad i den belgiske Provinds Antwerpen, har Bomulds-, Linned- og Kniplingsmanufacturer o. M. 15,000 Indb.

Turniket er et chirurgisk Instrument, bestemt til at udøve et Tryk paa Legemets Blodkar, for at forhindre Blødninger af disse nedenfor Stedet, f. Ex. ved Læstoner, ved Operationer etc.

Turnips (Brassica Rapa), en Plante af de Korsblomstredes Familie, dyrkes for sin kjødfulde Rods Skyld i en stor Mængde Afarter, der alle kunne henføres til en af de to Hovedafdelinger, flade eller aflange. T. synes først at være dyrket i det Større i Flandern og blev derfra for et Par hundrede Aar siden indført i Norfolk i England, hvor den senere, ved at optages som regelmæssig Sædart i det bekjendte fireaarige Norfolker-Sædskifte, har havt en betydelig Indflydelse paa den nyere Tids Agerbrug. I Begyndelsen bredsaaedes den saavel i England som i Flandern, men radsaaes nu overalt, hvor den finder Indgang. Den er en eetaarig Plante, hvis Blomstring kun ved Culturen er tilbagetrængt det første Aar. — En anden hermed beslægtet Rodfrugt er **Rutabagen** (Brassila campestris Rutabaga), der ved sine glatte, blaagrønne Blade let skjelnes fra den egentlige T., med rue og reent grønne Blade. Rutabagen staaer som Foderplante ikke tilbage for T., den er endog haardførere og varigere og taaler bedre at efterplantes, hvorfor den ogsaa har fundet en udstrakt Anvendelse i Agerbruget; den dyrkes i en Mængde Afarter, som benævnes

Digitized by Google

efter Farven paa den øverste Deel af Roden. Sign. Kaal.

Turpethum minerale er basisk svovlsuurt Qvikſølvtveilte. Det er et guult, tungoploͤseligt Bundfald. Navnet er først brugt af Basilius Valentinus om dette Salt, men er af senere Alchemister undertiden anvendt om forskjellige andre tungopløselige Forbindelser, dog meest Qviksølvsalte.

Turpin, Erkebiskop i Rheims, Carl den Stores Ven og Vaabenbroder, angives i Sagnene som Forfatter til en latinsk Krønike, der fortæller Toget til Spanien og Begivenhederne før og efter Slaget ved Roncesvalles, til hvilke T. skulde have været Dienvidne. Sandsynligviis er denne bog forfattet i det 11te Aarh. af en Munk i St. Denis eller af den senere Pave Calixtus II, og er formodentlig opstaaet af de mange Folkesange og Sagn, som ved mundtlig Overlevering opbevarede og forplantede Beretningerne om hiin Frankernes Heltetid. Krøniken udgaves første Gang 1566 (i „Germanicorum rerum quatuor chronographi" af Scharbius), sidst i Raffenbergs „Chronique de Philippe Mouskes" (1836).

Turritella, s. Taarnsnekke.

Tursellinus (Horatius), en lærd Jesuit, født i Rom 1545, død sammestedS d. 6te April 1609, er Forfatter til det bekjendte Skrift „De usu particularum Latini sermonis"; udg. af Hand (4 Bd., 1829—45).

Turteldue, s. Due.

Tuscaloosa, Stad i den nordamerikanske Fristat Alabama, har et Universitet. 3,000 Indb.

Tuscher (Marcus), Maler, Kobberstikker og Bygmester, født i Nürnberg 1705, kom i Lære hos Kobberstikker Preisler, og fik 1728 af Byen en Sum Penge til en Reise. Han reiste nu til Italien og tilbage til Nürnberg efter nogle Aars Forløb, derpaa atter udenlands og kom til England, hvor Norden anbefalede ham til Christian VI. Han kom nu til Kjøbenhavn, hvor han stak Kobberstik til Nordens „Voyage de l'Égypte" (udk. 1755), og deeltog i forskjellig kunstnerisk Virksomhed, navnlig i Bestyrelsen af den Kunstskole, der gik forud for Kunstakademiets Oprettelse. T. døde 1751.

Tuscia, s. Etrurien.

Tusculum, en ældgammel Stad i Latium, laae noget sydvest for Rom i Albanerbjergene. Paa Grund af dens skjønne Beliggenhed havde mange fornemme Romere deres Lyststeder i dens Omegn; særlig bekjendt er Cicero's Tusculanum, hvor han tilbragte den største Deel af sin Fritid, beskjæftiget med videnskabelige Arbeider.

Tusindaarige Rige, s. Chiliasme.

Tusindbeen (Myriapoda) kaldes en Afdeling af Leddyrene, der af nogle regnes til Insecterne, forbi de have 2 Følehorn og Aanderør, af Andre til Krebsdyrene, forbi Bagkroppen er udstyret med Lemmer, men som dog i Reglen opstilles som en egen Dyreklasse for sig, rigtignok en af de mindste. De kunne defineres som „Leddyr, der aande ved Luftrør og have en mangeleddet Bagkrop med mange korte Been, men ingen Hale". Legemet er i Almindelighed meget langstrakt og sammensat af en stor Mængde Led (indtil over 160); med Undtagelse af Hovedet, som bærer 2 Antenner og 2 Grupper af Smaaøine eller 2 „sammensatte" Dine og 3 Par Mundbele, sondre Legemets Led sig ikke i flere Afsnit, man kan hverken udpege et særskilt „Bryst" eller en „Hale". De fleste Former tilhøre de varmere Lande, og kun der opnaae Arterne nogen betydelig Størrelse; ligesom de ere mørke eller uanseelige af Farve, opholde de sig gjerne paa mørke Steder, under Træbark, affaldet Løv, Steen o. s. v. Tildeels ibetmindste gjennemgaae de en Forvandling, bestaaende i, at de fødes eller udklækkes af Ægget med et forholdsviis ringe Antal af Led og Been; altsom de voxe, ansættes nye Led og nye Lemmer, indtil det for Arten bestemte fulde Tal er naaet. De ægte T. (Julus) have en valsedannet Krop, talrige Led, der hver bære 2 Par Been, som ere anbragte tæt sammen midt under Bugen; de mangle Giftredskaber, bevæge sig langsomt frem ved en glidende Bevægelse ved Hjelp af deres mange korte Been; naar man rører ved dem, rulle de sig sammen i en Spiral og falde om paa Siden; de leve af halvopløste Plantestoffer. Slægten Glomeris er i det Væsentlige bygget paa samme Maade, men faaer et andet Udseende derved, at Legemet er meget kort og bredt, oventil hvælvet, underneden fladt, og er dannet af faa Led, hvorfor de ved Sammenrulningen tilsyneladende danne en Kugle eller et Nøgle. — Skolopendernes (Scolopendra) Legeme er altid fladt, hos nogle mere langstrakt, hos andre mere kort; Benene udgaae ikke midt fra Bugen, men fra Leddenes smalle Sider og kun et Par paa hvert Led; det første Beenpar er ombannet til mægtige Giftkroge. Det er graadige, hurtige Rovdyr, der bevæge sig fremad i Slangebugtninger; Bidbet af de store tropiske Arter (S. morsitans) kan være dødeligt. Hos os findes S. (Lithophilus) forficata, det brune T., med faa uligelange Led, og det mangeleddede, traabdannede lysende T. S. (Geophilus) electrica.

Tusindfryd, s. Bellis.

Tusindgylden, Erythræa, kaldes nogle smaa og ziirlige, oftest eenaarige Urter af Enzianfamilien med modsatte, udeelte Blade og forholdsviis store, smukke, røde eller hvide, regelmæssig femdeelte Blomster, der ere samlede i Dvaste. De tilhøre især de koldere Klima'er og de tilsvarende høiere Bjergregioner. Mange indeholde et bittert Extractivstof og benyttes af den Grund i Medicinen, saaledes vor almindelige T. (E. Centaurium).

Tusk er en sort Vandfarve, der anvendes meget ved Colorering, Tegning o. s. v., idet den da først udrives med Vand. Den gaaer i Handelen i sædvanlig langagtige, faste Stykker, der gjerne ere mærkede og prydede med chinesiske Bogstaver og Figurer, paatrykte med Guld og Sølv; den chinesiske T. ansees nemlig for den bedste. Hvorledes den oprindelig tilvirkes i China, veed man ikke bestemt, men man antager, at det er det fineste Kul, vundet som en Art Kønrøg (s. d. A.) ved en mindre fuldstændig (sodende) Forbrænding af Campher, Sesamolie eller forskjellige olie- og harpixagtige Stoffer og dernæst omhyggelig udrevet og formet til Masse med Gummi, Planteslim eller lignende Bindemiddel. Her i Europa fabrikeres ibetmindste megen og god T. paa en saadan

Digitized by Google

Maade; det kommer især an paa at anvende det fineste Kul, befriet for brandolieagtige og harpixagtige Stoffer, og paa en omhyggelig Udrivning. En Tilsætning af hvidt Liim (Huusblas) til Bindemidlet angives enkelte Steder som heldig.

Tuskmaneer kaldes i Kunsten Tegninger, udførte med Tusk, deels paa hvidt Papir, som da er udsparet for at danne det høieste Lys, deels paa Papir af en farvet Tone, hvor Papiret benyttes som en Mellemtinte og Lyset paasættes med hvidt. Jfr. Sepiategning.

Tusmørke kaldes det svagere Lys, som finder Sted i nogen Tid efter Solens Nedgang og før dens Opgang, og som er grundet i, at Solen, skjøndt under Horizonten, dog oplyser de høiere Luftlag, fra hvilke Lyset atter reflecteres til Jordens Overflade. Styrken af dette reflecterede Lys er afhængig deels af Luftens Beskaffenhed, deels af Solens Dybde under Horizonten. Man pleier at skjelne imellem det borgerlige og det astronomiske T. Det første regnes at finde Sted, saalænge Lyset er tilstrækkeligt til de sædvanlige Forretninger; det andet, indtil alle de Stjerner blive synlige, som overhovedet kunne sees med blotte Øine. Som Grændse for det borgerlige T. (naturligviis ved klar Luft) kan man omtrent sætte den Tid, da Solen staaer 6 Grader under Horizonten, for det astronomiske 18 Grader. T.s Varighed er i de tropiske Lande meget kort, men tiltager mod Nord og Syd. Paa samme Sted af Jorden er T. kortest i Jevndøgn og længst ved Solhverv, især Sommersolhverv. Varigheden af det borgerlige T. er i vor Skrive- og Reisekalender angivet for hver Onsdag. Det astronomiske T. varer i Midsommeren igjennem hele Natten, nemlig fra Begyndelsen af Mai til Begyndelsen af August, fordi Solen i den Tid, selv ved Midnat, ikke er 18 Grader under Horizonten.

Tusmørkesværmer, s. Aftensværmer.

Tussuh er et Længdemaal i Bombay = $1_{,0924}$ danske Tommer.

Tutenag er det Samme som Nysølv (s. d. A.).

Tutia er et ureent Zinkilte, der afsætter sig i den øverste Deel af Ovnene, hvori man sammensmelter Messing, udsmelter zinkholdige Ertser o. s. v. Det er dannet ved Zinkens Fordampning og Forbrænding i Ovnen, og efter dets Reenhed ɔ: dets Farve og øvrige Udseende kaldes det ogsaa Cadmia fornacum, Nihilum (s. disse Artt.), Pompholyx (naar det er meget hvidt), Ovngalmei o. s. v. T. er en graa Masse, der bruges lidet i Medicinen; det var allerede kjendt i det 5te Aarh., om ikke tidligere, hvor det benyttedes st. A. til Tilvirkning af Messing eller zinkholdige Kobberlegeringer.

Tutor ad hoc (lat.) kaldes den, der er beskikket til kun i enkelte Tilfælde at fungere som Værge for en Umyndig, f. Ex. ved at føre en Retssag for denne (i hvilket Tilfælde han specielt kaldes tutor in litem).

Tuxen (Lorents), Forvalter paa de kongelige Godser i Hirschholm Amt, født 1600, er en af de Mænd, som gave glimrende Prøver paa deres Fædrelandskjærlighed under Krigen 1658—59. Han skaffede sin i Hovedstaden indesluttede Konge Tegning af den svenske Leir, bragte tilligemed Rostgaard om Natten i Baade Efterretninger til det beleirede Kjøbenhavn, anmeldte den forestaaende Storm, anholdt og opbrød en svensk Cancellickasse; han deeltog ogsaa i Planen til Kronborgs Befrielse og blev derfor fængslet af de Svenske, men dog løsladt mod en Pengebøde, og begav sig til Kjøbenhavn, hvor han stillede sig blandt Stadens Forsvarere paa Voldene. T. døde 1682.

Tvangsarbeidsanstalter kaldes i Danmark de Arbeidshuse (s. d. A.), hvor Fattiglemmer, der ikke ville arbeide, eller som begaae mindre Disciplinarforseelser, samt Betlere og Løsgjængere kunne indsættes til Straf og Forbedring ved tvunget Arbeide. Af saadanne Anstalter findes en ved Kjøbenhavn (den saakaldte Ladegaard, s. d. A.) og en i Odense.

Tvangsclausul (clausula poenalis) kaldes den i Conclusionen til enhver Dom, der gaaer ud paa, at En skal udrede eller gjøre Noget eller lide en Straf, nødvendige Tilføining om, hvorledes Dommens Opfyldelse, naar den ikke skeer frivillig af den Domfældte selv, skal fremtvinges. Denne T. bestaaer dog, naar Dommen gaaer ud paa, at en Pengesum skal betales eller en Straf lides, kun i en simpel Opfordring til vedkommende Autoritet om at exeqvere Dommen, hvilket hos os betegnes ved de Ord: „at efterkommes under Adfærd efter Loven"; naar Nogen derimod er dømt til at gjøre Noget, maa Dommen selv angive det Tvangsmiddel, hvorved han i paakommende Tilfælde skal bringes til at opfylde den, og dette Middel er i Almindelighed en Dagmulct (s. d. A.).

Tvangsdaab, s. Daab.

Tvangslod, s. Pligtlod.

Tvangsmulct, s. Dagmulct.

Tvardovski var efter Sagnet en polsk Adelsmand i Krakau i det 16de Aarh., som havde forskrevet sig til Djævelen. Da denne vilde afhente ham, befriedes han fra hans Vold ved at afsynge en Psalme; Djævelen maatte da slippe ham midt i Luften, men her maatte T. ogsaa forblive svævende indtil den yderste Dag. Han var saaledes i det polske Sagn et Sidestykke til den tydske Faust.

Tveblad, s. Asarum. — **Tvebo**, s. Dioecia.

Tvedestrand, Ladested i Nedenæs Amt, har 900 Indb. og Udførsel af Jern fra Næs Jernværk.

Tvehændede, s. Bimana.

Tvekamp, s. Duel.

Tvekjønsblomst, s. Hermaphrodit.

Tveknippede, s. Diadelphia.

Tver, Gouvernement i Midten af Rusland, omgivet af Gouvv. Nowgorod, Jaroslav, Vladimir, Pleskov, Moskau og Smolensk, 1,200 □ M. stort med 1,360,000 Indb., er en nogenlunde frugtbar og vel vandet Slette med god Qvægavl og endeel Industrie. **Staden T.**, ved Twerza's Indløb i Volga, har Garverier og Læderfabriker, Lærredsmanufacturer, Reebslagerier, Lysestøberier o. M., levende Handel og betydelig Skibsfart paa Volga. 25,000 Indb.

Tvermundede (Plagiostomi) kaldes den Afdeling (Orden) af Fiskeklassen, som omfatter Rokkerne, Haierne og Chimærerne (forsaavidt disse sidste ikke henregnes til Haierne). De udmærke sig ved 1) en ufuldkommen Bygning af Skelettet (s. Bruskfisk); 2) Virkelige Skjæl

Digitized by Google

findes ikke, derimod i Reglen Beenknuder eller Beentorne; 3) Halen er en saakaldet skjæv Hale, naar den overhovedet er nogenlunde udbannet; 4) Bugfinnerne sidde altid bagved Brystfinnerne; 5) Gjællerne ere fastvoxne til Sidevæggene af 5 (sjeldnere 6—7) Gjællekamre, der aabne sig udad hver med sin Gjællespalte, saa at der altsaa findes 5 (6—7) ydre Gjællespalter paa hver Side, hvorimod Gjællelaaget med tilhørende Dannelser mangle (Chimærerne vise i denne Henseende nogen Tilnærmelse til de frigjællede Fiske). 6) Endelig er Munden en Tverspalte, der er anbragt paa Hovedets Undersibe, mere eller mindre langt fra Snudespidsen; Tænderne ere altid ordnede i flere Rækker; de ælbste og derfor meest afslidte yderst, de yngste inderst; Svælgknokler og Svælgtænder mangle (ogsaa i Tandforholdene afvige Chimærerne fra de andre T.). 7) Svømmeblære fattes altid. Enten lægge de Æg, omgivne af en Hornskal, fra hvis Hjørner der ofte udgaaer lange Heftetraade, eller de føde levende Unger. En virkelig Parring udkræves imidlertid altid til Æggenes Befrugtning. T. opnaae ofte en anseelig Størrelse; de ere repræsenterede i alle Have, samt i enkelte af de tropiske store Floder; i de tidligere Jordperioder spillede de en meget betydelig Rolle. I indre Bygning (Hjertet, Tarmens Spiralklap, Hjernens Bygning o. s. v.) have alle T. megen indbyrdes Lighed, og de danne overhovedet en meget naturlig Gruppe, uagtet de i deres Ydre ere meget forskjellige (Haier, Rokker); dog ere de i det Ydre saa forskjellige Former, som f. Ex. en Hai og en Ørnerokke frembyde, forbundne ved mangfoldige Overgangsformer (f. Ex. Hairokkerne). See Artt. **Hai, Rokke, Chimære** og **Bruskfisk.**

Tversum er ved et dekadisk Tal Summen af de Ciffre, hvormed Tallet skrives, naar de alle betragtes som Enere; f. Ex. T. af 6425 er 6 + 4 + 2 + 5 = 17. T., divideret med 3 eller 9, giver samme Rest, som Tallet selv. Saaledes 17 divideret med 3 giver til Rest 2, og med 9 giver det 8; og det Samme er Tilfældet med 6425.

Tvetand, s. **Vindsvineskift** og **Lamium.**

Tvetule, s. **Hermaphrodit.**

Tvillinger (Gemelli) kaldes tvende samtidig i samme Moderorganisme modnede Fostre. T. ere i Almindelighed ikke saa vel udviklede og store som enkeltfødte Børn, de ere derfor mere udsatte for en tidlig Død. Ofte ligne T. hinanden i en paafaldende Grad. T.-Fødsler forekomme omtrent paa hver 80de Fødsel.

Tvillingerne (lat. Gemini), Castor og Pollux, Sønner af Jupiter og Leda, er det tredie Stjernebillede i Dyrekredsen. Billedet kjendes paa de to klare Stjerner, *α* og *β*, af 2den Størrelse, 4½ Grader fra hinanden, af hvilke i Almindelighed den nordligere kaldes Castor, den sydligere Pollux, skjøndt de egentlig findes i Hovederne af disse Figurer. I Begyndelsen af Januar er dette Stjernebillede i Syd ved Midnat, af Februar Kl. 10, af Marts Kl. 8 o. s. v. Dets Høide er da i Danmark 50—70 Grader over Horizonten.

Tvillingkrystal opstaaer ved en efter en bestemt Lov foregaaet Sammenvoxning af to Krystalindivider, og den har ganske Udseende af at være dannet ved, at man tænker sig Krystallen deelt ved et Plan i to Halvdele og den ene af disse derefter dreiet 180° paa dette Plan, hvorved der opstaaer de for T. eiendommelige, indadgaaende Vinkler. Magnetjernsteen, Jernglands, Zinkblende, Tinsteen, Kalkspath, Gibs o. m. a. forekomme hyppig i Tvillinger.

Tvinding, s. **Traad.**

Tvist betegner oprindelig Snoeningen af alskens Garn; men det bruges nu som eensbetydende med utvundet Bomuldsgarn, og der gjøres Forskjel paa Vatertvist, spundet af nogenlunde lang Bomuld paa Drosselstol med stærk Snoening, til Kjede- og Sygarn, og paa Muletvist, spundet paa Mulestol, i Reglen med svagere Snoening. T. kaldes ogsaa tynd og fiin Skraatobak.

Tweed, Grændseflod mellem England og Skotland, udspringer i det skotske Shire Peebles og falder ved Berwick i Nordsøen.

Twesten (August Detlev Christian), protestantisk Theolog, født d. 11te April 1789 i Glückstadt, blev 1835 Schleiermachers Efterfølger som theologisk Professor i Berlin. I „Vorlesungen über die Dogmatik der evangelisch-lutherischen Kirche“ (2 Bd., 1826—37) har han i det Væsentlige fulgt Schleiermachers Retning.

Twopence er en engelsk Sølvmynt = 7½ ß dansk Rigsm.

Tycho Brahe, s. **Brahe.**

Tychsen (Nicolai), født 1751 i Tønder, var 1785—88 Lector i Chemie ved det chirurgiske Akademie i Kjøbenhavn, dernæst Lector og Apotheker i Kongsberg, tilsidst (fra 1800) Apotheker i Kjøbenhavn, og døde 1804. Han udgav en chemisk Haandbog (2den Udg. 1794) og „Theoretisk og praktisk Anviisning til Apothekerkunsten“ (2 Bd., 1804), samt endeel mindre Undersøgelser og Afhandlinger i forskjellige Tidskrifter.

Tydere kalde Guldsmedene ofte deres Gravstikker.

Tydeus, en Søn af Oeneus og Periboea, flygtede paa Grund af et Drab til Kong Adrastos i Argos, med hvis Datter Dëipyle han avlede Diomedes. Selv faldt han paa de 7 Fyrsters Tog mod Theben.

Tydsk-Katholiker kaldes Medlemmerne af et Religionsparti, som i den nyere Tid er udtraadt af den katholske Kirke. Den ydre Anledning til denne Udskillelse blev given af Biskop Arnoldi, da han i Aaret 1844 anordnede en Udstilling af den hellige Kjortel i Trier. Denne Udstilling fremkaldte et aabent Brev til Biskoppen fra Capellan Johannes Ronge, der det foregaaende Aar var bleven afsat fra sit Embede i Grottkau; han betegnede deri Udstillingen som en Afgudstjeneste og som en Fortsættelse af Tetzels Afladshandel. I Schneidemühl, hvor Præsten Johannes Czerski allerede d. 22de Aug. 1844 var udtraadt af den katholske Kirke, dannedes den første tydsk-katholske eller christ-katholske Menighed. Dens Troesbekjendelse, der betragtede den hellige Skrift og det nicænske Symbol som Troens Kilder og i Anordningen af Gudstjenesten sluttede sig saa nær som muligt til den katholske Kirke, udkom d. 19de Octbr. 1844 og blev d. 27de Octbr. indsendt til Regjeringen i Bromberg med et Andragende om offentlig Anerkjendelse. Ronge blev derpaa excommuniceret d. 3die Decbr. 1844 og Czerski d. 15de Febr.

Digitized by Google

1845. I alle tydske Lande undtagen Østerrig og Baiern dannedes nu tydsk-katholske Menigheder. Menigheden i Breslau valgte Ronge til Præst. T.-K.s første Concilium blev afholdt under Ronge's og Czerski's Medvirkning d. 23de—26de Marts 1845 i Leipzig, og samlede Repræsentanter fra 20 Hoved- og Filialmenigheder. Med Hensyn til Troeslæren toges følgende Beslutninger: „1) Som Grundlag for den christelige Tro betragte vi ene og alene den hellige Skrift, der frit skal opfattes og udlægges af den af den christelige Idee gjennemtrængte og bevægede Fornuft. 2) Som det almindelige Indhold af vor Troeslære opstille vi følgende Symbol: Jeg troer paa Gud Fader, som ved sit almægtige Ord har skabt Verden og regjerer den med Viisdom, Retfærdighed og Kjærlighed. Jeg troer paa Jesus Christus, vor Frelser. Jeg troer paa den Helligaand, en hellig almindelig christelig Kirke, Syndernes Forladelse og et evigt Liv. 3) Vi forkaste Pavens Primat." Ved Valget af Kirkeforfatning erklærede man sig for Presbyterial- og Synodalforfatningen. Modsætningen mellem Ronge og Czerski traadte imidlertid skarpere og skarpere frem. Czerski forfattede en ny Troesbekjendelse, der fremhævede Christi Guddom; Ronge sluttede sig derimod mere til de frie Menigheders Retning og til de demokratiske Bestræbelser. Paa T.-K.s 2det Concilium i Berlin i Mai 1847 repræsenteredes 151 Menigheder. Fra mange Sider hævede sig Stemmer for en Forening med Lysvennernes Frimenigheder; der syntes efter de udtalte Principer ikke heller at være nogen Grund til Adskillelse, og Ronge var i Forlegenhed for at forebygge Foreningen. Imidlertid lykkedes det ham dog, og han hævdede saavidt muligt Eneherredømmet over sit Parti. Ved den politiske Revolutions Udbrud 1848 faldt begge Partier dog sammen, og T.-K.s Stormænd forsvandt i Massen af Revolutionens nye Helte. Reactionen fordrev dem fra Tydskland, og de kummerlig bestaaende Menigheder bleve deels Gjenstand for almindelig Undertrykkelse, deels for enkeltstaaende Politiforholdsregler. Den romerske Katholicisme fældede den Dom over T.-Katholicismen, at den kun var et Afløb af Protestantismen, og at dens Nederlag var et Nederlag for Protestantismen. Snarere synes T.-Katholicismen at afgive et Beviis for, at en Reformation af den romerske Katholicisme er meningsløs, efterat den har stødt den evangeliske Reformation fra sig. Sign. C. Bauer: „Geschichte der Gründung und Fortbildung der deutsch-katholischen Kirche" (1845); Schuselka: „Die Kirche und die alte Politik" (1845); Gervinus: „Die Mission der Deutsch-Katholiken" (1845).

Tydsk Kunst kan forfølges tilbage indtil det 6te Aarh. e. Chr., idet de faa Rester af en endnu ældre Kunst, der findes i Tydskland, henhøre under romersk Kunst. Et af den tydske **Bygningskunsts** ældste Mindesmærker er en Domkirke i Trier i byzantinsk Stiil, hvoraf ubetydelige Levninger spores i den nuværende, ofte ombyggede Kirke. Større Betydning for Tydskland i denne Henseende fik Carl den Store, idet anseelige Rester i Forbindelse med vidtløftige Beskrivelser vidne om de Bygningsforetagenders Storhed, som i det 8de og 9de Aarh. udførtes navnlig i Aachen, hvis Domkirke havde den gammel-christelige Basilica til Forbillede. Den næste Bygningsform, vi møde, er den af den italienske Basilica udviklede romanske eller Rundbuestiil, som fra det 10de indtil ind i det 13de Aarh. uddannede sig til bestandig større Conseqvents i Anordningen og større Rigdom i Udførelsen. I Domkirkerne i Mainz, Trier, Speyer, Worms og mange flere gjenfindes i hver især meer eller mindre Stilens forskjellige Udviklingsperioder, idet Opførelsen fortsattes gjennem flere Aarhundreder, snart for at foretage en nødvendig Udvidelse, snart fordi Ildebrand eller andre Ulykker ødelagde en Deel af det allerede fuldendte. Skjøndt Bueslaget gjør sig gjeldende gjennem hele Bygningen og bryder Linierne, medens Hvælvingerne mere og mere træde istedetfor de flade Lofter, bevarer denne Stiil dog for en Deel de vandrette Linier og de store Flader, deels i Sidemurene, deels i selve Hvælvingerne, hvorved der endnu er Plads til Vægmalerier. Men med det 12te Aarh. opstaaer i Frankrig en ny Stiilart, den gothiske eller Spidsbuestilen (med Urette benævnet den tydske), som, idet den forbinder den smalle, spidse Bue med et System af lodrette Linier, bringer alle Muurflader til at forsvinde, og sætter, istedetfor den rolige Modsætning mellem vandrette og lodrette Linier, et mathematisk nøiagtig beregnet System af bestandig opadstræbende, deels parallele eller sammenløbende Linier, deels kunstig stillede Buer, som ved gjensidig at støtte hinanden muliggjøre en Lethed, der synes at staae i Strid med Materialet, og lokker Øiet fra Spiir til Spiir, indtil det naaer det himmelhøie Taarns næsten usynlige Spids. Köln, Strasburg og Wien opvise denne Bygningsarts største og pragtfuldeste Mindesmærker, der bleve anlagte efter en saa storartet Plan, at den deelvise Fuldendelse, som f. Ex. de tvende sidste have faaet, bærer tydelige Præg af at være opnaaet gjennem saa lang en Aarrække, at Stilens forskjellige Perioder ere repræsenterede, medens Kølns Domkirke endnu for Øieblikket kun langsomt rykker sin Fuldendelse imøde. Men foruden disse Kjæmpeværker besidder en Mængde Byer af anden og tredie Rang deres Domkirke, deels i den romanske Stiil, deels i en Overgangsstiil, deels endelig i reen og conseqvent Spidsbuestiil. Og ligesom den foregaaende Stiil optog det monumentale Maleri næsten som medhørende Led, saaledes tager denne i stort Omfang Sculpturen i sin Tjeneste, ikke alene derved, at Billedhuggerværker anbringes i vexlende Mangfoldighed i Kirkernes Indre og over deres hele Ydre, men i den Grad, at selve Billedhuggerkunsten tillemper sin Charakteer efter architektoniske Fordringer. Med det 16de Aarh. faaer den italienske Renaissancestiil sit Indpas i Tydskland, og opviser i Prag, Heidelberg og Mainz smukke Exempler; senere udmærkede Schlüter (1662—1714) i Berlin, Erlach i Wien og Neumann i Würzburg sig i denne, tildeels med franske Elementer blandede Stiilart, der hurtig gaaer over i den endnu mere overlæssede Rococostiil, hvorpaa „der Zwinger" i Dresden afgiver Prøve. Den i Slutningen af forrige Aarhundrede gjenvakte Interesse for Oldtiden, fremkaldt ved Undersøgelser i Grækenland, frem-

Digitized by Google

bragte ogsaa Forandring i Bygningsstilen i Tydskland, navnlig idet Schinkel i Berlin consequent søgte at anvende det græske Bygningssystem til ethvert Nutidens Behov. Denne næsten altfor store Eensformighed har imidlertid hurtig maattet vige for den over hele Europa udbredte Eklektisme, der uden bestemt Forkjærlighed bygger i alle tidligere bekjendte Stilarter, og især har man i denne Henseende et slaaende Exempel i München, hvor Kong Ludvigs Kunstbegeistring har ladet nye Bygninger fremstaae i de forskjelligste Tidsalderes Stile.

I Carl den Stores Bygninger fandt ogsaa Billedhuggerkunsten Anvendelse, men disse første Mindesmærker tør dog mindre henregnes til Tydskland, da det især var byzantinske Elfenbeenssculpturer, hvorom Talen er. Men allerede i det 11te Aarh. lod Bernward af Hildesheim derstedes betydelige Broncearbeider udføre; omtrent fra samme Tid ere tvende Broncedøre i Domkirken i Augsburg. Ogsaa i Steen arbeidedes der i denne tidligere Periode, men betydeligere Værd have de Reliefer i Elfenbeen, der udførtes til Evangeliebøger o. desl., og som ogsaa endnu for en Deel i Motiverne have bevaret Erindringen om Antiken. I Løbet af det følgende Aarhundrede træffes bestandig Broncearbeider, der røbe Billedhuggerkunstens Fremgang, f. Ex. de forgyldte Døre i Freiburg, hvortil ogsaa slutter sig ophøiede Fremstillinger i andre Materialer, som Træ eller Stuk. Endvidere faaer i det 12te Aarh. Steensculpturen Betydning, idet Wechselburg opviste Værker af en forholdsviis dygtig Udførelse. Ogsaa Münster, Mainz, Køln og Bamberg besidde Sculpturværker, som, i decorativ Forbindelse med Architekturen, dog ikke sjelden hæve sig til selvstændig Værd. Idet den gothiske Bygningsstiil i saa stort et Omfang tager Billedhuggerkunsten i sin Tjeneste, udføres navnlig en stor Mængde Værker i Steen, deels til Bygningernes Decoration, deels til Gravstene, i Sammenhæng med den Skik at begrave i Kirkerne. Naumburg, Breslau og Strasburg opvise i hver sin Retning skjønne Exempler paa gothisk Sculptur. Fra det 14de Aarh. besidde Køln, Augsburg og Nürnberg, foruden mange flere Stæder, høist interessante Billedhuggerværker, ikke alene i Forbindelse med Kirkearchitekturen, men ogsaa i andre offentlige og private Bygninger, Fontainer m. m.; ligeledes ere de mange Gravminder fra denne Tid at nævne. Broncen fandt i denne Periode mindre Anvendelse til større Sculpturværker; derimod udførtes Kirkekarrene o. desl. i forskjellige Metaller med meer eller mindre Udsmykning. En særegen Green af Sculpturen ere de i denne Periode hyppige Alterbilleder med Figurer i høit Relief eller fritstaaende, der forbetmeste udførtes i Træ og bleve rigt bemalede og forgyldte. Med det 15de Aarh. gjør et nyt Opsving sig gjeldende, og Kunstnere af betydeligt Talent udfolde stor Virksomhed i selvstændige Værker. Den vigtigste af disse er A. Kraft i Nürnberg og efter ham Riemenschneider i Würzburg (begge Sculpteurer i Steen). I endnu større Omfang end tidligere forefindes de ovenfor nævnte Alterbilleder med malede Sculpturer, hyppigst i Forbindelse med Maleri, idet Altertavlens Fløie vare bedækkede paa begge Sider med malede Fremstillinger, hvis Emner stode i Samklang med Billedhuggerværkets Indhold, og udentvivl var det Maleren, der ledede og tildeels selv udførte ogsaa den plastiske Deel af Værket. Som Frembringer af slige Altertavler nævnes saaledes Wohlgemuth (s. d. A.) og senere Veit Stoss (1447—1542). Nürnberg faaer tillige Betydning i denne Periode som Hovedsædet for en Skole af Broncestøbere, hvoriblandt navnlig Familien Vischer, især Peter Vischer (død 1529), udmærker sig ved talrige Arbeider i en bestandig mere kunstnerisk fri og udviklet Stiil. En anden Sculpturart, der anvendtes meget i den Tid, er ganske smaa Arbeider, deels hele Compositioner med mange Figurer, udførte i Træ eller bløde Steensorter, deels Portraitmedaillons i Træ, Steen eller Metal, og navnlig disse sidste haves ogsaa fra Maleren A. Dürers Haand. Det 17de og 18de Aarh. opviser forholdsviis faa betydelige Billedhuggere, den anseeligste er A. Schlüter i Berlin, allerede nævnt som Architekt, men som Billedhugger betydeligere. Her maae tillige nævnes de talrige Arbeider i Elfenbeen, og endelig tog ogsaa i denne Periode Medailleurkunsten stort Opsving, i hvilket Fag især den navnkundige Hedlinger (1691—1771) udmærkede sig ved en fri og ædel Udførelse. Ligesom Forløber for det Opsving, Billedhuggerkunsten tog i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede, er J. G. Schadow i Berlin (født 1764) i sine Portraitstatuer. Men det var især, efterat den ved Winkelmann vakte Interesse for Oldtiden begyndte at bære Frugt i Tydskland som i hele Europa, at Kunsten fik ny Skikkelse. Den første Repræsentant i denne Retning er Dannecker i Stuttgart, Schadows Samtidige (født 1758); senere have Tieck og navnlig Rauch i Berlin gjorte sig fortjente af Kunsten, medens Schwantaler i München skaffede sig et stort Navn. Endelig fremgik ogsaa af Thorvaldsens Atelier i Rom en ikke ringe Kreds af dygtige Kunstnere, der tildeels endnu leve og arbeide.

Malerkunstens ældste Frembringelser i Tydskland vare deels Vægmalerier, hvorom man fra Carolingernes Tid kun har skriftlige Vidnesbyrd, medens man fra den romanske Bygningsstiils Periode, eller fra det 10de til 13de Aarh., gjenfinder mange Rester af store Vægmalerier, tildeels skjulte under en senere Tids Overkalkning. Deels strækker sig gjennem hele Middelalderen Miniaturmaleriet, som den Kunstgreen, hvori ikke alene de tydeligste Vidnesbyrd om hine fjerne Tiders Kunstvirksomhed ere komne til os, men hvori udentvivl overhovedet de forholdsviis meest vellykkede Værker bleve frembragte. Man adskiller ogsaa heri en carolingisk eller frankisk Stiil og en romansk, hvori en byzantiserende Maneer afløses af en dybere Forfaldsperiode, hvorfra det atter langsomt hævede sig, og igjen i det 13de Aarh. var i Besiddelse af større Rigdom i Motiverne og mere Frihed i Behandlingen, hvor langt det end forøvrigt stod tilbage i kunstnerisk Fuldendelse. I det 14de og 15de Aarh. modtager Miniaturmaleriet fransk Paavirkning, uden dog at naae den Høide, hvorpaa det stod i Frankrig, og da nu Malerkunsten i Væg- og Staffeliemalerier antager en betydningsfuldere Udvikling,

Digitized by Google

glemmes med Katholicismens Nederlag Miniaturmaleriets klosterlige Kunst mere og mere. En anden Green af Malerkunsten er det allerede i det 10de Aarh. opkomne Glasmaleri, som dog først i den gothiske Periode faaer sin egentlige betydelige Udbredelse. Idet nemlig Spidsbuestilen saa at sige ombytter de store Flader, som Væggene dannede, og hvorpaa Maleriet tidligere fandt sin Plads, med de store Vinduesaabninger, traadte ganske naturlig Glasmaleriet i Vægmaleriets Sted, og det 14de og 15de Aarh. opvise mærkelige Exempler paa denne vanskelige Kunstarts Fuldendthed og pragtfulde Skjønhed. — Den første egentlige Malerskole, man hidtil kjender, var i Prag og blomstrede navnlig under Carl IV (1346—78); omtrent i Midten af samme Aarhundrede opstod en anden Skole i Nürnberg, og endelig noget senere den vigtigste af disse, Skolen i Köln, i hvilken sidste man udhæver to Kunstnere, om hvem de øvrige gruppere sig, nemlig Mester Wilhelm og Mester Stephan, fra hvilken sidste det saakaldte „Kölner Dombild" hidrører, rimeligviis det smukkeste Værk, denne Periode har frembragt i Tydskland. Lidt senere, i det 15de Aarh., opstod ogsaa i Westphalen en Malerskole. Sin egentlige Høide naaer den ældre tydske Malerkunst, efterat Brødrene v. Eyck havde lagt Grunden til den flanderske Skole og ved deres udbredte og betydningsfulde Virksomhed givet Impulsen til nye Bevægelser. Der dannede sig nu i Köln under denne Paavirkning i det 15de og 16de Aarh. en ny Malerskole, som dog bibeholdt Meget, der erindrede om den ældre; de ikke faa Værker af Betydning, den frembragte, have hidtil været henlagte under Kunstnere af mere underordnet Værd, og den nyere videnskabelige Kritik kjæmper ivrig for at inordne disse Billeder under de rette Mestere, hvis Værker man mangen Gang kan sammenstille uden at kjende Kunstnernes virkelige Navne. Ogsaa i denne Periode besad Westphalen en Malerskole under nederlandsk Paavirkning. Men den betydeligste kunstneriske Virksomhed udfoldede sig i Øvre-Tydskland, hvor først Herlen, Fader og Søn, repræsenterede en bestemt Efterligning af flandersk Kunst. Men selvstændig er Martin Schön fra Schwaben, især bekjendt ved sine talrige Kobberstik. I Augsburg blomstrede mod Slutningen af det 15de Aarh. Holbein den ældre og hans Elever, men navnlig faaer hans Søn Holbein den yngre (1498—1554) i Basel, Betydning. Ved Siden af denne schwabiske optræder en frankisk Skole, hvis første betydelige Mester var Wohlgemuth (1434—1519). Hans Elev var Albrecht Dürer (1471—1528), den betydeligste tydske Mester i hele Middelalderen, som virkede til Kunstens Fremme, ikke blot ved talrige Malerier, men ogsaa ved Træsnit, Kobberstik, endog tildeels ved Sculpturer. Ham efterfulgte et stort Antal interessante Kunstnere, som her ikke er Plads til at nævne, med Undtagelse af Lucas Cranach (1472—1553), der bragte den frankiske Skole til Sachsen, hvor han levede og virkede. Igjennem de følgende Aarhundreder bevares Forbindelsen med Nederlandene, saaledes at deels tydske Kunstnere saa aldeles sluttede sig til den hollandske eller flanderske Skole, at de medtages derunder, deels andre, der i Lighed med Nederlænderne studere italiensk Kunst, og derpaa arbeide i Fædrelandet under den dobbelte (nederlandske og italienske) Indflydelse. Blandt disse sidste ere især Spranger og Rottenhammer at nævne, noget senere Sandrart (1606—88). I det 18de Aarh. er den kunstneriske Virksomhed kun ringe, og de faa, der ere at nævne, som Denner og Dietrich, efterligne hollandske Forbilleder, navnlig Rembrandt. Endelig, mod Slutningen af Aarhundredet, optræder R. Mengs, der knytter sig personlig til Winkelmann og i sin Virksomhed, der for en Deel tilhører Italien, arbeider for at gjenoptage en renere Opfattelse af Antiken. Dansteren Carstens, der dog, idetmindste for en Deel, hører Tydskland til, bragte en kraftigere og mere levende Forstaaelse af Oldtiden frem, paa samme Tid som Tydskland heller ikke blev uberørt af den europæiske Indflydelse, Franskmanden Louis David udøvede. I Modsætning hertil opstod en romantisk Retning, der søgte Kunstens Gjenfødelse i en Reproduction af den ældre tydske og italienske christelige Malerkunst; Hovederne for denne Retning, der uddannede sig mellem tydske Kunstnere i Rom, vare Overbeck, Cornelius og Veit, hver imidlertid med sin selvstændige Charakteer; men de forbleve uden Efterfølgere, og den tydske Kunst slog snart ind paa andre Spor. Idet Cornelius utvivl af disse besad det fleersidigste Talent, lykkedes det dog denne at danne den ene af Tydsklands to store Hovedskoler i Nutiden, nemlig Skolen i München, der nærmest søger at repræsentere en strengere historisk Stiil, men i sin Udvikling har fjernet sig fra det oprindelige Udgangspunct. Den anden Hovedskole dannedes af Schadow i Düsseldorf, og fra denne udgik nogle af Tydsklands betydeligste Kunstnere i den nyere Tid. Og da den, fra oprindelig kun at være en Skole for Historiemaleriet, efterhaanden optog alle Malerkunstens øvrige Fag indenfor sit Omraade, og gjorde det til sin Opgave at lægge Eftertryk paa en Naturalisme, der dog ei altid var den sandeste og sundeste, repræsentere betydelige Talenter de forskjelligste Fag. Især maae nævnes Bendemann og Lessing som Historiemalere, den sidste ogsaa tilligemed Schirmer som Landskabsmaler, Hübner som Genremaler, o. Fl.

I Træsnit og Kobberstik udmærkede sig de fleste af den ældre tydske Malerskoles Mestere. I det 17de Aarh. faaer Merian og navnlig Wenzel Hollar et stort Navn, og endelig i det 18de Aarh. danne Schmidt, Wille og Müller, Fader og Søn, en betydelig Kobberstikkerskole, hvoraf, dog tillige uddannede ved Studiet af den nyere italienske Skole, Steinla, Felsing o. Fl. ere fremgaaede.

Tydsk Laas, s. Fransk Laas.

Tydskland ligger i Europa's Midte, imellem 40° 45' og 54° 50' n. Br., og imellem 23° 15' og 36° 55' ø. L., omgivet mod N. af Nordsøen, Danmark og Østersøen, mod Ø. af Preussen, Polen, Galizien og Ungarn, mod S. af det adriatiske Hav, Italien og Schweiz, mod V. af Frankrig, Belgien og Holland. Dets Størrelse er 11,510 □ M.

1. **Naturlig Beskaffenhed, Klima og Producter.** T. falder i 3 Hovedbdele: et sydligt Alpeland,

Digitized by Google

i Midten de af Dale og Sletter afbrudte mellemtydske Bjerge, og et nordligt Lavland. 1) Det **sydlige Alpeland**, i Sydbaiern og de østerrigske Lande Tyrol, Salzburg, Østerrig, Steiermark, Kärnthen, Krain og Istrien, indbefatter den østlige Deel af Centralalperne, nemlig de Rhætiske eller Tyrolske Alper, hvis høieste Punct er Ortles (12,000 F.) paa Vestsiden af Tyrol, og Østalperne i de 3 Kjeder, de noriske, karniske og juliske Alper (s. d. A.). 2) N. for Alperne ligger, som den anden Terrasse, deels et Plateau, den baierske Høislette (indbefattende Lidt af Würtemberg, Midten af Baiern og Lidt af Østerrig), deels i en stor Bue fra S. V. til Ø. de **mellemtydske Bjerge**, som dog ikke ere sammenhængende men hyppig afbrydes ved Floddale og mindre Sletter. De ere fordetmeste skov- og metalrige, deres Høide overstiger ingensteds 4,600 F. De vigtigste Dele af samme ere: a) V. for Rhinen: Donnersberg, Hundsrück, Eifelgebirge; b) Ø. for Rhinen: Schwarzwald, Rauhe Alp eller den frankiske (tydske) Jura, Odenwald, Spessart, Vogelsgebirge, Rhön, Thüringerwald, Taunus eller die Höhe, Westerwald, Weserbjergene, Harzen; de Bøhmen omgivende Bjerge, nemlig Erzgebirge, Sudeterne, Riesengebirge, de mähriske Bjerge og Böhmerwald. Om alle disse Bjergmasser og om Landet omkring og imellem samme er handlet i særegne Artt., til hvilke, saavelsom til Artt. Baiern, Bøhmen, Sachsen, Hessen o. fl., vi derfor henvise. 3) Det **nordtydske Lavland** ligger imellem de nordligste af de mellemtydske Bjerge og Havet. Det har fordetmeste sandig Jordbund (i Midten Heder, en Fortsættelse af de jydske), som kun paa enkelte Steder, navnlig i Marskegne ved Floderne, bliver synderlig frugtbar. Kystlandene ved Østersøen udmærke sig ved en Mængde smaa Indsøer. Forresten maa eftersees den nærmere Beskrivelse af de hertil hørende Lande, især Kongeriget Sachsen, de preussiske Provindser Brandenburg, Pommern og Sachsen, Mecklenburg, Hannover og Oldenburg. — **Kysterne** ved Nordsøen ere lave, tildeels beskyttede mod Havet ved Klitter og Diger; de vigtigste Bugter ere Dollart og Jahde samt Elbens og Weserens vide Mundinger; Kysterne ved Østersøen ere flade og sandige, den vigtigste Bugt er Stettiner-Haff. Det adriatiske Hav danner Bugten ved Triest. — Af **Indsøer** findes de fleste ved Foden af Alperne, i Sydbaiern og de østerrigske Lande, samt i et Belte langs med Østersøen i nogen Afstand fra samme. T.s vigtigste **Floder** ere: 1) Rhinen, 2) Weser, 3) Elben, 4) Oder og 5) Donau; disse med deres Bifloder ere behandlede i særskilte Artt. Mindre Floder ere Ems, Trave, Etsch; Drau, Sau og Raab falde i Ungarn i Donau.

T.s **Klima** er i det nordlige Lavland, især mod V., endeel fugtigere end i den øvrige Deel, og Aarsvarmen er der større end mod Ø. I Mellem- og Sydtydskland formindskes Varmen naturligviis efter Høiden; enkelte dybe Floddale, som ved Main, Neckar og Rhinen, have en betydelig Aarsvarme (8—8½°), medens Alpeegnene have det for disse eiendommelige Klima. I Sydtyrols Dale hersker italiensk Luft. Følgende Tal oplyse dette nærmere:

	N. Br.	Aarlig Middeltemp.	Vintertemperatur.	Sommertemperatur.
Berlin	52½°	6½°	÷ ½°	13½°
Prag	50°	8°	÷ ½°	15½°
München ..... (1,629 F. høit)	48°	7°	÷ 1°	14½°
Wien.........	48°	8½°	0°	16½°
Karlsruhe	49°	8½°	1°	15°

T.s **Producter** ere de for Mellemeuropa almindelige, betingede ved Jordbundens Beskaffenhed og Klimaet, som igjen retter sig efter Beliggenheden og Høiden. Paa Nordsletten avles Korn (Rug, Hvede, Byg og Havre), Kartofler, Hør og Hamp samt Træfrugt; her findes paa nogle Steder betydelige Skove især af Naaletræer og Birk. Bjerglandet i Midten har ligeledes store Skove, deels af Naaletræer (Schwarzwald, Fichtelgebirge), deels af Eeg og Bøg; i Dalene og Sletterne ved dette groe Kastanier og dyrkes foruden Korn og Frugt (s. ovenfor) Viin (imod V. indtil Rhinens og Moselens Sammenløb, mod Ø. indtil Elben, dog der ikke god, hvorimod den ikke dyrkes paa den baierske Høislette); i Rhindalene haves endog Figen- og Mandeltræer. Husdyrene ere, som paa Nordsletten, de for Europa almindelige. Det sydlige Alpeland har de for Alperne eiendommelige Producter. — Bjergene, især Harzen og Erzgebirge, ere rige paa Mineralier, navnlig Sølv, Kobber (meest fra Tyrol og Steiermark), Jern (bedst fra Steiermark), Tin (især fra Bøhmen), Bly, Qviksølv (i Kärnthen og Rhinbaiern), Salt (især fra Salzburg), Salpeter, Steenkul, Svovl, fremdeles Marmor og andre nyttige Steenarter, Porcelainsjord, Tørv (i det nordlige Lavland); mineralske Kilder findes i stort Antal.

2. **Indbyggernes** Antal er noget over 48 Mill. Af disse ere omtrent 35 Mill. af tydsk Herkomst og tale det tydske Sprog (Høitydsk og Plattydsk) i mangfoldige Dialekter. Over 7 Mill. ere Slaver (Polakker, Czecher, Kroater, Slovenzer, Wender, Serber o. fl.), som boe i den østlige Deel af T.; foruden dem findes Franske (mod V.), Italienere (mod S.), Jøder (c. 400,000), nogle faa Zigeunere, Grækere, Walloner o. fl.

Efter **Religionen** deles de i Katholiker, omtrent 28 Mill. (fremherskende i Østerrig, Baiern og det vestlige Preussen) og Protestanter (19 Mill., fremherskende i Nordtydskland). — I Henseende til Videnskab og Kunst staaer T., især de protestantiske Stater, høit; her findes Universiteter, ved talrige Skoler af enhver Art er der sørget omhyggelig for Undervisningsvæsenet, og den almindelige Folkeoplysning er vidt fremmet, mindre dog hos Katholikerne end hos Protestanterne. — Industrien er især udviklet i Bøhmen, Mähren og det egentlige Østerrig, i Kongeriget Sachsen, de preussiske Provindser Rhinpreussen og Westphalen samt Schlesien. Handelen er meget betydelig, saavel tilsøes som tillands; for hiin ere Hamburg,

Digitized by Google

Bremen, Stettin og Triest Hovedpladserne, for denne Leipzig, Frankfurt a. M., Berlin, Breslau, Prag, Wien, Augsburg og Köln. Handelen beforbres ved Kanaler, Landeveie og Jernbaner. Af stor Vigtighed for T.s Industrie og Handel er Toldforeningen (s. d. A.).

3. Politiske Forhold. T. har siden 1815 udgjort et Forbund af 37 (forhen 38, men Hohenzollern er nu gaaet op i Preussen), større og mindre, „souveraine" Stater, hvis fælleds Anliggender afgjøres ved Forbundsdagen eller Forsamlingen af Gesandter fra Forbundets Medlemmer i Frankfurt. Staterne ere:

A) Som tildeels høre under en anden Stat: 1) de østerrigske Lande (s. Østerrig). 2) De preussiske Lande (s. Preussen). 3—4) Hertugd. Holsteen og Lauenburg (s. Danmark). 5—6) Hertugd. Limburg og Luxemburg (s. Holland og Belgien). B) Reent tydske Lande: Kongerigerne: 7) Baiern, 8) Hannover, 9) Würtemberg og 10) Sachsen. 11) Kurfyrstendømmet Hessen (Kassel). 12) Storhertugdømmerne: Baden, 13) Hessen (Darmstadt), 14) Oldenburg, 15) Mecklenburg-Schwerin, 16) Mecklenburg-Strelitz, 17) Sachsen-Weimar. Hertugdømmerne: 18) Sachsen-Koburg-Gotha, 19) Sachsen-Meiningen, 20) Sachsen-Altenburg, 21) Nassau, 22) Braunschweig, 23) Anhalt-Dessau 24) Anhalt-Bernburg. Fyrstendømmerne: 25) Schwarzburg-Sondershausen, 26) Schwarzburg-Rudolstadt, 27) Reuß-Greiß, 28) Reuß-Schleiz-Lobenstein-Ebersdorf, 29) Waldeck, 30) Lippe-Detmold, 31) Schaumburg-Lippe, 32) Lichtenstein. 33) Landgrevskabet Hessen-Homburg. Fristæderne: 34) Hamburg, 35) Lübeck, 36) Bremen, 37) Frankfurt am Main. — Om de enkelte Stater findes de statistiske Angivelser under de paagjeldende Artt. Deres Størrelse og deraf betingede politiske Betydning er overordentlig forskjellig: medens Østerrig og Preussen have hver indenfor Forbundets Omraade Lande af 3—4,000 □ M.s Omfang med c. 12 Mill. Indb., foruden deres Besiddelser udenfor samme, er der 18 af de andre Stater, som hver ikke udgjøre 50 □ M. (Lichtenstein er kun 3 □ M.).

Forbundets Øiemed angives at være Vedligeholdelsen af Tydsklands indvortes og udvortes Sikkerhed og af de enkelte Staters Uafhængighed og Ukrænkelighed. Det ligger imidlertid i Sagens Natur — og de nyeste Tiders Erfaring har tilstrækkelig viist os dette — at Fyrstens Souverainitet i hans Land lider en Indskrænkning ved Forbundets Myndighed og Magt til, i visse Tilfælde (og dette betyder i Virkeligheden: naar man finder det beqvemt og passende for sine Hensigter) at blande sig i de indre Anliggender i en til Forbundet hørende Stat. — Forbundsdagen repræsenterer T. ligeoverfor Udlandet, bestemmer altsaa Krig og Fred, forestaaer Forbundets diplomatiske Forhandlinger, afgjør Stridigheder imellem Fyrster og Undersaatter, giver almindelige og for hele Forbundet gjeldende Lovbestemmelser (f. Ex. i sin Tid om Universiteterne, Politiforbud, Presselove o. desl.). Forbundsforsamlingen beherskes factisk ganske af de to Stormagter, og deres almindelige europæiske Politik bestemmer Forbundets. Selv deres Uenighed (s. nedenfor) tjener kun til endmere at lamme al Virksomhed af Forbundsforsamlingen, imedens deres Enighed bevirker dennes fuldkomne Afhængighed af dem. Dette er en Følge af, at hine to Stormagter ere i saa høi Grad langt mægtigere end alle de andre Stater tilsammen.

Ved Afstemning om almindelige Anliggender afgives 17 Stemmer (Østerrig, Preussen, Baiern, Sachsen, Hannover, Würtemberg, Baden, Kurhessen, Hessen-Darmstadt, Holsteen-Lauenburg have hver 1 Stemme, af de øvrige Stater slaaes to eller flere sammen til en Stemme, saa at 1 Stemme for Østerrig repræsenterer 13¼ Mill. Mennesker, for de mindre Stater 4—500,000). Ved Afstemning over visse vigtige Sager som organiske Forbundsindretninger, Forandring af Grundlove o. desl. dannes et Plenum eller en videre Forsamling: i denne har hver Stat 1 Stemme, de største hver 4. — Enhver Stat stiller til den fælleds Krigsmagt, Forbundshæren, et Contingent, 1 Md. for hver 100 Indb.; dens Styrke er 351,924 Md., foruden Reserven. Den deles i 11 Armeecorps. I Krigsfælde anføres den af en Feltherre, som vælges af Forbundet i den snevrere Forsamling. Forbundsfæstninger, som besættes af Forbundstropper og i militær Henseende ikke staae under Landsherren, ere Luxemburg, Mainz, Landau, Rastatt og Ulm. — Til Bestridelse af Forbundets fælleds Udgifter yder hvert Medlem et Bidrag.

Mynt i T. Ifølge en Overeenskomst af 24de Januar 1857 ere 3 forskjellige Arter af Myntfod indførte i hele T.: 1) 30 Thalerfoden, den ældre 14 Thalerfod, antagen af Kongeriget Preussen (med Undtagelse af Hohenzollerne), Kongerigerne Sachsen og Hannover, Kurfyrstendømmet Hessen, Storhertugdømmet Sachsen, Hertugdømmerne Sachsen-Altenburg, Sachsen-Gotha, Braunschweig, Oldenburg med Birkenfeld, Anhalt-Dessau-Köthen og Anhalt-Bernburg, Fyrstendømmet Schwarzburg-Sondershausen og nedre Grevskab af Schwarzburg-Rudolstadt, Waldeck og Pyrmont, Reußerne, Schaumburg-Lippe og Lippe-Detmold. 2) 52½ Gyldenfoden, den gamle 24½ Gyldenfod, antagen af Kongerigerne Baiern og Würtemberg, Storhertugdømmerne Baden og Hessen, Hertugdømmet Sachsen-Meiningen, Fyrstendømmet Sachsen-Coburg, Hohenzollerne, Hertugdømmet Nassau, øvre Grevskab af Fyrstendømmet Schwarzburg-Rudolstadt, Landgrevskabet Hessen-Homburg og den frie Stad Frankfurt af Main. 3) 45 Gyldenfoden, antagen af Keiserdømmet Østerrig og Fyrstendømmet Lichtenstein. — Eenheden for Myntvægten bestemtes at være Toldpundet (= det danske Handelspund). Mynter prægede ifølge denne Overeenskomst ere: i Guld: hele og halve Kroner 21 Karat 7½ Gr. fine, saaledes udmyntede, at 1 Pd. fiint Guld udbringer 50 hele eller 100 halve Kroner af Værdi c. 17 Rd. 19 ß danst Rigsm., denne Krone deles i 10 Kronzehntel. I Sølv: enkelte og dobbelte Vereinsthaler efter 30 Thalerfoden, Stykker paa 1¾ og 3½ Gylden efter 52½ Gyldenfoden og Stykker paa 1½ og 3 Gylden efter 45 Gyldenfoden, alle 14 Lod 7⅕ Gr. fine, saaledes at 1 Vereinsthaler bliver = 1¾ Gylden efter 52½ Gyldenfod = 1½ Gylden efter 45 Gyldenfoden = 1 Rd. 30,8 ß danst Rigsm.

Digitized by Google

4. **Tydsklands Historie** (slgn. hermed Artt. om de enkelte Keisere). Om T. i den ældste Tid henvise vi til Artt. **Germaner**, **Alemanner**, **Franker** o. fl. Da Germanerne før og under Folkevandringen rykkede længere mod V., fulgte Slaver fra Ø. efter dem og besatte Landene indtil Elben og Saale. T. kom ved Carl den Store ind under det frankiske Monarchie; s. **Frankerne**, **Carl den Store**. Ved Forliget i Verdun 843 erholdt Ludvig den Tydske Landet Ø. for Rhin; om ham og hans Efterfølgere s. de paagjeldende Artt. samt **Carolingerne**. Disse uddøde i T. med Ludvig Barnet 911, hvorpaa Franken Conrad I besteeg Thronen (911—18). Derpaa fulgte de **sachsiske Keisere**: Henrik I Fuglefænger, som seirede over Slaver og Ungarer og førte Krig med den danske Konge Gorm den Gamle. Otto I (936—73) udstrakte Riget over Elben og Saale, slog Ungarerne ved Lech (955), antog den romerske Keiserværdighed og begrundede derved Forholdet til Italien, over hvilket de følgende Keisere med større eller mindre Held stræbte at haandhæve deres Myndighed. Om Otto II (975—83), Otto III (983—1002) s. disse Artt., med Henrik II (1002—24) uddøde den sachsiske Familie; nu fulgte de **frankiske Keisere**, Konrad II (1024—39), en kraftfuld Regent, som forenede Burgundien med Riget, Henrik III (1039—56), som søgte at gjøre T.s Indflydelse gjeldende i Polen, Bøhmen og Ungarn, Henrik IV (1056—1106), under hvis Mindreaarighed den af Faderen styrkede Kongemagt tabte sig, og hvis Strid med Hierarchiet (Gregor VII) og de gjenstridige Fyrster endte med Keiserens Ydmygelse. Ogsaa Sønnen Henrik V havde Strid med Paven, som i de fleste Puncter satte sin Villie igjennem. Efter Lothar II Sachseren (1125—37), hvis Godser gik over paa Guelferne, fulgte **Hohenstauferne**, nemlig: Konrad III (1138—52), som med Kraft opretholdt Ordenen i det Indre, Frederik I Barbarossa (1152—90), som knækkede Guelfernes Magt ved Henrik Løves Fald og omkom paa et Korstog, Henrik VI (1190—97), som meest beskjæftigede sig med Italiens Anliggender. Imod hans mindreaarige Søn valgtes af et Parti Philip af Schwaben, af et andet Otto IV, Henrik Løves Søn, som efter Philips Drab 1208 regjerede alene, indtil han 1212 maatte vige for Henrik VI's Søn Frederik II (1212—50), der vel hævedes ved Kirkens Indflydelse men snart kom i en frygtelig Kamp med samme; s. **Hohenstauferne**. Efter hans Død indtraadte det saakaldte **Interregnum**, under hvilket Frederiks Søn, Konrad IV, Landgrev Henrik Raspe af Thüringen, Grev Vilhelm af Holland (1247—56), Alfons X af Castilien, Richard af Cornwallis o. Fl. førte Kongetitlen uden at kunne udøve en tilsvarende Myndighed. Herpaa kom en Ende, da Huset Habsburg kom paa Thronen med Rudolf I. For at bryde den Modstand, som udsprang deels fra Stammernes (især Frankernes og Sachsernes) Skinsyge, deels fra overmægtige Lehnsmænd, søgte fra nu af de tydske Keisere at styrke sig ved Udvidelse af deres Huus's Besiddelser og deres personlige Magt. Saaledes erhvervede Rudolf for sit Huus det egentlige Østerrig, Steiermark, Tyrol o. M. Efter Adolf af Nassau (1291—98) fulgte Rudolfs Søn Albrecht I (1298—1308), efter hans Drab Luxemburgeren Henrik VII (1308—13), som for sit Huus erhvervede Bøhmen, derpaa Ludvig af Baiern, som dog indtil 1322 maatte kjæmpe om Thronen med Frederik den Smukke af Østerrig og siden havde mange Stridigheder med Paven o. A. Nu fulgte Luxemburgeren Carl IV (1349—78), Konge i Bøhmen, for hvem Günther af Schwarzburg traadte tilbage. Om Carl IV s. d. A.; under hans Søn, den voldsomme og ustadige Wenzel (1378—1400), som tilsidst blev afsat, sank Kongemagtens Anseelse bestandig, og hans Efterfølger Ruprecht af Pfalz (1400—10) formaaede ikke at hæve den. Under Broderen Sigismund (1410—37) traadte de kirkelige Anliggender (det store Schisma, Kirkeforsamlingen i Constanz og Hussiterne) i Forgrunden. Efter ham forblev Keiserværdigheden hos Huset **Habsburg**. Sigismunds Svigersøn Albrecht II (1438—40) døde meget tidlig, hans Efterfølger Frederik III (1440—93) var kraftløs og uvirksom, Sønnen Maximilian I (1493—1519) havde mange gode Egenskaber, men han elskede Fornøielser og Pragt: han bragte Landefreden istand, deelte Tydskland i 10 Kredse (den østerrigske, den burgundiske, den kurrhinske, den overrhinske, den frankiske, den baierske, den schwabiske, den westphalske, den oversachsiske, den nedersachsiske) og var iøvrigt indviklet i alle Europa's politiske Forhandlinger og Stridigheder paa den Tid. Under ham begyndte Reformationen. Denne og de af samme fulgte Religionsstridigheder høre dog meest under hans Svigersøn og Efterfølger Carl V's Regjering (1519—56), om hvilken maa eftersees Artt. **Carl V**, **Reformation** (og de der nævnte Artt.), **Interim**, **Religionsfred** o. fl. I Sydtydskland gjenvandt Katholicismen efter Kirkeforsamlingen i Trient og ved Jesuiternes Hjelp meget Terrain; Protestanterne vare desuden indbyrdes uenige. Af Rigets indre Stridigheder og Regenternes Uduelighed droge dets Fjender, især de Franske og Tyrkerne, Fordeel under Keiserne Ferdinand I, Carls Broder (1556—64), den milde Maximilian II (1564—76), den som Regent udulige og uvirksomme Rudolf II (1576—1612), den svage Mathias (1612—19) og den bigotte Ferdinand II (1619—37), under hvem Trediveaarskrigen (1618—48) begyndte; denne bragte uendelig Jammer over T. under Frederik og den følgende Keiser Ferdinand III (1637—57), satte Landets Cultur og Udvikling tilbage for lang Tid og fremkaldte ved den westphalske Fred 1648 nye Bestemmelser om det tydske Riges Forfatning og Fyrsternes Forhold til Keiseren, hvis Myndighed nu var langt ringere end før (s. **Trediveaarskrigen**). Sønnen Leopold I (1658—1705) var stolt men pedantisk og uden Energie; han førte Krige mod Ludvig XIV (s. d. A.) og mod Tyrkerne, hvilke fortsattes under Joseph I (1705—11) og Carl VI (1711—40). Med den sidste uddøde Habsburgernes Mandslinie; ifølge den pragmatiske Sanction gik hans Arvelande over paa Datteren Maria Theresia, hvem Frederik II af Preussen fratog Schlesien, imedens Kurfyrsten af Baiern Carl Albrecht ved Frankrigs Understøttelse blev af sit Parti valgt til tydsk Keiser under Navn

Digitized by Google

af Carl VII. Han blev imidlertid ikke kraftig understøttet, imedens Ungarerne ridderlig antoge sig Maria Theresia. Carl maatte opgive sine Fordringer, og Maria Theresia overlod nu Keiserværdigheden til sin Mand, Frants I (1745—65), under hvem Freden i Aachen sluttedes 1748. Syvaarskrigen (1756—63) ødelagde T., men tjente forøvrigt meest til at vise dettes factiske Opløsning som en Stat. Som Keiser fulgte Joseph II (1765—90, medens han først efter Moderens Død 1780 blev virkelig Regent i Arvelandene), hvis Reformplaner mislykkedes formedelst Geistlighedens og Adelens Modstand og formedelst den Hensynsløshed, hvormed han ringeagtede Nationaliteterne og vilde danne Alt efter eet Snit, imedens „Fyrsteforbundet" atter blottede T.s Opløsning som Rige. Denne blev fuldstændig ved Krigene under Leopold II (1790—92) og Frants II (1792—1806) imod det revolutionaire Frankrig. Først tabte T. ved Freden i Basel (1795) alt Land V. for Rhinen „imod Erstatning til de paagjeldende Fyrster ved en almindelig Fred"; denne gaves ved Freden i Lüneville 1801 saaledes, at alle geistlige „Rigsstænder" seculariseredes og underlagdes hine Fyrster, og at alle Rigsstæder paa 6 nær mistede deres Selvstændighed ligeledes til Fordeel for Andre. Det vil sige, disse Fyrster holdt sig skadesløse for det til Rigets Fjender, de Franske, afstaaede Land ved at tage de mindre Rigsstænders, deres tydske Forbundnes, Stater og lægge dem til deres egne; Enhver sørgede for sin private Interesse, om det fælleds Fædreland bekymrede man sig ikke, eller rettere, det betragtedes som ikke existerende. Det tydske Riges Opløsning udtaltes omsider formelig 1806, da efterhaanden de fleste tydske Stater sagde sig løs fra samme og under Frankrigs Beskyttelse dannede Rhinforbundet (s. d. A.), hvorefter ogsaa Keiser Frants II nedlagde den tydske Keiserkrone (August 1806) og antog Titlen Keiser af Østerrig; en stor Deel Rigsstænder og Rigsfyrster mediatiseredes (s. d. A.), næsten alle Rigsstæderne mistede deres Selvstændighed. Preussens Forsøg paa at danne et nordtydsk Forbund mislykkedes; i det nordvestlige T. oprettedes efter Preussens Ydmygelse 1807 Kongeriget Westphalen, en ny fransk Vasalstat, Østerrig leed nye Tab efter Krigen 1809, da bl. A. Kärnthen og Krain indlemmedes i Frankrig, og Tyrol kom til Baiern, og en Deel af det nordvestlige T. gjordes til franske Departementer. Efter Napoleons Uheld i 1812 reiste T. sig, efterhaanden som Fyrsterne troede at kunne gjøre det nogenlunde sikkert, imod Frankrig, og efter de to Fredslutninger i Paris 1814 og 1815 fik T. ved Wienercongressens Bestemmelse sin nuværende Forfatning (sml. hermed Frankrigs Historie).

Folkene i T. havde med Begeistring reist sig for at afkaste det franske Aag (hvilket rigtignok mange Fyrster af egennyttige Hensyn villig havde paataget sig), i det Haab, derefter at see friere Samfundsforhold og en virkelig politisk og kraftig Enhed oprettede i T. Heri fandt de sig bittert skuffede. Den hellige Alliances reactionære Grundsætninger havde ingensteds større Indflydelse end i T.: de 1813 lovede frie Forfatninger blev enten slet ikke eller kun med store Indskrænkninger givne, og Regjeringerne, fornemmelig i Østerrig og Preussen, gik med stor Strenghed tilværks imod alle liberale Tendentser, hvilke ved dette Tryk udartede til hemmelige demagogiske og revolutionære Forbindelser og Anslag. Kun imod disse viste Forbundsmyndigheden sig kraftig (ved Carlsbadbeslutningerne, Wiener-Schlußacte, forskjellige Beslutninger 1832 og 1834), ellers har den næsten kun duet til at forhale og trække i Langdrag eller være et Redskab for de to Stormagter. I Forfatningsstriden i Hannover 1837 erklærede den sig incompetent, derimod har den, paa en lige imod de ved andre Leiligheder opstillede Grundsætninger stridende Maade, indblandet sig i de slesvigholsteenske Anliggender og især i de seneste Aar indtaget en stedse mere fjendtlig Stilling imod Danmark (s. dette Riges Historie).

Misfornøielsen med Forbundsdagens og Fyrsternes illiberale Fremgangsmaade, i Forbindelse med Erkjendelsen af T.s politiske Adsplittelse og Afmagt samt den deraf fremkaldte Attraa efter en Reform i dets Forfatning og efter en virkelig Enhed (som dog egentlig kun kan opnaaes derved, at Fyrsterne ganske eller tildeels opgive deres Souverainitet), havde allerede 1847 fremkaldt en stærk, om end hemmelig Gjæring især i Sydtydskland, og denne brød i Marts 1848 ved Efterretningen om den franske Revolution ud i en almindelig Bevægelse. Regjeringerne, som nylig med Haardhed havde forfulgt enhver liberal, om en lovlig Modstand, viste sig nu raadvilde og feige ligeoverfor den pludselige Omvæltning og de tøilesløse Excesser, som ledsagede denne (hvorom maa eftersees de enkelte tydske Staters Historie). Allevegne kappedes man om at gjøre Indrømmelser; de hidtilværende Førere for Oppositionen bleve „Martsministre", og disse skyndte sig nu at forberede Gjennemførelsen af de Reformer, som man, omtrent ligedan overalt, forlangte, saasom Borgervæbning, Pressefrihed, Lighed for Loven, Eedsvorneretter, almindelig Valgret, især en almindelig tydsk Folkerepræsentation og en til denne knyttet Centralmagt (om hvilken dog Meningerne vare meget deelte og uklare).

Til det sidstnævnte Øiemeds Opnaaelse gjorde 51 Mænd, især Medlemmer af Stænderforsamlinger i sydtydske Stater, paa egen Haand det første Skridt paa en Forsamling i Heidelberg d. 5te Marts; de vedtoge at formaae deres Regjeringer til at virke i denne Retning og valgte 7 Mænd til at gjøre Forslag og indbyde til en Forsamling. Den 31te Marts samledes i Frankfurt a. M. 500 Mænd til et „Forparlement", som under megen Forvirring og Uorden omsider bestemte bl. A. Reglerne for Valgene til Nationalforsamlingen (1 Deputeret af hver 50,000 Indb.) og indsatte en Commission af 50 Mænd, de Halvtredsindstyves Udvalg, som skulde holde Øie med (og beherske) den endnu kun af Navn bestaaende Forbundsdag, til hvilken de fleste Regjeringer, for ogsaa fra deres Side at „bringe det folkelige Element frem", havde føiet „Tillidsmænd" (i Alt 17). — Omsider (18de Mai) aabnedes den tydske Nationalforsamling eller Parlement i Frankfurt a. M. under H. Gagerns Forsæde. Denne Forsamling bestod af 550 Med-

Digitized by Google

lemmer. Den talte mange udmærkede Mænd og dygtige Kræfter, men deres Anskuelser og Standpuncter vare yderst forskjellige. Ingen vidste, hvad man egentlig vilde, om Forsamlingens Berettigelse og Myndighed ligeoverfor de bestaaende Regjeringer og Statsforhold nærede Mange Tvivl og Uvished, og Tydskernes Lyst til at forfølge Theorier og Systemer førte strax ind i endeløse doctrinære Disputer. Efter lang Strid enedes man om at indsætte en provisorisk Centralmagt, som skulde forestaae T.s Anliggender, indtil dets tilkommende Forfatning var bestemt. Fleertallet erklærede sig for en Rigsforstander, som skulde have den udøvende Magt, raade over Krigsmagten og repræsentere T. ligeoverfor Udlandet; hertil valgtes d. 29de Juni Erkehertug Johan (s. d. A.) af Østerrig. Den 12te Juli sluttede Forbundsdagen sin Virksomhed og erklærede sig for ikke længere bestaaende. I Parlementet hengik nu en lang Tid med Debatter om det tydske Folks „Grundrettigheder" (s. d. A.), og snart føltes det af de Fleste, at Resultaterne af Forsamlingen ikke vilde svare til de store Forventninger, hvormed man havde hilset samme. Ogsaa Centralmagtens Anseelse og Myndighed viste sig efterhaanden at være høist precair, da Fyrsterne, efterhaanden som Reactionen kom til Kræfter, og støttede ved de enkelte Staters gjensidige Jalousie og Ulyst til at underordne sig Centralmagten, viste sig lidet villige til at bøie sig for denne. I Anledning af Vaabenstilstanden i Malmø mellem Danmark og T. kom det til et voldsomt Udbrud i Frankfurt d. 18de Septbr., s. Auerswald, og til en ny Opstand i Baden (s. d. A.). Spørgsmaalet om Østerrigs Stilling til T. beredte især Vanskelighed: de Nationale og de Radicale vilde have dets tydske Provindser optagne i den tydske „Forbundsstat" og følgelig udsondrede fra de ikke-tydske; men herpaa vilde den østerrigske Regjering, som holdt paa Heelstaten, ikke indlade sig, hvorimod den foreslog at lade hele Østerrig indtræde; dette modsatte hine sig, fordi derved mange Millioner Slaver vilde komme ind i Forbundet, og Preussen var derimod, fordi Østerrigs Indflydelse saaledes vilde blive altfor stor. Efter langvarige Stridigheder, fremkaldte især ved Misstemningen imod den anmassende og egennyttige preussiske Politik, som vilde benytte Omstændighederne til at stille Preussen over T., vedtoges omsider d. 28de Marts 1849 Beslutningen om at indsætte en arvelig constitutionel Keiser som Rigets Overhoved, og med en ubetydelig Majoritet valgtes Kongen af Preussen til denne Værdighed. Men Kongen (s. Frederik Wilhelm IV) modtog d. 2den April den til ham sendte Deputation med en ubestemt Besked, der i Virkeligheden var et Afslag. Efter den Tid var Parlementet i en fortvivlet Stilling, indbyrdes nenigt, raadvildt og uden Magt til at sætte nogen Beslutning igjennem. Det opløstes nu snart: de østerrigske Deputerede vare hjemkaldte strax efter Keiservalget, efterhaanden gik de Deputerede fra andre Stater bort, og kun den yderste venstre Side, de Radicale, blev tilbage. Da denne Levning af Forsamlingen ikke længere troede sig sikker i Frankfurt, flyttede den til Stuttgart og holdt der sit første Møde d. 6te Juni, udstedte Love o. s. v., som intet Menneske brød sig om. Den 18de Juni gjorde Ministeren Römer i Würtemberg Ende paa dette Skuespil ved at drive dem fra hinanden med Magt.

Nu begyndte en Række af Forhandlinger imellem de tydske Cabinetter. Den 26de Mai afsluttedes Trekongerforbundet imellem Preussen, Sachsen og Hannover: det foresloges at octroyere en Forfatning for T., ved hvilken Kongen af Preussen fik en temmelig stor Myndighed; men Baiern og Würtemberg modsatte sig, og efterhaanden optraadte de fleste Stater imod Preussen. Den 30te Septbr. oprettede man paa 1 Aar et Interim (s. d. A.), hvorpaa Rigsforstanderen d. 20de Decbr. 1849 nedlagde sin utaknemlige Post. Parlementet i Erfurt, som Preussen for at virkeliggjøre det snevrere nordtydske Forbund, for hvilket det ønskede at træde i Spidsen, havde sammenkaldt d. 20de Marts, opløstes snart af den preussiske Regjering selv, der var forlegen med sit eget Værk, hvorpaa en Congres af de tydske Fyrster, der hørte til „Unionen", sammenkaldtes til Berlin (10de Mai), paa samme Tid som Østerrig, trods Preussens Protest, sammenkaldte den gamle Forbundsdag til Frankfurt. Til hver af disse stridende Parter sluttede sig nogle Stater, og T. var saaledes deelt i to Dele, som stode i næsten fjendtlig Spænding ligeoverfor hinanden (sml. ogsaa Art. Gothaer). I Anledning af Striden mellem Kurfyrsten af Hessen og hans Undersaatter (s. III, S. 582) var det nær ved at komme til Krig mellem Preussen og Østerrig, da dette, efterat Keiseren havde havt en Sammenkomst i Bregenz (d. 12te Octbr. 1850) med Kongerne af Baiern og af Würtemberg, siden med den russiske Keiser Nicolaus i Warschau, lod Tropper rykke ind i Hessen for at understøtte Kurfyrsten, medens et preussisk Corps besatte Kassel. Men Preussen (s. dette Lands Historie) gav i det sidste Øieblik efter, og en Conference aabnedes i Dresden (21de Decbr. 1850). Østerrig fremkom nu med Planen til at indtræde i Forbundet med alle sine Lande; men herimod erklærede Udlandet sig, og efterhaanden fandt Alle det at være det Bedste at vende tilbage til Forbundsforfatningen før 1848; d. 30te Mai 1851 aabnedes Forbundsdagen atter i Frankfurt.

T.s Historie siden den Tid er — næst efter den fortsatte diplomatiske Strid med Danmark (s. Preussen) og den vedvarende Forvirring i Kurfyrstendømmet Hessens Forfatningsanliggende (s. Hessen-Kassels Historie), i hvilket Kurfyrsten kun tilsyneladende har givet efter — fast kun en Fortsættelse af den samme Skinsyge, de samme Intriguer imellem de to Stormagter, som kjæmpe om Hegemoniet i T., imedens Staterne af 2den Rang stræbe at bevare deres Selvstændighed imod hines Planer og de mindste Fyrster klynge sig til en af hine. Den i Septbr. 1859 af doctrinære Liberale fra 1848—49 stiftede Nationalforening har gjort sig til Organ for den hos Folket endnu levende Attraa efter T.s Eenhed i politisk Betydning, omtrent i samme Aand som Frankfurterforsamlingen, idet den opstiller Fordringen om et tydsk Parlement og en Centralmagt. Denne Tanke har i de sidste 2 Aar (1861—62)

Digitized by Google

vundet stedse større Styrke og Udbredelse, og der finder Forsamlinger og Udtalelser i denne Retning Sted, som ligne betydelig, hvad der skete i Sydtydskland kort før Revolutionsaaret 1848. Østerrig har (1862) søgt i sin Interesse at benytte denne Tanke ved Forslaget om, at Delegerede fra de enkelte Staters Stænderforsamlinger skulde træde sammen i Frankfurt og danne en Folkerepræsentation ved Siden af Fyrsternes Repræsentation i Forbundsdagen. Herved vilde „Stor-Tydskerne" (de, som ønske at bevare hele Forbundet i dets nuværende Udstrækning) have vundet en Seier over „Lille-Tydskerne" (de som attraae et mindre, snevrere Forbund under Preussens Hegemonie). Forslaget blev forkastet i Forbundsdagen d. 22de Jan. 1863. De mange forskjellige Planer til Søkysternes Forsvar, til Reform af Forbundshæren og Forandring i Forbundets Forfatning ere ikke komne til Udførelse, Mistroen imod den Maade, paa hvilken Preussen ønsker at benytte den nationale Bevægelse, er tiltagen, og om den Stemning, som virkelig hersker imellem de to tydske Stormagter, vidner bedst den gjensidig bittre Tone, som hersker i den officiøse Presse hos begge.

En vigtig Samling af Kildeskrifter til T.s Historie er „Monumenta Germaniæ historica 500—1500". Blandt dem, der have strævet T.s Historie nævne vi: K. A. Menzel (1815—22; „Neuere Gesch. der Deutschen", 1826—48), Luden (12 Bd., 1825—39), Pfister og Bülau (6 Bd., 1829—42), Wirth (4 Bd, 1847—47), Eichhorn („Deutsche Staats- und Rechtsgesch.", 5te Opl. 1545—47), Pfaffe („Deutsche Gesch.", 1853), Venedey (fra 1853).

Tydsk Litteratur. Dennes Begyndelse kan høist regnes fra Folkevandringens Tid, da de historiske og lyriske Sange, som Tacitus omtaler hos de gamle Germaner, alle ere tabte, saasom de vistnok kun have været mundtlig overleverede. Hos Folket levede gamle Sagn fra den hedenske Tid, navnlig om Sigfried (Sigurd Fafnersbane), samt Fortællinger om Dyr (især Rævens List); disse Sagn sattes nu i Forbindelse med Fortællinger om Helte fra nyere Tider (Folkevandringens og de nærmest følgende), saasom de østgothiske Konger Ermanarik og Theodorich af Verona eller „Diderik af Bern". De fleste af disse Heltesange ere tabte, skjøndt Carl den Store stræbte at opbevare dem (de endnu bevarede ere skrevne i det gammelhøitydske Sprog). En geistlig Folkepoesie udviklede sig fra det 9de Aarh.; hertil høre den gammelsachsiske Evangelieharmonie og den senere, under Navnet „Krist" udgivne, Evangelieharmonie af Munken Otfried. Den Tids tydske Prosa indskrænkede sig til Oversættelser af Religionsbøger og til kirkelige Formularer; derimod forfattedes endeel Krøniker og andre historiske Skrifter paa Latin.

I den **2den Periode** 1150—1300 (eller 1350) opkom og blomstrede Ridderpoesien, hvis charakteristiske Træk ere Fromhed, opoffrende Troskab og Lydighed mod Lehnsherren og sværmerisk Begeistring for Damerne („Galanterie"). Keisernes Krige i Italien, Korstogene og Kampen mod de Vantroende vare ydre Anledninger til den poetiske og efter det Overordentlige og Eventyrlige higende Retning i Tidsaanden. Det var deels en Folkepoesie, pleiet af vandrende Sangere, der sang i Riddernes Sale, ved Folkefester, paa Gader og Torve, og behandlede Folkesagn fra forskjellige Sagnkredse, den nederrhinske eller frankiske, hvis Helt var Sigfried, burgundiske, gothiske, hvis Helt var Diderik af Bern, hunniske om Etzel eller Attila, frisiske o. fl.), af hvilke de fleste fløde sammen i det store Digt „Niebelungenlied" (s. d. A.); deels en Kunstpoesie, der hentede sit Stof især fra fremmede Lande eller fra Oldtiden og behandlede det saaledes, at Digterens Individualitet traadte frem deri. De gamle Sagnkredse, af hvilke denne Kunstpoesie øste, vare: den carolingiske (om Carl den Store og hans Tid, Roland o. fl.); den britiske (om Kong Artus, den hellige Gral o. fl.); den antike (navnlig om Troja's Erobring og Alexander den Store); den kirkelige, som behandlede Legender o. desl.; Fabler, Fortællinger om Dyr (Reineke Voß), Læredigte o. fl. De berømteste af de herhen hørende Digtere vare Wolfram af Eschenbach, Hartmann von der Aue, Gottfred af Strasburg (s. disse Artt.). — Desuden findes endeel poetiske Fortællinger, som „Annolied" (om en Erkebiskop Anno af Köln), „die Kaiserchronik", en Riimkrønike af Otto von Horneck. — Ved Siden af denne episke Poesie blomstrede den lyriske, næsten udelukkende ridderlige Kjærlighedssange af de saakaldte Minnesänger, s. Minne. En tydsk Prosa existerede paa den Tid næsten ikke udenfor nogle Prædikener, Lovbøger („Sachsenspiegel", „Schwabenspiegel") o. desl.

Ridderpoesien tabte sig rask med det synkende Riddervæsen og gik over til den borgerlige og lærde Stand, s. det følgende Tidsrum. Den **3die Periode** gaaer indtil henimod det 16de Aarh.s Ende, omfatter Borgerskabets og den borgerlige Mestersangs Blomstring og falder sammen med Bogtrykkerkunstens Opfindelse, Videnskabernes Gjenoplivelse og Reformationen. Poesien blev igjen folkeligere og drøiere, men tillige mere haandværksmæssig. Da de tydske Fyrster, med Undtagelse af Keiser Maximilian I, kun bekymrede sig lidet om den indenlandske Litteratur, saa trak ogsaa Adelen og Geistligheden sig tilbage fra samme; saaledes kom den i de Borgerliges og de Lærdes Hænder og blev fordetmeste raa og formløs eller lærd og høitravende; de sidste skreve paa Latin og foranledigede derved, at det tydske Sprog gik glip af al grammatikalsk og stilistisk Uddannelse, indtil Luther ved sin Bibeloversættelse og andre Skrifter ogsaa i denne Henseende optraadte som Reformator. De ældre episke Digte omarbeidedes i en ny Form, tildeels efter nederlandske Mønstere. En Mængde enkeltstaaende Fortællinger opkom („Heldenbuch" o. fl.), ligeledes allegoriske Digte („Theuerdank", s. d. A.), Bearbeidelsen af Reineke Voß o. M., fremdeles Seb. Brandts „Narrenschiff", Hans Sachs's „Schwänke", „Geschichten" o. s. v. De lyriske Digte vare deels Folkesange, deels Kunstdigte af de saakaldte Mestersangere (s. d. A.). Henimod Periodens Slutning skabte Luther navnlig ved sin berømte Psalme „Ein' feste Burg" o. s. v. den protestantiske Kirkesang; i hans Fodspor traadte N. Decius, N. Hermann, N. Selneccer, B. Ringwald, Ph. Nicolai. Som didaktisk Digter nævne vi Burkhard Wallis (c. 1550) paa Grund

Digitized by Google

af hans Fabler. I denne Tid falder ogsaa det tydske Drama's Begyndelse. Omtrent 990 havde en Abbedisse Roswitha skrevet Drama'er og ladet dem opføre af sine Nonner; men de vare skrevne paa Latin og en Efterligning af Terents. Det egentlige Drama havde i Tydskland, som andensteds, sin Oprindelse fra de i Kirkerne opførte geistlige Skuespil, „Mysterier" (s. d. A.), som fra det 14de Aarh. gaves paa Tydsk; en høitravende, pathetisk Tone var i disse sammenblandet med lav og plump Spøg. Saaledes behandlede en Geistlig, Th. Schernberg, (1480) den fabelagtige Historie om Pavinde Johanna i „Ein schön Spiel von Frau Jutten". Lystspillet løsrev sig efterhaanden fra Mysterierne og fremtraadte, især i Nürnberg, som „Fastelavnsløier" (Fastnachtspiel), Farcer og lavcomiske, uden Plan og Enhed sammensatte Dialoger og Optrin, som tildeels improviseredes af Skuespillerne men siden opskreves; blandt Forfatterne til saadanne nævne vi Hans Rosenblüt, kaldet der Schnepperer (ɔ: Sladdrer), c. 1450, og Barberen Hans Folz (født 1479). Noget mere kunstmæssige Stykker skrev Nikod. Frischlin (1547—90) paa Latin, P. Rebhuhn (1564—1613), men især Hans Sachs og Jakob Ayrer (Notar i Nürnberg, død c. 1618). — Den tydske Prosa var i denne Periode næsten af større Betydning end Poesien. Historiske Værker skreve J. Twinger („Elsaßer-Chronik"), D. Schilling (de burgundiske Krige), J. Tharmayr, S. Frank, Äg. Tschudi o. Fl. Mystisk-theologiske Skrifter har man af J. Tauler, Prædikener af Gailer von Kaisersberg (1445—1510); endnu langt vigtigere ere Luther's, Zwingli's og Ulrich von Hutten's religiøse og kirkelige Værker. A. Dürer havde stor Indflydelse paa Sprogets Udvikling.

Den 4de Periode indtil omtrent Midten af det 18de Aarh., charakteriserer sig ved en lærd, paa en slavisk Efterligning af de gamle Klassikere samt af de dengang forgudede italienske og franske Mønstere beroende Kunstpoesies Herredømme, i skarp Modsætning til den mere og mere hensygnende og tilsidst uddøende Folkepoesie, og ved det tydske Sprogs ligesom overhovedet Folkets Udartelse ifølge ydre Elendighed og aandelig Afhængighed af Udlandet. Hovedgrunden hertil laae i den Fattigdom, Nød og Forvildelse samt politiske Forvirring, som Trediveaarskrigen havde bragt over Tydskland. Fyrsterne søgte at efterligne det franske Hof's Luxus og Tone, og derfor trængte det Fremmede ind i alle Livssphærer og især i Litteraturen. Derfor bestaaer Folkedigtningen fra den Tid kun af raae Soldatersange; kun Kirkesangen hævede sig til ny Blomstring ved J. Hermann, J. Rist, J. Neander, G. Arnold o. A. Det folkelige Drama opførtes endnu fordetmeste kun af omreisende Skuespillere og havde en raa, lavcomisk Charakteer; selv i historiske Stykker og Sørgespil turde Spasmageren (Hanswurst, Harlekin) ikke savnes. Henimod Periodens Ende begyndte dog heri en Forbedring ved en bedre Smag, større Theatres Opførelse o. M. Den herskende Aandsretning, efter hvilken Formen var Hovedsagen og Forstand og Flid ogsaa uden naturlig Begavelse kunde skabe en Digter, foranledigede Stiftelsen af en Mængde lærde og æsthetiske Selskaber, som især bleve Planteskoler for det klassiske Pedanterie og den affecterede Efterligning af fremmede Mønstere. Stor Fortjeneste af det tydske Sprogs Rensning havde Opitz (adlet under Navnet von Boberfeld). Hans talrige Tilhængere, som kaldes den første schlesiske Digterskole, stræbte alle efter rhetorisk Pomp i Stilen og søgte mere at belære end at røre; de meest bekjendte vare A. Gryphius og P. Flemming. Imod dem optraadte især de under Navnet „die Pegnitzschäfer" bekjendte sentimentale Hyrdedigtere i Nürnberg, blandt hvilke G. P. Harsdörffer var meest anseet. Siden opkom den anden schlesiske Digterskole, charakteriseret ved frivol og frak Sandselighed, flau Jagen efter Vittigheder og smagløs Svulst, som skulde erstatte Mangelen paa Phantasie; som dens Hovedrepræsentanter nævne vi C. H. Hofmannswaldau og D. C. Lohenstein, hvis Exempel længe vedblev at udøve stor Indflydelse, idet det saakaldte „galante Sprog" endnu vanziredes ved Indblanding af fremmede Ord (H. Buchholz, A. Ulrich, H. A. v. Ziegler, Klipphausen o. fl.). Endnu værre i den sidste Henseende vare Romanerne, navnlig Robinsonaderne og Eventyrfortællingerne efter „Simplicissimus's" Forbillede. Som Digter i den officielle Hofpoesie efter fransk Smag optraadte F. R. L. v. Canitz (1654—99), J. v. Besser, U. v. König, B. Neukirch o. Fl. Imod den herskende slette Smag reiste sig C. Wernicke (c. 1700) og fremkaldte derved en litterær Feide, af hvilken siden den æsthetiske Kritik udviklede sig. Som Forbud for en bedre Tid staae temmelig isolerede B. H. Brokes (1680—1747) og J. C. Günther (1695—1723). — Veltalenheden, især den geistlige, deelte omtrent Skjebne med Digtekunsten.

Ogsaa den videnskabelige Prosa vaklede imellem stivt Pedanterie og svulstig Jagen efter skjønne Ord. Hertil høre de historiske Værker af Mascov („Gesch. der Deutschen"), Grev H. Bünau („Kaiser- und Reichsgeschichte"), S. von Pufendorf o. Fl. Som Prædikanter og Dydslærere bleve J. Arnd, Ph. J. Spener og A. H. Franke meest mærkelige; en eiendommelig Stilist var Theosophen Jak. Böhme. Philosophien udvikledes af Leibnitz, Wolf og Thomasius. Blandt de Lærde nævne vi Polyhistoren D. Morhof og Grammatikeren J. G. Schottel.

Den 5te Periode, indtil 1830, omfatter den t. L.s gradvise Stigen gjennem „Sturm- og Drangperioden" til sin klassiske Fuldendelse ved Goethe og Schiller samt Romantikens Opkomst. — I Digtekunsten deelte man sig imellem to Partier, af hvilke det ene, „Leipzigerne", under Gottsched (s. d. A.) hyldede den franske Regelmæssighed og Klassicitet, men satte al Poesie i Reglernes Overholdelse, det andet, „Schweizerne", under Bodmer (s. d. A.) og J. Breitinger fandt Digtningens Væsen i en levende Følelse og en opvakt Phantasie. Striden førtes med stor Heftighed og Bitterhed fra begge Sider, men var ikke uden gavnlige Følger, og af den udvikledes sig ved G. Baumgarten og G. F. Meier (1718—77) Æsthetiken som en ny Videnskab. Til Gotsched sluttede sig Schönaich, Schwabe o. Fl., Bodmers Anskuelser fulgtes og udvikledes mere eller mindre af Epigrammati-

Digitized by Google

keren A. G. Kästner, af C. G. Gärtner samt af Digterne af den Hallesske (preussiske) Skole (Anakreontikerne): S. G. Lange, W. L. Gleim, J. P. Uz, E. C. Kleist (1715—59) o. Fl. Udenfor Striden stode Digterne F. Hagedorn, Albr. v. Haller og C. L. Liscow (1701—60), der meest udmærkede sig som Prosaiker ved sine Satirer. Fra Gottsched løsreve sig nogle Mænd, der i Begyndelsen havde hyldet ham men siden ikke kunde ubetinget følge ham i hans anmassende Eensidighed, nemlig C. F. Gellert, meest bekjendt som Fabeldigter, Satirikeren G. W. Rabener, J. F. W. Zachariä, Forfatter af comiske Heltedigte, J. E. Schlegel, som havde Fortjeneste af Drama'ets Udvikling, og C. F. Weiße. Ved Siden af disse Digtere optraadte flere berømte Videnskabsmænd, som Archæologen J. J. Winckelmann, Philologen C. G. Heyne, Theologerne J. D. Michaelis, J. S. Semler o. Fl. — Mere end alle de hidtil Nævnte virkede dog de 3 Mænd Klopstock, Wieland og Lessing, hvis Betydning for den t. L. og det aandelige Liv overhovedet i Tydskland er udviklet under de paagjeldende Artt. Wieland var vistnok frivol og letfærdig, men hans lette og graciøse Stiil indeholdt en gavnlig Modvirkning imod den ved Klopstock fremkaldte Retning hen til ikke blot det Ophøiede men ogsaa det Svulstige og i Formen Knudrede. Blandt hans Efterfølgere nævne vi A. Blumauer (travesterede Æneide), J. B. Alxinger (Ridderdigte) og M. A. Thümmel. Til Lessing sluttede sig nærmest M. Mendelssohn, J. G. Sulzer, Th. Abbt og F. Nicolai. Fremdeles fortjene at nævnes: J. J. Engel, C. Garve, H. W. Gerstenberg, S. Geßner, Matthison. — Den videnskabelige Prosa stod i det Hele paa et lavt Trin; en bedre Aand viste sig hos Historikerne J. Möser, J. M. Schröck, A. L. Schlözer og F. K. Moser. Som populære Theologer fortjene at nævnes Brødremenighedens Digter Grev Zinzendorf, Prædikanten og Kirkehistorikeren J. L. Mosheim, J. F. W. Jerusalem og J. J. Spalding.

Efterat saaledes Klopstock, Wieland og Lessing havde slaaet ind i nye Retninger og bragt saavel det Nationale som det Fremmede, det Antike og det Moderne, til Gyldighed, efterat derved Forestillingen om et Ideal, hvorefter der maatte stræbes, var vakt uden at være klaret, opstod en Tid fuld af urolig og lidenskabelig Stræben efter dette Ideal, som skulde være noget Nyt og Oprindeligt, løsrevet fra det Gamle og Forslidte, hvilken Tid man har kaldt „die Sturm- und Drangperiode" (omtrent 1772—85). Ved Indgangen til samme staaer den under Navnet „der Hainbund" eller „Göttinger Dichterbund" bekjendte Skole, som heftig bekjæmpede Wieland og under Klopstock's Banner vilde begynde en ny tydsk Digtekunst, med Homer og Shakspeare som Forbilleder, under Banlysning af alt Ufolkeligt, Usandt og Syegligt. Digtere, som deels hørte til denne Forening, deels stode den nær, vare: G. A. Bürger, L. H. C. Hölty, J. H. Voß, Brødrene Stolberg, M. Claudius. Et andet Stød i samme Retning udgik fra Königsberg, deels ved den dybsindige Humorist J. G. Hamann, deels ved J. G. v. Herder; hans store Betydning for Humanitet, Philosophie og Folkelighed er viist i Art. om ham.

Af denne urolige Higen, i Begyndelsen selv opfyldte af samme, siden ledende, styrende og tilfredsstillende samme fremgik Tydsklands største Digtere, som bleve af bestemmende Indflydelse paa Samtidens og den nærmeste Eftertids hele aandelige Retning, J. W. Goethe og F. v. Schiller; om dem henvise vi til Artt. under deres Navne. Vistnok udartede enkelte af deres Efterfølgere til Unaturligheder, som M. R. Lenz (1750—92), F. M. Klinger (1753—1831), C. F. D. Schubart (1739—91) og F. Müller (1750—1825), hvilke nærmest fulgte Goethe, imedens „Götz v. Berlichingen" og „Die Räuber" bleve Kilden til en Masse Ridder- og Røverromaner (Vulpius, Spieß, C. G. Cramer o. Fl.), og Schiller som Lyriker efterlignedes i sentimentale Digte af F. Matthison (1761—1829) og F. G. Salis-Seewis (1762—1834). Comiske Romaner skreves af J. G. Müller, i det rørende Familiestuespil var A. W. Iffland (1759—1814) Tidens Yndling, i Modsætning til hvilken A. v. Kotzebue skrev en Mængde Lystspil, hvori Bombast og Sentimentalitet vare parrede med Letfærdighed.

Udenfor den egentlige Digtning aabenbarede Ideernes Omsving sig ogsaa i den sværmerske Physiognomiker J. K. Lavater, i Philanthropen J. B. Basedow, den rolige og forstandige Campe o. Fl. En Række af udmærkede Videnskabsmænd i forskjellige Fag bidroge ligeledes til denne Ideernes Udvidelse og Udvikling i nye Retninger; som saadanne nævne vi: Philosopherne Kant, Fichte, Schelling og Hegel, Philologerne F. A. Wolf, G. Hermann, A. Böckh, O. Müller o. Fl., Sprogforskerne J. og W. Grimm, F. Bopp, Benecke, Lachmann, Haupt o. Fl., Theologerne Schleiermacher, Bretschneider, Reinhard, Dräseke, Historieskriverne J. v. Müller, Heeren, Wachler, F. v. Raumer, Schlosser, Pædagogen Pestalozzi, Naturforskeren A. v. Humboldt o. Fl.

Næst efter de to ovennævnte Koryphæer blandt de tydske Digtere staaer den store Humorist J. P. F. Richter, sædvanlig kaldet Jean Paul, hvis Forgjænger Th. G. Hippel var, medens E. Wagner, Bentzel-Sternau, L. Schefer o. A. sluttede sig til ham. — Der opstod nu en ny Skole i Digtekunsten, den romantiske, charakteriseret ved Studium af og Forkjærlighed for Middelalderen, dens Indretninger, Overleveringer og Stemninger (Katholicisme, Ridderlighed, Vasaltroskab o. s. v.), ved en Stræben efter at bringe det Indre, Skjulte til Gyldighed ligeoverfor det Ydre og Overfladiske, men som derved rigtignok stundom tilsidesatte Omhu for den correcte Form og forfaldt til Mystik eller Overspændthed. Denne Skoles Hoved var L. Tieck, til hvem Brødrene Schlegel, la Motte Fouqué, A. Arnim, C. Brentano, A. Hoffmann, A. Chamisso o. A. sluttede sig.

Under Befrielseskrigen antog Poesien afgjort en national-politisk Charakteer (for hvilken Romantikerne ved deres folkelige Retning havde forberedet), især ved E. M. Arndt, Th. Körner, F. A. Stägemann og Schenkendorf. Som fædrelandsk Digter optraadte ogsaa først F. Rückert, hvis største Fortjeneste siden blev hans især ved Oversættelse af østerlandske Digte godtgjorte Herredømme over Sproget, og L. Uhland,

Digitized by Google

der især glimrer ved sine Romancer og Ballader, og til hvem Digterne af den schwabiske Skole sluttede sig, nemlig J. P. Hebel, G. Schwab, J. Kerner og i prosaisk Form W. Hauff. Som Mester i Formen staaer Grev Platen-Hallermünde næsten ved Siden af Rückert. — Paa Restaurationens Tid blomstrede især den lettere Litteratur, Romanen og Novellen. Vi nævne her de sentimentale Familiehistorier af A. Lafontaine, de historiske Romaner af Tromlitz (egl. Witzleben), van der Velde og C. Pichler, de maadelige Producter af C. Heun, kaldet Clauren; af større Værd vare W. Härings, kaldet W. Alexis's, C. Spindlers og H. Steffens's Arbeider. Som Dramatikere nævne vi A. Müllner, Stifter af „Skjebnetragoedien", F. Grillparzer og den frugtbare men fabrikmæssig arbeidende E. Raupach. Ikke ringe Betydning havde ogsaa den geniale C. G. Grabbe og C. Immermann.

Den 6te Periode omfatter den nyeste Tid. Den efter Aaret 1830 begyndte aandelige Bevægelse og først hemmelige, siden aabenbare Kamp imod det Bestaaende, til hvis Forsvar Magthaverne i alle Retninger grebe strenge og ofte ubillige og derved endmere ophidsende Forholdsregler, maatte naturligviis ogsaa yttre sin Indflydelse paa Litteraturen. Førere i denne Kamp vare H. Heine og L. Börne, som rettede skaanselløse Angreb paa de vistnok efter Restaurationen stagnerende og uglædelige offentlige Tilstande, begge med Viddets og Spottens skarpe Vaaben, hvilke den Første rigtignok førte hjerteløst og overmodig, den Sidste med langt mere Alvor og Oprigtighed. Hertil sluttede sig paa Videnskabens Omraade den saakaldte unghegelske Skole, som i selvstændige Værker af Strauß, B. Bauer, Feuerbach o. Fl. optraadte imod den positive Christendom og i de af A. Ruge redigerede „Hallische", siden „Deutsche Jahrbücher" havde et Organ, som arbeidede til alt det Gamles Omstyrtning. Den af W. Menzel herimod 1835 aabnede Polemik og de af Forbundsdagen imod denne litterære Retning grebne repressive Forholdsregler vandt samme ikkun flere Tilhængere, og der dannede sig saaledes under Navnet det unge Tydskland en Skole af Skribenter, hvis Løsen var Emancipation, hvilken rigtignok hos dem blev ikke blot Løsrivelse fra Slendrian, Fordom, Pedanterie og Autoritetstvang, men ogsaa fra Christendom, ja fra al Religion, som af dem enten spottedes eller dog betragtedes som Ammestuehistorier, paa hvilke de saae ned med Medlidenhed, tillige fra Sædelighed („Mennesket var sig selv en Lov") og Lydighed imod Regjeringerne, hvorved de middelbart eller umiddelbart prædikede Revolutionen og mange af de vilde Ideer, som 1848 kom til Udbrud (forresten meente mange af disse Forfattere ikke Alt saa slemt, Noget af hvad de skreve, skyldtes maaskee meest en Lyst til at sige noget Pikant og Usædvanligt). Hovedmændene for denne Skole vare, næst efter Heine og Börne: H. Laube, C. Gutzkow, G. Kühne, Th. Mundt og L. Wienbarg. I Tidens Løb, især da Politiforholdsreglerne imod dem ophørte, sloge de fleste af disse ind paa noget forskjellig Vei, og Skolen som saadan har nu forlængst ophørt at være til. — Imedens hine stræbte at nedrive det Bestaaende, var der andre mere stille Gemytter, som følte en dyb Sorg over dettes Beskaffenhed og, higende efter et ubestemt Ideal, vare misfornøiede med Virkeligheden og fandt den hele Tilværelse glæde- og trøstesløs. Heraf opstod den saakaldte „Verdenssmertens Poesie", repræsenteret ved N. Lenau, A. Grün og C. Beck. Andre henvendte sig mere ligefrem til det offentlige og sociale Liv, og herved opstod den politiske Lyrik, i hvilken A. Grün, Hoffmann von Fallersleben, F. Dingelstedt, F. Sallet, G. Herwegh og F. Freiligrath have vundet det største Navn. — Den historiske og sociale Roman bearbeidedes af H. König, C. Gutzkow, R. Prutz, Th. Mügge, A. Sternberg, Damerne J. Hahn-Hahn, A. Palzow o. Fl. B. Auerbach skabte Landsbyfortællingerne, A. Stifter leverede fortrinlige Naturskildringer. Som dramatiske Forfattere nævne vi C. Gutzkow, J. Mosen, R. Prutz, H. Laube, F. Hebbel og G. Freytag. Da man havde dæmpet de politiske Bevægelser 1848—49, indtraadte ogsaa i den digteriske Virksomhed en Reaction, og Digtere af en stille, from og fredelig Retning, som Redwitz, Geibel, Roquette o. A., fandt ikke ringe Indgang.

Høiere end de poetiske Frembringelser i vor Tids t. L. staae de videnskabelige. I Historien have L. Ranke, F. Dahlmann, C. Rotteck (død 1840), Gervinus, Schlosser o. Fl. vundet berømte Navne, skjøndt de Fleste ikke formaae at løsrive sig fra tydsk Ensidighed og Paavirkning af politiske Doctriner. Blandt Naturvidenskabernes Dyrkere nævne vi A. Humboldt, Oken, Cotta, Schleiden, Liebig, Vogt o. Fl.

Blandt de mange Skrifter over t. L. nævne vi: Koberstein „Grundriß der deutschen Nationallitteratur"; Gervinus „Gesch. der deutschen Dichtung"; Vilmar „Vorlesungen über die Gesch. der deutschen Nationallitt."; J. Schmidt „Gesch. der d. Nationallitt. im 19ten Jahrh." (1853).

Tydsk Musik. Medens allerede de gamle Germaner havde deres Sange, som ofte ledsagedes af forskjellige larmende Instrumenter, kan dog Musikens kunstneriske Uddannelse i Tydskland først siges at være begyndt med Christendommens Indførelse, og ligesom i Frankrig og Italien, saaledes var det ogsaa i Tydskland først Kirkemusiken, som dyrkedes kunstmæssig. Allerede Bonifacius den Hellige virkede meget for Kirkesangen, som senere fandt en ivrig Befordrer i Hrabanus Maurus, der var en Elev af Alcuin og 813 blev Abbed i Fulda. Hans Discipel Johannes er den Første, som har sat tydske Kirkesange i Musik. Den gregorianske Kirkesang var allerede i det 8de Aarh. indført i Kirkerne. Medens Klostrene især bidroge til Kirkesangens Udvikling, opstode efterhaanden i mange Stæder særegne Læreanstalter for Kirkemusik. Allerede i det 9de Aarh. begyndte man at ledsage Kirkesangen med forskjellige Instrumenter, tillige sang man tydske Sange til Folkemelodier. Den i det 13de og 14de Aarh. blomstrende nederlandske Musik fandt ogsaa Indpas i Tydskland, hvor der snart udviklede sig en riig harmonisk og contrapunctisk Kunst, som naaede sit Høidepunct i det 15de Aarh. og medførte en ivrig Dyrkelse af det theoretiske Studium. Blandt en stor Mængde udmærkede Componister og Contrapunctister, som opstode i denne Periode, ville vi blot nævne:

Digitized by Google

Heinrich Isaak, Adam de Fulda, Stephan Mahn og Hermann Fink. Det første Nodetrykkeri anlagdes 1511 i Mainz af Peter Schöffer. Reformationen blev af gjennemgribende Indflydelse paa Kirkemusiken, idet Luther erkjendte Vigtigheden af Menighedssang, medens hidtil al Kirkesangen var bleven udført af Præsterne eller særegne ved Kirkerne ansatte Sangerchor. Den protestantiske Kirke erholdt derved en riig Skat af Kirkesange (Choraler), som stærkt forøgedes i Løbet af det 16de Aarh., medens samtidig Figuralsangen blomstrede. Blandt den Tids Kirkecomponister maae nævnes Osiander, Joh. Eccard og M. Prätorius. Denne glimrende Periode vedligeholdt sig i det 17de Aarh. til efter Trediveaarskrigen, men fra denne Tid slappedes Iveren for Choralsangen, som forfaldt mere og mere. Reformationen havde tillige medført en skarp Deling i protestantisk og katholsk Kirkemusik, hvorved hiin friere kunde udvikle sig, da den ikke, som den katholske, var bunden til Textens bestemte Former. Den udviklede sig især i Cantatens og Oratoriets frie Former og naaede sit Høidepunct i det 18de Aarh. i Joh. Seb. Bach og Händel. — Udenfor Kirken havde de gamle Tydske allerede Krigssange og Lovsange for deres Helte, som ledsagedes af Harper, Cymbler og forskjellige Larminstrumenter. Carl den Store samlede i det 8de Aarh. tydske Folkesange, hvoraf dog ingen er naaet til vore Tider. Nogen selvstændig Instrumentalmusik existerede endnu ikke, idet Instrumenterne kun anvendtes til at ledsage Sang. I hele Middelalderen dyrkedes Musiken ivrig og ansaaes for en hæderlig og ridderlig Kunst, og de saakaldte Minnesangere stode i stor Anseelse hos Fyrsterne og de fornemme Herrer; Væddekampe i Sang afholdtes ofterе (berømt er især Sangerkrigen paa Wartburg 1260). Paa mange Steder dannede Musikerne særegne Laug, og i mange Byer opstode saakaldte Mestersangerforeninger (den berømteste i Nürnberg). I det 16de Aarh. opstode talrige Nodetrykkerier, som væsentlig bidroge til at udbrede Kjendskab til Musik. Ogsaa Instrumentalmusiken udviklede sig efterhaanden til større Selvstændighed, og flere Instrumenter, saasom Claveer og Luth, bleve snart almindelig udbredte. Tydskland paavirkedes meget af fransk og italiensk Musik: fra Frankrig og Italien fik mange særegne Kunstformer Indpas i Tydskland, saasom Kirkeconcert, Madrigal, Suite, Opera o. s. v. Den første originale tydske Opera var „Daphne" (1627), Text af M. Opitz, Musik af den hamborgske Capelmester H. Schütz. Den da herskende italienske Operasmag havde efterhaanden faaet Herredømmet i Tydskland, ved alle Hoffer holdtes italienske Operaer, alle Sangere og Componister maatte komme fra Italien, og de tydske Componister maatte, for at behage, skrive i italiensk Stiil og modtage deres Uddannelse i Italien. Virtuositet i Sang blev mere og mere Maalet. Imidlertid uddannede sig samtidig hermed Instrumentalmusiken selvstændig til en stor Høide, og den contrapunctiske Kunst naaede sit Høidepunct i Joh. Seb. Bach. Claveersonaten var opstaaet 1700 ved Joh. Kuhnau, og uddannedes videre ved C. Ph. Em. Bach. I det 18de Aarh. kom den verdslige Musik efterhaanden ganske i Forfald, men fik et nyt Opsving ved Poesiens Opblomstren i Aarhundredets sidste Halvdeel, og et meget stort Antal udmærkede Componister uddannede den tydske Musik i alle Retninger til en overordentlig Høide. Vi ville kun nævne Hasse, Benda, Graun, Naumann, foruden mange Andre, som virkede paa Operaens Gebeet; dog var i Operaen endnu den italienske Smag den herskende, indtil Gluck heri bevirkede en Reform ved at componere sine Operaer efter strenge kunstneriske Principer uden Hensyn til den herskende Modesmag. Mozart vidste at forene de strenge Gluck'ske Kunstregler med den italienske Melodierigdom og Ynde, og hævede ved sit mageløse Genie Operaen til en Høide, som aldrig siden er naaet. Paa samme Tid tog ogsaa Instrumentalmusiken et mægtigt Opsving og udviklede sig til ganske nye Kunstformer. C. Ph. Em. Bach skrev de første Symphonier for Orchester, hvilken Kunstform videre udvikledes ved J. Haydn og Mozart og ved Beethovens gigantiske Genie bragtes til den høieste Fuldkommenhed. Ogsaa Kammermusiken, som hvis første Mester, især i Quartetten, Haydn maa nævnes, udviklede sig videre igjennem Mozart og Beethoven, og Folkesangen fandt virksomme Befordrere i J. A. Hiller, Schulz, Reichardt o. s. v. Musiktheorien fandt mange ivrige Dyrkere, som igjennem theoretiske Værker uddannede den videnskabelig, saasom Fux, Mattison, Kirnberger, Marpurg, Albrechtsberger, Akustikeren Chladni o. m. A. Den tydske Musiks klassiske Periode omfatter Slutningen af det 18de og de to første Aartier af det 19de Aarh. En saa kraftig Udvikling af Tonekunsten i alle Retninger maatte ogsaa fremkalde en stærk Stigen af Virtuositeten, og vi finde ogsaa et stort Antal Virtuoser paa alle Instrumenter, især Pianoforte, paa hvilket Wölfl, Ries, Cramer, Hummel, Moscheles, Kalkbrenner o. Fl. glimrede. Den romantiske Retning, som paa denne Tid herskede i Poesien, gjorde sig ogsaa gjeldende i Musiken og fandt paa Operaens Gebeet sin Hovedrepræsentant i C. M. Weber, som med Held indblandede Folkesangen i Operaen; til ham sluttede sig H. Marschner o. A., medens L. Spohr mere gik en selvstændig Vei. I Instrumentalmusiken tog den romantiske Retning nærmest sit Udgangspunct fra Beethovens sidste Værker (c. 1820), og repræsenteres især af Fr. Schubert og R. Schumann; som den ypperste Sang- (Lieder-) Componist maa nævnes Fr. Schubert. I den nyeste Tid har endelig Rich. Wagner ved de af ham opstillede Principer for Operaen eller det musikalske Drama bevirket en heftig Kamp, som endnu langtfra har fundet sin Afslutning; Fr. Lißt og den af ham stiftede Weimarske Skole, som tæller dygtige yngre Kræfter, kjæmper af al Magt for den Wagner'ske Retning. Udenfor denne tæller Tydskland vel mange dygtige Componister, saasom F. Hiller, C. Reinecke, J. Rietz, Dorn o. A., men dog Ingen, som i Betydning kommer liig Mendelssohn-Bartholdy (død 1847), den klassiske Retnings sidste store Repræsentant, som navnlig hævede Oratoriet til en Høide, det ikke havde havt siden Händel eller Schumann. Derimod have Compositionslæren og den musikalske Theorie fundet mange udmærkede Dyrkere, som have

Digitized by Google

beriget Musiklitteraturen med fortrinlige Værker, saasom A. B. Marx, S. Sechter, Dehn, Lobe, M. Hauptmann o. A.

Tydske Orden (den) eller **tydske Riddere** kaldes den tredie af de geistlige Ridderordener, som opstode paa Korstogenes Tid. Under Beleiringen af Akkon 1190 sluttede nogle Borgere fra Lybek og Bremen, som under Grev Adolph af Holsteens Anførsel vare seilede til det hellige Land, sig sammen med Brødrene af det tidligere (1138) i Jerusalem stiftede tydske Hospital, og grundlagde efter Johanniternes og Tempelherrernes Mønster en Ridderorden til Sygepleie og Beskyttelse af Pilegrimene mod Fjendens Vold. Ordenen blev allerede 1191 stadfæstet af Pave Clemens III og erholdt betydelige Gaver af Keiser Henrik VI 1197. I det erobrede Akkon byggede de t. R. en Kirke og et Hospital. En hvid Kappe med sort Kors var deres Ordensdragt, og Medlemmerne deeltes i Riddere og barmhjertige Brødre. Den første Stormester var Walpot af Bassenheim; under ham og hans Efterfølgere opnaaede Ordenen stor Anseelse. 1230 paatog den sig at omvende Preussen og sluttede sig i dette Øiemed 1237 til Sværdbrødrene i Livland. De t. R. toge nu fast Sæde i Preussen; under Weinrich von Kniprode besad den Landet mellem Oderen og den finske Bugt, en Indtægt af 800,000 Mark og havde Residents i Marienburg. Men Vellevnet, Partistridigheder og Polakkernes Indfald undergrov derefter Ordenens Magt og Anseelse, og Høimester Albrecht af Brandenburg (s. d. A.) gjorde 1525 Landet til et arveligt Hertugdømme. Fra 1527 havde Høimesteren sit Sæde i Mergentheim i Schwaben og var geistlig Rigsfyrste. Napoleon ophævede Ordenen 1809. Dog er den silbigere atter kaldt tillive og ved et Decret af 1834 stillet under den østerrigske Keisers særlige Beskyttelse. Ordenen, som for Tiden tæller 15 Riddere, har nu sit Sæde i Wien, og en østerrigsk Erkehertug er dens Høimester.

Tydsk Ret. I det 7de Aarh. begyndte først de forskjellige, i det nuværende Tydskland bosatte germaniske Folkestammers gamle Retssædvaner at optegnes paa Latin, og af de paa denne Maade opstaaede Retsbøger, der i Modsætning til Romerretten kaldtes leges barbarorum, ere de vigtigste: lex Alamannorum (forfattet omtrent 613 og flere Gange revideret i det 7de og Begyndelsen af det 8de Aarh.), lex Bajuvariorum (optegnet imellem 622 og 638), lex Frisionum og lex Saxonum (begge fra Begyndelsen af det 9de Aarh.). Under Kongerne og Keiserne af det carolingiske Dynastie bleve derhos adskillige deels for det hele frankiske Monarchie, deels efter dettes Adsplittelse for de til Tydskland alene henhørende Dele deraf fælleds Love udstedte, ligeledes paa Latin, de saakaldte Capitularier (s. d. A.), medens i kirkelig Henseende den kanoniske Ret blev en fælleds Lovgivning for hele Riget. Efterhaanden som Stats- og Samfundsforholdene aldeles forandredes under Feudalvæsenets Udvikling, uddannede sig imidlertid ogsaa ad sædvansmæssig Vei en heel ny Ret eller rettere flere nye Retter i de forskjellige Dele af Riget, der mere og mere consoliderede sig som egne Stater. Dog blev der mellem de forskjellige nordtydske og de forskjellige sydtydske Retssædvaner hver for sig en væsentlig indbyrdes Overeensstemmelse, saa at den tydske Ret paa denne Maade i det Hele skilte sig i to Hovedgrupper, den nordlige og den sydlige, af hvilke den første i det Væsentlige blev optagen i den omtrent 1230 forfattede Sachsenspiegel (s. d. A.), der ogsaa efterhaanden blev den gjeldende Lov i hele Nordtydskland, — den sidste i den omtrent 1270 forfattede Schwabenspiegel (s. d. A.), som fik stor Udbredelse i Sydtydskland. Paa det i disse Retsbøger indeholdte Grundlag byggedes der nu i de følgende Aarhundreder videre deels gjennem Sædvanen, deels gjennem Retternes Afgjørelser (Weisthümer), og i flere enkelte Stater bleve ogsaa de der gjeldende, paa denne Maade opstaaede Retsbestemmelser optegnede i egne Landsretter, navnlig fra Slutningen af det 13de Aarh. (den østerrigske, baierske, frisiske og ditmarsiske Landret). En eiendommelig Ret udviklede sig samtidig i Byerne, af hvilke hver fik sin egen Stadsret, dog at de fleste Stæder ikke selv uddannede en selvstændig Ret, men optoge deres efter en eller anden af de meest ansete Stæder (hvorved der da i Reglen ogsaa opstod det Forhold, at der fra Domstolene i de Byer, som havde hentet deres Ret fra en anden Stad, appelleredes til dennes Domstol som til en Overret). De ældste af disse Stadsretter (Weichbilder, Willkür, Schragen, Privilegia, Statuta) ere den Straßburgske (maaskee fra det 11te Aarh.), den Kölnske (ikke yngre end fra Begyndelsen af det 12te Aarh.) og den for Byen Soest i Westphalen (fra 1120), hvilken sidste er bleven særdeles berømt derved, at den blev overført til Lybek, hvis Stadsret igjen blev antagen af saagodtsom alle tydske Stæder ved Østersøen og i Holsteen (s. Lübske Ret). Saaledes opløstes Retsforfatningen i Tydskland mere og mere i particulaire Retter, og en almindelige, for hele Riget gjeldende Love var der, med Undtagelse af den gyldne Bulle af 1356 og de forskjellige Landefrede, navnlig den i Worms 1405 udstedte saakaldte evige Landefred, saagodtsom slet ikke Tale lige til Slutningen af Middelalderen. En Eenhed i al denne Mangfoldighed — foruden den, som i kirkelige Anliggender frembragtes ved den kanoniske Rets lige til Reformationen vedvarende Gyldighed i hele Tydskland — havde imidlertid efterhaanden arbeidet sig frem igjennem Romerretten, der fra de italienske Universiteter havde udbredt sig til de tydske og fra disse meer og meer trængte ud i Livet. Hvad der foruden dens egen Fortræffelighed og den bestaaende Retstilstands Ufuldkommenhed i Tydskland isærdeleshed bidrog til at skaffe Romerretten Indpas her, var den Omstændighed, at de tydske Konger betragtede sig som de gamle romerske Keiseres Efterfølgere, og fra Slutningen af det 15de Aarh. kan denne Ret siges overalt i Tydskland at have opnaaet Gyldighed som subsidiair Ret, ligesom, hvad de offentlige Retsforhold angaaer, den i Følge med den justinianeiske Retsamling indførte longobardiske Lehnsret var trængt igjennem overalt i Tydskland, og navnlig ogsaa i Nordtydskland havde fortrængt den (i Sachsenspiegel optagne) sachsiske Lehnsret. Paa denne Maade havde der saaledes i Modsætning til de forskjellige enkelte tydske Landes og Sta-

Digitized by Google

ders particulaire Retter dannet sig en, foruden af de enkelte almindelige Rigslove, navnlig af romerske Retsbestemmelser bestaaende, for hele Tydskland fælleds Ret („Gemeines Recht"), og denne udvikledes nu i den følgende Tid videre deels ad Lovgivningens Vei igjennem Recesser (s. d. A.) og andre for hele Riget af Keiseren og Rigsdagen vedtagne Love — hvilke fra Begyndelsen af det 16de Aarh. bleve hyppigere og af større Betydning end hidtil, og hvoriblandt de mærkeligste vare den for Processen overordentlig vigtige Kammerretsordning (oprindelig udstedt 1492, men revideret 1555 og oftere, sidste Gang 1613) samt Keiser Carl V's „Peinliche Halsgerichtsordnung", den saakaldte Carolina (s. d. A.) af 1532, der, da det endelig lykkedes den at trænge igjennem, gav den hele tydske Criminalret et nyt Grundlag —, deels og fornemmelig igjennem Praxis, især deleshed ved Rigskammerrettens og Rigshofraadets Afgjørelser, men dog ogsaa gjennem de forskjellige enkelte Staters Domstole saavelsom ved Hjelp af det for Tydskland eiendommelige Institut, Actenversendung (s. d. A.). Efterhaanden som Fyrsternes Territorialmagt mere og mere tiltog, begyndte der imidlertid i de enkelte Lande at udvikle sig en Lovgivningsvirksomhed, som stedse fik større og større Betydning. I Midten af forrige Aarhundrede fik saaledes Baiern en fuldstændig Landret (Codex Maximilianeus bavaricus 1751—56, for Criminalrettens Vedkommende afløst af Straffelovbogen af 1813). Allerede tidligere var der af Frederik II i Preussen gjort Skridt til Udarbeidelsen saavel af en Procesret som af en fuldstændig Civillovbog for dette Land, hvilke Foretagender navnlig begge af ham vare overdragne Cantsleren Cocceius; først efterat flere Udkast vare udarbeidede og underkastede gjentagne Revisioner, udkom imidlertid 1781 en „Proceßordnung" — der dog ikke mange Aar efter blev undergiven en ny Revision, hvoraf den nugjeldende „Allgemeine Gerichtsordnung für die preussischen Staaten" fremgik — og 1794 en almindelig preussisk Landret, hvorefter endelig Lovgivningsværket i Preussen i Aaret 1805 afsluttedes med en „Allgem. Criminalrecht" (Criminalproces). I den nyeste Tid ere imidlertid Criminalprocessen og Criminalretten i denne Stat igjen blevne omordnede ved nye Lovbøger, den første i Aaret 1849, den sidste i 1851. I Østerrig begyndte Lovarbeiderne under Maria Theresia (Constitutio criminalis Theresiana 1769), og fortsattes med Iver under Joseph II, under hvem der 1781 udkom en „Gerichtsordnung" og 1787 en Criminalret samt 1789 en Criminalproces, hvilke sidste dog ophævedes igjen 1803 ved en ny „Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Polizeiübertretungen", der nu atter er afløst af den nye Criminalret af 1852 og den nye Criminalproces af 1853. I 1811 var en almindelig Civillovbog for de østerrigske Lande udkommen. Ogsaa de fleste mindre Stater fik i Løbet af det forrige og dette Aarhundrede deres egne Lovbøger, og paa denne Maade have de particulaire tydske Retter nu saagodtsom ganske fortrængt den foran omhandlede almindelige tydske Ret, der, da den nyere Forbundslovgivning saagodtsom udelukkende angaaer de offentlige Retsforhold, for Tiden kun paa enkelte Steder, eller dog i meget indskrænket Omfang, har beholdt nogen formel Gyldighed. Hvad derimod angaaer Indholdet af de enkelte Landes Lovgivninger, da er dette netop i det Væsentlige hentet fra hiin almindelige Ret, saa at det forsaavidt kan siges, at det er denne, der nu gjelder, forvandlet til particulair Ret.

Tydsk Sprog. Det t. S. hører til den japetiske (iranske) Sprogklasse, s. Folkeslag. Fra den tidlige hedenske Tid ere ingen sproglige Mindesmærker komne til os undtagen de enkelte Ord, som forekomme hos latinske og græske Forfattere. Efterat Christendommen havde begyndt at udbredes, gjorde Geistlige de første raae Forsøg paa at behandle og skrive Sproget ved at oversætte Bønner, kirkelige Formularer o. desl. for Folket. Enestaaende, og mindst 300 Aar forud for de sildigere skriftlige Frembringelser, var Ulphilas's gothiske Bibeloversættelse, et høist interessant ældgammelt Sprogmindesmærke og vigtigt som Grundvold for det t. S.s historisk-grammatikalske Bygning. Allerede i det 7de Aarh. vise samtlige tydske Folkeslag sig deelte imellem 2 Hovedmundarter, det Over- eller Høitydske og det Neder- eller Plattydske. Grændsen imellem begge var dengang, som i Hovedsagen endnu, en Linie fra Ruhrs og Siegs Indløb i Rhinen indtil Harzen. Den høitydske Mundart er igjen deelt i den reen overtydske eller sydtydske og den mellemtydske, til hvilken sidste hører den oversachsiske og frankiske Mundart. Det Plattydske tales i den vestlige Deel af det nordtydske Lavland (N. for en ved Aachen, Bonn, Kassel, Nordhausen og Wittenberg betegnet Linie) og deles i det Nedersachsiske (i Holsteen, Mecklenburg og tildeels i Brandenburg og Pommern) og det Westphalske.

Af disse tvende Mundarter opnaaede og hævdede den høitydske Overvægten. Den antog sin ældste, os af skriftlige Mindesmærker bekjendte Skikkelse i det Gammelhøitydske, hvis Tid gaaer fra det frankiske Herredømmes Grundlæggelse indtil Korstogenes Begyndelse (c. 500—1096). I denne var Geistlighedens Virksomhed bestemmende: Latinen brugtes ved Hoffet, i officielle Documenter, i de Lærdes Meddelelser og i Kunstpoesien, men Folkesproget anvendtes i Bønner og kirkelige Formularer (s. ovenfor) samt i enkelte Folkesange. Med Korstogene, Riddervæsenet, Forholdet til Italien o. s. v. bevirkedes en Udvidelse af Ideerne og et nyt aandeligt Opsving, som fandt sit Udtryk i en blomstrende ridderlig Hofpoesie i den mellemhøitydske Mundart, pleiet først af Adelen og Fyrsterne, siden af Borgerstanden (s. Tydsk Litt.). Ligesom denne Digtning rask udbredte sig til alle Dele af Tydskland, saaledes aflagde den hurtig de provindsielle Eiendommeligheder, og den ved Keiserhoffet talte og de fleste og talentfuldeste Digtere tilvante schwabiske Dialekt blev saa almindelig gjeldende, at selv Digtere af plattydsk, ja fremmed Herkomst tilegnede sig samme. — Men da Litteratur og Kunst sank efter Hohenstaufernes Fald, gik det ogsaa tilbage med Sproget. Mundarterne fik igjen Overvægten; i Tale og i Skrift, især i Retskrivningen, opstod en grændseløs Forvirring, indtil en ny Tid forberedtes. Den oversachsiske Mundart havde efterhaanden vundet Udbredelse,

Digitized by Google

ogsaa mod S.; denne lagde Luther til Grund i sin Bibeloversættelse og andre Skrifter, og ved ham kom det Nyhøitydske til Herredømme efterhaanden i hele Tydskland. Dette, som nu blev de Dannedes og Skribenternes Fællesdssprog, blev tidlig udsat for fremmede Elementers Indtrængen (imod hvilken Opitz o. A. kjæmpede), og Trediveaarskrigen viste ogsaa heri sin fordærvelige Indflydelse. Gottsched lagde Grunden til en sammenhængende Behandling af Sprogets Grammatik, og ved de berømte Forfattere Klopstock, Lessing, Wieland, Herder, Schiller, Winckelmann, Kant o. A. modtog det efterhaanden den høieste Udvikling og Afslibning. Hertil bidrog ogsaa dets Brug til Oversættelser, hvori Voß var den første Mester, samt Studiet af Oldtidens og Middelalderens Sprogmonumenter. Benecke lagde Grunden til det philologiske Studium af disse, Brødrene Grimm (s. d. A.) erhvervede sig udødelige Fortjenester af den historiske Forskning over det t. S. som af Tydsklands Oldtid overhovedet, Lachmann anvendte først den philologiske Kritik paa de gammelhøitydske Mindesmærker og opdagede Metrikens Love i samme. Blandt disse Mænds Disciple og Efterfølgere nævne vi Gabelenz, Schulz, Diefenbach, Graff, Schmeller, Wackernagel o. Fl. K. F. Becker, Herling o. A. behandlede Sprogets Grammatik philosophisk. — Blandt Hjelpemidlerne til det t. S.s Studium i forskjellige Tidsaldere nævne vi: Wackernagel „Deutsches Lesebuch" og Pischon „Denkmäler der deutschen Sprache" (1838—51). Sprogprøver af Mundarterne findes i Firmenich „Germaniens Völkerstimmen" (1843 ff.); sign. Bernhardi „Sprachkarte von Deutschland" (2det Opl. 1849).

Tydsk Theater. Tydsklands ælbste Theaterhistorie viser, ligesom de fleste europæiske Landes, tilbage til Gudstjenestens dramatiske Form, saaledes som denne var ved Middelalderens Kirkefester og Mysterier (s. d. A.). Fra det 11te til det 13de Aarh. omtaler Historien hyppig omvandrende Gjøglere (Joculatores), som ved Fyrstehofferne i Tydskland gave Forestillinger bestaaende af Dands, Sang og Pantomime. Fra det 12te Aarh. lader sig paavise forskjellige Spor af Klosterskuespil, der naturligviis havde et religiøst Grundlag og bleve opførte paa Festdagene af Munke og deres Skolarer. Der gaves ogsaa religiøse Folkeskuespil, s. Bondecomoedier. Disse geistlige Skuespil, der i Begyndelsen opførtes paa Latin og i Kirkerne, bleve senere givne i det Frie, paa Kirkegaarde og Torve, ligesom og det latinske Sprog ombyttedes med det Tydske og et nyt Element, det comiske, indførtes i dem. — I det 15de Aarh. fremstode Fastelavnsspillene (s. d. A.). — Det første faste tydske Nationaltheater opførtes i Nürnberg 1540, og omtrent samtidig opstod flere faste Theatre i Tydskland. I det 15de Aarh. fremstode ligeledes Skolecomoedierne, nærmest for Øvelsens Skyld i det latinske Sprog. Man opførte Stykker af Terents, Plautus og nyere Forfattere som Reuchlin og Celtes. Protestantismen ombyttede ogsaa her det latinske Sprog med det tydske, og mod Slutningen af det 16de Aarh. tog i Thüringen, Sachsen og Schlesien en stor Mængde Borgere og Lægfolk Deel i Skolecomoedierne. Man valgte meest Sujetter af det gamle Testamente, og saaledes fremstode efterhaanden protestantiske Folkeskuespil. Efter Reformationskampene levede det kirkelige Drama atter op i Jesuiterskuespillene, hvis Indhold var bibelsk, blandet med Mythologie, Opera, Ballet, kort Alt hvad der kunde bidrage til at blænde Øiet. De vare udstyrede med overordentlig Luxus og Pragt og ophørte først 1773 med Jesuiterordenen. I det 17de Aarh. fremstod for en kort Tid de saakaldte lærde Drama'er, repræsenterede ved Opitz, Gryphius og Lohenstein. Samtidig hermed fremstod ved Fyrstehofferne de allegoriske Festspil, Hyrdespil, Opera'er og Balletter. Den første tydske Opera var „Daphne", opført i Dresden 1627. — Mod Slutningen af det 16de Aarh. havde der dannet sig Bander af omvankende Skuespillere, de saakaldte „engelske og nederlandske", der især ved J. Ayrer (s. d. A.) bragte Liv i det tydske Theatervæsen; 1624 udkom engelske Comoedier og Tragoedier i Trykken, medens den tydske Litteratur Intet frembragte af Betydenhed for Scenen før Midten af det 18de Aarh. Hans Wurst (s. d. A.) spillede overalt en fremtrædende Rolle, indtil han fra 1737 banlystes ved Gottsched og Caroline Neuber (der 1727 begyndte Opførelsen af regelrette, memorerede Skuespil af Racine og Molière, medens hun dog for en Tid bibeholdt de gamle, improviserede, grotesk-comiske Skuespil). I Wien holdt denne Theaterfigur sig til 1770. Her var 1708 oprettet det første faste tydske Folketheater. I Nordtydskland havde Lessing, der fra 1767 bestyrede Nationaltheatret i Hamborg, en stor og gavnlig Indflydelse paa Skuespilkunsten. 1771 bragte L. Schröder Shakspeare paa den tydske Scene og forplantede den dramatiske Skole fra Hamborg til Wien, medens andre dygtige Skuespildirecteurer virkede andre Steder i samme Aand. Keiser Joseph II oprettede 1776 Nationaltheatret i Wien, medens et lignende ved Iffland's Indflydelse 1779 oprettedes i Mannheim. — Forfattere som Goethe, Klinger, Lenz, Gerstenberg og Schiller bragte det tydske Theater betydelig i Veiret. Medens Lessing med „Emilie Galotti" havde lagt Grunden til det borgerlige Drama, gav Goethe's „Götz v. Berlichingen" Anledning til Ridderskuespillenes Opkomst. De tydske Theatre besadde dertil paa den Tid betydelige dramatiske Talenter, ligesom Operaen ved Mozart og Gluck fik den største Betydning, den nogensinde har havt. Dramaets nationale Glandsperiode udartede ved Kotzebue og hans Efterfølgere. Ved Goethe's Bestyrelse af Theatret i Weimar 1791 kom under Schillers Medvirkning en idealistisk Retning ind i den dramatiske Digtekunst, der fjernede det Folkelige fra Theatret og udartede til sentimentale Declamationsstykker hos den Skare Forfattere, der søgte at slaae ind paa samme Vei. I Wien derimod udvikledes den nationale Farce mere og mere, især paa Leopoldstädter-Theatret (oprettet 1781). — Af den Tids berømteste dramatiske Kunstnere i Tydskland nævnes: Schröder, Fleck, Beil, Iffland, Schwarz, Beschort, Brockmann, Lud. Devrient, Eßlair og Wolf. — Af den nyere Tids tydske dramatiske Forfattere nævnes Raupach, Grillparzer, Immermann, Beer, Maltitz, Üchtritz,

Digitized by Google

Holtei, Bauernfeld, Schall, Raimund, Birch-Pfeiffer og Benedict.

Tykſteen kaldes en Diamant, der er ſleben omtrent ſom en Brillant (ſ. d. A.) med langt ſtørre Underdeel end Overdeel, men den har paa hver Deel kun een Rad Facetter, ſom begge ere affortede Pyramider.

Tyktarm (Colon), den nedre videre Deel af Tarmkanalen, ſtrækker ſig fra den Bauhinſke Klap til Endetarmsaabningen og beſtaaer af en opſtigende, en Tver- og en nedſtigende Deel, ſom gaaer over i den S-formige Krumning, der atter ender i Endetarmen. I T. foregaaer førſt Dannelſen af de formede Excrementer; Opſugning finder Sted endnu her, ſandſynligviis endogſaa en vis Grad af Fordøielſe.

Tyktungede (Crassilingues) kaldes en Gruppe af Øgler, der har en tyk, blød, papilbeſat, kun i Spidſen fri og ikke meget bevægelig eller udſtrækkelig Tunge; denne Tungeform findes i Leguanfamilien. Gekkoernes er en lignende, men mere flad.

Tyler (John), nordamerikanſk Statsmand, født 1790, Søn af en riig Planter i Virginien, blev allerede 1816 Medlem af Repræſentanthuſet i Washington, var ſiden Gouverneur i Virginien, blev 1840 Vicepræſident og ved Præſidenten Harriſons Død Præſident (1841—45) for Unionen. Hans Virkſomhed i denne Stilling er ſtilbret i de nordamerikanſke Friſtaters Hiſtorie (IV, S. 588).

Tyll er Navnet paa flere Slags aaben Væv. Oprindelig var det et kniplet Stof, ſvarende til Silkeblonder (ſ. Kniplinger). Senere kaldte man ſaa et paa en modificeret Strømpevirkeſtol frembragt Net med ſexkantede Huller, altſaa omtrent det Samme ſom Petinet (ſ. d. A.), og da Maſkinarbeidet med Bobinetſtolen fortrængte dette, om end lidt efter lidt, gav man i Frankrig Navnet T. til alt Slags Bobinet, andetſteds meeſt til Silkebobinet, der er fletted ligeſom Bomuldsbobinet men, alene paa Grund af Traadenes Fiinhed i Forhold til Maſkernes Størrelſe, ikke taaler Vadſk. T. kaldes endvidere Bomuldsgaze.

Tyltereed, ſ. Eed.

Tympanitis, Trommeſyge, en ſygelig Udſpiling af Underlivet med Gasarter, i ſjeldneſte Tilfælde i Bughindens Huulhed, oftere i Tarmene, fremkommer i Almindelighed ved en Lamhed i Tarmenes Bevægeevne, ſ. Ex. under Typhus, Bughindebetændelſe o. ſ. v.

Tyndareus, en Søn af Oebalos og Nymphen Bateia, flygtede, fordreven fra Sparta af ſin Halvbroder Hippokoon, til Kong Theſtios i Ætolien, hvis Datter Leda han ægtede. Hun havde med ham flere Sønner og Døttre, men med Zeus Helena og Polydeukes (Pollux). Hos Homer ere baade Kaſtor og Polydeukes Sønner af T. og kaldes, ligeſom ogſaa Helena, Tyndarider.

Tyndnæbede (Tenuirostres) kaldes de Sangfugle, hvis Næb er meget langt, tyndt, lige eller ſvagt buet; et ſaadant Næb tyder paa, at Fuglen udelukkende lever af Inſecter. Herhen høre Træløberne og Honningfuglene. Af Skrigefuglene have Kolibrierne og Herpopen den ſamme Næbform.

Tyndſteen, ſ. Taffelſteen.

Tyndtarm (Intestinum tenue), den øvre og ſmallere Deel af Tarmkanalen, ſtrækker ſig fra Mavens Portnerklap til den Bauhinſke Klap ved Begyndelſen af Tyktarmen, og indbefatter: Tolvfingertarmen (Duodenum), Tomtarmen (Jejunum) og Krumtarmen (Ileum). T. er heftet i Kræſets frie Rand og ligger derfor temmelig bevægelig i Underlivet.

Tyne, Flod i Northumberlandſhire i England, falder ved Tynemouth, indenfor Newcaſtle, i Nordſøen.

Tyngde er den Kraft, ſom drager alle Legemer mod Jordens Overflade, og ved hvilken de deels udøve et Tryk, deels, naar Underlaget borttages, falde til Jorden. T. er den ſelvſamme Naturlov, der ſom almindelig Tiltrækning viſer ſig virkſom i hele Univerſet, ſ. Tiltrækning. Derſom Jorden var en Kugle af eensformig Tæthed, vilde dens Indvirkning paa alle Legemer paa og udenfor dens Overflade være ganſke den ſamme, ſom om hele Maſſen var ſammentrængt i dens Tyngdepunct eller Centrum. Kraftens Retning vilde altſaa gaae igjennem Jordens Centrum, og dens Styrke vilde forholde ſig omvendt ſom Qvadratet paa Afſtanden fra Centrum. Ethvert Punct indenfor Overfladen vilde derimod tiltrækkes mod Centrum i directe Forhold ſom Afſtanden fra ſamme. Men Jordens Form er ſphæroidiſk, noget fladtrykt under Polerne (ſ. Jorden a). Derfor er T. ſtærkeſt under Polerne og aftager derfra til Æqvator, hvor den er ſvageſt. Denne Forſkjel forøges ved den Centrifugalkraft, ſom Jordens Rotation avler, hvilken virker ſvækkende paa T. og er ligeledes ſtærkeſt under Æqvator og aftagende mod Polerne, hvor den forſvinder (ſ. Jorden b). — T. ved de andre Himmellegemers Overflader er ganſke forſkjellig fra T. paa Jorden. Sættes denne = 1, da er T. paa Jupiter = $2\frac{1}{2}$, paa Mercur og Mars omtrent $\frac{1}{2}$, paa Maanen kun $\frac{1}{6}$, paa Planetoiderne endnu meget mindre. Saaledes vilde 1 Pund paa Jupiter udøve ſamme Tryk, ſom $2\frac{1}{2}$ Pund paa Jorden, paa Maanen derimod ſom 5 Lod. Paa Jorden falder et Legeme i førſte Secund $15\frac{5}{8}$ Fod; paa Jupiter vilde det i ſamme Tid falde 39 Fod, paa Maanen kun $2\frac{1}{2}$. — Paa Solens Overflade er T. omtrent 28 Gange ſaa ſtærk ſom paa Jorden: 1 Pund vilde altſaa trykke ſom 28 Pund; et Legeme vilde i førſte Secund falde 443 Fod.

Typer, ſ. Skrifter.

Typetheorien er en Theorie for Sammenſætningen, iſær af de organiſke Legemer, hvorefter disſe efter deres Sammenſætning afledes af visſe uorganiſke Forbindelſer, Typer, i hvilke forſkjellige Mængder Brint tænkes ſubſtituerede ved organiſke Radicaler. Typerne, hvortil man vælger de ſimpleſte Repræſentanter for visſe — ved noget Almindeligt forbundne — Rækker af Forbindelſer, kunne inddeles i Hoved- eller Grundtyper (Brint, Vand, Ammoniak), afledede Typer (Chlorbrinte, Svovlbrinte, Phosphorbrinte) og blandede Typer, ved Forening af to forſkjellige Typer til et Molekule (ſ. Ex. Chlorbrinte-Vand, Svovlbrinte-Vand, Ammoniak-Vand). Subſtitueres i de afledede Typer, ſ. Ex. Svovlet i Svovlbrinte ved Selen, Tellur, eller Phosphoret i Phosphorbrinte ved Antimon, op-

Digitized by Google

staaer „yderligere afledede Typer". **Multipla** af Grundtyperne, eller de afledede Typer med simple Tal, eller Foreninger af flere enkelte Molekuler af disse til et sammensat Molekule, danne de saakaldte Multiple Typer, f. Ex.

$\left.\begin{matrix}H_2\\H_2\end{matrix}\right\}O_4$ $\left.\begin{matrix}H_3\\H_3\end{matrix}\right\}O_6$ (Vand i den secundære og

tertiære Form") — $\left.\begin{matrix}H_2\\H_2\end{matrix}\right\}S_4$ $\left.\begin{matrix}H_3\\H_3\end{matrix}\right\}S_6$ (Svovlbrinte) o. s. v.; s. endvidere herom Substitutionstheorie og Syrer.

Typha, s. Dunhammer.

Typhon var efter den ægyptiske Mythologie en Søn af Seb (Kronos) og Nut (Rhea). I den ældre Tid var han en høit anseet Guddom, men blev senere betragtet som Ægyptens Fjenders Gud og fremtræder tilsidst fuldstændig ombannet som det Ondes Princip.

Typhon, Typhaon, Typhos, aabenbart beslægtet med den ægyptiske T., er efter den græske Mythologie et Uhyre, der opfattes snart som en Stormvind, snart som en uhyre Kjæmpe.

Typhlops, s. Ormslange.

Typhus er Navnet paa en Klasse af Febersygdomme, som antages at bestaae i en ved en Infection (maaskee af animalsk Oprindelse) bevirket Blodanomalie, der giver sig tilkjende ved Lidelse af Blodlivet, Nervesystemet og i Reglen ogsaa af det lymphatiske System (Tarmens Kjertelapparat, Milten etc.). T. optræder i Almindelig epidemisk, forekommer endemisk paa mange Steder, er sikkert contagiøs (smitsom), tilhører især de befolkede Stæder, disses tættest beboede Qvarterer, og fremfor Alt Efteraarsmaanederne. Det er en Sygdom med et bestemt cyklisk Forløb, som i Reglen ikke lader sig afbryde. Man skjelner fornemmelig imellem tvende Arter af T.: den abdominale T., vor typhoide Feber, tidligere kaldet Nervefeber, hvis anatomiske Charakteer er Angriben af Tyndtarmens Kjertelapparat, og den exanthemetiske T., tidligere kaldet Forraadnelsesfeber, charakteriseret ved et rigeligt, mæslingeagtigt Hududslag.

Typisk siges de Sygdommes Forløb at være, der i det overveiende Fleertal af Tilfælde forholde sig nogenlunde eens, som svarende til et fællebs Forbillede (Typus).

Tyr er i den nordiske Mythologie en Søn af Odin. Han er Kampgud, djerv og forvoven, raader meget for Seier i Strid, og det er godt for Kjæmperne at paakalde ham. — Da Aserne vilde lægge Lænken Gleipner paa Fenrisulven, og denne kun vilde tillade det, naar En af dem lagde sin Haand i dens Mund til Tegn paa, at der ikke var tilsigtet Svig, turde Ingen af dem gjøre det, undtagen T. Han rakte kjækt sin Høire frem og lagde den i Ulvens Gab. Ulven lod saa Baandet lægge paa sig og rev i det; men det fæstnedes kun stærkere derved, og jo heftigere den vred sig, desto mere strammedes det. Alle loe, undtagen T., der mistede sin Haand.

Tyrannis (gr.), er det Herredømme, der udøves af en Tyrannos ɔ: den, der mod Lovene har opkastet sig til Eneherster i en fri Stat. Først senere forbandt sig med Navnet Forestillingen om et grusomt Herredømme. — De efter Athens Erobring 404 f. Chr. i Spidsen for Staden stillede saakaldte 30 Tyranner bleve styrtede ved Thrasybulos. I den romerske Historie kaldtes Gallienus's Modkeisere (260—68 e. Chr.) de 30 Tyranner.

Tyrefegtninger, Kamp af Mennesker med Tyre som et Skuespil til Forlystelse for et Publicum, forekomme allerede i Oldtiden og høre endnu til Spaniernes Yndlingsfornøielser, skjøndt paa de fleste Steder Glandsen og Pragten er forsvunden fra dem og det Hele ofte er et modbydeligt Slagteri. Kjæmperne (Toreadores tilhest, Toreros tilfods), der drive denne Forretning som en Næringsvei, ere deels Picadores, deels Matadorer, s. disse Artt.

Tyren (lat. Taurus) er det andet Stjernebillede i Dyrekredsen. Efter Mythen er det den Tyr, hvortil Jupiter, af Kjærlighed til Europa, den phønicіske Konge Agenors Datter, forvandlede sig, og i hvilken Skikkelse han bortførte hende. Andre antage dette Stjernebillede for den til en Ko forvandlede og af Jupiter elskede Io. Kun Hovedet og Nakken ere synlige paa Himlen. I Hovedet findes en smuk mindre Gruppe, kaldet Hyaderne, blandt hvilke Aldebaran (α Tauri) af første Størrelse. Paa Nakken findes Pleiaderne, ogsaa kaldte Syvstjernen, fordi man med det blotte Øie kan opdage 7 (dog hertillands ikke lettelig flere end 6) Stjerner i Gruppen; i Kikkerten derimod sees deres Antal at være omtrent 120. — I Slutningen af November er dette Stjernebillede i Syd ved Midnat, af December Kl. 10, af Januar Kl. 8 o. s. v. Dets Høide er da i Danmark 45—60 Grader over Horizonten.

Tyrfing er i de oldnordiske Sagn et berømt Sværd, smeddet af Dverge, der maatte dræbe sin Mand, hvergang det droges, og volde Ulykke og Ondt. Om dette Blodtørstens Symbol dreier Hervararsaga sig, og Sagnet forekommer ligeledes i Orvarods Saga o. s. v. I vor Tid har H. Hertz behandlet det i et større Digt.

Tyrifjord er en Indsø i Norge Vest for Christiania, som ligger 220 F. over Havet med saare maleriske og frugtbare Bredder. Den optager den forenede Beina- og Randsl-Elv og udsender Dramselven. Da T. forgrener sig i tre Arme formedelst Halvøen Hole og en Ø, har den ikke de andre norske Indsøers langstrakte Figur. Paa T.s Østside ligger Bjerget Krogskoven og Krogkleven.

Tyrker er det meest udbredte og kraftigste af de tre Hyrdefolk i det Indre af Asien. Uagtet de, som andre Barbarer, ere deelte i mangfoldige Stammer, og disse boe Tusinder af Mile fra hverandre, ere deres Sprogarter dog meget overeensstemmende og neppe Andet end indbyrdes forstaaelige Dialekter. Østligst ved Floden Lena leve Jakuterne (af hvem Staden Jakutsk har sit Navn). De ere isolerede fra de andre T. og de eneste, som endnu have bevaret deres oprindelige shamanske Hedenskab eller tildeels ombyttet det med Christendommen. Alle andre T. ere ivrige Muhammedanere og knyttes derved sammen til en Eenhed, uagtet de nu ere underkastede mange forskjellige Herskere. I det russiske Rige boe en Mængde af dem under Navnet Tatarer (s. d. A.). I Siberien have de ved Denationalisering optaget flere vilde Stammer, især Samojeder, i sig. I det europæiske Rus-

Digitized by Google

land findes mange af dem i Volga's og Jaik's (eller Ural's) Dal. Især ere Kirgiserne et stort Folk paa Stepperne ved det kaspiske Hav og Aralsø. Mægtige vare engang Nogajerne paa Kaukasus og Krim, samt paa Stepperne Nord for disse Bjerglande. Af Turkestan, som har Navn efter dem, er det østlige (ogsaa kaldet Turfan) underkastet China. Dets Indvaanere ere hovedsagelig muhammedanske T. Det vestlige Turkestan er beboet af de raae T.-Stammer Kirgiser, Usbeker, Turkomanner, Karakalpaker. Endnu ere flere af deres røverske Khaner uafhængige, især i Khiva, Khokand og Bukhara. I de persiske Lande vanke en Mængde T.-Stammer om som Hyrder eller have nedsat sig som Hovedbefolkningen i flere af de nordligste Provindser. Blandt dem ere Kadsharerne, til hvilke hører Shahen i Iran. Den vigtigste T.-Stamme er dog Osmannerne (s. d. A.), der boe adspredte i alle det store Riges Provindser og som Hovedbefolkning indtage det Indre af Lilleasien. I Afrika, hvis Nordkyst endnu tildeels staaer under tyrkisk Overvælde, have T. kun sparsomt nedsat sig og der antaget det arabiske Sprog. Levningerne af Indiens tyrkiske Erobrere tale ogsaa nu Hindustansk eller Persisk.

Tyrkiet eller det **osmanniske Rige** bestaaer af et ved Erobring sammenbragt Aggregat af Lande i Europa, Asien og Afrika. A. Det **europæiske T.**, som danner Europas sydøstlige Deel, omgivet af Ungarn, Galizien og Siebenbürgen, Rusland, det sorte Hav, Stræderne ved Constantinopel og ved Dardanellerne samt Marmorahavet, Archipelagus, Grækenland og det adriatiske Hav, er 9,570 □ M. stort med 15½ Mill. Indb. Det er deels Lavland, nemlig den Deel af den østeuropæiske Slette, som strækker sig fra Rusland ind imellem Karpatherne og Balkan, paa begge Sider af Donau, deels og fornemmelig Bjergland, opfyldt af de dinariske Alper, Balkan eller Hæmus med Rhodope eller Despotodagh, de helleniske Bjerge o. s. v. Hovedfloden er Donau. — Klimaet er N. for Balkan temmelig strengt Fastlandsklima og overhovedet noget koldere end i de vestligere Dele af Sydeuropa paa samme Brede (i Constantinopel er Middeltemperaturen 10°, i Neapel under samme Brede 13½°); Producterne ere N. for Balkan de samme som i det sydlige Rusland, iøvrigt de for Sydeuropa almindelige (Korn, Viin, Sydfrugter, Olie, Tobak, Skov; af Huusdyr: Æsler, Muulæsler, Sviin, Faar; af Mineralier, især Marmor, Salt, Jern). Industrien staaer paa et lavt Trin. Handelen er temmelig betydelig, skjøndt hæmmet ved Mangel paa gode Veie, Kanaler o. desl. Forresten maa eftersees Artt. om de enkelte Provindser. — Befolkningen her er sammensat af 1) Tyrker eller Osmanner (s. d. A.) især mod Ø., det herskende Folk, over 1 Mill. 2) Slaver, især mod N., nemlig Bosnier, Servier, Bulgarer, Montenegriner, Kroater o. fl., over 7 Mill. 3) Rumæner eller Moldauer og Blacher i Donaufyrstendømmerne, over 4 Mill. 4) Arnauter eller Albanesere, især mod V., 1½ Mill. 5) Grækere, adspredte omkring i Stæderne, 1 Mill. 6) Armeniere, Jøder, Tatarer, Zigeuner, Franker (ɔ: Vesteuropæere) o. Fl. Af disse ere over 4½ Mill. Muhammedanere (Tyrkerne, Tatarerne, endeel af Arnauterne, af Bosnierne og Bulgarerne), over 9½ Mill. græsk-katholske Christne (de fleste Slaver, Grækerne og Rumænerne), ½ Mill. romersk-katholske Christne, Resten Armeniere, Jøder o. s. v. — I politisk Henseende bestaaer det europæiske T. af a) de umiddelbare Besiddelser (6,570 □ M., 11 Mill. Indb.), som ere tyrkiske Provindser: Romanien eller Rumili, Bulgarien, Bosnien, Albanien, Macedonien, Thessalien og Øerne (s. disse Artt.), og b) de middelbare Besiddelser eller Skytslandene (3,000 □ M., 4½ Mill. Indb.), som betale en aarlig Tribut men forresten ere i Hovedsagen uafhængige og, skjøndt tyrkiske Vasalstater, staae under de europæiske Stormagters Beskyttelse, nemlig Montenegro, Servien og Donaufyrstendømmerne Moldau og Valachiet.

B. Det **asiatiske T.**, som udgjør en Deel af det vestlige Asien, bestaaer af a) Lilleasien eller Natolien (Anadoli), med tilhørende Øer, b) Noget af Armenien med Kurdistan og Lidt af Georgien, c) Al Dschesira eller Øen, Landet mellem Euphrat og Tigris, d) Irak Arabi, e) Syrien og f) Hedschas eller Arabiens vestlige Kystland. Det udgjør i Alt over 31,000 □ M. med 16 Mill. Indb. Heraf ere de under a, b, e og f nævnte Dele Høiland, for en stor Deel høitliggende Sletter, Resten Lavland; herom, saavelsom om Klima, Producter o. s. v. er sagt det Nærmere i Artt. under de enkelte Landsdeles Navne samt i Art. **Asien**. Indbyggerne bestaae af: 1) Tyrker eller Osmanner, c. 10 Mill., fordetmeste i Lilleasien, men forøvrigt, som det herskende Folk, adspredte i det hele Land. 2) Turkomaner, Nomader paa Lilleasiens Stepper, i ringe Antal. 3) Kurder i Bjerglandet S. for Armenien, c. 1 Mill. 4) Arabere, især i Hedschas og Lavlandet S. O. for Syrien, omtrent 1 Mill. 5) Semitiske (syriske) Folk, Jøder og Syrere, 3—400,000. 6) Armeniere, deels i Armenien, deels, som Kjøbmænd og overhovedet Næringsdrivende, rundt om i Stæderne, henved 2 Mill. 7) Grækere, især i Lilleasien og paa Øerne, henved 1 Mill. 8) Druser, Maroniter, Franker o. A. Efter Religionen deles de i Muhammedanere (de under 1—4 nævnte Folk, 12½ Mill.), Christne, fornemmelig af den græske, armeniske og (Faa) den romersk-katholske Kirke, og Jøder. Disse Lande ere tyrkiske Provindser, som regjeres af Paschaer (slgn. dog Artt. **Druser**, **Maroniter** og **Syrien**).

C. Det **afrikanske T.**, beliggende i Nordafrika, bestaaer af 1) Ægypten med Nubien og Noget af Øst-Sudan, 2) Tripolis med Barka og Fezzan og 3) Tunis; det udgjør henved 45,000 □ M. med over 5 Mill. Indb. Om disse Landes naturlige Beskaffenhed maa eftersees de paagjeldende Artt. Indbyggerne ere næsten alle Muhammedanere og bestaae af Kopter, Nubiere, Arabere, Berber, Maurer, Tyrker, Græker, Jøder, Franker o. fl. (s. Artt. om de enkelte Lande). Om end disse alle ere umiddelbare tyrkiske Provindser, saa ere dog Vicekongen i Ægypten næsten ganske og Paschaerne i Tripolis og Tunis for en stor Deel uindskrænkede ligeoverfor deres Undersaatter, da Sultanen ikke blander sig i de indre Anliggender men kun

Digitized by Google

forlanger den aarlige Tribut og i Krigstilfælde Tropper. — Hele det tyrkiske Rige udgjør saaledes henved 86,000 □ M. med omtrent 37 Mill. Indb. Af disse ere 21 Mill. Muhammedanere (i Europa deraf 4½ Mill.), 14 Mill. Christne (i Europa deraf henved 10 Mill.); Tyrkerne udgjøre over 11 Mill., hvoraf kun omtrent 1 Mill. boer i Europa.

2. Det tyrkiske Rige er beboet af saa mange og saa ueensartede Folkeslag, at man ikke godt kan sige noget Almindeligt om hele Befolkningen. Hos Rumænerne, en Deel af Slaverne og Grækerne have de høiere Klasser tilegnet sig i ikke ringe Grad den almindelige europæiske Dannelse eller idetmindste Politur, imedens de lavere Klasser ere raae og uvidende. Tyrkerne selv ere et tappert og ærligt, men hovmodigt og trægt Folk; de have en Mængde Skoler, men de fleste staae paa et lavt Trin, og Muhammedanismen har heller ikke her ladet nogen friere Forskning eller egentlig videnskabelig Stræben blive mulig hos dem; Folkemassen er ogsaa hos dem meget uvidende. Forskjelligheden i Nationalitet og Religion holder Befolkningens forskjellige Dele adskilte og i et fremmed eller endog fjendtligt Forhold til hverandre; om et virkeligt Sammenhold, en folkelig Bevidsthed kan der slet ikke være Tale. Dette er Kilden til Rigets Svaghed og gradvise Forfald, som tidlig eller sildig maa føre til dets Opløsning, til de uophørlige Rivninger imellem Folkeslagene, især imellem de forskjellige Religionsbekjendere, som i de senere Aar have rystet Staten. Thi vel har Porten i den nyeste Tid udstedt flere Anordninger sigtende til at gjøre Rajaherne (Ikke-Muhammedanerne) lige med Tyrkerne i Rettigheder og Forpligtelser (hidtil vare de frie for Krigstjeneste og havde en stor communal Selvstændighed, men vare paa den anden Side udsatte for de vilkaarligste Mishandlinger og Udsugelser), men de tilsigtede Forbedringer ere næsten kun paa Papiret tilstede: Regjeringens Svaghed, Embedsmændenes Brangvillie og den muhammedanske Befolknings fordumsfulde Fanatisme lægge, som det synes, uoverstigelige Hindringer iveien for en virkelig Udførelse deraf.

3. Rigets **Statsforfatning** har, idetmindste i Formen, Charakteer af et asiatisk Despotie og er grundet paa Regentens uindskrænkede Vilkaarlighed. Regenten, **Sultanen** (Padischah, „Storherren", „Keiseren"), er uindskrænket Herre over sine Undersaatters Liv og Død; han betragtes tillige af Sunniterne som deres geistlige Overhoved. Hans Anordninger kaldes Hattischerif, hans Regjering kaldes den „høie Port" (s. d. A.). Thronen er arvelig i Osmans Mandslinie. I Spidsen for Statsstyrelsen staaer Storvezirеn (Premierministeren), i hvis Forfald „Kaimakanen" indtræder som hans Fuldmægtig og Stedfortræder; andre høie Statsembedsmænd ere Reis-Effendi (Udenrigsminister), Seraskieren (Krigsminister), Kapudan Pascha (Marineminister), fremdeles Politi-, Finants- og Indenrigsministeren, Generaldirecteuren for Mynten, Præsidenten for Stats- og Justitsraadet, Intendanten for Moskeer og fromme Stiftelser o. Fl., hvortil kommer Scheich-el-Islam, sædvanlig kaldet Mufti, der som den øverste Retslærde og Geistlige afsiger, efter Koranen, Kjendelse i tvivlsomme Rets- og Religionsspørgsmaal. Alle disse have Sæde i det øverste Stats- eller Bestyrelsesraad, „Divanet". Sultanens Hofstat er meget talrig; den indre, dermed Haremet, Sultanens Koners Opholdssted, staaer under Kislar Aga, Eunuchernes Befalingsmand.

I administrativ Henseende inddeles det tyrkiske Rige i 39 Ejaleter eller Generalstatholderskaber, ogsaa kaldte Paschaliker (15 i Europa, 21 i Asien, 3 i Afrika), hvis Bestyrere i Almindelighed føre Titlen Vali eller Pascha eller Muschir; Ejaleterne deles igjen i Liwa'er eller Provindser, hvis Bestyrere kaldes Kaimakan. Blandt disse Ejaleter regnes da ogsaa Vasalstaterne i Europa og Afrika, s. ovenfor, hvis Regent af Tyrkerne ogsaa kaldes Pascha eller Vezir, skjøndt deres politiske Stilling er meget forskjellig fra de egentlige tyrkiske Provindsers.

Om **Finantserne** veed man med Sikkerhed kun dette, at de ere i en meget forstyrret Tilstand, og at Udgifterne i de senere Aar formedelst Hoffets Ødselhed, den slette Bestyrelse og Embedsmændenes Underslæb langt have oversteget Indtægterne, paa samme Tid som Befolkningen udsuges ved høie Skatter og endnu mere ved vilkaarlige Udpresninger af høiere og lavere Embedsmænd. Indtægterne angaves i et af de sidste Aar til lidt over 100 Mill. Rdl., Udgifterne noget høiere; men hvorvidt dette Budget har svaret til Virkeligheden, er uvist. **Statsgjelden**, derunder indbefattet Seddelgjelden, angives til omtrent 320 Mill. Rdl. — **Krigsmagt.** Efter den 1843 udkastede men aldrig fuldstændig gjennemførte Organisationsplan er den regulære Hær deelt i 6 Armeecorps, som skulde udgjøre 180,000 Md., men er neppe over 120,000 Md.; hertil kommer i Krigstilfælde en Reserve (Redifs) af 300,000, efter Andre kun 120,000 Md. samt 4 „detacherede Divisioner" (fra Kreta, 10,000 Md.; Tripolis, 5,000 Md.; Tunis, 5,000 Md.; Artilleridiv., 9,000 Md.), i Alt 29,000 Md.; hertil kommer Ægyptens Contingent (18,000 Md.). **Sømagten** bestod 1859 af 8 Linieskibe, 12 Fregatter, 21 mindre Skibe og 23 Dampskibe.

4. **Maal og Vægt** i T. — **Længdemaal.** Alenmaalet er dobbelt. For uldne Varer benyttes Pik (Draa, Arschin), som er ¾ engelske Yards = 304 Pariser Linier = $1,_{093}$ danske Alen. For Silke m. m. benyttes Endaseh = $289,_{17}$ Pariser Linier = $1,_{040}$ danske Alen. Ogsaa benyttes den engelske Yard. — 1 Agatsch eller Farsang (Parasange) à 3 Berri er 5001 franske Metres = 15934 danske Fod. En Æquatorgrad indeholder $22,_{26}$ Agatsch og $66,_{77}$ Berri. — **Kornmaal.** 1 Fortin er 4 Kilo. 1 Kilo er i Constantinopel $35,_{266}$ franske Litres = $2,_{0275}$ danske Skjepper. Men en Kilo i Smyrna er 1½, i Burgas 2, i Salonik 3¾, i Varna 4 Gange den constantinopolitanske Kilo, eller respective = $3,_{042}$, $4,_{056}$, $7,_{605}$ og $8,_{112}$ danske Skjepper. — **Flydende Varer** sælges efter Vægt, især Oka. Dog bruges i Smaahandelen Maal, som efter Varernes Vægtfylde svare til en vis Vægt. — **Vægt.** 1 Oka (Oche, Occhе) à 4 Tschekis (Schekis) à 100 Derhem (Drachmer) à 16 Killo eller Kara (Karat) à 4 Gran er $1285,_{588}$ franske Gram = $2,_{5711}$ danske Pund. 1 Metical er 1½ Drachme.

Digitized by Google

1 Kantar (Cantaro, Centner) er 44 Oker = 113,13 danske Pund, men deles ogsaa i 100 Rotoli, altsaa 1 Rotolo = 1,1312 danske Pund; men for Bomuld er 1 Kantar = 45 Oker = 114,38 danske Pund. — Foruden ovennævnte Tscheki, som nærmest gjelder for Guld og Sølv, Juveler og Medicin, haves ogsaa to andre: Tscheki for Opium = 250 Drachmer = 1,301 danske Pund, og Tscheki for Kameelhaar = 800 Drachmer = 5,142 danske Pund. — For Silke fra Brussa er 1 Teffeh = 610 Drachmer = 3,921 danske Pund. For persisk Silke er 1 Batman eller Mahnd = 6 Oker = 15,427 danske Pund. — I Albanien benyttes foruden den nævnte Oka endnu en anden paa 500 Drachmer = 3,214 danske Pund; den deles i 4 Litra. — 1 Carico er i Macedonien = 100 Oker = 257,11 danske Pund.

Mynt i T. Her regnes efter Pjastre à 40 Parà à 3 Asper, saaledes udmyntede, at der i Gjennemsnit udbringes 235 Pjastre af 1 kølnsk Mark fiint Sølv, altsaa af Værdi = 7½ ß dansk Rigsm. I Guld findes Mynter paa 100 Pjastre (Jüslik eller Sarre-jüslik) og 50 Pjastre (Ellilik) 21 Karat 11¾ Gr. fine, saaledes udmyntede, at 1 kølnsk Mark fiint Guld udbringer 75,6469 Stykker paa 100 Pjastre af Værdi 7 Rdl. 86 ß dansk Rigsm. I Sølv findes: Mynter paa 20 Pjastre (Jirmilik eller Bejas-jirmilik), 10 Pjastre (Onlik eller Bejas-onlik), 5 Pjastre (Beschlik eller Bejas-beschlik), 2 Pjastre (Ikilik) og 1 Pjaster (Gersch), alle af Fiinhed 13 Lod 3½ Gr. af Værdi respective = 1 Rdl. 55 ß, 75½ ß, 37¾ ß, 15 1/10 ß og 7½ ß dansk Rigsm. I Kobber findes: Mynter paa 5 Parà (Besch-Parà) og 1 Parà (Bir-Parà). 40 Parà benævnes Kirk-Parà, 20 Parà = Jirmi-Parà og 100 Parà = Bejas-jüslik.

5. **T.s Historie.** De osmanniske Tyrker boede først i Khorasan. Herfra førte Soliman Schah, flygtende for Mongolerne 1224, omtrent 50,000 af sin Stamme mod V., hvilke efter hans Død adsplittede sig. Endeel af dem sluttede sig til hans yngste Søn Ertogrul, som traadte i Tjeneste hos Seldschukernes Sultan i Konieh, Aladdin; denne gav dem et Lehn i Lilleasiens Indre, hvor de mod Slutningen af det 13de Aarh. gjorde sig uafhængige. Osman I, deres Emir, erobrede 1289 Karahissar; Sønnen Orchan (1326—57) indtog Prusa (Brusa), Nikomedien og Nikæa, erobrede Lilleasien indtil Hellespont fra det græske Keiserdømme og organiserede Hæren ved Oprettelse af Janitscharernes og Spahi'ernes Corps. Han antog Titlen Padischah og kaldte Porten paa sit Palads „den høie Port". Sønnen Soliman førte Tyrkerne over til Europa (1357) og besatte Galipoli og Sestos. Under Murad eller Amurath I fortsattes Erobringerne i Europa: han indtog Adrianopel og Macedonien og seirede over Servierne i Slaget ved Kossova (Kaschau) i Servien, hvor han dog faldt (1389). Bajazet I (1389—1402) trængte ind i Thessalien, seirede over de Christne ved Nikopolis (1396) og paalagde den græske Keiser Skat, men blev ved Angora 1402 slagen og fangen af Mongolerne under Timur. Sønnen Soliman fortrængtes af Musa, denne igjen af den 3die Broder Muhammed I (1413—21), som gjenoprettede Riget og gjorde Valachiet skatskyldigt. Amurath II (1421—51) slog Ungarerne 1444 ved Varna og 1448 ved Kaschau, men formaaede ikke at betvinge Skanderbeg. Muhammed II (1451—81) erobrede Constantinopel 1453, Morea 1456, Trapezus 1460, Epirus og de fleste græske Øer 1465, Resten af Bosnien 1470 og Krim 1475. Bajazeth II (1481—1512) var svag og uduelig, hvorfor han blev afsat af sin Søn Selim I (1512—19), der trængte Perserne tilbage over Tigris og erobrede Kurdistan, Syrien og Ægypten. Sin høieste Spidse naaede Tyrkernes Magt under Soliman II (1519—66), som erobrede Rhodus (1522), det halve Ungarn (1526) og to Gange trængte frem til Tydskland, gjorde Moldau skatskyldigt, slog Perserne og erobrede Mesopotamien og Georgien; Sørøveren Hayraddin Barbarossa beherskede Middelhavet og bemægtigede sig en Deel af Nordafrika. Efter ham begyndte Rigets Forfald. Vel erobrede hans Søn Selim II (1566—74) Cypern 1571, men han tabte Aaret efter Søslaget ved Lepanto. Sønnen Amurath III (1574—95) begyndte Regjeringen med sine 5 Brødres Drab, og førte vedholdende men uheldige Krige mod Persien, Ungarn o. fl. Muhammed III (1595—1603) var heldig i Ungarn, medens Perserne fratoge ham Tauris og Bagdad. Efter Achmed I (1603—17) og Mustapha I (i 3 Maaneder) fulgte Osman II (1618—22), som førte en uheldig Krig med Polen og myrdedes af Janitscharerne, hvorpaa disse atter satte Mustapha I paa Thronen; denne havde Aaret efter samme Skjebne, hvorpaa den tolvaarige Amurath IV, Osman II's Broder (1623—40), besteeg Thronen og 3 Aar efter selv overtog Regjeringen. Han førte heldig Krig med Persien og bragte Orden tilbage i de indre Anliggender, men forskaffede sig ved sine Grusomheder og Udsvævelser Navnet den 2den Nero. Ibrahim I (1640—48) begyndte Kampen med Venedig om Candia, men lod fordetmeste sin Vezir regjere, indtil han 1648 blev afsat og henrettet. Sønnen Muhammed IV (1648—87) var ved sin Thronbestigelse kun 7 Aar gammel. Den tyrkiske Flaade blev 1656 slagen af Venetianerne, men det gik noget bedre, da den fortjente Vezir Kjuprili (s. d. A.) kom til Roret. Candia erobredes, og Krigen med Polen førtes nogenlunde heldig; derimod tabtes flere Slag (ved St. Gotthart 1664, ved Mohacz 1687) mod Østerrigerne i Ungarn, Wien beleiredes forgjeves, Ofen tabtes, Venetianerne og Maltheserridderne erobrede de ioniske Øer og Morea. I Anledning af disse Uheld blev Sultanen afsat. Under Broderen Soliman III (1687—91) gjenoprettede Kjuprili Mustapha Ordenen i det Indre, men faldt i Slaget ved Salankemen imod Østerrigerne (1691). Efter Achmed II (1691—95) fulgte Mustapha II, Muhammed IV's Søn (1695—1703), som i Begyndelsen var heldig imod Venetianerne og Østerrigerne, men 1697 tabte Slaget ved Zentha imod Østerrigerne under Prinds Eugen og i Freden i Carlowitz 1699 maatte afstaae Siebenbürgen og Ungarn til Østerrig, Asov til Rusland, Podolien og Ukraine til Polen og Morea til Venedig. Efter Mustapha's Afsættelse fulgte Achmed III (1703—30), under hvem Carl XII flygtede til Tyrkiet og omsider bragte dette til

Digitized by Google

en Krig mod Rusland, hvori dette 1711 afstod Asov (s. Peter I). Morea tilbageerobredes 1715, men mod Østerrigerne under Prinds Eugen førtes Krigene uheldig, og i Freden til Passarowitz (1718) maatte T. afstaae Belgrad, Temesvar og Noget af Servien og Valachiet. Ogsaa mod Persien var Achmed uheldig; efter hans Afsættelse fulgte Mustapha II's Søn Mahmud I (1730—54), som vel førte Krigen imod Russerne under Münich uheldig, men derimod kjæmpede heldig i Ungarn og ved Freden i Belgrad (1739) fik det i den sidste Fred til Østerrig Tabte tilbage. Efter hans Broder Osman III (1754—57) fulgte Achmed III's Broder Mustapha III (1757—73), som førte en ny Krig mod Katharina II i Rusland meget uheldig, saa at hans Broder og Efterfølger Abdul Hamid (1773—89) ved Freden i Kutschuk-Kainardschi (1774) maatte afstaae flere Fæstninger, indrømme Russerne fri Skibsfart paa det sorte Hav og Middelhavet samt Ret til at beskytte de Christne i T., hvorhos Tatarkhanen paa Krim skulde være uafhængig. Den sidste gav sig under Rusland, og den herover opkomne nye Krig endtes under den følgende Sultan ved Freden i Jassy 1792 med nye Tab. Mindre uheldig var Krigen med Østerrig, der endtes ved Freden i Szistovo (1791). Under Mustapha III's Søn Selim III (1789—1807) gjorde flere Paschaer (Pasvan-Oglu i Widdin, Ali Pascha i Janina) sig factisk uafhængige, Wahabiterne (i Arabien) og Servierne (under Czerny Georg) gjorde Opstand. Efter det franske Tog til Ægypten (1798) forbandt T. sig med Rusland, England og Neapel og fik 1801 Ægypten tilbage, hvor nu Muhamed Ali gjenoprettede Ordenen. Med Rusland begyndte imidlertid de gamle Stridigheder, hvorfor Porten sluttede sig mere til Frankrig og, da Rusland 1806 havde besat Donaufyrstendømmerne, erklærede det Krig. En engelsk Flaade under Duckworth trængte igjennem Strædet ved Dardanellerne og viste sig for Constantinopel, men maatte dog gaae bort med uforrettet Sag (flgn. Art. Sebastiani). Russernes Fremskridt og de af Selim begyndte Reformer foranledigede hans Afsættelse d. 28de Mai 1807. Hans Fætter og Efterfølger Mustapha IV lod, da en Opstand af Selims Parti udbrød, denne myrde, men maatte vige for sin Broder Mahmud II (1808—39), som sluttede Fred med Rusland i Bukarest (1812). Under ham indtraf Kampen med Ali Pascha, Grækernes Opstand og det græske Kongeriges Oprettelse, Krigen med Rusland (1828—29), som endtes ved Freden i Adrianopel (s. d. A.); herom s. Artt. Mahmud II, Grækenland og Rusland. Herpaa fulgte indre Uroligheder og Oprør af Paschaer, endelig en farlig Krig mod Mehemed Ali i Ægypten, hvorved Syrien erobredes og Constantinopel selv truedes (1832) og kun frelstes ved russisk Hjelp (s. Ibrahim). Derpaa udstedtes under Form af et Amnestiedecret Fermanet af Konieh (Mai 1833), hvorved Mehemed Ali imod en aarlig Tribut erholdt hele Syrien som Paschalik. Med Rusland sluttedes Overeenskomsten i Hunkar-Skelessi paa 8 Aar, hvorved Porten forpligtede sig til at lukke Hellesponten for alle Ruslands Fiender og ikke tilstede noget Krigsskib Indgang i det sorte Hav. I Aaret 1835 underkastedes Tripolis og Samos. Forresten s. Mahmud II. Ved hans Død (1ste Juli 1839) besteeg hans Søn Abd-ul-Meschid (1839—61) Thronen. Allerede i Faderens Levetid var Krigen med Mehemed Ali i Ægypten udbrudt paany: den tyrkiske Armee var bleven total slagen ved Nisibis (25de Juni), og Kapudan Pascha var med Flaaden seilet fra Dardanellerne til Alexandrien, hvor han overgav samme til Mehemed Ali. I denne Nød kastede Sultanen sig i Armene paa de europæiske Stormagter, og Rusland, England, Østerrig og Preussen forenede sig til hans Beskyttelse imod Vicekongen af Ægypten, hvem Frankrig understøttede men efter Thiers's Fald lod i Stikken, hvorfor Mehemed Ali maatte opgive de gjorte Erobringer. Ved Hattischeriffet af Gulhane (3die Novbr. 1839) anordnedes en Række Reformer i Rigets Forfatning og Undersaatternes borgerlige Stilling, navnlig et nyt Skattesystem, Retslighed og Troesfrihed proclameredes for Alle; men Regjeringen havde hverken dengang eller siden Kraft, maaskee heller ikke alvorlig Villie til at bringe dette til virkelig Udførelse. Sultanen var velvillig men tidlig svækket ved Udsvævelser og Blødagtighed; idelige Ministerskifter, ofte fremkaldte ved Hofintriguer eller det europæiske Diplomaties stridende Indflydelse, medførte en bestandig Vaklen og Usikkerhed i Portens Politik. Det gammeltyrkiske, mod alle Reformer fjendske Parti kom 1841 til Roret med Izzet Mehemed, Fremskridtspartiet derefter ved Riza og Reschid Pascha, som iværksatte endeel Reformer. Imidlertid fandt idelige Opstande i Provindserne, især i Albanien og Bosnien, Sted; med Montenegro, Servien og Grækenland opkom hyppig Strid (s. disse Artt.). Da endeel af Hovedmændene for den ungarske Opstand 1849 havde søgt Tilflugt indenfor T.s Grændser, forlangte Østerrig og Rusland dem paa en truende Maade udleverede, hvorimod England og Frankrig styrkede Porten i dens Modstand. Efter lange Forhandlinger førtes de fleste af Flygtningene til Kutahia i Lilleasien, hvorfra de siden droge til England eller Nordamerika, Ingen blev udleveret. I den nye Strid med Montenegro (s. d. A.) maatte T. snart give efter for den østerrigske Grev Leiningens Fordringer. Kortefter begyndte Striden med Rusland, som førte til Krigen 1854—56, s. Orientalske Krig. Endnu før Freden i Paris, som endte denne, udstedte Sultanen (18de Februar 1856) et Hattischerif, som forkyndte Lighed i Rettigheder og Skattepaalæg for alle Sultanens Undersaatter uden Forskjel, Bekræftelse af de de Christne tilstaaede Rettigheder og Friheder, Religionsfrihed, Adgang for Rajaher til alle Embeder, til Edsaflæggelse, Krigstjeneste, Forbedringer i Skattevæsenet (navnlig Ophævelse af Indtægternes Bortforpagtning), i Communicationsmidlerne o. s. v. Men kun Lidet heraf er blevet udført formedelst Regjeringens Svaghed, Embedsstandens Demoralisation og Tyrkernes religiøse og nationale Uforbragelighed. De Christnes Forfatning er ikke bedre end før; i Bulgarien lede de ved den vilkaarlige Maade, hvorpaa Regjeringen skaffede en Mængde fra Krim indvandrede Tatarer Bopæl der, fra Bosnien ud-

Digitized by Google

vandrede de hovedviis til Kroatien og Slavonien for at undgaae de idelige Udpresninger. Den russiske Regjering opfordrede 1860 de andre Stormagter til i Fællesskab med det at optræde energisk til de Christnes Beskyttelse, men navnlig Englands Skinsyge afværgede dette; Resultatet blev kun en Undersøgelsesreise af Storvezirен Kjuprili Pascha, efter hvilken han forsikkrede, at Alt var overmaade godt. Om Krigen med Montenegro (1858) s. d. A.; om Begivenhederne i Asien (1860—61) s. Syrien. Imidlertid døde Abd-ul-Meschid (25de Juni 1861), efterfulgt af sin Broder Abd-ul-Aziz, som før gjaldt for en energisk Mand men tillige for en reactionær og fanatisk Tyrk. Imidlertid er Regjeringen i det Hele forbleven i den gamle Slendrian, og Tilstanden er den samme som før.

Sign. Hammer „Des Osman. Reichs Staatsverfassung u. s. w. (1815), og „Geschichte des Osman. Reichs“ (2det Opl., 1834—40); Poujoulat „Histoire de Constantinople“ etc. (1853); Ubicini „Lettres sur la Turquie“ (2det Opl., 1853).

Tyrkis er en uigjennemsigtig Ædelsteen med Voxglands og en himmelblaa eller grønligblaa Farve. Den bestaaer af phosphorsuur Leerjord, farvet af en Kobberforbindelse, og har, som Ædelsteen betragtet, kun en ringe Haardhed (= 6, saa at den kan ridses af Bjergkrystallen); dog kunne Stene saa store som en Ert have en Værdi af 8—10 Gylden. Den ægte T. kommer fra Persien og Thibet; men der forekommer ogsaa en uægte T. i Siberien, som ikke er Andet end forstenede Dyretænder eller Been, farvede af en Kobber- eller Jernforbindelse.

Tyrkisk Musik, s. Janitscharmusik.

Tyrkiske Tepper, s. Savonneritepper.

Tyrkisk Sprog og Litteratur. Tyrkerne høre til den store Folkestamme, der i Almindelighed kaldes den Turanske, og som, udbredt fra det nordlige Oceans Kyster til Grændserne af Persien og Indien og fra Bugten ved Corea til det caspiske Hav, fornemmelig omfatter 4 Hovedgrene: den Tungusiske, Mongolske, Finske og Tyrkiske; i sproglig Henseende danne disse Folk en sammenhørende Eenhed, idet deres Sprog fremfor alle andre udmærke sig ved to Hovedeiendommeligheder: en fra Roden udgaaende Vocalharmonie i Ord- og Formdannelse, og Agglutination istedetfor Bøiningsendelsernes Sammensmeltning ved Conjugation og Declination. Efterat disse Folkeslag ere opstaaede til forskjellige Tider og under forskjellige Navne (Skyter, Uigurer, Seldschuker, Mongoler, Tyrker) som ødelæggende og voldsomme Erobrere, begrundede endelig Tyrkerne omtrent ved Begyndelsen af det 14de Aarh. et varigere Herredømme paa Ruinerne af det Seldschukiske Rige; ved deres gradvise Udbredelse i Europa og især siden Constantinopels Erobring 1453, ere de komne i mangesidige Berøringsforhold med europæisk Historie og Litteratur; de danne et Overgangsled imellem Orientens og Occidentens Cultur og Civilisation. I en strengere videnskabelig Betydning omfatter Navnet Tyrker, hvormed man i Almindelighed betegner den for Øieblikket vigtigste Stamme Othmanli eller Osmanner, en Mængde forskjellige Folkestammer, af hvilke følgende ere de betydeligste: Uigur, Dschagatai, Kaptschak, Kirghiz, Turkoman, Tyrker ved Donau, de siberiske Stammer, Jakuter og Tsowacher. Uigurerne imellem Kashgar og Kamul have været i Besiddelse af et eget Alphabet og en meget tidlig Litteratur, hvoraf endnu enkelte Levninger ere bevarede i Haandskrifter; Dschagatai, hvis Sprog tales i Turkestan, Bukara og Transoxanien og ofte benævnes Mongolsk, har endeel historiske Værker, som Timurs og Babers Commentarer, den sidste oversat paa Engelsk („Memoirs of Baber Emperor of Hindostan by Leyden and Erskine“, 1826) og Abu-l-Ghazi Behadurs Historie (s. d. A., I S. 26). Stor-Mongolens Dynastie i Delhi var det sidste Vidne om denne Stammes svundne Magt. Kaptschak, i Kasan og Astrachan, har kun efterladt en ringe Litteratur, bestaaende i nogle historiske Værker og Digtsamlinger. Dette gjelder i endnu høiere Grad om de øvrige Stammer, som Kirghiserne imellem det kaspiske Hav og Chinas Grændser, Turkomanerne adspredte over en Deel af Vestasien indtil Persien, Jakuterne ved Lena-Flodens Bredder og Tsowacherne omkring Simbirsk og Orenburg, af hvilke de fleste ere raae Nomadefolk uden Litteratur eller Kundskab til Skrifttegn. Vi komme da til den vigtigste af disse Folkestammer Osmannerne (Othmanli), der, efter at have antaget Muhamedanismen, tilegnede sig den største Deel af den arabiske Litteratur i Forening med det arabiske Alphabet. Deres Sprog, som vi sædvanlig i Europa benævne Tyrkisk, er en af de rigest udviklede tatariske Dialekter, men i den høieste Grad blandet med fremmede Bestanddele, især arabiske og persiske, foruden endeel Ord, hentede fra sydeuropæiske Sprog, som Fransk, Spansk og Italiensk. Idet man i det Tyrkiske meget ofte har en tredobbelt Betegnelse for hvert Begreb, en arabisk og persisk foruden den oprindelig tyrkiske, bliver Studiet af dette Sprog meget omfattende og kan paa videnskabelig Maade kun foretages i Forening med grundige Kundskaber i de to nævnte Sprog, der forøvrigt, som bekjendt, aldeles ikke staae i nogetsomhelst Slægtskabsforhold til Tyrkisk. Medens de vigtigste arabiske og persiske Værker ere oversatte paa Tyrkisk, der desuden i den senere Tid har optaget en stor Deel af den europæiske Litteratur ved Bearbeidelser efter italienske, franske og enkelte tydske Værker, er Osmanli-Litteraturen temmelig fattig paa originale Frembringelser, hvortil desuden den Omstændighed har bidraget end mere, at enkelte tyrkiske Forfattere have strævet deres Arbeider paa Arabisk, som det mere ansete og udbredte Sprog. Det er især historiske Værker, der for os have videnskabelig Betydning, og hvis Udbredelse skyldes Pressen i Constantinopel, der indførtes, trods al Fanatismens Modstand, ved Ibrahim Efendis Bestræbelser omtrent 1726. Af de vigtigste nævne vi her: Cyklus af Forfattere til Tyrkiets Historie, begyndende med Naima fra Aar 1000 H. = 1591—1659 (2 Bd. 1734, i Fol.) oversat paa Engelsk ved Ch. Fraser („Annals of the turk. empire“, 1832—36); Fortsættelsen er af Raschid fra 1660—1721 (trykt 1741, 3 Bd. i Fol.); Tschelebizade fra 1721—27 (trykt 1741, 1 Bd.), Sami, Shakir og Subhi indtil 1743 (trykt

Digitized by Google

1785, 1 Bd.); Izzi indtil 1752 (tr. 1785) og Wasif indtil 1773 (tr. 1804, 2 Bd. i Fol.). Hovedindholdet af disse Værker er meddeelt af v. Hammer i hans store Værk: „Geschichte des Osman. Reichs" (1826, 10 Bd.). Fra samme Presse ere desuden udgaaede Timurs Historie, en Bearbeidelse af Ibn Arabschahs Værk (tr. 1142 H. = 1729) ved Nazmi-Zadeh og Soheilis „Tarichi Misri kadim wa djedid" ɔ: Ægyptens ældre og nyere Historie (tr. f. A.). Hadji Chalfa (død 1658) var en af Tyrkiets berømteste Lærde som Historieskriver og Geograph; foruden hans store Litteraturlexikon (s. Art. Chalfa, III, S. 460) skyldes denne Forfatter endnu Værket „Taqwimi tawârikh" ɔ: Chronologiske Tavler (tr. i Constantinopel 1733, 1 Bd. i Fol.) og „Tohfet et-kibâr" over Tyrkernes Søkrige (med Kort, 1728), oversat paa Engelsk af J. Mitchell (1831). — I Geographie have vi at omtale, foruden en Beskrivelse af Seiladsen i det indiske Ocean, forfattet af den tyrkiske Admiral Ali Tschelebi omtrent 1553 og benævnt „Al-muhith", tilligemed det lignende Værk af samme Forfatter „Miraet et-memâlik" ɔ: Landenes Speil, oversat af Dietz (1815), det vigtige Værk Djihân-Numá af Hadji Chalfa, hvem ogsaa en Beskrivelse af Amerika under Navnet „Tarichi Hind-el-Gharbi" tilskrives (tr. 1729). Det første Arbeide, oprindelig skrevet paa Arabisk, men senere oversat paa Tyrkisk, indeholder en Beskrivelse af de 4 Verdensdele: Asien, Europa, Afrika og Amerika; 1ste Bind, Asien, er udkommet i Constantinopel 1732, forsynet med 39 Kort; en forkortet Oversættelse skyldes Norberg („Geogr. orient.", 1818). I Astronomie ere Cadhi Zadeh al-Rumi og hans Søn Ali Kuschgi bekjendte som Medarbeidere af de berømte astronomiske Tavler, der føre Ulugh Beghs (død 1449) Navn. — Et vigtigt Arbeide for den orthodoxe muhammedanske Dogmatik er en Afhandling af Pir-Ali el-Berkewi, oversat paa Fransk af Garcin de Tassy („Exposition de la foi Musulmane", 1822) og paa Dansk af Holmbo; desuden flere Gange udgiven i Constantinopel. — Af Romaner og ethiske Fortællinger findes en overordentlig stor Mængde, blandt hvilke „Humajun-Nâme" er en tyrkisk Bearbeidelse af Bidpais Fabler og Anwari-Suheili (s. d. A.); Historien om de 4 Vizirer er en kidt mat Oversættelse af et Afsnit henhørende til „1001 Nat", udg. i Udtog af Belletête (1812). — I Poesien tjene arabiske og persiske Digtere som oftest til Mønstre, og ved Siden af den episke Digtart har især den allegoriske og mystiske Retning Overvægten; blandt de enkelte lyriske Digtere, der have bevaret et originalt Præg, nævne vi her Lami (død 1531), hvis Digte over Staden Bursa ere gjengivne paa Tydsk af Pfitzmaier (1839); Fasli (død 1563), Forfatter af et allegorisk Digt „Gul wa-Bulbul", Rose og Nattergal, udg. med Oversættelse af v. Hammer (1835) og Baki (død 1600), den berømteste tyrkiske Lyriker, oversat af v. Hammer (1825). Et stort dogmatisk Digt i Form af Epos er bekjendt under Navnet „Muhammediah" (tr. i Constantinopel 1841 og med Commentar i Bulak 1840), hvis Forfatter Jazidji Oghli Muhammed omtrent 1449 har behandlet de forskjellige hellige Sagn om Verdens Skabelse, Prophetens og de første Kalifers Historie m. M. — Den første tyrkiske Fremstilling af Europas Statsforfatning og Krigskunst gav Værket „Nizâm-el-Umem" ɔ: Folkenes Styrelse ved Ibrahim Effendi (1731) og i „Hatti Sherif af Gulhane", udg. med Oversættelse af Petermann (1842), meddeles en Grundlov over Reformerne i den tyrkiske Regjering. — Foruden særdeles værdifulde Commentarer til de vigtigste arabiske og persiske Digterværker, som Saadi, Hafiz, Attâr og Djelâled-Din Rumi, skyldes endnu Pressen i Constantinopel Udgivelsen af endeel vigtige lexikographiske Arbeider. Det første store Værk, der trykkes i Constantinopel, er Wankulis Oversættelse af Djewharis Sihah („Kitabi lughati Wankuli", 2 Bd. i Fol., 1728 og 1802); Kamus ved Azim-Efendi (3 Bd., 1814—17 og Bulak 1835); det persiske Lexikon Burhan Kâthi ved Ahmed Efendi (1799 og Bulak 1836); Achteris, arab.-tyrkisk Lexikon (Lughat el-kebir 1827), og det persisk-tyrkiske Lexikon „Ferhengui Schuuri" (2 Bd., 1742) ere meget brugbare.

Blandt Hjelpemidler til at studere det tyrkiske Sprog, som ere udgaaede fra europæiske Videnskabsmænd, er Meninski „Thesaurus" (s. d. A.) et af de vigtigste; desuden haves et meget brugbart af Kieffer og Bianchi („Dictionn. turc.-fr.", 2 Bd. 1835; fr.-turc., 2 Bd. 1846) og af Handjeri „Dictionn. Fr.-Ar.-Pers.- et Turc." (1840—43). Blandt Grammatiker nævne vi her som de vigtigste: Meninski „Institutiones" (1680 og 1756), Viguier „Élém. de la langue Turque" (1790), Jaubert (1839), Hindoglu (1839), Davids „Grammar of the Turc. lang." (1832), Redhouse (1846) og Kasem-Beg (1845, oversat af Zenker paa Tydsk 1847); desuden ere gode Chrestomathier forhaanden af Wickerhauser (1854) og Dieterici (1855). — En Oversigt over den tyrkiske Litteratur er meddeelt af Toderini i „Litteratura Turchesa" (1787), oversat paa Fransk af Cournand (1789) og Poesiens Historie er vidtløftig behandlet af v. Hammer i „Gesch. der Osman. Dichtkunst bis auf unsere Zeit" (4 Bd., 1836).

Tyrol eller **Tirol**, et med Titlen „fyrsteligt Grevskab" til Tydskland hørende østerrigsk Kronland, 550 □ M. stort med henved 900,000 Indb., begrændses mod N. af Baiern, mod Ø. af Salzburg og Kärnthen, mod S. af Lombardiet, mod V. af Schweiz. Det er overalt Alpeland, opfyldt af den østlige Deel af Centralalperne. Disse danne her 3 Hovedkjeder, der indeslutte 3 Flodbale: den nordligste ligger paa venstre Side af Floden Inn's Dal, den begynder mod V. med Bjergene i Voralberg (s. d. A.) og slutter sig mod Ø. til de salzburgske Alper; den mellemste, imellem Inndalen og Dalen ved de to andre Floder Etsch og dens Biflod Eisack, dens østligste og høieste Punct er Groß Glockner (11,700 F.); den sydlige ligger S. for Etschdalens øverste Deel og gjennembrydes af denne Flod; dens høieste Punct er Ortles (12,000 F.) mod V. Det hele Land er rigt paa Alpeegnenes almindelige ophøiede og storartede Naturskjønheder. I den nordlige Deel er Luften temmelig skarp og kold, mod S. hersker fast italiensk Klima, og i Dalene er Heden der stundom trykkende. Forresten s. Al-

Digitized by Google

verne. — I et Bjergland som T. kan naturligviis ikke avles meget Korn; mod S. dyrkes Viin, Frugt, Hør og Hamp, Silkeavlen er der temmelig betydelig. Hovednæringsveien er Qvægavl; af Handelen saavelsom af de Reisende har en Deel af Befolkningen en ikke ubetydelig Indtægt. Industrien er temmelig levende, dens vigtigste Frembringelser ere Silkevarer, Kniplinger, Tepper, Linned, Handsker, Træ- og Metalvarer. — Af Indbyggerne ere 600,000 Tydske, 300,000 (i Syd- eller Welsk-T.) Italienere med hver sit Sprog; de ere alle ivrige Katholiker. Hovedstaden er Innsbruck.

T. bestaaer af det egentlige T., de forhenværende Høistifter Brixen og Trient samt Herskaberne i Voralberg. Det beboedes i Oldtiden af keltiske og galliske Stammer, og hørte som romersk Provinds, fra Augusts Tid, til Rhætia. Under Folkevandringen var det en Tumleplads for forskjellige Folkeslag, kom derpaa under Østgothernes, den sydlige Deel under Longobardernes Herredømme, siden under Frankernes og Bairernes, indtil noget ind i Middelalderen ogsaa T. opløstes i mindre Grevskaber, og Biskopperne i Brixen og Trient skaffede sig store Besiddelser. Mægtigst bleve Greverne af Andechs, som fra det 12te Aarh. kaldte sig Hertuger af Meran (efter et Slot og en Flekke af dette Navn). Da Mandslinien uddøde 1248, afstod den sidste Hertugs Datter Margrethe Maultasche, skjøndt gift med Keiser Ludvig af Baierns Søn Ludvig af Brandenburg, sin Arveret til sine Fættere, Hertugerne af Østerrig, hvilket Huus saaledes kom i Besiddelse af T. og (1369) afgjorde Baierns Fordringer ved Udbetaling af en Pengesum. Siden har T. været forenet med Østerrig undtagen 1805—14, da det efter Presburgerfreden var givet til Baiern; sin Ulyst til denne Forbindelse og sin Troskab mod Huset Habsburg viste Befolkningen ved Opstanden 1809, som kostede meget Blod (s. Hofer, A.). — Sign. Hormayr „Gesch. der gefürsteten Grafschaft T." (1806—8); Reichel „Reisehandbuch für T. und Salzburg" (1853).

Tyroler Tepper ere netop det Modsatte af Trappetepper. En ikke tæt men stærkt udspændt Hampekjede skjules af en tæt slaaet, blød, ulden Islæt og danner stærke Ribber paalangs. T. ere meest stribede paatvers; skal der være større Afvexling, maa en Deel af Islætten ligge løst paa Vrangen, og der slaaes hist og her en skjult forbindende Islæt mellem de uldne Traade.

Tyrone, Shire i Midten af den irske Provinds Ulster, omgivet af Shirerne Londonderry, Antrim, Armagh, Monaghan, Fermanagh og Donegal, er 45 □ M. stort med 250,000 Indb. Det er et bjergfuldt Land med mange smukke Egne men ogsaa Sumpe og øde Strækninger. Agerdyrkning er den fattige Befolknings Hovederhverv, her findes ogsaa Kul- og Jerngruber.

Tyrosin er et Destructionsproduct, der ligesom Leucin (s. d. A.) opstaaer ved langvarig Kogning af Albumin, Horn o. s. v. med Saltsyre eller fortyndet Svovlsyre. Det danner farveløse, tungopløselige Krystaller, der ere letopløselige i Syrer og Alkalier, uden dog at forbinde sig hermed. Det har ingen Anvendelse i Praxis.

Tyrrhener eller **Tyrsener** kaldtes en Stamme af Pelasgerne ved det ægeiske Hav og paa Øerne i samme; de vare berygtede som Sørøvere. Men af Grækerne kaldtes ogsaa Etruskerne T. og deres Land Tyrrhenien, efter en pelasgisk Stamme, der efter Sagnet skal være ført over Havet dertil af Tyrrhen, en Søn af den lydiske Konge Atys.

Tyrtæos var en berømt græsk Elegiker fra Aphidnæ i Attika eller fra Athenen i det 7de Aarh. f. Chr. Han levede hos Spartanerne, hvem han ved sine Krigssange opflammede i Kampen mod Messenierne. De temmelig betydelige Brudstykker findes samlede i Schneidewins „Delectus poesis Græcæ elegiacæ" og i Bergks „Poetæ lyrici Græci".

Tyrus, en i Oldtiden ved sin Handel og sine Colonier (Karthago i Afrika, Gades, det nuværende Cadix, i Spanien) berømt Søstad i Phoenicien, blomstrede allerede 1300 f. Chr. En af dens Konger, Hiram, stod i Forbund med den jødiske Konge Salomon. Staden selv, der havde en udmærket stærk Beliggenhed paa en Klippe i Havet, blev hele 13 Aar uden Resultat beleiret af Nebudkadnezar, men Alexander den Store erobrede den efter 6 Maaneders Beleiring. Under Romerne var T. meget begunstiget; ogsaa paa Korstogenes Tid var den en vigtig Plads, men tabte under det tyrkiske Herredømme al Betydning og er nu kun en ubetydelig Flekke (Sur) i Provindsen Syrien.

Tyttebær, s. Bølle.

Tzavellas (Kitzos), berømt Suliot, tog levende Deel i den græske Frihedskrig fra 1821, erholdt senere Generalsrang og var 1843 Krigsminister i Grækenland, men traadte 1854 ud af dette Riges Tjeneste for at slutte sig til den i Epirus udbrudte Opstand. Han døde d. 28de Marts 1855.

Tzetzes (Johannes), en græsk Grammatiker i det 12te Aarh. e. Chr., levede i Constantinopel og forfattede talrige Skrifter. Blandt hans Digte ere de betydeligste „Iliaca" (udg. af Bekker 1846) og „Chiliades" (udg. af Kiezling 1826). Desuden have vi af ham Scholier til Homer og Hesiodos, samt en vigtig Commentar til Lykophrons „Alexandra", i hvilken ogsaa hans Broder Isaac T. havde Deel.

Tægerne (Cimices) høre, ligesom Cicaderne (s. d. A.), til de nædmundede Insecter, hvis Sugemund dannes af den til en Snabel omdannede Underlæbe, som omslutter 4 Naale, de omdannede Kjæber og Kindbakker. De gjennemgaae ikke nogen Forvandling; forsaavidt som de have Vinger, hvilket i Reglen er Tilfældet med de fuldt udviklede T., ere disse 4 i Tallet, af hvilke Bagvingerne ere hindeagtige, Forvingerne halvt hindeagtige (i Spidsen), halvt læderagtige (ved Grunden); samme Beskaffenhed som Forvingernes Grundstykke have det store, frie, kantede Forbryst og det mellem Vingerne liggende Rygskjold. Legemsformen er i Reglen kort, bred og kantet; under Hvilen dække Vingerne hinanden med Spidsen. Snablen, som altid udgaaer fra Hovedets forreste Deel, er hos nogle kort og stiv, hos andre lang og fiin og, ligesom hos Cicaderne, i Hvilen anbragt horizontalt ind under Bugen i en dertil bestemt Rende. Af de ægte T. (Cimex), der have en bred, flad, kantet Krop, lange Følehorn og tynde Been, have mange livlige grønne, røde,

Digitized by Google

o. s. v. Farver og leve paa Planter af disses Safter; de ere især talrige i Tropelandene; andre, tildeels mere mørktfarvede Former, leve af at udsuge Blodet af andre Insecter. Den særegne Lugt, som udmærker T., hidrører fra en Vædske, som afsondres af nogle Kjertler, der aabne sig paa Bugen. Til de ligefrem snyltende, vingeløse Former høre **Sengetægen** (s. d. A.) og nogle beslægtede Former, der snylte paa Fugle, f. Ex. Duer og Flagermuus. Til T.s Orden høre fremdeles **Damtægerne** (Hydrometra), smalle, langstrakte, graabrune Tægeformer, der med deres lange og tynde Mellem- og Bagbeen løbe hurtig om paa Overfladen af Vanddamme for at jage efter Fluer og andre Smaainsecter, som de fange med deres korte Forbeen (Slgn. Havtæge), fremdeles **Skorpiontæger** og **Rygsvømmere** (s. disse Artt.). Slgn. Art. Halvvingedækkede.

Tægtedag kaldes den Dag, paa hvilken en Sag skal foretages i Retten.

Tækketang, s. Falsning.

Tælle, Talg, er et fast dyrisk Fedtstof, der bestaaer af Stearin, Palmitin og Elain, og især faaes af Hornqvæget, Faaret, Bukken o. s. v. Da T. i Dyret findes afsondret i særegne Væv, hvis Hinder vanskeliggjøre dens Udsmeltning, foretages denne, efterat den raae T. er skaaren i mindre Stykker, paa forskjellige Maader, der gaae ud paa under Smeltningen at sprænge disse Hinder og faae al den indeholdte T. til saa fuldstændig som mulig at separere sig fra disse. Foruden som Næringsmiddel anvendes T. technisk til Lys, til Fabrikation af Stearinsyrer, Sæber, til Smørelser, i Medicinen o. s. v.

Tænia, s. Bændelorm. — **Tæniodei**, s. Baandfisk. — **Tærbe**, s. Rokke.

Tæring (Phthisis, Svindsot) betegner enhver sygelig Tilstand, hvori man iagttager en Hensvinden af Legemets Dele og Tab af Kræfterne. I sin almindeligste Forstand kan saaledes T. skyldes Ernæringsfeil (Sult, Sygdomme i Fordøielsesorganerne o. s. v.), overdrevne Anstrengelser, aandelige og sjælelige Lidelser, og endelig en Mængde forskjellige Sygdomme, hvis Virkning viser sig paa denne Maade, ved at udtømme Legemets Stoffer og Kræfter. Blandt disse bruges dog Udtrykkene T. og Svindsot fortrinsviis om Brysttæring (Lungesvindsot, Phthisis tuberculosa), om Strubetæring (en betændelsesagtig Sygdom i Luftrøret med Saardannelse, fordetmeste af tuberkuløs eller syphilitisk Natur), og endelig om Rygmarvstæring, en Sygdom, som bestaaer i en Hensvinden af Rygmarven med Tab af dennes Function, efterfølgende Lamheder o. s. v., som oftest tilskrives Overanstrengelser og Udsvævelser, men som neppe forekommer saa hyppig, som den tidligere Lægevidenskab og Folketroen have antaget. Midlerne imod T. i al Almindelighed bestaae i at modvirke de Aarsager, der betinge den, Ordning af Sindets og Legemets Beskjæftigelse, kraftig, letfordøielig Ernæring, tilstrækkelig Søvn o. s. v. og Bekjæmpelsen, saavidt mulig, af de Sygdomme, som udtømme Legemet.

Tæring i juridisk Forstand, s. Kost og Tæring.

Tærning, s. Cubus.

Tøianker er det af Sværankerne ombord i et Skib, hvis Plads, naar det ikke bruges, er under den Styrbords Kranbjelke.

Tøier, s. Karte.

Tøietat er den Deel af Artilleriet, der forestaaer Armeens Forsyning med Vaaben og Ammunition, og hvem derfor Forfærdigelsen, Modtagelsen og Opbevaringen af alle til denne Forsyning henhørende Gjenstande ere underlagte. — **Tøimester** er Forstanderen for en Tøietat.

Tøihuus er en Bygning, hvori Vaaben og Oplag af Krigsforraad opbevares; Krudt og egentlige Ammunitionssager opbevares dog i Reglen i særegne Magasiner udenfor T. Ofte findes Værksteder til Reparation af Vaaben og desl. forbundne med T., og kalder man da i Reglen samtlige Bygninger et Arsenal.

Tøkely (Emmerich, Greve af), ungarsk Adelsmand og Helt, født 1656, flygtede efter sin Faders, Grev Stephan T.'s, Død til Fyrst Apafi i Siebenbürgen, som understøttede ham med et Hjelpecorps, stillede sig derpaa (1678) efter Faderens Exempel i Spidsen for de misfornøiede Ungarer, erobrede flere Fæstninger og Stæder og trængte frem indtil Oversterrig (Slgn. med dette og det Følgende Ungarns Historie). Efter Rigsdagen i Oedenburg 1681 blev T. ved sine Forbindelser med Keiserens Fjender hindret i at underkaste sig og flygtede til den tyrkiske Sultan Muhammed IV, som udnævnte ham til Konge i Ungarn, imod at han skulde svare Sultanen en Tribut. T. ægtede nu F. Rakoczy's Enke og fik derved Fæstningen Munkacz i sin Magt, drog i Forbindelse med Tyrkerne mod Østerrig og hjalp 1683 med til at beleire Wien. Efter Tyrkernes Nederlag her væltede Mange Skylden paa T., skjøndt han vedblev Modstanden mod Keiseren, og Porten behandlede ham ofte med Mistro. Dog blev han 1690 af Sultanen erklæret for Fyrste i Siebenbürgen, men da Krigslykken efterhaanden vendte sig imod Tyrkerne, kunde heller ikke T. holde sig mod de Keiserlige. Han gik da til Constantinopel; ved Freden i Carlowicz (1699) blev han udelukt fra Amnestien, men Sultanen gav ham en Pension og flere Godser samt udnævnte ham til Pascha af Widdin. T. døde 1705.

Tømmerjetee, s. Havnedæmning.

Tønde er i Danmark Hovedeenheden for Kornmaalet = 144 Potter. Derimod er en T. Øl eller Brændeviin 136, Steenkul 176, Tjære 120, Sild eller Kjød 112 Potter. En T. Smør eller Sæbe er en Vægt af 14 Lispund foruden Træet. — **Tønde Land** er Grundeenheden for Markmaalet = 14000 □ Alen (oprindelig det Areal, hvori en T. Sæd kan saaes). Den deles, ligesom Korntønden, i 8 Skjepper à 4 Fjerdingkar. I Norge er en T. Land = 10000 norske □ Alen = 9994 danske. — **T. Hartkorn** er derimod en Skatteportion for Landeiendomme og deles i 8 Skjepper à 4 Fjerdingkar à 3 Album, hvilken sidste Benævnelse ogsaa overføres paa Flademaalet (1 Album Land = $\frac{1}{3}$ Fjerdingkar).

Tøndebinder (Bødker Claus Mortensen), født i Malmø, en veltalende Mand, virkede for Reformationens Seier i sin Fødeby og blev Præst i Byen samt Lector ved det nyoprettede Gymnasium. Han oversatte nogle tydske Psalme og udgav, med Understøttelse af Hans Spande-

Digitized by Google

mager, den første danske Psalmebog. Desuden udgav han den første danske Messebog.

Tønder, Kjøbstad i Hertugdømmet Slesvig, ligger paa Vestsiden af samme ved Vidaa, 1¾ M. fra dens Udløb i Vesterhavet, i en lav, for Oversvømmelser udsat Egn. Indbyggernes Antal var 1860: 3,216. Byen har en anseelig Kirke (bygget 1591—92), hvis Taarn har tilhørt en ældre, Nicolai Kirke; et Hospital, som ogsaa indbefatter et Vaisenhuus (oprundet af det gamle Sortebrødrekloster); et Skolelærer-Seminarium; et Raadhuus og et Fattighuus. T. er nu temmelig ubetydelig og næringsløs, siden den ved Kogsinddelingen mistede sin Havn (i ældre Tider kunde store Skibe gaae lige op til Byen), hvorved Høier (s. d. A.) er stegen, og Kniplingsfabrikationen, som indførtes her i Midten af det 17de Aarh. fra Rhinprensen, ophørte; skjøndt denne ikke drives længere i Byen, drives den dog endnu temmelig stærkt i de omliggende Landsogne. I T. boer Amtmanden for T. og Lygumkloster Amter. — T., tidligere ogsaa kaldet Lütkentønder i Modsætning til Møgeltønder (s. d. A.), er en gammel By, som fik Stadprivilegier af Abel 1243, da den hørte under Ribe Bisp. Her var i Middelalderen baade et Sortebrødrekloster og et Graabrødrekloster (stiftet 1238), samt et Slot, som 1271 blev erobret og ødelagt af Erik Glipping under hans Strid med Hertugen af Sønderjylland, hvilken Skjebne det senere ofte havde i de idelige slesvigske Krige, ligesom det ogsaa flere Gange blev beskadiget ved Vandflod. Medens Slesvig var deelt imellem de danske Konger og Hertugerne af Holsteen-Gottorp, tilhørte T. Slot og By de Sidste; efterhaanden forfaldt Slottet mere og mere, og blev 1750—51 nedbrudt paa Porthuset nær, der bruges som Fængsel. Mange Ulykker have til forskjellige Tider bidraget til at sætte Byen tilbage, navnlig Krigens Ødelæggelser, Oversvømmelser, Pest og Ildebrand. — T. Amt indtager den midterste Deel af Slesvigs Vestside, er c. 20 □ M. stort og har c. 43,000 Indb. Det indbefatter Geestherrederne T. og Høier, Slogs, Kjær og Marskherrederne Viding og Bøking samt Øen Sild og Østerland-Før, i Alt 7 Jurisdictioner; i geistlig Henseende udgjør det tilligemed Lygumkloster Amt T. Provsti.

Tøndesnegl (Dolium) er en Slægt af de kamgjællede Havsnegle, med Snabel og Aanderør, med en temmelig tynd Skal med faa Omvrid, kort Top, men stor Munding, stor Fod, men intet Laag. Slægten tilhører de varmere Have, navnlig det østlige Ocean.

Tønning, Kjøbstad i det slesvigske Landskab Eidersted, ligger ved Eideren, hvor dens brede Munding begynder, og staaer ved den sydslesvigske Jernbane i Forbindelse med Husum, Flensborg, Slesvig og Rendsborg. Indbyggernes Antal var 1860: 3,069. Af Bygninger mærkes Kirken med et høit, anseeligt Taarn, Hospitalet, Toldbygningen og et stort kongeligt Pakhuus. Byens vigtigste Indtægtskilde afgiver dens 1613 inde i Byen anlagte Havn, som kan rumme 100 Skibe, samt Eiderkanalen, da Skibene, som komme fra Nordsøen, erlægge Told i T., ligesom ogsaa de udgaaende Skibe sædvanlig her indtage Proviant. Ved Toldstedet vare 1861 hjemmehørende 37 Skibe af 528¾ Cmlst. T. har Amtmanden i Husum til Øvrighed. — T., der ved Delingen 1544 kom til den gottorpske Deel, fik 1590 Stadprivilegier af Hertug Johan Adolf, og blev 1644 befæstet af Hertug Frederik III. Da Hertug Christian Albrecht ved Rendsborger-Forliget 1675 maatte overlade Kong Christian V T., bleve Fæstningsværkerne sløifede, men Hertugen opførte dem igjen 1692, hvorpaa Fæstningen i April og Mai 1700 forgjeves beleiredes af en dansk Hær under Hertugen af Würtemberg, da svenske Hjelpetroppet kom den til Undsætning. I den næste Krig maatte den derimod overgive sig d. 7de Febr. 1714 (jfr. Stenbock), og alle Fæstningsværker bleve sløifede, siden hvilken Tid T. igjen er en aaben By. Et 1583 af den holsteen-gottorpske Hertug opført Slot blev nedbrudt 1735. I Oprørskrigen leveredes en Træfning ved T. d. 29de Septbr. 1850.

Tønsberg er Norges ældste Stad, ved en Fjord, som adskilles fra Christiania-Fjorden ved Øerne Tjømø og Nøtterø, men som ved en igjennem Byen gravet Kanal, Stenen eller Piren, er forbunden med den større Fjord. Byen har en gammel Kirke af hugne Steen, men kun ringe Levninger af Borgen Tønsberghuus. Byen har nu meget Skibsrhederi og driver Sælhundefangst i Nordiishavet. I 1855 havde den 2,900 Indb. I Nærheden ligger Jarlsberg Hovedgaard, fordum Kongsgaarden Sæheien i Vestfold, samt Vallø Saltværk.

Tønsberg (Niels Christian), norsk Boghandler, født i Bergen d. 7de Decbr. 1813, var fra sit 14de Aar ansat paa et større juridisk Embedscontoir, senere i Finantsdepartementet, tog 1845 norsk juridisk Embedsexamen og oprettede samme Aar en Forlagsboghandel i Christiania, hvorved han har indlagt sig megen Fortjeneste af den norske Kunst og Litteratur; som Udgiver af en Mængde norske nationale Billedværker er hans Navn ogsaa vidt bekjendt udenfor Norge. 1858 blev han Ridder af Dannebrog, og han er desuden decoreret med flere udenlandske Ordener. I mange Aar har T. været Generalconsul for Baiern og Mecklenburg og siden 1861 Toldkasserer i Tvedestrand, hvorfra han endnu fortsætter sin Forlagsvirksomhed, om end ikke i samme Omfang som tidligere.

Tør Destillation, s. Destillation, Brændolie, Kulstof og Tjære.

Tørning var et stærkt befæstet, formedelst sin høie Beliggenhed kaldet „Bjergslot" i det nordlige Slesvig (Haderslev Amt, Gram Herred), som i det 14de og 15de Aarh. tilhørte Familien Limbek, og 1351 udholdt en Beleiring af Valdemar Atterdag, 1422 af Erik af Pommern. Efter Slottet har endnu T.-Lehn Navn, s. den følg. Art.

Tørninglehn hedder et c. 19 □ M. stort District i det nordlige Slesvig, den vestlige Deel af Haderslev Amt, som i geistlig Henseende hører under Ribe Stift; s. den foreg. Art.

Tørring. Ved mangfoldige Leiligheder spiller Fjernelsen af Vand eller andre Vædsker fra faste Legemer en meget vigtig Rolle. Overalt maa der gjøres Forskjel paa to forskjellige Trin af T., selv om i enkelte Tilfælde det ene falder

Digitized by Google

bort. Den første T., der gaaer ud paa at gjøre den vaade Gjenstand fugtig, foretages gjerne ved mechaniske Midler; den anden, hvorved den fugtige Gjenstand skal gjøres tør, foregaaer gjerne ved Fordampning. De mechaniske Midler ere efter Omstændighederne Vridning, Presning endog med hydrauliske Presser, Valsning o. fl. I de senere Aar foretrækker man dog til de forskjelligste Gjenstande Brugen af Centrifugaltørremaskiner. Paa en staaende Axel er anbragt en Beholder for den vaade Gjenstand, forsynet med Aabninger og i kort Afstand omgivet af en fastskaaende Klokke. Naar Beholderen i Løbet af f. Ex. et Qvarteer er holdt i rask Fart med nogle tusinde Omdreininger i Minuten, vil omtrent al den Fugtighed, der saaledes kan fjernes, være slynget ud imod Klokken og løbet nedad dens Inderside. Hvad den fuldstændige T. angaaer, da kan den foregaae ved Træk, f. Ex. i Tørrehuse, hvis Sider ere som Persienner til at aabne meer eller mindre, eller ved kunstig Varme, der atter kan opnaaes næsten for Intet, f. Ex. opad en Dampkjedel, eller kan være i Form af en Tørrestue, hvor den fugtige Gjenstand bringes i Berøring med ophedet tør Luft, eller endelig Tørrevalser, eller andre ved Damp eller directe Ild ophedede Flader, som Gjenstanden bringes i Berøring med. Foruden den fugtige Gjenstands Natur maae mangehaande oekonomiske Hensyn bestemme Valget; men i Almindelighed kan det udtales: at T. i Træk er billig men besværlig i stor Maalestok og uforenelig med en nøie beregnet Drift; at Tørrestuer ere vanskelige at bygge tilfredsstillende, da man skal holde paa Varmen og dog lade Dampene undvige; og at Udtørring ved kunstig Varme gjerne gaaer rastest og fordeelagtigst ved Benyttelsen af en nogenlunde høi Temperatur og ved Gjenstandens Opheduing ved Hjelp af Valser eller andre faste Legemer. See **Udtørring**. — T. af Frugt, Grøntsager og Blomster. Naar Kjernefrugter, Æbler og Pærer, ere skrællede og skaarne i 4 Dele, trækkes de paa et Baand og hænges op i Luften for at tørres; men de blive langt bedre, naar de lægges ind i en Bagerovn eller en af de forskjellige Frugttørringsmaskiner, man nu har. Den Maade, paa hvilken Franskmændene behandle deres berømte tørrede Frugter, er følgende. De plukkede Frugter lægges i kogende Vand, indtil de begynde at blive bløde, derefter lægges de i et Sold, skrælles og lægges atter i et Sold, der sættes paa et Kar, som optager den neddryppende Saft. Derpaa lægges de paa Tørrebræder og stilles i 24 Timer ind i en Ovn, hvori der nylig er bagt Brød. Efter Forløbet af den Tid tager man dem ud, lader dem afkjøles, trykker dem noget flade med Haanden, dypper dem ned i Frugtsaften i Karret og tørrer dem i et Sold i en varm Stue, hvorefter de pakkes ned i Æsker. Kirsebær tørres saaledes: de lægges paa firkantede Vidieflетninger og stilles ind i en ikke for varm Ovn, indtil deres Kjød begynder at blive blødt, hvorefter Stenene med Forsigtighed trykkes ud; derefter tørres de atter lidt i en mild Varme i en Ovn eller i Solen og benyttes som Rosiner. Grønne Ærter, Bønner, Roer, Blomkaal o. fl. tørres saaledes: de lægges i kogende Vand i 5—10 Minuter, heldes derpaa op i et Dørslag og overgydes med koldt Vand. De heldes dernæst op i en Haarsigte, for at Vandet kan løbe af dem, lægges paa Papir og tørres saa i 24 Timer i en Bagerovn, hvori der er 36—48° C. Varme. De indpakkes derefter i Papirsposer. Vil man tørre Blomster, opvarmer man fiint Sand i en Pande til 156° C. og blander det med lidt Stearinsyre og hvid Tran, saa at det bliver til en deigagtig Masse. Naar den er afkjølet, gnides den igjennem, og i en Kasse, hvis Bund er til at tage ud, og over hvilken der er en Staaltraadsfletning, lægges et Lag deraf; paa dette udbredes nu de Blade og Blomster, man vil tørre, og over dem drysser man et saa tykt Lag Sand, at de aldeles dækkes deraf. Kassen stilles nu ind i en Ovn, hvor der er omtrent 50° C.; her gaaer T. hurtig for sig, og naar den er færdig, flyttes Kassen ud, Bunden tages af den, Sandet løber ned igjennem Fletningen, og Planterne vise sig da i samme Stilling, hvori man har lagt dem.

Tørst (Sitis), Organismens særegne Følelse af Trang til Vædske, frembringes mere umiddelbart ved, at Tungen og Svælget under saadanne Omstændigheder lettest blive tørre, hvilket da bevirker en Opfattelse deraf gjennem disse Deles Nerver. T. indtræffer overalt, hvor Organismen berøves Vædske paa en naturlig eller unaturlig Maade, i en vis Mængde. Derfor er T. et saa almindeligt Symptom i Feber, under Betændelser, under stærke Afsondringer.

Tørv er en Levning af forskjellige mere eller mindre tydelig fremtrædende Plantedele, hvis Formuldning er bleven hæmmet. Stillestaaende Vand og Mangel paa rigelig Adgang af Luft og Varme ere de vigtigste Betingelser for denne langsomme Omdannelse af Plantens organiske Forbindelser, hvorved der opstaaer mere kulstofrige Legemer; men forøvrigt ere de Omdannelsesprocesser, der foregaae ved Tørvdannelsen, langtfra endnu tilstrækkelig undersøgte. Ikke alle Plantedele ere lige gode Tørvedannere; Vedstoffet (Lignin, Cellulose, s. d. A.) er den vigtigste og gaaer under Omdannelsen over til, hvad man med eet Ord har kaldet Humus (s. Humin). Indsøer, Floder og vandrige Bjergskraaninger ere de naturlige Steder for denne Humusdannelse, og Vand- og Sumpplanter ere de egentlige første Tørvedannere. I tørre, ørkenagtige Egne kan man ligesaa lidt vente at finde T. som i tropiske Lande. I Sydeuropa er den allerede sjeldnere i Dalene. I Havet har Ingen endnu efterviist nogen Tørvedannelse; den saakaldte Havtørv ved Slesvigs Vestkyst er en oprindelig Ferskvandstørv, og T. altsaa at betragte som en Ferskvandsdannelse. Det Sted, hvor en saadan T. under de anførte nødvendige Betingelser har dannet sig, kalder man en Tørvemose.

Tørvemose. Den nærmere Undersøgelse af Tørvemoserne, der hos os især skyldes Vaupell og Steenstrup, har ledet til en Adskillelse mellem tre Slags Moser, Lyngmoser (Høimoser), Kjærmoser og Skovmoser. Lyngmosen skylder især Mosserne og blandt disse Tørvemosset sin Tilblivelse og Udvikling. Tørvemosset (Sphagnum) er udmærket hygroskopisk; det sluger den faldende Regn eller det rindende Vand med stor Begjærlighed og

Digitized by Google

fastholder det med stor Haardnakkethed, og hvor det altsaa har fæstet Bo, der binder og samler det Vandet og bevirker en Forsumpning. Paa denne dets Egenskab beroer Lyngmosedannelsen paa mange Bjergskraaninger. Naar Træerne styrte om ved Orkaner eller af Ælde, og Vandets Bevægelse hæmmes, indfinder Mosset sig, begraver de faldne Planters Levninger, nærer og bærer selv andre Planter, som det atter voxer op over og trækker med ind i Tørvedannelsen, gaaer selv forneden bestandig over til Tørv, medens det voxer videre foroven, standses i sin Virksomhed ved Frosten, men begynder igjen om Foraaret, og svulmer saaledes efterhaanden op til en Høimose, som fra dette Sted breder sig til Siden, endogsaa hen over Bakker, hvis Træer den efterhaanden dræber. Høimosen er høiest og ældst i Midten. De store tydske Høimoser bedække hyppig Vandskjellet mellem to Floder, ligge i Midten høiere end disse, og deres Bund stiger ofte ind ad Midten til. Efterhaanden gaaer Tørvemosset ud og afløses af andre Mosser og Lavarter. Derpaa indfinder Lyngfamilien sig, hvis stærke Udbredelse har givet disse Moser Navn af Lyngmoser, og tilsidst kan der begynde at voxe Træer paa dem. Vore Lyngmoser indtage især Fordybningerne i de skovløse Hedepartier eller brede sig ud over de andre og ældre Moser. Steenstrups Undersøgelser af Vildmosen viser, at denne idetmindste afviger noget fra de nys beskrevne. Tørvemosset er Hovedplanten, men Mosens Dannelse foregaaer fra Randen ind mod Midten. Først optræder Tørvemosset, dernæst Hvidskjær, Dyndstar og Andromeda; efter dem Mosesiv, Kjæruld og Tranebær i Tuer; Moselyng og Bølle og tilsidst Hedelyng, der afslutter Dannelsen. Den inderste Deel er aabent Vand, og Mosens Dannelse altsaa endnu ikke afsluttet. Bundens Beskaffenhed gjør det sandsynligt, at den oprindelig var en Viig eller et Stræde, som er blevet aflukket fra Havet og nu efterhaanden udfyldes af tørvedannende Planter. Dens Begyndelse har lignet det efterfølgende Slags Moser. — Kjærmoserne dannes altid under Vandet og ere aldrig høiere i Midten end ved Randene, men de kunne give Anledning til Dannelsen af en Lyngmose og tiltage derved betydelig i Mægtighed. Deres Bund er hyppig en gammel Havbund (i Randers Amt og omkring Limfjorden); dog findes de ogsaa inde i Landet ved Aaer og Indsøer (Aamose, Kjøngmose, Holmegaardsmose; denne sidste er gaaet over til en Lyngmose). De første tørvedannende Planter i dette Slags Moser voxe ude i og under Vandet, men efterhaanden dannes der et Teppe af et Mos, Sideknop (Hypnum), der synes at spille samme Rolle her som Tørvemosset ved Lyngmosens Dannelse, og den hele Bundvegetation gaaer da efterhaanden ud og danner det første Tørvelag paa Bunden. Mosteppet bliver Bærer for en heel Plantevæxt af sumpyndende Planter, bliver tykkere og tykkere, saa at det tilsidst danner en gyngende Bro over Vandet (Hængesæk), gaaer forneden efterhaanden over i Tørv eller opløses af Vandet og udskilles igjen ved Frosten og forøger saaledes Tørvemassen paa Bunden. De to Lag nærme sig hinanden, Mosen bliver fast, Græsene gjøre sig gjeldende, og Kjærmosen gaaer over til en Kjæreng. — Skovmoserne ere dannede i Skovsøer og udmærke sig ved, at den successive Skovvæxt omkring disse har givet et væsentligt Bidrag til Tørvedannelsen. Ogsaa her var der først en Bundvegetation, hvorpaa der udvikledes et Teppe af Mosarter (Sideknop og Tørvemos); med de af dem dannede Lag blandede først Bævreaspen, dernæst Skov- og Mosefyrren, saa Vinteregen og tilsidst Ellen deres Levninger, medens intet Spor af Bøgen forekommer. Disse Moser fortælle saaledes vore Skoves Historie før dette vort vigtigste Skovtræes Optræden paa de Steder, hvor de findes. — Spørger man, om Tørven kan fornyes i en udgaaet Mose, maa der svares, at Skovmosen ikke kan reproduceres i samme Tilstand, fordi Betingelserne, de successive Skovvegetationer, ikke mere ere tilstede, men at der derimod haves bestemte Beviser for en Dannelse af andre Moser i den historiske Tid. Dog synes Dannelsen af et godt, modent og tilstrækkelig tykt Tørvelag at medtage saa lang Tid, at der ikke med nogen Nytte kan gjøres Regning paa den fra et statsoekonomisk Standpunct. — Af de i Danmark anvendte Benævnelser paa Tørvesorter kunne fremhæves: Grøntørv, den tynde Kjærtørv, der skrælles af, Skodtørv, den almindelige Kjær- og Lyngmosetørv, der skjæres med Spaden, Æltetørv, Skovmosetørven, der formes, Martørv, deels Skov-, deels Lyngmosetørv, der er dækket af Flyvesand, sammentrykket og omdannet til en brunkullignende Masse, og Lyseklyne, en næsten hvid, fidtet Tørv, der hidrører fra Fyrvegetationen og brænder med klar Lue som Rav. Hede- eller Fladtørv er egentlig slet ingen Tørv, men den afskrællede Lyng med det underliggende Maarlag. — Tørvens Værdi som Brændmateriale udtrykkes, som ethvert andet Brændsels, ved et Tal, der angiver, hvor mange Pund Vand eet Pund af Brændselet kan opvarme een Grad. Den opstillede Regel, at Værdien af veltørrede Tørv forholder sig ligefrem som Vægten, er kun rigtig under Forudsætning af, at Tørven er reen; ved den med det mørke Leer- eller Kisellag fra Bunden af Moserne forfalskede Tørv er Forholdet det omvendte, den er desto slettere, jo mere den veier (s. Brændsel og Steenkul).

Digitized by Google

U.

U, i det latinske Alphabet det 20de, i det danske det 21de Bogstav, ombyttes ikke sjelden (f. Ex. i Latin) med V. I Latin betyder det som Forkortning urbs, navnlig i u. c. d. e. urbis conditæ fra Stadens (Roms) Anlæggelse.

Uafhængig Størrelse, s. Afhængig Størrelse.

Ubekjendt Størrelse, s. Ligning.

Ubestemt kaldes en Opgave, naar den tilsteder flere Opløsninger. — En Ligning, som overstiger første Grad, har lige saa mange Rødder eller Opløsninger, som Ligningens Grad er, og er forsaavidt ubestemt, dersom flere af disse Rødder ere reelle (s. Ligning). Dog er det ikke det, man forstaaer ved en u. Ligning. Er der derimod flere ubekjendte Størrelser i een Ligning, eller er der flere Ligninger, men Antallet af ubekjendte Størrelser overstiger Ligningernes Antal, da bliver Opgaven u., idet uendelig mange Opløsninger blive mulige. Saadanne kaldes ubestemte Ligninger. Men tilføies den Betingelse, at de søgte Størrelser skulle være hele Tal (eller andre lignende Betingelser), da indskrænkes Opløsningernes Antal, og der udkræves da særegne Fremgangsmaader, forskjellige fra dem, der benyttes ved de bestemte Ligninger. Indbegrebet af de herfor gjeldende Regler har man kaldt den ubestemte eller diophantiske Analytik, efter Alexandrineren Diophantus (i det 2det eller 4de Aarh.), som er den Første, der har behandlet Opgaver af lignende Beskaffenhed.

Ubestemte Coefficienters Methode er en i den mathematiske Analyse meget anvendt Fremgangsmaade til at transformere en Function til en anden given Form. Skal f. Ex. en Function udvikles i en Række efter stigende Potenser af den uafhængige Variable x, da sættes den $= a + bx + cx^2 + dx^3 + \ldots\ldots$, hvor Coefficienterne a, b, c o. s. v. endnu ere ubestemte. Det lader sig da som oftest gjøre at tilveiebringe ligesaa mange Ligninger, som der er Coefficienter (oftest af første Grad), hvorved altsaa disse bestemmes. Er den valgte Form umulig, da viser det sig derved, at Coefficienterne enten blive umulige eller ubestemte.

Ubier kaldtes et germanisk Folkeslag, som paa Cæsars Tid boede paa den høire Rhinbred mellem Sieg og Lahn og under Augnst vandrede over til den venstre Bred. Tilsidst gik U. op i Frankerne.

Ubiqvitet (lat.), Allestedsnærværelse, betegner i Dogmatiken navnlig den himmelfarne Frelsers legemlige Allestedsnærværelse. Luther havde forsøgt at forklare sig Christi virkelige Nærværelse i Nadveren derved, at Gudmennesket i Kraft af det Guddommeliges og Menneskeliges personlige Forening i ham ogsaa gudmenneskelig maatte være allevegne. Denne Forklaring optog Brentz i Modsætning til Calvinismen og de calviniserende Theologer, der vilde skjelne mellem det Guddommelige og Menneskelige i den himmelfarne Frelsers Virksomhed. Om U. lærte Andre, at Christus paa Grund af det Menneskeliges Forening med det Guddommelige nødvendig og ubetinget maatte være allevegne (ubiqvitas absoluta), medens Chemnitz indskrænkede det til, at han kunde være, hvor han vilde, og var der, hvor han i sit Ord havde lovet sin Nærværelse (ubiqvitas respectiva).

Udbodemaal, s. Ørbodemaal.

Ucayale, Flod i Sydamerika, udspringer paa Anderne i Peru, hvor den kaldes Apurimac, indtil den har forenet sig med Beni, løber derpaa mod N. igjennem Sletterne og forener sig, efter et Løb af 300 M., ved Nauta med Marannon (Nogle betragte U. som Amazonflodens egentlige Begyndelse).

Ucka er en tyrkisk Vægt, s. Oka.

Uckiah er en tyrkisk Vægteenhed, i Ægypten $= 2{,}_{372}$, i Tripolis $= 1{,}_{983}$ danske Lod.

Udarving, s. Livsarving.

Udblæsning eller Fjernelse af det ureneste Vand fra Bunden af en Dampkjedel s. Steenafsætning.

Udboring er et Arbeide, der gaaer ud paa at udvide og regulere Formen af et f. Ex. ved Støbning allerede dannet Hul, s. Boring.

Udbredelse. Med Hensyn til Dyrenes geographiske U. er det en almindelig Regel, at hver Art er indskrænket til et mindre Afsnit af Jordens Overflade, hvor der i det Hele findes de samme klimatiske Betingelser; kun undtagelsesviis er en Art oprindelig udbredt over en større Deel af Jordkloden. Herimod strider det ikke, at Mennesket har skaffet deels sine Huusdyr, deels de ham ledsagende Dyreformer (f. Ex. Muus, Rotter, Kakerlaker o. s. v.) en stor U. paa Jordkloden. Derimod ere mange Slægter udbredte over en større Deel af Jordkloden (kosmopolitiske Slægter), medens der paa den anden Side er Exempler nok paa, at ikke alene Slægter, men ogsaa Familier og Ordener ere indskrænkede indenfor snevre Grændser, f. Ex. Paradiisfuglene til Ny Guinea, de fleste

Digitized by Google

Pungdyr og Næbdyrene til Nyholland og de tilgrændsende Øer, Kiwislægten til Nyzeeland, vilde Faar og Geder til den nordlige Zones Bjergegne, Lamaerne til Sydamerikas. Nogle Grupper ere indskrænkede til Tropelandene (f. Ex. Aber, Gumlere, de store Rovdyr og Tykhude, Papegøier, Krokodiler), andre til den tempererede (f. Ex. Elsdyr, Bisonoxer, Salamandre), atter andre til den polare (f. Ex. Rensdyret, Iisbjørnen, Moskusoxen, Sneeuglen); nogle til den nordlige, andre til den sydlige Halvkugle (f. Ex. Strudse- og Pingviinfamilien), nogle til den østlige, andre til den vestlige Halvkugle (den nye og den gamle Verdens Aber, Gribbe og Leguaner), nogle til Stepper og Ørkener (f. Ex. Antiloper, Steppehøns, Springmuus og Gravemuus o. s. v.). I det Hele tiltager Dyrelivet i Rigdom og Mangfoldighed fra Polerne til Ækvator, mere dog i visse Dyreklasser end i andre, f. Ex. Insecter og Krybdyr meget stærkt, saa at Polaregnene endog kunne charakteriseres ved deres Fattigdom paa Insecter og insectædende Dyr og fuldstændige Mangel paa Krybdyr og Padder. Man kan derfor inddele Jordens faste Overflade i 5 Belter: 1) det arktiske med Iisbjørne, Polarræve, Rensdyr, Sneeharer, Lemminger, Moskusoxer, Sneeugler, Sneespurve, Ryper og talrige trannede Svømmefugle, især Ænder, Maager og Alker, ingen Krybdyr eller Padder og kun faa Insecter, derimod med et rigt Havdyrliv, talrige Sæler og kolossale Hvaler, i de ferske Vande Laxeformer. 2) Det tempererede med enkelte Flagermuus, Insectædere, Ræve, Ulve, Losser, Vildkatte, Maar, Væsel, Jerv- og Odderformer, Landbjørne, Hjorte, Bisonoxer, Harer, Bævere, Egern, Markmuus, Vildsviin, talrige Rov- og Sangfugle, Urhøns, endeel Øgler og Slanger, enkelte Skildpadder (fleest i Nordamerika), Salamandre, i de ferske Vande Karper, Gjedder, Aborrer, Lax, Snegle, Muslinger o. s. v. 3) Tropebeltet med Aber, talrige Flagermuus, store Rovdyr (Tigre, Løver), Gumlere, Tykhude (Elephant, Tapir o. s. v.), talrige Drøvtyggere og Gnavere, Papegøier, Skrige- og Klattrefugle, Krokodiler, Skildpadder, Løvfrøer, Landsnegle i stor Mangfoldighed, talrige Insecter (ofte store og pragtfulde Former, Biller, Sommerfugle, Græshopper, Knælere o. s. v.), store Tusindbeen og Edderkopper (Fugleedd.), Skorpioner; i de ferske Vande Karpelax (Afrika og Amerika), Karper (Indien), Maller, Krybefiske (Afrika og Indien) o. s. v. 4) Det sydlige tempererte Belte er fortrinsviis udviklet i Sydamerika, hvor det dog ikke har nogen meget charakteristisk Dyreverden, samt paa Nyzeeland; 5) det antarktiske Belte er kun udviklet for Havets Vedkommende (s. Art. Havdyrene). Hvert af disse Belter har dernæst sine særegne Underafdelinger. Saaledes have Europa og Nordamerika endnu nogle Arter og en Deel Slægter tilfælleds, men i det Hele sondre de sig skarpt som to aldeles forskjellige zoologiske Provindser, medens Polarbeltet kun udgjør een. Endnu større bliver Modsætningen i Tropelandene, hvor f. Ex. Afrika og Ostindien optræde som to selvstændige Provindser eller Riger, skjøndt deres Dyreverden tildeels dannes af de samme Slægter, men af forskjellige Arter; endnu mere forskjellige ere Nyholland og Sydamerika. Bjergegnene have en anden Fauna end de stovrige Lavlande, disse igjen en anden end Stepperne o. s. v. — Schmarda („Die geographische Verbreitung der Thiere“, 1853) opstiller 21 Riger: 1) det arktiske, Pelsdyrenes og Svømmefuglenes; 2) Mellemeuropa, Insectædernes, Rov- og Løbebillernes; 3) de kaspiske Steppelande, Saiga-Antilopens og Gravemusenes Rige; 4) det centralasiatiske eller de vilde Æslers Rige; 5) Middelhavslandene eller Heteromerernes Rige; 6) China eller Fasanernes; 7) Japan eller Kjæmpesalamanderens; 8) Nordamerika, Gnavernes og Sangfuglenes Rige; 9) Ørkenen, Strudsens Rige; 10) Vestafrika, Abernes og Termiternes Rige; 11) det øvrige Afrika, Drøvtyggernes og Tykhudenes; 12) Madagaskar, Halvabernes; 13) Ostindien, Rovdyrenes og Duernes; 14) Sunda-Øerne, Slangernes og Flagermusenes; 15) Australien, Pungdyrenes, Næbdyrenes og Honningfuglenes Rige; 16) Mellemamerika og Vestindien, Landkrabbernes; 17) Brasilien, Gumlernes og de brednæsede Abers; 18) Perus og Chiles Andes, Lamaernes og Kondorens; 19) Pampas, Viscachaens; 20) Patagonien, Dvergstrudsens og Guanacoens Rige; 21) Polynesien (Apteryx paa Nyzeeland). Men saavel denne Inddeling som de „Rigerne“ tildeelte Navne efter de i dem særdeles prædominerende Dyreformer ere temmelig vilkaarlige og nævnes kun her som et Exempel paa et System, som man har søgt at opstille for den zoologiske Geographie, der endnu er i sin Barndom. Mange af Schmardas Provindser maae saaledes underafdeles, og Provindsernes Antal altsaa forøges; saaledes ere f. Ex. de Dyr, der forekomme i Guyana og Amazondistrictet, for en stor Deel forskjellige fra dem i det øvrige Brasilien; i forskjellige Egne af Nyholland repræsenteres de samme Slægter af forskjellige Arter; i det vestlige Nordamerika og nordlige Mexico findes der for en stor Deel ganske andre Dyreformer end i de østlige Fristater o. s. v. Et eiendommeligt Træk er det ogsaa, at Øerne i Reglen have deres særegne Arter, saaledes Sundaøerne; hver af de større Antiller har sine særegne Arter af Landsnegle og Krybdyr o. s. v. I det Hele er der megen Analogie mellem Dyrenes og Planternes geographiske Udbredning. Om Havdyrenes U. s. d. A.

Uddunstning er i Physiologien Udtrykket for den bestandige men umærkelige Fordampning af Vanddampe, som skeer fra det levende Legemes ydre (Huden) og indre (Luftveie, Tarmkanal o. s. v.) Overflader (Perspiration). Skeer U. rask og rigelig paa Huden, afsætter den sig i Draaber, ved at afkjøles i Berøring med den omgivende Luft, og kaldes da Sveed (Transspiration, Hudtransspiration), hvis Undertrykkelse stedse er skadelig, hvis Fremkaldelse derimod ofte kan forebygge og helbrede Sygdomme (især Forkjølelsessygdomme). Dette kan skee ved stærke Bevægelser, Sengevarme, Drikken af koldt Vand eller af varme Theer, varme Bade, samt ved hertil sigtende Medicamenter. Svedecurene, som Lægfolk stedse ere meget tilbøielige til at anvende paa egen Haand, kunne dog under visse Til-

Digitized by Google

stande være farlige, især naar dertil anvendes hidsende Drikke, hvorfor det stedse er raadeligst at høre en Læges Mening derom.

Uddøde kaldes de Dyr- og Plantearter, som ikke længere findes levende paa Jordens Overflade, men som have levet tidligere, enten i denne Jordperiode eller i tidligere. Forsaavidt de have levet i denne Jordperiode, ere de uddøde Dyr vistnok alle udryddede ved Menneskets Indgriben i Naturen (f. Ex. Uroxen, Barkdyret, Dronten), og altsaa ikke egentlig u. Derimod ere alle tidligere Jordperioders Organismer u. eller undergaaede, uden at det er muligt at sige, hvad Grunden dertil egentlig har været: om virkelige Jordrevolutioner, der have tilintetgjort, gjentagne Gange, alt tidligere Liv paa Jorden, saa at en ny Skabelse (ɔ: Frembringelse af nye Organismer) har været nødvendig ligesaa mange Gange, eller om Livsbetingelserne have forandret sig lidt efter lidt og derfor efterhaanden gjort det umuligt for Organismerne at bestaae, eller, som efter Darwins nyeste Theorie, Formerne kun ere u., forsaavidt de i Tidens Løb have forandret sig saa meget, at de efter Jordperiodens Udløb ikke ere til at gjenkjende, uagtet den yngre Jordperiodes nedstamme directe fra den ældres. Da de u. Dyre- og Planteformer i Reglen kun kjendes af de Levninger af dem, som findes i Jord- og Steenlagene, i Tørvemoser, Knoklehuler o. desl., kunne de ogsaa betegnes som „fossile", derimod har „forstenede" en noget snevrere Betydning (f. Forsteninger).

Uden (Lucas van), flandersk Maler og Raderer, født i Antwerpen 1596, død omtrent 1662, uddannede sig selv til en fortræffelig Landskabsmaler, der ofte arbeidede sammen med Rubens og hans bedste Elever. Han har raderet 61 Blade, der have en aandsfuld, malerisk Charakteer.

Udenværker ved en Fæstning anlægges foran den egentlige Hovedvold og i Almindelighed saaledes, at den foran dem værende Grav er i Forbindelse med Graven foran Hovedvolden. De almindeligste Navne paa U. ere Tenaillen eller Gravsaxen, Demilunen eller Halvmaanen, Ravelinen, Lunetten, Contregarden, Enveloppen, Hornværket og Kronværket.

Udgaaende Vinkel kaldes en Vinkel i en Figur, som er hvul eller mindre end 180°.

Udgaard er i den nordiske Mythologie et Navn paa Jætteverdenen ved det store Havs vilde Kyster, i Modsætning til Midgaard, Menneskeverdenen. U.s Behersker kalds Udgaardsloke. Han værger sig (i et livlig fortalt Sagn i den yngre Edda) med Diensforblændelse mod Thor, som gjester ham.

Udgjeld, f. Indgjeld.

Udhugning er et Slags Klipning, og der kan ingen skarp Grændse drages imellem disse Arbeider. De to samarbeidende Egge findes paa et indvendigt Stykke (Stemplet, Trykkeren) og et omsluttende (Ringen, Underlaget), der bør være skarpe og passe nøie sammen, for at Randen af Hullet og af den udhuggede Blanket kunne blive nogenlunde glatte. U., der kun behøver en kort Bevægelse, kan foretages med allehaande kraftige Presser; den benyttes i en uhyre stor Maalestok snart til Dannelsen af Huller, f. Ex. til Plader for Dampkjedler, til Stænger for Smedejernsconstructioner, snart til Dannelsen af Blanketter, hvorved det omgivende Metal gaaer tilspilde, f. Ex. til Mynter, Metalknapper og en Mængde urunde Sager, der siden ofte tilbannes ved Stampen (f. d. A.). Undertiden dannes saaledes Udsnit, der løbe ud i Kanten (Saugtænder, Gafler). Ved U. i Pap, Læder, Tøier, ja selv i Folie bruges kun een Eg, nemlig en Huggepibe.

Udine (Giovanni da), italiensk Maler, født 1487 i U., blev af Faderen sendt til Venedig for at lære Malerkunsten hos Giorgione, hvem han siden forlod for at gaae til Rom og her give sig i Raphaels Lære. Han malede selvstændige Landskaber, men især Fugle, Dyr og andre Accessorier (f. Ex. Instrumenterne i Raphaels „Hellige Cecilie") i de samtidige Mesteres Figurbilleder, samt Decorationer, som Loggerne i Vaticanet, hvor den ene Etage er ganske decoreret af ham, den anden deelviis, efter Raphaels Tegning, og flere andre Steder. De i slige Decorationer forekommende flade Stukreliefs udførte han ligeledes selv. U. døde 1564.

Udine, Stad i det venetianske Friaul, har betydelig Silkeavl. 24,000 Indb. I Nærheden ligger Landsbyen Campoformio, f. d. A.

Udkraget kalder man en Muur, naar nogle af dens Skifter gribe trappeviis udover hverandre, saa at der dannes et overhængende Fremspring. Slige Udkragninger bruges ofte til Understøttelse for Bjelker (slgn. Kragsteen, Kragbjelke).

Udladning kaldes i Bygningskunsten Fremspringet af f. Ex. et Led i en Gesims foran det foregaaende eller efterfølgende.

Udleveringsseddel kaldes et Document, hvorved navnlig den, der har solgt en Anden Varer, stiller disse til Kjøberens Disposition, saa at denne ved at melde sig med Documentet hos Varernes Ihændehaver kan faae sig dem overleverede.

Udlude betegner i Chemien en Operation, hvorved man adskiller de i en Blanding værende opløselige Stoffer fra de uopløselige, idet man lader Blandingen henstaae med eller gjennemsive af den Vædske (sædvanligst Vand), der skal virke opløsende paa de opløselige Bestanddele af Blandingen. I det Store (ved Udludning af Aske, Salpeterjord, raa Soda o. s. v.) anvender man store Fade eller Kar med Aabninger paa Siden, der kunne lukkes, og hvorigjennem man aftapper den ovenstaaende klare Lud (f. d. A.), medens de uopløselige Bestanddele forblive paa Bunden; eller man anvender Kar med dobbelt Bund, hvoraf den øverste, der er gjennemhullet og gjerne dækket med et Lag Straa, tjener til Underlag for den Substants, der skal udludes; Opløsningen siver da igjennem og udtappes forneden. Medens man ved en „Udludning" sædvanlig benytter den derved erholdte Opløsning (og det Uopløste er af mindre Betydning), er ved en „Udvadskning" i Reglen det Uopløste Hovedsagen og Opløsningen af mindre Betydning. Dog gjøres ikke altid nogen skarp Adskillelse imellem disse to nærbeslægtede Operationer, der begge ere af stor Vigtighed saavel i den større Fabrikation som ved de mindre chemiske Arbeider i Laboratorierne, Apothekerne o. s. v., og begge udføres med enkelte Modificationer paa lignende Maader.

Digitized by Google

Udlæg til Arvinger finder Sted, naar paa Skifte efter en Afdød enten selve de enkelte af denne efterladte rørlige Ting eller faste Eiendomme overleveres Arvingerne eller stilles til deres Raadighed (U. in natura), eller det ved Realisationen af den Afdødes Efterladenskaber udbragte Pengebeløb udbetales Arvingerne hver med sin Andeel, eller disse, paa hvilken anden Maade der nu paa Skiftet maatte være besluttet, erholde Fyldestgjørelse for deres Arvepart. Ved dette U., der saaledes er Slutningshandlingen paa Skiftet, skeer der altsaa, idetmindste forsaavidt Arvingerne ere Universalsuccessorer (s. Arv), ingen ny Erhvervelse for disse, men kun en Fuldbyrdelse af den alt ved Arvefaldet skete Erhvervelse. U. til Creditorer paa Skifte er den Overdragelse til dem enten — hvad der dog er sjeldent — af Boets enkelte Løsøregjenstande eller faste Eiendomme (U. in natura) eller af det ved disses Realisation indkomne Pengebeløb, som skeer til Fyldestgjørelse af deres Fordringer paa Boet, og hvorved der altsaa skeer en virkelig Eiendomserhvervelse for Creditorerne. U. ved Fogedforretning skeer endelig, naar Fogden ved Execution (s. d. A.) til vedkommende Dom-, Forliigs- eller Resolutionshaver overdrager (udlægger) Debitors Gods eller saa meget deraf, som maatte behøves til Fordringens Fyldestgjørelse. Denne Overdragelse kan vel stundom skee paa den Maade, at Creditor strax og umiddelbart bliver Eier af de udlagte Gjenstande (U. til Eiendom), men i Almindelighed opnaaer Creditor derved dog kun Ret til at stille det Udlagte til Auction og derefter gjøre sig betalt af det ved Auctionen indkomne Beløb (U. til Forauctionering).

Udlægning, eller den ved de fleste Sauge nødvendige Bøining af Tænderne vexelviis tilhøire og tilvenstre, foretages gjerne paa fri Haand med en Sæthage, et simpelt Staalredskab med Hakker til Blade af forskjellig Tykkelse, dog ogsaa med mere sammensatte Redskaber, der skulle garantere en ligelig U., men derved gjerne forudsætte en større Ligelighed i Bladets Tykkelse og Haardhed, end man kan stole paa.

Udløsning kaldes deels Ophævelse af Forbindelsen mellem en drivende og en dreven Maskine, deels det Maskinorgan, der tjener til Ud- og Indløsning. U. skeer ofte ved en Udløsningskobling (s. Kobling foran Kobell), ligeledes ved at kaste en Rem fra en fast til en løs Skive, ved at slappe en Rem, ved at kaste en Snor af, ved at forrykke et indgribende Tandhjul o. fl. Fremdeles s. Slagværk.

Udmarker kaldes i Modsætning til Indmarkerne de fjernere liggende Jorder, som i det ældre Agerbrug behandledes særskilt og mindre omhyggelig end Indmarkerne. Efter at have tjent 6—12 Aar til Græsgange for Faar, brødes de op for at give 2—3 Afgrøder og lagdes da atter ud i 6—12 Aar til Græsning.

Udpantning kaldes den Execution (s. d. A.), der skeer ikke efter Dom eller Forliig, men efter Øvrighedsresolution, hvilket navnlig finder Sted med Hensyn til Afgifter til det Offentlige; dog kunne ogsaa i flere Tilfælde undtagelsesviis Privates Fordringer af Øvrigheden autoriseres til Inddrivelse paa denne Maade, saa at den Paagjeldende, selv om han bestrider Fordringens Rigtighed, ikke ved Indsigelser desangaaende kan hindre U., men maa gjøre disse Indsigelser gjeldende under et senere Erstatningssøgsmaal mod den, der har ladet ham udpante o: U. foretage hos ham.

Udplatning, s. Platteværk.

Udprikkemaskine, s. Puncteremaskine.

Udskiftning, eller de enkelte Landeiendommes Udskillelse af Jordfællesskabet, er en Betingelse for Udviklingen af et fuldkomnere Agerbrug. Bestræbelsen herfor begyndte i Danmark ved Midten af det forrige Aarhundrede og førte til forskjellige mindre indgribende Bestemmelser, indtil der endelig gjordes Ende paa Fællesskabet ved Anordn. af 23de April 1781 og 15de Juni 1792, saa at det nu kun bestaaer paa ganske enkelte Steder.

Udskrivning til Militærtjenesten kaldes den Handling, at det hele eller en Deel af det Mandskab, som i hvert enkelt Aar har opnaaet den til Værnepligtens Opfyldelse fornødne Alder og iøvrigt findes tjenstdygtigt, udtages til at gjøre Tjeneste enten ved Land- eller Søetaten. Den Autoritet, der saaledes hvert Aar foretager denne U., er Sessionen (s. d. A.).

Udslagning, s. Udbugning.

Udslutning kalde Bogtrykkerne det Arbeide, ved Indstikning og Ombytning af Spatier paa passende Steder — altsaa ved at forandre Afstandene mellem Ordene — at bringe Linierne netop til den bestemte Længde, for at de alle kunne blive sluttede fast i Rammen.

Udslæt er det gjængse Folkeudtryk for en hvilkensomhelst Sygdom i Huden, der giver sig tilkjende ved en Forandring paa dennes Overflade (s. Hududslag). Blandt Almuen betegner U. specielt Fnat (s. d. A.).

Udsnit (Sector) kaldes i Cirkelen den Deel af samme, som begrændses af to Radier og en Cirkelbue. — En elliptisk Sector er den Deel af Ellipsen, som begrændses af to Radii vectores og en elliptisk Bue. Ved Planetbevægelsen forholde de elliptiske Sectorer, der beskrives af Radius vector, sig som Tiderne, hvori de beskrives (første Keplerske Lov). — En Kuglesector eller et Kugleudsnit er en Deel af Kuglen, som er begrændset af den krumme Overflade af en ret Kegle, der har sit Toppunct i Centrum og en Deel af Kuglefladen. Ligesom hele Kuglen kan tænkes opstaaet ved en Halvcirkel, der dreier sig om Diametren, saaledes opstaaer et Kugleudsnit af et Cirkeludsnit, der dreier sig om den ene Radius.

Udstopning. Ved U. forstaaer man den Kunst at udfylde Huden af Dyr (det vil da nærmest sige Hvirveldyr) saaledes, at den giver saa naturtro et Billede af Dyret som mulig, og er istand til at modstaae saavel Forraadnelsen som Insectangreb. Det Første, man har at gjøre, er at aftage Skindet; det opskjæres enten midt paa Bugen eller (hos enkelte Fugle) under Vingerne eller paa Ryggen og flaaes af indtil Lemmerne, som afskjæres tilligemed Halsen og Halen, hvorpaa Kroppen udtages. Derefter krænges Huden af Halsen og Hovedet, og Halsen afskjæres fra Hovedet, der renses og indsmøres, ligesom Skindet, med en Conservationssæbe (Arsenik, Sæbe, Kalk og Kampher) eller, hvad dog er mindre

Digitized by Google

virksomt, med Peber, Alun o. desl. Derefter krænges Huden tilbage over Hovedet, og der formes en Hals af Bomuld, Blaar eller Hø, Alt efter Gjenstandens Størrelse; derpaa krænges et Lem ad Gangen, renses og indsmøres. Tilsidst dannes der en Krop af Blaar, Hø eller Halm efter den udtagne Krops Form og Størrelse, denne lægges ind i Skindet og dette syes sammen igjen. Ved at stikke en Jerntraad gjennem Lemmerne og en lignende gjennem Hoved, Hals og ned i Kroppen, kan man nu give Dyret hvilken Stilling man vil. Tørre (ikke friske) Skind maae først opbløde ved, indviklede i Papir, at nedlægges i fugtigt Sand 24 Timer eller flere Dage, hvis det er et større Skind. Det udstoppede Dyr henssættes nu til Tørring, om Vinteren i et opvarmet Locale, om Sommeren i et Rum med Lufttræk, men uden Sol. U. af meget store Dyr (f. Ex. en Bjørn, Elephant eller Struds) maa skee paa en noget anden Maade. Kroppen maa her dannes af et Brædt, som gaaer midt igjennem den og beklædes med Halm, og hvortil de Jernstænger, der skulle gaae igjennem Benene og fæste Dyret til Opstillingsbrædtet eller Gulvet, blive fastgjorte; udenpaa denne Halmkrop kan man modelere Muskulaturen og Aareforbeelingen med Gibs eller Leer, hvilket, naar Skindet tilsidst trækkes derover, giver et meget naturtro og levende Billede, men har den Ulempe, at Gjenstanden bliver noget tung. Omkostningerne ved at udstoppe en lille Fugl eller Pattedyr ville i Reglen være c. 1 Rdl., men stige med Størrelsen, saa at en Bjørn f. Ex. vil koste henved 50 Rdl. Som Ledetraad ved Udstopningsarbeider kan anbefales Naumann's „Taxidermi" (1848).

Udstrækning er Storhed i Rummet eller i Tiden. Et Legeme eller en begrændset Deel af Rummet har 3 U., d. e. det har Storhed (eller kan maales) i 3 forskjellige Retninger. Disse kaldes gjerne Længde, Brede og Høide (eller Dybde eller Tykkelse). En Flade har derimod kun 2 Udstrækninger, idet Tykkelsen tænkes borte (Overflade). En Linie har kun 1 U., idet ogsaa Breden tænkes borte. Endelig har et Punct ingen U. eller er kun et Sted i Rummet. Ogsaa bruges Ordet U., eller det fremmede Ord Dimension (s. d. A.), i Betydning af selve Maalingens Resultat eller den lineære Størrelse, f. Ex. et Skibs Dimensioner. Tiden har kun een U.; thi den kan kun maales i een Retning.

Udstykning eller Udparcellering af Jord var indtil henimod Slutningen af forrige Aarhundrede, idetmindste i Praxis, saagodtsom uindskrænket her i Landet. Man indførte da forskjellige Indskrænkninger, der havde til Øiemed at forhindre, at Parceller solgtes uden at blive ansatte til Hartkorn, samt at Bøndergaardene forringedes for meget ved Salg af Jordlodder. De nu gjeldende Bestemmelser, der ere affattede i samme Formaal, indeholdes i det Væsentlige i Forordn. af 3die Decbr. 1819. Der bestaaer factisk en næsten uindskrænket Udstykningsfrihed, som mangler sit naturlige Correctiv, en lignende Frihed for Sammenlægningen, der i mange Henseender er indskrænket, hvilket allerede i flere Retninger har havt mindre heldige Følger.

Udsvedning betegner en Vædskes eller et Stofs Fremtrængen paa Overfladen af et Legeme, idet man til Anskueliggjørelsen af Begrebet har benyttet Billedet af Svedens Fremtrængning af Hudens Overflade. I Physiologien betegner U. den Virksomhed, hvorunder Blodkarrene gjennem deres Vægge afgive Stoffer til Legemets Væv (til Ernæring og Forbrug, eller til Afsondring og Udsondring). I Lægevidenskaben benyttes U. ei alene som Udtrykket for den Virksomhed, hvorunder sygelige Afsondringer og Producter (Materie, Exsudat) afleires som en Følge af sygelig forandrede Ernæringsforhold (Betændelse), men ogsaa for selve Productet, den afleirede, udsvedede Masse.

Udsveisning, s. Drivning, Sveisning.

Udtørrende (Exsiccantia) kaldes i Lægevidenskaben saadanne Midler, som ere egnede til at berøve Legemets Væv eller Overflade den tilstedeværende Fugtighed (saaledes tør Luft, tørre Klædningsstykker, tørre Næringsmidler, og de saakaldte vædskeslugende Lægemidler, der optage i sig den Fugtighed, man vil berøve et andet Legeme, endelig de sammensnerpende Lægemidler, der formindske Delens Omfang og udpresse Vædsken deraf). Den udtørrende Lægemethode er den, hvor disse Midler komme i Anvendelse.

Udtørring har i Chemien til Hensigt enten at befrie Substantserne fra vedhængende Fugtighed, eller tillige at bortfjerne indeholdt bundet Vand ved Opvarmning til bestemte Varmegrader. Man bevirker dette enten ved Opvarmning i særegne Tørreapparater (der opvarmes over aaben Ild, i Vandbad, Oliebad, Metalbad, ved Vanddamp o. s. v.), hvorigjennem man hyppig leder en Strøm af Luft, der er berøvet al Fugtighed ved at stryge over vandsugende Midler, som brændt Kalk, Chlorcalcium o. s. v., eller ved Henstand under en Klokke (paa en Luftpompe) med vandsugende Midler, med eller uden Fortynding af Luften. Ogsaa ved ligefrem Udbredelse i et tyndt Lag og Henlæggelse i Luften bevirker man en Tørring, „Lufttørring". U. af Vegetabilier, som Urter, Rødder o. s. v., i Apotheket bevirkes sædvanligst ved Lufttørring paa store Lofter, ligesaa f. Ex. Malt til „Luftmalt" i Bryggerierne (s. Malt), dog anvendes ogsaa i Apothekerne til U. af mange Substantser Tørreovne, Tørrestuer, ligesaa i mange Fabriker, f. Ex. Stivelsefabriker, Farvefabriker, Bryggerier o. s. v. Undertiden søger man først mere mechanisk at bortskaffe Noget af Vandet, f. Ex. ved Presser, Centrifugaltørremaskiner (s. d. A.), Udbredning paa Muursteen (Stivelse) o. s. v. Ved Tørring af Papir, Tøier o. s. v. lader man stundom dette bevæge sig over Valser, der ere opvarmede med Damp. For at tilveiebringe en hurtig Lufttørring søger man ved forskjellige Midler, f. Ex. ved Skorsteenstræk, Centrifugalventilator (s. d. A.) o. s. v. at tilveiebringe en rask Gjennemstrømning af frisk (og svagt opvarmet eller tørret) Luft, idet det ved al Tørring kommer an paa at fjerne den med Fugtighed mættede Luft saa hurtig og fuldstændig som mulig.

Udvadske, s. Udlude.

Udverle en Bjelke i et Bjelkelag betegner i Bygningsvæsenet at afskjære den kortere end de andre tilsvarende og indtappe den i et Tverstykke, en saakaldet Vexel, der befæstes mellem de to nærmeste hele Bjelker. Udverling fore-

Digitized by Google

tages for at danne en større Aabning, hvor f. Ex. en Trappe eller Skorsteen skal føres igjennem Bjelkelaget. Slige Udverlinger i Bygninger bør forekomme saa sjelden som mulig, og navnlig bør Ankerbjelkerne aldrig udverles.

Udverling kaldes undertiden et Par samarbeidende Tandhjul; der kan saaledes være „3 U." mellem Snoretromlen og Stighjulet i et Pendeluhr.

Udvælgelse, s. Prædestination.

Udvæxt (Excrescents) kaldes i den pathologiske Anatomie de Fremragninger, som kunne danne sig paa det levende Legemes indre eller ydre Overflade. Snart er det kun Udviklinger eller Fortykkelser af de naturlige Væv (f. Ex. Vorter), snart bestaae U. af et sygelig udviklet, nydannet Væv (Kræft, Blodsvulster o. s. v.). Man skjelner i Lægevidenskaben mellem de godartede og ondartede U., og tager med Hensyn hertil især i Betragtning den Grad af Fare, som de pleie at medføre for den angrebne Deel eller hele Legemet.

Udødelighed (Sjælens) er den med Bevidsthed fortsatte Bedvaren af Menneskets Personlighed efter Døden. Troen paa U. er udbredt blandt alle Folkeslag og har udpræget sig i forskjellige billedlige Forestillinger. Fra Indien udgik Forestillingen om en Metempsychose eller Sjælevandring, af hvilken der findes Spor i de ægyptiske og græske Mysterier og hos de græske Philosopher. Med Christendommen traadte Læren om Legemernes Opstandelse (s. d. A.) paa Dommens Dag i Forgrunden og fremkaldte i den katholske Kirke Læren om Skjærsilden. — Sign. Flügge: „Geschichte des Glaubens an Unsterblichkeit, Auferstehung" u. s. w. (3 Bd., 1794—99); Becker: „Mittheilungen aus den merkwürdigsten Schriften der verflossenen Jahrhunderte über den Zustand der Seele nach dem Tode" (1835—36).

Ueensartede Størrelser ere saadanne, som ikke kunne henføres til samme Eenhed, f. Ex. Mynt og Vægt, Flade og Linie. Imellem saadanne kan intet Forhold eller Sammenligning finde Sted, men nok en Afhængighed, f. Ex. et vist Antal Pund betales med et vist Antal Rigsdaler. Et Parallelograms Indhold findes ved at multiplicere Grundlinie og Høide med hinanden o. s. v.

Uefterrettelig. Kjende u., s. Annulere.

Uegentlig Brøk er det Samme som uægte Brøk (s. d. A.). Andre forstaae ved en u. B. en saadan, hvis Tæller er et Multiplum af Nævneren, og som altsaa er liig et heelt Tal, f. Ex. $\frac{12}{4} = 3$.

Ueland (Ole Gabriel) er født 1799 i Stavanger Amt i Norge. Hans Fader, som var Gaardbruger, kunde ikke give ham anden Underviisning end den tarvelige Kundskab, som Omgangsskolen dengang skaffede Bønderne, men han benyttede sig dog saa meget af denne, at han 1817 blev Omgangsskoleholder. I Aaret 1825 fik han ved Giftermaal Gaarden U., af hvilken han antog Navn. Han vedblev dog at være Skolelærer, kun at han forfremmedes til Kirkesanger (Degn) og som saadan erholdt en Løn af ialt 20 Spd. aarlig. I denne Stilling var U. indtil 1852, da han blev Lensmand, ogsaa en ubetydelig Post, som han snart frasagde sig. Men medens han var i disse uanseelige Vilkaar i sit Hjem, udkaaredes han 1833 til Medlem af Storthinget og valgtes siden paany til hver eneste Lovstiftning ligetil dette Aar (1863), altid saagodtsom eenstemmig. Hans Indtrædelse i Storthinget faldt sammen med den store Forandring i dets Sammensætning, som indtraadte 1833 efter en 1830 besluttet Lov om Valgvæsenet, hvorved Landdistricterne og gjennem dem Gaardbrugerne bleve stærkere repræsenterede end forhen. U.'s Anseelse og Indflydelse steeg med hver Lovstiftning, idet han fik Anledning til at erhverve sig mere og mere politisk Erfaring. U. besidder Egenskaber, som gjøre ham til en Typus for den norske Bonde, og hans politiske Grundsætninger, endskjøndt ikke udgjørende noget ordnet System, maae erkjendes at være ganske charakteristiske for hans Stand. I denne vigtige Stilling har han ogsaa medvirket til flere nyttige Reformer.

Uendelig siges en Dom at være, naar den lider af en saadan Ubestemthed, at den paagjeldende Retstvist slet ikke virkelig ved den er afgjort.

Uendelige Størrelser ere ikke Størrelser i egentlig Forstand, men kun Symboler paa saadanne. Ikke destomindre have de i Mathematiken en meget udstrakt Anvendelse. En uendelig stor Størrelse (betegnet med ∞) er den, der overstiger enhver angivelig Grændse. Bliver en Størrelse i visse Tilfælde uendelig stor, da tilkjendegives derved, at den, ved at voxe ud over alle Grændser, ophører at være til. Saaledes er den trigonometriske Tangens, som bekjendt, Afstanden fra et fast Punct (Berøringspunctet med Cirkelen) til Skjæringspunctet med Forlængelsen af en bevægelig Radius. Naar Vinkelen er 90°, bliver denne Afstand uendelig, d. e. Skjæringen finder ikke mere Sted, fordi Linierne ere parallele. — En uendelig lille Størrelse er den, der er mindre end enhver angivelig Størrelse. Sammenlignet med enhver endelig Størrelse er den altsaa 0. Men derimod kunne to Størrelser, som begge ere uendelig smaa eller uendelig store, gjerne have et endeligt Forhold (s. Differentialregning). Den nærmere Udvikling heraf giver meget frugtbringende Resultater, som kaldes det U.s Analyse eller Differential- og Integralregning, og som ogsaa nærmest er det, man forstaaer ved den høiere Mathematik.

Uetersen er en Flekke i det holsteenske Herskab Pinneberg (1860: 3,864 Indb.) med et adeligt Frøkenkloster, som har sin Oprindelse fra et gammelt Cistercienser-Nonnekloster, der allerede existerede 1242.

Ufa, Stad i det russiske Gouv. Orenburg, paa Vestsiden af Uralbjergene og ved Floden U., har endeel Fabriker. 13,000 Indb.

Uffe den Spage var en Kongesøn i den danske Sagntid, som i sin Ungdom viste sig sløv og taus, men da hans Fader Kong Vermund den Vise, der var gammel og blind, blev opforbret af Sachserkongen i Holsteen til at overgive ham Danmark, pludselig skiftede Natur, udæskede den holsteenske Kongesøn tilligemed hans bedste Kjæmpe, og i et Slag paa Eiderøen, hvor nu Rendsborg ligger, nedlagde dem begge. U. er en Typus paa den danske Folkecharakteer, der under almindelige Forhold er noget til-

Digitized by Google

høielig til at slumre, men, naar Faren er forhaanden, reiser sig med Kraft og kjækt træder den imøde; hans Kamp er Symbol paa Nordens igjennem de følgende Aarhundreder fortsatte Kamp mod Tydskens Overgreb; derfor er der ogsaa sunget: „Saalænge danske Mænd ei Blodet ændse — Hvor U. slog og vandt, er Danmarks Grændse".

Ufrit Skib, frit Gods eller **u. Skib, ufrit Gods**, s. **Frit Skib, frit Gods.**

Uge er et Tidsafsnit af 7 Dage, som har været i Brug hos de allerfleste af Oldtidens Folk, selv de fjerneste, som Chineserne, ja endog Peruanerne. Af Jøderne blev den sat i Forbindelse med Kosmogonie, Religion og Lovgivning. Ved Begyndelsen af den christelige Tidsregning kom den til Grækerne, som tidligere havde deelt Maaneden i 3 Dekader, og til Romerne, som havde brugt en U. paa 8 Dage (Nundinæ). Navnene paa de enkelte Dage havde astrologisk Betydning og skulle efter Dio Cassius's Forklaring have deres Oprindelse fra de gamle Ægyptere. Hver Time stod under sin Planets Beskyttelse, efter Ordenen af deres formeentlige Afstande, Saturn, Jupiter, Mars, Solen, Venus, Mercurius, Maanen. Hver Dag benævnedes efter den Planet, som herskede i Dagens første Time. Den første Time af Løverdagen, som var den første Dag, tilfaldt Saturn, og Dagen heed derfor Saturns Dag (dies Saturni). Den 25de Time, som var den første Time af den følgende Dag, kom saaledes til at tilfalde Solen, og den Dag blev Solens Dag (dies Solis). Ved samme Beregningsmaade kom de øvrige 5 Dage til at tilhøre respective Maanen, Mars, Mercur, Jupiter og Venus, hvoraf deres Navne (dies Lunæ, Martis, Mercurii, Jovis, Veneris).

Ugedag, s. **Extradag.** — **Ugedagstjenere**, s. **Bonde.**

Uglerne eller **Natrovfuglene** danne den ene store Hovedafdeling af Rovfuglenes Orden; fra Dagrovfuglene (Falke, Gribbe o. s. v.) udmærke de sig ved deres bløde og løse Fjerdragt, store Øine og Øren og mere eller mindre lodne Fødder. Øinene, der vende mere fortil end ellers hos Fuglene, omgives hver af sin Fjerkrands, mellem hvilke Næbet næsten er skjult, og bag disse Fjerkrandse løber igjen en Krave (Sløret) af korte og stive Fjer, hos nogle hele Hovedet rundt, hos andre blot paa hver Side bagved den store Øreaabning; foran denne sidder en bevægelig Hudlap. Ydertaaen er en Vendetaa, der kan rettes mere eller mindre stærkt bagtil. Halen er altid kort. I Henseende til Størrelsen høre U. i Reglen til de mindre Rovfugle; deres Farver ere urene, mørkt spraglede, som hos andre Natfugle; de høre udmærket godt og see ligeledes meget godt om Natten, men blændes som oftest af Sollyset om Dagen; de jage derfor i Reglen ikke om Dagen, dog heller ikke i mørk Nat, men derimod i Tusmørket og i maaneklare Nætter. Deres skarpe Sandser sætte dem istand til at opdage, deres lydløse Flugt til at overraske deres Lytte; om Dagen sidde de stille i et eller andet Skjul og sove, f. Ex. i hule Træer, gamle Bygninger, Huler o. desl., hvor de ogsaa have deres simple Rede. De leve især af smaa Pattedyr og Fugle, tildeels ogsaa af Krybdyr og Insecter, og af disse Fødemidler samle de sig Forraad til Brug for sig selv og deres Unger, naar det er for mørkt i Veiret til at jage. U. ere eller have været Gjenstand for megen ubegrundet Veneration og Afsky; det kloge og tænksomme Udseende, der gjorde U. til Minervas Attribut og til Viisdommens Sindbillede, er en Skuffelse, hvortil deres stille Væsen om Dagen deres store Øine og Hovedets Lighed med et Ansigt har givet Anledning, men har ikke noget Tilsvarende i deres Charakteer. Overtroen betragter deres hæslige Skrig som varslende om Ulykker, og forsaavidt de ikke forjages eller forfølges af denne Grund, forfølger man dem ofte som formeentlig skadelige Dyr, men med megen Uret, da de tvertimod gjøre stor Nytte ved at udrydde Markmuus og Insecter. Bedre kan man forstaae, hvorfor de forfølges og dræbes af andre Fugle, naar de vise sig om Dagen, nemlig rimeligviis fordi de stjæle Æg og Unger fra disse. Man deler U. i flere Slægter, fornemmelig efter Fjerkravens større og mindre Udbredning, Føddernes større eller mindre Lodenhed, og om de paa Hovedet have 2 saakaldte „Horn" ɔ: 2 smaa Fjerbuske, der kunne reises op, eller ikke. Nilsson inddeler saaledes de skandinaviske U. i: a) Dagugler, med middelmaadig stor, oval Øreaabning, uden Klap og med en mindre, oventil afbrudt Krave; da Fjerdragten er stivere, mindre løs, er deres Udseende mindre ægte ugleagtigt, og deres Hoved synes forholdsviis mindre; ogsaa i deres Levemaade danne de en Overgang mellem Dag- og Natrovfuglene, da de jage om Dagen uden i høi Grad at generes af Dagslyset. Til de glathovede Dagugler, eller Høgugler uden „Horn", hører den høinordiske, hvide eller hvidt og sortplettede Sneeugle (Strix nyctea) i Polarlandene, om Vinteren sydligere, undertiden ogsaa i Danmark; den lever især af Lemminger og ledsager disse paa deres Vandringer. Til Hornuglerne hører Str. Bubo. b) Blandt de ægte U. eller Natugler med stor, halvmaaneformig Øreaabning med Klap og stor, fuldstændig Halskrave, undersætsig Legemsform, meget stort Hoved, blød Fjerbeklædning, og som aldrig vise sig om Dagen, men kun om Natten og i Tusmørke, høre ligeledes deels Hornugler, f. Ex. Strix otus, S. brachyotus, deels glathovede, f. Ex. Sløruglen (S. flammea). Blandt udenlandske Former er maaskee den høibenede Jordugle eller Huleugle (S. cunicularia), der lever i Jordhuler og beboer de sydamerikanske Pampas i Selskab med Viscachaen, saavelsom de nordamerikanske Prairier i Selskab med „Prairiehunden" (Murmeldyr), en af de mærkeligste; ogsaa i de brasilianske „Campos" findes den, hvor den benytter Beltedyrenes Huler, forladte Termitboer o. desl.

Uglspil (Till), paa Tydsk Tyll Eulenspiegel (ɔ: Uglespeil), heed efter et tydsk Sagn en Lystigbroder i det 14de Aarh., som skal være født i Keitlingen i det Brunsvigske, og som fra sin Ungdom drev omkring især i Nedersachsen og Westphalen og gjorde sig bekjendt ved Spilopper og comiske Indfald. Disse fortælles i en bekjendt Folkebog, som først udkom paa Plattydsk, senere (første Gang 1519) paa Høitydsk,

Digitized by Google

og siden er oversat i de fleste europæiske Sprog. U. angives at være bleven begraven 1350 paa Kirkegaarden i Mölln (i Lauenborg); efter en anden Antydning skal han være begraven 1301 i Byen Damme i Belgien.

Ugolino, s. Gherardesca.

Ugrier, s. Finner.

Uhland (Johann Ludwig), berømt tydsk Digter, født d. 26de April 1787 i Tübingen, praktiserede 1812 som Advocat i Stuttgart, var 1819—39 Medlem af den würtembergske Stænderforsamling, hvor han hørte til den liberale Opposition, hørte 1848—49 som Medlem af Parlementet i Frankfurt til venstre Side, og døde d. 15de Novbr. 1862. U. virkede allerede fra 1813 som Digter for de folkelige og frisindede Bestræbelser i Tydskland; hans patriotiske Sange aande en varm og sand Fædrelandskjærlighed, fri for hans Landsmænds og især de ældre Romantikeres almindelige Svaghed: Svulst og Overspændthed. U.'s Studium af Middelalderens Poesie har bidraget til at give hans Digte, især hans ved Anskuelighed og Liv udmærkede Ballader og Romancer, en folkelig Tone. Den 1ste Udgave af hans „Gedichte" udkom 1815, den 11te 1853. Mindre heldig var U. i sine Dramaer; som Literærhistoriker har han leveret fortrinlige Værker („Ueber Walther von der Vogelweide", „Alte hoch- und niederdeutsche Lieder", o. M.).

Uhlaner var Navnet paa en, oprindelig i Polen indført Art Cavalerie, der er bevæbnet med Landse, Pistol og Sabel; deres Hovedbedækning er den firkantede Czapka.

Uhlich (Leberecht), født d. 27de Febr. 1799 i Köthen, blev 1827 Præst i Pömmelte og 1845 i Magdeburg; s. Art. Lysvenner. Da U. 1847 blev afsat fra sit Embede, traadte han ud af Landskirken og blev derpaa Præst ved den frie Menighed.

Uhre. De ældste Tidsmaalere vare Solskiver eller Soluhre, der have været kjendte 800 Aar f. Chr. Senere har man brugt Vanduhre og Sanduhre, hvor Tiden maaltes ved Udløbet af Vand eller Sand, enten umiddelbart eller i fildigere Tider ved en Mechanisme, der sattes i Bevægelse af den udløbende Strøm. I Middelalderen brugte man U., der sattes i Bevægelse ved Lodder; man har Efterretninger om saadanne fra det 11te Aarh.; men endnu fire hundrede Aar senere construeredes kunstige Vanduhre. Længe angave U. kun Timerne; men da man siden vilde vise ogsaa Minuter, ja Secunder, stege Fordringerne til Nøiagtigheden. Blandt dem, der indlagde sig størst Fortjeneste ved U.s Forbedringer, maa nævnes Huyghens, der 1657 anvendte Pendulet til Stueuhre, 1660 Spiralfjeren og Uroen til Lommeuhre (opfundne 1500 af Heele i Nürnberg), Graham, der opfandt forbedrede Stighjul (s. Echappement) og Cylindergangen, og Tømmermanden Harrison, der 1726 opfandt Chronometret og 1764 vandt den derfor udsatte Priis af 20,000 Pund Sterling. U. ere mangehaande og kunne deles i fastftaaende, der kunne drives med Lodder og reguleres med Pendel, og transportable, der drives med Fjere og reguleres med Uro. Faststaaende U. kunne atter være Væguhre (Stueuhre), astronomiske Pendeluhre og Taarnuhre; Taffeluhre drives med Fjedre. Transportable U. kunne atter være almindelige eller finere Lommeuhre, Lommechronometre og Bordchronometre. Andre Sorter ere sjeldnere. Ved flere af de nævnte Sorter kan der atter gjøres Forskjel paa U. uden eller med Slagværk, Repeterværk, Musik (Spilleuhre), paa U., der alene vise Timer og Minuter eller tillige Secunder, Dato, Maaned og Himmellegemernes Gang. Forfærdigelsen af U. drives vel over den hele cultiverede Verden; men det er dog især paa bestemte Steder, at de enkelte Sorter U. forfærdiges i saa stor Maalestok, at de ved deres Priis og Beskaffenhed kunne skaffe sig Afsætning: Genf for fine, Neufchatel og de til Schweiz grændsende franske Departementer for simple Lommeuhre, Schwarzwald for simple Væguhre, o. fl. Hvor Industrien er saaledes udviklet, er Arbeidet deelt, saa at Forfærdigelsen af Uhrkasser, Uhrskiver, Fjedre, Kjeder, Samlingen af U. o. s. v. danne særegne Industriegrene, der tildeels drives paa fjerntliggende Steder.

Uhrkjede. I adskillige Uhre bruges Kjeder, hvis Led ere tynde Staalplader, af Form omtrent som ∞, vexelviis et tyndt og to tykkere, forbundne med Stifter. Navnet U. bruges ogsaa om andre lignende Kjeder, f. Ex. med 4—5-dobbelt Led, ja selv meget stærke, hvis Led ere forbundne med svære Bolte, og som finde Anvendelse ved det allergroveste Maskineri.

Uhrlampe, s. Lampe.

Uhrstand er Forskjellen imellem den af Uhret angivne Tid og den rette Tid, s. Uhrtid.

Uhrtid betyder ved astronomiske Angivelser den Tid, Uhret viser, og som kan være forskjellig fra den rette. For deraf at finde den virkelige Tid maa man kjende Uhrets Stand i det givne Øieblik, d. e. den Tidsstørrelse, der skal lægges til eller trækkes fra U. for at give den virkelige Tid (efter daglig Tale, hvor meget Uhret gaaer for sagte eller for stærkt). For at benytte Uhret til forskjellige Tider, maa man kjende dets Gang, d. e. hvor meget det taber eller vinder i hvert Døgn.

Uigurer ell. **Oigurer** kaldes en tyrkisk Stamme i Turkestan eller Dschagatai, s. Tyrkisk Sprog.

Uist, s. Hebriderne.

Uker, Flod i Preussen, udspringer ikke langt fra Potsdam og falder efter et Løb af 14 M. nedenfor Staden Ukermünde (4,000 Indb.) i Stettiner-Haff. Efter U. kaldtes den nordligste Deel af Mark Brandenburg Ukermark.

Ukerewe s. Nyanza (under Art. Tanganyika er henviist hertil istedetfor til Uschibschi, s. d. A.).

Ukert (Friedrich August), født d. 28de Octbr. 1780 i Eutin, død d. 18de Mai 1851 som Lærer ved Gymnasiet i Gotha, blev især bekjendt ved sin (ufuldendte) „Geographie der Griechen u. Römer" (1—3 Bd., 1816—46). I Forbindelse med Heeren udgav han Samlingen „Geschichte der europäischen Staaten".

Ukraine kaldtes i Polen, efterat Kijev 1320 var blevet erobret af Lithauerne, det yderste Grændseland imod Tatarerne og andre nomadiske Stammer; siden brugtes Navnet om det frugtbare Landskab ved Dniepr's Mellemløb samt Kosakkernes Land, det Meste af det nuværende Lille-Rusland (d. e. Gouvv. Kiev, Tschernigov, Pultava og Charkov), hvilken Benævnelse først

Digitized by Google

opkom efter 1654. Denne Deel, „det russiske U.", afstraadte Polen 1667 og 1686 til Rusland; Landet V. for Dniepr forblev som „det polske U." indtil 1793 under Polens Herredømme.

Ukrud er den fælleds Benævnelse for alle de vildtvoxende Planter, der ved deres Mængde og kraftige Vært blive farlige og trykkende for de dyrkede Planter. Enkelte af disse ere vanskelige at udrydde, som Føllefoden (Tusilago, Tarfara) paa mergelholdige Jorder, og Padderokke-Arterne (Eqvisetum) paa Mark og Eng; men Størstedelen af det besværlige U. bestaaer i eenaarige Planter, hvis Frø findes i Jorden i umaadelige Masser, og som Landmanden uden stor Vanskelighed kan gjøre uskadeligt ved at begunstige dets Spiring, inden Jorden modtager sidste Behandling til Sæden. Mange Ukrudsplanter indfinde sig overhovedet kun paa Jorden, fordi denne ikke er skikket til at bære nyttigere Planter, og et omhyggeligt Agerbrug og frodige Afgrøder afgive i det Hele det sikkreste Middel mod U.s skadelige Indflydelse.

Uld er vel Fællesnavnet for de Grundhaar (s. d. A.), der spindes, men nærmest bruges det dog om Faareulden, der er saare forskjellig efter Dyrets Race, Kjøn, Alder, Sundhedstilstand, ja selv efter dens Plads paa Dyrets Legeme, idet den bedste U. findes paa Ryggen, den sletteste under Bugen og især paa Benene. De forædlede Faar, som give den bedste U., give derimod daarligt Kjød, Melk og Skind. Landracerne klippes gjerne 1, de forædlede Faar 2 Gange om Aaret, hvorved der gjøres Forskjel paa Vinteruld (Laab) og Sommeruld (U.). Endvidere gjøres Forskjel paa den til Kartning og Valkning bestemte korte og den til Kæmning bestemte lange U., hvilken sidste bruges stedse længere, jo grovere den er. U.s Værdi beroer desuden paa Fiinheden — som man uden stort Held har villet maale med egne Instrumenter (Uldmaalere, Eriometre) — paa Elasticiteten, Styrken — som man har villet maale med Dynamometre — paa Reenheden, der kan vexle i en særdeles Grad, paa Glands og Frihed for Stikkelhaar (Hundehaar, Silkehaar). Dernæst er det ogsaa af Vigtighed for U.s lette Behandling, at den er regelmæssig ordnet i Lokker („Stabler") uden dog at være sammenfiltret. U. er gjerne kruset i Forhold til Fiinheden, saaledes at den fineste kan have paa hver Linie 3 for hele Stablen fælleds Bugter, saa dybe som paa Garn, der har været strikket, medens den grove alene har flade Bugter. Under Mikroskopet seer U. ud som en Række i hinanden stukne Kræmmerhuse, hver for sig dannede af fiinriflede Skjæl og grovt takkede paa Kanten. U. bringes gjerne i Handelen i en foreløbig vadsket Tilstand, idet Faarene inden Klipningen renses med koldt Vand, lunkent Vand, sjelden Sæbevand (Pelsvadsk). Uldslaar kaldes de korte, uredte Uldtaver, der faaes som Affald ved Kæmningen af den lange Uld og bruges som ordinær Karteuld.

Uldmusselin er løst vævet af fiint, svagt snoet Kamuldgarn, svedet og trykket med Mønster. Ofte er alene Islætten af Kamuld, Kjeden af Bomuld.

Uldplyds, s. Plyds.

Uldrug (Eriodora), en Slægt af sydamerikanske Skrigefugle, udmærker sig ved Rygfjerenes uldagtige Beskaffenhed. Ogsaa den nyhollandske Lyrehale (s. d. A.) henregnes til denne Familie.

Uldspinding. Naar Ulden før Spindingen skal farves, bliver den først underkastet en omhyggelig Vadskning (s. Fabrikvadsk), i modsat Fald spindes og væves den uvadsket, da man derved sparer Olie og lettere vadsker den i Stykke. Hvad den følgende Behandling angaaer, maa der gjøres Forskjel paa kort og lang Uld, dog at den til Kæmning bestemte Uld, naar den er fiin, ikke er saa meget længere end den korte. Denne indfedtes først med Bomolie, Oliesyre o. desl., for at ikke en Filtning skal indtræde i Utide; derpaa volfes den nogle Gange, d. e. Klumperne løsnes og Ulden blandes ved en Tromle, besat med Tænder, der arbeide mellem faststaaende Tænder i Tromlens Mantel, kartes (s. Kartning) for Haanden eller nogle Gange paa Maskine, der enten afgive Lochetter eller trillede Bæger (Slubbekarter, Forspindekarter). Spindingen af Lochetter kan foretages paa en Skotrok (s. Rok) eller paa Jennystole (s. d. A.), de trillede Bæger 1 Gang, Lochetter gjerne 2 Gange. Er der 2 Spindinger, saa kaldes den første Slubning. Den lange Uld kæmmes (s. d. A.), spindes sjelden paa en almindelig Rok, oftest paa Maskiner, der i Detaillen kunne være meget vexlende, men dog altid i Hovedsagen ligne Hørspindemaskiner (s. d. A.). Skal Kamuldgarnet bruges til glatte Stoffer, saa bliver ofte Uldens Kruser fjernede ved en Dampning eller Behandling paa ophedede Valser. Fiinspindingen af fiin og kort Kamuld skeer stundom paa Mulestol, ellers altid paa Drosselstol.

Uleå hedder en Flod i det nordlige Finland, der falder i den bottniske Bugt ved Uleåborg (6,000 Indb.), Hovedstaden i et efter samme benævnet Län (3,100 □ M., 180,000 Indb.).

Ulema'er kaldes i det tyrkiske Rige de Retslærde, der tillige betragtes som Geistlige; i Spidsen for dem staaer Muftien. Den 3die Klasse af U. danne Molla'erne, under hvilke igjen Kad'ierne staae.

Ulf Jarl, af en anseelig svensk Slægt (han antages at have været en Sønnesøn af den svenske Prinds Styrbjørn og Harald Blaatands Datter Thyre), kom til Danmark, hvor han fulgte med Knud den Store paa hans Tog til England og især blev mægtig efter at være bleven gift med Kongens Søster Estrid. Da han under Knuds Fraværelse var Statholder i Danmark, og Landet blev hærjet af de to andre nordiske Konger, Olaf den Hellige og Anund Jakob, fik U. Folket til at hylde Knuds unge Søn Hardeknud som Konge paa Viborg Thing; men Knud kom hurtig paa Efterretningen herom til Danmark, og slog ved U.'s Hjelp de forenede Konger ved Helgeaa. Knud kunde dog ikke tilgive sin Svoger hans egenmægtige Opførsel, og da de kort efter under et Ophold i Roeskilde kom i Ordstrid ved Skakspil, lod han den næste Morgen, d. 29de Septbr. 1027, U. myrde i Hellig-Trefoldigheds-Kirken ved en af sine Hofmænd. U. er Stamfader til hele den følgende danske Kongeslægt, som besteeg Thronen ved hans Søn Svend Estridsøn.

Digitized by Google

Ulfeld (Corfitz), af en gammel og anseelig dansk Adelsslægt, var en Søn af Jakob U. til Egeskov og Urup og Birgitte Brokkenhuus (det 7de af deres 17 Børn) og født den 10de Juli 1606 paa Hagenskov, hvor hans Fader da var kongelig Lehnsmand (1609 blev han Rigscantsler, hvilken Værdighed han beklædte til sin Død 1630, medens hans Broder Mogens U. var Rigsadmiral 1609—16). I Corfitz culminerede dog Slægtens Anseelse, men ved ham blev ogsaa dens Navn brændemærket. Hans udmærkede Anlæg udviklede sig tidlig, og allerede i sit 10de Aar blev han med sine ældre Brødre sendt paa en videnskabelig Udenlandsreise, fra hvilken han vendte hjem som en fuldendt Cavaleer, hvorfor han ogsaa strax blev ansat som Hofjunker hos Kong Christian IV, med hvis syvaarige Datter Eleonore Christine (s. d. A.) han 1628 blev forlovet. Ved den udvalgte Prinds Christians Bryllup 1634 var han en af de 12 Adelsmænd, som Kongen slog til Riddere af Elephanten, og d. 9de Octbr. 1636 havde han selv paa Kjøbenhavns Slot Bryllup med Kongedatteren. U. steeg derpaa i en Hast fra den ene Værdighed til den anden; han blev Rigsraad, Statholder i Kjøbenhavn og Rigsskatmester, sendt paa forskjellige Gesandtskabsreiser, saaledes 1641 til Keiser Ferdinand III, som ophøiede ham til tydsk Rigsgreve, og endelig 1643 dansk Rigshofmester. Men den gamle Konges Valg af sin Svigersøn til at beklæde den høieste Embedsstilling i Danmark var ikke heldigt; thi U. var aldeles blottet for Patriotisme og i den Grad hildet i Egenkjærlighed, at han ene og alene tragtede efter egen Fordeel og Ære. Hans umaadelige Stolthed bidrog ikke mindre end hans store Lykke til at gjøre ham forhadt hos hans Standsfæller. Han berigede sig ved at lade slaae slet Mynt, og lagde derved Grunden til sin uhyre Formue; han forsømte Landets Forsvar, og var saaledes væsentlig Skyld i det uheldige Udfald af den sidste Krig under Christian IV, der endte ved Freden i Brømsebro, som U. afsluttede 1645, med betydelige Offere for Danmark. Efter Kongens Død stod U. som Rigshofmester i Spidsen for Regjeringen i de to Maaneders Interregnum inden den nye Konges Valg (jfr. Frederik III), til hvilken han snart kom i et spændt Forhold. Efter hans Hjemkomst fra Gesandtskabsreisen i Holland 1649 indledede man Undersøgelser angaaende hans Bestyrelse af Finantserne under Christian IV, og Dina Vinhowers's (s. d. A.) Optræden kan man sige afgjorde hans Fremtid. Forbittret paa Hoffet, i Strid med Størstedelen af sine Standsfæller, uden Følelse for sit Fædreland forlod U. Trediedagen efter Dinas Henrettelse (d. 14de Juli 1651) hemmelig med sin Familie Kjøbenhavn, og begav sig først til Amsterdam og derfra til Sverrig, hvor han fandt en glimrende Modtagelse hos Dronning Christine, men ogsaa ved Laan af denne blev af med en god Deel af sin Formue. Han vedblev at staae i samme Anseelse hos hendes Efterfølger Carl X, og da denne Konge 1657—58 gjorde sit Seierstog gjennem Danmark, fulgte U. med ham som Forræder mod sit Fædreland. I Holsteen udstedte han en Opfordring til den jydske Adel om at falde fra den danske Konge, men den blev naturligviis upaaagtet; paa Lolland fik han Commandanten i Nakskov til at overgive denne velbefæstede Stad uden Modstand; og da den svenske Konge viste Frederik III den Ydmygelse at lade Freden forhandles ved U., vare dennes Fordringer endnu langt større end de Betingelser, som fastsattes ved den vanærende og ulykkelige Fred, der skilte Danmark ved dets østlige Trediedeel. En af Betingelserne var ogsaa, at U. skulde have sine beslaglagte Godser tilbage. Efter Freden i Roeskilde tog han sit Ophold i Malmø og fik til Belønning et Grevskab i Sverrig, men gjorde sig snart mistænkt hos den svenske Regjering, navnlig for Deeltagelse i en Plan til at bringe Malmø tilbage til Danmark. Uden at oppebie Sagens Udfald begik U. det ubetænksomme Skridt, at flygte med sin Hustru over til Kjøbenhavn, hvor de strax bleve anholdte og førte til Hammershuus (Juli 1660). Her sadde de fængslede i 1½ Aar, og bleve, især efter et mislykket Forsøg paa at undvige, meget strengt bevogtede, indtil de endelig, efterat U. havde beqvemmet sig til en ydmyg Bønskrivelse og udstedt en edelig Revers, løskjøbtes og fik Tilladelse til at opholde sig paa deres Gaard Ellensborg (nu Holckenhavn) i Fyen (Decbr. 1661). Men U. kunde ikke holde sig rolig; den næste Sommer fik han Tilladelse til at begive sig paa en Badereise, men istedet derfor reiste han med sin Familie omkring i Europas større Stæder og smedede Anslag mod den danske Regjering. Da disse vare røbede af Kurfyrsten af Brandenburg, til hvem han havde henvendt sig, blev U. d. 24de Juli 1663 som Landsforræder af Høiesteret dømt fra Livet, hans Godser confiskerede, og en Priis udsat paa hans Hoved. Da man ikke kunde bemægtige sig hans Person, blev Straffen udført paa hans Billede; hans Gaard i Kjøbenhavn blev sløifet, og paa Pladsen (Ulfeldsplads, Graabrødretorv) opreistes ham en Skamstøtte, som først blev borttagen 1842. U. overlevede kun kort Tid sin Domfældelse; flakkende landflygtig om fra Sted til Sted, døde han d. 20de Febr. 1664 i en Baad paa Rhinen i Nærheden af Basel, og blev af sine Sønner hemmelig begraven under et Træ. En af disse, Leon Greve af U., forplantede Slægten i Østerrig, hvor han og hans Efterkommere beklædte høie Statsembeder.

Ulfilas, kaldet Gothernes Apostel, født 318, nedstammede fra en fangen Christen fra Kappadocien, blev 348 viet til Biskop for Vestgotherne, der allerede dengang havde sluttet sig til den arianske Bekjendelse, og virkede med saa megen Iver og Held for Christendommens Udbredelse, at Hedningerne derved ophidsedes til en blodig Forfølgelse (355). U. flygtede med en stor Deel gothiske Christne over Donau, og Keiser Constantius anviste dem Bopæle i Hæmusbjergene. U. virkede endnu i 33 Aar med Velsignelse og oversatte, for at aabne Gotherne Adgang til Kilden for Frelsens Erkjendelse, den hellige Skrift i deres Sprog, hvortil han opfandt en egen Skrift. Denne Oversættelse er af høit Værd som det ældste skriftlige Mindesmærke i germanisk Sprog. Haandskrevne Levninger deraf opbevares paa Universiteterne i Mailand, Wolfenbüttel og Upsala. En Udgave med latinsk Oversættelse, Noter, Ordbog og Grammatik er besørget af Gabelenz og Løbe (2 Bd., 1836—46).

Digitized by Google

U. døde 388 i Constantinopel. Sign. Waitz: „Ueber das Leben und die Lehre des U." (1840).

Ulfliot var Lagmand paa Island, hvis ældste Love, der dog ikke bleve optegnede, skulle være forfattede af ham Aar 928 (s. Artt. Althing samt Islands Historie og Litteratur I).

Ulfstand var en dansk Adelsslægt, som havde store Besiddelser i Skaane, og som har frembragt flere berømte Krigere baade tillands og tilvands. Den berømteste Mand af denne Slægt, Jens Holgersen U. til Glimminge, dansk Rigsraad og Admiral under Kong Hans, som satte stor Priis paa ham, tilføiede Hansestæderne megen Skade i deres Krig med denne Konge, ødelagde 1511 flere Stæder og tog den wismarske Flaade, kjæmpede ogsaa med den lybske Flaade under Bornholm, men Seiren var nasgjort. Han var i lang Tid forlehnet med Gulland og døde 1523. — Truid U. til Thorup, dansk Rigsraad, født 1487, var Slotsherre paa Varberg under Grevens Feide (s. Meyer [M.]); han døde 1545 og ligger begraven i Lunds Domkirke. Hans Brodersøn Hak U. til Hikkeberg, Rigsraad, var en kort Tid en af de 4 Regjeringsherrer i Christian IV's Mindreaarighed og blev Rigsmarsk 1593, han døde 1594. Slægten uddøde med Axel Melchiorsen U. til Axelvold 1634.

Uligesidet Trekant er en saadan, i hvilken ingen af Siderne ere lige store.

Ulige Tal er et saadant, hvori 2 ikke gaaer op, som 1, 3, 5, 7, 9, 11 o. s. v.

Ulk (Cottus) er en Fiskeslægt af de Pantserkindedes Familie, med stort og bredt, knudret og pigget Hoved, stort Gab, blød, slimet, nøgen Hud, store Brystfinner og smaa under dem siddende Bugfinner, mørke, urene Farver og et temmelig hæsligt Udseende; det er træge, graadige Fiske, der opholde sig nærved Land. Slægten tilhører de nordiske og navnlig de høinordiske Have. Den ved vore Kyster almindelige U. (C. scorpius) er kun lidet anseet som Fødemiddel; i Grønland derimod er Ulkefiskeriet af stor oekonomisk Vigtighed.

Uller er i den nordiske Mythologie Navnet paa Thors Stedsøn, Sifs Søn, en fager, vældig Kjæmpe, udmærket Bueskytte og Skiløber. Det er godt at paakalde ham i Tvekamp.

Ullerup er en Kirkeby i Sundeved, hvor der i den leveredes en Træfning Langfredag d. 6te April 1849 imellem de Danske og Oprørshærens Avantgarde.

Ullmann (Carl), protestantisk Theolog, født d. 15de Marts 1796 i Epfenbach i Pfalz, blev 1829 theologisk Professor i Halle, 1836 i Heidelberg og 1853 evangelisk Prælat og Medlem af Overkirkeraadet i Carlsruhe, fra hvilken Stilling han 1860 blev afskediget, da han efter Unionstheologernes Mening helde for meget til den lutherske Confessionalisme. U. har udmærket sig ved grundige historiske Forskninger og i Forening med Umbreit stiftet det theologiske Tidsskrift „Theologische Studien und Kritiken" (1828).

Ulloa (Don Antonio de), fortjent Spanier, født d. 12te Jan. 1716 i Sevilla, traadte i Marinens Tjeneste, foretog flere Reiser i Sydamerika, bidrog efter Hjemkomsten til Spanien meget til Uldmanufacturernes Opkomst og en bedre Benyttelse af Qviksølvgruberne ved Almaden, var 1764—67 Gouverneur i Louisiana, derpaa Generaldirecteur for Søvæsenet og døde d. 3die Juli 1795 i Nærheden af Cadiz. Han var Forfatter til adskillige Skrifter over Sydamerika.

Ulm, Stad i Donaukredsen i Würtemberg, paa Donau's venstre Bred, nu en stærk tydsk Forbundsfæstning, har en stor og herlig Domkirke (Münster) med fortrinlige Glasmalerier og et meget høit Taarn, en anseelig Bro over Donau o. M. Den er Sædet for en levende Industrie (blandt hvis Frembringelser vi nævne Pibehoveder, Papir, Daaser, chemiske Varer) og Handel samt Skibsfart paa Donau. 20,000 Indb. (foruden Garnisonen). — U. var tidligere en mægtig fri Rigsstad. Her overgav den østerrigske General Mack sig med 20,000 Md. som Krigsfanger til Napoleon (d. 17de Octbr. 1805). I Aaret 1803 kom Staden under Baiern, 1810 under Würtemberg.

Ulmin og **Ulminsyre** ere Huminlegemer (s. d. A.). Ved Behandling med fortyndede Syrer bliver U. omdannet til Humin, Ulminsyre til Huminsyre. U. ere brune Legemer, medens Humin og Huminsyre ere mere sorte.

Ulmus, s. Almetræ.

Ulovfast, s. Lovfast.

Ulpianus (Domitius), en af de berømteste romerske Retslærde, var født omtrent 170 ef. Chr. i Tyrus, og beklædte flere høie Statsembeder i Rom, indtil han 228 som Præfectus prætorio blev myrdet af Prætorianerne. Foruden at en stor Mængde Brudstykker af hans talrige Værker ere optagne i Pandekterne (af hvilke i det Hele en Trediedeel er tagen af U.), er ogsaa et lille særskilt Skrift af ham bevaret under Navn af „U.'s Fragmenter", udgivet af Hugo og senere af Böcking (1855).

Ulrik er Navnet paa to danske Prindser af den oldenborgske Stamme; det er kommet ind i Kongefamilien fra Mecklenburg ved Frederik II's Giftermaal med Hertug U.'s Datter Sophie. Dette Kongepars anden Søn U. var født d. 30te Decbr. 1578 paa Koldinghuus, blev 1602 Biskop af Slesvig og 1603 tillige Biskop af Schwerin efter sin Morfader; han døde d. 27de Marts 1624 i Bützow. Den yngre U., Christian IV's og Dronning Anna Katharines yngste Barn, født d. 2den Febr. 1611 paa Kjøbenhavns Slot, gik under Trediveaarskrigen i kursachsisk Tjeneste og blev ihjelskudt af en Snigmorder fra den keiserlige Leir ved Schweidnitz d. 11te August 1633. Begges Liig bleve førte til Danmark og hensatte i Roeskilde Domkirke.

Ulrike Eleonore, dansk Prindsesse og svensk Dronning, var en Datter af Kong Frederik III og Dronning Sophie Amalie og født d. 11te Septbr. 1656 paa Kjøbenhavns Slot. Hun blev 1675 forlovet med Kong Carl XI, men s. A. udbrød der Krig mellem Danmark og Sverrig (den skaanske Krig); Brylluppet blev derved udsat i flere Aar, indtil Freden var sluttet, og holdtes d. 6te Mai 1680 paa Herregaarden Skottorp ved Halmstad. U. E. er bekjendt som et Mønster paa Kjærlighed, Hengivenhed for sin Ægtefælle, Godgjørenhed og alle qvindelige Dyder. Hun døde d. 26de Juli 1693 paa Carlberg, og blev først paa sit Dødsleie og efter sin Død skattet af sin raae og haarde Ægtefælle. Hun havde født ham 7 Børn, af

Digitized by Google

hvilke 4 Prindser døde tidlig; angaaende hendes andre Børn s. Carl XI.

Ulrikehamn, en Landstad i den svenske Provinds Vestgothland, heed fordum Bogesund (s. d. A.). 2,000 Indb.

Ulster, den nordligste af Irlands 4 Provindser, 400 □ M. stor med omtrent 2 Mill. Indb., gjennemstryges af lave Bjerge og er den bedst dyrkede, vindskibeligste og derfor mindst fattige Deel af Øen; af Befolkningen er en Deel indvandrede Englændere og Skotlændere af protestantisk Religion. De vigtigste Stæder ere Belfast og Londonderry.

Ultra (lat.) betyder: hiinsides, udover; heraf bruges Ordet til at betegne en Overskridelse af det rette Maal, en Overspændthed i en eller anden Retning. Man siger saaledes ultrademokratisk, ultraroyalistisk o. s. v., og en U. betegner et Menneske, der i en vis Henseende, navnlig i politisk, gaaer til Yderlighed.

Ultramarin er en pragtfuld blaa Farve, der oprindelig tilvirkes af Lasursteen (s. d. A.), idet denne gløedes svagt, kastes i Vand, pulveriseres, blandes med en smeltende Blanding af Harpix, Linolie og Vox, „Pastello", og æltes med koldt Vand. Dette afsætter først et dybere blaat, senere et blegere blaat U., medens Svovlkies og andre Ureenligheder holdes tilbage af Harpixmassen. Saaledes erholdes den saakaldte naturlige U., der er en meget varig Farve, dog destrueres den ved Paavirkning af Syrer under Udvikling af Svovlbrinte. Da den „naturlige U." er meget kostbar, tilvirker man nu almindelig en saakaldet „kunstig U.". Der gives mange Forskrifter for Tilvirkningen af denne Malerfarve, hvorfor her kun skal bemærkes, at den sammensættes af Kiselsyre med Natron, Leerjord, Svovl og en meget ringe Deel Jern, der paa passende Maader bringes til at indgaae Forbindelser. Der gaaer i Handelen mange Nuancer af U. efter de forskjellige Methoder o.s.v. ved Fabrikationen, ligesom man paa lignende Maade fabrikerer et grønt U. med lignende Sammensætning. Ved Behandling med Syrer destrueres al U., idet de deri indeholdte Svovlforbindelser decomponeres under Udvikling af Svovlbrinte.

Ultramontan (lat.), hiinsides Bjergene, især belesbed Alperne, betegner derfor sædvanlig Pavedømmets Aand og Grundsætninger. **Ultramontanister** kaldes de ivrige Tilhængere af Pavens uindskrænkede kirkelige Magt og Ufeilbarhed; deres Lære og Grundsætninger kaldes **Ultramontanisme**.

Ultrazodiacale Planeter kaldte man i Begyndelsen de smaa Planeter imellem Mars og Jupiter, forbi de først opdagede (Ceres, Pallas, Juno og Vesta) paa Grund af deres Baners usædvanlig store Inclination mod Ekliptika, undertiden sees udenfor Dyrekredsen, hvilket ikke var Tilfældet med de gamle Planeter. Men da de senere opdagede Planeter af samme Klasse ingenlunde alle have nogen særdeles stor Inclination, mange endog en ganske ringe, er Benævnelsen i denne Betydning gaaet af Brug.

Ulvefod, s. Lycopodiaceæ.

Ulven (Canis lupus), norsk „Graabeen", hører til Hundeslægten og ligner en stor, høibenet Hund med smaa, skjæve Øine, spidse, opstaaende Øren, kort, busket Hale med sort Spids; Farven forresten i Reglen graa, gulagtig paa Siderne, blandet med sort paa Ryggen, hvid paa Bug og Bryst, Forbenene med en sort Streg paalangs. U. ere udbredte over hele den nordlige Halvkugle indtil den 70de Grad, hvor de ikke, som i Danmark og Storbritannien, længe have været udryddede. Deres Tilhold have de i de store Skove, hvorfra de i strenge Vintre, drevne af Hunger, foretage lange Streiftog i store Flokke; U. er da farlig nok at møde, uagtet den til andre Tider er for feig til at kunne regnes til de farlige, om end vel til de skadelige Rovdyr. Det er de større planteædende Pattedyr (Rensdyret, Elsdyret, Hjorten, Oxen og Hesten), hvoraf den især lever, men den tager dog ogsaa til Takke med mindre Pattedyr og Fugle; selv paa Isen ved Havkysten indfinder den sig om Vinteren for at gjøre de nyfødte Sælhundeunger til Bytte, og undertiden gaaer det ud over de andre Rovdyr, f. Ex. Ræve og Bjørne. Sine Udflugter foretager U. meest om Natten; sit Bytte griber den altid i Struben. For at fange dem anvender man Faldgruber, Ulvesaxe, udlægger Aadsler paa et dertil indrettet Sted om Vinteren, hvorefter man omringer og skyder dem o. s. v. Parringstiden er tidlig om Foraaret (Februar—Marts). Ungerne (5—6 i Tallet) ere blinde og sortagtige. Skindet giver et godt Pelsværk.

Ulvegrave (Fortif.) anvendes ofte foran Befæstningsanlæg for at hindre eller vanskeliggjøre Fjendens Fremtrængning. De dannes af tæt ved hverandre anbragte Fordybninger, som man giver en omvendt afstumpet Kegles Form samt en Dybde og en Diameter fra 3 til 6 Fod. I Midten af hver U. og i Mellemrummene mellem dem anbringes ofte Pæle.

Ulvesvælg (Palatum fissum) kaldes en medfødt Misdannelse, der bestaaer i en Spaltning af Ganen, den bløde eller haarde; den findes ofte i Forbindelse med Harestaar. Det kan i en væsentlig Grad hindre Barnet i at patte og giver den Voxnes Tale et særeget ubehageligt, snøvlende Præg. Det kan helbredes ved Operation (Uranoplastik, Uranoraphie).

Ulvetænder. Ved Saugning af blødt og fugtigt Træ ville Spaanerne let klemmes fast mellem almindelige trekantede Tænder; derfor bruges ofte andre Former i Saugmøller, især paa Skivesauge; almindeligst ere de saakaldte U., der fremkomme ved en rund Nedfiling foran hver Tand.

Ulvsund skyder sig fra Østersøen ind imellem Sjællands Sydspidse og Møen. Ved det nordlige Indløb ligger Øen Nyord.

Ulysses, s. Odysseus.

Umbelliferæ, Skjermplanter, danne en anseelig og ved talrige iøinefaldende Charakterer vel begrændset naturlig Familie indenfor de frikronbladede Femtalsplanters Orden. Arterne ere een- eller fleeraarige Urter med afvexlende, fjernervede, oftest dobbelt eller fleerdobbelt snitdeelte Blade, hvis Bladstilk forneden er udvidet til en bred Skedebeel; Blomsterstanden er en enkelt eller sammensat Skjerm (i sidste Tilfælde med Storskjerm og flere Smaaskjerme), der ved Grunden af Blomsterstilkene bærer en Kreds af Dækblade (Svøb, Storsvøb og Smaasvøb);

Digitized by Google

Blomsterne ere overstædige og regelmæssig femdeelte med en torummet Frugtknude, som udvikler sig til en todelelig Spaltefrugt; Smaafrugterne ere forsynede med et forskjelligt Antal Oliekanaler i Frøgjemmet, og indeslutte hver eet Frø med stor Frøhvide. Man kjender omtrent 200 Slægter af denne Familie med c. 1500 Arter, der fortrinsviis høre hjemme i den nordlige tempererede Zone og navnlig i den varmere Deel (Middelhavslandene, Orienten). Arterne have alle en iøinefaldende Overeensstemmelse i ydre Habitus paa Grund af den fremtrædende Blomsterstand og de smaa hvide (sjeldnere gule eller rødlige) Blomster; de stemme ligeledes næsten alle overeens i Henseende til de Stoffer, som de indeholde, og navnlig ere de rige paa ætheriske Olier og harpixagtige Stoffer, der deels indeholdes i de vegetative Dele, især i Roden og Rodstokken, deels i reen Tilstand i Frugterne. Mange Arter finde derfor Anvendelse som Krydderplanter (Kommen, Anis, Dild, Coriander), Lægemidler (Archangelica, Levisticum, Imperatoria, Ferula Asafoetida, Galbanum), Kjøkkenurter (Selleri, Persille, Kjørvel, Gulerod) o. s. fr.; enkelte ere stærke Giftplanter (Skarntyde, Gifttyde, vild Kjørvel).

Umbellularia, en lidet bekjendt Slægt af Søfjer, udmærke sig derved, at de faa (c. 30) Dyr, som danne Colonien, sidde alle samlede i Toppen af et tyndt, 4—6 F. langt Skaft, lignende den Blomsterstand, som kaldes en Skjerm (deraf Navnet). Kun een Gang (1752) er denne Dyreform bleven tagen paa meget stor Dybde i Ishavet (under 79° n. Br. og 1400 F. dybt) af en jydsk Hvalfanger.

Umberfisk (Sciæna) kaldes en Gruppe af aborreagtige Pigfinnefiske, der beboe de varmere Have; den store S. aquila, 5—6 F. lang, i Middelhavet, var forhen et meget høit skattet Fødemiddel. De store Øiestene af Fiskene i denne Familie anvendtes til deraf at danne Halsbaand, hvilke man tilskrev Lægekraft. En Mærkelighed ved denne Familie er ogsaa Svømmeblærens sammensatte, stærkt fligede Form og den knurrende Lyd, som de lade høre, naar de fanges og tages op af Vandet.

Umbreit (Friedrich Wilhelm Carl), protestantisk Theolog, født d. 11te April 1795, blev 1829 theologisk Professor i Heidelberg, stiftede i Forening med Ullmann 1828 Tidsskriftet „Theologische Studien und Kritiken", og gjorde sig fortjent ved Skrifter angaaende det gamle Testamentes Exegese. Han døde i Heidelberg d. 26de April 1860.

Umbrer (Umbri) heed et gammelt italisk Folkeslag, hvis Land Umbria laae mellem det adriatiske Hav, Picenum, Sabinerlandet, Etrurien og det cisalpinske Gallien. U. bleve 308 f. Chr. beseirede af Romerne og fik 90 f. Chr. romersk Borgerret. De umbrisk-sabelliske Folkestammers Sprog (U., Samniter og Marser) danne tilsammen den ene Green af de italiske Sprog, medens den anden omfatter Sprogene af latinsk Stamme. Et vigtigt Mindesmærke om det umbriske Sprog er bevaret i de eugubinske Tavler.

Umbriel er Navnet paa en af de Drabanter eller Biplaneter, der bevæge sig omkring Uranus, s. Uranus.

Umeå, Stad i U. Län eller Vesterbotten (950 □ M. med 82,000 Indb.) i den svenske Provinds Norrland, ved Umeå-Elv, som efter et Løb af 55 M. falder i den bottniske Bugt, har Handel med Trælast, Tjære og Jern. 1,800 Indb.

Umerapura, Stad i Birma i Bagindien, ved Irawaddi, har lige og brede Gader, men Træhuse; Luften er usund. 70,000 Indb.

Uminski (Jan Nepomucen), polsk General, født 1780 i Storhertugdømmet Posen, tjente under Kosciuszko, rykkede under Napoleon 1806—13 op til Brigadegeneral og levede siden paa sine Godser i Posen. Paa Grund af Stiftelsen af den patriotiske Forening Kossiniery (Leemændene) blev han 1826 sat paa den preussiske Fæstning Glogau, flygtede 1830 for at tage Deel i den polske Frihedskamp og seirede i flere Træfninger over Russerne. Efter Polens Fald levede U. i Frankrig og døde 1851 i Wiesbaden.

Umulig Opgave er en saadan, som indeholder modsigende Betingelser. De fleste Opgaver have deres Mulighedsbetingelser. F. Ex. man kan dele et Tal a i 2 Dele, hvis Product er givet = b. Men er $b > \frac{1}{4} a^2$, bliver Opgaven umulig. At construere en Trekant ved 3 givne Sider bliver umuligt, dersom Summen af de to af dem er mindre end den tredie. — En Opgave kan ogsaa være relativt umulig. F. Ex. at dele en Vinkel i 3 lige store Dele er geometrisk umuligt, eller kan ikke udføres ved geometrisk Construction, men naturligviis nok paa andre Maader. At løse den almindelige Ligning af 5te Grad er algebraisk umuligt; men derfor kunne Rødderne nok findes, naar Coefficienterne ere givne i Tal. — En umulig Størrelse er en saadan, som kun vilde kunne tilveiebringes ved at løse en umulig Opgave, som $\sqrt{-1}$, s. Imaginær Størrelse.

Umyndighed, s. Myndighed.

Unalaschka, s. Aleuterne.

Unau, s. Dovendyr.

Uncle Sam (Far- eller Morbroder Samuel) er et Øgenavn for Nordamerikanerne, ved hvilket disses Folkeeiendommeligheder antydes (ligesom Englændernes ved John Bull).

Undentag er en stundom forekommende anden Benævnelse for Aftægt (s. d. A.).

Underbinding (Ligatura) er den Operation, hvorved man med en Traad eller desl. sammensnører en Deel af Legemet, f. Ex. en Kanal, et Blodkar, for at standse Passagen derigjennem, eller en Stilk, en Udvæxt o. s. v., for at forhindre dens Ernæring og befordre dens Affalden. U. spiller en Rolle ved større chirurgiske Operationer, da de fleste Pulsaarer maae underbindes, ofte ogsaa de større Blodaarer.

Undercorporal. Blandt hvert Aars Recruttilgang udtages i alle Vaabenarter i den danske Armee et bestemt Antal flinke Menige, der udnævnes til U.; disse oppebære en noget høiere Lønning end de Menige og erholde en særskilt Uddannelse for under en senere Indkaldelse i Krigstilfælde at kunne anvendes som Underofficerer. Tidligere vare U. forpligtede til at ligge betydelig længere Tid inde i Tjenesten end de Menige; men deres Uddannelsestid er nu indskrænket til at være omtrent lig disses.

Underdommer, s. Dommer. — **Underfoged**, s. Foged. — **Underret**, s. Ret.

Digitized by Google

Underextremitet, s. Been.

Underfaldshjul kaldes et Vandhjul paa horizontal Axel, naar Vandet ledes ind i Nærheden af dets laveste Punct. U. i strengere Forstand have plane Skovler, radiale eller heldende tilbage, og Vandet, opdæmmet ved et Trykvandsstigbord, virker paa dem ved et Stød. De bygges af Træ og som Laphjul. Poncelets Hjul maae i videre Forstand regnes blandt U.

Undergjæring, s. Overgjæring og Øl.

Undergrund kaldes i Agerbruget det Jordlag, som ligger under Mulblaget eller det øverste Jordlag (Madjorden), der skylder Plantevæxten sin mørke Farve. Efter Jordens Culturtilstand træffes U. i meget forskjellig Dybde, fra saa Tommer indtil 1 Alen og derover under Overfladen. Ved Bedømmelsen af Jordens naturlige Frugtbarhed eller rette Behandling er Undersøgelsen af U. af største Vigtighed, og dens Forraad af Plantenæring gjøres frugtbringende deels ved Mergling og Kulegravning, hvorved U. blandes med Madjorden, deels ogsaa ved Rørlægning (Draining) og **Undergrundspløining**, som bestaaer i med en særlig dertil dannet Plov, der følger den sædvanlige Plov, at skjørne det øverste Lag af U. og herved gjøre et dybere Lag tilgjængeligt for Planterødderne. Denne Fremgangsmaade, hvorved Jorden kan skjørnes i en Dybde af 12—14 Tommer, viser sig i Reglen meget hensigtsmæssig, navnlig til Rodfrugter, forudsat at Jorden ikke lider af Fugtighed, og helst i Forbindelse med rigelig Gjødskning.

Underkjendelse af en underordnet Rets Dom eller andet Decret finder Sted, naar den overordnede Ret finder det i Realiteten urigtigt, og derfor forandrer det (modsat Uefterretteligkjendelse eller Annullation, s. d. A.).

Underliv (Abdomen), ogsaa i daglig Tale Mave, er den største af Legemets tre store Huulheder (Hoved, Bryst, Bug), hvori de ædlere Organer indeholdes og beskyttes. Anatomien deler U. i tre Regioner, hvoraf enhver atter har en midterste og to Sidebele: 1) øverst ligger den epigastriske Region fra Mellemgulvet og nedimod Navlen; i denne ligger Leveren til høire Side, Milten til venstre, og Maven i Midten. 2) I Midten ligger Navleegnen, Umbilicalregionen, som indeholder det Meste af Tyndtarmen og Tyktarmen samt bagtil i Siderne Nyrerne, og endelig 3) den hypogastriske Region, der ogsaa af Menigmand fortrinsviis benævnes „U.“, er den nedre Trediedeel, som indeholder Tyndtarmen, tilhøire Blindtarmen, tilvenstre Masttarmen, midt over Isbenet Blæren, og bag denne hos Qvinden Livmoderen. En saadan Inddeling af U. i Regioner er af megen praktisk Nytte for den nyere Medicin, hvis Bestræbelse det nemlig er at henføre enhver Sygdom til dens bestemte anatomiske Leie.

Underlæbe kaldes det tredie Par Mundbele hos Insecterne (s. d. A.).

Underlæge kaldes for Tiden den laveste militære Lægecharge; der gives heraf tvende Klasser, rangerende resp. med Premier- og Secondlieutenanter.

Underofficeer kaldes den Klasse Befalingsmænd, som danne Mellemleddet mellem Officeren og den menige Soldat, og hvem den største Deel af Tjenesteforretningernes Detail er overladt. Efter Vaabenarten og den specielle Plads i Underofficeersklassen bruges der i Armeerne forskjellige Navne for den enkelte U., saaledes Overcommandeersergeant, Commandeersergeant, Fourer, Vaabenmester, Sergeant, Corporal, Overvagtmester, Qvarteermester, Vagtmester, Overfyrværker, Fyrværker, Guide o. s. v.

Underpant eller Hypothek, s. Pant.

Undersaat er det Navn, hvormed en Person betegnes som undergiven en vis Statsmagt. Selv de, der blot midlertidig opholde sig i en vis Stat, komme, forsaavidt de ikke som fremmede Gesandte have Exterritorialitetsret (s. d. A.), derved i Underordnelsesforhold til denne, hvis Love de i det Hele ere pligtige at adlyde, og kunne altsaa forsaavidt kaldes dens U. Men egentlige eller faste U. ere dog kun de, der have fast Bopæl i Staten, idet disses Underordnelsesforhold er af en ganske anderledes almindelig og omfattende Art, ligesom det omvendt ogsaa kun er disse, der kunne gjøre Fordring paa de Rettigheder, der tilkomme U. som saadanne, eller med andre Ord ere Statsborgere (s. d. A.), og denne sidste Slags undersaatlige Forhold ophører heller ikke ved et temporairt Ophold i Udlandet.

Underslæb, eller den Handling selv at tilegne sig Gods eller Penge, der ere betroede til Ens Varetægt, fremtræder kun som en særegen Forbrydelse, naar den udøves med Hensyn til offentlige Midler, hvorimod den ellers kun er at betragte som et almindeligt Bedrageri. **Underslaae** er at begaae U.

Undersøgelsesdommer (ogsaa Forhørsdommer) kaldes den Dommer, der, forsaavidt Edsvorneretter ere indførte, i Reglen leder Forundersøgelsen (s. d. A.), og, forsaavidt saadanne Retter ikke ere indførte, hele Undersøgelsen i criminelle Sager.

Underverdenen er efter de Gamles Forestilling det Sted under Jorden eller i sammes Indre, hvor Menneskene efter Døden blive enten straffede eller belønnede for deres Gjerninger. Grækerne, hos hvem U. kaldtes Hades, tænkte sig denne omflydt af Styx, over hvilken de af Hermes førte Afdøde bleve satte af Charon. Naar de da vare komne forbi den skrækkelige Cerberus, afgjorde Dommeren Minos, om Sjælene skulde begive sig tilhøire til Elysium, eller tilvenstre til Tartaros.

Undfangelse, Marias ubesmittede. Under sin Landflygtighed i Gaëta udstedte Pave Pius IX d. 2den Febr. 1849 en Rundskrivelse til Patriarcherne, Erkebiskopperne og Biskopperne i hele den katholske Verden, i hvilken det heed: „Hele vort Haab hviler paa den hellige Jomfru; thi i Maria har Gud nedlagt alt det Godes Fylde, saa at al Naade og Frelse, som os er beredt, kun tilstrømmer os gjennem hende, da det er Guds Villie, at vi skulle opnaae Alt ved Maria“. Det var derfor Paven en riig Trøst, at det „over hele den katholske Kirke havde viist sig et levende Ønske om, at den apostoliske Stol endelig ved en høitidelig Udtalelse vilde fastsætte, at den allerhelligste Gudsmoder, den uplettede Jomfru Maria, er bleven undfangen uden Arvesyndens Smitte“; og han ønskede nu at høre Prælaternes Mening om dette Spørgsmaal. Samtidig nedsattes en Com-

Digitized by Google

mission de immaculata conceptione, bestaaende af de berømteste romerske Theologer, hvoriblandt Perrone, Passaglia, Spada, Theiner m. Fl. I December 1853 overrakte **Passaglia** den hellige Fader en Afhandling paa 200 Foliosider, hvori bevises, at Maria maa antages at være undfangen af sin Moder, den hellige Anna, uden Arvesynd. Endnu vidtløftigere behandlede den samme Jesuiterfader, der senere er bleven saa berømt ved sin bestemte Opposition mod Pavens verdslige Magt, dette Thema i et Værk i 3 Bind („De immaculato Deiparæ conceptu", 1854). Fra alle 5 Verdensdele indkom Breve og Betænkninger, 476 i Tal, fra Bisperne. Da Alt saaledes var grundig forberedt, sammenkaldte Pius IX i en ny Rundskrivelse af 1ste August 1854 en Kirkeforsamling i Rom, der skulde være ham behjelpelig med at hæve Meningen om Jomfru Marias u. U. til ubestrideligt Kirkedogme. I Novbr. 1854 strømmede de indbudte Prælater, blandt hvilke endog Biskopper fra Madagaskar og Australien, sammen til den evige Stad. I et Møde d. 25de Novbr. blev den foreslaaede Bulle eenstemmig antagen. Den 8de Decbr., den Dag, paa hvilken den romerske Kirke allerede længe havde celebreret den u. U., var udseet til Dogmets høitidelige Proclamation. I Morgenstunden samledes Paven med 54 Cardinaler og 143 Patriarcher, Erkebiskopper og Biskopper i det sixtinske Capel og drog derfra i en høitidelig Procession under Hymnesang til Høialteret i Peterskirken. Her oplæste Paven det apostoliske Decret, hvorved Læren om Marias u. U. offentlig erklæres for en af den katholske Kirkes Troesartikler, og satte til Slutningen en med Brillanter besat Guldkrone paa en Statue af den hellige Jomfru. Alle Byens Klokker og Engelsborgs Kanoner forkyndte den store Begivenhed. Ved Nattens Frembrud var Rom forvandlet til et Flammehav; alle Gader og Torve, Façaderne paa de 100 og atter 100 Kirker vare prægtig illuminerede. Den følgende Dag blev Originalbullen med Troesdecretet egenhændig undertegnet af samtlige Prælater. Til Minde om Begivenheden har Paven ladet opreise en storartet Mindestøtte paa den spanske Plads i Rom. — Slgn. J. F. Hagen: „Det nyeste romersk-katholske Dogma" (i „Nyt theol. Tidsskrift", 1855).

Undine (af lat. unda, en Bølge), kaldes i Paracelsus's System og i Folkeovertroen (især i Tydskland og Sydeuropa) en qvindelig Vandaand, som lever i Vandet og behersker det. En U. gifter sig gjerne med et Menneske, og faaer hun da et Barn, modtager hun tilligemed dette en Sjæl, som hun før manglede.

Unerede Grækere ere græske Christne, som under visse Betingelser have sluttet sig til den romerske Kirke. Begyndelsen til en saadan Union striver sig fra Conciliet i Florents 1439, hvor Betingelserne bleve fastsatte mellem Keiser Johannes VII Palæologus og Pave Eugenius IV, ved hvilke Pavens Primat anerkjendtes og de dogmatiske Differentser erklæredes at beroe paa en Misforstaaelse. Men denne Union var kun et Skin, og blev kun antagen af en ringe Deel af det græske Folk. Alligevel har Romerkirken ogsaa siden efter denne Anviisning søgt at unere, og det er lykkedes den især med Grækere, der flygtede til Occidenten eller boede i Lande, som stødte til de romersk-katholske Enemærker. De u. G. have deres Hovedsæde i det østerrigske Keiserdømme, i Ungarn, Galicien og Siebenbürgen; her findes henved 3,600,000 Unerede. De antage den romersk-katholske Kirkes Dogmer om den Hellig Aands Udgang fra Sønnen, Pavens Primat, Skjærsilden og Sjælemesserne; derimod fastholde de med den græske Kirke Præsteægteskab, strengere Faste, Nadveren sub utraqve og den gamle græske Liturgie. De have Erkebisper i Gran og Lemberg og en Biskop i Hermannstadt. U. G. findes endvidere i Italien med en Erkebiskop i Venedig og Menigheder i Rom, Livorno og især i Neapel og paa Sicilien. I Spidsen for de u. G. i det europæiske Tyrki staaer en apostolisk Vicarius i Constantinopel. De u. G. i Syrien og Palæstina staae under en Patriarch af Antiochia, der fordetmeste residerer i Damaskus.

Ungarn (magyr. Magyar Orszag, lat. Hungaria) er et Navn, som bruges snart i videre, snart i snevrere Betydning. Tidligere meente man dermed oftest alle under den ungarske Krone forenede og dette Rige siden det 16de Aarh. underlagte Lande, nemlig, foruden det egentlige U., Kroatien, Slavonien, Dalmatien, Militærgrændsen og Siebenbürgen, ja endog stundom Galizien med, saa at de „ungarske Lande" udgjorde 8,000 □ M. med 21 Mill. Indb. Endnu bruges Navnet „Kongeriget U." ofte saaledes, at Kroatien og Slavonien med Militærgrændsen regnes med; men efter den østerrigske Heelstats nærværende Organisation, ved hvilken det egentlige U. udgjør et eget Kronland, er der dog ingen Grund hertil, og vi tage derfor her U. i den indskrænkede Betydning, hvori det nu bruges officielt.

1. Det egentlige U., det største østerrigske Kronland, begrændset af Galizien, Siebenbürgen, Voivodskabet Servien, Banatet Temesvar, Kroatien, Slavonien og Østerrigs tydske Lande, omgives mod N. og Ø. af **Karpatherne** (s. d. A.), mod S. og V. af de fra Alperne udløbende lavere Bjergmasser (Leithabjergene, Kapellabjergene, de dinariske Alper, som under forskjellige Navne gaae mod S. O. henimod Balkan); det er (efterat Voivodskabet Servien og Banatet paany ere forenede dermed) 3,896 □ M. stort med omtrent 9½ Mill. Indb. — Den nordlige og Noget af den østlige Deel, **Høi-U.**, er Bjergland og ligger paa Karpathernes sydlige Straaning; mod S. hæver Landet sig ligeledes lidt paa nogle Steder. Den øvrige Deel udgjør den **ungarske Slette** (c. 300 F. over Havet), som ved lave Bjergstrøg (Bakonyerskoven) V. for Plattensøen deles i to Dele: a) den **mindre**, nordvestlige Slette, langs med Donau, indtil denne bøier mod S.; den er, med Undtagelse af et Hede- og Sumpstrøg længst mod V., frugtbart og smukt Land. Mod V. er **Neusiedlersøen**. b) Den **større**, østlige, gjennemstrømmet af Donau og Theiß, er V. for Donau smukt, bølgeformigt Land (her ligger **Platten-** eller **Balatonsøen**), Ø. for Donau bestaaer den af en ganske jevn Flade, som langs med Floderne, især Theiß, danner vidstrakte, skovbegroede Sumpe, imellem Floderne bestaaer af skovløse Savanner, Stepper eller He-

Digitized by Google

der, ja tørre Sandsletter, der minde om Arabiens og Afrika's Ørkener, beboede af halvvilde Hyrder: ofte findes Landsbyer kun i flere Miles Afstand, men da fordetmeste meget store. — U. har Fastlandsklima (i Ofen er Vinterens Middeltemperatur ÷ ½°, Sommerens 17°). I sumpige Egne er Luften usund, paa de store Sletter ere ofte de hede Dage og kolde Nætter skadelige for Sundheden. I Henseende til Producter er U. et af de rigest udstyrede Lande i Europa. Her avles Korn (især Hvede), Viin, Frugt, Tobak, Hør og Hamp; i Høi-U. ere betydelige Skove, paa den store Slette slet ingen. Af Huusdyr haves Hornqvæg, Heste, Faar, Sviin; i de sumpige Egne ved Theiß holdes en stor Mængde Gjæs og Ænder; Biavlen er paa Hederne betydelig. Floderne (fremfor alle Theiß) og Indsøerne ere rige paa Fisk; Blodigler udføres i Mængde. U. er rigt paa Metaller, navnlig Guld, Sølv, Jern, Kobber, Bly; desuden findes Ædelstene, nyttige Steenarter, Salt, Steenkul o. M. Her findes 300 mineralske Kilder.

U. (i videre Betydning = de ungarske Lande) er beboet af den meest brogede Blanding af Nationaliteter, som man træffer nogetsteds i Europa, og hvortil Sidestykker kun findes i de meest barbariske Lande. Aarsagen dertil er, at Landet er en Deel af Donaudalen, som fra de ældste Tider har været den Port, hvorigjennem Asiens Folkeslag fra de store Stepper strømmede ind over Europas Kystlande. Historien veed idetmindste at fortælle, at Folkevandringernes forskjelligste Hærskarer, forsaavidt deres Vandringer ere bekjendte, fulgte denne Vei, og en stor Deel af dem efterlode Levninger af sit Folk i U. Endelig har U. aldrig havt nogen Regjering, som ved hensigtsmæssige Midler har søgt at forbinde og sammensmelte de Folkebrokker, hvoraf Indbyggerne vare sammensatte. Saaledes er det forklarligt, at U. nu beboes af fem Hovedstammer, som ikke forstaae hverandres Sprog, foruden at disse ere deelte imellem afvigende Sprogarter. 1) Længst i Nord, paa Karpathernes Sydskraaning, boe a) bøhmiske (czekhiske) Slovaker og b) polske Ruthener eller Røde-Russer, Rusniakker. 2) I det sydlige Bjergland, Kroatien, Slavonien, Militairgrændsen og Banatet findes illyriske Slavoner i stor Mangfoldighed af Dialekter og Religionsafvigelser, nemlig: Slavoner, Kroater, Serber, Dalmatier. 3) I Øst paa Grændsen af Siebenbürgen, i dette sidste Landskab og i Banatet Temesvar boe de romanske Vlakher (Wallacher). 4) I Midten af Landet paa de flade, steppeagtige Pußta'er har den egentlige Ungarer eller Magyar sit Hjem. Adspredte over det hele Land, men som meget talrige Colonister, findes 5) Tyrker, 6) Jøder og 7) Zigeunere, ja endog Armenier og Grækere ere i bemærkeligt Antal bosatte. Udenfor de anførte større Grændseskjel findes en Mængde Sprogøer, saa at Folkeblandingen næsten maa kaldes en Forvirring. I det egentlige U. er Magyarernes Antal c. 3,760,000, Slavernes (ɔ: 6—7 forskjellige slaviske Folk) henved 3 Mill., Tydskernes 850,000; i de ungarske Lande (Galizien ikke medregnet) er Magyarernes Antal 5½ Mill., Slavernes 5 Mill., Tydske 1½ Mill., Rumænernes 2¼ Mill. Det er efter Sprogsammenligning ingenlunde tvivlsomt, at Magyarernes Sprog hører til de finske eller ugriske, og at det stemmer nærmest overeens med de Sprogarter, som nu bruges af Voguler og andre smaa Folkeslag i Rusland ved Uralkjeden. Det er vel ikke mindre sikkert, at det var fra dette Land (som ældre russiske Chronister kaldte Jugrien), at Magyarerne udvandrede til U. i det 9de Aarh. e. Chr. Da de (vel omtrent 1 Mill. i Tallet) besatte dette Land, vare de et vildt røversk Hyrdefolk, som netop derfor foretrak Landets fladeste, steppeagtige Strækninger. Deres Røvertog satte længe hele Tydskland, indtil Frankrigs Grændser, i Skræk. Men ligesaa vist er det, at ikke alle de 4—5 Millioner Mennesker, som nu tale Magyarisk, nedstamme fra dette Røvertog. U. har til forskjellige Tider, før og siden, været oversvømmet af andre mongolske Folkeslag: Hunner, Alaner, Kumaner, Jazyger, Patzinaker (nogle af disse Folk forenede sig allerede tidlig med Magyarerne), Dshingiskhans Mongoler og osmanniske Tyrker. Alle disse maae være sammensmeltede til det nuværende magyariske Folk, thi Sproget er nu eet og tales næsten uden Dialekter. Kun Kumenerne og Jazygerne med Heidukerne have beholdt deres Navn. Uagtet Magyarerne ved deres Indvandring altsaa ikke besatte hele U., have de dog lige siden den Tid vedligeholdt Herredømmet over Landet og været U.s Hovedfolk, der have bestemt Rigets Skjebne, imedens Slaverne og Rumænerne have staaet i et vel høist forskjelligt men i det Hele underordnet Forhold. Fra Magyarernes Høvdinger udgik U.s Kongehuus; Hovedstaden Buda-Pest (Ofen) laae i Magyarlandet. Magyarerne erhvervede sig den fornemste Andeel i Regjeringen; de nøde de største Rettigheder under den ungarske Constitution; de udgjorde for en stor Deel Landets jordeiende Adel og optraadte altid som et ridderligt og krigersk Folk, villigt til at værge sin Uafhængighed baade imod tyrkiske Naboers Anfald og imod den østerrigske Regjerings Tryk. De udviklede saaledes mange store og glimrende Egenskaber. Deres høiere Klasser tilegnede sig ogsaa Europas Cultur gjennem fremmede Sprog, skjøndt Nationalsprogets lange Forsømmelse holdt den simplere Mand paa et meget oprindeligt Standpunct. Med Hensyn til Udseende have Magyarerne kun Lidet, som minder om deres vilde ugriske Herkomst, tvertimod høre de til Europas kraftigste og skjønneste Folkeslag. Ligesaa forskjellig er U.s Befolkning i Henseende til Religionen: her findes c. 4,300,000 romerske og 700,000 græske Katholiker, over 400,000 unerede Grækere, 800,000 Lutheranere (Tydske og nogle Slaver), over 1½ Mill. Reformeerte (meest Magyarer), 400,000 Jøder, desuden Armeniere, Unitariere o. A. — Almueunderviisningen staaer meget tilbage, nogle af Folkene, især mod Ø., ere halvvilde. U. har kun eet Universitet, i Pesth. Agerdyrkning (Hvede- og Viinavl), Qvægavl og Bjergværksdrift ere Hovednæringsveiene. Industrien staaer meget tilbage og gaaer paa de fleste Steder kun ud paa Raastoffernes Forarbeidelse til enkelte Nødvendighedsartikler, navnlig Læder, Sæbe, Lys, Pottemagerarbeide, Brændeviin, uldne Varer, noget Linned o. s. v., for en stor Deel mere ved

Digitized by Google

Huusflid end ved større Fabriker. Handelen har hidtil været meget hindret ved Mangel paa gode Communicationsmidler, men ved Anlæg af Jernbaner (blandt hvilke den mellem Wien og Debreczin er den betydeligste) og Landeveie, ved Ophævelse af indenrigsk Told (1850) og ved det Opsving, som Skibsfarten paa Donau ventes at ville tage, gaaer U. udentvivl i denne Henseende en ny Epoche imøde.

3. Indtil 1848 var U. et med den østerrigske Krone forenet constitutionelt Kongerige. Kongen deelte den lovgivende Magt med Rigsdagen, som bestod af to Kamre („Tafeln"), Magnaternes (den høiere Adel og Geistlighed) og Stændernes (ɔ: de adelige Repræsentanter for Comitaterne samt de Deputerede fra de kongelige eller privilegerede Stæder). Adelen havde her en ganske overveiende Indflydelse, en Borgerstand af politisk Betydning existerede længe slet ikke, og Bønderne vare Livegne. Adelen betalte ingen Skatter, havde Hals og Haand over sine Undergivne og havde Ret til at modsætte sig Kongen, hvis han angreb nogen af dens Forrettigheder (naturligviis brød den østerrigske Regjering sig, stolende paa Magten, ikke altid herom). Ogsaa Dommerembederne beklædtes næsten kun af Adelige. I administrativ Henseende var det ungarske Hofcancellie i Wien den høieste Autoritet, under dette forestod en Statholder eller Palatin som Formand for „Statholderiraadet" i Ofen og som øverste Localautoritet den umiddelbare Forvaltning. Landet var deelt i 4 Kredse (paa denne og hiin Side af Donau = Nedre-U., og paa denne og hiin Side af Theiß = Øvre-U.), disse igjen i 46 Comitater (s. d. A.), Kredse med stor communal Selvstændighed, i Districterne (Heidukkernes, Jazygernes, Kumanernes) og de kongelige Fristæder. Paa Rigsdagen, i Comitatsforsamlingerne og i alle officielle Forhandlinger brugtes tidligere ene det latinske Sprog som et for Alle fælleds. Heri vilde Joseph II gjøre en Forandring ved at sætte det tydske i Stedet; dette især fremkaldte en heftig Modstand navnlig fra Magyarerne, der som Adelige og Godsbesiddere havde Magten over den øvrige Befolkning. Regjeringen maatte give efter, men nu vilde Magyarerne, med Tilsidesættelse af de andre Folkestammer, sætte deres Sprog istedetfor det latinske, og Regjeringen gjorde Intet herimod. Allerede 1792 bestemtes, at efter en vis Tid Ingen skulde erholde et Embede uden Kundskab i det ungarske Sprog; 1805 tillodes det Landdagen at betjene sig af det latinske og ungarske Sprog, om andre var der ikke Tale; 1830 betegnedes Ungarsk som Statholderiets eneste Forretningssprog; fra 1836 forfattedes Lovene paa Ungarsk; 1840 bestemtes bl. A., at enhver Geistlig maatte kunne Ungarsk, 1844 at alle Deputerede paa Landdagen skulde tale Ungarsk, 1848 tilføiedes nye Bestemmelser i samme Aand. Disse Sprogbestemmelser, som krænkede og undertrykte de andre Nationaliteter, bleve en Hovedaarsag til den slaviske Befolknings Optræden 1848—49, s. nedenfor.

Efter det østerrigske Monarchies nye Organisation, som traadte i Kraft d. 1ste Mai 1853, er U. et østerrigsk Kronland (s. Østerrig), i Spidsen for hvis Bestyrelse staaer en i Ofen residerende Civil- og Militærgouverneur med Titlen Statholder. Det er i administrativ Henseende deelt i 5 Kredse, som hver forestaaes af en Præsident med et Hofraad. Den gamle Inddeling i Comitater (40) er vedbleven uden væsentlig Forandring. Iøvrigt er U.s Forhold til den østerrigske Heelstat endnu ingenlunde afgjort, s. nedenfor.

Sign. „Statistisches Handbüchlein für die Oesterreichische Monarchie" (1861); Czörnig „Ethnographie der österreichischen Monarchie"; Fényes „Statistik U.s" (1843 f.).

4. **U.s Historie.** U. beboedes i Oldtiden af Sarmater, Skyther, Slaver o. A., men derom veed man kun Lidet. Ikkun den S. for Donau liggende Deel kom under Romernes Herredømme og hørte til Pannonia inferior. Ved Folkevandringen blev U. en Tumleplads for en Mængde paa hinanden følgende Nationer, af hvilke de fleste efterlode Levninger her; fra 884 trængte **Magyarerne**, siden fortrinsviis kaldte Ungarer, under Anføreren Almus og hans Søn Arpad, ind i Landet og gjorde sig inden 897 til dets Herrer; herom s. ovenfor (2). Som raae og vilde Hyrdefolk fortsatte de herfra deres vante Røvertog tilhest mod de tilgrændsende Lande, og anrettede gruelige Ødelæggelser i Tydskland, ja droge 934 igjennem Frankrig indtil Middelhavet og tilbage gjennem Italien. Først de Nederlag, som de lede ved Merseburg 936 og ved Lech 955 (s. **Henrik Fuglefænger** og **Otto I**) afskrækkede dem fra Angreb paa de vestlige Lande, hvorfor de 957—65 vendte sig mod Bulgarerne og Grækerne og trængte frem næsten til Constantinopel. Omsider begyndte de at vænne sig til et roligere og fredeligere Liv, deres Energie viste sig fra den Tid meest i indre Stridigheder og Udviklingen af en folkelig Frihed, som dog i det Hele kun kom den talrige, krigerske Adel tilgode. Hertug Geisa I (972—97) overtaltes af sin christne Gemalinde til at indkalde Missionærer fra Sydtydskland, og Geisa's Søn Stephan I, den Hellige (997—1038), indførte, trods endeel Modstand, Christendommen (hvorfor Paven gav ham Titlen „Apostolisk Majestæt") og gav Riget den politiske Inddeling (i Gespannschaften o. s. v.) og Retsforfatning, som det i Hovedsagen beholdt indtil 1848. Under Peter I (1038—46), Andreas I (1046—60), Bela I (1060—63) fremkaldte Begunstigelsen af de talrige indkaldte Udlændinger, saavelsom Modstanden imod den Mængden tildeels paatvungne Christendom, blodige indre Uroligheder. Efter Stridigheder mellem Salomo, Andreas I's Søn, og Geisa, Bela I's Søn, kom Ladislaus I paa Thronen (1077—95); hans Søn Koloman (1095—1114) fuldendte den af Faderen begyndte Erobring af Kroatien og Slavonien og føiede hertil Dalmatien. Under Stephan II (1114—31), Bela II (1131—41) og Geisa II (1141—61) indvandrede endeel Kumaner, et med Magyarerne beslægtet Folk, og fik Bopæle Ø. for Theiß; under Geisa II bleve endeel Flandrere og Sachsere bosatte i Høi-U. og Siebenbürgen. Derpaa fulgte et Tidsrum fuldt af Uroligheder og Thronstridigheder (mellem Stephan III, Ladislaus II, Stephan IV; Bela III, Emmerik, Ladislaus III o. Fl.); Andreas II (1205—35) maatte ved et Decret (den „gyldne Bulle", 1222) betydelig

Digitized by Google

indskrænke Kongemagten og tilstaae Adel og Geistlighed store Friheder. Under Bela IV (1235—70) skete 1241 et Indfald af Mongolerne fra Rusland, hvorved en stor Deel af Landet lagdes øde og Befolkningen bortslæbtes i Trældom; Kongen søgte siden med roesværdig Iver at ophjelpe Landet, ogsaa ved at indkalde fremmede Colonister. Efter Stephan V (1270—72) og Ladislaus IV (1272—90), som var en vellystig Regent og viste stor Forkjærlighed for de hedenske Kumaner, fulgte Andreas III, med hvem Arpads mandlige Linie uddøde 1301.

Efter langvarige Stridigheder kom Ladislaus's Søsters Sønnesøn Carl Robert af Neapel, af Huset Anjou, paa Thronen (1307—41). Sønnen Ludvig I, den Store (1342—82) erobrede Røde-Rusland, underkastede sig Moldau og Servien, hævdede Besiddelsen af Bulgarien, Bosnien og Dalmatien, blev 1370 valgt til Konge i Polen og bestyrede alle disse Lande fortræffelig. I U. fulgte hans Svigersøn Sigismund, siden tillige tydsk Keiser, efter ham (1382—1437). Under ham herskede i Begyndelsen mange indre Uroligheder, mod Tyrkerne tabte han det store Slag ved Nikopolis (1396), og under alt dette tabtes Røde-Rusland, Podolien, Valachiet og Dalmatien. Efter Sigismunds Svigersøn, den tydske Keiser Albrecht II (1437—39), fulgte først den af et Parti valgte polske Konge Ladislaus (V), som faldt i Slaget ved Varna mod Tyrkerne 1444, derpaa Albrechts efter hans Død fødte Søn Ladislaus VI (1444—58), under hvem Joh. Hunyades og Capistrano kjæmpede mod Tyrkerne. Hunyades's Søn, den dygtige Mathias Corvinus (1458—90), førte langvarige og tildeels heldige Krige med sine Naboer; Ladislaus VII (1490—1516), allerede Konge i Bøhmen, gav det østerrigske Keiserhuus Expectance paa den ungarske Krone, hvis hans mandlige Slægt uddøde, og da nu hans Søn Ludvig II (1516—26) var falden i Slaget ved Mohacz mod Tyrkerne (1526), kom denne Arveret til Gyldighed, idet Erkehertug Ferdinand af Østerrig forenede U. med dette Land, med hvis Historie U.s nu for en stor Deel falder sammen. Her skulle vi derfor kun omtale de indre Anliggender og Østerrigs Krige mod Tyrkiet, som fordetmeste førtes i og om U. samt med ungarske Tropper og Penge. Mod Ferdinand opstod som Prætendent Joh. Zapolya, understøttet af Tyrkerne, der gjorde ødelæggende Indfald og beleirede Wien (1529); Zapolya døde 1540, for at understøtte hans Søn faldt Soliman II atter ind (1555 og 1562) og erobrede en stor Deel af U. Ogsaa under Rudolf II førtes fra 1593 Krig mod Tyrkerne med afvexlende Lykke, paa samme Tid som Forfølgelserne mod Protestanterne foranledigede indre Uroligheder. Under Ferdinand III udbrød 1663 i Anledning af Thronstridigheder i Siebenbürgen en ny Krig med Tyrkerne, som efter Seiren ved St. Gotthart 1664 endtes ved en Vaabenstilstand paa 20 Aar. Hoffets Vilkaarligheder og Troppernes Uordener og Voldsomheder fremkaldte en ny Opstand 1674 under Tököly, som hvis Allierede Tyrkerne trængte ind og beleirede Wien (1683), der frelstes ved Johan Sobieski. Tyrkerne bleve slagne, og U. erklæredes for et Arverige. De østerrigske Hære seirede under Eugen ved Zentha, og ved Freden i Carlowitz (1699) afstod Tyrkiet det Meste af det Erobrede. Nye Undertrykkelser af Protestanterne fremkaldte, samtidig med den spanske Arvefølgekrig, en ny Opstand, som F. L. Rakoczy af Siebenbürgen understøttede; ved Freden i Szathmar 1711 erholdt U. af Keiseren Bekræftelse paa sine constitutionelle Rettigheder. En ny Krig med Tyrkerne endtes ved Freden i Passarowitz 1718, hvorved Temesvar o. s. v. gjenforenedes med U., den næste Krig (1737—39) ved Freden i Belgrad med denne Fæstnings og Serviens Afstaaelse. Da Maria Theresia 1740, trods den pragmatiske Sanction, truedes med Tabet af sine Arvelande, understøttede U.s Adel med ridderlig Opoffrelse den unge Keiserinde, som derfor ogsaa i hele sin Regjering behandlede Landet med Omhu og velvilligt Hensyn. Joseph II's velmeente men overilede og voldsomme Reformer, navnlig i Sprogsagen, bevirkede en stærk Gjæring, s. ovenfor samt Art. Joseph II. Under Revolutionskrigene tog U., i det Hele uden Uvillie, Deel i Østerrigs Kamp mod Frankrig. I de nærmeste Aar efter 1815 herskede i U., som i den største Deel af Europa, fuldkommen politisk Stilhed. Efterhaanden vaagnede imidlertid, som en Eftervirkning af Joseph II's mislykkede Fortydskningsforsøg, hos Magyarerne en kraftig Stræben efter at frigjøre sig fra al tydsk Indflydelse, sætte den ungarske Nationalitet øverst og underordne den tydske og slaviske Befolkning under samme. Paa den ene Side foregik ved Szechenyi o. A. forskjellige Reformer i Folkets ydre Vilkaar, ved hvilke Velstand, Virksomhed og Oplysning fremmedes, paa den anden Side udviklede sig under Ledelse af Kossuth o. A. en politisk Opposition i samme Aand som Liberalismen i det vestlige Europa. Den herved fremkaldte Spænding og Gjæring kom omsider til Udbrud 1848. Allerede i Efteraaret 1847 førte Kossuth et dristigt Sprog og mindede om U.s Ret til en selvstændig Regjering. Paa Efterretningen om Februarrevolutionen i Frankrig forlangte Rigsdagen et eget ansvarligt ungarsk Ministerium; Keiseren bevilgede dette, ja siden endog, da der allevegne udbrød Uroligheder, en fuldkommen Adskillelse af U. fra Østerrig, saa at U. blev en med dette formedelst en Personalunion forbunden, selvstændig Stat. Rigsdagen ophævede derpaa Adelens Privilegier, Hoveriet o. s. v. Men imod Magyarernes Overvægt reiste sig nu Sydslaverne, deels Servierne, deels Kroaterne under disses Ban Jellachich, som omsider aabenlyst optraadte for Regjeringen imod Ungarerne; s. Jellachich. Imod begge udrustede den ungarske Rigsdag, ledet af Kossuth, en Hær. Underhandlingerne mellem Jellachich og den ungarske Premierminister Batthyanyi førte ikke til Enhed, da hiin og strax efter Regjeringen, som tog de gjorte Indrømmelser tilbage, proclamerede en østerrigsk Heelstat, af hvilken U. skulde være et Led, ikke et selvstændigt Rige. Den keiserlige Commissair Grev Lamberg, som sendtes til U., blev myrdet paa Donaubroen ved Pesth; Keiseren decreterede nu den ungarske Rigsdags Opløsning og udnævnte Jellachich til sin Stedfortræder (3die Octbr. 1848). Hermed var egentlig

Digitized by Google

Krigen erklæret. Ungarerne søgte forgjeves at undsætte det beleirede Wien. I Decbr. marscherede en østerrigsk Hær paa 130,000 Md. under Fyrst Windischgrätz ind i U., som stillede en næsten ligesaa stærk Armee imod ham, anført af Ungarerne Görgei og Klapka, Polakkerne Bem og Dembinski, o. Fl. I Begyndelsen vege Ungarerne allevegne, Rigsdagen og Regjeringen flygtede til Debreczin. I Siebenbürgen vandt Bem flere Fordele, og i det indre U. gik det Østerrigerne uheldig. Windischgrätzs Efterfølger Welden var ikke heldigere, d. 21de Mai 1849 maatte denne rømme Pesth. Allerede d. 14de April havde Rigsdagen, ledet af Kossuth, erklæret U. uafhængigt og Thronen ledig, Kossuth skulde som „Præsident" forestaae Regjeringen indtil Videre. Et stærkt Parti i Landet var dog imod dette og lignende Skridt, Skinsygen imod de polske Generaler bidrog vel ogsaa til at nære en Misstemning; dette Parti var stærkt repræsenteret i den af Görgei anførte Deel af Hæren. Kort efter forlangte Østerrig Ruslands Hjelp imod U., som det selv ikke kunde undertvinge, og denne blev paa Stedet tilsagt. I Juni begyndte Russernes Indmarsch i Siebenbürgen og det nordlige U., paa samme Tid som Østerrigerne under Haynau med Held angrebe den nu deelte ungarske Styrke. Haynau seirede ved Szöreg (3die Aug.) og Temesvar (19de Aug.); Kossuth overdrog Dictaturet til Görgei, som d. 13de Aug. capitulerede; s. Görgei. Nu paafulgte strenge Straffedomme, ubarmhjertige Confiscationer og Henrettelser, forsaavidt som ikke Deeltagerne i Opstanden vare flygtede (s. navnlig Tydskets Historie), og Haynau gik frem med stor Haardhed mod U. Først fra 1851 indtraadte en mildere Fremfærd, U. fik nu 1853 sin Plads i den af Regjeringen projecterede østerrigske Heelstat (s. ovenfor), og i lang Tid herskede Gravens Stilhed i det ulykkelige Land. I de senere Aar er imidlertid Modstanden mod den østerrigske Heelstat ogsaa her vaagnet; Landdagen har atter gjort Fordring paa en selvstændig Stilling for U., navnlig paa et eget Krigs- og Finantsvæsen, og Striden er for nærværende Tid mere standset eller forstummet end afgjort eller bilagt; s. Østerrigs Historie.

Slgn. Gebhardi „Gesch. von U." (1778—82); Feßler „Gesch. der Ungarn" etc. (1815—25, 10 Bd.); flere Værker af Mailath (s. d. A.); „Chronol. Tagebuch der magyarischen Revolution" (1851); Görgei „Mein Leben und Wirken" (1852); Klapka „Der Nationalkrieg in U. und Siebenbürgen" (1851).

Ungarsk Balsam, s. Terpentin.

Ungarsk Litteratur og Sprog. De ældste skristlige Mindesmærker i U., fra Arpadernes Tid, ere skrevne i det latinske Sprog, som kom ind med Christendommen og blev ikke blot Kirkens men Statens, Domstolenes og overhovedet de høiere Stænders Sprog. Fra den ældre Tid har man næsten kun Krøniker. Under Mathias Corvinus og hans nærmeste Efterfølgere optraadte Skribenter i flere Fag, men næsten alle betjente sig af det latinske Sprog. Kongerne af Huset Anjou hævede det Magyariske til Hofsprog. De ældste magyariske skriftlige Mindesmærker hidrøre fra det 13de Aarh. Under Huset Habsburg udviklede sig et større litterært Liv. Foruden historiske Værker udkom Bibeloversættelser i Løbet af det 16de og 17de Aarh. Peter Pázmán, Erkebiskop i Gran, gjorde sig bekjendt som Taler, Grev Niklas Zrinyi, Listhi, Paskó, Grev Stephan Kosáry og især Stephan af Gyöngyösi som Digtere. Paa samme Tid bearbeidedes Folkesproget af Flere, skjøndt Latinen beholdt sin Overvægt indtil den nyere Tid (s. ovenfor).

Efter Joseph II begynder en ny Periode for den ungarske Litteratur, som nu fornemmelig antog en politisk Charakteer. Mathias Rath stiftede 1781 det første Blad i magyarisk Sprog. Fra 1830 tiltog den folkelige Bevægelse i Henseende til Nationallitteratur og Folkesprog, og det magyariske Sprogs Overvægt begyndte, s. ovenfor. I Aaret 1830 traadte et ungarsk Akademie ilive; i Ofen og Pesth oprettedes Theatre med magyarisk Sprog, i hvilket nu ogsaa udgaves Blade og Tidsskrifter. Blandt den Tids Digtere staae Brødrene Kisfaludy og Frants Kazinczy øverst. Dog indskrænkedes Litteraturen endnu til de høiere og mere dannede Beboere; Folkets Eiendom blev den først gjennem Bladlitteraturen, som Kossuth lagde Grunden til. Revolutionen 1848—49 gav vel især denne sidste et stort Opsving, men den egentlige Litteratur leed ved den blodige og langvarige Krigs Ødelæggelser og uheldige Udfald, allerede fordi en stor Deel af de meest begavede Forfattere maatte som compromitterede gaae i Landflygtighed. I de sidste Aar har der igjen rørt sig noget mere Liv. Som nyere Digtere nævne vi Petöfi, Vörösmarty og Arany, som Romanforfattere Josika og Eötvös, som dramatisk Digter Szigligeti; fra Nutiden Digteren Moritz Jókay, Novelleforfatterne Kathy, Tompa, Berczy, Pálffy, Dobscza o. A. Historiske Arbeider har man af Horváth, Szalay, Teleki, geographisk-statistiske af Fényes og Palugyai, et ethnographisk af Prónay, politiske af Grev Szechenyi. U.s vigtigste Litteraturhistoriker er F. Toldy. — Den fuldstændigste ungarske Sproglære er af Révai (1809), Ordbøger af Bloch og Fogarassy. Af den sammenlignende Grammatik har i den nyeste Tid Hunfalvy gjort sig fortjent. — Slgn. Sandor „Magyar könyveshaz" (1809).

Unge Tydskland, s. Tydsk Litteratur.

Ungullee eller Angulla er et Længdemaal i Bengalen $= 8_{,740}$ danske Linier.

Uniamesi kaldes en Deel af Landet Ø. for Søen Ukereve (s. d. A.) i det indre Afrika, hvorfor denne stundom ogsaa kaldes U.-Søen.

Uniformitetsact er Navnet paa nogle Foranstaltninger af den engelske Regjering, hvorved den søgte at sikre den kirkelige Eenhed i Landet. 1563 udstedte Dronning Elisabeth en U., der straffede de Ulydige (Nonconformister) med Pengebøder, Fængsel og Forviisning. 1662 udstedte Carl II en ny, haard U., der paabød de engelske Geistlige at aflægge Eed paa, at de ikke vilde anvende nogen anden Liturgie end Episkopalkirkens; derved bleve 2,000 nonconformistiske Præster fordrevne fra deres Embeder. U. ophævedes ved Toleranceacten af 1689, udstedt af Wilhelm III af Oranien.

Unigenitus Dei filius (lat.), d. e. Guds eenbaarne Søn, eller Constitutionen Unigenitus, kaldes efter Begyndelsesordene den mod Jan-

Digitized by Google

senisterne og især delesbed mod Paschasius Quesnel i Septbr. 1713 af Pave Clemens XIII udstedte Bulle, som foranledigede vidtløftige Stridigheder i Frankrig men omsider blev formelig indregistreret som Rigslov. Slgn. Jansen.

Unio, s. Dammunsling.

Union betegner i kirkelig Henseende i Almindelighed en Forening af forskjellige kirkelige Partier. Unionsforsøg ere ofte udgaaede fra den romersk-katholske Kirke, men i Almindelighed strandede, fordi ubetinget Underkastelse var den sædvanlige Betingelse. De ere dog lykkedes med adskillige græske Christne (s. Unerede Grækere) og nogle schismatiske Partier, som chaldæiske Christne, Thomaschristne, Jakobiter og Maroniter. Den ved Religionssamtaler og ved Mænd som Leibnitz, Bossuet o. Fl. oftere forsøgte Forening mellem Protestanter og Katholiker er altid mislykkedes. I snevrere Forstand betegner U. den Forening af Lutheranere og Reformeerte, som tog sin Begyndelse i Preussen, da Frederik Wilhelm III ved Reformationens Jubelfest udstedte et Opraab til en luthersk-calvinistisk Forening til Gjenfødelse af den protestantiske Kirke. „Den reformeerte Kirke skulde ikke gaae over til den lutherske, ikke heller denne til hiin, men begge danne en evangelisk-christelig Kirke“ ved fælleds Høitideligholdelse af Nadveren. Denne U. blev i Begyndelsen modtagen med megen Sympathie. Men de slumrende Modsætninger brøde frem ved Indførelsen af den nye Agende 1822. En ny Redaction med et større Udvalg af Formularer udkom derfor 1829, og fra 1830 bleve Agende og U. Lov. Flere lutherske Geistlige og Menigheder, især i Schlesien, gjorde Modstand herimod, og fremkaldte derved Forfølgelser, som først standsedes, da Frederik Wilhelm IV 1840 besteeg Thronen. 1841 constituerede de misfornøiede lutherske Menigheder sig som en egen luthersk Kirke med egen Forfatning, afsondret fra Statskirken og Regjeringen. Det Exempel, Preussen havde givet med begge Kirkers U., fandt strax Efterligning i Baden, Nassau, Rhinbaiern, Anhalt, Hessen og flere Steder, og fremkaldte ogsaa her lignende sørgelige Forhold og Kampe. — Ved Stiftelsen af Bispedømmet i Jerusalem 1842 gjorde Kong Frederik Wilhelm IV af Preussen et frugtesløst Forsøg paa at forene den anglicanske og protestantiske Kirke — Slgn. Hering: „Geschichte der kirchlichen Unionsversuche“ (2 Bd., 1836—38); Neudecker: „Die Hauptversuche zur Pacification der evangelisch-protestantischen Kirche Deutschlands“ (1846); Nitzsch: „Urkundenbuch der kirchlichen Union“ (1853); A. G. Rudelbach; „Reformation, Lutherthum und Union“ (1839).

Union (lat.), Forening, kaldes i Politiken overhovedet enhver imellem flere Stater indgaaet Forbindelse. I egentlig folkeretlig Betydning forstaaes dog ved U. kun en saadan Forening mellem flere Stater, hvorved de ere et fælleds Overherredømme underkastede, og en saadan U. kan da være enten en Personal-U., naar Foreningen kun er fremkaldt derved, at flere Stater tilfældig, f. Ex. paa Grund af Arvefølgen, have faaet samme Regent, men uden at der iøvrigt bestaaer nogetsomhelst forfatningsmæssigt Baand imellem dem (saaledes som Tilfældet var mellem England og Hannover fra 1714—1837), eller en Real-U., der igjen kan være enten en saadan, i hvilken de forskjellige forenede Stater ere lige Vilkaar undergivne — hvad enten den hele forfatningsmæssige Forbindelse imellem dem nu bestaaer i, at de efter Forfatningen skulle have samme Herster (som Tilfældet f. Ex. er med Sverrig og Norge), hvilken Art U. man ogsaa stundom betegner med Udtrykket Personal-U., eller ogsaa i andre Henseender en forfatningsmæssig Eenhed finder Sted imellem dem (som Tilfældet f. Ex. er med England, Skotland og Irland), — eller en Forening paa ulige Vilkaar, saaledes at den ene af de forbundne Stater i større eller mindre Grad er den anden underordnet, saa at den første enten er at betragte blot som halvsouverain (s. Souverain) eller endog blot som et Biland til eller en Provinds af den anden. Medens saaledes et Statsforbund ikke er en U. i egentlig Forstand, saa maa vel en Forbundsstat kunne henføres under Begrebet om en U. og navnlig under en Real-U. paa lige Vilkaar (Navnet U. bruges ogsaa f. Ex. om de nordamerikanske Fristater).

Unitariere (lat.) er Navnet paa forskjellige religiøse Secter, som i Modsætning til den christne Kirkes Treenighedslære kun antage een Person i Guddommen. Spanieren Mich. Servet bragte sin Unitarisme i organisk Sammenhæng med et uddannet pantheistisk-philosophisk System. Men den rationalistiske Trinitetsfornægtelses egentlige Hjem var Italien, hvor den paa Reformationstiden fremkom som Frugt af den der blomstrende, halv hedenske Pantheisme. Landflygtige søgte dens Repræsentanter fortrinsvis et Tilflugtssted i Schweiz, og forfulgte og fordrevne ogsaa herfra vendte de sig til Polen, Ungarn og Siebenbürgen, hvor de fandt Beskyttelse hos Fyrster og Adelige. De enkelte adspredte U. fik imidlertid snart ved de to Socini (s. Socinianer) et uddannet Lærebegreb og dermed et kirkeligt Menighedssamfund. I Europa er foruden Siebenbürgen nu England det eneste Hjem for U. Flere Socinianere vare flygtede herhen, og deres Grundsætninger fandt Gjenklang; men ogsaa aldeles uafhængig af Socinianismen dukkede unitariske Anskuelser op i det 17de og 18de Aarh., og fra 1773 stiftedes Menigheder, uagtet U. udtrykkelig vare udelukkede af Toleranceacten 1689. Først bleve Medlemmerne straffede med Døden, siden i det 18de Aarh. kun med Tabet af borgerlige Rettigheder, og først 1813 stilledes U. lige med de andre Dissenter, og have nu ogsaa med disse Adgang til Sæde i Parlementet. Den Mand, fra hvem de nuværende unitariske Menigheder i England især skrive sig, er den episkopale Geistlige Theophil Lindsey, død 1808, der 1773 traadte ud af Statskirken. Siden virkede især J. Priestley (s. d. A.). 1854 havde U. 229 Capeller i England. U. i Nordamerika ere en Forgrening af Congregationalisterne; de kalde sig derfor ogsaa selv Unitarian-Congregationalists (i Modsætning til de orthodoxe Congregationalister), og nægte Treenigheden, men ere iøvrigt indbyrdes forskjellige i Læren, der er en meget rationalistisk Opfattelse af Christendommen. De udgik 1787 fra Massachusetts (Boston) og have udbredt sig til Maine, Ny-York, Ny-Hamp-

Digitized by Google

shire, Illinois og Ohio; i Alt regner man 260 unitariske Kirker. Deres Helgen i den nyere Tid er Ellery Channing, Præst i Boston, død 1842. De have et eget Universitet, det største i Nordamerika, med et unitarisk-theologisk Facultet i Cambridge ved Boston. Til unitariske Grundsætninger bekjender sig ogsaa en Green af Baptisterne, de saakaldte Christian-Baptists, der tælle 300,000 Medlemmer i Ohio og andre vestlige Stater. De adskille sig fra de andre U. ved Oprindelsen fra Baptisterne.

Universalarving kaldes den, der enten paa Grund af Familieforhold eller ifølge Testament er en Afdøds eneste Arving.

Universaldreiestol kalde Uhrmagerne undertiden en Dokkedreiestol (s. d. A.), som er forsynet med en fast Forsætter (s. Dreie), der gjerne kan stilles i forskjellige Retninger. **Universalskruestik** kaldes i Lighed dermed en Skruestik til Opstilling i alle Retninger.

Universalinstrument, s. Theodolit.

Universalisternes Kirke i Nordamerika blev stiftet af en indvandret Englænder, John Murray, i Massachusetts 1780. Dens Hovedlære er, at Synden kun straffes i denne Verden, at der altsaa ingen Helvedesstraffe gives, men derimod en almindelig Gjenbringelse. Dens Medlemmer have desuden unitariske Forestillinger om Gud og Christus, og maae saaledes i videre Forstand henregnes til Unitarierne (s. d. A.). De findes især i de østlige Stater samt i Pennsylvanien og Ohio og tælle c. 500,000 Medlemmer med 1,200 Kirker og 700 Geistlige. De have et Universitet i Norwich i Vermont.

Universalsuccession, s. Succession.

Universiteter eller videnskabelige Høiskoler, som danne afsluttede større Samfund af Lærere og Studerende med visse Rettigheder, Love og Betingelser for Optagelsen i samme, kjendtes ikke i Oldtiden; thi de mange tusinde unge Mennesker, der i visse Tidsrum strømmede til Athenen, Rhodos, Alexandrien o. a. St. for at høre berømte Lærde, Philosopher eller Talere, betingede ingen saadan Forening eller afsluttet offentlig Anstalt. I Middelalderen optraadte fra det 12te Aarh. ved nogle Domskoler enkelte begavede Lærere, som ved deres Underviisning droge store Skarer af videbegjerlige unge Mænd til sig, og af disse frie Forsamlinger udviklede sig efterhaanden de første U. Tidens Aand og Trang førte nemlig ogsaa her til Dannelse af sluttede Samfund, der vidste at skaffe sig visse Rettigheder og udgjorde hver en ud- og indad ordnet Magt. Saaledes opstod U. i Paris, der forblev nøie knyttet til Kirken som en fortrinsviis geistlig Anstalt, i hvilken især Theologie studeredes; det gav sig selv en Forfatning, som siden bekræftedes af Kongen. Paa samme Tid (i det 12te Aarh.) udviklede sig en lignende Skole for Retsvidenskaben i Bologna og for Lægevidenskaben i Salerno, begge af en mere verdslig Charakter og temmelig uafhængige af Kirken. Disse selvdannede Samfund (Universitates) gave sig selv en Forfatning; siden, da Fyrsterne oprettede dem (thi efterhaanden stiftedes en Mængde andre Høiskoler i Padua, Oxford, Prag o. s. v., s. nedenfor), gave disse en saadan, men den maatte dog altid bekræftes og kjendes gyldig af Paven (U. i Wittenberg var det første, som — 1502 — fik sit Bekræftelsesdiplom af Keiseren). Efter Tidens Skik havde U. egen Jurisdiction o. M. Hovedtrækkene i deres almindelige Organisation vare: Inddelingen af de Studerende efter „Nationer“, der dannede mindre Samfund i det større, men som efterhaanden forsvandt ved Adskillelsen af Faculteter eller Videnskabsfag; Indretningen af de akademiske Grader (Baccalaureus, Licentiat, Doctor); Oprettelsen af Collegier eller Anstalter for Studerendes Samliv og fælleds Underholdning. I de nyere Tider have U. i de forskjellige Lande udviklet sig paa en ikke libet afvigende Maade, men det vilde føre for vidt at gaae nærmere ind herpaa.

Det egentlige Danmark har 1 Universitet i Kjøbenhavn, s. nedenfor; i Holsteen har Kiel 1 U. (stiftet 1665).

Vi tilføie nu Navnene paa de Stæder i det øvrige Europa, i hvilke der findes U., med Angivelse af U.s Stiftelsesaar: Norge: Christiania (1811). Sverrig: Upsala (1476) og Lund (1666). Rusland: Dorpat (1632), Moskau (1705), Kasan (1803), Charkov (1803), Petersborg (1819), Helsingfors (1827) og Kijev (1833); U. i Warschau og Vilna ere ophævede. Tydskland: Prag (1348); Heidelberg (1386); Leipzig (1409); Rostock (1419); Greifswalde (1456); Freiburg (1456); Tübingen (1477); Jena (1558); Grätz (1585); Gießen (1607); Innsbruck (1672); Halle (1694); Breslau (1702); Göttingen (1734); Erlangen (1743); Berlin (1810); Bonn (1818); München (1826). Ungarn og Galizien: Pesth (1777), Lemberg (1784). Preussens ikke-tydske Lande: Königsberg (1544). Holland: Leyden (1575), Gröningen (1614), Utrecht (1636). Belgien: Löwen (1426), Lüttich (1816), Gent (1816), Brüssel (1834). England: Oxford (1249), Cambridge (1257), der begge have en fra de øvrige europæiske U. temmelig afvigende Organisation. Da de stedse optraadte som Støtter for den bispoppelige Kirke og Toryismen, og desuden ikke kunde tilfredsstille Landets Fornødenheder, oprettede man 1826 et U. i London, mod hvilket det høikirkelige Parti 1831 stiftede King's-College i London. Skotland: St. Andrews (1412), Glasgow (1454), Aberdeen (1506), Edinburgh (1582). Irland: Dublin (1591). Frankrig har ingen U. i den sædvanlige Betydning, men kun »Facultés« (ↄ: akademiske Specialskoler for de enkelte Videnskaber), og kun i Paris findes alle 5 Faculteter, men uden Forbindelse med hverandre. U. betyder her Indbegrebet af samtlige høiere Læreanstalter; det inddeles i académies eller Kredse af Underviisningsvæsen, af hvilke hver indeholder et eller flere facultés, lærde Skoler (collèges) o. s. v. (s. Artt. Akademie og Frankrig). Schweiz: Genf (1368), Basel (1439), Zürich (1832), Bern (1834). Italien: Bologna (1158), Neapel (1224), Padua (1222), Pavia (1361), Perugia (1307), Pisa (1333), Siena (1330), Florents (1438), Turin (1405), Parma (1482), Urbino (1671), Palermo (1394), Catania (1445), Messina (1548), Cagliari (1720). Grækenland: Athen (1837).

Blandt de talrige U. i Nordamerika ere følgende de betydeligste: Harward-university i Cam-

Digitized by Google

bridge i Massachusetts (1638), Yale college i Newhawen i Connecticut (1701), Virginia-un. ved Charlotteville (1819).

Universitetet i Kjøbenhavn blev stiftet af Kong Christian I d. 4de Octbr. 1478 (Pave Sixtus IV's Bulle indeholdende Tilladelsen til dets Oprettelse var af 19de Juni 1475) og indviet d. 1ste Juni 1479. Det kom til at staae under Roeskilde Biskop som bestandig Cantsler, men fristede i den katholske Periode kun en kummerlig Tilværelse af Mangel paa Penge og tilstrækkelige Lærerkræfter, hvorfor ogsaa de Studerende i dette Tidsrum vedbleve at besøge fremmede Universiteter trods Kongerne Hans's og Christian II's Forordninger sigtende til at forebygge det. Sine første Lærere fik U. fra den berømte Høiskole i Köln ved Mag. Peder Albertsen, som sendtes derhen med Fuldmagt til at antage disse, og som blev det kjøbenhavnske U.s Vicecantsler. Inddragelsen af det rige Kirke- og Klostergods ved Reformationen skaffede Christian III Pengemidler til at restaurere det under de borgerlige Uroligheder i Danmark aldeles forfaldne U., og denne Konge er saaledes bleven dets anden Stifter. Ved den nye Fundats af 10de Juni 1539 bestemtes Professorernes Antal til 14: 3 i Theologien, 1 i Retsvidenskaben, 2 i Lægevidenskaben og 8 i det philosophiske Facultet. Ogsaa de følgende Konger have gjort sig fortjente af U., navnlig Frederik II, Christian IV, Frederik III, Christian VI (som udstedte en ny Fundats d. 31te Marts 1732), Frederik V og Frederik VI; nye Lærefag bleve efterhaanden optagne, flere Professorer ansatte, og dets videnskabelige Samlinger forøgede. Den nugjeldende Fundats er af 7de Mai 1788. U. indbefatter nu 5 Faculteter: det theologiske, det rets- og statsvidenskabelige, det lægevidenskabelige, det philosophiske og det mathematisk-naturvidenskabelige; hvert Facultet har en Decanus, og i Spidsen for U. staaer en Rector, der aarlig vælges. For Tiden (1868) tæller det 37 normerede Professorer samt 18 Lectorer og Docenter. — Den ældste Universitetsbygning var Stadens gamle Raadhuus V. for Frue Kirke, hvor nu Bispegaarden ligger (deraf Studiestræde, tidligere Raadhuusstræde). Da U. ved Reformationen gjenfødtes, blev den katholske Bisperesidents lige overfor Frue Kirke (paa sammes nordre Side) indrømmet det og indrettet til Universitetsbygning; den afbrændte i Kjøbenhavns første store Ildebrand 1728 og det engelske Bombardement 1807, og den nuværende Bygning blev opført i Aarene 1831—36 af Stadsbygmester Prof. Malling (indviet d. 13de Octbr. 1836). Ved sammes østre Ende er i Aarene 1857—60 af Architekt Herholdt opført en smuk Bygning i Fiolstræde for Universitetsbiblioteket (s. angaaende dette Art. Bibliothek, I S. 544), som er flyttet derhen 1861.

Universum betyder Rummet med Alt, hvad deri findes, Solen og Solsystemet, Fixstjernerne og de til dem hørende ubekjendte Legemer, Stjernegrupper, Stjernetaager eller Melkeveie eller Verdensøer, kort Alt, hvad der er til. I samme Betydning bruges ofte Ordet Kosmos.

Unna, Flod i Tyrkiet, udspringer i Herzegovina, løber ind i Bosnien, danner paa en Strækning Grændsen imellem dette og den kroatiske Militærgrændse og falder efter et Løb af 30 M. i Sau.

Unstrut, Flod i den preussiske Provinds Sachsen, falder efter et Løb af 24 M. nedenfor Naumburg i Saale.

Unter, s. Tricot.

Unterwalden, en af de 4 Skovcantoner i Midten af Schweiz, omgivet af Cantonerne Uri, Bern og Luzern samt af Vierwaldstädtersøen, henved 13 □ M. stor med 24,000 katholske Indbyggere, bestaaer af Alpeland, som ved høie Bjerge deles i 3 Hoveddale: Sarnen-, Engelberger- og Melchthal. Det har Alpeegnenes almindelige Naturbeskaffenhed; Agerdyrkning finder næsten slet ikke Sted, Qvægavl er Hovednæringsveien; Qvæg, Frugt, Haveurter og Tømmer ere de vigtigste Producter. Industrien er ikke betydelig. — I politisk Henseende deles U. ved Bjergskoven „Kernwald" i 2 Halvcantoner, som danne to selvstændige Republiker, nemlig Ob (over) dem Walde (den vestlige, 9¾ □ M., 14,000 Indb.) og Nid (nedenfor) dem Walde (østlig, 3 □ M., 10,000 Indb.). Begge have en demokratisk Forfatning: den høieste Magt har Folkeforsamlingen, en forberedende legislativ Landraadet; den udøvende Magt har et Regjeringsraad af 12 Medlemmer under en Landammans Forsæde.

U. skal først være bleven bebygget af romerske Colonister og stod siden efterhaanden under frankisk, burgundisk og tydsk Herredømme. Allerede i det 12te Aarh. var det traadt i en nærmere Forbindelse med Uri og Schwyz, forjog med dem 1308 de østerrigske Landfogder og sluttede 1315 med dem det „evige Forbund" i Brunnen. Forresten s. Schweiz's Historie.

Unze s. Jaguar.

Unze er i det nordlige Europa Grundeenheden for Medicinalvægten (s. d. A.). Den er i Danmark efter den seneste Bestemmelse (s. Danmark) nøiagtig = 2 danske Lod = 31¼ franske Gram. Samme Størrelse har den i Baden, Schweitz og Holland (= Onse). Paa andre Steder er Størrelsen følgende, udtrykt i danske Unzer: Norge 0,9543. Sverrig 0,9499. Rusland 9555. Lübeck 0,9543. Hannover, Oldenburg, Brunsvig, Hamborg, Bremen og Baiern 0,9354. Würtemberg 0,9537. Østerrig (og Lombardiet = Oncia) 1,1200. — Jvf. Oncia, Onza, Onça, Once, Onse, Ounce.

Unzelmann (Friedrich Ludvig), tydsk Xylograph, født 1798, død i Wien d. 29de August 1834, gjorde sig bekjendt i Tydskland ved sin dygtige og aandfulde Udførelse af Træsnit efter forskjellige Kunstnere, snart til selvstændige Blade, snart til Bøger.

Unødig Trætte, s. Temere litigans.

Upas er et malayisk Ord paa forskjellige Plantegifter. Den meest berygtede Gift af denne Art tilberedes af Upastræet (Antiaris toxicaria), et anseeligt, indtil 100 F. høit, med Brødfrugtplanten beslægtet Træ, der voxer paa Sundaøerne og Phillippinerne. Stammen indeholder en hvid Melkesaft, der af Malayerne tilberedes med endeel andre Plantesafter og benyttes til at forgifte Pilene med, hvis Saar saaledes ere meget farlige og hurtig medføre Døden. See Anthiar. At Upastræerne ved deres blotte Ud-

Digitized by Google

bunstning skulde virke dræbende, saa at de qvæle alt Liv omkring sig, saaledes som man længe har troet, savner al Begrundelse.

Upernavik hedder en Colonie i det nordlige Inspectorat i Grønland (under 73° n. Br.).

Upland, Landskab i Sverrig, omgivet af Gestrikeland, Westmanland, Mælaren og Østersøen, er c. 100 □ M. stort med 250,000 Indb. Kysten er klippefuld og omgiven af Skjær; den nordlige Deel af U. er bjergfuld med mange Indsøer og Skove samt endeel Metaller navnlig Jern (Dannemora ligger her), det Øvrige er jevnt Land og mere skikket til Kornavl. *

Upsala, Stad i Upland i Sverrig, 9 Mile N. for Stockholm, ved Fyrisaa, 1 M. fra dens Udløb i Mælaren, er Sædet for Rigets Erkebiskop og har et 1476 stiftet Universitet med et Bibliothek, en botanisk Have o. s. v. Her findes et Slot og en Domkirke, opført 1258—1485, som er den anseeligste Bygning i hele Sverrig; i den ligge Erik den Hellige, Gustav Vasa, Johan III, Linné o. Fl. begravne. 6,000 Indb. — I U.s Omegn findes flere historisk mærkelige Steder: ½ M. fra den ligger Gammel-U., engang Hovedsædet for Odins Dyrkelse; 1 M. fra den ligge Morastenene, 8 M. fra den Sigtuna, s. disse Artt. *

Upupa, s. Herpop.

Uqvemsord eller, som det stundom ogsaa, men urigtig, kaldes, Ubequemsord (af Oqvædins Ord ɔ: Ord, som ikke maae qvædes eller siges) er et i det danske Retssprog brugeligt Udtryk for æresfornærmende Ord.

Ural (tyrk., d. e. Belte) hedder den Bjergkjede, som paa Grændsen af Europa og Asien, imellem den østeuropæiske og den sibiriske Slette, begynder i nogle Miles Afstand fra det nordlige Iishav og strækker sig i en Længde af over 260 M. mod S., indtil den taber sig i Lavlandet omtrent 40 M. Nord for det kaspiske Hav. Uralbjergene inddeles sædvanlig i Nord-U. (den øde U., uden Trævæxt), Mellem-U. eller de Werchoturiske Bjerge, som ere meget rige paa Metaller, navnlig Guld, Platina, Sølv, Kobber og Jern, og Syd- eller Orenburger-U.; de første Dele naae i enkelte Puncter en Høide af 5,000 F. og derover, den sidste er noget lavere.

Ural, tidligere Jaik, Flod i Rusland, udspringer i den nordlige Deel af de sydlige Uralbjerge, løber mod S. V. og S., dannende den politiske Grændse mellem Europa og Asien, og falder efter 190 M.s Løb ved Gurjev i det kaspiske Hav. — Langs med Floden er anlagt en Række Kosakstationer og smaa Fæstninger til Beskyttelse mod Kirgiserne o. A., den saakaldte uralske eller Orenburgske Linie. Paa U.s høire Bred boe de uralske Kosakker, omtrent 55,000 i Tallet, hvis Land (henved 1,200 □ M.) hører til Gouv. Orenburg.

Uralsk, befæstet Stad ved Uralfloden, de uralske Kosakkers Hovedsæde, har vigtigt Fiskeri og Tilberedning af Kaviar. 16,000 Indb.

Uralit er et Mineral, der efter den ydre Krystalform maa henregnes til Augit, men som i Henseende til Gjennemgangene og den chemiske Sammensætning stemmer overeens med Hornblende. Det findes i Ural, ved Arendal og flere Steder i Sverrig.

Uran er et Metal, opdaget 1789 af Klaproth i Pechblende (Urandobbeltilte) og Uranglimmer (phosphorsuurt Uranilte-Kobberilte). Det forekommer kun sparsomt i Naturen og saagodtsom altid i iltet Tilstand, saaledes: som Iltehydrat i Uranokker, som tantalsuurt Uranforilte i Uranotantalit og i flere Mineralier. U. faaes ved at reducere Uranchlorür ved Kalium, og det danner da en mørkegraa, sammensintret Masse eller metalglindsende Blade, der ved Ophedning i Luften forbrænde med stor Glands til Dobbeltilte. Ved Glødning af Tveiltet med Kul i stærk Hvidglødhede faaer man et sort Pulver, som man tidligere antog for Metallet, indtil Peligot 1841 viste, at dette var et lavere Ilte (Forilte). Med Ilt indgaaer U. Forbindelse i flere Forhold, dannende et Underilte, et Forilte, et sort og et grønt Dobbeltilte og et Tveilte. Med Syrerne danner Foriltet grønne, Tveiltet smukke gule eller grønliggule Salte. U. træder endvidere i Forbindelse med Svovl, Chlor o. s. v., men ingen af disse Forbindelser have stor Interesse for Andre end Chemikerne. I Praxis bruges Uranforilte ved Porcelainsmaleriet til meget sorte og varige Farver, Urantveilte til at give Glas en smuk gulgrøn Farve.

Urania ɔ: den Himmelske, en af de 9 Muser, fremstilles som Gudinde for Astronomien med en Himmelkugle. — En anden U. var Datter af Okeanos og Tethys.

Urania er en af de smaa Planeter imellem Mars og Jupiter, den 30te efter den Orden, hvori de ere opdagede. Dens Middelafstand fra Solen er 2,$_{36}$ Jordbaneradier eller 48 Millioner danske Mile. Omløbstiden er 1327 Dage eller 3 Aar 8 Maaneder. Excentriciteten er 0,$_{124}$, Banens Inclination 2° 6'. Den er opdaget d. 22de Juli 1854 af Hind i London.

Uranienborg, s. Hveen.

Uranoplastik er en chirurgisk Operation, hvorved man ved Omplantning søger at erstatte en Mangel af Ganen (s. Ulvesvælg).

Uranoraphie er en Operation, hvor man ved at sammensye Ganespaltens Rande søger at opnaae deres Sammenvoxning og dens definitive Tillukning.

Uranos, egl. Himlen, var efter Mythen en Søn af Erebos og Gæa, Fader til Titanerne, Cykloperne, Centimanerne, som han strax efter Fødselen indesluttede i Tartaros. En af Titanerne, Kronos eller Saturnus, hævnede sig paa ham ved at berøve ham hans Manddom.

Uranoscopus, Stjernekiger, er en Slægt af Fjæsing-Gruppen og nærbeslægtet med denne Fiskeslægt, men afvigende fra denne ved det tykke, pantsrede Hoved og de opadvendte Line og Mund; af Øinenes Stilling, som kun tillader den at see opad, har den faaet sit Navn. Arterne findes i det indiske Hav og Middelhavet.

Uranus er den næstyderste Planet, man kjender i vort Solsystem. Den er opdaget af den ældre Herschel (William H.) d. 13de Marts 1781 og blev først efter ham kaldet Herschel; men siden er Navnet U. blevet almindeligt. Dens Middelafstand fra Solen er 19,$_{1824}$ Jordbaneradier eller 390835000 danske Mile. Omløbstiden er 30687 Dage eller 84 Aar. Excentriciteten er 0,$_{0467}$, Banens Inclination 0° 46'. Dens Diameter er 4,$_{58}$ Jordbiametere eller 7900 danske

Digitized by Google

Mile. Massen er $14,_5$, Tætheden $0,_{18}$, naar Jordens = 1. Rotationstiden er ubekjendt, saavelsom Axens Stilling i Rummet. Men af Drabantbanernes Stilling kan med Rimelighed sluttes, at dens Aequator maa danne en Vinkel af omtrent 80 Grader med Banen. Dette maa bevirke en særdeles stor Forskjel imellem Aarstiderne, hvilken dog igjen modificeres derved, at Solens Indflydelse overhovedet, paa Grund af den store Afstand, maa være mange Gange ringere end paa Jorden. U. er omgivet af flere Drabanter, af hvilke følgende 4 ere sikkre:

	Middelafstand.		Omløbstid.
	i Jordradier.	i Uranusradier.	
Ariel........	34	$7,_4$	2 D. 12 T.
Umbriel	47	$10,_4$	4 — 3 —
Titania	78	$17,_0$	8 — 17 —
Oberon......	104	$22,_7$	13 — 11 —

De to første ere opdagede af Lassell 1851, de to sidste af W. Herschel, som tillige troede at have seet 4 andre, men hvis Tilværelse begynder at drages i Tvivl.

Urao er halvandet kulsuurt Natron, der under dette Navn faaes fra og tilberedes ved Mexico, medens det fra Fezzan kaldes Trona; s. Natrium.

Urban er Navnet paa 8 romerske Paver. U. I (224—30) døde som Martyr under Alexander Severus. — U. II (1088—99), født i Chatillon-sur-Marne, udtalte Bansættelse over Henrik IV af Tydskland og Philip I af Frankrig, og fremmede Korstogenes Begyndelse. — U. III (1186—87), heed oprindelig Hubert Crivelli og er bekjendt ved sine Kampe med Keiser Frederik I. — U. IV (1261—64) heed oprindelig Jakob Pantaleon, var Søn af en Skomager i Troyes og indstiftede Christi Legemsfest. — U. V (1362—70) heed oprindelig Vilhelm af Grimoard og var den første Pave i Avignon. — U. VI (1378—89) heed oprindelig Bartholomæus af Prignano, blev sat i Ban af Cardinalerne, men hævdede dog sin Værdighed og lod sildigere 6 af Cardinalerne henrette. — U. VII heed oprindelig Johan Baptist Castagne og overlevede sit Valg kun i 13 Dage 1590. — U. VIII (1623—44) heed oprindelig Maffeo Barberini, blev født 1568 i Florents, forbedrede Breviarium Romanum og grundlagde 1627 det berømte Collegium de propaganda fide. Hans Digte (1631) ere udgivne af Brown (1726).

Urbino, gammel Stad i Kongeriget Italien, i den forhen til Kirkestaten hørende Deel, var fordum Sædet for egne Grever, som siden antoge Hertugtitlen; fra 1631 til 1860 hørte den til Kirkestaten. 12,000 Indb.

Urbjerg, Urformation, indbefatter i Geognosien de Bjergmasser, som udgjøre den ældste Deel af vor Jordskorpe og have dannet det oprindelige Grundlag, hvorpaa alle de senere Dannelser ere blevne affatte. Dertil henregnes nærmest de krystallinisk-skifrede Bjergarter, som Gneus, Glimmerskifer og visse Arter Leerskifer, der udmærke sig ved Mangel paa organiske Levninger. Paa Grund af vort mangelfulde Kjendskab til denne Formations Tilbliven er Benævnelsen U. forkastet af mange Geognoster.

Urd er en af de tre Norner i den nordiske Mythologie, som dvæle ved Urds Brønd under Ygdrasils Ask (s. Nornerne).

Urdyr (Protozoa) kaldes undertiden, med en Fællesbenævnelse, de allerlaveste Organismer af Dyreriget: Infusionsdyr, Spongozoer (Dyrsvampe), og Rhizopoder, eller ialfald, naar Infusionsdyrene regnes til Ormene, de tvende andre Dyreklasser. Kundskaben om disse allerlaveste Dyreformer har navnlig i de seneste Aar gjort betydelige Fremskridt.

Ure (Andrew), engelsk Chemiker, født 1778 i Glasgow, blev 1805 Professor ved »Andersonian Institution«, men trak sig allerede 1830 tilbage. U. har især gjort sig fortjent af den techniske Chemie, hans Hovedværk er: „Dictionary of arts, manufactures and mines" (2det Opl. 1853).

Ure kaldes en lav Steen- og Sandvold, en Havstok, som beskytter de indenfor liggende Marskenge paa Vestkysten af det nordlige Slesvig.

Ure kaldes en for Plantevæxten skadelig Taage, der danner sig over de store Moser i Jylland og derfra trækker ud over de nærmeste Marker.

Uredo, s. Rust.

Urenilte, s. Urinstof.

Urformation, s. Urbjerg.

Urhane (Tetrao Tetrix), en mindre Hønsefugl af Aarfuglenes Gruppe, udmærker sig ved Hannens kløftede Hale, som fremkommer derved, at de ydre Halefjer ere krummede stærkt udad. Hannen er sort med blaa Glands og 2 hvide Striber over Vingerne; i Sommerdragten, som den gamle U. dog kun bærer et Par Maaneder hvert Aar, nærmer dens Farver sig noget til Hunnens, som ere spraglede af Guulbruunt og Sort; den er ogsaa mindre end Hannen, og Halen af en mere normal Form; gamle, golde Hunner antage derimod tildeels Hannernes Udseende. U. findes især paa Heder (f. Ex. de jydske) og lignende Strækninger i Bjerglandene; i Levemaade ligner U. iøvrigt de andre polygame Aarfugle, navnlig Tjuren.

Uri, et af de 4 Skovcantoner i Schweiz, omgivet af Cantonerne Schwyz, Glarus, Graubünden, Tessin, Wallis, Bern og Unterwalden, 22 □ M. stort med 15,000 katholske Indb., er et Alpeland, gjennemstrømmet af Reuß, som udspringer fra St. Gotthart, der danner U.s Sydgrændse mod Tessin; den sydlige Deel af Vierwaldstädtersøen, Urnersøen, strækker sig ind i Cantonet. Mærkelige Puncter i dette paa ophøiede Naturskjønheder rige Canton ere Unserenthal, „Urnerloch" (en 78 Skridt lang, meget smal Bjergkløft) og Djævlebroen over Reuß; historisk mærkelige ere Altorf og Rütli, bekjendte fra Schweiz's Historie. Qvægavl er Hovednæringsvei i U., hvis Oste staae i høi Priis; Frugtavlen og de mange Reisende give ogsaa en betydelig Indtægt. — U. har en demokratisk Forfatning ganske som Unterwaldens.

U.s ældste Beboere skulle have været Efterkommere af Tauriskerne, som i det 6te Aarh. forenede sig med Gother, der vare flygtede fra Italien. Det løsrev sig fra Østerrig 1308, leed 1799 meget af de Franske, da det modsatte

Digitized by Google

sig det gamle Forbunds Opløsning o. s. v., og har siden 1815 stedse hørt til de meest conservative Cantoner i Schweiz (s. dettes Historie).

Uria blev af Kong David sendt med en Skrivelse til Hærens Overanfører Joab og som Følge deraf ryddet af Veien, da Kongen ønskede at tage hans Hustru Bathseba tilægte. **Uriasbrev** betegner derfor en for Overbringeren farlig Skrivelse. — U. heed ogsaa en Ypperstepræst og en Prophet under Kong Jojakim.

Uria, s. **Teiste.**

Urim og Thummim (hebr., d. e. Lys og Fuldkommenhed) betegner et med den israelitiske Ypperstepræsts Brystplade i Forbindelse staaende Orakel, som paa en hemmelighedsfuld Maade gav Jehovahs Villie tilkjende.

Urin (Urina) er den af Nyrerne afsondrede Vædske, som samler sig i **Urinblæren** (Vesica urinaria), hvorfra det udstødes, naar den er fyldt til en vis Grad, idet den derved frembragte Følelse giver sig tilkjende som **Urintrængsel**, hvorpaa U. gjennem **Urinrøret** (Urethra) udtømmes. U. er en klar, gulig Vædske, oftest suur, af temmelig bestandig Sammensætning, indeholder navnlig en betydelig Deel af Producterne af Legemets Stofskifte, og afgiver derfor et omtrentligt Udtryk for Stofskiftets Styrke. — **Uringruus** kaldes de Bundfald af uorganiske og organiske Bestanddele, som under sygelige Tilstande, i Form af Gruus eller Sand, bundfælde sig i Urinen, før eller strax efter at den er udtømt af Blæren. **Urinveiene** kaldes samtlige de Kanaler og Huulheder, hvorigjennem U. maa passere paa sin Vei fra Nyrerne udad.

Urinsteen, s. **Blæresteen, Cystin og Xanthin.**

Urinstof er et farveløst, krystalliserende Legeme, der indeholdes i Menneskets og forskjellige (især kjødædende) Dyrs Urin. I Menneskets Urin forekommer U. i forskjellig Mængde, sædvanlig varierer den fra 1½ til 4 pCt., efter megen qvælstofholdig Føde (som Kjød o. s. v.) er Mængden deraf forøget, efter qvælstoffri Føde forringet. Under normale Forhold findes kun en meget ringe Mængde U. i Blodet, da det hurtig udsondres igjennem Nyrerne, men ved en mangelfuld Function af disse optræder det ikke blot i Blodet, men i de fleste af de dyriske Vædsker; under saadanne Forhold (Uræmie) f. Ex. finder man det i de serøse Transsudater, i Spyttet, Galden, Sveden o. s. v. Normalt findes det endvidere i Øiets Glasvædske og i Frugtvandet. Det kan vindes af Menneskets (bedre Løvens eller Tigerens) U., idet denne inddampes til Honningtykkelse og tilsættes Salpetersyre eller Oxalsyre; hermed danner U. en Forbindelse, der udskiller sig som en krystallinsk Masse, som, efter Rensning, decomponeres ved Digestion med kulsuur Baryt; det herved frigjorte U. skilles fra det dannede salpetersure eller oxalsure Baryt o. s. v. ved Hjelp af Viinaand. Meest hensigtssvarende tilberedes U. ad reen uorganisk Vei ved at blande opløst cyansuurt Kali med svovlsuurt Ammoniumilte, inddampe til Tørhed (hvorved disse skifte Bestanddele) og udtrække det dannede U. med Viinaand, der ikke opløser det samtidig dannede svovlsure Kali. U. er nemlig sammensat af de samme Bestanddele som cyansuurt Ammoniumilte (er metameert hermed, s. **Isomerie**), men er i sine Egenskaber forskjelligt fra dette; under Indtørringen af nævnte Blanding ombannes da det cyansure Ammoniumilte til U. — U. danner gjennemsigtige prismatiske Krystaller, der ere uden Lugt, have en kjølende Smag, kunne smelte (c. 120°) uden at decomponeres og ere letopløselige i Vand. Det har været anvendt ubetydelig i Medicinen. Med forskjellige Salte (f. Ex. Chlornatrium) og Metalilter (Qviksølvilte), ligesom ogsaa med Syrer, indgaaer U. særdeles mærkelige Forbindelser, men som ikke have fundet Anvendelse udenfor Chemikernes Laboratorier. I theoretisk Henseende er U. et overordentlig interessant Legeme; det dannes saaledes ved mange Decompositioner af organiske Legemer, som f. Ex. af Cyan med Vand, af Urinsyre og flere af dens Decompositionsproducter, af Kreatin o. fl. Opvarmes U. over sit Smeltepunct i en Retort, bortgaaer Ammoniak, og der bliver bl. A. Cyanursyre tilbage, som ved fortsat Opvarmning overdestillerer som vandholdig Cyansyre, s. **Cyan**; flere andre Decompositionsproducter kunne ogsaa dannes ved passende Ophedning. Henstaaer U. i en vandig Opløsning med f. Ex. Blæreslim (som i Urinen), decomponeres det under Optagning af Ilt og Brint (Vand) til Kulsyre og Ammoniak; herpaa beroer det, at man har anvendt raadnende Urin til Tilvirkning af Ammoniaksalte, at Urin ved Henstand bliver ammoniakalsk og udskiller de i en saadan alkalisk Vædske uopløselige Stoffer (som phosphorsuur Kalk og Magnesia-Ammoniak, urinsuur Ammoniak o. s. v.) som Gruus, s. **Blæresteen**; og den stærke Ammoniaklugt, der udvikles, hvor Urin ansamles, hidrører naturligviis fra samme Kilde. Denne Ombannelse kan man ogsaa bevirke ved Behandling af U. med Svovlsyre eller Kalihydrat, ved Opvarmning med Vand til c. 200°. Med Hensyn til U.s rationelle Sammensætning har der været udtalt forskjellige Meninger. Nogle antage det for en kobblet Forbindelse af Ammoniak med et Stof, Urinilte (isomeer med Cyanursyre); 2 Æq. af dette med 1 Æq. Ammoniak antages da at danne et særegent Legeme, Binret. Andre antage det for en Amidforbindelse eller Ammoniak, hvori et Æq. Brint er substitueret ved et sammensat Radical; i Binretet er da 2 Æq. Brint substitueret ved dette Radical. Man er istand til i U. at substituere et eller flere Æqvivalenter Brint ved forskjellige sammensatte Radicaler, og saaledes opstaaer da en stor Mængde (kunstige eller sammensatte) Urinstoffer, f. Ex. Methyl-, Amyl-, Dimethylurinstof o. s. v., og lignende Forbindelser kunne ogsaa fremstilles med forskjellige Baser som Anilin o. s. v., men det vilde føre for vidt her at gaae nærmere ind paa disse og lignende meget interessante Forbindelser og Forhold.

Urinsyre, opdaget 1776 af Scheele, er en qvælstofholdig Syre, som indeholdes i Urinen hos Mennesket, flere kjødædende Dyr, forskjellige Fugle, især Rovfugle (og herfra stammer dens Tilstedeværelse i Guano), fremdeles i Urinen af Slanger, Krokodiller, Skildpadder, Silkeormen, Sommerfugle o. m. fl. I Urinen hos Mennesket findes den sædvanlig i Forbindelse med Natron, og i ringe men noget forskjellig Mængde efter Urinens Concentration (0,₁—0,₈ pCt.); under forskjellige Sygdomme forøges

Digitized by Google

Mængden deraf, under andre (f. Ex. chronisk Gigt) er Mængden formindsket. Henstaaer Urinen, udskiller U. sig enten i fri Tilstand eller i Forbindelse med Ammoniak og afsætter sig som et Bundfald; i Urinveiene udskiller den sig stundom og giver da Anledning til Dannelsen af Urinstene, f. Blæresteen. Hos Gigtiske finder man den stundom i Sveden, ligesom den ogsaa, som urinsuurt Natron, indeholdes i visse Concretioner i Leddene hos Gigtsvage (Gigtknuder). Den er ligesom Urinstof et Udskillingsproduct, og dens Dannelse staaer vistnok i nær Forhold til Urinstoffets; indeholdes der saaledes Meget af hiint, findes der gjerne kun Lidet af dette Stof i en Urin, men forøvrigt vide vi Intet med Sikkerhed angaaende disse Forhold. Ved at ilte U. ved Behandling med Blyoverilte, opstaaer bl. A. ogsaa noget Urinstof. Man fremstiller lettest U. af Fugle- eller Slange-excrementer, der næsten udelukkende bestaae af urinsure Salte, idet man benytter det Forhold, at U. let opløses i Kalilud, medens det urinsure Ammoniak saavelsom selve U. ere meget tungtopløselige i Vand; i concentreret Svovlsyre opløses den uden at destrueres (hvilket derimod er Tilfældet med de øvrige Ureenligheder i Excrementerne) og udfældes heraf igjen ved Fortynding med Vand, et Forhold, man ligeledes benytter til dens Fremstilling. Af Urinstene og Guano kan den ligeledes fremstilles. U. er i reen Tilstand et let, hvidt Pulver, bestaaende af fine Krystalskjæl, uden Lugt og Smag, tungopløselige i Vand, uopløselige i Viinaand og Æther; det er en meget svag Syre, der med Alkalierne danner hvide tungopløselige Salte, letopløselige i Overskud af kaustisk Lud. Ved Ophedning (tør Destillation) destrueres den let og giver megen Blaasyre foruden et Sublimat af Urinstof, Cyanammonium, Cyanursyre og flere Stoffer. I Salpetersyre er den letopløselig, men decomponeres herved; afdampes en saadan Opløsning til Tørhed og opvarmes lidt stærkere, bliver Massen smuk rød, ved Tilsætning af Ammoniak bliver Farven endnu pragtfuldere; dette Forhold benyttes for at opdage og kjende U. og beroer paa Dannelsen af et Stof, Murexid, der udskilt danner pragtfulde smaa Krystaller, som ere af en grøn metalliskglindsende Farve (omtrent som Vingedækkerne af visse Insecter) med en gjennemskinnende purpurrød Farve. Heraf kan atter dannes et andet Destructionsproduct, Murexan, der er gulagtig hvidt. — Af U. kan i det Hele taget fremstilles directe og indirecte en stor Mængde Destructionsproducter, men som ikke frembyde Noget af mere almindelig Interesse. For Lægen og Chemikeren er U. af stor Interesse.

Urmia (Urumijah), en 75 □ M. stor Saltsø i den persiske Provinds Aberbeidschan, ligger henved 4,000 F. over Havet. Omtrent 1½ M. V. for samme ligger, omgiven af vidtløftige Haver, Staden U. (20,000 Indb.), der af Perserne nævnes som Zoroasters Fødested.

Urne (lat.) kaldes de hos de Gamle brugelige Kar, der vare bestemte til at opbevare de Dødes Aske. De vare som oftest af Leer, dog undertiden ogsaa af Erts og andre Metaller.

Urne er en gammel dansk Adelsslægt, der allerede forekommer i første Halvdeel af det 13de Aarh. Lage U. var den næstsidste katholske Biskop i Roeskilde, fra 1512 til sin Død d. 29de April 1529 (som saadan tillige Universitetets Cantsler), og Rigets Cantsler. Han var Doctor i Kirkeretten, befordrede Videnskabelighed (hans Fortjeneste af den første Udgave af Saxo ved Christiern Pedersen 1514 er bekjendt) og indtager en sjelden hæderlig Plads blandt den høiere katholske Geistlighed i Danmark i dens sidste Tid. — Jørgen U. til Alslev, født 1598, var Ridder, Rigsraad og Rigsmarsk under Christian IV's Regjering fra 1682 til sin Død d. 19de Febr. 1642 (f. Christian IV, II S. 193, 2den Sp.). — Hans Broder Christopher U. til Aarsmarke (nu Knuthenborg), født 1594, var ligeledes Rigsraad og Ridder og den sidste danske Rigscantsler før Souverainiteten; han døde d. 27de Septbr. 1663.

Urnehoved er et Sted i det østlige Slesvig (Aabenraa Amt, Lundtoft Herred, Uge Sogn), berømt af, at her i Middelalderen holdtes det almindelige Landsthing for Sønderjylland, hvor ogsaa Kongerne hyldedes for denne Landsdeel. En Bondegaard bærer endnu Navnet U.

Urochappement, f. Echappement.

Urore (Bos Urus) er en Benævnelse, som rettest tilkommer den store vilde Oxeart, som fordum levede i en stor Deel af Europa, og hvis Skeletter findes i temmelig betydeligt Antal i Tørvemoser, blandt Andet ogsaa i Danmark. Den omtales af Cæsar som et af Germaniens vilde Dyr, og den synes at have levet i Europa, navnlig i Polen, indtil Midten af det 16de Aarh.; Canton Uri, der fører et sort Oxehoved i Vaabnet, har maaskee faaet sit Navn af den. U. synes at have været sort af Farve og har overgaaet vort nulevende tamme Hornqvæg saa betydelig i Størrelse, at det er lidet rimeligt, at den, som Nogle antage, skulde være Stamformen til vort tamme Hornqvæg.* Ganske forskjellige fra U. ere derimod Bisonoxerne, uagtet de ogsaa ofte benævnes U.

Urquhart (David), engelsk Statsmand, født 1805, gjorde fra 1827 flere Reiser til Østerlandene og har siden ved Skrifter og Taler samt (fra 1847) som Medlem af Parlementet virket med stor Iver og Udholdenhed for at gjøre den Anskuelse gjeldende, at Tyrkiet besidder i sig selv Elementer til at hævde sig som Stat og efterhaanden udvikle sig ved Tilegnelse af høiere Cultur o. s. v.; man maatte altsaa kun modarbeide Ruslands Planer og aldrig understøtte disse. Han angreb derfor ogsaa paa det Heftigste den engelske Regjering, især Palmerston, naar den syntes ham at gaae i en anden Retning. Fra 1854 er U. dog ikke bleven gjenvalgt og har tabt al politisk Betydning.

Urquiza (Don Juste Jose de), 1853—60 Præsident for den Argentinske Republik, født 1800 i Provindsen Entre-Rios, kjæmpede fra 1836 for Dictatoren Rosas, men blev siden uenig med ham; f. La Plata-Staternes Historie. Efter en kort Krig forenede han Buenos-Ayres atter med La Plata-Staterne (1859); siden 1860 har han levet som Privatmand.

Ursa major og **Ursa minor** ere de latinske Navne paa den store og den lille Bjørn, Stjernebilleder paa den nordlige Himmel, f. Bjørn.

Digitized by Google

Ursin (Georg Frederik Krüger), født i Kjøbenhavn 1797, dimitteredes fra Metropolitanskolen 1815. Endog før han blev Student, vandt han Universitetets Priismedaille (1814) og underkastede sig paa samme Tid Landmaalerexamen. I Aarene 1817—18 fulgte han for egen Regning Schumacher paa hans Gradmaalingsreiser og studerede i Göttingen under Gauß. Han var 1819—29 Observator, 1829—32 Lærer i Maskinlære ved den polytechniske Læreanstalt, fra 1827 til sin Død Professor i Mathematik ved Kunstakademiet. 1844 blev han tillige Inspecteur ved Akademiet og 1849 Slotsforvalter paa Charlottenborg. Han døde 1849. De vigtigste af hans mange litterære Arbeider ere følgende: Logarithmer med 6 Decimaler (1827); Do. med 4 Decimaler (1847); „Lærebog i den rene Mathematik"; Regnebog; „Geometrie for Kunstnere og Haandværkere".

Ursula (den hellige) og de 11,000 Jomfruer omtales i en, rimeligviis i det 12te Aarh. i den kölnske Kirke udsmykket, Legende. Efter denne var U. eneste Datter af en christen Konge i Britannien. Den hedenske Prinds Holofernes begjærede hende til Ægte, men som Betingelse for Ægteskabet fordrede hun hans Overgang til Christendommen og en treaarig Frist til at gjøre en Valfart med sine 10 Legesøstre. Ledsagede af 11,000 Jomfruer seilede de 11 Damer da paa 11 treradaarede Skibe til Halvøen Tila ved Galliens Kyst, derpaa opad Rhinen til Köln og Basel, og reiste derfra over Land til Rom. Paa Tilbagereisen sluttede i Rom Pave Cyriakus og en Mængde Præster, og i Basel Biskop Paulus eller Pantulus, sig til den uhyre Pilegrimsskare. Ved Köln bleve de, da de vilde stige i Land, overfaldne af hedenske Skarer, der benævnes Hunner, og tilhobe nedsablede. Strax efter Blodbadet bleve Hunnerne drevne paa Flugt af himmelske Hærskarer. I England fortælles Sagnet noget anderledes. — Slgn. Schade: „Die Sage von der heiligen U. und den 11,000 Jungfrauen" (1854).

Ursulinerindernes velgjørende Orden, der staaer under den hellige Ursulas og hendes 11,000 Jomfruers Patronat, hører til de betydeligste og indflydelsesrigeste af de fromme Stiftelser, der fremgik i det 16de Aarh.s første Halvdeel af den anti-reformatoriske Strømning i den italienske Katholicisme. Ordenen stiftedes 1537 af den hellige Angela Marici af Brescia, styrkedes ved Cardinal Borromeo's mægtige Beskyttelse og beskjæftigede sig med Fattig- og Sygepleie, Sjælesorg og „Uvidendes Undervisning", d. e. Udbredelse af anticalvinsk og antilutherskl Troeslære. I det 17de Aarh. udbredte den sig hurtig i Italien, Frankrig, Nederlandene og Tydskland. — Slgn. „Les Chroniques de l'ordre des Ursulines" (2 Bd., 1676); „Journal des illustres Religieuses de l'ordre de Sainte Ursule" (4 Bd., 1690).

Ursus, s. Bjørn.

Urt kaldes i Bryggerierne det afsiede Udtræk (Afkog) af Malt, som, kogt med Humle, atter filtreret og afkjølet, bliver bragt i Gjæring for at danne Øl (s. d. A.). Efter de forskjellige Methoder, hvorpaa U. er tilberedt (alene ved Paagydning af varmt Vand, eller ved en deelviis Kogning af Mæsken), efter den Mængde Malt, der er anvendt og dettes Qvalitet, efter den Tid, U. efter den første Filtrering er kogt, alene eller med Tilsætning af Humle, indeholder U. forskjellige Stoffer og disse i forskjellig Mængde; den faaer ligeledes en forskjellig Farve, Smag o. s. v. og giver følgelig forskjellige Sorter Øl. U. til baiersk Øl indeholder saaledes 12 til 13 pCt. opløselige faste Stoffer (Extract), til almindeligt „Godtøl" 8 til 10 pCt., til tyndt Ale 14—15, til stærkt Ale og Porter (hvor U. ligefrem bliver concentreret ved Indkogning) 28—30 pCt. o. s. v. Hovedbestanddelene af U. er Vand, Druesukker (af Maltets Meelstof), Gummi, Farvestof og Extractivstoffer fra Maltet og senere fra Humlen, Bitter- og aromatiske Stoffer fra Humlen (s. Lupulin og Humle), endelig Plantesliim, Planteæggehvide og Planteliim, hvilke sidste man især ønsker fjernede ved Kogning med Humlen (hvis Garvesyre da skal bundfælde dem), idet disse tre Stoffer, naar de indeholdes i noget større Mængde i det færdige Øl, ved at virke som Gjæringsvækkere for en Eddikesyregjæring, væsentlig bidrage til, at Øllet lettere bliver suurt. U.s Styrke bedømmes ved dens Vægtfylde, som kan bestemmes bl. A. ved Ballings Sacharometer (s. d. A.).

Urtica, s. Nelde.

Urticaria, Neldeudslag, Neldefeber, kaldes et Udbrud paa Huden af store, hvide, stærkt kløende Vabler, ofte ledsaget af Feber og Fordøielsesanomalier. U. skyldes undertiden disse, til andre Tider en meget fiin og følsom Hud.

Ustilago, s. Brand.

Uruguay, Flod i Sydamerika, udspringer i Brasilien, danner Grændsen imellem Brasilien og Republiken U. paa den ene Side, La Plata-Staterne paa den anden, og falder efter et Løb af 180 M. nedenfor Buenos Ayres i Parana, s. La Plata.

Uruguay (Republica Oriental del U.), under det spanske Herredømme kaldet Banda Oriental, ogsaa, som brasiliansk Provinds Cisplatina (efter Hovedstaden ogsaa Montevideo), Republik i Sydamerika, omgiven af Brasilien, Atlanterhavet og La Plata-Staterne, fra hvilke den skilles ved La Plata, henved 34,000 □ M. stor, bestaaer meest af Pampas, i det Hele Sletter med frugtbar men lidet dyrket Jordbund, hvor Qvægavl er Hovednæringsvei; mod V. er der Udløbere fra Bjergene i Brasilien. Ved Kysten findes Laguner. Klimaet er tempereret. Skovene levere Bygningstømmer og Farvetræ, her groer ogsaa Bomuld, Sukkerrør o. desl. Indbyggerne, 200,000 i Tallet, ere Gaucho's, i Stæderne ogsaa spanske Creoler, desuden nogle Indianere. Handelen med Kjød, Oxehuder, Uld, Hestehaar o. M. er temmelig betydelig. Religionen er katholsk. Regjeringen forestaaes af en paa 4 Aar valgt Præsident, den lovgivende Magt har et Senat og et Repræsentanthuus. Krigsmagten bestaaer af 1200 Md. (forresten Borgervæbning), Sømagten af nogle mindre Skibe. Republikens Indtægter angives til omtrent 4 Mill. Rdl., Udgiften til henved 6 Mill., Statsgjelden til 40 Mill. Hovedstaden er Montevideo.

U. sluttede sig 1811 til den i Sydamerika og navnlig i Buenos Ayres udbrudte Opstand mod det spanske Herredømme, og blev 1821, ifølge

Digitized by Google

Uenigheder mellem Anføreren Artigas og Andre, en Provinds (Cisplatina) af Braſilien, der dog efter en Krig med La Plata-Staterne maatte erkjende U. ſom en ſelvſtændig Stat. Denne gav ſig derpaa 1830 en Forfatning, hvis Gyldighed England og Braſilien, ſom Skytsmagter, bekræftede. Siden herſkede fordærvelige Borgerkrige imellem General Oribé, Repræſentant for de større Grundeiere, og Ribéra, Gaucho'ernes Formand, ſom ſtrebe om Præſidentværdigheden. Oribé forbandt ſig med Roſas og de adſkilte argentinſke Stater Entre-Rios og Corrientes, og fortſatte i Forening med Urquiza Krigen paa argentinſk Gebeet imod denne Republik og Ribera, indtil Urquiza ſkilte ſig fra Roſas, ſluttede et Forbund med U. og Braſilien (1851), ſlog Oribé og holdt ſit Indtog i Montevideo (1852). Dog blev en Tilhænger af ham, Juan Franciſco Giro, udvalgt til Præſident, men ſtyrtedes Aaret efter, hvorpaa først en proviſoriſk Regjering af 3 Mænd indſattes og derpaa (1854) General Don Venancio Flores valgtes til Præſident; denne maatte dog allerede 1855 fratræde, hvorpaa General Buſtamente blev midlertidig Præſident, og Flores og Oribé forenede ſig til Ordenens Opretholdelſe. Efter G. A. Pereira (1856—60) blev B. P. Berro 1860 Præſident.

Urup (Axel) til Belteberg var en berømt danſk Militair, navnlig Ingenieur. Han var født d. 13de Septbr. 1601 paa en Gaard i Halland, og blev Rigsraad, Ridder, Geheimeraad og Generalfeltmarſkal. Ved Torſtenſons Indfald 1643 forſvarede han med 50 Mands Beſætning den lille, endnu ikke ret fuldførte Fæſtning Chriſtianspriis paa det Tappreſte, og vilde ikke overgive den, førend den blev tagen ved Storm og han ſelv gjort til Fange paa Bolden. Men iſær gjorde U. ſig fortjent ved Kjøbenhavns Befæſtning og Stadens Forſvar under den ſvenſke Beleiring 1658—59. Han døde d. 15de Marts 1671.

Urverden, ſ. Forverden.

Urørligt Gods kaldes faſte Eiendomme i Modſætning til Løsøre.

Uſancer (fr.) kaldes de Retsſædvaner, der danne ſig i Handelsforholdene.

Usbekerne hedder en tyrkiſk Folkeſtamme i Turkeſtan, ſom danner Adelen og det herſkende Folk i Khanaterne Bukhara, Balk, Kokand, Khiva o. fl. Stifteren af ſamme var Scheibani-Khan, Broder til Batu-Khan.

Uſchiſchi (Ujiji) eller **Tanganyika** (Tanganyika) hedder en ſtor Indſø i det indre Sydafrika, omtrent 3°—8° ſ. Br. og 30° ø. L. Den ligger, omgiven af frugtbare Egne, i en Indſænkning paa et Plateau 3—4,000 F. over Havet, ved den ligge flere Stæder (navnlig paa Oſtſiden U., hvorefter den har Navn); den indeholder flere bjergfulde, beboede Øer, i den findes Krokodiler, Flodheſte o. ſ. v. U. blev en Tidlang anſeet for meget større, end den er, forbi man troede, at den var een Sø med den N. O. for ſamme liggende Indſø Nyanza eller Ukereve, ſ. disſe Artt.

Uſedom, en til den preusſiſke Provinds Pommern hørende Ø imellem Stettiner-Haff og Øſterſøen ſamt Stræderne Peene og Swine, er 18 ☐ M. ſtor med 34,000 Indb. Den er flad, vand- og ſkovriig.

Uſher (Thomas), mere bekjendt under Navnet Uſſerius, en berømt britiſk Theolog, født 1580 i Dublin, blev 1624 Erkebiſkop af Armagh, var Kong Carl I ivrig hengiven og døde d. 20de Marts 1656 i Ryegate i Surrey. Hans betydeligſte Skrifter ere: „Britannicarum ecclesiarum antiqvitates" (1639, 1687) og „Annales veteris et novi testamenti" (1650). Den ſidſte og bedſte Udgave af hans ſamlede Skrifter, der er ledſaget af hans Levnetsbeſkrivelſe, er beſørget af C. R. Elvington (16 Bd., 1847).

Uſkiftet Bo. Medens det er den almindelige Regel, at der ſtrax efter en Perſons Død ſkal holdes Skifte (ſ. d. A.) over hans Efterladenſkaber, medmindre han har lutter myndige Arvinger, og disſe alle ere enige om ikke at ſkifte, ſaa er der i den danſke Lovgivning, naar den ene Ægteſælle ved ſin Død efterlader ſig Livsarvinger, i flere Tilfælde givet den efterlevende Ægteſælle deels en ligefrem Ret (dog, forſaavidt det er Huſtruen, der er den Længſtlevende, kun, naar Manden har beſtemt Saadant ved Teſtament), deels en Adgang til ved en Tilladelſe af Øvrigheden at faae Ret til, ſaalænge han eller hun ikke indgaaer nyt Ægteſkab, at forblive i udeelt Beſiddelſe af Fællesboet og fremdeles udøve ſamme Raadighed over dette, ſom Manden havde i begge Ægteſællers levende Live. Saalænge dette Forhold beſtaaer, ſiges den længſtlevende Ægteſælle at henſidde i u. Bo.

Uſo betyder i Handelsſproget „efter Skik og Brug". U. Vexler ere Vexler, ſom ſkulle betales efter en Tidsfriſt, der er Skik og Brug paa det Sted, hvor Vexlen er udſtedt. De i Kjøbenhavn almindeligſt forekommende U. Vexler ere fra Spanien og Italien, og U. regnes ved disſe til 2 Maaneder.

Uſſerød, en Landsby ved Hirſchholm i det nordlige Sjælland, har en kongelig Klædefabrik til Militæretatens Forſyning.

Usſing (Tage Algreen), Conferentsraad og Generalprocureur for Kongeriget Danmark, er født d. 11te Octbr. 1797 i Lille Lyngby Præſtegaard ved Frederiksborg. Efter i Aaret 1822 at have taget juridiſk Examen, traadte han ſom Volontair ind i det danſke Cancellie, hvor han 1830 blev Canceliſt, men forlod 1836 denne Vei for at blive Aſſeſſor i Lands-, Over- ſamt Hof- og Stadsretten. Medens han beklædte denne Stilling, deeltog han efter Provindſialſtændernes Indførelſe ſom Medlem af den roeskildſke Stænderforſamling ivrig i det vaagnende politiſke Liv, og erhvervede ſig ved ſin friſindede Optræden paa de første Stænderforſamlinger en høi Grad af Popularitet, der i Aaret 1839 fik ſit Udtryk i, at en Guldpocal overraktes ham ſom Tegn paa hans Medborgeres Anerkjendelſe af hans Virkſomhed. U. vedblev at være Medlem af Stænderne indtil 1846, da han — der imidlertid 1840 havde ombyttet Aſſeſſor-Stillingen med et juridiſk Profesſorat ved Kjøbenhavns Univerſitet og 1844 denne Stilling med Embedet ſom 3die Borgermeſter i Kjøbenhavn — udnævntes til Deputeret i det danſke Cancellie. I Begyndelſen af 1844 blev han tillige Generalprocureur, og denne ſidſte Poſt

Digitized by Google

beholdt han efter Cancelliets kort derpaa følgende Ophævelse. I Stænderforsamlingen i Roeskilde fremkaldte han en Udtalelse om Ønskeligheden af, at de bestaaende Tvivl i Henseende til Arvefølgen løstes, og gav derved en Anledning til Christian VIII's „Aabne Brev“ af 1846. Efter Regjeringsforandringen 1848 har U. i det Hele besundet sig i nogen Opposition til det Bestaaende og er optraadt som conservativ Politiker, navnlig Heelstatsmand. Imidlertid har hans store Forretningsdygtighed og praktiske, skarpe Blik ikke ladet sig uden Vidnesbyrd deels i den grundlovgivende Rigsforsamling, hvor han spillede en fremragende Rolle, deels i Rigsraadet, i hvilket han stadig har havt Sæde og været en af høire Sides Førere, deels i Communens Anliggender, da han i mange Aar har været blandt de meest ansete Borgerrepræsentanter. Derimod har han siden 1848 ikke beklædt nogen større Embedsstilling. U. er Forfatter til en „Haandbog i den danske Criminalret“ (2 Bd., 4de Udg. 1859) og en „Haandbog i den danske Arveret“ (1855) samt desuden til adskillige politiske og en Mængde større eller mindre juridiske Afhandlinger.

Usteri (Johan Martin), schweizisk Digter, født 1763 i Zürich, død som Raadsherre sammesteds d. 29de Juli 1827, udgav Fortællinger, Idyller og andre Digte. — **Paulus U.**, født d. 14de Febr. 1768 i Zürich, oprindelig Læge, blev 1797 Medlem af det store Raad i Zürich og døde d. 9de April 1831 som Præsident for samme. Hans Hovedværk er „Schweizer Staatsrecht“ (3die Opl. 1815—31).

Ustjug-Veliki, Stad i det russiske Gouv. Vologda, ved Jugs Udløb i Dwina og ved Hovedveien fra Archangel til Siberien, har levende Handel samt betydelige Garverier, Sæbesyderier, Lysestøberier og Teglbrænderier. 12,000 Indb. U. var i Middelalderen en mægtig og anseelig Stad, som en Tidlang endog havde egne Fyrster.

Usufructuarius (lat.) kaldes den, hvem Retten til at bruge og oppebære Frugterne af en Andens Eiendom (Ususfructus) er overdragen.

Ut, re, mi, fa, sol, la kaldes i Frankrig og Italien den siden Guido af Arezzo almindelige diatoniske Scala, svarende til vor C, D, E, F, G, A. Navnene ere dannede af Begyndelsesstavelserne i de halve Vers af en gammel Hymne til Johannes den Døber, hvori denne som Sangernes Skytspatron anraabtes mod Hæshed. Senere føiedes den 7de Tone Si til.

Utah (Yutah), af Mormonerne kaldet Deseret ɔ: Honningbi, et af de organiserede Territorier under de nordamerikanske Fristater, dannet af en Deel af Nord-Californien, omgives mod Ø. af Indianernes Gebeet ved Texas's Nordgrændse, fra hvilket det skilles ved Steenbjergene (Rocky Mountains), mod S. af Ny-Mexico, mod V. af Californien, hvorfra det skilles ved Sjerra Nevada, mod N. af Oregon. Det er en paa alle Sider af Bjerge omsluttet, 8,850 □ M. stor Høislette, 3—4,000 F. over Havet, som ved Wasatchkjeden (5—6,000 F. høi) deles i 2 Afsnit, af hvilke den større vestlige danner Saltsøens (Great Saltlake) Bassin; foruden denne Sø er her Ferskvandssøen U. o. a. En stor Deel af Landet er en Saltørken, men nogle Strækninger, især paa Østsiden af Søerne, have meget frugtbar Jordbund, og her avles Korn (Hvede og Mais) og Qvæg; paa nogle af Bjergskraaningerne ere herlige Skove. Klima'et er tempereret og sundt. — De oprindelige Beboere ere U.-Indianerne, et raat, omvandrende Jægerfolk; ved Saltsøen boe nu Mormonerne, som fra 1847 have nedsat sig ved Saltsøen og der anlagt Great-Salt-Lake-City (s. d. A.); s. Mormonerne. Den hele Befolkning i U. anslaaes til 40—50,000 Mennesker.

Utica, en phoenicisk Stad paa Nordkysten af Afrika, Vest for Carthago, gik i den 3die puniske Krig over til Romerne. Her dræbte Cato sig efter Slaget ved Thapsus, hvoraf han fik Tilnavnet Uticensis.

Utica, Stad (anlagt 1794) i den nordamerikanske Fristat Ny-York, ved Mohawkfloden, har levende Handel og Industrie. 20,000 Indb.

Utilitarismen, Nyttesystemet, sætter som sit Formaal at udbrede den størst mulige Lykke blandt det størst mulige Antal Mennesker. Dets Grundlægger Jeremias Bentham (s. d. A.) vilde istedetfor den abstracte Ret sætte en paa Humanitet og Billighed grundlagt Ret og opstille Principer, i Henhold til hvilke alle de Love, der vare blevne til ved Sædvane eller ved Anvendelse af visse Retsprinciper, og som i Tidernes Løb havde forandret sig fra Velgjerninger til Plager, kunde afskaffes med Sikkerhed og uden Fare.

Uti possidetis (lat.) kaldes i Folkeretten det Princip, at ved en Fredslutning den Besiddelsestilstand, som ved Krigens Ophør finder Sted mellem de fredsluttende Magter, skal bevares (modsat Principet Status quo.

Utopien (gr., egl. Ikkestedslandet) betyder et indbildt Lyksalighedsland, et Sted, hvor Alt er fuldkomment og fortræffeligt. **Utopist** kalder man en Politiker, som tænker sig et U. og drømmer om Iværksættelse af Ideer og Planer til en Fuldkommenhedstilstand, som dog ikke lader sig virkeliggjøre.

Utraqvister, s. Calixtinere og Husitter.

Utrecht, Stad i den efter samme benævnede Provinds (25 □ M. med 16,000 Indb.) i Kongeriget Holland, ved Rhinen (Alter Rhein) har en anseelig Domkirke og et 1636 stiftet Universitet. 50,000 Indb. — I U. sluttedes d. 23de Jan. 1579 Unionen imellem de 7 Provindser, som derved lagde Grunden til Hollands Uafhængighed. Den 11te April 1713 sluttedes her en Fred, som gjorde Ende paa den spanske Arvefølgekrig, s. d. A. — Om Kirken i U. s. Cornelius Jansen.

Utrechter Fløil er Uldplyds bestemt til Møbelbetræk, s. Plyds.

Uvarov (Sergei Semenowitsch, Greve af), russisk Statsmand og Lærd, født omtrent 1785, blev efter andre Embedsstillinger 1832 Undervisningsminister og 1846 ophøiet i Grevestanden. To Aar efter trak han sig tilbage fra sin Post og døde d. 17de Septbr. 1855 i Petersborg. U. har især Fortjeneste af de østerlandske Sprogs Studium i Petersborg, ved hvis Universitet han oprettede flere nye Lærestole, Museer o. s. v. Som Præsident for Videnskabernes Akademie i Petersborg udgav U. værdifulde philosophisk-æsthetiske Afhandlinger, som ere

Digitized by Google

samlede i „Études de philologie et de critique" (1843) og „Esquisses politiques et littéraires" (1849). Hans Søn, Grev Alexei U., har gjort sig bekjendt ved en archæologisk Reise til Landene N. for det sorte Hav.

Uvederhæftig, s. **Vederhæftig**.

Uvillig i juridisk Forstand s. **Villig**.

Uz (Johann Peter), tydsk Digter af den preussiske Skole (Anakreontikerne), født d. 3die Octbr. 1720 i Ansbach, død sammesteds d. 12te Mai 1796 som Landsdommer, udmærkede sig især som Lyriker (i Klopstocks Tone) og ved poetiske Breve. Hans „Poetische Schriften" udkom 1804.

Uægte Brøk eller **uegentlig Brøk** er en saadan, hvis Tæller er liig eller større end Nævneren. Er Tælleren liig Nævneren, da er det i Grunden ingen Brøk, men liig 1, som $\frac{3}{3}$. Er Tælleren større end Nævneren, da er Brøken større end 1 og kan forvandles til et blandet Tal. En algebraisk eller Bogstavbrøk er uægte, naar Tællerens Grad er liig eller større end Nævnerens, hvorved i Almindelighed kun tages Hensyn til en enkelt Størrelse som Hovedstørrelse. En saadan kan altid opløses til et heelt Polynomium + en u. B., f. Ex. $\frac{x^2}{x-a} = x + a + \frac{a^2}{x-a}$, hvilken sidste Brøk er ægte med Hensyn til x.

Uægte Børn kaldes de, som ere fødte udenfor lovligt Ægteskab. Den Plet paa Æren, som tidligere ansaaes at hæfte ved saadanne Børn og i mange Henseender gjorde deres Retsstilling ringere end de ægte Børns, er vel i alle andre Lande ligesom i Danmark i det Hele ophævet ved den nyere Lovgivning; men derimod følger det af sig selv, at det u. B.s Stilling i Henseende til Familie- og Arveretigheder stedse maa vedblive at være ringere end det ægte Barns. Dets Forhold til Moderen er vel i det Hele ganske det samme som det ægte Barns, men derimod staaer det til Faderen ikke i andet Forhold end det, at denne — hvad der dog ikke engang er Tilfældet efter alle Lovgivninger — er pligtig at yde et Bidrag til dets Underholdning (s. **Alimentationsbidrag**). Om paa hvilke Maader et u. B. kan opnaae et ægte Barns Rettigheder s. **Legitimation**.

Digitized by Google

V.

V, lat. V, i det danske Alphabet det 22de Bogstav, ombyttes ikke sjelden, især i Latin, med U. Som romersk Taltegn var V = 5, altsaa VI = 6, VII = 7 o. s. v., men IV = 4.

Vaaben, s. Art. **Blanke Vaaben, Dækvaaben, Haandskydevaaben, Kanon.** — **Vaabenlæren** indeholder den nødvendige Forklaring af de i Armeen brugelige Vaaben, deres Indretning, Sammensætning, Vedligeholdelse og Anvendelse. — **Vaabenmester** er en Underofficeer, hvem særlig Eftersynet med Compagniets Vaaben og Materiel er betroet. — **Vaabenplads** betegner i Almindelighed et befæstet Sted, der skal tjene enten til Dækning af et bestemt Punct eller som Depot for Krigsfornødenheder; specielt betegner det et saadant Sted i en befæstet Linie, som særlig er indrettet til, at Forsvarerne kunne samle sig for derfra at foretage en offensiv Bevægelse fremad. — **Vaabenstilstand** er en Overeenskomst mellem de krigsførende Parter om et midlertidigt og begrændset Ophør af Fjendtlighederne.

Vaaben (adelige) kalder man i Almindelighed Skjolde, der ere smykkede og omgivne med allehaande Figurer og bruges som Kjendemærker for Slægter, Lande, Stæder o. s. v., idet de betegne den, der bruger samme, som Besidder af visse Rettigheder, en Stand ell. desl. — **Vaabenkundskaben** er en Afdeling af Heraldiken, følgelig en Hjelpevidenskab for Genealogien og Historien; forresten s. **Heraldik.** Blandt de nyeste Værker herom nævne vi Vost's „Allg. Wappenbuch" (1843).

Vaade betyder i det ældre juridiske Sprog deels Uagtsomhed, deels Hændelse, og **Vaadesgjerning** modsættes derfor forsætlig Handling.

Vaad Vei er et Udtryk, Chemikerne benytte, naar de ville antyde, at et Legeme er fremstillet eller en Undersøgelse foretagen ved Anvendelse af Opløsningsmidler, navnlig ved Udfældning af en Opløsning, i Modsætning til „tør Vei", naar Fremstillingen eller Undersøgelsen er foretagen ved Sammenrivning, Sammensmeltning, Sublimation, Afdrivning eller overhovedet uden Anvendelse af Vædske.

Vaage, s. **Munsvaage.** — **Vaagehval**, s. **Rørhval.** — **Vaagmær**, s. **Vaandfisk.**

Vaarflue (Phryganea) er en Slægt af Flørvingernes Orden, hvis Larver ligne Billelarver men leve i ferskt Vand i Rør, som de danne af Plantestraae, Smaastene, Skaller, Sand o. desl. (hver Art paa sin Maade). I Reglen bære de dette Rør omkring med sig, men enkelte befæste det til større Gjenstande i Vandet og maae da forlade det, naar de ville gjøre Udflugter for at søge Føde. Deres Hoved og Forkrop have en haard Hud, hvorimod Bagkroppens, som beskyttes af Røret, er mere blød; naar de forurolige s, trække de sig imidlertid heelt tilbage i Røret. De ere meget hyppige i vore ferske Vande og afgive en yndet Føde for Fiskene, hvorfor de ere meget brugelige til Madding. Før Forpupningen fæstes Røret og tillukkes med et Laag eller Gitter af Silketraade. Puppen er udstyret med stærke Kindbakker for at kunne gjennembide dette Laag, naar dens Forvandlingstid er omme; den har desuden saakaldte Luftrørsgjæller for at kunne aande i Vandet. Efter at være krøbet eller svømmet op til Overfladen, forvandles Puppen ved et nyt Hudskifte til den fuldt udviklede V., et temmelig stort, blødt, matfarvet, blegt Insect med store, haarede Vinger, lange Følehorn og aldeles hæmmede Mundbele. I denne Tilstand leve de nemlig kun kort og tage ingen Føde til sig; ligesom Møllene søge de om Dagen Skjul paa mørke Steder og komme frem om Aftenen, flyve i Lysene o. s. v. Paa Grund af deres Liighed i Adfærd og Udseende med Møllene forvexles de derfor ofte med disse.

Vaccine betyder Kokopper; **Vaccination** er den kunstige Indpodning af Kokopper, som Beskyttelse mod de ægte Børnekopper (s. **Kokopper**). **Vaccinationsanstalter** findes i de fleste større Byer, hvor V. foretages gratis, og hvor Vaccine forsendes til Afbenyttelse omkring i Landet ved de anordningsmæssige Vaccinationer.

Vaccinium, s. **Bølle.**

Vacuumpande kaldes i Sukkerraffinaderierne en tillukket Kjedel, hvori Sukkeropløsningen indkoges, idet Luften udpompes og Bortdampningen af Vandet saaledes foregaaer i et luftfortyndet eller lufttomt Rum (Vacuum), hvorved en Paabrænding eller Destruction af Sukkeret undgaaes. See **Sukker, Howardskjedel.**

Vadefugle (Grallæ) kaldes den Afdeling af Fuglene, hvortil høre Trapper, Brokfugle, Snepper, Traner, Storke og Heirer samt Vandhøns (s. disse Artt.). Det er i det Hele taget Fugle af eller over Middelstørrelse, med en temmelig spinkel Bygning, temmelig høie Been og Næb og en Hals af tilsvarende Længde; ogsaa Vingerne og Flyveevnen ere i Reglen vel udviklede. Benene ere Vadeføder, d. e. de have en lang, tynd Mellemfod og et halvnøgent Skinnebeen; nogle have korte, andre

Digitized by Google

lange Tæer og Kløer, de fleste kun en lille Bagtaa, der netop rører Jorden med sin Spids, undertiden mangler den ganske; kun sjelden ere Tæerne forbundne ved en mere eller mindre fuldstændig Svømmehud. Alle disse Forhold kunne iøvrigt være udviklede i forskjellig Grad, og det er derfor meget vanskeligt at angive almeengyldige Kjendemærker for denne Orden, der staaer midt imellem og ligesom danner Bindeleddet mellem Hønse- og Svømmefugle. Størrelsen vexler fra Vibens til den store Traps eller Storkens; Fodformen er plump, strudseagtig hos Trappen, medens Styltegjængerne udmærke sig ved Benenes Længde og Tyndhed, Heirerne ved Tæernes Længde, Bagtaaens Udvikling og Kløernes Krumning; Næbet er hønseagtigt hos Trapperne og en Deel af Vandhønsene, knivdannet hos Heirer og Storke, langt, tyndt og blødt hos Sneppperne, opadbøiet hos Klyden, nedadbøiet hos Spoverne o. s. v. Sporevingerne udmærke sig ved deres Tæers og Kløers vidunderlige Længde, Odinshønsene og Vandhønsene ved at have Lappefødder og Evne til at svømme og dykke o. s. v. De fleste opholde sig paa fugtige Enge, hvor de lægge deres Æg i en simpel Fordybning paa Jorden; Traner og Trapper, der tildeels leve af Plantesøde ligesom Vandhønsene, opholde sig dog paa mere tørre Steder, f. Ex. Heder, ligeledes Brokfuglene; Storke og Heirer leve af Hvirveldyr, de fleste andre V. af Orme og Insecter, som de vadende opsøge i Vandet. For deres Unger vise de i Reglen megen Omhu, skjøndt de, med Undtagelse af Storke og Heirer, som bygge Rede i Træerne, ikke made dem, da de, med de nævnte Undtagelser, strax forlade Reden efter at være udklækkede. De fleste V. ere af en selskabelig Tendents; de nordiske ere Trækfugle, der ruge temmelig høit mod Nord, især ved Indvandene, men om Vinteren drage mod Syd, i Almindelighed i store Flokke, som ere ordnede paa en bestemt, for hver Art forskjellig Gruppe. Det Nærmere maa eftersees ved de enkelte ovenfor opregnede Familier.

Badem var den gamle hollandske Favn (nu afskaffet) = 6 Voet (Fod) = $6,_{282}$ danske Fod.

Vader, Watter, kaldes den langs Vestkysten af Slesvig og Holsteen beliggende, ofte flere Miil brede, flade Havbund, der afvexlende ligger tør eller beskylles af Havet, alt eftersom det er Ebbe- eller Flodtid. V. bestaae deels af Sand, deels af Leer, det saakaldte „Slik", som danner Marsken, og de ere næsten alle Levninger af undergaaet Land.

Vadsk af Tøi udføres paa meget forskjellig Maade, tildeels afhængig af de Stoffers Beskaffenhed, der skulle vadskes, og de Ureenligheder, der skulle fjernes. Blandt de nyere Maader at vadske paa anvendes Dampvadsk og Sodavadsk almindelig. Efter en Sortering af Tøiet udføres Dampvadsk, idet de Stykker, der ere meest fedtede og skidne, først vadskes i en Opløsning af Soda og Sæbe (1 pCt. af hver) i kogende Vand, derpaa neddyppes alt Tøiet (Lærreds- og Bomuldstøi) i en Opløsning af 4—5 pCt. Soda i Vand og afvrides, nedlægges dernæst i en Tønde, hvortil i nogen Tid indledes Damp, overgydes med kogende Vand, „klares" i Sæbevand og skylles. Ved Sodavadsk nedlægges Tøiet i en Opløsning af Soda, hvori det henstaaer i 12 Timer, opvarmes derpaa i Sodaopløsningen eller koges 1 Time dermed, underkastes 1 à 2 Indgnidninger med Sæbe og derpaa følgende Vadskninger, henstaaer i Vand og skylles. Tørringen besørdres i de store Vadskerier enten ved Frapresning af det meste Vand ved hydrauliske Presser, ved Svingning i Centrifugaltørremaskiner eller ved Tørring i særegne Tørrestuer, hvor man med Fordeel undertiden anvender en Centrifugalventilator.

Vadskebjørn (Procyon) er en Slægt af mindre Rovdyr, der afvige fra Bjørnene, i Nærheden af hvilke man pleier at stille dem, ved en meget ringere Størrelse, mindre plump Bygning, finere Lemmer, længere Hale, spidsere Snude og større Øine og Øren; deres Fodsaaler ere nøgne, da de hvile paa den hele Saal ligesom Bjørnene. De leve deels af Plante- deels af dyrisk Føde, ere Natdyr og beboe Amerika fra Paraguay til Pelsdyrlandene i Nordamerika, men findes ikke i den gamle Verden. Deres Navn have de deraf, at de (idetmindste den nordamerikanske P. lotor) dyppe deres Føde, forsaavidt den enten bestaaer af tørre Sager eller af blodigt Kjød, i Vand og gnide og vadske den mellem Forpoterne. Naar de æde, sidde de paa Bagbenene og betjene sig af Forlemmerne som af Hænder. De klattre gjerne og skjule sig om Dagen i hule Træer, leve af Fugleæg, Muus, Smaadyr og alle Slags Frugter, kunne temmelig let tæmmes og holdes i Husene; Kjødet spises, og Skindet anvendes til Muffer o. desl. P. lotor i Nordamerika; P. cancrivorus i Sydamerikas Kystlande efterstræber især Krabberne i Mangroveskovene.

Vadskesvamp, s. Svamp.

Vadstena er en svensk Søstad i Landskabet Østergøthland, ved den østlige Bred af Vettern; 2,490 Indb. Blandt Bygningerne mærkes: Slottet, fordum kaldet Vettersborg (opført 1545—52 og i det 16de og 17de Aarh., Opholdssted for flere Medlemmer af det svenske Kongehuus, senere brugt snart til en Fabrik, snart til Magasin), samt Kirken, fordum en Klosterkirke (opført 1395—1424, indviet 1450 og repareret 1829), som indeslutter Gravmonumenter over flere kongelige og andre mærkelige Personer. — Staden opstod efterhaanden omkring det af St. Brigitta anlagte Kloster (indviet 1383) og fik senere Privilegier 1400. I det 15de Aarh. holdtes i V. flere Herredage og Møder, og 1520 valgtes der Gustav Eriksson til Rigsforstander. Da ved Reformationen Klostret var blevet ophævet (Nonneklostret blev dog først 1595 fuldstændig ophævet), brugtes dets Bygninger først til Invalidehuus, senere blev Munkeklostret indrettet til Hospital, Nonneklostret til Helbredelsesanstalt for Sindssyge.

Vadström (Carl Bernhard), svensk Mechaniker og Philantrop, født i Stockholm d. 19de April 1746, blev ansat i Bergscollegiet og blev af Regjeringen brugt ved mange vigtige Foretagender, ved Kanalanlæg, Grubearbeider, Fabrikanlæg m. M.; fra Solingen medbragte han Arbeidere, ved hvilke Vaabenfabrikationen i Sverrig bragtes til samme Høide som den udenlandske. 1787 blev han sendt i offentligt Hverv til Afrikas Vestkyst, og begav sig det følgende Aar til England, hvor han optraadte med bræn-

Digitized by Google

bende Nidkjærhed og storartede Planer til Slaveriets Afskaffelse og Negrenes Civilisation. Han udgav i dette Øiemed flere Skrifter, som vakte megen Opsigt, og deeltog med Wilberforce, Gregoire o. Fl. i Stiftelsen af Foreninger i England og Frankrig. Men da han var midt i sine menneskekjærlige Bestræbelser, døde han i Paris af Lungebetændelse d. 5te April 1799.

Vadsø ved Varangerfjorden i Finmarken, blev 1833 oprettet til Kjøbstad og havde 1855: 900 Indb., deels Normænd deels indvandrede Finner. I Omegnen forefalde betydelige Fiskerier, hvis Udbytte især udskibes til Rusland.

Vafthrudner er i den nordiske Mythologie en gammel Jætte, med hvem Odin indlader sig i Kundskabsvæddestrid. Digtet i den ældre Edda, som fortæller denne mythologiske Kløgtkamp, bærer Jættens Navn (Vafthrudnismál).

Vaga (Pierino Buonaccorsi del), italiensk Maler, født i Florents 1500, død 1547 i Rom, var Elev af en Maler V., efter hvem han optog Navnet, og som bragte ham med sig til Rom, hvor han blev en af Raphaels dygtigste Elever. Han gik senere til Genua og udfoldede der stor Virksomhed som Kunstner og som Hovedet for en talrig Skole.

Vagn Aagesøn, Palnatokes Sønnesøn, var en af Jomsborgs tappreste og vildeste Krigere. Allerede i en Alder af 12 Aar drog han med sit eget Skib paa Søtog og udførte saadanne Mandomsbedrifter, at han uagtet sin unge Alder blev optagen i Jomsvikingernes Samfund. Før det bekjendte Jomsvikingetog til Norge gjorde V. det Løfte, at han ikke vilde vende tilbage, førend han havde dræbt Thorkil Leira, en mægtig Mand fra Vigen, og vundet hans Datter. I Slaget i Hjørungevig var han den af Jomsborgernes Høvdinger, der holdt længst Stand; tilsidst blev han fangen, men fik dog Leilighed til at holde sit Løfte, thi han dræbte Thorkil Leira, og da Erik Jarl desuagtet skjenkede ham Livet, fik han Thorkils Datter Ingeborg til Hustru. Han vendte derpaa med sin Brud tilbage til Fyen, hvor han blev Stamfader til en berømt Slægt, deriblandt de to lundske Erkebiskopper Asker og Eskil.

Vagrien er den østlige Deel af Holsteen, der udgjør en af Østersøen omgiven Halvø Ø. for Kielerfjord, Schwentine, Plöner-Sø og Trave. Navnet kommer af Vagrerne, et slavisk Folk, som tidlig afløste den oprindelige sachsiske Befolkning. V. var forenet med Holsteen og Stormarn under de sachsiske Hertuger og senere under Greverne af det schauenburgske Huus; en af disse, Grev Adolf II, befolkede Landet med Hollændere, Flamlændere, Westphalere og Frisere, medens Vagrerne kun beholdt de østlige Strækninger ved Østersøen. Ved Delingen efter Grev Adolf IV 1239 kom V. under en egen Linie af de holsteenske Grever. I V. ligge Stæderne Plön, Lütjenburg, Oldenburg, Heiligenhafen, Neustadt, Segeberg og Oldesloe.

Vagtel (Coturnix vulgaris), en lille Hønsefugl, nærmest beslægtet med Agerhønen, men betydelig mindre, er rustbruun med sorte Pletter og gunlagtige Smaastriber; den opholder sig paa Enge og Marker, smutter let imellem Græsset, men flyver ret godt, og er den eneste af de nordiske Hønsefugle, som er Trækfugl. Om Vinteren drager den nemlig mod Syd, ja trækker endog stareviis over Middelhavet til Afrika, hvilken Reise dog er saa anstrengende for den, at den ankommer til sit Bestemmelsessted i en meget udmattet Tilstand.

Vagtel er det Projectil, der udkastes af en svær Morteer, som man har ladet med Kurve, fyldte med Haandgranater.

Vagtelkonge, s. Vandhøne.

Vagtmester er Benævnelsen for den Underofficeersklasse i Cavaleriet, der svarer til Sergeant i Infanteriet. **Overvagtmester** svarer paa lignende Maade til Commandeersergeant. — **Vagtmesterlieutenant** er en Lieutenant, der gjør Tjeneste som Adjutant hos en Commandant i en mindre Fæstning.

Vagtskib er et Skib, som henligger paa en Rhed eller i en Havn for at opretholde Orden der, eller for at tjene til Assistance for Toldbetjentene. V. kaldes ogsaa det Skib af en Flaade, som det særlig er paalagt at patrouillere om Natten, eller iøvrigt udføre de løbende Forretninger om Dagen. Hver Morgen og Aften skydes fra dette Skib det saakaldte **Vagtskud**.

Vahabiterne, s. Abd-ul-Wahab.

Vahl (Martin), en af Europas berømteste Botanikere, var født i Bergen d. 10de Octbr. 1749, hvor hans Fader var Kjøbmand; han blev Student 1766 ved Universitetet i Kjøbenhavn, og begyndte her at studere Botanik under Zoëga. Han opholdt sig 1767—69 i Norge navnlig hos Prof. Strøm paa Søndmør, og tilbragte derefter næsten 5 Aar i Upsala, hvor han udviklede sig under Linné og i høi Grad nød dennes Tillid og Fortrolighed, vendte 1774 tilbage til Kjøbenhavn, egentlig for efter sin Faders Ønske at studere Medicin, men vedblev at anvende sin hele Tid paa Studiet af Botaniken, var behjelpelig med den botaniske Haves Flytning fra Amalienborg til dens nuværende Plads ved Charlottenborg, og blev omsider 1779 udnævnt til Lector i Botaniken ved Haven. Efter høiere Ordre tiltraadte han 1783 en videnskabelig Udenlandsreise; ved sin Hjemkomst 1785 fik han Titel af Professor og blev ansat som Udgiver af Flora Danica (s. d. A.), i hvilken Egenskab han foretog omfattende Reiser, især i Norge, for at gjøre Indsamlinger til dette Værk; 1789 blev han, da Naturhistorieselskabet oprettedes, ansat som første Lærer herved, i hvilken Stilling han ved sine indholdsrige Forelæsninger og sin personlige Omgang bidrog overordentlig meget til at fremme Studiet af Naturhistorien og vandt mange Disciple. I Aarene 1799—1800 foretog V., understøttet af Regjeringen, atter en videnskabelig Reise til Paris og Holland for at gjennemgaae de derværende Herbarier, 1801 blev han ansat som Professor i Botanik ved Kjøbenhavns Universitet, i hvilken Stilling han virkede til sin Død, d. 24de Decbr. 1804. Ved sine Reiser og navnlig ved sine Forbindelser med Datidens fleste Botanikere havde V. samlet et meget omfattende og værdifuldt Herbarium (der nu er indlemmet i den botaniske Haves Samlinger), ligesom han ogsaa eiede et kostbart Bibliothek. Foruden endeel mindre Afhandlinger i Naturhistorieselskabets Skrifter og 6 Hefter af Flora Danica (XVI—XXI Hefte, 1787—1803), maa af V.'s Skrifter navnlig

Digitized by Google

nævnes hans: „Symbolæ botanicæ“ (Bd. I—III, 1790—94), et udtømmende og grundigt Arbeide, der omfatter deels Beskrivelsen af det botaniske Udbytte, som W. havde gjort paa sin store Reise, deels en kritisk Bearbeidelse af de Planter, som i sin Tid af Forskål vare samlede i Orienten, og som indtil da havde henligget i en slet conserverende Tilstand; endvidere hans „Enumeratio plantarum“, et efter Planen meget omfangsrigt Værk, der skulde være en efter Datidens Kundskaber revideret Bearbeidelse af Linné's i sin Tid fuldstændige „Species plantarum“; af dette Værk, hvortil W. fik Bidrag fra alle Sider, opnaaede han imidlertid kun at udgive 1ste Bind (1804) og tildeels at fuldende 2det Bind, der efter hans Død blev udgivet af Hornemann, Tønder Lund og Thonning.

Wahlberg (Johan August), svensk Naturforsker, født d. 9de Octbr. 1810 i Nærheden af Gøtheborg, beskjæftede sig som Student navnlig med Naturvidenskaberne og blev 1836 Ingenieur ved Matrikulcontoiret. I videnskabeligt Øiemed foretog han sig 1839—45 Reiser til det sydlige Afrika i Nærheden af det gode Haabs Forbjerg og Natallandet, og kort efter sin Hjemkomst 1846 blev han Lærer i Jagt og Zoologie ved Skovinstitutet. Lysten til de eventyrlige Opdagelsesreiser førte ham dog 1853 paany til Afrika, hvor han denne Gang fra Hvalfiskebugten trængte frem til Søen N'Gami. Paa en Jagtexpedition i Nærheden af Tamanaelfloden blev W. slaaet til Jorden og knuust af en Elephant d. 6te Marts 1856. Hans store og kostbare Samlinger bleve deels solgte, deels forærede til det svenske Rigsmuseum.

Waid, s. Isatis. Det er en Farveplante, som især tidligere brugtes meget, hvor man nu mere almindelig anvender Indigo. I Middelalderen dyrkedes den almindelig i Tydskland, især i Thüringen.

Waigatsstrædet hedder den Deel af det nordlige Iishav, som skiller Novaja Semlja fra Fastlandet.

Vaillant (Jean Foy), Numismatiker, født d. 24de Mai 1632 i Beauvais, var oprindelig Læge, men gjorde senere omfattende numismatiske Studier; han foretog betydelige Reiser og døde d. 23de Octbr. 1706. Foruden flere ansete Værker om romerske Mynter har han udgivet: „Historia Ptolemæorum“ (1701); „Arsacidarum imperium“ (2 Bd., 1725); „Seleucidarum imperium“ (1732).

Waisenhuset i Kjøbenhavn er stiftet af Kong Frederik IV d. 21de Juli 1727 for trængende forældreløse Børn af alle Stænder. Her opdrages 70 Forældreløse, foruden hvilke 150 forældre- og faderløse Børn undervises frit i Stiftelsens Skole; 1,100 Rdl. anvendes aarlig til at lade forældreløse Børn opdrage i Provindserne, og 700 Rdl. til forældreløse Børns Opdragelse i Døvstummeinstitutet. W. har en anseelig Bygning paa Store Kjøbmagergade. Stiftelsens Capitalformue, hvortil Salget af Bibler, Psalmebøger og Katechismer, som er et Monopol for W., giver et betydeligt aarligt Tilskud, androg 1862: 404,763 Rdl.

Wakia er i Arabien deels et Maal paa flydende Varer $= 0,_{0612}$ danske Potter, deels en Vægt $= 2,_{1262}$ danske Lod.

Wakke er i Geognosien en ubestemt Betegnelse for decomponerede, feldspatholdende Bjergarter. Den antyder derfor mere en vis Tilstandsform end en bestemt Bjergart; man siger saaledes: Basalt-W., Grønsteen-W. o. s. v., der alle ere nær beslægtede med de analoge Tufdannelser.

Wala var i den nordiske Oldtid Navnet paa en troldkyndig Sandsigerske. I det berømteste Digt i den ældre Edda, Vølnspá (W.s Spaadom), fremstiller en saadan i korte, dristige, tidt dunkle Træk Gudelæren fra Tidens Begyndelse til Ragnarók og Gjenfødelsen.

Walacher, s. Blacher.

Walachiet, et til Tyrkiet skatskyldigt Fyrstendømme ved Donau, begrændset mod N. af Siebenbürgen og Moldau, mod Ø. af dette og Dobrudscha, mod S. af Bulgarien, fra hvilket det skilles ved Donau, mod V. af Servien og Ungarn, er 1,330 □ M. stort med 2,400,000 Indb. Det deles ved Floden Aluta i Store- og Lille-W., har imod N. og V. endeel Bjerge, Udløbere fra Karpatherne, men er forresten en jevn, frugtbar Slette, som kun paa nogle Steder, især ved Donau, bliver til Sumpe og morадsige Strækninger. Klimaet er som i Moldau. Hovedproducterne ere Korn, Viin, Hør, Tobak, Qvæg, Sviin, Vox, Salt. Skov findes kun i Bjergegnene, paa Sletten sees ofte paa milelange Strækninger intet Træ. Af Mineralier vindes næsten kun Salt. — Indbyggerne ere med faa Undtagelser (Grækere, Zigeunere, Slaver o. A.) Walacher (Blacher) eller Rumæner, s. disse Artt.; de ere alle græsk-katholske Christne. Adelen, Bojarerne, eier næsten hele Landet og har store Forrettigheder. Bønderne ere vel ikke mere Livegne, men leve dog under trykkende Forhold, da kun meget faa af dem ere Selveiere. De Fornemme boe i Slotte og leve med stor, om end ofte raa, Luxus, Bønderne boe i slette Hytter, uden Haver o. desl.; Møller, Broer, Værtshuse ere sjeldne, Veiene slette, og kun en Deel af det yderst frugtbare Land er dyrket. Almuen er raa og uvidende, for dens Underviisning er der gjort Lidet eller Intet. Paa Landet sørger Enhver for sine tarveligste Fornødenheder, kun i de større Stæder findes Haandværkere af nogen Betydning, meest Fremmede. Sign. Moldau. Om Statsforfatningen s. Art. Donaufyrstendømmerne. Hvad Finantserne angaaer, angaves W.s Indtægter for Aaret 1857 til c. 4½ Mill. Rdl., Udgiften til over 5 Mill.; dets egen Statsgjeld er henved 2 Mill., i Forening med Moldau har det 1860 gjort et Laan paa c. 24 Mill. Rdl. Krigsmagten er 18,200 Md., hvoraf 6,000 Md. ere regulære Tropper. Værdien af Indførselen i W. angives til c. 5 Mill. Rdl., af Udførselen til c. 12 Mill.

W.s Historie falder for en stor Deel sammen med Moldau's. Efterat Mongolerne havde hærjet Landet, blev det i Slutningen af det 13de Aarh. atter befolket af endeel flygtede og nu fra Karpatherne tilbagevendende Walacher, som oprettede en Stat under Voivoder, der valgtes af Bojarerne. Under disses Regjering herskede uophørlige indre Uroligheder og Krige med Naboerne, især Tyrkerne, hvilke Voivoderne snart bleve skatskyldige. Fra 1526 var Tyrkernes Overherredømme over W. befæstet, imedens de

Digitized by Google

dog i det Hele lode det beholde sin Forfatning. Fra Aaret 1716 fratog Porten Bojarerne Valgretten og udnævnte her, som i Moldau, fanariotiske Grækere til Hospodarer, af hvilke den første var Nikolaus Maurokordato. Under disse var V.s Tilstand den samme som Moldau's. Ved Fællesskab i Tro og Cultus knyttedes Befolkningen naturlig til Rusland, og dettes Indflydelse blev ved dets heldige Krige mod Tyrkiet stedse større; herom, og om V.s Historie indtil 1829, er det Fornødne sagt ved Moldaus og Grækenlands Historie. Paa den russiske General Kisselews Bestyrelse 1829—34 fulgte Hospodaren Al. Ghika (1834—42), s. d. A., paa denne den russisk-sindede Georg Bibesco, som havde endeel Fortjenester af Landets indre Forfatning, men maatte vige for en 1848 udbrudt Opstand, ifølge hvilken først tyrkiske Tropper rykkede ind og stormede Bukarest (26de Septbr.), og derpaa Russerne fra Moldau droge ind (27de Septbr.) og besatte V. tilligemed Moldau, s. d. A. Til Hospodar valgtes d. 16de Juni 1849 Dimitri Barbo Stirbey. Først 1851 rømmede Russerne ganske V., men besatte det igjen 1853 efter den orientalske Krigs Udbrud, under hvilken Landet, som i lang Tid var Krigsskueplads, leed overordentlig. Efter Russernes Bortmarsch 1854 besatte Østerrigerne under Coronini V., og Stirbey vendte tilbage. Forresten s. Moldau's Historie.

Valaskjalf er i den nordiske Mythologie Navnet paa et stort Sted i Himlen, tækket med Sølv, som tilhører Odin. I denne Hal er Hlidskjalf, Høisædet, hvorfra Gudernes Fader seer ud over hele Verden.

Valbirk, s. Ahorn. Træarbeiderne bruge, og vistnok med større Ret, Navnet om Veddet af et Slags Birk, der i høieste Grad er masret og besaaet med Smaaknuder. Det forekommer kun i Fagotter, der i Reglen ere stærkt krummede og yndes meget til allehaande udskaarne Arbeider, til Ting, som af mindre masret Træ let vilde revne (Skafter, Pibehoveder o. fl.) og til Finering af mindre Sager.

Valckenaer (Ludvig Kasper), en anseet Philolog og Kritiker, født 1715 i Leeuwarden, død d. 14de Marts 1785 som Professor i det græske Sprog i Leyden, har leveret fortræffelige Udgaver af flere græske Klassikere. Hans „Opuscula philologica, critica, oratoria" (2 Bd., 1808) ere udgivne af Erfurdt.

Valdaibjergene, s. Europa, I S. 729, 2 Sp.

Valdemar (I) den Store, Konge i Danmark (1154—82), en Søn af Knud Lavard og den russiske Prindsesse Ingeborg, blev født Ottendedagen efter sin Faders Mord, d. 14de Januar 1131. Hans Moder opkaldte ham efter sin Farfader, den russiske Storfyrste Vladimir II, og derved er Navnet V. indført i Svend Estridsøns Slægt og blevet et almindeligt Navn i Norden. Da Danmark 1147 deelte sig imellem to Konger, sluttede V. sig først til sin Fætter Svend (Grathe), af hvem han blev indsat til Hertug i Sønderjylland, og som han gjorde stor Nytte ved sin Klogskab og Tapperhed. Men da Svend brød det ved Keiserens Mægling indgaaede Forliig med sin Medkonge Knud, for hvilket V. var gaaet i Borgen, og denne tillige blev forelsket i Knuds Halvsøster, den skjønne russiske Prindsesse Sophie, stiftede han Parti og lod sig tilligemed Knud hylde som Konge paa Viborg-Thing 1154 (s. forøvrigt Svend Grathe). Undkommen fra Kongemordet i Roeskilde flygtede V. over til Jylland, hvor han paa Viborg-Thing fremviste sine Saar for Folket og i Hast fik en stor Hær samlet, med hvilken han, efter først at have holdt Bryllup med Sophie, slog Svend paa Grathehede 1157. V. blev derved Enekonge, og med hans Thronbestigelse begynder den meest glimrende Periode i Danmarks Historie. Borgerkrigene ophørte for et længere Tidsrum, og paa Vendernes ødelæggende Plyndringer blev der gjort Ende ved de vendiske Landes Erobring, som begyndte under V. I og fortsattes under hans to Sønner. Under hele V.'s Regjering blev der gjort Tog til Venden (ialt 17), meest under Anførsel af Kongens Ven Absalon, og nogle i Forening med den sachsiske Hertug Henrik Løve; det mærkeligste var det 11te (1168), paa hvilket Rygen blev erobret (s. Arkona) og Øens hedenske Indbyggere christnede. Med Norges Regent Erling Skakke havde V. nogle Stridigheder, som endte med, at Erling maatte afstaae Vigen til Danmark, men fik det at bestyre som dansk Jarl (1170). V. er den første danske Konge, hvis Kroning (ved Erkebiskop Eskil i Roeskilde Domkirke sidst paa Aaret 1157) udtrykkelig berettes i Kildeskrifterne. For at holde sig paa Thronen og skaffe sine Planer med Hensyn til de vendiske Landes Erobring Fremme, fandt han sig i at følge Keiser Frederik Barbarossas Opfordring til at begive sig til et Møde i St. Jean de Lanne i Burgund og hylde Keiseren (1162), hvilket dog ikke fik nogen Betydning med Hensyn til Danmaks fremtidige Stilling. For at forebygge Thronstridigheder, som i den nærmeste Fortid havde været Kilden til blodige Borgerkrige, og sikkre sin Slægt Kronen, lod V. sin Søn Knud hylde og krone som Konge, hvilket vel vakte megen Misfornøielse blandt de andre Prindser af Kongehuset (s. Buris), men det givne Exempel fulgtes af de følgende Konger. I Slutningen af V.'s Regjering udbrød en Opstand i Skaane (s. Absalon og Oplsehro). V. døde d. 12te Mai 1182 i Vordingborg, og ligger tilligemed sin Dronning Sophie (død 1198) begraven i Ringsted Kirke. En Samtidig giver denne Konge det smukke Vidnesbyrd, at „han skaffede Hedninger Tro, Troende Fred, Fredsommelige Sikkerhed; han forvandlede Had til Kjærlighed, Sorg til Glæde, Krig til Fred og Trang til Velstand"; og Folkets Kjærlighed til den gode og dygtige Konge viste sig ved hans Begravelse, idet Bønderne kappedes om at bære Liget til Kirken, klagende over, at Danmarks Forsvarer og Vendernes Skræk var død. Dronning Sophie fødte ham 8 Børn: de to berømmelige Sønner, der efter hinanden fulgte ham paa Thronen, Knud VI og Valdemar II, og 6 Døttre, af hvilke Sophie var gift med Greve Siegfried af Orlamünde og Moder til Albert af Orlamünde, Richiza gift med den svenske Konge Erik X og Stammoder til Folkungeslægten, Ingeborg (s. d. A.) gift med den franske Konge Philip II August, og Helena gift med Henrik Løves yngste Søn Vilhelm den Lille af Lüneburg og Stammoder til Hertugerne af

Digitized by Google

Brunsvig og det engelske og hannoverske Kongehuus. Før sin Thronbestigelse og sit Giftermaal havde V. avlet en Søn Christopher.

Valdemar (II) Seier, Konge i Danmark (1202—41), V. I's yngste Søn, var født d. 28de Juni 1170. Han blev c. 1190 indsat til Hertug i Sønderjylland af sin Broder Kong Knud VI, og gjorde sig allerede i dennes sidste Regjeringsaar berømt ved Nordalbingiens Erobring. Da V. ved Knuds barnløse Død selv havde besteget Thronen (han blev kronet d. 25de Decbr. 1202 i Lunds Domkirke af Erkebiskop Anders Sunesøn), fortsatte han, hvad han som Hertug havde begyndt, og V. II's 20 første Regjeringsaar ere en Række af berømmelige Krigsbedrifter, der have forskaffet denne Konge hans Tilnavn. I Norge understøttede han Baglerne og indsatte deres Anfører Erling Steenvæg til Konge (1204), men i Sverrig, hvor han hjalp den fordrevne Konge Sverker II mod sin senere Svoger Erik X, lede de danske Tropper et Nederlag ved Lena (s. Sunesønnerne). Af større Betydning var hans Forhold til Tydskland. Dette var paa den Tid deelt imellem to Keisere, Hohenstauferen Philip af Schwaben og Welferen Otto IV, som efter den Førstes Mord maatte kjæmpe med hans Brodersøn Frederik II. Skjøndt V. var besvogret med Otto og først havde hjulpet denne mod Philip, sluttede han sig dog til Frederik, som derfor 1214 i Metz indlemmede i Danmark den Deel af det tydske Rige, der laae N. for Elben og Elben tilligemed Erobringerne i Venden. V. fortsatte Korstogene mod Østersøkysternes hedenske Beboere; det mærkeligste af disse var Toget til Estland 1219, hvor de Danske vandt den berømte Seier i Nærheden af Reval (s. Dannebrog), som havde Estlands Undertvingelse og Esternes Omvendelse til Christendommen til Følge. Men i en eneste Nat sank den stolte Bygning i Gruus, som tre Kongers Arbeide og 60 Aars Seire havde opført. Da Kongen havde tilbragt en Dag med Jagt paa Lyø, blev han om Natten (6te—7de Mai 1223) tilligemed sin ældste Søn Valdemar (III) overrasket i sit Telt af sin Vasal, den snedige Grev Henrik af Schwerin, der fandt sig forurettet af Kongen, og i Lænker bortført til Mecklenburg. Uagtet Pavens og Keiserens Trusler bleve begge Konger derpaa holdte fangne paa 3die Aar (jfr. Albert, Greve af Orlamünde), indtil V. d. 17de Novbr. 1225 maatte slutte Forliig paa haarde Betingelser: han skulde for sin Løsladelse betale 45,000 Mark Sølv foruden en Mængde Klenodier og Kostbarheder, give Afkald paa alle tydske og slaviske Lande undtagen Rygen, stille en Mængde Gidsler og deriblandt sine egne Sønner, samt sværge ikke at ville hevne sig; Juledag s. A. kom V. derefter igjen tilbage til sit Rige. Allerede det næste Aar begyndte han imidlertid Krig efter at være bleven løst af Paven fra sin Eed, gik ogsaa i Begyndelsen frem med sit gamle Held, men tabte d. 22de Juli 1227 Slaget ved Bornhøved (s. d. A.). Af dette Nederlag kunde Kongen ikke reise sig; han maatte paany slutte Fred med sine Fjender (1229 og 1230), og af de store Erobringer bleve kun Estland, Rygen og nogle Strækninger af Preussen tilbage. Men „den gamle Kæmpe reiste sig til nye og herlige Seire, bedre end de forrige og ikke plettede med Blod“. V.'s store Fortjeneste af Lovgivningen i Danmark er bekjendt og har skaffet ham hans andet smukke Tilnavn: V. Lovfører (jfr. Jydske Lov). Een Statsfeil begik dog V., idet han uddeelte Rigets Provindser som Forlehninger til sine yngre og sine nægte Sønner — en Foranstaltning, der medførte nye Borgerkrige og igjennem et langt Tidsrum store Ulykker for Danmark. V. døde Skjærtorsdag d. 28de Marts 1241 i Vordingborg, og ligger begraven i Ringsted Kirke midt imellem sine to Dronninger. Angaaende disse og deres Børn s. Dagmar og Bengerd; angaaende V.'s nægte Sønner Niels og Knud s. disse Artt.

Valdemar (III) den Unge, en S. af V. Seier og Dronning Dagmar, født 1209, blev allerede 1215 hyldet af Rigets Herrer paa Samsø og derpaa udvalgt til Konge og sin Faders Efterfølger paa Viborg-Thing, kronet i Slesvig Domkirke d. 24de Juni 1218. Tilligemed sin Fader kom han i Mai 1223 i Fangenskab hos Grev Henrik af Schwerin, og blev først løsladt ved Paasketid 1226. Den unge haabefulde Fyrste døde d. 28de Novbr. 1231 af et Vaadesskud, han havde faaet paa Jagten i Refsnæs Skov. Hans Dronning Eleonore eller Alienor af Portugal (en Datter af Kong Alfons II og Broderdatter af V.'s Stedmoder Bengerd), med hvem han havde havt Bryllup paa Riberhuus d. 24de Juni 1229, var død kort iforveien i Barselseng, d. 13de Mai 1231. De bleve begge begravne hos V.'s Forfædre i Ringsted Kirke.

Valdemar (IV) Atterdag, Konge i Danmark (1340—75), var den yngste Søn af Kong Christopher II og Dronning Euphemia. Da hans Fader 1326 maatte forlade sit Rige, tog han V. med sig til Tydskland, og han blev derefter opdragen ved Keiser Ludvig af Baierns Hof. Efter Grev Geerts Drab 1340 blev V. ved en foreløbig Tractat i Spandau med de holsteenske Grever erkjendt for Konge i Danmark, og dette stadfæstedes ved en personlig Sammenkomst i Lübeck, hvor der tillige fastsattes et Giftermaal mellem Kongen og den sønderjydske Hertug V.'s Søster Helvig (s. d. A.), med hvem han fik 24,000 Mark Sølv i Medgift, som skulde afdrages i de 100,000 Mark, for hvilke Nørrejylland og Fyen vare pantsatte til de holsteenske Grever. Ved V.'s Thronbestigelse var nemlig det danske Rige aldeles opløst og saagodtsom alle dets Provindser i Fremmedes Hænder; men denne Konge har den store Fortjeneste af Danmark, at han igjen har samlet Riget. Dette opnaaede han deels ved Kjøb, deels ved Magt og deels ved List. Det fjerntliggende Estland solgte V. 1346 for 19,000 Mk. til de tydske Riddere for at faae Penge til at indløse Rigets vigtigere Provindser. Store Skatter saae han sig nødt til i samme Øiemed at paalægge Undersaatterne, som derfor kaldte ham „den Onde“ og stedse vare tilbøielige til Oprør, især den jydske Adel med de mægtige Herremænd Claus Limbek, Niels Bugge og Stig Andersøn (s. disse Artt.) i Spidsen. Den sidste Deel af Riget, Skaane, Halland og Bleking, som V. i Begyndelsen af sin Regjering formelig havde afstaaet til den svenske Konge

Digitized by Google

Magnus Smek, lykkedes det ham endelig ved at benytte sig af dennes uforstandige Regjering igjen at bringe tilbage i deres gamle Forbindelse med det øvrige Danmark (1360), efterat V. havde faaet sin yngste Datter Margrete forlovet med Magnus's Søn, den norske Konge Haakon VI. Det næste Aar gjorde V. sit mærkelige Tog til Gulland, hvilken Ø han erobrede, og fra hvis rige Hovedstad Visby han bragte et umaadeligt Bytte tilbage til Danmark. Visby's Erobring foranledigede et Forbund mod V. imellem Hansestæderne, som sendte Kongen 77 Feidebreve, Sverrig og Holsteen; Hansestædernes Flaade indtog og plyndrede Kjøbenhavn, og i et Søslag ved denne By (d. 8de Juli 1362) blev V.'s Søn Hertug Christopher haardt saaret; men efterat Kongen havde slaaet deres Flaade ved Helsingborg (d. 18de Juli s. A.), sluttede de snart en Vaabenstilstand. Om V.'s Snuhed i at faae sin Datter Margrete gift med Haakon VI 1363, medens den holsteenske Prindsesse Elisabeth, der imidlertid var bleven bestemt ham til Brud, men paa Reisen til Sverrig af Storm kastedes iland paa Skaanes Kyst, blev holdt tilbage i Danmark, s. Margrete Valdemarsdatter. 1367 opkom nye Stridigheder med Hansestæderne, og i det næste Aar dannede der sig en ny frygtelig Coalition mod V. imellem disse, Sverrig, Mecklenburg, Holsteen, Hertug Henrik af Sønderjylland og den oprørske jydske Adel. V. saae sig herved nødt til at forlade sit Rige (April 1368), for at søge Hjelp i Udlandet, efterat han havde nedlagt Regjeringen i Raadets Hænder med Henning Podebusk i Spidsen. Kjøbenhavn blev nu anden Gang indtaget af Hansestæderne, og saaledes gik det flere danske Stæder og Slotte; den svenske Konge Albrecht brød ind i Skaane, og Holstenerne trængte frem i Jylland lige til Aalborg. Men det lykkedes den kloge Rigsforstander at opløse det farlige Forbund ved at slutte Fred med Hansestæderne i Stralsund (1369), skjøndt paa ydmygende Betingelser for Danmark; saaledes skulde Stæderne i 15 Aar oppebære $\frac{2}{3}$ af Renten fra 8 skaanske Herreder og imidlertid have de skaanske Slotte i Pant, ja endog tages paa Raad ved Kongevalget i Danmark. Efter endelig at have beqvemmet sig til at stadfæste denne Fred (1371), vendte V. efter 4 Aars Fraværelse tilbage til Danmark (1372); og i sine sidste 3 Leveaar arbeidede den utrættelige Konge med Held paa at styrke det svækkede Rige. Navnlig havde han nu sin Opmærksomhed henvendt paa Sønderjylland, til hvis Gjenforening med Kongeriget der aabnede sig de bedste Udsigter, da Abels Linie uddøde med Hertug Henrik i Sommeren 1375; og han havde allerede taget Størstedelen af Hertugdømmet i Besiddelse, da Døden standsede hans Værk og d. 24de Octbr. s. A. gjorde Ende paa denne Konges sjeldent daadfulde Liv. V. døde paa Gurre (s. d. A.), som tilligemed Vordingborg var hans kjæreste Opholdssted, og blev først begraven i Vordingborg, men senere af sin Datter Dronning Margrete flyttet til Sorø Kirke. Tilnavnet Atterdag kommer af V.'s Mundheld: „imorgen er der atter en Dag", som betegner hans kloge Politik, at udsætte, hvad han ikke strax kunde opnaae, til det beleilige Øieblik. Med Dronning Helvig havde han 6 Børn (2 Sønner og 4 Døttre), nemlig Christopher, Ingeborg og Margrete (s. disse Artt.) og 3, der døde som Børn. V.'s Kjærligheds-forhold til Tovelille fra Rygen kjendes alene af Sagnet og Folkesangen.

Valdemar (III), Hertug af Sønderjylland, ældste Søn af Kong Abel og Dronning Mechtild, s. Christopher I.

Valdemar (IV), Hertug af Sønderjylland, ældste Søn af Hertug Erik I og Brodersøn af V. III, blev 1283 af Kong Erik Glipping forlehnet med Sønderjylland, men fremkom snart med Fordring ogsaa paa Als og pukkede paa sin Ret til den danske Krone. Da han stod i Begreb med at begive sig til Norge for at forene sig med Rigets Fjender, lod Kongen ham tage tilfange i Helsingør tilligemed hans Drost Tyge Abildgaard og hensætte i et haardt Fængsel paa Søborg 1285. Det næste Aar fik han dog sin Frihed efter at have udstedt en ydmyg Bekjendelse af sin Brøde, opgivet sine Fordringer og lovet Kongen Troskab og Lydighed; men dette afholdt ham ikke fra at forbinde sig med de Adelsmænd, som kort efter myrdede Kongen. V. blev desnagtet Enkedronningens Medformynder for den unge Konge Erik Menved, og kom ved denne Leilighed i Besiddelse af Als, Ærø og Femern; men da han senere igjen forbandt sig med de fredløse Kongemordere, og hans Flaade var bleven slaaet i Grønsund (1295), maatte han tilbagegive Kronen disse Øer. V. døde 1312. Han var først gift med en sachsen-lauenborgsk Prindsesse, derpaa med Anastasia, Datter af en mecklenburgsk Greve af Wittenborg; Sønnen Hertug Erik II var af første Ægteskab.

Valdemar (V), Hertug af Sønderjylland og 1326—30 Konge i Danmark, en Søn af Hertug Erik II og Sønnesøn af V. IV, fulgte efter sin Fader 1325, og blev det næste Aar som 12-aarig Dreng udnævnt til Konge af det med Christopher II oprørske Adelsparti (han maatte ligesom denne udstede en Haandfæstning i Viborg, d. 7de Juni 1326) under Formynderskab af sin Morbroder Grev Geert, som han derpaa forlehnede med Sønderjylland. Efter Christophers Tilbagekomst frasagde han sig dog Riget og fik Sønderjylland tilbage i Februar 1330. Efter Grev Geerts Drab sluttede han 1340 en Tractat i Lübeck med den nye Konge V. Atterdag, som ægtede Hertugens Søster Helvig; men da han var af en ustadig Charakteer, stod han snart paa Kongens Parti (hvorfor han ogsaa i et heelt Aar, 1346—47, blev holdt fangen paa Nyborg-Slot af sine Fættere, de holsteenske Grever), snart paa hans Fjenders. Han døde 1364, og efterlod sig med sin Hustru, den sachsen-lauenborgske Prindsesse Rixe eller Riccardis, en Søn Henrik, der fulgte ham som Hertug.

Valdemar Christian, „Greve af Slesvig og Holsteen", en Søn af Kong Christian IV og Kirsten Munk, blev født d. 26de Juli 1622 paa Frederiksborg. 1643 blev han sendt til Rusland for at giftes med en russisk Prindsesse, men paa Grund af hans Vægring ved at antage den græske Religion gik Ægteskabet overstyr, og han blev holdt tilbage i Forvaring indtil Czaren Michael Feodorowitschs Død 1645.

Digitized by Google

V. C. stod i nøie Forbindelse med sin Svoger Corfitz Ulfeld, og begav sig ligesom denne under Frederik III til Sverrig, hvor ogsaa han arbeidede mod sit Fædreland. Han blev skudt i en Træfning med Polakkerne ved Lublin 1656. V.'s Slot (s. Taasinge) har Navn efter ham.

Valdemar Knudsøn, Biskop i Slesvig, uægte Søn af Kong Knud V, blev født efter sin Faders Mord 1157. Kong Valdemar den Store sørgede for hans Opdragelse, rimeligviis ved sit Hof, og da han var bestemt for den geistlige Stand, blev han tidlig sendt paa en Udenlandsreise for at erhverve sig den til at beklæde høie Embeder i Kirken fornødne Lærdom og Dannelse ved Studier i Paris. Efter sin Hjemkomst blev han Biskop i Slesvig (han nævnes første Gang som udvalgt Biskop 1182 og blev indviet i Slutningen af 1187 eller i Begyndelsen af 1188), og Kong Knud VI indsatte ham til Statholder i Sønderjylland. 1188 gave Ditmarskerne sig under den slesvigske Bispestol, hvorved V.'s Magt steeg betydelig; 1192 stiftede han Guldholm-Kloster (s. d. A.). Men imidlertid havde den kongelige Prælats Forhold til Kongehuset aldeles forandret sig. Den Omstændighed, at Knud VI udnævnte sin Broder Valdemar til Hertug i Sønderjylland, kuldkastede hans ærgjerrige Drømme om selv engang at bære Kronen; han lod sig 1191 vælge til Erkebiskop i Bremen (men hindredes i at komme i Besiddelse af Stiftet ved Knud og Absalon), forbandt sig med Kongens Fjender i Tydskland, og flygtede 1192 over til Kong Sverre i Norge. Understøttet af denne vendte han 1193 tilbage med en Flaade, landede i Sønderjylland og antog Kongenavn, men blev d. 2den Aug. s. A. tagen til Fange af Kongen paa Aabenraa-Slot og hensat i et haardt Fængsel paa Nordborg, hvorfra han 1198 blev flyttet til Søborg-Slot. Efter 13 Aars Fangenskab blev han 1206 løsladt af Kong Valdemar II og sendt til Rom; men da han 1207 anden Gang var bleven valgt til Erkebiskop i Bremen, undveeg han herfra og tog Erkestiftet i Besiddelse 1208, hvorfor han blev banlyst af Pave Innocents III. Efter igjen at have maattet forlade Bremen 1209 og ydmyge sig for Paven, gjorde han i de næste Aar flere forgjeves Forsøg paa at trænge sig ind i Stiftet. 1218 gik han i Cistercienserklostret Lockum i det Calenbergske, gjorde dog endnu et mislykket Forsøg paa at hevne sig paa sin gamle Fjende Kong Valdemar, da denne var tagen til Fange 1223, og endte sit urolige Liv i det nævnte Kloster i en høi Alder 1236.

Valdemars sjællandske Lov eller den gamle sjællandske Lov, den næstældste af de fire gamle danske Provindsiallove (s. Dansk Ret), er en Samling af sjællandske Retssædvaner fra Begyndelsen af det 13de Aarh., der imidlertid i Praxis snart ganske blev fortrængt af den saakaldte nye eller Kong Eriks sjællandske Lov.

Val de Peñas, Stad i den spanske Provinds La Mancha i Ny-Castilien, har fortrinlig Viinavl. 7,000 Indb.

Valders Fogderi kaldes de Fjelddale af Christiania Stift, som gjennemstrømmes af Beina-Elvens Bifloder og Kilder, indtil den flyder ud i Sperillen Indsø. Det er et District med ganske god Jordbrug og Skovdrift, men især stor Beqvemhed for Fædrift formedelst de udstrakte Græsmarker, der findes paa de brede Fjelde, som omringe Dalen baade i Vest, Øst og Nord. Mod N. O. adskilles V. fra Gudbrandsdalen ved Norges høieste Fjeldgruppe Jotunfjeldene med Galhöpiggen. I disse ubeboede Fjeldmarker rører sig om Sommeren den livligste Sæter-Virksomhed, ledsaget af Fiskeri i de betydelige Indsøer og Jagt paa de store Hjorder af vilde Rener. Igjennem V. gaaer den ældste og maaskee endnu beqvemmeste Landevei imellem Christiania og Bergen over Fillefjeld og Lærdalsøren.

Valdivia, stærkt befæstet Stad i den sydlige Deel af den sydamerikanske Republik Chili, har en ypperlig Havn. 3,000 Indb.

Valdus (Petrus) var en riig Borger i Lyon, der ved Læsning af den hellige Skrift blev greben af Længsel efter den apostoliske Kirke, solgte sin Eiendom, uddeelte Pengene til de Fattige og ved at forkynde en reen praktisk Christendom samlede en Menighed (1160). De Fuldkomne i denne, der ligeledes forlode Huus og Hjem, Kone og Børn, vare fortrinsviis Lærere, men dannede dog ingen særegen Stand. Disse fattige Folk i Lyon (Leonistæ, Humiliati, Sabatati) tænkte ikke paa at løsrive sig fra den romerske Kirke, men da Erkebiskoppen af Lyon havde paalagt dem Taushed, henvendte de sig tillidsfuldt til Pave Alexander III (1179). Deres Paastand, at Lærerembedet ogsaa tilkom Lægfolk, kunde dog ikke Andet end lægge dem ud med Klerus, og de bleve paa Synoden i Verona (1184) lyste i Ban af Pave Lucius III. **Valdenserne** vedbleve imidlertid desnagtet at betragte sig som Medlemmer af det katholske Kirkesamfund og sluttede sig udvortes til dette ved at deeltage i dets Sacramenter, og deres Menigheder grundfæstedes i Sydfrankrig og Piemonts Dale. Først henimod Slutningen af det 15de Aarh. bevirkede Forbindelsen med de mæhriske Brødre en større Fjernelse fra Romerkirken, men det var dog egentlig ved Reformationen i Schweiz, at den uhelbredelige Kløft dannede sig imellem hiin Kirke og Valdenserne. Paa Synoden i Angrogne (1532) vedtoge disse de væsentligste af de schweizerske Reformatorers Lærdomme, og fra denne Tid af optraadte de som et særeget, fra den romerske Kirke fuldstændig afsondret Kirkesamfund med selvstændig Sacramentsforvaltning. De bleve da mere og mere paavirkede af den calvinske Retning, saa at deres Kirkelære nu ganske er den reformeerte. Med denne Adskillelse voxede naturligviis den romerske Kirkes Modstand mod den lille Menighed, og Valdensernes Historie blev nu i 2 Aarhundreder en Række af de blodigste Forfølgelser, der undertiden, især i Midten af det 17de Aarh., betegnedes af uhørte Vederstyggeligheder. Dog lykkedes det ikke at betvinge disse kjække Bjergboere. Drevne af Nøden satte de sig til Modværge og modstode den overlegne Hær, som Hertugerne af Savoyen sendte imod dem. Dog gik de i deres Modstand mod Regjeringen aldrig videre, end Nøden drev dem. Omsider lykkedes det vel i Slutningen af det 17de Aarh., da Ludvig XIV forenede sin Magt med Hertugen af Savoyens, fuldstændig at udjage dem

Digitized by Google

Magnus Smek, lykkedes det ham endelig ved at benytte sig af dennes uforstandige Regjering igjen at bringe tilbage i deres gamle Forbindelse med det øvrige Danmark (1360), efterat V. havde faaet sin yngste Datter Margrete forlovet med Magnus's Søn, den norske Konge Haakon VI. Det næste Aar gjorde V. sit mærkelige Tog til Gulland, hvilken Ø han erobrede, og fra hvis rige Hovedstad Visby han bragte et umaadeligt Bytte tilbage til Danmark. Visby's Erobring foranledigede et Forbund mod V. imellem Hansestæderne, som sendte Kongen 77 Feidebreve, Sverrig og Holsteen; Hansestædernes Flaade indtog og plyndrede Kjøbenhavn, og i et Søslag ved denne By (d. 8de Juli 1362) blev V.'s Søn Hertug Christopher haardt saaret; men efterat Kongen havde slaaet deres Flaade ved Helsingborg (d. 18de Juli s. A.), sluttede de snart en Vaabenstilstand. Om V.'s Snuhed i at faae sin Datter Margrete gift med Haakon VI 1363, medens den holsteenske Prindsesse Elisabeth, der imidlertid var bleven bestemt ham til Brud, men paa Reisen til Sverrig af Storm kastedes iland paa Skaanes Kyst, blev holdt tilbage i Danmark, s. **Margrete Valdemarsdatter.** 1367 opkom nye Stridigheder med Hansestæderne, og i det næste Aar dannede der sig en ny frygtelig Coalition mod V. imellem disse, Sverrig, Mecklenburg, Holsteen, Hertug Henrik af Sønderjylland og den oprørske jydske Adel. V. saae sig herved nødt til at forlade sit Rige (April 1368), for at søge Hjelp i Udlandet, efterat han havde nedlagt Regjeringen i Raadets Hænder med Henning Podebusk i Spidsen. Kjøbenhavn blev nu anden Gang indtaget af Hansestæderne, og saaledes gik det flere danske Stæder og Slotte; den svenske Konge Albrecht brød ind i Skaane, og Holstenerne trængte frem i Jylland lige til Aalborg. Men det lykkedes den kloge Rigsforstander at opløse det farlige Forbund ved at slutte Fred med Hansestæderne i Stralsund (1369), skjøndt paa ydmygende Betingelser for Danmark; saaledes skulde Stæderne i 15 Aar oppebære ⅔ af Renten fra 8 skaanske Herreder og imidlertid have de skaanske Slotte i Pant, ja endog tages paa Raad ved Kongevalget i Danmark. Efter endelig at have beqvemmet sig til at stadfæste denne Fred (1371), vendte V. efter 4 Aars Fraværelse tilbage til Danmark (1372); og i sine sidste 3 Leveaar arbeidede den utrættelige Konge med Held paa at styrke det svækkede Rige. Navnlig havde han nu sin Opmærksomhed henvendt paa Sønderjylland, til hvis Gjenforening med Kongeriget der aabnede sig de bedste Udsigter, da Abels Linie uddøde med Hertug Henrik i Sommeren 1375; og han havde allerede taget Størstedelen af Hertugdømmet i Besiddelse, da Døden standsede hans Værk og d. 24de Octbr. s. A. gjorde Ende paa denne Konges sjeldent daadfulde Liv. V. døde paa Gurre (s. d. A.), som tilligemed Vordingborg var hans kjæreste Opholdssted, og blev først begraven i Vordingborg, men senere af sin Datter Dronning Margrete flyttet til Sorø Kirke. Tilnavnet Atterdag kommer af V.'s Mundheld: „imorgen er der atter en Dag", som betegner hans kloge Politik, at udsætte, hvad han ikke strax kunde opnaae, til det beleilige Øieblik. Med Dronning Helvig havde han 6 Børn (2 Sønner og 4 Døttre), nemlig Christopher, Ingeborg og Margrete (s. disse Artt.) og 3, der døde som Børn. V.'s Kjærlighedsforhold til Tovelille fra Rygen kjendes alene af Sagnet og Folkesangen.

Valdemar (III), Hertug af Sønderjylland, ældste Søn af Kong Abel og Dronning Mechtild, s. **Christopher I.**

Valdemar (IV), Hertug af Sønderjylland, ældste Søn af Hertug Erik I og Brodersøn af V. III, blev 1283 af Kong Erik Glipping forlehnet med Sønderjylland, men fremkom snart med Fordring ogsaa paa Als og pukkede paa sin Ret til den danske Krone. Da han stod i Begreb med at begive sig til Norge for at forene sig med Rigets Fjender, lod Kongen ham tage tilfange i Helsingør tilligemed hans Drost Tyge Abildgaard og hensætte i et haardt Fængsel paa Søborg 1285. Det næste Aar fik han dog sin Frihed efter at have udstedt en ydmyg Bekjendelse af sin Brøde, opgivet sine Fordringer og lovet Kongen Troskab og Lydighed; men dette afholdt ham ikke fra at forbinde sig med de Adelsmænd, som kort efter myrdede Kongen. V. blev desuagtet Enkedronningens Medformynder for den unge Konge Erik Menved, og kom ved denne Leilighed i Besiddelse af Als, Ærø og Femern; men da han senere igjen forbandt sig med de fredløse Kongemordere, og hans Flaade var bleven slaaet i Grønsund (1295), maatte han tilbagegive Kronen disse Øer. V. døde 1312. Han var først gift med en sachsen-lauenborgsk Prindsesse, derpaa med Anastasia, Datter af en mecklenburgsk Greve af Wittenborg; Sønnen Hertug Erik II var af første Ægteskab.

Valdemar (V), Hertug af Sønderjylland og 1326—30 Konge i Danmark, en Søn af Hertug Erik II og Sønnesøn af V. IV, fulgte efter sin Fader 1325, og blev det næste Aar som 12-aarig Dreng udnævnt til Konge af det mod Christopher II oprørske Adelsparti (han maatte ligesom denne udstede en Haandfæstning i Viborg, d. 7de Juni 1326) under Formynderskab af sin Morbroder Grev Geert, som han derpaa forlehnede med Sønderjylland. Efter Christophers Tilbagekomst frasagde han sig dog Riget og fik Sønderjylland tilbage i Februar 1330. Efter Grev Geerts Drab sluttede han 1340 en Tractat i Lübeck med den nye Konge V. Atterdag, som ægtede Hertugens Søster Helvig; men da han var af en ustadig Charakteer, stod han snart paa Kongens Parti (hvorfor han ogsaa i et heelt Aar, 1346—47, blev holdt fangen paa Nyborg-Slot af sine Fættere, de holsteenske Grever), snart paa hans Fjenders. Han døde 1364, og efterlod sig med sin Hustru, den sachsen-lauenborgske Prindsesse Rixe eller Riccardis, en Søn Henrik, der fulgte ham som Hertug.

Valdemar Christian, „Greve af Slesvig og Holsteen", en Søn af Kong Christian IV og Kirsten Munk, blev født d. 26de Juli 1622 paa Frederiksborg. 1643 blev han sendt til Rusland for at giftes med en russisk Prindsesse, men paa Grund af hans Vægring ved at antage den græske Religion gik Ægteskabet overstyr, og han blev holdt tilbage i Forvaring indtil Czaren Michael Feodorowitsches Død 1645.

Digitized by Google

V. C. stod i nøie Forbindelse med sin Svoger Corfitz Ulfeld, og begav sig ligesom denne under Frederik III til Sverrig, hvor ogsaa han arbeidede mod sit Fædreland. Han blev skudt i en Træfning med Polakkerne ved Lublin 1656. V.'s Slot (s. Taasinge) har Navn efter ham.

Valdemar Knudsøn, Biskop i Slesvig, uægte Søn af Kong Knud V, blev født efter sin Faders Mord 1157. Kong Valdemar den Store sørgede for hans Opdragelse, rimeligviis ved sit Hof, og da han var bestemt for den geistlige Stand, blev han tidlig sendt paa en Udenlandsreise for at erhverve sig den til at beklæde høie Embeder i Kirken fornødne Lærdom og Dannelse ved Studier i Paris. Efter sin Hjemkomst blev han Biskop i Slesvig (han nævnes første Gang som udvalgt Biskop 1182 og blev indviet i Slutningen af 1187 eller i Begyndelsen af 1188), og Kong Knud VI indsatte ham til Statholder i Sønderjylland. 1188 gave Ditmarskerne sig under den slesvigske Bispestol, hvorved V.'s Magt steeg betydelig; 1192 stiftede han Guldholm-Kloster (s. d. A.). Men imidlertid havde den kongelige Prælats Forhold til Kongehuset aldeles forandret sig. Den Omstændighed, at Knud VI udnævnte sin Broder Valdemar til Hertug i Sønderjylland, kuldkastede hans ærgjerrige Drømme om selv engang at bære Kronen; han lod sig 1191 vælge til Erkebiskop i Bremen (men hindredes i at komme i Besiddelse af Stiftet ved Knud og Absalon), forbandt sig med Kongens Fjender i Tydskland, og flygtede 1192 over til Kong Sverre i Norge. Understøttet af denne vendte han 1193 tilbage med en Flaade, landede i Sønderjylland og antog Kongenavn, men blev d. 2den Aug. s. A. tagen til Fange af Kongen paa Aabenraa-Slot og hensat i et haardt Fængsel paa Nordborg, hvorfra han 1198 blev flyttet til Søborg-Slot. Efter 13 Aars Fangenskab blev han 1206 løsladt af Kong Valdemar II og sendt til Rom; men da han 1207 anden Gang var bleven valgt til Erkebiskop i Bremen, undveeg han herfra og tog Erkestiftet i Besiddelse 1208, hvorfor han blev banlyst af Pave Innocents III. Efter igjen at have maattet forlade Bremen 1209 og ydmyge sig for Paven, gjorde han i de næste Aar flere forgjeves Forsøg paa at trænge sig ind i Stiftet. 1218 gik han i Cistercienserklostret Lockum i det Calenbergske, gjorde dog endnu et mislykket Forsøg paa at hevne sig paa sin gamle Fjende Kong Valdemar, da denne var tagen til Fange 1223, og endte sit urolige Liv bet nævnte Kloster i en høi Alder 1236.

Valdemars sjællandske Lov eller den gamle sjællandske Lov, den næstældste af de fire gamle danske Provindsiallove (s. Dansk Ret), er en Samling af sjællandske Retssædvaner fra Begyndelsen af det 13de Aarh., der imidlertid i Praxis snart ganske blev fortrængt af den saakaldte nye eller Kong Eriks sjællandske Lov.

Val de Peñas, Stad i den spanske Provinds La Mancha i Ny-Castilien, har fortrinlig Viinavl. 7,000 Indb.

Valders Fogderi kaldes de Fjelddale af Christiania Stift, som gjennemstrømmes af Beina-Elvens Bifloder og Kilder, indtil den flyder ud i Sperillen Indsø. Det er et District med ganske god Jordbrug og Skovdrift, men især stor Beqvemhed for Fædrift formedelst de udstrakte Græsmarker, der findes paa de brede Fjelde, som omringe Dalen baade i Vest, Øst og Nord. Mod N. O. adskilles V. fra Gudbrandsdalen ved Norges høieste Fjeldgruppe Jotunfjeldene med Galhöpiggen. I disse ubeboede Fjeldmarker rører sig om Sommeren den livligste Sæter-Virksomhed, ledsaget af Fiskeri i de betydelige Indsøer og Jagt paa de store Hjorder af vilde Rener. Igjennem V. gaaer den ældste og maaskee endnu beqvemmeste Landevei imellem Christiania og Bergen over Fillefjeld og Lærdalsøren.

Valdivia, stærkt befæstet Stad i den sydlige Deel af den sydamerikanske Republik Chili, har en ypperlig Havn. 3,000 Indb.

Valdus (Petrus) var en riig Borger i Lyon, der ved Læsning af den hellige Skrift blev greben af Længsel efter den apostoliske Kirke, solgte sin Eiendom, uddeelte Pengene til de Fattige og ved at forkynde en reen praktisk Christendom samlede en Menighed (1160). De Fuldkomne i denne, der ligeledes forlode Huus og Hjem, Kone og Børn, vare fortrinsviis Lærere, men dannede dog ingen særegen Stand. Disse fattige Folk i Lyon (Leonistæ, Humiliati, Sabatati) tænkte ikke paa at løsrive sig fra den romerske Kirke, men da Erkebiskoppen af Lyon havde paalagt dem Taushed, henvendte de sig tillidsfuldt til Pave Alexander III (1179). Deres Paastand, at Læerembedet ogsaa tilkom Lægfolk, kunde dog ikke Andet end lægge dem ud med Klerus, og de bleve paa Synoden i Verona (1184) lyste i Ban af Pave Lucius III. Valdenserne vedbleve imidlertid desuagtet at betragte sig som Medlemmer af det katholske Kirkesamfund og sluttede sig udvortes til dette ved at deeltage i dets Sacramenter, og deres Menigheder grundfæstedes i Sydfrankrig og Piemonts Dale. Først henimod Slutningen af det 15de Aarh. bevirkede Forbindelsen med de mæhriske Brødre en større Fjernelse fra Romerkirken, men det var dog egentlig ved Reformationen i Schweiz, at den uhelbredelige Kløft dannede sig imellem hiin Kirke og Valdenserne. Paa Synoden i Angrogne (1532) vedtoge disse de væsentligste af de schweizerske Reformatorers Lærdomme, og fra denne Tid af optraadte de som et særeget, fra den romerske Kirke fuldstændig afsondret Kirkesamfund med selvstændig Sacramentsforvaltning. De bleve da mere og mere paavirkede af den calvinske Retning, saa at deres Kirkelære nu ganske er den reformeerte. Med denne Adskillelse voxede naturligviis den romerske Kirkes Modstand mod den lille Menighed, og Valdensernes Historie blev nu i 2 Aarhundreder en Række af de blodigste Forfølgelser, der undertiden, især i Midten af det 17de Aarh., betegnedes af uhørte Voldsomheder. Dog lykkedes det ikke at betvinge disse kjække Bjergboere. Drevne af Nøden satte de sig til Modværge og modstode den overlegne Hær, som Hertugerne af Savoyen sendte imod dem. Dog gik de i deres Modstand mod Regjeringen aldrig videre, end Nøden drev dem. Omsider lykkedes det vel i Slutningen af det 17de Aarh., da Ludvig XIV forenede sin Magt med Hertugen af Savoyens, fuldstændig at udjage dem

fra deres Fædres Jordbund, hvorfra de droge deels til Schweiz, deels til Tydskland. Men Længselen efter deres Hjemstavns Bjerge drev dem atter tilbage, og nogle Aar efter erobrede de under Anførsel af Præsten Henri Arnaud ved en dristig og eventyrlig Expedition deres Fædrejord tilbage. De politiske Forhold i Europa havde forandret sig, Ludvig XIV havde fjernet sig fra Hertugen af Savoyen, og dette bevirkede, at de fik Lov til at blive. I den følgende Tid fandt der vel ingen blodige Forfølgelser Sted, men udsat for idelige Overgreb havde den lille Menighed dog kun en yderst usikker Stilling, da den stedse blev betragtet som blot tolereret af Naade. Kun i den korte Tid, det franske Herredømme varede, kunde den aande friere, men efter Napoleons Fald vendte den gamle Tilstand igjen tilbage og blev nu saa meget smerteligere følt. Efterhaanden blev dog Regjeringen, trods det klerikale Parties Modstand, mere og mere tolerant, og efterat den offentlige Mening ved en Adresse til Regjeringen havde udtalt Ønsket om Valdensernes Emancipation, udstedte Carl Albert d. 17de Febr. 1848 et Edict, der gav Valdenserne samme borgerlige Rettigheder som Katholikerne. De snevre Alpedale, i hvilke Valdenserne boe, vare allerede i tidligere Tider ikke tilstrækkelige til at ernære den talrige Befolkning trods dens Flid og Arbeidsomhed. Derfor udvandrede mange Familier og nedsatte sig i Byerne ude paa Slettelandet. Nu da alle Indskrænkningerne ere borttagne, ere disse smaa Colonier blevne vigtige Planteskoler for evangelisk Christendom, og deres Virksomhed forøges derved, at de udsende Evangelister, deels Geistlige, deels ogsaa opvakte Lægfolk, der ved Ordets Forkyndelse, ved Uddeling af Bibler og Tractater, virke til protestantiske Menigheders Dannelse. Følgen heraf er bleven, at Evangeliet forkyndes i de fleste Byer af nogenlunde Størrelse i Italien. Den vigtigste af Valdensernes Filialmenigheder findes i Turin. — Sign. J. Leger: „Histoire générale des églises évangéliques des Vallées de Piémont ou Vaudoises" (2 Bd., 1669); D. S. Asens: „De evangeliske Bevægelser i Norditalien i den nyere Tid" (Ev. Ugeskrift, 1859 II); L. Witte: „Das Evangelium in Italien" (1861; sign. H. N. Clausen: „Nyt Tidskrift for udenlandsk theologisk Litteratur", 1861).

Vale er i den nordiske Mythologie en Søn af Odin. Han er djerv i Kamp og træffer, hvor han sigter.

Valée (Sylvain Charles, Greve af), fransk Marskal, født d. 17de Decbr. 1773, traadte 1792 ind i Nordarmeen og udmærkede sig bestandig i Revolutions- og Keiserkrigene, navnlig som Artilleriegeneral. Under den første Restauration blev han 1814 udnævnt til Generalinspecteur over Artilleriet og 1835 ophøiet til Pair. I Aaret 1837 fulgte V. med General Damremont til Algier, hvor han efter hiins Fald ved Stormen paa Constantine 1837 blev Øverstcommanderende og Generalgouverneur, indtil han 1840 kaldtes tilbage; han døde d. 16de Aug. 1846 i Paris.

Valençay, Stad i det franske Dep. Indre, har et Slot, paa hvilket Ferdinand VII af Spanien som Kronprinds blev holdt fangen 1808—13. Dette Slot tilhørte Talleyrand, som 1829 fik Titlen Hertug af V. 4,000 Indb.

Valence, Stad i det franske Dep. Drôme, ved Rhône, har en smuk og anseelig Kathedralkirke og endeel Silke- og Uldmannfacturer. 15,000 Indb.

Valencia, et Landskab med Titlen Kongerige i det østlige Spanien, imellem Aragonien og Murcia, 361 □ M. stort med over 1,100,000 Indb., er berømt for sit skjønne Klima og sin Frugtbarhed paa Korn, Viin, Sydfrugter, Olie o. s. v. Det var indtil 1238 i Arabernes Hænder, blev derpaa erobret af Kongen i Aragonien og 1319 forenet med dette Rige. — **Valencia**, Hovedstaden i Landskabet V., ved Guadalaviar, en af de skjønneste Stæder i Spanien, har en anseelig Domkirke, et Universitet, Silkemanufacturer og overhovedet levende Industrie og Handel. 70,000 Indb.

Maal og Vægt i V. ere fra 1859 lovmæssig de nye franske, s. **Spanien**. De ældre Maal ere i Provindsen V. følgende: 1) **Længdemaal**. 1 Vara (Alen) er 3 Piés (Fod) eller 4 Palmos eller 16 Cuartos eller 36 Onzas eller 48 Dedos og = $401,_{626}$ Pariser Linier = $2,_{887}$ danske Fod. 1 Braza (Favn) er = 9 Palmos, 1 Cuerda (Snor) = 20 Brazas, 1 Legua = 7000 Varas = 20207 danske Fod, deraf $17,_{55}$ paa en Æquatorgrad. — 2) **Flademaal**. 1 Yugada à 6 Cahizadas à 6 Fanegas eller Fanegadas à 200 □ Brazas er = 75935 danske □ Alen = $5,_{474}$ Tønder Land. — 3) **Rummaal**. a) For Korn er 1 Cahiz à 12 Barchillas à 4 Celemines à 4 Cuarterones = 201 franske Litres = $1,_{4446}$ danske Tønder. b) For Viin m. m. er 1 Cantaro à 16 Mitjetas = $10,_{77}$ franske Litres = $11,_{148}$ danske Potter. Cantaro deles ogsaa ved fortsat Halvering. 1 Pipa er 42 Cantaros. Olie sælges efter Vægt. — 4) **Vægt**. 1 Libretra (eller Libra sutil, Libra menor, d. e. lille Pund) à $1\frac{1}{3}$ Marcos à 8 Onzas à 4 Cuartos à 4 Adarmes à 36 Granos er = 355 franske Gram = $22,_{720}$ danske Lod. 1 Quintal er 4 Arrobas; men Arroba er 3 Slags. a) Arroba gruesa (den svære) = 36 Libretas = $25,_{560}$ danske Pund, b) Arroba delgada eller sutil (den lette) = 30 Libretas = $21,_{300}$ danske Pund, c) Arroba for Meel = 32 Libretas = $22,_{720}$ danske Pund. 1 Carga (Last) er 360 Libretas. Desuden er der 3 forskjellige Libras (Pund) paa 16, 18 og 36 Onzas eller respective $0,_{94671}$, $1,_{0650}$ og $2,_{1300}$ danske Pund. Sølv- og Guldvægten er ikke forskjellig fra Handelsvægten. Medicinalvægten er som i Castilien. — I **Alicante** er 1 Vara $401,_{18}$ Pariser Linier = $2,_{8835}$ danske Fod. 1 Cahiz er $246,_{29125}$ franske Litres = $1,_{7703}$ danske Tønder.

Valencia, Stad i den sydamerikanske Republik Venezuela, ved en efter samme benævnt Indsø, har endeel Fabriker og Handel. 16,000 Indb.

Valenciennes, befæstet Stad i det franske Dep. Nord, ved Schelde, har Battist- og Kniplingsmanufacturer og en Mængde andre industrielle Anlæg. 24,000 Indb.

Valenciennes Kniplinger, s. **Kniplinger**.

Valens, romersk Keiser, fik, efter at være udvalgt til Medregent af sin Broder Valentinianus I 364 f. Chr., Regjeringen over Østen; han beseirede sin Modkeiser Procopius 366 ved

Digitized by Google

Thyatira og Nikosia, indrømmede 375 de af Hunnerne fordrevne Gother Boliger i Nedre-Moesien; da disse senere gjorde Opstand mod de romerske Embedsmænd, faldt han i et Slag mod dem ved Adrianopel d. 9de Aug. 378.

Valentin (Gabriel Christ.), bekjendt Physiolog, født d. 8de Juli 1810 i Breslau, har siden 1840 været Professor i Physiologie i Bern. Meest bekjendt ere af hans Skrifter: „Handbuch d. Entwickelungsgeschichte" (1835); „Lehrbuch d. Physiologie des Menschen" (1845); „Grundriß der Physiologie des Menschen" (1846; oversat paa Dansk af A. Hannover 1857). V. hører afgjort til den nyere, saakaldte physikalske Retning i Physiologien.

Valentin (Moyse), fransk Maler, født i Coulommiers 1600, var i Paris Elev af Bouet, men gik tidlig til Rom, hvor han valgte Caravaggio til Forbillede, og hurtig hævede sig til en meget betydelig Kunstner, men bortreves af Døden allerede i sit 32 Aar, 1632. Frankrig er i Besiddelse af hans Hovedbilleder.

Valentinianus I, romersk Keiser fra 26de Febr. 364 til 17de Novbr. 375 e. Chr., blev efter Jovians Død af Hæren udraabt til Keiser; den østlige Deel af Riget overdrog han til sin Broder Valens og herskede selv over den vestlige Deel; han residerede i Mailand. Han sikkrede Grændserne ved Rhinen og Donau samt Herredømmet over Britannien og døde 375 i Bregetium i Pannonien. — Efter V. fulgte hans ældste Søn Gratianus, der udnævnte sin Halvbroder V. II til Medregent i Occidenten. Efter Gratianus's Død 383 sikkrede Keiser Theodosius I V. Besiddelsen af Italien og Afrika. Han blev dræbt 392 af sin Hærmester, Franskeren Arbogast, i Vienna i Gallien. — V. III, Søn af Constantius, Honorius's Medkeiser, blev allerede i sit 7de Aar af Keiser Theodosius II indsat som Hersker i Occidenten 425; 455 blev han dræbt af Petronius Maximus.

Valentinus, Lærer i Alexandrien og Rom ved Midten af det 2det Aarh., var den dybsindigste og aandrigste af alle Gnostikerne. Grundtanken i hans System hviler paa den Anskuelse, at Guddomsdybet ifølge en i det selv begrundet Lov lader Aeonerne emanere parviis i saakaldte Syzygier. Dermed forbinder han den anden eiendommelige Anskuelse, at den jødiske Histories 3 Hovedpuncter (Skabelse, Syndefald og Forløsning) urbilledlig forefindes i Guddomsfyldens Udviklingshistorie. Paa disse Grundlag har han opført en storartet og poetisk Theogonie og Kosmogonie. Hans Tilhængere, Valentinianerne, holdt sig til ind i det 4de Aarh.

Valenza, Stad i Piemont, ved Po, imellem Casala og Alessandria, var tidligere en stærk Fæstning og spillede i Krigen 1859 en Rolle som et vigtigt stragetisk Punct. 7,000 Indb.

Valeriana, Baldrian, er en Planteslægt af Familien Valerianeæ blandt de heelkronede Femtalsplanter. Arterne, der høre hjemme i den tempererede Zone, ere Urter med modsatte Blade og een- eller tvekjønnede Blomster i qvastformede Blomsterstande; Bægeret er overfædigt med en under Blomstringen indrullet og utydelig, senere udfoldet og som en fjerformet Fnok paa Spidsen af Skalfrugten siddende Bægerkrave; Kronen tragtformet og uregelmæssig femfliget med 1—5 Støvdragere befæstede paa Røret. Flere af Arterne indeholde, navnlig i Rodstokken, aromatiske Stoffer, der finde Anvendelse paa forskjellig Maade. Som Lægeplante benyttes saaledes V. dioeca (Tvebo-V.), en lav fleeraarig Urt med 4-kantet Stængel og tveboe, hos Hanplanten større og kjødfarvede, hos Hunplanten mindre og hvide, Blomster; den er almindelig paa fugtige Enge i Nord- og Mellemeuropa. Rodstokken af V. celtica, der er vildtvoxende paa Alperne, benyttes fortrinsviis til Parfumer. Roden (af V. officinalis) indeholder Valerianesyre og en ætherisk Olie Valerianeolie, der ligesom hele Roden anvendes i Medicinen.

Valerianesyre er en flygtig Syre, der bl. A. og især indeholdes i Valerianeroden, hvoraf den ogsaa kan vindes, idet man destillerer den med Vand, hvorved V. og Valerianeolie overdestillerer. Destillatet mættes da senere med en Base, f. Ex. Natron, Olien bortdestilleres, og det tilbageblevne valerianesure Salt decomponeres med en stærkere Syre, som da træder i Forbindelse med Basen, medens V. frigjøres og kan frabestilleres. Ogsaa ved ligefrem at koge Roden med f. Ex. Kalkmelk kan man erholde ureent valerianesuurt Kalk, hvoraf Syren da senere kan vindes paa lignende Maade som ovenfor nævnt. Fordeelagtigere erholdes den af reen Fuselolie (Amylalkohol), s. Amyl og Fusel, ved at ilte denne ved Svovlsyre og chromsuurt Kali; der overdestillerer da en Blanding bl. A. af V. og valerianesuurt Amylilte, hvoraf Syren senere kan vindes reen. V. staaer i samme Forhold til Fuselolie som Eddikesyre til Viinaand. — V. er en farveløs Vædske af en høist ubehagelig, gjennemtrængende Lugt; den koger ved 175° C. Den træder let i Forbindelse med forskjellige Baser, dannende Salte, hvoraf enkelte, f. Ex. det valerianesure Zinkilte, Jernilte, Chinin, bruges i Medicinen. Det valerianesure Amylilte er en olieagtig Vædske, der har en meget behagelig Lugt af Æbler og derfor bruges til Drops o. s. v. I theoretisk Henseende er V. af megen Interesse, og man har i den nyere Tid fundet den i forskjellige Rødder, ligesom tidligere i Tranen af flere Sødyr, i den raae Smørsyre, der er dannet ved Smørsyregjæringen af Sukker, o. s. v.

Valerianus (Publius Licinius), romersk Keiser fra 253—60, udmærkede sig som Feltherre under Keiser Decius. Efter at være bleven sat paa Thronen af de galliske Legioner, udnævnte han sin Søn Gallienus til Medregent. I en Krig mod Perserne kom han 260 i Fangenskab, i hvilket han døde.

Valerius var Navnet paa en anseet romersk patricisk Slægt af sabinsk Herkomst. Blandt dens Medlemmer ere følgende de mærkeligste: Publius V., der i Republikens første Aar traadte i Consulen Lucius Tarquinius Collatinus's Sted, beklædte senere Consulat 3 Gange; han var en ivrig Forkjæmper for Folkets Magt, hvorved han erhvervede sig Hædersnavnet Poplicola (Folkeven). — Lucius V. Potitus Poplicola var efter Decemviralregjeringens Fald 449 f. Chr. Consul med Marcus Horatius Barbatus og triumpherede over Æqverne, Volscerne og Sabinerne. — Marcus V., med Tilnavnet Corvus, udmærkede sig som Feltherre og var 6 Gange

Digitized by Google

Consul. — Lucius V. Flaccus understøttede som Prætor 64 f. Chr. Cicero ved Undertrykkelsen af den catilinariske Sammensværgelse. Denne forsvarede ham senere, da han var anklaget for Provindsudsugelser, i en endnu opbevaret Tale. Endnu i Keisertiden nævnes denne Slægt.

Valerius Flaccus (Caius), en romersk Digter fra Setia i Campanien, døde c. 89 e. Chr. Hans usuldendte Digt „Argonautica" er udgivet af Wagner (2 Bd. 1805) og af Weber i „Corpus Poetarum Latinorum" (1833).

Valerius Maximus, en romersk Historieskriver i det 1ste Aarh. e. Chr., forfattede „factorum dictorumque memorabilium libri IX". Den nyeste kritiske Udgave er af Kempf (1854).

Valg. Valgene til de nyere Tiders repræsentative Forsamlinger i Staten og Communen (s. Repræsentativsystemet) ere ved de forskjellige Valglove ordnede paa een af to Hovedmaader, nemlig enten saaledes, at Repræsentanterne vælges umiddelbart af selve den valgberettigede Befolkning (directe eller umiddelbare V.), eller saaledes at denne kun vælger Personer (Valgmænd), der igjen vælge selve Repræsentanterne (indirecte eller middelbare V.). Exempel paa denne sidste Valgmaade haves i Danmark i Valgene til Landsthinget saavelsom tildeels i Valgene til Rigsraadet, idet en Deel af dettes Medlemmer vælges af Landsdelenes repræsentative Forsamlinger. Iøvrigt ere Betingelserne saavel for Berettigelsen til at deeltage i Valget af Repræsentanter (Valgretten) som for at kunne vælges til en Saadan (Valgbarheden) meget forskjellig stillede i de forskjellige Valglove. Forsaavidt Valgretten ikke er betinget af nogen positiv Qvalification, der skulde give Garantie for Vedkommendes Modenhed til at udøve den, men derimod tilkommer Enhver, om hvem der Intet foreligger, som giver Grund til at frakjende ham Dygtigheden til at udøve den, kaldes Valgretten almindelig, og dette er i det Væsentlige Tilfældet med Valgretten til Folkethinget; ofte er imidlertid enten Valgretten eller Valgbarheden gjort afhængig af visse positive Betingelser, navnlig Besiddelsen af en vis Formue (Valgcensus), hvilket f. Ex. er Tilfældet med Retten til at vælges til Medlem af Landsthinget og Retten til at deeltage i Valgene til Rigsraadet, forsaavidt Pladserne i dette besættes ved umiddelbare V.

Valgus, Platfod, betegner en saadan Formfeil af Foden, hvor Hulingen i Fodbladet mangler, og Foden derfor træder plat paa Jorden. I sine betydeligere Grader er den ofte temmelig besværlig, navnlig ved længere Gaaen.

Valfart kaldes en i religiøse Øiemed til Andagtens Fremme foretagen Reise til et helligt Sted. V. vare allerede almindelige blandt Hedningerne og foretoges af Jøderne til Jerusalem; for Muhammedanerne ere V. til Mekka og Medina en udtrykkelig foreskreven religiøs Pligt. Blandt de Christne kom V. især i Gang ved Keiser Constantin den Stores Moder Helenas V. til Palæstina og bleve derpaa i Middelalderen mere og mere almindelige; i den nyere Tid ere de paa mange Maader blevne mere indskrænkede. For Katholikerne gives der foruden Palæstina ogsaa forskjellige Valfartssteder i andre Lande.

Valhal kaldes i den nordiske Mythologie den vide, guldskinnende Hal, hvor Odin, Valfader, optager sine elskede Sønner, der falde paa Valpladsen, Einherierne. Dens gamle, hellige Gitter hedder Valgrind. Foran Hallen staaer Lunden Glaser, hvis Løv er det røde Guld. En Ulv hænger Vesten for Døren, og en Ørn sidder nedbøiet ovenover. Tagbjelkerne dannes af Spyd, Salen er tækket med Skjolde, og Bænkene bestrøede med Brynier; skinnende Sværd oplyse Hallen. Den har 540 uhyre Døre, ud ad hver af dem kunne 800 Einherier gaae paa een Gang. Einherierne leve af Flesk af Galten Sæhrimner, der koges hver Dag men er heel og holden igjen om Aftenen, og drikke Mjød, der flyder af Geden Heidruns Yver. Hver Dag, naar de have klædt sig paa, iføre de sig deres Rustning, gaae ud i Gaarden, kjæmpe og fælde hverandre; det er deres Tidsfordriv og Leeg. Naar det lider ad Davretid, ride de hjem til V. og sætte sig til at drikke.

Valkendorf (Christopher) til Glorup (i Fyen), dansk Rigshofmester, var født d. 1ste Septbr. 1525. Som Lehnsmand i Bergen vidste han at holde de overmodige Lybekker i Ave; 1571—73 var han Lehnsmand paa Gulland; derpaa blev han Rentemester, i hvilken Stilling han holdt Rigets Finantser i god Orden, og 1576 Medlem af Rigsraadet. Under Christian IV's Mindreaarighed var han en af de 4 Regjeringsherrer fra 1588 til 1590, da han udtraadte af Regjeringsraadet; da den unge Konge 1596 selv overtog Regjeringen, gjorde han V. til Rigshofmester, hvilken Post havde været ubesat i 21 Aar siden Peder Oxes Død. Skjøndt selv ulærd, elskede og befordrede han Videnskaberne, og stiftede 1595 V.'s Collegium i St. Pedersstræde i Kjøbenhavn (det tidligere Carmeliterkloster) til Bolig for 16 fattige Studenter. Derimod var han en Avindsmand af Tyge Brahe og bidrog til at styrte sin berømte Standsfælle. V. døde ugift faa Maaneder før denne d. 17de Januar 1601.

Valkjord er en graagrøn eller bruun, aldeles sandfri Leerart, der sandsynligviis er dannet ved Sønderdeling af feldspath-, augit- eller hornblendeholdende Bjergarter. Den forekommer især i England og benyttes til Valkning af Tøi og til Borttagelse af Fedtpletter.

Valkning er et ved nogle organiske Substantser forefaldende Arbeide, der gaaer ud paa en Forstyrning af Delene i fugtig Tilstand ved hensigtsmæssig Æltning eller anden mechanisk Behandling, saa at der kan opnaaes en bestemt tilsigtet Forandring af Stykkets Form eller Dimensioner. Vigtigst er V. af Klæde o. desl., der gaaer ud paa saaledes at indkrympe det baade i Længde og især i Brede, at det bliver tykt og tæt, og desuden at fremkalde en Sammenslyngning af Uldtaverne deels imellem de enkelte Garn, saa at Væven bliver fastere, deels ud af dem, saa at der lægger sig et tæt Lag Filt som en Luv paa begge Sider af Væven og skjuler den. For at V. kan gaae for sig, maa Væven vadskes med raaden Urin eller andre alkaliske Vædsker, med Sæbe, Valkjord (en feed, aldeles sandfri Leer) eller Blandinger; naar Vadskemiddlet og Smudset ere fjernede, foretages V., understøttet af lignende Stoffer, under jevnligt

Digitized by Google

Eftersyn i Løbet af f. Ex. ½ Dag, tilsidst skylles Valkemidlet bort, Klædet udstrammes og tørres. V. foregaaer i en Valkemølle, der kan være et Stampeværk (s. d. A.), en Hammervalke, hvor Stamperen gaaer i en Bue, ledet ved et Skaft, en Krumtapvalke, hvor Hammeren ikke falder frit men trækkes ved en Forbindelsesstang fra en Krumtap, endelig og nuomstunder helst en Valsevalke, hvor det med begge Ender sammensyede Klæde løber, sammenfoldet i Breden, mellem flere Par Ruller med dybe Riller, der presses fast imod Klædet. Dettes Indkrympning kan være meget stor, især naar det ikke er tæt vævet, f. Ex. til ⅔ af det oprindelige Fladeindhold; andre klædeagtige Stoffer indkrympe mindre, tildeels meget mindre. Egentlig Filt til Hatte faaer efter den tørre Filtning en V. i en heed, suur Valkebeise under Rulning og Børstning, hvorved Posen, der senere formes til en Hat, kryber ind i en overordentlig Grad. Ved Læder foretages ligeledes en V., der har Liighed med Drivning af Metalarbeide og ligesom dette tilsigter af en plan Flade at tilveiebringe en, der ikke kan udfoldes, f. Ex. til Forsiden af en Trækkestøvle. Det fugtige og gjennemfedtede Læder bliver til den Ende befæstet med Stifter, trukket med Tænger, hamret, gnedet saalænge, indtil alle Folder ere udglattede, hvor Læderet skal valkes sammen, og Strækningen paa andre Steder er opnaaet i tilbørlig Grad. Den stærkeste V. foretages gjerne af en særegen „Pindearbeider".

Valkyrier kaldes i den nordiske Mythologie Odins Møer, der udsendes af ham til ethvert Slag, udkaare dem, der skulle falde, og raade for Seieren. I Valhal bære de Drikkehornene om. I Heltedigtene i den ældre Edda fremstilles de tillige som Kongedøttre, der endog ægte Heltene og føde dem Børn.

Valla (Laurentius), en af de berømteste Humanister, født 1407 eller 1415 i Rom, død sammesteds 1457 eller 1465 som pavelig Secretair og Canonicus, har udmærkede Fortjenester af de humanistiske Studiers Gjenoplivelse. Blandt hans Værker er det bekjendteste „Elegantiæ Latini sermonis". Jvfr. J. Clausens Doctordisputats „Om Laurentius V." (1862).

Valladolid, Stad i en efter samme benævnt spansk Provinds i det forhenværende Kongerige Leon, har en herlig Kathedralkirke og et 1346 stiftet Universitet. 21,000 Indb. V. var i lang Tid Residents for de castiliske Konger; her døde Columbus.

Valland er i Sagaerne det alminbelige Navn paa det nordvestlige Frankrig.

Vallauri (Tommaso), italiensk Philolog, født d. 23de Jan. 1805 i Chiusa-di-Cuneo, er Professor i latinsk Veltalenhed ved Universitetet i Turin, hvor han siden 1850 har udgivet en Samling af latinske Forfattere. Foruden flere historiske Arbeider fortjener at fremhæves: „Historia critica literarum Latinorum" (3die Udg. 1852) og „Storia della poesia in Piemonte" (2 Bd. 1841).

Valle, s. Melk. — **Vallecuur** bestaaer i en methodisk Anvendelse af den friske Valle som Lægemiddel. I Almindelighed drikkes den da i større Qvantiteter, omtrent under lignende Diæt og øvrige Forhold som ved en Brøndcuur. Dens lette Fordøielighed, svagt opløsende og afførende Egenskaber gjøre den egnet til Anvendelse i ikke faa Sygdomme. Særegne Anstalter ere oprettede til saadanne Cure, navnlig i Bjerglandene, i Schweiz, Tyrol o. s. v.

Vallisneria kaldes en til Familien Hydrocharideæ blandt Tretalsplanterne hørende Slægt af smaa Vandplanter med lange, græslignende Blade og eenkjønnede Blomster, hvis Arter høre hjemme i de varmere tempererede Klima'er paa begge Halvkugler. En af Arterne, V. spiralis, der voxer i Damme og Søer i Sydfrankrig og Italien, er bleven bekjendt ved den eiendommelige Maade, hvorpaa Befrugtningen foregaaer, uagtet de Hindringer, der synes at stille sig iveien derfor. Hunblomsterne sidde nemlig paa lange, spiralformig sammenrullede Stilke, der paa Blomstringstiden strække sig i Længden og saaledes hæve Blomsten op til Vandets Overflade; samtidig løsnes Hanblomsterne fra de korte, under Vandet skjulte Stilke, svømme op paa Overfladen, hvor da Støvet spredes og Befrugtningen foregaaer, hvorefter Hunblomstens Spiralstilk atter trækker sig sammen og Frugten udvikler sig under Vandet.

Vallombrosa er Navnet paa et berømt Abbedie i Apenninerne, stiftet af Florentineren Johannes Gualbertus i en skyggefuld Dal (vallis umbrosa) 1038 for en Munkeorden efter Benedicts Regel, hvis Medlemmer, **Vallombrosanerne**, efter deres Dragt ogsaa kaldtes **Graae Munke**. De optoge Lægbrødre af alle Ordener til at besørge det Verdslige, for at kunne paalægge de egentlige Klosterbrødre Taushedsløfte og den strengeste Clausur. 1662 forenede de sig med Silvestrinerne.

Valloner, s. Belgien (I, S. 468, 2 Sp.).

Valls, Stad i det spanske Landskab Catalonien, har Bomulds- og Uldspinderier, Garverier og Baandfabriker. 16,000 Indb. Ved V. seirede de Franske over Spanierne d. 24de Febr. 1809.

Valls Stift er et adeligt Frøkenkloster i Sjælland (Præstø Amt, Bjeverskov Herred), oprettet af Dronning Sophie Magdalene ved Fundats af 14de Mai 1738. Tidligere var V. en Herregaard, som i det 15de Aarh. tilhørte den mægtige og rige Oluf Axelsøn Thott, derpaa Familien Rosenkrands, Fru Ellen Marsviin og hendes Datter Kirsten Munk, Familien Skeel o. Fl. Af sidstnævnte rige Familie kjøbte Kong Frederik IV V., som han 1713 oprettede til et Grevskab for sin senere Dronning Anna Sophie og bestemte til Enkesæde for hende; men efter Kongens Død skjenkede Christian VI V. til sin Dronning Sophie Magdalene, som besluttede deraf at oprette et Kloster for adelige Frøkener. Stiftet har enten en Abbedisse (som skal være en Prindsesse, med en Hævning af 3,500 Rdl. aarlig) eller (som for Tiden) en Decanesse (som skal være Enke efter en Mand i 1ste Rangklasse, med 2,000 Rdl.), og ifølge den sidste kgl. Resolution af 27de Febr. 1862 25 virkelige Stiftsdamer (hver med 1,100 Rdl. og de 23 Ophold paa Stiftet) og 33 extraordinære Stiftsdamer (hver med 550 Rdl.); desuden udreder Stiftet betydelige Pensioner til Enker og Døttre af Mænd i de to første Rangklasser. Stiftsdamerne have Rang i 2den Klasse. Stiftet eier 2,300 Tdr. Hartkorn og en Capitalformue af 2,388,703 Rdl.; dets Skove have et Areal af

Digitized by Google

5,168 Tdr. Land. V. Hovedbygning, der siden Stiftets Oprettelse benævnes Slot, er meget anseelig og bestaaer af 4 Fløie; den vestlige Fløi med 2 Sidefløie (i den nordre er Slotskirken) paa 3 Etager med 2 Taarne paa 6 Etager, det ene stirkantet, det andet rundt, er opført af Peder Oxes Enke Fru Mette Rosenkrands (1581—86); den østlige Fløi med en ottekantet Pavillonbygning i Midten er opført af Dronning Sophie Magdalene. V. S. udgjør et eget Pastorat.

Valm, s. Tag.

Valmuefamilien, Papaveraceæ, der hører til de frikronede Femtalsplanter, indbefatter Urter eller Halvbuske med afvexlende, hele, oftest mere eller mindre snitdeelte Blade og med store og smukke, regelmæssige, undersædige, oftest eenlig siddende Blomster. Bægeret er 2-bladet og affaldende ved Udspringningen, Kronen dannet af 4 frie Blade, Støvdragerne frie og i stort, ubestemt Antal befæstede paa Frugtbunden, Frugten en Kapsel af forskjellig Beskaffenhed. De fleste Arter tilhøre den nordlige Halvkugles tempererede Klima'er. Den meest bekjendte herhenhørende Slægt er Valmuen (Papaver), hvis Arter ere eenaarige Urter med en hvid Melkesaft i alle Plantens Dele, smukke røde eller tildeels hvide Blomster og en eenrummet, med talrige vægstillede og mangefrøede Frøstole forsynet Kapsel, der aabner sig ved Huller under det siddende, mangestraalede Ar. Flere Arter, saasom Kølle-V. (P. Argemone) og Gjerde-V. (P. dubium), høre til vore smukkeste Markblomster; Opiat-V. (P. somniferum), der er en alminbelig, i mange Varieteter forekommende Ziirplante, dyrkes som Handelsplante deels i Mellemeuropa paa Grund af den i Frøene indeholdte fede Olie, deels, navnlig i dens oprindelige Hjem, Orienten, for Melkesaftens Skyld, hvoraf man tilbereder Opium (s. d. A.). Af andre herhenhørende Planter kan nævnes Eschscholtzia-Slægten, af hvilken en Art (E. californica) med smukke gule Blomster og lange, smalle, toklappede Kapsler er en almindelig Ziirplante; Svalеurt (Chelidonium), med gule Blomster og brandguul Melkesaft, af hvilken en Art (almindelig Sv., Ch. majus) er almindelig vildtvoxende i Danmark ved Gjerder, o. s. fr.

Valnødtræ, Juglans, kaldes en bekjendt Slægt af anseelige Træer, der henhøre til en egen lille Familie, Juglandeæ, blandt de kronløse Femtalsplanter. Meest bekjendt er det almindelige V. (J. regia), et smukt Træ med store, aromatisk vellugtende, uligefinnede Blade, eenkjønnede, eenboe, uanseelige og grønne Blomster, af hvilke Hanblomsterne danne tykke Rakler, Hunblomsterne derimod sidde enkeltviis eller faa sammen, og med store, grønne Steenfrugter, hvis toklappede Steen indeslutter et stort, uregelmæssig 4-lappet Frø; det hører hjemme i Persien, men bliver nu almindelig dyrket overalt i Europa, navnlig i Sydeuropa. Frugterne, Valnødder, hvorved i Reglen menes de for den grønne Skal befriede Stene, ere en yndet og paa forskjellig Maade anvendt Spise; af Bladene og Barken tilberedes en varig bruun Farve, og Vedbet af Stammen, der er haardt og mørkebruunt, er en af de bedste europæiske Træsorter, der især benyttes til Luxusgjenstande. De fleste andre Arter høre hjemme i Nordamerika og ligne i det Hele vor Art, ligesom de ogsaa have væsentlig samme Anvendelse; navnlig er Veddet af J. nigra fra Nordamerika meget anseet.

Valmy, Landsby i det franske Dep. Marne, er bekjendt ved Træfningen d. 20de Septbr. 1792, i hvilket Preusserne bleve slagne af den franske Marskal Kellermann, som derfor erholdt Titlen Hertug af V.

Valois, et fransk Landskab, som nu udgjør Dep. Oise, var først et Grevskab, siden et Hertugdømme; det kaldtes længe efter Hovedstaden „Grevskabet Crépy". De gamle Grever af V. hørte til Huset Vermandois; ved Giftermaal med den sidste Greves Datter erhvervedes det af Kong Henrik I's Søn Hugo, som tog Deel i det første Korstog. Hans Slægt uddøde i den 6te Slægtfølge, hvorpaa Gudserne 1215 tilfaldt Kronen. Men 1285 gav Kong Philip III det udvidede Grevskab V. til sin yngre Søn, Carl af V., født 1270, som saaledes blev Stifter af det kongelige Huus V.; han erhvervede ved Giftermaal Grevskabet Anjou og Maine og førte Titlen „Konge af Aragonien og Keiser af Constantinopel". Han døde 1325. Fra hans yngre Søn, Carl Greve af Alençon, død 1346, nedstammer Linien Alençon, som 1525 uddøde med Connetablen Carl, første Prinds af Blodet. Den ældre Søn Philip besteeg som Philip VI den franske Throne, da han var den nærmeste mandlige Slægtning af Capetingerne. Under ham og hans Efterfølgere, Johan den Gode (fra hvem Huset Anjou og den yngre Linie Bourbon nedstammer), Carl V (fra hvis yngre Søn Ludvig nedstammede saavel Huset Orléans, der senere ved Ludvig XII besteeg Thronen, som Huset Angoulême, der succederede med Frants I), Carl VI og Carl VII, førtes langvarige og blodige Krige med England, hvis Kongehuus ogsaa gjorde Fordringer paa Arveret til Frankrig. Hovedlinien uddøde 1498, hvorpaa den ældre Linie Orléans 1515 besteeg Thronen med Ludvig XII og efter ham Huset Angoulême med Frants I. Efter dennes Søn Henrik II fulgte hans Sønner Frants II, Carl IX og Henrik III, med hvem Huset uddøde (1589).

Valona, s. Avlona.

Valparaiso, Stad i den sydamerikanske Republik Chili, ved en Bugt af Sydhavet, har en fortræffelig Havn og er den vigtigste Handelsplads paa hele Sydamerika's Vestkyst. Den har ellers uregelmæssige og steile Gader og lave Huse. 50,000 Indb.

Valsalva (Antoine Marie), en berømt italiensk Anatom, levede fra 1666 til 1723. Hans store Fortjeneste er, ved selvstændige Undersøgelser og Dissectioner at have opklaret mange indtil da dunkle Spørgsmaal i Anatomien, ligesom Chirurgien skylder ham Afskaffelsen af Ildens Anvendelse for at tillukke Blodkarrene efter Amputationen. Hans Skrifter ere udgivne af J. B. Morgagni: „Antonii Mariæ Valsalvæ opera, hoc est, de aure humana et dissertationes anatomicæ, cum additionibus" (1740).

Valse er et dansk Navn for Cylinder og derfor ogsaa i enkelte Tilfælde identisk med Tromle; dog vil Sprogbrugen navnlig henføre Navnet V. for compacte Cylindre. Ja, der er Tilfælde, hvor Formen egentlig slet ikke er

Digitized by Google

cylindrisk; men isaafald betragtes Afvigelsen fra Cylinderformen som uvæsentlig. Ved Valsevalker (s. **Valsning**) er dette saaledes Tilfældet. Valsemøller gaae ud paa at knuse, finmale, blande eller sammenpresse og anvendes til Meel, Chocolade, Krudt o. fl. Nærmest tænker man ved V. paa Valseværker til Udvalsning af Metaller, en Strækning under et jevnt Tryk, der skrider frem fra den ene Ende til den anden. Disse ere to Slags, eftersom man tilsigter en Strækning alene paa Tykkelsens Bekostning (Pladevalsning) eller tillige paa Bredens (Stangvalsning). Pladevalser burde være baade aldeles correcte i Formen og ubøielige, da enhver Afvigelse fremkalder Feil i Pladernes Form; men da en Bøining og ialfald Slid især paa Midten ikke fuldstændig kan undgaaes, gjør man dem ofte ganske lidt tykkere paa Midten. De mindste Valseværker, der gjøres af hærdet Staal, kunne dog give temmelig nøiagtige Plader. Den fortsatte Strækning bevirkes mellem Pladevalser derved, at V. efterhaanden stilles nærmere. Til den Ende bliver den øverste V. paa begge Tapper gjerne paavirket af to fuldkommen eens Skruer, der bevæges lige meget ved en fælleds Mechanisme. I Forlængelsen af begge V. findes gjerne to eens skaarne Tandhjul i Indgribning, og for at denne ikke skal forstyrres ved en Flytning af den øverste V., er der gjerne mellem disse og Hjulene anbragt en stærk leddeløs Kobling. Jernblik og Kobberblik, saalænge det er tykt, valses gjerne glødende, Zinkplader halvvarme, Staal, Messing, Bly o. fl. aldeles kolde, dog at de haardere Metaller, navnlig i Begyndelsen, jevnlig maae udgløbes, for at de ikke skulle blive skjøre og revne i Kanten. Bly, Messing og flere Metaller ville let saaledes adhærere ved V., at disse blive rue paa Grund af fine løsrevne Metaldele, hvoraf atter følger, at Pladerne blive uglatte. Dette forhindres ved en Indfedtning af V., og ialfald bør deres Overflade glattes, saasnart Feilen opdages. Stangvalser have Riller, og Strækningen foregaaer ved at lade Stængerne passere den ene Rille efter den anden; iøvrigt kunne V. (der ikke længer ere Cylindre) og Rillerne være meget forskjellige, navnlig efter Stængernes Form, som runde, firkantede, flade eller Jernbaneskinner. Valsning af Former med vexlende Gjennemsnit, f. Ex. Vognfjere, Møttriker, Søm o. fl. ere ofte foreslaaede men ville neppe nogensinde finde udstrakt Anvendelse, især fordi V. vanskelig kunne staae sig i Længden.

Valseglas, s. **Glas**.

Valsesnekke (Voluta), Slægt af Havsnegle med Snabel og Aanderør, men i Reglen uden Laag, med en stor Fod, som tilligemed Kappefligene ofte tildeels bedækker Skallen, der har en spids Top og en temmelig stor, langagtig Munding med foldet Inderlæbe. Den findes især i de varmere Have.

Valsk Bønne, s. **Bønne**.

Valuation er den af Regjeringen fastsatte Bestemmelse af den Værdi, til hvilken Mynter skulle gaae og gjelde i et Land.

Vampyr, s. **Bladnæse**.

Vampyr (hos Servierne Wukodlak, hos Blacherne Murony) er, efter en hos Slaverne, Blacherne og Grækerne i Landene ved den nedre Donau herskende Overtro, et spøgelseagtigt Væsen, som om Natten stiger op af Graven fra sit ikke raadnende Liig og suger Blodet af Levende ved at bide dem i Hals og Nakke, hvorved det nærer sig og vedligeholder sit forfærdelige Dødningeliv; de derved dræbte Personer blive selv til V.

Van, ældgammel Stad i det tyrkiske Armenien, ved den 77 □ M. store og overmaade saltholdige **Van-Sø**, har mærkelige Levninger fra den fjerne Oldtid, som bl. A. vise, at assyriske og persiske Konger have opholdt sig her. 20,000 Indb.

Vanadin er et Metal, der hidtil kun er fundet sjelden, fornemmelig som vanadinsuurt Blyilte og Kobberilte; i ringe Mængde er det fundet i Uranpecherts og i mange Jernertser, hvorfor det stundom træffes i Støbejern. V. er et Metal, der ikke frembyder noget af mere almindelig Interesse; det er opdaget 1830 af Sefström, efterat det dog allerede engang tidligere, 1801, var fundet i en Blyerts og da først erholdt Navnet Erythronium, men kort Tid efter tilbagekaldtes som nyt Metal, idet man antog det for at være Chrom.

Vancouver hedder en klippefuld, fordetmeste skovløs og til Dyrkning uskikket Ø ved det engelske Nordamerika's Vestkyst, som beboes af 10—15,000 Indianere (Fladhoveder) og nogle Europæere, hvis Antal er voxet endeel siden 1858, da man opdagede Guld her. Foruden dette findes her Steenkul og Saltkilder. Øen er vigtig for Fangsten af Søtdyr samt for Handelen paa det stille Hav. V. tilhører England og staaer endnu under Hudsonsbugtcompagniet. Sign. Artt. **Ny-Caledonien** og (Slutningen af) **Hudsonsbugtlandene**.

Vand er et ved almindelig Temperatur draabeflydende Legeme, sammensat af 8 Vægtdele Ilt og 1 Vægtdeel Brint eller, efter Rumfang, af 1 Rfg. Ilt og 2 Rfg. Brint, forenede til 2 Rumfang V. i luftformig Tilstand (Vanddamp). Denne V.s Sammensætning kan bevises, deels ved synthetisk at sammensætte V. af Ilt og Brint (ved f. Ex. at blande Bestanddelene og antænde Blandingen ved en elektrisk Gnist, hvorved ikkun bliver dannet V., eller ved at lede Brint over glødende Kobberilte, som afgiver sin Ilt til Brinten, og derpaa bestemme Mængden af det tilbageblivende, rene Kobber og af det dannede V.), deels analytisk ved at adskille V. (f. Ex. ved en elektrisk Strøm, hvorved Ilten samler sig ved den positive, Brinten ved den negative Leder). — Naar Brint brænder i den atmosphæriske Luft ɔ: træder i Forbindelse med Atmosphærens Ilt, opstaaer saaledes V., og da saagodtsom alle organiske Legemer indeholde mere eller mindre Brint, dannes der ved Forbrændingen af disse altid endeel V., der frigjøres, og hvorom man let kan overbevise sig ved at holde et koldt Legeme i Nærheden af et sligt brændende Legeme, idet det dannede V. da vil fortætte sig herpaa. Af Mængden af det ved Forbrænding dannede V. kan man da beregne, hvor meget Brint vedkommende Legeme har indeholdt, hvilket Forhold Chemikerne benytte for at bestemme organiske Legemers elementaire Sammensætning. Ved Aandedrættet udaandes stadig en ikke ringe Mængde Vanddamp, dannet ved Iltning af forskjellige Stoffer

Digitized by Google

i Blodet. — V. kjendes baade i fast, draabeflydende og luftformig Tilstand, og det forekommer i Naturen under alle disse 3 Former. Fast som Iis, Hagl og Snee (s. disse Artt.). Ved Opvarmning af det faste bliver det ved en constant Temperatur 0° (hvorfor denne er benyttet som et fast Punct for Thermometerscalaerne efter Celsius og Réaumur, s. disse Artt.) flydende, og da V., idet det fryser, udskiller alle de Stoffer, det indeholder opløst, er saadant V., der er erholdt ved Smeltning af Iis eller Snee, forholdsviis meget reent (sign. Gradering). Ved 4° C. har V. den største Tæthed, og fra dette Punct udvider det sit Rumfang, enten det afkjøles eller opvarmes, et Forhold, der har stor Betydning i Naturens Huusholdning; dog viser Havvandet, paa Grund af de indeholdte Salte, ikke dette Forhold, ligesom det af samme Grund først stivner ved en noget lavere Varmegrad end ferskt V., s. Hav. Opvarmes V. stærkere, kommer det ved en under samme Lufttryk (28 Parisertommer) constant Temperatur i Kog, og dette Kogepunct er det andet faste Punct paa Thermometerscalaerne (100° efter Celsius, 80° efter Réaumur, 212° efter Fahrenheit, s. Varmemaaler). Over Kogepunctet er V. altsaa luftformigt, dampformigt, men det fordamper ogsaa ved almindelig og ved lav Temperatur, og i den atmosphæriske Luft indeholdes altid Vanddamp, selv ved en meget lav Temperatur, s. Damp, Fordampning og Fugtighedsmaaler. Ved 28 Tommers Barometertryk indtager Vanddamp til 100° C. paa det Nærmeste 1700 Gange saa stort et Rumfang som det draabeflydende V. 1 Cubikdecimeter (Liter, s. d. A.) reent destilleret V. veier ved $4_{,44}$° C. 1000 franske Grammer (2 danske Pund), og 1 dansk Cubikfod veier $61_{,83187}$ Pd., hvorefter 1 dansk Pot (= $\frac{1}{32}$ Cubikfod, 54 Cubiktommer) reent destilleret V. altsaa kommer til at veie 1 Pd. $29_{,8325}$ Lod. Det rene destillerede V. bruges almindeligviis som Eenhed for Bestemmelsen af andre draabeflydende og faste Legemers Vægtfylde.

Det i Naturen forekommende V. er aldrig fuldkommen reent, idet det indeholder opløst forskjellige faste og luftformige Legemer, med hvilke det er kommet i Berøring, men der er i saa Henseende naturligviis stor Forskjel, og selv Havvandet indeholder paa forskjellige Steder en forskjellig Mængde Saltforbindelser i Opløsning, s. Hav. De forskjellige Mineralvande indeholde saaledes ogsaa forskjellige Salte og andre Stoffer, og disse i forskjellig Mængde (s. Mineralvande). Kildevand og Brøndvand indeholde sædvanlig endeel Gibs og kulsuur Kalk, hvilken sidste holdes opløst ved tilstedeværende fri Kulsyre; koges derfor saadant V., udjages Kulsyren, og den indeholdte kulsure Kalk udskilles, gjør V. uklart, blakket og afsætter sig paa Siderne af Kogekarret (s. Kjedelsteen) eller paa faste Legemer, der koges i saadant V.; derfor bliver f. Ex. Ærter, ved at koges i saadant V., mere haarde, jo længere de koges, og herfra hidrører atter Benævnelsen „haardt V." i Modsætning til „blødt V.", der ikke indeholder slige Kalksalte. I haardt V. kan man ogsaa vanskelig anvende Sæbe til Vadskning, da Kalksaltene decomponere Sæben, og der opstaaer en Kalksæbe, der skiller sig ud som haarde Klumper; man søger derfor ved Tilsætning af forskjellige Stoffer som Soda, Salmiak o. fl., eller ved Kogning og derpaa følgende Afkjøling (under Tildækning for at holde Atmosphærens Kulsyre borte), at bortskaffe den kulsure Kalk og idetmindste endeel af de andre Salte, men disse Midler, der dog sjelden hjelpe fuldstændig, blive i Reglen for kostbare, naar større Quantiteter V. skulle behandles paa denne Maade. — Flyder haardt V. igjennem Vandløb som Aaer, Bække, Søer, mister det tildeels sin Kulsyre, hvorved den kulsure Kalk udskilles, og endeel af Saltene o. s. v. optages af Planter og Dyr i saadanne Vandløb; V. fra Søer, Bække o. s. v. er derfor i Reglen „blødt V.", men det indeholder gjerne en større Mængde organiske Stoffer, der gjøre det mindre behageligt til Drikkevand, medens den mindre Mængde Salte gjør det bedre skikket til technisk Brug og i Huusholdningen. V., der har passeret Jordlag, hvori der foregaaer Forraadnelser (Gjæring) af qvælstofholdige (dyriske) Stoffer, indeholder gjerne salpetersure og phosphorsure Salte, foruden en større Mængde Chlorforbindelser. V., der indeholder disse Stoffer, maa derfor i sanitær Henseende betragtes som mindre godt, skjøndt disse Stoffer i og for sig ikke ere skadelige. — Det reneste V., der forekommer i Naturen, er Snee, især efter en sneeriig Vinter. Regnvand (s. Regn) er ikke altid lige reent, idet det fører Støv og andre Ureenligheder, der findes i Atmosphæren, med sig, og man har Exempler paa, at det har indeholdt forholdsviis ikke ubetydeligt Kogsalt o. s. v. fra Havvandet, der ved heftige Storme var ført, fiinfordeelt i Luften, over temmelig betydelige Strækninger af Fastlandet; ogsaa af andre Salte kan det indeholde Noget, om end kun Lidet. I Nærheden af Kysterne indeholder det hyppig lidt Saltsyre, Svovlbrinte o. s. v., og efter Tordenveir indeholder det gjerne endeel Salpetersyre. Atmosphærens Bestanddele (Ilt, Qvælstof, Kulsyre) indeholder det selvfølgelig altid. — For at erholde reent V. maa man underkaste det almindelige V. en (gjentagen) Destillation (s. d. A.); ved at afdampe saadant destilleret V. i en Platinskaal, maa da Intet blive tilbage. De luftformige og flygtige Legemer, hvormed det kunde være forurenet, maa prøves ved de chemiske Prøvemidler (Reagentser) for vedkommende Legemer. Saadant destilleret V. har en flau, fad Smag, og til Drikkevand foretrækker man hellere et haardt V., der indeholder mange Kalksalte og fri Kulsyre. — Ved Filtrering renser man kun V. for de mechanisk iblandede Ureenligheder; indeholder V. (stinkende) Luftarter eller er farvet, kan en Filtrering igjennem Beenkul (der optager disse Ureenligheder) tidt være af megen Nytte.

V. indgaaer chemiske Forbindelser med mange Stoffer (s. Hydrat); V., der har indgaaet slige Forbindelser, kalder man „Hydratvand". Mange Legemer forbinde sig, idet de krystallisere med en bestemt Mængde V., som i Almindelighed let kan bortskaffes, men hvorved Krystallen ophører at være en Krystal; saadant V. kaldes sædvanlig „Krystallisationsvand". „Decrepitationsvand", s. Forknitre. — I mange Tilfælde decomponeres V. i Berøring

Digitized by Google

med andre Legemer ved Dobbeldecomposition (s. Decomposition), f. Ex. Chlorantimon med V. danner Chlorbrinte og Antimonilte. Nogle Metaller adskille allerede ved almindelig Temperatur V. (f. Ex. Kalium), andre først ved en høiere Temperatur eller ved samtidig Berøring med en Syre (f. Ex. Jern, Zink), saadanne Metaller kaldes „vandadskillende" og danne en egen Afdeling i Modsætning til de „ikke-vandadskillende" (f. Ex. Kobber, Qviksølv). — V. er vort vigtigste Opløsningsmiddel, og saa Stoffer ere istand til at modstaae dets forenede opløsende og mechaniske Virkning; de forskjellige Stoffer opløses dog med meget ulige Lethed og i meget ulige Mængde af V.; i Almindelighed opløses faste og flydende Stoffer lettere og i større Mængde af varmt (kogende) end af koldt V. (dog gives der enkelte Undtagelser, som f. Ex. Kalk, der opløses lettere i koldt end i varmt V., Kogsalt, der er lige let opløseligt i koldt og i kogende Vand, Glaubersalt, svovlsuurt Natron, s. Natrium). Luftarterne opløses derimod lettere i koldt end i varmt V., og ved Kogning kan man i Reglen af V., der er mættet ved Kulden, med en Luftart uddrive denne, dog ikke den Deel heraf, der er traadt i en mere chemisk Forbindelse med V. (som f. Ex. ved Saltsyre, hvor man af mættet Saltsyrevand vel kan uddrive endeel Saltsyreluft ved Kogning, men Endeel destillerer over med V. som et mere fortyndet Saltsyrevand, naar Opvarmningen foretages i en Retort). V., der henstaaer i Atmosphæren, optager af denne, foruden Kulsyre, Qvælstof og Ilt, og da denne sidste er lettere opløselig i V. end Qvælstof, vil den Luft, der uddrives af saadant V. ved Kogning, altid være forholdsviis rigere paa Ilt end den atmosphæriske Luft. Herpaa beroer det, at V. virker saa befordrende paa Iltningen af Stofferne (f. Ex. ved Blegning), at Pæle, Jernsager o. s. v., der staae i V., altid destrueres eller iltes stærkest i Overfladen af V., medens de tidt ikke ere angrebne paa Bunden; man har ogsaa benyttet dette Forhold til en særegen Blæseindretning, hvorved man erholdt en Luft, der indblæstes i Ilden, og som var mere iltriig end den almindelige atmosphæriske Luft. Om V.s Forbindelse med Ilt s. Brintoverilte.

Angaaende den store og vigtige Rolle V. spiller i Naturen vil det blive for vidtløftigt her at udbrede sig nærmere (s. bl. A. Neptunister), og der skal derfor her kun erindres om, at uden V. vilde alt organisk Liv være umuligt. Alle organiske Væsener indeholde ikke ubetydeligt V., tilstede som V., foruden at de allerfleste indeholde Vandbestanddelene i chemiske Forbindelser.

Vandalerne heed et germanisk Folk (eller maaskee en Blanding af germaniske og slaviske Folk), der omtales i den 2den Halvdeel af det 2det Aarh. som boende ved Riesengebirge, siden findes ved Siden af Gother og Gepider N. for den nedre Donau, hvor Gotherne medtoge dem haardt, indtil Constantin den Store gav dem Bopæle i Pannonien. I Begyndelsen af det 5te Aarh. droge de mod V. og brøde 406 under deres Konge Godegisel, i Forening med Alaner og Svever, ind i Gallien, hvorfra de 409 gik til Spanien og nedsatte sig under Gunderick i det efter dem benævnede Landskab Andalusien (Vandalicia). Herfra førte deres Konge Geiserik dem 429 over til Afrika, hvor han stiftede et Rige, som foruden Afrika's Nordkyst omfattede det Meste af Øerne i Middelhavet; s. Geiserik. Under de følgende Konger, Hunnerik, Guntamund og Thrasamund, forfaldt V. til Yppighed og forsømte Krigens Sysler for Svælgeri og Magelighed; de behandlede, som ivrige Arianere, de orthodoxe Indfødte haardt, og opgave efterhaanden ganske deres fædrene Levemaade og Statsindretninger. Hilderik, som begunstigede Romerne og de Orthodoxe, blev 530 styrtet af Gelimer, under hvem Riget lagdes under det græske Keiserdømme, s. Gelimer. Kongen blev tilligemed de fleste V. ført til Asien, hvor disse bleve brugte af Romerne i Krigene mod Perserne; de i Afrika Tilbageblevne tabte sig imellem den romerske og mauriske Befolkning. — Den Raahed og Vildhed, hvormed V. i Roms Hovedstad og Provindser ødelagde ogsaa Kunstens Værker, har givet Anledning til Ordet **Vandalisme** som Benævnelse for hensynsløs og raa Behandling af Kunstværker og Mindesmærker.

Vandamme (Dominique Joseph), Greve af Hüneburg, fransk General, født d. 5te Novbr. 1771 i Cassel i det franske Dep. Nord, tjente først i et Colonialregiment, vendte 1789 tilbage til Frankrig, oprettede 1792 en under Navnet Chasseurs du Mont-Cassel bekjendt Friskare, svang sig ved Tapperhed hurtig iveiret og var 1802 allerede Divisionsgeneral. Siden udmærkede han sig i Slaget ved Austerlitz og i Felttoget 1806—7. I Aaret 1813 sendte Napoleon V. med 30,000 Md. til Bøhmen for at falde Fjenden i Flanken, men her blev han omringet af en overlegen Styrke, maatte med 10,000 Md. og 81 Kanoner capitulere ved Kulm (30te Aug. 1830) og blev ført som Krigsfange til Siberien. Efter den første Restauration fik V. Lov til at vende tilbage til Frankrig men ingen Ansættelse. Under de 100 Dage gjorde Napoleon ham til Pair. I Forbindelse med Grouchy angreb han d. 18de Juni 1815 Preusserne ved Bavre, men forsømte derover at understøtte Napoleon ved Waterloo. Efter 3 Aars Forviisning bosatte han sig i Nærheden af Gent, benyttede først 1825 Tilladelsen til at vende tilbage til sit Fædreland og døde i sin Fødeby d. 15de Juli 1830. V. var en tapper og dygtig Officeer, men haard og ubarmhjertig, hvorfor han heller ikke afholdt sine Tropper fra Voldsomheder og Udsugelser.

Vandbad, Mariebad, benyttes i Chemien, naar man vil opvarme et eller andet Stof og sikkre sig, at Varmen ikke overstiger kogende Vands Varme. Det Kar, hvori vedkommende Stof indeholdes, anbringes da enten ligefrem i et andet Kar (V.) med kogende Vand, saaledes at det er omgivet med Vandet, eller der anbringes over V. et Laag eller Dække med Aabninger, i hvilke det Kar, der skal opvarmes, da anbringes, saaledes at det nærmest bliver Dampene, der virke opvarmende. Selvfølgelig er der en Aabning for disse, for at der ikke skal opstaae nogen Spænding og heraf følgende forhøiet Temperatur. Paa disse Maader opvarmes vedkommende Legeme dog ikke fuldt til kogende Vands Varme, men Temperaturen bliver ikkun lidet derunder.

Vandbly er det Samme som Molybdæn (s. d. A.).

Digitized by Google

Vandbille er en Fællesbenævnelse for de 3 Billefamilier: Vandkalvene (Dytiskerne), Hvirvlerne (Gyrinerne) (s. d. A.) og **Vandkjærene** (Hydrophilus). Disse sidste, der ligne Vandkalvene meget i Udseende, skjelnes fra dem ved, at Følehornene ikke ere traaddannede, men køllebannede, ved deres gaaende (ikke roende) Bevægelser i Vandet og ved, at Baghosterne ikke ere pladedannede og fastvoxne, men frie; de ere desuden ikke saa graadige Rovdyr som Vandkalvene, men leve, ligesom de fleste køllehornede Biller, tildeels af halvopløste organiske Stoffer; Larven er stor, tyk, teendannet, men ligner ikke Vandkalvenes og savner disses eiendommelige Kjæbebevæbning.

Vandbrok (Hydrocele), en sygelig Ansamling af en vandagtig Vædske i Testikelens Skedehinde, bærer kun høist uegentlig Navn af et Brok, da det i Reglen ikke bestaaer i et Fremfald af et Indvold. V. er ikke nogen farlig, men ofte en besværlig Sygdom; det helbredes almindelig ved operativ Behandling.

Vandbygningskunst lærer at udføre Bygningsværker i eller ved Vandet. Dens vigtigste Hovedbele ere: Bro-, Sluse-, Kanal-, Havne-, Dige- og Strømbygningskunst

Vanddrossel, s. Vandstær.

Vandedderkop, s. Edderkop.

Vandfald. En pludselig Formindskelse i en Flods Høide over Havet bevirker et Fald af Floden, der kaldes Katarakt, Cascade eller V., naar Høideforskjellen er betydelig og indtræder pludselig, Strømhvirvel eller Rapide, naar den er mindre betydelig og ikke indtræder saa pludselig. De egentlige Fald høre Flodens øvre Løb til, medens Strømhvirvler hyppig findes i det mellemste eller paa Overgangen fra det mellemste til det nederste Løb (Donau i Orsowadalen, Rhinen i de rhinske Skiferbjerge). De høieste Fald ere ingenlunde de meest imponerende, da Vandmassen er det afgjørende; Niagarafaldet og Rhinfaldet ved Laufen (165 F. og 75 F.) overgaae derfor i Indtrykkets Storhed betydelig Staubbach og Rjukan Fos (over 1000 F). Lodrette Fald udskjære hyppig den Væg, over hvilken de styrte ned, og rykke efterhaanden tilbage. Niagarafaldet er saaledes siden sin Dannelse rykket omtrent 1½ M. tilbage og har efterladt nedenfor det nuværende Fald en Kløft af 4—800 F.s Brede og 300 F.s Dybde. Ved Byen Queenstown var dets Begyndelse, og siden den Tid er der, rigtignok efter en temmelig usikker Beregning, hengaaet 35,000 Aar.

Vandfarver kaldes i Malerkunsten de i Vand opløste Farver, hvortil der hyppig sættes Gummi eller Liim som Bindemiddel; de anvendes ved Aqvarel- og Gouachemalerier (s. disse Artt.).

Vandglas kaldes med et fællebs Navn nogle Forbindelser af Kiselsyre med Kali eller Natron, som have den Egenskab at kunne opløses i Vand. Man har saaledes baade Kali- og Natronvandglas, der gaaer i Handelen, deels i tør Tilstand, deels opløst i Vand, som en sirupstyk, klæbrig Vædske, der navnlig i de senere Aar er bleven anvendt overmaade meget, idet den indtørrer i Luften som en Fernis og derfor kan benyttes til Overtræk for Stoffer, man vil forhindre fra at fænge Ild, f. Ex. Theatercoulisser o. s. v. Kalk træder i Forbindelse med Kiselsyren og endeel af Kaliet eller Natronet fra V. og danner hermed en uopløselig Forbindelse, og dette Forhold har man benyttet for ved V. at gjøre Muurværk, Kalkovertræk o. s. v. haardere og varigere; kun maa man herved anvende flere Overstrygninger og begynde med en meget fortyndet Opløsning, der efterhaanden gjøres stærkere. Til Frescomalerier og meget andet Brug har man ligeledes foreslaaet og benyttet V. Ved Tilsætning af Syrer til V. udskilles Kiselsyren geleeagtig, s. Kisel.

Vandhaar, s. Conferva.

Vandhammer. Vistnok gives der adskillige Maader at løfte en Maskinhammer paa; men navnlig hvor Talen er om at benytte Vandkraft til Hammerens Bevægelse, er det overveiende hyppigst, at denne sidder paa et Skaft, som dreier sig om en derpaa lodret horizontal Axel. Da Skaftet er en Vægtstang, kan det efter Beliggenheden af Kraftens eller Lastens Angribelsespuncter være en eenarmet Løftevægtstang, Kastevægtstang, eller en toarmet Vægtstang, og svarende dertil har man 3 Slags Hammere. Til det sværeste Arbeide bruges Pandehammere, der løftes foran Hammeren, støbte heelt af Jern i T-Form med fastkilet, forstaalet Bane. Langt lettere ere Brysthammere, der løftes imellem Hammeren og Omdreiningspunctet; de have gjerne et Træskaft. Alle Hammere paa ikke over 2—300 Pund ere Svandshammere, der løftes ved et Tryk nedad paa Svandsen hiinsides Omdreiningspunctet. Pandehammere gaae langsomt; de to andre Slags skulle gjerne gaae hurtigere, ofte meget hurtigere, end det kan opnaaes ved det blotte Fald, der endelig maa sluttes, inden man igjen hæver Hammeren; derfor fremskyndes Slagene gjerne ved en Prelbom eller Prelklods, der virke ved deres Elasticitet. Men jo hurtigere Hammeren skal gaae, desto mere af Kraften gaaer der tilspilde (s. Brysthammer, Pandehammer, Svandshammer).

Vandhjul. Undertiden er Spørgsmaalet om at opsamle af en overflødig stor Vandstrøm den fornødne Kraft til at drive et eller andet Mølleværk. Det kan være en Flod, der stadig gaaer i samme Retning, eller stærke Tidevande, der gaae frem og tilbage. Dette kan foranledige nogle Detailforskjelligheder i Arrangementet, men det Charakteristiske er fællebs i begge Tilfælde, at man maa tage Hastigheden af Vandet, som den er given, da man ikke kan opdæmme Vandet, hvorimod man maa give Hjulet tilstrækkelige Dimensioner til at opsende den fornødne Kraft (**Strømhjul**, s. d. A.). I alle andre Tilfælde opdæmmes Vandet, saa at man faaer et større eller mindre pludseligt Fald, og Forholdet mellem dette Fald og Hjulets Diameter bestemmer Beliggenheden af Vandets Indfaldspunct imod Hjulets Centrum og dermed Hjulets Charakteer. Af praktiske Hensyn vil man imidlertid altid med et ringe Fald vælge et lavt Indfaldspunct, med et stort Fald et høit Indfaldspunct, dog at ogsaa Vandmassen o. A. har Indflydelse paa Valget. Falder Vandet ind nær ved det laveste Punct af Hjulet, saa faaer man et Underfaldshjul eller et Poncelets Hjul; falder det et Stykke høiere, dog endnu endeel under Hjulets horizontale Radius, saa faaer man et Brysthjul, der forsynes med Kappe; falder Vandet ind paa eller noget over den horizontale Ra-

Digitized by Google

hins, saa har man et Sidehjul, som ligeledes faaer Kappe. Løber Vandet over Hjulets Toppunct og falder ind nær ved dette paa den anden Side, saa har man et Overfaldshjul. Hjul med Kappe bygges ofte af Jern, og naar de ere meget store, som Suspensionshjul (de nævnte Arter af Hjul ere omhandlede i egne Artt.). Vandets Indløb paa Hjul reguleres med Hensyn saavel til Retning som Styrke ved et Stigbord. Af den Vandkraft, der virker paa V., gaaer altid endeel tilspilde; Poncelets Hjul og V. med høit Fald kunne vel opsamle $\frac{2}{3}$—$\frac{3}{4}$, ved lave Fald faaer man ofte kun $\frac{1}{4}$ af Kraften. Denne transporteres i Reglen videre gjennem Axlen, paa hvis Ende sidder et stort Tandhjul, der griber ind i et Drev. Ved meget stærke V. anbringer man dog heller en Tandkrands enten paa V.s egen Krands eller indenfor paa Armene.

Vandhønsene kaldes en Familie af Vadefugle, som ligne Hønsene en Deel i Udseende og Bygning; de have i Almindelighed en temmelig plump Bygning, korte Vinger og Hale, kort Hals og Næb, hvilket sidste i Reglen er temmelig hønseagtigt, men noget sammentrykt; Benene ere som oftest temmelig korte, især Mellemfoden, Tæerne derimod i Reglen lange, navnlig er ogsaa Bagtaaen vel udviklet. De flyve mindre godt og søge i Reglen ikke deres Redning paa denne Maade, men smutte med overordentlig Behændighed mellem Krat og Siv ved Breddene af Søer og Vandløb, kunne løbe hen over blød Dyndgrund uden at synke i eller hen over de paa Vandet flydende større Blade af Vandplanter; Rørhønsene og de egentlige V. svømme og dykke udmærket. De leve deels af dyrisk Føde (Insecter og Orme), deels af Plantesøde (Frø og Grønt). Deres Reder anlægge de i Almindelighed mellem Sivet, ofte flydende paa Vandet, og de lægge flere Æg end de øvrige Vadefugle. Efter Næbets Længde kunne de inddeles i 2 Grupper: de mere langnæbede, hvortil høre Engsnarrer (Rallus aquaticus) og Sporevinger (s. d. A.), og de mere kortnæbede, hvortil høre: de egentlige V. (Fulica) med Lappefødder og nøgen Pandeplet, f. Ex. den sorte V. (F. atra), Rørhønsene (Gallinula), uden Lappehud om Tæerne; G. porzana, olivengrøn med hvide og sorte Smaapletter, G. chloropus med nøgen Pandeplet, sort med grønne Been; Vagtelkongen (Crix pratensis), som ikke svømmer og opholder sig paa mere tørre Steder; Sultanshønsene (Porphyris), til hvilke slutter sig den mærkelige nyzeelandske vingeløse Notornis.

Van Diemens Land, efter sin Opdager Tasman ogsaa (nu officielt) kaldet **Tasmania**, hedder den 1,200 □ M. store Ø, som ligger S. O. for Ny-Holland eller Australiens Fastland og skilles fra dette ved Bassestrædet. Den er forbetmeste bjergfuld (det høieste Punct er Humboldtsbjerget, 4,500 F.), skovrig og frugtbar. Af det Indre ere dog store Strækninger endnu lidet bekjendte; Kysten er for en stor Deel sandig og bedækket med Krat eller Sumpe. Klima'et er tempereret. Mellemeuropa's Producter trives her meget godt; Korn- og Qvægavl samt Fangst af Sælhunde og Hvaler ved Kysten ere Hovednæringsveie ved Siden af en temmelig indbringende Bjergværksdrift (Jern, Kobber, Steenkul o. M.). Indbyggerne, 80,000 i Tallet, ere af engelsk Herkomst, deels Efterkommere af Deporterede (indtil 1852 var V. en Forbrydercolonie), deels indvandrede Colonister; den indfødte Befolkning, Australnegere, er nu ganske uddød (i Aaret 1815 var der endnu 5,000). — V. er nu (indtil 1825 hørte det under Ny-Sydwales) en egen britisk Colonie med et lovgivende og et udøvende Raad, en Gouverneur o. s. v.; den er deelt i 2 Grevskaber. Hovedstaden er Hobartstown; desuden findes her Launceston med 10,000 Indb. — V. opdagedes 1642 af Hollænderen Tasman, men den coloniseredes ikke; først 1803 anlagde Englænderne en Forbrydercolonie her.

Vandkalv (Dytiscus) er en Billeslægt med et bredt, fladt, baaddannet Legeme og traaddannede Følehorn; Mellembenene og Bagbenene ere vel udviklede, fladtrykte og haarede Svømmeben, med hvilke de roe sig frem i Vandet, medens de noget mindre Forbeen holdes ind til Kroppen. Kun sjelden gjøre de Brug af deres Vinger, dog forlade de undertiden om Natten Vandet og flyve omkring. Forfødderne hos Hannen ere eiendommelig udviklede for at kunne holde fast paa Hunnen. Larverne ere meget bevægelige og meget graadige Rovdyr med et langt, teendannet Legeme, hvis sidste haarede Led virke som et Slags Svømmefinne, medens det store Hoved er udstyret med 2 lange, krumme og hule Kindbakker, med hvilke de udsuge Blodet af andre Vandinsecter, Padder og Fiskeyngel o. s. v. De gjøre derfor megen Fortræd i Fiskedamme, Aqvarier o. desl.

Vandkanaler kaldes hos de lavere Dyr de simple eller forgrenede Huulheder og Rør, hvis Bestemmelse er at føre Vandet ind i Legemet og omkring i dette, hvilket for mange af dem er en Nødvendighed for at skaffe Legemet eller visse af dets Organer den Opsvulmning og Fylde, som er dem naturlig eller udfordres f. Ex. til Sugefødders og Fangarmes Brug. Hos Snegle og Muslinger finder man saaledes paa bestemte Steder Porer, der ved at aabne sig kunne optage Vand i Legemet, naar dette skal udspiles efter at have været sammentrukket; derved føres Vandet imidlertid ind i det almindelige lacunøse Blodhulesystem, og hiin Proces bestaaer altsaa egentlig i, at Blodet forøges ved at opspædes med Vand, ligesom dets Mængde kan formindskes ved Udpresning, naar Dyret trækker sig sammen. Hos Goplerne er Vandkanalsystemet ikke Andet end det almindelige Ernærings-Kanalsystem, der egentlig er at betragte som en forgrenet Tarmkanal; Pighudene besidde derimod et eget, vel afgrændset og smukt uddannet Vandkanalsystem, som tjener til at fylde Sugefødder og Fangarme med den Vædske, som er fornøden, for at de kunne foldes ud og tage fat; gjennem de saakaldte „Madreporplader" staaer det i Forbindelse med det omgivende Vand. Selv hos Blæksprutterne og Fiskene troer man at kunne paavise et Vandkanalsystem.

Vandkandemusling (Aspergillum), en mærkelig Slægt af Muslingernes Klasse, er nærmest beslægtet med Orm-Muslingerne. Dyrets Form er meget langstrakt, dets Skaller overmaade smaa og sammenvoxne med det tykke Kalkrør, som

Digitized by Google

omslutter dets Kappe og Aanderør; dette Rør er snevrere bagtil, hvor det enten ender med en simpel rund Aabning eller udfolder sig i en Række af Kraver eller Krandse; fortil er det videre, men ender med en lige afskaaren Flade, der i Midten har Spor til en Spalte (for Foden) og forresten er gjennembrudt og indfattet af rørformige Huller for Kappens Føletraade. Denne Form af Rørets forreste Deel giver det Lighed med Sprøiten paa en Vandkande, hvoraf Navnet. De faa Arter leve i sandet Havbund i det indiske Ocean.

Vandkasser ere firkantede Kasser, dannede af sammennittede Plader, til Opbevaring af Drikkevandet ombord i Skibene. Tidligere anvendtes hertil Fadeværk, men Vandet conserveres ei saa godt i dette, og desuden optager det mere Plads.

Vandkopper (Varicellæ) eller Skaalkopper ere en meget let, febrilsk Hudsygdom (Exanthem), der viser sig paa Huden som Vandblegner, der snart hentørres og ikke efterlade Ar.

Vandkran er et Apparat, der benyttes ved Jernbanedriften til at forsyne Locomotivets Dampkjedel og Tender med Vand. Fra et høitliggende Vandbassin ledes Vandet i et underjordisk Rør hen til V., der dannes af et lodret Rør, anbragt tæt ved Jernbanesporet. Denne Opstander er i passende Høide foroven forsynet med et horizontalt Tverrør, der lader sig dreie rundt, saa at dets Udløbsaabning kan bringes hen over Dampkjedlen eller Tenderens Beholder. Udløbsrøret er forsynet med en Hane, der kan aabnes fra selve Locomotivet. For at lette Afbenyttelsen om Natten er V. gjerne forsynet med en Lygte paa Toppen.

Vandkunst kaldes enhver Foranstaltning, hvorved Vandet tvinges til at bevæge sig i kunstige Ledninger og Figurer for at tjene til Prydelse, f. Ex. for Haver, offentlige Pladser og desl. Hertil høre: Vandspring, Fontainer, kunstige Kilder, Vandfald og Lign.

Vandledning. Det til Byers Forsyning nødvendige Vand maa ofte tilføres langveisfra gjennem kunstig anlagte Ledninger. To forskjellige Hovedtilfælde ere herved især at tage i Betragtning, nemlig om Vandet ligger høiere eller lavere end det Sted, der skal forsynes. I første Tilfælde kan Ledningen, hvis det mellemliggende Terrain har jevnt Fald henimod Byen, bestaae af en ligefrem i Jorden gravet aaben Rende eller Kanal. Skal Vandet derimod føres over Dale og Kløfter, maa det enten skee ved Hjelp af Aqvæducter (s. d. A.) eller gjennem lukkede Rør (af Træ, Steen eller Metal, navnlig Støbejern), en Methode, der ved nye Anlæg nutildags saagodtsom altid anvendes. Ligger Vandet derimod dybere end det Sted, hvorhen det skal føres, maa det ved kunstige Midler hæves til den fornødne Høide. Man benytter hertil forskjellige, simplere eller mere combinerede, Maskiner, saasom: Øsehjul, Paternosterværker, hydrauliske Presser, Pompeværker m. M., der enten drives ved Damp eller, hvis det f. Ex. er en Flod, der tjener til Forsyningen, da ved dennes egen Vandkraft. Er Høiden, hvortil Vandet skal hæves, kun ringe, kan den tilveiebringes simpelthen ved en Opstemning. — Forinden Vandet føres ind i Byen, maa det renses fra de mechanisk indblandede, forurenende Stoffer, hvilket bedst skeer ved en Filtrering gjennem Gruus og Sand (s. Filter), mindre fuldstændig derimod ved en Bundfældning alene. Derefter føres det til Byen, hvor det enten directe indledes i Fordelingsrørene eller opsamles i een eller flere store Beholdere, hvorfra det atter fordeles til Byens forskjellige Ledninger. Nutildags søger man gjerne at lede Vandet op i Husenes øvre Etager. Paa nogle Steder, f. Ex. i Paris, har man i dette Øiemed anlagt høitliggende Reservoirs, hvorfra Vandet ved sit eget Tryk kan drives op i den behørige Høide; men almindeligere er det at presse det i Veiret ved Hjelp af kraftige Damptrykpomper. — Hvad angaaer Størrelsen af den Vandmasse, der bør tilføres en By, da afhænger den af, om Vandet skal benyttes alene til 1) Drikkevand, eller tillige til 2) Madlavning og andet Huusholdningsbrug, samt til 3) offentlige Øiemed (Udskylning af Rendestene og Gader, Slukning af Ildebrande o. s. v.). I første Tilfælde kan $\frac{1}{5}$ à $\frac{1}{4}$ Cubikfod daglig pr. Individ være tilstrækkeligt; i andet maa der regnes $\frac{1}{3}$ à $\frac{2}{3}$ Cfod, og i tredie idetmindste 2 Cfod daglig pr. Indv.

Vandlopper benævnes forskjellige, især i fersk Vand levende meget smaa Entomostraceer (Smaakrebs), paa Grund af deres hoppende Bevægelse i Vandet, deels Dafnier (s. Bladfødder), deels Slægten Cyclops, omfattende meget smaa Krebsdyr med en leddet, pæreformig Krop, et uparret Dobbeltøie (deraf Navnet C.), 2 Par Følehorn, indrettede til Svømning, 4 Par Mundfødder og 4—5 Par korte, tvegrenede, treleddede, med lange Fjerbørster udstyrede Svømmefødder paa Bagkropsleddene, og med et Par paa lignende Maade udstyrede Haleblade; Hunnerne bære Æggene om med sig i en eller to Æggesække, og Ungerne undergaae en fremadskridende Forvandling (s. Entomostraca). V. kunne betragtes som Typus for den Afdeling af Entomostraceerne, der benævnes Copepoderne (s. ligeledes under Entomostraca).

Vandmanden, lat. aquarius, er det 11te eller næstsidste Stjernebillede i Dyrekredsen. Det er et Billede paa Deukalion, som med sin Gemalinde Pyrrha reddedes fra den thessaliske Vandflod. I Slutningen af August er det i Syd ved Midnat, af September Kl. 10, af October Kl. 8 o. s. v., i en Høide af 15—35 Grader over Horizonten.

Vandmelon, Citrullus edulis, er en nærmest med den almindelige Melon beslægtet Plante, der oprindelig synes at høre hjemme i Asien, men nu dyrkes almindelig i de varme tempererede og tropiske Lande paa Grund af de saftige og velsmagende Frugter, der ere kugleformede og glatte, samt kunne opnaae en meget betydelig Størrelse (indtil 2 F. i Tversnit).

Vandmide, s. Miderne. — **Vandmuldvarp**, s. Muldvarp. — **Vandmænd**, s. Gopler.

Vandmærke kaldes i Papir de fra Formningen hidrørende Mærker, der vise sig ved klare Linier, naar Papiret holdes imod Lyset. Falske V. indbringes dog ogsaa ved Maskinpapir strax efter Formningen ved Vandets Udpresning med signerede Valser.

Vandmørtel, s. Mørtel.

Vandniveau er et, paa Grund af sin Simpelhed meget hensigtsmæssigt, Nivelleerinstru-

Digitized by Google

ment, der kan anvendes, hvor Afstanden mellem Nivellementspuncterne er ringe og der ikke fordres stor Nøiagtighed. Det bestaaer af et Metalrør af et Par Fods Længde, der i begge Ender er bøiet retvinklet og forsynet med et lille opretstaaende, aabent Glasrør. Forneden er der paa Midten af Metalrøret anbragt et Hylster, hvorved det kan placeres paa Tappen af et Stativ og lade sig dreie rundt om denne i horizontal Retning. Fyldes Røret med Vand indtil noget op i begge Glassene, vil man kunne sigte over de to Vandspeile, og denne Sigtelinie vil altid være horizontal. Forøvrigt henvises til Art. Nivellering.

Vandnymphe (Agrion), s. Guldsmed.

Vand og Brød. Faste paa V. og B. var oprindelig en kirkelig Bod, men gik derfra ogsaa over til at anvendes som borgerlig Straf, og Fængsel paa V. og B. er nu en af de allermeest brugelige blandt disse. Den længste Tid, hvori denne Straf efter den almindelige danske Lovgivning kan idømmes, er 30 Dage eller, som det udtrykkes, 6 Gange 5 Dage, idet der imellem hver 5 Dages Fængsel paa V. og B. skal gives den Skyldige en Mellemfrist af 5 Dage.

Vandprøve, s. Gudsdom.

Vandredue, s. Due.

Vandrende Blad, s. Blad, vandrende.

Vandret d. e. parallel med stillestaaende Vands Overflade, er det Samme som horizontal. V. kaldes derfor enhver Linie eller Plan, der er vinkelret paa en lodret (vertical) Linie, d. e. paa en saadan, hvis Forlængelse vil træffe Jordens Centrum. Ethvert Punct paa Jordoverfladen har altsaa sit bestemte v. Plan, forskjelligt fra hvert andet Puncts. Ligge imidlertid 2 Puncter af Jorden nærved hinanden, kunne disses v. Planer i de fleste Tilfælde med tilstrækkelig Nøiagtighed antages at falde sammen.

Vandringer foretage visse Dyr, deels ubestemt i Henseende til Tid og Retning, deels periodisk og i bestemte Baner. Blandt Landpattedyrene er der ikke mange Exempler paa V.; dog har man iagttaget saadanne efter en indskrænket Maalestok hos Flagermusene, som synes efter Aarstiden at trække lidt længere mod Nord og Syd eller lidt høiere op i Bjergene eller lavere ned i Dalene; de store planteædende Hovdyr trække ofte temmelig vidt omkring i de store Slettelande for at søge Føde eller Vand, navnlig efter langvarig Tørke; Lemmingerne og andre Gnavere vandre pludselig ud i umaadelige Skarer, rimeligviis naar de have formeret sig saa stærkt, at de mangle Føde, og Rovdyr, f. Ex. Fjeldræven, følge da bagefter. Hos Landkrybdyrene finde V. ikke Sted; hos Insecterne i Reglen kun mere tilfældig og ufrivillig ved, at Sværme af Insecter af Vinden føres bort fra deres Hjemstavn; Græshoppernes (s. d. A.) V. kunne maaskee nærmest sammenlignes med Lemmingernes. Sin største Udvikling har Vandringsphænomenet imidlertid hos Havpattedyrene (Sæler og Hvaler, hvilke sidste navnlig ere rene Trækdyr), Fuglene, Havkrybdyrene (især Havskildpadderne) og Fiskene. Ethvert Dyr, der ikke vandrer, kaldes et Standdyr (Standfugl, Standfisk o. s. v.); flytter det kun kort og uden bestemt Reiseplan (f. Ex. Kirsebærfuglen, Vandreduen), benævnes det Streiffugl, Streiffisk o. s. v.; berører det et Land kun paa Gjennemreisen, siges det i dette at være en Strøgfugl o. s. v.; flytter det periodisk til heelt andre Egne med forskjellige Klimaforhold, benævnes det Trækdyr (Trækfugl, Trækfisk). Enhver V. er enten en Yngle-, Sikkerheds- eller Nærings-V., forsaavidt den ikke forener flere Øiemed, saa at f. Ex. Udreisen er for at søge Føde og Ly mod Kulden, Hjemreisen for at vende hjem til Yngleopladsen. Fuglenes Træk er indskrænket til de kolde og tempererede Jordbelter og bestaaer altsaa i, at endeel Fugle, som ruge i det høie Norden (især Vade- og Svømmefugle), mod Vinteren trække mod Syd, f. Ex. til Mellem- eller Sydeuropa, og at andre, der ruge i det tempereerte Belte (især Sangfugle) drage mod Syd til Sydeuropa, Nordafrika, fra Siberien til Indien, fra Nordamerika til Mellem- og Sydamerika o. s. v.; blandt de ægte Beboere af den tropiske Zone finde kun større Streiftog Sted (f. Ex. af Papegøierne) for at opsøge nye Forraadskamre, naar Føden i en Egn er sluppen op, efter Aarstidens Gang. Hjemreisen skeer i omvendt Orden, saa at de, der sidst forlade det koldere Belte, ere de første til at komme tilbage igjen. Motivet til, at Fuglene forlade deres Ynglebelte, er tildeels af klimatisk Natur, men i de fleste Tilfælde Mangel paa Føde. Trækket skeer ofte selskabelig, i bestemt Orden, med visse Forberedelser, men forresten meget forskjellig, hos nogle hurtig, hos andre langsomt; nogle trække kun om Dagen, andre kun om Natten, nogle høit i Luften, andre tæt ved Jorden o. s. v. V. skeer ikke altid lige mod Syd, men retter sig efter Naturforholdene. I Europa er der saaledes 3 Hovedveie for Fugletrækket, en langsmed Europas Vestkyst, en anden gjennem den nordeuropæiske Slette, Rhin- og Rhonedalen til Middelhavet, en tredie langs med de østeuropæiske større Floder over det sorte og kaspiske Hav o. s. v. Nogle Egne berøres derfor langt stærkere af Trækket end andre. Baade for Hvalerne, Fuglene (f. Ex. Storkene) og Fiskene (Laxene) har man Exempler paa, at de samme Individer blive ved Aar efter Aar at komme tilbage til den samme Plet. Fiskenes Træk kan ogsaa være et temmelig storartet Phænomen, naar det foregaaer omtrent samtidig paa alle Puncter af Artens Udbredelse (f. Ex. Sild, Torsk, Makrel), men er dog i Reglen kun en V. fra Dybet ind mod Kysten for at lege og tilbage igjen ud paa Dybet efter Rognkastningen; en større Udstrækning faaer det hos dem, der fra Havet stige høit op i Floderne for at lege (Lax, Stamsild, Stør) eller som Unger vandre op i det ferske Vand, som voxne ud i Havet for at forplante sig (f. Ex. Aalene). De storartede Rundreiser, som man tidligere tilskrev visse Fiske (f. Ex. Torsk, Sild, Thunfiske), ere nu almindelig forkastede som ubeviislige og aldeles usandsynlige. — Instinctet, Naturdriften, spiller vistnok en Hovedrolle ved Dyrenes V., men synes ikke at kunne forklare Alt, navnlig ikke den Sikkerhed, hvormed f. Ex. mange Trækfugle vide at finde deres fjerne Maal. — I en anden Betydning kan man tale om Dyrenes V., naar man derved forstaaer Arternes successive Overflyttelse til Egne, som de ikke tidligere beboede, f. Ex. Huusdyrenes og det Menneskets

Digitized by Google

ledsagende Dyreformers (Muus, Rotter, Kakerlaker, Spurve o. s. v.) successive Udbredelse og Indvandring i Menneskets Spor.

Vandrotte, s. Markmusene. Undertiden kaldes ogsaa Vandbringsrotten (s. Rotte) V. af Hensyn til dens Forkjærlighed for at opholde sig i Nærheden af Vandet.

Vandskjel. Grændsen mellem to til hinanden stødende Flodgebeter kaldes V. mellem disse Floder. Tidligere troede man, at V. altid maatte ligge i høie Bjerge, og anlagde derfor paa Kortene Bjergkjeder i alle V. Men ligesom der er mange Bjerge, der ikke danne V. af nogen Betydenhed, men tvertimod gjennembrydes af Floderne (Jurabjergene af Rhinen, Weserbjergene af Weser, Erzgebirge af Elben), saaledes er der ogsaa mange vigtige V., som dannes af Skovsumpe eller flade Landstrækninger (V. mellem Weichsel, Niemen og Dniepr i Minsk og Volhynien; ligeledes mellem Don og Volga i Gouvernementet Saratov) eller af lave Bakkestrøg (Red River og Missisippi, Düna og Volga). Paa saadanne Steder er en Forbindelse mellem Floderne let at tilveiebringe ved Kanaler, eller man bærer Baadene fra den ene over til den anden (portage eller Bærested). Undertiden er der en naturlig Forbindelse mellem de to Floder paa et saadant Sted (Orinoco og Rio Negro ved Cassiquiarifloden), eller der opstaaer idetmindste periodisk (f. Ex. i Regntiden) en Forbindelse mellem dem. Selv om V. dannes af en Bjergmasse, ligge Flodernes Kilder i disse dog undertiden paa flade, sørige Høisletter, nær ved eller endogsaa i Forbindelse med hverandre.

Vandskrue, Vandsnekke, ogsaa Archimedesskrue, kaldes en simpel og almindelig Indretning til at hæve Vand, bestaaende i en lukket, rørformig Skruegang, anbragt om en skraatliggende Axel. Man pleier gjerne at danne Skruegangen ved paa en rund Stang at befæste en høi, tynd Skrueflade og omgive denne med en tætsluttende Kappe. V. helder gjerne 20—30 Grader. Den er ved sin Simpelhed og Frihed for alle bevægelige Dele, ved sin jevne Modstand og sit ikke betydelige Krafttab det bedste Middel til med ringe Capitaludlæg at hæve store Vandmasser til ringe Høider, navnlig til Udtørring af dybtliggende Marker og Moser.

Vandskræk (Hydrophobia) er en krampagtig Sygdom, charakteriseret ved Krampe i Mund og Svælg, hvoraf følger Umuligheden af at synke, indløbende Anfald af Convulsioner samt en sjælelig Nedstemthed, som efterhaanden gaaer over til Raseri og navnlig fremkaldes ved Indvirkning paa Sandserne, f. Ex. af glindsende Gjenstande paa Synet, hvorfor det blotte Syn af Vand bringer Kramperne til Udbrud. V. udvikler sig selvstændig kun hos Hunden, Ræven og Ulven, men kan ved Bid af disse Dyr forplante sig til Mennesket og de fleste varmblodige Dyr. Den viser sig hos Hunden ved en stor Uro; den forlader hyppig sit Hjem og streifer langt omkring; Blikket er stift, Øinene røde; den fagler af Munden, kan vanskelig synke og viser stor Lyst til at bide; Stemmen er forandret til en eiendommelig Hylen. Efter nogle Dages Forløb bliver den lam i Bagdelen og i Underkjæben. Det er navnlig i Spyttet, at Smittestoffet findes, og derfor er Bidbet af det gale Dyr farligt. V. hos Mennesket er i Almindelighed bibragt ved Smitte fra Hundens Hundegalskab, oftest gjennem Bid, og optræder i meget forskjellig lang Tid efter dette, man nævner mellem 14 Dage og 9 Maaneder. Sygdommen er meget farlig, helbredes sjelden, ialtfald maa man gjøre Alt for at forebygge dens Udbrud, naar Bid af gale Hunde har fundet Sted, ved at udbrænde, ætse, udskjære, udsuge Saaret. Er Sygdommen udbrudt, er det nødvendigt ogsaa at tage Hensyn til, at den Syge ikke faaer Leilighed til at beskadige Andre og saaledes meddele Sygdommen til dem.

Vandslangen, Hydra, er et Stjernebillede paa den sydlige Himmel. Det strækker sig under Krebsen, Løven og Jomfruen, dog saaledes, at Bægeret og Ravnen ere imellem det og Jomfruen. Den midterste Deel er i Syd i Begyndelsen af Marts ved Midnat, af April Kl. 10, af Mai Kl. 8 o. s. v. — Heri er en Stjerne af 2den Størrelse, Alphard eller Hydras Hjerte, som culminerer d. 10de Februar ved Midnat, d. 10de Marts Kl. 10 o. s. v.

Vandstene kaldes, som Modsætning til Oliestene, de af de finere Slibestene, der skulle bruges fugtede med Vand. Som oftest er det Leerskifere, ogsaa Pimpsteen, saakaldte kunstige Pimpstene af fint Ovartssand, sammensintret med brændt Leer eller Vandglas, fremdeles kunstige Slibestene dannede af fint Smergel o. fl.

Vandstof, s. Brint.

Vandstær eller Vanddrossel, norsk Fossekal (Cinclus aquaticus), en lille høinordisk Sanger, sort med hvid Strube, udmærker sig ved sin fra de øvrige Sangfugles afvigende Bygning og Levemaade. Den har nemlig en sluttet, bred, kraftig Legemsbygning, korte Vinger og Hale, et lige Næb og en særdeles tæt, elastisk, dunrig Fjerdragt af lignende Beskaffenhed som Svømmefuglenes; derfor opholder den sig ikke alene ved Vandet, men søger sin Føde i dette og dykker med største Behændighed ned i den strideste Strøm; især ynder den at opholde sig umiddelbart ved Fosserne. Dens muntre Sang høres selv midt i den koldeste Vinter fra et Klippestykke, en Iisblok eller Sligt, tæt ved det brusende Vandfald; sin temmelig kunstige, kuglerunde Rede bygger den af Mos i en eller anden Fjeldkløft i Nærheden af Fossen.

Vandsøilemaskine. Hvor det gjelder at opsamle og benytte Kraften af en ringe Vandmasse, der falder i en meget betydelig Høide, kan man vel betjene sig af visse Slags Turbiner (s. d. A.), men man kan ogsaa bruge V., der kunne betragtes som i Reglen enkeltvirkende Dampmaskiner, hvor de smaa Stempler med en meget lang Vandring paavirkes af en Vandstrøm istedetfor af en Dampstrøm, en Forskjel, der imidlertid medfører adskillige Forandringer i Enkelthederne, fordi Vandet hverken kan udvides eller sammentrykkes. V. give en god Effect, men egne sig næsten kun til Pompning, da de maae standse ved Enden af hver Stempelvandring. Pompning er imidlertid ogsaa det Vigtigste, hvortil man i Bjergværkerne, hvor der overhovedet alene kan være Tale om V., har at bruge Kraften.

Digitized by Google

Vandtætte Tøier ere to Slags, eftersom de tillige ere lufttætte eller ikke. En fuldkommen paalidelig Vandtæthed opnaaes alene ved at stoppe alle Tøiets Porer med en i Vand uopløselig Masse. Man har dobbelte Tøier med et Lag Cautschuk eller Fernis imellem, enkelte med Fernis paa den ene eller begge Sider, og denne Fernis kan atter være af forskjellig Art. Da man med Grund indvender mod denne Klasse Tøier, at de ere usunde ved at være lufttætte, at de lugte ilde, at de let klæbe, da Fernissen ikke tør være saa haard, at den brister, og at de enten maae være tunge eller skjøre, har man ogsaa forsøgt at gjøre Tøier vandtætte uden at stoppe Porerne, ved at bedække Taverne med et vandskyende Middel, og dertil har man især fundet et Bad af eddikesuur Leerjord hensigtsmæssigt. Disse Tøier have imidlertid alle den Mangel, at Vandet trænger igjennem ved Gnidning, saa at et udvendig vaadt Klædningsstykke let bliver vaadt ogsaa indvendig under Armene og hvor det ellers bevæges stærkt.

Vandvægt, s. Vaterpas.

Vandværk kaldes Samlingen af de Maskiner, Apparater og Bygninger m. M., der anlægges i større Maalestok for at hæve og befordre Vandet fra et lavere Sted til et høiere, f. Ex. til Byers Forsyning (s. Vandledning), i Bjergværksdriften o. a. Lign.

Vandøgle eller Vandfirbeen, s. Salamander. Virkelige V. ere visse Barsklere, Slægten Crocodilurus (s. disse Artt.) og den paa Galapagos-Øerne levende Havleguan (Amblyrhynchus), store Firbeen med Nakkekam, sammentrykt Hale og Svømmefødder, som forresten opholde sig paa Land, men søge deres af Tangarter bestaaende Føde i Havet.

Vanellus, s. Vibe. — **Vanessa**, s. Takvinge.

Vaner er i den nordiske Mythologie Navnet paa et Slags blidere Guddomme end Aserne. Njord, der raader for Vindens Gang, stiller Sø, paakaldes til Søfart og Fiskeri og skjenker Rigdom; Sønnen Freir, der raader for Regn og Solskin og Jordens Afgrøde, paakaldes om godt Aar og Fred og skjenker Velstand, samt Datteren, Freia, hvem det er godt at paakalde i Kjærlighedsanliggender, og hvem Elskovssange tækkes, ere V.

Vange er et tydsk Ord, der ogsaa paa Dansk i forskjellige Retninger bruges omtrent som eenstydigt med Sidestykke. V. af en Trappe bærer Trinene; V. af en Høvl ere de tynde Dele paa begge Sider af Hullet, der forbinde Fodstykket og Bagstykket; V. paa en Dreiebænk ere de to indbyrdes parallele, horizontale Bjelker, der hvile paa Fodstykkerne og bære Dokkerne. Vangehøvl er en som et L dannet Simshøvl, hvis Jern er skarpt paa Siderne, saa at den kan skjære med Vangerne.

Vanger betegner i Bygningsvæsenet: 1) ved Trapper de Sidestykker eller Sidevægge, hvori Trinene ere befæstede; 2) ved Skorstene de fritstaaende Sidemure, hvorpaa Skorsteensrøret forneden hviler, og som danne Sidebegrændsningerne for Ildstedet; 3) ved Vinduesfordybninger de navnlig i tykke Mure i Reglen noget skraat tilbagegaaende Sider (sign. Embrasure).

Vangerow (Carl Adolf von), en udmærket Romerretslærer, født d. 5te Juni 1808 i Schiffelbach ved Marburg, blev først akademisk Lærer i Retsvidenskaben i denne sidstnævnte By, men kaldtes herfra 1840 som Thibauts Efterfølger til Heidelberg, hvor han 1849 udnævntes til Geheimeraad. Hans Hovedværk er „Lehrbuch der Pandekten" (6te Opl. 3 Bd., 1851—52).

Vanhjemmel, s. Hjemmel.

Vanille, Vanilla, en Slægt af Gjøgeurter (Orchideæ), indeholder Arter, der tilhøre det tropiske Amerika og Asien, og i det Ydre adskille sig fra de fleste andre tropiske Orchideer ved deres forlængede, 20—30 F. lange, saftige, paa Træstammer klattrende Stængel, der bærer tykke og kjødfulde Blade og tillige udsender lange nedhængende eller paa Træbarken fastvoxede Luftrødder; de smukke, vellugtende Blomster ere oftest samlede i Ax. De omtrent qvarteerlange, tynde og valseformede Kapselfrugter, der indeslutte talrige støvfine Frøe og en saftig Marv, afgive det under Navn af V. bekjendte Krydderi, der erholdes af flere sydamerikanske Arter, navnlig dog af den ægte Vanilleplante (V. aromatica), som derfor ogsaa tildeels dyrkes i Mexico og Caracas. Kapslerne afplukkes kort før Modningen, tørres i Skyggen og dyppes i en feed Olie, hvorefter de gaae i Handelen i Pakker paa 15—100 Stykker.

Vanloo (Jean Baptiste), fransk Maler, født 1684 i Aix, gjorde sig bekjendt i Frankrig, Italien og England ved sine Portraiter og Malerier af den hellige Historie. Betydeligere var hans Broder Charles André V., født i Nizza 1705, der uddannede sig for Kunsten i Paris og senere i Rom, og hos sin Samtid nød stor Berømmelse som Portrait- og Historiemaler. Familien V. tæller tillige saavel i ældre som i yngre Slægtled bestandig Kunstnere blandt sine Medlemmer.

Vannes, Stad i det franske Dep. Morbihan i Bretagne, ved Bugten ved Morbihan, har en Kathedralkirke og nogle Fabriker. 12,000 Indb.

Vanni (Francesco), italiensk Maler, født 1565 i Siena, var Elev af Salimbeni, og gik derpaa til Rom for at studere Raphaels Værker, men tog siden især Baroccio til Forbillede, for hvem han stod tilbage i Tegningen; han er ikke destomindre i Henseende til Coloriten en af sin Skoles betydeligste Mestere. V. døde i Pisa 1610.

Vannuchi (Andrea), kaldet **Andrea del Sarto**, italiensk Maler, født 1488, var Elev af Pietro di Cosimo i Florents, og uddannede sig deels ved Studium af de ældre Mestere, deels ved Samvirken med Franciabigio til en af de anseeligste Mestere af den florentinske Skole. Hans Virksomhed som Frescomaler beskues bedst i Florents, navnlig i Klostergaarden ved S. Annunziata; hans Staffelibilleder, hvoraf ogsaa Florents besidder mange, ere spredte i Gallerier og Samlinger. Et hyppigt Emne er den hellige Familie, men han udmærker sig ved den Afvexling, hvormed han har forstaaet at behandle det, ligesom hans Malerier i det Hele, især fra hans senere Tid, have større Fortjeneste i Henseende til Farven, end det ellers er denne Skole egent. 1518 blev V. af Frants I kaldet til Frankrig, der derfor besidder ikke faa af hans Arbeider. Han vendte imidlertid tilbage til Florents, hvor han døde 1530.

Digitized by Google

Vannucci (Pietro), kaldet **Perugino**, italiensk Maler, født i Citta della Pieve 1446, død 1524 i Rom, er Hovedmesteren af den umbriske Skole og har knyttet sin fornemste Virksomhed til Perugia, der besidder saavel af Frescomalerier som af Staffelibilleder de fleste og i flere Henseender de vigtigste. I Rom malede han bl. A. et stort Frescomaleri i det sixtinske Capel, „Christi giver Peter Nøglerne". Desuden findes i det vaticanske Gallerie 3 betydelige Billeder. I Florents er et af hans berømteste Billeder, „Christi Gravlægning". I sin bedste Tid udmærker V. sig ved sin Ynde i Tegningen, fine skjønne Farver og ved fine smukt anordnede Baggrunde. I Kunsthistorien har han tillige den Betydning, som Raphaels Lærer at have øvet saa megen Indflydelse paa denne, at Raphael i sin første Periode aldeles ligner V.

Vantro, d. e. Mangel paa Tillid til troværdige Kjendsgjerninger, anvendes især i dogmatisk-religiøs Betydning om Betvivlelse af den overnaturlige Aabenbaring og de ved denne meddeelte Sandheder og Kjendsgjerninger.

Vant kaldes tilsøes de Touge, hvorved Master eller Stænger ombord i et Skib erholde deres Sideafstivning. I tidligere Tid benyttedes kun Hampetouge hertil, nu derimod anvendes almindeligere Jerntraadstouge til dette Brug, da de baade ere lettere og billigere end hine.

Vanære, s. Infamie.

Vapeur, s. Musselin.

Var er i den nordiske Mythologie en Asynie, der agter paa Mænds og Qvinders Elskovseder og Pagter og tager Hevn over dem, som bryde dem.

Var (ital. Varo, hos Romerne Varus), Flod i det sydøstlige Frankrig, udspringer paa Søalperne og falder efter et Løb af 12 M. S. V. for Nizza i Middelhavet. — Efter denne benævnes Departementet Var, en Deel af Provence, 132 □ M. stort med 360,000 Indb., omgivet af Italien, Middelhavet, Depp. Rhônemundingerne og Nedre-Alperne. Det er mod N. og N. O. Alpeland, det Øvrige er lavere og mod S. Sandbanker; Jordbunden er lidet frugtbar. Paa Bjergene er endeel Skov, i de lavere Egne dyrkes Viin, Frugt og Sydfrugter. Havet er rigt paa Fisk og Østers. Den vigtigste Stad er Toulon.

Vara er den spanske og portugisiske Alen. Dens Størrelse er følgende, udtrykt i danske Alen: Castilien og det Meste af Spanien $1,_{3317}$, men Madrid $1,_{3430}$. Aragonien (Saragossa) $1,_{2299}$. Valencia $1,_{4433}$; Alicante $1,_{4417}$. Portugal $1,_{7524}$. Buenos Aires $1,_{3796}$. Peru $1,_{3502}$. I Spanien ere iøvrigt de franske Maal indførte fra 1859.

Varanger Fjord er en bred og paa Sydsiden betydelig forgrenet Havarm, som fra Øst imod Vest, paa Grændsen af det russiske Rige, trænger ind i Norge. Dens sydlige Bred har en i Forhold til Polhøiden saare frodig Skovvært. — V. Næsset er Navnet paa den store Halvø, som stikker ud i Nord-Iishavet imellem V. Fjord og Tana Fjord. — V.s Fogderi er Navnet paa det østligste af de Administrationsdistricter, hvori Finmarken nu er deelt.

Varberg i Himle Herred i det nordlige Halland i Sverrig, en Søstad og et meget besøgt Badested, har et gammelt, fordum befæstet, Slot, der nu bruges til Fængsel; 2,534 Indb. I Aaret 1343 afsluttedes Forliget i V., hvorved Valdemar Atterdag stadfæstede Afstaaelsen af Skaane, Halland og Blekingen til Sverrig. 1434 og 1439 indtoges V. af Engelbrecht; 1565 blev V. indtagen af de Svenske, men blev tilbageerobret af de Danske 1569, da Daniel Rantzau faldt ved Beleiringen af Slottet.

Varbørste kaldes de lange, tykke og stive Børster, som hos mange Pattedyr udgaae fra Læberne, f. Ex. hos Rovdyr og Gnavere; deres Rødder ere forsynede med Nerver, og de danne upaatvivlelig et Slags Føleredskab.

Vardari, de Gamles Axios, den største Flod i Macedonien, udspringer paa Schartag og falder i Bugten ved Salonichi.

Varde, Kjøbstad i Jylland, Ribe Amt, Vester-Horne Herred, ligger paa Nordsiden af V.-A. Indbyggernes Antal var 1860: 2,108. Offentlige Bygninger ere Kirken (St. Jacobi K.), Hospitalet, Raad-, Thing- og Arresthuset, Skolebygningen, Fattiganstalten og et Sygehuus for Ribe Amtscommune. I V. er en Amtsfine. Byens Søhandel drives meest over Hjerting (s. d. A.). Den tidligere betydelige Pottefabrikation er nu i Aftagende. — V., oprindelig „Warwith", nævnes allerede i Begyndelsen af det 12te Aarh. Byens ældste bekjendte Privilegier ere fra 1440. Paa dens sydlige Side ved Aaen laae i Middelalderen et lille befæstet Slot, Vardehuus. V. havde forhen endnu en Kirke, St. Nicolai Kirke, som blev nedbrudt 1809. — V.-Aa udspringer under Navn af Grinsted-Aa paa Randbøl-Hede, og falder efter 9 M.s vestligt Løb ud i Vesterhavet (Ho-Bugt), 1½ M. V. for V.

Vardø, Stad i det nordligste Norge, paa en Ø udenfor Varangerfjordens Munding, blev Kjøbstad 1787 og havde 1855: 410 Indb., der fornemmelig leve af Fiskeri og Handel med Russerne. Byens ældgamle Fæstning, Vardøhuus, er vel meget liden, men afgav dog i Middelalderen den væsentligste Hindring imod, at Russerne satte sig fast paa Finmarkens Kyst.

Varæger, s. Artt. Sverrige, Ruslands Historie og Væringer.

Varek er Navnet paa den raae, urene Soda, som man, især tidligere, vandt ved Forbrænding af Strandplanter, og som under dette Navn kom fra Normandiet og Bretagne, medens den fra Skotland heed Kelp, fra Spanien Barilla o. s. v.; s. Natrium.

Varese, Stad i Lombardiet (nu under Kongeriget Italien), imellem Lago di Como og Lago Maggiore, har betydelig Silkeavl og er bekjendt for sin yndige Beliggenhed. 11,000 Indb.

Varetægtsarrest eller **Varetægtsfængsel** kaldes den Indespærrelse af en for en Forbrydelse mistænkt Person, der finder Sted for at hindre hans Undvigelse, Samqvem med Andre o. desl. Hensættelse i denne Art Fængsel, der vel maa adskilles fra den foreløbige Anholdelse, som kan foretages af Politiøvrigheden, ja endog stundom af Private, kan i Reglen, og efter den nuværende danske Grundlov alene, skee ifølge en Retskjendelse.

Vargas (Luis de), spansk Maler, født 1502 i Sevilla, begyndte med at male Tapeter i sin Fødreby, men gik senere til Italien, rimeligviis først efter 1527, og skal have opholdt sig

Digitized by Google

der, meest i Rom i 28 Aar, og været deels Elev af Pierin del Vaga, deels have studeret Raphaels Værker, saaledes at V. kan betragtes som en af Raphaels heldigste Efterfølgere i Spanien og Gjenføder af Malerkunsten i Andalusien. Sevilla besidder de faa af hans Værker, der endnu ere bevarede og alle datere sig efter 1555, Tiden for hans Hjemkomst fra Italien. Det er Emner af Christi Liv, behandlede med Aandfuldhed og stor Dygtighed i Udførelsen. V. døde 1568 i Sevilla.

Vargas-Vedemar (Edvard Romeo, Greve af), Antiqvar og Mineralog, født d. 15de Juni 1770 i Kiel, var først Inspecteur ved daværende Prinds Christians (Christian VIII's) Mineraliesamling og blev senere Directeur for det kongelige naturhistoriske Museum. Han foretog forskjellige videnskabelige Reiser baade i Nord- og Sydeuropa, saavelsom til Madeira, Porto Santo og de azoriske Øer, og har iblandt Andet beskrevet de geognostiske Forhold i Norge, Sverrig, paa Bornholm, Færøerne og Madeira. V. døde d. 15de Marts 1845 i Kjøbenhavn.

Variabel (fr.), foranderlig, kaldes en Størrelse, som tænkes at kunne gjennemgaae alle mulige forskjellige Værdier, enten absolut eller mellem visse Grændser, i Modsætning til constante Størrelser, som bestandig beholde den samme Værdi. De variable Størrelser betegnes i Almindelighed med de sidste Bogstaver i Alphabetet, x, y, z o. s. v., de constante derimod med de første a, b, c o. s. v.

Varianter, lat. Variæ lectiones eller Varietas lectionis, kalder man de afvigende eller forskjellige Læsemaader i Haandskrifterne af de gamle Forfattere. En muligst fuldstændig Samling af saadanne V. danner det kritiske Apparat; en ved Hjelp af et sligt Apparat nyconstrueret Text af en gammel Forfatter benævnes en Recension.

Variation (lat.), Forandring, Afvigelse, kaldes i Musiken en ved Forziringer, Løb, contrapunctisk Kunst eller paa mange andre Maader bevirket forandret Gjentagelse af en musikalsk Sats eller Melodie (Thema), dog paa en saadan Maade, at det oprindelige Thema klinger gjennem eller dog kan gjenkjendes deri.

Variation er en Uregelmæssighed i Maanens Bevægelse, som har en Periode af ½ synodisk Maaned eller 14¾ Dage. Maanens Bevægelse er nemlig væsentlig grundet i Jordens Tiltrækning. Men Solens Indflydelse er dog ogsaa meget stor. Dens samlede Tiltrækning paa Maanen overstiger endog det Dobbelte af Jordens. I Almindelighed og i det Hele er dog denne Tiltrækning fælleds for Jorden og Maanen, og forsaavidt faaer den ingen forstyrrende Indflydelse paa Maanens Bevægelse om Jorden. Men under denne Bevægelse er Maanens Afstand fra Solen snart større, snart mindre end Jordens; derved opstaaer en Forskjel imellem den paa begge udøvede Tiltrækning, og det er denne Forskjel, der afvexlende paaskynder og forsinker Maanens Bevægelse. V.s største Beløb er 35′ 42″, d. e. at Maanens Længde i sin Bane derved kan blive saa meget større eller mindre, end den vilde have været efter de ligefremme Love for den elliptiske Bevægelse. Den er først bemærket af Tycho Brahe. — I en anden Betydning forekommer dette Ord i Sandsynlighedslæren, s. under Permutation.

Variationsregning er en af Lagrange først fremstillet Theorie, som lærer at finde saadanne Functioner, der gjøre visse Størrelser til et Maximum eller Minimum, hvorimod den sædvanlige Analyse kun lærer at finde Værdier af en given Function, som gjør denne til et Maximum eller Minimum.

Variceller, s. Vandkopper.

Varietet, s. Art.

Varinas, Provinds i den sydamerikanske Republik Venezuela, 1,117 □ M. stor med kun 120,000 Indb., er fordetmeste en frugbar Slette, bekjendt især af sin Tobaksavl. Hovedstaden V. har 10,000 Indb.

Varioloider kaldes den formildede Form, hvorunder Børnekopper vise sig, naar de angribe Individer, hos hvem Kokoppeindpodningen er lykkedes. De pleie aldrig at være saa udbredte, sammenflydende eller at efterlade saa betydelige Ar som de almindelige Kopper, og true, hvilket disse gjøre, næsten aldrig Livet.

Varius (Lucis), en anseet episk og tragisk Digter, levede paa Augusts Tid og var en fortrolig Ven af Virgil og Horats. Han skrev et episk Digt om Augusts og Agrippa's Bedrifter, et Digt „de Morte" og en Tragoedie „Thyestes". De faa opbevarede Brudstykker ere samlede af Weichert (1836).

Varmblodige kaldes de Dyr, i hvis Legemer der udvikles saa megen dyrisk Varme, at deres Varmegrad, trods det idelige Varmetab til Omgivelserne, holder sig betydelig høiere end disses. Dette er kun Tilfældet med Pattedyrene og Fuglene; i Modsætning dertil kunne alle andre Dyr betegnes som koldblodige, dog bruges denne Betegnelse nærmest kun om de koldblodige Hvirveldyr (Krybdyr, Padder og Fiske). Grunden til denne Modsætning maa deels søges i Pattedyrenes og Fuglenes livlige Aandedræt og Ernæring (hvortil atter deels den fuldkomnere Bygning af deres Lunger, deels det fuldstændige dobbelte Kredsløb ere Hovedgrundene), deels i den Omstændighed, at deres Legeme er beklædt med slette Varmeledere (Haar, Fjer), som formaae at holde Varmen tilbage i Legemet og følgelig at forhindre, at det antager sine Omgivelsers (Luftens eller Vandets) lavere Varmegrad. Hvor Haarlaget mangler (som f. Ex. hos Hvalerne), findes i Reglen et tykt Spæklag under Huden, hvilket udøver en lignende Virkning.

Varmemaaler eller Thermometer (gr.) er et Instrument til at maale Varmegraden, og grunder sig paa Legemernes Udvidelse ved Varmen. De almindelige V. bestaae af et snevert Glasrør, forneden udblæst til en Beholder, hvori der er saa Meget af en Vædske, at denne naaer op i Røret. Denne Vædske vil da ved en forøget Varmegrad udvide sig og stige, ved en formindsket trække sig sammen og falde i Røret. Som Vædske bruger man sædvanlig Viinaand eller Qviksølv, af hvilke det sidste maa foretrækkes, undtagen til Maaling af meget stærke Kuldegrader, da det saa vilde stivne. For at kunne angive bestemte Varmegrader, afsættes paa V. to faste Puncter, det ene, Frysepunctet eller Ispunctet, det Sted, hvor Qviksølvets Over-

Digitized by Google

flade bliver staaende, naar man nedsætter V. i smeltende Iis, det andet, Kogepunctet, det Sted, hvor det bliver staaende, naar V. nedsættes i Dampe af kogende Vand. Afstanden imellem disse to Puncter deles derpaa i et vilkaarligt Antal lige store Dele, Grader, som ogsaa afsættes op over Kogepunctet og ned under Tøpunctet. De sidste kaldes Kuldegrader. Af saadanne Inddelinger ere dog tre fortrinsviis hyppig blevne anvendte. Den hos os og i Tydskland almindelige Inddeling, Réaumurs, sætter 0° ved Tøpunctet og 80° ved Kogepunctet; i Sverrig og Frankrig anvendes den af Celsius foreslaaede og under den franske Revolution under Navn af den hundredegradige (Centigrade) indførte, som har 0° ved Tøpunctet og 100° ved Kogepunctet; endelig i England anvendes Fahrenheits Inddeling, paa hvilken Tøpunctet er betegnet med 32, Kogepunctet med 212, saa at Fahrenheits Nulpunct ligger ved $14\frac{2}{9}$ Grads Kulde. Til forskjellige Tider har man foreslaaet Brugen af Metalthermometere, men disse ere alle meget kostbare og ikke saa nøiagtige som et nogenlunde godt Qviksølvth. Til nøiagtige videnskabelige Undersøgelser benyttes Luftth., det eneste aldeles nøiagtige Instrument til at maale Varmegraden; men Resultatet kan kun opnaaes ved temmelig vidtløftige Beregninger.

Varmhuus kaldes et Væxthuus, bestemt til Dyrkning af Planter fra tropiske Egne. Man adskiller: 1) det tørre V., hvori Temperaturen om Vinteren ikke maa gaae ned under 8°, i Reglen holdes paa 10—14°, i Sommertiden ikke bør overstige 35°, og hvori Luften tør holdes om Vinteren; 2) det fugtige V., hvori Varmen aldrig bør synke under 10° eller overstige 30°, og hvori man ved Overbrusning med Vand skaffer fugtig Luft tilstede. Begge kunne være af forskjellig Construction, men opvarmes bedst ved Jernrør, hvori der circulerer varmt Vand.

Varna, stærktbefæstet Stad i den tyrkiske Provinds Bulgarien, ved det sorte Hav, har en Krigshavn og betydelig Handel og Skibsfart. 20,000 Indb. — Som et vigtigt strategisk Punct forekommer V. ofte i Krigshistorien. I Aaret 1444 lede Ungarerne her et blodigt Nederlag i Kampen mod Tyrkerne under Amurath II; 1828 erobredes V. efter en kort Beleiring af Russerne (maaskee ved Bestikkelse).

Varnhagen von Ense (Carl August), tydsk Skribent, født d. 21de Febr. 1785 i Düsseldorf, traadte efter endte Studeringer ind i den østerrigske Armee, 1812 i preussisk Civiltjeneste, gjorde derpaa som russisk Capitain Felttoget 1813 med under Tettenborn og gik 1814 som Diplomat med den preussiske Statscantsler til Congressen i Wien, 1815 til Paris. Efter at have været Ministerresident i Carlsruhe levede han fra 1815 med Titel af Geheimelegationsraad i Berlin, og blev især af Ministeren Bernstorff brugt i forskjellige politiske og diplomatiske Anliggender. Efterat Døden 1833 havde berøvet ham hans Hustru, Rahel Antonie Frederike V., en født Jødinde, som ved sin kraftige Charakteer og ualmindelige Dannelse, samt ved at gjøre deres Huus til et Samlingssted for Stadens aandrigste Mænd, havde udøvet stor Indflydelse paa ham, trak han sig ganske tilbage til Privatlivet og Forfattervirksomheden og døde d. 10de Octbr. 1858. V.'s første Skrifter hørte til den romantiske Digtning („Deutsche Erzählungen"; „Vermischte Gedichte" o. fl.), siden vendte han sig meest til Biographier (General Seydlitz, Feltmarskal Keith, Bulow von Dannewitz; „Biographische Denkmalen"), Litterærhistorie og Kritik (hertil høre: „Goethe in den Zeugnissen der Mitlebenden"; „Zur Geschichtschreibung u. Litteratur"; „Denkwürdigkeiten und vermischte Schriften" o. fl.). V. hører i Henseende til Stilen til de første tydske Prosaikere, og hans Biographier ere sande Mesterstykker. Stor Opsigt have hans efter hans Død udgivne Dagbøger, samt hans Brevvexling med A. Humboldt (s. d. A.) opvakt formedelst de derved fremkomne skarpe Domme over forskjellige Forhold og høitstaaende Personer i Preussen.

Varnhem var fordum et Kloster, anlagt af Cisterciensermunke i Skarke eller V. Sogn i Vestergøtland i Sverrig, nær ved Bjerget Billingen. Efter Reformationen bleve alle Klosterbygningerne opbrændte 1566. Klosterkirken, hvor adskillige Konger af det Stenkilske og Erikske Huus ligge begravne, blev dog 1668—71 gjenopbygget af Rigsdrost Greve M. G. de la Gardie (han og hans Hustru ligge begravne der i et særskilt Capel); den bruges nu som Sognekirke og er et af de smukkeste Mindesmærker, som Sverrig har at opvise fra Middelalderens Bygningskunst.

Varp kaldes Toug, der medgives Skibe for dermed at hale dem fra et Sted til et andet.

Varre (Rhombus), Slægt af Flynderfamilien, udmærker sig ved den særdeles høie og korte Legemsform, det temmelig store Gab, ved at den udviklede Side, paa hvilken Øinene og Farverne findes, i Reglen er den venstre, ikke som hos almindelige Flyndere den høire o. s. v. Hertil høre Sletvarren, Pigvarren (s. disse Artt.).

Varro (Marcus Terentius), bekjendt som den lærdeste Romer paa sin Tid, var født 116 f. Chr. i Reate i Sabinerlandet. Lige indtil sin høieste Alder (han blev 90 Aar gammel) udviklede han en overordentlig litterær Virksomhed. Han skal have forfattet henved 500 Skrifter. Dog have vi foruden talrige Fragmenter endnu kun 2 Værker af ham: de 3 Bøger „de re rustica" (udg. af Schneider 1794) og en Deel af et Værk „de lingva Latina" (udg. af O. Müller 1833 og af Egger 1846). — Forskjellig fra ham er den episke Digter Publius Terentius V. med Tilnavnet Atacinus; han levede 85—37 f. Chr. og forfattede Digtene „Argonautica" og „de bello Sequanico". De opbevarede Brudstykker findes i 5te Bind af Wernsdorf „Poetæ Latini minores".

Varsel kaldes i Retssproget den Frist, som, naar en Person indstævnes, gives ham til at møde for Retten, og hvis Længde er forskjellig efter Afstanden af det Sted, hvor han opholder sig, fra det Sted, hvor Retten holdes.

Varslere (Varanus) kaldes en Gruppe af store Øgler, med en forholdsviis lang Hals og langstrakt Hoved, men en udstrækkelig, smekker, dybt kløftet Tunge, med en eiendommelig kornet Skjælklædning, som ogsaa strækker sig ud over de Dele af Huden, der ellers ere beklædte med større Skjolde, f. Ex. Hovedet; forresten ligne

Digitized by Google

de meget almindelige Firbeen. V. ere udbredte over de varmere Dele af Afrika, Asien og Nyholland; i Nilen forekommer f. Ex. V. niloticus, der har givet Gruppen Navn; den fortærer nemlig Krokodilens Æg og „varsler“ saaledes om dette Dyrs Nærhed; det latinske Navn kommer af det arabiske ouaran. De Arter, som leve i Skovene eller ved Floderne, og som tildeels ere Vanddyr, udmærke sig ved livlig Farvetegning og sammentrykt Svømmehale, hvorimod Ørkenformerne have en trind Hale og guulgraae Farver, der ligne Ørkensandet (f. Ex. V. arenarius i Nordafrika).

Vartpenge kaldes den aarlige Underholdning, der af Staten gives den Embedsmand, hvis Embede inddrages, indtil han kan blive ansat i et andet Embede.

Varulv (af det gammeltydske wer Mand) kaldes efter en i Middelalderen meget udbredt Overtro et Menneske, som til visse Tider antager Ulveskikkelse og da opgraver Liig, suger Blodet af Børn, unge Piger o. s. v. Sign. Leubuscher „Ueber die Werwölfer“ u. s. w. (1850).

Varus (Publius Quinctilius) blev 6 e. Chr. Anfører for de romerske Legioner i Germanien; Aar 9 blev han totalt slagen i Teutoburgerskoven af Cheruskeren Hermann, hvorpaa han styrtede sig i sit Sværd.

Vasa er Navnet paa en svensk Slægt, som beklædte Sverrigs Throne 1523—1654. Den første bekjendte Mand af Slægten (Navnet har man villet udlede enten fra Vaabenmærket eller fra et Gods i Upland, som engang har tilhørt den) var Ridderen **Nils Ingemundsson**, som levede i Slutningen af det 13de Aarh. Slægtleddene ere dog ikke sikkre førend fra Kettil Carlsson, hvis Sønnesøn **Christer Nilsson** til Björnö og Resvelstad var den første mere betydelige Mand af Slægten. Denne Sidstnævnte blev Rigsdrost 1435 og stod siden i Spidsen for det unionsvenlige Parti i det svenske Raad, hvorfor han ogsaa laae i stadig Strid med Rigsmarsken Carl Knutsson (senere Carl VIII). Med hans 2 Sønner Carl og Johan deelte Slægten sig i 2 Grene. En af Carl Christerssons Sønner var den stridbare Biskop **Kettil Carlsson** i Lindköping, som spillede en fremragende Rolle i Stridighederne mellem Christian I og Carl Knutsson; efterat hans Morbroder, Erkebiskop Jöns Bengtsson (Oxenstjerna) var bleven ført fangen til Danmark, stillede han sig i Spidsen for et Oprør mod Kong Christian og indkaldte Kong Carl, hvem han dog efter nogle Maaneders Forløb atter jog ud af Landet; sammen med Jöns Bengtsson førte han siden som Rigsforstander Regjeringen indtil sin Død d. 15de August 1465. Biskop Kettils Broder, **Erik Carlsson** til Norrby, var længe en af Unionspartiets Hovedmænd; efter Slaget ved Brunkeberg forligede han sig med Sten Sture, hvorefter han som Befalingsmand i Finland tappert forsvarede dette Land mod Russerne; han blev myrdet 1491, og med hans Sønner uddøde Carl Christerssons Green. Johan Christerssons Søn, Ridderen og Rigsraaden **Erik Johansson** til Rydboholm, blev 1520 som en af Sturernes trofaste Tilhængere halshuggen i det stockholmske Blodbad. Dennes Søn var **Gustav Eriksson**, som 1523 blev valgt til Konge i Sverrig og blev Stamfader for Sverrigs første Kongehuus efter Kalmarunionens Opløsning. Med Gustavs Sønner, Erik, Johan og Carl, deelte det nye Kongehuus sig i 3 Linier, af hvilke den ældste, som allerede i Eriks Person dethroniseredes, uddøde med dennes Børn. Den mellemste Linie, som med Johans Søn Sigismund besteeg den polske Throne, men mistede den svenske, uddøde 1671 med dennes Søn Johan Kasimir. Den yngste Linie, til hvilken den svenske Krone imidlertid var gaaet over, uddøde allerede 1632 paa Mandssiden med Stifterens Søn Gustav II Adolph, og 1689 uddøde hele Slægten med dennes Datter Christina. I senere Tider er Navnet V. blevet optaget af den afsatte svenske Konge Gustav IV Adolphs Søn, Prinds Gustav af Holstein-Gottorp (s. om ham III S. 437).

Vasaborg (Gustav af), en naturlig Søn af Kong Gustav II Adolph og Margaretha Cabeliau, Datter af en i Sverrig bosat hollandsk Kjøbmand, født i Stockholm d. 24de Mai 1616, studerede deels hjemme, deels i Tydskland og deeltog efter Faderens Død nogle Aar i den tydske Krig. Han blev Rigsraad og Greve 1646 (han bar allerede tidligere Navnet Gustavsson) og stod en Tid i særdeles Gunst hos Dronning Christina, men blev paa Grund af sin Ubetænksomhed og sit heftige Sind snart uenig med denne sin Halvsøster. Efterat han 1650 forgjæves havde forsøgt at erholde Rigsadmiralsembedet, trak han sig misfornøiet tilbage til sine Godser i Tydskland, hvor han døde i Wilshausen d. 25de Octbr. 1653. Hans eneste Søn, Greve Gustav Adolph af V., født 1653, blev ved Reductionen berøvet sin Eiendom og døde i Fattigdom og Afsindighed 1732. Med dennes Søn, Greve Georg Mauritz af V. (født 1687, død 1754), uddøde Slægten paa Mandssiden, men Navnet lever endnu i den grevelige Slægt Stralenheim-V., som paa Mødrenesìde nedstammer fra Gustav Adolph af V.

Vasarhely, Flekke i Ungarn, N. O. for Szegedin, har store Qvægmarkeder, Tobaks-, Have- og Viinavl. 34,000 Indb.

Vasari (Giorgio), italiensk Maler og Kunsthistoriker, født i Arezzo 1512, død 1574 i Florents, havde mindst Betydning som Maler, idet han kun er en øvet Efterligner af Michel Angelo, men ved sin Hurtighed og den Lykke, hans Billeder gjorde, udbredte han sit Navn og sine Værker over hele Italien. Større Dygtighed udviste han, især i Florents som Bygmester, men sin egentlige Fortjeneste har han ved at have forfattet sin store Kunsthistorie: „Vite dei più eccellenti pittori, scultori ed architetti“ (3 Parti in 2 volumi, 4°, 1550). Han besørgede selv en 2den forøget Udgave (1568, 4° med Portraiter i Træsnit). Senere er dette Værk udgivet mangfoldige Gange, den nyeste og bedste Udgave er besørget i Florents (13 Bd., 1846—57) og forsynet med høist værdifulde Oplysninger og Tillæg. Paa Tydsk er det oversat af Schorn og Förster (6 Dele i 8 Bd., 1832—47).

Vase (vasa) kaldtes i Oldtiden enhver Art af Kar, der vare bestemte til Opbevaring af flydende Vædsker; i den nyere Tid forstaaes fortrinsviis derved de snart lufttørrede, snart brændte Leerkar, som findes ved Udgravninger

Digitized by Google

i Mellem- og Nedreitalien samt i Grækenland og paa de dertil hørende Øer. Fra Grækenland blev denne Kunstretning c. 650 f. Chr. bragt til Etrurien, hvor den uddannedes til en høi Grad af Fuldkommenhed. De interessanteste V. ere de malede af brændt Leer, baade paa Grund af deres skjønne Tegning og ved de paa disse forekommende Indskrifter. V. benyttedes deels ved Offringerne, deels tjente de som Askebeholdere i Gravstederne. De paa V. forekommende Malerier, der ofte ere Gjengivelser af berømte Malerier og Kunstværker, ere en vigtig Kilde for Studiet af den gamle Kunst og Mythologie. Store Samlinger af antike V. findes i Neapel, London, Paris, Wien, Berlin og St. Petersborg.

Vasemalerier. De paa antike Vaser, i Almindelighed i een Farve udførte Fremstillinger have ikke ringe kunstnerisk Betydning, skjøndt de kun ere bedre Haandværkerarbeide. De udførtes hyppigst saaledes, at Figurerne udsparedes paa en sort Grund, og Formerne nærmere bleve angivne med sorte Streger. Ved at være tilstede i saa stort Antal, vise de deels en historisk Udvikling i den kunstneriske Udførelse, deels kunne de, ved at være Efterligninger af berømte Kunstværker, hjelpe meget til at supplere vor Kundskab om Oldtidens Kunst og Mythologie. V. ere enten græske eller etruriske, medens Romerne kun erholdt fra den ene eller den anden af disse to beslægtede Nationer. De større Antiksamlinger i Europa besidde mange Vaser.

Vat (Fad) er et hollandsk Maal paa flydende Varer = 1 fransk Hektolitre = 103,51 danske Potter. — I det gamle Amsterdammer Maal var 1 V. for Viin = 964,0, for Brændeviin = 232,89 danske Potter.

Vat eller **Pels** kaldes enhver Samling af Taver i en jevn, tyk Flade, uden at de ere forbundne enten ved Spinding og Væving eller ved Filtning; Vatmaskine eller Pelsmaskine (ved Faareuld) kaldes derfor ogsaa forskjellige Maskiner til Tavernes Forberedelse, naar de afgive disse i Form af en V., saaledes ved Slagmaskiner for Bomuld til Forskjel fra Pudsmaskiner, som er en Slagmaskine, der afgiver nordnet Bomuld; fremdeles ved Kartemaskiner for Blaar, Faareuld eller Bomuld til Forskjel fra Loketmaskiner, der afgive Loketter, eller Forspindekarter, der afgive trillede Væger. V. til Indlægning i udstoppede Klæder er simpel og slet renset Bomuld, afgivet som V. af en Kartemaskine og samlet ved et Lag Liim paa begge Sider; man har dog ogsaa Silkevat af kartet Floksilke. I dobbelte Tøier bruges Navnet V. om saadanne Traade, der ligge skjulte i det Indre, enten fordi Mønsteret fordrer et større Antal til Udvalg, end der bruges ved Bindingen, saaledes ved dobbelte Tepper, dobbeltvævede Shawler, eller fordi man, som ved Piqué, ønsker paa denne Maade at udhæve det ved begge Vævenes Forbindelse frembragte Mønster.

Vaterbord kaldes den Dæksplanke i et Skibs Dæk, som findes nærmest Skibssiden; heri findes de saakaldte Spygatter eller Huller forede med Kobber eller Bly, der ere bestemte til at lede Vandet fra Dækket ud i Søen.

Vaterpas eller **Libelle**, ogsaa kaldet **Niveau**, er et Redskab, som tjener til at prøve, om en ret Linie er fuldkommen horizontal eller parallel med Overfladen af stillestaaende Vand, og i modsat Fald at bringe den i denne Stilling. Det V., som Bygningshaandværkerne almindelig bruge, er kun indrettet til at prøve Høideforskjellen imellem Puncter, der ligge i ringe Afstand fra hinanden. Det bestaaer i sin simpleste Skikkelse af et lille, i Form af en ligebenet Trekant udskaaret Brædt, i hvis Toppunct er befæstet en frithængende Snor, der i den nederste Ende bærer et Blylod. Fra Toppunctet til Midten af Grundlinien, og altsaa retvinklet paa denne, er indridset en Linie. Vil man ved Hjelp dette Redskab, der almindelig kaldes Tømmermandsvaterpasset, stille et Stykke horizontalt, sætter man V. derpaa og retter Stillingen saa længe, indtil Snoren dækker den indridsede Linie; Trekantens Grundlinie vil derved være stillet horizontalt. Er den horizontale Afstand imellem de Puncter, hvis Høideforskjel man ønsker at undersøge med Tømmermandsvaterpasset, længere end dettes Grundlinie, kan man som Underlag benytte en Retskede (s. d. A.) af behørig Længde. Til finere Brug benyttes oftest et i Messing indfattet Glasrør, som er ganske lidet bøiet og paa en Ubetydelighed nær fyldt med en farvet Vædske. Naar Røret lægges ned, vil der opstaae en Boble, som, naar Stillingen er horizontal, vil være i Midten. Rigtigheden af begge Slags prøves let ved at vende dem om i den modsatte Stilling. — Et **Plan** er horizontalt, naar to forskjellige rette Linier deri ere det, og saaledes tjener V. ogsaa til at bedømme et Plans Horizontalitet. Dertil har man dog ogsaa undertiden anvendt et saakaldet **Daasevaterpas**, som bestaaer af en Daase, bedækket med et Glas, der er noget buet, og som ligeledes paa lidt nær er fyldt med en farvet Vædske. Boblen skal da staae i Midten af Cirkelen, naar Planet, som Daasen hviler paa, er horizontalt.

Vaterstage ere de Touge paa et Skib, der gaae fra Bougsprydet og nedefter, for at støtte dette mod Træk opefter.

Vaticanet, s. Rom.

Vatring, s. Moiré.

Vattel (Emrich von), en af de meest ansete Folkeretslærere, født 1714 i Couret i Neufchâtel, døde som Geheimeraad i Kurfyrsten af Sachsens Tjeneste d. 20de Decbr. 1767. Hans vigtigste Værk er den i mangfoldige Udgaver udkomne „Le droit de gens ou principes de la loi naturelle appliqués à la conduite et aux affaires des nations et des souverains".

Vatter, s. Vader.

Vattersot (Hydrops), en sygelig Ansamling af en vandagtig Vædske i Legemets Væv eller Huulheder, er et Symptom paa en Lidelse og viger først ved dennes rette Behandling. Man skjelner den frie V., som har sit Sæde i Legemets Huler (Bug-, Bryst-, Hjernevattersot o. s. v.), fra den infiltrerede (Ødemet), som gjennemtrækker Bindevævet i og om Organerne. V. er i og for sig ikke farlig, medmindre det ligefrem mechanisk hindrer et vigtigt Organs Function; derimod er den stedse et alvorligt Symptom og tyder paa, at Organismen er farlig angreben. — V. hos Planter er en Sygdom, der fremkaldes ved Mangel paa Sollys og deraf følgende Overflod af Suurstof, og bestaaer i en

Digitized by Google

Overfyldning med raae vandede Safter. Overdreven Fugtighed om Rødderne er ofte Aarsag dertil.

Vau, Reseda, kaldes en Planteslægt af en egen lille Familie, Resedaceæ, blandt de frikronede Femtalsplanter. Arterne ere Urter med afvexlende Blade og udmærke sig især ved Bygningen af Blomsten, der har et 4—6-bladet, uregelmæssigt Bæger, 4—6 uligestore og dybt fligede Kronblade, talrige frie Støvdragere, der ere befæstede paa en bred og skjæv Skive ovenfor Kronen, samt en fri, eenrummet og i Spidsen aaben Frugtknude. I Danmark og Størstedelen af Europa voxer Farve-V. (R. luteola), en 1—2 F. høi, glat, toaarig Plante med guulgrønne Blomster; den dyrkes hist og her i Mellemeuropa som Farveplante og afgiver en guul Farve. Have-V. (R. odorata), en paa Grund af de vellugtende Blomster almindelig yndet og dyrket Ziirplante, stammer sandsynligviis fra Nordafrika.

Vauban (Sebastien le Prêtre de), fransk Fortificateur, født 1633 i Burgund, indtraadte 1653 i den franske Armee som Ingenieurofficeer og svang sig hurtig i Veiret, saa at han 1669 blev Generalinspecteur over samtlige franske Fæstninger og 1703 Marskal. V. bragte, navnlig ved Indførelsen af Ricochetskydningen, Angrebskrigen mod Fæstninger til betydelig Overlegenhed over Fæstningsforsvaret; han etablerede derhos flere Systemer, der have dannet det væsentligste Grundlag for Bygningen af en Mængde Fæstninger navnlig i Frankrig (s. Artt. Fæstning og Ricochetskydning). S. døde 1707.

Vaucansonsk Kjede, s. Vaandkjede.

Vaucluse (lat. Vallis clausa, den lukkede Dal), Landsby ikke langt fra Avignon i det sydøstlige Frankrig, i en romantisk Klippedal, er bekjendt som det Sted, hvor Petrarca i flere Aar opholdt sig. I Nærheden af V. udspringer den Flod Sorgue, som Digteren oftere har besunget; ved samme er 1809 oprettet en Mindesteen for ham. — Efter V. benævnes Departementet V., dannet af Grevskaberne Venaissin og Avignon samt Fyrstendømmet Orange, omgivet af Depp. Drôme, Nedre-Alperne, Rhônemundingerne og Gard (fra hvilket det skilles ved Rhône). Det er 65 □ M. stort med 270,000 Indb., bestaaer af Alpeland med lavere Forbjerge og Rhônedalen; denne er skjøn, varm og frugtbar paa alle Sydfrankrigs Producter, Bjerglandene have Alpeegnenes almindelige Natur. Industrien er temmelig levende og gaaer især ud paa Fabrikation af Silke- og Metalvarer, Papir, uldne Tøier o. M. Hovedstaden er Avignon.

Vauquelin (Louis Nicolas), udmærket Chemiker, født 1763 i Hebertot i Normandiet, blev 1791 Medlem af Pariser-Akademiet, omtrent 1795 Professor i Chemie ved École des mines og beklede derpaa flere Gange Lærerplads (Professor i Chemie ved Collège de France, Jardin des Plantes), indtil han 1811 efterfulgte Fourcroy som Professor i Chemie ved det medicinske Facultet i Paris. Tillige overdroges der ham en stor Deel offentlige Hverv, indtil han 1822 fratraadte dem alle, pensioneret af Regjeringen. Han døde 1829 i sin Fødeby. V. har indlagt sig store Fortjenester af den hele Chemie. Hans Navn er knyttet til Opdagelsen af flere Stoffer som Chrom, Beryljord (1797—98) o. fl. Hans fleste Arbeider findes i Datidens videnskabelige Journaler, af selvstændige Værker har han kun skrevet meget Lidet. Paa Embedsvegne udgav V. 1812 „Manuel de l'essayeur", idet han førte Inspection med Proberingerne paa Mynten.

Vauxhall kaldtes fordum efter sin Eierinde, Jane Vaux, en Landsby i Nærheden af London, hvor der i det 18de Aarh. anlagdes en offentlig Have for den fornemme Verden, i hvilken om Aftenen foranstaltedes Selskaber, Fyrværkerier, theatralske Forestillinger o. M. Siden brugtes Ordet V. til at betegne en Festlighed i en Have eller Park ved Oplysning med Lamper, Musik o. d.

Vavre, Stad (6,000 Indb.) i den belgiske Provinds Syd-Brabant, ved Floden Dyle, er historisk bekjendt ved Fægtningen d. 18de og 19de Juni 1815 imellem Preusserne og Franskmændene, hvorved Grouchy opholdtes og ikke kunde ile Napoleon til Hjelp ved Waterloo.

Vaxholm, en svensk Søstad i Upland, Stockholms Län, ligger paa Vaxø, en Ø. i Mælaren ved det østlige Indløb til Stockholm, 4½ M. fra denne Stad; den anlagdes 1652 og har 950 Indb. Tæt ved V. paa en Holm mellem Vaxø og Rindø ligger V.s Fæstning. Den anlagdes af Gustav I for at beskytte Indløbet til Stockholm, blev i Begyndelsen af det 17de Aarh. yderligere forbedret og er nu siden 1833 bleven en Fæstning af første Rang.

Ve er i den nordiske Mythologie, tilligemed Vile, en Broder til Odin. Ved Menneskets Skabelse af disse tre Guder (efter den yngre Edda) skjenker V. Aasyn, Tale, Hørelse og Syn. Vøluspá nævner, istedetfor Vile og V., Hiner og Loder som virksomme ved Menneskets Tilblivelse, tilligemed Odin.

Vecellio (Tiziano), italiensk Maler, født 1477 i Pieve di Cadore, blev sendt til Venedig for at lære at tegne hos Gentile Bellini, hvem han snart forlod for at blive Giovanni Bellinis berømteste Elev. I hans Skole traf han Giorgione, hvis friere Maade udøvede stor Indflydelse paa V. Om end V.'s første Billeder ere beslægtede med Lærerens mere gammeldags Maneer, udviklede han sig dog snart til en af den venetianske Skoles Hovedmestere, i hvem Skolens Eiendommelighed, en udmærket Colorit, feirer sin Triumph. I at gjengive det menneskelige Legeme i dets fulde Skjønhed, med det naturlige Kjøds hele Blødhed og Hudens friske, varme Farve, overgik ingen V., og derfor valgte han ikke sjelden den qvindelige Skjønhed til Gjenstand for sin Pensel. Han malede i Begyndelsen især Portraiter, senere deels historiske Compositioner al fresco, deels Kirkebilleder, med Emner af den hellige Historie. Han stod i venskabeligt Forhold til Keiser Carl V, saavelsom til Hertugerne af Mantua. Venedig besidder hans „Mariæ Himmelfart", og et andet, ligeledes høit berømt Billede, „Mariæ Offring i Templet"; Florents blandt Andet hans to berømte Venusbilleder. I Paris er „Christi Gravlægning", i Rom det saakaldte „St. Sebastian" (eg. Madonna med Helgene) ligeledes to ansete Mesterværker, medens næsten alle Europas større Malerisamlinger besidde mange andre herlige Værker af denne Mester. V. overlevede imidlertid næsten sig selv og døde 99 Aar gammel 1576.

Digitized by Google

Vechte hedder den Arm af Rhinen, som ved Utrecht afsættes og falder i Zuydersøen.

Ved kalder man i Botaniken det anatomiske Parti af de træagtige Planters Stængel (Stamme) og Rod, som ligger imellem Barken og Marven, og som egentlig er det, der giver disse Planter deres faste træagtige Consistents. V. er i anatomisk Henseende hovedsagelig sammensat af Karbundter, der igjen dannes deels af Kar, deels af et eget Slags, i begge Ender tilspidsede Celler (de saakaldte Vedceller); desuden gjennemskjæres V. af verticale Lag eller Kiler af korte Celler, de saakaldte Marvstraaler (s. d. A.). Vedmassen forøges aarlig ved Dannelsen af et nyt Lag V., der lægger sig udenom det ældre og udvikler sig af Cambialringen; V. kan derfor fra denne Side seet siges at være sammensat af concentriske Lag, de saakaldte Aarringe, der tydeligst vise sig paa et Tversnit. Det yngste, sidst dannede Vedlag kaldes, medens det er ungt, Splint (s. d. A.), og udmærker sig i Reglen ved en løsere og saftfuldere Beskaffenhed samt ved en anden Farve fra det ældre, egentlige V. Den ældste, Marven umiddelbart omsluttende Aarring kaldes Marvskeden. Hos de eenfrøbladede Træer (Palmer), hvis Stammer ikke frembyde den sædvanlige Sondring mellem V. og Marv, men ere eensformig sammensatte af Cellevæv og tynde Karbundter, afsluttes Stammens Væxt i Tykkelse meget hurtig, og de frembyde derfor ingen Aarringe.

Veda ɔ: Videnskab kaldes den i den ældste ariske Sprogart, **Vedasproget** (sign. **Indisk Sprog** og **Sanskrit**) affattede ældste indiske Litteratur, som bestaaer af Bønner, Lovsange og religiøs-philosophiske Betragtninger. *

Vedbæk er et Fiskerleie i det nordøstlige Sjælland ved Øresund, 2¼ M. N. for Kjøbenhavn (Kjøbenhavns Amt, Søllerød Sogn), med smukke Lyststeder, som tilhøre Kjøbenhavnere. Ved V. gjorde den engelske Armee Landgang ved Overfaldet paa Danmark d. 16de Aug. 1807.

Vedbend, Hedera Helix, eller Epheu (den tydske Benævnelse) er en bekjendt klattrende, træagtig Plante af Vedbendefamilien (Araliaceæ), med langstrakte trinde og i yngre Tilstand haarede Stængler, der ved Hjelp af talrige korte Hefterødder klattre op ad Træstammer, Mure o. desl.; Bladene ere stedsegrønne, haandnervede, paa de blomsterløse Grene 3—5-lappede eller -fligede, paa de blomsterbærende derimod ægformet-elliptiske og heelrandede; Blomsterne smaa og uanseelige, 5-deelte, guulgrønne, og samlede i kugledannede Skjærme; Frugterne 5—10-rummede, sorte Bær. V. er vildtvoxende over Størstedelen af Europa og er en almindelig yndet Ziirplante; efter Voxestedets Beskaffenhed varier den betydelig i Henseende til Bladenes Form, Størrelse og Farve. Overladt til sig selv blomstrer den kun sjelden, og først i en betydelig Alder; derimod kan man ved at sætte Stiklinger af de blomsterbærende Grene frembringe smaa blomstrende Exemplarer.

Vedel (Anders Sørensen), berømt dansk Litterator, var født d. 9de Novbr. 1542 i Veile, hvor hans Fader Søren Sørensen var Kjøbmand og Raadmand, og hvorefter han kaldte sig (V., Veile, Vellejus). Efter at være bleven Student fra Ribe Skole 1561 fulgte han med den 4 Aar yngre Tyge Brahe som Hofmester paa hans Udenlandsreise. Efter sin Hjemkomst blev han 1568 Slotsprædikant hos Kong Frederik II paa Kjøbenhavns Slot, hvilket Embede han fratraadte 1581 efter at have faaet et Kannikedom i Ribe og være bleven beskikket til kongelig Historiograph, hvorpaa han tog sin Bolig i Ribe. Hans Misundere bevirkede imidlertid efter hans Velynder Niels Kaas's Død, at Historiograph-Embedet og det dermed forbundne Prælatur bleve ham fratagne 1595, hvilke begge overdroges til en anden lærd Ripenser Niels Krag (s. d. A.). Ved sin ypperlige Oversættelse af Saxo (udk. i Kbhvn. 1575 og atter 1610), sin Udgave af Kjæmpeviserne (Ribe 1591) og en Række andre Arbeider indlagde V. sig store Fortjenester af dansk Sprog og Historie. En stor Deel af hans Skrifter ere trykte i hans eget Bogtrykkeri, som han havde i sin Gaard paa Liliebjerget i Ribe. Han døde d. 13de Febr. 1616 i Ribe og ligger begraven i Byens Domkirke. Jfr. C. F. Wegener: „Om A. S. V., kongelig Historiograph i Frederik II's og Christian IV's Dage" (1846, Ov.; 2den Udg. føiet til V.'s Overs. af Saxo, 1851).

Vedel Simonsen, s. **Simonsen** (L. S. V.).

Vederhæftig kaldes den, hvis Formuesforfatning er en saadan, at han er istand til at opfylde de ham paahvilende Formueforpligtelser, hvorimod den, med hvem det Modsatte er Tilfældet, kaldes uvederhæftig.

Vederlag (Bygningsvæsen), s. **Hvælving**.

Vedetter kalder man de Skildvagter, som udsættes af en Feltvagt eller af en anden imod Fjenden staaende Afdeling, saaledes at de, dannende en Kjede foran samme, sikkre denne mod fjendtligt Overfald og saa tidlig som muligt skaffe den Underretning om, hvad der passerer i Egnen. V. kunne være af Infanterie eller Cavalerie og kunne være enkelte eller dobbelte (ɔ: bestaaende af 2 Mand). Observations-V. (Avertissementsposter, Kosakvedetter) skulle hovedsagelig blot observere, og Stedet, hvor de udsættes, vælges derfor med særligt Hensyn hertil.

Vedhæng benævnes undertiden de til Leddyrenes Kropringe befæstede eller fra dem udgaaende Dele, navnlig alle de, der kunne betragtes som Lemmer eller ombannede Lemmer, f. Ex. Mundbele, Antenner, dog ogsaa Vingerne m. m.

Vedtorn, s. **Green**.

Vedtægt kaldes en af Medlemmerne af et eller andet mindre Samfund i Staten (en Commune, Forening ell. desl.) truffen Overeenskomst, hvorved der fastsættes Regler for Ordningen af deres Retsforhold i en eller anden Retning. Hvorvidt der tilkommer Borgerne Ret til med bindende Gyldighed paa egen Haand at træffe saadanne Bestemmelser, beroer paa enhver enkelt Stats Forfatning. I Middelalderen var denne Ret i de fleste europæiske Stater, navnlig for Kjøbstædernes Vedkommende, af betydeligt Omfang (s. **Autonomie**), men senere forsvandt den i de fleste Lande saagodtsom ganske, og er først ved Folkefrihedens Gjenopvaagnen i den nyeste Tid tildeels kaldt tilllive paany, navnlig ogsaa i Danmark, hvor der ved den nyeste Lovgivning i enkelte Henseender er indrømmet Communerne Ret til gjennem deres Repræsentanter at ved-

Digitized by Google

tage saadanne Forskrifter, deels med, deels uden Autoriteternes Approbation.

Been (die hohe V.) hedder en indtil 3,000 F. høi, øde Bjergslette i Egnen ved Aachen i den preussiske Rhinprovinds.

Been (Octavius van), almindelig kaldet Ottovenius, flandersk Maler, født 1556, død 1634, fuldendte sin Dannelse i Italien, hvor han stod i Forbindelse med Zuccari og navnlig søgte at tilegne sig den italienske Skoles Clairobscur og Colorit. Han levede efter Hjemkomsten deels i Antwerpen deels i Brüssel og var Rubens's Lærer.

Veer kaldes de smertelige Sammentrækninger af Livmoderen, hvorved denne søger at befrie sig fra sit Indhold, hvad enten dette nu er normalt under Fødslen, eller sygeligt ved Svulster, Blodansamlinger o. s. v. i dens Hule.

Vega (*α lyræ*) er en Stjerne af 1ste Størrelse i Stjernebilledet Lyren (s. d. A.).

Vega (Georg, Friherre af), tydsk Mathematiker, født 1754, død 1802, Oberstlieutenant i det østerrigske Artillerie, er især bekjendt for sine Tavler, nemlig „Logarithmentafeln“ (2 Bd., 1783, senere udgivne med Tillæg af Hülse, 1840) og den kortere „Logarithmisch-trigonometrisches Handbuch“ (1793, ligeledes udgivet af Hülse, 1840). Disse ere med 7 Decimaler; men desuden har han udgivet „Thesaurus logarithmorum completus“ paa 10 Decimaler (1794).

Vega (Garcilaso, egl. Garcias Laso de la), spansk dramatisk Digter, født 1503 i Toledo, tjente i Keiser Carl V's Hære og døde i Nizza 1536. Han hørte til den klassiske Digterskole i Spanien (s. **Spansk Litteratur** S. 349, 1ste Sp.) og blev især bekjendt ved sine Hyrdedigte. — Med denne maa ikke forvexles **Ynca Garcilasso de la V.** fra Cuzco i Sydamerika, født 1540, død 1620, Forfatter til „Comentarios reales, que tratan del origen de los Yncas“ og „La Florida del Ynca“ m. M.

Vega (Lope Felix de Vega Carpio), Spaniens berømteste dramatiske Digter, født d. 25de Novbr. 1562 i Madrid, gjorde først Krigstjeneste under Alba, blev derpaa Søofficeer, traadte 1611 over i den geistlige Stand og døde d. 21de Aug. 1635 i Madrid. Ved Siden af en uudtømmelig Skaberkraft og derved en til det Utrolige grændsende Frugtbarhed som Digter (han skal have skrevet 1890 Comoedier foruden et Antal Auto's, Entremeses o. M. samt en Mængde andre Digte) besad V. en overordentlig Færdighed i at beherske Verset og overhovedet Formen, samt et fuldendt Mesterskab i Sprog og Udtryksmaade; derhos var han heelt igjennem national, og hans Værker give et tro Billede af Spaniernes Liv og Sæder paa hans Tid. Af hans Skuespil er kun den mindre Deel (omtrent 320) trykt i en 1604—47 i Madrid udkommen Samling. Af hans mange andre Værker nævne vi 2 Heltedigte, 5 mythologiske Digte, 3 historiske Digte, flere didaktiske Digte, en uhyre Mængde Oder, Sonetter o. M., samt Hyrderomanen „Arcadia“, der i sin Art blev toneangivende i Spanien.

Vegetabilsk Elfenbeen, s. Phytelephas.

Vegetius Renatus (Flavius), c. 375 e. Chr., er Forfatter af et for Kundskaben til det romerske Krigsvæsen vigtigt Skrift „Epitome institutionum rei militaris“, udg. af Lipowsky (1827).

Vegtamsqvædet eller Balders Drømme er Navnet paa et Digt i den ældre Edda, som skildrer, hvorledes Odin, ængstet af Balders onde Drømme, rider paa Sleipner til Helheim til Valaens Gravhøi og qvæder Galder, indtil hun reiser sig. Han giver sig saa Navnet Vegtam (Vandreren) og udspørger hende.

Veibred, Plantago, er en Planteslægt af Familien Plantagineæ blandt de heelkronede Femtalsplanter. Endeel af Arterne ere almindelig vildtvoxende i Danmark, saaledes **Glat V.** (P. major), en omtrent qvarteerhøi fleeraarig Urt, hvis talrige grundnervede, brede, ægformede Blade ere samlede i en Roset i Spidsen af den korte Rodstok, medens de smaa, uanseelige, guulbrune 4-deelte Blomster danne et langt, valseformet, tætblomstret Ax, der bæres af et bladløst Skaft. Den findes overalt ved Veie, paa Marker og lignende Steder; de efter Afblomstringen med talrige smaa Kapselfrugter besatte Ax ere bekjendte under Navn af „Kjæmper“ og afgive en yndet Føde for Kanarifugle. Frøene af alle Arterne indeholde i deres øverste Cellelag en Mængde Sliim, der svulmer op, naar den befugtes, og danner et Lag paa Overfladen; denne Sliim finder technisk Anvendelse (navnlig til Appretur af Bomuldstøier), og hertil benyttes især Frøene af et Par sydeuropæiske Arter, P. Psyllium og P. arenaria, der kaldes i Handelen „Lusefrø“ (semina Psyllii).

Veibygningskunst lærer at anlægge og vedligeholde de forskjellige Slags Kunstveie (s. **Chaussee, Jernbane**).

Veieredskaber eller Vægte ere mangehaande, da Fordringerne til dem og Omstændighederne, hvorunder de skulle bruges, ere saa forskjellige. De hydrostatiske Vægte (s. d. A.), der beroe paa, at en Gjenstand, der er lettere end Vand, stedse synker lige dybt, naar den er lige stærkt betynget, ere ubeqvemme i Brugen og derfor høist ualmindelige. Hyppigst benyttes en Vægtbalance, en tilstrækkelig stiv, ligearmet, toarmet Vægtstang med Skaaler for begge Ender og med en Tunge, som viser, om der er Ligevægt paa begge Arme, og denne Form er ogsaa at foretrække, naar Hovedsagen er enten en særdeles nøiagtig Veining eller en billig Priis i Forbindelse med nogenlunde Nøiagtighed. For at man derpaa skal kunne veie særdeles fiint, maa den udføres med særegen Omhu og forsynes med allehaande Indretninger for at stille de 3 Hovedpuncter, der repræsenteres ved Eggene af Staalkiler, for at forhindre, at disse slibes i Utide, for at bringe Armene i Ro o. fl. Til Veining af tunge Gjenstande er det besværligt at benytte ligesaa svære Lodder, og man foretrækker da uligearmede Vægtstænger, som i Decimalvægte (s. d. A); de kunne have forskjellige Former og især Dimensioner og saaledes være enten smaa Bordvægte eller store Brovægte (s. d. A.), hvoraf et særeget Slags er Locomotivvægte, ved hvilke man paa een Gang kan undersøge Trykket paa hvert Par Hjul; et andet særeget Slags ere Kranvægte, der paa een Gang veie Kranbjelken med Alt, hvad deri hænger. Ved andre V. undgaaer man at ombytte Modvægten ved at forandre Forholdet mellem Vægtstangarmene, eftersom Gjenstanden er tung til. Alle saadanne V. kaldes **Bismere**. Ved den

Digitized by Google

der almindelige Haandbismer er der et Ophængningspunct paa hver Side, paa „Lispundsiden" langt nærmere ved Krogen; Modvægten er en Skydevægt. Man har dog ogsaa Bismere med fast Modvægt paa den ene, Krog paa den anden Ende af en lang Stang og en Ophængningsbøile, der kan flyttes henad Stangen. Ogsaa Bismeren er undertiden indrettet som „Høvægt" til Afveining af meget store Byrder og varierer paa mange Maader. En fast Modvægt kan ogsaa bruges uden Forskydning, naar de 2 Arme, istedetfor at staae i Flugt og danne en ret Linie, ere stillede f. Ex. under en ret Vinkel mod hinanden, saa at de danne en Vinkelvægtstang. Saadanne bruges f. Ex. til Garnvægt (s. d. A.), til Brevvægt, til Papirsvægt, og de ere gjerne inddeelte efter Garnets, Papirets Nummer, efter Vægten af enkelte og dobbelte Breve, ikke efter Landets almindelige Vægtsystem, paa den til V. hørende Gradebue. Saadanne kaldes under Eet Vinkelbismere eller Viservægte. Endelig bruger man til Veining af Gjenstande, der hverken ere særdeles lette eller synderlig tunge, Fjervægte, aldeles som Dynamometre (s. d. A.), hvor en Viser angiver Forandringen i Formen af en Fjer, der paavirkes af Gjenstanden og dermed dennes Vægt. I det Smaa er det gjerne en skrueformig vunden Fjer, der strækkes, i det Større en ringformig eller anden lukket Fjer, der sammentrykkes. Til meget nøiagtig Veining kan af de nævnte V. alene benyttes Vægtbalancer. Decimalvægte og dernæst de andre i den Orden, hvori de her ere omtalte, veie stedse mindre fiint, Vinkelbismere og Fjervægte kunne alene angive Vægten omtrentlig; Fjerene ere end ikke til enhver Tid lige stive.

Veigere (Herman), kjøbenhavnsk Borger, leverede en localiseret Oversættelse af „Reineke Fos" (trykt i Lybek 1555), efter en plattydsk Bearbeidelse af det gamle, folkelige Æmne. Den gammeldags, naive Tone gjør denne Oversættelse af den morsomme Satire paa Verdens Gang, især i Middelalderen, ikke lidet tiltrækkende.

Veile, Kjøbstad i Jylland, V. Amt, Nørvang Herred, har en særdeles smuk og efter danske Forhold eiendommelig Beliggenhed i en lang smal Engdal ved det Indre af V.-Fjord paa Nordsiden af V.-Aaes Udløb i samme, baade mod N. og S. omgivet af høie, med herlige Bøgeskove bevoxede Banker, blandt hvilke „Himmelpinden" er en af de høieste. Indbyggernes Antal, som her er tiltaget i større Forhold end i nogen anden dansk By, var 1860: 4,920 (1801 kun 1,310). Offentlige Bygninger ere Kirken, Hospitalet, Raadhuset, Sygehuset, Fattighuset o. fl. I V. boer Amtmanden; her er ogsaa Amtstuen, en Sparekasse og en Laane- og Disconto-Kasse. Byens Opkomst skyldes især dens stærkt tiltagende Handel; ved Toldstedet vare 1861 hjemmehørende 32 Skibe af 583 Cmlst. Havnen blev fuldført 1827 og er siden 1851 udvidet til den dobbelte Størrelse. — Allerede c. 1227 fik V. et Sortebrødrekloster. Under Borgerkrigen imellem Kong Erik Plovpenning og hans Broder Abel blev Byen afbrændt af den Sidste 1247. Den 6te Marts 1256 holdt Erkebiskop Jakob Erlandsøn her det mærkelige Kirkemøde, hvor den saakaldte V.-Constitution, som bragte saa mange Ulykker over Danmark, blev vedtagen; og i Januar 1523 modtog Kong Christian II i V. den jydske Adels Opsigelsesbrev, som bragte ham til at forlade sine Riger. Byen har ofte været hjemsøgt af Ildsvaade og ligeledes lidt meget ved fjendtlig Occupation, især i det 17de Aarh. (1627—29, 44—45, 57—60). — **V. Amt** er det sydøstligste Amt i Jylland; det udgjør 38⅞ □ M. og havde 1860: 83,884 Indb. Det indbefatter Kjøbstæderne V., Fredericia og Kolding, samt Bjerge, Hatting, Nørvang, Tørrild, Jerlev, Elbo, Holmans og Brusk Herreder. I geistlig Henseende danner det 3 Provstier (det ene, Bjerge og Hatting Herreder paa Nordsiden af V.-Fjord, under Aarhus Stift, de to andre under Ribe Stift), og i jurisdictionel Henseende foruden de 3 Kjøbstæder 5 Landjurisdictioner.

Veile kaldes et Sted i en Viig eller Fjord eller Vandløb, hvor man kan gaae og kjøre over (Han-V. i Liimfjorden, Veilby, Kjøbstaden Veile).

Veimaaler, s. Skridttæller.

Veirmølle, s. Vindmølle.

Veisbach (Julius), Mechaniker og Hydrauliker, er født d. 10de Aug. 1806 og blev 1833 Lærer ved Bjergakademiet i Freiberg. Navnlig Hydrauliken skylder ham meget værdifulde Opdagelser. Blandt hans Skrifter bør især nævnes: „Lehrbuch der Ingenieur- und Maschinenmekanik" (3die Udg. 1855—61); „Der Ingenieur" (3die Udg. 1860); „Experimentalhydraulik" (1855); og „Handbuch d. Bergmaschinenmekanik" (1835—36).

Veiskat. Udgifterne til de større Landeveie tilveiebringes i Kongeriget deels gjennem Bidrag af Amterne og Kjøbstæderne, deels ved en paa Hartkorn hvilende almindelig Skat af 32 ß pr. Tønde Hartkorn Ager og Eng, og 16 ß pr. Tønde Skov og Møllestylds Hartkorn; hele Skatten har i Finantsaaret 1861—62 indbragt c. 289,000 Rdl. I Slesvig og Holsteen udskrives der en almindelig V., som udgjør 15,000 Rdl. for hver Miil Chaussee, der anlægges, desuden haves Indtægter ved Bomme.

Veit (Philipp), tydsk Maler, født d. 13de Febr. 1793 i Berlin, blev Elev af Mathæi i Dresden og fuldendte sin Uddannelse i Rom, hvorhen han reiste 1816. Der sluttede han sig til Overbeck, Schadow o. Fl. og udførte flere Arbeider al fresco sammen med disse Kunstnere. Han kaldtes 1830 til Directeur for det Städelske Institut i Frankfurt am Main, hvor han malede flere større religiøse Billeder, men nedlagde sin Post 1843 for at offre Maleriet al sin Tid. Paa en Reise til Italien døde han i Febr. 1854 i Rom.

Veitsdands, St., (Chorea St. Viti) er en krampagtig Sygdom, som ytrer sig ved afbrudte Trækninger i det bevidste Livs Muskler, med Bevarelse af Bevidsthed og Følelse, og forværret eller fremkaldt ved Forsøg paa vilkaarlige Bevægelser. Sygdommens egentlige Natur og Sæde er endnu ikke nøiere kjendt: den tilhører især Barnealderen, fremkaldes ei sjelden ved ydre eller indre Irritationer, ved psychiske Paavirkninger, er ofte haardnakket og tilbøielig til at vende tilbage, og angriber sluttelig ofte de mentelle Functioner. I Middelalderen har Afarter af denne Krampeform spillet en stor Rolle

Digitized by Google

som de epidemiske, ofte til religiøst Sværmeri knyttede kloniske Kramper, hvorunder de Angrebne i hele Tog droge omkring og udførte deres besynderlige, halvt uvilkaarlige halvt vilkaarlige Gesticulationer, — heraf Navnet.

Veji heed en af de mægtigste blandt de 12 Forbundsstæder i Etrurien, 2½ M. fra Rom, som længe førte Krig med denne, indtil V. efter 10 Aars Beleiring blev erobret og ødelagt af Furius Camillus 396 f. Chr.

Velasquez de Silva (Don Diego), spansk Maler, født i Sevilla 1599, uddannede sig ved selvstændigt Studium til en af Verdens berømteste Malere; han blev kaldt til Madrid 1628 for at blive kongelig Maler. Hans Anseelse steeg bestandig, navnlig ved hans glimrende Portraiter, hvori han ikke er overgaaet af Rubens og v. Dyck. V. besøgte to Gange Italien, uden at dets Kunst eller Antiken fik nogen væsentlig Indflydelse paa hans allerede fuldstændig udviklede Malemaade, skjøndt han studerede begge Dele flittig. Sevilla og Madrid ere Sædet for V.'s værdifuldeste Værker, hvoriblandt ikke faa betydningsfulde Behandlinger af den hellige Historie. Han døde d. 7de August 1660 (jfr. Stirling „V. and his works", 1855).

Velde (Esaias van der), hollandsk Maler og Kobberstikker, født i Leyden 1597, død 1630, malede især Slagstykker og raderede ligeledes; hans Broder **Jan van der V.**, født 1598, var især Landskabsmaler og har raderet et temmelig stort Antal Blade, hvoriblandt mange af Værdi. Han døde som Olding, men Aarstallet er ubekjendt. Esaias's Søn **Willem van der V.**, født 1510 i Leyden, begyndte som Skibsbygger, men fik siden stort Navn som Marinemaler, og er navnlig bekjendt ved fine Tegninger efter de store Søslag mellem Englænderne og Hollænderne. Han døde i England 1693. Endnu betydeligere i dette Fag var hans Søn **Willem van der V. den Yngre**, født 1633 i Amsterdam og Elev af S. de Vlieger. Senere gik han til England og gjorde sig høit berømt ved sine Søstykker, der snart vise den rolige speilblanke Flade, snart Havet oprørt af Storm; ogsaa Søslag malede han, ikke sjelden efter Faderens Tegninger. England besidder hans betydeligste Arbeider, og der døde han ogsaa d. 6te April 1707 i London. Sidstnævntes Broder **Adrian van der V.**, født i Amsterdam 1639, var Elev af Wynants og malede landlige Scener, ligesom han ikke sjelden med stort Held malede Figurer ind i de berømteste hollandske Landskabsmaleres Billeder, som Wynants, Hobbema o. Fl. Han har raderet nogle og tyve Blade, der høre til de bedste Frembringelser af denne Art i Holland. Han døde endnu ung 1672.

Veleda var Navnet paa en præstelig Jomfru hos den germaniske Stamme Bructererne, der ved sine Spaadomme udøvede en betydelig politisk Magt og nød næsten guddommelige Æresbeviisninger.

Velella, s. Bruskgople.

Velez Malaga, Stad i det spanske Landskab Nedre-Andalusien (Granada), ved Middelhavet, har betydelig Viinavl og Handel med Viin og Rosiner. 16,000 Indb.

Velfærdscomiteen (Comité du salut public) heed under den første franske Revolution et Udvalg af Nationalconventets Medlemmer, som bestod af heftige Jacobinere og efter Girondisternes Fald (1793), tvertimod sin oprindelige Bestemmelse, tilrev sig Conventets udøvende Myndighed og med dictatorisk Magt beherskede Frankrig. Først med Rædselsperiodens Ophør standsede dens Virksomhed.

Velin er Papir, der er formet ikke over et aabent Traadgitter, der viser sig ved tætte parallele Striber, naar Papiret sees mod Lyset, men over et fiint, 2- eller 3-skaftet Messingtraadsvæv. Ved Haandformning gjøres kun fiint Papir saaledes, fordi Velinformene langsomt slippe Vandet; men ved Maskinøsningen bliver alt Papir V., om man end ofte søger at skjule det ved at presse Ribber i Papiret strax efter Formningen. Det sværeste V. til Tegning eller Kobbertrykning formes dobbelt, saa at det egentlig er tyndt, af 2 Ark sammengudsket Pap.

Velites kaldtes hos Romerne de til en Legion hørende lette Tropper.

Velle kalder man ofte en tyk Axel, især af Træ. Navnlig bruger man Benævnelsen Kamvelle om en saadan, der er besat med Kamme til Løftning af Hammere eller Stampere. Uhrmagere kalde ofte Axlerne til deres Hjul V.

Vellebit hedder et Bjergstrøg i Kroatien, som tilligemed Kapellabjergene forbinder Plateauet Karst og de juliske Alper med de dinariske.

Velleius Paterculus (Marcus), en romersk Historieskriver, levede mellem 20 f. Chr. til 30 e. Chr. Som Befalingsmand over Rytteriet besøgte han med Tiberius Germanien og Donaulandene; senere var han Prætor i Rom og indvikledes i Sejans Sammensværgelse, ved hvilken Leilighed han synes at have fundet sin Død. Han er Forfatter af et Udtog af den romerske Historie „Historia Romana", udg. bl. A. af Kritz (1847).

Velletri, Stad i Kirkestaten, heed i Oldtiden Velitræ og var en af Volskernes Stæder. 10,000 Indb.

Velour er det franske Navn paa Fløiel (s. d. A.); naar det bruges paa Dansk er det meest om uopskaaret Silkefløiel eller om andre saaledes ribbet vævede Tøier, at de ligne uopskaaret Fløiel, saaledes et Stof, hvor man istedetfor Fløielsnaale, der trækkes ud, slaaer Bomuldstraade ind og lader dem blive siddende.

Veloutere, s. Tapet.

Velpeau (Alfred Armand Louis Marie), en af Frankrigs berømteste Chirurger, født 1795, blev 1823 Doctor i Paris og 1834 Professor i chirurgisk Klinik ved Facultetet. Han var desuden Chirurgien consultant hos Ludvig Philip, er Medlem af Acad. des sciences o. s. v. V. besidder et skarpt diagnostisk Blik, en udmærket Veltalenhed saavel paa Talerstolen som paa Kathedret, og en sjelden operativ Dygtighed; men hvad der især er ham charakteristisk, er hans glimrende kritiske Talent, der sætter ham istand til at rense et videnskabeligt Spørgsmaal fra alt Uvedkommende og oplyse det med de Skatte, som hans overordentlige Hukommelse bevarer fra hans uhyre Erfaring. Han har bl. A. skrevet: „Traité d'anatomie chirurgicale" (2 Bd., 1833); „Elémens de médecine opératoire" (3 Bd., 1832); „Leçons orales" (3 Bd., udg. af Jeanselme og

Digitized by Google

Parillon); endelig „Traité des maladies du sein et de la région mammaire“ (1 Bd., 1857).

Velpel, s. Felpel.

Vels (Raniceps fuscus) er en sort, 8—12″ lang nordisk Havfisk af Torskefamilien med bredt fladtrykt Hoved, stort Gab og kort knivdannet Krop. Halefinnen er adskilt fra den lange Gat- og Rygfinne, foran hvilken sidste der er Spor til en mindre; Brystfinnerne udgaae ligesom fra en kort Arm eller et Skaft; Skjælbeklædningen er meget fiin. Den hører til de mindre almindelige nordiske Fiske.

Velschow (Hans Matthias), dansk Historiker, var født d. 22de Novbr. 1796 i Kjøbenhavn, blev Student fra Metropolitanskolen 1815, theologisk Candidat 1822 og disputerede for Magistergraden 1831. Efter sin Hjemkomst fra en toaarig Udenlandsreise blev han 1833 ansat som extraordinær Professor i Historien og de nordiske Antiqviteter (Professor Rostgardianus, s. **Rostgaard** [Fred.]) ved **Kjøbenhavns Universitet** og 1850 ordinær Professor. Han døde d. 8de Juli 1862. V.'s meest bekjendte Arbeide er Fuldendelsen af P. E. Müllers latinske Udgave af Saxo; han er forøvrigt Forfatter til forskjellige værdifulde Afhandlinger, meest vedrørende Danmarks indre Forhold i Middelalderen.

Velsignelse betegner en Tilønskning af aandelige eller legemlige Goder, især deleshed under Paakaldelse af Gud. Uddelelsen af V. er en af de ældste religiøse Skikke hos Jødefolket. Den døende Fader udtalte en høitidelig V. over sin førstefødte Søn, og Præsten over det forsamlede Folk. Ved Gudstjenesten i den christne Kirke uddeles V. efter den Ordlyd, med hvilken det blev Aaron paalagt at velsigne Folket. Efter den katholske Anskuelse er V. en udelukkende Forrettighed, der tilkommer det geistlige Embede, og man lægger en særegen Vægt paa en nyindviet Præsts V. — Ordet V. maa formodentlig — ligesom „signe“, „primsigne“ o. s. v. — afledes af det latinske signum, Udtrykket for at gjøre Korsets Tegn, der som oftest er forbundet med V.s Uddeling.

Velte er et ældre fransk Viinmaal, i Paris = 7,713, i Bordeaux = 7,867 danske Potter. — Det bruges ogsaa paa Ceylon = 7,836.

Veltlin, ital. la Val Tellina, hedder et i den nordlige Deel af Lombardiet ved Adda liggende Landskab (59 □ M., 100,000 Indb.), som tidligere hørte til Graubünden. Herfra føre 2 Veie over Splügen og Stilfser Joch.

Velum (Seilet) kaldes de Svømmeredskaber, hvormed Havsneglene og Havmuslingerne ere udstyrede i Larvelivet. Det bestaaer i en med svingende Randhaar (Cilier) udstyret Hududbredning, som kan skydes udenfor Skallen, naar det spæde Dyr vil svømme, og trækkes indenfor den, naar det vil synke i Vandet; hos Sneglelarverne er det deelt symmetrisk i 2 Lapper, hos Muslingernes er det derimod udeelt.

Vemmetofte er et adeligt Frøkenkloster i Sjælland (Præstø Amt, Faxe Herred), stiftet af Prindsesse Sophie Hedvig (Kong Frederik IV's Søster) ved en kongelig Fundats, udstedt efter hendes Død d. 10de Juni 1735. Tidligere var V. en Herregaard, der allerede nævnes i Begyndelsen af det 14de Aarh., og efterhaanden tilhørte Familierne Brock, Krabbe og Rosenkrands. Af sidstnævnte Familie kjøbte Dronning Charlotte Amalie 1694 Gaard og Gods og bestemte det til et adeligt Frøkenkloster; men hendes Villie fuldbyrdedes først efter hendes to ugifte Børn Prinds Carls og ovennævnte Prindsesses Død, hvilke begge boede paa V. Ifølge det nyeste Rescr. af 27de Juni 1861 nyder Priorinden en aarlig Hævning af 700 Rdl., og 30 Frøkener hver 400 Rdl. samt Bolig og Underhold paa Klostret; 30 Frøkener i hver af de følgende 4 Afdelinger nyde hver resp. 225, 175, 125 og 100 Rdl., samt 20 Enker, som tidligere have været indskrevne i Klostret, hver 150 Rdl. aarlig. Klostret, hvortil ogsaa hører Hovedgaarden Høistrup, eier 1607 Tdr. Hartkorn og en Capitalformue af 1,366,601 Rdl.; dets Skovareal er 2,469 Tdr. Land. Hovedbygningen er anseelig (3 Fløie paa 3 Etager) med en stor og smuk Have i engelsk Stiil samt en Dyrehave. V.-Kloster udgjør et eget Pastorat. Jfr. C. H. Brasch: „V.s Historie som Herregaard, Slot og Kloster“ (2 Dele, 1859).

Venaissin, forhenværende Grevskab i det franske Dep. Vaucluse, tilhørte 1273—1789 Paven.

Vendebuk er omtrent det Samme som et Kryds i en Stangledning (s. d. A.).

Vendecirkler (eller Vendekredse eller Troper) ere to Lillecirkler paa Himlen, parallele med Æqvator, 23½ Grad (Ekliptikas Heldning) Nord og Syd for samme. Den nordlige kaldes Krebsens, den sydlige Steenbukkens V. (det er de Paralleler, som under Himlens daglige Omdreining beskrives af det nordligste og sydligste Punct i Ekliptika d. e. af Solhvervspuncterne). V. tænkes ogsaa paa Jorden, naar denne betragtes som Kugle; de Lande, som ligge imellem disse (de tropiske Lande) ere de varmeste, og have to Gange om Aaret Solen i Zenith. (De terrestriske Troper ere egl. Indbegrebet af de Puncter paa Jordens Overflade, som have de himmelske i deres Zenither, og de ere nære mathematisk nøiagtige Cirkler).

Vendée, et efter en lille Flod benævnet Departement i det vestlige Frankrig, 124 □ M. stort med 384,000 Indb., er en Slette med temmelig frugtbar Jordbund. Agerdyrkning og Qvægavl i Forbindelse med nogen Tilberedelse af Salt ere Hovednæringsveiene. Industrien er ubetydelig. Befolkningen er i det Hele tarvelig og fattig, mindre end det øvrige franske Folk paavirket af nyere Ideer og derfor hængende fast ved det Gamle. Disse Egenskaber viste sig især under den første franske Revolution i **Vendée-krigen** eller den efter V. benævnede blodige og skrækkelige Borgerkrig imellem Conventets Tropper og Beboerne af det nordvestlige Frankrig, især Landskaberne Poitou, Anjou og Bretagne, som havde reist sig imod den revolutionære Regjering i Paris til Fordeel for Kongefamilien. Efter Chouanernes Exempel begyndte Opstanden i Marts 1793, og en katholsk-royalistisk Hær organiserebes; s. **Chouaner**, **Charette** og de der nævnte Artt.; sign. **Carrier** o. A. Opstanden var efter Terrorismens Ophør fordetmeste dæmpet, da Emigranternes Landing paa Quiberon i Juni 1795 gav Tegnet til Fornyelse af Blodsudgydelsen; men General Hoche undertrykte den nu ganske. Ogsaa senere have dog Beboerne af V., paavirkede af Adel og Geistlighed og understøt-

tede af deres Lands Beskaffenhed, som frembyder store Fordele for den lille Krig, viist deres legitimistiske Sympathier: 1812 og under de 100 Dage grebe de til Vaaben mod Napoleon, og deres Anførere lønnedes siden af Bourbonerne med Æresposter o. s. v. I Aaret 1832 gjordes af Legitimisterne et Forsøg paa at reise V. imod Julíregjeringen, hvilket endtes ved Hertuginden af Berry's Fangenskab. Sign. „La guerre des Vendéens" etc. (1824—27, 6 Bd.).

Vendehalsen (Yunx torquilla) er en lille afvigende Form af Spætternes Familie, hvis Næb er forholdsviis kort, trindt og svagt, hvis ormagtige, klæbrige Tunge savner de Spætterne udmærkende Spidser, og hvis Halefjer ere bløde, ikke stive og elastiske som de ægte Spætters; dens Farvetegning er ogsaa usædvanlig, fiint blandet af Graat, Hvidt, Rustrødt og Sort paa en Maade, der minder mere om visse Hønsefugle og Natfugle end om de andre Klattrefugle. Sit Navn har den af sin besynderlige Vane at strække Halsen og vride Hovedet, saa at det kommer til at ligge bag paa Ryggen, idet den tillige vender Øinene i Hovedet paa en sær Maade; dens Bevægelser have da noget for en Fugl meget besynderligt Ormeagtigt ved sig. Sine Nakkefjer kan den reise i Veiret som en Top. V. forekommer baade i Løv- og Naaleskov, ruger i hule Træer, søger sin Føde, bestaaende i Myrer og Insectlarver, som den fanger ved Hjelp af sin udskydelige, klæbrige Tunge, deels paa Jorden, deels paa Træerne, hvor den dog ikke klattrer med den Behændighed som Spætterne, ligesom den heller ikke kan hakke Hul i Træstammerne.

Vendekredse, s. Vendecirkler.

Vendémiaire (Viinhøstmaaneden) heed i den første franske Republiks Kalender Tiden 23de Septbr.—21de Octbr. I Revolutionens Historie mærkes den 13de V. i Aaret IV d. e. 5te Octbr. 1795 ved Pariser-Sectionernes (Nationalgardens) Opstand imod Conventet.

Vendelbo (Poul), s. Løvenørn.

Vender er et Navn i forskjellige Former, som de germaniske Folk fra de ældste Tider have anvendt paa deres østlige slavoniske Naboer. I hele Middelalderen benævnedes de slavoniske Stammer, saasom Vagrier, Vilzer, Pomrer, der fra Holsteen indtil Preussen befolkede Østersøens Sydkyst, V., lige indtil de, overvundne af Danske og Tydske, efterhaanden denationaliseredes. Den slavoniske Stamme, som endnu beboer Lausitz, og som danner en Sprogø i det tydske Gebeet, kaldes fremdeles V.; de slavoniske Stammer, som beboe de sydligste af Østerrigs tydske Provindser, benævnes Vinder eller Slovenzer. Allerede i Middelalderen antog man, at det i Folkevandringerne optrædende, vilde og førverste vandalske Folk var V., hvorfor man endnu oversætter de skandinaviske Kongers Titel de Venders paa Latin med Vandalorum. De os overleverede Navne paa vandalske Konger ere vistnok tydske, hvoraf dog ingenlunde kan sluttes, at ogsaa Folket var germanisk, da flere af Folkevandringernes Hærskarer bestemt vare sammensatte af forskjelligartede Krigerbander. Formedelst denne store Udbredelse af det vendiske Navn have nyere Ethnologer benævnet den hele Sprogklasse, som omfatter baade Slavoner og Lithauer, den vendiske; Andre kalde den sarmatisk med det græske Navn. Forresten s. Artt. Slaver og Sorber.

Venders Konge (de) (rex Slavorum, senere mindre rigtigt Vandalorum) er en fælleds Titel for de danske og de svenske Konger; for de første hidrører den fra de vendiske Lande Pommerns og Mecklenburgs Underkastelse under dansk Lehnshøihed 1185, og Kong Knud VI var derfor den første, der kaldte sig saaledes.

Vendidad hedder en Deel af Zend-Avesta, som indeholder Lovbestemmelserne. Vendidadsade kalder man en til liturgiske Øiemed foranstaltet Samling af de 3 Zendbøger Yaçna, Vispered og V.

Vendôme er Navnet paa et gammelt fransk Grevskab, som kaldes saaledes efter en Stad i det nuværende Dep. Loire-Cher, og som af Frants I med Hertugtitel blev givet til Carl af Bourbon. Henrik IV, dennes Sønnesøn, forenede V. med den franske Krone, men gav det siden til den ældste af sine med Gabrielle d'Estrées avlede Sønner César (født 1594), der nu som César, Hertug af V., stiftede Huset V. Denne César tog siden virksom Deel i Planerne og Forbindelserne mod Richelieu og senere mod Mazarin, og døde som Storadmiral d. 22de Octbr. 1665. Den anden Søn, François de V., Hertug af Beaufort, tog Folkepartiet i Frondeurolighederne og fik Tilnavnet Roi des halles; han faldt 1669 ved Candia i Kampen mod Tyrkerne. — Césars ældste Søn Louis, Hertug af V., født 1612, før Faderens Død kaldet Hertug af Mercoeur, blev 1649 Vicekonge i det erobrede Catalonien, men traadte 1656 over i den geistlige Stand, blev 1667 Cardinal og døde 1669 i Aix. Hans ældste Søn Louis Joseph, Hertug af V., født 1654, udmærkede sig fra 1672 i Ludvig XIV's Krige og indlagde sig navnlig i den spanske Arvefølgekrig Berømmelse. Efter hans Død d. 11te Juni 1712 faldt Hertugdømmet V. tilbage til Kronen; Slægten uddøde med hans Broder Philippe de V., født 1655, der døde d. 24de Jan. 1727 som Storprior for Malteserordenen.

Vendsyssel kaldes den nordlige Halvø af Jylland fra Liimfjorden til Skagen, der er omgiven af Skagerrak og Kattegattet, det nuværende Hjørring Amt. Navnet antages at være af samme Oprindelse som Venden (Vendland, Vindland), hvorved betegnedes Landstrækninger, som laae aabne mod Havet. Landskabet er i den østlige Deel et høitliggende, skovbevoxet Bakkeland, der mod V. sænker sig til en jevnt skraanende, skovløs Slette; mod S. er det omgivet af flade Eng- og Kjærstrækninger, der i den vestlige Deel gaae over i den store Vildmose; og mod N. ender det i den med Flyvesand bedækkede Odde, hvorpaa Skagen ligger. Endnu i Begyndelsen af forrige Aarhundrede var V. stærkt hjemsøgt af Ulve. — Vendelboerne ere fra gammel Tid bekjendte som en djerv, kraftig Folkestamme, der spillede den meest fremragende Rolle under de idelige Bondeopstande i Jylland i Middelalderen.

Vene, s. Blodaare.

Venedey (Jakob), tydsk Skribent og Politiker, født d. 24de Mai 1805 i Köln, gik 1832 formedelst politiske Conflicter med Regjeringen

Digitized by Google

til Frankrig, kom 1848 tilbage og hørte til Førerne for yderste Venstre i Parlementet i Frankfurt. Udviist fra Preussen opholdt han sig siden paa forskjellige Steder, tilsidst i Heidelberg. Han er Forfatter til „England" (1845), „Irland" (1844), „Schleswig-Holstein im Jahre 1850", „Gesch. des deutschen Volks" (1854—55).

Venedig (ital. Venezia), berømt Søstad paa 70 Øer i de af det adriatiske Hav dannede Laguner ved Øvreitaliens Østkyst, er en stærk Fæstning og har en Frihavn. Øerne ere forbundne ved henved 400 Broer, blandt hvilke Rialto er den ældste og prægtigste. I denne mærkelige Stad indtage Kanalerne den samme Plads som Gaderne i andre: Husene, byggede paa Pæle, vende Forsiden mod hine, den meste Samfærdsel skeer i Gondoler paa Kanalerne, de snevre Gader langs Husenes Bagsider benyttes kun lidet. Det vigtigste Torv er den prægtige St. Marcusplads, ved hvilken er Marcuskirken, Dogernes Palads (med de berygtede Statsfængsler, „Blykamrene", og „Sukkenes Bro"), to Granitsøiler med den hellige Theodors Støtte og V.s vingede Løve. Det uhyre Arsenal vidner om den Krigsmagts Størrelse, over hvilken V. i Republikens Storhedsdage raadede, de talrige Paladser om den venetianske Adels Rigdom og Glands paa samme Tid; mange af hine forfalde nu. — V.s Handel er kun en Skygge af, hvad den i Middelalderen var (s. nedenfor), men er dog endnu ikke ubetydelig; Staden har en levende Dampskibsforbindelse med Triest og Levanten; med Fastlandet forbindes den ved en Jernbane, der paa en 4 M. lang Bro er ført over Lagunerne. Den har et Akademie for de skjønne Kunster og en meget rig Malerisamling. 125,000 Indb.

Maal og Vægt i V. Om de af Autoriteterne benyttede franske Maal s. Lombardiet-Venedig. I Handelen benyttes disse kun for Guld og Sølv. Forresten betjener man sig af følgende: 1) Længdemaal. 1 Piede (Fod) à 12 Once (Tommer) à 12 Linee à 10 Decimi er $154,_{1495}$ Pariser Linier = $1,_{1080}$ danske Fod. 1 Passo (Skridt) er 5 Piedi; 1 Pertica grande (store Rode) er 6; 1 Pertica piccola (lille Rode) er 4½ Piedi; den første kaldes ogsaa Cavezzo, den anden Chebbo. Alenen (Braccio) er dobbelt, V. da lano (Uld-Alen) = $302,_{947}$ og V. da seta (Silke-Alen) = $283,_{43}$ Pariser Linier eller respective $1,_{0887}$ og $1,_{0175}$ danske Alen. Hver af disse deles ogsaa i 12 Once (saa at Oncia faaer 3 Betydninger). — 2) Flademaal. 1 Migliajo er 1000 □ Passi = 7672 danske □ Alen = $4,_{364}$ Skjepper Land. — 3) Rummaal. a) Korn. 1 Moggio er 4 Staja eller Stari; 1 Stajo eller Staro à 2 Mezzeni à 2 Quarte à 4 Quartaroli er $83,_{3172}$ franske Litres = $4,_{791}$ danske Skjepper; 1 Sacco er 1⅓ Staja. b) Viin m. m. 1 Barilla à 6 Secchi à 4 Bozze à 4 Quartucci er $64,_{3859}$ franske Litres = $66,_{64}$ danske Potter; 1 Botte er 5 Biconcie à 2 Concie eller Mastelli à 7 Secchi; 1 Anfora er 4 Biconcie; 1 Burchio er 60 Botte = 46651 danske Potter. c) Olie. 1 Miro er $15,_{79}$ franske Litres = $16,_{34}$ danske Potter og veier 30¼ Libbre grosse (s. nedenfor) eller 25 Libbre da olio (Oliepund). 1 Migliajo er 40 Miri. — 4) Vægten er tredobbelt. I ethvert Tilfælde er 1 Centinajo = 100; 1 Migliajo = 1000 Libbre. a) Peso grosso, den svære Vægt, for de fleste Varer. 1 Libbra grossa à 12 Once à 192 Carati à 4 Grani er $476,_{9987}$ franske Gram = $0,_{9540}$ danske Pund. 1 Miro er = 25 Libbre b) Peso sottile, den lette Vægt, for Urtekramvarer m. m. 1 Libbra sottile à 12 Once er $301,_{2297}$ franske Gram = $0,_{6025}$ danske Pund eller $19,_{279}$ Lod; 1 Carica er 4 Centinaja = 400 Libbre. For Korinther er 1 Stajo = 260 Libbre sottili. c) Silkevægt. 1 Libbra à 12 Once à 6 Saji er $307,_{4406}$ franske Gram = $0,_{6149}$ danske Pund eller $19,_{676}$ Lod. Peso sottile er tillige Medicinalvægt. Da er 1 Oncia = 8 Dramme à 3 Scrupoli à 20 Grani. — For Guld og Sølv er 1 Marco à 8 Once à 144 Carati à 4 Grani = ½ Libbra grossa = $238,_{49936}$ Gram. Carato og Grano ere de samme som i Peso grosso.

V.s Historie. Da Hunnerne 452 brøde ind i Øvre-Italien, flyttede en Deel af de der boende Veneter (s. d. A.) ud paa Øerne ved Poflodens Munding, hvor dog allerede tidligere Nogle havde bosat sig, og anlagde der en Stad, som efterhaanden blomstrede op til den mægtige Republik V. I Begyndelsen stod denne under en „Tribun"; 697 valgtes Paolucci Anafesto til Doge eller Hertug (dux). Frankernes Herredømme over Øerne varede ikke længe; mod Arabernes og Illyrernes Sørøverier udrustede de Krigsskibe og tilvendte sig snart en stor Deel af Handelen paa Middelhavet. Mod Slutningen af det 10de Aarh. underkastede Dogen Peter Orseolo II sig adskillige Stæder i Dalmatien og kaldte sig Hertug af D.; fra den Tid begyndte den Skik, at Dogen engang om Aaret, ved med stor Høitidelighed at kaste en Ring ud i det adriatiske Hav, ligesom formælede sig med dette til Tegn paa V.s Herredømme over samme. Forfatningen blev nu efterhaanden mere aristokratisk. Korstogene gave V. et nyt Opsving, da Borgerne fortjente overordentlig mange Penge ved den herved forøgede Skibsfart (Transport af Krigerne med Bagage, af Jord fra det hellige Land tilbage o. s. v.) og Handel, og V. hjalp med til at erobre flere Stæder i Levanten. Dogen Enrico Dandolo erobrede i Forening med Franskmænd Constantinopel 1202 (s. Byzantinsk Rige), og V. erholdt ved denne Leilighed adskillige Stæder i Romanien, Øerne Negropont, Candia o. fl., en Deel af Morea og Epirus samt nogle Øer i det adriatiske Hav. Det græske Keiserdømmes Gjenoprettelse og Genua's medbeilende Stræben standsede vel noget V.s Udvidelser, men det tilrev sig dog næsten ganske den overmaade vigtige Handel med Østerlandenes, navnlig Indiens, Producter over Alexandrien. Med Genua førtes 1257—1382, med enkelte Afbrydelser, en haardnakket og anstrengt Søkrig, som trods Nederlaget ved Pola 1379 sikkrede V. Overmagten. I Slutningen af det 13de Aarh. var Forfatningen bleven omdannet til et strengt Oligarchie: det „store Raad" fik al Magten og udøvede samme med inqvisitorisk og mistænkelig Strenghed imod alle; Dogen blev efterhaanden kun Udøver af dettes Villie og stod selv under dets smaalige og skinsyge Control; Pladserne i Raadet vare arvelige i de fornemste Familier, hvis Navne indførtes i den „gyldne Bog". Fra Slutningen af

Digitized by Google

det 14de Aarh. begyndte V. at stræbe at skaffe sig Besiddelser paa Fastlandet, og erhvervede Treviso, Vicenza, Padua og flere Stæder med tilhørende Districter, imedens Øen Cypern (s. d. A.) og nogle Districter paa Morea og i Albanien kom under Republiken. Herved indvikledes denne imidlertid i Stridigheder med flere af sine mægtige Naboer, paa samme Tid som de store Opdagelser (Søveien til Ostindien 1498, Amerika 1492) gave Verdenshandelen en ny Retning og derved berøvede „Adria's Dronning" en Deel af dens Betydning. Den Fare, hvormed Liguen i Cambray 1508 truede V., undgik det heldig (s. Liga), men Tyrkerne fratoge det 1573 Cypern og 1669 Candia. Morea erobredes 1687, men mistedes 1718, imedens V. beholdt de joniske Øer og Stykker af Dalmatien og Albanien. Siden havde Republiken Fred, men dens indre Kraft svækkedes ved den Tvang, som en despotisk og uduelig Regjering lagde paa enhver friere Udvikling, og ved Folkets Undertrykkelse og Sløvhed. Statens Fladeindhold var dengang c. 625 □ M., Befolkningen 3 Mill. De høieste Autoriteter vare det „store Raad" (c. 1,400 Medlemmer), Senatet (60 Medlemmer, et Udvalg af hiint), de 10 Mænds Raad og Statsinqvisitorerne. — Imod den franske Revolution var Regjeringen i V. naturligviis fiendtlig stemt, medens de franske Frihedsideer havde fundet Udbredelse blandt Folket. Da Bonaparte 1797 erklærede Republiken Krig, maatte den forandre sin Forfatning til en demokratisk, betale 6 Mill. Francs og overlade de Franske 3 Liniesskibe, 2 Fregatter, endeel Malerier og Kostbarheder, hvorpaa den provisoriske Regjering nedrev Statsinqvisitionens Bygninger og opbrændte den gyldne Bog. Ved Freden i Campo Formio opløstes Republiken V.: Østerrig erholdt Landet Ø. for Etsch, den Cisalpinske Republik Resten; da denne var bleven til Kongeriget Italien, lagdes 1805 hele V.s Gebeet til samme. Ved Congressen i Wien 1815 erholdt Østerrig det Hele som en Deel af det lombardisk-venetianske Kongerige (s. d. A.). I Aaret 1848 udbrød ogsaa her en Opstand mod det østerrigske Herredømme, og V. erklærede sig for en „Republik San-Marco" under Manin, men maatte omsider igjen underkaste sig d. 24de Aug. 1849 (s. Manin). Efter den italienske Krig 1859 beholdt Østerrig kun Venetien eller V., den østlige Deel af sine tidligere Besiddelser i Øvre-Italien, tilligemed Lidt af Lombardiet, s. Lombardisk-Venetianske Kongerige. — Sign. Tentori „Saggio sulla storia di V." (1785—90, 12 Bd.); Daru „Hist. de la république de Venise" (1819—21, 7 Bd.); Quadri „Prospetto statistico delle provinee Venete" etc.; Romanin „Storia di V." (1854—55); Leo „Gesch. der ital. Staaten" (1829—30).

Veneficium, s. Forgiftning.

Venenosi, s. Giftslanger.

Venerabile (lat.), det Høiærværdige, kaldes i den romersk-katholske Kirke den i Monstrantsen opbevarede, indviede Hostie, der fremvises til Tilbedelse.

Venerisk, s. Syphilis.

Venern, den største af Sverrigs Indsøer, omgiven af Vermland, Vestergøthland og Dalsland, ligger omtrent 140 F. over Havet og er 96 □ M. stor (den største Længde er 20 M., den største Brede 10 M., den største Dybde 340 F.). Den bestaaer af 2 Dele: den egentlige V., den større nordøstlige Deel, og Dalbosjön, den mindre sydvestlige, hvilke adskilles deels ved et fra Vermland fremspringende Næs (Vermlands-Næs), deels ved Kållandsø og den Skærgaard, som dannes af Lurø- og Aspholmene. Den danner en Mængde Bugter (Aspfjorden, Kattfjorden, Kilsfjorden, Kinnebugten m. fl.), optager mellem 20 og 30 Vandløb (Byelven, Klarelven og Letelven mod N., Lidan, Tidan og Nossan mod S.). Bredderne, paa hvilke ligge 6 Stæder, ere høist forskjellige: den nordlige er bjergfuld, for en Deel skovrig og omgiven af en smuk Skærgaard, den sydlige er aaben og flad. V. har levende Skibsfart og udmærker sig ved sin Rigdom paa Fisk.

Venersborg, svensk Søstad i Vestergøthland, ligger ved Venern paa et Næs imellem Wassbotten (en Bugt af Venern) og Göthaelf; den er Hovedstaden i Elfsborgs Län, har et Länslazaret, et Hospital, flere Skoler, temmelig levende Handel og 4,068 Indb. V. anlagdes 1642 og var fordum befæstet; 1644 og 1676 blev den indtagen og brændt af de Danske, og under Krigen 1788 blev den, skjøndt ikke længere befæstet, besat af den danske Armee.

Veneter kaldtes hos de Gamle 3 forskjellige Folk. 1) V. eller Heneter heed det Folk, som boede i Italiens nordøstlige Deel, imellem Etsch, Alperne, det adriatiske Hav og Po. Efter Nogle nedstammede de fra endeel under Antenor efter Trojas Ødelæggelse hertil flygtede Trojanere. Efter dem fik Venedig Navn. 2) Et Folk i Provindsen Armorica i Gallien, ved det atlantiske Hav. 3) Et slavisk Folk Ø. for Weichsel, formodentlig et tydsk Fællesnavn for Slaverne, hvoraf det senere „Vender" opkom.

Venetien, s. Venedig (Slutningen af dettes Historie).

Veneziano (Agostino), italiensk Kobberstikker, var tilligemed Marco da Ravenna Marc-Antons Elev, og disse Tvende deeltoge med ham i Udførelsen af mange af hans Arbeider, saa at man i ældre Kataloger, som f. Ex. det bekjendte af Bartsch, finder disse tre Kunstneres Blade ordnede under eet.

Venezuela (ɔ: Lille Venedig), Republik i den nordligste Deel af Sydamerika, omgiven af Antillerhavet eller den sydlige Deel af den mexikanske Bugt, Atlanterhavet, Guyana, Brasilien og Ny-Granada, er 20,097 □ M. stor med 1,560,000 Indb. V. er deels Bjergland, opfyldt af de fra Anderne mod Ø. udgaaende Bjergmasser, som ofte kaldes V.-Bjergene (s. Amerika, I, S. 144) samt mod S. O. af en Deel af Parimebjergene, deels Lavland, nemlig Llanos ved Orinoco og Noget af Skovsletterne omkring Amazonfloden, hvilke indtage den sydlige Deel af Landet. Hovedfloden er Orinoco; mod N. V. er Indsøen Maracaibo. Klimaet er tropisk, Jordskjelv ere hyppige. V. har det tropiske Amerika's, efter Høiden ogsaa Syd- og Mellemeuropa's Producter i stor Overflod; vigtigst ere Bomuld, Tobak, Sukker, Cacao, Kaffe, Vanille, Indigo, Gavn- og Farvetræ, Apothekervarer. Mineralriget benyttes ikke meget. Befolkningen bestaaer af c. 400,000 Hvide (forbet-

Digitized by Google

meste spanske Creoler), c. 700,000 Farvede (Mulatter, Mestizer o. Fl.), 50,000 Negere (siden 1854 frie), 3—400,000 Indianere (af hvilke endeel ere uafhængige). Religionen er den katholske, Sproget spansk. Oplysningen staaer meget tilbage, Caracas har et Universitet. Handelen, især med England og Nordamerika, er betydelig. — Statsforfatningen er republikansk: et Senat og et Repræsentantkammer have den lovgivende Magt, en paa 4 Aar valgt Præsident den udøvende. Republikens Finantser ere i en slet Tilstand: Budgettet for $18\frac{57}{58}$ opviste en samlet Indtægt af c. 5 Mill. Rdl., medens Udgifterne ansloges til næsten 16 Mill.; Statsgjelden er over 30 Mill. Rdl. Krigsmagten bestaaer af en activ Milits paa 10,000 Md., 2 Dampfregatter og nogle mindre Skibe.

V. var den Deel af det spanske Amerika, som først (1810) rev sig løs; s. Columbia. Fra 1831 var det en selvstændig Republik og nød forbetmeste Fred (kun 1835 fandt en kort Borgerkrig Sted), hvilket meget skyldtes Præsident (1831—35 og 1839—43) J. A. Paez's Fortjenester. I Aaret 1846 udbrød en Racekrig imellem den hvide og den farvede Befolkning, som Paez, forsynet med dictatorisk Myndighed, dæmpede, hvorefter ved hans Indflydelse Tadéo Monágas blev Præsident (1847). Denne regjerede med stor Vilkaarlighed, tvang 1850 den retskafne Paez til at forlade Landet og begive sig til Ny-York, og sprængte med Vold Repræsentantkamret fra hinanden, saa at han regjerede som Dictator og bevirkede, at hans Broder Gregorio Monágas 1851 valgtes til Præsident. Denne holdt sig imod flere Opstande; Tadéo Monágas blev 1855 atter Præsident, 1858 bekjendtgjordes en ny Forfatning. Den nye Præsident, General Julian Castro, maatte strax (Juni 1859) fratræde, hvorpaa efter flere Stridigheder Manuel Felipe de Tovar d. 10de April 1860 valgtes; men ifølge en Opstand blev Paez i Septbr. 1861 udraabt til Præsident med uindskrænket Myndighed.

Venia (lat.) betyder Tilladelse. V. sexus kaldtes i Danmark den Bevilling til at være myndig under Curator, som tidligere (før Loven af 29de Decbr. 1857 om Qvindens Myndighed) kunde meddeles en ugift Pige V. ætatis, Bevilling for mindreaarige Mandspersoner til at være fuldmyndige, meddeles endnu.

Venloo, Stad i den hollandske Provinds Limburg, ved Maas, er befæstet. 7,000 Indb.

Venskabsøerne, ogsaa, efter den største Ø, **Tongaøerne**, hedder en Samling af 32 større Øer og over 150 Holme, Klipper og Rev, som ligge i Australien imellem 18° og 21° s. Br., omtrent 330 M. S. V. for Selskabsøerne. De fleste ere lave, nogle faa bjergfulde og vulcanske, andre omgives ganske af Koralrev. Øerne have de almindelige australske Producter, Brødfrugter, Sago, Pisang, Yams, Sviin, Hunde, Rotter o. s. v.; Europæerne have indført deres Huusdyr o. M. Indbyggerne ere Malayere, fredelige, flittige Mennesker, nu næsten alle Christne. De regjeres af Høvdinger, som kun ere lidet afhængige af den mægtigste iblandt dem, der nu kalder sig „Kong Georg". Den største Ø, Tonga, har 16,000 Indb. og er overordentlig frugtbar og veldyrket.

Venstre Skrue, Fiil, Øxe, s. Høire.

Ventendes Arv kaldes den Formue, som en Person vel har Udsigt til at arve, men som ikke endnu ved Arveladerens Død virkelig er bleven hans. I Modsætning hertil kaldes Arven falden, saasnart Arveladeren er død, og Arven saaledes virkelig er erhvervet for Arvingen (s. Arvefald). Over v. A. maa der efter den danske Lovgivning ikke disponeres.

Ventil kaldes i Maskinvæsenet et Organ, der afspærrer Bevægelsen af en Vædske eller Luft i een Retning, men ikke i den modsatte, naar blot Spændingen er tilstrækkelig. V. bruges ved allehaande Pomper, ved Styringen i de allerstørste Dampmaskiner, som Sikkerhedsventil (s. d. A.) paa Dampkjedler og hydrauliske Presser o. fl. Man har flere Slags V.: i Pomper bruges meget Klapventiler, bestaaende af et Stykke indfedtet Saalelæder, beklædt med Metal paa begge Sider og naglet fast ved den ene Side; andre V. ere heelt af Metal og hvile enten paa en smal ringformig Flade (Ringventil) eller paa en Kegleflade (Kegleventil), eller V. er en Kugle, der passer i alle Retninger paa Ventilsædet. Ring- og Kegleventiler maae styres, og det skeer gjerne ved en Stilk, der gaaer nedad og styres i en Bro tversover Ventilsædet. Ved alle V. undgaaer man en for stor Løftning, fordi de ellers vilde lukke sig for seent ved den modsatte Bevægelse; derimod gjøres de meget store, for selv med en ringe Løftning at kunne give tilstrækkelig Aabning.

Ventilation (fr.) betyder Luftfornyelse, Luftrensning. Naar levende Væsener i længere Tid opholde sig i et indelukket Rum, bliver Luften deels ved Aandedrættet, deels ved Lungernes og Hudens Uddunstninger efterhaanden fordærvet. Dette maa afhjelpes ved at tilveiebringe en hensigtsmæssig V. i Localerne. Ethvert Rum, der skal ventileres, maa være forsynet med idetmindste to Aabninger, den ene til Indførelse af den atmosphæriske Luft, den anden til Bortledelse af den fordærvede. I almindelige Beboelseslocaler lader man sig i Almindelighed nøie med den V., der saa at sige frivillig finder Sted gjennem Vinduer, Døre og Ovne. Undertiden søger man at forøge den ved Anbringelsen af Trækruder, Ventiler ud til Skorstenene o. Lign. I Hospitaler, Fængsler, Kirker, Skoler, Theatre og andre Forsamlingslocaler blive fuldstændigere Ventilationsapparater imidlertid nødvendige. Til at sætte Luften i Bevægelse benyttes ved disse som bevægende Kraft enten Varmen eller mechaniske Midler. Skal den fordærvede Luft bortføres ved Hjelp af Varmen, ledes den ind i en saakaldet Ventilations- eller Appelskorsteen, hvor den ved Opvarmning sættes i opstigende Bevægelse og derved føres ud i det Frie. Opvarmningen af Appelskorstenen tilveiebringes paa forskjellige Maader. Skal den fordærvede Luft bortskaffes ved mechaniske Midler, anvendes dertil enten Blæse- eller Sugeapparater. Ved de førstnævnte presses den fordærvede Luft ud enten umiddelbart eller middelbart ved Indblæsning af frisk Luft. Sugeapparaterne, der gjerne anbringes i Kjelderetagen, suge Luften fra Localerne og jage den ud i en Appelskorsteen. En til V. i den senere Tid hyppig anvendt Ma-

Digitized by Google

skine er Centrifugalviften, der ved den hurtige Omdreining af en med Vistevinger forsynet Axel sætter Luften i Bevægelse. Den kan bruges baade som Suger og som Blæser.

Den friske Luft, som skal tilføres Localerne, bør helst iforveien være opvarmet. Dette kan enten skee ved at lede den i Kanaler under Gulvet hen til Kakkelovnen og op gjennem et Rør i denne, saa at den ved Rørets øverste Ende træder ud i Stuen med en passende Temperatur; eller man kan opvarme Luften i et særligt Varmekammer, førend den indledes.

Ventilation af et Vandhjul kaldes det, naar man gjør Aabninger i Cellerne gjennem Bagklædningen, for at Luften kan gaae ud en anden Vei end den, Vandet kommer indad.

Ventilator kaldes deels et Ventilationsapparat deels en Viftebælg (s. d. A.), der vistnok hyppig bruges som V., men hverken er ene om det eller alene bruges dertil.

Ventilhane. Naar en Ventil, oftest en Keglevventil, føres af en Skrue, saa at dens Aabning og Lukning ikke beroe paa Trykkets Retning og Styrke, kaldes den en V. En saadan bruges til Aabning og Lukning f. Ex. af Damprøret fra en Dampkjedel, og egner sig langt bedre til Afspærring af store Rør end Dreiehaner, da de med samme Størrelse af Aabning koste mindre, lettere aabnes og holde bedre tæt.

Ventose (Vindmaaned) kaldtes i den første franske Republiks Kalender den 6te Maaned, Tiden 19de Febr.—20de Marts.

Venus, s. Aphrodite. — V. er den Planet, hvis Bane er nærmest ved Jordens. Dens Middelafstand fra Solen er $0,_{7233}$ Jordbaneradier eller 14737000 danske Mile. Omløbstiden om Solen er $224,_{70}$ Dage eller noget over 7 Maaneder. Excentriciteten er $0,_{007}$, Banens Inclination 3° 24'. Dens Diameter er $0,_{998}$ Jordbiametere eller 1690 danske Mile. Dens Masse er $0,_{885}$ og Tætheden $0,_{89}$, naar Jordens = 1. Dens Rotationstid er omtrent som Jordens. Axens Stilling i Rummet er ikke nøie bekjendt. V. er den klareste Stjerne paa Himlen; men dens Elongation (angulære Afstand fra Solen) bliver aldrig meget stor og overstiger ikke 46 Grader. Derfor viser den sig enten som Aftenstjerne kort efter Solens Nedgang, eller som Morgenstjerne kort før dens Opgang. Ofte er den usynlig paa Grund af sin Nærhed ved Solen. Undertiden træder den imellem Solen og Jorden, hvilket Phænomen er af Vigtighed i Astronomien, s. Gjennemgang.

Venus kaldes en artriig Slægt af Muslinger med tykke, ofte glatte og glindsende, smukt farvede, regelmæssige, ikke gabende Skaller. De høre til den Gruppe af Muslinger, som med en kort eller ialfald ikke meget forlænget Skal forener lange Aanderør og som Følge deraf tillige en stærkt bugtet Kappelinie; Hængslet er stærkt, i Reglen dannet af 3 Tænder paa hver Side, Baandet udvendigt; Størrelsen er i Almindelighed ikke betydelig.

Venusbjerget, i hvis Indre „Fru Venus" holder Hof, omtales i flere tydske Sagn, s. Tannhäuser. Foran Indgangen til sammes Indre sidder den troe Eckart og advarer Folk fra at sætte deres Salighed i Fare ved Opholdet der.

Venusbelte, s. Baandgople.

Venusia, en Stad i Samniternes eller Hirpinernes Land, er bekjendt som Horats's Fødeby.

Venusvogn, s. Aconitum.

Veno er en lille Ø i Liimfjorden, der hører under Ringkjøbing Amt, Skodborg Herred, og udgjør et eget Pastorat. Indbyggernes Antal var 1860 kun 104. Præsten er tillige Skolelærer.

Veracruz, en af de østlige Stater (eller Provindser) i Republiken Mexico, ved den mexicanske Bugt, 1,216 □ M. stor med 265,000 Indb., bestaaer af en brændende heed, sandig Kyststrækning og det bagved samme efterhaanden indtil Anahuacs steile Skraaninger (hvor Pic de Orizaba hæver sig til en Høide af 16,000 F.) opstigende Bjergland. Det har efter Høiden alle Mexico's forskjellige Producter. Hovedstaden er Xalapa (15,000 Indb.), den vigtigste er Staden V., som er Hovedpladsen for Mexico's Ind- og Udførsel, skjøndt dens Havn lader Meget tilbage at ønske og dens Klima er usundt. Staden forsvares ved Fortet San Juan de Ulloa. 8,000 Indb. Den af Cortez 2 M. herfra, ved hans Landingssted, anlagte Stad V. blev 1580 flyttet til sin nuværende Plads.

Veratrin er en overordentlig giftig Plantebase, der forekommer, ledsaget af en krystallinsk Syre, Veratrumsyre, i Sabadillefrø (s. d. A.) og i Roden af Veratrum album (s. Jervin). V. er et hvidt Pulver, der let smelter til en harpixagtig Masse, smager skarpt og frembringer i meget ringe Mængde, som Støv og selv i Opløsning, en heftig Nysen. I Vand er det i fri Tilstand neppe opløseligt. V. anvendes noget til udvortes Brug (i Salver o. s. v.) i Medicinen.

Veratrum, Foldblad, kaldes en Slægt af anseelige, i Reglen mandshøie, fleeraarige Urter, der henhøre til Tidløsfamilien (Colchicaceæ) blandt Tretalsplanterne. De meest bekjendte Arter ere V. album, hvis høie, med brede, foldede Blade tæt besatte Stængel udspringer fra en underjordisk, løglignende Rodstok og foroven bærer en meget sammensat, rigtblomstret Top af forholdsviis smaa, hvidgule, 3-deelte Blomster, og V. nigrum, der ligner den foregaaende, men er noget høiere og bærer sortebrune Blomster. Begge høre hjemme paa fugtige Bjergegne i Mellemeuropa og dyrkes desuden stundom som Ziirplanter; de indeholde meget stærke Giftstoffer, navnlig et eget Alkaloid, Veratrin (s. d. A.), der betinger Rodstokkens officinelle Anvendelse (under Navn af „hvid Nyserod", »radix Hellebori albi«). Af flere, ufuldstændig kjendte centralamerikanske Arter (V. Sabadilla [»Sabad. officinalis«], V. officinalis, V. caricifolium) erholdes de meest som Middel mod Utøi anvendte giftige Sabadillefrø.

Verbalnote, s. Note.

Verbascum, s. Kongelys.

Verbena, Jernurt, er en Slægt af smaa een- eller fleeraarige Urter eller Halvbuske, der i ydre Habitus væsentlig stemmer overeens med de Læbeblomstredes Familie, fra hvilken de navnlig adskille sig ved den før Modenheden udeelte, 4-rummede Frugt. De fleste Arter ere exotiske, men almindelig bekjendte og yndede Ziirplanter hos os, saaledes navnlig flere amerikanske Arter (f. Ex. V. chamædrifolia) med nedliggende Stængler og stive, saugtakkede Blade, af hvilke Gartnerne have frembragt talrige Af-

Digitized by Google

arter i Farvetegningen. Kun faa Arter ere europæiske, f. Ex. vor indenlandske V. officinalis (Læge-J.), der har en opret 1—2 F. høi Stængel, fjersnitdeelte Blade og lange smalle Ax med smaa lila Blomster; den voxer paa tørre Steder, især omkring Landsbyer.

Verboeckhoven (Eugen Joseph), flandersk Maler, født d. 8de Juni 1798 i Warneton i Vestflandern, var Elev af sin Fader Eugen V. (født 1770, død 1832 i Brüssel) og har især gjort sig bekjendt som Dyremaler, men giver fine Malerier endnu større Værdi ved at anbringe fine Dyr i smukke, dygtig udførte Landskaber o. desl. I Forbindelse med Architekturmaleren Rotter malede han 1821 et stort Billede „Qvægmarkedet i Gent". Museet i Brüssel besidder et andet stort Billede af ham, „En Faarejord under et Uveir". Hans Arbeider have allerede naaet et betydeligt Tal, alle af anseeligt Kunstværd. Hans Broder Louis V., født 1800, har Navn som Marinemaler.

Verbum eller Udsagnsord kaldes det Ord, hvorved Forestillingen om en Handling eller Tilstand udsiges om Noget, saa at derved fremkommer et Udsagn eller Sætning. Transitive V. betegne en Handling eller Virksomhed, der ligefrem gaaer ud paa en Gjenstand (Object); intransitive udtrykke en Handling eller Tilstand, der finder Sted ved Subjectet alene uden at være rettet paa et Object.

Vercelli, Stad i Piemont i Kongeriget Italien, har en prægtig Kathedralkirke. 20,000 Indb. — Paa de raudiske Sletter imellem V. og Verona slog Marius Cimbrerne 101 f. Chr.

Verdande er i den nordiske Mythologie Navnet paa en af de tre Norner, som bestemme Menneskenes Levetid og Skjebne (s. Nornerne).

Verden, forhen et Bispedømme, fra 1648 et „Hertugdømme" i Landdrostiet Stade i Kongeriget Hannover, 24 □ M. stort med 85,000 Indb., bestaaer meest af tørt, sandigt Land og Heder. Staden V., ved Floden Aller, har en Domkirke. 5,400 Indb. — Bispedømmet V. stiftedes 780 af Carl den Store. Ved den westphalske Fred erholdt Sverrig dette med Titel af Hertugdømme. Det erobredes 1714 af de Danske, som solgte det til Hannover, hvilket Sverrig maatte erkjende 1719. I Aarene 1807—12 var V. en Deel af Kongeriget Westphalen.

Verden bruges deels i Betydning af alt det Skabte, s. Universum, deels i Betydning af Jorden og den derpaa levende Menneskeslægt, saasom V.s Dele, V.s Hjørner. Ogsaa bruges det om visse afsluttede Samfundsklasser (den fornemme V., den lærde V.). I religiøs Betydning (denne V.) er det det Sandselige og Timelige, modsat det Oversandselige og Evige.

Verdensaxe er den rette Linie, som forbinder Himlens Poler, Nordpol og Sydpol, med hinanden, og om hvilken Himlen synes at dreie sig i 24 Timer. Den er en Forlængelse af Jordaxen, om hvilken Jorden virkelig dreier sig i samme Tid.

Verdenshjørner ere de 4 Hovedretninger, Nord, Syd, Øst og Vest, som bestemmes ved to paa hinanden perpendiculære Linier i et horizontalt Plan, af hvilke den ene er Middagslinien, som er den rette Linie, hvori Meridianens og Horizontens Planer skjære hinanden. De to Puncter paa Himlen, hvori denne skjærer Horizonten, kaldes Nordpunct og Sydpunct, af hvilke det første er det, som er lodret under den nordlige Verdenspol (s. Pol), det andet det modsatte. En ret Linie perpendiculær paa Middagslinien skjærer Horizonten i de to Puncter, som kaldes Østpunctet og Vestpunctet, af hvilket det første er i Retning mod Solens og Stjernernes Opgang, det andet mod deres Nedgang, og som tillige ere Skjæringspuncter mellem Æqvator og Horizonten. Disse 4 Puncter i Horizonten ligge 90° fra hinanden. De Retninger, som ikke falde sammen med disse 4, udtrykkes ved Sammensætninger af dem, som Nord-Ost, Nord-Nord-Vest, o. s. v. — Paa Himlen er Nord den Retning, som vender mod den nordlige Verdenspol, hvilken er næsten anskuelig for Øiet ved Polarstjernen, som kun er $1\frac{1}{2}$ Grad derfra. Syd er den modsatte Retning. Vest er den Retning, hvori ethvert Punct af Himlen bevæger sig ved sin daglige Omdreining, Øst den modsatte Retning. Disse Retninger kunne altsaa paa Himlen ikke ganske bestemmes efter de jordiske. De kunne endog blive hinanden lige modsatte. Vender man f. Ex. Ansigtet mod Nord, vil, som bekjendt, af to Gjenstande paa Jorden den tilhøire være den østligste; men af to Stjerner i Nord nær Horizonten er den tilhøire den vestligste. — Baade paa Himlen og paa Jorden maales den nordlige og sydlige Retning paa de Storcirkler, som gaae igjennem Polerne, hvilke paa Himlen kaldes Declinationscirkler, paa Jorden terrestriske Meridianer. Den østlige og vestlige Retning maales derimod paa de Lillecirkler, som ere parallele med Æqvator, og som i begge Tilfælde kaldes Paralleler.

Verdensomseiling, s. Geographiens Historie, III, S. 297 2den Sp. Den første Verdensomseiler var Magelhaens.

Verdenspol, s. Pol.

Verdenssystemer kalder man de forskjellige Theorier, som have været fremsatte om Planeternes Bevægelser. De Gamle antoge i det Hele, at Jorden var i Hvile og Centrum for alle Planeternes Bevægelser. Til Planeterne henregnedes ogsaa Solen og Maanen; desuden kjendte de Mercurius, Venus, Mars, Jupiter, og Saturnus (jfr. Ugedagene). Dog skulle, efter Macrobius, de gamle Ægyptere have tillagt Mercurius og Venus en Bevægelse om Solen, hvorimod denne selv samt Maanen, Mars, Jupiter og Saturn bevægede sig om Jorden. — Blandt Grækerne er Hypothesen om Jordens dobbelte Bevægelse og Solen som Centrum for Planetsystemet bleven fremsat, f. Ex. af Aristarch fra Samos (264 f. Chr.), men trængte ikke igjennem, hvorimod den modsatte Anskuelse blev bestyrket og bragt i System af Alexandrineren Ptolemæos (130 e. Chr.), hvis System holdt sig igjennem hele Middelalderen, lige til Kopernicus. Ptolemæos satte Jorden i Midten af Verden. Om denne bevægede sig Planeterne i følgende Orden: Maanen, Venus, Mercurius, Solen, Mars, Jupiter, Saturnus, saa at Solen blev den midterste af Planeterne. Desuden antog han (som de Gamle overhovedet), at alle Planetbevægelser vare baade cirkelformige og jevne. For dog at forklare de iøinefaldende Ujevn-

Digitized by Google

heder antoges deels excentriske Cirkler, d. e. at Cirkelens Centrum ikke faldt sammen med Jordens, deels Epicykler, d. e. mindre Cirkler, i hvilke Planeterne bevægede sig, medens disses Centra eller Planeternes Middelsteder gik omkring Jorden. — Kopernicus fra Thorn (død 1543) antog Jordens dobbelte Bevægelse og gjorde Solen til Centrum for alle Planeternes Bevægelser undtagen Maanens, der blev en Biplanet eller Drabant for Jorden. Det nu antagne System kaldes endnu efter ham det Kopernicanske, skjøndt hans Forestillinger endnu i mange Henseende vare ufuldkomne, fordi han hverken kjendte de Keplerske Bevægelseslove (Kepler døde 1631) eller den Newtonske Naturlov (Newton døde 1727). — Endnu efter Kopernicus fremsattes et feilagtigt System af Tycho Brahe (død 1601), som ikke kunde bringe Jordens Bevægelse i Overeensstemmelse med Bibelens Udsagn. Han antog, at Jorden var i Hvile, og at Solen og Maanen bevægede sig om Jorden, men derimod alle de øvrige Planeter om Solen. Desuden antog han hele Himlens daglige Rotation.

Verdensøer (Weltinsel) er et af Humboldt indført Ord for at betegne de uhyre Verdenssystemer, som den nyere Tids Himmelbetragtning har fundet i Tusindviis spredte omkring i Himmelrummet (s. under Stjernegrupper), og som maae ansees for at være af samme Beskaffenhed som Melkeveien. At denne Sammenligning er retmæssig, sees ved at tænke sig Melkeveien betragtet udenfra, istedetfor at vi see den fra et Punct ikke langt fra Midten. Betragtedes den saaledes fra et Punct i Retningen af dens Poler, vilde den vise sig som en rundagtig Stjernetaage, hvis Yderkanter vare lysere end Midten, og den vilde, selv i en betydelig Afstand, lade sig for Størstedelen opløse i enkelte Stjerner. Betragtedes den fra et Punct omtrent i dens eget Midtplan, vilde den vise sig aflang og langt tidligere vise uopløselige Steder. Men begge disse Slags Stjernetaager er der mangfoldige af, og denne og lignende Betragtninger have ledet Astronomerne til den Antagelse, at hver saadan Stjernetaage er et særskilt System for sig, af samme Orden som det, vi kalde Melkeveien. Dermed er ikke sagt, at de i alle Henseender skulde være som denne. I Omfang kunne de være baade større og mindre, hvorom ikke lettelig Noget kan afgjøres, og deres Skikkelse synes ofte at afvige fra Melkeveiens. Ligesom der indenfor Grændserne af vort Solsystem findes en stor Mangfoldighed (Planeter, Drabanter, Ringe, Kometer, Planetoider, Stjernestud), og ligesom der udenfor dette findes Spor af ganske nye Forhold (Fixstjerner, der bevæge sig om mørke Legemer, som Sirius, Procyon og Spica, eller underkastes periodiske Formørkelser, som Algol og Mira, eller forandre deres Farve og Glands eller ganske forsvinde), saaledes er der neppe Tvivl om, at naar de andre V. kunde betragtes i samme Nærhed som vor, vilde de frembyde mangfoldige Forskjelligheder fra vor og fra hinanden.

Verdun, befæstet Stad i det franske Dep. Meuse, ved Floden Maas, har endeel Fabriker, Oliemøller o. M. 11,000 Indb. — V. er historisk bekjendt især ved det 843 her afsluttede Forliig, ved hvilket det frankiske Monarchie deeltes, s. Carolingerne. V. hørte med Lothringen til det tydske Rige, men 1552 bemægtigede Frankrig sig Staden og bekræftedes ved den westphalske Fred i sammes Besiddelse.

Vereinsthaler er en over hele Tydskland gjængs Mynt, af Fiinhed 14 Lod $7\frac{1}{2}$ Gr. af Værdi = 1 Rdl. $30,_{57}$ dansk Rigsm., saaledes udmyntet, at 1 Pund (= det danske Handelspund) fiint Sølv udbringer 30 Stykker. Den er liig den preussiske Thaler og = $1\frac{3}{4}$ Gylden efter $52\frac{1}{2}$ Gyldenfoden = $1\frac{1}{2}$ Gylden efter 45 Gyldenfoden. Den dobbelte V. i Forhold hertil.

Veretillum, en Dyreslægt af Søfjerenes (s. d. A.) Familie og Koraldyrenes Klasse, afviger fra de ægte Søfjer (Slægten Pennatula) derved, at de enkelte Smaadyr ikke udgaae fra vingeagtige Forlængelser af den kjødede Axe, men umiddelbart, til alle Sider, fra denne. Den hele Colonie har derfor heller ingen Formlighed med en Fjer, men forestiller et valsedannet, mod begge Ender but tilspidset Legeme, hvis nedre Deel er nøgen, medens den øvre er tæt besat med Smaadyrene. Arterne findes i de varmere Have.

Vergerius (Petrus Paulus), Biskop af Capo d'Istria, havde 1535 som pavelig Legat i Tydskland en Sammenkomst med Luther, og blev sildigere mistænkt for at være Luthers hemmelige Tilhænger. For at rense sig fra denne Mistanke ved at skrive mod Luther, gav V. sig til at studere hans Skrifter, kom derved til evangelisk Erkjendelse og maatte flygte. Han traadte derpaa formelig over til den evangeliske Kirke, virkede i længere Tid i Graubünden og døde 1565 som Professor i Tübingen.

Vergniaud (Pierre Victurnien), en af Hovedmændene for Girondisterne under den første franske Revolution, født 1758 i Limoges, var en talentfuld Advocat og meget indflydelsesriig under Revolutionens gradvise Fremskriden (han foreslog bl. A. først Kongens Suspension); s. Girondisterne. Ved sit Parties Fald blev han fængslet og d. 21de Octbr. 1793 guillotineret.

Vermandois hed et forhenværende Grevskab, siden Hertugdømme, i det franske Landskab Picardie, og svarede omtrent til de nuværende Depp. Aisne og tildeels Somme. Hovedstaden var St. Quentin, det gamle Augusta Veromanduorum, kaldet saaledes efter det der boende galliske Folk Veromanduerne.

Vermehren (Johan Frederik Nicolay), dansk Maler, født i Ringsted d. 12te Mai 1823, kom til Sorø for at studere og blev Student 1843. I Sorø havde han allerede lært at tegne hos Harder, og uddannede nu sit Talent videre hos Roed i Kjøbenhavn. Han begyndte at udstille 1847, foretog 1855—57 en Reise til Italien og lever nu i Kjøbenhavn. Hans Arbeider vise en høist alvorlig Stræben, der har belønnet sig med en bestemt fremadskridende Udvikling fra Billed til Billed. „Reservesoldatens Afsked" (1849) vakte Opmærksomhed ved sin smukke Udtalelse af Følelsen, men fuldstændigere saavel i Tanke som Udførelse var „Hedemanden" (1855). Reisen til Italien gjorde Kunstneren klarere over den Vei, han skulde følge, og blandt de senere Billeder vise „En gammel Fisker ved Stranden" (1858), „Huuslig Syssel i en Bon-

Digitized by Google

arter i Farvetegningen. Kun faa Arter ere europæiske, f. Ex. vor indenlandske V. officinalis (Læge-J.), der har en opret 1—2 F. høi Stængel, fjersnitdeelte Blade og lange smalle Ax med smaa lila Blomster; den voxer paa tørre Steder, især omkring Landsbyer.

Verboeckhoven (Eugen Joseph), flandersk Maler, født d. 8de Juni 1798 i Warneton i Vestflandern, var Elev af sin Fader Eugen V. (født 1770, død 1832 i Brüssel) og har især gjort sig bekjendt som Dyremaler, men giver sine Malerier endnu større Værdi ved at anbringe sine Dyr i smukke, dygtig udførte Landskaber o. desl. I Forbindelse med Architekturmaleren Notter malede han 1821 et stort Billede „Qvægmarkedet i Gent". Museet i Brüssel besidder et andet stort Billede af ham, „En Faarefjord under et Uveir". Hans Arbeider have allerede naaet et betydeligt Tal, alle af anseeligt Kunstværd. Hans Broder Louis V., født 1800, har Navn som Marinemaler.

Verbum eller Udsagnsord kaldes det Ord, hvorved Forestillingen om en Handling eller Tilstand udsiges om Noget, saa at derved fremkommer et Udsagn eller Sætning. Transitive V. betegne en Handling eller Virksomhed, der ligefrem gaaer ud paa en Gjenstand (Object); intransitive udtrykke en Handling eller Tilstand, der finder Sted ved Subjectet alene uden at være rettet paa et Object.

Vercelli, Stad i Piemont i Kongeriget Italien, har en prægtig Kathedralkirke. 20,000 Indb. — Paa de raudiske Sletter imellem V. og Verona slog Marius Cimbrerne 101 f. Chr.

Verdande er i den nordiske Mythologie Navnet paa en af de tre Norner, som bestemme Menneskenes Levetid og Skjebne (s. Nornerne).

Verden, forhen et Bispedømme, fra 1648 et „Hertugdømme" i Landdrostiet Stade i Kongeriget Hannover, 24 □ M. stort med 35,000 Indb., bestaaer meest af tørt, sandigt Land og Heder. Staden V., ved Floden Aller, har en Domkirke. 5,400 Indb. — Bispedømmet V. stiftedes 780 af Carl den Store. Ved den westphalske Fred erholdt Sverrig dette med Titel af Hertugdømme. Det erobredes 1714 af de Danske, som solgte det til Hannover, hvilket Sverrig maatte erkjende 1719. I Aarene 1807—12 var V. en Deel af Kongeriget Westphalen.

Verden bruges deels i Betydning af alt det Skabte, s. Universum, deels i Betydning af Jorden og den derpaa levende Menneskeslægt, saasom V.s Dele, V.s Hjørner. Ogsaa bruges det om visse afsluttede Samfundsklasser (den fornemme V., den lærde V.). I religiøs Betydning (denne V.) er det det Sandselige og Timelige, modsat det Oversandselige og Evige.

Verdensaxe er den rette Linie, som forbinder Himlens Poler, Nordpol og Sydpol, med hinanden, og om hvilken Himlen synes at dreie sig i 24 Timer. Den er en Forlængelse af Jordaxen, om hvilken Jorden virkelig dreier sig i samme Tid.

Verdenshjørner ere de 4 Hovedretninger, Nord, Syd, Øst og Vest, som bestemmes ved to paa hinanden perpendiculære Linier i et horizontalt Plan, af hvilke den ene er Middagslinien, som er den rette Linie, hvori Meridianens og Horizontens Planer skjære hinanden. De to Puncter paa Himlen, hvori denne skjærer Horizonten, kaldes Nordpunct og Sydpunct, af hvilke det første er det, som er lodret under den nordlige Verdenspol (s. Pol), det andet det modsatte. En ret Linie perpendiculær paa Middagslinien skjærer Horizonten i de to Puncter, som kaldes Østpunctet og Vestpunctet, af hvilket det første er i Retning mod Solens og Stjernernes Opgang, det andet mod deres Nedgang, og som tillige ere Skjæringspuncter mellem Æqvator og Horizonten. Disse 4 Puncter i Horizonten ligge 90° fra hinanden. De Retninger, som ikke falde sammen med disse 4, udtrykkes ved Sammensætninger af dem, som Nord-Ost, Nord-Nord-Vest, o. s. v. — Paa Himlen er Nord den Retning, som vender mod den nordlige Verdenspol, hvilken er næsten anskuelig for Øiet ved Polarstjernen, som kun er 1½ Grad derfra. Syd er den modsatte Retning. Vest er den Retning, hvori ethvert Punct af Himlen bevæger sig ved sin daglige Omdreining, Øst den modsatte Retning. Disse Retninger kunne altsaa paa Himlen ikke ganske bestemmes efter de jordiske. De kunne endog blive hinanden lige modsatte. Vender man f. Ex. Ansigtet mod Nord, vil, som bekjendt, af to Gjenstande paa Jorden den tilhøire være den østligste; men af to Stjerner i Nord nær Horizonten er den tilhøire den vestligste. — Baade paa Himlen og paa Jorden maales den nordlige og sydlige Retning paa de Storcirkler, som gaae igjennem Polerne, hvilke paa Himlen kaldes Declinationscirkler, paa Jorden terrestriske Meridianer. Den østlige og vestlige Retning maales derimod paa de Lillecirkler, som ere parallele med Æqvator, og som i begge Tilfælde kaldes Paralleler.

Verdensomseiling, s. Geographiens Historie, III, S. 297 2den Sp. Den første Verdensomseiler var Magelhaens.

Verdenspol, s. Pol.

Verdenssystemer kalder man de forskjellige Theorier, som have været fremsatte om Planeternes Bevægelser. De Gamle antoge i det Hele, at Jorden var i Hvile og Centrum for alle Planeternes Bevægelser. Til Planeterne henregnedes ogsaa Solen og Maanen; desuden kjendte de Mercurius, Venus, Mars, Jupiter, og Saturnus (jfr. Ugedagene). Dog skulle, efter Macrobius, de gamle Ægyptere have tillagt Mercurius og Venus en Bevægelse om Solen, hvorimod denne selv samt Maanen, Mars, Jupiter og Saturn bevægede sig om Jorden. — Blandt Grækerne er Hypothesen om Jordens dobbelte Bevægelse og Solen som Centrum for Planetsystemet bleven fremsat, f. Ex. af Aristarch fra Samos (264 f. Chr.), men trængte ikke igjennem, hvorimod den modsatte Anskuelse blev bestyrket og bragt i System af Alexandrineren Ptolemæos (130 e. Chr.), hvis System holdt sig igjennem hele Middelalderen, lige til Kopernicus. Ptolemæos satte Jorden i Midten af Verden. Om denne bevægede sig Planeterne i følgende Orden: Maanen, Venus, Mercurius, Solen, Mars, Jupiter, Saturnus, saa at Solen blev den midterste af Planeterne. Desuden antog han (som de Gamle overhovedet), at alle Planetbevægelser vare baade cirkelformige og jevne. For dog at forklare de iøinefaldende Ujevn-

Digitized by Google

heder antoges deels excentriske Cirkler, d. e. at Cirkelens Centrum ikke faldt sammen med Jordens, deels Epicykler, d. e. mindre Cirkler, i hvilke Planeterne bevægede sig, medens disses Centra eller Planeternes Middelsteder gik omkring Jorden. — Kopernicus fra Thorn (død 1543) antog Jordens dobbelte Bevægelse og gjorde Solen til Centrum for alle Planeternes Bevægelser undtagen Maanens, der blev en Biplanet eller Drabant for Jorden. Det nu antagne System kaldes endnu efter ham det Kopernicanske, skjøndt hans Forestillinger endnu i mange Henseende vare ufuldkomne, fordi han hverken kjendte de Keplerske Bevægelseslove (Kepler døde 1631) eller den Newtonske Naturlov (Newton døde 1727). — Endnu efter Kopernicus fremsattes et feilagtigt System af Tycho Brahe (død 1601), som ikke kunde bringe Jordens Bevægelse i Overeensstemmelse med Bibelens Udsagn. Han antog, at Jorden var i Hvile, og at Solen og Maanen bevægede sig om Jorden, men derimod alle de øvrige Planeter om Solen. Desuden antog han hele Himlens daglige Rotation.

Verdensøer (Weltinsel) er et af Humboldt indført Ord for at betegne de uhyre Verdenssystemer, som den nyere Tids Himmelbetragtning har fundet i Tusindviis spredte omkring i Himmelrummet (s. under Stjernegrupper), og som maae ansees for at være af samme Beskaffenhed som Melkeveien. At denne Sammenligning er retmæssig, sees ved at tænke sig Melkeveien betragtet udenfra, istedetfor at vi see den fra et Punct ikke langt fra Midten. Betragtedes den saaledes fra et Punct i Retningen af dens Poler, vilde den vise sig som en rundagtig Stjernetaage, hvis Yderkanter vare lysere end Midten, og den vilde, selv i en betydelig Afstand, lade sig for Størstedelen opløse i enkelte Stjerner. Betragtedes den fra et Punct omtrent i dens eget Midtplan, vilde den vise sig aflang og langt tidligere vise uopløselige Steder. Men begge disse Slags Stjernetaager er der mangfoldige af, og denne og lignende Betragtninger have ledet Astronomerne til den Antagelse, at hver saadan Stjernetaage er et særskilt System for sig, af samme Orden som det, vi kalde Melkeveien. Dermed er ikke sagt, at de i alle Henseender skulde være som denne. I Omfang kunne de være baade større og mindre, hvorom ikke lettelig Noget kan afgjøres, og deres Skikkelse synes ofte at afvige fra Melkeveiens. Ligesom der indenfor Grændserne af vort Solsystem findes en stor Mangfoldighed (Planeter, Drabanter, Ringe, Kometer, Planetoider, Stjernestøv), og ligesom der udenfor dette findes Spor af ganske nye Forhold (Fixstjerner, der bevæge sig om mørke Legemer, som Sirius, Procyon og Spica, eller underkastes periodiske Formørkelser, som Algol og Mira, eller forandre deres Farve og Glands eller ganske forsvinde), saaledes er der neppe Tvivl om, at naar de andre V. kunde betragtes i samme Nærhed som vor, vilde de frembyde mangfoldige Forskjelligheder fra vor og fra hinanden.

Verdun, befæstet Stad i det franske Dep. Meuse, ved Floden Maas, har endeel Fabriker, Oliemøller o. M. 11,000 Indb. — V. er historisk bekjendt især ved det 843 her afsluttede Forlig, ved hvilket det frankiske Monarchie deeltes, s. Carolingerne. V. hørte med Lothringen til det tydske Rige, men 1552 bemægtigede Frankrig sig Staden og bekræftedes ved den westphalske Fred i sammes Besiddelse.

Vereinsthaler er en over hele Tydskland gjængs Mynt, af Fiinhed 14 Lod 7½ Gr. af Værdi = 1 Rdl. 30,₅₇ dansk Rigsm., saaledes udmyntet, at 1 Pund (= det danske Handelspund) fiint Sølv udbringer 30 Stykker. Den er liig den preussiske Thaler og = 1¾ Gylden efter 52½ Gyldenfoden = 1½ Gylden efter 45 Gyldenfoden. Den dobbelte V. i Forhold hertil.

Veretillum, en Dyreslægt af Søfjerenes (s. d. A.) Familie og Koraldyrenes Klasse, afviger fra de ægte Søfjer (Slægten Pennatula) derved, at de enkelte Smaadyr ikke udgaae fra vingeagtige Forlængelser af den kjødede Axe, men umiddelbart, til alle Sider, fra denne. Den hele Colonie har derfor heller ingen Formlighed med en Fjer, men forestiller et valsedannet, mod begge Ender but tilspidset Legeme, hvis nedre Deel er nøgen, medens den øvre er tæt besat med Smaadyrene. Arterne findes i de varmere Have.

Vergerius (Petrus Paulus), Biskop af Capo d'Istria, havde 1535 som pavelig Legat i Tydskland en Sammenkomst med Luther, og blev sildigere mistænkt for at være Luthers hemmelige Tilhænger. For at rense sig fra denne Mistanke ved at skrive mod Luther, gav V. sig til at studere hans Skrifter, kom derved til evangelisk Erkjendelse og maatte flygte. Han traadte derpaa formelig over til den evangeliske Kirke, virkede i længere Tid i Graubünden og døde 1565 som Professor i Tübingen.

Vergniaud (Pierre Victurnien), en af Hovedmændene for Girondisterne under den første franske Revolution, født 1758 i Limoges, var en talentfuld Advocat og meget indflydelsesriig under Revolutionens gradvise Fremskriden (han foreslog bl. A. først Kongens Suspension); s. Girondisterne. Ved sit Parties Fald blev han fængslet og d. 21de Octbr. 1793 guillotineret.

Vermandois heed et forhenværende Grevskab, siden Hertugdømme, i det franske Landskab Picardie, og svarede omtrent til de nuværende Depp. Aisne og tildeels Somme. Hovedstaden var St. Quentin, det gamle Augusta Veromanduorum, kaldet saaledes efter det der boende galliske Folk Verumandnerne.

Vermehren (Johan Frederik Nicolay), dansk Maler, født i Ringsted d. 12te Mai 1823, kom til Sorø for at studere og blev Student 1843. I Sorø havde han allerede lært at tegne hos Harder, og uddannede nu sit Talent videre hos Roed i Kjøbenhavn. Han begyndte at udstille 1847, foretog 1855—57 en Reise til Italien og lever nu i Kjøbenhavn. Hans Arbeider vise en høist alvorlig Stræben, der har belønnet sig med en bestemt fremadskridende Udvikling fra Billed til Billed. „Reservesoldatens Afsked" (1849) vakte Opmærksomhed ved sin smukke Udtalelse af Følelsen, men fuldstændigere saavel i Tanke som Udførelse var „Hedemanden" (1855). Reisen til Italien gjorde Kunstneren klarere over den Vei, han skulde følge, og blandt de senere Billeder vise „En gammel Fisker ved Stranden" (1858), „Huuslig Syssel i en Bon-

Digitized by Google

destue" (1860) og „En Hestgardist, beskjæftiget med at pudse sine Vaaben" (1863) en smuk Opfattelse af Naturen i Forbindelse med stor Grundighed og Fiinhed i Udførelsen.

Vermeil kaldes undertiden forgyldte Sølvvarer; ogsaa en Slags Guldfernis, der stundom bruges paa forgyldte Træsager.

Vermejo hedder en paa en Strækning af over 100 M. seilbar Flod i La Platastaterne i Sydamerika, som imellem Corrientes og Assuncion falder i Floden Paraguay.

Vermeyen (Jan van), hollandsk Tegner og Maler, født 1500 i Beverwyck ved Haarlem, fulgte med Carl V til Spanien og paa flere af hans Krigstog, hvis vigtigste Begivenheder han enten malede eller tegnede, for at de kunde væves i Tapeter. Han døde i Brüssel 1559.

Vermicelli er det Samme som Nudler (s. d. A.).

Vermes, s. **Orme**. — **Vermetus**, s. **Ormsnegl**. — **Vermiformia**, s. **Ormdannede** (Væsel og Maar). — **Vermilingues**, s. **Ormtungede** (Kamæleon, Myresluger). — **Vertebrata**, s. **Hvirveldyr**.

Vermland, et af Sverrigs forrige Landskaber, omtrent 320 □ M. stort, grændser mod V. til Norge og omgives paa de andre Sider af Dalarne, Westmanland, Nerike, Westergöthland og Dalsland samt Søen Venern. Hele Landskabet bestaaer af flere Dale, som fra de norske Fjelde og den svenske Landryg sænke sig ned imod Venern. Disse Dale gjennemstrømmes af flere Vandløb: Let- eller Gullspangselven, Klarelven, Fryken eller Norselven, Vermelven (som danner Landskabets største Indsø) og Byelven. V. er rigt paa Skove, som i de nordligste, af Finner beboede, Herreder danne een eneste stor Skovegn. I de østlige Herreder findes rige Malmgruber, iblandt hvilke Persbergs Jerngruber ere de vigtigste. V. hører i geistlig Henseende under Carlstad Stift; i administrativ Henseende danner det, med Undtagelse af Carlskoga Bjergdistrict (s. II, S. 76), et særskilt Län, V.s Län, ogsaa kaldet Carlstads Län, inddeelt i 5 Fogderier, med (1861) 249,865 Indb. samt 3 Stæder: Carlstad, Christinehamn og Philipstad.

Vermont, en af de nordamerikanske Fristater (den nordvestligste i Ny-England), omgiven af Nedre-Canada, Massachusetts, Hampshire (hvorfra den skilles ved Floden Connecticut) og Ny-York (hvorfra den tildeels skilles ved Søen Champlain), er 480 □ M. stor med omtrent 320,000 Indb. Det Meste heraf opfyldes af Green Mountains (ɔ: de grønne Bjerge, hvoraf V. har faaet sit Navn), Dele af Alleghanybjergene, som blive noget over 4,000 F. høie. Jordbunden i V. er mere skikket til Græsgang end til Kornagre, skjøndt Hvede dyrkes med Held især mod Vest; Agerdyrkning og især Qvægavl ere derfor Hovednæringsveiene. Skovene ere af stor Udstrækning. Forfatningen er republikansk-demokratisk: et Senat af 30 og et Repræsentanthuus af 130 Medlemmer (begge valgte paa 1 Aar) have den lovgivende Magt, en Gouverneur den udøvende. Finantserne have hidtil været i en blomstrende Tilstand, men i de senere Aar har ogsaa denne Stat gjort Gjeld, hvis Størrelse dog ikke er bekjendt. Hovedstaden er Montpellier.

Vernet (Claude Josephe), fransk Maler, født d. 14de Aug. 1714 i Avignon, fuldendte sin Uddannelse til Kunstner i Rom hos Fergioni, og bestemte sig her for det Fag, hvori han blev saa berømt, nemlig Marinemaleriet. Først 1753 forlod han Rom, for i Frankrig ved store Arbeider at erhverve sig voxende Anseelse. Hans Prospecter af Frankrigs Havne, malede efter kongelig Bestilling, 15 i Tallet, som nu sees i Louvre, ere hans Hovedværker, medens mangfoldige Billeder ere spredte over Frankrig og det øvrige Europa. Han døde i Paris d. 3die Decbr. 1789. Hans Søn **Antoine Charles Horace V.**, bekjendt under Navnet **Carle V.**, født d. 14de August 1758 i Bordeaux, hvis Hjem Faderen malede, blev opdragen til Historiemaler, men da Fremstillingen af Heste og Hunde var hans kjæreste Opgave, valgte han sine Æmner med Hensyn herpaa, og viste sig som en af de talentfuldeste Fremstillere af disse Dyr, som Kunsten kan opvise. Tillige dyrkede han med meget Held den comiske Genre. Ligesom Faderen havde han Atelier og Bolig i Louvre, og der døde han d. 27de Novbr. 1836.

Vernet (Horace), fransk Maler, Sidstnævntes Søn, Nutidens største Kunsttalent, født d. 30te Juni 1789 i Paris, var sin Faders Elev, og fulgte siden i nogen Tid den Maneer, som den David'ske Skole havde gjort gjeldende; men idet han snart gjorde sig fri for alle akademiske Baand og fulgte Naturen, som maaskee Ingen har iagttaget med et hurtigere, sikkrere og aandfuldere Øie, var det navnlig efterat han var kommen til Rom, som Directeur for det franske Akademie (1828), at han udfoldede sin mægtigste Skaberkraft, og frembragte Slag i Slag disse Mesterværker, hvori den meest levende Natursandhed parrer sig med riig Opfindsomhed, fiin Charakteristik med den kjækkeste Behandlingsmaade. Selv Kaldelsen til Rom beviser imidlertid hans store Anseelse som Kunstner før dette Tidspunct. Til den romerske Periode høre de store Billeder, forestillende „Pavens Procession", „Judith og Holofernes" og „Raphael i Vaticanet". 1834 vendte han tilbage til Frankrig, men gik strax efter til Algérien, hvor han nu malede et Par Slagbilleder og Jagter. 1836 kom 3 nye Slagstykker til de ældre, han allerede havde kunnet ophænge i Versailles, men forskjellige fra disse ved mere at være Episoder end hele Batailler. 1837 og følg. malede han de kolossale Billeder fra Krigen i Algérien, alene 3 fra Beleiringen af Constantiné, og 1845 Stormen paa la Smala; i Mellemtiden havde han udført talrige Billeder i Rusland og Paris. Men medens Kunstneren saaledes med forbausende Lethed fremtryllede kolossale Bataillemalerier, glemte han ingen Side af Livet; i større eller mindre Format har han behandlet Æmner af den hellige Historie, Billeder af den høiere Genre, hvori Lidelsen finder sit ædleste Udtryk, Hofbilleder fra Paryktiden, Scener af Folkelivet, selv ganske smaa Billeder med enkelte Figurer, hvori han især hyppig viser os Hesten i de forskjelligste Situationer, idet han i Behandlingen af dette Dyr overgik sin Fader. Og ethvert Billede, der bæres Europa rundt i Kobberstik og Lithographie, er et Mesterværk, en lille Berømmelse. V. døde d. 18de Jan. 1863 i Paris.

Vernier, s. **Nonius**.

Digitized by Google

Verona, Stad i det østerrigske Venetien, gjennemstrømmet af Etsch, har vigtige Silkemanufacturer, Farverier o. M., en anseelig Kathedralkirke, iblandt mange Levninger fra Oldtiden et romersk Amphitheater (som rummer 25,000 Tilskuere), og er en stærk Fæstning, Østerrigs vigtigste Vaabenplads her og Nøglen til Tyrol. 60,000 Indb. — V. var i Oldtiden en romersk Colonie, hvor Catullus, Cornelius Nepos og den ældre Plinius vare fødte. Siden var den Residents for den østgothiske Konge Theodorik den Store („Diderik af Bern") og hans Efterfølgere, derpaa for flere longobardiske Konger. Siden beherskedes V. af Forskjellige, i over 200 Aar var den Hovedstad i Familien della Scala's Besiddelser, men stod, paa samme Maade som de øvrige Stæder i Norditalien, under de tydske Keiseres Overhøihed. Fra det 15de Aarh. hørte V. under Venedig, 1815 blev den en Deel af det lombardisk-venetianske Kongerige under Østerrig. — I Efteraaret 1822 holdtes her i den hellige Alliances Aand en Congres af Monarcherne i Østerrig, Rusland, Neapel og Sicilien samt Befuldmægtigede fra Frankrig, England o. Fl., paa hvilken besluttedes forskjellige Forholdsregler imod den europæiske Revolution, og navnlig en bevæbnet Indskriden af Frankrig i Spaniens Anliggender, s. **Spaniens Historie**.

Maal og Vægt i V. Egentlig skulde de franske Maal være gjeldende, s. **Lombardiet-Venedig**, men de benyttes kun af Autoriteterne. I det daglige Liv benyttes de gamle Maal, som i Delegationen V. ere følgende. **Længdemaal.** 1 Piede (Fod) à 12 Once (Tommer) er $152,_{013}$ Pariser Linier = $1,_{0926}$ danske Fod; 1 Cavezzo er 6 Fod. Alenen (Braccio) er dobbelt, V. lungo (den lange Alen, for Uld og Linned) = $287,_{695}$, og V. corto (den korte Alen, for Silke) = $284,_{795}$ Pariser Linier eller respective $1,_{0330}$ og $1,_{0104}$ danske Alen. — **Kornmaal.** 1 Sacco à 3 Minali à 4 Quarte er $114,_{6535}$ franske Litres = $6,_{593}$ danske Skjepper; 1 Carico er 8 Sacca. — **Flydende Varer.** 1 Brento à 4 Secchi à 4 Basse à 4½ Inghistare er $70,_{5111}$ franske Litres = $72,_{98}$ danske Potter; 1 Botte er 12 Brenti. — **Vægt.** 1 Libbra (Pund) er 12 Once (Unzer) à 16 Mezzette; Libbra sottile (det lille Pund) er $333,_{1757}$ og Libbra grossa (det store Pund) $499,_{7636}$ franske Gram eller respective $0,_{6664}$ og $0,_{9995}$ danske Pund. — Guld og Sølvvægten er som i Venedig. — Medicinalvægten er den østerrigske.

Veronese (Paolo), s. **Cagliari**.

Veronica (den hellige) rakte efter Legenden sin Svededug til Frelseren, da han vandrede til Golgatha, og efterat han havde aftørret sig dermed, blev et Billede af hans Ansigtstræk tilbage derpaa (s. **Christusbilleder**). — En anden hellig V. var Nonne i St. Marthas Kloster i Mailand, døde 1497, og blev kanoniseret paa Grund af sine Undergjerninger.

Verres (Caius) var fra 73—71 f. Chr. romersk Statholder paa Sicilien, hvor han gjorde sig skyldig i de skjændigste Udpresninger. Efter sin Hjemkomst blev han paa Sicilianernes Foranstaltning anklaget af Cicero (de verrinske Taler), men gik frivillig i Landflygtighed uden at afvente Sagens Afgjørelse.

Verrius Flaccus (Marcus) var en romersk Grammatiker paa August's og Tiberius's Tid. Af hans Hovedværk „de verborum significatione" ere kun mindre Brudstykker opbevarede. De ere samlede af Egger i „Scriptorum Latinorum nova collectio" (2 Bd., 1839).

Verrocchio (Andrea del), florentinsk Guldsmed og Billedhugger, Elev af Leonardo da Vinci, født 1432, død 1488, kastede sig først i en noget ældre Alder over Sculpturen og udførte sine vigtigste Arbeider i Bronce, dog enkelte i Marmor. Blandt de første maae nævnes „Christus og den vantroe Thomas", Basrelief i Kirken Or-san-Michele, David i Museet og en vinget Dreng med en Delphin i Palazzo vecchio, Alt i Florents. I Museet er der ligeledes et Marmorrelief fra et Gravminde. Hans sidste Værk var en Rytterstatue af Bartolommeo Colleoni i Bronce, opstillet i Venedig. V. hører til den ældre Kreds af fortrinlige Billedhuggere i Florents.

Vers kaldes i Metriken en Række af Ord, der i Fremsigelsen uafbrudt forbindes og ved en Standsning afsondres fra det Følgende, for at den deri værende Afvexling og Orden af Stavelser skal sammenlignes med andre Rækker. Hertil kræves, at V. kun har en vis Udstrækning, og at Afvexlingen af Stavelser er let at opfatte og beholde ved Hørelsen. Enten viser Afvexlingen allerede i V. selv en Overeensstemmelse og Gjentagelse af den samme Form, eller denne Overeensstemmelse og Gjentagelse vise sig i Forbindelsen af flere V., og heri bestaaer den poetiske Rhytmus eller regelmæssige Bevægelse, hvortil V. sigter, og hvoraf det er en Deel.

Versailles, Stad i det franske Dep. Seine-Oise, 2 M. fra Paris, er især bekjendt ved det fra 1661 opførte, overordentlig vidtløftige og prægtige Slot, som fra den Tid indtil 1789 var de franske Kongers sædvanlige Residents; ved Hoffets Ophold her voxede Stadens Befolkning efterhaanden til 100,000 Mennesker. Under Revolutionen forfaldt Slottet; Napoleon restaurerede nogenlunde dette tilligemed Parken, men først Ludvig Philip lod 1833—37 med en Bekostning af c. 6 Mill. Rdl. det Indre sætte istand, og indrettede den største Deel deraf til et historisk Nationalmuseum (de historiske Malerier alene indtage 70 Værelser). I Slottet mærkes navnlig det pragtfulde Galerie de Louis XIV, Herculessalen og Slotscapellet. Den store Park indeholder bl. A. prægtige, med uhyre Bekostning anlagte Vandspring. 30,000 Indb.

Versio in rem (lat.) kaldes den Handling, at anvende Omkostninger paa en Andens Ting i den Tanke, at det er Ens egen Ting, eller overhovedet i den Hensigt at skaffe sig selv Fordeel derved. Den, der har foretaget en saadan Handling, bliver derved i det Høieste i Reglen berettiget til af Eieren at faae Godtgjørelse for den Forøgelse, Tingens Værdi derved har erholdt.

Vertebral betyder hvad der angaaer Vertebræ, de enkelte Hvirvler af Rygradssøilen.

Vertebrata, s. **Hvirveldyr**.

Vertical Linie er en ret Linie, som er parallel med Lodlinien, altsaa perpendiculær paa Horizonten. Et **vert. Plan** er et Plan, som gaaer igjennem den vert. rette Linie og altsaa

ligeledes er perpendiculær paa Horizonten. En **Verticalcirkel** er den Cirkel, hvori et vert. Plan skjærer Himmelhvælvingen. Den **første Verticalcirkel** eller **første Vertical** er den, der gaaer igjennem Øst- og Vestpunctet og altsaa er lodret paa Meridianen. See under **Horizonten**.

Vertumnus, en oprindelig etrurisk Guddom, optræder i den romerske Mythologie som Vogter af Foraarsjæden og Sommerhøsten. Hans Fest Vertumnalia feiredes i October.

Verus (Lucius Ælius), egentlig Lucius Cejonius Commodus, blev under hiint Navn adopteret af Keiser Hadrian og bestemt til hans Efterfølger, men døde før Hadrian. Hans Søn af samme Navn blev adopteret af Antoninus Pius; Marcus Aurelius antog ham 161 e. Chr. som Medkeiser; han døde 169 eller 172.

Verviers, Stad i den belgiske Provinds Lüttich, har betydelige Klædemanufacturer og andre industrielle Anlæg. 26,000 Indb.

Vesalius (André), en berømt Læge, født 1514 i Brüssel, udmærkede sig navnlig som Anatom, og tilbrog sig ved sit store Værk „Corporis humani fabrica" (1543) en saadan Opmærksomhed, at han blev kaldet til Livlæge hos Carl V, senere hos Philip II af Spanien. Forfulgt af Inqvisitionen maatte han gjøre en Valfart til den hellige Grav, og leed paa Tilbageveien Skibbrud paa Øen Zante, hvor han d. 18de Octbr. 1564 døde Hungersdøden.

Vespa, s. **Hveps**.

Vespasianus (Titus Flavius), romersk Keiser fra 69—79 e. Chr., var født 9 e. Chr. ved Reate i Sabinerlandet, blev under Nero Consul og Overfeltherre mod det frafaldne Judæa; under denne Krig blev han d. 1ste Juli 69 udraabt til Keiser mod Vitellius, mod hvem han ogsaa holdt sig. Han døde d. 23de Juni 79 i Rom, som han havde forskjønnet meget efter Branden under Nero. Hans to Sønner, Titus og Domitian, fulgte ham paa Thronen.

Vesper (lat.) d. e. Aften eller Eftermiddag, er i den romerske Kirke Navnet paa Eftermiddagsgudstjenesten. Eftermiddags- eller Aftensangsprædikanten kaldes **Vespertiner**.

Vespertilio, s. **Flagermuus**.

Vespucci, s. **Amerigo**.

Vest og **Vestpunct**, s. **Verdenshjørner**.

Vesta, hos Grækerne Hestia, den huuslige Arnes Gudinde, var en af de 12 store Guddomme, Datter af Kronos og Rhea; som jomfruelig Gudinde var hun Kydskhedens og Huuslighedens Beskytterinde. Hende vare i ethvert Huus Arnen og i enhver Stad Prytanierne helligede. I hendes om Dagen aabne, om Natten lukkede Tempel i Rom brændte den hellige Ild, hvis Udslukken varslede Staden de største Ulykker. I dette Tempel, som ingen Mand med Undtagelse af Ypperstepræsten maatte betræde, forrettedes Tjenesten af **Vestalinderne**, Jomfruer, der maatte aflægge et ubrødeligt Kydskhedsløfte; Overtrædelse af dette Løfte straffedes med, at Vedkommende blev levende begraven. — **V.** er en af de smaa Planeter imellem Mars og Jupiter, den 4de efter den Orden, hvori de ere opdagede. Dens Middelafstand fra Solen er 2,36 Jordbaneradier eller 48 Mill. danske Mile. Omløbstiden er 1325 Dage eller 3 Aar 8 Maaneder. Excentriciteten er 0,090, Banens Inclination 7° 8'. Den er opdaget d. 29de Marts 1807 af Olbers i Bremen.

Vesteraalen, s. **Lofoten**.

Vesterås, Hovedstad i Vestmanlands Län i Sverrig, ved Svartaaens Udløb i Mälaren, er Sæde for en Biskop og Mälarprovindsernes Privatbank; den har en høiere Elementarskole, et kongeligt Slot, fordum befæstet, en gammel Domkirke i gothisk Stiil (hvor Svante Sture og Erik XIV ligge begravne) og levende Handel med Jernproducter og Korn. (1861) 4,661 Indb. — Blandt Rigsdage i V. mærkes den 1527, ved hvis Beslutning, kaldet **V.-Reces**, den katholske Geistligheds Magt i Sverrig blev tilintetgjort, og den 1544, hvorved Arvefølgen i Gustav I's Slægt blev fastsat. — **V.s Stift**, inddeelt i 15 Provstier, indbefatter den største Deel af Vestmanland og hele Dalarne, eller Vestmanlands Län (med Undtagelse af 3 Herreder og 2 Sogne, som høre til Upsala Stift), Stora Kopparbergs Län samt 4 Herreder af Ørebro Län.

Vesterbotten kaldes den Deel af den svenske Kyst, som med en Brede af 12—18 M. og en Længde af 70 M. strækker sig langs med den botniske Bugt fra Angermanland til den finske Grændse. Den nordlige Deel af V. hører til Norrbottns Län (s. III, S. 609); den sydlige Deel, tilligemed Nordmaling Sogn i Angermanland samt Umeå- eller Lycksele- og Åsele-Lapmarker, eller Umeåelvens Dal samt Skellefteåelvens nedre og en Deel af Angermanna-elvens øvre Flodgebeet, danner **V.s Län**. — **V.s** eller **Umeå Län** er omtrent 1,000 □ M. stort, hvoraf henved 680 □ M. regnes til Lapmarkerne. Indbyggerne ere deels Svenske, deels Lapper (omtrent 1,200); deres Antal var 1861 83,360, hvoraf 2,310 i Stæderne. Kystlandet bestaaer for Størstedelen af Sandheder, afvexlende med Moser, Sumpe og Indsøer, er foruden de ovenfor nævnte større Floder gjennemskaaret af en Mængde mindre Vandløb og er i Almindelighed jevnt. De saakaldte Lapmarker ere derimod Bjergland, men Bjergene (blandt hvilke Givortobjergene naae en Høide af 3,100 F.) ere i Almindelighed lavere end i de tilgrændsende svenske Län. Hovednæringsveiene ere Agerbrug, Skovbrug og Fiskeri. Länet har 2 Stæder: Umeå og Skellefteå; det er inddeelt i 3 Fogderier og hører i geistlig Henseende til Hernøsand Stift.

Vestergöthland, et af Götha-Riges gamle Landskaber, omtrent 320 □ M. stort, omgives mod V. af Halland og Kattegattet, mod N. af Bohuslän, Dalsland, Venern, Vermland og Nerike, mod Ø. af Vettern, mod S. af Småland. Hele den sydvestlige Deel, især nærmest den hallandske Grændse, er Høiland, bjergfuld og skovbevoxet, rigt paa Moser, Sumpe og mindre Indsøer, som gjennem de hallandske Vandløb have deres Udløb til Kattegattet; den nærmest ved Göthaelv, som danner Grændsen mod Bohuslän og Dalsland, har denne Deel et frugtbarere Jordsmon. I den nordøstlige Deel, paa Grændsen af Nerike og langs med Vetterns Kyst, ligge de skovbevoxede Bjergaase Tiveden og Hökensås, men mellem disse og Venern strækker sig et frugtbart, af Tidan, Lidan og Nossan gjennemstrømmet Sletteland.

Digitized by Google

den saakaldte Vestgöthaslette, hvor, med Undtagelse af Billingen (Bandskjellet mellem Tidan og Lidan), kun lavere Aaſe og iſolerede Bjergtoppe hæve ſig, ſaaſom Kinnekulle, Halleberg og Hunneberg. V. har en umaadelig Rigdom paa Alunſkifer, ſaavelſom paa Kalkſteen og Sandſteen. Hovednæringsveiene ere i den nordøſtlige Deel Agerbrug, i den ſydveſtlige Qvægavl og Manufacturer. Stæderne ere 11: Götheborg, Venersborg, Alingsås, Borås, Ulricehamn, Mariestad, Lidköping, Skara, Sköfde, Hjo og Falköping. I adminiſtrativ Henſeende er V. fordeelt mellem 3 Län: Götheborgs (hvortil kun høre Säfvedals og Aſkims Herreder tilligemed Hiſingen og nogle mindre Øer), Elfsborgs og Skaraborgs; i geiſtlig Henſeende hører det deels til Skara deels til Götheborg Stift.

Vesterhavet, ſ. Nordſøen.

Veſtnorrlands Län, i den nordlige Deel af Sverrig, dannes af de 2 ældre Landſkaber Medelpad og Ångermanland (med Undtagelſe af Nordmalings Sogn, ſom hører til Veſterbottns Län), er 435 □ M. ſtort med (1861) 119,141 Indb., hvoraf 7,930 i Stæderne Hernösand og Sundsvall; det er inddeelt i 3 Fogderier og hører i geiſtlig Henſeende til Hernösands Stift, hvoraf det danner 6 Provſtier.

Veſterjøkulen (isl. Snæfellsjökull), et 5,000 F. høit Iisbjerg, er en nu udbrændt Vulcan paa den yderſte Pynt af Sneefjeldsnæsſet — mellem Brede — og Faxebugten paa Islands Veſtkyſt. Det kan i klart Veir af Søfarende ſees i en Afſtand af 20—25 Miil. See Island.

Veſtervik er en ſvenſk Søſtad i den nordlige Deel af Kalmarlän, ved Indløbet til Gammelbybugten; den har en god Havn, et Skibsværft, temmelig god Handel, meeſt med Skovproducter; (1861) 5,330 Indb.

Veſtfjorden hedder den Deel af Nordhavet, ſom ſkiller Lofoten fra Norges Faſtland. Den er mod S. 12, mod N. kun 4 M. bred.

Veſtgöthalagen, ſ. Svenſk Ret, V, S. 452.

Veſtgotherne, ſ. Gotherne.

Veſtindien kaldes med et fællesd Navn de Øer, ſom ligge imellem Nord- og Sydamerika, adſkillende den mexicanſke Bugt og det caraibiſke Hav fra det aabne atlantiſke Ocean. De begynde Ø. og S. for Halvøen Florida og gaae i en ſtor Bue hen til Mundingen af Orinoco, derpaa mod V., parallel med Sydamerika's Nordkyſt, indtil Bugten ved Maracaibo. V. beſtaaer af 3 Hoveddele: Bahamaøerne, de ſtore og de ſmaa Antiller. Det udgjør i Alt 4,500 □ M., Befolkningen er omtrent 3½ Mill., af hvilke neppe ½ er af europæiſk (meeſt ſpanſk) Herkomſt, Reſten Negere og Mulatter; kun paa Trinidad findes Levninger af de oprindelige Beboere, Caraiberne. Øerne ere næſten alle bjergfulde, nogle vulcanſke; Klimaet er tropiſk, Producter ere Sukker, Kaffe, Rum, Indigo, Tobak, Piment, Bomuld, Kakao o. M. — Spanierne eie Cuba og Portorico (2,200 □ M. med henved 2 Mill. Indb.), Englænderne Jamaica, Bahamaøerne og de fleſte af de ſmaa Antiller (700 □ M. med 850,000 Indb.), Franſkmændene endeel af de ſmaa Antiller (60 □ M. med 250,000 Indb.), de Danſke St. Croix, St. Thomas og St. Jan (6 □ M. med c. 37,000 Indb., ſ. Danſk-veſtindiſke Øer), Hollænderne nogle mindre Øer (17 □ M., 25,000 Indb.), de Svenſke Øen Barthélemy (2 □ M., 8,000 Indb.). — Slaveriet er ophævet undtagen paa de ſpanſke Øer.

Veſtlige romerſke Rige, ſ. Roms Hiſtorie (V, S. 99).

Veſtmanland, et af de gamle Landſkaber i Svealand, begrændſes mod N. af Dalarne, mod Ø. af Upland, mod S. af Mälaren, Södermanland og Nerike, mod V. af Vermland, og er omtrent 164 □ M. ſtort. Landet er, iſær henimod Upland og omkring Mälaren, et frugtbart Sletteland; kun mod N. og S. er det bjergfuldt og ſkovrigt. De betydeligſte Vandløb ere: Sevaſtrøm eller Sagå (Udløbet af Søen Hallaren), hvis nedre Løb adſkiller V. fra Upland, Ramnäs eller Kolbäcksä (Udløbet af Søen Åmänningen) og Arbogaå (Udløbet af de mindre Vandløb i den nordveſtlige og veſtlige Deel af Landet), ſom for en Deel danner Grændſen mod Södermanland og Nerike; disſe Aaer falde alle ud i Mälaren. V. er rigt paa Metaller, navnlig Jern, men ogſaa Sølv, Kobber og Bly; de vigtigſte Gruber ere Nordbergs (Jerngruber), Guldſmedshyttans og Sala (Sølv- og Blygruber); betydelige Bjergværker ere Hellefors og Skultuna. Stæderne ere: Veſterås, Sala, Köping, Arboga, Linde og Nora. V. hører i geiſtlig Henſeende under Veſterås Stift; i adminiſtrativ Henſeende er det deelt imellem 2 Län, ſaa at den veſtlige Deel hører til Ørebro Län, den øſtlige Deel (omtrent 100 □ M.) til V.s Län. I ældre Tider havde V. ſin egen Lov, Veſtmannalagen, ſom ſandſynligviis har faaet ſin nuværende Skikkelſe i Slutningen af det 13de eller i Begyndelſen af det 14de Aarh.

Veſtmanlands- eller **Veſterås Län** dannes af den øſtlige Deel af Veſtmanland med de 4 Stæder: Veſterås, Sala, Köping og Arboga, af næſten 4 Herreder af Upland (det ſaakaldte Fjerdhundra) og 2 Sogne af Södermanland; det er næſten 116 □ M. ſtort med (1861) 104,680 Indb., og er inddeelt i 6 Fogderier.

Veſtmanna (Vestmannaeyjar) hedder en Øgruppe med Handelsplads ved Islands Sydkyſt. V. udgjøre en egen Jurisdiction og eet Kirkeſogn. De tælle henved 400 Indb. S. Island.

Veſtpreusſen kaldtes forhen (ſtundom endnu) den veſtlige Deel af den preusſiſke Provinds Preusſen, 471 □ M. ſtor med 1,100,000 Indb., deels af tydſk, deels og fornemmelig af polſk Herkomſt. Forreſten ſ. Preusſen. — V. heed indtil 1772 Polſk-Preusſen og var ved Fredſlutningerne i Thorn 1466 og i Krakau 1525 bleven forenet med Kongeriget Polen. Ved dettes førſte Deling bemægtigede Frederik II ſig det (Stæderne Danzig og Thorn bleve dog førſt 1793 forenede dermed) og kaldte det V. Fra 1824 ſloges det ſammen med Øſt-Preusſen til Provindſen Preusſen.

Veſtris, egentlig Veſtri, er Navnet paa en berømt italienſk Dandſerfamilie. Gaetano Apolline Baltaſare V., født 1729 i Florents, kom meget ung til Paris, hvor han nød Veiledning af Dupré, optraadte 1748 paa den ſtore Opera med ſtort Bifald og fik faſt Anſættelſe Aaret efter. Efter at have dandſet i 40 Aar trak han ſig tilbage og døde 1808. Anna Friederike Heinel-V., hans Kone, født 1752 i Baireuth, anſat

Digitized by Google

ved Operaen i Paris 1768 som Dandserinde, gjorde endeel Lykke. Hun døde samme Aar som hendes Mand. **Auguste V.-Allard**, hans Søn udenfor Ægteskabet med Dandserinden Allard, var født i Paris 1759, betraadte allerede, efter at have gjennemgaaet en grundig Skole under Faderen, i sit 13de Aar som Dandser Scenen og fik snart efter Ansættelse ved den store Opera, hvor hans Dands altid lønnedes med Parisernes stormende Bifald. Længe efterat han havde forladt Scenen optraadte han 1835 — i sit 76de Aar — endnu en Gang ved Taglioni's Beneficeforestilling. Han døde d. 5te Decbr. 1842. **Marie Rose Gourgaud Dugazon V.**, en Broderdatter til Førstnævnte, fransk Skuespillerinde, var født i Paris 1746, fik 1768 Ansættelse ved Théâtre français og gjorde strax megen Lykke ved sin Debut. Hun blev en meget betydelig Skuespillerinde, især i det tragiske Fag, og døde i Paris 1808.

Besuv. Midt i de vandrette Lag af Pimpsteenstuf, der danne Omegnen af Neapel og ved deres talrige Forsteninger af nulevende Middelhavsdyr vise sig som Havdannelser fra en meget seen Tid, hæver Vulcanen V. sig som et eenligt Keglebjerg til en Høide af 3,660 F. Som de fleste ældre Vulcaner, der have havt hyppige Udbrud, har den en sammensat Bygning, og man skjelner ogsaa strax, selv ved en flygtig Betragtning, Askekeglen med Bjergets høieste Spids, Punta del Palo, med dens Krater og Udbrudskegle, fra den hesteskoformige Vold, Monte Somma, der omgiver den mod Landsiden men lader Siden mod Havet fri. Somma, hvis høieste Punct er Punta-Nasone, er Levningen af det ældre Hævningskraters Rand, i hvilket den nuværende Vulcan har dannet sig, men hvis mod Havet vendte Deel enten er sunken sammen igjen eller bleven begraven under den nyere Vulcans Lava- og Askemasser. Den bestaaer af regelmæssige Lag af en porphyritisk Lava, Leucitophyr, som helde ud ad under Vinkler af 20—30° og ere gjennembrudte af talrige Gange af en lignende Lava, der især ere synlige i den steile Væg, som vender mod Atrio del Cavallo eller den dybe Dal mellem Somma og Askekeglen. Denne sidste er steilere end Monte Somma (i Gjennemsnit 33° Helding) og bestaaer af de af Vulcanen udkastede Slagge-, Sand- og Askemasser. Dens Krater har lodrette Vægge og er over 2,000 F. i Brede med en Bund af vexlende Udseende. — Det ældste Led af alle de nævnte Dannelser er Monte Sommas Leucitophyrlag. Deres Beskaffenhed viser, at de oprindelig maae være strømmede ud over en næsten vandret Grund. Havet dækkede dem siden med vandrette Lag af Pimpsteen, som efterhaanden gik over til Tuf, og først efterat de vare dannede, fandt den Hævning Sted, hvorved Vulcanens Hævningskrater, hvis Levninger Monte Somma er, opstod. Naar dette skete, kan ikke afgjøres; muligviis var V. dog længe et lukket Hævningskrater, thi den nuværende Vulcan, Askekeglen og dens Lavamasser, synes først at være dannet ved og efter det bekjendte Udbrud i Aaret 79 e. Chr., som ødelagde Byerne Herculanum og Pompeji og først gav V. dets nuværende Form. Humboldt har først i „Kosmos" (4de Bd., S. 364) gjort opmærksom paa, at Strabos bekjendte Beskrivelse af V.s Top i hans 5te Bog endogsaa gjør det sandsynligt, at ikke engang Hævningskrateret har været fuldkommen dannet før dette Aar, thi han omtaler Toppen som for Størstedelen flad, og det passer ikke paa et Hævningskrater med dets omgivende Volde. Det er altsaa muligt, at ogsaa Monte Somma og dermed Atrio del Cavallo tildeels dannedes i Aaret 79, enten ved en brat Indsænkning af en Deel af den flade Top eller en Hævning af dens ene Side eller begge Dele tilsammen. Baade Strabo, Diodorus Siculus og Vitruvius havde Øie for V.s vulcanske Natur, og endnu mere maatte de nærmeste Beboere, der kjendte de phlegræiske Markers vulcanske Dannelser, have en Anelse derom. At man ikke destomindre overraskedes paa en saa fordærvelig Maade af Udbruddet i 79, finder sin naturlige Forklaring i den Sorgløshed, Beboerne af vulcanske Egne vise ligeoverfor den Fare, der truer dem, saasnart Vulcanen har været saalænge i Ro, at al personlig Erfaring om dens Ødelæggelser er forsvunden. Det gjentog sig senere paa en paafaldende Maade netop ved den samme Vulcan. Indtil henimod Aaret 1200 holdtes Beboerne stadig i Aande ved en Række tildeels heftige Udbrud (især i Aarene 203, 512, 652, 983 og 1138), men den 400-aarige Taushed, som Vulcanen iagttog fra 1138 til 1500, bragte hele Fortiden i Forglemmelse, og man byggede og boede atter sorgløst lige op til Foden af Askekeglen, ja græssede sine Faar paa dens Kraterbund. Fra Aaret 1631 har V. aldrig havt nogen længere Hviletid, efter Leonhards Fortegnelse 73 Udbrud indtil 1840 (blandt hvilke især bør mærkes Udbruddene i 1631, 1760, 1779, 1794, 1804, 1817, 1822, 1834 og 1839).

Besuvian, et Mineral, s. Idokras.

Veteraner (lat.) kaldtes hos Romerne de gamle afskedigede Soldater. Sulla var den Første, der anviste sine Soldater erobrede Landstrækninger og saaledes grundede Militærcolonier; denne Lod traf under Octavian 18 f. Chr. Italiens meest blomstrende Stæder. I Nødsfald traadte V. ofte paany i Krigstjeneste og dannede da et Elitecorps.

Veterinair kaldes den, som beskjæftiger sig med Huusdyrene saavel i sund som i syg Tilstand, og denne Benævnelse er almindelig brugt i samme Betydning som Benævnelsen Dyrlæge (s. d. A.). **Veterinairkundskab** (af veterinum, underforstaaet animal Lastdyr) omfatter Kjendskab til Huusdyrenes Anatomie og Physiologie, deres Røgt og Pleie, deres Sygdomme, samt disses Helbredelse. Uagtet der ligefra Oldtiden findes Spor i forskjellige Skrifter til en saadan Kundskab, er den først bleven systematisk bearbeidet, efterat Veterinairskoler ere blevne indrettede. Aarsagen til Oprettelsen af disse Skoler var de store Ødelæggelser, som Qvægsygen anrettede i det forrige Aarhundrede overalt i Europa. Den første Veterinairskole stiftedes 1762 i Lyon af Bourgelat, snart efter oprettedes lignende i de større europæiske Stater, i Danmark 1773 ved P. Chr. Abildgaard. Uagtet Veterinairskolerne saaledes endnu ikke ere 100 Aar gamle, have de udrettet ikke saa Lidet ved Opdragelsen af Dyrlæger saavel med Hensyn til en bedre Huus-

Digitized by Google

hyravl som til Helbredelsen af syge Dyr. Navnlig er man ved et grundigere Kjendskab til de forskjellige smitsomme Sygdomme ogsaa bleven sat istand til at angive Midler til at formilde og standse disse.

Bethemau, en berømt dansk Søhelt i Middelalderen, var Anfører for et Kaperselskab, der dannede sig i Roeskilde under Borgerkrigen imellem Kongerne Svend Grathe og Knud Magnussøn i Midten af det 12te Aarh. for at bekjæmpe de vendiske Sørøvere. De havde deres egne Love: ethvert Skib, de fandt passende til deres Øiemed, tilegnede de sig imod at overlevere Eieren en Ottendedeel af Byttet; inden de løbe ud, forberedte de sig til Døden ved Skriftemaal og Nadverens Nydelse; de medtoge kun deres Vaaben og den nødvendige Føde, holdt streng Vagt og skarpt Udkig, sov kun med Aaren i Haand, og løb aldrig iland uden omhyggelig at have undersøgt Kysten. Byttet deelte de lige, saa at Styrmand og Roerkarl fik samme Andeel deri. Christne Fanger paa de erobrede Skibe sendte de til deres Hjem, forsynede med Klæder. Dette Selskab havde saaledes en vis Lighed med de samtidige Ridderordener i Orienten; det udbredte sig snart over hele Sjælland, og skal med sin Flaade, der beløb sig til 22 Skibe, have erobret 82 Sørøverskibe. Ogsaa efterat en lykkeligere Tid var oprunden for Danmark under Valdemar den Store, vedblev B. heldig at bekjæmpe Sørøverne, og det roeskildske Kaperselskab var en vigtig Forberedelse for Absalons og hans Kampfællers store Bedrifter.

Veto (lat., = jeg forbyder) kalder man Ens Beføielse til ved sin Modsigelse at gjøre en af Andre fattet Beslutning ugyldig. Især bruges det i constitutionelle Stater om Kronens Ret til at negte sit Samtykke til en af Folkerepræsentationen tagen Beslutning eller vedtagen Lov. I de fleste Lande har Kronen et absolut V., i nogle kun et suspensivt (f. Ex. i Norge, hvor et af 3 ordentlige Storthing antaget Lovforslag bliver til Lov, om Kongen end negter sin Sanction; i den franske Constitution af 1789 havde Kongen ogsaa kun et suspensivt V.).

Vettern, en af Sverrigs største Indsøer, omgiven af Østergöthlands, Ørebro, Skaraborgs og Jönköpings Län, ligger 290 F. over Havet, indesluttet af den svenske Landryg, som deler sig et Stykke ovenfor dens nordlige Ende og atter løber sammen ved den sydlige. Den største Længde er 19 M., den største Brede 4½ M., den største Dybde 410 F. Midt i Søen gaaer en lang Aas eller Klippegrund, hvis høieste Toppe danne nogle faa Øer, blandt hvilke Visingsø er den største. Ingen betydelige Vandløb falde i V., hvorfor man har antaget, at den faaer sit meste Tilløb fra Dybet og deraf villet forklare dens pludselige Forandringer fra Blikstille til heftig Bølgegang. V. udmærker sig dernæst ved sin periodiske Stigen og Falden, sine talrige Strømninger, sine Luftspeilinger og sit overordentlig klare Vand. Den har paa den østlige Side sit Afløb gjennem Motalaelf og danner ved denne og Göthakanal Forbindelsen mellem Østersøen og Nordsøen.

Vevay (eller Vivis), Stad i Canton Waadt i Schweiz, er bekjendt af sin skjønne Beliggenhed ved Genfersøen. 5,300 Indb.

Vevling ere de smekkre Liner, der befæstes tvers over Vanterne, ligesom Trin paa en Stige for at lette Passagen opad disse.

Vexel er et Document, i hvilket man under strengere Love end de for et almindeligt Gjeldsbrev gjeldende forpligter sig til enten selv eller ved en Anden at udbetale et Beløb til en bestemt Tid. V. fremtræder enten som en trasseret V., hvori Udstederen forpligter sig til at udbetale Beløbet paa et andet Sted og ved en anden Person, eller som en indenbyes V., hvorved Udstederen forpligter sig til selv at udbetale Beløbet paa det Sted, hvor V. er udstedt. Som almindelige Betingelser for V. nævnes, at Ordet V. skal staae deri, at den lyder paa Penge, at den indeholder Udstederens Navn, Tiden og Stedet, hvor den skal betales. Tidligere fordredes der for at indtræde i Vexelforholdet visse Egenskaber, som at Vedkommende skulde være Kjøbmand, Fabrikant ell. desl., men nu er det en i de fleste Landes Vexellove gjeldende Hovedregel, at Enhver, som kan udstede andre Gjeldsdocumenter, ogsaa kan udstede V. Den første Person i Vexelforholdet er Udstederen (Trassenten), som forpligter sig til at lade V. udbetale til en bestemt Tid. Den Person, til hvis Ordre V. udstedes, og som altsaa har Ret til at hæve dens Beløb eller at overdrage den til en Anden, kaldes Remittent eller Vexelmodtager. Den, som af Udstederen anmodes om at udbetale V.s Beløb, kaldes Trassat (Vexelbetaleren). Den, til hvem Remittenten overdrager sin Ret, kaldes Endossat, og naar denne igjen overdrager sin Ret til en Anden, kaldes han Endossent. Ifølge de fleste Landes Vexellove skal Summen nævnes 2 Gange i V., nemlig med Bogstaver og Tal. Ved V.s Accept forstaaes den af Trassaten paa V. givne egenhændige Erklæring, at han vil opfylde den Anmodning, som Trassenten har stillet til ham. Intervention finder Sted i Vexelforholdet, naar en Anden end Trassaten tilbyder Accept eller Betaling, efterat Trassaten har negtet dette. En Domicil-V. er en V., som skal udbetales paa et andet Sted end det, paa hvilket Trassaten boer. De for trasserede V. gjeldende Love ere for Kongeriget Danmark Frdn. 18de Mai 1825 og Plac. 21de Septbr. 1825; for Vestindien er Frdn. 18de Mai 1825 gjort gjeldende ved Reskript 19de Marts 1828; for Færøerne og Island ved Cancelliskrivelse 17de Marts 1827. For Byen Flensborg gjelder en særlig Vexelanordning af 17de Aug. 1843, men for Hertugdømmet Slesvig gives ingen Vexellov. For Holsteen er der under 25de Marts 1853 emaneret en provisorisk Vexelanordning, som i det Væsentlige stemmer med den almindelige tydske Vexellov. Den for indenbyes (egne) V. gjeldende Lov for Kongeriget Danmark er af 7de April 1843, som i § 4 giver den Bestemmelse, at alle de almindelige Forskrifter i Loven for de trasserede V., forsaavidt de kunne anvendes paa indenbyes V., skulle tjene til Regel for disse. For Staden Flensborgs Vedkommende bemærker den Flensborger Vexelanordning, at de i denne givne Forskrifter ikke finde Anvendelse paa de Haandskrifter, i hvilke Udstederen forpligter sig selv til Udbetaling af den deri nævnte Sum, selv om de ere betegnede

Digitized by Google

som V. For Holsteen giver den holsteenske Vexellov Bestemmelser for indenbyes V. i sit 3die Afsnit §§ 100—4.

Vexel (Bygningsvæsen), s. Udvexle.

Vexeldrift i Landvæsenet er i strengeste Forstand den Drift, hvori Kornsorterne (langstraaet Sæd) regelmæssig skifte med Rod- eller Bladfrugter (Grønfoder), saa at Jorden ikke 2 Aar i Træk bærer moden Sæd. Til reen V. hører det berømte Norfolker-Sædskifte, nemlig: Kløver, Hvede, Turnips, Byg, hvilket dog i den senere Tid er undergaaet nogen Forandring. Men i Hovedsagen maa Vexlingen af langstraaet Sæd og Grønfoder ansees forønskelig som Grundlaget for et velordnet Agerbrug.

Vexelnoder (ital. note cambiate), kaldes i Musiken de harmoniefremmede Noder, som ved Gjennemgang komme paa den gode Taktdeel istedetfor Hovednoden.

Vexelobligation er i den danske Ret Benævnelsen for en særegen Art paa kort Tid udstedte Gjeldsbreve, hvis fleste Eiendommeligheder (Begunstigelser især med Hensyn til den Rente, der kunde betinges i dem, og det stemplede Papir, hvorpaa de kunde skrives) imidlertid ere bortfaldne ved den nyeste Lovgivning.

Vexelret kaldes deels Indbegrebet af de Retsregler, der ordne Vexelforholdene, deels Indbegrebet af de Rettigheder, som haves mod de i disse Forhold Forpligtede, og som for Acceptantens Vedkommende grunde sig paa den af ham ved Accepten overtagne directe Forpligtelse (og derfor kaldes V. i egentlig Forstand), for Trassentens og Endossentens Vedkommende derimod paa den af dem ved deres Indtrædelse i Forholdet overtagne Garantie for Vexlens Indfrielse (og derfor specielt kaldes Vexel-Regresret), men i Forhold til disse Sidste ere betingede af Jagttagelsen af den i Lovgivningen foreskrevne formelle Fremgangsmaade, navnlig med Hensyn til Vexlens Præsentation til Accept og Betaling og dens Protest (den saakaldte Vexelomgang). De til Vexlen knyttede særegne Rettigheder ere deels af materiel Art (navnlig en yderligere Ret til at fordre Renter og Omkostninger end i andre Gjeldsforhold), deels af processuel Art (navnlig en lettere Adgang end den sædvanlige til at faae Debitors Gods og Person belagte med Arrest, og en særegen Procesmaade, hvis Eiendommelighed navnlig bestaaer i, at kun visse Indsigelser kunne gjøres gjeldende fra Indstævntes Side).

Vexelsang kaldes som Modsætning til Cirkelsange alle Sange med frem- og tilbagegaaende Bevægelse.

Vexelvinkler er en Benævnelse, som benyttes i Paralleltheorien. Naar nemlig to parallele Linier overskjæres af en tredie, kaldes saaledes de Vinkler, som ligge hver paa sin Side af Skjæringslinien og hver ved sin af de Skaarne. Ere disse enten begge indvendige eller begge udvendige, da ere de begge lige store; er den ene indvendig, den anden udvendig, da ere de Supplementvinkler.

Vexelværk kaldes i Uhre det Værk, der driver Viserne, hver med sin Hastighed, om det samme Midtpunct. Minuthjulets Axel bærer, for at Uhret kan stilles, et tætsluttende Rør, Minutrøret, der yderst er firkantet til Befæstelse af den store Viser. Udenom dette Rør findes atter Timerøret, der optager den lille Viser, og det drives fra Minutrøret ved et til den ene Side liggende Vexelhjul med Vexeldrev.

Vexjö, Hovedstad i Kronobergs Län i Sverig, er Sædet for en Biskop, har en høiere Elementarskole, Länslazareth og Hospital for Sindssyge; omtrent 3,230 Indb. — **V. Stift**, inddeelt i 10 Provstier, indbefatter næsten hele den østlige Deel af Småland eller hele Kronobergs Län samt den østlige Deel af Jönköpings Län, med Undtagelse af Mo-Herred, som hører til Skara Stift.

Vezir, arabisk Ord med Betydning „den, hvem Noget er paalagt“, er den tyrkiske Benævnelse paa Minister; deraf Vezir-i-azem ɔ: Premierminister; efter det Franske har dette Ord undertiden erholdt den feilagtige Form Vizir.

Viaduct er en Bro, der fører en Vei over en Dal eller Kløft. I den nyere Tid er det især Jernbanerne, som have foranlediget Anlæggelsen af store V., der ofte bestaae af flere Rækker Buer over hverandre. Ved disse Jernbane-V., der sædvanligviis have en meget betydelig Høide i Forhold til Breden, finde især Rundbuen og de høie Buer (Spidsbuer) deres Anvendelse, da de udøve det mindste Sidetryk paa Pillerne og bedst modstaae de stærke Rystelser, som Togets Overfart foraarsager. Et af de kolossaleste Bygningsværker af denne Art fører den sachsisk-baierske Statsjernbane over Göltzschdalen. Den bestaaer af fire Etager Buer, der paa Dalens dybeste Punct hæve Banen 250 F. over dens Bund.

Viaticum (lat.) d. e. Reisepenge, kaldes i den katholske Kirke den hellige Nadvere, der rækkes en Døende.

Vibe (Vanellus cristatus) er en Fugl af Brokfuglenes Familie, forholdsviis høibenet, med lang bevægelig Nakketop, temmelig livlig Farvetegning (Hannen saaledes sort ovenpaa Hovedet og paa Struben, Bugen og Hovedets Sider hvide, Ryggen mørkegrøn, glindsende, Vingerne sorte o. s. v.). V. opholder sig paa fugtige Enge ved Søer og Stranden, løber hurtig, flyver let, ruger paa Jorden og lever af Orme og Insecter; om Efteraaret trækker den langs Havkysten til det sydlige Europa, hvor der f. Ex. i Italien fanges en Mængde V. i Garn.

Vibe (Andreas), født i Christiansand 1801, blev 1815 Lieutenant, og traadte ind i Ingenieurbrigaden, i hvilken han ved sin Død (1860) var Major. Imellem Aarene 1826 og 1832 anvendtes han meget til Opmaalinger, først af Grændsen imod Rusland og siden af Norges nordlige Kyster. Efter denne Tid fungerede han som Chef for Opmaalingscontoiret og bearbeidede som saadan til Udgivelse den Række af Sø- og Landkort, som den norske Regjering i dette Tidsrum har udgivet, ligesom mangfoldige Høidemaalinger skyldtes ham personlig. Af Christianias Publicum var han dog ligesaa meget anseet for sit sprudlende, improviserende Vid. Hans „Billeder fra mit Kystmaalerliv“ (1860) give tildeels en Idee om denne hans Aandsretning.

Viborg, Kjøbstad i Jylland, V. Amt, Nørrelyng Herred, ligger midt i Nørrejylland paa Landryggen ved Vestsiden af V.-Sø. Den er i Forhold til Indbyggernes Antal, der 1860 be-

Digitized by Google

løb sig til 4,861 (1855: 4,579), af betydeligt Omfang og næst efter Kjøbenhavn og Fredericia den omfangsrigeste By i Kongeriget Danmark, hvorfor der ogsaa inde i Byen findes flere ubebyggede Pladser og tildeels Gader, af hvilke sidste angives et Antal af 36. Byen har 2 Sognekirker: Domkirken (Vor Frue eller St. Marie Kirke) med en Kryptkirke under Choret (den eneste i Danmark), bygget i Begyndelsen af det 12te Aarh. (Kongerne Svend Grathe og Erik Glipping bleve her begravne), gjenopført efter Branden 1726, men for Tiden lukket formedelst Brøstfældighed, og Søndersogns Kirke (den gamle Sortebrødre-Klosterkirke); fremdeles mærkes Kathedralskolen (1862: 68 Disciple), Domhuset (Landsoverrettens Sæde), Hospitalet, Raadhuset og Straffeanstalten eller V. Tugt- og Forbedringshuus. V. er Sædet for Stiftamtmanden og Bispen, samt for Landsoverretten for Nørrejylland (en Justitiarius, 6 Assessorer og en Justitssecretair); her er ogsaa en Amtstue og en Spare- og Laanekasse. Da V. er en Landstad med et temmelig ufrugtbart og tyndtbefolket Opland, kan Handelen ikke være af stor Betydning; Byens Havn og Ladeplads er Hjarbek (s. d. A.). Af industrielle Anlæg mærkes 2 Klædefabriker, en Handskefabrik, et Jernstøberi, et Teglbrænderi, en Tobaksfabrik og et Bogtrykkeri, hvorfra Stiftsavisen udgaaer. Den under Navnet „Snapsthing" bekjendte almindelige Pengeomsætningstermin for Jylland er fra gammel Tid bleven afholdt i V., men har for længe siden tabt sin Betydning. — V., i Middelalderen Wiberg, er en af Danmarks ældste og mærkeligste Stæder. I den hedenske Tid var her Hovedofferstedet for Nørrejylland og tillige Hovedthingstedet, hvor Kongevalget for Jylland og senere for hele Danmark gik for sig, ligesom ogsaa Kongerne vedbleve at hyldes af Jyderne paa V. Landsthing lige til 1655. Allerede 1151 blev V. befæstet af Svend Grathe, som her i dette Aar vandt to Slag over Modkongen Knud Magnussøn. V.s store Anseelse i Middelalderen sees af dens talrige Kirker og Klostre; af de første havde V. paa Reformationstiden 12 Sognekirker foruden Klosterkirkerne, og af Klostre var der idetmindste 6: St. Marie eller vor Frue Kloster (dets Kirke er Domkirken), et Johanniterkloster eller St. Hans-Kloster (bekjendt af Hans Tausens Ophold), et Graabrødrekloster (1545 indrettet til Hospital; dets Kirke blev først nedbrudt 1830), et Sortebrødrekloster, St. Budolphi Nonnekloster og et Helligaands-Huus. Men skjøndt V. saaledes var et af den katholske Cultus's Hovedsæder i Danmark, blev det dog ved Hans Tausens (s. d. A.) Prædiken 1525—29 den første protestantiske By i Riget. I den nyere Tid gik Byen tilbage, deels ved de 3 fjendtlige Occupationer i det 17de Aarh. (V. var det sædvanlige Hovedqvarteer baade for de fjendtlige og for de allierede Tropper), deels ved Souverainitetens Indførelse, hvorved den jydske Adels store Forsamlinger i denne Provindsens Hovedstad ophørte, deels ved den store Ildebrand d. 25de—26de Juni 1726, hvorved den større Halvdeel af Byen med Domkirken og Sortebrødrekirke blev lagt i Aske, deels endelig ved Snapsthingets Ophør. Fra 1836 til 1848 var V. Forsamlingsstedet for Nørrejyllands Provindsialstænder; Møderne holdtes i Domhuset. — V. **Amt** indbefatter den midterste Deel af Nørrejylland; dets Fladeindhold er 55 □ M., og det havde 1860: 71,557 Indb. Det bestaaer af Kjøbstæderne V. og Skive samt Hindborg, Nørre, Harre og Rødding (s. Salling), Fjends, Rinds, Nørlyng, Synderlyng, Middelsom, Lysgaard, Hids og Houlberg Herreder. I geistlig Henseende danner det 5 Provstier (de 4 under V. Stift, men det 5te, Lysgaard, Hids og Houlberg Herreder, under Aarhuus Stift), og i jurisdictionel Henseende foruden de 2 Kjøbstads- 4 Landjurisdictioner. — V. **Stift** indbefatter V. Amt (med Undtagelse af de 3 nysnævnte Herreder) og Aalborg Amt (med Undtagelse af Aalborg Kjøbstad og Kjær Herred, der høre til Aalborg Stift).

Viborg (Vyborg), Stad i den sydlige Deel af Storfyrstendømmet Finland, ved Viborgsund, en af den finske Bugt dannet dyb Fjord, har en stærk Fæstning og en Havn. 7,000 Indb. — V. var engang Hovedstad i Landskabet Karelien; den er anlagt 1293 af Thorkil Knutson.

Viborg (Erik Nissen), dansk Veterinair, født d. 5te April 1759 i Bredsted i Aabenraa Amt, dimitteredes 1777 til Universitetet i Kjøbenhavn, hvor han først studerede Theologie, senere Naturvidenskaberne. Han blev kjendt af Abildgaard, der opfordrede ham til at studere Veterinairvidenskab, og han blev 1783 Lector ved Veterinairskolen og den botaniske Have. 1787—90 foretog han en Udenlandsreise, hvorefter han udnævntes til Professor og anden Lærer ved Veterinairskolen, 1801 efter Abildgaards Død til Forstander for samme, hvilken Post han indtog til sin Død. 1797 var han bleven Professor i Botanik ved Universitetet og det følgende Aar Meddirecteur for den botaniske Have. V.'s litteraire Virksomhed var overordentlig stor og omfattede forskjellige Videnskabsgrene (Botanik, Landoekonomie og Veterinairvidenskab). Han døde d. 25de Septbr. 1822. — **Carl V.**, en Brodersøn af den Foregaaende, født d. 25de Juli 1783, studerede, efter at være bleven Student, Veterinairvidenskab i Forening med Medicin og Chirurgie, blev 1809 Lector og anden Lærer ved Veterinairskolen og 1822 Forstander for Skolen. Han var Forfatter til endeel Skrifter over Veterinairvidenskaben og var anseet som en udmærket dygtig Veterinair og Hestekjender; han døde d. 7de Octbr. 1844.

Vicar (lat.) d. e. Stedfortræder, bruges især om en fungerende Hjelpepræst eller Capellan. I England betegner V. en Geistlig, som af sit Embedes Indtægter kun nyder den saakaldte lille Tiende, medens de øvrige Indtægter tilfalde den høiere Geistlighed. **Apostolisk V.** (Vicarius apostolicus) kaldes i den romerske Kirke den, der repræsenterer den høieste geistlige Magt paa et Sted, hvor der ikke er en egentlig Biskop.

Vicari (Hermann af), Erkebiskop af Freiburg, født d. 13de Mai 1773 i Aulendorf, først Chorherre i Constants, blev 1842 Erkebiskop i den overrhinske Kirkeprovinds, og har især gjort sig bekjendt ved sin langvarige Strid med den badenske Regjering angaaende den katholske Geistligheds retslige Omraade.

Vicentino (Valerio), egentlig Valerio Belli fra Vicenza, italiensk Kunstner, født 1478, død

Digitized by Google

1546, var en af Middelalderens betydeligste Medailleurer, hvis vigtigste Arbeide er en af Krystalplader sammensat lille Kasse, med Fremstillinger af Christi Historie indslebne i Glasset.

Vicenza, Stad i det østerrigske Venetien (Levningen af det lombardisk-venetianske Kongerige), paa en frugtbar Slette N. V. for Venedig, har en Mængde Pragtbygninger, fordetmeste opførte af de berømte Kunstnere Palladio og Scamozzi, hvis Fødested V. er, og iblandt hvilke vi nævne: Raadhuset, det olympiske Theater, 2 Triumphbuer, en gammel Kathedralkirke, Kirken Santa Corona og Dominicanernes Kirke. Her findes endeel Silkemanufacturer, Fayence- og Metalvarefabriker m. M. 30,000 Indb. — V. heed hos Romerne Vicentia og skal være anlagt 600 f. Chr. Den blev ødelagt af Attila, havde i Middelalderen egne Grever eller Hertuger, rev sig løs fra Keiserriget og sluttede sig til de lombardiske Stæders Forbund, hvorfor den 1235 ødelagdes af Frederik II. Familien Scala herskede her indtil 1304, da Staden kom under Venedig. — Hertugen af V. s. Caulaincourt.

Vich eller **Vique**, Stad i det spanske Landskab Catalonien, har Bomuldsmanufacturer, Baand- og Handskefabriker. 11,000 Indb.

Vichy, Stad (1,500 Indb.) i det franske Dep. Allier, er et af de meest besøgte Badesteder i Frankrig. Dens varme Kilder (15—35° R.), der have deres Udspring ved Foden af Auvergnebjergene, vare allerede kjendte af Romerne under Navn af Aquæ calidæ. Badet ligger i Quartier neuf eller den Deel af Staden, der kaldes Vichy les bains; der er 7 Hovedkilder, hvis Vand indeholder endeel Alkalisalte og en forholdsviis stor Mængde tvekulsuurt Natron og anvendes (forsendt eller ved Badet) mod Hæmorrhoidaltilfælde, Rheumatisme, Fordøielsesbesværligheder o. s. v.

Vicomte (fr.) og **Viscount** (eng.), s. Adel.

Victor er Navnet paa 3 romerske Paver. V. I, en Afrikaner, Pave fra 193—203, døde som Martyr under Septimius Severus, blev kanoniseret og har faaet d. 28de Juli til Mindedag. — V. II, tidligere Biskop Gebhard af Eichstädt, regjerede 1055—57. — V. III af Benevent, tidligere Desiderius, Abbed i Monte-Cassino, var Pave 1086—87.

Victor Amadeus I, Hertug i Savoyen, født 1587, død 1637, s. Savoyen. Victor Amadeus II (født 1666, død 1732) og Victor Amadeus III (født 1726, død 1796), Konger i Sardinien, s. Savoyens og Sardiniens Historie.

Victor Emanuel I, Konge i Sardinien 1802—21, født d. 4de Juni 1759, Søn af Victor Amadeus III, død barnløs d. 10de Jan. 1824, s. Sardiniens Historie.

Victor Emanuel II, Konge i Sardinien siden 21de Marts 1849, født d. 14de Marts 1820, Søn af Kong Carl Albert, tog Deel i Krigen 1848—49 og tiltraadte Regjeringen efter Faderens Thronfrasigelse (s. Carl Albert). Han blev 1842 gift med den østerrigske Prindsesse Adelheid, en Datter af Erkehertug Rainer, men mistede hende ved Døden 1855. Han har med hende 5 Børn: Clotilde, født d. 2den Marts 1843, gift 1859 med Prinds Joseph Carl Napoleon (Søn af Hieronymus Bonaparte); Humbert, født d. 14de Marts 1844; Amadeus, født d. 30te Mai 1845; Otto Eugen, født d. 11te Juli 1846; Marie, født d. 16de Octbr. 1847.

V. E.'s Regjeringshistorie indtil Midten af Aaret 1860 er fortalt i Art. Italiens Historie, III, S. 760 f. Garibaldi havde lovet Italiens Befrielse, og dettes Eenhed var den Tanke, som opfyldte Fleertallet af det italienske Folk. Heller ikke lod Handlingen længe vente paa sig. Garibaldi samlede i Overitalien temmelig aabenlyst, og hemmelig understøttet af Regjeringen, Skarer af Frivillige for at „befrie" Neapel og Sicilien. Foretagendet var i høi Grad dristigt, thi det skulde udføres med en ubetydelig Styrke imod en Regjering, der havde henved 80,000 Md. vel forsynede Tropper til sin Raadighed. Men Garibaldi havde mægtige Forbundne i den almindelige Misfornøielse og Ringeagt for den svage og tyranniske Regjering i Neapel og Lysten til at slutte sig til det øvrige Italien. — Den 7de Mai løb 2 private Dampskibe, som Garibaldi havde bemægtiget sig i Genua's Havn, ud herfra med lidt over 1,000 Md., og landede d. 11te ved Marsala paa Sicilien. Her voxede Skaren snart til 4,000 Md., medens de kongelige Troppers Antal ved Forstærkninger steeg til 25,000 Md.; General Lanza var af Kongen sendt derhen med udstrakt Fuldmagt. Da Garibaldi efter nogle heldige Træfninger i det Indre trængte ind i Hovedstaden Palermo, hvis Befolkning ventede ham med Utaalmodighed, lod Lanza Staden bombardere fra Castellet og Flaaden (28de—29de Mai). Enden blev, at en Capitulation afsluttedes (6te Juni), efter hvilken de kongelige Tropper trak bort, og Garibaldi udnævnte et Ministerium for Sicilien med Torre-Arsa i Spidsen. Kong Frants lovede Amnestie og en Forfatning, antog (28de Juni) et nyt Ministerium o. s. v.; men disse Indrømmelser kom nu for silde, de kongelige Tropper under Bosco bleve slagne, og inden kort Tid var hele Byen i Garibaldi's Magt. Nu begyndte den 2den Act af dette mærkelige Skuespil, idet Garibaldi lavede sig til at gaae over til Fastlandet. Fra d. 8de Aug. sendte han om Natten smaa Afdelinger af Frivillige paa Fiskerbaade over Strædet; d. 19de gik 4,000 Md. under Bixio over Strædet. Den kongelige General Briganti capitulerede paa de Betingelser, at Officererne kunde med deres Vaaben o. s. v. gaae hen, hvor de vilde, Soldaterne skulde aflevere deres Vaaben og gaae hjem. Dette System af Feighed eller Forræderi især fra Officerernes Side (Soldaterne skjøde Briganti paa Hjemveien) gjentoges med de følgende Troppeafdelinger. I Hovedstaden bestod en revolutionær Comitée, som aldeles beherskede Situationen, imedens Regjeringen ligeoverfor denne og den tøileløse Presse vaklede raadvild frem og tilbage og anordnede snart frisindede, snart despotiske Forholdsregler. I Kongens egen Familie herskede Uenighed (hans Onkel, Greven af Syrakus, raadede ham i et aabent Brev til at takke af), han kunde ikke længere stole paa Nogen (Gen. Nunziante, engang Ferdinand II's villige Redskab, opfordrede Armeen til Frafald). Imedens Sydarmeen, som Garibaldi nu kaldte sin Hær, uden Sværdslag rykkede frem, forlod Kongen d. 6te Septbr. med Dronningen og et lidet Følge sin Hovedstad for tilsøes at

Digitized by Google

gaae til Fæstningen Gaëta; Dagen efter holdt Garibaldi, der var ilet forud for sine Tropper, under ubeskrivelig Jubel sit Indtog i Neapel. Imidlertid havde hans exempelløse Fremgang sat Cabinetterne i Paris og Turin i levende Bevægelse: Napoleon var maaskee nok imod hele Italiens Forening med Sardinien, men vilde ikke træde op imod Eenhedspartiet, naar kun Rom bevaredes for Paven (hvorfor den franske Garnison har vedblevet at holde det besat), og V. E. traadte nu handlende til, som det heed, for at ikke Syditalien skulde blive et Bytte for Mazzinisterne, til hvilke den ædle men hverken politisk kloge eller som Administrator dygtige Garibaldi personlig heldede. Den 2den Septbr. samledes saaledes 2 sardinske Hære, ialt 40,000 Md., under General Fanti paa Kirkestatens Grændse; Cialdini rykkede frem i „Markerne“, seirede let over den pavelige General, den berømte Franskmand Lamoricière, og drog d. 25de Septbr. ind over den neapolitanske Grændse. Her havde Garibaldi's Hær d. 9de Septbr. besat Hovedstaden; d. 19de Septbr. leed den et Nederlag i Træfningen ved Cajazzo, men seirede d. 1ste Octbr. i en Række Træfninger, som man pleier at kalde med det fælleds Navn Slaget ved Volturno. Den 9de Octbr. gik V. E. selv med et Corps over den neapolitanske Grændse og overtog Ledelsen af Kampen. Cialdini og Garibaldi gik i Forening mod Gaëta, imedens andre Corps indsluttede Capua, som capitulerede d. 3die Novbr.; d. 7de Novbr. holdt V. E. ved Garibaldi's Side sit Indtog i Hovedstaden og modtog af Dictatorens Hænder den øverste Magt. Efter en heltemodig Modstand, ved hvilken især den unge Dronning viste personligt Mod, overgav Gaëta sig d. 13de Febr. 1861, Kongen med sin Gemalinde og sit Hof fik Lov til at drage bort, og hele Italien, med Undtagelse af Rom og Venetien, adlød V. E., hvem en almindelig Afstemning ogsaa i Syditalien kaarede til Konge; d. 17de Marts antog han officielt Titlen „Konge af Italien“. Sydarmeen opløstes for at organiseres paany, Garibaldi begav sig til Øen Caprera.

Det har siden været mindre let for V. E. at regjere det neapolitanske Rige (hvilket allerede den hyppige Skiftning af Ministre, Regjeringsmænd og Generaler viser) end at erobre det. Folket er ikke modent til borgerlig Frihed, det skyer de Byrder, som maae bæres, før at en stærk Regjering kan blive mulig, og Landets Rolighed er bleven forstyrret ved Banditvæsen og Røverbander, som, understøttede ved Reactionspartiets Penge, organiserede i Rom derfra ere faldne ind i Neapel. En anden Klasse af Modstandere har Regjeringen i Mazzinisterne og det exalterede Parti, som forlanger Venetiens og især Roms Erobring og derved den italienske Eenheds Fuldstændiggjørelse. Ogsaa Garibaldi kunde ikke længere modstaae sin Utaalmodighed efter at see denne sit Livs skjønne men maaskee umulige Opgave realiseret. Han forlod i Sommeren 1862 sit Opholdssted Caprera og opfordrede sine gamle Stridsbrødre og Folket til at forene sig med ham til Roms Erobring. De kongelige Tropper søgte at undgaae et Sammenstød med ham, men dette fandt omsider Sted d. 29de August ved Aspromonte, og her blev Frihedshelten saaret og fangen. Man tvivlede længe om hans Helbredelse, men denne synes dog nu at være sikkret. — V. E. har siden med Klogskab hævdet sin vanskelige Stilling imellem Folkets Utaalmodighed efter at komme i Besiddelse af det, der endnu mangler i hele Italiens Forening, og de Hensyn, han maa tage til sin mægtige Forbundnes, den franske Keisers, Villie. — Den 6te Juni 1861 havde V. E. ved Døden mistet sin store Minister Cavour; hans Efterfølger (tidligere Administrator i Toscana) Ricasoli var en retskaffen og maadeholden Mand, men stolt og selvstændig, hvorfor Napoleon ikke gjerne saae ham. Han fulgtes i Marts 1862 af Ratazzi, som antoges i Eet og Alt at støtte sig til den franske Keiser. Ratazzi gik af i Decbr. 1862, hans Efterfølger Farini er nylig traadt af paa Grund af Sygelighed, og nu (Juni 1863) er Minghetti Premierminister.

V. E. er efterhaanden bleven erkjendt som Konge i Italien af de fleste europæiske Stater, af Danmark 1861 (s. Torre-Arsa).

Victor-Perrin (Claude), Hertug af Belluno, fransk Marskal og Pair, født d. 7de Decbr. 1764, traadte i sit 17de Aar som Tambour ind i Armeen, fik Afsked 1789, men tog 1792 igjen Krigstjeneste og svang sig hurtig op til Bataillonscommandeur. Han udmærkede sig ved Erobringen af Toulon, blev kort efter Brigadegeneral, 1797 Divisionsgeneral, ydede vigtige Tjenester i Italien, navnlig ved Marengo, og siden i alle Napoleons Krige; efter Slaget ved Friedland (1807) blev han Marskal. I Spanien blev V. 1809 slagen af Wellington ved Talavera, men i Slagene ved Dresden og Leipzig (1813) bedækkede han sig atter med Hæder. Efter den 1ste Restauration gav Ludvig XVIII V. Commandoen over den 2den Militærdivision; han fulgte under de 100 Dage Kongen til Gent og var siden 1821—23 Krigsminister, hvorefter han som Generalmajor fulgte med Hertugen af Angoulême paa Toget til Spanien. Indviklet i Processen mod Ouvrard (s. d. A.) mistede han sin Post, hørte siden til Legitimisterne og døde d. 1ste Marts 1841 i Paris. Hans Søn **Victor François Perrin**, Hertug af Belluno, født d. 24de Octbr. 1796, blev 1853 Senator, men døde allerede d. 2den Decbr. s. A.

Victoria er en af de smaa Planeter imellem Mars og Jupiter, den 12te efter den Orden, hvori de ere opdagede. Dens Middelafstand fra Solen er $2{,}_{33}$ Jordbaneradier eller 48 Millioner danske Mile. Omløbstiden er 1308 Dage eller 3 Aar 7 Maaneder. Excentriciteten er $0{,}_{219}$, Banens Inclination 8° 23′. Den er opdaget d. 13de Septbr. 1850 af Hind i London.

Victoria I (Alexandrine), Dronning i Storbritannien og Irland, født d. 24de Mai 1819, eneste Barn af den 1820 afdøde Hertug af Kent (Georg III's 4de Søn) og Prindsesse Luise Victoria af Sachsen-Coburg (tidligere gift med en Fyrste af Leiningen), besteeg d. 20de Mai 1837 efter sin Onkel Vilhelm IV Englands Throne, og har siden regjeret med en fra sin Fader arvet Forkjærlighed for Whiggerne og stedse med oprigtig og villig Tilslutning til sit Lands constitutionelle Grundsætninger og Vedtægter, derfor i høi Grad agtet og afholdt af sit Folk.

Digitized by Google

Hun ægtede d. 10de Febr. 1840 Prinds Albert af Sachsen-Coburg (s. Albert), i hvem hun fandt en forstandig Raadgiver og en trofast, kjærlig Ægtemage. Deres Ægteskab var derfor særdeles lykkeligt, og V. har været utrøstelig, siden Døden berøvede hende ham d. 14de December 1861. Om hendes Regjering s. Englands Historie. Til V.'s Privatliv regne vi hendes Besøg i Frankrig (1843, 1845 og 1854) og hendes Sammenkomst med Kongen af Preussen ved Rhinen 1845. Hendes Børn ere: 1) Victoria, født d. 21de Novbr. 1840, gift d. 25de Jan. 1858 med Kronprinds Frederik Vilhelm af Preussen; 2) Albert Edward, Prinds af Wales, født d. 9de Novbr. 1841, gift d. 10de Marts 1863 med Prindsesse Alexandra til Danmark, ældste Datter af Prinds Christian til Danmark (s. II, S. 202); 3) Alice, født d. 25de April 1843, gift med Prinds Frederik Vilhelm Ludvig af Hessen-Darmstadt; 4) Alfred, født d. 6te Aug. 1844; 5) Helene, født d. 25de Mai 1846; 6) Luise, født d. 18de Marts 1848; 7) Arthur, født d. 1ste Mai 1850; 8) Leopold, født d. 7de April 1853.

Victoria, engelsk Colonie i den sydøstlige Deel af Ny-Holland, adskilt fra Ny-Sydwales ved Floden Murray (dog kun i dennes øvre Løb) og paa en lang Strækning liggende ved Bassestrædet, 2,800 □ M. stor, er deels Bjergland, (indtil 6,000 F. høit), deels, længere inde i Landet, mod V. Stepper, mod Ø. en Slette med ypperlige Græsgange og endeel frugtbart Agerland samt Skov. Egnen her kaldtes hos de ældre Geographer Grants Land, men var længe upaaagtet, indtil nogle Colonister fra Van Diemens Land 1835 nedsatte sig her, hvorefter det kaldtes „det lykkelige Australien“ eller Port Philip. Det hørte under Ny-Sydwales, indtil det 1851 blev en egen Colonie, som opkaldtes efter den engelske Dronning. Ved Agerdyrkning og især Qvægavl (her findes allerede Millioner Faar) opblomstrede Colonien rask saaledes, at den 1850 talte 7,800 Mennesker (1836 kun 246), da Opdagelsen af rige og vidtstrakte Leier af Guld (1851) pludselig fremkaldte en rivende Strøm af Indvandrere; som ved et Trylleslag opstod Stæder, Landeveie og Jernbaner, saa at Colonien nu har 400,000 Indb. Hovedstaden er Melbourne; den næste Stad efter denne er Geelong (20,000 Indb.), Hovedpladsen for Handelen med Agerdyrkningens og Qvægavlens Producter.

Victorialand, s. Nordpolarlande og Sydpolarlande.

Victoria regia, en paa Grund af sin Størrelse og Skjønhed berømt Plante, hører til Aakandernes Familie og ligner i det Hele taget en kolossal Aakande. Fra den tykke, i Bunddyndet voxende Rodstok udgaae lange Bladstilke, som bære de store, 5—6 F. i Tversnit, kredsrunde, paa Vandet svømmende Bladplader, der ere forsynede med en omtrent 2 T. høi, opstaaende Kant, og hvis purpurrøde Underflade overalt er gjennemvævet af fremspringende, med talrige Pigge besatte Ribber; Blomsterne, der fremkomme paa lange, tornede Stilke mellem Bladene, ere omtrent 1 F. i Tversnit og dannes af et stirdeelt, purpurrødt Bæger, talrige, udvendig hvide, indvendig rosenrøde Kronblade, mange Støvdragere og en undersædig, pigget Frugtknude med talrige Ar; Frugterne ere store, næsten kugleformede Bær med mange Kjerner. V., maaskee flere Gange iagttagen af ældre Reisende, blev først beskreven af Pöppig 1832, der iagttog den i Amazonfloden; senere er den af Schomburgh o. A. funden i flere sydamerikanske Floder. I de senere Aar er det lykkedes at dyrke den og bringe den til at blomstre i opvarmede Bassiner i Europa.

Victorinus (Fabius Marius), en romersk Rhetor fra Afrika, optraadte c. 360 e. Chr. som Lærer i Rom. Han forfattede blandt Andet en Commentar til Cicero's Værk „De inventione“ og et Skrift „De orthographia et ratione metrorum“.

Victualiebrødre eller **Fetaliebrødre**, **Vitalianere** vare Kapere, som de meklenburgske Stæder Rostock og Wismar udrustede i Slutningen af det 14de Aarh., nærmest for at forsyne Stockholm med Levnetsmidler, da denne By beleiredes af Dronning Margrete, medens hun holdt den svenske Konge Albrecht af Meklenburg fangen. Omtrent 1390 gjorde de nævnte Stæder vitterligt, at hvo der vilde kapre og feide paa de tre nordiske Riger, skulde finde et Fristed i deres Havne, og der dukkede nu Sørøvere op overalt, som hverken skaanede Ven eller Fjende, saa at selv Hansestædernes Skibe i tre Aar ikke vovede sig paa Sildefangst i Øresund. De kaldte sig selv „Ligedelere“, fordi de deelte Byttet lige imellem sig. Kyststæderne bleve plyndrede og opbrændte af disse vilde Røvere, selv det stolte Bergen (1393 og 1395), og igjennem en Række af Aar vedbleve de at være en frygtelig Plage for Norden.

Victualievigt er den sædvanlig svenske Vægt, s. Sverrig. Dennes Pund (Skålpund, Mark = $0{,}85002$ danske Pund) er gjort til Grundeenhed for den nye svenske Vægt med Decimalinddeling.

Vicunja, Vigogne, s. Lama.

Vidalin (Jon Thorkelsson), født d. 21de Marts 1666 i Garde paa Alptanes i Island, en Sønnesøn af den lærde Arngrim Jonsson, reiste til Kjøbenhavn 1687, studerede 2 Aar ved Universitetet og tog Examen i Theologie og Philosophie. 1689 lod han sig hverve som Soldat ved et Marineregiment. 1691 reiste han tilbage til Island og kom i Huset hos Bispoppen paa Skalholt, Mag. Thord Thorlaksson. Aaret efter blev han Corrector ved Skolen, og 1693 Domkirkepræst sammesteds. Han var en nidkjær Embedsmand, en geistlig Taler af første Rang, sysselsatte sig meget med Videnskaberne og skrev flere Bøger. Af hans trykte Skrifter er hans Huuspostil især bleven berømt, den udkom første Gang 1718, og er siden den Tid 13 Gange bleven udgiven. Han døde uden Afkom d. 30te Aug. 1720. — Paal Jónsson V., født 1667, en Fætter til foregaaende Biskop Jon V., blev dimitteret fra Holum Skole 1685, studerede derefter 3 Aar ved Kjøbenhavns Universitet og tog theologisk Examen 1688. Da han var 22 Aar gammel, udnævntes han til Rector for Skalholts Skole, men tiltraadte ikke dette Embede førend 1690. I Aaret 1697 blev han Vice-Langmand over Islands Syd- og Østamt, 1702 blev han tilligemed Professor Arni Magnusson beordret til som kongelig Commissarius at gjennemreise Is-

Digitized by Google

land og regulere dets Matrikulvæsen m. m. Dette Arbeide blev tilendebragt 1712. I Aaret 1705 blev han virkelig Lagmand og døde paa Althinget d. 18de Juli 1727. V. ansees med Rette for en af Islands dygtigste Retslærde. Det vigtigste af hans tiloverblevne Værker er hans „Skýringar yfir fornyrdi Lögbókar" d. e. Forklaringer over Lovbogens (ɔ: Jonsbogens) gammeldags Ord og Talemaader, et Værk, der er udgivet af det islandske litterære Selskab med V.'s Biographie af Th. Sveinbjørnsson (1854).

Vidar er i den nordiske Mythologie en Søn af Odin og Jætinden Grid. Han kaldes den tause As, og hans Land er bevoxet med Krat og hvit Græs. V. er den stærkeste Gud efter Thor, og i ham have Aserne en stor Støtte i al Trængsel. I Ragnarók dræber han Fenrisulven, efterat den har opslugt hans Fader.

Videnskabernes Selskab, det kongelige danske, i Kjøbenhavn, blev stiftet d. 13de Novbr. 1742 efter Grams Forslag og Need fra først af „det kjøbenhavnske Selskab"; dets første Præsident var Grev J. L. Holstein til Lethraborg. Dets Formaal er at fremme de historiske, physiske, mathematiske og philosophiske Videnskaber, saavel ved Forhandlinger og Meddelelser af videnskabeligt Indhold som ved Skrifters Udbredelse og videnskabelige Foretagenders Fremkaldelse og Understøttelse, i hvilket Øiemed det ogsaa udsætter Priisopgaver. Dets Skrifter, hvoraf hidtil 46 Qvartbind ere udgivne, ere siden 1823 udkomne i en dobbelt Afdeling, en historisk-philosophisk og en naturvidenskabelig-mathematisk. V. S. udgiver ogsaa „Regesta diplom. hist. Dan." eller „Chronol. Fortegnelse over hidtil trykte Diplomer og Brevskaber til Oplysning af den danske Historie indtil Aar 1660" (hidtil udgivet til 1626). Selskabets Protector er Kongen; for Tiden tæller det 42 indenlandske og 48 udenlandske Medlemmer. Dets Capital er c. 130,000 Rdl.

Vidertryk, s. Bogtrykkerkunstens Technik.

Vidiepitil, s. Will.

Vidisse var en i ældre Tider ofte brugelig særegen Form for Bekræftelsen af en Copie (s. d. A.), som bestod deri, at flere troværdige Mænd under deres Hænder og Segl bevidnede, at et med Afskriften ligelydende Hovedodcument var dem foreviist (vidisse [lat.] ɔ: at de havde seet det) i uraderet og ubeskadiget Tilstand.

Vidne kaldes den Person, der, for at bidrage til at tilveiebringe Beviset i en Andens Sag, under Eed (s. d. A.) eller paa anden lovbefalet Maade for Retten afgiver sin Forklaring om, hvad han har iagttaget med Hensyn til det omspurgte Forhold. At aflægge Forklaring som V. er en almindelig Borgerpligt, hvis Opfyldelse kan fremtvinges ved Bøder (s. Saldsmaal), og hvorfra kun undtagelsesviis visse Personer kunne fordre sig fritagne, navnlig paa Grund af deres nære Familieforhold til Sagens Parter. Efter den danske som efter de fleste andre Lovgivninger udfordres der til et fuldstændigt Vidnebeviis 2 lovfaste (s. d. A.) Vidners overeensstemmende Udsagn. **Vitterlighedsvidner** kaldes de Personer, der underskrive et Document til Vitterlighed, som det kaldes, ɔ: til Bevidnelse om, at Udstederens Underskrift er ægte; først naar de Paagjeldende senere føres som Vidner, og som saadanne for Retten bekræfte deres Bevidnelses Rigtighed, kan imidlertid derved et Beviis tilveiebringes.

Vidocq (Eugène François), bekjendt fransk Eventyrer, Kjeltring og Politispion, født d. 23de Jan. 1775 i Arras, Søn af en Bager, begyndte med at stjæle af sin Faders Pengekasse, opbrød siden denne og vilde gaae til Amerika, men blev i Drukkenskab bestjaalen for sine Penge og drev nu omkring med Gjøglere o. desl. under Nød og Gavtyvstreger. Efter at være kommen hjem, blev han Soldat (1792), deserterede flere Gange, giftede sig i sin Fødeby med en Søster til det bekjendte Conventsmedlem Lebon, forlod denne ham iøvrigt værdige Ægtemage, drev omkring i Nordfrankrig, Belgien og Holland, blev dømt for Falsk, undveeg efter flere mislykkede Forsøg og fortsatte nu sit forrige Liv, som var en Kjede af Bedragerier og Tyverier, Domfældelser, Fængslinger og Undvigelser. Bl. A. var han ogsaa i nogen Tid som Galeislave i Toulon, optraadte som mimisk Skuespiller, var Skræder i Paris o. s. v. Omsider lod V. sig ansætte ved „Sikkerhedsbrigaden" som Politispion, og ydede i denne Egenskab ved sit udstrakte Bekjendtskab til Forbryderne, deres Sæder og Sprog, samt ved sit Mod, sin Snildhed og Udholdenhed vigtige Tjenester, hvorfor han ogsaa blev rigelig belønnet, imedens paa den anden Side hans Liv idelig var i Fare formedelst Gavtyvenes Had. I Aaret 1827 tog han Afsked, udgav sine „Mémoires" (4 Bd.), anlagde en Papirsfabrik, levede siden i Belgien og England og døde i Mai 1857 i Paris.

Vidøe (Videy) hedder en lille Ø i Nærheden af Reykjavik paa Island, hvor den skalholtske Biskop Magnus Gissursson 1224 oprettede et Augustinerkloster, der senere blev det rigeste Kloster paa Island, men igjen blev ophævet 1544, hvorpaa saavel Øen som Klostergodset tilfaldt den danske Krone. I Begyndelsen af dette Aarhundrede gik Øen over til Privateiendom, og blev derefter, indtil 1844, Sædet for Islands eneste Bogtrykkeri. Øen har et udmærket Fuglevarp og leverer aarlig mellem 100 og 200 Pund renset Edderduun.

Viebiskop (Episcopus suffraganeus, Vicarius in pontificalibus) kaldes i den katholske Kirke en høi Geistlig, der er viet til Biskop uden at have noget virkeligt Bispedømme, men fungerer for en anden Biskop eller Erkebiskop. Sign. Episcopus in partibus.

Vielsebrev kaldes en kongelig Bevilling, som tilsteder, at en Vielse maa foregaae uden visse af de i Lovgivningen foreskrevne Formaliteter, navnlig uden foregaaende Lysning fra Prædikestolen og udenfor Kirken.

Vien (Joseph Marie), Greve, fransk Maler, født i Montpellier 1716, kjæmpede sig frem med Armod, indtil han, ved at vinde den store Priis, 1744 kunde gaae til Rom, hvorfra han vendte tilbage 1750, og nu, deels gjennem en talrig Mængde Historiemalerier, deels ved at danne en Skole, blev Forgjængeren for den Kunstens Gjenoplivelse, som hans Elev David iværksatte. 1775 gik han anden Gang til Rom som Directeur for Akademiet, men vendte 1781 tilbage til Paris, hvor han døde d. 3die Marts 1809.

Digitized by Google

Vienne, Flod i det indre Frankrig, udspringer i Dep. Corrèze og falder efter henved 50 M.s Løb imellem Tours og Angers i Loire. Efter den have 2 Departementer Navn: 1) **Vienne,** omgivet af Depp. Maine-Loire, Indre-Loire, Charente og Deux-Sèvres, 125 □ M. stort med 324,000 Indb., er en fordetmeste frugtbar, paa enkelte Steder bølgeformig Slette, som frembringer Mellem-Frankrigs almindelige Producter (Korn, Viin, Kastanier, Trøfler o. s. v.); endeel Jern og nyttige Steenarter findes. Industrien er ikke ubetydelig. Hovedstaden er Poitiers. — 2) **Øvre-Vienne** (Haute Vienne), omgivet af Depp. Vienne, Indre, Creuse, Corrèze, Charente, 101 □ M. stort med 320,000 Indb., gjennemstrøyges fra Ø. til V. af Udløbere fra Auvergnebjergene, og er fordetmeste kun lidet frugtbart Bjergland med Qvæg- og Biavl, nogle Skove af Kastanie- og Hasselnøddetræer, endeel Mineralier o. s. v. Industrien gaaer især ud paa Fabrikation af Jernvarer, Klæde, Papir, uldne Varer og Porcelain. Hovedstaden er Limoges.

Vienne, Stad i det franske Dep. Isère, ved Rhône, har en gothisk Kathedralkirke, adskillige romerske Oldsager, endeel Manufacturer og Handel med Viin. 21,000 Indb. — V. er en gammel Stad, engang Allobrogernes Hovedstad, siden en romersk Colonie under Navnet Vienna. Paa Kirkeforsamlingen her 1312 ophævede Clemens V Tempelherreordenen (s. d. A.).

Viennet (Jean Paul Guillaume), fransk Digter, født i Bezières d. 18de Novbr. 1777, gik 1796 i Tjeneste som Artillerieofficeer, tog Deel i de fleste af Napoleons Felttog, sluttede sig til Restaurationen og skrev de første af sine talrige „Epîtres" (de vigtigste af hans Skrifter) i en monarchisk Aand, imedens han ogsaa i den litterære Verden viste sig som conservativ ved at optræde som Romantikens meest energiske Modstander („Épître aux Muses sur les Romantiques", 1824). Efterhaanden gik han dog i Politiken over til den modsatte Side, angreb Jesuiterne og Despotismen („Épître aux chiffonniers sur les crimes de la presse", 1827) og blev Medarbeider ved „Constitutionnel". Under Julireggjeringen bekjæmpede han derimod Revolutionen og Republicanismen, hvorved han blev i høi Grad upopulær, imedens Regjeringen 1839 gjorde ham til Pair. Siden 1848 har V. ikke befattet sig med Politiken. Blandt hans talrige Skrifter nævne vi fremdeles: Digtene „Le siège de Damas", „Sedim ou les Nègres", „La Philippide" (hvori Philip August er Helten), endeel Sørge- og Lystspil „Histoire des guerres de la révolution" o. fl.

Vieque (Bieque), forhen kaldet Crab Island (Crab Ø), Ø i Vestindien blandt de smaa Antiller, 3—4 □ M. stor med omtrent 3,000 Indb., har en frugtbar Jordbund, Skov, Sukker- og betydelig Qvægavl. Øen tilhører Spanien, bestyres af en Gouverneur og har et Citadel. De Danske og Englænderne have tidligere drevet Skovhugst her.

Vierdevat er et ældre hollandsk Kornmaal = ¼ Schepel = 0,2998 danske Skjepper.

Vierlande, s. **Bergedorf.**

Vierling er deels et Kornmaal, i Würtemberg = ¼ Simri = 0,2185 danske Skjepper, i Rhinbaiern = ¼ Simmer = 3,226 danske Potter, i Schweiz = ¼ Viertel = 3,882 Potter, deels en Vægt, i Baden = ¼ Pfund = 8 danske Lod, i Holland (afskaffet) = ¼ Esterling = 5,906 danske Gran.

Viernsel er et Kornmaal i Rhinbaiern = ¼ Hektolitre = 1,4376 danske Skjepper.

Viertel (Fjerdedeel) bruges i Tydskland baade som Rummaal og Flademaal. Ofte er det Maal, hvoraf det er en Fjerdedeel, ikke længere i Brug. Som Kornmaal har det følgende Størrelse i danske Skjepper: Bremen (= ¼ Scheffel) 1,0692. Preussen (ligeledes) 0,7901. Sachsen (ligeledes) 1,4926. Baiern 1,0655. Schweiz (= Sester, Quarteron, Boisseau = 15 franske Litres) 0,8621. — Som Maal paa flydende Varer har det følgende Størrelse i danske Potter: Lübeck 7,330. Bremen 7,336. Hamborg (= ¼ Eimer) 7,494. Dresden for Øl 203,36. Leipzig ligeledes 269,18. Frankfurt 7,422. Holland (afskaffet), for Viin 7,651, for Brændeviin 7,763. — Som Flademaal er det ¼ Morgen, i Würtemberg = 2000, i Baden 2284, i Frankfurt enten 1285 eller 2066 danske □ Alen (det første = ¼ Feldmorgen, det andet = ¼ Waldmorgen).

Viertelein er et Kornmaal i Würtemberg = ¼ Ecklein = 0,1791 danske Potter.

Vierwaldstädtersøen hedder en ved sine Omgivelsers storartede Naturskjønheder og ved de til samme knyttede historiske Erindringer (fra Sagnene om W. Tell og Landets Befrielse fra det østerrigske Herredømme) berømt Indsø i Midten af Schweiz, omgiven af „Skovcantonerne" Luzern, Schwyz, Uri og Unterwalden. Den er omtrent 4 M. lang og 2 M. bred og ligger 1,300 F. over Havets Overflade.

Vieuxtemps (Henri), født d. 17de Februar 1819 i Verviers i Belgien, uddannede sig i Violinspil under Beriot og i Composition under Sechter i Wien, og er vistnok Nutidens betydeligste Violinvirtuos, som paa sine talrige Kunstreiser i næsten alle Europas Lande ved sin eminente Færdighed og sit storartede sjælfulde Foredrag har erhvervet sig en overordentlig Berømmelse. Hans talrige Concertcompositioner for Violin høre til de bedste i deres Art.

Vievand kaldes det indviede Vand, som er anbragt i Vievandskjedler ved Indgangen til Skibet i romersk- og græsk-katholske Kirker, hvormed de Troende bestænke sig til Tegn paa Renselse, at de kunne bede med rene Hænder.

Vieweg er Navnet paa en anseet Boghandlerfamilie i Brunsvig, stiftet af **Hans Friedrich V.** (født 1761, død 1835), Svigersøn af J. H. Campe, hvis „Schulbuchhandlung" han overtog. Hans ældste Søn **Eduard V.,** født d. 15de Juli 1797, overtog 1834 alene Forretningen (Firma'et hedder „Friedrich V. und Sohn") og har givet samme et betydeligt Opsving, saa at dets Forlag hører til de meest ansete i Tydskland. Fra 1ste Aug. 1855 har hans eneste Søn **Heinrich V.** taget Deel i Bestyrelsen. Til Husets Etablissementer høre endnu et Bogtrykkeri, et Skriftstøberi, et Stereotypstøberi, et galvanoplastisk og xylographisk Atelier, en Spillekort- og Papirfabrik.

Vistebælg, Vingebælg, Ventilator, Centrifugalblæser ere forskjellige Navne paa et meget hyppigt Redskab, der kan bruges saavel til Sugning som til Presning af Luft. Om en rask

Digitized by Google

roterende Axel er befæstet endeel Vinger, der sætte Luften i Omdreining; Centrifugalkraften driver da Luften udad, og ny Luft strømmer til fra Siden. Er Sugningen Hovedsagen, saasom naar V. bruges til Ventilator i strengere Forstand, saa anbringes gjerne Vingerne paa en skiveformig Flade, Luften strømmer til fra den anden Side, der vender imod det Rum, som skal ventileres, og gaaer frit ud, idet Vingerne aldeles ingen fast Omgivelse have. Skal V. presse Luften, saa løbe Vingerne i en skiveformig Kasse, Luften strømmer ind igjennem store Aabninger ved begge Ender af Axlen og drives ud igjennem et Rør fra Peripherien. Til Sugning er V. fortrinlig; til Presning foretrækkes den ofte for sin Simpelhed og jevne Vindstrøm, uagtet den koster endeel Kraft.

Vigerus (Franciscus), en fransk Lærd, født 1591 i Rouen, død d. 15de Decbr. 1647 i Paris, er Forfatter til et Skrift „De præcipuis Græcæ dictionis idiotismis" (1627), udgivet af G. Hermann (4de Udg. 1834).

Vigevano, Stad i Hertugdømmet Mailand, nu en Deel af Kongeriget Italien, ved Ticino, har Silkemanufacturer. 16,000 Indb.

Vigge, s. Rolf Krake.

Vigilie (lat.) d. e. Nattevagt, betegnede tidligere i den romerske Kirke de Andagtsøvelser, som fandt Sted i Nætterne før de store Høitider; nu betegner V. isærdeleshed Dagen før de store kirkelige Høitider og Gudstjenesten før Alle-Sjælesdag.

Vignette kaldes en Forziring paa Randen af Bogtitler eller Begyndelsessider i en Bog, paa Etiketter o. desl.; Navnet kommer af, at til Sligt først brugtes Viinranker (vignettes).

Vignola (Giacomo Barozzio kaldet), italiensk Bygmester, født 1507 i V. i det Modenesiske, sluttede sig til den af Bramante og Michel Angelo indslaaede Retning, dog med Frihed og Selvstændighed. Hans vigtigste Bygninger findes i Bologna og Rom, hvor han ogsaa deeltog i Peterskirkens Opførelse. Han øvede megen Indflydelse paa Samtid og Eftertid ved sit Værk om de 5 Søileordener. V. døde 1573 i Rom.

Vigny (Alfred Victor, Greve af), fransk Digter, født d. 27de Marts 1799, var 1814—28 Officeer og har siden levet i Paris. I Aaret 1822 udgav han en Samling „Poèmes", 1824—26 „Poèmes antiques", som behandle bibelske Emner; 1826 udgav han sin berømte historiske Roman „Cinq-Mars", paa hvilken fulgte „Stello ou les Diables bleus" (1832), „Servitude et grandeur militaires" (1835) o. fl. Man beundrer i disse en omhyggelig filet og skjøn Stiil og Handlingens dramatiske Anskuelighed, men dadler, at han altfor meget afviger fra den historiske Sandhed. V. har ogsaa skrevet nogle Skuespil.

Vigo, Søstad i det spanske Landskab Galicien, er befæstet. 7,000 Indb. Ud for Bugten ved V. ødelagde Englænderne og Hollænderne 1702 den spanske Sølvflaade.

Vigrid er i den nordiske Mythologie Navnet paa den uhyre Slette, hvor Ragnarøkskampen staaer.

Viin er en noksom bekjendt Drik, der tilberedes ved Gjæring, isærdeleshed af den udpressede Saft af Viinbruen, dog ogsaa af andre suur-søde Plantesafter. Det Væsentlige ved Tilvirkningen bestaaer i at samle og udsøge Druerne omhyggelig, derpaa knuse dem (sædvanlig ved at en eller flere Personer træde dem itu i et dertil bestemt Kar, ogsaa ved Maskiner) og derpaa overlade den saaledes udpressede Most til Gjæring; ved de røde V. stilles den flydende Deel ikke strax fra Skallerne og de øvrige faste Dele af Druerne, men det Hele fyldes paa de deels aabne, deels mere eller mindre lukkede Gjæringskar, hvor da Gjæringen foregaaer. Det er herved vigtigt, at Temperaturen er nogenlunde eensformig, for at Gjæringen kan foregaae saa jevn og fuldstændig som muligt. Ved en lav Temperatur kan der undertiden hengaae en 8—10 Dage med Gjæringen, hvorimod den ved en passende høiere Varme kan fuldendes paa 1 à 2 Døgn. Man søger paa flere Steder ved at anvende en løs Bund, der er noget mindre end Gjæringskarret, at holde Skallerne og de faste Dele nede under Vædskens Overflade, hvorved man deels opnaaer at faae en stærkere Farvning paa V., deels forhindrer Skallerne, der ellers samle sig paa Overfladen, fra at blive sure, idet de optage Ilt af Luften, hvorved de saaledes let kunne gjøre hele V. suur ved at indlede en Eddikesyregjæring; s. Vinificator. Under Gjæringen farves V. af Skallerne, og fjernes disse altsaa strax, saaledes at Gjæringen (i lukkede Tønder) kun foregaaer i den udpressede Saft, faaes lyse V. Den saaledes vundne V. maa imidlertid underkastes en Eftergjæring, idet den aftappes og henlægges paa lukkede Kar, hvorfra dog den under Gjæringen udviklede Kulsyre maa kunne slippe ud. Den omtappes („omstikkes") gjentagne Gange paa andre Fonstager, der altid maae holdes fyldte, og her fortsættes da Eftergjæringen, undertiden meget længe. Ved denne udskilles sædvanlig Viinsteen (s. d. A.), ligesom V.s Aroma (Bouquet) ogsaa først fremkommer under denne Eftergjæring. Efter Afpropningen paa Flaskerne foregaaer endnu sædvanlig en yderligere Eftergjæring, der for de fleste V.s Vedkommende forbedrer disse; andre V. taale dog ikke nogen lang Opbevaring, men blive let sure ved Dannelsen af Eddikesyre. Til Klaring af uklar V. anvendes sædvanlig Æggehvide eller Huusblas. Mousserende V. (Champagne) tilberedes ved at aftappe V. saa tidlig paa Flaskerne, at der endnu heri ved en Eftergjæring dannes en større Mængde Kulsyre; den herved udskilte Gjær bortskaffes ved (med Forsigtighed og stor Øvelse) at borttage Proppen ganske lidt, medens Flasken ligger ned eller holdes med Halsen nedad, saa at Vædsken dækker for Aabningen. Megen Champagne tilvirkes dog kunstig ved at presse Kulsyre i V., der isærdeleshed er afgjæret. — Faa Handelsvarer ere i den Grad udsatte for Forfalskning som V., men det vilde føre for vidt her at gaae nærmere ind paa dette, hvorfor kun skal bemærkes, at Forfalskningerne sædvanlig gaae ud paa at opspæde ægte V. med Vand, paa Blandinger af Sprit og Vand eller simplere V.; undertiden tilsættes forskjellige Farvestoffer eller sammensatte Ætherarter (f. Ex. Œnanthæther, Myresyreæther o. s. v.) Sukker o. s. v., alt efter de Egenskaber, Vedkommende ønske at give V. — I kolde Aaringer, naar Mosten er fattig paa Sukker

Digitized by Google

holdt Sukker, tilsætter man undertiden før Gjæringen Druesukker, eller man indkoger endeel af Mosten for saaledes at gjøre denne rigere paa Sukker o. s. v. og den deraf erholdte V. stærkere, men dette kan neppe henregnes til Forfalskninger saaledes som de førstnævnte. — Alt efter Druernes Beskaffenhed, de forskjellig modificerede Tilberedningsmaader, Eftergjæringen, Aflagringen o. s. v. faaes V. af meget ulige Egenskaber, Smag og indeholdende de forskjellige Bestanddele i forskjellig Mængde. Man inddeler sædvanlig V. aldeles vilkaarlig paa forskjellig Maade, f. Ex. i svære og lette V., alt efter den større eller mindre Mængde Viinaand, der findes deri, i søde og tørre V. efter Sukkermængden, der indeholdes o. s. v. — De sædvanlige Bestanddele, der findes i V., ere foruden Viinaand og Vand, Sukker, extractivagtige Dele, Sliim eller Gummi, Farvestof, Garvesyre (især de røde), Viinsteen, Spor af Citronsyre og flere Salte, endelig Onanthæther, lidt Onanthsyre og vistnok flere lignende ætheragtige Forbindelser i meget ringe Mængde, hvilke give V. dens eiendommelige „Blomst". Af Viinaand (til 16° Spendrup) indeholdes i de forskjellige V. omtrent efterstaaende Mængder: Portviin og Madeira 22—23 pCt., Xeres, Lacrymæ Christi, Constance c. 20 pCt., Muscat 18 pCt., Malaga, Ermitage, Malvoisier 14—16 pCt., Lunel, Bordeauxviin, Syracus 15—16 pCt., Bourgogne, Santerne, Nice 13—15 pCt., Graves, Frontignac, Barlac, Tinto, Champagne, Rhinskvine 12—14 pCt., Claret, Margaux 10—12 pCt., men naturligviis variere disse Mængder endeel efter Aarets Beskaffenhed (Veirlig, Temperatur, Regn o. s. v.) og andre Forhold under Fabrikationen. Resterne fra Viinfabrikationen og navnlig den udskilte Gjær, Bundfaldene paa Fadene o. s. v. benyttes til Tilberedning af Brændeviin, s. Cognac. Paa tilsvarende Maader tilberedes Frugtvine af Saften (med eller uden Tilsætning af Sukker, Krydderier o. s. v.) af forskjellige Frugter. I Normandiet og det sydlige England tilberedes af Æbler og Pærer meget betydelige Qvantiteter Cider (s. d. A.), der især bruges til Forfalskning af ægte V. og som Tilsætning ved Eddikefabrikationen. Hos os er denne Fabrikation kun meget ubetydelig og indskrænker sig næsten til kun at drives som en Huusholdningssag, navnlig gjelder dette Ribs- og Stikkelsbærviin. — Palmeviin s. d. A. Mjød (s. d. A.) er en Honningviin.

Viinaand, Spiritus vini, Viinalkohol, er en Alkoholart (s. d. A.), der opstaaer ved Gjæring af Sukker og sukkerholdige Vædsker ved Tilstedeværelsen af Knopceller af Penecillium glaucum eller maaskee andre Skimmelarter. Tidligere antog man det for en særegen Svamp, Gjærsvampen, der, virkende som Gjæringsvækker (s. Gjæring), frembragte denne Ombannelse eller Spaltning af Sukkeret i V. og Kulsyre. I den nyere Tid har man derimod opdaget, at det er de samme Skimmelknopceller, som, naar de voxe paa f. Ex. Madvarer o. desl., danne det bekjendte Skimmel, medens de, naar de bringes i en Vædske, der indeholder opløst Sukker, udvikle sig paa en ganske anden Maade, dannende nye perlesnorformig forenede Knopceller (der ere sammenkjedede eller falde fra hinanden) og under denne Udvikling fremkalde den eiendommelige Viinaandgjæring. — De forskjellige Sukkerarter forholde sig efter det Ydre at dømme eens i den nævnte Henseende, dog synes det beviist, at det egentlig kun er Druesukkeret, der kan gjære, og at saavel Rørsukkeret som Melkesukkeret (ligesom ogsaa Stivelse) først efter at være ombannede til Druesukker, kunne bringes i Viinaandgjæringen. Destilleres en saaledes gjæret Vædske, overdestillerer V. først, blandet med mere eller mindre Vand og andre Ureenligheder (s. Brændeviin). Fabrikmæssig tilvirkes V. sædvanlig enten ved Destillation af Viin eller Viinbærme (Cognac [s. d. A.], fransk Sprit o. s. v.) eller ved Destillation af en gjæret Mæsk (s. d. A.); i denne ombannes nemlig først det i Kornet eller Kartoflerne indeholdte Meelstof ved en Tilsætning af Malt til Druesukker, og efterat denne Sukkerdannelse er foregaaet, indledes Viinaandgjæringen ved Tilsætning af „Gjær", som man har erholdt fra en tidligere tilendebragt Gjæring. Under Gjæringen dannes der nemlig bestandig nye Knopceller, der, naar alt Sukkeret er ombannet, udskille sig deels paa Overfladen af Vædsken, deels paa Bunden (s. Overgjæring). Den saaledes navnlig ved Ølfabrikationen udskilte Gjær gaaer, efter at være renset, udvadsket og svagt sammenpresset, i Handelen under Navn af Pressegjær. Heraf sættes noget til en mindre Deel af den sukkerholdige Mæsk, hvorved en livlig Gjæring indtræder, og naar denne Gjæring har naaet et vist Punct, sættes atter endeel af denne mindre Deel gjærende Mæsk (saakaldte „kunstig Gjær") til den hele Mængde sukkerholdige Mæsk, som saaledes bringes i Gjæring, medens Resten efter Tilsætning af noget friskt Mæsk hensættes til Gjæring paany for saaledes at anvendes som „kunstig Gjær" til en ny Portion Mæsk. I nogle Lande, saaledes f. Ex. i England, frasies stundom de faste Dele, som Skallerne o. s. v., forinden Mæsken bringes i Gjæring, men denne Fremgangsmaade, hvorved man paastaaer bl. A. at faae et renere, mere fuselfrit Product, anvendes ikke hos os, hvor man paa Grund af Beskatningsforholdene i Reglen gjærer en temmelig tyk Mæsk. Naar Mæsken er afgjæret, „brændes" den, ɔ: den destilleres, og det Overdestillerede „klares", ɔ: ombestilleres endnu engang for at befrie det for noget Vand, Fusel og andre Ureenligheder, der som mindre flygtige blive tilbage i Destilleerkjedlen. Under denne Omdestillation søger man da ved forskjellige Midler, som f. Ex. Anvendelse af Chlorkalk, Trækul og flere Stoffer, deels at destruere, deels at tilbageholde den i det første Product indeholdte Fuselolie, ligesom man ogsaa, for at tilbageholde deels Vand deels Fuselolie, lader Dampene passere igjennem en Mængde meer eller mindre afkjølede Beholdere, „Bækkener", hvori da det mindre Flygtige (altsaa fortrinsviis Vand og Fusel) først fortættes, medens det Flygtigste (fortrinsviis V.) gaaer igjennem alle Bækkenerne og fortættes til Slutningen ved en stærkere Afkjøling i den saakaldte Svaletønde (sammensat Destillation). Ved disse forskjellige Fremgangsmaader kan man vinde en V., der saa at sige er aldeles fri for Fuselolie; men da denne sidste besidder en høist ubehagelig, vedhængende Lugt, er det meget vanskeligt at faae det sidste Spor

heraf saaledes fjernet, at man ikke kan mærke det ved Lugten og Smagen af den færdige V. V. af Druer indeholder ikke Fuselolie, men skylder sin mere aromatiske Lugt til forskjellige sammensatte Ætherarter (s. Fusel), der dog ere lettere at fjerne herfra, end den egentlige Fuselolie fra V. af Korn og Kartofler. Den V., der gaaer i Handelen, indeholder altid mere eller mindre Vand: jo Mere heraf den indeholder, desto større er Vægtfylden, og et nedsænket fast Legeme vil altsaa bæres høiere op eller synke dybere ned i en saadan Blanding, alt eftersom denne indeholder mere Vand eller mere V. Herpaa beroer det altsaa, at man til Angivelse af V.s Styrke bruger en Flydevægt („Gradestok"), s. Alkoholometer. For af en noget vandholdig V. at bortskaffe Vandet bruger man ogsaa at behandle V. med vandsugende Midler, som f. Ex. Chlorcalcium, brændt Kalk o. s. v., og derpaa destillere, men selv om dette Arbeide gjentages flere Gange, hvorved man erholder saakaldet „absolut Alkohol", er det dog ikke muligt ganske at fjerne det sidste Spor af Vand. V., der er befriet fra alt det Vand, det er muligt at fjerne, er en farveløs, tynd Vædske af en behagelig, stærk Lugt og en brændende Smag. Den koger ved 78° C. og har en Vægtfylde ved 0° af $0{,}_{8151}$. Ved de stærkeste Kuldegrader, man har været istand til at frembringe, er den endnu ikke bleven fast. Den trækker Vand til sig af Luften og kan blandes med Vand i alle Forhold, hvorved der udvikles Varme og skeer en Sammentrækning, af hvilken Grund man ikke strax, efterat en slig Sammenblanding er foretagen, kan „grade" en saadan Blanding med Alkoholometret, men maa først lade den henligge en Dags Tid. Kogepunctet og Vægtfylden forhøies naturligviis i samme Forhold, som den indeholder mere Vand. V. er et Opløsningsmiddel for mange Legemer; den anvendes overmaade meget i Apotheket, af Chemikerne, til Fernisser o. s. v. Den er Aarsag til den beruusende Virkning af forskjellige gjærede Drikke og Destillaterne af disse; den er brændbar og bruges i mindre reen og noget fortyndet Tilstand til at brænde som Lampespiritus. Ved Indvirkning af Svovlsyre, forskjellige Syrer og andre Legemer spaltes den (ved en bestemt Varmegrad) i Vand og Æther (s. d. A.); ved at behandles med Svovlsyre ved en noget høiere Varmegrad derimod dannes Viinolie, tung Kulbrinte o. s. v. Ved at iltes danner den Aldehyd, Eddikesyre (s. disse Artt.), og i det Hele taget frembyder den (ogsaa ved de Destructionsproducter, der kunne opstaae deraf) en høi Grad af Interesse for Chemikerne. Kunstig, ɔ: paa anden Maade end ved Gjæring, har man vel theoretisk og i det Smaa kunnet danne den, men det er endnu ikke lykkedes i det Større (fabrikmæssig) at tilvirke den paa anden Maade end ved Gjæring.

Viineddike, s. Eddike.

Viinland kaldte Nordboerne en Deel af Nordamerikas Østkyst (det nuværende Massachusetts og Rhode-Island), som blev opdaget i Slutningen af det 10de Aarh. af Islændere fra Grønland. Allerede 986 opdagede Bjarne Herjulfsøn paa en Reise fra Island for at opsøge sin Fader, der var fulgt med Erik den Røde (s. d. A.) til Grønland, forskjellige Landstrækninger, dog uden at lande der. Men i Aaret 1000 tiltraadte Eriks Søn Leif med Bjarnes Skib og en Besætning af 35 Mand en Reise for at undersøge disse Lande, hvorom Bjarne ved sin Hjemkomst havde fortalt, og fandt da først et Land bedækket med nøgne Fjelde og Iisbjerge, som han kaldte Helluland (d. e. Steenland, Newfoundland), derpaa et andet, der var fladt og bevoxet med Skov, som han kaldte Markland (d. e. Skovland, Ny-Skotland), og endelig et tredie, hvor en Tydsker, der var med i hans Følge, fandt Viinranker og Viindruer, som han kjendte fra sin Hjemstavn, og hvorefter Leif kaldte Landet V. Leif byggede Huse derovre (Leifsboder), hvor de overvintrede, og seilede om Vaaren tilbage til Grønland efter at have ladet Skibet med Bygningstømmer og Viindruer. Fra den Tid gjordes der jevnlig Reiser fra Grønland til V., der skildres som et smukt, skovrigt Land med et herligt Klima, saa at Viinranker og Hvedeax voxede her af sig selv, rigt paa Peltsdyr i Skovene, Fiske i Floderne, Hvaler ved Kysterne og Edderfugle paa de omliggende Øer, beboet af Skrællinger (Eskimoer); og Forbindelsen imellem V. og Grønland vedligeholdt sig endnu i det 12te Aarh. (den første grønlandske Biskop Erik drog derover 1121). En gammel Steenbygning i Byen Newport paa Øen Rhode-Island antages at hidrøre fra Nordboerne. (Jfr. C. C. Rafns „Antiquitates Americanæ" samt „Annaler for nord. Oldkyndighed 1840—41", S. 3—51.)

Viinolie, tung; svovlsuurt Æthylilte-Ætherol er en ætheragtig Forbindelse, der kan dannes paa flere Maader og bl. A. opstaaer ved Destillationen af Æther, naar Temperaturen bliver noget for høi. Det er en farveløs Vædske af olieagtig Consistents, tungere end Vand og af en krydret, ikke behagelig Lugt og Smag. Opvarmet med Vand deles den i suurt svovlsuurt Æthylilte og Ætherol, let V., der udskilles og svømmer paa Vandet som en Olie. Ved Henstand dannes heri et fast krystalliserende Legeme, Ætherin, polymeert med let V., og som krystalliserer i haarde farveløse Prismer. Ingen af disse Stoffer have nogen Anvendelse i Praxis; s. Æther.

Viinprøve, Hahnemanns, er en Vædske, man i sin Tid foreslog for at prøve, om Viin var forfalsket med eller indeholdt Bly. Den bestod af en Blanding af Svovlkalium (Svovllever) med Viinsyre, der udviklede Svovlbrinte af Svovlkaliumet, og bundfældte det i Vinen mulig indeholdte Bly, hvorved Vinen farvedes sort eller bruun. Nu vilde man ikke let falde paa at benytte dette Middel, men hellere luftformig Svovlbrinte eller Svovlbrintevand. Efter Skylning af Viinflasker med Blyhagl har man enkelte Gange kunnet paavise Tilstedeværelsen af Bly i Viin, men en egentlig Forfalskning af Viin med Bly (Blysukker) forekommer nu næsten aldrig mere.

Viinranken eller Viinstokken (Vitis vinifera), en alminnelig bekjendt Culturplante, er en klattrende Busk med en krum, ujevn Stamme, store, rundagtig-hjerteformede, femlappede og grovt tandede Blade, overfor hvilke de grenede Slyngtraade, hvormed Planten hefter sig fast, ere anbragte; de smaa, uanseelige, grønne Blom-

Digitized by Google

ster ere samlede i rige, sidestillede Klaser og regelmæssig undersædige med et lille, femtandet Bæger, en af fem, med Spidserne sammenhængende Blade dannet Krone, der løsner sig hætteformig og falder af ved Udspringningen, fem Støvdragere og en enkelt Støvvei, der udvikler sig til et 2-rummet, saftigt Bær (Viindruer, Druer) med 2—4 Frøe, som have en beenhaard Frøskal. V. synes oprindelig at høre hjemme i det sydøstlige Europa og Vestasien, og navnlig findes den i stor Mængde og udvikler sig til en overordentlig Yppighed i Skovene omkring Kaukasus; imidlertid forekommer den ogsaa vildtvoxende mange andre Steder, og dens egentlige Hjem er derfor vanskeligt at bestemme ligesom de fleste andre Culturplanters, der, saaledes som V., i umindelige Tider have været dyrkede. Det Belte, hvor V. dyrkes, falder i det Hele taget sammen med det varme tempererede paa begge Halvkugler; i de tropiske Lande trives V. ikke, og i den kolde tempererede Zone kan den kun trives ved særegne Beskyttelsesmidler. V. trives paa meget forskjellig Jordbund, kun ikke i fugtige, moradsige Egne, og Maaden, hvorpaa den dyrkes i de forskjellige Lande, er ligeledes meget vexlende; snart dyrkes den lavt, idet den bindes til korte Pæle, der kun hæve sig nogle Fod, i de nordligste Egne endog kun nogle Tommer over Jorden, saaledes i Rhinlandene, Frankrig og Spanien; snart lader man den slynge sig op ad Træer (Elme, Popler) paa 10—15 F.s Høide, mellem hvilke Rankerne hænge i Guirlander, og hvorved man opnaaer den Fordeel at kunne benytte Jorden nedenunder til Dyrkning af andre Planter, saaledes oftest i Italien og Sicilien. V. dyrkes som bekjendt væsentlig for Vinens Skyld, der er den vigtigste Drik i de varme tempererede Lande; de overordentlig talrige Varieteter af V. betinge ligesaa mange Viinsorter, men tillige have baade Rankernes Dyrkningsmaade, Druernes Behandlingsmaade og navnlig Klima'et og Jordbunden en betydelig Indflydelse paa Productets Beskaffenhed; en Mængde, navnlig af de ædlere Viinsorter, ere ikke blot indskrænkede til en vis Provinds eller Egn (Champagnen, Bourgognen, Rhinskvinen), men ofte til et meget begrændset Territorium (Tokaier, Johannisberger, Capsviin), udenfor hvilket den samme Viin ikke kan produceres, selv ikke af samme Sort V. Druerne afgive fremdeles en yndet Spise, deels frisk deels i tørret Tilstand (Rosiner); særlig kan fremhæves den ved smaa Bær og Manglen paa Frø udmærkede Afart, hvis tørrede Druer ere bekjendte som Korender (Korinther), og som især dyrkes i Grækenland. Biproducter af Viinavlen ere fremdeles Viineddike, Viinaand, Viinsteen o. s. fr. — Af den nærstaaende Slægt Ampelopsis, som i botanisk Henseende navnlig adskiller sig fra Vitis-Slægten derved, at Kronbladene aabne sig paa sædvanlig Maade, er en Art (A. hederacea) fra Nordamerika, i de senere Aar under Navn af vild Viin bleven en almindelig udbredt og yndet Ziirplante til Beklædning af Mure, Lysthuse o. desl.; den udmærker sig ved sine 3—5-fingrede, sangtakkede Blade, der om Efteraaret antage en pragtfuld rød Farve; Bærrene ere sorteblaae og ikke spiselige.

Viinsteen, suurt viinsuurt Kali, udskiller sig af unge Vine og afsætter sig paa Viinsadene som haarde Skorper, farvede grønliggraae (ved hvide Vine) eller røde, „rød V.“ (ved røde Vine) af Vinens Farvestof. Ved Omkrystallisation af saadan raa V. faaes hvid V., Cremortartari (s. d. A.), der bruges i Medicinen, i Farverierne og lidet til enkelt andet technisk Brug. I reen Tilstand danner det smaa, hvide Krystaller, der ere tungopløselige i Vand, have en syrlig Smag og ere næsten uopløselige i Viinaand. Naar derfor Viin opbevares og Viinaandmængden herved forøges, deels ved Eftergjæringen, deels derved at ikkun Vandet og ikke Viinaanden kan fordampe igjennem Træets (Korkens) Porer, saa udskiller der sig altid, eftersom Viinaandmængden tiltager, mere og mere V. Man anseer det derfor for et godt Tegn paa Vinens Qvalitet, naar den har afsat megen V. paa Flaskerne.

Viinsteensyre, s. Viinsyre.

Viinsyre, Viinsteensyre, Tartrylsyre er en Syre, der forekommer i flere Frugter, som Tamarinder, Morbær o. fl., men især i Saften af Druerne; den fremstilles lettest og almindeligviis af Viinsteen (s. d. A.), der er tveviinsuurt Kali, idet V. først overføres paa Kalk og senere frigjøres af denne Forbindelse ved Svovlsyre. Den kan da bringes til at krystallisere i klare rhombiske Prismer, der have en stærk suur Smag og ere letopløselige i Vand. Opvarmet bliver den amorph, henflydende og taber ved fortsat Ophedning mere og mere Vand (s. Tartralsyre) indtil den endelig ombannes til forskjellige Destructionsproducter, som Vand, Kulsyre, Brandviinsyre (Pyrotartrylsyre) o. fl.; denne Sidste er en flygtig, krystallisabel Syre. Ved Ophedning i Luften udbrede V. og dens Salte en Lugt som af brændt Sukker. V. bruges endeel i Medicinen; ogsaa i det daglige Liv anvendes den endeel, f. Ex. til Brunspulver (s. d. A.), Punschextract, suursøde Supper, Limonade o. s. v. Af dens Salte ere flere meget vigtige, f. Ex. Viinsteen, Seignettesalt, Brækviinsteen (s. disse Artt.), neutralt viinsuurt Kali o. fl.

Vikke, Vicia, er en Slægt af een-, to- eller fleeraarige, ofte klattrende Urter, henhørende til de Ærteblomstredes Familie, med afvexlende, ligefinnede, i Reglen mangeparrede Blade, der ende med en Slyngtraad eller kort Braad, smukke blaae, violette eller røde Ærteblomster, der sidde parviis eller i forlængede Klaser i de øvre Bladhjørner, samt en oftest langstrakt, valseformig eller sammentrykt Bælle, der ender med et kortere eller længere Næb paa Grund af den bueformig opstigende Rygsøm. De talrige Arter af denne Slægt høre navnlig hjemme i de tempererede Klima'er, hvor de voxe paa Marker, ved Gjerder, i Skove o. l. St.; i Danmark findes en halv Snees vildtvoxende Arter, af hvilke kunne fremhæves: Muse-V. (V. Cracca) med langstrakt klattrende Stængel og rigtblomstrede Klaser med blaaviolette Blomster, Gjerde-V. (V. sepium) med klattrende Stængler og 3—5-blomstrede Klaser med røde eller violette Blomster, Smalbladet V. (V. angustifolia) uden Slyngtraade og med smukke mørkt-violette Blomster, o. fl. som de almindeligste. De fleste V.-Arter afgive gode Foderurter og ædes med Be-

Digitized by Google

gjerligheb af Qvæget; dog dyrkes fortrinsviis kun een Art, Foder-V. (V. sativa), der er een- eller toaarig med 5—7-parrede Blade, der ende med en Slyngtraad, omvendt-ægformede, i Spidsen udrandede og med en Braad forsynede Smaablade, halvmaaneformede, tandet-fligede Axelblade, der ere mærkede med en sort Plet i Spidsen, parviis eller enkeltstillede, næsten siddende Blomster med violette Faner og røde Vinger og oprette, dunhaarede Bælle. Den forekommer, som de fleste Culturplanter, i mange Varieteter. — V. høre til de mindre sikkre Sædarter, hvorfor de kun finde en indskrænket Anvendelse i Agerbruget, navnlig som moden Sæd. Hyppigere anvendes de til Blandingssæd i Forbindelse med Havre, og afgive da, høstet til Hø under gunstige Veirforhold, et fortrinligt Kreaturfoder. Deres Plads er sædvanlig i Ærtemarken eller som Mellemsæd mellem de langstraaede Sædarter. V. modnes i vort Klima seent, ere udsatte for Angreb af Bladluus og dyrkes kun som Vaarsæd.

Vikker, s. Bladvikler.

Világos, Flekke i det østlige Ungarn, 3 M. fra Arad, har Viinavl. 7,000 Indb. Her nedlagde den ungarske Hær sine Vaaben d. 13de Mai 1849, s. Görgei.

Vilaine, Flod i det vestlige Frankrig, udspringer i Dep. Mayenne og falder efter et Løb af 31 M. i Atlanterhavet.

Vildand, s. And. Ligeledes Vildkat, Vildgaas, Vildsviin o. s. v. under Kat, Gaas o. s. v.

Vilde Jagt, den, kaldtes før, efter en især i det nordlige Europa temmelig udbredt Overtro, en af Jagtraab og Hundeglam ledsaget natlig Faren af Aander igjennem Luften henover Mark og Skov. Sagnet knytter sig gjerne til Fortællinger om Fyrster og Adelsmænd, som, til Straf for overmodig og ryggesløs Færd især paa Jagten, bleve efter deres Død dømte til at fare saaledes omkring til Gru for Menneskene og berøvede Gravens Ro.

Vildmose. Under dette Navn findes i Jylland to Tørvemoser af betydelig Udstrækning. De ere fra Havbund gaaede over til Birkekrat (der findes derfor Birkestubbe i Mængde i samme) og derpaa til Mose. Den store V. paa Nordsiden af Liimfjorden ligger deels i Hjørring Amt, deels i Aalborg Amt (Kjær Herred), og indtager et Fladeindhold af 1¼ □ M.; det er i de sidste Aar paatænkt at udtørre den. Den lille V. eller Lindenborg V. ligger S. for Indløbet af Liimfjorden ved Kattegattet og hører til Grevskabet Lindenborg.

Vilhelm (hans fulde Navn Christian Vilhelm Ferdinand Adolf Georg), dansk Prinds, anden Søn af Prinds Christian til Danmark og Prindsesse Louise, født d. 24de Decbr. 1845 i Kjøbenhavn, dansk Admiral, blev d. 31te Marts 1863 af den græske Nationalforsamling i Athen eenstemmig valgt til Grækenlands Konge under Navn af Georgios I.

Vilhelm Erobreren, Hertug i Normandiet 1033—87 og Konge i England 1066—87, født 1027, var en uægte Søn af den normanniske Hertug Robert II Djævel. Han erobrede England efter det sachsiske Kongehuus's Uddøen og indførte det haarde normanniske Lehnssystem der (Thierry „Hist. de la conquête de l'Angleterre par les Normands"), s. Englands Historie. V. døde paa et Tog til Frankrig 1087, og fulgtes i England af sin Søn Vilhelm II.

Vilhelm III, af Huset Oranien, fra 1672 Generalcapitain over de forenede Nederlande samt Statholder i Holland og Zeeland, fra 1688 Konge i England, blev født d. 14de Novbr. 1650 efter sin Faders, Prinds Vilhelm II af Oraniens, (s. d. A.) Død. Under Nederlandenes Kamp med Ludvig XIV 1772—74 viste han sig som en tapper Feltherre; forresten s. herom Hollands Historie. I Aaret 1777 ægtede V. den engelske Konge Jakob II's Datter Maria, og blev 1688 af de misfornøiede Englændere opfordret til at befrie dem for Jakobs Planer til Despotismens og Katholicismens Gjenoprettelse, hvorefter han besteeg den engelske Throne, s. Englands Historie. Under Forberedelserne til Englands Deeltagelse i den spanske Arvefølgekrig døde V., ifølge et Fald med Hesten, d. 19de Marts 1702. Om hans Besiddelser i Nederlandene og Tydskland opkom langvarige Stridigheder, s. Oranien. Slgn. Trevor „Life and times of William III" (1835—36), Vernon „Court and times of William III" (1841), samt Macaulay's Skrifter.

Vilhelm IV, Konge i England 1830—37, født d. 21de Aug. 1765, Kong Georg III's tredie Søn, førte fra 1788 Titlen Hertug af Clarence og St. Andrews, maatte, efterat han længe havde levet i Forbindelse med en Skuespillerinde Dora Jordans og med hende havde avlet 10 Børn, ifølge sin Families Forestillinger 1818 ægte Prindsesse Adelheid af Sachsen-Meiningen. Han blev 1827 Storadmiral og besteeg d. 26de Juni 1830, efter Broderen Georg IV's Død, den engelske og hannoverske Throne, s. Englands Historie. Af hans Sønner med Dora Jordans førte To Titlen Lord Fitzclarence (s. d. A.); med Dronningen havde han ingen Børn. I England fulgte hans Broderdatter Victoria efter ham, i Hannover Broderen Ernst August.

Vilhelm af Holland, født 1227, Søn af Grev Florent af Holland, blev 1247 af Paven opstillet som tydsk Konge imod Keiser Frederik II, og blev efter Konrad IV's Død 1254 erkjendt som saadan af de Fleste, men faldt allerede 1256 i et Slag mod Friserne.

Vilhelm I, Prinds af Oranien, Greve af Nassau, Nederlandenes berømte Befrier, var født d. 16de April 1533 i Dillenburg, s. Artt. Orange og Nassau (IV, S. 542 øverst). Han kom tidlig som Page i Tjeneste hos Keiser Carl V, vandt dennes Gunst og blev af hans Søster Maria opdragen i den katholske Religion. Allerede i sit 23de Aar blev V. i Philibert af Savoyens Fraværelse Overstcommanderende i Nederlandene og Statholder i Holland, Zeeland og Utrecht. Under Philip II stillede V. sig med Greverne Egmont og Horn i Spidsen for de Forestillinger til Kongen, hvormed Nederlænderne først søgte at værne om deres borgerlige og religiøse Frihed, og siden for Opstanden imod det spanske Voldsherredømme, efterat han aabenlyst havde bekjendt sig til Protestantismen; herom og om det Følgende s. Hollands Historie. Ved Unionen i Utrecht 1579 stilledes han i Spidsen for de forenede Nederlande og holdt sig paa denne Post, indtil han d. 10de Juli 1584 myrdedes i Delft af en fanatisk Katholik Balthasar Gerard. V.

Digitized by Google

var 4 Gange gift og efterlod sig de to under Hollands Historie nævnte Sønner Morits og Frederik Henrik. — Om de følgende Arvestatholdere, **Vilhelm II, III, IV** og **V** s. **Hollands Historie**.

Vilhelm I, (Frederik), Konge i Nederlandene 1815—40, født d. 24de Aug. 1772, Søn af Arvestatholderen Vilhelm V (s. **Hollands Historie**), maatte 1795 vige for de Franske og erholdt siden den hans Fader imod Arvestatholderværdighedens Afstræbelse tilfaldne Erstatning i Tydskland, nemlig Fyrstendømmet Fulda m. M., overtog efter Faderens Død Stambesiddelserne i Nassau, men mistede disse, da han ikke vilde tiltræde Rhinforbundet og gik 1813 til England. Herfra kom han 1814 tilbage og blev Konge i de „forenede Nederlande" (Holland og og Belgien) samt Storhertug i Luxemburg. Om hans Regjering s. **Hollands og Belgiens Historie**. V. døde, efter at have nedlagt Regjeringen 1840, i Berlin d. 12te Decbr. 1843. — **Vilhelm II** (Frederik Georg Ludvig), den Foregaaendes Søn, født d. 5te Decbr. 1792, gift 1816 med den russiske Storfyrstinde Anna Paulowna, besteeg Hollands Throne 1840 og døde d. 17de Marts 1849. — **Vilhelm III** (Alexander Paul Frederik Ludvig), Konge i Holland siden 1849, Søn af den Foregaaende, født d. 19de Febr. 1817, er gift med Prindsesse Sophie af Würtemberg og har ved hende 2 Sønner. Om de to Sidstes Regjering s. **Hollands Historie**.

Vilhelm I (Frederik Ludvig), Konge i Preussen, 2den Søn af Kong Frederik Vilhelm III og Broder til Kong Frederik Vilhelm IV, født d. 22de Marts 1797, tog Deel i Felttogene 1813—14, blev siden General for Infanteriet og Statholder i Pommern, førte efter sin Broders Thronbestigelse Titlen „Prinds af Preussen" og betragtedes almindelig som en Hovedstøtte for de absolutistiske Tendentser og for Militærvæsenet i Preussen. Ved Revolutionens Udbrud 1848 maatte han derfor flygte til England, paa hans Slot blev sat Paaskriften „Nationaleiendom". Med den indtrædende Reaction kom han tilbage, commanderede 1849 de preussiske Tropper, som undertrykte Opstanden i Pfalz og Baden, blev derefter Militærgouverneur i de vestlige Provindser o. M. Under Broderens Sygdom blev han (d. 19de Octbr. 1858) Regent, efter hans Død Konge (2den Jan. 1861). Da heed det sig, at en „ny Æra" skulde begynde for Preussen, hans Kroning foregik med stor Pomp og under bombastiske Udtalelser baade fra Konge og Folk. Men dette fik snart at vide, at det havde taget feil, at V. var et Sidestykke til Broderen (Frederik Vilhelm IV) i Ordsqvalder og høitravende og velklingende Talemaader om Kongedømmet af Guds Naade ved Siden af „Folkefrihed og Folkekjærlighed", hvorved han ikke synes at kunne tænke sig Andet end Folkets villieløse Hengivelse i Regjeringens Godtbefindende. Da Deputeretkamret ikke vilde gaae ind paa en af Kongen med den yderste Haardnakkenhed fastholdt Plan til Armeens Omorganisation, som vilde betydelig forøge Udgifterne til denne, opløste Ministeriet, med Bismark-Schönhausen i Spidsen, samme; det siden sammentraadte Kammer har imidlertid ikke viist sig føieligere, og Ministeriet har indtaget en stedse mere udfordrende Stilling imod samme, ved f. Ex. at fraksjende Kamret Ret til at tale med om den ydre Politik og erklære, at Regjeringen vilde, hvis det passede den, føre Krig ogsaa uden Folkerepræsentationens Samtykke, samt ved den Paastand, at Ministrene under Møderne ikke ere undergivne Præsidentens disciplinariske Myndighed. Kamrets Møder ere i Slutningen af Mai 1863 blevne sluttede, uden at Budgetterne for to Aar vare vedtagne, strax efter er ved en kongelig Bekjendtgjørelse en Art Censur over Pressen indført, og Spændingen derved bragt til det Høieste (Herrehuset understøtter Ministeriet). Imedens derfor Ministeriet er yderlig forhadt hos Nationens store Fleertal, er Kongens Person ogsaa bleven upopulær. Misstemningen er i den sidste Tid bleven forøget ved den med Rusland afsluttede Overeenskomst om, at Preussen skal hjelpe til at undertrykke Opstanden i Polen. Vestmagternes alvorlige Forestillinger herimod bevirkede kun, at man skjulte, hvad man før gjorde aabenbart; rigtignok viser sig ogsaa i Posen en stærk Lyst til Deeltagelse i den polske Opstand. — Kong V. er gift med en Prindsesse af Sachsen-Weimar og har med hende en Søn, Kronprinds Frederik Vilhelm Nicolaus Carl, født d. 18de Octbr. 1831, gift med den engelske Kronprindsesse Victoria Adelheid Maria Luise (af dette Ægteskab er født en Søn og en Datter), samt en Datter, Prindsesse Luise Marie Elisabeth, gift med Storhertugen i Baden Frederik.

Vilhelm I, Konge i Würtemberg siden 1816, født d. 27de Septbr. 1781, Søn af Kong Frederik I, tjente med Hæder i Krigen mod Napoleon 1813—14. Efter at have skilt sig ved sin første Gemalinde Caroline Auguste af Baiern, ægtede han 1816 den russiske Storfyrstinde Katharina og efter hendes Død (1819) sin Cousine Pauline af Würtemberg. Hans ældste Søn Carl, født d. 6te Marts 1823, er gift med Storfyrstinde Olga (Keiser Nicolaus's Datter).

Vilhelm I, Kurfyrste af Hessen (som Landgreve V. IX), født d. 3die Juni 1743, gift 1764 med den danske Prindsesse Vilhelmine Caroline (Datter af Kong Frederik V), gjorde sig forhadt ved Haardhed og Pragtsyge, som bragte ham til at sælge sine Undersaatters Liv ved (1776) at leie dem til Englænderne i Krigen mod Nordamerika. 1806—13 var han fordreven af de Franske. Han døde d. 27de Febr. 1821. — **Vilhelm II**, den Foregaaendes Søn, Kurfyrste i Hessen 1821—31, født d. 28de Juli 1777, ægtede 1797 Prindsesse Auguste af Preussen, levede siden med en Maitresse Grevinde Reichenbach (egl. Emilie Orlöp af Berlin) og giftede sig efter dennes Død 1843 med Caroline Berlopsch, som han gjorde til Baronesse Bergen. Han døde d. 10de Novbr. 1847 i Frankfurt. — Om Begges Regjering s. **Hessens Historie**.

Vilhelmine Marie, Hertuginde af Glücksborg, er en Datter af Kong Frederik VI og Dronning Marie og født d. 18de Jan. 1808 paa Kiels Slot, hvor hendes Fader residerede som Kronprindsregent under Krigen. Hun blev første Gang gift d. 1ste Novbr. 1828 med Prinds Frederik Carl Christian (nuværende Kong Frederik VII) paa Christiansborg (separeret 1837), anden Gang d. 19de Mai 1838 med sin Fætter Hertug Carl af Glücksborg paa Amalienborg.

Digitized by Google

I Anledning af hendes første Giftermaal oprettedes **V.-Stiftelsen** til Udstyr for Embedsmænds Døttre (3 aarlig à 500 Rdl.) og Understøttelse for Haandværkssvende, der nedsætte sig som Mestre (4 aarlig à 200 Rdl.); dens Fond var 1860: 63,882 Rdl.

Vilhelmsborg er et Baroni i Jylland, Aarhuus Amt, som blev oprettet d. 18de Septbr. 1673 for Vilhelm Marselis Baron Güldencrone, i hvis mandlige Slægt det siden er gaaet i Arv. Det har 384 Tdr. Hartkorn. Hovedgaarden V. ligger $1\frac{1}{4}$ M. S. for Aarhuus og heed tidligere Skumstrup; den tilhørte Familien Friis, som 1662 solgte den til ovennævnte Vilhelm Marselis, efter hvem den har faaet sit nye Navn.

Vilhelmsd'or er en hollandsk Guldmynt af Fiinhed 21 Karat $7\frac{1}{2}$ Gr., saaledes udmyntet at 1 kölnsk Mark fiint Guld udbringer $38,_{6149}$ V. af Værdi = 7 Rdl. 48 ß dansk Rigsm. eller = 10 hollandske Gylden. Den halve og den dobbelte V. i Forhold hertil.

Vilhelmsd'or eller Ernst **Augustd'or** er en Guldmynt i Hannover af Fiinhed 21 Karat 6 Gr. saaledes udmyntet, at 1 kölnsk Mark fiint Guld udbringer $39,_{2558}$ V. af Værdi = 7 Rdl. $25\frac{3}{4}$ ß dansk Rigsm., den dobbelte og den halve i Forhold hertil. Efter 24de Jan. 1857 udpræges denne Mynt ikke mere.

Villach, Stad i det østerrigske Kronland Kärnthen, ved Drau, har Fabriker, som levere chemiske og Metal-Varer, samt Handel med Bjergværksproducter. 3,000 Indb. I Nærheden er Landsbyen Bleiberg med betydelige Blygruber.

Villadsen (Peder), Mag., Biskop i Viborg Stift, var født 1605 i Viborg, hvor hans Fader var Kannik og Lector i Theologien. Han blev 1636 Sognepræst ved St. Mikkels Kirke i Slagelse, siden tillige Provst over Slagelse Herred. I dette Embede tjente han i 25 Aar, og deeltog som En af den sjællandske Geistligheds Deputerede i den mærkelige Rigsdag i Kjøbenhavn 1660, hvor han var Biskop Svane en trofast og kløgtig Medhjelper i at gjennemføre den store Forandring i Statsforfatningen. Til Belønning blev han det næste Aar forflyttet til sin Fødeby som Biskop, i hvilken Stilling han med Iver arbeidede paa at forbedre Geistlighedens Sæder og afskaffe de Uordener, som under den fiendtlige Occupation havde indsneget sig i Stiftet. Han døde d. 25de Marts 1673, og var Fader til N. Slange (s. d. A.).

Villaflor, s. Terceira (Hertug af).

Villafranca, 1) Stad i det østerrigske Venetien, S. V. for Verona, har et mærkværdigt gammelt Bjergslot og endeel Silkeavl. 6,000 Indb. I Nærheden af V. ligger Landsbyen Custozza, hvor Østerrigerne under Radetzky d. 25de Juli 1849 sloge Sardinierne under Carl Albert (s. d. A.). I V. sluttedes i Juli 1859 en Fred, som gjorde Ende paa den italienske Krig, s. Italiens Historie (III, S. 760, 2den Sp.). 2) Stad i Grevskabet Nizza (som nu hører under Frankrig), ved Middelhavet, har en Havn og et Castel. 3,000 Indb.

Villani (Giovanni), italiensk Historieskriver, født i Florents 1748, skrev sit Fædrelands Historie, hvilken hans Broder Matteo V. fortsatte indtil sit Dødsaar (1764). Dennes Søn Filippo V. skrev Florents's Litteraturhistorie paa Latin, hvoraf en italiensk Oversættelse udk. 1774.

Villanovus (Arnoldus), Alchemist (s. Chemie), født 1235, Lærer i Philosophie og Lægekunst i Barcelona, blev udviist af Spanien paa Grund af, at han beskjæftigede sig med Astrologie, og blev senere af samme Grund, samt fordi han „stod i Forbund med Djævelen", forjagen fra Paris, Montpellier o. fl. St., indtil han endelig 1296 fandt Beskyttelse paa Sicilien under Frederik II af Aragonien. Han omkom ved et Skibbrud 1312. V. deelte sine Samtidiges Meninger om Metalforvandlinger og de Vises Steen. Eiendommelig for ham er hans Tro paa Guldets Virksomhed som Lægemiddel, naar det bragtes i en drikkelig Form. Forøvrigt var han en af de første, der anvendte chemiske Præparater i Lægekunsten. Han efterlod sig mange Skrifter, hvoraf endeel udkom samlede i det 16de Aarh.

Villanueva (Joaquin Lorenzo), spansk Lærd og Patriot, født c. 1757, Hofpræst og kongelig Skriftefader, sluttede sig 1808 til Revolutionen og kjæmpede siden for sit Fædrelands borgerlige og kirkelige Frihed, men maatte efter Restaurationen 1823 flygte og døde i Dublin d. 26de Marts 1837. I sine talrige Skrifter har han gjort sig lige meget bekjendt som Theolog, Philolog, Antiqvar, Stilist og Digter; sit bevægede Liv har han skildret i „Vida litteraria de Joacq. Lor. V." (1825). Hans Broder Don Jaime V. (1765—1824), som deelte hans Skjebne, lærd Theolog, skrev bl. A. „Viage literario á las iglesias de España" (10 Bd., 1803—21).

Villa-Rica, tidligere Ouro-Preto, Hovedstad i den brasilianske Provinds Matto Grosso, er bekjendt ved den Mængde Guld, som deels de i Nærheden værende Gruber yde, deels Floden Carmo fører med sig. 10,000 Indb.

Villars (Louis Hector, Hertug af), fransk Marskal, født 1653, Søn af den som General og Diplomat udmærkede Marquis af V., ydede navnlig i den spanske Arvefølgekrig gode Tjenester, da han var den eneste franske Hærfører, som med nogen Hæder og Held stillede sig imod Marlborough og Prinds Eugen. Efter Freden i Rastatt blev V. Pair, Hertug og Præsident i Krigsraadet, siden var han Medlem af Regentskabsraadet under Ludvig XV's Mindreaarighed. Han døde i Begyndelsen af den nye Krig med Østerrig d. 17de Juni 1734 i Toulon. Broderen, Greve af V. erobrede Minorca 1707. Familien uddøde 1770 med Hertugen af V.'s eneste Søn.

Villaviciosa (José de), spansk Digter, født 1589, død 1658 som Inqvisitor i Cuença, blev især berømt ved sit comiske Heltedigt „Ma Mosquea", en Efterligning af Homers Batrachomyomachie.

Villèle (Josephe, Greve af), fransk Statsmand, født 1773 i Toulouse, tjente først paa Flaaden i Vestindien, blev 1815 Medlem af Kamret og var siden Ultraroyalisternes betydeligste Fører i dette. I Aaret 1820 optagen i Ministeriet blev V. 1821, efter Richelieu's Fald, Finantsminister, 1822 Premierminister, men vakte ved sine reactionære Forholdsregler en saa heftig Opposition, at han 1828 maatte afstræbe. Siden tog han ikke Deel i Politiken; han døde d. 13de Marts 1854.

Digitized by Google

Villemain (Abel François), fransk Skribent og Statsmand, født d. 11te Juni 1791 i Paris, blev allerede 1811 Professor i Rhetorik ved Lycée Charlemagne, og holdt nu indtil 1824 samt siden (1827—30) meget besøgte Forelæsninger over historiske og især litteraturhistoriske Emner; vigtigst ere de over den franske Litteratur i det 18de Aarh. og de over Middelalderens Litteratur i Frankrig, Italien, Spanien og England (nemlig „Cours de littérature française“, 6 Bd., bestaaende af „Tableau de la litt. fr. au 18me siècle“ og „Tableau de la litt. au moyen âge“ etc.). I Aaret 1819 udgav han sin Cromwells Historie. Den store og velfortjente Anseelse, som V. havde vundet ved sin lyse Aand, sin klassiske Stiil og sine grundige, omfattende Studier, banede ham Vei til høiere Stillinger i Samfundet; han blev 1829 Medlem af Deputeretkamret, 1832 Pair, og var 1830—40 under Soult samt 1840—44 under Soult-Guizot Cultusminister. Siden 1848 har han kun befattet sig med litterære Sysler. Foruden andre Skrifter har han siden udgivet „Souvenirs contemporains d'histoire et de littérature“, „Études d'hist. moderne“, „Choix d'études sur la litt. contemporaine“ o. M.

Villena (Don Enrique de Aragon, Marquis de), spansk Lærd, født 1384, død 1434, nedstammede fra Kongehuset i Aragonien. Han betragtes som den, der lagde Grunden til den kunstmæssige og lærde Digtning i Spanien. V. stiftede et „Consistorium“ for den „glade Videnskab“ (Poesien) i Barcelona, en Efterligning af Akademiet for Jeux floraux i Toulouse.

Villeroi (Neufville de) er Navnet paa en fornem fransk, adelig Slægt, som siden fik Hertugværdigheden. **Nicolas de Neufville, Seigneur de V.**, født 1542, død 1617, Minister under Carl IX, Henrik III, Henrik IV og Ludvig XIII, var Forfatter til de berømte „Mémoires d'état depuis 1567 jusqu'en 1604“. Hans Sønnesøn **Nicolas de N., Marquis**, siden **Hertug af V.**, født 1597, død 1685, udmærkede sig som Kriger. Dennes Søn **François de N., Hertug af V.**, født 1643, blev ved Ludvig XIV's Gunst 1694 Marskal, men viste overalt i Krigen sin Uduelighed (Nederlaget ved Ramiliés 1706 og Tabet af Brabant og Flandern skyldtes ham). Imod Slutningen af Kongens Liv var han lav nok til at forraade Hemmeligheden om dennes Testamente til Hertugen af Orléans. Ikkedestomindre tog han siden Deel i Intriguerne mod Hertugen som Regent, hvorfor denne forviste ham til Lyon. Han døde 1730 i Paris.

Villig (af det nu ikke længer brugelige danske Ord „Vild“, Partiskhed) betyder i det juridiske Sprog partisk; **uvillig**, upartisk.

Villoison (Jean Baptiste Gaspard d'Ansse de), fransk Lærd, født 1753, død d. 26de April 1806 som Professor i Paris, var en af de grundigste Kjendere af græsk Sprog og Litteratur.

Villon (François), fransk Digter, født 1431 i Paris (han heed egentlig Corbueil), tilbragte sin Ungdom med Udsvævelser og slette Streger, saa at han et Par Gange blev dømt fra Livet. Han skrev to satiriske Skildringer af Sæder og Tilstande med Titlen „Grand“- og „Petit testament“, Ballader, Farcer, Kjeltringhistorier o. M., og kan betragtes som den burleske Digtnings Skaber i Frankrig. V. udmærkede sig ved Sprogets Lethed og Skjønhed, ved Lune og indtagende men vistnok ofte kaad og letfærdig Frivolitet; han var en ægte Søn af den Tids Pariserfolk og derfor længe dets Yndling.

Vilmanstrand, Stad i det sydlige Finland ved en Bugt af den store Indsø Saima, er befæstet. 1,200 Indb. Her seirede Russerne d. 3die Septbr. 1741 over de Svenske under Wrangel.

Vilmar (August Friedrich Christian), protestantisk Theolog, født d. 21de Novbr. 1800 i Salz i Kurhessen, først Rector for Gymnasiet i Marburg, blev 1850 Consistorialraad og Referent i Indenrigsministeriet i Kassel, i hvilken Egenskab han virkede for streng Kirkelighed og hierarchiske Grundsætninger. Han tog sin Afsked samtidig med Ministeren Hassenpflug og har siden 1855 været theologisk Professor i Marburg.

Vilna, Gouvernement i det vestlige Rusland, omgivet (i sin mindre Udstrækning siden 1843, da der af dets nordlige Deel oprettedes Gouv. Kovno) af Gouvv. Kovno, Minsk og Grodno samt Polen og Preussen, udgjør en Deel af det egentlige Lithauen og er 770 □ M. stort med 860,000 Indb. Det er en Slette med forbetmeste sandig og tildeels sumpig Jordbund, for en stor Deel dog frugtbar paa Korn, Hør, Hamp, Humle o. M. Hovedfloden er Dvina. **Staden V.** (russ. Wolno), ved Floden V., har endeel anseelige Bygninger, 40 Kirker (hvoriblandt den 1387 byggede Kathedralkirke) og prægtige Ruiner af Jagellonernes gamle Residentsslot. Det 1576 stiftede og 1803 fornyede Universitet blev 1832 ophævet. Stadens Handel er betydelig, den drives næsten ene af Jøderne, som udgjøre ⅓ af V.s 56,000 Indb. — V. anlagdes 1322 og var de litthauiske Hertugers Residents.

Vimmelbor, s. **Drnebor.**

Vin var i den ældste danske Ret en Person, der ved Afslutning af Kjøb om visse Gjenstande (navnlig Kreaturer og forarbeidede Ting) skulde være tilstede og indestaae for, at Sælgeren havde lovlig Adkomst til Tingen (saa at Kjøberen, hvis Tingen desuagtet blev ham fravindiceret, kunde søge Erstatning for den hos denne Person, medens han paa den anden Side udsatte sig for Strafansvar ved at kjøbe uden V.). Da denne Forms Iagttagelse i Tidens Løb ved den stigende Omsætning blev meget besværlig, gik den efterhaanden af Brug, og allerede i Jydske Lov er V. gaaet over til at betegne selve Vidnerne ved et Kjøbs Afslutning, hvis Tilstedeværelse navnlig var Kjøberen af Vigtighed for, dersom Tingen skulde befindes at være stjaalen, at godtgjøre, hvorledes han havde erholdt den, og derved frie ham for criminelt Ansvar.

Vinaigre, Viineddike, V. des quatre voleurs, en Kryddereddike der i sin Tid blev anpriist imod Pesten og skal være opfunden af 4 Røvere, bruges udvortes og til Rygning i Sygeværelser; s. **Eddike.**

Vincennes, Flekke ½ M. fra Paris, er bekjendt ved sit gamle Slot, som blev opført 1337 og siden Ludvig XI's Tid er bleven benyttet som Statsfængsel samt 1808 blev omskabt til en Fæstning (i Stadsgraven ved samme blev

Digitized by Google

Hertugen af Enghien skudt 1804). V. har en Artilleriesskole. 3,400 Indb.

Vincent, det sydvestligste Forbjerg i Portugal og dermed af hele Europa, er bekjendt ved 3 Søslag: d. 16de Jan. 1780 seirede Englænderne under Rodney og d. 14de Febr. 1797 under Jervis her over den spanske Flaade, og d. 3die Juli 1833 overvandt Napier som Anfører for Dom Pedro's Flaade den portugisiske Usurpator Dom Miguels Sømagt.

Vincent, Saint, Ø iblandt de smaa Antiller i Vestindien, 6 □ M. stor med 28,000 Indb., er bjergfuld og vulcansk, men meget frugtbar især paa Sukker, Kaffe, Bomuld og Kakao. Siden 1763 har Øen tilhørt England. Her findes endnu svage Levninger af de vestindiske Øers oprindelige Befolkning, Karaiberne.

Vincentius af Paula, født d. 24de April 1576 i Landsbyen Povi i Frankrig, stiftede 1624 en geistlig Orden, kaldet Missionens Præster eller Lazarister (s. d. A.). 1634 stiftede han de barmhjertige Søstre (Filles de la charité, filles grises), og døde d. 27de Septbr. 1660. — Sign. Stolberg: „Leben des V. de P.“ (1819).

Vincentius af Beauvais, død 1264, var en lærd Dominicanermunk i Klostret i Beauvais, blandt hvis Skrifter (1481) „Speculum qvadruplex“ (4 Bd., 1624), som indeholder en Oversigt over alle dengang almindelige Kundskaber, er det betydeligste.

Vinci (Lionardo da), italiensk Kunstner, født i Landsbyen V. ved Florents, var Elev af Billedhuggeren og Maleren Andrea del Verrocchio, og skjøndt hans væsentligste Virksomhed er som Maler, var han dog tillige selv ikke alene Billedhugger og Architekt, men begavet i saagodtsom alle Retninger, og dertil en Mand, som erhvervede sig de meest udstrakte Kundskaber i sin Tids hele Viden. Fra 1483—99 opholdt han sig i Mailand, virksom i de forskjelligste Retninger, og malede i den Tid sit Hovedbillede, den berømte „Nadvere“ i Refectoriet i Sta. Maria delle Grazie, der desværre er meget ødelagt, medens han omtrent samtidig udførte Modellen til den kolossale Rytterstatue Francesco I Sforza, hvilken blev ødelagt af Franskmændene ved deres Indtog i Mailand 1499 eller 1500. V. udfoldede, ordnede og forestod en Kunstskole i Mailand, hvoraf talentfulde og dygtige Elever udgik. Han ledede 1490—92 Bygningen af Domkirken og udførte et Kanalanlæg, hvorved Vandet fra Adda førtes ind i Mailand. 1502—3 var han paa Reiser som Ingenieur for Valentino Borgia, og 1504—5 tegnede han i Florents en Carton til et stort Maleri, der skulde udføres i Raadhuset. Ved denne traadte han i Væddestrid med Michel Angelo, og begge Mesteres Arbeider vare Gjenstand for de høieste Lovtaler af Samtidige. V.'s Carton er imidlertid ødelagt, og Maleriet, der skulde fremstille et Sammenstød ved Anghiari i Kampen mellem Mailændere og Florentinere, blev aldrig fuldført. 1507—14 opholdt han sig i Mailand, indtil han 1514 reiste til Rom med nogle af sine Elever. Han vendte imidlertid snart tilbage derfra, gik kort efter til Frankrig, kaldet af Frants I, og døde der d. 2den Mai 1519. Skjøndt V. lod mange af sine Arbeider ufuldendte, medens Tiden fortærede adskillige af de fuldførte, sætte dog de Malerier, man kjender af V., ham i Rang med Italiens største Mestere. Mailand er rigest paa Billeder af denne Mester, men ogsaa Paris besidder, idetmindste i „Johannes Døberen“ i halv Figur og i tvende qvindelige Portraiter, 3 Mesterværker af V., om end de øvrige Arbeiders Ægthed er mindre sikker. Overordentlig berømt er et stort Billede med den hellige Familie, kaldet „Vierge aux rochers“, ligeledes i Paris. Desforuden findes enkelte Arbeider af høit Værd spredte over Italien og det øvrige Europa. V. var tillige Digter, Musiker, Videnskabsmand og Kunstforfatter, idet han bl. A. skrev en „Trattato della pittura“.

Vincke (Ernst Friedrich Georg, Friherre af), født d. 15de Mai 1811, Søn af den 1844 afdøde Overpræsident V., hørte i den westphalske Landdag og 1847 paa den forenede Landdag til de ivrigste Oppositionsmænd, i Parlementet i Frankfurt 1848 til det constitutionelle og arvekeiserlige Parti. I det preussiske Kammer arbeidede han siden imod de reactionære Tendentser, udtraadte 1856, men har i de sidste Aar søgt at indtage en mæglende Stilling i Conflicten mellem Ministeriet og Majoriteten i Deputeretkamret (s. **Vilhelm I** i Preussen).

Vinckebooms (David), flandersk Maler, født i Mecheln 1578, blev opdragen i Antwerpen, var i Malerkunsten Elev af sin Fader og slutter sig nærmest til Perioden lige før Rubens. Han malede med Liv og Charakteristik Scener af Borger- og Bondelivet, Fester, Jagter o. desl., der oftest foregik i smukt anordnede og udførte Landskaber. Han døde i Amsterdam 1629.

Vind fremkommer som oftest ved Forskjel i Varmegraden. Paa de Steder, hvor Luften bliver opvarmet, vil den nemlig udvide sig og stige tilveirs, medens den koldere Luft fra alle Sider strømmer til forneden. Paa samme Tid vil den opstegne Luft foroven flyde henad de koldere Steder, saa at der tilveiebringes to modsatte Strømninger, den ene forneden fra de koldere til de varmere Steder, den anden foroven i den modsatte Retning. Under visse Forhold viser denne V.s Oprindelse sig særdeles tydelig. Dette er saaledes Tilfældet med Land- og Søvinden, et Phænomen, der hyppigst viser sig i de varme Lande, og bestaaer deri, at der ved Kysterne, fra omtrent Kl. 9 om Morgenen til henad Solens Nedgang, blæser en V. fra Søen ind imod Landet, som om Dagen opvarmes stærkere af Solen end Havet, og denne Søvind er stærkest noget efter Middag, da Forskjellen imellem Landets og Havets Varmegrad er størst. Derimod blæser V. om Natten fra Landet ud imod Havet, forbi hiint om Natten afkjøles stærkere ved Udstraaling end dette. **Passatvinden** fremkommer derved, at Egnene i Nærheden af Æqvator ere varmere end de, som ligge nærmere ved Polerne, hvilket bevirker en stadig Tilstrømning af Luften fra den nordlige og sydlige Halvkugle henad Æqvator til. Disse Strømninger frembringe imidlertid ikke ligefrem en Norden- og Søndenvind; thi ved Jordens daglige Omdreining have Æqvatorialegnene en større Hastighed fra Vest til Øst end de Steder, hvorfra V. kommer, og denne maa altsaa tildeels blive tilbage for de Egne,

Digitized by Google

hvor den blæser hen, saa at Passatvinden norden for Æqvator bliver nordøstlig, sønden for den sydøstlig. Da imidlertid Luften ved Gnidningsmodstanden efterhaanden antager Jordens Omdreiningshastighed, fremkommer der imellem Nordost- og Sydost-Passaten et Vindstille (Vindstillets Belte), der dog af og til afbrydes af heftige Storme og Orkaner. Det hele Passatsystem flytter sig i Aarets Løb afvexlende imod Nord og Syd efter Solens Stilling paa Himlen, uden at dog dets Vandring har saa stor Udstrækning som dennes. I Vindstillets Belte stiger Luften tilveirs og flyder foroven tilbage henimod de koldere Egne; men denne tilbagevendende Passat faaer, da de Egne, hvorfra den kommer, have større Hastighed mod Øst end de, hvor den gaaer hen, norden for Æqvator en sydvestlig, sønden for Æqvator en nordvestlig Retning. Den tilbagevendende Passat er paaviist deels ved vulcansk Aske, som i de tropiske Egne er dreven hen i en Retning modsat Passatvindens, deels paa Toppen af Bjerget Pic de Teyde paa Teneriffa, hvor der om Sommeren blæser Sydvestvind, medens Nordostpassaten blæser nede paa Øen.

I Ostindien ere Passatforholdene noget anderledes. Da Asiens store Fastland nemlig om Sommeren bliver saa stærkt ophedet, kommer den sydlige Passat paa denne Tid af Aaret til langt at overskride Æqvator, saa at der i Ostindien om Sommeren blæser en stadig Sydvestvind, medens Nordostpassaten blæser om Vinteren. Storme og Orkaner indtræffe hyppigst paa den Tid, da V. skifter. Saadanne V., der skifte med Aarstiden, kaldes Monsuner.

I de tempererede Lande er det meest den tilbagevendende Passat, som bestemmer den fremherskende Vindretning, og derfor have vi i Europa hyppigst vestlige og sydvestlige V. V.s Middelretning forandrer sig dog i Aarets Løb, saaledes at den om Vinteren er mere sydvestlig, om Sommeren mere nordvestlig, hvilket hidrører fra Temperaturforskjellen imellem Atlanterhavet og Landet. Et særeget Vindforhold, som viser sig i en stor Deel af Europa, er den om Foraaret temmelig regelmæssig indtrædende Østenvind (Paaskeøsten), som begynder i Marts, April eller Mai og undertiden vedbliver i flere Uger. Den hidrører fra Temperaturforskjellen imellem det nordostlige Europa, som endnu paa den Tid har Vinterkulde, og Mellemeuropa, hvor Solen allerede begynder at frembringe en kjendelig Opvarmning. Vore vexlende V. hidrøre væsentlig fra en Kamp imellem den tilbagevendende Passat og en fra Polaregnene kommende Nordostvind, og Dove har viist, at V. ved Forandringer hyppigere dreier sig i Retningen N. O.—S. V., end i den modsatte. Det er da let forklarligt, at de nordlige og østlige V. medføre en lavere, de sydlige og vestlige V. en høiere Varmegrad, samt at disse medføre et hyppigere Nedslag end hine. — Endnu fortjener at omtales **Ørkenvindene**, der enten, som den saakaldte Samum, Simum eller Chamsin i Arabien, Persien og Ægypten, medføre en meget høi Varmegrad, eller som Harmattan paa Guineakysten er kold. De ere ubehagelige og farlige. Det er stærke Storme, som medføre Mængder af Sand fra Ørkenen og udtørre overordentlig stærkt, og derfor kunne dræbe Mennesker og Dyr, naar intet Vand er forhaanden; men giftige, som man har anseet dem for, ere de ikke. Lignende varme V. forekomme i det sydlige Spanien (Solano) og Italien (Scirocco), men om de komme fra de afrikanske Ørkener, er tvivlsomt. I Nærheden af store og høie Bjergmasser indtræffer hyppig om Sommeren kolde V., der blæse ned fra de kolde Tinder. Saadanne ere Mistral i det sydlige Frankrig og Borra i det adriatiske Hav, begge fra Alperne. Til Alpernes særegne Vindforhold hører ogsaa den saakaldte Føhn, en heftig Storm, som medfører en høi Varmegrad. Den har sin Oprindelse fra Italien, hvoraf Varmen kan forklares, og Heftigheden skylder den rimeligviis Opstuvningen imellem Bjergene. Dens høie Varmegrad bevirker Smeltning af store Sneemasser og derved atter voldsomme Oversvømmelser. Undertiden kan den endog spores i Danmark.

Vind er en gammel dansk, adelig (nu grevelig) Familie, der allerede forekommer paa Erik Menveds Tid (**Nicolaus V.** før 1288, **Peder V.** deelagtig i den jydske Opstand 1313, **Jakob V.** 1318). **Jørgen V.** til Gundestrup, Rigsadmiral, var født d. 7de Juli 1593 i Roeskilde. Efter at have studeret ved Sorø Akademie og tydske Universiteter samt uddannet sig videre paa Udenlandsreiser, gik han 1610 i Felten, først i hollandsk Tjeneste ved et dansk Regiment under Prindsen af Oranien, derpaa i sit Fædrelands Tjeneste under Kalmarkrigen, hvor han især indlagde sig Ære ved Elfsborgs Beleiring. Senere fik han en Plads i Cancelliet, gjorde i nogle Aar Tjeneste tilsøes, blev 1640 Rigsraad og affendt som Gesandt til den svenske Dronning Christine, og 1643 Rigsadmiral. Da Krigen s. A. udbrød med Sverrig, fik V. Anførselen over den ene Eskadre af Flaaden, medens Christian IV selv commanderede den anden. I Slaget paa Colbergheide d. 1ste Juli 1644, hvor ogsaa Kongen blev saaret, fik V. sit Banesaar ved et Skud i Knæet; han seilede derpaa til Kjøbenhavn, hvor han døde d. 17de Juli af sit Saar, og blev begraven i Frue Kirke. — Hans Søn **Holger V.** til Harrested, Geheimeraad, Vicekantsler og Elephantridder under Kong Christian V, bekjendt af sit Forhold til Griffenfeld (s. d. A.), var født 1623 og døde d. 5te Juni 1683. — Dennes Søn **Frederik V.**, Stiftamtmand i Aarhuus, bragte ved sit Giftermaal med en Datter af Baron Jens Juel Baroniet Juellinge, og deres Sønnesøn **Baron Jens Krag-Juel-V.** ligeledes ved Giftermaal Grevskabet Friisenborg til Familien.

Vindbrædder, s. **Vindmølle**.

Vinde, s. **Gangspil**, **Bradspil**.

Vindelicien var Navnet paa Landet fra Lech til Inn og fra de baierske Alper til Donau; det beboedes af Vindelikerne, et rimeligviis til Celternes Stamme hørende Folk; 15 f. Chr. blev det undertvunget af Tiberius og senere henlagt til Provindsen Rhætien. Den betydeligste By var Colonia Augusta Vindelicorum (Augsburg).

Vindeltrappe (Scalaria) er en Slægt af skalbærende, med Laag, men hverken med Aanderør, eller med virkelig Snabel forsynede mindre Havsnegle, med en temmelig tynd, ofte skinnende hvid

Digitized by Google

Skal med en høi Top, dannet af temmelig talrige, ofte indbyrdes frie, Omvrid, med rund, middelstor Skalmund, indfattet af en heel Læbe og med talrige Valke eller „Klamre" løbende tvers over Omvridene parallelt med Skallæben og dannede af denne under Skallens Væxt. De fleste Arter tilhøre de varmere Have.

Vindeltrappe, s. Trappe.

Vindemiatrix (ε virginis) er en Stjerne af 2den Størrelse i Stjernebilledet Jomfruen i Dyrekredsen. I Begyndelsen af April culminerer den ved Midnat, af Mai Kl. 8, af Juni Kl. 10 o. s. v., i en Høide i Danmark af 46° over Horizonten.

Vindfang, s. Regulator.

Vindhya kaldes de af flere parallele Kjeder bestaaende Bjerge, som danne Nordranden af Dekans Høiland og skille dette fra Hindostans Lavland. De begynde i V. ved Halvøen Guzerate og strække sig mod Ø. indtil Nerbudda's Kilder; de ere ikke over 4,000 Fod høie.

Vindication (lat.) kaldes den Handling at søge sin Eiendom tilbage fra en Anden, i hvis Besiddelse den er kommen. Retten til saaledes at vindicere sin Eiendom haves i Almindelighed efter dansk Ret (som efter Romerretten) i et ubegrændset Omfang, saalænge Tingen blot ikke ved Hævd eller anden lignende Adkomst er gaaet over i en Andens Eie, og tilkommer altsaa Eieren uden Hensyn til, hvor lang Tid Tingen har været ude af hans Værge, eller hvor mange Hænder den i den Tid er gaaet igjennem, ligesom der heller ikke (som efter flere fremmede Lovgivninger) gjøres Forskjel paa, om Besidderen er i god Tro eller ei, ikke heller om Eieren selv ved Laan, Leie eller paa anden saadan Maade har ladet Tingen komme ud af sine Hænder, eller om den er ham frakommen mod hans Vidende og Villie. Dog gives der visse Gjenstande, som enten paa Grund af deres eiendommelige Beskaffenhed eller paa Grund af Lovgivningens Bydende ere undtagne fra V., og dertil høre navnlig Penge, hvis Natur som almindeligt Omsætningsmiddel ikke tilsteder, at de kunne vindiceres.

Vinding (Rasmus), en af Danmarks berømteste ældre Jurister, var en Søn af Sognepræsten Colding i Vindinge (nu Finrendal) i Sjælland, i hvilken By han blev født d. 19de Marts 1615, og hvorefter han fik sit Navn. Han dimitteredes 1632 fra Herlufsholm og blev dernæst efterhaanden Vicerector i Slangerup, Hører ved Kjøbenhavns Skole og Rector i Sorø. I Aaret 1648 blev han dernæst Professor ved Universitetet i Kjøbenhavn, først i Græsk og senere (1664) i Historie og Geographie; først efter Souverainitetens Indførelse traadte han derimod ind i en juridisk Embedsvirksomhed, idet han 1660 blev Assessor i Cancelliet og efter Høiesterets Oprettelse det følgende Aar i denne Ret. Han blev dernæst i Aaret 1666 tilligemed Christopher Parsberg, Holger Vind og Peder Lasson Medlem af den Commission, der da (efter flere tidligere) blev nedsat for at udarbeide en almindelig dansk Lovbog, og her er det, V. har erhvervet sig sin største Fortjeneste, idet det i det Væsentlige var hans Udkast af 1669, der blev antaget, og senere ophøiet til Lov som Christian V's danske Lov. Ogsaa udmærkede V. sig ved at være en af de Faa, der som Medlem af den over Griffenfeld nedsatte Commission stemte imod hans Dødsdom (1676). V. døde 1684 som Etatsraad.

Vindkjedel, s. Brandsprøite.

Vindkopper, s. Kopsætning.

Vindmaaler kalder man ikke blot de Redskaber (s. Anemometer), der tjene til at maale naturlige Vindstrømmes Hastighed, men ogsaa andre, der skulle angive den af en Blæser leverede Vindmængde. V. til dette Brug er en Trykmaaler, der, i Reglen ved Hjelp af en Hævert, angiver Forskjellen paa Atmosphærens og den af Blæseren sammenpressede Lufts Spænding nær ved Udløbsaabningen i Tommer Vand. For deraf at beregne Udløbshastigheden maa man nøie kjende Temperaturen, Lufttrykket og Udløbsaabningens Størrelse; endda kan dens Form, Glathed og mange andre Smaaomstændigheder have Indflydelse paa Forholdet.

Vindmølle. Man har ofte, men uden Held, forsøgt at bygge V. med staaende Axel, som vilde være uafhængige af Vindens Retning; i Praxis bruges alene V. med liggende, dog noget heldende Axel. I det Smaa giver man Vindfanget gjerne 6 plane, trekantede Vinger, stærkt heldende mod Vingeplanen. Ved store V. bruges sjelden flere end 4 Vinger; 2 og 2 sammenhængende Arme ere hule mod Vinden, og det Samme gjelder selve Vingen, der dannes ved at stikke Lægter (Hækkeder) gjennem Armene og bedække dem med et Seil paa den brede Side af Vingen; ligesom ved Fanen paa en Fjer er der imidlertid en smal Flade paa den anden Side af Armen, dannet ved, at Hækkedernes korte Ender ere bedækkede med smalle Brædder (Vindbrædder, Stormbrædder). I stærk Blæst „svækkes" Seilet ved, at det rulles mere og mere op, ja heelt borttages; V. gaaer da alene ved Vindens Tryk mod Vindbrædderne, der sjelden fjernes. I Reglen maa V. stoppes ved en Presse (Bremse) for at svækkes; men paa fine Steder har man selvsvækkende V. Møllen maa altid stilles saaledes, at Vinden kommer ind i Retningen langs Axlen; i Reglen stilles den for Haanden ved et Spil (Møllevogn), hvormed virkes mod en udstaaende Arm (Stjert) enten fra Møllens nederste Deel, naar hele V. skal dreies om en fra en fast Underbygning opstaaende Stub (Stubmølle), eller fra Hatten, naar kun den er til at dreie og selve Møllen staaer fast (hollandsk Mølle). Man har dog ogsaa V., der ved et lille Vindfang øverst paa Hatten tvers for det store selv dreie dette i Vinden.

Vindovn, s. Ovn.

Vindpiber kaldes i Støbeformer de til Luftens Udgang bestemte Kanaler.

Vindregulator. Vindstrømmen fra en Blæser bør altid være saa jevn som mulig; men de færreste Blæsere levere den selv jevn, og de andre trænge derfor til en V., hvoraf haves mange Former, svarende til de forskjellige Slags Blæsere. Allerede en lang og viid Kanal imellem Blæseren og Vindpiben regulerer; men oftest bruges dog saadanne enten tørre eller hydrauliske V., hvis Rumfang vexler med den indbrevne Vindmængde, f. Ex. det øverste Rum af en Bælg, et Kar med Bunden opad sat indeni et andet med Bunden nedad og til en

Digitized by Google

vis Høide fyldt med Vand, hvad enten nu det inderste staaer fast eller kan spille op og ned o. fl.

Vindue-Edderkop (Tegenaria domestica), s. Edderkop (Huus-E.).

Vinduesblænding. Paneel, anbragt til Beklædning af et Vindues Vanger (s. d. A.), kaldes i Bygningssproget: Vinduesblændings-Paneel. Det anbringes ofte løst paa Hængsler, saa at det kan lukkes sammen og derved tillige tjene til indvendige Skodder for Vinduet — deraf Navnet.

Vinduesglas, s. Rudeglas.

Vineta d. e. Venderstaden, heed i Oldtiden en anseelig Handelstad i det nordlige Tydskland, hvis Beliggenhed (sandsynligviis paa Øen Wollin) dog er uvis, og som 1183 skal være bleven ødelagt ved Jordskjelv.

Vinge benævnes Dyrenes Flyveredskaber, baade Fuglenes, Flagermusenes og Insecternes. Virkelige Flyveredskaber findes ikke udenfor disse 3 Afdelinger af den nulevende Dyreverden; derimod have de uddøde Flyveøgler (s. Pterodactylus) været i Besiddelse af virkelige Flyveredskaber eller V., af en med Flagermusenes analog Bygning. Betingelserne for Flyveevnen ere, at Kroppen er let, helst af en sammentrængt Bygning, og at Dyret er i Besiddelse af Flyveredskaber eller V., som forene en stor, udbredt Flade med en ringe Vægt og stærke Bevægelsesmuskler, saa at de med Kraft kunne slaae Luften; dette frembringes hos Fuglene ved en Omdannelse af Forlemmerne, hvis Fingre reduceres til 3 og deelviis voxe sammen, saa at Haanden alene tjener til Fæste for en Deel af Svingfjerene, medens de andre fæstes langs ud af Underarmen; hos Flagermusene ved, at de fire Fingre forlænges til lange, tynde, kloløse Stivere, der tjene til at udspile den tynde, haarløse Flyvehud, som fra Inderfingeren forlænger sig hen til Kroppen og Baglemmerne; hos Flyveøglerne fandtes en lignende Indretning, dog var her alene Yderfingeren forlænget, men i en ganske uhyre Grad. Insecternes V. ere kun flade Hududbredninger, støttede af fastere Ribber; deres Antal er i Reglen 4, stundom kun 2, dog findes de kun hos det fuldt udviklede Insect. Adskillige Insecter mangle imidlertid V. og dermed Flyveevnen, eller besidde i alt Fald kun et Rudiment af V.; „vingeløse" kaldes ogsaa de Fugle, hvis V. ere uduelige til Flugt (f. Ex. Strudsene, Dronterne, Notornis, Geirfuglen og Pengvinerne). Slgn. Art. Flyvende Dyr.

Vingesnegle (Pteropoda) benævnes en lille Gruppe af Bløddyr, der tidligere opfattedes som en egen Klasse, nu i Reglen som en Afdeling af Sneglekassen, udmærket ved, at de besidde 2 saakaldte Vinger eller Finner, d. v. s. 2 fra Hovedet eller Halsen udgaaende muskuløse Hududbredninger, ved hvis Hjelp de kunne holde sig svævende i Vandet eller bevæge sig i dette. De ere alle Smaaformer, ofte med særdeles smukke Farver, der beboe det aabne Hav, hvor de, især om Natten, komme til Overfladen i stor Mængde, men sænke sig i Dybet, naar det ikke er stille, eller saa længe Dagslyset varer; de nordligere Former ere imidlertid mindre lyssky. Enten savne disse nydelige „Hav-Sommerfugle", som man ogsaa har kaldt dem, aldeles Skal, eller denne er dog overordentlig let, tynd, glasagtig og vandklar, og enten mangle de Fod og Laag, eller disse Organer ere ialfald ikke meget udviklede. De deles i 2 Grupper: 1) de nøgne V. uden Skal, men med tydeligt Hoved, hvortil Slægterne Pneumodermon og Clione, f. Ex. den høinordiske smukke Cl. borealis i Ishavet; 2) de skalbærende V., uden Hoved men med en Skal af den ovenfor omtalte Beskaffenhed; hertil høre Slægten Clio med en pyramide- eller tragtdannet Skal, Hyalæa med en hue- eller pungdannet Skal, Criseis med en naaleformig, Cuvieria med en langstrakt krukkedannet, Limacina med en lav og Spirialis med en toppet, spiralsnoet Skal. Ogsaa af denne Gruppe gives der Arter i de norbiske Have, hvilke man, paa Grund af deres uhyre Mængde, tillægger Betydning som Fødemiddel for Hvaldyrene. — Udtrykket V., dog meest i Formen Vingesnekke, bruges ogsaa om en Slægt (Strombus) af de kamgjellede, med Snabel, Aanderør, Laag o. s. v. udstyrede Havsnegle; det er anseelige, tykskallede Snegle med en kort, knubret eller pigget Top, lang, snever Skalmunding, hvis ene Læbe er udbredt til en flad vingeagtig Forlængelse (deraf Navnet); Laaget har en eiendommelig smal, takket Form, Foden er smal, Øiestilkene meget tykke og store, sammenvoxne med de tynde Følehorn, Øinene store. De leve i de varmere Have, paa lavt Vand, af Aadsler, og ere mere livlige i deres Bevægelser end de fleste andre Bløddyr; den store S. gigas i Vestindien veier ofte 4—5 Pd.; den indføres deels for at afgive Materiale til Kameer, deels til Stads i Haver.

Vingefrugt, s. Nød.

Vingemuur, s. Fløimuur.

Vingetap er det Samme som Bladtap (s. d. A.).

Vingerhoede er et hollandsk Maal for flydende Varer = 1 fransk Centilitre = $0,_{01023}$ danske Potter.

Vingolf er i den nordiske Mythologie Navnet paa det smukke, høie Tempel for Gudinderne, som Aserne i Tidens Morgen tømrede paa Idasletten midt i Asgaard.

Vinificator kaldes en rørformig Indretning af Blik, der stundom anvendes ved Gjæringen af Druesaften og skal tjene til at bortlede den ved Gjæringen dannede Kulsyre, saaledes at Luften udenfor ikke kommer til Vædsken, hvorved man undgaaer en Iltning og deraf følgende Eddikedannelse i Saften, s. Viin.

Vinkel er Aabningen imellem to rette Linier, som have fælleds Endepunct. Dette kaldes Toppunct. De to Linier kaldes Benene. Forlænges det ene Been ud over Toppunctet, opstaae to V., som kaldes Nabovinkler. Ere disse lige store, kaldes de rette, og Linierne staae da lodrette paa hinanden. Ere de ulige store, kaldes de skjæve: den mindre kaldes da spids, den større stump. En V., som er mindre end to rette (altsaa en V. efter det første naturlige Begreb) kaldes huul (concav); men der kan ogsaa tales om V. større end to rette, idet man tager Hensyn til den convexe Side; disse kaldes ophøiede (convexe) og kunne forekomme i Figurer af flere end 3 Sider. De kaldes da indgaaende, hvorimod de hule kaldes udgaaende. En V., som er liig to rette (altsaa hvis Been ere Forlængelser af hinanden) kaldes en lige V. — V. maales ogsaa i Gra-

Digitized by Google

der (s. d. A.). En ret V. er 90°, en lige V. 180°. — Om en ret Linies V. med et Plan eller to Planers med hinanden, s. Inclination. — Solid eller legemlig V., s. Hjørne. — Ved to krumme Liniers V. med hinanden forstaaes den, som dannes af deres Tangenter igjennem Toppunctet, s. Sphærisk V.

Vinkel. Derved forstaaes i Techniken alene den rette V. og de Redskaber, hvorved man undersøger, om en Gjenstand er „i Vinkel". Metalarbeidere bruge en Jern- eller Staalvinkel; Snedkere bruge en V. af Træ med eet eller to Anslag, idet den ene Green paa den ene eller begge Sider springer frem for den anden, hvorved den sikkrest kan lægges med Indersiden henad den Kant, man skal gaae ud fra. — Vinkelhage, s. Bogtrykkerkunstens Technik.

Vinkelafstand eller angulær Afstand er den Vinkel, som Synslinierne imod to Puncter danne med hinanden. Den er afhængig af Øiets Afstand fra disse Puncter.

Vinkelret er en Linie eller et Plan paa en anden Linie eller Plan, naar den danner rette Vinkler med samme. Oftere bruges i denne Betydning Ordet lodret eller perpendiculær.

Vinsnes (Fru Hanna Olava), født 1789 i Drammen, hvor hendes Fader var Borgermester Strøm, blev 1817 gift med Pavl V., nu Provst og Sognepræst til Vang paa Hedemarken. Hun har forfattet fortræffelige Folkebøger, hvis Simpelhed har skaffet dem Indgang i den fattigste Hytte („Katechismus og Bibelhistorie paa Vers", 1831 og 1845; „Smaadigte", 1847; „For Tjenestepiger", 1850; „Aftenerne paa Egelund", 1851). En ligesaa heldbringende Indflydelse har hun udøvet ved at underviise sit Kjøn om de materielle Midler til at fremme Livets Hygge og Tilfredshed (hun har udgivet: „Lærebog i Huusholdningen", 7de Opl.; „Væverbog", 1849; „For fattige Huusmødre", 1856; „Kogebog for mindre Huusholdninger i By og Bygd", 1861 o. M.).

Vinter er den koldeste Aarstid. Astronomisk regnes den fra 21de Decbr. til 21de Marts, d. e. fra Vintersolhverv til Foraarsjevndøgn, eller fra den Tid Solen har sin største sydlige Declination, til den gaaer igjennem Æqvator. Paa den sydlige Halvkugle er derimod denne Tid Sommer, og Vinteren er fra 21de Juni til 23de Septbr.

Vinterblomme, s. Xranthis.

Vinterdragten er hos visse Pattedyr og Fugle forskjellig fra Sommerdragten, ikke alene ved Pelsens større Fyldighed, Længde og Tæthed, hvilket vel er Tilfældet med de fleste nordiske Pattedyr og Standfugle, men ogsaa ved en anden Farve eller Tegning; navnlig er det ofte Tilfældet, at V. er hvid (f. Ex. visse Harearter, Ryppen, Hermelinen). Overgangen fra Sommerdragten til V. maa da enten foregaae ved en dobbelt Fældning, 2 Gange hvert Aar, Foraar og Efteraar, eller derved, at Efteraarsdragten om Foraaret ombannes til Foraarsdragten. Tildeels kan dette Sidste skee blot ved, at Spidserne af Fjerene efterhaanden slides af eller falde af, hvorved andre Farver komme frem; men desuden har man i den senere Tid paaviist, at der periodisk kan indtræde et, endnu ikke nærmere oplyst eller forklaret Liv i Fjerene, hvorved nye Farver komme frem og nye Spidser voxe ud; endelig ved at heelt nye Fjer og Fjerpartier (Toppe, Kraver o. s. v.) voxe ud. Det er neppe endnu paa det Rene, om man ad denne Vei kan forklare den hele Forandring, som foregaaer med Fuglenes Fjerdragt om Foraaret, eller om dog ikke i mange Tilfælde en dobbelt Fældning virkelig gaaer for sig, saaledes som det tidligere antoges almindeligviis at være Tilfældet.

Vintergjæk, Galanthus nivalis, er en 3—5 T. høi, fleeraarig Løgvæxt af Narcissernes Familie, med linieformede, paa Ryggen kjølede, grundstillede Blade, og eenlige, nikkende, af et foroven todeelt Hylsterblad omgivne Blomster paa forlængede Blomsterstilke; det oversædige, sexdeelte Blomsterdækkes tre ydre Blade ere omvendt-ægformede, hule og hvide; de tre indre omvendt-hjerteformede, paa den indvendige Side grønstribede, paa den udvendige hvide med en grøn Plet foroven. V. findes vildtvoxende paa Bjergenge i Mellemeuropa, men er nu, deels som forvildet, deels som dyrket, udbredt over Størstedelen af Europa, da den hører til de meest yndede og tidligst blomstrende Ziirplanter.

Vinterhave kaldes i Almindelighed et større Væxthuus, der er construeret saaledes, at Planterne deri kunne danne smukke Grupperinger, hvad enten de dyrkes i Potter eller ere frit udplantede i Huset, og afgive et behageligt Opholdssted i Vintermaanederne. Den største V. er den keiserlige i St. Petersborg, men særdeles elegante findes ogsaa i London, Bieberich, Paris, Stuttgart og andre større Byer.

Vintersøvn eller Vinterdvale kaldes den temporære Standsning af Livsfunctionerne, med Undtagelse af Aandedrættet (som dog indskrænkes meget) og Blodomløbet, hos visse Dyr i den kolde Aarstid; dette er saaledes Tilfældet med visse Pattedyr (Flagermuus, Pindsviin, Grævling, Bjørn, Hasselmuus), med alle vore Krybdyr og Padder, men ikke med nogen Fugl, med mange Insecter, Land- og Ferskvandsbløddyr o. s. v. I varmere Lande indtræder noget Lignende med visse Krybdyr, Bløddyr, Ferskvandsfisk o. s. v. i den tørre Tid; begravne i Dyndet, sovende, med næsten ganske standsede Livsyttringer, oppebie de, at Fugtigheden vender tilbage og vækker dem til nyt Liv. Dvalelivet kan i flere Henseender sammenlignes med Fosterets Liv i Ægget; det er ligesom en temporær, periodisk Tilbagevenden til dette. Det er en Selvfølge, at de Dyr, der falde i Vinterdvale, førend denne indtræder, søge sig eller indrette sig et passende Vinterleie eller Hi; de Pattedyr, som tilbringe Vinteren paa denne Maade, pleie at gaae meget fede i Hiet, men de forlade dette i en meget afmagret Tilstand.

Viola, s. Bratsch. — **Viola di gamba,** s. Gambe.

Viole d'amour var et i det 16de og 17de Aarh. meget udbredt Strygeinstrument med 6—7 Strenge, af Lighed med en Violin, men noget større og med en længere Hals; dets Tone var meget bløb og sødlig sentimental. Nu er det allevegne gaaet af Brug.

Violin, det vigtigste og meest udbredte Strygeinstrument, er et meget gammelt Instrument, der gjennem Aarhundreder har vedligeholdt sig i det Væsentlige uforandret indtil vore Dage. V.

Digitized by Google

har 4 Strenge, der stemme i g, $\bar{d}$, $\bar{a}$ og $\bar{\bar{e}}$; dens Omfang gaaer fra g til $\bar{\bar{\bar{e}}}$. I en Strygeqvartet anvendes 2 Violiner (1ste og 2den), som foredrage de 2 øverste Stemmer, og hvoraf den 1ste meest fører Melodien. Ogsaa i Orchester anvendes V. deelte i 2 (sjeldent flere) Stemmer. Berømte Violinfabriker blomstrede især i Slutningen af det 17de og Begyndelsen af det 18de Aarh. i Cremona i Overitalien (Guarneri, Amati, Stradivari) og i Tyrol (Steiner). V. fra disse Fabriker betales endnu med særdeles høie Priser.

Violon, s. **Contrabas**.

Violoncel eller Cello, et vigtigt Strygeinstrument, er af samme Form og Bygning som en Violin, men meget større, dog mindre end en Contrabas. Dens 4 Strenge stemme i C, G, d, a. Dens Tone er smuk og ædel og nærmer sig den menneskelige Stemme. I Strygeqvartet har V. Basstemmen, og i Orchester anvendes den meest til at forstærke Bassen, men har dog ofte en selvstændig Stemme. Den skrives meest i Bas-(F-)Nøglen, i de høiere Toner i Tenor- eller endog i Violin-(G.)Nøglen. V. er opstaaet af Gamben, som den efterhaanden ganske har fortrængt; som dens Opfinder nævnes en fransk Geistlig Tardien i Begyndelsen af det 18de Aarh.

Violrod er Rodstokken af Iris florentina, I. pallida, s. **Iris**. Den bruges som Parfume, i Apotheket og til at give smaa Børn at tygge paa under Tandbrudbet.

Vippe kaldes et lille med Foden bevæget Faldværk, hvormed Hovederne befæstes paa Knappenaale og tillige formes. — **Vippedreielad** kaldes et af Træbreiere undertiden benyttet, meget simpelt Redskab til at dreie Gjenstande, der ikke ere hule. Stykket er indspændt imellem to Spidser (s. **Dreie**) og dreies frem og tilbage ved en Snor, der fra en Fjer under Loftet, f. Ex. en Lægte, gaaer ned til et Traad og underveis slynger sig et Par Gange om Stykket.

Vipera, s. **Hugorm**.

Vipstjert (Motacilla alba, flava o. s. v.) kaldes vevre, livlige Smaafugle af Sangernes eller Sylviernes Familie, med lang, lige afskaaren Hale, som de vippe op og ned, temmelig høie, fine Been og ret livlige Farver (Gunlt, Hvidt, Sort, Grønt og Blaat). De opholde sig paa aaben Mark, navnlig dog i Nærheden af Vand, søge deres Føde (Orme og Insecter) paa Jorden, ruge ligeledes paa Jorden i en simpel Rede af Straa, Haar o. desl. og drage om Vinteren mod Syd.

Virak betegner i sin Almindelighed vellugtende, harpixagtige Røgelser, men er sædvanlig det specielle Navn paa en Gummiharpix, Olibanum, der faaes af Boswellia serrata, s. **Boswellia, Thus**.

Virchow (Rudolph), en af Nutidens meest udmærkede Pathologer, født 1821, blev 1844 Assistent ved den Berliner-Charitées Sectionsstue og 1846 Prosector ved Charité'en, hvilken Stilling han dog alt 1849 maatte forlade, især fordi han som afgjort Frisindet havde paabraget sig den igjen herskende Reactions Unaade i Berlin. Han blev imidlertid strax ansat som Professor i Pathologie i Würzburg, hvor han forblev til 1856, da hans voxende Berømmelse atter kaldte ham til Berlin som Professor i Medicinen. Han fik her strax oprettet under sin Ledelse en fortrinlig pathologisk Læreanstalt. Det er navnlig i den pathologiske Anatomie, V. har gjort en Mængde vigtige Opdagelser. Han er saaledes bleven ført til at opstille en paa den anatomiske Basis grundet pathologisk Doctrin, den saakaldte Cellularpathologie, der lader de enkelte Celledannelser i Legemet være Udgangspunctet for de sygelige Forandringer, og han kan hermed siges at have betegnet sin Epoche med et uhyre Fremskridt, da alle de tidligere Tiders dunkle Theorier saaledes have maattet vige Pladsen for den exacte Jagttagelses Resultater. V. besidder et klart Foredrag, og det er ikke alene i det pathologiske Institut, men ogsaa i det preussiske Deputeretkammer, at han henriver sine Tilhørere; han er nemlig en fremtrædende politisk Personlighed og kan betragtes som en af Førerne for Fremskridtspartiet. Fra 1845 udgav V. (først sammen med B. Reinhardt) „Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie, und für klinische Medicin". 1848 udgav han „Mittheilungen über den oberschlesischen Typhus" og 1849 „Die Einheitsbestrebungen in der wissenschaftlichen Medicin", en Afhandling, hvori han fra sit Standpunct angiver den Retning, hvori Lægevidenskaben maa føres fremad, og som er optagen i hans „Gesammelte Abhandlungen zur wissenschaftlichen Medicin" (1856). Under hans Ledelse udkommer den store, endnu ei fuldendte „Handbuch der speciellen Pathologie und Therapie"; men hans vigtigste Værk er vistnok „Die Cellularpathologie" o. s. v. (1859, 2den Udg. 1861).

Virer ere udglødet Jerntraad (wire), som er beklædt med Papir, Bomuld, Silke o. fl. ved Bevikling, Overfletning eller Indvævning, for at Jernet ikke skal komme i umiddelbar Berøring med det Tøi, som derved skal udstrammes.

Virgilius (Publius) med Tilnavnet Maro, Romernes meest anseete episke og didaktiske Digter, født 70 f. Chr. i Andes ved Mantua, opholdt sig fra 40 f. Chr. i Rom, hvor han stod i udmærket Gunst hos August og Mæcenas og i fortroligt Venskabsforhold til Tidens meest ansete Digtere, og døde 19 f. Chr. i Brundisium eller Tarent. Hans Hovedværk er „Æneiden", et nationalt romersk Epos i 12 Sange, først udgivet efter Digterens Død. Tidligere havde han skrevet „Georgica"', et didaktisk Digt om Landbruget, og 10 „Eclogæ", Idyller i Theokrits Stiil, udg. af Wagner (5 Bd., 1830—41), Ludwig (1855—56), Lund (1856—57). Gjennem hele Middelalderen var V.'s Anseelse overordentlig; man knyttede til hans Navn den mystiske Forestilling om en stor Troldmand og benyttede hans Digte til at sige Spaadomme, de saakaldte „Sortes Virgilianæ". Slgn. **Stichomanti**.

Virgin (Christian Adolph), svensk Verdensomseiler, født d. 5te Septbr. 1797, bestod Examen ved Krigsakademiet paa Karlsberg og blev Underlieutenant ved Flaaden 1814, Premierlieutenant 1824, Capitain 1834 og førte 1840—41 Commandoen paa Corvetten Najaden i Middelhavet. 1843 blev han Commandeurcapitain, gjorde Tjeneste som Flagcapitain paa den 1845 udkommanderede Eskadre, og var senere Chef paa Fregatten Eugenie under dennes Jordomseiling 1851—53 (beskreven af C. J. A. Skogman i

Digitized by Google

„Fregatten Eugenies resa omkring jorden", 1854—55). Efter sin Hjemkomst blev V. Contreadmiral; senere har han været Minister i London 1854, i Kjøbenhavn 1857—58 og i Haag 1858—60.

Virgin-Gorda hedder en lille engelsk Ø (1,500 Indb.) iblandt Jomfruøerne i Vestindien.

Virginia, en Datter af den romerske Plebeier Virginius, blev dræbt af sin egen Fader, for at hun ikke skulde falde i Hænderne paa Triumviren Appius Claudius, der efterstræbte hendes Kydskhed. — **V.** er en af de smaa Planeter imellem Mars og Jupiter, Nr. 50 efter Opdagelsens Orden, opdaget d. 4de October 1857 af Ferguson i Washington. Dens Middelafstand fra Solen er $2,_{65}$ Jordbaneradier eller 54 Millioner danske Mile. Omløbstiden er 1574 Dage eller 4 Aar 4 Maaneder. Excentriciteten er $0,_{287}$, Banens Heldning mod Ekliptika 2° 48'.

Virginien, en af de forenede Stater i Nordamerika, begrændset mod N. af Pennsylvanien og Maryland, mod Ø. af Atlanterhavet, mod S. af Nord-Carolina og Tennessee, mod V. af Kentucky og Ohio, er 2,900 □ M. stor med 1,530,000 Indb., af hvilke henved 500,000 ere Slaver (Negere og Mulatter). Den gjennemstryges af Grene af Alleghanybjergene („de blaae Bjerge" o. fl.). Ø. for disse er Jordbunden temmelig gold og kun skikket til Tobaksavl, V. for dem er den frugtbart Kornland; Bjergdalene ere ogsaa frugtbare, og i Bjergegnene findes Jern, Steenkul, Salt og mineralske Kilder. Tobak, Hvede, Mais, Frugt og nogen Bomuld ere Hovedproducterne, Faare- og Qvægavlen er ogsaa vigtig. Industrien er ikke betydelig, Handelen befordres ved Jernbaner og Kanaler samt Floderne Ohio og Potowmac, som løbe igjennem Landet. — Forfatningen (af 8de Decbr. 1851) er demokratisk-republicansk: den lovgivende har et Senat (50 paa 4 Aar valgte Medlemmer) og et Repræsentanthuus (152 paa 2 Aar valgte Medlemmer), den udøvende en af Folket paa 4 Aar valgt Gouverneur. Statsindtægten var 1852 noget over 7 Mill. Rdl., Udgiften 6½ Mill., Gjelden 30 M. Hovedstad i V. er Richmond. — Siden Borgerkrigens Udbrud 1861 har den nordvestlige Deel af V. nu udsondret sig som en egen Stat.

V. blev først bekjendt ved S. Cabot 1497. W. Raleigh kom herhen 1584 og kaldte Landet V. efter sin jomfruelige Dronning Elisabeth. Efter hans Henrettelse under Jakob I gav denne et Compagnie i London Ret til Landet, 1607 stiftedes den første blivende Colonie her i Jamestown af engelske Eventyrere, som dog havde en haard Kamp at bestaae med Mangel, Klimaet og de Indfødte. I Aaret 1624 kom V. umiddelbart under Kronen, 1650 begyndte Plantagedriften og Coloniens Opkomst med Slavers Indførsel, 1776 gav den sig sin første Forfatning.

Virgo er det latinske Navn paa Jomfruen, et Stjernebillede i Dyrekredsen, s. Jomfruen.

Viriathus, en lusitanisk Hyrde, ledede med stort Held sine Landsmænds Opstand mod Romernes trykkende Herredømme, men blev 140 f. Chr. dræbt paa Anstiftelse af Quintus Cæcilius Cæpio, hvorpaa Lusitanien blev underkastet paany af Decimus Junius Brutus, 138 og 137.

Viride aeris er Spanskgrønt (s. d. A.).

Virués (Cristoval de), spansk Digter, født 1550 i Valencia, død 1610 som Capitain, var Forfatter til endeel Digte, blandt hvilke „El Monserrate" og hans „Obras tragicas" vare de betydeligste.

Vis er en Vægteenhed i Madras = $2,_{835}$ danske Pund.

Visby, en Søstad paa den vestlige Kyst af den svenske Ø Gottland, med prægtige Ruiner af gamle Fæstningsværker og Kirker, Sæde for Länsbestyrelsen, en Biskop og en Afdeling af Rigets Stænders Laanecontoir, har en høiere Elementarskole, to militære Læreanstalter, en Navigationsskole, et Hospital, et Lazareth, Tobaksfabriker o. s. v.; (1861) 5,732 Indb. — V., som allerede i det 12te Aarh. var Middelpunctet for Handelsforbindelserne i Østersøen og tidlig blev Medlem af Hanseforbundet, stod i Midten af det 14de Aarh. paa Høidepunctet af sin Rigdom og Magt; Staden havde da meer end 20 Kirker og Klostre, af hvilke nu kun findes en af de mindre, St. Maria Kirke, samt meer eller mindre betydelige Ruiner af 7 andre. Valdemar Atterdag var det, som tilintetgjorde dens Magt, da han 1361 indtog og plyndrede Staden, og Ødelæggelsen fuldendtes af Lübekkerne 1509 og 1525. Efterat Gottland var bleven en svensk Besiddelse (1645), erobredes hele Øen og holdtes besat 1676—79 af de Danske, som da ødelagde det af Erik af Pommern anlagte Slot Wisborg. V. havde i ældre Tider sin egen Stadslov, som i sin nærværende Form er bleven nedskreven paa Tydsk i Midten af det 14de Aarh.; en Afdeling af denne var Søretten. En anden saakaldet „Gottländsk eller Wisby sjörätt", ligeledes paa Tydsk, udgiven i Kjøbenhavn 1505 af Gemen, er i Virkeligheden intet Andet end Amsterdams og den flamske Søret samt Uddrag af den gamle lübske Ret.

Visbyske Søret, s. Søret.

Viscacha, s. Pampashare.

Vischer (Peter), tydsk Malmstøber, født 1455 eller 1467, var tillige selv ikke sjelden Autor til de Værker, han støbte, og arbeidede i Nürnberg sammen med sine 5 Sønner. Blandt hans Værker, som en senere Tids Kritik har villet berøve ham Æren for, er det vigtigste St. Sebaldus's Gravminde i Kirken af samme Navn, udført i gothisk Stiil, og af hvis mange Statuetter især de 12 Apostle ere blevne berømte. Mere fuldendt endnu er et Relief med Christus hos Lazari Søstre i Regensburg. V. døde d. 7de Jan. 1529.

Visconti (egl. = Vicegreve, lat. vicecomes, eng. viscount, fr. vicomte) heed i Middelalderen en berømt lombardisk Familie, som udledede sin Herkomst fra Greverne af Angloria, der skulde nedstamme fra de longobardiske Konger; en V. nævnes første Gang 1037. Familien stred længe med Huset Della Torre (i Tydskland Thurn og Taxis) om Herredømmet i Mailand, hvilket den omsider opnaaede 1278 ved Ottone V., Erkebiskop af Mailand. Han efterlod ved sin Død 1295 Magten til sin Brodersøn Matteo V. I, som døde 1322. De følgende V., som herskede i Mailand, vare: Matteo's Søn Galeazzo V., død 1328; dennes Søn Azzo V., død 1329; dennes Onkel Luchino V., en Beskytter af Vi-

Digitized by Google

denskaber og Kunster, død 1349; dennes Broder **Giovanni**, Erkebiskop af Mailand, som ogsaa bragte Genua under sit Herredømme og døde 1354; dennes 3 Brodersønner **Matteo II**, **Bernabo** og **Galeazzo II**, mellem hvilke Landet for en Tid deeltes. Med **Giovanni Galeazzo V.**, Galeazzo II's Søn, 1385—1402, naaede Huset V. sin høieste Magt og Glands; han erholdt 1395 af Kong Wenzel Hertugværdigheden, underkastede sig Pisa, Siena, Perugia, Padua og Bologna, og tænkte allerede paa at antage Titlen Konge af Italien, da han 1402 blev forgiftet. Af hans storartede Bygninger er Domkirken i Mailand den mærkeligste. Under hans 3 Sønner **Giammaria**, **Filippo Maria** og **Gabriel V.**, som deelte Landet, tabtes en stor Deel af de erhvervede Besiddelser til Florents og Venedig, og det gik ikke synderlig bedre, efterat Filippo Maria 1412 var bleven Eneregent. Han døde 1447 uden mandlige Arvinger; ved Giftermaal med hans uægte Datter Blanca fik Frants Sforza Mailand, s. d. A. — Sidelinier af Huset V. bestaae endnu i Lombardiet; de romerske V. (s. den følg. Art.) synes at have en anden Oprindelse.

Visconti (Ennio Quirino), berømt italiensk Archæolog, født i Rom d. 1ste Novbr. 1751, var Professor i Archæologie og Conservator ved Museet for Oldsager i Paris og døde der d. 7de Febr. 1818. Som hans Hovedværker nævne vi: det af hans Fader Giambattista Antonio V. (ligeledes en bekjendt Archæolog, født 1722, død 1784) begyndte „Museo-Pio-Clementino“ (7 Bd., 1782—1807); „Iconographie grecque“ (3 Bd., 1808); „Iconographie romaine“ (3 Bd., 1818). Hans Broder **Filippo Aurelio V.**, Udgiver af „Museo Chiaramonti“, døde i Rom d. 30te Marts 1831. Archæologens Søn **Louis Tullius Joachim V.**, født d. 11te Febr. 1791 i Rom, Architekt, kom til Paris i en ung Alder og virkede der ikke ubetydelig som Bygmester. Han døde d. 1ste Decbr. 1853.

Viscosimeter kaldes et Instrument til at maale Tykflydenheden af en til Kattuntrykning bestemt og derfor med Gummi forsat Farve. Man har flere Slags V.; men de beroe vel alle derpaa, at en Vædske saa meget langsommere flyder igjennem en bestemt Aabning under givne Forhold, som den er mere tykflydende.

Viscum, Fugleliim. V. album, Mistelteen; V. quercini, Ege-Mistelteen, s. **Misteltenen**. Grenene og tildeels Bladene af denne Sidste bruges libet i Medicinen.

Viseer, s. **Haandskydevaaben**.

Viser, s. **Index**.

Viseren kalde Biavlerne Vibronningen.

Visering er egentlig det Samme som Sigtning og bruges f. Ex. af Artillerister og Landmaalere i denne Betydning; i Techniken bruges det om Bestemmelsen af et Niveau (s. nedenfor om **Viseerrør**). Et Middel blandt flere til at undersøge en Kildes Vandrigdom er V., der kan udføres paa to Maader: enten afdæmmer man for Vandet ved et Brædeskillerum, hvori der er boret eet eller flere Huller af nøie bekjendt Størrelse, og beregner, naar Vandet er kommet i Ro, Vandmængden af Hullernes Antal og Størrelse samt Niveauets Høide over disse; eller man opfører et lavere Skillerum med en Overfaldsrende paa den øverste Kant og beregner Vandmængden af Vandstraalens Tykkelse og Beliggenheden under Niveauet ovenfor, der findes ved Nivellering. **Viseerrør**, der tjene til at angive Niveauet i Dampkjedler og andre lukkede Vandbeholdere af Metalblik, bestaae i lodret eller undertiden, af praktiske Grunde, skraat stillede, tilstrækkelig vide Glasrør, hvis øverste Ende ved et Rør staaer i Forbindelse med Damp- (eller Luft-) Rummet, den nederste med Vandrummet; da vil man i Røret kunne umiddelbart iagttage Vandets Stigen og Synken.

Viserværk, s. **Verelværk**.

Viset (Ludovic), fransk Skribent, født 1800 i Paris, var først Generalsecretair i Handelsministeriet og blev 1836 Statsraad, men har siden d. 2den Decbr. 1851 kun besattet sig med litterære Sysler. Han er bleven meest bekjendt ved sine „Scènes historiques“ (1826—29).

Vishnu, s. **Indisk Religion**.

Visingsø, en □ i Søen Vettern i Sverrig, $2\frac{1}{4}$ M. lang og $\frac{3}{8}$ M. bred, er et Høiland, med jevn Skraaning paa alle Sider ned til Søen; den udgjør kun eet eneste Sogn, men et særskilt Pastorat. Førend Stockholm blev Residentsstad, opholdt Kongerne sig ofte paa V.; her døde Carl Sverkersson, Erik X, Johan Sverkersson og Magnus Ladulås. Erik XIV skjenkede 1561 V. som et Grevskab til Slægten Brahe, der besad den indtil Reductionen; i denne Tid opførtes saavel den nuværende Sognekirke som det befæstede Slot **Visingsborg**, der nu, efter en Ildebrand 1718, staaer som en Ruin.

Visir er et libet af Messing forfærdiget Instrument, der er befæstet til Kanonen, for at man derved kan stille den under Sigtningen.

Viskelæder, s. **Caoutschuk**.

Visker kaldes det Redskab, hvormed man renser Kanonen, efterat der er skudt med den. I Almindelighed har den en cylindrisk eller conisk Kolbe, der er overtrukken med Lammeskind med Ulden udad eller med en Art af Matte, hvori der er indvirket lange Trevler af Uldgarn.

Vismuth, Wismuth, Bismuthum, Marcasita er et Metal, der ikke forekommer meget hyppig i Naturen, meest gediegent, dog ogsaa som Vismuthilte, kulsuurt Vismuthilte og Svovlvismuth. I det Store vindes det meest ved en Udsmeltning af det gediegne V. af Gangarterne ved svag Varme, men til medicinsk og chemisk Brug maa det saaledes vundne V. først renses, da det hyppig indeholder Arsenik, Jern, Nikkel, Kobber og flere Metaller. V. er hvidt med et svagt rødligt Anstrøg, det er krystallinsk, sprødt, men ikke meget haardt; Vægtfylden: 9,799; det smelter ved omtrent 265° C. og er i Hvidglødhede flygtigt. Med Ilt indgaaer V. Forbindelser i flere Forhold, af disse er Vismuthtveilte (2 V. med 3 Ilt) og Vismuthsyre (2 V. med 5 Ilt) de vigtigste og bedst undersøgte. Vismuthtveilte opstaaer ved at smelte V. i Luften eller ved at gløde det basisk salpetersure Vismuthilte; det er da et guult Pulver, der, ved at glødes med Kul, let reduceres til metallisk V., og dette Forhold benytter man til Rensningen af V. Med Syrerne danner det Salte, der sædvanlig ere farveløse og ved at kommes i Vand dele sig i basiske Salte, der skille sig ud, og sure Salte, der blive i Opløsningen. Saaledes tilvirkes det saakaldte Magisterium bismuthi basisk

Digitized by Google

salpetersuurt Vismuthilte, idet det krystalliserede neutrale salpetersure Vismuthilte (erholdt ved Opløsning af V. i Salpetersyre og Krystallisation) opløst heldes i en større Qvantitet Vand, hvorved det basiske Salt udskiller sig som et fiint hvidt Pulver, der bruges noget i Medicinen, ligesom ogsaa som en fiin Malerfarve og som Sminke (s. d. A.). Chlorvismuth, Vismuthsmør er et graahvidt, temmelig letsmelteligt, flygtigt Legeme, hvoraf ligeledes tilberedes et basisk Salt, der anvendes som en fiin hvid Malerfarve. Selve Metallet anvendes til Lodninger og til forskjellige letsmeltelige Legeringer, hvoraf nogle, f. Ex. 2 Dele V., 1 Bly og 1 Tin, allerede smelte ved kogende Vands Varme; s. Roses Metal.

Visse, s. Genista.

Visum repertum kaldes den af Retslægen paa Embedsvegne afgivne Beretning om Resultatet af en retslægevidenskabelig Undersøgelse og derpaa begrundet Bedømmelse af det paagjeldende Tilfælde.

Vitaliebrødre, s. Victualiebrødre.

Vitellius (Aulus), romersk Keiser, født 15 e. Chr., blev under Galba sat i Spidsen for Legionerne ved Nedre-Rhinen, af hvilke han blev udraabt til Keiser. Han beseirede sin Medbeiler Otho, men maatte selv kort efter bukke under for Vespasian og blev efter grusom Mishandling myrdet d. 24de Decbr. 69.

Viterbo, Stad i Italien (forhen i Kirkestaten), har en Kathedralkirke og i Nærheden berømte varme Kilder. 14,000 Indb.

Vitherlagsretten (Vitherlag ɔ: Selskab, Forening) kaldtes den af Kong Knud den Stores Skrivere, Sjællænderen Oppe Snialle og hans Søn Eskil, i Aarene mellem 1018 og 1035 forfattede Lov for Kongens staaende Hær, Thingliv (s. d. A.), hvilken Lov bestod uforandret indtil Kong Niels's Regjering, under Knud VI blev fornyet (samt oversat paa Latin af Svend Aagesen), og endelig fik et Tillæg under Christopher I samt et andet endnu senere, uvist naar.

Vitis, s. Viinstok.

Vitriol er en almindelig Benævnelse for visse svovlsure Metalsalte, saaledes: Kobbervitriol, Blaavitriol, Blaasteen er svovlsuurt Kobberilte; hvid V., Zinkvitriol er svovlsuurt Zinkilte; grøn V., Jernvitriol, er svovlsuurt Jernforilte. Ved Ophedning af dette sidste vindes deraf sachsisk Svovlsyre (s. d. A.), og herfra stammer da Navnet Vitriololie, der bruges om baade sachsisk og om engelsk Svovlsyre. Salzburger-V. eller Baireuther-V. er en Blanding af Jern-, Kobber- og undertiden lidt Zinkvitriol. Navnet V. havde hos Alchemisterne en forskjellig Betydning, det synes først at være kommet i Brug i det 12te Aarh.

Vitrum er det latinske Navn for Glas, vitrificere betyder at smelte sammen til en glasagtig Masse, Vitrification er Forglasning; Vitrum antimonii, s. Spydglandsglas.

Vitruvius Pollio (Marcus), romersk Architekt, rimeligviis fra Verona, levede og virkede som Bygmester under Augustus og Tiberius, men har især faaet Betydning ved sit store Værk „De architectura", det eneste videnskabelige Værk om Bygningskunsten, der er os levnet fra Oldtiden, og skjøndt han kun kjendte den græske Bygningskunsts Principer af Værker, udførte i Italien, dog vigtigt med Hensyn til denne, da han hævder dens Værd ligeoverfor romerske Forandringer. Udgivet sidst i Rom af Marini.

Vitterlighedsvidne, s. Vidne.

Vittoria, 1) Stad i det spanske Landskab Alava, en af de baskiske Provindser, har Jern- og Staalfabriker. 10,000 Indb. 2) Stad paa Sicilien, ikke langt fra Siragossa, har Qvæg- og Biavl. 10,000 Indb. 3) Stad i den mexicanske Stat Tamaulipas. 12,000 Indb.

Vittoria, Hertug af, s. Espartero.

Viverro, s. Desmerkat.

Viviani (Vincenzo), italiensk Mathematiker, blev født 1622 og døde 1703. Han var en Discipel af Galilei og blev 1666 første Mathematiker hos Storhertug Ferdinand II af Florents. Han er især bekjendt for det Held, hvormed han ved Conjectur restituerede den græske Mathematiker Aristæos's 5 Bøger om Keglesnittene („Divinatio in Aristæum", 1701) og den dengang for tabt ansete 4de Bog af Apollonius Pergæus om samme Gjenstand („Divinatio in quartum conicorum Apollinii Pergæi", 1659). Da nemlig denne siden fandtes, viste det sig, at V. ikke alene havde truffet den græske Forfatters Mening, men endog udført Adskilligt bedre end han.

Vjætka, Gouv. i den til det forrige Khanat Kasan hørende Deel af det europæiske Rusland, omgivet af Gouvv. Vologda, Perm, Kostroma, Nischnei-Nowgorod og Orenburg, er c. 2,600 □ M. stort med 1,800,000 Indb. Det er mod N. bjergfuldt (med Sidegrene af Ural), forresten bølgeformigt Land med koldt Klima men ret god Korn- og Qvægavl, endeel Skove og betydelig Bjergværksdrift paa Jern og Kobber. Industrien gaaer især ud paa Fabrikation af Lærred og Seildug, Sæbe, Potaske, Læder o. d. Hovedstaden V., ved Floden V. (som falder i Kama), har 10,000 Indb.

Vlaardingen, Stad i den hollandske Provinds Syd-Holland, ved Maas, har betydeligt Sildefiskeri. 7,000 Indb.

Vlakher, *Βλάχοι*, heed allerede hos de byzantinske Historieskrivere efter det 9de Aarh., og hedder endnu hos Grækerne, et nordligt Nabofolk, som af Tydskerne kaldes Wallachen, og som kalde sig selv Rumæner. At V. staae i en nøie Forbindelse med Romerne, kan ikke være tvivlsomt, da deres Sprog er umiskjendelig beslægtet med det latinske og vel endog staaer dette nærmere end Fransk. Men medens det Franske er betydelig blandet med germaniske Ord, have V. laant de uromerske Ord af deres Naboer, Slavoner, Tyrker og Albaneser. En Særegenhed er det, at Vlakhisk, ligesom de skandinaviske Sprog, hænger den bestemte Artikel i Enden af Substantiverne (Kine-le, le chien, Hunden; homul, l'homme, Manden). For Tiet fik det vlakhiske Sprog et barbarisk Udseende ved at skrives med det cyrilliske Alphabet, som Folket havde antaget tilligemed den græske Religion, da det anvendes i den gamle slavoniske Bibel, s. Slaviske Sprog. Efterat Vlakherne, ligesom andre af Tyrkiets christne Folkestammer, nu ere traadte ud af den orientalske ubevægelige Conservatisme og ere begyndte at slutte sig til Europas cultiverede Folkeslag, have de ogsaa begyndt i deres under fransk Paavirk-

Digitized by Google

ning opblomstrende Litteratur at anvende de latinske Bogstaver. V. ere et temmelig udbredt Folk. Deres Hovedland ligger N. for Donau og indbefatter den russiske Provinds Bessarabien, de tyrkiske Landskaber Moldau og Valachiet, samt de østerrigske: Banatet (af Ungarn), Siebenbürgen og Bukovina (af Galizien). Denne Landstrækning er vel omtrent 4,000 □ M. stor. Dog ere V. ingenlunde de eneste Beboere af denne store Landstrækning, men boe her imellem Tatarer (eller Tyrker), Slavoner (Russer, Polakker, Ruthener og Serber), Tydskere og Magyarer, samt Jøder, Armenier og Zigeunere. Foruden disse V., Nord for Donau, findes en Mængde i Tyrkiets sydligere Provindser og Grækenland; disse kaldes Makedo-V., Kutzo-V. eller Mauro-V., leve fordetmeste som Hyrder og ere samtlige Christne. Om V.s Oprindelse ere Meningerne forskjellige, sign. Moldau's Historie IV, S. 460. De nyeste græske Historikere see i V.s umiskjendelige Romanisme, uagtet deres ikke langvarige Forbindelser med Romerne, og uagtet saa voldsomme Forsøg have siden været gjorte paa at udslette den latinske Indflydelse, et Vidnesbyrd for, at Thraker, Geter og Daker oprindelig hørte til den græco-romanske Stamme; thi V.s Herkomst maa vistnok udledes fra disse gamle Folkeslag. V.s Folkecharakteer bærer tydelige Spor af den dybe Fornedrelse og Mishandling, hvorunder de i Aartusinder have smægtet, underkastede Despoter og Barbarer. De have ucultiverede Trælles Feil og Laster og savne Barbarernes Krigeraand og Uafhængighedssands. — Det vlachiske Sprogs Grammatik er bedst behandlet af Diez (Gramm. der romanischen Sprachen), Maior og Ciparia; Ordbøger har man af Vaillant (vl. — fransk) og Stamati (vl. — tydsk).

Vladika, s. Montenegro.

Vladimir, Gouv. i det europæiske Rusland, omgivet af Gouvv. Jaroslav, Kostroma, Nischnei-Nowgorod, Moskau, Riæsan og Tver, udgjør c. 865 □ M. med 1,200,000 Indb. Det er fordetmeste fladt og frugtbart Land med god Kornavl og har, næst Gouv. Moskau, den betydeligste Industrie i Rusland, som især gaaer ud paa Fabrikation af Linned og Bomuldsvarer. — Staden V., i det forrige Fyrstendømme Susdal, har 28 Kirker, en gammel, nu forfalden Kreml o. M. 14,000 Indb. Den var 1157—1328 Residents for de russiske Storfyrster, og er at betragte som det russiske Riges egentlige Moderstad, efter hvilken hine kaldte sig Storfyrster af V. istedetfor af Susdal; s. Ruslands Historie.

Vladimir I den Store, Storfyrste i Rusland, blev 981 Eneherske og antog 988 Christendommen, hvorefter han fik Tilnavnet den Hellige. Han stiftede nu Klostre og Skoler, indkaldte Præster fra Constantinopel og lagde Grunden til den græsk-katholske Kirke i Rusland; desuden gjorde han mange gode Indretninger og forøgede Riget ved Erobringer. Ved sin Død 1015 deelte han Riget imellem sine 12 Sønner, hvilket havde dets Svækkelse og Adsplittelse til Følge. Forresten s. Ruslands Historie.

Vleminckx (Jean François), belgisk Læge, født 1800 i Brüssel, er Generalinspecteur ved Armeens Sundhedsvæsen, Præsident for det kgl. medicinske Akademie i Brüssel o. s. v., og har i en Mængde Afhandlinger bidraget til at klare flere vigtige Spørgsmaal.

Vlieger (Simon de), hollandsk Maler, født 1602, arbeidede i Amsterdam og var Willem v. d. Veldes Lærer omtrent 1640, men forøvrigt veed man Intet om hans Liv. Hans Værker have erhvervet ham Navn som en af Hollands betydeligste Marinemalere, og saavel hans Malerier som hans Tegninger og Raderinger ere en Prydelse for Samlingerne.

Vlies (af det lat. vellus) betyder et Faareskind med Ulden paa, eller den afklippede men endnu sammenhængende Uld. Det gyldne V. er en af de høieste Ridderordener, stiftet 1430 i Brügge af Hertug Philip III i Burgund med den Bestemmelse, at hans Efterfølgere skulde bære samme. Ordenen gik derfor over paa Keiser Carl V og paa de følgende Konger i Spanien; siden de spanske Nederlande, det Meste af den burgundiske Arv, 1715 tilfaldt Østerrig, have Regenterne i dette Rige ligesaavel som de i Spanien uddeelt denne Orden.

Vliessingen, Stad paa den til den hollandske Provinds Zeeland hørende Ø Walcheren, ved Vester-Schelde, er stærkt befæstet og har en Krigshavn.

Vocaler eller Selvlyde kaldes de Bogstaver, der for sig selv, uden nogen Forbindelse med noget andet Bogstav, kunne danne en Stavelse. Ved Sammensmeltning af to V. fremkommer en Diphthong eller Tvelyd.

Vocalmusik kaldes, i Modsætning til Instrumentalmusik, enhver Musik, som udføres enten alene af Sangstemmer, eller af Sangstemmer, ledsagede af Instrumenter.

Vocativ kaldes den Casus af Substantiverne, der bruges i Tiltale.

Vodan er det tydske Navn paa Odin.

Voet er den gamle hollandske eller Amsterdamer-Fod = 0,$_{9264}$ danske Fod. Den deeltes i 11 Duim à 8 Achtendeele. Desuden brugtes den rhinlandske Fod (à 12 Tommer à 12 Linier), her = 1,$_{0003}$ danske. Til de nye hollandske Maal hører Foden ikke.

Vodina, Stad i Macedonien i det europæiske Tyrki, heed fordum Edessa. 10,000 Indb.

Vogel (Christian Lebrecht), tydsk Maler, født i Dresden 1759, død d. 6te April 1826 som Professor ved Akademiet der, var især bekjendt som Portraitmaler. Hans Søn Carl Christian V. von Vogelstein, født i Wildenfels d. 26de Juni 1788, var Elev af sin Fader, og blev 1820 Professor i Dresden, senere Hofmaler og ophøiet i Adelstanden. Han er ligeledes især bekjendt som Portraitmaler, men har dog udført ikke faa Altarbilleder og historiske Compositioner, især efter Dante. V. lever nu i München.

Vogel (Johan Carl Christoph), bekjendt tydsk Skolemand, født 1795, har siden 1832 været Director for den høiere Borgerskole i Leipzig. Blandt hans Skrifter nævne vi „Schulatlas" og „Handbuch zur Belebung der geographischen Wissenschaft" (1852). Hans Søn Eduard V., født d. 7de Marts 1829 i Crefeld, blev 1851 Assistent ved et Observatorium i London og 1853 af den engelske Regjering sat i Spidsen for en Expedition til det indre Afrika. Han kom 1854 til Kuka; 1855 trængte han frem indtil Benue eller Tsadda, men maatte, tvungen

Digitized by Google

af ijendtlige Negerstammer, vende om. Siden vendte V. sig mod S. O. til Badai, hvor han i Febr. 1857 skal være bleven halshuggen paa Sultanens Befaling, fordi han havde besteget et Bjerg, hvortil Adgangen var Alle formeent. Dog ere Efterretningerne herom usikkre, Nogle antage, at V. endnu er i Live.

Vogelsberg, en lav Bjergmasse i Kurfyrstendømmet Hessen, ligger imellem Floderne Fulda og Werra og gjør altsaa Vandskjel imellem Rhin og Weser.

Vogeserne (**Wasgau**), fr. **les Vosges**, hedder en indtil 5,500 F. høi Bjergkjede i det østlige Frankrig, V. for Rhinen. Den stilles ved en Indsænkning fra Jura, falder steilt af mod Rhindalen (Elsaß), jevnt mod V., er forbetmeste skovriig og indeholder mange Metaller. — Efter V. har det franske Dep. **les Vosges** Navn. Dette udgjør den sydlige Deel af det gamle Lothringen, omgives af Depp. Meuse, Moselle, Øvre- og Nedrerhin, Øvre-Saone og Øvre-Marne, og er 107 □ M. stort med 428,000 Indb. Det er Bjergland, gjennemstrømmet af Maas, Mosel, Saone o. fl., Klimaet er temmelig skarpt. Qvægavl, Skov- og Bjergværksdrift ere Hovednæringsveiene. Hovedstaden er Epinal.

Voghera, Stad i det forrige Mailand i Kongeriget Italien, V. for Alessandria, har stærk Silkeavl. 12,000 Indb.

Vogler (Georg Joseph), født 1749 i Würzburg, var en meget dygtig Componist og Musiktheoretiker. Han blev 1775 Capelmester i Mannheim og døde 1814 i Darmstadt. Han var Opfinder af Orchestrion, en Art Orgel, og af det saakaldte Simplificationssystem ved Orgler, som gik ud paa at gjøre disses Mechanisme mindre indviklet. Blandt hans Compositioner maa nævnes Operaen „Hermann von Unna", blandt hans talrige fortrinlige theoretiske Værker „Tonwissenschaft und Tonsetzkunst" (1776). V. var en af de fortrinligste Lærere i Musiktheorie og har uddannet mange berømte Componister, saasom Winter, C. M. Weber, Meyerbeer o. Fl.

Vognborg er en af Vogne og Trainmateriel bestaaende Forskandsning, der dannes for i en kort Tid at hindre Fjendens Fremtrængen og svække Virkningen af et Angreb, der forsøges med blanke Vaaben.

Vognkjedel, s. **Dampkjedel**.

Vogt (Carl), Naturforsker, er født d. 5te Juli 1817 i Gießen, hvor han 1847 udnævntes til Professor og tog 1848 virksom Deel i den politiske Bevægelse, ogsaa som Medlem af Nationalforsamlingen i Frankfurt, hvor han hørte til det yderste Venstre. Afsat fra sit Embede opholdt han sig i Bern og Nizza, indtil han 1852 udnævntes til Professor i Geologie i Genf. Iblandt hans Skrifter maa især udhæves: „Lehrbuch der Geologie u. Petrefactenkunde (2det Opl. 1854); „Physiol. Briefe" (2det Opl. 1854); „Köhlerglaube und Wissenschaft" (1855) og „Grundriß der Geologie" (1860).

Vogt (Jørgen Herman), norsk Statsraad, født i Drammen 1784, blev 1806 juridisk Candidat ved Kjøbenhavns Universitet. Allerede fra 1801 var han ansat som Copist i det danske Rentekammer og avancerede siden uafbrudt til høiere Stillinger i Finantsfaget, med Undtagelse af, at han imellem 1808 og 1811 bestyrede Nordfjords Sorenskriveri efter sin Fader. Efter Norges Adskillelse fra Danmark valgtes V. først af Rigsforsamlingen paa Eidsvold til Medlem af Finantscomiteen og blev siden, da Grev Wedel Jarlsberg var bleven Chef for det norske Finantsdepartement, Expeditionssecretair under denne. Han var indtil 1824 Medudgiver af „Juridisk Repertorium" og af den norske Rigstidende; 1822 blev han Statssecretair og 1825 Statsraad. Da Statsraad Christian Krohg 1828 døde, blev V. beskikket til Medlem af den Commission, som efter ham skulde udarbeide Udkast til en Criminallov, hvorved han udtraadte af Statsraadet. V.'s Udkast blev snart færdigt og, efter mangfoldige Overarbeidelser og Revisioner, omsider 1842 ophøiet til Lov. Imidlertid indtraf Storthingets Opløsning 1836 og den deraf følgende Ombannelse af det norske Statsraad. Grev Wedel-Jarlsberg blev Statholder og forlangte, at hans Ven V. skulde blive Chef for Finantsdepartementet. I denne Stilling tilraadede han Kongen at paalægge en Told paa Raajern, hvilket, som en uconstitutionel Beskatning, blev underkastet Kjendelse af Rigsretten 1845. V. blev vel frifunden for Straf, men den udstedte Anordning af Retten erklæret for at være en Misforstaaelse af Grundloven. V. beholdt ikke destomindre sit Embede og saavel Kong Oscars som Carl XV's Naade, idet han endog 1856—58, efter Løvenskjolds Afsked, var første Statsraad i Regjeringsafdelingen i Christiania. I Slutningen af det næste Aar erholdt han dog Afsked. V. døde d. 12te Jan. 1862.

Voguler hedder et c. 50,000 Mennesker stærkt finsk Folkeslag, der lever som Nomader med Rensdyrhjorder i de russiske Gouvv. Perm og Tobolsk paa begge Sider af den nordlige Ural.

Voigtland (Terra advocatorum) kaldtes fra det 13de Aarh. en af de tydske Keiseres umiddelbare Besiddelser i det tydske Rige, hvilke de bestyrede ved Fogder. Et saadant var den nuværende **Voigtlandske Kreds** i den sydvestlige Deel af Kongeriget Sachsen.

Voivod (slav.), egl. Hærfører, Anfører, blev siden en Titel for de herskende Valgfyrster f. Ex. i Valachiet og Moldau, Polen o. fl. St.

Voivodskabet Servien s. Art. **Banat**. Beboerne af dette Land ere Slaver (400,000, forbetmeste Servier), Rumæner (henved 400,000), Tydske (300,000), Magyarer (240,000) o. A. Det havde i den ældre Tid Skjebne fælleds med de øvrige Lande ved Donau (Kroatien, Slavonien o. s. v.), og var besat eller behersket af de samme Folkeslag som disse. Servierne eller Raizerne fik først fra det 15de Aarh. faste Bopæle her. Siden var V. Skueplads for ødelæggende Krige, indtil det ved Freden i Carlowitz 1699 kom under Østerrig eller rettere Ungarn. Først ordnedes det som Militærgrændse, siden som en Provinds, 1849 blev det tilligemed **Banatet Temes** et eget Kronland.

Volchonskiske Skov, den, er det Samme som **Valdaibjergene**, en Landryg i Rusland.

Volchov, Flod i Rusland, er Udløbet af Ilmensøen i Ladoga.

Vold kaldes i Fortificationen et Jordbrystværn, bag hvilket der er anbragt en større Jordforhøining, den saakaldte Voldgang, hvis Bestemmelse det er at afgive Plads for Opstilling

Digitized by Google

af Folk og Skyts samt for Passage af Tropperne mellem Værkerne. Hovedvolden, der umiddelbart omgiver en Fæstnings Indre, modsættes ofte Udenværkernes Volde.

Voldgift kaldes Overladelsen af en Retstvists Afgjørelse til een eller flere af de stridende Parter valgte Mænd (**Voldgiftsmænd**), saaledes at den af disse afgivne **Voldgiftskjendelse** bliver bindende for Parterne. En Overeenskomst mellem to eller flere tvistende Personer om saaledes at lade deres Sag afgjøre ved V. (**voldgive den**) istedetfor ved Rettergang kaldes et Compromis (s. d. A.), og i Almindelighed bestemmes det i denne Overeenskomst, at, forsaavidt Voldgiftsmændene ikke kunne blive enige, skal Afgjørelsen skee ved en enten af dem eller af Parterne valgt Opmand.

Voldsbøder eller en Bøde af „trende fyrretyve Lod Sølv" ɔ: 60 Rdl. er en i den danske Lovgivning i flere Tilfælde for Ødelæggelse eller Beskadigelse eller ulovlig Benyttelse af anden Mands Eiendom foreskreven Straf.

Volfe, Volfemaskine. Til Løsning af Knuderne i Faareuld, sjeldnere Bomuld, saavelsom til at blande forskjellig farvet Uld og fordele Olien i Ulden, bruges en V., der hovedsagelig bestaaer af en Tromle, besat paa Overfladen med Tænder af Træ, Jern eller Staal og omgiven af et Hylster, der paa en større eller mindre Deel af Overfladen ogsaa har indadvendende Tænder, mellem hvilke Tænderne paa Tromlen kunne passere. Iøvrigt kan der være flere samarbeidende Tromler, Forsyningsapparat, Afgiverapparat o. fl. Naar der istedetfor en heel Tromle er en Ramme, besat paa de indadvendende Sidestykker, der gjerne ere vredne efter en Skruelinie, med Tænder, saa kaldes V. en Villov. Medens en egentlig V. gjerne arbeider uafbrudt, arbeider en Villov portionsviis; paa den ene Side aabnes Hylsteret, og en Portion Uld kastes ind; efter en bestemt Tids Forløb aabnes det paa den anden Side, og den volfede Uld kastes ud af Rammen.

Volga, den største Flod i det europæiske Rusland og i Europa, udspringer i Gouv. Tver paa den volchonkiske Skov, løber først mod S. O., paa en Strækning mod N. O. eller Ø., derpaa mod S. O. eller S. forbi Tver, Jaroslav, Kostroma, Nischnei-Nowgorod, Simbirsk, Stavropol, Saratov og Sarepta, og falder nedenfor Astrachan igjennem over 60 Mundinger ud i det kaspiske Hav. Dens Længde er 480 M., Flodgebetet omtrent 30,000 □ M. Dens vigtigste Bifloder ere Oka, i hvilken falder Moskva, og Kama, som optager Vjætka. Seiladsen paa V. er af stor Vigtighed; den er ved Kanaler sat i Forbindelse med de 3 Have, som begrændse Rusland. Fiskeriet i Floden, især af Stør, er en betydelig Indtægtskilde.

Volhynien, Gouv. i Vestrusland, dannet 1796 af nogle fra Polen tagne Strækninger og af Dele af det gamle Voivodskab Kijev, omgivet af Gouvv. Grodno, Minsk, Kijev, Podolien, samt af Galizien og Polen, er 1,300 □ M. stort med 1.470,000 Indb. Det er fordetmeste en Slette med temmelig frugtbar Jordbund, gode Græsgange og store Skove. Befolkningen bestaaer af Russer, Polakker, Jøder, Blacher, Zigeunere o. fl. Industrien er temmelig betydelig. Hovedstaden er Sandomir.

Volkmann (Alfred Wilhelm), berømt Physiolog, født 1801 i Leipzig, blev først Professor i Leipzig, 1837 i Dorpat, fra 1843 i Halle, hvor han foruden Physiologie forebrager Anatomie og forestaaer det Meckelske Cabinet.

Vologda, Gouvernement i den nordlige Deel af det europæiske Rusland, omgivet af Gouvv. Archangel, Olonetz, Vjætka, Kostroma, Jaroslav, Nowgorod og Tobolsk, fra hvilket det skilles ved Ural, er 6,970 □ M. stort med kun 825,000 Indb. I den østlige Deel findes Udløbere fra Uralbjergene med endeel sumpige Steder, det Øvrige er en Slette med store Skove og Sumpe; kun den sydlige Deel er synderlig skikket til Agerdyrkning. Hovedfloderne ere Dvina, som her dannes af Jug og Suchona, Mesen og Petschora. Qvægavl og Jagt samt Skovhugst tilligemed Tjærebrænderi o. desl. ere Hovednæringsveie i den største Deel af Gouv., mod S. er Agerdyrkning det. Fabrikerne levere Sæbe, Lys, Potaske, Lærred, Reeb o. M. — **Staden V.** ved Floden V., som falder i Suchona, har endnu endeel Handel (førend Rusland fik Havne ved Østersøen, var V. Hovedpladsen for Omsætningen med Udlandet, over det hvide Hav). De fleste Huse ere af Træ. 14,000 Indb.

Volpato (Giovanni), italiensk Kobberstikker, født i Bassano 1733, var en Tid i Forbindelse med Bartolozzi, og har især gjort sig bekjendt ved sine, for den Tid høist respectable Stik efter Raphaels Værker i Vaticanet, og forsaavidt den nyere Kobberstikkerskole har kunnet præstere mesterligere Gjengivelser af disse Værker, er V. en af dem, til hvem denne Skole støtter sig. Han døde i Rom d. 26de Aug. 1803, og i St. Apostoli satte Canova ham et Monument.

Volsk (Volgsk), Stad i det russiske Gouv. Saratov, ved Volga, har betydelig Handel og endeel Fabriker og Manufacturer. 16,000 Indb.

Volsker, et gammel-italisk Folk, boede mellem Hernikerne, Samniterne, Aurunkerne og Latinerne i de saakaldte Volskiske Bjerge. Deres Hovedstad var Antium. De bestode mange haarde Kampe med Romerne, indtil de endelig bleve fuldstændig beseirede 326 f. Chr.

Volta (Alessandro, Greve), berømt italiensk Physiker, født d. 18de Febr. 1745 i Como, blev 1779 Professor ved Universitetet i Pavia, nedlagde 1804 dette Embede og døde i sin Fødestad d. 5te April 1827. V.'s Navn er knyttet til de betydeligste Opdagelser i Læren om Elektricitet og Galvanisme, hvorom vi henvise til de paagjeldende Artt. (II, S. 624—28 og III, S. 257—59). Den af ham opfundne **Volta's Søile** bestaaer af en mellem Glasstøtter staaende Samling af enkelte elektriske Kjeder, hvorved der frembringes en forstærket elektrisk Spænding. Hver enkelt Kjede bestaaer af en Kobberplade, hvorpaa der er lagt en Zinkplade og der ovenpaa en befugtet Papskive. Zinkpladen vil faae en vis elektrisk Spænding mod Kobberet, og lægger man ovenpaa Papskiven en Kobberplade, vil den paa Grund af Vædskens Tilstedeværelse faae samme elektriske Spænding som den underliggende Zinkplade; en Zinkplade lagt ovenpaa denne Kobberplade vil da faae den dobbelte Spænding o. s. fr. Dette Apparat, hvorved der

Digitized by Google

kan frembringes en stærk elektrisk Strøm, er opfundet af V. 1800; s. Galvanisme.

Voltaire (François Marie Arouet de), berømt fransk Skribent, var født d. 20de Febr. 1694 i Landsbyen Chatenay ved Sceaux. Faderen, en juridisk Embedsmand, satte ham i den af Jesuiterne bestyrede lærde Skole (Collège) Louis le Grand i Paris; hans Gudfader Abbed de Chateauneuf, førte ham tidlig ind paa det moderne Fritænkeries og den elegante Epikuræismes Bane. Han skulde siden studere Lovkyndighed, men lagde sig efter Philosophie og de skjønne Videnskaber, fandt en Beskytter i Finantsintendanten Caumartin, blev som mistænkt for at være Forfatter til en efter Ludvig XIV's Død udkommen Satire sat 1 Aar i Bastillen, begyndte her paa sin „Henriade“ og skrev sin Tragoedie „Oedipe“, der skaffede ham en lille Pension fra Hoffet. Efter engang (1721) at være bleven forviist og siden (1725) at have været ½ Aar i Bastillen (paa Grund af Strid med en Adelsmand), opholdt V. sig 1726—29 i England, hvor han studerede Tidens (materialistiske) Philosophie, levede derpaa fra 1730 i Paris i Stilhed, beskjæftiget med litterære Arbeider, Kornhandel o. M., hvorved han samlede en anseelig Formue. Derefter levede V. under et fremmed Navn i Rouen og udgav der sin „Histoire de Charles XII“ og „Lettres philosophiques“, som bleve brændte af Bødbelen paa Grund af deres Angreb paa Geistligheden. I Digtet „Le temple du goût“ (1733) angreb han bittert sin Tids meest yndede Forfattere, hvorved hans Fjenders Antal voxede; han trak sig tilbage til sin lærde Elskerinde Marquise du Chatelets Gods i Lothringen, hvor han bl. A. skrev sin berygtede, frække og bespottelige „Pucelle d'Orléans“. Imidlertid havde Frederik II i Preussen og andre Fyrster sat sig i Brevvexling med V., den aandrige og utrættelige Bekjæmper af Fordomme og Forkynder af Tidens materialistiske Lærdomme. Omsider (1750) fulgte V. Frederiks gjentagne Indbydelser; han drog til hans Hof, fik Bolig i Slottet, Kammerherrenøglen og 7,000 Rdl. aarlig Pension. Men to saa egoistiske, selvraadige og hjerteløse Mennesker kunde ikke længe blive enige; Frederik drillede og ærgrede V., som hevnede sig, hvor han kunde. Efter 3 Aars Ophold forlod V. Berlin, gik til Schweiz og levede fra 1759 paa sit Gods Ferney ved Genf som en lille Fyrste, under fortsat litterær Virksomhed og en udbredt Brevvexling med Fyrster (ogsaa Frederik II) og Lærde. Han døde d. 30te Mai 1778. Som Forfatter er V. i det Hele charakteriseret i Art. Fransk Litt. (III, S. 158). Han var som Menneske forfængelig, egoistisk, uden høiere Ideer og oprigtig varm Følelse; men han besad en skarp Forstand, træffende Vid, skrev mesterlig om end overfladisk, hans kolde Spot ramte lige godt det Hellige og det Daarlige. Hans bedste Skrifter ere hans satiriske Fortællinger, Epistler o. desl.

Volterra (Daniele da), s. Ricciarelli.

Volturno, Flod i Nedreitalien, udspringer paa Apenninerne og falder nedenfor Capua i Middelhavet.

Volumeter kaldes et Instrument, som kan bruges til at maale et Legemes Rumfang. Det bestaaer som oftest af et Glaskar, hvori Legemet indbringes, og man bestemmer da, hvor stort Tryk der behøves for at sammentrykke den i Karret tilbageblevne Luft et vist Antal Kubiktommer. Ifølge Mariottes Lov kan da Luftens Rumfang beregnes, og er hele Karrets Rum bekjendt, findes da let Legemets.

Voluta, s. Valsesnekke.

Volverlei, s. Arnica.

Vom, s. Drøvtygger.

Vombat (Gnaverpungdyr, Punggrævling, Pungmurmeldyr, Phascolomys), er en i det sydvestlige Nyholland og van Diemens Land levende gravende Pungdyrform, ikke uliig en Grævling eller et Murmeldyr, med plump Legemsbygning, korte, brede Gravefødder og grov Haarklædning, uden Hale. V. grave Huler, leve af Rødder og Græs, ere Natdyr og langsomme i deres Bevægelser; deres Tandsystem frembyder stor Analogie med Gnavernes, og de kunne derfor til en vis Grad siges at repræsentere denne Dyreform indenfor Pungdyrenes Kreds.

Voragine (Jakob de), født 1230 i Vorago i det Genuesiske, var Dominicanermunk, blev 1292 Erkebiskop af Genua og døde d. 14de Juli 1298. Hans Hovedværk er „Legenda aurea“, der er udkommet i mangfoldige Udgaver, sidst ved Grässe (1846).

Vorarlberg hedder en Deel af det vestlige Tyrol, som støder op til Schweiz, Bodensøen og Baiern.

Vordingborg, den sydligste Kjøbstad i Sjælland, Præstø Amt, Baarse Herred, ligger ved en lille Vig af Østersøen eller V. Bugt. Den havde 1860: 1,780 Indb. Af offentlige Bygninger mærkes Kirken og det nye Raad-, Thing- og Arresthuus; Byen har en videnskabelig Realskole, oprettet istedetfor den 1846 nedlagte lærde Skole; her er ogsaa en Amtstue og en Sparekasse. Byen driver nogen Handel; ved Toldstedet vare 1861 hjemmehørende 16 Skibe af 154 Cmlst. Paa den lille Halvø Oringe tæt S. for Byen er en Helbredelsesanstalt for Sindssyge, som blev aabnet 1858. — V. var i en tidligere Periode af Middelalderen en anseelig By, hvilket den skyldte Slottet af samme Navn, Valdemarernes sædvanlige Opholdssted; baade Valdemar I, der byggede Slottet, og Valdemar II døde her, og af Valdemar Atterdag blev det betydelig udvidet; det af ham opførte Taarn „Gaasen“ (saa kaldet af en Guldgaas, der var anbragt paa samme som Fløi) staaer endnu som den eneste Levning af Slottet. I det 13de Aarh. holdtes i V. flere mærkelige Rigsforsamlinger (Jydske Lov blev given her 1241), og 1435 sluttedes her den uheldige Fred, som gav Slesvig i de holsteenske Grevers Vold. V. havde et Sortebrødrekloster, stiftet 1258, og foruden sin nuværende Kirke en Helliggeistes Kirke. Da Slottet efter den sidste Valdemar ophørte at være stadig Bolig for Kongerne og efterhaanden ganske forfaldt, gik ogsaa Byen tilbage. Et af Prinds Georg i sidste Halvdeel af det 17de Aarh. opført Palais ved de gamle Slotsbygninger havde kun en kort Tilværelse og er nu sporløst forsvundet.

Vormen, s. Glommen.

Vormordsen (Frands), født i Amsterdam 1491, kom i sin Barndom til Danmark, var Karmelitermunk i Helsingør og blev Lector ved Kjø-

Digitized by Google

benhavns Universitet. Med sin Ordensbroder Povel Eliesens Bistand oversatte han Davids Psalmer 1528; Aaret efter blev han Præst i Malmø samt Lector ved Gymnasiet. Han skrev nu (foruden latinske Skrifter) om Forskjellen mellem den gamle og nye Lære (i Fortalen til dette Arbeide angriber han sin tidligere Medhjelper Povel Eliesen) og Forsvar for de Geistliges Ægteskab, samt deeltog i den første danske Messebogs Udgivelse. V. var den første evangeliske Biskop i Lund (1537) og udgav som saadan en Oversættelse af Luthers lille Katechismus. Han døde 1551.

Vornedskab er et Udtryk for det Forhold, hvori Fæsterne i Danmark (Sandboer, Bryder, Gaardsiddere) stode til Grundeieren, og betegner deels dennes Forpligtelse til at værne om dem mod Fornrettelse af Andre, deels de Vornedes Afhængighed af Grundeieren med Hensyn til Tjenstydelse. I alle danske Provindser fandt V. tidlig Sted i en mild Form; de frigivne Trælle vedbleve at staae i et saadant Afhængighedsforhold til deres forrige Eiere. Men senere udartede V. og det dermed forbundne Hoveri til en formelig Trældom i Sjælland, Lolland, Falster og Møen, navnlig fra Begyndelsen af det 15de Aarh., idet Fæsterne her mistede deres personlige Frihed, ikke turde forlade det Gods, hvorpaa de vare fødte, og maatte antage hvilkensomhelst Gaard, Herremanden vilde give dem i Fæste; ja Undertrykkelsen gik tilsidst saa vidt, at han kunde sælge dem som Qvæg. Vel forbød Christian II „den onde og uchristelige Skik at sælge de stakkels Bønder og christne Mennesker som andre ufornuftige Creaturer", og tillod de vornede Bønder i Sjælland og omliggende Øer at forlade det Gods, de opholdt sig paa, naar de lede Uret af Herremanden; men denne Konges Love stode, som bekjendt, kun ganske kort Tid ved Magt; og Christian IV's Forsøg paa at faae V. paa de nævnte Øer afskaffet (1634) strandede paa Adelens Modstand, ligesom Christian V's uforstandige Organisation af en ny høiere Adel (1671) gjorde dette tilligemed Bondestandens øvrige Onder mere rodfæstet. Endelig ophævedes V. af Frederik IV ved Frdn. af 21de Febr. 1702, men desværre var det tilsigtede Øiemed allerede (1701) for en stor Deel tilintetgjort ved Frdn. om Oprettelsen af Landmilitsen og det dermed forbundne Stavnsbaand.

Voronesch, Gouvernement i det sydlige Rusland, omgivet af Gouvv. Orel, Tambov, Saratov, Kursk og Charkov samt de Donske Kosakkers Land, er omtrent 1,300 □ M. stort med 1,670,000 Indb. Det er en Slette med fordetmeste frugtbar Jordbund, gjennemstrømmet af Don. Agerdyrkning og Qvægavl ere Hovednæringsveie. **Staden V.**, ved **Floden V.**, som falder i Don, har en meget betydelig Handel, hvortil de store Markeder bidrage. 44,000 Indb.

Voronicz (Johan Paul), polsk Geistlig, født 1757 i Volhynien, vandt som geistlig Taler og i forskjellige Embedsstillinger stor Anseelse, blev Biskop i Krakau og 1828 Primas i Polen, men døde d. 4de Decbr. 1829 paa en Forfriskningsreise til Wien. Som Digter regnes han af Mange for Stifter af en ny Skole.

Voronzov er Navnet paa en fornem russisk, grevelig og fyrstelig, Slægt, hvis Stamfader levede i Slutningen af det 17de Aarh. — **Michael V.**, født 1710, Keiserinde Elisabeths Yndling, blev 1744 Vicecantsler og Udenrigsminister; han var en dygtig Diplomat, men tabte sin Indflydelse under Katharina II og døde 1767. Hans Broderdatter **Elisabeth Romanowna V.** var Peter III's Elskede før hans Thronbestigelse; hendes Søster **Katharina V.** var bekjendt som Fyrstinde Daschkov (s. d. A.). — **Michael V.**, født 1782, udmærkede sig i Felttogene 1812—14, blev siden Generalgouverneur i Ny-Rusland og Bessarabien, 1844 Statholder i Kaukasien, og blev paa Grund af sine heldige Tog imod Schamyl ophøiet i Fyrstestanden. Formedelst svækket Helbred tog han dog 1854 sin Afsked og døde d. 18de Novbr. 1856. Hans eneste Søn Fyrst **Semen Michaelowitsch V.** tjente flere Aar under Faderen i Krigen i Kaukasus.

Vorte (Verruca) kaldes smaa rundagtige Udvæxter paa Huden, som skyldes en sygelig Fremvæxt af dennes Overhudslag. De kunne udskjæres, afbindes, bortætses, men vende meget ofte atter tilbage og svinde til andre Tider af sig selv, saa at det synes, som om Huden under visse Omstændigheder er mere disponeret til en saadan sygelig Virksomhed. I populær Betydning benyttes V. om forskjellige Fremvæxter, naturlige eller abnorme, paa Legemets Overflade, f. Ex. om Brystvorter (Papilla).

Vortefødder kaldes deels de uleddede Bugkropsfødder hos visse Insectlarver, navnlig hos Sommerfuglelarverne (hvor de ogsaa benævnes Klamrefødder), deels de ligeledes korte og uleddede, med Haar- eller Krogbørster udstyrede Fødder hos Børsteormene (Anneliderne).

Vortemelk, Euphorbia, Planteslægt af Vortemelkfamilien (Euphorbiaceæ, s. d. A.), udmærker sig især ved sin eiendommelige Blomsterstand, den saakaldte Blomsterkop, der i Udseende meget ligner en enkelt Blomst, idet den er sammensat af en enkelt midtstillet, kun af en nøgen Støvvei dannet Hunblomst, samt et ubestemt Antal Hanblomster, der ligeledes hver kun bestaaer af en enkelt nøgen Støvdrager, og et fælleds Hylster (det saakaldte Kopsbække) af sammenvoxne Dækblade. Iøvrigt ere de talrige Arter meget forskjellige i Størrelse og Habitus. Medens saaledes vore indenlandske Euphorbier ere smaa, eenaarige Urter (f. Ex. de paa Marker og i Haver almindelige Ukrudtsplanter: E. Helioscopia og E. Peplus), blive de tropiske V. deels træagtige, deels antage mange af dem Cactusplanternes bizarre Former og kunne siges at erstatte disse i den gamle Verden. Som Exempler paa disse sidste kan nævnes E. canariensis paa de canariske Øer, hvis tykke, femkantede, bueformig opstigende Grene, der paa Kanterne ere besatte med Torne og i Spidserne bære skinnende skarlagenrøde Blomsterstande, give Planten Udseende af en uhyre Lysekrone. Alle Arter af V. indeholde en hvid, skarp og giftig Melkesaft, der af flere tropiske Arter (saaledes af E. canar., officinarum og antiquorum fra Nordafrika) benyttes i indtørret Tilstand (Gummi Euphorbium) i Medicinen.

Vortesviin (Phacochoerus) er en for Afrika charakteristisk Slægt af Svinenes Familie, udmærket ved Vildhed, Størrelse og Styrke, ved Hugtændernes uhyre Udvikling, ved de større

Digitized by Google

Hudknuder paa Siderne af Hovedet og en sparsom Beklædning af Børstehaar. Den sydafrikanske Art (P. æthiopicus) mangler ganske Fortænder, den mellemafrikanske (P. Æliani) har 2 foroven og 6 forneden; hos begge er der færre Kindtænder end ellers hos Svinene, men disse ere tildeels meget store og af en særegen sammensat Bygning.

Vorticella, s. Klokkedyr.

Vos, s. Hordaland.

Vos (Martin de), flandersk Maler, født 1520, død 1604, var Elev af Fr. Floris, men gik siden til Italien, hvor han navnlig i Tintoretto og Michel Angelo valgte sig Forbilleder, der fik stor Indflydelse. Han forbandt Talent og Opfindelsesevne med den i Italien tilegnede bedre Stiil, og frembragte ved sin Lethed i at arbeide en Mængde Billeder, der især findes i Antwerpen, hvor V. meest opholdt sig efter sin Hjemkomst fra Italien.

Voß (Gerhard Johan), en anseet Lærd, født 1577 ved Heidelberg, død d. 17de Marts 1649 som Professor i Historie ved Gymnasiet i Amsterdam, udviklede en fortjenstlig Skribentvirksomhed i flere Fag, navnlig i Mythologie, Rhetorik, Poetik, Historie og Grammatik. En samlet Udgave af hans Værker haves i 6 Bd. (1695—1701). Af hans Sønner har Isaak V., født 1618 i Leyden, død d. 21de Febr. 1689 som Kanonikus i Windsor, gjort sig fortjent ved Udgaver af flere Klassikere samt ved Arbeider henhørende til den gamle Historie, Geographie og Chronologie.

Voß (Johan Heinrich), bekjendt som Oversætter, Kritiker og Digter, var født d. 20de Febr. 1751 i det Mecklenburgske og døde d. 20de Marts 1826 som Professor i Heidelberg. Blandt hans egne Digte er navnlig Idyllen „Luise" bekjendt. Foruden Homer har han af gamle Forfattere oversat Virgil, Æschylos, Aristophanes, Ovid's Metamorphoser, Aratus, Horats, Tibull, Theokrit, Bion og Moschus, Hesiodus og Properts. Ogsaa af nyere Digteres Værker, som Shakspeares, har han leveret Oversættelser. Af videnskabelig Betydning ere hans „Mythologische Briefe" (1827) og „Antisymbolik" (1824—26).

Votivtavle kaldte Romerne en i Kraft af et Løfte (ex voto) til en Gud indviet og i dennes Tempel ophængt Tavle.

Votum (lat., egentlig Løfte) kaldes den ved Afstemningen (**Voteringen**) i en repræsentativ Forsamling, et Collegium eller en Ret af hvert enkelt Medlem afgivne Stemme. Undertiden skeer det, navnlig i en collegial Ret, at Minoriteten fordrer sin fra den i Overeensstemmelse med Majoritetens Anskuelse affagte Dom afvigende Meningstilkjendegivelse indført i Domprotocollen og vedhæftet Domsacten, og Minoriteten siges da at afgive et dissentierende V.

Vouet (Simon), fransk Maler, født i Paris 1582, var først Elev af sin Fader, uddannede sig paa Reiser, og var allerede selvstændig Kunstner, da han i Rom søgte at tilegne sig sin Landsmand Valentins og Caravaggios Maneer, og ved sin Hjemkomst væsentlig bidrog til at gjøre italiensk Indflydelse gjeldende i den franske Malerskole. Hans talrige Arbeider udmærke sig mere ved en rask tiltalende Virkning end ved Grundighed og Dybde. V. dannede i fine Elever (Mignard, le Brun, le Sueur o. Fl.) nogle af den ældre franske Malerskoles dygtigste Kunstnere. Han døde i Paris 1641.

Vox er et bekjendt Fedtstof, der produceres af Bierne og tjener til Dannelsen af deres Celler; men foruden dette saakaldte Bivox, forekommer der ogsaa forskjellige Arter V. i Planteriget, saaledes f. Ex. som Overtræk paa Barken af visse Palmer, paa Sukkerrøret, endvidere som Bestanddeel af visse Melkesafter o. s. v. Disse forskjellige Arter Plantevox have forskjellige Egenskaber og forskjelligt Udseende. Nogle synes at indeholde harpixagtige Stoffer eller at være Blandinger af forskjellige Legemer, men deres chemiske Natur er i det Hele taget endnu kun meget ufuldstændig oplyst. Det saakaldte chinesiske V. er sandsynligviis ikke et Plantevox, men hidrører rimeligviis fra et Insect; det er krystallinsk og bestaaer hovedsagelig af en Syre, Cerotinsyre, parret med et Radicalilte, Cerotylilte; dette sidste danner, idet det udskilles, Cerotyliltehydrat (Cerotylalkohol), der ogsaa benævnes Cerotin. De forskjellige Arter Plantevox, der i større Mængde komme fra Ostindien og Troperne, bruges meget i Udlandet, især England og Frankrig, til Fabrikation af Lys, hos os meget lidt. Det egentlige Bivox er i raa Tilstand farvet og besidder en eiendommelig Lugt; for at renses og bleges bliver det smeltet gjentagne Gange og i en tynd Straale gydt over en Trævalse, der dreies rundt i Vand, hvorved det erholdes i tynde Blader (det „bændles"), som derefter bleges i Solen. Det hvide V. smelter ved omtrent 64° C. Det er en Blanding af forskjellige Substantser, hvoraf Cerotinsyre og Myricin ere de vigtigste. Cerotinsyren erholdes ved at udkoge V. gjentagne Gange med Alkohol, ved Afkjøling udkrystalliserer den da som en hvid Masse; den udgjør den største Deel af Bivoxet. Den i kogende Viinaand uopløste Deel bestaaer hovedsagelig af Myricin; dette er en voxagtig Substants, der kan betragtes som en dobbelt Forbindelse af Palmitinsyre med Melissylilte; ved Forsæbning optager dette sidste, idet det frigjøres, Bestanddelene af Vand, dannende Melissyliltehydrat eller Melissin, der saaledes er en Alkoholart, medens Myricinet — ligesom de fleste Arter Plantevox — er en sammensat Ætherart.

Voxdug. Til Gulvtepper spændes Seildug med en stiv Farve af Oker, Linolieferniß o. desl., derpaa trykkes ved Hjelp af Blokformer Mønsteret i Oliefarver, meget høit, saa at der er endeel at slibe paa. Naar Teppet er tørt, stryges det med klar Kopalferniß. Blokformerne til dette Brug ere ofte dannede af Endetræ ved Ovadrering, idet der med Saugblade er dannet i to paa hinanden lodrette Retninger svage Indsnit efter parallele Linier i netop lige store Afstande. Af hver saadan Form, svarende til en bestemt Farve, borthugges alle de Ovadrater, der ikke skulle trykkes med den Farve. Mønsteret faaer Udseende som et Broderemønster, og man afpasser Farverne ved Tælling istedetfor ved Maaling eller Calqvering. Til lettere V. stryges Lærred, Kattun eller Bommesi med Olie eller Copalfarver, tørres, slibes med Pimpsteen, trykkes med Blok- eller Stifteformer, meget flabere, decoreres vel ogsaa med Steentryk,

Digitized by Google

Broncering o. fl. og ferniseres tilsidst med klar Copalfernis. Bagsiden af V. er ofte oliemalet, mangen Gang er den velouteret, eller Luven er beholdt af det Bommesi, hvorpaa V. er dannet.

Voxmaleri betegner den i Oldtiden anvendte enkaustiske Fremgangsmaade (jfr. Enkaustik), dernæst den ligeledes i Oldtiden brugte Malemaade, at man anstrøg, især Skibe, med et Slags beegagtig Farve, hvori Vox var Bindemidlet. Endelig betegnes med Benævnelsen V. de Forsøg, der i den nyere Tid, især i Tydskland, ere gjorte paa at anvende Vox som Farvernes Bindemiddel ved Udførelsen af store Vægmalerier og paa den Maade erstatte Frescomaleriet, som har viist sig uskikket til at udholde den frie Lufts og Veirligets Indvirkning.

Voxpalme, s. Ceroxylon.

Voxtræ (Myrica cerifera), s. Vors.

Voxværk kaldes en flygtig Smerte i Lemmerne, gjerne dybt i Benene, som ofte indfinder sig under den fremskridende Vært; den synes i de fleste Tilfælde at beroe paa en tilfældig Sygdom.

Vragret, s. Strandret.

Vredent kaldes Træ, naar Fibrerne i deres Retning væsentlig afvige fra hinanden, saa at det udspaltes uregelmæssig, uden at dog Uregelmæssigheden gaaer saa vidt, at det bliver masret. V. Træ er meget tilbøieligt til at kaste sig.

Vridsløselille Forbedringshuus er oprettet paa V. Mark 1¼ M. V. for Kjøbenhavn imellem Jernbanen og Landeveien til Roeskilde, efter det nyere Fængselssystem med Enkeltceller for Fangerne. Det toges i Brug d. 20de Decbr. 1859.

Vridtbor, s. Bor.

Vrietorn, Rhamnus, kaldes en Slægt af Smaatræer og Buske, henhørende til Familien Rhamneæ blandt de frikronede Femtalsplanter. Af de temmelig talrige Arter, der høre hjemme i Europa samt i det tempererede Amerika og Asien, findes to Arter i Danmark, nemlig Tvebo-V. (R. catharticus), en temmelig høi Busk med modsatte Grene, der ofte ende i en Vedtorn, modsatte eller knippestillede, ovale og fiint savtakkede Blade, smaa grønlige, tveboe, 4-deelte Blomster og sorte, 2—4-frøede Bærfrugter, og Tvekjønnet V. eller Tørstetræ (R. Frangula), der har tornløse Grene, spredte, heelrandede Blade, tvekjønnede, 5-deelte, hvidagtige Blomster og først røde, senere sorte Bær. De voxe begge i fugtige Kratskove, især paa Tørvegrund. Bærrene af den førstnævnte Art indeholde en grøn Saft, der tidligere anvendtes som purgerende Lægemiddel, og nu navnlig benyttes til den under Navn af Saftgrønt bekjendte Farve. Veddet af den sidstnævnte Art er rødligt og benyttes af Dreiere og Snedkere; de deraf erholdte Trækul egne sig særlig til Krudtfabrikation.

Vulcan kalder man et Sted paa Jorden, hvor der har dannet sig en vedvarende eller i det Mindste fra Tid til anden fornyet Forbindelse mellem det ildflydende Indre og Atmosphæren ved Hjelp af en Kanal, gjennem hvilken høitspændte Dampe og Luftarter og mange Slags faste og flydende (især ildflydende) Stoffer føres frem til Overfladen. Denne Forbindelse finder Sted med Afbrydelser, undertiden kun med en Times eller et Minuts Mellemrum, undertiden med Aars eller Aarhundreders. Nogle V. synes kun at have havt et eneste Udbrud. Har Mennesket ingen Erindring om en V.s Udbrud, kaldes den „slukt", men man tør ikke paastaae, at den ikke vil kunne faae et Udbrud igjen. Omegnens Beboere ere mere end een Gang blevne sørgelig skuffede i deres Tro paa V.s fuldkomne Ro. I udvidet Betydning henregnes til vulcanske Udbrud ikke blot Lava- og Askeudbrud, men ogsaa stødvise Dynd-, Luft- og selv adskillige Vandudbrud, ligesom ogsaa mange lukkede Kuppel-, Klokke- og Keglebjerge, de aabne Hævningskegler, de lukkede Hævningskratere og de saakaldte Explosionskratere maae indbefattes med under V. Explosionskraterne ere opstaaede ved mineagtige Sprængninger, Hævningskraterne ved en langsom, øformig Hævning af en Deel af Jordskorpen, hvis midterste Deel senere er styrtet sammen og har efterladt en Fordybning (Krater), omkring hvilken den øvrige hævede Deel da staaer som en Vold; Klokkebjergene ved Udbrud af tykflydende vulcanske Steenarter. Lava- og Askevulcanen (V. i indskrænket Betydning) udgyder Lavastrømme, der flyde ud til alle Sider og udkaster løse Masser (Slagger, Sand, Aske), der ophobes omkring Udbrudsaabningen (Krateret) og danne en Kegle (Askekeglen, Udbrudskeglen) med en Fordybning (Krater) paa Toppen. Ofte har den dannet sig i gamle Hævningskratere, hvis Bund den har sprængt, og hvis Kraterrand da danner en Vold udenom Askekeglen (Vesuv). Lavavulcaner benævnes gjerne udsprudende Bjerge; dog ere virkelige Flammeudbrud sjelden iagttagne. Hyppigere ere disse ved nogle af Luftvulcanerne. De fleste V. ere Bjerge, men Høiden er meget forskjellig. Aconcagua i Chili er 22—23,000 F., Kosima-V. i Japan 700 F., og ikke faa V. naae ikke over Havets Overflade (submarine Udbrud) eller forsvinde igjen under den (Ferdinandea Syd for Sicilien). V.s Høide over Havet er bleven betragtet som et Maal for den hævende Kraft og har ogsaa Indflydelse paa Udbrudsphænomenerne. De høie Andesvulcaner have saaledes, paa Antisana nær, aldrig havt Lavaudbrud. Men det bør erindres, at V.s Høide egentlig, naar man vil beregne den Kraft, der har været virksom, bør regnes fra Lavaens Udspring, fra det ildflydende Indre, som man, lavt regnet, anslaaer til 5 Miil under Havets Overflade. Sammenligner man saaledes Aconcagua med Kosima, er Forholdet mellem deres Høide over Havet altsaa som 225 til 7, medens deres Høide over det ildflydende Indre omtrent er som 6:5, og disse sidste Tal udtrykke da i Virkeligheden Forholdet mellem de hævende Kræfter. Det var ifølge en Overvurdering af Betydningen af V.s Høide over Havet, at man saa længe holdt fast ved den Tro, at Hyppigheden af V.s Udbrud stod i Forhold til deres Høide, saaledes at Udbrud vare langt hyppigere ved de lave end ved de høie V. Humboldt, der selv tidligere nærede denne Anskuelse, har i sidste Bind af „Kosmos" efterviist dens Uholdbarhed ved en Sammenligning mellem Hekla (5,000 F., 1—2 Udbrud i 100 Aar), Ætna (10,500 F., 16—17 i 100 Aar) og Sangay (16,500 F., Udbrud næsten hvert Secund). Af langt større Betydning end V.s Form og Høide er deres Forekomst, fordi vi først derved ledes til en rigtig

Digitized by Google

Opfattelse af dem som Udbrudsaabninger paa Spalter, der ofte strække sig hundrede Mile hen gjennem Jordskorpen, og til en Erkjendelse af deres nøie Forbindelse med det ildflydende Indre. V. findes sjelden enkeltviis, og da gjerne paa eenlig liggende Øer, hyppigere i Grupper omkring en Centralvulcan, hyppigst i lange Rækker, som ofte slutte sig den ene til den anden, skjøndt med lange Mellemrum. Af de 225 V., som have været virksomme i den nyere Tid, findes de 198 i eller omkring det stille Hav. Ingen større Deel af Jorden er uden vulcansk Virksomhed. Man har fundet V. nær Polerne (Erebus under 77° s. Br., Esk paa Jan Mayen under 71° 1′ n. Br.) saa godt som under Æqvator (Pichincha), paa fjerne Øer (Hawaji) saavelsom midt inde i Fastlandet (Thianschankjeden i Asien), men det er fortrinsviis dog langs Fastlandenes Kyster og de omkeltende Drækker (de øst- og sydasiatiske Øer have alene 189 af de 407 V., som man nu kjender, Sydamerikas Vestkyst 56), at man træffer dem i stor Mængde, der hvor tidligere Spalter eller tyndere Steder i Jordskorpen have aabnet en lettere Udvei for de spændte Dampe og ildflydende Masser. De ere talende Vidner om en almindelig stedfindende Uro i Jordens Indre, som skaffer sig Luft gjennem Jordskorpen; men hvorledes de vulcanske Udbrud nærmere maae tænkes at finde Sted, Forbindelsen med det Indre at bestaae og fornyes og Uafhængigheden af andre nærliggende V. at vedligeholdes, derom kan ikke siges noget bestemt. Den løftende og sprængende Kraft ligger sikkert i de høitspændte Damp- og Luftarter, men om disse ere Dele af det ildflydende Indre, der frigjøres, naar dette nærmer sig Jordskorpens Overflade, eller om Lavaen møder dem paa sin Vei og ved Sammenstødet med dem frembringer de bekjendte Udbrudsphænomener, det maae vi lade staae hen. Der er allerede vundet særdeles Meget for den geologiske Videnskab ved, at V. ikke længere kunne opfattes som stedlige Forbrændinger, men, som Humboldt har udtrykt sig, som Udtryk for det Indres Reaction mod den størknede Overflade.

Vulcanisering af Caoutschuk, s. d. A.

Vulcanus, hos Grækerne Hephaistos, Gud for Ilden og kunstfærdige Arbeider, var en Søn af Zeus og Here; han blev engang, da han tog sin Moders Parti mod Zeus, af denne nedstødt fra Olympen, ved hvilket Fald han blev halt. Hans Værksted henlagdes af Mythen til Øen Lemnos eller til Ætna. — See Vulkan.

Vulgata (lat.), d. e. den almindelige, kaldes den i den romersk-katholske Kirke gjeldende latinske Bibeloversættelse, der af Tridentiner-Conciliet blev stillet lige med den hellige Skrifts Grundtext.

Vultur, s. Aadselfugl.

Vyk er en Flekke paa den sydøstlige Side af Øen Før med Søbadet Vilhelmine-Bad (grundet 1819 og benævnt efter den danske Prindsesse Vilhelmine), som er stærkt besøgt, navnlig siden Kong Christian VIII's Ophold her i Sommerne 1842—47. Flekken havde 1860: 1,006 Indb. Halvdelen af den afbrændte d. 7de Mai 1857, men er smukt gjenopbygget.

Vysocki (Piotr), polsk Officeer, født 1799 i Warschau, stiftede som Underlieutenant 1828 en udbredt Forbindelse imellem sine Kamerater til Polens Gjenoprettelse, spillede en Hovedrolle ved Opstandens Udbrud i Warschau d. 29de Novbr. 1830 og kjæmpede tappert under Skrzynecki og Dwernicki. Da Russerne d. 6te Septbr. 1831 stormede Skandsen ved Wola, blev han gjort til Fange, ført til Siberien og døde der 1837.

Væbnere (eller „af Vaaben", „Knappen", i latinske Documenter »armigeri«) kaldtes i Middelalderen de Adelige i Danmark, der ikke vare Riddere (»milites«). De havde dog, ligesom disse, Adgang til de høieste Poster i Staten og til Sæde i Rigsraadet. I Documenter undertegnede først samtlige Riddere og dernæst V.

Væder, hydraulisk, s. Stødhævert.

Væderen (lat. aries) er det første Stjernebillede i Dyrekredsen. I Slutningen af October er det i Syd ved Midnat, i Slutningen af November Kl. 10, af December Kl. 8 o. s. v. Dets Høide er da 52—57 Grader over Horizonten. Mythologisk er det den V., hvis gyldne Skind Argonauterne hentede i Colchis. — Nulpunct af V. er det Punct paa Himlen, hvorfra Rectascensionerne og Længderne regnes, s. Nulpunct. Men det hører ikke til Stjernebilledet V., men til Himmeltegnet V., s. Himmeltegn.

Væggeluus, s. Sengetæge.

Vægsteen kaldes en især i Syd-Grønland forekommende blød Bjergart, en Art Talkskifer, der har en graa, grøn eller hvid Farve. Beboerne forarbeidede tidligere deraf alle deres Kogekar, men efterat Metalkar have fundet større Indpas hos dem, anvendes den nu meest til den i den grønlandske Huusholdning saa nødvendige Lampe.

Vægt, s. Veieredskaber.

Vægt kaldes det Tryk, et Legeme paa Grund af Tyngden udøver imod et Underlag. Paa samme Sted paa Jorden er Legemets V. proportional med dets Masse; paa forskjellige Steder bliver den proportional med Productet af Massen og Faldhastigheden.

Vægten (lat. Libra) er det 7de Stjernebillede i Dyrekredsen. I Begyndelsen af Mai er det i Syd ved Midnat, i en Høide af 20—30 Grader over Horizonten.

Vægtfylde (specifisk Vægt) er Forholdet imellem Legemets Vægt og Vægten af et ligesaa stort Rumfang Vand.

Vægtskaalen, Chemikernes og Physikernes nøiagtigste Redskab, er en ligearmet toarmet Vægtstang, paa hvis Arme der er ophængt Skaaler, hvorpaa det Legeme, som skal veies, og de Vægtlodder, som skulle holde Ligevægt dermed, kunne lægges. Er der Overvægt paa den ene Skaal, maa Vægtstangen indtage en skraa Ligevægtstilling. Den Vinkel, denne danner med den vandrette Linie, kaldes Udslaget og kan bestemmes ved en Viser, der peger paa en inddeelt Bue. Jo nøiagtigere en Vægt skal være, desto større Udslag maa den give fra en vis lille Overvægt paa den ene Skaal. Man har bragt det til at paavise en Overvægt af $\frac{1}{1000000}$ af den Vægt, der skulde bestemmes.

Vælsning kaldes Afrundingen af Tænder i Tandhjul, for at de kunne give en jevn Indgribning. En correct V. kan udføres efter Cirkelafvikleren, oftere bruger man dog forskjellige cykloidale Linier: Epicykloider ved Stjernhjul,

Digitized by Google

Hypocykloider ved indvendige Tandhjul o. s. v. Men saare ofte nøies man med V. efter Cirkelslag, skjøndt den er ucorrect, fordi den er simplere at udføre. V. kan skee paa fri Haand med Vælsfile (halvrunde File med Hug alene paa den flade Side) eller Ansatsfile eller paa Vælsemaskiner (Arrondeeremaskiner), hvor File dannede efter Rundingen af to tilstødende Tænder føres i en Bane parallel med Hjulets Axe, eller ved Fræser, dannede paa lignende Maade, ved Afhøvling o. fl.

Værdalen hedder en Dal i Trondhjems Stift i Norge, s. Stiklestad.

Værebro ved Slangerup i Sjælland, s. Frede.

Værft kaldes en ved en Havn, i Nærheden af Søen, beliggende Plads med de fornødne Værksteder, Beddinger og Dokker m. M. til Skibsbygning. — V. kaldes i Marskegnene de især i tidligere Tider før Digernes Opførelse opkastede Smaahøie, paa hvilke Husene opførtes, og til hvilke man trak sig tilbage med Kreaturerne, naar Floden gik over Marskengene. Paa de uindigede Halliger ligge Husene endnu paa saadanne Smaahøie, og paa dem ere ogsaa Vandbeholdningerne udgravede.

Værge kaldes i vidtløftig Betydning Enhver, hvem det er overdraget at forsvare eller sørge for en Person, der af en eller anden Grund ikke selv kan varetage sine Anliggender, og i denne Forstand tales der saaledes navnlig ogsaa om Værger for offentlige Stiftelser (f. Ex. Kirker), ligesom da ogsaa Curatoren for den Mindreaarige, Lavværgen for Enken og Manden, forsaavidt han (skjøndt neppe med Rette) betragtes som V. for Hustruen, gaaer ind under dette Begreb. I mere indskrænket og egentlig Betydning forstaaes ved V. (eller Formynder) imidlertid kun den, der har at varetage en egentlig umyndig Persons Tarv — om hvem der henhører til de egentlig Umyndige, s. Myndighed —, navnlig drage Omsorg for Bestyrelsen af hans Formuesanliggender og, forsaavidt Umyndigheden har sin Grund i den Paagjeldendes unge Alder eller en anden Omstændighed, der sætter ham ud af Stand til selv at sørge behørig for sin Person, da ogsaa at drage Omsorg for hans Opdragelse eller øvrige personlige Forhold. Efter den nugjeldende danske Lovgivning er iøvrigt i Reglen ikke længer, saaledes som tidligere, selve den Umyndiges Capitalformue i V.s Hænder, men den bestyres af Overformynderiet (s. d. A.). Saavel Retten som Forpligtelsen til at være V. for en Umyndig tilkommer efter en vis Følgeorden hans nærmeste Slægtninge; men forsaavidt ingen saadan saakaldet født V. existerer, eller forsaavidt Bestillingen af en eller anden Grund, f. Ex. manglende Vederhæftighed, ikke kan betroes ham, eller han af en lovlig Grund undslaaer sig for at overtage den, beskikker Øvrigheden en Anden, en saakaldet sat V. Ret til i sit Testament selv at udnævne V. for sine umyndige Arvinger tilkommer derimod efter den almindelige danske Lovgivning ikke Arveladeren. Den efter Formuens Størrelse beregnede Godtgjørelse for Værgemaalet (Udførelsen af Hvervet som V.), der efter dansk Ret tilkommer V., kaldes Værgepenge. — Tilsynsværge, s. d. A.

Væringer kaldtes den af Nordboer (Normanner) bestaaende Livvagt, som tjente hos de græske Keisere i Constantinopel, navnlig paa Korstogenes Tid; de forekomme ogsaa i Sagnene om Olaf Trygvesøn og Olaf den Hellige, i Erik Eiegods Historie o. s. v.

Værk er opplyndset Tougværk, almindelig benyttet til Kalfactering.

Værkbly, s. Blikfolv.

Værkbænk kalde Metalarbeidere et Bord af svære Ege- eller Bøgeplanker, lidt høiere end et almindeligt Bord, og urokkelig befæstet langs Vinduerne. Det bruges navnlig til Befæstelse af Skruestikken og til at lægge Arbeidet og Værktøierne paa.

Værlinger (Emberiza) kaldes de Spurve, hos hvilke Overnæbet er lidt smallere end Undernæbet, hvis Kanter derfor gribe om Overnæbets, naar det er lukket (jvfr. Finke og Spurv). Af de herhenhørende Arter kunne fremhæves Gulspurven, Bomlærken, Hortulanen og Snespurven (s. disse Artt.).

Værnepligt kaldes den Forpligtelse til at gjøre Tjeneste i Statens Hær eller Flaade, som efter de fleste Landes Lovgivninger i større eller mindre Udstrækning paahviler Statens Undersaatter. Almindelig kaldes V., forsaavidt den paahviler alle Undersaatterne uden Undtagelse, og saadant er Forholdet nu efter Frankrigs Exempel, hvor almindelig V. blev indført under Revolutionen, blevet i flere Stater, navnlig ogsaa i Danmark, hvor V. tidligere (siden Frd. 20de Juni 1788) alene paahvilede Bondestanden, men ved Loven 12te Febr. 1849 blev gjort almindelig, hvilket derefter ogsaa blev slaaet fast som et Princip i Grundloven; dog kan Enhver frie sig fra denne Pligt ved at stille en Anden for sig.

Værnething. Dette Ord bruges vel stundom i uegentlig Forstand om den hele Art Retter, hvorunder en Person enten i alle eller i nogle Sager hører, og i denne Betydning taler man saaledes om militært V., geistligt V. o. s. v. I egentlig Forstand betegner V. derimod den enkelte bestemte Ret blandt flere af samme Art, ved hvilken en Sag skal anlægges, og for hvilken altsaa Sagvolderen skal indstævnes. Hvilken denne Ret er, beroer i nogle Tilfælde paa Sagens Beskaffenhed, og det vigtigste Exempel herpaa er det, at Sagen dreier sig om en fast Eiendom, i hvilket Tilfælde den Ret, hvorunder Eiendommen er beliggende, er Sagens V.; den almindelige Regel om V. i civile Sager er imidlertid, at Sagvolderen skal indstævnes for den Ret, i hvis District han boer, og en Persons V. i disse Sager er saaledes i Almindelighed hans Hjemthing. I criminelle Sager er i Almindelighed den Ret, hvorunder Forbrydelsen er begaaet, Sagens V.

Væseler kaldes de mindre Former af Ilderslægten (Maarfamilien) med kortere og mindre fyldig Haarbeklædning paa Krop og Hale, som her i Norden tildeels skifte Farve om Vinteren og blive hvide istedetfor brune. De opholde sig i Steengjerder og lignende Steder, efterstræbe Muus og andre Smaapattedyr, hvortil de ved deres overordentlig smækkre, næsten orm- eller slangedannede Legemsform ere særdeles skikkede, og vise ikke den Forkjærlighed for Vand og Vanddyr som de ægte Ildere. Herhen høre

Digitized by Google

Bruden og Hermelinen eller Lækatten (s. disse Artt.). Om de end ikke sjelden gjøre Skade ved at dræbe Høns og Duer, i hvilken Henseende de vise samme umættelige Mordlyst som Maaren, er den Nytte, som de gjøre, dog langt større, og derfor vil ingen Landmand i Danmark gjerne have dem ødelagte, naar han har dem i sin Lade. Andre Arter findes i Nordamerika, Mexico, Peru, Ægypten o. s. v.

Vættelys (Belemnites) kaldes nogle i Kridt- og Juraformationen hyppige Forsteninger, af Form som en mod den ene Ende tilspidset Cylinder; naar de ere fuldstændige, indeholder den modsatte, noget udvidede Ende en kegleformig, i Kamre afdeelt „Kjerne“ (alveolus) og fortsætter sig tillige i et fladt tyndt Hornblad. V. ere forstenede Dele af Blæksprutter; det hele beskrevne Apparat svarer nemlig til de nulevende tiarmede Blæksprutters Rygskal, selve den forstenede Belemnitpig til den, hvormed Sepiernes Kalkskal ender. Man har fundet, om ikke ægte Belemniter, saa dog Former, som komme dem overordentlig nær (Belemnoteuthis), af hvilke hele Blæksprutten var bevaret i den fine Kalksteen, saa at man kunde skjelne den langstrakte, spidse Kropsform med dens Sidefinner, Tragten, Linene og Armene med deres talrige Kroge, ja endog Blæksækken, og enhver Tvivl om disse Forsteningers rette Opfattelse er derved hævet. Allerede inden disse mærkelige Stykker vare fundne, var man ad anden Vei kommen til det samme Resultat; man har levende Blæksprutter, hos hvilke der foruden Hornbladet findes en kamret Alvoolarpig, og fossile (Spirulirostra), der kunne betegnes som Belemniter, hos hvilke den kamrede Kjerne er ombreiet i Spiral; de danne Overgangen til den levende Slægt Spirula (s. d. A.), hos hvilken denne kamrede, spiralsnoede Skal er ene tilbage, da den pigdannede Forlængelse mangler.

Vætter er et nordisk Navn paa overnaturlige Væsener, gode og onde. **Landvætter** kaldtes saaledes Landets Skytsaander.

Væv. Som bekjendt kunne Traade forbindes til sammenhængende Flader paa saare mange forskjellige Maader, hvorved fremkommer en Mængde forskjellige Slags V., der kunne ordnes i Hoved- og Underafdelinger, som atter forgrene sig paa flere Maader. En V. kan dannes af 1 System af Traade ved forskjellige Sammenslyngninger med og uden Knuder (Filet, hæklet Arbeide, Tricot). Af 3 Systemer dannes Bobinet, nemlig en Kjede, der gaaer paalangs, en Islæt paaskraa tilhøire og en Islæt paaskraa tilvenstre. Overveiende alminde ligst er der dog 2 Systemer, og dette Slags V. skal her alene tages Hensyn til. Saadan V. i strengere Forstand kan, naar intet Hensyn tages til Farveforskjelligheder, deles i glat eller toskaftet, i kipret V., der ligeledes er eens over det Hele, medens façonnerede Tøier faae en saadan Binding af Traadene, at der dannes et oftest fiint Mønster; Damaster have Mønster ved Contrasten mellem Ret og Vrangk af samme Kiper, figureret V. ved Blanding af flere Slags Kiper, toskaftet og façonneret V. Fremdeles haves klare Tøier, dobbelte Tøier og Fløiel. Alle de samme og endnu mange flere Forskjelligheder indtræde ved Benyttelsen af forskjelligfarvede Traade. Foruden de ved Melering af forskjellig farvet Uld inden Spindingen fremkommende fleerfarvede Tøier mærkes: isprængte Tøier af Traade, der ere tvundne af 2 eller flere Farver (især Tricot); flammede Tøier af periodisk farvet Garn (ligeledes især Tricot); toskaftet Tøi, hvor Kjede og Islæt hver har sin Farve, er changeant, naar Traadene ere blanke (Silke), meleret, naar de ere matte; stribede og ternede Tøier faaes ved enten i Kjeden eller Islætten eller i begge at vexle med to eller flere Farver efter bestemt Plan; façonnerede Tøier vise sig især charakteristiske, naar Kjede og Islæt hver har sin Farve; væves de i kort Faareuld og Tøiet siden valkes og appreteres, saa bliver det meleret med en efter det udvidskede Mønsters Størrelse og Beskaffenhed forskjellig Charakteer; ligeledes vise Damaster sig charakteristisk i 2 Farver. I nogle Tilfælde har man en egen Kjede, der træder frem paa Retten, hvor den skal danne Figurer, men ellers skjules paa Vrangen; ved Shawler o. fl. benyttes derimod Figurislætter, der skjules eller bortklippes paa Vrangen, hvor der ikke er Brug for dem paa Retten. En Mængde særegne Vævemaader anvendes ved Frembringelsen af Tepper. — **Vævning.** Hør- og Hampegarn maae først befries for den naturlige Kit ved en Bygning, som andre Slags Garn og Silke ikke trænge til. Det til Kjede bestemte Garn bobines dernæst for lettere at afmaales og tælles (Rending); de fleste Slags Kjedegarn styrkes desuden ved Sletning. Islætten bliver derimod opspolet og lagt ind i Skytten. Til V. af Lærred, Taft og andet glat Tøi bruges den simple Lærredsvæv, hvor Kjeden er opviklet paa en Kjedebom og derfra vandret udspændt til en Brystbom, hvorfra den gaaer skraat nedad til en Tøibom. Paa Veien passerer Kjeden to Skafter, hvoraf vexelviis det ene gaaer ned, det andet op og deler Kjeden i Over- og Underfelt, naar man vexelviis træder to Skamler; derpaa passeres Ritten, foran hvilken Islætten slaaes igjennem for derpaa at slaaes fast med Ritten, der er dannet som en lukket Kam. Til V. af Kiper o. fl. bruges et større Antal Skafter og Skamler for at bringe større Afvexling i Traadenes Gang, og det beroer paa Antallet af Skafter, den Orden, hvori de benyttes til de successive Kjedetraade, Antallet af Skamler, den Orden, hvori disse trædes, endelig paa, hvilke Skafter hver enkelt Skammel er forbundet med, hvilket Slags Væv, hvilket Mønster man ved V. faaer ud. Til complicerede Mønstre behøves mange Skafter og Skamler, og der kan ikke godt skaffes Plads til ret mange. Skafterne blive da gjerne indbragne, idet man benytter løse Syller, udstrammede med Lodder og samlede med Hovedsnore i Grupper. Istedetfor Skamler træde forskjellige Indretninger efter Vævens Beskaffenhed. I den gamle Trækvæv brugte man Haandtag, i Trommelstolen hang Hovedsnore i Kroge (Platiner), der løftedes eller ikke løftedes, eftersom de paavirkedes af en med Stifter besat Tromle; i Jacquardstolen findes ligeledes Platiner, men deres Løftning dirigeres ved udhuggede Kortblade. Til visse klare Tøier (Flor) fordres en ganske særegen Indretning, forbi Kjedetraadene der skulle parviis slynges om hinanden; andre klare Tøier

Digitized by Google

faaes ved alene at holde Traadene spredte, hvilket lettes, naar der findes Mønstre af tætte Partier ved særegne Figurislættraade, der holde Grundislætten spredt. Til meget courante Stoffer, især tøskaftede, men dog ogsaa kiprede og andre, bruges ofte Maskinvæve (Vævemaskiner), der gjerne bygges af Jern, saaledes at Skamlerne træbes af urunde Skiver, at Kjeden afbommes og Tøiet opbommes efterhaanden og ikke stødeviis som ved Haandvæven. Maskinvævningen gaaer ulige lettest med Bomuldsgarn paa Grund af dets Elasticitet og er der naaet til at slaae et Par hundrede Islættraade ind i Minuten. Da der let kan indtræde Omstændigheder, der gjøre det vigtigt at stoppe Vævemaskinen, maa der være flere Midler til Udløsning: den kan saaledes af en Arbeider udløses ved Haanden; man har dernæst en automatisk Udløsning for det Tilfælde, at Islættraaden brister eller slipper op; endelig har man en automatisk og pludselig Udløsning for det Tilfælde, at Skytten bliver liggende i Kjeden paa Grund af en tilfælbig Hindring. Nærmere Oplysning om forskjellige Slags Væv, deres Frembringelsesmaade og Vævenes Indretning kunne søges i en stor Mængde særskilte Artikler.

Væver (Ploceus) er en Slægt af afrikanske og indiske Spurvefugle, hos hvilke den Kunst, at bygge Reden af fiint sammenslyngede Plantetrevler, er uddannet til en høi Grad af Fuldkommenhed. Deres Reder ere i Reglen lukkede, hængende, med Aabningen nedad, ikke sjelden med et særeget mindre Rum for Hannen; de Arter, som bygge deres Reder selskabelig, temmelig tæt ved hinanden, danne Overgangen til de saakaldte „Republikanere", som opføre deres Reder aldeles selskabelig i Form af et stort Tag, paa hvis Underside Indgangen til de enkelte Huller eller Reder findes. Disse tagformige Fællesreder, som ere anbragte paa et fritstaaende Træ og kunne opnaae en meget betydelig Størrelse, ere et af de mærkeligere Træk i Sydafrikas Naturhistorie.

Væxt kaldes i Almindelighed Tiltagen i ydre Dimensioner. Hos de levende Skabninger er V. den ved Ernæringen bevirkede normale Udvikling og Uddannelse af Legemet til den det tilkommende Mobenhed og Omfang. I Reglen voxe Mennesker og Dyr ikkun indtil en vis Periode i deres Liv, og jo længere denne Voxperiode varer, desto høiere staaer i Almindelighed Dyret i Dyrerækken. Mennesket er saaledes en af de Skabninger, der voxe længst, omtrent til det 25de Aar; Høidevæxten beroer paa de lange Rørknoklers Evne til at voxe i Længden, hvilket ophører, naar deres Midterstykker definitivt smelter sammen med Endestykkerne til een Knokkel.

Vølsungerne ere Gjenstand for en Sagnkreds, der bevæger sig i de nordiske og mellemeuropæiske Lande og er fælleds for den store gothisk-germaniske Stamme. Den behandles i den ældre Edda, Vølsungasaga og Niebelungenlied.

Vølund, Vaulundur, om hvem et Digt i den ældre Edda, som bærer hans Navn, fortæller, er i de nordiske Sagn en Søn af Finnekongen og den kunstfærdigste Mand. Om hans Skjæbne fortælles der ligeledes i Didrik af Berns Saga.

Vøringfossen i Hardanger er et af Norges mærkeligste Vandfald, omgivet af den vildeste Alpenatur. Imellem Numedal i Christiania Stift og Eifjord, den inderste Arm af Hardangerfjord i Bergens Stift, gaaer en fladere Forsænkning af Langfjeldene, som mod Nord begrændses af Hallingjøkulens og i S. V. af Haarteigens mere end 5,000 F. høie Ismasser. En stor Deel af det herfra nedstrømmende Vand danner Elven Bjøreja, som ved Gaarden Maursæt endnu flyder i et 2,300 F. ophøiet Klippeleie. Pludselig styrter den sig 470 F. lodret ned i en saa smal, steil og glat Klipperevne, at den, skjøndt bestaaende af den haardeste Bjergart, synes at være udhulet af Vandets umaadelige og altid virkende Kraft. Ogsaa imellem denne Styrtning af Havet udmærker Dalen sig ved de meest kolossale Alpeformer af steile, glatte og svimlende høie Bjerge.

Digitized by Google

W.*)

W er en Fordobbling af V, som bruges i tydske Ord, hvor det skal udtales som det bløde danske V, samt i Engelsk og i de slaviske Sprog, ligesom det af Nogle bruges i en stor Deel svenske Navne.

Waadt eller **Waadtland** (fr. Pays de Vaud), Canton i Schweiz, omgivet mod N. af Neufchatel og Neufchatelsøen, mod Ø. af Bern, Freiburg og Wallis, mod S. af Genfersøen og Canton Genf, mod V. af Frankrig, fra hvilket det skilles ved Jura, er 56 (efter Andre 61) □ M. stort med 200,000 Indb. (som næsten alle ere Reformeerte og tale Fransk). W. er et skjønt, bølgeformigt Land med yndige Dale og frugtbare Sletter; kun mod Ø. sende Alperne nogle Udløbere ind i samme, og mod V. hæver Jura sig. Korn, Tobak, Viin og Frugt ere Hovedfrembringelserne; her findes herlige Skove, af Mineralier især nyttige Steenarter. Viin- og Qvægavl ere de vigtigste Næringsveie; Industrien gaaer især ud paa Fabrikation af Uhre, Galanterie- og Staalvarer. — Statsforfatningen er republikansk-demokratisk: det store Raad, valgt paa 4 Aar af Folket i Forhold til Befolkningen, har den lovgivende Magt, et Statsraad af 9 Mænd, valgte paa 4 Aar af og iblandt det store Raads Medlemmer, har den udøvende. Hovedstaden er Lausanne. — W. hørte i tidligere Tider deels under Savoyen, deels under Canton Bern; efter Seiren over Carl den Dristige stod det næsten ganske under dette. Ved de Franskes Indfald 1797 erklærede W. sig frit og blev 1815 erkjendt som Canton. Efter endeel Stridigheder (1830—45) imellem det klerikale og det liberale (radicale) Parti seirede dette, og en reen demokratisk Forfatning blev given (1845).

Waag, Flod i Ungarn, udspringer paa Karpatherne og falder efter 40 M.s Løb i Donau.

Waagen (Gustav Friedrich), tydsk Kunsthistoriker, født d. 11te Febr. 1794 i Hamborg, har siden 1832 levet og virket i Berlin som Directeur for Galleriet og siden 1844 som Professor i Kunsthistorie ved Universitetet. Resultaterne af sine Reiser har han nedlagt i „Kunstwerke und Künstler in England und Paris“ (3 Bd., 1837—39); „Kunstwerke und Künstler in Deutschland“ (2 Bd., 1843—45) o. fl.

Waal, s. Rhinen og Holland.

Wabash, Flod i Nordamerika, udspringer i den vestlige Deel af Staten Ohio, løber igjennem Indiana og paa Grændsen af denne Stat og Illinois, og falder efter et Løb af 135 M. i Ohio.

Wace (Robert), normannisk Digter, født c. 1090 paa Jersey, død omtrent 1174 som Kanonikus i Bayeux, var Forfatter til de episke Digte „Roman de Brut“ (s. Artus) og „Roman de Rou“.

Wach (Carl Wilhelm), tydsk Maler, født d. 11te Septbr. 1787 i Berlin, fuldendte sin kunstneriske Uddannelse i Paris og Italien og grundede efter sin Tilbagekomst en Malerskole i Berlin, hvor han selv nød Agtelse for sine tiltalende Compositioner og gode Portraiter. Han døde d. 25de Novbr. 1845.

Wachsmuth (Ernst Wilhelm Gottlieb), tydsk Historiker, født d. 28de Decbr. 1784 i Hildesheim, har siden 1825 været Professor i Historie i Leipzig. Af hans ved Lærdom og omfattende Kildestudier udmærkede Skrifter ere følgende de vigtigste: „Hellenische Alterthumskunde“ (4 Bd., 2det Opl. 1843—46); „Europäische Sittengeschichte“ (5 Bd., 1831—39); „Gesch. Frankreichs im Revolutionszeitalter“ (4 Bd., 1840—44); „Gesch. des Zeitalters der Revolution“ (4 Bd., 1846—48); „Allg. Culturgeschichte“ (1850—52).

Wächter (Carl Georg von), udmærket tydsk Jurist, især Criminalist, født d. 24de Decbr. 1797 i Marbach ved Neckar, blev 1820 juridisk Professor i Tübingen og 1833 i Leipzig. Han var derpaa 1836—51 Professor i Tübingen (1839—48 tillige Præsident for Stænderforsamlingen i Stuttgart), 1851—52 Præsident for de 4 Fristæders Overappellationsret i Lübeck; i det sidstnævnte Aar kaldtes W. igjen til Leipzig som Professor i Pandektretten samt udnævntes til Geheime-Hofraad ligesom senere til Medlem af Statsraadet. Hans vigtigste Værker ere: „Lehrbuch des röm.-deutschen Strafrechts“ (2 Bd., 1825—26), „Abhandlungen aus dem Strafrechte“ (1835), „Gemeines Recht Deutschlands, insbes. gemeines deutsches Strafrecht“ (1844), „Beiträge zur deutschen Geschichte, insbes. zur Geschichte des deutschen Strafrechts“ (1845).

Wachtmeister er Navnet paa en gammel liflandsk Slægt, som ved Slutningen af det 16de Aarh. kom over til Sverrig. Hans W. (født 1609, død 1652), Rigsstaldmester, General og Rigsraad, blev Friherre 1651. Han efterlod sig flere Sønner, af hvilke Hans blev Stamfader for den grevelige Linie til Johannishuus,

*) Artikler, som savnes her, maae søges under V.

Digitized by Google

medens Bleichert (født 1644, død som Generallieutenant 1701) forplantede den friherrelige, hvoraf en Green 1816 erholdt preussisk Grevesværdighed. **Hans W.**, født 1641, udmærkede sig under Carl XI's Krig mod Danmark, blev Admiral og kom efter Krigens Tilendebringelse i Spidsen for hele Marinens Administration. Efter hans Raad blev nu Carlskrona anlagt og Flaaden forlagt derhen, ligesom ogsaa hele den svenske Marine fik en ny Organisation. Han blev dernæst udnævnt til kongelig Raad (1681), General-Admiral (1682), Generalgouverneur over Kalmarlän og Bleking (1683) samt Greve (1687). Endnu i sin Alderdom førte han Commandoen over Flaaden under Carl XII's Krig mod Danmark, men døde før dennes Slutning 1714, efterat han havde oprettet Johannishuus i Bleking til Fideicommis for sin Slægt. Hans Søn **Carl Hans W.**, født 1689, førte 1715 Commandoen over en svensk Eskadre, og maatte ved Colbergerheide, efter en tapper Modstand, overgive sig til en betydelig overlegen dansk Eskadre under Gabel; han blev senere Admiral og døde som saadan 1736. Dennes Søn, **Frederik Georg Hans Carl W.** (født 1720, død 1792) var gift med Hilda Brita Trolle, hvorfor det Trolle'ske Fideicommis Trolleborg i Malmøhuslän (senere ombyttet med Trolle-Ljungby i Christianstadslän) tilfaldt deres næstældste Søn. — **Carl Axel Trolle-W.**, Søn af den Foregaaende, født 1754, begyndte ganske ung paa den juridiske Embedsbane og blev allerede 1779 Justitiecantsler. Ved Redelighed i Tænke- og Handlemaade vandt han Gustav III's særdeles Tillid, saa at han 1783 blev Rigsdrost og saaledes kom i Spidsen for hele Retsplejen i Riget. Ogsaa under hele Gustav IV Adolfs Regjering var han Rigsdrost, endskjøndt han ingenlunde yndede Kongens Politik; efter Revolutionen 1809 blev han Justitiestatsminister, men døde allerede Aaret efter. — **Gustav W.**, Broder til den Foregaaende, født 1757, var først i preussisk Tjeneste, udmærkede sig i Gustav III's Krig mod Rusland 1788—90 og blev i denne udnævnt til Generalmajor. Efter Revolutionen 1809 fik han Commandoen over Landgangstropperne ved den Expedition, som under Admiral Puke afgik til Vesterbotten for at falde den russiske Armee i Ryggen. Med sin ringe Styrke kunde han dog ikke forhindre Russernes Tilbagetog, men maatte efter Træfningerne ved Säfvar og Ratan atter indskibe sine Tropper. Ved sin Hjemkomst udnævntes han til General og fik 1817 Rang som En af »Rikets Herrar«. Han døde 1826. — **Hans Gabriel Trolle-W.** til Trolle-Ljungby (Søn af Carl Axel), født d. 11te Septbr. 1782, valgte ligesom Faderen den juridiske Vei, blev 1809 Justitiecantsler, men tog 1817 sin Afsked og fik Rang som En af »Rikets Herrar«; 1840 blev han kaldet til Justitiestatsminister, men foretrak fremdeles at leve som Privatmand paa sine Godser for at beskjæftige sig med naturvidenskabelige Studier, hvilke han alt fra Ungdommen havde næret Forkjærlighed for. I den videnskabelige Verden har han gjort sig bekjendt som Zoolog og Mineralog ved flere Afhandlinger, der ere trykte i det svenske Akademies „Handlingar".

Wackenitz, s. Trave.

Wackernagel (Carl Heinrich Wilhelm), berømt Germanist, født i Berlin d. 23de April 1806, har siden 1835 været Professor i Basel, siden 1854 Medlem af det store Raad. Blandt de mange Skrifter, i hvilke han har nedlagt Udbyttet af sine Forskninger over ældre tydsk Sprog og Litteratur, nævne vi: „Deutsches Lesebuch" (3 Bd.); „Gesch. der deutschen Litt."; „Altfranzösische Lieder und Leiche".

Wagenaar (Jan), hollandsk Historieskriver, født i Amsterdam 1709, død sammesteds 1773, blev især bekjendt ved sit store Værk „De vaterlandsche historie" (21 Bd., 1756—64).

Waggon (engl.), Vogn, er overgaaet til vort saavelsom til flere andre Sprog som særlig Betegnelse for de Vogne, der benyttes paa Jernbaner. Disse Vogne hvile gjerne paa 4, 6 eller 8 Hjul; i sidste Tilfælde ere hver 4 og 4 Hjul saaledes forenede med hinanden, at der fremkommer samme Bevægelighed imellem de to Dele, som ved en almindelig Vogn mellem For- og Bagvognen. Constructionen af Hjulene er en Sag af stor Betydning, da Sikkerheden væsentlig afhænger af dem. Tidligere dannede man dem heelt af Støbejern, senere med en Hjulkrands af Smedejern; nu anvendes som oftest Smedejernshjul med Nav af Støbejern. For at kunne standse Trainene hurtig, forsynes hver 2den, 3die eller 4de Vogn med Bremseapparater, saa kraftige, at de ganske kunne hemme Hjulenes Ombreining. Personvognene hvile paa Fjedre og ere for og bag forsynede med saakaldte Fjederbuffere, det vil sige elastiske Stødpuder, der tjene til at formindske de ved Standsningerne uundgaaelige Stød mod Nabovognene. Hvad Overbygningen angaaer, da construeres Personvognene som lange, lukkede Vogne, der enten ved Tværskillerum ere deelte i flere mindre Coupéer med Døre i Vognens Langsider, eller — som i Amerika — forsynede med en Midtegang efter Vognens Længde, ved hvis Ender Dørene befinde sig. De forskjellige Klasser af Personvogne, der i Reglen findes paa alle Jernbaner, adskille sig kun fra hinanden ved den mere eller mindre elegante Udstyrelse udvendig og indvendig. I den nyere Tid har man begyndt at opvarme Personvognene om Vinteren. Godsvognenes Overbygning varierer efter deres specielle Bestemmelse til Transport af Pakgods, Equipager, Heste, Creaturer eller større Gjenstande som Bygningsmateriale, Brænde o. desl.

Wagner (Johann Martin), tydsk Maler og Billedhugger, født i Würzburg d. 24de Juni 1777, var Elev af sin Fader, Hofbilledhugger **Joh. Pet. W.**, der senere sendte ham til Wien for at uddannes til Maler under Füger. 1804 gik han over Paris til Rom, hvor han siden opholdt sig til sin Død d. 8de Aug. 1858 paa et Par Reiser nær, som han 1814 og 1816 foretog til Grækenland, hvorfra han sidste Gang medbragte den æginetiske Gruppe (s. Æginetisk Kunst). Idet W. ikke alene som Maler, men ogsaa som Billedhugger tildeels manglede de kunstneriske Midler, der betinge den fuldstændige Udførelse af et Kunstværk, ligger hans Fortrinlighed neste i hans Compositionsevne, der rigest viser sig i den lange Frise i Basrelief, som den

componerede til „Valhalla", forestillende Oldtydskernes Historie. Han udførte ogsaa Compositioner til den nye Triumphbue i München.

Wagner (Richard), berømt Componist, er født d. 22de Mai 1813 i Leipzig, hvor hans Fader var Embedsmand. Han helligede sig tidlig til Musiken, og blev 1843 efter Opførelsen af sin Opera „Rienzi" Capelmester i Dresden. Paa Grund af Deeltagelse i Maiopstanden 1849 blev han landsforviist, og har siden meest levet i Zürich i Schweiz; 1861 blev han amnesteret og fik atter Tilladelse til at vende tilbage til Tydskland. W. er i sine Operaer slaaet ind paa en egen Retning, idet han ikke alene selv har forfattet sine Texter efter reformatoriske Principer, men ogsaa gaaer ud paa, ved Udelukkelsen af alle selvstændige afsluttede musikalske Former (saasom Arie, Duet, Finale), at forvandle hele Operaen til en vedvarende musikalsk Declamation, hvorved Musik og Poesie skulde smelte sammen til en høiere Eenhed. Disse kunstneriske Principer, der i det Væsentlige ere de samme, som allerede Gluck har gjort gjeldende, kun endnu mere videregaaende, har W. deels nærmere udviklet i forskjellige Skrifter („Das Kunstwerk der Zukunft", „Oper und Drama" o. s. v.), deels praktisk søgt at gjennemføre i sine Operaer, hvoraf allerede de første „Rienzi" og „Der fliegende Holländer" antyde denne Retning, som er mere gjennemført i hans senere berømteste Værker „Tannhäuser oder der Sängerkrieg auf Wartburg" og „Lohengrin", hvori han dog ikke endnu ganske har kunnet emancipere sig fra de hidtil brugelige Former, hvilket først er lykkedes ham fuldstændig i hans seneste Værker „Die Niebelungen", en Operacyklus, og Operaen „Tristan und Isolde", der af ham selv ansees for hans bedste Værker og af hans ivrige Tilhængere betragtes som Culminationspunctet af al musikalsk og dramatisk Kunst. W. overskriber i dem ikke lidet Grændserne for det Skjønne og æsthetisk Berettigede; de have ogsaa viist sig som ligefremme dramatiske Umuligheder, medens „Tannhäuser" og „Lohengrin", der ved Siden af meget Forfeilet og Bizarrt unegtelig indeholde store Skjønheder, have faaet Borgerret paa de fleste af Tydsklands større Theatre. Et Forsøg, som W. i 1861 gjorde paa at indføre sine Værker i Frankrig, strandede aldeles, idet „Tannhäuser" ved sin Opførelse paa den store Opera gjorde complet Fiasco. W.'s reformatoriske Virksomhed paa Operaens Gebeet har mødet megen Modstand fra flere Sider og fremkaldt en forbittret Kamp, som i en Række af Aar, deels i Tidskrifter, deels i selvstændige Skrifter, har været ført med stor Haardnakkethed fra begge Sider. Blandt dem, der med størst Varme have opkastet sig til Forkjæmpere for de Wagner'ske Ideer, maa nævnes Fr. Liszt.

Wagner (Rudolph), tydsk Physiolog og Anatom, født 1805 i Bayreuth, gik til Paris, hvor han under Cuvier's Veiledning lagde sig efter den comparative Anatomie. Han foretog i dette Studiums Interesse nogle videnskabelige Reiser og blev 1829 Prosector i Erlangen, 1832 Professor i Zoologie sammesteds, 1840 Professor i Physiologie i Göttingen. W. hører til den spiritualistiske Retning, som han med Talent har forfegtet ved forskjellige Leiligheder. Af hans Skrifter mærkes: „Beiträge zur vergleichenden Anatomie des Blutes" (1833); „Lehrbuch der vergleichenden Anatomie" (1834—35); „Beiträge zur vergleichenden Physiologie" (1838); „Lehrbuch d. Physiologie" (4de Udg., 1854—55); „Handwörterbuch d. Physiologie" (fra 1843 af), hvori de bedste Forfattere have medarbeidet, og som ansees for det correcteste Udtryk for Physiologiens nuværende Standpunct.

Wagram (Deutsch-W.), Landsby i Østerrig unter der Enns, er bekjendt ved den blodige Seier, som Napoleon her d. 5te og 6te Juli 1809 vandt over Østerrigerne under Erkehertug Carl, og paa hvilket fulgte Freden i Wien d. 14de Octbr. 1809. Napoleon udnævnte efter samme Marskal Berthier til Fyrste af W.

Wahl (Christian Abraham), protestantisk Theolog, født 1773 i Dresden, var først Præst paa forskjellige Steder, blev derefter 1835 Kirke- og Skoleraad og Medlem af Landsconsistoriet i sin Fødeby. Efter at have faaet sin Afsked døde han d. 30te Novbr. 1855. Hans betydeligste Skrifter ere: „Clavis Novi Testamenti philologica" (2 Bd., 3die Opl. 1843); „Clavis librorum Veteris Testamenti apocryphorum" (1853).

Wahlberg (Johan August), svensk Naturforsker, født d. 9de Octbr. 1810 i Nærheden af Gøtheborg, beskjæftigede sig som Student navnlig med Naturvidenskaberne og blev 1835 ansat ved Matrikelcontoiret, hvor han det følgende Aar blev Ingenieur. I videnskabeligt Øiemed reiste han 1839—45 i det sydlige Afrika i Omegnen af det gode Haabs Forbjerg og Natallandet. Kort efter sin Hjemkomst blev han 1846 Lærer i Jagt og Zoologie ved det forstvidenskabelige Institut. Lysten til eventyrlige Opdagelsesreiser drev dog 1858 W. paany til Afrika, hvor han denne Gang fra Hvalfiskebugten trængte frem til Søen N'Gami. Paa en Jagtexpedition blev han af en Elephant kastet til Jorden og ihjelslagen d. 6te Marts 1856. Hans store og kostbare Samlinger bleve deels kjøbte af, deels skjenkede til det svenske Rigsmuseum.

Wahlberg (Pehr Fredrik), Professor i Materia medica ved Carolinska-Institutet, Lærer i Pharmakognosie og pharmaceutisk Naturalhistorie ved det pharmaceutiske Institut i Stockholm, er født d. 19de Juni 1800 i Gøtheborg. Han blev 1827 Dr. med., men har næsten udelukkende helliget sig til Dyrkelsen af Botanik og Entomologie, i hvilken Retning han har udfoldet en stor Virksomhed i sit Fædreland, og hvorom ogsaa hovedsagelig hans litterære Arbeider dreie sig.

Wahlbom (Vilhelm Johan Carl), svensk Maler, født i Kalmar d. 16de October 1810, begyndte som Billedhugger, men gik siden over til at være Tegner og Maler, og har frembragt betydelige Billeder, hvortil han deels tog Emnet af Sverrigs Historie, deels af Bibelen. Han erhvervede sig især stort Navn for sin Dygtighed i at fremstille Heste. 1838 reiste han udenlands og opholdt sig i Tydskland, Frankrig og Italien (i Rom 1843—47). W. vendte tilbage til Sverrig 1849 og blev Professor; men hans svage Helbred nødte ham til at opsøge et mildere Klima, og paa Reisen døde han i London d. 21de April 1858.

Digitized by Google

medens Bleichert (født 1644, død som Generallieutenant 1701) forplantede den friherrelige, hvoraf en Green 1816 erholdt preussisk Grevesværdighed. **Hans W.**, født 1641, udmærkede sig under Carl XI's Krig mod Danmark, blev Admiral og kom efter Krigens Tilendebringelse i Spidsen for hele Marinens Administration. Efter hans Raad blev nu Carlskrona anlagt og Flaaden forlagt derhen, ligesom ogsaa hele den svenske Marine fik en ny Organisation. Han blev dernæst udnævnt til kongelig Raad (1681), General-Admiral (1682), Generalgouverneur over Kalmarlän og Bleking (1683) samt Greve (1687). Endnu i sin Alderdom førte han Commandoen over Flaaden under Carl XII's Krig mod Danmark, men døde før dennes Slutning 1714, efterat han havde oprettet Johannishuus i Bleking til Fideicommis for sin Slægt. Hans Søn **Carl Hans W.**, født 1689, førte 1715 Commandoen over en svensk Eskadre, og maatte ved Colbergerheide, efter en tapper Modstand, overgive sig til en betydelig overlegen dansk Eskadre under Gabel; han blev senere Admiral og døde som saadan 1736. Dennes Søn, **Frederik Georg Hans Carl W.** (født 1720, død 1792) var gift med Hilda Brita Trolle, hvorfor det Trolle'ske Fideicommis Trolleborg i Malmøhuslän (senere ombyttet med Trolle-Ljungby i Christianstadslän) tilfaldt deres næstældste Søn. — **Carl Axel Trolle-W.**, Søn af den Foregaaende, født 1754, begyndte ganske ung paa den juridiske Embedsbane og blev allerede 1779 Justitiecantsler. Ved Redelighed i Tænke- og Handlemaade vandt han Gustav III's særdeles Tillid, saa at han 1783 blev Rigsdrost og saaledes kom i Spidsen for hele Retspleien i Riget. Ogsaa under hele Gustav IV Adolfs Regjering var han Rigsdrost, endskjøndt han ingenlunde yndede Kongens Politik; efter Revolutionen 1809 blev han Justitiestatsminister, men døde allerede Aaret efter. — **Gustav W.**, Broder til den Foregaaende, født 1757, var først i preussisk Tjeneste, udmærkede sig i Gustav III's Krig mod Rusland 1788—90 og blev i denne udnævnt til Generalmajor. Efter Revolutionen 1809 fik han Commandoen over Landgangstropperne ved den Expedition, som under Admiral Puke afgik til Vesterbottn for at falde den russiske Armee i Ryggen. Med sin ringe Styrke kunde han dog ikke forhindre Russernes Tilbagetog, men maatte efter Træfningerne ved Säfvar og Ratan atter indskibe sine Tropper. Ved sin Hjemkomst udnævntes han til General og fik 1817 Rang som En af »Rikets Herrar«. Han døde 1826. — **Hans Gabriel Trolle-W.** til Trolle-Ljungby (Søn af Carl Axel), født d. 11te Septbr. 1782, valgte ligesom Faderen den juridiske Vei, blev 1809 Justitiecantsler, men tog 1817 sin Afsked og fik Rang som En af »Rikets Herrar«; 1840 blev han kaldet til Justitiestatsminister, men foretrak fremdeles at leve som Privatmand paa sine Godser for at beskjæftige sig med naturvidenskabelige Studier, hvilke han alt fra Ungdommen havde næret Forkjærlighed for. I den videnskabelige Verden har han gjort sig bekjendt som Zoolog og Mineralog ved flere Afhandlinger, der ere trykte i det svenske Akademies „Handlingar".

Wackenitz, s. Trave.

Wackernagel (Carl Heinrich Wilhelm), berømt Germanist, født i Berlin d. 23de April 1806, har siden 1835 været Professor i Basel, siden 1854 Medlem af det store Raad. Blandt de mange Skrifter, i hvilke han har nedlagt Udbyttet af sine Forskninger over ældre tydsk Sprog og Litteratur, nævne vi: „Deutsches Lesebuch" (3 Bd.); „Gesch. der deutschen Litt."; „Altfranzösische Lieder und Leiche".

Wagenaar (Jan), hollandsk Historieskriver, født i Amsterdam 1709, død sammesteds 1773, blev især bekjendt ved sit store Værk „De vaterlandsche historie" (21 Bd., 1756—64).

Waggon (engl.), Vogn, er overgaaet til vort saavelsom til flere andre Sprog som særlig Betegnelse for de Vogne, der benyttes paa Jernbaner. Disse Vogne hvile gjerne paa 4, 6 eller 8 Hjul; i sidste Tilfælde ere hver 4 og 4 Hjul saaledes forenede med hinanden, at der fremkommer samme Bevægelighed imellem de to Dele, som ved en almindelig Vogn mellem For- og Bagvognen. Constructionen af Hjulene er en Sag af stor Betydning, da Sikkerheden væsentlig afhænger af dem. Tidligere dannede man dem heelt af Støbejern, senere med en Hjulkrands af Smedejern; nu anvendes som oftest Smedejernshjul med Nav af Støbejern. For at kunne standse Trainene hurtig, forsynes hver 2den, 3die eller 4de Vogn med Bremseapparater, saa kraftige, at de ganske kunne hemme Hjulenes Omdreining. Personvognene hvile paa Fjedre og ere for og bag forsynede med saakaldte Fjederbuffere, det vil sige elastiske Stødpuder, der tjene til at formindske de ved Standsningerne uundgaaelige Stød mod Nabovognene. Hvad Overbygningen angaaer, da construeres Personvognene som lange, lukkede Vogne, der enten ved Tverstillerum ere deelte i flere mindre Coupéer med Døre i Vognens Langsider, eller — som i Amerika — forsynede med en Midtegang efter Vognens Længde, ved hvis Ender Dørene befinde sig. De forskjellige Klasser af Personvogne, der i Reglen findes paa alle Jernbaner, adskille sig kun fra hinanden ved den mere eller mindre elegante Udstyrelse udvendig og indvendig. I den nyere Tid har man begyndt at opvarme Personvognene om Vinteren. Godsvognenes Overbygning varierer efter deres specielle Bestemmelse til Transport af Pakgods, Eqvipager, Heste, Creaturer eller større Gjenstande som Bygningsmateriale, Brænde o. desl.

Wagner (Johann Martin), tydsk Maler og Billedhugger, født i Würzburg d. 24de Juni 1777, var Elev af sin Fader, Hofbilledhugger **Joh. Pet. W.**, der senere sendte ham til Wien for at uddannes til Maler under Füger. 1804 gik han over Paris til Rom, hvor han siden opholdt sig til sin Død d. 8de Aug. 1858 paa et Par Reiser nær, som han 1814 og 1816 foretog til Grækenland, hvorfra han sidste Gang medbragte den æginetiske Gruppe (s. Æginetisk Kunst). Idet W. ikke alene som Maler, men ogsaa som Billedhugger tildeels manglede de kunstneriske Midler, der betinge den fuldstændige Udførelse af et Kunstværk, ligger hans Fortjeneste i hans Compositionsevne, der rigest viste sig i den lange Frise i Basrelief, som han

Digitized by Google

componerede til „Valhalla“, forestillende Oldtydskernes Historie. Han udførte ogsaa Compositioner til den nye Triumphbue i München.

Wagner (Richard), berømt Componist, er født d. 22de Mai 1813 i Leipzig, hvor hans Fader var Embedsmand. Han helligede sig tidlig til Musiken, og blev 1843 efter Opførelsen af sin Opera „Rienzi“ Capelmester i Dresden. Paa Grund af Deeltagelse i Maiopstanden 1849 blev han landsforviist, og har siden meest levet i Zürich i Schweiz; 1861 blev han amnesteret og fik atter Tilladelse til at vende tilbage til Tydskland. W. er i sine Operaer slaaet ind paa en egen Retning, idet han ikke alene selv har forfattet sine Texter efter reformatoriske Principer, men ogsaa gaaer ud paa, ved Udelukkelsen af alle selvstændige afsluttede musikalske Former (saasom Arie, Duet, Finale), at forvandle hele Operaen til en vedvarende musikalsk Declamation, hvorved Musik og Poesie skulde smelte sammen til en høiere Eenhed. Disse kunstneriske Principer, der i det Væsentlige ere de samme, som allerede Gluck har gjort gjeldende, kun endnu mere videregaaende, har W. deels nærmere udviklet i forskjellige Skrifter („Das Kunstwerk der Zukunft“, „Oper und Drama“ o. s. v.), deels praktisk søgt at gjennemføre i sine Operaer, hvoraf allerede de første „Rienzi“ og „Der fliegende Holländer“ antyde denne Retning, som er mere gjennemført i hans senere berømteste Værker „Tannhäuser oder der Sängerkrieg auf Wartburg“ og „Lohengrin“, hvori han dog ikke endnu ganske har kunnet emancipere sig fra de hidtil brugelige Former, hvilket først er lykkedes ham fuldstændig i hans seneste Værker „Die Niebelungen“, en Operacyklus, og Operaen „Tristan und Isolde“, der af ham selv ansees for hans bedste Værker og af hans ivrige Tilhængere betragtes som Culminationspunctet af al musikalsk og dramatisk Kunst. W. overskriber i dem ikke lidet Grændserne for det Skjønne og æsthetisk Berettigede; de have ogsaa viist sig som ligefremme dramatiske Umuligheder, medens „Tannhäuser“ og „Lohengrin“, der ved Siden af meget Forfeilet og Bizarrt unegtelig indeholde store Skjønheder, have faaet Borgerret paa de fleste af Tydsklands større Theatre. Et Forsøg, som W. i 1861 gjorde paa at indføre sine Værker i Frankrig, strandede aldeles, idet „Tannhäuser“ ved sin Opførelse paa den store Opera gjorde complet Fiasco. W.'s reformatoriske Virksomhed paa Operaens Gebeet har fundet megen Modstand fra flere Sider og fremkaldt en forbittret Kamp, som i en Række af Aar, deels i Tidsskrifter, deels i selvstændige Skrifter, har været ført med stor Haardnakketheb fra begge Sider. Blandt dem, der med størst Varme have opkastet sig til Forkjæmpere for de Wagner'ske Ideer, maa nævnes Fr. Liszt.

Wagner (Rudolph), tydsk Physiolog og Anatom, født 1805 i Bayreuth, gik til Paris, hvor han under Cuvier's Veiledning lagde sig efter den comparative Anatomie. Han foretog i dette Studiums Interesse nogle videnskabelige Reiser og blev 1829 Prosector i Erlangen, 1832 Professor i Zoologie sammesteds, 1840 Professor i Physiologie i Göttingen. W. hører til den spiritualistiske Retning, som han med Talent har forfegtet ved forskjellige Leiligheder. Af hans Skrifter mærkes: „Beiträge zur vergleichenden Anatomie des Blutes“ (1833); „Lehrbuch der vergleichenden Anatomie“ (1834—35); „Beiträge zur vergleichenden Physiologie“ (1838); „Lehrbuch d. Physiologie“ (4de Udg., 1854—55); „Handwörterbuch d. Physiologie“ (fra 1843 af), hvori de bedste Forfattere have medarbeidet, og som ansees for det correcteste Udtryk for Physiologiens nuværende Standpunct.

Wagram (Deutsch-W.), Landsby i Østerrig unter der Enns, er bekjendt ved den blodige Seier, som Napoleon her d. 5te og 6te Juli 1809 vandt over Østerrigerne under Erkehertug Carl, og paa hvilket fulgte Freden i Wien d. 14de Octbr. 1809. Napoleon udnævnte efter samme Marskal Berthier til Fyrste af W.

Wahl (Christian Abraham), protestantisk Theolog, født 1773 i Dresden, var først Præst paa forskjellige Steder, blev derefter 1835 Kirke- og Skoleraad og Medlem af Landsconsistoriet i sin Fødeby. Efter at have faaet sin Afsked døde han d. 30te Novbr. 1855. Hans betydeligste Skrifter ere: „Clavis Novi Testamenti philologica“ (2 Bd., 3die Opl. 1843); „Clavis librorum Veteris Testamenti apocryphorum“ (1853).

Wahlberg (Johan August), svensk Naturforsker, født d. 9de Octbr. 1810 i Nærheden af Gøtheborg, beskjæftigede sig som Student navnlig med Naturvidenskaberne og blev 1835 ansat ved Matrikelcontoiret, hvor han det følgende Aar blev Ingenieur. I videnskabeligt Øiemed reiste han 1839—45 i det sydlige Afrika i Omegnen af det gode Haabs Forbjerg og Natallandet. Kort efter sin Hjemkomst blev han 1846 Lærer i Jagt og Zoologie ved det forstvidenskabelige Institut. Lysten til eventyrlige Opdagelsesreiser drev dog 1853 W. paany til Afrika, hvor han denne Gang fra Hvalfiskebugten trængte frem til Søen N'Gami. Paa en Jagtexpedition blev han af en Elephant kastet til Jorden og ihjelslagen d. 6te Marts 1856. Hans store og kostbare Samlinger bleve deels kjøbte af, deels skjenkede til det svenske Rigsmuseum.

Wahlberg (Pehr Fredrik), Professor i Materia medica ved Carolinska-Institutet, Lærer i Pharmakognosie og pharmaceutisk Naturalhistorie ved det pharmaceutiske Institut i Stockholm, er født d. 19de Juni 1800 i Gøtheborg. Han blev 1827 Dr. med., men har næsten udelukkende helliget sig til Dyrkelsen af Botanik og Entomologie, i hvilken Retning han har udfoldet en stor Virksomhed i sit Fædreland, og hvorom ogsaa hovedsagelig hans litterære Arbeider dreie sig.

Wahlbom (Vilhelm Johan Carl), svensk Maler, født i Kalmar d. 16de October 1810, begyndte som Billedbugger, men gik siden over til at være Tegner og Maler, og har frembragt betydelige Billeder, hvortil han deels tog Emnet af Sverrigs Historie, deels af Bibelen. Han erhvervede sig især stort Navn for sin Dygtighed i at fremstille Heste. 1838 reiste han udenlands og opholdt sig i Tydskland, Frankrig og Italien (i Rom 1843—47). W. vendte tilbage til Sverrig 1849 og blev Professor; men hans svage Helbred nødte ham til at opsøge et mildere Klima, og paa Reisen døde han i London d. 21de April 1858.

Digitized by Google

Wahlenberg (Georg), berømt svensk Naturforsker, navnlig Botaniker, født 1780 paa Jernværket Skarphyttan i Wärmland, studerede Medicin i Upsala, hvor han i en ung Alder blev ansat som Amanuensis ved Universitetets naturhistoriske Samlinger, og foretog med offentlig Understøttelse Undersøgelsesreiser i Sverrig og Norge, navnlig af de nordlige, mere ubekjendte Egne. Senere tog han til Bøhmen, Ungarn og Schweiz for at undersøge Karpatherne og Alperne, besøgte paa Hjemveien de vigtigste tydske Universiteter og vendte 1814 tilbage til Upsala, hvor han blev ansat som Demonstrator botanices og senere som Professor i Botanik og Medicin. W. døde i Upsala 1851. Hans vigtigste Værker ere: „Flora lapponica" (1812), „Flora Carpatorum" (1814), „Flora Upsaliensis" (1820) og „Flora Suecica" (1831—33); desuden skrev han flere værdifulde geologiske Afhandlinger.

Wahlstatt, Landsby i det preussiske Schlesien, ikke langt fra Liegnitz, er historisk bekjendt deels ved Slaget d. 9de April 1241, i hvilket Mongolerne tilintetgjorde en tydsk Hær og Hertug Henrik den Fromme af Schlesien faldt, deels ved Fegtningen d. 26de Aug. 1813 ved den nærliggende Katzbach, i hvilken Blücher slog de Franske; han fik derfor Titlen **Fyrste af W.**

Waiblingen hedder nu en Stad (4,000 Indb.) i Neckarkredsen i Kongeriget Würtemberg; Staden og Borgen W., af hvilken Hohenstauferne skulle have erholdt Navnet Ghibelliner (s. d. A.), laae i den nuværende Jaxtkreds i Würtemberg.

Waitz (Georg), født d. 9de Octbr. 1813 i Flensborg, blev 1842 Professor i Historien i Kiel, 1846 Medlem for Universitetet af Provindsialstænderne, tog i Skrift og Gjerning ivrig Deel i det slesvigholsteenske Røre, og var Oprørsregjeringens Gesandt i Berlin samt Medlem af Forsamlingen i Frankfurt. Efter dennes Opløsning blev han Professor i Göttingen. W. har skrevet: „Deutsche Verfassungsgeschichte" (1844—47); „Geschichte Schleswig-Holsteins"; en Monographie over Jørgen Wullenweber, Lybeks Borgermester (3 Bd.).

Waitzen, ung. Vacz, Stad i Ungarn, ved Donau ikke langt fra Pesth, har en smuk Kathedralkirke og endeel Handel. 13,000 Indb.

Wakefield, Stad i den vestlige Deel af det engelske Shire York, har betydelige Klæde- og Uldmanufacturer samt Handel. 50,000 Indb.

Walafried, med Tilnavnet Strabo, d. e. den Skelende, født 807 i Schwaben, døde 829 som Lærer og Abbed i Klostret Reichenau. Han gjorde sig fortjent som Bibelfortolker, og hans „Glossa ordinaria in Biblia" benyttedes hele Middelalderen igjennem som exegetisk Haand- og Hjelpebog.

Walcheren, en 2½ M. lang Ø i den hollandske Provinds Zeeland, mellem Scheldens Mundinger og Nordsøen, beskyttes ved Diger og Klitter imod Havet og har feed, frugtbar Jordbund med ypperlige Kornagre og Enge. Indb.s Antal er 40,000, Hovedstaden er Middelburg, den bedste Havn er ved Vliessingen.

Waldeck, Fyrstendømme i det nordvestlige Tydskland, bestaaer af det gamle Grevskab W., omgivet af Kurhessen, den preussiske Provinds Westphalen og Hessen-Darmstadt, og det adskilt beliggende Grevskab Pyrmont; begge udgjøre 21½ □ M. med 60,000 Indb., næsten alle Protestanter. W. er et smukt afvexlende Bjergland (lave Grene af de rhinske Bjerge og Teutoburgerwald) med i det Hele ret frugtbar Jordbund. Agerdyrkning (Korn, Frugt, Hør, Raps), Qvægavl og nogen Bjergværksdrift ere Hovednæringsveiene. Industrien er ikke betydelig, vigtigst er Læderfabrikationen. Fyrsten deler den lovgivende Magt med en Landdag paa 12 Medlemmer. Forbundscontingentet er 519 Md.; Indtægterne ere omtrent ¼ Mill. Rdl. aarlig, Udgifterne lidt større.

Det forhen grevelige Huus W. hører til de ældste i Tydskland og udleder sin Oprindelse fra en Grev Witekind i Begyndelsen af det 11te Aarh. Fra 1438 stod det under Hessens Lehnshøihed, hvoraf fulgte mange Stridigheder. I det 17de Aarh. ophøiedes det i Rigsfyrstestanden. En constitutionel Forfatning fik Landet 1816, hvilken fik et demokratisk Tilsnit 1849; men den nu (fra 1852) regjerende Fyrste Georg Victor har forlangt og erholdt denne revideret i reactionær Aand, og under idelige Kjævlerier imellem ham og Landdagen er dennes Betydning sunken stedse mere: det gaaer med Forfatningen her som i de andre tydske Stater.

Waldis (Burkard), tydsk Fabeldigter i det 16de Aarh., først Munk og siden protestantisk Præst, blev især bekjendt ved sin Fabelbog „Esopus".

Wales, et forhen selvstændigt, nu med England forenet Fyrstendømme, udgjør den vestlige Deel af det egentlige England og begrændses mod N. og V. af det atlantiske Ocean, mod Ø. af de engelske Shirer Chester, Shrop, Hereford og Monmouth, mod S. af Bristolkanalen. Det udgjør 350 □ M. med henved 1,200,000 Indb., er overalt Bjergland (høiest mod N., Snowdon er 3,500 F. høit) med meget sønderrevne Kyster, stor Rigdom paa Metaller og betydelig Bjergværksdrift og Qvægavl. W. indbefatter 12 Shirer, og deles i Nord- og Syd-W. Hovedstaden er Pembroke.

Beboerne af W. ere en keltisk Stamme, som kalder sig selv Kymrer (s. d. A. samt Kelter) og indtil den Dag idag har bevaret sin Nationalitet, Sprog o. s. v. Dette, som de selv kalde kymrisk, Englænderne welsh, er behandlet grammatikalsk af Davis o. A., lexikalsk af Owen; sign. Stephenson „The welsh literature" (1846). Waleserne ere raae og overtroiske, men djerve og godmodige; de høitideligholde endnu deres gamle Folkefester, deres Barder (Folkedigtere) holde endnu aarlige Væddekampe om udsatte Præmier. — Landet var i den ældre Tid deelt mellem flere Fyrster, der maatte betale Skat allerede til den angelsachsiske Konge Athelstane (925—41), siden ogsaa til de normanniske Konger, skjøndt de ofte søgte at løsrive sig fra disse. Kong Henrik II havde haarde Kampe med Waleserne, først Edward I lykkedes det, efter Fyrsten Levellyns Overvindelse, at undertvinge Landet fuldkommen. Han forlehnede 1302 sin Søn Edvard dermed, og siden har den engelske Kronprinds altid ført Titlen Prinds af W. I Aaret 1400 reiste Owen Glendour, en Helte og Ætling af de gamle Fyrster, en farlig Opstand her; 1536 blev W. ganske forenet med England.

Digitized by Google

Walewski (Alexandre Florian Joseph Colonna, Greve af), fransk Statsminister, født i Polen d. 4de Mai 1810, skal være en Søn af Napoleon I og en polsk Dame. Han blev opdragen i Genf, kom 1824 tilbage til Polen, reiste derfra hemmelig til Frankrig og kjæmpede med i Julidagene 1830. Under den polske Opstand blev han af den franske Regjering sendt til Polen, tog Tjeneste der og udmærkede sig i Slaget ved Grochow. Siden tjente W. en Tidlang i den franske Armee, redigerede Bladet „Messager", hvori han allerede dengang talte for en Alliance med England, og gik under Thiers's Ministerium som Gesandt til Ægypten; siden var han i samme Egenskab i Buenos Ayres, Florents, Neapel og (fra 1852) i London. I Foraaret 1855 blev W. Senator og Udenrigsminister, i hvilken Egenskab han førte Forsædet ved Congressen i Paris. I Jan. 1860 afgik W. i Anledning af den italienske Krig, men var endnu indtil Juni 1863 Statsminister.

Walker (Williams), nordamerikansk Eventyrer, født 1824 i Nashville i Staten Tennessee, studerede først Lovkyndighed, var derpaa Læge i Philadelphia, reiste endeel i Europa, redigerede et Blad i New-Orleans, drog 1850 til Californien og levede der deels som Bladredacteur, deels som Advocat, indtil han 1853 fattede den Tanke at erobre den mexikanske Stat Sonora. Forsøget derpaa (i Marts 1854) mislykkedes dog, og W. kom med 25 Md. af sin Bande tilbage til Californien. I Juni 1854 satte han sig, uden at den nordamerikanske Regjering gjorde noget Alvorligt for at forebygge disse Fribyttertog, paany i Bevægelse for at erobre Staten Nicaragua, og var i Begyndelsen heldig, men gjorde sig forhadt ved Anmasselse og Overmod og maatte 1857 forlade Landet. I New-Orleans o. a. St. blev han af Demokraterne og Erobringspartiet, der ligesaa lidt som han agtede Folkeretten, priist som en Helt, og Præsidenten saae igjennem Fingre med ham. Ved et nyt Forsøg 1860 blev W. skudt d. 12te Septbr., s. Nicaragua's Historie. W. var en Mand af simpelt og raat Udvortes, dristig, energisk, udholdende og urolig, men samvittighedsløs, egennyttig og snu, uden Begeistring for et høiere Maal end hans egen Fordeel.

Wall, Wahl, dansk Ol, er i Tydskland et Antal af 80 og forekommer i Fiskehandelen.

Wallace (William), skotsk Adelsmand og Frihedshelt, født 1276, stillede sig i Spidsen for det skotske Folk, da det reiste sig imod det engelske Tvangsherredømme (s. Edvard I og Bruce), slog 1298 den engelske Anfører Warenne og blev i John Balliols Fraværelse udnævnt til Rigsforstander, men nedlagde snart denne Værdighed paa Grund af de Stores Skinsyge. I Slaget ved Falkirk (1299) bukkede W. under for Englændernes større Krigskunst, blev ved Forræderi udleveret til England og der henrettet 1305. Hans Navn lever endnu i de skotske Folkesange.

Wallenstein (Albrecht Wenzel Eusebius von), keiserlig Generalissimus i Trediveaarskrigen, født d. 15de Septbr. 1583 paa Slottet Hermanic i Bøhmen, mistede tidlig sine Forældre, som vare Protestanter, blev af en Onkel sat i en Jesuitskole og gik i sit 14de Aar over til den katholske Religion, studerede ved Universiteterne i Bologna og Padua bl. A. Astrologie, reiste endeel og tog derpaa Tjeneste i Keiser Rudolf II's Hær i Ungarn imod Tyrkerne. Ved Arv og Giftermaal blev han en af de rigeste Godseiere i Bøhmen og Mähren, og efterat han 1616 havde paa egen Bekostning leveret Erkehertug Ferdinand 2 Compagnier Dragoner til Krigen imod Venedig, blev han 1617 ophøiet til Friherre og Oberst. Ved Trediveaarskrigens Udbrud hvervede W. for Keiser Ferdinand II et Kuirasseerregiment, blev 1620 Rigsgreve og erholdt 1622 som Belønning for sine Seire i Bøhmen og Mähren Herskabet Friedland; han kjøbte nu og forenede med dette over 60 confiskerede Godser i Bøhmen og blev 1628 ophøiet til Hertug af Friedland. Hans Formue kunde allerede dengang anslaaes til 30 Mill. Gylden, og han forøgede den stadig ved klog Bestyrelse og ved Udsugelser i Krigen. I Aaret 1625 stillede W. paa egen Bekostning, men rigtignok imod Bemyndigelse til at hæve Penge og Naturalier i de fjendtlige Egne, for Keiseren en Hær paa 50,000 Md., og blev nu Generalissimus og Feltmarskal. Han kjæmpede derefter heldig mod Protestanterne, erobrede i Forbindelse med Tilly Mecklenburg og Holsteen, lod sig udnævne til Hertug af Mecklenburg og Admiral over Nord- og Østersøen; dog beleirede han Stralsund forgjeves. Imidlertid bleve Klagerne over W.'s Udpresninger og de af hans Soldater endog mod de Forbundne udøvede Voldsomheder stedse lydeligere, og Keiseren selv blev betænkelig ved hans ærgjerrige Planer til at stifte et Fyrstendømme i Nordtydskland o. s. v. W. fik derpaa (1630) sin Afsked og trak sig tilbage til sine Godser, hvor han levede med fyrstelig Pragt. De Svenskes Seire gjorde ham imidlertid, efter Tilly's Fald, snart uundværlig for Keiseren; denne maatte, for at bevæge ham til atter at paatage sig Overanførselen, indlade sig paa uhørte Betingelser, ved hvilke han frasagde sig al Raadighed over denne sin egen Hær og gjorde W. til dens, og dermed Rigets, Herre. W. gik nu imod Gustav Adolf, som forgjeves stormede hans Leir ved Nürnberg og kjøbte Seiren over ham ved Lützen (1632) med sin Død. Fra den Tid udførte W. ingen betydelig Bedrift, deels fordi Keiseren ikke længere lod ham raade frit, deels fordi han paa egen Haand var traadt i hemmelige Underhandlinger med Sverrig og Frankrig for at skaffe sig en selvstændig Stilling som rigsumiddelbar Fyrste. Til disse forræderske Planer tilskyndedes W. ogsaa ved de Bestræbelser, som hans mange Fjender (især Slægtningene af endeel høie Officerer, som han 1633 havde ladet henrette som formeentlig skyldige i Nederlaget ved Lützen) anvendte for at sværte ham hos Keiseren. Denne underskrev d. 24de Jan. 1634 et Patent, hvorved Commandoen fratoges W. og overdroges Gen. Gallas. Dette skulde dog holdes hemmeligt; men W. fik det at vide og protesterede derimod. Da han i et nyt Patent var erklæret for en Forræder, begav han sig med nogle tro Tropper til Fæstningen Eger, hvor han, uden udtrykkelig Befaling af Keiseren, blev myrdet d. 25de Febr. 1634; Hovedmændene for Drabet vare Generalerne Gallas og Piccolomini, det udførtes ved den af dem vundne Oberst Buttler. — W. var

Digitized by Google

af Person høi, mager, af en guulagtig Ansigtsfarve, talte lidet, loe sjeldent, var i sit Væsen kold og streng, af Levemaade tarvelig men dog pragtelskende og gavmild. Han holdt streng Disciplin i sin Hær, men havde intet Hjerte for de Lidelser, Krigen beredte Folket. Fast og udholdende forfulgte han sit Maal, sine Planer meddeelte han Ingen. Hans Religiøsitet var blandet med Tro paa Stjernernes Magt; ifølge denne gik han Farer rolig imøde og meente sig af Skjebnen bestemt til et høiere Kald. F. Förster har i flere Skrifter søgt at bevise W.'s Uskyldighed, hvorimod de af Aretin, Helbig, Dudick o. A. oplyste Kjendsgjerninger neppe tillade Tvivl om hans hemmelige Forstaaelse med Keiserens Fjender.

Wallich (Nathanael), berømt Botaniker, var født 1787 i Kjøbenhavn, studerede her Medicin, og fik 1806 en Ansættelse som Læge ved de danske Colonier i Ostindien. Da disse Besiddelser overtoges af England, traadte W. i det engelsk-ostindiske Compagnies Tjeneste, i hvilken Stilling han havde riig Leilighed til at fortsætte og udvide sine allerede tidlig paabegyndte botaniske Studier; hans Bestræbelser i denne Retning henvendte Opmærksomheden paa ham, og 1815 ansattes han som Directeur for den store botaniske Have i Calcutta. I denne Stilling udviklede W. en ganske overordentlig Virksomhed ved at indsamle, beskrive og lade aftegne Planter fra alle Dele af de engelsk-ostindiske Besiddelser, ligesom han ogsaa gjennem en lang Aarrække berigede de fleste europæiske Haver med asiatiske Planter; han bereiste 1825 det vestlige Hindostans Skovegne, og undersøgte i Aarene 1826—27 Ava og det af Englænderne nyerobrede birmaniske Gebeet. Hans nedbrudte Helbred nødte ham til at vende tilbage til Europa 1828, men efter et Par Aars Forløb overtog han atter sine Forretninger i Indien, og anførte en Expedition til Provindsen Assam for at undersøge Theeavlen. Da Klima'et imidlertid vedblivende var ham farligt, forlod han omsider 1847 Indien for stedse og vendte tilbage til England, hvor han døde 1854. W. udfoldede som Botaniker en overordentlig Flid og Dygtighed, og Kjendskabet til Asiens tidligere ufuldstændig undersøgte Flora skyldes væsentlig ham. Hans Hovedværk er „Plantæ Asiaticæ rariores", der udkom i London 1829—32 (3 Foliobd. med 300 Kobbertavler); desuden udgav han (i Forbindelse med Dr. Carey) Roxburghs „Flora indica", udvidet og beriget ved hans egne talrige Jagttagelser, skrev „Tentamen floræ Nepalensis" (1824—26), hvori det i botanisk Henseende næsten ganske ukjendte Nepal aabnedes for Videnskaben, o. s. v. Hans overordentlig omfattende Herbarium, af hvilket Exemplarer omdeeltes til alle offentlige Herbarier i Europa og Amerika, opbevares i »East India Companys Museum« i London. Til Universitetsbiblioteket i Kjøbenhavn skjenkede W. desuden en stor Samling af engelske og indiske Bøger.

Wallin (Johan Olaf), svensk Geistlig, berømt som Taler og Digter, blev født d. 15de Octbr. 1779 i Stora-Tuna i Dalarne og døde som Erkebiskop i Upsala d. 30te Juni 1839. Prædikensamlinger af ham ere udkomne i „Religions-Tal" (3 Bd., 1827—31) og „Predikningar" (3 Bd., 2det Opl. 1842). Af stor Betydning var W.'s Virksomhed som Medlem af Commissionen (fra 1811) til Udarbeidelse af en ny Psalmebog: i Forbindelse med Choræus og Franzén udgav han flere Prøver og Forslag, som lagdes til Grund for den nye, 1819 udkomne Psalmebog. Hans digteriske Værker ere samlede i „Witterhets-Arbeten" (2 Bd., 1848).

Wallis (John), engelsk Mathematiker, født 1616, død 1703, var først Præst, men blev 1649 Professor i Mathematik i Oxford. Han indførte først Brugen af brudte og negative Potensexponenter og skrev bl. A. „Arithmetica infinitorum".

Wallis (fr. Le Valais), Canton i det sydlige Schweiz, omgiven af Italien, Savoyen, Cantonerne Bern og Waadt samt Genfersøen, er 79 □ M. stor med 84,000 Indb., som næsten alle ere Katholiker og i Øvre-W. (indtil Staden Siders) have tydsk Sprog og Herkomst, i Nedre-W. tale Fransk i en Mundart, der ligner Savoyardernes. W. er en af Centralalpernes høieste Kjeder (Berneralperne mod N., de penninsk-lepontiske Alper mod S.) omgiven og af deres Sidearme, tildeels opfyldt af Rhone og dens Bifloder gjennemstrømmet Dal; om dens naturlige Beskaffenhed gjelder derfor Alt, hvad der under Art. Alperne er sagt om disse. Det er en af de Dele af Schweiz, hvor de største Modsætninger — himmelhøie Bjergtoppe, nøgne Fjelde, nhyre Iis- og Sneemarker ved Siden af dybe Dale med heed Luft, smilende Græsstraaninger og yppig Plantevæxt — møde hinanden. Qvægavl er Hovednæringsveien, i Dalene avles Viin, Sydfrugter og noget Korn. Skovene ere ikke ubetydelige, men formedelst Transportens Besværlighed have de ikke stor Pengeværdi. Indbyggerne i dette isolerede og kun ved enkelte Passer (over Simplon og Store St. Bernhard, ved St. Maurice, Dalens snevre Udgang mod V.) med Naboegnene forbundne Land staae endeel tilbage i Oplysning, ellers ere de kjekke, frisindede og flittige Mennesker. I Dalene i Nedre-W. findes mange Cretinere. — W. har en republikansk-demokratisk Forfatning: det store Raad af 87 Medlemmer har den lovgivende Magt, et af dette valgt Statsraad paa 7 Medlemmer den udøvende. Hovedstaden er Sitten.

Ved Folkevandringen erobrede Burgunderne 460 W. og fortrængtes siden af Frankerne. Ved det frankiske Monarchies Opløsning kom det under Tydskland og lagdes af Keiseren under Greverne af Zähringen. Imod disse stete siden Opstand; Øvre-W. blev et Skytsland under Schweizerforbundet, det Meste af Nedre-W. hørte til Bern. I Aaret 1798 modtog Nedre-W. de Franske med aabne Arme, medens Øvre-W. kjæmpede tappert men forgjeves imod dem. I den „helvetiske Republik" blev hele W. en Canton, men 1802 forenedes den med Frankrig, og 1810 blev den et fransk Departement „Simplon". Fra 1814 blev W. igjen en schweizisk Canton. Her herskede, især fra 1821, efterat Jesuiterne vare komne ind, vedvarende Stridigheder imellem Adel og Geistlighed paa den ene Side, de Liberale paa den anden. I Aarene 1842—44 tiltog Gjæringen saaledes, at det kom til blodige Scener, efter hvilke det klerikale Parti

Digitized by Google

beherskede Staten, saa at den f. Ex. holdt med „Sonderbund“. Først 1848 blev Forfatningen revideret i en friere Aand.

Wallmark (Peter Adam), svensk Forfatter, født i Kellsjö i Halland d. 31te Decbr. 1777, blev 1793 Student i Lund, hvor han navnlig beskjæftigede sig med Philologien, men forlod Universitetet 1799 for at overtage et Embede ved det kongelige Bibliothek i Stockholm. Ved et Digt „Öfver slaget på Köpenhamns redd 1801“ vakte han Opmærksomhed hos Datiden, og især Leopold blev hans Belynder. Han blev derefter Medarbeider i „Stockholmsposten“ og vandt 1807 og 1809 det svenske Akademies Præmie for tvende Digte; 1809 begyndte han at udgive et litterært og politisk Blad „Journalen för Litteraturen och Theatern“ (Titlen forandredes 1818 til „Almänna Journalen“ og forkortedes endelig 1824 til „Journalen“). Under den litterære Stormperiode 1810—20 optraadte W. som Forkjæmper mod Phosphoristerne. Med 1836 ophørte han at udgive Journalen, men imidlertid havde han 2 Aar forud for Regjeringens Regning overtaget Redactionen af det officielle Blad „Stats-Tidningen“. 1844, da dette Blad ophørte at være Regjeringens Organ og derfor fik sit tidligere Navn „Post- och Inrikes-Tidningar“, overtog W. selv Forlaget deraf, hvormed han vedblev, indtil han 1847 afbrød sin publicistiske Bane. W. blev 1811 Bibliothekar ved det kongelige Bibliothek og fik nogle Aar efter Titel af Cancellieraad; 1843 tog han sin Afsked og døde d. 19de Marts 1858. Foruden endeel Afhandlinger i forskjellige Tidsskrifter, udgav W. en Mængde Skrifter af belletristisk, bibliographisk, historisk eller statistisk Indhold; de vigtigste af disse ere: „Historisk-Statistisk återblick på Sveriges yttre och inre förhållanden under sistförflutna 30 åren“ (2 Bd., 1838; 2det Opl. 1839) samt „Historiska beriktiganden af uppgifter om och emot Carl Johan under hans deltagande i de politiska händelserna åren 1810—14“ (1858).

Wallmoden er Navnet paa en tydsk, fra 1783 grevelig Slægt i Westphalen. Meest bekjendt af samme er Grev Ludwig Georg Thedel von W., født d. 6te Febr. 1769, som stod først i hannoversk, derpaa i preussisk og fra 1795 i østerrigsk Krigstjeneste, i hvilken sidste han 1815 blev Feltmarskallieutenant (en kort Tid tjente han med samme Rang i den russiske Hær, og anførte 1813 et russisk Corps i Holsteen og Slesvig). I Aarene 1817—23 anførte W. de østerrigske Tropper, som en Tidlang besatte Neapel og (1821—23) Sicilien, hvorefter han beklædte en høi Post ved Tropperne i det lombardisk-venetianske Kongerige indtil 1848, da han gik af; han døde d. 20de Marts 1862.

Wallraf (Ferdinand Franz), tydsk Kunstsamler, ødt d. 20de Juli 1748 i Köln, død sammesteds . 18de Marts 1824, har gjort sit Navn erindret ed 1818 at testamentere Staden Köln sin rige unstsamling, der nu bærer hans Navn.

Walpole (Sir Robert), Greve af Orford, ngelsk Statsmand, født d. 26de Aug. 1676, om 1700 ind i Underhuset, traadte 1708 i Statens Tjeneste som Embedsmand og steeg artig saaledes, at han 1721 blev Skatkammer-rd og Præsident for Ministeriet, hvilken Post han beklædte under Georg I og II indtil 1742 med stor Dygtighed og Kraft, om end ofte under stærk Opposition i Parlementet. Rigets Velstand og indre og ydre Styrke tiltog overordentlig under W.'s Bestyrelse; Handelens Opsving befordredes men rigtignok især ved at begunstige Smughandelen paa de spanske Colonier, hvorved en Krig med Spanien og Frankrig fremkaldtes. W. blev ved sin Udtrædelse af Ministeriet Greve af Orford, han døde d. 29de Marts 1745. Sign. Coxe „Memoirs of the life etc. of Sir Rob. W.“ (1798). Hans yngste Søn Horace W., født 1717, død som Greve af Orford 1797, var Forfatter til aandrige Breve og Memoirer. Dennes Fætter, Spencer Horatio W., født d. 11te Septbr. 1806, blev 1846 Medlem af Parlementet, hvor han hørte til det conservative Parties Førere, var 1852 Statssecretair i Derby's Ministerium og gik s. A. af tilligemed dette.

Walsingham (Sir Francis), engelsk Statsmand under Dronning Elisabeth, født 1536, udførte med stor Dygtighed flere diplomatiske Hverv og erholdt derpaa Bestyrelsen af Politivæsenet og de hemmelige politiske Forhandlinger. I denne Egenskab forfulgte W. Katholikerne i England, var Maria Stuarts bittre Fjende og bidrog, ved at indvikle hende i Babingtons Sammensværgelse, meget til hendes Henrettelse. W. virkede meget for Englands Opsving tilsøes og for de første Colonisationsforsøg paa den nordamerikanske Kyst. Han døde 1590.

Walter (Ferdinand), tydsk Retslærd, født d. 30te Novbr. 1794 i Wetzlar og fra 1818 Professor i Bonn, er navnlig bleven bekjendt ved sin „Lehrbuch des Kirchenrechts“ (1822, 11te Opl. 1854), der skaffede ham Gregoriusordenen fra Pave Gregor XVI. Af hans andre Skrifter ere de vigtigste: „Geschichte des Römischen Rechts bis auf Justinian“ (2 Bd., 2det Opl. 1845—46), „Deutsche Rechtsgeschichte“ (1853) og „System des Gemeinen Deutschen Privatrechts“ (1854).

Walter (Jørgen), dansk Oberst, en Holstener af Fødsel, forsvarede som Rendsborgs Commandant tappert denne Fæstning mod de Svenske 1645. Han kom derfor i stor Anseelse ved Hoffet, blev adlet af Kong Frederik III og gjort til Geheimeraad. 1651 deeltog han med Dina Vinhovers (s. d. A.) i de bekjendte Anslag mod Corf. Ulfeld og blev derfor landsforviist. 1668 kom han tilbage til Kjøbenhavn, men blev sat i Fængsel i Blaataarn, hvor han døde 1670.

Walther (Caroline Frederikke), født Halle, dansk Skuespillerinde, født i Kjøbenhavn d. 5te Febr. 1755, blev som Barn optagen ved Dandseskolen ved det kgl. Theater. Allerede i sit 14de Aar optraadte hun med stort Bifald i flere ungdommelige Roller, hvori hun strax henrev ved sit Skjelmeri og sin Ynde; senere gik hun over til de holbergske Perniller og de franske Soubretter. Allerede i Begyndelsen, da hun optraadte i disse Fag, var hendes Gunst hos Publicum afgjort, og hendes hurtige Fremskridt gjorde hende snart til en af Theaterets Første og meest Uundværlige. 1770 traadte hun op i Syngestykkerne og virkede med saa glimrende Held, at hun snart var Theaterets Primadonna i Operaen. Paa Grund af Chicaner forlod hun 1780 hemmelig Kjøbenhavn og tog til Sverrig,

Digitized by Google

hvor hun i Gothenborg ægtede Violinisten Müller (hun var først gift med en Secretair Walther). Efter at være ankomne til Stockholm blev Müller ansat som Capelmester og hun som Hofsangerinde, i hvilken Egenskab hun i en Aarrække (til 1808, da Operaen nedlagdes) var en Prydelse for Operaen i Stockholm. Hun døde 1827.

Walther von der Vogelweide, født omtrent 1167 i Franken eller Østerrig, var en af de berømteste tydske Minnesänger, s. d. A. W.'s Værker ere udgivne af Lachmann og oversatte paa Høitydsk af Simrock (3die Udg. 1858); slgn. Uhland „W." (1822).

Wandsbeck er en stor Flekke i det sydlige Holsteen, ½ M. Ø. for Hamborg, med 6,000 Indb. og betydelige Fabrikanlæg (et stort Kattuntrykkeri, Papirfabriker, lithographisk Anstalt o. s. v.). W. var et af de tre Steder i den danske Stat, hvor Tallotteriet i sin Tid blev trukket; deraf Talemaaden „det gjelder til W." Ved Flekken ligger et Slot, som i Slutningen af det 16de Aarh. tilhørte den lærde Henrik Ranzau, hos hvem Tyge Brahe opholdt sig i den første Tid, efterat han havde forladt sit Fædreland 1597, og i forrige Aarhundrede Grev H. C. Schimmelmann (jfr. Claudius [Matthias]).

Wandsbecker-Bote, s. M. Claudius.

Wappers (Gustav), Baron, flandersk Maler, født d. 23de Aug. 1803 i Antwerpen, studerede Malerkunsten i Hjemmet, men efterat han havde besøgt Holland og Paris, var det især de venetianske Colorister, som han her saae, der udøvede Indflydelse paa ham. Gjennem en Række Billeder, tildeels af historisk Indhold, har W. hævet sig til en af den nyere Tids betydeligste Kunstnere i Belgien og dannet ikke faa Elever.

Warbeck (Perkin ɔ: Lille Peter), s. Henrik VII.

Wardein, s. Guardein.

Warnkönig (Leopold August), bekjendt Retslærd, født d. 11te Aug. 1794 i Bruchsal, var efterhaanden Professor i Lüttich, Löwen, Gent og Freiburg, indtil han 1844 kaldtes til Universitetet i Tübingen som Professor i den katholske Kirkeret. Hans Hovedværker ere: „Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte" (3 Bd., 1834—39) og den i Forening med Stein udarbeidede „Französische Staats- und Rechtsgeschichte" (1845—48).

Warrington, Stad i Lancastershire i England, ved Mersey, har store Lærreds-, Naale-, Glas- og Kobbervarefabrikker samt Bryggerier. 30,000 Indb.

Warschau, polsk Warszawa, Hovedstad i Kongeriget Polen og i det efter samme benævnede Gouv. (668 □ M. med 1,720,000 Indb.), paa Weichsels venstre Bred, er omgiven af Grave og Mure og forsvares desuden ved det store og overmaade stærke Citadel Alexander. Staden er en Blanding af uanseelige, smudsige Huse, tildeels af Træ, og prægtige Paladser; i nyere Tider er den bleven meget forskjønnet, den nyere Deel er med fine pragtfulde Bygninger og brede, lige Gader en af de smukkeste Stæder i Europa. Blandt Torvene er den sachsiske Plads den anseeligste, blandt Slottene det kongelige og det sachsiske Palads (det af Storfyrst Constantin anlagte Belvedere har herlige Haveanlæg), blandt Kirkerne den katholske Kathedralkirke. Paa den anden Side af Weichselen ligger Forstaden Praga (s. d. A.). W. har endeel videnskabelige Anstalter, men det 1816 stiftede Universitet ophævedes 1832. 160,000 Indb.

W. skal være anlagt 1185 og nævnes første Gang i et Actstykke 1224. Den blev snart Hertugerne af Masoviens sædvanlige Residents; Kong Sigismund II tog Bolig her 1550, først 1609 proclameredes Staden som Residentsstad. I Polens Historie nævnes den naturligviis ofte: ved W. blev Johan Kasimir i Slaget 28de—30te Juli 1657 overvunden af de Svenske under Carl Gustav; den var 1764—73 og 1793 besat af Russerne, blev, efterat disse ved en Opstand 17de—18de April 1794 vare nedsablede, forgjeves beleiret af Preusserne 9de Juli—6te Septbr. s. A., men maatte efter Praga's Erobring d. 5te Novbr. overgive sig til Russerne. Den polske Revolution udbrød her i Novbr. 1830 og endte med Stadens Capitulation d. 8de Septbr. 1831. Under den nuværende Opstand i Polen har Citadellet og den stærke Besætning indtil nu (Juni 1863) holdt Staden i Tømme, men patriotiske Demonstrationer have netop her beredet Gemytterne for en Reisning, og W. er den hemmelige Revolutionscomitees Sæde. — Om Storhertugdømmet W. (1,850 □ M. med 2,200,000 Indb.), som bestod 1807—13, s. Polens Historie.

Wartburg, Bjergslot ved Staden Eisenach i Storhertugdømmet Sachsen-Weimar, sandsynligviis opbygget 1070—80 af Ludvig Springeren, er i Kunsthistorien mærkeligt som Levning fra den byzantinske Stiils Tidsalder. W. var til forskjellige Tider Residents for Landgrever af Thüringen; iblandt disse holdt Hermann I her sit glimrende Hof, ved hvilket 1207 afholdtes den under Navn af Wartburgerkrigen bekjendte digteriske Væddestrid, ved hvilken bl. A. Walther von der Vogelweide var tilstede, men som iøvrigt hører mere hjemme i Sagnet end i Historien. — Endvidere er W. mærkelig ved Luthers Ophold her i 10 Maaneder 1521. — Paa W. holdtes efter en af Burschenschaftet i Jena given Anledning d. 18de Octbr. 1817 en Fest til Minde om Reformationen. Ved sammes Slutning fik en Deel af Studenterne det Indfald, at opbrænde 28 Skrifter, som syntes at staae i Modsætning til den herskende Folkemening; Dagen efter fremkom Forslag om Stiftelsen af et almindeligt Burschenschaft, om Duellers Afskaffelse o. M. De Regjerendes ængstelige Mistro saae heri meget Mere, end der egentlig laae deri, og Sagen gjorde en langt større Opsigt, end den fortjente, hvortil det Skrig bidrog, som Forfatterne til de brændte Bøger oploftede. Da nu kort efter Sands Drab paa Kotzebue paafulgte, blev Wartburgerfesten en af Hovedanledningerne til de strenge Forholdsregler, som toges imod de tydske Universiteter.

Warthe, Flod i det østlige Tydskland, udspringer i Polen 7 M. N. V. for Krakau, optager Netze, som ved en Kanal er forbunden med Weichsel, og falder efter et Løb af 106 M. nedenfor Küstrin i Oder.

Warton (Thomas), den engelske Litteraturhistories Fader, født 1728 i Oxford, blev 1757 Professor der og døde 1790. Hans Hovedskrift er „History of English poetry", et indholdsrigt, lærdt og skarpsindigt Værk, om end tørt og ikke

Digitized by Google

altid grundigt. W. var ogsaa lyrisk Digter, ligesaa Broderen Joseph W. (1722—1800).

Warwick, Shire i Midten af England, omgivet af Shirerne Worcester, Stafford, Leicester, Northampton og Oxford, er 43 □ M. stort med 490,000 Indb. Det er deels bølgeformigt, deels fladt Land med ubetydelige Levninger af de nyvre Skove, som i Oldtiden bedækkede det; mod N. er endeel Hede og Morads, det Øvrige er frugtbart Ager- og Græsland. En Mængde Kanaler og smaa Floder gaae igjennem Landet. Industrien (Metalvarer, Linned, Baand o. M.), Agerdyrkning og Qvægavl ere Hovednæringsveiene. Staden W., særdeles smuk og regelmæssig bygget, har 12,000 Indb.; tæt ved den ligger paa en Klippe Warwick-Castle, det engang som Fæstning berømte Slot for Greverne af W. — I W. ligger ogsaa Badestedet Leamington med 16,000 Indb.

Warwick, engelsk Grevetitel, som flere Huse førte, og som var knyttet til Besiddelsen af W.-Castle, blev af Vilhelm Erobrer givet til Normannen Henry af Newburgh. Da hans Slægt var uddøet, fik William Beauchamp, der udmærkede sig under Edvard I og døde 1298, Titlen. En af hans Efterkommere, Richard Beauchamp, Greve af W., var en berømt Kriger under Henrik V og VI; hans Søn Henry blev 1444 Hertug af W., men døde 1445, hvorpaa Godserne og Grevetitlen tilfaldt Familien Neville. — Richard Neville, Greve af W., formedelst sin store Indflydelse under Borgerkrigene mellem de to Roser bekjendt under Navnet „Kongemageren" (s. Edvard IV og Henrik VI) faldt i Slaget ved Barnet 1471, hvorpaa Titlen W. gik over paa Hertugen af Clarences Søn Edvard, som Henrik VII lod henrette 1499, efterat han i 15 Aar havde siddet fangen i Tower og der lagt en Plan med Perkin Warbeck til Begges Flugt af Fængslet. — Under Edvard VI erholdt John Dudley, senere Hertug af Northumberland, 1547 Titlen Greve af W.; denne gik over paa hans Søn Ambrose, som døde uden Afkom 1589. Siden (1618—1759) besad Familien Rich denne Titel, som derpaa gik over til Familien Greville; den nuværende Besidder, Georg Guy Greville, Greve af Brook og W., født d. 28de Marts 1818, residerer paa W.-Castle, hvis herlige Kunstsamlinger ere berømte.

Washington hedder: 1) Hoved- og Forbundsstaden i de nordamerikanske Fristater, i Districtet Columbia, paa en af Floden Potomac dannet Landtunge, smuk og regelmæssig bygget, indtager et overmaade stort Rum, men af de brede, lige Gader bestaaer over Halvdelen endnu kun af enkelte Huse. Middelpunctet for Staden er det prægtige Capitolium, opført 1818—27, Sædet for Congressen og Unionens Høiesteret; foruden dette mærkes Præsidentens Palads, det saakaldte „hvide Huus". W. besidder en Mængde Underviisningsanstalter og videnskabelige Indretninger, som National-Institution med Nationalmuseet, Smithsonian-Institution (s. d. A.), et Observatorium, Congressens Bibliothek o. M. 40,000 Indb. 2) Flere Stæder i Nordamerika. 3) Et 1853 af den nordlige Halvdeel af Oregon dannet, c. 5,600 □ M. stort men kun af 20,000 Mennesker (Indianere og enkelte europæiske Colonister) beboet District, hvis Forfatning er som de øvrige Territoriers under Unionen.

Washington (George), Stifter af Nordamerika's Uafhængighed, var født d. 22de Febr. 1732 paa sin Faders, en riig Planters, Gaard i Westmorelandshire i Virginien af en 1657 fra England indvandret Familie. Han studerede i Skolen i Williamsburg og lagde sig især efter Mathematik, beskjæftigede sig derpaa med Landmaaling, og fik snart som Major og Generaladjutant ved den imod Indianernes Indfald indkaldte Milits Leilighed til at følge sin tidlig yttrede Lyst til Krigsvæsenet. Efter ved flere Leiligheder at have udmærket sig imod Franskmændene, blev W. 1755 Chef for den hele Milits i Virginien, og kjæmpede nu atter heldig mod de Franske og Indianerne. Efter Freden giftede han sig med en ung Enke, Martha Custis, og blev ved Flid og Orden en af de rigeste Grundeiere i Provindsen. Hans Landsmænd valgte ham til deres Deputerede i den i Septbr. 1774 i Philadelphia aabnede Nationalcongres for Colonierne, og fra den Tid var W. den egentlige Leder af Modstanden imod Moderlandet og derpaa af Kampen imod samme. Som Overgeneral maatte han kjæmpe med utallige Vanskeligheder, som Hærens Mangel paa Uddannelse og Disciplin, Savnet af Penge og Forraad af enhver Art, Usammenhæng og Uenighed imellem Colonierne lagde ham iveien: ved Kjækhed, Standhaftighed og Klogskab vidste han at overvinde dem alle. Efterat Nordamerika's Uafhængighed var anerkjendt 1783, indlagde W. sig ligesaa stor Fortjeneste ved at sætte dets Forfatnings Ordning igjennem og ved, som den første Præsident 1787—97 (et 3die Valg frabad han sig), at befæste den nye Stat under mangehaande Anfegtelser inden- og udenfra. Dog lod han sig 1798, da en Krig med Frankrig truede, overtale til atter at modtage en Udnævnelse til Overgeneral. Sign. hermed de Nordamerikanske Fristaters Historie. W. døde d. 14de Decbr. 1799; et Mindesmærke reistes ham i Staden W. Sign Bancroft „Essay on the life of W." (1851); Sparks „The works of W." (W.'s Papirer, Breve o. M. med Biographie, 1834—37); Irving „Life of W." (1855).

Washingtonsøerne kalder man undertiden den nordvestlige Gruppe af Marquesasøerne.

Wateau (Antoine), fransk Maler, født i Valenciennes 1684, var Elev af Gillot og Aubran og erhvervede sig hurtig et betydeligt Navn i Samtiden ved sine elegante Selskabsbilleder, hvori Ludvig XIV's Tidsalder paa en let og aandrig Maade er afpræget. Efter den Fordømmelsesdom, der overgik ham af Puristerne, erkjendes nu mere de Fortrin, han besidder i Henseende til smagfuld Behandling og livlig Charakteristik. W. døde i Nogent 1721.

Waterford, det østligste Shire i Irland i Provindsen Munster, omgivet af det irske Hav, Provindsen Leinster og Shirerne Tipperary og Cork, er 35 □ M. stort med 136,000 Indb. Det er et smukt afvexlende Bjergland (den største Høide er 2,500 F.) med frugtbare Dale, gjennemstrømmet af Floderne Suir og Blackwater. Agerdyrkning, Qvægavl, Fiskeri og Linnedvævning ere Hovednæringsveiene. Hovedstaden W., ved Suir, en af Irlands vigtigste

Digitized by Google

Sø- og Handelsstæder, har betydeligt Silde- og Torskefiskeri. 27,000 Indb.

Waterloo, en stor (3,500 Indb.) Landsby i den belgiske Provinds Syd-Brabant ved Indgangen til Soigne-Skoven, er historisk mærkelig ved det store Slag, som Napoleon I her tabte imod Wellington og Blücher, og hvorved der 2den Gang gjordes Ende paa det første franske Keiserdømme. De Franske havde 35,000, de Allierede 26,000 Døde. Forresten s. **Belle Alliance**.

Waterloo (Anton), hollandsk Maler og Raderer, blev født omtrent 1618 i Omegnen af Utrecht, hvor han meest levede. Hans Malerier, Landskaber fra den Egn, hvori han levede, ere værdifulde men sjeldne, derimod raderede han 138 Blade, der udmærke sig ved en høi Grad af Skjønhed og fuldkommen malerisk Virkning. W. levede under de tarveligste Vilkaar og døde i St. Hjobs Hospital i Utrecht mellem 1660 og 1679.

Waterstol er det Samme som Drosselstol (s. d. A.), og Navnet hidrører derfra, at det var den første Spindestol, der sattes i Bevægelse ved Vandkraft. **Watertwist** er det paa Drosselstol spundne fastsnoede Bomuldsgarn.

Watt (James) blev født i Greenock i Skotland d. 19de Jan. 1736. I sit 20de Aar kom han i Lære hos en dygtig Mechaniker i London, men maatte for sin Helbreds Skyld efter et Aars Forløb vende hjem, hvor han uddannede sig paa egen Haand; kort efter blev han ansat som Universitetsopticus i Glasgow, men levede længe i trange Kaar. Fra 1763 arbeidede han paa Dampmaskinens Forbedring og gav mere end nogen Anden Stødet til dens nuværende udstrakte Anvendelse. I mange Aar arbeidede han sammen med Boulton (s. d. A.), men i sine sidste Aar trak han sig tilbage og lod sin Søn fortsætte Forretningen i Forbindelse med Boultons Søn. W. døde paa sit Landsted ved Birmingham d. 25de Aug. 1819; 1827 blev der opreist en Billedstøtte for ham i Birmingham.

Watter (ell. Vatter) kaldes paa Slesvigs Vestkyst de Grunde, som strække sig fra Fastlandets Kyst ud mod de udenfor liggende Øer og oprindelig formodentlig have været Dele af Fastlandet, der ere blevne satte under Vand ved store Stormfloder. Efter Grundens Beskaffenhed skjelner man mellem Sand- og Leervatter. De ere gjennemskaarne af ofte meget dybe Kløfter (Løb), gjennem hvilke man paa flere Steder kan seile ind til Fastlandet. I Ebbetiden ligger en stor Deel af Vatterne tørt.

Watts Parallelogram. Stempelstangen skal i mange Dampmaskiner give en meget svær, i Midtstillingen horizontal Vægtstang (Balancieren) en vuggende Bevægelse, idet dens øverste Ende skal virke paa Balancierens ene Ende. Stempelstangen gaaer imidlertid retliniet, Balancierenden i en Bue, og for at ophæve Collisionen mellem disse Bevægelser og undgaae et Sidetryk paa Stempelstangen, benyttes fast altid det af James Watt opfundne „Parallelogram". Fra Enden og f. Ex. et Punct i halv Afstand fra Omdreiningspunctet af Balancieren føres to Hængeskinner nedad; de ere lige lange og forneden forbundne med et Parallelstykke af samme Længde som Hængeskinnernes Afstand foroven. Det hele Parallelogram er bevægeligt, da Siderne ere forbundne med Bolte, der dreie sig i Pander. Fra den inderste Bolt forneden (der er diagonalt modsat Balancierenden) føres endvidere en „Contrabalancier" til et fast Punct omtrent i Flugt med Stempelstangen, men i hvert givet Tilfælde nøie bestemt. Under Svingningen vil Contrabalancieren, der ligesom Balancieren vugger og i Midtstillingen er horizontal, tvinge Parallelogrammet til stadig at forandre sine Vinkler, og der er to Puncter, der meget nær bevæge sig retliniet op og ned, nemlig den yderste Bolt forneden, som man fæster til Enden af Stempelstangen, og Midten af den inderste Hængeskinne, hvorfra man gjerne driver Luftpompen. Af praktiske Grunde gjøres Hængeskinnerne, Parallelstykket og Contrabalancieren dobbelte.

Wat Tyler (d. e. Walter Tegltækker), fra Deptford-Shire i England, stillede sig 1381 under Richard II i Spidsen for det ved trykkende Skatter og disses barbariske Indkrævelse opbragte engelske Folk og forlangte Sikkerhed imod Adelens og Prindsernes Tyranni. Efterat han med sine Tilhængere havde hevnet sig paa de Store ved Ødelæggelser og Mishandlinger, blev han ved en Sammenkomst s. A. med Kongen dræbt af dennes Følge, hvorved Opstanden havde Ende.

Wawre, Landsby 2 M. fra Warschau, ved Weichsel, er historisk mærkelig ved det, iøvrigt uafgjorte Slag, som Polakkerne under Chlopicki her leverede Russerne d. 19de Febr. 1831.

Weald-Formation, s. **Juraformation**.

Weber (Bernhard Anselm), en udmærket Pianofortevirtuos og Componist, født 1766 i Mannheim, var Elev af Vogler, og døde 1821 som Capelmester i Berlin.

Weber (Carl Maria von), berømt Componist, født d. 18de Decbr. 1786 i Eutin, var Elev af begge Haydn'erne og Vogler. Allerede i sit 14de Aar componerede han Operaen „Das Waldmädchen" (senere omarbeidet under Navnet „Silvana"). Efter at have foretaget nogle Kunstreiser og componeret flere Operaer, kom han 1813 til Prag, hvor han indtil 1816 fungerede som Musikdirecteur ved Operaen, i hvilken Tid han især gjorde sig bekjendt ved sine fortræffelige Compositioner til Körners Digte. Efter et kort Ophold i Berlin blev han 1817 Capelmester i Dresden, hvor han udfoldede sin Hovedvirksomhed. Efter den charakteristiske Musik til Skuespillet „Preciosa" (1821) fulgte samme Aar Operaen „Der Freischütz" (Jægerbruden), som gjorde en exempelløs Lykke og meer end nogen anden Opera kan siges at være bleven populær, hvilket tildeels maa tilskrives den heldige Benyttelse af letfattelige folkelige Melodier. 1823 fulgte Operaen „Euryanthe", et storartet Mesterværk, og 1826 „Oberon", som W. selv d. 12te April s. A. bragte til Opførelse i London med glimrende Held. Han døde d. 5te Juni 1826, især med at forlade London. W. var en fortrinlig Pianofortevirtuos og har skrevet fortræffelige Concerter, Sonater o. a. Værker for Pianoforte, desuden Symphonier og talrige andre større og mindre Vocal- og Instrumentalværker. Hans Liig førtes 1844 fra London til Dresden, hvor der er opreist ham et prægtigt Monument. Hans „Hinterlassene Schriften" ere efter hans Død udg. af Th. Hell (3 Bd., 1828).

Digitized by Google

Weber (Ernst Heinrich), berømt Anatom og Physiolog, født d. 24de Juni 1795 i Wittenberg, blev 1818 Professor i Anatomie i Leipzig og 1840 tillige i Physiologie. Anatomien og Physiologien have høstet uberegnelig Nytte af W.'s omfattende og udmærkede Undersøgelser. En Mængde fortrinlige Afhandlinger af ham ere samlede i: „Annotationes anatomicæ et physiologicæ" (1851). — Hans Broder Eduard Fredrich W., født 1806 i Wittenberg, ligeledes Anatom og Physiolog, er især bekjendt ved Bearbeidelsen af Kapitlet „Muskelbewegungen" i R. Wagner's „Handwörterbuch der Physiologie".

Weber (Gottfried), Componist og Musiktheoretiker, født d. 1ste Marts 1779 i Freinsheim i Rhinbaiern, var en udmærket Jurist, blev 1832 Generalstatsprocurator i Darmstadt, og døde d. 21de Septbr. 1839 i Kreuznach. Hans bekjendteste musikalske Værker ere: „Versuch einer geordneten Theorie der Tonsetzkunst" (2 Bd. 1817, 3die Opl. 1830—32), og „Allgemeine Musiklehre" (3die Opl. 1831). W. grundede 1824 et Tidsskrift for Musik „Cäcilia".

Webster (Daniel), nordamerikansk Statsmand, født d. 18de Jan. 1782 i Salisbury i New-Hampshire, var Advocat i Portsmouth, flyttede 1817 til Boston i Massachusetts og virkede der for en Revision af denne Stats Forfatning, blev 1820 Medlem af Congressens Repræsentanthuus og 1828 af Senatet, hvor han især kjæmpede for Nationalbankens Opretholdelse. Han var 1841—43 og siden (1850) Statssecretair og Præsident for Ministeriet, og døde d. 24de Octbr. 1852. W.'s Taler tilligemed et Afrids af hans Liv bleve udgivne af Everett („Speeches etc. of W.", 1853, 6 Bd.).

Wedel er en Flekke i det sydlige Holsteen tæt ved Elben; den havde 1860: 2,079 Indb.

Wedellsborg er et Grevskab i Fyen (Odense Amt), som blev oprettet d. 11te Decbr. 1672 for Grev Vilhelm Frederik Wedell, i hvis mandlige Slægt det siden er gaaet i Arv. Det indbefatter Godserne W., Tybrind, Sparretorn, Oreland, Billeskov og Minedal samt Øerne Baagø og Brandsø i Lillebelt, og har 2512¼ Tdr. Hartkorn. Hovedgaarden W., Grevskabets Hovedsæde, er det gamle Iversnæs; den ligger smukt, omgiven af Skov, paa en i Lillebelt udløbende Halvø, og har i ældre Tid tilhørt den holsteenske Adelsslægt Skinckel, Familierne Gyldenstjerne og Lindenov, af hvilke Hans Lindenov var gift med en af Christian IV's Døttre med Kirsten Munk, og derefter en anden af denne Konges Svigersønner, Hannibal Sehested, hvis Datter blev gift med ovennævnte fra Tydskland indvandrede Baron Wedell, General i dansk Tjeneste, der opførte den nuværende anseelige Hovedbygning med et smukt Capel og døde 1706.

Wedel-Jarlsberg (Grev Johan Kaspar Herman) blev født i Montpellier 1779. Hans Fader, som var en af Norges største Godseiere, var dansk Gesandt først i Neapel og siden i London. Sønnen blev derfor meest opdragen udenlands og fik derved en i hans Fædreland ganske eenestaaende Indsigt i de europæiske Forhold og i et frit Stats-Samfunds Indretninger. Hertil kom, at denne sjeldne Opdragelse indtraf paa en Tid, da de meest uhørte Begivenheder saaledes gjennemrystede Europa, at de maatte forberede en talentfuld Mand paa, at heller ikke hans fjerntliggende Fædreland kunde forblive i neutral og conservativ Rolighed. Hans Fader behandlede sine Børn saa haardt, at de to ældste Sønner endog 1799 maatte flygte fra ham til Fædrelandet. Her tog W. 1802 juridisk Embedsexamen og ansattes strax i Statstjenesten, først som Secretair hos Finantsminister Schimmelmann og 1806 som Amtmand i Buskerud. Han ægtede den eneste Datter af den ligesaa rige Godseier Peder Anker til Bogstad (død 1824 som norsk Statsminister). Under Krigen med England og Sverrig efter 1807 fik Grev W. snart Anledning til at gjøre sig meget populær ved fædrelandske Opofrelser. Men denne Krig gav ham ogsaa Leilighed til dybt at beklage og misbillige den danske Regjerings Politik, som havde foretrukket Venskab med Frankrig for at slutte sig til det engelske Forbund. Efterhaanden blev W. og hans mægtige Slægt, hvis Handelsforbindelser saavelsom deres politiske Sympathier alle vare engelske, tillige førte over til at foretrække Norges Tilslutning til Sverrig for den gamle Forbindelse med Danmark. Ikke desmindre kunde den danske Regjering, som mistænkte ham, ikke undlade at bruge den mægtige Mand i de vigtigste Hverv, saa at han endog 1808, efter Envold Falsens Død, blev Medlem af Regjeringscommissionen. I de Begivenheder og Underhandlinger, som ledede til Prinds Christian Augusts Valg til svensk Thronfølger, havde Grev W. en vigtig skjøndt ikke tilfulde opklaret Deel. Det er dog noksom vist, at han stod i den venskabeligste Forbindelse med de ledende svenske Statsmænd, lige indtil hans Ønske, at see Norge forenet med Sverrig, opfyldtes. 1811 blev han ved sin Faders Død Eier af Slægtens Majorat. 1813 nedlagde han sine Embeder og kom i en saadan Opposition til den i samme Aar til Statholder udnævnte Prinds Christian Frederik (Christian VIII), at Kongen fandt det raadeligst at nedkalde ham til Danmark under Skin af Conferencer om det nyoprettede norske Universitet, til hvilket Grev W. havde bidraget med fyrstelig Høimodighed. Efter Norges Afstaaelse ved Freden i Kiel fik han Tilladelse til at reise hjem og mødte strax efter som valgt Medlem paa den Eidsvoldske Rigsforsamling. Her anførte han den af Norges rigeste Mænd bestaaende Minoritet, som istedetfor Uafhængigheds-Erklæringen og Christian Frederiks Kongevalg vilde, at Rigsforsamlingen skulde have underhandlet med den svenske Regjering om at erkjende den paa billige Forenings-Betingelser. Efterat hans Ønsker, formedelst de almindelige europæiske Begivenheders Udvikling, vare i det Væsentlige opfyldte gjennem Foreningen med Sverrig, d. 4de Novbr. 1814, blev han Statsraad og Chef for Finantsdepartementet. I denne formedelst Rigets ødelagte Pengevæsen yderst vanskelige Stilling, forblev han indtil 1821, da han, formedelst Afslutteisen af et Statslaan i Berlin, kom under en Tiltale for Rigsret, ved hvilken han vel frikjendtes, men hvoraf han dog tog Anledning til at fratræde. Siden var han et høist agtet, om end ikke meget indflydelsesrigt Medlem af Storthingene 1824, 1827 og 1830. Thi vel havde han havt

Digitized by Google

rlig Anledning til at danne sine Talenter i diplomatisk Retning, men i hans Ungdom havde hans Fædreland ikke frembudt nogen Indretning, i hvilken det parlementariske Foredrag eller Folkelederens Takt kunde øves. Desuden var hans Fædrelands nyere politiske Udvikling altfor meget bygget paa franske Grundsætninger, til at en Mand med W.'s engelske Opfatning kunde undgaae at gjelde for en Aristokrat. Ved Siden af disse sine offentlige Forretninger havde W. Beskjæftigelse nok med Ordningen og Bestyrelsen af sine store Eiendomme, en saare vanskelig Sag under de dengang for den norske Handel meget ugunstige Forhold. Efter Storthingets Opløsning 1836 blev han udnævnt til Statholder under den derved foranledigede Ministerkrise. Disse Forhold vare ikke saadanne, at de kunde skjenke ham Popularitetens Løn. Hans Sindsro forstyrredes ved hans eneste Datters Død; jevnlig hjemsøgtes han ogsaa af heftige Sygdomsanfald, og døde d. 27de Aug. 1840 ved Badet i Wiesbaden. Hans store Godser deeltes imellem hans 3 Sønner.

Wedgwood er Navnet paa et Slags ved sin Fiinhed, Haardhed og Skjønhed udmærket Steentøi (s. d. A.). Dette Navn har det faaet efter sin Opfinder **Josiah W.**, en fattig Pottemager i Staffordshire i England, født 1730, der ved sin udmærkede Dygtighed gav Fabrikationen af Steentøi et stort Opsving og foruden ovennævnte opfandt flere fortrinlige Slags Leervarer. Hans store Etablissement nærved Newcastle i Staffordshire udvidede sig til en Flekke, som han kaldte Etruria. W. opfandt ligeledes et efter ham opkaldt Pyrometer. Han døde 1795.

Wednesbury, Stad i Staffordshire i England, har Steenkulsgruber og Jernvarefabriker. 12,000 Indb.

Wedro er et russisk Maal paa flydende Varer $= 12,_{130}$ danske Potter.

Weenix (Jan Baptist), hollandsk Maler, født i Amsterdam 1621, død i Utrecht 1660, var en Tid Elev af Bloemart og siden 4 Aar i Italien. Han malede især Genrebilleder, Landskaber og Fremstillinger saavel af levende som døde Dyr, og blev meest berømt for disse sidste. Hans Søn **Jan W.**, født i Amsterdam 1644, overgik Faderen og er en af de betydeligste hollandske Dyrmalere, idet hans fleste Billeder fremstille Dyr, og hyppigst døde. Hans Natursandhed er fortrinlig, Farven smukkere og kraftigere end Faderens. Han levede meget i Kurpfalz, men døde i Amsterdam 1719.

Wegener (Caspar Frederik), Conferentsraad, Geheimearchivar, kongelig og Ordenshistoriograph samt Storkors af Danebrog, udmærket dansk Historieskriver, er født d. 13de Decbr. 1802 i Gudbjerg paa Fyen, hvor hans Fader var Præst. Han blev Student fra Roeskilde Kathedralskole 1821 og theologisk Candidat 1828. Allerede forinden var han 1826 bleven Adjunct (med Historie og Geographie til Underviisningsfag) i Sorø, hvor han 1830 fik Titel af Overlærer; 1836 tog han den philosophiske Doctorgrad ved en Afhandling „De aula Attalica", og 1837 blev han Lector i Historie og Statistik ved Akademiet. Efter at være bleven udnævnt 1847 til kgl. Historiograph, forlod han 1848 Sorø og gik til Kjøbenhavn, hvor han s. A. var beskikket til Geheimearchivar. Af W.'s talrige Skrifter, der lige meget udmærke sig ved lærd Forskning, smuk Fremstillingsform og varm Kjærlighed til Konge og Fædreland, skal her nævnes som de vigtigste: „Om Carl Danske, Greve af Flandern" (1839), „Liden Krønike om Kong Frederik (VI) og den danske Bonde" (1843), „Om Anders Sørensen Vedel" (1846, 2den Udg. føiet til Vedels Saxo, 1847), „Kong Frederik VI og Kong Christian VIII" (to Leilighedsskrifter, 1840 og 1848, udg. samlede 1853), en Række Skrifter, udgivne under den slesvigske Oprørskrig, til at paavise Slesvigs ældgamle statsretlige Forbindelse med det øvrige Danmark samt Kilden til og Sammenhængen med det slesvigholsteenske Oprør, nemlig „Om den evige Forbindelse mellem Slesvig og Danmark i statsretlig Henseende" (1848), „Om Hertugen af Augustenborgs Forhold til det holsteenske Oprør" (1849), „Om Landshøiheden over det gamle Rendsborg" (1849), „Actmæssige Bidrag til Danmarks Historie i det 19de Aarh." (1851; samtlige henhørende til de under Krigen udgivne „Antislesvigholsteenske Fragmenter", oversatte paa Tydsk og flere Sprog), samt, foruden Beskrivelser af Asserbo og Søborg, „Historiske Efterretninger om Abrahamstrup Gaard (Jægerspriis) i ældre og nyere Tid" (2 Dele, 1855—56). Da Regjeringen 1852 arbeidede paa at ophæve den gamle i Kongeloven fastsatte Arvefølge, udgav W., der tilligemed saa mange andre Fædrelandsvenner ansaae den paatænkte Forandring for farlig, idet derved det Baand løstes, der knyttede Slesvig til Kongeriget, i Form af et til Rigsdagen henvendt Manuscript et Forsvar for det danske Kongehuus's fulde Arveret efter Kongeloven, og paadrog sig derved en Retsforfølgning af det Ørstedske Ministerium, hvori han blev aldeles frifunden men ikkedestomindre erholdt en Irettesættelse af Regjeringen. Angaaende hans Virksomhed ved Geheimearchivet s. d. A., III S. 282 flg.

Wegstunde er et Viinmaal i Schweiz = Lieue itineraire = 15294 danske Fod ($23,_{19}$ paa en Grad af Æqvator), i Baden = ½ Meile = 14161 danske Fod ($25,_{04}$ paa en Grad).

Wehrli (Johan Jacob) ledede 1810—34 den af E. v. Fellenberg i Hofwyl ved Bern oprettede Anstalt til praktisk og sædelig Uddannelse af de laveste, i legemlig og aandelig Henseende værgeløseste Samfundsklasser og virkede siden som Directeur for Seminariet i Kreuzlingen i Canton Thurgau). Hundreder af nidkjære Folkelærere ere udgaaede fra hans Skole til alle Verdensdele, og Hundreder af duelige Landmænd og Haandværkere have havt hans kjærlige Ledelse at takke for, at de ere blevne nyttige og værdige Medlemmer af det menneskelige Samfund. W. døde d. 15de Marts 1855.

Weichsel, polsk Wisla, lat. Vistula, Flod i Polen og Preussen, udspringer ikke langt fra Jablunka i det østerrigske Schlesien, danner fra Krakau indtil nedenfor Sandomir Grændsen imellem Galizien og Polen, løber igjennem dette Land forbi Warschau, Modlin og Plozk, træder 2 M. ovenfor Thorn ind i Preussen og deler sig her i 2 Arme, som danne et langstrakt Delta. Den østlige Arm, Nogat, løber forbi Marienburg ud i det Friske Haff; den vestlige,

Digitized by Google

som beholder Navnet W., deler sig igjen i 2 Arme, af hvilke den ene løber forbi Elbing ud i det Friske Haff, den anden nedenfor Danzig ved den lille Fæstning Weichselmünde falder i Østersøen. W. er 130 M. lang, dens Flodgebeet er 3,550 □ M.

Weidenhaupt (Andreas), dansk Billedhugger, født i Kjøbenhavn d. 13de Aug. 1738, var Elev af Pezold og Saly, og vandt 1758—60 Kunstakademiets fire Medailler, reiste derpaa 1762 udenlands med Akademiets Stipendium og blev 3 Aar i Paris og andre 3 Aar i Italien. Han havde megen Opmærksomhed henvendt paa Anatomien og var Autor til en endnu ved Akademiet brugelig Anatomiefigur. Efter sin Hjemkomst blev han 1770 Medlem af Akademiet og var 1791—93 dets Directeur. Hans vigtigste Værk er en af Statuerne ved Frihedsstøtten, „Agerdyrkningsflid". W. døde i Kjøbenhavn d. 26de April 1805.

Weigel (Valentin), født 1533 i Sachsen, døde d. 10de Juni 1588 som Præst i Zschopau, var almindelig agtet for sin gudfrygtige Vandel og opbyggelige Virksomhed. Hans mystisk-theosophiske Retning, ifølge hvilken han forkastede alt udvortes Kirkevæsen og kun lod de kirkelige Dogmer gjelde som ydre allegorisk Indklædning af den dybere Erkjendelse, blev først nøiere bekjendt efter hans Død, da Cantor Weichert (1611—21) udgav hans Skrifter. Disse bleve rigtignok for en Deel offentlig brændte paa Regjeringens Befaling 1624, men vedbleve alligevel at finde mange Beundrere i Landet til ind i det 19de Aarh. og affødte mange Forvirringer. Den mystiske Sect, der dannede sig af hans Tilhængere, kaldtes Weigelianere.

Weigl (Joseph), Componist, født 1766 i Eisenstadt i Ungarn, Elev af Haydn, Albrechtsberger og Salieri, blev under Keiser Leopold Capelmester ved den italienske Opera i Wien, og døde d. 3die Febr. 1846. Han har componeret en stor Mængde italienske og tydske Operaer, hvoraf især „Schweizerfamilien" (1809) er bleven bekjendt.

Weil (Gustav), født i Baiern d. 24de April 1808, studerede østerlandske Sprog først (fra 1830) i Paris, siden i Orienten, hvor han tilbragte 5 Aar med Studier af arabisk Philologie og lagde sig samtidig efter Persisk og Tyrkisk. Ved sin Hjemkomst ansattes han 1838 ved Bibliotheket i Heidelberg og udnævntes 1845 til overordentlig Professor i de orientalske Sprog. Blandt hans Arbeider ere at nævne: Oversættelsen af Zamachschari's „Goldne Halsbänder" (1836) og af 1001 Nat (4 Bd., 1837—41); desuden det historiske Kildeværk „Mohammed der Prophet" (1843) og „Die Geschichte der Chalifen" (3 Bd., 1846—51), med Fortsættelsen „Geschichte des Abbasidenchalifates in Ägypten" (2 Bd., 1860—62). Endnu ere at nævne „Hist.-krit. Einleitung in den Koran" (1844) og „Bibl. Legenden der Muselmänner" (1845).

Weilburg, Stad (3,000 Indb.) i Hertugdømmet Nassau, har givet en Linie af dette Huus Navn.

Weimar, Hoved- og Residentsstad i Storhertugdømmet Sachsen-Weimar, ved den lille Flod Ilm, har et Slot med et Bibliothek og andre Samlinger, en Kirke med herlige Malerier af Cranach, og Mindesmærker for Schiller, Goethe, Herder o. Fl., som boede her i den Tid, da Hoffet i W. var et Samlingssted for Tydsklands berømteste Digtere og Videnskabsmænd, s. Sachsen-Weimars Historie. 12,000 Indb.

Weinbrennerianere kaldes en religiøs Sect i Nordamerika, som blev stiftet 1839 af den excommunicerde, tydsk-reformeerte Præst John Weinbrenner i Harrisburg i Pennsylvanien. Selv kalde de sig „Guds Kirke". De forbinde det extravagante methodistiske Opvækkelsessystem med Baptismens Grundsætninger (Forkastelse af Barnedaab, Neddyppen istedetfor Overøselse).

Weinsberg, Stad i Neckarkredsen i Würtemberg, var engang en fri Rigsstad. 2,000 Indb. — Ved W. ligge Ruinerne af Borgen Weibertreu, fra hvilken efter Sagnet Konerne bare deres Mænd bort, da Keiser Konrad III havde indrømmet dem at drage bort og medtage „deres kiæreste Smykker".

Weishaupt (Adam), Stifter af Illuminaternes (s. d. A.) Orden, født d. 6te Febr. 1748 i Ingolstadt, blev 1775 Professor i den kanoniske Ret sammesteds og afsat 1785. Han døde d. 18de Novbr. 1830 i Gotha, hvor Hertugen havde udnævnt ham til Legationsraad og Hofraad.

Weiss (Christian Samuel), Mineralog, er født i Leipzig d. 26de Febr. 1780, hvor han var Professor i Physik, indtil han 1810 kaldtes til Universitetet i Berlin som Professor i Mineralogie, og døde der d. 1ste Octbr. 1856. Han var en Discipel af Werner og har store Fortjenester af at have bragt den mathematiske Behandling af Krystallographien til en høi Grad af Fuldkommenhed. Ham skyldes navnlig Krystalformernes Sammenstilling i naturlige Krystalsystemer, som han fremsatte i „Die natürlichen Abtheilungen der Krystallisationssysteme" (1813).

Weiße (Christian Felix), tydsk Forfatter, født 1726, død 1804, skrev komiske Operaer, Lystspil, der kun udmærkede sig ved et livligt Sprog og Dialog, høitravende Sørgespil og maadelige lyriske Digte, men opnaaede et meget stort Ry ved sine Børne- og Ungdomsskrifter („der Kinderfreund" o. fl.), som dog ikke ere frie for Pedanterie.

Weißenfels, Stad i den preussiske Provinds Sachsen, ved Saale, har en Mængde Fabriker, som levere Guld- og Sølvvarer, Porcelain, Pottemagervarer, Læder og Tobak. 12,000 Indb.

Weisthümer, s. Tydsk Ret.

Welcker (Carl Theodor), tydsk Lovkyndig, Skribent og Politiker, født d. 20de Marts 1790 i Øvre-Hessen, var fra 1813 juridisk Professor først i Gießen, siden efterhaanden i Kiel, Heidelberg, Bonn og (1823) i Freiburg, hvor han dog 1833—40 var entlediget, og kun 1841 igjen for en kort Tid tiltraadte sit Embede; siden levede han i Heidelberg. W. var som Medlem af Kamret i Baden en af Førerne for Fremskridtspartiet, og virkede saavel der som i Pressen meget for de liberale (ogsaa de revolutionære) Ideers Udbredelse i Tydskland, hvorfor han flere Gange anfegtedes af Regjeringerne. I Aaret 1848 var han Medlem af Forparlementet og af Nationalforsamlingen i Frankfurt, hvor han hørte til dem, der stemte for en arvelig Keiser. Siden 1850 har han atter været Medlem af det badenske Kammer. W. har bl. A. i Forbindelse med Rotteck udgivet det store „Staatslexikon".

Digitized by Google

Welden (Ludwig, Friherre), født 1782 i Würtemberg, gik 1802 over i østerrigsk Krigstjeneste, blev 1836 Feltmarskallieutenant, indlagde sig stor Fortjeneste under Opstanden i Lombardiet 1848, fik i Octbr. s. A. Overcommandoen i Wien, derpaa i Ungarn indtil 1851, og døde d. 7de Aug. 1852 i Grätz.

Welfer var i Middelalderen Navnet paa en mægtig tydsk Slægt, som hvis Stamfader nævnes en Grev Werin paa Carl den Stores Tid. Hans Søn **Welf I** stiftede den ældre Linie og var Svigerfader til Keiser Ludvig den Fromme. Welfs Sønnesøn **Henrik** („mit dem goldenen Pfluge") blev Keiserens Lehnsmand. Sønnen **Welf II** modsatte sig Keiser Konrad II, men blev overvunden og forviist fra Landet. Dennes Søn **Welf III** erholdt Kärnthen og Markgrevskabet Verona, men døde uden Sønner, hvorpaa hans Svoger Azzo af Este, Herre i Mailand o. a. St., sendte sin Søn til Tydskland for at tage de welfiske Godser der i Besiddelse (s. Este). Denne **Welf IV** (som Markgreve) eller I (som Hertug) stiftede saaledes den yngre welfiske Linie; han blev 1070 forlehnet med Hertugdømmet Baiern, tog Deel i Korstoget under Gotfred af Bouillon og døde paa Hjemveien paa Cypern 1101. Hans Søn **Welf V** (II) giftede sig med den toskanske Markgrevinde Mathilde, fra hvem han dog siden skilte sig, og var en Modstander af Keiser Henrik IV. Welf døde barnløs 1120 og efterfulgtes af sin Broder **Henrik den Sorte**, der ved sit Giftermaal med Hertug Magnus af Sachsens Datter erholdt store Besiddelser i Sachsen og døde 1126. Hans Søn **Henrik den Stolte** forøgede endnu disse ved sit Giftermaal med Keiser Lothars eneste Datter, men ved hans Søn **Henrik Løves** Fald adsplittedes Familiens store Besiddelser, s. III, S. 563. I Baiern søgte en yngre Søn af Henrik den Sorte, Welf VI (III), at hævde Familiens Ret imod Keiser Konrad III, men blev slagen ved Weinsberg, forligede sig siden med Keiseren, var Frederik I's troe Tilhænger og døde barnløs 1169. Familien W. vedblev derimod gjennem Henrik Løves Efterkommere at bestaae i Arvelandene Brunsvig og Hannover, s. disse Artt. — Forresten slgn. Guelfer.

Welhaven (Johan Sebastian Cammermejer), født i Bergen d. 22de Decbr. 1807, Student 1825, fra 1840 Lector, fra 1846 Professor i Philosophie ved Christiania Universitet, er en af den nyere norske Litteraturs meest fremragende Digtere. Hans første Optræden staaer i nær Sammenhæng med den Gjæring i sociale, politiske og litterære Anskuelser, der omtrent ved Aaret 1830 betegner et Vendepunct i Norges nyere Historie, s. Norsk Litteratur IV, S. 613 og Art. H. Wergeland. Den nu begyndte Norskhedsiver kom blandt Andet til at yttre sig i heftig Opposition mod den danske Culturs Indflydelse, som endnu var meget stærk hos de dannede Klasser. Den opvaagnende Nationalfølelse syntes saaledes i sin første Opbrusen at ville med eet Hug afskjære Baandet mellem før og nu, og med Fornegtelse af alle historiske Antecedentser afkaste Broen og begynde Alt fra nyt af. Imod disse exclusive Selvstændighedsmænd dannede der sig (1832) et særligt Studenterforbund, som gjennem Ugeskriftet „Vidar" (1832—34) optraadte kritisk og polemisk mod denne nye Bevægelse. Senere (fra 1836) optraadte Partiet — af Modstanderne spydiis kaldet „de Intelligente", „Danomanerne", „Troppisterne" o. desl. — paa en større Kampplads i det halv belletristiske, halv politiske Dagblad „Den Constitutionelle". W. var Sjælen i denne Kreds, som foruden ham talte flere ansete Navne (Schweigaard, P. A. Munch, Stang, Dunker, U. A. Motzfeldt o. Fl.), og gjennem ham kom Partiets Anskuelser først og fuldest til Udtalelse i det polemiske Digt „Norges Dæmring" (1834), der ved sin skaanselløse Djervhed, hvormed det aabenbarer den i Folkets hele aandelige Liv raadende Splittelse, er blevet epochegjørende i Norges Culturhistorie. Under den voldsomme aarelange Pennefeide, som dette Digt fremkaldte, forholdt W. sig fordetmeste rolig; hans senere litterære Virksomhed betegnes fornemmelig ved fire Digtsamlinger (1839, 1845, 1848 og 1859), som høre til det Fortrinligste, den nyere norske Litteratur har at opvise. Flere af W.'s Romancer (f. Ex. „Asgaardsreien", „Eivind Bolt", „Koll med Bilen") vilde i enhver Litteratur nævnes som Digte af første Rang.

Wellesley hedder en under Henrik VII fra England til Irland indvandret Slægt, som før heed Cowley eller Colley, og af hvilken **Richard Cowley** 1728 arvede Familien W.'s Godser og Navn; han blev 1746 ophøiet til irsk Peer som Baron Mornington og døde 1758. Hans Søn **Garrett-Colley W.**, født d. 19de Juli 1735, blev 1760 **Viscount W.** og Greve af Mornington; han døde d. 22de Mai 1781, efterladende 5 Sønner, der samtlige ere blevne bekjendte i det offentlige Liv: 1) **Richard Colley**, fra 1797 **Baron W.**, født d. 27de Juni 1760 i Dublin, arvede efter Faderens Død dennes Godser og Titel, var under Georg III Statskammerlord, var 1797—1805 Generalgouverneur i Ostindien (s. IV, S. 694, 1 Sp.), 1809—12 Udenrigsminister og siden, 1821—28 og 1833—34, Lordlieutenant i Irland. Siden levede han i Stilhed og døde d. 26de Septbr. 1842. — 2) **William W.-Pole**, født d. 20de Mai 1763, fra 1821 Baron Maryborough, arvede Titlen Greve af Mornington, var 1834—35 under Peels Ministerium Generalpostmester og døde d. 23de Febr. 1845. — 3) **Arthur W.** er den berømte Wellington, s. d. A. — 3) **Gerald Valerian W.**, født d. 3die Decbr. 1771, Geistlig, var Kanonikus af Durham, Rector for Bishop-Wearmouth og Dronningens Capellan, han døde d. 21de Octbr. 1848. — 5) **Henry W.** blev 1828 Baron Cowley, s. d. A. — En Søn af Nr. 2 var **William Pole-Tylney-Long-W.**, Greve af Mornington, født d. 22de Juni 1788, bekjendt som en af den nyere Tids største Ødelande; han var en Tid lang Gesandt bl. A. i Kjøbenhavn, tilsatte sin Kones overmaade store Formue, levede tilsidst af en Pension paa 10 Lstr. ugentlig, som hans Fætter Wellington gav ham, og døde i Armod d. 2den Juli 1857.

Wellingk (Maurits), svensk Statsmand, født 1651, indtraadte under Carl XI's Krige i Armeen og blev Oberst 1677. Senere udførte han adskillige diplomatiske Hverv i Danmark og Tydskland, blandt Andet var han 1690 Befuldmægtiget ved Tractaten i Pinneberg. Efterat

Digitized by Google

han var udnævnt til General, kongelig Raad, Generalgouverneur over Bremen og Verden (1710) og Greve (1711), fik han af Carl XII Overbefalingen over Tropperne i Tydskland samt Ledelsen af de diplomatiske Forhandlinger sammesteds. Efter Carl XII's Død stod han et Par Aar i særdeles Yndest hos Frederik I, for hvem han ledede Underhandlingerne om Pengelaan i Anledning af en tilsigtet Forandring i Regjeringsformen. Men paa samme Tid stod han i Forbindelse med det holsteen-russiske Parti og optraadte senere som en af Hovedmændene for dette. Han blev derfor anklaget ved Rigsdagen 1726—27 og dømt til Døden. Dommen forandredes til livsvarigt Fængsel, men W. døde allerede 1727.

Wellington (Arthur Wellesley, Hertug af), Fyrste af Waterloo, engelsk Feltherre og Statsmand af Familien Wellesley (s. d. A.), født d. 1ste Mai 1769 i Duncan-Castle, traadte 1787 ind i Hæren, indlagde sig allerede 1797 Berømmelse i Ostindien, hvorhen han havde fulgt sin Broder Generalgouverneuren, kom derfra 1805 og var med paa Toget imod Kjøbenhavn 1807, førte fra 1809 Commandoen over de engelsk-portugisiske Tropper imod Franskmændene, trængte fra Portugal ind i Spanien og kjæmpede der med stor Duelighed og, især tilsidst, med Held imod Napoleons Generaler. Efter den afgjørende Seier ved Vittoria d. 22de Juli 1813 trængte W. ind i Frankrig under blodige Kampe mod Soult, erobrede Toulouse og blev af Prindsregenten ophøiet til Hertug af W. o. s. v. Derefter var W. engelsk Befuldmægtiget paa Congressen i Wien, overtog under de 100 Dage Commandoen over de forenede engelske, hannoverske og hollandske Tropper i Belgien og vandt ved sin Udholdenhed Slaget ved Waterloo, hvorefter han fik Titlen „Fyrste af W." Som Høistcommanderende for de allierede Tropper, som derpaa besatte Frankrig, viste W., af Grundsætninger en streng Conservativ, sig meget ivrig for Bourbonerne. I Aaret 1827 blev W. Overgeneral for den hele engelske Landmagt, 1828 traadte han som første Skatkammerlord i Spidsen for et Toryministerium. Efter sin Fratrædelse fra denne Post 1830 modsatte han sig haardnakket Parlamentsreformen, og blev derved, saavelsom ved sin hele illiberale Optræden, i høi Grad forhadt. Siden (1834—35) var han dog under Peel Udenrigsminister, nærmede sig efterhaanden noget mere til de liberale Ideer, stemte 1844 for Frihandelspolitiken, var Mægler 1846, da Whiggerne kom til Roret, og bevægede i Febr. 1851 Russel til atter at gribe Regjeringens Tøiler. Han døde d. 14de Septbr. 1852. — W. var en Mand af Middelstørrelse, mager og knoklet med skarpe Træk og et meget langt Ansigt. Han udmærkede sig ikke ved Genialitet eller dristige Ideer, men ved en klar Forstand, en jernfast Villie, kold Udholdenhed og urokkelig Pligtfølelse. Hans Liv er beskrevet af Elliot, Clarke, Maxwel, Grey o. A.; ogsaa ere hans „Despatches" (12 Bd.) og „Speeches in parliament" (2 Bd.) udgivne. Af sit Ægteskab med Catherine Pakenham efterlod W. 2 Sønner, **Arthur Richard, Hertug af W.**, født d. 3die Febr. 1807, som 1854 blev Generalmajor men er barnløs, og Lord **Charles Wellesley**, født d. 16de Jan. 1808 i Dublin; han tjente 1824—40 som Officeer i Canada, var 1842—53 Medlem af Parlamentet, men blev 1853 blind og døde d. 9de Octbr. 1858, efterladende sig to Sønner og to Døttre.

Welters Bitter er det samme som Pikrinsyre (s. d. A.). Navnet har det erholdt efter Welter, der 1799 fremstillede det krystalliseret af Silke ved Behandling med Salpetersyre, medens man tidligere kun ufuldstændig havde kjendt det som dannet af Indigo.

Wenceslaus, den Hellige, var i det 10de Aarh. Hertug i Bøhmen, hvor han udbredte Christendommen. Paa sin hedenskfindede Moder Drahomiras Tilskyndelse blev han myrdet 936, og derefter kanoniseret af Paven. Hans kirkelige Mindedag er d. 28de Septbr.

Wennerberg (Gunnar), født i Lidköping d. 2den Octbr. 1817, blev 1837 Student i Upsala, hvor han 1845 tog den philosophiske Grad og 1846 blev Docent i Æsthetik; fra 1849 af har han været Lector i Philosophie ved Elementarskolen i Skara. W. gjorde sig temmelig tidlig bekjendt i Studenterverdenen som Digter og Componist og havde allerede (1848) udgivet et Hefte „Friheissånger", da han 1849 offentliggjorde en Samling Duetter, kaldet „Gluntarne", hvori han giver en humoristisk Skildring af den Tids Studenterliv i Upsala; senere har han udgivet flere Samlinger „Serenader", „Sånger, marscher och duetter" m. m.

Wenzel (lat. Venceslaus), tydsk Keiser 1378—1400, ældste Søn af Keiser Carl IV af Huset Luxemburg, født 1361, blev 3 Aar gammel kronet til Konge i Bøhmen, siden forlehnet med Brandenburg og blev efter Faderens Død tydsk Keiser. W. var sandselig, raa, egensindig og tyrannisk, derhos ustadig og lunefuld. I Bøhmen maatte han kjæmpe mod flere Opstande, i Tydskland blev han 1400 formelig afsat af 4 Kurfyrster, hvilket Paven bekræftede 1403. I Aaret 1410 afstod W. sine Rettigheder til sin Broder Sigismund, og i Bøhmen overlod han Landstænderne al Magten. Af Had til den katholske Geistlighed begunstigede han Hussiterne. Han døde 1419. Forresten slgn. **Bøhmens** og **Tydsklands Historie**.

Werchoturiske Bjerge kaldes, efter den lille Bjergstad **Werchoturie** i det russiske Gouv. Perm, en Deel af Uralbjergene.

Werff (Adrian van der), hollandsk Maler, født 1659 i Kralinger-Ambachtet ved Rotterdam, død 1722, er en af de vigtigste Kunstnere fra Forfaldsperioden, og erstattede i sine Portraiter og Historiebilleder ved en overdreven ziirlig Udførelse sin Mangel paa Aand, men gjorde imidlertid umaadelig Lykke hos Samtiden. Hans Broder **Pieter van der W.**, født 1665, død 1718, fulgte samme Maneer.

Wergeland (Nikolai), blev født i Bergen 1780 af fattige Forældre af Bonde-Herkomst. 1799 blev han Student og 1805 Adjunct ved Christiansands Kathedralskole, 1811 residerende Capellan til Christiansands Domkirke. Uagtet hans Smag væsentlig var dannet efter franske Mønstere og han med stor og stadig Interesse fulgte den franske Litteratur i sit hele Liv, var dog hans første litterære Forsøg: „Halvor Smels smaa Tildragelser i Livet (2 Hefter, 1805 og

Digitized by Google

1810) i den uefterlignelige Sterneske (Yorickske) Stiil. Mere Bifald vandt han (1811) ved sit kronede Priisskrift „Mnemosyne, et Forsøg paa at besvare den Opgave om et Universitet i Norge". Men allerede dengang fremskinnede der af hans Udtryk en Uvillie imod Norges Forening med Danmark eller endog imod det danske Folk, som rimeligviis var en vigtig Grund til, at han 1814 som Medlem af Rigsforsamlingen sluttede sig til det Wedelske Parti, der virkede for en Forening med Sverrig istedetfor Christian Frederiks Kongevalg. Han søgte at forsvare denne Minoritets Anskuelse i sin „Politiske Tale til det norske Folk" (1814, hvorimod Sebbelow tog til Gjenmæle), men uden at han enten i dette Skrift eller i sine „Fortrolige Breve til en Ven fra Eidsvold i Aaret 1814" (trykt 1830) tydelig udtaler enten sin eller sine Meningsfællers Synsmaade. Hans „Danmarks politiske Forbrydelser imod Norge" (1816, 2det Opl. 1817) fremkaldte en endnu skarpere Kritik af Nationalbladet, C. M. Falsen, Hersleb, M. A. Bøye o. Fl. I samme Aar fik han Eidsvolds store Præstekald, og i dette Embede forblev han indtil sin Død 1848. Til Forsvar for sin Søn Henrik W. skrev han „Retfærdig Bedømmelse af Henrik W.'s Poesie og Charakteer" (1833), og udgav under den samme Polemik to Stridsskrifter imod Welhavens „Norges Dæmring" („Forsvar for det norske Folk", 1835, og „Tillæg" dertil 1836). W. har ogsaa skrevet Psalmer, Prædikener og religiøse Lærebøger.

Wergeland (Henrik Arnold Thaulow), Søn af den Foregaaende, født i Christiansand d. 17de Juni 1808, blev Student 1825 og tog theologisk Examen 1829. Hans Ungdom begyndte med Faderens Deeltagelse i den Rigsforsamling, som udarbeidede Norges Constitution, og henrandt siden paa Eidsvold, et Bosted, hvis Jordbund var klassisk for Norges Frigjørelse, og som øvede paa Drengens Phantasie en Indflydelse, der aabenbarer sig overalt i hans Skrifter. Disse Indtryk maatte vældig forstærkes ved den i W.'s voxne Alder indtræffende Julirevolution i Frankrig og Polens Opstand, samt nærmest Norges politiske Udvikling i demokratisk Aand. Det var derfor naturligt, at Frihed og Fornuft bleve de høieste Ideer for W.'s baade politiske og religiøse Opfattelse, og at han gjorde begges Virkeliggjørelse til sit Livs Kald, som han fulgte med en rigt begavet Naturs ubændige Kraft og et poetisk Gemyts lidenskabelige Varme. Hans første trykte Arbeide, de saakaldte Farcer af Siful Sifadda, nemlig „Ah! i 1827", „Irreparabile tempus" 1828 og „Digte, første Ring" 1829, aabenbarede vel for enkelte Læsere en Digteraand af ualmindelig Begavelse, men Phantasiens Vildhed frastødte Andre, og Formens Haardhed samt Sprogets Dunkelhed gjorde dem utilgjængelige for det store Publicum. Saa meget større Popularitet vandt han derimod ved den Djervhed og Rastløshed, hvormed han fra 1829 kastede sig ind i det offentlige Liv, paa en Tid, da Normændenes opvaagnede Lyst til Selvstyrelse kjæmpede imod en saa stærk imperatorisk Villie som Kong Carl Johans. Han virkede ogsaa for Almue-Oplysningen ved Folkeskrifter, Reiser i Landet og Samtaler med Folket; han var den frugtbareste politiske Skribent i Dagbladene og den meest enthusiastiske Taler ved politiske Fester. Derved, saavelsom ogsaa formedelst mere private Sammenstød, kom han i den heftigste Strid med det hele conservative Parti i Norge. Da W. 1830 havde udgivet „Skabelsen, Mennesket og Messias", hvori han efter rationalistisk-republikansk Synsmaade fremstiller de vigtigste Epocher i Menneskeslægtens Udvikling, udgav Welhaven en ganske fordømmende Kritik: „Henrik W.'s Digtekunst og Charakteer" (1832). W. redigerede selv i nogen Tid „Folkebladet", samt 1835—37 „Statsborgeren", det af Skoleholder Soelvold grundede Organ for Bonde-Oppositionen, og udgav, da Spændingen imellem Regjeringen og det oppositionelle Storthing 1836 ved dettes Opløsning havde naaet sin Høide, desuden Flyveblade, politiske Viser og Farcer i den heftigste Tone. Øvelsen skaffede ham tillige Herredømme over Sproget, saa at han dannede sig en i høieste Grad original og derfor uefterlignelig Stiil. Allerede hans „Digte, anden Ring" vidne om større Klarhed i Tanker og Sprog, og den dramatiske Digtning „Barnemordersken" (1835) udmærker sig ved den ædleste lyriske Diction. Imidlertid blev W.'s Stiil aldrig saa let, at den kunde forstaaes af den store Masse, ligesaalidt som en saa original Aand var skikket til at være Organ for noget Parti. Hans Forfattervirksomhed var derfor meget lidet lønnende, han maatte endog opgive „Statsborgeren". Hertil kom hans Faders og øvrige Families stadige Misbilligelse af hans politiske Færd. Da Faderen ogsaa oftere havde skaffet ham Adgang til Kong Carl Johan, havde dennes imponerende og indtagende Personlighed gjort saa dybt Indtryk paa W., at Yttringer af Beundring for Kongen oftere findes i hans Skrifter samtidig med republikanske Erklæringer. Saaledes kom han 1839 til at erholde og modtage en Pension af Kongens private Kasse, og kort efter blev den hidtil fra al Befordring udelukkede Candidat Bureauchef og Rigsarchivar. Disse personlig afhængige Stillinger maatte naturligviis, hvad der ogsaa var Hensigten, paa een Gang afbryde W.'s politiske Virksomhed, hvis man ikke dertil vil regne, at han 1839 foreslog Ophævelse af Grundlovens Forbud imod Jøders Adgang til Norge og udgav „Indlæg i Jødesagen". Derimod udviklede W. i de følgende Aar en mangfoldigere litterær Productivitet. Han udgav 1840—45 Bladet „For Arbeidsklassen", skrev „Norges Constitutionshistorie" (indtil Mai 1814), flere Biographier i Samlingen „Mærkelige Normænd", samt af Digte „Jan van Huysums Blomsterstykke", „Svalen", „Jøden", „Jødinden", „Den engelske Lods", foruden mange Smaadigte i Tidskrifter. I flere af disse viser han sig som et lyrisk Genie af første Rang. Derhos udviklede W. ogsaa gjennem sin hele Skribentbane en eiendommelig comisk og satirisk Digtekunst. Ved Forkjølelse paadrog W. sig 1844 en Tæring, som efter mere end et Aars Sygeleie, bevirkede hans Død d. 12te Aug. 1845. Ogsaa under denne Sygdom var hans Digteraand virksom, han fuldendte under Navn af „Mennesket" en forkortet Omarbeidelse af sit Ungdomsarbeide „Skabelsen" o. s. v. En Udgave af W.'s Skrifter er besørget

Digitized by Google

af H. Lassen i 9 Bind (1852—57) og ligeledes af samme Udgiver et Bind „Udvalgte Skrifter“ (1859).

Werlauff (Erik Christian), Conferentsraad og Professor i Historie ved Kjøbenhavns Universitet samt Storkors af Danebrog, født d. 2den Juli 1781 i Kjøbenhavn af norsk Herkomst, blev Student 1796 og tog juridisk Embedsexamen 1802. Allerede 1800 var han bleven ansat som Custos ved det kongelige Bibliothek, hvorved han 1805 blev Bibliothekssecretair, 1823 Bibliothekar og fra 1829 til 1861 var Overbibliothekar. Efter at have taget den philosophiske Doctorgrad 1808 blev han 1812 tillige Professor (1810 var han bleven Adjunct) i Nordens Historie og Oldsager ved Kjøbenhavns Universitet, og er nu Universitetets Senior. Af de talrige grundlærde Skrifter og Afhandlinger, hvormed W. har beriget den historiske Litteratur, skal her nævnes som nogle af de vigtigste: „Forsøg til det danske Sprogs Historie i Hertugd. Slesvig“ (1819), „Histor. Efterretninger om det store kgl. Bibliothek i Kjøbenhavn“ (1825, 2den Udg. 1844), „Udsigt over Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Hist.“ (i Forbindelse med L. Engelstoft, 1836), „Histor. Antegnelser til Holbergs Lystspil“ (1838), „Sophia af Meklenborg, Dronning til Danmark og Norge“ (1841), „Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Hist. og Sprog“ (1847), „De hellige tre Kongers Capel i Roeskilde Domkirke“ (1849), „Kjøbenhavns Universitet fra dets Stiftelse indtil Reformationen“ (1850). I Forbindelse med B. Thorlacius udgav W. de 3 sidste Bind af „Noregs Konúnga-Sögur“ og med L. Engelstoft 8de Bd. af „Script. rer. Danicarum“.

Werner (Abraham Gottlob), udmærket Mineralog, er født d. 25de Septbr. 1750 i Wehrau i Øvre-Lausitz og døde d. 30te Juni 1817 som Professor i Mineralogie ved Akademiet i Freiberg, hvor han blev ansat 1775. Han adskilte Oryktognosien fra Geognosien, som han er den første, der har foredraget (1785) under dette Navn og i en videnskabelig Form, og kan derfor siges at være Skaberen af samme. Hans ualmindelig klare Fremstillingsevne, i Forbindelse med den hele geniale og nye Behandlingsmaade af Mineralogien, gjorde ham snart saa verdensberømt, at en Mængde Tilhørere strømmede til fra alle Dele af Europa, hvilket bidrog meget til hurtig at udbrede den nye Lære, uagtet han selv ikke offentliggjorde Meget derom. I Oryktognosien støttede han sig væsentligst paa de ydre Kjendemærker, og hvad hans geognostiske System angaaer, da var det et med stor Conseqvents gjennemført neptunisk (s. Geologie). Foruden nogle mindre Arbeider i forskjellige Journaler har han udgivet: „Ueber die äusseren Kennzeichen der Fossilien“ (1774); „Kurze Classification der Gebirgsarten“ (1787) og „Theorie über die Entstehung der Gänge“ (1791).

Werra, Flod i det nordlige Tydskland, udspringer paa Thüringerwald og forener sig efter 30 M.s Løb ved Münden med Fulda, hvorved Weser opstaaer.

Werschok er et russisk Længdemaal = $\frac{1}{16}$ Arschin = $1,_{6995}$ danske Tommer.

Werste er et russisk Veimaal = 3399 danske Fod ($104,_{34}$ paa en Grad af Æqvator).

Wertheimer Bibel kaldes en berygtet, i Wertheim 1735 udkommen, Bibeloversættelse af Privatlæreren Lorents Schmidt. Den søgte at gjøre Bibelens Sprog klart og tydeligt ved at omskrive det i det 18de Aarh.s Sprog og efter dets Anskuelsesmaade, hvorhos den bortfjernede alt positivt Aabenbaringsindhold. Ved Rigsrettens Kjendelse blev Bogen confiskeret og Forfatteren straffet med haardt Fængsel.

Wesel, befæstet Stad i den preussiske Rhinprovinds, ved Rhinen, over hvilken er anlagt en Pontonbro, har et stærkt Citadel, adskillige i architektonisk Henseende udmærkede Bygninger, mange Fabriker og endeel Handel. 18,000 Indb.

Weser, Flod i det nordvestlige Tydskland, opstaaer ved Münden, i den preussiske Provinds Westphalen, ved Foreningen af Werra og Fulda, løber mod N. V. og N. igjennem preussiske, hannoverske, brunsvigske og kurhessiske Lande omgiven af Weserbjergene (forøvrige Høisletter og lave — ikke 1,600 F. — Bjerge) indtil Minden, hvor den igjennem den westphalske Port træder ind i Lavlandet, løber forbi Bremen paa Grændsen af Hannover og Oldenburg, og falder ved Bremerhafen i Nordsøen. W.s Længde er 60 M., dens Flodgebeet 820 □ M. Dens vigtigste Biflod er Aller.

Wesley (John), Stifter af Methodisternes Sect, blev født d. 17de Juni 1703 i Epworth i det engelske Grevskab Lincoln og døde d. 2den Marts 1791. Hans Prædikener og asketiske Skrifter udkom i 32 Bd. (1774). See iøvrigt Methodister. — Sign. Southey: „Life of W. and the rise and progress of methodism“ (1820).

Wessel (Johan Herman), født d. 6te Octbr. 1742 paa Jonsrud Plads (paa Østkysten of Christiania Fjord) i Vestby Præstegjeld, hvor Faderen var personel Capellan hos sin Farbroder, en Broder til Tordenskjold. Efter at være bleven forberedt ved privat Underviisning, kom den sextenaarige Dreng ind i Christiania Latinskole, hvorfra han 1761 dimitteredes til Kjøbenhavns Universitet. Han bestod sine to første Examina hæderlig og lagde sig derpaa efter de levende Sprog, især Fransk og Engelsk, medens han iøvrigt erhvervede sig sit Udkomme som Timelærer og tilbragte en stor Deel af sin Tid paa offentlige Steder i Selskab med lystige og begavede Venner. Unaturen i den italienske Opera og franske Tragoedie, der ogsaa blev efterlignet hos os, fremkaldte 1772 hans første og genialeste Arbeide, Parodien „Kjærlighed uden Strømper“, der opførtes paa det kongelige Theater næste Aar med kostelig Musik af Kapelmesteren, Italieneren Scalabrini, og gjorde overordentlig Lykke. 1775 udkom de to alvorlige Digte „Reisomhed“ og „Søvnen“. Et Lystspil i 5 Acter „Lykken bedre end Forstanden“ opførtes 1776, men gjorde ingen Lykke. Samme Aar angrebes Digteren af en Fistelskade, der holdt ham halvandet Aar fængslet til Sengen og, i Forening med Armod, bidrog til at nedbryde hans ved uregelmæssig Levemaade alt stærkt svækkede Helbred og til at vække et mere og mere tiltagende Mismod. I Slutningen af 1779 fik hans Landsmand, Theaterdirecteuren Warnstedt, ham ansat som Theateroversætter med ringe Indtægter. Næste Foraar ægtede han en 33-aarig Landsmandinde, der Aaret efter fødte ham

Digitized by Google

en Søn. Ægteskabet hørte imidlertid ikke til de lykkelige. Modgang og Mismod forøgedes, og Viinkjelderne og det norske Selskab ydede kun en forbigaaende Forglemmelse af Livets haarde Tryk. I Foraaret 1784 begyndte W. et poetisk Ugeblad „Votre Serviteur Otiosis“ med komiske Fortællinger, som han, ikke uden Besværlighed, fortsatte et Aarstid. 1785 udgav han et ubetydeligt Skuespil „Anno 7603“ i 7 Acter. Faa Maaneder før sin Død udgav han en lune'uld lille Epistel „Til Hr. Jens Baggesen“, hvori han med varm Anerkjendelse hilsede dennes opgaaende Digtersol. W. døde d. 29de Decbr. 1785, kun 43 Aar gammel, af en Nervefeber og begravedes paa Trinitatis Kirkegaard i Nærheden af den faa Aar iforveien afgaaede Ewald. Som de bedste af hans Arbeider maae, foruden hans Muses herlige Førstefødte „Kjærlighed uden Strømper“, nævnes flere af hans komiske Fortællinger, f. Ex. „Gaffelen“, „Smeden og Bageren“, „Herremanden“, „Posthuset“ og Sangen „Brodne Potter i alle Lande“ — Tre af Digterens Venner, deriblandt Pram og Baggesen, udgave 1787 hans Værker. De ere senere paany blevne udgivne af Rahbek, A. E. Boye, P. L. Møller o. Fl. Den nyeste og omhyggeligste Udgave af hans Digte med et Udkast til hans Levnet er af J. Levin 1861—62. Nylig (1863) er der af nogle for den fædrelandske Litteratur varmt følende Mænd sat ham et Mindesmærke paa hans Grav.

Wessel (Peder), s. Tordenskjold.

Wessenberg (Ignats Heinrich Carl, Friherre af), en af de meest oplyste katholske Theologer, blev født d. 2den Novbr. 1774 i Dresden. Efterat han som ung Mand allerede havde været Domherre ved flere tydske Domcapitler, blev han udnævnt til Generalvicar for Bispedømmet Constanz. Men det ultramontane Parti havde allerede reist Modstand imod hans frisindede Anskuelser, og Pave Pius VII vægrede sig bestemt ved at stadfæste hans Valg. Den badenske Regjering beskyttede ham dog i Udøvelsen af Embedet, indtil Bispedømmet Constanz blev opløst 1827 som en Følge af Concordatet med Paven. Sildigere levede W. som Privatmand i Baden og ærgrede de Ultramontane ved sit grundige Værk: „Die großen Kirchenversammlungen des 15ten und 16ten Jahrhunderts in Bezug auf Kirchenverbesserung“ (4 Bd., 1840). Han døde i Constanz d. 9de Aug. 1860. Hans „Sämmtliche Gedichte“ udkom i 6 Bind (1834—44).

Wessex d. e. Vestsachsen (angelsachsisk Westseaxas), et af Angelsachsernes Riger i England, havde til Hovedstad Winchester og blev tilsidst saa mægtigt, at dets Konge Egbert 827 forenede de øvrige angelsachsiske Riger under sit Herredømme.

West (Benjamin), Maler, født i Springfield i Pennsylvanien i Nordamerika, blev, da han viste Talent for Malerkunsten, sendt til Italien, og gik derfra til England, hvor han fik megen Indflydelse paa Kunstens Retning ved at staae i Spidsen for det 1768 oprettede Kunstakademie. W. var stilistisk Historiemaler, som især i senere store Billeder kun lader Beskueren kold. I England nød han imidlertid stor Berømmelse, som tildeels vedvarer endnu. W. døde i London 1820.

West-Bromwich, Stad i Staffordshire i England, har betydelige Jern-, især Søm-fabriker. 30,000 Indb.

Westen-Sø er en ¾ M. lang og næsten ligesaa bred Indsø i det nordlige Holsteen, der gjennemstrømmes af Eideren.

Westergaard (Niels Ludvig), dansk Orientalist, født d. 27de Octbr. 1815 i Kjøbenhavn, studerede de indiske Sprog deels i Hjemmet, deels i Bonn, Paris, London og Oxford, og foretog 1841—44 med offentlig Understøttelse en videnskabelig Reise i Indien, Persien, Rusland o. s. v. Efter sin Hjemkomst blev han Lector, siden Professor i østasiatisk Sprog og Litteratur ved Kjøbenhavns Universitet. Blandt hans ved Lærdom og Skarpsindighed udmærkede Skrifter nævne vi: „Radices linguæ Sanscritæ“ (1841); „Sanskrit Formlære og Læsebog“ (1846); „Zendavesta or the religious books of Zoroastrians, edited and interpreted“. Vol. 1. 1852.

Westerwald hedder en indtil 2,600 F. høi Bjergmasse i Hertugdømmet Nassau og den preussiske Rhinprovinds, imellem Rhinen og Lahn.

Westin (Fredrik), svensk Maler, født i Stockholm 1782, var Elev af Masreliez og Pasch og uddannede sig siden i Paris og Italien. Ved sine Historiemalerier, der have større Fortjeneste i Henseende til Colorit end til Tegning, erhvervede han sig Navn i Sverrig og blev Directeur for Kunstakademiet i Stockholm. Hans bedste Arbeider ere „Hebe“ og hans Altertavler i Kungsholms og Jakobs Kirker. Han nød tillige stor Anseelse som Portraitmaler.

Westmacott (Richard), engelsk Billedhugger, født i London 1775, er efter Chantrey en af Englands betydeligste Sculpteurer, som deels i Gravminder med Statuer af de Afdøde, deels ved Compositioner i Relief og fritstaaende Figurer efter Oldtidens Myther, har stor Fortjeneste. To af hans Hovedværker ere Frisen paa Børsen i London og den kolossale Waterloo-Vase med Basreliefs af Slaget paa den ene Side og en symbolsk Fremstilling af Fredens Tilveiebringelse paa den anden. W. døde d. 1ste Septbr. 1856.

Westmeath, Shire i den irske Provinds Leinster, omgivet af Shirerne Longford, Cavan, Ostmeath, Kings og Roßcommon, 29½ □ M stort med 107,000 Indb., er frugtbart Land, en Afvexling af Skov, Kornagre og Enge samt endeel Indsøer. Shannon løber her igjennem. Qvægavl, Tørvgravning og Linnedvæveri ere de vigtigste Næringsveie. Hovedstaden er Mullingar (5,000 Indb.).

Westminster, s. London, hvor ogsaa det Fornødne er sagt om Westminsterabbedie samt om W.-Hall og W.-Palads.

Westmoreland, Shire i det nordlige England, omgivet af Shirerne Durham, Cumberland, York, Lancaster og Nordsøen, 36 □ M. stort med 60,000 Indb., er bjergfuldt og rigt paa Naturskjønheder, men har fordetmeste ufrugtbar og stenet, paa andre Steder sumpig Jordbund. Klima'et er skarpt og Plantevæxten ogsaa derfor ringe. Qvægavlen er af stort Omfang, Industrien hæmmes noget ved Mangelen paa Steenkul; Agerdyrkningen er ubetydelig. Hovedstaden er Appleby (3,000 Indb.).

Digitized by Google

Westmoreland (John Fane, Greve af), engelsk Diplomat, født d. 3die Febr. 1789, tjente først i Hæren, var derpaa i 15 Aar Gesandt i Florents, siden i Berlin, hvor han 1850 underskrev Freden mellem Danmark og Tydskland, derpaa 1851—55 i Wien, hvor han tog Deel i Forhandlingerne angaaende den orientalske Krig, tog 1855 sin Afsked og døde d. 16de Octbr. 1859. W. er ogsaa bekjendt som krigshistorisk Forfatter og som musikalsk Componist.

Westphalen heed fra Midten af det 8de Aarh. den vestlige Deel af det gamle Hertugdømme Sachsen, imellem Weser, Rhin og Ems, i Modsætning til „Ostphalen" imellem Weser og Elben. Efter Hertugdømmets Opløsning ved Henrik Løves Fald 1180 gik Navnet over deels paa den senere westphalske Kreds, som indbefattede Dele af de nuværende preussiske Provindser W. og Rhinpreussen, af Oldenburg, Hannover, Lippe og Nassau, deels paa en 72 □ M. stor Landstrækning, som under Navn af Hertugdømmet W. blev forenet med Erkestiftet Köln og forblev i sammes Besiddelse indtil 1803, da det lagdes til Darmstadt; siden var det en Deel af Kongeriget W., s. nedenfor.

Westphalen, Kongeriget, stiftedes af Napoleon I ved et Decret af 18de Aug. 1807 ifølge Bestemmelserne i Freden i Tilsit. Det dannedes af Lande, som fratoges Preussen, Hessen, Brunsvig og endeel mindre Stater, laae imellem Elben og Rhinen og havde et Fladeindhold af 692 □ M. med (dengang) 1,950,000 Indb. Napoleon gav det til sin Broder Hieronymus (Jerome) Bonaparte, som i Novbr. 1807 gav det en efter den franske dannet Forfatning. Misfornøielsen med det franske Herredømme fremkaldte flere Opstande, især 1809, hvorpaa fulgte strenge Forholdsregler og et trykkende Politivæsen. Hærens Forøgelse, som Regjeringen maatte iværksætte formedelst Landets tvungne Deeltagelse i Napoleons Krige, i Forbindelse med Hoffets Ødselhed (s. Bonaparte, Jerome) fremkaldte trykkende Finantsnød. I Aaret 1810 forøgedes Kongeriget med en Deel af Hannover, saa at det udgjorde 825 □ M. med 2,060,000 Indb. Da Napoleons Stjerne dalede, fik dette hans Værk en brat Ende; Hieronymus maatte d. 26de Octbr. 1813 forlade Residentsen Kassel, Riget opløstes, og de forskjellige Dele deraf kom under deres nuværende Regenter.

Westphalen, Provinds af Kongeriget Preussen, omgiven af Holland, Hannover, Brunsvig, Lippe-Detmold, Schaumburg-Lippe, Kurhessen, Waldeck, Hessen-Darmstadt, Nassau og Rhinpreussen, er 368 □ M. stor med 1,600,000 Indb. Det er fornemmelig bjergfuldt (Weserbjergene, Westerwald, Teutoburgerwald) eller bølgeformigt Land, kun Egnen omkring Münster er en Lavslette. De vigtigste Floder ere Weser, Ems og Lippe. Bjergegnene have stenig Jordbund, men de mellemliggende Dale saavelsom Lavsletten ere frugtbare. Blandt Producterne nævne vi især Hør og Hamp, Tobak, Haveurter og Mineralier, navnlig Jern. Qvægavlen er betydelig, ligeledes Industrien, som især gaaer ud paa Forarbeidelsen af Hørren og Jernet (Linned, uldne Varer, Baand, Klæde og Metalvarer ere dens vigtigste Frembringelser). Af Indbyggerne ere ⅔ Katholiker. Hovedstaden er Münster.

Westphalske Fred, s. Trediveaarskrigen. Sign. Woltmann „Geschichte des westphälischen Friedens" (1808).

Westphalske Port, s. Porta westphalica.

Wette (W. M. L. de), s. De Wette.

Wetterbergh (Carl Anton), svensk Forfatter, født i Jönköping d. 6te Juni 1804, blev 1822 Student i Lund, hvor han i Begyndelsen studerede Jura, men senere Lægevidenskab, og blev 1834 Dr. medicinæ; 1837 blev han Regimentslæge, i hvilken Egenskab han 1845 og 1860 opholdt sig med sit Regiment i Slesvig. Som Forfatter er W. bekjendt under Pseudonymen »Onkel Adam« og ansees for en af Sverrigs meest geniale Novelleforfattere; i de sidste Aar har han ogsaa udgivet nogle Digte i Folkevisernes Aand, og fra 1862 en Tidende for Børn, kaldet „Linnea". W.'s Noveller „Genremålningar" (1842), „Ett Namn" (1845), „Pastorsadjunkten" (1845), „Altar-taflan" (1848), „Träskeden" (1850), „Tre" (1853), „Samhällets kärna" (1858), m. fl., af hvilke de fleste ere blevne oversatte paa Dansk, have fornemmelig et tendentiøst Anstrøg og udmærke sig ved hjertelig Inderlighed og sædelig Reenhed.

Wetterstedt (Gustaf af), svensk Statsmand, født i Wasa i Finland d. 20de Decbr. 1776 (Faderen, daværende Overdirecteur for Matrikulcontoiret Erik af W., døde 1822 som Friherre og Landshøvding), var først Officeer, men begyndte snart paa den diplomatiske Bane og blev 1809 Hofcantsler. I denne Egenskab fulgte han med Kronprinds Carl Johan til Mødet i Åbo og ledsagede ham paa Felttogene i Tydskland, Holsteen og Norge, afsluttede Freden i Kiel 1814 og deeltog senere i Underhandlingerne i Paris og Moss. Han blev Greve 1819 og Udenrigsminister 1824, hvilket Embede han beklædte til sin Død d. 15de Mai 1837.

Wettin hedder en Stad (4,000 Indb.) i den preussiske Provinds Sachsen, i hvis Nærhed ere Levninger af det gamle Residentsslot for Greverne af W., fra hvilke samtlige nu regjerende sachsiske Fyrstehuse nedstamme. Den første Greve af W., som hvis Stamfader ofte Wittekind nævnes, var Dietrich W. i det 11te Aarh. Da Henrik den Yngre døde 1127, arvede Konrad af Meissen hans Lande; forresten s. Sachsen, IV, S. 153.

Wetzlar, Stad i den preussiske Rhinprovinds, har en gammel men ufuldendt Domkirke; den var fordum en fri Rigsstad og 1693—1806 Sædet for Rigsretten. 5,000 Indb.

Wexels (Vilhelm Andreas), Norges navnkundigste Præst og christelige Forfatter, er født i Kjøbenhavn d. 29de Marts 1797. Paa Fædrenesiden er han Norsk, dog var hans Tipoldefader født i Aalborg. Hans Barndomsdage gik hen under en alvorlig, men inderlig kjærlig Moders og en retskaffen og kjærlig Faders Øine. Allerede 9 Aar gammel gjestede han Norge (1807), da Bestemmelsen var, at han skulde blive Søcadet, og det skulde prøves, om han taalte Søen. Denne Plan gik imidlertid overstyr, og han blev sat i Metropolitanskolen i Kjøbenhavn. 1809 mistede han sin Moder, og kort derefter var det, at hans Fader vendte tilbage til Norge. Imidlertid havde han i Danmark en trofast Støtte i en ældre Broder, som var theologisk Candidat,

Digitized by Google

men ogsaa han bortkaldtes ved Døden i Slutningen af 1812. Dette Dødsfald greb ham dybt og fremkaldte hos ham en veemodig Grundstemning, hvori han meest og helst omgikkes med Tanker over Døden og over Gjensynet hisset. En anden Følge af dette Dødsfald var hans Længsel efter at komme op til Norge, hvor han nu havde baade sin Fader og sine to Søstre. Dette Ønske opfyldtes dog først 1814, efterat han var bleven Student ved Kjøbenhavns Universitet. 1816 tilendebragte han 2den Examen ved Norges Universitet. Til det theologiske Studium var han ligesom instinctmæssig ført; at tage fat paa noget Andet var aldrig faldet ham ind, siden Bestemmelsen blev, at han skulde studere. Men skjøndt aldrig nogen bevidst Nationalisme havde udviklet sig hos ham, var det dog først under det theologiske Studium, at Christendommens Herlighed begyndte at gaae op for ham. Navnlig har han selv omtalt Prof. Stenersens Forelæsning over Joh. 3, som Noget, der først aabnede hans Øie „for den himmelvide Forskjel mellem moralsk Forbedring og hvad Herren og hans Apostle kalde Gjenfødelse". Af og til prædikede han som Student, deels i Hovedstaden deels paa Landet, og hver Prædiken havde ligefra først af en orthodox-christelig Charakteer. I Høsten 1818 tog han Embedsexamen med Laudabilis et qvidem egregie; 1819 udnævntes han til ordineret Katechet ved Vor Frelsers Kirke i Christiania (hvortil hørte at underviſe i Religion i Borgerskolens øverste Klasse) og samtidig til personel Capellan hos Stiftsprovsten Biskop Lumholtz. Saaledes kom han strax til at prædike sædvanlig 2 Gange om Ugen: om Søndagen som Biskoppens Personelcapellan, om Fredagen som Katechet. Ved Biskop Lumholtz's Død i Juli Maaned ophørte hans Stilling som Personelcapellan, men Katechetembedet udførte han i 27½ Aar, indtil han nemlig 1847 søgte og erholdt det Embede, i hvilket han endnu lever og virker med usvækket Kraft, det residerende Capellanie ved Vor Frelsers Kirke. I yngre Aar manuducerede W. til Examen Artium, og senere blev han en søgt Manuducteur for theologiske Studerende. I det Tidspunct, da W. fremtraadte, var den streng-lutherske Retning noget saa Fremmed, at hans Vidnesbyrd i Førstningen vakte deels Meelidenhed, deels Spot og Forbittrelse hos Mængden af de Dannede; men han stod fast paa sit Troesstade og indlod sig derfor i Kamp med Philosophen Treschow. En liden Kreds af stadige Tilhørere samledes imidlertid omkring hans Prædikestol. Imidlertid voxede og udviklede sig hans christelige Liv (især paavirket af Grundtvig) og hans christelige Erkjendelse, og, skjøndt ogsaa i senere Tider en meget stærk Modstand har mødt ham, navnlig i Anledning af Læren om Christi Prædiken blandt de Døde, voxede ogsaa hans Tilhøreres Tal i den Grad, at han nu taler jevnlig for fuldt, stundom for overfyldt Huus i den samme store Kirke, hvor før kun den lille Kreds samlede sig omkring ham. Omslaget i Tidsaanden i det Hele har naturligviis ogsaa bidraget sin Deel dertil. Tilliden til W. blev større og større, eftersom hans Dygtighed ogsaa gjennem hans Skrifter kom mere og mere for Dagen, og indtil i de sidste Aar var der fast intet kirkeligt Spørgsmaal, som skulde drøftes, uden at W. blev tilkaldt. 1843 valgtes han til Medlem af det kongelige norske Videnskabernes Selskab, og 1847 udnævntes han til Ridder af St. Olafsordenen. Da han 1859 havde virket 40 Aar ved Vor Frelsers Menighed, modtog han af en stor Deel af dennes Medlemmer (endeel Andre fik ogsaa Lov til at være med) en Sum af flere tusinde Specier, som Høiagtelses og Taknemmeligheds Tegn, til deraf at oprette „Pastor W.'s Legat", hvoraf Renterne skulle tilfalde, efter hans egen Bestemmelse, trængende theologiske Studerende. Og dette Legat er kun et af de mangfoldige Vidnesbyrd om den sjeldne Høiagtelse, Tillid og Hengivenhed, som W. nyder. Ved Siden af hans levende, hjertelige og aandsfyldige Vidnesbyrd fra Prædikestolen og ved de øvrige offentlige Embedshandlinger, er han i høi Grad bleven søgt som privat Sjælsørger. Desuden har W., som allerede antydet, udviklet en overordentlig frugtbar Forfattervirksomhed, og igjennem hans Skrifter kan hans Udviklingsgang spores og kjendes. Vi skulle kun anføre de vigtigste. 1) Flere Samlinger af Prædikener. 2) Opbyggelsesskrifter, som „Andagtsbog for Menigmand" (8de Opl. 1851); „Opbyggelige Fortællinger og Betragtninger" (3 Samlinger); „Christelige Betragtninger med Psalmer (1833, 2det Opl. 1844); „Om Gjenfødelsen og den sande Retfærdighed" (1837); „Christelige Trøstebreve" (1844) o. fl. 3) Kirkelige Stridsskrifter: „I Anledning af Statsraad Treschows Bog om Christendommens Aand" (i Breve, 1828); „Religiøs-politiske Betragtninger" (1837); „Aaben Erklæring om Christi Nedfarelse" (1845). 4) Bibelhistorier. 5) Psalmesamlinger. „Religiøse Digte" (1845) o. m. Oversættelser af „Luthers Postille"; „Thomas a Kempis" (1832) o. m. Som W.'s Hovedværk betragtes i Almindelighed hans „Forklaring over det nye Testamentes Skrifter". *

Wexford, Shire i den irske Provinds Leinster, omgivet af Shirerne Kilkenny, Carlow og Wicklow samt af Havet, 42 □ M. med 180,000 Indb., er deels jevnt, deels bølgeformigt Land med i det Hele frugtbar Jordbund, især fortrinlige Græsgange. Qvægavlen er Hovednæringsvei, næst efter den Fiskeri; hverken Agerdyrkning eller Industrie ere her af Betydning. Befolkningen er mere dannet og velhavende end i det Meste af det øvrige Irland. Hovedstaden W. har Skibsfart og Handel, i Nærheden er mineralske Kilder. 18,000 Indb.

Wexschall (Frederik Torkildsen), født i Kjøbenhavn d. 9de April 1798, havde i sit 7de Aar drevet det saa vidt paa Violin, at han spillede et Solonummer paa en Hofconcert og oftere som Barn maatte lade sig høre for Hoffet. I sit 18de Aar blev den talentfulde Dreng ansat som kgl. Capelmusikus, reiste med offentlig Understøttelse 1819 udenlands, vandt overordentligt Bifald i Paris og nød i Tydskland, hvor han ogsaa gjorde megen Lykke, hos den berømte Componist Spohr en kort men for ham yderst gavnlig og indflydelsesrig Veiledning. Ved sin Hjemkomst blev W. ansat som Repetiteur i Capellet, 1835 som Forstander for den kgl. Violinskole og første Solospiller i det kgl. Capel. Han udmærkede sig ved nalmindelig tech-

Digitized by Google

nist Færdighed, en fyldig og klar Tone og et kraftigt, elegant Buestrøg. Iblandt hans mange Elever skulle vi kun nævne To, som ere blevne berømte, Ole Bull og N. W. Gade. W. døde d. 25de Octbr. 1845. Han ægtede 1823 Skuespillerinden Jfr. Brenøe (senere Fru Nielsen), men Ægteskabet hævedes 1831.

Wey eller Load er et engelsk Rummaal for tørre Varer = 10,45 danske Tønder.

Weyde (Roger eller Rogier van der), flandersk Maler, født i Slutningen af det 14de Aarh. i Brüssel, var i Brügge Elev af v. Eyck og var den ældre af de to Mestere af dette Navn; hans Søn, den yngre **Roger van der W.**, fulgte ganske Faderens Maneer, hvorved det har været vanskeligt at bestemme Arbeiderne for hver især. „Nedtagelsen af Korset" i Madrid er af den Ældre, medens den ganske lignende Fremstilling i Berlin ifølge Aarstallet (1488) tillægges den Yngre.

Weymouthsfyr, s. Fyr.

Weyse (Christopher Ernst Frederik), udmærket Componist, født i Altona d. 5te Marts 1774, kom 1789 til Kjøbenhavn, hvor han uddannede sig i Musik under Schultz. Han blev 1794 Organist ved den reformeerte Kirke og 1805 ved Frue Kirke; 1816 blev han Professor i Musik og 1819 ansat som Componist ved det kongelige Theater; 1829 blev han Ridder af Danebrog og feirede 1842 sit Embedsjubilæum, ved hvilken Leilighed han af Universitetet fik den philosophiske Doctorgrad. Han døde d. 8de Octbr. 1842. W. har for Theatret componeret den yndige, af Humor og Liv sprudlende Operette „Sovedrikken" af Oehlenschläger (1807), vistnok hans friskeste og populæreste Værk, desuden Operaerne „Faruk" (1812) og „Ludlams Hule" (1815), begge af Oehlenschläger, samt „Floribella" af Boye (1825), Operetten „Et Eventyr i Rosenborg Have" af J. L. Heiberg (1827) og Musik til „Macbeth" (1817), Skuespillet „Festen paa Kenilworth" af H. C. Andersen (1836) samt enkelte Nummere af „Aladdin" og „Bagtalelsens Skole". Som Kirkecomponist staaer W. meget høit, navnlig ved sine mange Cantater (Passions-, Paaske-, Pintse- og andre Cantater), som udmærke sig ved et sandt og charakteristisk Udtryk og en reen og ædel Stiil, endvidere den ambrosianske Lovsang, et fortrinligt Miserere, et Pater noster o. s. v. Meest populær er W. imidlertid bleven ved sine Romancer og Sange, der kunne siges at være blevne hele Folkets Eiendom, hvilket nærmest maa tilskrives den egne nationale Tone, han har vidst at lægge i dem. Desuden har W. componeret adskillige Instrumentalværker, saasom Symphonier for Orchester, Sonater, Etuder og andre Værker for Pianoforte, o. s. v. Endvidere har han udgivet „Choralmelodier til evang. christ. Psalmebog" (1837), samt „50 gamle Kjæmpevisemelodier", og „38 lette Orgelpræludier". W. kan med Rette kaldes en national dansk Componist; i Udlandet er han kun meget lidet bekjendt. Han var en udmærket Orgelspiller og uovertræffelig i fri Fantaseren paa Pianoforte; i det Hele var han en original, skarpt udpræget Personlighed, ikke uden Hang til det Bizarre og Groteske.

Wheaton (Henry), amerikansk Statsmand, født 1785 i Providence i Rhode-Island, blev 1816 Advocat ved Overretten i Washington, tog fra 1821 virksom Deel i det politiske Liv i Staten New-York, og blev, efter fra 1827 at have været anvendt i forskjellige diplomatiske Sendelser, 1835 udnævnt til overordentlig Gesandt samt 1837 til befuldmægtiget Minister ved det preussiske Hof, fra hvilken Stilling han blev kaldt tilbage 1845. Han døde i Roxbury i Massachusetts d. 11te Marts 1848. Som Forfatter har W. gjort sig bekjendt ved flere folkeretlige Værker, navnlig: „Elements of international law" (6te Opl. 1855) og „Histoire des progrès du droit des gens en Europe" (3die Opl., 2 Bd., 1854).

Whewel (William), engelsk Lærd, født d. 24de Mai 1794 i Lancaster, var først Professor i Cambridge og blev 1841 „Master" for Trinity-College sammesteds. W. har erhvervet sig store Fortjenester af Mathematiken og Naturvidenskaben; hans to Hovedværker ere: „History of the inductive sciences" (1837) og „Philosophy of the inductive sciences" (1840).

Whig, s. Tory.

Whigt, en paa Naturskjønheder riig Ø ved den engelske Kyst, i Kanalen S. V. for Portsmouths Havn, 6¼ □ M. stor med 50,000 Indb., er ved (indtil 600 F.) høie, steile Kridtklinter, Klipper og Fæstningsværker paa alle Sider, befæstet imod et Angreb. Den er bekjendt for sin milde og sunde Luft, overordentlig frugtbar paa Korn, Humle og Havefrugter, og kaldes Englands Have. Den største Stad er det befæstede Newport (8,000 Indb.); i Nærheden af Rheden ved Cowes ligger Slottet Osborn-House, Dronning Victorias Sommeropholdssted.

Whisky (Whiskey) er en Slags Brændeviin, der tilvirkes især i Irland og Skotland, og hvortil anvendes Bygmalt, alene eller blandet med noget Hvede og Rug (de mindre gode Sorter); ogsaa angives der, at man altid tilsætter noget Havre. Den eiendommelige Smag, det har, hidrører fra, at Maltet er tørret meget stærkt i Køller (s. Malt), hvor Røgen fra Ovnen er passeret igjennem Maltet, hvorved dette faaer en særegen Smag og Lugt af Røg. I Skotland bruger man hyppig det udvandede Egebark fra Garverierne til at tørre Maltet ved, i Irland Tørv; herfra antager man, det hidrører, at den irske W. smager noget af Tørverøg, den skotske besidder derimod en noget anden, eiendommelig røgagtig Smag.

Whitby, Stad i Yorkshire i England, ved den lille Flod Esk's Udløb i Nordsøen, har interessante Ruiner af et ældgammelt Kloster, betydelige Alunværker og Steenkulgruber i Omegnen, og tager megen Deel i Hvalfiskefangsten. 22,000 Indb.

White (Charles), engelsk Skribent, født d. 16de Jan. 1798 i Shropshire, var indtil 1827 Officeer og har siden levet paa Fastlandet, navnlig i Brüssel. Blandt hans Skrifter nævne vi: Romanen „The Almacks revisited" og „The Cashmere shawl", hvilken sidste indeholder Skildringer fra Indien; den belgiske Revolution, hvori han tog Deel, har han beskrevet i „The Belgic revolution in 1830", Livet i Constantinopel i „Three years in Constantinople".

White-Boys, s. Irlands Historie (III, S. 739).

Whitefield (Georg), en af de ivrigste Methodister, født 1714 i Gloucester, blev 1739

Digitized by Google

Præst i Oxford, skilte sig 1741 fra Wesley paa Grund af afvigende Anskuelser, og samlede i Skotland og Amerika en Mængde Tilhængere, som kaldte sig **Whitefeldianere**. Han døde d. 30te Septbr. 1770. Hans Prædikener, Breve og Stridsskrifter udkom 1771 i 6 Bind.

Whitehaven, Stad i Cumberlandshire i England, ved en Bugt af det irske Hav, har betydelig Handel især med Steenkul samt Seilbug- og Sillefabriker. 20,000 Indb.

Whitelocke (Sir Bulstrode), engelsk Statsmand, født 1605, blev en berømt Sagfører, 1640 Medlem af det „lange Parlement", søgte at mægle mellem Carl I og dette, men billigede efter Kongens Henrettelse alle det republikanske Parties Skridt. Efter Cromwells Død traadte han i Forbindelse med Monk og Carl II; han døde 1676 som Privatmand, efterladende flere historiske Skrifter over sin Tids Begivenheder.

Whittier (John Greenleaf), nordamerikansk Digter, født 1818 af en Qvækerfamilie i Massachusetts, var først Journalist (han redigerede et protectionistisk Blad), udgav derpaa nogle mindre Digte og 1836 et lyrisk-episk Digt „Mogg Megone", som behandler en Episode af Kampene imellem de første Colonister og Indianerne. Senere har han udgivet en Række af Digte, blandt hvilke vi nævne: „The songs of labour"; „Legends of New-England"; „Palestine"; „The chapels of the hermits"; „The panorama" (1856); nu lever han som Redacteur af et litterært Tidsskrift i Washington. W. hører til de ivrigste Abolitionister og kæmper i Prosa og Vers imod Slaveriet. Som Digter indtager han en hæderlig Plads ved Kraft, Følelse og Begeistring for Sandhed og Ret.

Wichern (Johan Heinrich), Stifter af „den indre Mission", født d. 21de April 1808 i Hamborg, grundlagde 1833 i Nærheden af sin Fødeby „das Rauhe Haus" (s. d. A.) og gav derved Anledning til Oprettelsen af mange andre lignende Anstalter i Tydskland, Frankrig og England. Paa sine mangfoldige Reiser virkede han for Stiftelsen af alle Slags Velgjørenhedsanstalter. 1856 blev han udnævnt til Raad i det preussiske Indenrigsministerium og Medlem af Overkirkeraadet, for i begge Stillinger at arbeide for Fængselsvæsenets Forbedring. Siden 1843 har han udgivet: „Fliegende Blätter aus dem Rauhen Hause zu Horn bei Hamburg".

Wickenberg (Per Gabriel), svensk Maler, født d. 1ste Octbr. 1812 i Malmø, uddannede sig ved Kunstakademiet i Stockholm, og gik derpaa til Tydskland og Paris, hvor han erhvervede sig et stort Navn. Endnu fra Opholdet i Stockholm ere „En Hyrdescene", „Eva's Sorg ved Abels Død", „Oedip og Antigone" o. fl. I Tydskland tilbrog han sig almindelig Opmærksomhed ved „En Dalkarl med Faar og Geder" og „En læsende gammel Kone". I Paris udstillede han „Et nordiskt Vinterlandskab", „Vinterstykket", i Anledning af hvilket han fik Æreslegionens Kors, „L'effet de l'hiver", nu i Luxembourg, o. fl. W. døde allerede d. 16de Decbr. 1846 i Pau.

Wicklow, Shire i den irske Provinds Leinster, omgivet af det irske Hav, samt Shirerne Dublin, Kildare, Carlow og Wexford, 36½ □ M. stort med 100,000 Indb., er fordetmeste et vandrigt og afvexlende Bjergland med mange romantiske Egne. Qvægavl og Fiskeri ere Hovednæringsveie; af Mineralier findes Jern, Bly, nyttige Steenarter og en stor Mængde Tørv. Industrien er ubetydelig.

Wiclef (John) eller Wicliffe, engelsk Kirkereformator, født 1324 i Wicliffe i Grevskabet York, optraadte som Fellow ved Universitetet i Oxford, der var indviklet i en Strid med Tiggermunkene, imod disse (1360) og silbigere (1366) til Gunst for den engelske Krone imod Pavens Fordringer af en Lehnsafgift til den pavelige Curie i Avignon. Dette erhvervede ham Gunst hos Hoffet, der udnævnte ham til Doctor og Professor i Theologien i Oxford og 1374 valgte ham til Medlem af et Gesandtskab til Paven for at udjevne de bestaaende Differentser. Derved lærte han af umiddelbar Beskuelse Pavedømmets Fordærvelse at kjende. Efter sin Tilbagekomst talte og skrev han aabenlyst imod den pavelige „Antichristendom" og dennes Sætninger. Pave Gregor IX fordømte nu (1377) 19 Sætninger af hans Skrifter, men det engelske Hof beskyttede ham. W. trængte imidlertid stedse dristigere frem, stiftede Foreninger af fromme Mænd til at prædike Evangeliet for Folket og oversatte den hellige Skrift fra Vulgata paa Engelsk. Derved steeg hans Fjenders Forbittrelse til det Høieste. Og da han nu tillige hensynsløst bekæmpede Brødforvandlingslæren og fornyede den berengarske Anskuelse af Nadveren, blev han udstødt af Universitetet, og en Synode i London (1382) fordømte hans Skrifter og Lærdomme som kjetterske. Hoffet og Parlementet kunde kun beskytte hans Person. Han trak sig da tilbage til Sognekaldet Lutterworth i Leicester, hvor han døde d. 29de Decbr. 1387. W.'s Tilhængere, **Wiclefiterne**, blandt hvilke der gaves mange Fornemme og Dannede, bleve heftig forfulgte, og Kirkeforsamlingen i Costnitz fordømte paany 45 Sætninger af hans Skrifter, samt befalede, at hans Been skulde opgraves og adspredes. Alligevel vedligeholdt mange Spirer af hans Virksomhed sig indtil Reformationen, da de blomstrede op paany i en renere og kraftigere Skikkelse, befrugtede af denne. I det sidste Aar af sit ufrivillige Otium forfattede W. sit Hovedskrift, „Trialogus", hvori han nedlagde et fuldstændigt System af sine theologiske Anskuelser. Som Hovedprincip gjaldt ham den Sandhed, at den hellige Skrift er den rette Kilde og Norm for al religiøs Erkjendelse. W.'s Lære havde megen Indflydelse paa Johan Huss. De fleste af hans Skrifter ere hidtil ikke trykte. — Sign. Lebas: „Life of W." (2det Opl. 1846); Huber: „England in the days of W." (1849).

Widdin, befæstet Stad i det tyrkiske Landskab Bulgarien, paa Donaus høire Bred, har ofte spillet en Rolle i Krigshistorien.

Wiedewelt (Johannes), dansk Billedhugger, Søn af Just W., ligeledes Billedhugger (født 1677, død 1757), var født 1731 og lærte Begyndelsesgrundene i Sculpturen af sin Fader, medens han tillige øvede sig i at male hos Miani, indtil denne forlod Kjøbenhavn. Da bestemte W. sig udelukkende for Billedhuggerkunsten og arbeidede en Tid hos Pezold, indtil han 1750 kunde gaae til Paris, hvor han medhellerede under den yngre Coustou's Veiledning

Digitized by Google

og fik den store Præmie ved Kunstakademiets Modelskole. Dette bevægede Frederik V til 1752 at give ham et Stipendium, der satte ham istand til at gaae til Rom, hvor han bl. A. sluttede Venskab med Winckelmann. Den Interesse for Oldtidens hele Liv og Kunst, som dengang var vakt og tildeels repræsenteredes ved Winckelmann og Mengs, greb W. dybt, og han vidste nu, hvad Vei han skulde gaae for at give sine plastiske Værker den rette Charakteer. Som udviklet Kunstner kom W. derpaa hjem 1758 og blev Aaret efter Medlem og Professor af Kunstakademiet, hvor Saly dengang endnu førte Hovedregimentet, og begyndte sin kunstneriske Virksomhed meest i kongelig Tjeneste. Hans Hovedarbeider ere deels Statuerne i Fredensborg Have, deels hans Mindesmærker og Gravminder, hvoraf navnlig det over Frederik V i Capellet i Roeskilde tiltaler ved det simple, næsten storladne Udtryk af dyb Følelse i Figurerne i Forbindelse med den smagfulde Anordning. Hans berømteste Figur er imidlertid den ene af de 4 Statuer ved Frihedsstøtten paa Vesterbro, nemlig „Troskab“. W. var fra 1773 med smaa Mellemrum 4 Gange Kunstakademiets Directeur, og stod i fortjent Anseelse som Autor til Værker, Danmark kunde være stolt af at see udførte af en Indfødt, efterat man saa kort iforveien havde anseet det for nødvendigt at indkalde Udlændinge til ethvert større Foretagende, og i Frederik V's Statue, ikke med Uret, troede sig i Besiddelse af et værdifuldt Kunstværk. W. døde paa en sørgelig Maade i Decbr. 1802. Han har udgivet „Samling af ægyptiske og romerske Oldsager“ (1ste Deel 1786, Fol.), efter sine egne Tegninger.

Wiehe (Michael Rosing), dansk Skuespiller, er født i Kjøbenhavn d. 20de Januar 1820. Som ungt Menneske blev han 1837 antagen som Elev ved det kgl. Theater, og arbeidede sig efter nogle Aars Forløb op til at være en af dets betydeligste Kunstnere. Aar for Aar, Rolle for Rolle saae Publicum hans store Talent udfolde sig, medens han hurtig skred frem i sin hele kunstneriske Udvikling og i samme Forhold i Publicums Yndest. 1845 blev han udnævnt til kgl. Skuespiller. — W. indtager for Øieblikket en af de faa fremragende Pladser ved det kgl. Theater. Hans Hovedfag er Elskovsrollerne i Dramaet og Conversationsstykket, hvor han er lige fortrinlig, men han har tillige givet talrige og glimrende Beviser paa, at han er en udmærket Charakteerskuespiller. W. er Kunstner med Liv og Sjæl, og udøver sin Kunst med Alvor; hans Opfattelse af sine Roller røber altid grundigt Studium, ligesom der i selve Udførelsen er Correcthed, Sikkerhed og Smag indtil de mindste Details. W. virker ved sin Personlighed som Faa; den Frihed og Anstand, hvormed han bevæger sig, hans fortrinlige Plastik og den ædle, friske Naturlighed, som han fører med sig paa Scenen, gjør ham — i Forbindelse med hans øvrige sjeldne Egenskaber — uovertræffelig i Elskerroller. Ligesom hans Diction er udmærket og correct, saaledes er han ogsaa en fortrinlig Declamator. — I Aaret 1858 udnævntes han til Ridder af Dbg.

Wieland (Christoph Martin), tydsk Digter, født d. 5te Septbr. 1733 i Nærheden af Biberach i Würtemberg, blev 1760 juridisk Embedsmand i sin Fødeby, 1769 Professor i Philosophie i Erfurt og 1772 Opdrager for Storhertugen af Weimars Børn. Her, „i det nordtydske Athen“, hvor de berømteste tydske Digtere og Forfattere dengang samledes, levede han til sin Død d. 20de Jan. 1813. — W. hørte i Begyndelsen til Klopstocks Skole, men blev siden saaledes paavirket af den da i Frankrig og England herskende materialistiske og sensualistiske Philosophie, at han slog ind paa den modsatte Vei og blev en Repræsentant for en sandselig og frivol Livsanskuelse, saadan som den hørte til Ludvig XV's Tidsalder. En ved Dannelse og Smag forfinet sandselig Nydelse er for ham det Høieste, andre ophøiede Ideer og Følelser findes ikke hos ham eller underordnes hiin, han synker stundom („Idris u. Zenide“, „der neue Amadis“ o. fl.) endog ned til det Gemene. Dog har W. sine umiskjendelige Fortjenester af den tydske Litteratur. I Modsætning til Klopstocks Censidighed og Svulst erkjendte han den reent menneskelige Følelses Berettigelse, behandlede Emner fra Middelalderen og Riddertiden (navnlig i Heltedigtet „Oberon“) og var overhovedet en Forløber for den romantiske Poesie, hvorhos han ved Valg af sit Stof saavelsom ved heldige Efterligninger henviste sine Landsmænd til fremmede Litteraturer, navnlig den engelske og den gamle græske (han indførte Shakspeare, skildrede den græske Oldtid i „Geschichte der Abderiten“, „Agathon“, „Aristipp“, „Musarion“, „Peregrinus Proteus“ o. fl.). Men især har han virket gavnlig paa Formen i den tydske Digtning: han gav samme den endnu manglende Ynde og Velklang ved sin Smag og beundringsværdige Færdighed i Sprog og Versebygning, og modarbeidede ogsaa heri den før ham herskende Stivhed og Haardhed. Han oversatte ogsaa med megen Smag Horats's Breve og Lukian. W.'s samtlige Skrifter ere udgivne af Göschen (3die Udg. 1839, 36 Bd.).

Wieland der Schmid er den tydske Form af Navnet **Vaulundur**, **Vølund**, s. d. A.

Wieliczka, Bjergstad i det vestlige Galizien, 2 M. fra Krakau, er bygget næsten lige over det største Saltværk i Østerrig, hvilket danner ligesom en anden underjordisk Stad med Gader, Pladser, Søer o. s. v.; det opdagedes 1250 af en Hyrde Wielicz, og er efterhaanden udgravet i 4 Etager, som danne hver en uhyre Række af høie Værelser, hvor Alt bestaaer af Salt og ved Lys giver et feeagtigt Skue. Saltværket beskjæftiger henved 1,200 Mennesker, som dog samtlige have Bopæl ovenfor Jorden, og 60 Heste. Den rene Indtægt af Saltværket anslaaes til omtrent 6 Mill. Rdl. aarlig. 7,000 Indb.

Wien (lat. Vienna eller Vindobona), Hoved- og Residentsstad i Keiserdømmet Østerrig, paa en Slette ved Donau, bestaaer af den egentlige Stad, som udgjør den ældste men mindste Deel af Staden og omgives af en Muur og en Grav, og af 34 Forstæder, med hvilke den har et Omfang af $3\frac{1}{2}$ M. og tæller over 9,700 Huse; den indre Stad var før omgiven af Volde og Grave, som nu ere forvandlede til Spadseregange, omkring Forstæderne løber en 6 Alen høi Muur med Grave og 12 Porte. Nogle Dele af W. ere meget smukke og regelmæssig byggede; For-

Digitized by Google

stæderne have lige og brede Gader og indeholde endnu mange Haver og ubebyggede Marker. Staden har flere skjønne offentlige Pladser, meest i den indre Stad, samt mange historisk mærkelige eller ved Størrelse og Pragt udmærkede Bygninger. Blandt disse nævne vi det keiserlige Slot, „die Hofburg" (Burg), og St. Stephanskirken (Metropolitankirken) med et 345 F. høit Taarn; meget prægtigt er ogsaa Fyrsten af Lichtensteins Palads. — Den vigtigste videnskabelige Anstalt er Universitetet, stiftet 1386, for hvilket man 1856 har begyndt at opføre nye Bygninger; desuden mærkes det medicinsk-chirurgiske Josephsakademie, det orientalske Akademie, det Theresianske Ridderakademie. De vigtigste Bibliotheker ere det keiserlige Hofbibliothek med 360,000 Bind, 20,000 Haandskrifter, 10,000 Incunabler, 200,000 Kobberstik o. M., samt Universitetsbibliotheket med 140,000 Bind. For Kunsten er det keiserlige Akademie for de dannende Kunster den betydeligste Anstalt; Samlinger findes i det keiserlige Gallerie i Belvedere, i Fyrsterne Lichtenstein's og Esterhazy's Paladser, i Erkehertug Albrechts Gallerie for Haandtegninger og Kobberstik. Blandt de mange lærde og almeennyttige Foreninger nævne vi det keiserlige Videnskabernes Akademie, stiftet 1847. Andre Mærkværdigheder ere: det keiserlige Skatkammer med en stor Masse historiske Mindesmærker, Sjeldenheder og Kostbarheder, det fortrinlige Mynt- og Antikcabinet, det ægyptiske Museum, det store naturhistoriske Museum, Ambras-Samlingen (s. d. A.). Blandt de mange Anstalter for Syge, Fattige o. s. v., mærkes det uhyre keiserlige „Almindelige Sygehuus" og den nye Daareanstalt.

W. er Middelpunctet for Østerrigs Handel, for hvis Tarv her findes en Bank, Børs o. M. Den er ogsaa Hovedpladsen for Monarchiets Industrie; den leverer bl. A. Bomulds- og Silkevarer, Shawler, Galanterie-, Smedde- og Snedkervarer, Vogne, musikalske Instrumenter o. m. M. — Wienerne ere bekjendte som muntre, livsglade Mennesker, der rigtignok beskyldes for at sætte megen Priis paa materielle Nydelser og at mangle alvorligere Interesser. — W. har over 450,000 Indb.

W. har endeel Theatre, blandt hvilke mærkes: 1) Hof-Burg-Theatret, opført af Maria Theresia 1741, hvor der opføres Tragoedier, Dramaer, Skuespil og Lystspil. Burg-Theatret ansees for Tydsklands Normaltheater, hvor alle tydske Skuespillere hige efter at faae Engagement. De fleste af den dramatiske Kunsts Notabiliteter i Tydskland have havt Ansættelse eller givet Gjesteroller her. 2) Kärnthnerthor-Theatret, hvor der udelukkende opføres italienske Operaer og Balletter. 3) Det pragtfulde Theater an der Wien, som rummer 3,000 Personer og kan indrettes i Parterre og Parquet til et Slags Arena, hvor Bataille- og Spectakelstykker da leveres. 4) Leopoldstädter-Theatret (Carls-Theater), Privatentreprise, som det foregaaende; her opføres Lystspil og Folkecomoedier. 5) Treumanns Theater, hvor der gives Lystspil og Operetter, Folkecomoedier og Farcer.

W.s Historie begynder med Romernes Tid, hvilke kaldte Staden Vindobona; der skal allerede før Christi Tid af Vinder (Vender) være anlagt en Landsby her; 1160 blev den Residents for Markgreverne af Østerrig. Staden opblomstrede især fra den Tid, da Habsburgerne kom i stadig Besiddelse af den tydske Keiserværdighed. Den beleiredes forgjeves 1529 og 1683 af Tyrkerne, 1619 af Protestanterne; derimod blev den 1805 og 1809 besat af Napoleons Hær. Efter Revolutionens Seier i Octbr. 1848 blev den d. 1ste Novbr. indtagen med væbnet Haand af de keiserlige Tropper, s. Østerrigs Historie. — Sign. Schmidt „W. und ihre Umgebungen".

Til W.s Navn knytte sig diplomatiske Forhandlinger og Afgjørelser af stor Betydning. Freden i W. 1735 (og 1738) gjorde Ende paa den polske Arvefølgekrig, s. d. A.; Freden i W. 1809 endte en kort men blodig Krig imellem Østerrig og Frankrig, s. Østerrigs Historie. — De Novbr. 1819—Mai 1820 afholdte Wiener-Ministerialconferentser imellem de tydske Regjeringer vare rettede imod de constitutionelle Bestræbelser og liberale Ideer, deres Bestemmelser bleve d. 8de Juni 1820 under Navn af Wiener-Schlusacte bekræftede af Forbundsdagen. Lignende Conferencer, rettede imod Pressen og Universiteterne, holdtes 1834. — De orientalske Forviklinger fremkaldte 1853 og 1855 Conferencer i W., som dog ikke førte til Stridens Udjevning.

Wienbarg (Ludolf), tydsk Skribent, født 1803 i Holsteen, forenede sig i Frankfurt a. M. med Gutzkow til Udgivelsen af „Deutsche Revue" og blev et af Hovederne for det „unge Tydskland". Efterat dette var blevet Gjenstand for Forfølgelse, gik han til Hamborg, hvor han siden har levet som Journalist og Litteratus; i Aarene 1848—49 tjente han som Frivillig i den slesvig-holsteenske Oprørshær. W.'s bedste Skrifter ere Reisebeskrivelser og Recensioner („Holland in dem Jahren 1831—32"; „Ästhetische Feldzüge"; „Die neueste Litteratur" o. M.); som Digter er han uheldig.

Wienercongressen kaldes den diplomatiske Forsamling, som 20de Septbr. 1814—10de Juni 1815 holdtes i Wien af de imod Napoleon I forbundne Magter, og paa hvilken Europa's politiske Forhold og Landfordeling erholdt en ny Ordning. Congressens d. 9de Juni 1815 undertegnede Hoveddocument bekræftede i 121 Artikler følgende Bestemmelser og Forandringer i det dengang Bestaaende, hvorved for en stor Deel Europas nuværende Landfordeling bestemtes. Østerrig erholdt det nye lombardisk-venetianske Kongerige, Kongeriget Illyrien, det venetianske Dalmatien og Ragusa; fra Baiern fik det tillige Tyrol, Vorarlberg, Salzburg o. M., fra Rusland Østgalizien. Preussen fik til Erstatning for en Deel af det 1806 tabte Storhertugdømmet Posen, Halvdelen af Sachsen, Svensk-Pommern, Kleve og Berg m. M. Baiern erholdt Würzburg, Aschaffenburg, Rhinpfalz o. M. (de større Stater i Tydskland fik Erstatning ved at tage og mediatisere de mange smaa Fyrstendømmer, Rigsstæder, Bispedømmer o. s. v.). Hannover, Würtemberg og Sachsen bleve Kongeriger; de to første udvidedes, det sidste, hvis Tilværelse var truet, fordi det havde holdt med Napoleon, indskrænkedes ved Afstaaelser til Preussen. Danmark maatte afstaae Norge til Sverrig og erholdt til Erstatning Lauenburg. Belgien og Holland forenedes til Kongeriget

Digitized by Google

„de forenede Nederlande", imedens Luxemburg som Storhertugdømme optoges i det tydske Forbund, der fik sin nuværende Forfatning. England erholdt Malta, Helgoland, endeel andre Colonier i Asien, Vestindien og Afrika, samt de ioniske Øer, Rusland erholdt Polen som Kongerige. Schweiz mistede Veltlin men udvidedes ved Cantonerne Genf, Neufchatel og Wallis. Sardinien erholdt Genua o. M. Murat beholdt for det Første Neapel, 1815 forenedes dette med Sicilien. Kirkestaten gjenoprettedes, ligeledes Staterne Toscana, Modena og Parma som østerrigske Secundogeniturer. Den tydske Forbundsstat var kommen istand d. 8de Juni 1815, men fuldstændiggjordes først ved Territorialcommissionens (Østerrig, Preussen, England og Rusland) Reces af 20de Juni 1819. Til Congressens Arbeider knyttede sig en Mængde hemmelige, af egennyttige Hensyn og Skinsyge ledede Intriguer imellem Fyrster og Diplomater (blandt hvilke Talleyrand spillede en fremragende Rolle), og navnlig Sachsens Skjebne fremkaldte ofte en Uenighed, som truede den med Opløsning. At denne ikke indtraf, skyldtes deels Napoleons Gjenkomst, hvorved Magterne sammenknyttedes imod den fælleds Fjende, deels Frygten for revolutionære Ideer og for Folkenes Misfornøielse over, at der slet ikke var Spørgsmaal om dem men kun om Fyrsterne og deres Interesser. W.s Bestemmelser danne et Grundlag for den nyere europæiske Statsret, skjøndt de i flere Puncter ikke længer gjelde eller respecteres. Hermed hang sammen Stiftelsen af den hellige Alliance. — Congressens Acter blev udgivne af Klüber (1815—35, 9 Bd.), som ogsaa leverede en Oversigt af Forhandlingerne (1816); sign. Flassan „Histoire du congrès de Vienne" (1819, 2 Bd).

Wienergrønt er en arsenikholdig grøn Farve, omtrent det Samme som Schweinfurtergrønt.

Wienerkalk, s. Polering.

Wienerwald hedder en skovriig Bjergmasse i Østerrig S. for Donau, som hører til de noriske Alper, og hvis høieste Punct er Schneeberg (7,390 F.).

Wiesbaden, Hoved- og Residentsstad i Hertugdømmet Nassau, i en smuk Egn ved Foden af Taunus, har flere anseelige Bygninger, endeel Samlinger (Bibliothek, Museer) o. M. W. er et af de meest besøgte Badesteder i Tydskland. Vandet fra Kilderne har en Temperatur af 55° R., indeholder især Kogsalt, Alkalisalte o. s. v. og anvendes især imod Gigt, Hæmorrhoider, Skrofulose, Nervelidelser o. s. v.

Wieselgren (Peter), svensk Forfatter og Prædikant, født d. 1ste Octbr. 1800 i Wieslanda i Småland, hvor Faderen eiede en Bondegaard, blev 1820 dimitteret til Universitetet i Lund, hvor han 1823 fik den philosophiske Grad. Han blev Docent i Litteraturhistorie 1824, Adjunct i Æsthetik s. A., Vicebibliothekar 1830; da han 1833 blev kaldet til Sognepræst i Westerstad i Skaane, forlod han Universitetet; 1844 blev han Dr. theologiæ, forflyttedes 1847 som Sognepræst til Helsingborg og 1857 som Domprovst til Göteborg. Foruden sin reent præstelige Virksomhed har W. indlagt sig store Fortjenester af Maadeholdenhedssagens Fremme i Sverrig, ogsaa ved en Mængde Skrifter, af hvilke maae nævnes: „Historik öfver Svenska brännvins-lagstiftning" (1840). Desuden har han udviklet en stor Forfattervirksomhed i andre Retninger, navnlig i Historien; hans betydeligste Arbeider ere: „Sveriges sköna litteratur" (5 Dele, 1833—49); „Ny Smålands beskrifning" (3 Dele med Tillæg, 1844—47); „Sydskandinavernas förstfödslorätt" (1846); endvidere har han redigeret „De la Gardieska Archivet" (20 Dele med Tillæg, 1831—44) samt været en flittig Medarbeider i og, efter Palmblads Død, Hovedredacteur af „Biographiskt Lexikon öfver namnkunnige Svenske män".

Wigan, Stad i Lancastershire i England, har betydelige Bomulds- og Linnedmanufacturer, Tin- og Messingvarefabriker m. M. I Nærheden graves en Art Steenkul, af hvilken forfærdiges Daaser o. M. 32,000 (med Districtet 78,000) Indb.

Wigtje er en hollandsk Vægteenhed = 1 fransk Gram = $0,_{256}$ danske Ovintin eller 2 Ort af den nye danske Vægt.

Wigton eller **Wigtown**, ogsaa kaldet Vest-Galloway, det vestligste Shire i Sydskotland, danner en paa de 3 Sider af det irske Hav omgiven Halvø og er 24 □ M. stort med 44,000 Indb. Det er bølgeformigt Land med store Moser og ret frugtbar Jordbund. Agerdyrkning og Ovægavl (Hornqvæget her er uden Horn) ere de vigtigste Næringsveie. Her er en Hovedstad af samme Navn.

Wilberforce (William), engelsk Philanthrop, født d. 24de Aug. 1759 i Hull, arvede efter sin Fader en betydelig Formue, kom 1780 ind i Parlementet og begyndte fra 1787 sine menneskekjærlige Bestræbelser for Negernes Emancipation og Slaveriets Ophævelse. Han bevirkede omsider, at den engelske Regjering forbød Slavehandlen fra 1808, og at Castlereagh paa Congressen i Wien bragte Sagen paa Bane. Dog oplevede den ædle W. ikke den Glæde, at see Slaveriet ophævet; han døde d. 29de Juli 1833. Blandt hans Skrifter nævne vi: „Practical view of the prevailing religious system ... of this country" (1797). W. efterlod 4 Sønner, af hvilke de 2 ældste snart gik over til Katholicismen, den 3die, Robert W., født 1801, Archidiakon i York, var længe en Hovedstøtte for Puseyismen, blev 1854 Katholik og døde i Rom 1857; den 4de, Samuel W., født 1805, blev 1845 Biskop i Oxford, 1847 tillige Dronningens Sjælesørger, og er Forfatter til flere theologiske Skrifter.

Wildbad, Stad (2,400 Indb.) i Schwarzwaldkredsen i Würtemberg, i en romantisk Egn, er et stærkt besøgt Badested. Dets Mineralvand har en Temperatur af 26° R. og indeholder forskjellige Alkalisalte, lidt kulsuurt Natron og Jern.

Wildungen hedde 2 smaa, nær ved hinanden liggende Stæder i Fyrstendømmet Waldeck. Nedre-W. har bekjendte Mineralkilder, hvis Vand, der forsendes i stor Udstrækning, indeholder forskjellige Alkalisalte. Øvre-W. har et Slot.

Wilhelmshöhe, s. Kassel.

Wilibald Alexis, s. Häring.

Wilken (Friedrich), tydsk Historieskriver, født d. 23de Mai 1777 i Ratzeburg, var først Professor og Bibliothekar i Heidelberg, derpaa i Berlin, og døde her som Geheimeregjeringsraad

Digitized by Google

d. 24de Decbr. 1840. Hans Hovedværk var „Geschichte der Kreuzzüge“ (1807—32, 7 Bd.).

Wilkes (John), engelsk Publicist, født d. 17de Octbr. 1727 i London, kom, efter at have studeret i Leyden og tjent som Capitain i et engelsk Regiment, 1754 ind i Underhuset, hvor han snart optraadte i Tale og Skrift som bitter Modstander af Ministeriet og af Parlementets Majoritet. I sit Tidsskrift „Nord Briton“ gjorde han saa heftige Anfald paa disse, at han, med Tilsidesættelse af Habeascorpusacten, blev fængslet, men Retten erklærede Fængslingen for ulovlig. Parlementet udstødte ham, men W. var nu bleven populær, og han valgtes atter; dette gjentoges 3—4 Gange, saa at hans Liv blev en Afvexling af Forfølgelser og Triumpher. Omsider maatte Underhuset erkjende hans Berettigelse som Medlem af samme; han blev 1774 Lord-Mayor i London og 1779 Kæmner, hvilken Post han beholdt indtil sin Død d. 6te Decbr. 1797.

Wilkie (David), vistnok den betydeligste Maler i den engelske Skole og en af den nyere Tids berømteste Kunstnere, født 1785 i Culto i Skotland, uddannede sig deels i Edinburgh, deels i London. I sin første Periode malede W. meest Scener grebne af Livet, men med et Liv og en Charakteristik, der hæver ham over de fleste Genremalere. Snart var det, som i „Blindebuk“, „Guess my name“ o. fl., den muntre Side af Livet, han greb, snart fandt Alvoren eller Sorgen sin bedste Fortolker i W., f. Ex. i „Den blinde Violinspiller“ eller i „Udpantningen“. Den hele Række af Fremstillinger vinder dobbelt Betydning ved at give et fuldstændigt Billede af den engelske og skotske Nationaleiendommelighed. Efter en Reise, som W. foretog i Aarene 1826—28 til Spanien og Italien, slog han ind paa en ny Vei, deels ved at vise Paavirkning af Tizian og Velasquez, deels ved at udvide Kredsen af sine Æmner til Scener fra Spanien og større historiske Fremstillinger; blandt disse maae nævnes „Pigen fra Saragossa“, „Christopher Columbus“ og „Knox som prædiker for Lorderne 1559“. Han malede ogsaa, især efter at være bleven Hofmaler, adskillige fortrinlige Portraiter. W. foretog endelig 1840 en Reise til Orienten, hvor han paa Tilbageveien døde i Strædet ved Gibraltar d. 31te Mai 1841 og blev begraven i Havet. Hans Billedstøtte er opsat i National-Galleriet.

Wille (Johann Georg), Kobberstikker, født ved Giessen 1715, kom med G. F. Schmidt til Paris, hvor han lagde sig efter Kobberstikkerkunsten og erhvervede sig et stort Navn ved sin Dygtighed i det regelmæssige Stik, ligesom hans Indflydelse paa denne Kunstarts Udvikling har været ikke ringe. Skjøndt hans Fremgangsmaade var vanskelig og langsom, stak han dog henved 200 Blade, hvoraf de efter franske Portraiter og hollandske Genrebilleder ere de interessanteste. W. døde i Paris 1808.

Willemoes (Peter), dansk Søhelt, var født d. 11te Mai 1783 i Assens. Hans Livsbane var kort, men glimrende. I Slaget paa Kjøbenhavns Rhed d. 2den April 1801 tilbrog den attenaarige Yngling sig fremfor nogen anden af Dagens Helte Nelsons Beundring (s. IV, S. 78 Sp. 2). Han faldt som Premierlieutenant paa Linieskibet „Prinds Christian“ i Kampen under Sjællands Odde d. 22de Marts 1808, da en Kugle borttog en Deel af hans Hoved, og blev tilligemed de øvrige Faldne begraven paa Oddens Kirkegaard. W.'s Minde er blevet forherliget ved Grundtvigs bekjendte skjønne Digt.

Willems (Jean François), flamsk Philolog og Digter, født d. 11te Marts 1793, død d. 25de Juni 1846 som Embedsmand i Gent, var Sjælen i de nationale Bestræbelser, som man betegner med Navnet den „flamske Sprogbevægelse“ (s. Flandern). En stor Skat af antiquariske og linguistiske Kundskaber har W. nedlagt i „Belgish Museum“. Blandt hans større Arbeider fremhæve vi især Udgaverne af „Reineke Vos“, af Jan van Heelu's og de Klerks Krøniker, „Gesten der Hertogen van Brabant“.

Williams (Helena Maria), engelsk Forfatterinde, født 1762, levede fra 1788 i Paris, og døde der 1826. Hun udgav adskillige Skrifter over sin Tids Historie og politiske Spørgsmaal (navnlig angreb hun Ludvig XVI og forsvarede Girondisterne) samt Romanerne „Julia“ og „Elwin and Etrude“, endeel „Poems“ o. M.

Williams (Sir William), of Kars, engelsk Officeer, født omtrent 1805 i Skotland, traadte tidlig ind i den engelske Marine, tjente en Tid lang paa Flaaden i Levanten, var 1847 og 1848 britisk Befuldmægtiget ved Reguleringen af Grændsen imellem Persien og Tyrkiet, og blev 1854 som Generalmajor sendt til Lilleasien for at raade Bod paa Tyrkernes mange Uheld der. Han befæstede her Erzerum og ledede Forsvaret af Kars. Da denne Stad i Novbr. 1855 maatte capitulere, blev W. Krigsfange, kom tilbage til England og blev Gouverneur i Woolwich.

Willis (Nathaniel Parker), amerikansk Skribent, født d. 20de Jan. 1807 i Portland i Maine, udgav Digte, Tragoedier, Fortællinger o. M., men er især bleven bekjendt ved sine pikante og underholdende Skildringer af Sæder, Charakterer og Personer, hentede fra Iagttagelser paa en Reise især paa Fastlandet („Pencillings by the way“, 1834, som bl. A. foranledigede en Duel med Marryat; „Inclings of adventure“, 1836; „Dashes at life with a free pencil“, 1845; „A summer cruize in the Mediterranean“ etc. og „Health trip to the Tropics“, 1853).

Willisen (Wilhelm), preussisk General, født 1790, traadte 1806 ind i Hæren, kom 1815 ind i Generalstaben og var Lærer ved Krigsskolen i Berlin, hvor han udgav sin „Theorie des großen Krieges“ (1848). Han blev 1843 Generalmajor og Commandant i Breslau og sendtes, som den der fra et tidligere Ophold kjendte Forholdene i Posen, i Marts 1848 derhen som Befuldmægtiget. Her gik han mildere tilværks imod de insurgerede Polakker, end Tydskerne syntes om, og hans politiske Anskuelser bleve mistænkte, hvorfor han blev tilbagekaldt. Han begav sig derpaa til Italien og udgav, efter Undersøgelser paa Stedet selv, „Der italienische Feldzug des Jahres 1848“. Forbigaaet ved Avancement 1849 tog W. sin Afsked og overtog 1850 efter Bonin Commandoen over den slesvigholsteenske Oprørshær. Hans Foretagender her vare en Række af Uheld og vel ogsaa Misgreb, skjøndt nogle af disse maaskee maae skrives paa det anmassende Statholderskabs Regning. Ifølge Uenighed med dette, og da Oprørets

Digitized by Google

Sager stode stedse slettere, tog han sin Afsked og trak sig tilbage i Privatlivet. W. er af Nogle bleven anseet for en god Theoretiker, af Alle for en daarlig Praktiker.

Willow, s. Bolfe.

Wilson (Alexander), britisk Naturforsker og Digter, født 1766 i Skotland, død 1813 i Philadelphia, var oprindelig Væver, derpaa Bissekræmmer, udgav nogle Digte (deriblandt det fortrinlige „Watty and Meg"), drog 1794 til Amerika, hvor han ernærede sig deels som Væver, deels som Skolelærer, og udgav sin ypperlige „American Ornithology" (7 Bd., 1808—13), som blev fortsat af Ord (8de og 9de Bd., 1814) og af Lucian Bonaparte (4 Bd., 1825—33).

Wilson (Sir Archdale), engelsk General, født 1803, traadte 1818 som Cadet ind i Hæren i Indien, udmærkede sig i Krigen mod Sikherne, blev 1849 Oberst, 1857 under Opstanden Chef for Artilleriet ved den Hær, der beleirede Delhi, og noget efter Overgeneral for Hæren. Ved sin Udholdenhed og Dygtighed lykkedes det ham at tilbagedrive alle de Beleiredes Udfald, og efter 6 Dages blodig Storm indtog han d. 20de Septbr. Staden. Syg og medtagen trak han sig tilbage fra Hæren. Dronningen ophøiede ham til Baronet med Titlen W. of Delhi, det ostindiske Compagnie gav ham en livsvarig Pension af 1000 Lstr.

Wilson (Horace Hayman), engelsk Orientalist, født omtrent 1787, levede 1808—32 som Embedsmand i Ostindien, blev derpaa Professor i indisk Sprog og Litteratur i Oxford og døde d. 8de Mai 1860. W. har udgivet en Sanskrit-Ordbog, flere Skrifter over dette Sprogs Grammatik samt over Indiens Historie og Oldtid (navnlig „Ariana" over det baktriske Rige, „History of British-India 1805—45", o. fl.), Oversættelser af indiske Skuespil m. M.

Wilson (John), sædvanlig kaldet Professor W. eller pseudonym Christopher North, engelsk Forfatter, født 1788 i Paisley, blev efter et eventyrligt Levnet (han var Student, Skibsdreng, omreisende Skuespiller o. M. og foretog allevegne forskjellige gale Streger) 1818 Professor i Moralphilosophie i Edinburgh, hvor han skrev en Række fortrinlige philosophiske Artikler i Tidsskriftet „Blackwoods Magazine"; de vigtigste af dem ere samlede under Titlen „The recreations of Christopher North" (1842, 3 Bd.). Desuden var W. Forfatter til herlige Digte („The isle of Palms", „The city of the Plague", som glimre ved riig Naturanskuelse, Phantasie og varm Følelse i Forbindelse med en smagfuld Form, samt Fortællinger, hvis Stof fordetmeste er hentet fra det skotske Folkeliv („Lights and shadows of shottish life", „The trials of Margaret Lindsay" o. fl.), endelig de originelle „Noctes Ambrosianæ". W. nedlagde sit Embede 1852 og døde d. 3die April 1854.

Wilson (Richard), engelsk Maler, født 1714 i Pianges i Nordwales, uddannede sig i Italien til Landskabsmaler, idet han tog Poussin, S. Rosa og Claude Lorrain til sin Mønstre. Ogsaa er han den første engelske Maler i dette Fag af nogen Betydning. Han valgte gjerne storartede Scener til Gjenstand for sin Pensel, og anbragte Scener af den antike Mythologie, der harmonerede med Stemningen, som Staffage i sine Billeder. Hans Malerier ere stukne af de bedste engelske Kobberstikkere. W. døde 1782.

Wilson (Sir Robert Thomas), engelsk General, født 1777 i London, traadte 1793 ind i Armeen, kjæmpede i Nederlandene, Irland og Egypten, organiserede 1809 den saakaldte Lusitanske Legion i Portugal, ydede 1812 gode Tjenester i det russiske Hovedqvarteer og udmærkede sig i Krigen 1813. Formedelst den Frimodighed, hvormed han dadlede adskillige af Regjeringens Skridt og forlangte Folkerettens Love overholdte, fik han ingen Anerkjendelse af sine mange Fortjenester. I Aaret 1815 vakte han Regjeringens Uvillie men Folkets Begeistring ved at frelse den til Døden dømte franske General Lavalette. I Aaret 1819 blev W. Medlem af Underhuset, 1820 blev han, fordi han tog Parti for Dronningen, udstødt af Hæren, hvorefter han en kort Tid tjente i Spanien under Cortesforfatningen 1823. Her blev han haardt saaret og maatte flygte til Gibraltar. Efter Vilhelm IV's Thronbestigelse optoges W. atter i Hæren, blev 1841 General, 1842 Gouverneur i Gibraltar og døde i London d. 9de Mai 1849. Blandt hans, meest krigshistoriske, Skrifter nævne vi: „Historical account of the British expedition to Egypt" (1802); „Account of the campaign in Poland 1806—7" (1811).

Wilsons Sætning (efter dens Opdager Wilson, som bekjendtgjorde den 1770) er den, at Productet 1 . 2 . 3 . . . . . . (p—1) + 1 altid er divisibelt med p, naar p er et Primtal, men ellers ikke. F. Ex. 1 . 2 . 3 . 4 + 1 er divisibelt med 5; 1 . 2 . 3 . 4 . 5 . 6 + 1 er divisibelt med 7; men 1 . 2 . 3 . 4 . 5 + 1 er ikke divisibelt med 6.

Wilster er en Stad i det vestlige Holsteen, beliggende paa begge Sider af den inddigede W.-Aa, som deler Marsken i den gamle og den nye Side og nedenfor Byen løber ud i Stør. Den havde 1860: 3,056 Indb. Formedelst sin Beliggenhed ved en for Baade og Pramme seilbar Aa og som Hovedpunctet i den frugtbare W.-Marsk driver Byen temmelig betydelig Korn- og Qvæghandel. I Aaret 1861 eiede den 103 Smaafartøier af 315 Cmlst.

Wilster (Christian Frederik Emil), født i Kjøbenhavn d. 27de Septbr. 1797, blev 1813 Student, 1816 juridisk Candidat, var, efter en kort Ansættelse som Volontair i Rentekamret, i nogle Aar Huuslærer, var 1820 med at stifte Studenterforeningen og blev 1822 ansat som Adjunct i Sorø. Herfra tog han kort efter theologisk Embedsexamen, udgav 1827 en Samling „Digtninger" og tog s. A. Magistergraden ved en Afhandling „Om det delphiske Orakel". Næste Aar blev han Lector i græsk og engelsk Sprog og Litteratur ved Sorø Akademie. W. havde 1829 i det af Oehlenschläger udgivne Tidsskrift „Prometheus" leveret „Betragtninger over vor nyere Poesi"; 1833 skrev han „Om Hexametret og dets Behandling i det danske Sprog" (Indbydelsesskrift til Examen artium ved Sorø Akademie) og 1834 i „Prometheus" (cfr. Lit. Tid. 1835) „Om Qvantitet og Accent"; desuden leverede han anonyme og pseudonyme Artikler om forskjellige Emner i Blade og Tidsskrifter, ligesom han ogsaa førte en heftig Polemik med J. L. Heiberg og Poul Møller. 1836—37 udkom hans Oversættelse af Homers Iliade

Digitized by Google

og Odyssee. I sin sidste Levetid sysselsatte W. sig med Oversættelsen af Euripides. Hans Constitution havde altid været svag, hvad der fundom frembragte en vis Irritabilitet hos ham, der ikke harmonerede med hans elskværdige Charakteer; overvældet af Mathed og legemlige Lidelser døde han d. 11te Jan. 1840. Oversættelsen af Euripides og en tredie Samling „Digtninger" (med en Skizze af hans Liv) udkom efter hans Død samme Aar. — Størst Fortjeneste har W. unegtelig som Oversætter af Homer og Euripides; hans Digtninger indeholde imidlertid ogsaa flere smukke Arbeider.

Wiltshire, Grevskab i det sydlige England, omgivet af Shirerne Gloster, Berks, Hamp, Dorset og Somersett, 65 □ M. stort med 250,000 Indb., er i Midten og mod N. bølgeformigt Land med fortrinlig Qvæg- og især Faareavl, mod S. frugtbare Kornmarker. Industrien er temmelig betydelig og producerer Uld-, Linned- og Staalvarer. Hovedstaden er Salisbury. — Staden **Wilton** har Teppe- og Kasimirmanufacturer m. M. og 9,000 Indb. I Nærheden af den ligger **Wiltonhouse**, Greverne af Pembroke's Stamslot med Maleri- og Antiksamlinger. Fremdeles findes her Stonehenge (s. d. A.) og den i Englands Forfatningshistorie mærkelige Stad Marlborough, efter hvilken den berømte John Churchill fik Titlen Hertug af M.

Wilzerne heed et slavisk Folk i det nordøstlige Tydskland, som førte blodige Krige med Sachserne og Obotriterne, indtil deres Navn efter Brandenburgs Erobring af de Tydske forsvinder af Historien.

Winanderhavet kaldes en 1½ M. lang og ¼ M. bred, fiskerig Indsø i Lancastershire i England, i hvilken findes 17 Øer.

Winchester, ældgammel Stad i Hampshire i England, har en stor og herlig gothisk Kathedralkirke, et Capel, som er en Levning af den gamle Borg, og flere interessante Oldtidsmindesmærker (bl. A. „Arthurs runde Bord" paa Raadhuset). W. blev i Angelsachsernes Periode (under Navnet Wintanceaster) betragtet som Englands Hovedstad og var Hovedpladsen for dets Handel med Uld, men tabte sig, da London efter den normanniske Erobring blev Residentsstad. 15,000 Indb.

Winckelmann (Johann Joachim), Kunstkjender og Archæolog, født d. 9de Decbr. 1717 i Stendal, erhvervede sig grundige Kundskaber i de gamle Sprog, og paa Grundlag af sit litterære Kjendskab til Oldtiden gav han sig derpaa til at studere dets Kunst. Fra 1748—55 drev han disse Studier som Bibliothekar hos den sachsiske Minister Bünau i Dresden, indtil han i sidstnævnte Aar endelig afreiste til Italien, hvor han i Rom, Florents og Neapel blandt utallige Kunstskatte udvidede sine Kundskaber og klarede sine Anskuelser om Kunsten. I Forbindelse med Mengs udøvede han en utrolig Indflydelse paa den nyere Kunsts Retning derved, at han med Skarpsind og Genie henledede Opmærksomheden paa Oldtidens Kunst, navnlig dens Sculptur, og veiledede Dommen derover. Hans Skrifter bestaae meest i Afhandlinger, foruden hans Hovedværk „Oldtidens Kunsthistorie", et for sin Tid betydningsfuldt Værk, hvorved han tillige har den Fortjeneste at have grundlagt den videnskabelige Behandling af Kunsthistorien. Fra 1763 var han pavelig Antiquario eller den, der havde Overopsynet over alle Oldsager i Rom, men endte sit Liv allerede 1768, idet han paa Reisen til Tydskland blev myrdet i Triest d. 8de Juni af en vis Arcangeli. I Forbindelse med Kunsthistorien staaer „Monumenti antichi inediti" (2 Bd. Fol., 1767—68). Hans Værker ere flere Gange udgivne i Tydskland og ligeledes oversatte paa Fransk.

Windham (William), britisk Statsmand, født 1750 i London, kom 1782 ind i Parlementet og hørte i Begyndelsen til Whigpartiet, men støttede siden Pitts Krigspolitik; 1794 fik han Bestyrelsen af Krigsdepartementet, bragte 1795 Emigranternes uheldige Tog til Quiberon istand, og nedlagde 1801, da Freden ikke længere kunde hindres, sin Post. Under Fox overtog W. paany Krigsdepartementet, foretog store Reformer i Hærvæsenet, men trak sig efter Fox's Død tilbage og døde d. 4de Juni 1810. — **Charles Ashe W.**, en Broders Sønnesøn af den Foregaaende, født 1810, udmærkede sig i den orientalske Krig, navnlig paa Krim, og siden i Ostindien, hvor han hæderlig forsvarede Lucknow indtil Campbells Ankomst.

Windischgrätz er Navnet paa en fyrstelig tydsk Slægt, hvis Stamgods ligger i Steyermark, og som 1804 erholdt den rigsfyrstelige Værdighed men siden mediatiseredes; 1822 fik samtlige Medlemmer af samme Fyrsteværdigheden. **Alfred Candidus Ferdinand W.**, østerrigsk Feltmarskal, født d. 11te Mai 1787 i Brüssel, blev 1804 Lieutenant, tog Deel i Krigene indtil 1815 og var 1848 som Divisionsgeneral Overstcommanderende i Prag, da Opstanden udbrød d. 12te Juni, hvilken W. snart undertrykte, s. Bøhmens Historie. Efter Revolutionens Seier i Wien og Keiserens Flugt drog W. som Overstcommanderende for alle østerrigske Tropper udenfor Italien mod Wien, indtog den efter haardnakken Modstand og behandlede den med stor Strenghed. Derpaa gik W. med 150,000 Md. mod Ungarn, var i Begyndelsen heldig men leed siden flere Nederlag, maatte trække sig tilbage og fik sin Afsked i April 1849. I Aaret 1859 paatog han sig en diplomatisk Sendelse til Berlin og blev Gouvernent i Forbundsfæstningen Mainz. Han døde d. 21de Marts 1862. W. var en retskaffen Mand af fast Charakteer, men en ivrig Aristokrat og Absolutist, uden høiere Gaver baade som Militær og som Politiker.

Windischmann (Carl Joseph Hieronymus), tydsk Læge og Philosoph, født 1775 i Mainz, blev 1818 katholsk Professor i Philosophie i Bonn og døde der d. 23de April 1839. Han var Forfatter til en Mængde philosophiske Skrifter, hvori Schellings Naturphilosophie, mystisk Naturanskuelse og Katholicisme vare blandede. En af hans Sønner, **Friedrich W.**, død d. 24de Aug. 1861 som Domcapitular i Freiburg, er bekjendt ved flere Skrifter over den gamle indiske og persiske Litteratur („Sancara"; „Ursagen der arischen Völker"; „Mithra" o. fl.).

Windsor, Flekke i Berksshire i England, 4¼ M. fra London, paa Themsens sydlige Bred, har et kongeligt Slot, som, opført af Wilhelm Erobreren, i Tidernes Løb har modtaget mangehaande Forskjønnelser og siden Carl II har været de engelske Kongers sædvanlige Sommerresidents.

Digitized by Google

Til samme høre storartede Parkanlæg; i St. Georgscapellet skeer Optagelsen af Hosebaandsordenens Medlemmer. 10,000 Indb.

Winer (Georg Benedict), protestantisk Theolog, født d. 13de April 1789 i Leipzig, blev 1823 theologisk Professor i Erlangen, men vendte 1832 tilbage til Leipzig, hvor han døde d. 12te Mai 1858. W. har indlagt sig store Fortjenester af det nye og gamle Testamentes Exegese og af Symboliken. De betydeligste af hans Skrifter ere: „Grammatik des neutestamentlichen Sprachidioms" (1822, 6te Opl. 1834); „Biblisches Realwörterbuch" (2 Bd. 1820, 3die Opl. 1845—47); „Comparative Darstellung des Lehrbegriffs der verschiedenen christlichen Kirchenparteien" (1824, 2det Opl. 1837).

Winipeg hedder en omtrent 1,200 □ M. stor Indsø i det britiske Nordamerika, som fra W. optager Saskatschevan og har Afløb til Hudsonsbugten igjennem flere Floder, blandt hvilke Nelsonsflod er den største.

Winkelried (Arnold Struth von) heed en Schweizer fra Canton Unterwalden, som ved heltemodig Opoffrelse af sit Liv (idet han skaffede en Aabning i Østerrigernes Rækker ved at modtage Fleres Landsestød i sit Bryst) skaffede sine Landsmænd Seiren i Slaget ved Sempach d. 9de Juli 1386.

Winsløw (Carl), dansk Skuespiller, født i Kjøbenhavn d. 19de Febr. 1796, søgte, efter at have prøvet at bane sig Vei i forskjellige Livsstillinger, Ansættelse ved det kgl. Theater og optoges der 1816 som Elev. Her arbeidede han med en udholdende Flid, som i Forbindelse med hans af Naturen fortrinlige Anlæg og Evner snart bragte ham frem, og det varede ikke længe, inden han fra Scenen tiltvang sig Publicums Erkjendelse af, at han hørte til Theatrets meest udmærkede og geniale Kunstnere. Hans „Zierlich" (1826), „Klister" (1827), „Joseph Golz" (1828), „Tartuffe" og „Schwa" i „Jøden" vare lutter originale, glimrende gjennemtænkte og mesterlig udarbeidede Charakteerbilleder. I det sidste Aar af hans Liv hensygnede hans svage Legeme mere og mere, medens hans Aand vedblev at arbeide med sin fulde Kraft. Den 15de Marts 1834 spillede han sidste Gang som Ludvig XI, en Rolle, hvori alt hans Mesterskab culminerede, og som maa sættes ved Siden af det Bedste, den danske Scene har leveret. Han døde d. 4de Octbr. s. A.

Winsløw (Jakob [Benignus]), en berømt Læge, født i Odense 1669, studerede først Theologie og siden Medicin og Anatomie. Med kongeligt Stipendium reiste han udenlands og kom 1698 til Paris, hvor han Aaret efter gik over til Katholicismen og forblev for stedse. Han blev en af Frankrigs berømteste Læger og har indlagt sig store Fortjenester af Videnskaben.

Winter (Peter), bekjendt Componist, født 1754 i Mannheim, var Elev af Vogler og døde d. 18de Octbr. 1825 som Capelmester i München. Han virkede meget til Sangens Forbedring, især ved sin „Singschule" (4 Dele, 1824), og har componeret 18 Operaer, hvoraf den berømteste er „Das unterbrochene Opferfest", samt fortrinlig Kirkemusik.

Winterhalter (Franz Xavier), Maler i Paris, født i St. Blasien i Baden 1803, uddannede sig til Kunstner i Tydskland, men begyndte først at blive ret bekjendt, efterat han havde nedsat sig i Paris, hvor han siden 1834 har været en af de meest omtalte Kunstnere. I Begyndelsen malede han Genrebilleder, men sin egentlige Berømmelse har han faaet som Portraitmaler. Dog udmærker han sig mere ved en øieblikkelig tiltalende overfladisk Behandling end ved Grundighed i Tegning eller Farve.

Wintersbark er Barken af Drymis. winteri Forst., der voxer i Sydamerika, og hvis Bark omtrent i det 16de Aarh. først skal være bragt til Europa af en Capitain Winter, der paa sin Reise med Held havde brugt den mod Skjørbug hos sine Matroser. Den ligner meget Barken af Canella alba, men Lugten er svagere og ligner deels den af Nelliker, deels den af Cascarillebark. Schleiden paastaaer, at de mange Prøver af W., han har forskaffet sig, alle stammede fra Canellaceæ, og betvivler derfor, at ægte W. overhovedet mere gaaer i Handelen, eller ogsaa at W. ikke stammer fra den ovennævnte Plante, men fra en Canellacea. Den anvendes lidt i Medicinen, mere som Huusmiddel.

Winther (Rasmus Villads Christian Ferdinand), født d. 29de Juli 1796 i Landsbyen Fensmark i Præstø Amt, hvor Faderen dengang var Sognepræst, blev 1815 dimitteret til Kjøbenhavns Universitet og deeltog med ungdommelig Livsglæde i Studenterlivet og Hovedstadens Selskabelighed. 1819 skrev han, som Alumnus paa Regentsen, sit første trykte Digt „Her under Nathimlens rolige Skygge" til et Gilde i Regentsgaarden, der var Forløber for Studenterforeningens Stiftelse. Først 1824 tog han den theologiske Embedsexamen, hvorefter han tilbragte nogle Aar som Huuslærer. Efter at have vundet et Navn ved Bidrag til Blade og Tidskrifter, udgav han endelig 1828 sin første Samling „Digte", der, ikke mindst ved de fortræffelige „Træsnit", gjorde overordentlig Lykke (en ny og forøget Udgave udkom nogle Aar efter under Titel „Digte, gamle og nye"). En ikke ubetydelig Arv, der tilfaldt ham efter en afdød Onkel, satte ham istand til 1830—31 at gjøre en større Udenlandsreise, paa hvilken han opholdt sig næsten et Aar i Italien. Efter sin Hjemkomst udgav han 1835 „Nogle Digte", der ikke sjelden have en noget mørkere Colorit end de tidligere; et af de betydeligste Arbeider i denne Samling er den skjønne Romancecyklus „Anette", der dog ender med en, hvorvel i og for sig smuk, umotiveret Dissonans. Da Wilster i Sorø havde endeel at udsætte paa denne Digtsamling, skjøndt han indrømmede dens Værd i det Hele, rykkede Poul Møller (W.'s Halvbroder) i Marken mod ham, og der udspandt sig i den Anledning en heftig litterær Strid. Derpaa fulgte (foruden „Judith, Bruchstück eines Gedichts", 1837), 1839 „To Fortællinger" („Et Reise-Eventyr" og „Hesteprangeren") og „Sang og Sagn", og 1840 „Haandtegninger". Mørke Skygger bredte sig i disse sidste Digtsamlinger meer og meer ud over Digterens klare Livshimmel. 1841 sendtes han af Kong Christian VIII til Neu-Strelitz for at undervise Kronprindsens Forlovede, den meklenborgske Prindsesse Caroline Charlotte Mariane i det danske Sprog, og fik Titel af Professor. Næste Aar udkom „Digtninger" med Fortæl-

Digitized by Google

linger paa Vers, som „Fjeldvandring ved Badet“ og „I et romersk Osteri“, hvori W. rigt og aandfuldt varierede Themaet „Hvad Qval der kan ruge mellem Qvinde og Mand“, og lyriske Digte „Til Een“ o. s. v. Aaret efter udgaves „Fire Noveller“, deriblandt den fortræffelige „Aftenscene“. Trods den udmærkede Form og mesterlige Stiil havde man imidlertid med Rette store Betænkeligheder ved Emner som „Skriftestolen“ og „En Hævn“. Efter 1845 at have leveret poetisk Text til „Fem og tyve Billeder for smaa Børn af M. Rørbye“ og 1848 at have udgivet „Lyriske Digte“ samt 1850 „En Morskabsbog for Børn“ og „Nye Digte“ og 1851 Marionetcomoedien „En Student og en Jomfru“, overraskede den aldrende Digter 1855 Læseverdenen med sit ungdomsfriske Arbeide „Hjortens Flugt“, hvori Straalerne af hans Digtersol ligesom ere concentrerede. Af W.'s øvrige Arbeider skulle her blot nævnes Oversættelsen af Specters Fabler og Reineke Fos og en Samling Romancer af danske Digtere. 1860 udgav han „Samlede Digtninger“ (9 Bd.).

Winzingerode er Navnet paa en gammel sydtydsk Slægt. **Georg Ernst Levin, Rigsgreve af W.**, født 1752, blev 1801 Udenrigsminister og var 1806—16 Premierminister i Würtemberg, beklædte siden flere diplomatiske Poster og døde 1834. Hans Søn **Heinrich Carl Friedrich Levin, Greve af W.**, født 1778, var ligeledes Diplomat, udmærkede sig paa Wienercongressen ved Forsvar for liberale Grundsætninger og trak sig siden tilbage i Privatlivet. **Ferdinand, Friherre af W.**, født 1770, stod først i hessisk og østerrigsk, derefter (fra 1779) i russisk Krigstjeneste, blev af Keiseren brugt i diplomatiske Sendelser og udmærkede sig overordentlig i Krigen 1812—14. Han døde i Wiesbaden 1818.

Wipper, s. **Wupper**.

Wisconsin, en af de nordlige nordamerikanske Fristater, omgiven af Minesota, Jova (fra hvilken den tildeels skilles ved Mississipi), Illinois, Michigan, Øvre- og Michigansø, er 2,540 □ M. stor og bestaaer af bølgeformigt Land (det høieste Punct er 1,100 F.) med mange Indsøer, Floder og Bække. Klimaet er nalmindelig sundt, Jordbunden er meget frugtbar og frembyder saavel fortræffeligt Agerland som ypperlige Enge; de store Skove levere Bygningstømmer og Ahornsukker. Af Mineralier haves især Bly og Kobber. Det hurtig opblomstrende Land frembringer Korn, især Hvede og Mais, Hør og Hamp, Tobak, Frugt og nogen Viin. Industrien befordres ved den store Overflod paa Vandkraft, Handelen ved den heldige Beliggenhed og Communicationsmidler af enhver Art. Indbyggernes Antal steeg i Aarene 1830—60 fra 3,245 til 305,191 og er nu over ½ Mill., iblandt hvilke Halvdelen er kommen til ved Indvandring fra Europa, især Tydskland og Skandinavien. Mod N. O. findes endnu nogle Stammer af Oneida-Indianere. — W.s Statsforfatning er republikansk-demokratisk: enhver Borger over 21 Aar gammel har Stemmeret; den lovgivende Magt har et Repræsentanthuus (54 paa 1 Aar valgte Medlemmer) og et Senat (18 paa 2 Aar valgte M.), den udøvende en paa 2 Aar valgt Gouverneur. Statsgjelden er ubetydelig. Hovedstaden er Madison (2,000 Indb.). — W. beboedes tidligere af Indianere og regnedes til Michigan, skiltes 1836 derfra som eget Territorium og optoges 1847 som Stat i Unionen.

Wiselius (Samuel Iperuszoon), hollandsk Digter, født 1769 i Amsterdam, var Advocat, men besattede sig ogsaa med Handelsforretninger og virkede i politisk Henseende for frie Grundsætninger; 1814 blev han Chef for Politivæsenet i Amsterdam og døde der d. 15de Mai 1845. Hans Sørgespil og et Udvalg af hans andre Digte udkom 1818—22 under Titlen „Mengelen tonneelpoezij“, 5 Bd., hvortil 1833 kom et 6te Bd., „Nieuwe gedichten“.

Wiseman (Nikolaus), Cardinal, blev født d. 2den Aug. 1802 i Sevilla af irske Forældre, i sit 8de Aar optagen som Elev i et katholsk Collegium i England, og derfra 1818 sendt til det engelske Collegium i Rom. Hans Uddannelse her under Pavens Øine fremkaldte hos ham en levende Begeistring for Paven, Pavedømmet og Staden Rom. 1826 blev han udnævnt til Vice-Rector for det engelske Collegium, 1828 til Rector og samme Aar til Professor i de orientalske Sprog ved Universitetet i Rom; 1840 blev han Coadjutor hos Biskop Walsh i Wolverhampton. Under et Ophold i Italien 1847 forelagde han Pave Pius IX Planen til en fuldstændig Restauration af det romerske Hierarchie i England, som kom til Udførelse ved et paveligt Breve af 29de Septbr. 1850. En Erkebiskop af Westminster og 12 Biskopper bleve stillede i Spidsen for Landets geistlige Bestyrelse, og W. blev samtidig ophøiet til Cardinal og Erkebiskop af Westminster. Denne Foranstaltning vakte vel i Begyndelsen stor Forbittrelse i England, og man vedtog i Underhuset den saakaldte Titelbill, der udvidede et gammelt Forbud mod egenmægtig at bære biskoppelige og andre Titler til det foreliggende Tilfælde. Men Sagen selv blev dog uforandret; England havde faaet sit katholske Hierarchie og beholdt det. Blandt W.'s Skrifter kan nævnes „Fabiola“ (Skildring af de Christnes Vilkaar i Rom i den christelige Oldtid). Skriftet er oversat paa Dansk.

Wislicenus (Gustav Adolph), rationalistisk Geistlig, født d. 20de Novbr. 1803, var Præst i Halle, men blev paa Grund af et Foredrag i Köthen 1844 og Skriftet: „Ob Schrift, ob Geist“ (Opl. 1—4, 1845) afsat 1846. Derpaa var han en Tidlang Præst ved Frimenigheden i Halle, men formedelst nye Ubehageligheder udvandrede han 1853 til Nordamerika.

Wismar, Stad i Mecklenburg-Schwerin, ved en Bugt af Østersøen, som danner en god Havn, har Handel og Skibsfart, navnlig Dampskibsforbindelse med Danmark og Sverrig. 12,000 Indb. — W. hørte i Middelalderen til Hanseforbundet, blev 1648 tilligemed sit District, „Herskabet W.“, afstaaet til Sverrig og af dette 1803 solgt til Mecklenburg.

Wispel er et tydsk Kornmaal; i Hamborg, for Hvede, Rug og Ærter = $7,_{901}$, for Byg og Havre = $11,_{852}$, i Preussen = $9,_{481}$, i Sachsen = $17,_{912}$ danske Tønder.

Wistrand (Alfred Hilarius), Docent i Retsmedicinen ved Carolinska-Institutet i Stockholm, født d. 9de Octbr. 1819 i Eskilstuna, Dr. med. 1846, er en af Sverrigs kyndigste Retslæger, en meget flittig og productiv Forfatter og Samler.

Digitized by Google

Nævnes maa af hans Skrifter: „Handbok i Rättsmedicinen for Läkare och Jurister" (1852—53); „Nytt Supplement till Sacklén's Sveriges Läkarehistoria" (1853); „Författningar ang. Medicinalväsendet" (1ste Bd. 4 H., 1860). — **August Timeleon W.**, den Forriges Broder, er født d. 16de Jan. 1807 i Eskilstuna, Dr. med. 1835, siden 1852 Medicinalraad i det svenske Sundhedscollegium, dyrker ligesom Broderen med Held Retsmedicinen og har udgivet adskillige herhenhørende Skrifter.

Wiżniewski (Michael), polsk Skribent, født 1794, studerede tildeels i Udlandet, blev 1830 Professor i Historie og Litteraturhistorie ved Universitetet i Krakau, opholdt sig siden i Italien og oprettede et Bankierhuus i Genua. W.'s Hovedværk er „Historya literatury polskiej" (1840—45, 7 Bd.), som gaaer indtil 1850; ved sine Skrifter „Bakona metoda Alumaszenia natury" og „Charaktery rozumow ludzkich" (1837) vakte han Interessen for Philosophiens Studium hos sine Landsmænd.

Wit (Ferdinand Johannes), kaldet von Dörring, født 1800 i Altona, sluttede sig i Jena til Burschenschafterne og erhvervede siden en vis Navnkundighed som af politiske Grunde forfulgt og oftere fængslet (1822 i Mailand, 1824 i Baireuth; fra 1826 sad han i flere Aar paa Fæstningen Frederiksort i Slesvig, hvilket dog var ham ligesaa meget et Sikkerhedssted som et Fængsel). Sine Eventyr har W. fortalt i „Lucubrationen eines Staatsgefangenen" og „Fragmente aus meinem Leben", i hvilke ved Siden af en trættende Vidtløftighed findes megen Overdrivelse og Eensidighed.

With (Georg Christian), født d. 5te Febr. 1796 i Bedsted i Aabenraa Amt, død d. 15de Septbr. 1861, lagde sig, efter at have taget Examen artium ved Universitetet i Kjøbenhavn og chirurgisk Examen med Udmærkelse, efter Veterinairvidenskab og ansattes 1822 som Lector ved Veterinairskolen. 1840 tog han den medicinske Doctorgrad; 1852 forlod han Veterinairskolen, da han blev udnævnt til Landstutmester og Overbestyrer af Frederiksborg Stutteri. Foruden en betydelig litterair Virksomhed har W. stiftet megen Nytte som Lærer ved Veterinairskolen og som Stutmester.

Withusen (Carl Christopher), en udmærket dansk Chirurg, født 1779 i Kjøbenhavn, blev 1803 Reservechirurg ved det chirurgiske Akademie og 1805 ved Frederiks Hospital. I nogle Aar var han udenlands og fik navnlig i Wien Smag for Ophthalmologiens Studium. Efter sin Hjemkomst foretog han den første Staaroperation her i Danmark, hvorved han erhvervede sig stor Anseelse; han blev 1816 overordentlig Professor ved Akademiet, 1818 Medlem af Sundhedscollegiet, 1819 ordentlig Professor, og fra 1819—30 Overchirurg paa Frederiks Hospital. Her var det, at hans praktiske Sands fornemlig fremtraadte og viste ham som en udmærket Chirurg og Operateur, ligesom han i sin Virksomhed som Lærer lever i sine Elevers taknemmelige Erindring. W. døde som d. 16de Juli 1853 af Cholera.

Witold, Lithauens berømteste Krigshelt, Storfyrste 1392—1432, hævede dette Land til dets høieste Spidse af Magt.

Witt (Jan de), hollandsk Statsmand, født 1625 i Dortrecht, arvede fra sin Fader et hæftigt Had til Huset Oranien og blev som Storpensionair af Holland en vigtig Støtte for det republikanske Parti. Hans Stilling blev imidlertid vanskelig, da Frankrig, til hvilket han og hans Parti stedse havde heldet, angreb Holland 1672 (s. **Hollands Historie**) og W. ikke havde været at bevæge til at træffe Forholdsregler itide. W. maatte derfor nedlægge sit Embede. Broderen **Cornelius W.** blev beskyldt for at have tragtet Prindsen af Oranien efter Livet, fængslet og lagt paa Pinebænken. Da Jan ilede til Haag for at staae ham bi, opkom et Folkeopløb, ved hvilket begge Brødre myrdedes d. 20de Aug. 1672.

Wittekind heed Sachsernes berømte Anfører paa Carl den Stores Tid, som efter lange og blodige Krige blev tvungen til at underkaste sig og lade sig døbe 785. Siden forsvinder han af Historien. Efter Sagnet gjorde Carl ham til Hertug, og han skal være falden 807 i et Slag mod Schwaberne. Hans Grav vises i Flekken Eugern i Westphalen.

Wittelsbach heed et, nu forsvundet, Slot ved Byen Aichach, 3 M. N. O. for Augsburg, efter hvilket den baierske Kongefamilie har Navn. Denne Slægt udleder sin Herkomst fra Carl den Store, ja endog fra Agilolfingerne; vist er det kun, at den første Wittelsbacher, Luitbald eller Leopold, var en Beslægtet af Carolingeren Ludvig Barn (forresten s. **Baierns Historie**).

Wittenberg, befæstet Stad i den preussiske Provinds Sachsen, ved Elben, er især interessant ved de historiske Minder, som knytte sig til den fra Reformationens Begyndelse. Her findes: Slots- og Universitetskirken, paa hvilken Luther d. 31te Octbr. 1517 opslog sine 95 Theses (s. **Luther**), og i hvilken Luther, Melanchthon, Kurfyrsterne Frederik den Vise og Johan den Standhaftige ere begravne; det forrige Augustinerkloster (i hvilket endnu vises Luthers Stue i dens gamle Tilstand) med et Pastoralseminarium; berømte Malerier af Lucas Kranach i Hovedkirken og paa Raadhuset; Luthers Statue af Bronce paa Torvet, opstillet 1822. W. havde 1502—1815 et Universitet; den var en Tid lang Residents for Hertugerne og Kurfyrsterne af Sachsen. 12,000 Indb.

Witten-Sø, den største Indsø i Hertugdømmet Slesvig, ligger 2¼ M. S. O. for Byen Slesvig i Hütten Amt. Den er ¾ M. lang og ½ M. bred, fiskeriig, og har Afløb mod S. til Eideren. Ved Søens Bredder ligge foruden Kirkebyen Bünstorf to Byer, der bære dens Navn, Groß- og Klein-Wittensee, i samme Sogn.

Wittstock, Stad (7,000 Indb.) i den preussiske Provinds Brandenburg, er historisk bekjendt ved den Seier, som de Svenske under Banér her vandt over den keiserlige og sachsiske Hær d. 24de Septbr. 1536.

Witzleben (Carl August Friedrich von), født d. 27de Marts 1773 i Thüringen, var Officeer i preussisk, bergsk, russisk og hanseatisk Tjeneste og døde d. 9de Juli 1839 i Dresden. Han har under Navnet A. von Tromlitz (efter hans Fædrenegods) udgivet en Mængde Noveller og Fortællinger, som ere udkomne samlede i 99 Bd. (1829—40).

Digitized by Google

Wivet (Frederik Vilhelm), født i Frederiksborg 1728, Generalfiskal, død 1790, efterlignede Holberg. Han skrev saaledes, med Peder Paars som Forbillede, „Beskrivelse over en Reise igjennem Sjælland og endeel af Jylland, skreven af Fritz Lauridssøn, fordum Skoleholder, i Trykken udgiven af Mads Skarp" (1787), i Alexandriner, samt et Par Skuespil: „Datum in blanco" i 5 Acter (1777), opført paa det kongelige Theater 1785, og „Enke- og Liig-Kassen" i 3 Acter, opført 1787, hvoraf især det første ikke er uden Værd. Han har ligeledes leveret „Danske Epigrammata" (1751) og „Den danske Mercurius, efter Vordings Maade" (1752—55) o. fl.

Woatz, Woots, indisk Staal, Damascenerstaal (s. d. A.) udmærker sig ved ualmindelig Haardhed og den damascerede Overflade. Det indeholder en meget ringe Mængde Aluminium og undertiden ogsaa lidt Silicium; man skal nu ogsaa i Europa kunne fabrikere det, navnlig ved en Gløding af Kulstofjern med Alun og derpaa følgende Sammensmeltning af endeel heraf med en større Deel Cementstaal.

Wöhler (Friedrich), en af dette Aarhundredes største Chemikere, født 1800 i en Landsby ved Frankfurt a. M., studerede først Medicin og tog Doctorgraden men helligede sig siden udelukkende til Chemien. W. arbeidede derpaa under Berzelius i dennes Laboratorium, blev efter sin Tilbagekomst til Tydskland 1825 Lærer i Chemie ved den da nyoprettede „Gewerbschule" i Berlin, 1832 i Chemie ved en lignende Skole i Cassel og 1836 Professor i Göttingen, hvor han tillige virker som Generalinspecteur over Apothekerne i Kongeriget Hannover. Alle W.'s Arbeider bære Præg af Grundighed, Paalidelighed og Nøiagtighed og vidne om hans skarpe Iagttagelsesevne og udmærkede Dygtighed. Det er ikke blot den uorganiske Chemie, der skylder ham flere glimrende Opdagelser og en stor Mængde Arbeider og Mineralanalyser, men i alle andre Retninger af Videnskaben er hans Navn knyttet til de interessanteste og vigtigste Undersøgelser og Opdagelser. Hans litteraire Virksomhed omfatter en overordentlig stor Mængde Afhandlinger i de forskjellige Tidskrifter og Journaler. Han er Medudgiver af „Handwörterbuch der reinen und angewandten Chemie", ligesom af „Annalen der Chemie und Pharmacie" o. fl. Hans „Grundriß der Chemie" er oversat paa flere fremmede Sprog, deriblandt to Gange paa Dansk ved Prof. Scharling, 2det Opl. (1854—55) ved S. Groth.

Wohlgemuth (Michael), tydsk Maler, født 1434 i Nürnberg, er Stifteren af den frankiske Malerskole og Albrecht Dürers Lærer. Imidlertid var W. selv et omfattende Talent, som i talrige Værker øvede Indflydelse paa hele sin Tids Kunst, idet saavel Træsnit som Billedhuggerarbeier i Træ opvise Sammenhæng med W.'s eiendommelige Stiil. Nürnberg besidder hans vigtigste Værker. W. døde 1519.

Wolf (Christian, Friherre af), tydsk Philosoph og Mathematiker, født d. 24de Jan. 1679 i Breslau, blev 1707 Professor i Mathematik og Naturlære i Halle, men 1723 af ivrige Theologer anklaget som uchristelig Vranglærer og derfor afsat og forviist ved en Cabinetsordre af Frederik Vilhelm I; han blev derpaa Professor i Marburg, 1740 tilbagekaldt af Frederik II, 1745 ophøiet til Friherre og døde 1754 som Cantsler for Universitetet i Berlin. W. fortsatte, bearbeidede og populariserede den Leibnitziske Philosophie, hvis mathematisk-syllogistiske Methode han optog; han var den Første i den nyere Tid, som atter forsøgte at give en systematisk Lærebygning, en Philosophiens Encyclopædie i høiere Forstand, og ved at anvende det tydske Sprog i Philosophien og uddanne det paa samme erhvervede han sig Fortjeneste af begge. W. inddeelte Philosophien i to Hoveddele, theoretisk Ph. eller Metaphysik, og praktisk Ph.; forud for begge gaaer Logiken som Propædeutik for det philosophiske Studium. Metaphysiken inddeelte W. i Ontologie, Kosmologie, Psychologie og naturlig Theologie; den praktiske Ph. i Ethik, Oekonomik og Politik. W. var Forfatter til en meget stor Mængde Skrifter (hans systematiske Værker over Philosophien udgjøre alene 22 Bd.) og Afhandlinger. Hans Philosophie, som var fattelig og overskuelig, blev snart meget udbredt og populær, indtil en ny Epoche begyndte med Kant.

Wolf (Friedrich August), berømt tydsk Philolog og Oldtidsforsker, født d. 15de Februar 1759 i Nærheden af Nordhausen, var Professor ved Universitetet i Halle og siden i Berlin, og døde paa en Reise i Marseille d. 8de August 1824. Blandt W.'s mange Skrifter og Udgaver af klassiske Forfattere nævne vi: hans epochegjørende Udgave af Homer og „Prolegomena in Homerum", af forskjellige Skrifter af Plato, de kritiske Arbeider over de 4 Taler, som urigtig bære Cicero's Navn; hans fortrinlige Oversættelser; „Museum der Alterthumswissenschaften"; „Literarische Analekten"; „Vermischte Aufsätze"; „Encyclopädie der Philologie".

Wolf (James), engelsk General, født 1726, udmærkede sig allerede i den østerrigske Arvefølgekrig og erholdt 1758 som Generalmajor Commando i de nordamerikanske Colonier, hvor han med en stærk Flaade og Hær gik op ad Lorenzfloden mod Quebek og nødte den franske General Malcolm til at modtage et Slag (i Septbr. 1759). I dette seirede Englænderne, og faa Dage efter kom Quebek og hele Canada i deres Hænder; men baade W. og Malcolm faldt i Slaget. W.'s Liig blev ført til England og bisat i Westminsterabbediet.

Wolfenbüttel, Stad i Forstendømmet W., som fordum tilhørte den ældre Linie af Huset Brunsvig (s. d. A.) og nu er en Deel af Hertugdømmet Brunsvig-W., ved Ocker, har et berømt Bibliothek med 270,000 Bd. og 10,000 Haandskrifter, endeel Læder-, Lak- og Garnfabriker og et fyrsteligt Slot. Staden, forhen befæstet, var indtil 1754 Hertugerne af Brunsvigs Residents. 10,000 Indb.

Wolfenbüttelske Fragmenter, s. Fragmenter.

Wolff (Emil), tydsk Billedhugger, født i Berlin 1802, var Elev af Schadow og af Kunstakademiet i Berlin; han gik 1823 til Rom, hvor han under Thorvaldsen udviklede sig til en af Tydsklands ansteteste Billedhuggere. Han lever og arbeider endnu i Rom.

Wolff (Oskar Ludwig Bernhard), tydsk Skribent og Digter, født d. 26de Juli 1799 i Altona, død d. 16de Septbr. 1851 som Professor

Digitized by Google

i de nyere Sprog og Litteratur i Jena, udgav Digte, i hvilke der var mere Reflexion end poetisk Sving, endeel Noveller, satiriske Skrifter (under Pseudonymet „Plinius den Yngre"), poetiske Læsebøger til populært Brug, Samlinger af Folkesange o. M., men er meest bekjendt som den første tydske Improvisator (meget ofte optraadte han dog ikke i denne Egenskab).

Wolff (Simon Olaus), født i Snasen i Norge 1796, blev 1818 Student og optraadte nu som en af den ny-norske Litteraturs første Digtere. Han var opdragen i Landets meest charakteristiske Fjeldbygder, det Trondhjemske og Hardanger, og gjennemvandrede som Student flere af dem tilfods. Hans Skildringer af disse Scener og hans Nationalsange aandede ogsaa en saa varm Kjærlighed til Naturen og Folket, at de strax bleve populære. W. levede fra 1825 til sin Død (1859) som Præst, for det Meste i Telemarken.

Wölfl (Joseph), udmærket Pianofortevirtuos, født 1772 i Salzburg, var Elev af Mozart og Mich. Haydn. Efter forskjellige Kunstreiser blev han 1804 ansat i Paris som Musiklærer hos Keiserinde Josephine, hvem han efter hendes Skilsmisse fra Napoleon fulgte til Schweiz. Siden kom han til London, hvor han døde 1814 i stor Fattigdom og Elendighed. W. var en af sin Tids betydeligste Virtuoser og en meget frugtbar Instrumentalcomponist.

Wolfram, Wolframmetal, Tungsteenmetal, Scheel, Scheelium, er et Metal, der forekommer temmelig sparsomt i Naturen og da sædvanlig som Wolframsyre, f. Ex. i Mineralet „W.", det hyppigst forekommende Wolframmineral (bestaaende af wolframsuurt Jernilte og Manganilte), i Tungsteen, o. fl. Det er jerngraat, sprødt, haardt, temmelig glindsende, men har forøvrigt efter den forskjellige Maade, hvorpaa det er fremstillet, lidt forskjelligt Udseende; det smelter meget vanskelig, har en Vægtfylde af lidt over 17 og danner med Ilt 3 Forbindelser, hvoraf Wolframsyren er den interessanteste. Forøvrigt har hverken W. eller nogen af dets Forbindelser Anvendelse i Praxis. Det er opdaget 1781 af Scheele.

Wolgast, Stad i Pommern, ved Peine, 1 M. fra dens Udløb i Østersøen, har Skibsbyggeri og Kornhandel. 6,000 Indb.

Wollaston (William Hyde), engelsk Chemiker og Physiker, født 1766, var først Læge, men helligede sig siden til Physik og Chemie. 1793 blev han Medlem og senere Secretair ved Royal Society. Han døde i Begyndelsen af 1829. W. har især gjort sig fortjent af Chemien ved Opdagelsen af Palladium og Rhodium, ved fine Arbeider for at fremstille Platin i reen og smedelig Form, hvilket ogsaa lykkedes for ham, ved fine Arbeider over Titan, Tantla, Atomforholdene o. m. Physiken skylder ham en Forbedring af Mikroskopet og af de galvaniske Apparater, Opfindelsen af Goniometret (s. d. A.) o. M.; s. hans „Philosophical transactions" og „Annals of philosophy".

Wollin, Ø i Østersøen imellem denne og Stettinerhaff, adskilt fra Fastlandet ved Strædet Dwenow og fra Øen Usedom ved Strædet Swine, 4¼ □ M. stor med 12,000 Indb., hører til den preussiske Provinds Pommern. Indbyggerne ernære sig meest af Qvægavl og Fiskeri. Staden W. har 4,000 Indb.

Wolsey (Thomas), engelsk Statsminister og Cardinal, født 1471 i Ipswich af lav Stand, svang sig ved Lærdom og aandelig Overlegenhed, Arbeidsomhed og Snildhed hurtig saaledes iveiret, at han 1514 blev Erkebiskop i York, 1515 Cardinal og 1516 pavelig Legat, derhos som Lordcantsler Kong Henrik VIII's almægtige Minister. W. paadrog sig imidlertid ikke blot de Stores Had, ved at holde dem strengt i Tømme og ved den Misundelse, hans Lykke vakte, men ogsaa Folkets, fordi han villig laante Haand til Skatternes Forøgelse og Kongens egenmægtige Indgreb i Folkefriheden og til Henriks hele vilkaarlige og despotiske Fremfærd. Hans uhyre Indkomster af de mange geistlige Embeder (Præbender), han forenede i sin Person, af sine derved erhvervede Godser og af de Aarpenge og Gaver, han modtog af fremmede Fyrster, som beilede til hans Gunst, gjorde ham til den rigeste Mand i Landet, og han optraadte stundom med fyrstelig Pragt (ved Henrik VIII's Sammenkomst med Frants I havde han 72 Adelsmænd og Capellaner, 238 Tjenere og 150 Heste i sit Følge). I Anledning af Kongens Ægteskabsskilsmisse faldt W. 1529 i Unaade (s. Henrik VIII), blev afsat og døde som Arrestant i Abbediet Leicester d. 28de Novbr. 1530.

Wolverhampton, Stad i Staffordshire, er Hovedsædet for Jernfabrikationen i England; her leveres især Laase, Nøgler o. desl., fra Omegnen ogsaa Blik- og „forte" Varer. St. Peters Collegialkirke indeholder mange Mærkværdigheder. 60,000 Indb.

Woodstock, Stad i Oxfordshire i England, var tidligere bekjendt for fine Staalvarer, nu for fine Læedervarer og især fine fine Handsker. Ved Staden ligger Slottet Blenheim, som Dronning Anna foræreде Marlborough, med en storartet Park og en herlig Malerisamling. Carl II's Eventyr her paa hans Flugt 1651 er af Walter Scott behandlet i Romanen W 6,000 Indb.

Woodville, s. Elisabeth.

Woolfs Maskine, s. Dampmaskine.

Woollett (William), engelsk Kobberstikker, født i Maidstone i Kent, uddannede sig til en af den engelske Skoles betydeligste Kobberstikkere, der navnlig er fortrinlig i Gjengivelsen af Landskabet. Hans Billeder efter West, General Wolfes Død og Slaget ved la Hogue, grundlagde hans Navn, saavelsom hans Stik efter Wilsons og Claude Lorrains Landskaber. Nagler (Kstl. Lex.) beskriver 77 Blade. W. døde i London d. 22de Mai 1785.

Woolwich, Stad i Kentshire i England, ved Themsen, er Station for en Deel af Flaaden og Middelpunctet for det hele engelske Artillerie, for hvilket her findes Anstalter, Samlinger og Magasiner af enhver Art; fremdeles er her store Caserner, et Militærakademie o. M. 26,000 Indb.

Worcester, Shire i det vestlige England, 35 □ M. stort med 260,000 Indb., omgivet af Shirerne Hereford, Salop, Stafford, Warwick og Gloucester, hører fordetmeste til den ved Frugtbarhed og Naturskjønheder udmærkede Dal ved Severn, som her optager Floden Avon o. fl. og ved Kanaler er sat i Forbindelse med det

Digitized by Google

indre England; paa begge Sider af Dalen er bølgeformigt Land. Agerdyrkning, Faareavl og Industrie ere Hovednæringsveiene. — **Staden W.**, ved Severn, har vigtige Handske- og Porcelainsfabriker (tidligere fandtes her store Klæde- og Teppemanufacturer), og en herlig, allerede 680 af Kong Ethelred i Mercia begyndt, men først i det 13de og 14de Aarh. fuldendt, gothisk Kathedralkirke med mærkværdige underjordiske Hvælvinger, nogle kongelige Begravelser og andre Seeværdigheder. 30,000 Indb.

Wordsworth (William), engelsk Digter, født d. 7de April 1770, førte, i Besiddelse af nogen Formue og af et mageligt Embede (som Stempelpapirsforhandler), et uafhængigt Liv, blev 1840 udnævnt til „kronet Digter" og døde d. 23de April 1850. W. hørte til den saakaldte Søskole (Lakisterne), s. **Engelsk Litteratur**, som vendte sig især til Skildring af Naturen og Mennesket; han dvæler med næsten eensidig Forkjærlighed ved Udmaling af Landskaber og Naturscener og udfører dette i et ophøiet, begeistret Sprog; derimod er han svag i at tegne Characterer og fortælle Begivenheder, Reflexionen træder ofte for meget frem, og han er stundom triviel i at fremstille Virkeligheden og Hverdagslivets Phænomener. W.'s bedste Digt er „The excursion" (1814); foruden dette skrev han „Lyrical ballads" (1798 og 1807), „The white doe of Rylstone", „Peter Bell", Sonetter o. fl. Hans Værker udgaves 1852 i 6 Bd.

Worm er en dansk, fra Nederlandene stammende Familie, der har frembragt flere lærde Mænd. Den første og mærkeligste var den berømte Naturforsker og Oldgrandsker **Ole W.**, født d. 13de Mai 1588 i Aarhuus, hvor hans Fader Villum W. var Borgermester. Han gik i sin Fødebyes Skole, og blev efter et mangeaarigt Studium af Medicin og Naturvidenskaber i Tydskland, Nederlandene, Italien, Schweiz (hvor han 1611 tog den medicinske Doctorgrad i Basel), Frankrig og England ansat som Professor ved Kjøbenhavns Universitet 1613. Hans Hovedfag var Lægevidenskaben, hvori han 1624 blev Professor (1636 fik han et Kanonikat i Lunds Domcapitel); men han har dog især gjort sig bekjendt ved sine Studier af nordiske Antiqviteter samt den gamle islandske og danske Litteratur, hvori han brød en ny Bane. Han var den Første, som samlede og forklarede de danske Runemonumenter i sine „Monumenta Danica" (1643, Fol.), og som vakte Opmærksomhed for Islands og Danmarks gamle Litteratur ved sine talrige Værker, af hvilke, foruden ovennævnte, her skal anføres hans „Fasti Danici" (om Calendervæsenet, 1626 og senere 1643 Fol.) og „Danica literatura antiquissima" (1643 Qv. og senere 1651 Fol.). Som Anatom har han gjort sig bekjendt ved Iagttagelsen af de efter ham benævnte Ossa Wormiana i den menneskelige Hjerneskal. W. grundede ogsaa et berømt Museum eller en Samling af Kunstsager og Naturmærkværdigheder, som efter hans Død, der indtraf d. 31te Aug. 1654, blev indlemmet i Kunstkammeret. — En Sønnesøn af O. W. var den sjællandske Biskop **Christen W.** (født 1672, Biskop 1711, død 1737), og en Sønnesøns Søn Rectoren ved Aarhuus Kathedralskole Justitsraad **Jens W.** (født 1716 i Aarhuus, Conrector 1740 og Rector 1752, død 1790), Forfatter af „Lexikon over danske, norske og islandske lærde Mænd" (3 Dele, 1771—84). Med Sidstnævnte uddøde Familien paa Mandssiden; den fortjente Skolemand Professor **Ole W.** (egentlig Bagge, født 1757, Rector i Horsens 1788—1829, død 1830) var hans Søstersøn.

Worm (Jakob), født 1642 i Kirkehelsinge i Sjælland, dimitteredes 1663 fra Slagelse Skole, tog tre Aar efter theologisk Attestats, blev 1671 Rector i Slangerup, og skrev, uden at nævne sig, Pasqviller mod den unge sjællandske Biskop Bagger, Griffenfeld og sin Stiffader Kingo. 1677 blev han Præst i Viborg og skrev nu politiske Satirer paa Vers og Prosa („Horologium regium eller gudfrygtige Kongers Seierværk, daglig at have hos dem, ikke i Lommen men i Hjertet"; „Idola Jeroboami, eller Kong Jeroboams Afguderi" o. fl.). Han blev derfor suspenderet, bragt til Castellet i Kjøbenhavn, udstødt af Geistligheden, dømt fra Ære, Liv og Gods og sendt til Tranquebar (1681), hvor han skal have omvendt mange Hedninger og være bleven dyrket som en Helgen.

Worms, gammel Stad i Storhertugdømmet Hessen-Darmstadt, ved Rhinen, har en i byzantinsk Stiil opført Domkirke og adskillige historiske Mindesmærker; ved Liebfrauenkirche indenfor Staden voxer den bekjendte Rhinskviin, Liebfrauenmilch. 10,000 Indb. — W. (under Romerne Augusta Vangionum eller Borbitomagus) var fordum en blomstrende og folkeriig Rigsstad og Sædet for et af Erkebispen i Mainz forvaltet Bispedømme (8 □ M. med 20,000 Indb). Den er Skuepladsen for Nibelungensage, var hyppig Carl den Stores og hans Efterfølgeres Opholdssted og blev af Keiser Henrik V, som her endte Investiturstriden med Paven (1122), ophøiet til en fri Rigsstad. Maximilian I bragte her den evige Landefred istand (1495); Luther maatte d. 18de April 1521 møde her paa Rigsdagen for Carl V. Den hørte 1802—15 til Frankrig.

Worms hedder en lille Ø i Østersøen ved Esthlands Kyst, hvis 1200 Beboere ere af skandinavisk Herkomst og have bevaret deres gamle Sprog og Sæder.

Worsaae (Jens Jakob Asmussen), dansk Antiqvar, er født d. 14de Marts 1821 i Veile, hvor hans Fader var Amtsforvalter. Han blev Student fra Borgerdydsskolen i Kjøbenhavn 1838, og fik allerede 1842 offentlig Understøttelse til at foretage en antiqvarisk Reise i Sverrig og Norge, ligesom han senere paa samme Maade har bereist Tydskland, Schweiz, England, Skotland, Irland og Frankrig. 1847 blev han Inspecteur og 1861 Directeur for de antiqvariske Mindesmærker i Danmark; han er tillige Inspecteur ved de danske Kongers chronologiske Samling paa Rosenborg samt Docent i de nordiske Oldsager ved Universitetet med Titel af Professor. Som Forfatter henledede W. allerede 1843 Opmærksomheden paa sig ved sit af Trykkefrihedsselskabet udgivne Skrift „Danmarks Oldtid, oplyst ved Oldsager og Gravhøie" (oversat paa Tydsk og Engelsk), og sin derved erhvervede Anseelse har han forøget ved en Række følgende Skrifter, af hvilke her skal nævnes: „Runamo og Braavalleslaget" (1844), „Blekingske Mindesmærker fra Hedenold" (1846, begge udgivne

Digitized by Google

samlede paa Tydsk), „Danevirke, Danskhedens gamle Grændsevold mod Syden" (5te Hefte af „Antislesvigholsteenske Fragmenter", 1848), „Om Danebrog" (1849), „Minder om de Danske og Normænderne i England, Skotland og Irland" (1851), „Ringsted Kirke som Gravsted for den gamle danske Kongeslægt" (i „Kongegravene i Ringsted Kirke", 1858) og endelig hans nyeste Arbeide „Den danske Erobring af England og Normandiet" (1863). W. har ogsaa Æren af grundig at have bekjæmpet vrange Anskuelser, fremførte af bekjendte Forfattere, saaledes N. M. Petersens snurrige Hypothes, at et i en Mose ved Veile fundet qvindeligt Liig skulde være den gamle norske Dronning Gunhild, P. A. Munchs sære Paastand om en forhistorisk tydsk Befolkning i Danmark, og mod J. Grimm har han forsvaret „Jyllands Danskhed".

Wouwerman (Philip), hollandsk Maler, født i Harlem 1620, død 1668, var en Tidlang Elev af Wynants, hvem han dog ikke efterlignede, men dannede sig et eget Fag, hvori Landskabet og de Scener, der foregaae deri, have lige Krav paa Opmærksomhed. Under en skjøn Himmel, eller i halvaabne maleriske Rum, bevæge sig i hans Billeder de livligste Fremstillinger af forskjellig Art; snart er man i Leiren, snart paa Jagt, undertiden kun paa et simpelt Lystparti mellem Herrer og Damer, snart mellem Zigeunere og Kjedelflikkere, idet han dog hyppigst vælger sine Emner saaledes, at Heste, i hvis Fremstilling han er en Mester, faae Deel i Handlingen. Hans Billeder ere i temmelig stort Antal tilstede i Europas Gallerier, og begge Kjøbenhavns Samlinger besidde Arbeider af denne Mester. Hans Broder **Peter W.**, født 1625, død 1683, var deels hans Efterligner, forsøgte sig deels i andre Fremstillinger, som Prospecter og Slagbilleder. Deres yngste Broder **Jan W.** var Landskabsmaler.

Wrangel (Carl Gustaf), en af Sverrigs meest berømte Feltherrer, født paa sit Fædrenegods Skokloster i Upland d. 13de Decbr. 1613, var en Søn af Herman W., der udmærkede sig som Feltmarskal under Gustav Adolphs Krig med Polen og døde som Rigsraad og Generalgouverneur i Lifland 1643. 16 Aar gammel blev W. Officeer og udmærkede sig ved Overgangen over Lech 1632. Allerede 6 Aar derefter blev han Generalmajor og var efter Banérs Død en af de Tre, som anførte Hæren, indtil Torstenson var kommen til Tydskland. Under Torstenson deeltog han i Felttogene i Tydskland og Danmark og blev 1644 ved Flemings Død Øverstcommanderende over Flaaden, med hvilken han d. 11te Octbr. s. A. slog de Danske under Femern. Næste Aar blev W. atter sendt til Tydskland som Rigstøimester og fik s. A. Overbefalingen over Hæren, efterat han var bleven udnævnt til Feltmarskal og Rigsraad. Efter Freden blev han Generalgouverneur over Pommern og blev Greve 1651. Under Carl X's Krig med Polen havde han i Begyndelsen Commandoen over Flaaden, men deeltog ogsaa i Krigen tillands og førte i Slaget ved Warschau, sammen med Kurfyrsten af Brandenburg, Commandoen over den venstre Fløi. Fra Polen fulgte W. Kongen til Danmark, hvor han 1657 indtog Fredericia og 1658 Kronborg; derimod lykkedes det ham ikke, efterat han paany havde overtaget Commandoen over Flaaden, at forhindre Hollænderne i at undsætte Kjøbenhavn. Som Rigsadmiral og senere som Rigsmarsk var han under Carl XI's Mindreaarighed Medlem af Regjeringen. I Krigen mod Brandenborg 1674 fik W. Commandoen, men da han stedse var syg, maatte han for det Meste overlade til sine Underbefalingsmænd Ledelsen af denne uheldige Krig; han døde allerede 1½ Aar efter paa sit Gods paa Rügen d. 24de Juni 1776.

Wrangel (Friedrich Heinrich Ernst, Greve af), preussisk General, født d. 13de April 1784 i Stettin, tjente med Ære i Krigen mod Napoleon og fik 1848 Commandoen over det Troppecorps, som den preussiske Regjering sendte de slesvigholsteenske Oprørere til Hjelp. Han seirede her d. 23de April 1848 ved Slesvig over den langt svagere danske Hær og besatte det sydøstlige Jylland 2den—27de Mai; forresten s. **Frederik VII.** At W., en stolt, alvorlig Mand af den ældre Skole, kun lidet sympathiserede med Insurgenternes Sag, lagde han ikke Skjul paa. Men han var tillige en Modstander af friere Ideer, og Regjeringen fandt derfor i ham en villig Medhjelper til Gjenoprettelsen af dens Autoritet: udnævnt til General over Tropperne i Mark-Brandenburg sprængte han d. 9de Novbr. 1848 Nationalforsamlingen i Berlin fra hinanden og haandthævede Ordenen ved militær Strenghed. Siden har han opholdt sig i Berlin som Chef for det 3die Armeecorps.

Wraxall (Sir Nathaniel William), engelsk Historieskriver, født 1751 i Bristol, kom, efterat han i nogen Tid havde tjent det ostindiske Compagnie i Bombay, 1780 ind i Parlementet, blev 1813 Baronet og døde 1831. Foruden andre historiske Værker udgav han: „Memoirs of the courts of Berlin, Dresden, Warsaw and Vienna" (1799); „Memoirs of his own time" (1818); efter hans Død udkom „Posthumous records of his own time".

Wrede er Navnet paa en Slægt, som fra Tydskland har udbredt sig i Lifland, Sverrig og Finland. **Henrik W.** faldt som Ritmester i svensk Tjeneste i Slaget ved Kerckholm 1505, efterat han havde overladt Carl IX sin Hest, paa hvilken denne undslap fra Polakkerne. Hans Sønner, Kaspar og Carl Henrik, fik 1653 svensk Friherreværdighed. Den Første var Fader til **Fabian W.**, født 1641, en af Carl XI's og Carl XII's dueligste Embedsmænd. Under Carl XI var han Præsident i Bergs-, Kammer-, Commers- og Reductionscollegierne samt i Statscontoiret og blev ved Kongens Død en af Rigsformynderne; under Carl XII forestod han, foruden sine øvrige Forretninger, af og til Udenrigsministeriet og deeltog ogsaa i Administrationen af Sø- og Landforsvaret; han blev Greve 1687, men døde 1712 uden at efterlade sig Børn. Fra Carl Henrik W. nedstammer **Fabian Jakob W.**, født d. 9de Octbr. 1802: han var 1836—57 Chef for Artilleriskolen paa Marieberg, fra 1854 Generalmajor, fra 1857 Felttøimester og Chef for Artilleriet, fra 1860 Chef for Kongens Adjutantcorps. Han har leveret adskillige værdifulde Afhandlinger til Vetenskapsakademiets „Handlingar" og „Förhandlingar", til Poggendorffs Annaler og andre Tidskrifter (om Lysets

Digitized by Google

Absorption, om Dampens Elasticitet, om Straalevarmens Hastighed m. m.); 1839—40 redigerede han Akademiets Aarsberetning i Physik; han har ogsaa opfundet flere physiske Instrumenter.

Wrede (Carl Philipp, Fyrste af), baiersk Statsmand og Feltherre, født d. 29de April 1767 i Heidelberg, beklædte først civile Embeder, blev 1799 Officeer, anførte 1805 den med de Franske forbundne baierske Hær, fik 1813 Commandoen over den forenede baiersk-østerrigske Armee mod Napoleon og vandt dengang stor Berømmelse som Feltherre. Han blev 1814 ophøiet til Fyrste, kort efter til Feltmarskal og døde d. 12te Decbr. 1838. Hans ældste Søn, **Carl Theodor, Fyrste af W.**, født d. 8de Jan. 1797, gjorde sig 1847 bekjendt som Modstander af Ministeren Abel.

Wren (Sir Christopher), engelsk Bygmester, født 1632 i East-Knoyle i Wiltshire, dyrkede først de mathematiske Studier og var 1661—65 Professor i Astronomie i Oxford, men bestemte sig endelig for Bygningskunsten, just som der kort efter, ved den store Ildebrand 1666, aabnedes ham en viid Mark til Virksomhed. W. kom derfor ikke alene til at opføre sit berømte Hovedværk, St. Paulskirken i London (1675—1710), i en Peterskirken i Rom lignende Stiil, men skal have bygget alene 50 Kirker, hvoraf mange i London selv, foruden mange andre Bygninger. St. Stephanskirken i en mere antikiserende Stiil foretrækkes endog af Nogle for selve Kathedralen. Fra 1768 var W. Overbygmester og ledede som saadan hele Anlæget af det nye London. Den kolossale Mindesøile til Erindring om Branden opreiste ligeledes W. (1671—77). Han døde d. 25de Febr. 1723.

Wreta, et anseet Kloster i Middelalderen, paa en smuk Høi nær ved Søen Roxen i det svenske Landskab Østergøthland, anlagdes 1162 af Kong Sverkersson for Cisterciensermunke. Den gamle Klosterkirke (indviet 1289) er endnu bevaret som Sognekirke, ihvorvel i en noget forandret Skikkelse.

Wright (Thomas), Professor i Theologien i Cambridge, har indlagt sig stor Fortjeneste af den gammel-engelske Litteratur, deels ved egne Skrifter („Essays on the literature etc. of England in the middle ages"; „Biographia britannica literaria"; „Narratives of magic and sorcery" o. fl.), deels ved Udgaver af Mindesmærker, henhørende til den angelsachsiske og anglo-normanniske Litteratur („Political songs"; Political ballads"; „The Chester plays" o. m. fl.).

Wuchter (Abraham), Maler fra Holland, kom under Christian IV til Danmark for at være Hofmaler, men med Undtagelse af de Værker, der findes af ham, ere hans Livsomstændigheder temmelig ubekjendte. Indtil 1664 var han i Sorø, hvor han malede en Altertavle; forøvrigt ere hans fleste Arbeider Portraiter, hvoraf tvende findes i den kgl. Malerisamling i Kjøbenhavn. Han nævnes sidste Gang 1675, da han dedicerede en Bog til Griffenfeldt.

Wullenweber (Jørgen) var en lydsk Eventyrer, som tilligemed Marcus Meyer (s. d. A.) tilrev sig Magten i Lübeck, hvor han blev Borgermester og med Meyer var Ophavsmand til „Grevens Feide", efterat han ved sin Tilstedeværelse paa Herredagen i Kjøbenhavn 1533 forgjeves havde søgt at bevirke, at Østersøen lukkedes for Nederlandenes Handel. Krigens uheldige Gang medførte imidlertid, at W.'s og Meyers Parti styrtedes; W. blev afsat som Borgermester og senere holdt fængslet af Hertug Henrik af Brunsvig; graverende Beskyldninger fremførtes imod ham, han blev lagt paa Pinebænken, dømt tildøde og henrettet 1537.

Wupper (eller Wipper) hedder en lille Flod i Rhinprovinsen, som efter 14 M.s Løb falder i Rhinen mellem Köln og Düsseldorf. Den efter samme benævnede **Wupperdal** (i indskrænket Betydning den 1 M. lange Strækning imellem de to vigtigste Stæder Elberfeld og Barmen) er overmaade tæt befolket (paa fine Steder en uafbrudt Række af Fabriker) og et af Hovedsæderne for Tydsklands Industrie.

Wurmser (Dagobert Sigmund, Greve af), østerrigsk Generalfeltmarskal, født 1724 i Elsaß, tjente med Hæder i Syvaarskrigen, den østerrigske Arvefølgekrig og i Revolutionskrigene, men her fandt han sin Overmand i Napoleon. Hans Forsøg paa at undsætte det beleirede Mantua mislykkedes, han maatte med Resten af sin Hær kaste sig ind i denne Fæstning og, efter et tappert Forsvar, formedelst Mangel paa alle Fornødenheder capitulere d. 2den Febr. 1797. Han døde d. 22de Aug. 1797.

Würtemberg (officiel Württemberg), Kongerige i det sydlige Tydskland, omgivet af Baiern, Baden, Hohenzollern og Bodensøen, er 355 □ M. stort og har en Befolkning af 1,800,000 Mennesker. W. er et deels bølgeformigt, deels af lave Bjerge opfyldt Land; mod V. strækker Schwarzwald sig herind, mod S. O., imellem Neckardalen og Bodensøen, er (Rauhe) Alp, en Deel af det Sydlige hører til det sydtydske eller baierske Plateau, som her kaldes Øvre-Schwaben og ligger 1800—2000 F. høit. Igjennem Landet flyder Neckar, med sine Bifloder, og Donau. Det Meste af W. frembyder en smuk Afvexling af frugtbare, veldyrkede Dale med skovklædte eller viinbegroede Høie eller lave Bjerge. Jordbunden er i det Hele frugtbar og vel dyrket, den frembringer Korn (Mere end der forbruges i Landet selv), Hør, Hamp, Tobak, Viin, Frugt og Haveurter. Skovene ere betydelige, især paa Schwarzwald, Forst- og Landvæsenet har i W. altid været Gjenstand for stor Omhu. Ogsaa Qvægavlen er meget udviklet. Af Mineralriget ere kun Salt og Jern her af nogen Betydning; her findes 32 mineralske Kilder, af hvilke de i Wildbach og Cannstadt ere de meest besøgte. Om end W. ikke kan regnes til de egentlige Fabriklande, er Industrien dog af temmelig stor Betydning; den leverer især Jern-, Bomulds-, Uld- og Trævarer, chemiske Producter, Læder, Instrumenter, Papir. Paa Alp fedes Snegle, med hvilke drives Handel til Italien o. a. St., i nogle Egne paa Landet er Broderi Gjenstand for Huusflid. W. har store Bogtrykkerier, og Boghandelen indtager en anseelig Plads i W.s betydelige Handel.

Af Indbyggerne ere omtrent 530,000 Katholiker, Resten Lutheranere. I Henseende til Oplysning og Dannelse staae de høit; Undervisningsvæsenet har i W. altid været Gjenstand for stor Omhu, klassisk Dannelse findes endog hos en stor Deel af det egentlige Folk. Et

Digitized by Google

Universitet er i Tübingen. — W. er et constitutionelt Monarchie: efter Forfatningen af 25de Septbr. 1819 (gjenoprettet efter Forandringerne i 1848—51) har Kongen den udøvende Magt (gjennem Ministre) og deler den lovgivende med Landstænderne, som sammenkaldes hvert 3die Aar og bestaae af 2 Kamre, Standsherrernes (Prindserne, Cheferne for de fornemste Adelsslægter, nogle af Kongen valgte Godsherrer) og de Deputeredes (94 Medlemmer, deels Repræsentanter for Ridderskabet, deels geistlige Embedsmænd, deels valgte af Kjøbstad- og Landcommunerne). For Finantsperioden 1861—64 beregnes Indtægterne til omtrent 11½ Mill. Rdl. aarlig, Udgiften til lidt mindre. Statsgjelden er omtrent 51 Mill. Rdl. **Krigsmagten** er paa Fredsfod c. 10,000 Md., paa Krigsfod over 26,000. — W. har i den tydske Forsamlings Plenum 4 Stemmer, i den snevrere Forsamling 1 Stemme.

Maal og Vægt i W. 1) **Længdemaal.** 1 Ruthe à 10 Fuß à 10 Zoll à 10 Linien er = 1270 Pariser Linier = 9,128 danske Fod. 1 Elle er = 2,144 Fuß = 0,9785 danske Alen. 1 Meile er 26000 Fuß = 23733 danske Fod, deraf 14,943 paa en Grad af Ækvator. — 2) **Flademaal.** 1 Morgen à 4 Viertel à 96 □ Ruthen er = 7999 danske □ Alen, 1 Jauchert, Mannsmahd eller Tagewerk er 1½ Morgen = 11999 danske □ Alen = 6,586 Skjepper Land. — 3) **Rummaal.** a) For Korn er 1 Scheffel à 8 Simri à 4 Vierling à 4 Meßlein à 2 Ecklein à 4 Viertelein = 177,2263 franske Litres = 1,2739 danske Tønder. b) For flydende Varer er 1 Fuder = 6 Eimer à 16 Imi à 10 Maaß à 4 Qvart eller Schoppen. Størrelsen er 3 Slags: α) Helleichmaaß for den klarede Viin, Brændeviin, Øl, Eddike, Mælk o. s. v.; 1 Maaß er = 1,83704 franske Litres = 1,901 danske Potter. β) Trübeichmaaß for Most og den uklarede Viin; 1 Maaß er 1,9174 franske Litres = 1,985 danske Potter. γ) Schenkmaaß for Beværtningssteder: 1 Maaß er 1,67 franske Litres = 1,729 danske Potter. — 4) **Vægt.** a) Den ældre. 1 Pfund à 32 Loth à 4 Qventchen er = 467,728 franske Gram = 0,9355 danske Pund. 1 Centner er 104 Pfund; 1 schweres Pfund (en blot Regningsvægt) er 1/100 Centner = 0,9729 danske Pund. b) Den nye (lovmæssig fra 1ste Juli 1858). 1 Pfund à 32 Loth à 4 Qventchen er 500 franske Gram = det danske Pund. Det deles ogsaa i 500 Gram à 10 Decigram à 10 Centigram à 10 Milligram. 1 Centner er 100 Pfund. — For Guld og Sølv er 1 Mark = ½ Pfund; 1 Qventchen = 4 Pfennige. — Medicinalpundet er 357,6476 franske Gram (s. **Medicinalvægt**).

Mynt i W. Man regner her siden August 1837 efter Gylden à 60 Kreuzer à 6 Heller, saaledes udmyntet, at en kølnsk Mark fiint Sølv udbringer 24½ Gylden af Værdi = 72½ ß dansk Rigsm. Ifølge Overeenskomsten af 24de Jan. 1857 mellem samtlige tydske Stater udmyntes af 1 tydsk Myntpund (= det danske Handelspund) fiint Sølv 52½ Gylden af Værdi = 72½ ß dansk Rigsm. Af Mynter findes her i Guld: hele og halve Kroner, 21 Karat 7½ Gr. fine, saaledes udmyntede, at 1 tydsk Myntpund fiint Guld udbringer 50 hele eller 100 halve Kroner af Værdi = 12 Rdl. 19 ß dansk Rigsm.; Stykker paa 10 og 5 Gylden, 21 Karat 6 Gr. fine, saaledes udmyntede, at 1 kølnsk Mark fiint Guld udbringer 39,0698 Stykker paa 10 Gylden og 78,1395 paa 5 Gylden af Værdi respective = 7 Rdl. 37¾ ß og 3 Rdl. 67 ß dansk Rigsm. I Sølv: Vereinsthaler paa 1¾ Gylden og dobbelte paa 3½ Gylden, begge af Fiinhed 14 Lod 7⅕ Gr., nøiagtig liig den preussiske, enkelte og dobbelte Thaler eller = respective 1 Rdl. 30½ ß og 2 Rdl. 61 ß dansk Rigsm., samt Mynter paa 2, 1 og ½ Gylden. I Kobber: Mynter paa ½ og ¼ Kreuzer af Værdi 6/10 og 3/10 ß dansk Rigsm.

W.s Historie. W. beboedes i de ældste Tider af Svever, kom derpaa tildeels under romersk Herredømme og blev siden besat af Alemannerne, der tilintetgjorde de fleste Levninger af den romerske Cultur; 496 kom disse under Frankernes Herredømme s. Art. **Schwaben.** Huset W. udleder sin Herkomst fra Bertold, Hertug i Alemannien c. 724; en Efterkommer af ham byggede ved Neckar Borgen W. (d. e. Fruebjerget), efter hvilken Slægten tog Navn, medens den havde arvet Grevesværdigheden fra Greverne af Remsgau. Ulrich I „med Tommelfingeren", død 1265, erhvervede adskillige af Hohenstaufernes Besiddelser. De følgende Grever af W. vare: Ulrich II (1265—79); Eberhard III (1279—1325, en Tidlang fordreven af Keiser Henrik VII), under hvem Stuttgart 1321 blev Landets Hovedstad; Ulrich III (1325—44), Ulrich IV og Broderen Eberhard IV (indtil 1392); Eberhard V (1392—1417), der ligesom de Foregaaende havde mange Feider med Stæderne og de mindre Rigsstænder; Eberhard VI (1417—19), som ved Giftermaal erhvervede Mömpelgard; Brødrene Ludvig III og Ulrich VI, efter hvilke Landets Udelelighed fastsattes 1482; Eberhard VII („im Bart"), som efter en forvildet Ungdom blev en fortræffelig Regent, uddannede den stænderske Forfatning, stiftede Universitetet i Tübingen, blev den første Hertug og døde 1496. Hans Søn Eberhard II (som Hertug) blev afsat 1498; dennes Broder Ulrich I kom i Strid med Adelen og det schwabiske Forbund og blev fordreven, men ved Bistand af de protestantiske Fyrster blev han igjen indsat 1534. Efter ham fulgte Sønnen Christoph (1550—68); Ludvig den Fromme (1568—93); den pragtelskende og despotiske Frederik I (1593—1608); Johan Frederik, en velvillig men svag Regent (1608—28), under hvem der opstod 3, siden uddøde, Sidelinier. Sønnen Eberhard tiltraadte først 1633 selv Regjeringen, blev 1634—38 af de katholske Tropper fordreven fra sit Land og døde 1674. Hans Søn Vilhelm Ludvig døde 1677. Dennes Søn Eberhard Ludvig var mindreaarig og tiltraadte først 1693 Regjeringen; han lod sig i den meste Tid ganske beherske af en Maitresse (C. W. Grävenitz), hvoraf store Uordener opstode. Ved hans Død 1733 kom en Sidelinie til Regjeringen med Carl Alexander, der havde vundet Berømmelse som Feltherre i den østerrigske Arvefølgekrig, men som Hertug kom i heftig Strid med Landstænderne og gav Landet til Priis for sin Yndling, Jøden Süß-Oppenheimer, som blev hængt efter Hertugens Død 1737. Efter en Formynderregjering fulgte Carl Eugen 1744,

Digitized by Google

som i den første Deel af sin Regjering ved Udsvævelser, Ødselhed og Despotie kom i langvarige Stridigheder med Landstænderne. Ham fulgte hans Brødre Ludvig Eugen (1793—95) og Frederik Eugen (1795—97), derpaa dennes Søn Frederik (1797—1816); denne vandt 1803 og 1805 en betydelig Udvidelse af sit Land (idet flere mindre Rigsstænder lagdes under W.), ophævede 1805 den gamle Forfatning, antog 1803 kurfyrstelig og 1806 kongelig Værdighed som Kong Frederik I, tiltraadte 1806 Rhinforbundet, 1813 Alliancen imod Frankrig og i Septbr. 1815 det tydske Forbund. Sønnen Vilhelm I (fra 1816) gav 1819 Landet dets Forfatning, indførte endeel Reformer, men havde 1830 og 1848 at kjæmpe med flere indvortes Bevægelser. I Aaret 1848 havde Kongen allerede d. 8de Marts dannet et Ministerium af den tidligere Oppositions Midte, maatte derpaa gjøre de samme Indrømmelser, som de øvrige tydske Fyrster, og 1849 erkjende Rigsforfatningen. Snart indtraadte imidlertid ogsaa her en, dog temmelig moderat, Reaction: det til Stuttgart flyttede Frankfurter-Parlement opløstes snart, i de følgende Stridigheder om Tydsklands Forfatning (s. dettes Historie) viste W. sig som en bestemt Modstander af Preussens Planer og sluttede sig snart til Østerrig og Baiern, snart til de andre Mellemstater. Den 1848 givne Forfatning ophævedes 1850, og man vendte tilbage til den fra 1819. Siden har Regjeringen især været beskjæftiget med de ved de mediatiserede Standsherrers Fordringer fremkaldte Stridigheder og med Spørgsmaalet om Statens Stilling ligeoverfor den katholske Kirke. Sign. Memminger „Statist. topogr. Beschreibung von W." (3die Opl. 1841); Sattler „Allg. Gesch. von W. unter den Grafen" (1764—68, 5 Bd.) og „Neuere Gesch. von W. unter den Herzogen" (1769—80, 13 Bd.); Spittler „Gesch. W.s" (1783); Pohl „Gesch. W.s" (1830); Stälin „Würtemb. Gesch." (1841—47).

Wurzbach (Constant), tydsk Digter og Bibliograph, født d. 11te April 1818 i Laibach, erhvervede sig især under et Ophold i Krakau og Lemberg grundigt Kjendskab til den polske Litteratur og blev 1849 Bestyrer af Indenrigsministeriets Bibliothek i Wien. Han har udgivet Noveller, fortællende Poesier og Oversættelser af en Mængde Digte i slaviske Sprog, Samlinger af polske Folkesange og Ballader m. M. Som Bibliograph har han leveret 2 Hovedværker: „Bibliograph.-statist. Uebersicht der Litt. des österreichischen Kaiserstaats" og „Biographisches Lexikon des österr. Kaiserthums".

Würzburg, Stad i Kredsen Nedre-Franken i Baiern, ved Main, har et 1582 stiftet Universitet, en anseelig Domkirke, Uld-, Glas-, Tobak- og Bogtrykkerier og levende Handel, især med Viin og Frugt. Udenfor Staden ligger det befæstede Slot Marienburg. 30,000 Indb. — W. var forhen Hovedstaden i det 742 stiftede Bispedømme W., som 1120 blev forenet med Hertugværdigheden i Franken; 1633—34 havde Bernhard af Sachsen-Weimar begge Dele som svensk Lehn. I Aaret 1803 blev W. lagt til Baiern, 1805 blev det som Kurfyrstendømmet, fra 1806 Storhertugdømmet, W. givet til Storhertug Ferdinand af Toscana, men 1815 kom det atter under Baiern.

Wyck (Thomas), hollandsk Maler og Raderer, født i Haarlem 1616, uddannede sig deels hjemme, deels i Italien, hvorfra Motivet til hans Billeder ofte er taget. Han har malet deels Strandpartier deels Scener af Livet i Italien og Holland, og udmærker sig ved Klarhed og Dybde i Coloriten. W. døde i London 1686.

Wycliffe (John), s. Wiclef.

Wynants (Jan), hollandsk Maler, født 1600 i Haarlem, gjorde sig berømt ved fine fortrinlige Landskaber, hvortil han hyppigst tog Motivet fra sit Fædrelands sandige men derfor ikke øde Egne, som under hans Pensel ofte antage en storladen Charakteer. Hans berømte Elever, som Wouwerman, A. van der Velde, og andre Kunstnere prydede tidt disse Landskaber med en livlig Staffage. W. er død efter 1677.

Digitized by Google

X.

X, i det græske Alphabet det 14de, i det latinske det 21de og i det danske det 24de Bogstav, er et Dobbeltbogstav istedetfor ks eller gs. Som latinsk Taltegn er X = 10, en Fordobbling af V, hvoraf kommer Talemaaden: at sætte En et X for et U (som ogsaa skreves V) = narre En. I Mathematiken betegner x den ubekjendte Størrelse, som søges.

Xalapa eller **Jalapa**, Stad i den mexikanske Stat Veracruz, har betydelig Handel. 12,000 Indb.

Xalisco, en af de vestlige Stater (eller Provindser) i Republiken Mexico, omgiven af Staterne Durango, Cinaloa, Zacatecas, Guanaxato og Mechoacan samt af det store Ocean, 2,300 □ M. stor med med 800,000 Indb., ligger fordetmeste paa den vestlige Skraaning af Andesbjergene; den østlige Deel hører til Anahuacs Plateau, mod V. er endeel Sletter. X. har deels den hede, deels den tempererede Zones Producter, ligesom Mexico overhovedet. Den største Flod er San Jago, Hovedstaden er Guadalaxara.

Xanthin er et qvælstofholdigt Stof, der hidtil kun er fundet i nogle faa (sjeldne) Blæresteene hos Mennesket, og disse have da udelukkende været dannede af dette. I renset Tilstand er det en bleg, guulagtig, ukrystallinsk Masse, uopløselig i Vand.

Xanthogensyre, opdaget af Zeise, dannes, naar man til en Opløsning af Kali i Viinaand sætter Svovlkulstof, indtil Opløsningen reagerer neutral; naar den da afkjøles til 0°, udkrystalliserer et Kalisalt i fine Prismer, og heraf kan man ved Behandling med fortyndet Svovlsyre, der træder i Forbindelse med Kaliet, udskille en farveløs, høist ildelugtende og let decomponibel Vædske, der af Zeise benævnedes X., fordi den med Kobbertveilte danner et guult, ret charakteristisk Salt. Dette Forhold benytter man som et almindeligt Kjendetegn paa Alkohol og Alkoholarterne. X. er sammensat som 2 Æq. Svovlkulstof med 1 Æq. Æthyliite, og benævnes derfor ogsaa stundom Æthyliite-Sulfocarbonsyre; om dens rationelle Constitution ere Chemikerne dog (navnlig i de senere Aar) ikke ganske enige.

Xanthophyll, s. Bladgrønt.

Xaver (Franciscus), den Hellige, Indiens Apostel, født 1506 i Xeviero i Navarra, fattede i Paris med Ignatius Loyola Planen til Jesuiterordenens Stiftelse, og udfoldede derefter en betydelig Virksomhed som Missionær, især i Ostindien. Han døde 1552, blev 1619 kanoniseret, og 1747 erklæret for Indiens Skytshelgen.

Xenokrates, græsk Philosoph, født i Chalkedon c. 397 f. Chr., var en Discipel af Plato, hvis Efterfølger han blev som Lærer i Akademiet, og døde 314. Han var den første, som udtrykkelig inddeelte Philosophien i Physik, Dialektik og Ethik.

Xenophanes, græsk Philosoph fra Kolophon, nedsatte sig 536 f. Chr. i Elea og stiftede der Eleaternes Skole, s. Elea. Brudstykker af hans Læredigt „Om Naturen" ere samlede af Brandes i „Commentationes Eleaticæ" og af Karsten i „Philosophorum vett. reliquiæ".

Xenophon, græsk Philosoph og Historieskriver, født i Athen 443, var en Discipel af Sokrates. Som Frivillig fulgte han den yngre Cyrus paa Toget imod dennes Broder, den persiske Konge Artaxerxes, og indlagde sig udødelig Berømmelse ved den Dygtighed, hvormed han efter Slaget ved Kunaxa (401), hvor Cyrus faldt, førte de græske Leietropper til Lilleasiens Kyst. Paa Grund af sin Forkjærlighed for Dorernes Statsindretninger og sine aristokratiske Anskuelser blev X. forviist og døde i Korinth 355. X.'s vigtigste historiske Skrifter ere: 1) De 10000'des Tog, „Anabasis"; 2) „Hellenika", Grækenlands Historie 411—362 (en Fortsættelse af Thukydid); 3) „Cyropædien", en historisk Roman om den ældre Cyrus. Det vigtigste af hans philosophiske Skrifter er „Sokrates's Mærkværdigheder", i hvilket han ved at give et naturtro Billede af dennes Lære, baade i Indhold og i Form, retfærdiggjør ham for de imod ham fremførte Beskyldninger. X.'s Skrifter ere udgivne af Schneider (paany ved Bornemann og Sauppe) og Dindorf; „Sokrates's Mærkv." med danske Anmærkninger af Thomsen.

Xeres (de la Frontera), Stad i det spanske Landskab Andalusien, i Provindsen Cadiz, er bekjendt for sin Viinavl (Xeresviin). Her seirede Maurerne 711 under Tarik over Vestgothernes Konge Roderik. 36,000 Indb.

Xerophthalmie (gr., Dientørhed), kaldes en med Mangel paa Taareafsondring forbunden Øiensygdom.

Xerxes I, Konge i Persien 485—465 f. Chr., Søn af Darius Hystaspis, underkastede sig atter det frafaldne Ægypten, men gjorde med en uhyre Hær et høist uheldigt Tog mod Grækenland; hans Flaade ødelagdes ved Salamis 480,

Digitized by Google

han selv flygtede derpaa tilbage til Asien, efterladende sin Feltherre Mardonius med 300,000 Mand udvalgte Tropper; denne blev Aaret efter overvunden ved Platææ, samme Dag som den persiske Flaade ødelagdes ved Mykale. X. blev 465 myrdet af Artabanus, Anfører for Livvagten.

Ximenes (Francisco), spansk Statsmand og Cardinal, født 1437, blev Skriftefader hos Dronning Isabella af Castilien og 1495 Erkebiskop i Toledo; som saadan stiftede han Universitetet i Alcala de Henares og foranstaltede den berømte Complutensiske Polyglotte. Siden ophøiet til Cardinal og Storinqvisitor i Spanien, førte X. selv en Hær til Afrikas Nordkyst for at betvinge og omvende Maurerne, og vendte efter Orans Erobring tilbage. Efter Ferdinand den Katholskes Død 1516 blev X. Regent i Spanien, dæmpede den der udbrudte Opstand, gjenoprettede Sikkerhed i Landet og Orden i Finantserne, forøgede Krigsmagten og forskaffede det spanske Cabinet Anseelse i Europa, men lønnedes siden med Utaknemlighed af Carl V og døde d. 8de Novbr. 1517. Sign. Hefele „Leben des Cardinal X." (1847).

Xiphias, s. Sværdfisk.

Xylit, s. Træspiritus.

Xylographi, s. Træsnit.

Y.

Y, i det græske Alphabet det 20de, i vort det 25de Bogstav, træder i Fransk istedetfor ii, og skrives i nogle Navne (ved en Feiltagelse) istedetfor ij (som Frys = Frijs), hvilken Skrivemaade i det Hollandske er beholdt; i hollandske og frisiske Ord udtales det ei.

Y (Ya), udtalt Ei, hedder en Bugt af Zuydersøen, som gaaer mod V. ind i Provindsen Holland og berører Amsterdam; forhen stod den i Forbindelse med Indsøen Haarlemerhavet.

Yak- eller Grynte-Oxen (Bos grunniens) beboer Centralasiens høieste Bjergegne, Thibet og Mongoliet. Den udmærker sig især ved sin lange, nedhængende, tildeels uldagtige Haarbeklædning og sin hesteagtige Hale; den lever vild, men holdes ogsaa tam og benyttes baade til at ride paa og som Lastdyr, da den med største Sikkerhed betræder de vanskeligste Bjergstier; desuden benyttes dens Melk, Kjød og Uld. Tyrkernes „Hestehaler“ (Standarter) skulle være af dette Dyr. I de senere Aar har man gjort Forsøg med at acclimatisere det i Europa.

Yams, Dioscorea, kaldes en til en egen lille Gruppe, Yamsfamilien (Dioscoreæ), blandt Tretalsplanterne henhørende Slægt af fleeraarige Urter med en tyk, knolleformig Rodstok, der udsender een eller flere lange og tynde, slyngende Stængler med brede, grundnervede Blade og smaa, grønlige eller gule eenkjønnede Blomster. Yamsknollerne indeholde vel i raa Tilstand et skarpt, bittert Stof, men da dette forsvinder ved Kogningen, og Knollerne derved blive melede og velsmagende, dyrkes Y. hyppig som Næringsplante, navnlig i de tropiske og varmere tempererede Egne. Den vigtigste Art i saa Henseende er D. alata, hvis Knoller kunne opnaae en Længde af 3 F. og blive indtil 30 Pd. tunge, men iøvrigt ere af meget forskjellig Form; udvendig have de en sortebruun Bark, indvendig er Kjødet rødligt og saftigt; den dyrkes navnlig paa en stor Deel af Sydhavsøerne. Foruden de talrige Varieteter, som forekomme af denne Art, dyrkes ogsaa andre Arter i Asien, Afrika og Amerika, saaledes D. sativa, aculeata, o. fl. Alle Arterne formeres ved Knoller ligesom Kartoflen. I den senere Tid har man i mange Egne af Europa, og ligeledes i Danmark forsøgt at dyrke forskjellige Y.-Arter som Surrogat for Kartofler, men hidtil kun i ringe Maalestok.

Yangtsekiang (d. e. Havets Søn) eller den blaae Flod, den største Strøm i China og rimeligviis i hele Asien, udspringer i det indre Høiland i Bjerglandet Sifan, strømmer igjennem det østlige Thibet og Alpelandet Yyannan, træder ved Kingtscheufu ned i Lavlandet, hvor den danner flere Søer, bliver seilbar endog for Krigsskibe og, bedækket af talrige Skibe og hele svømmende Landsbyer, strømmer mellem rige og stærkt befolkede Bredder, hvor den ene store Stad følger paa den anden, forbi Nanking ud i det østlige Ocean. Ved sin Længde, sine mange Bifloder og sin Forbindelse med Keiserkanalen er Y. den vigtigste Vandvei i China. Dens Længde angives til 720 M., Flodgebetet til 54,000 □ M.

Yankee er i Amerika selv et Navn for Beboerne af de 6 Stater i Ny-England (s. d. A.), men bruges i Europa som et Spøg- eller Spotnavn om Nordamerikanerne overhovedet for at betegne baade deres gode og slette Egenskaber.

Yapura, Flod i Sydamerika, udspringer paa Andesbjergene i den sydlige Deel af Ny-Granada, danner paa en Strækning Grændsen mellem Ecuador og Brasilien og falder i den sidstnævnte Stat i Amazonfloden (fra dennes venstre Side).

Yard er Grundeenheden for de engelske Længdemaal = 2,9134 danske Fod. — **Y. of land** er et Flademaal = 30 Acres = 308113 danske □ Alen = 22,008 Tønder Land.

Yarkend, Hovedstad i Turfan, ved Floden Y. eller Tarim, har betydelig Handel (den er Middelpunctet for Karavanforbindelsen imellem China og Bukhara), ikke ringe Industrie og et Citadel. 70,000 Indb.

Yarmouth, befæstet Stad i Norfolkshire i England, paa en Halvø mellem Nordsøen og den lille Flod **Yare**, har betydelig Handel og et kolossalt Mindesmærke for Nelson. 32,000 Indb.

Yaws kaldes en paa de sydafrikanske Kyster forekommende endemisk Hudsygdom, af knudret Form, som nu antages at være en Art af constitutionel Syphilis.

Yderavner (bot.), s. **Avner**.

Yderlemmer, Extremiteter, kaldes de fire bevægelige Lemmer — to Forlemmer og to Baglemmer — i Modsætning til Kroppen (truncus) paa det dyriske Legeme.

Yderste Dag (den) eller Dommedag kaldes Slutningen af den nærværende Verdensorden ved Christi Gjenkomst til Dom over Levende og Døde.

Yderste Formue. Straf paa y. F. var en i den tidligere danske Lovgivning for visse Løsagtighedsforseelser foreskreven Straf, som bestod i Udredelsen af dobbelte Bøder for Leiermaal

Digitized by Google

(s. d. A.) og Tabet af $\frac{1}{10}$ af sin Formue, dog ikke over 1000 Rdl.

Ydrelæren (Exterieurlæren) i Veterinairvidenskaben afhandler Huusdyrenes og især Hestens Ydre, deres Fuldkommenheder og Feil ikke alene med Hensyn til de ydre Deles Dannelse og indbyrdes Forhold (Proportionslære), men ogsaa forsaavidt som langvarige og ulægelige Sygdomme kunne indskrænke Dyrets Brugbarhed og Værd, foruden at den meddeler Kundskab om Dyrets Alder, Løb og Raceforhold. Y. meddeler saaledes Veiledning ved den praktiske Bedømmelse af Hesten og Valget af denne til den forskjellige Brug, man vil gjøre af den.

Ydre Planeter kaldes de 4 store Planeter, Jupiter, Saturnus, Uranus og Neptunus, hvis Baner ligge udenfor Planetoidernes. Om deres Forskjelligheder fra de indre s. Planeter.

Yeh heed den chinesiske Gouverneur i Canton (han var Søn af en Kurvemager og svang sig ved Flid og Kundskaber efterhaanden op til høie Poster), som under Chinas Krig 1856—60 med England og Frankrig gjorde sig bekjendt ved sin Grusomhed ogsaa imod Europæerne og dem, der holdt med disse (han skal have ladet henrette 60,000 Mennesker), indtil han ved Cantons Erobring 1858 blev fangen og ført til Indien, hvor han døde d. 9de April 1859.

Yellow Metal, s. Messing.

Yeoman heed i Middelalderen i England enhver fri Mand udenfor Adelen og Geistligheden; nu betegner Ordet en Forpagter eller Gaardeier. Yeomen kaldes i London Soldaterne af den kongelige Livgarde, som paa Middelalderens Viis ere bevæbnede med Spyd og Hellebarde og have Vagt i Tower. Yeomen-Cavaleriet hedder en Milits af Frivillige, som oprettedes under den første franske Revolution til Kysternes Bevogtning.

Ygdrasils Ask er i den nordiske Mythologie det største og ypperste af alle Træer. Dets Grene brede sig over hele Verden og rage op over Himlen. Det bæres af tre Rødder. Den ene Rod staaer over Niflheim; under denne er Brønden Hvergelmer, Nidhug og en Vrimmel af Orme gnaver denne Rod. Den anden staaer hos Rimthurserne; under den er en Brønd, som tilhører Jætten Mimer, hvori Viisdom er gjemt; Mimer er fuld af Viisdom, fordi han drikker af Brønden. Den tredie Rod er hos Aserne i Himlen; under den er Urds hellige Brønd, hvori to Svaner — hvorfra Jordens nedstamme — svømme; der er Gudernes Thingsted, hvortil de ride hver Dag over Bifrøst. I Askens Grene sidder en megetvidende Ørn, mellem hvis Øine en Falk sidder. Et Egern løber op og ned ad Træet og sætter Splid mellem Ørnen og Nidhug ved Niflheimsroden. Fire Hjorte løbe i Træets Grene og afbide Knopperne. Nornerne, som boe ved Urds Brønd, tage hver Dag Vand af Brønden og øse det op over Asken — deraf kommer Dug, som falder i Dale — for at dens Grene ei skulle raadne, og for at Træet kan staae evig grønt over Urds Brønd.

Yin er et chinesisk Længdemaal = $101,_{87}$ danske Fod.

Ymer er i den nordiske Mythologie Navnet paa Rimthursernes Stamfader. I Tidens Begyndelse mødtes Rimen fra Niflheim og Varmens Pust fra Muspelheim i Ginnungagab, Rimen smeltede og dryppede, og af disse Livsdraaber fremstod en menneskelig Skikkelse, Y. Guderne Odin, Vile og Ve dræbte ham siden og skabte Jorden af hans Kjød, Havet af hans Blod, Bjergene af hans Been, Skoven af hans Haar, Himlen af hans Hjerneskal og de vilde Skyer af hans Hjerne.

Yo er et chinesisk Kornmaal = $0,_{0631}$ danske Potter.

Yonne, Flod i det indre Frankrig, udspringer i Dep. Nièvre og falder (fra venstre Side) i Seine. Efter denne benævnes Departementet Y., som bestaaer af Dele af Burgund, Champagne og Isle-de-France, omgives af Depp. Seine-Marne, Aube, Côte d'Or, Nièvre og Loiret, og er 133 □ M. stort med 382,000 Indb. Det er en mod N. flad, mod S. bølgeformig Slette med temmelig stenig Jordbund og store Skove. Hovedproductet er Viin, desuden haves Frugt, Korn, Qvæg, af Mineralier især Bygnings- og Møllestene. Hovedstaden er Auxerre.

Yorik, s. Sterne.

York, Shire i det nordlige England med Titel af Hertugdømme, omgivet af Shirerne Durham, Derby, Lincoln, Nottingham, Westmoreland, Lancaster og Chester samt af Nordsøen, er 281¼ □ M. stort med 1,800,000 Indb. Det deles i 3 Districter: East-, West- og North-Riding. Kysten er forbetmeste klippefuld; den østlige Deel indeholder deels lave Bjerge (Y.-Wolds, de østlige „Moorlands", et nøgent Strøg af Banker og Heder), deels frugtbare Sletter med fortrinligt Hornqvæg og Faar; mod V. ere de vestlige „Moorlands" eller Yorkshire-Hills, en nordlig Fortsættelse af Peakbjergene, som indeholde Wharnside, Englands høieste Bjerg (3,763 F.). Den største Flod er Humber med Ouse og flere Bifloder. Y. har fortrinlig Agerdyrkning, udmærket Heste-, Qvæg- og Faareavl, overmaade vigtig Bjergværksdrift, især paa Steenkul (fra Leeds strækker sig mod S. et 13 M. langt og 3—5 M. bredt Steenkulsleie) og Jern, og, navnlig mod V., overmaade betydelig Industrie, som producerer især Klæde og uldne Varer, Metalvarer, Papir, Glas, Læder o. M. — York, Hovedstad i Shiret, ved Ouse, Kongerigets anden Stad (kun her og i London fører den første Øvrighedsperson, Mayor, Titlen Lord), Residents for dets 2den Erkebiskop, omgiven af ældgamle Mure og Volde, har en herlig Kathedralkirke (den største i England), flere videnskabelige Anstalter, endeel Ruiner og Levninger fra Oldtiden, og Linned-, Handske- og Læderfabriker. 60,000 Indb. — Y. var i Romernes Tid under Navnet Eboracum Britanniens Hovedstad, siden under Navnet Eoforwic Hovedstad i det angelsachsiske Rige Northumberland, men tabte sig noget, efterat de Danske havde begyndt at trænge ind i England.

York, Hertug af, er en Titel, som de engelske Konger hyppig have givet deres 2den Søn. Edvard III gav samme til sin Søn Edmund, der stiftede Huset Y. eller den hvide Rose, medens hans Broder Johan stiftede Huset Lancaster eller den røde Rose; s. Artt. Plantagenet, Edvard IV og Henrik VI. — Kongerne Henrik VIII, Carl I og Jakob II førte før deres Thronbestigelse denne Titel, ligeledes Jakob II's Søn-

Digitized by Google

nesøn Henrik Benedict, som kaldtes Erkebiskop af Y., s. **Stuart.** Georg II ophøiede sin Broder Ernst August, Fyrstbiskop af Osnabrück, og Georg III sin Broder Edvard August til Hertug af Y. Den Sidste med denne Titel var Georg III's Søn Frederik II, som var født 1763, i Aaret 1784 blev Hertug af Y., 1795 Overgeneral over den britiske Hær, og døde barnløs 1827.

York von Wartenburg (Hans David Ludwig, Greve af), preussisk General, født d. 26de Septbr. 1759 af en fra England indvandret Familie, stod først i hollandsk, derefter i preussisk Krigstjeneste. Som Høistcommanderende over det preussiske Corps, der med Napoleon 1812 drog mod Rusland, sluttede han, efterat Lykken havde vendt sig imod Napoleon, paa egen Haand (sandsynligviis dog med Regjeringens hemmelige Samtykke) en Overeenskomst med Russerne, hvorefter Preusserne stilte sig fra deres Allierede, og kort efter gik fjendtlig tilværks imod disse. Naturligviis lønnedes Y. herfor, han blev Greve og Feltmarskal. Han døde d. 3die Octbr. 1821.

Young (Brigham), s. **Mormoner.**

Young (Arthur), engelsk Landmand, født d. 7de Septbr. 1741 i Nærheden af London, erhvervede sig Anseelse ved sin Forfattervirksomhed, hvortil han uddannede sig deels ved Læsning deels ved Reiser. Navnlig har han indlagt sig megen Fortjeneste ved sin Beskrivelse saavel af det engelske som af det franske Agerbrug. I Aarene 1777—79 bestyrede han Lord Kingsburgs Godser i Grevskabet Cork. 1784 begyndte han Udgivelsen af et Tidsskrift „Annals of Agriculture", hvoraf 25 Bd. ere udkomne. Da „The Board of Agriculture" oprettedes 1800, ansattes han derved som Secretair og udviklede i denne Stilling en betydelig og hæderlig Virksomhed. Y. døde d. 12te April 1820.

Young (Thomas), engelsk Lærd, født d. 13de Juni 1773, studerede Mathematik, Optik, Botanik, Physik, Medicin og ægyptiske Oldsager, var først Professor i Naturvidenskaberne, siden Læge i London og døde d. 10de Mai 1829. Blandt hans Skrifter nævne vi: „A course of lectures on natural philosophy and the mechanical arts" (1807); „Account of some recent discoveries in hieroglyphical literature" (1823); „Egyptian dictionary" (1829) og „Hieroglyphics" (Afbildninger af ægyptiske Skrifttexter).

Young (Edward), engelsk Digter, født 1681, død d. 12te April 1765 som Sognepræst, blev især bekjendt ved sit Digt „Night-thougths", en Række af sædelig-religiøse, i ophøiet lyrisk Stiil forfattede Betragtninger over Død, Udødelighed o. s. v. En god Samling af Y.'s Digte udkom 1760 (6 Bd.). Y. udmærkede sig ved Dybsindighed og Tankefylde, men er ikke sjelden kunstlet og utydelig.

Ypern (fr. Ypres), Stad og Fæstning i den belgiske Provinds Vestflandern, ved Kystfloden **Yperle**, der falder i Nordsøen, har Kniplings-, Linned- og Uldmanufacturer. 20,000 Indb.

Ypern, s. **Wim.**

Ypsilanti er Navnet paa en mægtig græsk Fanariotfamilie, som fører sit Slægtregister tilbage til Komnenerne, der sadde paa Byzants's Keiserthrone. **Alexander Y.**, to Gange Hospodar i Valachiet, blev mistænkt af Porten og i sit 80de Aar under svære Piinsler henrettet 1805. Hans Søn **Constantin Y.** blev 1799 Hospodar i Moldau og snart efter i Valachiet, sluttede sig til Rusland, blev 1805 afsat, men kom Aaret efter i Spidsen for 20,000 Russere tilbage for at befrie Grækerne og Servierne; Freden i Tilsit tilintetgjorde dog hans Planer, han maatte søge Tilflugt i Kijev, hvor han døde 1816. Af hans 5 Sønner bleve To bekjendte: 1) **Alexander Y.**, født 1792, var Generalmajor i russisk Tjeneste, da han 1820 stillede sig i Spidsen for Hetæriet og Opstanden i Donaufyrstendømmerne. Han fik dog ikke den af Rusland og de øvrige Grækere ventede Understøttelse, maatte efter Slaget ved Dragaschan d. 19de Juni 1821 flygte, blev holdt fangen paa forskjellige Fæstninger i Østerrig, erholdt omsider 1827 ved Keiser Nikolaus's Mægling sin Frihed og døde d. 31te Jan. 1828 i Wien. 2) **Demetrios Y.**, født 1793, stod ligeledes i russisk Krigstjeneste, landede 1821 paa Hydra og stillede sig i Spidsen for den græske Opstand, viste megen Dristighed og Raskhed, men kom tidlig i Strid med de græske Høvdinger og Maurokordatos's Parti, tildeels ogsaa med Nationalforsamlingen, og trak sig 1823 tilbage til Tripolizza. Først efter Capo d'Istria's Ankomst i Jan. 1828 overtog Y. igjen Commandoen over Tropperne i Øst-Grækenland, men traadte allerede 1831 tilbage og døde i Sommeren 1832.

Yriarte (Ignacio), spansk Maler, født 1620 i Provindsen Guipuzcoa, var Elev af Francisco Herrera i Sevilla, men henvendte især sin Opmærksomhed paa Landskabsmaleriet, hvori han blev en betydelig Kunstner. Y. døde 1685 i Sevilla.

Yrsa, s. **Rolf Krake.**

Yssel hedde flere Flodarme i Holland, s. d. A. **Nieuw-Y.** (Ny-Y.), en af Drusus 12 Aar f. Chr. gravet Kanal i Prov. Geldern, er at betragte som en Arm af Rhinen, der gaaer fra Arnheim til Doesburg, hvor den forener sig med **Oude-Y.** (Gammel-Y.), en lille, fra Westphalen kommende Flod; begge løbe nu under Navnet **Over-Y.** forbi Zütphen og Deventer til Zuydersøen. Efter dem har Prov. **Over-Y.** Navn (60½ □ M. med 227,000 Indb., et kornrigt Marskland). — **Nedre-Y.** eller **hollandsk Y.** er en seilbar Arm af Leck, som ovenfor Rotterdam, ligeoverfor **Den Ysselmonde**, falder i Maas.

Ystad, Sverrigs sydligste Stad (omtales allerede i det 13de Aarh.), paa Skaanes sydlige Kyst i Malmøhus Län, Overfartssted til Tydskland og Sæde for den skaanske Privatbanks Hovedcomptoir, har 2 Kirker, en god Havn, levende Skibsfart og Handel. 5,422 Indb.

Yttrium er et Metal, der forekommer iltet som **Ytterjord** i nogle faa sjeldne Mineralier. Ytterjord er opdaget 1794 af Gadolin; Wöhler fremstillede heraf Metallet som et sortegraat Pulver, dannet af metallisk glindsende Skjæl. S. **Erbium** og **Terbium.**

Yucatan, Halvø paa Centralamerika's Nordkyst, skilt fra Cuba ved Strædet **Y.-Kanalen,** indbefatter, foruden det britiske District Honduras og Dele af Guatimala, af de mexikanske Stater Chiapa og Tabasco, den til Foederativrepubliken Mexico hørende Stat (eller Provinds) **Yucatan**, som er 1,950 □ M. stor med henved 500,000 Indb. (af hvilke c. 400,000 ere Indianere, tildeels nashængige). Denne Stat er

Digitized by Google

næsten overalt en Slette med deels tør, deels frugtbar Jordbund, hedt Klima, tropiske Producter og især store Skove af Savn- og Farvetræer; Kysterne ere flade, gode Havne mangle.

Y. opdagedes 1506, men blev lidet paaagtet af Spanierne, skjøndt Landet allerede dengang var Sædet for en Cultur liig den, man fandt i Mexico, men som dog ogsaa her allerede stod noget tilbage for en tidligere Befolknings, hvorom de i den nyere Tid fundne Oldtidsminder vidne (sign. Art. Mexico og de der citerede Artt.). Ved Spaniernes Indtrængen bestod her 7 Stater; siden hørte det til Vicekongeriget Mexico, efter Løsrivelsen har det deels hørt under Republiken Mexico, deels (først 1841) erklæret sig uafhængigt deraf; det regnes endnu dertil, men dets Forbindelse med Centralregjeringen er meget løs, og det betragtes i Mexico halvt som et fremmed Land. I de senere Aar have blodige Krige mellem Indianerne og de Hvide hærjet Y. — Hovedstaden er Merida med 24,000 Indb.

Yunx, s. Vendehals.

Yverdun (tydsk Ifferten), Stad i Canton Waadt ved Neufchatelsøen, er især bleven bekjendt ved Pestalozzi's i Slottet der indrettede Opdragelsesanstalt. 3,600 Indb.

Yvetot, Stad i det franske Dep. Nedre-Seine, udgjorde i lang Tid, paa Grund af et Sagn, tilligemed sit District et souverainit Fyrstendømme, i Folkemunde kaldet Kongeriget Y. Parlementet fratog det 1681 Souverainitet men gav det Skattefrihed, hvilket varede ved indtil Revolutionen. 9,000 Indb.

Yunnan (Jynnan) hedder en omtrent 5,000 □ M. stor Provinds i det sydvestlige China, som danner et høit Alpeland.

Z.

Z, i det græske Alphabet det 6te, i vort det 26de Bogstav, træder istedetfor ds eller ts; i oprindelig danske (saavelsom latinske) Ord findes det slet ikke, alle de med z skrevne Ord ere af fremmed Oprindelse.

Zaardam (Saardam) egl. **Zaanredam**, Flekke eller Landsby i den hollandske Provinds Nord-Holland, ved Het Y, har Træskjærerier, Olie- og Papirmøller m. M. og vigtige Skibsbyggerier. 12,000 Indb. Z. er bleven historisk bekjendt ved Peter den Stores Ophold her 1697.

Zacatecas, Stat (eller Provinds) i det Indre af Republiken Mexico, omgiven af Staterne Durango, Ny-Leon, San-Luis-Potosi, Guanaxnato og Xalisco, er 1,080 □ M. stor med c. 300,000 Indb. Det Meste deraf er en tør, ufrugtbar og tyndt befolket Høislette, 6,500 F. over Havet; der er stor Mangel paa Vand og Plantevæxt. Klimaet er koldt. Landets eneste Rigdom er Metaller, især Sølv, hvoraf en betydelig Mængde vindes. Hovedstaden er Bjergstaden Z., 7,750 F. over Havet, med en prægtig Kirke og 15,000 Indb.

Zach (Franz, Friherre af), Mathematiker og Astronom, født 1754 i Presburg, død 1832, er især bekjendt som Udgiver af „Geograph. Ephemeriden“ og disses Fortsættelse, „Monatliche Correspondenz zur Beförderung der Erd- und Himmelskunde“ (28 Bd., 1800—13).

Zachariä von Lingenthal (Carl Salomo), fortjent tydsk Jurist, født d. 14de Septbr. 1769 i Meißen, døde d. 27de Marts 1843 som Professor i Heidelberg. Det vigtigste af hans Skrifter er: „Vierzig Bücher vom Staate“ (5 Bd., 1839—42). — Hans Søn **Carl Edvard Z. v. L.** har udgivet sin Faders „Biogr. und jurist. Nachlaß“ (1846), og derhos gjort sig bekjendt ved flere Værker over den græsk-romerske Ret.

Zacharias, en af de 12 smaa Propheter, hvis Spaadomme findes opbevarede i det gamle Testamente, vendte med Serubabel tilbage til Jerusalem fra det babyloniske Fangenskab. — **Z.**, en jødisk Præst, som nævnes i det nye Testamente, var gift med Elisabeth og Fader til Johannes Døberen.

Zack eller Mud er et hollandsk Kornmaal = 1 fransk Hektolitre = $5,_{750}$ danske Skjepper. I de gamle hollandske Maal var en Z. = $4,_{98}$ Skjepper.

Zaffer er det Samme som Soffior, s. **Blaafarveværk.**

Zahle (Ernst Sophus Vilhelm), født d. 19de Marts 1797 paa Vemmetofte, blev 1822 Adjunct ved Metropolitanskolen og 2 Aar efter Sognepræst i Jylland, hvorfra han nogle Aar efter forflyttedes til Sjælland. Han døde 1837 i Kjøbenhavn, kort efter at han var bleven Hof- og Slotspræst. Z. har skrevet endeel Digte, udgivne efter hans Død (med et kort Omrids af hans Liv), hvoraf enkelte ere ret vakkre.

Zahlkassen var den tidligere Benævnelse paa den Deel af Statskassen, i hvilken i det Hele de directe Skatter indfløde; den forenedes efter 1848 med Statsgjelds-Directionens Kasse til Finantshovedkassen.

Zähringen, Landsby i Storhertugdømmet Baden ikke langt fra Freiburg, har Ruiner af det gamle Slot Z., efter hvilket **Hertugerne af Z.**, Stamfædre til det regjerende Huus i Baden, havde deres Navn.

Zaire eller Congo, Flod i det vestlige Sydafrika, kommer fra ubekjendte Egne i det Indre (efter Nogle fra en Alpesø Aqvilunda), løber igjennem Congo, deler sig i Lavlandet i 3 Arme, som danne et sumpigt og skovrigt Delta, og falder med en stor Vandmasse i det atlantiske Hav.

Zaissan, s. **Dsaisang.**

Zajonczek (Jözefe, Fyrste), polsk Adelsmand, født 1752 i Kaminieck, tjente under Kosciußko, gik i fransk Tjeneste som Brigadegeneral og blev under Felttoget 1812 i Vilna gjort til Fange af Russerne. Efter Polens Oprettelse som „Kongerige“ 1815 blev Z. af Alexander udnævnt til Statholder der; Polakkernes Glæde herover var kun kort, da Z. ganske gik over til Ruslands Planer og Anskuelser. Han blev 1818 Fyrste og døde d. 28de Juli 1826.

Zaleski (Bohdan), polsk Digter, født 1802 i Ukraine, har siden Revolutionen 1831 levet som Landflygtig i Frankrig. Foruden hans samlede „Poezye“ (1841, 2 Bd.) nævne vi hans „Duch od stepu“ (Steppens Aand) og „Przenajswietsza Rodzina“ (den hellige Familie).

Zama, Stad i Numidien, Kong Juba's Residents, er historisk bekjendt ved Slaget 202 f. Chr., i hvilket Hannibal blev overvunden af P. Cornelius Scipio (Africanus den Ældre).

Zamachshari (Abu-l-Kasim Mahmud), født 1074, en af Arabernes berømteste og bedste Forfattere, skrev under et langt Ophold i Mecca en vidtløftig Commentar over Koranen, udg. af Lee (1856). Iblandt hans øvrige Arbeider ere udgivne: en Samling af Tankesprog, bekjendt under Navnet „De gyldne Halsbaand“, paa Arabisk ved v. Hammer (1835) og paa Tydsk ved Fleischer og Weil; en arabisk Grammatik,

Digitized by Google

næsten overalt en Slette med deels tør, deels frugtbar Jordbund, hedt Klima, tropiske Producter og især store Skove af Savn- og Farvetræer; Kysterne ere flade, gode Havne mangle.

Y. opdagedes 1506, men blev lidet paaagtet af Spanierne, skjøndt Landet allerede dengang var Sædet for en Cultur liig den, man fandt i Mexico, men som dog ogsaa her allerede stod noget tilbage for en tidligere Befolknings, hvorom de i den nyere Tid fundne Oldtidsminder vidne (flgn. Art. Mexico og de der citerede Artt.). Ved Spaniernes Indtrængen bestod her 7 Stater; siden hørte det til Vicekongeriget Mexico, efter Løsrivelsen har det deels hørt under Republiken Mexico, deels (først 1841) erklæret sig uafhængigt deraf; det regnes endnu dertil, men dets Forbindelse med Centralregjeringen er meget løs, og det betragtes i Mexico halvt som et fremmed Land. I de senere Aar have blodige Krige mellem Indianerne og de Hvide hærjet Y. — Hovedstaden er Merida med 24,000 Indb.

Yunx, s. Vendehals.

Yverdun (tydsk Iffertεn), Stad i Canton Waadt ved Neufchatelsøen, er især bleven bekjendt ved Pestalozzi's i Slottet der indrettede Opdragelsesanstalt. 3,600 Indb.

Yvetot, Stad i det franske Dep. Nedre-Seine, udgjorde i lang Tid, paa Grund af et Sagn, tilligemed sit District et souveraint Fyrstendømme, i Folkemunde kaldet Kongeriget Y. Parlementet fratog det 1681 Souverainitet men gav det Skattefrihed, hvilket varede ved indtil Revolutionen. 9,000 Indb.

Yunnan (Iynnan) hedder en omtrent 5,000 □ M. stor Provinds i det sydvestlige China, som danner et høit Alpeland.

Z.

Z, i det græske Alphabet det 6te, i vort det 26de Bogstav, træder istedetfor ds eller ts; i oprindelig danske (saavelsom latinske) Ord findes det slet ikke, alle de med z skrevne Ord ere af fremmed Oprindelse.

Zaardam (Saardam) egl. **Zaanredam**, Flekke eller Landsby i den hollandske Provinds Nord-Holland, ved Het Y, har Træskjærerier, Olie- og Papirmøller m. M. og vigtige Skibsbyggerier. 12,000 Indb. Z. er bleven historisk bekjendt ved Peter den Stores Ophold her 1697.

Zacatecas, Stat (eller Provinds) i det Indre af Republiken Mexico, omgiven af Staterne Durango, Ny-Leon, San-Luis-Potosi, Guanaxnato og Xalisco, er 1,080 □ M. stor med c. 300,000 Indb. Det Meste deraf er en tør, ufrugtbar og tyndt befolket Høislette, 6,500 F. over Havet; der er stor Mangel paa Vand og Plantevæxt. Klimaet er koldt. Landets eneste Rigdom er Metaller, især Sølv, hvoraf en betydelig Mængde vindes. Hovedstaden er Bjergstaden Z., 7,750 F. over Havet, med en prægtig Kirke og 15,000 Indb.

Zach (Franz, Friherre af), Mathematiker og Astronom, født 1754 i Presburg, død 1832, er især bekjendt som Udgiver af „Geograph. Ephemeriden" og disses Fortsættelse, „Monatliche Correspondenz zur Beforderung der Erd- und Himmelskunde" (28 Bd., 1800—13).

Zachariä von Lingenthal (Carl Salomo), fortjent tydsk Jurist, født d. 14de Septbr. 1769 i Meißen, døde d. 27de Marts 1843 som Professor i Heidelberg. Det vigtigste af hans Skrifter er: „Vierzig Bücher vom Staate" (5 Bd., 1839—42). — Hans Søn **Carl Edvard Z. v. L.** har udgivet sin Faders „Biogr. und jurist. Nachlaß" (1846), og derhos gjort sig bekjendt ved flere Værker over den græsk-romerske Ret.

Zacharias, en af de 12 smaa Propheter, hvis Spaadomme findes opbevarede i det gamle Testamente, vendte med Serubabel tilbage til Jerusalem fra det babyloniske Fangenskab. — **Z.**, en jødisk Præst, som nævnes i det nye Testamente, var gift med Elisabeth og Fader til Johannes Døberen.

Zack eller Mud er et hollandsk Kornmaal = 1 fransk Hektolitre = $5,_{750}$ danske Skjepper. I de gamle hollandske Maal var en Z. = $4,_{798}$ Skjepper.

Zaffer er det Samme som Sofflor, s. **Blaafarveværk**.

Zahle (Ernst Sophus Vilhelm), født d. 19de Marts 1797 paa Bemmetofte, blev 1822 Adjunct ved Metropolitanskolen og 2 Aar efter Sognepræst i Jylland, hvorfra han nogle Aar efter forflyttedes til Sjælland. Han døde 1837 i Kjøbenhavn, kort efter at han var bleven Hof- og Slotspræst. Z. har skrevet endeel Digte, udgivne efter hans Død (med et kort Omrids af hans Liv), hvoraf enkelte ere ret vakkre.

Zahlkassen var den tidligere Benævnelse paa den Deel af Statskassen, i hvilken i det Hele de directe Skatter indfløde; den forenedes efter 1848 med Statsgjelds-Directionens Kasse til Finantshovedkassen.

Zähringen, Landsby i Storhertugdømmet Baden ikke langt fra Freiburg, har Ruiner af det gamle Slot Z., efter hvilket **Hertugerne af Z.**, Stamfædre til det regjerende Huus i Baden, havde deres Navn.

Zaire eller Congo, Flod i det vestlige Sydafrika, kommer fra ubekjendte Egne i det Indre (efter Nogle fra en Alpesø Aqvilunda), løber igjennem Congo, deler sig i Lavlandet i 3 Arme, som danne et sumpigt og skovrigt Delta, og falder med en stor Vandmasse i det atlantiske Hav.

Zaissan, s. **Dsaisang**.

Zajonczek (Jözefe, Fyrste), polsk Adelsmand, født 1752 i Kaminieck, tjente under Kosciußko, gik i fransk Tjeneste som Brigadegeneral og blev under Felttoget 1812 i Vilna gjort til Fange af Russerne. Efter Polens Oprettelse som „Kongerige" 1815 blev Z. af Alexander udnævnt til Statholder der; Polakkernes Glæde herover var kun kort, da Z. ganske gik over til Ruslands Planer og Anskuelser. Han blev 1818 Fyrste og døde d. 28de Juli 1826.

Zaleski (Bohdan), polsk Digter, født 1802 i Ukraine, har siden Revolutionen 1831 levet som Landflygtig i Frankrig. Foruden hans samlede „Poezye" (1841, 2 Bd.) nævne vi hans „Duch od stepu" (Steppens Aand) og „Przenajswietsza Rodzina" (den hellige Familie).

Zama, Stad i Numibien, Kong Juba's Residents, er historisk bekjendt ved Slaget 202 f. Chr., i hvilket Hannibal blev overvunden af P. Cornelius Scipio (Africanus den Ældre).

Zamachshari (Abu-l-Kasim Mahmud), født 1074, en af Arabernes berømteste og bedste Forfattere, skrev under et langt Ophold i Mecca en vidtløftig Commentar over Koranen, udg. af Lee (1856). Iblandt hans øvrige Arbeider ere udgivne: en Samling af Tankesprog, bekjendt under Navnet „De gyldne Halsbaand", paa Arabisk ved v. Hammer (1835) og paa Tydsk ved Fleischer og Weil; en arabisk Grammatik,

Digitized by Google

udg. af Broch (1859), et arab.-persisk Lexikon (ved Wetzstein 1850), et geographisk Lexikon, en arabisk Anthologie, o. M. Z. døde 1148.

Zambese eller Cuama hedder den største Flod i det østlige Sydafrika; den kommer fra ubekjendte Egne i det Indre (formodentlig er den den samme, som i det Indre hedder Liambey), gjennembryder de østlige Randbjerge og falder gjennem et stort Delta i det indiske Ocean.

Zambo's kaldes i det (forhenværende) spanske Amerika den blandede Afkom, som er avlet ved Forbindelser imellem en Neger og en Indianerinde eller omvendt.

Zamora, befæstet Stad i det spanske Kongerige Leon, paa en steil Klippe ved Duero, omgives af høie Mure; den har nogle Fabriker, Viin- og Frugtavl. 10,000 Indb.

Zamora (Antonio de), spansk dramatisk Digter, levede som Philip V's Kammerherre i Begyndelsen af det 18de Aarh. Han dannede sig nærmest efter Calderon; hans bedste Stykker ere „Mazariegos y Monsalves“ og „El hechizado por fuerza“.

Zamosc, befæstet Stad i Gouv. Lublin i Polen, anlagdes 1588 af Jan Zamojski, som her anlagde et berømt, siden af Russerne ophævet Akademie. Regjeringen kjøbte 1820 Staden med dens District af Grev Stanislaw Zamojski. 5,000 Indb.

Zamojski (Jan), polsk Statsmand og Feltherre, født 1542, havde stor Indflydelse paa Kongerne Henrik III's, Stephan Bathori's og Sigismund II's Valg og kjæmpede heldig mod Tyrkerne; han befordrede Videnskaberne (sign. Zamosc) og døde 1605. **Andrzei, Greve af Z.**, Storcantsler under Stanislaus August, forfattede 1776 efter Rigsdagens Anmodning en Lovforsamling, hvori Tredie Stands Rettigheder fastsattes, og som blev optagen i Constitutionen af 1791. Han døde d. 12te Jan. 1792. En **Grev Z.** var under de nyeste polske Bevægelser Hovedet for det moderate Parti og overbragte 1862 dettes Forestillinger og Begjeringer til Keiseren, men blev da tilbageholdt som Fange i Petersborg; siden gik han til England.

Zampelios (Joannis), nygræsk Digter og Lærd, født 1787 paa Øen Leukadia, studerede i Italien og Frankrig og lagde sig paa samme Tid efter Digtekunsten, var Medlem af Hetæriet og fremtraadte allerede før den græske Opstand med lyriske Digte, men blev meest bekjendt ved sine Dramaer, navnlig Sørgespil. Z. har ogsaa skrevet over philologiske Emner, Metrik o. M. Han døde d. 15de Mai 1856 paa Korfu, hvor han længe havde beklædt et Dommerembede.

Zampieri (Domenico), almindelig kaldet Domenichino, en af den senere italienske Skoles anseeligste Malere, født i Bologna 1581, var først Elev af Calvaert og senere af Caracci i Rom, hvis berømteste Efterfølgere han og Reni vare. Hans vigtigste Arbeider i Fresco findes i Domkirken i Fano og i St. Andrea della Valle, hvor navnlig de 4 Evangelister i Svikkerne ere berømte. Blandt hans Oliemalerier besidder Rom to af hans bedste, nemlig „Den hellige Hieronimus's Communion“ i Vaticanet og „Dianas Jagt“ i Palazzo Borghese. Bologna kan opvise 3 interessante Alterbilleder af Z., der ligeledes i Paris i ikke mindre end 14 Billeder er temmelig fuldstændig repræsenteret. Ogsaa i de fleste andre offentlige og større private Samlinger findes værdifulde Billeder af Z. Paa Grund af ugunstige Forhold i Rom tog han mod Slutningen af sit Liv til Neapel, hvor han døde 1641.

Zan (Tomasz), polsk Patriot, født 1791, stiftede 1820 ved Universitetet i Vilna Foreningen „Promienisci“ (d. e. de Straalende), hvis Øiemed var Fædrelandskjærlighedens og Bidenskabelighedens Oplivelse, og som i Begyndelsen blev tilladt, men siden, beskyldt for Angreb paa Religionen, maatte opløse sig, hvorpaa Z. stiftede „Philareternes“ (d. e. Dydsvennernes) hemmelige Selskab, som gik ud paa at udbrede alle aristokratiske Anskuelser. Ifølge en herover anstillet Undersøgelse blev Z. fængslet og 1824 forviist til Orenburg, hvor han blev Bibliothekar; nogle Aar efter fik han dog Lov til at vende hjem. Z. hørte saaledes til dem, der forberedte Begivenhederne i Polen 1830—31.

Zanetti (Antonio Maria), Greve, italiensk Kunstforfatter og Samler, født i Venedig 1680, har Fortjenesten af at have gjenopvakt den Kunst, at trykke Træsnit ved Hjelp af flere Plader (Chiar'oscuri); han døde 1767. Hans Neven **Antonio Maria Z. di Alessandro**, født 1716, død 1778, var Bibliothekar ved S. Marco, og har gjort sig fortjent af Venedigs Kunsthistorie.

Zanguebar eller **Zanzibar** kaldes en Deel af Sydafrikas østlige Kystland, fra Ægvator, eller rettere 2° s. Br., indtil Cap Delgado under 10° s. Br. (S. herfor ligger Mozambique). Den naturlige Beskaffenhed er som i Mozambique og den øvrige Østkyst af det sydlige Afrika (s. disse to Artt.). Landet er rigt paa Skov og det tropiske Afrika's almindelige Producter, Udførselsartikler ere Guld, Elfenbeen og Slaver. Befolkningen bestaaer paa Kysten af Arabere, til hvilke høre Suaheli'erne (efter hvem Kysten ofte benævnes), i det Indre af Negere; de staae under egne Høvdinger, men som Kystens Overherre betragtes Imamen af Maskate. I det Indre ligger Landet Uniamesi (s. d. A.). Af Europæere havde længe kun Portugiserne sat sig fast her, i den nyeste Tid ogsaa Englænderne; hines Etablissementer ere nu forfaldne. Hovedpuncterne i Imamen af Maskate's Besiddelser ere: 1) Øen Z. (en af Cobrasøerne) med 150,000 Indb., af hvilke 60—80,000 boe i Hovedstaden Z. eller N'guga, som har levende Handel. 2) Quiloa, Stad paa en Ø ved Floden Coava's Munding, havde forhen et portugisisk Fort. 3) Mombaça paa en Ø, med en god Havn og vigtig Handel. 4) Melinde, ved Quilimance's Munding, havde forhen 17 Kirker og et portugisisk Fort.

Zante, hos de Gamle Zakynthos, en af de vigtigste ioniske Øer, 7½ □ M. stor med 40,000 Indb., har en Hovedstad Z. med en god Havn og 20,000 Indb. Forresten s. de ioniske Øer.

Zanzibar, s. Zanguebar.

Zapolya er Navnet paa en mægtig ungarsk Slægt. — **Stephan Z.**, Feltherre under Kong Matthias Corvinus, blev efter Østerrigs Erobring Statholder i dette Land og døde 1499, just som han vilde begynde et Tog mod Tyrkerne. Hans Søn **Johan Z.**, født 1487, blev 1510 Statholder i Siebenbürgen, blev ved at

Digitized by Google

undlade at ile Kong Ludvig II til Hjelp en Hovedaarsag til dennes Nederlag og Fald ved Mohacz 1525, og lod sig derpaa vælge til Konge i Ungarn, i hvilken Egenskab han hyldede Sultan Muhammed II for at erholde dennes Understøttelse imod Ferdinand af Østerrig. Efter en langvarig Krig lod han sig dog nøie med Siebenbürgen og Kongetitlen. Han døde 1540.

Zara (slav. Zodar), Hovedstad i det østerrigske Kronland Dalmatien, paa et Næs ved det adriatiske Hav, er meget stærkt befæstet. Brønde findes ikke her, men kun Cisterner. 8,000 Indb.

Zaragossa, s. Saragossa.

Zarlino (Giuseppe), udmærket Musiktheoretiker, født 1525 i Chioggia ved Venedig, døde 1590 som Capelmester ved Marcuskirken i Venedig. Blandt hans theoretiske Værker maa mærkes „Instituzioni armoniche" (1562 og 1573), hvori flere vigtige harmoniske Regler for første Gang fremsættes og motiveres, og blandt Andet Forholdet mellem hele og halve Toner nærmere bestemmes. Hans øvrige Værker ere udkomne 1580 i Venedig i 4 Bind.

Zarizin hedder 1) et af Potemkin for Katharina II begyndt men aldrig fuldendt, derfor ubeboet, keiserligt Lystslot i Nærheden af Moskau; 2) en Stad (5,000 Indb) i det russiske Gouv. Saratov, ved Volga, efter hvilken den Zartzinske Kosaklinie, fra Volga til Don, har Navn.

Zarskoe-Selo d. e. Czarens Landsby, Flekke 3 M. fra Petersborg med 5,000 Indb., har et Arsenal og er bekjendt ved det herværende, af Peter den Store begyndte men under Elisabeth opførte og siden udvidede, yderst pragtfulde keiserlige Lystslot med en herlig Park o. M.; det er den keiserlige Families Sommerresidents.

Zauner (Franz), adlet under Navnet Edler von Felpatan, tydsk Billedhugger, født i Kauns i Inndalen, virkede som Kunstner og Lærer i Wien og modellerede Rytterstatuen af Keiser Joseph II, som blev støbt i Bronce og opstillet 1806. Z. døde i Wien 1822.

Zea, s. Mais.

Zea eller **Zia**, de Gamles Keos (s. d. A.), en græsk Ø blandt Cykladerne, 3 □ M. stor med 9,000 Indb., er bjergfuld og frugtbar paa Viin, Silke, Sydfrugter, Bomuld og Galæbler. Staden Z. (4,000 Indb.) ligger paa steile Klipper og er smudsig og uanseelig.

Zea (Don Francisco Antonio), født 1770 i Medellin (i Ny-Granada i det spanske Sydamerika), blev efter forskjellige andre Stillinger 1806 Professor i Botanik i Madrid og beklædte flere høie Embeder under Joseph Bonaparte. Efter dennes Fordrivelse gik han tilbage til sit Fædreland og tog fra 1817 virksom Deel i dettes Kamp for sin Uafhængighed, underhandlede 1820 i Spanien forgjeves med Cortes om Anerkjendelsen af denne, afsluttede i England et Laan for Republiken Columbia og døde i Bath i Novbr. 1822.

Zea-Bermudez (Don Francisco), spansk Statsmand, født i Malaga omtrent 1772, var først Gesandt i Petersborg og Constantinopel, derpaa Udenrigs- og Førsteminister 1824—25, da han maatte vige for Ultraroyalisternes og Carlisternes Intriguer. Han var nu 1826—28 Gesandt i Dresden, 1828—33 i London, stod derpaa 1833—34 under Dronning Christina's Regentskab og i nogen Tid efter Ferdinand VII's Død i Spidsen for den spanske Regjering, men maatte, som Hovedet for Moderados, fratræde, da Omstændighederne krævede mere energiske Forholdsregler og bragte Progressisterne til Roret. Siden levede Z. meest i Paris, blev 1845 Senator og døde d. 5te Juli 1850.

Zebra, s. Tigerhest.

Zebu-Oxen afviger fra den almindelige Oxe ved finere Bygning af Lemmerne, en bløb og kort Haarklædning og 1 eller 2 Fedtpukler paa Ryggen; Farven er i Almindelighed graa eller hvid. Der gives baade kullede og hornede Racer af denne Oxeform, som er udbredt over Indien, Persien, Arabien og en Deel af Afrika; skjøndt det rimeligviis ikke er en Afart af den almindelige Oxe, er dens Selvstændighed som Art dog ingenlunde aldeles uomtvistet.

Zechino er en italiensk Guldmynt af Fiinhed 24 Karat, saaledes udmyntet, at 1 kölnsk Mark fiint Guld udbringer i Kirkestaten $68_{,2629}$ Z. af Værdi = 4 Rdl. 21 ß danſk Rigsm. og i Toskana $67_{,0501}$ Z. af Værdi = 4 Rdl. 32 ß dansk Rigsm. I Kirkestaten er den = 2 Scudi 15 Bajocchi og i Toskana = 1 Ruspo = $\frac{1}{3}$ Ruspone. En Zecchin i Østerrig er eensbetydende med Ducat.

Zechsteen betegner i Geognosien en lagdeelt, som oftest magnesiaholdende, graa bituminøs Kalksteen. — Zechsteenformationen forekommer især i Thüringen og bestaaer der af en øvre Afdeling med Lag af Stinksteen, Dolomit, Gibs og Steensalt, og en nedre Afdeling, hvori træffes Zechsteen, bituminøs Mergelskifer, Kobberskifer og en ofte kobberholdig Sandsteen. Til Z. svarer i England Magnesiakalkstenen, og i Rusland de øverste Led af den permiske Formation. — Navnet „Zechsteen" hidrører fra de mange Gruber (Zechen), der i Thüringen ere anlagte igjennem ovennævnte Kalksteen, for at man kan naae de dybere liggende Kobbermalme.

Zedechias, Søn af Josias, den sidste Konge i Juda Rige, blev 588 f. Chr. af den babyloniske Konge Nebukadnezar ført bort til det saakaldte babyloniske Fangenskab. — Z. heed ogsaa Propheten Jeremias's Modstander, en falsk Prophet.

Zedlitz (Joseph Christian, Friherre af), tydsk Digter, født d. 28de Febr. 1790 i Johannisberg i det østerrigske Schlesien, gik først i østerrigsk Krigstjeneste og blev 1837 ansat i Udenrigsministeriet; han døde d. 16de Marts 1862. Z.'s lyriske Digte („Todtenkränze", „Mausoleum großer Todten", den berømte Ballade „Die nächtliche Heerschau" o. fl.) udmærke sig ved dyb Følelse og Begeistring samt et stort Herredømme over Sproget; han anvendte i dem den italienske Canzone. Z. skrev endvidere Drama'er (udk. i 4 Bd., 1830—36), det romantiske Digt „Waldfräulein", og „Soldatenbüchlein", som vandt en overordentlig Udbredelse. I sine sidste Aar skal han have skrevet Meget for Wienercabinettet i „Augsb. Allg. Zeitung".

Zeeland (Seeland), Provinds i Kongeriget Holland, omgiven af Provv. Holland og Nordbrabandt, af Belgien og Nordsøen, 31 □ M. stor med 170,000 Indb., bestaaer af de ved Maas's og Schelde's Mundinger dannede Øer og af et libet Stykke af Fastlandet N. for Gent,

Digitized by Google

det saakaldte Staats-Flandern. Øerne, af hvilke de største ere Walcheren, Zuid- og Nordbeveland og Schouwen, have seed, frugtbar Jordbund og beskyttes mod Havet ved Klitter og Diger. — Z. synes først i Middelalderens Begyndelse at være indvundet fra Havet og hørte snart under Flandern, snart under Holland, indtil det 1436 kom under Burgundien.

Zehner er en østerrigsk Sølvmynt = 10 gamle Kreuzer = 14¾ ß danst Rigsm.

Zehnling er i Baden $\frac{1}{10}$ Pfund = $\frac{1}{10}$ danst Pund eller 5 danske Qvint eller 3½ Lod.

Zeise (William Christopher), udmærket dansk Chemiker, født d. 15de Octbr. 1789 i Slagelse, hvor Faderen var Apotheker, kom 1806 i Huset hos H. C. Ørsted, der veiledede og opmuntrede ham i hans Studier, blev 1809 Student og tog 1815 pharmaceutisk Examen, 1818 den philosophiske Doctor- og Magistergrad. Efter at have arbeidet og studeret et Par Aar under Strohmeier i Göttingen og Thenard i Paris, erholdt han af den daværende Finantsbestyrelse en ringe aarlig Understøttelse til at holde chemiske Øvelser; i et Huusrum, der var leiet til Universitetets physiske Instrumentsamling, havde Ørsted maattet forvandle et Kjøkken til et yderst tarveligt chemisk Laboratorium, og dette deelte han med Z. i 5 Aar. Omsider fik Universitetet sin egen Professor i Chemie, hvortil Z. da blev udnævnt (1823), og han fik nu sit eget — men dog et meget tarveligt — Laboratorium. Han døde i November 1847. Z. har især gjort sig fortjent ved en Række Arbeider over forskjellige svovlholdige, høist ildelugtende organiske Legemer som Xanthogensyre, Mercaptan, Dyvelsdrækolie o. fl.; han opdagede flere platin- og phosphorholdige organiske Forbindelser; han fremstillede først Carotin, et Stof, der findes i Gulerodén, og han har i det Hele beriget Chemien ved en stor Deel Arbeider, der i høi Grad udmærke sig ved den samvittighedsfuldeste Nøiagtighed.

Zeitz, Stad i den preussiske Provinds Sachsen, ved den „hvide Elster", har et Slot og endeel Fabriker.. 12,000 Indb.

Zeloter (gr.), d. e. Ivrere, kaldtes hos Jøderne det Parti, der strengt ivrede for Lovens Opfyldelse. Det var for en Deel deres Had mod alle Ikke-Jøder, der 66 e. Chr. fremkaldte den Opstand mod Romerne, som endte med Jerusalems Ødelæggelse. — Z. kalder man ogsaa endnu dem, der ere opfyldte af blind Iver, navnlig i Religionsanliggender.

Zelter (Carl Friederich), født i Berlin d. 11te Decbr. 1758, var oprindelig Murer, men uddannede sig, efter allerede at være bleven Mester, i Musik under Fasch, blev snart et af de virksomste Medlemmer i det af denne grundede og forestaaede Sangakademie, og efter hans Død 1800 Directeur for samme. Han stiftede den første Berlinersangforening (Liedertafel) og blev 1809 udnævnt til Professor i Musik. Z. virkede med stor Iver og Kjærlighed for sin Kunst, og har baade som Componist og som Stifter og Befordrer af Sangforeninger indlagt sig store Fortjenester af Vocalmusiken. Han døde d. 15de Mai 1832.

Zend eller Zendsproget er nu den almindelige, men paa en Misforstaaelse grundede, Benævnelse paa det Sprog, hvorpaa de ældste Levninger af den Zoroastriske Lære ere affattede. Det foreligger for os i tvende ikke meget afvigende Sprogarter og fremviser den ældste Skikkelse, vi kjende, af den iranske Sprogstammes nordlige Green, hvis Hjemstavn var Baktrien og hosliggende Lande. Det har et noget yngre Præg end den nærmest beslægtede indiske Stammes Sprog, der findes i Rigveda, men paa den anden Side et lidt ældre end den vestlige iranske Sproggreen, der er anvendt af Darius, Hystaspes's Søn og hans Efterfølgere i deres Kileindskrifter. Dette Sprogs senere Udvikling kunne vi ikke følge; enkelte Ord fra Tiden ved vor Tidsregnings Begyndelse vise os en med den vestlige Sproggreens overeensstemmende Udvikling. Senere har, under den tyrkiske Stammes Fremtrængen, det nypersiske Sprog ogsaa her gjort sin Indflydelse gjeldende som almindeligt Tale- og Skriftsprog hos den iranske Befolkning, men dennes hjemlige Landskabsmaal ere endnu ganske ubekjendte. Ordet Z. betegner egentlig den i en langt senere Tid, efter Traditionens Angivelse under Sassaniderne, paa Pehlevi forfattede Oversættelse og Forklaring af de ældre Zoroastriske Værker, der samtidig hermed kaldtes Avesta.

Zendavesta (eg. Textens Forklaring) eller som det ogsaa hedder Avesta va Zend (Text og Forklaring), omfattede oprindelig saavel de ældste paa Zend som de senere paa Pehlevi forfattede Zoroastriske Skrifter, men er nu almindelig indskrænket til at betegne den første Art af disse. De vigtigste heraf kaldes almindelig med nyere Navne Vendidad, Izeshne og Visvered, der saavel haves særskilte som forenede i den til liturgisk Øiemed affattede Vendidad sadeh; de øvrige Stykker, som Tiden har levnet, optoges i en anden Samling, Khordeh Avesta, der har et høist forskjelligt Omfang i de forskjellige Haandskrifter, skjøndt de alle ere anlagte efter en fælleds eensartet Plan. De bevarede Haandskrifter, indeholdende større eller mindre Zendstykker, ere ikke synderlig talrige og saa godt som alle yngre end det 16de Aarh.; kun tre ere fra Begyndelsen af det 14de Aarh., og deraf findes det ene (Vendidad) i London, de to andre (Vendidad og Izeshne) paa vort Universitetsbibliothek, hjembragte af Rask fra Indien; det ene er tilmed en meget stor Sjeldenhed, da det indeholder en Pehlevi-Oversættelse af Izeshne, hvoraf der ikke kjendes i Europa eller Indien nogetsomhelst andet Haandskrift.

Zengg, Stad i den kroatiske Militærgrændse (under Østerrig), ved en Bugt af det adriatiske Hav, har endeel Handel. 4,000 Indb.

Zenith eller Issepunctet er det Punct, hvori den opad forlængede Lodlinie træffer Himmelhvælvingen. Det er den ene af Polerne for den astronomiske Horizont; den anden kaldes Nadir, s. Horizonten. — En Stjernes Zenithdistance er dens Afstand i Grader fra Zenith eller en Storcirkelbue paa Himmelkuglen fra Stjernen til Z. Den er Complement til Høiden og = den Vinkel, som Synslinien mod Stjernen danner med Lodlinien. — Zeniths Rectascension er eensbetydende med Klokkeslettet efter Stjernetid, s. Rectascension og Klokkeslet.

Zeno hed flere græske Philosopher: 1) Z. fra Elea, c. 500 f. Chr., Stifter af Eleaternes

Digitized by Google

Skole (s. Elea), blev henrettet efter et mislykket Forsøg paa at befrie sit Fædreland fra Tyrannen Nearchos. 2) Z. fra Citium paa Cypern, levede 340—260 f. Chr., studerede i Athen og stiftede den stoiske Sect.

Zeno (Apostolo), italiensk Digter og Litteratus, født 1668 i Verona, død sammesteds 1750, levede 1715—29 som Carl VI's Hofdigter i Wien. Z. gav ved sine Melodramaer den italienske Opera en regelmæssigere Form; han var desuden Forfatter til værdifulde bibliographiske og historiske Værker, blandt hvilke vi nævnte „Dissertazioni istorico-critiche e litterarie agli istorici italiani“ (1752—53).

Zent er i den nye preussiske og sachsiske Vægt = $\frac{1}{10}$ Oventchen eller $\frac{1}{100}$ Loth = $\frac{1}{6}$ fransk Gram = 2,$_{56}$ danske Gran.

Zeolith (gr.), Blæresteen, er en fælleds Benævnelse for en heel Gruppe Mineralier, der kaldes saaledes, fordi de danne Blærer (skumme) under Smeltningen for Blæserøret, idet Mineralets Vand derved uddrives. De fleste af dem have en hvid Farve, en betydelig ringere Haardhed end Feldspath (navnlig 4—5), bestaae af Kiselsyre, Leerjord, Kalk, Natron, Kali og Vand, og træffes meest i Blærehuller i Mandelsteen, hvori de uden Tvivl ere afsatte ved Bjergartens Forvittring. De vigtigste Z. ere: Analcim, Chabasit, Apophyllit, Harmotom, Heulandit og Stilbit (s. disse Artt.), af hvilke flere forekomme smukt krystalliserede paa Island og Færøerne.

Zephyr heed hos Grækerne og Romerne Vestenvinden. Z. kaldes undertiden det allerfineste Musselin. Zephyrgarn er Broderegarn af kæmmet fiin Merinould.

Zerbolt (Gerhard), s. Brødrene af det fælleds Liv.

Zerbst, Stad i Hertugdømmet Anhalt-Dessau-Köthen, har Fabriker, som levere Porcelain, Guld- og Sølvvarer, Sæbe o. M. 10,000 Indb. Efter Z. havde en Linie af Huset Anhalt Navn, s. Anhalt.

Zerla er et Maal paa flydende Varer i Brescia = 51,$_{49}$ danske Potter.

Zetlitz (Jens), født i Stavanger 1761, maatte som ganske ubemidlet tilbringe flere Aar som Huuslærer, blev 1790 Præst, og var fra 1811 til sin Død (1821) Sognepræst i Hvideseid i Telemarken. Meget tidlig fremtraadte han som lyrisk Digter og vandt især Bifald ved sine muntre, hjertelige Viser og fine Sange for den norske Bondestand. I Aaret 1825 udgav Schwach i to Bind en Samling af hans Digte, som dog hverken indeholder Digterens nysanførte, oftere trykte Bondesange eller hans 1795 trykte Psalmer.

Zeuglodon kaldes en høist mærkelig Slægt af kolossale, tertiære Fiskepattedyr, der dog hverken synes at have Liighed med Sæler eller med Hvaler. De Skeletlevninger, som man kjender, tyde paa et kolossalt, smækkert, næsten slangeagtigt Dyr af 60—70 Fods Længde, med et lille, men langagtigt og spidst Hoved med krumme Hjørnetænder og saugtakkede, sælhunde- eller næsten haiagtige Kindtænder. Om de besad Baglemmer, er endnu uvist. De fuldstændigste Levninger af dette Dyr ere hidtil fundne i Nordamerika, men man har ogsaa fundet enkelte Tænder og Skeletdele deraf i Europas Tertiærdannelser.

Zeus, s. Petersfisk.

Zeuß (Johan Kaspar), tydsk Historie- og Sprogforsker, født d. 22de Juli 1806 i den baierske Kreds Oberfranken, død d. 10de Novbr. 1856 som Professor ved Lyceet i Bamberg, er især bleven bekjendt ved de to Værker: „Die Deutschen und die Nachbarstämme“ (1837) og „Grammatica Celtica“ (1853).

Zeuthen er et Baroni i Sjælland, Holbek Amt, som blev oprettet d. 28de Juni 1843 for Kammerherre Chr. Fred. Z., hvis Enke nu besidder det. Det indbefatter Hovedgaarden Tølløse (som i sin Tid tilhørte den tappre Christian Barnekow, s. d. A.), Søgaard og Sonnerup, og har 1,264½ Td. Hartkorn.

Zeuxis, græsk Maler enten fra Herakleа eller fra Ephesos, arbeidede i Lilleasien, og var tillige med Parrhasios en af Hovedmestrene i den ioniske Skole, som fortsatte Malerkunstens Udvikling, navnlig i Henseende til en Diet mere smigrende Udførelse. Han synes at have været lige udmærket i Fremstillingen af værdig Alvor, som i „Zeus omgivet af Guderne“, og af qvindelig Ynde, som i „Helena“ paa Kroton, og en eiendommelig Idyl maa den af Lukian beskrevne Centaurfamilie have været; dog dadles han for ikke at have udtrykt Charakterer. Z. levede omtrent 400 f. Chr.

Zibeth, s. Desmerkat.

Zichy af Vasonykeö er Navnet paa en adelig, siden 1625 grevelig ungarsk Familie, som skal stamme fra Tatariet og forekommer allerede i Begyndelsen af det 13de Aarh. Den er nu deelt i flere Linier. — Eugen, Greve af Z., født d. 25de Septbr. 1809, var Administrator i Comitatet Weißenburg, da den ungarske Opstand udbrød 1848. Han blev siden gjort til Fange af Ungarerne og, da han fandtes i Besiddelse af keiserlige Proclamationer til Folket, stillet for en Standret, for hvilken Görgei stod i Spidsen; denne lod ham med et grusomt Hastværk dømme og skyde d. 30te Septbr. 1848. — Ferdinand, Greve af Z., født d. 13de Mai 1783, var Feltmarskallieutenant og Commandant i Venedig, da han d. 22de Marts 1848 maatte capitulere og overgive Fæstningen til Insurgenterne. Han blev derfor 1849 af Krigsretten dømt til Cassation og 10 Aars Fæstningsstraf, men benaadedes 1851 af Keiseren.

Ziebland (Georg Friedrich), tydsk Bygmester, født i Regensburg d. 7de Febr. 1800, uddannede sig i München og blev efter en Udenlandsreise fra 1829 en af de Kunstnere, som der beskjæftigedes. Hans vigtigste Bygning er den hellige Bonifacius's Kirke (fuldendt 1848), en nøiagtig Efterligning af de ældste christelige Basilicaer. Efter Ohlmüllers Død tilendebragte han Bygningen af Aukirken, ligeledes i München.

Ziegenhain heed et forhenværende tydsk Grevskab, som nu er en Deel af den kurhessiske Provinds Overhessen. Efter Landsbyen Z. havde et Slags Stokke Navn, som engang brugtes meget især af Studenter.

Ziehklinge kalde Snedkere et simpelt Redskab, bestaaende af et fierhaardt Stykke Staalblik, paa hvilket de to lange Kanter saaledes

Digitized by Google

trykkes op med et Poleerstaal, at der til begge Sider dannes en Grad, som danner en convex Eg, naar Z. bøies. Z. bruges især til den første Afpudsning af høvlede Gjenstande, og „Aftrækningen" foretages straat over Fibrerne.

Ziethen (Hans Joachim von), preussisk General, født d. 18de Mai 1699, blev i de schlesiske Krige Generalmajor, men udmærkede sig især i Syvaarskrigen, i hvilken han ved sin Tapperhed og Raskhed væsentlig bidrog til næsten alle Frederik II's Seiervindinger og opretholdt Kongens stundom synkende Mod; han avancerede under samme til General over hele Cavaleriet. Efter Freden viste han en priisværdig Omhu for Bønderne paa sine Godser, afnødede ved sin inderlige religiøse Overbeviisning selv Frederik II Agtelse, og døde d. 26de Jan. 1786 i Berlin, hvor et Mindesmærke er opreist for ham paa Vilhelmspladsen.

Zigeunere hedder et fra Indien stammende Vandrefolk, som under forskjellige Navne (ital. Zingari, spansk Gitano, engelsk Gipsy ɔ: Ægypter, fransk Bohémiens) opholder sig, forbetmeste dragende omkring i større eller mindre Bander, i Asien, Nordafrika og det østlige Europa. De fleste findes i Donaufyrstendømmerne, hvor deres Antal er over 200,000; i Østerrig regnes 100,000, i Spanien 40,000; man kan ubentvivl anslaae deres Antal i Europa til omtrent ½ Mill., udenfor Europa lader det sig ikke bestemme, da Z. der let sammenblandes med den øvrige Befolkning. Kun faa af dem have faste Boliger, thi regelmæssig Beskjæftigelse og strengere Arbeide er dem imod. De ernære sig ved at drage omkring som Kjedelflikkere, Smedde, Dyrlæger, Gjøglere, Bissekræmmere o. s. v., lade sig leie til at slagte, flaae, gjøre reent, udføre Markarbeide o. M.; Qvinderne sye og stoppe, dandse og spaae for Penge, ved Leilighed stjæle begge Kjøn, især Vildt, Høns, Lam o. desl. De leve i større eller mindre Bander i Telte og Skove, om Vinteren i de koldere Egne i Huler eller Jordhytter. Deres Dragt har, om end pjaltet, et phantastisk-orientalsk Præg. En Religion have de ikke, men Enkelte antage i det Udvortes christelige eller muhammedanske Skikke. Man har gjort forskjellige Forsøg paa at vænne Z. til et ordentligt og regelmæssigt Arbeide, men i det Hele uden synderlig Frugt; i tidligere Tid bleve de haardt forfulgte som Hedninger og Vagabonder.

Dette gaabefulde Folk stammer utvivlsomt fra Indien; deres legemlige Typus (sort Haar og Øine, slank Figur, guulbruun Farve), Sprog (Blanding af Sanskrit med Landsprogene i de af dem bosatte Egne) og deres Kastevæsen (den ringeste Kaste ligner de af Arierne undertvungne tamuliske Folk i Indien) viser dette. Man antager, at de ere flygtede for Tamerlan i det 14de Aarh. eller maaskee af ham bortførte og brugte som Spioner o. desl. De saaes første Gang i Ungarn 1417, og efter den Tid udbredte de sig hurtig til det øvrige Europa (i Danmark kaldtes de Tatere, s. d. A.), kaldte deres Høvdinger „Konger af Ægypten", og udgave sig stundom for christelige Pilegrimme, der vare paa et Bodstog. — Sign. Pott „Die Z. in Europa und Asien" (1844—45).

Zillerthal hedder en af Floden Ziller, en Biflod til Inn, gjennemstrømmet Dal i Tyrol, som en Tid lang blev meget omtalt derved, at en Deel af Befolkningen 1826 gik over til den protestantiske Kirke og derfor maatte udvandre til det preussiske Schlesien.

Zimmer er i Skindhandelen 4 Degger eller 40 Stykker.

Zinck (Hartnack Otto Conrad), født i Husum d. 2den Juli 1746, studerede under den bekjendte C. P. E. Bach's Veiledning Musik i Hamborg, blev 1817 engageret ved det kongl. danske Kapel som Accompagnateur og Syngemester ved det kongl. Theater, og virkede fra 1791—1811 som Musiklærer ved Seminariet paa Blaagaard, senere (efter 1801) i Joenstrup. 1809 udnævntes han til Professor og forlod 1816 Theatret. Z. stræbte med brændende Iver efter overalt at fremkalde Interesse for Musik; navnlig søgte han at gjøre Folkesangen til et Nationaldannelsesmiddel. Paa Blaagaard stiftede han et Sanginstitut 1799, der bestod af Dilettanter, meest Studerende og unge Militære, og efter faa Aars Forløb havde han stiftet et tilsvarende i Hovedstaden selv. Han døde d. 19de April 1832. Z. har componeret flere større og mindre Sager, deriblandt en stor Deel Sange og Choraler, ligesom han har udgivet „Choral-Melodier til den evangelisk-christelige Psalmebog".

Zinck (Johan Georg Christopher), Søn af Ovennævnte, var født i Mecklenburg-Schwerin d. 15de Juni 1788. Han havde i Hjemmet modtaget musikalsk Uddannelse og besad dertil en af Naturen klangfuld, omfangsriig og bøielig Tenorstemme. Som Student debuterede han 1812 ved det kongl. Theater i „Ritmester Roses" Rolle i „Ungdom og Galskab" og godtgjorde ved sin glimrende Udførelse af Sangpartiet, at han allerede var en udmærket Sanger. Han døde d. 14de April 1828. Han var gift med **Maria Elisabeth Z.**, født Thomsen, dansk Skuespillerinde, født i Kjøbenhavn d. 1ste Juni 1790. Hun blev som Barn optagen i det kongl. Theaters Dandseskole, debuterede d. 21de Febr. 1808 med Bifald paa det kgl. Theater og arbeidede med en saadan Iver og Flid fremad, at hun snart var en af Theatrets Støtter og Publicums Yndling. Hendes Fag var det Naive, Uskyldige og Hjertelige, dertil besad hun Naturlighed, Lune og en elskværdig Overgivenhed, som maatte rive Alle med sig. Af stor Betydning for Theaterrepertoiret blev hendes Deeltagelse i Syngestykkerne, hvor navnlig hendes mesterlige Udførelse af Anine i „Cendrillon" maa fremhæves. Hun spillede sidste Gang d. 18de Marts 1823 og døde d. 6te April s. A. af Brystinflammation.

Zinck (Johan Vilhelm Ludvig), Broder til den Foregaaende, født d. 21de Decbr. 1776 i Hamborg, kom 1787 til Kjøbenhavn ved Faderens Ansættelse der og blev 1789 antagen som Elev ved det kongl. Theater. Han forlod imidlertid snart den dramatiske Vei, og ansattes 1798 som Syngesouffleur og Medhjelper ved Syngeskolen, blev 1809 Hoforganist og 1819 første Syngemester ved Theatret. 1808 udnævntes han til Professor, forlod Theatret 1842 og døde d. 11te Marts 1851. Z. virkede i sin Stilling ved Theatret med stor Iver og Dygtighed og lagde navnlig ved Solopartiernes Indstudering an paa et smukt dramatisk Foredrag. Han har arrangeret Musik til en Mængde Stykker og Vaudeviller

Digitized by Google

— deriblandt Heibergs — ligesom han ogsaa har leveret flere større og mindre Compositioner.

Zingarelli (Nicolo), italiensk Componist, født d. 4de April 1752 i Rom, blev 1806 Directeur for det vaticanske Kapel i Rom, og 1813 Directeur for det nye Conservatorium i Neapel, hvor han døde d. 5te Mai 1837. Han har componeret talrige Operaer, Oratorier og anden Kirkemusik.

Zingg (Adrian), Kobberstikker, født d. 24de April 1734 i St. Gallen i Schweiz, fuldendte sin kunstneriske Uddannelse hos Wille i Paris, blev 1766 kaldet til Dresden som Professor i Kobberstikkerkunsten, og har som Stikker især Fortjeneste ved sine Landskaber, deels efter egne Tegninger, deels efter ældre berømte Mestere. Hans Værker blev samlede udgivne 1804—6 i Leipzig. Z. døde d. 26de Mai 1816 i Leipzig.

Zingiber, s. Ingefærplante.

Zink, Spianter, er et blaalighvidt, flygtigt og stærkt glindsende Metal; det forekommer især som kiselsuurt og kulsuurt Zinkilte (s. Galmei) og som Svovlzink (Zinkblende); det vindes i det Store ved en Destillation af de røstede Ertser, blandede med Kulpulver, i Leerkar eller Støbejernsdigler, der tjene som en Art Retorter, ibet de ere forsynede med nedadgaaende Rør, hvorigjennem Dampene af Z. bortgaae og fortættes. Det først overdestillerede Z. er gjerne forurenet med Arsenik og Cadmium, det, der senere overdestilleres, er sædvanlig renere. Z. er skjørt, ɔ: det springer let itu ved stærke Hammerslag og viser da et storbladet Brud; opvarmet til 100° C. og ved et forsigtigt Tryk, hvorved det mister sin krystallinske Structur, er det fuldkommen smidigt, kan udvalses til Blik, trækkes i Traade o. s. v. Det smelter ved omtrent 374° C. og koger ved Hvidglødе; Vægtfylden er 6,₉. Det Z., der gaaer i Handelen, er gjerne forurenet med forskjellige fremmede Stoffer, som Svovl, Kul, Jern, Bly, Tin, Cadmium, Arsenik o. fl., fra hvilke man paa forskjellig Maade kan rense det til chemisk Brug. Udsat for Luften overtrækkes Z. ved almindelig Temperatur med en graa Hinde, som forhindrer den videregaaende Iltning af Metallet, og dette Forhold gjør Z. saa vel skikket til forskjelligt Brug, f. Ex. til Tagrender o. desl., hvor almindeligt fortinnet Jernblik bortruster; det saakaldte galvaniserede Jern er Jern, der af samme Grund er overtrukken med et Lag af Z. Det graae Overtræk ansaae Berzelius for et særeget lavere Ilte, de fleste andre Chemikere ansee det nu for en Blanding af det høiere Ilte med Metal. Med Ilt danner Z. et hvidt Ilte, der kan erholdes, naar man opheder Z. i Luften, hvorved det bryder i Brand og brænder med en blændende Glands til et hvidt, uldagtigt Legeme (Zinkilte), der gjerne ved Lufttrækket føres om i Luften, ikke ulігt Spindelvæv (de Gamles lana philosophica). Det anvendes noget i Medicinen og som Malerfarve og tilberedes da i Almindelighed ved Gløbning af det kulsure Zinkilte. I mindre reen Tilstand faaes det fra Messingfabrikerne, Zinkhytterne og andre Steder, hvor man opheder Z., saa at det kommer i Brand, hvorved Iltet afsætter sig i Ovnene, Trækkanalerne, Rørene o. s. v.; dette anvendes ligeledes i Medicinen under Navne som Nihilum, Tutia (s. disse Artt.). Z. ilter sig let paa Vandets Bekostning ved Tilstedeværelse af en Syre og under Udvikling af Brint; af de saaledes dannede Salte kan Zinkilte udskilles ved forsigtig Tilsætning af en Base, men i Overskud af Kali, Natron, Ammoniak opløses atter det frigjorte Zinkilte; man vælger derfor hellere at fælde en slig Opløsning af et Zinksalt med et kulsuurt Alkali, hvorved man faaer et basisk kulsuurt Zinkilte, der gløbet mister sin Kulsyre. Dette basiske Salt anvendes lidet i Medicinen, og som Malerfarve under Navn af Zinkhvidt, men under dette Navn anvendes ogsaa Svovlzink, der ligeledes er et hvidt Pulver. Den hyppige Anvendelse af Zinkhvidt istedetfor Blyhvidt som Malerfarve beroer paa, at Blyhvidt, naar det angribes af svovlholdige Legemer og Luftarter (i den atmosphæriske Luft), bliver mørkt, idet der dannes det sorte Svovlbly, medens Svovlzink derimod er hvidt. Af Saltene er især det svovlsure Zinkilte, Zinkvitriol, hvid Vitriol, af Interesse. Det faaes ved at opløse Z. i fortyndet Svovlsyre og bringe dette til Krystallisation; i mindre reen Tilstand ved Ophedning af Svovlzink (Zinkblende) i Luften, hvorved det iltes til svovlsuurt Zinkilte. Tilberedt paa sidstnævnte Maade erholder man det ikke reent, men forurenet med forskjellige Stoffer, navnlig Jernvitriol. I denne urene Tilstand kaldes det stundom Galizensteen og anvendes — som Huusraad — opløst til Øienvand. Det rene Salt anvendes i Medicinen. Gløbes Zinkilte med f. Ex. salpetersuurt Koboltilte, faaes en grøn Farve, der bruges som Malerfarve under Navn af „Rinmanns Grønt"; dette Forhold anvendes som Reagens paa Z. Fabrikmæssig tilvirkes denne meget varige Farve ved Fælding af en blandet Opløsning af svovlsuurt Z. og svovlsuurt Koboltilte med kulsuurt Natron, Udvadskning og Gløbning af det dannede Bundfald. Med Kobber legeres Z. til mange meget vigtige, gule Legeringer, som Messing, Tombak; ligeledes er det en Bestanddeel af Bronce og andre Legeringer.

Zinkblende, et Mineral, s. Blende.

Zinke heed et nu forældet trompetagtigt Blæseinstrument. Z. er desuden en Orgelstemme, som efterligner dette Instrument.

Zinkspath, et Mineral, s. Galmei.

Zinkstikning kaldtes tidligere ofte Stannographie (egentlig Tinstikning), fordi man først paatænkte at erstatte Kobberpladerne ved Tin, men snart gik over til Zink uden at forandre Navnet. I Zink arbeides gjerne med Raderemaneer ligesom i Kobber, men Ætsningen foregaaer med en svagere Syre og i kortere Tid, fordi Zinken saa meget raskere angribes.

Zinnober (Cinnober) er et skarlagenrødt Mineral, der bestaaer af Svovlqviksølv og forekommer baade krystalliseret (rhomboedrisk) og i tæt Tilstand, fortrinsviis i Kulformationens Skifere ved Idria, Almaden i Spanien og flere Steder i Amerika. Z. er den vigtigste Qviksølvmalm og benyttes deels til deraf at vinde Metallet, deels umiddelbart som Malerfarve. Haardheden er kun ringe (2—2,₅).

Zinnober (Cinnober, Cinnabaris, Vermillon) er et udmærket smukt, skarlagenrødt Farvestof, der bestaaer af Svovl og Qviksølv. Det findes færdigdannet i Naturen (s. ovenfor), men det

Digitized by Google

Meste fabrikeres kunstig paa forskjellig Maade. Det forekommer saaledes i Handelen med forskjellige Farvenuancer; det bedste eller idetmindste det dyreste er det chinesiske, hvis Farve falder noget i det carmoisinrøde, medens det Meste af, hvad der laves i Europa, mere har en Streg til det Gule; dog tilberedes nu ogsaa i Europa meget Z., der gaaer i Handelen som chinesisk Z. og er ligesaa smukt. Tilvirkningen skeer sædvanlig ved at blande Svovl og Qviksølv (ved Sammenrivning, Rystning, Opvarmning af smeltet Svovl og Qviksølv o. s. v.), derpaa underkaste Blandingen en Sublimation, rive og slemme det erholdte Sublimat. Ogsaa ved en i længere Tid fortsat Rystning af Ingredientserne i tillukkede Kar, der anbringes f. Ex. paa en Saugmølle, skal man — uden Sublimation — kunne erholde et meget smukt Præparat.

Zinsendorf (Nikolaus Ludvig, Greve af), Stifter af Brødremenigheden, blev født d. 26de Mai 1700 i Dresden, hvor hans Fader var kursachsisk Conferentsminister. Han var sachsisk Hofraad, da han 1724 grundlagde en Colonie for fordrevne mæhriske Brødre paa sit Gods Berthelsdorf i Øvre-Lausitz, og kaldte den Herrnhut. Han traadte nu selv ind i den geistlige Stand og reiste som Herrnhuternes Biskop omkring i mange Lande (ogsaa i Danmark), for at forøge sin Menigheds Medlemmer, overvandt lykkelig alle de Anfegtelser, der reiste sig imod hans Stiftelse, og døde d. 9de Mai 1760 i Herrnhut. Z. er ogsaa bekjendt som frugtbar asketisk Forfatter. — Slgn. Spangenberg „Leben des Grafen von Z." (8 Dele, 1772—75); Varnhagen von Ense „Leben des Grafen von Z." i „Denkmalen" (5 Bd., 1830). Z.'s „Geistliche Gedichte" bleve samlede af A. Knapp (1845).

Zion (hebr.) kaldes den høieste sydvestlige Høi i Jerusalem med den af David opførte Borg og den øverstliggende Deel af Staden. Billedlig bruges Z. om den kirkelige Menighed, Kirken, med et Bibegreb af Rettroenhed.

Zioniter, s. Ellerste Sect.

Zips hedder et Comitat i Districtet Kaschau i Ungarn, i hvilket de 16 Zipserstæder, som forhen i lang Tid udgjorde et eget Krondistrict, nu ere ganske indlemmede.

Zirbeltræ, s. Fyr.

Zirknitz, s. Czirknitz.

Zirkon er et Mineral, der forekommer krystalliseret i qvadratiske Prismer og Pyramider, har en rød, bruun eller graa Farve og bestaaer af kiselsuur Zirkonjord. Det forekommer i Syenit paa flere Steder i det sydlige Norge, saavelsom i Ural og i løse Krystaller eller Korn af rød Farve (Hyacinth) i Flodsandet paa Ceylon. Da Haardheden er større end Qvartsens, nemlig 7,5, anvendes de gjennemsigtige og smuktfarvede Varieteter af Z. som Ædelstene, og en Steen paa een Karats Vægt betales med 27—32 Rdl.

Zirkonium er et Metal, der forekommer meget sjelden og da fornemmelig som kiselsuur Zirkonjord, i Zirkon (og Hyacinth) og i nogle faa andre meget sjeldne Mineralier. Zirkonjord blev opdaget 1789 af Klaproth; 1824 fremstillede Berzelius heraf Z. og beskrev nærmere Egenskaberne ved dette og flere af dets Forbindelser, men Svanberg har senere viist, at det, man saaledes antog for Zirkonjord (Ilteforbindelsen af Z.), var en Blanding af 2 (3 eller maaskee flere) Ilteforbindelser, af hvilke han da benævnede den ene Norjord (s. Norium), for den anden bibeholdtes Navnet Zirkonjord; men en Methode til med Nøiagtighed og Sikkerhed at adskille disse forskjellige Jordarter er endnu ikke funden.

Ziska (Johan), Hussiternes berømte Anfører, født 1360 i Trocznow i Bøhmen, mistede som Dreng sit venstre Øie, var Page hos Kong Wenzel IV, gik derpaa i udenlandsk Krigstjeneste (han udmærkede sig i den engelske Hær i Slaget ved Azincourt 1415 mod de Franske), og stillede sig efter Kong Wenzels Død i Spidsen for Hussiterne (s. d. A.). Han byggede Tabor, erobrede Prag, mistede 1421 ogsaa sit høire Øie men beholdt dog Overanførselen, slog ved Deutschbrod 1422 en betydelig keiserlig Hær og trængte seierrig ind i Mähren og Østerrig, men døde ved Beleiringen af Byen Przibeslaw i Bøhmen af Pest d. 12te Octbr. 1424.

Zittau, Stad i Øvre-Lausitz, nu en Deel af Kongeriget Sachsen, har betydelige Væverier, Kattuntrykkerier, Klædefabriker o. M. samt i Nærheden store Lag af Brunkul. 11,000 Indb.

Zitterrokke, Z.-Malle, Z.-Aal, s. Elektriske Fiske.

Zizania, s. Riis.

Zizyphus kaldes nogle med vore Brietorn-Arter nærbeslægtede Smaatræer og Buske, der høre hjemme i de varme tempererede Egne af den gamle Verden, og af hvilke flere have spiselige Bærfrugter, saaledes Z. vulgaris i Sydeuropa med sødlige, sliimholdige Bær, der anvendes i Medicinen (»baccæ jujubæ«, »jujubes«), og Z. Lotus (Lotusbusken) i Nordafrika, hvis Bær almindelig spistes i Oldtiden (Lotophager).

Zoanthus er en Koraldyrslægt, der ligner Aktinierne i Legemets Blødhed og Mangel paa faste Dannelser, men afviger fra disse ved, at den danner „Colonier" eller „sammensatte Dyr", hvis enkelte „Smaadyr" enten ere forbundne ved en flad Udbredning eller ved tynde Udløbere. Z. sidde altid fæstede til fremmede Gjenstande, som de beklæde. De ikke meget talrige Arter beboe især de varmere Have.

Zoarces, s. Aalequabbe.

Zobelen (Mustela zibellina) er en asiatisk Maarart, der beboer Bjergskovene fra Kamschatka til Ural. Skindet er sort, faldende i det Graae, Rødagtige eller Guulagtige, sjelden hvidt eller rødguult; det staaer i en meget høi Priis, og Z. er derfor Gjenstand for en systematisk Forfølgelse om Vinteren. Rigtig smukke Zobelskind betales i selve Siberien med 40 Rubler.

Zodiacallyset er et svagt lysende Skjær, som i Februar og Marts viser sig efter Solens Nedgang, naar Mørket er indtraadt, som en skraat opstigende Kegle, i Retning af Tvillingerne og med Spidsen henimod Pleiaderne. Det sees ligeledes om Efteraaret før Solens Opgang. Dets Gjennemsnitsplan falder sammen med Solens Æqvator og danner saaledes en Vinkel af $7\frac{1}{2}°$ med Ekliptika. Det antages at være et ringformigt, fladt Legeme (jvf. Saturnsringene), som roterer omkring Solen, imellem Venus's og Mars's Baner. Det maa enten være af gasagtig Natur eller — som Nogle

Digitized by Google

have meent — bestaae af en Mængde discrete Legemer (som Stjerneskuddene).

Zodiacus er det latinske eller græske Navn paa Dyrekredsen (s. d. A.).

Zoëga (Georg), berømt Oldtidsforsker, født i Jylland d. 20de Decbr. 1755 af en oprindelig italiensk Familie, gik, efter at have faaet sin Skoledannelse i Gymnasiet i Altona, som Student til Göttingen, reiste udenlands 3 Gange, tildeels med Understøttelse af den danske Regjering (Guldberg), og opholdt sig siden i Italien, navnlig i Rom, hvor han gik over til den katholske Religion. Paavirket af Winckelmann studerede han Oldtidsminderne, opmuntret især af Cardinal Borgia beskjæftigede han sig siden næsten udelukkende med de ægyptiske Oldsager og skrev: „Numi Ægyptii imperatorii“ (1787), „De origine et usu obeliscorum“ (1797), hvilket Værk især gjorde ham berømt; desuden skrev han „Li bassirilievi antichi di Roma“ etc. (1808). Z. levede i temmelig knappe Kaar, skjøndt han fra 1798 var dansk Generalconsul i Kirkestaten. Han døde d. 10de Febr. 1809.

Zolkjevski (Stanislaus), polsk Feltherre, født 1547 i Galizien, tvang 1596 de insurgerede Kosakker til Underkastelse, erobrede under Sigismund III, da denne understøttede den falske Demetrius, Moskau, og drog 1617 mod Tyrkerne og Tatarerne, men maatte efter blodige Kampe afstaae til hine Moldau og Valachiet, og bukkede i Slaget ved Cecora 1620 under for den tyrkiske Hærs Overmagt. Hans Hoved blev baaret omkring i Constantinopel som et Seierstegn og først siden udløst, hvorpaa Johan Sobiesky opreiste et Mindesmærke for Z. i Byen Zolkjew, hvorefter Familien havde Navn.

Zoll er den tydske Tomme, s. Fod. — Decimalzoll er den, der opstaaer ved Decimalinddelingen, hvorved enten Foden eller oftere Roden eller et andet Længdemaal lægges til Grund og inddeles efter Decimalsystemet.

Zombor, Stad i Voivodskabet Servien, har betydelig Handel med Korn og Qvæg. 22,000 Indb.

Zona (Herpes zoster), Helvedesild, er en blegneformig Hudsygdom (Herpes), hvis Grupper omgive Legemets halve Side ligesom et meer eller mindre tætsluttende Belte, og almindeligviis er ledsaget af en heftig brændende og jagende Smerte. Z. kan undertiden efterlade slemme Saar og Smerter, men er dog stedse mere besværlig end farlig.

Zonaras (Johannes), byzantinsk Historieskriver i det 12te Aarh., beklædte høie Statsembeder i Constantinopel og døde som Munk paa Bjerget Athos. Han var Forfatter til et vigtigt historisk Skrift „Annales“ eller „Chronicon“, udg. af Pindar (1841—44).

Zone (gr., d. e. Belte) er i Geometrien den Deel af en Kugles Overflade, som ligger imellem to parallele Cirkler. I Geographien pleier Jordens Overflade at deles i 5 Z. Den hede Z. er den, som ligger imellem Vendecirklerne, 23½ Grad Nord og Syd for Æqvator. For disse Lande gaaer Solen to Gange om Aaret igjennem Zenith. De tempererede Z. ere de to, som ligge imellem Vendecirklerne og Polarcirklerne, altsaa fra 23½ Grad til 66½ Grad nordlig og sydlig Brede. For disse kommer Solen aldrig i Zenith. De kolde Z. ere de Dele af Jorden, som indsluttes af den nordlige og sydlige Polarcirkel, 23½ Grad fra Polerne. For disse er der en vis Tid af Sommeren, da Solen aldrig gaaer ned (er circumpolar), og en vis Tid af Vinteren, da den ikke staaer op.

Zoochemie, s. Dyrchemie.

Zoogeographien er Læren om Dyrenes Udbredning paa Jordens Overflade. S. Udbredning.

Zoologica danica er Titlen paa et berømt Værk, bestaaende af 160 Kobbertavler i Folio med latinsk Text, hvori det var Hensigten at afbilde og beskrive alle mærkeligere Dyreformer af den norske og danske Fauna; det fik især Betydning i Videnskaben ved sine for den Tid fortræffelige Fremstillinger af de lavere Havdyr, og var i lang Tid et af Hoved-Kildeskrifterne i denne Retning. Første Hefte blev udgivet 1777 af O. F. Müller; andet Hefte 1780; tredie Hefte blev udgivet af Müllers Broder, Kobberstikkeren C. F. Müller, efter O. F. Müllers efterladte Tegninger, supplerede af Abildgaard (1789); paa fjerde og sidste Hefte arbeidede efter hinanden Abildgaard, Vahl, Holten og Rathke; det udkom først 1806. Af 1ste Hefte udkom ogsaa en dansk og en tydsk Text.

Zoologie er Læren om Dyrene; s. Dyr.

Zoophyta, s. Plantedyr.

Zöpfl (Heinrich Matthäus), berømt tydsk Retslærd, er født i Bamberg d. 6te April 1807, og har fra 1842 været Professor i Statsretten i Heidelberg. Hans Hovedværker ere: „Grundsätze des allgemeinen und deutschen Staatsrechts“ (1839, 4de Opl. 1855) og „Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte“ (2 Bd., 1834—36).

Zorilla y Moral (Don José), spansk Digter, født d. 21de Febr. 1817 i Valladolid, levede meest i Madrid, men har i de senere Aar opholdt sig meget i Paris og Brüssel. Z. udmærker sig meest som episk-lyrisk Digter („Cantos del Trovador“, 1840—41; „Floras perdidas“, 1843; „Granada“, 1853, et større romantisk Digt); mindre heldige ere hans Drama'er („Don Juan de Tenorio“ o. fl.).

Zorndorf, Landsby i den preussiske Provinds Brandenburg, i Districtet Frankfurt, er bekjendt ved det blodige Slag i Syvaarskrigen d. 25de Aug. 1758, i hvilket Frederik II slog Russerne under Fermor.

Zoroaster (efter den græske Gjengivelse af det hjemlige Zarathushtra, nypersisk Zardusht) er Navnet paa en af Oldtidens Religionsstiftere. Hans Levetid er uvis, men ligger langt tilbage, og alt i det 4de Aarh. f. Chr., da Grækerne først lærte at kjende hans Navn, tilhørte han den fjerne, ubestemmelige Fortid. Hans Hjemland var Baktrien eller Nord-Iran, hvor han virkede under en Konge Vishtaspa (Hystaspes), der blev hans Lærling og Beskytter. Mod den der tidligere herskende Naturreligion, der, som det synes, var nær beslægtet med den Tro, der er Gjenstand for Rigvedas Gudeqvad, optraadte han med en saadan Virkning, at selve det i den japetiske Sprograce almindelige Ord for Himlens lyse Guder (Sanskrit deva) her modtog en modsat Betydning af en Mørkets Aand, hvilken

Digitized by Google

det stedse har bevaret i de iranske Sprog. Hans Lære dreiede sig væsentlig om Modsætningen imellem det Gode og Onde, den gode (Ahuramazda, Ormazd eller spänta mainyu) og den onde Aand (Ahriman) og deres Riger. Hans Tilhængere antog derfor Navnet Mazdayaçna (Mazda-Dyrkere) i Modsætning til den ældre Troes Bekjendere, der kaldtes Daevayaçna (Gude- o: Dæmon-Dyrkere). Denne nye Lære havde alt naaet Vest-Iran før Darius Hystaspes's Søn vandt Achæmenidernes Throne; han bekjendte sig dertil og paakalder stedse i sine Indskrifter Ahuramazda, som har skabt Himlen og Jorden, Mennesket og Menneskets Skjebne. Den blev under Achæmeniderne ogsaa her den herskende Tro og vandt en saadan Udbredelse, at den mediske Præstestamme, Magerne, der var optraadt fjendtlig mod Darius, underordnede sig den og blev dens Præster, ligesom ogsaa den dertil knyttede Mythologie og Sagnhistorie aldeles har fortrængt ethvert Minde om de ældste, hvorvel de mægtigste, achæmenidiske Konger. Alexander den Store aabnede Østen for den græske Cultur, som de parthiske Fyrster søgte at fremme. Z.s Lære blev da ringeagtet af Landets Herskere, indtil det i Sassaniderne igjen fik en folkelig Kongeslægt, der atter holdt Hævd over den gamle Tro, som imidlertid havde undergaaet flere Forandringer ved sin Berørelse med Religionsbevægelserne i Vestasien. Muhammedanernes Erobring af Iran bragte med sig et voldsomt og uimodstaaeligt Tryk over Z.s Lære; dens Bekjenderes Tal aftog derved hurtig og stadig, og de ere nu der indskrænkede til nogle faa Tusinde, som (Gebrer) leve under fortrykte Kaar i Yazd og Kerman i Østpersien, medens derimod Udvandrere fra Persien have fundet et nyt Hjem i Indien, hvor de (Parser) i nyere Tider have tiltaget i Antal og vundet en høi Grad af Velvære og Anseelse.

Zostera, s. Bændeltang.

Zrinyi (Niklas, Greve af), ungarsk Feltherre under Ferdinand I, født 1518, var Ban i Kroatien, Dalmatien og Slavonien samt Tabernicus (Skatmester) i Ungarn. Han udmærkede sig i Østerrigs Krige imod Joh. Zapolya og Tyrkerne, men gjorde sig udødelig ved det heltemodige Forsvar af Fæstningen Szigeth, hvor han næsten i en Maaned holdt sig med 3,000 Md. imod hele Soliman II's Krigsmagt, indtil han fandt Heltedøden d. 7de Septbr. 1566.

Zrza (Eleonora), dansk dramatisk Sangerinde, var født d. 22de Mai 1797 i Kjøbenhavn. Begavet med en stærk musikalsk Sands og en usædvanlig høi, stærk og klangfuld Sopranstemme, debuterede hun paa det kongl. Theater d. 25de April 1816. Ved stadig Flid og Øvelse bragte hun det snart saa vidt, at hun med største Lethed og brillant Virtuositet sang de vanskeligste og høieste Partier. Z. forlod Theatret 1844 og døde d. 25de Octbr. 1862.

Zschokke (Johan Heinrich Daniel), tydsk Skribent, født d. 22de Marts 1771 i Magdeburg, studerede forskjellige Videnskaber og optraadte tidlig som Digter, gik, forbi han havde skrevet imod Wöllners Religionsedict, glip af en Plads som Privatdocent ved Universitetet i Frankfurt a. d. O., og begav sig siden til Schweiz, hvor han blev Bestyrer af en Opdragelsesanstalt i Reichenau og derved erholdt Borgerret i Graubünden. Ifølge Partistridigheder blev han 1798 forviist og gik til Aarau, kom her i Forbindelse med Regjeringen, var dennes Commissair i Unterwalden, 1800 i Bern, og blev derpaa Statholder i Basel. I Aaret 1804 blev han Borger i Aarau og Medlem af Bestyrelsen for Forst- og Bjergvæsenet; fra 1829 fungerede han endnu kun som Medlem af det store Raad og af Kirke- og Skolevæsenets Bestyrelse i Aarau, hvor han boede fra 1808, og døde d. 27de Juni 1848. Midt under sine mange Embedsforretninger og de Fortrædeligheder, som Partihadets Forfølgelser beredede Z., fandt han dog Tid til en udstrakt Forfattervirksomhed. Iblandt hans historiske Skrifter nævne vi: „Gesch. des baierischen Volks" etc. (1813—18); „Des Schweizerlands Gesch." (1822), en fortrinlig Folkebog, og „Ausgewählte hist. Schriften" (16 Bd.). Blandt hans mange ypperlige Fortællinger ere „Das Goldmacherdorf", „Abderich im Moos" og „Alamontade" meest bekjendte. Overalt forener Z. Korthed og Fynd med Kraft, Liv og Varme. En overordentlig Udbredelse fandt hans „Stunden der Andacht", som hvis Forfatter han først senere nævnede sig.

Zuaver er Navnet paa visse Afdelinger af det franske Infanterie; oprindelig stammer Navnet fra nogle Tropper, som Marskal Clauzel 1830 dannede i Algier af Kabylere fra Districtet Zuava i Provindsen Constantine. Alle ere Frivillige og bære en Art maurisk Uniform. Skjøndt de oprindelig skulde bestaae af Indfødte, forandredes dette Corps's Indretning, især under Generalerne Lamoricière og Cavaignac, saaledes, at det for Øieblikket kun indeholder Franskmænd, der frivillig tage Deel i et Felttog.

Zuccaro (Taddeo), italiensk Maler, født 1529, død i Rom 1566, efterlignede Raphael og malede mange Arbeider, især al fresco, i en let og tiltalende Stiil, der imidlertid mere og mere blev tilvant Maneer. Mere bekjendt, formedelst sine næsten utallige store Arbeider al fresco, er hans yngre Broder Federico Z., men han er ogsaa en langt større Manierist. Paa sine Reiser malede han næsten i enhver italiensk By. Hans vigtigste Værk er Frescobillederne i det farnesiske Palads i Caprarola, hvori Broderen har betydelig Andeel, og Kuppelen i Domkirken i Florents, hvori han anbragte 300 hyperkolossale Figurer. Han var ogsaa i England og Spanien og døde 1609 i Ancona.

Zuber er et Kornmaal i Baden = 1500 franske Litres = 10,$_{782}$ danske Tønder.

Zülpich, en liden Stad i Rhinpreussen, det gamle Tolpiacum, er historisk bekjendt ved Chlodevigs Seier over Alemannerne 496; den franskiske Konge Theodorich overvandt ogsaa her sin Broder Theodebert af Austrasien 612.

Zug, den mindste Canton i Schweiz, omgiven af Cantonerne Zürich, Schwyz, Luzern og Aargan, 4¼ □ M. stor med 18,000 katholske og tydsktalende Indbyggere, er mod S. O. Bjergland, forresten bølgeformig eller en Slette. Paa Vestgrændsen flyder Reuß. Qvægavl er Hovednæringsveien, der udføres Ost, Uld, Qvæg og Frugt. Forfatningen er republikansk-demokratisk.

Digitized by Google

Den lovgivende Magt har det „store Raad" paa 67, den udøvende et Regjeringsraad paa 11 Medlemmer. — **Staden Z.** ved Zugersø (1¼ M. lang, ½ M. bred, 1300 F. over Havet og 1200 F. dyb) er omgiven af Mure. 4,000 Indb.

Z. stod først under Hertugerne af Zähringen, derpaa under Østerrig, traadte 1352 ind i Edsforbundet og blev efter den helvetiske Republiks Oprettelse slaaet sammen med Schwyz, Uri og Unterwalden til „Canton Waldstätten", men fik sin Selvstændighed tilbage 1803. I Schweiz's indre Stridigheder i de senere Tider hørte Z. til det ultramontane Parti.

Zumala-Carreguy (Don Tómas), spansk carlistisk Feltherre, født 1789 i en Flekke i Guipuzcoa, studerede Retsvidenskaben i Pampelona, da det franske Indfald begyndte 1808, gik saa til Patrioternes Hær og tjente 1813 under Mina. Under den constitutionelle Forfatning gik han 1822 over til Troeshæren under Quesada. Efter Absolutismens Gjenoprettelse blev han Oberst og Gouverneur i Ferrol; Carlisterne søgte nu at vinde ham, men Z. vægrede sig, saalænge Kongen levede, hvorimod han erklærede, efter dennes Død kun at ville erkjende Don Carlos som Konge. Afskediget som mistænkt gik han 1832 efter Ferdinands Død over til Carlisterne, seirede i en Række af Træfninger og blev kun ved Don Carlos's afvigende Mening afholdt fra at drage mod Madrid. Derimod begyndte han Beleiringen af Bilbao, ved hvilken han blev saaret og døde d. 15de Juni 1835.

Zumsteeg (Johan Rudolph), Sangcomponist, født 1760 i Sachsenflur ved Odenwald, var en Ungdomskamerat og Ven af Schiller, og døde 1802 som Concertmester og Directeur for Operaen i Stuttgart. Han har componeret talrige fortræffelige Ballader, desuden Operaer, Cantater, Sange o. s. v.

Zurbaran (Francisco), spansk Maler, født 1598 i Fuente de Cantas, tilhørte Malerskolen i Sevilla, og udmærkede sig ved sit grundige Naturstudium og en skjøn Colorit. Han malede især Helgenbilleder, navnlig med Munke, dog ogsaa Madonnabilleder, der tiltale ved Alvor og Adel. Z.'s Fædreland besidder hans betydeligste Arbeider, men ogsaa i Paris, i Louvres Gallerie, ere talrige Arbeider af ham. Han døde i Madrid som Hofmaler 1662.

Zurbano (Martin), spansk General, født omtrent 1780, anførte 1808—14 en Guerillatrop, traadte ved Carlistkrigens Udbrud 1833 i Dronning-Regentinden Marie Christines Tjeneste og blev 1841 General. Da Christine forlod Spanien, sluttede Z. sig nær til Espartero og blev denne tro, da Narvaez 1843 reiste sig imod ham. Men Z.'s egne Tropper gik over til Narvaez, han selv skjulte sig hos en Svoger, men blev forraadt af denne og i Jan. 1845 skudt.

Zürich, Canton i det nordlige Schweiz, omgiven af Cantonerne Schaffhausen, Thurgau, St. Gallen, Schwyz, Zug og Aargau samt af Storhertugdømmet Baden, fra hvilket den skilles ved Rhinen, er 32 □ M. stor med 26,000 tydsktalende og forderstmeste reformeerte Indbyggere. Paa Grændsen løber Rhinen og Reuß, igjennem Landet Limmat. Z. hører med til den helvetiske Høislette, opfyldes af Bakker og lave Bjerge og er meget frugtbar paa Korn, Viin, Frugt, Hør, Hamp og Skov. Foruden Agerdyrkning og Qvægavl er Industrien, som især gaaer ud paa Fabrikation af Bomulds- og Silkevarer, vigtig. — Forfatningen af 1831 er, siden den sidste Revision af 1850, republikanskdemokratisk; den lovgivende Magt har det „store Raad", til hvilket ved alminbelig Stemmeret vælges paa 4 Aar 1 Medlem for hver 1200de Indb., saa at der bliver 126 Medlemmer. Den udøvende Magt har et Regjeringsraad af 11 paa 6 Aar af det store Raad valgte Medlemmer. — **Staden Z.** (Romernes Turicum), i en smuk og frugtbar Egn ved Limmats Udløb af Zürichersøen, har 2 gamle og anseelige Kirker, et 1832 aabnet Universitet med flere videnskabelige Anstalter, Silke- og Bomuldsmanufacturer og levende Handel. De gamle Fæstningsværker bleve 1833 sløifede og Staden derved udvidet og forskjønnet. 18,000 Indb.

Staden Z. leed under Folkevandringen og i Middelalderens Begyndelse flere Gange meget, men blev stedse gjenopbygget; 1218 ophøiedes den til en Rigsstad. Efterat Schweiz's Kamp mod Østerrig var begyndt, holdt Z. en Tid lang med dette, men siden tog det Parti for Ludvig af Baiern imod Østerrig, og indgik, efter flere indre herskende Stridigheder, 1351 det „evige Forbund" i Brunnen med Uri, Schwyz, Unterwalden og Luzern. I det 15de Aarh. bemægtigede Z. sig de østerrigske Besiddelser i Aargau; om Grevskabet Toggenburg havde det en Feide med Schwyz, 1442 forbandt det sig med Østerrig og beleiredes i denne Anledning 1444 af 20,000 schweizitiske Forbundstropper. Ogsaa Reformationen fremkaldte heftige Kampe med de katholske Cantoner. Den franske Revolutions Fremskridt kaldte de gamle Stridigheder imellem Aristokraterne og Demokraterne tillive igjen; hine fik fra 1803 Overvægten, indtil en friere Forfatning indførtes 1831. I Anledning af Strauß's Udnævnelse til Professor opstod en Bevægelse især blandt Landbefolkningen mod den „uchristelige Regjering", som maatte vige for denne Forening af Almuen med de Klerikale. Ved Valgene 1845 seirede dog de Radicale. Siden (f. Ex. i Sonderbundskrigen) stod Z. paa de liberale Cantoners Side.

Zürichersø hedder den efter Zürich benævnte, 4¼ M. lange og høist ½ M. brede Indsø i Schweiz, som omgives af Cantonerne Zürich, St. Gallen og Schwyz og er berømt for sine skjønne, frugtbare Omgivelser. Den ligger 1,243 F. over Havet, er indtil 600 F. dyb, deles i Ober- og Untersee og gjennemstrømmes af Limmat og Linth.

Zurita (Geronimo), spansk Historieskriver, født 1512 i Saragossa, død 1580, skrev bl. A. de fortræffelige „Anales de la corona de Aragon" (1572—79, 6 Bd.).

Zurla (Placido), italiensk Lærd, født 1769, blev 1823 Cardinal, under Leo XII Generalvicar, og døde d. 20de Octbr. 1834 i Palermo. Iblandt hans Undersøgelser over ældre venetianske Reisendes Opdagelser nævne vi: „Di Marco Polo e degli altri viaggiatori veneziani" (1818—19, 2 Bd.).

Digitized by Google

Zurlo (Giuseppe, Greve), italiensk Statsmand, født 1759 i Neapel, blev 1798 Finantsminister der og gjenoprettede den sunkne Credit, men styrtedes 1803 af Acton. Under Murat virkede han først som Justitsminister, derpaa som Indenrigs- og Cultusminister til megen Velsignelse. Efter Murats Fald 1815 maatte han flygte, kom 1818 tilbage, var 1820 en kort Tid Indenrigsminister og døde d. 10de Novbr. 1828.

Zütphen, befæstet Stad i den hollandske Provinds Gelbern, ved Yssel, hørte i Middelalderen til Hanseforbundet; den har Blegerier, Olie- og Papirfabriker. 14,000 Indb.

Zuydersee (ↄ: Sydsøen) hedder den 57 □ M. store Bugt af Nordsøen, som gaaer ind i den nordlige Deel af Kongeriget Holland, omgiven af Provindserne Holland, Utrecht, Gelbern, Overyssel og Vestfriesland. Den har meget lavt Vand og er overalt fuld af Sandbanker og Grunde.

Zwanziger er en østerrigsk Sølvmynt = 20 gamle Kreuzer = 29½ ß dansk Rigsm.

Zweibrücken (fr. Deux ponts, lat. Bipontum), Stad (med 8,000 Indb.) i Rhinbaiern, var forhen Hovedstaden i et rigsumiddelbart Grevskab (i den overrhinske Kreds), som 1410 blev et Hertugdømme, og som ved den til Linien Pfalz-Z. hørende Hertug Carl Gustav, der 1654 kaldtes til den svenske Throne, kom under Sverrig, men efter Carl XII's og hans nærmeste Slægtninges Død faldt tilbage til den samme Sidelinie, fra hvilken Kongehuset i Baiern nedstammer. I Aarene 1801—14 hørte Z. under Frankrig. — Staden Z. er i den philologiske Verden bekjendt ved de af et Selskab af Lærde her fra 1779 besørgede Udgaver af latinske, græske og franske Klassikere, „Bipontinerudgaver".

Zwibelfisk kalde Bogtrykkerne en uordentlig Samling af Skrifter, som kan fremkomme ved Tabet af en Sats eller ved Sammenfeining af tabte Skrifter.

Zwickau, Stad i Kongeriget Sachsen, ved Mulde, har i sin Omegn betydelige Steenkulsgruber og levende Handel. 16,000 Indb.

Zwickauer-Propheter kaldes nogle Mænd fra Zwikau, der vare blevne vakte ved de reformatoriske Begivenheder, som stode i Forbindelse med Luthers første Optræden i Wittenberg. De roste sig af guddommelige Aabenbaringer og bragte ved deres fanatiske Begeistring hele Befolkningen i Oprør. Øvrighedens kraftige Forholdsregler tvang dem til at fortrække fra Zwickau, og de begave sig nu 1521, medens Luther opholdt sig paa Wartburg, til Wittenberg, hvor de især vakte Opsigt ved at bekjæmpe og forkaste Barnedaaben. Da Bevægelserne tiltoge, kunde Luther ikke holde det længere ud paa Wartburg, men vendte tilbage til Wittenberg, prædikede en heel Uge igjennem hver Dag mod Sværmeraanderne, og blev derved fuldkommen Herre over den vilde Storm; Z. forlode derefter Wittenberg.

Zwingli (Ulrich), Kirkereformator i Schweiz, blev født i Wildhaus i Grevskabet Toggenburg d. 1ste Jan. 1484, var en Discipel af den oplyste Humanist Thomas Wyttenbach i Basel og optraadte, omtrent samtidig med Luther, som Reformator i det tydske Schweiz, efterat han ved klassisk Dannelse og videnskabeligt Studium af den hellige Skrift var kommen til en friere og renere religiøs Erkjendelse. Efter i 10 Aar at have bestyret Præsteembedet i Glarus blev han 1516 Præst i Einsiedeln. Pilegrimmenes Tilstrømning til det derværende undergjørende Mariabillede foranledigede ham allerede dengang til at optræde imod Kirkens overtroiske Gjerningshellighed. Men langt bestemtere blev hans reformatoriske Optræden fra d. 1ste Jan. 1519 som Folkeprædikant i Zürich, hvor han ogsaa først fik Kundskab om Luthers Virken og tog Parti for ham imod det romerske Hofs Fremfærd. Men allerede fra Begyndelsen fik Z.'s reformatoriske Virksomhed en fra Luthers afvigende Charakteer. Han vilde ikke blot være en religiøs, men ogsaa en politisk Reformatorer. Allerede tidligere havde han ivret imod den schweizerske Ungdoms Krigstjeneste i fremmede Fyrsters Sold og mod det aarlige Gehalt, der udbetaltes for Hvervingen, og Kampen mod dette Uvæsen fortsatte han gjennem hele sit Liv. Hans politiske Modstandere, Oligarcherne, hvem det var om at gjøre at beholde deres Pensioner, vare derfor ogsaa Fjender af hans religiøse Reformer, ligesom disse omvendt havde deres Støtte i Demokratiet. Han begyndte sin Kirkereformation ikke blot med at rense Læren, men med at forbedre det Ydre, Cultus og Forfatning. Af Reformationens to Grundprinciper stillede han det formale, den hellige Skrifts udelukkende Autoritet, i Forgrunden. Derfor forkastede han Alt, hvad der ikke udtrykkelig var lært i Skriften, og var stormende og voldsom i sine Forandringer af Cultus og alt Udvortes. Billeder, Altre og Kirkeprydelser forkastede han ubetinget som Afgudsdyrkelse; han bandlyste endog Orgelspil og Klokkeringning, fordi der klæbede Overtro derved. Uagtet sin eensidige Fremhævelse af Skriftprincipet, forvendte han dog paa mange Maader Skriftordet, og kaldte Luthers Ydmyghed overfor Guds Ord Bogstavtjeneste. Sacramenterne vare for ham kun Erindringstegn, og Arvesynden kun en sædelig Arvesygdom, men ikke selv Synd. — Paa Z.'s Tilskyndelse bleve Zürichs Porte lukkede for Afladskræmmeren Bernhardin Samson, og kort efter (1520) gav Raadet Præsterne Tilladelse til at prædike alene efter det gamle og nye Testamentes Skrifter. Dette skete ustraffet ligefor Øinene af to pavelige Nuntier; thi Curien skulde have Hjelpetropper til den pavelige Hær. Dog tilbød man Z. en riig aarlig Indtægt, naar han for Fremtiden vilde lade være at prædike imod Paven. Han undslog sig, og Reformationssindet slog dybere og dybere Rødder. Frants Lambert fra Avignon kom nu til Zürich for at disputere med Z., men erklærede sig beseiret og overbeviist. I en ny Disputats i Febr. 1523 maatte Johan Faber, Generalvicar hos Biskoppen af Costnitz, ligeledes bukke under, da han indlod sig paa Skriftbeviset. Raadet forandrede nu Tilladelsen til at prædike Guds Ord uden Menneskelærdomme til den udtrykkelige Befaling kun at prædike dette. De Geistlige begyndte at gifte sig, Klostrene bleve forladte, der polemiseredes lidenskabelig imod Messe, Helgen- og Billeddyrkelse. En bibelsk

Digitized by Google

Døbeformular indførtes, og ved Paaske 1525 lod Z. holde et Kjærlighedsmaaltid, ved hvilket Brødet blev ombaaret paa Træbakker og Vinen drukken af Træbægere. Saaledes troede han at have gjenoprettet den ægte, apostolisk-christelige Nadvere. Da de 5 katholsk-sindede Urkantoner 1531 gjorde et Indfald paa Zürichs Gebeet, faldt Z. d. 11te Octbr. i Slaget ved Cappel. Hans Liig blev deelt i 4 Dele, brændt og Asken strøet for alle Vinde. — Z.'s „Sämmtliche Werke" udkom 1545 og 1581. Hans Levnet er beskrevet af Osw. Myconius (1536), J. J. Haß (1818), Rotermund (1818), Schuler (1818), J. J. Hottinger (1843), W. Röder (1854).

Zwirner (Ernst Friedrich), tydsk Bygmester, født i Schlesien d. 28de Febr. 1802, uddannede sig deels i Breslau, deels i Berlin, og ledede fra d. 14de Aug. 1833 Bygningen af Domkirken i Köln, der under hans Hænder er betydeligt fremskreden. Han døde i Köln d. 22de Septbr. 1861.

Zwolle, befæstet Stad i den hollandske Provinds Overyssel, er ved Kanaler sat i Forbindelse baade med Yssel og med Vechte; den hørte i Middelalderen til Hanseforbundet. 20,000 Indb.

Digitized by Google

Æ.

Æ, en Selvlyd, det 27de Bogstav i det danske Alphabet, træder i fremmede Ord istedetfor det græske αι, det latinske ae, det tydske ä o. s. v. I mangfoldige danske Ord vakler Retskrivningen imellem æ og (det aabne) e.

Æblesyre er en organisk Syre, der forekommer meget almindelig i Planteriget, deels i fri Tilstand, som f. Ex. i Saften af umodne Æbler, Druer, Ribs, Stikkelsbær, og især i Rønnebær, deels i Forbindelse med Baser, som f. Ex. med Kali i søde Kirkebær. Den danner i reen Tilstand en krystallinsk Masse, der let tiltrækker Fugtighed af Luften og flyder hen, har en stærk, suur Smag og er uden Lugt. Med Hensyn til sin Sammensætning kan den betragtes som isomeer med Citronsyren. Opvarmes den i længere Tid ved en Varme af 150° C., omdannes den under Tab af Ilt og Brint til Fumarsyre (s. d. A.), der ved en høiere Varme atter forandres til Masursyre. Af dens Salte anvendes kun det æblesure Jernilte noget i Medicinen, idet sure Æbler hensættes med Jernstilspaan; den herved vundne Extract, der dog indeholder en meget variabel Mængde Jern, bruges paa forskjellig Maade, meest til deraf at tilberede æblesure Jerndraaber (Tinctura ferri pomati) og til Piller. Æ. fremstilles lettest ved at sætte opløst eddikesuurt Blyilte til ududpresset og klaret Rønnebærsaft, hvorved der opstaaer et Bundfald af æblesuurt Blyilte, hvoraf Syren da kan frigjøres med Svovlsyre eller Svovlbrinte; den saaledes frigjorte Syre maa dog yderligere renses, hvilket kan foretages paa forskjellig Maade, bl. A. ved at benytte det sure Ammoniaksalts Evne til let at krystallisere i store, smukke Krystaller.

Æbletræ, Abild, Pyrus Malus, et bekjendt Frugttræ af Kjernefrugtfamilien (Pomaceæ), i vild Tilstand ofte med Vedtorne paa Grenene, med ægformet-ovale, tilspidsede eller afrundede, saugtakkede Blade, hvis Stilk er halvt saa lang som Pladen, og med smukke, lyserøde eller hvide tvekjønnede Blomster i en Skjerm. Det oversædige Bæger har en femdeelt Krave og bærer i Svælget fem frie Kronblade og et ubestemt Antal Støvdragere; Støvveien bestaaer af en femrummet, med Bægerrøret sammenvoxen Frugtknude, der foroven ender i fem, ved Grunden sammenvoxede Grifler; Frugten (Æble) er et paa Overfladen glat Kjerneæble med 5, 1—2-frøede Rum, der ere omgivne af læderagtige Vægge (Kjernehuset) og heelt indesluttede i det ved Modenheden kjødfulde og saftige Bægerrør, som foroven bærer de henvisnede Flige. Æ. findes vildtvoxende i Skove og Krat i Danmark og Størstedelen af Europa; det forekommer i vild Tilstand i to Varieteter i Henseende til Frugten, nemlig deels med en Frugt af sammensnerpende Smag, deels med søde eller noget syrlig-smagende Frugter. Ved Dyrkningen er der frembragt en utallig Mængde Afændringer af Æ.

Ædelfalk, s. Falk.

Ædelkoral (Corallium nobile) er en i Middelhavet levende, til Havbunden fæstet, haard, kalkagtig, træagtig forgrenet Koral af de ottearmedes Gruppe. Ved Politur forhøies Farvens Skjønhed og Glands, og der drives derfor i Middelhavet et livligt Koralfiskeri, da Korallerne forarbeides til Smykker.

Ædelstenen (gemma) er en Stjerne af anden Størrelse i Stjernebilledet Kronen.

Ædelsteen kaldes i Almindelighed enhver Steen, som udmærker sig ved en smuk Farve, Glands, Gjennemsigtighed og en Haardhed, der i Reglen er større end Qvartsens. Man skjelner sædvanligviis imellem egentlige Æ. (Juveler) og Halvædelstene, saa at man til de Førstnævnte henfører de sjeldnere Mineralier, der udmærke sig ved livligere Farver, betydelig Glands og Gjennemsigtighed, større Haardhed og Evne til at kunne modtage en god Politur, dog uden at der kan drages nogen skarp Grændse imellem disse to Afdelinger. Til de egentlige Æ. henregnes Diamant, Sapphir, Chrysoberyll, Spinell, Smaragd, Beryll, Topas, Zirkon, Granat, Chrysolith, de ikke sorte Turmaliner, o. s. v.; til Halvædelstenene: sort Turmalin, Bjergkrystal, Amethyst, Rosenqvarts, Kattesiesteen, Prasem, Aventurin, Jaspis, Karneol, Heliotrop, Achat, Chrysopras, Opal, Obsidian, Labrador, Lasursteen, Tyrkis, Rav, o. s. v. Alle Smykkestene blive enten skaarne eller slebne, ɔ: enten forsynede med fordybede og ophøiede Figurer, som ved Gemmer og Caméer, eller der gives dem en regelmæssig Form, begrændset af glatte og blanke Flader, de saakaldte Facetter (s. Steenskjæring). Efter Stenens forskjellige Slibning benævnes den: Brillant, Rosensteen og Tavlesteen (s. disse Artt.), og er Indfatningen ringformig, saa at Stenen er fri baade foroven og neden, kaldes den à jour; men Æ. indfattes ogsaa i en Kasse, hvis Bund bedækker Stenens Underdeel, og hvori anbringes Folie af en eller anden Farve, for at forhøie dens Skjønhed og Glands (sml. Kluge: „Handbuch der Edelsteinkunde", 1860).

Digitized by Google

Ædiler, to plebejiske og siden to patriciske, kaldtes Øvrighedspersoner i det gamle Rom, som havde med Politivæsenet at gjøre. De patriciske Æ. (aediles curules) forestode ogsaa de offentlige Skuespil.

Æg. Saagodtsom alle Dyr formere sig ved Æ., thi selv hos dem, der formere sig ved Kiim, Knopskydning, Deling o. s. v., er denne „kjønsløse" Formering i Reglen ikke den eneste, men optræder skiftende med den sædvanlige ved „Æg", der til deres Udvikling udkræve en Befrugtning ved „Sæd". Det Organ, hvori Æ. dannes, kaldes Æggestokken, det, hvorigjennem de føres ud af Legemet, Æggelederen. Hos adskillige Dyr foregaaer Æ.s Udvikling fuldstændig i Æggelederen eller i en Udvidelse af denne (Livmoderen), og Fosteret fødes derfor samtidig med, at Æ. brister; slige Dyr kaldes levendefødende eller vivipare (s. Art. Forplantning). Ogsaa ved Mennesket bruges Ordet Æ. (Ovulum) om det, efter Cellens Typus, i det qvindelige Legeme dannede Organ, der er bestemt til, som Følge af Befrugtningen fra den mandlige Sæd, at danne Grundlaget for Udviklingen af en ny Organisme. Æ. bestaaer af et Indhold, svarende til Celleindhold og Kjerne, og en Æggehinde, svarende til Cellehinden; det dannes i egne dertil bestemte Organer, Æggestokkene (Ovaria), der hos Qvinden ligge i Bækkenet ved Siden af Livmoderen. Under hver maanedlig Menstruation udstødes af Qvindens Æggestok et Æ., som gribes af den frie Ende af en af Æggelederne (Tuba Fallopii), kanalformige Rør, hvorigjennem Æ. ledes hen til Livmoderens Hulhed, hvori dets videre Udvikling og Udrugning foregaaer. — Hos de fleste Dyr lægges Æ., inden Fosteret er dannet, eller i al Fald inden det er fuldbaaret; saadanne Dyr kaldes æglæggende eller ovipare. Æ.s Form og ydre Beskaffenhed er meget forskjellig, skjøndt dets Bygning og Sammensætning i det Væsentlige altid er den samme; dets væsentlige Dele ere Blommen, Kiimblæren og Kiimpletten. Det omgives i Reglen af en Hinde, denne igjen ofte af en Skal af blødere eller haardere Beskaffenhed; i sidste Tilfælde er den ofte kalkholdig, f. Ex. Fuglenes, Krokodillernes og Landsneglenes Æ., eller hornagtig, f. Ex. de tvermundede Bruskfiskes, mange kamgjællede Snegles store, klaseformig grupperede Æggekapsler o. s. v. Ved eiendommelige Former, Sculptur o. s. v. udmærke sig især mange Insecters, ved Farvernes og Tegningens Mangfoldighed mange Fugles Æ. Æ.s Antal er ligeledes meget forskjelligt og retter sig efter ydre Omstændigheder, navnlig efter den Medfart, som det kan ventes, at Æ. og Yngel ville faae fra andre Væseners Side. Adskillige Dyr slæbe deres Æ. om med sig, efterat de ere traadte ud af Legemet, f. Ex. de fleste Krebsdyr, Naalefiskene, Pipaen, Fødselshjelperfrøen, Kongepengvinen, maaskee Argonauten. En egentlig Rugning finder kun Sted hos Fuglene og maaskee hos enkelte Slanger (Pythoner); dog bevogtes Æ., efterat de ere lagte, ogsaa af Krokodiller, forskjellige Fiske (Maller, Hundesteiler), Blæksprutter og Leddyr; Alligatorerne og Tallegallerne (s. disse Artt.) ruge dem ikke selv, men træffe dog hensigtsmæssige Foranstaltninger for at befordre Udklækningen (s. Omsorg for Ynglen). — Gjenstand for særligt Studium ere Æ. kun blevne for Fuglenes Vedkommende (sign. Oologie).

Æg, ovulum. Hos Blomsterplanterne repræsenteres de mandlige og qvindelige Kjønsorganer af Støvbladene (Støvdragerne), med det i dem udviklede Støv, og Frugtbladene, der i Reglen ere sammenvoxne paa forskjellig Maade til en eller flere Støvveie. Støvveien bestaaer af 1) Arret, den øverste, bredere Deel, der er klæbrig og bestemt til at opfange Støvet; 2) Griflen, den mellemste, smallere Deel, der er bestemt til, gjennem sin indre Hulhed (Griffelkanalen) at lede Støvrørene ind; 3) Frugtknuden, den nederste, bredeste Deel, der er huul (1—fleerrummet) og indeslutter Æ., som ved smaa Stilke, Æggestrenge, ere befæstede til visse bestemte Partier, Æggestolene, af Frugtknudens indvendige Sider. Æ. ere smaa, grønne, rundagtige Legemer, der bestaae af et større Midtparti, Æggekjernen, og i Reglen desuden af 1—2 Hinder, der fra Grunden af Kjernen folde sig op om denne og kun foroven efterlade en fiin Aabning (Kiimmunden eller Kiimhullet, micropyle), hvorigjennem Kjernen altsaa staaer i Forbindelse med Frugtknudens Hulhed. Det Parti af Æ., hvor Kjernen er sammenvoxen med Hinderne (eller hvorfra disse udspringe), kaldes Kiimpletten (chalaza); Navlen (hilum) kaldes derimod det Punct paa Æ., hvorfra Æggestrengen udspringer, og som, naar Æ. har udviklet sig regelmæssig, er beliggende i den Kiimmunden modsatte Ende af Æ., tæt udenfor Kiimpletten. Hos mange Planter vender Æ. sig imidlertid under Væxten saaledes, at dets ene Side paa et kortere eller længere Stykke voxer sammen med Æggestrengen, og denne danner da en oftest iøinefaldende Stribe (Navlestriben, raphe) i Æggehinderne, i hvilket Tilfælde tillige Navlen og Kiimpletten ikke mere falde sammen, men den første er rykket nærmere hen mod Kiimmunden. I første Tilfælde kaldes Æ. opret, i sidste Tilfælde omvendt; men foruden disse Hovedformer gives der endnu en Mængde Mellemformer af Æ., hvor da de nævnte Puncter indtage andre Stillinger i Forhold til hverandre. — Æ.s Bestemmelse er, ved Bestøvningen at udvikle sig til Frø (s. disse Artt.) og saaledes sørge for Plantens Formering.

Æga, s. Fiskebjørn.

Æger ɔ: den Frygtelige, kaldes i den nordiske Mythologie Havguden. Han er af Jætteslægt, hans Hal oplyses af Guld. Hans Hustru hedder Ran, deres Døttre ere de vilde Bølger.

Æggeplante, s. Solanum.

Æggehvidestof, Albumin, udgjør den væsentligste Bestanddeel af almindelig Æggehvide og overhovedet af alle Dyrs Æg, ligeledes af Blodvandet; det er fremdeles en Bestanddeel af Lymphen, Chylus og alle serøse Vædsker, dog viser det i de forskjellige dyriske Vædsker med Hensyn til sine Egenskaber nogle Afvigelser, der tildeels endnu ikke fuldstændig ere forklarede. I Planterne indeholdes ligeledes Æ., og herpaa beroer det, at Plantesafter og Udtræk af Planter ved Opvarmning „løbe sammen" eller udskille tætte Fnokke, der ere coaguleret Æ.; s. Plantealbumin. Æ. kjendes — som alle Proteinforbindelser (s.

Digitized by Google

b. A.) — i en opløselig og en uopløselig (coaguleret) Form. I opløselig Form er det en farveløs eller guulagtig amorph Masse, uden Lugt og Smag; i Vand udbolner det til en geleeagtig eller slimet Masse og er kun lidet opløseligt heri; men indeholder Vandet forskjellige Salte, kan det derimod opløses deri. I Viinaand og Æther er det uopløseligt. Ved 48° R. bliver en Opløsning deraf allerede uklar, ved omtrent 50° R. coagulerer det fuldstændig, men først ved henved 60° udskiller det sig i Fnokke. Dog have forskjellige Forhold endeel Indflydelse herpaa: i en stærk Fortynding foregaaer Coaguleringen saaledes langsommere og først ved en høiere Varme; Tilstedeværelsen af forskjellige Salte og andre Stoffer udøver ogsaa en Indvirkning i saa Henseende. Foruden ved Varmen kan Æ. bringes i coaguleret Tilstand ved flere Stoffer, saaledes f. Ex. ved Kreosot, Terpentinolie, stærk Alkohol, de fleste Mineralsyrer, men ikke ved de organiske Syrer, som f. Ex. Eddikesyre; herved skjelnes Æ. fra Ostestof, der coagulerer ved Eddikesyre. Ligeledes give de fleste Metalsalte, som f. Ex. Qviksølvsublimat, Blydsalt med Opløsninger af Æ., men ogsaa her udøve Tilstedeværelsen af forskjellige Salte mærkelig Indflydelse. — Coaguleret Æ. er efter Tørringen farveløst, haardt, bolner ud med Vand uden at opløses og forbinder sig med Syrerne til Forbindelser, der ere uopløselige i Vand. Det opløses af concentreret Eddikesyre, trebasisk Phosphorsyre, og ved Kogning med concentreret Saltsyre opløses det med en violet Farve. I kaustiske Alkalier opløses det ligeledes, og tilsætter man da, efter Opvarmning, en Syre, udskilles en gelatinøs Masse (mindre reent Protein) under Udvikling af Svovlbrinte. Ved atter at opløse Proteinet i et Alkali, opvarme, lade henstaae til Iltning af det dannede Svovlalkali, atter fælde med en Syre og gjentage disse Operationer flere Gange, erholder man det renere Protein (s. Proteinforbindelser). Af Æ. kan der opstaae flere for Chemikerne interessante Destructionsproducter, blandt hvilke her blot skal nævnes Leucin og Tyrosin (s. disse Artt.). Men i det Hele taget ere alle Forholdene ved Æ. i chemisk Henseende endnu ikke tilstrækkelig oplyste, og navnlig ikke, hvorvidt det existerer i flere Modificationer, eller om de Forskjelligheder, det udviser, hidrøre fra Tilstedeværelse af forskjellige Salte og andre Stoffer. Som udgjørende en af de vigtigste Bestanddele af vore Næringsmidler, ligesom af hele vor Organisme, har det i physiologisk og pathologisk Henseende en høi Grad af Interesse.

Ægide (græsk Aigis, Gedeskjoldet) kaldes hos de gamle Digtere det (efter de ældste Forestillinger med Geden Amalthea's Skind beklædte) Skjold, som først Zeus, siden Athene (Minerva) bar, og som var et Symbol paa den Rædsel, Guddommens Vælde maatte indgyde. I Athene's Æ. var Medusahovedet anbragt. Figurlig betyder Æ. Beskyttelse, Forsvar.

Ægina, nu Engia, hedder en græsk Ø i den efter samme benævnede Bugt N. O. for Peloponnes, bekjendt i Oldtidens Sagnhistorie som Æakos's og Ajas's Hjem.

Æginetiske Gavlfigurer (de) kalder man endeel Marmorstatuer af ældre græsk Billedhuggerarbeide, som bleve fundne paa Øen Ægina og i Aaret 1817 solgte til Kongen af Baiern, der har ladet dem restaurere af Thorvaldsen og opsætte i Glyptotheket i München. De tilhørte et Tempel for Athene, der rimeligviis er bygget kort efter den 75 Olympiade (omtrent 600 f. Chr.) og ere sammenstillede saaledes, at man har den ene Gavl fuldstændig og enkelte Figurer, der i Størrelsen afstille sig fra de øvrige, henhørende til den anden (jfr. Billedhuggerkunst, I, S. 557). I Ægina var forøvrigt en betydelig Kunstskole, der navnlig skyldte Broncearbeider sin Anseelse.

Ægir, s. Æger.

Ægt (af at age) kaldes en som Hoveri (s. d. A.) præsteret Kjørsel.

Ægte Brøk eller egentlig Brøk er en saadan, hvor Tælleren er mindre end Nævneren, som $\frac{3}{4}$. En saadan er mindre end 1. En algebraisk Brøk eller Bogstavbrøk kaldes ægte, naar Tællerens Grad er mindre end Nævnerens, hvorved og i Almindelighed kun tages Hensyn til en enkelt Størrelse, der betragtes som Hovedstørrelsen. F. Ex. $\frac{a^4 + a^2 x}{a^3 + ax + x^2}$ er ægte med Hensyn til x (men ikke med Hensyn til a). Udtrykket „egentlig Brøk" bruges dog af nogle Nyere i en anden Betydning, nemlig om den, som ikke er liig noget heelt Tal.

Ægte Børn. De Børn, der af en gift Kone fødes saalænge efter Ægteskabets Indgaaelse, at de kunne være avlede under dette, ansees ubetinget ogsaa for Mandens Børn (hvilket udtrykkes ved den latinske Sætning: pater est, quem justæ nuptiæ demonstrant), og kaldes æ. B., medmindre de beviislig ikke kunne være avlede af Manden, f. Ex. paa Grund af dennes Fraværelse paa den Tid, da de maae være undfangne.

Ægtepagt kaldes en Overeenskomst, der gaaer ud paa at ordne Formueforholdet mellem Ægtefæller paa en fra den i Lovgivningen foreskrevne afvigende Maade (s. Formuefælledskab); en saadan Overeenskomst er imidlertid efter dansk Ret i Almindelighed ikke gyldig uden kongelig Confirmation.

Ægteskabet maa som Grundlaget for Familieforbindelsen i enhver ordnet Stat være anerkjendt som det vigtigste familieretlige Forhold, men først i de christelige Stater er der ved Lovgivningens Ordning af dette Forhold blevet tillagt dets sædelige Charakteer fuld Betydning, deels forsaavidt som Æ., og tilmed det monogamiske Æ. (ɔ: det, som indgaaes mellem een Mand og een Qvinde) i disse Stater er den eneste som lovlig anerkjendte Kjønsforbindelse — saa at altsaa navnlig Concubinatet (s. d. A.), selv om det er stiftet paa Livstid og iøvrigt saaledes, at en ligesaa fuldstændig Forbindelse som den ægteskabelige derved er tilsigtet (det saakaldte Samvittighedsægteskab), behandles som et ulovligt Forhold, hvilket ingen Retsvirkning er tillagt —, deels forsaavidt angaaer de i disse Staters Lovgivninger indeholdte Bestemmelser om Betingelserne for at kunne indgaae Æ., Formerne, hvorunder dette skal skee, det indbyrdes Retsforhold imellem Ægtefællerne og Opløsningen af Æ. Det hele Forholds Ordning i de christelige Stater var oprindelig endog

Digitized by Google

inddraget under den kirkelige Lovgivning, ligesom Ægteskabssager behandledes ved de geistlige Retter, og endnu er der en betydelig Forskjel imellem Maaden, hvorpaa Æ. retlig er ordnet i de katholske Stater, i hvilke Æ. betragtes som et Sacrament, og i de protestantiske Lande. Betingelserne for Æ.s Indgaaelse ere deels saadanne, hvis Mangel hindrer den Paagjeldende i overhovedet at indlade sig i Æ. med Nogensomhelst, deels saadanne, som kun ere til Hinder for, at han ægter visse bestemte Personer; i første Tilfælde siges en absolut, i sidste Tilfælde en relativ Ægteskabshindring at foreligge. Til de første hører Mangel af den lovbestemte Alder (som efter den danske Ret for Fruentimmer er 16 Aar, for Mandfolk 20 Aar), af Fornuftens Brug, af Samtykke fra rette Vedkommende, navnlig naar den Paagjeldende ikke er fuldmyndig, o. s. v. Af de relative Hindringer er den vigtigste den, som kan ligge i for nært Slægtskab eller Svogerskab. I den kanoniske Ret var — paa Grund af den Maade, hvorpaa man da forstod Bestemmelserne i den mosaiske Lovgivning, hvis Forskrifter i saa Henseende ere lagte til Grund for den kanoniske Rets Regler — Æ. mellem Beslægtede overhovedet forbudt, idet man derhos ansaae Slægtskabsforbindelsen for (i Henhold til Romerrettens Regler om Arveberettigelsen) at strække sig indtil den 7de Grad, og dette endog efter den kanoniske Regnemaade (s. Slægtskab), ligesom ogsaa det saakaldte cognatio spiritualis (eller det Forhold, der ansaaes at opstaae mellem dem, der bleve døbte sammen, saavelsom mellem den Døbte og Fadderne) tillagdes samme Virkning som det egentlige Slægtskab. Den overordentlige Udstrækning, Ægteskabsforbudene saaledes havde naaet, — hvorved iøvrigt er at mærke, at der i de fjernere Slægtskabsgrader kunde erholdes Dispensation fra Forbudene — blev indskrænket af Pave Innocents III, der satte den 4de Grad efter kanonisk Beregning som Grændsen for det Slægtskab, der var en Hindring for Æ., og denne Grændse blev ved Reformationen i de protestantiske Lande rykket tilbage til den 3die Grad og senere tildeels endnu længer. Efter den nugjeldende danske Lovgivning er kun Æ. mellem Personer, der ere hinanden beslægtede eller besvogrede i den rette op- og nedstigende Linie samt mellem Sødskende absolut forbudt, og hvad angaaer Æ. mellem en Person og hans Faster eller Moster, hans afdøde Broders Kone, hans Farbroders eller Morbroders Enke samt hans afdøde Kones Faster eller Moster, da er dette vel forbudt, men kan blive tilladt ved Bevilling. En anden relativ Hindring for Æ., som i flere andre Lande endnu har Betydning, men derimod efter Grundloven ikke længer i Danmark, er Religionsforskjellen (s. Blandede Ægteskaber). Den eneste lovgyldige Form for Indgaaelsen af et Æ. mellem Christne var tidligere kirkelig Vielse; men i den nyere Tid er det — efter det først af Holland givne og under Revolutionen af Frankrig optagne Exempel — i flere Lande blevet bestemt, at Æ. skal indgaaes for den borgerlige Øvrighed (saa at det bliver en frivillig Sag, om Ægtefolkene senere ogsaa ville lade sig den kirkelige Velsignelse meddele), eller dog blevet tilladt enten i alle eller i visse Tilfælde at slutte Æ. paa denne Maade istedetfor ved Vielse. Ogsaa i Danmark er nu ved Loven af 13de April 1851 saadant borgerligt Æ. blevet tilladt i de Tilfælde, hvor de Paagjeldende enten ikke høre til Folkekirken eller noget Troessamfund, der har af Staten anerkjendte og til at forrette Vielser berettigede Præster, eller de høre til forskjellige, om end her i Landet anerkjendte Troessamfund, hvorimod det ikke kan finde Sted mellem Personer, som begge høre enten til Folkekirken eller til samme anerkjendte Troessamfund. Forud for et kirkeligt Æ. skal der iøvrigt i Reglen gaae Lysning fra Prædikestolen, forud for et borgerligt Æ. Lysning til Thinge (s. disse Artt.). Hvad det indbyrdes Retsforhold mellem Ægtefællerne angaaer, da er det Hovedprincip, hvorpaa dette i det christelige Æ. er bygget, fuldstændig Liighed i Vilkaar, og dette gjelder især deleshed efter den danske Lovgivning, der ikke, som flere fremmede Lovgivninger, kjender det saakaldte morganatiske Æ. (s. d. A.) eller Æ. til venstre Haand ɔ: et saadant, hvori Hustruen ikke deeltager i Mandens Stand, ligesom de i Ægteskabet fødte Børn ogsaa udelukkes fra denne samt fra visse Arter af Arv efter Faderen, navnlig fra Arv af Lehn og Stamgodser. Dog maa Kongen, som den, der i flere Henseender staaer udenfor Loven, kunne erklære det af ham indgaaede Æ. for m., hvoraf Følgen bliver, at hans Gemalinde ikke bliver Dronning og de Børn, der maatte avles i denne Forbindelse, ikke blive Prindser eller Prindsesser eller faae Arveret til Thronen, og dette er netop Tilfældet med det af den nuregjerende Konge, Frederik VII, med Grevinde Danner indgaaede Æ. Hvad Formuens Bestyrelse angaaer, da tilkommer den efter dansk Ret vel i det Hele Manden, hvilket man pleier at udtrykke paa den Maade, at Manden er Konens Værge; men dette maa dog ikke forstaaes, som om Konen var umyndig, idet hun tvertimod i sin Sphære, nemlig i Alt, hvad der angaaer Bestyrelsen af det indre Huusvæsen, er ligesaa myndig som Manden, og med fuld Gyldighed kan afslutte Retshandler desangaaende. Om Formueforholdet imellem Ægtefællerne s. iøvrigt Formuefælledsskab. Æ. er efter sin Bestemmelse en livsvarig Forbindelse, og efter den katholske Kirkeret kan det heller ikke, naar det engang gyldig er stiftet, nogensinde fuldstændig opløses, hvorimod kun en Ophævelse af det ægteskabelige Samliv, en saakaldet Separation i Henseende til Bord og Seng, kan finde Sted; i de protestantiske Lande kan derimod ikke blot en saadan Separation (s. d. A.), men ogsaa en virkelig Skilsmisse (s. d. A.) ɔ: en fuldstændig Ophævelse af Æ. i flere Tilfælde opnaaes. En bindende Forpligtelse til at indgaae Æ. kunde tidligere efter dansk Ret ligesom endnu efter enkelte fremmede Lovgivninger paadrages ved et gjensidigt Ægteskabsløfte, navnlig deels under Formen af Trolovelse (s. d. A.), deels under Formen af Jaord (s. d. A.) samt i visse Tilfælde ved den saakaldte Frisedbel (s. d. A.), men med Undtagelse af, at dette sidste idet betydende Retsinstitut endnu bestaaer, ere disse Bestemmelser iøvrigt hævede ved den senere Lovgivning, saa at der nu ved en Forening om Æ.s

Digitized by Google

Indgaaelse ikke længer stiftes nogensomhelst retlig Forpligtelse. Derimod kan en Mandsperson endnu i enkelte Tilfælde paadrage sig en eensidig Forpligtelse til at ægte et Fruentimmer, navnlig ved Besvangrelse forbunden med foregaaende Ægteskabsløfte.

Ægypten (kopt. Khimi, i det gamle Test. Misraim), det nordøstligste Land i Afrika, ligger imellem 24° og 31½° n. Br., imellem 47° og 52½ ø. L., og omgives mod N. af Middelhavet, mod Ø. af Landtangen ved Suez, som forbinder Afrika med Asien, og det røde Hav, mod S. af Nubien, mod V. af den libyske Ørken (Sahara, Barka), mod hvilken der dog ikke er nogen bestemt Grændse. Man kan anslaae Fladeindholdet til c. 6,000 □ M., hvoraf omtrent 800 □ M. ere dyrket Land.

Æ. bestaaer af Nildalen, der ligger som en langstrakt Oase imellem Ørkenlande, og de paa begge Sider af samme strygende, øde Bjerge eller Høisletter. **Nildalen** er mod S., hvor den for Æ.s Vedkommende begynder med det snevre Pas ved Asuan, meget smal, men udvider sig mod N. indtil en Brede af 4 M. (i Gjennemsnit er den 2 M.). Ø. for den, med steilt Affald mod Dalen, stryge, i noget forskjellige Retninger men forbetmeste parallele med det røde Hav, **Mokattem** eller de **arabiske Bjerge**, ogsaa kaldte det stenede Æ.; dette øde og sønderrevne Bjergland gjennembrydes fra V. til Ø. af flere Tverdale, som danne de eneste Veie for Samfærdselen imellem Nilen og det røde Hav (den vigtigste gaaer til Havnen Kosseir ved dette). V. for Nildalen ere de **libyske Bjerge** (kun 1000 F. høie) eller det sandede Æ., et Ørkenplateau, ved hvis nordlige Affald ligge Oaserne ved Søen Birket Karun (fordum Moeris), Natronsøerne og Brakvandssøen Mareotis. Denne Beskrivelse gjelder dog kun om Øvre- og Mellem-Æ., indtil 30° n. Br.; N. for denne Grændse trække begge Bjergvolde sig tilside og give Floden Plads til at danne Nedre-Æ. eller Delta'et, et c. 100 □ M. stort, lavt og overmaade frugtbart Marskland, dannet i Aarhundredernes Løb ved det af Nilen medførte og ved Oversvømmelserne affatte Dynd og Sand, som i Nildalen har lagt sig ovenpaa den oprindelige Sand- og Klippebund og her har skabt et nyt Land (dette er voxet og voxer stedse udad mod Havet). Langs med Kysten, kun ved sandige Landstrimler adskilte fra Havet ligge Klippesøer (Laguner) med brakt Vand; udenfor Oversvømmelsernes Tid ere de kun Moradser, de staae ved Aabninger i Forbindelse med Havet. Ligesom det beboede og dyrkelige Æ. er Nilens Værk og Gave, saaledes er det denne Flod, der giver Landet sin Charakteer og betinger Livsforholdene i samme; s. **Nilen**.

Klimaet i Æ. er overmaade regelmæssigt, i den største Deel af Aaret meget hedt (man har i Kairo, hvor Middeltemp. er 18°, havt 38° Varme) og tørt. Øvre- og Mellem-Æ. ligge i det regnløse Belte; paa Nordkysten falder om Vinteren Regn, som hist erstattes ved Flodens Oversvømmelser (i Kairo er mindst paa 240 Dage af Aaret Himlen aldeles skyfri). I Marts og April medføre hede Sydvinde (Chamsin) ofte en qvælende Hede. — Bjerglandene Ø. og V. for Nildalen indeholde Marmor, Alabast, Sandsteen, Granit, Alun, Salpeter, Svovl, Salt o. M. I Nildalen findes hverken Skove eller Enge, kun smaa Grupper af Daddelpalmer, derimod voxe i Nilen Vandplanter som Lotos, Papyrus o. A. Hovedproducterne ere **Korn**, (Hvede og Byg), Bælgfrugter, Hør og Hamp, Tobak, hvilke ere Gjenstand for Vinterdyrkningen (thi der høstes 2 Gange aarlig), fremdeles **Bomuld**, Riis, Mais, Oliven og andre Sydfrugter, Sukker og Indigo, hvilke avles om Sommeren. Af Huusdyr og vilde Dyr findes de i Nordafrika almindelige; Æ. er især riig paa Vandfugle (Storke, Ibisser o. fl.) og Fürbeen, (Krokodiler, som nu ere forsvundne i Nedre-Æ.).

Af **Indbyggerne** i Æ. ere **Araberne** talrigst (2 Mill.); de leve deels i Stæderne (Hadhesi), deels som agerdyrkende Bønder (Fellahs) paa Landet i stor Afhængighed af Regjeringen, deels som næsten uafhængige Nomader (Beduiner) Ø. og V. for Nildalen. Foruden dem findes **Kopter** (c. 150,000), Efterkommere af de gamle Ægypter, Tyrker (især som Embedsmænd og Soldater), Jøder, Franker, Grækere, Negere o. fl. Det almindelige **Sprog** er det arabiske (det koptiske er kun Skriftsprog). De fleste ere Muhammedanere; sfgn. Art. **Kopter**. Den største Deel af Folket staaer paa et lavt Trin af aandelig Udvikling, thi de af Regjeringen i de sidste 50 Aar stiftede Skoler (techniske, militære o. fl.), saavelsom dens øvrige Bestræbelser for at udbrede europæisk Civilisation, have blot for de høiere Stænder havt nogen Virkning, en virkelig Folkeoplysning forenes hverken her eller nogensteds godt med en despotisk Regjering. — Den vigtigste Næringsvei er **Agerdyrkning**; Industrien er det ikke lykkedes at bringe til nogen synderlig Blomstring. **Handelen** er derimod meget levende; den drives med Europa meest over Alexandria, med Syrien over Damiette, med Indien over Suez. — Æ. er nu et **tyrkisk Vasalland**. Det regjeres af en arvelig Vicekonge, som er afhængig af sin Landsherre Sultanen (han svarer bl. A. en aarlig Tribut af c. 1½ Mill. Rdl., Armeen maa ikke overstige 18,000 Md., de høiere Officerer udnævnes af Porten, o. s. v.) men ligeoverfor sine Undersaattter har en uindskrænket Magt. Han residerer sædvanlig i Kairo. Landet deles i administrativ Henseende i 3 Districter, som har hvert sin Pascha.

Maal og Vægt i Æ. 1) **Længdemaal.** Der gives 5 forskjellige Alner (Dirâa, Draa, Pik), a) den **tyrkiske Pik**, P. Stambuli for Uld og europæisk Silke = 300⅓ Pariser Linier = $1,_{075}$ danske Alen, b) Pik **Endaseh**, for Bomuld og Lærred, = 283 Pariser Linier = $1,_{017}$ danske Alen, c) Pik **Beledi** (d. e. Landsalen) for syrisk Silke og orientalske Manufacturer = 256 Pariser Linier = $0,_{920}$ danske Alen, d) Pik **Mehendaseh** ved Bygningsvæsenet = 340 Pariser Linier = 1,[illegible]22 danske Alen, e) Pik **Mekias** paa Nilen = $239,_{7}$ Pariser Linier = $0,_{861}$ danske Alen. — 2) **Flademaal.** Den officielle Feddahn (Fidan) à 24 Kirat er $44,_{591}$ franske Ares = 11317 danske □ Alen = $0,_{808}$ Tønder Land. Den almindelige Feddahn er $59,_{29}$ Ares = 15048 □ Alen = $1,_{075}$ Tønder Land. — 3) **Rummaal.** a) **Korn.** 1 Daribba er alle-

Digitized by Google

vegne 2 Arbeb. I Alexandrien deles en Arbeb i 24 Rub og er = 271 franske Litres = $15,_{58}$ danske Skjepper. I Kairo er en Arbeb ligeledes 24 Rub = 179 Litres = $10,_{29}$ danske Skjepper. I Rosette deles en Arbeb i 12 Rub à 4 Kadah og er 284 Litres = $16,_{33}$ danske Skjepper. b) Flydende Varer sælges efter Vægt. — **Vægten** er meget forskjellig. Grundeenheden er Derhem, Dramme eller Drachme, som er $3,_{0884}$ franske Gram = $0,_{6177}$ danske Qvint eller $0,_{7906}$ danske Qvintin. (1 dansk Pund er 500 Gram.) A) Okevægt. a) Den sædvanlige Oka eller Ucka er 400 Drachmer = $2,_{471}$ danske Pund. b) Den egentlige Handelsoka er 420 Drachmer = $2,_{594}$ danske Pund. c) Den særegne Handelsoka i Alexandrien er 412 Drachmer = $2,_{545}$ danske Pund. — B) Rottelvægt. a) Den sædvanlige Rottel (Rotolo) er 144 Drachmer = $0,_{889}$ danske Pund. Den deles i 12 Uckieh à 12 Drachmer. b) Den særegne Regjerings R. er 180 Drachmer = $1,_{112}$ danske Pund. c) Desuden er der 5 andre Rotoli fra 105 til 324 Drachmer eller fra $0,_{65}$ til $2,_{00}$ danske Pund. — C) Kantarvægt. Kantar eller Kuss er 22 forskjellige Slags efter Varernes Beskaffenhed, fra 36½ til 100 sædvanlige Oker eller fra 90 til 247 danske Pund. — For Guld, Sølv og Medicin deles ovennævnte Drachme i 24 Kirat (Karat) à 4 Kømmhah (Hvedekorn) à 3 Habbeh (Bygkorn).

Æ.s Historie. Denne gaaer tilbage til den fjerneste Oldtid, men det, vi vide derom, støtter sig kun til Fragmenterne af Manetho (s. d. A.) og paa vor endnu høist ufuldstændige Kundskab til Landets egne Mindesmærker (sfgn. Art. **Hieroglypher**). Som den ældste Konge nævnes Menes 3643, efter Andre 3892, f. Chr.; han skal være udgaaet fra This og have anlagt Memphis, hvor hans Slægt skal have regjeret i 252 Aar. Under det i 200 Aar regjerende næste Dynastie, Manetho's 3die, opførtes de ældste Pyramider o. desl., som kun indeholde enkelte Skrifttegn, ingen Sculpturer. Under det 4de og 5te Dynastie, til hvilket hørte Kongerne Cheops og Chephren, opførtes en Mængde Pyramider, Gravminder o. M. med Sculpturer, Indskrifter o. s. v., som vise, at den ægyptiske Civilisation allerede dengang havde naaet sin Modenhed. Under det 11te og 12te Dynastie, da Theben var Hovedstad, naaede det ældste ægyptiske Rige sit Høidepunct i Magt og Velstand. Men omtrent 2100 f. Chr. gjorde de nærmest ved Æ. boende semitiske Folk (Phoeniciere og Arabere) et Indfald og beherskede samme i længere Tid fra Memphis af; deres Fyrster (det 15de og 16de Dynastie) ere bekjendte under Navnet Hyksos ɔ: Hyrdekonger. Med Understøttelse af Æthiopierne (i Nubien) fortrængte det 17de Dynastie de Fremmede i det 17de Aarh. f. Chr. Under det 18de og 19de Dynastie hævede Æ. sig til ny Magt og Anseelse, saa at dets Konger endog gjorde Erobringstog ind i Asien, mod Medien, Assyrien, Persien, Skythien (skjøndt alt dette maaskee mere tilhører Sagnet end Historien), s. **Sesostris**. Under Rhamses II henlægge Nogle Jødernes Udvandring fra Æ. Under det 21de Dynastie steeg Præstearistokratiets Vælde, saa at endog En af samme kom paa Thronen. Riget forfaldt nu efterhaanden; den æthiopiske Erobrer Sabako bemægtigede sig Landet og stiftede det 25de Dynastie. Den sidste af samme Tarako (i Bibelen Tirrhaka) drog tilbage til Æthiopien, hvor de fra ham nedstammende Dynastier vedligeholdt ægyptisk Civilisation navnlig i Meroe.

I hele denne Tid havde, efter Alt hvad vi vide, Ægypterne, der ligesom Chineserne og Japaneserne skyede Samqvem med Fremmede, bevaret deres Folkeeiendommeligheder saa temmelig uforandrede. Folket var inddeelt i strengt fra hinanden adskilte Kaster, af hvilke den fornemste var Præstekasten, som var i Besiddelse af Lærdom; derfor vare Præsterne ogsaa Dommere, Læger, Bygmestere, udgjorde Kongens Raad o. s. v. Den næste var Krigerkasten, af hvilken Kongen valgtes; den havde Jordeiendomme istedetfor Sold. De øvrige Kaster vare Næringsdrivende, Skippere, Hyrder o. s. v. — Ægypterne vare et alvorligt, næsten tungsindigt Folk, hvis Tanker idelig vendtes mod Døden: de antoge et Slags Sjælevandring, anvendte den største Omhu paa Ligenes Bevarelse (Mumier) og paa Gravstederne (ikke blot Pyramiderne vidne herom, men ogsaa de især i Øvre-Æ. fundne uhyre Gravhvælvinger, der danne hele underjordiske Stæder). De antoge en Mængde Guder, som i genealogisk Henseende henførtes til 3 Klasser; til den 3die hørte Osiris og Isis med deres Afkom. Meget heri er dog for os dunkelt, ogsaa fordi de græske Skribenter hyppig sammenblande de ægyptiske Guder med deres egne. Desuden betragtedes en Mængde Dyr som hellige, navnlig Katte, Hunde, Storke o. desl.; sfgn. endvidere Art. **Apis**. Religionens Indflydelse paa Folket var meget stor, enhver Enkelts Liv og Foretagender vare bundne til strenge religiøse Forskrifter, Præsterne beherskede derved i Almindelighed Familierne ligesom Staten. Sfgn. Schwenk „Mythol. der asiat. Völker" (1846) og Lepsius „Die ägypt. Götterkreise" (1851).

Efter et uroligt Tidsrum, i hvilket Æ. var deelt imellem 12 Fyrster (Dodekarchiet), kom det saitiske Kongehuus, det 26de Dynastie, paa Thronen med Psammetich (650—600). Med ham indtraadte et Omsving i Landets politiske Stilling og i Folkets hele Liv, idet den ængstelige Afspærring imod alt det Fremmede ophørte og græske Colonister fik Lov at nedsætte sig i Søstæderne. Fra den Tid kjende vi Landet og dets Historie af Grækernes Skrifter. Af de følgende Konger lod Necho (600—550) Afrika omseile af Phoenicierne, begyndte paa en Kanal imellem Middelhavet og det røde Hav, og gjorde et Indfald i Asien, hvor han blev slagen af Nebukadnezar 606. Om Amasis og Apries s. disse Artt. Under Psammis blev (525) Æ. erobret af Kambyses og gjort til en persisk Provinds. Det gjorde flere Gange Opstand imod Perserne men uden blivende Held (405—340 var det uafhængigt). Alexander den Store erobrede Æ. 332 og anlagde Alexandrien; ved Delingen efter hans Død kom det under Ptolemæos Lagi Søn, som 305 antog Kongetitlen. Æ. og især Alexandrien blev nu et Hovedsæde for græsk Lærdom og Civilisation, som trængte det oprindelige Folkeliv tilbage, s. **Ptolemæerne**. Disse regjerede til 30 f. Chr., da

Digitized by Google

Æ. efter Slaget ved Actium og Kleopatra's Død blev en romersk Provinds. Christendommen fandt tidlig Indgang i Æ., Eneboer- og Klosterlivet udviklede sig først her. Ved Romerrigets Deling kom Æ. under det græske Keiserdømme, hvilket varede til 638, da Feltherren Amru bragte det under Kalifen Omars Herredømme: nu erholdt Muhammedanismen og en arabisk Befolkning hurtig Overvægt over Christendommen og de Indfødte. I Aaret 868 gjorde Statholderen Achmed sig uafhængig af Kalifatet, med hvilket det 905—35 atter var forenet. Moës, som byggede Kairo, stiftede 969 Fatimidernes glimrende Dynastie, som 1171 styrtedes af Saladin. Under dennes Dynastie, Ejubiderne, uddeeltes Landet i Lehn til Mamlukerne, hvilke 1250 gjorde sig til dets Herrer, indtil Sultan Selim I erobrede Landet og gjorde det til en tyrkisk Provinds. Under Tyrkernes slette Bestyrelse gik Æ. aldeles tilbage. Bonaparte erobrede det 1798, men dette var ikke af Varighed (s. **Napoleon I**). — En ny Periode begyndte for Æ. med Statholderen (1806—48) Mehemed Ali, hvis Maal var at indføre europæisk Civilisation her. Han erobrede ved sin Søn Ibrahim en Deel af Arabien og gjorde Nubien, Sennaar og Kordofan skatskyldige. Derimod tvang de europæiske Magter ham 1840 til at opgive det tidligere erobrede Syrien, s. **Mehemed Ali** og **Tyrkiets Historie**. Under hans Efterfølger Abbas Pascha (1849—52) og Said Pascha (s. disse Artt.) ere Reformerne fortsatte, om end paa en mindre energisk og voldsom Maade end under Mehemed.

Blandt Skrifterne over Æ. maa først nævnes det store, ved Napoleons Tog foranledigede „Description de l'Égypte" (2den Udg. 1824—30, 24 Bd. foruden 12 Bd. Kobbere); dernæst, foruden en Mængde Skrifter over de gamle Mindesmærker af Gau, Young, Caillaud, Rosellini o. F., Lepsius („Denkmäler aus Ä. und Äthiopien", 1849), Beretningerne om Belzoni's, Minutoli's, Prokesch's, Combes's, Russegger's Reiser, Wilkinson „Manners and customs of ancient Egyptians" (1841), og om det nyere Æ.: Pruner „Ä.s Naturgeschichte und Anthropologie" (1847); Clot-Bei „Aperçu général sur l'Égypte" (1840); Lane „Manners and customs of the modern Egyptians" (1838).

Ægyptisk Kunst. Bygningskunsten staaer i denne øverst; de af den frembragte Pragtværker, Templer og Paladser, forbause dog mere ved deres kolossale Forhold, storartede Søilegange og vidtstrakte Sale end ved Skjønhed og Ynde. Sculpturen viser sig ene i Architekturens Tjeneste som Middel til at smykke Bygningerne deels ved Reliefs (indeholdende historiske Fremstillinger, Offere, Processioner), deels ved fritstaaende Figurer; alle disse ere kolossale, de Siddende i fuldkommen Ro, de Gaaende stive med Armene tæt til Kroppen, i det Hele manglende Liv og Bevægelighed. Udsnitninger i Træ findes paa Liigkister; af Leer haves forskjellige Kar. Malerkunsten tjener ligesom Sculpturen næsten ganske Bygningskunsten; Farverne, hvis Varighed og levende Friskhed er forbausende, ere lagte paa uden Anbringelse af Lys og Skygge.

Ægyptisk Kunst, s. **Billedhugger-, Bygnings- og Malerkunst.**

Ægyptisk Diensygdom (Ophthalmia granulosa) er Benævnelsen for en betændelsesagtig Sygdom af Ziets og Zielaagenes Bindehinde, som anatomisk charakteriserer sig ved Dannelsen af grynede Fremvæxter (Granulationer, Trachom) paa Overfladen af den angrebne Flade (oftest Zielaagenes Indside). Sygdommens Forløb er som oftest chronisk, medfører da let Fortykkelse og Forhærdelse af de angrebne Væv, hvorved Ziets Overflade stedse irriteres, betændes og udsættes for Sliimflod (Blennorrhoea), men kan ogsaa opstaae som et akut Sliimflod, hvorved Ziet i faa Dage kan blive tilintetgjort. Om Sygdommen er en eiendommelig Form, eller kun en Modification af de tidligere kjendte Zienbetændelser, og om den er smitsom eller skylder uhelbige hygieiniske Forhold sin Oprindelse, er endnu Gjenstand for heftig Strid iblandt Zienlægerne. Vist er det, at den først blev beskreven efter de Franskes Felttog i Ægypten 1798 (hvoraf Navnet „ægyptisk"); senere har den viist sig i de forskjellige Landes Armeer, eftersom de Angrebne kom i Forbindelse med Andre, og omsider har den endt med efter en ringe Maalestok at angribe den civile Befolkning, især hvor denne er samlet i større Antal (i Skoler, Instituter o. s. v.). Deraf dens Navne „militær" og „contagiøs" Ziensygdom. Her til Danmark er Sygdommen utvivlsomt indkommen under Felttogene mod det slesvigholsteenske Opr ør i Aarene 1848—50; vor Armee har for en stor Deel været angreben deraf, og den findes ligeledes nu hos den civile Befolkning. I Sverrig har den allerede tidligere været kjendt, og har navnlig hærjet slemt i visse indskrænkede Landstrækninger (Wånga i Østergöthland); derimod er den neppe endnu naaet til Norge.

Æl, s. **Elletræ.**

Ælm eller **Alm**, Ulmus, er en Slægt af anseelige, til de kronløse Femtalsplanter hørende Træer, med afvexlende, skjæve, saugtakkede og stivhaarede Blade og knippeviis samlede, uanseelige, grønne eller rødbrune Blomster, der udvikle sig før Bladene og have et klokkeformigt, 5-deelt Blomsterdække, 4—12 Støvdragere og en fri, 2-rummet Frugtknude, der udvikler sig til en flad og rundagtig, eenfrøet Vingefrugt. Af Arterne, der tilhøre de tempererede Klima'er, kan mærkes: Ypern eller den storbladede Æ. (U. montana), et 60—80 F. høit Træ med dobbelt saugtakkede, langt tilspidsede Blade og næsten siddende Blomster, der er udbredt over Størstedelen af Europa, deels som vildtvoxende, deels som plantet (navnlig som Alleetræ); den smaabladede Æ. (U. campestris), med mindre og finere Blade, men iøvrigt meget lignende den foregaaende, sammen med hvilken den ofte plantes; Kork-Æ. (U. suberosa), der i Reglen ansees for en Varietet af den foregaaende Art, udmærket ved den stærke Korkudvikling paa de yngre Grene; o. fl. a. Veddet af de fleste Arter Æ. er fast og varigt, og benyttes navnlig af Vogn- og Bøssemagere, af Snedkere til Luxusgjenstande, o. s. v.

Ændernes Familie (Anatideæ) danner en meget stor, over hele Jorden udbredt Familie af Svømmefuglenes Familie; det er i det Hele taget Fugle af en ikke uanseelig Størrelse, temmelig plump og kjødfuld Bygning, med korte

Digitized by Google

Vinger, ufuldkommen Flyveevne, lave Been og vraltende, besværlig Gang. Det bedste Kjendemærke for den er dog Næbformen; uagtet denne nemlig er temmelig forskjellig hos de forskjellige herhenhørende Slægter, er det dog altid temmelig bredt, beklædt med en blød Hud, ender ligesom med en lille Negl eller Klo og har langs med sin indre Rand, saavel foroven som forneden, en Række af Horntakker, som forresten kunne være udviklede i forskjellig Grad; undertiden ere de stærkt forlængede, næsten bardeagtige (Skee-Ænderne). De tjene dem deels til at sie Føden (Smaadyr, Plantedele) fra Vandet, deels til at plukke den (Græs, Tang) eller gribe den (Fiske, slimede Bløddyr). En vis selskabelig Tendents er almindelig i denne Familie; ved prægtige Farver udmærke Hannerne sig i forskjellige Slægter. Æggene, hvis Udklækning ligesom Ungernes Opdragelse ene er overladt Hunnen, lægges i Reglen i en simpel, med Duun udforet Rede paa Jorden, sjeldnere i hule Træer eller i Huler i Klinter; Ungerne kunne strax dykke efter deres Føde, en Evne, som de Udvoxne kun besidde i visse Slægter. De herhenhørende Slægter ere Svaner, Gjæs og virkelige Ænder (Anas, s. Andeslægten), som alle høre til de Former, der som voxne og under normale Forhold ikke kunne dykke; derimod ere Dykænderne og Fiskeænderne (s. disse Artt.) Svømmedykkere. De ægte Ænder og Dykænderne betragtes dog ofte som kun udgjørende een Slægt.

Æneas, trojansk Prinds, Søn af Anchises og Venus, blev under Trojas Ødelæggelse frelst ved sin guddommelige Moders Beskyttelse (han bar sin gamle Fader paa sine Skuldre ud af den brændende Stad), og kom efter mangehaande Eventyr til Latium i Italien, hvor han ægtede Kong Latinus's Datter Lavinia og blev Stamfader til Kongerne i Alba Longa, derved ogsaa til den iuliske Slægt i Rom. Virgil har behandlet disse Sagn i sit Digt Æneiden.

Ænesidemus, en Philosoph fra Kreta, levede paa Cicero's Tid i Alexandrien, og gav Skepticismen en saa subtil Udvikling, at den nu kunde maale sig med andre Philosophiens Former, som Stoicismen, Epikureismen, Platonismen.

Æolerne, en af de ældste græske Stammer, som udledede sin Herkomst fra Hellens Søn Æolos, udbredte sig fra deres oprindelige Fædreland Thessalien især over det vestlige Grækenland og hersra, gjennem flere Udvandringer i det 11te Aarh. f. Chr., til Lilleasiens Vestkyst, hvor de stiftede Stæderne Smyrna, Kyme, Mitylene paa Lesbos o. fl. Den æoliske Dialekt, i hvilken det ældste græske Fællessprog havde bevaret sig med mindst Forandring, uddannedes især paa Lesbos og benyttedes af flere lyriske Digtere, navnlig Alkæos og Sappho.

Æolipila, Æolskuglen, er en Kjedel, som har en meget snever Aabning, og hvori man sætter en Vædske i Kog, naar Dampene fare ud af den meget snevre Aabning. Man kan bruge den til at oppuste Ild, og man kan frembringe en stor Hede ved den, naar man fylder den med Viinaand og antænder dennes udstrømmende Damp ved at lade den gaae igjennem en Flamme.

Æolos heed 1) i den græsk-romerske Mythologie Vindenes Gud. Hos Homer boer han paa en Ø i Middelhavet (de Æoliske Øer heed siden de Øer N. for Sicilien, som nu sædvanlig kaldes de lipariske), de senere Digtere udsmykkede og forandrede Mythen om ham paa flere Maader. 2) I Sagnhistorien Hellens Søn, Stamfader for den æoliske Stamme, s. Hellenere.

Æolusharpe er et særeget Musikinstrument, som bestaaer af en omtrent 3 Fod lang, smal Kasse af tyndt Træ, hvori der over en Resonantsbund er spændt 8 til 10 stærke Tarmstrenge. Naar dette Instrument hænges op paa et Sted, hvor der er stærkt Lufttræk, vil Trækket bringe Strengene i Vibration og frembringe vidunderlige ætheriske Toner, der synes at komme fra en anden Verden. Æ. skal være opfunden i Begyndelsen af det 17de Aarh. af P. Kircher.

Æon (gr.) betegner egl. Levetid, Tid; Ordet brugtes af Gnostikerne i en egen Betydning om Kræfter, som fra Evighed ere udstrømmede fra Gud og ere til som aandelige Substantser; s. Gnosis.

Æqvation er det latinske Navn paa en Ligning (s. d. A.). Desuden bruges Ordet i Astronomien (tilligemed, dog hyppigere end, det danske Ligning) om Forskjellen imellem en Middelværdi og en sand Værdi, eller den Størrelse, som, lagt til den sidste, gjør den liig med den første. Saaledes Tidsæqvationen, som er Forskjellen imellem Middeltid og sand Tid, Centrumsæqvationen (æquatio centri), som er Forskjellen imellem en Planets Middelanomalie og sande Anomalie, o. s. v. Jvf. Aarlig Ligning.

Æqvator er en Storcirkel deels paa Himlen, deels paa Jorden. a) Under Himmelkuglens tilsyneladende daglige Omdreining ligge to Puncter stille; disse kaldes Verdens Poler. Den, der er over vor Horizont, er Nordpolen, den modsatte Sydpolen. Den rette Linie, som tænkes at forbinde disse Puncter, og om hvilke Himlen synes at dreie sig, kaldes Verdens Axe. Det Plan, der igjennem Jorden lægges lodret paa Verdensaxen, kaldes Æ.s Plan, og den Storcirkel, hvori dette skjærer Himmelkuglen, er Himlens Æ. Denne er altsaa allevegne 90° fra begge Poler. Æ. og Horizonten halvere hinanden (som altid er Tilfældet med to Storcirkler). En Stjerne, der er i Æ., fuldbringer altsaa den ene Halvdeel af sin Bane over, den anden under Horizonten. Naar Solen er i Æ., ere derfor Dag og Nat lige lange. Dette er Tilfældet to Gange om Aaret, den 21de Marts og den 23de September. De Puncter af Æ., hvor Solen da befinder sig, kaldes Jevndøgns- eller Æqvinoctialpuncterne, navnlig Foraars- og Efteraars-Jevndøgnspunctet. De Storcirkler, som ere lodrette paa Æ. og altsaa gaae igjennem dens Poler, kaldes Declinations- eller Timecirkler. — Æ. benyttes til at bestemme en Stjernes Sted paa Himlen. Dertil behøves to Bestemmelser (Coordinater), som kaldes Declination og Rectascension. Declinationen er Stjernens lodrette Afstand fra Æ., altsaa en Deel af den igjennem Stjernen gaaende Declinationscirkel. Den er enten nordlig eller sydlig. Rectascensionen (lat. ascensio recta) er denne Declinationscirkels Afstand fra Foraarsjevndøgnspunctet,

Digitized by Google

maalt paa Æ. Den regnes altid fra Jevndøgnspunctet mod Øst og udtrykkes enten i Grader eller Timer, idet 15 Grader = 1 Time, saa at hele Æ. er 24 Timer. — b) Medens Himlens Omdreining er kun tilsyneladende, er Jordens virkelig. Endepuncterne af Omdreiningsaxen ere altsaa Jordens Poler, og den Linie, hvori et Plan igjennem Jordens Centrum, perpendiculært paa Axen, skjærer Jordens Overflade, kaldes **Jordens Æ.**, undertiden blot Linien. Beboerne af denne Linie have Himlens Æ. i deres Zenither og siges derfor at boe under Æ. eller under Linien. For dem er enhver Stjerne lige lang Tid over og under Horizonten, og derfor Dag og Nat lige lange hele Aaret igjennem. Begge Polerne sees i selve Horizonten. De paa Æ. lodrette Storcirkler kaldes (terrestriske) Meridianer og gaae igjennem Jordens Poler. — Jordens Æ. benyttes til at bestemme et Steds Beliggenhed paa Jordens Overflade, idet Jorden betragtes som en Kugle. Dertil udkræves Brede og Længde. Stedets Brede er Perpendiculæren fra Stedet paa Æ., altsaa et Stykke af Stedets Meridian, udtrykt i Grader. Den er enten sydlig eller nordlig. Længden er Afstanden imellem Stedets Meridian og den første Meridian, maalt paa Æ., enten i Grader eller i Timer, s. **Længde**. (Da Jorden ikke er en nøiagtig Kugle, maae egentlig baade Brede og Længde maales paa en Jorden omgivende Kugle, men ikke den, hvortil Stjernerne henføres. Meridianerne høre til Jordens Kugle, Declinationscirklerne til Stjernernes; men Æ. er fælleds for begge.) — **Æ.s Høide** er Høiden af Æqvators Skjæringspunct med Meridianen eller den Bue af Meridianen, som ligger imellem Æ. og Horizonten. Den er Complement til Polhøiden (d. e. liig 90 Grader minus Polhøiden) og liig den Vinkel, som Æ. og Horizonten danne med hinanden.

Æqvatorial er et Instrument, som tjener til at bestemme en Stjernes Declination og Rectascension. Det bestaaer af en Kikkert, som kan bevæges deels om en med Verdensaxen parallel Axe, deels om en derpaa lodret (altsaa bevægelig) Axe. Dreiningens Størrelse maales ved to Cirkler, den ene lodret paa Verdensaxen eller parallel med Æqvator, hvorved Rectascensionen maales, den anden (som er bevægelig) parallel med Verdensaxen og lodret paa Æqvator, hvorved Declinationen maales. Det kaldes ogsaa det parallaktiske Instrument, og en saadan parallaktisk Opstilling anbringes gjerne paa de største Kikkerter, fordi den gjør det muligt at følge Stjernen under den Bevægelse, som den deler med hele Himlen. Derfor er Instrumentet ogsaa ofte forbundet med et Uhrværk, som fører Kikkerten, uden at man har nødig at berøre den med Haanden.

Æqvatorialstrøm kaldes den Strøm, som bevæger sig fra Øst til Vest i den tropiske Deel af det atlantiske og stille Ocean. Den atlantiske er smallere, men hurtigere (15 Miil i 24 Timer) end det stille Havs, er en Fortsættelse af den sydatlantiske Strøm, som kommer op langs Vestsiden af Afrika, og deler sig, naar den naaer Sydamerika, i en nordlig og en sydlig Strøm. Det stille Havs Æ. har en Brede af mindst 700 Miil, en Hastighed af 5 Miil i Døgnet, er deelt af flere Modstrømme og kløves selv i sin vestlige Deel i 3 Strømme, den Rosselske Driftstrøm, den carolinske Mensunstrøm og den japanske Strøm, fra hvilken den japanske Golfstrøm udspringer.

Æqvinoctium og **Æqvinoctialpuncter** ere latinske Udtryk for Jevndøgn og Jevndøgnspuncter (s. disse Artt.). — **Æqvinoctialt Seluhr**, s. **Soluhr**.

Æqvivalenter er i Chemien Udtrykket for de bestemte relative Vægtmængder, hvori de enkelte og sammensatte Legemer indtræde i (indbyrdes tilsvarende) chemiske Forbindelser. Stofferne træde nemlig altid i Forbindelse med hinanden i bestemte Vægtforhold, og de kunne i mange Tilfælde betragtes som indtrædende istedetfor hinanden (æqvivalerende hinanden), som f. Ex. ved Dobbeldecompositionen, Substitution, (s. **Substitutionstheorie**), hvor da altid en bestemt Vægtmængde af det Indtrædende substituerer en bestemt Vægtmængde af det Udtrædende, hvad enten dette frigjøres eller selv indtræder i en ny Forbindelse. De Tal, der saaledes angive den omtalte relative Vægtmængde for hvert bestemt Stof (enkelt eller sammensat), kaldes Æqvivalenttal eller Atomtal (s. **Atom**). Dog gjør man for visse Stoffers Vedkommende Forskjel imellem Æqvivalenttal og Atomtal, idet forskjellige Forhold gjøre det sandsynligt, at flere Atomer i visse Tilfælde udgjøre et Æ. Naar saaledes f. Ex. Chlor indgaaer i Forbindelser, viser det sig, at efter Rumfang æqvivalerer altid 2 Rfg. Chlor 1 Rfg. Ilt i de til hinanden svarende Forbindelser; da man nu maa antage, at der i lige store Rumfang af Chlor og af Ilt under samme Tryk- og Temperaturforhold indeholdes et lige stort Antal af Atomer, vil altsaa i dette Tilfælde 2 Atomer Chlor være Æ. for 1 Atom Ilt ɔ: 2 Atomer Chlor være liig 1 Æ. Chlor; og sætter man vilkaarlig, at 1 Atom Ilt veier 100, vil 1 Atom Chlor i Forhold hertil veie 221,8 (ɔ: Vægten af lige store Rumfang Ilt og Chlor) men 1 Æ. 443,6. Chlorets Atomtal er saaledes 221,8, dets Æqvivalenttal 443,6. De Forhold, Chemikerne benytte for at bestemme, hvorvidt flere Atomer skulle betragtes som et Æ., fremgaae især ved Undersøgelser over Stoffernes Vægtfylde i Dampform, deres Saltforbindelser, Isomorphie, Varmefylde o. s. v., sammenligneslesviis med bestemte Stoffer som Udgangspunct, men det vilde føre for vidt her nærmere at betegne Gangen i disse Undersøgelser og de derpaa støttede Slutninger, der dog blive mere eller mindre hypothetiske og have givet Anledning til megen Meningsforskjellighed.

Æra bruges undertiden i Betydning af Tidsalder eller historisk Epoche. Men i Almindelighed forstaaes derved Tidsregning eller den Maade, hvorpaa de forskjellige Folk have valgt at tælle Aarene fra et bestemt Udgangspunct, Epochen, for derved at kunne henføre enhver historisk Begivenhed til sin rette Tid. Kundskaben til de forskjellige Æ. er af stor Vigtighed for Historikeren, og det er ofte meget vanskeligt at overføre en Begivenhed fra den ene Æ. til den anden, saa meget mere som Aarene vare forskjellige, Solaar eller Maaneaar eller en Combination af begge. Jvf. Ideler: „Handbuch der

Digitized by Google

mathematischen und technischen Chronologie" (2 Bd., 1825—26). De vigtigste Æ., som endnu benyttes, ere følgende:

1. Fra Verdens Skabelse. Denne benyttes af Jøderne. Rabbi Hillel i det 4de Aarh. henførte denne til Aaret 3761 f. Chr., og siden det 11te Aarh. har denne Beregningsmaade været i Brug hos Jøderne. Den byzantinske Verdensæra, hvis Epoche var 5508 f. Chr., benyttedes i det byzantinske Rige, og i Rusland lige til 1700, da Peter den Store indførte den christelige Æ.

2. Fra Christi Fødsel. Denne Tidsregning er først begyndt af den romerske Abbed Dionysius exiguus (D. den lille), i Begyndelsen af det 6te Aarh. Allerede i Midten af det samme Aarhundrede var den i kirkelig Brug i Rom. I det 8de Aarh. bidroge Bedas Skrifter til dens Udbredelse. Af Carl den Store benyttedes den undertiden i Documenter. Men fra det 10de Aarh. blev den alminbelig udbredt i Frankrig og Tydskland og blev snart almindelig benyttet af alle christne Folk. Derimod er den Skik, at anvende den ogsaa paa Begivenheder før Christi Fødsel, ved at regne tilbage, først opstaaet i den nyere Tid. I denne Henseende er at bemærke, at Aarstallet 0 ikke forekommer, men at Aar 1 efter Christi Fødsel følger umiddelbart efter Aar 1 før Christi Fødsel. Saaledes er der f. Ex. imellem 1ste Jan. 30 før Chr. og 1ste Jan. efter Chr. et Tidsrum, ikke af 60, men af 59 Aar. — Det er iøvrigt oplyst, at Dionysius har feilet noget i at bestemme Epochen for den christelige Æ., idet Christus er født 4 eller 6 Aar før dennes Begyndelse.

3. Fra Hedschra eller Hegira, d. e. fra Muhammeds Flugt fra Mecca til Medina den 15de Juli 622. Denne Æ. regnes efter Maaneaar. Den indførtes hos Araberne af Kalifen Omar og er nu i Brug hos alle muhammedanske Folk.

4. Hos Inderne bruges forskjellige Tidsregninger, blandt hvilke mærkes den buddhistiske Æ., hvis Epoche er Buddha Sakyamunis Dødsaar, som dog angives forskjellig, af de Fleste til 543 før Chr.

Blandt de Tidsregninger, som nu ikke mere benyttes, mærkes følgende:

1. Grækernes Regning efter Olympiader.

2. Romerne regnede fra Staden Roms Anlæggelse (ab urbe condita), som i Almindelighed sættes til Aaret 754, medens Andre have antaget 752, før Chr.

3. Den franske Republiks Æ., fra 22de Septbr. 1792, indførtes i Frankrig den 5te Octbr. 1793, men afskaffedes igjen af Napoleon den 1ste Jan. 1806.

Æreformærmelse, s. Injurie. — **Ærerørige Ord** er en i den danske Lovgivning specielt for de grovere og derfor med høiere Straf belagte verbale Injurier (de, der, som det ogsaa kaldes, angaae en Persons Ære og Lempe ɔ: indeholde Sigtelser for Handlinger, der vilde gjøre ham uværdig til hans Medborgeres Agtelse) brugelig Betegnelse, hvorimod de mindre grove kaldes utilbørlige Ord.

Æresborger kaldes den Person, der, skjøndt han ikke er i Besiddelse af de Egenskaber, som efter Lovgivningen udfordres til at være Borger i en Stat eller Commune, som en Æresbeviisning optages i denne Stilling, hvilket dog i Almindelighed hverken medfører borgerlige Rettigheder eller Forpligtelser for ham.

Ærestraffe, s. Straf.

Æretræ, s. Ahorn.

Ært, s. Ert. — **Ærteblomstrede**, s. Bælleplanter. — **Ærtetræ**, s. Caragana.

Ærø er en dansk Ø i Østersøen S. for Fyen og V. for Langeland, hvorfra den adskilles ved Æ.-Dyb, en lavvandet Sandrevle. Den er $1\frac{1}{2}$ □ M. stor (strækker sig i en Længde af $3\frac{1}{2}$ M. i Retning fra N. V. til S. Ø.), og havde 1860: 11,418 Indb. Øen er bakket og skovløs (tidligere havde den betydelige Skove), men frugtbar. I statsretlig Henseende hører den til Slesvig, Nordborg Amt, men i geistlig Henseende udgjør den tilligemed Als et Bispedømme under Kongeriget. Den bestaaer af en større vestlig Deel med Kjøbstaden Ærøskjøbing og en mindre østlig med Flekken Marstal; de ere forbundne ved et smalt Drei. — Æ. var i Middelalderen ligesom Als (med hvilken Ø den ogsaa altid er fulgt i kirkelig Henseende) et Tvistensæble imellem de danske Konger og Hertugerne af Sønderjylland (i det 14de Aarh. var den i nogen Tid i Drosten Laurits Jonsøns og derpaa i de holsteenske Grevers Besiddelse); ved Freden i Vordingborg 1435 blev den vel ved Kronen, men 1439 blev den afstaaet til Hertug Adolf og har siden stedse hørt til Slesvig. I Hertugdømmernes Delingsperiode var den udstykket imellem de sønderborgske Linier, indtil den nordborgske og plönske Deel kom under Kronen 1730 og den glücksborgske 1749. Sin nuværende Justitsforfatning, en combineret Stad- og Landret med en Landfoged og to Assessorer, fik Æ. 1773.

Ærøskjøbing, Ærøs eneste Kjøbstad, ligger paa Øens Nordside ved en Bugt. Indbyggernes Antal var 1860: 1,713 (siden 1855 kun tiltaget med 1), som ernære sig ved Agerdyrkning og Skibsfart. Byen har en lille Havn, betrygget ved den foranliggende lille ubeboede Holm Deirs, som danner en god Rhed. Ved Toldstedet vare 1861 hjemmehørende 87 Skibe af $1,287\frac{3}{4}$ Cmlst. — Æ. kaldtes fordum simpelthen Kjøbing, som Almuen endnu kalder den i daglig Tale. Dens Alder er ubekjendt. Under Hertugdømmernes Deling hørte Byen under Hertugerne af Glücksborg; 1749 kom den under Kronen. Æ. er den eneste Kjøbstad i Slesvig, der ikke har sin egen Jurisdiction; den ophævedes 1773, og Byen har siden den Tid Retsvæsen tilfælleds med Landet.

Æschylos, berømt græsk tragisk Digter, født i Eleusis i Attika 525 f. Chr., deeltog som Kriger i sit Fædrelands Kampe (ved Marathon, Salamis o. s. v.) mod Perserne og døde paa Sicilien, som Gjest hos Kong Hiero i Syrakus, 456. Æ. gjorde Dialogen til den væsentlige Deel af Tragoedien, hvilket Choret hidtil havde været, lod 2, tilsidst 3 Skuespillere optræde paa Scenen, imedens der før kun havde været 1, og indførte Brugen af Masker, Kothurner og lange Klæder. Han skal have forfattet over 70 Tragoedier, af hvilke vi have 7 tilbage. I tragisk Storhed og Kraft, Høihed og Styrke er Æ. neppe overtruffen af Nogen.

Digitized by Google

Hans Værker ere udgivne af Wellauer (1825), Klausen (1835), Dindorf o. Fl.; paa Tydsk ere de oversatte af Voß (1826) og Droysen (1832 og 1846).

Æsculapius, s. Asklepios.

Æsculus, s. Hestekastanie.

Æselet (Equus asinus) hører til Hesteslægten og afviger fra den ægte Hest især ved de længere Øren og den ganske forskjellige, mere koagtige Hale; ogsaa er Hovedet større, Halsen tykkere, Manken kortere, o.s.v. Det tamme Æsels Farve er i Reglen graa med en sort Stribe nedad Ryggen og en anden Stribe paa tvers over Skuldrene. Dens Stemme er et hæsligt Skrig, meget forskjelligt fra Hestens Vrinsken. Udholdenhed, Nøisomhed og Taalmodighed ere Æ.s Hoveddyder, hvorimod det i Livlighed, Lærvillighed, Mod og Styrke staaer tilbage for Hesten; Følgen af dette Naturel har været, at man har behandlet det ilde, givet det den sletteste Kost, den haardeste Behandling og det strengeste Arbeide. Dets sikkre Fod gjør det især anvendeligt som Lastdyr i Bjergegne. Hvor det pleies godt, er det et smukt, letbygget, smækkert Dyr, der forener en stolt Holdning med smukke Bevægelser, Villighed, Udholdenhed og Styrke. De bedste Racer ere de arabiske og ægyptiske Æ., derefter komme de italienske, spanske og græske Æ., men Nord for Alperne tabe Æ. hine Fortrin, eftersom de mindre godt end Hesten taale Kulde og Fugtighed, og ere i den Grad vanartede og fortrykte ved haard Behandling og mager Kost, at Æ. er bleven Sindbilledet paa Eenfoldighed, Phlegma, Dovenskab og Halsstarrighed. Føllene ere dog ret muntre. I Sydamerika gives der forvildede Æ., der nedstamme fra tamme; derimod er det tvivlsomt, om de i Syrien, Arabien og Nordafrika forekommende vilde Æsler have samme Oprindelse eller tvertimod repræsentere Æ.s Stamart. I den senere Tid helder man til denne Antagelse, medens man tidligere antog det vilde Æsel, som beboer Stepperne mellem Araløen og Indus (Kulan, Onager) for Æ.s Stamart; det skildres som et smukt, overordentlig hurtigt og sky Dyr, blegt isabellegraat, hvidt paa Bugen, med en bruun Manke og en bruun, hvidt indfattet Rygstribe, som hos Hingsten krydses af en Skulderstribe. De leve i Flokke, anførte af en gammel Hingst, ynde især Salturter og drikke hellere salt end fersk Vand; om Sommeren drage disse uhyre Flokke mod Nord til Araløen, om Vinteren mod Syd til Sandørkenerne ved Indusfloden. De jages deels for Kjødets Skyld, deels for at fange Føllene, der tæmmes og benyttes til Rideæsler, men det er overmaade vanskeligt at komme dem nær paa Grund af deres Sandsers Skarphed og deres Beens Hurtighed. Dschiggetai-Æ. (Equus hemionus) beboer Høiasiens Stepper, navnlig Ørkenen Gobi; den har baade i Udseende og Levemaade megen Lighed med det egentlige vilde Æsel. Slgn. Muuldyr og Muulæsel.

Æselhoved kaldes tilsøes en Træklods med tvende udskaarne Huller, det ene firkantet, det andet rundt. Det firkantede Hul passer over en tilsvarende Tap paa Toppen af Masten, Stangen eller Bougsprydet, og igjennem det runde Hul ved Siden vises Stangen ovenover. De Øiebolte, som findes paa Siderne af Æ., kaldes Æseløre. Æ. kan ogsaa forfærdiges af Jern.

Æselsagurk, s. Ecbalium.

Æsopos, græsk Fabeldigter, skal have levet i det 6te Aarh. f. Chr., samtidig med de syv Vise, været en phrygisk Slave, siden Kong Kroesos's Fortrolige og af Præsterne i Delphi være bleven nedstyrtet af en Klippe. Han blev ved sine Fabler, der omtales allerede af Plato, Stifter af en egen Digtart, æsopiske Fabler, hvis Opgave det er, ved Fortællinger om Dyr o. s. v. at indskjærpe Lærdomme og Leveregler. Demetrios fra Phaleron skal først have ladet Æ.'s Fabler samle; siden foranstaltede Babrios (s. d. A.) en Samling deraf, endelig Munken Maximus Planudes i det 14de Aar. Disse Samlinger ere siden forøgede ved Hjelp af forskjellige Haandskrifter. Slgn. Grauert „De Æsopo" etc. (1825).

Æsthetik (gr.), Smagsvidenskab, kaldes Læren om det Skjønne i Kunst og Videnskab; Æsthetisk er, hvad dertil henhører eller beroer derpaa.

Æthal, Ketyliltehydrat eller Cetyliltehydrat, er en farveløs, gjennemskinnende, voxagtig Masse, der faaes ved at forsæbe Hvalrav, bedst ved Sammensmeltning med Kalihydrat. Herved opstaaer hovedsagelig palmitinsuurt Kali og Æ., idet der assimileres Bestanddelene af Vand, hvorved Ketyliltet (s. d. A.) fra Hvalravet omdannes til Æ. (s. Spermacet). Æ. maa efter denne Theorie saaledes betragtes som en Alkoholart, hvis tilsvarende Syre er Palmitinsyre, Hvalrav som en sammensat Ætherart (palmitinsuurt Ketylilte).

Æther. En nøiere Undersøgelse af Lys- og Varmeforholdene har ført Naturforskerne til at forkaste den ældre Anskuelse, at Lys og Varme vare fine Stoffer, der bleve udstødte af de lysende og varmende Legemer. Langt sandsynligere bliver det at opfatte disse Phænomener som Svingninger i et Medium, analogt med Opfattelsen af Lyden. Ligesom imidlertid Lyden behøver et Legeme til sin Forplantning (i Reglen Luften), saaledes er ogsaa for Lyset og Varmen et Stof nødvendigt, der af det lysende eller varmende Legeme kan fortsættes i Svingninger og udbrede Virkningen videre. Dette Stof, som vi maae tænke os som et for Sandserne uiagttageligt, fiint elastisk Legeme, udbredt over hele Verdensrummet og gjennemtrængende alle Legemer, kaldes Æ. At dette Stof, idetmindste i Solens Nærhed, maa have en Tæthed, som ikke er aldeles = 0, kan med største Sandsynlighed sluttes af det Phænomen, som finder Sted ved den Enckeske Komet, hvis Omløbstid ($3,_{31}$ Aar) er stadig aftagende, med omtrent $\frac{1}{10}$ Dag i hvert Omløb. Dette er nemlig netop den Virkning, som et modstaaende Medium maatte have, da det, ved at virke hæmmende paa den tangentiale Hastighed, giver den anden bevægende Kraft Overvægt, som drager Kometen mod Solen.

Æther, Naphtha, Svovlæther, Naphtha vitrioli, er en farveløs, tyndflydende, stærkt lysbrydende Vædske af en eiendommelig gjennemtrængende Lugt og Smag. Den dannes ved (katalytisk?) Indvirkning af Svovlsyre, Phosphorsyre, Zinkchlorid o. fl. Stoffer paa Viinalkohol ved en Varme af 130—140° C., hvor-

ved Alkoholen spaltes i Vand og Æ. Sædvanlig tilvirkes den ved at underkaste en bestemt Blanding af Svovlsyre og Viinaand en Destillation, saaledes at man, efterhaanden som der overdestillerer Æ., lader en lignende Qvantitet Viinaand flyde i Retorten, hvorved Kogepunctet af Blandingen holdes ved den anførte Temperatur. Destillatet bestaaer af Vand og Æ., forurenet med lidt Viinaand og hyppig med noget Svovlsyrling, Viinolie o. s. v. I Retorten bliver Syren tildeels uforandret tilbage, og forudsat man kunde lede Operationen fuldkommen ligelig, navnlig med Hensyn til en eensartet Temperatur igjennem hele Blandingen, og der ingen Sidevirkninger indtraadte, vilde man saaledes være istand til ved en given Qvantitet Svovlsyre at kunne omdanne en uendelig Qvantitet Viinaand til Æ. og Vand. Denne Virkning har man stræbt at forklare paa forskjellig Maade, men det er endnu ikke fyldestgjørende lykkedes, og man maa derfor blive staaende ved at antage Syrens Virkning som en katalytisk (s. **Katalyse**). Den vundne urene Æ. renses ved Sammenrystning med kaliholdigt Vand, senere Henstand med smeltet Chlorcalcium eller brændt Kalk (til Afvanding) og gjentagne Destillationer ved lav Temperatur. — Stiger Temperaturen under Tilvirkningen, ved en mangelfuld Tilflydning af Alkohol, til over 140° C., udtræder der endnu noget mere Ilt og Brint af Viinaanden, og der dannes svovlsuurt Æthylilte-Ætherol (tung Viinolie, s. d. A.); og stiger Varmen til 160°, dannes tung Kulbrinte (s. **Kulstof**), idet alt i Viinaanden værende Ilt og en tilsvarende Mængde Brint træde ud. Viinaanden er nemlig sammensat af 4 Æq. Kulstof, 6 Brint og 2 Ilt, ved Ætherdannelsen udtræde 1 Ilt og 1 Brint; Æ. er saaledes 4 Kulstof, 5 Brint og 1 Ilt, den tunge Kulbrinte (Elayl) er derimod 4 Kulstof og 4 Brint, og den tunge Viinolie er en Forbindelse af 2 Æq. Svovlsyre med Æ. og et Legeme, Ætherol, sammensat isomeer med Elayl (4 K. og 4 Brint). Æ. er en meget flygtig Vædske, den koger allerede ved $35{,}5°$ C., ved ÷ 31° C. stivner den krystallinsk. Den er meget brændbar og brænder med en lysende, sodende Flamme; allerede i nogen Afstand fra en Flamme antændes den. Indaandet som Damp bevirker den Følesløshed, og den anvendes derfor som et Anæstheticum (s. d. A.), men er dog i de fleste Tilfælde som saadant bleven fortrængt af Chloroform; derimod anvendes den meget ellers i Medicinen, den er saaledes bl. A. en væsentlig Bestanddeel af Hofmannsdraaber, Campherdraaber og mange andre Lægemidler. For Chemikerne er Æ. et ikke mindre vigtigt Stof, især som Opløsningsmiddel for mange Stoffer, og i theoretisk Henseende spiller den ligeledes en vigtig Rolle. Æ. kan betragtes som en Forbindelse af et sammensat Radical Æthyl (4 Kulstof og 5 Brint) med 1 Æq. Ilt, altsaa som Æthylilte. Den fremstillede Æ. kan ikke, eller vanskelig (kun ved Anvendelse af de vandfrie Syrer), bringes i Forbindelse med Syrerne; ad Omveie derimod, og navnlig ved at bringe Syrerne sammen med Æ. in statu nascendi (s. d. A.), kan man fremstille kobblede Forbindelser af Æ. med næsten alle Syrer, og herved opstaae da sammensatte Ætherarter (s. d. A.) med Æthyl som Radical, og hvoraf mange ere af stor Vigtighed saavel i theoretisk som praktisk Henseende; som Exempler skulle blot nævnes salpetersyrlet Æthylilte, eddikesuurt, oxalsuurt, smørsuurt Æ. o. m. fl. Med Brintesyrerne dannes tilsvarende Forbindelser, saaledes saltsuurt Æthylilte eller Chloræthyl (Saltæther), Jodæthyl, Cyanæthyl o. fl. Æthyl kan ogsaa træde i kobblet Forbindelse (s. **Kobbling**) med Svovl, Selen, Arsenik, Antimon, Vismuth, Tin, Qviksølv o. fl. St., dannende Forbindelser, der i theoretisk Henseende ere af megen Interesse. Behandles Æthylets sammensatte Ætherarter med de stærke Alkalier, træder Syren i Forbindelse med Alkaliet, og Æthyliltet optager i Udskillingsøieblikket Bestanddelene af Vand og frigjøres da som Viinaand. Koges Cyansyreæther med Kali, dannes der bl. A. Æthylamin, der kan betragtes som Ammoniak, hvori 1 Æq. Brint er substitueret ved Æthyl; ogsaa paa andre Maader kan dette Legeme fremstilles, ligesom man ogsaa er istand til at fremstille Ammoniak og Ammoniumlegemer, hvori flere Æq. Brint ere substituerede ved Æthyl: saaledes dannes Diæthylamin, Triæthylamin, Tetræthylammoniumilte o. m. fl. Disse Stoffer forholde sig som organiske Baser og ere især i theoretisk Henseende af høi Interesse. Sign. **Kvælstof**. Angaaende Svovlsyrens Forbindelser med Æthylilte, s. **Æthionsyre** og **Isæthionsyre**.

Ætherarter, sammensatte. Et charakteristisk Forhold ved Alkoholarterne er, at de ved Behandlingen med de stærkere Syrer (ligesom ogsaa ved nogle andre Stoffer) spaltes i Vand og en Ætherart, der kan betragtes som Ilteforbindelsen af det for vedkommende Alkoholart særegne Radical, Alkoholradicalet. Saaledes spaltes f. Ex. Viinalkohol i Æthylilte og Vand, Træspiritus i Methylilte og Vand (s. disse Artt.). — Den saaledes dannede Æ. kan enten frigjøres eller bringes til at indgaae i parret Forbindelse med forskjellige Syrer, og saadanne Forbindelser benævnes da sammensatte Æ.; de udgjøre en egen Klasse Legemer, der saavel i theoretisk som i praktisk Henseende ere af megen Vigtighed. — Ogsaa med Brintesyrerne kan man fremstille sammensatte Æ., og disse betragtes da som Forbindelser af Brintesyrens halogene Stof med Alkoholradicalet, som f. Ex. chlorbrintesuurt Methylilte = Chlormethyl (og Vand). Behandles de sammensatte Æ. med stærke Baser, decomponeres de, sædvanlig saaledes at Syren gaaer til Basen, medens Ætheren i Udskillingsøieblikket optager Bestanddelene af Vand og omdannes til den Alkoholart, der svarer til vedkommende Æther (som Exempel s. **Æthal**, **Træspiritus**, **Æther**). — De sammensatte Æ. tilvirkes paa forskjellige Maader, i Almindelighed dog ved at bringe vedkommende Syre og Æther i Berøring i det Øieblik, denne eller tillige Syren frigjøres af tidligere Forbindelser (in statu nascendi). De besidde meget ulige Egenskaber; de fleste ere draabeflydende ved almindelig Temperatur, andre ere faste, enkelte luftformige, de allerfleste af dem ere flygtige. Den nyere Tids Undersøgelser have viist, at mange i Naturen forekommende Stoffer (Fedtstoffer, Vox, Hvalrav, flere ætheriske Olier o. s. v.) maae betragtes som sammensatte Æ.

Ætherin, s. **Viinolie**. — **Ætheriske Olier**, s. **Olier**. — **Ætherol**, s. **Viinolie** og **Æther**.

Digitized by Google

Æthionsyre, Ethersvovlsyre, er en dobbelt Forbindelse af 4 Æq. Svovlsyre med 1 Æq. Æther og 2 Vand. Den erholdes bl. A. ved at lede tung Kulbrinte til vandfri Svovlsyre; der dannes herved en krystalliserende Forbindelse, som ved at henligge i Luften tiltrækker Fugtighed og lidt efter lidt omdannes til Æ., der er en Syre, som med Baserne danner krystallisable Salte. Blandes og opvarmes Æ. med Vand, deles den i Svovlsyre og en anden Æthersvovlsyre, Isæthionsyre (s. d. A.), der er sammensat af 2 Æq. Svovlsyre med 1 Æq. Æthylilte og saaledes er isomeer med surt svovlsuurt Æthylilte, en Forbindelse, man erholder ved ligefrem at blande lige Dele Viinaand og Svovlsyre, efter nogen Henstand fortynde Blandingen og mætte den med kulsuur Baryt. I Opløsningen bliver da svovlsuur Æthylilte-Baryt, der danner et letopløseligt, krystallisabelt Salt, hvoraf atter det sure svovlsure Æthylilte kan frigjøres, og da erholdes det som en meget suur, tyk Vædske. Det neutrale svovlsure Æthylilte er ikke kjendt med fuldkommen Sikkerhed; det skal erholdes ved Anvendelse af vandfri Svovlsyre og vandfri Æther.

Æthiopiere (gr.), d. e. Solbrændte, kaldte Grækerne og Romerne i den ældste Tid med et Fællesnavn de dem meget libet bekjendte Folkeslag — sorte (Negere) eller dog med en mørkere Hudfarve —, som boede S. for Grændsen af den da bekjendte Verden d. e. af det vestlige Asien og det nordligste Afrika. Homer satte dem mod S. langs med Okeanos; siden brugte man Navnet **Æthiopien** især om Landet ved den øvre Nil, og denne Benævnelse paa Habessinien og de østlige Dele af det indre Afrika holdt sig Middelalderen igjennem. — Det **æthiopiske Sprog** kaldtes det til den semitiske Stamme hørende Sprog, som indtil det 14de Aarh. taltes i Habessinien (sign. d. A.) og endnu er Kirke- og Skolesprog der, imedens det siden fortrængtes af den i Amhara brugelige Folkedialekt; man har i hiint Oversættelser af Bibelen, endeel historiske Skrifter o. M. En æthiopisk Sproglære og Ordbog leveredes af Ludolf (1702 og 1699).

Æthiopiske Hav, det, kaldes den sydlige Deel af det atlantiske Hav ved Afrika.

Æthiops, s. Mohr.

Æthusa,, s. Petroselinum.

Æthyl er et organisk Radical, sammensat af 4 Æq. Kulstof og 5 Æq. Brint. I Forbindelse med Ilt danner det Æther (s. d. A.). Æ. kan fremstilles ved i et tilsmeltet Rør at ophede Jodæthyl med Zink til 150° C., eller udsætte Jodæthyl og Qviksølv for directe Solskin, hvorved man erholder Æ. men blandet med Elayl og Æthylbrinte. Saaledes fremstillet er det en farveløs Luftart, der ved Afkjøling og Tryk kan fortættes til en Vædske; det kan imidlertid ikke umiddelbart forbinde sig med andre Legemer, og det er sandsynligt, at det saaledes fremstillede Æ. er en isomeer Modification af det Æ., der indgaaer i Forbindelserne som Æther, Chloræthyl o. s. v.

Æthylamin, s. Æther.

Ætiologie (gr.) kaldes i Lægevidenskaben Læren om Sygdomsaarsagerne.

Ætna, bekjendt Bjerg paa Sicilien, er en Centralvulcan, der som en eenlig Kegle hæver sig midt i den frugtbare cataniske Slette indtil en Høide af 11,000 Fod. Skjøndt det er sandsynligt, at denne Slette før har været en Havbugt, som ind ad Landet til begrændsedes af de lave Bjerge (Kridt og tertiære Dannelser), der strække sig i en Bue fra Taormina i Nord indtil Syd for Catanea, findes der dog ved hele Vulcanen intet Spor af submarine Dannelser. Alle dens Tuffer ere dannede paa Landjorden. De steilt hævede Lavalag, som sees i begge Sider af den Indstyrtningsdal (Val del Bove), der findes paa den østlige Side af Vulcanens Kegle og aabner sig ud mod Havet, bevise, at Æ. er en Hævningsvulcan, men forøvrigt skjule de nyere Udbrudskegler (man kan tælle 60 større og 6—700 mindre paa Bjergets Skraaning) og deres utallige Lavastrømme og Askemasser Bjergets indre Bygning for Naturforskerens Blik. I Val del Bove seer man imidlertid tillige, hvad der har bevirket Hævningen, thi Lagene ere gjennembrudte af utallige Gange af Trachyt og Phonolith, som have sprængt dem og drevet dem fra hinanden, løftet dem tilveirs og saaledes dannet den Hævningskegle, ovenpaa hvilken den nuværende Askekegle findes. Æ. har været virksom i over 2,000 Aar. Allerede Diodoros og Thukydides omtale dens Udbrud. Det voldsomste af alle bekjendte Udbrud hører imidlertid den nyere Tid til, nemlig det i Aaret 1669, hvis store Lavastrøm blev 2 Mile lang og naaede Catanea og Havet. Man kan regne 16—17 Udbrud i hvert Aarhundrede.

Ætolien heed i Oldtiden et Landskab i det vestlige Grækenland, N. for den korinthiske Havbugt, i den ældre Tid skilt ved Floden Acheloos fra Akarnanien og mod N. begrændset af Thessalien og Epirus; siden udvidedes det noget over disse Grændser. Det var et raat og ufrugtbart Land med faa Steder; den vigtigste af disse var Kalydon. **Ætolierne** vare deelte i Stammer, forenede ved det **ætoliske Forbund**, som dog først i Perioden efter Alexander den Stores Død fik nogen, om end kortvarig politisk Betydning. De forbandt sig dengang først med Romerne, men søgte siden Støtte mod disse først hos Antiochos den Store i Syrien, siden hos den macedoniske Konge Perseus; 189 bleve de underkastede Romerne.

Ætsbeitser kaldes i Kattuntrykkerierne en egen Art Beitser, der paatrykkes, og som virke opløsende eller destruerende paa Farvestoffet eller paa den iforveien anvendte Beitse (s. d. A. og Rongerie). Som Exempler kan anføres, at ved de sædvanlige sorte eller lila Sørgetøier med hvide Figurer blive disse Tøier først beitsede over det Hele med et Jernsalt; paa de Steder, hvor man ønsker Figurerne, paatrykkes da en Æ., dannet af Oxalsyre med Traganthgummi; naar dette er tørret, udvadskes Tøiet og føres dernæst gjennem et Krapbad, hvorved den sorte Farve fremkommer paa de Steder, hvor Jernbeitsen ikke er borttagen ved Oxalsyren. Vil man have hvide Figurer paa rød Grund, anvendes ofte Viinsyre som Æ. paa det rødfarvede Tøi: naar Syren er tilstrækkelig optagen af Tøiet paa bestemte Steder, føres dette igjennem et Chlorkalkbad; der udvikles da frit Chlor paa de Steder, hvor Viinsyren er anbragt, og dette affarver den røde Bund paa disse Steder.

Digitized by Google

De sædvanlige Æ. ere: Viinsyre, Oxalsyre, Citronsyre, Viinsteen, Syresalt, Salpetersyre og andre Mineralsyrer, suurt svovlsuurt Kali o. fl.

Ætsning eller en Opløsning af et Arbeidsstykkes Overflade, heelt eller i Tegninger, i Reglen med en svag Syre, finder sjelden Sted i den Hensigt heelt at gjennembryde tynde Flader, men ofte saaledes, at der foregaaer en Opløsning til en vis meget ringe Dybde, endnu oftere saaledes, at man blot tilsigter den eiendommelige matte Overflade, som fremkommer ved Æ. Om Æ. af Kobber-, Zink- og Staalplader, af lithographiske Stene, af Moiré métallique og af Damascenerstaal er allerede meddeelt det Fornødne i tidligere Artikler. Oftest ætses Metaller, Glas o. fl. for at frembringe matte Tegninger paa blank Grund eller blanke Tegninger paa mat Grund. Man betjener sig da af en Ætsegrund (Dækgrund), hovedsagelig af Vox og Asphalt; den bliver i første Tilfælde opløst i Terpentinolie og tegnet paa det blanke Stykke, i sidste Tilfælde ført uopløst paa det varme Stykke, der heelt bedækkes, dog at Tegningen siden udføres ved Bortskrabning af Linierne med en Naal. Derpaa ætses med en Vædske, der efter Omstændighederne bestaaer (til Metal) af Kongevand (til Guld), stærk eller svag Salpetersyre, Eddike, Syre blandet med Spiritus eller Qviksølvsalt (Staal). Efter Æ. bliver Stykket vadsket med Vand og renset for Ætsegrund med Terpentinolie. Marmor og andre Kalkstene, Perlemoder, Been o. desl. kunne ætses med temmelig svage Syrer, Alabast endog med reent Vand under tilstrækkelig langvarig Indvirkning, Glas og stærkt kiselholdige Stene ved Flusspathsyre i flydende eller dampformig Tilstand, Rav ved concentreret Svovlsyre.

Ætsning (Cauterisation, Cauterisering) kaldes i Lægevidenskaben den kunstmæssige Forstyrrelse af Legemets organiske Væv ved Brænding eller chemiske Indvirkninger. Ved Æ. tilintetgjøres Livet i den paavirkede Væv, og det underkastes ene de physiske og chemiske Love; der frembringes en Brandskorpe. Anvendelsen af Æ. er ofte et nyttigt Hjelpemiddel til Forstyrrelser af sygelige Fremvæxter, kraftige Afledninger til de ydre Dele o. s. v. — **Ætsmidler** (Caustica) kaldes i Lægevidenskaben de Midler, hvormed man frembringer en Ætsning, Forstyrrelse af organiske Væv. Herhen høre det gløbende Jern, de mineralske Syrer, Alkalier, visse Salte, f. Ex. det salpetersure Sølvilte (Helvedessteen) o. s. v.

Digitized by Google

Ø.

Ø, det sidste Bogstav i vort Alphabet, træder i fremmede Navne istedetfor Grækernes oi og Romernes oe; i Tydsk betegnes Lyden ved ö ell. oe.

Ödmann (Samuel Lorens), svensk Theolog og Forfatter, født i Hjelmaryd i Småland d. 25de Decbr. 1750, blev Student i Upsala 1768 og ordineredes 1778. Som Skolelærer, senere Capelprædikant i Wermdö Pastorat nær ved Stockholm, vandt han ved Skrifter over den bibelske Geographie og Ethnologie m. fl. et Lærdomsry, som bevirkede, at han uden Ansøgning blev ansat ved Upsala Universitet som Adjunct 1790 og som Professor 1779. En ondartet Koldfeber nedbrød hans Helbred, saa at han maatte tilbringe de 40 sidste Aar af sin Levetid paa Sygesengen. Der udøvede han sin Lærervirksomhed, ved hvilken han i lang Tid fik en mægtig Indflydelse paa de svenske Præsters Uddannelse; der deeltog han i Commiteearbeider, skrev Psalmer, videnskabelige og populære Arbeider o. s. v. Han blev Dr. theologiæ 1800 og døde d. 2den Octbr. 1829. Blandt Ö.'s mange Skrifter ere navnlig at mærke: „Strödda samlingar utur naturkunnigheten till den Heliga Skrifts upplysning" (1783—98); „Försök till kyrkosånger" (1798, 2det Oplag 1806); „Strödda försök öfver Nya Testamentets Heliga Skrifter" (1799—1822); „Anvisning till ett christligt predikosätt" (1807), samt hans interessante „Hågkomster från hembygden och skolan" (4de Opl. 1861).

Øfjord (Eyjafjörðr, Akureyri) er en Kjøbstad i det nordlige Island.

Øgler eller Fiirbeen (Saurii) kaldes de Krybdyr, hvis Legeme er beklædt med Skjæl eller skjælagtige Korn (ikke nøgent som hos Padderne, heller ikke skjoldklædt som hos Skildpadder og Krokodiler), hvis Ledbeen (Qvadratbeen) er frit, bevægelig indleddet paa Hjernekassen, ikke indkilet mellem dettes Knokler (hvilket igjen medfører en vis Bevægelighed af Ansigtets Knokler mod Hjernekassens), og hvis Underkjæbegrene ere fast forbundne med hinanden, ikke ved et elastisk Baand som hos Slangerne. Til disse temmelig fine Forskjelligheder maa man tage sin Tilflugt for at sondre Ø. fra Slangerne; thi rigtignok ere disse 2 Ordener i Reglen meget forskjellige i Udseende derved, at Ø. have 4 vel udviklede Lemmer, medens Slangerne ere aldeles lemmeløse, men der gives i 3 Grupper af Ø. (Snogeøgler, Ringøgler og Ormøgler) Former, som i denne Henseende maatte erklæres for Slanger, saavel hvad Legemsform som hvad Lemmelsøshed angaaer, ved Siden af Former, som danne Overgangen til den normale Øgleform (s. Art. Snogeøgle). Ø. danne en meget talrig og formrig Orden, hvis fleste Former tilhøre de varmere Jordbelter; de fleste opholde sig paa Jorden, enkelte paa Træer (f. Ex. Træleguanerne, Kamæleonerne), nogle ere Vanddyr; de leve deels af Insecter og andre Smaadyr, deels af Bær, Blade og anden Planteføde. Navnlig blandt Træformerne er der ikke faa med pragtfuld Tegning og smukt Farveskifte, omvendt mellem Jordformerne Slægter med et i høieste Grad hæsligt, frastødende og besynderligt Ydre, f. Ex. den nyhollandske Moloch horridus. Ø. inddeles i følgende Familier: Fiirbeen (med Ameiverne), Varslere, Gekkoner, Leguaner, Kamæleoner, Ring-, Snoge- og Ormøgler. Skjælbeklædningen og Tungeformens Forskjelligheder danne de bedste Kjendemærker for disse Grupper.

Ögmundur (Pálsson), Islands sidste katholske Biskop i Skalholt, født 1462, studerede i sin Ungdom baade i England og Belgien, hvor han tillige lærte Styrmandskunst, og førte flere Gange Skibe mellem Island og Norge. Ö. blev 1520 eenstemmig valgt paa Althinget til Biskop over Skalholtstift. Han var en streng Katholik; 1536 tog han, formedelst sin Blindhed, Gissur Einarsson til Medhjelper i Embedet, men da denne helbede til den nye Lære, arbeidede Ø. imod ham, indtil han som Fange blev ført til Danmark, hvor han døde 1542 i Sorø.

Øie kaldes i Anatomien det Organ, der er bestemt til at føre Lysstraalerne fra en belyst Gjenstand saaledes til Synsnerven (Synsnerven), at denne bliver paavirket og forandret paa en bestemt Maade, der i Hjernen kommer til Bevidsthed, og hvorved vi sættes istand til at komme til Kundskab om de Gjenstande, som omgive os, at see. Selv ved sin simpleste Bygning hos de lavere Dyr bestaaer Ø. dog stedse af en gjennemsigtig Hinde, et klart lysbrydende Organ og en sensibel Nervedeel, f. Ex. hos Ormene; Insecterne have endog et heelt System af slige simple Ø., stillede mosaikmæssig sammen med en facetteret Overflade. Hos Hvirveldyrene derimod er Ø.s Bygning noget mere sammensat. Som et rundagtigt, af en fast Senehinde (Sclerotica) omgivet Legeme, Øieæblet, ligger det beskyttet af Bløddele i den dertil bestemte Fordybning, som kaldes Øiehulen (Or-

Digitized by Google

bita). Til denne heftes det fornemlig ved **Øienmusklerne**, som befæste sig med deres ene Ende paa Benet, med den anden paa Øieæblet, og hvis Bestemmelse det er at bevæge Ø. Desuden slaaer den fine Sliimhinde, som beklæder Øielaagenes Indside, sig hen over Ø.s Forflade og bedækker denne med en gjennemsigtig, stedse fugtig Hinde, d. e. **Øienbindehinden** (Conjunctiva). **Øienlaagene** (Palpebræ) bestaae udvendig af Legemets ydre Hud, hvorunder en flad, halvmaaneformig Brusk, **Øienlaagsbrusken** (Tarsus), giver dem deres Form, medens de indvendig ere beklædte med Bindehinden, desuden forsynede med et dobbelt Muskelapparat til Aabning og Lukning, og paa deres frie Rande ere besatte med en Række Haar, **Øienhaarene** (Ciliæ), der tjene til at holde Støv o. s. v. borte fra Ø.s Overflade. Endelig beskytte endnu Øienhulens fremspringende Rand og de derpaa voxende Haar, **Øienbrynet** (Supercilia), paa lignende Maade Ø. Øieæblet selv indeholder de egentlige Seeorganer: i dets forreste Flade sidder den uhrglasformige, gjennemsigtige Hornhinde (Cornea), hvorigjennem Lysstraalerne trænge ind i Ø., bag denne sees den ringformige, mørkfarvede (graae, blaae eller brune) Regnbuehinde (Iris), som ved et Muskelapparat kan sammentrækkes eller udvides, og derved gjøre Pupillen, den mørke Aabning i Midten deraf, som Lægfolk ofte kalde Øiestenen, mindre eller større. Rummet mellem Hornhinden og Regnbuehinden er opfyldt med **Ø.s Vandvædske** og kaldes det forreste **Øienkammer**, i Modsætning til det bageste, der ligger bag Regnbuehinden. Bag denne ligger et gjennemsigtigt, bruskhaardt, lindseformigt Organ, **Øienlindsen**, der som et Brændglas formaaer at bryde de indtrængende Lysstraaler, samler dem og lader dem gaae gjennem det bag den liggende, geleeagtige, men ganske gjennemsigtige Glaslegeme, for at naae den Øieæblets bagre Deels Indside hindeagtig beklædende Nerveudbredning, Nethinden (retina), hvorpaa Sandsningen eller Opfattelsen af det af Lysstraalerne sammensatte Lysbillede foregaaer. Denne Nerveudbredning dannes af Seenerven (Nerv. opticus), der gjennem et Hul trænger bagfra, hos Mennesket saa tyk som omtrent en Gaasefjer, gjennem Senehinden ind i Øieæblet. Mellem Seenerven og Senehinden findes en Karudbredning, Choroïdea, der er af særdeles Vigtighed for Ø.s Ernæring. Ved den øvre og ydre Side af Øieæblet, udenfor dette, ligger i Øienhulen Taarekjertlen (alm. to), der bestandig afsondre en klar saltagtig Vædske, Taarerne (lacrymæ), hvis Bestemmelse er stedse at give Ø.s Forflade den nødvendige Fugtighed. De søge derfor bestandig hen over Ø. mod den indre **Øienvinkel**, samles i en Fordybning der, Taaresøen, og ledes derfra gjennem Taarekanalerne ind i en Sæk, Taaresækken, hvorfra de flyde ud i Næsen. Ere disse Veie forstoppede, eller Taareafsondringen usædvanlig tiltagen ved Irritation af Ø. eller Sindsbevægelser, flyde Taarerne ud af Ø. over Kinden (Graad).

Øiendiætetik, Øienpleie, er den hensigtsmæssige Omsorg for de forskjellige Forhold i Leveviis og Benyttelsen af Øiet, som sigter til at bevare Synsevnen uskadt og forebygge Sygdomme i dette Organ.

Øienlæge (Ophthalmolog) kaldes den Læge, som fortrinsviis helliger sig til Øienlægevidenskabens Studium og Udøvelse. Ligesom denne Green af Videnskaben har erholdt en høi Grad af Udvikling, saaledes findes der ogsaa blandt dens specielle Dyrkere (Specialister) mange udmærkede Mænd, f. Ex. Beer, Jäger, Jüncken, Mackenzie, Sichel, Arlt, Gräfe o. Fl.

Øienlægevidenskaben (Ophthalmologie, Ophthalmiatrik) er den Deel af den praktiske Medicin, som beskjæftiger sig med Erkjendelsen og Helbredelsen af Øiets Sygdomme. Dette Organs overordentlige Vigtighed, dets Tilgjængelighed for Undersøgelse endog i de dybere Lag af dets Væv, og endelig Hyppigheden og Mangfoldigheden af de Sygdomme, det er underkastet, havde alt i ældre Tider bragt Ø. til et høit Standpunct, men navnlig i det sidste 100 Aar er den udviklet langt fuldkomnere end de andre Dele af Lægevidenskaben, idet mange udmærkede Læger have opoffret sig alene til Ø.s Studium og drevet dens Udøvelse som en Specialitet.

Øienspeil kaldes et chirurgisk Instrument, hvorved man, ved at oplyse Øiets dybere liggende Dele (Lindsen, Glaslegemet, Nethinden og Aarehinden), søger ved Synet at komme til Kundskab om disses anatomiske og sygelige Forhold. Almindeligviis er det paa forskjellig Maade sammensat af et Forstørrelsesglas, et Speil og et lysgivende Legeme (Lampe). Dets Opfindelse, der tilhører dette Aarhundrede, skyldes Helmholtz; senere haves lignende Ø. af Coxius, Rüete, Anagnostakis o. Fl.

Øiensygdomme, de Sygdomme, som angribe Øiet, dets enkelte Dele eller tilhørende og beskyttende Apparater, ere i og for sig ikke andre i dette Organ end de, som kunne iagttages i ethvert andet af Legemets Organer, men Øiets fine Bygning og den Indflydelse paa Øiets Function, som enhver Afvigelse i dette sindrig indrettede optiske Instruments Bygning udøver, endelig den paa Grund af Vævenes Gjennemsigtighed lettere Undersøgelse af Øiets dybere Dele, ere Momenter, der have betinget en langt større Specification af dets Sygdomme. Man var tidligere (den Beerske Skole) tilbøielig til, ifølge en gjennemført Humoralpathologies Grundsætninger, i de forskjellige Øiensygdommes Arter at finde Udtryk og bestemte Symptomer for visse almindelige (constitutionelle) Tilstande i Legemet. Den Overdrivelse, hvortil dette førte, har nu veget Pladsen for den mere anatomiske Betragtning af disse Sygdomme.

Øientrøst, Euphrasia, kaldes en Planteslægt af de Maskeblomstredes Familie, af hvilken flere Arter ere vildtvoxende i Danmark paa Marker og i Skove, saaledes Læge-Ø. (E. officinalis), en lille eenaarig Urt med ægformede, tandetfligede Blade og Blomster med hvide eller lila Kroner, hvis Underlæbe har en guul Plet ved Grunden.

Øientænder, Hjørnetænder, Hundetænder (Dentes canini), kaldes de noget langagtige og

Digitized by Google

smallere Tænder, hvoraf een paa hver Side af de fire Skjæretænder i Over- og Undermunden. Den ved Navnet antydede Forbindelse mellem disse Tænder og Øinenes Tilstand savner al Begrundelse, hvorimod disse Tænder maaskee mere end de andre i deres Frembrud ere farlige for Barnet.

Øiepunct kaldes i Perspectivlæren det Punct, hvori Beskuerens Øie tænkes, idet den perspectiviske Tegning drages, og hvorfra denne gjør sin fuldstændigste Virkning. Ved Loftsdecorationer forvandler den perspectiviske Kunst ofte et fladt eller lavt hvælvet Loft til en aaben Hal, med ranke Søiler, idet Ø. er ansat en Menneskehøide over det midterste Punct paa Gulvet; men forlader Beskueren den bestemte Plads, dukke Linierne ydmygt ned, langs ad det lavere Loft.

Øieren, Indsø i Norge, s. Glommen.

Øl er en gjæret Drik, der sædvanlig tilberedes ved at udtrække Malt med varmt Vand, koge dette Udtræk (Urten, s. d. A.) med Humle, fraste denne og bringe Vædsken i Gjæring. Tilvirkningen af Ø., **Ølbrygningen**, kan imidlertid foretages paa forskjellig Maade, og alt efter Arten, Beskaffenheden og Mængden af det Malt, der anvendes, ligesom efter de forskjellige Methoder, der anvendes, faaer man meget forskjellige Arter Ø. Sjeldent er det vistnok — idetmindste i Danmark — at man tilbereder Ø. af Sukker, Melasse, umaltet Korn eller Kartofler, hvorimod det ikke er ualmindeligt, at man til (slet) Ø., der skal drikkes strax efter Brygningen, erstatter endeel eller al Humlen ved andre billigere bittre Stoffer, hvorved man vel faaer et bittert Ø., men som ikkun holder sig en meget kort Tid, da de anvendte Bitterstoffer i Reglen ikke indeholde saa megen Garvesyre som Humlen, og de kunne saaledes ikke, som denne, bevirke en Udskilling og Bortskaffelse af æggehvideagtige Legemer, Planteliim o. desl., som væsentlig bidrage til, at Ø. bliver uklart, suurt og slimet. Sjelden anvendes i Danmark Hvede, i Almindelighed 2-radet (til baiersk Ø.) og 6-radet Byg, der omdannes til Malt (s. d. A.). Dette skraaes eller knuses og udtrækkes derpaa med varmt Vand ved den saakaldte Mæskning; denne udføres paa en noget forskjellig Maade: sædvanlig kommes Maltet i varmt Vand, og efter nogen Henstand tilsættes kogende Vand, saa at Mæskens Varme bliver en 60—70° C.; efter 1—2 Timers Forløb sies Opløsningen, og paa de tilbageblivende faste Dele gydes atter varmt Vand, hvilket gjentages flere Gange, og de saaledes vundne Udtræk blandes. Til baiersk Ø. skeer Mæskningen som oftest ved, at Maltet først udrøres med endeel koldt Vand, hvortil da senere gydes noget kogende; af denne Blanding øses først gjentagne Gange endeel af den tykkere Deel, senere endeel af den tyndere Deel op i Kjedlen eller Panden, hvor disse Partier af Mæsken da koges, for kogende at blandes med Resten af Mæsken, hvorved denne da til Slutningen naaer en Temperatur af 73—76° C. Efter Henstand i 1—2 Timer aftappes Urten saa klar som mulig. Ved en saadan deelviis Kogning af Urten opnaaes flere Fordele, bl. A. coagulerer herved en stor Deel Æggehvidestof (der saaledes ikke kommer i Ø., see ovenfor), Urten bliver mindre sød men rigere paa gummiagtige Stoffer og bliver lettere klar. Mæskningen kan endnu foretages paa mange andre Maader, men som her ikke nærmere skulle omtales. Urtens Styrke maales ved et Aræometer, Sacharometer: jo tungere den er ɔ: jo mere Extract og Sukker der findes deri, desto kraftigere Ø. kan man naturligviis erholde deraf. Den saaledes vundne Urt koges nu med en Tilsætning af Humle, sies derpaa og bringes til Svaling, sædvanlig ved at hældes ud i flade Bakker af Jern eller Træ (Svalebænke, Svalebakker), hvor da endeel faste Dele sætte sig ud; i den senere Tid bruges ogsaa hertil særegne Svaleapparater, Iis o. s. v. Naar Urten er afkjølet til den passende Temperatur (der atter afhænger af, hvilken Art Ø. man fabrikerer), bringes den paa Gjæringskarrene, hvor Gjæringen indledes ved Tilsætning af Gjær. Under Gjæringen spaltes Størstedelen af det i Urten værende Sukker i Kulsyre og Viinaand (s. d. A.), medens en større eller mindre Deel af Urtens Planteliim udskiller sig, blandet med Gjærcellerne, som Gjær. Denne Gjæring udføres i Reglen paa to Maader, idet man enten leder Gjæringen saaledes, at Omdannelsen foregaaer temmelig voldsomt og hurtig (Overgjæring, s. d. A.) eller roligere og langsommere (Undergjæring). Overgjæring anvendes i de fleste Bryggerier for almindeligt Ø., Undergjæring ved Brygning af baiersk Ø. Overgjæringen indledes og foregaaer ved en høiere Varme end Undergjæringen, der bedst foregaaer i kjølige Kjeldere (4—6° R.) og varer en 8—10 Dage. Ved Undergjæringen antager man, at Sukkeret fuldstændigere omdannes, ligesom at Urtens Planteliim fuldstændigere udskilles end ved Overgjæring. Ved alt Ø. (som Lagerøl o. s. v.), der skal kunne taale at opbevares i en noget længere Tid, leder man overhovedet Gjæringen langsomt, hvilket hovedsagelig bevirkes ved at indlede Gjæringen og lade den foregaae ved en lavere Varme (8—10° R.), end den, man anvender ved Brygning af andet Ø. (13—16° R.). Efterat denne første Gjæring er tilendebragt, underkastes Ø. en Eftergjæring: denne foregaaer ved almindeligt Ø., der skal nydes kort Tid efter sin Brygning, i de Kar, hvori det sælges fra Bryggerierne, ved andet Ø. (Lagerøl, baiersk Ø., Ale, Porter o. fl.) i særegne, større eller mindre Beholdere, der henlægges i kjølige Kjeldere, hvor man undertiden ved Iis holder Temperaturen nogle faa Grader over 0°. Her maa Ø. være vel udelukket fra Luftens Paavirkning, hvorfor Fadene undertiden (f. Ex. til baiersk Ø.) indvendig udsmeltes med Harpix. Paa Flaskerne foregaaer endelig en sidste Eftergjæring, idet man ønsker, at Ø. skal mousseere eller ialfald indeholde en Deel Kulsyre, der giver Ø. en særegen pirrende, behagelig Smag. — Hovedbestanddelene af alt Ø. ere saaledes Vand, Viinaand, Kulsyre, Meelstofgummi, Sukker, Planteliim, Humlebitter (Lupulin) og Aroma fra Humlen, extractformige Stoffer (Extractivstoffer, s. d. A.), æggehvideagtige Legemer (Planteæggehvide, Diastas) og forskjellige Salte. For at bedømme Ø.s Godhed ad chemisk Vei bestemmes sædvanlig Mæng-

Digitized by Google

derne af indeholdt Viinaand, Kulsyre og faste opløselige Dele (Extractivstof). Hertil anvendes forskjellige Methoder og flere efter disse tillempede Apparater, som det dog vilde føre for vidt her at gaae nærmere ind paa. — Som alt bemærket, tilvirkes der Ø. af meget forskjellig Charakteer: nogle Ølsorter ere lette, andre ere tunge ɔ: rige paa Extractivstoffer og Viinaand (Ale, Porter, s. d. A.). Som Exempel anføres her Sammensætningen med Hensyn til Extract og Viinaand af nogle mere bekjendte Ølsorter:

	Extract.	Viinaand.
Edinburg Ale	10,9 pCt.	8,5 pCt.
andet Ale	4—7 —	4—8 —
Porter fra Barkley Perkins i London	6 —	5½ —
andet Porter	4—7 —	3—6 —
Bockbier	9,2 —	4,2 —
Baiersk Øl (Waldschlößchen)	4,8 —	3,6 —
alm. baiersk Øl	4—6 —	3—4,5 —
Brunsviger Mumme ..	45,0 —	1,9 —
almindeligt Øl	2—5 —	1—2 —

Øland er en Ø i Liimfjorden (V. for Øen Gjøl), der hører til Hjørring Amt, Østerhan Herred, og udgjør et eget Pastorat. Den er ved en Dæmning forbunden med Fastlandet, og havde 1860: 632 Indb. Her var i Middelalderen Nonneklostret Økloster (stiftet i det 12te Aarh.), som ved Reformationen kom under Kronen og 1573 ved Mageskifte blev overladt Frants Banner; som Herregaard kaldes det siden den Tid Oxholm efter den første Eiers Frue, som var en Søster til den berømte Peder Oxe. Den ene af Gaardens 3 Fløie er den gamle Klosterkirke, som nu er Sognekirke for Ø.s Menighed. — Ø. (skrives ofte Oland) er ogsaa Navnet paa den nordligste slesvigske Hallig og det mindste Pastorat i Danmark, hvis Indbyggerantal stadig aftager (1860 kun 57).

Öland er efter Størrelsen den anden af de til Sverrig hørende Øer, 20 M. lang, 1—2¼ M. bred og 25 □ M. stor; den dannes af en i nordøstlig Retning gaaende Bjergkjede, hvis øverste Lag bestaaer af Kalk. Øen danner to Afsatser, en indre, høiere, og en ydre, lavere, adskilte ved „Landborgen", som mod Ø. bestaaer af en lav Sandaas, mod V. af en næsten lodret Klippevæg af 3 indtil (ved Borgholm) 120 Fods Høide. Den indre Afsats, „Midtlandet", hvor Kalklaget snart er aldeles blottet (det saakaldte „Alvaren"), snart skjult af en med kort Græs bevoxet Jordskorpe, er ikke tjenlig til Agerdyrkning og kan egentlig kun bruges til Faaregræsning; men det nedenfor liggende, sjelden meer end ½ M. brede Sandbelte, der bestaaer af opskyllet Land med et Underlag af Leer og Leermergel, er frugtbart Agerland. I den nordlige Deel fandtes fordum Skove, men af disse findes nu kun Böda Kronpark. I denne Deel ligger Øens eneste Sø, Hornsjön, ¾ M. lang, ⅜ M. bred; af Vandløb findes kun paa den østlige Side nogle mindre Aaer, blandt hvilke den største er Gärdslösa-A, 1¼ M. lang. Hovedproducterne ere Kalk, Sandsteen og Alun (Øens Alunværk er det største i sit Slags i Sverrig). Ö. havde 1861: 35,544 Indb., hvoraf 600 i Staden Borgholm. Den hører i administrativ Henseende til Kalmar Län, i geistlig til Kalmar Stift; den inddeles i 2 Fogderier („Mot") og 4 Provstier.

Önundarfjord er en Handelsplads i det vestlige Island.

Örbyhus, fordum en Kongsgaard, er nu et anseeligt Herregods ved Vendelsøen i den svenske Provinds Upland. I det gamle Slot, som endnu udgjør en Deel af den prægtige Slotsbygning, tilbragte Erik XIV den sidste Tid af sit Fangenskab og døde der 1577.

Öre er siden 1ste Jan. 1856 en Kobbermynt = $\frac{1}{100}$ svensk Rigsdaler Rigsgjeld eller = 0,48 ß dansk Rigsm. Der findes Sølvmynter paa 50, 25, 10 og 5 Ø., alle 12-lødige, og Kobbermynter paa 5, 2, 1 og ½ Ö.

Øre (Auris) er det symmetrisk paa hver Side af Hovedet beliggende Organ for Høresandsen, ved hvilket Luftens Svingninger opfanges og ledes saaledes til Hørenerven, at denne kan opfatte dem som Toner. Til det første tjener det **ydre Ø.**, der bestaaer af en muslingeformig Skaal, heftet til den ydre Øregang (meatus auditorius externus). Denne sidste lukkes indad ved Trommehinden, hvor **Mellemøret**, Trommehulen (Cavum tympani) begynder. Gjennem denne ledes Lydsvingningerne ved Hjelp af Luften og de fine Høreknokler (Hammer, Ambolt og Stigbøile) til det **indre Ø.**, Forgaard og Labyrinth, hvor de træffe Hørenervens fine Udbredninger. — **Øreflod** (Otorrhoea) bestaaer af et sygeligt Udflod af den ydre Øregang, tynd, vandagtig eller purulent, ofte meget ildelugtende, sædvanligviis Tegn paa en betændelsesagtig Tilstand i Øregangens Vægge. — **Ørepine** (Otalgia) kaldes enhver heftig Smerte i Øret, ofte af Forkjølelse, Betændelse o. s. v. — **Øresusen** (Susurrus Aurium) er en ved Sygdom i Øret eller i det nervøse Apparat betinget Fornemmelse af Susen, Klingen o. s. v. for Øret, uden at i Virkeligheden Noget foregaaer, som kan forklare saadanne ofte høist besværlige Lyde. — **Øresveil** (Speculum auris) er et Instrument, hvormed man formaaer at see ind til Bunden af det ydre Øre og overbevise sig om disse Deles Tilstande.

Örebakk, s. **Eyrarbakki.**

Örebro, den betydeligste Stad i det gamle svenske Landskab Nerike, Sæde for Landshøvdingen i Ö.s Län, ligger ved Svartå, omtrent ½ M. fra dens Udløb i Hjelmaren. Staden er vel bygget, har et kongeligt Slot (fordum stærkt befæstet), en gammel Kirke (hvor Engelbrekt Engelbrektsson ligger begraven), en høiere Elementarskole, Theater, Hospital og Lazareth; den er Oplagssted for de omkringliggende Bjergegnes Producter, har en Privatbank, meget betydelig Handel og Søfart, og staaer ved Jernbaner i Forbindelse med Nora, Arboga og Stockholm (Götheborgs-Jernbanen). (1861) 7,742 Indb. — I Ö. ere ikke mindre end 15 Herremøder og Rigsdage blevne holdte; blandt disse mærkes Rigsdagen 1540, da Sverrig erklæredes for et Arverige, og Rigsdagen 1810, da Marskallen Bernadotte (Carl XIV Johan) valgtes til svensk Thronfølger. — **Ö. Län**, der har et Fladeindhold

Digitized by Google

af omtrent 160 □ M. og (1861) 154,026 Indb., dannes af Nerike, den østlige Deel af Vestmanland samt Carlskoga Bjergegn og Vermland; det er inddeelt i 4 Fogderier og har 4 Stæder: Ö., Askersund, Nora og Linde.

Øregople (Aurelia aurita), vor alminbelige Vandmand eller Brændevable, udmærker sig ved 4 ugrenede og udeelte, men frynbsede, lange Fangarme, talrige korte og fine Randtraade i Klokkens Rand og stærkt forgrenede Straalkar. Navnet hidrører fra de 4 røde Figurer (Æggestokkene), som sees gjennem den gjennemsigtige Skive, naar Dyret betragtes ovenfra, og som have Liighed med Omridset af et menneskeligt Øre.

Öregrund, en liden Stad i Upland i Sverrig, ved Alandshavet, har Fiskeri og Handel med Jern. 680 Indb.

Ørekrog, s. Krogen.

Ørentvisten (Forficula) danner en egen Slægt og Familie i de hjelmkjæbede eller skindvingede Insecters (Orthopterernes) Orden, hører altsaa til de med Bidemund forsynede Insecter, der ikke gjennemgaae nogen Forvandling; det er Insecter af Middelstørrelse, med smækker, langstrakt Legemsform og haard Hud; Forvingerne ere meget korte og læderagtige og danne i Hvilen et Dække for Bagvingerne, der ere hindeagtige og foldes sammen deels paatvers, deels ved en Krebsfold langs med deres Rand. Bagkroppen ender med en Tang, som deels er et Forsvarsredskab, deels bruges til at folde Bagvingerne ud og ind; Hannens Tang er større end Hunnens og af en anden Form. Af Farve ere Ø. sorte eller mørke; om Dagen opholde de sig paa mørke Steder, under Stene, i hule Plantestengler o. s. v.; dog flagre de undertiden omkring, navnlig om Natten. Deres Forkjærlighed for at krybe ind i mørke Kroge har maaskee af og til givet Anledning til, at de ere krøbne ind i Øret paa sovende Mennesker (hvoraf Navnet) og der været Vedkommende til Plage, men afgiver ogsaa Midlet til at fange dem, f. Ex. i Kræmmerhuse eller hule Rør, der stilles op ved de Blomster, som de beskadige. Ø. leve nemlig fortrinsviis af Plantesøde og gjøre derfor, naar de ere talrige, ikke saa lidt Skade i Haverne, f. Ex. paa Georginerne, Frugttræerne o. s. v., Hunnen beskytter sine Æg og Unger ved at ligge paa dem. — Slægten er ikke meget artrig, men dog repræsenteret i forskjellige Verdensdele, i Danmark ved 3 Arter, hvoraf den ene mangler Bagvingerne. Deres Liighed med Rovbillerne har givet Anledning til, at Ø. ere blevne henregnede til Billerne, medens Andre have opstillet dem som en egen Orden (Dermoptera, Euplexoptera).

Øresund eller **Sundet** kaldes den Havarm, som forbinder Østersøen med Kattegattet, imellem Sjælland og Skaane. Som dets nordlige Begrændsning betragtes Linien fra Kullen til Sjællands Nordspids, som dets sydlige Amager og Saltholm; det er snevrest mellem Helsingør og Helsingborg (kun lidt over ½ M. bredt). Midt i Sundet ligger Øen Hveen.

Øresundsø hedder en Fjeldsø i den sydøstlige Deel af Trondhjems Stift, ikke langt fra Røraas; fra den løber Glommen mod S.

Øresundstolden var en Afgift, som Danmarks Konger lode opkræve af de igjennem Sundet og Belterne farende Skibe og af deres Ladninger. Dens Oprindelse lader sig ikke historisk paavise (den synes at være svaret allerede i det 13de Aarh.), men hvilken denne end maatte være, enten Betaling for Beskyttelse mod Sørøvere eller for Fyrene, eller en Transittold for Benyttelsen af det danske Søterritorium, saa har Danmarks historiske Besiddelsesret til den været erkjendt i Aarhundreder. At denne Ret endogsaa opfattedes i en meget udstrakt Betydning, sees af en Forening mellem Danmark og England, der sluttedes i Haderslev 1587, ved hvilken det bestemtes, at, saalænge Dronning Elisabeth levede, skulde der af England „aarlig betales 100 Rosenobler i Øresunds Toldkiste for Englændernes Seilads Norden om Norge til Rusland og for den Afgang, Kongen derved tog i sin øresundske Told." Men alligevel var Ø. en Kilde for Danmark til mange Stridigheder. I ældre Tider feidedes derom idelig med Hanseforbundet, siden med Sverrig (som 1643—1720 var befriet for Sundtoldens Erlæggelse) og med Holland.

Ø.s Beløb, der tidligere indflød i Kongens Particulairkasse men senere overdroges Finantserne, var i ældre Tider ikke meget betydelig. I Aarene 1730—40 opgives den til 230,000 Rd. og i 1800—6 til 715,000 Rd. D. C. aarlig. Men efter Krigen med England steeg den bestandig, og især deelsheb efterat Tarifnedsættelserne i 1841 havde tilveiebragt en meget levende Vareførsel gjennem Sundet, saa at Gjennemsnitsbeløbet af Told og Fyrpenge for Aarene 1842—47 og 1851—53 (de 3 Krigsaar 1848—50 fraregnede) beregnedes til 2,248,579 Rd. Rigsm.

I Aarene 1836—44 kom der Underhandlinger igang med Preussen om Sundtoldens totale Afløsning, hvilke dog ikke førte til noget Resultat. Men da de nordamerikanske Fristater 1855 optraadte med bestemte Fordringer om Ophævelsen af denne Afgift, samlede den danske Regjering en Conference i Kjøbenhavn for at underhandle om dette Anliggende, under Forsæde af Geheimeconferentsraad Bluhme som dansk Befuldmægtiget. Under mange Afvexlinger og gjennem mange ydre Besværligheder førtes denne Forsamlings Arbeider saaledes, at det, ved nogle af de repræsenterede Magters kraftige Bistand og næsten Alles villige Imødekommen, lykkedes d. 14de Marts 1857 at undertegne en Tractat, hvorved Danmark gav Afkald paa Ø. imod en Afløsningssum af 35,000,000 Rd. Rigsm., hvilken Sum, paa ganske enkelte mindre betydelige Staters Qvote nær, er betalt eller vil blive det med Renter i Løbet af 20 Aar fra Tractatens Dato.

Øresæl, s. Sælhundene.

Ørkedalen, s. Guldalen.

Ørken. Mangel paa Varme eller Fugtighed forhindrer Udviklingen af et Plantetæppe paa store Strækninger af Jordens Overflade og forvandler dem til Ø. I de polare Egne og i Alpebjergene finde vi derfor store Snee- og Isørkener, i de regnløse Belter store Sand- og Steenørkener. Dyrelivet er fattigt og i Polar-

Digitized by Google

landene knyttet til Havkysterne, i de regnløse Belter til de enkelte kilderige Pletter (Oaser), som findes spredte hist og her over dem eller langs deres Rande. Mennesket holder til paa de samme Steder og lokkes kun af Udsigt til Fordele eller af Opdagelseslyst ud i og gjennem den golde Ø. Ved kunstig Vanding har han dog undertiden tvunget den til at bære Frugt. Enkelte Stepper og Sletter af lignende Natur antage i den tørre Aarstid en ørkenagtig Charakteer (Karrooen, Llanos og selv Nilens Delta).

Ørkenøerne, s. Orknøerne.

Ørkil var en gammel Kongeborg i Fyen, beliggende paa en høi Banke tæt Ø. for Svendborg. Den var i Slutningen af Middelalderen i de fyenske Bisskoppers Besiddelse, og blev ødelagt af Svendborgs Borgere i Grevens Feide i Juli 1534.

Ørne (Aquila), i mere udvidet Betydning, kaldes alle Dagrovfugle, som ikke ere Gribbe eller Aadselfugle. Kjendemærkerne ere det stærke krumme Rovnæb, de stærke, underneden rue, med stærke, krumme Kløer bevæbnede Rovfødder, de til Siderne vendende dybtliggende Øine med det kjække Blik og de fremspringende Bryn, de stive, tætsluttende Fjer, den befjerede Hals og Hoved o. s. v. De søge deres Føde om Dagen og slaae ned paa og dræbe levende Dyr af forskjellig Slags; kun i Nødstilfælde tage de tiltakke med de friske Liig af nylig døde Dyr. Herhen ville altsaa høre Falkene, Høgene, Vaagerne, Glenterne, Mose- og Vihøgene foruden de ægte Ø.; af fremmede, mere afvigende Former desuden Aadseløruene og Slangefalken (s. disse Artt.). De ægte Ø. udmærke sig ved deres Størrelse samt ved, at Næbet ikke er krumt fra Roden af, men først henimod Spidsen: Kongeørnen (A. fulvus, chrysaëtus) med Mellemfoden heelt fjerklædt, beboer det høiere Norden og Bjergegnene; den slaaer ned paa og dræber Pattedyr, f. Ex. Harer, Unger af Hjorte, Faar eller Lam og store Fugle; Havørnen (A. albicilla) med halvt nøgen Mellemfod, ernærer sig paa samme Maade om Vinteren, men om Sommeren af Fiske, fornemlig Havfiske, hvilke den slaaer ned paa og hæver op af Vandet, ligesom den mindre Fiskeørn (A. haliætus), der ene lever af Fiske, især dog Ferskvandsfiske; den øst- og sydeuropæiske Slangeørn (A. nævia) lever især af Krybdyr (Slanger o. desl.). — Som Fuglenes Konge forekommer Ø. alt fra de ældste Tider (hos Romerne især) som Symbol paa Herredømme og Magt. Napoleon optog 1804 igjen samme for den franske Hær. Den sorte Ø. forekommer allerede i det 8de Aarh. som det tydske Riges Vaabentegn; fra det 15de Aarh. var den dobbelthovede Ø. Keiserværdighedens Symbol. Ligeledes er Ø. Tegn for flere Ridderordener. — Ø. (eng. Eagle) er ogsaa en nordamerikansk Guldmynt, = 10 Dollars eller omtrent 19 Rdl. — Ø. (lat. aquila) er et lille Stjernebillede paa den nordlige Himmel i Melkeveien, kjendeligt ved 3 klare Stjerner, som næsten danne en ret Linie. Den midterste kaldes Atair (α aquilæ) og er af første Størrelse. Dens Declination er 8° 30′ nordlig, Rectascension 19 Tim. 44 Min. Den 18de Juli er den i Syd ved Midnat, d. 18de Aug. Kl. 10, d. 18de Septbr. Kl. 8 o. s. v. — Efter Mythen er det den Ørn, som udsendtes af Jupiter for at bortføre Hyrden Ganymedes fra Bjerget Ida, hvorefter han (Ganymedes) blev Jupiters Yndling og Mundskjænk.

Ørnebregne, Pteris aquilina, er en i Europa paa Lyngheder og i aabne Skove voxende Bregne med en lang, krybende Rodstok, tredobbelt fjersnitdeelt Løv med stilkede Afsnit, langs Randen af hvis Underflade Frugthobene danne en uafbrudt fortløbende Række, som er dækket af Løvets tilbagerullede Rand (et saakaldet falsk Støv). Ø., hvis overjordiske Dele opnaae en betydelig Størrelse (indtil 12 F.), og som er en af de største europæiske Bregner, har sit Navn deraf, at Karbundterne i Rodstokken og den nederste Deel af Løvets Stilke paa Tversnittet omtrent ligne en flakt Ørn.

Ørnerokke, s. Rokke.

Ørred, s. Lax og Bækørred.

Ørsted (Anders Sandøe), den største af alle danske Jurister, var født d. 21de Decbr. 1778 i Rudkjøbing, hvor hans Fader var Apotheker. Han blev dimitteret til Universitetet 1794, kastede sig derefter med Iver saavel over de philosophiske Videnskaber som over det juridiske Studium, og tog 1799 juridisk Examen med Udmærkelse. To Aar efter begyndte hans lange Embedsbane med hans Udnævnelse til Assessor i Hof- og Stadsretten, hvilken Post han beklædte til 1810, da han blev Assessor i Høiesteret. I Aaret 1813 forlod han den dømmende Virksomhed for at træde som 4de Deputeret ind i det danske Cancellie, hvor han i Løbet af Aarene indtil 1834 efterhaanden steeg til 1ste Deputeret, idet han derhos fra 1825 tillige havde beklædt Embedet som Generalprocureur. Endelig udnævntes han 1842 — efter det foregaaende Aar at være ophøiet til Geheimeconferentsraad, ligesom et Par Aar senere Elephantordenen tildeeltes ham — til Geheime-Statsminister med Vedbeholdelse af sine tidligere Stillinger. Derhos havde han i de 5 første Provindsialstænderforsamlinger (fra 1835 til 1844) fungeret som kongelig Commissarius. Under Bevægelserne i Marts 1848 maatte Ø. tilligemed sine Colleger i Ministeriet træde af fra dette, og fik tillige sin Afsked baade som Cancelliedeputeret og Generalprocureur. Skjøndt en Modstander af den nye Tidens Aand kunde han imidlertid ikke bequemme sig til at trække sig tilbage fra det politiske Liv, men stillede sig 1848 i Kjøbenhavn til Valg til den grundlovgivende Rigsforsamling, hvilket han ogsaa opnaaede, ligesom han efter Grundlovens Indførelse ligeledes i Kjøbenhavn blev valgt til Medlem af Landsthinget. Under Bestræbelserne for at tilveiebringe den ved Kundgjørelsen af 28de Jan. 1852 bebudede Ordning af Monarchiet og den i den Anledning opstaaede Spænding mellem Regjeringen og Rigsdagen kom Ø. endog for en Tid til Roret igjen, idet han d. 21de April 1853 udnævntes til Premierminister, i Forbindelse med hvilken Post han ogsaa bestyrede først Cultusministeriet, siden Indenrigsministeriet og tilsidst baade Cultus- og Justitsministeriet. Under dette Ministerium udstedtes deels de særlige Forfatningslove for

Digitized by Google

Lauenborg, Slesvig og Holsteen, deels forskjellige Love, der sigtede til at indføre den paatænkte Forfatningseenhed i Monarchiet, indtil endelig Slutstenen lagdes paa Værket ved Frdn. 26de Juli 1854 om Indførelsen af en Fællesforfatning. I Anledning af dette sidste Skridt reiste sig imidlertid en saa heftig Opposition i Rigsdagen mod Ministeriet, at dette, efter forgjæves at have søgt at opnaae Pluralitet i Folkethinget ved at udskrive nye Valg til dette, nødsagedes til at indgive sin Demission d. 12te Decbr. 1854. I det næste Aar blev en Rigsretsanklage besluttet mod Ø. tilligemed de 6 andre Medlemmer af det aftraadte Ministerium, navnlig i Anledning af Overskridelser af Finantsloven, men ved Rigsrettens Dom af 28de Febr. 1856 bleve de alle frifundne. Ø. døde d. 1ste Mai 1860. Ved sin Optræden efter 1848 og i det Hele som Statsmand har Ø. vistnok ikke indlagt sig store Fortjenester; men derimod har han deels under sin tidligere mangeaarige administrative Stilling udfoldet en stor og gavnrig Virksomhed, deels som Generalprocureur gjort sig i høieste Grad fortjent af den danske Lovgivnings Udvikling i det Tidsrum, hvori han beklædte denne Post. Hans største Fortjeneste er imidlertid dog den, han har indlagt sig af den danske Retsvidenskab, der i sin nuværende Skikkelse egentlig kan betragtes som hans Værk, idet han med en utrolig Arbeidsomhed, i lige høi Grad understøttet af en forbausende Lærdom, en beundringsværdig Skarpsindighed og et klart juridisk Blik, gjennemarbeidede alle Dele af det før hans Tid fordetmeste kun meget tarvelig bearbeidede Retssystem, og tilveiebragte et baade i Omfang og Indhold saa rigt Materiale af Udviklinger over den danske Ret, at den følgende Tids juridiske Videnskabelighed hidtil for en stor Deel har indskrænket sig til at bringe dette Materiale i System. Af hans som selvstændige Skrifter udgivne juridiske Værker ere de vigtigste: „Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed“ (6 Bd., 1822—35) og „Eunomia“ (4 Bd., 1815—22); men desuden har han leveret en Mængde større og mindre Afhandlinger i de forskjellige af ham grundede Tidsskrifter, „Juridisk Archiv“, „Nyt Juridisk Archiv“, „Juridisk Tidsskrift“ og „Archiv for Retsvidenskaben og dens Anvendelse“. Hans sidste Værk var: „Af mit Livs og min Tids Historie“ (4 Bd., 1851—57).

Ørsted (Hans Christian), Broder til den Foregaaende, Danmarks største og en af Europas berømteste Naturkyndige, født d. 14de Aug. 1777, blev ved at sysle i Faderens Apothek tidlig opfyldt med den Kjærlighed til Naturvidenskaberne, som besjælede ham hele hans Liv igjennem. Tilligemed Broderen blev han Student 1794, boede med ham paa Ehlers's Collegium og forlod snart sit begyndte medicinske Studium for ganske at hellige sig til Naturlærens Studium. Den daglige Omgang med Øehlenschläger, med hvem Brødrene i Ungdommen stiftede et Venskab, der varede til deres Livs Ende og beseglede ved Svogerskab, kunde ikke Andet end virke vækkende og beaandende paa en Sjæl som Ø.'s, og han skrev allerede dengang poetiske Smaaarbeider. I Aaret 1797 vandt han Universitetets Guldmedaille for en Afhandling i Æsthetik (s. A. tog han pharmaceutisk Examen) og 1798 for en medicinsk Afhandling; fra 1800 holdt han Forelæsninger over Chemie, 1801—3 opholdt han sig i Udlandet. Efter sin Hjemkomst holdt han Forelæsninger over Electricitet, Galvanisme og Magnetisme m. M. (Volta havde dengang nylig ved sin Søile gjort Epoche i disse Grene af Videnskaben), og blev omsider ansat som Professor i Physik 1806. Siden var Ø.'s Liv helliget en uafbrudt, ligesaa utrættelig og mangesidig som glimrende og paaskjønnet videnskabelig Virksomhed gjennem Forelæsninger og Skrifter, ikke afbrudt men understøttet og befrugtet ved mangfoldige Reiser (til Undersøgelser, Møder o. s. v.), og forherliget ved Opdagelser, der ville bringe Ø.'s Navn til den sildigste Tid. Blandt disse er den meest glimrende Opdagelsen af Elektricitetens og Magnetismens Forhold (1820), som skaffede ham Æresbeviisninger fra alle Sider og, da den fik sin praktiske Anvendelse ved den elektriske Telegraph, vandt en Betydning for det daglige Liv, som Ø. fra først af neppe havde anet. I Aaret 1824 stiftede Ø. Selskabet for Naturlærens Udbredelse; han blev 1829 Directeur for den polytechniske Læreanstalt, var en af Stifterne og de ivrigste Deeltagere i de skandinaviske Naturforskeres Forsamlinger, blev 1850 Geheimeconferentsraad og døde d. 9de Marts 1851. Ø. var ikke blot som Naturkyndig udmærket: han var en Mand af ualmindelig æsthetisk Dannelse, en dybsindig Tænker, et varmtfølende, ædelt og elskeligt, for alt Godt begeistret Menneske, en oprigtig og frisindet, ægte liberal Fædrelandsven. Han var Forfatter til en stor Mængde Skrifter og Afhandlinger, Recensioner, Bladartikler o. M.; blandt hine nævne vi: „Videnskaben om Naturens almindelige Love“ (1ste D. 1809); „Naturlærens mechaniske Deel“ (1844, 2den Udg. 1851—52); „Aanden i Naturen“ (1849—50). Af hans æsthetiske Værker mærke vi: „To Capitler af det Skjønnes Naturlære“ (1845); blandt hans Digte „Luftskibet“ (1836).

Ørvarod (ɔ: Pileod) er en berømt oldnordisk Sagnhelt og Bueskytte, om hvem der haves en eventyrlig Saga, som bærer hans Navn. Han optræder ligeledes i Hervararsaga. Oehlenschläger har behandlet Æmnet i et af sine bedste oldnordiske Digterværker, „Ørvarods Saga“.

Øræfajøkul, det høieste (over 6,000 F.) blandt alle Islands Iisbjerge, ligger paa Sydkysten af Island, Ø. for Østerjøkulen. De Søfarende paastaae, at den kan sees fra Søen i en Afstand af over 30 Miil. Dette Iisbjerg er ikke nogen isoleret Jøkul, men kun en Spidse, der hæver sig paa den sydlige Side af den uhyre Jøkulstrækning Klofa- eller Vatnajøkul, der bedækker et Areal af omtr. 160 □ M. S. for Ø. ligger Forbjerget Ingolfshøfdi.

Øsel, russisk Ø i Østersøen, ligeoverfor Bugten ved Riga, 45 □ M. stor med 35,000 Indb., er flad og skovløs. Befolkningen lever meest af Agerdyrkning, Fiskeri og Søfart.

Øst og **Østpunct**, s. Verdenshjørner.

Øst-Cap hedder det nordøstligste Forbjerg paa Asiens Fastland.

Digitized by Google

Østergöthland, et af Sverrigs gamle Landskaber, danner den nordøstlige Deel af Götha-Rige, omgiven mod Ø. af Østersøen, som danner to større Bugter i Landet (Slätbaken og Bråviken), mod N. (hvor Grændsen dannes af de skovrige Kolmården og Tylöskogen) af Södermanland og Nerike, mod V. af Vettern, mod S. af Småland (mod hvilket Holavedens Skovaas danner en Deel af Grændsen). Landskabet udgjør et eget Län, Ö.s, ogsaa kaldet Linköpings Län (s. IV, S. 238). Hovednæringsveiene ere Agerbrug og Bjergværksdrift; blandt Bjergværker mærkes: Åtvidaberg (Kobbergruber), Kolmårdens Marmorværk, Finspång (Jernværk og Kanonstøberi) og Gusum (Messingværk). Stæderne ere: Linköping, Norrköping, Söderköping, Vadstena og Skenninge. Med Undtagelse af Ovarsebo Pastorat (som hører til Strengnäs Stift) danner Ö. i geistlig Henseende 15 Provstier under Linköping Stift, som desuden indbefatter 4 Provstier i Kalmar- og 2 Provstier i Jönköpings-Stift. Ö. havde sin egen Lov, Östgotha-Lagen, der sandsynligviis har faaet sin nuværende Skikkelse i Slutningen af det 13de Aarh.

Øster- ell. Øfjeldsjøkulen (Eyjafjallajökull) er en sneebedækket, over 5,000 F. høi Vulcan paa Islands Sydkyst, V. for Portland. Den kaldes Øfjeldsjøkul med Hensyn til de udenfor liggende Vestmanøer, og Østerjøkul i Modsætning til Vester- eller Sneefjeldsjøkulen (s. d. A.). Ø. har flere Gange anrettet Ødelæggelser ved Vulcanudbrud, sidste Gang 1824. Den støder op til den vestenfor beliggende Myrdalsjøkul (s. **Katla**).

Østerrig, Erkehertugdømmet, Grundbestanddelen af Keiserdømmet Ø., ligger i det sydøstlige Tydskland, omgivet af Bøhmen, Mähren, Ungarn, Steiermark, Tyrol og Baiern, og er 707 □ M. stort med omtrent 2,640,000 Indb. Efter Monarchiets nuværende (siden 1849) Inddeling udgjør det 3 Kronlande: 1) **Ø. nedenfor Enns** eller **Nedre-Ø.**, 360 □ M. med 1,680,000 Indb., er imod S. opfyldt af de noriske Alpers nordlige Hovedkjede (det høieste Punct er Schneeberg, henved 7,000 F.), i den øvrige Deel af disses Sidegrene, Kahlenberg eller Wienerwald, samt mod N. af Grene af Bøhmerwald. Den laveste og frugtbareste Deel af Landet er Dalen ved Donau, som løber midt igjennem samme og optager fra v. S. March, fra h. S. Enns, Leitha o. fl. Hovedproducter ere: Korn, Viin, Frugt, Tømmer, Jern, Steenkul, nyttige Steenarter, mineralske Kilder; Qvægavlen er vigtig og endnu mere Industrien (Linned- og Bomuldsvæverier, Jernfabrikation o. s. v.). Hovedstaden er Wien. 2) **Ø. ovenfor Enns** eller **Øvre-Ø.**, 217 □ M. med 708,000 Indb., er et af de noriske Alper opfyldt Bjergland med mange skjønne Indsøer og romantiske Egne. Qvæg-, Viin- og Frugtavl ere Hovednæringsveie, af Mineralier vindes Salt i stor Mængde, Skovbruget er vigtigt; Industrien er ikke saa betydelig som i Nedre-Ø. Hovedstaden er Linz. 3) **Hertugdømmet Salzburg**, s. d. A.

Østerrig, Keiserdømmet, det **østerrigske Monarchie**, strækker sig fra Europas Midte langt mod Ø. indtil henimod det sorte Hav, fra 51° 3′ til 42° 10′ n. Br., fra 27° til 44° 1′ ø. L., og omgives mod N. af Kongeriget Sachsen, Preussen og Rusland, mod Ø. af Rusland og de tyrkiske Lande, mod S. af disse, det adriatiske Hav og Kongeriget Italien, mod V. af dette, Schweiz og Baiern. Fladeindholdet udgjør 11,762 □ M. med over 35 Mill. Indb.

De tre Fjerdedele af Ø. ere Bjergland; Bjergene er Alperne, Karpatherne og de bøhmiske Bjerge (Bøhmerwald, Erzgebirge, Sudeterne). De to eneste betydelige Lavsletter ere i Midten af Ungarn og i Venetien; Galizien er en bølgeformig Høislette. Hovedfloderne ere Donau (Bifloder Inn, Drau, Sau, Raab, Theiß, Maros o. s. v.), mod N. Elben, mod S. Po. Havet berører Ø. kun paa den forholdsviis lille Strækning, som støder op til det adriatiske Hav. Ø. har Mellemeuropa's almindelige Klima og Producter; blandt disse nævne vi som de vigtigste: Korn (især i Ungarn og Venetien), Viin (Ungarn, det egentlige Ø., Venetien), Frugt, Hør og Hamp, Tobak, Skov (Karpatherne og de bøhmiske Bjerge); Jern, Guld, Salt, nyttige Steenarter, mineralske Kilder; Qvæg, Faar, Silkeorme. Herom, saavelsom om den naturlige Beskaffenhed overhovedet, er det Nærmere sagt i Artt. om de enkelte „Kronlande", hvoraf Ø. nu bestaaer, nemlig: 1) Erkehertugd. Ø. ovenfor Enns; 2) Erkehertugd. Ø. nedenfor Enns; 3) Hertugdømmet Salzburg; 4) Hertugd. Steiermark; 5) Hertugd. Kärnthen; 6) Hertugd. Krain; 7) de fyrstelige Grevsk. Görz og Gradiska tilligemed Istrien og Triest, ogsaa med et fælleds Navn kaldet Kystlandet; 8) det fyrstel. Grevskab Tyrol med Vorarlberg; 9) Markgrevsk. Mähren; 10) Kong. Bøhmen; 11) Hertugd. Schlesien; 12) Kong. Galizien med Krakau; 13) Hertugd. Bukovina; 14) Kong. Dalmatien; 15) Venetien; 16) Kong. Ungarn; 17) Kong. Kroatien og Slavonien med det kroatiske Kystland; 18) Storfyrstendømmet Siebenbürgen; 19) Militærgrændsen; 20) Voivodskabet Servien med Banatet. Til disse Artt. henvise vi derfor overhovedet. Landsdelene Nr. 1—11, i Alt 3,590 □ M. med 13 Mill. Indb., ere Dele af det tydske Forbund (slgn. **Tydskland**, V, S. 313).

Befolkningen i Ø. falder efter Nationaliteten i 4 Hovedklasser: 1) Slaver (Czecher i Bøhmen og Mähren, Polakker i Galizien og Schlesien, Ruthener i Galizien, Slovener og Vender i Kärnthen, Steiermark, Ungarn o. fl. St., Kroater i Kroatien og Militærgrændsen, Servier i Slavonien og Voivodskabet), 16 Mill.; Tydske (kun i Tyrol og det egentlige Ø. udgjøre de den overveiende Deel), 7½ Mill.; Romaner, navnlig Italienere (Venetien) og Valacher (Ungarn), 5½ Mill.; Magyarer (i Ungarns Midte), 5 Mill. Efter Religionen inddeles den i Romersk-katholske (25 Mill.) foruden 3½ Mill. unerede Græker, Græsk-katholske (3 Mill.), Protestanter (især i Ungarn, Bøhmen og Mähren) 3 Mill. (deraf 1,200,000 Lutheranere, Resten Reformeerte), Jøder (1 Mill.). — Hovednæringsveiene ere Agerdyrkning, Qvægavl (især i Alpeegnene og den ungarske Slette), Industrie (som især er blomstrende i det egentlige Ø., Bøhmen, Mähren og Galizien) og Handel (for hvilken Wien, Triest og Venedig ere Hovedpuncter). Den

Digitized by Google

Lauenb
lige Le
tænkte
endel
26de
forsa
reiste
Rige
gjar
Folk
ned
Dec
ank
M
i
me
bl
1
H
l

Digitized by Google

egyndte Bygningen af Stephanskirken. Sønnen Leopold V (1177—94), bekjendt af sin Deeltagelse i det 3die Korstog og af Richard Løvehjertes Fangenskab hos ham, forenede Steiermark med Ø. Landet udvidedes fremdeles under Frederik den Katholske (1194—98), Leopold VI og Frederik den Stridbare, som faldt 1246 i et Slag mod Ungarerne; med ham uddøde Babenbergernes Slægt.

Efter et Interregnum blev Ottokar af Bøhmen Hertug i Ø., men maatte vige for Keiser Rudolf af Habsburg (s. Ottokar), der forlehnede sine Sønner Albrecht og Rudolf med Ø., som saaledes kom under Huset Habsburg. Albrecht I forenede Ø., Steiermark og Krain, blev 1298 Keiser og udvidede sine Besiddelser, men blev dræbt 1308 (om denne og næsten alle de følgende Regenter er det Nærmere fortalt i Artt. under de Paagjeldendes Navne). Hans 4 Sønner kjempede uheldig mod Schweizerne og Ludvig af Baiern; tilsidst (1349) forenede Albrecht II det Hele og føiede nye Besiddelser til. Rudolf II fuldendte Stephanskirkens Bygning og stiftede Universitetet i Wien, han døde barnløs 1365. Hans Søn Albrecht III forenede, efterat Broderen Leopold var falden i Slaget ved Sempach mod Schweizerne, hele Ø. (kun i Steiermark blomstrede fremdeles Leopolds Familie), og føiede Tyrol bertil. Sønnen Albrecht IV (1395—1404) faldt ved Znaim i Krigen mod Markgreven af Mähren. Med Albrecht V (1404—49), der som Keiser Sigismunds Svigersøn blev tydsk Keiser og Konge i Ungarn og Bøhmen, uddøde den østerrigske Linie, og Landet tilfaldt den steiermarkske (s. ovenfor) med Keiser Frederik III, som ophøiede Ø. til et Erkehertugdømme Ø. Hans Søn Maximilian I fik ved Giftermaal Nederlandene og blev tydsk Keiser, hans Søn Carl V forenede hermed Spanien med hvad dertil hørte. Denne overlod ved Tractater 1521 og 1524 de tydske Arvelande til sin Broder Ferdinand I, som ved Giftermaal erhvervede Ungarn, Bøhmen og Mähren, Schlesien og Lausitz, men maatte kjæmpe om det første med Zapolya; Ø.s Besiddelser udgjorde nu allerede 5,402 □ M. Ferdinand blev Keiser 1556 og døde 1564. Af hans Sønner erholdt den ældste Maximilian II, som blev Keiser, Ø., Ungarn og Bøhmen, Ferdinand fik Tyrol og Besiddelserne i Schwaben, Carl fik Steiermark, Kärnthen, Krain og Görz. Efter Maximilian fulgte 1576 Sønnen Rudolf II indtil 1612, derefter dennes Broder Mathias til 1619, hvorpaa hans Fætter Ferdinand II (af Steiermark) blev Konge, et Valg, der gav Anledning til Trediveaarskrigen, som først endtes under Ferdinand III (1637—57). Under dennes Søn, Keiser Leopold I (1657—1705), beleirede Tyrkerne 1683 Wien, som frelstes af Polakkerne under Joh. Sobiesky; Siebenbürgen og Ungarn tilbageerobredes. Den spanske Arvefølgekrig førtes under ham, hans talentfulde Søn Joseph I (1705—11) og dennes Broder Carl VI (1711—40), som ved Freden (1713—14) af den spanske Arv erhvervede Nederlandene, Mailand, Neapel og Sardinien, istedetfor hvilken Ø han 1720 erholdt Sicilien, samt Mantua, saa at de østerrigske Lande forøgedes indtil et Fladeindhold af 9,043 □ M. med 29 Mill. Indb. Men i Freden i Wien (1735) maatte Carl afstaae Neapel og Sicilien, og i Freden i Belgrad (1739) en Deel af det fra Tyrkiet Erobrede. Uagtet Alt, hvad Carl havde offret for ved den pragmatiske Sanction at sikkre sin Datter Maria Theresia Arveretten til de østerrigske Lande, blev denne dog fra flere Sider gjort hende stridig. Dog endte Krigen (den østerrigske Arvefølgekrig) heldig for hende, kun mistede hun Parma og Piacenza; derimod fratog Frederik II i Preussen hende Schlesien, og hendes Forsøg paa at gjenvinde dette ved den blodige Syvaarskrig mislykkedes. Efter sin Mands, Keiser Frants I's Død (1765) tog hun sin Søn Joseph til Medregent i de tydske Arvelande, tog, skjøndt piint af Samvittighedsnag, Deel i Polens første Deling og fratog Tyrkiet Bukovina. Sønnen Joseph II's voldsomme Reformplaner fremkaldte Opstande i Ungarn og Nederlandene, hvilke hans Broder Leopold II (1790—92) dæmpede ved en heldig Forening af Eftergivenhed og Fasthed; med Porten sluttedes Fred i Szistova (1791). Den i Forening med Preussen begyndte Krig mod den franske Revolution fortsattes under Frants II (1792—1835); Ø. tabte ved Freden i Campo Formio Belgien og Lombardiet, men erholdt til Erstatning det Meste af Republiken Venedig; ved Polens sidste Deling havde det allerede erholdt Vestgalizien. I Aaret 1804 ophøiede Frants sit Monarchie til et Keiserdømme Ø., begyndte 1805 atter i Forening med Rusland Krig mod Frankrig, men maatte efter Slagene ved Ulm og Austerlitz slutte Freden i Presburg (26de Decbr. 1805), ved hvilken Ø. afstod Resten af Øvreitalien til Frankrig, Tyrol m. M. til Baiern, de schwabiske Besiddelser til Würtemberg og Baden imod at faae Salzburg. Aaret efter frasagde Frants sig Titlen tydsk Keiser og kaldte sig nu kun Keiser af Ø. En ny Krig med Frankrig 1809 førte efter Slagene ved Aspern og Eßlingen samt ved Wagram til Freden i Wien, hvorved Salzburg, Krain, Görz, Triest og hele Kystlandet samt det Meste af Kroatien afstodes til Frankrig, Galizien til Rusland. Ø. maatte nu slutte sig til Napoleon, som 1810 ægtede Frants's Datter Maria Luise, og stillede 1812 et Troppecorps til det franske Tog mod Rusland; men efter dettes uheldige Udfald forbandt Ø. sig 1813 med Frankrigs Fjender og erholdt ved Freden i Paris og ved Wienercongressen det Omfang af Lande og den politiske Stilling, som det endnu har, med Undtagelse af det siden Erhvervede eller Afstaaede (s. nedenfor).

Ø. var fra 1815 under Metternichs Styrelse en af Hovedstøtterne for den „hellige Alliance“ og virkede i indre og ydre Anliggender strengt i dennes Aand. Regjeringen var en oplyst Despotisme, enhver fri og selvstændig Yttring blev undertrykt og straffet med stor Strenghed (dette viste sig især i Ø.s Optræden mod de liberale Bevægelser i Tydskland og Italien, s. disse Landes Historie), og østerrigske Tropper kuldkastede 1820—21 de i Sardinien og Neapel oprettede constitutionelle Forfatninger, ligesom Ø. ogsaa siden vedblev, i Nødsfald ved Anvendelse af Militærmagt, at udøve et trykkende

Digitized by Google

sidste befordres ved Kunstveie bl. A. over Alperne, ved et stort Jernbanenet, som nu ogsaa er udstrakt til Ungarns steppeagtige Sletter, og ved Handelstractater med den tydske Toldforening o. A. I Aaret 1860 var Værdien af de i hele Ø. indførte Varer omtrent 210 Mill. Rdl., af de udførte 275 Mill. Rdl. — I Henseende til Oplysning og Videnskabelighed staae de tydske Lande i Ø. øverst, men det klerikale Parti har ogsaa her en stor Indflydelse paa Skolevæsenet, og Folkeundervisningen er paa mange Steder meget ufuldkommen. Her findes 9 Universiteter (i Wien, Prag, Pesth, Lemberg, Padua, Innsbruck, Grätz, Olmütz og Krakau).

Ø. udgjør efter sin nærværende Forfatning (af 31te Decbr. 1851) et udeleligt, i Huset Habsburg-Lothringen arveligt Keiserdømme med indskrænket monarchisk Forfatning, en constitutionel Heelstat, sammensat af Landsdele med særegne Forfatninger og tildeels Love. Den lovgivende Myndighed i Landsdelenes indre, særegne Anliggender deler Regenten med hines særegne repræsentative Forsamlinger, Landdagene; i de fælleds Anliggender (Mynt-, Penge-, Post- og Telegraphvæsen, Statslaan og overhovedet Heelstatens Finantsvæsen, Domainerne) med et hele Staten repræsenterende Rigsraad, som skal bestaae af 2 Kamre, Herrehuset (de keiserlige Prindser, 62 Repræsentanter for de største adelige Familier, 47 paa Livstid valgte Medlemmer) og de Deputeredes Huus (343 af de enkelte Kronlandes Landdage ved umiddelbare Valg sendte Medlemmer). Imidlertid er Alt ingenlunde endnu definitivt ordnet i denne „Heelstat", da nogle Landsdele, navnlig Ungarn, gjøre Fordring paa en større Selvstændighed, end der kan bestaae med denne. Keiseren bærer tillige Titlen Konge i Ungarn, Bøhmen o. s. v., Storfyrste af Siebenbürgen o. s. v. Regjeringen forestaaes af et Statsministerium; uden Forbindelse med dette er Statsraadet, en raadgivende, af Keiseren valgt Forsamling. De større Kronlandes Bestyrelse forestaaes af „Statholdere", de mindres af „Landspræsidenter". — Ø.s Finantser ere i en høist maadelig Forfatning; deels have Landenes, navnlig Ungarns, rige Hjelpekilder før været slet benyttede og Næringsfliden været trykket af mange Baand, deels have Krige og Uroligheder tvunget Staten til overordentlige Anstrengelser. Statens Indtægter i Aaret 1860 vare c. 264 Mill., Udgifterne 320 Mill.; Statsgjelden beregnedes dengang til 2,065 Mill. Rdl., siden er den endnu forøget. — Krigsmagten udgjør paa Fredsfod 250,000 Md., paa Krigsfod 588,000 Md. (foruden Livgarden, Gendarmeriet, forskjellige Militser o. s. v.); Sømagten bestod 1861 af 58 Dampskibe (deriblandt 1 Linieskib, 3 Fregatter og 2 Pantserfregatter) og Dampbaade og 79 Seilskibe.

Maal og Vægt i Ø. Nedenstaaende ere egentlig de for Nedre-Ø. gjeldende Maal; men disse ere tillige almindelig gjeldende for hele det østerrigske Monarchie, undtagen Italien, skjøndt enkelte locale Maal hist og her forekomme. — 1) **Længdemaal.** 1 Fod (Fuß) à 12 Tommer (Zoll) à 12 Linier er 140,1307 Pariser Linier = 1,0072 danske Fod. 1 Ruthe (Ingenieur-Ruthe) er 12, 1 Klafter 6 Fuß. Den sidste deles i 10 Decimalfuß à 10 Decimalzoll à 10 Decimallinier. I Bjergvæsenet kaldes den Lachter. 1 Alen (Elle) er 2,465 Fuß = 2,485 danske Fod. 1 Postmiil er 4000 Klafter = 24173 danske Fod, deraf 14,67 paa en Grad af Æqvator. — 2) **Flademaal.** 1 Joch er 1600 □ Klafter = 14608 danske □ Alen = 1,043 Tønder Land; 1 Metzen er ⅓ Joch. — 3) **Rummaal.** a) Korn. 1 Metzen à 16 Müllermaaßel à 2 große Maaßel à 2 kleine Maaßel à 2 Becher er 61,5045 franske Litres = 3,337 danske Skjepper; 1 Muth er 30 Metzen. — b) Flydende Varer. 1 Eimer à 40 Maaß eller Kannen à 4 Seitel er 56,60534 franske Litres = 58,50 danske Potter. — 4) **Vægt.** 1 Pfund à 32 Loth à 4 Quentchen à 4 Sechszehntel à 15 Gran er 560,012 franske Gram = 1,1200 danske Pund. 1 Stein er 20, 1 Centner 100, 1 Saum 275, 1 Karch 400, 1 Tonne 2000 Pfund. — Medicinalvægten slutter sig til Handelsvægten, idet 1 Unze er nøiagtig 2 Lod Handelsvægt; den deles i 8 Drachmer à 3 Skrupler à 20 Gran. 1 Pund er 12 Unzer. Denne gjelder for hele det østerrigske Monarchie undtagen Venedig.

Mynt i Ø. Man regner siden 1ste Novbr. 1858 efter: Gylden = 100 Neukreuzer, saaledes udmyntet, at 1 tydsk Myntpund (= det danske Handelspund) udbringer 45 Gylden af Værdi = 84⅓ ß dansk Rigsm. Af Mynter findes her i Guld: hele og halve Kroner, og i Sølv: Vereinsthaler paa 3 og 1½ Gylden, ganske lig den dobbelte og enkelte preussiske Thaler (cfr. Preussen), endvidere Mynter paa 2 og 1 Gylden, begge 14 Lod 7⅕ Gr. fine, paa ¼ Gylden 8 Lod 5¾ Gr. fiin, samt Skillemynter paa 1/10 og 1/20 Gylden respective 8 Lod og 6 Lod fine, af Værdi = 1 Rd. 72⅔ ß, 84⅓ ß, 21 ß, 8½ ß og 4¼ ß dansk Rigsm. Før 1ste Novbr. 1858 regnedes her efter: Gylden à 60 Kreuzern à 4 Pfenningen, saaledes udmyntet, at 1 kølnsk Mark fiint Sølv udbragte 20 Gylden af Værdi = 88,8 ß dansk Rigsm. 1 Conventions Speciesthaler var = 1⅓ Reichsthaler à 1½ Gylden à 8 Schillinge à 2½ Kaisergroschen à 3 Kreuzer à 1⅓ Gröschel à 3 Pfenninge à 2 Heller. En Kronenthaler var 2 Gylden 12 Kr.

Ø.s Historie. Det nuværende Erkehertugdømme Ø., Stamlandet, var først besat af keltiske Tauriskere, siden Noriker, derpaa, efter (Aar 14 f. Chr.) at være blevet en romersk Provinds, af Markomanner og Quader, efter Folkevandringen (fra 568) af Bojuarier (Baier) og Avarer. Carl den Store lagde det under Navn af Avarien eller den østlige Mark (Marchia orientalis, Austria) under det frankiske Monarchie, efter hvis Deling det forblev ved Tydskland. Greve Leopold I af Babenberg blev 983 Markgreve af Ø.; under hans Søn Henrik I (indtil 1015) forekommer første Gang Navnet Ostirrichi. Derpaa fulgte Adalbert (1015—50), Ernst (1050—75), som faldt i et Slag mod Sachserne, Leopold II (1075—96), Leopold III (1096—1136), Leopold IV (1136—41), som blev forlehnet med Baiern, hvilket dog hans Broder Henrik II Jasomirgott (1141—77) tilbagegav Henrik Løve imod at erholde Ø. ovenfor Enns afstaaet; begge „Marker" ophøiedes nu til Hertugdømmet Ø. Henrik flyttede Residentsen til Wien og

Digitized by Google

begyndte Bygningen af Stephanskirken. Sønnen Leopold V (1177—94), bekjendt af sin Deeltagelse i det 3die Korstog og af Richard Løvehjertes Fangenskab hos ham, forenede Steiermark med Ø. Landet udvidedes fremdeles under Frederik den Katholske (1194—98), Leopold VI og Frederik den Stridbare, som faldt 1246 i et Slag mod Ungarerne; med ham uddøde Babenbergernes Slægt.

Efter et Interregnum blev Ottokar af Bøhmen Hertug i Ø., men maatte vige for Keiser Rudolf af Habsburg (s. Ottokar), der forlehnede sine Sønner Albrecht og Rudolf med Ø., som saaledes kom under Huset Habsburg. Albrecht I forenede Ø., Steiermark og Krain, blev 1298 Keiser og udvidede sine Besiddelser, men blev dræbt 1308 (om denne og næsten alle de følgende Regenter er det Nærmere fortalt i Artt. under de Paagjeldendes Navne). Hans 4 Sønner kjæmpede uheldig mod Schweizerne og Ludvig af Baiern; tilsidst (1349) forenede Albrecht II det Hele og føiede nye Besiddelser til. Rudolf II fuldendte Stephanskirkens Bygning og stiftede Universitetet i Wien, han døde barnløs 1365. Hans Søn Albrecht III forenede, efterat Broderen Leopold var falden i Slaget ved Sempach mod Schweizerne, hele Ø. (kun i Steiermark blomstrede fremdeles Leopolds Familie), og føiede Tyrol dertil. Sønnen Albrecht IV (1395—1404) faldt ved Znaim i Krigen mod Markgreven af Mähren. Med Albrecht V (1404—39), der som Keiser Sigismunds Svigersøn blev tydsk Keiser og Konge i Ungarn og Bøhmen, uddøde den østerrigske Linie, og Landet tilfaldt den steiermarkske (s. ovenfor) med Keiser Frederik III, som ophøiede Ø. til et Erkehertugdømme Ø. Hans Søn Maximilian I fik ved Giftermaal Nederlandene og blev tydsk Keiser, hans Søn Carl V forenede hermed Spanien med hvad dertil hørte. Denne overlod ved Tractater 1521 og 1524 de tydske Arvelande til sin Broder Ferdinand I, som ved Giftermaal erhvervede Ungarn, Bøhmen og Mähren, Schlesien og Lausitz, men maatte kjæmpe om det første med Zapolya; Ø.s Besiddelser udgjorde nu allerede 5,402 □ M. Ferdinand blev Keiser 1556 og døde 1564. Af hans Sønner erholdt den ældste Maximilian II, som blev Keiser, Ø., Ungarn og Bøhmen, Ferdinand fik Tyrol og Besiddelserne i Schwaben, Carl fik Steiermark, Kärnthen, Krain og Görz. Efter Maximilian fulgte 1576 Sønnen Rudolf II indtil 1612, derefter dennes Broder Mathias til 1619, hvorpaa hans Fætter Ferdinand II (af Steiermark) blev Konge, et Valg, der gav Anledning til Trediveaarskrigen, som først endtes under Ferdinand III (1637—57). Under dennes Søn, Keiser Leopold I (1657—1705), beleirede Tyrkerne 1683 Wien, som frelstes af Polakkerne under Joh. Sobiesky; Siebenbürgen og Ungarn tilbageerobredes. Den spanske Arvefølgekrig førtes under ham, hans talentfulde Søn Joseph I (1705—11) og dennes Broder Carl VI (1711—40), som ved Freden (1713—14) af den spanske Arv erhvervede Nederlandene, Mailand, Neapel og Sardinien, istedetfor hvilken Ø han 1720 erholdt Sicilien, samt Mantua, saa at de østerrigske Lande forøgedes indtil et Fladeindhold af 9,043 □ M. med 29 Mill. Indb. Men i Freden i Wien (1735) maatte Carl afstaae Neapel og Sicilien, og i Freden i Belgrad (1739) en Deel af det fra Tyrkiet Erobrede. Uagtet Alt, hvad Carl havde offret for ved den pragmatiske Sanction at sikkre sin Datter Maria Theresia Arveretten til de østerrigske Lande, blev denne dog fra flere Sider gjort hende stridig. Dog endte Krigen (den østerrigske Arvefølgekrig) heldig for hende, kun mistede hun Parma og Piacenza; derimod fratog Frederik II i Preussen hende Schlesien, og hendes Forsøg paa at gjenvinde dette ved den blodige Syvaarskrig mislykkedes. Efter sin Mands, Keiser Frants I's Død (1765) tog hun sin Søn Joseph til Medregent i de tydske Arvelande, tog, skjøndt piint af Samvittighedsnag, Deel i Polens første Deling og fratog Tyrkiet Bukovina. Sønnen Joseph II's voldsomme Reformplaner fremkaldte Opstande i Ungarn og Nederlandene, hvilke hans Broder Leopold II (1790—92) dæmpede ved en heldig Forening af Eftergivenhed og Fasthed; med Porten sluttedes Fred i Szistova (1791). Den i Forening med Preussen begyndte Krig mod den franske Revolution fortsattes under Frants II (1792—1835); Ø. tabte ved Freden i Campo Formio Belgien og Lombardiet, men erholdt til Erstatning det Meste af Republiken Venedig; ved Polens sidste Deling havde det allerede erholdt Vestgalizien. I Aaret 1804 ophøiede Frants sit Monarchie til et Keiserdømme Ø., begyndte 1805 atter i Forening med Rusland Krig mod Frankrig, men maatte efter Slagene ved Ulm og Austerlitz slutte Freden i Presburg (26de Decbr. 1805), ved hvilken Ø. afstod Resten af Øvreitalien til Frankrig, Tyrol m. M. til Baiern, de schwabiske Besiddelser til Würtemberg og Baden imod at faae Salzburg. Aaret efter frasagde Frants sig Titlen tydsk Keiser og kaldte sig nu kun Keiser af Ø. En ny Krig med Frankrig 1809 førte efter Slagene ved Aspern og Eßlingen samt ved Wagram til Freden i Wien, hvorved Salzburg, Krain, Görz, Triest og hele Kystlandet samt det Meste af Kroatien afstodes til Frankrig, Galizien til Rusland. Ø. maatte nu slutte sig til Napoleon, som 1810 ægtede Frants's Datter Maria Luise, og stillede 1812 et Troppecorps til det franske Tog mod Rusland; men efter dettes uheldige Udfald forbandt Ø. sig 1813 med Frankrigs Fjender og erholdt ved Freden i Paris og ved Wienercongressen det Omfang af Lande og den politiske Stilling, som det endnu har, med Undtagelse af det siden Erhvervede eller Afstaaede (s. nedenfor).

Ø. var fra 1815 under Metternichs Styrelse en af Hovedstøtterne for den „hellige Alliance" og virkede i indre og ydre Anliggender strengt i dennes Aand. Regjeringen var en oplyst Despotisme, enhver fri og selvstændig Ytring blev undertrykt og straffet med stor Strenghed (dette viste sig især i Ø.s Optræden mod de liberale Bevægelser i Tydskland og Italien, s. disse Landes Historie), og østerrigske Tropper kuldkastede 1820—21 de i Sardinien og Neapel oprettede constitutionelle Forfatninger, ligesom Ø. ogsaa siden vedblev, i Nødsfald ved Anvendelse af Militærmagt, at udøve et trykkende

Digitized by Google

Overherredømme over Staterne i Italien, hvor de forhadte Regjeringer ikkun ved Hjelp af østerrigske Tropper kunde holde Folkene i Tømme; herom s. Italiens Historie. Metternich vedblev at forestaae Regjeringen under Ferdinand I (1835—48), under hvem Ø. tog virksom Deel i Striden mellem Mehemed Ali og Tyrkiet (s. d. A.), og Krakau indlemmedes i Ø. efter en 1846 i Galizien udbrudt Opstand. I det Indre blev, med Undtagelse af de reen materielle Interesser, Alt ved det Gamle: Regjeringen var paa een Gang despotisk og sorgløs; i Italien gjærede det imod Fremmedherredømmet, Ungarerne stræbte efter Selvstændighed, den slaviske Befolkning var forbittret over Tydskhedens Overvægt, og især i de større Stæder i de tydske Arvelande havde Tidens frisindede eller revolutionære Bevægelser fundet stærk Indgang. Revolutionsaaret 1848 medførte derfor ogsaa her en Omvæltning, der blev saameget mere voldsom og pludselig, som Intet var forberedt for de nye Tilstande og Folket var uvant til besindig Deeltagelse i de offentlige Anliggender. Den 6te Marts indkom Adresser til Keiseren fra Borgere og Studenter med Begjering om de paa hiin Tid (s. Tydsklands Historie) almindelige Indrømmelser; efter et afslaaende Svar begyndte d. 13de Marts Opstanden, efter en ikke synderlig blodig Kamp gav Keiseren efter og afskedigede Metternich. I og omkring Wien begik Pøbelen en Mængde Excesser. I Italien udbrød ligeledes en Opstand, for hvilken Radeczky i Begyndelsen veeg; Ungarernes Fordringer gik stedse videre, og i Bøhmen reiste Slaverne sig. Om Begivenhederne i de tre sidstnævnte Lande henvise vi til disses Historie. I Wien herskede imidlertid Borgerne og Studenterne over Regjeringen, hvis Medlemmer flere Gange skiftede. En Forfatning, som Keiseren publicerede (25de Marts 1848), tilfredsstillede ikke det exalterede og ultratydske Parti. Efter flere Uroligheder forlod Keiseren d. 17de Mai Wien og begav sig til Insbruck, hvorpaa Ministeriet ganske var i Mængdens Hænder (den paabudne Opløsning af den akademiske Legion kunde ikke sættes igjennem, tvertimod tiltvang man sig Militærets Bortsendelse o. s. v.). Den constituerende Rigsdag samledes omsider i Wien d. 10de Juli, og efter dens Opfordring vendte Keiseren tilbage (8de Aug.). Da Striden med Ungarerne omsider førte til et aabenbart Brud, fremkaldtes ogsaa en ny Revolution i Wien, hvor det revolutionære Parti havde forbundet sig med hine og modsatte sig Troppernes Afmarsch imod dem. Den 6te Octbr. opkom en frygtelig Gadekamp, i hvilken Soldaterne, forsaavidt som de ikke vare vundne for Opstanden, bleve overvældede, Krigsministeren Latour blev myrdet, og Tøihuset med sine Vaabenforraad kom i Mængdens Hænder. Keiseren, endeel af Rigsdagens Medlemmer, de fleste Ministre o. A. flygtede til Olmütz; underveis modtog han af Landbefolkningen Tilbud om Beskyttelse imod Hovedstaden o. s. v. Nu rykkede Fyrst Windischgrätz i Spidsen for 3 forenede Armeecorps mod Wien, hvor det exalterede Parti ganske havde seiret og haabede Undsætning fra Ungarerne; Messenhauser (s. d. A.) stod i Spidsen for Insurgenterne. Kampen begyndte d. 23de Octbr., efter den tappreste Modstand capitulerede Staden d. 29de; men i det Samme nærmede en ungarsk Hær under Kossuth sig til Undsætning, og Capitulationen blev brudt. Imidlertid bleve Ungarerne slagne af Jellachichs Tropper; i Wien herskede Anarchie og Ødelæggelse, paa ordentlig Modstand tænktes ikke længere. Den 31te rykkede Windischgrätz's Tropper ind i Staden, som haardt maatte bøde for hvad der var skeet. Rigsdagen blev nu sammenkaldt til Kremsier (22de Novbr.), i Spidsen for Ministeriet traadte Fyrsten af Schwarzenberg, der proclamerede Ø. som en constitutionel Heelstat. Keiseren frasagde sig Thronen (2den Decbr.), efterfulgt af sin Brodersøn Frants Joseph I. Under denne gjenoprettedes de gamle Tilstande i Italien og Ungarn, i Tydskland stred Ø. med Preussen om Hegemoniet; herom s. disse Landes Historie. Fyrst Schwarzenberg døde 1852, efterfulgt af Buol-Schauenstein; nu staaer Grev Rechberg-Rothenlöwen som Minister for det keiserlige Huus og de udenrigske Anliggender i Spidsen for Regjeringen. Ø.s senere Historie er fortalt under Artt. Frants Joseph I, den orientalske Krig og Italiens Historie. Trods alle de Vanskeligheder, som deels den ulmende Strid med Ungarn, deels Usikkerheden i Venetiens Besiddelse, deels endelig Finantsernes slette Tilstand fremkalde, har Ø., understøttet af de mindre tydske Staters Skinsyge og Egoisme, vidst at hævde sin Plads i det tydske Forbund imod Preussens ærgjerrige Planer, og søger fremdeles at trænge dette tilbage og gjøre sig populært, deels ved at forelægge den nu (i August—Septbr. 1863) i Frankfurt a. M. afholdte Fyrstecongres (hvori Preussen dog ikke har taget Deel) en Plan til Forbundsforfatningens Reform, deels ved at stille sig i Spidsen for Angrebene paa Danmark. I det polske Spørgsmaal indtager det det samme tvetydige Standpunct som 1853—56 i det orientalske.

Slgn. Schmidt „Das Kaiserthum Ö." (1837—43); Meynert „Neueste Geogr. und Staatenkunde Ö.s" (1852); Hain „Statistik des östr. Kaiserstaats" (1852—53). Generisch „Gesch. der östr. Monarchie bis 1814" (1815—17, 8 Bd.); Mailáth „Gesch. des Hauses Ö." (1834—50); Lichnowsky „Gesch. des Hauses Habsburg" (1836—44, 8 Bd.); Vehse „Gesch. des östr. Hofs und Adels und der östr. Diplomatie" (1850—52, 11 Bd.). Som Historieforsker er Chmel meest bekjendt. Kildeskrifter ere samlede i: „Fontes rerum Austriacarum" og „Archiv für Kunde östr. Geschichtsquellen".

Østerrisør, Stad i Christiansands Stift i Norge, har en Havn og Handel med Jern og Trælast. 2,800 Indb.

Østers (Ostrea) er en over de tempererede og varme Have udbredt, temmelig artrig Muslingslægt, henhørende til Muslingerne med en enkelt Lukkemuskel (den saakaldte „Stol") og uden Kapperør; Skallerne ere rundagtige eller aflange, i Almindelighed tykke og af en bladet Bygning, Kappefligene frie, Foden uudviklet, Byssus mangler; Hængslet er uden Tænder, Baandet indvendigt. Den høire hvælvede Skal er i

Digitized by Google

Almindelighed fæstet til Havbunden, Stene eller andre fremmede Legemer, andre Østersskaller o. s. v., den venstre flad og danner ligesom et Laag. Den alm. Ø. (O. edulis) forekommer i Nordsøen og Middelhavet fra en Dybde af c. 0 Favne indtil Flodmaalet, paa de saakaldte Østersbanker ɔ: Strækninger i Havet, hvor Ø. sidde eller ligge paa Havbunden i større Mængde end andetsteds. Er Havbunden Steen eller Klippe, sidde Ø. fast dertil med deres Skaller, er den Sand eller Leer ligge de paa Bunden, undertiden fæstede klyngeviis til hverandre; saadanne Østersbanker findes f. Ex. ved de norske, engelske og franske Kyster, i Danmark ved den slesvigske Vestkyst, i Aalbækbugten mellem Hirtsholmene og Skagen; i den senere Tid har der dannet sig Østersbanker i Liimfjorden. Ø. afgiver som bekjendt et meget yndet Fødemiddel, og Østersbankerne ere derfor Gjenstand for en regelmæssig Befiskning ved Østersskraber, et til en Jernramme befæstet Net af Jern eller stærkt Garn, som slæber efter Baaden. Ø.s Forplantningstid er om Sommeren, og paa denne Tid bør der derfor undes Banken Hvile; men dens Frugtbarhed er saa stor, at selv en stærkt medtagen Banke let hjelpes paa Fode igjen, naar den lades nogen Tid i Ro. Ø.s værste Fjender ere forskjellige Bløddyr, Krebsdyr og Straaldyr, som opholde sig paa Bankerne, fremfor alle Søstjernerne eller Korsfiskene; dernæst nogle Børorme (Hermeller), som begrave dem med deres Sandrør. Ogsaa kunne navnlig de høiere liggende Banker lide ved Frost og Storm, hvilken fører Dynd eller Sand hen over dem og begraver dem eller i Forplantningstiden spreder Ynglen vidt omkring; thi Ø. kan ikke arbeide sig op af Dyndet igjen, og er overhovedet kun bevægelig i Larvetilstanden, hvilken den har tilfælleds med andre Havmuslinger. For at sikkre Bankens Tilvæxt kan man nedsænke Riisknipper paa den i Forplantningstiden; den spæde med Strømmen flydende Yngel opfanges da af Risene og bliver ved at voxe der, indtil Knippet optages, da de falde tilbunds; ogsaa kan man flytte Riisknippet hen til et andet Sted, hvor man vil anlægge en Østersbanke. Det antages, at Ø. forplanter sig i sit 3die Aar; den gamle Ø. er tykskallet og slau af Smag og afgiver ikke længere nogen god Handelsvare. Paa den franske Vestkyst fører man de af Havet opfiskede smaa Ø. ind til Kysten og opdrager dem i Damme, der overskylles ved hver Flod og renses i Ebbetiden; derved opnaaes en hurtigere Udvikling af Dyrets bløde Dele, medens Skallen bliver tynd og glat. I Danmark er Østersfiskeriet et Regale, der bortforpagtes af Domainebestyrelsen; Forpagtningsafgiften af de sønderjydske Østersbanker er for Tiden (1859—79) 0,000 Rdl. aarlig samt 90 Tønder Ø. in natura (næsten det Dobbelte af, hvad den havde været i de foregaaende 20 Aar); af de fladstrandske Østersbanker derimod kun 730 Rdl. samt 30 Tønder Ø., af de liimfjordske derimod allerede 885 Rdl. (Sign. H. Krøyer: „De danske Østersbanker", 1837, og Eschrichts „Indberetning til Finantsministeriet om den kunstige Østersavl i Frankrig og om Anlæg af kunstige Østersbanker i Liimfjorden", 1860, og Sammes Foredrag „Om kunstig Østersavl ved de danske Kyster" i „Tidsskrift for Landøkonomie", 1861).

Østersund, Hovedstaden og den eneste Stad i Jemtlands Län i Sverrig, ligger ved den østlige Bred af Storsjön og er ved en Bro forbunden med Frosøn; den havde 1841: 456, 1860: 822 og 1861: 1,571 Indb.

Østersøen eller det baltiske Hav kaldes det store Indhav, der omgives af Danmark, Tydskland, Preussen, Rusland og Sverrig, og ved Øresundet, det store og det lille Belt forbindes med Kattegattet. Ø. er 6,500 □ M. stor, 190—200 M. lang og 24—48 M. bred; dens Vand er paa Grund af de mange Floder, den optager, mindre salt end Nordsøens. Den danner den bottniske, den finske og den liflandske (rigaiske) Bugt, desuden en Mængde Fjorde paa Danmarks Kyster (s. II, S. 396), paa Tydsklands Stettiner-Haff. Den indeholder en stor Mængde Øer, nemlig de danske (s. II, S. 396), de svenske Øer Öland og Gulland, de russiske Øsel og Dagø tilligemed Ålandsøerne, ved Tydsklands Kyst Rügen. De vigtigste Floder, som Ø. optager, ere: Motalaströmmen, Dalelven, Angermannaelven; Neva, Düna, Niemen, Weichsel, Oder. De betydeligste Stæder ved Ø. eller i umiddelbar Forbindelse med den ere: Kjøbenhavn, Flensborg, Kiel, Wismar, Rostock, Stralsund, Stettin, Danzig; Riga, Reval, Kronstadt, Sveaborg; Stockholm, Norrköping, Carlskrona.

Østlige Ocean, s. Store Ocean.

Østpreussen kaldtes tidligere den østlige Deel af den nuværende preussiske Provinds Preussen.

Østromerske Rige, s. Byzantinske Rige.

Øverste Planeter kaldes de, hvis Baner ligge udenom Jordens, Mars, Jupiter o. s. v. — Mercurius og Venus kaldes de nederste Planeter.

Øvrighed er en almindelig Benævnelse for den udøvende Magts Organer, men den bruges specielt om de locale Autoriteter, hvem Iværksættelsen og Overholdelsen af Lovene samt Opretholdelsen af den offentlige Orden og Sikkerhed er overdragen, og som paa Grund af deres indbyrdes Over- og Underordnelsesforhold inddeles i Over- og Underøvrigheder. De Første ere i Danmark Amtmændene, de Sidste Herredsfogderne, Birkedommerne, Byfogderne og Magistraten i Kjøbstæderne udenfor Kjøbenhavn (hvorimod der for denne Stads Vedkommende ingen Adskillelse imellem Over- og Underøvrighed finder Sted). Bestillingen som Underøvrighed er saaledes i Reglen forenet med Embedet som Underdommer, men denne i og for sig mislige Forening af den udøvende og dømmende Magt er ved Grundloven bestemt at skulle ophæves ved Lov. Ethvert Spørgsmaal om Øvrighedsmyndighedens Grændser i Kongeriget kan efter Grundloven bringes ind for Domstolene.

Øxe er et for Bearbeidelsen af Træ eiendommeligt Værktøi, forsynet med en Eg, hvormed Spaanen borttages ved et Stød, frembragt ved Ø.s eget Inertiemoment og derved forskjellig saavel fra Stikkejern o. fl., der trykkes, som fra Stemmejern o. fl., der slaaes med en Knippel

Digitized by Google

o. desl. Ø. forekomme i mangfoldige Former og Størrelser, der dog kunne deles i 4 Klasser: Den egentlige Ø. eller Smaløxen med i det Hele langt, lige Skaft og tilsleben fra begge Sider, til Fældning af Træer, Spaltning og Tilhugning i det Grove; Bredøxen eller Bredbilen, med et kort, krumt Skaft og tyndt, bredt Blad, tilslebet fra den ene, oftest fra høire Side, til Afpudsning; Skarøxen med Egen paatvers, tilsleben indenfra, anvendes i forskjellige Tilfælde af Tømrere, Bødkere og Hjulmænd; endelig Stikøxen, lang, uden Skaft og med en meget smal, eensidig tilsleben Eg til at støde dybe Huller med, saa at den tjener istedetfor en Lochbietel.

Øxne, de 7 (septem triones), er Navnet paa et Stjernebillede paa den nordlige Himmel, som ogsaa kaldes Carlsvognen, og udgjør en Deel af den store Bjørn; s. Bjørn.

Øxnebjerg er en Bakke i Fyen, 1 M. Ø. for Assens (i Søby Sogn), bekjendt af Slaget d. 11te Juni 1535 (s. Grevens Feide).

Digitized by Google

Da Forlæggerne indbøde til Subscription paa „Nordisk Conversationslexicon", meente de, at der var Trang til et Værk, som paa den ene Side kunde yde dannede Læsere af forskjellige Stænder og Livsforhold en velkommen og nyttig Adgang til Erhvervelse af fornøden Oplysning om Gjenstande udenfor deres egentlige Fag (thi i dette vil Enhver søge til andre og fuldstændigere Kilder), og paa den anden Side ved Begrændsning i Omfang samt ved en forholdsviis billig Priis kunde være tilgjængeligt for Mange. Denne Forventning er paa en tilfredsstillende Maade bleven opfyldt, idet Værket allerede har fundet en større Indgang hos Publicum, end man fra først af havde turdet haabe, imedens rigtignok ogsaa Bekostningerne derved have viist sig langt større, end man i Begyndelsen tænkte sig dem.

Uagtet nu Planen for Værket tidligere har været forelagt Publicum, og uagtet den Maade, hvorpaa man har søgt at løse den saaledes stillede Opgave, vil være de fleste Læsere af disse Linier bekjendt igjennem selve Værket, som i et Tidsrum af 6 Aar efterhaanden er udkommet, saa ønsker Redactionen dog, ligesom den anseer det for sin Pligt, i Korthed at gjøre Rede for den Maade, hvorpaa dette Arbeide er blevet til, samt at meddele andre Oplysninger, som kunne interessere Bogens Eiere eller bidrage til en rigtig Bedømmelse af samme.

Som Udgangspunct for det Hele lagde man til Grund Brockhaus's „Kleineres Conversationslexicon" (40 Hefter, 1853—56), dog næsten kun ved Opsamlingen af Materialet og som afgivende en omtrentlig Maalestok for Værkets Størrelse (dette beregnedes dog strax til henved 50 Ark mere end Brockhaus's), for det Omraade, hvortil man skulde holde sig, og for den Udførlighed, med hvilken de enkelte Artikler skulde behandles. Ellers er der i meget væsentlige Dele afveget fra hiint Værk. Man har her ikke villet levere en Fremmedordbog, som i hiint tillige er skeet, men maa henvise dem, der søge Forklaringer af simple fremmede, i Skrift og Tale forekommende Ord, til en saadan (ikke destomindre er Savnet af Oplysning om slige stundom, skjøndt uden Grund, blevet lagt dette Værk til Last); hvad der kun for Tydskland har særegen Interesse, er udeladt eller forkortet, hvorimod det, der angaaer Norden, her indtager den det tilkommende Plads*); i flere Fag, f. Ex. i Alt hvad der vedkommer Norden og i Naturvidenskaberne, er Brockhaus slet ikke benyttet, men Arbeidet ganske selvstændigt, og i næsten alle Artikler har Behandlingen, selv ved nogen Benyttelse af hiint Forbillede, været støttet af andre Hjelpemidler og i Virkeligheden uafhængig af dette. — Efter Lister over Artiklerne, forfattede af Redacteuren efter Brockhaus og derpaa supplerede af Medarbeiderne, hver for sit Fag, fordeeltes nu, ifølge vidtløftige Forhandlinger imellem disse indbyrdes og med Redacteuren, Arbeidet paa Medarbeiderne (alt Dette medtog næsten 1 Aar), og først da stræbtes til Udførelsen. For denne enedes man om visse alminbelige Regler, af hvilke vi som Exempel skulle nævne et Par. Det vilde ofte for en Gjenstands udtømmende Behandling have været hensigtsmæssigst at samle Alt, som henhører til den, under Eet; heraf vilde imidlertid let opstaae Artikler, som vare længere, end det antoges at kunne bestaae med Beqvemmelighed ved Brugen. Man har derfor søgt heri at gaae en Middelvei, ved at fordele mere omfattende Æmner paa flere Artikler, af hvilke dog hver dannede en Heelhed, og saa henvise fra den ene til den anden. Fremdeles skulde Behandlingen være en reent objectiv, og ethvert Partihensyn ude-

*) Dette er betegnet ved Navnet „Nordisk Conversationslexicon". Derimod berettiger dette ikke til den af Enkelte opstillede Paastand, at alle tre nordiske Riger skulde være behandlede ganske ligedan. I et Værk af denne Art, som udkommer i Danmark, ved danske Forlæggere og for den allerstørste Deel ved danske Videnskabsmand, maa dette Land billigviis indtage en anden Plads end ethvert andet, men vistnok Broderrigerne igjen stilles over alle andre. Dette er lovet i Planen, og i Udførelsen gjennemført.

Digitized by Google

luttes; i det Hele vil dette vistnok ogsaa findes at være gjennemført. Angaaende Personer, tildeels ogsaa Begivenheder, som tilhøre Nutiden, vedtoges det, at man skulde afholde sig fra Kritik og indskrænke sig til i det Høieste at levere en Charakteristik. At dog Grændsen imellem disse to Begreber er vanskelig at afstikke, og at den heller ikke allevegne er bleven strengt overholdt, skal gjerne indrømmes.

Men fremfor Alt var Tanken henvendt paa at levere et Arbeide, som med Korthed og Brugbarhed forbandt Grundighed og Paalidelighed. Dette kunde ikkun derved opnaaes, at det udgik fra Fagmænd, fra Videnskabsmænd, som hver for sin Deel (om end naturligviis i noget forskjellig Grad) kunde yde Garantie for det Meddeeltes Rigtighed og Sandhed. Dette ansaaes for vigtigere end noget Andet. Det tør nu vistnok ogsaa siges, at dette i det Hele er opnaaet, og heri ligger et af Værkets Hovedfortrin. Heraf fulgte imidlertid paa den anden Side, at Arbeidet maatte fordeles paa Mange; og herved forøgedes i væsentlig Grad Vanskeligheden ved at bringe fuldstændig Eenhed og Consequents ind i alle Værkets Dele. Det er langt lettere at enes om de alminbelige Regler, end at faae dem praktisk anvendte paa samme Maade af Flere. Maalestokken for, hvad der er „vigtigt", er forskjellig, Meningerne om, hvad der bør medtages (navnlig i Personalhistorien), ville derfor altid blandt Flere være betydelig afvigende, og tilsidst vil Sagen i de fleste Tilfælde beroe paa et Skjøn. Det var ikke muligt at bevirke det hele Manuscript fra alle Medarbeidere fuldendt, førend Trykningen begyndte, og derpaa gjennemgaae det: dertil var Massen altfor stor, og saa af Medarbeiderne vilde have kunnet eller villet opfylde et Forlangende derom, hvis det var blevet stillet. Men naar en Forfatter først var kommen ind paa en vis Vei i Behandlingen af sin Deel af Stoffet, maatte han i Hovedsagen vedblive paa den, for ikke i eet og samme Fag at lade en Uovereensstemmelse indtræde, som vilde blive end mere forstyrrende. Vistnok var det nu Redacteurens Opgave at virke i alt dette forenende, ordnende og lempende, at gjøre sig til Mellemmand imellem de af Individualiteterne udspringende Forskjelligheder i Anskuelse og Behandlingsmaade, at tilveiebringe Eenhed og Harmonie i Behandlingen af de forskjellige Fag ved at fastholde hos Alle Anvendelsen af de alminbelige Regler og ledende Synsmaader. Enhver, der har havt med Arbeidet at gjøre, vil vistnok ogsaa vidne, at der ikke er blevet sparet paa Tid og Uleilighed i dette Øiemed, og overmaade Meget er heri blevet udrettet, takket være Medarbeidernes velvillige og humane Imødekommen og Medvirken. Men med alt Dette maatte der blive endeel Uovereensstemmelser tilbage. Redactionen kunde ikke have en begrundet Mening i Alt, i de fleste Tilfælde maatte den — og dette er ogsaa skeet —, naar enkelte Gange Enighed ikke opnaaedes, bøie sig for den sagkyndige Medarbeiders Anskuelse; i denne Henseende har netop den Omstændighed, at Værket udarbeidedes af sagkyndige Fagmænd, ikke kunnet Andet end bidrage til nogen Uover-overeensstemmelse i Behandlingsmaaden. En medvirkende Aarsag hertil har ogsaa den tillige i anden Henseende besværlige og ubehagelige Omstændighed været, at mange af de første Medarbeidere, ved Dødsfald, Beforbringer og af forskjellige andre Aarsager, efterhaanden ere fratraadte, saa at der i nogle Fag flere Gange er skiftet Forfatter. Det har ofte været forbundet med stor Vanskelighed at erholde de saaledes Fratrædendes Plads besat, og adskillige Medarbeidere ere, ifølge hvad de ofte have yttret, vedblevne mere paa Grund af Velvillie for Sagen og mig (hvilket jeg i høi Grad har paaskjønnet), end fordi det ellers stemmede med deres Lyst og Interesse at fortsætte dette af mange Grunde trættende og gjennem flere Aar udstrakte Arbeide. Imidlertid ere alle disse Uovereensstemmelser ikke af den Beskaffenhed, at de formindske Arbeidets Værd i det Hele; de have meest virket til at gjøre det noget omfangsrigere, end det skulde været, men derved tabe blot Forlæggerne (Subscribenterne betale kun 240 Ark, imedens Værket udgjør c. 262 Ark). — En Inconseqvents, om end meest i det Ydre, er det ogsaa, at Meget i Værkets første Halvdeel er behandlet udførligere end i den sidste, saa at de første Bogstaver optage mere Rum end de følgende. Dette er blevet bevirket deels derved, at det Samme er Tilfældet hos Brockhaus, som afgav Maalestokken, deels og fornemmelig ved en i Værkets Begyn-

Digitized by Google

delse naturlig og stundom ved Kritiken (naar formeentlige Savn paavistes) forøget Stræben hos Forfatterne efter at tage Alt med og undgaae Skinnet af Ufuldstændighed eller Forbigaaelse af, hvad der ikke burde overspringes. I Virkeligheden ere derfor Artiklerne under de sidste Bogstaver fordetmeste behandlede ligesaa fuldstændig, men de indtage et mindre Rum, fordi Meget, af hvad der ligesaa godt, eller bedre, kunde have staaet under dem, allerede fandtes under Artikler i Værkets første Halvdeel, og man derfor ved hine kunde indskrænke sig til Henviisninger til disse.

Men foruden disse Inconseqventser findes der andre Feil og Mangler i Værket, Skriv- og Trykfeil, enkelte urigtige Angivelser, hist og her Forbigaaelser af Artikler, der ikke burde savnes. (men rigtignok er der ogsaa ofte blevet paapeget Savn paa Steder, hvor jeg ikke vil erkjende at saadanne ere tilstede). For disse kunne Medarbeiderne og Redactionen — thi i de fleste Tilfælde dele vi Skylden — ikke Andet end bede om Overbærelse. Naar man imidlertid betænker den uhyre Masse af forskjelligartet Stof, som dette Værk indeholder, og de eiendommelige Besværligheder og Vanskeligheder, som ere forbundne med at samle, ordne og saa oversee et saadant Stof, førend det foreligger i en overskuelig Form — hvorfor slige Mangler ikke heller ere undgaaede i noget lignende Arbeide, selv om det har oplevet flere Oplag —, saa vil man, idetmindste Enhver, som kjender til Sligt, vistnok ikke derfor gaae strengt irette med den første Udgave af et saadant Arbeide, om end Redacteuren for sin Deel villig skal indrømme, at muligviis en Anden med større Begavelse ogsaa heri havde kunnet udrette Mere.

Udførelsen af dette Værk har medtaget et længere Tidsrum, end der først var beregnet. Aarsagen hertil har fornemmelig været Arbeidets egen Vanskelighed og Besværlighed (f. Ex. ved Correcturen, da Forfatterne læste 1ste Correctur paa hver sine Artikler, og hvert Ark derfor maatte bringes til 15—25 Medarbeidere), dernæst det Ophold, som stundom Udeblivelsen af en eneste Artikel kunde foraarsage, hvortil kom nogle Medarbeideres Langsomhed med at levere deres Bidrag (allerede fra først af maatte Alt sættes i Spalter, for at der kunde indskydes Artikler, som kom for seent). Endelig har undertegnede Redacteurs i Sommeren 1861 indtrufne Forflyttelse fra Hovedstaden forsinket Arbeidet ikke lidet, mindre fordi jeg lod vente paa mig (skjøndt dette i Begyndelsen i en kort Tid ikke kunde undgaaes), end fordi jeg ikke længere var personlig tilstede og kunde holde Control med det Hele samt skynde paa Alle, som havde med dette at gjøre.

Det har været paatænkt ved Værkets Slutning at levere en fuldstændig Samling af Tillæg og Rettelser til samme. Dette er imidlertid af flere Grunde opgivet. Det er kun faa Medarbeidere, som have leveret for deres Fag det fornødne Materiale dertil, og det maa heller ikke oversees, at Sligt udkræver et betydeligt Arbeide. Et saadant Supplement vil dog ikke tilfredsstille, da det let enten synes ufuldstændigt og saaledes skuffer de vakte Forventninger, eller bliver uforholdsmæssig omfangsrigt (thi Grændserne ville være yderst vanskelige at afstikke); og saa vil det endda, som Erfaring ved lignende Værker lærer, sjelden blive benyttet af Læserne. Endelig have Forlæggerne allerede leveret saa Meget gratis ud over det beregnede Arketal, at der ikke med Billighed kan forlanges Mere af dem. Heller ikke er der til noget Værk af denne Art nogensinde leveret et saadant Tillæg. Man har derfor indskrænket sig til at levere en Samling af de vigtigste Rettelser, hvorom man er kommen til Kundskab. Disse have, forsaavidt de angaae I—III Bind, tidligere været trykte paa Omslagene; til større Beqvemmelighed ere disse tilligemed Rettelser til IV og V Bind under Eet trykte særskilt og medfølge sidste Hefte.

Jeg skilles fra dette Arbeide, som i flere Aar har lagt Beslag paa en stor Deel af min Tid og Arbeidskraft, med det Ønske, at det maa vinde en stedse større Yndest og Udbredelse, og stedse mere egne sig til at være det, som det vistnok allerede nu tør siges at være: en Bog, der kan være til Nytte og Glæde i Familien og i Studerestuen, for Ældre og for Yngre.

Aarhuus i November 1863.

Dr. C. F. Ingerslev.

Digitized by Google

Hvorledes Arbeidet ved dette Værk har været fordeelt paa **Medarbeiderne**, og hvilke disse have været, vil sees af Nedenstaaende:

Danmarks Geographie, Statistik og Historie: Bibliothekar **Barfod** (som da tillige behandlede nordisk Mythologie), Bogstaverne A—D; siden **Overlærer Königsfeldt**.

Norges Geographie, Statistik og Historie samt Litteratur: Prof. **P. A. Munch**, siden Cand. **Sars**; i den største Deel af Værket Lector **Daa** i Christiania.

Sverrigs Geographie, Statistik og Historie samt Litteratur: Dr. **Sturzen-Becker**, siden Docent **Ljunggren**, i den største Deel af Værket Bibliothekar **Palm** i Lund.

Islands Geographie, Historie, Litteratur o. s. v.: Legationsraad Dr. **Gr. Thomsen**.

Dansk Litteratur: Cand. Theol. **L. C. Hansen**, siden Prof. **Thortsen**, Cand. **Agerskov**, i den største Deel af Værket Adjunct **Arentzen** (som da tillige behandlede nordisk Mythologie).

Klassisk Philologie, Oldtidens Geographie, Historie, Mythologie o. s. v.: Prof. **Ussing**, i den største Deel af Værket Overlærer **Fibiger**.

Physisk Geographie: Overlærer **Fogh**.

Almindelig Historie og Geographie: Redacteuren.

Fremmede Sprog, Litteraturhistorie o. s. v.: Redacteuren (med Understøttelse af Forskjellige).

Vestasiatiske Sprog o. s. v.: Prof. **v. Mehren**.

Indisk Sprog o. s. v.: Prof. **L. Westergaard**.

Theologie: Prof. **Hagen**, i den største Deel af Værket Cand. Theol. **Stockholm**.

Philosophie: Prof. **R. Nielsen** (fra hvem dog i den sidste Halvdeel af Værket kun faa Artikler hidrøre).

Retsvidenskab: Auditeur **Ussing**.

Statsoekonomie: Cand. polit. **Castberg**, i den største Deel af Værket Cand. polit. **Holst**.

Lægevidenskab: Dr. **Brünniche**.

Veterinærvidenskab: Prof. **Bagge**.

Botanik: Prof. **Lange**, siden fordetmeste Dr. **P. Heiberg**.

Zoologie: Docent **Lütken**.

Mineralogie: Overlærer **Johnstrup**.

Mathematik, Astronomie og Metrologie: Prof. **Mundt**.

Technologie: Prof. **Wilkens**.

Chemie og Pharmacie: Myntguardein **S. Groth**.

Landvæsen: Cand. **Møller-Holst**.

Havevæsen: Gartner **Bentzien**.

Forstvæsen: Cand. **Lütken**.

Handelsvæsen: Consul **Gotschalk**, siden Journalist **Rasmussen**.

Krigsvæsen: Capitainerne **C. Thomsen** og **C. Gandil**.

Søvæsen samt Myntvæsen: Capitainlieutn. **Bauer**.

Civilingenieurvæsen: Ingenieurlieutenant **A. Nielsen**.

Naturlære: Inspecteur **Friis**, i den allerstørste Deel af Værket Prof. **Holten**.

Bjergværksvidenskab: Cand. **Stahlsberg** i Norge.

Kunst: Prof. **Ussing**, i den allerstørste Deel af Værket Cand. **Weilbach**.

Musik: Organist **Heise**, siden Musiklærer **Siboni**.

Theatervæsen: Skuespiller **O. Zinck**.

Vi skulle her endnu tilføie et Par nødvendige Oplysninger. En Mængde Artikler maatte behandles af to eller flere Forfattere, i hvis Fag de grebe ind; disses Bidrag ere da enten ligefrem sammenføiede eller — fordetmeste ved Redacteuren — sammenarbeidede til en Eenhed. — Artikler, som af en eller anden Grund ere skrevne af en Anden end den sædvanlige Medarbeider for det paagjeldende Fag, ere betegnede ved Tegnet *, enkelte ved Begyndelsesbogstaverne til Forfatternes Navne.

Digitized by Google

Rettelser.

1ste Bind.

S. 11 Sp. 1 L. 13 f. n.: 1810 læs: 1850
- 30 - 2 - 20 f. n.: Criminalprocessen læs: den almindelige Criminalproces
- 31 Sp. 1 L. 10 f. o.: Brachiompoderne læs: Brachionopoderne
- 31 Sp. 1 L. 32 f. o.: Acerinda læs: Acerina
- 35 - 2 - 10 f. o.: Roads læs: Roods
- 44 - 1 - 38 f. o.: ældre læs: æble
- 51 - 2 - 25 f. n.: østlige læs: vestlige
- 54 - 1 - 10 f. n.: drives læs: drive
- 55 - 1 - 2 f. o.: Faarekylling læs: Jordkrebs
- 55 Sp. 2 L. 23 f. o.: Beleiringen læs: Betjeningen
- 57 Sp. 1 L. 4 f. o.: 10y læs: 10^{y}.
- 108 - 2 - 29 f. o.: hele Flaaden læs: Flaaden hele
- 110 Sp. 2 L. 7 f. o.: 1839 læs: 1849
- 110 - 2 - 11 f. o.: 1805 læs: 1850
- 123 - 2: Art. Almucantarat udgaaer
- 124 - 2 L. 13 f. n.: Anchenia læs: Auchenia
- 133 - 1 - 33 f. o.: 1809 læs: 1709
- 144 - 1 - 1 f. o.: Alberico læs: Americo
- 157 - 1 - 31 f. o.: Eurydike læs: Eriphyle
- 213 - 2 - 28 f. n.: Kalkdiatas læs: Kalkdiabas.
- 222 Sp. 1 L. 24 f. o.: Apothekervægt læs: Nürnberger-Apothekervægt
- 222 Sp. 1 L. 26 f. o.: ℔ læs: ℔ (Civilpundet = 10 Unzer)
- 222 Sp. 1 L. 28 f. o.: 1 Pund (℔) er herefter 12 Unzer læs: 1 Medicinalpund er ifølge denne kun 12 Unzer (Unzen = $\frac{1}{33}$ Kilogr.).
- 251 Sp. 2 L. 32 f. n.: 172 læs: 72
- 257 - 2 - 30 f. n.: Beltedyr læs: Bæltedyr
- 268 - 2: Foran **Arpent** skulde staae Art. Arpeggio, s. **Aspeggio.**
- 287 Sp. 1 L. 19 f. o.: **Ashley** læs: **Aston**
- 296 - 2 - 10 f. n.: Aspeggio læs: Arpeggio
- 301 - 1: Foran **Aston** skulde staae Art. **Aston**, s. **Ashley.**
- 433 Sp. 1 L. 17 f. n.: Soty læs: Lotz
- 450 - 2 - 6 f. o.: Láonce læs: Léonce

S. 453 Sp. 2 L. 19 f. n.: Stein læs: Rein
- 454 - 2 - 8 f. n.: 1784 læs: 1754
- 455 - 1 - 27 f. o.: Septbr. læs: Decbr.
- 456 - 2 - 32 f. n.: Beegnæb læs: Bergnæb
- 459 - 1 - 18 f. o.: Frederik II læs: Frederik Wilhelm II
- 476 Sp. 2: Foran **Beltsazar** skulde staae Art. **Beltedyr**, s. **Bæltedyr**
- 497 Sp. 1 L. 1 f. o.: Bergura læs: Bergara
- 499 - 1 - 18 f. n.: Lahus læs: Labrus
- 500 - 1: Foran **Bergslag** skulde staae Art. **Bergnæb**, s. **Beegnæb**
- 514 Sp. 1 L. 13 f. o.: 1787 læs: 1749
- 514 - 1 - 22 f. o.: 1777 læs: 1797
- 550 - 1 - 11 f. o.: Polyptera læs: Polypterus
- 554 Sp. 1 L. 14 f. n.: 1577 læs: 1527
- 555 - 2 - 21 f. n.: Forringene læs: Forvingerne
- 563 Sp. 2 L. 35 f. o.: Tarole læs: Tapole
- 593 - 1 - 29 f. o.: 10 læs: 16
- 631 - 1 - 14 f. o.: 1839 læs: 1837
- 642 - 1 - 32 f. o.: Paris læs: Versailles
- 651 - 2 - 23 f. o.: Lucian læs: Ludvig
- 661 - 2 - 13 f. n.: 22de læs: 6te
- 668 - 1 - 1 f. n.: Sandeller læs: Sand eller
- 719 - 1 - 26 f. o.: □ M. læs: M.
- 725 - 2 - 22 f. o.: Geographien læs: Geognosien
- 742 Sp. 1 L. 2 f. n.: Pælevæg læs: Pæleaag
- 742 - 2 - 19 f. o.: Halvvinkler læs: Halvcirkler
- 742 Sp. 1 L. 2 f. n.: forandrede læs: forankrede
- 745 Sp. 2 L. 18 f. o.: 1757 læs: 1577
- 746 - 1 - 33 f. o.: Brodhuizen læs: Brokhuizen
- 763 Sp. 1 L. 7 f. n.: 816″ læs: 816′
- 763 - 1 - 5 f. n.: 60″ læs: 60′
- 821 - 2 - 10 f. o.: Keve læs: Dream
- 827 - 1 - 5 f. n.: Bæltedyr læs: Beltedyr

Digitized by Google

2det Bind.

S. 12 Sp. 1 L. 8 f. o.: Veralsus læs: Vesalius

- 90 - 2 - 13 f. o.: Grækernes læs: Gracchernes

- 113 Sp. 1 L. 11 f. n.: vårdan læs: vården

- 182 - 2 - 39 f. o.: Rigs- læs: Krigs-

- 198 - 2 - 16 f. o.: 30te læs: 13de

- 206 - 2 - 26 f. o.: Lehnshøvding og Hofret læs: Hofret samt Lehnshøvdingen i C. Lehn

- 208 Sp. 1 L. 1 f. n.: dagen læs: Rigsdagen

- 258 - 2 - 25 f. n.: 1713 læs: 1719

- 262 - 1 - 3 f. o.: Andreas læs: August

- 262 - 1 - 4 f. o.: Nærheden af Kjøbenhavn læs: Arnakke ved Holbek

- 274 Sp. 1 L. 16 f. o.: Stjernholm læs: Stjernhjelm

- 295 Sp. 2 L. 33 f. o.: 1835 læs: 1827

- 327 - 2 - 33 f. o.: Naar — er o. s. v. læs: Naar 200 Rigsdaler netop svare til 300 Mark Banco, er o. s. v.

- 331 Sp. 1 L. 10 f. o.: Corice læs: Corcie

- 331 - 1 - 31 f. n.: Fader læs: Farfader

- 331 - 1 - 28 f. n.: Aaret læs: 4 Aar

- 338 - 1 - 1 f. n.: adlet læs: introduceret paa det svenske Ridderhuus

- 345 Sp. 1 L. 4 f. n.: 57 læs: 59

- 364 - 1 - 15 f. n.: Søster læs: Datter

- 364 - 1 - 14 f. n.: Ordet „Thordsøn" udslettes

- 375 Sp. 1 L. 25 f. o.: 1824 læs: 23de Decbr. 1823

- 389 Sp. 2 L. 6 f. n.: hver læs: alle

- 411 - 1 - 26 f. n.: Varpingar læs: Skärpningar

- 411 - 1 - 25 f. n.: 8 læs: 80

- 411 - 1 - 16 f. n.: 1814 læs: 1815

- 432 - 1 - 6 f. o.: 38te læs: 28de

- 492 - 2 - 8 f. o.: Tritonian læs: Tribonian

- 510 - 1 - 4 f. n.: Bergstrøm læs: Bystrøm

- 516 - 2 - 26 f. n.: Dækket læs: Dokken.

S. 527. Efter Doolin indskydes:
Doms-day-book kaldes en af Kong Vilhelm Erobreren forfattet Fortegnelse over samtlige Lehnsgodser i England med Angivelse af deres Størrelse, Værdi o. s. v. Man har endnu dette ældste statistiske Værk over England, af hvilket man seer, at der dengang fandtes 700 Baronier og 60,215 Ridderlehn.

S. 558 Sp. 2 L. 25 f. o.: Robert W. læs: Robert D.

- 573 Sp. 2 L. 24 f. n.: 1501 læs: 1500

- 577 - 1 - 38 f. o.: to Forstillinger læs: en Forstilling

- 577 Sp. 1 L. 39 f. o.: Kanonerne læs: 2 af Kanonerne

- 585 Sp. 2: Foran Dødelighed indskydes: Døde Hav, s. Palæstina.

- 586 Sp. 1 L. 3 f. n.: Sønnesøn læs: Sønnesøns Søn

- 586 Sp. 2 L. 18 f. o.: berg læs: borgs

- 591 - 1 - 28 f. o.: 1831 læs: 1841

- 595 - 2 - 13 f. n.: 21 læs: 28

- 612 - 2 - 9-18 f. o.: Hvad her er sagt om Biskop Egino, gjelder om hans Efterfølger Richvald; Egino døde ikke 1085 men 1072.

- 621 Sp. 1 L. 30 f. n.: 1350 læs: 1359

- 631 - 2 - 16 f. o.: tilføies: samt den forhenværende Keiser af Østerrig

- 653 Sp. 2 L. 28 f. o.: Nullaviken læs: Kullaviken

- 669 Sp. 1 L. 8 f. o.: Gislun læs: Gislum

- 688 - 2 - 8 f. o.: tre læs: to

- 701 - 1 - 28 f. o.: Ordene „før Christendommens Indførelse" udgaae

- 701 Sp. 2 L. 33 f. o.: Gestilven læs: Gestilren

- 702 - 1 - 10 f. o.: Ordet „dem" udgaaer

- 702 - 2 - 5 f. o.: Bugge læs: Bagge

- 702 - 2 - 22 f. o.: Axel læs: Carl

- 707 - 2 - 8 f. o.: 185 læs: 1856

- 722 - 1 - 5 f. o.: 60 læs: 6

3die Bind.

S. 9 Sp. 2 L. 12 f. n.: 1534 læs: 1354

- 17 - 1 - 34 f. o.: $\frac{1}{4}$ læs: $\frac{1}{3}$

- 26 - 2 - 10 f. n.: Badem læs: Wadem

- 40 - 2 - 14 f. n.: 2^2-1 læs: 2^4-1

- 64 - 1 - 48 f. o.: Biskop Finsen døde den 4de August 1796

- 82 Sp. 1 L. 1 f. o.: 1588 læs: 1583

- 92 - 2 - 21 f. n.: tungsmeltelige Metaller læs: tungsmeltelige Legemer, især saadanne, der ledsage Metallerne

- 154 Sp. 1 L. 4 f. o.: Geistlige, der læs: Geistlige der

- 154 Sp. 1 L. 32 f. n.: deres læs: dens

- 155 - 2 - 27 f. n.: Belley læs: Bellay

- 160 - 1 - 25 f. n.: Theismens l.: Thronens

- 161 - 2 - 1 f. o.: glat læs: plat

- 161 - 2 - 7 f. o.: J. læs: G.

S. 166 Sp. 2 L. 28 f. o.: inconvenabelt læs: inconvenant

- 169 Sp. 2 L. 5 f. n.: 1550 læs: 1560

- 175 - 2 - 3 f. n.: 40 læs: 44

- 180 - 2 - 29 f. o.: Staten læs Staden

- 196 - 1 - 7 f. n.: 4 læs: 5

- 196 - 2 - 14 f. n.: Esom læs: Ecrom

- 197 - 1 - 35 f. o.: Besætning læs: Befolkning

- 225 Sp. 2 L. 4 f. n.: ω læs: φ

- 253 - 1 - 15 f. n.: 4 læs: $5\frac{1}{2}$

- 283 - 2 - 16 f. n.: Himoms læs: Hinnoms

- 288 - 2 - 29 f. o.: Chronoligen læs: Chronologien

- 289 - 1 - 20 f. o.: 1889 læs: 1888, 2den omarbeidede Udgave 1856

- 334 Sp. 2 L. 6 f. o.: Smelte læs: Smalte

Digitized by Google

S. 345 Sp. 2 L. 6 f. n.: Kubi læs: Kobi
- 393 - 2 - 27 f. n.: ere et endnu læs: ere de ved Kongsberg, et endnu
- 429 Sp. 2 L. 2 f. n.: 28 læs: 88
- 461 - 2 - 13 f. n.: Daw læs: Dam
- 461 - 2 - 7 f. n.: philosophisk læs: philologisk
- 462 Sp. 1 L. 15 f. o.: Villoisen læs: Villoison
- 473 - 1 - 17 f. n.: 1696 læs: 1676
- 558 - 2 - 24 f. o.: kongelige læs: fyrstelige
- 562 - 1 - 30 f. o.: 1546 læs: 1547
- 587 - 2 - 3 f. o.: 13de læs: 20de
- 604 - 2 - 13 f. n.: Prof. Hjort er Udgiver, ikke Forfatter af de to Skrifter „Natürlichkeit etc." og „Holstenspiegel".

S. 614 Sp. 2 L. 6 f. n.: 86,007 læs: 80,067
- 621 - 1 - 19 f. n.: Dattersøn læs: Sønnesøn
- 629 Sp. 1 L. 36 f. o.: 1477 læs: 1474
- 644 - 2 - 32 f. n.: ufyret læs: fyret
- 671 - 2 - 10 f. o.: Ziirkonen læs: Zirkonen
- 796 - 2 - 6 f. n.: i Foraaret 1860 læs: d. 8de Juni 1857
- 816 Sp. 2 L. 26 f. o.: 1770 læs: 1779
- 824 - 2 - 31 f. n.: var 1842—60 læs: har siden 1842 været
- 829 Sp. 2 L. 17 og 25 f. n.: Egne læs: Enge
- 853 - 1 - 10 f. o.: særskilte Bank læs: Privatbank

4de Bind.

S. 23 Sp. 1 L. 27 f. o.: Efter 1793 tilføies: K. døde d. 12te Febr. 1804
- 37 Sp. 2 L. 21 f. n.: Frants I læs: Frants II
- 80 - 1 - 5 f. n.: født læs: født 1800
- 123 - 2 - 21 f. o.: tilføies: d. 23de Marts 1819
- 123 Sp. 2 L. 16 f. n.: 5te læs: 15de
- 148 - 2 - 13 f. o.: Friesli læs: Füssli
- 149 - 1 - 2 f. n.: Wiegenfest l.: Winzerfest
- 150 - 2 - 8 f. n.: 1537 læs: 1737
- 150 - 2 - 43 f. o.: tatarisk læs: arisk
- 155 - 2 - 16 f. o.: Laaren læs: Landen
- 160 - 1 - 13 f. o.: 1850 læs: 1350
- 160 - 1 - 16 f. o.: tilføies: slgn. Kaschemir
- 178 - 2 - 21 f. o.: Calann læs: Calame
- 178 - 2 - 8 f. n.: Everdingin læs: Everdingen
- 186 Sp. 1 L. 11 f. n.: 1851 læs: 1852
- 186 - 1 - 11 f. n.: England læs: England og Holland
- 206 Sp. 2 L. 4 f. o.: som læs: han
- 255 - 2 - 20 f. o.: Huus læs: Huns
- 264 - 2 - 24 f. o.: IV læs: III
- 264 - 2 - 27 f. o.: Søn læs: Brodersøn
- 282 - 1 - 7 f. o.: Lundby læs: Lundbye
- 284 - 2 - 31 f. o.: hilla læs: Sulla
- 296 - 2 - 24 f. o.: paa Landet læs: hvortil paa Landet ofte vælges
- 303 Sp. 1 L. 8 f. n.: 5 Lod læs: 3 Lod
- 303 - 1 - 10 f. n.: 6 Dele læs: 4 Dele
- 305 - 2 - 12 f. n.: der ikke vilde l.: der vilde
- 329 - 1 - 23 f. n.: 1595 læs: 1535
- 336 - 1 - 20 f. o.: Lucius læs: Ludius
- 338 - 2 - 24 f. o.: 16,000 læs: 20,000

S. 353 Sp. 2 L. 49 f. o.: 1519 læs: 1549
- 354 - 1 - 7 f. o.: 1785 læs: 1585
- 358 - 1 - 12 f. o.: Aug. læs: Aug. 1792
- 397 - 2 - 30 f. o.: rige læs: ringe
- 403 - 1 - 15 f. o.: Bevolax læs: Revolax
- 440 - 1 - 20 f. n.: 1843 læs: 1842
- 400 - 1 - 21 f. n.: 1828 læs: 1825
- 456 - 2 - 13 f. o.: 36 læs: 30
- 458 - 2 - 40 f. o.: 28de læs: 8de
- 467 - 1 - 8 f. n.: Turnis læs: Tunis
- 511 - 1 - 26 f. o.: 1330 læs: 1830
- 521 - 1 - 6 f. n.: Køllebiller l.: Køllebærer
- 524 - 1 - 19 f. o.: ½ M. læs: 1½ M.
- 528 - 2 - 45 f. o.: efter 1774 tilføies: død 1852
- 572 Sp. 2 L. 11 f. o.: 1859 læs: 1860
- 590 - 2 - 14 f. o.: 1697 læs: 1677
- 590 - 2 - 44 f. o.: af læs: af de Svenske, af
- 609 - 1 - 22 f. o.: Estridsøn læs: Tveskjæg
- 654 - 1 - 19 f. o.: 3744 læs: 3774
- 657 - 2 - 31 f. o.: 909 læs: 999
- 686 - 1 - 40 f. o.: efter Septbr. tilføies: 1857
- 686 Sp. 1 L. 10 f. n.: August Vilhelm læs: August (født 1859) samt Carl Oscar Vilhelm
- 720 Sp. 2 L. 25 f. o.: 1332 læs: 1832
- 751 - 1 - 8 f. o.: Carlsteen læs: Varberg
- 779 - 2 - 6 f. o.: havde læs: ikke havde
- 786 - 2 - 5 f. o.: 1562 læs: 1559
- 790 - 1 - 26 f. o.: 25de læs: 6te
- 799 - 2 - 14 f. o.: 1671 læs: 1761
- 808 - 1 - 42 f. o.: Madonna læs: Madama

5te Bind.

S. 21 Sp. 1 L. 29 f. o.: Jüger læs: Füger
- 21 - 2 - 12 f. o.: Mareobi læs: Marco bi
- 54 - 1 - 8 f. n.: flin læs: fri
- 68 - 2 - 41 f. o.: 1221 læs: 1821
- 71 - 1 - 3 f. n.: 1676 læs: 1670
- 75 - 2 - 32 f. o.: 1682 læs: 1642

- 78 - 1 - 44 f. o.: 1806 læs: 1807
- 95 - 2 - 32 f. o.: Ordene: f. Chr. udslettes
- 106 - 1 - 19 f. o.: 186 læs: 86
- 124 - 1 - 35 f. o.: mod læs: med
- 177 - 1 - 7 f. n.: tilføies: S. døde 1854
- 202 - 2 - 11 f. o.: 1827 læs: 1837

Digitized by Google

S. 246 Sp. 2 L. 30 f. o.: 1533 læs: 1553
- 254 - 2 - 13 f. o.: Octbr. læs: Octbr. 1751
- 322 - 2 - 28 f. o.: Vind læs: Vand
- 345 - 1 - 11 f. n.: 1596 læs: 1598
- 348 - 1 - 20 f. o.: tusinde Aar efter læs: efter Aar 1000
- 348 Sp. 2 L. 22 f. o.: Koelas læs: Roelas
- 353 - 1 - 23 f. o.: 1847 læs: 1845
- 405 - 1 - 19 f. n.: 1521—23 læs: 1523
- 411 - 2 - 6 f. n.: 1860 læs: 1861
- 447 - 2 - 31 f. o.: Klöber læs: Klöcker
- 449 - 1 - 15 f. n.: Stjernholm l.: Stjernhjelm

S. 450 Sp. 1 L. 27 f. o.: Folkedigteren læs: Fabeldigteren
- 460 Sp. 1 L. 24 f. n.: 1688 læs: 1668
- 518 - 2 - 31 f. o.: Reformationen læs: Reformationsfesten
- 530 Sp. 1 L. 5 f. o.: 1762 læs: 1752
- 635 - 1 - 14 f. o.: Kogsindbelingen læs: Kogsindbdigningen
- 683 Sp. 2 L. 33 f. n.: 1830 læs: 1813
- 761 - 2 - 21 f. o.: tilføies: Weisbach, f Weisbach.
- 767 Sp. 2 L. 11 f. o.: 1845 og 1860 læs: 1849 og 1850.

Digitized by Google

